

संस्कृत-
समाख्यानम्

(१) निबन्धन / विमर्श / विचार-
विमर्श

(२) अर्थव्याख्या

"गुजराती" प्रकाशन

मुद्रणम् ६. ०

प्रकाशनप्रमाणम् -

"गुजराती" प्रिन्टिंग प्रेस

कोट

१९६५

२. सं. ३८१
सं. सा. ३२

RĀMĀYANA

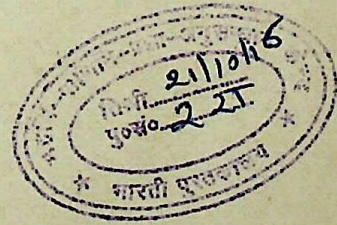
OF
VĀLMĪKI

WITH THREE COMMENTARIES CALLED
TILAK, SHIROMANI, and BHOOSHANA
WITH NUMEROUS READINGS AND NOTES

(2)
AYODHYA-KANDA

EDITED BY
SHASTRI SHRINIVASA KATTI MUDHOLKARA
THE LATE SANSKRIT ADHYAPAKA IN THE ELPHINSTONE COLLEGE, BOMBAY 1.

(All Rights Reserved)

: PUBLISHERS :
THE "GUJARATI" PRINTING PRESS
308, Bazaargate Street, Behind Reserve Bank of India,
Elphinstone Circle, Fort, BOMBAY-1

RAMAYANA

OF

VALMUKI

THE FIRST PART OF THE
EPIQUE, OR THE HISTORY OF
THE LIFE OF RAM

BY VALMUKI

THE SECOND PART OF THE
EPIQUE, OR THE HISTORY OF
THE LIFE OF RAM

THE THIRD PART OF THE
EPIQUE, OR THE HISTORY OF
THE LIFE OF RAM

THE FOURTH PART OF THE
EPIQUE, OR THE HISTORY OF
THE LIFE OF RAM

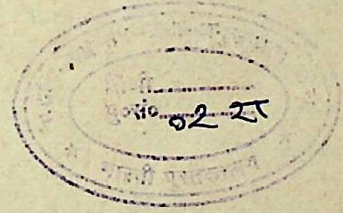
श्रीमद्वाल्मीकिमहामुनिप्रणीतं

रामायणम् ।

रामायणतिलक-रामायणशिरोमणि-गोविन्दराजीयरामायण-
भूषणेतिदीकात्रयोपेतम् ।

(२)

अयोध्याकाण्डम् ।

एल्फिन्स्टनकॉलेजसंज्ञकांगलपाठशालायां संस्कृताध्यापकैर्मुद्रितकरोपाह -

कट्टी श्रीनिवासशास्त्रिभिः

संशोधितं पाठान्तरैः सनाथीकृतं स्थलविशेषेषु टिप्पणीभिः समलंकृतं च ।

प्राप्तिस्थानम्

“गुजराती” प्रिन्टिंग प्रेस-मुद्रणालयः

३०८, नन्दारगेट स्ट्रीट, रीझर्व बैंकस्य पृष्ठभागे, एल्फिन्स्टन सर्कल, मुम्बईपुर्याम् ।

मूल्यं सप्तरूपकाणि ।

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्
विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्

(५)

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्
विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्
विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्

जनवृन्दोर्मिसंघर्षहर्षस्वनवृत्तस्तदा । वभूव राजमार्गस्य सागरस्येव निःस्वनः ॥ १७५ ॥
 सित्तसंमृष्टरथ्या हि तथै च वनमालिनी । आसीदयोध्या तदहः समुच्छ्रितगृहध्वजा ॥ १७६ ॥
 तदा ह्ययोध्यानिलयः सखीवालकुलः जनः । रामाभिषेकमाकाङ्क्षन्नाकाङ्क्षदुदयं रवेः ॥ १७६ ॥
 प्रजालंकारभूतं च जनस्यानन्दवर्धनम् । उत्सुकोऽभूज्जनो द्रष्टुं तमयोध्यामहोत्सवम् ॥ २०७ ॥
 एवं तज्जनसंवाधं राजमार्गं पुरोहितः । व्यूहन्निव जनौघं तं शनै राजकुलं ययौ ॥ २१ ॥
 सिताभ्रशिखरप्रख्यं प्रासादमधिरूढं च । समीपाय नरेन्द्रेण शक्रेणैव वृहस्पतिः ॥ २२ ॥ श्रीरङ्ग-
 तमागतमभिषेक्ष्य हित्वा राजासनं नृपः । पप्रच्छ स्वमतं तस्मै कृतमित्यभिषेदयत् ॥ २३ ॥ शाङ्गव-
 उमतश्च-

चतुर्दिक्षु विद्यमानाः अयोध्यायां राजमार्गाः अतिसंवाधाः
 गन्तॄणां पथो धातिसंमर्दजनकाः बभूवुः ॥ १६ ॥

शयमहिन्द्वृन्दैरिति । वृन्दावृन्दानि वृन्दानि
 श्रुतेः नारायणैः कृतहलजनैः वृताः राजमार्गा अभिसं-
 यन्नायणं देवमिति योजना 'वृन्दवृन्दम्' इतिपाठे
 वाचित्त्वन्नान्तिर्निरस्तास्थितैरिति शेषः ॥ १६ ॥

कपदत्वमेका वा शान्तिवोर्मयस्तेषां संघर्षोऽन्योन्य-
 अपि खण्डपदद्वयस्य स्वनस्तद्वृत्तः ॥ १७ ॥

चक्रत्वकल्पनमन् जनवृन्दान्येवोर्मयस्तेषां संघर्षेण
 कृतिरिति ॥ २० ॥ जातो हर्षनिःस्वनः हर्षजनितशब्दः तद्वतो
 ३] तिनः सागरस्य समुद्रस्य निःस्वन इव बभूव ॥ १७ ॥

भिषेकान्ति-जनवृन्देति । जनवृन्दान्येव उर्मयः तेषां
 वर्षः अन्योन्यघटनं हर्षः आनन्दोद्रेकः ताभ्यां जनितः स्वनो-
 यास्तीति स्वनवान् तस्य एतेन सागरोपमा समर्थिता ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-सित्ताः सुगन्धिजलसित्ताः संमृष्टाः
 शोषिता रथ्या यस्याम् । तदहस्तस्मिन्नहनि । तथा च तथैव ।
 वनमालिनी तोरणमालावती । समुच्छ्रिता गृहेषु ध्वजा
 यस्यां सा ॥ १८ ॥

रा० टी०-सित्तेति । सित्ताः प्राप्तसुगन्धविशिष्टजलाधि-
 कसेकाः संमृष्टाः अधिकं संमार्जिताः रथ्याः मार्गाः यस्यां सा
 वनमालिनी संरचितमालासमूहविशिष्टा समुच्छ्रिताः सम्यगुन्नताः
 गृहध्वजाः यस्यां सा अयोध्या तदहस्तस्मिन् दिने आसीत् १८

गो० टी०-सित्तेति । तदहः तस्मिन्नहनि वनमालिनी अलं-
 कारार्थं विरचितकक्षकदल्यादिवनपङ्क्तिरुक्तेति यावत् ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०-बीवालैः सहितश्चासावाकुलः संतोपा-
 त्संभ्रान्तचित्तः । 'सखीवालावलः' इति पाठेऽबला वृद्धाः
 बीवालवृद्धसहितो जन इत्यर्थः । रामाभिषेकमाकाङ्क्षन्द्रुमि-
 ष्ठन् स्वेरुदयमाकाङ्क्षन् अभूदिति शेषः ॥ १९ ॥

रा० टी०-तदेति । अयोध्यानिलयः अयोध्यानिवासी
 सखीवालाकुलः बीसहितवालैराकुलः व्याप्तो जनः रामाभिषेक-
 माकाङ्क्षन् स्वेरुदयमाकाङ्क्षन् बभूवेति शेषः । 'सखीवाला-

वलः' इति पाठे अबलाः वृद्धाः बीवालवृद्धसहितो जन इत्य-
 इति भट्टः ॥ १९ ॥

गो० टी०-तदेति । सखीवालावलः अबलाः वलरुपि
 वृद्धा इति यावत् रामाभिषेकमाकाङ्क्षन्नाकाङ्क्षदुदयं रवेः
 रामाभिषेकार्थं उदयमाकाङ्क्षदित्यर्थः । श्री रामाभिषेक-
 वार्ता यदा समजनि तदाप्रभृति रामाभिषेकादराति-
 आहारनिद्रादिव्यापारान्विहाय परदिवससुखोदयमाकाङ्क्ष-
 भावः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०-महोत्सवं रामाभिषेकसंभूतम् ॥ २० ॥

रा० टी०-प्रजेति । प्रजाः अलंकारभूताः अत्यलंकारं
 प्राप्ताः यस्मिन् तम् जनस्य सद्दयस्यानन्दवर्धनं तमयोध्या-
 महोत्सवं द्रष्टुं जनः देशान्तरस्थोऽपि प्राणी उत्सुकोऽत्यभिलाषी
 अभूत् ॥ २० ॥

गो० टी०-प्रजालंकारभूतमिति । प्रजालंकारभूतं प्रज-
 लंकरणहेतुभूतं प्रजालंकारप्रचुरमिति वा ॥ २० ॥

२१] ति० टी०-व्यूहन्निव राजमार्गं व्याप्य स्थितानेकतः
 कुर्वन्निव ॥ २१ ॥

रा० टी०-एवमिति । एवं जनसंवाधं तं राजमार्गं प्राप्तं
 इति शेषः । पुरोहितो वसिष्ठः तं राजमार्गस्थं जनौघं व्यूहन्
 यत्ततः व्यूहरचनया संस्थापयन्निव राजकुलं ययौ ॥ २१ ॥

गो० टी०-एवमिति । राजमार्गं पश्यन्निति शेषः । तं
 जनौघं व्यूहन्निव रामाभिषेकजनितानन्दनिर्भरं जनौघं तत्र तत्र
 समूहोऽकुर्वन्निव शनैः राजकुलं राजगृहं ययौ ॥ २१ ॥ २२ ॥

२२] ति० टी०-सिताभ्रसदृशहिमगिरिशिखरसदृशम् ॥ २२ ॥

रा० टी०-सितेति । सिताभ्रशिखरप्रख्यं सिताभ्रसदृ-
 शानि शिखराणि यस्य सः हिमगिरिरित्यर्थः तत्प्रख्यं
 तच्छिखरसदृशं प्रासादमधिरूढं शक्रेण शकस्य समीपं बृह-
 स्पतिरिव नरेन्द्रेण नरेन्द्रस्य समीपं समी सर्वत्र तुल्यदर्शनो
 वसिष्ठः इयाय प्राप ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०-राजासनं हित्वा प्रत्युत्थायेत्यर्थः ।

स्वमतं स्वावमतं कृत्यं पप्रच्छ स च यदाशतं तत्कृतमिति
 न्यवेदयत् ॥ २३ ॥

चंव तदा तुल्यं सहासीनाः सभासदः । आसनेभ्यः समुत्तस्थुः पूजयन्तः पुरोहितम् ॥ २४ ॥
णा त्वभ्यनुज्ञातो मनुजौघं विमृज्य तम् । विवेशान्तःपुरं राजा सिंहो गिरिगुहामिव ॥ २५ ॥

तदग्र्यवेषप्रमदाजनाकुलं महेन्द्रवेश्मप्रतिमं निवेशनम् ।

व्यदीपयंश्चारु विवेश पार्थिवः शशीव तारागणसंकुलं नभः

॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः ।

वसिष्ठनियोगाद्रामः सीतया समं ह्यनोपासनकुशसंस्तरशयनादिनियमं जग्राह । अन्येष्वुश्च प्रातः प्रबोधितः संध्योपासनादीनि
यिन्द्राह्मणाश्च पुण्याहवाचनं विदधुः । पौराः पुरमलंकृत्य दशरथं प्राशंसन् । रामाभिषेकदिदृक्षागतजनैरयोध्या पूर्णभवत् ।

ते पुरोहिते रामः स्नातो नियतमानसः । सह पत्न्या विशालाक्ष्या नारायणमुपाग ॥ १ ॥
गृह्य शिरसा पार्श्वीं हविषो विधिवत्ततः । महते दैवतायाज्यं जुहाव ज्वलिताः

रा० टी०-तमिति । नृपो दशरथः तं वसिष्ठमागतमभि-
। अवलोक्य राजासनं हित्वा अभ्युत्थानं कृत्वेत्यर्थः ।
तं स्वेप्सितं रामोपवासकरणमित्यर्थः । पप्रच्छ तस्मै
प्रभं कुर्वते राक्षे कृतं भवदुक्तं मया संपादितमित्यभ्यवेदयत्
अकथयत् । वसिष्ठ इति शेषः ॥ २३ ॥

गो० टी०-तमिति । नृपो दशरथः राजासनं स्वाधिष्ठितं
सिंहासनं हित्वा प्रत्युत्थायेत्यर्थः । पप्रच्छ किं रामस्योपवासः
कारित इतीति शेषः । सः वसिष्ठस्तस्मै दशरथाय तत् उपवा-
सकरणम् ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०-तुल्यं तुल्यकालम् ॥ २४ ॥

रा० टी०-तेनेति । तेन राजा सहासीनाः सभासदः तदा
राक्षोत्थानसमये तेन तुल्य पुरोहितं वसिष्ठः पूजयन्तः सन्तः
आसनेभ्यः समुत्तस्थुः ॥ २४ ॥

गो० टी०-तेनेति । तदा दशरथसमुत्थानकाले तुल्यं
युगपत् ॥ २४ ॥ २५ ॥

२५] ति० टी०-अभ्यनुज्ञातः सर्वस्य कर्तव्यस्य कृत-
त्वादिश्रम्यतामित्युक्तः ॥ २५ ॥

रा० टी०-गुरुणेति । गुरुणा अभ्यनुज्ञातो राजा मनुजौ-
घं जनसमूहं विसृज्य त्यक्त्वा गिरिगुहां सिंह इव अन्तःपुरं
विवेश ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०-अग्र्य उत्तमः ॥ २६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोद्ये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

रा० टी०-तदिति । अग्र्यमत्युत्तमं रूपं येषां ते एव
प्रमदाजनाः तैः आकुलं व्याप्तं महेन्द्रवेश्मप्रतिममिन्द्रभवनसदृशं
तच्चारु निवेशनं स्वभवनं तारागणसंकुलं नभ आकाशं शशीव
विदीपयन् विशेषेण प्रकाशयन् सन् पार्थिवो विवेश ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-

॥

गो० टी०-तदिति विदीपयन्

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्री
रामायणेऽयोध्याकाण्डव्याख्या-

१] ति० टी०-आदरात्पुनर-

गमदुपासाञ्चक्रे । नारं जीवसमूहोऽयनमन्त-
यस्य तेनान्तर्यामिणमित्यर्थः ॥ १ ॥

रा० टी०-गत इति । पुरोहिते वसिष्ठे गते
नियतमानसः एकाग्रचित्तः रामः विशालाक्ष्या पत्न्या सह
नारायणं स्वमर्यादापुरुषोत्तमत्वमुपागमत् अस्मरत् । नारायण-
शब्दार्थस्तु नारेण नीत्यैव अयते भावप्रधानो निर्देशः ॥ १ ॥

गो० टी०-अथ रामस्याभिषेकसन्नाहं दर्शयति पठे-गत
इत्यादि । पुरोहिते गत इत्यसन्निधानकृतराजसगुणनिमित्तक-
नास्तिक्यव्यावृत्तिः, ज्ञात इति कायश्चक्षुः, नियतमानस इति
मनश्चक्षुः, सहपत्येति श्रीरङ्गविग्रहानुभवासागरतरणस्य सहा-
योक्तिः “पत्युर्नो यज्ञसंयोगे” इति दीक्षानियमस्य पत्नी-
सहायत्वोक्तिश्च तृतीयया आराधनकाले सीताया उपकरण-
समर्पणपरता व्यज्यते विशालाक्ष्येति रामविग्रहानुभवादपि
श्रीरङ्गविग्रहस्य निरतिशयप्रियास्पदत्वेन निर्निमेषानुभव उक्तः
विशालाक्ष्या नारायणमिति सीतानेत्रवायुरानाकृष्टतया सीताया
अप्राधान्यं नारायणस्य स्वाभीप्सिततमत्वेन प्राधान्यं चो-
क्तम् । अत्र नारायण इति श्रीरङ्गनायक उच्यते उत्तरत्र तस्यैव
विभीषणाय दानोक्तेः ॥ १ ॥

२] ति० टी०-शिरसा पार्श्वीं प्रगृह्य नमस्कारपूर्वमित्यर्थः
महते दैवताय नारायणाय ॥ २ ॥

रा० टी०-तन्मर्यादापुरुषोत्तमत्वं प्रकटयितुं तत्कर्तृकत्वे-
दबोधितकर्माचरणं बोधयन्नाह-प्रगृह्येत्यादिभिः । शिरसा
तदुपलक्षितनमस्कारेण हविषः पार्श्वीं प्रगृह्य नमस्कारपूर्वकं

शेषं च हविषस्तस्य प्राश्याशास्यात्मनः प्रियम् । ध्यायन्नारायणं देवं स्वास्तीर्णे कुशसंस्तरे ॥ ३ ॥
वाग्यतः सह वैदेह्या भूत्वा नियतमानसः । श्रीमत्यायतने विष्णोः शिष्ये नरवरात्मजः ॥ ४ ॥
एकयामावशिष्टायां रात्र्यां प्रतिबुध्य सः । अलंकारविधिं सम्यक्कारयामास वेश्मनः ॥ ५ ॥
तत्र शृण्वन्मुखा वाचः सूतमांगधवन्दिनाम् । पूर्वा संध्यामुपासीनो जजाप सुसमाहितः ॥ ६ ॥
तुष्टाव प्रणतश्चैव शिरसा मधुसूदनम् । विमलक्षौमसंवीतो वाचयामास स द्विजान् ॥ ७ ॥

हविःपात्रं गृहीत्वैत्यर्थः । ततः तस्याः पात्र्याः आज्यं प्रगृह्य ज्वलितेऽनले महते यागदेवतामुख्याय दैवताय देवतायै विधि-
बज्जुहाव । प्रगृह्येत्युभयान्वयि ॥ २ ॥

गो० टी०-प्रगृह्येति । शिरसा पात्रीं प्रगृह्येति “ उपरि
इत्यो धारयति ” इति श्रुतिरुपबृंहिता । महते दैवताय
वाचयामाहमवते दैवताय “ तं दैवतामां परमं च दैवतम् ”
श्रुतेः नारायणयेत्यर्थः । नारायणमुपागमदित्युपक्रममात्र
यन्नारायणं देवमित्युत्तरत्रोक्तेश्च । तेन महते दैवतायेति महा-
वाचित्वभ्रान्तिर्निरस्ता न च व्यस्तस्य विभिन्नविभक्त्यन्त-
रूपदत्वमेका वा शक्तिरस्ति महादेवशब्दस्याखण्डस्य शिवे
पि खण्डपदद्वयस्य प्रस्तुतपरदेवतावरुद्धस्याप्रस्तुतान्य-
रूपचकत्वकल्पनमन्यतामिह निपातकदुरितानुष्टं विना न
यति ॥ २ ॥

३] ति० टी०-आशास्य प्रार्थ्य आत्मनः प्रियं राज्या-
भिषेकाविष्कारं वस्तुतो रावणवधफलकवनगमनरूपमा-
शास्य संकल्प्येत्यर्थः । वैदेह्या सहेत्यत्राप्यपकष्टव्यम् । नहि
चतुर्दशभुवनधिपतेरतेश्वराज्यं प्रियं भवति । सकलतेश्वर-
मुपप्रियत्वादात्मन इत्यस्य वैफल्यं चाथ व्याख्याने प्राप्नोतीति
दिक् । कुशसंस्तरे कुशमये शयनीये ॥ ३ ॥

रा० टी०-शेषमिति । तस्य हृतस्य हविषः शेषमाशास्य
प्रशस्य प्राश्य भुक्त्वा प्रियं स्वप्रीतिविषयीभूतमत एव देवं प्रमो-
दप्रापकं नारायणं स्वमर्यादापुरुषोत्तमत्वं ध्यायन् स्मरन् सन्
श्रीमति सकलैश्वर्यविशिष्टे आयतने विधिनिर्मितयागगृहे विष्णोः
स्वास्तीर्णे विष्णुकर्तृकशोभनविस्तारविशिष्टे कुशसंस्तरे कुशासने
नियतमानसः नरवरात्मजो रघुनाथः वैदेह्या सह वाग्यतो
भूत्वा शिष्ये विष्णोः स्वास्तीर्णे इत्यनेन विष्णुपूज्यत्वं रघुनाथस्य
योजितम् विष्णोरिति संबन्धसामान्ये षष्ठी द्वयोरेकत्रा-
न्वयः । विष्णोरायतने शिष्ये इत्यर्थस्तु न युक्तः गर्भमन्दिरे
शयनस्य निषेधात् गौणग्रहणे तु स एव दोषः ॥ ३ ॥ ४ ॥

गो टी०-शेषमिति । आत्मनः प्रियमाशास्य श्रीरङ्गा-
पितृहविःशेषं स्वस्यात्यन्तप्रियत्वेनाहुसंधाय नारायणं श्रीरङ्ग-
नायकं ध्यायन् कुशसंस्तरे कुशमये शयनीये ‘ शयनीये सप्ततत्तौ
संस्तरेः परिकीर्तितः’ इति निघण्टुः । वैदेह्या सहति उभयोरप्येक-
श्रद्धायां जितेन्द्रियत्वं ध्वनितम् । श्रीमति विमानं प्रणवाकारमि-
त्याद्युक्तवेदत्रयसारभूतप्रणवाकारे “ ऋचः सामानि यजुश्च सा-

हि श्रीरमृता सताम् ” इति श्रुतेः विष्णोरायतने श्रीरङ्ग-
धाम्नि शिष्ये शयनं कृतवान् नरवरात्मजः स्वस्य साक्षाद्भगव-
दवतारत्वेऽपि श्रीरङ्गविग्रहाचोपसर्जनभावः स्वावताराद्यमतश्च-
त्रियधर्माङ्गुणः ॥ ३ ॥ ४ ॥

४-५] ति० टी०-नियतमीश्वरमात्रविषयम् । विष्णोरा-
यतने निजभवनवर्तिनि देवपूजालये ॥ ४ ॥ ५ ॥

रा० टी०-एकेति । एकयामावशिष्टायां यामत्रयव्यती-
तायामित्यर्थः । रात्र्यां प्रतिबुध्य स्वीकृतनिद्रां परित्यज्य
रघुनाथः वेश्मनः सभामण्डपस्य अलंकारविधिं यथो-
क्तं सम्यगेव कारयामास दीपप्रज्वलनादि कर्तुमाशु ॥ ५ ॥
मासेत्यर्थः । तुशब्द एवार्थः ॥ ६ ॥

गो० टी०-एकयामावशिष्टायामिति । अलंकारविधिं वे-
अलंकारविधानम् ‘ विधिविधाने दैवेऽपि ’ इत्यमरः ॥ ६ ॥ अपि

६] ति० टी०-सुताः पौराणिकाः मागधा वंशावल्-
र्तकाः वन्दिनः स्तुतिपाठकाः । पूर्वा संध्यामुपासीनस्तदुप-
कुर्वन्नजपा गायत्रीजपस्यैव तदुपसनरूपत्वात् ॥ ६ ॥ ति

रा० टी०-तत इति । ततः अलंकारकरणज्ञापनानन्वकृष्ट-
सूतमागधवन्दिनां सुताः पौराणिकाः मागधाः वंशप्रवक्ताः
वन्दिनः तद्यशोवक्ताः तेषां सुखा वाचः शृण्वन् पूर्वा संध्यकृप-
मुपासीनश्च सन् यतमानसो रामः जजाप गायत्र्यादिजप-
चकारेत्यर्थः । विनापि च सख्ययः ॥ ६ ॥

गो० टी०-तत्रेति । सुताः सूतकुलोत्पन्नाः पुण्यश्लोक-
वताकीर्तकाः मागधाः मगधदेशोत्पन्नाः वंशावलिर्कीर्तकाः व-
न्दिनः स्तुतिपाठकाः संध्यां संध्याधिदेवतां सूर्यमुपासीनः
ध्यायन् यतमानसः नियतमनस्कः अनन्यचित्त इति यावत्
जजाप गायत्रीमिति शेषः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-वाचयामास स्वस्तिवाचनं पुण्याहं च ॥ ७ ॥

रा० टी०-तुष्टावेति । विमलक्षौमसंवीतः मलसंबन्ध-
हितपट्टविशेषवल्गुधारी शिरसा प्रणत एव स रामः द्विजा-
तुष्टाव मधुसूदनं मधुसूदनशब्दं वाचयामास च द्विजैरुच्चारयामासे-
त्यर्थः । मधुसूदनशब्दार्थस्तु मधौ चैत्रे सः प्रादुर्भावा यस्य सः
उच्यते स्वस्वकल्याणार्थं सर्वैरुच्यते इति उक्त्वा अनिद्रि ब्रह्मादी-
नपि पालयति इति अनः त्रयाणां कर्मधारयः किंच मधुं मधु-
नामानं दैत्यं सृते कर्णमलद्वारोत्पादयतीति मधुसूदविष्णुः तेन
उच्यते नित्यमुच्चार्यतेऽसाविति मधुसूदः स एवानः सर्वरक्षकः

तेषां पुण्याहघोषोऽथ गम्भीरमधुरस्तथा । अयोध्यां पूरयामास तूर्यघोषानुनादितः ॥ ८ ॥
 कृतोपवासं तु तदा वैदेह्या सह राघवम् । अयोध्यानिलयः श्रुत्वा सर्वः प्रमुदितो जनः ॥ ९ ॥
 ततः पौरजनः सर्वः श्रुत्वा रामाभिषेचनम् । प्रभातां रजनीं दृष्ट्वा चक्रे शोभयितुं पुरीम् ॥ १० ॥
 सिताभ्रशिखराभेषु देवतायतनेषु च । चतुष्पथेषु रथ्यासु चैत्येष्वल्लकेषु च ॥ ११ ॥
 नानापण्यसमृद्धेषु वणिजामापणेषु च । कुटुम्बिनां समृद्धेषु श्रीमत्सु भवनेषु च ॥ १२ ॥
 सभासु चैव सर्वासु वृक्षेष्वालक्षितेषु च । ध्वजाः समुच्छ्रिताः सौधु पताकाश्चाभवन्स्तथा ॥ १३ ॥
 नटनर्तकसंघानां गायकानां च गायताम् । मनःकर्णसुखा वाचः शुश्राव जनता ततः ॥ १४ ॥
 रामाभिषेकयुक्ताश्च कथाश्चक्रुर्मिथो जनाः । रामाभिषेके संप्राप्ते चत्वरेषु गृहेषु च ॥ १५ ॥

एतेन स्वनामोच्चारणविषयकप्रीत्यतिशयो रघुनाथस्य सूचितः ।
 दूरान्वयीदमिति तु न भ्रमितव्यं पाठक्रमादार्थक्रमस्य बली-
 यस्त्वादाकाङ्क्षितत्वाच्चेति दिक् । युक्तश्रायमेवार्थः अन्यथा
 अभेदेवादिनामप्यस्यैव मधुसूदनत्वेन स्वकर्मैकस्तवनस्य निपि-
 दत्वेन विरुद्धत्वापत्तिरिति दिक् ॥ ७ ॥

गो० टी०—तुष्टावेति । संध्योपासनानन्तरं मधुसूदनं
 सूर्यान्तर्वर्तिनं नारायणं तुष्टाव “मित्रस्य—” इत्यादिनेति शेषः ।
 शिरसा प्रणतः दण्डवत्प्रणतः विमलक्षौमसंवीत इत्यनेन नूतन-
 वस्त्रपरिहृत्या प्रातर्गौणजानश्रुतं वाचयामास स्वस्तिवाचनं
 “रामामासेत्यर्थः ॥ ७ ॥

८-९] ति० टी०—तूर्यघोषादुनादितस्तूर्यघोषेण संजा-
 तः ॥ ८ ॥ ९ ॥

रा० टी०—तेषामिति । तदा मधुसूदनशब्दोच्चारणकाले
 वा द्विजानां तूर्यघोषादुनादितः तूर्यघोषादुनादविशिष्टः पुण्या-
 घोषोत्थगम्भीरमधुरः पुण्यं पवित्रत्वं न जहातीति पुण्याहः
 सार्वकालिकपवित्रतासंपादकधर्मविशिष्ट इत्यर्थः । स एव घोषः
 मधुसूदनशब्दशब्दः तेरोत्थः संजातः गम्भीरमधुरः गम्भीरेण
 गाम्भीर्येण सहितो मधुरो माधुर्यं गाम्भीर्यमाधुर्यं इत्यर्थः ।
 अयोध्यां पूरयामास गम्भीरमधुरशब्दौ भावप्रधानौ ॥ ८ ॥

गो० टी०—तेषामिति । तूर्यघोषादुनादितः तूर्यघोषाद-
 वन्धनादयुक्तः ॥ ८ ॥

रा० टी०—कृतेति । अयोध्यानिलयः अयोध्यानवासी ॥ ९ ॥

गो० टी०—कृतोपवासमिति । प्रसूदितः संतुष्टः अभूत् ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—शोभयितुमलंकरं चक्रे बुद्धिमिति शेषः १०

रा० टी०—तत इति । पुरीमयोध्यां शोभयितुं स्वस्वबुद्ध-
 हसारेणालंकरणं चक्रे प्रयत्नमिति शेषः । शोभायुतामित्या-
 चरिपाठः ॥ १० ॥

गो० टी०—तत इति । पुरीं शोभयितुं चक्रे पुरसोभो-
 त्पादनार्थं संमार्जनालपयवितानमालिकाबन्धनकर्मादिकमकरो-
 दित्यर्थः ॥ १० ॥

११-१२] ति० टी०—अल्लकाः प्राकारोपरितनयुद्ध-
 स्थानानीति केचित् ॥ ११ ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—आलक्षितेषु सर्वतो लक्षितेषु १ ॥
 ध्विति यावत् । ध्वजाः सचिह्नाः पताकाश्चिह्नरहिता इत्याहुः

रा० टी०—अलंकृतिमेव विशदयन्नाह—सितेत्यादिः
 सिताः शुक्ला ये अन्ना मेघाः तद्वत् यानि शिखराणि ते
 माभा येषु किंच सिताभ्रयुक्तानि यानि शिखराणि तैराभा-
 तेषु चैत्येषु चैत्यं चैतन्यमस्ति एषु अर्शआयजन्तः इदं देवत-
 यतनादिविशेषणम् । एतेन रामध्वजः चैतन्यं व्यक्तं
 प्रमाणम् ‘यत्र गुल्मलतावृक्षा नित्यशो भान्ति चिन्मयाः’ इ
 चैत्येषु बौद्धालयेष्विति गोविन्दाचारिण्याख्यानं तु न ॥

नानृतक इत्यादिना बालकाण्डोक्तेन विरोधात् त्यक्तव्यमिति दिक् ॥

रा० टी०—नानेति । पण्यं व्यवहर्तव्यं वस्तु आट्टालकेषु
 प्राकारोपरिकल्पितयुद्धस्थानेषु सभास्त्विति आलक्षितेषु दूरतो-
 ऽप्यवलोकितेष्वित्यर्थः । तेन तेषामत्युन्नतत्वं व्यक्तं ध्वजाः चि-
 ह्नसहिताः पताकाः तद्वहिता इति न पौनरुक्त्यम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

गो० टी०—सिताभ्रशिखराभेष्वित्यादि । चैत्येषु बौद्धा-
 लयेषु अट्टालकेषु प्राकारोपरि युद्धार्थं परिकल्पितचतुस्तम्भ-
 मण्डपेष्विति यावत् । आलक्षितेषु आसमन्ताल्लक्षितेषु सख-
 तत्वात् दूरादप्यक्षिणोचरोष्वित्यर्थः । ध्वजाः सचिह्नाः पता-
 काः चिह्नरहिताः समुच्छ्रिताः बद्धाः ॥ ११-१३ ॥

१४-१५] ति० टी०—नटाः सूत्रधाराः जनता जनसमूहः ।
 ततस्तत्रायोध्यायाम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

रा० टी०—नटेति । नटा आश्चर्यनानोलङ्घनादि कर्म
 कर्तारः ‘नर्तका नृत्यनृतादिकर्मकर्तारः’ गायका गानकु-
 शलाः तेषां वाचः जनता जनानां समूहः ततस्तत्रायोध्याया-
 मित्यर्थः । शुश्राव सप्तम्यन्तान्तसिद्ध ‘शुश्रूवुश्च ततस्ततः’ इति
 गोविन्दाचारिपाठः ॥ १४ ॥

गो० टी०—नटेति । नटाः नाटकाः अभिनयकर्तारः, न-
 र्तकाः केवलङ्काररक्ततः मनःकर्णसुखाः ‘संश्रवे मधुरं वा-
 क्यम्’ इत्युक्तीत्या श्रवणमात्रेण सुखकराः पश्चान्मनसश्चा-
 ह्लादका इत्यर्थः । शुश्रूवुः जना इति शेषः ॥ १४ ॥

रा० टी०—रामेति । रामाभिषेकयुक्ताः रामाभिषेकोप-
 योगिनीः जनाः अयोध्यानवासिनः चत्वरेषु चतुष्पथेषु ॥ १५ ॥

१ तदेति गो.रा. पाठः । २ आट्टालकेष्विति रा. पाठः । ३ चित्रा इति गो.पाठः । ४ तदेति गो.रा. पाठः । ५ शुश्रूवुश्च ततस्तत इति गो. पाठः ।

वाला अपि क्रीडमाना गृहद्वारेषु संघशः । रामाभिषवसंयुक्ताश्चक्रुरेवै कथा मिथः ॥ १६ ॥
 कृतपुष्पोपहारश्च धूपगन्धाधिवासितः । राजमार्गः कृतः श्रीमान्पौरै रामाभिषेचने ॥ १७ ॥
 प्रकाशीकरणार्थं च निशागमनशङ्कया । दीपदृष्टान्तस्था चक्रुरनुरथ्यासु सर्वशः ॥ १८ ॥
 अलंकारं पुरस्यैवं कृत्वा तत्पुरवासिनः । आकाङ्क्षमाणा रामस्य यौवराज्याभिषेचनम् ॥ १९ ॥
 समेत्य संघशः सर्वे चत्वरेषु सभासु च । कथयन्तो मिथस्तत्र प्रशशंसुर्जनाधिपम् ॥ २० ॥
 अहो महात्मा राजायमिश्वाकु कुलनन्दनः । ज्ञात्वा द्रष्टुं स्वमात्मानं रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ २१ ॥
 सर्वे ह्यनुगृहीताः स्म यन्नो रामो महीपतिः । चिराय भविता गोप्ता दृष्टलोकपरावरः ॥ २२ ॥
 अनुद्धतमना विद्वान्धर्मात्मा भ्रातृवत्सलः । यथा च भ्रातृषु स्निग्धस्तथास्मास्वपि राघवः ॥ २३ ॥
 चिरं जीवतु धर्मात्मा राजा दशरथोऽनघः । यत्प्रसादेनाभिषिक्तं रामं द्रक्ष्यामहे वयम् ॥ २४ ॥

गो० टी०-रामेति । मिथः अन्योन्यं 'मिथोऽन्योन्यम्' इत्यमरः । चत्वरेषु अङ्गणेषु गृहेषु स्त्रीभिः बहिरङ्गणेषु जनैश्च कथाश्चक्रुरिति रामभक्तावकृत्रिमत्वमुक्तम् ॥ १६ ॥ १६ ॥

१६-१७] ति० टी०-रामाभिषवो रामाभिषेकः १६-१७

रा० टी०-अज्ञानामपि तत्कथासु रुचिरिति बोधयितुमाह-वाला इति । गृहद्वारेषु गृहाणि च द्वाराणि चेति द्वन्द्वः । एतेन तत्कथायाः सर्वमनोहरत्वं व्यक्तम् ॥ १६ ॥

रा० टी०-प्रासङ्गिकं कथाप्रचारं संवर्ण्य प्रकृतां पुरालं-कृतिमाह-कृतेत्यादिद्वाभ्याम् । श्रीमान् स्वतो नित्यसंपत्ति-विशिष्टो राजमार्गः पौरैः कृतपुष्पोपहारः कृतः पुष्पोपहारः पुष्पत्रयैस्मिन् धूपगन्धाधिवासितः उपलक्षणतया धूपादिगन्धव्याप्तश्च कृतः ॥ १७ ॥

गो० टी०-कृतपुष्पोपहार इति । कृतपुष्पोपहारः कृत-पुष्पवलिः ॥ १७ ॥

१८-२१] ति० टी०-अभिषेकानन्तरं गजस्कन्धाधिरू-ढस्य नगरालंकारदर्शनार्थनिर्गमनात्पूर्वं यदि निशा न याति तदा तदलंकारप्रदर्शनार्थं स्वयं रामं द्रष्टुं च दीपदृष्टान्तदृष्टवान्नाशाखान्दीपस्तम्भान् । अदुरथ्यासु रथ्यापार्श्वयोः ॥ १८-२१ ॥

रा० टी०-प्रकाशेति । निशागमनशङ्कया राज्याभिषेक-समये इति शेषः । दीपदृष्टान् दीपस्थापनयोग्यशाखाविशिष्टत-रून् अदुरथ्यासु अदृगता रथ्याः मार्गा यासु राजमार्गोऽपि-त्यर्थः । एतेनाभिषेकानन्तरमनेन मार्गेण रामागमनं भविष्यति तं द्रक्ष्यामीति हेतुर्व्यक्तः ॥ १८ ॥

गो० टी०-प्रकाशकरणार्थमिति । प्रकाशकरणार्थं वि-तानकसुककदल्यादिसमग्रताजनिततिमिरतिरोहितवस्तुप्रकाश-नार्थं, यद्वा निशागमनशङ्कया प्रकाशकरणार्थं दीपदृष्टान् दृष्टा-कारदीपस्तम्भान् अभिषेकानन्तरं गजस्कन्धाधिरूढतयाभिषे-कालंकारप्रदर्शनार्थं निर्गमनात्पूर्वं यदि कार्यवशाभिशा स्यात्तदा रामालंकारप्रदर्शनार्थं दीपदृष्टान् अदुरथ्यासु रथ्यासु रथ्यासु विभक्तैर्लुगभाव आर्षः । निशागमनशङ्कया रामस्य प्रकाशक-

रणार्थमदुरथ्यासु सर्वशः सर्वप्रकारान् दीपदृष्टान् चक्रुश्च तथाशब्दार्थः ॥ १८ ॥

रा० टी०-उपसंहरन्नाह-अलंकारमिति । आकाङ्क्ष-माणाः प्रशशंसुरिति । द्वयोरेकवान्वयः ॥ १९ ॥ २० ॥

गो० टी०-अलंकारमित्यादिश्लोकद्वयम् ॥ १९ ॥ २० ॥

रा० टी०-प्रशंसास्वरूपं बोधयन्नाह-अहो इत्यादिभिः । अयं राजा अहो महात्मा अतिधैरवान् तत्र हेतुः दृढमैश्वर्या-दिभिरतिप्रदं स्वमात्मानं स्वस्वरूपं ज्ञात्वापि राममभिषे-क्ष्यति सामर्थ्यसत्त्वे अत्यन्तं प्रदद्वैश्वर्यादेः पुत्राधीनीकरणमपि दुर्लभमिति भावः ॥ २१ ॥

गो० टी०-प्रशंसामेवाह-अहो इत्यादि । सर्वेऽप्यनुगृ-हीताः स्म देवेनेति शेषः । नः अस्मान् गोप्ता भवितेति वन्धः । दृष्टलोकपरावरः दृष्टे ये लोके परावरे उत्कृष्टापकृष्ट-वस्तुनी येन स तथोक्तः ॥ २१-२४ ॥

२२-२४] ति० टी०-अनुगृहीता ईश्वरेण । दृष्टलोकप-रावरः भावप्रधानो निर्देशः । यथावदवगततज्जनप्राशस्त्याप्रा-शस्त्यः ॥ २२-२४ ॥

रा० टी०-स्वभाग्यवत्तां सूचयन्त आहुः-सर्वे इति । सर्वे वयमनुगृहीताः परमात्मानुग्रहं प्राप्ताः स्म तत्र हेतुः दृष्टलोकपरा-वरः दृष्टो विष्ण्वादीन् बोधितः लोकानां भुवनानां परः पालनं येन सः किं च दृष्टः उपदिष्टः लोकपरः भुवनानां पालको येन सः दृष्टलोकपरः अत एव न वरः श्रेष्ठो यस्मात् सः अवरः सर्वश्रेष्ठ इत्यर्थः । स एव स इति कर्मधारयः । किंच दृष्टा लोकाः भुव-नानि परावराः उत्तमाधमा येन सः महीपतिः रामः ययस्मान्ने गोप्ता चिराय बहुकालं भविता ॥ २२ ॥

रा० टी०-राज्याहंत्वसंपादनाय रामस्य गुणान्तराण्याह-अनुद्धतेति । अनुद्धतमनाः न उदोर्ध्ववचनात् हतं निवृत्तं मनो यस्य सः भावकिंवन्ताद्बुद्धो निष्पन्न उदिति ॥ २३ ॥

रा० टी०-स्वेप्सितप्रापको राजा आशीर्भिर्योजित इत्या-ह-चिरमिति । अनघः आशिताघनिवर्तकः ॥ २४ ॥

१ सर्वश इति रा. पाठः । २ रामाभिषेकसंयुक्ता इति गो. रा. पाठः । ३ एवमिति गो. रा. पाठः । ४ प्रकाशकरणार्थमिति गो. रा. पाठः । ५ यो वृद्धमिति गो. पाठः । ६ स्वेति रा. पाठः ।

एवंविधं कथयतां पौराणां शुश्रुवुः परे । दिग्भ्यो विश्रुतवृत्तान्ताः प्राप्ता जानपदा जनाः २५
ते तु दिग्भ्यः पुरीं प्राप्ता द्रष्टुं रामाभिषेचनम् । रामस्य पूरयामासुः पुरीं जानपदा जनाः ॥ २६ ॥
जनौघैस्तैर्विसर्पद्भिः शुश्रुवे तत्र निःस्वनः । पर्वसूदीर्णवेगस्य सागरस्येव निस्वनः ॥ २७ ॥
ततस्तदिन्द्रक्षयसंनिभं पुरं दिदृशुर्भिर्जानपदैरुपाहितैः ।

समन्ततः सस्वनमाकुलं बभौ समुद्रयादोभिरिवार्णवोदकम् ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ।

यदृच्छतः प्राप्तादोपरिभुवमारुढा मन्थरानाम्नी कैकेय्याः कुञ्जा ज्ञातिदासी तमुत्सवं ब्राह्मणेभ्यो बहुधनं वितरन्तीं कौसल्यां च
प्रेक्ष्य किंनिमित्तकोऽयमारम्भ इति रामाधार्त्री पप्रच्छ तथा संज्ञापिता च रामाभिषेकमसहमाना कैकेयीमेत्य दशरथं विनिन्याभिषेकं
विहन्तुं कैकेयीं प्रैरयत्तथापि रामाभिषेक एव स्वामीष्ट इति मोदमाना कैकेयी तन्निवेदनपारितोषिकतया किञ्चिदाभरणं कुञ्जायै ददौ ।

ज्ञातिदासी यतो जाता कैकेय्या तु सहोषिता । प्रासादं चन्द्रसंकशमारुरोह यदृच्छया ॥ १ ॥

२५] ति० टी०—शुश्रुवुः कथा इति शेषः । विश्रुतवृत्तान्ताः श्रुतरामाभिषेकवृत्तान्ताः ॥ २५ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवंविधमेतत्प्रकारकं वचः कथयतां पौराणां वचः विश्रुतवृत्तान्ताः विश्रुतो वृत्तान्तः राज्याभिषेकवृत्तं यैस्ते अत एव दिग्भ्यः प्राप्ता आगताः जानपदाजनास्तदा तस्मिन्काले शुश्रुवुः । वच इति विशेष्यमध्याहृतं तच्चोभयान्वयि ॥ २५ ॥

२ गो० टी०—एवंविधमिति । श्रुतवृत्तान्ताः श्रुतरामाभिषेकवार्ताः अत एव दिग्भ्यः प्राप्ताः जानपदाजनाः एवंविधं कथयतां पौराणां शुश्रुवुः एवंविधं वाक्यजातमित्यर्थसिद्धम् ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—ते जानपदाः । रामस्य पुरीमित्यन्वयः २६

रा० टी०—ते इति । ते रामस्य पुरीमयोध्यां पूरयामासुः २६

गो० टी०—ते त्विति । पूर्वदिने सकलजनसंनिधौ रामाभिषेकस्य प्रतिश्रुतत्वादामस्य पुरमिति निर्दिष्टवानृषिः ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—विसर्पद्भिः प्रवेशार्थम् ॥ २७ ॥

रा० टी०—जनौघैरिति । तैरयोध्यां प्राप्तेः विसर्पद्भिः गच्छद्भिर्जनौघैर्जनित इति शेषः । तत्रायोध्यायासूदीर्णवेगस्य उदीर्णः प्रवृद्धो वेगो यस्य स तस्य ॥ २७ ॥

गो० टी०—जनौघैरिति । विसर्पद्भिः नानादेशेभ्य आगच्छद्भिः उत्पादित इति शेषः । उदीर्णवेगस्य उज्जृम्भितवेगस्य ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—इन्द्रक्षय इन्द्रनिवासोऽमरावती । आहितैः आगतैरित्यर्थः । 'हि गतौ' इत्यस्य रूपम् । समुद्रयादोभिः समुद्रवृत्त्यैर्महद्भिर्यादोभिरित्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—तत इति । ततः जनैः

पूर्णत्वादेतोः इन्द्रक्षयसन्निभमिन्द्रनिवासामरावतीसदृशम् किञ्च इन्द्रक्षयानुयोगिकसादृश्यप्रतियोगि किञ्च इन्द्रक्षयस्य अमरावत्याः संनिभः सम्यग्रकाशो यस्मात्तच्छ्रुतिप्रासिद्धं पुरं साकेतं दिदृशुभिः उपाहितैः प्राप्तेः आकुलं व्याप्तमत एव सस्वनं पुरं बभौ शुश्रुभे । तत्र दृष्टान्तः समुद्रयादोभिः समुद्रजलजन्तुभिः अर्णवोदकमिव पुरमित्युभयान्वयि 'निवेशः शरणं क्षयः' इत्यमरः । उपाहितैरित्यत्र कान्तो गत्यर्थो हिः यादोभिर्नदीभिरित्यर्थेऽपि समुद्रोपादानैवत्यर्थमेवेति दिक् ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायण-

शिरोमणावयोऽध्याकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

गो० टी०—तत इति । इन्द्रक्षयः इन्द्रगृहम् 'निवेशः शरणं क्षयः' इत्यमरः । अयोध्यापुरस्यामरावतीसादृश्ये वक्तव्ये तत्सारभूतेन्द्रभवनदृष्टान्तीकरणादयोध्याया अतिरमणीयता योत्यते जानपदैः समन्ततः आकुलमिति संबन्धः समुद्रयादोभिः समुद्रान्तर्गतितितिमितिमिङ्गिलादिजन्तुभिः 'यादोसि जलजन्तवः' इत्यमरः । कर्णावतंसादिपदवद्विश्लेषप्रदर्शनाय समुद्रशब्दः, यद्वा समुद्रयादोभिः समुद्रगामिनीभिर्नदीभिः "यादो ननुसकम्" इति यादःशब्दस्य नदीवाचकत्वेऽपि ननुसकत्वं पाणिनीयलिङ्गादुक्तानुक्तम् उदकशब्देन सस्वनत्वशुक्तम् ॥ २८ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्यानेऽथोऽध्याकाण्डव्याख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

१] ति० टी०—अथ सीताया लङ्कापुरप्रवेशं विना रावणवधस्याशक्यतया तत्सिद्धये देवैः प्रेरितायाः कृतकुञ्जावेषाया मन्थराया रामाभिषेकविप्रवृत्तिं तद्वान्विगतं कैकेयीवृत्तान्तं च वक्तुमशक्यते—ज्ञातीत्यादि । 'ज्ञातिदासी यतो नित्यम्' इति पाठे

१ तदेति गो. रा. पाठः । २ अपीति गो. पाठः । ३ गतैरिति गो. पाठः । ४ कैकेय्यास्त्विति गो. पाठः ।

सित्तराजपथां कृत्स्नां प्रकीर्णकैमलोत्पलाम् । अयोध्यां मन्थरा तस्मात्प्रासादादन्वैक्षत ॥ २ ॥
पताकाभिर्वरार्हाभिर्ध्वजैश्च समलंकृताम् । सिक्तां चन्दनतोयैश्च शिरःस्नातजनैर्युताम् ॥ ३ ॥

यतः कैकेय्या ज्ञातेर्मातृकुलस्य दासी यतश्च कैकेय्या नित्यं सहो-
षिता अतो जनकोलाहलं श्रुत्वा कैकेय्यै तदर्थं निवेदयितुं यदृ-
च्छया स्वयमेव न त्वन्यप्रेरणया प्रासादमारुरोहेत्यन्वयः ।
यत्तु अतः 'कुञ्जा क्षिप्रमर्पिता' इत्यनेन द्वादशश्लोकस्थपदे-
नान्वयः, स्वीयाभ्युदयस्य सर्वेष्टत्वाद्रामाभ्युदयजदुःखेन तद्विघ-
टकोऽमर्ष इति कतकः तत्र, रामाभ्युदयस्यापि धात्रीमुखेन श्रव-
णस्य वक्ष्यमाणतया तस्यैव चामर्षहेतुत्वस्य च वक्ष्यमाणतया-
त्रत्यस्य तत्रान्वयानौचित्यात् । 'यतो जाता' इति पाठे यतो
यत्र कुत्रचिज्जाता अविज्ञातदेशममातापितृकेत्यर्थः । एवं च कैके-
यीज्ञातिदासीत्वमपि कार्यार्थसुदरभरणव्याजेन स्वीकृतमनया
इति बोध्यम् । इदं तु युक्तम्—'मन्थरा नाम कार्यार्थमप्सरा
प्रेषिता सुरैः । दासी काचन कैकेय्यै दत्ता केकयभूता ॥'
इति पाद्योक्तेः । कार्यार्थं रावणवधरूपकार्यार्थं दासी स्वयमा-
गत्य केकयराजस्य जातेति शेषः । 'नित्यम्' इति पाठेऽपि
जातेति शेषपूरणेनैव व्याख्योचिता पात्रैकवाक्यत्वात् । चन्द्र-
संकाशं स्रग्धधवलितत्वात् ॥ १ ॥

रा० टी०—वनप्रवेशवर्णनमुपक्रममाण आह—ज्ञातीति ।
अजाता आय विष्णवे तेन सहोद्वाहार्थमित्यर्थः जायते कुशध्व-
जभार्यायां प्रादुर्भवतीत्यजा प्रतिज्ञातरावणवधवेदवत्यपराव-
स्थाकमाण्डवीत्यर्थः । तया सह अतति सततं गच्छतीत्यजाता
मन्थरेत्यर्थः । यतः कैकेय्याः ज्ञातिदासी ज्ञातिज्ञानं तथुक्ता
दासी अतिज्ञानवत्यनुचरी किंच ज्ञातिः क्षत्रियजातिः सैव दासी
अतः सहोषिता मन्थरेत्यर्थः । चन्द्रसंकाशमुन्नतत्वस्वच्छत्वा-
दिना चन्द्रवत्प्रकाशमानं प्रासादं यदृच्छयैवारुरोह । अजाते-
त्यनेन वेदवत्यभिप्रायाभिज्ञत्वं तद्विज्ञातचरणकर्तृत्वं च मन्थरा-
या व्यक्तम् । तुशब्द एवार्थः ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ रावणवधकाङ्क्षिभिर्देवैराविष्टमन्थरावा-
क्याद्रामाभिषेकविघ्नः प्रतिपाद्यते—ज्ञातिदासीति । पूर्वसर्गे
गते पुरोहित इत्यादिना तृयंघोषावुदाहृत इत्यन्तेन पूर्वदिवसे
अभिषेकाङ्गभूतव्रतोपवासादिकमाचरतो रामस्य वृत्तान्तमभि-
धाय कृतोपवासं तु तदेत्यारभ्य सर्गपर्यन्तेन रामाभिषेकश्र-
वणजनितानन्दनिर्भराणां पौराणां जानपदानां च जनानां रा-
माभिषेकदिवसप्राक्तनवृत्तान्तमभिधाय वाचः क्रमवर्तितादृषिः
पूर्वदिवसप्रवृत्तकैकेयीवृत्तान्तं वक्तुमुपक्रमते—ज्ञातिदासीत्या-
दिना । कैकेय्याः ज्ञातिदासी कैकेयीबन्धुदासी 'सगोत्रबान्ध-
वज्ञातिबन्धुत्वस्वजनाः समाः' इत्यमरः । यतो जाता यत्र
कुत्रचिज्जाता अविज्ञातदेशमातापितृकेत्यर्थः । अतः कैकेय्या
ज्ञातिदासीत्वमपि स्वोदप्रपूरणार्थं कृतमित्यवगन्तव्यम् । सहो-
षिता सहावस्थिता मन्थरायाः कैकेय्या सहावस्थानमपि हा-
स्यहेतुभूतकुञ्जात्वनिबन्धनम् । यदृच्छया स्वैरतया 'यदृच्छा स्वै-

रिता' इत्यमरः । यद्वा यतो जाता यतः कुतश्चिज्जाता तादृशी-
नामयोध्यायां जननासंभवात्, यद्वा तन्नामजातिनिरूपणायो-
ग्यतया तथा निर्देशः आचार्यास्तु देवैरेवं स्वकार्यार्थं कैकेयीं भे-
दयितुं प्रेषितेति देवरहस्यस्य गोप्यतया तथा निर्देश इत्याहुः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—प्रकीर्णानि कमलान्युत्पलानि च यस्याम् ।
तस्मात्सर्वोत्कृष्टप्रासादात् प्रासादे स्थित्वेत्यर्थः न्यब्लोपे
पञ्चमी ॥ २ ॥

रा० टी०—आरोहणौत्तरकालिकं वृत्तमाह—सिक्तेति ।
प्रकीर्णानि कमलोत्पलानि यस्यां तामन्ववैक्षत अपश्यत् ॥ २ ॥

गो० टी०—सित्तराजपथामिति । प्रासादादन्ववैक्षत
पूर्वश्लोके आरोहणस्योक्तत्वात् प्रासादादित्यस्यान्ववैक्षतेत्यनेन
संबन्धः "अधिकरणे चोपसंख्यानम्" इत्यधिकरणे ल्य-
ब्लोपे पञ्चमी प्रासादे स्थित्वा प्रैक्षतेत्यर्थः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—वरार्हाभिः श्रेष्ठयोग्याभिः । राजयोग्या-
भिरिति यावत् । एतदुत्तरम्—'कृतां छन्नपथैश्चापि स्वच्छन्द-
कपथैर्हृताम्' इत्यर्थं पठन्ति । छन्नपथैर्निजोन्नतप्रदेशमार्गैः
कृतमलंकृताम् । स्वच्छन्दकपथैरुत्सवादिषु जनभूयस्त्वेन प्रवे-
शनिर्गमार्थं प्राकारादिभङ्गेन कृतैर्मार्गैरिति व्याचक्षते च
केचित् । चन्दनयुक्ततोयैः सिक्ताम् । शिरःस्नातजनैः कृता-
भ्यङ्गजनैः ॥ ३ ॥

रा० टी०—पताकाभिरिति । वरार्हाभिः वराः सर्वश्रेष्ठाः
अत एव अर्हाः अयोध्यायोग्याः कर्मधारयः किंच वरोऽर्हः
पूजा यासाम् किंच वरैः सर्वश्रेष्ठैर्ब्रह्मादिभिः अर्हाः प्रशंसिता
इत्यर्थः । एतेन तत्पताकानां प्राकृतविलक्षणत्वं सूचितं छन्द-
पथैः छन्दा निःशङ्कगमनयोग्याः पन्थानो मार्गा येषु तैः वीथी-
भिरित्यर्थः । शिरःस्नातजनैः मूर्धाभिषिक्तै राजभिरित्यर्थः । किंच
शिरसि ज्ञानं विधिनाभिषेको यैः किंच छन्दः स्वाधीनः पथो
गमनं येषां परमहंसैरित्यर्थः । ते एव जनाः तैः वसिष्ठादिभि-
रित्यर्थः । समलंकृतमित्येतद्वयं 'वृतां छन्दपथैश्चापि स्वच्छन्द-
कपथैर्हृताम् । सिक्तां चन्दनतोयैश्च शिरःस्नातजनैर्युताम्' इति
श्लोको भट्टसंततः ॥ ३ ॥

गो० टी०—पताकाभिरित्यादि । वरार्हाभिः श्रेष्ठाभिरित्यर्थः
छन्दपथैर्हृतां स्वच्छन्दगमनयोग्योपवीथीभिरावृतां शिरःस्नातैः
शिरसा स्नातै रामोपायनार्थं माल्यमोदकहस्तैः शुक्लदेवगृहद्वारा-
मिति शुक्लानि स्रग्धधवलितानि देवगृहद्वाराणि यस्यां ब्रह्मघो-
षाभिनादितां ब्रह्मघोषैः वेदपारायणघोषैः अभिनादिताम् 'वेद-
स्तत्त्वं तपो ब्रह्म' इत्यमरः । रा० पथेकस्य तिरश्चामप्यान-
न्दावहत्वात् प्रहृष्टवरहस्त्यर्थां सं. दित्तगोष्ठपाभित्युक्तं गो-
ष्ठपाः गोष्ठगवाः प्रहृष्टमुदितैः प्रहृष्टा संजातरोमाश्चादिगात्रवि-

एवंविधं कथयतां पौराणां शुश्रुवुः परे । दिग्भ्यो विश्रुतवृत्तान्ताः प्राप्ता जानपदा जनाः २५
ते तु दिग्भ्यः पुरीं प्राप्ता द्रष्टुं रामाभिषेचनम् । रामस्य पूरयामासुः पुरीं जानपदा जनाः ॥ २६ ॥
जनौघैस्तैर्विसर्पद्भिः शुश्रुवे तत्र निःस्वनः । पूर्वसूदीर्णवेगस्य सागरस्येव निस्वनः ॥ २७ ॥

ततस्तदिन्द्रक्षयसंनिभं पुरं दिदृक्षुर्भिर्जानपदैरुपाहितैः ।

समन्ततः सस्वनमाकुलं बभौ समुद्रयादोभिरिवार्णवोदकम् ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकान्वेऽयोध्याकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ।

यदृच्छतः प्रासादोपरिभुवमालुढा मन्थरानाम्नी कैकेय्याः कुब्जा ज्ञातिदासी तमुत्सवं ब्राह्मणेभ्यो बहुधनं वितरन्तीं कौसल्यां च
प्रेक्ष्य किंनिमित्तकोऽयमारम्भ इति रामघात्रां पप्रच्छ तथा संज्ञापिता च रामाभिषेकमसहमाना कैकेयीमेत्य दशरथं विनिन्याभिषेकं
विहन्तुं कैकेयीं प्रैरयत्तथापि रामाभिषेक एव स्वामीष्ट इति मोदमाना कैकेयी तन्निवेदनपारितोषिकतया किञ्चिदाभरणं कुब्जायै ददौ ।

ज्ञातिदासी यतो जाता कैकेय्या तु सहोषिता । प्रासादं चन्द्रसंकलशमारोह यदृच्छया ॥ १ ॥

२५] ति० टी०—शुश्रुवुः कथा इति शेषः । विश्रुतवृत्तान्ताः श्रुतरामाभिषेकवृत्तान्ताः ॥ २५ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवंविधमेतत्प्रकारकं वचः कथ-
यतां पौराणां वचः विश्रुतवृत्तान्ताः विश्रुतो वृत्तान्तः राज्या-
भिषेकवृत्तं यैस्ते अत एव दिग्भ्यः प्राप्ता आगताः जानपदा-
जनास्तदां तस्मिन्काले शुश्रुवुः । वच इति विशेष्यमध्याहृतं तच्चो-
भयान्वयि ॥ २५ ॥

२ गो० टी०—एवंविधमिति । श्रुतवृत्तान्ताः श्रुतरामाभिषे-
कवार्ताः अत एव दिग्भ्यः प्राप्ताः जानपदाजनाः एवंविधं कथ-
यतां पौराणां शुश्रुवुः एवंविधं वाक्यजातमित्यर्थेऽसिद्धम् ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—ते जानपदाः । रामस्य पुरीमित्यन्वयः २६

रा० टी०—ते इति । ते रामस्य पुरीमयोध्यां पूरयामासुः २६

गो० टी०—ते त्विति । पूर्वदिने सकलजनसंनिधौ रामा-
भिषेकस्य प्रतिश्रुतत्वाद्रामस्य पुरमिति निर्दिष्टवानृषिः ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—विसर्पद्भिः प्रवेशार्थम् ॥ २७ ॥

वा० रा० टी०—जनौघैरिति । तैरयोध्यां प्राप्तैः विसर्पद्भिः
गच्छद्भिर्जनौघैर्जनित इति शेषः । तत्रायोध्यायामुदीर्णवेगस्य उदी-
र्णः प्रवृद्धो वेगो यस्य स तस्य ॥ २७ ॥

गो० टी०—जनौघैरिति । विसर्पद्भिः नानादेशेभ्य आगच्छद्भिः
उत्पादित इति शेषः । उदीर्णवेगस्य उज्जृम्भितवेगस्य ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—इन्द्रक्षय इन्द्रनिवासोऽमरावती । आहितैः
आगतैरित्यर्थः । 'हि गतौ' इत्यस्य रूपम् । समुद्रयादोभिः समु-
द्रतुल्यैर्बहद्भिर्यादोभिरित्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकान्वेऽयोध्याकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—तत इति । ततः जनैः

पूर्णत्वादेतोः इन्द्रक्षयसन्निभमिन्द्रनिवासामरावतीसदृशम् किंच
इन्द्रक्षयानुयोगिकसादृश्यप्रतियोगि किंच इन्द्रक्षयस्य अमरा-
वत्याः संनिभः सम्यगप्रकाशो यस्मात्तच्छ्रुतिप्रासिद्धं पुरं साकेतं
दिदृक्षुभिः उपाहितैः प्राप्तैः आकुलं व्याप्तमत एव सस्वनं पुरं
बभौ शुश्रुभे । तत्र दृष्टान्तः समुद्रयादोभिः समुद्रजलजन्तुभिः
अर्णवोदकमिव पुरमित्युभयान्वयि 'निवेशः शरणं क्षयः'
इत्यमरः । उपाहितैरित्यत्र कान्तो गत्यर्थो हिः यादोभिर्न-
दीभिरित्यर्थेऽपि समुद्रोपादानवैयर्थ्यमेवेति दिक् ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायण-

शिरोमणावयोध्याकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

गो० टी०—तत इति । इन्द्रक्षयः इन्द्रगृहम् 'निवेशः शरणं
क्षयः' इत्यमरः । अयोध्यापुरस्यामरावतीसादृश्ये वक्तव्ये
तत्सारभूतेन्द्रभवनदृष्टान्तीकरणादयोध्याया अतिरमणीयता
द्यत्यते जानपदैः समन्ततः आकुलमिति संबन्धः समुद्रयादोभिः
समुद्रान्तर्वर्तिमितिमिन्द्रिल्लादिजन्तुभिः 'यादांसि जलज-
न्तवः' इत्यमरः । कर्णावतंसादिपदवद्विलेपप्रदर्शनाय समु-
द्रशब्दः, यद्वा समुद्रयादोभिः समुद्रगामिनीभिर्नदीभिः "यादो
नपुंसकम्" इति यादःशब्दस्य नदीवाचकत्वेऽपि नपुंसकत्वं पा-
णिनीयलिङ्गादुपशान्नोक्तम् उदकशब्देन सस्वनत्वसुक्तम् ॥ २८ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-
ऽयोध्याकाण्डव्याख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

१] ति० टी०—अथ सीताया लङ्कापुरप्रवेशं विना राव-
णवधस्याशङ्क्यतया तत्सिद्धये देवैः प्रेरितायाः कृतकुब्जावेषाया
मन्थराया रामाभिषेकविघ्नप्रवृत्तिं तद्रात्रिगतं कैकेयीवृत्तान्तं च
वकुक्षुपक्रमते—ज्ञातीत्यादि । 'ज्ञातिदासी यतो नित्यम्' इति पाठे

१ तदेति गो. रा. पाठः । २ अपीति गो. पाठः । ३ गतैरिति गो. पाठः । ४ कैकेय्यास्त्विति गो. पाठः ।

सिक्तराजपथां कृत्स्नां प्रकीर्णकैमलोत्पलाम् । अयोध्यां मन्थरा तस्मात्प्रासादादन्ववैक्षत ॥ २ ॥
पताकाभिर्वराहभिर्वज्रैश्च समलंकृताम् । सिक्तां चन्दनतोयैश्च शिरःस्नातजनैर्युताम् ॥ ३ ॥

यतः कैकेय्या ज्ञातेर्मातृकुलस्य दासी यतश्च कैकेय्या नित्यं सहो-
षिता अतो जनकोलाहलं श्रुत्वा कैकेय्यै तदर्थं निवेदयितुं यदृ-
च्छया स्वयमेव न त्वन्यप्रेरणया प्रासादमारुरोहेत्यन्वयः ।
यतु अतः 'कुञ्जा क्षिप्रमर्पिता' इत्यनेन द्वादशश्लोकस्थपदे-
नान्वयः, स्वीयाभ्युदयस्य सर्वेष्टवाद्रामाभ्युदयजदुःखेन तद्विघ-
टकोऽमर्ष इति कतकः तन्न, रामाभ्युदयस्याग्रे धात्रीमुखेन श्रव-
णस्य वक्ष्यमाणतया तस्यैव चामर्षहेतुत्वस्य च वक्ष्यमाणतया-
त्रयस्य तत्रान्वयानौचित्यात् । 'यतो जाता' इति पाठे यतो
यत्र कुत्रचिज्जाता अविज्ञातदेशममातापितृकेत्यर्थः । एवं च कैके-
यीज्ञातिदासीत्वमपि कार्यार्थमुद्रभरणव्याजेन स्वीकृतमनया
इति बोध्यम् । इदं तु युक्तम्—'मन्थरा नाम कार्यार्थमप्सरा
प्रेषिता सुरैः । दासी काचन कैकेय्यै दत्ता केकयभृता ॥'
इति पात्रोक्तेः । कार्यार्थं रावणवधरूपकार्यार्थं दासी स्वयमा-
गत्य केकयराजस्य जातेति शेषः । 'नित्यम्' इति पाठेऽपि
जातेति शेषपुरणेनैव व्याख्येयं चित्ता पात्रैकवाक्यत्वात् । चन्द्र-
संकाशं स्रग्धायवलितत्वात् ॥ १ ॥

रा० टी०—वनप्रवेशवर्णनमुपक्रममाण आह—ज्ञातीति ।
अजाता आय विष्णवे तेन सहोद्वाहार्थमित्यर्थः जायते कुशध्व-
जभार्यायां प्रादुर्भवतीत्यजा प्रतिज्ञातरावणवधवेदवत्यपराव-
स्थाकमाण्डवीत्यर्थः । तया सह अतति सततं गच्छतीत्यजाता
मन्थरेत्यर्थः । यतः कैकेय्याः ज्ञातिदासी ज्ञातिज्ञानं तथुक्ता
दासी अतिज्ञानवत्युचरी किंच ज्ञातिः क्षत्रियजातिः सैव दासी
अतः सहोषिता मन्थरेत्यर्थः । चन्द्रसंकाशमुन्नतत्वस्वच्छत्वा-
दिना चन्द्रवत्प्रकाशमानं प्रासादं यदृच्छयैवारुरोह । अजाते-
त्यनेन वेदवत्यभिप्रायभिज्ञत्वं तद्विज्ञातचरणकर्तृत्वं च मन्थरा-
या व्यक्तम् । तुशब्द एवार्थः ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ रावणवधकाङ्क्षिभिर्देवैराविष्टमन्थरावा-
क्याद्रामाभिषेकविघ्नः प्रतिपाद्यते—ज्ञातिदासीति । पूर्वसर्गे
गते पुरोहित इत्यादिना तृयोधोपाटनादित इत्यन्तेन पूर्वदिवसे
अभिषेकाङ्गभूतव्रतोपवासादिकमाचरतो रामस्य वृत्तान्तमभि-
धाय कृतोपवासं तु तदेत्यारभ्य सर्गपर्यन्तेन रामाभिषेकश्र-
वणजनितानन्दनिर्भराणां पौराणां जानपदानां च जनानां रा-
माभिषेकदिवसप्राक्तनवृत्तान्तमभिधाय वाचः क्रमवर्तितादृषिः
पूर्वदिवसप्रवृत्तकैकेयीवृत्तान्तं वक्तुमुपक्रमते—ज्ञातिदासीत्या-
दिना । कैकेय्याः ज्ञातिदासी कैकेयीवन्धुदासी 'सगोत्रवान्ध-
वज्ञातिवन्धुस्वस्वजनाः समाः' इत्यमरः । यतो जाता यत्र
कुत्रचिज्जाता अविज्ञातदेशममातापितृकेत्यर्थः । अतः कैकेय्या
ज्ञातिदासीत्वमपि स्वोदरप्रपूरणार्थं कृतमित्यवगन्तव्यम् । सहो-
षिता सहावस्थिता मन्थरायाः कैकेय्या सहावस्थानमपि हा-
स्यहेतुभूतकुञ्जात्वनिबन्धनम् । यदृच्छया स्वैरतया 'यदृच्छा स्वे-

रिता' इत्यमरः । यद्वा यतो जाता यतः कुतश्चिज्जाता तादृशी-
नामयोध्यायां जननासंभवात्, यद्वा तन्नामजातिनिरूपणायो-
ग्यतया तथा निर्देशः आचार्यास्तु देवैरेवं स्वकार्यार्थं कैकेयीं भे-
दयितुं प्रेषितेति देवरहस्यस्य गोप्यतया तथा निर्देश इत्याहुः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—प्रकीर्णानि कमलान्युत्पलानि च यस्याम् ।
तस्मात्सर्वोत्कृष्टात्प्रासादात् प्रासादे स्थित्वेत्यर्थः ल्यबलोपे
पञ्चमी ॥ २ ॥

रा० टी०—आरोहणौत्तरकालिकं वृत्तमाह—सिक्तेति ।
प्रकीर्णानि कमलोत्पलानि यस्यां तामन्ववैक्षत अपश्यत् ॥ २ ॥

गो० टी०—सिक्तराजपथामिति । प्रासादादन्ववैक्षत
पूर्वश्लोके आरोहणस्योक्तत्वात् प्रासादादित्यस्यान्ववैक्षतेत्यनेन
संबन्धः "अधिकरणे चोपसंख्यानम्" इत्यधिकरणे ल्य-
बलोपे पञ्चमी प्रासादे स्थित्वा प्रैक्षतेत्यर्थः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—वराहभिः श्रेष्ठयोग्याभिः । राजयोग्या-
भिरिति यावत् । एतदुत्तरम्—'कृतां छन्नपथैश्चापि स्वच्छन्द-
कपथैर्दृताम्' इत्यर्थं पठन्ति । छन्नपथैर्निम्नोन्नतप्रदेशमार्गैः
कृतमलंकृताम् । स्वच्छन्दकपथैरुत्सवादिषु जनभूयस्त्वेन प्रवे-
शनिर्गमार्थं प्राकारादिभङ्गेन कृतैर्मार्गैरिति व्याचक्षते च
केचित् । चन्दनयुक्ततोयैः सिक्ताम् । शिरःस्नातजनैः कृता-
भ्यङ्गजनैः ॥ ३ ॥

रा० टी०—पताकाभिरिति । वराहभिः वराः सर्वश्रेष्ठाः
अत एव अर्हाः अयोध्यायोग्याः कर्मदारयः किंच वरोऽर्हः
पूजा यासाम् किंच वरैः सर्वश्रेष्ठैश्चादिभिः अर्हाः प्रशंसिता
इत्यर्थः । एतेन तत्पताकानां प्राकृतविलक्षणत्वं सूचितं छन्द-
पथैः छन्दा निःशङ्कगमनयोग्याः पन्थानो मार्गा येषु तैः वीथी-
भिरित्यर्थः । शिरःस्नातजनैः मूर्धाभिषिक्तै राजभिरित्यर्थः । किंच
शिरसि ज्ञानं विधिनाभिषेको यैः किंच छन्दः स्वाधीनः पथो
गमनं येषां परमहंसैरित्यर्थः । ते एव जनाः तैः वसिष्ठादिभि-
रित्यर्थः । समलंकतामित्येतदग्रे 'दृतां छन्दपथैश्चापि स्वच्छन्द-
कपथैर्दृताम् । सिक्तां चन्दनतोयैश्च शिरःस्नातजनैर्युताम्' इति
श्लोको भट्टसंमतः ॥ ३ ॥

गो० टी०—पताकाभिरित्यादि । वराहभिः श्रेष्ठाभिरित्यर्थः
छन्दपथैर्दृतां स्वच्छन्दगमनयोग्योपवीथीभिरावृतां शिरःस्नातैः
शिरसा ज्ञातै रामोपायनार्थं माल्यमोदकहस्तैः शुक्रदेवगृहद्वारा-
मिति शुक्लानि स्रग्धायवलितानि देवगृहद्वाराणि यस्यां ब्रह्मघो-
पाभिनादितां ब्रह्मघोषैः वेदपारायणघोषैः अभिनादिताम् 'वेद-
स्तत्त्वं तपो ब्रह्म' इत्यमरः । रामाभिषेकस्य तिरश्चामप्यान-
न्दावहत्वात् प्रहृष्टवरहस्यत्वां संप्रणर्दितगोष्ठपाभित्युक्तं गो-
ष्ठपाः गोपुंगवाः प्रहृष्टद्वितैः प्रहृष्टाः संजातरोमाश्चादिगात्रवि-

माल्यमोदकहस्तैश्च द्विजेन्द्रैरभिनादिताम् । शुक्रदेवगृहद्वारां सर्ववादित्रनादिताम् ॥ ४ ॥
 संप्रहृष्टजनाकीर्णा ब्रह्मघोषनिनैदिताम् । प्रहृष्टवरहस्त्यश्वां संप्रणर्दितगोवृषाम् ॥ ५ ॥
 हृष्टप्रमुदितैः पौरैश्चिह्नितध्वजमालिनीम् । अयोध्यां मन्थरा दृष्ट्वा परं विस्मयमागता ॥ ६ ॥
 सौ हर्षोत्फुल्लनयनां पाण्डुरक्षौमवासिनीम् । अविदूरे स्थितां दृष्ट्वा धात्रीं पप्रच्छ मन्थरा ॥ ७ ॥
 उत्तमेनाभिसंयुक्ता हर्षेणार्थपरा सती । राममाता धनं किं नु जनेभ्यः संप्रयच्छति ॥ ८ ॥
 अतिधाम्निं प्रहर्षः किं जनस्यास्य च शंस मे । कारयिष्यति किं वापि संप्रहृष्टो महीपतिः ॥ ९ ॥
 विदीर्यमाणा हर्षेण धात्री तु परया मुदा । आचक्षेऽथ कुब्जायै भूयसीं राघवे श्रियम् ॥ १० ॥
 श्वः पुष्येण जितक्रोधं यौवराज्येन चानघम् । राजा दशरथो राममभिषेक्ता हि राघवम् ॥ ११ ॥

काराः शुद्धिताः मानससंतोषयुक्ताः तैः उच्छ्रितेत्यत्र प्रकृतोत्स-
 वकृतध्वजसंबन्ध उच्यते । ध्वजैश्च समलंकृतामित्यत्र नित्यब-
 द्धध्वजत्वमुक्तम् ॥ ३-६ ॥

४] ति० टी०-माल्यमोदकहस्तैर्दानप्राप्तमाल्यमोदकहस्तैः,
 रामोपायनमाल्यमोदकरूपमङ्गलद्रव्यहस्तैरित्यर्थो वा । सुधा-
 चन्दनादिलेपेन शुक्लानि देवगृहद्वाराणि यस्याम् ॥ ४ ॥

रा० टी०-माल्येति । माल्यमोदकहस्तैः रामोपायनयो-
 ग्यदानप्राप्तानन्तरमाल्यमोदकयुक्तकैरद्विजेन्द्रैरभिनादितां शुक्रदे-
 वगृहद्वारां शुक्लानि स्फटिकमण्ड्यादिरचितत्वेन श्वेतानि देवानां
 गृहद्वाराणि यस्यां तां सर्ववादित्रनिस्वनां सर्वेषां प्राकृताप्राकृ-
 तानां वादित्राणां निःस्वनः शब्दो यस्यां ताम् ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-ब्रह्मघोषो वेदघोषः । प्रहृष्टेत्यादिना तिर-
 श्मपि रामाभिषेकादर्ष इति सूचितम् ॥ ५ ॥

रा० टी०-समिति । ब्रह्मघोषो वेदध्वनिः प्रहृष्टं वरं
 प्राकृतविलक्षणत्वेन सर्वश्रेष्ठं हस्त्यं यस्यां ताम् ॥ ५ ॥

६] ति० टी०-हृष्टैर्जातरोमाश्चादिभिर्मुदितैरानन्दयुक्तैः
 पौरैरुपलक्षिताम् ॥ ६ ॥

रा० टी०-प्रहृष्टेति । प्रहृष्टशुद्धितैः पौरैः पुरोद्भवैः उच्छ्रितः
 रामेण सह नेतुं गृहीतः ध्वजमाली मालाविशिष्टो ध्वजो यस्यां
 तां मन्थरा दृष्ट्वा परं विस्मयमागता प्राप्ता ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-अविदूरे स्वाधिरुद्धहस्त्यात्सालहर्म्यं ।
 धात्रीम् रामस्येति शेषः । अत एव हर्षोत्फुल्लनयनत्वादि तस्याः
 वक्ष्यति च हर्षेण विदीर्यमाणेत्यादि ॥ ७ ॥

रा० टी०-विस्मयप्राप्त्यौत्तरकालिकं हृतमाह-सेति ।
 मन्थरा धात्रीं पप्रच्छ ॥ ७ ॥

गो० टी०-प्रहर्षोत्फुल्लनयनामिति । धात्रीषुपमातरम्
 'धात्री स्यादुपमाता' इत्यमरः । प्रहर्षोत्फुल्लनयनामित्यादिविशे-
 षणादियं रामोपमाता ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-अर्थपरा स्वैद्यार्थपरा स्वैद्यार्थकामेवेति
 शेषः । किं नु कस्याम् ॥ ८ ॥

रा० टी०-प्रभाकारमाह-उत्तमेनेति । उत्तमेन महता

हर्षेण अभिसंयुक्ता अर्थपरा अर्थधनैः परा पूर्णा राममाता
 जनेभ्यो धनं किं नु किमर्थं संप्रयच्छति ददाति ॥ ८ ॥

गो० टी०-उत्तमेनेति । अर्थपरा सती अर्थपरा सत्यपि
 उत्तमेन हर्षेणाभिसंयुक्ता धनं प्रयच्छति किं, यद्वा अर्थपरा
 उत्तरोत्तरार्थाभिरुद्धैर्धनं प्रयच्छति नामग्रहणस्यासन्नत्वाद्वा-
 ममातेत्युक्तिः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०-किं कुतो जनस्य प्रहर्षः अभिषेकप्राप्ति-
 नीयसायंकाले मन्थरायास्तदृशेनेन राजा संप्रहृष्ट इत्युक्तिः ॥ ९ ॥

रा० टी०-अतीति । अस्यायोध्यास्थस्य जनस्य अति-
 मात्रः परममहान् प्रहर्षः किं किंनिमित्तः महीपतिः किं कार-
 यिष्यति शंस पृष्ठं कथय ॥ ९ ॥

गो० टी०-अतिमात्रेति । जनस्यायमत्यन्तप्रहर्षश्च किं
 किमर्थं किंनिमित्तं वा महीपतिः किं कर्म कारयिष्यति ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-विदीर्यमाणान्तर्गतानन्दौत्कल्याणहर्षोप-
 सुखविकासादिना तस्या आनन्दस्य बहिःप्रसारणाद्विदी-
 र्यमाणत्वात्प्रेक्षा । राघवे राज्ञा न्यस्यमानां भूयसीं श्रियं
 राज्यलक्ष्मीम् ॥ १० ॥

रा० टी०-विदीर्येति । हर्षेण विदीर्यमाणा हर्षपूर्णेत्यर्थः ।
 धात्री राघवे राघवनिमित्तं भूयसीमत्यधिकां श्रियं राज्याभि-
 षेकसामग्रीमित्यर्थः । चक्षे ॥ १० ॥

गो० टी०-विदीर्यमाणेति । हर्षेण विदीर्यमाणा अन्त-
 र्गतहर्षौत्कल्याणहर्षोपसुखविकासादिना बहिः प्रसरणात् विदी-
 र्यमाणेवोपलक्षिता परया मुदा आचक्षे स्वनिर्भरानन्दसंदोह-
 परिवाहस्य पात्रभृता काचिल्लभ्येति परमानन्दयुक्ता सती
 प्रतिकूल्यै तस्यै अकथनीयमप्यकथयदिति भावः । राघवे श्रियं
 राघवे न्यस्यमानां राज्यलक्ष्मीम् ॥ १० ॥

११] ति० टी०-अनघं क्वाप्यकारणेभ्योदिरहितम् ॥ ११ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-श्व इति । पुष्येण युक्ते श्व आ-
 गामिदिवसे अनघं स्वाश्रितायानिवर्तकं यौवराज्येनाभिषेच-
 यिता ॥ ११ ॥

गो० टी०-श्व इति । पुष्येण युक्ते श्वः उत्तरदिने जित-

१ निःस्वनामिति गो. रा. पाठः । २ अमीति गो. पाठः । ३ प्रहृष्टमुदितैरिति गो. पाठः । ४ प्रहर्षेति गो. पाठः । ५ अतिमात्रप्रहर्षोऽयं किं
 जनस्येति गो. अतिमात्रप्रहर्ष इति गो. पाठः । ६ राघवमिति गो. रा. पाठः । ७ अभिषेचयिताऽनघमिति गो. रा. पाठः ।

धात्र्यास्तु वचनं श्रुत्वा कुब्जा क्षिप्रममर्षिता । कैलासशिखराकारात्प्रासादादवरोहत ॥ १२ ॥
 सा दह्यमाना क्रोधेन मन्थरा पापदर्शिनी । शयानामेवै कैकेयीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥
 उत्तिष्ठ मूढे किं शेषे भयं त्वामभिवर्तते । उपप्लुतमधौघेन नात्मानमवबुध्यसे ॥ १४ ॥
 अनिष्टे सुभगाकारे सौभाग्येन विकत्थसे । चलं हि तव सौभाग्यं नद्याः स्रोत इवोष्णगे ॥ १५ ॥
 एवमुक्त्वा तु कैकेयी रुष्टया परुषं वचः । कुब्जया पापदर्शिन्या विषादमगमत्परम् ॥ १६ ॥
 कैकेयी त्वब्रवीत्कुब्जां कच्चित्क्षेमं न मन्थरे । विषण्णवदनां हि त्वां लक्ष्ये भृशदुःखिताम् ॥ १७ ॥
 मन्थरा तु वचः श्रुत्वा कैकेय्या मथुराक्षरम् । उवाच क्रोधसंयुक्ता वाक्यं वाक्यविशारदा ॥ १८ ॥
 सा विषण्णतरा भूत्वा कुब्जा तस्यां हितैषिणी । विषादयन्ती प्रोवाच भेदयन्ती च राघवम् ॥ १९ ॥

क्रोधमनवामित्यभिपेक्षोपयुक्तगुणजातोपलक्षणं यौवराज्येनाभिपेक्षयिता यौवराज्यार्थमभिपेक्षयितेत्यर्थः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—अवरोहतावरोहत् ॥ १२ ॥

रा० टी०—धात्र्या इति । कुब्जा मन्थरा अवरोहत आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाददृशः ॥ १२ ॥

गो० टी०—धात्र्या इति । अवरोहत अवरोहत् ॥ १२ ॥ १३ ॥

१३] ति० टी०—क्रोधेन दह्यमाना सेव पापदर्शिनी रामाभिपेक्षे कैकेय्यै भरतविषयपापप्रदर्शिका ॥ १३ ॥

रा० टी०—सेति । पापदर्शिनी पापकर्मण उपदेष्ट्री किंच पापं राक्षसकृतोपद्रवं पश्यति तच्छीला इदमब्रवीत् ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—अधौघेन दुःखसमूहेनोपप्लुतं पीडितम् । कारणकार्ययोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिः । 'अघं दुरितदुःखयोः' इति कोशः ॥ १४ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—उत्तिष्ठेति । मूढे कार्याकार्यविवेकरहिते ! अधौघेन पापसमूहकर्मफलं उपप्लुतं युक्तम् ॥ १४ ॥

गो० टी०—उत्तिष्ठेति । उपप्लुतमुपहतम् अधौघेन अघं दुःखम् 'अहोदुःखव्यसनेष्वघम्' इत्यमरः । 'अघो वृन्देन्मसां रये' इत्यमरः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—सुभगाकारे त्वद्विषये सौभाग्यस्रोतकारावत्याकारेणैव तव सौभाग्यदे वस्तुतोऽनिष्टेऽप्रियकर्तरे किं सौभाग्येन विकत्थसे मय्येवावुरक्तो मे स्वामी मदाज्ञावशंवद इत्यादिप्रकारेण वृथा श्लाघसे । उष्णगे ग्रीष्मगे रवौ सति नद्याः स्रोत इव सौभाग्यं चलं रामाभिपेक्षाक्षीणप्रायमित्याशयः ॥ १५ ॥

रा० टी०—अनिष्टे इति । अनिष्टे राजेच्छाया अविषयीभूते राजप्रीत्यविषयीभूत इत्यर्थः । अत एव सुभगाकारे सुभगस्य शोभनैश्वर्यस्य आकारः प्रक्षेपो यस्याः किंच सुभगस्य नकारः राजकर्तृकनिष्पादः यस्यै तत्संबोधनम् । सौभाग्येन युक्तमात्मानमिति शेषः । विकत्थसे वस्तुतस्तव सौभाग्यं नास्तीत्यर्थः । तदेव विशदयति उष्णगे ग्रीष्मर्तुगे सूर्ये नद्याः स्रोत इव तव सौभाग्यं चलं नाशोन्मुखमित्यर्थः ॥ १५ ॥

गो० टी०—अनिष्ट इति । वस्तुतः राज्ञोऽनिष्टे सुभगाकारे आपाततः सौभाग्यवतीव भासमाने असुभगाकार इति वा छेदः सौभाग्येन हेतुना विकत्थसे ममेव सौभाग्यगस्तीत्यात्मानं श्लाघसे इयमुक्तिः पूर्वकालिकात्मश्लाघापरेत्यवगन्तव्या । इदानीं मत्सौभाग्यस्य का हानिरित्यत्राह—चलं हीति । उष्णं गच्छतीत्युष्णगः ग्रीष्मकालः तस्मिन् नद्याः स्रोत इव चलं क्षीणमित्यर्थः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—पापदर्शिन्या पापं दर्शयन्त्या विषादमगमत्स्मिन् राजवैरस्योद्भावनात् ॥ १६ ॥

रा० टी०—एवमिति । परं विषादमनिष्टवचनं श्रुत्वा तिलेदमगमत् ॥ १६ ॥

गो० टी०—एवमिति । परुषं वच उक्ता 'अप्रधाने दुहादीनाम्' इत्यप्रधाने कर्मकारके निष्ठा ॥ १६ ॥

१७-१८] ति० टी०—कच्चित्क्षेमम् न मद्यमिति शेषः १७

रा० टी०—कैकेयीति । क्षेमं कुशलमिहास्तीति शेषः ॥ १७ ॥

गो० टी०—कैकेयीति । कच्चिद् क्षेमं मद्यमिति शेषः ॥ १७ ॥

रा० टी०—मन्थरेति । वाक्यविशारदा वचननिपुणा ॥ १८ ॥

गो० टी०—मन्थरेति । क्रोधसंयुक्ता रामाभिपेक्षाविचारणादिति भावः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—विषण्णतरा भूत्वा तदाकारेव भूत्वा । अप्सरस्त्वे सर्वज्ञत्वाद्वास्तवविषादाभावात् विषादयन्ती राज्यश्रियोऽन्यगामित्वरूपानिष्टप्रकाशेन कैकेय्या विषादं जनयन्ती भेदयन्ती राघवं प्रति पुत्रत्वप्रयुक्तं तस्याः स्नेहं नाशयन्ती ॥ १९ ॥

रा० टी०—सेति । हितैषिणी प्रातिभासिकहितविषयकेच्छावती हितप्रक्षेपणशीला वा आद्ये इच्छार्थक इष द्वितीये दु गत्यर्थकः तच्छब्देन देवतापरामर्शो वा विषादयन्ती विषाद-उत्पादयन्ती राघवं रघुकुलोद्भवदशरथादिनिष्ठकैकेयीविषयक-ज्ञेहं भेदयन्ती विदारयन्ती ॥ १९ ॥

गो० टी०—सेति । विषादयन्ती भेदयन्तीति शत्रुद्वयं हेत्वर्थं राज्यश्रियो ज्ञातिगामित्वानिष्टप्रकाशेन विषादहेतवे सामान्यतः पुत्रत्वप्रयुक्तरामविषयज्ञेहं भेदनहेतवे चेत्यर्थः ॥ १९ ॥

अक्षयं सुमहेदेवि प्रवृत्तं त्वद्विनाशनम् । रामं दशरथो राजा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ २० ॥
 सास्म्यगाधे भये मग्ना दुःखशोकसमन्विता । दह्यमानानलेनैव त्वद्वितार्थमिहागता ॥ २१ ॥
 तव दुःखेन कैकेयि मम दुःखं महद्भवेत् । त्वद्वृद्धौ मम वृद्धिश्च भवेदिहै न संशयः ॥ २२ ॥
 नराधिपकुले जाता महिषी त्वं महीपते । उग्रत्वं राजधर्माणां कथं देवि न बुध्यसे ॥ २३ ॥
 धर्मवादी शठो भर्ता श्लक्ष्णवादी च दारुणः । शुद्धभावेन जानीषे तेनैवमतिसंधिता ॥ २४ ॥
 उपस्थितः प्रयुञ्जानस्त्वयि सान्त्वमनर्थकम् । अर्थेनैवाद्य ते भर्ता कौसल्यां योजयिष्यति ॥ २५ ॥
 अपवाह्य तु दुष्टात्मा भरतं तव बन्धुषु । काल्ये स्थापयिता रामं राज्ये निहतकण्ठके ॥ २६ ॥

२०] ति० टी०—अक्षयम् क्षयः प्रतीकारः, अक्षयप्रती-
 कारमित्यर्थः । त्वद्विनाशनं त्वत्सौभाग्यनाशकारणं प्रवृत्तम् ।
 तदेवाह—राममिति ॥ २० ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—अक्षयमिति । अक्षयं विनाश-
 रहितं त्वद्विनाशनं त्वत्कर्मको ध्वंसः प्रवृत्तं तत्र हेतुरभिषे-
 क्ष्यतीति ॥ २० ॥

गो० टी०—अक्षय्यमिति । अक्षय्यमक्षयप्रतीकारं
 त्वद्विनाशनं त्वद्विनाशः भावे ल्युट् ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—शत्रो राज्यलाभादुःखम् । स्वेष्टस्य तद-
 लाभाच्छोकः शत्रुराज्यलाभ एव ततो भयम् त्वद्वितार्थं त्वदि-
 तबोधनार्थम् ॥ २१ ॥

रा० टी०—सेति । सा दृष्टत्वाद्विनाशकरामाभिषेक-
 हेतुभूतसामग्रीसंपादनादिः ॥ २१ ॥

गो० टी०—सेति । दुःखशोकसमन्विता अनभिमतरामा-
 भिषेकश्रवणजनितव्यसंज्ञं दुःखमभिमतभरताभिषेकराहि-
 त्यजः शोकः ताभ्यां समन्विता ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—नह दास्यास्तव कुतो भयम्, अत
 आह—तवेत्यादि ॥ २२ ॥

रा० टी०—तवेति । मम दुःखं महत् त्वदुःखादधिकं
 भवेत् स्वदुःखात् मित्रदुःखदर्शनजनितदुःखस्याधिक्रयादिति
 भावः ॥ २२ ॥

गो० टी०—नह मम दुःखादिहेतौ सति कुतस्ते दुःखप्रस-
 क्तिरित्यत्राह—तवेति ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—किं मे दुःखं तत्राह—नराधिपेति ।
 एतद्विशेषणद्वयमप्येवमपि राजमातृत्वाप्रच्युतये यत्नावश्यकत्व-
 बोधनाय । नह रामराज्येऽपि महिषीत्वं मे दुष्परिहरमित्यत
 आह—उग्रत्वमिति । सापलो हि स राज्यलाभे त्वां त्वत्पुत्रं
 च नाशयिष्यतीति भावः ॥ २३ ॥

रा० टी०—नराधिपेति । राजधर्माणां राजाचरितक-
 र्मेणाश्रयत्वं कृत्स्नं त्वं कथं न बुध्यसे एतेन दशरथस्य
 कृतकर्मकर्मत्वं बोधितम् ॥ २३ ॥

गो० टी०—नह रामाभिषेकमात्रं कथं मे दुःखहेतुरित्यत्राह—
 नराधिपेति । उग्रत्वं क्रौर्यम् ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—नह राज्ञो रामस्य चात्यन्तं मदुत्तरक-
 त्वात्स मत्युत्तरस्यैव राज्यलाभोऽत आह—धर्मवादीति । वाङ्मा-
 त्रेण धार्मिकः श्लक्ष्णवादी च सस्मितमधुरभाषी अन्ततस्तु
 शठोऽस्यावान् अत एव दारुणः क्रूरहृदय आन्तरक्रौर्यगोपना-
 यैव सस्मितमृदुमधुरभाषी । एवंभूतं तं शुद्धभावोनोपलक्षितं
 जानीषे । सर्वथा तेनैवमुक्तरीत्यातिसंधिता वञ्चिता असीति
 शेषः ॥ २४ ॥

रा० टी०—नह इक्ष्वाकुवंशप्रभूतः परमधर्मात्मा मम भर्ता
 क्रूरकर्मा कथं स्यादित्यत आह—धर्मेति । भर्ता तव पतिः
 धर्मवादी सन् शठः अधर्माचरण इत्यर्थः । श्लक्ष्णवादी मृदु-
 भाषणशीलः सन् दारुणः कठोरहृदयः एवं एतद्विनिर्दिष्टं तं
 त्वं शुद्धभावेन अधर्मसंसर्गशून्यधर्मविशिष्टत्वेन जानीषे तेन
 तस्यां विवेकाभावः सूचितः । नह त्वया कथमेवं विज्ञातमि-
 त्यत आह तेन राज्ञा अहं अतिसंधिता वञ्चिता वञ्चनं च
 अधर्माचरणादि ज्ञाप्यमेवेति भावः ॥ २४ ॥

गो० टी०—नह मत्प्रियः कथमनिष्टं करिष्यतीत्यत्राह—
 धर्मवादीति । धर्मवादीव भासमानः वस्तुतः शठः शुद्धविप्रि-
 यकृत् श्लक्ष्णवादी कण्ठादुपरि प्रियवचनशीलः दारुणः क्रूरकर्म-
 कारी एवंभूतमेवं शुद्धस्वभावोनोपलक्षितं जानीषे तथा न
 मन्तव्यं यतस्तेनैवमतिसंधिता वञ्चिता ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—उपस्थितः कौसल्यासंसाधने हृदयेन
 सावधानस्त्वत्समीपे स्थितो वा । 'उपस्थितम्' इति पाठे
 तत्कालोचितसान्त्वमित्यर्थः । अनर्थकं फलरहितम् । सान्त्वं
 प्रियवचनं त्वयि प्रयुञ्जानः अर्थेन राज्यरूपेण कौसल्यामेव
 योजयिष्यतीत्यन्वयः ॥ २५ ॥

रा० टी०—उपेति । सान्त्वं शान्तिमुपस्थितः प्राप्तस्ते
 भर्ता स्वयि अनर्थकमर्थभावमद्य प्रयुञ्जन् सन् अर्थेन
 कौसल्यामेव योजयिष्यति ॥ २५ ॥

गो० टी०—शठत्वमेवाह—उपस्थितमिति । उपस्थितं
 तत्कालोचिततया भाषितमनर्थकं त्वदर्थनाशनं त्वयि सान्त्व-
 मनुसरणं प्रयुञ्जानः कौसल्यामर्थेन योजयिष्यति ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—कौसल्यासंसाधनार्थमेव तेनोपायान्तर-
 मप्यनुष्ठितमित्याह—अपवाह्येति । उद्धास्येत्यर्थः । काल्ये-

शत्रुः पतिप्रवादेन मात्रेव हितकाम्यया । आशीर्वीजेन वाले पैरिधृतस्त्वया ॥ २७ ॥
 यथा हि कुर्याच्छत्रुर्वा सर्पो वा प्रत्युपेक्षितः । राज्ञा दशरथेन पुत्रा त्वं तथा कृता ॥ २८ ॥
 पापेनानृतसान्त्वेन वाले नित्यं सुखोचिता । रामं स्थापयता सानुबन्धा हता ह्यसि ॥ २९ ॥
 सा प्राप्तकालं कैकेयि क्षिप्रं कुरु हितं तव । त्रायस्व पुत्रमात्मा च विस्मयदर्शने ॥ ३० ॥
 मन्थराया वचः श्रुत्वा शय्यनात्सा शुभानना । उत्तस्थौ हर्षसंपूर्णो हलेखेव शारदी ॥ ३१ ॥
 अतीव सा तु संतुष्टा कैकेयी विस्मयान्विता । दिव्यमाभरणं तस्यै प्रददौ शुभम् ॥ ३२ ॥
 दत्त्वा त्वाभरणं तस्यै कुब्जायै प्रमदोत्तमा । कैकेयी मन्थरां हृष्टा पञ्चवीदिदम् ॥ ३३ ॥

अनृतोपसंक्रमणकालाहं । 'कौल्ये' इति पाठः कुलकमागत इत्यर्थे आपः ॥ २६ ॥

रा० टी०—अनर्थमेव बोधयन्ती आह—अपेति । दुष्टो निषिद्ध आत्मा प्रयत्नो यस्य । अपवाद्य संप्रेष्य काल्ये प्रातरिव ॥ २६ ॥

गो० टी०—अतिसंधानप्रकारमाह—अपवाह्येति । अपवाद्य उद्वास्य कालमर्हतीति काल्यम् अर्हार्थे यत् इवः प्रातरित्यर्थः ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—आत्मनो हितेच्छया त्वया मात्रेव भोजनदानादिना पोषित आशीविष इव कूरः शत्रुः पतिप्रवादेन प्रतिव्यपदेशेन त्वयाङ्गेन परिधृत इत्यन्वयः ॥ २७ ॥

रा० टी०—शत्रुरिति । पतिप्रवादेन पतिनाम्ना शत्रुः शातयिता विपदन्तसहित इत्यर्थः आशीविषः कूरसर्प इव अङ्गेन स्वोत्सङ्गेन हितकाम्यया मात्रेव पोषणपरया त्वया परिहृतः स्वीकृतः पोषित इत्यर्थः । 'परिधृत' इति पाठेऽपि स एवार्थः । एनेनास्मात्पत्युस्ते कल्याणं नास्तीति ध्वनितम् ॥ २७ ॥

गो० टी०—शत्रुरिति । हे वाले ! मुखे आगाम्यनर्थानभिज्ञे इति यावत् पतिप्रवादेन पतिव्यपदेशेन शत्रुः छत्रहृदयः शात्रवः पतिः त्वया कञ्चप्रकृतिकया मात्रेव सर्पशिष्ठं पोषयित्वेव हितकाम्यया हितप्रापणेच्छया आशीविष इव छत्रविषः सर्प इव अङ्गेन उत्सङ्गेन परिहृतः परिधृत इत्यर्थः । यद्वा अङ्गेन परिहृतः अङ्गान् परिहृतः कित्वाङ्ग एव धृतोपलालितः यथा सर्पपोषयित्री बाला सर्पस्यान्तर्विषमज्ञात्वा केवलं हितकाम्ययाङ्गे सर्पमुपलालयति तथा त्वमपि बाला भर्तुः कुटिलहृदयमजानती विश्वस्य तमङ्गे उपलालयसीत्यर्थः । यथाङ्गोपलालित आशीविषः कदाचिद्विषपरामपि पोषयित्रीं दशेत् एवं ते भर्तापि विश्वस्तां त्वामर्थहीनां कारयेत् अतः स आशीविष इव नाशरणीयस्त्वयेति भावः ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—तद्वरणेन च तेऽनर्थः संवृत इत्याह—यथेति । प्रत्युपेक्षित उपेक्षितनाशः ॥ २८ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—यथेति । शत्रुः शातयिता प्रत्युपेक्षित एव सर्पः यथा कुर्यात्तथैवायै त्वं कृता

हिवाशब्दौ एवाथौ । किमिदं नुः सर्पः शत्रुश्च यथा कुर्यात्तथैव ॥ २८ ॥ त्वभयहेतु

गो० टी०—एवं गम्यः ॥ ६ ॥

२९] ति० टी०—राज्यसाधारणात् राज्यं

पुत्रादिपरिकरः ॥ श्रोग्यताविशिष्टात् भरतात् रामः

रा० टी०—पथं अहं विपण्णाऽस्मि । ननु राम-अनृतशान्तेन अत्र कथमित्यत आह—भीताङ्गयविशिनैत्यर्थः । साङ्गत्यत एव यो हि यस्माद्विभेति स तस्मिन् हिंसितेवेत्यर्थेति भावः । हिरेवार्थे ॥ ६ ॥

गो० टी०—व्यसनमहत्तां दर्शयति—भरतादिति । रसहिता त्वत्समाद्भरतादेव रामस्य यद्गम्यं तद्विचिन्त्य

३०—मस्य भयमस्तु भरतस्य किमित्यत आह—यत्तवः यस्माद्वीतः स तस्य भयमवश्यमुत्पादयति व्यास्वेष्ये तथा दर्शनादिति भावः ॥ ६ ॥

स्ते० टी०—ननु भरतादेवेत्यवधारणम् । प्रसंजनेन । हीति । सर्वात्मना गतो मनोवाक्कायः । शाब्दान्य-येऽतो न ततो भीप्रसङ्गः । शत्रुघ्नस्यापि जीमिथ्र्यपतया दिगर्वः प्रसङ्गः तन्नाशेनैव तन्नाशादिति भावः ॥ ६ ॥

कारकाणि लक्ष्मणशत्रुघ्नाभ्यामपि रामभीतिं कुतो न गो० लक्ष्मण इति । लक्ष्मणः सर्वात्मना सर्व-

तत्तत्कार्त्ताः अनुसृत इत्यर्थः । एतेन लक्ष्मणात्तस्य न करणहेतुदशरथः शत्रुघ्नस्तु सर्वात्मना भरतं गतः एतेन

३१] ति० मत्वेऽपि तद्भीतेः भरतहेतुकभीतावन्त-भिषेके महाकुलप्रभ ॥ ६ ॥

मेव मन्यन्ते स्मेत्यलक्ष्मणशत्रुघ्नयोरपि राज्यं साधारणं रा० टी०—वचनं भयप्रसक्तिरित्याह—लक्ष्मण इति ।

राया इति । शोवाक्कायैरित्यर्थः । अतो रामस्य न त्यर्थः ॥ ३१ ॥

शत्रुघ्नस्य भरतपरतन्त्रत्वेन न ततः गो० टी०—एवं

कापि कैकेयी भरतादेवेत्यवधारणे हेत्वन्तरमाह—प्रत्यास्वहितं मन्यम् यः क्रम उत्पत्तिक्रमस्तेनापि हेतुना भर-

३२—३३—दाक्रमणं प्रसक्तम् । तयोस्तु यवीयस्त्वात्स कौस्तव्यावर्त्यर्थः ॥ ७ ॥

रा० टी०—इति गो. पाठः । ५ विप्रकृत इति गो. पाठः ।

१ अङ्गेनेति गो. पाठः । २ परिहृत इति गो. पाठः । ३ नित्यमुखोचिता इति गो. पाठः । ४ दृष्टेति गो. पाठः ।

इदं तु मन्थरे महामारुह्यातं परमं प्रियम् । एतन्मे प्रियमारुह्यातं किं वा भूयः करोमि ते ॥ ३४ ॥
रामे वा भरते वाहं विशेषं नोपलक्षये । तस्मात्तुष्टास्मि यद्राजा रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ ३५ ॥

न मे परं किंचिद्विदितो वरं पुनः प्रियं प्रियाहं सुवचं वचोऽमृतम् ।

तथा ह्यवोचस्त्वमतः प्रियोत्तरं वरं परं ते प्रददामि तं वृणु ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ।

रामस्य यौवराज्यं हेतुरिति प्रतिपादयन्ती मन्थरां कैकेयी रामगुणान्प्रशंसं तदभिषेकस्यैव च स्वाभीष्टत्वं समर्थ-
याम्बभूव । पुनश्च मन्थरस्य रामाभिषेकस्यानर्थहेतुत्वप्रतिपादनेन तद्विघाते कैकेयी प्रैरयत् ।
मन्थरा त्वं भरणं हि तत् । उवाचेदं ततो वाक्यं कोपदुःखसमन्विता ॥ १ ॥

रोधिवचो नोच्चारय-

तत्प्रमदाविलक्षणा

नरुक्तिर्वक्तव्या

वेदानं करो-

॥ ३४ ॥

प्रियमे-

तव

न

य'

रा० टी०-नेति । हे प्रियाहं प्रियवस्तुप्राप्तिर्योग्ये !
अमृतं मधुरं किंच मृतिनिवर्तकमेतच्छ्रवणमात्रेण आसन्न-
मरणोऽपि हर्षातिशयप्राप्त्या जीवितो भवतीति भावः अतः
एव वरं सर्वश्रेष्ठमत एव प्रियं सर्वप्रीतिविषयीभूतं वचस्त्वम-
वोचः इतोऽस्मात्परं भिन्नं किंचित्प्रियं सुवचं न वचनविषयं
वस्तु नास्तीति भावः अतोऽपि तथा मत्प्रीतिविषयीभूतवस्तु-
सदृशं प्रियोत्तरमतिप्रियमत एव ते परं त्वत्तृप्तिकारकं
किंचिद्वरं त्वं वृणु तमहं प्रददामि किंचिदित्यध्याहृतम् । इतो-
ऽनन्तरं त्वयेति वचःशब्दानन्तरं वरमिति च ददामीत्येतदन-
न्तरं ते इति च गोविन्दाचारिपाठः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-

वयोध्याकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

गो० टी०-नेति । हे प्रियाहं प्रियदत्ताहं ! मे इतः परं रा-
माभिषेककथनादन्यत्किंचिद् प्रियं अभिमतं 'व' वचस्त्वया
पुनर्न सुवचं वक्तुं न शक्यं हि यस्मात् कारणात् त्वं तथा सदै-
प्रियेभ्योऽधिकं प्रियं रामाभिषेकरूपमवोचः उक्तवती अतः
प्रियोत्तरं प्रीतिविषयेषु श्रेष्ठम् 'उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः' इत्य-
मरः । परमन्यं वरं वरणीयं वस्तुविशेषं ते तुभ्यं प्रददामि तं
वृणीष्वेति योजना ॥ ३६ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरा-
ख्यानेऽयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

१] ति० टी०-अथ 'चलं चित्तं महृष्याणाम्' इति
न्यायेन द्विर्निमन्थरया हितवदुपदेशात्कल्याणमतेरपि कैकेय्या-
श्रितं चलितमित्याह-मन्थरा त्विति । अभ्यस्यस्यास्यविषयां
कृत्वा । हिताश्रवणात्कोपः एतदहितं जायते इति दुःखम्
तत्समन्वितेव ॥ १ ॥

रा० टी०-कैकेयीवचनश्रवणौत्तरकालिकं मन्थरावृत्तमाह-
मन्थरेत्यादिभिः । एनां कैकेयीमभ्यस्य प्रणिन्य तद् कैके-
यीदत्तम् ॥ १ ॥

गो० टी०-अथ कुमतिजनसंसर्गवशेन महतामपि कदाचि-

न्वि गो.पाठः । ४ परमिति गो.पाठः । ५ अभ्यस्येति गो.रा.पाठः । ६ चेति गो. पाठः ।

हर्षं किमर्थमस्थाने कृतवत्यसि वालिशे । शोकसागरमध्यस्थं नात्मानमवबुध्यसे ॥ २ ॥
 मनसा प्रसहामि त्वां देवि दुःखादिता सती । यच्छोचितव्ये हृष्टासि प्राप्य त्वं व्यसनं महत् ॥ ३ ॥
 शोचामि दुर्मतित्वं ते का हि प्राज्ञा प्रहर्षयेत् । अरेः सपत्नीपुत्रस्य वृद्धिं मृत्योरिवागताम् ॥ ४ ॥
 भरतादेव रामस्य राज्यसाधारणाद्भयम् । तद्विचिन्त्य विषण्णास्मि भयं भीताद्वि जायते ॥ ५ ॥
 लक्ष्मणो हि मेहावाहू रामं सर्वात्मना गतः । शत्रुघ्नश्चापि भरतं काकुत्स्थं लक्ष्मणो यथा ॥ ६ ॥
 प्रत्यासन्नक्रमेणापि भरतस्यैव भामिनि । राज्यक्रमो विस्मृष्टस्तु तयोस्तावद्द्वीयसोः ॥ ७ ॥

चित्तचलनं स्यादित्यमुमथं योतयन्नाह—मन्थरेत्यादि । अभ्य-
 स्य असयां कृत्वा एनां प्रतीति शेषः । कोपदुःखसमान्विता
 हितं न शृणोतीति कोपः आगमिष्यत्यनर्थ इति दुःखम् ॥ १ ॥

२] ति० टी०—अस्थाने तद्वद्विचिन्तकाले वालिशे मूखे !
 शोककाले हर्षोदयात् ॥ २ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—हर्षमिति । अस्थाने हर्षाव-
 चितकाले ॥ २ ॥

गो० टी०—हर्षमिति । हे वालिशे अज्ञे ! अस्थाने अव-
 चितकाले हर्षं कृतवत्यसि किमिदम् अत्र कारणं न जानामि ।
 अस्थानकृतत्वमाह—शोकेति ॥ २ ॥

३] ति० टी०—मनसेति । अत इत्यादिः । दुःखादिता
 सती तावकदुःखेन पीडिता सती प्रसहामीत्यन्वयः । व्यसनं
 विपदम् ॥ ३ ॥

रा० टी०—अयं हर्षस्त्वया त्याज्य इत्यत्र हेतुं बोधयन्ती
 आह—मनसेति । व्यसनं दुरायहम् ॥ ३ ॥

गो० टी०—मनसेति । इदं रामाभिपेक्षरूपं महद्व्यसनं प्राप्य
 तेनैव हेतुना शोचितव्ये विषये हृष्टासीति यत् अतोऽहं दुःखा-
 दिता सती त्वां मनसा प्रहसामि यथोन्मत्तप्रभुदर्शने ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—मतेर्दुष्टत्वमनर्थकरैः प्रियताविषयत्वम् ।
 प्रहर्षयेत्प्रहृष्येत् । अरित्वे हेतुः सपत्नीपुत्रत्वम् । मृत्योर्वृद्धिमिव
 तस्य वृद्धिं वृष्टेति शेषः ॥ ४ ॥

रा० टी०—शोचामीति । ते दुर्मतित्वं दुष्टद्वित्वमहं
 शोचामि । ननु मद्वदसारिणी भूत्वा त्वमपि मे हर्षप्रयोजिका
 भवेत्यत आह—मृत्योः मृत्युसदृशस्य अरेः सपत्नीपुत्रस्य वृद्धि-
 मागतां ज्ञातव्रतीं त्वां का प्राज्ञा वृद्धिमती प्रहर्षयेत् संतोष-
 येत् न कापीत्युक्तं एतेन तस्याः भ्रान्तिमतीत्वं बोधितम् ॥ ४ ॥

गो० टी०—अहं वालिशत्वमन्वयश्चलेन दर्शयित्वा व्यति-
 रेकश्रुत्वेनापि पियति—शोचामीति । ते हर्षयेत्त्वं दुष्टद्वित्वं
 शोचामि । मतेर्दुष्टत्वमनर्थविषयप्रीतिजनकत्वात्पुत्रस्य सपत्नी-
 पुत्रस्यागतां वृद्धिं का हि प्राज्ञा का वा त्वामितद्वृद्धिः प्रहर्षयेत्
 प्रहर्षसाधनं कुर्यात् “तत्करोति—” इति क्लृप्तं हर्षं इति करणे
 वचनप्रत्ययः लालयेदिति वार्थः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—मृत्योरिवेति व्युत्पादय—भरतादिति ।
 रामस्य भरतादेव भयमस्ति । तत्र हेतुः—राज्यसाधारणाद्वाज्य-

रूपसाधारणभोग्याद्धेतोः तद्भरतहेतुकं रामभयं हि यतो भी-
 ताद्भयं जायते यो यस्माद्भीतस्तस्मात्पदस्थात्तस्य भयं भवत्येव
 एवं च राज्यस्य निष्कण्टकत्वाय स्वभयहेतुं भरतं राज्यं प्राप्य
 रामः सर्वथा नाशयिष्यतीति भावः ॥ ५ ॥

रा० टी०—भरतादिति । राज्यसाधारणात् राज्ये राज्य-
 करणे साधारणात् साधारणयोग्यताविशिष्टात् भरतार्थं रामस्य
 भयमेव तद्विचिन्त्य निश्चित्य अहं विषण्णाऽस्मि । ननु राम-
 कर्तृकभये तव विषण्णात्वं कथमित्यत आह—भीताद्भयविशि-
 ष्टाद्भयं भयहेतौ भीतिर्जायत एव यो हि यस्माद्भीतेति स तस्मिन्
 भयोत्पत्तिफलं करोत्येवेति भावः । हिरेवार्यं ॥ ५ ॥

गो० टी०—उक्तां व्यसनमहतां दर्शयति—भरतादिति ।
 राज्यं साधारणं यस्य तस्माद्भरतादेव रामस्य यद्भयं तद्विचिन्त्य
 विषण्णास्मि । रामस्य भयमस्तु भरतस्य किमित्यत आह—
 भयमिति । यः यस्माद्भीतः स तस्य भयमवश्यमुत्पादयति व्या-
 घ्रसर्पादिविषये तथा दर्शनादिति भावः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—ननु भरतादेवेत्यवधारणमप्रसंजनेन
 लक्ष्मणो हीति । सर्वात्मना गतो मनोवाक्य-
 गैक्यं गतोऽतो न ततो भीप्रसङ्गः । शत्रुघ्नस्यापि कनीयस्य
 न ततः पृथग्भीप्रसङ्गः तन्नाशेनैव तन्नाशादिति भावः ॥ ६ ॥

रा० टी०—ननु लक्ष्मणशत्रुघ्नभ्यामपि रामभीतिं कुतो न
 ब्रूये इत्यत आह—लक्ष्मण इति । लक्ष्मणः सर्वात्मना सर्व-
 प्रयत्नेन रामं गतः अनुसृत इत्यर्थः । एतेन लक्ष्मणात्तस्य न
 भीतिरिति ध्वनितम् । शत्रुघ्नस्तु सर्वात्मना भरतं गतः एतेन
 रामस्य शत्रुघ्नहेतुकभीतिमत्वेऽपि तद्भीतेः भरतहेतुकभीतावन्त-
 र्भावान् न्यूनतेति सूचितम् ॥ ६ ॥

गो० टी०—यद्यपि लक्ष्मणशत्रुघ्नयोरपि राज्यं साधारणं
 तथापि तयोः परतन्त्रत्वात् भयप्रसक्तिरित्याह—लक्ष्मण इति ।
 सर्वात्मना सर्वप्रकारेण मनोवाक्यैरित्यर्थः । अतो रामस्य न
 लक्ष्मणाद्भयमिति भावः । शत्रुघ्नस्य भरतपरतन्त्रत्वेन न ततः
 पृथग्भयमित्यर्थः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—भरतादेवेत्यवधारणे हेत्वन्तरमाह—प्रत्या-
 सन्नेति । प्रत्यासन्नो यः क्रम उत्पत्तिक्रमस्तेनापि हेतुना भर-
 तस्यैव राज्यक्रमस्तदाक्रमणं प्रसक्तम् । तयोस्तु यवीयस्त्वात्स
 विसृष्टो दूरस्थक इत्यर्थः ॥ ७ ॥

१ इवमिति गो. पाठः । २ प्रहसामीति गो. रा. पाठः । ३ इवमिति गो. पाठः । ४ महेष्वास इति गो. पाठः । ५ विप्रकृष्ट इति गो. पाठः ।
 ६ कनीयसोरिति गो. पाठः ।

विदुषः क्षत्रचारित्रे प्राज्ञस्य प्राप्तकारिणः । भयात्प्रवेपे रामस्य चिन्तयन्ती तवात्मजम् ॥ ८ ॥
 सुभगा कौसल्या यस्याः पुत्रोऽभिषेक्ष्यते । यौवराज्येन महता श्वः पुष्येण द्विजोत्तमैः ॥ ९ ॥
 प्राप्तां वसुमतीं प्रीतिं प्रतीतां हतविद्विषम् । उपस्थास्यसि कौसल्यां दासीवत्त्वं कृताञ्जलिः ॥ १० ॥
 एवं चै त्वं सहास्माभिस्तस्याः प्रेप्या भविष्यसि । पुत्रश्च तव रामस्य प्रेष्यत्वं हि गमिष्यति ॥ ११ ॥
 हृष्टाः खलु भविष्यन्ति रामस्य परमाः स्त्रियः । अप्रहृष्टा भविष्यन्ति स्नुषास्ते भरतक्षये ॥ १२ ॥

रा० टी०—लक्ष्मणशत्रुघ्नाभ्यां भीत्यभावे हेत्वन्तरमाह—
 प्रत्यासन्नोति । प्रत्यासन्नस्य जन्मनो यः क्रमः तेनापि भरत-
 स्यैव राज्यक्रमः राज्यस्याधिकारः यवीयसोः कनिष्ठयोः तयो-
 लक्ष्मणशत्रुघ्नयोः राज्यक्रमस्तु विसृष्टः भरतस्य ज्येष्ठत्वात्तदधि-
 कारेण दूरीकृतः एतेन ताभ्यां न रामभित्तिरिति सूचितम् ।
 तेन यथा भरतराज्याधिकारेण तयो राज्याधिकारो दूरीकृतः
 तथा राभरराज्याधिकारेण भरतराज्याधिकारोऽपि दूरीकृत
 इत्यंशे तस्या अज्ञानं सूचितम् तेन परमात्मेच्छायाः प्राबल्यं
 ध्वनितम् ॥ ७ ॥

गो० टी०—भरतादेवेत्यत्र हेत्वन्तरमाह—प्रत्यासन्नोति ।
 प्रत्यासन्नेन सन्निकृष्टेन क्रमेण पुनर्वसुपुष्यनक्षत्रजननक्रमेण
 भरतस्यैव राज्यं प्राप्तमिति शेषः । कनीयसोः कनिष्ठयोः
 राज्यक्रमः राज्यप्राप्तिक्रमस्तु विप्रकृष्टः व्यवहितः । सत्यपि
 पारतन्त्र्ये राज्यविषये सर्वेषामभिलाषस्तुल्यः यथा भरतस्येति
 शब्दायां प्रथमं रामस्य राज्यं प्राप्तं ततो भरतस्य ततो लक्ष्म-
 णस्य तथा च प्रथमो द्वितीयं जिघांसति अतो रामाद्वयं
 हेतुभूतसामग्रीत्वः ॥ ७ ॥

गो० टी०—पुनः रामाद्वयमुपसंहरति—विदुष इति ।
 विदुषः शत्रुघ्नस्य विशिष्य क्षत्रचारित्रे बलसंपाये संधिवि-
 ग्रहादिप्रयोगे च प्राज्ञस्य प्राप्तकारिणः अविलम्बेन कालोचित-
 कर्तव्यार्थकारिणो रामस्य त्वदात्मजं प्रति भाव्यनर्थं चिन्त-
 यन्ती तन्निमित्ताद्भयात्प्रवेपे कम्पे ॥ ८ ॥

रा० टी०—ननु महात्मनां वसिष्ठादीनां विद्यमानत्वात्
 यथाधिकारमेव भविष्यतीति तव विचारेण किमित्यत आह—
 विदुष इति । तवात्मजं त्वत्पुत्रसाधुतां चिन्तयन्त्यहं विदुषः
 सर्वज्ञस्य अत एव क्षत्रचारित्रे संधिविग्रहादिप्रयोगादिपु प्राज्ञस्य
 विज्ञातुः अत एव प्राप्तकारिणः उपस्थितेष्टवस्तुनो ज्ञातिं करण-
 शीलस्य रामस्य भयात् भीत्युत्पादककृतेः प्रवेपे प्रकम्पे ॥ ८ ॥

गो० टी०—एवं राज्यक्रमो भरतस्य संनिहितोऽस्तु तथापि
 रामे प्रथमप्राप्तिमिति विद्यमाने का भरतस्य राज्यशङ्केत्यत्राह—
 विदुष इति । विदुषः स्वत एव विवेकशालिनः विशिष्य क्षत्र-
 चारित्रे राजनीतौ प्राज्ञस्य प्राप्तकारिणः अविलम्बेन कालोचित-
 कर्तव्यार्थकारिणः रामस्य भयाद्भाव्यनर्थकरणभयात् तवात्मज-
 शुक्रवैदुष्यादिरहितं चिन्तयन्ती प्रवेपे । पृथी चात्र संबन्ध-
 सामान्ये ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—एवं पुत्रानर्थं प्रदर्श्य तस्या अप्यनर्थं
 दर्शयितुं कौसल्यामह—सुभगोति । यौवराज्येनेति हेतौ
 तृतीया । पुष्येण पुष्ये ॥ ९ ॥

रा० टी०—ननु त्रविशेषणविशिष्टरामसंनिधौ त्वया साधु-
 तयैव वर्तितव्यमतो न भीत्यवसरो न वा राज्यप्राप्तौ दोष
 इत्यत आह—सुभगोति । पुष्येण युक्ते श्वः अव्यवहितागामि-
 दिवसे महता सर्वश्रेष्ठेन यौवराज्येन युवराजत्वेन यस्याः पुत्रो
 द्विजोत्तमैरभिषेक्ष्यते सा कौसल्या सुभगा ॥ ९ ॥

गो० टी०—कैकेय्या ईष्योत्पादनार्थं कौसल्यासौभाग्यं
 दर्शयति—सुभगोत्यादिना । सुभगा भाग्यशाली यौवराज्येनेति
 हेतौ तृतीया ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—वसुमतीं प्राप्तां तत्प्राप्तिनिमित्तां प्रीतिं च
 प्राप्ताम् । हता युष्मदादिसपत्नीरूपा विद्विषो यया तामत एव
 प्रतीतां प्रसिद्धाम् उपस्थास्यसि गत्वा सेविष्यसे ॥ १० ॥

रा० टी०—नन्विष्टमेवैतदित्यत आह—प्राप्तामिति । वसु-
 मतीं प्राप्तामत एव हतविद्विषं विनष्टप्रायसपत्न्यादिरिपुमत
 एव प्रीतिं प्राप्तां प्रतीतां राजविभस्तां कौसल्यां त्वं दासीवदु-
 पस्थास्यसि ॥ १० ॥

गो० टी०—रामतो भरतस्यैव कौसल्यातोऽस्या अनर्थं
 दर्शयति—प्राप्तामिति । रामाभिषेकेण सुमहतीं श्रियं प्राप्तां
 प्रतीतां खयाताम् 'प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः'
 इत्यमरः । हतद्विषमधरीकृतसपत्नीकां तां कौसल्यामुपस्था-
 स्यसि सेविष्यसे ॥ १० ॥

११] ति० टी०—अयमनर्थो ममापीत्याह—एवं चेति ११
 रा० टी०—एवमिति । एवं च यदि त्वं तस्याः कौस-
 ल्यायाः प्रेप्या दासी भविष्यसि तदा तव पुत्रोऽपि अस्माभिः
 सह रामस्य प्रेष्यत्वं दासत्वं गमिष्यति प्राप्स्यति ॥ ११ ॥

गो० टी०—न केवलं तवैकस्या दास्यं किंतु त्वदनुबन्धिजन-
 स्यापीत्याह—एवमिति । तव दास्यं प्राप्तं चेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—परमाः स्त्रिय इति बहुवचनेन सीता-
 सह्यः । भरतक्षये भरतप्रभावनाशे ॥ १२ ॥

रा० टी०—हृष्टा इति । रामस्य स्त्रियः सीताबहुत्वमा-
 दार्यम् । किंच श्रीशब्दः श्रीत्वजातिविशिष्टपरः ननु पाणि-
 गृहीतीपरः तेन बहुत्वं युक्तमेव, किंच रामस्य स्त्रियः सीतायाः
 परमाः प्राकृतविलक्षणाः संपत्तयः प्रहृष्टा भविष्यन्ति । आग-

तां दृष्ट्वा परमप्रीतां ब्रुवन्तीं मन्थरां ततः । रामस्यैव गुणान्देवी कैकेयी प्रशंसंस् ह ॥ १३ ॥
धर्मज्ञो गुणवान्दान्तः कृतज्ञः सैत्यवाञ्छुचिः । रामो राजैस्ततो ज्येष्ठो यौवराज्यमतोऽर्हति ॥ १४ ॥

मशास्त्रस्यानित्यत्वादाङ्गिरहः । अत एव रामस्य एकपत्नीव्रतत्वं संगच्छते रामस्य भार्यान्तराभावादेव सीताविरहकालभव-
यागे सीताप्रतिकृतिकरणं संगच्छते अत एव तदुत्तरत्र 'न सी-
तायाः परां भार्यां वत्रे स रघुनन्दनः । यज्ञे यज्ञे च पत्न्यर्थं काञ्चनी
जानकी भवेत्' इति संगच्छते अत एव 'मोघं हि धर्मश्चरितो
मयायं तथैकपत्नीत्वमिदं निरर्थकम् । या त्वां न पश्यामि
कृशा विवर्णा हीना त्वया संगमने निराशा' इति सुन्दरकाण्डे
अष्टाविंशतितमे सर्गे सीताविलापपथे एकपत्नीत्वोक्तिः संग-
च्छते स्वपतिनिरूपितपत्न्यन्तरसंबन्धात्यन्ताभाववत्यहमिति
तदर्थः । एतदुत्तरपथस्य 'पितुर्निदेशं नियमेन कृत्वा वनाग्नितृ-
त्तश्चरितव्रतश्च । क्षीभिश्च मन्ये विपुलेक्षणभिस्त्वं रंस्यसे वीत-
भयः कृतार्थः' इत्यस्य तु अयमर्थः यदि मां त्यक्त्वा गमिष्यसि
तर्हि बहुभिः क्षीभिश्च ते विहारः सेत्स्यति एतेन त्वैकपत्नी-
व्रतत्वं भज्येत इति बोधितम् तेन स्वत्यागपूर्वकगमनासंभवो
ध्वनितः तेन तन्मूलकबहुलीकरणकविहारस्यासंभवः सूचितः
तेन स्वविषयकरामपरप्रेम्णो विज्ञात्रीत्वं व्यञ्जितम् । एतदुत्तरो-
धेन 'भुजैः परमनारीणामभिष्टमनेकधा' इत्यस्य तु अनेकधा
अनेकप्रकारकाणां नारीणां सीतातिरिक्तक्षीणां भुजैः यत् अ-
भिष्टमं स्पृष्टमनतमित्यर्थः । सामान्ये नपुंसकम् । अत एव
परं सर्वोत्कृष्टमत एव 'शयने चोत्तमाङ्गेन सीतायाः
शोभितं पुरा' इति वक्ष्यमाणेनावगतार्थता वक्ष्यमाणानुसंधा-
देवात्र नारीशब्देन सीतातिरिक्तक्षीणग्रहणं यत्मित्यध्याहृतम् ।
'मातरश्चैव सर्वा मे कुमाराः क्षीगणानि च । अग्रतो भरतं
कृत्वा गच्छन्त्वग्रे समाधिना' इत्युत्तरकाण्डाधर्मोपक्रमपथ-
घटकीभूतक्षीशब्दः पाणिगृहीत्यतिरिक्तपरः । मातरश्चेत्युक्तिस्तु
ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन विशिष्टबोधनाय ॥ १२ ॥

गो० टी०—दृष्ट्वा इति । राममहिष्या एकत्वेऽपि रामस्य
परमाः क्षिय इति बहुवचननिर्देशः परिचारिकाभिप्रायेण भरत-
क्षये भरतस्य दारिद्र्यरूपक्षये सति । नन्वत्र क्षीशब्दो भार्या-
पर एव क्षुपास्ते भरतक्षये इति स्तुपाशब्दसाहचर्यात् अत
एव सुन्दरकाण्डे सीतयोच्यते 'पितुर्निदेशं नियमेन कृत्वा
वनाग्नितृत्तश्चरितव्रतश्च । क्षीभिश्च मन्ये विपुलेक्षणभिस्त्वं
रंस्यसे वीतभयः कृतार्थः' इति । युद्धकाण्डे च दर्भशयनवर्णने
'भुजैः परमनारीणामभिष्टमनेकधा' इत्युक्तं नहि भुजैर्भुजा-
भिर्मर्शो भार्याभ्योऽन्यत्र संभवति उत्तरकाण्डे चाधर्मोपक्रमे
'मातरश्चैव सर्वा मे कुमाराः क्षीगणानि च । अग्रतो भरतं
कृत्वा गच्छन्त्वग्रे समाधिना' इति दर्शितम् । अत्र क्षीगणकु-
मारव्यपदेशो विना सीतातिरिक्तभार्यासद्भावं न संभवति किंच
श्रुतार्थोपतिरपि रामस्य सीतातिरिक्तधर्मदारसद्भावे प्रमाणं नञ्-
पत्नीकस्य यज्ञानुष्ठानं संभवति भोगदारान्तरासंभवेन रामस्यै-

कदारव्रतत्वं भृगुशापपालनं च । सीताप्रतिकृतिकरणं तु सीता-
स्नेहबहुमानार्थम् । अत्रोच्यते रामस्यैकदारव्रतत्वं सर्वसिद्धं तच्च
पत्न्यन्तरसंभवे न संगच्छते नच यज्ञकरणानुपपत्तिः सीताप्र-
तिकृतिकरणेन तदुपपत्तेः अत एवोत्तरकाण्डे वक्ष्यति 'का-
ञ्चनीं मम पत्नीं च दीक्षार्हा यज्ञकर्मणि । अग्रतो भरतः
कृत्वा गच्छन्त्वग्रे महामतिः' इति सीताप्रतिकृतेर्दीक्षार्हत्वं
पत्नीत्वं च, पुनश्चोत्तरत्र 'न सीतायाः परां भार्यां वत्रे स रघु-
नन्दनः । यज्ञे यज्ञे च पत्न्यर्थं काञ्चनी जानकी भवेत्' इति
नहि वचनविरोधे न्यायः प्रवर्तते अनेन वचनेन प्रत्यक्षश्रुत्यवि-
रुद्धेन विदूरभार्योऽननुकूलभार्यश्च भार्याप्रतिकृतिं कृत्वा श्रौतस्मा-
तर्कमार्गाणि कुर्यादिति विधिरुन्नीयते स्मृतिश्च तथाविधा पठ्यते
यथा हेमाद्रौ 'दूरभार्योऽननुकूलभार्यश्च दर्भपिण्डजूलैर्भार्याप्रतिनिधिं
विधाय पार्वणं कुर्यात्' इति । पत्नीकर्तव्यानि कर्माण्यध्वर्युय-
जमानो वा कुर्यात् यथा तस्यामसमर्थयां पत्नीविनाशाभावाच्चा-
ग्रेर्विनाशः यत् येन केनचिदुक्तं सीताप्रतिकृतिकरणं सीतास्ने-
हबहुमानार्थमिति तत्तुच्छं संत्यक्तभार्यायां स्नेहबहुमानकरण-
स्यावस्थावहत्वात् मातरश्चैव सर्वा मे कुमाराः क्षीगणानि च इत्य-
त्र मे मातरः भरतादीनां कुमाराः क्षियश्चेत्यर्थः । दारान्तरसंभवे-
ऽपि तेषां धर्मार्थत्वेन प्रजार्थत्वाभावेन रामस्य कुमाराभावात्तत्स-
हचरितक्षीगणाश्च भरतादीनामेवेति सूच्यकम् । एवं च रामस्य पर-
माः क्षियः, परमनारीणां, क्षीभिश्च मन्ये, इत्यादिषु भोगप्रसंजनेन
धर्मदारपरत्वांसंभवात् साधारणादिपरिग्रहशङ्कानवकाशाच्चान्य-
परत्वमवसेयं परमाः क्षिय इति परिचारिकान्तर्भावेन क्षीभिश्च
मन्य इति स्वविनाशे व्यन्तरसंभावनया परनारीणामित्यस्य
कविवचनत्वेन श्रीभूम्याद्यभिर्मर्शविषयत्वाच्चेति दिक् ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—एवं द्विकृतोपतापापि कैकेयी निसर्ग-
पुण्यस्वभावान्न चचालेत्याह—तामित्यादि । परमप्रीतां परं
रामेऽप्रीतामित्यर्थः । देवी पुण्यस्वभावा ॥ १३ ॥

रा० टी०—तामिति । ततः मन्थरोक्तिश्रवणानन्तरमप-
रमृतसिकारकं वचनं ब्रुवन्तीं मन्थरां दृष्ट्वा कैकेयी रामस्यैव
गुणान् प्रशंसंस् गुणप्रशंसया रामे अस्याः प्रीतिरुत्पद्येतेत्य-
निष्टभाषणतो निवर्ततेत्यभिप्रायः सूचितः ॥ १३ ॥

गो० टी०—रामस्यैव विधगुणत्वे हि त्वदुक्ता दोषाः स्पुस्तदेव
नास्तीति मूले कुठारं निदधाति तामित्यादिना । तामिति ।
अप्रीतामिति पदच्छेदः क्षोभेहेतो नितरां वियमानेऽप्यक्षोभ्यमन-
स्कत्वादेवीति तामृषिः श्लाघते ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—मन्थरोक्तयुक्तीः प्रतिलिपति—धर्मज्ञ
इति । दान्तः शिक्षितः कृतज्ञ इत्यनेन बाल्ये स्वकृतपालभोग्य-
पकारस्मरणेन स्वानिष्टशङ्कानिरासः ज्येष्ठ इत्यनेन तस्यैव
राज्ययोग्यतेति साधारण्यं परिहृतम् ॥ १४ ॥

भ्रातृमृत्याश्च दीर्घायुः पितृवत्पालयिष्यति । संतप्यसे कथं कुब्जे श्रुत्वा रामाभिषेचनम् ॥ १५ ॥
 भरतश्चापि रामस्य ध्रुवं वर्षशतात्परम् । पितृपैतामहं राज्यमवाप्स्यति नरर्षभः ॥ १६ ॥
 सा त्वमभ्युदये प्राप्ते दह्यमानेव मन्थरे । भविष्यति च कल्याणे किमिदं परितप्यसे ॥ १७ ॥
 यथा वै भरतो मान्यस्तथा भूयोऽपि राघवः । कौसल्यातोऽतिरिक्तं च मम शुश्रूषते बहु ॥ १८ ॥
 राज्यं यदि हि रामस्य भरतस्यापि तत्तदा । मन्यते हि यथात्मानं तथा भ्रातृस्तु राघवः ॥ १९ ॥
 कैकेय्या वचनं श्रुत्वा मन्थरा भृशदुःखिता । दीर्घमुष्णं विनिःश्वस्य कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ २० ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—धर्मज्ञ इत्यादिभिः । रामः यतो धर्मज्ञत्वादिविशिष्टः ज्येष्ठो राजसूतश्च अतो यौवराज्यमर्हति ॥ १४ ॥

गो० टी०—मन्थरोक्तराज्यसाधारण्यं निवर्तयति—धर्मज्ञ इति । दान्तः दमितः 'दान्तस्तु दमिते' इत्यमरः शिक्षित इत्यर्थः । कृतज्ञः सत्पुत्रसमाचारज्ञ इत्यर्थः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—भरतानर्थोऽपि नेत्याह—भ्रातृनिति । कथम् व्यर्थमेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

रा० टी०—ननु तत्त्वे उक्तदोषप्रसक्तिरित्यत आह—भ्रातृनिति । दीर्घायुः रामः भ्रात्रादीन् पितृवत्पालयिष्यति अतः कथं संतप्यसे ॥ १५ ॥

गो० टी०—अथ भरतानर्थशङ्कां परिहरति—भ्रातृनिति १५ १६] ति० टी०—पितृवद्भ्रातृनविभागेन पालयतो रामस्य वर्षशतात्परमपि यदा विभागेच्छा तदा भरतो राज्यमवाप्स्यति । ध्रुवापि शब्दाभ्यां लक्ष्मणशत्रुघ्नयोरपि राज्यप्राप्तिर्भवेति सूचितम् ॥ १६ ॥

रा० टी०—ननु भरतस्य राज्याधिकारित्वेऽपि भ्रातृत्वात् किञ्चित्तेनापि प्राप्तव्यमतस्तदागमने सति रामाभिषेकेण भवितव्यमन्यथा किञ्चिदपि न प्राप्स्यतीत्यत आह—भरत इति । वर्षशतात् बहुखण्डैर्व्याप्तं पितृपैतामहं राज्यं नरर्षभो रामोऽवाप्स्यति भरतस्तु ध्रुवमचलं रामस्य परं वृत्तिमवाप्स्यति एतेन रामप्रीतेर्दुर्लभत्वं व्यञ्जितम् । किञ्च रामस्य राज्यं भरत एव प्राप्स्यति रामाभिषेकानन्तरपालनाधिकारं रामो भरतायैव दातेत्यर्थः । एतेन भरतो रामस्यात्तिप्रीतिविषय इति ध्वनितम् । यद्वा अप्राप्यवस्तुप्राप्त्यर्थं यत्नो न कर्तव्य इति भरतराज्यप्राप्त्यर्थं न यतितव्यमिति बोधयन्ती आह—भरत इति । रामस्य योग्यं पितृपैतामहं राज्यं नरर्षभो भरतः वर्षशतात्परमपि अ न वाप्स्यति अवाप्स्यति । भागुरित्तेनावाकारलोपः । वर्षशतात्परमग्रे भरतः प्राप्स्यतीत्यर्थस्तु न शुक्लः सर्वप्रमाणाविषयत्वेनासंमतत्वादिति दिक् ॥ १६ ॥

गो० टी०—राज्यं च भरतस्य क्रमाद्विष्यतीत्याह—भरत इति । वर्षशतात्परं रामराज्यात्परमित्यर्थः । दशवर्षसहस्राणि रामो राज्यं पालयिष्यतीति कैकेयी न जानाति अतो लोका-

रीत्या वदतीति ज्ञेयम् । अवाप्तेति लुट् स्वानन्तरं भरतस्य राज्यलाभाय संप्रति तस्मै यौवराज्यं दास्यतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—अभ्युदये रामाभिषेकरूप उत्सवे । कल्याणे भरताभिषेकरूपे कियता कालेन भविष्यति ॥ १७ ॥

रा० टी०—सेति । प्राप्ते प्रकृष्टेन आप्तं प्राप्त्यर्थस्य तस्मिन् उचिते इत्यर्थः । अभ्युदये रामाभिषेकजनितोत्सवे वर्तमाने सति भविष्यति भरतागमनजनिते आगामिनि उत्सवे तदर्थमित्यर्थः । त्वं किमर्थं परितप्यसे ॥ १७ ॥

गो० टी०—सेति । प्राप्ते उचिते अभ्युदये रामाभिषेकरूपे शोभने वर्तमाने प्रत्यासन्ने सति कल्याणे भरताभिषेकरूपे भविष्यति च किमर्थं परितप्यसे इति संबन्धः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—मान्यः प्रार्थनीयश्चैवस्कः तथा तद्वत् । यदा भूयोऽप्यभ्यधिकमपि । तत्र हेतुः कौसल्यात इति । अतिरिक्तमधिकम् ॥ १८ ॥

रा० टी०—रामाभिषेको ममापि हर्षप्रद इत्यत्र हेतुं वदन्तो आह—यथेति । तथा तेन प्रकारेण भूयस्ततोऽधिकमपि राघवो रामो मान्यः तत्रापि हेतुं वदन्ती आह—अतिरिक्तमधिकं रामः मामनुशुश्रूषते ॥ १८ ॥

गो० टी०—एवं पुत्रानर्थशङ्कां परिहृत्य स्वानर्थशङ्कां परिहरति—यथेति । मान्यः बहुमान्यः भूयः भृशम् । अत्र हेतुमाह—कौसल्यात इति । अतिरिक्तमभ्यधिकं यथा भवति तथा ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—संप्रत्यपि भरतस्य राज्यमस्त्येवेत्याह—राज्यमिति ॥ १९ ॥

रा० टी०—रामाभिषेके विषादो न कार्य इत्यत्र हेत्वन्तरं वदन्ती आह—राज्यमिति । तत् राज्यं तत्रापि हेतुः मन्यते जानाति आत्मानं शरीरं राघवो रामः ॥ १९ ॥

गो० टी०—मा भृद्वर्षशतात्परं भरतस्य राज्यलाभस्तथापि राज्यलाभसौख्यमस्तीत्याह—राज्यमित्यादिना ॥ १९ ॥ २० ॥

२०] ति० टी०—एवं राज्यापहारं परिहृतवतीं कैकेयीं मन्थरा तृतीयपर्यायेण पुनर्भेदयति—कैकेय्या इति ॥ २० ॥

रा० टी०—कैकेय्या इति । दीर्घं चिरकालमुष्णं यथा स्यात्तथा ॥ २० ॥

१ अवाप्ता पुरुषर्षभ इति गो. पाठः । २ वर्तमाने चेति गो. रा. पाठः । ३ किमर्थमिति गो. पाठः । ४ मे इति गो. पाठः । ५ सोऽनुशुश्रूषते हि मामिति गो. रा. पाठः । ६ तथेति गो. पाठः ।

अनर्थदर्शिनी मौख्यान्नात्मानमवबुध्यसे । शोकव्यसनविस्तीर्णे मज्जन्ती दुःखसागरे ॥ २१ ॥
 भविता राघवो राजा राघवस्य च यः सुतः । राजवंशात्तु भरतः कैकेयि परिहास्यते ॥ २२ ॥
 नहि राज्ञः सुताः सर्वे राज्ये तिष्ठन्ति भामिनि । स्थाप्यमानेषु सर्वेषु सुमहाननयो भवेत् ॥ २३ ॥
 तस्माज्ज्येष्ठे हि कैकेयि राज्यतन्त्राणि पार्थिवाः । स्थापयन्त्यनवघ्राद्धिं गुणवत्स्वितरेष्वपि ॥ २४ ॥
 असावत्यन्तनिर्भगस्तव पुत्रो भविष्यति । अनाथवत्सुखेभ्यश्च राजवंशाच्च वत्सले ॥ २५ ॥
 साहं त्वदर्थे संप्राप्ता त्वं तु मां नावबुध्यसे । सपत्निवृद्धौ या मे त्वं प्रदेयं दातुमर्हसि ॥ २६ ॥
 ध्रुवं तु भरतं रामः प्राप्य राज्यमकण्टकम् । देशान्तरं नाययिता लोकान्तरमथापि वा ॥ २७ ॥

२१] ति० टी०—अनर्थदर्शिनी अर्थस्यैवानर्थत्वेन दर्शनशीला । शोक इष्टवियोगजः अनिष्टाप्तिजं दुःखं व्यसनं ताभ्यां विस्तीर्णे व्याप्ते । सकलदुःखसमाष्टिदुःखसागरस्तत्र मज्जन्ती त्वमात्मानं नावबुध्यसे इत्यर्थः ॥ २१ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—अनर्थेति । अनर्थदर्शिनी विरुद्धार्थदर्शनशीला अनर्थे अर्थमानीतीत्यर्थः । शोकव्यसनविस्तीर्णे शोकस्य हेतुभूतं यद्यसनं दुराग्रहस्तेन विस्तीर्णे दुःखसागरे मज्जन्तमात्मानं नावबुध्यसे जानासि ॥ २१ ॥

गो० टी०—अनर्थदर्शिनीति । अनर्थदर्शिनी अनर्थमेवार्थत्वेन दर्शनशील्यर्थः । यद्वा अर्थादर्शिनी प्रयोजनानभिज्ञेत्यर्थः । मौख्याद् अविवेक्यकारित्वाद् शोकव्यसनविस्तीर्णे विलापहेतुः शोकः व्यसनं विपत् 'व्यसनं विपदि भ्रंशे' इत्यमरः । यद्वा शोकः इष्टवियोगजं दुःखं भरतस्य राज्यभ्रंशेन वनप्रापणजं दुःखमिति यावत् विपत् स्वस्य सुखाद्भ्रंशः दुःखसागरे सपत्नीसेवारूपे मज्जन्ती तथाभूतमात्मानं नावबुध्यसे ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—कुत एवं वारंवारं कथयसीत्यत्राह—भवितेति । परिहास्यते हीनो भविष्यति भरततत्सुतादे राज्यहान्यैवं दुःखं कथयामीति भावः ॥ २२ ॥

रा० टी०—भरतराज्यप्राप्त्यर्थमिदानीमेव यतितव्यमिति बोधयितुमाह—भवितेति । राघवस्य रामस्य अठ पश्चात् यः सुतः स भविता अतः राजवंशात् राज्ञां परंपरातः राजपङ्क्तिभ्य इत्यर्थः । भरतः परिहास्यते अपसार्यते राजभिः सहासनं न प्राप्त्यतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

गो० टी०—वर्षशतात्परमित्युक्तभरतराज्यप्राप्तिं निराकरोति—भवितेति । राघवस्याह राजवानन्तरं तस्य यः सुतः स राजा भविष्यति परिहास्यते निर्वास्यते गत्यर्थाद्वर्षेणजन्तात् कर्मणि लृट् ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—तत्र हेतुमाह—नहीति । सर्वेषां राज्यस्थितौ बाधकमाह—स्थाप्यमानेष्विति । अनयोऽन्याय-ईर्ष्या परस्परप्रजापीडनरूपः ॥ २३ ॥

रा० टी०—रामराज्यकाले भरतोऽपि कस्यचिदेशस्य राजा भवितेत्याद्या न कर्तव्येति सूचयितुमाह—नहीति । अनयो नीतिविरोधः ॥ २३ ॥

गो० टी०—उक्तेऽर्थे हेतुमाह—नहीति । भामिनि कोपने 'कोपना सैव भामिनी' इत्यमरः । अनयः नीतिविरोधः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—राज्यतन्त्राणि राज्यनिर्वहणक्षमाधिकारप्राधान्यानि सर्वनिरूपितप्राधान्याश्रयत्वमेकस्यैवेति भावः । ज्येष्ठस्यागुणवत्त्वे तु गुणवत्कनीयः स्वपि ॥ २४ ॥

रा० टी०—तस्मादिति । स्थापयन्ति तदायत्ततां प्रापयन्तीत्यर्थः । गुणवत्सु राजोचितगुणविशिष्टेषु इतरेषु कमिष्टेष्वपि ज्येष्ठस्य तादृशगुणवत्त्वाभावे इति शेषः । राज्यतन्त्राणि राज्यपालनादियोग्यव्यापारान् 'तन्त्रं स्वराष्ट्रव्यापारः' इति वैजयन्ती ॥ २४ ॥

गो० टी०—तस्मादिति । राज्यतन्त्राणि राज्यपरिपालनादिव्यापारान् 'तन्त्रं स्वराष्ट्रव्यापारः' इति वैजयन्ती ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—यदेवमतो—असाविति । निर्भगो हीनसुखेभ्यो राजवंशाच्च निर्भगो भविष्यतीत्यन्वयः । वत्सले सर्वत्र दयाशीले ॥ २५ ॥

रा० टी०—उपसंहरन्नाह—असाविति । अत्यन्तनिर्भग-नितरामपसारितः ॥ २५ ॥

गो० टी०—एवं राज्यभ्रंशमुक्त्वा राज्यालाभेऽपि राज्यसुखं भरतस्यास्तीति कैकेयोक्तं परिहरति—असाविति । अत्यन्तनिर्भगः सुतरां प्रच्यावितः वत्सले पुत्रवत्सले ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—त्वदर्थे त्वत्पुत्रराज्यभ्रंशे प्राप्ते तत्परिहारकथनार्थम् । सपत्निवृद्धावित्यापौ ह्रस्वः । प्रदेयं पारितोषिकमतो मां त्वमलुब्धा स्वहिते इति न बुद्ध्यसे इत्यर्थः ॥ २६ ॥

रा० टी०—सेति । सपत्निवृद्धौ इत्यत्र ह्रस्व आर्षः । प्रदेयं पारितोषिकं मे मद्यं दातुमिच्छसि एतेन तया कैकेय्या विवेकाभावः सूचितः ॥ २६ ॥

गो० टी०—ज्येष्ठे वर्तमाने भरतस्य राज्ययोग्यताभावाद् किं कुर्म इत्यत्राह—सेति । त्वदर्थे त्वत्पुत्रराज्यभ्रंशपरिहारक-थनार्थमित्यर्थः । सपत्निवृद्धाविति । व्यापोरिति ह्रस्वः । या त्वं सपत्निवृद्धौ प्रदेयं पारितोषिकं दातुमिच्छसि सा त्वं नावबुध्यसे इत्यन्वयः ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—नाययिता लृट् । लोकान्तरमिति हनिष्यतीति यावत् ॥ २७ ॥

बाल एव तु मातुल्यं भरतो नायितस्त्वया । संनिकर्षाच्च सौहार्दं जायते स्थावरेष्विव ॥ २८ ॥
 भरतानुवशात्सोऽपि शत्रुघ्नस्तत्समं गतः । लक्ष्मणो हि यथा रामं तथैव भरतं गतः ॥ २९ ॥
 श्रूयते हि दुमः कश्चिच्छेत्तव्यो वनजीवनैः । संनिकर्षादिषीकाभिर्मोचितः परमाद्भयात् ॥ ३० ॥
 गोप्ता हि रामं सौमित्रिलक्ष्मणं चापि राघवः । अश्विनोरिव सौभ्रात्रं तयोर्लोकेषु विश्रुतम् ॥ ३१ ॥
 तस्मान्न लक्ष्मणे रामः पापं किंचित्करिष्यति । रामस्तु भरते पापं कुर्यादेव न संशयः ॥ ३२ ॥
 तस्माद्राजगृहादेव वनं गच्छतु राघवः । एतद्धि रोचते मह्यं भृशं चापि हितं तव ॥ ३३ ॥

रा० टी०—ध्रुवमिति । अकण्टकं निर्विघ्नं यथा स्यात्तथा नाययिता प्रापयिता लोकान्तरं मनुष्यलोकातिरिक्तलोकं हन्तेति यावत् ॥ २७ ॥

गो० टी०—असावत्यन्तनिर्भग इत्युक्तं विवृणोति—ध्रुवमित्यादिना ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—यस्तु रामे राज्ञः पक्षपातः स भरतासंनिधानतः । न च त्वयैव कृतमित्याह—बाल एवेति । मातुल्यं मातुल्यगृहम् । ननु किं तावता आह—संनिकर्षादिति । स्थावरेषु तृणशुल्मलतावृक्षादिषु तत्र सौहार्दमन्योन्याश्लेषरूपम् । एवं च भरतस्थितौ विभज्य समं राज्यलाभः स्यादिति भावः २८

रा० टी०—बाल इति । मातुल्यं मातुल्यगृहम् नायितः प्रापितः सन्निकर्षात् समीपवासात् सौहार्दमन्योन्याश्लेषनेनानुमीयमानम् । एतेन यदि भरत इह स्यात्तर्हि तस्याऽपि कस्यचिद्विशेषाधिपत्यं स्यादेवेति सूचितम् ॥ २८ ॥

गो० टी०—रामकर्तृकं भाव्यनिर्दं प्रदर्श्य कैकेयीकृतमप्यनर्थं दर्शयति—बाल इति । मातुल्यं मातुल्यसंबन्धिगृहमित्यर्थः नायितो हि प्रापितः खलु अनेन का हानिरित्याशङ्क्य हानिमेव दर्शयति—सन्निकर्षादिति । स्थावरेष्वपि वृक्षशुल्मादिस्थावरेष्वपि सन्निकर्षाच्च अत्यन्तसमीपवास्थानाच्च सौहार्दं जायते अन्योन्यासंश्लेषरूपः सुहृद्भावो जायते राज्ञो रामभरतादिषु किञ्चित्, तादृशसन्निकर्षस्त्वया विघटित इति भावः ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—शत्रुघ्नस्थितौ वा भरतकार्यस्य न नाशः स्यात् सोऽपि दैववशाद्गत इत्याह—भरतानुवशादिति । 'शत्रुघ्नोऽपि समं गतः' इति पाठेऽनुवशादनुवधवशादित्यर्थः । आद्योऽपिरत्रैव योज्यः । अनुवशादपि अपिना दैववशाच्चेत्यर्थः । गतः एकद्वयतयेति शेषः ॥ २९ ॥

रा० टी०—शत्रुघ्नस्यापि दुःखमेव भवितेति बोधयन्ती आह—भरतानुगत इति । सः शत्रुघ्नोऽपि भरतानुगतः भरतानुसारी सन् तत्समं रामकर्तृकद्रोहविषयत्वेन भरतसाम्यं गतः प्राप्तः । समशब्दो भावप्रधानः । ननु लक्ष्मणस्य रामप्रीतिविषयत्वात् कथं तद्भातुः शत्रुघ्नस्य भरतसाम्यमत आह—यथा असौ शत्रुघ्नो भरतं गतः भरतानुसारी भरतादन्यं न कंचन वेदेत्यर्थः । तथा लक्ष्मणोऽपि राममनुगतः रामादन्यं न कंचन वेदेत्यर्थः । एतेन शत्रुघ्नस्य भरतानुयायित्वेन रामद्रोहविषयत्वे लक्ष्मणद्रोहविषयत्वमपि स्यादिति व्यक्तम् ॥ २९ ॥

गो० टी०—भरतस्यासंनिधानेऽपि शत्रुघ्नसंनिधाने भरते प्रीतिः स्यात्तदपि नास्तीत्याह—भरतस्यापीति । अनुवशः विधेयः समं भरतेन सह अनुवशत्वमुपपादयति—लक्ष्मणो हीति । हि यस्मात् रामं लक्ष्मण इवासौ शत्रुघ्नो भरतं गतः आश्रितः २९

३०] ति० टी०—कस्यचित्संनिकर्षात्कस्यचिदनर्थनिवृत्तिर्लोकदृष्टेत्यत आह—श्रूयते हीति । छेत्तव्यः प्राप्तच्छेदनकालः । इषीकाभिः कण्टकबहुलगुल्मैः संनिकर्षात्परितः परिवारणरूपात् भयाच्छेदनरूपात् । स्वस्य सदान्तःपुरवर्तित्वेन श्रूयते हीत्युक्तिः ॥ ३० ॥

रा० टी०—लक्ष्मणसाहाय्यात् भरतकर्तृकापकृतिप्रसक्तिः रामे न भवितेति बोधयितुमन्यसन्निकर्षादन्यस्यानर्थनिवृत्तिर्लोकं दृष्टेत्याह—श्रूयते इति । वनजीविभिः वनावयवीभूतच्छिन्नवृक्षकयजीविकावद्भिः जनैः छेत्तव्यः कश्चन दुमः इषीकाभिः बहुकण्टकविशिष्टगुल्मैः संनिकर्षात्स्वसामीप्यात्स्वत आवरणादित्यर्थः । परमाद्भयाद् उन्मूलनोच्छेदनरूपभीतेः मोचितः इति श्रूयते । हिशब्द इत्यर्थः ॥ ३० ॥

गो० टी०—स्थावरेष्वपीत्युक्तमुपपादयति—श्रूयते हीति । वनजीविभिः वनोद्भूतकाष्ठजीविभिः छेत्तव्यः प्राप्तच्छेदनकालः कश्चिदुमः तस्माच्छेदनरूपात्परमाद्भयादिषीकाभिः इषीकाकण्टकबहुलगुल्मैः संनिकर्षात् परितः परिवारणरूपात् मोचित इति श्रूयते हि जनपरंपरयेति शेषः । स्वयं नित्यान्तःपुरवर्तित्वेन तस्मात्तत्काराभावात् श्रूयते इत्युक्तिः ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—नन्वेव दोषो लक्ष्मणस्यापि समानोऽत आह—गोप्ताहीति ॥ ३१ ॥

रा० टी०—लौकिकदृष्टान्तेन लक्ष्मणसाहाय्याद् रामानर्थनिवृत्तिमुक्त्वा तुल्ययुक्तेः परस्परसाहाय्यात्परस्परराजन्याप्रसक्तिर्भवितेति बोधयन्ती आह—गोप्तेति । राघवो रामः ॥ ३१ ॥

गो० टी०—गोप्तेत्यादि । पापं वधम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

३२] ति० टी०—पापं वधम् ॥ ३२ ॥

रा० टी०—तस्मादिति । तस्मात्संनिकर्षादेतोः रामो भरते तु कुर्यादेव तत्संनिकर्षाभावादिति भावः ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०—तस्माद्ब्रह्मसंभावनासत्त्वात् राजगृहाद्राजगृहाख्यान्मातुल्यनगरात् । एतेदेव मह्यं रोचते । त्वदिष्टत्वात्

१ हीति गो. रा. पाठः । २ अपीति गो. रा. पाठः । ३ भरतस्याप्यनुवशः शत्रुघ्नोऽपि समागत इति गो. भरतानुमतः सोऽपीति रा. पाठः । ४ असाविति गो. रा. पाठः । ५ जीविभिरिति गो. रा. पाठः । ६ इतीति गो. पाठः । ७ ते सुत इति गो. रा. पाठः ।

एवं ते ज्ञातिपक्षस्य श्रेयश्चैव भविष्यति । यदि चेद्धरतो धर्मात्पित्र्यं राज्यमवाप्स्यति ॥ ३४ ॥ ४६१
 स ते सुखोचितो वालो रामस्य सहजो रिपुः । समृद्धार्थस्य नष्टार्थो जीविष्यति कथं वशे ॥ ३५ ॥
 अभिद्रुतमिवारण्ये सिंहेन गजयूथपम् । प्रच्छाद्यमानं रामेण भरतं त्रातुमर्हसि ॥ ३६ ॥
 दर्पाभिराकृता पूर्वं त्वया सौभाग्यवत्तया । राममाता सपत्नी ते कथं वैरं न यापयेत् ॥ ३७ ॥

यदा चै रामः पृथिवीमवाप्स्यते प्रभूतरत्नाकरशैलसंयुताम् ।

तदा गमिष्यस्यशुभं पराभवं सहैव दीना भरतेन भामिनि

॥ ३८ ॥

यदा हि रामः पृथिवीमवाप्स्यते ध्रुवं प्रणष्टो भरतो भविष्यति ।

अतो हि संचिन्तय राज्यमात्मजे परस्य चैवास्य विवासकारणम्

॥ ३९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

एकपुत्रायाः पुत्रमरणापेक्षया वने पुत्रजीवनं सम्यक् । तदेवाह-
 भृशं तत्र हितमेतत् 'जीवन्मद्राणि पश्यति' इति न्यायात् ॥ ३३ ॥

रा० टी०-ननु भरतभयनिवृत्त्यर्थमिदानीं किं कर्तव्यमि-
 त्यत आह-तस्मादिति । राजगृहात्केकयाधिपभवनात् अन्य-
 था रामस्तं घातयितेति तात्पर्यम् ॥ ३३ ॥

गो० टी०-तस्मादिति । तस्मात् पापकरणाद्धेतो राज-
 गृहात् केकयरजगृहात् न त्विहागत्य मर्तव्यमिति भावः ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०-एवमेवं सति मातुलगृहादेव वनगमने
 सति ते ज्ञातिपक्षस्यास्मदादेः श्रेयश्च भविष्यत्येव श्रेयो जीवन-
 रूपं कल्याणम्, चात्सुखम् । भरताद्वनस्थादपि भयशङ्कयास्म-
 दादिपीडयाः कर्तुमशक्यत्वादिति भावः । यदि चेदिति यदि
 वेत्यर्थः । धर्मात्पितृदीयमानस्वरूपात् तदा वा ज्ञातिपक्षस्य
 श्रेय इत्यर्थः । यद्वा एवमेव ते पक्षस्य श्रेयो भविष्यति । एव-
 मेवेत्येतदुपपादयति-यदि चेति ॥ ३४ ॥

रा० टी०-एवमिति । एवं भरते वनं गते सति चेत्क-
 स्मिंश्चित्समये यदि भरतो धर्मात् राज्यमवाप्स्यति तदा ज्ञाति-
 पक्षस्यास्मदादेः श्रेयो भविष्यत्येव एतेन वनगमने दशरथस्य
 तस्मिन्नापि कृपा भवितेति हेतुर्ध्वनितः ॥ ३४ ॥

गो० टी०-एवमिति । धर्मात् पित्रनुमतिरूपात् भरतो
 राज्यं यथवाप्स्यति एवं चेत् ज्ञातिपक्षस्य बन्धुवर्गस्य श्रेय-
 श्चापि भविष्यति ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०-अन्यथा दुःखमेवेत्याह-स ते इति । समृ-
 द्धार्थस्य रामस्य वशे स्थितो नष्टार्थः कथं जीविष्यतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

रा० टी०-अन्यथा दुःखमेवेत्याह-स इति । समृद्धार्थस्य
 प्राप्तराज्यश्रियो रामस्य सहजो भ्राता सुखोचितः राज्यानन्द-
 योग्यः नष्टार्थः विगतराज्यः रामस्य रिपुरयं राज्याभिलाषीति
 रामद्रोहविषयीभूतः रामस्य वशे स्थितः ते वालः स भरतः
 कथं जीविष्यति । रामस्येति योग्यतया स्थलत्रयान्वयि ॥ ३५ ॥

गो० टी०-राज्यानवासाविनिष्टमाह-स इति । सहजो

रिपुः सपत्नीपुत्रत्वात्सहजः शत्रुः ते स वालः भरतः रामस्य
 वशे कथं जीविष्यति ॥ ३५ ॥

३६] ति० टी०-तस्मादरण्ये सिंहेनाभिद्रुतं गजयूथप-
 मिव राज्याप्राप्त्या प्रवलेन रामेण प्रच्छाद्यमानमभिभूयमानं
 भरतं तदभिपेक्षानिरोधेन त्रातुमर्हसि ॥ ३६ ॥

रा० टी०-अभीति । अभिद्रुतं पलायितं प्रच्छाद्यमानं
 पराभूयमानम् ॥ ३६ ॥

गो० टी०-एवमनर्थपौष्कल्ये तत्परिहाराय कर्तव्यमाह-
 अभिद्रुतमिति । प्रच्छाद्यमानमभिभूयमानम् ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०-अन्यथा तवाप्यनर्थ इत्याह-दर्पादिति ।
 सौभाग्यवत्ता पतिवात्सल्यम् । वैरयापनं वैरशुद्धिं, त्वयि दा-
 संपादनेन कथं न कुर्यादित्यर्थः । 'पातयेत्' इति-पति-
 यमेवार्थः ॥ ३७ ॥

रा० टी०-दर्पादिति । दर्पात्पत् त्रिप्रातिहेतुकगर्वाभिरा-
 कृता अनादृता सौभाग्यवत्तया पुत्रो राज्यप्राप्तयेदानीमतिभाग्य-
 वतीत्वेनोपलब्धिता राममाता वैः द्रोहफलं यापयेत्प्रापयेत् ।
 'पातयेत्' इतिपाठेऽपि स एवार्थः ॥ ३७ ॥

गो० टी०-दर्पादिति । कथं वैरं न यातयेत् वैरयातनं
 वैरशुद्धिः तां त्वयि दास्यापादनेन संपादयेदित्यर्थः ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०-अशुभं पराभवं दास्यम् ॥ ३८ ॥

रा० टी०-इदानीन्तनाभिपेक्षमङ्गप्रयत्नाभावे सपुत्रायास्ते
 विनाशोऽवश्यं भवितेत्याह-यदेति । भरतेन सहैव अशुभं
 पराभवं गमिष्यसि प्राप्स्यसि ॥ ३८ ॥

गो० टी०-उपसंहरति-यदेत्यादिना ॥ ३८ ॥

३९] ति० टी०-एवं यतः सपुत्रायास्तेऽनर्थः अत एवा-
 त्मजे राज्यं राज्यप्राप्तिकारणं चिन्तय 'शत्रुशेषो न स्थाप्यः'
 इति न्यायेन परस्यास्य रामस्य चाहङ्गमणसीतयोर्विवासका-
 रणं च चिन्तय ॥ ३९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय

आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

१ यातयेदिति गो. पाठः । २ हीति गो. रा. पाठः । ३ अवाप्स्यतीति गो. रा. पाठः । ४ पत्तनामिति गो. रा. पाठः । ५ अवाप्स्यतीति गो.
 पाठः । ६ चैवाथेति गो. चाथेवेति रा. पाठः ।

नवमः सर्गः ।

वाल्मीकिः

मन्थरादुर्वोधनेन विकृतहृदया कैकेयी रामनिर्वासनपूर्वकं भरताभिषेचनं प्रतिज्ञाय मन्थरां प्रत्येव तत्सिद्धयुपायं पप्रच्छ ।
मन्थरा देवासुरसंग्राममुपन्यस्य तत्समये दशरथात्संपादितवरयो रामप्रवासनभरताभिषेचनसंसिद्धिं प्रदर्श्य तद्वरणे कैकेयीं चोदया-
स । कैकेय्यपि मन्थरामभिप्रशस्याभरणान्युन्मुच्य क्रोधागारक्षितिमाधिशिष्ये ।

एवमुक्ता तु कैकेयी क्रोधेन ज्वलितानना । दीर्घमुष्णं विनिःश्वस्य मन्थरामिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
अद्य राममितः क्षिप्रं वनं प्रस्थापयाम्यहम् । यौवराज्येनै भरतं क्षिप्रमद्याभिषेचये ॥ २ ॥
इदं त्विदानीं संपश्य केनोपायेन सार्धये । भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं न तु रामः कथंचन ॥ ३ ॥
एवमुक्ता तु सा देव्या मन्थरा पापदर्शिनी । रामार्थमुपहिंसन्ती कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥
हन्तेदानीं प्रपश्य त्वं कैकेयि श्रूयतां वचः । यथा ते भरतो राज्यं पुत्रः प्राप्स्यति केवलम् ॥ ५ ॥

रा० टी०—ननु रामस्य महेतुकभयाभावाद्रामहेतुकभीतिर्म-
मापि न स्यादिति कथं मम पराभवो भवितेत्याह—यदेति ।
भरतः ध्रुवं प्रनष्टो भविष्यति एतेन भरतपराभवमूलकस्तव
पराभव इति सूचितम् । अतः आत्मजे भरते राज्यं परस्य
तत्प्रतिपक्षभूतरामस्य विवासकारणं चायैव संचिन्तय ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वयोध्याकाण्डेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

गो० टी०—कैकेय्यनर्थमुक्त्वा भरतानर्थमाह—यदा हीति ।
राज्यं राज्यकारणं परस्य रामस्य ॥ ३९ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरा-
ख्यानेऽवयोध्याकाण्डव्याख्यानेऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नर्थं दृश्यते ॥ टी० टी०—एवं त्रिवारोपदेशेन दुष्टेऽस्य एवायं
उपादेयत्वसत्यत्वनिश्रयात्स्वकार्याय देवैश्च क्षुभितचित्तायास्तदु-
पायप्रभमाह—एवमिति ॥ १ ॥

रा० टी०—मन्थरावचनश्रवणौत्तरकालिकं कैकेयीवृत्तमाह—
एवमित्यादिभिः । उष्णं यथा स्यात्तथा दीर्घं विनिःश्वस्य म-
न्थरया कोपेनैव एवमुक्त्वा ज्वलितानना प्रकाशितवदना
प्रसन्नवदनेत्यर्थः कैकेयी मन्थरामिदमब्रवीत् । प्रसन्नवदना
इत्यनेन रामोऽवश्यं देवकार्यार्थं प्रव्रत्स्यतीति तदनुकूलमेव इयं
प्रार्थयते इति हेतुः सूचितः तेन ब्रह्मादिप्रार्थनया देवकार्यार्थं राम-
प्रादुर्भातिरिति कैकेय्या स्मृतमिति ध्वनितम् । तुशब्द एवायं ॥ ११ ॥

गो० टी०—अथ रामगुणज्ञापि कैकेयी कार्यपदैर्देवैः कृष्ण-
हृदया सती मन्थरावचनमनुमोदितवतीत्याह—एवमित्या-
दि । कोपेन दास्यप्राप्तिश्रवणजकोपेन ॥ १ ॥ २ ॥

२] ति० टी०—प्रस्थापयामि प्रस्थापनोद्यमं करोमि ।
एवमभिषेचये इत्यादि ॥ २ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—अद्येति । इतोऽवयोध्यायाः क्षिप्रं
श्रीधर्मभिषेचये इव । एव इवायं ॥ २ ॥

३] ति० टी०—अथ तदुपायं पृच्छति—इदं त्विति ।

उत्तरार्थायं केनोपायेन साधये इदमिदानीं संपश्य विचारय
उत्साहमात्रेण नेदं साध्यमिति भावः ॥ ३ ॥

रा० टी०—तद्वद्विपरीक्षार्थं तामेव पृच्छति—इदमिति ।
कथंचन केनापि प्रकारेण भरतो राज्यमिदानीं प्राप्नुयात् पालये-
दित्यर्थः रामो नेदानीमिदमहं केनोपायेन साधये इति त्वं संपश्य
मनसि निश्चित्य कथयेत्यर्थः । केनापि प्रकारेणेत्युक्त्या राज्या-
भिषेकं प्रत्याग्रहो न कर्तव्य इति बोधितम् तेनाभिषेकानर्हत्वं
भरतस्य सूचितम् । केनोपायेन साधये इत्यनेन भरतो राज्यं न
ग्रहीष्यतीति हेतुर्ध्वनितः । एकस्तुशब्द इत्यर्थे द्वितीयोऽप्यर्थः ॥ ३॥

गो० टी०—मन्थराया अतिकुशलबुद्धियोगं दृष्ट्वा तामेवो-
पायं पृच्छति—इदमिति । इदं प्रस्तुतकार्योपयोगि साधनं
संपश्य संचिन्तय ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—रामार्थं लोकदृष्ट्या रामहितमभिषेकरू-
पमर्थम् ॥ ४ ॥

रा० टी०—एवमिति । रामार्थं राज्याभिषेकमुपहिंसन्ती नि-
वर्तयन्तीत्यर्थः मन्थराब्रवीत् ॥ ४ ॥

गो० टी०—एवमिति । रामार्थं रामाभिषेकरूपप्रयो-
जनम् ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—त्वं प्रपश्य मत्सामर्थ्यमिति शेषः ।
'प्रवक्ष्यामि' इति पाठान्तरम् । श्रूयताम् मद्ब्रूच इति शेषः ।
चत्स्वर्थः । केवलं भरतो न तु राम इत्यर्थः । यद्वाहं वक्ष्याम्ये-
वोपायं त्वमपि प्रपश्य विचारय ॥ ५ ॥

रा० टी०—हन्तेति । हन्तेति हर्पार्थकमव्ययम् । प्रव-
क्ष्यामि कथयिष्यामि 'प्रपश्य त्वं' इति भट्टसंमतः मत्सामर्थ्य-
मिति शेष इति तस्याख्या ॥ ५ ॥

गो० टी०—हन्तेति । हन्तशब्दो हर्षं वर्तते स्वाभिमत-
मविवासनपूर्वकभरताभिषेकोपायप्रभनिबन्धनोऽत्र हर्षः वरस्म-
रणहेतुको वा । मे मत्तः केवलं राज्यं कृत्वा राज्यम् 'निर्णीति
केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्तयोः' इत्यमरः ॥ ५ ॥

१ कोपेनेति गो. रा. पाठः । २ चेति गो. रा. पाठः । ३ एवेति गो. रा. पाठः । ४ मन्थरे इति गो. पाठः । ५ तयेति गो. पाठः । ६ प्रवक्ष्यामीति
गो. रा. पाठः । ७ च मे इति गो. पाठः ।

किं न स्मरसि कैकेयि स्मरन्ती वा निगूहसे । यदुच्यमानमात्मार्थं मत्तस्त्वं श्रोतुमिच्छसि ॥ ६ ॥
 मयोच्यमानं यदि ते श्रोतुं छन्दो विलासिनि । श्रूयतामभिधास्यामि श्रुत्वा चैतद्विधीयताम् ॥ ७ ॥
 श्रुत्वैवं वचनं तस्या मन्थरायास्तु कैकेयी । किंचिदुत्थाय शयनात्स्वास्तीर्णादिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥
 कथयस्व ममोपायं केनोपायेन मन्थरे । भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं न तु रामः कथंचन ॥ ९ ॥
 एवमुक्ता तदा देव्या मन्थरा पापदर्शिनी । रामार्थमुपार्हिसन्ती कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १० ॥
 पुरां देवासुरे युद्धे सह राजर्षिभिः पतिः । आगच्छन्वामुपादाय देवराजस्य साहकृत् ॥ ११ ॥
 दिशमास्थाय कैकेयि दक्षिणां दण्डकान्प्रति । वैजयन्तमिति ख्यातं पुरं यत्र तिमिध्वजः ॥ १२ ॥
 स शम्बर इति ख्यातः शतमायो महासुरः । ददौ शक्रस्य संग्रामं देवसंघैरनिन्दितः ॥ १३ ॥
 तस्मिन्महति संग्रामे पुरुषान्क्षतविक्षतान् । रात्रौ प्रसुप्तान्प्रति स्म तरसार्पास्य राक्षसाः ॥ १४ ॥

६] ति० टी०-नह मम न प्रतिभाति तदुपाय इति तत्राह-किं नेति । स्मृत्वा वा संमतये मन्थराच्छ्रवणाय निगूहसे । यद्यत आत्मार्थमात्मप्रयोजनोपायमुच्यमानम् । वर्तमानसामोप्ये लब्धः । त्वयानेकश उक्तमपि मत्तः श्रोतुमिच्छसि ॥ ६ ॥

रा० टी०-किमिति । आत्मार्थमात्मनः स्वस्य अर्थः प्रयोजनं यस्मात्तदुपायमित्यर्थः । त्वं किं न स्मरसि निगूहसे गोपयसि वा यत् यस्माद् इच्छसि वाञ्छसि । आत्मार्थमित्युभयान्वयि ॥ ६ ॥

गो० टी०-किमिति । हे कैकेयि ! त्वमुच्यमानं त्वया बहुशः कथ्यमानमात्मार्थमात्मप्रयोजनं मत्तः श्रोतुमिच्छसीति यत् अतस्तत्र स्मरसि किं, स्मरन्ती वा निगूहसे किमिति योजना ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-छन्द इच्छा । विधीयतां क्रियताम् । विमृश्योक्तं चेत्क्रियताम् ॥ ७ ॥

रा० टी०-मयेति । हे विलासिनि ! यदि श्रोतुं छन्द इच्छा तदा विधीयतां क्रियतामेव । च एवार्थे ॥ ७ ॥

गो० टी०-मयेति । छन्दः अभिलाषः ' छन्दः पयोऽभिलाषे च ' इत्यमरः ॥ ७ ॥

८-१०] ति० टी०-अवगेषुष्ठाने चोत्साहं दर्शयति-उत्थायेत्यादि ॥ ८-१० ॥

रा० टी०-श्रुत्वेति । स्वास्तीर्णाच्छयनात्किंचिदुत्थाय अब्रवीत् । किंचिदुत्थायेत्यनेन तदादरः कृत इति ध्वनितम् स्वास्तीर्णादित्यनेन शय्याया निद्रां पत्वं सूचितम् तेनोत्थाने शय्यादोषो न हेतुरिति व्यक्तम् ॥ ८ ॥

गो० टी०-श्रुत्वेति । किंचिदुत्थानमादरातिशयात् उत्थानहेतुर्न शय्यादोष इत्याशयेनाह-स्वास्तीर्णादिति ॥ ८ ॥

रा० टी०-तद्वचनमेवाह-कथयस्वेति । कथंचनापि इदानीं राज्यं प्राप्नुयात् । तुरिदानीमित्यर्थे ॥ ९ ॥

रा० टी०-एवमिति । अयं श्लोकः पूर्वत्रापि पठितः परंतु तत्र तु सेति अत्र तदेति भेदः ॥ १० ॥

गो० टी०-कथयेति । कथय त्वं ममोपायमित्यस्य विवरणं केनेत्यादि ॥ ९ ॥ १० ॥

११] ति० टी०-देवासुरे देवासुरसंबन्धिनि उपादाय गृहीत्वा । साह्यं सहायत्वम् ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०-दक्षिणां दिशमास्थाय स्थितान्दण्डकाञ्जनपदान्प्रति तत्संबन्धि वैजयन्तमिति पुरं ख्यातं यत्र तिमिध्वजो नाम राजाभवत् ॥ १२ ॥

रा० टी०-तद्वचनमेवाह-तवेति । देवासुरे देवासुरसंबन्धिनि उपादाय गृहीत्वा देवराजस्य इन्द्रस्य साह्यकृत् । साह्यकर्ता तव पतिः दक्षिणां दिशमास्थाय आश्रित्य दण्डकसंबन्धि वैजयन्तमिति ख्यातं पुरमगच्छ । यत्र यस्मिन्पुरे तिमिध्वजः शम्बर इति नामभ्यां ख्यातः देवसंघैरनिन्दितः स महासुरः शक्रस्य संग्रामं ददौ । एतेन देवगणपराभूत्यनन्तरं भाविस्वपराभूतिमालक्ष्य इन्द्रेण दशरथ आहूत इति ध्वनितम् । श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ ११-१३ ॥

गो० टी०-वरं स्मारयितुं पूर्वकथामाह-तवेत्यादि । श्लोकद्वयमेकान्वयम् । हे कैकेयि ! देवासुरे देवासुरसंबन्धिनि युद्धे तव पतिः देवराजस्य साह्यकृत् साहाय्यकृत्सं राजर्षिभिः स्वाश्रितैः सह त्वां चोपादाय दण्डकान्प्रति दक्षिणां दिशमास्थाय प्राप्य यत्र तिमिध्वजो वर्तते तद्वैजयन्ताख्यं पुरमगच्छदिति संबन्धः ॥ ११ ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०-स एव लोके शम्बर इति ख्यातः । देवसंघैः सहितस्य शक्रस्य ॥ १३ ॥

गो० टी०-कस्तिमिध्वजः स कीदृशः स कमपराधं कृतवानित्यत्राह-स इति । देवसंघैः अनिर्जितः देवसंघान्पराभूय शक्राय युद्धं ददावित्यर्थः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-क्षतरक्षशब्देवैर्विक्षतान्विशेषेण विद्वान् रात्रौ प्रसुप्तान्दिनकृतपुद्गलान्त्या । अपास्यास्तरणादाकृष्य ॥ १४ ॥

रा० टी०-तस्मिन्निति । तस्मिन् देवासुरकर्तृके क्षतविक्षतान् क्षताश्च विक्षताश्चेति द्वन्द्वः लघुव्रणविशिष्टान्बृहद्व्रणविशि-

तत्राकरोन्महायुद्धं राजा दशरथस्तदा । असुरैश्च महाबाहुः शस्त्रैश्च शकलीकृतः ॥ १५ ॥
 अपवाह्य त्वया देवि संग्रामाभ्रचेतनः । तत्रापि विक्षतः शस्त्रैः पतिस्ते रक्षितस्त्वया ॥ १६ ॥
 तुष्टेन तेन दत्तौ ते द्वौ वरौ शुभदर्शने । स त्वयोक्तः पतिर्देवि यद्विच्छेयं तदा वरम् ॥ १७ ॥
 गृहीयां तु तदा भर्तस्तथेत्युक्तं महात्मना । अनभिज्ञा ह्यहं देवि त्वयैव कैथितं पुरा ॥ १८ ॥
 कथेषा तव तु स्नेहान्मनसा धार्यते मया । रामाभिषेकसंभारान्निगृह्य विनिवर्तय ॥ १९ ॥
 तौ च याचस्व भर्तारं भरतस्याभिषेचनम् । प्रवाजनं च रामस्य वर्षाणि च चतुर्दश ॥ २० ॥
 चतुर्दश हि वर्षाणि रामे प्रवाजिते वनम् । प्रजाभावगतस्नेहः स्थिरः पुत्रो भविष्यति ॥ २१ ॥

ष्टांश्चेत्यर्थः । अपास्य तत्तदास्तरणादाकृष्य राक्षसाः राक्षसकर्म-
 वत्त्वेन तत्त्वं प्राप्ताः असुरसायाहाय्यार्थमागताः राक्षसजातयो
 वा घ्नन्ति स्म ॥ १४ ॥

गो० टी०-तस्मिन्निति । क्षताः बाणशलादिभिः संजा-
 तर्त्रणाः विक्षताः खड्गपरशुपट्टिशादिभिर्विविधं प्रहताः तान् रात्रौ
 प्रसप्तान् घ्नन्ति स्मेत्यभिधानात् पुरुषाणां क्षतविक्षतत्वं दिवाशु-
 द्धकृतमित्यवगम्यते । राक्षसाः असुराः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०-तत्र तद्वाच्यां शकलीकृतः सर्वद्वेष्ट
 विक्षतः ॥ १५ ॥

रा० टी०-तत्रेति । तदा असुरकर्तृकहननकाले तत्र
 संग्रामभूमौ शकलीकृतः अनेकविधशस्त्रालकरणकत्रणवि-
 शिष्टः ॥ १६ ॥

गो० टी०-तत्रेति । तत्र प्रसप्तप्रदेशे तदा रात्रौ ॥ १६ ॥

१६] ति० टी०-त्वया सारथ्यं कुर्वाणयापवाह्य संग्रा-
 मादन्यत्र नीत्वा तत्रापि तादृशपत्कालेऽपि शस्त्रैर्विक्षतोऽत एव
 नष्टचेतनो मूर्च्छितस्तस्ते पतिस्त्वया रक्षित इत्यन्वयः । केचित्तु
 संग्रामादपवाह्य मूर्च्छितस्तस्ते पतिस्त्वया रक्षितः, तत्रापि दूर-
 पातिभिरसुरीयैः शस्त्रैर्विक्षतस्ततोऽप्यन्यत्रापवाह्य रक्षितः एवं
 द्विप्राणरक्षणतोषेण वरद्वयदानमित्याहुः ॥ १६ ॥

रा० टी०-अपेति । संग्रामादपवाह्य निष्कृष्य संस्थापित
 इति शेषः ॥ १६ ॥

गो० टी०-अपवाह्येति । हे देवि ! नष्टचेतनः मूर्च्छितः
 ते पतिः त्वया सारथ्यं कुर्वाणया संग्रामादपवाह्य अन्यत्र
 नीत्वा रक्षितः शीतोपचारैराप्यायितः तत्र यत्रापवाहितस्त-
 स्मिन्स्थले शस्त्रैर्विक्षतः पुनर्युद्धे शस्त्रैः विक्षतः सन् त्वया रक्षितः
 ततोऽपवाह्य रक्षित इति योजना ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-तेन राजा । यद्यदेच्छेयं भर्तस्तदा वरं
 गृहीयां तु इत्यन्वयः ॥ १७ ॥

रा० टी०-तुष्टेनेति । ते तुभ्यं द्वौ वरौ दत्तौ गृहाणे-
 त्युक्तमित्यर्थः । हे भर्तः यदा इच्छेयं तदा वरं गृहीयामिति
 तुरित्यर्थः । उक्तः प्रार्थितः तदा महात्मना पत्या तथा इत्युक्तम् ।

ननु त्वया कथं विज्ञातमित्यत आह पुरा पूर्वम् 'इति तत्तेन'
 इति आचारिपाठः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १७ ॥ १८ ॥

गो० टी०-तुष्टेनेत्यर्थमेकं वाक्यम् । द्विधा रक्षणात् द्वौ
 वरौ दत्ताविति भावः ॥ १७ ॥

गो० टी०-स इति । इच्छेयमित्यर्थार्थं लिङ् । तेन दशरथेन
 तत् वरं तथा इच्छया ददानीत्युक्तम् ॥ १८ ॥

१८] ति० टी०-तदा महात्मना राजा तथेत्युक्तम् । अन-
 भिज्ञा अस्याः कथाया इति शेषः ॥ १८ ॥

गो० टी०-कथमिदं त्वया ज्ञातमित्यत्राह-अनभिज्ञेति १९

१९] ति० टी०-निगृह्य भर्तारं वरवत्त्वेन निगृह्याभिषेक-
 संभारान्विवर्तय अभिषेकरूपफलादिति शेषः ॥ १९ ॥

रा० टी०-कथेति । निगृह्य स्वाधीनीकृत्य अहं दास्या-
 मीति प्रतिज्ञां कारयित्वेत्यर्थः, पतिमिति शेषः ॥ १९ ॥

गो० टी०-रामाभिषेके इत्यादि । सार्धश्लोक एकान्वयः ।
 निगृह्य बलात्कृत्य भर्तारमिति शेषः, रामप्रवाजनभरताभिषेचन-
 रूपौ तौ वरौ याचस्व ॥ २० ॥

२०] ति० टी०-निवृत्तिप्रकारमाह-ताविति । तेन च
 दानेऽनुमते ताभ्यां क्रमेण भरताभिषेचनरामप्रवाजने वृण्विति
 शेषः ॥ २० ॥

रा० टी०-तदुपायमाह-ताविति । तौ पूर्वदत्तौ वरौ
 'याचस्व भर्तारम्' इति भट्टपाठः ॥ २० ॥

२१] ति० टी०-चतुर्दशसंख्याफलमाह-चतुर्दशेति ।
 प्रजानां भावेऽन्तःकरणे गतः प्राप्तः जेहो यस्य तादृशस्ते पुत्र
 स्थिरो राज्ये भविष्यति ॥ २१ ॥

रा० टी०-चतुर्दशवर्षपर्यन्तं प्रवाजने हेतुमाह-चतुर्द-
 शेति । प्रजाभावगतस्नेहः प्रजाभावेन प्रजाकर्मकपालनचि-
 न्तया गतः प्राप्तः स्नेहः प्रजाकर्तृकप्रीतिर्यम् । स्थिरः परैः
 शालयितुमशक्यः ॥ २१ ॥

गो० टी०-चतुर्दशसंख्या किमर्थेत्यत्राह-चतुर्दशेति । प्र-
 जाभावगतस्नेहः प्रजानां भावमभिप्रायं गतः प्राप्तः जेहो यस्य
 स तथोक्तः स्थिरः अप्रकम्प्यः ॥ २१ ॥

१ महदिति गो. पाठः । २ यदेच्छेयं तदा वराविति गो. पाठः । ३ इति तस्तेनेति गो. पाठः । ४ कथितेति गो. रा. पाठः । ५ पवावधार्यते
 इति रा. पाठः । ६ चेति गो. पाठः । ७ वरौ याचेति गो. रा. पाठः । ८ त्विति गो. पाठः । ९ त्वं वर्षाणीति गो. रा. पाठः ।

क्रोधागारं प्रविशेद्य कुद्वेवाश्वपतेः सुते । शेष्वानन्तर्हितायां त्वं भूमौ मलिनवासिनी ॥ २२ ॥
 मा स्मैनं प्रत्युदीक्षेथा मा चैनमभिभाषथाः । रुदन्ती पार्थिवं दृष्ट्वा जगत्यां शोकलालसा ॥ २३ ॥
 दयिता त्वं सदा भर्तुरत्र मे नास्ति संशयः । त्वत्कृते च महाराजो विशेषदपि हुताशनम् ॥ २४ ॥
 न त्वां क्रोधयितुं शक्तो न क्रुद्धां प्रत्युदीक्षितुम् । तव प्रियार्थं राजा तु प्राणानपि परित्यजेत् ॥ २५ ॥
 न ह्यतिक्रमितुं शक्तस्तव वाक्यं महीपतिः । मन्दस्वभावे बुध्यस्व सौभाग्यवलमात्मनः ॥ २६ ॥
 मणिमुक्तासुवर्णानि रत्नानि विविधानि च । दद्याद्दशरथो राजा मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥ २७ ॥
 यौ तौ देवासुरे युद्धे वरौ दशरथो ददौ । तौ स्मारय महाभागे सोऽर्थो नैत्वा क्रमेदति ॥ २८ ॥
 यदा तु ते वरं दद्यात्स्वयमुत्थाप्य राघवः । व्यवस्थाप्य महाराजं त्वमिमं वृणुया वरम् ॥ २९ ॥

२२] ति० टी०—वरदानप्रवर्तनोपायमाह—क्रोधागार-
 मिति । क्रोधवतीनां शयनस्थानं क्रोधागारम् । कुद्वेव इवशब्द
 एवार्थः । कुद्वेव सत्युक्तं क्रोधहेतुं शतशोऽन्यथा तत्सान्त्वनेऽप्य-
 विस्मरन्ती । तदेव विवृणोति—शेष्वेति । अनास्तृतायां भूमौ
 शेष्वेत्यर्थः मलिनवासिनी मलिनवज्रधरा सती ॥ २२ ॥

रा० टी०—क्रोधेति । अश्वपतेः अश्वपत्यभिधराजस्य
 कुद्धा क्रोधविशिष्टा इव त्वं क्रोधागारं क्रोधानां प्रणयादिको-
 पविशिष्टानामागारं तत्स्थातव्यं गृहमनन्तर्हितायामात्मनोऽप्य-
 वहितायामास्तरणरहितायामित्यर्थः ॥ २२ ॥

गो० टी०—एवमुपायमुपदिश्य उपायप्रवर्तनप्रकारमाह—
 क्रोधेति । प्रणयकलहादिना कुद्धाः स्त्रियो यत्र वसन्ति तत्र
 क्रोधागारमनन्तर्हितायामनास्तृतायाम् ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—रुदन्तीत्यस्य भवेति शेषः । तं दृष्ट्वेति
 पूर्वार्थान्वयि ॥ २३ ॥

रा० टी०—मेति । एनं राजानम् । जगत्यां भूमौ शयानेति
 शेषः । प्रत्युदीक्षेथाः पश्येः शोकलालसा शोकव्याप्तेवेत्यर्थः ॥ २३ ॥

गो० टी०—मा स्मेति । तं दृष्ट्वा रुदन्ती शोकलालसा च
 सती एनं मा प्रत्युदीक्षेथाः मा चैनमभिभाषथा इत्यन्वयः । जगत्यां
 भूमौ शयानेति शेषः ॥ २३ ॥

२४-२५] ति० टी०—एवं सति सर्वथा कार्यसिद्धिर्भव-
 त्येवेत्याह—दयितेति । त्वत्कृते त्वत्प्रीणननिमित्तम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

रा० टी०—नन्वेवंकृते कदाचिद्वाजा मष्टं कुप्येत् इत्यत
 आह—दयितेति । त्वत्कृते त्वदर्थम् ॥ २४ ॥

रा० टी०—नेति । प्रत्युदीक्षितुं द्रष्टुम् ॥ २५ ॥

गो० टी०—एवंकरणे झटिति कार्यसिद्धिर्भविष्यतीत्या-
 ह—दयितेति । अत्र दयितात्वविषये त्वत्कृते त्वत्प्रीतिनि-
 मित्तम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—नन्वक्तमपि वाक्यं राजा चेन्न शृणुयात्तदा
 महती हानिः स्यात्तत्राह—नहीति । स्वसौभाग्यवैभवविस्मर-
 णमूलिका ते एषा मदाशङ्केति भावः ॥ २६ ॥

रा० टी०—नहीति । आत्मनः स्वस्य सौभाग्यवलम्

सौभाग्यवत्ताहेतुकप्रावत्यम् मन्दः तापकः स्वभावो यस्या-
 तत्संशोधनम् ॥ २६ ॥

गो० टी०—नेति । मन्दस्वभावे अलसस्वभावे सौभाग्य-
 वलं सौन्दर्यवलम् ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—वरदानातिरिक्तमनुनयं मा स्वीकुर्वित्याह—
 मणीत्यादि ॥ २७ ॥

रा० टी०—विविधान्यप्रदेयैः राजा त्वां लोभयिष्यति ते न
 ग्रहीतव्या इति बोधयन्ती आह—मणीति ॥ २७ ॥

गो० टी०—वरदानव्यतिरिक्तं मण्यादिकं च न स्वीकु-
 र्वित्याह—मणीति । मणयः रत्नानि मुक्ताश्चेत्येकवद्भावः मणिमुक्तं
 रत्नानि श्रेष्ठवस्तुनि 'रत्नं स्वजातौ श्रेष्ठेऽपि' इत्यमरः ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—सर्वानुनयानङ्गीकारे तर्हि दासेन मया
 किं कर्तव्यमिति राजप्रश्न उत्तरमुपदिशति—याविति । सोऽर्थो
 रामविवासनभरताभिषेकरूपोऽर्थः । त्वा त्वामित्यर्थः । 'मा-
 त्वा' इति पाठे मातिक्रमेत् तमर्थं मा विस्मरेत्यर्थः । 'नाति-
 क्रामेदति' इति पाठे सर्वथा सिद्धयत्येव राज्ञः संत्यप्रतिज्ञत्वादित्याशय इति कतकः ॥ २८ ॥

रा० टी०—याविति । यौ वरौ ते तुभ्यमददातौ स्मारय
 राज्ञे इति शेषः । सः याचितोऽर्थः त्वां मा नातिक्रमेत्प्राप्त्यत्ये-
 वेत्यर्थः ॥ २८ ॥

गो० टी०—यौ ताविति । यत्तच्छब्दप्रयोगः प्रसिद्धयति-
 शययित्तनार्थः तौ स्मारय दातव्यत्वेनेति शेषः । सोऽर्थः राम-
 विवासनभरताभिषेकरूपार्थः मातिक्रमेत्सर्वथा सिद्धयत्येवेत्यर्थः
 राज्ञः सत्यप्रतिज्ञत्वादिति भावः ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—राघवो दशरथः उत्थाप्य त्वामिति शेषः ।
 ते तुभ्यम् । तदा त्वं महाराजं व्यवस्थाप्य शपथैः सत्ये स्थाप-
 यित्वा ॥ २९ ॥

रा० टी०—यदेति । राघवो दशरथः व्यवस्थाप्य सत्यः
 प्रतिज्ञत्वादिना प्रशस्येत्यर्थः दृष्टुयाः याचस्व ॥ २९ ॥

गो० टी०—यदेति । राघवः दशरथः व्यवस्थाप्य सत्ये
 स्थापयित्वा ॥ २९ ॥ ३० ॥

रामप्रव्रजनं दूरं नव वर्षाणि पञ्च च । भरतः क्रियतां राजा पृथिव्यां पार्थिववर्षम् ॥ ३० ॥
 चतुर्दश हि वर्षाणि रामे प्रव्राजिते वनम् । रूढश्च कृतमूलश्च शेषं स्थास्यति ते सुतः ॥ ३१ ॥
 रामप्रव्राजनं चैव देवि याचस्व तं वरम् । एवं सेत्स्यन्ति पुत्रस्य सर्वार्थास्तव कामिनि ॥ ३२ ॥
 एवं प्रव्राजितश्चैव रामोऽरामो भविष्यति । भरतश्च गैतामित्रस्तव राजा भविष्यति ॥ ३३ ॥
 येन कालेन रामश्च वनात्प्रत्यागमिष्यति । अन्तर्बहिश्च पुत्रस्ते कृतमूलो भविष्यति ॥ ३४ ॥
 संगृहीतमनुष्यश्च सुहृद्भिः साकमात्मवान् । प्राप्तकालं नु मन्येऽहं राजानं वीतसाध्वसा ॥ ३५ ॥
 रामाभिषेकसंकल्पाभिगृह्य विनिवर्तय । अनर्थमर्थरूपेण ग्राहिता सा ततस्तया ॥ ३६ ॥
 हृष्टा प्रतीता कैकेयी मन्थरामिदमब्रवीत् । सा हि वाक्येन कुब्जायाः किशोरीवोत्पथं गता ॥ ३७ ॥

३०] ति० टी०—वरमभिनयति—रामेति ॥ ३० ॥

रा० टी०—वरमेवाह—राममिति । भरतः राजा इव रक्षक इत्यर्थः उपोहितोऽयं राजा इति वदन् राजशब्दप्रयोगः ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—सर्वथा प्रव्राजनस्यातिशोरतया लोकवि-
 रुद्धत्वं मत्वाह—चतुर्दशेति । यथा चतुर्दशवर्षं पालितः
 प्ररूढशालः कृतमूलो दृढमूलो वृक्षो दुरुन्मूलो भवति, एवं भर-
 तस्तावता कालेन रूढो दृढराज्यः कृतमूलो वशीकृतमूलबलश्च-
 तुर्दशोत्तरशेषार्धकालं स्थास्यत्येव न तु पुनरागतेनापि रामेण
 शक्योन्मूलनो भविष्यति न च रामस्य राज्यप्रत्यागच्छेति तात्प-
 र्यम् ॥ ३१ ॥

रा० टी०—चतुर्दशवर्षपर्यन्तं प्रव्राजने फलमाह—चतु-
 र्दशेति । प्रव्राजिते गते सति रूढः राज्यं प्राप्तः कृतमूलः कृतं
 निष्पादितं मूलं राज्यकरणकारणीभूतप्रजावशत्वं येन सः
 शेषं चतुर्दशवर्षादूर्ध्वं स्थास्यति निश्चलतयेति शेषः ॥ ३१ ॥

गो० टी०—चतुर्दशेति । रूढः प्रसिद्धः अभिष्टब्धो वा कृत-
 मूलः स्ववशीकृतमूलबल इत्यर्थः । शेषं चतुर्दशवर्षपर्यन्तिरिक्तं
 पुरुषायुषशेषम् ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०—तं राजानम् ॥ ३२ ॥

रा० टी०—अवश्यं वरौ ग्रहीतव्यौ इति बोधयितुमाह—
 रामेति ॥ ३२ ॥

गो० टी०—रामप्रव्राजनमिति । रामप्रव्राजनं चेति चका-
 रेण भरताभिषेकः सञ्चयीते ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०—रामः अराम इति छेदः । अप्रियः
 प्रजानां भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

रा० टी०—भावि रामवृत्तं बोधयन्ती आह—एवमेति ।
 अरामः प्रजामिरामदातृभिन्नः राजा इव । एकश्च शब्द इवाथो ॥ ३३ ॥

गो० टी०—एवमिति । रामोराम इत्यत्र अराम इति पद-
 छेदः अरामो भविष्यति इदानीमेव प्रकृतिज्ज्ञेयापन्नं न भविष्य-
 तीत्यर्थः । यद्वा रामो भविष्यति एक एव भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०—अन्तर्बहिश्च प्रकृतीनामिति, शेषः । चिर-
 संयोगाद्भरते ज्ञेयानां दृढिश्चरिवप्रयोगात्तत्र रामे ज्ञेयनाश इति
 भावः ॥ ३४ ॥

रा० टी०—वासौत्तरकालिकं भरतवृत्तमाह—येनेति ।
 संगृहीतमनुष्यः स्वाधीनीकृतसेनः सुहृद्भिः साकमात्मवान्
 जितेन्द्रियः तत्सुहृदोऽपि जितेन्द्रिया इत्यर्थः अत एव अन्तरयो-
 ध्यामध्ये बहिः राज्ये कृतमूलः कृतं निष्पादितं मूलं राज्यकार-
 णीभूतप्रजावरागनिष्पादकपालनादि येन पुत्रो भविष्यति अतः
 प्राप्तकालं प्राप्तः कालः रामोऽभिषेक्यः इत्युपदेशो यतं राजानं
 दशरथं रामाभिषेकसंकल्पात् निगृह्य आग्रहं कत्वा विनिवर्तय
 इति विगतसाध्वसा निवृत्तभया अहं मन्ये निश्चिनोमि ।
 तुरित्यर्थे ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

गो० टी०—येनेति । कृतमूलः रूढमूलः कृतमूल इत्यस्यैव
 विवरणं संगृहीतेत्यर्थं संगृहीतमनुष्यश्चेत्यत्र भविष्यतीत्यनु-
 पप्यते संगृहीताः अवरजिताः मनुष्याः पौरजानपदाः येन स
 तथोक्तः तत्र हेतुरात्मवानिति ॥ ३४ ॥

३५—३६] ति० टी०—कृतमूलत्वमेव विवृणोति—संगृही-
 तेति । सम्यकपालनेनावरजितमनुष्य इत्यर्थः । सुहृद्भिः साकं
 कृतमूलो भविष्यतीति पूर्वणान्वयः । अभिषेकतो निवर्तनं
 प्राप्तकालं मन्य इत्यर्थः अभिषेकनिवर्तनस्यायमेव काल इति
 भावः । तस्माद्राजानं तदभिषेकानिवर्तयेत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

गो० टी०—प्राप्तकालमिति । प्राप्तकालमभिमतप्रार्थनो-
 चितकालं वीतसाध्वसा विगतभया अहं कालं प्राप्तकालं मन्ये
 तेन विनिवर्तयेति संबन्धः ॥ ३५ ॥

रा० टी०—अनर्थमिति । सा कैकेयी तया मन्थरया
 ततः उक्तस्ववाक्यादनर्थं विरुद्धार्थमर्थरूपेण ग्राहिता बोधिता
 आसेति शेषः । अर्थं पृथक् ॥ ३६ ॥

गो० टी०—अनर्थमिति । अनर्थं विरुद्धार्थमर्थरूपेण
 अनुकूलार्थरूपेण ग्राहिता बोधिता तथैव प्रतीता ज्ञातवती अत
 एव हृष्टा सेति प्रतीतेत्यस्योपपादनमेतत् किशोरीवडवा उत्पथ-
 ममार्गं परमदर्शना पुरेति शेषः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

३७] ति० टी०—प्रतीताङ्गीकृततदर्थो कैकेयी कैकयरज-
 कन्या किशोरी बालवत्सा वडवा सा यथा स्वकिशोरार्थं उत्पथं

१ रामं प्रव्राजयारण्ये इति गो. रा. पाठः । २ पृथिव्याः पार्थिववर्षम् इति गो. रा. पाठः । ३ सिध्यन्तीति गो. पाठः । ४ कामिनीति गो. पाठः ।
 ५ हवामित्र इति गो. पाठः । ६ तेन कालेनेति गो. पाठः । ७ सार्धमिति गो. पाठः । ८ त्विति गो. रा. पाठः । ९ ते मन्ये इति गो. पाठः ।
 १० संभारादिति गो. पाठः । ११ आयुष्कालमिति भाति युक्तम् ।

कैकेयी विस्मयं प्राप्य परं परमदर्शना । प्रज्ञां ते नावजानामि श्रेष्ठे^३ श्रेष्ठाभिधायिनि ॥ ३८ ॥
 पृथिव्यामसि कुब्जानामुत्तमा बुद्धिनिश्चये । त्वमेव तु ममार्थेषु नित्ययुक्ता हितैषिणी ॥ ३९ ॥
 नाहं समवबुध्येयं कुब्जे राजाश्चिकीर्षितम् । सन्ति दुःसंस्थिताः कुब्जे वक्राः परमपापिकाः ॥ ४० ॥
 त्वं पद्ममिव वातेन संनता प्रियदर्शना । उरस्तेऽभिनविष्टं वै यावत्स्कन्धात्समुन्नतम् ॥ ४१ ॥

गच्छति कशाहस्तेनारूढापि तथेयं राजाधीनापि भरतार्थं
 उन्मार्गं गतेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

रा० टी०—दृष्टेति । उत्पथं विरुद्धमार्गं गता प्राप्तेनापि
 कुब्जायाः वाक्येन दृष्टा हर्षं प्राप्ता प्रतीता रामप्रव्रजनविषय-
 कप्रतीतिमती कैकेयीकं सुखमेव एकं कैकं कैकस्य इयः प्राप्ति-
 र्यस्यां सा कैकेय्या सैव कैकेयी किशोरी नित्यकिशोरत्ववि-
 शिष्टा परमदर्शना अतिशयज्ञानवती । दृशिज्ञानसामान्ये ।
 सा कैकेयी केकयराजकन्या कुब्जाया वाक्येन राज्याभिषेक-
 बोधककुब्जावचनेन विस्मयमिदं राज्याभिषेकं महाराजा-
 धिराजो मह्यं किमर्थं न बोधितवान् इत्यार्थं प्राप्य मन्थरामिदं
 वचो अब्रवीत् । अर्धत्रयमेकान्वयि ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०—परं विस्मयं प्राप्ता परमदर्शनात्यन्तविशे-
 पदर्शनवती, यद्वा परमत्यर्थमदर्शनाविरुद्धदर्शना मन्थरामिदमब्र-
 वीदित्यन्वयः । अत्र कैकेयी तन्नामिका । हे श्रेष्ठाभिधायिनि !
 हितोपदेशकुशले इति यावत् । अत एव ते प्रज्ञां नावजानामी-
 त्यर्थः । ‘कुब्जे त्वां नाभिजानामि’ इति पाठे श्रेष्ठाभिधायि-
 नीत्वादिविशिष्टां नाज्ञासिपमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—कुब्ज इति । श्रेष्ठमत्युत्तमम-
 भिदधाति वदति तच्छीला तत्संबोधनम् । श्रेष्ठां त्वामहं नाभि-
 जानामि त्वच्छ्रेष्ठत्वं न ज्ञातमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

गो० टी०—कुब्ज इति । नाभिजानामीति एतावत्काल-
 मिति शेषः । पृथिव्यामिति । पृथिव्यां यावत्स्यः कुब्जाः सन्ति
 तासां सर्वासां मध्ये त्वद्युत्तमा बुद्धिनिश्चये विषये अनेन
 कुब्जानां प्रायेण बुद्धितैद्वयमस्तीति बोधितम् ॥ ३८ ॥

३९] ति० टी०—कुब्जानां कुब्जत्वविशिष्टराजदासीनां
 मध्ये बुद्धिनिश्चये बुद्धिविषयकार्यकार्यनिश्चय उत्तमा ईदृश्य एव
 दास्यो राजपत्नीनामिष्टाः सुरूपास्तु सापत्यस्फूर्तः । श्रेष्ठत्वम-
 भिधाय श्रेष्ठाभिधायिनीत्वसुखपपादयति—त्वमेवेति । हितैषि-
 णीच्छापूर्वं हितवक्त्री ॥ ३९ ॥

रा० टी०—इदानीं तज्ज्ञातमिति बोधयितुं तदुपमाह—पृ-
 थिव्यामिति । बुद्ध्या विचारेण यो निश्चय इदमित्यमेवेति
 ज्ञानं तस्मिन् कुब्जानां मध्ये उत्तमा त्वमेवासि ॥ ३९ ॥

गो० टी०—त्वमेवेति । समवबुध्येयमिति “शकि-
 लिङ्” ॥ ३९ ॥

४०] ति० टी०—समवबुध्येयम् त्वत्कृतबोधनाभावे इति

शेषः । चिकीर्षितं रामाभिषेकाय भरतस्य विवासनादि कैकेय्या
 एवं मतिकारणं कचित्पश्यते—‘न हि तद्बुद्धये पापं शापदो-
 पेण मोहिता । केकयेषु हि सा वाक्ये ब्राह्मणं रूक्षरूपिणम् ॥
 अस्यविवर्तनी बाला तेन शप्ता महात्मना । यस्मादस्यसे विप्रं
 त्वं रूपमददर्शिता ॥ तस्मादस्यं त्वमपि लोके प्राप्स्यसि कु-
 त्सिताम् । इति शापसमाच्छन्ना मन्थरावशमागता ॥’ इति ।
 अस्यामस्य्याविषयताम् । अथ कुब्जां कुब्जान्तरवैलक्षण्येन
 स्तौति—सन्तीत्यादि । त्वद्वयतिरिक्ता इति शेषः । दुःसं-
 स्थिता दुःसंस्थावयवसंनिवेशाः अत एव परमपापिकाः परम-
 पापदर्शनाः ॥ ४० ॥

रा० टी०—मत्तोऽपि त्वमधिकबुद्धिमतीति बोधयितुमाह—
 नेति । समवबुध्यं जानीयां ज्ञातुं समर्था स्यामित्यर्थः । “श-
 कि लिङ् च” इति लिङ् । तत्र हेतुः अवकाः कौटिल्यराहिताः किं
 च अवे प्रजापालने कृतियैपामत एव परं केवलमपापिकाः
 न पापि कर्म येषां ते अपि मन्त्रिण इति शेषः । दुःसंस्थिताः
 अविज्ञाताभिप्रायाः सन्ति एतेन राज्ञो मन्त्र्यधीनत्वं व्यक्तं ते
 नास्मिन्विषये राज्ञो नापराध इति सूचितम् तेन त्वद्बोधन-
 मन्तरा इदं मदज्ञानविषयीभूतं न स्यादिति व्यञ्जितम् । तेन
 त्वत्सदृशी मतिप्रया अन्या नास्तीति बोधितम् ॥ ४० ॥

गो० टी०—सन्तीति । दुःसंस्थिताः दुःसंनिवेशाः ॥ ४० ॥

४१] ति० टी०—नैवं त्वमित्याह—त्वमिति । वातेन
 संनतं पद्ममिव त्वं संनतापि प्रियदर्शना ते उरो वक्षोऽभिनविष्टं
 स्थगुना व्याप्तमत एव यावत्स्कन्धात्स्कन्धपर्यन्तसुन्नतसुरः ।
 ‘यावत्संस्थानसुन्नतम्’ इति पाठे स्तनावधि रमस्थानरूपस-
 र्वसाधारणसंस्थानं यावत्सुन्नतम् । एतेन स्थगुमत्कुब्जत्वं प्रति-
 पादितम् ॥ ४१ ॥

रा० टी०—तस्याः कोपमपाकर्तुं तां वर्णयति—त्वमिति ।
 वातेन पद्ममिव त्वं संनता प्रतीयसे एतेन तस्याः सुस्माङ्गी-
 त्वसुकुमारीत्वातिशयो ध्वनितौ । यावत्स्कन्धात्स्कन्धपर्य-
 न्तसुन्नतसुरः अभिनविष्टमभिनविष्टं ब्रह्मणेति शेषः ॥ ४१ ॥

गो० टी०—उर इति । ते उरः अभिनविष्टमभिनविष्ट-
 वत्सत् स्कन्धाभ्यां स्पर्धमानं सत् यावत् स्कन्धात्स्कन्धपर्यन्तं
 सुन्नतमित्युत्प्रेक्षा अथस्तात् उरसोऽथस्तात् स्थितं घनाभं
 शोभननाभि योगविभागादच् उदरं उरसः सजातीयस्य उन्नतिं
 दृष्ट्वा लज्जितमिव शातं कृशम् ॥ ४१ ॥

अधस्ताच्चोदरं शान्तं सुनाभमिव लज्जितम् । प्रैतिपूर्णं च जघनं सुपीनौ च पयोधरौ ॥ ४२ ॥
 विमलेन्दुसमं वक्रमहो राजसि मन्थरे । जघनं तव निर्मृष्टं रशनादामभूषितम् ॥ ४३ ॥
 जङ्घे भृशमुपन्यस्ते पादौ च व्यायतावुभौ । त्वमायताभ्यां सक्थिभ्यां मन्थरे क्षौमवर्षासिनि ॥ ४४ ॥
 अग्रतो मम गच्छन्ती राजसेऽतीव शोभने । आसन्याः शम्बरे मायाः सहस्रमसुराधिपे ॥ ४५ ॥
 हृदये ते निविष्टास्ता भूयश्चान्याः सहस्रशः । तदेव स्थगु यदीर्घं रथघोणमिवायतम् ॥ ४६ ॥
 मतयः क्षत्रविद्याश्च मायाश्चात्र वसन्ति ते । अत्र तेऽहं प्रमोक्ष्यामि मालां कुब्जे हिरण्मयीम् ॥ ४७ ॥
 अभिषिक्ते च भरते राघवे च वनं गते । जात्येन च सुवर्णेन सुनिष्ठेन सुन्दरि ॥ ४८ ॥

४२] ति० टी०—अधस्ताद्वक्षसोऽधस्ताच्छोभननाभिमदुदरं लज्जितमिव शान्तम्, उरस उन्नतिं दृष्ट्वा लज्जितमिव कृशमित्यर्थः । प्रतिपूर्णं विस्तीर्णम् ॥ ४२ ॥

रा० टी०—अधस्तादिति । अधस्तादुन्नतो रस्थलादधोभाते दिश्यमानं सुनाभं शोभननाभिविशिष्टमुदरं लज्जितमुदरस्तस्य लज्जितदर्शनजनितगर्वध्वंसहेतुकलज्जाविशिष्टमिव शान्तं जघनं प्रतिपूर्णं विस्तारविशिष्टं सुपीनौ अतिस्थूलौ । 'परिपूर्णम्' इति पाठान्तरम् ॥ ४२ ॥

गो० टी०—परिपूर्णमिति । परिपूर्णं पृथुलम् ॥ ४२ ॥

४३] ति० टी०—हर्षातिशयाद्वर्णितमपि जघनं पुनर्वर्णयति—जघनमिति । निर्मृष्टं रोमादिकश्मलहीनम् । 'निर्मुष्टम्' इति पाठे रशनास्थक्षुद्रघण्टाभिः शब्दायमानम् ॥ ४३ ॥

रा० टी०—विमलेति । विमलेन्दुना समं तापशामकत्वादिना सादृश्यविशिष्टम् । धर्मान्तरवैशिष्ट्यबोधनाय जघनं पुनर्वर्णयति निर्मुष्टमत्यन्तशुद्धं लोमादिरहितमित्यर्थः रशनायाः क्षुद्रघण्टिकायाः यक्ष्म उपरि पतितं रज्जुः तेन भूषितम् । किञ्च रशना क्षुद्रघण्टिका, रज्जुः दाम वनमालैकदेशः, ताभ्यां भूषितम् ॥ ४३ ॥

गो० टी०—जघनमिति । उपन्यस्ते संश्लिष्टे सुसंनिवेशे वा आयतौ दीर्घौ ॥ ४३ ॥

४४] ति० टी०—उपन्यस्ते जान्वोरिति शेषः । यद्वा लोकैः स्तुते सुन्दरत्वेन । सक्थिनी पृष्ठफलके इति कतकः ॥ ४४ ॥

रा० टी०—जङ्घे इति । उपन्यस्ते जात्रपरिविन्यस्ते जङ्घे उभौ पादौ च व्यायतौ दीर्घौ । अयं पृथक्-त्वमिति । आयताभ्यां दीर्घाभ्यां सक्थिभ्यामृरूभ्यामतीव राजसे अर्धद्वयमेकान्वयि 'राजहंसीव राजसे' इति कचित्पाठ इति भट्टेः ॥ ४४ ॥

गो० टी०—त्वमिति । सक्थिभ्यामृरूभ्याम् 'सक्थि कृत्रिवे पुमान्तरः' इत्यमरः । उपलक्षणे तृतीया ॥ ४४ ॥

४५] ति० टी०—'राजहंसीव राजसे' इति कचित्पाठः । स्थगुं स्तोतुमुत्प्रेक्षते—आसन्निति ॥ ४५ ॥

रा० टी०—तत्स्थगुमतिवश्मत्वेनोत्प्रेक्षन्ती आह—आसन्निति । अमराधिपे शम्बरे याः सहस्रमासन् ताः अन्या शम्ब-

रासुराज्ञाताश्च ते हृदये निविष्टाः प्रविष्टाः तत् मायैव आयतं दीर्घं रथघोणं रथचक्रपिण्डीव दीर्घं स्थगु तदिति जात्यभिप्रायेणैकत्वं सर्वनाम्नामुद्देशविधेयान्यतरलिङ्गतेत्यनुशासनात्कीवत्वम् । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

गो० टी०—आसन्निति । अन्याः लौकिक्यः मायाः ॥ ४५ ॥

४६] ति० टी०—यास्तास्तव हृदये निविष्टा मायास्तदेवेदं यदीर्घं स्थगित्यन्वयः । रथघोणं रथचक्रपिण्डिका तद्वायतं विस्तीर्णम् ॥ ४६ ॥

गो० टी०—तवेति । स्थगु उरो निसृतोन्नतविकृतावयवविशेषः । रथघोणं नासिकाकाररथावयवविशेषः । 'स्मृतिर्व्यतीतविषया मतिरागामिगोचरा । बुद्धिस्तात्कालिकी ज्ञेया प्रज्ञा त्रैकालिकी मता' इत्युक्तविषयविभागेन मतेर्बाहुल्यम् । क्षत्रविद्याः राजनीतयः, मायाः विचित्रकुतिसतशक्तयः । अत्र स्थगुनि ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

४७] ति० टी०—अतोऽत्र मत्यादिकं वसति यत एवमतोऽत्र मालां प्रमोक्ष्यामि । मतयो मतिस्मृतिबुद्धयः 'स्मृतिर्व्यतीतविषया मतिरागामिगोचरा । बुद्धिस्तात्कालिकी ज्ञेया' इति । क्षत्रविद्या राजनीतिः मायाः प्रसिद्धाः अत्र स्थगुनि हृदि स्थविकृतोन्नतमांसास्थिपिण्डे ॥ ४७ ॥

रा० टी०—मतय इति । अत्र स्थगुनि यतो मतिप्रभृतयो वसन्ति अतः अत्र अस्मिन्काले मालां प्रमोक्ष्यामि प्रक्षेप्स्यामि ४७

४८] ति० टी०—जात्येनोत्तमेन सुनिष्ठेन संद्रुतेन सुवर्णेन निर्मितां हिरण्मयीं मालामिति संबन्धः ॥ ४८ ॥

रा० टी०—अभिषिक्त इति । अभिषिक्ते अभिषेकं प्राप्ते इव च इत्रार्थे । जात्येन जातावुत्तमजातौ भवं जात्यं तेन सुनिष्ठेन अत्यन्तध्मातेन द्रुतेनेत्यर्थः । ते तव स्थगु लेपयिष्यामि । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ४८ ॥

गो० टी०—जात्येनेति । उत्तमस्वर्णजातौ भवं जात्यं दिगादित्वायत् सुनिष्ठेन सुद्रुतेन सुवर्णेन लेपयिष्यामि सुवर्णकञ्चुकेनालङ्कुरिष्यामीत्यर्थः । यद्वा चन्दनसंपृष्टसुवर्णेन सह लेपयिष्यामीत्यर्थः । प्रतीता संतुष्टा ॥ ४८ ॥

१ शान्तमिति गो. पाठः । २ परिपूर्णमिति गो. पाठः । ३ निर्मुष्टमिति गो. पाठः । ४ शोभितमिति गो. पाठः । ५ चाप्यायताविति गो. पाठः । ६ वासिनी इति गो. रा. पाठः । ७ राजहंसीव राजसे इति गो. पाठः । ८ सर्वास्त्वयीति गो. पाठः । ९ तवेदमिति गो. पाठः । १० ते प्रतिमोक्ष्यामीति गो. पाठः । ११ मन्थरे इति गो. पाठः ।

लब्धार्था च प्रतीता च लेपयिष्यामि ते स्थगु । मुखे च तिलकं चित्रं जातरूपमयं शुभम् ॥ ४९ ॥
 कारयिष्यामि ते कुब्जे शुभान्याभरणानि च । परिधाय शुभे वस्त्रे देवतेव चरिष्यसि ॥ ५० ॥
 चन्द्रमाह्वयमानेन मुखेनाप्रतिमानना । गमिष्यसि गतिं मुख्यां गर्वयन्ती द्विपज्जने ॥ ५१ ॥
 तत्रापि कुब्जाः कुब्जायाः सर्वाभरणभूषिताः । पादौ परिचरिष्यन्ति यथैव त्वं सदा मम ॥ ५२ ॥
 इति प्रशस्यमाना सा कैकेयीमिदमब्रवीत् । शयानां शयने शुभ्रे वेद्याभिशिखाभिव ॥ ५३ ॥
 गतोदके सेतुबन्धो न कल्याणि विधीयते । उत्तिष्ठ कुरु कल्याणं राजानमनुदर्शय ॥ ५४ ॥
 तथा प्रोत्साहिता देवी गत्वा मन्थरया सह । क्रोधागारं विशालाक्षी सौभाग्यमदगर्विता ॥ ५५ ॥
 अनेकशतसाहस्रं मुक्ताहारं वराङ्गना । अवमुच्य वरार्हाणि शुभान्याभरणानि च ॥ ५६ ॥
 तदा हेमोपमा तत्र कुब्जावाक्यवशंगता । संविश्य भूमौ कैकेयी मन्थरामिदमब्रवीत् ॥ ५७ ॥

४९-५०] ति० टी०-लब्धार्था लब्धोक्तार्था अत एव प्रतीता संतुष्टा लेपयिष्यामि उत्तमचन्दनेनेति शेषः । यद्वा जात्याद्भुतस्वस्वर्णकृतभूषणेन ते स्थगु लेपयिष्यामि शुभं करिष्यामीत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

रा० टी०-मुख इति । चित्रं आश्चर्यकारकं जातरूपं सुवर्णं तन्मयं तिलकं मुखे ललाटे इत्यर्थः कारयिष्यामि अत एवाभरणानि वस्त्रे च परिधाय देवतेव चरिष्यसि । सार्ध-श्लोकं एकान्वयी ॥ ४९ ॥ ५० ॥

गो० टी०-मुखे चेति । जातरूपमयं सुवर्णमयं चित्रं नानारत्नललिततया नानावर्णं तिलकं तिलकाकारं भूषणम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥

५१-५३] ति० टी०-आह्वयमानेन स्पर्धमानेन द्विपज्जने गर्वयन्ती गर्वं कुर्वन्ती मुख्यां गतिं श्रेष्ठयम् ॥ ५१-५३ ॥

रा० टी०-चन्द्रमिति । चन्द्रमाह्वयमानेन स्पर्धमानेन मुखेन अप्रतिमानना अप्रतिमं मुखसादृश्यरहितमाननं यस्याः सा, किंच अप्रतिमा सादृश्यरहिता आनना आनयति जीवयतीति ल्युः आसमन्ताद्भावेनाननं जीवनं यस्या इति ल्युट् वा द्विपज्जने स्वशत्रुतामापन्नजन्तौ गर्वयन्ती गर्वं कुर्वन्ती मुख्यामत्युत्तमां गतिं सर्वाग्रणीत्वं गमिष्यसि प्राप्स्यसि ॥ ५१ ॥

रा० टी०-तथेति । कुब्जाः परिचरिष्यन्ति निपेक्षिष्यन्ते इत्यर्थः एतेन तत्र बहवो बुद्धिमत्स्यः कुब्जाः सन्तीति व्यक्तम् ॥ ५२ ॥

रा० टी०-इतीति । शुभ्रेषां विद्यमाने शयने शय्यायां शयानां कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ५३ ॥

गो० टी०-चन्द्रमिति । आह्वयमानेन स्पर्धमानेन “स्पर्धायामाहः” इत्यात्मनेपदं मुखेन हेतुना अप्रतिमानना अप्रतिद्वन्द्वसुखी द्विपज्जनं मत्सपत्नीजनं प्रति गर्वयन्ती गर्वं कुर्वन्ती गर्वशब्दात्करोतीतिप्यन्तात् शत्रादि स्वार्थे णिजित्येके ।

मुख्यां तृणीकृतसर्वजनां गतिं पादन्यासविशेषं गमिष्यसि करिष्यसि ओदनपाकं पचतीतिवन्निर्देशः ॥ ५१-५३ ॥

५४-५५] ति० टी०-एवं वृथावार्ताभिः कालात्ययो न कार्य इत्याह-गतेत्यादि । रामाभिपेक्षे वृत्ते वरग्रहणादि व्यर्थमिति भावः । राजानमनुदर्शय क्रोधागारे आत्मानमिति शेषः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

रा० टी०-तद्वचनमेवाह-गतेति । हे कल्याणि गतोदके गतं शुष्कखदकं यस्य तस्मिन्नद्यादौ सेतुबन्धो न विधीयते अत उत्तिष्ठ कल्याणं सज्जनानामित्यर्थः । राजानमनुदर्शय तद्दृष्टिपथं गच्छेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

गो० टी०-गतोदक इति । हे कल्याणि ! कुरु मनुक्तप्रकारमिति शेषः । राजानमनुदर्शय क्रोधागारमिति शेषः । यद्वा अनुदर्शय प्रतीक्षस्वेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

रा० टी०-तथेति । प्रोत्साहिता अत्युत्साहं प्रापिता देवी कैकेयी सौभाग्यस्य अहोभाग्यमस्माकं यस्या देवसन्तापहारका रामादयः पुत्राः इति स्वातिशयभाग्यवत्तायां मदेन गर्विता किंच सौभाग्यैः शोभनभाग्यवद्भिर्न्यते अतिश्रेष्ठत्वेन ज्ञायते असाविति सौभाग्यमत् सा एव अगर्वितेति कर्मधारयः मन्थरया सह विवेश मन्थरयेत्युभयान्वयि ॥ ५५ ॥

गो० टी०-तथा प्रोत्साहितेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् । अनेकशतसाहस्रं बहुमूल्यमिति यावत् “शतमानविंशतिक-” इत्यादिना कृतीत्येव ॥ ५५-५७ ॥

५६] ति० टी०-अनेकशतसाहस्रं तावत्स्वर्णमूल्यम् वरार्हाणि बहुमूल्यानि ॥ ५६ ॥

रा० टी०-अनेकेति । अनेकशतसाहस्रमनेकशतसाहस्रसुद्रालभ्यं बहुमूल्यकमिति यावत् । अवमुच्य निस्सार्य वरार्हाणि वरैः श्रेष्ठैः अर्हाणि प्रशंसनीयानि ॥ ५६ ॥

५७] ति० टी०-हेमोपमा स्वर्णवर्णा कैकेयी ॥ ५७ ॥

रा० टी०-तदेति । कुब्जावाक्यवशंगता तत्त्वविचारेण तदधीनतां प्राप्ता कैकेयी इदमब्रवीत् ॥ ५७ ॥

इह वा मां मृतां कुब्जे नृपायावेदयिष्यसि । वनं तु राघवे प्राप्ते भरतः प्राप्स्यते क्षितिम् ॥ ५८ ॥
सुवर्णेन न मे ह्यर्थो न रत्नैर्न च भोजनैः । एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते ॥ ५९ ॥

अथो पुनस्तां महिषीं महीक्षितो वचोभिरत्यर्थमहापराक्रमैः ।

उवाच कुब्जा भरतस्य मातरं हितं वचो राममुपेत्य चाहितम् ॥ ६० ॥

प्रपत्स्यते राज्यमिदं हि राघवो यदि ध्रुवं त्वं समुता च तप्स्यसे ।

तैतो हि कल्याणि यतस्त्र तत्तथा यथा सुतस्ते भरतोऽभिषेक्ष्यते ॥ ६१ ॥

तथातिविद्धा महिषीति कुब्जया समाहता वागिषुभिर्मुहुर्मुहुः ।

विधाय हस्तौ हृदयेऽतिविस्मिता शशंस कुब्जां कुपिता पुनः पुनः ॥ ६२ ॥

यमस्य वा मां विषयं गतामितो निशम्य कुब्जे प्रतिवेदयिष्यसि ।

वनं गते वा सुचिराय राघवे समृद्धकामो भरतो भविष्यति ॥ ६३ ॥

अहं हि नैवास्तरणानि न स्रजो न चन्दनं नाञ्जनपानभोजनम् ।

न किञ्चिदिच्छामि न चेहं जीवनं न चेदितो गच्छति राघवो वनम् ॥ ६४ ॥

५८-५९] ति० टी०-इह कोपागारे । मदभीष्टासिद्धौ मदुपे-
क्षकाय राज्ञे दशरथाय मां मृतामावेदयिष्यसि । तुवायै । राघवे
वनं प्राप्ते भरतः क्षितिं प्राप्स्यते वा न तु पक्षान्तरमस्तीति
भावः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

रा० टी०-तद्वचनमेवाह-इहेति । राघवे रामे वनं प्राप्ते
सति भरतः क्षितिं प्राप्स्यते इह अस्मिन्विषये वा पक्षान्तरे
सति मां मृतामेव आवेदयिष्यसि इह लोकेऽहं न वत्स्यामीति
भावः । तुरेवार्यै । यद्वा इह अस्मिन् कोपागारे मृतां प्राण-
वियोगात्कुल्यपापारवर्ती मां यदि नृपायावेदयिष्यसि भर-
तराज्यप्राप्तिमन्तरेण न जीविष्यतीति कथयिष्यसि चेदित्यर्थः ।
तदा राघवे वनं प्राप्ते सति भरतः क्षितिं प्राप्स्यते । वाशब्दो
यथैव तुल्यार्थः ॥ ५८ ॥

गो० टी०-इहेति । नृपाय मदुपेक्षकाय ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

रा० टी०-अस्मिन्विषये स्वनिश्चयबोधनार्थमाह-नेति ।
जीवितस्य प्रकटस्थितेः अन्तोऽवसानम् ॥ ५९ ॥

६०-६१] ति० टी०-महापराक्रमैरतिक्रूरैः । भरतस्ये-
त्याहत्याऽहिताग्न्यपि । राममुपेत्य तं प्राप्य । अहितम् राम-
विषये लोकदृष्ट्याऽहितमिति यावत् ॥ ६० ॥ ६१ ॥

रा० टी०-द्विर्वदं सुबदं भवतीति न्यायेन रामराज्ये
तदनिष्टं बोधयन्ती पुनराह-अथो इति । महीक्षितो
दशरथस्य महिषी, अवचोभिः न वचः कस्यचित्प्रार्थना
येषु तैः प्रार्थयितुमशक्यैरित्यर्थः । अत्यर्थमहापराक्रमैः
अत्यर्थाय देवादिप्रार्थयितुं नैव ये महापराक्रमास्तैर्देवाद्यर्थसाध-
कयुद्धादिभिरित्यर्थः युक्तम् तद्वदोक्तमित्यर्थः । राममुपेत्य
उद्दिश्य हितमहितमिव तत्त्वेन प्रतीयमानं वच उवाच ।
चशब्द इवार्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

गो० टी०-कैकेयीनिश्चयं द्रढयति-अथो इति । राममुपेत्य
राममुद्दिश्य ॥ ६० ॥ ६१ ॥

६२] ति० टी०-कुब्जया खट्वर्षद्वुरिति वागिषुभिः
पूर्वोक्तैर्वचनरूपैर्वाणैः समाहता ताडितातिविद्धा चातिविस्मिता ।
राजा मामेवं प्रतारितवानिति शेषः शशंसोवाच ॥ ६२ ॥

रा० टी०-तथेति । वागिषुभिः समाहता ताडिता अत
एव अतिविद्धा अतिव्रणमिव प्राप्ता कुब्जां प्रति कुपिता
इदमेव पुनः पुनः किमर्थं वदतीति कोपं प्राप्ता कैकेयी कुब्जां
शशंस ॥ ६२ ॥

गो० टी०-तथेति । अतिविद्धा अतिदुःखिता निधाय
हस्तौ हृदय इति विस्मयाभिनयः अतिविस्मिता अतिस्निग्धा
कथं मदनिष्टं करिष्यतीति कुपिता रामाभिषेकप्रवर्तकं भर्तार-
मुद्दिश्य कुपितेत्यर्थः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

६३] ति० टी०-निशम्य दृष्ट्वा प्रतिवेदयिष्यसि दशरथा-
येति शेषः ॥ ६३ ॥

रा० टी०-तच्छंसनमेवाह-यमस्येति । विषयं देशमि-
तोऽयोध्यातः निशम्य दृष्ट्वा प्रतिवेदयिष्यसि राज्ञे कथयिष्यसि
अथ रामेऽभिषिक्ते सतीति शेषः । वाधवा भरतः परमात्मप्रका-
शध्याननिरतो मुनिसमूहः समृद्धकामो भविष्यति ॥ ६३ ॥

६४] ति० टी०-नाञ्जनपानभोजनमिति समाहारद्वन्द्वः ॥ ६४ ॥

रा० टी०-अहमिति । राघवो रामः इतः मद्भयस्थ-
हेतोः न गच्छति न गन्ता तदा आस्तरणादीनि नैवे-
च्छामि ॥ ६४ ॥

गो० टी०-अहमिति । इतो गच्छतीति वर्तमानसामीप्ये
छट् ॥ ६४ ॥

१ प्राप्स्यतीति गो. पाठः । २ भूषणैरिति गो. पाठः । ३ अत इति गो. पाठः । ४ क्षिति गो. रा. पाठः । ५ निधयेति गो. रा. पाठः ।
६ निशम्येति गो. पाठः । ७ जीवितमिति गो. पाठः ।

अथैवमुक्त्वा वचनं सुदारुणं निधाय सर्वाभरणानि भामिनी ।

असंस्कृतामास्तरणेन मेदिनीं तदैवाधिशिष्ये पतितेव किंनरी ॥ ६५ ॥

उदीर्णसंरम्भतमोदृतानना तदैवमुक्तोत्तममाल्यभूषणा ।

नरेन्द्रपत्नी विमना बभूव सा तमोदृता द्यौरिव मग्नतारका ॥ ६६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ।

सुमन्त्रादीन् रामाभिषेकसामग्रीसंपादने नियोज्य यावत्प्रियाख्यायकौ दशरथः कैकेयीगृहमुपयाति तावत्तां तत्रादृष्ट्वा प्रतीहारीं पप्रच्छ तथा च क्रोधागारशयने सुप्तेत्यावेदितस्तत्प्राप्योत्थाप्य कैकेयीमुपलालनपूर्वकं समाश्वासयत् ।

विदर्शिता यदा देवी कुब्जया पापया भृशम् । तदा शेते स्म सा भूमौ दिग्धविद्धेव किंनरी ॥ १ ॥

निश्चित्य मनसा कृत्यं सा सम्यगिति भामिनी । मन्थरायै शनैः सर्वमाचक्षे विचक्षणा ॥ २ ॥

६५] ति० टी०—अथ क्रोधागारप्रवेशानन्तरम् निधाय त्यक्त्वा पुण्यक्षयाद्रूमौ पतिता ॥ ६५ ॥

रा० टी०—अथेति । आस्तरणेन असंभृतां मेदिनीम-
धिशिष्ये 'अधिशिष्यासां कर्म' इति मेदिन्याः कर्मत्वम् ॥ ६५ ॥

गो० टी०—अथेति । मेदिनीमधिशिष्ये "अधिशिष्यासां
कर्म" इतिसप्तम्यर्थे द्वितीया ॥ ६५ ॥

६६] ति० टी०—उदीर्णं उत्कटः संरम्भः कोप एव तम-
स्तेन दृतं व्याप्तमाननं यस्याः । अवशुक्तानि त्यक्तान्युत्तममाल्य-
भूषणानि यया सा विमना दुर्मनाः मग्नतारका अस्तमिततार-
का द्यौरिकाशम् ॥ ६६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

रा० टी०—उदीर्णेति । दीर्णं नित्यं विध्वस्तं संरम्भतमः
उद्वेगहेतुभूताज्ञानं यस्याः सा एव दृताननेति कर्मधारयः ।
अवशुक्तोत्तममाल्यभूषणा अवशुक्तानि प्रक्षिप्तानि उत्तममाल्य-
भूषणानि यया सा तमोदृता मेधाच्छादिता मग्नतारका
द्यौरिव विमना इव बभूव । उशब्द एवार्थः ॥ ६६ ॥

इति श्रीमद्रामात्मकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणि-
वयोध्याकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

गो० टी०—उदीर्णेति । उदीर्णः उत्कटः संरम्भः कोपः
स एव तमः तेन दृतानना विमला पूर्वं विमला तमोदृता नीला-
भयुक्ततमोदृता मग्नतारका अस्तमिततारका ॥ ६६ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरा-
ख्यानेऽयोध्याकाण्डव्याख्याने नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

१] ति० टी०—अथोक्ताउवादपूर्वं राज्ञः कैकेयीदर्शनाद्याह-
विदर्शिता विपरीतं बोधिता । दिग्धविद्धेव विपदिग्धबाण-
विद्धेव किंनरी कामरूपप्रधानो जातिविशेषः ॥ १ ॥

रा० टी०—उत्तरदृतं सप्रसङ्गं बोधयितुं पूर्वदृतमनुवद-
न्नाह—विदर्शितेति । अपापया पापिनीसदृशया कुब्जया
देवी कैकेयी यदा विदर्शिता विशेषकार्यविषयकबोधं प्रापिता
तदा भूमौ शेते स्म तत्र दृष्टान्तः दिग्धविद्धा दिग्धेन कार्यविशेषे
पटुद्वया विद्धा व्याप्ता किंनरीव भूमिशयनमात्रसाध्यकार्यविशेषव-
शेन भूमिशयितकिंनरीसदृशीत्यर्थः । किंच दिग्धं वनगमन-
हेतुकरावणादिवधजनितरामकीर्तिदृढि वृत्तीति दिग्धवित् इति
कैकेयीविशेषणम् । हा इति विदर्शितान्वयि कठेन बोधिते-
त्यर्थः । किंच दिग्धविद्धं रामकीर्तिदृढिज्ञानं दधाति सा, किंच
दिशः तदुपलक्षितभुवनानि दधाति स्वकार्यत्वेन मनसि स्थाप-
यति पुष्पाति वा दिग्धो ब्रह्मा विष्णुर्वा तदन्यतरस्य
यां वित् आख्यानं तत्कर्तृकप्रार्थनेत्यर्थः तां दधाति
स्वीकरोतीति, किंचोक्तदिशा दिग्धशब्दस्य ब्रह्मविष्णुपरत्वेनो-
भयकर्तृकप्रार्थनास्वीकर्त्रीत्यर्थः । एषु पक्षेषु किंनरीति तत्सौन्द-
र्यधर्मबोधिकोपमा ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ पूर्वोक्तं कैकेयीक्रोधमविचाल्यत्वसूचना-
यावदन् राज्ञः कैकेयीदर्शनादुपयौ दर्शयति—विदर्शितेति ।
विदर्शिता विपरीतं बोधिता दिग्धविद्धा विपलितबाणेन प्रहृता
'विपाके दिग्धलिप्तकौ' इत्यमरः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—मन्थरोपदिष्टं निश्चित्य युक्तमेतदिति नि-
र्धार्य यत्त्वयोक्तं तत्सर्वं सम्यगिति मन्थरायै आविष्टदुःखत्वा-
च्छनैराचक्षे ॥ २ ॥

रा० टी०—निश्चित्येति । अकृत्यं कर्तव्यरामराज्या-
भिषेकस्याभावः निवृत्तिरिति यावत् सम्यक् स्वप्रतिज्ञापालनाय
अवश्यं रामो वनं गन्ता तच्छोभनमेतन्निवारणमिति निश्चित्य
विचक्षणातिनिपुणा कैकेयी सर्वं मन्थरोक्त्यदृक्कृत्वकृत्यं शनैः
आचक्षे त्वदुक्तमहं करिष्यामीति कथयामासेत्यर्थः । शनैराच-
क्षे इत्यनेन मया इयमेवं बोधितेति कस्मैचित्त्वया न वक्तव्य-

सा दीना निश्चयं कृत्वा मन्थरावाक्यमोहिता । नागकन्येव निःश्वस्य दीर्घमुष्णं च भाषिणी ॥ ३ ॥
 मुहूर्तं चिन्तयामास मार्गमात्मसुखावहम् । सा सुहृत्कार्यकामा च तं निशम्य विनिश्चयम् ॥ ४ ॥
 बभूव परमप्रीता सिद्धिं प्राप्येव मन्थरा । अथ सा रूषिता देवी सम्यक्कृत्वा विनिश्चयम् ॥ ५ ॥
 संविवेशावला भूमौ निवेश्य भुक्तुं मुखे । ततश्चित्राणि माल्यानि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ६ ॥
 अपविद्धानि कैकेय्या तानि भूमिं प्रपेदिरे । तया तान्यपविद्धानि माल्यान्याभरणानि च ॥ ७ ॥
 अशोभयन्त वसुधां नक्षत्राणि यथा नभः । क्रोधागारे च पतिता सा बभौ मलिनाम्बरा ॥ ८ ॥
 एकवेणीं दृढां बद्ध्वा गतसत्त्वेव किंनरी । आज्ञाप्य तु महाराजो राघवस्याभिषेचनम् ॥ ९ ॥

मन्थरा लक्ष्मणस्तुभ्यं कोपिष्यतीति कैकेय्याः शिक्षा
 सूचिता ॥ २ ॥

गो० टी०—निश्चित्येति । सा कैकेयी कृत्यं कर्तव्यं पुरो-
 क्तीत्या मनसा निश्चित्य सर्वं त्वदुक्तं सम्यगिति मन्थरायै
 ३॥ वचनेति संबन्धः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—तदेव प्रपञ्चयति—सा दीनेत्यादि ॥ ३ ॥
 रा० टी०—सेति । वाक्यं कैकेयीवचनम् ओहिता अस्या
 उक्तिः सदसद्वेति विचारवती अत एव दीना पाक्षिकानिष्टसं-
 भावनया खिन्ना भाषिणी सा मन्थरा निश्चयं लक्ष्मणोऽवश्यं
 कोपिष्यतीति बुद्धिं कृत्वा अत एव नागकन्येव दीर्घं बहुकाल-
 मुष्णं विनिःश्वस्य आत्मसुखावहं मार्गमुपायं मुहूर्तं चिन्तया-
 मास । सार्थश्लोक एकान्वयी ॥ ३ ॥

गो० टी०—सा दीनेत्यर्धत्रयमेकं वाक्यम् । दीना अत्र
 स्वोद्योगः फलिष्यति नवेतिशङ्कया दीना मार्गमुपायम् । एतदर्थ-
 त्रयं निश्चित्येति पूर्वश्लोकात्पूर्वमेव निवेशनीयमर्थसंगतिस्वार-
 स्यात् ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—मार्गं मन्थरोक्तमात्मसुखावहमिति चिन्त-
 यामास सा मन्थरा सहृदयैकैकेय्याः तस्या एवार्थकामा च
 कैकेय्यास्तं निश्चयं निशम्य ज्ञात्वा ॥ ४ ॥

रा० टी०—सेति । तं कैकेयीद्वयस्थं विनिश्चयं वनगमनं
 रामाभीप्सितमिति तदितरकोपस्याकिंचित्करत्वमिति बुद्धिं
 निशम्य शुक्त्या ज्ञात्वा स्वयमपि तथैव निश्चित्येत्यर्थः । सिद्धिं
 स्वचिकीर्षितानिपत्तिं प्राप्येव परमप्रीता बभूव । अर्धद्वयमे-
 कान्वयि ॥ ४ ॥

गो० टी०—सेति । तं निश्चयं इह वा मां मृतामित्यादिना
 पूर्वसर्गात् तत्कोकनिश्चयं निशम्य श्रुत्वा सिद्धिं निश्चयफलं प्राप्येव
 प्रीता ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—सिद्धिं रससायनादिसिद्धिम् । 'निधिम्'
 इति पाठे यत् प्राप्येव परमप्रीता बभूव वस्तु यदेवकार्याय
 स्वयं भूलोकमागता दासी च जाता तदेव सा सिद्धिं प्राप्येव-
 त्यर्थः । रामागमनस्य संभावनामात्रविषयसिद्धिर्वादेति ॥ ५ ॥

रा० टी०—अथेति । आवला अः विष्णुः आः ब्रह्मा च
 तयोः बलं यस्या मत्कर्मकप्रार्थनाकर्त्रोर्ध्वयोः कार्यार्थं साध-

यिष्यामीति ब्रह्मविष्णुबलसंपादिकेत्यर्थः । अरूपिता देवी
 कैकेयी आवि रामकर्तृकदेवादिरक्षणहेतुकवनगमने निश्चयं
 कृत्वा भुक्तुं मुखे संनिवेश्य एकाग्रदृष्टिं कृत्वेत्यर्थः भूमौ
 संनिवेश अर्धत्रयमेकान्वयि । आर्वीत्याङ्पूर्वकगमनार्थकवा-
 धातुप्रकृतिकभावकिञ्चिन्तप्रकृतिकसप्तम्येकवचनम् ॥ ५ ॥

गो० टी०—अथेति । पुनः संवेशनाभिधानं रोपसूचकभूकु-
 टीकरणमाल्यभूषणापवेधादिविशेषप्रदर्शनार्थं भुक्तुं क्रोधजनि-
 ताकारविशेषम् ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—मुखे भुक्तुमिवेशः क्रोधातिशयेन ॥ ६ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः भूमिसंवेशनान्तरं यानि
 माल्यादीन्यपविद्धानि परित्यक्तानि तानि भूमिं प्रपेदिरे प्रापुः ६ ॥

गो० टी०—पूर्वं त्यक्तभूषणादीनामौदासीन्येन भूमौ विक्षेपं
 दर्शयति—तत इति । यान्यप्यपविद्धानि तानि भूमिं प्रपेदिरे नतु
 मञ्जुपिकां, क्रोधातिशयसूचनाय भूमावृत्तसर्जनम् ॥ ६ ॥

७-८] ति० टी०—यानि कैकेय्यापविद्धान्युत्सृष्टानि तानि
 भूमिमित्यन्वयः । यान्यप्यपविद्धानि तानीत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥

रा० टी०—तथेति । तया कैकेय्या नक्षत्राणि नभ इव
 अशोभयन्त ॥ ७ ॥

गो० टी०—व्याकीर्णत्वद्योतनाय तानि वर्णयति—तथेत्या-
 दिना ॥ ७ ॥

रा० टी०—क्रोधेति । एकवेणीं वेपथ्यन्तराण्युन्मुच्येत्यर्थः ।
 अर्धद्वयमेकान्वयि ॥ ८ ॥

गो० टी०—क्रोधागार इति । गतसत्त्वा क्षीणवला विग-
 तास्तरिति वार्थः 'द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमज्जी तु जन्तुषु' इत्य-
 मरः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—एकवेणीं पुरोभागीयवेणीद्वयमुन्मुच्य
 पृष्ठैकवेणीम् । गतसत्त्वा क्षीणवला । कैकेयीवृत्तान्तं प्रदोष-
 कालिकमुपवर्ण्य राजदृष्टान्तमाह—आज्ञाप्येति ॥ ९ ॥

रा० टी०—कैकेयीवृत्तं समाप्य राजदृष्टमाह—आज्ञाप्येति ।
 अभिषेचनम् अभिषेकस्य कर्तारं वसिष्ठमित्यर्थः । आज्ञाप्य तत्र
 नियुज्येत्यर्थः । उपस्थानं वसिष्ठसमीपस्थितियोग्यं जनमित्यर्थः
 अमुञ्चाप्य वसिष्ठाज्ञापितकर्मणि नियुज्येत्यर्थः । निवेशनं स्व-
 गृहं प्रविवेश अभिषेचनोपस्थानशब्दौ कर्तृत्वान्वयौ । अर्ध-
 द्वयमेकान्वयि ॥ ९ ॥

उपस्थानमनुज्ञाप्य प्रविवेश निवेशनम् । अद्य रामाभिषेको वै प्रसिद्ध इति जज्ञिवान् ॥ १० ॥
 प्रियार्हा प्रियमाख्यातुं विवेशान्तःपुरं वशी । स कैकेय्या गृहं श्रेष्ठं प्रविवेश महायशाः ॥ ११ ॥
 पाण्डुराभ्रमिवाकाशं राहुयुक्तं निशाकरः । शुक्रवर्हिसमायुक्तं क्रौञ्चहंसरुतायुतम् ॥ १२ ॥
 वादित्रवसंघुष्टं कुब्जावामनिकायुतम् । लतागृहैश्चित्रगृहैश्चम्पकाशोकशोभितैः ॥ १३ ॥
 दान्तराजतसौवर्णवेदिकाभिः समायुतम् । नित्यपुष्पफलैर्द्वैक्षैर्वापीभिरुपशोभितम् ॥ १४ ॥
 दान्तराजतसौवर्णैः संवृतं परमासनैः । विविधैरन्नपानैश्च भक्ष्यैश्च विविधैरपि ॥ १५ ॥
 उपपन्नं महाहैश्च भूषणैस्त्रिदिवोपमम् । स प्रविश्य महाराजः स्वमन्तःपुरमृद्धिमत ॥ १६ ॥
 न ददर्श स्त्रियं राजा कैकेयीं शयनोत्तमे । स कामबलसंयुक्तो रैत्यर्थी मनुजाधिपः ॥ १७ ॥

गो० टी०—आज्ञाप्येति । आज्ञाप्य सुमन्त्रादीनियम्य अभिषेचनमभिषेचनसाधनं प्रति उपस्थानमास्थानं सद इत्यर्थः । अनुज्ञाप्य अनुज्ञां कारयित्वा यद्वा पञ्चमसर्गे गुरुणा त्वभ्य-
 उज्ञात इत्युक्तत्वाद्वसिष्ठ एवोपस्थानशब्देनोच्यते ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—उपस्थानं कृताज्ञापनाविषयस्य मन्त्रिपुरोहितादिः स्वस्वगृहं प्रति गमनमनुज्ञाप्य स्वनि-
 वेशनं प्रविवेश, यद्वोपस्थानं सदः सभा तामनुज्ञाप्य स्वगृह-
 गमने तदनुज्ञां गृहीत्वा अथैव रामाभिषेकः प्रसिद्धो नि-
 श्चित इति इतः पूर्वं कैकेय्या न श्रुतिगोचर इति जज्ञिवा-
 न्ज्ञातवान् ॥ १० ॥

रा० टी०—प्रवेशप्रयोजनं बोधयन्नाह—अद्येति । जज्ञिवान्
 ज्ञातवान् अतः प्रियार्हा प्रियाभिः स्त्रीभिः अर्हा पूज्यां कौश-
 ल्यामित्यर्थः । आख्यातुं बोधयितुमन्तःपुरं सर्वपत्नीगृहविशि-
 ष्टगृहं विवेश ॥ १० ॥

गो० टी०—अद्येति । रामाभिषेकः अद्य वै इदानीमेव
 प्रसिद्ध इति जज्ञिवान् । इतः पूर्वं कैकेय्याः श्रोतुमवकाशो
 नास्तीति ज्ञातवानित्यर्थः । सर्वमस्य वशे वर्तत इति वशी स्व-
 तन्त्रः अतः स्वयमेव प्रियार्हा कैकेयीं प्रति प्रियमाख्यातुमन्तः-
 पुरं विवेश ॥ १० ॥

११] ति० टी०—अतस्तत्प्रियमाख्यातुं तामन्तः पुरं
 प्रविवेश । वशी स्वस्त्रीव्यतिरिक्तविषये इति बोध्यम् ॥ ११ ॥

रा० टी०—स इति । श्रेष्ठं कविभिरत्यन्तं प्रशस्यमित्यर्थः ।
 कैकेय्याः गृहं प्रविवेश एतेन कैकेयीगृहं कौशल्यागृहगमनमार्गं
 एवेति व्यक्तम् । अर्थं पृथक् ॥ ११ ॥

गो० टी०—स इति । स्वबाधककैकेयीवचनकर्तव्यत्वाद्वा-
 ह्युक्तमित्युक्तम् ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—अत्र गृहस्य रुष्टकैकेयीयुक्ततया सुधा-
 धवलतया च राहुयुक्तपाण्डुराभाकाशसादृश्यम् । रुतायुतं
 रुतयुक्तम् ॥ १२ ॥

रा० टी०—भवनमेव वर्णयति—शुकेत्यादिभिः । क्रौञ्च-
 हंसानां रुतैः शब्दैरायुतं व्यासं वामनिका अतिहस्ताः ॥ १२ ॥

गो० टी०—अथ दशरथस्य कैकेयीवचनकर्तव्यत्वाय रामा-
 भिषेकविमर्शमिदं करिष्यतीति ब्रुहद्यनुत्पादाय चरतिभावोदीप-
 नान्यन्तःपुरे दर्शयति—शुकेत्यादि । वादित्रवसंघुष्टं वीणा-
 दिचतुर्विधवाद्यरवाडुनादितम् 'ततं वीणादिकं वाद्यमानदं सुर-
 जादिकम् । वंशदिकं तु छपिरं कांस्यतालादिकं घनम् ॥ चतु-
 र्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम्' इत्यमरः । कुब्जादीनां प्रि-
 यायुक्तकूल्यहेतुत्वादतिष्ठद्विहेतुत्वं लतागृहैः चित्रगृहैश्चोपलक्षितम् ।
 दान्ताः दन्तनिर्मिताः । नित्यपुष्पफलैरिति दोहद्विवेष्टेपादिति
 ज्ञेयम् विविधैरिति भक्ष्यैः अपूपादिभिः । भूषितैः स्त्रीजनैरिति
 शेषः । अत एव त्रिदिवोपमम् ॥ १२—१६ ॥

१३] ति० टी०—ह्रस्वा वामनिकाः । कुब्जाभिर्वामनि-
 काभिश्च ताभिर्भुतम् । सरूपदासीनां सापत्यसंभावनयान्तः-
 पुरेऽवासात् । चित्रगृहैश्चित्रयुक्तगृहैः ॥ १३ ॥

रा० टी०—लतेति । चम्पकाशोकशोभितैर्लतागृहैश्चित्रगृ-
 हैश्च शोभितमिति शेषः ॥ १३ ॥

१४—१६] ति० टी०—गजदन्तरजतस्वर्णनिर्मितवेदि-
 काभिः । वृक्षाणां नित्यपुष्पफलत्वं च देवराजसाहाय्यकरणेन
 तत्प्रसादात् ॥ १४—१६ ॥

रा० टी०—दान्तेति । दान्तादय एव वेदिकास्ताभिः समा-
 युतम् सामान्ये नर्पुसकम् ॥ १४ ॥

रा० टी०—दान्तेति । भक्ष्यैश्च संवृतम् ॥ १५ ॥

रा० टी०—उपपन्नमिति । भूषणैरुपपन्नमत एव त्रिदि-
 वोपमं स्वमन्तःपुरं महाराजो राजा प्रविश्य शयनोत्तमे कैकेयीं
 न ददर्श । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—कामबलसंयुक्तः कामबलं तदुद्रेकस्त-
 त्संयुक्तः अत एव रत्यर्थी ॥ १७ ॥

रा० टी०—स इति । कामबलेन अभिषेकविषयकाती-
 च्छया संयुक्तः अत एव रत्यर्थी राक्षसीप्रीतिप्रयोजनो मनु-
 जाधिपः भार्यामपश्यन् विपसाद अत एव पप्रच्छ ॥ १७ ॥

गो० टी०—स इति । कामबलसंयुक्तः उदीपनदर्शनादुचि-

अपश्यन्दयितां भार्यां पप्रच्छ विषसाद च । नहि तस्य पुरा देवी तां वेलामत्यवर्तत ॥ १८ ॥
 न च राजा गृहं शून्यं प्रविवेश कदाचन । ततो गृहगतो राजा कैकेयीं पर्यपृच्छत ॥ १९ ॥
 यथापुरमविज्ञाय स्वार्थलिप्सुमपण्डिताम् । प्रतिहारी त्वथोवाच संनस्ता तु कृताञ्जलिः ॥ २० ॥
 देव देवी भृशं क्रुद्धा क्रोधागारमभिद्रुता । प्रैतीहार्या वचः श्रुत्वा राजा परमदुर्मनाः ॥ २१ ॥
 विषसाद पुनर्भूयो लुलितव्याकुलेन्द्रियः । तत्र तां पतितां भूमौ शयानामतथोचिताम् ॥ २२ ॥
 प्रतप्त इव दुःखेन सोऽपश्यज्जगतीपतिः । स वृद्धस्तरुणीं भार्यां प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ॥ २३ ॥
 अपापः पापसंकल्पां ददर्श धरणीतले । लतामिव विनिष्कृतां पतितां देवतामिव ॥ २४ ॥
 किन्नरीमिव निर्धूतां च्युतामप्सरसं यथा । मायामिव परिभ्रष्टां हरिणीमिव संयताम् ॥ २५ ॥

तकालत्वाच्चेति भावः अत एव रत्यर्थं पप्रच्छ क्व गतासीत्येवं, प्रत्युत्तराभावाद्विषसाद च ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—अपश्यन्त्यर्थमन्विष्यापश्यन् । विपा-
 दहेतुमाह—नहीति । तां वेलां कामवशात्स्वशयनागमवेलां नात्य-
 वर्तत नातिक्रान्तवती अथ च तामतिक्रान्तेति विपादः ॥ १८ ॥

रा० टी०—विपादे हेतुं वदन्माह—नहीति । देवी कैकेयी
 तस्य राज्ञो वेलामागमनसमयं नात्यवर्तत तदामगनसमये
 तत्रैव अतिष्ठदित्यर्थः अत एव शून्यं कैकेयीरहितं गृहं कदा-
 चन न प्रविवेश प्रवेशसमये सदैव तत्र तामपश्यदित्यर्थः
 ततो हेतोः पर्यपृच्छत ॥ १८ ॥ १९ ॥

गो० टी०—विपादहेतुमाह—नहीति । तां वेलां रतिवेलाम् १८
 १९] ति० टी०—शून्यं कैकेयीरहितम् ॥ १९ ॥

गो० टी०—तत इति । कैकेयीं स्वार्थं लिप्सुं स्वप्रयोजन-
 परामविज्ञाय यथापुरं यथापूर्वं पर्यपृच्छत प्रतिहारीमिति शेषः ।
 पूर्वमदर्शनकाले यथा पृच्छति तथापृच्छदित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

२०] ति० टी०—अपण्डितां कार्याकार्यविवेकरहितां
 स्वार्थलिप्सुं भरताभिपेकेच्छावतीमविज्ञाय यथापुरं यथापूर्वं
 पूर्वमदर्शनकाले यथापृच्छत तथापृच्छतेत्यन्वयः । प्रतिहारी
 दौवारिकी ॥ २० ॥

रा० टी०—यथेति । स्वार्थलिप्सुं देवकार्यनिष्पादनजनि-
 तस्वयंशोरूपप्रयोजनवतीमत एव अपण्डितामैतिविज्ञां कैकेयीं
 यथापुरमविज्ञाय संनस्ता प्रतीहारी उवाच ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—अभिद्रुता । इत्युवाचेति संबन्धः ॥ २१ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—देवेति । देव हे राजन् !
 कुद्देव देवी कैकेयी क्रोधागारमभिद्रुता प्राप्ता । अर्थं पृथक् ।
 प्रतीहार्या इति । लुलितेन कैकेयीचञ्चलतया स्वाभिप्रायम-
 ङ्कत्वा गमनेनेत्यर्थः व्याकुलितानीन्द्रियाणि यस्य अत एव
 परमदुर्मना राजा विषसाद इतस्ततश्चाचल ॥ २१ ॥

गो० टी०—प्रतिहार्या इति । भूयः अतिशयेन अदर्शन-
 विपादादपि क्रोधागारप्रवेशश्रवणादतिशयेन विषसाद लुलित-
 व्याकुलेन्द्रियः लुलितानि घूर्णितानि व्याकुलानि स्वस्वविषयप्र-
 हणासमर्थानि इन्द्रियाणि यस्य स तथोक्तः ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—अदर्शनमात्रेण विपण्णस्य क्रोधादिश्रव-
 णाद्भूयोऽधिको विपादः, इष्टादर्शनजविपादेन चक्षुरादेर्लुलितत्व-
 मतिचञ्चलत्वम्, चित्तस्य किनिमित्तः क्रोध इति शङ्कया
 व्याकुलत्वम् । तत्र क्रोधागारे अतथोचितां तथाशयनाङ्क-
 चिताम् ॥ २२ ॥

रा० टी०—तत्रेति । तत्र प्रचलनसमये भूमौ पतितां
 शयानां कैकेयीं जगतीपतिरपश्यत् ॥ २२ ॥

गो० टी०—तत्रेति । अतथोचितां भूमिशयनानहाम् ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—इवशब्द एवार्थे ॥ २३ ॥

रा० टी०—भङ्ग्यन्तरेण पुनस्तदेवाह—स इति । पापाय
 पापिराक्षसविनाशाय संकल्पो यस्यास्तामपापो राजा धरणी-
 तले ददर्श ॥ २३ ॥

गो० टी०—रामाभिपेकसंरम्भे सपत्नीमातुः क्रोधस्तन्नि-
 मित इति कुतो राजा न ज्ञातवानित्यत्राह—स इति । अकुटिल-
 त्वाभ्यामोहाच्च न ज्ञातवानिति भावः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—पापसंकल्पां रामाभिपेकविधातादिम-
 नोरथाम् । विनिष्कृतां छिन्नाम् ॥ २४ ॥

रा० टी०—लतामिति । निर्धूतां पतितां किन्नरीमिव
 दिग्धेन विपलित्वाणेन मृगयुना व्याधेन विद्धां करेणमिव वनि-
 तां कैकेयीमभिसंनस्तचेतनः अभितः किमर्थमेवमियं पति-
 तेति सर्वत्र विचारेण संनस्ता चेतना बुद्धिर्यस्य कामी
 रामाभिपेकविषयकेच्छावान् राजा इदमुवाच । सार्धश्लोक-
 त्रयमेकान्वयि ॥ २४—२७ ॥

गो० टी०—तदर्शनस्य दुःसहत्वमाह—लतामिवेति । पतितां
 भ्रूगतां निर्धूतां धूम्रकम्पने व्याकुलितामिति यावत् । च्युतां दिव
 इति शेषः ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—निर्धूतां पुण्यक्षये स्वलोकात्पतितां च्युतां
 स्वर्गात् परिभ्रष्टां परमेष्ठनाय प्रयुक्तां मध्य एव स्थितां माया-
 मिव स्थितां संयतां वायुरावद्धाम् ॥ २५ ॥

गो० टी०—मायामिति । 'वामीमिव परिभ्रष्टाम्' इत्यपि
 पाठः । वामीं बद्धवाम् 'वाम्यश्रवद्धवा' इत्यमरः । संयतां वायुरया
 बद्धां दिग्धेन विपलित्वाणेन 'विपाके दिग्धलिप्तकौ' इत्यमरः ।

करेणुमिव दिग्धेन विद्धां मृगयुना वने । महागज इवारण्ये स्नेहात्परमदुःखिताम् ॥ २६ ॥
 पैरिमृज्य च पाणिभ्यामभिसंनस्तचेतनः । कामी कमलपत्राक्षीमुवाच वनितामिदम् ॥ २७ ॥
 न तेऽहमभिजानामि क्रोधमात्मनि संश्रितम् । देवि केनाभियुक्तासि केन वासि विमानिता ॥ २८ ॥
 यदिदं मम दुःखाय शेषे कल्याणि पांसुषु । भूमौ शेषे किमर्थं त्वं मयि कल्याणचेतसि ॥ २९ ॥
 भूतोपहतचित्तेव मम चित्तप्रमाथिनि । सन्ति मे कुशला वैद्यास्त्वभितुष्टाश्च सर्वशः ॥ ३० ॥
 सुखितां त्वां करिष्यन्ति व्याधिमाचक्ष्व भामिनि । कस्य वापि प्रियं कार्यं केन वा विप्रियं कृतम् ॥ ३१ ॥
 कः प्रियं लभतामद्य को वा सुमहदप्रियम् । मा रौत्सीर्मा च कार्षीस्त्वं देवि संपरिशोषणम् ॥ ३२ ॥
 अवध्यो वध्यतां को वा वध्यः को वा विमुच्यताम् । दरिद्रः को भवेदाद्यो द्रव्यवान्वाप्यकिंचनः ॥ ३३ ॥

मृगयुना व्याधेन सम्यग्भूगतत्वाश्चर्यावहत्वदयनीयत्ववर्त्तनीयत्ववि-
 लुलितवर्णत्वनिश्चेष्टत्वसंतापवहत्वानि क्रमाद्वृत्ताद्यौपम्येन लभ्य-
 न्ते ॥ २६ ॥

२६] ति० टी०—मृगयुना व्याधेन दिग्धेन विपलितेन
 वाणेन विद्धां करेणुमिव स्थितां ददशैति पूर्वोक्तान्वयः । अरण्ये
 महागजः पूर्वोक्तां करेणुमिव स्थिताम् ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—पाणिभ्यां परिमृज्य पृष्ट्वा किं वक्ष्यति
 किं करिष्यतीति शङ्क्या त्रस्तबुद्धिरुवाच ॥ २७ ॥

गो० टी०—महागज इति । अभिसंनस्तचेतनः अभितः
 सम्यक् त्रस्ता चेतना बुद्धिर्यस्य किमर्थेच्छुः उत रोगग्रस्ता उत
 क्रुद्धेति त्रासः । कमलपत्राक्षीमिति कामित्वद्योतनम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—आत्मनि मयि संश्रितं ते क्रोधं क्रोध-
 कारणं नाभिजानामि । अभियुक्ता कृतपराभवा । विमानो
 निन्दा ॥ २८ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—नेति । ते आत्मनि चित्ते संश्रितं
 क्रोधं न अभिजानामि । क्रोधकारणं पृच्छति अभियुक्ता
 पराभूतिं प्राप्ता विमानिता निन्दिता ॥ २८ ॥

गो० टी०—नेति । आत्मनि त्वयि मयि वा अभिशप्ता
 परुषिता ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—यद्यत इदमेवंप्रकारेण कल्याणि ! मम
 दुःखाय पांसुषु शेषे । किं च कल्याणचेतसि अनपकारिणि
 मयि जीवति सति किमर्थं भूमौ शेषे ॥ २९ ॥

रा० टी०—यदिति । हे कल्याणि ! पांसुषु धूलिषु यत्त्वं शेषे
 तत् इदं शयनं मम दुःखाय भवति अतः कल्याणचेतसि मयि
 सति हे मम चित्तप्रमाथिनि ! भूतोपहतचित्ता इव त्वं भूमौ
 किमर्थं शेषे । चित्तस्य सावधानत्वे एवमाचरणं ते न स्यादिति
 भावः । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ २९ ॥

गो० टी०—यदिति । पांसुषु शेष इति यत् इदं मम दुःखा-
 येति संबन्धः । भूतोपहतचित्तेव पिशाचग्रस्तचित्तेव ॥ २९ ॥ ३० ॥

३०] ति० टी०—भूतोपहतचित्तेव ग्रहाविष्टेव । कुशलाः
 सर्वव्याधिनिवारणकुशलाः अभितुष्टाः मत्कृतसत्कारैरिति
 शेषः ॥ ३० ॥

रा० टी०—भूतग्रहादिजनितरोगाणां निवृत्तिवैद्यप्रयत्नसाध्ये-
 ति बोध्यनाह—सन्तीति । सर्वशः सर्वप्रकारैरित्यर्थः । आचक्ष्व
 कथय । अर्धद्वयमेकान्वयि ॥ ३० ॥

गो० टी०—रोगपक्षं परिहरति—सन्तीत्यादि । अभितुष्टाः
 दानमानादिभिः ॥ ३१ ॥

३१] ति० टी०—व्याधिमाचक्ष्व व्याधिकृतं चेच्छयन-
 मिति शेषः । प्रियं कार्यं कर्तव्यमिति मनसि वर्तते इति शेषः ।
 विप्रियं कृतं तव कस्याप्रियं कर्तव्यत्वेन तव मनसि वर्तते
 इति भावः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—आधिमाशङ्क्य तत्कारणं पृच्छति—कस्येति ।
 कस्य केनापि जनेन प्रियं प्रीतिविषयीभूतं कर्म कार्यं कृतं
 किम् । वाशब्दः किमर्थकः एतेन तत्प्रत्युपकारकरणसामर्थ्या-
 भावप्रयुक्ता मानसी व्यथा चेदुच्यतामिति स्वाभिप्रायो निवे-
 दित इति ध्वनितम् । “कृत्यानां कर्तरि वा” इति षष्ठी विप्रियं
 प्रीतिविषयीभूतकर्मध्वंसकं कर्म केनापि कृतं किम् । एतेन
 तत्कृतकर्मफलदानासामर्थ्यश्लिका ते मानसी व्यथा चेदुच्य-
 तामिति बोधितम् । अपिरुभयान्वयी ॥ ३१ ॥

गो० टी०—क्रोधपक्षे परिहारमाह—कस्य वेति । कस्येति
 तृतीयायै षष्ठी केन वा तेऽप्रियं कृतमित्यर्थः । प्रियाप्रियकारिणोः
 फलमाह—कः प्रियमिति । मा रोदीरिति मा रोदीः रोदनं मा
 कार्षीः । संपरिशोषणं कायक्लेशम् ॥ ३२—३४ ॥

३२] ति० टी०—पक्षद्वयानिमित्तोऽपि क्रोधो मास्त्वित्याह—
 कः प्रियमिति । त्वत्प्रियः दरिद्र इति शेषः । अप्रियं लभताम्,
 त्वद्विप्रियकारीति शेषः । मा रौत्सीः आत्मनोऽभिप्रायं रुद्धं
 गुप्तं मा कार्षीरित्यर्थः । संपरिशोषणम् कायस्येति शेषः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—ननु किं कथनेनेत्यत आह—क इति । महत्
 त्वत्प्रयत्नासाध्यमिदं प्रियाप्रियोभयान्वयि मा रौत्सीः स्वाभि-
 प्रायावरोधं मा कार्षीरित्यर्थः । हे देवि ! संपरिशोषणं स्वाभि-
 प्रायाविष्करणाभावमूलं कौष्ठादिसंपरिशोषणं मा कार्षीः ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०—तदेव प्रपन्नयति—अवध्य इत्यादि ॥ ३३ ॥

रा० टी०—अवध्य इति । अवध्यः त्वत्कर्तृकनाशाशक्यः
 आद्यो द्रव्यवान् अकिंचनो दरिद्रः ॥ ३३ ॥

अहं च हि मदीयाश्च सर्वे तव वशानुगाः । न ते कंचिदभिप्रायं व्याहन्तुमहमुत्सहे ॥ ३४ ॥
 आत्मनो जीवितेनापि ब्रूहि यन्मनसि स्थितम् । बलमात्मनि जानन्ती न मां शङ्कितुमर्हसि ॥ ३५ ॥
 करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनापि ते शपे । यावदावर्तते चक्रं तावती मे वसुंधरा ॥ ३६ ॥
 द्रौविडाः सिन्धुसौवीराः सौराष्ट्रा दक्षिणापथाः । वङ्गाङ्गमगधा मत्स्याः समृद्धाः काशिकोसलाः ॥ ३७ ॥
 तत्र जातं बहु द्रव्यं धनधान्यमजाविकम् । ततो वृणीष्व कैकेयि यद्यत्त्वं मनसेच्छसि ॥ ३८ ॥
 किमायासेन ते भीरु उतिष्ठोत्तिष्ठ शोभने । तत्त्वं मे ब्रूहि कैकेयि यतस्ते भयमागतम् ॥
 तैस्ते व्यपनयिष्यामि नीहारमिव रश्मिवान् ॥ ३९ ॥
 तथोक्ता सा समाश्वस्ता वक्तुकामा तदभियम् । परिपीडयितुं भूयो भर्तारमुपचक्रमे ॥ ४० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

॥ ३४-३५] ति० टी०-आत्मनो जीवितेन हेतुनापि ते कंचिदभिप्रायं तद्विषयं व्याहन्तुं नोत्सहे अतो मनसि यत्स्थितं यद्विषयेच्छास्ति तद्ब्रूहि । आत्मनि स्वस्मिन्बलं मत्प्रे-
 मरूपं जानन्त्ययं मदुक्तं करिष्यति न वेति मां शङ्कितुं नार्हसि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

रा० टी०-अहमिति । वशानुगाः वशं वशतामनुगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ते अहं तेऽभिप्रायमीक्षितं व्याहन्तुं निवर्तयितुं जीवि-
 तेनात्मना देहेन नैवोत्सहे । अतो ब्रूहि आत्मनि तवात्मभूते मयि । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

गो० टी०-अर्थेच्छापक्षं परिहरति-अहमिति । मम जीव-
 नेनापि हेतुना त्वत्प्रियं व्याहन्तुं नोत्सहे त्वत्प्रियार्थं जीवित-
 मपि परित्यजामीत्यर्थः । आत्मनि बलं त्वयि विद्यमानं वाङ्मयं बलम् ॥ ३५-३७ ॥

३६] ति० टी०-सुकृतेनापि स्वपुण्येनापि ते तव शपे शपथं ददामि । यदि त्वदुक्तं न कुर्यां तर्हि सर्वं सुकृतं मे क्षयेति शपथं ददामीत्यर्थः । अथात्मनि दुष्करसंपादनसामर्थ्यं दर्शयति-यावदिति । चक्रं सूर्यमण्डलमावर्तते प्रकाशयति तावती सर्वापि वसुंधरा मे मदधीना ॥ ३६ ॥

रा० टी०-करिष्यामीति । सुकृतेन शोभनं कृतं मनोव्या-
 पारो यस्मिन् तेन कर्तृणा तव प्रीतिं प्रसादं करिष्यामि संपाद-
 यिष्यामि ते शपे अस्मिन्विषये तव शपथं करोमि । अर्थं पृथक् । संपादने स्वसामर्थ्यं बोधयन्नाह-यावदिति । चक्रं रवि-
 मण्डलं यावदावर्तते प्रकाशयति तावती वसुंधरा मे मत्संब-
 न्धिनी अत एव द्राविडादयो देशा मे अत एव तत्र तत्तद्देशेषु बहुद्रव्यमपि मे ततो हेतोः हे कैकेयि त्वं वृणीष्व । सार्धश्लो-
 कद्वयमेकान्वयि ॥ ३६-३८ ॥

३७] ति० टी०-द्राविडसिन्धवादयो देशाः सर्वे मद-
 धीना एव ॥ ३७ ॥

गो० टी०-चक्रं सूर्यस्य रथचक्रमाज्ञा वा । प्राचीना इत्यादि । प्राचीनादिदेशाः ये सन्तीति शेषः । तत्र तेषु देशेषु धन-
 धान्यं यदस्तीति शेषः । ततः तत्र ॥ ३८-४० ॥

३८-३९] ति० टी०-अतः-तत्रेत्यादि । तत्र जातं द्रव्य-
 मपि मदधीनमेव । रश्मिवान्सूर्यः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

रा० टी०-किमिति । आयासेन ईदृक्चेष्टाजितप्रया-
 सेन किम्, प्रयासस्य न प्रयोजनमित्यर्थः । तत्र हेतुः यतो य-
 स्मात्ते भयमागतं तदहं व्यपनयिष्यामि नाशयिष्यामि इदार्पः ।
 तत्र दृष्टान्तः नीहारं रश्मिवान् भास्कर इव । सार्धश्लोक
 एकान्वयी ॥ ३९ ॥

गो० टी०-किमिति । आयासेन भूशयनायासेन तत्
 भयनिमित्तम् रश्मिवान् सूर्यः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

४०] ति० टी०-भूयः परिपीडयितुं निजभूशयनादिना
 पूर्वं पीडितमेवाप्रियवचनादिना पुनः पीडयितुमित्यर्थः ॥ ४० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोय रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

रा० टी०-तथेति । भूयोऽत्यन्तं तथोक्ता अत एव समा-
 श्वस्ता अत एव वक्तुकामा सा कैकेयी तदप्रियं देवद्विपं राक्षस-
 मित्यर्थः । परिपीडयितुं हिंसयितुं भर्तारं वक्तुमिति शेषः ।
 उपचक्रमे ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
 वयोध्याकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

गो० टी०-तथेति । परिपीडयितुं प्रतिज्ञाकरणेन निर्व-
 न्ययितुम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरा-
 ख्यानेऽथोऽध्याकाण्डव्याख्याने दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ।

कैकेय्या स्वाभीष्टदाने प्रचोदितो दशरथस्तत्प्रतिजज्ञे । कैक्यपि च तत्र देवान्साक्षीकृत्य देवासुरसंग्रामवृत्तं संस्मर्य तत्र प्रतिज्ञा-
तौ वरौ रामनिर्वासनभरताभिषेचनरूपेण वव्रे ।

तं मन्मथशरैर्विद्धं कामवेगवशानुगम् । उवाच पृथिवीपालं कैकेयी दारुणं वचः ॥ १ ॥
नास्मि विप्रकृता देव केनचिन्नावमानिता । अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तमिच्छामि त्वया कृतम् ॥ २ ॥
प्रतिज्ञां प्रतिजानीष्व यदि त्वं कर्तुमिच्छसि । अथ ते^१ व्याहरिष्यामि यथाभिप्रार्थितं मया ॥ ३ ॥
तामुवाच महाराजः कैकेयीमीषदुस्त्वयः । कामी हस्तेन संगृह्य मूर्धजेषु भुवि स्थिताम् ॥ ४ ॥
अवलम्बे न जानासि त्वत्तः प्रियतरो मम । मनुजो मनुजव्याघ्राद्रामादन्यो न विद्यते ॥ ५ ॥
तेनाजय्येन मुख्येन राघवेण महात्मना । शपे ते जीवनाह्णेन ब्रूहि यन्मनसेप्सितम् ॥ ६ ॥

१] ति० टी०-तमिति ॥ १ ॥

रा० टी०-तमिति । मन्मथशरैः मदं संसारदैर्घ्यं मध्नन्ति
निवर्तयन्तीति मन्मथा वशिष्ठादयः तेषां शरैः शत्रुनिवर्तकशर-
सदृशाविद्यानिवर्तकवचनैर्विद्धं व्याप्तमत एव कामवेगव-
शादुक्तं कामवेगः वशो येषां ते अहुगा अहुचरा यस्य तं पृथि-
वीपालं दशरथं दारुणं दारुणवस्तुस्वीकारकं वच उवाच ग्लेप-
नार्थकमदधातुप्रकृतिकभावकिबन्तं मदिति शरशब्दः आचार-
किबन्तप्रकृतिककर्तृकिबन्तः । किं च मन्मथशरैर्विद्धमिति वचो-
विशेषणम् तथाहि मन्मथं शृणातीति मन्मथशरः शिवः उपल-
क्षणतया ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा इत्यर्थः विद्धं प्रार्थितमित्यर्थः
विद्धमिति विद्यानार्थकविधधातुप्रकृतिकनिष्ठान्तमागमशास्त्रस्या-
नित्यत्वादिविभावः ॥ १ ॥

गो० टी०-अथ व्यवस्थाप्य महाराजं त्वमिमं दृष्ट्वा वर-
मिति मन्थरयोपदिष्टमनुतिष्ठति-तमित्यादिना ॥ १ ॥

२] ति० टी०-विप्रकृता प्रियया पराभूता । अवमानः
शब्देन तिरस्कारः । मे ममाभिप्रायोऽभिप्रार्थनीयोऽस्ति त्वदे-
कसंपाद्यस्तं त्वया कृतं संपादितमिच्छामि ॥ २ ॥

रा० टी०-तद्वचनमेवाह-नेति । अभिप्रायः इच्छाविषयी-
भूतस्तं त्वया कृतं संपादितमिच्छामि ॥ २ ॥

गो० टी०-नास्मीति । विप्रकृता रोगग्रस्ता नार्थकामा-
स्मीत्यपि द्रष्टव्यम् । निग्रहाद्व्यग्रपक्षं मनसि कृत्वाह-अभिप्राय-
स्त्विति । अभिप्रायः अभिप्रेतोऽर्थः अस्तीति शेषः । त्वया कृतं
त्वया प्रतिष्ठितं तमिच्छामीति संबन्धः ॥ २ ॥

३] ति० टी०-यदि त्वं कर्तुमिच्छसि मदभिप्रेतं तदा
तद्विषयावश्यकर्तव्यतारूपां प्रतिज्ञां प्रतिजानीष्व कुरु । अथा-
नन्तरं मयाभिप्रेतं स्वप्रार्थितं यथा यत्प्रकारवत्तथा वक्ष्या-
मीत्यर्थः ॥ ३ ॥

रा० टी०-प्रतिज्ञामिति । प्रतिज्ञामवश्यमहं करिष्यामीति
शब्दोच्चारणपूर्वकनिश्चयं प्रतिजानीष्व कुरु अथ अनन्तरं मया-
भिप्रार्थितमीप्सितं यथा यथावद्याहरिष्यामि कथयिष्यामि ॥ ३ ॥

गो० टी०-प्रतिज्ञामिति । प्रतिज्ञां प्रतिजानीष्व शपथं
कुर्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०-आज्ञाकारिणि मयि शपथाकाङ्क्षा दृष्टव्य-
त्वयः । मूर्धजेषु संगृह्य शिरोऽङ्के कृत्वेति यावत् ॥ ४ ॥

रा० टी०-तामिति । ईषदुस्त्वयः ईषदासविशिष्टः कामी
रामाभिषेकेच्छवान्, ईषदिति संगृह्यान्वयि वा ॥ ४ ॥

गो० टी०-तामिति । ईषदुस्त्वयः भवदाज्ञाकारिणि मयि
किं शपथेनेति किञ्चिदुद्धतस्मितः, यद्वा अभिप्रेतकरणमीपत्कर-
मित्युत्स्मितः, यद्वा शङ्कितरोगाद्यभावात् हस्तेन मूर्धजेषु संगृह्ये-
ति शिरोऽङ्के कृत्वेति भावः । स्वाभिमुखीकरणाय वेणी-
मवलम्ब्येति वार्थः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-क्षीणां मध्ये त्वत्तः पुंसां मध्ये रामा-
दन्य इति योज्यम्, यद्वा रामादन्यस्त्वत्तोऽधिकः प्रियतरो
नेत्यर्थः रामेऽस्या द्वेषमजानत एवशक्तिः 'राम एव त्वत्तो-
ऽधिकः प्रिय इत्याद्ययः ॥ ५ ॥

रा० टी०-तद्वचनमेवाह-अवेति । अवलिप्ते स्वरूपादिवि-
षयकगर्वविशिष्टे त्वत्तः प्रियतमा अन्या क्षी न रामादन्यो
मनुजः पुरुषः प्रियतमो न, प्रियतमाशब्दो लिङ्गविपरिणामेन
उत्तरत्रापि संबध्यते एवमन्यशब्दस्तद्विपरिणामेन पूर्वत्र संब-
ध्यते । 'प्रियतर' इति भट्टपाठः ॥ ५ ॥

गो० टी०-अवलिप्त इति । अवलिप्ते सौभाग्यगर्विते !
मम त्वत्तः प्रियतमा क्षीणां मध्ये त्वत्तः प्रियतमा नास्ति, रामा-
दन्यो मनुजः प्रियतमो न विद्यते इति जानासीति संबन्धः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०-तदाह-तेनेति । त्वत्तोऽपि प्रियतरेणे-
त्यर्थः । अत एव मुख्येन अजप्येनारीणामशक्यजयेन जीवना-
ह्णेन मज्जीवनसाधनीभूतेन अनेन परमप्रियत्वं दर्शयति-शपे
शपथेन त्वदभिप्रेतकर्तव्यताविषयं स्वाभिप्रायं शपथे ते
तुभ्यम् ॥ ६ ॥

रा० टी०-तेनेति । अजप्येन जेतुमशक्येन जीवनाह्णेन
जीवनः प्राणः तस्यापि अहः पूज्यः तेन प्राणेभ्योऽन्यधिकेने-

१ तदिति गो. पाठः । २ यदिति गो. पाठः । ३ महातेजा इति गो. पाठः । ४ उस्मित इति गो. पाठः । ५ शुचिस्मितमिति गो. पाठः ।
६ प्रियतमेति गो. रा. पाठः । ७ मनसेच्छसीति गो. रा. पाठः ।

यं मुहूर्तमपश्यंस्तु न जीवे तमहं ध्रुवम् । तेन रामेण कैकेयि शपे ते वचनक्रियाम् ॥ ७ ॥
 आत्मना चात्मजैश्चान्यैर्दृष्टेण यं मनुजर्षभम् । तेन रामेण कैकेयि शपे ते वचनक्रियाम् ॥ ८ ॥
 भद्रे हृदयमप्येतदनुमृश्योद्धरस्व मे । एतत्समीक्ष्य कैकेयि ब्रूहि यत्साधु मन्यसे ॥ ९ ॥
 बलमात्मनि पश्यन्ती न विशङ्कितुमर्हसि । करिष्यामि तव प्रीतिं मुकृतेनापि ते शपे ॥ १० ॥
 सा तदर्थमना देवी तमभिप्रायमागतम् । निर्माध्यस्थ्याच्च हर्षाच्च वभाषे दुर्वचं वचः ॥ ११ ॥
 तेन वाक्येन संहृष्टा तमभिप्रायमात्मनः । व्याजहार महाघोरमभ्यागतमिवान्तकम् ॥ १२ ॥

त्यर्थः । रामेण सह अहं ते शपे रामोऽपि त्वदीप्सितमवश्यं साधयिष्यतीति भावः ॥ ६ ॥

गो० टी०-तेनेति । जीवनाह्णेन जीवनादपि पूज्येन ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-भाव्यर्थं सूचयन्परमप्रियत्वमेव दर्शयति-यमिति । अनेन तद्विषयकदुष्टप्रार्थना न कार्येति सूचयति । वचनक्रियां त्वद्वचनकरणं प्रति ॥ ७ ॥

रा० टी०-रामे स्वाधिकप्रीतिं बोधयितुं पुनःपुनः शपते-अयमिति द्वाभ्याम् । अपश्यन् विरुद्धरूपेणावलोकयन् तेन रामेण सह ते वचनक्रियां त्वद्वचनकर्तव्यतां प्रतीति शेषः ॥ ७ ॥

गो० टी०-अस्यैव विवरणम्-यमिति । ते वचनक्रियां तव वचनकरणं प्रतीति शेषः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-आत्मना स्वेनान्यैरात्मजैः पुत्रैरपि यं दृष्टेऽसमं जाने सर्वतोऽधिकं प्रियं जाने इति यावत् ॥ ८ ॥

रा० टी०-आत्मनेति । आत्मना देहेन अन्यैर्मित्रादिभिः यं दृष्टे सेवे इत्यर्थः । तेन सह शपे एतेन रामस्त्वयाप्यत्यन्तं सेव्य इति बोधितम् ॥ ८ ॥

गो० टी०-आत्मनेति । आत्मना स्वदेहेन आत्मजैः भरतादिभिः अन्यैश्च प्रियवन्धुभिश्च मूल्यभूतैरैतैर्यं रामं दृष्टे सर्वाङ्गरित्यज्यापि राममेव परिगृह्णामीति भावः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०-‘यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति’ इत्युक्तेर्वाग्वि हृदयमपि त्वद्वचनादुद्गणनप्रवणमनुमृश्य विचार्य स्वाभीष्टकथनेन मामस्मादुःखादुद्धर । एतद्रामस्य प्रियतमत्वं समीक्ष्य यत्साधु मन्यसे तद्ब्रूहि त्वमेव शुक्तं विचार्य वद मम तु त्वद्वचनमात्रं कर्तव्यमेवेत्याशयः ॥ ९ ॥

रा० टी०-भद्र इति । हे भद्रे ! एतत् हृदयं ममाभिप्रायमनुमृश्य विचार्य मादुद्धरस्व रामादुद्धरस्वामिप्रायाविष्करणेन मत्संदेहं निवर्तयेत्यर्थः । एतद्रामाभिप्रेताविरुद्धं समीक्ष्य विचार्य यत्साधु मन्यसे तद् ब्रूहि ॥ ९ ॥

गो० टी०-भद्र इति । हे भद्रे ! मे हृदयं एतत् एतादृशमनुमृश्य शपथवचनादुत्तरित्वेन निर्यायं उद्धरस्व उज्जीवय । एतत् वाङ्मनसयोरैकरूप्यं समीक्ष्य सम्यगालोच्य यत्साधु दृष्टं मन्यसे तद्ब्रूहि त्वदभीष्टकरणमेव मज्जीवनं अन्यथा न जीवामीत्यर्थः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-अत्र शङ्का न कार्येत्याह-बलमिति । बलं मत्प्रेमरूपं तथा त्वयि मे प्रेमास्ति येन त्वदुक्तं न कुर्यामित्यसंभावितम् सर्वथा तव प्रीतिं प्रीतिविषयं करिष्यामि यथन्यथेदं तदा मे धर्मो न फलदो भवेदिति भावः ॥ १० ॥

रा० टी०-बलमिति । मुकृतेन शोभनक्रियाविशिष्टकायव्यापारेणैव ॥ १० ॥

गो० टी०-बलमिति । आत्मनि बलं त्वयि विद्यमानं दृष्टिचित्तापहारिसौभाग्यबलम् ॥ १० ॥

११] ति० टी०-तदर्थमनास्तस्मिन्निजाभिमतं मनो यस्याः सा तदभिप्रायं स्वाभिमतार्थसंपादनाभिप्रायमागतं प्राप्तविषयं ज्ञात्वा निर्माध्यस्थ्यान्माध्यस्थ्याभावमवलम्ब्य त्यज्योपेक्ष्ययीभावात्पञ्चमी स्वपुत्रपक्षपातेनेति यावत् । हर्षाद्राजः स्ववशत्वदर्शनजात् । दुर्वचं शत्रुरपि वक्तुमशक्यम् ॥ ११ ॥

रा० टी०-सेति । तदर्थमनाः तेषां देवानामर्थं मनो यस्याः सा तं रामस्त्वया सेव्य इत्याकारकमभिप्रायमागतं निवेदितवन्तं राजानं निर्माध्यस्थ्यात् नितरां माध्यस्थ्यस्य मध्यस्थधर्मस्य अतः प्राप्तिसंस्मिन् तदुर्वचमन्यैवैकुमशक्यं वचो वभाषे । आगतमित्यत्रान्तर्भावितगिज्यर्थः कर्तरि निष्ठा ॥ ११ ॥

गो० टी०-सेति । तदर्थमनाः मन्यरोपदिष्टरामविवासानपूर्वकभरताभिपेक्षरूपार्थमनाः अभिप्रायमागतं स्वाभिमतशपथं प्राप्तं निर्माध्यस्थ्यात् निर्गतमध्यस्थभावात् पक्षपातादित्यर्थः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०-तेन वाक्येन त्रिवाचा रामशपथपूर्वकस्ववचनक्रियावाक्येन । अभ्यागतमन्तकमिव घोरं राज्ञः प्राणहरं तमात्मनोऽभिप्रायं व्याजहार व्याहृतं निश्चितवती ॥ १२ ॥

रा० टी०-तद्वचनप्रभावं वर्णयन्नाह-तेनेति । आत्मना जीस्वभावस्य व्या आच्छादकेन अतिचातुर्यविशिष्टेनेत्यर्थः । तेन वाक्येन अभ्यागतं स्वप्रतापेन सर्वत्र पूर्णमभिप्रायं गृह्णाभिप्रायविशिष्टमन्तकं देवानां बन्धकं तं रावणं जहाराजघानेव, केकयीवचनश्रवणमात्रेण रक्षसां संतापो जात इति तात्पर्यम् । अत एव वभाषे इत्यनेन न पौनरुक्त्यम् । संवरणार्थकव्यवधातुप्रकृतिकर्तृकिबन्तप्रकृतिकतृतीयान्तं व्येति ॥ १२ ॥

गो० टी०-उक्तमर्थं सविशेषमाह-तेनेति । तेन वाक्येन शपथपूर्वकं त्वदभिमतं करिष्यामीत्युक्तदशरथवचनेन ॥ १२ ॥

१ जीवेयमिति गो. रा. पाठः । २ वै देवीति रा. पाठः । ३ वेति गो. पाठः । ४ मामिति रा. पाठः । ५ मां विशङ्कितुमिति गो. रा. पाठः ।

दुःसहमिति गो. पाठः । ७ आगतमिति गो. पाठः ।

यथाक्रमेण शपसे वरं मम ददासि च । तच्छृण्वन्तु त्रयस्त्रिंशदेवाः सेन्द्रपुरोगमाः ॥ १३ ॥
 चन्द्रादित्यौ नभश्चैव ग्रहा रात्र्यहनी दिशः । जगच्च पृथिवी चैयं सगन्धर्वाः सराक्षसाः ॥ १४ ॥
 निशाचराणि भूतानि गृहेषु गृहदेवताः । यानि चान्यानि भूतानि जानीयुर्भाषितं तव ॥ १५ ॥
 सत्यसंधो महातेजा धर्मज्ञः सत्यवाक्शुचिः । वरं मम ददात्येष सर्वे शृण्वन्तु दैवताः ॥ १६ ॥
 इति देवी महेष्वासं परिगृह्णाभिषस्य च । ततः परमुवाचेदं वरदं काममोहितम् ॥ १७ ॥
 स्मर राजन्पुरा वृत्तं तस्मिन्देवसुरे रणे । तत्र त्वां च्यावयच्छत्रुस्तव जीवितमन्तरा ॥ १८ ॥
 तत्र चापि मया देव यत्त्वं समभिरक्षितः । जाग्रत्या यतमानायास्ततो मे प्रददौ वरौ ॥ १९ ॥
 तौ दत्तौ च वरौ देव निक्षेपौ मृगयाम्यहम् । तवैव पृथिवीपाल सकाशे रघुर्नन्दन ॥ २० ॥

१३] ति० टी०—राजप्रतिज्ञाया दुष्कारार्थविषयत्वेन वैपरी-
 त्यमाशङ्क्य तां प्रतिज्ञामशेषसाक्षीकरणेन स्थिरयति—यथाक्रमे-
 णेति । अतिप्रियपुत्रसुकृतादिक्रमेण शपसि शपयं करोषि तत्पू-
 र्वकं वरं च मम ददासि दातुं निश्चितवानसि तत्तव वाक्यम् ॥ १३ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—यथेत्यादिभिः । यथा येन
 क्रमेण शपसे शपयं करोषि वरं ददासि च तेन क्रमेण तत्तव
 भाषितं देवाः देवताविशेषाः चन्द्रादयश्च निशाचरादयश्च शृण्वन्तु
 तव भाषितं जानीयुश्च । श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ १३—१५ ॥

गो० टी०—दशरथवाक्यं दृढीकर्तुं नरस्य धर्माधर्मसाक्षि-
 भूता देवताः श्रावयति—यथाक्रमेणेति । क्रमेण प्रियपुत्रसुकृ-
 तक्रमेण यथा शपसि वरं ददासि च तथा तच्छृण्वन्त्विति
 संबन्धः ॥ १३ ॥

१४—१५] ति० टी०—जगत्परोक्षस्वर्गादिभुवनदेवता ।
 पृथिवी प्रत्यक्षभुवनदेवता ॥ १४ ॥ १५ ॥

गो० टी०—चन्द्रादित्याविति । ग्रहाः नवग्रहाः जगत्
 लोकः 'लोको विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः । लोकश्चात्र स्वर्गं
 एव ॥ १४—१५ ॥

१६] ति० टी०—सर्वे दैवता देवाः 'दैवतानि वा पुंसि'
 इति कोशः ॥ १६ ॥

रा० टी०—देवान् साक्षित्वेन संस्थाप्य तदधिपतीन् सं-
 स्थापयन्ती आह—सत्येति । सत्यवाक् सत्यवक्ता अत एव
 सत्यसंधः सत्यप्रतिज्ञः राजा मम वरं ददाति अतः सर्वे
 दैवताः देवतानामिमे नियन्तारो दैवताः ब्रह्मादयः शृण्वन्तु अत
 एव न पौनरुक्त्यम् ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—परिगृह्य परिवर्तनाश्रित्य अभिषस्य
 सत्यसंध इत्यादिना स्वकार्यस्थैर्या स्तुत्वा च ॥ १७ ॥

रा० टी०—इतीति । महेष्वासं महाचापविशिष्टं राजान-
 मिति अनेन प्रकारेण परिगृह्य वशीकृत्य प्रशस्य च ततः परि-
 ग्रहणादिहेतोः काममत्यन्तमोहितं कृतानेकविधतर्कं वरदं
 राजानं परमन्यदिदमुवाच ॥ १७ ॥

गो० टी०—इतीति । परिगृह्य धर्मपाशेन संयम्य अभि-
 शस्य सर्वा देवताः साक्षित्वेन शृण्वन्त्वित्युद्गुह्य ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—तद्वाक्यमाह—स्मरेत्यादि । तत्र रात्रि-
 युद्धे शत्रुः शम्बरस्तव जीवितमन्तरा प्राणं विना त्वां च्याव-
 त्प्रच्युतवीर्यमकरोत् अहंभाव आर्षः ॥ १८ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—स्मरेति । तत्र रात्रौ तस्मि-
 न्प्रसिद्धे देवाद्युरे रणे शत्रुः शम्बरः तव जीवितमन्तरा
 विना त्वां च्यावयत् वीर्यहीनमकरोत् आगमशास्त्रस्यानि-
 त्यत्वादङ्घ्रिविरहः ॥ १८ ॥

गो० टी०—स्मरेति । पूर्ववृत्तमेवाह—तत्रेति । तत्र
 रात्रियुद्धे अन्तरा मध्ये तव जीवितमच्यावयदचालयत्
 शस्त्रप्रहारादिना मूर्च्छां प्रापितवानित्यर्थः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—जाग्रत्या मया यद्यतस्त्वं समभिरक्षि-
 तस्ततः स्वजीवनाय यतमानाया मम भवान्वरौ प्रददौ ॥ १९ ॥

रा० टी०—तत्रेति । तत्र तस्यामवस्थायां जाग्रत्या मया यत्
 यस्माद्धेतोस्त्वं समभिरक्षितस्तस्माद्धेतोः यतमानाया मे वरौ
 प्रददौ भवानिति शेषः संबन्धसामान्यविवक्षया पृथी ॥ १९ ॥

गो० टी०—तत्रेति । यतमानायाः सारध्ये यत् कुर्वा-
 नायाः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—तौ वरौ तवैव सकाशे निक्षेपभूतौ
 त्वय्येव स्थापिताविदानीं त्वया दत्तौ स्वीकर्तुं । मृगया-
 म्यन्वेषयामि ॥ २० ॥

रा० टी०—ताविति । तव सकाशे त्वत्समीपे निक्षेपौ
 न्यासभूतत्वेन स्थापितौ तौ दत्तौ वरौ मृगयामि अन्वेषयामि
 वाञ्छामात्यर्थः ॥ २० ॥

गो० टी०—तौ त्विति । हे पृथिवीपाल ! तव सकाशे एव
 निक्षेपौ निक्षेपत्वेन स्थापितौ तौ तु वरौ तावेव वरौ मृगयामि
 अन्वेषयामि इच्छामीत्यर्थः ॥ २० ॥

१ शपसीति गो. पाठः । २ साक्षीति गो. पाठः । ३ चैव सगन्धर्वा सराक्षसेति गो. पाठः । ४ सुसमाहित इति गो. पाठः । ५ तन्मे.....
 देवता इति गो. पाठः । ६ दैवाद्युरे इति गो. पाठः । ७ चाच्यावयदिति गो. पाठः । ८ प्रददा इति गो. पाठः । ९ त्विति गो. पाठः । १० सत्यसं-
 गरोति गो. पाठः ।

तत्प्रतिश्रुत्य धर्मेण न चेद्वास्यसि मे वरम् । अद्यैव हि प्रहास्यमि जीवितं त्वद्विमानिता ॥ २१ ॥
 वाङ्मात्रेण तदा राजा कैकेय्या स्ववशं कृतः । प्रचस्कन्द विनाशाय पाशं मृग इवात्मनः ॥ २२ ॥
 ततः परमुवाचेदं वरदं काममोहितम् । वरौ देयौ त्वया देव तदा दत्तौ महीपते ॥ २३ ॥
 तौ तावदहमद्यैव वक्ष्यामि शृणु मे वचः । अभिषेकसमारम्भो राघवस्योपकल्पितः ॥ २४ ॥
 अनेनैवाभिषेकेण भरतो मेऽभिषिच्यताम् । यो द्वितीयो वरो देव दत्तः प्रीतेन मे त्वया ॥ २५ ॥
 तदा देवासुरे युद्धे तस्य कालोऽयमागतः । नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ॥ २६ ॥
 चीराजिनधरो धीरो रामो भवतु तापसः । भरतो भजतामद्य यौवराज्यमकण्टकम् ॥ २७ ॥
 एष मे परमः कामो दत्तमेवं वरं वृणे । अद्य चैव हि पश्येयं प्रयान्तं राघवं वने ॥ २८ ॥

२१] ति० टी०—धर्मेण प्रतिश्रुत्य धर्मशपथपूर्वकं दानप्रतिज्ञां कृत्वा ॥ २१ ॥

रा० टी०—तदिति । प्रतिश्रुत्य दास्यामीति प्रतिज्ञाय प्रत्यागमि त्यक्ष्यामि त्वद्विमानिता त्वत्कर्तृकावमानं प्राप्ता ॥ २१ ॥

गो० टी०—तदिति । वरमिति जालैकवचनम् ॥ २१ ॥

२२-२३] ति० टी०—कैकेय्या स्वसौन्दर्यनिमित्तकाम-मोहेन स्ववशे कृतो राजा वाङ्मात्रेण पूर्वकालिकवरदानप्रति वचनमात्रेण स्वविनाशाय मृग इव तत्प्रतिवचनदानरूपं पाशं प्रचस्कन्द प्रगतवान् । प्रकृत्यादित्वात्प्रातिपदिकार्थेऽपि तृतीया वाङ्मात्रेणेति ॥ २२ ॥ २३ ॥

रा० टी०—वाङ्मात्रेणेति । तदा स्वोक्तिकाले वाङ्मात्रेण विना सूर्येण मृगो नित्यं मृगविशिष्टश्चन्द्र इव कैकेय्या स्ववशीकृतो राजा शाय देवानां मङ्गलाय आत्मानं स्वस्य पाशं पश्य प्रजापालनस्य अशं व्याप्तिं प्रचस्कन्द जग्राह, स्नेहस्यापि त्यागेन प्रजापालनं कर्तव्यमिति बुद्धिं चकारेत्यर्थः । सूर्यचन्द्र-वशीकरणत्वं तु चन्द्रप्रकाशनिवर्तकत्वेन, किं च विना चन्द्रेण मृग इव वशीकृत इत्यर्थः प्रसिद्धं च मृगवशीकरणत्वं चन्द्रे एतेन कैकेय्यमिप्रायो राज्ञा ज्ञात इति ध्वनितम् तथा च मात्रिकाकोशः 'विः पक्षी गरुडः सूर्यो जलधिः सोम उच्यते' इति ॥ २२ ॥

गो० टी०—वाङ्मात्रेणेति । वाङ्मात्रेण पूर्वदत्तवरस्मारकवचनमात्रेण कैकेय्या स्ववशे कृतः राजा वाङ्मात्रेण मृगशब्दादुत्कारिणा लुब्धककथितेन आत्मनो विनाशाय पाशं मृग इव वागुरां मृग इव धर्मपाशं प्रचस्कन्द गतवान् स्कन्दिर् गतिशोषणयोरिति धातुः । वरप्रदानमङ्गी-चकारेत्यर्थः । यद्वा वागुरां प्राप्तो मृग इव प्रचस्कन्द शोषणं प्राप्त इत्यर्थः ॥ २२ ॥

रा० टी०—वरयोर्दुर्दैयत्वेन पुनः प्रार्थयन्ती आह—तत इति । काममत्यन्तं मोहितं तर्कितवन्तं राजानमुवाच । तद्वचनमेवाह—तदा देवाद्युद्धे त्वया दत्तौ वरौ देयौ ॥ २३ ॥

गो० टी०—तत इत्यादि ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—वक्ष्यामि मम दातव्यौ वराविमाविति विभज्य वक्ष्यामि । तद्वच आह—अभिषेकेति ॥ २४ ॥

रा० टी०—नष्ट कौ वरौ याचते इत्यत आह—ताविति । मे वचः शृणु राघवस्य रामस्याभिषेकसमारम्भः त्वया कल्पितः अनेन अभिषेकेणाभिषेकसामग्र्या भरतोऽभिषिच्यतां रामाभिषेको निवर्त्यतामिति तात्पर्यम् इत्येको वरो बोध्यः । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ २४ ॥

गो० टी०—ताविति । तौ वरौ वक्ष्यामि तौ वरौ विभज्य प्रदातुं प्रकारं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २४ ॥

गो० टी०—अभिषेकसमारम्भ इति । अभिषेकसमारम्भः अभिषेकसामग्री य इति शेषः । अभिषेकेण अभिषेकसामग्र्या ॥ २५ ॥ २६ ॥

२५-२७] ति० टी०—यः कल्पितोऽनेनेति योजना २५-२७

रा० टी०—य इति । तस्य द्वितीयस्यापि काल आगतः ॥ २५ ॥

रा० टी०—द्वितीयं वरमेवाह—तचेति । रामस्तापसो भवतु अर्धद्वयमेकान्वयी ॥ २६ ॥

गो० टी०—नवेति । चीरं वल्कलम् ॥ २७ ॥

रा० टी०—उपसंहरन्ती आह—भरत इति । अकण्टकं विघ्नरहितं कामः इच्छा ॥ २७ ॥

गो० टी०—विलम्बव्यावृत्त्यर्थमाह—भरत इत्यादिना । दत्तमेव नतु नूतनं किंचिदर्थये ॥ २८ ॥ २९ ॥

२८] ति० टी०—दत्तमेव वृणे न त्वपूर्वम् न ह्युत्तमर्णे-नाधमर्णात्स्वार्थग्रहणे तस्य पीडा भवतीति न कश्चिदापः । अयं चैवेत्यनेन कालविलम्बो निराकृतः ॥ २८ ॥

रा० टी०—अद्येति । प्रयान्तं गच्छन्तं राघवं रामम् । अर्थं पृथक् ॥ २८ ॥

१ स्ववशे इति गो. स्ववशीकृत इति रा. पाठः । २ यौ मे इति गो. पाठः । ३ अभिषेच्यतामिति गो. पाठः । ४ देवासुरे इति गो. पाठः । ५ यममिति रा. पाठः । ६ वनमिति गो. पाठः ।

स राजराजो भव सत्यसंगरः कुलं च शीलं च हि जन्म रक्ष च ।
परत्र वासे हि वदन्त्यनुत्तमं तपोधनाः सत्यवचो हितं नृणाम् ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्ड एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ।

दशरथस्तु रामगुणान्प्रशस्य तस्य वननिर्वासने दोषाभावं दर्शयित्वा ईदृश्वरयाचननिर्वन्धात्कैकेयीं शिथिलयितुं प्रायतत सा तु शैव्यादीन्द्रुष्टान्तीकृत्य तादृग्भवान्वरदानेनैव पौरुषभागिति स्वनिर्वन्धं द्विवन्धं । स तु परुषोक्तिभिस्तां विगह्य निर्वन्धं त्याजयितुं पादपतनेनाऽपि प्रायतत ।

ततः श्रुत्वा महाराजः कैकेय्या दारुणं वचः । चिन्तामभिसमापेदे मुहूर्तं प्रतताप च ॥ १ ॥
किं नु मेऽयं दिवास्वप्नश्चित्तमोहोऽपि वा मम । अनुभूतोपसर्गो वा मनसो वाप्युपद्रवः ॥ २ ॥

२९] ति० टी०—सत्यसंगरः सत्यवचाः संपूर्वाद्विरतेः कथनार्थात्कर्मण्यप् । तेनैव हेतुना कुलादिकं रक्ष जन्मात्र भावि । तदेवाह—परत्रेति ॥ २९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्ड एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

रा० टी०—राजानं प्रोत्साहयन्ती आह—स इति । सः रघुकुलोद्भवः सत्यसंगरः सत्यवाक् भव तेन कुलादित्रयं रक्ष । तत्र हेतुः परत्र सर्वोत्कृष्टे वासे अनुत्तमं परमोत्तमं निमित्तं सत्यवचो वदन्ति अत एव नृणां हितम् ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-मणायोऽयोध्याकाण्ड एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

गो० टी०—सत्यस्यावश्यकर्तव्यत्वमाह—स इति । राजराजः स त्वं सत्यसंगरः सत्यप्रतिज्ञः भव तेन सत्यसंगरत्वेन कुलादित्रयं रक्ष । सत्यस्य रक्षकत्वमुपपादयति—परत्रेति । नृणां हितं सत्यवचः परत्रवासे स्वर्गलोकादिवासे अनुत्तमं अत्यन्तोत्तमसाधनं वदन्ति ॥ ३० ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने श्रीमदयोऽयोध्याकाण्डव्याख्यान एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

१] ति० टी०—दारुणं वज्रपाततुल्यम् । श्रुतार्थस्य वास्तवत्वासंभवनया भ्रम इत्येव निश्चित्य किंदोषजोऽयं भ्रम इति चिन्तां प्रपेदे । युक्त्या भ्रमत्वज्ञानेऽपि तदधिष्ठानापरोक्षं यावदहिभ्रमादेस्तत्कार्यभयादिकारिताया दृष्टत्वात्प्रतताप च ॥ १ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः कैकय्युकृत्यनन्तरं दारुणं रामवियोगप्रारब्धमङ्गलकार्याभावोभयबोधकत्वेन श्रवणानर्हं कैकेय्या वचः श्रुत्वा चिन्तामभिसमापेदे प्राप अत एव प्रतताप । ननु संतापबोधकवचनश्राविकात्वेन कैकेय्याः पातिव्रत्यभङ्ग इति तु न भ्रमितव्यं रावणादिवधद्वारा एतद्यशःप्रख्या-नहेतुभूतत्वेनास्य निम्बायौषधतुल्यत्वेनादोषात् ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ सत्यपाशबद्धस्य राज्ञः शोकं वर्णयति—तत इति । प्रतताप मुमुहूर्तं यावत् ॥ १ ॥

२] ति० टी०—अथ भ्रमत्वनिश्चयाय त्यक्तापो भ्रमे तुंश्चिन्तयति । स्वप्रार्थस्य स्वक्रियाकरणासामर्थ्याद्भ्रमविषयत्व स्वप्रदृष्टोऽयमर्थो मिथ्यैव न कदापि भवतीति भावः । स्वाऽपि कदाचित्संवादीत्यतो दिवेति, दिवास्वप्नो न कदापि संदीति भावः । अपि वा अथवा । मम जाग्रत्यपि दुरदृष्टजचित्तमोहो वैचित्यापरपर्यायो वस्तुतत्त्वज्ञानासामर्थ्यमनु पश्चाज्जातः उभास्थितिपर्यन्तमसत्त्वादूतोपसर्गो वा ग्रहवेशजचित्तवैकल्यं वा । यत्त्वदूतोपसर्गोऽनुभूतनाशः स्रष्टिरित्यर्थ इति तद् स्रष्टुमौ ज्ञानाभावात् । मनस उपद्रवो वा आधिब्यधिजनितो-पद्रवो वा ॥ २ ॥

रा० टी०—चिन्तास्वरूपमाह—किमिति । कैकेय्या अपि रामविषयकातिप्रीतिमतीत्वादियुक्तिर्न संभवतीति स्वप्नोऽयमित्युक्तं तस्यापि जाग्रत्यसंभवेन चित्तमोह इत्युक्तम् । चित्तमोहो नामोष्मादिजनितचित्तभ्रमः मोहकारणीभूतस्योष्मादेरभावादुक्तम् अनुभूतोपसर्ग इति । अनुभूतानां जन्मान्तरे साक्षात्कृतानाद्युपसर्गः प्रारब्धवशात्स्मरणमिति तदर्थः रामनित्यपरिकरत्वेन प्रारब्धादेरभावादुक्तं मनस उपद्रव इति, स्वभावसिद्धमनसोऽनुधावनमित्यर्थः ॥ २ ॥

गो० टी०—चिन्तां विवृणोति—किं न्विति । किंन्विति सामान्याकारेण चिन्ता स्वदुःखावहस्य रामाभिषेकविघ्नः सत्त्वभावया कैकेय्या कथनासंभवादिदं पारमार्थिकं न भव स्वप्नो यदि वा अथवेदानीं निद्राया असंभवाच्चित्तमोहः भ्रमः वा इदानीं भ्रमकारणाभावादनुभूतोपसर्गो वा जन्मान्तरादनुभूतानामर्थानाद्युपसर्गः भावना वा स्मरणमिति यावत् जन्मान्तरेऽप्येवंविधावस्थाया असंभावितत्वादाह—मनस उपद्रवो वा रोगजविकारो वा उन्माद इति यावत् । प्रतताप चेत्येतदवदति—इतीति ॥ २ ॥

इति संचिन्त्य तद्राजा नाध्यगच्छत्तदा सुखम् । प्रतिलभ्य ततः संज्ञां कैकेयीवाक्यतापितः ॥ ३ ॥
 व्यथितो विह्वलश्चैव व्याघ्रीं दृष्ट्वा यथा मृगः । असंभृतायामासीनो जगत्यां दीर्घमुच्छ्वसन् ॥ ४ ॥
 मण्डले पन्नगो रुद्धो मन्त्रैरिव महाविषः । अहो धिगिति सामर्षो वाचमुक्त्वा नराधिपः ॥ ५ ॥
 मोहमापेदिवान्भूयः शोकोपहतचेतनः । चिरेण तु नृपः संज्ञां प्रतिलभ्य सुदुःखितः ॥ ६ ॥
 कैकेयीमब्रवीत्कुद्धो निर्दहन्निव तेजसा । नृशंसे दुष्टचारित्रे कुलस्यास्य विनाशिनि ॥ ७ ॥
 किं कृतं तव रामेण पापे पापं मयापि वा । सदा ते जननीतुल्यां वृत्तिं वहति राघवः ॥ ८ ॥
 तस्यैवं त्वमनर्थाय किंनिमित्तमिहोद्यता । त्वं मयात्मविनाशाय भवनं स्वं निवेशिता ॥ ९ ॥
 अधिज्ञानान्नृपसुता व्याला तीक्ष्णविषा यथा । जीवलोको यदा सर्वो रामस्याह गुणस्तवम् ॥ १० ॥
 अपराधं कमुद्दिश्य त्यक्ष्यामीष्टमहं सुतम् । कौसल्यां च सुमित्रां च त्यजेयमपि वा श्रियम् ॥ ११ ॥

३] ति० टी०—राजा इति संचिन्त्य तद्भ्रमकारणं नाध्य-
 गच्छत् । अतस्तदाऽसुखं मूर्च्छाकरं महदुःखं चाध्यगच्छत् । ततः
 स्मृतिं लब्ध्वा कैकेयीवाक्यस्मरणतापितः ॥ ३ ॥

रा० टी०—इतीति । ततः चिन्तनात् संज्ञां तादृशानां
 सामानवस्थितत्वाभावेन तात्त्विक्येषा केकयुक्तिरिति विचा-
 रेण वियोगनिश्चयं प्रतिलभ्य कैकेयीवाक्यतापितः प्राप्तमनोव्यथः
 अत एव व्यथितः दुःखहेतुकचालितहस्तादिः राजा उच्छ्वसन्
 सन् सुखं नाध्यगच्छत् प्राप्नोत् । द्वयोरेकत्रान्वयः ॥ ३ ॥ ४ ॥

गो० टी०—प्रतिलभ्येत्यादि । श्लोकत्रयमेकान्वयम् । व्य-
 थितः दुःखितः विह्वलः विह्वलः 'विह्वलो विह्वलः' इत्यमरः ।
 मण्डले अहितुण्डिकयन्त्रमण्डले ॥ ३—६ ॥

४] ति० टी०—अतएव व्यथितत्वादियुगविशिष्टः विह्वलो
 दीनेः ॥ ४ ॥

५—६] ति० टी०—मण्डले यन्त्रमण्डले मन्त्रकृते अहो
 धिगिति वाचमुक्त्वा भूयः पुनर्मोहमापेदिवान् ॥ ५ ॥ ६ ॥

रा० टी०—मण्डल इति । मण्डले अभिमान्त्रितदेशविशेषे
 पन्नगः सर्पः भूयोऽधिको यः शोकः तेन उपहता चेतना बुद्धि-
 र्यस्य सः मोहं कर्तव्यविवेकराहित्यं आपेदिवान् प्राप । सार्ध-
 श्लोक एकान्वयी ॥ ५ ॥

रा० टी०—चिरेणेति । संज्ञां कैकेयीबोधनशुक्तिम् । कुदः
 संभावितरामवियोगहेतुककोपविशिष्टः तेजसा शरीरप्रभावि-
 शेषेण । अर्धद्वयमेकान्वयि एवमुत्तरत्रापि ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—तेजसा दुःखजेन निर्दहन्निव ज्वलन्निव अ-
 नेन मृगदुःखशमनस्य व्याघ्रीदण्डनेन कैकेयीदण्डने स्वदुःखश-
 मनस्याशक्यता ध्वन्यते । नृशंसे क्रूरे दुष्टचारित्रे दुष्टव्यापारे ॥ ७ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—नृशंसे इति । नृशंसे क्रूरा-
 त्वेन प्रतीयमाने पापे पापविशिष्टस्त्रीकर्मसदृशकर्मकारिणि आ-
 वारकिन्तः अत एव अस्य मम कुलस्य विनाशिनि विना-

शनशीले कुलविनाशनमभिपेकोत्साहविनाशनद्वारा बोध्यम् । किं
 कृतमकार्यमिति शेषः ॥ ७ ॥

गो० टी०—नृशंसे इति । किं पापं कृतमित्यन्वयः । पापम्
 अपराधः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—पापमनिष्टम् । पापे पापमते ते त्वयि दृष्टिं
 शुश्रूषाम् वहति करोति ॥ ८ ॥

रा० टी०—यदेति । यदा यस्मिन्काले जननीतुल्यां
 मातृसेवासदृशीं ते दृष्टिं सेवां राघवो रामो वहति करोति
 तस्मिन्नेव काले तस्य रामस्य अनर्थाय त्वमुद्यता कृतप्रयत्ना
 इह अस्मिन्विषये किं निमित्तम् ॥ ८ ॥

गो० टी०—यदेति । दृष्टिं शुश्रूषां तस्यैव तदैवेत्यपि बोध्यं
 तस्यैव ननु तत्पुत्रादेः तदैव ननु कालान्तरे शुश्रूषाभावदशा-
 याम् ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—तस्यानर्थचिन्तानर्हस्य । एवमनर्थाय
 किं निमित्तं केन निमित्तेन । अयं स्वकृत एवानर्थ इत्याह—
 त्वमिति ॥ ९ ॥

रा० टी०—त्वमिति । आत्मविनाशाय स्वविध्वंसाय स
 चाभिपेकप्रतिज्ञाविध्वंसद्वारा बोध्यः । व्याली सर्पस्त्री ॥ ९ ॥

गो० टी०—त्वमिति । नृपसुतेत्यत्रेति करणं द्रष्टव्यम् ९—१३
 १०] ति० टी०—अविज्ञानादिदृष्टसाधनत्वभ्रान्त्या यदा
 यतः ॥ १० ॥

रा० टी०—रामाभिपेको दुर्निवार इति बोध्यत्राह—जीवे-
 ति । इष्टं इच्छाविषयीभूतं सर्वपूज्यं वा ॥ १० ॥

११] ति० टी०—उद्दिश्य व्याजार्कृत्य त्यक्ष्यामि श्रियं
 राज्यम् ॥ ११ ॥

रा० टी०—कौसल्यामिति । जीवितं जीवनं पितृवत्सलं
 पितृभक्तम् एतेन रामादुरागस्य परा काष्ठा सञ्चिता ॥ ११ ॥

१ अन्यगच्छदिति गो. पाठः । २ चिरादिति गो. पाठः । ३ ताडित इति गो. पाठः । ४ प्रदहन्ति गो. पाठः । ५ चक्षुषेति गो. पाठः ।
 ६ यदेति गो. रा. पाठः । ७ एवेति गो. पाठः । ८ विनाशार्थं.....प्रवेशितेति गो. पाठः । ९ व्यालीति गो. पाठः । १० यथेति गो. पाठः ।
 ११ वेति गो. पाठः ।

जीवितं चात्मना रामं नत्वेव पितृवत्सलम् । परा भवति मे प्रीतिर्दृष्ट्वा तनयमग्रजम् ॥ १२ ॥
 अपश्यतस्तु मे रामं नष्टं भवति चेतनम् । तिष्ठेद्योको विना सूर्यं सस्यं वा सलिलं विना ॥ १३ ॥
 न तु रामं विना देहे तिष्ठेत्तु मम जीवितम् । तदलं त्यज्यतामेष निश्चयः पापनिश्चये ॥ १४ ॥
 अपि ते चरणौ मूर्ध्ना स्पृशाम्येष प्रसीद मे । किमर्थं चिन्तितं पापे त्वया परमदारुणम् ॥ १५ ॥
 अथ जिज्ञाससे मां त्वं भरतस्य प्रियाप्रिये । आस्तु यत्तत्त्वया पूर्वं व्याहृतं राघवं प्रति ॥ १६ ॥
 स मे ज्येष्ठसुतः श्रीमान्धर्मज्येष्ठ इतीव मे । तत्त्वया प्रियवादिन्या सेवार्थं कथितं भवेत् ॥ १७ ॥
 तच्छ्रुत्वा शोकसंतप्ता संतापयसि मां भृशम् । आविष्टासि गृहे शुन्ये सा त्वं परवशंगता ॥ १८ ॥

१२] ति० टी०—आत्मना स्वव्यापारेण जीवितं तत्साधनं रामं नत्वेव त्यजेयम् । परा उत्कृष्टा ॥ १२ ॥

रा० टी०—परेति । परा अत्युत्कृष्टा अग्रजं रामं राममपश्यतो मे तु चेतनं चैतन्यं नष्टं भवति ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—चेतनं चैतन्यम् ॥ १३ ॥

रा० टी०—तिष्ठेदिति । लोको ध्रुवनं सस्यमारोपित-शाल्यादि ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—यतो मद्दिनाशे वैधव्यप्राप्तिस्तत्तस्मादेव निश्चयो रामविवासनरूपस्त्यज्यताम् ॥ १४ ॥

रा० टी०—तदिति । तत्तस्मात् मम जीवनहेतोः एषः रामाभिषेकनिवारणविषयको निश्चयो बुद्धिः एषः प्रणयसूचक-बद्धयुगलकरः ॥ १४ ॥

गो० टी०—तदलमिति । एष निश्चयः रामविवासनरूप-निश्चयः । अपि ते चरणाविति । अपि प्रभार्थकः ॥ १४ ॥ १५ ॥

१५] ति० टी०—अपि ते चरणाविति धर्मशास्त्रतोऽत्युच्चितमपि कामशास्त्रमर्यादया त्वत्प्रीत्यर्थमिति शेषः ॥ १५ ॥

रा० टी०—किमिति । परमदारुणमतिकूरम् । अर्थं पृथक् १६

१६] ति० टी०—अथेत्यादि । अथ भरतस्य प्रियाप्रियविषये मां त्वं जिज्ञाससे भरतो राज्ञः प्रियो न वेति तदास्तु । राघवं भरतं प्रति यत्त्वया व्याहृतं तत्सर्वं भरतस्य, रामविवासनं त्वयोग्यमेवेति शेषः । त्वयापि पूर्वं तस्य बहुशो गुणानां कथनादित्याशयः ॥ १६ ॥

रा० टी०—पश्चान्तरं प्रकल्याह—अथेति । भरतस्य प्रियाप्रिये भरतकर्मकमन्निष्ठे प्रीत्यप्रीती भरतः राज्ञः प्रियः अप्रियो वेत्यर्थः जिज्ञाससे ज्ञातुमिच्छसि चेत्तर्हि राघवं भरतं प्रति यत् पूर्वं त्वया व्याहृतं भरतोऽभिपिच्यतामित्यनेनोक्तं तदस्तु भरत एवाभिपिच्यतामित्यर्थः एतेन रामविवासनमनुचितमनर्थकं चेति बोधितम् ॥ १६ ॥

गो० टी०—अथेत्यादि । श्लोकत्रयमेकान्वयम् । अथेति प्रभे त्वं भरतस्य प्रियाप्रिये विषये मां जिज्ञाससे ज्ञातुमिच्छसि तदिदानीमपि भरतोऽभिपिच्यतामिति यत्तदस्तु तद्वक्तुञ्चितं त्वया पूर्वं राघवं प्रति स मे ज्येष्ठः सुत इत्यादि यद्व्याहृतं तत्

प्रियवादिन्या त्वया सेवार्थं मम मनोरञ्जनार्थं रामकृतशुश्रूषार्थं वा कथितं भवेत्, रामविवासनोक्तिस्तेन विरुद्धेत्यर्थः । परीक्षार्थमपि भरतोऽभिपिच्यतामित्येव वक्तुञ्चितं न तु रामो विवास्यतामित्येतत् पूर्वोपरविरोधादिति भावः । रामविवासनोक्तिश्च भरते प्रीतिपरीक्षार्थमेवास्तिवत्यत आह—तदिति । तत् रामाभिषेचनं श्रुत्वा शोकसंतप्ता सती मां भृशमतिनिर्वन्धेन संतापयसि किञ्च परवशं परबोधनवशं गता सती शून्यं गृहं शोधागारमाविष्टासि प्रविष्टासि इदं सर्वं परीक्षार्थत्वेन संगच्छत इति भावः । ‘शून्यैर्ग्रहे’ इति पाठे शून्यैर्ग्रहेराविष्टा पिशाचादिभिरा-विष्टेत्यर्थः ॥ १६—१८ ॥

१७] ति० टी०—इतीवेत्येतत्प्रकारं यत्त्वया कथितं पूर्वं तन्मञ्जिन्तावर्जनेन सेवार्थमेव मया स्वसेवाकरणार्थमेव भवेदिति वितर्कः संप्रत्यन्यथोक्तेरिति भावः ॥ १७ ॥

रा० टी०—ननु अभिषेकोचितज्येष्ठपुत्ररामस्येह सत्त्वे कथमभिषेकाद्युचितकनिष्ठभरतस्याभिषेकः स्यादित्यत आह—स इति । मे ज्येष्ठसुतो रामः यस्माद्धर्मज्येष्ठः सर्वधर्मवच्छ्रेष्ठः तत्तस्माद्धेतोः प्रियवादिन्या त्वया सेवार्थं स्वसेवाकरणार्थमेव कथितं कथितो भवेत् तवायत् एव तिष्ठेदित्यर्थः एतेन रामस्याभिषेकत्वेऽपि तस्य त्वदायत्ततया तवेप्सितसिद्धिर्भविष्यत्येवेति ध्वनितम् । कथितमिति सामान्ये ननुसकम् ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—यत्तत्तद्रामाभिषेचनं श्रुत्वा इदानीं शोकसंतप्तासि मां च वरनिर्वन्धेन ततो निवारयन्ती भृशं तापयसि, अतो मया स्वसेवाकरणाय मद्बन्धनार्थं एव ते रामसाधुत्ववाद इत्याशयः । अथवा एवंविधचिन्तापि महाकुलजायां त्वयि असंभावितैव, किं तर्हिदं तत्राह—शून्ये गृहे भूतादिभिराविष्टासि तत्तुल्येन वाक्येन त्विदावैशितदुष्टमतिरसि अतः परवशंगता एवं वदसीत्यर्थः ॥ १८ ॥

रा० टी०—तदिति । तत् रामाभिषेकप्रयत्नं श्रुत्वा भृशमत्यन्तं शोकसंतप्ता त्वं मां संतापयसि तत्र हेतुमाह—परेषां प्रार्थनाकर्तृदेवादीनां वशं गता प्राप्ता त्वं शून्ये गृहे आविष्टा प्रविष्टासि ॥ १८ ॥

बहूनां स्त्रीसहस्राणां बहूनां चोपजीविनाम् । परिवादोऽपवादौ वा राघवे नोपपद्यते ॥ २७ ॥
 सान्त्वयन्सर्वभूतानि रामः शुद्धेन चेतसा । गृह्णाति मनुजव्याघ्रः प्रियैर्वियषयवासिनः ॥ २८ ॥
 सत्त्वेन लोकाञ्जयति द्विजान्दानेन राघवः । गुरुञ्छुश्रूषया वीरो धनुषा युधि शात्रवान् ॥ २९ ॥
 सत्यं दानं तपस्त्यागो मित्रता शौचमार्जवम् । विद्या च गुरुश्रूपा ध्रुवाण्येतानि राघवे ॥ ३० ॥
 तस्मिन्नार्जवसंपन्ने देवि देवोपमे कथम् । पापमाशंससे रामे महर्षिसमतेजसि ॥ ३१ ॥
 न स्मराम्यप्रियं वाक्यं लोकस्य प्रियवादिनः । स कथं त्वत्कृते राम वक्ष्यामि प्रियमप्रियम् ॥ ३२ ॥
 क्षमा यस्मिंस्तपस्त्यागः सत्यं धर्मः कृतज्ञता । अप्यहिंसा च भूतानां तमृते का गतिर्मम ॥ ३३ ॥

२७] ति० टी०—बहूनां स्त्रीसहस्राणां मध्ये एकयापि कृतः परिवादोऽकार्यकरणनिमित्तं समूलमयशः उपजीविनां मध्ये एकेनापि कथितोऽपवादः असूयाकल्पितं निर्मूलमयशो राघवे नोपपद्यते न विद्यते ॥ २७ ॥

रा० टी०—रामविवासने कारणाभावं विशदयन्नाह—बहूनामित्यादिचतुर्भिः । अयं भावः प्रायः श्रियः उपजीविनश्च परिवादापवादौ कुर्वन्ति तत्कर्तृका तौ राघवं रामे नोपपद्येते न प्राप्तुतः कापि न श्रुताविति यावत् । उपजीविनो नाम तत्पोष्यत्वसमानाधिकरणतत्समीपवासकर्तारः । समूलकाऽकीर्तिः परिवादः निर्मूलकाऽकीर्तिरपवादः ॥ २७ ॥

गो० टी०—परिवादादिकमपि रामविवासकारणं नास्तीत्याह—बहूनामिति । स्त्रीसहस्राणाञ्चोपजीविनां च संबन्धी परिवादो नोपपद्यते । बहूनामिति विशेषणं तन्मध्ये एकया एकेन वा स्त्रीपुरुषविशेषेण परिवादस्तत्संबन्धी परिभवविषयवादः अपवादः निन्दा वा राघवे नोपपद्यते न दृश्यते ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—कृतस्तत्राह—सान्त्वयन्निति । प्रियैरिष्टसंपादनैर्गृह्णाति वशीकरोति ॥ २८ ॥

रा० टी०—सान्त्वयन्निति । शुद्धेन कपटराहितेन विषयवासिनो देशवासकर्तृन् ॥ २८ ॥

गो० टी०—अविवासननिमित्तभूतान् भूयोगुणान् दर्शयति—सान्त्वयन्नित्यादि । अनेन बाह्यमनःकार्यैर्जनरञ्जकत्वशक्तं प्रियैः अभीष्टप्रदानैः गृह्णाति संगृह्णाति ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—जयति जयोऽत्र स्वाधीनत्वकरणम् २९ ॥

रा० टी०—सत्येनेति । सत्येन मृपासंसर्गश्चन्यवचनेन लोकाभिज्ञोपजनान् जयति न्यूनीकरोति एतादृशः सत्यवक्ता कोऽपि नास्तीत्यर्थः । दानेन द्विजान् जयति वयं न गृह्णीम इति द्विजकर्तृकोक्तिमन्तरा दानप्रवाहं न निवर्तयतीत्यर्थः । शुश्रूषया सेवया गुरुन् जयति अतिवृत्त्या वयमित्युक्तिमन्तरा पादपीडनार्देन निवर्तते इत्यर्थः । शात्रवान् शत्रुसंबन्धियुद्धोत्साहादीन् धनुषा धनुःप्रदर्शनमात्रेण जयति निवर्तयति ॥ २९ ॥

गो० टी०—सत्येनेति । सत्येन भूतहितेन लोकान् स्वर्गादिवैकुण्ठपर्यन्तान् जयति स्वाधीनान् करोति दीनान् दरिद्रान् दानेन धनप्रदानेन जयति वशीकरोति । गुरुन् शुश्रू-

पया जयति स्वहितोपदेशप्रवणान् करोति । शात्रवान् शत्रून् धनुषा धनुःप्रदर्शनमात्रेण नतु बाणप्रयोगेण युधि शुद्धे नतु कपटवृत्त्या जयति निरस्यतीत्यर्थः । वीर इति सर्वत्र संबध्यते दयावीरस्त्यागवीरो विद्यावीरः पराक्रमवीर इत्येवं चोलमहीपतिः कदाचित्सन्निहितं मध्यमवीथिमद्वारकं प्रति आत्मानं मातुषं मन्य इति वदन् रामः कथं जटाश्रुपो मोक्षं दत्तवानिति पप्रच्छ सोऽपि सत्येन लोकान् जयतीत्युक्त्या महतीं बहुमतमवाप्तवानित्यैतिह्यमत्र ज्ञेयम् ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—सत्यं सत्यवचः दानं पारलौकिकमत्याग ऐहिकप्रयोजनं दानम् मित्रता सत्त्व शौचं बाह्यान्तरशुद्धिः आर्जवं वञ्चनाराहित्यम् ॥ ३० ॥

रा० टी०—रामगुणा न कादाचित्का इति बोधयन्नाह—सत्यमिति । सत्यादयो राघवे रामे ध्रुवाणि नित्यानि ॥ ३० ॥

गो० टी०—सत्यादीनि च न कादाचित्कानीत्याह—सत्यमिति । तपःप्रभृतिगुणपदकं पूर्वश्लोकेऽर्थसिद्धमनुवर्तते दानं परलोकप्रयोजनं तपः शास्त्रविहितभोजननिवृत्त्यादिरूपम् त्यागः ऐहिकप्रयोजनः प्रीत्यर्थः मित्रता सर्वसुखं शौचं ज्ञानजन्यशुद्धिः आर्जवं परचित्तानुवर्तित्वं विद्या तत्त्वज्ञानं गुरुश्रूपा गुरोः श्रूपा पादसंवाहनादिपरिचर्या ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—पापं वनवासरूपं स्वस्य पापजनकमाशंससे प्रार्थयसे । शमदमादिसंपत्त्या महर्षिसमतेजस्त्वम् ॥ ३१ ॥

रा० टी०—तस्मिन्निति । देवोपमे देवाद्योगिकसादृश्यप्रतियोगिनि रामे पापमभिषेकध्वंसकारणभूतादृष्टमाशंसे वाचयसि अदृष्टवशादभिषेकनिवृत्तिर्जातेति प्रकल्प्य जना वदिष्यन्तीति तात्पर्यम् । एतेन रामस्य नादृष्टतन्त्रत्वमिति बोधितम् ॥ ३१ ॥

गो० टी०—तस्मिन्निति । आर्जवसंपन्न इति दानादिसंपत्तेरप्युपलक्षणं पापं विवासनरूपमाशंससे प्रार्थयसि ॥ ३१ ॥

३२-३३] ति० टी०—लोकस्य लोकं प्रति प्रियवादिनः स्वस्य कं प्रत्यप्युक्तमप्रियं वाक्यं न स्मरामि । सोऽहं त्वत्कृते त्वद्वचनक्रियासंपादननिमित्तं प्रियं राममप्रियं कथं वक्ष्यामीति संबन्धः । प्रियवादिनो रामस्य तत्कर्तृकं तद्विषयकं चेत्यर्थ इति कथितम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

मम वृद्धस्य कैकेयि गतान्तस्य तपस्विनः । दीनं लालप्यमानस्य कारुण्यं कर्तुमर्हसि ॥ ३४ ॥
 पृथिव्यां सागरान्तायां यत्किंचिदधिगम्यते । तत्सर्वं तव दास्यामि मा च त्वं मृत्युमाविश ॥ ३५ ॥
 अञ्जलिं कुर्मि कैकेयि पादौ चापि स्पृशामि ते । शरणं भव रामस्य माधर्मो मामिह स्पृशेत् ॥ ३६ ॥
 इति दुःखाभिसंतप्तं विलपन्तमचेतनम् । घूर्णमानं महाराजं शोकेन समभिप्लुतम् ॥ ३७ ॥
 पौरं शोकार्णवस्याशु प्रलपन्तं पुनः पुनः । प्रत्युवाचाथ कैकेयी रौद्रा रौद्रतरं वचः ॥ ३८ ॥
 यदि दत्त्वा वरौ राजन्पुनः प्रत्यनुतप्यसे । धार्मिकत्वं कथं वीर पृथिव्यां कथयिष्यसि ॥ ३९ ॥
 यदा समेता बहवस्त्वया राजर्षयः सह । कथयिष्यन्ति धर्मज्ञ तत्र किं प्रतिवक्ष्यसि ॥ ४० ॥

रा० टी०—नेति । योऽहं प्रियवादिनो रामस्य अप्रियं प्रीतिविषयीभूतवचनविरुद्धं लोकस्य वाक्यं लोककर्तृकवचनं न स्मरामि न श्रुतमित्यर्थः सोऽहमप्रियं कथं वक्ष्यामि ॥ ३२ ॥

गो० टी०—नेति । लोकस्य जनमात्रस्य प्रियवादिनः प्रिय-
 वदनशीलस्य किञ्चतास्माकमिति भावः रामस्य संबन्धि अप्रियं
 विवासनविषयं वाक्यं न स्मरामि स्मर्तुमपि न शक्नोमीत्यर्थः ।
 सः तदस्मर्ता अहं त्वत्कृते परपुक्तिमत् जीकृते रामं
 सर्वस्य रमयितारं प्रियं रमयितृत्वाभावेऽपि पुत्रत्वेन प्रियं
 प्रति कथमप्रियं वक्ष्यामि ॥ ३२ ॥

रा० टी०—इदानीं रामवियोगे मत्प्रवृत्तिर्न संभवतीति
 बोधयन्नाह—क्षमेति । गतिः प्रवृत्तिः का न काचिदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

गो० टी०—क्षमेति।यस्मिन् क्षमादयो वर्तन्ते तस्मै ममका
 गतिः को वा रक्षकः, तादृशं रक्षकं कथं त्यक्ष्यामीति भावः ३३

३४] ति० टी०—गतान्तस्य प्राप्तचरमकालस्य तपस्विनः
 शोचनीयावस्थस्य दीनस्य कारुण्यं दयाम् ॥ ३४ ॥

रा० टी०—ममेति । वृद्धस्य वृत्तं रामसंबन्धयतिरिक्तवृत्तिं
 जहाति त्यजति इति वृद्धस्तस्य अत एव गतान्तस्य निवृत्तकालस्य
 कालभीतेरपि रहितस्येत्यर्थः तपस्विनः रामविषयकविचार-
 शीलस्य अत एव दीनं रामवियोगभीतिहेतुकदीनताविशिष्ट-
 वचनं लालप्यमानस्य पुनः पुनः कथयतो मम कारुण्यं दयां
 कर्तुं त्वमर्हसि रामवियोगोद्योगं न कुर्विति तात्पर्यम् ॥ ३४ ॥

गो० टी०—ममेति । गतान्तस्य गतः प्राप्तः अन्तश्चरम-
 कालो येन तस्य वृद्धत्वेऽपि प्राप्तचरमकालस्येत्यर्थः तपस्विनः
 शोचनीयावस्थस्य लालप्यमानस्य पुनः पुनः कथनशीलस्य मम
 मयीत्यर्थः संबन्धसामान्ये षष्ठी ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०—मृत्युं मन्मृत्युसंपादकानिष्टाभिनिवेशम् ३५ ॥

रा० टी०—तदतिरिक्तमन्यत्सर्वं तवेप्सितं दास्यामीति
 बोधयन्नाह—पृथिव्यामिति । मृत्युं शोकं त्वं मा आविश
 भरतादिभिर्निन्दितायास्तवापि अतिशोको भविष्यतीति तात्प-
 र्यम् ॥ ३५ ॥

गो० टी०—पृथिव्यामिति । सागरान्तायामित्यनेन कृ-
 ञ्जायामिति लभ्यते यत्किंचिदनमधिगम्यते लभ्यते तत्सर्वं तव-
 तुभ्यं दास्यामि मन्थुः रामविषयकोचः ॥ ३५ ॥

३६] ति० टी०—कुर्मि करोमि । शरणं रक्षिका ।
 अधर्मो ज्येष्ठातिक्रमेण कनीयसोऽभिपेककृतो निरपराधस्य
 त्यागकृतश्च ॥ ३६ ॥

रा० टी०—अञ्जलिमिति । कुर्मि करोमि शरणं रक्षित्री
 अधर्मः रामाभिपेकप्रतिज्ञानिवृत्तिजनितोऽदृष्टविशेषः ॥ ३६ ॥

गो० टी०—अञ्जलिमिति । कुर्मि करोमि अञ्जलिपूर्वकं
 पादवन्दनं करोमीत्यर्थः । शरणं रक्षित् अधर्मः प्रतिज्ञाभङ्गरूपः
 रामाभिपेकमनुजानीहीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०—अचेतनं मूर्च्छां प्राप्तम् । घूर्णमानं घूर्ण-
 मानशरीरम् ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०—पारं निस्तारम् प्रलपन्तं प्रार्थयन्तम्
 रौद्रतरं दारुणतरम् ॥ ३८ ॥

रा० टी०—इतीति । दुःखाभिसंतप्तं राजवियोगशङ्काज-
 नितक्लेशविशिष्टं घूर्णमानं किं कर्तव्यमिति मनसा ध्रुमन्तं
 शोकार्णवस्य पारसुत्तरणं प्रलपन्तं याचमानं महाराजं रौद्रा भयं-
 करवचनोच्चारणकर्त्रीत्वेन भयंकरा कैकेयी रौद्रतरं रामवियोग-
 सूचकत्वेन भयंकरं वचः प्रत्युवाच । द्वयोरेकत्रान्वयः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

गो० टी०—इतीत्यादि । श्लोकद्वयमेकान्वयम् । अचेतनं
 मूर्च्छितं घूर्णमानं इतस्ततो विवर्तमानं शोकेन भाविरामविरह-
 स्मरणदुःखेन समभिप्लुतं सम्यगभिव्याप्तं पारमन्तं रामाभि-
 पेकमिति यावत् । अथ कृत्स्नमिति वचोविशेषणं रौद्रा भयङ्क-
 रविकारा रामाभिपेकानिवर्तनविषये यद्यद्वक्तव्यं तत्सर्वमुवाचे-
 त्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

३९] ति० टी०—प्रत्यनुतप्यसे उक्तकरणाशक्त्या कथयि-
 ष्यसि । लोकैरिति शेषः । स्वार्थण्यन्ताद्देतुमणौ रूपम् ३९ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—यदीति । धार्मिकत्वं धर्मं
 कथयिष्यसि उपदेक्ष्यसि धर्मरहितपुरुषकर्तृकोपदेक्षस्य हास्या-
 स्पदत्वादिति भावः ॥ ३९ ॥

गो० टी०—यदीति । धार्मिकत्वं स्वीयमिति शेषः ॥ ३९ ॥

४०] ति० टी०—यदा बहवो मिलिता राजर्षयस्त्वया सह
 मद्भिषयवरदानादिविषयगोष्ठौ करिष्यन्ति तत्र तत्प्रभे किं प्रति-
 वक्ष्यसि किञ्चनारयिष्यसि ॥ ४० ॥

रा० टी०—यदेति । त्वया सह समेता राजर्षयः यदा

यस्याः प्रसादे जीवामि या च मामभ्यपालयत् । तस्याः कृता मया मिथ्या कैकेय्या इति वक्ष्यसि ॥ ४१ ॥
 किल्बिषं त्वं नरेन्द्राणां करिष्यसि नराधिप । यो दत्त्वा वरमयैव पुनरन्यानि भाषसे ॥ ४२ ॥
 शैब्यः श्येनकपोतीये स्वमांसं पक्षिणे ददौ । अलर्कश्चक्षुषी दत्त्वा जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ ४३ ॥
 सागरः समयं कृत्वा न वेलामतिवर्तते । समयं मानृतं कार्षीः पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ॥ ४४ ॥
 स त्वं धर्मं परित्यज्य रामं राज्येऽभिषिच्य च । सह कौसल्यया नित्यं रन्तुमिच्छसि दुर्मते ॥ ४५ ॥

कथयिष्यन्ति प्रतिज्ञातौ वरौ केकय्यै त्वया किं न दत्तौ इति प्र-
 क्षयन्ति तत्र तदा किं प्रतिवक्ष्यसि किञ्चुत्तरं दास्यसीत्यर्थः ॥ ४० ॥

गो० टी०—यदेति । कथयिष्यन्ति उपकारिण्याः कैकेय्याः
 किंप्रत्युपकृतमिति कदाचिद्धर्मप्रसङ्गे वक्ष्यन्ति तत्र तदा किं
 प्रतिवक्ष्यसि कीदृशं प्रत्युत्तरं दास्यसि ॥ ४० ॥

४१] ति० टी०—न किमप्युत्तरं शक्यमित्याह—यस्या
 इति । प्रसादे शम्बरमायानिवर्तनलक्षणाद्युद्देशे सति । 'प्रयत्ने'
 इति पाठे रथापनयनादिप्रयत्ने इत्यर्थः । या मामभ्यपालयच्छी-
 तोपचारादिना ररक्ष । मया मिथ्या कृता प्रतिज्ञेति शेषः ।
 इति वक्ष्यसि किमिति सौपहासं वाक्यम् ॥ ४१ ॥

रा० टी०—उचितोत्तरस्याभावादलक्षितमेवोत्तरं दास्यसी-
 त्याह—यस्या इति । यस्याः प्रयत्नेऽहं जीवामि या सदैव मां
 प्रसादयतीत्यर्थः या अभ्यपालयत् सारथ्यकरणेन शत्रुभ्यः
 अरक्षत्तस्याः केकय्याः न्यासभूतवरदानाय कृता प्रतिज्ञा
 मिथ्या कृता मयेति वक्ष्यासि एवं सद्भिर्न वक्तव्यमिति तात्पर्यं
 तेन त्वया वरौ दातव्यत्वेवेति व्यञ्जितम् ॥ ४१ ॥

गो० टी०—यस्या इति । प्रसादे सति जीवामि प्रसादेन
 जीवामीत्यर्थः । प्रसादमेवाह—या चेति । या च मां मूर्च्छित-
 दशायां रणादन्यत्रापनीयाभ्यपालयत् शिशिरोपचारादिना रर-
 क्षेत्यर्थः तस्याः मया मिथ्या असत्यं कृतमिति वक्ष्यसि
 किमिति काङ्क्षः, तस्मादथ प्रतिज्ञां निर्वहेति भावः ॥ ४१ ॥

४२] ति० टी०—नरेन्द्राणां स्ववंश्यानां किल्बिषमयशो-
 रूपं मालिन्यं करिष्यसि । तत्र हेतुः—य इत्यादि । यद्वंशस्थ
 ईदृशः पापी तद्वंशः सर्वोऽपीदृश एवेति वदिष्यन्ति लोका
 इति भावः ॥ ४२ ॥

रा० टी०—त्वत्कर्तृकाधर्माचरणे लोकानां महदलवर्ति-
 त्वाद्राजान्तराण्यपि तथैव करिष्यन्तीति बोधयन्ती आह—
 किल्बिषमिति । अन्यानि वरदानवचनविरुद्धानि ॥ ४२ ॥

गो० टी०—किल्बिषत्वमिति । किल्बिषत्वमपयशोरूपमा-
 लिन्यं नरेन्द्राणामित्यनेन सजातीयेष्वेकेन कृतमपयशः सर्वो-
 नपि स्पृशति सर्वे राजान एवविधा इति । अन्यानि वरदानवि-
 रुद्धानि ॥ ४२ ॥

४३] ति० टी०—प्रतिज्ञाया अपालनस्याधर्मत्वं बोध-
 यन्ती पूर्वेणां दुष्करप्रतिज्ञापालनं दर्शयति—शैब्य इति ।
 अत्रेयं कथा—इन्द्राग्नी श्येनकपोतरूपौ शैब्यस्योदार्यजिज्ञासया
 भक्ष्यभक्षकभावपन्नौ शैब्यसमीपं गतौ । ततः कपोतोऽभयार्थी

शैब्याङ्कं प्रविवेश तस्मै च सोऽभयं ददौ ततः श्येनेन
 मद्भक्ष्यं देवविहितं त्यज 'इत्युक्ते 'नाहं तं त्यजेयम्, अपि-
 'तु तत्प्रतिनिधिभूतं स्वमांसमेव ददामि' इत्युक्त्वा सर्वं स्व
 मांसं श्येनाय दत्तवानिति । अलर्कश्च राजर्षिर्ब्राह्मणायान्थाय
 वरं प्रतिश्रुत्य तेन राजचक्षुषा स्वचक्षुः संधानरूपे वरे उक्ते
 स्वचक्षुषी दत्तवानिति ॥ ४३ ॥

रा० टी०—प्रतिज्ञापालने श्रद्धोत्पत्त्यै शिष्टाचारं प्रमाणयन्ती
 आह—शैब्य इत्यादिश्लोकद्वयेन । श्येनकपोतीये श्येनकपोतमे-
 विवादे पक्षिणे श्येनाय स्वमांसं शैब्यो राजा ददौ दत्त्वा उत्तमां
 गतिं जगाम । अलर्कश्चक्षुषी ददौ ब्राह्मणायेति शेषः । उत्तमां गतिं
 जगाम । इत्थं पुराणप्रसिद्धिः शैब्योदार्यपरीक्षणाय इन्द्राग्नी
 श्येनकपोतौ भूत्वा भक्ष्यभक्षकभावं प्राप्तौ शैब्यसमीपमागतौ
 तत्राऽभयकामः कपोतः शैब्याङ्कमाविवेश स च तस्मै अभयम-
 ददात् । ततो देवविहितं मद्भक्ष्यं देहीति श्येनेनोक्तः शैब्योऽह-
 मेनं न दास्यामि मांसान्तरं भक्ष्यं मत्तो गृहाणेत्युवाच ।
 तत्रैतत्प्रतिनिधीभूतं स्वशरीरमांसमेव मद्यं देहीति श्येनेनोक्तः
 शैब्यः सकलं स्वशरीरमांसं ददौ तेन सोऽनुत्तमं कीर्तिं लेभे
 इति । राजर्षिरलर्कश्चान्धब्राह्मणाय वरं दास्यामीति प्रतिज्ञाय
 स्वचक्षुर्मद्यं देहीति तेन याचिते स्वचक्षुः—नानिति ॥ ४३ ॥

गो० टी०—दुष्करस्यापि प्रतिज्ञातस्य कर्तव्यत्वं पूर्वचक्र-
 वर्त्यनुष्ठानेन दर्शयति—शैब्य इति । शैब्यो राजा श्येनकपोतीये
 श्येनकपोतयोर्विरोधे प्राप्ते पक्षिणे श्येनाय स्वमांसं कपोतमांस-
 प्रतिनिधित्वेन ददौ इत्थं किल पौराणिकी गाथा—इन्द्राग्नी श्येन-
 कपोतौ भूत्वा शैब्योदार्यं परीक्षितुं भक्षकभक्ष्यभावमापन्नौ शैब्य-
 समीपमागतौ । तत्र कपोतोऽभयार्थी शैब्याङ्कमाविवेश । तस्मै
 च सोऽभयं ददौ । ततः श्येनेन मद्भक्षणं देवविहितं त्यजेत्युक्ते नाहं
 त्यजेयमपि तु तत्प्रतिनिधिमांसमेव ददामीत्युक्ते तर्हि त्वन्मांसमेव
 मे प्रयच्छ नान्यदित्युक्ते स्वमांसमपि सर्वं दत्तवानिति । अलर्कश्च
 राजर्षिर्ब्राह्मणायान्थाय वरं प्रतिश्रुत्य तेन राजचक्षुषा स्वचक्षुः-
 प्रतिसंधाने अर्थिते स्वचक्षुषी दत्त्वा उत्तमां गतिं जगाम । किंच
 सागरः समुद्रो देवैः प्रार्थितो वेदानतिलङ्घनाय तत्तेभ्यः प्रति-
 श्रुत्याऽप्यपि वेदां नातिवर्तते तस्मात्त्वमपि पूर्वशैब्यादिदृष्टान्त-
 मनुस्मरन्समयं प्रतिज्ञां अमृतं मिथ्याभूतं मा कार्षीः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

४४—४५] ति० टी०—सागरः समुद्रो वेदानतिलङ्घनाय
 देवैः प्रार्थितस्तत्तेभ्यस्तत्प्रतिश्रुत्य न वेलामतिवर्तते एवं पूर्वेणां
 शैब्यादीनां दृष्टं स्मरन्समयं प्रतिज्ञाममृतां मा कार्षीः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

१ प्रयत्ने इति रा. पाठः । २ कृतमिति गो. पाठः । ३ किल्बिषमिति गो. पाठः । ४ पूर्वमिति गो. पाठः ।

भवत्वधर्मो धर्मो वा सत्यं वा यदि वानृतम् । यत्त्वया संश्रुतं मह्यं तस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ४६ ॥
 अहं हि विषमद्यैव पीत्वा बहु तवाग्रतः । पश्यतस्ते मरिष्यामि रामो यद्यभिषिच्यते ॥ ४७ ॥
 एकाहमपि पश्येयं यद्यहं राममातरम् । अञ्जलिं प्रतिगृह्णन्तीं श्रेयो ननु मृतिर्मम ॥ ४८ ॥
 भरतेनात्मना चाहं शपे ते मनुजाधिप । यथा नान्येन तुष्येयमृते रामविवासनात् ॥ ४९ ॥
 एतावदुक्त्वा वचनं कैकेयी विरराम ह । विलपन्तं च राजानं न प्रतिव्याजहार सा ॥ ५० ॥
 श्रुत्वा तु राजा कैकेय्या वाक्यं परमशोभनम् । रामस्य च वने वासमैश्वर्यं भरतस्य च ॥ ५१ ॥
 नाभ्यभाषत कैकेयीं मुहुर्तं व्याकुलेन्द्रियः । प्रैक्षतानिमिषो देवीं प्रियामप्रियवादिनीम् ॥ ५२ ॥
 तां हि वज्रसमां वाचमाकर्ण्य हृदयाप्रियाम् । दुःखशोकमयीं श्रुत्वा राजा न सुखितोऽभवत् ॥ ५३ ॥

रा० टी०—सागर इति । सागरः सद्यः समयं देव-
 प्रार्थनया वेलानतिवर्तनाय प्रतिज्ञां कृत्वा वेलां नातिवर्तते
 अधिकं न गच्छतीत्यर्थः । अतः पूर्ववृत्तपूर्वेषां वृत्तान्तमव-
 स्मन् सन् अनृतं मा कार्षीः ॥ ४४ ॥

रा० टी०—स इति । दुर्मते दुःस्थिता भाविवियोगज-
 शोकेन विवेकरहिता मतिर्यस्य तत्संबोधनम् । स त्वं रन्तुमि-
 च्छसि किमिति शेषः । एतेन त्यक्तधर्मणां विहारदिनं
 सिध्यतीति सूचितम् ॥ ४५ ॥

गो० टी०—एवं न्यायमुक्त्वा तदवमोदमानं प्रत्याह—स
 त्वमिति ॥ ४५ ॥

४६] ति० टी०—सिद्धान्तमाह—भवत्विति । मनुक्तो
 रामविवासनपूर्वको भरताभिषेको धर्मो वाधर्मो वा भवतु ।
 नन्वियं रत्यर्थं मिथ्यैव मे प्रतिज्ञा तत्काले मिथ्यावचनस्य
 शास्त्रावमतत्वादिति चेत्तत्राह—यदिति । त्वया यन्मह्यं सत्य-
 मनृतं वा संश्रुतं प्रतिज्ञातं तस्य व्यतिक्रमोऽकरणं नास्ति ॥ ४६ ॥

रा० टी०—ननु रामाभिषेकप्रतिज्ञात्यागेऽपि अधर्मः स्यादि-
 त्यत । आह—भवत्विति । तस्य मर्दर्थप्रतिज्ञातस्य व्यतिक्रमः
 अन्यथाभावो नास्ति न कार्य इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

गो० टी०—स्वसिद्धान्तमाह—भवत्विति । मनुक्तो राम-
 विवासनपूर्वको भरताभिषेकः धर्मो वाधर्मो वा भवतु रामं
 प्रव्राजयारण्यमित्यादि मनुक्तं वचनं सत्यं समीचीनं वा अनृतं
 असमीचीनं वा भवतु त्वया यन्मह्यं संश्रुतं शपथपूर्वकं दास्या-
 मीति प्रतिज्ञातं तस्य व्यतिक्रमोऽन्यथाभावो नास्तीति
 योजना ॥ ४६ ॥

४७] ति० टी०—विपक्षे । वाधकमाह—अहमित्यादि ।
 पश्यतः पश्यन्तं त्वामनादृत्य ॥ ४७ ॥

रा० टी०—व्यतिक्रमे दोषमाह—अहमिति । बहु अधि-
 क्रमः ॥ ४७ ॥

गो० टी०—व्यतिक्रमे किं करिष्यसीत्यत्राह—अहमिति ४७

४८] ति० टी०—अञ्जलिं प्रतिगृह्णन्तीं राजमातृत्वेन
 सर्वलोकानामिति शेषः । नन्विति निश्चये । 'न कियं सद्य-
 पाददे' इति पाठेऽपि मरिष्यामीत्येव फलति ॥ ४८ ॥

रा० टी०—एकेति । एकाहं एकदिनमपि अञ्जलिं पुत्रा-
 भिषेकहेतुकबद्धगुलकरसूचितप्रजाप्रणतिं प्रतिगृह्णन्तीं राम-
 मातरं कौशल्याम् ॥ ४८ ॥

गो० टी०—कौशल्यातोऽप्यधिकं भोगं तव दास्यामीत्यत्र
 तत्प्राधान्यं न सह इत्याह—एकाहमिति । अञ्जलिं प्रतिगृ-
 ह्णन्तीं राजमातृत्वेन सर्वेषामिति शेषः । श्रेयः तदा तदपेक्षयेति
 शेषः ॥ ४८—५० ॥

४९—५०] ति० टी०—ते तव समीपे आत्मना प्राण-
 भूतेन भरतेन शपे तच्छपथपूर्वकं कथयामि । रामविवासनादृ-
 तेऽन्येन रत्नादिना न तुष्ये इति ॥ ४९ ॥ ५० ॥

रा० टी०—भरतेनेति । ते तवाग्रे भरतेन आत्मना
 स्वेन यथावत् शपे भरतस्य स्वस्य च शपथं करोमीत्यर्थः ।
 अन्येन धनादिना न तुष्येयम् ॥ ४९ ॥

रा० टी०—एतावदिति । विरराम निवृत्ते अत एव
 विलपन्तं विविधवचनसुचारयन्तं राजानं न प्रतिव्याजहार
 प्रत्युत्तरयाञ्चकार ॥ ५० ॥

५१] ति० टी०—अशोभनं परं रामवनवासभरतैश्वर्यवि-
 पयं वाक्यं श्रुत्वेत्यन्वयः ॥ ५१ ॥

रा० टी०—श्रुत्वेति । राजा तु रामस्य वने वासं वनवा-
 सवोधकमित्यर्थः । भरतस्य ऐश्वर्यसंबन्धीत्यर्थः । अशोभनम-
 भिषेकनिवृत्तिहेतुत्वेन शोभारहितं कैकेय्या वाक्यं श्रुत्वा परम-
 न्यत् किञ्चिन्नाभ्यभाषत । भाषणरहितत्वेऽपि किमकरोदि-
 त्यत आह—अनिमिषः सन् प्रैक्षत अपश्यत् । श्लोकद्वयमे-
 कान्वयि ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

गो० टी०—श्रुत्वेति । वनवासैश्वर्यरूपं वृत्तं वरमिति
 संबन्धः ॥ ५१ ॥

५२—५३] ति० टी०—प्रैक्षत कोपादिति शेषः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

गो० टी०—नाभ्यभाषतेति । प्रैक्षतानिमिष इति निरन्तर-
 चिन्तावशात् क्रोधाद्वा निर्निमेषप्रेक्षणम् ॥ ५२ ॥

रा० टी०—तामिति । हृदये न प्रीयते इति हृदयाप्रियाम्
 तत्र हेतुः दुःखशोकमयीं संभावितवियोगहेतुकदुःखजनकशो-
 कप्रचुरां सुखितः सुखविशिष्टो नाभवत् ॥ ५३ ॥

स देव्या व्यवसायं च घोरं च शपथं कृतम् । ध्यात्वा रामेऽतिनिःश्वस्यच्छिन्नस्तरुवापतत् ॥ ५४ ॥
 नष्टचित्तो यथोन्मत्तो विपरीतो यथातुरः । हततेजा यथा सर्पो वभूव जगतीपतिः ॥ ५५ ॥
 दीनयातुरया वाचा इति होवाच कैकयीम् । अनर्थमिममर्थाभं केन त्वमुपदेशिता ॥ ५६ ॥
 भूतोपहतचित्तेव ब्रुवन्ती मां न लज्जसे । शीलव्यसनमेतत्ते नाभिजानाम्यहं पुरा ॥ ५७ ॥
 बालायास्तत्त्विदानीं ते लक्ष्ये विपरीतवत् । कुतो वा ते भयं जातं या त्वमेवंविधं वरम् ॥ ५८ ॥
 राष्ट्रे भरतमासीनं वृणीषे राघवं वने । विरमेतेन भावेन त्वमेतेनानृतेन चै ॥ ५९ ॥
 यदि भर्तुः प्रियं कार्यं लोकस्य भरतस्य च । नृशंसे पापसंकल्पे क्षुद्रे दुष्कृतकारिणि ॥ ६० ॥

गो० टी०-तामिति । दुःखशोकमयीमिति अञ्चित-
 भरताभिपेकाद् दुःखं रामविवासनाच्छोकः ॥ ५३ ॥

५४] ति० टी०-व्यवसायं रामविवासनविषयं निश्चयम् ।
 घोरं शपथं भरतशपथरूपं स्वकृतरामसकृतादिशपथं वा ॥ ५४ ॥

रा० टी०-स इति । देव्या कैकय्याः व्यवसायं विवासन-
 विषयकनिश्चयं घोरं कृतं शपथं च ध्यात्वा स्मृत्वा ॥ ५४ ॥

गो० टी०-स इति । शपथं कृतं स्वेनेति शेषः । निश्च-
 स्येति अशक्यप्रतीकारत्वादिति भावः ॥ ५४ ॥

५५] ति० टी०-विपरीतः संनिपातादिना विपरीतप्रकृतिः
 आतुरो व्याधिग्रस्तः । हततेजाः मन्त्रेणेति शेषः ॥ ५५ ॥

रा० टी०-राज्ञो वृत्तान्तरमाह-नष्टेति । नष्टचित्तः त्यक्त-
 पूर्वचैतन्यवद्विद्यमानः अत एव आतुरो व्याध्यादिग्रस्त इव
 विपरीतः परिणतक्रियः ॥ ५५ ॥

गो० टी०-नष्टचित्त इति । नष्टचित्तः कल्पितहृदयः
 उन्मत्तः उन्मादी विपरीतः सन्निपातादिना विपरीतप्रकृतिः
 आतुरः व्याधितः 'व्याधितोऽपटुरातुरः' इत्यमरः । हततेजाः
 मन्त्रापहतवीर्यः ॥ ५५ ॥

५६] ति० टी०-उपदेशितोपदिष्टा ॥ ५६ ॥

रा० टी०-दीनयेति । राजा दशरथः दीनया वाचा
 इत्युवाच । तद्वचनमेवाह-अर्थाभम् अर्थत्वेन प्रतीय-
 मानम् ॥ ५६ ॥

गो० टी०-दीनयेति ॥ ५६ ॥

गो० टी०-अनर्थमित्यादि । उपदर्शिता बोधिता शीलव्य-
 सनं सद्वृत्तधर्मम् 'व्यसनं विपदि भ्रंश' इत्यमरः । नाभिजानामि
 किंतु शीलमेवाभिजानामि ॥ ५७ ॥

५७] ति० टी०-मां न लज्जसे पतिसमक्षमीदृशलोकव्य-
 वहारस्य लोकविगीतत्वाद् । शीलव्यसनं सद्वृत्तस्य विशेषणा-
 सनं त्यागः अत एवेदानीं भूतोपघातोत्प्रेक्षा ॥ ५७ ॥

रा० टी०-भूतेति । भूतैर्दुर्ग्रहादिहेतुकप्रेतादिभिरुपहननम-
 न्यथाकृतं चित्तं यस्याः सा ते तव शीलव्यसनं कुलाङ्गनो-
 चित्तशीलत्यागं पुरा नाभिजानामि अभ्यजानाम् यावत्सु-
 रेति लट् ॥ ५७ ॥

५८] ति० टी०-बालाया इति बालाया अपीत्यर्थकं

पूर्वान्वयि । तत्तु शीलं तु इदानीं प्रौढत्वावस्थायामपि विपरीत-
 वद्विपरीताहं दुःशीलाहं लक्ष्ये । कुतो निमित्तात्केन निमित्तेन
 रामादीदृशं भयं जातमित्यर्थः ॥ ५८ ॥

रा० टी०-बालाया इति । तत्पूर्ववृत्तकुलाङ्गनोचित-
 शीलं विपरीतवत् अन्यथेव लक्ष्ये इवेन वस्तुतो नान्यथ्यभाव
 इति बोधितम् तेनैवं कथने ते भीतिः कारणमिति ध्वनितम् ।
 अर्थं पृथक् । भीतौ निमित्तं पृच्छति-कुत इति । ते तव
 कुतः स्वतः परबोधनाद्वेति भावः । भयप्रौढ्यमाह-राष्ट्रे
 आसीनं भरतं राघवं रामं वने चरन्तमिति शेषः एवंविधं
 वरं वृणीषे अर्धद्वयमेकान्वयि ॥ ५८ ॥

गो० टी०-तत्र हेतुमाह-बालाया इति । इदानीं प्रौढतायां
 तत् शीलं विपरीतवत् विपरीतत्ववद् भावप्रधाननिर्देशः स्वार्थे
 वर्तिर्वा ॥ ५८ ॥

गो० टी०-कुत इति । कुतो निमित्तादेवंविधमित्य-
 स्यैव विवरणम् ॥ ५९ ॥

५९] ति० टी०-वरमाह-राष्ट्रे इति । राष्ट्रे भरतमासीनं
 वने राघवमासीनं वृणीषे एतेन निर्भूतपातित्रत्यलक्षणने भावे-
 नोपलक्षिता । किं च एतेनाशक्यवरद्वारकेणानृतेन ममानृततासं
 पादकेन कर्मणोपलक्षिता त्वमेवंवराद्विरम ॥ ५९ ॥

रा० टी०-विरमेति । यदि भर्तादीनां प्रियं कार्यं तदा
 एतेन भावेन रामविवासनभरताभिपेकाभिप्रायेण अभिप्रायाद्
 एतेन स्वतः परतो वा जातेन अनृतेन मिथ्याभूतरामहेतुकभयेन
 तादृशभयाद् विरम निवर्तस्व ॥ ५९ ॥

गो० टी०-राष्ट्र इति । वने राघवमिति आसीनमित्यनु-
 पङ्गः । एतेन भावेन भरताभिपेकरूपेण विरम मा प्रवर्तिषाः
 अनृतेन अनृतपदवाच्येन एतेन वा रामविवासनरूपेण भावेन
 वा विरमेति संबन्धः ॥ ६० ॥

६०] ति० टी०-यदि भर्तुर्मम लोकस्य भरतस्य च प्रियं
 कार्यं कर्तव्यं तदा विरमेति संबन्धः ॥ ६० ॥

रा० टी०-नृशंसे इति । नृशंसे क्रूरचेष्टिते पाप-
 संकल्पे पापहेतुभूताभिपेकप्रतिज्ञाहापनहेतुभूतसंकल्पविशिष्टे
 क्षुद्रे विचाररहिते दुष्कृतकारिणि दुष्कृतमस्मिन् समये अस्मा-
 भिरकर्तव्यं शोकादिकमित्यर्थः तत्कारिणि दुःखं दुःखकारणी

किं नु दुःखमलीकं वा मयि रामे च पश्यसि । न कथंचिद्वेत्ते रामाद्भरतो राज्यमावसेत् ॥ ६१ ॥
 रामादपि हितं मन्ये धर्मतो बलवत्तरम् । कथं वैश्यसि रामस्य वनं गच्छेति भाषिते ॥ ६२ ॥
 मुखवर्णं विवर्णं तु यथैवेन्दुमुपप्लुतम् । तां तु मे सुकृतां बुद्धिं सुहृद्भिः सह निश्चिताम् ॥ ६३ ॥
 कथं द्रक्ष्याम्यपाटतां परैरिव हतां चमूम् । किं मां वक्ष्यन्ति राजानो नानादिभ्यः समागताः ॥ ६४ ॥
 बालो वतायमैश्वाकश्चिरं राज्यमकारयत् । यदा हि बहवो वृद्धा गुणवन्तो बहुश्रुताः ॥ ६५ ॥
 परिप्रक्ष्यन्ति काकुत्स्थं वक्ष्यामीहं कथं तदा । कैकेय्या क्षिप्रमानेन पुत्रः प्रव्राजितो मया ॥ ६६ ॥

भूतमलीकमपराधं मयि रामे वा किं किमर्थं पश्यसि आरो-
 पयसीत्यर्थः ॥ ६० ॥

गो० टी०—नृशंस इति । नृशंसे निर्दये ! तत्र हेतुः पाप-
 संकल्प इति रामविवासनरूपपापसंकल्पे ! तत्रापि हेतुः क्षुद्र
 इति अल्पमतिके तत्रापि हेतुः दुष्कृतकारिणीति जन्मान्तरे
 पापकृतिणीत्यर्थः । दुःखं दुःखनिमित्तमलीकमप्रियम् 'अलीकं
 त्वप्रियेऽनृते' इत्यमरः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

६१] ति० टी०—दुःखं तत्साधनम् । अलीकमपराधं अयं
 तव हेतुः सर्वो दृष्टैव त्वदिष्टस्य भरताभिपेक्षयासिद्धिरित्याह-
 नेति । रामं विना राज्यं नावसेत् अनेन चतुर्णामपि यथाभागं
 राज्यमनुमन्यस्व, यद्वास्तु भरत एव राजा रामस्तु वृद्धस्य
 मम समीपे तिष्ठत्विति मन्यस्व नान्यथा त्वदिष्टसिद्धिरि-
 त्युपदेशः ॥ ६१ ॥

रा० टी०—ननु स्वसुतराज्यार्थं कल्पयामीत्यत आह-
 नेति । रामात् ऋते विना भरतो राज्यं कथंचिन्नावसेत् ।
 अर्थं पृथक् ॥ ६१ ॥

६२] ति० टी०—अत्र हेतुः—रामादपीति । हि यतस्तं
 भरतं रामादपि धर्मतो बलवत्तरमतिशयेन धर्मवन्तं मन्ये ।
 भाषिते मयोक्ते सत्यपि त्वं कथं वक्ष्यसि तव तस्यातिप्रियत्वा-
 दिति भावः ॥ ६२ ॥

रा० टी०—रामादिति । बलवत्तरम् अतिबलवन्तं भरतं
 धर्मतः रामोपासनधर्माद्धेतोः रामादपि हितं प्रियं मन्ये इति
 भाषिते कथितेऽपि मयेति शेषः । त्वं वनं गच्छ इति रामस्य
 रामं कथं वक्ष्यसि तवापि रामविषयकप्रीतेराधिक्यान्न वक्ष्य-
 सीति भावः । कर्मणः संबन्धसामान्यत्वेन विवक्षणाद् राम-
 स्येति पथी ॥ ६२ ॥

गो० टी०—कथमिति । वनं गच्छेति मया भाषिते सति
 विवर्णं विपरीतवर्णत्वमापादितं रामस्य मुखवर्णं उपप्लुतं राहु-
 ग्रस्तमिव कथं द्रक्ष्यामीति संबन्धः ॥ ६३ ॥

६३] ति० टी०—उपप्लुतमिदं यथा तमिव विवर्णं मुख-
 वर्णमादर्शदौ कथं द्रक्ष्यामीति संबन्धः । किं च सुकृतां सम्य-
 कप्रवर्तितां तां बुद्धिं रामाभिपेक्षविषयाम् । तत्र हेतुः—सुहृद्भिः
 सह निश्चिताम् ॥ ६३ ॥

रा० टी०—मुखेति । उपप्लुतं राहुणा ग्रस्तमिदं चन्द्र-

मसमिव विवर्णं स्वप्रतिज्ञाच्युतिहेतुकविकृतवर्णविशिष्टं मुखवर्णं
 स्वमुखकान्तिं कथं द्रक्ष्यामि दर्पणादिना कथमालोकयि-
 प्यामीत्यर्थः । सुकृतां स्वातिविचारसंपन्नां सुहृद्भिः सहापि
 निश्चितां सुविचारितां परैः शत्रुभिर्हतामभिभूतामत एव
 अपाटतां पलायितां चमूमिव मे बुद्धिं मां च राजानः
 किं वक्ष्यन्ति एतस्य बुद्धिः अयं च नष्टप्रायाविति वदिष्यन्ती-
 त्यर्थः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

गो० टी०—तामिति । तां बुद्धिस्थां सुकृतां मन्त्रिभिः
 सह सप्त निश्चितामथ सुहृद्भिः सह निश्चितां बुद्धिमपाटताम-
 धरोत्तरीकृतां कथं द्रक्ष्यामि अनुभविष्यामि ॥ ६४ ॥

६४] ति० टी०—अपाटतां पराभूताम् । नानादिभ्यः
 समागता राजानः ॥ ६४ ॥

गो० टी०—किमिति । वतेति खेदे ऐश्वाकः रामः राज्य-
 मकारयत् किमकरोत् इति मां किं वक्ष्यन्तीति संबन्धः, यद्वा
 बालः अज्ञः दशरथः पुणक्षतलिपिन्यायेन दैवाचिरं राज्यमकरो-
 दिति मां वक्ष्यन्ति किमिति ॥ ६५ ॥

६५] ति० टी०—अयं बाल ऐश्वाकः किं कथं राज्यमका-
 रयदपालयदिति मां वक्ष्यन्तीति योजना । वतेति खेदः ॥ ६५ ॥

रा० टी०—बाल इति । ऐश्वाकः इश्वाकुकुले प्रादुर्भूतः
 अयमस्मद्बुद्धिस्थो बालः चिरं बहुकालिकं राज्यमकारयत्
 दशरथो राज्याधिकारे स्वबालमस्थापयदित्यर्थः । इति बहु
 अत्यन्तं श्रुताः श्रुतवन्तः गुणवन्तः बहवो वृद्धाः यदा काकुत्स्थं
 रामं परिप्रक्ष्यन्ति दूरदेशादागत्य रामः क्वास्तीति प्रश्नं करि-
 प्यन्तीत्यर्थः तदा कैकेय्या क्षिप्रमानेन मया पुत्रो रामः
 प्रव्राजितो वनं प्रेषित इति कथं वक्ष्यामि । हवतश्चन्दामित्यर्थकौ
 श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

गो० टी०—यदेति । यदा नः प्रातः वृद्धाः काकुत्स्थं प्रक्ष्य-
 न्ति क्व गतो रामः कुतो नाभिपिक्त इति प्रक्ष्यन्ति तदाहं किं
 वक्ष्यामि प्रत्युत्तरम् ॥ ६६ ॥

६६] ति० टी०—परिप्रक्ष्यन्ति क्व राम इति प्रातरिति
 शेषः । कैकेय्या वरार्थं क्षिप्रमानेन क्षिप्रमानेन तां प्रति कृतप्र-
 तिज्ञायाः सत्यत्वरक्षणाय प्रव्राजित इत्युत्तरं लोको न गृही-
 प्यतीत्याह—कैकेय्येति । पूर्वदत्तेनेदानीं दानप्रवाजनपरतया
 तया प्रकटीकृतेन वरेणेति शेषः ॥ ६६ ॥

यदि सत्यं ब्रवीम्येतत्तदसत्यं भविष्यति । किं मां वक्ष्यति कौसल्या राघवे वनमास्थिते ॥ ६७ ॥
 किं चैनां प्रतिवक्ष्यामि कृत्वा विप्रियमीदृशम् । यदा यदा चै कौसल्या दासीव च सखीव च ॥ ६८ ॥
 भार्यावद्भगिनीवच्च मातृवच्चोपतिष्ठति । सततं प्रियकामा मे प्रियपुत्रा प्रियंवदा ॥ ६९ ॥
 न मया सत्कृता देवी सत्कारार्हा कृते तव । इदानीं तत्तपति मां यन्मया सुकृतं त्वयि ॥ ७० ॥
 अपथ्यव्यञ्जनोपेतं शुक्तमन्नमिवातुरम् । विप्रकारं च रामस्य संप्रयाणं वनस्य च ॥ ७१ ॥

गो० टी०—कैकेयीवत्प्रदाननिमित्तं प्रव्राजित इत्युच्यता-
 मित्यत्राह—कैकेय्येति । कैकेय्या ह्यिदं मानेन पूर्वदत्तौ वरौ
 भरतीभिषेकरामविवासनरूपेण दातव्यावित्युक्तवत्या कैकेय्या
 पीड्यमानेन मया प्रव्राजित इत्येतत्सत्यं यदि ब्रवीमि तदा तत्
 रामभविष्यतीति वचनमसत्यं भविष्यति तद्वाधा न संभ-
 वति पूर्वप्रवृत्तत्वादिति भावः ॥ ६७ ॥

६७] ति० टी०—यदि यद्यपि । तत्तथापि । एतदसत्यं
 भविष्यति तस्यां कामहतस्तद्वचसा प्रव्राजितवानिति लोको
 वदिष्यतीति भावः ॥ ६७ ॥

रा० टी०—यदिति । एतमप्रव्राजनं यदि सत्यं ब्रवीमि
 तर्हि तत् अभिषेकप्रतिज्ञानमसत्यं भविष्यति एतेन द्वयो-
 रप्यशक्यत्वं बोधितम् प्रव्राजनपक्षे दोषान्तरमप्याह—कौश-
 ल्या मां किं वक्ष्यति ईदृशं कर्तुमनर्हमित्यर्थः । विप्रियं विरुद्धं
 कर्म कृत्वा एनां कौशल्यां किं प्रतिवक्ष्यामि किमर्थं पुत्रः प्रव्रा-
 जित इति तथा पृष्ठः किञ्चित्तरं दास्यामीत्यर्थः सार्धश्लोकः संमि-
 लितान्वयी ॥ ६७ ॥

गो० टी०—किमिति । किं मां वक्ष्यति मत्पुत्रेण ते
 किमपराधमित्येवं वक्ष्यतीति भावः । किं प्रतिवक्ष्यामि न
 किमपीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

६८-७०] ति० टी०—किं चैनमिति । मया मत्पुत्रेण वा
 ते किमपराधमिति यदा वक्ष्यति तदैनां प्रति निरुत्तर एवेत्यर्थः ।
 यदा यदा च यतो यतश्चेत्यर्थः । दासीवदतिव्यवहारे, सखीव-
 द्रहस्यकथने, भार्यावदमाचरणे, भगिनीवद्विज्ञानयोगादुपधाने,
 मातृवत्तत्त्वकथने इत्याहुः । अत उत्तरमशक्यदानमिति बो-
 ध्यम् । प्रियः पुत्रो यस्यां मम सा उक्तप्रकारैः सत्कारार्हापि
 तव कृते त्वद्वैमनस्यपरिहाराय न सत्कृता तदिदानीं रामविवा-
 सनवरे त्वयोक्ते सति यत्त्वयि मया सुकृतं शोभनं कर्म त्वदनु-
 सरणरूपं कृतं तन्मां तपति पीडयति ॥ ६८-७० ॥

रा० टी०—कौशल्याया अप्रियं कर्म कर्तुं नोचितमिति
 बोधयितुं तदुक्तान् वर्णयन्नाह—यदेति । दासीवत् शुभ्रपासमये
 स्वमहिषीत्वं तिरोभूय दासीसदृशीत्यर्थः । सखीव खेळनादि-
 समये सखीसदृशीत्यर्थः । भार्यावत् धर्माचरणादिसमये साधा-
 रणजीसदृशी त्यक्तस्वमहिषीत्वाभिमानेत्यर्थः । भगिनीवत् मद्भि-

वाहान्तरसमये भगिनुत्साहसदृशोत्साहविशिष्टेत्यर्थः । मातृवत्
 भोजनादिसमये मातृनिष्ठपुत्रकर्तृकभोजनविषयकप्रीतिसदृशप्री-
 तिमतीत्यर्थः । कौशल्या यदा यदोपतिष्ठति प्राप्नोति तदा
 तदा तव कृते त्वद्विषयेत्यर्थः । सत्कारार्हा देवी मया न सत्कृता
 तत् सत्काराकरणमिदानीं मां तपति पीडयति । त्वयि त्वद्वि-
 पये यन्मया सुकृतं संपादितमतिप्रेम तदपि अपथ्यव्यञ्जनो-
 पेतं अपथ्यं पथ्यविरुद्धं यद्यञ्जनं दध्यादि तेनोपेतं संस्कृतं
 शुक्तमन्नमातुरं ज्वरादिप्रस्तमिव मां तपति । अर्धपट्कमे-
 कान्वयि ॥ ६८-७० ॥

गो० टी०—यदेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । यदा यदा
 उपतिष्ठति तत्तदुचितकृत्येनोपास्ते तदा तदा सत्कारार्हा तव
 कृते न सत्कृता तव विप्रियं भविष्यतीति सा न सत्कृतेत्यर्थः ।
 परिचर्याकाले दासीवत्परिचरति न महिषीत्वं पुरस्करेति भूत-
 क्रीडादिसमये सखीव व्यवहरति धर्मादुपधानसमये भार्यावत्
 भार्याया यथा वर्तितव्यं तथा वर्तते नतु महिषीत्वाभिमा-
 नेन जोषमास्त इत्यर्थः । भार्यान्तरविवाहसमये भगिनीवत्
 सोदरीव उपललयति शरीरपोषणादिदशायां मातृवद्विषयपरा
 तिष्ठतीति भावः ॥ ६९ ॥ ७० ॥

गो० टी०—इदानीमिति । इदानीं त्वदौर्जन्यदर्शनकाले त्वयि
 विषये मया यत्सुकृतं सुष्ठूपचरितं तदपथ्यं व्यञ्जनोपेतं
 दध्याद्युपस्कृतमन्नमातुरं व्याधितमिव मां तपति तापयति
 अन्तर्भावितपण्यार्थोऽयं त्वय्युपचाराकरणे संप्रति मम ताप
 एव न भवेत् एतादृशवाह्यभावादिति भावः ॥ ७१ ॥

७१] ति० टी०—किमिव आतुरं रुग्णमपथ्यव्यञ्जनोपेतं
 शुक्तमन्नं यथा तपति पीडयति रामस्य विप्रकारमभिषेकनि-
 दिति वनस्य तदुद्देश्यकं संप्रयाणं च प्रेक्ष्येत्यन्वयः ॥ ७१ ॥

रा० टी०—विप्रकारमिति । विप्रकारमभिषेकनिष्ठं वन-
 स्य संप्रयाणं वनकर्मक्रमनं प्रेक्ष्य अवलोक्य भीता अयं भ्रष्ट-
 प्रतिज्ञः किं किं करिष्यतीति भयं प्राप्ता सती मे कथं विश्व-
 सिष्यति कथमपि विश्वासं न करिष्यतीत्यर्थः । अर्धद्वय-
 मेकान्वयि ॥ ७१ ॥

गो० टी०—विप्रकारमिति । विप्रकारमभिषेकतिरस्का-
 रमित्यर्थः । वनस्येति कर्मणि पठ्य भीता मत्पुत्रस्य विप्रकारः
 किञ्चितेति भीता मे माम् ॥ ७२ ॥

सुमित्रा प्रेक्ष्य वै भीता कथं मे विश्वसिष्यति । कृपणं वत वैदेही श्रोष्यति द्वयमप्रियम् ॥ ७२ ॥
 मां च पञ्चत्वमापन्नं रामं च वनमाश्रितम् । वैदेही वत मे प्राणाञ्छोचन्ती क्षपयिष्यति ॥ ७३ ॥
 हीना हिमवतः पार्श्वे किनरेणेव किंनरी । नहि राममहं दृष्ट्वा प्रैवसन्तं महावने ॥ ७४ ॥
 चिरं जीवितुमाशंसे रुदन्ती चापि मैथिलीम् । सा नूनं विधवा राज्यं सपुत्रा कारयिष्यसि ॥ ७५ ॥
 [नैहि प्रवाजिते रामे देवि जीवितुमुत्सहे]

सतीं त्वामहमत्यन्तं व्यवस्याम्यसतीं सतीम् । रूपिणीं विषसंयुक्तां पीत्वेव मदिरां नरः ॥ ७६ ॥
 अनृतैर्वतै मां सान्त्वैः सान्त्वयन्ती स्म भाषसे । गीतशब्देन संरुध्य लुब्धो मृगमिवावधीः ॥ ७७ ॥
 अनार्य इति मामार्याः पुत्रविक्रायकं ध्रुवम् । विकैरिष्यन्ति रथ्यासु सुरापं ब्राह्मणं यथा ॥ ७८ ॥
 अहो दुःखमहो कृच्छ्रं यत्र वाचः क्षमे तव । दुःखमेवाविधं प्राप्तं पुरा कृतमिवाशुभम् ॥ ७९ ॥

७२] ति० टी०—राज्ञो न किंचिदकर्तव्यमस्तीति विचार्य स्वपुत्रविषये विश्वासं मम न करिष्यति । कृपणं कष्टम् ॥ ७२ ॥

रा० टी०—कृपणमिति । वनमाश्रितं रामं पञ्चत्वमिह-
 लोकपरित्यागेन पञ्चत्वधर्मसदृशधर्मापन्नं प्राप्तं मामिति
 द्वयमप्रियं कृपणं कष्टं यथा स्यात्तथा वैदेही श्रोष्यति ॥ ७२ ॥

गो० टी०—कृपणमिति । श्रोष्यतीति यत् तत् कृपणं
 कष्टं वतेति योजना ॥ ७३-७६ ॥

७३] ति० टी०—अप्रियद्वयमेवाह—मां चेति । मे
 मदर्थम् उपलक्षणमेतत् रामार्थं च शोचन्ती स्वस्य प्राणा-
 न्क्षपयिष्यति ॥ ७३ ॥

रा० टी०—तेनानर्थान्तरं भविष्यतीत्याह—वैदेहीति ।
 क्षपयिष्यति क्षीणा भविष्यति । तत्र दृष्टान्तः किन्नरेण स्वश्वरेण
 हीना किन्नरी इव । यदि च तत्र पत्न्युर्वियोगः प्रसिद्धः तदा
 वियोगांशे क्षीणांशे च दृष्टान्तो बोध्यः ॥ ७३ ॥

७४] ति० टी०—किनरेण श्वशुरभूतेन भर्तृभूतेन च ।
 तव मरणं कृतस्तत्राह—नहीति ॥ ७४ ॥

७५] ति० टी०—नूनं ध्रुवम् ॥ ७५ ॥

रा० टी०—नन्वेतल्लोकत्यागस्तव कथमित्यत आह—
 नहीति । महावने प्रविशन्तं रामं रुदन्तीं मैथिलीं च दृष्ट्वा
 चिरं जीवितुमिह लोके स्थातुं नाशंसे इच्छामि अतः सा
 प्रवाजितमत्पुत्रा अत एव विधवा पतिरहिता त्वं राज्यं
 कारयिष्यसि पुत्रेणेति शेषः ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

७६] ति० टी०—असतीमेव सतीं पतिमारिकात्वेनासती-
 त्ववतीमेव सतीं सर्वदा विद्यमानां सतीमापाततः सतीं व्यव-
 स्यामि निश्चिनोमि रूपिणीं दृष्टिप्रियां मदिरां पीत्वा पश्चाद्वि-
 कारेण विषसंयुक्तां यथा जानाति तथेत्यर्थः ॥ ७६ ॥

रा० टी०—सतीमिति । असतीं पत्यनिष्टकर्मकर्त्रीत्वेन
 सतीभिर्मां सतीं स्वसमीपे सर्वदा विद्यमानां रूपिणीं प्रशस्त-
 रूपविशिष्टां त्वामत्यन्तं यथा स्यात्तथा सतीं सार्धं व्यव-
 स्यामि निश्चिनवन् वर्तमानसामीप्य इति भूते लट् । तत्र
 दृष्टान्तः मदिरां पीत्वा विद्यमानो नरः विषसंयुक्तां मदिरामिव

मत्ततापगमसमये यथा मदिरामतिमादिकात्वेन जानाती-
 त्यर्थः ॥ ७६ ॥

गो० टी०—सतीमिति । पूर्वं सतीत्वेन ज्ञातां त्वामिदा-
 नीमनेन व्यापारेण असतीं सतीमसतीत्वेन स्थितां व्यवस्या-
 मि । कथमिव रूपिणीं दृष्टिप्रियां विषसंयुक्तां मदिरां मद्यविशेषं
 पीत्वा नरः पानानन्तरं तामसतीं दुष्टमध्यवस्यति तथा कार्य-
 काले त्वामसतीमध्यवस्यामीत्यर्थः ॥ ७७ ॥

७७] ति० टी०—यच्च त्वमनृतैः सान्त्वैरिष्टवचनैः सा-
 न्त्वयन्ती यन्मां भाषसे तद्गीतशब्देन मृगं संरुध्य लुब्ध इव
 मामवधीः ॥ ७७ ॥

रा० टी०—अनृतैरिति । अनृतैः मिथ्यात्वेन प्रतीयमानैः
 सान्त्वैः सान्त्वयनवचनैः सान्त्वयन्ती त्वं यत् भाषसे स्म तेन
 लुब्धो व्याधः गीतशब्देन संरुध्य मृगमिव मामवधीः ॥ ७७ ॥

गो० टी०—अनृतैरिति । अनृतैः सान्त्वैरिष्टवचनैः मां
 सान्त्वयन्ती सती भाषसे स्म अतः गीतशब्देन मृगवशीकरण-
 हेतुगानशब्देन संरुध्य मृगं लुब्धः व्याध इव मामवधीः ॥ ७८ ॥

७८] ति० टी०—पुत्रविक्रायकं पुत्रेण मूल्येन क्षी-
 क्रेतारम् । अनार्यः पापीति रथ्यासु विकारिष्यन्ति विग-
 हिंष्यन्ति ॥ ७८ ॥

रा० टी०—अनार्य इति । पुत्रविक्रायकं रथ्यादिखलू-
 ल्येन पुत्रविक्रयकर्तारं मामार्याः श्रेष्ठाः अनार्यः अर्यं तुच्छः
 इति विकारिष्यन्ति निन्दिष्यन्तीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

गो० टी०—अनार्य इति । पुत्रविक्रायिकं पुत्रमूल्येन क्षी-
 क्रेतारं मामार्याः सन्तः अयमनार्यः पुत्रविक्रयपापकृदिति
 धिक्करिष्यन्ति ॥ ७९ ॥

७९] ति० टी०—दुःखं कष्टम् कृच्छ्रं कष्टम् अहो कष्टमहो
 कष्टमिति यावत् । यत्र वरविषये रामविवासानवरविषयास्तव
 वाचः क्षमे यतोऽतः पुराकृतमशुभमिव तत्फलमिव । इवशब्द
 एवार्थः । एवंविधमपरिहार्यत्वेनावश्याद्युद्भाव्यं दुःखं प्राप्तमिति
 सवन्धः ॥ ७९ ॥

१. प्रविशन्तमिति गो.रा.पाठः। २. अर्धमिदमधिकं गो.पाठे। ३. बहिर्गति गो.पाठः। ४. क्रयिकमिति गो.पाठः। ५. धिगिति गो.पाठः। ६. रुदतीमिति युक्तं माति।

चिरं खलु मया पापे त्वं पापेनाभिरक्षिता । अज्ञानादुपसंपन्ना रज्जुरुद्धन्धनी यथा ॥ ८० ॥
 रममाणस्त्वया सार्धं मृत्युं त्वां नाभिलक्षये । बालो रहसि हस्तेन कृष्णसर्पमिवास्पृशम् ॥ ८१ ॥
 तं तु मां जीवलोकोऽयं नूनमाक्रोष्टुमर्हति । मया ह्यपितृकः पुत्रः स महात्मा दुरात्मना ॥ ८२ ॥
 बालिशो वत कामात्मा राजा दशरथो भृशम् । स्त्रीकृते यः प्रियं पुत्रं वनं प्रस्थापयिष्यति ॥ ८३ ॥
 वेदैश्च ब्रह्मचर्यैश्च गुरुभिश्चोपकथितः । भोगकाले महत्कृच्छ्रं पुनरेव प्रपत्स्यते ॥ ८४ ॥
 नालं द्वितीयं वचनं पुत्रो मां प्रतिभाषितुम् । स वनं प्रव्रजेत्युक्तो बाढमित्येव वक्ष्यति ॥ ८५ ॥
 यदि मे राघवः कुर्याद्वनं गच्छेति चोदितः । प्रतिकूलं प्रियं मे स्यान्न तु वत्सः करिष्यति ॥ ८६ ॥

रा० टी०—अहो इति । यत्र यस्मिन्काले तव वाचः ईदृशवचनानि क्षमे सहे तदा अहो कृच्छ्रं कृतः प्रकटितान् प्राणादीन् श्रान्ति पचति संतापयतीत्यर्थः । तत् अहो आश्चर्य-भूतं दुःखं प्राप्तं एतेन तव वचनान्यसह्यानीति बोधितम् । एवं विधं व्याप्तदुःखं पुराकृतं पूर्वोपाजितमशुभं निषिद्धकर्मफलमिव भातीति शेषः । अनिवर्त्यत्वेनाशुभफलकर्मसादृश्यम् नित्यरा-मादुचराणां पुराकृतकर्माभावेनेवेत्युक्तम् ॥ ७९ ॥

गो० टी०—एतादृशदुःखस्याननुभूतत्वाद्विपादातिशयेन वि-स्मयते—अहो इति । कृच्छ्रं कष्टम् 'स्यात् कष्टं कृच्छ्रम्' इत्य-मरः । एतादृशदुःखकृच्छ्रे कदाचिदपि मया न प्राप्ते इत्यर्थः । किंच यस्मिन् वरप्रदानविषये तव वाचः क्षमे एवंविधं दुःखं पुराकृतमशुभमिवाशुभफलमिव प्राप्तम् ॥ ८० ॥

८०] ति० टी०—पापेन मयोपसंपन्ना कण्ठसंलग्ना सौ-ख्याय कृतं त्वद्रक्षणं स्वनाशाय परिणतमित्याशयः ॥ ८० ॥

रा० टी०—चिरमिति । पापेन अष्टप्रतिज्ञत्वरूपाधर्मवि-शिष्टेन मया चिरं बहुकालमभिरक्षिता त्वम् उद्धन्धनी प्राणाप-हरणफलिका कण्ठे निबद्धा रज्जुरिवोपसन्ना मम कण्ठे लग्ना ८० ॥

गो० टी०—सौख्यार्थं कृतं त्वद्रक्षणं स्वनाशाय परिणतमिति खियति—चिरमित्यादिना ॥ ८१ ॥

८१] ति० टी०—बाल इवेति योजना ॥ ८१ ॥

रा० टी०—रममाण इति । अभिलक्षये अभ्यलक्षयम् "वर्तमानसामीप्ये" इति भूते लट् । तत्र दृष्टान्तः रहसि एकान्ते बालः कृष्णसर्पमिव त्वामस्पृशम् अहमिति शेषः ॥ ८१ ॥

गो० टी०—रममाण इति । नाभिलक्षये किंत्वस्पृशमिति योजना ॥ ८२ ॥

८२] ति० टी०—तं त्वय्युद्धरक्तम् । जीवतापि मया स महात्मा पुत्रोऽपितृकः पितृप्रशुकराज्यरहितः कृतो यतोऽत आक्रोष्टुं निन्दितुम् ॥ ८२ ॥

रा० टी०—तमिति । येन दुरात्मना मया पुत्रः अपितृकः पितृरहितो भविष्यति तं मामयं जीवलोकः आक्रोष्टुं निन्दि-तुमर्हति ॥ ८२ ॥

गो० टी०—मयेति । अपितृकः पितृकृतरक्षणादिरहित इत्यर्थः । आसीदिति शेषः । तं तथाविधं मामाक्रोष्टुमाक्रोशं

कर्तुम् । आक्रोशप्रकारमाह—बालिश इति । बालिशः मूर्खः 'मूर्खं वैधेयबालिशाः' इत्यमरः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

८३] ति० टी०—निन्दाप्रकारमाह—बालिश इति । प्रस्थापयिष्यतीत्युपलक्षणं त्रिकालनिन्दायाः ॥ ८३ ॥

रा० टी०—निन्दास्वरूपं बोधयन्नाह—बालिश इति । यः स्त्रीकृते स्त्रीसखाय प्रियं पुत्रं वनं प्रस्थापयिष्यति प्रास्थापयत् स कामात्मा दशरथो बालिशः मूर्खः लड्डुपातभविष्यत्कालस्या-विवक्षा 'मूर्खं वैधेयबालिशाः' इत्यमरः ॥ ८३ ॥

८४] ति० टी०—उपकथितः काश्यं प्रापितः । कृच्छ्रं जटाभ्युपेततया वने वासकृशम् ॥ ८४ ॥

रा० टी०—व्रतैरिति । गुरुभिः बहुभिः ब्रह्मचर्यैः ब्रह्मणो वेदस्य चर्या बोधनं येषु तैर्वेदबोधितैरेवेत्यर्थः । व्रतैः नियमित-भोजनादिभिः उपकथितः कृशत्वं प्राप्तो रामः भोगकाले एव महत्कृच्छ्रं कष्टं पुनः पुनः प्रपत्स्यते प्राप्स्यते एव । चकारादय-मेवार्थकम् तृतीयः पुनः पुनरर्थकः ॥ ८४ ॥

गो० टी०—व्रतैरिति । व्रतैः काण्डव्रतैः ब्रह्मचर्यैः मधुमां-सवर्जनादिब्रह्मचारिधर्मैः गुरुभिः गुरुकृतशिक्षादिभिः भोगकाले गार्हस्थ्यवस्थायाम् ॥ ८५ ॥

८५] ति० टी०—द्वितीयं वचनं परिहासरूपं वचनम् । अलं समर्थः अहमिव धर्मयन्त्रितत्वात् ॥ ८५ ॥

रा० टी०—नेति । द्वितीयं मद्रचनविरोधिवचनान्तरं मां प्रतिभाषितुं पुत्रो रामः नालं धर्मात्माशिरोमणित्वान्न समर्थः । अतो वनं प्रव्रजेत्युक्तो मया ज्ञापितः स रामः बाढमङ्गीकृतमे-तदित्येव वक्ष्यति ॥ ८६ ॥

गो० टी०—नालमिति । सः पुत्रः वनं प्रव्रजेत्युक्तः सन् द्वितीयं वचनं परिहारवचनं मां प्रति भाषितुं नालं किंतु बाढ-मित्येव वक्ष्यति बाढमित्यङ्गीकारोक्तिः ॥ ८६ ॥

८६] ति० टी०—यदि मे राघवः प्रतिकूलं कुर्यात्तन्मे प्रियं स्यादिति संबन्धः ॥ ८६ ॥

रा० टी०—यदीति । वनं गच्छेति चोदितो मया प्रेरितो राघवो रामः प्रतिकूलं मद्रुक्तविपरीतं यदि कुर्यान्न गच्छेदित्यर्थः । तदा मे प्रियं स्यात् परंतु वत्सो रामः प्रतिकूलं न करिष्यति प्रतिकूलमित्युभयान्वयि ॥ ८६ ॥

[शुद्धभावो हि भावं मे न तु ज्ञास्यति राघवः । स वनं प्रव्रजेत्युक्तो वाढमित्येव वक्ष्यति ॥]

राघवे हि वनं प्राप्ते सर्वलोकस्य धिक्कृतम् । मृत्युरक्षमणीयं मां नयिष्यति यमक्षयम् ॥ ८७ ॥
मृते मयि गते रामे वनं मनुजपुंगवे । इष्टे मम जने शेषे किं पापं प्रतिपत्स्यसे ॥ ८८ ॥
कौसल्या मां च रामं च पुत्रौ च यदि हास्यति । दुःखान्यसहती देवी मामेवानुगमिष्यति ॥ ८९ ॥
कौसल्यां च सुमित्रां च मां च पुत्रैस्त्रिभिः सह । प्रक्षिप्य नरके सा त्वं कैकेयी सुखिता भव ॥ ९० ॥
मया रामेण च त्यक्तं शाश्वतं सत्कृतं गुणैः । इक्ष्वाकुकुलमक्षोभ्यमाकुलं पालयिष्यसि ॥ ९१ ॥
प्रियं चेद्भरतस्यैतद्दामप्रव्राजनं भवेत् । मा स्म मे भरतः कार्ष्णीत्प्रेतकृत्यं गतायुषः ॥ ९२ ॥
[ह्यन्तानार्ये ममामित्रे सकामा भव कैकयि]
मृते मयि गते रामे वनं पुरुषपुंगवे । सेदानीं विधवा राज्यं सपुत्रा कारयिष्यसि ॥ ९३ ॥

गो० टी०—यदीति । मे मया वनं गच्छेति चोदितो रामः प्रतिकूल वनं प्रत्यगमनं यदि कुर्यात्तदा मे प्रियं स्यात् वत्सस्तु तत्र करिष्यति ॥ ८७ ॥

गो० टी०—शुद्धभाव इति । शुद्धभावः शुद्धहृदयः मे भावं हृदयं न ज्ञास्यति मां शुद्धतया जानन् मम वचनहृदयं न ज्ञास्यतीति भावः अतः वाढमित्येव वक्ष्यतीति संबन्धः ॥ ८८ ॥

८७] ति० टी०—ततः किमत आह—राघवे हीति । अक्षमणीयं दुःसहृत्तमत एव सर्वलोकस्य धिक्कृतम् ॥ ८७ ॥

रा० टी०—राघव इति । राघवे रामे वनं प्राप्ते सति सर्वलोकस्य धिक्कृतम् अत एव अक्षमणीयं मां मृत्युः मृत्युः उः कालः परमात्मा यमक्षयं यमस्य कालस्य क्षयः अभावो यस्मिन् तं साकेतलोकं नयिष्यति नेष्यति प्रापयिष्यति 'उगौ-रीपतिरुः कालः सेतुरब्धिः परायणम्' इति मात्रिका । अत एव न च कालवशाद्गता इत्यनेन न विरोधः । स्मृतौ कालशब्दः प्राकृतकालपरः ॥ ८७ ॥

गो० टी०—राघव इति । सर्वलोकस्य सर्वजनस्य 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । धिक्कृतं धिक्करणमक्षमणीयं क्षन्तुमशक्यं किंतु मृत्युर्मां यमक्षयं यमगृहं नयिष्यति ॥ ८९ ॥

८८] ति० टी०—शेषेऽवशिष्टे ममेष्टे कौसल्यादिरूपे जने किं पापं मनोवागगोचरं दुःखसाधनं प्रतिपत्स्यसे करिष्यसि ॥ ८८ ॥

रा० टी०—मृते इति । मयि मृते मृत इवाचरति मृतति स तस्मिन् लोकान्तरं प्राप्ते सतीत्यर्थः । शेषे ममेष्टे कौसल्यादौ किं पापं पापजनकीभूतं कर्म प्रतिपत्स्यते कौसल्यादयो मन्थरादेर्वधं करिष्यन्तीति तात्पर्यम् ॥ ८८ ॥

गो० टी०—मृत इति । शेषे कौसल्यादौ किं पापं कमन्यायं प्रतिपत्स्यसे चिन्तयिष्यसि ॥ ९० ॥

८९] ति० टी०—यदि कौसल्या मां रामं च हास्यति ताभ्यां हीना भविष्यति चात्सुमित्रा यदि पुत्रौ च चाद्रामं मां च एतैर्यदि हीना भविष्यति तदा दुःखान्यसहती देवी कौसल्या सुमित्रा च मामेवानुगमिष्यति लक्ष्मणस्य रामेण सह

नियतं गमनाच्छत्रुघ्नस्य भरताडयायित्वेऽप्यतीव त्वदनुभजनं कुर्वतो रामस्येव तस्यापि त्वया कूरतया निराकरणात्पुत्रौ हास्यतीत्युक्तम् तेन तस्याः क्रौर्यातिशयो व्यङ्ग्यः । राज्ञः शोकातिशयवत्त्वाद्विसंभुलवाक्यप्रयोगो न दोषाय ॥ ८९ ॥

रा० टी०—वस्तुतस्तु कौशल्या नेदृशं कर्म करिष्यतीत्याह—कौशल्येति । कौशल्या मां रामं च पुत्रौ पुत्रप्राप्तौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ च यदि हास्यति इह न द्रक्ष्यतीत्यर्थः । तदा दुःखान्यसहती सती मामेवाङ्गमिष्यति प्राप्स्यतीत्यर्थः । एतेन लक्ष्मणो रामेण सहैव गन्तेति भरतो रामप्रतिकूलश्चेत् शत्रुघ्नोऽपि तं त्यक्त्वा राममेव गन्तेति च व्यञ्जितम् ॥ ८९ ॥

गो० टी०—कौसल्यामिति । पुत्रौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ देवी सुमित्रा ॥ ९१ ॥

९०] ति० टी०—पुत्राणां नरकवासो राज्यहान्या राक्ष्या राज्ञश्च शोकरूपपापमृत्युमरणादित्याहुः ॥ ९० ॥

रा० टी०—कौशल्यमिति । त्रिभिः पुत्रैः सह कौशल्यादीन् नरके नरकप्रायदुःखे किञ्च नराणामयोध्याप्रजानां कः अभिषेकनिवृत्तिः कथं जातेति कोलाहलशब्दो यस्मात्तस्मिन् शोके प्रक्षिप्य सुखिता भव ॥ ९० ॥

गो० टी०—कौसल्यामिति । अत्र नरकशब्देन दुःखं लक्ष्यते ॥ ९२ ॥

९१] ति० टी०—मया रामेणेत्यादिव्यङ्ग्योक्तिः । आकुलं क्षुभितम् ॥ ९१ ॥

रा० टी०—मयेति । शाश्वतं बहुकालिकं गुणैर्गुणवद्भिः सत्कृतमिक्ष्वाकुकुलमाकुलं रामादिवियोगेन व्याकुलं यथा स्यात्ताथा पालयिष्यसि पालनमपि न भविष्यतीति तात्पर्यम् ॥ ९१ ॥

गो० टी०—मयेति । आकुलं क्षुभितं पालयिष्यसि ॥ ९३-९६ ॥
९२-९३] ति० टी०—रामप्रव्रजनस्य भरतसंमतत्वे स मे पुत्र एव नेत्याशयेनाह—प्रियं चेदित्यादि ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

रा० टी०—प्रियमिति । रामप्रव्राजनं चेत् यदि भरतस्य प्रियं भवेत् तदा गतायुषः गतः वनं प्रस्थितः आयुः परप्रीति

त्वं राजपुत्रि दैवेन न्यवसो मम वेदमनि । अकीर्तिश्चातुला लोके ध्रुवः परिभवश्च मे ॥
 सर्वभूतेषु चावज्ञा यथा पापकृतस्तथा ॥ १४ ॥
 कथं रयैर्विभुर्यात्वा गजाभैश्च मुहुर्मुहुः । पद्भ्यां रामो महारण्ये वत्सो मे विचरिष्यति ॥ १५ ॥
 यस्य चाहारसमये सूदाः कुण्डलधारिणः । अहंपूर्वाः पचन्ति स्म प्रसन्नाः पानभोजनम् ॥ १६ ॥
 स कथं नु कषायाणि तित्कानि कटुकानि च । भक्षयन्वन्यमाहारं सुतो मे वर्तयिष्यति ॥ १७ ॥
 महाह्वैस्त्रसंवद्धो भूत्वा चिरसुखोचितः । काषायपरिधानस्तु कथं रामो भविष्यति ॥ १८ ॥
 कस्येदं दारुणं वाक्यमेवंविधमपीरितम् । रामस्यारण्यगमनं भरतस्याभिषेचनम् ॥ १९ ॥
 धिगस्तु योषितो नाम शठाः स्वार्थपरायणाः । न ब्रवीमि स्त्रियः सर्वा भरतस्यैव मातरम् ॥ १०० ॥

विपयीभूतपुत्रः यस्य तस्य मे प्रेतकृत्यं प्रेतस्य लोकान्तरं प्राप्तस्य
 यत् कृत्यं शोकादीत्यर्थः तत् भरतो मा कार्षीत् ॥ १२ ॥

रा० टी०-मृते इति । मृते मृतवत् लोकान्तरं प्राप्ते
 मयि सा प्रव्राजितमत्पुत्रा त्वं राज्यं कारयिष्यसि ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-राजपुत्रि । दैवेन मामकदुरदृष्टवशेन मम
 वेदमनि न्यवसः । ' राजपुत्रीवादेन ' इतिपाठे राजपुत्रीव्य-
 पदेशमात्रेणेत्यर्थः । मेऽकीर्तिः परोक्षापयशोऽवाकीर्तिः महाजन-
 समक्षं धिक्कारः परिभवः सर्वभूतेष्ववज्ञा क्षुद्रत्वेन प्रतिपत्तिः
 यतो न्यवसोऽत एतत्सर्वं भविष्यतीति शेषः ॥ १४ ॥

रा० टी०-त्वमिति । दैवेन देवदेवेन अन्तर्यामिणा प्रे-
 रित्वा त्वं मम वेदमनि न्यवसः अत एव अकीर्तिः पापकृतः
 सर्वभूतेषु अवज्ञा अनादर इव मे परिभवश्च भविष्यति परमात्म-
 कृत्यस्य दुश्चलत्वमस्तीति तात्पर्यम् । सार्धंश्लोक एकान्वयी ॥ १४ ॥

गो० टी०-त्वमित्याद्यर्थत्रयमेकान्वयम् । अकीर्त्यादित्र-
 यरूपा त्वं राजपुत्रीवादेन राजपुत्रीव्यपदेशेन मम वेदमनि
 न्यवसः परिभवः । महाजनसमक्षं धिक्कारः, अवज्ञा क्षुद्रत्वेन
 प्रतिपत्तिः ॥ १७ ॥ १८ ॥

१५] ति० टी०-कथमिति ॥ १५ ॥

रा० टी०-कथमिति । विभुः समर्थो रामः रथादिभिः
 मुहुर्मुहुः प्रतिक्षणं यात्वा गन्तव्यदेशं गत्वा महारण्ये पद्भ्यां
 कथं विचरिष्यति ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-यस्य चेति ॥ १६ ॥

रा० टी०-यस्येति । यस्य रामस्य आहारसमये भोज-
 नकाले कुण्डलधारिणः सूदाः पाककर्तारः अहं पूर्वं येषां ते
 त्वत्तः पूर्वमहं पक्ष्यामीत्यन्योन्यं कथयन्तः सन्त इत्यर्थः ।
 पानभोजनं पचन्ति स रामः कषायादीनि फलानि वन्यमाहारं
 मृलादि च भक्षयन् कथं वर्तयिष्यति वर्तिष्यते । श्लोकद्वय-
 मेकान्वयि ॥ १६ ॥ १७ ॥

गो० टी०-यस्येति । सूदाः पाचकाः अहंपूर्वाः अहमह-
 मिकावन्तः प्रशस्तं ' आयुः सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।

रस्याः लिङ्गाः स्थिरा ह्या आहाराः सात्विकप्रियाः' इत्युक्तप्र-
 कारेण श्रेष्ठम् ॥ १९ ॥

१७] ति० टी०-स कथमिति । कषायादीनि कन्दमू-
 लानीत्यध्याहारः । तद्रूपं वन्यमाहारं वर्तयिष्यति जीविष्यति १७
 गो० टी०-स इति । कषायादित्रयरूपं वन्यमाहारं भक्ष-
 यन् कथं न वर्तयिष्यति केन प्रकारेण जीविष्यति ॥ १०० ॥

१८] ति० टी०-महाह्वेति ॥ १८ ॥

रा० टी०-महाह्वेति । महाह्वैः महैः सर्वपूज्यैः ब्रह्मा-
 दिभिः अर्हाणि प्रशंसनीयानि यानि वस्त्राणि तैः संवीतः
 भूषितः भूत्वा चिरसुखोचितः सार्वकालिकानन्दयोग्यो रामः
 काषायपरिधानः ब्रह्मचर्योचितवस्त्रधारी कथं भविष्यति ॥ १८ ॥

गो० टी०-महाह्वेति । महाह्वेण अतिश्लाघ्येन वस्त्रेण
 संवीतः संवृतः चिरसुखोपितः चिरकालं सुखास्तरणोपितः
 काषायपरिधानः कषायेण रक्तं काषायं काषायं परिधानं वस्त्रं
 यस्य स तथोक्तः ॥ १०१ ॥

१९] ति० टी०-कस्येति । इदमेवंविधं दारुणमेतदुक्त-
 रार्थरूपं रामस्यारण्यगमनमित्यादिवाक्यं वाक्यश्रवणं कस्या-
 पीरितमनिर्वचनीयस्य मम दुष्कर्मणः फलमित्यर्थः ॥ १९ ॥

रा० टी०-कस्येति । रामस्य अरण्यगमनं भरतस्य
 अभिषेचनमेवंविधं दारुणं वाक्यं कस्य प्रेरणया हेतोर्वा ईरितं
 कथितं तद्वदेति तात्पर्यम् ॥ १९ ॥

गो० टी०-कस्येति । रामस्यारण्यगमनं भरतस्याभिषे-
 चनमित्येवंविधमेतद्वाक्यं कस्य केनोपदिष्टमित्यर्थः । यद्वा कस्य
 सखमिति शेषः ॥ १०२ ॥

१००] ति० टी०-कैकेयिदौर्जन्यं दृष्ट्वा राजा शोकेन
 स्त्रीमात्रं निन्दति-धिगिति । निन्द्यत्वमस्त्वित्यर्थः । पुनः स्वा-
 भाविकविवेकेनाह-नेति । कौसल्यादीनां निन्दनार्हत्वादिति
 भावः ॥ १०० ॥

रा० टी०-धिगिति । भरतस्य मातरमेव न ब्रवीमि सर्वाः
 ब्रवीमि इत्यर्थः । ननु कीदृशीः किं ब्रवीषीत्यत आह-स्वार्थपरा-
 यणाः शठाः नाम प्रसिद्धा याः योषितः ताः धिगस्तु ॥ १०० ॥

१ राजपुत्रीवादेनेति गो. पाठः । २ त्विति गो. पाठः । ३ प्रशस्तमिति गो. पाठः । ४ त्विति रा. पाठः । ५ वस्त्रैरिति रा. पाठः । ६ संवीत इति गो.
 रा. पाठः । ७ उषितं इति गो. पाठः । ८ भूमौ निवस्यतीति गो. पाठः । ९ एतदिति गो. पाठः । १० अचिन्तितमिति गो. पाठः । ११ पराः सदेति गो. पाठः ।

अनर्थभावेऽर्थपरे नृशंसे ममानुतापाय 'निवेशितासि ।

किमप्रियं पश्यसि मन्निमित्तं हितानुकारिण्यथवापि रामे ॥ १०१ ॥

परित्यजेयुः पितरोऽपि पुत्रान्भार्याः पतींश्चापि कृतानुरागाः ।

कृत्स्नं हि सर्वं कुपितं जगत्स्याद्दृष्ट्वैव रामं व्यसने निमग्नम् ॥ १०२ ॥

अहं पुनर्देवकुमाररूपमलंकृतं तं सुतमात्रजन्तम् ।

नन्दामि पश्यन्निर्वै दर्शनेन भवामि दृष्ट्वैव पुनर्युवेव ॥ १०३ ॥

विना 'हि सूर्येण भवेत्प्रवृत्तिरवर्षता वज्रधरेण वापि ।

रामं तु गच्छन्तमितः समीक्ष्य जीवन्न कैश्चित्त्विति चेतना मे ॥ १०४ ॥

विनाशकामामहितामभित्रामावासयं मृत्युमिवात्मनस्त्वाम् ।

चिरं बताङ्केन धृतासि सर्पी महाविषा तेन हतोऽस्मि मोहात् ॥ १०५ ॥

गो० टी०—धिगिति । शठाः गृहविप्रियकारिण्यः । कौसल्या-
दिषु तदसंभवादाह—न ब्रवीमीति ॥ १०३ ॥

१०१] ति० टी०—अनर्थं जगदनर्थसाधने भावो यस्याः
अर्थपरे स्वार्थसाधनपरे ममाहुतापाय मदहुतापार्थं निवेशितासि
निवेशितदुर्भावासि ईश्वरेणेति शेषः । मन्निमित्तमिति बहुव्रीहिः रामे
वा जगद्धितानुकारिणि किमप्रियं तत्साधनं पश्यसीत्यर्थः ॥ १०१ ॥

रा० टी०—अनर्थेति । अनर्थभावे ! अनर्थः पत्यर्थविरुद्ध-
कारी भावोऽभिप्रायो यस्यास्तत्संबोधनम् अत एव अर्थपरे
स्वार्थमात्रसाधिके अत एव नृशंसे क्रूरताविशिष्टे हे हितानुका-
रिणि ! मम पत्युः अहुतापाय क्लेशाय त्वं निवेशितासि मया
स्वगृहे इति शेषः । मन्निमित्तं मद्वक्तुं किं प्रियं स्वप्रीतिवि-
रुद्धं पश्यसि रामे वा किं पश्यसि तद्वदेत्यर्थः ॥ १०१ ॥

गो० टी०—अनर्थभाव इति । मन्निमित्तं मत्कारणकं
रामे रामनिमित्तकं वा ॥ १०४ ॥

१०२] ति० टी०—राममरण्यवासरूपे व्यसने निमग्नं
दृष्ट्वा कृत्स्नं जगत्कुपितं स्याद्विपरीतं स्यात् । कोपप्रकारमाह—
कृतानुरागाः पितरः पुत्रान्स्तादृशान् विभक्तिविपरिणामेनात्रापि
तत्संबन्धात् बालानपि त्यजेयुः रामेण सह गमनार्थम् । अपिना
तादृशाः पुत्रान्स्तादृशान्तादृश्या भार्यास्तादृशान्पतीन्
अपिना तादृशाः पत्यस्तादृशीभार्या अपि त्यजेयुः एतेन जग-
दनर्थसाधनभाववतोपपादितः ॥ १०२ ॥

रा० टी०—परीति । कृतानुरागाः रामविषयकादुराग-
विशिष्टाः पितरः पुत्रान् भार्याः पतींश्च सर्वमन्यच्च परित्यजेयुः
तं रामं व्यसने दृष्ट्वै निमग्नं दृष्ट्वै कृत्स्नं जगत् कुपितं स्यात् ॥ १०२ ॥

गो० टी०—परित्यजेयुरिति । कृत्स्नं जगत् गच्छतीति
व्युत्पत्त्या जगच्छब्देन जीववर्गं उच्यते सर्वशब्देन स्थावरजा-
तश्च उच्यते कुपितं त्वां प्रतीति शेषः ॥ १०५ ॥

१०३] ति० टी०—स्वस्य रामं विना जीवनव्यतिरेकं
दर्शयिष्यस्तदन्वये स्वजीवान्वयं दर्शयति—अहमिति । आत्र-
जन्तं मत्समीपे आगच्छन्तम् । अस्य श्रुत्वेति शेषः । आग-

च्छन्तं श्रुत्वा दर्शनेन चक्षुषा पश्यन्निव नन्दामि अवगमनात्त्रेण
दर्शनजन्यं सुखमुक्तम् । दृष्ट्वैव दृष्ट्वा तु पुनश्चिरद्वोऽपि पुन-
र्युवेव दृष्टपुष्टान्तर्वहिःपरिकरो भवामि ॥ १०३ ॥

रा० टी०—अहमिति । देवकुमाररूपमात्रजन्तं मत्स-
मीपे आगच्छन्तं सुतं रामं दर्शनेन चक्षुषा पश्यन् नन्दाम्येव
एवेन इतरस्मृतिव्यवच्छेदः । इव एवार्थे । दृष्ट्वा अवलोक्य तु
पुनर्युवा इव भवामि उत्साहस्याधिक्यं भवतीति तात्पर्यम् ।
इवेन तदवस्थाया नित्यात्वं सूचितम् ॥ १०३ ॥

गो० टी०—अहमिति । अहं पुनः अहं तु मत्स्वभावः
लौकिकेभ्यो भिन्नः देवकुमाररूपं निसर्गछन्दरमलंकृतमलं-
कारैरतिशयितशोभं चन्द्रकान्ताननमित्यस्य हृदि विपरिवर्तमा-
नत्वात्तमित्युक्तं सुतं सौन्दर्याद्यभावेऽपि सुतत्वप्रयुक्तप्रेमास्पदम्
आत्रजन्तं मत्समातङ्गगामिनमित्युक्तीत्या गमनकालिकसंभ्रम-
विशेषशालिनं दर्शनेन मानसज्ञानेन पश्यन्नपि नन्दामि दृष्ट्वा पुनः
साक्षात्कृत्य तु युवेव भवामि युववदृष्टपुष्टाङ्गो भवामि ॥ १०६ ॥

१०४] ति० टी०—हिरपीत्यर्थे । सूर्येण विनापि लोकस्य
प्रवृत्तिर्व्यवहारः स्यात् वज्रधरेणावर्षतापि प्रवृत्तिर्लोकस्य जी-
वनं स्यात् वा इत्यथवा इन्द्रेण स्वरूपसत्तां विनापि प्रवृत्तिर्भ-
वेत् रामं तु विना न कस्यापि जीवनमिति मे मतिः अन्तर्या-
मिणं विना कस्यापि व्यवहारस्यासिद्धेः । एवं च स्वाजीवनं
कैश्चित्कन्यायसिद्धमिति भावः ॥ १०४ ॥

रा० टी०—विनेति । सूर्येण विना प्रवृत्तिः लोकस्थिति-
र्भवेत् अवर्षता वज्रधरेण प्रवृत्तिर्भवेत् इतोऽप्योद्ध्यातः गच्छन्तं
रामं समीक्ष्य दृष्ट्वा तु कश्चित् अयोध्यावासी न जीवेत् स्वस्थ-
तया तिष्ठेत् इति मे चेतना निश्चयः ॥ १०४ ॥

गो० टी०—विनेति । प्रवृत्तिः संचारः चेतना बुद्धिः वज्रध-
रपक्षे प्रवृत्तिशब्देन जीवनविषयप्रवृत्तिरुच्यते ॥ १०७ ॥

१०५] ति० टी०—किं च त्वामात्मनो मृत्युमिव स्वगृहे-
ऽहमावासयम् । किं च त्वं महाविषा सर्पी मयाङ्केन मोहा-
त्तत्त्वेनाज्ञानादृतासि तेनाङ्कधारणेनाहं हतोऽस्मि ॥ १०५ ॥

मया च रामेण सैलक्ष्मणेन प्रशास्तु हीनो भरतस्त्वया सह ।
 पुरं च राष्ट्रं च निहत्य बान्धवान्ममाहितानां च भवाभिर्भाषिणी ॥ १०६ ॥
 नृशंसवृत्ते व्यसनप्रहारिणि प्रसह्य वाक्यं यदिहाद्य भाषसे ।
 न नाम ते तेनै मुखात्पतन्त्यधो विशीर्यमाणा दशनाः सहस्रधा ॥ १०७ ॥
 न किञ्चिदाहाहितमप्रियं वचो न वेत्ति रामः परुषाणि भाषितुम् ।
 कथं तु रामे ह्यभिरामवादिनि ब्रवीषि दोषान्गुणनित्यसंमते ॥ १०८ ॥
 प्रताम्य वा प्रज्वल वा प्रणश्य वा सहस्रशो वा स्फुटितां महीं ब्रज ।
 न ते करिष्यामि वचः सुदारुणं सैमाहितं केकयराजपांसने ॥ १०९ ॥

रा० टी०—स्वज्ञानेनैवाहं पराभूत इत्याह—विनाशेति । विनाशकामाभिध्वाङ्कुलनाशविषयकेच्छावतीमत एवाहितां हि-
 ताचरणरहितामत एवामित्रां त्वामात्मनः मृत्युमिव अवा-
 सयं स्ववेश्मनीति शेषः । अत एव महाविषा सर्पाव
 त्वमङ्केन मया धृतासि तेन हेतुना हतोऽस्मि अहमिति
 शेषः ॥ १०६ ॥

गो० टी०—विनाशकामामिति । मोहादावासयं गृह
 इति शेषः । सर्पां सर्पजातिः जातिलक्षणे जीप् त्वं मोहादङ्केन
 धृतासि । तेनाङ्कुधारणेन ॥ १०८ ॥

१०६] ति० टी०—पुरं च राष्ट्रं चेत्यस्य प्रशास्त्वित्यनेन
 सहावयवः । त्वं च बान्धवान्पतिपुत्रादीन्निहत्य ममाहितानां
 शत्रूणामभिभाषणशीला भव वार्ताकरणयोग्यबान्धवाभावादिति
 भावः । ‘अभिहर्षिणी’ इतिपाठे तेषां हर्षदा भव ॥ १०६ ॥

रा० टी०—मयेति । मदादिना हीनो भरतः त्वया सह
 प्रशास्तु लोकमिति शेषः तेन पुरादिकं निहत्य विध्वंस्य ममा-
 हितानां शत्रूणामभिहर्षिणी अतिहर्षणशीला भव ॥ १०६ ॥

गो० टी०—मयेति । सलक्ष्मणेन रामेण मया च हीनो
 भरतस्त्वया सह पुरं राष्ट्रं बान्धवांश्च निहत्य प्रशास्तु पुरादि-
 हननरूपं प्रशासनं करोतु । ममाहितानां शत्रूणां च अभिहर्षिणी
 भवेति संबन्धः ॥ १०९ ॥

१०७] ति० टी०—व्यसनप्रहारिणि वार्धकरूपापदि पुत्र-
 वियोगरूपप्रहारकारिणि ! प्रसह्य पतिपत्नीभावं तिरस्कृत्येह
 देशेऽथ काले यद्भाषसे क्रूरमतस्ते सुखादवश्यपाता दन्ताः केन
 नाम हेतुना सहस्रधा विशीर्यमाणाः सन्तो न पतन्तीति न
 जान इति शेषः ॥ १०७ ॥

रा० टी०—नृशंसेति । व्यसनप्रहारिणि व्यसनेन पुत्रवि-
 योगजनितदुःखदानेन प्रहरति तच्छीला तत्संबोधनं वाक्यं
 मद्बचनं प्रसह्य अनादृत्य यदिह अस्मिन् समये भाषसे तेन
 भाषणेन ते तव सुखात् सहस्रधा विशीर्यमाणाः दशनाः दन्ताः
 अथ पृथिव्यां न पतन्ति नाम आश्चर्यमेतत् ॥ १०७ ॥

गो० टी०—नृशंसवृत्त इति । नृशंसवृत्ते क्रूरव्यापारे
 व्यसनप्रहारिणि क्षते प्रहारन्यायेन विपदि प्रहरणशीले !
 रामविरहासहनं विपत् तत्र प्रहारः पुनः पुनश्चोदनं त्वमिह देशे
 अयास्मिन्काले प्रसह्य पतिस्वातन्त्र्यं तिरस्कृत्य यद्वाक्यं भाषसे
 तत्र ते सुखात् दशनाः सहस्रधा विशीर्णाः सन्तः केन नाम
 हेतुना न पतन्तीति संबन्धः ॥ ११० ॥

१०८] ति० टी०—अप्रियवचोऽकथने हेतुः—न वेत्तीत्या-
 दि । दोषाङ्गदाचीरधारणवनवासादीनात्मनो दोषजनकान् ।
 गुणैर्नित्यं सर्वेषां संमते ॥ १०८ ॥

रा० टी०—नेति । यो रामः परुषाणि अक्षराणि भाषितुं
 न वेत्ति जानीते अतः किञ्चिदहितमप्रियं च वचो न आह
 तस्मिन् अभिरामवादिनि गुणनित्यसंमते गुणैः गुणविशिष्टैः
 नित्यं संमते पूजिते रामे दोषान् कथं ब्रवीषि दोषकथनं विना
 तदनिष्टाचरणं लोके न दृष्टमिति तात्पर्यम् ॥ १०८ ॥

गो० टी०—न किञ्चिदिति । रामः अहितमप्रियं च
 किञ्चिद्वचो नाह परुषाणि भाषितुं न वेत्ति ज्ञानपूर्वकत्वात्
 भाषणस्य कुतस्तत्प्रसक्तिरिति भावः । न केवलं परुषावेदनं
 प्रत्युताभिरामवादिनि सर्वप्रियभाषिणि गुणैर्नित्यं संमते रामे
 कथं नु दोषान् प्रजाजनहेतून् ब्रवीषि ॥ १११ ॥

१०९] ति० टी०—प्रताम्य ग्लायस्व प्रज्वल अप्रिप्रवे-
 शेन प्रणश्य विषेण कुहालप्रहारैः सहस्रशः स्फुटितां कृत-
 गतां वा महीं ब्रज अथापि ते वचो न करिष्य इति
 संबन्धः ॥ १०९ ॥

रा० टी०—प्रताम्येति । प्रताम्य ग्लानिं कुरु प्रज्वल अग्न्या-
 दिना भस्मीभव प्रणश्य उद्गन्धनादिना ध्वंसं प्राप्नुहि स्फुटिता
 प्रस्तरादिप्रहारैः स्फुटितशिराः महीं ब्रज ॥ १०९ ॥

गो० टी०—प्रताम्येति । प्रताम्य ग्लानिं भज ताम्यतेल्लो-
 ण्मध्यमपुरुषैकवचनम् । प्रज्वल कुपिता भव प्रणश्य नष्टा भव
 सहस्रशः स्फुटिता सती महीं ब्रज वा भृगोः पत वेत्यर्थः ।
 केकयराजानां पांसनि दूषणि ॥ ११२ ॥

१ चेति गो. पाठः । २ हर्षिणीति गो. रा. पाठः । ३ केनेति गो. पाठः । ४ न्विति गो. पाठः । ५ स्फुट्येति गो. रा. पाठः । ६ ममेति गो.
 रा. पाठः । ७ पांसनीति गो. रा. पाठः ।

क्षुरोपमां नित्यमसत्प्रियंवदां प्रदुष्टभावां स्वकुलोपघातिनीम् ।

न जीवितुं त्वां विषहेऽमनोरमां दिधक्षमाणां हृदयं सवन्धनम् ॥ ११० ॥

न जीवितं मेऽस्ति कुतः पुनः सुखं विनात्मजेनात्मवैतां कुतो रतिः ।

ममाहितं देवि न कर्तुमर्हसि स्पृशामि पादावपि ते प्रसीद मे ॥ १११ ॥

स भूमिपालो विलपन्ननाथवत्स्त्रिया गृहीतो हृदयेऽतिमात्रया ।

पपात देव्याश्चरणौ प्रसारितावुभावसंप्राप्य यथातुरस्तथा ॥ ११२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

कैकेय्या पुनश्च वरदाननिर्वन्धने पीडितो दशरथः सकलरुणमात्मशोचनपूर्वकं तां जगर्ह । तथैवास्तं गते सवितर्याप्रभातं सानुनय कैकेयीं रामराज्यमयाचत तदनङ्गीकाराच्चातितमदुःखावेगान्मूर्च्छितः क्षितावपतत्प्रतिबुद्धश्च वैतालिकारचितप्राबोधिकमङ्गलवाद्यादी-
न्यवीरयत् ।

अतदर्ह महाराजं शयानमतथोचितम् । ययातिमिव पुण्यान्ते देवलोकात्परिच्युतम् ॥ १ ॥

११०] ति० टी०—असत्प्रियंवदां मिथ्याप्रियभाषिणीम् प्रदुष्टभावां दुष्टान्तःकरणामत एवामनोरमां संवन्धनं संप्राणं हृदयं दिधक्षमाणां त्वां जीवितुं जीवयितुं न विषहे नोत्सहे तव नाशमेवाशासे इत्यर्थः । “प्राणवन्धनं हि सौम्य मनः” इति च्छान्दोग्यश्रुतिः ॥ ११० ॥

रा० टी०—क्षुर इति । क्षुरोपमां क्षुरवत् स्वसंबद्धच्छेदन-
कर्त्रीम् । तत्र हेतुः असत्प्रियंवदामसती एव प्रियंवदेति कर्मधारयः
प्रदुष्टभावां निषिद्धामिप्रायविशिष्टामत एव स्वकुलोपघातिनीं
मनोरमां रूपलावण्यमात्रेण रमणशीलां सवन्धनं प्राणसहितं
हृदयं दिधक्षमाणां त्वां जीवितुं न विषहे उत्साहं न करोमि ११०

गो० टी०—क्षुरोपमामिति । क्षुरोपमां तद्वत् क्रूरा मस-
त्प्रियंवदां मिथ्याप्रियवादिनीं प्रदुष्टभावां प्रकर्षेण दुष्टहृदयाम्
अमनोरमामिति पदच्छेदः सवन्धनं समूलं प्राणरूपमूलसहितं
“प्राणवन्धनं हि सौम्य मनः” इति श्रुतेः । ‘सदिन्धनम्’ इति
पाठे हृदयमेव सदिन्धनं दिधक्षमाणां दग्धुमिच्छन्तीं त्वां
जीवितुं जीवयितुं न विषहे नोत्सहे ॥ ११३ ॥

१११] ति० टी०—दण्डवाक्यस्य कृत्वा पुनस्तामाह—
नेति । आत्मवतामात्मज्ञानाम् । अत्रापिः पूरणीयः । यदेव-
मतो ममेत्यादिः ॥ १११ ॥

रा० टी०—नेति । आत्मजेन विना आत्मवतो जानतो
मे मम जीवितं नास्ति सुखं कुतः रतिः तत्कारणीभूतप्रीतिश्च
कुतः अतः मम अहितं कर्तुं त्वं नार्हसि ॥ १११ ॥

गो० टी०—नेति । रतिस्त्वद्विषयेति शेषः । यदेवमत
आह—ममाहितमिति । आत्मवतः जीवत इत्यर्थः ॥ ११४ ॥

११२] ति० टी०—अतिमात्रयातिक्रान्तसौन्दर्यपरिच्छेदया
यद्वातिक्रान्तमर्यादया । हृदये मर्मणि गृहीतः । प्रसारितावि-

त्यनेन पत्यावप्यधमर्णदृष्टिर्बोध्यते असंप्राप्येत्यनेन पिस्पृक्षोरपि
चित्तमूर्च्छाजनितवैवश्यं बोधितम् । तदेवाह—यथातुर इति । आ-
तुरो यथा किञ्चित्प्रष्टुकामोऽस्पृष्टैव मध्ये मूर्च्छया पतति
तथेत्यर्थः ॥ ११२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

रा० टी०—स इति । अतिमात्रया दृढनिश्चयवत्या ज्ञिया
कैकेय्या हृदये गृहीतः स भूमिपालः अनाथवत् विलपन् सन्
प्रसारितौ देव्या उभौ चरणौ असंप्राप्य आतुरो यथा तथा
पपात चरणौ गृहीतुं प्रचलितोऽपि मध्ये एव अपतदित्यर्थः ।
एतेन विद्वलतातिशयः सूचितः ॥ ११२ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वयोऽध्याकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

गो० टी०—स इति । अतिमात्रया अमर्यादया ज्ञिय-
हृदये गृहीतः तदधीनहृदय इत्यर्थः । भूमिपालोऽपि तां निग्रही-
तुमसमर्थ इत्यर्थः अनाथवद्विलपन् त्वां जीवयितुं नोत्सहे ते
पादौ स्पृशामि प्रसीदेत्यनवस्थितवचनानि भाषमाणः प्रसारि-
तावित्यनेनानादर उक्तः असंस्पृश्येत्यनेन पिस्पृक्षायामेव मूर्च्छां
जातेति गम्यते ॥ ११६ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरा-
ख्यानेऽथोऽध्याकाण्डव्याख्याने द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

१] ति० टी०—अथ सत्यपाशबद्धतया प्रणामवाक्येन च
न ते वचः करिष्यामीति वचसि दाढर्याभावं निश्चित्य पुनर-
प्याह—अतदर्ह श्रीप्रणामानर्हम् । अतथोचितं भूशयनानर्हम् ॥ ११ ॥

अनर्थरूपासिद्धार्था ह्यभीता भयदर्शिनी । पुनराकारयामास तमेव वरमङ्गना ॥ २ ॥
 त्वं कथ्यसे महाराज सत्यवादी दृढव्रतः । मम चेदं वरं कस्माद्विधारयितुमिच्छसि ॥ ३ ॥
 एवमुक्तस्तु कैकेय्या राजा दशरथस्तदा । प्रत्युवाच ततः क्रुद्धो मुहूर्तं विह्वलन्निव ॥ ४ ॥
 मृते मयि गते रामे वनं मनुजपुंगवे । हैन्तानार्ये ममामित्रे सकामा सुखिनी भव ॥ ५ ॥
 स्वर्गेऽपि खलु रामस्य कुशलं दैवतैरहम् । प्रत्यादेशादभिहितं धारयिष्ये कथं वत ॥ ६ ॥
 कैकेय्याः प्रियकामेन रामः प्रव्राजितो वनम् । यदि सत्यं ब्रवीम्येतत्तदसत्यं भविष्यति ॥ ७ ॥

२] ति० टी०—अनर्थरूपा कुलस्येति शेषः । असिद्धो-
 र्थः प्रयोजनं यस्याः अभीता जनापवादादभीता भयदर्शिनी
 रामाद्भरतस्येति शेषः । तमेव वरं पूर्वदत्तमेव वरमुद्दिश्य राजा-
 नमाकारयामास संबोधयामास ॥ २ ॥

रा० टी०—दशरथोक्त्यायुभवानन्तरकालिकं कैकेयी-
 तान्तमाह—अतदर्हमिति । अतदर्हं शोकयोग्यतारहितं देव-
 लोकात्परिच्युतं ययातिमिव शयानं भूमौ पतितमतथोचितं
 तादृशशयनानर्हं महाराजं दशरथमनर्थरूपा राजेप्सितार्थविरुद्धा-
 र्थनिरूपणकर्त्री सिद्धार्था साधितदेवप्रयोजना अभीता वास्तव-
 यशोरूपपत्यर्थसाधिकात्वरूपधर्मविशिष्टात्वेन धर्मच्युतिभीति-
 रहिता, किंच अभीता वास्तवयशोरूपपत्यर्थप्रापिका इणो
 रूपम् । अभयदर्शिनी रामनिष्ठसर्वहेतुकभयाभावदर्शनशीला कै-
 केयी तं याचितं वरं पुनः आकारयामास राज्ञा संपादयामास ।
 श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १ ॥ २ ॥

गो० टी०—न ते करिष्यामि वच इत्युक्त्वापि धर्मपाशव-
 द्धतया पश्चात्तप्तः पुनस्तां सान्त्वयति त्रयोदशे—अतदर्हमित्या-
 दि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । अतदर्हं तादृशदुःखानर्हमतथोचित-
 मधःशयनाद्युचितमनर्थरूपा पापरूपा असिद्धार्था अनिष्पन्न-
 प्रयोजना अभीता लोकापवादभीतिरहिता भयदर्शिनी दशरथ-
 स्येति शेषः । यद्वा अभयदर्शिनी दशरथस्य भयमपश्यन्तीत्यर्थः ।
 तमेव वरं पूर्वदत्तमेव वरमुद्दिश्य महाराजमाकारयामास
 संबोधयामास 'यद्वा दातव्यत्वेन ग्राहयामासेत्यर्थः । वस्तुत-
 स्त्वेकवचनस्वारस्यात् वरं श्रेष्ठं दशरथं स्वाभिमतकथनायाह्व-
 यामासेत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

३-५] ति० टी०—कथ्यसे श्लाघसे । पूर्वार्थान्ते इति-
 रध्याहार्यः । विधारयितुम् ऋणत्वेनेति शेषः ॥ ३-५ ॥

रा० टी०—तत्संपादनप्रकारमाह—त्वमिति । हे महाराज !
 सत्यवादी अत एव दृढव्रतः त्वं कथ्यसे जनैरिति शेषः । अतो
 मम वरं विधारयितुं स्वान्तरेव संस्थापयितुं दूरीकर्तुं वा कस्मा-
 द्हेतोर्निच्छसि अद्युचितमेतदिति तात्पर्यम् ॥ ३ ॥

गो० टी०—त्वमिति । विधारयितुं ऋणत्वेन धारयितुं
 च्यावयितुं वा विशेषेण धारयितुमादातुमिति वार्थः ॥ ३ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवमुक्तो राजा क्रुद्ध इव विह्वलन्
 सन् प्रत्युवाच ॥ ४ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—मृत इति । हे अनार्ये आर्य-
 विरुद्धे ! हे अमित्रे ! मयि मृते लोकान्तरं प्राप्ते सति सुखिनी
 सुखविशिष्टा भव ॥ ५ ॥

गो० टी०—विह्वलन्मुच्छन् ॥ ४ ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—रामप्रवासदुःखेन मृत्वा स्वर्गं गतस्यापि
 मे सुखं नास्तीत्याह—स्वर्गे इति । रामस्य कुशलं दैवतैः पृष्टो-
 ऽहं किञ्चत्तरं वदिष्ये इति शेषः । वनं प्रत्यादिष्ट इत्युत्तरं देयं
 चेत्प्रत्यादेशात्तद्रूपादुत्तरादूर्ध्वं यदेवैरभिहितं भविष्यति ज्येष्ठं
 श्रेष्ठगुणैर्युक्तं कथं प्रत्याख्यातवानसीत्येवंरूपं वाक्यं तत्कथं
 धारयिष्ये हृदय इति शेषः अतस्तदप्रत्याख्यानमेव वर-
 मिति भावः ॥ ६ ॥

रा० टी०—स्वर्ग इति । स्वर्गे साक्तेऽपि दैवतैर्देवताभि-
 मानिदैवैरभिहितं कथितं रामस्य कुशलं धारयिष्ये प्रत्यादे-
 शात्प्रत्यादेशं प्राप्तं प्रसङ्गाद्दैवैः कथितं तव कुशलं कथं धार-
 यिष्ये तव कुशलं न श्रोष्यामीत्यर्थः ॥ ६ ॥

गो० टी०—स्वर्ग इति । रामस्य कुशलं प्रति दैवतैः प्रत्या-
 देशादभिहितं धिक्कारपूर्वमभिहितं वाक्यं कथं धारयिष्ये सहिष्ये
 मूढः लीहेतोः कथं गुणवत्पुत्रं त्यक्तवानसीत्यभिहितं श्रुत्वा
 कथमात्मानं धारयिष्ये तथाच रामप्रवासने इह परत्र च मम
 सौख्यं नास्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—ननु सत्यवशात्प्रत्यादिष्ट इत्युत्तरं तत्राह—
 कैकेय्या इति । प्रियकामेन प्रियेण वरेण । एतत्सत्यं यदि
 यद्यपि ब्रवीमि तत्तथाप्येतन्मे वाक्यमसत्यं भविष्यति, असत्यं
 मंस्यन्तीत्यर्थः । काञ्चुकतया प्रत्याख्यात इत्येव मंस्यन्त
 इत्याशयः ॥ ७ ॥

रा० टी०—कैकेय्या इति । कैकेय्याः प्रियकामेन कैकेयी-
 निष्ठप्रीतिविषयीभूतवरद्वयदानेच्छावता मया यदि रामो वनं
 प्रव्राजितः । एतत् सत्यं ब्रवीमि तदा तदभिषेकप्रतिज्ञानम-
 सत्यं भविष्यति एतेन अन्यतरासत्यत्वं दुष्परिहर्तव्यमिति
 सूचितम् ॥ ७ ॥

गो० टी०—ननु सत्यप्रतिज्ञत्वनिर्वाहार्थं रामः प्रव्राजित
 इति वक्तव्यमित्यत्राह—कैकेय्या इति । मयैत्यनन्तरामितिकरणं
 द्रष्टव्यं तदसत्यं भविष्यति अस्त्वाहमभिषेक्यामि यौवराज्ये
 परन्तपेति रामोद्देशेनोक्तं वाक्यमसत्यं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अपुत्रेण मया पुत्रः श्रमेण महता महान् । रामो लब्धो महातेजाः स कथं त्यज्यते मया ॥ ८ ॥
 शूरश्च कृतविद्यश्च जितक्रोधः क्षमापरः । कथं कमलपत्राक्षो मया रामो विवास्यते ॥ ९ ॥
 कथमिन्दीवरश्यामं दीर्घबाहुं महाबलम् । अभिराममहं रामं स्थापयिष्यामि दण्डकान् ॥ १० ॥
 सुखानामुचितस्यैव दुःखैरनुचितस्य च । दुःखं नामानुपश्येयं कथं रामस्य धीमतः ॥ ११ ॥
 यदि दुःखमकृत्वा तु मम संक्रमणं भवेत् । अदुःखार्हस्य रामस्य ततः सुखमवाप्नुयाम् ॥ १२ ॥
 नृशंसे पापसंकल्पे रामं सत्यपराक्रमम् । किं विप्रियेण कैकेयि प्रियं योजयसे मम ॥ १३ ॥
 अकीर्तिरतुला लोके ध्रुवं परिभविष्यति । तथा विलपतस्तस्य परिभ्रमितचेतसः ॥ १४ ॥
 अस्तमभ्यागमत्सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत । सा त्रियामा तैदार्तस्य चन्द्रमण्डलमण्डिता ॥ १५ ॥
 राज्ञो विलपमानस्य न व्यभासत शर्वरी । सदैवोष्णं विनिःश्वस्य वृद्धो दशरथो नृपः ॥ १६ ॥

८-९] ति० टी०-त्यज्यते त्यज्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥

रा० टी०-अपुत्रेणेति । अपुत्रेण पुत्ररहितेन मया महता श्रमेण लब्धो महातेजाः पुत्रः स रामः मया कथं त्यज्यते त्यक्तुं न शक्नोमीत्यर्थः ॥ ८ ॥

रा० टी०-स्यागमनार्हत्वमेव बोधयन्नाह-शूर इति । शूर-त्वादिगुणविशिष्टः रामः कथं विवास्यते ॥ ९ ॥

गो० टी०-अपरित्यागे हेत्वन्तराणि दर्शयति-अपुत्रेणेत्यादि ॥ ८-१० ॥

१०] ति० टी०-स्थापयिष्यामि प्रस्थापयिष्यामि ॥ १० ॥

रा० टी०-तदेव भङ्गयन्तरेणाह-कथमिति । इन्दीवर-श्यामत्वादिगुणविशिष्टं रामं दण्डकान् कथं स्थापयिष्यामि प्रस्थापयिष्यामि ॥ १० ॥

११] ति० टी०-दुःखैरिति पष्ठयर्थे तृतीया । दुःख वनगमनरूपं दुःखसाधनम् ॥ ११ ॥

रा० टी०-सुखानामिति । सुखानामेव उचितस्य योग्यस्य दुःखैः दुःखानामनुचितस्य रामस्य दुःखं कथमनुपश्येयम् ॥ ११ ॥

गो० टी०-सुखानामिति । दुःखैरिति पष्ठयर्थे तृतीया ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०-सर्वथा रामस्यादुःखकरणमेव मे श्रेय इत्याह-यदीति । अदुःखार्हस्य रामस्य दुःखमकृत्वा यदि मम संक्रमणं स्वर्गं प्रति गमनं भवेत्तदा स्वर्गे सुखमाप्नुयामित्य-न्वयः । मरणे वराप्रदानजन्यदोषोऽपि न, जीवतो हि सा प्रति-शेति भावः ॥ १२ ॥

रा० टी०-स्वसुखोपायं चिन्तयन्नाह-यदीति । अदुःख-ार्हस्य रामस्य दुःखं दुःखहेतुभूतवनप्रवाजनरूपवरमकृत्वा असंपाद्य अदत्त्वेत्यर्थः यदि मम संक्रमणं लोकान्तरगमनं भवेत् तदा सुखमवाप्नुयामहमिति शेषः । द्रुतं लोकान्तरं प्राप्ति इहस्थया अनया संभाषणं न स्यात् तर्हीयं भिया स्वेप्सितं रामसन्निधौ न कथयिष्यतीति रामो वनं न, गमिष्यतीति तात्पर्यम् ॥ १२ ॥

गो० टी०-यदीति । अदुःखार्हस्य रामस्य दुःखमकृत्वा

मम संक्रमणं यदि भवेत् ततस्तदा सुखमवाप्नुयां संक्रमणं तृणजलौकान्यायेन देहादेहान्तरप्राप्तिः पञ्चत्वमिति यावत् ॥ १२ ॥
 १३] ति० टी०-मम प्रियं रामं विप्रियेण किं योजयसे इत्यन्वयः ॥ १३ ॥

रा० टी०-नृशंसे इति । सत्यपराक्रमं मम प्रियं रामं विप्रियेण वियोगेन किं किमर्थं योजयसे ॥ १३ ॥

गो० टी०-नृशंस इति । मम प्रियं रामं विप्रियेणानभि-मतदण्डकारण्यगमनेन किं किमर्थं योजयसे ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-अकीर्तिः स्त्रीजित इत्यकीर्तिर्जन्मसंपा-दितां कीर्तिं परिभविष्यतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

रा० टी०-रामप्रवाजने अनर्थान्तरमपि भविष्यतीत्याह-अकीर्तिरिति । अकीर्तिः त्वद्वरप्रदानमूलकाभिषेकनिवृत्तिहेतु-कप्रतिज्ञाहानिजनितदुर्यशः परिभविष्यति दूरीकरिष्यति की-र्तिमिति शेषः । परिभविष्यतीत्यस्य यदि भविष्यतीत्येवार्थ-तदा न शेषकल्पना । परीति लोके इत्यस्य विशेषणं वा संपूर्ण-त्यर्थः । विचप्रत्ययान्तमेतत् । अर्थं पृथक् । दशरथोक्तिं समाप्य वृत्तान्तरमाह-तथेति । तथा वर्णितप्रकारेण विलपतः परि-भ्रमितचेतसः तस्य राज्ञः सूर्यः अस्तमभ्यागमत् अत एव रजनी रात्रिः अभ्यवर्तत प्राप्नोत् अर्धद्वयमेकान्वयि । “पष्ठी-चानादरे” इत्यनुशासनविहिता तस्येत्यत्र पष्ठी ॥ १४ ॥

गो० टी०-अकीर्तिरित्यर्थम् । भविष्यतीति शेषः ॥ १४ ॥

गो० टी०-तथेति । तस्य विलपतः तस्मिन् विलपति सतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

१५-१६] ति० टी०-यत्संबन्धिप्रदोपे स्वनिवेशप्रवेशा-त्पूर्वं सूर्योऽस्तमगमत्, रजनी चाभ्यवर्तत सा त्रियामा चन्द्रम-ण्डलमण्डिताप्यार्तस्य दुःखवतो विलपमानस्य च न व्यभासत न प्रकाशेन सुखदाभूत् विलापेनैव रात्रिकालो व्यतीत इति भावः । यतः सा शर्वरी हिसिका तस्येति शेषः शृणातीति योगात् ॥ १५ ॥ १६ ॥

१ बाहुति गो. पाठः । २ प्रेषयिष्यामीति गो. पाठः । ३ अथेति गो. पाठः । ४ ध्रुवः परिभवंश्च मे इति गो. पाठः । ५ तथेति गो. पाठः । ६ तथेति गो. रा. पाठः ।

विललापार्तवदुःखं गगनासक्तलोचनः । न प्रभातं त्वयेच्छामि निशे नक्षत्रभूषिते ॥ १७ ॥
 क्रियतां मे दया भद्रे मयायं रचितोऽञ्जलिः । अथवा गम्यतां शीघ्रं नाहमिच्छामि निर्घृणाम् ॥ १८ ॥
 नृशंसां केकेयीं द्रष्टुं यत्कृते व्यसनं मम । एवमुक्त्वा ततो राजा कैकेयीं संयताञ्जलिः ॥ १९ ॥
 प्रसादयामास पुनः कैकेयीं राजधर्मवित् । साधुवृत्तस्य दीनस्य त्वद्व्रतस्य गतायुषः ॥ २० ॥
 प्रसादः क्रियतां भद्रे देवि राज्ञो विशेषतः । शून्ये न खलु सुश्रोणि मयेदं समुदाहृतम् ॥ २१ ॥
 कुरु साधुप्रसादं मे बाले सहृदया ह्यसि । प्रसीद देवि रामो मे त्वदत्तं राज्यमव्ययम् ॥ २२ ॥

रा० टी०—सेति । चन्द्रमण्डलमण्डिता त्रियामा शर्वरी रात्रिः विलपमोनस्य राज्ञो दशरथस्य न व्यभासत न प्राकाशयत् अन्तर्भावतिगिजर्थः । संबन्धसामान्यविवक्षया राज्ञ इत्यत्र पद्ये ॥ १६ ॥

गो० टी०—सा त्रियामेति । अत्रियामा यामत्रयवत्वं विहायातिदीर्घेत्यर्थः ॥ १६ ॥

रा० टी०—तथेति । तथा तेन प्रकारेण वृद्धः त्यक्तलोकावृत्तान्तः दशरथः उष्णं विनिर्भस्य गगनासक्तलोचनः ऊर्ध्वदृष्टिः सन् आर्तवद्विललाप ॥ १६ ॥

गो० टी०—तथेति । आर्तवत् महारोगादिना पीडित इव दुःखं विललाप शृण्वतां यथा दुःखं भवति तथा विललापेत्यर्थः ॥ १७ ॥

१७] ति० टी०—आर्तवद्रोगपीडितवत्, यद्वा स्वार्थे वतिः शृण्वतां दुःखं यथा भवति तथा विललाप, यद्वा दुःखं प्राप्येति शेषः । अथ दुःखवशाद्रात्र्या अव्युष्टिं प्रार्थयते—न प्रभातमिति । 'त्वया' इति पाठे त्वया गतया जायमानं प्रातः कालमित्यर्थः । 'तव' इति पाठे त्वत्संबन्धिप्रातःकाल मित्यर्थः ॥ १७ ॥

रा० टी०—तद्विलपनमेवाह—नेति । हे नक्षत्रभूषिते निशे तव प्रभातं नेच्छामि प्रभातकालाभिविरामवियोगमभ्या न वाञ्छामीत्यर्थः । हे भद्रे ! मे दया क्रियतामेतेन प्रभातत्वविशिष्टा न भवेति तत्प्रार्थना व्यञ्जिता ॥ १७ ॥

गो० टी०—नेति । प्रभातं प्रभातत्वं भावे निष्ठा अत्र प्रकरणे भर्त्सनप्रसादनाभ्यां पुनः पुनः क्रियमाणानां धर्ममपि त्यक्तुं न शक्नोमि न पुत्रमपीति गम्यते ॥ १८ ॥

१८—१९] ति० टी०—मे मल्लम् । भद्रे निशे ! एवं हि तस्याः कल्याणदत्वम्, प्रभाते रामाविवासानभयमिति भावः । गम्यतां त्रियामया त्वया राज्यपगमे प्रजासंनिधानेनैतद्दर्शनाभाव इति भावः । यद्वा प्रभाते रामगमनेन झटिति मरणे सत्यस्या अदर्शनमिति भावः । नाहमिच्छामि द्रष्टुमित्यन्वयः ॥ १९ ॥

रा० टी०—अथवेति । अथवा शीघ्रं गम्यताम् । तत्र हेतुः निर्घृणां दयारहितां यत्कृते मम व्यसनं दुःखं तां केकेयीं द्रष्टुमहं नेच्छामि एतेन निश्राविरामे पुंजनबाहुल्यात् तद्दर्शनं न स्यादिति हेतुर्व्यक्तः । अर्धद्वयमेकान्वयि ॥ १८ ॥

रा० टी०—एवमिति । राजा केकेयीमनेन प्रकारेण उक्त्वा संयताञ्जलिः आसेति शेषः । अर्थं पृथक् ॥ १९ ॥

गो० टी०—अथवेति । निर्घृणां निर्दयां प्रत्युत नृशंसां कुराम् ॥ १९ ॥ २० ॥

२०] ति० टी०—त्वद्व्रतस्य सत्यवशत्वात्त्वद्व्रतशंगतस्येत्यर्थः गतायुषोऽल्पावशिष्टायुषः ॥ २० ॥

रा० टी०—प्रसादयामासेति । राजधर्मवित् सामादिविज्ञाता राजा कैकेयीं पुनः प्रसादयामास । अर्थं पृथक् । तत्प्रसादनमेवाह—साधुवृत्तस्य कपटरहितवृत्तिविशिष्टस्य त्वद्व्रतस्य तव वशे प्राप्तस्येत्यर्थः । गतायुषः गता अवक्तव्यवचनेन निवृत्ता आयुः त्वद्विपयिणी प्रीतिर्यस्य तस्य विशेषतः सर्वराजतोऽधिकस्य राज्ञो मम प्रसादः क्रियताम् विशेषत इत्यत्र पष्ठ्यन्तात्तसिः । प्रसादान्वयित्वे तु प्रथमान्ताद्बोध्यः । अर्धद्वयमेकान्वयि ॥ २० ॥

गो० टी०—साधुवृत्तस्येति । त्वद्व्रतस्य त्वदेकशरणस्येत्यर्थः एनायुषः अल्पावशेषमतीतायुष इत्यर्थः ॥ २१ ॥

२१] ति० टी०—राज्ञो विशेषतो राजत्वाद्विशेषेण प्रसाद उचितः इदं पूर्वोक्तकटुकवाक्यम् । शून्येन दुःखवशाद्भक्तव्यावक्तव्यविवेकरहितेन । यद्वा इदं रामाभिपेक्षं शून्ये एकान्ते निर्जने नोक्तम् किंतु सभायामतः प्रसादं कुरु सभ्योपहासो यथा न भवति तथेत्यर्थः ॥ २१ ॥

रा० टी०—मदुर्वचनजनितो विपादस्त्वया न कार्य इति बोधयन्नाह—शून्येनेति । हे सुश्रोणि ! शून्येन जनरहितत्वेन हेतुना इदं दुर्वचनं मया समुदाहृतं कथितम् । एकान्ते कुराभासमप्युपदेशवचनं क्रोधकारणं लोके न दृष्टमिति तात्पर्यम् । तेन त्वया कोपो न कार्य इति व्यञ्जितम् । अर्थं पृथक् ॥ २१ ॥

गो० टी०—शून्य इति । शून्ये निर्जने प्रदेशे इदं रामाभिपेक्षं न समुदाहृतं खलु किंतु सर्वजनसन्निधौ समुदाहृतमित्यर्थः । यद्वा शून्येन दीनेन मयेत्यर्थः ॥ २२—२४ ॥

२२] ति० टी०—सहृदया मद्भजनशून्यहृदया । तदेवाह—प्रसीदेति । त्वया वरबलाद्वृहीतमेव राज्यं मत्प्रीतये रामाय देहीत्याशयः ॥ २२ ॥

रा० टी०—कुर्विति । हे बाले ! यतस्त्वं सहृदया रसज्ञा असि अतः मे प्रसादं प्रसन्नतां कुरु संपादय त्वं च प्रसीद । तेन किमत आह—त्वदत्तं राज्यं रामो लभतां तेन त्वं परं यशः अवाप्स्यसि । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ २२ ॥

लभतामसितापाङ्गे यशः परमर्वाप्स्यसि । मम रामस्य लोकस्य गुरुणां भरतस्य च ॥
प्रियमेतद्गुरुश्रोणि कुरु चारुमुखेक्षणे ॥ २३ ॥

विशुद्धभावस्य हि दुष्टभावा दीनस्य ताम्राश्रुकलस्य राज्ञः ।
श्रुत्वा विचित्रं करुणं विलापं भर्तुर्वृशंसा न चकार वाक्यम् ॥ २४ ॥
ततः स राजा पुनरेव मूर्च्छितः प्रियामर्तुष्टां प्रतिकूलभाषिणीम् ।
समीक्ष्य पुत्रस्य विवासनं प्रति क्षितौ विसंज्ञो निपपात दुःखितः ॥ २५ ॥
इतीव राज्ञो व्यथितस्य सा निशा जगाम घोरं श्वसतो मनस्विनः ।
विबोध्यमानः प्रतिबोधनं तदा निवारयामास स राजसत्तमः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ।

प्रभाते कैकेय्यन्यदृष्टान्तैः सत्यवचस्त्वं प्रशस्य स्वाभिमताकरणे प्राणविमोक्षणं च प्रतिज्ञाय सद्योरामप्रवासने दशरथं प्राचोदय
तेन दुःशब्दैर्निन्दितापि स्वाशयं निर्वबन्ध । प्रियं रामं द्रष्टुमिच्छामीति दशरथस्तां न्यवेदयत्ततः प्रभातायां शर्वर्या गृहीतसंभारः
शिष्यपरिवृतो वसिष्ठः पुरीं प्राविशत्पूर्वमेव प्राप्तः सुमन्त्रो दशरथं संस्तुत्य रामाभिषेकमस्मारयत्तेनोद्दीपितशोकस्य राज्ञः करुणावचनं
संश्रुत्य किञ्चिदपाक्रमत्ततो दशरथप्रेरणया राममानेतुमन्तःपुरान्निर्व्रियौ ।

पुत्रशोकार्दितं पापा विसंज्ञं पतितं भुवि । विचेष्टमानमुत्प्रेक्ष्य ऐक्ष्वाकमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥

२३] ति० टी०—गुरुणां वसिष्ठादीनाम् । 'गुरुश्रोणि' इति
पाठे 'उरु' इति पाठान्तरे च उर्वी महती श्रोणिर्यस्यास्तादृशि २३ ॥

रा० टी०—ममेति । मदादेः प्रियमेतद् रामाभिषेचनं कुरु
संपादय ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—रोदनेनाक्षणेस्ताम्रत्वात्ताम्रस्य अश्रुकल-
स्याश्रुपूर्णस्य । हिरण्यर्थे ॥ २४ ॥

गो० टी०—विशुद्धभावस्येति । ताम्रेक्षणस्य दुःखातिश-
येनेति शेषः । अश्रुकलस्य अश्रुपूर्णस्य कलिः कामधेयः विचित्रं
प्रसादनभर्त्सनसहितत्वात् ॥ २५ ॥ २६ ॥

रा० टी०—राजवाक्यश्रवणानन्तरं कैकयीवृत्तान्तमाह—
विशुद्धेति । दुष्टभावा तत्सदृशी अत एव वृशंसा तत्तुल्या
कैकयी विशुद्धभावस्य कापल्यरहिताभिप्रायविशिष्टस्य ताम्राश्रु-
कलस्य अतिविलापेन ताम्रप्रायनेत्राभ्यामश्रुकला यस्य तस्य
भर्तुर्विलापं श्रुत्वा भर्तुर्विक्रयं वचनं न चकार । एतेन राजयशो-
वृद्धयभिलाषिणीत्वं तस्याः सूचितम् । भर्तुरित्युभयान्वयि ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—तद्रात्रेः प्राक्सदा प्रियामर्तुष्टामेवैवधिवि-
नयवाक्येनापि संतोषमप्राप्ताम् । विवासनं प्रति याच्यमानं
वरं समीक्ष्य दुःखितः । चिरपरिचितप्रेमत्वात्तां धिक्कर्तुमशक्नु-
वन्प्रयासलब्धं पुत्रं च त्यक्तुमशक्नुवन्कर्तव्यमूढतया दुःखितो
विसंज्ञो मूर्छितः क्षितौ पपात ॥ २५ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः स्ववचनानङ्गीकारानन्तरं
पुत्रस्य विवासनं प्रति विवासनेहेतोः प्रतिकूलभाषिणीं प्रियां

समीक्ष्य पुनरपि मूर्छितः अत एव विसंज्ञो राजा क्षितौ
निपपात ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—दीर्घं घोरमुष्णं च श्वसतः सा निशा
जगाम । प्रतिबोधनं तत्साधनमङ्गलगीतादिकम् दुःखवशा-
दिति भावः ॥ २६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

रा० टी०—इतीवेति । इतीव अतीव व्यथितस्य श्वसतः
उच्छ्वसं प्राण्डवतः राज्ञः घोरं यथा स्यात्तथा निशा जगाम
अत एव तदा बन्धादिप्रबोधनसमये तैः प्रबोध्यमानोऽपि राज-
सत्तमः प्रतिबोधनं प्रतिबोधकबन्धादिवचनं निवारयामास तेन
कृशाधिक्यं सूचितम् ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वयोऽध्याकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

गो० टी०—इतीति । प्रतिबोधनं शङ्खपटवहीणादिकं प्रति-
बोधनसाधनं, यद्वा वेतालिकैः क्रियमाणं प्रतिबोधनम् ॥ २७ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरा-
ख्यानेऽथोऽध्याकाण्डव्याख्याने त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

१] ति० टी०—एवंदशां प्राप्तेऽपि राजनि कैकेयी मन्त्रि-
मित्ततो राजा घ्रियते चेन्म्रियतां वृद्धः, न तु मयोक्तमन्यथा
कार्यमिति निश्चित्याह—पुत्रेत्यादि । पापा कैकेयी विचेष्टमानं
मरणकाल इव विकृतमुत्प्रेक्ष्य सम्यग्दृष्ट्वापीत्यर्थः ॥ १ ॥

१ अवाप्नुहीति गो. पाठः । २ ताम्रेक्षणस्याश्रुकलस्येति गो. पाठः । ३ अदुष्टमिति गो. पाठः । ४ विवेष्टमानमुत्प्रेक्ष्य सैक्षाकमिति गो. पाठः ।

पापं कृत्वेव किमिदं मम संश्रुत्य संश्रवम् । शेषे क्षितितले सन्नः स्थित्यां स्थातुं त्वमर्हसि ॥ २ ॥
 आहुः सत्यं हि परमं धर्मं धर्मविदो जनाः । सत्यमाश्रित्य च मया त्वं धर्मं प्रतिचोदितः ॥ ३ ॥
 संश्रुत्य शैव्यः श्येनाय स्वां तनुं जगतीपतिः । प्रदाय पक्षिणे राजा जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ ४ ॥
 तथा ह्यलर्कस्तेजस्वी ब्राह्मणे वेदपारगे । याचमाने स्वके नेत्रे उद्धृत्याविमना ददौ ॥ ५ ॥
 सरितां तु पतिः स्वल्पां मर्यादां सत्यमन्वितः । सत्यानुरोधात्समये वेलां स्वां नातिवर्तते ॥ ६ ॥
 सत्यमेकपदं ब्रह्म सत्ये धर्मः प्रतिष्ठितः । सत्यमेवाक्षया वेदाः सत्येनाव्याप्यते परम् ॥ ७ ॥

रा० टी०—राजदृष्टस्तु कृत्वा केकयीदृष्टान्तमाह—पुत्रेति । पुत्रशोकार्दितं संभावितपुत्रवियोगहेतुकशोकविशिष्टमत एव वि-
 संज्ञं कर्तव्यविषयकविवेकरहितमत एव भुवि पतितमत एव
 विचेष्टमानं विविधचेष्टां कुर्वन्तमैवाकलुप्तप्रेक्ष्य अवलोक्य
 पापा पत्यानिष्टकारिणीत्वेन प्रतिमासभाना केकयी इदम-
 ब्रवीत् ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ रामविवासननिर्धारणं दर्शयति चतुर्दशे-
 पुत्रेत्यादि ॥ १ ॥

२] ति० टी०—मम संश्रवं वरदानरूपं संश्रुत्य प्रतिश्रुत्या-
 ङ्गीकृत्य पापं कृत्वेव सन्नः पीडितः सन्धेये इदं किम्, इदं
 नोचितमित्यर्थः अतः स्थित्यां सत्यपालनरूपायां सतां
 मर्यादायाम् ॥ २ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—पापमिति । संश्रवं दास्यामीति
 पूर्वप्रतिज्ञाविषयीभूतं वरद्वयमित्यर्थः । संश्रुत्य तदास्यामीती-
 दानीं प्रतिज्ञाय इदं दानं पापमनिष्टमिव कृत्वा मत्वेत्यर्थः ।
 सन्नः पीडितस्त्वं क्षितितले किं किमर्थं शेषे । ननु किं कर्तव्यमि-
 त्यत आह—स्थित्यां सत्यपालनरूपेक्ष्वाकुलुचितमर्यादायां
 स्थातुमर्हसि । 'मर्यादा धारणा स्थितिः' इत्यमरः ॥ २ ॥

गो० टी०—पापमिति । संश्रवं दास्यामीति प्रतिज्ञां संश्रुत्य
 कृत्वेत्यर्थः । पापं पचतीतिवन्निर्देशः । पापं प्रतिज्ञाताकरणरूपं
 पापं कृत्वेव क्षितितले सन्नः अवसन्नः सन् शेषे किमिदं स्थित्यां
 मर्यादायां सत्यपरिपालनरूपायाम् 'मर्यादा धारणा स्थितिः'
 इत्यमरः । स्थातुमर्हसि ॥ २ ॥

३] ति० टी०—सत्यरूपं धर्ममाश्रित्योद्दिश्य त्वं च त्वं तु
 मया प्रतिचोदितो वरदानविषये प्रेरितः तव सत्यं रक्षितुमेवा
 मे प्रेरणा, अन्यथा प्रतिज्ञान्तरदानं विनैव मरणे तवाधर्मः
 स्यादिति भावः ॥ ३ ॥

रा० टी०—सत्यस्याङ्गीकारे हेतुं वदन्ती आह—आहु-
 रित्यादिभिः । धर्मविदः निखिलधर्मवेदितारः धर्मविषयकसंशय-
 रहिता इत्यर्थः जनाः सत्यं परमं धर्ममाहुः अतः सत्यमा-
 श्रित्य ग्रहीतव्यत्वेन स्वीकृत्य मया त्वं धर्मं प्रति चोदितः
 कथितः ॥ ३ ॥

गो० टी०—इदमेव युक्तमिति दर्शयति—आहु-
 रित्यादिना । सत्यरूपं धर्ममाश्रित्य हि मया प्रचोदितः ॥ ३ ॥

४-५] ति० टी०—यद्यपि सत्यपालने प्राणसंशयस्तथापि
 तमङ्गीकृत्य सत्यरक्षणमेव ज्याय इत्याह—संश्रुत्येत्यादि ॥ ४-५ ॥

रा० टी०—समिति । जगतीपतिः राजा स्वां तनुं श्येन-
 भक्ष्यकपोतशरीरप्रतिनिधिभूतत्वेन प्रकल्पितामित्यर्थः ॥ ४ ॥

गो० टी०—प्राणसंकटे कथं सत्यं पालनीयमित्यत्राह—सं-
 श्रुत्येत्यादिना ॥ ४ ॥

रा० टी०—तथेति । अविमना वैमनस्यरहितः ॥ ५ ॥

गो० टी०—तथेति । याचमाने ब्राह्मणे अविमनाः सुप्र-
 सन्नमनाः सन् नेत्रे ददौ तस्मा इति शेषः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—सरितां पतिः सत्यमन्वितः सत्यं प्राप्तः
 सत्यानुरोधात्सत्यत्यागभयात्स्वरूपां मर्यादां छलङ्घयामपि वेलां
 समये चन्द्रोदयरूपे वृद्धिसमयेऽपि नातिवर्तते ॥ ६ ॥

रा० टी०—सरितामिति । सत्यमन्वितः प्राप्तः सरितां
 पतिः सखद्रः मर्यादां स्वकृतनियमविशिष्टां स्वां वेलां समये स्व-
 वृद्धिकारणीभूतचन्द्रोदयकालेऽपि सत्यानुरोधात् स्वनिष्ठसत्य-
 स्मरणान्नातिवर्तते उल्लङ्घते ॥ ६ ॥

गो० टी०—सरितामिति । सरितां पतिः सखद्रः मर्यादां
 सत्यमन्वितः वेलां नातिवर्तत इति मर्यादारूपं सत्यं प्राप्तः सन्
 सत्यानुरोधात् स्वकृतसत्यावर्तनात् समये संकल्पितकाले स्वां
 वेलां स्वल्पामपि नातिवर्तत इति संबन्धः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—प्रणवरूपैकपदवाच्यत्वाद्वाच्यवाचकयोश्चा-
 भेदाद्यत्प्रणवरूपं ब्रह्म शास्त्रे तत्सत्यवाक्यमेव । अक्षयावेदाः अक्षयं
 तज्ज्ञानफलम् सत्येनैव परं पदं ब्रह्मस्वरूपं प्राप्यते चित्तशुद्धि-
 द्वारेति भावः ॥ ७ ॥

रा० टी०—सत्यस्य सर्वकारणत्वं प्रदर्शयन्ती आह—सत्य-
 मिति । सत्यमेव एकपदमेकं सर्ववेदकारणत्वेन प्रथमं पदं सु-
 वन्तं तदेव तदिति कर्मधारयः । ब्रह्म रामशब्दतादात्म्यापन्नप्रणव
 इत्यर्थः प्रणवोऽपि सत्यप्रतिपादक इत्यर्थः अत एव धर्मः
 सत्ये एव प्रतिष्ठितः तन्मूलक इत्यर्थः अत एव वेदा अपि
 सत्यं तत्प्रतिपादका इत्यर्थः अत एव सत्येन सत्यावलम्बेन
 परम् "सा काष्ठा सा परा गतिः" इति श्रुतिप्रतिपादितं राम
 इत्यर्थः । अवाप्यते प्राप्यते ॥ ७ ॥

गो० टी०—सत्यमिति । सत्यमेव एकपदं ब्रह्म एकं
 मुख्यम् 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । प्रथम इति पदं परम-

सत्यं समनुवर्तस्व यदि धर्मे धृता मतिः । स वरः सफलो मेऽस्तु वरदो ह्यसि सत्तम ॥ ८ ॥
 धर्मस्यैवाभिकामार्थं मम चैवाभिचोदनात् । प्रवाजय सुतं रामं त्रिः खलु त्वां ब्रवीम्यहम् ॥ ९ ॥
 समयं च ममायैमं यदि त्वं न करिष्यसि । अग्रतस्ते परित्यक्ता परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ १० ॥
 एवं प्रचोदितो राजा कैकेय्या निर्विशङ्कया । नाशकत्पाशमुन्मोक्तुं बलिरिन्द्रकृतं यथा ॥ ११ ॥
 उद्भ्रान्तहृदयश्चापि विवर्णवदनोऽभवत् । स धुर्यो वै परिस्पन्दन्युगचक्रान्तरं यथा ॥ १२ ॥
 विकलाभ्यां च नेत्राभ्यामपश्यन्निव भूमिपः । कृच्छ्राद्धैर्येण संस्तभ्य कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥
 यस्ते मन्त्रकृतः पाणिरशौ पापे मया धृतः । संत्यजामि स्वजं चैव तव पुत्रं सह त्वया ॥ १४ ॥

प्राप्यं ब्रह्मेत्यर्थः । यद्वा एकं पदं प्रणवरूपं वाचकं यस्य तत्तथा “अमित्येकाक्षरं ब्रह्म” इति स्मृतेः । सत्ये धर्मेः प्रतिष्ठितः सत्यमेव धर्मस्य परा काष्ठेत्यर्थः । अक्षया वेदाश्च सत्यमेव प्राधान्येन प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । परं प्रयोजनं सत्येनैवाप्यते ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—तस्मात्सत्यमिति ॥ ८ ॥

रा० टी०—सत्यमिति । यदि धर्मे मतिः धृता निश्चिता तर्हि सत्यं समनुवर्तस्व न त्यजेत्यर्थः । अतः स भवत्प्रतिज्ञातः सफलः अस्तु दीयतामित्यर्थः ॥ ८ ॥

गो० टी०—सत्यमिति । अत्रादौ तस्मादित्युपस्कार्यम् धृता स्थिरा । वरदः सर्वेषां सर्ववरप्रदः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—धर्मस्य परलोकसिद्धिफलकस्य अभिकामार्थं प्रार्थनीयफलसिद्धयर्थं क्रियमाणान्ममाभिचोदनात्प्रेरणाच्च त्वं सुतं रामं प्रवाजय । एवं त्वां त्रिर्ब्रवीमि अतो नाहमस्माद्वरग्रहणान्वितं यितुं शक्येति भावः ॥ ९ ॥

रा० टी०—धर्मस्येति । धर्मस्य अभिकामार्थं प्रवृत्तिकामनया एव मम आभिचोदनात् प्रार्थनातः रामं प्रवाजय इति त्रिः त्रिवारं ब्रवीमि ॥ ९ ॥

गो० टी०—धर्मस्येति । अभिकामार्थं प्रीत्यर्थं धर्माभिहृदयार्थमिति यावत् । मम प्रियाया इति शेषः । समनस्कत्वज्ञापनाय त्रिरित्युक्तम् ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—विपक्षे जीवधदोषाधिकस्ते इत्याह—समयं चेति । मद्भारविषयमर्थं परित्यक्ता त्वयोपेक्षिता तेऽप्रतो जीवितं त्यक्ष्यामि ॥ १० ॥

रा० टी०—समयमिति । हे आर्य ! समयं प्रतिज्ञाकालोत्तरोचितं न करिष्यसि वरं न दास्यसीत्यर्थः । तर्हि परित्यक्ता प्रतीयमानकटुभाषणेन त्वया दूरीकृता अहं जीवितं परित्यक्ष्यामि ॥ १० ॥

गो० टी०—समयमिति । समयं रामविवासनम् । परित्यक्ता उपेक्षिता ॥ १० ॥

११] ति० टी०—एवं न्यायोपेतप्रकारेण पाशं सत्यपाश-बन्धनम् इन्द्रकृतमिन्द्रप्रेरितोपेन्द्रकृतं पदत्रयमित्येव प्रतिश्रवरूपं पाशम् ॥ ११ ॥

रा० टी०—एवमिति । निर्विशङ्कया वास्तवपत्युपकार-प्रार्थनया दोषबद्धारहितया कैकेय्या प्रचोदितः प्रार्थितो राजा

पाशं प्रातीतिकभयोत्पादकत्वेन पाशसदृशं वचनमुन्मोक्तुं परिहृतं नाशकत् । तत्र दृष्टान्तः इन्द्रकृतम् इन्द्रप्रार्थनया वामनयाचितमित्यर्थः ॥ ११ ॥

गो० टी०—एवमिति । एवं त्रिर्ब्रवीमीत्येवं पाशं सत्यपाश-मुन्मोक्तुं मोचयितुं बलिः महाबलिः इन्द्रकृतं इन्द्रद्वारोपेन्द्रकृतं पाशं पदत्रयदानप्रतिज्ञारूपं, पदत्रयादानानिगलं वा ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—युगचक्रयोरन्तरं मध्यं प्राप्य परिस्पन्द-स्तिर्यक्चेष्टमानो धुर्य इव उद्भ्रान्तहृदयत्वादिविशिष्टोऽभवत् ॥ १२ ॥

रा० टी०—उदिति । स राजा उद्भ्रान्तहृदयः संचलितचित्तः अभवत् । तत्र दृष्टान्तः युगचक्रान्तरं युगचक्रयोर्मध्यं प्राप्येति शेषः । परिस्पन्दन् निःसरणार्थं चेष्टां कुर्वन् धुर्यः अनङ्गानिव ॥ १२ ॥

गो० टी०—उद्भ्रान्तहृदय इति । स राजा युगचक्रयोरन्तरं परिस्पन्दन् गच्छन् धुर्यो यथा अनङ्गानिव उद्भ्रान्तहृदयो विवर्णवदनश्चाभवत् ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—संस्तभ्य विकलं चित्तमिति शेषः ॥ १३ ॥

रा० टी०—विकलाभ्यामिति । विकलाभ्यां दर्शनकलारहिताभ्यामपश्यन्निव संस्तभ्य चित्तं स्थिरीकृत्य इदमब्रवीत् ॥ १३ ॥

गो० टी०—विह्वलाभ्यामिति । विह्वलाभ्यां क्षुब्धाभ्यामपश्यन्निव अन्ध इव स्थितः भूमिपः कृच्छ्रात् लब्धेन धैर्येण संस्तभ्य दुःखातिशयजनितशोकं निरुध्येत्यर्थः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—ईदृश्याः सपुत्रायास्त्याग एवोचित इत्याशयेनाह—यस्ते इति । मन्त्रकृतः “गृभ्णामि—” इति मन्त्रेण संस्कृतः । संत्यजामि तत्प्रयुक्तं व्यवहारं त्यजामि स्वजं स्वस्माज्जातं तव पुत्रं च त्वया सह त्यजामि ॥ १४ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—य इति । अग्नौ विधिस्थापितवः न्हिसन्निधौ मन्त्रकृतः “गृभ्णामि” इति मन्त्रेण संस्कृतमया धृतः यस्ते पाणिः तं त्वया सह स्वजं तव पुत्रं च संत्यजामि इतः प्रभृति इह लोके न स्पृक्ष्यामीत्यर्थः ॥ १४ ॥

गो० टी०—य इति । हे पापे ! अग्नौ अग्निसमीपे सामीप्ये सममी मन्त्रकृतः मन्त्रसंस्कृतः यः पाणिर्मया धृतस्तं त्यजामि तत्प्रयुक्तव्यवहारं त्यजामीत्यर्थः । अत एव स्वजं स्वस्मात् जातमपि तव पुत्रं त्वया सह त्यजामि ॥ १४ ॥

प्रयाता रजनी देवि सूर्यस्योदयनं प्रति । अभिषेकाय हि जनस्त्वरयिष्यति मां ध्रुवम् ॥ १५ ॥
 रामाभिषेकसंभारैस्तदर्थमुपकल्पितैः । रामः कारयितव्यो मे मृतस्य सलिलक्रियाम् ॥ १६ ॥
 सपुत्रया त्वया नैव कर्तव्या सलिलक्रिया । व्याहन्तास्यशुभाचारे यदि रामाभिषेचनम् ॥ १७ ॥
 न शक्तोऽद्यास्म्यहं द्रष्टुं दृष्ट्वा पूर्वं तथामुखम् । हतहर्षं तैथानन्दं पुनर्जनमवाङ्मुखम् ॥ १८ ॥
 तां तथा ब्रुवतस्तस्य भूमिपस्य महात्मनः । प्रभाता शर्वरी पुण्या चन्द्रनक्षत्रमालिनी ॥ १९ ॥
 ततः पापसमाचारा कैकेयी पार्थिवं पुनः । उवाच परुषं वाक्यं वाक्यज्ञा रोषमूर्छिता ॥ २० ॥
 किमिदं भाषसे राजन्वाक्यं गरुजोपमम् । आनाययितुमर्हिष्ठं पुत्रं राममिहार्हसि ॥ २१ ॥

१५-१६] ति० टी०-किं च रामाभिषेको मयाशक्यनि-
 वारण इत्याह-प्रयातेत्यादि । उदयनं प्रत्युदयं प्रतिलभ्य । तद-
 र्थमभिषेकार्थं कल्पितै रामाभिषेकसंभारैरभिषेकं कर्तुं गुरुजनो
 मां त्वरयिष्यति अतो गुरुजनानुरोधेन मया रामः कारयितव्यः
 कृताभिषेकः कारयितव्यः । एवंसति रुष्टया मत्सलिलक्रिया न
 कार्येत्याह-मृतस्येत्यादि । मा कुर्विति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥

रा० टी०-रामाभिषेकनिवृत्तिर्न स्यादिति बोधयन्नाह-
 प्रयातेति । हे देवि ! रजनी प्रयाता व्यतीता अत एव सूर्यस्य
 उदयनं प्रति प्रतिलभ्य रामाभिषेकसंभारैः सहितः जनः अभि-
 पेकाय मां त्वरयिष्यति एतेन रामाभिषेको भविष्यत्येवेति
 ध्वनितम् । तत्कर्तुंकाभिषेकनिवर्तननिवारणाय तां भर्त्सयन्नाह-
 हे अशुभाचारे ! यदि रामाभिषेचनं व्याहन्तासि विध्वंसितासि
 तदा तदर्थमभिषेकार्थमुपकल्पितैः अधिकृतैर्गुरुभिः मृतस्य
 मृतवल्लोकान्तरं प्राप्तस्य मे सलिलक्रियां वेदबोधितलोकान्तर-
 प्राप्तिहेतुकसलिलक्रियोपलक्षितकर्मविशेषमुद्दिश्य रामः कार-
 यितव्य अधिकर्तव्यः सपुत्रया त्वया नैव कर्तव्या । श्लोकत्रयं
 संमिलितान्वयि ॥ १५-१७ ॥

गो० टी०-प्रयातेति । उदयनं प्रति उदयं प्रतिलभ्य त्वर-
 यिष्यतीति संबन्धः ॥ १५ ॥

गो० टी०-रामाभिषेकसम्भारैरिति । तदर्थं रामाभि-
 पेकार्थमुपकल्पितैः रामाभिषेकसम्भारैः रामाभिषेकसामग्रीभिः
 सह गुरुजनस्त्वरयिष्यतीति पूर्वैण संबन्धः । यद्वा अभिषेकसाम-
 ग्र्येव सलिलक्रियासामग्री भवत्वित्यर्थः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-क्रोधातिशयेनोक्तमेवार्थं पुनराह-सपुत्र-
 येति । इति कतकतीर्थो मम तु प्रतिभाति-सूर्योदयं प्रतिल-
 भ्याभिषेकं कर्तुं त्वरयिष्यति, अतः स एव मया कर्तव्य इत्या-
 वार्थः, त्वं तु त्याज्यैवेति भावः । नह मयि जीवन्त्यां कथं
 रामाभिषेको भविष्यति तत्राह-यदि गुरुन्यवज्ञाय रामाभि-
 पेचनं व्याहन्तासि तद्विधातं करिष्यसि तदाभिषेकार्थं कल्पितै
 रामाभिषेकसंभारैर्मृतस्य मे सलिलक्रियां मया रामः कारयि-
 तव्यः । क्रोधादाह-सपुत्रयेति ॥ १७ ॥

गो० टी०-त्वयेति । व्याहन्तासीति छुण्मध्यमपुरुषैक-
 वचनम् ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-नह किमनेनात्मवैधव्यवसायेन ।
 पुत्रादप्यात्मनः प्रियत्वात् “आत्मनः कामाय सर्वं प्रियं भवति”
 इति श्रुतेरत आह-न शक्त इति । तथासुखं तादृशसुखव-
 न्तमूर्ध्वविकसितसुखं दृष्ट्वा पुनरिदानीमवाङ्मुखं स्थानं द्रष्टुं न
 शक्नोमि । एवं च तादृशजीवनापेक्षया मरणं मे श्रेय इति सर्वथा
 मया मर्त्यमिति भावः ॥ १८ ॥

रा० टी०-अभिषेकनिवृत्तौ इह लोके स्वस्थितेरयोग्यतां
 बोधयन्नाह-नेति । तथासुखं वर्णिताभिषेकहेतुकसुखविशिष्टं
 जनं पूर्वं दृष्ट्वा हतहर्षं विध्वस्तहर्षकारणकमत एव निरान-
 न्दमानन्दरहितमत एव अवाङ्मुखं जनं द्रष्टुं न शक्नोऽस्मि ।
 जनमित्युभयान्वयि ॥ १८ ॥

गो० टी०-न चेति । तथासुखं तादृशसुखयुक्तं जनं दृष्ट्वा
 पुनः हतहर्षं हतहर्षविकारं निरानन्दमत एवावाङ्मुखं जनं द्रष्टुं
 न शक्नोमि ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०-तां कैकेयीम् । पुण्या प्रभाता पुण्यसाध-
 नप्रभातकालावच्छिन्ना जातेत्यर्थः । यद्वा निरन्तररामचिन्तास-
 मेतत्वात्पुण्या शर्वरी तथा जातेत्यर्थः ॥ १९ ॥

रा० टी०-तामिति । तां कैकेयीं तथा तेन प्रकारेण
 ब्रुवतः भूमिपस्य शर्वरी रात्रिः प्रभाता प्रभातत्वं प्राप्ता ॥ १९ ॥

गो० टी०-तामिति । तस्य ब्रुवतः तस्मिन् ब्रुवतीत्यर्थः ।
 पुण्येत्युक्तिः अनन्तरं रामदर्शनसंभवात् ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०-रोषमूर्छिता क्रोधव्याप्ता । परुषं मदीय-
 मृणं दत्त्वा इत उत्तिष्ठेत्येवंरूपम् ॥ २० ॥

रा० टी०-तत इति । पापसमाचारा पापत्वेन प्रतीयमानः
 समाचारो यस्याः, रोषमूर्छिता रोषः क्रोधः मूर्छितो यया
 क्रोधरहितेत्यर्थः । परुषं वाक्यमुवाच ॥ २० ॥

गो० टी०-तत इति । रोषमूर्छिता क्रोधेन व्याप्ता ॥ २० ॥

२१] ति० टी०-गरो विपं रुजा शलादि तद्वदुःखदं किं
 भाषसे व्यर्थमेवेति भावः । ‘वाक्यमङ्गरुजोपमम्’ इतिपाठे-
 ऽङ्गेति राजामन्त्रणम् । इहानाययितुम् मद्गुणदानं विना इतो
 बहिर्गमनमशक्यमिति तात्पर्यम् ॥ २१ ॥

रा० टी०-तद्वचनमेवाह-किमिति । गरुजोपमं हेय-
 त्वेन विपरोगसदृशं किं भाषसे न वक्तव्यमित्यर्थः । उचित-

स्थाप्य राज्ये मम सुतं कृत्वा रामं वनेचरम् । निःसपत्नां च मां कृत्वा कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ २२ ॥
 स तु तन्न इव तीक्ष्णेन प्रतोदेन हयोत्तमः । राजा प्रचोदितोऽभीक्ष्णं कैकेय्या वाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 धर्मबन्धेन बद्धोऽस्मि नष्टा च मम चेतना । ज्येष्ठं पुत्रं प्रियं रामं द्रष्टुमिच्छामि धार्मिकम् ॥ २४ ॥
 ततः प्रभातां रजनीमुदिते च दिवाकरे । पुण्ये नक्षत्रयोगे च मुहूर्ते च समागते ॥ २५ ॥
 वसिष्ठो गुणसंपन्नः शिष्यैः परिवृतस्तथा । उपगृह्णाशु संभारान्प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ २६ ॥
 सिक्तसंमार्जितपथां पताकोत्तमभूषिताम् । [विचित्रकुसुमाकीर्णां नानास्रग्भिराजिताम्]
 संहृष्टमनुजोपेतां समृद्धविपणापणाम् ॥ २७ ॥
 महोत्सवसमार्युक्तां राघवार्थं समुत्सुकाम् । चन्दनागुरुधूपैश्च सर्वतः परिभूषिताम् ॥ २८ ॥
 तां पुरीं समतिक्रम्य पुरंदरपुरोपमाम् । ददर्शान्तःपुरं श्रीमार्जानाध्वजगणायुतम् ॥ २९ ॥
 पौरजानपदाकीर्णं ब्राह्मणैरुपशोभितम् । यष्टिर्मंदिरैः सुसंपूर्णं सैदध्वैः परैर्मार्चितैः ॥ ३० ॥
 तदन्तःपुरमासाद्य व्यतिचक्राम तं जनम् । वसिष्ठः परैर्मप्रीतः परैर्मर्षिभिरावृतः ॥ ३१ ॥

माह—अक्रिष्टं त्रैकालिकवाधारहितं राममानाययितुमिह प्रापयितुं महसि ॥ २१ ॥

गो० टी०—किमिदमिति । गरुरुजोपमं विपजनितव्याधिसदृशम् 'अङ्गरुजोपमम्' इति पाठे सर्वाङ्गव्याप्तमहाव्याधिसदृशमित्यर्थः । अङ्गेति संबोधनं वा । अक्रिष्टं अकृशं यथा भवति तथा आनाययितुमिति संबन्धः ॥ २१ ॥ २२ ॥

२२] ति० टी०—कृतकृत्यः कृतशौचादिकृत्यः । "कृत्ये" इत्यावश्यकं कृत्यप्रत्ययः ॥ २२ ॥

रा० टी०—ननु किं प्रयोजनमानयने इत्यत आह—स्थाप्येति । राज्ये राज्यपालने मम सुतं स्थाप्य स्थापयित्वा नियुज्येत्यर्थः । निःसपत्नाम् एतत्प्रतिबन्धकीभूतशत्रुरहिताम् ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—तुन्नो व्यथां प्रापितः । 'तुन्नः' इति पाठे प्रेरितः तीक्ष्णप्रतोदप्रेरितो हयो यथाश्वारोहाधीनः तथा तद्वाक्यप्रेरितो राजा तदधीनो भूत्वाहेत्यर्थः ॥ २३ ॥

रा० टी०—स इति । प्रतोदेन कथया तुन्नः ताडितः 'तुन्नः' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । हयोत्तम इव कैकेय्या प्रचोदितो राजा वाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥

गो० टी०—स इति । तुन्नः व्यथितः प्रतोदेन तोत्रेण अभीक्ष्णं पुनः पुनः 'शब्दभीक्ष्णमसकृत्समाः' इत्यमरः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—तदाह—धर्मेति । एवं च ममाचेतनत्वात्त्वमेव स्वाभीष्टं यथा सिध्यति तथा कुरु अहं न किमपि वक्ष्यामीति भावः । सर्वथा चेतनानाशात्प्राप्तार्थं द्रष्टुं परमिच्छामि तद्यथा संपश्यते तथा कुरु एतावद्वा मदिति कुर्विति भावः ॥ २४ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—धर्मेति । धर्मबन्धेन स्वकुलोचितसत्यप्रतिज्ञत्वधर्मरूपबन्धनेन बद्धः संयतोऽस्मि अतः मम चेतना बुद्धिः नष्टा कर्तव्यनिश्चयरहिता अतः धार्मिकं रामं द्रष्टुमिच्छामि उचितमेव स करिष्यतीति तात्पर्यम् ॥ २४ ॥

गो० टी०—धर्मबन्धेनेति । धर्मबन्धेन धर्मपाशेन बद्धोऽस्मीत्यनेन रामविवासनं मनागदुष्कृतम् । द्रष्टुमिच्छामि गमनत्पूर्वमिति शेषः ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—प्रभातां रजनीं दृष्ट्वा सरख्यां कृतज्ञानादिनित्यक्रिय इति शेषः । वसिष्ठः पुरोत्तमं प्रविवेशेति उत्तरश्लोकान्वयः । कवेरपि वर्णनयमयीभावेन शोकाविष्टत्वान्नृनपदादिकमदोषः ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—संभारान्कुशादीन् ॥ २६ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः प्रातरभिषेकनियोगादेतोः प्रभातां रजनीं दृष्ट्वेति शेषः । पुण्ये ज्योतिरुक्तदोषरहिते नक्षत्रयोगे पुण्ये मुहूर्ते च समागते सति गुणसंपन्नः सकलसदुणविशिष्टो वसिष्ठः संभारान् अभिषेकसामग्रीः उपगृह्य प्रविवेश । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २५ ॥ २६ ॥

गो० टी०—तत इत्यादिपरमद्विजैरित्यन्तमेकं वाक्यम् । प्रभातां रजनीं प्रभातायां रजन्यां समाहिते संनिहिते सति प्रविवेश । पुरोत्तममित्यनेन वसिष्ठो नगरबाह्यसरख्यां ज्ञानायुद्यनं कृत्वा पुरीं प्रविष्टवानित्यवगम्यते । समृद्धविपणापणां समृद्धाः विपणाः विक्रेय्याः येषां ते समृद्धविपणाः आपणाः निषयाः यस्यां तां सखत्सुकां सखत्सुकजनाम् ॥ २५—३० ॥

२७] ति० टी०—संमार्जनं मार्जन्या धूलिनिराकरणम् । समृद्धा विपणाः क्रयपदार्थां येषु तादृशा आपणा यस्यां सा ॥ २७ ॥

२८—२९] ति० टी०—सखत्सुकां सखत्सुकजनाम् २८—२९ ३०—३१] ति० टी०—यष्टिमद्विरिति ब्राह्मणविशेषणम् 'धारयेद्वैणवीं यष्टिम्' इति स्नातकधर्मप्रकरणोक्तेः । यद्वा यष्टिमद्विरित्यस्य तद्वरै राजसेवकैरित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

रा० टी०—पुरीं वर्णयन्नाह—सिक्तेत्यादिश्लोकचतुष्टयेन । सिक्तसंमार्जितपथां सेकसंमार्जनविशिष्टपथविशिष्टां समृद्धाः अत्य-

१ तुन्न इति गो. पाठः । २ कैकेयीमिदमिति गो. पाठः । ३ समाहिते इति गो. पाठः । ४ तदेति गो. पाठः । ५ अर्थमेतदधिकं गो. पाठे । ६ कीर्णमिति गो. पाठः । ७ पुरोपममिति रा. पाठः । ८ श्रेष्ठमिति गो. पाठः । ९ द्विजेति गो. रा. पाठः । १० यत्नविद्विरिति गो. पाठः । ११ सदस्यैरिति गो. पाठः । १२ परमद्विजैरिति गो. पाठः । १३ परमः प्रीत इति गो. पाठः । १४ परमर्षिविवेश चेति गो. परमर्षिविवेश हेति रा. पाठः ।

स त्वपश्यद्विनिष्क्रान्तं सुमन्त्रं नाम सारथिम् । द्वारे मनुजसिंहस्य सचिवं प्रियदर्शनम् ॥ ३२ ॥
 तमुवाच महातेजाः सूतपुत्रं विशारदम् । वसिष्ठः क्षिप्रमाचक्ष्व नृपतेर्माहिहागतम् ॥ ३३ ॥
 इमे गङ्गोदकघटाः सागरेभ्यश्च काञ्चनाः । औदुम्बरं भद्रपीठमभिषेकार्थमाहृतम् ॥ ३४ ॥
 सर्वबीजानि गन्धाश्च रत्नानि विविधानि च । क्षौद्रं दधि घृतं लाजा दर्भाः सुमनसः पयः ॥ ३५ ॥
 अष्टौ च कन्या रुचिरा मत्तश्च वरवारणः । चतुरश्वो रथः श्रीमान्निक्षिप्तो धनुरुत्तमम् ॥ ३६ ॥
 वाहनं नरसंयुक्तं छत्रं च शशिसंनिभम् । श्वेतं च वालव्यजने भृङ्गारं च हिरण्मयम् ॥ ३७ ॥
 हेमदामपिनद्धश्च ककुब्जान्पाण्डुरो वृषः । केसरी च चतुर्दंष्ट्रो हरिश्रेष्ठो महाबलः ॥ ३८ ॥
 सिंहासनं व्याघ्रतनुः सैमिधश्च हुताशनः । सर्वे वादित्रसंघाश्च वैश्याश्चालङ्कृताः स्त्रियः ॥ ३९ ॥

धिकः विपणः क्रेयपदार्थो यस्मिन् स आपणो यस्यां, समुत्स-
 कामत्युत्सवयुक्तां पुरन्दरपुरोपमां तां पुरीं समतिक्रम्य लङ्घ-
 यित्वा पौरादिभिः आकीर्णं व्याप्तं सदृशैश्च सुसंपूर्णमन्तःपुरं
 ददर्श । श्लोकचतुष्टयमेकान्वयि ॥ २७-३० ॥

रा० टी०-तदिति । तत् वर्णितमन्तःपुरमासाय प्राप्य
 तमन्तःपुरद्वारे स्थितं जनं परमर्षिवंशिशः व्यतिचक्राम विवेश
 च ततोऽप्यग्रे अगच्छदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

गो० टी०-तदिति । तं जनं पौरादिजनं व्यतिचक्रामेत्य-
 नेनान्तःपुरद्वारावेदिकां प्राप्त इति गम्यते । विवेश वेदिकायामिति
 शेषः ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०-विनिष्क्रान्तमन्तःपुरात् । द्वारेऽन्तः-
 पुरद्वारे ॥ ३२ ॥

रा० टी०-स इति । मनुजसिंहस्य राज्ञः द्वारे अन्तःपुर-
 द्वारि विनिष्क्रान्तमन्तःपुरादागच्छन्तं सचिवं सारथिमेतद्धर्म-
 द्रयाक्रान्तमित्यर्थः । सुमन्त्रं स वशिष्ठोऽपश्यत् ॥ ३२ ॥

गो० टी०-स इति । विनिष्क्रान्तं स्वगृहादिति शेषः ।
 द्वारे अन्तःपुरद्वारे प्रियदर्शनमित्यनेनाभिषेकार्थमात्मानमलं-
 कृत्यागत इत्युक्तम् ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०-वसिष्ठः सूतपुत्रमुवाच । किमुवाचेत्याह-
 क्षिप्रमित्यादि ॥ ३३ ॥

रा० टी०-तमिति । वशिष्ठः तं सुमन्त्रमुवाच । तदाकार-
 माह-मामिहागतं प्राप्तं नृपतेराचक्ष्व कथय ॥ ३३ ॥

गो० टी०-तमिति । क्षिप्रमाचक्ष्वेति वसिष्ठः प्रोवाचेति
 संबन्धः ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०-काञ्चनाः सौवर्णाः । गङ्गोदकघटास्तदु-
 दकपूर्णा घटाः । सागरेभ्यश्च तज्जलपूर्णा घटा आहृता इति
 शेषः । औदुम्बरं भद्रपीठम् 'औदुम्बर्यासन्दी तस्यै प्रादेश-
 मात्राः पादाः' इति बहुचक्राक्षणप्रसिद्धम् ॥ ३४ ॥

रा० टी०-इमे इति । गङ्गोदकघटाः गङ्गाजलविशिष्टव्य-
 सागरेभ्यः समाहृता इति शेषः औदुम्बरमुदुम्बरनिर्मितं भद्रपीठं

भद्रसूचकचिह्नचिह्नितपीठविशेषश्च आहृतम् । लिङ्गवचनविपरि-
 णामेन पूर्वात्राप्यन्वयः ॥ ३४ ॥

गो० टी०-इम इत्यादि । काञ्चनाः काञ्चनमयाः गङ्गोदक-
 घटाः गङ्गोदकपूर्णघटाः । अत्र आहृतमित्येतद्गन्धव्यत्ययेन संब-
 ध्यते । इमे इति छेदमपि सागरेभ्य आहृता इमे उदकघटा इत्य-
 ध्याहारेण योज्यम् । क्षौद्रं मधु चतुरश्वो रथः श्रीमान् निक्षिप्तो
 धनुरुत्तममिति । अत्र तु इति गायत्र्याश्चतुर्थांशरम् । निक्षिप्तः खड्गः
 भृङ्गारः कनकालुका केसरी प्रशस्तकेसरी हरिश्रेष्ठः अश्वोत्तमः
 व्याघ्रतनुः व्याघ्रचर्मैत्यर्थः । नैगमा वणिजः 'नैगमो वणिजो
 वणिक्' इत्यमरः ॥ ३४-४१ ॥

३५] ति० टी०-क्षौद्रं मधु । सुमनसः पुष्पाणि ॥ ३५ ॥

रा० टी०-सर्वेति । सर्वबीजानि अभिषेकोचितनिखिल-
 बीजविशेषाः सुमनसः विहितपुष्पाणि ॥ ३५ ॥

३६] ति० टी०-कन्याः कुमार्यः । निक्षिप्तः खड्गः ॥ ३६ ॥

रा० टी०-रुचिराः रमणीयाः दोषरहिता इत्यर्थः । अष्टौ
 कन्या वरवारणः हस्तिश्रेष्ठः चतुरश्वः अश्वचतुष्टयविशिष्टो रथः
 निक्षिप्तः खड्गविशेषः ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०-नरसंयुक्तं वाहनं शिबिका । भृङ्गारं
 कनकालुका स्वर्णकरकपात्रम् ॥ ३७ ॥

रा० टी०-नरसंयुक्तं वाहनं शिबिकेत्यर्थः । वालव्यजने
 वालौ केशविशेषावेव व्यजने चामरद्वयमित्यर्थः । किंच वालः
 केशविशेषः चामरद्वयमित्यर्थः । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । स
 च व्यजनं चेति द्वन्द्वः । अत एव मुख्याभिषेकसामग्रीभूतचा-
 मरादुक्तेन न्यूनता शृङ्गारं भूषणादि ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०-चतुर्दंष्ट्रत्वादेव हरिश्रेष्ठः । यद्वा हरिश्रेष्ठ
 उत्तमाश्वः ॥ ३८ ॥

रा० टी०-हेत्रः सुवर्णस्य दाम माला तेन पिनद्धो युक्तः
 वृष उक्षा केशरी सिंहः किंच केशरी प्रशस्तसदाविशिष्टः चतु-
 र्दंष्ट्रः दंष्ट्राचतुष्टयविशिष्टः हरिश्रेष्ठः अश्वमुख्यः ॥ ३८ ॥

३९] ति० टी०-व्याघ्रतनुर्व्याघ्रचर्मम् ॥ ३९ ॥

आचार्या ब्राह्मणा गावः पुण्याश्च मृगपक्षिणः । पौरजानपदश्रेष्ठा नैगमाश्च गणैः सह ॥ ४० ॥
 एते चान्ये च बहवः प्रीयमाणाः प्रियंवदाः । अभिषेकाय रामस्य सह तिष्ठन्ति पार्थिवैः ॥ ४१ ॥
 त्वरयस्व महाराजं यथा समुदितेऽहनि । पुण्ये नक्षत्रयोगे च रामो राज्यमवाप्नुयात् ॥ ४२ ॥
 इति तस्य वचः श्रुत्वा सूतपुत्रो महाबलः । स्तुवनमृपतिशार्दूलं प्रविवेश निवेशनम् ॥ ४३ ॥
 तं तु पूर्वोदितं वृद्धं द्वारस्था राजसंमताः । न शेकुरभिसंरोद्धुं राज्ञः प्रियचिकीर्षवः ॥ ४४ ॥
 स समीपस्थितो राज्ञस्तामवस्थामजज्ञिवान् । वाग्भिः परमनुष्ठाभिरभिष्टोतुं प्रचक्रमे ॥ ४५ ॥
 ततः सूतो यथापूर्वं पार्थिवस्य निवेशने । सुमन्त्रः प्राञ्जलिर्भूत्वा तुष्टाव जगतीपतिम् ॥ ४६ ॥
 यथा नन्दति तेजस्वी सागरो भास्करोदये । प्रीतः प्रीतेन मनसा तथा नन्दय नस्ततः ॥ ४७ ॥
 इन्द्रमस्यां तु वेलायामभितुष्टाव मातलिः । सोऽजयदानवान्सर्वास्तथा त्वां बोधयाम्यहम् ॥ ४८ ॥

रा० टी०—व्याघ्रतनुः व्याघ्रस्य चर्मं वादित्रसङ्घातं वायस-
 म्महाः वेश्यानां पृथगुपादानं स्त्रीभ्यो वैलक्षण्यव्योतनाय ॥ ३९ ॥
 ४०] ति० टी०—नैगमा वणिजो गणैः स्वस्वगणैः ॥ ४० ॥
 रा० टी०—गणैः स्वस्वातुचरसमूहैः नैगमाः वणिजः ॥ ४० ॥
 ४१] ति० टी०—प्रीयमाणाः प्रीतियुक्ताः । पार्थिवैः सहे-
 त्यन्वयः ॥ ४१ ॥

रा० टी०—प्रीयमाणाः मन्त्रिभिस्तर्पिताः पार्थिवैः राजभिः
 सह तिष्ठन्ति तानपि आचक्ष्वेति तात्पर्यम् । श्लोकष्टकमे-
 कान्वयि ॥ ४२ ॥

४२-४३] ति० टी०—समुदिते छद्मर्तुगणैः । यथा रामो
 राज्यमवाप्नुयात्तथा राजानं त्वरयस्वेति संबन्धः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

रा० टी०—त्वरयस्वेति । समुदिते अभिषेकोक्तगुण-
 विशिष्टे अहनि अस्मिन्दिने रामो राज्यं यथा अवाप्नुयात् तथा
 महाराजं त्वरयस्व ॥ ४२ ॥

रा० टी०—इतीति । सूतपुत्रः सुमन्त्रः नृपतिशार्दूलं स्तुवनं
 तद्ग्राग्यवत्तां प्रशंसन् निवेशनमन्तःपुरं प्रविवेश ॥ ४३ ॥

गो० टी०—त्वरयस्व महाराजमिति । समुदिते सभ्य-
 ग्व्यक्ते ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

४४] ति० टी०—पूर्वोदितमयं कदापि न निवारणीय इति
 पूर्वमेव राज्ञा ज्ञापितम् । एवमाज्ञायां हेतुर्दृढमिति ॥ ४४ ॥

रा० टी०—तमिति । वृद्धं ज्ञानवयोभ्यामधिकं पूर्वोदितं
 त्वया यथेच्छं सर्वदैवेहागन्तव्यं त्वद्गमननिवारणं कदाचिन्न
 भविष्यतीति पूर्वं राज्ञा प्रबोधि तं सुमन्त्रं संरोद्धुं राज्ञः प्रिय-
 चिकीर्षवः न शेकुः ॥ ४४ ॥

गो० टी०—तं त्विति । पूर्वोदितमयं सर्वदा अनिवार्य
 इति राज्ञा पूर्वमुक्तम् ॥ ४४ ॥

४५-४६] ति० टी०—तामवस्थां कैकेयीकृतां घोरामव-
 स्थामजज्ञिवान् ज्ञातवान्यतोऽतो वाग्भिरित्यादि । परमनुष्ठा-
 भिस्तोषकृताभिः तोषजनिकाभिश्चेति यावत् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

रा० टी०—स इति । तां कैकेयीवचनश्रवणहेतुकचञ्चल-
 तारूपामवस्थामजज्ञिवान् अज्ञाता स सुमन्त्रः परमनुष्ठाभिः
 अतिसंतोषहेतुभिः वाग्भिरभिष्टोतुं प्रचक्रमे निश्चयं जगाम ॥ ४५ ॥
 गो० टी०—स इति । अजज्ञिवान् अज्ञातवान् ॥ ४५ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः स्तवननिश्चयानन्तरं निवे-
 शने अन्तःपुरे स्थित इति शेषः । तुष्टाव ॥ ४६ ॥

गो० टी०—तत इति । यथाकालं प्रातःकालार्हम् ॥ ४६ ॥

४७] ति० टी०—भास्करोदये तत्काले प्रत्युर्मिप्रतिफल-
 तरवितेजसा तेजस्वी सागरो यथा स्नातुकामानन्दति नन्दयति
 तथा नोऽस्मान्प्रीतेन तुष्टेन मनसा प्रीतोऽस्मद्विषयकप्रीत्याश्रयः
 सन्नन्दय । यत्तु भास्करश्चन्द्र इति, तत्प्रसिद्धिविरुद्धम् । तथा
 'आनन्दघनः' इति पाठे आनन्दघनः आनन्दपूर्णस्त्वं नन्द-
 नन्दय प्रजा इति शेषः । नन्दानन्देति च तन्त्रेण बो-
 ध्यम् ॥ ४७ ॥

रा० टी०—स्तवनप्रकारमाह—यथेत्यादिभिः । सागरः
 समुद्रः भास्करोदये यथा आनन्दति आनन्दयति तत्पूजनादि-
 कामान् इति शेषः । तथा नोऽस्मानानन्दय प्रसिद्धा च भास्क-
 रोदयसमये समुद्रवृद्धिः ततः आनन्दनस्य समयादेतोः केचि-
 त्स्वप्नयोगदृष्ट्या भास्करशब्देन चन्द्रमसमाहुः वस्तुतस्तु अभा-
 स्करेति छेदः भास्करसदृश इत्यर्थः । स चन्द्र एवेति
 केचित् ॥ ४७ ॥

गो० टी०—यथानन्दतीत्यादि । भास्करोदयेऽपि समुद्रवृद्धि-
 रस्त्येव, यद्वा भासः करोतीति व्युत्पत्त्या भास्करश्चन्द्रः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

४८] ति० टी०—अस्यां वेलायासुदयवेलायाम् । तथा
 स्तुत्या चोत्साहयुक्तः सन् यथा दानवान्सोऽजयत्तथा रिपुजयफ-
 लकं बोधनं ते करोमीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

रा० टी०—इन्द्रमिति । मातलिः इन्द्रसारथिः सः मात-
 लिना स्तुत इन्द्रः दानवान् अजयत् तथा त्वां बोधयामि स्तौ-
 मि त्वमपि स्वविरुद्धान् जयेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

१ पुण्ये इति गो. पाठः । २ महात्मन इति गो. पाठः । ३ संमतमिति गो. पाठः । ४ यथाकालमिति गो. पाठः । ५ आनन्द घनः स्वत
 इति गो. पाठः ।

वेदाः सहाङ्गा विद्याश्च यथा ह्यात्मभुवं प्रैभुम् । ब्रह्माणं बोधयन्त्यद्य तथा त्वां बोधयाम्यहम् ॥ ४९ ॥
 आदित्यः सह चन्द्रेण यथाभूतधरां शुभाम् । बोधयत्यद्य पृथिवीं तथा त्वां बोधयाम्यहम् ॥ ५० ॥
 उत्तिष्ठ सुमहाराज कृतकौतुकमङ्गलः । विराजमानो वपुषा मेरोरिव दिवाकरः ॥ ५१ ॥
 [सोमसूर्यौ च काकुत्स्थ शिववैश्रवणावपि । वरुणश्चाग्निरिन्द्रश्च विजयं प्रदिशन्तु ते ॥
 गता भगवती रात्रिः कृतं कृत्यमिदं तव । बुध्यस्व नृपशार्दूल कुरु कार्यमनन्तरम्]
 उदतिष्ठत रामस्य समग्रमभिषेचनम् । पौरजानर्पदाश्चापि नैगमश्च कृताञ्जलिः ॥ ५२ ॥
 अयं वसिष्ठो भगवान्ब्राह्मणैः सह तिष्ठति । क्षिप्रमाज्ञाप्यतां राजन्राघवस्याभिषेचनम् ॥ ५३ ॥
 यथा ह्यपालाः पशवो यथा सेना ह्यनायका । यथा चन्द्रं विनारात्रियथा गावो विना वृषम् ॥ ५४ ॥
 एवं हि भविता राष्ट्रं यत्र राजा न दृश्यते । एवं तस्य वचः श्रुत्वा सान्त्वपूर्वमिवार्थवत् ॥ ५५ ॥

४९] ति० टी०—अङ्गैः सहिता वेदा विद्याश्च मीमांसा-
 द्यो यथा ब्रह्माणं सृष्ट्यै बोधयन्ति एवं त्वां बोधयामि ।
 'वेदेभ्य एव भूरादीन्पदार्थाञ्छात्वा वेधास्तान्सृजति ' इति
 श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् ॥ ४९ ॥

रा० टी०—वेदा इति । सहाङ्गा व्याकरणादिसहिताः विद्या
 धनुर्वेदादयः आत्मभुवं कर्मातन्त्रमित्यर्थः । तथा त्वां बोधयामि
 एतदुपमालंकारेण राज्ञः सर्वविषयकज्ञानवत्त्वं सूचितम् ॥ ४९ ॥

गो० टी०—वेदा इति । सहाङ्गविद्याः अङ्गभूतशिक्षादिवि-
 द्यासहिताः ब्रह्माणं बोधयन्ति सृष्ट्युपयोगितत्तदर्थबोधं जनयन्ति ।
 तथाह मनुः—' नाम रूपं च भूतानां कृत्यानां च प्रपन्ननम् ।
 वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीनां चकार सः ' इति ॥ ४९ ॥

५०] ति० टी०—यथा चन्द्रसहितो रविरुदयास्तमयाभ्यां
 पृथिवीं तत्स्थं जनं बोधयति तद्वच ॥ ५० ॥

रा० टी०—आदित्य इति । भूतधरां भूतानि धरति
 ब्रह्मादिद्वारा स्थापयति तां पृथिवीं पृथिवीप्रादुर्भूतां स्वमण्डल-
 वर्तिंसीतां चन्द्रेण सहादित्यो यथा बोधयति स्तौति तथाय
 त्वां बोधयामि एतेन सूर्याचन्द्रमसोः रामोपासकत्वं व्यक्तम् ।
 अत एव सूर्यमण्डलमध्यस्थं रामं सीतासमन्वितमित्यादि
 सङ्गच्छते ॥ ५० ॥

गो० टी०—आदित्य इति । भूतधरां सर्वप्राणिधरां पृथिवीं
 बोधयति विशेषणद्वारा पृथ्वीबोधनम् अयं बोधयामीत्यन्वयः ५०

५१] ति० टी०—कृतकौतुकमङ्गलः कृतानि कौतुकेऽभि-
 पेकोत्सवे मङ्गलानि विचित्रवस्त्राभरणधारणादिरूपाणि येन ।
 'कौतुकं त्वमिलापे स्यादुत्सवे नर्महर्षयोः' अत एव वपुषा विराज-
 मानस्त्वं मेरोर्दिवाकर इवोत्तिष्ठ ॥ ५१ ॥

रा० टी०—उत्तिष्ठेति । कृतकौतुकमङ्गलः कृतानि संपा-
 दितानि कौतुकमङ्गलानि अभिषेकोत्सवहेतुभूतमङ्गलोपस्क-

राणि येन स त्वं मेरोर्दिवाकर इव उत्तिष्ठ । 'कौतुकं त्वमिलापे
 स्यादुत्सवे नर्महर्षयोः' इति कौशः ॥ ५१ ॥

रा० टी०—सोमेति । सोमादयस्ते विजयं प्रदिशन्तु इदतुः ५२
 रा० टी०—गतेति । भगवती उत्सवैश्वर्यस्याधिक्या-
 सद्भिः शिष्टा शिवं मङ्गलमूलमहो दिनशुपस्थितम् अतः प्रति-
 बुध्यस्व तत्र हेतुः इदं सामग्रीसंपत्त्यनन्तरकालिकं कर्तव्यं तव
 कृतकृत्यं त्वत्प्रयत्नसाध्यम् ॥ ५२ ॥

गो० टी०—उत्तिष्ठेति । कृतकौतुकमङ्गलः कृतं कौतुकहेतु-
 भूतं मङ्गलाचरणं येन स तथोक्तः सर्वानन्दोत्पादनाय कृतदेहा-
 लंकार इत्यर्थः । यद्वा कौतुकस्तत्त्वः कृतोत्सवार्थमङ्गलाद्युपान
 इत्यर्थः । मेरोर्दिवाकर इव दिवाकरस्य प्रधानमेरोरुत्थानं मेरु-
 संवद्धरथाक्षद्वारेति ज्ञेयम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

५२-५४] ति० टी०—कर्तव्यं यद्यदाज्ञप्तं तत्सर्वं कृतमि-
 त्याह—उदतिष्ठतेति । उदतिष्ठत उत्थितं संपन्नमभूदित्यर्थः ।
 अभिषेचनं तदुपकरणम् । नैगमो वणिग्वर्गः ॥ ५२-५४ ॥

रा० टी०—उदिति । समग्रं निःशेषम् अभिषेचनमभिषेक-
 सामग्री पौरादिश्रोतविधौ प्राप्तोत् ॥ ५४ ॥

गो० टी०—गतेति । सर्वानन्दकररामाभिषेकमहोत्सवोपशु-
 कत्वाद्वाग्निर्भगवतीति सूयते ॥ ५३ ॥

रा० टी०—अयमिति । भगवान् अतिसमर्थः अतः अ-
 भिषेचनमाज्ञाप्यताम् ॥ ५५ ॥

रा० टी०—तवोत्थानमन्तरा सर्वं निरर्थकमित्याह—यथेति ।
 अपालाः पालकरहिताः यत्र यस्मिन्काले राजा न दृश्यते तस्मि-
 न्काले राष्ट्रमेवं भविता भवति छडुपात्कालस्याविवक्षा ॥ ५६ ॥

गो० टी०—उदतिष्ठतेति । " उदोन्ध्वं कर्मणि " इत्या-
 त्मने पदम् उपस्थितमित्यर्थः । अभिषेचनमभिषेकसाधनम् 'उप-
 तिष्ठति' इति पाठान्तरम् ॥ ५४—५७ ॥

५५] ति० टी०—भविता छद् । तस्माच्छीघ्रञ्जातिष्ठेति
 भावः । इवशब्द एवार्थः ॥ ५५ ॥

१ सहाङ्गविद्या इति गो. पाठः । २ त्रिसुमिति गो. पाठः । ३ आश्रिति गो. रा. पाठः । ४ श्लोकद्वयमेतदधिकं गो. रा. पाठे । ५ अहः शिवमुप-
 स्थितम् । प्रतिबुध्यस्व राजप्रे कृतकृत्यमिदं त्वेति रा. पाठः । ६ पदैरिति गो. पदश्चेति रा. पाठः । ७ नैगमेरिति गो. पाठः । ८ स्ववमिति गो. पाठः ।
 ९ ह्यनायकाः इति रा. पाठः । १० भवतेति गो. पाठः । ११ इतीति गो. पाठः ।

अभ्यकीर्यत शोकेन भूय एव महीपतिः । ततस्तु राजा तं सूतं सन्नहर्षः सुतं प्रति ॥ ५६ ॥
 शोकरक्तेक्षणः श्रीमानुद्वीक्ष्योवाच धार्मिकः । वाक्यैस्तु खलु मर्माणि मम भूयो निकृन्तसि ॥ ५७ ॥
 सुमन्त्रः करुणं श्रुत्वा दृष्ट्वा दीनं च पार्थिवम् । प्रगृहीताञ्जलिः किञ्चित्समादेशादपाक्रमत् ॥ ५८ ॥
 यदा वक्तुं स्वयं दैन्यान्न शशाक महीपतिः । तदा सुमन्त्रं मन्त्रज्ञा कैकेयी प्रत्युवाच ह ॥ ५९ ॥
 सुमन्त्र राजा रजनीं रामहर्षसमुत्सुकः । प्रजागरपरिश्रान्तो निद्रावशमुपागतः ॥ ६० ॥
 तद्रुच्छ त्वरितं सूत राजपुत्रं यशस्विनम् । राममानय भद्रं ते नात्र कार्या विचारणा ॥ ६१ ॥
 अश्रुत्वा राजवचनं कथं गच्छामि भामिनि । तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणो वाक्यं राजा मन्त्रिणमब्रवीत् ॥ ६२ ॥
 सुमन्त्र रामं द्रक्ष्यामि शीघ्रमानय सुन्दरम् । स मन्यमानः कल्याणं हृदयेन ननन्द च ॥ ६३ ॥
 निर्जगाम च स प्रीत्या त्वरितो राजशासनात् । सुमन्त्रश्चिन्तयामास त्वरितं चोदितस्तया ॥ ६४ ॥

रा० टी०-एवमिति । अर्थवदर्थविशिष्टं सान्त्वपूर्वमिव सान्त्वनपूर्वकसदृशं वचः श्रुत्वा भूयोऽपि शोकेन अभ्यकीर्यत व्याप्नोत् । प्रार्थनावचनस्य सान्त्वनत्वाभावेन इवेत्युक्तम् ॥ ५७ ॥

गो० टी०-इतीति । सान्त्वपूर्वं सामपूर्वम् 'साम सान्त्वम्' इत्यमरः । अर्थवदितिनिर्देशः प्रातःकालप्रबोधस्य सर्वविजय-हेतुत्वात् ॥ ५८ ॥

५६] ति० टी०-अभ्यकीर्यत व्याप्तोऽभवत् सन्नहर्षो नष्टहर्षः ॥ ५६ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः कैकेयीवचःश्रवणात्सन्नहर्षः संभावितरामवियोगजनितनिष्ठतानन्दः अत एव सुतं प्रति शोकरक्तेक्षणः राजा सतस्रद्वीक्ष्य उवाच ॥ ५८ ॥

गो० टी०-ततः स राजेत्यादि । सुतं प्रति सन्नहर्षः नष्टहर्षः भूयो निकृन्तसि कैकेयीवाक्यकृतानि मर्माणि भूयोऽप्यनुचितकालस्तुतिभिर्निकृन्तसीत्यर्थः । अत्र इतिशब्दोऽध्याहार्यः ॥ ५९ ॥

५७] ति० टी०-शोकरक्तेक्षणः शोकजरोदनेन रक्तेनेत्रः भूयः कैकेयीवाक्यैः कृतानि मर्माणि पुनरधिकं स्तुतिवाक्यै-रित्यर्थः अनुचितकालप्रयुज्यमानत्वादिति भावः ॥ ५७ ॥

रा० टी०-तद्वचनमेवाह-वाक्यैरिति । वाक्यैः त्वदुक्ताभिप्रेकसंबन्धिवचनैः भूयोऽधिकं त्वं मां निकृन्तसि एतेनाभिप्रेकविन्नः सूचितः । सुमन्त्र इति । करुणं श्रवणमात्रेण दयोत्पादकं वचनं श्रुत्वा दीनं कर्तव्यविवेकराहित्येन दीनतां प्राप्तं दृष्ट्वा तस्माद्राजाधिष्ठितादेशार्तिकचिदपाक्रमत् किञ्चिदित्यनेन स्वाभिप्रायं राजा कथयतु इत्यभिप्रायः सूचितः ॥ ५९ ॥

५८] ति० टी०-अपाक्रमद्वाञ्जलिः सन्भीतोऽपाक्रमत् ५८

गो० टी०-करुणं दीनवाक्यम् ॥ ६० ॥

५९] ति० टी०-दैन्यं सत्यपाशवन्धनजम् । मन्त्रज्ञा स्वकार्यं वक्तव्यज्ञा ॥ ५९ ॥

रा० टी०-यदेति । दैन्यादेतोः ॥ ६० ॥

गो० टी०-यदेति । मन्त्रज्ञा राजनीत्यनुसारेण स्वकार्यांचि-तविचारज्ञेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

६०-६२] ति० टी०-अत एव मिथ्याप्याह-रामहर्षेति रामाभिप्रेकहर्षेत्यर्थः ॥ ६०-६२ ॥

रा० टी०-तत्प्रतिवचनमेवाह-सुमन्त्रेति । हे सुमन्त्र ! प्रजागरपरिश्रान्तो राजा अनिद्रावशं निद्रासदृशमोहपारतन्त्र्य-मुपागतः प्रातः ॥ ६१ ॥

गो० टी०-सुमन्त्रेति । रजनीमिति अत्यन्तसंयोगे द्वि-तीया । प्रजागरो निद्राक्षयः । विचारणेत्यनन्तरमिति शब्दोऽध्याह-र्तव्यः इति प्रत्युवाचेत्यन्वयः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

रा० टी०-तदिति । तत्तस्मादेतोः यशस्विनं नित्ययशो-विशिष्टं रामं त्वमानय ॥ ६२ ॥

रा० टी०-कैकेयीवचनश्रवणानन्तरकालिकं सुमन्त्रोत्तर-माह-अश्रुत्वेति । हे भामिनि ! प्रातीतिककौपविशिष्टे राज-वचनमश्रुत्वा अहं कथं गच्छामि एतेन राज्ञः शोकरकारणं सुम-न्त्रेण ज्ञातमिति ध्वनितम् । तत्कैकेयीवचनप्रत्याख्यानरूपं वाक्यं श्रुत्वा राजा अब्रवीत् ॥ ६३ ॥

६३] ति० टी०-कल्याणं मन्यमानः कदाचिद्रामं दृष्ट्वा तस्मिन्प्रीतिं करिष्यतीति मन्यमानः, यद्वा अस्मिन्नवसरे राम-दर्शनमेव कल्याणं मन्यमानः मृत्तिसमयत्वात् । यद्वा देवाना-मृषीणां च कल्याणं मन्यमानः अत एव हृदयेन ननन्द न तु वहिस्तच्चिह्नमिति भावः ॥ ६३ ॥

रा० टी०-सुमन्त्रेति । हे सुमन्त्र ! रामं शीघ्रमा-नय सः सुमन्त्रः कल्याणं मन्यमानः राजवचनश्रवणेनेति शेषः ननन्द ॥ ६४ ॥

गो० टी०-स इति । राजशासनादित्युक्तिः राजसंमत-मिति बुद्ध्या ॥ ६४-६६ ॥

६४] ति० टी०-निर्गमनकाले पुनस्त्वरितमानैशति तया कैकेय्या प्रेरितश्चिन्तयामास किमित्येषा भूयस्त्वरयतीति चिन्ता ॥ ६४ ॥

व्यक्तं रामाभिषेकार्थे इहायस्यति धर्मराट् । इति सूतो मतिं कृत्वा हर्षेण महता पुनः ॥ ६५ ॥
निर्जगाम महातेजो राघवस्य दिदृक्षया । सागरहृदसंकाशात्सुमन्त्रोऽन्तःपुराच्छुभात् ॥ ६६ ॥
['निष्क्रम्य जनसंवाधं ददर्श द्वारमग्रतः ।]

ततः पुरस्तात्सहसा विनिःसृतो महीपतेर्द्वारगतान्विलोकयन् ।

ददर्श पौरान्विविधान्महाधनानुपस्थितान्द्वारमुपेत्य विष्टितान् ॥ ६७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ।

रामानयनायान्तःपुराभिर्गच्छन्सुमन्त्रो राजागमनं प्रतीक्षमाणान्वसिष्ठादीन्गृहीतोपायनांश्च महीपतीन् द्वार्यवलोक्य राज्ञे तद्गमनं न्यवेदयत्तेन प्रतिप्रेरितश्च राममानेतुं तदन्तःपुरं प्रविवेश ।

ते तु तां रजनीमुष्य ब्राह्मणा वेदपारगाः । उपतस्थुरुपस्थानं सह राजपुरोहिताः ॥ १ ॥

अमात्या बलमुख्याश्च मुख्या ये निगमस्य च । राघवस्याभिषेकार्थे प्रीयमाणाः सुसंगताः ॥ २ ॥

रा० टी०—निर्जगामेति । तया राजवाण्या त्वरितं चोदितः प्रेरितः राजशासनाद्राजः शासनं शिक्षामतति नित्यं प्राप्नोति प्रीत्या त्वरितः सः सुमन्त्रः निर्जगाम चिन्तयामास च तथेत्यस्य केकयीविशेषणत्वे तु राजशासनादिति पञ्चम्यन्तमेव ॥ ६५ ॥

६५] ति० टी०—व्यक्तं रामाभिषेकार्थं एवैषा त्वरयति । इह धर्मराट् दशरथ आयास्यत्यायासवान्भवति प्रयासबाहुल्येन प्रायो बहिर्नागमिष्यतीति मतिं कृत्वेत्यन्वयः ॥ ६६ ॥

रा० टी०—तच्चिन्तनं बोधयन्नाह व्यक्तमिति धर्मराट् दशरथः राजा इह अभिषेकशालायां व्यक्तं यथा स्यात्तथा आयास्यति इति मतिं कृत्वा सागरहृदसंकाशात् समुद्रान्तरवर्तिहृदसदृशात् अन्तःपुराद्राघवस्य दिदृक्षया सुमन्त्रः निर्जगाम । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

६६] ति० टी०—पुरान्तर्वर्तित्वादन्तःपुरस्य सागरान्तर्वर्तिहृदतुल्यत्वम् ॥ ६६ ॥

गो० टी०—सागरहृदसंकाशादिति । सागरहृदः समुद्रान्तर्गतहृदः पुरान्तर्वर्त्यन्तःपुरत्वात्समुद्रस्थहृदौपम्यम् । जनसंवाधं जनैर्निबिडम् ॥ ६७ ॥

६७] ति० टी०—तत इति । महीपतेर्द्वारगतानधिकारिणो विलोक्यन्पौरान्महाजनान्पुरस्तादप्ये ददर्श । ततो निर्गमनोत्तरम् ॥ ६७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामयणातिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः अन्तःपुराद्विनिःसृतः सुमन्त्रः पुरस्तादप्ये महीपतेर्द्वारगतान्द्वारपालान्विलोकयन्सन् द्वारस्थ-

पेत्य प्राप्य विष्टितान्संस्थितान्विविधानेकप्रकारान्महाधनान्पौरान्ददर्श ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्रामायणीयसंस्कृतस्य रामायणशिरोमणावयोध्याकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

गो० टी०—तत इति । पुरस्तादप्ये महीपतीन् विलोकयन् पश्चात् पौरान् ददर्श । महाधनान् उपहारपाणीन् उपस्थितान् उपस्थानं सदः कुर्वतः ॥ ६८ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्यानेऽयोध्याकाण्डव्याख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

१] ति० टी०—अथ कैकेय्या राज्ञा च शुभद्वयतया प्रवर्तितस्य सुमन्त्रस्य यथापूर्वं प्रवृत्तिं वदन् राजाज्ञया राजद्वारि मिलितानां जनानां परस्परसंभाषणप्रकारमाह—ते त्वित्यादि । ते राजप्रेरिताः उप्योषित्वा उपस्थानं राजद्वारम् अधिकरणे लुप्युः ॥ १ ॥

रा० टी०—त इति । सह राजपुरोहिताः वसिष्ठकुलोद्भूतराजपुरोहितसहिताः वेदपारगास्ते अभिषेकब्राह्मणाः तां रजनीमुष्य उपित्वा दिने स्यं उदिते सति पुष्ये नक्षत्रे अभ्यागते प्राप्ते सति राघवस्याभिषेकार्थं उपस्थानं राजद्वारमुपतस्थुः अमात्यादयश्चोपतस्थुः तत्र बलमुख्याः सेनाधीशाः निगमस्य वणिक्समूहस्य ये मुख्याः प्रधानाः । श्लोकत्रयमेकान्वयि उपस्थानशब्दोऽधिकरणलुप्युहन्तः ॥ १-३ ॥

गो० टी०—अथ रामाभिषेकसामग्रीसंनिधानमाह पञ्चदशो—ते त्विति । उप्योपित्वा उपस्थानं सदः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—निगमो वणिक्समूहः ॥ २ ॥

गो० टी०—निगमस्य पुरस्य 'निगमो निश्चये वेदे पुरे पथि वणिकूपथे' इति वैजयन्ती ॥ २ ॥

१ अभिषेकार्थमिति गो. पाठः । २ आयास्यतीति गो. रा. पाठः । ३ विदिति गो. पाठः । ४ वृत्त इति गो. पाठः । ५ बाहुरिति गो. पाठः । ६ अर्थमेतदधिकं गो. पाठः । ७ विनिर्गतो महीपतीति गो. पाठः । ८ गत इति गो. पाठः । ९ विष्टिपानिति रा. पाठः । १० स्थिति गो. पाठः ।

उदिते विमले सूर्ये पुण्ये चाभ्यागतेऽहनि । लये कर्कटके प्राप्ते जन्म रामस्य च स्थिते ॥ ३ ॥
 अभिषेकाय रामस्य द्विजेन्द्ररूपकल्पितम् । काञ्चना जलकुम्भाश्च भद्रपीठं स्वलंकृतम् ॥ ४ ॥
 रथश्च सम्यगास्तीर्णो भास्वता व्याघ्रचर्मणा । गङ्गायमुनयोः पुण्यात्संगमादाहतं जलम् ॥ ५ ॥
 याश्चान्याः सरितः पुण्या हृदाः कूपाः सरांसि च । प्राग्वहार्धोर्ध्ववाहाश्च तिर्यग्वाहाश्च क्षीरिणः ॥ ६ ॥
 ताभ्यश्चैवाहतं तोयं समुद्रेभ्यश्च सर्वशः । क्षौद्रं दधि घृतं लाजा दर्भाः सुमनसः पयः ॥ ७ ॥
 अष्टौ च कन्या रुचिरा मत्तश्च वरवारणः । सजलाः क्षीरिभिश्चलना घटाः काञ्चनराजताः ॥ ८ ॥
 पद्मोत्पलयुता भान्ति पूर्णाः परमवारिणा । चन्द्रांशुविकचप्रख्यं पाण्डुरं रत्नभूषितम् ॥ ९ ॥
 सज्जं तिष्ठति रामस्य वालव्यजनमुत्तमम् । चन्द्रमण्डलसंकाशमातपत्रं च पाण्डुरम् ॥ १० ॥

३] ति० टी०—अहनि पुष्यनक्षत्रे आगते रामस्य जन्म जन्मनि स्थिते जन्मकालस्थे कर्कटलग्ने च प्राप्ते ॥ ३ ॥

गो० टी०—उदित इति । उपकल्पितम् अभिषेकार्थद्रव्य-जातमिति शेषः ॥ ३ ॥

४-५] ति० टी०—भाविने इति शेषः । अभिषेकायाभिषे-कार्थमुपकरणम् उपकल्पितं सिद्धं कृतमित्यर्थः । काञ्चना जलकुम्भा आनीताः अलंकृतं भद्रपीठं स्थापितम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

रा० टी०—अभिषेकायेति । रामस्य अभिषेकाय अभिषे-कं कर्तुं द्विजेन्द्रजलकुम्भादि उपकल्पितं समीपे प्रापितं सामा-न्यविवक्षया नपुंसकत्वैकत्वे । काञ्चनाः स्वर्णनिर्मिताः भद्रपीठं मङ्गलचिह्नचिह्नितपीठविशेषः ॥ ४ ॥

गो० टी०—उपकल्पितमेव प्रपञ्चयति—काञ्चना इत्यादि । अत्र भान्तीत्युपज्यते ॥ ४ ॥

रा० टी०—रथ इति । भास्वता प्रकाशमानेन व्याघ्रचर्म-णा सम्यगास्तीर्णो रथ आहतः पुण्यात् अतिपवित्रत्वहेतुभूता-त्संगमाजलं चाहृतम् । अन्याः गङ्गायमुनाभिन्नाः पुण्याः पुण्यविशेषहेतुभूताः सरितो नद्यः इदं नदानामप्युपलक्षकम् । पुण्या इति हृदादावप्यन्वेति । प्राग्वहाः प्राचोदिशः प्रभृताः वाहाः प्रवाहाः यासां ताः पश्चिमवाहिन्यः नर्मदादय इत्यर्थः । ऊर्ध्ववाहाः ऊर्ध्वात् पर्वतादेर्वहन्ति अधःपतन्ति ताः गङ्गो-तर्यादय इत्यर्थः ॥ ५ ॥

गो० टी०—गङ्गेति । आहतं वर्तत इति शेषः । याश्चान्या सरित इत्यत्र ताभ्यश्चेत्यलुक्याहृतमिति पूर्वेण संबन्धः । ये च हृदाः कूपाः यानि सरांसि अत्र तु तेभ्य इत्यध्याहारः । हृतं जल-मिति पूर्वेण संबन्धः ॥ ५ ॥

६-७] ति० टी०—प्राग्वहा इत्यादेर्नय इति शेषः । पर्व-तघटनादिनोर्ध्वप्रवाहवत्प्रदेशवत्य ऊर्ध्ववाहाः तिर्यग्वाहा दक्षि-णोत्तरप्रवाहाः क्षीरिणः क्षीरपूर्णाः क्षीरमत्र जलम् जीवभाव आर्पः ॥ ६ ॥ ७ ॥

रा० टी०—तिर्यग्वाहाः दक्षिणोत्तराभिमुखवाहिन्यः काशी-गङ्गागण्डकीशोणभद्रादयः क्षीरिण्यः दुग्धवाहिन्यश्च याः सन्ति

सर्वशस्ताभ्यः सर्वशः समुद्रेभ्यश्च तोयमाहृतम् । सर्वश इत्युभ-यान्वयि । क्षीरमत्र जलमिति भट्टाः ॥ ६ ॥

गो० टी०—प्राग्वहा इति । प्राग्वहाः पूर्वाभिमुखप्रवाहाः गोदावरीकावेर्यादयः । ऊर्ध्ववाहाः ऊर्ध्वोद्गतप्रवाहाः नैमिषारण्य-स्थन्नवावर्तरुद्रावर्तादिसरोविशेषाः । ‘ऊर्ध्ववाहाः प्रत्यग्वाहाः’ इत्य-प्याहुः ऊर्ध्वाद्गहन्तीत्यूर्ध्ववाहाः निर्झरा इति केचित् । तिर्यग्वाहा दक्षिणोत्तराभिमुखप्रवाहाः गण्डकीशोणभद्रादयः ॥ ६ ॥

रा० टी०—क्षौद्रमिति दर्भाः कुशाः सुमनसः पुष्पाणि ॥ ७ ॥
 गो० टी०—सलजा इति । क्षीरिभिः अन्त्योदु-म्बरादिभिः । पूर्वं जलकुम्भमात्रमुत्तमम् अत्र तद्विशेष इति न पुनरुक्तिः ॥ ७ ॥

८-१०] ति० टी०—क्षीरिभिः क्षीरिदक्षप्रलवैः ॥ ८-१० ॥

रा० टी०—अष्टाविति । क्षीरिभिः क्षीरविशिष्टदक्षविशे-षप्रलवैः लज्जा आच्छादिताः पद्मोत्पलयुताः पद्मोत्पलयोः कमल-जातिविशेषत्वान्न पौनरुक्त्यम् ॥ ८ ॥

गो० टी०—क्षौद्रमिति । क्षौद्रं मधु सुमनसः कुसुमानि शुभाचाराः अञ्जनस्रगलंकरणादिमङ्गलवेषयुक्ताः ॥ ८ ॥

रा० टी०—चन्द्रेति । चन्द्रांशुविकचप्रख्यं चन्द्रांशुवद्वि-कचा विस्तृता प्रख्या दीप्तिर्यस्य तत् रत्नभूषितं विहितानेकवि-विधरत्नसंयुक्तं सज्जं गन्धादिभिरलंकृतं वालव्यजनं वालौ पुच्छकेशविशेषौ चामरावित्यर्थः । तौ च व्यजनं चैतेषां समा-हारः । तत् रामस्य रामाभिषेकार्थं तिष्ठति ॥ ९ ॥

गो० टी०—चन्द्रांशुविकचप्रख्यं विकचचन्द्रांशुसदृशं विकचत्वं विस्तृतत्वं, यद्वा चन्द्रांशव इव विकचा विस्तृता प्रख्या कान्तिर्यस्य तत्तथा काञ्चनं काञ्चनदण्डं सज्जं गन्धपुष्पा-दिभिरलंकृतम् ॥ ९ ॥

रा० टी०—चन्द्रमण्डलेति । चन्द्रमण्डलसंकाशं चन्द्र-मण्डलप्रकाशकमत एव युतिकरं सर्वप्रकाशकरं श्रीमदसंख्यै-श्वर्यविशिष्टमभिषेकपुरःसरमभिषेकानामभिषेकसामग्रीणां पुरः-सरमये स्थितं मुख्यमित्यर्थः आतपत्रं छत्रं तिष्ठति इति शेषः । अभिषेकशब्दः करणघञन्तः ॥ १० ॥

सज्जं द्युतिकरं श्रीमदभिषेकपुरःसरम् । पाण्डुरश्च वृषः सज्जः पाण्डुराश्वश्च संस्थितः ॥ ११ ॥
 [प्रैसृतश्च गजः श्रीमानौपवाहः प्रतीक्षते । अष्टौ च कन्या माङ्गल्याः सर्वाभरणभूषिताः ।]
 वादित्राणि च सर्वाणि वन्दिनश्च तथापरे । इक्ष्वाकूणां यथा राज्ये सन्धियेताभिषेचनम् ॥ १२ ॥
 तथाजातीयमादाय राजपुत्राभिषेचनम् । ते राजवचनात्तत्र समवेता महीपतिम् ॥ १३ ॥
 अपश्यन्तोऽब्रुवन्को नु राज्ञो नः प्रतिवेदयेत् । न पश्यामश्च राजानमुदितश्च दिवाकरः ॥ १४ ॥
 यौवराज्याभिषेकश्च सज्जो रामस्य धीमतः । इति तेषु ब्रुवाणेषु सर्वोस्तांश्च महीपतीन् ॥ १५ ॥
 अब्रवीत्तानिदं वक्त्र्यं सुमन्त्रो राजसत्कृतः । रामं राज्ञो नियोगेन त्वरया प्रस्थितो ह्यहम् ॥ १६ ॥
 पूज्या राज्ञो भवन्तश्च रामस्य तु विशेषतः । अयं पृच्छामि वचनात्सुखमायुष्मतामहम् ॥ १७ ॥
 राज्ञः संप्रतिबुद्धस्य चानागमनकारणम् । इत्युक्त्वान्तःपुरद्वारमाजगाम पुराणवित् ॥ १८ ॥

गो० टी०—चन्द्रमण्डलेति । अभिषेकपुरस्कृतमभिषेकाय पुरस्कृतम् ॥ १० ॥

११] ति० टी०—अभिषेकपुरःसरमभिषेकसामग्रीकुल्यम् ॥ ११ ॥

रा० टी०—पाण्डुर इति । पाण्डुरो वृषः पाण्डुराश्वश्च संस्थितः वादित्राणि वन्दिनश्च संस्थिताः वचनविपरिणामेन संस्थित इत्यत्राप्यन्वेति ॥ ११ ॥

गो० टी०—पाण्डुर इति । प्रसृतः प्रकर्षेण सवन्मदः औपवाहः 'राजवाह्यस्त्वौपवाहः' इत्यमरः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—इक्ष्वाकूणां राज्येऽभिषेचनमुद्दिश्य यथा वस्तुजातं सन्धियेता संधियते ॥ १२ ॥

रा० टी०—इक्ष्वाकूणामिति । इक्ष्वाकूणां राज्ये राज्याभिषेके अभिषेचनमभिषेकसामग्री यथा सन्धियेत तथाजातीयमिक्ष्वाकुकुलराज्याभिषेकोचितमित्यर्थः । अभिषेचनमभिषेकसामग्रीं राजवचनादादाय गृहीत्वा समवेताः राजद्वारं प्राप्तास्ते राजकीयाः महीपतिमपश्यन्तः सन्तः राज्ञो नः अस्मान् कः प्रतिवेदयेत् कथयेत् इत्यब्रुवन् । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १२ ॥ १३ ॥

गो० टी०—अष्टौ चेति । माङ्गल्याः मङ्गलाह्वयाः वादित्राणि वीणादिचतुर्विधवाद्यानि ॥ १२ ॥

गो० टी०—इक्ष्वाकूणामिति । इक्ष्वाकूणां राज्ये अभिषेचनमुद्दिश्य यथा सन्धियेत वस्तुजातमिति शेषः तथाजातीयमनर्घरत्नादिवस्तुजातमादाय ते महीपतयः राजवचनात् राजपुत्राभिषेचनमुद्दिश्य तत्र राजभवनद्वारे समवेताः महीपतिमपश्यन्तः राज्ञः को नः प्रतिनिवेदयेदित्यब्रुवन्मिति योजना ॥ १३ ॥ १४ ॥

१३-१४] ति० टी०—तथाजातीयं वस्तुजातं रामाभिषेकमुद्दिश्यादाय गृहीत्वा राजवचनाद्राजद्वारे समवेता मिलिता ब्राह्मणादयो महीपतिमपश्यन्तो नोऽस्मान् राज्ञः कः प्रतिवेदयेदित्यब्रुवन् ॥ १३-१४ ॥

रा० टी०—ननु त्वमेव प्रतिपादयेत्यत आह—नेति । दिवा-

कर उदितः राजानं च न पश्यामः अतः कं प्रति कथयामीत्यर्थः । धीमतो रामस्य यौवराज्याभिषेकश्च सज्ज इत्यनेन प्रकारेण तान्द्वारप्राप्तान्महीपतीन्ब्रुवाणेषु सत्सु राजसत्कृतः सुमन्त्रः तान् ब्रुवाणानिदं वाक्यमब्रवीत् । अर्धचतुष्टयमेकान्वयि ॥ १४ ॥ १५ ॥

गो० टी०—नेति । सज्जः संपन्नसाधन इत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

१५] ति० टी०—यौवराज्याभिषेकस्तत्सामग्री । सर्वाङ्गानामहीपतींश्चाब्रवीदित्यन्वयः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—रामम् आनेतुमिति शेषः ॥ १६ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—राममिति । यद्यपि राज्ञो नियोगेन राजाज्ञयेत्यर्थः राममानेतुमिति शेषः त्वरयावेगेनाहं प्रस्थितः तथापि राज्ञो रामस्य च भवन्तः पूज्या इति हेतोः आयुष्मतां भवतां वचनात्संप्रतिबुद्धस्य जाग्रतो राज्ञः अनागमनकारणं द्वारागमनाभावहेतुमयमहं सुखं यथा स्यात्तथा पृच्छामि द्वारे समागता ब्राह्मणादयः जाग्रतो भवतः आगमनाभावहेतुं पृच्छन्ति इति राजसन्निधौ गत्वा प्रश्नं कारयिष्यामीत्यर्थः । इति उक्त्वा पुराणवित्सुमन्त्रः अन्तःपुरद्वारमाजगाम । अर्धपञ्चकमेकान्वयि ॥ १६-१८ ॥

गो० टी०—राममिति । रामं प्रस्थितः आनेतुमिति शेषः । यस्मात्पूज्यास्तस्मात् आयुष्मतां शुष्माकं वचनात् राज्ञः सुखं पृच्छामि यच्चागमनकारणं दर्शनायानागमनहेतुस्तं च अयमविलम्बेन पृच्छामि । पुराणवित् सामन्तराजादिवर्तनरूपपुरातनवृत्तान्तज्ञः सदा सक्तं सर्वदा अनिवारितम् ॥ १७-१९ ॥

१७] ति० टी०—यद्यपि प्रस्थितस्तथापि भवन्तो राज्ञो रामस्य च पूज्या इति कृत्वायुष्मतां शुष्माकं वचनात्सर्वे राजानो ब्राह्मणादयश्च महाराजं सुखं सुखशयनं पृच्छन्तीति विज्ञापयामि जाग्रतोऽपि बहिरागमनकारणं किमिति च पृच्छन्तीति विज्ञापयामि ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—पुराणविचिरकालकथाभिज्ञः अतिदृढ इति यावत् ॥ १८ ॥

१ पुरस्कृतमिति गो. पाठः । २ पाण्डुरोऽश्व इति गो. पाठः । ३ अधिकोऽयं श्लोकः गो. पुस्तके । ४ प्राज्ञ इति गो. पाठः । ५ सर्वभौमानिति गो. पाठः । ६ सर्वानिति गो. पाठः । ७ इत्यहमिति गो. पाठः । ८ यच्चागमनेति गो. पाठः ।

सदा सक्तं च तद्वेश्म सुमन्त्रः प्रविवेश ह । तुष्टावास्य तदा वंशं प्रविश्य स विशापतेः ॥ १९ ॥
 शयनीयं नरेन्द्रस्य तदासाद्य व्यतिष्ठत । सोऽन्यासाद्य तु तद्वेश्म तिरस्करणिमन्तरा ॥ २० ॥
 आशीर्भिर्गणयुक्ताभिरभितुष्टाव राघवम् । सोमसूर्यौ च काकुत्स्थ शिववैश्रवणावपि ॥ २१ ॥
 वरुणश्चाग्निरिन्द्रश्च विजयं प्रदिशन्तु ते । गता भगवती रात्रिरहः शिवमुपस्थितम् ॥ २२ ॥
 बुद्धयस्व रौजशार्दूल कुरु कार्यमनन्तरम् । ब्राह्मणा बलमुख्याश्च नैगमाश्चागतास्त्वैह ॥ २३ ॥
 दर्शनं तेऽभिकाङ्क्षन्ते प्रतिबुद्धयस्व राघव । स्तुवन्तं तं तदा सूतं सुमन्त्रं मन्त्रकोविदम् ॥ २४ ॥
 प्रतिबुद्धय ततो राजा इदं वचनमब्रवीत् । राममानय सूतेति यदस्यभिहितो मया ॥ २५ ॥
 किमिदं कारणं येन ममाज्ञा प्रतिवाहते । न चैव संप्रसुप्तोऽहमानयेहाशु राघवम् ॥ २६ ॥
 इति राजा दशरथः सूतं तत्रान्वशात्पुनः । स राजवचनं श्रुत्वा शिरसा प्रतिपूज्य तम् ॥ २७ ॥
 निर्जगाम नृपावासान्मन्यमानः प्रियं महत् । प्रपन्नो राजमार्गं च पताकाध्वजशोभितम् ॥ २८ ॥

१९] ति० टी०—सदा सक्तमवारितद्वारम् ॥ १९ ॥

रा० टी०—सदेति । सदा सर्वस्मिन् काले आसक्तं स्वसे-
 वितमनिवारितमित्यर्थः । किंच आसक्तं कविभिर्नित्यं वर्णित-
 मित्यर्थः । तद्वेश्म गृहं प्रविवेश प्रविश्य विशापतेरस्य वंशं
 तुष्टाव ॥ १९ ॥

गो० टी०—तुष्टावेति । शयनीयं शयनयोग्यं गृहम् ॥ २० ॥

२०] ति० टी०—शयनीयं शयनगृहम् । तिरस्करणीं जव-
 निकाम् अन्तरा कृत्वेति शेषः एतेन तावत्पर्यन्तं गमनं सचि-
 तम् । अत्यासायातिसमीपं गत्वा ॥ २० ॥

रा० टी०—शयनीयमिति । नरेन्द्रस्य शयनीयं शयनगृह-
 मासाद्य प्राप्य व्यतिष्ठत । अर्थं पृथक्-स इति । सः शयन-
 गृहसमीपं प्राप्तः सुमन्त्रः तिरस्करणीं जवनिकाम् 'चिक',
 इति नाम्ना लोके प्रसिद्धामित्यर्थः । अन्तरा विना तद्वेश्म
 अत्यासाद्य अतिक्रम्य राघवं दशरथं तुष्टाव । अर्धद्वयमे-
 कान्वयि ॥ २० ॥

गो० टी०—स इति । अत्यासाद्य अतिशयेन प्राप्य अति-
 समीपं प्राप्येत्यर्थः । तिरस्करणिमन्तरा जवनिकामात्रं व्यवधानं
 कृत्वेत्यर्थः । राघवं दशरथं पुनस्तोत्रकरणं सूतस्य विज्ञापनात्पूर्वं
 सूतेः कुलधर्मत्वात् ॥ २१-२४ ॥

२१-२२] ति० टी०—राजविज्ञापनस्य स्तुतिपूर्वकत्वा-
 त्युनः स्तुतिप्रवृत्तिः ॥ २१ ॥ २२ ॥

रा० टी०—स्तुतिमेवाह-सोमेति । सोमादयः ते तव
 विजयं प्रदिशन्तु कथयन्ति ॥ २१ ॥

रा० टी०—गतेति । शिवं कल्याणमूलं बुध्यस्व जागृहि ।
 अनन्तरं कार्यं अकृतव्यत्येन निश्चितं कुरु ॥ २२ ॥

२३-२४] ति० टी०—निगमो वाणिज्यं तत्संबन्धिनो
 नैगमाः ॥ २३ ॥ २४ ॥

रा० टी०—ब्राह्मणा इति । इहागताः ब्राह्मणादयः ते दर्श-
 नमभिकाङ्क्षन्ते ॥ २३ ॥

रा० टी०—स्तुवन्तमिति । स्तुवन्तं सुमन्त्रं राजा प्रति-
 बुध्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ २४ ॥

गो० टी०—स्तुवन्तमित्यादि।प्रतिबुध्य ज्ञात्वेत्यर्थः २५॥२६

२५-२७] ति० टी०—प्रतिबुध्य जवनिकान्तर्हितमपि
 सुमन्त्रं ध्वनिना ज्ञात्वा । 'यदस्यभिहितोऽनया' इति पाठेऽन-
 येत्युपलक्षणं मया चेत्यर्थः अत एव ममाज्ञेति संगच्छते
 पूर्वं राज्ञा स्वयमप्युक्तेः । कतकादयस्तु-कैकेय्याज्ञैवाप्रतिपि-
 द्दमनुमतमिति न्यायेन ममाज्ञा । ननु निद्रापरवशत्वेन राज्ञो-
 ऽनुमतं न वेति मे संदेहस्तत्राह-न चेति । इति व्याचक्षते ।
 तेषाम् 'इति राजा' इति श्लोके पुनःपदासंगतिः स्पष्टैव पूर्व-
 सर्गान्ते 'अश्रुत्वा राजवचनम्' इत्यादि 'ननन्द च' इत्य-
 न्तश्लोकद्वयस्य सर्वपुस्तकेषूपलम्भाच्च तद्व्याख्यानमसंगतमिति
 ध्येयम् ॥ २५-२७ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह-राममिति । अनया मद्वाण्या
 राममानय इति त्वं यदभिहितः आज्ञापितोऽसि सा ममाज्ञा
 त्वया येन कारणेन प्रतिवाहते निवर्त्यते तदिदं किं कारणम् २६

रा० टी०—नेति । अहं नैव संप्रसुप्तः ॥ २६ ॥

गो० टी०—कैकेय्युक्तं निद्रापरवशस्य राज्ञोऽनुमतं न वेति
 न संशयितव्यमित्याह-न चेत्यादिना ॥ २७ ॥ २८ ॥

रा० टी०—इतीति । अन्वशादचकथत् । स सुमन्त्रः तं
 राजानं शिरसा प्रतिपूज्य नमस्कृत्य प्रियं मन्यमानः निर्ज-
 गाम । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—प्रियं मन्यमानो हार्वाभिप्रायज्ञानात् २८

रा० टी०—प्रपन्न इति । राजमार्गं प्रपन्नः प्राप्तः हृष्टः
 गात्रहर्षतां प्राप्तः प्रसुदितः अत्यानन्दमनाः सूतः पताकाध्वज-
 शोभितं राजमार्गं विलोकयन् सन् आशु जगाम राजमार्ग-
 मित्युभयान्वयि ॥ २८ ॥

१ कृतकृत्यमिदं त्वेति गो. पाठः । २ नृपेति गो. पाठः । ३ नृपेति गो. पाठः । ४ प्रतीति गो. पाठः । ५ अनयेति गो. रा. पाठः । ६ हन्यते
 इति गो. पाठः ।

हृष्टः प्रमुदितः सूतो जगामाशु विलोकयन् । स सूतस्तत्र शुश्राव रामाधिकरणाः कथाः ॥ २९ ॥
 अभिषेचनसंयुक्ताः सर्वलोकस्य हृष्टवत् । ततो ददर्श रुचिरं कैलाससदृशप्रभम् ॥ ३० ॥
 रामवेश्म सुमन्त्रस्तु शक्रवेश्मसमप्रभम् । महाकपाटपिहितं वितर्दिशतशोभितम् ॥ ३१ ॥
 काञ्चनप्रतिमैकाग्रं मणिविद्रुमतोरणम् । शारदाभ्रघनप्रख्यं दीप्तं मेरुगुहासमम् ॥ ३२ ॥
 मणिभिर्वरमाल्यानां सुमहद्भिरलंकृतम् । मुक्तामणिभिराकीर्णं चन्दनगुरुभूषितम् ॥ ३३ ॥
 गन्धान्मनोज्ञान्विमृजद्दार्दुरं शिखरं यथा । सारसैश्च मयूरैश्च विनदद्भिराजितम् ॥ ३४ ॥
 सुकृतेहामृगाकीर्णमुत्कीर्णं भक्तिभिस्तथा । मनश्चक्षुश्च भूतानामादत्तिगतेजसा ॥ ३५ ॥
 चन्द्रभास्करसंकाशं कुबेरभवनोपमम् । महेन्द्रधामप्रतिमं नानापशिसमाकुलम् ॥ ३६ ॥

गो० टी०-प्रपन्न इति । हृष्टः रोमाञ्चाञ्चितगात्रः प्रमुदितः संजातमानसानन्दः ॥ २९ ॥

२९] ति० टी०-हृष्टः पुलकितगात्रः प्रमुदित आनन्दचित्तः राजमार्गं विलोकयन्निति संबन्धः । रामाधिकरणा रामविषयाः २९

रा० टी०-स इति । तत्र मार्गे अभिषेचनसंयुक्ताः रामाभिषेको द्रुतं स्यादित्यादिवचनसंयुक्ताः रामाधिकरणाः रामनिष्ठसौशील्यादिशुणवोधिकाः इत्यर्थः । सर्वलोकस्य कथाः सर्वलोककर्तृकवर्णनं हृष्टवद्वर्षविशिष्टं यथा स्यात्तथा शुश्राव । एतेन स्वायं वतिरार्प इति भट्टाद्युक्तिश्चिन्त्या ॥ २९ ॥

गो० टी०-स इति । रामाधिकरणाः राममधिकृत्य प्रवृत्ताः हृष्टवत् स्वायं वतिः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

३०] ति० टी०-हृष्टवद्वृष्टानां जनानाम् स्वायं वतिरार्पः ३०
 रा० टी०-तत इति । कैलाससदृशप्रभं कैलासप्रभासदृशप्रभाविशिष्टं शक्रवेश्मसमप्रभं शक्रवेश्मप्रभासदृशप्रभाविशिष्टं रामवेश्म सुमन्त्रो ददर्श ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०-प्रातःसमयत्वान्महाकपाटेन पिहितम् स्वल्पद्वारस्यैवोद्घाटितत्वात् वितर्दिर्वेदिका ॥ ३१ ॥

रा० टी०-रामवेश्मैव वर्णयन्नाह-महेत्यादिभिः । महाकपाटपिहितं महाकपाटेन पिहितमाच्छादितं वितर्दिशतशोभितं वितर्दिनां वेदिकानां यच्छतं तेन शोभितम् महाकपाटपिहितमित्यनेन तदन्तर्वर्तिसूक्ष्मकपाट उद्घाटित इति व्यक्तम् ॥ ३१ ॥

गो० टी०-महाकपाटेत्यादि । महाकपाटविहितं निर्मितमहाकपाटं वितर्दिशतशोभितं वेदिकाशतशोभितम् 'स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका' इत्यमरः । काञ्चनप्रतिमैकाग्रं काञ्चनप्रतिमाभिः एकाग्रं निरन्तरं, यद्वा काञ्चनप्रतिमाभिः एकानि सुख्यानि अग्राणि शिखराग्राणि यस्मिन् तत्तथोक्तं मणिविद्रुमतोरणं मणिविद्रुमप्रचुरवह्निर्द्वारयुक्तम् 'तोरणोऽजी वह्निर्द्वारम्' इत्यमरः । शारदाभ्रघनप्रख्यं शारदाभ्रमूर्तिसदृशम् 'घनो मेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्तौ निरन्तरे' इत्यमरः । दार्दरं मलयसंनिकृष्टचन्दनोत्पत्तिस्थानभूतो गिरिर्दार्दरः तत्संबन्धि दार्दरम् । सुकृतेहामृगाकीर्णं द्वारभक्तिस्तम्भादिषु स्रष्ट रचितैः इहामृगैः वृकैः आकीर्णम् 'कोकस्त्वीहामृगो वृकः' इत्यमरः । भक्तिभिः सुकीर्णं स्रष्ट रचितं

तिग्मतेजसा तीव्रतेजसा 'तिग्मं तीव्रं खरम्' इत्यमरः । अतिशयिततेजसेत्यर्थः । रामवेश्म ददर्श । हेतिपुनर्वचनस्य सामान्योक्तस्य विशेषणविशेषकथनार्थत्वात् पुनरुक्तिः भगवतो वाल्मीकेरियं हि शैली । उपस्थितैरिति उपादाय उपायनानीति शेषः । समाकान्तैः समागतैः उन्मुखैः उत्सुकैः उदग्रमुन्नतं कुब्जकैरातकाष्टतं किरातानां स्वल्पशरीरकाणां समूहः कैरातकम् 'पुमिरः लपशरीरः स्यात्किरातः स च कथ्यते' इति हलायुधः । उपस्थितैः समाकीर्णमित्यादिकमपि रामवेश्मेत्यनेन संबध्यते ॥ ३२-४० ॥

३२] ति० टी०-काञ्चनीभिः प्रतिमाभिर्भुक्तमेकं प्रधानमग्रं पुरोभागो यस्य तत् मणिविद्रुमयुक्तं तोरणं वह्निर्द्वारं यस्य तच्छारदाभ्रवद्वनप्रख्यं निविडप्रभम् ॥ ३२ ॥

रा० टी०-काञ्चनप्रतिमैकाग्रं काञ्चन्यः प्रतिमा देवप्रतिकृतयो यस्मिन् तदेकाग्रमेकं मुख्यमतिविलक्षणमित्यर्थः । अग्रमग्रभागो यस्मिन् तदेव तदिति कर्मधारयः । मणिविद्रुमतोरणं मणिविद्रुमनिर्मितं तोरणं वह्निर्द्वारं यस्य शारदाभ्रघनप्रख्यं शारदाभ्रवद्वनीभूता प्रख्या प्रभा यस्य मेरुगुहासमं मेरुगुहासदृशम् ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०-वरमाल्यानां स्वर्णपुष्पमालानामन्तरालवर्तिभिर्महद्भिर्महादीप्तिमद्भिर्मणिभिरलंकृतम् ॥ ३३ ॥

रा० टी०-वरमाल्यानां सुवर्णनिर्मितपुष्पमालानां सुमहद्भिरतिमूल्यैर्मणिभिः अन्तरालवर्तिमणिविशेषैः अलंकृतं मुक्तामणिभिः विन्यस्तमुक्तामणिसमूहैः आकीर्णं चन्दनागरुभूषितं चन्दनागरुभिः शोभितम् ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०-दार्दरम् दार्दुरो मलयसंनिकृष्टचन्दनगिरिः ॥ ३४ ॥

रा० टी०-मनोज्ञान्विमृजद्दार्दुरागन्धान्विमृज्यजहादूर्दरं दार्दुरस्य मलयसन्निकृष्टचन्दनगिरेरिदं शिखरं यथा सारसैः पक्षिविशेषैः ॥ ३४ ॥

३५-३६] ति० टी०-स्रष्टतैः स्वर्णादिना स्रष्ट निर्मितैः रीहामृगैर्वृकैराकीर्णं व्याप्तम् 'कोकस्त्वीहामृगो वृकः' भक्तिभिर्वर्षकीनां सूक्ष्मचित्रशिल्पैरुत्कीर्णं चित्रवत् । तिग्मतेजसातिशयितशोभया, यद्वा प्रतिबिम्बितस्यंकिरणैः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

मेरुशृङ्गसमं सूतो रामवेश्म ददर्श ह । उपस्थितैः समाकीर्णं जनैरञ्जलिकारिभिः ॥ ३७ ॥
 उपादाय समाक्रान्तैस्तदा जानपदैर्जनैः । रामाभिषेकसुमुखैरुमुखैः समलंकृतम् ॥ ३८ ॥
 महामेघसमप्रख्यमुदग्रं सुविराजितम् । नानारत्नसमाकीर्णं कुब्जकैरपि चावृतम् ॥ ३९ ॥
 स वाजियुक्तेन रथेन सारथिः समाकुलं राजकुलं विराजयन् ।
 वरूथिना राजगृहाभिपातिना पुरस्य सर्वस्य मनांसि हर्षयन् ॥ ४० ॥
 ततः समासाद्य महाधनं महत्प्रहृष्टरोमा स बभूव सारथिः ।
 मृगैर्मयूरैश्च समाकुलोल्बणं गृहं वरार्हस्य शचीपतेरिव ॥ ४१ ॥
 स तत्र कैलासनिभाः स्वलंकृताः प्रविश्य कक्ष्यास्त्रिदशालयोपमाः ।
 प्रियान्वरान्नाममते स्थितान्वहून्व्यपोह्य शुद्धान्तमुपस्थितो रथी ॥ ४२ ॥
 स तत्र शुश्राव च हर्षयुक्ता रामाभिषेकार्थकृतां जनानाम् ।
 नरेन्द्रसूनोरभिमङ्गलार्थाः सर्वस्य लोकस्य गिरः प्रहृष्टाः ॥ ४३ ॥
 महेन्द्रसन्नप्रतिमं च वैश्वं रामस्य रम्यं मृगपक्षिजुष्टम् ।
 ददर्श मेरोरिव शृङ्गमुच्चं विभ्राजमानं प्रभया सुमन्त्रः ॥ ४४ ॥

रा० टी०—छकृताः छवर्णादिना अतिनिर्मिता ये ईहामृगा वृकास्तैः आकीर्णं व्याप्तम् 'कोकस्त्वीहामृगो वृकः' इति कोशः । भक्तिभिः चित्रादिरचनाविशेषैः उत्कीर्णं पूर्णमत एव मनःशुद्ध्या आदत्त हरत् ॥ ३९ ॥

रा० टी०—चन्द्रभास्करसंकाशं चन्द्रादिप्रकाशकं कुबेरभवनमुपमा उपमेयं यस्य महेन्द्रधाम प्रतिमा उपमा यस्य समाकुलं व्याप्तम् ॥ ३९ ॥

३७] ति० टी०—उपस्थितैरागतैः अञ्जलिकारिभिर्नमस्कारार्थम् ॥ ३७ ॥

रा० टी०—अञ्जलिकारिभिर्जनैः समाकीर्णं मेरुशृङ्गसमं रामवेश्म ददर्श मेरुशृङ्गासममित्यनेन गृहान्तर्वर्णनमनेन तु तदुन्नतत्ववर्णनमिति न पौनरुक्त्यम् । सार्धपट्टकमेकान्वयि ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०—उपादाय उपायनानीति शेषः । आगतैरिति च शेषः । समाक्रान्तैर्द्वारपालनिरुद्धैः उन्मुखैरुत्तकैः ॥ ३८ ॥

३९] ति० टी०—उदग्रं प्रशस्तम् । कुब्जकैर्दासैः ॥ ३९ ॥

४०] ति० टी०—राजकुलं राजमार्गं विराजयन्व्योभयन् । वरूथो रथयुक्तिस्तथुतेन रामगृहं समासदिति शेषः ॥ ४० ॥

४१] ति० टी०—महाधनं महता धनेन युक्तम् । समाकुलैरितस्ततः प्रसूतैरुल्बणमधिकशोभावत् । वरार्हस्योत्तमवस्त्वर्हस्य ॥ ४१ ॥

रा० टी०—उपादायेति । सारथिः सारथिधर्मविशिष्टः सारथिः स सुमन्त्रः समाकुलं गजादिभिराकीर्णं राजकुलं राजमार्गं वाजियुक्तेन वरूथिना रक्षकसहितेन राजगृहाभिपातिना राजगृहगमनशैलेन रथेन विराजयन् प्रकाशयन् सन् मनांसि हर्षयन् सन् उपादाय गृहीत्वा उपायनानीति शेषः । समाक्रान्तैः समागतैः रामाभिषेकसुमुखैः तदभिषेकोत्सवविशिष्टैः

उन्मुखैः भवनशोभानिरीक्षणार्थं कृतोऽर्घ्यसुखैर्जनैः समलंकृतम् । महामेघसमप्रख्यं महामेघस्य सजलजलदस्य समा सदृशी प्रख्या उक्तिर्यस्मिन् । इदमादर्शशीसादिवेदमवर्णनमतः शारदाभयनप्रख्यमिति पूर्वेण न विरोधः कुब्जकैः हास्यरसप्रपूर्णाया निवासितकुब्जजनसमूहैरावृतं महाधनं वरार्हस्य वराणां सर्वश्रेष्ठानां ब्रह्मादीनामित्यर्थः । अर्हः तत्कर्तृकपूजा यस्मिंस्तस्य रामस्य गृहं समासाद्य प्राप्य प्रहृष्टरोमा बभूव अत एव आस रराज । लोकचतुष्टयमेकान्वयि ॥ ३८-४१ ॥

गो० टी०—सवाजियुक्तेनेति । वरूथिना रथयुक्तिमता 'रथयुतिर्वरूथो ना' इत्यमरः । पुरस्य पुरस्थजनस्य रञ्जयत् अरञ्जयत् ॥ ४१ ॥

गो० टी०—तत इति । समाकुलोल्बणम् इतस्ततः समाकुलैर्जनैरुल्बणमतिशयेनोल्बणं वा । वरार्हस्य श्रेष्ठवस्त्वर्हस्य रामस्येति शेषः ॥ ४२ ॥

४२] ति० टी०—व्यपोह्यातिक्रम्य शुद्धान्तमन्तःपुरम् ॥ ४२ ॥

रा० टी०—स इति । कैलासनिभाः कैलाससदृशीः त्रिदशालयोपमाः त्रिदशालय उपमा यासां ताः स्वलंकृताः कक्ष्याः तिस्रो द्वारः प्रविश्य प्रियान् रामप्रीतिविषयीभूतानत एव राममते स्थितानत एव वरान्सर्वश्रेष्ठान् ब्रह्मन् जनान्व्यपोह्य अतिक्रम्य शुद्धान्तं शास्त्राङ्गकूलान्तःपुरं रथी सुमन्त्रः उपस्थितः प्राप्तः । कक्ष्याणां त्रित्वलाभस्तु कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन ॥ ४२ ॥

गो० टी०—स इति । अपोह्य अतिक्रम्य शुद्धान्तमन्तःपुरम् ॥ ४३ ॥

४३-४४] ति० टी०—रामस्याभिषेकार्थमभिषेकप्रयोजनकं कर्म कुर्वतां जनानां गिरो नरेन्द्रसूतो रामस्याभितो मङ्गलं

१ तथेति गो. पाठः । २ विभूतिमिति गो. पाठः । ३ कैरातकावृत्तिमिति गो. पाठः । ४ नराकुलमिति गो. पाठः । ५ त्रिलोक्यमिति गो. पाठः ।

६ रञ्जिमिति गो. पाठः । ७ बहूनपोह्येति गो. पाठः । ८ कृता इति गो. पाठः । ९ प्रहृष्ट इति गो. पाठः । १० स्त्रिति गो. रा. पाठः ।

उपस्थितैरञ्जलिकारिभिश्च सोपायनैर्जनपदैर्जनैश्च ।

कोट्या परार्धैश्च विमुक्तयानैः समाकुलं द्वारपदं ददर्श

॥ ४५ ॥

ततो महामेघमहीधराभं प्रभिन्नमत्यङ्कुशर्मत्सखम् ।

रामोपवाह्यं रुचिरं ददर्श शत्रुजयं नागमुदग्रकायम्

॥ ४६ ॥

स्वलंकृतान्साश्वरथान्सकुञ्जरानमात्यमुख्यांश्च ददर्श वल्लभान् ।

व्यपोह्य सूतः सहितान्समन्ततः समृद्धमन्तःपुरमाविवेश ह

॥ ४७ ॥

ततोऽद्रिकूटाचलमेघसंनिभं महाविमानोपमवेश्मसंयुतम् ।

अवार्यमाणः प्रविवेश सारथिः प्रभूतरत्नं मकरो यथार्णवम्

॥ ४८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १९ ॥

तत्प्रतिपादनमर्थो यासां ताः शुभाव । स तथा लोकस्य च
गिरस्तादृशीः शुभाव ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

रा० टी०—स इति । रामाभिपेकार्थकृतां रामाभिपेकाय
इदं रामाभिपेकार्थं तत्कुर्वन्ति संपादयन्ति तेषां जनानां प्रहर्ष-
युक्ताः गिरः शुभाव नरेन्द्रसूतोः अभिमङ्गलार्थाः अभितः सर्व-
प्रकारेण मङ्गलमेव अर्थो यासां ताः सर्वस्य उक्तातिरिक्तस्य
लोकस्य तत्रत्यजनस्य प्रहृष्टा गिरश्च शुभाव । शुभाव गिर इति
च आवर्तते किंच सर्वस्य लोकस्य संवन्धिनां रामाभिपेकार्थं
कृत् प्रयत्नो येषां तेषां जनानां नरेन्द्रसूतोः रामस्याभिमङ्ग-
लार्थाः सर्वतो मङ्गलप्रापिकाः हर्षयुक्ताः हर्षेण योजिताः अत
एव प्रहृष्टाः हर्षकारिकाः गिरः स सूतः शुभाव ॥ ४३ ॥

गो० टी०—स इति । रामाभिपेकार्थकृताः रामाभिपे-
कार्थं प्रयुक्ता इत्यर्थः । अभिमङ्गलार्थाः अभितो मङ्गलप्रतिपा-
दनप्रयोजनाः ॥ ४४ ॥

रा० टी०—कक्ष्यात्रयानन्तरमपि तादृशमेव वैश्मास्तीति
बोधयन्नाह—महेन्द्रेति । प्रभया स्वकान्त्या विभ्राजमानं वैश्म
कक्ष्यात्रयात्परं गृहं ददर्श ॥ ४४ ॥

गो० टी०—महेन्द्रसञ्चप्रतिममिति । वैश्म रामावासभूतं
गृहराजम् ॥ ४५ ॥

४५] ति० टी०—कोट्या तत्संख्यया परार्धैस्तत्संख्ययो-
पलक्षितैर्जनैः अनेनातिसंमदो दक्षितः ॥ ४५ ॥

रा० टी०—तस्मिन्द्वारे अत्याश्चर्यमस्तीति बोधयन्नाह—उप-
स्थितैरिति । विमुक्तयानैः विमुक्तानि यानानि रथादयः यैस्तैः
समाकुलं व्याप्तं द्वारपथं ददर्श एतेन तद्द्वारस्य आश्चर्य-
शक्तिं मत्त्वं ध्वनितं प्रसिद्धं चैतादृशशक्तिमत्त्वं पुष्पकवि-
मानादौ ॥ ४५ ॥

गो० टी०—उपस्थितैरिति । कोट्या कोटिसंख्यया परार्धैः
परार्धसंख्यया च संख्येयैः सर्वान्तसंख्या परार्धः ॥ ४६ ॥

४६] ति० टी०—महामेघाधिरूढपर्वतसदृशम् प्रभिन्नं
मत्तम् शत्रुजयं तद्गुणकं तन्नामानं च राम उपवाह्यो यस्य
तम् ॥ ४६ ॥

रा० टी०—तत इति । महामेघैः युक्तो यो महीधरः
पर्वतः तदामं तत्सदृशं प्रभिन्नमतिमदमत्यङ्कुशमतिशयितः
लोकविलक्षणः अङ्कुशो यस्य अत्यसह्यं सर्वासह्यविलक्षणं
रामोपवाह्यं रामः उपवाह्यो येन तं रुचिरं मनोहरसुदग्रकाय-
सुद उन्नतः अग्रः अग्रभागो यस्य तत्कार्यं यस्य तं शत्रुजयं शत्रु-
जयनामार्थविशिष्टं नागं गर्जं ददर्श ॥ ४६ ॥

गो० टी०—तत इति । प्रभिन्नं मत्तम् 'प्रभिन्नो गर्जितो
मतः' इत्यमरः ॥ ४७ ॥

४७] ति० टी०—वल्लभान् राज्ञ इति शेषः । व्यपोह्य
रथागमनेन मार्गादिकदेशे कृत्वा ॥ ४७ ॥

रा० टी०—स्वलंकृतानिति । सूतः सुमन्त्रः स्वलंकृतान्
शोभनालंकारविशिष्टान्साश्वरथान्भसहितरथविशिष्टान्सकुञ्जरा-
न्कुञ्जरसहितान्वल्लभान् रामप्रियानमात्यमुख्यान् ददर्श समन्ततः
हितान्प्राप्तान्तानमात्यमुख्यान्व्यपोह्य अतिक्रम्य समृद्धमति-
संपत्तिविशिष्टमन्तःपुरमाविवेश ॥ ४७ ॥

गो० टी०—स्वलंकृतानिति । वल्लभान् राजप्रियान् ॥ ४८ ॥

४८] ति० टी०—अद्रिकूटेऽद्रिशृङ्ग आरूढोऽचलो यो
महामेघस्तत्सदृशमौन्नत्येन । 'तदेन्द्रकूट' इति पाठे तन्नामा
पर्वतविशेषस्तदारूढेत्यादि प्राग्वत् । महाविमानोपमवेश्मभिः
संयुतम् महाविमानानां तत्संज्ञकानाञ्छतमवेश्मनां संघो यत्र,
महाविमानेभ्य उत्तमानां वैश्मनां संघो यत्रेति वा 'विमानो

१ कारकैरिति गो. पाठः । २ च मत्तैरिति गो. पाठः । ३ पथमिति गो. रा. पाठः । ४ अप्रसह्यमिति गो. पाठः । ५ औपवाह्य-
मिति गो. पाठः । ६ शतश्रेयैति गो. पाठः । ७ हेति गो. नास्ति । ८ तद्वद्वीति गो. पाठः । ९ संनिभमहा इति रा. पाठः । १० संवदिति
गो. पाठः ।

षोडशः सर्गः ।

सुमन्त्रो रामसमीपमेत्य तं प्रति तदानयनविषयं दशरथनिर्गतां न्यवेदयन्निर्गतश्च रामः कनकमयं रथमारुह्य छत्रचामरधारिणा लक्ष्मणेन वीज्यमानः करितुरगदलैः परिवार्यमाणश्चानन्दोद्गुरनरनारीभिर्गीयमानं स्वयशः शृण्वन्नेव दशरथं द्रष्टुं निर्ययौ ।

स तदन्तःपुरद्वारं समतीत्य जनाकुलम् । प्रविष्टिक्तां ततः कक्ष्यामाससाद पुराणवित् ॥ १ ॥
 प्रासकार्मुकविभ्रद्भिर्बुधभिर्मृष्टकुण्डलैः । अप्रमादिभिरेकाग्रैः स्वानुरक्तैरधिष्ठिताम् ॥ २ ॥
 अत्र काषायिणो वृद्धान्वेत्तपाणीन्स्वलंकृतान् । ददर्श विष्ठितान्द्वारि ह्यध्यक्षान्सुसमाहितान् ॥ ३ ॥
 ते समीक्ष्य समायान्तं रामप्रियचिकीर्षवः । सहसोत्पतिताः सर्वे ह्यौसनेभ्यः ससंभ्रमाः ॥ ४ ॥
 तानुवाच विनीतात्मा सूतपुत्रः प्रदक्षिणः । क्षिप्रमाख्यात रामाय सुमन्त्रो द्वारि तिष्ठति ॥ ५ ॥
 ते राममुपसंगम्य भर्तुः प्रियचिकीर्षवः । सहभार्याय रामाय क्षिप्रमेवाचचक्षिरे ॥ ६ ॥

तमवैश्वसंघवत् ' इति पाठान्तरेऽर्थः । ' विमानोऽब्जी देव-
 याने सप्तभूमौ च सन्ननि ' ॥ ४८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

रा० टी०-तत इति । अद्रिकूटाचलमेघसंनिभमहाविमा-
 नोपमवैश्वसंघुतमद्रिकूटे पर्वतशृङ्गे अचलः चाञ्चल्यरहितः
 यो मेघः तत्संनिभानि तान्येव महाविमानोपमानि पुष्पकवि-
 मानसदृशानि तान्येव वैश्वानि गृहाणि तैः संयुतं प्रभूतरत्नम-
 तिरलविशिष्टमन्तःपुरमणवं सद्युतं मकर इव अवार्यमाणः
 सारथिः प्रविवेश ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
 मणायथोऽध्याकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

गो० टी०-तदिति । अद्रिकूटाचलमेघसंनिभम् अद्रिशिख-
 रेण निश्चलमेघेन च सदृशं महाविमानोत्तमवैश्वसंघवत् महावि-
 मानसहितोत्तमवैश्वसमहयुक्तम् ' विमानोऽब्जी देवयाने सप्तभूमौ
 च सन्ननि ' इति निघण्टुः ॥ ४९ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरारुख्याने-
 ऽथोऽध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

१] ति० टी०-प्रविष्टिक्तां जनासंवाधाम् ॥ १ ॥

२] ति० टी०-प्रासकार्मुकानां विभ्रद्भिः तेषां धारकैरि-
 त्यर्थः । एकाग्रैरकाग्रचित्तैः ॥ २ ॥

रा० टी०-स इति । जनाकुलं बहुजनैराकीर्णं तदन्तः-
 पुरद्वारं समतीत्य अतिक्रम्य ततः रामसमीपगमनस्य आवश्यक-
 क्त्वादेतोः प्रविष्टिक्तां जनबाहुल्यरहितां प्रासकार्मुकविभ्रद्भिः
 प्राप्तानि प्रकटीभूतानि कार्मुकाणि धर्षयि विभ्रति धारयन्ति तैः
 कर्मणः संबन्धसामान्यत्वेन विवक्षणात् पथी ततः पथीति-
 विधिना समासः मृष्टकुण्डलैः मृष्टानि स्वतः गृहानि कुण्डलानि
 येषां तैः अवरक्तैः रामविषयकात्यहरागविशिष्टैः अत एव
 एकाग्रैः नियमितचित्तैः अत एव अप्रमादिभिः अनवधानतार-

हितैः युवभिः अधिष्ठितां कक्ष्यां पुराणवित्सुमन्त्रः आससाद
 प्राप । द्वयोरेकत्रान्वयः ॥ १ ॥ २ ॥

गो० टी०-एवं सुमन्त्रस्य रामोपस्थानमुक्त्वा रामस्य दश-
 रथोपस्थानमाह षोडशे-स तदित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

३-४] ति० टी०-काषायिणः कौसुम्भादिकपायरक्तव-
 र्जधारिण इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

रा० टी०-तत्रेति । काषायिणः कुसुम्भादिरक्तवर्जधारिण
 स्वलंकृतान्स्वावस्थायोग्यालंकारविशिष्टान्स्थितान्स्थल्यध्यक्षान्नी-
 समीपगमनयोग्यानित्यर्थः । वृद्धान् तत्र तस्मिन्समये ददर्श ॥ ३ ॥

रा० टी०-ते इति । ते वृद्धाः आसनेभ्यः उत्पतिता
 उत्थिताः ॥ ४ ॥

गो० टी०-तत्रेति । काषायिणः काषायवर्जधारिणः राम-
 प्रीत्यर्थमलंकारकञ्चुकालंकृतानित्यर्थः । वृद्धान् पञ्चनवतिवय-
 स्कान् ते खल्वन्तःपुरे स्थाप्या भवन्ति वेत्तपाणीन् यथा
 रामो धनुर्धृत्वा लोकं रक्षति तथा तेऽपि वेत्तानि धृत्वा रामं
 रक्षन्तीति भावः । स्वलंकृतान् रामश्चक्रवर्तिमृष्टैः कृतमज्जनो
 भुक्त्वा यदा पुनर्दिव्यान्तःपुरमुपयाति तदा चक्रवर्तिवदन्तरङ्ग-
 तया च तमुत्सङ्गे निवेश्य परिष्वज्य मृग्याग्राय विसर्जयन्ति
 तेन कुङ्कुमपङ्क्तैः कस्तूरिकादिदिव्याङ्गरागैश्चालंकृतान् स्वलंकृतान्
 रामसीतालंकारेभ्योऽप्ययमलंकारोऽतिशयित इति भावः ॥ ३ ॥ ४ ॥

५-६] ति० टी०-प्रदक्षिणः प्रकर्षेण सेवादौ निपुणः
 आख्यात कथयत ॥ ५ ॥ ६ ॥

रा० टी०-तानिति । प्रदक्षिणः मन्त्रादिकर्मस्वतिनिपुणः
 सूतपुत्रः सुमन्त्रः तानुवाच । तद्वचनमेवाह-सुमन्त्रो द्वारि
 तिष्ठतीति क्षिप्रं शीघ्रमाख्यात यूयं कथयत ॥ ५ ॥

रा० टी०-ते इति । उपसंगम्य प्राप्य आचचक्षिरे
 कथयामासः ॥ ६ ॥

गो० टी०-तानिति । प्रकर्षेण दक्षिणः प्रदक्षिणः सेवानि-
 पुण इत्यर्थः । 'दक्षिणे सरजोदारौ' इत्यमरः । तिष्ठतीत्यत्र इति-
 करणं द्रष्टव्यं तिष्ठतीत्याख्यातेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥

प्रतिवेदितमाज्ञाय सूतमभ्यन्तरं पितुः । तत्रैवानाययामास राघवः प्रियकाम्यया ॥ ७ ॥
 तं वैश्रवणसंकाशमुपविष्टं स्वलंकृतम् । ददर्श सूतः पर्यङ्के सौवर्णे सोत्तरच्छदे ॥ ८ ॥
 वराहरुधिराभेण शुचिना च सुगन्धिना । अनुलिप्तं परार्ध्येन चन्दनेन परंतपम् ॥ ९ ॥
 स्थितया पार्श्वतश्चापि वालव्यजनहस्तया । उपेतं सीतया भूयश्चित्रया शशिनं यथा ॥ १० ॥
 तं तपन्तामिवादित्यमुपपन्नं स्वतेजसा । ववन्दे वरदं वन्दी विनयज्ञो विनीतवत् ॥ ११ ॥

७-८] ति० टी०-प्रतिवेदितं द्वाःस्थैर्विज्ञापितम् पितु-
 रभ्यन्तरमत्यन्तमन्तरङ्गम् तत्रैव सीतावस्थितिदेश एव । प्रिय-
 काम्यया पितुरिति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥

रा० टी०-प्रतीति । प्रतिवेदितं निवेदितागमनकं सूतं
 पितुः अभ्यन्तरमत्यन्तरङ्गमाज्ञाय प्रियकाम्यया तत्प्रसन्नतावा-
 ञ्छया तत्रैव आनाययामास ॥ ७ ॥

गो० टी०-प्रतिवेदितमिति । प्रतिवेदितं द्वाःस्थैः निवे-
 दितं पितुः अभ्यन्तरमन्तरङ्गं तत्रैव यत्र सीतया सह स्थितः
 तत्रैवेत्यर्थः । राघवप्रियकाम्यया राघवस्य दशरथस्य प्रियेच्छया
 राम इत्याध्याहारः ॥ ७ ॥

गो० टी०-तमिति । वैश्रवणसंकाशं तद्भदनवधिकैश्वर्यसं-
 पन्नं, यद्वा यथा वैश्रवणो दाता “कामेश्वरो वैश्रवणो ददातु”
 इति श्रुतेः । तथा परिसरवर्तिनां स्वसौन्दर्याद्भवसर्वस्वं
 ददातीत्यर्थः । उपविष्टं सह पत्न्या विशालाक्ष्या नारायणमु-
 पागमदित्युक्तीत्या भगवद्ध्यानपरतयावस्थितं स्वलंकृतं
 ध्यानालङ्कृतं दिव्यमालालंकृतं वा तं सूतो ददर्श
 उत्कर्षकाष्टाभूमिभूतं रामं निकर्षसीमाभूमिभूतो ददर्श कोऽयं
 भाग्यातिशयः इति भावः । पर्यङ्के तादृशैश्वर्यसामग्र्यरूपा-
 पूर्वसंस्थानप्रतिमाविशेषविशिष्टपर्यङ्केऽत एव ह्युत्तरत्र ‘पर्य-
 ङ्कमभ्यास्तरणं नानारत्नविभूषितम् । तमपीच्छति वैदेही प्रति-
 ष्ठापयितुं त्वयि’ इति सुयज्ञे तत्स्थापयिष्यति । सौवर्णे
 उपर्युपविष्टसदृशे काञ्चनगिरिः कालमेधमिव रामं भासयती-
 त्यर्थः । सोत्तरच्छदे पुष्पहाससङ्कुमारारामदेहाद्युणमृदुतरास्त-
 रणयुक्ते पर्यङ्के वियोजनीत्या मुक्ताभवाद्यदिव्यवेपमहो सूतो-
 ऽन्वभूदिति सौशील्यातिशयोक्तिः ॥ ८ ॥

रा० टी०-तमिति । सोत्तरच्छदे आस्तरणसहिते सौवर्णे
 सुवर्णमये पर्यङ्के उपविष्टं तं वराहरुधिराभेण वराहरुधिरसदृ-
 शेन अत्यरुणेनेत्यर्थः । अत्यरुणं वराहरुधिरमिति लोके प्रसिद्धं
 किञ्च वरमतिशेष्ठं न जहाति प्रयत्नमन्तरादुपेनकर्तुं त्यज-
 तीत्यहं रुधिरा अरुणा आभा यस्य तत्रयाणां कर्मधारयः तेन
 शुचिना अतिपवित्रेण परार्ध्येन बहुश्रुत्यकेन चन्दनेन अल्लिप्तं
 परं सर्वतृप्तिकारकं तपमत्यैश्वर्यविशिष्टं वालव्यजनहस्तया
 पार्श्वतः पार्श्वे स्थितया सीतया उपेतं युक्तं रामं चित्रया तद-
 भिधतारया उपेतं युक्तं शशिनं चन्द्रमसमिव भूयोऽत्यन्तं
 ददर्श । श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ ८-१० ॥

९] ति० टी०-वराहरुधिरवदतिरक्तेन परार्ध्येन श्रेणे ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-भूयो वारंवारं ददर्शेत्यन्वयः । तथाभूतस्य
 दर्शने वृत्त्यभावात् चित्रया सहितं शशिनं यथा लोको भूयो
 भूयः पश्यति तथेत्यर्थः ॥ १० ॥

गो० टी०-सकचन्दनवनिता इत्युक्तभोग्यवस्तुष्वदादौ दिव्य-
 माल्ययोगशुक्त्वा दिव्यचन्दनयोगं दर्शयति-वराहरुधिरा-
 भेणेति । वराहरुधिरमतिरक्तवर्णमिति प्रसिद्धं तत्सदृशेन कुङ्कु-
 ममिश्रतयेति भावः । सीताकरकमलाल्लिप्ततया तत्कान्ति-
 मिश्रत्वमुच्यते । शुचिना सीताकरस्पर्शपूतेन तत्करस्पर्शकृत-
 शैत्यविशेषं समुच्चिनोति चशब्दः । सुगन्धिना सर्वगन्ध इत्यस्य
 श्रियोऽप्यविशेषात्तत्करस्पर्शजनितनिरवधिकगन्धेन परार्ध्येन
 कान्ताल्लिप्ततया श्रेणे चन्दनेन अल्लिप्तं पश्चात् लिप्तम् अनेन
 सीताङ्गरागकरणानन्तरत्वं गम्यते । परंतपं एतादृशसौन्दर्या-
 नुभवविरोधिनिवर्तकम् । अथाप्राकृतवनितायागं दर्शयति-
 स्थितयेति । चापीति निपातः पूर्वोक्तसमुच्चये । पार्श्वतः स्थितया
 चन्दनाल्लिप्तगात्रं कान्तं कृत्वा वालव्यजनं हस्ते कृत्वा पार्श्वे
 स्थितया सीतया भूयः उपेतं विनयेन पार्श्वतश्चामरमुपवीज्य
 पुनस्तात्कालिकसुपमाविशेषवलात्कारेण गाढमाश्लिष्टं भूय इत्यत्र
 विराजमानमिति शेष इत्यप्याहुः । तदानींतनातिशयं दृष्टान्त-
 मुखेन स्पष्टीकरोति-चित्रयेति । चैत्रपौर्णमास्यां चित्राख्यता-
 रकयोपेतसुदितं शशिनमिव स्थितम् चित्रयेत्यनेन तत्कृतातिशय
 उक्तः उपेतमित्यनेन रक्तवर्णत्वं शशिनमित्यनेन सीताल्लिङ्गनो-
 त्कृष्टचन्दनवक्षस्कत्वमुक्तम् एवंभूतं ददर्शेति दृष्टिसाफल्य-
 उक्तम् ॥ ९ ॥ १० ॥

११] ति० टी०-वन्दी समन्त्रः विनीतवद्विनीतः सन् ॥ ११ ॥

रा० टी०-तमिति । स्वतेजसा स्वनित्यप्रकाशेन उपे-
 पन्नं युक्तमत एव आदित्यमपि तपन्तं प्रकाशयन्तं तं रामं
 विनीतवत् विनीतं विनयवचनं वनाति रचयति उच्चारयतीत्यर्थः
 स वन्दी समन्त्रः ववन्दे ॥ ११ ॥

गो० टी०-शिरसो वाचश्च साफल्यमाह-तमिति ।
 ववन्दे इति शिरसः साफल्यमुक्तं वन्दीति वाक्साफल्यं वरदं
 स्वादुभवरूपवरप्रदं विनीतवत् विनीतो यथा साष्टाङ्गं वन्दते
 तथेत्यर्थः । साधारणतेजसा नत्वन्यकृतेन अन्यसाधारणेन
 चेत्यर्थः । तपन्तमादित्यमिव तेजसोपपन्नमिति संबन्धः । इन्दी-
 वरश्याममिति स्वभावतः श्यामवर्णस्यादित्यवर्णत्वोक्त्या

प्राञ्जलिः सुमुखं दृष्ट्वा विहारशयनासने । राजपुत्रमुवाचेदं सुमन्त्रो राजसत्कृतः ॥ १२ ॥
 कौसल्या सुप्रजा राम पिता त्वां द्रष्टुमिच्छति । महिष्यापि हि कैकेय्या गम्यतां तत्र मा चिरम् ॥ १३ ॥
 एवमुक्तस्तु संहृष्टो नरसिंहो महाद्युतिः । ततः संमानयामास सीतामिदमुवाच ह ॥ १४ ॥
 देवि देवश्च देवी च समागम्य मदन्तरे । मन्त्रयेते ध्रुवं किञ्चिदभिषेचनसंहितम् ॥ १५ ॥
 लक्षयित्वा ह्यभिप्रायं प्रियकामा सुदक्षिणा । संचोदयति राजानं मदर्थमैसितेक्षणा ॥ १६ ॥
 सा प्रहृष्टा महाराजं हितकामानुवर्तिनी । जननी चार्थकामा मे केकयाधिपतेः सुता ॥ १७ ॥
 दिष्ट्या खलु महाराजो महिष्या प्रियया सह । सुमन्त्रं प्राहिणोदूतमर्थकामकरं मम ॥ १८ ॥

प्रदीपे वर्त्यन्तस्थितनीलव्यक्तवत् परितः प्रसृतशृङ्गभास्वरतेजः-
 पुञ्जवच्च विग्रहकान्त्योर्व्यवस्थितयोत्यते तं वैश्रवणेत्यारभ्य
 स्वतेजसेत्यन्तेन ध्येयशुभाश्रयाकारविशेषो व्यज्यते ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—सुमुखं प्रसन्नवदनम् विहारशयनस्थानरूप
 आसने विद्यमानं राजपुत्रमित्यन्वयः । यद्वा विहारशयनासने
 समाहारद्वन्द्वः । तेषु राज्ञा सत्कृतः सुमन्त्र इत्यन्वयः ॥ १२ ॥

रा० टी०—प्राञ्जलिरिति । विहारशयनाय आसनं तस्मिन्
 स्थितमिति शेषः राजपुत्रं सुमुखं प्रसन्नवदनं दृष्ट्वा इदमुवाच ॥ १२ ॥

गो० टी०—प्राञ्जलिरिति । विहारशयनासन इति द्वन्द्वै-
 कवद्भावः विहारः गतिः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—सुप्रजाः सुपुत्रेण त्वयेति शेषः ॥ १३ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—कौशल्येति । हे राम ! येन
 भवता कौशल्या सुप्रजा शोभनपुत्रा तं त्वां कैकेय्या
 महिष्या सह पिता द्रष्टुमिच्छति अतस्तत्र गम्यतां येन
 भवतेति शेषः ॥ १३ ॥

गो० टी०—कौशल्येति । सुप्रजाः त्वयेति शेषः, यद्वा
 कौसल्यायाः सुप्रजः सुपुत्र असिचप्रत्ययान्तः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—संमानयामास सुमन्त्रवचोऽङ्गीचकारे-
 त्यर्थः ॥ १४ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवमनेन प्रकारेण उक्तः नरसिंहः
 पुरुषश्रेष्ठो रामः ततः तं द्वितीयान्तात्तसिः स्रजं संमानयामास
 त्वदुक्तं मया स्वीकृतमिति कथयामासेत्यर्थः च सीतां इदमुवाच ।
 ह्यर्थः ॥ १४ ॥

गो० टी०—एवमिति । संमानयामास स्रजमिति शेषः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—देवश्च देवी च मातापितरौ मदन्तरे
 मदर्थं समागम्य मिलित्वाभिषेचनस्य सम्यग्विधितं किञ्चिद्ध्रुवं
 निश्चयेन मन्त्रयेते विचारयतः । अत्राभिषेचनसहितं तत्संबद्धम्
 अभिषेकद्वारकमिति यावत् । किञ्चिद्गमनरूपं तद्विरुद्धं संप्र-
 त्येवास्माभिश्चिन्त्यमानं मन्त्रयेते इत्यप्यर्थो गर्भितो ज्ञेयः ॥ १५ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—देवीति । देवो राजा देवी
 केकयी समागम्य एकत्र स्थित्वा मदन्तरे मदर्थमभिषेचनसं-
 हितम् अभिषेचनं संहितं विषयतया प्राप्तं यस्मिन् तर्त्किञ्चिद्ध्रुवं
 मन्त्रयेते संमतिं कुरुतः संहितमित्यत्र गत्यर्थकहिधातोर्निष्ठा ॥ १५ ॥

गो० टी०—देवीति । मदन्तरे मदर्थम् ‘अन्तरमवका-
 शविपरिधानान्तर्धिभेदादर्थं’ इत्यमरः । अभिषेचनसंहित-
 मभिषेचनसंबन्धि मदर्थं किञ्चिन्मन्त्रयेते विचारयतः ॥ १५ ॥

१६-१७] ति० टी०—तत्र तर्कयति—लक्षयित्वेति ।
 राज्ञोऽभिप्रायं मदभिषेकविषयं लक्षयित्वा सुदक्षिणा समर्था
 अत एव राज्ञः प्रियकामा अत एव प्रहृष्टा हितवचनेन कामेन
 च राजानमनुवर्तितुं शीलं यस्यास्तादृशी मे जननी मदर्थकामा
 महाराजं राजानमिति हर्षवशात्पुनरुक्तिरदोपायः । मदर्थं मद-
 भिषेकार्थं राजानं संचोदयति त्वरयति, भरतासंनिधौ रामा-
 भिषेकस्त्वत्समतो न वेति राज्ञा पृष्टे सर्वथा मत्समतस्त्वरया
 क्रियतां भरतः पश्चाच्छ्रोष्यतीति मन्ये इत्याशयः ॥ १६ ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—कुत एवं ज्ञायते तत्राह—दिष्ट्येति ।
 मम कामविषयमर्थं करोति तादृशं सुमन्त्रं यतो दूतं प्राहिणो-
 दत एवं ज्ञायत इति भावः ॥ १८ ॥

रा० टी०—लक्षयित्वेति । हे मदिरक्षणे ! अभिप्रायं मदी-
 प्सितं लक्षयित्वा ज्ञात्वा प्रियकामा मत्प्रीतिविषयकेच्छावती
 सुदक्षिणा अतिनिपुणा केकयी राजानं संचोदयति
 प्रेरयति ॥ १६ ॥

गो० टी०—महिष्या सहैत्युक्त्योन्नेयमर्थं दर्शयति—लक्षयि-
 त्वेति । सुदक्षिणा सुकुशला अत एव राज्ञोऽभिप्रायं लक्षयित्वा
 दृढत्वाद्भरतागमनपर्यन्तं न विलम्बः कार्य इति राजाशयं ज्ञात्वा
 मत्प्रियकामा सती राजानं प्रति मदर्थं मदभिषेकं संचोदयति ।
 एतदाद्यकूल्यं त्वत्सौभाग्यफलमित्याह—मदिरक्षण इति ॥ १६ ॥

रा० टी०—सेति । प्रहृष्टा सा केकयी किञ्च सा प्रहृष्टा
 आप्रहृष्टाभिः अतिहर्षविशिष्टाभिः सखीभिः सहिता महाराज-
 मनुवर्तिनी हितकामा मत्प्रियविषयकेच्छावती अत एव मे अर्थ-
 कामा मत्प्रयोजनविषयकवाञ्छाविशिष्टा केकयाधिपतेः सुता
 जननी या केकयी तया प्रियया महिष्या सह महाराजः मम
 अर्थकामपरं सुमन्त्रं दूतं प्राहिणोत्प्रेषयत् दिष्ट्या भाग्यमेतत् ।
 श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १७ ॥ १८ ॥

गो० टी०—संदिग्धोक्तिजनितां सीताशङ्कां वारयति—सेति ।
 प्रहृष्टा मयीति शेषः । हितकामा लोकस्येति शेषः महाराजं
 भर्तारमनुवर्तिनी मे अर्थकामा भवतीति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥

यादृशी परिषत्तत्र तादृशो दूत आगतः । ध्रुवमधैव मां राजा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ १९ ॥
 हन्त शीघ्रमितो गत्वा द्रक्ष्यामि च महीपतिम् । सह त्वं परिवारेण सुखमास्व रमस्व च ॥ २० ॥
 पतिसंमानिता सीता भर्तारमसितेक्षणा । आ द्वारमनुवव्राज मङ्गलान्यभिदध्युषी ॥ २१ ॥
 राज्यं द्विजातिभिर्जुष्टं राजसूयाभिषेचनम् । कर्तुमर्हति ते राजा वासवस्येव लोककृत् ॥ २२ ॥
 दीक्षितं व्रतसंपन्नं वराजिनधरं शुचिम् । कुरङ्गशृङ्गपाणिं च पश्यन्ती त्वां भजाम्यहम् ॥ २३ ॥
 पूर्वा दिशं वज्रधरो दक्षिणां पातु ते यमः । वरुणः पश्चिमामाशां धनेशस्तूचरां दिशम् ॥ २४ ॥

१९] ति० टी०—तदेव विवृणोति—यादृशी मर्दयपरा ।
 तत्र राजान्तःपुरे परिपत्सभा ॥ १९ ॥

रा० टी०—यादृशीति । तत्र राजसन्निधौ यादृशी परि-
 पत्समज्या तादृशः अयं दूतः आगतः तेन यथेच्छं कार्यसिद्धि-
 र्भविष्यतीति ध्वनितमतः यो राजा यौवराज्ये मामभिषेक्ष्यति
 मत्कर्मकाभिषेकादङ्गुल्यापारं करोति तं महीपतिमितिः गत्वा
 ध्रुवं द्रक्ष्यामि त्वं तु परिवारेण सखीगणेन सह सुखमास्व तिष्ठ
 रमस्व च । अभिषेक्ष्यतीत्यत्र लडुपात्तभविष्यत्कालस्याविवक्षा ।
 श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १९-२० ॥

गो० टी०—यादृशीति । तत्र अन्तःपुरे यादृशी परिपद
 परिसरवर्ती जनः तादृशस्तत्तुल्यो दूतः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—परिवारेण सखीसमूहेन ॥ २० ॥

गो० टी०—हन्तेति । हन्तेति हर्षे परिवारेण परिचारि-
 कासंधेन रमस्व वृत्तकीर्तनेन रता भव ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—अभिदध्युषी अभिध्यायन्तीत्यर्थे । आ-
 र्पमिदम् ॥ २१ ॥

रा० टी०—पतीति । असितेक्षणा पतिसंमानिता सीता
 मङ्गलानि यात्राकालोचितशुभहेतुवचनादीनि अभिदध्युषी उच्चा-
 रणादीनि कुर्वती सती भर्तारं राममाद्वारं द्वारं मर्यादीकृत्य अडव-
 व्राज अभिदध्युषी इत्यार्षम् ॥ २१ ॥

गो० टी०—अथ सीता रामस्य सौन्दर्यालङ्कृतिविशेषाना-
 लोच्य किंवा भविष्यतीति कल्पितहृदया तस्मै मङ्गलमाशा-
 सानाव्रजति—पतिसंमानितेति । पतिसंमानिता पत्या स्वक-
 ण्ठादुन्मुच्य दत्तसुकामालिकेत्यर्थः । पादपल्लवस्पर्शपूर्वकं सा-
 न्त्वितेति भट्टारकाः । तदहंत्वज्ञापनाय तद्वैलक्षण्यं दर्शयति—सी-
 तेति । सीता लङ्गलपद्धतिः तज्जत्वात्सीता अयोनिजाभावेन
 स्वस्माद्विलक्षणायां तस्यां तादृशी प्रीतिरुचितैवेति भावः ।
 असितेक्षणा रामेण मालायां दत्तायामियमपि लोचनाभ्यां कुव-
 लयमालां दत्तवती भर्तारमाद्वारमडवव्राज आत्मानमनवरतं
 हृदये विभ्रतो रामस्य विरहासहृदया स्वगमनयोग्यदेशपर्यन्त-
 मव्रजगाम मङ्गलान्यभिदध्युषी अभिध्यायन्ती किमस्य सौन्द-
 र्यस्य हानिर्भविष्यतीति कल्पितहृदया मङ्गलाशासनपूर्वकमडव-
 व्राज ॥ २१ ॥

२२-२३] ति० टी०—द्विजातिभिर्जुष्टं राज्यं यौवराज्या-
 भिषेकं कृत्वा कालान्तरेण राजसूयां महाराज्याभिषेचनं
 कर्तुमर्हति लोककृदिन्द्रस्येव ॥ २२ ॥ २३ ॥

रा० टी०—एतयौवराज्याभिषेकेन मदीयाभिरुचिरिति बोध-
 यन्ती आह—राज्यमिति द्वाभ्याम् । यतो राज्यं द्विजातिभिः
 ब्राह्मणैः जुष्टं सेवितं राज्ये बहवो ब्राह्मणा वसन्तीत्यर्थः । अतस्ते
 राजसूयाभिषेचनं कर्तुं राजा अर्हति तत्र दृष्टान्तः वासवस्य
 इन्द्रस्य लोककृद्ब्रह्मेव एतेन राजसूयनिष्पत्तये सर्वे राजानो
 जेतव्या इति सर्वान्तःपातित्वाद्राक्षसराजादयोऽपि जेतव्या इति
 सीताभिप्रायो व्यक्तः ॥ २२ ॥

गो० टी०—मङ्गलभिध्यानमेव दर्शयति—राज्यमिति ।
 द्विजातिभिः ब्राह्मणैः जुष्टं सेवितं राजसूयाभिषेचनं राजसूयागो
 योऽभिषेकः अथाभिपिच्यत इत्युच्यमानः तदर्हम् अनेन
 महाराज्यवत्त्वं गम्यते कर्तुं दातुं लोककृत् ब्रह्मा ॥ २२ ॥

रा० टी०—राजसूयाभिषेके स्वाभिलाषातिशयं बोधयन्ती
 आह—दीक्षितमिति । दीक्षितं राजसूयदीक्षाविशिष्टमत एव
 व्रतसंपन्नं यागोचितव्रतं कुर्वन्तं वराजिनधरं विहितचर्मधारिणं
 शुचिं पावनहेतुं कुरङ्गशृङ्गपाणिं कुरङ्गस्य कृष्णशृङ्गस्य शृङ्गं
 पाणौ कण्ठ्यनार्यं हस्ते यस्य तं त्वां पश्यन्ती ध्यायन्ती अहं
 भजामि एतेन ईदृगवस्थासिद्धये भवद्विर्यतितव्यमिति प्रार्थना
 संचिता ॥ २३ ॥

गो० टी०—दीक्षितमिति । दीक्षितं सकृष्णाजिनं नव-
 नीताभ्यक्तं यजमानवेपं द्रष्टुमिच्छामीत्याह—व्रतसंपन्नम् ऋषि-
 णोपवस्तव्यमित्युक्ते मम सौकुमार्यादुगुणमेवमुक्तमिति मत्वा
 चतुर्गुणमुपवासं करोति श्रद्धया तदाह—संपन्नमिति । वराजिन-
 धरं वज्रधारणादप्यजिनधारणस्योत्कर्ष उच्यते शुचिं कामपि-
 क्षियं मा स्पृश धर्मपत्नीत्वेन सीतास्पृशे न दोष इति मुनिनो-
 क्तेऽपि शङ्कया सीतावज्रदशास्पृशेऽपि ज्ञानं करोति कुरङ्ग-
 शृङ्गपाणिं च एकवज्रधरो धन्वीत्येतदपेक्षया कण्ठ्यनार्यं कृष्ण-
 विपाणकृतशोभातिशय उच्यते पश्यन्ती त्वां भजाम्यहं भाविफ-
 लापेक्षायां कृतायामन्तरालिकफलमर्थसिद्धमेव अतोऽभिषेका-
 न्तरायविरहो न प्रार्थितः यथा सावित्री भर्तारं दर्शयित्वा नेनाह-
 मनेकपुत्रा स्यामित्यर्थितवती तेन सिद्धं भर्तुः पूर्णाशुःप्रार्थनं
 तद्वत्पश्यन्तीति हेतौ शत्रुप्रत्ययः दर्शनार्थमित्यर्थः । दर्शनार्थं
 हि भगवन्तं भजन्ते अत इयमपि तथैवाह ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—लक्षयित्वा इत्यादिभिरष्टभिः श्लोकै-
 रर्थान्तरमपि गर्भितम् । तथाहि—अभिप्रायं मम रावणवध-
 रूपमभिप्रायमन्तर्यामिप्रेरणया लक्षयित्वा । अनेन मत्प्रेरणयैव

अथ सीतामनुज्ञाप्य कृतकौतुकमङ्गलः । निश्चक्राम सुमन्त्रेण सह रामो निवेशनात् ॥ २५ ॥
 पर्वतादिव निष्क्रम्य सिंहो गिरिगुहाशयः । लक्ष्मणं द्वारि सोऽपश्यत्प्रह्लाञ्जलिपुटं स्थितम् ॥ २६ ॥
 अथ मध्यमकक्ष्यायां समागच्छत्सुहृज्जनैः । स सर्वानर्थिनो दृष्ट्वा समेत्य प्रतिनन्द्य च ॥ २७ ॥
 ततः पावकसंकाशमारुरोह रथोत्तमम् । वैयाघ्रं पुरुषव्याघ्रो राजितं राजनन्दनः ॥ २८ ॥
 मेघनादमसंवाधं मणिहेमैविभूषितम् । मुष्णन्तमिव चक्षूंषि प्रभया मेरुवर्चसम् ॥ २९ ॥
 कोणुशिशुकल्पैश्च युक्तं परमवाजिभिः । हरियुक्तं सहस्राक्षो रथमिन्द्र इवाशुगम् ॥ ३० ॥

तस्या एवं प्रवृत्तिरिति सूचितम् । मम देवानां जगतश्च प्रिय-
 कामा राज्ञश्चान्तकाले निरन्तरं मद्दयानसंपादनेन प्रियकामा
 अत एव सुदक्षिणा समर्था, राज्ञ आपाततो विपरीतत्वेऽपि
 जगतः प्रियत्वेन राज्ञोऽपि पर्यन्तसुखदत्त्वेन तद्वाक्यकथने
 समर्था अत एव प्रहृष्टा मम हितकामा तदर्थमवतारप्रहणादितं
 काम्यं च तदनुवर्तनशीला अत एव मेऽर्थकामा मदवतारप्रयो-
 जनसिद्धिकामा महाराजं राजानं मर्त्यं मदवतारप्रयोजनराव-
 णवधफलकवनगमनार्थं त्वरयतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ अर्थकाम-
 करं मत्कामविषयार्थकरं यथा भवति तथा प्राहिणोत् ॥ २८ ॥
 तादृशो हृष्टोद्विग्नचित्तः । एतदीधेनैव हृष्टोद्विग्नचित्तत्वेन तत्परिपद-
 स्तत्त्वाह्वयमानम् । यौवराज्ये देवर्षिपरिपालनफलके ॥ २९ ॥ २० ॥
 मङ्गलान्यभिदध्युपी प्रस्थानमङ्गलान्यभिध्यायन्ती ॥ २१ ॥
 तदेवाह—राज्यमिति । द्विजातिभिराश्रमस्थैर्ऋषिभिर्जुष्टं राज्यं
 वने राज्यम् तथा राजसूयाभिषेचनं सर्वतो बलवान्सर्वपीडको
 राजा सूयते कण्ठ्यते तत्र तादृशकर्मण्यभिषेकं कर्तुमर्हति । तदेव
 मनसाभिलषति—दीक्षितमित्यादि । तत्र राजसूये दीक्षित-
 त्वादिधर्मकं त्वां पश्यन्ती अहं त्वां भजिष्ये इत्यर्थः । अने-
 नाहमपि त्वया सह वनं यास्यामीति सूचितम् । अत्र राज-
 सूयाभिषेचनं कर्तुमर्हतीत्यनेन संकल्पेन दीक्षितमित्यादिसंक-
 ल्पेन मदुत्कर्षार्थमित्यनेन श्लोकानां सूचितम् । अन्यथा
 सत्यसंकल्पाया भगवत्या अग्रे कदापि रामेण राजस्थानदृष्टा-
 नादीदृशसंकल्पविषयार्थासिद्ध्या तत्त्वं भज्येत । वक्तृश्रोत्रोः
 सीतारामयोर्वैशिष्ट्याच्चेदृशार्थवगतिर्बोध्या ॥ २४ ॥

रा० टी०—रामे स्वप्रीत्यतिशयं बोधयन्ती आह—पूर्वा-
 मिति । वज्रधरः इन्द्रः आशां दिशम् ॥ २४ ॥

गो० टी०—पूर्वामिति । उत्तरां दिशमित्यनन्तरं इति
 मङ्गलान्यभिदध्युपीति योज्यं भर्तृविषयत्वेन न वाचोक्तवतीति
 भावः ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—कृतकौतुकमङ्गलोऽदृष्टिताभिषेकोत्सवा-
 र्थमङ्गलः ॥ २५ ॥

रा० टी०—अथेति । कृतकौतुकमङ्गलः रामः सुमन्त्रेण
 सह निवेशनादृष्टान्निश्चक्राम ॥ २५ ॥

गो० टी०—अथेति । कृतकौतुकमङ्गलः अदृष्टिताभिषेका-
 र्थमङ्गलः ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—प्रह्लाञ्जलिपुटं प्रहृत्वसुचकाञ्जलिपुटव-
 न्तम् ॥ २६ ॥

रा० टी०—पर्वतादिति । पर्वताद्विरिगुहाशयः सिंह इव
 स रामः निष्क्रम्य गृहादिति शेषः । द्वारि स्थितं प्रह्लाञ्जलिपुटं
 प्रणतिसूचकचक्षुगलकरं लक्ष्मणमपश्यत् ॥ २६ ॥

गो० टी०—पर्वतादिति । द्वारि प्रथमद्वारि प्रह्लाञ्जलिपुटं
 अञ्जलिपुटोऽस्यास्तीञ्जलिपुटः मत्वर्योऽयं प्रत्ययः प्रह्लासाव-
 ञ्जलिपुटश्चेति कर्मधारयः तम् ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—अर्थिनः स्वदर्शनस्वाभिषेकार्थिनः ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—वैयाघ्रं व्याघ्रचर्मपरिवृतमत एव
 राजितं शोभायन्तम् ॥ २८ ॥

रा० टी०—अथेति । स रामः अथ लक्ष्मणदर्शनानन्तरं
 मध्यमकक्ष्यायां समागच्छत् अर्थिनो जनान्दृष्ट्वा समेत्य तत्समीपं
 प्राप्य प्रतिनन्द्य आश्रयास्य च वैयाघ्रं व्याघ्रदन्तनिर्मितत्वेन प्रती-
 यमानं रथोत्तममारुरोह । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २७ ॥ २८ ॥

गो० टी०—अथेत्यादिश्लोकद्वयम् । अर्थिनः रामदर्श-
 नार्थिनः अभिषेकार्थिनो वा वैयाघ्रं व्याघ्रचर्मपरिवृतम् “द्वैप-
 वैयाघ्रादभू” इत्यब् राजतं रजतविकारम् ‘राजनन्तम्’ इति च
 पाठः ॥ २७ ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—मेघनादसदृशनादम् असंवाधं विपुलम्
 प्रभया रविकिरणसंयुक्तवप्रभया । मेरुवर्चसमित्यनेन रथस्य
 सौवर्णत्वं ध्वन्यते ॥ २९ ॥

रा० टी०—रथं वर्णयन्नाह—मेघेति । मेघनादं मेघस्वनस-
 दृशस्वनविशिष्टमसंवाधं जनसंकुलादिहेतुकवाधारहितं मणिस्तो-
 मविभूषितं मणिसमूहैः शोभितं प्रभया प्राकृतविलक्षणकान्त्या
 चक्षूंषि मुष्णन्तं हरन्तमिव कोणुशिशुकल्पैः करिशावकसदृशैः
 परमवाजिभिरर्धैर्युक्तं रथं तूर्णमास्थाय प्रययौ गन्तुं मनश्चक्रे
 तत्र दृष्टान्तः हरियुक्तं रथं सहस्राक्ष इव । सार्धश्लोकद्वयमेका-
 न्वयि ॥ २९ ॥ ३० ॥

गो० टी०—मेघनादमित्याद्यादि । मेघस्येव नादो
 यस्य स मेघनादस्तम् असंवाधं संवाधारहितसुचितविस्तार-
 मित्यर्थः ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—कोणुशिशवः कलभा अनेन दृष्टपुष्टो-

प्रययौ तूर्णमास्थाय राघवो ज्वलितः श्रिया । स पर्जन्य इवाकाशे स्वनवानभिनादयन् ॥ ३१ ॥
 निकेतान्निर्ययौ श्रीमान्महाम्रादिव चन्द्रमाः । चित्रचामरपाणिस्तु लक्ष्मणो राघवानुजः ॥ ३२ ॥
 जुगोप भ्रातरं भ्राता रथमास्थाय पृष्ठतः । ततो हलहलाशब्दस्तुमुलः समजायत ॥ ३३ ॥
 तस्य निष्क्रममाणस्य जनौघस्य समन्ततः । ततो हयवरा मुख्या नागाश्च गिरिसंनिभाः ॥ ३४ ॥
 अनुजग्मुस्तथा रामं शतशोऽथ सहस्रशः । अग्रतश्चास्य संनद्धाश्चन्दनागुरुभूषिताः ॥ ३५ ॥
 खङ्गचापधराः शूरा जग्मुराशंसवो जनाः । ततो वादित्रशब्दाश्च स्तुतिशब्दाश्च वन्दिनाम् ॥ ३६ ॥
 सिंहनादाश्च शूराणां ततः शुश्रुविरे पथि । हर्म्यवातायनस्थाभिर्भूषिताभिः समन्ततः ॥ ३७ ॥
 कीर्यमाणः सुपुष्पौघैर्ययौ स्त्रीभिररिंदमः । रामं सर्वानवद्याङ्गयो रामप्रीषया ततः ॥ ३८ ॥

नतमहाबलवस्वं संचितम् । इन्द्रः परमैश्वर्यवान्सहस्राक्ष इव नानाविधदेहवर्त्याभरणस्थरजसमूहै रामस्य सहस्राक्षत्वं बोध्यम् ॥ ३० ॥

गो० टी०-करेणुशिशुकल्पैरिति । करेणुशिशुकल्पैः कलभसदृशैः ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०-ज्वलितो दीपितः, उज्ज्वलित इति वा तदा संधिरार्थः । आकाशे स्वनवानादवान्पर्जन्यो मेघ इव रथ-स्वनेन दिशो नादयन्प्रययावित्यन्वयः ॥ ३१ ॥

रा० टी०-स इति । स्वनवानतिशब्दविशिष्टः श्रीमान्सकलसंपत्तिविशिष्टः स रथः आकाशे पर्जन्यो मेघ इव अभिनादयन्दिश इति शेषः । महेन्द्रात्पर्वतविशेषाच्चन्द्रमा इव निकेतान्निर्ययौ पर्जन्यशब्दस्य इन्द्रपरत्वे तु सशब्देन रामपरामर्शः तदा अभिनादयन् इत्यत्र रथेनेति शेषः । स्वनवानित्यस्य शोभनो नः पालनं तद्वानित्यर्थः ॥ ३१ ॥

गो० टी०-स इति । आकाशे स्वनवान् नादवान् पर्जन्य इव मेघ इव 'पर्जन्यौ रसदन्देन्द्रौ' इत्यमरः । अभिनादयन् रथेन दिश इति शेषः महेन्द्रशब्द उदयादिपरः ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०-'चन्द्रचामर-' इति पाठे चन्द्रवच्छ्रुतचामरेत्यर्थः । 'चित्रचामर-' इति पाठे चित्रदण्डयुतचामरेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

रा० टी०-चित्रेति । चित्रचामरपाणिर्लक्ष्मणस्तु भ्रातरं जुगोप ॥ ३२ ॥

गो० टी०-छत्रचामरपाणिरिति । एकहस्तेन छत्रमपरहस्तेन चामरं च धारयन्नित्यर्थः । जुगोप आतपादिभ्य इति भावः ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०-हलहलेत्युत्करणम् ॥ ३३ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः रथनिर्गमनानन्तरं समन्ततो निष्क्रममाणस्य जनौघस्य हलहलाशब्दः समजायत । हलहलेति जनौघजन्यशब्दात्करणम् ॥ ३३ ॥

गो० टी०-तत इति । हलहलाशब्दः कलकलाशब्दः

तस्य निष्क्रममाणस्य तस्मिन्निष्क्रममाणे सति जनौघस्य हलहलाशब्द इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

३४-३५] ति० टी०-तस्य निष्क्रममाणस्य पुरत इति शेषः । तस्मिन्निष्क्रममाणे इति यावत् जनौघस्य हलहलाशब्द इत्यन्वयः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः रामगमनानन्तरं हयवराः अश्वश्रेष्ठाः गिरिसंनिभाः मुख्या नागा इस्तिनश्च शतशः सहस्रशो राममनुजगुः ॥ ३४ ॥

गो० टी०-तत इति । हयनागशब्दौ तथारूपपरौ ॥ ३४ ॥

रा० टी०-अग्रत इति । अस्य रामस्य अग्रतः संनद्धाः घृतकवचाः शूराः आशंसवः वंशादिप्रशंसका जनाश्च जग्मुः ॥ ३५ ॥

गो० टी०-अग्रत इति । रूषिताः लिप्ताः आशंसवः रामश्रेय आशंसमानाः ॥ ३५ ॥

३६] ति० टी०-आशंसवः भद्रमिति शेषः ॥ ३६ ॥

रा० टी०-तत इति । वादित्रशब्दाः वायध्वनयः शूराणां सिंहनादाः सिंहस्वनसदृशस्वनाः ततः तस्मिन्पथि शुश्रुविरे जनैरिति शेषः ॥ ३६ ॥

गो० टी०-तत इति । ततः तत्र वीथ्यां तदा निर्गमनकाले ३६

३७] ति० टी०-तत इत्यावर्तते ततस्ततस्तत्र तत्र देशे शुश्रुविरे । वातायनं बहिरवलोकनयोग्यानि सूक्ष्मद्वाराणि ॥ ३७ ॥

रा० टी०-हर्म्येति । हर्म्यवातायनस्थाभिः हर्म्याणां प्रासादानां वातायनेषु गवाक्षेषु स्थिताभिः स्त्रीभिः पुष्पौघैः कीर्यमाणः अरिंदमो रामो ययौ ॥ ३७ ॥

गो० टी०-हर्म्यवातायनस्थाभिरिति । हर्म्यवा यनस्थाभिः प्रासादगवाक्षस्थाभिः ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०-प्रीषया प्रीणनेच्छा ॥ ३८ ॥

रा० टी०-राममिति । रामप्रीषया रामवृत्तीच्छया अनवद्याङ्गयः निन्दारहिताङ्गविशिष्टाः हर्म्यस्थाः क्षितिस्थाश्च सर्वाः स्त्रियः अग्र्यैः अत्युत्कृष्टैर्वचोभिः रामं च ववन्दिरे तुष्टुवुः ॥ ३८ ॥

गो० टी०-राममिति । रामप्रीषया रामप्रीणनेच्छया ववन्दिरे तुष्टुवुः वदिअभिवादनस्तुत्योरिति धातुः ॥ ३८ ॥

वचोभिरग्र्यैर्हर्म्यस्थाः क्षितेस्थाश्च ववन्दिरे । नूनं नन्दति ते माता कौसल्या मातृनन्दन ॥ ३९ ॥
 पश्यन्ती सिद्धयात्रं त्वां पित्र्यं राज्यमुपैस्थितम् । सर्वसीमन्तिनीभ्यश्च सीता सीमन्तिनीवरा ॥ ४० ॥
 अमन्यन्त हि ता नार्यो रामस्य हृदयप्रियाम् । तया सुचरितं देव्या पुरा नूनं महत्तपः ॥ ४१ ॥
 रोहिणीव शशाङ्केन रामसंयोगमाप या । इति प्रासादशृङ्गेषु प्रमदाभिर्नरोत्तमः ॥
 शुश्राव राजमार्गस्थः प्रिया वाच उदाहृताः ॥ ४२ ॥

स राघवस्तत्र तदा प्रलापाञ्जुश्राव लोकस्य समागतस्य ।
 आत्माधिकारा विविधाश्च वाचः प्रहृष्टरूपस्य पुरे जनस्य ॥ ४३ ॥
 एष श्रियं गच्छति राघवोऽद्य राजप्रसादाद्विपुलं गमिष्यन् ।
 एते वयं सर्वसमृद्धकामा येषामयं नो भविता प्रशास्ता ॥ ४४ ॥
 लाभो जनस्यास्य यदेष सर्वं प्रपत्स्यते राष्ट्रमिदं चिराय ।
 न ह्यप्रियं किञ्चन जातु कश्चित्पश्येन्न दुःखं मनुजाधिपेऽस्मिन् ॥ ४५ ॥

३९] ति० टी०—ववन्दिरेऽस्तुवन् । स्तुतिप्रकारमाह—
 नूनमिति ॥ ३९ ॥

रा० टी०—ततस्तवनमेवाह—नूनमिति । सिद्धयात्रं सिद्धा
 यात्रा यात्राफलं यस्य तं पित्र्यं पितृसंबन्धि राज्यमुपस्थितं
 प्राप्तं त्वां पश्यन्ती ते माता नूनं नन्दति ॥ ३९ ॥

गो० टी०—स्तुतिप्रकारमेवाह—नूनमित्यादि । नन्दतीत्यत्रे-
 तिकरणं द्रष्टव्यं तस्य ववन्दिर इति पूर्वेण संबन्धः । सिद्धयात्रं
 सफलगमनमत एव पित्र्यं राज्यमवस्थितमभिधितम् ॥ ३९ ॥

४०] ति० टी०—सिद्धयात्रं सफलगमनम् उपस्थितं प्राप्त-
 वन्तम् । मीना मीनान्तिनीषु वरा श्रेष्ठा इत्यमन्यन्तेत्यन्वयः ॥ ४० ॥

रा० टी०—सर्वेति । हितास्तत्र प्राप्ता नार्यः रामस्य हृदय-
 प्रियां सीमन्तिनीं सीतां सर्वसीमन्तिनीभ्यः वराममन्यन्ता-
 कथयन्तेत्यर्थः ॥ ४० ॥

गो० टी०—उत्तरश्लोकार्थहेतुत्वेनाह—सर्वेति । हि यस्मा-
 त्कारणात् एवं तस्मात् तया सुचरितमित्युक्तरीत्या प्रमदाभि-
 रूदीरिता इति योजना ॥ ४०—४२ ॥

४१—४२] ति० टी०—हि यत एवममन्यन्त अतस्तये-
 त्यादि । तदुचरिता वाचः शुश्रावत्यन्वयः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

रा० टी०—सीतारामयोः संयोगहेतुं विचारयन्त्य आहुः—
 तथेति । महत्तपः सुचरितमत एव रामसंयोगमागताः
 प्राप्ताः ॥ ४१ ॥

रा० टी०—इतीति । इति अनेन प्रकारेण प्रासादशृङ्गेषु
 विद्यमानाभिः उदाहृताः प्रियाः वाचः नरोत्तमो रामः शुश्राव ।
 प्रासादशृङ्गशब्दः क्षितेरप्युपलक्षकः अत एव उपक्रमेण न
 वैरूप्यम् ॥ ४२ ॥

४३] ति० टी०—आत्माधिकारा आत्मानमधिकृत्य
 प्रवृत्ताः ॥ ४३ ॥

रा० टी०—स इति । तत्र मार्गे समागतस्य लोकस्य
 प्रलापान् रघुवंशसंबन्धिविविधकथाः शुश्राव आत्माधिकाराः
 आत्मनः स्वस्य रामस्येत्यर्थः । अधिकारो यावत् ताः विविधाः
 अनेकप्रकारा प्रहृष्टरूपस्य प्रहृष्टस्वरूपविशिष्टस्य पुरोजनस्य
 अयोध्यावासिनः वाचश्च शुश्राव ॥ ४३ ॥

गो० टी०—स इति । कथाप्रपञ्चान् लौकिककथाविस्ता-
 रान् आत्माधिकाराः आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्ताः पुरः पुरस्य
 संबन्धिनो जनस्य ॥ ४३ ॥

४४] ति० टी०—श्रियं गमिष्यन्प्राप्स्यन् गच्छति पितृ-
 गृहमिति शेषः । सर्वसमृद्धकामाः समृद्धसर्वकामा इत्यर्थः ।
 प्रशास्ता राजा ॥ ४४ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—एष इति । गमिष्यन्गच्छन्ने-
 प राघवः राजप्रसादाद्विपुलमत्युत्कृष्टं श्रियं गच्छति प्राप्स्यति
 अतः येषां नोऽस्माकं प्रशास्ता अयं रामो भविता ते एते वयं
 सर्वसमृद्धकामाः भविष्याम इति शेषः ॥ ४४ ॥

गो० टी०—एष इति । श्रियं गमिष्यन् गच्छति श्रियं
 प्राप्तुं गच्छति ॥ ४४ ॥

४५] ति० टी०—सर्वं राष्ट्रमेव प्रपत्स्यत इति यत्,
 अयमेव लाभः । अस्मिन्नरामे मनुजाधिपे सति कश्चित्कश्चिदपि
 किञ्चन स्वल्पमप्यप्रियं प्रियाभावं दुःखमनिष्टप्राप्तिं जातु कदापि
 न पश्येन्न प्राप्तुयात् ॥ ४५ ॥

रा० टी०—लाभ इति । यद्यस्मादेव रामः सर्वं राष्ट्रं
 राज्यं प्रपत्स्यते प्राप्स्यति तत्तस्मादस्य एतन्नियम्यस्य जनस्य
 लाभः परमानन्दस्येति शेषः । तत्र हेतुः अस्मिन् रामे मनुजाधिपे
 राशि सति किञ्चन अप्रियं द्वेष्यं दुःखं च जातु कदाचिदपि
 कश्चिन्न पश्येत् ॥ ४५ ॥

गो० टी०—लाभ इति । अस्य जनस्यायमेव लाभः यदेष

१ नन्दना इति गो. पाठः । २ अवस्थितमिति गो. पाठः । ३ सीतां सीमन्तिनीवरामिति गो. रा. पाठः । ४ आगतेति रा. पाठः । ५ कथाप्रपञ्च-
 निति गो. पाठः । ६ पुरः इति गो. रा. पाठः ।

सघोषवाद्भिश्च हयैः सैनैः पुरःसरैः स्वस्तिकसूतमागधैः ।
 महीयमानः प्रवरैश्च वैदिकैरभिष्टुतो वैश्रवणो यथा ययौ ॥ ४६ ॥
 करेणुमातङ्गरथाश्वसंकुलं महाजैनौघैः परिपूर्णचत्वरम् ।
 प्रभूतरत्नं बहुपण्यसंचयं ददर्श रामो विमलं महापथम् ॥ ४७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथौध्याकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ।

रथेन व्रजन्नामोऽथौध्यारामणीयकं पश्यन्सुहृदामाशिषः स्तुतिः शृण्वन्सकलजननयनान्याकर्ष्य दशरथभवनमेत्य परिजनं निवर्त्य
 स्वयं दशरथान्तिकं प्राप ।

स रामो रथमास्थाय संप्रहृष्टसुहृज्जनः । पताकाध्वजसंपन्नं महार्हागुरुभूषितम् ॥ १ ॥
 अपश्यन्नगरं श्रीमान्नानाजनसमन्वितम् । स गृहैरभ्रसंकाशैः पाण्डुरैरुपशोभितम् ॥ २ ॥
 राजमार्गं ययौ रामो मध्येनागुरुभूषितम् । चन्दनानां च मुख्यानामगुरुणां च संचयैः ॥ ३ ॥
 उत्तमानां च गन्धानां क्षौमकौशाम्बरस्य च । आविद्धाभिश्च मुक्ताभिरुत्तमैः स्फाटिकैरपि ॥ ४ ॥
 शोभमानमसंवाधं तं राजपथमुत्तमम् । संवृतं विविधैः पुष्पैर्भक्ष्यैस्त्रावचैरपि ॥ ५ ॥

सर्वं राष्ट्रं प्रपत्स्यते अस्मिन् मञ्जुजाधिपे सति कश्चित् जातु कदा-
 चित् किञ्चनाप्यप्रियं प्रियाभावं दुःखमनिष्टं च न पश्येत् ॥ ४९ ॥

४६-४७] ति० टी०-स्वस्तिका जयजयेति वादिनः
 बन्दिनः, सूता इतरस्तुतिपाठकाः, मागधा वंशपाठकाः, एतैर्वा-
 दिकैस्तत्तच्छब्दप्रयोक्तृभिः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्येऽथौध्याकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

रा० टी०-स इति । पुरःसरैः अग्रगमनकर्तृभिः स्व-
 स्तिकसूतमागधैः स्वस्तिकाः मङ्गलप्रयोगकर्तारः सूताः पौरा-
 णिकाः मागधाः वंशप्रशंसकास्तेर्महीयमानः पूज्यमानः प्रवरैः
 स्तुतिनिपुणैः वादिकैः स्तुतिकर्तृभिरभिष्टुतः रामः घोषवाद्भिः
 नादविशिष्टैः सनागैर्गजसहितैः हयैरश्वैः वैश्रवण इव ययौ ॥ ४६ ॥

गो० टी०-सघोषवाद्भिरिति । स्वस्तिकसूतमागधैः स्व-
 स्तिका जयजयेतिमङ्गलं प्रयुज्जानाः बन्दिन इत्यर्थः । सूता
 ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जाताः सारथ्ये स्तुतिकर्मणि च नियुक्ताः ।
 'ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतः' इत्यमरः । मागधाः क्षत्रियायां वैश्या-
 ज्जाताः राक्षां प्रबोधनकर्मणि नियुक्ताः 'मागधः क्षत्रियाविशोः'
 इत्यमरः ॥ ४६ ॥

रा० टी०-करेण्विति । करेण्वदिभिः संकुलं व्याप्तं महाज-
 नौघैः परिपूर्णः चत्वरः चतुष्पथा यस्य प्रभूतानि रत्नानि यस्मिन्
 तं बहुपण्यसंचयमनेकविधानां पण्यानामापणद्रव्याणां संचयो
 यस्मिन् तं विमलं वृणादिरहितं महापथं राजमार्गं ददर्श ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्रामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
 थौध्याकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

गो० टी०-करेण्विति । रामो महापथं ददर्शेत्यन्वयः ॥ ४७ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरा-
 ख्यानेऽथौध्याकाण्डव्याख्याने षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

१-२] ति० टी०-स राम इति ॥ १ ॥ २ ॥

रा० टी०-स इति । संप्रहृष्टः सुहृज्जना यस्य स रामो
 रथमास्थाय पताकाध्वजसंपन्नं पताकादिभिः पूरितं महार्हागुरु-
 भूषितं महार्हा बहुमूल्या अगुरुभूषा जाता अस्य तत् नानाजन-
 समन्वितमनेकविधमनुष्पादिभिर्युक्तं नगरमपश्यत् । सार्धश्लोक
 एकान्वयी ॥ १ ॥

गो० टी०-अथ रामस्य राजसमीपगमनं सप्तदशे-स राम
 इत्यादि । पताकाध्वजसंपन्नं पताकाः अनामाङ्किताः तदङ्कि-
 तानि ध्वजानि ॥ १ ॥

रा० टी०-स इति । अभ्रसंकाशैः पाण्डुरैर्गृहैः उपशोभितम् ।
 अगुरुभूषितं राजमार्गं स रामो मध्येन मध्यभागेन ययौ ॥ २ ॥

गो० टी०-स गृहैरिति । मध्येन वीथीमध्येन प्रकृत्यादि-
 त्वात्तृतीया ॥ २ ॥

३] ति० टी०-मध्येनोभयश्रेणीमध्येन ॥ ३ ॥

४] ति० टी०-उत्तमानां गन्धवद्द्रव्याणां संचयैः क्षौम-
 कौशाम्बरस्य च संचयैरित्यन्वयः । क्षौममत्तसीजम् कौशं पट्ट-
 वस्त्रम् आविद्धाभिः कृतच्छिद्राभिः । 'अविद्धाभिः' इति पाठे-
 ऽकृतच्छिद्राभिः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-असंवाधं विस्तीर्णम् संवृतं व्याप्तम् अत्र-
 त्यराजपथमित्यस्य ददर्शेत्यनेनान्वयः ॥ ५ ॥

१ मत्तज्ञैरिति गो. पाठः । २ वादकैरिति गो.रा.पाठः । ३ जनौघप्रतिपूरणैति गो.पाठः । ४ रुचिरमिति गो.पाठः । ५ अगर्विति गो. रा. पाठः ।
 ६ समाकुलमिति गो. पाठः । ७ अविद्धाभिरिति गो. पाठः । ८ वाधैरिति गो. पाठः । ९ पण्यैरिति गो. पाठः ।

ददर्श तं राजपथं दिवि देवपतिर्यथा । दध्यक्षतहविलीजैर्धूपैरगुरुचन्दनैः ॥ ६ ॥
 नानामाल्योपगन्धैश्च सदाभ्यर्चितचत्वरम् । आशीर्वादान्वहृच्छृण्वन्बहुभिः समुदीरितान् ॥ ७ ॥
 यथाहं चापि संपूज्य सर्वानेव नरान्ययौ । पितामहैराचरितं तथैव प्रपितामहैः ॥ ८ ॥
 अद्योपादाय तं मार्गमभिषिक्तोऽनुपालय । यथा स्म पोषिताः पित्रा यथा सर्वैः पितामहैः ॥
 ततः सुखतरं सर्वे रामे वेत्स्याम राजानि ॥ ९ ॥
 अलमद्य हि भुक्तेन परमार्थैरलं च नः । यदि पश्याम निर्यान्तं रामं राज्ये प्रतिष्ठितम् ॥ १० ॥
 ततो हि नः प्रियतरं नान्यत्किञ्चिद्विष्यति । यथाभिषेको रामस्य राज्येनामिततेजसः ॥ ११ ॥

रा० टी०—चन्दनानामिति । सुख्यानां जात्यादिभिर-
 त्युत्तमानां चन्दनानामग्रहणां च संचयैः उत्तमानां दोषरहितानां
 गन्धानां गन्धद्रव्याणां क्षौमकौशाम्बरस्य क्षौममतसीनि-
 मितं कौशं पट्टनिमित्तं तदेवास्त्रं वलं तस्य संचयैः शोभमानम्
 आविद्धाभिः कृतछिद्राभिः मुक्ताभिः क्वचित् 'अविद्धाभिः'
 इति पाठः तत्र अप्राप्तच्छिद्राभिरित्यर्थः । स्फाटिकैः स्फटिका-
 क्षैश्च शोभमानमसंबाधं चोरादिबाधारहितं पुष्पादिभिः संढतं
 दध्यादिभिः अर्चिताश्चत्वरः चतुष्पथा यस्मिंस्तत्सुत्तमं राज-
 पथमाशीर्वादान् शृण्वन् रामः ददर्श । तत्र वृष्टान्तः दिवि स्वर्गे
 वियमानं तं तादृशविशेषणविशिष्टं राजपथं देवपतिरिन्द्रो
 यथा । अर्धनवकमेकान्वयि ॥ ३-६ ॥

गो० टी०—कीदृशं राजमार्गं ययावित्याकाङ्क्षायामाह—चन्द-
 नानामित्यादिना । क्षौमकौशाम्बरस्य क्षौमं दुकूलम् 'क्षौमं
 दुकूलम्' इत्यमरः । कौशाम्बरं कौशेयं अविद्धाभिः अकृतर-
 न्त्राभिः नूतनाभिरिति यावत् । स्फाटिकैः स्फटिकैः स्वार्थे अण्-
 प्रत्ययः । तं राजपथं सकलभाग्ययुक्तं राजमार्गमित्यर्थः ।
 यद्वा प्रथमस्य राजपथपदस्य ददर्शेत्यनेन संबन्धः द्वितीयस्य
 वक्ष्यमाणेन ययावित्यनेन संबन्धः ॥ ३-६ ॥

६-७] ति० टी०—एवं वृष्ट्वास्तं राजपथं ययाविति
 संबन्धः ॥ ६ ॥ ७ ॥

रा० टी०—यथेति । यथाहं यथायोग्यं सर्वान्नरान्संपूज्य
 अवलोकादिना सत्कृत्य ययौ राम इति शेषः । अर्धं पृथक् ॥ ७ ॥

गो० टी०—दध्यक्षतहविरिति । अभ्यर्चितचत्वरं प्रति-
 पूजिताङ्गणम् अङ्गणं चत्वरजिरे' इत्यमरः । यथाहमिति
 वीक्षणभूक्षेपवचनाञ्जलिप्रणामादिभिरित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—यथाहं दर्शनभूक्षेपवचनादिभिर्यथोचितमि-
 त्यर्थः । आचरितमनुष्ठितम् ॥ ८ ॥

रा० टी०—राममुद्दिश्य प्रजोक्तिमाह—पितामहैरिति । पिता-
 महैः पितामहोपलक्षितपितृपितामहैः दशरथाज्याभ्यां तथा प्रपि-
 तामहैः अजपित्रा आचरितं तं प्रसिद्धं मार्गं नीतिपथमुपादाय
 गृहीत्वा अभिषिक्तः प्राप्ताराज्याभिषेकस्त्वं पालय पितामहायु-
 तं बहुवचनमादरार्थम् ॥ ८ ॥

गो० टी०—पितामहैरिति । अद्याभिषिक्तस्त्वं पितामहा-
 यैराचरितं तं प्रसिद्धं मार्गं मर्यादामनुपालय ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—अनुपालयेत्यादिर्द्वेद्वानां वादः ॥ ९ ॥

रा० टी०—तत्पालनफलमाह—यथेति । पित्रा दशरथेन
 सर्वैः पितामहैरजादिभिः यथा यथावत्पोषिता वयं रामे राज-
 नि सति ततः दशरथादिपालनसुखात्सुखतरमधिकसुखं यथा
 स्यात्तथा वत्स्यामः सर्वशब्दसमभिध्याहारात्पितामहशब्दः प्रपि-
 तामहादिनामपि बोधकः ॥ ९ ॥

गो० टी०—यथेति । रामे राजनि सति सर्वे वयं ततः
 पूर्वस्मात्सुखतरं यथा भवति तथा वत्स्यामः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—यदि राज्ये प्रतिष्ठितं प्राप्ताराज्याभिषेकं
 रामं यथागतं पितृगृहान्निर्यान्तं निःसरन्तं पश्यामः, तर्हि
 नोऽस्माकं भुक्तेनैहिकविषयभोगजसुखेन तथा परमार्थैः परमार्थ-
 स्वर्गसाधनैश्च कर्मभिरलं न किञ्चित्तेः फलम् । सर्वसुखस्यैतेनैव
 लब्धत्वात् अत्र यद्यन्तर्भावेण विपरीतसंभावनासूचनम् ॥ १० ॥

रा० टी०—अभिषिक्तरामदर्शनजनितसुखस्यातिमहत्त्वं बो-
 धयन्त आहुः—अलमित्यादिश्लोकद्वयेन । राज्ये प्रतिष्ठितं वि-
 निर्यान्तं राजद्वाराद्बहिर्गच्छन्तं रामं यदि पश्याम तर्हि अद्य
 भुक्तेन ऐहिकभोगेन परमार्थैः मोक्षैश्च अलं न प्रयोजन-
 मित्यर्थः ॥ १० ॥

गो० टी०—अलमिति । भुक्तेन भोजनेन परमार्थैः पर-
 मपुरुषार्थसाधनभूतैः जपहोमध्यानादिभिरित्यर्थः । राज्ये प्रति-
 स्थितमभिषिक्तं पुनः स्वगृहाय निर्यान्तं यथा यथावत् पश्याम
 प्रार्थनायां लोड् ॥ १० ॥

११] ति० टी०—तदेवाह—ततो हीति । अमिततेजसो
 रामस्य राज्येन राज्यफलकोऽभिषेको यथा प्रियतरः तथा
 ततोऽन्यन्न किञ्चित्प्रियतरं प्रेमास्पदमित्यन्वयः । सद्राजमूलक-
 त्वात्सर्वसुखस्येति भावः ॥ ११ ॥

रा० टी०—ननु पारमार्थिकसुखं कुतो नाभिलषध्वे इत्यत
 आहुः—तत इति । अमिततेजसः इत्यतारहितप्रभावस्य रामस्य
 राज्येन राज्यार्थमभिषेकः यथा यथावत् प्रियतम इति
 शेषः । अत एव ततः राज्याभिषेकादन्यत्किञ्चित्प्रियतरं न

१ पथमिति गो. पाठः । २ अगतिरिति गो. रा. पाठः । ३ सुहृद्विरिति गो. पाठः । ४ लालिता इति गो. पाठः । ५ पूर्वैरिति गो. पाठः । ६ रामे
 वत्स्यामः सतीति गो. सर्वे रामं वत्स्यामः इति रा. पाठः । ७ यथेति गो. पाठः ।

एताश्चान्याश्च सुहृदामुदासीनः शुभाः कथाः । आत्मसंपूजनीः गृण्यन्त्ययौ रामो महापथम् ॥ १२ ॥
 नहि तस्मान्मनः कश्चिच्चक्षुषी वा नरोत्तमात् । नरः शक्नोत्यपाक्रष्टुमतिक्रान्तेऽपि राघवे ॥ १३ ॥
 यश्च रामं न पश्येत्तु यं च रामो न पश्यति । निन्दितः सर्वलोकेषु स्वात्माप्येनं विगर्हते ॥ १४ ॥
 सर्वेषु स हि धर्मात्मा वर्णानां कुरुते दयाम् । चतुर्णां हि वयःस्थानां तेन ते तमनुव्रताः ॥ १५ ॥
 चतुष्पथान्देवपथांश्चैत्यांश्चायतनानि च । प्रदक्षिणं परिहरज्जगाम नृपतेः सुतः ॥ १६ ॥

भविष्यति किंच ततः तस्य रामस्य यथा अभिप्रेक्षः प्रियतरः
 तथा अन्यत्किंचिन्न प्रियतरमित्यस्य लिङ्गविपरिणामेनान्वयः ।
 राज्येनेति तृतीया हेतौ चेति विहिता, फलस्यापि हेतुत्वेन
 विवक्षेति तत्र सिद्धान्तितत्वात् ॥ ११ ॥

गो० टी०—तत इति । राज्येनाभिप्रेक्षो राज्यायाभिप्रेक्षः
 स यथा प्रियतरस्तथा ततोऽन्यत्प्रियतरं किंचिन्नास्ति ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—उदासीनः स्तुतिजहर्षविकाररहितः ॥ १२ ॥

रा० टी०—एता इति । उदासीनः स्वाभिप्रेक्षोत्साहरहि-
 तो रामः आत्मसंपूजनीः स्वसत्कारकारिकाः कथाः गृण्यन् महा-
 पथं ययौ महानां सर्वपूज्यानामपि आपथोऽतिगमनं यस्मिन्
 तं राजमार्गमित्यर्थः । एतेन महच्छब्दो न दीपत(?) इत्यस्य नायं
 विषयः निषेधस्याप्रामाणिकत्वं वा ॥ १२ ॥

गो० टी०—एता इति । उदासीनः स्तुतिश्रवणेन निर्वि-
 कारः आत्मसंपूजनीः आत्मसंपूजाजननीः मनोहर्षजननीर्वा
 महापथं राजमार्गम् ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—अतिक्रान्ते दृष्टिपथमिति शेषः । अत्य-
 न्तासक्त्या पुर इव परिस्फुरणात् ॥ १३ ॥

रा० टी०—नेति । नरोत्तमात्परमपुरुषात्तस्माद्रामादपाक्रष्टुं
 निवर्तयितुमतिक्रान्ते गते ॥ १३ ॥

गो० टी०—नहीति । कश्चिदपि नरः मनश्चक्षुषी वा तस्मात्
 अपाक्रष्टुं निवर्तयितुं न शक्नोति किञ्च नारीजन इति भावः ।
 अतिक्रान्ते दूरगतेऽपि किञ्च न संनिहित इत्याशयः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—एवं लोकादुरागे कविर्हेतुं दर्शयति-
 यश्चेति । रामं न पश्येदात्मस्वरूपत्वेनान्तर्यामित्वेन वा न
 पश्येत्, यथास्थितवेपथारिणं वा तद्देशस्थं न पश्येत् रामो यं
 न पश्येद्विज्ञानविषयतां न प्राप्नुयात् ज्ञानविषयत्वप्राप्तिरत्र
 दृष्टेः । अत्यन्तं तद्विषयज्ञानाय यतमानोऽपि यस्तत्र
 लभेदित्यर्थः । यथास्थितवेपथारी वा यं स्वदेशस्थं न पश्येद-
 द्विषयज्ञानवान्न भवेत्, स सर्वलोकनिन्दास्पदम् स्वात्मा
 स्वान्तःकरणमप्येनं विगर्हते धिक्मां भगवज्ज्ञानायोग्यमिति
 रामज्ञानं विना सर्वोऽपि निन्थ इति विनोकिरलंकारोऽत्र
 व्यङ्ग्यः । अनेन भगवद्विषयज्ञानवानेव धन्य इति वस्तु
 व्यज्यते ॥ १४ ॥

रा० टी०—रामादुरागरहितं निन्दन्त आहुः—य इति ।
 यो जनः राममेव न पश्येत्स्वस्वामित्वेन न जानाति रामो
 वा यं न पश्यति अयं मामेव स्वस्वामित्वेन जानातीति न

जानाति सः सर्वलोकेषु निन्दितः अतः एनं रामादुरागरहितं
 स्वात्मा स्वमनोऽपि विगर्हते निन्दति ॥ १४ ॥

गो० टी०—यश्चेति । चकारो भिन्नक्रमः रामं च दर्शन-
 काल एव परिपूर्णमृतसरसि मज्जन्तमपि यस्तु अतिशयित-
 वैलक्षण्यसंपन्नोऽपि न पश्येत् स्तुतिसंज्ञापसत्काराद्यभावेऽपि
 अचेतनविलक्षणाकारेण चक्षुर्विषयं न करोति अत एव यं
 रामोऽपि न पश्यति नरस्याभिमुख्ये हि भगवान् कदाक्षयति
 सः राममदृष्ट्वा तत्कटाक्षविषयः निन्दितो वसेत् यावत्कार्ळं
 निन्दितः स्यात् लोके निन्दितः स्यात्तं निन्दितुमनर्हः कोऽपि जनो
 नास्तीति भावः । लोके विषयप्रवणः कश्चित्सत्यामपि लोकगर्हायां
 स्वयं संतुष्टो भवति न तथेत्याह—स्वात्माप्येनं विगर्हते इति
 स्वान्तःकरणमप्येनं विशेषेण गर्हते रामादर्शनाल्लोकगर्हया
 चेति भावः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—किंच हि यतः स धर्मात्मा चतुर्णां हि
 चतुर्णामपि वर्णानां सर्वेष्वप्याश्रमेषु वयःस्थानां वयोरूपं स्थानं
 यस्यास्तां वयोऽरूपां दयां कुरुत इत्यर्थः । तेन ते सर्वे लोकास्तं
 रामं कायवाङ्मनोभिरनुव्रतास्तत्परा इत्यर्थः ॥ १५ ॥

रा० टी०—सर्वेषामिति । यददुरागमन्त्रा जनजन्म-
 वैयर्थ्यं स रामः वयस्थानां वयसि स्थानं स्थितिर्यस्यास्तां
 तत्तद्वयोनुरूपामित्यर्थः । चतुर्णां वर्णानां सर्वेषां वर्णातिरिक्तानां
 च दयां तद्विषयककृपां कुरुते तेन हेतुना ते जनाः तं रामम-
 नुव्रताः तमेव सेवन्ते इत्यर्थः ॥ १५ ॥

गो० टी०—सर्वेषामिति । स रामः चतुर्णां वर्णानां
 सर्वेषामपि जनानां सत्प्रत्यर्थे पथी वयः स्थानं प्रमाणं यस्यास्तां
 वयोऽरूपां दयां हि यस्मात्कारणात् कुरुते तेन कारणेन ते
 तमनुव्रता इत्यन्वयः । वयःस्थानां वृद्धानामिति वा सर्व-
 विशेषणम् ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—प्रदक्षिणं परिहरन्ति चतुष्पथावपेक्षया
 स्वस्य दक्षिणभागमनं परिहरन्तित्यर्थः ॥ १६ ॥

रा० टी०—प्रासङ्गिकं समाप्य प्रकृतमाह—चतुष्पथा-
 निति । चतुष्पथान् चत्वरान्देवपथान्ब्रह्मादीनामयोध्यगमनमा-
 र्गान् चैत्यानि यामदेवतास्थानानि आयतनानि पाठशालाः
 प्रदक्षिणं परिहरन्दक्षिणपार्श्वं परित्यजन्तित्यर्थः नृपतेः सुतो
 रामो जगाम ॥ १६ ॥

गो० टी०—चतुष्पथानिति । चतुष्पथान् शृङ्गाटकानि
 देवपथान् देवालयान् चैत्यानि चैत्यवृक्षस्थानानि आयतनानि

स राजकुलमासाद्य मेघसंघोपमैः शुभैः । प्रासादशृङ्गैर्विविधैः कैलासशिखरोपमैः ॥ १७ ॥
 आवारयद्भिर्गगनं विमानैरिव पाण्डुरैः । वर्धमानगृहैश्चापि रत्नजालपरिष्कृतैः ॥ १८ ॥
 तत्पृथिव्यां गृहवरं महेन्द्रसदनोपमम् । राजपुत्रः पितुर्वेदम प्रविवेश श्रिया ज्वलन् ॥ १९ ॥
 स कक्ष्या धन्विभिर्गुप्तास्तिस्रोऽतिक्रम्य वाजिभिः । पदातिरपरे कक्ष्ये द्वे जगाम नरोत्तमः ॥ २० ॥
 स सर्वाः समतिक्रम्य कक्ष्या दशरथात्मजः । संनिवर्त्य जनं सर्वं शुद्धान्तःपुरमैत्यगात् ॥ २१ ॥

तैस्मिन्प्रविष्टे पितुरन्तिकं तदा जनः स सर्वो मुदितो नृपात्मजे ।

प्रतीक्षते तस्य पुनः स्मै निर्गमं यथोदयं चन्द्रमसः सरित्पतिः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ।

प्राप्तो रामः पित्रोश्चरणावभिवाद्य करुणवचनादिभिरनुमितपितृशोस्तत्कारणं जिज्ञासुः संभावनार्हहेतुपुन्यस्य पितुर्वैक्लव्यकारणं कैकेय्यै पप्रच्छ । महामाश्रुतं वरं त्वदप्रियत्वात्त्वां वक्तुमशक्नुवन्नयं विवशोऽतः शुभमशुभं वा सद्यः कर्तासि चेदहं ते वच्मीति वदन्तीं कैकेयीं सद्योऽहं तत्कर्ता श्रीं प्र निवेद्यतामिति रामोऽब्रवीकैकेय्यपि दैवासुरसंप्रामवृत्तं प्रस्तुत्य पूर्वं पित्रा ते वितीर्णौ वरौ मया त्वद्वन-निर्वासनभरताभिषेकरूपेण वृतावतो भावित्वद्वियोग एव ते पितुर्वैक्लव्यहेतुरित्यवादीत् ।

स ददर्शासने रामो विषण्णं पितरं शुभे । कैकेय्या सहितं दीनं मुखेन परिशुष्यता ॥ १ ॥

सभादीनि च परिहरन् अप्रदक्षिणं परिहरन् प्रदक्षिणं यथा भवति तथा जगामेति संबन्धः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०--प्रासादशृङ्गैः प्रासादस्थशृङ्गैः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०--आवारयद्भिर्गगनमग्निः वर्धमानगृहैः क्रीडागृहैः रत्नसमूहैर्लंकृतैरेतैः परितृतम् ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०--पितुर्वेदम पृथिव्यां सर्वगृहेषु श्रेष्ठं प्रवि-वेष्टेत्यन्वयः ॥ १९ ॥

रा० टी०--स इति । मेघसंघोपमैः मेघसमूहसदृशैः शुभैः कल्याणहेतुभिः विविधैः अनेकप्रकारैः कैलासशिखरोपमैः कैलासशिखरसदृशैः प्रासादशृङ्गैः गगनं स्वर्गमावारयद्भिः अति-क्रमाद्विरिव पाण्डुरैः पाण्डुरवर्णविशिष्टैः रत्नजालपरिष्कृतैः निषिद्धपक्षिवारकरजनिर्मितजालविशिष्टैः वर्धमानगृहैः श्रीडावे-श्मभिश्च सहितं राजकुलं राज्ञो गृहमासाद्य प्राप्य राजपुत्रः स रामः पृथिव्यां विद्यमानं महेन्द्रसदनोपममिन्द्रभवनसदृशं गृह-वरं गृहाणि अवान्तरवेदमानि वराणि श्रेष्ठानि यस्मिंस्तत्पितुर्वे-दम पित्रधिष्ठितगृहं प्रविवेश । अर्धपट्कमेकान्वयि ॥ १७-१९ ॥

गो० टी०--स इत्यादि । राजकुलं राजगृहम् 'कुलं गृहेऽपि इत्यमरः । वर्धमानगृहैः वर्धमानलक्षणाधिष्ठानसमेतगृहैः पृथिव्यां गृहवरं पृथिव्यामद्वितीयमित्यर्थः । पितुर्वेदम पितृवास्तथा-नम् ॥ १७-१९ ॥

२०] ति० टी०--वाजिभी रथयुक्तैः ॥ २० ॥

रा० टी०--स इति । नरोत्तमः स रामः धन्विभिर्धनु-

धरैः गुप्ताः रक्षिताः तिस्रः कक्ष्याः द्वारः वाजिभिः अतिक्रम्य अपरे द्वे कक्ष्ये पदातिः सन् जगाम ॥ २० ॥

गो० टी०--स इति । वाजिभिः रथयुक्तैर्वाजिभिः पदातिः पादचारी ॥ २० ॥

२१] ति० टी०--सर्वा उक्तपञ्चकक्ष्याः ॥ २१ ॥

रा० टी०--सर्वा इति । दशरथात्मजः सर्वाः कक्ष्याः समतिक्रम्य जनमनुयायिवर्गं संनिवर्त्य शुद्धान्तःपुरमन्वगा-त्प्राप्नोत् ॥ २१ ॥

गो० टी०--स इति । शुद्धान्तम् अन्तःपुरम् ॥ २१ ॥ २२ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरा-ख्यानेऽयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

२२] ति० टी०--अन्तिकं समीपदेशम् ॥ २२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

रा० टी०--तस्मिन्निति । तदा तस्मिन्काले तस्मिन् रामे प्रविष्टे सति मुदितः सर्वो जनः तस्य रामस्य निर्गमं राजगृहादागमनं पुनः प्रतीक्षते स्म तत्र शुद्धान्तः चन्द्रमसः उदयं सरित्पतिः समुद्र इव ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-व्योध्याकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

१] ति० टी०--शुभ आसने पर्यङ्के परिशुष्यता सुखेनोप-लक्षितम् ॥ १ ॥

स पितृशरणौ पूर्वमभिवाद्य विनीतवत् । ततो ववन्दे चरणौ कैकेय्याः सुसमाहितः ॥ २ ॥
 रामेत्युक्त्वा तु वचनं वाष्पपर्याकुलेक्षणः । शशाक नृपतिर्दीनो नेक्षितुं नाभिभाषितुम् ॥ ३ ॥
 तदपूर्वं नरपतेर्दृष्ट्वा रूपं भयावहम् । रामोऽपि भयमापन्नः पदा स्पृष्ट्वेव पन्नगम् ॥ ४ ॥
 इन्द्रियैरग्रहृष्टैस्तं शोकसंतापकश्चितम् । निःश्वसन्तं महाराजं व्यथिताकुलचेतसम् ॥ ५ ॥
 ऊर्मिमालिनमक्षोभ्यं क्षुभ्यन्तमिव सागरम् । उपप्लुतमिवादित्यमुक्तानृतमृषिं यथा ॥ ६ ॥
 अचिन्त्यकल्पं नृपतेस्तं शोकमुपधारयन् । बभूव संरन्धतरः समुद्र इव पर्वणि ॥ ७ ॥
 चिन्तयामास चतुरो रामः पितृहिते रतः । किंस्विदद्यैव नृपतिर्न मां प्रत्यभिनन्दति ॥ ८ ॥
 अन्यदा मां पिता दृष्ट्वा कुपितोऽपि प्रसीदति । तस्य मामद्य संप्रेक्ष्य किमायासः प्रवर्तते ॥ ९ ॥

रा० टी०—रामवृत्तं बोधयन्नाह—स इति । विपण्णं तं संभावितपुत्रवियोगजनितदुःखकान्तमत एव दीनं कैकेय्या सहितं परिशुष्यता सुखेनोपलक्षितं पितरमासने पर्यङ्के ददर्श ॥ १ ॥

गो० टी०—स इति । आसने पर्यङ्के 'मृच्छितो न्यपतत्-स्मिन् पर्यङ्के हेमभूपिते' इत्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् । सुखेनेत्युपलक्षणे वृत्तीया ॥ १ ॥ २ ॥

२] ति० टी०—विनीतवत् विनीतः सन्निति यावत् । सुसमाहितस्तस्या अतिस्वेष्टकरत्वेन जगद्धितकरत्वेन च तस्यां प्रसन्नचित्तः ॥ २ ॥

रा० टी०—स इति । सुसमाहितः नित्यमेकाग्रचित्तः स रामः विनीतवद्विन्नम्रताविशिष्टं यथा स्यात्तथा कैकेय्याः चरणौ ववन्दे ॥ २ ॥

३] ति० टी०—नाभिभाषितुम् रामेत्यश्वरद्वयाधिकमिति शेषः ३

रा० टी०—रामप्रणामानन्तरकालिकं राजवृत्तान्तमाह—रामेति । नृपतिस्तु राम इति वचनस्य वाष्पपर्याकुलेक्षणः अश्रुव्याप्तनेत्रः सन् ईक्षितुं रामं द्रष्टुं न शशाक अभिभाषितुं प्रत्यभिवादनवाक्यसुचारयितुं च न शशाक ॥ ३ ॥

गो० टी०—रामेति । नाभिभाषितुं रामेत्यस्मादधिकमित्यर्थः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—रामोऽपि भयमापन्नो दशरथविपादस्य स्वापराधजन्यत्वशङ्कया ॥ ४ ॥

रा० टी०—तदिति । भयावहं दृष्ट्वा भयप्रापकं नरपतेः तदीक्षणाभावादिविशिष्टमपूर्वरूपं दृष्ट्वा रामोऽपि भयमदृष्टपूर्व-राजचेष्टहेतुभूतनिश्चयाभावहेतुकभीतिमापन्नः प्राप्तः ॥ ४ ॥

गो० टी०—तदिति । अपूर्वम् अदृष्टपूर्वं रामोऽपीत्यपि-शब्देन दुःखसहस्रसद्भावेऽप्यक्षुभितो रामो दशरथविपादस्य स्व-हेतुकत्वमाशङ्क्य भयमापन्न इत्यवगन्तव्यम् ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—इन्द्रियैरित्यादिश्लोकद्वये दृष्ट्वा भयमापन्न इत्युक्तव्यते । अप्रहृष्टैः खिन्नैरुपलक्षितम् व्यथितं खिन्नमाकुलं संधान्तं चेतो यस्य तम् ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—ऊर्मिमालाश्रुतमक्षोभ्यमपि क्षुभ्यन्तं साग-

रमिव स्थितम् । उपप्लुतं राहुग्रस्तम् । उक्तमनृतं येन तद्वन्नि-स्तेजस्कम् ॥ ६ ॥

रा० टी०—इन्द्रियैरिति । अप्रहृष्टैः हर्षाभावविशिष्टैरिन्द्रियैः शोकसंतापकपित्तमग्रहृष्टेन्द्रियज्ञाप्यशोकसंतापविशिष्टमत एव निःश्वसन्तमत एव व्यथिताकुलचेतसं व्यथिताकुलं चेतो यस्य तं क्षुभ्यन्तं समयविशेषे प्राप्तक्षोभमक्षोभ्यं क्षोब्धमशक्यमूर्मिमालिनं तरङ्गसमूहविशिष्टं सागरमिव समुद्रसदृशमुपप्लुतं राहु-णाग्रस्तमादित्यमिव ग्रस्तादित्यसदृशमुक्तानृतं भाषितमिथ्या-वचनमृषिं यथा भाषितमिथ्यावचनकृपिसदृशं महाराजं दृष्ट्वेति शेषः । अचिन्त्यकल्पं नृपतेः शोकसुपधारयन्निश्चिन्वन्सन् पर्वणि समुद्र इव संरन्धतरः संक्षुब्धः बभूव राम इति शेषः । श्लोकत्र-यमेकान्वयि ॥ ५-७ ॥

गो० टी०—इन्द्रियैरित्यादिश्लोकद्वये दृष्ट्वा-भयमापन्ने इत्ये-तद्वक्तव्यं संबध्यते उपप्लुतं राहुग्रस्तम् उक्तानृतमृषिं यथा कृपिमिव स्थितं निस्तेजस्कमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—अचिन्त्यकल्पमत्यन्तमसंभावितम् । उप-धारयन्किहेतुकोऽयं शोक इति चिन्तयन् । संरन्धतरोऽत्यन्तं क्षुभितः यद्यपि पर्वणि समुद्रस्य चन्द्रोदयात्क्षोभस्तथापि क्षोभ-मात्रे दृष्टान्तः ॥ ७ ॥

गो० टी०—अचिन्त्यकल्पमिति । अचिन्त्यकल्पम् असं-भावितमित्यर्थः । उपधारयन् विचारयन् संरन्धतरः संधा-न्ततरः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—किंस्वित्किञ्च ॥ ८ ॥

रा० टी०—चिन्तयामासेति । चतुरः सर्वविषयकनैपुण्य-विशिष्टः चिन्तयामास । तच्चिन्तनमेवाह—अथ अस्मिन्काले एव न प्रत्यभिनन्दति स्विदेतत्किम् ॥ ८ ॥

गो० टी०—चिन्तयामासेति । किंस्विद् किंवा अथैवेत्ये-वकारव्यवच्छेयमाह ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—अथैवेत्येवकारव्यवच्छेयमाह—अन्यदे-त्यादि । तस्य मदृशनेऽतिप्रीतिमतः । आयासः खेदः ॥ ९ ॥

रा० टी०—अन्यदेति । अन्यदा अन्यास्मिन्काले यं मां दृष्ट्वा

स दीन इव शोकार्तो विषण्णवदनश्रुतिः । कैकेयीमभिवाद्यैव रामो वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥
 कचिन्मया नापराद्धमज्ञानाद्येन मे पिता । कुपितस्तन्ममाचक्ष्व त्वमेवैनं प्रसादय ॥ ११ ॥
 अप्रसन्नमनाः किं नु सदा मां प्रति वत्सलः । विषण्णवदनो दीनः सदा मां प्रति भाषते ॥ १२ ॥
 शारीरो मानसो वापि कच्चिदेनं न बाधते । संतापो वाभितापो वा दुर्लभं हि सदा सुखम् ॥ १३ ॥
 कच्चिन्न किंचिद्भरते कुमारे प्रियदर्शने । शत्रुघ्ने वा महासत्त्वे मातृणां वा ममाशुभम् ॥ १४ ॥
 अतोषयन्महाराजमकुर्वन्वा पितुर्वचः । मुहूर्तमपि नेच्छेयं जीवितुं कुपिते नृपे ॥ १५ ॥
 यतोमूलं नरः पश्येत्प्रादुर्भावमिहात्मनः । कथं तस्मिन् वतंत प्रत्यक्षे सति दैवते ॥ १६ ॥
 कच्चित्ते परुषं किंचिदभिमानात्पिता मम । उक्तो भवत्या रोषेण येनास्य लुलितं मनः ॥ १७ ॥
 एतदाचक्ष्व मे देवि तत्त्वेन परिपृच्छतः । किंनिमित्तमपूर्वोऽयं विकारो मनुजाधिपे ॥ १८ ॥

प्रसीदति तं मां संप्रेक्ष्य दृष्ट्वा तस्य राज्ञः आयासः खेदः प्रवर्तते किम् । आश्चर्यार्थकः किञ्चन्दः ॥ ९ ॥

गो० टी०—अन्यदेति । आयासः चित्तक्लेशः इति चिन्तयामासेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ १० ॥

१०] ति० टी०—दीन इव विषण्णवदनश्रुतिरिव स रामः शोकार्त इव वचनमब्रवीदिति संबन्धः ॥ १० ॥

रा० टी०—स इति । दीन इव दीनत्वेन प्रतीयमान इत्यर्थः उत्तरयोरपि इवशब्दसंबन्धेन एवमर्थो बोध्यः ॥ १० ॥

११] ति० टी०—नापराद्धम् काकुः अपराद्धम् । अज्ञानात्प्रमादात् । प्रसादय मत्कृतापराधशान्त्यै इति शेषः ॥ ११ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—कच्चिदिति । अज्ञानाद्यधिपयिणी एतस्य प्रीतिरप्रीतिर्वा तद्विषयकज्ञानाभावात् अपराद्धं विपरीतकरणेनापकृतं कच्चिद् न येनापकारेण मे पिता कुपितः तदाचक्ष्व कथय त्वमेनं प्रसादय एव येनोपायेन प्रसन्नः स्यात्तमुपायं कुर्वित्यर्थः ॥ ११ ॥

गो० टी०—कच्चिदिति । नापराद्धमपराधो न कृतः अज्ञानात् प्रमादात् ॥ ११ ॥ १२ ॥

१२] ति० टी०—सदा मां प्रति वत्सलोऽप्ययं किमप्रसन्नमनाः । हि यतो मां न भाषतेऽतोऽप्रसन्नमनस्त्वनिर्णयः ॥ १२ ॥

रा० टी०—अप्रसन्नेति । यः पिता सदा नित्यं मां प्रति वत्सलः मद्द्विषयकवात्सल्यविशिष्टः सः अप्रसन्नमनआदिः सन्मां न प्रतिभाषते किञ्च किमेतत् ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—शारीरः शरीरव्याधिजः संतापः मानसो मनोनिष्ठाधिजोऽभितापः न बाधत इत्यत्र काकुः । कुत एतत्तत्राह—दुर्लभं हीति । मनुष्यशरीरस्य पापपुण्यारब्धत्वादिति भावः ॥ १३ ॥

रा० टी०—शारीर इति । शारीरः शरीरसंबन्धिज्वरादिजनितः संतापः पीडा मानसः मनस्थवाञ्छापूर्त्यभावजनितोऽभितापः शोकादिर्वा दुर्लभं प्राकृतैर्दुष्प्रापं सदासुखं नित्यसुखविशिष्टमेनं पितरं कच्चिन्न बाधते ॥ १३ ॥

गो० टी०—शारीर इति । शारीरः संतापो व्याधिः मान-

सोऽभिताप आधिः । दुर्लभं हीतिपुण्यपापारब्धत्वात्माहुपशरीरस्येति भावः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—भरते शत्रुघ्ने वा मातृणां मम मातृषु वा किंचिदशुभं न पश्यति कच्चिदित्यन्वयः ॥ १४ ॥

रा० टी०—कच्चिदिति । भरतादौ मम मातृणां वा अशुभमपराधो न कच्चिद् ॥ १४ ॥

गो० टी०—कच्चिदिति । मातृणामिति निर्धारणे पृष्टी कच्चिदिति प्रश्ने किंचिदशुभं न कच्चिदिति संबन्धः ॥ १४ ॥ १५ ॥

१५] ति० टी०—कुपितेऽतोऽपेण वचनाकरणाद्वा ॥ १५ ॥

रा० टी०—पितृसंतोषोऽवश्यं कर्तव्य इति बोधयन्नाह—अतोषयन्निति । अतोषयंस्तुष्टमकुर्वन्जीवितुं न इच्छेयम् ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—यतोमूलम् यन्मूलमित्यर्थे आपमेतत् । प्रादुर्भावं जन्म यत्कारणकं पश्येज्जानीयात्तस्मिन्प्रत्यक्षे दैवते सति तस्मिन्कथमाहुकूल्येन न वर्ततेत्यर्थः ॥ १६ ॥

रा० टी०—तत्र हेतुमाह—यत इति । मूलं प्रवृत्तिहेतुभूतमात्मनः स्वस्य प्रादुर्भावं प्राकृत्यं यतो यस्मात्पश्येज्जानीति तस्मिन्प्रत्यक्षे दैवते सति कथं न वर्तंत तदाहुकूल्येनेति शेषः । एतेन यतो मूलं यन्मूल्यमित्यर्थे आपमेतदिति भट्टाशुक्तिश्चिन्त्या ॥ १६ ॥

गो० टी०—यत इति । इह जगति नरः आत्मनो देहस्य प्रादुर्भाववृत्त्यपि यतोमूलं यत्कारणकं पश्येत् प्रत्यक्षे दैवते सति सिद्धे तस्मिन् पितरि कथं न वर्तंत तद्वशे एव वर्ततेत्यर्थः ॥ १६ ॥

१७—१८] ति० टी०—ते संबन्धसामान्ये पृष्टी । त्वयाभिमानाद्गर्वान्मम पिता परुषशुक्तः, अथवा भवत्या कोपेन किंचिन्निमित्तकोपेन परुषशुक्तः । येनास्य मनो लुलितं कलुषितम् । दुःखितोक्तिवादधिकपदत्वादि न दोषः ॥ १७ ॥ १८ ॥

रा० टी०—कच्चिदिति । अभिमानादयं मद्गर्व इति गर्वाद्भवत्या मत्पिता परुषशुक्तः रोपेण रोपहेतुभूतेन येन वचनेन अस्य राज्ञो मनो लुलितं त्यक्तस्वभावम् ॥ १७ ॥

गो० टी०—कच्चिच्च इति । ते अभिमानात् तत्र वाह-

एवमुक्ता तु कैकेयी राघवेण महात्मना । उवाचेदं सुनिर्लज्जा धृष्टमात्महितं वचः ॥ १९ ॥
 न राजा कुपितो राम व्यसनं नास्य किञ्चन । किञ्चिन्मनोगतं त्वस्य त्वद्भयान्नानुभाषते ॥ २० ॥
 प्रियं त्वामप्रियं वक्तुं वाणी नास्य प्रवर्तते । तद्दृश्यं त्वया कार्यं यदनेनाश्रुतं मम ॥ २१ ॥
 एष मह्यं वरं दत्त्वा पुरा मामभिपूज्य च । स पश्चात्तप्यते राजा यथान्यः प्राकृतस्तथा ॥ २२ ॥
 अतिसृज्य ददानीति वरं मम विशांपतिः । स निरर्थं गतजले सेतुं बन्धितुमिच्छति ॥ २३ ॥
 धर्ममूलमिदं राम विदितं च सतामपि । तत्सत्यं न त्यजेद्राजा कुपितस्त्वत्कृते यथा ॥ २४ ॥
 यदि तद्वक्ष्यते राजा शुभं वा यदि वाऽशुभम् । करिष्यसि ततः सर्वमाख्यास्यामि पुनस्त्वहम् ॥ २५ ॥

भ्यात् कोपेन वा मम पिता भवत्या किञ्चित्परुषमुक्तः कश्चित् यत्र येनास्य मनः लुलितं कलुषितम् ॥ १७ ॥

रा० टी०—उपसंहरन्नाह—एतदिति । अपूर्वः पूर्वमनुत्पन्नः अयं विकारः अजायतेति शेषः । अत्र निमित्तं किमत्रेत्यध्याहृतम् ॥ १८ ॥

गो० टी०—एतदिति । किंनिमित्तमित्याद्याचक्ष्वेति पूर्वोक्तस्य सर्वस्य संग्रहः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—सुनिर्लज्जा पत्युरेवंविधक्लेशकरणलज्जारहिता । धृष्टं प्रत्यक्षतो वनं गच्छेत्येवंरूपम् ॥ १९ ॥

रा० टी०—एवमिति । सुनिर्लज्जा यशःप्रख्यापनरूपपक्षुपकारार्थं त्यक्त्वा क्रीडा केकयी आत्महितं जीवानामुपकारकमधृष्टं प्रागल्भ्यरहितमिदं वच उवाच ॥ १९ ॥

गो० टी०—एवमिति । एवम् इति धृष्टं प्रत्यक्षतो रामादिष्वचनविषयवैकल्यरहितम् ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—मनोगतम् त्वदप्रियकरमिति शेषः ॥ २० ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—नेति । व्यसनं व्याध्यादिजनि-तदुःखं मनोगतमभिप्रेतं त्वद्भयात्तद्वियोगभया नानुभाषते कथयति एतेन त्वद्वियोगमन्तरा एतदभिप्रेतसिद्धिर्न भविष्यतीति बोधितम् ॥ २० ॥

गो० टी०—न राजेति । त्वद्भयादित्यस्य विवरणम्—प्रियमिति । आश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥ २० ॥ २१ ॥

२१] ति० टी०—तदेवाह—प्रियमिति । आश्रुतं प्रतिज्ञातम् । तदप्रियमपि त्वयावश्यं कार्यम् । यदि पितृभक्तोऽसीति शेषः ॥ २१ ॥

रा० टी०—प्रियमिति । अप्रियं प्रियविरुद्धत्वेन प्रतीयमानं तत्तस्मादेतदभिप्रेतत्वान्मम मह्यं यदाश्रुतं प्रतिज्ञातं तत्त्वया कार्यं कर्तव्यम् ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—किं तत्राह—एष इति । अभिपूज्य तेनैव वरदानेन । पश्चात्प्रतिज्ञातवरदानकाले ॥ २२ ॥

रा० टी०—एष इति । पुरा पूर्वं मामभिपूज्य प्रशस्य वरं दत्त्वा स वरदाता एष राजा पश्चात्तप्यते तत्र दृष्टान्तः अन्यः सत्यप्रतिज्ञभिन्नः प्राकृतः प्रकृतिकार्यशरीरको यथा । एतेनोपमा-लङ्कारेणास्य प्राकृतविलक्षणत्वं ध्वनितम् “ न जायते म्रियते

वा ” इत्यादिवाक्येन सर्वेषामात्मनां प्राकृतविलक्षणत्वेन शरीरे तस्य पर्यवसानं बोध्यम् । अन्य इति विशेषणदानेन प्राकृतोऽपि सत्यप्रतिज्ञा न शोचतीति ध्वनितम् ॥ २२ ॥

गो० टी०—तत्किमित्यपेक्षायां सामान्यतो दर्शयति—एष इत्यादिना ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—अतिसृज्य प्रतिज्ञाय । गतजले नयादौ । दानस्य पूर्वमेव वृत्तत्वात्तद्विषयव्यवहारपरिहारचिन्ता व्यर्थ-त्यर्थः ॥ २३ ॥

रा० टी०—शोको न कार्यं इति बोधयन्ती आह—अतीति । अहं ददामीति अतिसृज्य प्रतिज्ञाय स विशांपतिः राजा विपरीतमिच्छति चेत्तन्निरर्थं निष्प्रयोजनं सेतुं बन्धितुमिच्छति ॥ २३ ॥

गो० टी०—अतिसृज्येति । अतिसृज्य प्रतिज्ञाय गतजले सेतुं बन्धितुमिच्छतीति दानस्य पूर्वमेव कृतत्वादिदानीं तत्परिहारव्यापारो व्यर्थ इति भावः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—इदं सत्यं धर्मस्य मूलम् । अपि च सतामपि सत्यं धर्ममूलमित्येतद्विदितम् । त्वत्कृते त्वत्प्रयोजनान्तरायवशेन मयि कुपितो राजा कोपदोषेण यथा न त्यजेत् तथा कुर्विति शेषः । एतेन पितृरथमात्राणं पित्राज्ञापरिपालनं च पुत्रस्य महान्धर्म इति सूचितम् ॥ २४ ॥

रा० टी०—धर्मेति । हे राम ! सत्यं धर्ममूलं सर्वधर्मकारणमिदं सतां विदितं निश्चितं तत्सत्यम् । कुपितो यथा संभावित-त्वद्वियोगहेतुकोपाभासविशिष्टोऽपि राजा त्वत्कृते भवत्परम-यशोनिष्पत्त्ये न त्यजेत् ॥ २४ ॥

गो० टी०—धर्ममूलमिति । इदं जगद्धर्ममूलम् इदं च सतां विदितं सद्भिर्विदितम् “ कस्य च वर्तमाने ” इति षष्ठी तत्तस्मात्सत्यं सत्यरूपधर्मं राजा त्वत्कृते त्वत्प्रयोजनाय मयि कुपितः सन् यथा न त्यजेत् तथा कुर्वित्यर्थः ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—दशरथमिव राममपि निर्वन्नाति—यदीति । राजा यद्वक्ष्यते तथदि करिष्यसि ततोऽहं सर्वं पुनर्विशिष्या-ख्यास्यामि ॥ २५ ॥

रा० टी०—यदीति । यदि यदा अद्यं निम्बौपधादिवत्प्रतिभासिकाशुभत्वविशिष्टं यदि वा शुभं प्रातीतिकपारमार्थिक-शुभत्वविशिष्टं राजा वक्ष्यते उक्त्यनुकूलकृतिमान्भवतीत्यर्थः ।

यदि त्वभिहितं राज्ञा त्वयि तन्न विपत्स्यते । ततोऽहमभिधास्यामि नह्येष त्वयि वक्ष्यति ॥ २६ ॥
 एतच्च वचनं श्रुत्वा कैकेय्या समुदाहृतम् । उवाच व्यथितो रामस्तां देवीं नृपसंनिधौ ॥ २७ ॥
 अहो धिक् नार्हसे देवि वक्तुं मामीदृशं वचः । अहं हि वचनाद्वाङ्मः पतेयमपि पावके ॥ २८ ॥
 भक्षयेयं विषं तीक्ष्णं पतेयमपि चार्णवे । नियुक्तो गुरुणा पित्रा नृपेण च हितेन च ॥ २९ ॥
 तद्ब्रूहि वचनं देवि राज्ञो यदभिकाङ्क्षितम् । करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते ॥ ३० ॥
 तमार्जवसमायुक्तमनार्या सत्यवादिनम् । उवाच रामं कैकेयी वचनं भृशदारुणम् ॥ ३१ ॥
 पुरा देवासुरे युद्धे पित्रा ते मम राघव । रक्षितेन वरौ दत्तौ सशल्येन महारणे ॥ ३२ ॥
 तत्र मे याचितो राजा भरतस्याभिषेचनम् । गमनं दण्डकारण्ये तव चाद्यैव राघव ॥ ३३ ॥

तदैव सर्वं प्रातिभासिकाश्रुमत्वविशिष्टं प्रातीतिकपारमार्थिकश्रु-
 भत्वविशिष्टं च त्वं पुनः करिष्यसि अतः सर्वं राजाभिप्रेतमा-
 ख्यास्यामि कथयिष्यामि । अत्र वच एव कृतिरर्थ इति न वैया-
 करणमतविरोधः । वक्ष्यते करिष्यसीत्यत्र लङ्प्राप्तभविष्यत्काल-
 स्याविवक्षा ॥ २६ ॥

गो० टी०—तर्हि तद्विशेषतो वक्तव्यमित्यत्राह—यदीति ।
 शुभमशुभं वा तत्प्रतिज्ञातं राजा यद्वक्ष्यति तत् त्वं करिष्यसि
 यदि तदा राज्ञो विवक्षितमहमेवाख्यास्यामीत्यर्थः ॥ २६ ॥
 २६] ति० टी०—राज्ञा राजाहृतमत्या मया यदभिहितं
 तत्त्वयि न विपत्स्यते व्यर्थं न भविष्यति, तदाहं वक्ष्यामि ।
 राजैव वदतु तत्राह—नहीत्यादि । त्वदप्रियत्वात्त्वत्समक्षं सा-
 क्षादिति शेषः ॥ २६ ॥

रा० टी०—रामवचनश्रुत्वाह—यदीति । यदि राज्ञाऽभिहितं
 मद्वदमितराज्ञापितं त्वयि न विपत्स्यते निरर्थं न भवेदि-
 त्यर्थः । ततः तदा तन्मद्वदमितराज्ञापितमहमभिधास्यामि कथ-
 यिष्यामि एष तु न वक्ष्यति । प्रसिद्धश्च वचने 'प्रधानविषयाशक्तिः
 प्रत्ययेनाभिधीयते' इत्यादावभिधाति ॥ २६ ॥

गो० टी०—राजैव कुतो न वदतीत्यत्राह—यदीति । न
 विपत्स्यते यदि विफलं न भविष्यति चेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—रामोऽपि दशरथवदेव घोरत्वं ज्ञात्वापि
 महापुरुषत्वाद्दीरोदात्तत्वात्सर्वथैव करिष्यामीति प्रतिजानीते—
 एतदिति । व्यथितो गुरुवचनोलङ्घनमनयापि शङ्कितमिति
 संतप्तः ॥ २७ ॥

रा० टी०—एतदिति । सखुदाहृतं कथितं व्यथितः पितृ-
 दशादर्शनेहतुकसंचलितचित्तः रामः उवाच ॥ २७ ॥

गो० टी०—एतदिति । व्यथितः गुरुवचनं करिष्यति न
 चेति संदेहस्य विषयोऽस्मीति संतप्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—ईदृशमकरणशङ्कावचनम् । यदि तद्व-
 क्ष्यत इत्यादिकमित्यर्थः ॥ २८ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—अहो इति । हे देवि ! ईदृशमा-
 ज्ञापनाङ्गीकारविषयकसंशयबोधकं वचः वक्तुं यदि अर्हसे तर्हि
 मां धिक् एवं संशयो न कार्य इत्यर्थः । तदेव आह—पावके वह्नौ २८ ॥

गो० टी०—व्यथामेवाह—अहो इत्यादिना ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—गुरुणेहासुत्रहितोपदेष्टा ॥ २९ ॥

रा० टी०—भक्षयेयमिति । अर्णवे सखुद्रे गुरुणा वशि-
 ष्ठेन हितेन हितोपदेशकर्ता पित्रा ॥ २९ ॥

गो० टी०—नियुक्त इति । गुरुत्वपितृत्वनृपत्वहितपरत्वानि-
 वचनकरणहेतवः । करिष्ये तदित्यनुकर्षः ॥ २९ ॥

३०—३१] ति० टी०—प्रतिजाने कृतसकृतादिसाक्षितयेति
 शेषः । तदेव स्थिरयति—रामो द्विरिति । यदुक्तं तदुक्तमेव
 तद्विरुद्धं न पुनर्वदतीत्यर्थः । तत्तदभावविषयतया द्विरावृत्तं
 भाषणं न करोतीति यावत् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

रा० टी०—तदिति । प्रतिजाने प्रतिज्ञां करोमि । स्वस्वाभा-
 विकं गुणमाह—रामः रामशब्दतादात्म्यापन्नः द्विः प्रतिज्ञाविप-
 रीतं न अभिभाषते ॥ ३० ॥

रा० टी०—तमिति । आर्जवसमायुक्तं विनयसंपन्नं तं
 राममनार्या सर्वश्रेष्ठा कैकेयी भृशदारुणं रामवियोगसंपादक-
 त्वेनातिकठिनं वचनमुवाच ॥ ३१ ॥

गो० टी०—तदिति । यत्कार्यमभिकाङ्क्षितं तद्वचनं तद्वि-
 पयवचनं ब्रूहि तत्कार्यं करिष्ये प्रतिजाने च प्रतिज्ञां करोमि
 च । रामो द्विर्नाभिभाषते विना प्रतिज्ञया रामो द्विरुक्तिं न
 करोतीत्यर्थः ॥ ३०—३२ ॥

३२] ति० टी०—पूर्वं सशल्येन पश्चाच्छल्यापाकरणपूर्वं
 मया रक्षितेन ॥ ३२ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—पुरेति । सशल्येन शत्रुविद-
 वाणसहितेन ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०—तत्र तयोर्वरयोरेकेन । अथैवैतत्क्षण
 एव ॥ ३३ ॥

रा० टी०—तत्रेति । तत्र देवासुरसंग्रामसमये प्राप्तौ वरौ
 राजा अथैव मया याचितः । तावेवाह भरतस्य अभिषेचन-
 मभिषेचनसदृशं तव दण्डकारण्ये गमनम् । अभिषेचनशब्दः
 आचारकिञ्चिन्तप्रकृतिकर्तृकिञ्चिन्तः ॥ ३३ ॥

गो० टी०—तत्रेति । तत्र वरप्रदाननिमित्तम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

यदि सत्यप्रतिज्ञं त्वं पितरं कर्तुमिच्छसि । आत्मानं च नरश्रेष्ठ मम वाक्यमिदं शृणु ॥ ३४ ॥
 संनिदेशे पितुस्तिष्ठ यथानेन प्रतिश्रुतम् । त्वयारण्यं प्रवेष्टव्यं नव वर्षाणि पञ्च च ॥ ३५ ॥
 भरतश्चाभिषिच्येत यदेतदभिषेचनम् । त्वदर्थं विहितं राज्ञा तेन सर्वेण राघव ॥ ३६ ॥
 सप्त सप्त च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः । अभिषेकमिदं त्यक्त्वा जटाचौरधरो भव ॥ ३७ ॥
 भरतः कोसलपतेः प्रशास्तु वसुधामिमाम् । नानारत्नसमाकीर्णं सवाजिरर्थसंकुलाम् ॥ ३८ ॥
 एतेन त्वां नरेन्द्रोऽयं कारुण्येन समाप्लुतः । शोकैः संक्लिष्टवदनो न शक्नोति निरीक्षितुम् ॥ ३९ ॥
 एतत्कुरु नरेन्द्रस्य वचनं रघुनन्दन । सत्येन महता राम तारयस्व नरेश्वरम् ॥ ४० ॥
 इतीव तस्यां परुषं वदन्त्यां न चैव रामः प्रविवेश शोकम् ।
 प्रविव्यथे चापि महानुभावो राजा च पुत्रव्यसनाभितप्तः ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डेऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः ।

पितृसंतोषणान्नान्यदस्ति मे कर्तव्यमतः कौसल्यामापृच्छ्य सीतामनुनीयाद्यैवाहं वनं प्रवेक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय शोकाकुलेक्षणेन लक्ष्मणेनानुगम्यमानो रामः कौसल्यान्तःपुरं प्रविवेश ।

तदप्रियमभिप्रेतो वचनं मरणोपमम् । श्रुत्वा न विव्यथे रामः कैकेयीं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥

३४] ति० टी०—यदीति । राजा त्वया च मदुक्तकृतेः सशपथं प्रतिज्ञातत्वादिति भावः ॥ ३४ ॥

रा० टी०—यदीति । हे नरश्रेष्ठ ! इदं शृणु श्रवणपूर्व-
 काचरणं कुरु ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०—संनिदेशे पितृप्रतिज्ञासंपादने ॥ ३५ ॥
 रा० टी०—तद्वाक्यमेवाह—संनिदेश इति । संनिदेशे
 पितृप्रतिज्ञापालने प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातम् । तत्प्रतिज्ञातमेवाह—
 प्रवेष्टव्यं तत्र स्थातव्यम् ॥ ३५ ॥

गो० टी०—संनिदेश इति । संनिदेशे नियमने ॥ ३५ ॥

३६] ति० टी०—अभिषेचनमभिषेकोपकरणम् ॥ ३६ ॥

रा० टी०—भरत इति । विहितं संपादितमभिषेचनम-
 भिषेकद्रव्यं तेन सर्वेण भरतः अभिषिच्येत इव सर्वमेतदायत्तं
 स्यादित्यर्थः । च इवार्थे ॥ ३६ ॥

गो० टी०—भरत इति । यदेतदभिषेचनम् अभिषेकसा-
 धनं त्वदर्थं विहितं तेन सर्वेण राज्ञा भरतोऽभिषिच्येतेति
 योजना ॥ ३६—३८ ॥

३७—३८] ति० टी०—अभिषेकं तदुपकरणम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

रा० टी०—संसेति । सप्तसप्त चतुर्दश वर्षाणीत्यर्थः । जटे
 त्यादिब्रह्मचर्योचितचिह्नानामुपलक्षणम् ॥ ३७ ॥

रा० टी०—भरत इति । कोशलपतेः नित्यकोशलाधीशस्य
 तव वसुधां प्रशास्तु पात्यतु । वसुधाविशेषणं नानेत्यादि ॥ ३८ ॥

३९] ति० टी०—एतेन वरद्वयप्रदानेन निमित्तेन ॥ ३९ ॥

रा० टी०—एतेनेति । एतेन संभावितत्वद्वियोगजनितेन
 कारुण्येन करुणया समाप्लुतः युक्तः अत एव शोकसंक्लिष्टवदनः
 अयं नरेन्द्रः त्वां निरीक्षितुं न शक्नोति ॥ ३९ ॥

गो० टी०—एतेनेति । एतेन वरद्वयप्रदाननिमित्तेन ३९ ॥ ४० ॥

४०] ति० टी०—सत्येन सत्यपरिपालनेन ॥ ४० ॥

रा० टी०—एतदिति । हे रघुनन्दन ! नरेन्द्रस्य वचनं
 वक्तुमभिप्रेतं कुरु अत एव महता सत्येन युक्तं नरेन्द्रं तारयस्व
 तत्सत्यप्रतिज्ञत्वं निर्वाहयेत्यर्थः ॥ ४० ॥

४१] ति० टी०—शोकं तत्सचकं विकारं न प्रविव्यथे च
 मनसेति शेषः । राजा च राजा तु पुत्रव्यसनाभितप्तो भावि-
 तद्वियोगव्यसनेनाभितप्तः बभूवेति शेषः ॥ ४१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणातिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डेऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

रा० टी०—इतीवेति । परुषमपरुषत्वेन प्रतीयमानम् आ-
 चारकिवन्तप्रकृतिकर्तृकिवन्तम् रामः शोकं नैव प्रविवेश
 रामस्यापि तत्समंतमिति तात्पर्यम् । महाहभावोऽपि राजा पुत्र-
 व्यसनाभितप्तः संभावितपुत्रवियोगजनितदुःखाक्रान्तः सन्
 प्रविव्यथे चञ्चलचित्तोऽभवत् ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्रामायणीयसंस्कृतभाष्ये रामायणाशिरामा-
 वयोध्याकाण्डेऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

गो० टी०—इतीति । इवशब्देन अन्यान्यपि परुषाणि
 बह्वन्धुक्तानीति गम्यते शोकं खल्वैवर्ण्यादिबाह्यविकारम् प्रवि-
 व्यथे चापि रामविकारादर्शेनेनाप्यधिकं विव्यथ इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरा-
 ख्यानेऽयोध्याकाण्डव्याख्यानेऽष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

१] ति० टी०—अथाभिषेकवनवासयोः समचित्ततया धीरो
 दातमहापुरुषत्वं रामस्याह—तदिति । मरणोपमं लोकदृशा ॥ १ ॥

एवमस्तु गमिष्यामि वनं वस्तुमहं त्वितः । जटाचीरधरो राज्ञः प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ २ ॥
 इदं तु ज्ञातुमिच्छामि किमर्थं मां महीपतिः । नाभिनन्दति दुर्धर्षो यथापूर्वमरिंदमः ॥ ३ ॥
 मन्युर्न च त्वया कार्यो देवि ब्रूमि तवाग्रतः । यास्यामि भव सुप्रीता वनं चीरजटाधरः ॥ ४ ॥
 हितेन गुरुणा पित्रा कृतज्ञेन नृपेण च । नियुज्यमानो विस्रब्धः किं न कुर्यामहं प्रियम् ॥ ५ ॥
 अलीकं मानसं त्वेकं हृदयं दैहते मम । स्वयं यन्नाह मां राजा भरतस्याभिषेचनम् ॥ ६ ॥
 अहं हि सीतां राज्यं च प्राणानिष्ठाब्धनानि च । हृष्टो भ्रात्रे स्वयं दद्यां भरताय प्रचोदितः ॥ ७ ॥
 किं पुनर्मनुजेन्द्रेण स्वयं पित्रा प्रचोदितः । तव च प्रियकामार्थं प्रतिज्ञामनुपालयन् ॥ ८ ॥
 तथाश्वासय हीमन्तं किं त्विदं यन्महीपतिः । वसुधासक्तनयनो मन्दमश्रूणि मुञ्चति ॥ ९ ॥

रा० टी०—तदिति । अप्रियं पितुरिति शेषः । अत एव मरणोपमं वचनं श्रुत्वा अभिन्नः देवशत्रुसुदनः रामः कैकेयी-मिदमब्रवीत् ॥ १ ॥

गो० टी०—तदिति । मरणोपममिति लोकदृष्ट्या ॥ १ ॥

२-३] ति० टी०—न द्विर्भाषत इत्युक्तत्वादेवमस्त्वित्येव केवलमाह, यद्वा एवमस्तु भरताभिषेकोऽस्तु ॥ २ ॥ ३ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—एवमिति । वस्तुं वासं कर्तु-मितः भवत्याः अभिप्रेतत्वात् ॥ २ ॥

गो० टी०—एवमिति । इतः अस्मान्नगरात् ॥ २ ॥

रा० टी०—इदमिति । अभिनन्दति अभिनन्दयति वच-नायैरिति शेषः अन्तर्भावितगणार्थः ॥ ३ ॥

गो० टी०—इदं त्विति । यद्यप्येतेन कारुण्येन समाप्लुत इत्यभिनन्दने हेतुरुक्तः तथापि मत्स्वभावं जानन् किमर्थं ना-भिनन्दतीत्याहेति बोध्यम् । यथापुरं यथापूर्वम् ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—मन्युर्नेति । राजाभिप्रायज्ञानेच्छया प्रभे-नेति शेषः । ब्रूमि ब्रवीमि । एतावज्ज्ञात्वा सर्वथा यास्याम्येव न त्वन्यथा शङ्कितव्यमिति भावः ॥ ४ ॥

रा० टी०—मन्युरिति । अग्रतः अग्रे यतो ब्रूमि ब्रवीमि ततः मन्त्रः मदुक्तमनङ्गीकृत्यैवान्यत्पृच्छतीत्येवंबुद्ध्या कोपो न कार्यः तत्र हेतुः वनं यास्यामि आगमशास्त्रस्य संज्ञापूर्वक-विधेयानित्यत्वादीदृशयोरभावः ॥ ४ ॥

गो० टी०—मन्युरिति । मन्युः दैन्यम् 'मन्युर्दैन्ये कृतौ कुधि' इत्यमरः । ब्रूमि ब्रवीमि ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—कृतज्ञेन त्वत्कृतस्वापन्नगणज्ञेन । विस्रब्धो निर्विशङ्कः ॥ ५ ॥

रा० टी०—हितेनेति । हितेन प्रियोपदेशकर्त्रा गुरुणा कृतज्ञेन पित्रा च नियुज्यमानः विस्रब्धः त्वद्वचने कृतविश्वासो-ऽहं त्वत्प्रीतिविषयीभूतं किमहं न कुर्यां सर्वं करिष्यामीत्यर्थः ॥ ५ ॥

गो० टी०—हितेनेति । हितेन हितपरेण गुरुणेत्यनेन रामस्य तस्मान्मन्त्रविशेषस्वीकारोऽस्तीति गम्यते । कृतज्ञेन स्वकृतवरप्रदानाभिज्ञेन ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—किं त्विदं मानसं मनसि वर्तमानमलीकं दुःखम् । किं तत्राह—स्वयमित्यादि ॥ ६ ॥

रा० टी०—नन्वेवं चेत्तत्प्रियं कुर्वित्यत आह—अलीक-मिति । अलीकं दुःखम् ॥ ६ ॥

गो० टी०—अलीकमिति । अलीकम् अप्रियं मानसं मनसि वर्तमानम् ॥ ६ ॥

७-८] ति० टी०—अयमर्थस्त्वदुःखावहत्वाद्वाज्ञा तव साक्षाद्भुक्तुमशक्य इति चेत्तत्राह—अहं हीति । प्रचोदितः त्वयापीति शेषः । प्रतिज्ञाकरणं विनापि त्वदुक्तिमात्रेण राज्यादि दद्याम्, तत्र किं वक्तव्यं त्वत्प्रियार्थं राज्ञा प्रेरितः स्वकृतप्रति-ज्ञामनुपालयन् हेतौ शता तत्पालनाद्देतो राज्यं दद्यामि-त्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

रा० टी०—ननु कार्यस्य दुष्करत्वेन करणसंशयात्साक्षा-न्नोक्तमित्यत आह—अहमिति । प्रचोदितः प्रेरितः त्वयेति शेषः । उत्तरोक्तिस्वारस्यात् । तर्हि प्रियकामार्थं प्रीतिकामनया पित्रा प्रचोदितः प्रेरितोऽहं प्रतिज्ञां ब्रह्मादिप्रार्थनया स्वकृतनि-योगमनुपालयन्सन् भरताय राज्यं किं न दद्याम् । श्लोकद्वयमे-कान्वयि । राज्यमात्रं कर्मावर्तते ॥ ७ ॥ ८ ॥

गो० टी०—तवाप्रीतिर्भविष्यतीति नोक्तवानित्याशङ्क्याह—अहं हीति । सीतां धनुर्भङ्गकाल इति भावः ॥ ७ ॥

गो० टी०—किं पुनरिति । पित्रा प्रचोदितस्तव प्रियका-मार्थं प्रतिज्ञामनुपालयंश्च दद्यामिति किं पुनः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—मद्विषयकनियोगसंकोचेन हीमन्तं राजा-नमाश्वासय । इदं किं किहेतुकम् । तदेवाह—यदित्यादि ॥ ९ ॥

रा० टी०—तथेति । यथो महीपतिः वसुधासक्तनयनः अधोदृष्टिरित्यर्थः । अश्रूणि विधुञ्चति त्यजति तं हीमन्तम् अनाज्ञाप्याज्ञापकत्वेन लज्जावन्तं महीपतिमिदं भवदाज्ञप्तं किंतु नाशक्यमित्यर्थः । इति आश्वासय । तथाशब्दः इत्यर्थः ॥ ९ ॥

गो० टी०—तदिति । इमं राजानं त्वमाश्वासय अश्रूणि धुञ्चतीति यत् इदं किंतु निहेतुकमित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

गच्छन्तु चैवानयितुं दूताः शीघ्रजवैर्हयैः । भरतं मातुलकुलादद्यैव नृपशासनात् ॥ १० ॥
 दण्डकारण्यमेषोऽहं गच्छाम्येव हि सत्वरः । अविचार्य पितुर्वाक्यं समा वस्तुं चतुर्दश ॥ ११ ॥
 सा हृष्टा तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा रामस्य केकयी । प्रस्थानं श्रद्धाधाना सौ त्वरयामास राघवम् ॥ १२ ॥
 एवं भवतु यास्यन्ति दूताः शीघ्रजवैर्हयैः । भरतं मातुलकुलादिहावर्तयितुं नराः ॥ १३ ॥
 तव त्वहं क्षमं मन्ये नोत्सुकस्य विलम्बनम् । राम तस्मादितः शीघ्रं वनं त्वं गन्तुमर्हसि ॥ १४ ॥
 ब्रीडान्वितः स्वयं यच्च नृपस्त्वां नाभिभाषते । नैतत्किञ्चिन्नरश्रेष्ठ मन्युरेषोऽपनीयताम् ॥ १५ ॥
 यावत्त्वं न वनं यातः पुरादस्मादतिस्त्वरन् । पिता तावन्न ते राम स्नास्यते भोक्ष्यतेऽपि वा ॥ १६ ॥
 धिक्कष्टमिति निःश्वस्य राजा शोकपरिप्लुतः । मूर्च्छितो न्यपतत्तस्मिन्पर्यङ्के हेमभूषिते ॥ १७ ॥
 रामोऽप्युत्थाप्य राजानं कैकेय्याभिप्रचोदितः । कशयेव हंतो वाजी वनं गन्तुं कृतत्वरः ॥ १८ ॥

१०] ति० टी०—अनिर्दृष्टस्वकार्यां कथमाभासयामीत्यत आह—गच्छन्त्वित्यादि ॥ १० ॥

रा० टी०—स्वगमनाभावशङ्कां निवर्तयन्नाह—गच्छन्तिव-
 ति । नृपशासनाद्राजाज्ञां संप्राप्य शीघ्रजवैः अतिवेगविशिष्टैः
 हयैः भरतमानयितुमानेतुं दूता गच्छन्तु । “ल्यलोपे कर्मण्य-
 धिकरणे च” इत्युभयशासनविहितान् पञ्चमी ॥ १० ॥

११] ति० टी०—अविचार्य युक्तायुक्तविचारमकृत्वैव-
 त्यर्थः ॥ ११ ॥

रा० टी०—दण्डकेति । एषः त्वदृष्टिपथं प्राप्तोऽहं पितु-
 र्वाक्यमविचार्य किमर्थमिदमुच्यते इति विचारमकृत्वैव चतु-
 र्दश समाः वर्षाणि वस्तुं वासं कर्तुं सत्वरः सन् दण्डकारण्यं
 गच्छामि ॥ ११ ॥

गो० टी०—दण्डकेति । पितुर्वाक्यमविचार्य वनं गच्छेति
 पित्रा नोक्तमिति विचारमकृत्वैत्यर्थः । समाः संवत्सरान् ११-१३

१२-१३] ति० टी०—प्रस्थानं वनगमनम् । श्रद्धाधाना-
 वश्यमयं प्रस्थानं करिष्यतीति निश्चयवती ॥ १२ ॥ १३ ॥

रा० टी०—सेति । तस्य रामस्य तद्वनप्रस्थानबोधकं वाक्यं
 श्रुत्वा हृष्टा स्वेप्सितरघुनाथप्रतिज्ञातार्थसिद्धिहेतुकहर्षं प्राप्ता सा
 कैकेयी प्रस्थानं श्रद्धाधाना प्रस्थानविषयकश्रद्धावती सती
 राघवं त्वरयामास शीघ्रं कथयामासेत्यर्थः कथनरूपधात्वर्थे
 णिच् ॥ १२ ॥

रा० टी०—तत्कथनमेवाह—एवमिति । आवर्तयितुमा-
 नं नराः नीतिज्ञाः दूताः यास्यन्ति ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—उत्सुकस्य वनगमनोत्सुकस्य क्षमं युक्तम् १४

रा० टी०—भरतागमने एतस्य यात्रा न स्यादिति मन्य-
 माना आह—तवेति । हे राम ! उत्सुकस्य गमनोत्सवविशि-
 ष्टस्य तव विलम्बनं क्षममुचितं न मन्ये तस्मादेतोः इतः शीघ्रं
 गन्तुमर्हसि ॥ १४ ॥

गो० टी०—अयं यावद्भरतागमनं विलम्बिष्यते चेन्महान-
 नयः स्याद्भरतस्य ज्येष्ठभ्रातृभक्तत्वादिति मत्वाह—तव त्विति ।
 उत्सुकस्य भरताभिषेकदर्शनोत्सुकस्य गमनोत्सुकस्य वा ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—राजानमिनन्दनहेतुमाह—ब्रीडेति ।
 स्वसत्यस्य पारंप्राप्त्यदर्शनजलज्जायुक्तः । चो हेतौ । अतस्त्वां
 नाभिभाषते एतदनभिभाषणं न किञ्चिन्नान्यकारणकम् त्वदवि-
 लम्बगमनाभाव एवास्य कारणम्, अत एव मन्युः राज्ञो दैन्यं
 स्वाविलम्बगमनेनापनीयतां त्वयेति शेषः ॥ १५ ॥

रा० टी०—नञ् राजा कुतो नाज्ञापयतीत्यत आह—
 ब्रीडेति । यद्यतः नृपो ब्रीडान्वितः अतिप्रियपुत्रं प्रवासार्थं कथ-
 माज्ञापयिष्यामीति लज्जायुक्तः अतस्त्वां नाभिभाषते हे नर-
 श्रेष्ठ ! एतदनभिभाषणं किञ्चिन्न भवेद्भ्रमनप्रतिबन्धकं नेत्यर्थः ।
 अतः एष उपस्थितः मन्युः राक्षसविषयकः ऋषीणां कोपः
 अपनीयतां निवर्त्यताम् द्रुतं वनगमनेन राक्षसा हन्यन्ता-
 मिति तात्पर्यम् ॥ १५ ॥

गो० टी०—ब्रीडान्वित इति । नृपो ब्रीडान्वितः सन्
 स्वयं नाभिभाषत इति यत् एतत् न किञ्चिद्विचारानर्हं ब्रीडां
 विना कारणान्तराभावात् मन्युः स्वयं नाभिभाषत इत्याग्रहः
 दैन्यं वा ॥ १५ ॥ १६ ॥

१६-१७] ति० टी०—इतोऽपि न युक्तो विलम्ब इत्याह—
 यावदिति । मया दरिद्राधमर्णत्वेन तथा शपथैः प्रतिबन्धा-
 दिति भावः ॥ १६ ॥ १७ ॥

रा० टी०—शीघ्रं वनगमने हेत्वन्तरमाह—यावदिति ।
 न ज्ञास्यते न भोक्ष्यते वनगमनसंशयादिति भावः नकार
 उभयान्वयी ॥ १६ ॥

रा० टी०—ज्ञानाद्यभावे हेतुमाह—धिगिति । शोकपरि-
 प्लुतः संभावितवियोगजनितशोकव्याकुलचित्तः न्यपतत् ॥ १७ ॥

गो० टी०—धिगिति । उक्तासत्यवचनं श्रुत्वेति भावः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—कृतत्वरोऽभूदिति शेषः ॥ १८ ॥

रा० टी०—राम इति । कशया कस्य स्वर्गवासिनः शं
 मङ्गलं यया तथा केकय्या अभिप्रचोदितः प्रेरितः इतः स्वाश्रि-
 तारिहननकर्ता रामः राजानमुत्थाप्य अवाजी वाज्यपलक्षितया-
 नरहितः सन् एव वनं गन्तुं कृतत्वरः आसीदिति शेषः ।

तदप्रियमनार्याया वचनं दारुणोदयम् । श्रुत्वा गतव्यथो रामः कैकेयीं वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 नाहमर्थपरो देवि लोकमावस्तुमुत्सहे । विद्धि मामृषिभिस्तुल्यं विमलं धर्ममास्थितम् ॥ २० ॥
 यत्तत्रभवतः किञ्चिच्छक्यं कर्तुं प्रियं मया । प्राणानपि परित्यज्य सर्वथा कृतमेव तत् ॥ २१ ॥
 न ह्यतो धर्मचरणं किञ्चिदस्ति महत्तरम् । यथा पितरि शुश्रूषा तस्य वा वचनक्रिया ॥ २२ ॥
 अनुक्तोऽप्यत्रभवता भवत्या वचनादहम् । वने वत्स्यामि विजने वर्षाणीह चतुर्दश ॥ २३ ॥
 न नूनं मयि कैकेयी किञ्चिदाशंससे गुणान् । यद्राजानमवोचस्त्वं ममेश्वरतरा सती ॥ २४ ॥
 यावन्मातरमापृच्छे सीतां चानुनयाम्यहम् । ततोऽयैव गमिष्यामि दण्डकानां महद्वनम् ॥ २५ ॥

हृत इत्यत्र कर्माविवक्षया अकर्मकत्वेन कर्तरि निष्ठा । इव एवार्थे ॥ १८ ॥

गो० टी०—राम इति । कृतत्वरः अभूदिति शेषः १८॥१९॥

१९] ति० टी०—दारुणोदयं दारुणार्थकं प्रभोत्तरम् ॥१९॥

रा० टी०—तदिति । दारुणोदयं दारुणानां राक्षसानाञ्च-
 त्कर्षेण अयः प्रक्षेपः यस्मिन् तत् राक्षसत्वप्रक्षेपणबोधक-
 मित्यर्थः । अत एव तदप्रियं तेषां राक्षसानां न प्रियं यस्मि-
 न्स्तत् अनार्यायाः सर्वश्रेष्ठया कनिष्ठया वा केकय्या वचनं
 श्रुत्वा गतव्यथः नित्यनिवृत्तदुःखः रामः इदमब्रवीत् उदय-
 मित्यत्र असनार्थकाद्वीत्यत्र प्रल्लिष्टादीधातारेच् ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—लोकमावस्तुं लोके वस्तुं नोत्सहे ।
 अर्थपरो धनपरः । विमलं धर्ममास्थितं तत्त्वज्ञानरूपं धर्ममा-
 स्थितम् । ऋषयोऽत्र तत्त्वज्ञाः एतेन स्वस्य सुखदुःखयोः समता
 निवृत्तिमार्गस्यता च स्वाभाविकीति ध्वनितम् ॥ २० ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—नेति । हे देवि ! अहमर्थपरः
 इदानीं राज्याभिलाषी न किंतु लोकमावस्तुमावासयितुमुत्सहे
 इच्छामि । तत्र हेतुः ऋषिभिः तुल्यं तोलितं निर्णीतमिति यावत्
 नेति विमलं प्रजामलनिवर्तकं धर्ममास्थितं कुर्वन्तमित्यर्थः । मां
 न विद्धि जानीहि अन्तर्भावितगिज्जार्थं वसतिः ॥ २० ॥

गो० टी०—नेति । लोकमावस्तुम् लोके वस्तुम् “उपान्व-
 ध्याङ्गुस्तः” इति कर्मत्वम् । धर्मम् आस्थितम् आश्रितम् अनेन
 राज्याय भरतागमनं प्रतीक्षते राम इति कैकेयीशङ्का वारिता २०

२१] ति० टी०—तत्रभवतः पूज्यस्य पितुः वनगमनं
 कियथार्त्किञ्चिदतोऽधिकमपि प्रियं कर्तुं शक्यम् तत्कृतमेव
 विद्वीति शेषः ॥ २१ ॥

रा० टी०—यदिति । तत्रभवतः पूज्यस्य पितुः यत्किञ्चि-
 त्प्रियं कर्तुं मया शक्यं तत्प्राणान् पितृप्रियप्रतिबन्धकीभूतप्रा-
 णप्रियानपि परित्यज्य सर्वथा सर्वप्रकारेण कृतमेव विद्वीति
 पूर्वोक्तान्वयः ॥ २१ ॥

गो० टी०—यदिति । अत्रभवतः पूज्यस्य पितुः कृतमे-
 वेति विद्वीति शेषः ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—तथा निश्चये हेतुमाह—न हीति । हिद्वेतौ ।
 शुश्रूषा पादसंवाहनादिरूपा वचनक्रियाशक्तकरणम् ॥ २२ ॥

रा० टी०—पितृप्रियस्य अवश्यं कर्तव्यत्वे हेतुमाह—नेति ।
 अतः पितृप्रियाचरणाद्वचनक्रिया आज्ञापिताचरणम् ॥ २२ ॥

गो० टी०—नहीति । शुश्रूषा पादसंवाहनादिः वचनक्रिया
 वचनकरणम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

२३] ति० टी०—अत्रभवता पूज्येन पित्रा । भवत्या वच-
 नात्पितृवचनवस्तत्पत्नीवचनस्याप्यवश्यकर्तव्यत्वात् । अनेन
 सापत्नमातुरप्यनिष्ठनिष्ठमपि वचनमेव परिपाल्यम्, किमुत
 मातापित्रोरिति सूचितम् ॥ २३ ॥

रा० टी०—अनुक्त इति । अत्रभवता पूज्येन पित्रा
 अनुक्तः साक्षादनाज्ञतोऽपि भवत्याः वचनाद्वने वत्स्यामि ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—हे कैकेयि ! नूनं मयि किञ्चित्कमपि गुणं
 नाशंससे न जानासि । तत्र हेतुः—यदित्यादि । ‘सुख्यान्’
 इति पाठे पितृपत्न्यायाज्ञापरिपालनादिरूपानित्यर्थः ॥ २४ ॥

रा० टी०—नेति । हे कैकेयि ! मयि विद्यमानान्मुख्यान्स-
 त्यप्रतिज्ञत्वादीन्गुणान् आशंससे अचकथः वर्तमानसामीप्य
 इति भूते लट् एतेन तत्कथने एवं दुःखं न स्यादिति सूचितम् । अर्थं
 पृथक्—यदिति । यतः त्वं ईश्वरतरा अतिपूज्या ततः त्वं
 यद्राजानमवोचः अचकथः तद्दण्डकानां दण्डकनामकेक्ष्वाकुसुतानां
 महद्वनं शुक्रशापेन वनत्वं प्राप्तं राष्ट्रमयैव गमिष्यामि परंतु याव-
 न्मातरमापृच्छे तदाज्ञां शृणामीत्यर्थः, तावदेव विलम्बनमिति
 शेषः । सार्धंलोक एकान्वयी ॥ २४ ॥ २५ ॥

गो० टी०—नेति । गुणमार्जवौदार्यादिगुणं नाशंससे न
 जानीष इत्यर्थः । ईश्वरतरा अत्यन्तनियन्त्री ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—यावदिति । पूर्वार्थे तावत्क्षमां कुर्विति
 शेषः । ततस्तदनन्तरम् । दण्डकानां तन्नामकक्षत्रियाणाम्
 तन्नामकजनपदरूपं शापवशाद्वनत्वं प्राप्तम् ॥ २५ ॥

गो० टी०—अयैव गन्तव्यमित्युक्तं तत्र यत् किञ्चिद्विलम्बं
 याचते—यावदिति । मातरं यावदापृच्छे सीतां चावुनयामि
 तावदज्ञां कुर्विति शेषः । ततः तदनन्तरम् अयैव दिने दण्ड-
 कानां महद्वनं दण्डो नामेक्ष्वाकुसुतस्तस्य राष्ट्रं शुक्रशापात्पा-
 न्स्वर्पेण विनाशितं सदरण्यमभूत् तद्राष्ट्रं तन्नाम्ना दण्डकमित्यु-
 च्यते “संज्ञायां कन्” इति कन्प्रत्ययः प्रदेशभेदाद्बहुवचनम् ॥ २५ ॥

भरतः पालयेद्वाज्यं शुश्रूषेच्च पितुर्यथा । तथा भवत्या कर्तव्यं स हि धर्मः सनातनः ॥ २६ ॥
 रामस्य तु वचः श्रुत्वा श्वेशं दुःखगैतः पिता । शोकादशक्नुवन्वक्तुं प्ररुद महास्वनम् ॥ २७ ॥
 वन्दित्वा चरणौ राज्ञो विसंज्ञस्य पितुस्तदा । कैकेय्याश्चाप्यनार्याया निष्पपात महाद्युतिः ॥ २८ ॥
 स रामः पितरं कृत्वा कैकेयीं च प्रदक्षिणम् । निष्क्रम्यान्तःपुरात्तस्मात्स्वं ददर्श सृहज्जनम् ॥ २९ ॥
 तं बाष्पपरिपूर्णाक्षः पृष्ठतोऽनुजगाम ह । लक्ष्मणः परमक्रुद्धः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ ३० ॥
 आभिषेचनिकं भाण्डं कृत्वा रामः प्रदक्षिणम् । शनैर्जगाम सापेक्षो दृष्टिं तत्राविचालयन् ॥ ३१ ॥
 न चास्य महतीं लक्ष्मीं राज्यनाशोऽपकर्षति । लोककान्तस्य कान्तत्वाच्छीतरश्मेरिव क्षयः ॥ ३२ ॥
 न वनं गन्तुकामस्य त्यजतश्च वसुंधराम् । सर्वलोकातिगस्येव लक्ष्यते चित्तविक्रिया ॥ ३३ ॥
 प्रतिपिध्य शुभं छत्रं व्यजने च स्वलंकृते । विसर्जयित्वा स्वजनं रथं पौरांस्तथा जनान् ॥ ३४ ॥

२६] ति० टी०—स हि पितृश्रृणूपारूपः ॥ २६ ॥

रा० टी०—स्वगमनानन्तरकालिकं कैकेयीकर्तव्यमाह—
 भरत इति । पितुः पितरं संबन्धसामान्यविवक्षया पृथी ॥ २६ ॥

गो० टी०—भरत इति । धर्मः सनातन इत्यत्र धर्मोपेक्षया
 उल्लिख्यम् ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—बाष्पं रोदुमशक्नुवन् ॥ २७ ॥

रा० टी०—रामस्येति शोकाभिश्चित्तवियोगजनितदुःखात् २७ ॥

गो० टी०—स इति बाष्पमशक्नुवन् निरोद्धमिति शेषः ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—अनार्याया लोकदृष्ट्या तादृश्या अपि
 स्वयं तद्दोषमगणयन्निति शेषः । निष्पपात निष्क्राम ॥ २८ ॥

रा० टी०—वन्दित्वेति । अनार्यायाः कनिष्ठयाः महा-
 द्युतिः समातिशयरहितप्रकाशविशिष्टः ॥ २८ ॥

गो० टी०—वन्दित्वेति । निष्पपात निर्जगाम ॥ २८—३० ॥

२९] ति० टी०—कैकेयीप्रदक्षिणं सम्यगाचरितं मद्विदं
 त्वयेत्यन्तसंतोषाच्छिष्टाचाराच्चेति बोध्यम् ॥ २९ ॥

रा० टी०—स इति । स्वमात्मीयम् ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—बाष्पपरिपूर्णाक्षः समीपस्थित्यावगतदृष्टा-
 न्तत्वात् । परमक्रुद्ध इत्यनेन लक्ष्मणेऽविद्या विक्षेपशक्तिमती
 दर्शिता, रामे च न सा इति ध्वनितम् ॥ ३० ॥

रा० टी०—तमिति । अक्रुद्धः रामाभिप्रेतज्ञत्वेन शोधर-
 हितः लक्ष्मणः परं सर्वरक्षकं तं राममनुजगाम ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—आभिषेचनिकमभिषेकप्रयोजनकं भा-
 ण्डमुपकरणजातम् तथुक्ताभिषेकशालामिति यावत् । संनि-
 हितगङ्गादिपुण्यतीर्थकत्वात् । तत्राभिषेकशालायाम् । दृष्टिमवि-
 चालयन्नप्रवर्तयन्सापेक्षः वनं प्रतीति शेषः । यद्वा लोकसमाधानाय
 तदनुग्रहाय नटवदात्मगोपनाय लोकव्यवहारात्पागाय च सापेक्षः
 स इव तत्र दृष्टिमविचालयन्नत्यजन् अत एव शनैर्जगाम ॥ ३१ ॥

रा० टी०—आभिषेचनिकमिति । आभिषेचनिकमभि-
 षेकप्रयोजनकं भाण्डं सामर्थ्यं प्रदक्षिणं कृत्वा सापेक्षः वनगम-
 नापेक्षासहितः रामः तत्र अभिषेकशालास्थे जने दृष्टिमविचा-

लयजगाम दृष्टिं अविचालयन् इत्यनेन रघुनाथस्य सौशील्या-
 तिशयगुणो व्यक्तः ॥ ३१ ॥

गो० टी०—आभिषेचनिकमिति । आभिषेचनिकमभि-
 षेकप्रयोजनकं भाण्डं उपकरणजातं प्रदक्षिणकरणं प्रशस्तमाह-
 ल्यदेवतायतनचतुष्पथादीन् प्रदक्षिणमावर्तयेदित्यादिधर्मशास्त्रो-
 ल्लङ्घनभयात् ननु तदासक्त्या दृष्टिं तत्राविचालयन् स्वयं तत्र
 निरपेक्ष इत्यर्थः । सापेक्षः भरतस्यानेन नाभिषेकोऽस्त्विति प्रार्थ-
 नासहितः शनैर्जगाम तत्र देवतासांनिध्यसंभवादिति भावः ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०—शीरोदात्तत्वाच्च न तद्विघातप्रयुक्तक्रोध-
 दुःखादीत्याह—न चेति । लक्ष्मीं सहजां शोभाम् । कान्तत्वा-
 दविनाशिकान्तियुक्तत्वात् । लोककान्तस्य शीतरश्मेरिन्दोः क्षयो
 यथा लक्ष्मीं नापकर्षति तद्वत् ॥ ३२ ॥

रा० टी०—नेति । राज्यानाशः राज्याभिषेकाभावपूर्वकगम-
 नस्य रामस्य महतीं समाधिकरहितां लक्ष्मीं शोभां नैवापक-
 र्षति न्यूनयतीत्यर्थः । तत्र हेतुः लोककान्तस्य लोककानां भ्रवन-
 जनानामन्तस्य कालस्य कान्तत्वात्स्वामित्वात् किंच लोकका-
 न्तस्य ब्रह्मादित्रयस्य कान्तत्वान्नियामकत्वात् किंच लोकका-
 न्तस्य सकलशोभायाः कान्तत्वाच्छोभात्वेत्सकलशोभाहेतुत्वा-
 दित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः शीतरश्मेः चन्द्रमसः क्षयो गमनमिवा ॥ ३२ ॥

गो० टी०—न चेति । लक्ष्मीं सुखविकासं राज्यानाशः
 राज्यभ्रंशः ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०—सर्वलोकातिगस्येव जीवन्मुक्तस्येव ॥ ३३ ॥

रा० टी०—न वनमिति । सर्वलोकातिगस्य सकलभ्रवना-
 तिवर्तिनः सकललोकोद्धर्तृवर्तिसाकेतलोकस्थस्येत्यर्थः । रामस्य-
 चित्तविक्रिया पित्रादिवियोगहेतुकचित्तविकारो नैव लक्ष्यते । इव-
 शब्द एवार्थः ॥ ३३ ॥

गो० टी०—रामस्य सुखवैवण्यादिशरीरविकाराभावमभि-
 धाय मानसविकाराभावमप्याह—न वनमिति । सर्वलोकाति-
 गस्य तुल्यमानावमानस्य परमयोगीश्वरस्येत्यर्थः ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०—छत्रादिप्रतिज्ञाविरोधाद् व्यजने चामरे ३४

धारयन्मनसा दुःखमिन्द्रियाणि निगृह्य च । प्रविवेशात्मवान्वेशम् मातुरप्रियशंसिवान् ॥ ३५ ॥
 सर्वोऽप्यभिजनः श्रीमाञ्छ्रीमतः सत्यवादिनः । नालक्ष्यत रामस्य किंचिदाकारमानने ॥ ३६ ॥
 उचितं च महाबाहुर्न जहौ हर्षमात्मवान् । शारदः समुदीर्णाशुश्चन्द्रस्तेज इवात्मजम् ॥ ३७ ॥
 वाचा मथुरया रामः सर्वं संमानयञ्जनम् । मातुः समीपं धर्मात्मा प्रविवेश महायशः ॥ ३८ ॥
 तं गुणैः समतां प्राप्तो भ्राता विपुलविक्रमः । सौमित्रिरनुवव्राज धारयन्दुःखमात्मजम् ॥ ३९ ॥
 प्रविश्य वेश्मातिभृशं मुदा युतं समीक्ष्य तां चार्थविपत्तिमागताम् ।
 न चैव रामोऽत्र जगाम विक्रियां सुहृज्जनस्यात्मविपत्तिशङ्कया ॥ ४० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

रा० टी०-प्रतीति । छत्रादिकं प्रतिपिध्य स्वजनादीन् विसर्जयित्वा विसर्ज्य अदुःखं देवदुःखनिवर्तकयत्नं धारयन् चिन्तयन् इन्द्रियाणि द्रष्टृणां मनआदीति निगृह्य गृहीत्वेव आत्मवान् जीवादिनियन्ता रामः मातुः कौशल्यायाः वेश्म गृहं प्रविवेश । अप्रियशंसिवान् अप्रियमेतद्गमनमिति परस्पर-सूचिवान् सर्वोऽप्यभिजनः श्रीमतो रामस्य आनने सुखे आकारं पित्रादिवियोगहेतुकदुःखाभासहेतुकविकृतं नालक्ष्यत अपश्यत् विकृतेरभावोऽस्तीति भावः । अप्रियशंसिवानित्येतद्दृष्टकीभूताप्रियशब्दात्संबन्धसामान्यविवक्षया पृथी ततः पृथीति सूत्रेण समासः श्लोकत्रयं संमिलितान्वयि ॥ ३४-३६ ॥

गो० टी०-प्रतिपिध्येत्यादि । व्यजने वाल्म्यजने ॥ ३४ ॥
 ३५] ति० टी०-मनसा दुःखं धारयन् इन्द्रियाणि निगृह्य मनःस्थदुःखाभिव्यक्तकचेष्टारहितानि कृत्वा आत्मवा-न्धीरोदात्तः मनसा दुःखं परमसुखं दुःखलेशेनापि रहितं वन-गमनजं धारयन्निन्द्रियाणि निगृह्य तस्य सुखस्य लोकदृष्ट्या राज्यभङ्गजदुःखस्य वा यथा यथाभिव्यक्तिर्न भवति तथा मध्यस्थतया स्थापयित्वात्मवान्साक्षात्कृतनित्यनिर्दुःखस्वतत्त्व इत्यप्यर्थान्तरमत्र व्यङ्ग्यं बोध्यम् । दुःखमित्यस्य कैकेय्या लोकापवादजमित्यर्थ इति कश्चित् । अप्रियशंसिवानप्रियं शंसिप्यन् कष्टरार्पः ॥ ३५ ॥

गो० टी०-धारयन्निति । रामस्य परदुःखासहिष्णुत्वा-दुःखशब्देन सुहृज्जनदुःखदर्शनजं दुःखसूच्यते अप्रियशंसिवान् अप्रियमभिधातुकामः कष्टः समासाभ्यासलोप आर्पः ॥ ३५ ॥

३६] ति० टी०-अभिजनोऽभिमतो वर्तमानो जनः श्रीमा-न्रामाभिपेकप्रसङ्गेन कृतैरलंकारणैः शोभावानाकारं विकृताकारं नालक्ष्यत असत्त्वादेवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

गो० टी०-सर्व इति । आकारं विकृताकारं श्रीमान् रामाभिपेकार्थं कृतालंकारः ॥ ३६ ॥

३७-३९] ति० टी०-उचितं सहजसत्त्वगुणोचितं वन-गमनलाभोचितं च । आत्मजं हर्षमात्मनि शरीरे जातं स्वभा-वसिद्धं हर्षचिह्नम् ॥ ३७-३९ ॥

रा० टी०-उचितमिति । उचितं पुत्रविहिताचरणं हर्षं च न जहौ, तत्र दृष्टान्तः आत्मजं स्वभावसिद्धं तेजश्चन्द्र इव । आत्मशब्दः स्वभाववाची ॥ ३७ ॥

गो० टी०-उचितमिति । उचितं योग्यं सहजमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

रा० टी०-वाचेति । धर्मात्मा सकलधर्मप्रवर्तकः ॥ ३८ ॥

गो० टी०-एतादृशदुर्दशायामपि रमयितृत्वरूपं रामशब्दार्थं प्रकटयति-वाचेति ॥ ३८ ॥

रा० टी०-तमिति । गुणैः अनियतज्जेहसौशील्यादिभिः समतां प्राप्तः अतिज्जेहादिमत्त्वेन रामसदृश इत्यर्थः । आत्म-जमन्तःकरणे उत्पन्नं दुःखं स्वोहितवियोगजनिताधि धारयन् प्राप्नुवन् ॥ ३९ ॥

गो० टी०-तमिति । गुणैः सुखदुःखादिभिः समतां प्राप्तः समानदुःख इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

४०] ति० टी०-लोकदृष्टयार्थविपत्तिमर्थभ्रंशं वीक्ष्यापि रामो विक्रियां न जगाम, किं तु सुहृज्जनस्य कौशल्यादश-रथादिरूपस्यात्मनां प्राणानां विपत्तिशङ्कया चिन्तां जगामेति शेषः ॥ ४० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

रा० टी०-प्रविश्येति । मुदा हर्षेणोपलक्षितो रामः युतं सकलसंपत्तिविशिष्टं वेश्म कौशल्यागृहं प्रविश्य अर्थविपत्ति-मर्थस्य परमपुरुषार्थस्य रामसंयोगस्येत्यर्थः । विपत्तिमभाव-मागतां प्राप्तमिव तां कौशल्यामतिभृशमत्यन्तं समीक्ष्य च अत्र अस्मिन्दर्शनेऽपि विक्रियां चित्तविकाराभासं न जगाम । तत्र हेतुः आत्मविपत्तिशङ्कया आत्मनां शरीरसदृशानां मात्रादी-नामित्यर्थः । विपत्तिशङ्कया दुःखसंभावनया । एवशब्द इवार्थे चोऽप्यर्थे ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-वयोध्याकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

गो० टी०-प्रविश्येति । अर्थविपत्तिम् अर्थनाशं सुहृज्जनस्य

विंशः सर्गः ।

कैकेयीगृहाभिष्क्रामति रामेऽन्तःपुरजना रामगुणान्संस्तुत्य सकरुणं पर्यदेवयन् । प्राप्ताय वन्दारवे रामाय कौसल्या परिष्वज्या-
शिषा युयोज । रामेण निवेदितस्वगमनवृत्तान्ता शोकपर्याकुला भूमौ पपातातितरात्मदुःखोद्धाटनपूर्वकं भृशं च विललाप ।

तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे निष्क्रामति कृताञ्जलौ । आर्तशब्दो महाञ्जले स्त्रीणामन्तःपुरे तदा ॥ १ ॥
कृत्येष्वचोदितः पित्रा सर्वस्यान्तःपुरस्य च । गतिश्च शरणं चासीत्स रामोऽद्य प्रवत्स्यति ॥ २ ॥
कौसल्यायां यथा युक्तो जनन्यां वर्तते सदा । तथैव वर्ततेऽस्मात्तु जन्मप्रभृति राघवः ॥ ३ ॥
न क्रुध्यत्यभिषमोऽपि क्रोधनीयानि वर्जयन् । क्रुद्धान्प्रसादयन्सर्वान्स इतोऽद्य प्रवत्स्यति ॥ ४ ॥
अबुद्धिर्वत नो राजा जीवलोकं चरत्ययम् । यो गतिं सर्वभूतानां परित्यजति राघवम् ॥ ५ ॥
इति सर्वा महिष्यस्ता विवत्सा इव धेनवः । पतिमाचुकुशुश्चापि सस्वनं चापि चुकुशुः ॥ ६ ॥
स हि चान्तःपुरे घोरमार्तशब्दं महीपतिः । पुत्रशोकाभिसंतप्तः श्रुत्वा व्यालीयतासने ॥ ७ ॥

स्मविपत्तिं शङ्कया प्राणनाशशङ्कया विक्रियां न जगाम
वेक्रियास्फुरणे सुहृज्जनो नश्येदिति शङ्कया स्वविक्रियां
न्यानाशजां नादर्शयदित्यर्थः ॥ ४० ॥

ति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरा-
ख्यानेऽयोध्याकाण्डव्याख्याने एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

१] ति० टी०- तस्मिन्निति ॥ १ ॥

रा० टी०-प्रवेशप्रकारं वर्णयन्नाह-तस्मिन्निति । पुरुष-
व्याघ्रे पुरुषश्रेष्ठे अनिष्क्रामति प्रविशति सति अन्तःपुरे रा-
स्यन्तर्गृहे स्त्रीणां महानार्तशब्दो जज्ञे ॥ १ ॥

गो० टी०-तस्मिन्निति । आर्तशब्दः आर्तानां यादृशः
शब्दस्तादृश इत्यर्थः ॥ १ ॥

२] ति० टी०-यः पित्राऽचोदितोऽपि सर्वस्य जनस्यान्तः-
पुरस्य च कृत्येषु प्रवर्तत इति शेषः । यो गतिः प्राप्यस्य वस्तुनः
प्राप्तिमार्गः शरणं रक्षणम् ॥ २ ॥

रा० टी०-तच्छब्दार्थमाविष्कुर्वन्नाह-कृत्येष्विति । सर्व-
स्यान्तःपुरस्य कृत्येषु अभिप्रेतकार्येषु यः पित्रा अचोदितः
अप्रेरितोऽपि गतिः निर्वाहकर्ता शरणं रक्षकश्चासीत् स रामः
प्रवत्स्यति वनं गमिष्यति ॥ २ ॥

गो० टी०-कृत्येष्विति । अन्तःपुरस्य कृत्येषु कर्तव्येषु
विषये गतिः कर्तृत्वेन प्राप्यः शरणं रक्षिता 'शरणं गृहरक्षित्रो'
इत्यमरः ॥ २ ॥

३] ति० टी०-युक्तः सेवातत्परः ॥ ३ ॥

रा० टी०-कौसल्यायामिति । कौसल्यायां जनन्यां
स्वमातरि यथा आयुक्तः एकाग्रचित्तः स न कार्यकारी वर्तते
तथैव अस्मात्स्वपि ॥ ३ ॥

गो० टी०-कौसल्यायामिति । युक्तः सावधानः वर्तते
शुश्रूषते ॥ ३ ॥

४] ति० टी०-अभिषमोऽप्यन्येन कृतवाक्पारुष्योऽपि न
क्रुध्यति । क्रोधनीयान्यन्यस्य क्रोधोत्पादकान्यनुकम्पया वर्ज-

यन् । अनेन क्रोधाक्रियाकर्तृत्वकर्मत्वयोः प्रतिषेधः । यत्र
कुत्रापि क्रुद्धान्स्वयं प्रसादयन् तिष्ठतीति शेषः ॥ ४ ॥

रा० टी०-नेति । अभिषमः दुरुक्तोऽपि क्रोधनीयानि
क्रोधकारणीभूतवचनानि वर्जयन् विस्मरन् न क्रुध्यति क्रुद्धा-
नस्मान्महिषीजनान्यः प्रसादयन्सन्वर्तत इति शेषः । स
रामोऽद्य प्रवत्स्यति ॥ ४ ॥

गो० टी०-न क्रुध्यतीति । यः अभिषमोऽपि परुषमुक्तोऽपि
न क्रुध्यति क्रोधनीयानि क्रोधहेतुकमाणि वर्जयन् क्रुद्धान् केव-
लमाग्रहेण कुपितान् प्रसादयन् वर्तते सः इतः अस्मादेशात्प्रव-
त्स्यति हन्तेति शेषः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-जीवलोकं सर्वप्रजारूपं चरति भक्षयति
नाशयतीति यावत् ॥ ५ ॥

रा० टी०-अबुद्धिरिति । योऽयं राजा जीवलोकं चरति
दिग्जिगीषया अगच्छदित्यर्थः । सर्वभूतानां गतिं राघवं रामं
परित्यजति च स राजा अबुद्धिः कर्तव्यविषयकनिश्चयरहितो
नो न अवश्यकर्तव्यमृद्धिश्चैव प्रेषयतीत्यर्थः । विनापि चं
समुच्चयः ॥ ५ ॥

गो० टी०-अबुद्धिरिति । यः सर्वभूतानां गतिं राघवं
परित्यजति स नो राजा अबुद्धिः सन् लोकान् चरति भक्ष-
यति नाशयतीत्यर्थः चरगतिभक्षणयोरिति धातुः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०-पतिमाचुकुशुर्निनिन्दुः । सस्वनं चुकुशुः
रुरुदुः ॥ ६ ॥

रा० टी०-इतीति । इति अनेन प्रकारेण विवत्सा धेनव
इव विद्यमानाः सर्वा महिष्यः सस्वरं शब्दं कुर्वन्तं जनमित्यर्थः ।
आचुकुशुः निनिन्दुः पतिं राजानं च ॥ हे पुत्रे ! अनति-
चारितं नास्मद्बुद्धिविषय इत्युच्चारयामास्यतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

गो० टी०-इतीति । आचुकुशुः निन्दति स्म । चुकुशुः
रुरुदुः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-व्यालीयत देहमवगुण्ठ्यावाङ्मुखो विलीन
इवाभूदित्यर्थः ॥ ७ ॥

१ यथापीति गो. पाठः । २ लोकानामिति गो. पाठः । ३ एवेति गो. पाठः । ४ सस्वरमिति गो. रा. पाठः ।

रामस्तु भृशमायस्तो निःश्वसन्निव कुञ्जरः । जगाम सहितो भ्रात्रा मातुरन्तःपुरं वशी ॥ ८ ॥
सोऽपश्यत्पुरुषं तत्र वृद्धं परमपूजितम् । उपविष्टं गृहद्वारि तिष्ठतश्चापरान्वहून् ॥ ९ ॥
दृष्ट्वैव तु तदा रामं ते सर्वे समुपस्थिताः । जयेन जयतां श्रेष्ठं वर्धयन्ति स्म राघवम् ॥ १० ॥
प्रविश्य प्रथमां कक्ष्यां द्वितीयायां ददर्श सः । ब्राह्मणान्वेदसंपन्नान्वृद्धान्राज्ञाभिस्तकृतान् ॥ ११ ॥
प्रणम्य रामस्तान्वृद्धांस्तृतीयायां ददर्श सः । स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च द्वाररक्षणतत्पराः ॥ १२ ॥
वर्धयित्वा प्रहृष्टास्ताः प्रविश्य च गृहं स्त्रियः । न्यवेदयन्त त्वैरितं राममातुः प्रियं तदा ॥ १३ ॥
कौसल्यापि तदा देवी रात्रिं स्थित्वा समाहिता । प्रभाते चौकरोत्पूजां विष्णोः पुत्रहितैषिणी ॥ १४ ॥
सा क्षौमवसना हृष्टा नित्यं व्रतपरायणा । अग्निं जुहोति स्म तदा मन्त्रवत्कृतमङ्गला ॥ १५ ॥
प्रविश्य तु तदा रामो मातुरन्तःपुरं शुभम् । ददर्श मातरं तत्र हावयन्तीं हुताशनम् ॥ १६ ॥

रा० टी०-स इति । महीपतिः स दशरथः अन्तःपुरे
घोरं श्रवणानर्हमातिशब्दं कारुण्यसंपादकस्वनं श्रुत्वा आसने
व्यालीयत वलेण स्वशरीरमाच्छाद्यावाह्नुमुखोऽतिशयित्यर्थः ॥७॥

गो० टी०-स इति । व्यालीयत लज्जादुःखभरेण शय्यायां
विलीनोऽभूदित्यर्थः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—आयस्तः स्वजनदुःखतः प्राप्तखेदः कुञ्जर
इव निःश्वसन् । ' आयत्तः ' इति पाठे आयत्तः पराधीनो यः
कुञ्जरः स यथा निःश्वसिति तद्वदित्यर्थः ॥ ८ ॥

रा० टी०—राम इति । रामस्तु भृशमत्यन्तमायस्तः आ-
समन्ताद्भावेन एः कामस्य स्वेशितस्येत्यर्थः । अः प्राप्तिस्तस्मा-
द्भावकिञ्चनगत्यर्थकासाधारतारूपम इति । अनिःशसन् क्रोधा-
दिरहित इत्यर्थः । कुञ्जरो गज इव मातुरन्तःखुरं जगाम प्राप ॥८॥

गो० टी०—राम इति । भृशमायस्तः व्यसनेषु मनुष्याणां
भृशं भवति दुःखित इत्युक्तगुणवत्तयान्तःपुरार्तस्वनश्रवणेना-
तिशयेन संजातदुःखः निःश्वसन्निव कुञ्जरः परदुःखस्यापरिहा-
र्यतां मत्वा गुमदुःखः सन् कुञ्जर इव निःश्वसन्नित्यर्थः । वशी-
स्वायत्तीकृतेन्द्रियः ॥ ८ ॥

९.] ति० टी०-पुरुषं द्वाराध्यक्षम् ॥ ९ ॥

रा० टी०—स इति । तत्र अन्तःपुरद्वारे उपविष्टं स्थिति-
मन्तं परमपूजितमतिसत्कृतं वृद्धं ज्ञानवयोभ्यामधिकं पुरुषं
द्वारपालमुख्यं गृहद्वारि तिष्ठतः अपरांश्च द्वारपालानपश्यत्॥१॥

गो० टी०-स इति । पुरुषं द्वारपालाध्यक्षम् ॥ ९ ॥

१०-११] ति० टी०-जयेन विजयी भवेति शब्देने-
त्यर्थः । ' जयेति ' इति पाठे जयेति शब्देनेत्यर्थः ॥१०॥११॥

रा० टी०-दृष्टेति । समुपस्थिताः समीपं प्राप्ताः सर्वे

जयतां सुखे विजयिष्यन्तः । रामं जयेन जयशब्देन वर्धयन्ति स्म
रामाभिषेकार्थं कृताङ्ककारः । परियामाधारयन्ति स्मेत्यर्थः । 'जय'
-इति शब्दोदात्तः । आद्युक्त्यः निन्दन्ति स्म । चक्रवर्तिः जन्मा-

रुद्रः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-व्यालीयत देहमवगुण्यावाद्भुखो विलीन
इवाभूदित्यर्थः ॥ ७ ॥

पाठः । ४ सस्वरमिति गो. रा. पाठः ।

गो०टी०-दृष्टेति । जयेन विजयस्वेति जयाशिषा ॥१०-१।

१२] ति० टी०-स रामस्तृणीकृतराज्यो रामः ॥ १२

रा० टी०—प्रणम्येति । तान्द्वितीयाकक्ष्यास्थितान् प्रण-
तृतीयायां ख्यादीन्ददर्श ॥ १२ ॥

१३-१४] ति० टी०-वर्धयित्वा । जयशब्देनेत्यर्थः ।
प्रियं रामागमनम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

रा० टी०-वर्धयित्वेति । प्रहृष्टाः रामदर्शनेनातिहर्षं प्राप्ताः ताः द्वाररक्षणतत्पराः स्त्रियः वर्धयित्वा तवातिदृढि-
कालः प्राप्त इत्युक्त्या राममातुः प्रियमत्यन्तं प्रीतिविषयीभूतं
रामागमनमित्यर्थः । न्यवेदयन्त तस्यै एवेति प्रत्यासत्तिन्या-
यलभ्यम् ॥ १३ ॥

गो०टी०-वर्धयित्वेति । वर्धयित्वा जयाशिषेति शेषः ॥१३॥

रा० टी०-निवेदनकालं बोधयन्नाह-कौशल्येत्यादि ।
पुनर्हितैपिणी कौशल्यया विष्णोः सूर्यस्य पूजामकरोत् । रामस्य
सूर्यमण्डलमध्यस्थत्वेन स्वकुलमूलपुरुषत्वेन चातिजेहात्तत्पू-
जायां प्रवृत्तिरिति सूचितम् ॥ १४ ॥

गो० टी०-कौसल्येति । रात्रिं रात्रौ “ कालाध्वनोरत्य-
न्तसंयोगे ” इति द्वितीया । समाहिता नियमयुक्ता ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—अग्निमग्निहोत्रं मन्त्रवज्जुहोति स्म ।
ज्येष्ठपत्नीत्वाद्विजेति शेषः ॥ १५ ॥

रा० टी०-सेति । क्षौमवसना क्षुमाया अतस्याः विकारः
क्षौमं तद्वसनं यस्याः सा मन्त्रवत् मन्त्रविशिष्टं यथा स्यात्तथा
अग्निं जुहोति स्म ॥ १५ ॥

गो० टी०-सेति । जुहोति हावयति अत एव हावयन्ती-
मिति वक्ष्यति ब्राह्मणैरिति शेषः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-तदाह-हावयन्तीमिति ॥ १६ ॥

रा० टी०—प्रविश्येति । शुभं मातुरन्तःपुरं प्रविश्य
 हावयन्तीं ब्राह्मणैरिति शेषः । मातरं ददर्श एतदुत्तरोधेन पूर्वत्र
 जुहोतीत्यस्य हावयन्तीत्यर्थः अत्रैव स्वार्थे णिज्वा ॥ १६ ॥

इति गो. पाठः । ४ चेति गो. पाठः ।

देवकार्यनिमित्तं च तत्रापश्यत्समुद्यतम् । दध्यक्षतघृतं चैव मोदकान्हविषस्तथा ॥ १७ ॥
 लाजान्माल्यानि शुक्लानि पायसं कृसरं तथा । समिधः पूर्णकुम्भांश्च ददर्श रघुनन्दनः ॥ १८ ॥
 तां शुक्लक्षौमसंवीतां व्रतयोगेन कर्षिताम् । तर्पयन्तीं ददर्शाद्भिर्देवतां वैरवर्णिनीम् ॥ १९ ॥
 सा चिरस्यात्मजं दृष्ट्वा मातृनन्दनमागतम् । अभिचक्राम संहृष्टा किशोरं वडवा यथा ॥ २० ॥
 स मातरमुपक्रान्तामुपसंगृह्य राघवः । परिष्वक्तश्च बाहुभ्यार्मवघ्रातश्च मूर्धनि ॥ २१ ॥
 तमुवाच दुराधर्षं राघवं सुतमात्मनः । कौसल्या पुत्रवात्सल्यादिदं प्रियहितं वचः ॥ २२ ॥
 वृद्धानां धर्मशीलानां राजर्षीणां महात्मनाम् । प्राप्नुह्यायुश्च कीर्तिं च धर्मं चाप्युचितं कुले ॥ २३ ॥
 सत्यप्रतिज्ञं पितरं राजानं पश्य राघव । अद्यैव त्वां स धर्मात्मा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ २४ ॥
 दत्तमासनमालभ्य भोजनेन निमन्त्रितः । मातरं राघवः किञ्चित्प्रसार्पाञ्जलिमब्रवीत् ॥ २५ ॥

गो० टी०—प्रविश्येत्यादि । देवकार्यनिमित्तमिति द्रव्य-
 जातमिति शेषः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—हविषो हवींषि ॥ १७ ॥

रा० टी०—देवेति । देवकार्यनिमित्तं देवकार्यार्थं ससुद्यतं
 प्राप्तं दध्यादि ददर्श । श्लोकद्वयमेकान्वयि तत्र हविष इत्यत्र
 लिङ्गव्यत्यय आर्षः । कृसरं द्विदलमिश्रतण्डुलम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

गो० टी०—दधीत्यादि । हविषः हवींषि ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—कृसरं तिलमुद्रतण्डुलैर्द्वन्द्वम् ॥ १८ ॥

गो० टी०—लाजानिति । कृसरं तिलैर्द्वन्द्वं दध्यक्षतेत्या-
 भ्य वाक्यान्तरम् अतो न क्रियाद्वयविरोध पूर्व देवकार्यनिमि-
 त्तमिति द्रव्याणि सामान्येनोक्तानि अथ विशेषेणेति विवेकः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—व्रतयोगेन पुत्राभ्युदयकामनया तद्वदे-
 वोपवासव्रतयोगेनेत्यर्थः । देवतां तर्पयन्तीं वरवर्णिनीं तां द-
 र्शेत्यन्वयः ॥ १९ ॥

रा० टी०—तामिति । अद्भिर्जलैः देवतां तर्पयन्तीं वर-
 वर्णिनीमुत्तमवर्णविशिष्टां गौराङ्गीमित्यर्थः, ददर्श ॥ १९ ॥

गो० टी०—तामिति । तर्पयन्तीं प्रीणयन्तीम् ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—अभिचक्रामाभिमुखं जगाम । किशो-
 रोऽश्ववालकः ॥ २० ॥

रा० टी०—सेति । चिरस्य बहुकालमात्मजं दृष्ट्वा संहृष्टा
 सती अभिचक्राम प्रत्युज्जगाम । तत्र दृष्टान्तः किशोरमश्ववालं
 वडवा अश्वत्वजातिविशिष्टा स्त्री वा किञ्च अवगतः प्रादुर्भूतः
 रवः हे पुत्रागच्छेत्यादिः शब्दो यस्याः सा यथावदभिचक्राम ।
 भागुरिमतेनावाकारलोपः रलयोरैक्याद्रेफस्य लकारः ड-
 योश्चैक्याद्व्यस्य डः ॥ २० ॥

गो० टी०—सेति । अभिचक्राम अभिमुखं जगाम कि-
 शोरम् अश्ववालकं वडवा अश्वजी ॥ २० ॥

२१-२२] ति० टी०—उपसंगृह्याभिवाद्य स्थितस्तथा
 परिष्वक्त इत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥

रा० टी०—स इति । उपक्रान्तां स्वसमीपमागतां मात-

रमुपसंगृह्य कराभ्यां कण्ठे गृहीत्वा यो राघवोऽतिष्ठदिति शेषः ।
 सः बाहुभ्यां परिष्वक्तः मूर्धनि अवघ्रातश्च मात्रेति शेषः ॥ २१ ॥

रा० टी०—तामिति । प्रियहितं प्रियत्वसमानाधिकरण-
 हितत्वविशिष्टमुवाच ॥ २२ ॥

गो० टी०—स इति । उपसंगृह्यः अभिवाद्य स्थित इति
 शेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—कुले उचितं कुलस्योचितमिति यावत् २३

रा० टी०—तद्वचनमेवाह-वृद्धानामिति द्वाभ्याम् ।
 वृद्धानां ज्ञानवयोभ्यामधिकानां राजर्षीणामाद्यः आयुस्तुल्य-
 मायुः प्राप्नुहि आयुश्चब्दः स्वसदृशे लाक्षणिकः मुख्यस्येहासं-
 भवात् । कीर्तिर्धर्मयोरप्येवैव गतिः एकचकारस्यैवार्थकत्वे तु
 मुख्यत्वेऽपि न क्षतिः ॥ २३ ॥

गो० टी०—वृद्धानामिति । धर्मं चोपहितं कुले इति पाठः २३
 २४] ति० टी०—राजानं पश्य गत्वेति शेषः । कौसल्याया
 राजगृहगमनादिव्यापारापरिज्ञानादेवमुक्तिः ॥ २४ ॥

रा० टी०—सत्येति । पितरं सत्यप्रतिज्ञं पश्य जानीहि
 अत एव स राजा त्वामयैवाभिषेक्ष्यति किञ्च यः स धर्मात्मा
 धर्मेण सहितः आत्मा प्रयत्नो यस्य धर्मनिष्पादकप्रयत्नवानित्य-
 र्थः राजा त्वां यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति त्वत्कर्मकयौवराज्यसंपाद-
 काभिषेकाखकूलव्यापारं करोति तं राजानं त्वं सत्यप्रतिज्ञं पश्य
 जानीहि वृत्तिज्ञानसामान्ये लङ्घपातभविष्यत्कालस्याविवक्षा ॥ २४ ॥

गो० टी०—सत्यप्रतिज्ञमिति । अभिषेक्ष्यतीत्यत्र हेतु
 इदानीमप्यभिषेको नारब्ध इति नाशङ्कनीयमिति भावः । पश्य
 जानीहि ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—अत्रोपविश्य भुक्त्वा राजानं द्रष्टुं
 गच्छेति भोजनेन फलेन निमन्त्रितो राघवः केवलमासनमा-
 लभ्य स्पृष्ट्वा न तूपविष्टो व्रीडया किञ्चिदञ्जलिं प्रसार्यावाङ्मुख
 एवाब्रवीत् । 'प्रसाद्याञ्जलिः' इति पाठे प्रकर्षेण सत्ताञ्जलि-
 विशीर्णाञ्जलिरित्यर्थ इति कश्चित् । मातुः प्रसादनयोग्याञ्जलि-
 रित्यर्थ उचितः । किञ्चिदित्यस्य चावाङ्मुख इति शेषः ॥ २५ ॥

१ दध्यक्षतं घृतमिति गो. पाठः । २ देववर्णिनीमिति गो.पाठः । ३ अमोति गो.पाठः । ४ उपाघ्रात इति गो. पाठः । ५ चोपहितमिति गो. पाठः ।
 ६ हि त्वामिति गो. पाठः । ७ व्रीडायाञ्जलिरिति गो. पाठः ।

स स्वभावविनीतश्च गौरवाच्च तैथानतः । प्रस्थितो दण्डकारण्यमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ २६ ॥
 देवि नूनं न जानीषे महद्भयमुपस्थितम् । इदं तव च दुःखाय वैदेह्या लक्ष्मणस्य च ॥ २७ ॥
 गमिष्ये दण्डकारण्यं किमनेनासनेन मे । विष्टरासनयोग्यो हि कालोऽयं मामुपस्थितः ॥ २८ ॥
 चतुर्दश हि वर्षाणि वत्स्यामि विजने वने । कैन्दमूलफलैर्जीवन्हित्वा मुनिवदामिषम् ॥ २९ ॥
 भरताय महाराजो यौवराज्यं प्रयच्छति । मां पुनर्दण्डकारण्यं विवासयति तापसम् ॥ ३० ॥
 स षट् चाष्टौ च वर्षाणि वत्स्यामि विजने वने । आसेवमानो वन्यानि फलमूलैश्च वर्तयन् ॥ ३१ ॥

२६] ति० टी०—गौरवाच्च मातृत्वप्रयुक्तगौरवाच्च आनतः सन्प्रस्थितः प्रस्थातुमुपक्रान्त आप्रष्टुमनुज्ञां कारयितुमुपचक्रमे ॥ २६ ॥

रा० टी०—कौसल्योक्तिं संवर्ण्य रामोक्तिं वर्णयितुमुपक्रमते—दत्तमिति । अञ्जलिं प्रसार्य आसनग्रहणार्थं हस्तक्षृत्याप्येत्यर्थः दत्तं मात्रा समर्पितमासनमालभ्य प्रसारिताञ्जलिना गृहीत्वा भोजनेन भोजनार्थं निमाञ्चितः मात्रेति शेषः गौरवात्सर्वश्रेष्ठत्वादानतः सर्वैर्नमस्कृतः स्वभावविनीतः स्वभावतो नम्रः दण्डकारण्यं प्रस्थितो राघवः आप्रष्टुं गमनायाज्ञां गृहीतुमुपचक्रमे अत एव मातरं किञ्चिदब्रवीत् । 'प्रसायाञ्जलिः' इति पाठे प्रकर्षेण संनाञ्जलिः विशीर्णाञ्जलिरित्यर्थः इति कश्चित् मातुः प्रसादनयोग्याञ्जलिरित्यर्थः उचित इति भट्टाः 'त्रीढाञ्जलिः' इति भूषणपाठः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २६ ॥ २६ ॥

गो० टी०—दत्तमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । स राघवः भोजनेन निमाञ्चितः सन् दत्तमासनमालभ्य स्पृष्ट्वा दण्डकारण्यं प्रस्थितोऽहम् आप्रष्टुं गमनं निमन्त्रयितुम् उपचक्रमे उद्योगमकार्षमिति मातरमब्रवीदिति संबन्धः, यद्वा दत्तमिति भोजनेन निमाञ्चितः भोजनार्थं निमाञ्चितः भोजनार्थं दत्तमासनमालभ्य तिष्ठन् दत्तासने उपवेशनाभावेऽपि स्पर्शमात्रं कार्यमित्यागमात् किञ्चिद्ग्रीडात् एवं द्रुवन्त्यै मात्रे कथं मया प्रस्थानं कथनीयमिति लज्जया अब्रवीत् । किमर्थमासनमुपलभ्य नोपविष्टवानित्यत्राह—स इति । गौरवात् मातरि बहुमानात् प्रस्थितः प्रस्थातुमुद्यतः आप्रष्टुम् अनुज्ञां कारयितुमुपचक्रमे उपक्रान्तवान् ॥ २६ ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—तव च तवैवाज्ञत्वात् । लोकदृष्ट्याह—देह्या इत्यादि ॥ २७ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—देवीति । हे देवि ! उपस्थितं प्राप्तं महद्भयं राक्षसहेतुकदण्डकारण्यस्थक्रुपिमहाभीतिं त्वं जानीषे अतः दण्डकारण्यमहं गमिष्ये अतः इदं मत्कारुण्यदण्डकारण्यगमनं तव वैदेह्याश्च लक्ष्मणस्य च दुःखाय न भवतु इति शेषः । अतः विष्टरासनयोग्यः पञ्चविंशतिसंख्याकदर्भनिर्मितासनविशेषार्हः तादृशासनप्रापक इत्यर्थः अयं कालः माधुपस्थितः प्राप्तः अतः अनेन आसनेन मे किं न किञ्चिदित्यर्थः । श्लोकद्वयमेकान्वयि । 'पञ्चाशद्भिर्भेदद्वा तदर्धेन तु विष्टरः' इति स्मृतिः ॥ २७ ॥ २८ ॥

गो० टी०—अब्रवीदित्युक्तमाह—देवीत्यादि । भयं तवेति शेषः इदं वक्ष्यमाणं वचनं दुःखाय तथापि वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—विष्टरस्तपस्विनामासनविशेषः 'पञ्चाशद्भिर्भेदद्वा तदर्धेन तु विष्टरः' इत्युक्तेः ॥ २८ ॥

गो० टी०—इदंशब्दार्थमाह—गमिष्य इति । अनेन रत्नमयेन । विष्टरेत्यादि विष्टरो नाम पञ्चविंशतिदर्भनिर्मितस्तापसासनविशेषः 'पञ्चाशद्भिर्भेदद्वा तदर्धेन तु विष्टरः' इति स्मृतेः ॥ २८ ॥

२९—३०] ति० टी०—मुनिवदामिपं सदैर्विशिष्टसंस्कारसंस्कृतं मांसम् । तेन 'इदं मेध्यमिदं स्वादु निष्टमिदमग्निना' इति वक्ष्यमाणेन न विरोधः तस्य शुद्धमांसपरत्वात् मुनिवदित्युक्त्या आदीयादिमांसपरत्वाच्च ॥ २९ ॥ ३० ॥

रा० टी०—वनवासावधिं बोधयन्नाह—चतुर्दशेति । विजने विशिष्टजनसहिते वने मुनिवदित्यामि आमिपं राजभोग्यं वस्तु हित्वा त्यक्त्वा 'आकर्षणेऽपि पुंसि स्यादामिपं पुनपुंसकम् । भोग्यवस्तुनि संभोगेऽप्युक्तोचे पल्लेऽपि च' इति मेदिनी । 'तां तदा दर्शयित्वा तु मैथिलीं गिरिनिगमात् । निषण्णां तां गिरिप्रस्थे सीतां मांसेन छन्दयन् ॥ इदं मेध्यमिदं स्वादु निष्टमिदमग्निना । एवमास्ते स धर्मात्मा सीतया सह राघवः' इतिपथयटकीभूतमांसशब्दार्थस्तु मांसेन मुनिभोग्यफलादिना छन्दयन् लालयन् । लालनप्रकारमाह—इदमित्यादिना । तथा च मेदिनी 'मांसं स्यादामिपे क्लीबम्' इति । तत्रामिपशब्दः भोग्यवस्त्वर्थकः पूर्वोदाहृतकोशात् ॥ २९ ॥

गो० टी०—चतुर्दशेति । मुनिवत् वत्स्यामीति संबन्धः । अत्रामिपशब्देन सदैः संस्कृतं मांसमुच्यते केवलं मांसस्वीकारस्योत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् 'इदं मेध्यमिदं स्वादु निष्टमिदमग्निना' इति ॥ २९ ॥

रा० टी०—ननु तव स्वातन्त्र्येण गमनमनुचितमित्यत आह—भरतायेति । महाराजः यौवराज्यं युवराजोचितं प्रजापालनमित्यर्थः । तापसमनेकविधतपस्विविशिष्टं दण्डकारण्यं विवासयति प्रेषयतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

गो० टी०—कृत एवमित्यत्राह—भरतायेति ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—वन्यानि वानप्रस्थयोग्यकर्माण्यासेवमान आचरन्, यद्वा वन्यानि वल्कलानि दधानः । वर्तयन्जीवयन् ॥ ३१ ॥

सानिकृत्तेव सालस्य यष्टिः परशुना वने । पपात सहसा देवी देवतेव दिवश्च्युता ॥ ३२ ॥
 तामदुःखोचितां दृष्ट्वा पतितां कदलीमिव । रामस्तूत्थापयामास मातरं गतचेतसम् ॥ ३३ ॥
 उपावृत्त्योत्थितां दीनां वडवामिव वाहिताम् । पांसुगुण्ठितसर्वाङ्गीं विममर्श च पाणिना ॥ ३४ ॥
 सा राघवमुपासीनमसुखार्ता सुखोचिता । उवाच पुरुषन्याघमुपशृण्वति लक्ष्मणे ॥ ३५ ॥
 यदि पुत्र न जायेथा मम शोकाय राघव । न स्म दुःखमतो भूयः पश्येयमहमप्रजाः ॥ ३६ ॥
 एक एव हि वन्ध्यायाः शोको भवति मानसः । अप्रजास्मीति संतापो न ह्यन्यः पुत्र विद्यते ॥ ३७ ॥
 न दृष्टपूर्वं कल्याणं सुखं वा पतिपौरुषे । अपि पुत्रे विपश्येयमिति रौमास्थितं मया ॥ ३८ ॥

रा० टी०—वक्ष्यमाणकौशल्यापतनहेतुत्वेनोक्तमर्थं पुनराह—
 स इति । पट् अष्टौ वर्षाणि वन्यानि सुखानि आसेवमानः
 सोऽहं वत्स्यामि इति रामोक्तं श्रुत्वेति शेषः । परशुना निकृत्ता
 छिन्ना शालस्य दृक्श्विशेषस्य यष्टिरिव दिवश्च्युता देवतेव सा
 देवी कौशल्या पपात । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

गो० टी०—स इति । सोऽहमित्यर्थः । लघुत्वप्रदर्शनाय
 पट् चाष्टौ चेत्पुक्तं चतुर्दशेत्युक्ते हि गौरवं गम्यते । वन्यानि
 वनसंबन्धीनि वानप्रस्थयोग्यकर्माणीति यावत् । आसेवमानः
 आचरन् वर्तयन् जीवनं कुर्वन् ॥ ३१ ॥

३२-३३] ति० टी०—यष्टिः शाखा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

गो० टी०—सेति । सा पुत्रोक्तं श्रुतवती सालस्य दृक्षस्य
 अनोक्तः कुटः सालः । इत्यमरः । परशुनेति दृष्टाच्छेदनाप-
 नाय नगरे तथा छेदनाभावात् वन इत्युक्तम् ॥ ३२ ॥

रा० टी०—तामिति । गतचेतसं श्रुतवियोगजनितदुः-
 खेन तिरोहितचेतन्यां मातरस्तूत्थापयामास ॥ ३३ ॥

गो० टी०—तामिति । गतचेतसं मूर्छिताम् ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०—वाहितां पूर्वं वाहितभारां ततः अमनि-
 वृत्तय उपावृत्त्य भुवि लुण्ठनं कृत्वोत्थितां वडवामिव ॥ ३४ ॥

रा० टी०—उपेति । वाहितामभिपेक्षकविषयकप्रयत्नकर्त्रामि-
 वडवामवगतः प्रादुर्भूतः हे पुत्र ! इत्यादिशब्दो यस्याः तां पांसु-
 गुण्ठितसर्वाङ्गीं धृष्ट्यासहस्रीराष्ट्रपाटस्य कराभ्यां गृहीत्वैव
 उत्थिताष्टत्थापितां तां पाणिना विममर्श परिममार्ज अन्तर्भावि-
 तणिजर्थस्तिष्ठतिः । इवशब्द एवार्थः ॥ ३४ ॥

गो० टी०—उपावृत्त्येति । उपावृत्त्योत्थितां अमनिवृत्त्यथ
 भुवि वेष्टनं कृत्वोत्थितां वाहितां भारवाहनं प्रापिताम् ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०—असुखेन सुखनाशेनार्ता । उपासीनं
 समीपे स्थितम् ॥ ३५ ॥

रा० टी०—सेति । उपासीनं स्वां सेवमानं राघवमसुखार्ता
 असुखेन सुखविरोधिना दुःखेनेत्यर्थः । आर्ता व्याप्ता सा कौ-
 शल्या उवाच ॥ ३५ ॥

गो० टी०—सेति । असुखार्ता दुःखार्ता ॥ ३५ ॥

३६] ति० टी०—अप्रजा वन्ध्या । अतो वन्ध्यात्वात्
 भूयो वन्ध्याधिकं पुत्रवियोगदुःखं न पश्येयम् ॥ ३६ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—यदीति । हे पुत्र ! मम
 शोकाय शोकमपनेतुं यदि त्वं न जायेथाः अजायथास्तदा
 एवं दुःखं न पश्येयमपश्यमतः वियोगात् भूयोऽधिकं दुःखं
 पश्येयम् । स्मशब्द एवमर्थः ॥ ३६ ॥

गो० टी०—यदीति । हे पुत्र ! त्वं यदि न जायेथा अतः
 अजनात् भूयः अतिशयितं दुःखम् इष्टपुत्रविश्लेषजं न पश्येयम्
 अप्रजाः वन्ध्या ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०—वन्ध्यात्वदुःखमितः सुसहमित्याह—
 एक एवेति । अप्रजास्मीति मानसशोकाभिनयः । समासा-
 न्ताभावोऽनित्यत्वात् संधिर्वापत्त्वात् ॥ ३७ ॥

रा० टी०—पूर्वदुःखस्याल्पत्वे हेतुं वदन्ती आह—एकेति ।
 वन्ध्यायाः पुत्ररहितायाः अहमप्रजा पुत्ररहिताऽस्मीति मानसः
 एक एव शोको भवति अन्यः पुत्रदुःखादिनिमित्तः संतापो न
 विद्यते । एतेन पुत्रवियोगे वियोगजनितदुःखं पुत्रदुःखादिश्रवण-
 जनितदुःखं चास्तीति दुःखाधिक्यं सूचितम् ॥ ३७ ॥

गो० टी०—इदमेवोपपादयति—एक इति । अन्यः विश्लेष-
 जः भूलुण्ठनादिः कायिकश्च अप्रजास्मीत्यासिजभाव आर्षः ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०—स्वस्य सदा दुःखित्वमिति शोचति—
 नेति । पत्युः पौरुषमधुरागकृतं रञ्जनं तस्मिन्त्यत्राप्यं कल्याणं
 प्रशस्तवत्साभरणादिजसौभाग्याधिक्यं सुखं वा पतिसंभोग-
 जम् तन्मया न दृष्टपूर्वम् । अपीति लोकोक्तौ । पुत्रे जाते
 तदुभयशक्तकल्याणं पुत्रदर्शनजं सुखं च पश्येयमित्याशया राम
 मया स्थितं जीवनं स्थापितम् ॥ ३८ ॥

रा० टी०—त्वच्चिकीर्षितस्य सिद्धिर्भविष्येतिवैयाह—नेति ।
 हे राम ! पतिपौरुषे पतिकर्तृकदिविजयादावित्यर्थः यत्कल्याणं
 श्रोतॄणां कल्याणसंपादकं सुखं न दृष्टं पूर्वं नानुभूतमि-
 त्यर्थः तदपि कल्याणं सुखं पुत्रे त्वयि वनस्थे सत्यपीति
 शेषः । विपश्येयमनुभवतितास्मीत्यर्थः इति मया स्थितं निश्चि-
 तम् । एतेन त्वत्कर्तृकविजयेऽस्माकं संशयो नास्तीति
 सूचितम् ॥ ३८ ॥

सा बहून्यमनोज्ञानि वाक्यानि हृदयच्छिदाम् । अहं श्रोष्ये सपत्नीनामवराणां परा सती ॥ ३९ ॥
 अतो दुःखतरं किं नु प्रमदानां भविष्यति । मम शोको विलापश्च यादृशोऽयमनन्तकः ॥ ४० ॥
 त्वयि संनिहितेऽप्येवमहमासं निराकृता । किं पुनः प्रोषिते तात ध्रुवं मरणमेव हि ॥ ४१ ॥
 अत्यन्तं निगृहीतास्मि भर्तुर्नित्यमसंमता । परिवारेण कैकेय्याः समा वाप्यथवावरा ॥ ४२ ॥
 यो हि मां सेवते कश्चिदपि वाप्यनुवर्तते । कैकेय्याः पुत्रमन्वीक्ष्य स जनो नाभिभाषते ॥ ४३ ॥
 नित्यक्रोधतया तस्याः कथं नु खरवादिनम् । कैकेय्या वदनं द्रष्टुं पुत्रं शक्यामि दुर्गता ॥ ४४ ॥

गो० टी०—नेति । पतिपौरुषे सत्यपि कल्याणं ज्येष्ठपत्नीत्वोचितग्रामाभरणायैश्वर्यरूपं शुभं सुखं वा भर्तृसंमाननादिजनितसौख्यं वा अपि पुत्र इति अपिसंभावनायां पुत्रे सति तद्बलात् पश्येमिति मया स्थितमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

३९] ति० टी०—साहमवराणां कनिष्ठानां सपत्नीनां त्वद्बलादिदानीं परा सती हृदयच्छिदां हृदयविदारिकाणां तासाममनोज्ञानि वाक्यान्त्येवं जीर्णानि श्रोष्ये ॥ ३९ ॥

रा० टी०—स्वत्कर्तृकविजयकालात्पूर्वं ममातीव दुःखमित्याह—सेति । सा अभिषेकोचितप्रेषितपुत्रा अहममनोज्ञानि अप्रियाणि हृदयच्छिदामस्तस्मद्दिदर्शनेन विदीर्णहृदयानामवराणामैश्वर्यादितो न्यूनानां सपत्नीनां शत्रुस्त्रीणां बहूनि वाक्यानि अस्मद्भाग्यवत्ताद्धानि सूचकवचनानि श्रोष्ये श्रोतास्मि ॥ ३९ ॥

गो० टी०—भूतदुःखमुक्त्वा भविष्यदुःखमाह—सेति । सा एवं सुखमलभमाना बह्वनीत्युक्तेः पूर्वमपि स्वल्पानि सन्तीति गम्यते । अमनोज्ञानि परुषाणि परुषाणीत्युक्ते मनोज्ञमिश्रत्वमपि प्रतीयेत वाक्यानि नतु सूचकपदानि हृदयच्छिदां भर्तृहृदयवैकल्यकारिणीनाम् अवराणां स्वैनैव तथा वक्तुमुचितानां सपत्नीनां नतु स्वाधीनानां वरा सती स्वस्याप्यवरत्वे न किञ्चिदुःखमिति भावः । क्रोधेन सपत्नीनामिति बहुवचनोक्तिः । तत्र हठात्स्वगृहं मा गच्छेत्युक्तिः कोपेन भर्तृसकाशात् निर्याहीत्युक्तिः अपुत्रायाः किमुत्सन्नैवेत्येवमादीनि सपत्नीवाक्यानि बोध्यानि ॥ ३९ ॥

४०] ति० टी०—अतः सपत्नीधिकारवाक्यश्रवणजात्परं दुःखं स्त्रीणां नास्ति । ममायमनन्तकोऽपारः शोको यादृशस्तादृशो वाचापि वक्तुमशक्य इति शेषः ॥ ४० ॥

रा० टी०—अत इति । अतः एवं दुरुक्तश्रवणादुःखतरं प्रमदानामस्माकं किञ्च भविष्यति न भविष्यतीत्यर्थः । अतः यादृशः अयं त्वद्वियोगजनितः शोको विलापश्च तादृशः अनन्तकः त्वद्विययात्पूर्वकाले अविनाशी भविष्यति । भविष्यतीत्युभयान्वयि ॥ ४० ॥

गो० टी०—अत इति । अतः सपत्नीवाक्यश्रवणजादुःखात् प्रमदानां किं ह दुःखतरं तस्मान्मम शोको विलापश्च यादृशः इत्यतया वक्तुमशक्यः अनन्तकः दुष्पारः ॥ ४० ॥

४१] ति० टी०—निराकृता सपत्येति शेषः । ध्रुवम् प्राप्तमिति शेषः । शोकयस्तत्त्वान्मन्यूनपदता न दोषः ॥ ४१ ॥

रा० टी०—त्वयीति । हे तात ! संनिहितेऽपि त्वयि अहं निराकृता भविष्यत्वद्वियोगश्रवणेन विभिन्नचित्ता आसम्भवम् । अतः त्वयि प्रोषिते मरणमिव दुःखं स्यादिति किं वक्तव्यम् । एव इवार्थे ॥ ४१ ॥

गो० टी०—उक्तं दुःखं निदर्शयति—त्वयीति । बलवति त्वयि संनिहितेऽपि एवं भवदृश्यप्रकारेण निराकृता त्वयि प्रोषिते किं पुनः अतो मे मरणं ध्रुवमिति योजना ॥ ४१ ॥

४२] ति० टी०—निगृहीता भर्तृकृतनिग्रहप्रकारमाह—परिवारेणेति । कैकेय्या दासीजनेन समा अथवावरा ततोऽपि निकृष्टा कृतास्मीति शेषः । ‘प्यधरा वरा’ इति पाठे वरा श्रेष्ठाप्यधरा निकृष्टा कृतास्मीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

रा० टी०—अत्यन्तेति । भर्तुः परिवारेण परिवारसदृशेन समन्त्रेणेत्यर्थः । कैकेय्या च असमा श्रेष्ठेत्यर्थः । आवरा तदत्यन्तस्वीकारकर्त्री अहं यतोऽसंमता प्रवाजने तत्संमतिं न प्राप्ता अतः अत्यन्तनिगृहीता दुःखितास्मीत्यर्थः ‘अतन्निद्रता’ इति टीकासंमतपाठे संमत्यग्रहणेन अप्रधानीकृत्येत्यर्थः । ‘तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते’ इति निघण्टुः ॥ ४२ ॥

गो० टी०—अत्यन्तमिति । भर्तुः भर्त्रा निगृहीता अहं अतन्निद्रता अप्रधानीकृतास्मि ‘तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते’ इति निघण्टुः । अतः कैकेय्याः परिवारेण दासीजनेन समा कृतास्मि अथवा विचार्यमाणे अवरा न्यूना कृतास्मि ॥ ४२ ॥

४३] ति० टी०—स सर्वोऽपीष्टो जनः कदाचिदागतं कैकेय्याः पुत्रमवलोक्य मां नाभिभाषते । इदानीमप्येवमवस्था मम वर्तते, त्वयि गते तु किं वक्तव्यमिति भावः ॥ ४३ ॥

रा० टी०—स्वमहत्त्वं प्रकटयन्ती आह—य इति । कैकेय्याः पुत्रं भरतं यः कश्चित्सेवते अनुवर्तते वा स जनः मामन्वीक्ष्य नाभिभाषते मत्संक्रोचान्मौनौन्म्रिय तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

गो० टी०—दुःखान्तरमाह—य इति । त्वयि प्रोषिते यः स्वजनः मां सेवते परिचरति अद्यवर्तते प्रियोक्तिं करोति सोऽपि कैकेय्याः पुत्रं भरतमन्वीक्ष्य तद्गयादित्यर्थः नाभिभाषते नाभिभाषते ॥ ४३ ॥

४४] ति० टी०—खरवादिनम् । लुगभाव आर्षः । खरवादि परुषवदनशीलं तस्या वदनं कथं द्रष्टुं शक्यामि । दुर्गता त्वद्वियोगेन दुर्दशामापन्ना ॥ ४४ ॥

रा० टी०—नित्येति । नित्यकः त्वद्वियोगहेतुकनित्य-

दश सप्त च वर्षाणि जातस्य तव राघव । अतीतानि प्रकाङ्क्षन्त्या मया दुःखपरिक्षयम् ॥ ४५ ॥
 तदक्षयं महदुःखं नोत्सहे सहितुं चिरात् । विप्रकारं सपत्नीनामेवं जीर्णापि राघव ॥ ४६ ॥
 अपश्यन्ती तव मुखं परिपूर्णशशिप्रभम् । कृपणा वर्तयिष्यामि कथं कृपणजीविका ॥ ४७ ॥
 उपवासैश्च योगैश्च बहुभिश्च परिश्रमैः । दुःखसंवर्धितो मोघं त्वं हि दुर्गतया मया ॥ ४८ ॥

विक्षेपादेतोः अथतया पोषणानुकूलव्यापारराहित्येनोपलक्षिताहं वदनमिह स्थितिमन्तं केकय्याः खरवादिनं केकयीकर्मक-
 कठोरवक्तारं जनं द्रष्टुं बोधयितुं कथं शक्यामि अत एवामो
 छगभावे मत्केशकल्पनं दृष्टिज्ञानसामान्ये वदनमित्यत्र स्थैर्या-
 र्थको वदतिः तेन नेह मम स्थातुं योग्यतेति सूचितम् ।
 'खरवादवत्' (खरवादि तव?) इति भूषणपाठः ॥ ४४ ॥

गो० टी०—नित्यक्रोधतयेति । खरवादि परुषवचनशीलं
 तत्पूर्वांभूतं दुर्गताज्जतिः ॥ ४४ ॥

४५] ति० टी०—जातस्य उपनयनाख्यद्वितीयजन्मनेति
 शेषः । 'ऊनपोदशवर्षो मे रामो राजीवलोचनः' इति विश्वामि-
 त्रमुद्दिश्य दशरथोक्त्या विवाहकाले पञ्चदशवर्षत्वोक्तेः, 'तत्र
 द्वादशवर्षाणि राघवः सह सीतया । रमयामास धर्मात्मा
 नारायण इव श्रिया ॥ तस्मिन्काले महाराजः प्रीतो रामस्य
 सद्गुणैः । ज्येष्ठं राज्येन संयोजुमैच्छत्सर्वनृपाज्ञया ॥' इति पा-
 शोक्तेश्च । उपनयनं च गर्भैकादशे । 'एकादशे वां राजन्यम्'
 इति स्मृतेर्दशमे वर्षे इति बोध्यम् । एवमुपनयनोत्तरं सप्तदश
 वर्षाण्यतीतानि जातस्य तव । अतः परं यौवराज्येन दुःख-
 परिक्षयं प्रकाङ्क्षन्त्या मया तद्विघाते तस्या वदनं कथं न द्रष्टव्य-
 मित्युक्त्यर्थः । वस्तुतस्तु "इयणः संप्रसारणम्" इति सूत्रस्थ-
 भाष्योक्तरीत्या 'प्रविश पिण्डीम्' इत्यादौ यथा 'प्रविश गृहं
 पिण्डीं भक्षय' इति वाक्यार्थे प्रविशेति पिण्डीमिति च वाक्यै-
 कदेशस्य प्रयोगः, तथा द्विदशेतिवाक्यस्यार्थे वाक्यैकदेशप्रयो-
 गोऽयम् । द्विराष्टता दश विंशतिः सप्त चेत्यर्थः । अत्र तात्पर्य-
 ग्राहिका विश्वामित्रं प्रति दशरथोक्तिः पाशोक्तिश्च तादृशप्रयोगश्च
 कौसल्यायाः पुत्रवियोगदुःखार्ततया वाल्मीकेश्च वर्णनीयमयी-
 भावेन न दोषायेति ध्येयम् ॥ ४५ ॥

रा० टी०—दशेति । दुःखपरिक्षयं दण्डकारण्यकृषि-
 पीडाध्वंसं प्रकाङ्क्षन्त्या मया जातस्य मत्तः प्रकटीभूतस्य तव
 दश सप्त दश च दशचेत्येकशेषः विंशतिरित्यर्थः । ते च सप्त
 च च एकश्च दशसप्तचाः अष्टाविंशतिरित्यर्थः । ते एव वर्षाणि
 किंच सप्तशब्दस्यैवैकशेषः तेन सप्तशब्देन चतुर्दशलाभः चश-
 ब्देनैकत्वलाभः एवं च दशसप्त च वर्षाणीत्यस्य पञ्चविंशतिव-
 र्षाणीत्यर्थः अतीतानि चशब्देनैकत्वलाभस्तु चन्द्रमो वाच-
 कत्वेन यथा चैतस्यायमर्थः तथा बालकाण्डे निरूपितम् ॥ ४५ ॥

गो० टी०—दशेति । तव जातस्य त्वयि जाते सति
 दश सप्त च वर्षाणि दुःखपरिक्षयं प्रकाङ्क्षन्त्या तव यौवराज्ये-
 नेति भावः । मया सुखमासितानि आस्थितानि । नह ऊनपो-

दशवर्षो मे रामो राजीवलोचन इति विश्वामित्रं प्रति दशरथ-
 वचनात् विवाहानन्तरम् उपित्वा द्वादश समा इक्ष्वाकूणां
 निवेशने इत्युपरि सीतया वक्ष्यमाणत्वाच्च रामस्याष्टाविंशतिव-
 र्षाणि वर्तन्ते तत्कथं दश सप्त च वर्षाणीत्युच्यते इति चेत्
 नैष दोषः । अत्र जातस्येत्युक्तिः द्वितीयजन्मापेक्षया 'गर्भैका-
 दशेषु राजन्यम्' इति बहुवचने गर्भनवममारभ्य क्षत्रियस्योपनय-
 नकालत्वोक्तेः । वयसा पञ्चविंशक इति सीतावचनात् वचनान्त-
 रविरोधपरिहारादिकं बालकाण्ड एव कृतम् ऊनपोदशवर्षो मे
 इत्यत्र ॥ ४५ ॥

४६] ति० टी०—दुःखं त्वद्वियोगजम् । अक्षयं तव राज्य-
 नाशात्क्षयसंभावनारहितमपि । अपि च एवं जीर्णा सपत्नीनां
 विप्रकारं सहितुं सोढुं नोत्सहे ॥ ४६ ॥

रा० टी०—तदिति । अक्षयमन्यैर्विनाशयितुमशक्यं दुःखं
 राक्षसहेतुकप्रपिण्डेशं चिरात् बहुकालं सहितुं क्षन्तुं नोत्सहे
 एवमनेन प्रकारेण सपत्नीनां शत्रुह्नीणां विप्रकारं युवराजत्वो-
 चितः अस्याः पुत्रः प्रजित इति दुर्भाग्यमस्या इति दुरुक्तिं
 चिरात्सहितुं नोत्सहे एतेनान्यतरक्षेपस्य दुर्निवारत्वं
 सूचितम् ॥ ४६ ॥

गो० टी०—तदिति । सहितुं सोढुं चिरं नोत्सहे जीर्णापि
 सपत्नीदुर्वाक्यश्रवणदुःखेन जीर्णापि विप्रकारम् अपकाररूपं
 दुःखमित्यन्वयः ॥ ४६ ॥

४७] ति० टी०—कृपणजीविका शोच्यजीवना ॥ ४७ ॥

रा० टी०—अपश्यन्तीति । कृपणजीविका कृपणा क्षीणा
 जीविका जीवनप्रवृत्तिर्यस्याः सा ॥ ४७ ॥

गो० टी०—अपश्यन्तीति । कृपणजीविकां दीनजीवनं
 वर्तयिष्यामि करिष्यामीत्यर्थः । 'आजीवो जीविकावार्ता द्युति-
 वर्तनजीवने' इत्यमरः ॥ ४७ ॥

४८] ति० टी०—दुर्गतया भाग्यहीनया मया बहुपरिश्रम-
 जनकैरुपवासैर्योगैर्देवताध्यानैर्दुःखं यथा तथा मोघं वर्धितोऽसि
 यदि विप्रवत्ससीति शेषः त्वद्धर्षनजफालाभादिति भावः ॥ ४८ ॥

रा० टी०—उपवासैरिति । दुःखं यथा भवति तथा दुर्ग-
 तया विविधचिन्तां प्राप्तया मया उपवासाद्यैः संवर्धितस्त्वममोघं
 क्रियासाफल्यमित्यर्थः कुर्विति शेषः । एतेनास्मदाज्ञापरिपालनं
 तवोचितमेवेति सूचितम् ॥ ४८ ॥

गो० टी०—उपवासैरिति । योगैः देवताध्यानैः परिश्रमैः
 व्रतैः मोघं निष्फलं यथा भवति तथा दुर्गतया भाग्यरहितयेति
 यावत् ॥ ४८—५० ॥

स्थिरं तु हृदयं मन्ये ममेदं यन्न दीर्यते । प्रावृषीव महानद्याः स्पृष्टं कूलं नवाम्भसा ॥ ४९ ॥
 ममैव नूनं मरणं न विद्यते न चावकाशोऽस्ति यमक्षये मम ।
 यदन्तकोऽद्यैव न मां जिहीर्षति प्रसह्य सिंहो रुदतीं मृगीमिव ॥ ५० ॥
 स्थिरं हि नूनं हृदयं ममायसं न भिद्यते यद्भुवि नो विदीर्यते ।
 अनेन दुःखेन च देहमर्पितं ध्रुवं ह्यकाले मरणं न विद्यते ॥ ५१ ॥
 इदं तु दुःखं यदनर्थकानि मे व्रतानि दानानि च संयमाश्च हि ।
 तपश्च तप्तं यदपत्यकाम्यया सुनिष्फलं बीजमिवोप्तमूपरे ॥ ५२ ॥
 यदि ह्यकाले मरणं यदृच्छया लभेत कश्चिद्रुदुःखकश्चितः ।
 गताहमद्यैव परेतसंसदं विना त्वया धेनुरिवात्मजेन वै ॥ ५३ ॥
 अथापि किं जीवितमद्य मे वृथा त्वया विना चन्द्रनिभाननप्रभ ।
 अनुव्रजिष्यामि वनं त्वयैव गौः सुदुर्बला वत्समिवैर्भिकाङ्क्षया ॥ ५४ ॥

४९] ति० टी०—न दीर्यते त्वद्विप्रयोगश्रवणेऽपीति शेषः ४९
 रा० टी०—वियोगस्यासह्यत्वं बोधयन्ती आह—स्थिर-
 मिति । स्थिरं कठिनं प्रावृषी वपुर्तौ महानद्याः गङ्गादेः ॥ ४९ ॥
 ५०] ति० टी०—ममैवेति । लौकिक्यतिष्ठदोकिजातिरि-
 यम् । मरणं न विद्यत एव न जिहीर्षत्येवेत्यन्वयः । अवका-
 शोऽवस्थितये स्थलम् ॥ ५० ॥

रा० टी०—भवदागमनं विना मम दुःखक्षयो न भविष्यती-
 त्याह—ममेति । यद्यतः मम यमक्षये यमकर्तृकमत्कर्मकविना-
 श्चने अवकाशः यमकर्तृकप्रकाशः यमसामर्थ्यमिति यावन्नास्ति
 तस्मान्मम मरणं नैव विद्यते अत एव अन्तकः यमः मां नैव
 जिहीर्षति आनेतुमिच्छति एतेन यदि मरणं स्यात्तर्हि दुःखक्षयः
 स्यात्तस्याभावाद्दुःखविनाशः त्वदधीन एवेति सूचितम् ॥ ५० ॥

५१] ति० टी०—आयसमयसा निर्मितम् । यद्यतो न
 भिद्यते भुवि पतित्वा नो विदीर्यते । भेदो द्विधा भवनम्, विदार-
 णमनेकच्छिद्ररेखावत्वम् । अनेन दुःखेनार्पितं व्याप्तं देहं देहो
 न भिद्यत इत्याद्यन्वयः अर्धर्चादिदेहशब्दः हि यतो न भिद्यते-
 ऽतोऽकाले मरणं न विद्यत इति जाने इति शेषः ॥ ५१ ॥

रा० टी०—स्थिरमिति । यत् यतः अकाले अल्पकाले
 ईश्वराधीनकाले इत्यर्थः मम मरणं न विद्यते अत एव विशेषे-
 षणविशिष्टं हृदयं न विदीर्यते अतः अनेन भविष्यत्त्वद्वियोगदुःखेन
 अर्पितं व्याप्तं देहमस्तीति शेषः देहशब्दः अर्धर्चादिः ॥ ५१ ॥

गो० टी०—स्थिरं हीति । अनेन दुःखेन अर्पितम्
 आहतं मम हृदयं न भिद्यते इति यत् अतः स्थिरं हि नाशरहि-
 तमेव देहं च नावदीर्यत इति यत् अतः आयसम् अयोनिर्मितं
 नूनं तथाहि अकाले अविहितकाले मरणं न विद्यते ध्रुवम् ॥ ५१ ॥

५२] ति० टी०—यद्भ्रतादीन्यनर्थकानि तदिदं महदुःखम् ।
 ऊपरे उन्नत एव निष्फलं बीजमिव ॥ ५२ ॥

रा० टी०—इदमिति । यद्यतो मे व्रतादीनि अनर्थकानि
 न अर्थः प्राकृतविषयः फलत्वेन येषु प्राकृतविलक्षणार्थफल-
 कानीत्यर्थः । अपत्यकाम्यया तपश्च सततमतः इदं दुःखमूपरे
 उप्तं बीजमिव सुनिष्फलं भविष्यतीति शेषः । शीघ्रमेव विन-
 ङ्क्ष्यतीत्यर्थः । एतेन क्षिप्रं ते विजयो भविष्यतीति ध्वनितम् ॥ ५२ ॥

गो० टी०—इदं त्विति । इदं वक्ष्यमाणं दुःखं तु पूर्वदुः-
 खेभ्यो विलक्षणम् । तदेवाह यदिति यस्मान्मे अपत्यकारणात्
 कृतानि व्रतानि दानानि संयमाः ध्यानानि च अनर्थकानि
 जातानि सामान्ये ननुसकमिति ननुसकत्वम् तप्तं तपश्च ऊपरे
 उप्तं बीजमिव सुनिष्फलमासीत् इदं तु दुःखमित्यन्वयः ॥ ५२ ॥

५३] ति० टी०—गुरुदुःखेन कश्चितः पीडितः । परेतसं-
 सदं यमसभाम् अहं गता स्याम् । तत्तु न लभ्यत इति शेषः ॥ ५३ ॥

रा० टी०—यदिति । त्वया विना गुरुदुःखकर्षितः कश्चि-
 त्पतितिरित्यर्थः । अकाले कालभयशून्यत्वेऽपि यदृच्छया स्वेच्छया
 मरणं हि मरणमिव लोकान्तरगमनमित्यर्थः लभेत कुर्यादित्यर्थः ।
 तदा परेतसंसदं मृतसभामिव गता प्राप्ता आत्मजेन विना
 धेनुरिवाहं स्यामिति शेषः । एव इवायं एतेन राजकर्तव्यं तया
 ज्ञातमिति सूचितम् ॥ ५३ ॥

गो० टी०—ध्रुवं ह्यकाले मरणं न विद्यत इत्येतत्सकार्यं
 दर्शयति—यदि हीति । यदि लभेत तदाहं परेतसंसदं यमसभां
 गता स्यामित्यन्वयः ॥ ५३ ॥

५४] ति० टी०—अथापि मरणाभावेऽपि त्वया विना
 त्वत्सन्निधिं विना किंजीवितं कुत्सितं जीवितं वृथा व्यर्थमतोऽनु-
 व्रजिष्यामि अभिकाङ्क्षया वात्सल्येन ॥ ५४ ॥

रा० टी०—त्वद्वियोगे जीवनं वृथेत्याह—अथेति । त्वया
 विना मे किंजीवितं जीवनमपि कुत्सितमित्यर्थः । अथातो

भृशमसुखममर्षिता यदा बहु विललाप समीक्ष्य राघवम् ।

व्यसनमुपनिशाम्य सा महत्सुतमिव बद्धमवेक्ष्य किंनरी

॥ ५५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

एकविंश सर्गः ।

रामविवासनश्रवणदुःखितां कौसल्यामाश्वसयँलक्ष्मणो रामवनगमनं स्वस्थानभित्तमित्युक्त्वा दशरथं विगर्ह्य स्वस्यापि रामानुगमनं निश्चिकाय । कैकेयीवचसोऽधर्म्यत्वेन वनगमनं निषेधन्ती कौसल्यां रामः पितृवचस्वातस्य धर्म्यत्वं निश्चित्य स्वगमनमनुमन्तुं प्रस्था-
नमङ्गलानि च विधातुं कौसल्यां प्रार्थयत ।

तथा तु विपलपन्तीं तां कौसल्यां राममातरम् । उवाच लक्ष्मणो दीनस्तत्कालसदृशं वचः ॥ १ ॥

न रोचते ममाप्येतदार्यं यद्राघवो वनम् । त्यक्त्वा राज्यश्रियं गच्छेत्स्त्रिया वाक्यवशंगतः ॥ २ ॥

विपरीतश्च वृद्धश्च विषयैश्च प्रधर्षितः । नृपः किमिव न ब्रूयाच्चोद्यमानः समन्मथः ॥ ३ ॥

हेतोः दृष्टा निरर्थकमित्यर्थः । अतस्त्वयैव सह वनमनुव्रजि-
ष्यामि अभिकाङ्क्षया सुखेच्छया ॥ ५४ ॥

गो० टी०—अथेति । अथापि अकालमरणाभावेऽपि किं-
जीवितं कृतस्तिजजीवितं दृष्टा सुदुर्बला अधीरेति यावत् अउ-
काङ्क्षया वात्सल्येन ॥ ५४ ॥

५५] ति० टी०—भृशमसुखं दुःखममर्षितासहमाना राम-
वियोगमूलं सपत्न्यादिकृतं महद्द्वयसनं दुःखं निशाम्य पर्या-
लोच्य सत्यपाशबद्धं सुतमवेक्ष्य यथोक्तनिमित्तवती किंनरी
विललाप ॥ ५५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

रा० टी०—भृशमिति । यदा महद्द्वयसनं सुतवियोगज-
नितमहादुःखमुपनिशाम्य संस्पृश्य अमर्षिता तदुःखसहनसामर्थ्य-
हीना आसेति शेषः । तदा बद्धं पितृनियन्त्रितं राघवं बहु
अत्यन्तं समीक्ष्य सा विललाप ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
मणवयोध्याकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

गो० टी०—भृशमिति । असुखं दुःखम् अमर्षिता सोढ-
मशक्ता व्यसनं रामविश्लेषभवं व्यसनम् उपनिशाम्य आ-
लोच्य ॥ ५५ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरा-
ख्यानयोध्याकाण्डव्याख्याने विंशतितमः सर्गः ॥ २० ॥

१] ति० टी०—तत्कालसदृशं रामवियोगहेतुककौसल्या-
दुःखप्रवृत्तिकालोचितम् ॥ १ ॥

रा० टी०—कौसल्याविलापानन्तरकालिकवृत्तान्तमाह—त-
थेत्यादिभिः । तत्कालसदृशं बोधनकालोचितं वच उवाच ॥ १ ॥

गो० टी०—एवमुपक्रान्तस्य पितृवचनपरिपालनस्य स्वैर्य-
मस्मिन्सर्गे प्रतिपाद्यते—तथेति । तत्कालसदृशं कौसल्यादुःख-

कालोचितम् एतेन वक्ष्यमाणलक्ष्मणवचनं केवलं कौसल्याशो-
कशान्त्यर्थं नतु सद्व्यमिति गम्यते ॥ १ ॥

२] ति० टी०—आर्यं कौसल्ये ! गच्छेदिति यत्तन्ममापि
न रोचते । स्त्रिया इत्याद्युत्तरान्वयि ॥ २ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—नेति । आर्यं हे मातः ! स्त्रिया
सीतया सह राज्यश्रियं त्यक्त्वा वाक्यवशं गतः ब्रह्मादिविज्ञा-
पनहेतुकस्वप्रतिज्ञावचनाधीनः रामः यद्वर्णं गच्छेत्तदेतन्ममापि न
रोचते एतेनास्मदादिभिः सहैव गन्तव्यमिति सूचितम् । सीतया
सहेत्यनेन सीताप्यनुगमिष्यतीति लक्ष्मणनिश्चयो ध्वनितः ॥ २ ॥

गो० टी०—न रोचत इति । ममापि मद्यमपि स्त्रियाः
कैकेय्याः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—अत एव विपरीतः प्राप्तप्रकृतिवैपरीत्यः ।
चोद्यमानः स्त्रिया । कोधवशात्पुनरुक्तिर्न दोषाय । किमिव न
ब्रूयात् अउचितशतमपि ब्रूयादतस्तद्वचो न श्रद्धेयमिति
एतेन राजाज्ञाभङ्गः कथं कार्य इति शङ्का समाहिता ॥ ३ ॥

रा० टी०—नउ सर्वसंमतिमलब्ध्वा राजा कथं प्रेषयती-
त्यत आह—विपरीत इति । वृद्धः ज्ञानवयोभ्यां संपन्नः अत
एव प्रधर्षितः प्रगल्भः अत एव मन्मथः मदं प्रजादैत्यं मथ-
तीति सः अत एव विषयैः राक्षसबाधितकृपिसमीपदेशवा-
सिभिश्चोद्यमानः प्रार्थ्यमानः अत एव विपरीतः पुत्रविषयक-
कोहरहित इव स नृपः किं न ब्रूयाद्ब्रूयोदवेत्यर्थः । अतः येन
राज्ञा राघवः वनवासाय निर्वास्यते तस्य अस्य अपरार्थं दोषं
पुत्रवियोगकारकपापविशेषं वा न पश्यामि । लोकद्वयमे-
कान्वयि ॥ ३ ॥ ४ ॥

गो० टी०—नउ नाहं कैकेयीवचनाद्ब्रूयामि किंतु राजवच-
नादित्याशङ्क्याह—विपरीत इति । विपरीतः विपरीतवयोधर्मा
तत्र हेतुः वृद्धत्वं त्रिषयप्रधर्षितत्वं च विषयाः शब्दादयः । नउ
परिशुद्धं प्रति शब्दादिविषयाः किं कुर्वन्तित्यत्राह—समन्मथ इति ।
चोद्यमानः कैकेय्येति शेषः । इवशब्दो वाक्यालंकारे ॥ ३ ॥

१ त्वेति गो. पाठः ।

नास्यापरार्थं पश्यामि नापि दोषं तथाविधम् । येन निर्वास्यते राष्ट्राद्वनवासाय राघवः ॥ ४ ॥
 न तं पश्याम्यहं लोके परोक्षमपि यो नरः । स्वमित्रोऽपि निरस्तोऽपि योऽस्य दोषमुदाहरेत् ॥ ५ ॥
 देवकल्पमृजुं दान्तं रिपूणामपि वत्सलम् । अवेक्षमाणः को धर्मं त्यजेत्पुत्रमकारणात् ॥ ६ ॥
 तदिदं वचनं राज्ञः पुनर्वाल्म्यमुपेयुषः । पुत्रः को हृदये कुर्याद्राजवृत्तमनुस्मरन् ॥ ७ ॥
 यावदेव न जानाति कश्चिदर्थमिमं नरः । तावदेव मया सार्धमात्मस्थं कुरु शासनम् ॥ ८ ॥
 मया पार्श्वे सधनुषा तव गुप्तस्य राघव । कः समर्थोऽधिकं कर्तुं कृतान्तस्येव तिष्ठतः ॥ ९ ॥
 निर्मनुष्यामिमां सर्वामयोध्यां मनुजर्षभ । करिष्यामि शरैस्तीक्ष्णैर्यदि स्थास्यति विप्रिये ॥ १० ॥

४] ति० टी०—ननु रामदोषप्रयुक्तं विवासनं स्यात्तत्राह—
 नास्येति । रामस्येत्यर्थः । अपरार्थं पितृविषयकं दोषमसम-
 ज्ञादेरिव प्रजावधादिपातकम् ॥ ४ ॥

गो० टी०—ननु रामदोषादेवास्तु विवासनं तत्राह—नास्येति ।
 अपरार्थं राजद्रोहं दोषं महापातकादिकं तथाविधं निर्वासन-
 योग्यम् ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—छतराममित्रोऽपि शत्रुरपि निरस्तोऽपि
 महापातकादिवशं गत्वा त्यक्तोऽपि परोक्षमपि रामस्य दोषं
 यो वदेत्तं न पश्यामि ॥ ५ ॥

रा० टी०—राज्ञः दोषविशेषास्पर्शित्वमुक्त्वा दोषसामान्या-
 स्पर्शित्वमप्याह—न तमिति । निरस्तः युद्धादिना पराजि-
 तोऽपि अस्य राज्ञः एतेन सार्वकालिकसर्वदोषासंसर्गित्वं राज्ञः
 सूचितम् ॥ ५ ॥

गो० टी०—दोषाभावे किं प्रमाणमित्याशङ्क्य न तावच्छब्द-
 इत्याह—नेति । स्वमित्रोऽपि छतरां शत्रुरपि निरस्तोऽपि केन-
 चिदपराधेन तिरस्कृतोऽपि नरः असुरश्रेष्ठदेवपरोक्षमपि प्रत्यक्षे
 का कथेति भावः दोषं यं कंचिदपि उदाहरेत् वदेत् तं लोके
 कुत्रापि न पश्यामि ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—यदेवमतो देवतुल्यं दान्तं गुरुभिः शिक्षि-
 तम् एवमुक्तगुणं पुत्रं धर्ममवेक्षमाणः कस्त्यजेदित्यन्वयः ।
 रिपूणां कैकेय्यादीनां विषयेऽपि वत्सलं क्षिण्यम् ॥ ६ ॥

रा० टी०—कारणविशेषाभावे रामप्रवाजनं न संभवती-
 त्याह—देवेति । देवकल्पं देवादिनिर्माणकारकम् । अकारणात्
 कारणविशेषाभावात् ॥ ६ ॥

गो० टी०—नाप्यनुमानं प्रत्यक्षं चेत्याह—देवकल्पमिति ।
 देवकल्पम् “इषदसमाप्तौ—” इत्यादिना कल्पप्रत्ययः देवसमानं
 नित्यशुद्धमिति यावत् ऋजुं कारणत्रयार्जवयुक्तं प्रजाछन्दाववर्तिनं
 वा दान्तं दमितं गुरुभिः शिक्षितमित्यर्थः । निगृहीतेन्द्रियं वा
 रिपूणां कैकेय्यादीनामपि वत्सलं धर्मं धर्मस्वरूपं पुत्रं कारणे
 सत्यपि त्यागानर्हसंबन्धमवेक्षमाणः पश्यन्, यद्वा धर्ममवेक्ष-
 माणः धार्मिकः अकारणात् दोषं विनापि त्यजेत् ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—बाल्यं बालभावमविमृश्यकारित्वं कामप-
 र्वशक्त्यं वोपेयुषः प्राप्तस्य । राजद्वन्द्वं पूर्वराजाचरितम् ॥ ७ ॥

रा० टी०—रामेणंदं दुष्करं कृतमित्याह—तदिति ।
 बाल्यं स्वदत्तकेकयावराछादनमुपेयुषः प्राप्तस्य राज्ञः इदं
 परंपराभिहितं वचनं दुष्करकार्यवोधकवाक्यं कः पुत्रः हृदये
 कुर्यान्न कोऽपीत्यर्थः । बाल्यमिति संवरणार्थकबलधातुप्रकृति-
 कण्यदन्तम् ॥ ७ ॥

गो० टी०—तदिति । बाल्यं बालभावं कामपारवश्यमि-
 त्यर्थः । राजद्वन्द्वं राजनीतिम् ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—अतो यावदिदमर्थं त्वत्प्रवासनरूपं कश्चि-
 दपि न जानाति तावत्ततः पूर्वमेव शासनं राज्यमभिपेक्षेणात्म-
 स्थमात्माधीनं कुरु । ‘शोभनम्’ इति पाठे राज्यफलकम-
 भिपेक्षम् ॥ ८ ॥

रा० टी०—परमात्माभिप्रायस्य दुर्ज्ञेयत्वेन मदुक्तमेतदभिप्रेतं
 न वेति तदभिप्रेतजिज्ञासया रामं प्रत्याह—यावदिति । कश्चिन्नरः
 इमं त्वत्प्रवाजनरूपमर्थं नैव जानाति तावदेव आत्मस्थं स्वमनसि
 स्थितं शासनमाज्ञामित्यर्थः तेन भवदाज्ञापितसाधकयत्नमहं
 करिष्यामि इति सूचितम् । यावन्न जानातीत्यनेन ज्ञाते रहस्य-
 वचनश्रवणानर्हजनबाहुल्यं स्यादिति व्यञ्जितम् ॥ ८ ॥

गो० टी०—यावदिति । शास्यत इति शासनं राज्यम् । आ-
 त्मस्थं कुरु स्वाधीनं कुर्वित्यर्थः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—कथमेवं शक्यं तत्राह—मयेति । अधिकं
 त्वदाज्ञोल्लङ्घनपूर्वमभिपेक्षविन्नम् ॥ ९ ॥

रा० टी०—मयेति । सधनुषा धनुःसहितेन मया गुप्तस्य
 सेवितस्येत्यर्थः । तव अधिकं तदाज्ञापितात्परं कर्तुं कः समर्थः
 न कोऽपीत्यर्थः ॥ ९ ॥

गो० टी०—मयेति । तवाधिकं कर्तुं तव पौरुषाधिकं पौ-
 रूपं कर्तुमित्यर्थः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—विप्रिये तव विपक्षभावे ॥ १० ॥

रा० टी०—स्वसेवाकारमाह—निरिति । हे मनुजर्षभ !
 विप्रिये तव विरोधे यदि स्थास्यति सर्वो जन इति शेषः ।
 तदा अयोध्यामयोध्यादेशं निर्मनुष्यां मनुष्योपलक्षितविरोधिज-
 नरहितां करिष्यामि ॥ १० ॥

गो० टी०—निर्मनुष्यामिति । विप्रिये प्रातिकूल्ये ॥ १० ॥

भरतस्याथ पक्ष्यो वा यो वास्य हितमिच्छति । सर्वैस्तांश्च वधिष्यामि मृदुहि परिभूयते ॥ ११ ॥
 प्रोत्साहितोऽयं कैकेय्या संतुष्टो यदि नः पिता । अमित्रभूतो निःसङ्गं बन्ध्यां वध्यतामपि ॥ १२ ॥
 गुरोरप्यवलितस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथं प्रतिपन्नस्य कार्यं भवति शासनम् ॥ १३ ॥
 बलमेष किमाश्रित्य हेतुं वा पुरुषोत्तम । दातुमिच्छति कैकेय्यै उपस्थितमिदं तव ॥ १४ ॥
 त्वया चैव मया चैव कृत्वा वैरमनुत्तमम् । कास्य शक्तिः श्रियं दातुं भरतायारिशासन ॥ १५ ॥
 अनुरक्तोऽस्मि भावेन भ्रातरं देवि तत्त्वतः । सत्येन धनुषा चैव दत्तेनेष्टेन ते शपे ॥ १६ ॥
 दीप्तमग्निमरण्यं वा यदि रामः प्रवेक्ष्यति । प्रविष्टं तत्र मां देवि त्वं पूर्वमवधारय ॥ १७ ॥
 हरामि वीर्याहुःखं ते तमः सूर्य इवोदितः । देवी पश्यतु मे वीर्यं राघवश्चैव पश्यतु ॥ १८ ॥

११] ति० टी०—पक्ष्यो मातुलादिः । यो वान्यः कश्चिदस्य हितमिच्छति । मृदुर्हीति अतो मार्दवं न युक्तम् । मार्दवाड-चितः काल इति भावः ॥ ११ ॥

रा० टी०—भरतादीनामपि विपरीतत्वेन भयमस्तीत्याह—भरतस्येति । भरतस्य पक्षः मातुलप्रभृतिः यः अन्यो वा अस्य त्वद्विरोधिभरतस्य हितमिच्छति तान्सर्वान्वधिष्यामि । शान्त्या राजकीयकार्यसिद्धिर्न भविष्यतीत्याह—मृदुः शान्तस्वभावः परिभूयते ॥ ११ ॥

गो० टी०—भरतस्येति । पक्ष्यः सहायभूतो वर्गः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—नह राजा राज्यस्य भरताय दीयमानत्वादपरिहार्योऽयमर्थस्तत्राह—प्रेति । कैकेय्या प्रोत्साहितस्तस्यां संतुष्टो यदि पिता नोऽस्माकममित्रभूतो जायते तदासौ बन्धनं प्राप्यताम्, अथवास्य वध एव क्रियताम् । त्रेताद्वापरयोः संधावयमवतारस्तदा च किंचिदधिकपादेनाधर्मप्रवेश इति तद्वृत्तसारेण लक्ष्मणस्यैवमुक्तिः, कैकेय्याश्च परोपदेशेनैव मतिः, छलेन वालिवधे प्रवृत्तिश्च भगवत इति बोध्यम् ॥ १२ ॥

रा० टी०—स्वातिप्रीतिं दर्शयन्नाह—प्रेति । यदि संतुष्टस्त्वदनिष्टसाधने प्रीतिमानत एव अमित्रभूतः नः पिता तर्हि निःसङ्गं यथा स्यात्तथा वध्यतां वध्यतां बन्धनेन नियुज्यताम् वीप्साद्विवेचनम् ॥ १२ ॥

गो० टी०—प्रोत्साहित इति । अमित्रभूतो यदि शत्रुपक्ष-सहायभूतश्चेदित्यर्थः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—नन्वेवं दोषः स्यात्तत्राह—गुरोरिति । एवं च शास्त्रसंमतत्वान्नात्र दोष इति भावः ॥ १३ ॥

रा० टी०—नह गुरुत्वादेव पिता न वाच्य इत्यत आह—गुरोरिति । अवलितस्य गर्वविशिष्टस्य अत एव कार्याकार्यमजानतः अत उत्पथं शिष्टागृहीतमार्गं प्रतिपन्नस्य प्राप्तस्य गुरोरपि शासनं शिक्षा कार्य एतेन पितुरपि शासनमुचितमिति ध्वनितम् ॥ १३ ॥

गो० टी०—स्वोक्तार्थे धर्मशास्त्रं प्रमाणयति—गुरोरिति । अवलितस्य गर्वितस्य उत्पथम् अमर्यादम् ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—नह राजा बलवत्त्वाद्बन्धनायशक्यमत आह—बलमिति । उपस्थितं ज्येष्ठत्वेन न्यायतस्तवैव प्राप्तमिदं राज्यम् । एवं च बलहेत्वोरभावाद्बन्धनादि शक्यमेवेति भावः ॥ १४ ॥

रा० टी०—बलमिति । एषः पिता बलं सैन्यादिहेतुकपराक्रमं हेतुं योग्यताकारणं वाश्रित्य किं दातुमिच्छति ॥ १४ ॥

गो० टी०—बलमिति । बलं राजत्वप्रयुक्तबलं हेतुं वरदानरूपहेतुं वा ॥ १४ ॥ १५ ॥

१५] ति० टी०—बलाभावमेवाह—त्वयेत्यादि ॥ १५ ॥

रा० टी०—त्वयेति । अद्युक्तं निषिद्धमित्यर्थः । अस्य राज्ञः का शक्तिर्न काचिदित्यर्थः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—नह तवाप्येवं वदतो न विश्वासो ज्ञाति-त्वाविशेषादत आह—अनुरक्त इति । भाव आन्तरो-ऽभिप्रायः ॥ १६ ॥

रा० टी०—राममुक्त्वा मातरं संबोध्याह—अन्विति । हे देवि ! भावेन मद्विषयकालिप्रेम्णा विशिष्टं भ्रातरं राममनुरक्तोऽस्मि तद्विषयकालिप्रेमवानस्मीत्यर्थः । अत्रार्थे विश्वासार्थमाह—सत्येन सत्यरूपधर्मेण धनुषा स्वचापेन दत्तेन वापीकृपादिनिर्भाणजनि-तादृष्टेन यागादिजनितादृष्टेन च शपे एतच्छपथं करोमीत्यर्थः । प्रसिद्धश्च क्षत्रियाणां शस्त्रास्त्रशपथः इति नाप्रसिद्धिः ॥ १६ ॥

गो० टी०—अनुरक्त इति । दत्तेन दानेन इष्टेन देवार्च-नादिना ॥ १६—१९ ॥

१७] ति० टी०—संप्रत्येवाडरागनिर्णय इत्याह—दीप्त-मिति । दीप्तमग्निमक्रोधमित्यर्थः । अरण्यं वा पित्राज्ञया ॥ १७ ॥

रा० टी०—नह रामाडरागिणस्तव रामाभिप्रेतविरुद्धाचरणं न युक्तमित्यत आह—दीप्तमिति । अग्न्यादिकं प्रवेक्ष्यति पित्रायाज्ञादिनेति शेषः । अवधारय निश्चिष्ट एतेनास्मिन् प्रव-जने रामेप्सितत्वं नास्तीति स्वनिश्चयः सूचितः तेन रामेच्छा ईर्ष्यैरपि दुर्ज्ञेयैति व्यक्तम् ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—राघवश्चेति । चात्सर्वो जनश्च ॥ १८ ॥

रा० टी०—हरामीति । वीर्यात्स्वपराक्रमात् ॥ १८ ॥

१ सर्वानेतानिति गो. पाठः । २ स दुष्टो इति गो. पाठः । ३ बन्ध्यां वध्यतामिति रा. पाठः । ४ पुरुषार्थमिति गो. पाठः । ५ राज्यमिति गो. पाठः । ६ प्रियमिति रा. पाठः ।

हैरिष्ये पितरं वृद्धं कैकेय्यासक्तमानसम् । कृपणं च स्थितं बाल्ये वृद्धभावेन गर्हितम् ॥ १९ ॥
 एतत्तु वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य महात्मनः । उवाच रामं कौसल्या रुदती शोकलालसा ॥ २० ॥
 भ्रातुस्ते वदतः पुत्र लक्ष्मणस्य श्रुतं त्वया । यदत्रानन्तरं तत्त्वं कुरुष्व यदि रोचते ॥ २१ ॥
 न चाधर्म्यं वचः श्रुत्वा सपत्न्या मम भाषितम् । विहाय शोकसंतप्तां गन्तुमर्हसि मामितः ॥ २२ ॥
 धर्मज्ञ इति धर्मिष्ठ धर्मं चरितुमिच्छसि । शुश्रूष मामिहस्थस्त्वं चर धर्ममनुत्तमम् ॥ २३ ॥
 शुश्रूषुर्जननीं पुत्रं स्वगृहे नियतो वसन् । परेण तपसा युक्तः काश्यपस्त्रिदिवं गतः ॥ २४ ॥
 यथैव राजा पूज्यस्ते गौरवेण तथा ब्रूहम् । त्वां साहं नानुजानामि न गन्तव्यमितो वनम् ॥ २५ ॥
 त्वद्वियोगान्न मे कार्यं जीवितेन सुखेन च । त्वया सह मम श्रेयस्तृणानामपि भक्षणम् ॥ २६ ॥

१९-२०] ति० टी०-कैकेय्यासक्तमानसमत एव कृपणम् । वृद्धभावेन वृद्धत्वेन गर्हितं यथा भवति तथा बाल्ये कामुकत्वे स्थितम् ॥ १९ ॥ २० ॥

रा० टी०-रामावकृत्य पापाचरणेनापि साधयिष्यामीत्याह-हनिष्ये इति । कैकेय्या सह वृद्धं पितरं हनिष्ये राम-प्रतिकूलत्वेन ज्ञातमिति शेषः । एवं तत्त्वेन ज्ञातमसक्तमानसं विषयासक्तिरहितं परमहंसादिमित्यर्थः कृपणं दीनं च बाल्ये स्थितं बालकं चेत्यर्थः वृद्धभावेन वृद्धत्वेन गर्हितमतिवृद्धमित्यर्थः विषयासक्तिरहितादयो न हन्तव्या इति धर्मशास्त्रे प्रसिद्धम् । एतेन रामप्रतिकूलजनविनाशने मम वध्यावध्यविचारो नास्तीति ध्वनितं तेन प्रीतेः परा काष्ठा सूचिता ॥ १९ ॥

रा० टी०-एतदिति । महात्मनः अतिप्रयत्नशीलस्य लक्ष्मणस्य एतद्वचनं श्रुत्वा राममुवाच ॥ २० ॥

२१] ति० टी०-अनन्तरं युक्तं कार्यं तत्त्वं कुरुष्व यदि रोचते तर्हि लक्ष्मणवाक्यं कुरुष्वेति शेषः । अनेन कौसल्याया वृद्धं स्वानभिमतत्वं लक्ष्मणोक्तस्य सूचितम् ॥ २१ ॥

रा० टी०-तद्वचनमेवाह-भ्रातुरिति । पुत्र हे राम ! वदतः कथयतः लक्ष्मणस्य तत्त्वं याथार्थ्यविशिष्टमनन्तरं कापव्यरहितं वचनं त्वया श्रुतमतः अत्र अस्मिन् विषये यदोचते तत्कुरुष्व २१ ॥

गो० टी०-भ्रातुरिति । श्रुतं वाक्यजातमिति शेषः । परमधार्मिकराममावृत्वाचापलं विहाय यदि रोचते इत्युक्तवती ॥ २० ॥

२२] ति० टी०-पुना राममिप्रायनिर्णयाय लक्ष्मणवाक्यमेवोपोद्ब्रूयितुमेतद्राजवाक्यमपि न येन तव दोषः स्यात्, किंतु मत्सपत्न्या इत्याह-न चेति । अधर्म्यं कनिष्ठस्य राज्यरूपं मम सपत्न्या भाषितं वचः श्रुत्वा मां विहायेतो वनं गन्तुं नार्हसि ॥ २२ ॥

रा० टी०-नेति । मम सपत्न्याः कैकेय्या अधर्म्यं राक्षसाधर्मबोधकं किंच अकालप्रव्रजनयाच्चाबोधकत्वेन धर्मादनपेतं विवृद्धं वचः श्रुत्वा शोकसंतप्तां वियोगहेतुकशोकव्याप्तां मां विहाय त्यक्त्वा इतो गन्तुं नार्हसि मया सह गन्तुमर्हसी-

त्यर्थः । अत्र संयुक्त शोकसंतप्तामिति वक्तव्ये विहायेत्युक्त्या स्वगमनाभावनिश्रयः सूचितः ॥ २२ ॥

गो० टी०-पितृवचनपरिपालकस्य रामस्य लक्ष्मणवचनमसह्यमिति ज्ञात्वाह-न चेत्यादिना ॥ २१ ॥

२३] ति० टी०-अथ यदि सापन्नमावृत्वाक्योद्ब्रूनेऽप्यधर्मबुद्ध्या तत्राप्यादरस्तर्हि राज्यं परित्यज्यैवेह तिष्ठेत्याह-धर्मज्ञ इति ॥ २३ ॥

रा० टी०-प्रव्रजनविषयकराजाज्ञाभावनिश्रयहेतुकतज्जिगमिपाभावे तत्कर्तव्यमाह-धर्मज्ञ इति । हे धर्मिष्ठ ! धर्मज्ञस्त्वयदि इहस्थः सन्धर्मं चरितुमिच्छसि तर्हि मां शुश्रूष इदमनुत्तमं धर्मं चर । इतिशब्दः इदमर्थः ॥ २३ ॥

गो० टी०-धर्मज्ञेति । 'एभ्यो माता गरीयसी' इति वचनं हृदि निधायाह-शुश्रूष मामिति ॥ २२ ॥

२४-२५] ति० टी०-शुश्रूषः शुश्रूषां कुर्वन् । पुत्रेति रामसंबोधनम् । त्रिदिवं गतः मातृसेवया प्राजापत्यपदं प्राप्त इति भावः । तथाहि ततोऽपि गौरवेणाहं पूज्येत्यर्थः । 'पितृदंशयुगं माता गौरवेणातिरिच्यते' इति स्मृत्यैः । नाहुजानामि वनं गन्तुमिति शेषः । किं च प्रतिषेधामीत्याह-न गन्तव्यमित्यादि ॥ २४ ॥ २५ ॥

रा० टी०-मातृशुश्रूषणरूपधर्मं शिष्टाचारं प्रमाणयन्ती आह-शुश्रूषुरिति । नियतः निरन्तरमित्यर्थः ॥ २४ ॥

गो० टी०-शुश्रूषुरिति । कश्यपपुत्रेष्वाकः स्वगृहे मातृशुश्रूषारूपमहातपसा त्रिदिवं प्राप्तवानिति गम्यते ॥ २३ ॥

रा० टी०-प्रव्रजननिवर्तनं मया नोचितमित्याह-यथेति । गौरवेण गुरुत्वेन यथा अहं पूज्येत्यर्थः तथा राजा पूज्यः अतः इतो वनं त्वया न गन्तव्यमिति न अनुजानामि आज्ञापयामीत्यर्थः । एतेन पत्युलकूलाचरणशीलात्वं तस्याः सूचितम् ॥ २५ ॥

गो० टी०-यथेति । नानुजानामि अनुज्ञां न करोमि २४-२५ ॥

२६] ति० टी०-अथ वनगमनपर्यन्तं तदाज्ञासत्त्वादत्र सर्वथा स्थातुमशक्यमिति चेत्तत्राप्याह-त्वद्वियोगादिति । त्वद्वियोगात्परं जीवितादिना मे न किंचित्कार्यम् अतस्त्वयेत्यादि । एवं च मामपि सह नयेति भावः ॥ २६ ॥

१ श्लोकोऽयं गो. नास्ति । २ हनिष्ये इति रा. पाठः । ३ रुदन्ती इति गो. रा. पाठः । ४ कार्यमिति गो. पाठः । ५ यदीति गो. पाठः । ६ पुत्रः इति गो. पाठः । ७ नाहुजानानामीति गो. पाठः । ८ वेति गो. पाठः ।

संश्रुत्य चस्यसि वनं त्यक्त्वा मां शोकलालसाम् । अहं प्रायमिहासिष्ये न चै शक्ष्यामि जीवितुम् ॥ २७ ॥
 सोऽहं नप्स्यसे पुत्र निरयं लोकविश्रुतम् । ब्रह्महत्यामिवाधर्मात्समुद्रः सरितां पतिः ॥ २८ ॥
 तदेतां तैथा दीनां कौसल्यां जननीं ततः । उवाच रामो धर्मात्मा वचनं धर्मसंहितम् ॥ २९ ॥
 तमेवमुक्ताक्तिः पितुर्वाक्यं समतिक्रमितुं मम । प्रसादये त्वां शिरसा गन्तुमिच्छाम्यहं वनम् ॥ ३० ॥
 अनुमन् च पितुर्वाक्यं कुर्वता वैनचारिणा । गौर्हता जानता धर्मं कण्डुना चै विपश्चिता ॥ ३१ ॥
 तीर्णपार्श्वं तु कुले पूर्वं सगरस्याज्ञया पितुः । खनद्भिः सागरैर्भूमिमवाप्तः सुमहान्वधः ॥ ३२ ॥
 येन रामेण रेणुका जननी स्वयम् । कृत्ता परशुनारण्ये पितुर्वचनकारणात् ॥ ३३ ॥

धर्मनिष्ठा

तममेतेन टी०—अहं त्वया सहैव नेतव्येति बोधयन्ती आह—
 गौर्हता । त्वद्वियोगाच्चद्वियोगं प्राप्य जीवितादिना मे न
 कार्यम् ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—प्रायमनशनदीक्षाम् चो हेतौ यतो
 जीवितुं न शक्ष्यामि ॥ २७ ॥

रा० टी०—यदीति । शोकलालसां शोकव्याप्तां मां त्य-
 क्त्वा यदि वनं यास्यसि तर्हि अहं प्रायं सुमङ्गलं यथा स्यात्त-
 था इह न आसिष्ये स्थास्यामीत्यर्थः अत एव जीवितुं जीवयितुं
 पालयितुमित्यर्थः न शक्ष्यामि एतेन रामगमने दशरथो नेह
 स्थास्यतीति कौशल्यायाः निश्चयः सूचितः ॥ २७ ॥

गो० टी०—यदीति । प्रायं प्रायोपवेशनम् अनशनदीक्षा-
 मिति यावत् ॥ २६ ॥

२८—२९] ति० टी०—ततो मातुर्मरणान्तदुःखदानात् ।
 समुद्रो हि कस्मिंश्चित्कल्पे मातुर्दुःखजननरूपाधर्मात्पिप्पलाद-
 ब्रह्मर्षिकृतां कृत्यां प्राप्य नरकवासतुल्यं दुःखं प्राप्तवानिति
 कचित्पुराणे प्रसिद्धमित्याहुः ॥ २८ ॥ २९ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः प्रजापालनविघाताल्लोकवि-
 श्रुतं लोकैर्विश्वावितं कथितमित्यर्थः निरयं मङ्गलरहितं वचनं
 प्राप्स्यसे श्रोष्यसीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः अधर्मात् पिप्पलादाप-
 रायरूपकर्मणः ब्रह्महत्यां पिप्पलादोत्पादितकृत्याबोधकशब्दं
 समुद्र इव समुद्रकर्तृकब्रह्महत्याया अप्रसिद्धिरिति भूषणकृतः ।
 पिप्पलादस्य कृत्याकर्तृत्वादि तु 'पिप्पलादसमुत्पन्ने कृत्ये
 लोकभयंकरे । पापाणं ते मया दत्तमाहारार्थं प्रकल्पितम्'
 इत्यादिना पुराणेषु प्रसिद्धम् ॥ २८ ॥

रा० टी०—विलपन्तीमिति । धर्मात्मा सकलधर्मप्रव-
 र्तकः राम उवाच ॥ २९ ॥

गो० टी०—तत इति । निरयशब्देन दुःखं लक्ष्यते ब्रह्मह-
 त्यामिवाधर्मात्समुद्रः सरितां पतिः अधर्मात् पिप्पलादविषये
 कृतादपकारात् ब्रह्महत्यामिव ब्राह्मणनिमित्तका हिंसा ब्रह्मह-
 हत्येति व्युत्पत्त्या पिप्पलादोत्पादितकृत्यया समुद्रस्य प्राप्तं
 दुःखं ब्रह्महत्येत्युच्यते पिप्पलादेन कृत्योत्पादनं च 'पिप्पलादस-
 मुत्पन्ने कृत्ये लोकभयंकरि । पापाणं ते मया दत्तमाहारार्थं प्र-
 कल्पितम्' इति प्रसिद्धम् । साक्षात्समुद्रकर्तृकब्रह्महत्याया

अश्रवणादेवं व्याख्यातम्, यद्वा शुश्रूषुरित्यत्र काश्यपः पूर्वज-
 न्मनि मातृशुश्रूषां कृत्वा तत्फलत्वेन दिवं गत्वा प्रजापतित्वं
 च गतवानिति पुराणकथा । उत्तरत्र समुद्रः किल मातृदुःखजन-
 नरूपाधर्माद्ब्रह्महत्यां ब्रह्महत्याप्राप्यनरकविशेषान् प्राप्तवानिति
 पौराणिकी कथा ॥ २७ ॥ २८ ॥

३०] ति० टी०—तद्वचनस्य कर्तव्यत्वेऽपि युगपदवद्विधाना-
 संभवात्पितृवचसः प्रथमप्राप्तत्वेन प्राबल्यात्तदतिक्रमो, शक्य
 इत्याह—नास्तीति ॥ ३० ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—नेति । समतिक्रमितुमुल्लङ्घितुं
 पितुर्वाक्यमित्यनेन केकयुक्तं राजसंमतमेवेति रामनिश्चया
 व्यक्तः ॥ ३० ॥

गो० टी०—नास्तीति । शक्तिः उत्साहः पितृवचनस्य
 तद्वचनापेक्षया प्राथमिकत्वादिति भावः ॥ २९ ॥

३१] ति० टी०—किं च पितुर्वाक्येन गोमातृवधोऽपि पूर्वं-
 म्हात्मभिः कृतः, मया तु दुःखमात्रं मातुः संपाद्यत इति न
 किञ्चिदेतदित्याह—ऋषिणेति । अधर्मं जानतापि ऋषिणापि
 मन्त्रद्रष्टापि पितुर्वाक्यतो गौर्हता तस्मात्पितृवाक्याकरणे
 महानधर्म इति सूचितम् ॥ ३१ ॥

रा० टी०—अकार्यमपि पित्राज्ञया कर्तव्यमित्यत्र शिष्टाचारं
 प्रमाणयन्नाह—ऋषिणेति । ऋषिणा मन्त्रद्रष्टा पितुर्वाक्यं
 कुर्वता कण्डुना ऋषिर्विशेषेण गौर्हता ॥ ३१ ॥

गो० टी०—मद्विपत्तिकरं कथं करिष्यसीत्यन्नाह—ऋषिणे-
 त्यादिना ॥ ३०—३२ ॥

३२] ति० टी०—महान्वधो ब्राह्मणसकाशादतिनिन्द्यो
 वधः । अनेन प्राणत्यागेनापि पितृवाक्यं पालनीयमिति सूचि-
 तम् ॥ ३२ ॥

रा० टी०—अस्माकमिति । सागरैः सगरपुत्रैः सुमहान-
 त्ययः वधः कपिलहेतुकात्मविघातः ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०—परशुना स्वयं स्वहस्तेन च्छिन्ना । अरण्ये
 तपोवने । एवं पित्राज्ञया मातृवधोऽपि यथधर्मो न तदा दुःख-
 मात्रं न तथेति किं वक्तव्यम् ॥ ३३ ॥

रा० टी०—जामदग्न्येनेति । कृत्ता छिन्ना ॥ ३३ ॥

एतैरन्यैश्च बहुभिर्दिवि' देवसमैः कृतम् । पितुर्वचनमङ्गीवं करिष्यामि पितुर्हितम् ॥ ३४ ॥
 न खल्वेतन्मयैकेन क्रियते पितृशासनम् । एतैरपि कृतं देवि ये मया पैरिकीर्तिताः ॥ ३५ ॥
 नाहं धर्ममपूर्वं ते प्रतिकूलं प्रवर्तये । पूर्वैरयमभिप्रेतो गतो मार्गोऽनुगम्यते ॥ ३६ ॥
 तदेतच्च मया कार्यं क्रियते भुवि नान्यथा । पितुर्हि वचनं कुर्वन्न कश्चिन्नाम हीयते ॥ ३७ ॥
 तामेवमुक्त्वा जननीं लक्ष्मणं पुनरब्रवीत् । वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ ३८ ॥
 तव लक्ष्मण जानामि मयि स्नेहमनुत्तमम् । विक्रमं चैव सत्त्वं च तेजश्च सुदुरासदम् ॥ ३९ ॥
 मम मातुर्महदुःखमतुलं शुभलक्षण । अभिप्रायं न विज्ञाय सत्यस्य च शमस्य च ॥ ४० ॥
 धर्मो हि परमो लोके धर्मे सत्यं प्रतिष्ठितम् । धर्मसंश्रितमप्येतत्पितुर्वचनमुत्तमम् ॥ ४१ ॥

३४-३५] ति० टी०-अङ्गीवं कातर्यरहितम् । अतः पितुर्हितं करिष्यामि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

रा० टी०-एतैरिति । देवसमैः देवसदृशैः अनेन तेषामा-
 सत्त्वं बोधितम् पितुर्हितम् । परमयशःप्रापकत्वेनातिप्रियं पितु-
 र्वचनमङ्गीवं यथा स्यात्तथा करिष्यामि ॥ ३४ ॥

रा० टी०-नेति । यतः ये कण्डूजामदग्न्यादयः मया परि-
 कीर्तिताः तैरेतैरपि कृतमतः एकेन मया न क्रियते ॥ ३५ ॥

गो० टी०-एतैरिति । अङ्गीवम् अकातरम् अक्लिष्टमिति
 यावत् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

३६] ति० टी०-ते प्रतिकूलमपूर्वं पूर्वानाचरितं धर्मं नाहं
 प्रवर्तये । उक्तस्यैवार्थस्यान्वयेन प्रतिपादनं पूर्वैरिति । अयम-
 भिप्रेतो धर्मजनकत्वेनेष्टः पितृवाक्यपालनरूपः पूर्वैरयं मार्गो-
 गतः प्राप्तः, मयापि तेषामनु पश्चाद्गम्यते ॥ ३६ ॥

रा० टी०-मत्पूर्वजैः स्वीकृतत्वान्मयावश्यं कर्तव्य इ-
 त्याह-नाहमिति । यतः पूर्वैः सागरादिभिः अयं मार्गोऽभिप्रेतः
 इष्टः अत एव गतः प्रतिकूलं स्वकुलानुरूपमपूर्वं नवीनं न
 प्रवर्तये अत एव पूर्वैर्गतो मार्गो मया अनुगम्यते ॥ ३६ ॥

गो० टी०-नेति । अपूर्वम् अभिनवम् अभिप्रेतः अङ्गी-
 कृतमित्यर्थः सर्वसंमत इति वार्थः तेन चन्द्रकृततारागमना-
 दिव्यावृत्तिः । ननु दृष्टो धर्मव्यतिक्रमः साहसं च पूर्वेषामिति
 मातृवधादिकं साहसत्वेन निन्दितमिति चेन्न, साहसस्य पितुर्नि-
 शुक्तव्यतिरिक्त्विविषयत्वात् व्याख्यातृभिस्तदुदाहरणमज्ञानविजृ-
 म्भितम् 'पितुः शतगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते' इति तु
 शुश्रूषामात्रे ननु वचनकरणे पितुरेव नियन्तृत्वात् अत एव
 'माता भक्षा पितुः पुत्रो यस्माज्जातः स एव सः' इतिवचने
 नाप्यविरोधः ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०-तस्मादेतोर्भुवि भ्रूलोके कार्यं कर्तुं योग्य-
 मेव तदेतत्पितृवाक्यं मया क्रियते नान्यथाऽकृत्यं न क्रियत
 इत्यर्थः । नाम प्रसिद्धम् । कश्चिन्न हीयते मातुः किंचिदुःखो-
 त्पादनेऽपि धर्मेणेति शेषः ॥ ३७ ॥

रा० टी०-उपसंहरन्नाह-तदिति । तद्वर्णितहेतोः कार्यं
 कर्तव्यं पितुर्वचनं पित्रा निर्दिष्टं भुवि कस्मिंश्चित्स्थले अन्यथा

न क्रियते तदेव क्रियते इत्यर्थः । हि यतः पितुर्वचनं कुर्वन्नु-
 न हीयते त्यज्यते धर्मेणेति शेषः नाम प्रसिद्धमेतत् । किंच
 अमहीयते न पूज्यते न सर्वोऽपि पूज्यते इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

गो० टी०-तदिति । तत्तस्मात्कारणात् भुवि कार्यं कर्त-
 व्यम् एतत् पितुर्वचनं मया त्वन्यथा न क्रियत इति संबन्धः
 हि यस्मात् पितुर्वचनं कुर्वन्न कश्चिन्न हीयते नाम । नामेति
 प्रसिद्धौ ॥ ३६ ॥

३८-३९] ति० टी०-पुनरनन्तरम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

रा० टी०-तामिति । सर्वधनुष्मतां श्रेष्ठो रामः लक्ष्मण-
 मब्रवीत् ॥ ३८ ॥

रा० टी०-तद्वचनमेवाह-तवेति । हे लक्ष्मण ! अदुत्तम-
 मतिश्रेष्ठं स्नेहादि जानामि ॥ ३९ ॥

गो० टी०-तामिति । पुनः अनन्तरमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

४०] ति० टी०-मम मातुर्महदुःखं तत्सत्यशमयोर-
 भिप्रायं तद्विषयमभिप्रायमज्ञात्वा इत्यतस्तवेदृशं वाक्यं
 तत्त्वज्ञस्यावचितमिति भावः ॥ ४० ॥

रा० टी०-ममेति । हे शुभलक्षण ! सत्यस्य सत्यप्रतिज्ञस्य
 अत एव शमस्य नित्यनियमितोभयकरणस्य पितुरनुक्तं प्राकृ-
 तविलक्षणमभिप्रायं प्रतिज्ञापालनादिरूपमभिप्रेतं विज्ञाय मम
 मातुः महदुःखं न एतेन प्रव्रजनप्रतिबन्धकारकं वचनं न वक्त-
 व्यमिति सूचितम् ॥ ४० ॥

गो० टी०-ममेति । सत्यस्य धर्मस्य अभिप्रायं रहस्य-
 मविज्ञाय मम मातुः अतुलं महदुःखं जायत इति शेषः । धर्म-
 रहस्यं जानन्नपि त्वं किमर्थमेवं वदसीति भावः ॥ ३९ ॥

४१] ति० टी०-तदेवाह-धर्म इति । धर्मः सर्वपुरुषार्थे-
 ष्वन्तः श्रेष्ठः । प्रतिष्ठितं प्रशस्तं कारणम् । एतदुत्तमं पितुर्व-
 चनं धर्मसंश्रितमपि वने तपस्यया तपस्विरक्षणेन च धर्मेला-
 भात् अतोऽवश्यं कर्तव्यं तद्वच्च इति भावः । अत्रोत्तममित्यस्य
 त्रैलोक्यसुखदत्वेनोत्तममिति व्यङ्ग्यम् ॥ ४१ ॥

रा० टी०-धर्मोऽवश्यमाचरणीय इति बोधयन्नाह-धर्म इति ।
 धर्मः प्रजापालनादिः परमः अतिश्रेष्ठः अत एव धर्मे सत्यं
 धर्मेनिमित्तकं सत्यमित्यर्थः प्रतिष्ठितमतिश्रेष्ठमत एव धर्मसंश्रितं

संश्रुत्य च पितुर्वाक्यं मातुर्वा ब्राह्मणस्य वा । न कर्तव्यं दृष्ट्वा वीर धर्ममाश्रित्य तिष्ठता ॥ ४२ ॥
 सोऽहं न शक्यामि पुनर्नियोगमतिवर्तितुम् । पितुर्हि वचनाद्वीरैर्कैकेय्याहं प्रचोदितः ॥ ४३ ॥
 तदेतां विमृजानार्या क्षत्रधर्माश्रितां मतिम् । धर्ममाश्रय मा तैक्ष्ण्यं मद्बुद्धिरनुगम्यताम् ॥ ४४ ॥
 तमेवमुक्त्वा सौहार्दाद्वातरं लक्ष्मणाग्रजः । उवाच भूयः कौसल्यां प्राञ्जलिः शिरसा नतः ॥ ४५ ॥
 अनुमन्यस्व मां देवि गमिष्यन्तमितो वनम् । शापितासि मम प्राणैः कुरु स्वस्त्ययनानि मे ॥ ४६ ॥
 तीर्णप्रतिज्ञश्च वनात्पुनरेष्याम्यहं पुरीम् । ययातिरिव राजर्षिः पुरा हित्वा पुनर्दिवम् ॥ ४७ ॥

धर्मनिष्पादकमित्यर्थः । अपिना सत्यसंश्रितमेतत्पितुः वचनञ्च-
 त्तममेतेन इदं पित्राज्ञापितं कर्तव्यमस्माभिरिति सूचितम् ॥ ४१ ॥

गो० टी०—धर्मतत्त्वमाह—धर्मो हीति । लोके पुरुषार्थेषु
 धर्मः परमः प्रार्थमिकः प्रधानभूतः । ततः किमित्यत्राह—धर्मं
 सत्यं प्रतिष्ठितमिति धर्मैकपर्यवसायि सत्यमित्यर्थः । उत्तमं
 मातृवचनापेक्षया उत्कृष्टम् एतद् पितृवचनं च धर्मसंश्रितं
 धर्मैकफलम् ॥ ४० ॥

४२] ति० टी०—पितृवाक्यकरणस्य प्रतिज्ञातत्वादपि
 तदुद्धृष्टमवचितमित्याह—संश्रुत्येति । प्रतिज्ञाय । दृष्ट्वा
 मोघम् ॥ ४२ ॥

रा० टी०—वाक्यकरणाभावे दोषमाह—संश्रुत्येति । पि-
 त्वादवाक्यं संश्रुत्य करिष्यामीति प्रतिज्ञाय धर्ममाश्रित्य तिष्ठता
 पुरुषेण दृष्ट्वा मिथ्या न कर्तव्यम् किंच न कर्तव्यमिति वचनं
 दृष्ट्वा तदाचरितधर्मादिवैयर्थ्यसंपादकमित्यर्थः । एतेन स्वधर्मं
 रक्षता पुरुषेण पित्राज्ञापनमवश्यमनुष्ठेयमिति सूचितम् ॥ ४२ ॥

गो० टी०—एवं सत्यवचनं पितृवचनकरणं च द्वयमपि
 धर्मनिमित्तमित्युक्तं तत्र सत्यस्य कर्तव्यत्वमाह—संश्रुत्येति ।
 धर्ममाश्रित्य तिष्ठता धर्मरूपफलमिच्छता ॥ ४१ ॥

४३] ति० टी०—इदं सपत्न्याः कैकेय्या वचनं न
 पितुस्तत्राह—सोऽहमित्यादि ॥ ४३ ॥

रा० टी०—स इति । हे वीर ! पितुर्वचनात्पित्राज्ञापितत्व-
 हेतोः कैकेय्या प्रचोदितः वनगमनाय प्रेरितः सोऽहं नियोग-
 प्राज्ञामतिवर्तितुमुच्छङ्खितुं न शक्यामि ॥ ४३ ॥

गो० टी०—पितृवचनकरणस्य कर्तव्यत्वमाह—सोऽहमि-
 ति । प्रतिज्ञातवानहमित्यर्थः । नियोगं आज्ञां पितृवचनत्वाभावं
 परिहरति—पितुर्हीति । पितृवचनकरणं सत्यं च एकैकमेव
 धर्ममूलं कार्यं किं पुनर्मिलितमिति भावः ॥ ४२ ॥

४४—४५] ति० टी०—अनार्यां मतिं पितरं बद्धा हत्वा
 वा राज्यं कर्तव्यमित्येवमधर्मविषयां मतिम् । मद्बुद्धिः पितृवा-
 क्यकरणरूपा अदुगम्यतामनुवर्त्यताम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

रा० टी०—तदिति । तद्वर्णितहेतोः अनार्यां धृष्टां क्षत्र-
 धर्माश्रितां क्षत्रधर्मैः राज्यधर्मनिष्णातैः आश्रितामासेवितामेनां
 पित्राज्ञापनहापिकां मतिं विसृज त्यज अत एव तैक्ष्ण्यं प्रजा-
 जनहेतुभूतकैकेय्यादिषु तीक्ष्णत्वं धर्मं माश्रय न स्वीकुरु अत

एव मद्बुद्धिः मत्स्वीकृतो निश्चयः अदुगम्यतां क्रियतामित्यर्थः ।
 अयं निरुद्धवन्धको माशब्दः अत एव “ माञ्जि लुङ् ” इत्यस्य
 न प्रवृत्तिः ॥ ४४ ॥

रा० टी०—तमिति । कौशल्यां भूय उवाच ॥ ४५ ॥

गो० टी०—एवं सत्यरहस्यमुक्त्वा शमस्य तत्त्वमाह-
 तदिति । अनार्यां दुष्टां पितरमपि हत्वा राज्यं कुर्यामित्येवं-
 रूपां क्षत्रधर्माश्रितां केवलशत्रुधर्माश्रितां रौद्रशाक्यसहितक्षत्रध-
 र्माश्रितामिति वार्थः । क्षत्रधर्मस्य तथात्वं प्रतिपादितं महाभा-
 रते राजधर्म—‘क्षत्रधर्मो महारौद्रः शठकृत्य इति स्मृतः’ इति ।
 तादृशीं मतिं विसृज किंतु धर्ममप्याश्रय मा तैक्ष्ण्यम्, इतः परमपि
 क्रौर्यं माश्रय मद्बुद्धिः मम बुद्धिः अदुगम्यतामनुवर्त्यतां लोकायत-
 मतं केवलनीतिर्नाश्रयणीया किंतु धर्ममाश्रिता नीतिरित्यर्थः ।
 अस्मिन् हि शास्त्रे धर्मस्थापनमुच्यते, स्थापनं च धर्ममन्तरेण
 केवलनीतिरेवार्थसाधनमिति लोकायतमतनिरासेन प्रवर्तनं, तेन
 तत्र तत्र लक्ष्मणमुल्लेखेन लोकायतं प्रवर्तिते उपन्यस्ते तन्निरा-
 सेन रामेण धर्मः स्थाप्यत इति रहस्यम् ॥ ४३—४५ ॥

४६] ति० टी०—शापितासि शपथं प्रापितासि । गमन-
 निरोधं मा कुर्विति शेषः ॥ ४६ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—अन्विति । इतः उक्तहेतोः वनं
 गमिष्यन्तं मामनुमन्यस्व आज्ञापयेत्यर्थः । नष्ट वियोगकारि-
 णीभूतमत्कर्तृका प्रजनप्रेरणया कथं स्यादित्यत आह—शा नित्य-
 मङ्गलस्वरूपा त्वं प्राणैः प्राणप्रियलक्ष्मणादिभिः सह मम
 मया आपिता नित्यं प्राप्ता नित्यसंबन्धविशिष्टासीत्यर्थः एतेन
 सर्वेषां नित्यत्वं सूचितम् तेन नित्येषु ध्वंसप्रतियोगित्वाभा-
 वेन विघ्नानामकिञ्चित्करत्वाद्वियोगेऽपि शोको न कार्य इति
 ध्वनितम् ॥ ४६ ॥

४७] ति० टी०—दिवं हित्वा भूमौ पतितः पुनर्दिवं यथा
 गतस्तथेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

रा० टी०—तीर्णेति । तीर्णं समापिता प्रतिज्ञा येन सोऽहं
 पुनरेष्यामि । पुनरागमनमात्रे दृष्टान्तः ययातिरिवेति ययातिः
 स्वर्गाद्भूमौ पतितः पुनः स्वर्गं जगामेति प्रसिद्धम् ॥ ४७ ॥

गो० टी०—किं ते मद्बुद्धिं न कर्तव्यमित्याशङ्क्य प्रथमप्रवृत्त-
 पितृवचनकरणानन्तरं क्रियत इत्याह—तीर्णप्रतिज्ञा इति । यथा-
 तिः स्वर्गाद्भुष्टः पुनः स्वर्गं गत इति महाभारते प्रसिद्धम् ४६॥४७

शोकः संधार्यतां मातर्हृदये साधु मा शुचः । वनवासादिहैष्यामि पुनः कृत्वा पितुर्वचः ॥ ४८ ॥
 त्वया मया च वैदेह्या लक्ष्मणेन सुमित्रया । पितुर्नियोगे स्थातव्यमेष धर्मः सनातनः ॥ ४९ ॥
 अम्ब संभृत्य संभारान्दुःखं हृदि निगृह्य च । वनवासकृता बुद्धिर्मम धर्म्यानुवर्त्यताम् ॥ ५० ॥

एतद्वचस्तस्य निशम्य माता सुधर्म्यमव्यग्रमविक्रवं च ।

मृतेव संज्ञां प्रतिलभ्य देवी समीक्ष्य रामं पुनरित्युवाच ॥ ५१ ॥

यथैव ते पुत्र पिता तथाहं गुरुः स्वधर्मेण सुहृत्तया च ।

न त्वानुजानामि न मां विहाय सुदुःखितामर्हसि पुत्रं गन्तुम् ॥ ५२ ॥

किं जीवितेनेह विना त्वया मे लोकेन वा किं स्वधयामृतेन ।

श्रेयो मुहूर्तं तव संनिधानं ममैव कृत्स्नादपि जीवलोकात् ॥ ५३ ॥

नरैरिवोल्काभिरपोह्यमानो महागजो ध्वान्तमभिप्रविष्टः ।

भूयः प्रजज्वाल विलापमेव निशम्य रामः क्रूरं जनन्याः ॥ ५४ ॥

४८] ति० टी०—पुनरेष्यामीत्यन्वयः ॥ ४८ ॥

रा० टी०—शोक इति । हे मातः ! शोकः शोकविशिष्टः पितेति शेषः संधार्यतां बोध्यतामित्यर्थः । ननु शोकाक्रान्तया मया कथं तस्य प्रबोध इत्यत आह—मा शुचः शोकं त्यजेत्यर्थः । तत्र हेतुः एष्यामि आगन्तास्मि अत एव मा शुच इत्यनेन न पौनरुक्त्यम् ॥ ४८ ॥

४९] ति० टी०—पितु रामो दशरथस्य ॥ ४९ ॥

रा० टी०—त्वयेति । नियोगे आश्रयने ॥ ४९ ॥

गो० टी०—न केवलं ममैवायं भारः किंतु शुष्माकमपीत्याह—त्वयत्योदिश्लोकेन ॥ ४८ ॥

५०] ति० टी०—संभारानभिषेकसंभारान् निगृह्य निवार्य अनुवर्त्यतां त्वयानुमन्यतामित्यर्थः ॥ ५० ॥

रा० टी०—अवेति । संभारानभिषेकसामग्रीः अवसंहृत्य संस्थाप्य धर्म्यां धर्मादनपेता मम बुद्धिः अनुवर्त्यतां तदनुसारेणैव क्रियतामित्यर्थः ॥ ५० ॥

गो० टी०—अम्बेति । संभारान् पूजाद्रव्याणि ॥ ४९ ॥

५१] ति० टी०—सुधर्म्यं धर्मशुक्तम् अव्यग्रं धैर्यशुक्तम् अविह्वलमकातरम् । मृतेव मूर्च्छितेति यावत् ॥ ५१ ॥

रा० टी०—एतदिति । सुधर्म्यमतिधर्मविशिष्टमव्यग्रं व्यग्रताविरोधि अविह्वलं कातर्यरहितं वचो निशम्य श्रुत्वा राममिति उवाच ॥ ५१ ॥

गो० टी०—एतदिति । अव्यग्रम् अनाकुलम् 'व्यग्रो व्यासक्त आकुलः' इत्यमरः । अविह्वलम् अविह्वलं दृढनिश्चयप्रतिपादकमित्यर्थः । मृतेव मूर्च्छितेति यावत् ॥ ५० ॥

५२] ति० टी०—स्वधर्मेण पालनादिरूपमातृधर्मेण । सृहृत्तया पितुरिव जेहवत्तया ॥ ५२ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—यथेति । यथा ते गुरुः पिता

तथा अहमतः स्वधर्मेण स्वस्य आत्मनः पुत्रस्येत्यर्थः धर्मेण सेवादिना सृहृत्तया चोपलक्षितस्त्वं न मां त्वत्कर्तृकनमस्कारकर्मभूतां सुदुःखितां त्वद्वियोगश्रुतिहेतुकदुःखविशिष्टां मां विहाय त्यक्त्वा गन्तुं नार्हसि इति त्वा त्वामनुजानामि बोधयामि मया सहैव गन्तुं योग्योऽसीति स्वाभिप्रायः सूचितः ॥ ५२ ॥

गो० टी०—यथेति । सृहृत्तया जेहेन एवं सुदुःखितामिति संबन्धः ॥ ५१ ॥

५३] ति० टी०—लोकेनेतरबन्धुजनेन । स्वधया पितृपूजनेन इदमुपलक्षणं देवपूजादेरपि । अमृतेनामृतत्वसाधनेन तत्त्वज्ञानेनापि किम् कृत्स्नादपि जीवलोकात्कृत्स्नलोकसंनिध्यान्मुहूर्तमपि तव संनिधानमेव श्रेयः ॥ ५३ ॥

रा० टी०—ननु विपिने क्लेशभिया न नेतास्मीत्यत आह—किमिति । लोकेन सृहृत्तया स्वधया स्वधादिशब्दवत्या निखिलक्रियेत्यर्थः । अमृतेन ध्वंसाप्रतियोगिना जीवितेन कृत्स्नाभिलिखलाजीवलोकात्सकललोकाज्येनेत्यर्थः । मुहूर्तमपि त्वया विना किं सर्वं व्यर्थमित्यर्थः । तत्र हेतुः तव संनिधानमेव मम श्रेयः ॥ ५३ ॥

गो० टी०—ननु राजनियोगस्त्वयाप्यनुवर्तनीय इति तत्राह—किमिति । लोकेन परलोकेन स्वधया पितृलोकप्राप्तिं सिद्धया किं प्रयोजनमित्यर्थः । अमृतेन स्वर्गलोकप्राप्तिसिद्धेनामृतेन किं प्रयोजनं कृत्स्नादपि जीवलोकात् आनन्दहेतुभूतमहर्लोकानुपरितनलोकान्तर्वर्तिजीववर्गात् संनिहितदिति शेषः ॥ ५३ ॥

५४] ति० टी०—नरैरिवोल्काभिरलातैरपोह्यमानस्तुयमानो निशि ध्वान्तमभिप्रविष्टो गज इव भूयः प्रजज्वाल । किमिदं यन्मामधर्मे प्रवर्तयितुं विपलतीति क्रोधः ॥ ५४ ॥

रा० टी०—रामजननीवचनं संवर्ण्य तत्समीपवर्तितदभिप्रायानभिज्ञजनहृत्तमाह—नरैरिति । एवं जननीविलापसदृशं जन-

१ इहेष्यामीति रा. पाठः । २ अवसंहृत्येति रा. पाठः । ३ गन्तुमेवमिति गो. पाठः । ४ इहेति गो. पाठः । ५ ध्वान्तमन्विति गो. पाठः । ६ जनमिति गो. पाठः ।

स मातरं चैव विसंज्ञकल्पमार्ते च सौमित्रिमभिप्रतप्तम् ।
 धर्मे स्थितो धर्म्यमुवाच वाक्यं यथा स एवार्हति तत्र वक्तुम्
 अहं हि ते लक्ष्मण नित्यमेव जानामि भक्तिं च पराक्रमं च ।
 मम त्वभिप्रायमसंनिरीक्ष्य मात्रा सहाभ्यर्दसि मां सुदुःखम्
 धर्मार्थकामाः खलु जीवलोके समीक्षिता धर्मफलोदयेषु ।
 ये तत्र सर्वे स्युरसंशयं मे भार्येव वक्ष्याभिमता संपुत्रा
 यस्मिंस्तु सर्वे स्युरसंनिविष्टा धर्मो यतः स्यात्तदुपक्रमेत ।
 द्वेष्यो भवत्यर्थपरो हि लोके कामात्मता खल्विति न प्रशस्ता

॥ ५५ ॥

॥ ५६ ॥

॥ ५७ ॥

॥ ५८ ॥

न्या समीपवर्तिनामिति शेषः । विलापं निशम्य श्रुत्वा उल्का-
 दिभिः अपोह्यमानः निवार्यमाणः अध्वानं मार्गं प्रविष्टो महा-
 गज इव भूयः प्रजज्वाल अधिकं शृङ्गभे गमनाय मतिं चक्रे इ-
 त्यर्थः । एतेन जनन्यभिप्रायः रामेण बोधित इति ध्वनितम् ॥ ५४ ॥

गो० टी०—एवं मातृकारुण्येऽपि धर्म एव स्थिरोऽभूदि-
 त्याह—नरैरिति । नरैर्गजग्राहिभिः उल्काभिः साधनैः अपोह्य-
 मानः निवार्यमाणोऽपि अध्वानं मार्गमनुप्रविष्टो महागज इव
 मात्रादिवाक्येन वार्यमाणोऽपि धर्ममनुप्रविष्टो रामः भूयः प्रज-
 ज्वाल संरुद्धोऽभूत् स्वमार्गं एव स्थितोऽभूदित्यर्थः । अत्र नरै-
 रित्युपमानगतवहुवचनेन पुनः सौमित्रिणापि तथैवोक्तमिति
 गम्यते अत एव मातरं सौमित्रिं चेत्युक्तम् ॥ ५३ ॥

५५] ति० टी०—तत्र रामस्य धर्मे निष्ठां वाल्मीकिः
 श्लाघते—यथा स एवेति । तत्र तथाविधचोरदशायाम् । अन-
 न्वयालंकारोऽत्र ॥ ५५ ॥

रा० टी०—स इति । विसंज्ञकल्पां विसंज्ञं संज्ञाराहित्यं
 कल्पयति करोति सा ताम् तच्चेष्टादर्शनमात्रेण अन्या अपि
 विसंज्ञा भवन्तीत्यर्थः । किंच प्राप्तकिंचित्संज्ञां मातरं सौमित्रिं
 च यत्स एव वक्तुमर्हति तदुक्तं धर्मादनपेतं वाक्यं धर्मे स्थितः
 रामः यथा यथावदुवाच ॥ ५५ ॥

गो० टी०—स इति । तत्र तस्मिन्धर्मसंकटे अतिकृच्छ्राव-
 स्थायां एतादृशधर्मेकनिष्ठातपुरुषान्तरस्याभावात् स एवार्हती-
 ति वाल्मीकिः स्तौति ॥ ५४ ॥

५६] ति० टी०—ममाभिप्रायं धर्मेकनिष्ठत्वरूपम् । अभ्य-
 र्दयसि पीडयसि । 'अभ्यर्थयसि' इति पाठे प्रेरयसीत्यर्थः । सर्व-
 थान्तर्भावित्वप्यर्थता । एवं सतरां दुःखं मा मा कुर्वित्यर्थः ॥ ५६ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—अहमिति । हे लक्ष्मण ! ते
 नित्यं पराक्रमं भक्तिं च अहं जानामि त्वं तु ममाभिप्रायमसं-
 निरीक्ष्य अज्ञात्वा सुदुःखं यथा स्यात्तथा मात्रा सह मा माम-
 सि सहगमनं याचसे ॥ ५६ ॥

गो० टी०—अहमिति । अभ्यर्दसि व्यथयसि ॥ ५६ ॥

५७] ति० टी०—धर्मफलोदयेषु पूर्वकृतधर्मफलोत्पत्ति-

कालेषु ये धर्मार्थकामास्तयोऽपि लोके समीक्षिता दृष्टा मन्वादि-
 भिरधर्मफलत्वेन ये त्रयोऽपि दृष्टास्ते सर्वे तत्र धर्मे सति अवश्यं
 भवेशुरिति मे मतिः न तु तत्र मे कश्चित्संदेह इति भावः ।
 एकतोऽनेककार्यलोभे दृष्टान्तमाह—भार्येवेति । वक्ष्यादिकूला ।
 अतिथिपूजादिधर्मसाधनम्, अभिमताभिप्रिया कामसाधनम् ।
 सपुत्रा परमलोकगमनरूपार्थसाधनं च भवति तद्वत् । तस्मा-
 द्धर्म एव मुख्य इति स एव रक्ष्य इति भावः ॥ ५७ ॥

रा० टी०—स्वाभिप्रायमाह—धर्मेति । धर्मफलोदयेषु धर्मा-
 नां सदसत्कर्मणां फलोदयेषु फलभोगसमयेषु समीक्षितास्त-
 त्वतो ज्ञाताः तत्र प्रसिद्धे जीवलोके ये धर्मार्थकामाः ते वक्ष्या,
 स्वाधीनतां प्राप्ता अभिमता सौन्दर्यादिना अत्यन्तमीप्सिता
 सपुत्रा पुत्रसहिता भार्येव असंशयं यथा स्यात्तथा मे वक्ष्याः स्युः
 सन्ति एतेन सर्वे स्वस्वसमये मया रक्षणीया इति सूचितम् ॥ ५७ ॥

गो० टी०—धर्मो हि परमो लोक इत्यादिना पूर्वं संग्रहेणोक्तं
 प्रपञ्चयति—धर्मेति । तातेति सान्त्वस्वबोधने किलेति प्रसिद्धौ
 लोक इति मोक्षव्यावृत्तिः धर्मफलोदयेषु धर्मस्य फलभूतानां
 सौख्यानास्तदयेषु प्राप्तिषु समीक्षिताः उपायत्वेन निश्चिताः ये
 धर्मार्थकामाः ते सर्वे तत्र धर्मे स्युः धर्म एवावृष्टिर्न सौख्याति-
 शयप्रदानस्वभावाः सर्वे पुरुषार्थाः सिध्यन्तीति भावः । अत्रार्थे
 मे असंशयं संशयो नास्ति अर्थाभावेऽप्ययीभावः । उक्तार्थे
 दृष्टान्तमाह—भार्येत्यादि । यथा भार्या वक्ष्या अदिकूला सती धर्मं
 जनयति अभिमता प्रिया कामं, सपुत्रा सती अर्थं, सुलक्षणसुलग्न-
 प्रभवपुत्रे जाते हि पितुरर्थाः सिध्यन्तीति तथा सर्वपुरुषार्थानां
 धर्म एव निदानं तथाहि धर्मो हि धर्महेतुरर्थहेतुः काम्यमानस-
 क्चन्दनवनितादिहेतुश्च अतो धर्म एव समाश्रयणीय इति भावः ।
 यद्वा लोके धर्मादयः फलसाधनत्वेन समीक्षिताः शास्त्रादिभिर-
 वगतास्ते सर्वे तत्र फलोदयेषु स्युः समर्थाः स्युः मे असंशयं मया
 निश्चितमित्यर्थः यथा उक्तगुणविशिष्टा भार्या फलसाधनं तथेति
 अस्मिन् पक्षे अध्याहारादिकेशो नास्ति उत्तरलोकादुक्त्यं च ५६

५८] ति० टी०—अहमेवार्थं भङ्गयन्तरेण द्रवयति—यस्मि-
 न्निति । यस्मिन्कर्मणि सर्वे धर्मादयोऽसंनिविष्टा असंबन्धास्त-

१ मामिति गो. पाठः । २ किल तात लोके इति गो. पाठः । ३ ते इति गो. पाठः । ४ पश्येति गो. पाठः । ५ सपुत्रेति गो. रा. पाठः ।
 अपीति गो. पाठः ।

गुरुश्च राजा च पिता च वृद्धः क्रोधात्प्रहर्षादथवापि कामात् ।

यद्वादिशेत्कार्यमवेक्ष्य धर्मं कस्तं न कुर्यादनृशंसवृत्तिः

॥ ५९ ॥

न तेन शक्नोमि पितुः प्रतिज्ञामिमां न कर्तुं सकलां यथावत् ।

स ह्यावयोस्तात गुरुर्नियोगे देव्याश्च भर्ता स गतिश्च धर्मः

॥ ६० ॥

तस्मिन्पुनर्जीवति धर्मराजे विशेषतः स्वे पथि वर्तमाने ।

देवी मया सार्धमितोऽभिगच्छेत्कथंस्विदन्या विधवेव नारी

॥ ६१ ॥

सा मानुषन्यस्व वनं व्रजन्तं कुरुष्व नः स्वस्त्ययनानि देवि ।

यथा समाप्ते पुनराव्रजेयं यथा हि सत्येन पुनर्ययातिः

॥ ६२ ॥

नोपक्रमेत नारभेतैवेति शेषः । एकैकफलकानेककर्मसंभवेऽपि यतो धर्मः स्यात्तदुपक्रमेत तदेव कुर्यान्नापरम् । कुतस्तत्राह—
द्वेष्य इति । अर्थपरो धर्मविरुद्धकेवलार्थपरः । कामात्मता धर्मविरुद्धकामपरता न प्रशस्ता गर्हिता राज्ञ इव ॥ ५८ ॥

रा० टी०—धर्मस्तु सदैव रक्षणीय इति बोधयितुमाह—
यस्मिन्निति । यस्मिन्धर्मे सर्वे जनाः असंनिविष्टाः उपदेशमन्तरा प्रवृत्तिरहिताः स धर्मः यतः येनोपायेन स्यात्तेनोपायेन तत्तं धर्ममुपक्रमेत आरभेत । तदिति सामान्ये नपुंसकं धर्म-
हेतुत्वान्नान्ता अर्थकामा न सेव्या इति बोधयितुं तत्र दोषमाह—अर्थपरः धर्माकारणीभूतद्रव्यादिसंग्रहीता द्वेष्यो भवति अतः कामात्मता कामपरत्वं न प्रशस्तं तत्रापि द्वेषा-
देर्दर्शनमस्तीति तात्पर्यम् ॥ ५८ ॥

गो० टी०—एवं धर्मादीनां फलसाधनत्वं निर्णीतं तेष्ववि-
शेषादन्यतमस्याश्रयणीयत्वे प्राप्ते आह—यस्मिन्निति । यस्मिन्
कर्मणि आश्रयमाणे सर्वे अर्थादयत्नयः असन्निविष्टा न प्रवि-
शन्ति न संभवन्तीति यावत् किंतु यतो धर्मः यस्माद्धर्म एव
स्यात्तदारभेत अथवा यस्मिन् कर्मणि सर्वे धर्मार्थकामाः असं-
निविष्टाः स्युः अविशमानाः भवेयुः तत् कर्म नोपक्रमेत यतः
यस्मात्कर्मणः धर्मः स्यात् तदुपक्रमेत । प्रथमयोजनायामर्थका-
मयोः संनिवेशे को दोष इत्यत्राह—द्वेष्य इति । तस्मादर्थकामौ
परित्यज्य केवलधर्मपरो भवेदित्यर्थः ॥ ५७ ॥

५९] ति० टी०—यदेवमतो—गुरुश्चेत्यादि । गुरुपतेता
धनुर्वेदाद्युपदेशाच्च स यत्कार्यं व्यादिशेत्तद्धर्ममवेक्ष्य पितृवचन-
करणं धर्म इति ज्ञात्वा को न कुर्यात् ॥ ५९ ॥

रा० टी०—गुरुरिति । गुर्वानिर्दिष्टद्वयादिशेदाज्ञापयेत्तत्कार्यं
धर्ममवेक्ष्य कः अनृशंसवृत्तिर्न कुर्यात् कुर्यादेवेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

गो० टी०—यतो धर्म एव कर्तव्यः अत आह—गुरुरिति ।
गुरुः धनुर्वेदनीतिशास्त्राद्युपदेशात् । यदिदेत्येकनिपातो वार्थे अ-
पिचेतिवत् । धर्मं सत्यप्रतिज्ञत्वरूपमवेक्ष्य तत्परिपालनायेत्यर्थः ।
यत्कार्यं व्यादिशेत् नियुज्यते तत्कर्म अनृशंसवृत्तिः को न कुर्यात् यो न करोति स केवलं नृशंस इति भावः ॥ ५८ ॥

६०] ति० टी०—इमां सकलां संपूर्णां न कर्तुं न शक्नोमि ।

नियोगे प्रभुरिति शेषः । मातुः स्वेन सह गमननिषेधायाह—
देव्याश्चेति । भर्तृत्वात्स एवास्या गतिर्न तु पुत्रः । 'सगतिः स
धर्मः' इति पाठे तेन सगतिः समानगतिरेषा । सः तच्छ-
ब्दस्य बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात्तेन सहवास एवास्या धर्मः, न तु
मया सह वास इत्यर्थः ॥ ६० ॥

रा० टी०—नेति । तेन हेतुना इमां पितुः प्रतिज्ञां यथाव-
त्कर्तुं न शक्नोमि न शक्नोम्येवेत्यर्थः । स्वया जनन्या च तदवृथा-
तव्यमित्याह—हे तात ! आवयोः नियोगे आज्ञापने स एव गुरुः
जनन्यास्तु स एव गतिर्यमश्च तत्सेवाधीनमेव गत्यादीत्यर्थः ।
तत्र हेतुः यतो भर्ता पतिः ॥ ६० ॥

गो० टी०—स इति । सोऽहमनृशंसोऽहं पितुः प्रतिज्ञां वर-
दानहेतुकभरताभिषेकमद्विवासनरूपां प्रतिज्ञामकर्तुं न शक्नोमि
अवश्यं कुर्यामित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—स हीति । आवयोः मम
भरतस्य चेत्यर्थः । नियोगे गुरुः प्रभुरित्यर्थः । देव्याः कौस-
ल्यायाः तथा च देव्यापि तद्वचनं नातिक्रमणीयमिति भावः ।
धर्मः अलौकिकश्रेयःसाधनम् ॥ ५९ ॥

६१] ति० टी०—तदेवाह—तस्मिन्निति । स्वे पथीष्टपुत्रं
परित्यज्यापि सत्यं रक्षणीयमित्येवंरूपे सत्यमार्गे । अन्येत्यस्य
विवरणं विधवेति ॥ ६१ ॥

रा० टी०—तस्मिन्निति । स्वे पथि राजधर्मे वर्तमाने
धर्मराजे पितरि जीवति पालयति साति अन्या प्राकृतविलक्षणा
देवी माता विधवा स्वामिरहिता नारीव मया सार्धमितः
कथमभिगच्छेन्मातुर्गमनं नोचितमिति तात्पर्यम् ॥ ६१ ॥

गो० टी०—देव्याश्चेत्यस्याश्रयमुद्घाटयति—तस्मिन्निति ।
धर्मराजे धर्मप्रवर्तके विशेषतः पूर्वराजापेक्षया विशिष्य स्वे
पथि स्वासाधारणे पथि धर्ममार्गे वर्तमाने स्वमार्गानतिलङ्घि-
नीत्यर्थः । तस्मिन् गतिभूते भर्तारि जीवति देवी कृताभिषेका
महिषी सहधर्मचारिणीति यावत् मया पुत्रेण सह अन्येव य
काचित् जीव कथं स्विन्न कथं वा वनमपगच्छेत् अभर्तृका
या एव पुत्रेण सह वनगमनमुचितमिति भावः ॥ ६० ॥

६२] ति० टी०—मा मामित्यर्थः । पुनर्ययातिः स्वर्गमार्गे
शेषः ॥ ६२ ॥

यशो ह्यहं केवलराज्यकारणान्न पृष्ठतः कर्तुमलं महोदयम् ।
 अदीर्घकालेन तु देवि जीविते वृणेऽवरामद्य महीमधर्मतः
 प्रसादयन्नरवृषभः सै मातरं पराक्रमाज्जिगमिषुरेव दण्डकान् ।
 अथानुजं भृशमनुशास्य दर्शनं चकार तां हृदि जननीं प्रदक्षिणम्
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

॥ ६३ ॥

॥ ६४ ॥

द्वाविंशः सर्गः ।

रामः स्वनिर्वासने कैकेय्याः कारणत्वं निराकृत्य स्वदैवस्यैव तत्कारणतां प्रतिपाद्य कैकेय्यै संकुद्धं लक्ष्मणमसान्वयत् ।
 अथ तं व्यथया दीनं सविशेषममर्षितम् । सैरोषमिव नागेन्द्रं रोषविस्फारितेक्षणम् ॥ १ ॥

रा० टी०-सेति । देवि हे मातः ! सातिपूज्या त्वं मा मामनुमन्यस्व आज्ञापय अत एव नः स्वस्त्ययनानि कुरुष्व । तत्र हेतुः यथा समाप्ते नियमितवनप्रव्रजनवर्षपूर्तौ आब्रजेयमागच्छेयम् । तत्र दृष्टान्तः ययातिर्यथेति ॥ ६२ ॥

गो० टी०-सेति । सा जीवद्भर्तृका त्वं मा मामनुमन्यस्व अनुजानीहि इतः पूर्वं वनगमनं प्रति सीताभिप्रायस्या-रिज्ञातत्वात् दीप्तमग्निमरणं वा यदि रामः प्रवेक्ष्यति ॥ प्रविष्टं त्र मां देवि त्वं पूर्वमुपधारय' इत्युक्त्या लक्ष्मणाभिप्रायस्य ज्ञात-। च न इत्येतदावयोरित्यस्मिन्नर्थे वर्तते । "अस्मदो द्वयोश्च" इति वचने बहुवचनादेशादेवं व्याख्यातम् एवं च सति 'अनुज्ञातश्च वता पूर्वमेव यदस्म्यहम्' इति वक्ष्यमाणवचनं चोपपद्यते । वस्त्ययनानि शोभनप्राप्तिप्रार्थनानि समाप्ते चतुर्दशवर्षाचरणीये ते समाप्ते यथा पुनरागच्छेयं तथा स्वस्त्ययनानि कुरुष्व । पुनरागमने निदर्शनमाह-यथेति । स्वर्गाच्छ्रुतो ययातिः यथा सत्येन सत्यवचनेन अष्टकादिदौहित्रोक्तसत्यवचनेन पुनः स्वर्गमगच्छत्तथेत्यर्थः । तथोक्तं महाभारते 'आतिष्ठ स्वरथं राजन् विक्रमस्व विहायसम् । वयमप्यत्र यास्यामो यत्र लोको भविष्यति' इत्यादिना ॥ ६१ ॥

६३] ति० टी०-केवलराज्यकारणाद्धर्महीनराज्यहेतोः । महोदयं महाफलम् । यशः प्राप्तमपि राज्यं त्यक्त्वा पितृवा-क्यपालनं कृतवानित्येवं यशः पृष्ठतः कर्तुं नालम् । जीविते मनुष्यजीवनेऽदीर्घकालेऽल्पकालतया निश्चिते सति तदर्थमव-रामवरप्रयोजनिकां महीमधर्मतः परमपुरुषार्थत्यागेन न तु वृणे इति संबन्धः ॥ ६३ ॥

रा० टी०-यश इति । अवरं सर्वलोकापेक्षया न्यूनं महीमदीर्घकाले जीविते प्रकटतया पालने केवलराज्यकारणा-न्महोदयमत्युदयप्रापकं यशः अधर्मतः पृष्ठतः कर्तुमहं न वृणे । अन्तर्भाषितमिजार्थो जीवितः ततो भावे निष्ठा ॥ ६३ ॥

गो० टी०-यश इति । केवलराज्यकारणात् धर्मविरहि-तराज्यहेतोः महोदयं महाफलं यशः पृष्ठतः कर्तुमुपेक्षितमहं

नालं न समर्थोऽस्मि किंच अदीर्घकाले चञ्चले जीविते प्राणक्ष-रणे निमित्तसप्तमीयं तडिद्वचञ्चलजीवितनिमित्तम् अवरं तु-च्छप्रयोजनभूतं महीमधर्मतो न वृणे न स्वीकरोमि ॥ ६२ ॥

६४] ति० टी०-पराक्रमाद्वैर्यात् । दर्शनं स्वसमंतं धर्मरह-स्यमनुशास्योपदिश्य तां जननीं प्रदक्षिणं कृत्वा हृदि चकार गन्तुं मनश्चकारेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

रा० टी०-प्रसादयन्निति । नरवृषभः प्राकृतविलक्षण-त्वेन सकलनरश्रेष्ठः पराक्रमात्परेषां सुनिश्चयानामाक्रमः विध्वं-सनं तस्माद्देतोः दण्डकान् जिगमिषुः स रामः मातरमनुजं च दर्शनं धर्मविषयकज्ञानमनुशास्य जननीं प्रदक्षिणं हृदि हृदये चकार प्रत्यक्षप्रदक्षिणस्य वियोगज्ञापकत्वात् तत्र कृतमिति तात्पर्यम् ॥ ६४ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-मणावयोध्याकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

गो० टी०-प्रसादयन्निति । पराक्रमात् राम तस्मादितः शीघ्रं वनं गन्तुं त्वमहंसीत्युक्तकैकेयीप्रेरणात् अनुजं दर्शनं स्वमतमनुशास्य प्रदश्येत्यर्थः । शासिद्विकर्मकः हृदि प्रदक्षिणं चकार प्रदक्षिणं कर्तुं संकल्पितवानित्यर्थः । लोकप्रसिद्धाक्षयः पुरुषार्थाः तेषु सर्वभूतत्वादितरयोः सापायत्वाच्च धर्म एवाश्रय-णीय इति स्थापितं भवति ॥ ६३ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-ऽयोध्याकाण्डव्याख्याने एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

१] ति० टी०-अथ रामः सौमित्रेः कैकेयीविषयं रोषं शमयतीत्याह-अथेति । व्यथया रामस्य राज्यहानिजन्यया । सविशेषं रामेष्टजानन्तरापेक्षयेति शेषः । अमर्षितं प्राप्तासह-नम् । विस्फारणं विस्तारः ॥ १ ॥

१ अहमिति रा. पाठः । २ स्वेति गो. रा. पाठः । ३ श्वसन्तमिति गो. पाठः ।

आसाद्य रामः सौमित्रि सुहृदं भ्रातरं प्रियम् । उवाचेदं स धैर्येण धारयन्सत्त्वमात्मवान् ॥ २ ॥
 निगृह्य रोषं शोकं च धैर्यमाक्रम्य केवलम् । अवमानं निरस्यैनं गृहीत्वा हर्षमुत्तमम् ॥ ३ ॥
 उपकुप्यं यदैतन्मे अभिषेकार्थमुत्तमम् । सर्वं निवर्तय क्षिप्रं कुरु कार्यं निरव्ययम् ॥ ४ ॥
 सौमित्रे योऽभिषेकार्थं मम संभारसंभ्रमः । अभिषेकनिवृत्त्यर्थं सोऽस्तु संभारसंभ्रमः ॥ ५ ॥
 यस्या मदभिषेकार्थं मानसं परितप्यति । माता नः सा यथा न स्यात्सविशङ्का तथा कुरु ॥ ६ ॥
 तस्याः शङ्कामयं दुःखं मुहूर्तमपि नोत्सहे । मनसि प्रतिसंजातं सौमित्रेऽहमुपेक्षितम् ॥ ७ ॥

२] ति० टी०—आसाद्याभिमुखीकृत्य धैर्येण सत्त्वं चित्त-
 मविकारितया धारयन्प्रकटयन् ॥ २ ॥

रा० टी०—अथेति । व्यथया भ्रातृवियोगश्रुत्या प्राप्तप्रकृ-
 तिविपर्यासेन दीनं क्षीणत्वेन प्रतीयमानं सविशेषं रामाति-
 प्रियत्वेन विशेषसहितममर्षितं रामवियोगासहनशीलं सरोपं
 मागेन्द्रमिव अत एव रोषविस्फारितेक्षणं रोषेण विस्फारिते
 ईक्षणे यस्य तं सुहृदं सरलस्वभावं प्रियं स्वातिप्रीतिविपर्याभूतं
 भ्रातरं सौमित्रिमासाद्य हस्तग्रहेण स्वसमीपं प्रापय्य इदमुवाच ।
 श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १ ॥ २ ॥

गो० टी०—अथ रामः सौमित्रेः कैकेयीविषयं रोषमुपशम-
 यति—अथेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । सविशेषमन्तरङ्गज-
 नापेक्षया सातिशयम् अमर्षितं प्राप्तासहनं रोषविस्फारितेक्षणं
 क्रोधविस्तारितनयनम् आसाद्य अभिमुखीकृत्य सुहृत्त्वादिविशे-
 षणं कोपेऽप्यनुपेक्षणीयत्वाय सत्त्वं सर्वविषयकं स्वं बलं धैर्येण
 धारयन्प्रकटयन् आत्मवान् प्रशस्तमनाः वश्यमनस्क
 इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

३] ति० टी०—किमुवाचेत्यब्राह्म—निगृह्येति । रोषं पित्रा-
 दिवधहेतुम् । अवमानं वनप्रवासनरूपं निरस्य शत्रुकृतत्वाभा-
 वात् । उत्तमं हर्षं सत्यपालनेन पितुः पुण्यलोकसिद्धिर्जं हर्षम् ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—तादृशहर्षसिद्धयर्थमेव हे लक्ष्मण ! अभि-
 पेक्षप्रयोजनकं निवर्तय । कार्यं वनगमनोपयुक्तम् ॥ ४ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—निगृह्येति । रोषादिकं निगृह्य
 सन्त्यज्येत्यर्थः । धैर्यमाश्रित्य स्वीकृत्य अवमानं प्रवाजनविष-
 यकसंमतिग्रहणाभावमूलकानादरं निरस्य परिहृत्य उपकूलतं
 प्राप्तं सर्वमेतत्सामग्रीजातं क्षिप्रं निवर्तय निरव्ययं विघ्नरहितं
 यथा स्यात्तथा कार्यं कर्तव्यं गमनोद्योगमित्यर्थः कुरु । श्लोकद्वय-
 मेकान्वयि ॥ ३ ॥ ४ ॥

गो० टी०—निगृह्येत्युपकूलतमिति च श्लोकद्वयमेकान्वयम् ।
 रोषं पित्रादिविषयं शोकं मद्विषयम् । रोषशोकयोर्निग्रहे हेतुमाह—
 धैर्यमाश्रित्येति केवलमिति धैर्यनैरन्तर्यमुच्यते अवमानम् आर-
 व्याभिषेकस्यागपूर्वकवनगमनं निरस्य निजदौर्बल्यकृतत्वाभा-
 वाज्जिवार्यं उत्तमं हर्षं सत्यपरिपालनेन पितरं तारयिष्याम इति
 बुद्धिजन्यं मेऽभिषेकार्थमुपकूलतं संपादितं यत्किंचिदलंकारा-

दिकं तत्सर्वं विसर्जय निरत्ययं निरपायं सत्यपरिपालनोपयुक्तं
 कार्यं वल्कलधारणादिकं कुरु ॥ ३ ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—तदेवाह—सौमित्रे इति । संभारसंपाद-
 नाय यः संभ्रमस्त्वेता साभिषेकनिवृत्त्यर्थेऽस्तु । वनगमनपरि-
 रसंपादनायास्त्विति यावत् ॥ ५ ॥

रा० टी०—सौमित्रे य इति । संभारसंभ्रमः सामग्रीसंपा-
 दनविपरिणी त्वरा आदरो वा ॥ ५ ॥

गो० टी०—सौमित्र इति । संभारसंभ्रमः संभारसं-
 पादनविपर्योत्साहः अभिषेकनिवृत्त्यर्थं अभिषेकनिवृत्तिरूपवन-
 वासार्थं स संभारः संभ्रमोऽस्तु वनवासोचितसाधनसंपादनवि-
 पयो भवत्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—किंच यस्या मदभिषेकार्थं मदभिषेकनि-
 र्थः । वृत्तौ अर्थशब्दो निवृत्तिवचन इह 'अयंऽभिषेयैरेवस्तुप्रयो
 जननिवृत्तिपु' इत्यमरः । सविशङ्का कथमयं वने स्थास्यतीति वर-
 शङ्कया सदुःखा । तथा कुरु । अल्पेनैव कालेन रामं द्रष्टुमिच्छामि
 पित्राज्ञाभङ्गातिनिन्द्य इत्यादिवाक्यैरिति शेषः । यद्वा यस्याः मम
 कैकेय्या नो माता कैकेयी सशङ्का अयं वनं न गमिष्यतीति तौ स-
 शङ्कासहिता ॥ ६ ॥

वः ।

रा० टी०—यस्या इति । मदभिषेकार्थं अभिषेकरूपे
 वस्तुनि मानसं वर्तत इति शेषः । सा नः माता कौशल्या सवि-
 शङ्का विगतवनवासलेशविषयकशङ्काविशिष्टा सती न परि-
 त्यते तथा कुरु ॥ ६ ॥

गो० टी०—यस्या इति । मदभिषेकार्थं मदभिषेकप्रयो-
 जनविषये माता कैकेयी सविशङ्का लक्ष्मणेन संमन्य राज्यं जा-
 पुनः किं रामो गृहीष्यतीति शङ्कावती ॥ ६ ॥

तः

७] ति० टी०—कुत एवं तत्राह—तस्या इति । तस्या
 मनसि प्रतिसंजातं शङ्कामयं दुःखं सुहृदं तमप्युपेक्षितं नोत्सहे,
 'उदीक्षितम्' इति पाठे द्रष्टुमित्यर्थः ॥ ७ ॥

स्वे

रा० टी०—तस्या विशङ्काकरणे हेतुमाह—तस्या इति । द्वे-
 शङ्कामयं शङ्काहेतुकमित्यर्थः । मनस्यपि प्रतिसंजातं किं पुन-
 र्बहिःप्रकटितमित्यर्थः । दुःखमुपेक्षितं तिष्ठतिदमित्युपेक्षां कर्तु-
 मर्ह नोत्सहे 'उदीक्षितम्' इति पाठे द्रष्टुमित्यर्थ इति भट्टाः ॥ ७ ॥

ता

गो० टी०—तस्या इति । कैकेय्याः शङ्कामयं शङ्कारूपं
 स्वार्थं मयद्वा प्राप्नुयै वा ॥ ७ ॥

ति

न बुद्धिपूर्वं नाबुद्धं स्मरामीह कदाचन । मातृणां वा पितुर्वाहं कृतमल्पं च विप्रियम् ॥ ८ ॥
 सत्यः सत्याभिसंधश्च नित्यं सत्यपराक्रमः । परलोकभयाद्भीतो निर्भयोऽस्तु पिता मम ॥ ९ ॥
 तस्यापि हि भवेदस्मिन्कर्मण्यप्रतिसंहते । सत्यं नेति मनस्तापस्तस्य तापस्तपेच्च माम् ॥ १० ॥
 अभिषेकविधानं तु तस्मात्संहृत्य लक्ष्मण । अन्वगेवाहमिच्छामि वनं गन्तुमितिः पुरः ॥ ११ ॥
 मम प्रव्राजनादद्य कृतकृत्या नृपात्मजा । सुतं भरतमव्यग्रमभिषेचयितां ततः ॥ १२ ॥
 मयि चीराजिनधरे जटामण्डलधारिणि । गतेऽरण्यं च कैकेय्या भविष्यति मनःसुखम् ॥ १३ ॥
 बुद्धिः प्रैणीता येनेयं मनश्च सुसमाहितम् । तं नु नार्हामि संक्षेपं प्रव्रजिष्यामि मा चिरम् ॥ १४ ॥

८] ति० टी०—तदेवोपादयति—न बुद्धीति । अबुद्धम् अज्ञानपूर्वं वा । अल्पं चाल्पमपि विप्रियं विप्रियकरं कदाचन कदापि कृतं न स्मरामीत्यन्वयः । ‘समारब्धम्’ इति पाठे नारब्धवानस्मीत्यर्थः ॥ ८ ॥

रा० टी०—स्वस्मिन्मात्रादेः जेह्वोचकं लिङ्गमाह—नेति । बुद्धिपूर्वं विप्रियं न कृतमबुद्धमबुद्धिपूर्वकं वा न कृतमिति अहं स्मरामि ॥ ८ ॥

गो० टी०—नेति । मातृणां पितुर्वा विषये कदाचन कृतं बुद्धिपूर्वमपि विप्रियं न स्मरामि अबुद्धम् अबुद्धिपूर्वकमपि विप्रियं न स्मरामि ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—सत्यः सत्यवचनस्वभावः सत्याभिसंधः सत्यप्रतिज्ञः परलोकभयात्परलोकभयहेतोरसत्याद्भीतः पिता निर्भयोऽस्तु मया तत्कृतसत्यपरिपालनात् ॥ ९ ॥

रा० टी०—सत्य इति । सत्यः सत्यवादी अत एव सत्य-संधः सत्यप्रतिज्ञः अत एव परलोकभयादयं सत्यात्प्रच्युतः इति शत्रुजनापवादाद्भीतः मम पिता निर्भयः लोकापवादभयरहितोऽस्तु ॥ ९ ॥

गो० टी०—सत्य इति । सत्यः सत्यवचनः सत्याभिसन्धः सत्यप्रतिज्ञः सत्यपराक्रमः अमोघपराक्रमः परलोकभयात्परलोक-संवन्धिभयहेतोः परलोकहानेरिति यावत् निर्भयोऽस्तु प्रतिष्ठितसत्यत्वादिति भावः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—अस्मिन्कर्मण्यभिषेकविषये कर्मणि अप्र-तिसंहतेऽनिवर्तिते मम वचः सत्यं न वृत्तमिति मनस्तापो भवेत् तस्य च मनस्तापो मामपि तपेत् पितृहितमकुर्वतो मम जन्म व्यर्थमिति पीडयेत् ॥ १० ॥

रा० टी०—स निर्भयोऽवश्यं कर्तव्य इत्यत्र हेतुं वदन्नाह—तस्येति । कर्मणि अभिषेकादुल्लङ्घ्यापारे अप्रतिसंहते अनि-वर्तिते सति मम वचः सत्यं नेति तस्य पितुर्मनस्तापः भवे-त्तस्य तापो मामपि तपेत् ॥ १० ॥

गो० टी०—तस्येति । तस्य दशरथस्यापि अस्मिन्नभिषेक-कर्मणि अप्रतिसंहते अनिवर्तिते सति सत्यं नेति मम वरदा-नविषयसत्यं नेति मनस्तापो भवेत्तस्य तापः मां तपे-त्तापयेदित्यर्थः ॥ १० ॥

११] ति० टी०—यत एवमतः—अभिषेकेति । संहृत्य त्यक्त्वा अन्वगेव शीघ्रमेव इतः पुरोऽस्मान्नगरात् ॥ ११ ॥

रा० टी०—अभिषेकेति । हे लक्ष्मण ! तस्मादुक्तेतोः अन्वक् शीघ्रमेव इतः अस्मात्पुरः पुर्याः गन्तुमिच्छामि ॥ ११ ॥

गो० टी०—अभिषेकेति । अन्वक् अनुपदमेव ‘अन्वगन्व-क्षमनुगोऽनुपदम्’ इत्यमरः । इतः अस्मान्नगरात् ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—नृपात्मजा कैकेयी । अव्यग्रम-व्याकुलम् ॥ १२ ॥

रा० टी०—ममेति । कृतकृत्या साधितशुनिप्रयोजना नृपा-त्मजा कैकेयी अव्यग्रमनवधानतारहितं भरतमभिषेचयताम-भिषेचमिव प्रापयताम् इवार्थान्तर्भावेण प्रापणरूपधात्वर्थेण च यद्वा यतः मम प्रव्राजनान्नृपात्मजा कैकेयी कृतकृत्या अतः अः विष्युरेव व्यग्रः विशेषेण अग्रः मत्प्रीतिपात्राग्रणीत्वं यस्मिन्स तं भरतमभिषेचयतामभिषेचः अभिषेकः यतः निवर्तितो यया तादृशपरमार्थक्यमोरूपम् स चान्तर्भावितणि-जर्थः । कैकेयीमथ दुर्वचनादिना न पीडय । निषेधार्थकम-व्ययमिति ॥ १२ ॥

गो० टी०—ममेति । अभिषेचयिता लुट् ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—गते गते एव ॥ १३ ॥

रा० टी०—मयीति । मनःसुखं मयशःप्राप्तिहेतुकानन्दः भविष्यति ॥ १३ ॥

गो० टी०—मयीति । स्पष्टम् ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—कैकेय्या अत्र नापराधः अन्यप्रेरित-त्वात् । तर्हि स एव दण्ड्यस्तत्राह—बुद्धिरिति । येनेधरेण विधात्रेयं बुद्धिः कैकेय्याः प्रणीता मन्थराद्वारा दत्ता, मनश्च तद्बुद्धिविषयेऽयं ससमाहितं स्थिरीकृतं तं संक्षेपं मत्कृतमन्य-था जातमिति क्लेशयितुं नार्हामि तस्य मदधिकारित्वान्मद्रूप-त्वाद्देति गृह आशयः मत्संकल्पकृतमेव तदिति गृहं व्यङ्ग्यम् अशक्यत्वादित्यापाततोऽर्थः । अतो वनं प्रव्रजिष्यामि । चिरं विलम्बो मा मास्त्वित्यर्थः ॥ १४ ॥

रा० टी०—बुद्धिरिति । येन मद्भिजयकालेन बुद्धिः विज-यविषयकनिश्चयः प्रणिहिता संपादिता अबु पश्चान्मनः कै-केयीसंकल्पः समाहितं प्रापितं कारितमित्यर्थः तं कालं संक्षेप-

कृतान्त एव सौमित्रे द्रष्टव्यो मत्प्रवासने । राज्यस्य च वितीर्णस्य पुनरेव निवर्तने ॥ १५ ॥
 कैकेय्याः प्रतिपत्तिर्हि कथं स्यान्मम वेदेने । यदि तस्या न भावोऽयं कृतान्तविहितो भवेत् ॥ १६ ॥
 जानासि हि यथा सौम्य न मातृषु ममान्तरम् । भूतपूर्वं विशेषो वा तस्या मयि सुतेऽपि वा ॥ १७ ॥
 सोऽभिषेकनिवृत्त्यर्थः प्रवासार्थैश्च दुर्वचैः । उग्रैर्वाक्यैरहं तस्या नान्यदैवात्समर्थये ॥ १८ ॥
 कथं प्रकृतिसंपन्ना राजपुत्री तथागुणा । ब्रूयात्सा प्राकृतेव स्त्री मत्पीडित्यर्थं भर्तृसंनिधौ ॥ १९ ॥

मतिवर्तितुमित्यर्थः नैवार्हामि अतः प्रव्रजिष्यामि अतः मा चिरमस्मिन्विषये विलम्बो न कार्यः ॥ १४ ॥

गो० टी०—बुद्धिरिति । येन मया इयं बुद्धिः वनवास-
 बुद्धिः प्रणीता शिक्षिता मनश्च सुसमाहितं स्थिरीकृतं तं मां
 संक्रेष्टुं छेद्यितुं नाहामि अतः प्रव्रजिष्यामि मा चिरं मास्तु
 विलम्बः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—तत्प्रेरयितारमाह—कृतान्त इत्यादि ।
 मद्विवासने मद्विवासनप्रेरणायाम् एवमभिषेकनिवर्तनप्रेरणायां
 कृतान्तो दैवमेवेन्द्रादीनां दुःखनिवर्तकादृष्टमेवेति गृह्यम् । मत्प्र-
 जानां मत्कृतपरिपालनलाभाभावजनकमदृष्टमिति स्फुटं द्रष्ट-
 व्यः कारणत्वेन द्रष्टव्यः । यत्तु रामस्य प्राकृतदुरदृष्टं दैवमिति
 तत्र, भगवतस्तस्याभावात् ॥ १५ ॥

रा० टी०—कैकेय्यादिविषये द्वेषाभावाय कालस्यैव प्रवर्त-
 कत्वं बोधयति—कृतान्त इति । कृतान्तः काल एव कारणमिति
 शेषः । वितीर्णस्य पित्रा दत्तस्य राज्यस्य निवर्तने विलम्बो ॥ १५ ॥

गो० टी०—पूर्वसर्गे धर्मोऽस्तीत्युक्तम् । अधुना प्रसङ्गादधर्मा-
 तिरिक्तं दैवं किञ्चिदस्ति फलप्रदमिति दर्शयन् अस्मत्प्रवासे न
 कैकेयीनिमित्तमत सा ननिन्दितव्येत्याह—कृतान्त इत्या-
 दिना । कृतान्तः दैवं 'कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मसु'
 इति निष्पद्यः । दैवं च प्राक्कनादृष्टमित्येके ईश्वर एवेत्याचार्याः ।
 द्रष्टव्यः कारणत्वेनेति शेषः वितीर्णस्य दत्तस्य ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—तदुपपादयति—कैकेय्या इति । प्रति-
 पत्तिरर्घ्यवसायः । यदि कृतान्तविहितस्तत्प्रेरितोऽयं भावोऽभि-
 प्रायो न भवेत् ॥ १६ ॥

रा० टी०—कालस्यैव प्रवर्तकत्वे हेतुमाह—कैकेय्या इति ।
 तस्याः कैकेय्याः भावोऽभिप्रायः यदि कृतान्तविहितः मद्विज-
 यकालप्रेरितो न भवेत्तर्हि मम पीडने मत्कर्मकप्रवासहेतुकपी-
 डादाने प्रतिपत्तिः निश्चयः कथं स्यात् न स्यादित्यर्थः ॥ १६ ॥

गो० टी०—कृतान्त एवेत्येवकारव्यवच्छेयमाह—कैकेय्या
 इति । दैवः देवीसंबन्धी कैकेयीसंबन्धी अयं भावः अयमभि-
 प्रायः कृतान्तविहितो यदि न भवेत् तदा मम पीडने कैकेय्याः
 प्रतिपत्तिः बुद्धिः कथं स्यात् पीडनमिति लक्ष्मणबुध्या ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—ईदृशस्य कैकेय्या भावस्य दैवकारणक-
 त्वसिद्धये तस्याः सहजभावमाह—जानासीत्यादि । अन्तरं
 वैपश्यम् । भूतपूर्वं तस्या वा मयि सुते भरतेऽपि वा न विशेषो
 भूतपूर्वः तस्मादैवकृतमेव वैपश्यमिति भावः ॥ १७ ॥

रा० टी०—तस्याः स्वतः प्रवर्तिकात्वाभावे हेतुमाह—जाना-
 सीति । हे सौम्य ! मातृषु कौशल्यादिषु अन्तरं पूज्यत्वे भेदो
 मम मत्कृतमित्यर्थः । भूतपूर्वं न तस्याः कैकेय्या मयि सुते भरते
 वा विशेषो भूतपूर्वो न इति त्वं यथा यथावज्जानासि ॥ १७ ॥

गो० टी०—जानासीति । हे सौम्य ! मातृषु मे अन्तरं
 भेदः 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादृश्यं' इति
 निष्पद्यः । यथा न भूतपूर्वं तथा जानासि तस्या अपि कैकेय्या
 अपि मयि वा सुते भरते वा विशेषो यथा न भूतपूर्वः तथा
 जानासि हि ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—तस्मात्—स इति । सोऽहं रामो
 दुर्वचैः सामान्येनापि न वक्तुं शक्यैः किं पुनर्वाच्यं दशरथपत्न्या
 कैकेयकन्यया, तादृशैर्वाक्यै राज्ञः कैकेय्या प्रेरणे दैवादन्यत्का-
 रणं सोऽहं रामो न समर्थ इत्यन्वयः ॥ १८ ॥

रा० टी०—स इति । अभिषेकनिवृत्त्यर्थः अभिषेकनिवृत्ति-
 रथो येषां तैः प्रवासार्थैः प्रवासबोधकैः अत एव उग्रैः अत एव
 दुर्वचैः वक्तुमनर्हैः तस्याः कैकेय्या वाक्यैः वचनैः प्रवाजने दैवादे-
 वोदयकारककालादन्यत्कारणं न समर्थये निश्चिनोमि ॥ १८ ॥

गो० टी०—स इति । सोहम् एवमदृष्टतद्वात्सल्योऽहं
 वाक्यैरिति हेतो रतीया दैवादन्यद् बुद्धिभेदकारणं न समर्थये
 न निश्चिनोमि ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—तदेव द्रवयति—कथमिति । प्रकृतिसं-
 पन्ना सत्त्वप्रकृतिशुक्ला तथागुणा प्रागदृष्टतत्वाद्गुल्याण-
 गुणा तत्रापि भर्तृसंनिधौ मत्पीडित्यर्थं मत्पीडाजनकं तदेव ।
 'मदधम्' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । वाक्यं ब्रूयात् यदि न दैव-
 प्रेरितेति भावः ॥ १९ ॥

रा० टी०—कथमिति । तथागुणा मद्विपकातिवात्सल्य-
 विशिष्टा प्रकृतिसंपन्ना सुखभावसंशुक्ला विश्लेषादिरहितेत्यर्थः ।
 राजपुत्री कैकेयी भर्तृसंनिधौ मत्पीडित्यर्थं पीडाबोधकं प्राकृता
 जीव कथं ब्रूयात् ब्रूयादित्यर्थः एतेन मम हितमेव तयोक्त-
 मिति सूचितम् इवेन तस्याः प्राकृतविलक्षणात्वं ध्वनितम् ॥ १९ ॥

गो० टी०—कथमिति । प्रकृतिः साधुस्वभावः 'प्रकृतिः
 पञ्चभूतेषु स्वभावे मूलकारणे' इति निष्पद्यः । प्रकृतिसंपन्ना
 साधुस्वभावसंपन्ना राजपुत्री महाकुलप्रसूता तथागुणा पूर्वाह-
 भूतदयादिसद्गुणा सा कैकेयी प्राकृतेव जी दुष्प्रकृतिका दुष्कुला
 गुणलेशशून्या क्षुदा जीव भर्तृसंनिधौ न तु यस्य कस्यचित्

यदचिन्त्यं तु तदैवं भूतेष्वपि न हन्यते । व्यक्तं मयि च तस्यां च पतितो हि विपर्ययः ॥ २० ॥
 कैश्च दैवेन सौमित्रे योद्धुमुत्सहते पुमान् । यस्य तु ग्रहणं किञ्चित्कर्मणोऽन्यत्र दृश्यते ॥ २१ ॥
 सुखदुःखे भयक्रोधौ लाभालाभौ भवाभवौ । यस्य किञ्चित्थाभूतं ननु दैवस्य कर्म तत् ॥ २२ ॥
 ऋषयोऽप्युग्रतपसो दैवेनाभिप्रचोदिताः । उत्सृज्य नियमांस्तीव्रान्भ्रश्यन्ते काममन्युभिः ॥ २३ ॥
 असंकल्पितमेवैह यदकस्मात्प्रवर्तते । निवर्त्यारब्धमारम्भैर्ननु दैवस्य कर्म तत् ॥ २४ ॥
 एतया तत्त्वया बुद्ध्या संस्तभ्यात्मानमात्मना । व्याहृतेऽप्यभिषेके मे परितापो न विद्यते ॥ २५ ॥

संनिधौ न तु दूत्यादिमुखेन मत्पीडां मम निरवधिकलेहपात्रस्य पीडां नत्वप्रियमात्रं कथं ब्रूयात् व्यक्तं वदेत् न तु सूचयेत्तस्माद्दैवमेवात्र कारणमिति ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—ननु तदैवं कास्ति, कीदृक्चेत्यत आह—यदिति । देशकालवृत्तितया यदचिन्त्यमीदृग्विधमिति चिन्तयितुमशक्यं तदैवं यद्भूतेषु भूताधिष्ठातृषु ब्रह्मादिष्वपि न हन्यते न प्रतिहतं भवति हि अतस्तत्कृत एव तस्यां मयि च विपर्ययः पूर्वस्थितवात्सल्यापगमरूपो हस्तगतराज्यभ्रंशरूपश्च पतितः ॥ २० ॥

रा० टी०—अदृष्टस्य बलवत्त्वं बोधयन्नाह—यदिति । यवस्माद्धेतोः दैवमदृष्टमचिन्त्यम् इदानीमिदमिति निश्चेतुं न शक्यमित्यर्थः तत्तस्माद्धेतोः भूतेषु हन्यमानेष्विति शेषः । न हन्यते अत एव मयि तस्यां कैकस्यां च व्यक्तं देवदृष्टप्रभावः प्रकटित इत्यर्थः तत्प्रभावादेव प्रव्रजने प्रव्राजने च द्वयोर्द्विद्वारासीदिति तात्पर्यम् अत एव विपर्ययः अभिषेकविपरीतः पतितः प्राप्तः ॥ २० ॥

गो० टी०—यदिति । यदचिन्त्यमचिन्त्यप्रभावं दैवं तदेव सर्वेष्वपि भूतेषु न हन्यते सर्वत्राप्यप्रतिहतफलप्रदानस्वभावं वर्तते व्यक्तम् अत्र संशयो नास्ति अत एव हि मयि तस्यां च विपर्ययः वैपरीत्यं मयि हस्तगतराज्यभ्रंशरूपः तस्यां पूर्वस्थितवात्सल्यापगमरूपः पतितः प्राप्तः ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—ननु शौर्षेण दैवं हनिष्यामीति चेत्त्राह—कश्चेति । यस्य दैवस्य ग्रहणं ज्ञानं ज्ञानजनकं कर्मणः फलान्यत्र दृश्यते । एवं च नित्यकार्याद्यमेयतया प्रागज्ञातत्वाद्योद्धुमशक्यं जाते तु फले विफलं युद्धम् फलेन तस्य नाशाच्चेति भावः ॥ २१ ॥

रा० टी०—दैवनिष्ठस्य यत्नो न कर्तव्य इति बोधयन्नाह—कश्चिदिति । यस्य दैवस्य ग्रहणं बोधकं कर्मणः फलभोगादन्यत्र दृश्यते तेन दैवेन सह योद्धुं कश्चित्पुमान् उत्सहते नन आहत्योभयत्रान्वयः ॥ २१ ॥

गो० टी०—एवं प्रबलमपि दैवं पौरुषेण निवर्त्यतामित्यन्नाह—क इति । क्रियत इति कर्म कार्यं फलरूपकार्यतोऽन्यत्र यस्य ग्रहणं ज्ञानसाधनं न दृश्यते कार्यैकाग्रमेयं यस्य स्वरूपमित्यर्थः तेन फलात्पूर्वमज्ञायमानेन दैवेन कः पुमान् योद्धुत्सहते कस्तं निवारयितुं समर्थ इत्यर्थः ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—सर्वतो दैवमेव प्रबलं पौरुषं तु काक्तालीयमित्याह—सुखेत्यादि । भवाभवौ बन्धमोक्षौ एषां मध्ये यस्य यत्तथाभूतमचिन्त्यकारणकं किञ्चित्कार्यं तन्ननु निश्चयेन दैवस्य कर्म फलम् ॥ २२ ॥

रा० टी०—सुखेति । यस्य जनस्य सुखादयः स्वातन्त्र्येण दृश्यन्ते तथाभूतं तत्सदृशमन्यदपि सुपुण्यादि तत्सर्वं दैवस्य कर्म कृतं भवाभवौ उत्पत्तिविनाशौ एतेन स्वतन्त्रसुखादिरहितानां नादृष्टमिति सूचितम् ॥ २२ ॥

गो० टी०—ननु कर्मणोऽन्यत्रेत्युक्तं किं तत्कर्म तत्राह—सुखदुःखे इति । अत्र भयशब्देन शान्तिरुच्यते भवाभवौ उत्पत्तिविनाशौ यच्च किञ्चित्थाभूतमचिन्त्यकारणकं लोके दृश्यते तत्सर्वं दैवस्य कर्म कार्यम् । ननु हीत्यर्थः ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—दैवप्राबल्यमेव द्रव्यति—ऋषय इति । विश्वामित्रादयः मनुष्यः क्रोधः बहुवचनं व्यक्तिबहुत्वाद् तैर्भ्रश्यन्तेऽभिभूयन्ते ॥ २३ ॥

रा० टी०—दैवप्राबल्यं दृष्टान्तमुखेन द्रव्यन्नाह—ऋषय इति । तीव्रान्तिप्रयत्नेन संपादितान् ॥ २३ ॥

गो० टी०—दैवप्राबल्यमेव द्रव्यति—ऋषय इति । ऋषयः विश्वामित्रादयः नियमान् व्रतोपवासादीन् काममन्युभिरिति व्यक्तिबहुत्वाद् बहुवचनं भ्रश्यन्ते ऋषित्वादिति शेषः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—पुनरपि स्ववर्णवासस्य दैवजत्वं द्रव्यितुं दैवकार्यलक्षणमाह—असंकल्पितमिति । आरम्भैर्यत्नैरारब्धमुपक्रान्तं कार्यं निवर्त्य यदसंकल्पितमेवाचिन्तितमेवाकस्माद्बुद्धेत् विना प्रवर्तते तदैवस्य कर्म ननु ॥ २४ ॥

रा० टी०—दैवबोधकमसाधारणं लिङ्गमाह—असंकल्पितमिति । आरम्भैः सामग्रीभिः आरब्धं प्रारम्भविषयीभूतं निवर्त्य असंकल्पितं संकल्परहितं यदकस्मात्प्रवर्तते तदैवस्य कर्म ॥ २४ ॥

गो० टी०—यच्च किञ्चित्थाभूतमित्येतद्विशदयति—असंकल्पितमिति । इह अस्मिन् लोके आरब्धमुपक्रान्तम् आरम्भं कार्यं निवर्त्य असंकल्पितमचिन्तितमेव यत्कार्यमकस्माद्भट्टिति प्रवर्तते तदैवस्य कर्म ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—उपसंहरति—एतयेति । तत्त्वया यथार्थया बुद्ध्या बुद्धियोगेनात्मनान्तःकरणस्थेनात्मनमन्तःकरण

तस्मादपरितापः संस्त्वमप्यनुविधाय माम् । प्रतिसंहारय क्षिप्रमाभिषेचनिकीं क्रियाम् ॥ २६ ॥
 एभिरेव घटैः सर्वैरभिषेचनसंभृतैः । मम लक्ष्मण तापस्ये व्रतज्ञानं भविष्यति ॥ २७ ॥
 अथवा किं मयैतेन राज्यद्रव्यमयेन तु । उद्धृतं मे स्वयं तोयं व्रतादेशं करिष्यति ॥ २८ ॥
 मा च लक्ष्मण संतापं कार्षीर्लक्ष्म्या विपर्यये । राज्यं वा वनवासो वा वनवासो महोदयः ॥ २९ ॥

न लक्ष्मणास्मिन्मम राज्यविघ्ने माता यवीयस्यभिर्शङ्कितव्या ।

दैवाभिपन्ना न पिता कथंचिज्जानासि दैवं हि^१ तथाप्रभावम् ॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽध्याकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

संस्तभ्य यदि तिष्ठसीति शेषः । तदा मेऽभिषेके व्याहृतेऽपि तव परितापो न विद्यते न भवति ॥ २६ ॥

रा० टी०—प्रासङ्गिकादृष्टवर्णनं परितमाप्य प्रकृतमाह—
 एतयेति । अभिषेके व्याहृतेऽपि तत्त्वया स्वधर्मपालनरूपया-
 धार्म्यविपर्यया बुद्ध्या निश्चयेन आत्मना मनसा सह आत्मान-
 मन्तःकरणं संस्तभ्य स्थिरीकृत्य परितापो न विद्यते न
 स्थाप्यते अन्तर्भावितणिजर्थो विद्यतिः ॥ २६ ॥

गो० टी०—उपदेशफलमाह—एतयेत्यादिश्लोकद्वयेन ।
 तत्त्वया अवाधितया एतया बुद्ध्या आत्मानमन्तःकरणमात्मना
 स्वयमेव उपदेशं विनेत्यर्थः संस्तभ्य निश्चलीकृत्य स्थितस्य मे
 अभिषेके व्याहृतेऽपि परितापो न विद्यते तस्मात्तत्त्वस्यैवंरूप-
 त्वात् अद्यविधाय अद्यसृत्य आभिषेचनिकीमभिषेकप्रयोजनिकां
 क्रियालङ्कारणादि प्रतिसंहारय निवर्तय ॥ २६ ॥ २६ ॥

२६] ति० टी०—अथ तत्कालकर्तव्यं नियुक्ते—तस्मा-
 दिति । उपदिष्टद्विद्विगबलादित्यर्थः । अपरितापः परिताप-
 हीनः संस्त्वमपि मामद्यविधाय मामद्यसृत्याभिषेचनिकीं तत्प्र-
 योजनिकां क्रियामलंकारं प्रतिसंहारय निवर्तय अनेन गृहं
 लक्ष्मणस्यापि वनगमनं सूचितम् ॥ २६ ॥

रा० टी०—तस्मादिति । तस्मादुक्तेतोः मामद्यविधाय
 अद्यसृत्य अपरितापः परितापरहितः सन् आभिषेचनिकीं
 क्रियां क्षिप्रं प्रतिसंहारय निवर्तय ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—तापस्ये तद्रूपव्रतस्य संकल्पे व्रत-
 ज्ञानं व्रतसंकल्पायापेक्षितं ज्ञानं व्रतज्ञानं तदेभिर्भविष्य-
 तीति योजना ॥ २७ ॥

रा० टी०—ननु सामग्रीणां का गतिरित्यत आह—एभि-
 रिति । अभिषेचनसंभृतैः अभिषेकार्थमानीतैः एभिर्घटैः मम
 तापस्ये तपःकर्मणि व्रतज्ञानं व्रतोद्देश्यकज्ञानं भविष्यति ॥ २७ ॥

गो० टी०—एभिरिति । तापस्ये तापसयोग्ये कर्मणी-
 त्यर्थः । अभिषेचनसंभृतैः अभिषेचनाय संपादितैः ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—तापस्यव्रतज्ञानेऽप्येभिः क्रियमाणे राज्य-
 लिप्सया ज्ञानं कृतवानिति कैकेय्याः शङ्का मा भूदिति तन्नि-

पेधति—अथवेति । राज्यद्रव्यमयेन राज्याभिषेकसाधनम-
 ङ्गलद्रव्यप्रचुरेण । स्वयं स्वहस्तेनोद्धृतं तोयं मे व्रतादेशं व्रत-
 संकल्पाधिकारम् ॥ २८ ॥

रा० टी०—एतज्जलेन ज्ञाने अयं वनं न गमिष्यतीति देवा-
 दीनां शङ्कासंभवात् शेषसामग्रीवैयर्थ्यस्यार्थतः सिद्धत्वाच्च
 पक्षान्तरमाह—अथवेति । स्वयं स्वहस्तेनेत्यर्थः । उद्धृतमानीतं
 व्रतादेशं व्रतज्ञानं करिष्यति विधास्यति ॥ २८ ॥

गो० टी०—घटस्थजलैः तापस्यव्रतज्ञाने क्रियमाणेऽपि राज्य-
 लिप्सया ज्ञानं कृतवानिति कैकेय्याः शङ्का मा भूदिति ज्ञानं
 निपेधति—अथवेति । राज्यद्रव्यमतेन राज्यद्रव्यत्वेन संमतेन
 ‘राज्यद्रव्यमयेन’ इति पाठे राज्यार्थमङ्गलद्रव्यप्रचुरेणेत्यर्थः ।
 व्रतादेशं व्रतनियमम् ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—राज्यवनवासयोर्वनवासो महोदयो महा-
 फलः । प्रजानां कृत्याकृत्यचिन्ताव्याक्षेपरारहित्येन सततं तपः-
 प्रवृत्त्या पितृवाक्यपरिपालनेन चेति भावः ॥ २९ ॥

रा० टी०—मेति । हे लक्ष्मण ! लक्ष्म्याः राज्यश्रियः विपर्यये
 वनवासश्रियः प्राप्तावित्यर्थः संतापं मा कार्षीस्तत्र हेतुः लोके
 लक्ष्मीद्वयं राज्यं राज्यलक्ष्मीः वनवासो वनवासलक्ष्मीः च
 तत्रैका प्राप्तैवेति तात्पर्यं प्रत्युत इयं प्राप्तिर्हर्षवहेत्याह—वनवास-
 महोदयः अतियशःसंपादकत्वेनातिहर्षहेतुरिति तात्पर्यम् ॥ २९ ॥

गो० टी०—मा चेति । राज्यं वा वनवासो वा उभावपि
 तुल्यौ विचार्यमाणे वनवास एव महोदयः महाफलः राज्यव्या-
 पारकृशाभावात् अपूर्वदर्शनसौख्याच्चेति भावः ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—उपदेशस्य परमप्रयोजनमाह—नेति ।
 न माताभिर्शङ्कितव्या, न पिताभिर्शङ्कितव्यः, यतो दैवाभिपन्ना
 दैवग्रस्ता एवमभिर्शङ्कत इति शेषः । यद्वा दैवाभिपन्नत्वं माता-
 पित्रोर्विशेषणम् । त्वं च दैवं तथाप्रभावमिति जानासि, अतो
 नातिशङ्कनीया ॥ ३० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्येऽध्याकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

रा० टी०—उपसंहरन्नाह—नेति । हे लक्ष्मण ! अस्मिन् रा-

१ संभृतैरिति रा. पाठः । २ राज्यद्रव्यमतेनेति गो. पाठः । ३ खलु कर्मविघ्ने इति गो. पाठः । ४ अतिशङ्कनीयेति गो. पाठः । ५ हि वदत्य-
 नमिति गो. पाठः । ६ चेति गो. पाठः ।

त्रयोविंशः सर्गः ।

रामवचःश्रवणकुपितो लक्ष्मणः पितृवचसोऽधर्म्यत्वादुपेक्ष्यत्वं प्रतिपाद्य दैवपौरुषयोः पौरुषस्यैव प्रधान्यं दर्शयित्वा तदवलम्बनेनाभिषेकविहन्तृन्निवार्य स्वाभिषेकं संसाधयितुं रामं प्राचोदयत् । रामस्तु लक्ष्मणं परिसात्कृत्य पितृवचस एवावश्यकर्तव्यत्वं प्रत्यपादयत् ।

इति ब्रुवति रामे तु लक्ष्मणोऽर्वाक्षिरा इव । ध्यात्वा मध्यं जगामाशु सहसा दैन्यहर्षयोः ॥ १ ॥
तथा तु बद्धा भ्रुकुटीं भ्रुवोर्मध्ये नरर्षभः । निशश्वास महासर्पों विलस्थ इव रोषितः ॥ २ ॥
तस्य दुष्प्रतिवीक्ष्यं तदुक्कुटीसहितं तदा । बभौ क्रुद्धस्य सिंहस्य मुखस्य सदृशं मुखम् ॥ ३ ॥
अग्रहस्तं विधुन्वंस्तु हस्ती हस्तमिवात्मनः । तिर्यगूर्ध्वं शरीरे च पातयित्वा शिरोधराम् ॥ ४ ॥

ज्यविघ्ने दैवाभिपन्ना देवविजयादृष्टप्रेरिता यवीयसी कनिष्ठा मम माता केकयी न अभिशङ्कितव्या किमाचरितमनयेति शङ्कितमनर्हा, पितापि न शङ्कितव्यः शङ्कितव्येति लिङ्गविपरिणामेन द्वाप्यन्वेति त्वत्कर्तृकशङ्कितव्यत्वाभावे हेतुः तथाप्रभावं मदुक्तप्रभावविशिष्टं दैवं त्वं जानासि ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणायोऽध्याकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

गो० टी०—महता प्रवन्धेनोक्तं संग्रहेण दर्शयति—नेति । यवीयसी कनिष्ठा कनिष्ठ्यं महिषीत्रयापेक्षया न तेऽम्ना मध्यमेत्यत्र मध्यमात्वं सर्वराजपण्यपेक्षया दैवाभिपन्ना दैवाविष्टा तथाप्रभावं तादृशप्रभावयुक्तम् अप्रतिहतप्रभावमित्यर्थः ॥ ३० ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराल्यानेऽध्याकाण्डव्याख्याने द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

१] ति० टी०—दुःखहर्षयोर्मध्यं जगाम । रामस्य धर्मैष्य दृष्ट्वा हर्षस्तस्य राज्यभ्रंशादुःखमित्येषा मध्यगतिः लक्ष्मणस्य शेषावतारत्वेन तमोगुणप्रधानता, ज्येष्ठस्य विवेकवाक्यश्रवणेन सत्त्वोदयश्चेति भावः । अयःशिरस्त्वेनोक्तार्थस्यार्थाङ्गीकारध्वननम् । इवेन तमसः स्वाभाविकत्वात्तस्य स्थिरता ध्वन्यते ॥ १ ॥

रा० टी०—इतीति । इति उक्तप्रकारेण रामे ब्रुवति सत्येव अवाकृशिरा अधोमुखो लक्ष्मणः आशु शीघ्रं ध्यात्वा रामोक्तितात्पर्यं विचार्य दैन्यहर्षयोः पितृकृताभिषेकप्रतिज्ञाभङ्गेन दैन्यं रामेप्सितराक्षसवधादिसान्निध्येन हर्षः तयोर्मध्यमिव सहसा जगाम इवेन तदस्थजवनबोधनायैवमाचरणमिति ध्वन्यते तेन तस्य लोकापवादभीरुत्वं व्यक्तम् एतेनास्यापि रामेप्सितमेवेप्सितमिति सूचितम् ॥ १ ॥

गो० टी०—पूर्वं दैवस्य प्रबलत्वेन राज्यविपर्यये न संतापः कार्यः धर्मस्य सर्वश्रेयसाधनत्वात् तन्मूलभूते पितृवचनकरणसत्ये अवश्यं कर्तव्ये मातृवचनं च पश्चात्तनत्वात्पश्चात्पालनीयमित्येतावत्सयुक्तिक्रमपदादितं तत्र पौरुषमेव बलं बलीयः दैव-

बलं तु दुर्बलादुत्तरणीयं धर्मश्रार्थकामविरोधेन कर्तव्य इति पूर्वपक्षं पूर्वं संग्रहेण लक्ष्मणवाक्येनोक्तं पुनस्तन्मुखेन प्रपञ्चयन् संग्रहेण सिद्धान्तं च दर्शयति—इतीत्यादिना । रामे खड्गः ब्रुवति सति लक्ष्मणः स्वानभ्युपगमसूचनायाधःशिराः सन् श्रुत्वा दुःखहर्षयोर्मध्यं धर्मे स्थिरोऽभूदिति हर्षं राज्यं त्यक्ष्यतीति दुःखं च मनसा जगाम न तु वाचा प्रतिपादितवान् । इवशब्देनास्थिरत्वञ्च्यते उत्तरक्षणे माध्यस्थ्यत्यागस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १ ॥

२] ति० टी०—तामेव दर्शयति—तथा त्विति । तथा भयंकरामित्यर्थः । विलम्बं परविलम्बं ॥ २ ॥

रा० टी०—तथेति । तथा नैतत्संमतं रामगमनमिति लोकप्रतीतिकारकत्वप्रकारेण भ्रुकुटीं भ्रुवौ बद्धा भ्रुवोर्मध्ये निशश्वास भ्रूमध्याच्छ्वासोऽगच्छदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः विलस्थः विले निरुद्ध इत्यर्थः रोषितः सर्प इव ॥ २ ॥

गो० टी०—तदेति । तुशब्देन पूर्वावस्थातो विलक्षणत्वस्य सूच्यते भ्रुवोर्मध्ये ललाटे भ्रुकुटीं कृत्वेत्यर्थः । विलस्थः पो नात विलस्थः नतु वल्मीकस्थः तदानीं रोपासंभवात् ॥ २ ॥

३] ति० टी०—दुष्प्रतिवीक्ष्यं संमुखतया द्रष्टुमशक्यं सादृश्यं दुर्दर्शत्वेन ॥ ३ ॥

रा० टी०—तस्येति । दुष्प्रतिवीक्ष्यं कोपबोधो वीक्षणानर्हं मुखं बभौ ॥ ३ ॥

गो० टी०—तस्येति । दुष्प्रतिवीक्ष्यमभिमुखतया दुःस्य मुखम् ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—अग्रहस्तं हस्ताग्रम् । रामेण क्षमं गृहीतमित्यर्थः । तिर्यगित्यादि क्रोधातिशयेन विविधं शिः कृत्वेत्यर्थः चादध इत्यपि ॥ ४ ॥

रा० टी०—अग्रेति । हस्ती हस्तं शुण्डादण्डमिव दक्षिणकरमित्यर्थः । शरीरे तिर्यगूर्ध्वं यथा स्यात्तथा न्वन्सन् अग्राक्षणा अक्षयप्रभागेन आतरं वीक्षमाणश्च सन् धरां पृथ्वीं पातयित्वा अत्यधोमुखीभूयेत्यर्थः अत्र तिर्यगूर्ध्वं सार्धं श्लोक एकान्वयी ॥ ४ ॥

गो० टी०—क्रोधविकारं दर्शयति—अग्रहस्तमित्यादिभिः

१ ऽधःशिरा मुहुरिति गो. पाठः । २ श्रुत्वेति गो. पाठः । ३ इव मनसा दुःखेति गो. पाठः । ४ तदेति गो. पाठः । ५ अ. ह. रा. पाठः । ६ वीक्षमिति गो. पाठः ।

अग्राक्षणा वीक्षमाणस्तु तिर्यग्भ्रातरमब्रवीत् । अस्थाने संभ्रमो यस्य जातो वै सुमहानयम् ॥ ५ ॥
 धर्मदोषप्रसङ्गेन लोकस्यानतिशङ्क्या । कथं ह्येतदसंभ्रान्तस्त्वद्विधो वक्तुमर्हति ॥ ६ ॥
 यथा ह्येवमशौण्डीरं शौण्डीरः क्षत्रियर्षभः । किं नाम कृपणं दैवमशक्तमभिशंससि ॥ ७ ॥
 पापयोस्ते कथं नाम तयोः शङ्का न विद्यते । सन्ति धर्मोपधासक्ता धर्मात्मन्किं न बुध्यसे ॥ ८ ॥

श्लोकः । अयं हस्तस्य अग्रहस्तः एकदेशसमासः पूर्वापरादिव्य-
 तिरिक्तस्थलेऽपि क्वचिदस्ति अयं चासौ हस्तश्च अग्रहस्तः हस्त-
 शब्दो हस्तावयवे उपचर्यत इति वामनः शरीरे उरसि अथ
 इत्यर्थः । यद्वा शिरोधरां शरीरे तिर्यग्ध्वं चकारादथश्च पात-
 यित्वा क्रोधातिशयेन विविधं शिरोविधूनेन कृत्वेत्यर्थः । अग्रा-
 क्षणा कटाक्षेण तिर्यग्वीक्षमाणः सन् अब्रवीत् ॥ ४ ॥

५-७] ति० टी०-अग्राक्षणा कटाक्षेण । तिर्यग्वक्त्रं भ्रात-
 रमीक्षमाणः । धर्मदोषो धर्मविरोधस्तत्प्रसङ्गेन तत्परिहारशेष-
 तथा, पितृवचनमकुर्वन्कथमस्मान्धर्मेण पालयिष्यतीति या
 लोकस्यातिशङ्का तदभावसंपादनहेतुना मयापि पितृवचसोऽकर-
 णेऽन्योऽपि पितृवचो न करिष्यतीति लोकनाशशङ्काहेतुना च,
 यस्य ते सुमहानयं वनगमनं प्रति संभ्रमो जातः सोऽस्थानेऽयुक्तो
 भ्रान्तिमूल एव । भ्रान्तिमूलत्वमेवाह-कथं हीति । अशौण्डी-
 रमसमर्थं दैवमिति किंचिद्वस्तु प्रबलमिति । एवंजातीयकं यथा
 हि यथैव त्वं वदसि एतदेतजातीयं त्वद्विधः शौण्डीरो दैवि-
 प्राकरणेऽपि समर्थः क्षत्रियर्षभो यथसंभ्रान्तः स्यात्कथमेतद्वक्तुम-
 र्हति, न कथमपि । अतः कृपणमसमर्थकपरिग्राह्यतया शोच्यम्
 अशक्तं पौरुषसंनिधौ कार्यासमर्थं दैवपदार्थं प्राकृतवर्तिकमभि-
 सन्त्यभिधौ ॥ ५-७ ॥

ति० टी०-तद्वचनमेवाह-अस्थाने इति । अस्य अयो-
 हीनकर्मकगमनकर्तृत्वाभावविशिष्टस्य तव अयं सुमहान-
 यं गमनत्वरं अस्थाने अप्रसङ्गे अभिषेकस्योपस्थितत्वा-
 ल्पानवसरे इत्यर्थः जातः । अर्थं पृथक् ॥ ५ ॥

० टी०-अस्थान इति । धर्मदोषप्रसङ्गेन पितृवचनप-
 अङ्गुष्ठाधर्महानिप्रसक्त्या लोकस्य अनतिशङ्क्या अतिश-
 क्रिहाराय मयानुष्ठिते लोको धर्मं त्यजतीति शङ्कापरि-
 चेत्यर्थः । एवंविधकार्यद्वयार्थं यस्य प्रसिद्धस्य ते जातोऽयं
 जा संभ्रमः वनगमनत्वरं अस्थाने अनवकाशे अयुक्त
 ती। 'अवकाशे स्थितौ स्थानम्' इत्यमरः ॥ ५ ॥

टी०-लोकादिभीतिरपि त्वयि उचितेति बोधयन्नाह-
 त्वि त्वद्विधः सत्यप्रतिज्ञात्वेन त्वत्सदृशः असंभ्रान्तः सार्व-
 तासर्वहेतुकभयरहितः अत एव लोकस्य राक्षसादिजनस्य
 शङ्का अतिशङ्काभावेनोपलक्षितो जनः राजा केकयी
 त्यदोषप्रसङ्गेन धर्माणां सुन्यायानुष्ठितसत्कर्मणां यो दोषः
 दिकर्तृकोपप्रवृत्त्यर्थः । तत्प्रसङ्गेन तत्कृद्गुणेनेत्यर्थः ।
 लिङ्गप्रगमनाज्ञापनं कथं वक्तुमर्हति एतेनाभिषेकप्रतिज्ञातः
 ज्ञापनं युक्तमिति ध्वनितम् ॥ ६ ॥

गो० टी०-तथात्वमेवोपपादयति-कथमित्यादिना । हे
 शौण्डीर समर्थ ! दैवमपि निराकर्तुं क्षमेत्यर्थः क्षत्रियर्षभ क्षत्रि-
 यश्रेष्ठ ! त्वं शौण्डीरमश्रम एतत् दैवं यथा समर्थं वदसि एव-
 मसंभ्रान्तस्त्वद्विधः कथं वक्तुमर्हति न कथमपि अश्रमः संभ्रान्तः
 क्षत्रवन्धुरेवासमर्थं दैवमनुसर्तुमर्हतीत्यर्थः । अस्थानइत्यादिश्लोकद्व-
 यस्यैवं वार्थः धर्महानिप्रसक्त्या लोकस्यानतिशङ्क्या आनतिः पू-
 जा तद्विषये शङ्क्या लोको मामधर्मिष्ठ इति न पूजयेदिति शङ्क्ये-
 त्यर्थः । यस्य ते अयुक्तः सुमहान्संभ्रमो भ्रान्तिः जातः धर्महा-
 निर्लोकानत्यभावो वा सर्वातिशायिनस्ते किं करिष्यतीति भावः ।
 भ्रमसद्भावं व्यतिरेकमुखेन द्रढयति-कथमिति ॥ ६ ॥

रा० टी०-यथेति । शौण्डीरः प्रारब्धादिनिरसनसमर्थः
 क्षत्रियर्षभस्त्वमशौण्डीरं त्वद्विषयकसामर्थ्यहानमत एव कृपणं
 दैवमशक्तं सामर्थ्यहीनं यथा भवति तथा किं यथावदभिशंससि
 एतेन देवादृष्टवशात्तवाभिषेकनिवृत्तिर्न युक्तेति सूचितम् ॥ ७ ॥

गो० टी०-दैवालम्बनस्य भ्रमत्वमुपपादयति-किमिति ।
 'कृपणं बुद्धिपौरुषहीनानां जीविका' इति वृहस्पतिरित्युक्तीत्या
 दुर्बलैकपरिग्राह्यतया शोच्यम् अशक्तं शक्तिहीनं पौरुषं तिरस्कृत्य
 कार्यकरणाक्षमम् दैवं किं नाम अभिशंससि अभिधौपि अश-
 क्तत्वदेव न कार्यादमेयो दैवसद्भावः असद्भावादेव तदवलम्बनं
 ते भ्रम इत्यर्थः । एवं दैवकृतस्यानतिलङ्घनीयत्वं परिहृतं पितृ-
 वाक्यपरिपालनरूपधर्मदोषप्रसङ्गं परिहरति-पापयोरिति ।
 पापयोः कैकेयीदशरथयोर्विषये ते शङ्का पापित्वशङ्का कथं नाम
 न विद्यते पापिनौ तौ त्वयि पापं कर्तुमिच्छतः अतस्तद्वचना-
 करणे न धर्महानिरिति भावः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-एवं दैवालम्बनं प्रतिक्षिप्य धर्मदोषप्र-
 सङ्गं परिहरति-पापयोरिति । पापात्मनोस्तयोः कैकेयीदश-
 रथयोर्विषये ते कथं नाम शङ्का पापात्मत्वशङ्का न विद्यते न
 जायते । ननु धर्मव्यवहारवतोः कथमेवा शङ्का तत्राह-सन्ती-
 ति । हे धर्मात्मन्यर्थैकस्वभाव ! धर्म उपधा छलं तत्रासक्तमास-
 क्तिलोकप्रतारणाय येषां तादृशा बहिर्धर्मपरा अन्तःपापासक्ताः
 सन्ति तान्किं कथं न बुध्यसे ॥ ८ ॥

रा० टी०-ननु रावणोऽतिबलवान् शत्रुरतस्तन्निरसन-
 यत्नो दुतं कर्तव्य इत्यत आह-पापयोरिति । पापयोः पापा-
 चरणशीलयोस्तयोः रावणकुम्भकर्णयोः शङ्का कथं विद्यते कथ-
 मपि नेत्यर्थः । तत्र हेतुः धर्मोपधासक्ताः धर्मं भवदुपासनाद्युप-
 धाति धारयति स विभीषण इत्यर्थः तत्रासक्ताः तद्विषयक-
 प्रीतिमन्तो न सन्ति तयोः पुरुषा इति शेषः । धर्मात्मन्

तयोः सुचरितं स्वार्थं शाठ्यात्परिजिहीर्षतोः । यदि नैवं व्यवसितं स्याद्धि प्रागेव राघवं ॥

तयोः प्रागेव दत्तश्च स्याद्वरः प्रकृतश्च सः ॥

॥ ९ ॥

लोकविद्विष्टमारब्धं त्वदन्यस्याभिषेचनम् । नोत्सहे सहितुं वीर तत्र मे क्षन्तुमर्हसि ॥ १० ॥

येनैवमागता द्वैधं तव बुद्धिर्महामते । सोऽपि धर्मो मम द्वेष्यो यत्प्रसङ्गाद्विमुह्यसि ॥ ११ ॥

परमधर्मप्रवर्तक ! किं कथं न बुध्यसे स्मरसि एतेन रामो-
पासकद्रोही ध्रुवं नश्यतीति सूचितम् । 'धर्मोपधाः श्लक्षणाः' इति
भूषणपाठः तत्र धर्मोपधाः धर्मध्वंसकाः श्लक्षणाः स्वरक्षणे
चतुराः न सन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

गो० टी०—ननु धर्मिष्ठयोस्तयोः कथं पापित्वशङ्केत्यत्राह-
सन्तीति । धर्मः उपधा व्याजो येषां ते धर्मोपधाः श्लक्षणाः
धर्माचरणकञ्चुकेन स्वदोषपिधानचतुराः सन्ति लोके इति
शेषः । हे धर्मात्मन् धर्मेकप्रवणस्वभाव ! शाक्याद्विद्विष्टप्रियाका-
रित्वात् स्वार्थमभिषेकरूपमस्मत्प्रयोजनं परिजिहीर्षतोः परि-
हर्तुमिच्छतोः तयोः कैकेयीदशरथयोः सुचरितं सुष्ठु मन्त्रितं
किं न बुध्यसे ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—तयोर्धर्मोपधत्वं दर्शयति—तयोरिति ।
स्वार्थं स्वकार्यसिद्धयर्थम् सुचरितं त्वाम् शाक्यान्मृपाकल्लप्त-
धर्मव्यवहारात् परिजिहीर्षतोस्त्यक्तुमिच्छतोस्तयोः कृत्यं किं
न बुध्यसे इत्युत्कर्षः । अमुधर्ममर्थापत्त्या साधयति—यदीति ।
यदि तयोरेवं शाक्येन त्वदर्थप्रच्यावनं व्यवसितमभिप्रेतं न
स्यात्तदाभिषेकारम्भं कृत्वा तद्विघ्नकरणं न स्यादिति शेषः ।
हि यस्मात्प्रागेव पूर्वकाल एव तयोर्दातृप्रतिग्रहीतृभावेन संबद्धः
स वरः प्रकृतः प्रवृत्तप्रसङ्गस्तथ्यः स्यात्तदा प्रागेवाभिषेकार-
म्भात्पूर्वमेव दत्तः स्यात् त्वदभिषेकारम्भं विनैव भरताभि-
षेकत्वद्वनवासौ कृतौ स्याताम् । तस्माद्वरप्रदानकथा मिथ्यैवेति
भावः ॥ ९ ॥

रा० टी०—तयोरिति । शाक्यादेतोः स्वार्थं स्वैश्वर्यं जि-
हीर्षतोः त्यक्तुमिच्छतोः तयोः रावणकुम्भकर्णयोः यदि सुच-
रितं स्यात्तर्हि प्राक् पूर्वमेव एवं सुनिदुःखदानप्रकारेण व्यव-
सितं निश्चितं न स्यात् ॥ ९ ॥

रा० टी०—ननु प्राप्तवत्त्वात्कथं तयोर्विनाश इत्यत आह-
तयोरिति । दत्तः ब्रह्मणा ग्राहितः तयोः रावणकुम्भकर्णयो-
र्वरः प्रकृतः अतिशयेन छिन्नः छेदनार्थककृतौ रूपम् । तत्र
हेतुः यतः लोकविद्विष्टं भवज्जनद्वेषः आरब्धमत एव अन्यस्य
रावणाद्विघ्नस्य विभीषणस्येत्यर्थः । त्वत्त्वतः अभिषेचनं लङ्का-
राज्याभिषेकः स्याद्विष्यतीत्यर्थः । एतेन भक्तापराधिनः कल्याणं
न भवतीति सूचितम् ॥ १० ॥

गो० टी०—विपर्ययेऽनिष्टं प्रसज्यति—यदीति । हे राघव !
प्रागेव अभिषेकात्पूर्वमेव एवमुक्तप्रकारेण तयोः कैकेयीदश-
रथयोः व्यवसितं निश्चयः यदि न स्यात् तदा प्रकृतः पूर्वमेव
प्रसक्तः स वरश्च प्रागेव दत्तः स्यात् । किंचेति चार्थः अयं भावः

भरतायावश्यं राज्यं देयं रामस्य ज्येष्ठत्वेन तद्विषयोऽभिषेक
आरभ्यते तदानीं त्वया वरद्वयं प्रष्टव्यं तद्व्याजेन रामो विवा-
स्यते भरतोऽभिषिच्यत इतिकैकेयीदशरथाभ्यां संकेतितमन्यथा
सा वरद्वयं किमेतावत्पर्यन्तं न याचेत अयाचितमपि तत्
नीतिज्ञो राजा वा कुतो न पूर्वमेव परिहरेदिति ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—यद्यपि दत्तोऽपि वरो राज्ञा विस्मृत
इति तेन मदभिषेकारम्भः कृत इत्यादिसमाधानं शक्यं तथा-
पीदृशवरदानस्य लोकविद्विष्टत्वेनानौचित्यादद्यचितकर्तृत्वेन
राजा त्याज्य एवेत्याह—लोकेति । ज्येष्ठे श्रेष्ठगुणे जाग्रति
कनिष्ठविषयकत्वात्तदभिषेचनस्य लोकविद्विष्टत्वं प्रत्यक्ष-
व्यवहारविरोधाच्छास्त्रविरोधाच्चेति भावः । मे अपराधमिति
शेषः । त्वद्विषये प्रतिवचनदानरूपं ममापराधं क्षन्तुमर्हसि ॥ १० ॥

रा० टी०—नेति । हे वीर ! येन अनवसरकैकेयीवचनेन
हेतुना तव बुद्धिः एवमनवसरगमनेन द्वैधं द्वौ रावणकुम्भकर्णौ
धयति विध्वंसयतीत्यर्थः स तस्य भावः तदागता प्राप्ता तं
हेतुं कैकेयीवचनमित्यर्थः सहितुं नोत्सहे । ननु माता कथ-
मेवमुच्यते इत्यत आह—तत्र मातृवचनासहनविषये क्षन्तुम-
र्हसि तदसहनं मम दुर्निवारमिति तात्पर्यम् ॥ ११ ॥

गो० टी०—अस्तु तथा ततः किमित्यत्राह—लोकविद्विष्ट
मिति । लोकविद्विष्टं ज्येष्ठं परित्यज्य कनिष्ठस्याभिषेचनात्
लोकविद्वेषविषयमित्यारम्भकियाविशेषणं मे तत्र असहनविषये
क्षन्तुमर्हसि ॥ १० ॥

११] ति० टी०—प्रतिवचनमेवाह—येनेत्यादि । यत्प्रस-
ङ्गावस्य पितृवचनस्य प्रसङ्गादर्थत्वप्रसङ्गकल्पनादेतोर्विमुह्यति
तदकरणे प्रत्यवायः स्यादिति मोहं प्राप्नोऽसि । येन च मोहे
तव बुद्धिरेवं द्वैधमागता पूर्वं राज्यग्रहणविषयत्वमधुना तस्या
गविषयत्वरूपं प्रकारद्वयं प्राप्ता स धर्मोऽपि मम द्वेष्य
धर्माभासत्वादिति भावः ॥ ११ ॥

रा० टी०—स इति । यत्प्रसङ्गावदनुष्ठानादित्यर्थः । किं
मुह्यसि सर्वान्विचित्तान् करोषि स धर्मः अनवसरे प्रतिज्ञापा-
लनमित्यर्थः मम द्वेष्यः मत्प्रीतिविषयीभूतो न भवतीत्यर्थः ।
अन्तर्भावितगिज्जथो मुह्यतिः । अयं पृथक् । वनगमननि-
वारणमपि कर्तुं न शक्यते इति बोधयन्नाह—कथमिति ।
कर्मणा धर्मक्रिययोपलक्षितः शक्तः समर्थस्त्वं कैकेयीवशवर्तिनः
तत्त्वेन प्रतीयमानस्य पितुः वाक्यं अधर्मिष्ठमत एव विगर्हितं
कथं करिष्यसि त्वत्कर्तृकपितृवचनाकरणे इदं पितृवाक्यमध-
र्मिष्ठमिति जना वदित्यन्तीति तात्पर्यम्, यद्वा विगर्हि-

कथं त्वं कर्मणा शक्तः कैकेयीवशवर्तिनः । करिष्यसि पितुर्वाक्यमधर्मिष्ठं विगर्हितम् ॥ १२ ॥
यदयं किल्बिषाद्भेदः कृतोऽप्येवं न गृह्यते । जायते तत्र मे दुःखं धर्मसङ्गश्च गर्हितः ॥ १३ ॥
तवायं धर्मसंयोगो लोकस्यास्य विगर्हितः । मनसापि कथं कामं कुर्यात्त्वां कामवृत्तयोः ॥

तयोस्त्वहितयोर्नित्यं शत्रोः पित्रभिधानयोः ॥

॥ १४ ॥

यद्यपि प्रतिपत्तिस्ते दैवी चापि तयोर्मतम् । तथाप्युपेक्षणीयं ते न मे तदपि रोचते ॥ १५ ॥
विक्रवो वीर्यहीनो यः स दैवमनुवर्तते । वीराः संभावितात्मानो न दैवं पर्युपासते ॥ १६ ॥

तमसमयोद्भवत्वेन लोकापवादसहितमपि धर्मिष्ठं अनिरक्षारु-
पस्वधर्मबोधकत्वेन धर्मसहितं वाक्यं कथं न करिष्यसि करि-
ष्यस्येवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

गो० टी०—यथाकर्थाच्च पितृवचनं कर्तव्यमेवेति मन्वानं
रामं प्रत्याह—येनेति । इयं ते बुद्धिः येन पितृवचनपरिपाल-
नरूपधर्मेण द्वैधं भेदमागता प्राप्ता नाभिपिच्ये वनं प्रवेक्ष्या-
मीति यस्य प्रसङ्गात्प्रस्तावात् शुद्ध्यसि अकरणे प्रत्यवायः
स्यादिति मोहं प्राप्नोषि स धर्मो मम द्वेष्यः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—तस्य धर्माभासत्वमेवाह—कथमिति ।
कर्मणाचिन्त्यैवभवस्वक्रियाशक्त्या कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुं च
शक्तः समर्थस्त्वं कैकेयीवशवर्तिनः क्षीजितस्य अत एव गर्हितं
लोकनिन्द्यमधर्मिष्ठं च वचः करिष्यसि ॥ १२ ॥

गो० टी०—मोहं विशदयति—कथमिति । कर्मणा पौरुष-
कर्मणा शक्तः प्रतीकारसमर्थ इत्यर्थः । त्वं कैकेयीवशवर्तित्वा-
देवाधर्मिष्ठं विगर्हितं च वाक्यं कथं केन प्रकारेण मोहं विना
करिष्यसि ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—एवं स्पष्टेऽप्यधर्मं तवाधर्मबुद्धिर्न जायत
इति मे दुःखमित्याह—यदिति । अयं भेदोऽभिपेकविघटनात्मा
किल्बिषान्मृषावरप्रकल्पनात्कृतोऽपि यत्तत्स्वयैवं मृषावरप्रक-
ल्पितत्वेन न गृह्यते, अतो मे तत्र तद्विषये दुःखं जायते ।
रूपकृतमप्यर्थमसौ साधुतया गृह्णातीति मम व्यथेति भावः ।
किंचैवंविधधर्मसङ्ग एवविधधर्मासक्तिर्निन्धा ॥ १३ ॥

रा० टी०—ननु तर्हि गमनसंमतिं कुर्वित्यत आह—यदिति ।
किल्बिषात्पितृवचनाकरणे दोषोद्भावनाद्भेदोऽयं भेदः स्थिति-
निराकरणं कृतोऽपि मयेति शेषः । न गृह्यते स्वीकर्तुं न
शक्यते इत्यर्थः । तत्र हेतुः तत्र गमने च मे दुःखं जायते
व्येयोगशङ्कयेति भावः । अत एव धर्मसङ्गः धर्मासक्तिरपि
गर्हितः मया मनसि निन्दितः, एतेनाहमपि सहैव नेतव्य इति
ध्वनितम् ॥ १३ ॥

गो० टी०—त्वन्मोहादेव मे दुःखमित्याह—यदीति । अयं
भेदः अभिपेकविघातात्मा विपर्यासः किल्बिषात् मृषावरकल्प-
नात् कृतोऽपि एवं किल्बिषकल्पित इति यदि न गृह्यते तत्राग्र-
नेमिमे मे दुःखं जायते धर्मसङ्गश्च एतादृशधर्मसङ्गश्च विग-
ः ॥ १३ ॥

४] ति० टी०—तदेवाह—तवेत्यादिना । अयं वनवा-

सरूपो दोषस्य दोषत्वाग्रहमेव शोचति । त्वां त्वां विना
तत्कृते कर्मणि दैवकृतत्वबुद्धिं त्वां विनान्यः कामवृत्तयोरहि-
तयोर्नित्यं पितृनामकशत्रोः कामं मनोरथं मनसापि कथं कुर्यात्
अनुष्ठानं तु दूरत इति भावः ॥ १४ ॥

रा० टी०—स्थापयितुं गमयितुं वा मया न शक्यमिति
बोधयन्नाह—तवेति । अयं भवता आरब्धः धर्मसंयोगः धर्म-
हेतुकवनसंबन्धः अस्य अयोध्यास्थस्य लोकस्य जनस्य विग-
र्हितः वियोगस्यासत्त्वत्वेन अनीप्सित इत्यर्थः । अनेन गमन-
संमतेरशक्यत्वं सूचितम् पित्रभिधानयोः मातापित्रोरित्यर्थः ।
अद्वितीयोः अनीप्सिततत्पाल्यमुन्यादिद्रोहकर्तृत्वेन तद्विहिताचर-
णविशिष्टयोरित्यर्थः अत एव शत्रोः कामवृत्तयोः स्वच्छन्दचा-
रिणोः तयोः रावणकुम्भकर्णयोः कामं कस्य स्वच्छन्दवर्तिहेतु-
कस्यस्य अमं निवारणं त्वां विना अन्यः मनसापि कथं कुर्यान्न
कुर्यादित्यर्थः । विनेति अन्य इति चाध्याहृतम् एतेन निवारण-
मप्यशक्यमिति ध्वनितम् । सार्धं लोक एकान्वयी ॥ १४ ॥ १५ ॥

गो० टी०—तस्मान्मनसापि तत्र कर्तव्यमित्याह—मनसे-
त्यादिना ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—वरस्य वास्तवं दैवकृतत्वमभ्युपेत्या-
प्याह—यद्यपीति । तयोः पित्रोः प्रतिपत्तिस्त्वदभिपेकविघटन-
विषया बुद्धिरपि दैवी च दैव्येवेति यद्यपि ते मतं तथापि ते
त्वया स्वमतमप्येतदुपेक्षणीयं यतस्तदपीदृशं विरुद्धकारि दैवम-
पि न रोचते । एवं च प्रियभ्रातृममासंमतत्वादिदं त्वया त्या-
ज्यमिति भावः ॥ १५ ॥

रा० टी०—यद्यपीति । यद्यपि ते प्रतिपत्तिर्गमननिश्चयः
दैवी देवाद्यदृष्टप्रार्थिता तयोः रावणकुम्भकर्णयोः मतम् उपद्रव-
विषयिणी मतिश्च दैवं देवादृष्टप्रेरितं ह्यमपि दुर्निवारमिति
तात्पर्यम् तथापि यत्ते उपेक्षणीयमभिपेकत्यागः तन्मे नैव रो-
चते । दैवीशब्दः लिङ्गविपरिणामेनान्यत्राप्यन्वेति ॥ १६ ॥

गो० टी०—मम विवासनं दैवकृतं न तु कैकेयीकृतमिति
पूर्वं रामोक्तमन्य परिहरति—यद्यपीत्यादिना । तयोः पित्रोः
प्रतिपत्तिः अभिपेकविघटनविषया बुद्धिः दैवी चापि दैवकृतै-
वेति ते मतं यद्यपि तथापि ते त्वया तत् उपेक्षणीयं तदपि
दैवमपि मम न रोचते ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—किं च त्वादृशस्य दैवाल्मन्मनादोऽप्य-
शुक्त इत्याह—विक्रव इति । लोकाप्रसिद्ध इत्यर्थः । संभावि-
तात्मानः सर्वलोकलाघ्यशौर्यादिमन्तः ॥ १६ ॥

दैवं पुरुषकारेण यः समर्थः प्रवाधितुम् । न दैवेन विपन्नार्थः पुरुषः सोऽवसीदति ॥ १७ ॥
 द्रक्ष्यन्ति त्वद्य दैवस्य पौरुषं पुरुषस्य च । दैवमानुषयोरद्य व्यक्ता व्यक्तिर्भविष्यति ॥ १८ ॥
 अद्य 'मे पौरुषहंतं दैवं द्रक्ष्यन्ति वै जनाः । 'यैर्देवादाहतं तेऽद्य दृष्टं राज्याभिषेचनम् ॥ १९ ॥
 अत्यङ्कुशमिवोदामं गजं मदजैल्लोद्धतम् । प्रधावितमहं दैवं पौरुषेण निवर्तये ॥ २० ॥
 लोकपालाः समस्तास्ते नाद्य रामाभिषेचनम् । न च कृत्स्नास्त्रयोलोका विहङ्ग्युः किंपुनः पिता ॥ २१ ॥

रा० टी०—दैवावसरणं तवावचितमिति बोधयन्नाह—
 विक्लव इति । यो वीर्यहीनः दैवान्यथाकरणे असमर्थः अत
 एव विक्लवः कातरः प्राकृतो जन इत्यर्थः । सः दैवमनुवर्तते अनु-
 सरति संभावितात्मानः संभावितः नित्यं परिशीलितः आत्मा
 स्वस्वरूपं येस्ते अत एव वीरा ईश्वरा इत्यर्थः दैवं न पर्यु-
 पासते अनुसरन्तीत्यर्थः एतेन यदीश्वरा दैवं नावसरन्ति
 तर्हि ईश्वरेश्वरो नावसरतीति किं वक्तव्यमिति काव्यार्थापत्ति-
 रलंकारो ध्वनितः ॥ १७ ॥

गो० टी०—उपेक्षणीयतायां हेतुमाह—विक्लव इति ।
 विक्लवः कातरः वीर्यहीन इत्यस्य प्रतियोगितयोक्तं वीरा इति
 विक्लव इत्यस्य प्रतियोगितयोक्तं संभावितात्मान इति संभावितः
 सम्यक् प्रापितः दृढ इति यावत् आत्मा मनो येषां ते तथा
 वीरा इत्यर्थः नोपासते नाश्रयन्ति ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—समर्थस्त्वादृशः विपन्नार्थो हतप्रयो-
 जनः सः त्वादृशः ॥ १७ ॥

रा० टी०—दैवमिति । यः पुरुषकारेण स्वपौरुषेण दैवं
 प्रवाधितुं समर्थः स पुरुषः परमपुरुषः ईश्वरेश्वर इत्यर्थः दैवेन
 विपन्नार्थः विध्वंसितप्रयोजनः सन्नावसीदति खेदं प्राप्नोति
 एतेन देवादृष्टानुसारेणाभिषेचननिवर्तनं न योग्यमिति ध्वनितम्
 तेनादृष्टमेवान्यथा कुतो न कृतमिति जिज्ञासा सूचिता ॥ १८ ॥

गो० टी०—कुतो नाश्रयन्तीत्यपेक्षायां पौरुषवतो दैवेन
 प्रयोजनहान्यभावादित्याह—दैवमिति । पुरुषकारेण पुरुषब-
 लेन दैवं वाधितुमतिक्रम्य वर्तितुं यः समर्थः स दैवेन विपन्नार्थः
 विहतप्रयोजनः सन् नावसीदति न क्षिप्रयति ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—ननु दैववाधनसामर्थ्यं न कस्यापि इति
 चेत्तत्राह—द्रक्ष्यन्तीति । पौरुषं बलं द्रक्ष्यन्ति लोका इति शेषः ।
 व्यक्तिः प्रबलदुर्बलत्वविवेकः । अद्य मत्पौरुषेणेति शेषः ॥ १८ ॥

रा० टी०—त्वत्कर्तृकगमने इदमाश्चर्यं भविष्यतीत्याह—द्र-
 क्ष्यन्तीति । पुरुषस्य पुरुषे त्वयि दैवस्य पौरुषमयैव द्रक्ष्यन्तीति
 जनाः इति शेषः । ननु ततः किमित्यत आह—दैवमानुषयोः देव-
 देवमनुष्ययोः अव्यक्तिः अविभागः व्यक्ता प्रकटिता भविष्यति
 तेन परमपुरुषोपासना निवर्तिष्यते इति तात्पर्यम् ॥ १९ ॥

गो० टी०—पुरुषकारापेक्षया दैवस्य दुर्बलत्वे प्रत्यक्षं प्रमा-
 णयति—द्रक्ष्यन्तीति । पौरुषं सामर्थ्यं व्यक्तिः प्रबलदुर्बलवि-
 वेकः व्यक्ता स्फुटा भविष्यति ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—तदेवाह—अद्येति । यैर्देवादाहतं राज्या-

भिषेचनं ते दृष्टं ते जना अद्य मत्पौरुषहंतं दैवं द्रक्ष्यन्ति
 'यैर्देवा' इति पाठे यस्मादैवादाहतम् । येन दैवेनाहतमिति या-
 वत् । दृष्टं यैर्जनैर्दृष्टं ते जनास्तदैवं मत्पौरुषहंतं द्रक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥

रा० टी०—यदि मत्प्रार्थनया भवद्रमननिवृत्तिः स्यात्तर्हि
 उचितं स्यादित्याह—अद्येति । यैः जनैः देवादेवाद्यदृष्टादाहतं
 निवृत्तं ते राज्याभिषेचनं दृष्टं ते जना अद्यैव मत्पौरुषहंतं
 मत्पौरुषेण मत्कर्तृकभवत्कर्मकमत्प्रार्थनया हंतं निवृत्तं दैवं
 द्रक्ष्यन्ति तेन ममापि कीर्तिः स्यादिति सूचितम् । 'यैर्देवा',
 इति पाठे यैरित्यध्याहर्तव्यम् यदित्यभिषेचनविशेषणम् ॥ २० ॥

गो० टी०—तदेव स्पष्टमाह—अद्येति । यैर्देवा यस्मादैवात्
 आहतं विव्रितं ते राज्याभिषेचनं दृष्टं तदैवं मत्पौरुषहंतं
 द्रक्ष्यन्ति ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—अत्यङ्कुशमतिक्रान्ताङ्कुशव्यापारम् । उ-
 दाममुत्कृष्टदामं निःशृङ्खलमिति यावत् । प्रधावितमभिमुखं
 धावितं पौरुषेण स्वगतबलेन निवर्तये ॥ २० ॥

रा० टी०—ननु स्रजप्रापकदैवादृष्टनाशे तेषां दुःखनिवृत्तिर्न
 स्यादतो मद्रमनं स्यादेवेत्यत आह—अतीति । अत्यङ्कुशमङ्कु-
 शव्यापारानियम्यस्रजदामं बन्धनरहितमित्यर्थः । मदबलोद्धतं
 मदबलहेतुकौदत्यविशिष्टं प्रधावितं धावनक्रियाविशिष्टं गजमिव
 दुर्निवारं दैवं रावणकुम्भकर्णोदयकारकादृष्टं पौरुषेण निवर्तये
 त्वदाज्ञामात्रेण रावणादीनहमेव निहनिष्यामीति तात्पर्यं तेन
 देवादिदुःखध्वंसो भविष्यत्येवेति सूचितम् ॥ २१ ॥

गो० टी०—अत्यङ्कुशमिति । अत्यङ्कुशमतिक्रान्ताङ्कुशव्या-
 पारस्रजदामं छिन्ननिगलं मदबलोद्धतं मदबलाभ्यां गर्विष्ठं
 प्रधावितं दुर्निवारं स्वच्छन्दगमनं गजमिव दुर्निवारत्वेन त्वद-
 भिमतं दैवं पौरुषेण निवर्तये ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—दैवनिवर्तनं स्वबलस्येपत्करमित्याह—
 लोकेत्यादि ॥ २१ ॥

रा० टी०—ननु गमननिरोधे देवाः प्रार्थयिष्यन्तीत्यत
 आह—लोकेति । हे राम ! ते अभिषेचनं लोकपालादयो न
 विहङ्ग्युः गमनप्रार्थनया न निवर्तयिष्यन्तीत्यर्थः । गमनप्रयो-
 जनस्य सिद्धत्वनिश्चयो भविष्यतीति तात्पर्यम् पिता किं किम-
 र्थमित्यर्थः ॥ २२ ॥

गो० टी०—लोकपाला इति । ते प्रसिद्धाः हे राम ! ते
 तवाभिषेचनमिति वा न विहङ्ग्युः न विहन्तुं शक्ताः कृत्वा
 अन्यूनः ॥ २१ ॥

यैर्विवासस्तवारण्ये मिथो राजन्समर्थितः । अरण्ये ते विवत्स्यन्ति चतुर्दश समास्तथा ॥ २२ ॥
 अहं तदाशां धेक्ष्यामि पितुस्तस्याश्च या तव । अभिषेकविधातेन पुत्रराज्याय वर्तते ॥ २३ ॥
 मद्बलेन विरुद्धाय न स्यादैवबलं तथा । प्रभविष्यति दुःखाय यथोग्रं पौरुषं मम ॥ २४ ॥
 ऊर्ध्वं वर्षसहस्रान्ते प्रजापाल्यमनन्तरम् । आर्यपुत्राः करिष्यन्ति वनवासं गते त्वयि ॥ २५ ॥
 पूर्वराजर्षिष्ठत्या हि वनवासोऽभिधीयते । प्रजा निक्षिप्य पुत्रेषु पुत्रवत्परिपालने ॥ २६ ॥
 स चेद्राजन्यनेकाग्रे राज्यविभ्रमशङ्कया । नैवमिच्छसि धर्मात्मनराज्यं राम त्वमात्मनि ॥ २७ ॥
 प्रतिजाने च ते वीर मा भूवं वीरलोकभाक् । राज्यं च तव रक्षेयमहं वेल्लेव सागरम् ॥ २८ ॥

२२] ति० टी०—मिथः परस्परैकवाक्यतया स्वपौरुषेण । राजत्वं सिद्धवत्कृत्याह—राजन्निति ॥ २२ ॥

रा० टी०—यैरिति । राजन् हे नित्यराजत्वविशिष्ट ! यैर्देवादिदुःखैर्हेतुभिः चतुर्दशसमा अरण्ये ते वासो मिथः परस्परं समर्थितः ते अरण्ये विवत्स्यन्ति नङ्घ्रयन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

गो० टी०—यैरिति । राजत्वं सिद्धवत्कृत्याह—राजन्निति । मिथः रहसि मिथोऽन्योन्यरहस्ययोः । इति वैजयन्ती । तथा त्वां प्रत्युक्तप्रकारेण ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—तदाशां तामाशाम् । तां काम या तवाभिषेकविधातेन पुत्रराज्याय पुत्रराज्यप्रापणार्थं वर्तते तामित्यर्थः ॥ २३ ॥

रा० टी०—अहमिति । या सर्वाक्रमणाविषयिणी रावणाशा तस्याः कैकस्याः तव पितुश्च तवाभिषेकविधाते माता-पितृकर्तृकत्वकर्मकाभिषेकविध्वंसं तदर्थं वर्तते अत एव पुत्रराज्याय पुत्रस्य तव राज्याय राज्यं प्रापयितुं न वर्तते तां तदाशां तस्य रावणस्यातितृष्णां धेक्ष्यामि निवर्तयिष्यामीत्यर्थः । 'आशा दिगतितृष्णयोः' इति वैजयन्ती ॥ २४ ॥

गो० टी०—अहमिति । तत्तस्मात् या तवाभिषेकविधातेन द्वारेण पुत्रराज्याय वर्तते प्रवर्तते तस्याः पितुश्च आशामतितृष्णाम् 'आशा दिगतितृष्णयोः' इति वैजयन्ती ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—मद्बलेन त्वत्पक्षभूतेन मया विरुद्धाय जनाय यथा ममोग्रं पौरुषं दुःखाय प्रभविष्यति तथा दैवबलं न स्यात् तन्निरासनसमर्थमिति शेषः ॥ २४ ॥

रा० टी०—मदिति । मद्बलेन साकं विरुद्धाय विरोधं कर्तुं न स्यात्तथा विरोधाय स्याच्चेत्तर्हि मम उग्रं पौरुषं दुःखाय दैवबलनिष्ठतये यथा यथावत्प्रभविष्यति ॥ २५ ॥

गो० टी०—मद्बलेनेति । मद्बलेन विरुद्धाय जनाय ममोग्रं पौरुषं दुःखाय यथा प्रभविष्यति तथा दैवबलं न स्यात् दुःखाय न भवेत् ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—अथ वनवासोचितं कालं स्वयमेवाह—ऊर्ध्वमिति । एतद्विवरणं वर्षसहस्रान्त इति । तस्मिन्नतीते त्वयि वनवासं गतेऽनन्तरमार्यपुत्रा आर्यस्य तव पुत्राः प्रजापाल्यं प्रजापालनरूपं राज्यं करिष्यन्ति तदानीमप्यन्येषां नावकाश इति भावः ॥ २५ ॥

रा० टी०—ऊर्ध्वमिति । वर्षसहस्रान्ते यथेष्टितराज्यकरणान्तरमित्यर्थः । त्वयि वनवासं गते मर्यादापालनार्थं प्राप्ते सति आर्यपुत्राः आर्यस्य सर्वश्रेष्ठस्य तव पुत्राः प्रजापाल्यं प्रजारक्षणमनन्तरं निरन्तरं यथा स्यात्तथा करिष्यन्ति ॥ २६ ॥

गो० टी०—न कदाचिदपि भरतस्य राज्यप्राप्तिरस्तीत्याह—ऊर्ध्वमिति । ऊर्ध्वमित्यस्य विवरणं वर्षसहस्रान्त इति प्रजापाल्यं प्रजापालनं स्वार्थं यत्प्रत्ययः ऊर्ध्वं वर्षसहस्रान्ते त्वयि वनं गते सति वानप्रस्थाश्रमस्थे सति अनन्तरं प्रजापाल्यम् आर्यस्य ते पुत्राः करिष्यन्ति ॥ २६ ॥

२६] ति० टी०—इदमेव श्रुतमित्याह—पूर्वेति । हि यतः पुत्रवत्परिपालनानिमित्तं पुत्रेषु प्रजा निक्षिप्य पश्चाद्वनवासः पूर्वराजर्षिष्ठत्या तदाचारेणामिधीयते । 'विधीयते' इत्येव क्वचित्पाठः ॥ २६ ॥

रा० टी०—नष्ट वनगमनेन कथं मर्यादापालनं स्यादित्यत आह—पूर्वेति । पुत्रवत्परिपालने परिपालनार्थं प्रजाः पुत्रेषु निक्षिप्य पूर्वराजर्षिष्ठत्या राजर्षीणामाचरणेन हेतुना वनवासः अभिधीयते मया प्रार्थ्यते ॥ २७ ॥

गो० टी०—मदुक्त एव वनवासः पूर्वसंमत इत्याह—पूर्वेति । पुत्रेषु प्रजाः पुत्रवत्परिपालने परिपालनानिमित्तं निक्षिप्य पूर्वराजर्षिष्ठत्या तदाचारेण वनवासो विधीयते ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—राजनि दशरथेऽनेकाग्रे कामवशादुक्तवान-प्रस्थधर्मावृष्टनैकाग्रताराहित्येन चलचित्ततया प्रतिकूले सति राज्यविभ्रमशङ्कया तद्वचोविरोधेन राज्यग्रहणे सकललोकक्षोभेन स्वस्मिन्राज्यस्य विभ्रमशङ्कया चलनशङ्कया स्थैर्यशङ्कया स वनवासधर्मः त्वया चेदङ्गीक्रियत इति शेषः । किंच हे राम ! एवं श्रेष्ठत्वाद्धर्मतः प्राप्तं राज्यं तयैव शङ्कया यथात्मनि नेच्छसि तदा तां शङ्कां त्यजेति शेषः । 'राज्यकामत्वम्' इति पाठे एवं प्राप्तं राज्यभोक्तृत्वं राज्यरूपभोग्यसंबन्धं वा यदि नेच्छसीत्यादि प्राग्वत् ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—तत्र हेतुः प्रतिजाने इत्यादि । अहं वेल्ले सागरमिव तव राज्यं च त्वां च रक्षेयम् अन्यथा वीरलोकभाङ्गमा भूवमिति ते तवाग्रे प्रतिजाने ॥ २८ ॥

रा० टी०—स इति । राज्यविभ्रमशङ्कया राक्षसादिकर्तु-

मङ्गलैरभिषिञ्चस्व तत्र त्वं व्यापृतो भव । अहमेको महीपालानलं वारयितुं वलात् ॥ २९ ॥
 न शोभार्थाविमौ बाहू न धनुर्भूषणाय मे । नासिरावन्धनार्थाय न शराः स्तम्भहेतवः ॥ ३० ॥
 अभिन्नमथनार्थाय सर्वमेतच्चतुष्टयम् । न चाहं कामयेऽत्यर्थं यः स्याच्छत्रुर्मतो मम ॥ ३१ ॥
 असिना तीक्ष्णधारेण विद्युच्चलितवर्चसा । प्रगृहीतेन वै शत्रुं वज्रिणं वा न कल्पये ॥ ३२ ॥
 खड्गनिष्पेषनिष्पिष्टैर्गहना दुश्चरा च मे । हस्त्यश्वरैर्यिहस्तोरुशिरोभिर्भविता मही ॥ ३३ ॥
 खड्गधाराहता मेऽद्य दीप्यमाना इवाग्रयः । पतिष्यन्ति द्विपो भूमौ मेघा इव सविद्युतः ॥ ३४ ॥

कप्रजादौस्थ्यसंदेहेन राजानि दशरथे अनेकाग्र्ये अनवस्थिते सति आत्मनि स्वमनसि राज्यं नैव इच्छसि चेत्तर्हि हे वीर ! तव राज्यमहं रक्षेयमन्यथा वीरभाक् वीरशब्दवाच्यो मा भूवमिति अहं प्रतिजाने प्रतिज्ञां करोमिः श्लोकद्वयमेकान्वयि २८-२९ ॥

गो० टी०-स चेत्यादिः श्लोकद्वयमेकान्वयम् । हे राम ! स राजानि दशरथे एकमनेकाग्र्ये चलचित्ते अव्यवस्थितचित्ते सति राज्यविभ्रमशङ्कया राज्यस्य विविधचलनशङ्कया आत्मनि राज्यं नेच्छसि चेदहं तव राज्यं च रक्षेयं कथमिव वेला सागरमिव नोचेद्वीरलोकभाक् मा भूवम् ते तुभ्यं प्रतिजाने च ॥ २७ ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०-तस्मात्त्वं मङ्गलैरभिषेकसाधनैरात्मानमभिषिञ्चस्व वसिष्ठादिभिरिति शेषः । तत्राभिषेकव्यापारे व्यापृतो व्यापृतचित्तो भव । तत्प्रतिबन्धकानहं वारयिष्यामीत्याह-अहमिति । अलं समर्थः ॥ २९ ॥

रा० टी०-राक्षसाद्ययायिराजान्तरकृतोपद्रवशङ्कापि न कर्तव्येति बोधयन्नाह-मङ्गलैरिति । मङ्गलैर्मङ्गलद्रव्यैः त्वमभिषिञ्चस्व स्वाभिषेकं कारय अतः तत्र तस्मिन् अभिषेके त्वं व्यापृतो व्यापारवान्भव एकः सहायान्तररहितोऽहं वलात्पौरुषान्महीपालान्राक्षसाद्ययायिराजान्वारयितुं नियमयितुमलं समर्थः ॥ ३० ॥

गो० टी०-मङ्गलैरिति । मङ्गलैः मङ्गलद्रव्यैः जलैः अभिषिञ्चस्व आत्मानं वसिष्ठादिभिरिति शेषः । तत्र अभिषेककर्मणि व्यापृतो भव व्यासक्तचित्तो भवेत्यर्थः अलं पर्याप्तं वारयितुं निवारयितुम् ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०-तदेव दर्शयति-नेति । आवन्धनार्थाय काष्ठानां परस्परं बन्धनहेतुच्छिद्रादिकरणाया स्तम्भः कस्यचित्काष्ठादेरयः पतनप्रतिबन्धः ॥ ३० ॥

रा० टी०-ननु तव श्रमः स्यादित्यत आह-नेति । इमौ क्षत्रियशरीरसंबन्धिनौ बाहू शोभार्थं शोभाप्रयोजनकौ न धनुःभूषणाय न असिः खड्गः आवन्धनार्थाय कुल्यादिनिर्मापकरज्ज्वादिलेदनाय न शराः बाणाः स्तम्भहेतवः समुद्गीर्भूय स्तम्भनिर्मापका न ॥ ३१ ॥

गो० टी०-न शोभार्थावित्यादि सार्थश्लोकमेकं वाक्यम् । नेति । आवन्धनार्थाय अपाततः वीरभूषणतया कस्यां बन्धनरूपप्रयोजनायेत्यर्थः । स्तम्भहेतवः केवलं लक्ष्यभूतस्तम्भहेतवः तूण्यां स्थापनहेतव इति वा ॥ ३० ॥

३१-३२] ति० टी०-न चेत्यादि सार्थश्लोक एकं वाक्यम् । योऽत्यर्थं मम मतः संमतः शत्रुः स्यात्तं यं कंचिच्छत्रुं वज्रिणं वा इन्द्ररूपं वा प्रगृहीतेन तीक्ष्णधारत्वादिविशिष्टेनासिना न कल्पये न खण्डशः कल्पये, एवमहं न कामये च एवं कामनामपि न करोमि सर्वथा खण्डयाम्येवेति भावः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

रा० टी०-ननु किमर्थमित्यत आह-अभिन्नेति । चतुष्टयं बाह्वादि । अर्थं पृथक्-न चेति । यः शत्रुः मम मतः मज्ज्ञानविषयीभूतः स्यात्तं कं साधारणं वज्रिणमिन्द्रं वा प्रगृहीतेन उत्थापितेन विद्युच्चलितवर्चसा विद्युच्चलितमिव चलितं वर्चस्तेजो यस्य तेन असिना न कल्पये छिन्धि इत्यहं न कामये इच्छामि । सार्थश्लोक एकान्वयी ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

गो० टी०-न चाहमित्यादिसार्थश्लोकः । यः मम अत्यर्थं शत्रुः शातयिता मतः स्यात् परीक्षकैरिति शेषः । तमहं न कामये तस्य स्थितिं न सह इत्यर्थः किंत्वसिना वज्रिणमपि शत्रुं न कल्पये न स्थापयामि हन्मीत्यर्थः । तीक्ष्णधारेण तीक्ष्णाग्रेण विद्युच्चलितवर्चसा विद्युदिव चलितं निर्गतं वर्चः स्फुल्लिङ्गरूपं यस्य तेन ॥ ३१ ॥

३३] ति० टी०-खड्गनिष्पेषनिष्पिष्टैः खड्गकृताघातेन खण्डितैर्मही गहना निरन्तरत्वात् । अत एव दुश्चरा हस्त्यादीनां हस्तादिभिः क्रमात्संबन्धः । भवितेति छद् ॥ ३३ ॥

रा० टी०-शत्रुवदस्यं हनिष्यामीति स्पष्टं बोधयन्नाह-खड्गेति । मे खड्गस्य यो निष्पेषः छेदनाडकूलो व्यापारः तेन निष्पिष्टैः छिन्नैः हस्त्यादिहस्तादिभिः गहना व्याप्ता अत एव दुश्चरा संचारायोग्या मही भविता ॥ ३४ ॥

गो० टी०-खड्गेति । खड्गकृतमर्दनेन चूर्णीकृतैर्गहना काननमिव निरन्तरा अत एव दुश्चरा संचारायोग्या च भविता भविष्यति ॥ ३२ ॥

३४] ति० टी०-हता विच्छिन्ना अग्रय इव दीप्यमाना रक्तधारया अत एव सविद्युतो मेघा इव ॥ ३४ ॥

रा० टी०-तदेव द्रव्यम् भङ्ग्यतरेणाह-खड्गेति । अग्रय इव दीप्यमानाः रुधिरसहितदेहा इत्यर्थः द्विपः शत्रवः तत्र दृष्टान्तः सविद्युतः विद्युत्सहिताः ॥ ३५ ॥

गो० टी०-खड्गधारेति । मे खड्गधारया खड्गकोट्या हताः अत एव सविस्फुल्लिङ्गत्वादीप्यमानाः ज्वलिताः अद्रय इव

वद्गोधाङ्गुलित्राणे प्रगृहीतशरासने । कथं पुरुषमानी स्यात्पुरुषाणां मयि स्थिते ॥ ३५ ॥
 बहुभिश्चैकमत्यस्यन्नेकेन च बहुजनान् । विनियोक्ष्याम्यहं बाणान्नुवाजिगजमर्मसु ॥ ३६ ॥
 अद्य मेऽस्त्रप्रभावस्य प्रभावः प्रभविष्यति । राज्ञश्चाप्रभुतां कर्तुं प्रभुत्वं च तव प्रभो ॥ ३७ ॥
 अद्य चन्दनसारस्य केयूरामोक्षणस्य च । वसूनां च विमोक्षस्य सुहृदां पालनस्य च ॥ ३८ ॥
 अनुरूपाविमौ बाहू राम कर्म करिष्यतः । अभिपेचनविघ्नस्य कर्तृणां ते निवारणे ॥ ३९ ॥
 ब्रवीहि कोऽद्यैव मया वियुज्यतां तवासुहृत्प्राणयशःसुहृज्जनैः ।
 तथा तवेयं वसुधा वशा भवेत्तथैव मां शाधि तवास्मि किंकरः ॥ ४० ॥

सवियुतो मेघा इव च स्थिताः द्विपाः शत्रुगणाः भूमौ पतिष्यन्ति ॥ ३३ ॥

३५] ति० टी०—उक्तधर्मविशिष्टे मयि स्थिते सति पुरुषाणां मध्ये कश्चिदपि कथं पुरुषमानी आत्मानं पुरुषं मन्यमानः शूराभिमानी कथं स्यादित्यर्थः ॥ ३५ ॥

रा० टी०—वद्वेति । वद् गोधायै ज्याघातनिवारणाय अङ्गुलित्राणं येन तस्मिन् वद्गोधाङ्गुलित्राणे इत्यर्थः । मयि स्थिते सति पुरुषाणां मध्ये पुरुषमानी अहं पुरुषः परमयोद्वेत्यर्थः इति मानी अभिमानी कथं त्याज्य स्यादित्यर्थः । तेन परमपुरुषाङ्गुलित्राणे मे पराभवो नैव भविष्यतीति स्वनिश्चयः सूचितः ‘गोधा ज्याघातवारणे’ इत्यमरः ॥ ३६ ॥

गो० टी०—वद्वेति । गोधा ज्याघातवारणम् ‘गोधातलं ज्याघातवारणे’ इत्यमरः । गोधारूपाङ्गुलित्राणकवचवति मयि स्थिते सति पुरुषाणां मध्ये कश्चिदपि कथं पुरुषमानी शूरमानी स्यात् सर्वे स्त्रीप्राया भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

३६] ति० टी०—अत्यस्यन्पातयन् बहुभिर्बाणैः एकेन बाणेन विनियोक्ष्यामि त्यक्ष्यामि ॥ ३६ ॥

रा० टी०—नन्वेकस्त्वं बहून् रिपून्कथं हनिष्यसीत्यत आह—बहुभिरिति । बहुभिः बाणैः एकं मुख्यं शरमित्यर्थः । अत्यस्यन्प्राक्षिपन्नेकेन बाणेन बहून् अस्त्ररूपाण्येत्यर्थः । अत्यस्यन् प्रादिमर्मस्य बाणान्विविनियोक्ष्यामि ॥ ३७ ॥

गो० टी०—बहुभिरिति । अहं बहुभिर्बाणैरेकं शरमत्यस्यन् प्रकर्षेण क्षिपन् ‘प्रकर्षे लङ्घनेष्यति’ इत्यमरः । एकेन बाणेन बहून् क्षुद्रान् अत्यस्यन् अनेन प्रकारेण नृवाजिगजानां मर्मस्य मर्मस्थलेषु बाणान्विविनियोक्ष्यामि विसर्जयिष्यामि अतः कथमेको बहून् हनिष्यतीति न चिन्तनीयमिति भावः ॥ ३९ ॥

३७] ति० टी०—अज्ञप्रभावस्याज्ञसामर्थ्यस्य प्रभावः प्रतापः राज्ञो दशरथस्य प्रभविष्यत्युज्जृम्भितो भविष्यति ॥ ३७ ॥

रा० टी०—अद्येति । अद्य परकृताभिपेक्षविघ्नकाले राज्ञः राक्षसराजादेः अप्रभुतामसामर्थ्यं कर्तुं प्रकटयितुं तव प्रभुत्वं समाधिकारहितसामर्थ्यं च प्रकटयितुमज्ञप्रभावस्य मदज्ञज्ञसामर्थ्यस्य प्रभावः प्रतापः प्रभविष्यति विरुद्धराजनिराकरणेन

प्रकटीभविष्यति एतेन लक्ष्मणस्य रामातिप्रियत्वं व्यक्तम् राज्ञ इत्यत्र जात्यभिप्रायेणैकवचनम् अत एव अभिपेचनविघ्नस्य कर्तृणामिति वक्ष्यमाणस्य न वैरूप्यम् ॥ ३८ ॥

गो० टी०—अद्येति । अज्ञप्रभावस्य अज्ञमाहात्म्यस्य प्रभावः प्रतापः ‘प्रतापमाहात्म्ययोः प्रभावः स्यात्’ इति वैजयन्ती ॥ ३६ ॥

३८—३९] ति० टी०—चन्दनसारस्य चन्दनसारानुलेपनस्य केयूरामोक्षणस्याङ्गुलिधारणस्य, वसूनां मोक्षणस्य दानस्य, सुहृज्जनपालनस्याङ्गुलरूपावहौ मे बाहू इमौ पीनप्रलम्बौ तेऽभिपेचनविघ्नस्य कर्तृणां निवारणे कर्म स्वाङ्गुरूपं कर्म करिष्यतः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

रा० टी०—अद्येति । हे राम ! अभिपेचनविघ्नस्य कर्तृणां निवारणे कर्म व्यापारं करिष्यतो मे बाहू चन्दनसारस्य उत्तमचन्दनानुलेपनस्य केयूरामोक्षणस्य केयूरस्य अङ्गुलस्य मोक्षणस्य धारणस्य वसूनां द्रव्याणां विमोक्षस्य दानस्य सुहृदां पालनस्य च अङ्गुरूपौ योग्यौ भविष्यत इति शेषः । एतेन रामसेवाकरणमन्तरा सर्वं कर्म निरर्थकमिति सूचितम् । श्लोकद्वयमेकान्वयि । ‘केयूरमङ्गुलम्’ इत्यमरः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

गो० टी०—अद्येत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । चन्दनसारस्य चन्दनपङ्क्त्यस्य केयूरामोक्षणस्य अङ्गुलिधारणस्य ‘केयूरमङ्गुलम्’ इत्यमरः । वसूनां धनानां विमोक्षस्य त्यागस्य सुहृदां पालनस्य शत्रुभ्यो रक्षणस्य च अङ्गुरूपौ राजपुत्रत्वेन योग्यावपि इमौ बाहू हे राम ! तत्सर्वं विहाय ते अभिपेचनविघ्नस्य कर्तृणां निवारणे विषये कर्म करिष्यतः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

४०] ति० टी०—ब्रवीहीत्यार्षे ईदृ । वियुज्यतां वियोज्यताम् ॥ ४० ॥

रा० टी०—ब्रवीहीति । तव असुहृत् अरिः कः इति त्वं ब्रवीहि ब्रूहि ईडागमगुणावापौ । नष्ट किमर्थं पृच्छसीत्यत आह—अद्यैव प्राणयशःसुहृज्जनैः मया वियुज्यताम् स इति शेषः । यथा येन प्रकारेण वसुधा तव वशा भवेत् तथा मां शाधि शिक्षय ॥ ४१ ॥

गो० टी०—त्वदाज्ञात्वेकावश्यं भाविनीत्याह—ब्रवीहीति । ब्रवीहि ब्रूहि वियुज्यतां मया वियोज्यताम् ॥ ३९ ॥

विमृज्य बाष्पं परिसान्त्व्य चासकृत्स लक्ष्मणं राघववंशवर्धनः ।

उवाच पित्रोर्वचने व्यवस्थितं निबोध मामेष हि सौम्य सत्पथः ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ।

रामं पित्राज्ञानुवर्तने दृढमनस्कं दृष्ट्वा कौसल्या मामपि साकं नयेत्यवादीत् । भर्तृशुश्रूषणमेव सभर्तृकायाः कर्तव्यमिति कथयतो रामस्य वनगमनं सा यथाकथंचिदनुमेने ।

तं समीक्ष्य व्यवसितं पितुर्निर्देशपालने । कौसल्या बाष्पसंरुद्धा वचो धर्मिष्ठमब्रवीत् ॥ १ ॥

अदृष्टदुःखो धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः । मयि जातो दशरथात्कथमुञ्छेन वर्तयेत् ॥ २ ॥

यस्य भृत्याश्च दासाश्च मृष्टान्यन्नानि भुञ्जते । कथं स भोक्ष्यते रामो वने मूलफलान्ययम् ॥ ३ ॥

क एतच्छ्रद्धेच्छ्रुत्वा कस्य वा न भवेद्भयम् । गुणवान्दयितो राज्ञः काकुत्स्थो यद्विवास्यते ॥ ४ ॥

४१] ति० टी०—एवंवादिनं लक्ष्मणं रामो नायमेतस्य काल इत्याह—विमृज्येति । बाष्पं लक्ष्मणनयनजं विमृज्य परि मृज्य । 'विसृज्य' इति पाठेऽन्तर्भावितव्यर्थतया विसर्जयित्वा । चक्षुषी परिमृज्येति यावदिति कतकः । पित्रोर्वचने व्यवस्थितं प्रतिष्ठितं मां निबोध । हे सौम्य ! एष हि सत्पथः 'जीवतो-र्वाक्यकरणात्प्रत्यब्दं भूरिभोजनात् । गयायां पिण्डदानाच्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता ॥' इति न्यायादिति भावः । निबोधेत्यस्य नित-रामतिशयेनावतरणकालिकृष्टान्तस्मरणपूर्वकं जानीहि । एष हि एष एव सत्पथः सतां रक्षकः पन्था इत्यप्यर्थोऽत्र गृह्यः ॥ ४१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

रा० टी०—लक्ष्मणवचनश्रवणान्तरकालिकं रामवृत्तमाह-विमृज्येति । बाष्पमश्रूणि विमृज्य लक्ष्मणनेत्रादूरीकृत्य लक्ष्मणमसकृद्बहुवारं परिसान्त्व्य राघववंशवर्धनः स रामः लक्ष्मणमुवाच । तद्वचनमेवाह—पित्रोः वचने व्यवस्थितमेव मां नि-बोध एतेन भीतिनिवृत्तिर्वांछिता । तत्र हेतुः हे सौम्य ! एष-पितृवचनपालनं सत्पथः समीचीनो मार्गः 'जीवतोर्वाक्यकरणा-त्प्रत्यब्दं भूरिभोजनात् । गयायां पिण्डदानाच्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता' इति स्मृतिः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्रामायणीयस्य रामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-वयोध्याकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

गो० टी०—एवं विस्तरेण पूर्वपक्षमुपन्यस्तवन्तं लक्ष्मणं मतिपूर्वं विस्तृतं सिद्धान्तं संग्रहेणाह—विमृज्येति । बाष्पं रामासंमतिजं राघववंशवर्धनः रघोः संबन्धी राघवः राघव-श्चासौ वंशश्चेति विशेषणसमासः सत्पथे पित्र्ये वचने व्यवस्थितं निश्चलं मां निबोध जानीहि सर्वथा हि पितृवचनं न त्यजामी-त्यर्थः 'जीवतोर्वाक्यकरणात्प्रत्यब्दं भूरिभोजनात् । गयायां पिण्डदानाच्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता' इति स्मरणमिति भावः ॥ ४० ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरा-ख्यानेऽयोध्याकाण्डव्याख्याने त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

१] ति० टी०—व्यवसितं निश्चितमिति निर्देश आज्ञा बाष्पसंरुद्धा बाष्पसंरुद्धाक् । धर्मिष्ठं रामम् ॥ १ ॥

रा० टी०—कौशल्यादृष्टान्तमाह—तमिति । निर्देशपालने आज्ञापितकरणे व्यवसितं कृतनिश्चयं तं रामं समीक्ष्य ज्ञात्वा कौशल्या वचः अब्रवीत् ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ धर्मस्य रामनिश्चयस्यानुमोदनं कौशल्या करोति—तं समीक्ष्येत्यादिना । तं रामं समीक्ष्य निश्चित्या वहितं सावधानं निर्देशो नियोगः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—उच्छः क्षेत्रपतितकणशो ग्रहणम् । वर्तये जीवेत् भवानिति शेषः ॥ २ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—अदृष्टेति । मयि जातः प्रकटी-भूतो रामो भवान् उच्छेन क्षेत्रादिपतितकणिशग्रहणेन कथं वर्तयेत् वर्तते ॥ २ ॥

गो० टी०—अदृष्टदुःख इति । उच्छो नाम दैवात्प्रकीर्णानां ब्रीह्यादिधान्यानामङ्गुल्या एकैकशो ग्रहणं कणिशग्रहणं तु शिल-मेव इदं फलमूलाबाहरणं लक्षयति वर्तयेत् जीवेत् ॥ २ ॥

३] ति० टी०—भृत्या भर्तव्याः । अयमुपस्कृतमांसादिभो जनशीलः ॥ ३ ॥

रा० टी०—यस्येति । यस्य भृत्यादयः मृष्टानि स्वच्छानि भुञ्जते ॥ ३ ॥

गो० टी०—यस्येति । भृत्याः भटाः दासाः दास्यकरा-मृष्टानि श्लाघ्यानि ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—वियास्यत इति यदेतच्छ्रुत्वा कः श्रद्धे-त्सत्यं मन्वीत सत्यमिति वा ज्ञात्वा कस्य स्वपित्रादिभ्यो भयं न भवेत् ॥ ४ ॥

रा० टी०—क इति । काकुत्स्थो रामः यद्विवाचितं तच्छ्रुत्वा कः श्रद्धेत्समीचीनं मन्वेत् भयं रामगमने कथं ॥ ४ ॥ तानां जीवनमिति कस्यायोध्याजनस्य भीतिर्न भवेत् ॥ ४ ॥

गो० टी०—क इति । विवास्यत इति यद एतत् क-

१ पित्र्ये इति गो. पाठः । २ त्ववहितमिति गो. पाठः । ३ निर्देश इति गो. पाठः । ४ राजेति गो. राजेति रा. पाठः । ५ विसर्जयति युक्तं

नूनं तु बलवांल्लोके कृतान्तः सर्वमादिशन् । लोके रामाभिरामस्त्वं वनं यत्र गमिष्यसि ॥ ५ ॥
 अयं तु मामात्मभवस्तवादर्शनमारुतः । विलापदुःखसमिधो रुदिताश्रुहुताहुतिः ॥ ६ ॥
 चिन्तावाष्पमहाधूमस्तवागमनचिन्तजः । कर्षयित्वाधिकं पुत्र निःश्वासायाससंभवः ॥ ७ ॥
 त्वया विहीनामिह मां शोकाग्निरतुलो महान् । प्रधक्ष्यति यथा कैक्ष्यं चित्रभानुर्हिमात्यये ॥ ८ ॥
 कथं हि धेनुः स्वं वत्सं गच्छन्तमैनुगच्छति । अहं त्वानुगमिष्यामि यत्र वत्स गमिष्यसि ॥ ९ ॥
 यथा निगदितं मात्रा तद्वाक्यं पुरुषर्षभः । श्रुत्वा रामोऽब्रवीद्वाक्यं मातरं भृशदुःखिताम् ॥ १० ॥
 कैकेय्या वञ्चितो राजा मयि चारण्यमाश्रिते । भवत्या च परित्यक्तो न नूनं वर्तयिष्यति ॥ ११ ॥

धेनुगवत्पुत्रविवासनस्य असंभावितत्वात् श्रद्धेत्येव वा कस्य भयं न भवेत् ममाप्येवं विवासनं भविष्यतीति ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—सर्वमादिशन्सुखदुःखेन योजयन् । कृतान्तो दैवं बलवानिति वनमहं मन्ये । यत्र यस्माद्दे राम ! अभिरामस्त्वं लोके कर्मलोके स्थितो वनं गमिष्यसि ॥ ५ ॥

रा० टी०—नूनमिति । हे राम ! अभिरामस्त्वं यत्र यदर्थं वनं गमिष्यसि स कृतान्तः धर्मध्वंसकर्ता रावणः सर्वमादिशन्स्वाज्ञाविषयीभूतं कुर्वन् सन् लोके इह पृथिव्यां बलवान् इति अहं लोके जाने एतेन सावधानतया वर्तितव्यमिति सूचितम् इह पृथिव्यामित्यनेन तवाग्रे वस्तुतो न बलवानिति सूचितम् ॥ ५ ॥

गो० टी०—नूनमिति । सर्वं सुखदुःखादिकमादिशन् प्रदिशन् कृतान्तः दैवम् यत्र दैवे निमित्ते ॥ ५ ॥

६-८] ति० टी०—आत्मभव आत्मजः स्वमनःसंभूतः तवादर्शनमेव वर्धकत्वात्मारुतो यस्य सः विलापदुःखैः समिधः समिन्धनं यस्य सः घनार्थे कः रुदिताश्रुण्येव हुता आहुतयो यस्मिन्सः चिन्ताहेतुकवाष्पमेव महाधूमो यस्य स तवागमनचिन्तजः चिन्तज इति बाहुलकाद्भवः तव या गमनचिन्ता तया जनितः । 'अदर्शनचिन्तजः' इति पाठेऽप्यदर्शनजातचिन्ताजनित इत्यर्थः । परे त्वदर्शनस्य मारुतत्वेन निरूपणात्स चिन्त्य इत्याहुः । निःश्वासरूपायासेन संयुक्षणात्संभवो दृढिर्यस्य सः । त्वया विहीनां मामधिकं कर्षयित्वा कृशां कृत्वातुलो युक्तयुगः शोकाग्निमां धक्ष्यति । हिमात्यये ग्रीष्मे चित्रभाहुर्वह्निःसूर्यो वा ॥ ६-८ ॥

रा० टी०—इदानीं त्वद्वियोगजनितं दुःखं दुःसहमिति बोधयन्ती आह—अयमित्यादिभिः । आत्मभवः मनसि प्रादुर्भूतः अदर्शनं दर्शनाभावः मारुतो वायुर्यस्य सः विलापदुःखं समिधः इन्धनं यस्य सः रुदिताश्रुहुताहुतिः रुदिताश्रणि रोदनजन्यनेत्रजलानि हुता प्रक्षिप्ता आहुतिर्यस्य सः चिन्तावाष्पः चिन्तनोष्मा महाधूमो यस्य सः आगमनचिन्तजः अतिदुःखसंपादकदूरदेशगमनोत्तरं कथमयमागमिष्यतीति चिन्तनजनितः निःश्वासायासेन संभवो दृढिर्यस्य अत एव अतुल इत्यन्तं कर्तुमशक्यः अत एव महान् शोकाग्निः त्वया विहीनां मां मां राज्यस्मीं च अधिकं यथा स्यात्तथा कर्षयित्वा क्लेशतां प्रापयिष्यति अत एव मामित्यनयोर्न पौनरुक्त्यं हिमात्यये हिम-

ध्वंससमये चित्रभानुर्वह्निः सूर्यो वा कर्षं यथाचिन्तज इति बाहुलकाद्भवः इति भट्टाः 'अदर्शनचिन्तजः' इति पाठेऽपि अदर्शनजातचिन्ताजनित इत्यर्थः । परे त्वदर्शनस्य मारुतत्वेन निरूपणात्स चिन्त्य इत्याहुतिरिति भट्टाः वस्तुतस्त्वेवं पाठे आदर्शनमिति छेदः आदर्शनं नित्यदर्शनं कदा स्यादिति चिन्ताजनित इत्यर्थः । श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ ६-८ ॥

गो० टी०—अयं त्वित्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । अत्र विश्लेषजनितशोकस्याग्निसमाधिर्निरूप्यते आत्मभवः देहजः अदर्शनमारुतः शोकाग्नेरदर्शनजत्वात् तस्य मारुतत्वनिरूपणं विलापदुःखं प्रलापजं दुःखं तदेवं समिधा यस्य तस्य तद्वर्धकत्वात् आपं चैव हलन्तानामिति समिच्छब्दाद्वाप् । रुदिताश्रूणि रोदनजाश्रूणि तान्येव हुता क्षिप्ता आहुतिर्यस्य चिन्तावाष्पं चिन्तोष्मा स एव महाधूमो यस्य तवादर्शनेन हेतुना चित्तज इति हेतुमात्रोक्तिः । 'आगमनचित्तजः' इति पाठान्तरं निःश्वास एवायासः पुरुषप्रयत्नः समिदादिजन्याग्नेः पुरुषप्रयत्नजत्वात्तथा निरूपणम् त्वया जलस्थानीयेन विहीनां मां शोक एवाग्निः शोकाग्निः वैतानिकाग्निः कर्षयित्वा शुष्कीकृत्य हिमात्यये शिशिरतां कर्षं गुल्मं चित्रभाहुः वन्योऽग्निरिव मां प्रधक्ष्यति भस्मीकरिष्यति ॥ ६-८ ॥

९] ति० टी०—कथमिति यथेत्यर्थः क्वचित्तथैव पाठः ॥ ९ ॥

रा० टी०—शोकाभावे उपायं वदन्ती आह—कथमिति । कथंशब्दो यथार्थकः क्वचित्तथैव पाठ इति भट्टाः । त्वा त्वामनुगमिष्यामि 'नानुगच्छन्ति' इति पाठे तु कथमो न यथार्थत्वम् । तत्रोत्तरार्थादौ तस्मादिति पूरणीयम् ॥ ९ ॥

गो० टी०—कथं हीति । उत्तरार्थादौ तथेत्युपस्कार्यम् ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—यथा निगदितं येन प्रकारेण निगदितं तद्वाक्यं श्रुत्वा आत्मानुगमनं श्रुत्वेति यावत् ॥ १० ॥

रा० टी०—मातृवचनश्रवणानन्तरकालिकवृत्तमाह—यथेति । मात्रा निगदितं कथितं यथा यथावच्छ्रुत्वा भृशदुःखितां निश्चितवियोगजनितदुःखाकान्तां मातरमब्रवीत् ॥ १० ॥

गो० टी०—तथेति । तथा निगदितमिति स्ववाचोऽप्यविषयत्वं दर्शयति मुनिः ॥ १० ॥

११] ति० टी०—वञ्चितो वञ्चनया मद्वियोजनादुःखं प्रापितो न वर्तयिष्यति न जीविष्यति ॥ ११ ॥

भर्तुः पुनः परित्यागो नृशंसः केवलं स्त्रियाः । स भवत्या न कर्तव्यो मनसापि विगर्हितः ॥ १२ ॥
 यावज्जीवति काकुत्स्थः पिता मे जगतीपतिः । शुश्रूषा क्रियतां तावत्स हि धर्मः सनातनः ॥ १३ ॥
 एवमुक्ता तु रामेण कौसल्या शुभदर्शना । तथेत्युवाच सुप्रीता राममक्षिष्टकारिणम् ॥ १४ ॥
 एवमुक्तस्तु वचनं रामो धर्मभृतां वरः । भूयस्ताम्रवर्षीद्वार्यं मातरं भृशदुःखिताम् ॥ १५ ॥
 मया चैव भवत्या च कर्तव्यं वचनं पितुः । राजा भर्ता गुरुः श्रेष्ठः सर्वेषामीश्वरः प्रभुः ॥ १६ ॥
 इमानि तु महारण्ये विहृत्य नव पञ्च च । वर्षाणि परमप्रीत्या स्थास्यामि वचने तव ॥ १७ ॥
 एवमुक्ता प्रियं पुत्रं बाष्पपूर्णानना तदा । उवाच परमार्ता तु कौसल्या सुतवत्सला ॥ १८ ॥
 आसां राम सपत्नीनां वस्तुं मध्ये न मे क्षमम् । नय मामपि काकुत्स्थ वनं वन्यां मृगीमिव ॥ १९ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—कैकेय्येति । अवञ्चितः वञ्च-
 नकर्तृत्वाभाववान् कैकेय्या सहितो राजा मयि अरण्यमा-
 श्रिते गते सति भवत्या परित्यक्तः मद्योगहेतुत्वद्वया
 प्रीतिविषयत्वाभाववान् यदि स्यादिति शेषः । तदा न वर्त-
 यिष्यति प्रजापालनं न करिष्यतीत्यर्थः । एतेन प्रीतिरेव कर्त-
 व्येति सूचितम् ॥ ११ ॥

गो० टी०—कैकेय्येति । न वर्तयिष्यति न जीविष्यती-
 त्यर्थः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—केवलं नृशंसः क्रौर्यमेव न तु तेनेहासुत्र
 सुखमित्यर्थः । मनसापि न कर्तव्यो न चिन्तनीयः यतो विग-
 र्हितो महापापहेतुत्वादतिनिन्दितः ॥ १२ ॥

रा० टी०—तत्र हेतुं वदन्नाह—भर्तुरिति । भर्तुः परित्यागः
 केवलं नृशंसः क्रूरतैव अतो विगर्हितः । भर्तृसंः स त्यागो
 न मनसापि न कर्तव्यः नृशंसश्च ॥ १२ ॥

गो० टी०—भर्तुरिति । नृशंसो—दो भावप्रधानः—यतीति
 भवत्येव न कर्तव्यः न च स्त्रिः नृशंसत्वम् सिद्धः ।
 गो० टी०—यतीति जातः, चिन्तनीय इत्यर्थः ॥ १२ ॥

१३-१४] ति० टी०—अतः—यावदिति । ॥ १३॥१४ ॥

रा० टी०—यावदिति । काकुत्स्थवंशोद्भवः पिता यावज्जी-
 वति इह प्रजाः पालयति तावच्छ्रूपा क्रियताम् एतेन तेन
 सह त्वया न गन्तव्यमिति ध्वनितं तेन पितुर्लोकान्तरगम-
 नावश्यकत्वं बोधितं तेन पुत्रसेवार्थं कौशल्या इहैव तिष्ठतु
 इति राजेच्छा सूचिता तेन रामस्य पित्रभिप्रेतसाधकत्वं
 ध्वनितम् ॥ १३ ॥

गो० टी०—यावदिति सः शुश्रूषाधर्मापेक्षया पुंलिङ्गत्वम् १३
 रा० टी०—एवमिति । अक्षिष्टकारिणं क्लेशकारिपतियो-
 गिकभेदविशिष्टं रामं तथा इत्युवाच ॥ १४ ॥

गो० टी०—एवमिति । शुभदर्शना धर्म्यद्विदित्यर्थः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—एवं वचनमुक्तो भर्तृशुश्रूषाङ्गीकारवचन-
 मुक्तः आवितः ॥ १५ ॥

रा० टी०—मादसंतोषपरीक्षणहेतुर्न रामवचनं वर्णयन्नाह—
 एवमुक्त इति । भृशदुःखितां निश्चितवियोगस्मृतिजनितदुःखा-
 कान्तां भूपः अत्रवत् ॥ १६ ॥

गो० टी०—दार्ढ्यार्थं पुनराहेत्याह—एवमित्यादिना ॥ १५ ॥
 १६] ति० टी०—उभयोस्तद्वचनावश्यकर्तव्यत्वे हेतुभर्तां
 गुरुरिति च यथायोगम् ॥ १६ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—मयेत्यादिभिः । पितुः वचनं
 मया भवत्या च कर्तव्यमेव तत्र हेतुः राजा भूपतिः भर्ता स-
 विधि भवत्याः पाणिग्रहीता गुरुः तत्त्वोपदेष्टा श्रेष्ठो महात्मा
 प्रभुः सकलसामर्थ्यविशिष्टः सर्वेषामीश्वरः पूज्य इत्यर्थः ॥ १६ ॥

गो० टी०—मयेति । उत्तरार्धादौ स इत्युपसर्कार्यम् प्राथ-
 मिकपितृवचनपरिपालनानन्तरम् ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—पितृवाक्यकरणानन्तरं, त्वच्छ्रूपापि
 कार्येत्याह—इमानीति । विद्वत्येत्यनेन वनवासस्य मृगायावह्नी-
 लात्वं दर्शितम् । वचने स्थास्यामि वचनमनुष्ठास्यामि ॥ १७ ॥

रा० टी०—इमानीति । इमानि पित्राज्ञप्तानि नवपञ्च-
 वर्षाणि विहृत्य विहारं कृत्वा तव वचने आज्ञापिते स्थास्यामि
 तत्करिष्यामीत्यर्थः । विद्वत्येत्यनेन वनगमनस्य स्वप्रीतिवि-
 पयीभूतत्वं बोधितं तेन भवत्या विषादो न कर्तव्य इति
 ध्वनितम् ॥ १७ ॥

गो० टी०—तव वचनं करिष्यामीत्याह—इमानीति । इमा-
 नित्यल-
 पत्वज्ञापनाय विद्वत्येत्यनेन क्लेशराहित्यमुक्तम् ॥ १७-१८ ॥

१८] ति० टी०—एवमुक्ता पुत्रेणेति शेषः ॥ १८ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवमनेन प्रकारेणोक्ता पुत्रेणेति
 शेषः सुतवत्सलासुतविषयकातिवात्सल्यविशिष्टा अत एव
 परमार्ता अत एव बाष्पपूर्णना कौशल्या उवाच एतेन वियो-
 गदुःखस्य दुर्निवारत्वं सूचिता ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—अङ्गीकृतभर्तृपि सपत्नीदुःखस्मरणान्मुना
 रामानुगमनमभिलषति—आसामित्य-
 न्यां वने भवाम ॥ १९ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—आसामि । आसां त्वद्वियो-
 गहेतुभूतानां सपत्नीनां मध्ये वस्तुं क्षमम् । नतः हे
 काकुत्स्थ ! पितुः अपेक्षया संतोषहेतुना यदि ते गतः
 निश्चयः तर्हि मामपि वनं नय प्रापय तत्र दृष्टान्तः वन्यां
 मिव एतेन रामवियोगजन्यं दुःखं सर्वासां भवतीति सूचि-
 तेन तदुःखासहिष्णुत्वं व्यक्तम् । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ १९ ॥

१ किलेति गो. पाठः । २ स्त्रिय इति रा. पाठः । ३ प्रीत इति गो. पाठः । ४ पुत्रेति गो. पाठः ।

यदि ते गमने बुद्धिः कृता पितुरपेक्षया । तां तथा रुदतीं रामोऽरुदन्वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥
जीवन्त्या हि स्त्रिया भर्ता दैवतं प्रभुरेव च । भवत्या मम चैवाद्य राजा प्रभवति प्रभुः ॥ २१ ॥
न ह्यनाथा वयं राज्ञा लोकनाथेन धीमता । भरतश्चापि धर्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः ॥ २२ ॥
भवतीमनुवर्तेत स हि धर्मरतः सदा । यथा मयि तु निष्क्रान्ते पुत्रशोकेन पार्थिवः ॥ २३ ॥
श्रमं नावाप्नुयात्किंचिदप्रमत्ता तथा कुरु । दारुणश्चाप्ययं शोको यथैनं न विनाशयेत् ॥ २४ ॥
राज्ञो वृद्धस्य सततं हितं चर समाहिता । व्रतोपवासनिरता या नारी परमोत्तमा ॥ २५ ॥
भर्तारं नातुवर्तेत सा च पापगतिर्भवेत् । भर्तुः शुश्रूषया नारी लभते स्वर्गमुत्तमम् ॥ २६ ॥
अपि या निर्नमस्कारा निवृत्ता देवपूजनात् । शुश्रूषामेव कुर्वीत भर्तुः प्रियहिते रता ॥ २७ ॥

गो० टी०—एवमनुमतारामवनगमनस्वनगरवर्तनापि पुनः सपत्नीस्मरणादनुगमनमर्थयते—आसामिति । वन्यां मृगीमिव यथा वन्या मृगी वने संतुष्टा वर्तते तथाहमपि वर्ते न भवन्तं क्लेशयिष्यामीति भावः । पितुरपेक्षया पितुरिच्छया ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—यदि ते इत्याद्यर्थं पूर्वान्वयि । तां तथा रुदतीं दृष्ट्वापि स्वयमरुदन्वचोऽब्रवीत् । रोदने कातर्यप्रकटनेन मातुः पुनरप्यनुगमनप्रत्याशाप्रसङ्गात् ॥ २० ॥

रा० टी०—तामिति । अरुदन् रोदननिवृत्तिं कुर्वन् सन्नि-त्यर्थः रामः अब्रवीत् । अर्थं पृथक् ॥ २० ॥

गो० टी०—तामिति । रुदन् व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखित इत्युक्तगुणविशिष्टोऽपि रामो मातृव्यसनं दृष्ट्वा पितृवचनपरिपालनरूपधर्मविघ्नभयाद्वैयं स्थितवान् इदानीं वनगमनानुमतिं लब्ध्वा स्वजेहप्रदर्शनेन मातृव्यसनं निवर्तयितुं रुदितवानित्यवगम्यते ॥ २० ॥ २१ ॥

२१] ति० टी०—प्रभवति दण्डादौ समर्थो भवति ॥ २१ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—जीवन्त्या इति । स्त्रियाः भर्तैव दैवतं देवता प्रभुः सामर्थ्यं च भावप्रधानो निर्देशः किंच प्रभुः सर्वार्थसंपादनसमर्थः अत एव जीवन्त्याः वदन् जीवन्त्याः भवत्याः मम च राजैव प्रभुः नियोगे समर्थः एतेन राजनियो-गाभाववत्यास्तव गमनमनुचितमिति बोधितम् ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—धीमतेति । सनाथा इति शेषः । अथ सपत्नीमध्यवासो दुष्कर इत्यत्र परिहारमाह—भरत इति ॥ २२ ॥

रा० टी०—ननु त्वां विना अहं कथं स्थास्यामीत्यत आह—नहीति । लोकनाथेन सकलजननियन्त्रा राज्ञा वयं भरतश्च अपिना भवत्यादयः अनाथाः न एतेन राजकर्तृकगमननियो-गाभावाद्दुष्कराणि स्थितिः कर्तव्यैवेति ध्वनितम् ॥ २२ ॥

गो० टी०—नहीति । राज्ञा सनाथा इति शेषः राज्ञा सनाथा वयं नानाथा इत्यर्थः सपत्नीमध्यवासदोषं परिहरति—भरतश्चापीति ॥ २२ ॥ २३ ॥

२३-२४] ति० टी०—भवतीमिति । अतः कैकेयीकोपो-ऽकिंचित्कर इति भावः । यथा मयि निष्क्रान्ते श्रमं नाप्नुयात्तथा कुरु यथा चैनं राजानं शोको न विनाशयेत्तथा च कुरु ॥ २३ ॥ २४ ॥

रा० टी०—त्वादृशः सेवको नास्तीत्यापि नाशङ्क्यमिति बोधयन्नाह—भवतीमिति । स भरतः अनुवर्तेत सेविष्यते इत्यर्थः । अर्थं पृथक्—यथेति । निष्क्रान्ते वनं गते सति श्रमं खेदं किंचिदल्पमपि अप्रमत्ता अनवधानतारहिता । अर्थद्वय-मेकान्वयि ॥ २३ ॥

रा० टी०—दारुण इति । अयं मद्वियोगजनितः शोकः एनं पितरं न विनाशयेद्वेदोक्तान्तरगमनहेतुकादर्शनतां न प्राप-येत्तथा तेन प्रकारेण वृद्धस्य ज्ञानवयोभ्यामधिकस्य राज्ञः हितं प्रियं सततं चर कुरु ॥ २४ ॥

गो० टी०—दारुण इति । हितं चरेत्यत्र तथेति शेषः ॥ २४ ॥
२५-२६] ति० टी०—द्विजस्य गायत्रीजपवत्स्त्रिया भर्तु-शुश्रूषैव परं नित्या नान्यत्किंचित्प्रत्युत तद्विरोध्यन्यदाचर्यमाणं प्रत्यवायजन-पाप्याह—व्रतेत्यादि । नित्याकरणजप्रत्यवाया-नर्थं साङ्गान्नित्यधर्मकृतिः परिहर्तुं न शक्नोतीति भावः ॥ २५ ॥ २६ ॥

रा० टी०—हिताचरणाभावे दोषमाह—व्रतेति । परमोत्तमा उत्कर्षगुणजात्यादिमत्वेन सर्वोत्कृष्टा अत एव व्रतोपवास-निरतापि या नारी भर्तारं नातुवर्तेत सेवेत सा पापगतिः पापानां पापविशिष्टानां गतिरिव गतिर्यस्याः सा भवेद्भर्तुः शुश्रूषया तु नारी साधारणस्त्री अपि उत्तमं स्वर्गं लभते । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ २५ ॥ २६ ॥

गो० टी०—पतिशुश्रूषणमेव पत्न्याः परमो धर्म इत्यन्वयव्य-तिरेकाभ्यां श्लोकद्वयेन दर्शयति—व्रतेति । पापस्य गतिः फल-मिव फलं यस्याः सा तथा निर्नमस्काराणि भर्तुर्भिनद्धिजावि-विषयनमस्काररहितापि ॥ २५ ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—नित्यानुष्ठाने सत्यनित्याकरणेऽपि न पर-लोकनाश इत्याह—अपि येति । निर्नमस्कारा भर्तुर्व्यतिरिक्तदे-वादेर्नमस्काराद्युपचाररहिता । देवपूजनाद्विष्ण्वादिदेवपूजनात् । सापि स्वर्गं लभते इति प्राक्तनेनान्वयः । एतमेवार्थं नियमवि-धिद्वारेण दृढयति—शुश्रूषामेवेति । तत्प्रीतिजनकं कर्मैवेत्यर्थः । तदेवाह—प्रियहिते रतेति । हितपदेन पश्चादुक्तेनैतद्धनयति । आपा-ततोऽप्रियमपि हितं कुर्यादापाततः प्रियमप्यहितं त्यजेदिति ॥ २७ ॥

रा० टी०—स्त्रिया देवपूजनादिप्रवृत्तिरपि नावश्यकीति

एष धर्मः स्त्रिया नित्यो वेदे लोके श्रुतः स्मृतः । अग्निकार्येषु च सदा सुमनोभिश्च देवताः ॥ २८ ॥
 पूज्यास्ते मत्कृते देवि ब्राह्मणाश्चैव सत्कृताः । एवं कालं प्रतीक्षस्व ममागमनकाङ्क्षिणी ॥ २९ ॥
 नियता नियताहारा भर्तृशुश्रूषणे रता । प्राप्स्यसे परमं कामं मयि पर्यागते सति ॥ ३० ॥
 यदि धर्मभृतां श्रेष्ठो धारयिष्यति जीवितम् । एवमुक्ता तु रामेण वाष्पपर्याकुलेक्षणा ॥ ३१ ॥
 कौसल्या पुत्रशोकार्ता रामं वचनमब्रवीत् । गमने सुकृतां बुद्धिं न ते शक्नोमि पुत्रक ॥ ३२ ॥
 विनिवर्तयितुं वीर नूनं कालो दुरत्ययः । गच्छ पुत्र त्वमेकाग्रो भद्रं तेऽस्तु सदा विभो ॥ ३३ ॥
 पुनस्त्वयि निवृत्ते तु भविष्यामि गतकृमा । प्रत्यागते महाभागे कृतार्थे चरितव्रते ॥
 पितुरानृण्यतां प्राप्ते स्वपिप्ये परमं सुखम् ॥ ३४ ॥
 कृतान्तस्य गतिः पुत्र दुर्विभाव्या सदा भुवि । यत्त्वां संचोदयति मे वच आविद्धय राघव ॥ ३५ ॥

शोधयन्नाह-अपीति । देवपूजनान्निवृत्ता अज्ञानादिना देवा-
 चाराधनरहिता अत एव निर्नमस्कारा नमस्कारादिक्रियारहिता
 या नारी भर्तुः प्रियहिते रता सती शुश्रूषमेव कुर्वीत सापि
 उत्तमं स्वर्गं लभते इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ २७ ॥

गो० टी०-उपसंहरति-शुश्रूषामिति । लोके पुरा दृष्टः
 पुरातनलोकाचारसिद्ध इत्यर्थः वेदे श्रुतः वेदावगत इत्यर्थः
 स्मृतः स्मृत्यवगतश्च इत्यर्थः ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०-तत्र मानमाह-एष भर्तृसेवारूपो धर्मः
 स्त्रिया नित्य इति वेदे श्रुतः लोके स्मृतः । तर्हि किं कर्मान्तरं
 सर्वथा त्याज्यं नेत्याह-अग्नीत्यादि । भर्तृसंमतेष्वग्निकार्येषु
 च तेष्वेव । च एवकारार्थः ॥ २८ ॥

रा० टी०-तत्र हेतुं वदन्नाह-एष इति । एषः पतिशुश्रू-
 षणरूपो धर्मः वेदे लोके च नित्यः श्रुतः अत एव स्मृतः समये
 स्मृतिविषयीभूतो जातः । अर्थं पृथक् कालक्षेपणार्थं स्वाग-
 मनहेतुत्वेन प्रकल्पितां क्रियामाह-अग्नीति । अग्निकार्येषु
 द्वादशसु संज्ञेषु इत्यर्थः । सुमनोभिः पुष्पैः देवताः पूज्याः सुव्रता
 ब्राह्मणाश्च पूज्याः एतेन स्वपूजैव परोक्षेण निर्दिष्टा इति व्यक्तम् ।
 अर्धद्वयमेकान्वयि ॥ २८ ॥

गो० टी०-तूष्णीमवस्थाने एनां दुःखमाक्रमिष्यतीति धिया
 दुःखविच्छेदनार्थं कालक्षेपसाधनं विधत्ते-अग्नीति । अग्निकार्येषु
 शान्तिकपौष्टिकहोमेषु सुमनोभिश्चैत्र चकारेण चन्दनताम्रला-
 दीनि समुच्चयन्ते अग्निकार्येषु क्रियमाणेषु सुमनःप्रभृतिभि-
 र्देवता ब्राह्मणाश्च पूज्या इत्यर्थः ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०-एवं भर्तृसेवातत्परतया । कालं ममाग-
 मनकालम् ॥ २९ ॥

रा० टी०-एवमिति । एवमुक्तपूजनादिना नियता यत्-
 चित्ता भर्तृशुश्रूषणे रता सती कालं प्रतीक्षस्व अत एव मयि
 पर्यागते सति धर्मभृतां श्रेष्ठः पिता यदि जीवितं सर्वेषां जीवनं
 धारयिष्यति पालयिष्यतीत्यर्थः । तर्हि परमं कामं स्वेप्सितं
 प्राप्स्यते पक्षे विशेष्यमात्रे पर्यवसानं सूचितम् । अर्धचतुष्टय-
 मेकान्वयि ॥ २९ ॥ ३० ॥

गो० टी०-एवमिति । नियता ज्ञानादिनियमयुक्ता नित्य-
 ताहारा मधुमांसादिवर्जनेन शुद्धाहारा ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०-काममैहिकविषयसुखम् ॥ ३० ॥

गो० टी०-प्राप्स्यस इति । भर्तृजीवनपुत्रागमनयोः
 सतोरेव हि परमकामप्राप्तिसंभव इति भावः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

३१] ति० टी०-तस्य पुत्रमात्रासाध्यत्वादाह-यदीति ।
 अनेन दशरथमरणस्य संनिहितत्वं सूचितम् ॥ ३१ ॥

रा० टी०-एवमिति । राममब्रवीत् । अर्धद्वयमेकान्वयि ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०-सुकृतां सुष्ठुकृतनिश्चयम् ॥ ३२ ॥

रा० टी०-तद्वचनमेवाह-गमन इति । हे पुत्रक हे वीर !
 गमने सुकृतामतिनिविष्टां ते बुद्धिं निवर्तयितुं न शक्नोमि तत्र
 हेतुः कालः विजयसमयः दुरत्ययः ॥ ३२ ॥

गो० टी०-गमन इति । सुकृतां सुष्ठुदामित्यर्थः ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०-काल इष्टवियोगादिजनकः ॥ ३३ ॥

रा० टी०-गच्छेति । हे पुत्र ! हे विभो ! एकाग्रो निय-
 तचित्तः त्वं गच्छ ते दुष्पथं सदा भद्रं कल्याणमस्तु अहं तु त्वयि
 निवृत्ते वनादागते सति गतकृमा त्यक्तलानिर्भविष्यामि भवि-
 तास्मि । अर्धद्वयमेकान्वयि ॥ ३३ ॥

गो० टी०-गच्छेति । गतकृमा गतकृशा ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०-आनृण्यताम् । स्वार्थं प्यम् ॥ ३४ ॥

रा० टी०-प्रत्यागते इति । चरितव्रते चरितमाचरितं
 व्रतं येन तस्मिन्कृतः संपादितः अर्थः प्रतिज्ञाविषयीभूतं
 वस्तु येन तस्मिन्नत एव पितुः आनृण्यतां प्राप्ते प्रत्यागते इह
 प्राप्ते महाभागे महाभां राज्यलक्ष्मीमागच्छति प्राप्नोति तस्मिन्
 त्वयि सति परमं सुखं स्वपिप्ये ॥ ३४ ॥

गो० टी०-प्रत्यागत इति । महाभागे महाभागधेये
 आनृण्यतामनृण्यतां स्वार्थं प्यम् ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०-मेवच आविद्धयाच्छिद्य त्वां संचोदयति ।
 वनायेति शेषः इति यद्, अतः कृतान्तस्य गतिदुर्विभाव्या ॥ ३५ ॥

रा० टी०-कृतान्तस्येति । यथस्मादितोः कृत-
 राक्षसानामित्यर्थः गतिर्गमनं दुर्विभाव्या दुर्लक्ष्या

गच्छेदानीं महाबाहो क्षेमेण पुनरागतः । नन्दयिष्यसि मां पुत्र साम्ना श्लक्ष्णेन चारुणा ॥ ३६ ॥
अपीदानीं स कालः स्याद्वनात्प्रत्यागतं पुनः । यत्त्वां पुत्रक पश्येयं जटावलकलधारिणम् ॥ ३७ ॥

तैथाहि रामं वनवासनिश्चितं ददर्श देवी परमेण चेतसा ।

उवाच रामं शुभलक्षणं वचो बभूव च स्वस्त्ययनाभिकाङ्क्षिणी

॥ ३८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ।

कौस्तुभ्या सविस्तरं कृतप्रयाणमङ्गलाशासनो रामस्तच्चरणावभिवाद्य सीतां द्रष्टुं तदावास जगाम ।

सा विनीय तमायासमुपस्पृश्य जलं शुचि । चकार माता रामस्य मङ्गलानि मनस्विनी ॥ १ ॥

न शक्यते वारयितुं गच्छेदानीं रघूत्तम । शीघ्रं च विनिवर्तस्व वर्तस्व च सतां क्रमे ॥ २ ॥

यं पालयसि धर्मं त्वं प्रीत्या च नियमेन च । स वै राघवशार्दूल धर्मस्त्वामभिरक्षतु ॥ ३ ॥

आविध्य स्वस्त्यादिविधानं कृत्वा मे वचः त्वां संचोदयति गम-
नाय प्रेरयति । 'आच्छिद्य' इति पाठे तु स्वस्त्यादिकरणेन वि-
धानं छित्त्वेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

गो० टी०-कृतान्तस्येति । आच्छिद्य छित्त्वा अन्यथा
कृत्वेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

३६] ति० टी०-श्लक्ष्णेन निर्मलेन चारुणा मनोहरेण
साम्ना सान्त्वेन वचनेन । 'शुक्ले' इति पाठान्तरम् ॥ ३६ ॥

रा० टी०-गच्छेति । हे महाबाहो ! इदानीं क्षेमेण मत्कु-
तमङ्गलवचनहेतुककल्याणेन सहितस्त्वं गच्छ । हे पुत्र ! आगतः
वनादिह प्राप्तः त्वं श्लक्ष्णेन रमणीयार्येण चारुणा रमणी-
यवर्णविशिष्टेन साम्ना शान्तिकारकेण वाक्येनेति शेषः मां
नन्दयिष्यसि ॥ ३६ ॥

गो० टी०-गच्छेति । साम्ना सान्त्वरूपेण ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०-अदर्शनासहिष्णुत्वात्प्रत्यागमनकाल इदा-
नीमेव भवेदिति प्रार्थयते-अपीति । येन कालेन प्रत्यागतं प्रत्या-
गमनं भवेत्तस्य इत्यर्थः । अपीदानीमिति लोकोक्त्योवाच ॥ ३७ ॥

रा० टी०-अपीति । यद्यस्मिन् काले वनात्प्रत्यागतं त्वां
पश्येयं स कालः इदानीं समीपे एवेत्यर्थः स्यात् भवेत् विसो-
गकालस्याधिक्यं न प्रतिभासेतेति तात्पर्यम् ॥ ३७ ॥

गो० टी०-क्षणमात्रमप्यदर्शनासहिष्णुत्वात् प्रत्यागमन-
काल इदानीमेव संभवेदिति प्रार्थयते-अपीति । यत् येन चतु-
र्दशवर्षान्तेन कालेन वनात्प्रत्यागतं त्वां पुनः पश्येयं स काल
इदानीमेवापि स्यात् अपिशब्दः संभावनायाम् 'अपिः संभावा-
नाप्रभगर्हाशङ्कासमुच्चये' इति वैजयन्ती । यत् यत्रेति वार्थः ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०-परमेणादरवता । धर्मशीलत्वादेवपि र-
क्षणोपेतत्वाच्च भगवत्संकल्पेनैव तथा ज्ञानं तस्या इति बोध्यम् ।
स्वस्त्ययनं मङ्गलमभिकाङ्क्षितं शीलमस्त्यस्याः सा ॥ ३८ ॥

श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय

कुरु आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

रा० टी०-तदेति । वनवासनिश्चितं वनवासविषयकनि-
श्चयवन्तं शुभलक्षणं रामं परमेण सूक्ष्मेण चेतसा विचारेण
ददर्श स्वस्त्ययनाभिकाङ्क्षिणी स्वस्त्ययनं कर्तुकामा बभूव अत
एव शुभलक्षणं शुभसूचकं वच उवाच ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वयोध्याकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

गो० टी०-तथेति । वनवासनिश्चितं निश्चितवनवासम्
परमेण चेतसा आदरेणेति यावत् स्वस्त्ययनं मङ्गलमभिका-
ङ्क्षितं शीलमस्या अस्तीति तथा ॥ ३८ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरा-
ख्यानेऽयोध्याकाण्डव्याख्याने चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

१] ति० टी०-मङ्गलकरणमेवाह-सेति । आयासं तज्ज-
नकं शोकम् उपस्पृश्याचम्य मङ्गलानि मङ्गलवचनानि ॥ १ ॥

रा० टी०-तद्वचनमेवाह-सेति । सा कौशल्या तं निश्चि-
तवियोगजनितमायासं दुःखं विनीय विचारेण दूरीकृत्य मङ्ग-
लानि चकार ॥ १ ॥

गो० टी०-तान्येव स्वस्त्ययनानि दर्शयति-सेत्यादि ।
आयासं क्लेशमपनीय त्यक्त्वा जलमुपस्पृश्याचम्येत्यर्थः । 'उप-
स्पर्शस्त्वाचमनम्' इत्यमरः । रोदनस्याशुचिताहेतुत्वात् देव-
ताप्रार्थनस्य शुचिना कर्तव्यत्वादुपस्पर्शनसूक्तम् अत एव शुचि-
रित्युच्यते मङ्गलानि मङ्गलाशासनानि ॥ १ ॥

२-३] ति० टी०-सतां क्रमे सतां मार्गे ॥ २-३ ॥

रा० टी०-नेति । हे रघूत्तम ! इदानीं वारयितुं गमनमिति
शेषः न शक्यते अतः गच्छ अतः सतां महात्मनां क्रमे
मार्गे महात्माचरितप्रतिज्ञापालने वर्तस्व शीघ्रं विनिवर्तस्व
च वनादिति शेषः ॥ २ ॥

गो० टी०-नेति । शीघ्रं विनिवर्तस्व चतुर्दशवर्षान्त इति
शेषः । सतां क्रमे अभिपेक्षे ॥ २ ॥

वाक्येनेति गो. पाठः । २ तदेति रा. पाठः । ३ अपनीयेति गो. पाठः । ४ शक्यते इति गो. पाठः ।

येभ्यः प्रणमसे पुत्र देवेभ्योऽयतनेषु च । ते च त्वामभिरक्षन्तु वने सह महर्षिभिः ॥ ४ ॥
 यानि दत्तानि तेऽस्त्राणि विश्वामित्रेण धीमता । तानि त्वामभिरक्षन्तु गुणैः समुदितं सदा ॥ ५ ॥
 पितृशुश्रूषया पुत्र मातृशुश्रूषया तथा । सत्येन च महाबाहो चिरं जीवाभिरक्षितः ॥ ६ ॥
 समित्कुशपवित्राणि वेद्यश्चायतनानि च । स्थण्डिलानि च विप्राणां शैला वृक्षाः क्षुपा हृदाः ॥
 पतङ्गाः पक्षगाः सिंहास्त्वां रक्षन्तु नरोत्तम ॥ ७ ॥
 स्वस्ति साध्याश्च विश्वे च मरुतश्च महर्षिभिः । स्वस्ति धाता विधाता च स्वस्ति पूषा भगोऽर्धमा ॥ ८ ॥
 लोकपालाश्च ते सर्वे वासवप्रमुखास्तथा । ऋतवः पदं च ते सर्वे मासाः संवत्सराः क्षपाः ॥ ९ ॥
 दिनानि च मुहूर्ताश्च स्वस्ति कुर्वन्तु ते सदा । श्रुतिः स्मृतिश्च धर्मश्च पातु त्वां पुत्र सर्वतः ॥ १० ॥
 स्कन्दश्च भगवान्देवः सोमश्च सवृहस्पतिः । सप्तर्षयो नारदश्च ते त्वां रक्षन्तु सर्वतः ॥ ११ ॥
 ते चापि सर्वतः सिद्धा दिशश्च सदिगीश्वराः । स्तुता मया वने तस्मिन्पान्तु त्वां पुत्र नित्यशः ॥ १२ ॥
 शैलाः सर्वे समुद्राश्च राजा वरुण एव च । द्यौरन्तरिक्षं पृथिवी वायुश्च सचराचरः ॥ १३ ॥

रा० टी०—यमिति । राघवशार्दूल रघुवंशिश्च । अभिरक्षन्तु विद्वान् विनाशयन्तु इत्यर्थः ॥ ३ ॥

गो० टी०—यमिति । पालयसि अप्रच्युतमनुतिष्ठसि श्रुत्या प्रीत्या नियमेन समग्रतया स वै प्रसिद्धो धर्मः राघवशार्दूल रघुकुलश्रेष्ठ ! अभिरक्षन्तु अभितो रक्षन्तु पुनर्धर्मपदप्रयोगात् स एव रक्षन्तिव्यच्यते ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—देवेभ्योऽयतनेषु देवालयेषु । प्रणमसे च । चाद्रक्षितमिच्छसि च । ते च देवाः चादृष्यः ॥ ४ ॥

रा० टी०—येभ्य इति । हे पुत्र ! देवेषु कान्तिमत्स आयतनेषु गृहेषु येभ्यः प्रणमसे ते देवाः महर्षिभिः सह सहितं त्वां वने अभिरक्षन्तु 'चैत्येषु' इति भूषणपाठः । महर्षिभिः सह देवा अभिरक्षन्तिव्यन्वयो वा ॥ ४ ॥

गो० टी०—येभ्य इति । चैत्येषु चतुष्पथेषु आयतनेषु देवतागृहेषु ते देवा इति सिद्धम् ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—गुणैः सद्गुणैः ॥ ५ ॥

रा० टी०—यानीति । सदा नित्यं गुणैः समुदितं प्रकाशितम् ॥ ५ ॥

गो० टी०—यानीति । समुदितं श्रेष्ठम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

६] ति० टी०—मातृशुश्रूषयेति । मातात्र कैकेयी ॥ ६ ॥

रा० टी०—पित्रिति । शुश्रूषया सेवया सत्येन चाभिरक्षितस्त्वं चिरं जीव पालय प्रजा इति शेषः । अन्तर्भावितगणित्यर्थः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—समिदादिपदेन तदधिष्ठात्र्यो देवता उपलक्ष्यन्ते । क्षुपा ह्रस्वशाखास्तरवः शिफायुकृष्णाः क्षुपा इत्यन्ये । हृदा इति जलाशयमात्रोपलक्षणम् । त्वां रक्षन्तिव्यग्रिमेण संबन्धः । पतङ्गाः पक्षिणः ॥ ७ ॥

रा० टी०—समिदिति । समिदादयः तत्तदन्तर्यामिण इत्य-

र्थः । तत्र क्षुपाः ह्रस्वशाखावन्तो वृक्षविशेषाः 'ह्रस्वशाखा-शिफाः क्षुपाः' इत्यमरः पतङ्गाः पक्षिणः पक्षगाः सर्पाः त्वां रक्षन्तु । सार्धलोक एकान्वयी ॥ ७ ॥

गो० टी०—समिदिन्यादिसार्धलोक एकान्वयः । वन्याः समित्कुशादयः प्रमादकृतप्रत्यवायसहिष्णवः सन्तो वने चरन्तं भवन्तं रक्षन्तिवति वाक्यार्थः पवित्राणि दर्भग्रन्थयः वेद्यः अग्नि-धिष्ण्यानि स्थण्डिलानि देवपूजास्थलानि तेषामलंकारभेदात् संस्थानभेदाच्च वैचित्र्यं वृक्षग्रहणं लतादेरप्युपलक्षणं क्षुपाः ह्रस्वशाखाशिफायुक्ताः वृक्षविशेषाः 'ह्रस्वशाखाशिफाः क्षुपाः' इत्यमरः । वृक्षविशेषणं वा ह्रस्वशाखावृक्षेष्वेव प्रायशो देवताः संनिदधत इत्यैतिह्यात् । पतङ्गाः पक्षिणः ॥ ७ ॥

८-१३] ति० टी०—स्वस्ति इत्यस्य कुर्वन्तिव्यग्रिमेण संबन्धः । धाता विराट् । विधाता सृष्टिविधायकः ॥ ८-१३ ॥

रा० टी०—स्वस्तीति । महर्षिभिः सह स्वस्ति कुर्वन्तु इति शेषः ॥ ८ ॥

रा० टी०—स्वस्तीति । धाता दक्षादिः विधाता ब्रह्मा करोतु कुर्वन्तु इति शेषः ॥ ९ ॥

रा० टी०—ऋतव इति । ऋतवो वसन्तादयः मासाः चैत्रादयः संवत्सराः प्रभवादयः क्षपाः रात्रयः शुद्धर्ताः गिरिशदयः ॥ १० ॥

गो० टी०—स्वस्तीत्यादि । कुर्वन्तिव्यग्रपङ्कः स्वस्ति धातेत्यादौ करोत्वित्यध्याहारः साध्याः देवताविशेषाः विश्वे विश्वेदेवाः मरुतः वायवः धातुविधातृशब्दौ देवताविशेषवाचकौ पूषादिशब्दाः द्वादशसंख्याकादित्यावान्तरभेदवाचकाः शुद्धर्तः दिनस्य त्रिंशो भागः ॥ ८ ॥ ९ ॥

रा० टी०—धृतिरिति । धृतिर्यथैव स्मृतिः स्मरणं धर्मः

नक्षत्राणि च सर्वाणि ग्रहाश्च सह दैवैतैः । अहोरात्रे तथा संध्ये पान्तु त्वां वनमाश्रितम् ॥ १४ ॥
 ऋतवश्चापि षट् चान्ये मासाः संवत्सरास्तथा । कलाश्च काष्ठाश्च तथा तव शर्म दिशन्तु ते ॥ १५ ॥
 महावनेऽपि चरतो मुनिवेषस्य धीमतः । तथा देवाश्च दैत्याश्च भवन्तु सुखदाः सदा ॥ १६ ॥
 राक्षसानां पिशाचानां रौद्राणां क्रूरकर्मणाम् । क्रव्यादानां च सर्वेषां मा भूत्पुत्रक ते भयम् ॥ १७ ॥
 प्लवगा वृश्चिका दंशा मशकाश्चैव कानने । सरीसृपाश्च कीटाश्च मा भूवन्गहने तव ॥ १८ ॥
 महाद्विपाश्च सिंहाश्च व्याघ्रा ऋक्षाश्च दंष्ट्रिणः । महिषाः शृङ्गिणो रौद्रा न ते दुहन्तु पुत्रक ॥ १९ ॥
 नृमांसभोजना रौद्रा ये चान्ये सर्वजातियाः । मा च त्वां हिंसिषुः पुत्र मया संपूजितास्त्विह ॥ २० ॥
 आगमास्ते शिवाः सन्तु सिध्यन्तु च पराक्रमाः । सर्वसंपत्तयो राम स्वस्तिमान्गच्छ पुत्रक ॥ २१ ॥

श्रुतिस्मृतिविहितः स्कन्दः कार्तिकेयः सोमः उमासहितः देवो
 महादेवः ॥ ११ ॥

गो० टी०—स्मृतिर्धृतिश्च धर्मश्च पातु त्वां पुत्र सर्वतः ।
 स्मृतिः ध्यानं धृतिः ऐकाग्र्यं निष्पन्नयोग इतियावत् धर्मः
 श्रुतिस्मृत्युदितः यं पालयसीत्यत्र पितृवाक्यपरिपालनज एवोक्त
 इति न पुनरुक्तिः ॥ १० ॥

रा० टी०—सप्तर्षय इति । हे पुत्र ! मया स्तुताः सप्तर्ष्या-
 दयः नित्यशः पान्तु । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ १२ ॥

गो० टी०—स्कन्द इति । स्कन्दः सनत्कुमारः तं स्कन्द
 इत्याचक्षत इति दहरविद्यायां तथाभिधानात् कुमारो वा ॥ ११ ॥

गो० टी०—याश्चापीति । सर्वतः सिद्धाः प्रसिद्धाः ॥ १२ ॥

रा० टी०—शैला इति । शैलः अद्रयः वनमाश्रितं त्वां
 पान्तु । अर्धचतुष्टयमेकान्वयि ॥ १३ ॥ १४ ॥

गो० टी०—शैला इति । शैलः कुलपर्वताः समुद्रसन्नि-
 धानात् शैला वृक्षा इत्यत्र क्षुद्रपर्वताः राजा कुबेरः ग्रहाः कुजा-
 दयः सहदेवताः तदभिमानिदेवतासहिताः अहोरात्रे तदभिमा-
 निदेवते अतो न पुनरुक्तिः ॥ १३—१४ ॥

१४—१६] ति० टी०—नक्षत्राणि रेवत्यादिनक्षत्राधिष्ठात्र्यो
 देवताः ग्रहाः सूर्यादयः ग्रहदेवतास्तत्तदधिदेवताः । पुनरुक्तिरत्र
 पुत्रप्रेमपारवश्यात् दोषाय । पाठान्तरेऽप्ययमेवार्थः ॥ १४—१६ ॥

रा० टी०—ऋतव इति । षट् षट्संख्याका ऋतवः ऋत्वं
 वयवीभूताधिकमासे दिनाभिमानिदेवताः मासा अधिकचैत्रादि-
 मासदेवताः संवत्सराः त्रयोदशमासात्मकवर्षाभिमानिदेवताः
 किंच अन्ये सौरत्वादिभेदेन पूर्वतो भिन्नाः ऋत्वादयः कलाद-
 यश्च महावने विचरतः तव शर्म कल्याणं दिशन्तु ददतु । सार्ध-
 श्लोक एकान्वयी ॥ १५ ॥ १६ ॥

गो० टी०—ऋतव इति । ऋतुमासादिशब्दास्तदधिदेव-
 तापराः केचिदाहुः अस्मिन् प्रकरणे प्रायशः पुनरुक्तयः पुत्रर-
 क्षणविषयप्रेमपारवश्यकृता इति शर्म सुखम् 'शर्मशातसुखानि
 च' इत्यमरः ॥ १५ ॥

रा० टी०—तवेति । आदित्याः देवताः दैत्याश्च तव सुखदा

भवन्तु । अर्थं पृथक्—राक्षसानामिति । राक्षसादीनां भयं ते
 माभूत् । अर्धद्वयमेकान्वयि ॥ १७ ॥

गो० टी०—महावन इति । आदित्याः देवताः ॥ १६ ॥
 १७] ति० टी०—सर्वक्रव्यादसंवन्धिभयं पुत्रक ! ते मा भू-
 दित्यन्वयः ॥ १७ ॥

गो० टी०—राक्षसानामिति । राक्षसादिसंवन्धिभयम् सं-
 बन्धसामान्ये पृथगेभ्यो भयमित्यर्थः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—प्लवगा वानराः दंशा वनमक्षिकाः गहने
 तव मा भूवन्मा सन्तु ॥ १८ ॥

रा० टी०—प्लवगा इति । गहने निविष्टे कानने वने प्ल-
 वगा प्लवेन उत्सृज्यागच्छन्ति ते मण्डूकजातिविशेषादय
 इत्यर्थः । वृश्चिकादयश्च तव समीपे मा भूवन् । सार्धश्लोक
 एकान्वयी ॥ १८ ॥ १९ ॥

गो० टी०—प्लवगा इति । प्लवगाः वानराः दंशाः वन-
 मक्षिकाः 'दंशस्तु वनमक्षिका' इत्यमरः । सरीसृपाः गिरि-
 सर्पाः गहने वने मा भूवन् हिंसका मा भूवन्मित्यर्थः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—ऋक्षा भङ्काः । ते तुभ्यम् ॥ १९ ॥

रा० टी०—महिषा इति । महिषादयो न दुहन्तु । अर्थं
 पृथक्—नृमांसेति । अन्ये उक्तातिरिक्ताः सर्वजातयः क्रूरा इति
 शेषः मया संपूजिताः प्रार्थिताः ॥ २० ॥

गो० टी०—महाद्विपा इति । ऋक्षाः भङ्काः न ते
 दुहन्तु "कुधुहृहे—" इत्यादिना चतुर्थी ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—सर्वजातियाः सर्वजातीयाः । 'सर्व-
 जातयः' इति पाठे क्रूरजन्तव इति फलितार्थः ॥ २० ॥

गो० टी०—नृमांसभोजना इति । सत्त्वजातयः सत्त्वस्य
 जातिर्जन्म येषु ते सत्त्वजातयः क्रूरजन्तव इत्यर्थः ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—आगमा मार्गाः ते झटिति त्वदागमन-
 योग्या भवन्त्वित्यभिप्रायेणैवञ्चक्तिः । सर्वसंपत्तयो वनवासापे-
 क्षिताः फलमूलादिरूपाः सन्त्विति शेषः ॥ २१ ॥

रा० टी०—आगमा इति । आगमाः आगमनाल्लूक-
 व्यापाराः शिवाः मङ्गलविशिष्टा विजयपूर्वका इत्यर्थः सन्तु प-
 राक्रमाः सिध्यन्तु सफला भवन्तु ॥ २१ ॥

१ देवता इति गो. पाठः । २ चैव षट् पुण्या इति गो. पाठः । ३ तवादिशब्देति गो. रा. पाठः । ४ सत्त्वजातय इति गो. सर्वजातय इति

संपत्तये इति गो. पाठः

स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यः पुनः पुनः । सर्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो ये च ते परिपन्थिनः ॥ २२ ॥
 शुक्रः सोमश्च सूर्यश्च धनदोऽथ यमस्तथा । पान्तु त्वामर्चिता रामदण्डकारण्यवासिनम् ॥ २३ ॥
 अग्निर्वायुस्तथा धूमो मन्त्राश्चर्षिर्मुखच्युताः । उपस्पर्शनकाले तु पान्तु त्वां रघुनन्दन ॥ २४ ॥
 सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा भूतकैर्तृ तथर्पयः । ये च शेषाः सुरास्ते तु रक्षन्तु वनवासिनम् ॥ २५ ॥
 इति माल्यैः सुरगणान्गन्धश्चापि यशस्विनी । स्तुतिभिश्चानुरूपभिरानर्चायतलोचना ॥ २६ ॥
 ज्वलनं समुपादाय ब्राह्मणेन महात्मना । हावयामास विधिना राममङ्गलकारणात् ॥ २७ ॥
 घृतं श्वेतानि माल्यानि समिधश्चैव सर्षपान् । उपसंपादयामास कौसल्या परमाङ्गना ॥ २८ ॥
 उपाध्यायः स विधिना हुत्वा शान्तिमनामयम् । हुतहव्यावशेषेण बाह्यं बलिमकल्पयत् ॥ २९ ॥
 मधुदध्यक्षतघृतैः स्वस्तिवाच्यं द्विजांस्ततः । वाचयामास रामस्य वने स्वस्त्ययनक्रियाम् ॥ ३० ॥
 ततस्तस्मै द्विजेन्द्राय रामभाता यशस्विनी । दक्षिणां प्रददौ काम्यां राघवं चेदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥

रा० टी०—सर्वसंपत्तय इति । सर्वसंपत्तयः अपेक्षितसामग्रयः प्राप्नुवन्तु इति शेषः अन्तरिक्षादिभ्यः ये ते परिपन्थिनः शत्रवस्तेभ्यश्च स्वस्ति अस्तु । सार्धलोक एकान्वयी ॥ २२ ॥

गो० टी०—आगमा इति । आगम्यन्त इति आगमाः मार्गाः सर्वसंपत्तये वन्यफलमूलादिसंपत्तये ॥ २३ ॥

२२-२३] ति० टी०—पार्थिवेभ्यः पृथिवीभवसत्त्वेभ्यः । देवेभ्यो ये च ते परिपन्थिनस्तेभ्यश्च स्वस्त्यस्त्विति योजना २२॥२३

गो० टी०—स्वस्तीति । आन्तरिक्षेभ्यः अन्तरिक्षचारिभ्यः पार्थिवेभ्यः पृथिवीवर्तिभ्यः सकाशात् परिपन्थिनः शत्रवः ॥ २२ ॥

रा० टी०—शुक्र इति । शुक्रादयः पान्तु अर्धद्वयमेकान्वयि २३

० टी०—गुरुरित्यादि । पृथक् पृथक् मिलिताश्च रक्षन्त्वित्यर्थः । पुनरुक्तिः ॥ २३ ॥

२४] गो० टी०—ऋषिमुखाद्युता निर्गताः । त्वया गृहीताश्चेति शेषः ॥ २४ ॥

रा० टी०—अग्निरिति । उपस्पर्शनकाले अस्पृश्यस्पर्शनसमये अग्न्यादयः ऋषिमुखच्युताः महात्मोपदिष्टाः मन्त्राश्च त्वां पान्तु ॥ २४ ॥

गो० टी०—अग्निरिति । ऋषिमुखाद्युताः निर्गताः त्वया गृहीताश्चेति शेषः ॥ २४ ॥

२५-२७] ति० टी०—भूतकर्तृ नः स जगत्कारणं ब्रह्मेतर्पयः ॥ २५-२७ ॥

रा० टी०—सर्वेति । ब्रह्मा साकेतलोकस्त्वान्तिः पूर्वोक्तविधातेत्यनेन न पौनरुक्त्यं शिष्यते इति शेषाः निरुक्त्यर्थः सुराः साकेतलोकस्था इत्यर्थः ॥ २५ ॥

गो० टी०—सर्वलोकप्रभुरिति । भूतभर्ता नारायणः ॥ २५ ॥

रा० टी०—इतीति । अनुभूताभिः स्वयोग्याभिः ॥ २५ ॥

गो० टी०—इतीति । इतीत्यत्र मत्वेति शेषः ॥ २६ ॥ २७ ॥

रा० टी०—ज्वलनमिति । ज्वलनमग्निं समुपादाय ग्राहयित्वा मङ्गलकारणान्मङ्गलहेतोः ब्राह्मणेन हावयामास ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—उपसंपादयामास । होमायेति शेषः ॥ २८ ॥

रा० टी०—हावनप्रकारमाह—घृतमिति । घृतादीनुपसंपादयामास ब्राह्मणसमीपं प्रापयामास ॥ २८ ॥

गो० टी०—घृतमिति । उपसंपादयामास होमायेति शेषः ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—अनामयमारोग्यम् उद्दिश्येति शेषः । बाह्यं बलिं होमस्थानाद्बहिर्भूतं लोकपालादिवलिम् ॥ २९ ॥

रा० टी०—उपाध्याय इति । शान्तिमभिभवकारकविप्रराहित्यमनामयं रोगराहित्यं च उद्दिश्येति शेषः हुत्वा बाह्यं होमस्थानाद्बहिर्भागयोग्यं बलिं विहितलोकपालादिपूजामकल्पयत् ॥ २९ ॥

गो० टी०—उपाध्याय इति । शान्तिं सर्वोपद्रवशान्तिम् अनामयम् आरोग्यं च उद्दिश्येति शेषः । हुतहव्यावशेषेण हुतहविःशेषेण बाह्यं होमस्थानाद्बहिर्भवम् ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—स्वस्तिवाच्यं स्वस्तिवाचनमुद्दिश्य मध्वादिभिरुपलक्षितान्द्विजान्कृत्वा रामस्य वने स्वस्त्ययनक्रियैर्वरूपां वने स्वस्त्ययनक्रियां वाचयामासेत्यन्वयः ॥ ३० ॥

रा० टी०—मध्विति । मध्वादिभिः सहितान्स्वस्तिवाच्यद्विजान् स्वस्तिवचनाद्ब्राह्मणान् वने स्वस्त्ययनक्रियां वनविषयकस्वस्तिवाचकवाक्यमित्यर्थः । वाचयामास “जलपतिप्रभृतीनाम्” इति कर्मत्वम् ॥ ३० ॥

गो० टी०—मध्विति । मध्वादिद्रव्यदक्षिणाभिर्दत्ताभिः द्विजान् स्वस्तिवाच्यं पुण्याहं वाचयित्वेत्यर्थः स्वस्त्ययनक्रियाः स्वस्त्ययनक्रियाप्रतिपादकमन्त्रानित्यर्थः ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—काम्यामिच्छाविषयम् ॥

यन्मङ्गलं सहस्राक्षे सर्वदेवनमस्कृते । वृत्रनाशे समभवत्तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ३२ ॥
 यन्मङ्गलं सुपर्णस्य विनताकल्पयत्पुरा । अमृतं प्रार्थयानस्य तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ३३ ॥
 अमृतोत्पादने दैत्यान्मृतो वज्रधरस्य यत् । अदिर्तिर्मङ्गलं प्रादात्तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ३४ ॥
 त्रिविक्रमान्प्रक्रमतो विष्णोरतुल्यतेजसः । यदासीन्मङ्गलं राम तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ३५ ॥
 ऋषयः सागरा द्वीपा वेदा लोका दिशश्च ताः । मङ्गलानि महाबाहो दिशन्तु शुभमङ्गलम् ॥ ३६ ॥
 इति पुत्रस्य शेषाश्च कृत्वा शिरसि भामिनी । गन्धैश्चापि समालभ्य राममायतलोचना ॥ ३७ ॥
 औषधीं च सुसिद्धार्थी विशल्यकरणीं शुभाम् । चकार रक्षां कौसल्या मन्त्रैरभिजजाप च ॥ ३८ ॥
 उवाचापि प्रहृष्टेव सा दुःखवशवर्तिनी । वाङ्मात्रेण न भावेन वाचा संसज्जमानया ॥ ३९ ॥
 आनम्य मूर्ध्नि चाग्राय परिष्वज्य यशस्विनी । अवदत्पुत्रमिष्टार्थी गच्छ राम यथासुखम् ॥ ४० ॥

रा० टी०-तत इति । तस्मै हवनकर्त्रे काम्यां तदीप्सितां
 दक्षिणां प्रददौ राघवं राममब्रवीच्च ॥ ३१ ॥

गो० टी०-तत इति । काम्यामभीष्टाम् ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०-वृत्रनाशे तद्रूपनिमित्ते ॥ ३२ ॥

रा० टी०-तद्वचनमेवाह-यदिति । यथादृशं मङ्गलं विजय
 इत्यर्थः वृत्रनाशे वृत्रासुरवधसमये सर्वदेवनमस्कृते सहस्राक्षे
 इन्द्रे समभवत्तत्तादृशं मङ्गलं ते भवतु ॥ ३२ ॥

गो० टी०-यन्मङ्गलमिति । वृत्रनाशे वृत्रनाश-
 निमित्ते ॥ ३२-३४ ॥

३३-३४] ति० टी०-प्रार्थयानस्य आर्पत्वान्शुगभावः ।
 अनेन भावि महद्युद्धं तत्र जयश्च सूचितः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

रा० टी०-यदिति । सुपर्णस्य गरुडस्य विनता गरुड-
 माता प्रार्थयानस्य प्रार्थयमानस्य आगमशास्त्रस्यानित्यत्वा-
 न्शुगभावः ॥ ३३ ॥

रा० टी०-अमृतेति । अमृतस्य उत्पादनमुत्पत्तिर्यस्मि-
 न्समये तस्मिन्समये वज्रधरस्य इन्द्रस्य यन्मङ्गलमदितिः प्रादा-
 तन्मङ्गलं ते भवतु ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०-विक्रमः पादविक्षेपः ॥ ३५ ॥

रा० टी०-व्रीति । त्रिविक्रमान्वावरयपादविक्षेपान्प्रक्रमतः
 कुर्वतः तन्मङ्गलं ते भवतु ॥ ३५ ॥

गो० टी०-व्रीनिति । विक्रमान् पादविक्षेपान् ॥ ३५ ॥

३६] ति० टी०-शुभमङ्गलं मङ्गलानामपि मङ्गलम् ॥ ३६ ॥

रा० टी०-ऋषय इति । ऋष्यादयः दिशन्तु ददतु ॥ ३६ ॥

गो० टी०-ऋतव इति । शुभमङ्गलाः मङ्गलानामपि म-
 ङ्गलाः मङ्गलद्रव्याणामप्यतिशयदायका इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०-इति उक्तेति शेषः । पुत्रस्य शिरसि
 शेषा अक्षताः शेषा इत्यक्षतनामेति कतकः । समालम्भो विले-
 च इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

रा० टी०-सिद्धार्थी वृष्टवीर्या विशल्यकरणीमित्य-

न्वर्थनामिकामौषधीं गुलकीकृत्य शुभां रक्षां चकार रक्षाहेतुत्वेन
 हस्ते ववन्धेत्यर्थः तां मन्त्रैरतिशयितां कर्तुं जजाप च ॥ ३८ ॥

रा० टी०-इतीति । दुःखवशवर्तिनी वियोगजनितदुःखाका-
 न्तापि वाचा प्रहृष्टा वचनज्ञाप्यप्रहृष्टात्वविशिष्टैव कौसल्या
 इति अनेन प्रकारेणैव शेषानक्षतान्पुत्रस्य शिरसि शिरएकदेशे
 मस्तके इत्यर्थः कृत्वा अक्षतैरलंकृत्येत्यर्थः गन्धैः अनेक-
 विधचन्दनैः रामं समालभ्य विलिप्य सुसिद्धार्थां सुसिद्धः परी-
 क्षितः अर्थो यस्याः तां रिपुबाणभेदनकर्त्रीमित्यन्वर्थसंज्ञावती-
 मित्यर्थः विशल्यकरणीमौषधिं रक्षासुदिश्य मन्त्रैः चकार हस्ते
 ववन्धेत्यर्थः अत एव जजाप मनसि उच्चारयामास मन्त्रानिति
 शेषः । इव उश्चैवार्थः । शेषा इत्यक्षतनामेति भट्टोदाहृतकतकः ।
 अर्थपञ्चकमेकान्वयि ॥ ३७-३९ ॥

गो० टी०-इतीति । शेषान् अक्षतानि गन्धैश्च समालभ्य
 विलिप्य 'समालम्भो विलेपनम्' इत्यमरः । शिः ॥ ३७ ॥ औषधीं
 विशल्यकरणीं च अन्तर्गतशल्यनिर्गमनकारिणम् ॥ औषधीं
 मूलिकां मन्त्रैरभिमन्त्र्य रक्षां चकार हस्तत्वेन हस्ते
 ववन्धेत्यर्थः पुनर्जजाप च ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

३९] ति० टी०-उवाचापि मन्त्रानिति शेषः । जपोत्तरं
 स्पष्टमपि मन्त्रावधारयामासेत्यर्थः । एतच्च तन्मन्त्रार्थावधानेन
 रामस्य हृत्प्रसादार्थम् । प्रहृष्टेवेति हर्षापारमार्थ्येयोती इवशब्दः ।
 तदेवाह-वाङ्मात्रेणेति । संसज्जमानयान्तरखेदगद्गदया ॥ ३९ ॥

रा० टी०-वाङ्मन्त्रेण । संसज्जमानया अत्यासक्तिबोधि-
 कया वाचोपलब्धिः । शल्यो पुत्रमानस्य आघ्राणादि कृत्वा च
 हे राम ! इष्टार्थमाप्तुं अभीप्सितः अर्थः देवप्रयोजनं यस्य सः
 त्वं यथासुखं तं सु इति भावेनातिप्रेम्णा वदद्वाङ्मात्रेण नाव-
 दद्यथापि ततोऽर्थात्सिद्धस्तथापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिदम् । सा-
 धन्योक्त्वन्तान्वयी ॥ ४० ॥

४०] ति० टी०-उवाचेति । अतिप्रहृष्टेव दुःखवशवर्तिन्यपि
 पुत्रखलोद्भासार्वमिति संतुष्टेव भावयन्तीत्यर्थः । असंसज्जमानया
 सुखलन्त्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥

४०] ति० टी०-आनम्येति उचत्वात्पुत्रस्य यद्वा

अरोगं सर्वसिद्धार्थमयोध्यां पुनरागतम् । पश्यामि त्वां सुखं वत्स संधितं राजवर्त्मसु ॥ ४१ ॥
 [प्रेणष्टदुःखसंकल्पा हर्षविद्योतितानना । द्रक्ष्यामि त्वां वनात्प्राप्तं पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ॥
 भद्रासनगतं राम वनवासादिहागतम् । द्रक्ष्यामि च पुनस्त्वां तु तीर्णवन्तं पितुर्वचः ॥]
 मङ्गलैरुपसंपन्नो वनवासादिहागतः । वध्वाश्च मम नित्यं त्वं कामान्संवर्ध याहि भोः ॥ ४२ ॥

मयाचिता देवगणाः शिवादयो मर्षयो भूतगणाः सुरोः गणाः ।

अभिप्रयातस्य वनं चिराय ते हितानि काङ्क्षन्तु दिशश्च राघव ॥ ४३ ॥

अतीव चाश्रुप्रतिपूर्णलोचना समाप्य च स्वस्त्ययनं यथाविधि ।

प्रदक्षिणं चापि चकार राघवं पुनः पुनश्चापि निरीक्ष्य सस्वजे ॥ ४४ ॥

तथा हि देव्या च कृतप्रदक्षिणो निपीड्य मातृश्वरणौ पुनः पुनः ।

जगाम सीतानिलयं महायशाः स राघवः प्रज्वलितस्तया श्रिया ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २९ ॥

वाल्मीकेरपि वर्णनीयमयीभावादुवाचेत्पुत्रावपि पुनरवददित्यु-
 क्तिर्न दोषाय ॥ ४० ॥

गो० टी०—केन प्रकारेणोवाचेत्यत्राह—आनस्येति । आ-
 नस्य आनमस्य सिद्धार्थः सिद्धप्रयोजनः गच्छेत्यत्रेति करणं
 द्रव्यम् ॥ ४० ॥

४१] ति० टी०—संधितं राजवर्त्मसु प्राप्तराज्यमिति
 यावत् ॥ ४१ ॥

रा० टी०—अरोगमिति । हे वत्स ! अरोगं नित्यं रोग-
 रहितं सर्वसिद्धार्थं प्राप्तसकलैप्सितमयोध्यामागतं प्राप्तं राजवर्त्म-
 संधितमास्थावन्तं त्वां सुखं यथा स्यात्तथा पश्यामि । सार्ध-
 श्लोक एकान्वयी ॥ ४१ ॥

गो० टी०—अरोगमिति । सर्वसिद्धार्थं सिद्धसर्वप्रयोजनं
 पश्यामि द्रक्ष्यामि ॥ ४१ ॥

गो० टी०—प्रेणष्टदुःखसंकल्पेति । प्रेणष्टदुःखसंकल्पा-
 संकल्पः मानसं कर्म वने रामस्य किं भविष्यतीतिचिन्तात्मक
 इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

४२-४३] ति० टी०—मङ्गलै राजोचितवस्त्राभरणैः वध्वाः
 सीतायाः संवर्ध संवर्धय । याहि भोः गच्छ भोः । भो इति
 निपात आमन्त्रणे ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

रा० टी०—मङ्गलैरिति । उपसंपन्नः सम्यक् प्राप्तः त्वं
 याहि अत एव वनवासादिह अयोध्यायामागतः प्राप्तः त्वं मम
 वध्वाः कामान्संवर्ध अमुदात्तेत्वप्रयुक्तात्मनेपदस्यानित्यत्वात्प-
 रस्मैपदम् । अर्धद्वयमेकान्वयी ॥ ४२ ॥

रा० टी०—मयेति । हे राघव ! मया अर्चिताः पूजिताः
 देवगणादयः वनमभिप्रयातस्य ते हितानि काङ्क्षन्तु ॥ ४३ ॥

गो० टी०—मङ्गलैरिति । वध्वाः क्षुपायाः सीतायाः
 कामान् काम्यमानवस्त्राभरणादीनि ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

४४] ति० टी०—मात्रा प्रदक्षिणकरणं रक्षार्थम् ॥ ४४ ॥

रा० टी०—अतीवेति । अश्रुप्रतिपूर्णलोचना सा कौशल्या
 स्वस्त्ययनं यथाविधि समाप्य राघवं रामं प्रदक्षिणं चकार
 पुनः पुनः निरीक्ष्य सस्वजे च मातृप्रदक्षिणकरणेन पुत्राभीष्ट-
 सिद्धिरिति धर्मशास्त्रे प्रसिद्धम् ॥ ४४ ॥

गो० टी०—तदा कौशल्योक्तस्य वाचामगोचरत्वादाह—इती-
 वेत्यादि । इतीव एवंविधमित्यर्थः प्रदक्षिणमवकूलं रक्षामिति
 यावत् ॥ ४५ ॥

४५] ति० टी०—निपीड्य नमस्कृत्य । तया श्रिया मातृ-
 कृतमङ्गलजशोभया ॥ ४५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

रा० टी०—तथेति । देव्या कौशल्यया कृतप्रदक्षिणः स
 राघवो रामः मातृश्वरणौ पुनः पुनः निपीड्य तया मातृसेवा-
 जनितया श्रिया शोभया प्रज्वलितः सन् सीतानिलयं जानकी-
 गृहं जगाम ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
 वयोध्याकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

गो० टी०—तथेति । निपीड्य निपीडनपूर्वकमभिव्यायेत्यर्थः
 स्वया स्वतः सिद्धया ॥ ४७ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरा-
 ख्यानेऽयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

१ सुस्थितं राजवर्त्मनीति गो. पाठः । २ श्लोकावेतौ गो. अधिकौ । ३ महसुरेति गो. पाठः । ४ इतीति गो. पाठः । ५ चैवेति गो. पाठः ।
 ६ निपीड्येति गो. पाठः । ७ तथा खिति गो. पाठः । ८ स इति गो. पाठः ।

षड्विंशः सर्गः ।

अश्रुताभिषेकविधातातो मोदमाना सीता देवताः समस्यर्च्य यावद्दामागमनं प्रतीक्षते तावद्धताभिषेकत्वाद्गुर्मनस्कं हृतकान्तिं लज्जावनतमुखं प्राप्तं रामं दृष्ट्वा कुतस्त्वामभिषेकसंभारैश्वर्यादि नोपतिष्ठते कुतश्चेदं दौर्मनस्यमिति सीतया पृष्ठो रामो नाभिषेकः किंत्वा-चतुर्दशवत्सरं वनवासः सेव्य इति पित्राज्ञासोऽहं वनं प्रविशामि त्वं मे मातुः पितरं यथापूर्वं सेवस्व मासूयेथा भरतशत्रुघ्नौ भ्रातृपुत्रनि-विशेषं चोपावर्तस्वेति सीतां प्रायूयुजत् ।

अभिवाद्य तु कौसल्यां रामः संप्रस्थितो वनम् । कृतस्वस्त्ययनो मात्रा धर्मिष्ठे वर्त्मनि स्थितः ॥ १ ॥
विराजयन् राजसुतो राजमार्गं नरैर्दृतम् । हृदयान्याममन्थेव जनस्य गुणवत्तया ॥ २ ॥
वैदेही चापि तत्सर्वं न शुश्राव तपस्विनी । तदेव हृदि तस्याश्च यौवराज्याभिषेचनम् ॥ ३ ॥
देवकार्यं स्मै सा कृत्वा कृतज्ञा हृष्टचेतना । अभिज्ञा राजधर्माणां राजपुत्री प्रतीक्षति ॥ ४ ॥
प्रविवेशाथ रामस्तु स्ववेश्म सुविभूषितम् । प्रहृष्टजनसंपूर्णं हिया किञ्चिदवाङ्मुखः ॥ ५ ॥
अथ सीता समुत्पत्य वेपमाना च तं पतिम् । अपश्यच्छोकसंतप्तं चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियम् ॥ ६ ॥
तां दृष्ट्वा सै हि धर्मात्मा न शशाक मनोगतम् । तं शोकं राघवः सोढुं ततो विवृततां गतः ॥ ७ ॥

१] ति० टी०—धर्मिष्ठेऽतिशयेन धर्मवति ॥ १ ॥

रा० टी०—कौशल्यादृष्टाश्रुत्वा रामदृष्टान्तं वर्णयन्नाह—अभिवाद्येत्यादिभिः । धर्मिष्ठे वर्त्मनि मार्गे स्थितः रामः कौशल्यामभिवाद्य प्रणम्य वनं संप्रस्थितः आसीदिति शेषः ॥ १ ॥

गो० टी०—एवं मातरमनुमान्य सीतामनुमानयितुं निर्गच्छति—अभिवाद्येत्यादि । श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । वनं संप्रस्थितः वनं गन्तुं प्रवृत्तः धर्मिष्ठे अतिशयितधर्मे आममन्थेव विलोडयामासेत्यर्थः । गुणवत्तया पूर्वभाषी प्रियवादी चेत्याशु-कगुणविशिष्टतया ॥ १ ॥ २ ॥

२] ति० टी०—आममन्थ क्षोभयति स्म । तत्र हेतुगुणवत्ता ॥ २ ॥

रा० टी०—मार्गेदृष्टान्तं वर्णयन्नाह—विराजयन्निति । राजसुतः नित्यराजसुतत्वाकान्तः रामः नरैः रामदर्शनाकाङ्क्षि-जनैः वृतं राजमार्गं विराजयन् प्रकाशयन् सन् गुणवत्तया समाधिकरहितगुणविशिष्टत्वेन हेतुना जनस्य हृदयानि आममन्थेव ॥ २ ॥

३] ति० टी०—तत्सर्वं वनगमनदृष्टान्तम् । तस्याश्च तस्यास्तु हृदि तदेव यौवराज्याभिषेचनं स्थितमभूदिति शेषः ॥ ३ ॥

रा० टी०—वैदेहीगृहगमनमुपक्रमन्नाह—वैदेहीति । तपस्विनी सर्वविषयकानित्यज्ञानविशिष्टा वैदेही तत्सर्वं सद्यस्तगमनं शुश्राव तद्वनगमनमेव तस्याः हृदि आसीदिति शेषः अत एव राज्याभिषेचनं हृदि नासीत् ॥ ३ ॥

गो० टी०—वैदेहीति । तत्सर्वमभिषेकविधातादिकं तपस्विनी रामाभिषेकार्थवतोपवासादिनियमविशिष्टा यौवराज्याभिषेचनम् वर्तत इति शेषः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—देवकार्यं देवपूजाम् । देवकार्यकरणे हेतुः कृतज्ञत्वं राजधर्माभिज्ञत्वं च । देवैरेवं राज्यप्रदानोपकृतत्वेन कृतज्ञतया तत्पूजा ॥ ४ ॥

रा० टी०—देवेति । कृतज्ञा देवादिप्रार्थनावेदित्री हृष्टचे-

तना राजधर्माणामभिज्ञा तत्त्वज्ञात्री सा वैदेही देवकार्यं सूर्यावा-राधनं कृत्वा राजपुत्रं प्रतीक्षते स्म ॥ ४ ॥

गो० टी०—देवकार्यमिति । देवकार्यं देवपूजाम् कृतज्ञा अभिषिक्तभर्तृविषये पट्टमहिषीभिः गन्धपुष्पादिना कृतपादाचर्च-नादिसमाचारज्ञेत्यर्थः हृष्टचेतना हृष्टमनस्का राजधर्माणाम-भिज्ञा अभिषिक्तराजासाधारणलक्षणानि श्वेतच्छत्रचामरपुर-स्कृतभद्रासनादीनि ज्ञातवती प्रतीक्षते स्म उक्तलक्षणविशिष्टो भर्ता कदा समागमिष्यतीत्यपेक्षया स्थितवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—हिया सीतायै कथमिदमन्यास्यं स्वमाता-पितृकृतं कथयामीति लज्जयावाङ्मुख इव ॥ ५ ॥

रा० टी०—प्रेति । सुविभूषितं प्रहृष्टजनसंपूर्णं प्राप्तानन्द-सखीजनविशिष्टं स्ववेश्म स्वकीयं गृहं किञ्चिद्विरा पित्रायाज्ञाप-नमन्तरा इमां कथं सह नेष्यामीति लज्जया अवाङ्मुखः न वाक् वचनं यस्मिन्तन्मुखं यस्य स रामः प्रविवेश ॥ ५ ॥

गो० टी०—प्रविवेशेति । हिया गृहालंकारजनप्रहर्षजया ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—वेपमाना भर्तृविंगतहर्षत्वावाङ्मुखत्वादि-दर्शनात्कम्पमाना ॥ ६ ॥

रा० टी०—अथेति । अथ रामकर्तृकवचनोच्चारणाभावहेतोः वेपमाना सीता सद्यस्तप्य सम्पुगुत्थाय चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियं चिन्तया इमां कथं सह नयामीति विचारेण व्याकुलितानि इन्द्रि-याणि यस्य तमत एव शोकसंतप्तमुक्तविचारहेतुकशोकाकान्तं प-तिमपश्यत् एतेन सीतावियोगासहिष्णुत्वं राघवस्य सूचितम् ॥ ६ ॥

गो० टी०—अथेति । सद्यस्तप्य स्वासनादुत्थाय वेपमाना भर्तृविंगतहर्षत्वावाङ्मुखत्वाददर्शनात्कम्पमानेत्यर्थः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—सोढुं गृहं कर्तुम् । शोकमन्येषां प्राकृ-तानां शोकजनकं वस्तु शोकरूपकार्योजनकं कर्तुं न शशाक-ततस्तदनन्तरं स शोकस्तच्छोकजनकं वस्तु विवृततां प्रकटका-र्यत्वं गतः, यद्वा स रामो विवृताभिप्रायं गतः । श्रद्धाश्रुतस्व-

विवर्णवदनं दृष्ट्वा तं प्रस्विन्नममर्षणम् । आह दुःखाभिसंतप्ता किमिदानीमिदं प्रभो ॥ ८ ॥
 अद्य बार्हस्पतः श्रीमान्युक्तः पुष्येण राघव । प्रोच्यते ब्राह्मणैः प्राज्ञैः केन त्वमसि दुर्मनाः ॥ ९ ॥
 न ते शतशलाकेन जलफेननिभेन च । आवृतं वदनं वल्गुच्छत्रेणोभिविराजते ॥ १० ॥
 व्यजनाभ्यां च मुख्याभ्यां शतपत्रनिभेक्षणम् । चन्द्रहंसप्रकाशाभ्यां वीज्यते न तवाननम् ॥ ११ ॥
 वाग्मिनो बन्दिनश्चापि प्रहृष्टास्त्वां नरर्षभ । स्तुवन्तो नाद्यै दृश्यन्ते मङ्गलैः सूतमागधाः ॥ १२ ॥
 न ते क्षौद्रं च दधि च ब्राह्मणा वेदपारगाः । मूर्ध्नि मूर्धाभिषिक्तस्य ददति स्म विधानतः ॥ १३ ॥
 न त्वां प्रकृतयः सर्वाः श्रेणीमुख्याश्च भूषिताः । अनुव्रजितुमिच्छन्ति पौरजानपदास्तदा ॥ १४ ॥

भावोऽपि भाषाख्यप्रकृत्यवतारसीतासांनिध्यादुद्धृष्टविक्षेपशक्तिरिव जात इत्यर्थः । अनेन हि नात्वेन प्रियाया अग्रे न किंचित्पुंसो गोप्यमिति लोकव्यवहारो दर्शितः ॥ ७ ॥

रा० टी०—तामिति । धर्मात्मा परमधर्मप्रवर्तको राघवो रामः तां सीतां दृष्ट्वा तं सीतानयनशुक्ल्यभावमूलकसंभावितसीतावियोगजनितं शोकं सोढुं न शक्नाक ततस्तस्मादेतोः विवृततां प्रातीतिकवर्णविशेषविशिष्टत्वं गतः प्राप्तः आसीदिति शेषः ॥ ७ ॥

गो० टी०—तामिति । ततः सोढुमशक्तत्वादेव विवृततां व्यक्तदुःखताम् एतावत्पर्यन्तं शोकलेशहीनस्य रामस्येदानीं शोकाविर्भावः सीताया भाविदुःखस्मरणेनेति बोध्यम् ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—प्रस्विन्नं प्राप्तदुःखजस्वेदम् अमर्षणं शोकधारणाक्षममिव । यत्तु सीताया दुःखेन कथमेव कालं नयिष्यतीति धिया दुःखित इति विवर्णवदनत्वादिकमिति तद्वच्चित्तं, भगवति कथमपि दुःखासंबन्धात्तादृशधियोऽप्यभावाच्च । 'व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः' इत्यादावपि दुःखित इवेत्येवार्थ इति ममाभाति ॥ ८ ॥

रा० टी०—रामाभिप्रायविज्ञानहेतुकं सीताप्रभं वर्णयन्नाह—विवर्णेति । अमर्षणं वियोगदुःखासहिष्णुं तं रामं दृष्ट्वा दुःखाभिसंतप्ता चेष्टालक्षिततदुःखजनितदुःखेनाभिसंतप्ता सीता आह । तद्वचनमेवाह हे प्रभो ! इदानीमिदं वैवर्ण्यादिकं किं कथम् ॥ ८ ॥

गो० टी०—विवर्णवदनमिति । प्रस्विन्नं हस्तगतराज्यस्यान्यगामित्वं स्ववनप्रवाजानं च कथमस्यै निवेदयिष्यामीति शोकेन प्रस्वेदः अमर्षणं संजातदुःखं नियन्तुमशक्तम् इदानीं हर्षकाले इदं दौस्थ्यम् ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—बार्हस्पतो बृहस्पतिदेवताकः युक्तः चन्द्रेणेति शेषः । युक्तस्तेन पुष्येणाभिषेक इति ब्राह्मणैः प्रोच्यते इत्यन्वयः तज्जन्यसंतोषं विहाय दुर्मनाः केनासि ॥ ९ ॥

रा० टी०—अद्येति । हे राघव ! अद्येदानीं बार्हस्पतः बृहस्पतिदेवताकः श्रीमान् कर्मारम्भकर्तृणां सकलसमृद्धिप्रापकः अत एव युक्तः अभिषेकयोग्यः पुष्यः प्राज्ञैर्ब्राह्मणैः प्रोच्यते कथ्यते हर्षकालोऽयमिति तात्पर्यम् त्वं तु केन हेतुना दुर्मना असि ॥ ९ ॥

गो० टी०—अद्येति । बार्हस्पतः बृहस्पतिदेवत्वः उक्तः अभिषेकार्हत्वेन विहितः 'युक्तः' इति पाठे अभिषेकार्हः श्रीमान् कर्मारम्भवतां श्रीकरः पुष्यः पुष्यनक्षत्रम् अद्येति ब्राह्मणैः प्रोच्यते तु प्रोच्यते खल्वित्यर्थः । अन्विति छित्वा अद्यप्रोच्यत इति वा संबन्धः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—शतं शलाका यस्मिंश्छत्रे तेन छत्रेणावृतः सन्नभिविराजत इति योजना । वल्गु सुन्दरम् ॥ १० ॥

रा० टी०—नेति । शतशलाकेन शलाकाशतविशिष्टेन जलफेननिभेन जलवृत्तिफेनसदृशेन सादृश्यं च श्वेतत्वेन छत्रेण आवृतं वल्गु सुन्दरं वदनं न विराजते अत्र हेतुं वदेति तात्पर्यम् एवमुत्तरेष्वपि तात्पर्यं बोध्यम् ॥ १० ॥

गो० टी०—नेति । शतं शलाका यस्य तेन स्थलस्थत्वेन मालिन्यं व्यावर्तयितुं जलपदम् वल्गु सुन्दरम् आवृतं सन्न विराजत इति संबन्धः ॥ १० ॥

११-१२] ति० टी०—व्यजनाभ्यां वालव्यजनाभ्याम् । शतपत्रं पत्रं तत्समेक्षणम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

रा० टी०—व्यजनाभ्यामिति । चन्द्रहंसप्रकाशाभ्यां मुख्याभ्यां च चक्रवर्तिमात्रवृत्तिभ्यां व्यजनाभ्यां चामराभ्यामित्यर्थः शतपत्रनिभे कमलसदृशे ईक्षणे नेत्रे यस्मिंस्तत्त्वाननं न वीज्यते ११ गो० टी०—व्यजनाभ्यामिति । व्यजनाभ्यां वालव्यजनाभ्यां शतपत्रं पत्रम् ॥ ११ ॥

रा० टी०—वाग्मिन इति । वाग्मिनः चतुराः ॥ १२ ॥ गो० टी०—वाग्मिन इति । बन्दिनः स्तुतिपाठकाः । 'बन्दिनः स्तुतिपाठकाः' इत्यमरः मङ्गलैः मङ्गलवचनैः सूताः पुरावृत्तकथाशंसिनः मागधाः वंशशंकाः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—क्षौद्रं च दधि च तीर्थोदकमिश्रितामिति शेषः । मूर्धाभिषिक्तस्य शिरःजातस्य ॥ १३ ॥

रा० टी०—नेति । क्षौद्रं मधुमूर्धाभिषिक्तस्य कृतसशिरः जानस्य तव मूर्ध्नि विधानतो न ददति स्म ॥ १३ ॥

गो० टी०—नेति । क्षौद्रं मधु मूर्ध्नि न दधति स्म नाभिषिञ्चन्ति स्मेत्यर्थः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—श्रेणीमुख्याः परिपन्थुल्याः, सर्वत्र तत्कुत इति शेषः ॥ १४ ॥

चतुर्भिर्वेगसंपन्नैर्हयैः काञ्चनभूषणैः । मुख्यः पुष्परथो युक्तः किं न गच्छति तेऽग्रतः ॥ १५ ॥
 न हस्ती चाग्रतः श्रीमान्सर्वलक्षणपूजितः । प्रयाणे लक्ष्यते वीर कृष्णमेघगिरिप्रभः ॥ १६ ॥
 न च काञ्चनचित्रं ते पश्यामि प्रियदर्शन । भद्रासनं पुरस्कृत्य यान्तं वीर पुरःसरम् ॥ १७ ॥
 अभिषेको यदा सज्जः किमिदानीमिदं तव । अपूर्वो मुखवर्णश्च न प्रहर्षश्च लक्ष्यते ॥ १८ ॥
 इतीव विलपन्तीं तां प्रोवाच रघुनन्दनः । सीते तत्रभवांस्तातः प्रवाजयति मां वनम् ॥ १९ ॥
 कुले महति संभूते धर्मज्ञे धर्मचारिणि । शृणु जानकि येनेदं क्रमेणाद्यागतं मम ॥ २० ॥
 राज्ञा सत्यप्रतिज्ञेन पित्रा दशरथेन वै । कैकेय्यै मम मात्रे तु पुरा दत्तौ महावरौ ॥ २१ ॥
 तयाद्य मम सज्जेऽस्मिन्नभिषेके नृपोद्यते । प्रचोदितः स समयो धर्मेण प्रतिनिर्जितः ॥ २२ ॥

रा० टी०—न त्वामिति । श्रेणीमुख्याः परिपत्प्रधानाः पौरजानपदाः प्रकृतयः प्रजाः ॥ १४ ॥

गो० टी०—नेति । प्रकृतयः अमात्यादयः श्रेणीमुख्याः वीथीप्रधानाः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—पुष्परथो लीलागमनप्रयोजनो रथः न तु युद्धार्ह इत्यर्थः । तादृशो निर्जिगमियो राज्ञोऽग्रे भवति तस्मिन्सत्याभिच्छायामारोहति नो चेदग्रतो गच्छति ॥ १५ ॥

रा० टी०—चतुर्मिरिति । वेगसंपन्नैः अतिवेगविशिष्टैः हयैर्युक्तः मुख्यः श्रेष्ठः पुष्परथः प्रचुरपुष्पभूषितरथविशेषः किं न गच्छति ॥ १५ ॥

गो० टी०—चतुर्मिरिति । पुष्परथः उत्सवाय कल्पितो रथ इत्यर्थः । 'असौ पुष्परथश्चक्रयानं न समराय यत्' इत्यमरः । स हि राजाग्रतो नीयते केवलं संभ्रमाय ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—हस्ती कृष्णमेघप्रभो गिरिप्रभश्च ॥ १६ ॥

रा० टी०—नेति । सर्वलक्षणपूजितः सर्वसलक्षणसंपन्नः कृष्णमेघगिरिप्रभः कृष्णमेघकृष्णगिर्युभयसदृशः श्रीमान् सर्वसंपत्तिहेतुः हस्ती प्रयाणे न लक्ष्यते ॥ १६ ॥

गो० टी०—नेति । कृष्णमेघगिरिप्रभः कृष्णमेघयुक्तगिरिप्रभः अभयरूपमानत्वे वैषम्यापत्तिः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—भद्रासनं पुरस्कृत्य पूजायुक्तं यथा भवति तथा गृहीत्वा यान्तं ते पुरःसरमग्रं सेवकं न पश्यामि ॥ १७ ॥

रा० टी०—नचेति । काञ्चनचित्रं स्वर्णमयचित्रविशिष्टं भद्रासनं कल्याणहेतुभूतासनविशेषं पुरस्कृत्य हस्ताग्रे धृत्वा यान्तं पुरस्सरं भृत्यविशेषं न पश्यामि ॥ १७ ॥

गो० टी०—न च काञ्चनचित्रमिति । वीरपुरस्कृतं भद्रासनं पुरस्कृत्य ते यातं गमनं न पश्यामीत्यन्वयः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—यदाभिषेकः सज्ज इदानीं तस्मिन्नेवैतस्मिन्वर्तमानकाल उक्तराजचिह्नाभावो मुखवर्णश्चापूर्वः कदाप्यनद्युतौ हर्षकाले हर्षाभावश्चेतीदं किमित्यर्थः ॥ १८ ॥

रा० टी०—अभिषेक इति । तवाभिषेको यथा यथावद्विदानीमसज्जः न सज्जते प्रसङ्गं न प्राप्नोतीत्यर्थः । इदं यथावत्प्रसङ्गाप्रापणं किं किमर्थमित्यर्थः ॥ १८ ॥

गो० टी०—अभिषेक इति । यथा अभिषेकः सज्जः सज्जः इदानीं तथैवेत्यर्थः तवापूर्वो मुखवर्णो दृश्यते प्रहर्षश्च न लक्ष्यते किमिदमिति संवन्धः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—विलपन्तीं दुःखेन भापमाणाम् । तत्रभवान्पूज्यः । तातो दशरथः । अत्रभवत्तत्रभवच्छब्दौ पूज्यार्थौ ॥ १९ ॥

रा० टी०—इतीवेति । इतीव अनेन प्रकारेण विलपन्तीं विविधपृच्छन्तीं तां सीतां रघुनन्दनः प्रोवाच । तद्वचनमेवाह—हे सीते ! तत्रभवान् पूज्यस्तातः पिता मां वनं प्रवाजयति । अत्रभवत्तत्रभवच्छब्दौ पूज्यार्थौ इति हलायुधे स्पष्टम् ॥ १९ ॥

गो० टी०—इतीति । विलपन्तीं विविधं लपन्तीं तत्रभवान् पूज्यः 'तत्रभवान्भवानिति शब्दो द्वैः प्रयुज्यते पूज्ये' इति हलायुधः । प्रवाजयतीत्यनन्तरमितीति शेषः ॥ १९ ॥

२०-२१] ति० टी०—उत्कटाप्रियश्रवणेन सीताया अत्यन्तमोहो मा भूदिति विविधगुणकीर्तनेन संबोधयति—कुले इत्यादि । येन क्रमेण हेतुनेदं प्रवाजनमागतं तच्छृणु ॥ २० ॥ २१ ॥

रा० टी०—प्रवाजनमेव सकारणमाह—कुले इत्यादिभिः । येन हेतुना अद्य मम आगतमिद्वागमनं तत्क्रमेण शृणु । गतं तिरश्चीनमनुरुसाधेरितिवत् पृथी ॥ २० ॥

रा० टी०—राज्ञेति । महावरौ वरे महत्त्वं त्वनिवार्यत्वेन ॥ २१ ॥

गो० टी०—महतो प्रियस्य श्रवणे सीतायाः किं भविष्यतीति भयात् चित्तदाढ्यार्थं विविधगुणकीर्तनेन संबोधयति—कुल इत्यादि । इदं प्रवाजनम् येन क्रमेण येन मार्गेण ॥ २० ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—नृपेणोद्यते प्रस्ताविते ममाभिषेके सज्जे सति तयाद्य स समयः प्राचीनो वरसंकेतः प्रचोदितः प्रवर्तितः । तेन प्रवर्तनेन राजा धर्मेण धर्ममार्गेण प्रतिनिर्जितः स्ववशः कृतः ॥ २२ ॥

रा० टी०—तयेति । नृपस्य उद्यतः उद्योगो यस्मिन् तस्मिन्नाभिषेके सज्जे प्रसक्ते सति स समयः समयेन त्वयाचितमवश्यं दास्यामीति शपथेन सहितः धर्मेण प्रतिनिर्जितः धर्मवशीभूतः अतिधर्मनिष्ठ इत्यर्थः मम पिता तया लब्धव-

चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यं दण्डके मया । पित्रा मे भरतश्चापि यौवराज्ये नियोजितः ॥ २३ ॥
 सोऽहं त्वामागतो द्रष्टुं प्रस्थितो विजनं वनम् । भरतस्य समीपे ते नाहं कथ्यः कदाचन ॥ २४ ॥
 ऋद्धियुक्तां हि पुरुषा न सहन्ते परस्तवम् । तस्मान्न ते गुणाः कथ्या भरतस्याग्रतो मम ॥ २५ ॥
 अहं ते नानुवक्तव्यो विशेषेण कदाचन । अनुकूलतया शक्यं समीपे तस्यै वर्तितुम् ॥ २६ ॥
 तस्मै दत्तं नृपतिना यौवराज्यं सनातनम् । स प्रसाद्यस्त्वया सीते नृपतिश्च विशेषतः ॥ २७ ॥
 अहं चापि प्रतिज्ञां तां गुरोः समनुपालयन् । वनमद्यैव यास्यामि स्थिरीभव मनस्विनि ॥ २८ ॥
 याते च मयि कल्याणि वनं मुनिनिषेवितम् । व्रतोपवासपरया भवितव्यं त्वयानघे ॥ २९ ॥

रया केकय्या प्रचोदितः प्रार्थित इत्यर्थः । आसीदिति शेषः ।
 'समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः' इत्यमरः ॥ २२ ॥

गो० टी०-तयेति । अथ नृपोद्यते ममाभिषेक सजे सति प्रचोदितः पूर्वदत्तं वरद्वयं देहीति प्रकर्षेण प्रेरितः सत्समयः त्वदपेक्षितं करिष्यामीति कृतशपथ इत्यर्थः । 'समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः' इत्यमरः । धर्मेण प्रतिनिर्जितः कर्तृभूतधर्मेण स्वायत्तीकृत इत्यर्थः ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०-अस्तु प्रकृते किं तत्राह-चतुर्दशेत्यादि । पित्रा वरनिर्जितपितृनियोगेनायवरपालनरूपेण भरतश्च द्वितीयवरपालनरूपपितृनियोगेन यौवराज्ये नियोजितः मयेति शेषः । ज्येष्ठाज्ञां विना तस्य तल्लाभासंभवात् ॥ २३ ॥

रा० टी०-तत्प्रार्थनमेवाह-चतुर्दशेति । यौवराज्ये यौवराज्यसदृशे पालने इत्यर्थः ॥ २३ ॥

गो० टी०-ततः किमित्यत्राह-चतुर्दशेति । मया पितृचोदितेनेत्यर्थः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०-अथ सीताया गृहेऽवस्थितौ सुखजनकबुद्धिरुपदिश्यते-भरतस्येत्यादिना । न कथ्यो न श्लाघनीयः ॥ २४ ॥

रा० टी०-स इति । विजनं सज्जनसहितं वनं प्रस्थितः सः पित्राज्ञोऽहं त्वां द्रष्टुमागतः तेन मत्प्रव्रजनेन हेतुना भरतस्य समीपे कदाचन समयेऽहं कथ्यः श्लाघनीयः मद्गुणवर्णनं कर्तव्यमित्यर्थः । तेन मद्द्वियोगजनितातिदुःखं भरतस्य न भविष्यतीति सूचितं तेन रामगुणानां सर्वतापशामकत्वं व्यञ्जितम् ॥ २४ ॥

गो० टी०-सीताहृदयं ज्ञातुं बुद्धयुपदेशव्यपदेशेन प्रणयरोपश्रुत्पादयन्नाह-भरतस्येति । त्वया न कथ्यः न श्लाघनीयः त्वत्प्रणामागमनदशायामिति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥

२५] ति० टी०-ते प्रसिद्धा मम गुणाः ॥ २५ ॥

रा० टी०-नह्यं प्राप्ताधिकारत्वाद्भरतोऽपि प्रशंसनीय इत्यत आह-ऋद्धीति । मम ऋद्धियुक्ताः मत्प्रसादप्राप्तैर्भार्याः पुरुषाः परस्तवं स्वकीयातिस्तुतिं न सहन्ते तस्मादेतोर्भरतस्य गुणाः अग्रतः भरतसमीपे न कथ्याः न श्लाघनीयाः ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०-अहं ते नानुवक्तव्यो विशेषेण कदा-

चन' इति प्राचीनः पाठः कतकेन दर्शितः । अहमस्मत्स्वरूपं ते त्वया विशेषेण विशिष्य कदाचन कदापि नानुवक्तव्यः सखीभिर्वाताप्रसङ्ग इति शेषः । भरतस्याग्रत इत्यनुकर्षः । तत्र हेतुः-अनुकूलतयेति । मत्स्वरूपवर्णनं च तस्य प्रतिकूलमिति भावः । 'नापि त्वं तेन भर्तव्या विशेषेण कदाचन' इत्याधुनिकपाठस्तु न तथा चमत्कारी विशेषेण न भर्तव्या किंतु बन्धुसाधारण्येनेत्यर्थेऽनुकूलतयेत्युत्तरार्धस्य तथोपयोगाभावात् ॥ २६ ॥

रा० टी०-अहमिति । तेन पूर्वोक्तहेतुना कदाचन भरतागमनसमये अहं विशेषेण सर्वविशिष्टत्वेन रूपेण अनुवक्तव्यः कथनीयः तस्य प्रतिकूलं नाचरणीयमित्याह-तस्य भरतस्य समीपे अनुकूलतया वर्तितुं शक्यं त्वयेति शेषः । 'अहं ते नानुवक्तव्यो विशेषेण कदाचन' इति प्राचीनः पाठः कतकेन दर्शित इति भट्टाः ॥ २६ ॥

गो० टी०-नेति । तेन भरतेन विशेषेण भर्तव्या बन्धुसाधारण्येन भरणीयेत्यर्थः अशनदिभरणं लक्ष्मणशत्रुघ्नभार्याभ्यां विशेषेण न काङ्क्षणीयमिति भावः । अनुकूलतया स्वजनसाधारणतया शक्यं योग्यम् ॥ २६ ॥

२७-२८] ति० टी०-तदनुकूलचरणं किमर्थमत आह-तस्मा इति । नृपतिना दशरथेन सत्वया विशेषतः प्रसाद्यः । चो हेतौ यतो नृपतिः ॥ २७ ॥ २८ ॥

रा० टी०-अनुकूलवर्तने हेतुं वदन्नाह-तस्मै इति । तस्मै भरताय यौवराज्यं यौवराज्यसदृशं सः यौवराज्यसदृशदाता २७ ॥

गो० टी०-तदनुकूलचरणं किमर्थमित्यत आह-तस्मा इति । नृपतिना दशरथेन ॥ २७ ॥

रा० टी०-अहमिति । स्थिरीभव मद्द्वियोगहेतुकानवस्थितिं न प्राप्नुहीत्यर्थः ॥ २८ ॥

गो० टी०-अहमिति । गुरोः दशरथस्य स्थिरा भव मयि स्थिरावरागा भवेत्यर्थः । तत्र हेतुः मनस्विनीति वृद्धमनस्कैत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

२९] ति० टी०-याते गते ॥ २९ ॥

रा० टी०-यात इति । याते गते सति ॥ २९ ॥

कैल्यमुत्थाय देवानां कृत्वा पूजां यथाविधि । वन्दितव्यो दशरथः पिता मम जैनेश्वरः ॥ ३० ॥
 माता च मम कौसल्या वृद्धा संतापकैर्शिता । धर्ममेवाग्रतः कृत्वा त्वत्तः संमौनमर्हति ॥ ३१ ॥
 वन्दितव्याश्च ते नित्यं याः शेषा मम मातरः । स्नेहप्रणयसंभोगैः समा हि मम मातरः ॥ ३२ ॥
 भ्रातृपुत्रसमौ चापि द्रष्टव्यौ च विशेषतः । त्वया भरतशत्रुघ्नौ प्राणैः प्रियतरौ मम ॥ ३३ ॥
 विप्रियं च न कर्तव्यं भरतस्य कदाचन । स हि राजा च वैदेहि देशस्य च कुलस्य च ॥ ३४ ॥
 आराधिता हि शीलेन प्रयत्नैश्चोपसेविताः । राजानः संप्रसीदन्ति प्रकुप्यन्ति विपर्यये ॥ ३५ ॥
 औरस्यानपि पुत्राहि त्यजन्त्यहितकारिणः । समर्थान्संप्रगृह्णन्ति जनानपि नराधिपाः ॥ ३६ ॥
 सा त्वं वसेह कल्याणि राज्ञः समनुवर्तिनी । भरतस्य रता धर्मे सत्यव्रतपरायणा ॥ ३७ ॥

अहं गमिष्यामि महावनं प्रिये त्वया हि वस्तव्यमिहैव भामिनि ।

यथा व्यलीकं कुरुषे न कस्यचित्तथा त्वया कार्यमिदं वचो मम

॥ ३८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽध्याकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

३०] ति० टी०—कल्यष्टपति ॥ ३० ॥

रा० टी०—कल्यमिति । कल्यं प्रातः नरेश्वरो राजा ॥ ३० ॥

गो० टी०—काल्यमिति । काल्यम् अहर्द्धखे 'प्रत्य-
 षोऽहर्द्धखं काल्यम्' इत्यमरः ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—त्वयि गते त्वन्मातुर्नमस्कारेण किं
 फलं सति तु त्वत्प्रातिकूल्याकरणे तत्फलमिति चेत्तत्राह—
 धर्ममेवाग्रतः कृत्वा धर्म एव तत्फलं मुख्यं बुद्धौ कृत्वा
 तत्समानः कार्य इति भावः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—मातेति । वृद्धा ज्ञानवयोभ्यामधिका संताप-
 कर्षिता मद्भियोगहेतुकसंतापं प्राप्ता धर्ममेवाग्रतः कृत्वा
 अनुसृत्येत्यर्थः सन्मानं सत्कृतिम् ॥ ३१ ॥

गो० टी०—मातेति । धर्ममेवाग्रतः कृत्वा स्थिताया
 इति शेषः ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०—जेहेन मातृत्वप्रयुक्तेन । प्रणयेन प्रकृष्टः
 जेहः प्रणयः । संभोगः सेवा अन्नपानादिविशेषप्रदानम् ॥ ३२ ॥

रा० टी०—वन्दितव्या इति । शेषाः कौशल्यातिरिक्ताः
 वन्दितव्याः । तत्र हेतुः मम जेहप्रणयसंभोगैः जेहः अतिप्रीतिः
 प्रणयोऽतिसौहार्दभोगः पालनं तैः समाः कौशल्यासदृश्यः 'प्रणयः
 स्यात्परिचये याच्यायां सौहृदेऽपि च । भोगे राजघने सौख्ये
 पालनाभ्यवहारयोः' इति वैजयन्ती ॥ ३२ ॥

गो० टी०—वन्दितव्या इति । जेहः प्रीतिः प्रणयः सौहृदम्
 'प्रणयः स्यात्परिचये याच्यायां सौहृदेऽपि च' इति वैजयन्ती ।
 भोगः पालनम् 'भोगो राज्ये घने सौख्ये पालनाभ्यवहारयोः'
 इति वैजयन्ती । मयि जेहादित्रयमविशेषेण कुर्वन्ति अतस्त-
 स्तुल्यतया वन्या इति भावः ॥ ३२ ॥

३३-३४] ति० टी०—भ्रात्रा पुत्रेण च समौ प्राणैः
 प्राणेभ्यः प्रियतरौ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

रा० टी०—भ्रात्रिति । मम प्राणैः प्रियतरौ भरतशत्रुघ्नौ
 भ्रातृपुत्रसमौ त्वया द्रष्टव्यौ ॥ ३३ ॥

गो० टी०—भ्रातृपुत्रसमाविति । भ्रातृपुत्रसमौ भ्रात्रा
 पुत्रेण च समौ प्राणैः प्राणेभ्यः ॥ ३३ ॥

रा० टी०—विप्रियमिति । विप्रियं विरुद्धं नैव कर्तव्यम् ।
 तत्र हेतुः राजा च पालकत्वेन राजसदृशः । च इवार्थे ॥ ३४ ॥

गो० टी०—विप्रियमिति । राजत्वेऽप्यप्रभुत्वमनियन्तृत्वं
 कस्यचित्संभवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रभुरित्युक्तम् । देशपतेरकुल-
 पतित्वदर्शनादाह—देशस्य च कुलस्य चेति ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०—विपर्यये शीलादिविपर्यये ॥ ३५ ॥

रा० टी०—जानकीसमीपवर्तिजनान्निश्चयनाह—आराधिता
 इति । शीलेन तद्वत्कूलस्वाचरणेन आराधिताः स्वैप्सितधर्म-
 पालकत्वसिद्धिं प्राप्ताः प्रयत्नैः तदपेक्षितसाधकव्यापारैः उपसे-
 विताः तद्व्यापारजनितसुखं प्राप्ताः राजानः संप्रसीदन्ति ॥ ३५ ॥

गो० टी०—आराधिता इति । शीलेन अकुटिलवृत्त्या
 प्रयत्नैः आलस्यत्यागादिभिः विपर्यये शीलाद्यभावे ॥ ३५ ॥

३६-३७] ति० टी०—जनान्प्राकृतान् संबन्धलेशहीना-
 निति यावत् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

रा० टी०—राजधर्ममाह—औरसानिति । अहितकारिणः
 पुत्रानपि त्यजन्ति जनान् संबन्धशून्यजन्तूनापि समर्थानवृकू-
 लकारिणः संप्रगृह्णन्ति स्वीकुर्वन्ति ॥ ३६ ॥

गो० टी०—औरसानिति । जनान् अवन्धून् ॥ ३६ ॥

रा० टी०—सेति । धर्मे प्रजापालने रता प्रीता भरतस्य
 समनुवर्तिनी अवकूला त्वमिहायोध्यायां राज्ञो दशरथस्य स-
 मीपे वसे ॥ ३६ ॥

गो० टी०—सा त्वमिति । सत्यव्रतम् अमोघव्रतम् ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०—यथा कस्यचिन्मद्वचसो व्यलीकं व्य-

सप्तविंशः सर्गः ।

रामेण पित्रादिसेवार्थमनुशिष्टा सीता कृतप्रणयकोपापि तद्वचसो जनापहास्यत्वं प्रदर्श्य तन्निर्वासनेन सिद्धमेव मन्निर्वासनमपि चासीदस्ते मे विद्योगोऽस्तौ मां सहैव नयेति तं प्रार्थयामास ।

एवमुक्ता तु वैदेही प्रियार्हा प्रियवादिनी । प्रणयादेव संक्रुद्धा भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
किमिदं भाषसे राम वाक्यं लघुतया ध्रुवम् । त्वया यदपहास्यं मे श्रुत्वा नरवरोत्तम ॥ २ ॥
वीराणां राजपुत्राणां शस्त्रास्त्रविदुषां नृप । अनर्हमयशस्यं च न श्रोतव्यं त्वयेरितम् ॥ ३ ॥
आर्यपुत्र पिता माता भ्राता पुत्रस्तथा स्नुषा । स्वानि पुण्यानि भुञ्जानाः स्वं स्वं भाग्यमुपास्ते ॥ ४ ॥

लीकत्वमनृतत्वं न कुरूपे तथेदमपि मे वचः कार्यम् अदुष्टेयमित्यर्थः । वचसोऽनृतत्वकरणं चानुष्ठाने भवति ॥ ३८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

रा० टी०—ननु त्वया सहैव गमिष्यामीत्यत आह—अहमिति । हे प्रिये ! अहं महावनं गमिष्यामि वने महत्त्वं त्वद्गमनायोग्यत्वेन अतस्तथा इहैव वस्तव्यम् । इह वासे हेत्वन्तरमपीत्याह—यथा येन प्रकारेण व्यलीकमप्रियं कस्यचिन्मत्पित्रादेः न कुरूपे तथैव त्वया कार्यम् सदैवेति शेषः । इदं मम वचः उक्तिः एतेन त्वद्गमने मत्पित्रादीनां दुःखाधिक्यं भविष्यतीति सूचितं तेन त्वत्कर्तृकगमनमनुचितमिति सूचितम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-वयोध्याकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

गो० टी०—अहमिति । व्यलीकम् अप्रियं कस्यचिदपि जनस्य यथा व्यलीकं न कुरूपे तथा त्वया वर्तितव्यम् इदं मम अनुदिशं कार्यम् अत्रैव स्थातव्यमिति मम वचश्च कार्यमिति यद्वा पित्रा च कस्यचिदपि व्यलीकं न कुरूपे तथा इदमपि मम वचः वक्तव्यं कार्यमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

इति श्रीगोविन्दराजधिरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्यानेऽथोऽध्याकाण्डव्याख्याने षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

१] ति० टी०—एवं रामेण गृहवासे नियुक्ता ममापिवनवास एव धर्मतो न्यायप्राप्त इति सीताह—एवमित्यादि । प्रणयात्स्नेहादेव संक्रुद्धा कथं मम पृथक्स्थितिमादिशतीत्यमर्षवती ॥ १ ॥

रा० टी०—रामवचनश्रवणानन्तरकालिकं जानकीवृत्तवर्णयितुमाह—एवमिति । प्रणयात्स्नेहादेव हेतो संक्रुद्धा ब्रह्मकारणफलकक्रोधवती वैदेही इदमब्रवीत् ॥ १ ॥

गो० टी०—एवं रामायणपुरुषेषु रामकर्तव्यं सामान्यधर्मादुद्धानं दर्शितम् अथ सीतादुष्टेयं पातिव्रत्यधर्मं संक्षेपेणोपक्षिपति—एवमुक्तेत्यादि । अप्रियवादिन्यपि प्रियार्हा प्रियभाषणार्हा तदुपरि प्रियवादिनी तथाप्येवमुक्ता अप्रियमुक्ता प्रणयादेव सौहृदादेव न तु वैरात् संक्रुद्धा ॥ १ ॥

२] ति० टी०—स एवामर्षो दर्श्यते—किमिति । लघुतया मायि लुप्तत्वालम्बनेनेदं किं भाषसे । किं च हे नरवरोत्तम !

त्वया यदुक्तं तच्छ्रुत्वा मे ममापहास्यमतिशयितो हासो जायते ॥ २ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—किमिति । हे नरवरोत्तम राम ! यत् श्रुत्वा त्वया वक्त्रा सह मे अपहास्यमपहासास्पदं मे लघुतया विशिष्टं मल्लघुताफलकमित्यर्थः अत एव अधुवमनिश्चितं यद्वाक्यं तदिदं त्वं किं किमर्थं भाषसे एतेनैवं न वक्तव्यमिति सूचितम् ॥ २ ॥

गो० टी०—किमिति । हे राम ! त्वया लघुतया ध्रुवं निश्चितम् अत्यन्तनिःसारमित्यर्थः । ‘ध्रुवो भभेदे कृषिं तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु’ इत्यमरः । लघुत्वमेवाह—यदिति । यद्वाक्यं श्रुत्वा मे क्षिया अपि अपहास्यं भवति तद्वाक्यं भाषसे किमिदम् अयमपूर्वप्रकारः इतः पूर्वं न दृष्टचरः नरवरात्मजेत्यनेनास्यासंभावितत्वमुच्यते त्वामिह स्थाप्य वनं गमिष्यामीत्येतद्वचनमेतावत्पर्यन्तमनुष्ठृतायाः प्रणयधारायाः पन्थानं नारोहतीति भावः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—यत्त्वयेरितं तद्वीराणामनर्हमयशस्यं च अतो न श्रोतव्यं श्रोतुमयोग्यम् ॥ ३ ॥

रा० टी०—वीराणामिति । त्वयेरितमिदानीं कथितं राजपुत्राणामनर्हमयोग्यमत एव अयशस्यं यशोनिवर्तकमित्यर्थः अत एव न श्रोतव्यम् ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—कुत एवं तत्राह—आर्यपुत्रेत्यादि । पित्रादयः स्वानि पुण्यानि स्वस्य कर्मफलानि भुञ्जानाः स्वं स्वं भाग्यं स्वादुष्टितं कर्मवैपासत उपजीवन्ति न पुत्रादुष्टितम् । तत्र तेषां सहाधिकाराभावात् ॥ ४ ॥

रा० टी०—वचनस्यानर्हत्वं साधयन्ती आह—आर्येत्यादिभिः । हे आर्यपुत्र ! पित्रादयः स्वानि पुण्यानि कर्मफलानि भुञ्जानाः सन्तः स्वं स्वं भाग्यं कर्म उपास्ते कुर्वते ॥ ४ ॥

गो० टी०—कथं मम वाक्यस्य परिहासास्पदत्वमित्यत्राह—आर्यपुत्रेति । भर्तारं प्रति भार्यायाः संबोधनमार्यपुत्रेति भर्तृसंबन्धि पित्रादयः स्वानि पुण्यानि स्वकृतपुण्यफलानि एतत् पापफलस्याप्युपलक्षणं भुञ्जानाः अनुभवन्तः स्वं स्वं स्वस्यैव फलप्रदं भाग्यं शुभाशुभं कर्म उपास्ते आचरन्ति ‘भाग्यं कर्म शुभाशुभम्’ इत्यमरः ॥ ३ ॥

भर्तुर्भाग्यं तु नार्येका प्राप्नोति पुरुषर्षभ । अतश्चैवाहमादिष्टा वने वस्तव्यमित्यपि ॥ ५ ॥
 न पिता नात्मजो वात्मान माता न सखीजनः । इह प्रेत्य च नारीणां पतिरेको गतिः सदा ॥ ६ ॥
 यदि त्वं प्रस्थितो दुर्गं वनमथैव राघव । अग्रतस्ते गमिष्यामि मृद्वन्ती कुशकण्टकान् ॥ ७ ॥
 ईर्ष्यां रोषं वहिष्कृत्य भुक्तशेषमिवोदकम् । नय मां वीर विस्त्रब्धः पापं मयि न विद्यते ॥ ८ ॥
 प्रासादाग्निं विमानैर्वा वैहायसगतेन वा । सर्वावस्थागता भर्तुः पादच्छाया विशिष्यते ॥ ९ ॥

५] ति० टी०—एका नारी तु भर्ता सहाधिकाराद्भ-
 र्तुर्भाग्यं भर्तृवृष्टितं कर्मफलं प्राप्नोति अतस्तव वनवासादेशेनैव
 त्वत्पितृभ्यां सर्वकर्मणि सहाधिकारादहमपि वने वस्तव्यमि-
 त्यादिष्टेव । तथैव ममापि गुरुत्वात्स आदेशोऽनुलङ्घ्य एवेति
 भावः ॥ ५ ॥

रा० टी०—भर्तुरिति । हे पुरुषर्षभ ! एका केवलं नारी तु
 भर्तुः भाग्यं भर्तृकृतकर्मफलं प्राप्नोति भुङ्क्ते अतः भर्तृकृतकर्म-
 फलभोक्तीत्वाद्देतोः अहमपि आदिष्टा त्वत्कर्मकाज्ञापनेनैवा-
 ज्ञप्ता इति हेतोः मयापि वने वस्तव्यं मयेत्यध्याहृतम् । एतेन
 पित्राद्यनाज्ञप्तमिमं कथं नेष्यामीति संकोचस्तस्या न कार्य
 इति ध्वनितम् एतेन मयापि तदाज्ञा नोऽलङ्घनीयेति सूचितम् ॥ ५ ॥

गो० टी०—पूर्वोक्ताः सर्वे स्वकीयकर्मफलान्यनुभवन्ति
 भर्तुरर्षशरीरभूता भार्या भर्तृकृतभाग्यफलमेवानुभवतीत्याह—
 भर्तुरिति । भार्येका भार्यैव तु भर्तुर्भाग्यं प्राप्नोति सहाधिकृत-
 त्वात् यस्मादेवं तस्मादेवाहमपि वने वस्तव्यमित्यादिष्टेव त्वदा-
 देष्टुमिः आवयोः सहधर्मचारित्वात्तदादेशेनैव ममाप्यादेशः
 सिद्ध इति भावः ॥ ४ ॥

६] ति० टी०—यदेवमतो न पित्रादिरिह लोके प्रेत्य पर-
 लोके च नारीणां गतिः, किंतु एकः पतिरेव सदा गतिः ॥ ६ ॥

रा० टी०—नेति । पित्रादिर्गतिर्न पतिरेव एको मुख्यो
 गतिः सर्वान्नाष्टदेव्यविधेयान्यतरलिङ्गतेति पुंस्त्वम् । आत्मा
 स्वकीयमावयत्नः ॥ ६ ॥

गो० टी०—एवं भर्तुसमानभाग्यत्वं स्वगमनहेतुरुक्तः तदे-
 कमातिक्रममपि गमनहेतुरित्याह—नेति । प्रेत्य परलोक
 इत्यर्थः ॥ ५ ॥

७] ति० टी०—अतो—यदि त्वमिति । मृद्वन्ती कुशेत्यनेन
 पद्मथामेव गमिष्यामीति न च ते दुःखं दास्यामीति च
 ध्वनितम् ॥ ७ ॥

रा० टी०—यदीति । हे राघव ! यदि त्वमथैव दुर्गं वनं
 प्रस्थितः तदापि कुशदीन्मृद्वन्ती स्वपञ्चां मर्दयन्ती अहं ते
 अग्रतो गमिष्यामि एतेन गमने स्वविलम्बाभावः सूचितः ॥ ७ ॥

गो० टी०—फलितार्थमाह—यदीति । अग्रतो गमने हेतु-
 माह—मृद्वन्ती मर्दयन्ती मृदूकुर्वन्तीत्यर्थः कुशरूपकण्टकान् ॥ ६ ॥

८] ति० टी०—त्रिया वनगमनसाहसं कथमित्यक्षान्ति-
 रीर्ष्या, तां स्ववाक्योऽलङ्घनेन रोषं च वहिष्कृत्य त्यक्त्वा वि-
 स्त्रब्धो निःशङ्को मां नय । तत्र हेतुगर्भविशेषणम्—वीरेति ।

स्ववीरत्वस्य लोके ख्यापनाय । अन्यथा कुतस्तत्ख्यारिति
 ध्वनिरत्र । त्यागप्रयोजकं पापं च मयि न विद्यते । ननु भुक्त-
 भोगया त्वया वने किं प्रयोजनमत आह—भुक्तशेषमुदकमिव
 यथा दुष्प्रापपानीयकान्तारयायिना पीतशेषं कमण्डलुनिष्ठमुद-
 कमवश्यं नेयमेव, तथाहमपि त्वया नेयैव । तरुणत्वादिति
 गृह्यहोक्तिः ॥ ८ ॥

रा० टी०—अज्ञातस्वापराधं क्षमापयन्ती आह—ईर्ष्या-
 मिति । भुक्तशेषमुच्छिष्टं जलमिव ईर्ष्यादिकं वहिष्कृत्य त्यक्त्वा
 विस्त्रब्धः मयि कृतविश्वासस्त्वं मां नय । ज्ञातापराधस्य तु न
 संभव इत्याह—मयि पापमपराधः ॥ ८ ॥

गो० टी०—ईर्ष्येति । परातिशयाक्षमा ईर्ष्या त्वदनुतेनेन
 चरितार्थेयं भविष्यतीत्येवंरूपा अत्रैव सूखमास्वेति मयोक्तापि
 स्वयमनुगमिष्यामीति ब्रूत इति रोपः तौ भुक्तशेषं शास्त्रनिषि-
 द्तयोक्तमुदकमिव वहिष्कृत्य निःशेषं निरस्य विस्त्रब्धः निःशङ्को
 सन् मां नय वीरेत्यनेन त्रियमेकाकी कान्तारं कथं नयेय-
 मिति शङ्का न कर्तव्येत्युक्तं पापं मयि न विद्यते भवद्वियोगे
 जीवनेहेतुपापं विद्यत इत्यर्थः । पापान्तरस्यात्र प्रसक्त्यभा-
 वात् ॥ ७ ॥

९] ति० टी०—अतोऽपि मे वनगमनमेवोचितमित्याह—
 सादाग्रे । स्थितापेक्षयेति शेषः । विमानैर्वा वैहायसगतेन
 आकाशगमनेन । उपलक्षिताणिमाद्यष्टापेक्षयेति शेषः । सर्वाव-
 स्थागता भर्तुः । 'विष्णोरभक्तिकावस्था सर्वावस्थेति गीयते'
 इत्यभिधानात् । तां गतस्यात एव आ ईषद्भर्तुः । भर्तुरित्यन्त-
 मेकं पदम् । अथवा पृथक्पदे । श्रुत्युक्तधर्माननुष्ठानरूपां तां
 गतापीति योजना । सकलभर्तृधर्मरहितस्यापि पत्युः पादच्छा-
 या पादसवेनमेवेतरपदार्थपेक्षया त्रिया विशिष्यतेऽधिकं भवति ।
 श्रुतिस्मृत्योः सर्वपरित्यागेन भर्तृसेवाया एव स्त्रीणां नित्यत्व-
 बोधनादिति भावः ॥ ९ ॥

रा० टी०—त्वया सह गमनमेव मम श्रेय इति बोधयद्
 आह—प्रासादेति । प्रासादाग्रेः उत्तमप्रासादस्थितिभ्यः वि-
 वैहायसगतेन आकाशगमनाच्च सर्वावस्थागता सर्वाव-
 आगता विधिप्राप्ता भर्तुः पादच्छाया पादसेवनमित्यर्थः
 शिष्यते अतिश्रेष्ठेत्यर्थः । पूर्वोत्तरयोस्तृतीया पञ्चम्यर्थः ॥ ३७ ॥
 गो० टी०—प्रासादावासं विहाय किमर्थं वनवासं ग-
 त्यत्राह—प्रासादाग्रैरिति । पञ्चम्यर्थे तृतीया प्रासादा-
 भौमवासप्रासादाद्येभ्यः विमानैर्वा स्वर्लोकादिस्थितारा. पाठः ।

अनुशिष्टास्मि मात्रा च पित्रा च विविधाश्रयम् । नास्मि संप्रति वक्तव्या वर्तितव्यं यथा मया ॥ १० ॥
 अहं दुर्गं गमिष्यामि वनं पुरुषवर्जितम् । नानामृगगणाकीर्णं शार्दूलगणसेवितम् ॥ ११ ॥
 सुखं वने निवत्स्यामि यथैव भवने पितुः । अचिन्तयन्ती त्रींल्लोकांश्चिन्तयन्ती पतिव्रतम् ॥ १२ ॥
 शुश्रूषमाणा ते नित्यं नियता ब्रह्मचारिणी । सह रंस्ये त्वया वीर वनेषु मधुगन्धिषु ॥ १३ ॥
 त्वं हि कर्तुं वने शक्तो राम संपरिपालनम् । अन्यस्यापि जनस्येह किं पुनर्मम मानद ॥ १४ ॥
 साहं त्वया गमिष्यामि वनमद्य न संशयः । नाहं शक्या महाभाग निवर्तयितुमुद्यता ॥ १५ ॥
 फलमूलाशना नित्यं भविष्यामि न संशयः । न ते दुःखं करिष्यामि निवसन्ती त्वया सदा ॥ १६ ॥
 अग्रतस्ते गमिष्यामि भोक्ष्ये भुक्तवति त्वयि । इच्छामि परंतः शैलान्पल्वलानि सरांसि च ॥ १७ ॥

भ्यो वा वैहायसगतेन अणिमाद्यैश्वर्यसिद्धिसंपन्नोचितविहायः-
 संवन्धिगमनाद्वा सर्वावस्थागता दुरवस्थापन्नापीत्यर्थः । यद्वा
 सर्वावस्थागता अनुगता स्थायिनी स्वरूपप्राप्तेति यावत्
 पादच्छाया पादसेवा विशिष्यते अतिरिच्यते ॥ ८ ॥

१०] ति० टी०-मद्रूपदेशोऽप्येवमेवेत्याह-अनुशिष्टे-
 त्यादि । विविधाश्रयं नानाविधावस्थमवृत्तित्याश्रयमनुशिष्टास्मि
 अतो भर्तारं मया यथोपदिष्टं वर्तितव्यम्, तथा संप्रति नो
 वक्तव्यास्मि नोपदेष्टव्यास्मि ॥ १० ॥

रा० टी०-ननु त्वया इदं कथं ज्ञातमित्यत आह-अनु-
 शिष्टेति । विविधाश्रयमनेकदृष्टान्तविशिष्टमनेकवारं वाञ्छिष्टा
 शिक्षितास्मि अतः संप्रति इदानीं न वक्तव्या पतिसेवाविषये
 उपदेष्टव्या भवतेति शेषः अतः यथा यथावद्वर्तितव्यम् तव
 सेवायामिति शेषः ॥ १० ॥

गो० टी०-उपदेशादुत्तरादपि मया अनुगन्तव्यमित्याह-
 अनुशिष्टेति । यथा मया भर्तृविषये वर्तितव्यं तथा मात्रा
 पित्रा च विविधाश्रयं विविधप्रकारमनुशिष्टास्मि संप्रतीदानीं न
 वक्तव्यास्मि न शिक्षणीयास्मीति यावत् ॥ ९ ॥

११] ति० टी०-यदेवमतः-अहमिति । गमिष्यामि
 त्वद्वनमन्विति शेषः ॥ ११ ॥

रा० टी०-अहमिति । पुरुषवर्जितं भृत्यादिरहितं यथा
 स्यात्तथा गमिष्यामि ॥ ११ ॥

गो० टी०-उपदेशफलमाह-अहमित्यादि । दुर्गत्वादिवि-
 शेषणविशिष्टमपीत्यर्थः ॥ १० ॥

१२] ति० टी०-त्रींल्लोकान्चिन्तयन्ती त्रैलोक्यैश्वर्यमप्य-
 गणयन्ती पतिव्रतं पत्या सहवासरूपं व्रतम् चिन्तयन्त्य-
 पेक्षमाणा ॥ १२ ॥

रा० टी०-तत्र क्लेशशङ्कापि न कर्तव्येत्याह-सुखमिति ।
 पितुर्भवने इव निवत्स्यामि त्रीन् लोकान्स्तदाधिपत्यमित्यर्थः
 अचिन्तयन्ती अगणयन्ती पतिव्रतं पतिसेवारूपमर्थं चिन्त-
 यन्ती ध्यायन्ती ॥ १२ ॥

गो० टी०-दुःखावहेयं प्रवृत्तिरित्यत्राह-सुखमिति । त्रीन्
 लोकान् अचिन्तयन्ती त्रैलोक्यैश्वर्यमप्यगणयन्तीत्यर्थः पति-
 व्रतं पतिविषयं व्रतं पतिशुश्रूषणमित्यर्थः ॥ ११ ॥

१३] ति० टी०-ब्रह्मचारिणी तपश्चरणशीला नियता
 त्वदुपदिष्टनियमयुक्ता मधुगन्धिषु मकरन्दसुरभिषु ॥ १३ ॥

रा० टी०-शुश्रूषमाणेति । ब्रह्मचारिणी वेदविहितव्रत
 परायणा रंस्ये विहरिष्ये मधुगन्धिषु पुष्परसगन्धविशिष्टेषु किञ्च
 क्षौद्रगन्धविशिष्टेषु 'मधु मयं मधु क्षौद्रं मधु पुष्परसं विदुः' इत्य-
 नेकार्थः । एतेन वनगमनविषयकः उत्साहो व्यञ्जितः ॥ १३ ॥

गो० टी०-शुश्रूषमाणेति । नियता नियमयुक्ता ब्रह्म-
 चारिणी नियतेन्द्रियेत्यर्थः । कामभोगवर्जिता वा रंस्ये अपूर्व-
 दर्शनेन संतुष्टा भविष्यामीत्यर्थः । मधुगन्धिषु पुष्परसगन्धिषु
 'मये पुष्परसे मधु' इति वैजयन्ती ॥ १२ ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-अन्यस्यापि जनस्य जीवसमूहस्य ॥ १४ ॥

रा० टी०-त्वमिति । अन्यस्य स्वनिरूपितजीत्वादि-
 धर्मरहितस्य ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०-न निवर्तयितुं शक्या न्यायप्राप्तानुग-
 मनत्वात् त्वच्छक्तिरूपत्वादिति गृह्योऽभिप्रायः । उद्यता वनं
 गन्तुमिति शेषः ॥ १५ ॥

रा० टी०-मद्रूपमननिष्ठसिवाती न वक्तव्येति बोधयन्ती
 आह-सेति । उद्यता वनगमनोद्योगं कुर्वती अहं निवर्त-
 यितुं न शक्या ॥ १५ ॥

गो० टी०-सहेति । उद्यता वनगमनोद्युक्ता ॥ १४ ॥

१६] ति० टी०-दुःखं न करिष्यामि विशिष्टान्नपानादी-
 च्छेयति शेषः । त्वया सह शक्तिरूपत्वात्सदा वसन्ती दुःखम-
 यकार्यापि यथा पूर्वं न कदापि दुःखं कृतवती एवमग्रेऽपि न
 करिष्यामीति भावः ॥ १६ ॥

रा० टी०-ननु त्वदुद्देश्यकभोजनाद्युद्योगेन मम श्रमः स्या-
 दित्यत आह-फलेति । फलमूलाशना स्वाजितफलमूलभो-
 जना भविष्यामि अतः ते दुःखं श्रमजनितत्वेदं न करिष्यामि
 उत्पादयिष्यामि ॥ १६ ॥

गो० टी०-फलमूलाशनेति । दुःखम् अशनपानाभ्यर्थ-
 नरूपम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-सरांसि चेत्यस्य द्रष्टुमित्यनेनान्वयः ॥ १७ ॥

रा० टी०-अग्रत इति । ते गमनविशिष्टस्य तव अग्रतः

द्रष्टुं सर्वत्र निर्भीता त्वया नाथेन धीमता । हंसकारण्डवाकीर्णाः पद्मिनीः साधुपुष्पिताः ॥ १८ ॥
 इच्छेयं सुखिनी द्रष्टुं त्वया वीरेण संगता । अभिषेकं करिष्यामि तांस्तु नित्यमनुव्रता ॥ १९ ॥
 सह त्वया विशालाक्ष रंस्ये परमनन्दिनी । एवं वर्षसहस्राणि शतं वापि त्वया सह ॥ २० ॥
 व्यतिक्रमं न वेत्स्यामि स्वर्गोऽपि हि न मे मतः । स्वर्गोऽपि च विना वासो भविता यदि राघव ॥
 त्वया विना नरव्याघ्र नाहं तदपि रोचये ॥ २१ ॥

अहं गमिष्यामि वनं सुदुर्गमं मृगायुतं वानरवारणैश्च ।

वने निवत्स्यामि यथा पितुर्गृहे तवैव पादावुपगृह्य संमता ॥ २२ ॥

अनन्यभावामनुरक्तचेतसं त्वया वियुक्तां मरणाय निश्चिताम् ।

नयस्व मां साधु कुरुष्व याचनां नातो मया ते गुरुता भविष्यति ॥ २३ ॥

अग्रे गमिष्यामि मुक्तवति कृतभोजने त्वयि सति भोक्ष्ये । अर्धं पृथक्—इच्छामीति । पल्वलानि अल्पसरांसि सरांसि महातडागांस्त्वया सह निर्भाताहं द्रष्टुमिच्छामि । अर्धद्वयमेकान्वयि ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—कारण्डवा जलकुक्कुटाः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—अभिषेकं करिष्यामि । तास्तु पद्मिनी-
 च्विति शेषः ॥ १९ ॥

रा० टी०—हंसेति । हंसाश्च कारण्डवा जलकुक्कुटाश्च तैरा-
 कीर्णा व्याप्ताः पद्मिनीः कमलिनीः त्वया सह द्रष्टुमिच्छेयं त्वा-
 त्वामनुव्रताहमभिषेकं ज्ञानं करिष्यामि पद्मिनीयुक्तजलेष्विति
 शेषः । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ १८ ॥ १९ ॥

गो० टी०—हंसेति । कारण्डवाः जलकुक्कुटाः 'महुः
 कारण्डवः प्लवः' इत्यमरः ॥ १७ ॥ १८ ॥

२०] ति० टी०—वर्षसहस्राणि शतं वा त्वया सह वसन्ती
 तेषां व्यतिक्रमं वनवासदुःखं न वेत्स्यामि, किंतु क्षणमिव
 तावन्तं कालं नेष्यामीति भावः ॥ २० ॥

रा० टी०—सहेति । हे विशालाक्ष ! एवमनेन प्रकारेण त्वया
 सह अहं रंस्ये एवमेतादृशरमणप्रकारेण व्यतिक्रमं व्यतीतं
 वर्षसहस्राणां शतमपि न वेत्स्यामि स्वर्गः सुखविशेषः एवमेत-
 त्सुखसदृशः न मतोऽभिमतः । तत्र हेतुमाह—स्वर्ग इति । हे
 राघव ! अविना सर्वरक्षकेण त्वया विना स्वर्गोऽपि यदि वासो
 भविता तदा अहं न रोचये इच्छामि किञ्चित्सुखमिति शेषः ।
 सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयि । एवमिति स्थूलत्रयान्वयी ॥ २० ॥ २१ ॥

गो० टी०—एवमिति । व्यतिक्रमं व्यतिक्रान्तं वर्षसह-
 स्राणां शतमपि न वेत्स्यामि क्षणमिव नेष्यामि किं पुनः चतु-
 र्दश समा इति भावः । स्वर्गोऽपि नहि मे मतः त्वया विनेति
 शेषः ॥ १९ ॥

२१] ति० टी०—स्वर्गोऽपि न मे मतः । त्वया विनेति
 शेषः । तदेव विट्णोति—स्वर्गोऽपि चेति ॥ २१ ॥

गो० टी०—एतदेव विट्णोति—स्वर्गोऽपि चेति ॥ २० ॥

२२] ति० टी०—मृगैरायुतं मृगैरासमन्तायुतं युक्तम्
 वानरवारणैश्च युक्तमिति शेषः । संमता तवेति शेषः ।
 त्वदाज्ञावर्तिनीति यावत् ॥ २२ ॥

रा० टी०—उपसंहरन्ती आह—अहमिति । मृगायुतं
 मृगैर्व्याप्तं वानरवारणैः वानराश्च वारणा हस्तिनश्च तैश्च युक्त-
 मिति शेषः । सुदुर्गमं कातरगमनानहं वनं गमिष्यामि वने
 तस्मिन्कानने तव संमता त्वत्संमतिविषयीभूता अहं पितुर्गृहे
 इव निवत्स्यामि प्रथमार्धे अन्त्यपादे वर्गेकन्यूनता अपूर्वच्छ-
 न्दोद्योतना यद्यपि 'वारणैर्गुप्तम्' इति भूषणटीकाङ्कितपुस्तकेषु
 दृश्यते तथापि तत्पाठस्य टीकास्पृष्टत्वादेवमुक्तम् 'उपगृह्य
 संयता' इति भूषणपाठः ॥ २२ ॥

गो० टी०—अहमिति । मृगैः आयुतम् आसमन्तायुक्तम्
 मृगैः आयुतं नामिश्रितं मिश्रितमित्यर्थः । युमिश्रणामिश्रणयो-
 रिति धातुः । अत्रेदमवधेयं वने मारीचो मृगो भविष्यति
 तत्प्रसङ्गेनावयोर्वियोगः स्यात् तत्र को वा पुनर्घटकः कथं त्वं
 तु मया विना स्थातुं शक्नासीति चिन्तयन्तं रामं प्रति सीता
 सूचयति—वानरवारणैरित्यादि । तथाहि मृगो मारीचः वानर-
 वारणैः वानरश्रेष्ठैः सुमीवादिभिः पुनर्वनग्रहणात् वनेऽपि अशो-
 कवनेऽपि वत्स्यामि पुनस्तवैव पादावुपसंगृह्य संयता नियता
 भविष्यामीति ॥ २१ ॥

२३] ति० टी०—त्वया वियुक्तमित्यादि । त्वद्वियोगे
 मरणविषयनिश्चितमतिम् । याचनां मामिकां वनादुगमनयाचनां
 साधु कुरुष्व चरितार्था संपादय मया क्रियमाणादतोऽदुगमनात्ते
 गुरुता भारो न भविष्यति ॥ २३ ॥

रा० टी०—अनन्येति । अनन्यभावां त्वदतिरिक्तविषय-
 कप्रीतिरहितामत एव अन्तरकचेतसं त्वद्विषयकपरमादुराग-
 युक्तचित्तामत एव त्वया वियुक्तां त्वद्वियोगयुक्तां स्वव्यक्तिमा-
 लक्षयेति शेषः । मरणाय निश्चितां मरणाय एतल्लोकत्यागाय
 निश्चितां मां नयस्व अतः मन्त्रयनात्ते गुरुता भारः अगुरुता
 लघुता वा न भविष्यति ॥ २३ ॥

तथा ब्रुवाणामपि धर्मवत्सलां न च स्म सीतां नृवरो निनीषति ।

उवाच चैनां बहु सन्निवर्तने वने निवासस्य च दुःखितां प्रति ॥

॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ।

अतिकष्टप्रदत्वाद्बहुसहस्रं वनवासस्य प्रबोध्य रामः सीतां तस्मान्निवर्तयितुं प्रायतत ।

स एवं ब्रुवतीं सीतां धर्मज्ञां धर्मवत्सलः । न नेतुं कुरुते बुद्धिं वने दुःखानि चिन्तयन् ॥ १ ॥

सान्त्वयित्वा तैस्ततां तु वाष्पदूषितलोचनाम् । निवर्तनार्थं धर्मात्मा वाक्यमेतदुवाच ह ॥ २ ॥

सीते महाकुलीनासि धर्मे च निरता सदा । इहाचरस्व धर्मं त्वं यथा मे मनसः सुखम् ॥ ३ ॥

सीते यथा त्वां वक्ष्यामि तथा कार्यं त्वयावले । वने दोषा हि बहवो वसतस्तान्निबोध मे ॥ ४ ॥

सीते विमुच्यतामेषा वनवासकृता मतिः । बहुदोषं हि कान्तारं वनमित्यभिधीयते ॥ ५ ॥

गो० टी०—अनन्यभावामिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्वादुरक्तैरुच्यते अत एव त्वया विमुक्तां मरणाय निश्चितां त्वया विमुक्तत्वे मरणाय निश्चितामित्यर्थः । मां नयस्व परमार्थस्तु रावणगृहीतामपि त्वय्येवासक्तचित्ताम् अथ वेणुद्रुधनेन मरणाय निश्चितां हनुमत्प्रेषणादिकष्टलेन नयस्व याचनां देवकृतरावणवधाभ्यर्थनं साधु कुरुष्व मया कृतात् अतोऽनुगमनात् गुरुता भारः न भविष्यति क्लेशो न भविष्यतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

२४] ति० टी०—तथा न्याययुक्तं न निनीषतिस्म न नेतुमैच्छत् । अत एवास्या निवर्तने निवर्तनरूपप्रयोजननिमित्तं वनवानस्य दुःखतां दुःखजनकतां प्रति सत्संभवद्रुद्धेदुजातस्तुवाचेत्यर्थः ॥ २४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

रा० टी०—तथेति । तथा तेन प्रकारेण ब्रुवाणां सीतां धर्मवत्सलः धर्मयुक्तावात्सल्यविशिष्टः नृवरो रामः न निनीषति नेतुमिच्छति इति अ न तथापि एनां सन्निवर्तने वनगमनप्रवृत्तिनिवृत्त्यर्थं वने निवासस्य दुःखितां वनवाससंबन्धिदुःखं बहु यथा स्यात्तथा उवाच दुःखिशब्दाद्वावे तल्ल निषेधार्थकाकारलाभस्तु नृवरो निषीदतीत्यत्र त्र्यौकारात्परं प्रच्छेपात् ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्रामाभिरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणावयोध्याकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

गो० टी०—तथेति । धर्मवत्सलः कान्ताक्लेशासहिष्णुः निनीषति नेतुमिच्छति बह्वितिक्रियाविशेषणम् सन्निवर्तने सन्निवर्तननिमित्तम् ॥ २३ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्यानेऽयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

१-२] ति० टी०—स इति । न नेतुं कुरुते बुद्धिं न नेतुं कुरुते इव ॥ १ ॥ २ ॥

रा० टी०—रामवचनमेव सप्रसङ्गं निरूपयन्नाह—स इति । धर्मवत्सलः स रामः वने दुःखानि चिन्तयन्विचारयन् सन् सीतां नेतुं बुद्धिं निश्चयं न कुरुते ॥ १ ॥

रा० टी०—सान्त्वयित्वेति । वाष्पदूषितलोचनामश्रुव्यासनेनां तां सीतां सान्त्वयित्वा निवर्तनार्थं निवृत्तिरूपप्रयोजनार्थमेतद्वाक्यमुवाच ॥ २ ॥

गो० टी०—वने निवासस्य च दुःखितामित्युक्तं विवृणोति—स एवमित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥

३] ति० टी०—महाकुलीनेत्यायुक्तिः स्ववाक्याङ्गीकारप्रयोजना । इहैव स्थित्वा यथा मे मम मनसः सुखं भवति तथा मदागमनमुद्दिश्य स्वधर्मं चर धर्ममेवाचर ॥ ३ ॥

रा० टी०—तद्वाक्यमेवाह—सीते इति । इह अयोध्यायामेव धर्मं मदागमनमतिप्रादित्सेवनं कुरु यथा येन सेवनेन मे मनसः सुखं स्यादिति शेषः ॥ ३ ॥

गो० टी०—सीत इति । मा यथा मनसः सुखं मनसो यथा सुखं भवति तथा मा चरेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

४] ति० टी०—हि यतो वने बहवो दोषाः क्लेशाः, अतो मदुक्तं कार्यमित्यन्वयः ॥ ४ ॥

रा० टी०—सीते यथेति । वने वसतः पुरुषस्य बहवो दोषाः सन्तीति शेषः तान्दोषान्मे मत्तः निबोध जानीहि अहं वच्मीत्यर्थः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—कान्तारं गहनत्वादुष्प्रवेशं वनं बहुदोषमित्यभिधीयत इति योजना । सीते इति कलत्रनामग्रहणमपि दुःखाकुलचित्तत्वेनादनेन न दोषाय ॥ ५ ॥

रा० टी०—सीते विमुच्यतामिति । एषा मत्सन्निधौ बोधिता मतिः वनगमननिश्चयः विमुच्यताम् । तत्र हेतुः कान्तारं

१ वत्सलो इति गो. पाठः । २ धर्मज्ञो इति गो. पाठः । ३ पुन इति गो. पाठः । ४ पर्याकुलक्षणांमिति गो. पाठः । ५ मा यथेति गो. पाठः । ६ वदत इति गो. पाठः ।

हितबुद्ध्या खलु वचो मयैतदभिधीयते । सदा सुखं न जानामि दुःखमेव सदा वनम् ॥ ६ ॥
 गिरिनिर्झरसंभूता गिरिनिर्दरिवासिनाम् । सिंहानां निनदा दुःखाः श्रोतुं दुःखमतो वनम् ॥ ७ ॥
 क्रीडमानाश्च विस्रब्धा मत्ताः शून्ये तैश्च मृगाः । दृष्ट्वा समभिवर्तन्ते सीते दुःखमतो वनम् ॥ ८ ॥
 सग्राहाः सरितश्चैव पङ्कवत्यस्तु दुस्तराः । मत्तैरपि गजैर्नित्यमतो दुःखतरं वनम् ॥ ९ ॥
 लताकण्टकसंकीर्णाः कृकवाकूपनादिताः । निरपाश्च सुदुःखाश्च मार्गा दुःखमतो वनम् ॥ १० ॥
 सुप्यते पर्णशय्यासु स्वयंभग्रासु भूतले । रात्रिषु श्रमखिन्नेन तस्माद्दुःखमतो वनम् ॥ ११ ॥

निविडं वनं बहुदोषमनेकदोषविशिष्टमिति अभिधीयते कथ्यते अभिज्ञैरिति शेषः ॥ ६ ॥

गो० टी०—सीत इति । बहुदोषम् अहिकण्टकादियुक्तत्वात्कान्तारं महारण्यम् 'महारण्ये दुर्गपथे कान्तारं पुनपुंसकम्' इत्यमरः ॥ ६ ॥

६] ति० टी०—हितबुद्ध्या एतदभिधीयते न तु त्वद्गुणप्रदाप्रियासोपाधिनित्यर्थः । सदा सर्वकालं सुखं वने नास्ति । सुखं सुखदं न भवति, किंतु दुःखं दुःखदमेवेत्येव जानामि निश्चिनोमि ॥ ६ ॥

रा० टी०—हितेति । सदा नित्यमसुखं सुखविरोधि वनं सदा दुःखं दुःखहेतुमेव जानामि एतद्गुणः हितबुद्ध्या त्वद्विषयकातिप्रीत्येत्यर्थः । मया अभिधीयते कथ्यते ॥ ६ ॥

गो० टी०—हितबुद्ध्येति । हितबुद्ध्या न तु त्वद्गुणप्रदशेन ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—गिरिनिर्झरा गिरिनयस्तन्निनदैः संभूताः प्रभृताः । गिरिनिर्दरिवासिनां सिंहानां निनदाः श्रोतुं दुःखा अतो वनं दुःखं दुःखजनकम् ॥ ७ ॥

रा० टी०—दुःखान्येवाह—गिरित्यादिभिः । गिरिनिर्झरसंभूताः पर्वतनदीशब्दप्रवृद्धाः गिरिनिर्दरिवासिनां गिरिदरीनिवसनशीलानां सिंहानां निनदाः शब्दाः श्रोतुं दुःखाः दुःखप्रदाः अतो वनं श्रोतुं प्रवृत्तजनस्येति दुःखं भवतीति शेषः 'गिरिकन्दरवासिनाम्' इति भूषणटीकाङ्कितयुक्तपाठः ॥ ७ ॥

गो० टी०—महावने विद्यमानान् दोषानाह—गिरिनिर्झरेत्यादि । गिरिनिर्झरसंभूताः गिरिनिर्झरेषु प्रवृद्धाः श्रोतुं दुःखाः दुःखकराः अतो वनं दुःखं दुःखकरम् ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—विस्रब्धा निःशङ्काः । दृष्ट्वा मनुष्यं दृष्ट्वा समभिवर्तन्ते हन्तुं संखलमायान्ति ॥ ८ ॥

रा० टी०—क्रीडमाना इति । विस्रब्धाः शङ्कारहित इत्यर्थः । महामृगाः वनजन्तुविशेषाः दृष्ट्वा मनुष्यमिति शेषः । समभिवर्तन्ते हन्तुं संखलमायान्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

गो० टी०—क्रीडमाना इति । शून्ये निर्मादुपे प्रदेशे विस्रब्धाः निःशङ्काः सन्तः क्रीडमानाः क्रीडन्तः अत एव मत्ताः महामृगाः सिंहादौलादयः अस्मान् दृष्ट्वा अपूर्वदर्शनात्समभिवर्तन्ते हन्तुमभिमुखमागच्छेयुः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—सग्राहकत्वं पङ्कवत्त्वं च दुस्तरत्वे हेतुः । नित्यं गजैरित्यस्य युक्तमिति शेषः ॥ ९ ॥

रा० टी०—सग्राहा इति । सग्राहाः ग्राहसहिताः पङ्कवत्यः अतिकर्दमविशिष्टाः सरितो नद्यः मत्तैरपि गजैः सुदुस्तराः तरितुमशक्याः ॥ ९ ॥

गो० टी०—सग्राहा इति । सग्राहाः सनक्राः पङ्कवत्यः बहुपङ्का मत्तैर्गजैरुपलक्षिताश्च अत एव दुस्तराः सरितः सन्ति अतो दुःखतरं पूर्वोक्तदुःखसंमेलनादतिशयेन दुःखवत् ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—कृकवाकुर्वनकुक्कुटः सरठ इत्यन्ये । निरपा निर्गतोदकाः । "ऋक्पूः—" इत्यप्समासान्तः ॥ १० ॥

रा० टी०—लतेति । मार्गाः पन्थानः लताकण्टकसंकीर्णाः लताकण्टकैर्व्याप्ताः कृकवाकूपनादिताः कृकवाकुभिः मयूरसरटचरणायुधैः उपनादिताः निरपाः जलरहितश्च सन्तीति शेषः । "ऋक्पूः—" इत्यप् । अत एव सुदुःखाः अतिदुःखहेतवः ॥ १० ॥

गो० टी०—यत्र न निर्झरादयस्तेनैव मार्गेण गमिष्याम इत्यत्राह—लता इति । लताः पदाकर्षिण्यः कण्टकाः पादवेधकाः कृकवाकवः वनकुक्कुटास्तैरुपनादिताः तन्नादयुक्ता इत्यर्थः । तन्नादा अप्यश्रुतपूर्वत्वात् भयावहा एव निरपाः निर्गतजलाः "ऋक्पूरव्यूः—" इत्यादिना समासान्तः अप्रत्ययः ॥ १० ॥

११] ति० टी०—स्वयं भग्रासु स्वयं पतितशीर्णपर्णमयशय्यास्विति यावत् । श्रमखिन्नेन दिवा फलाद्यानयनश्रमखिन्नेन सुप्यते । वनवासिना जनेनेति शेषः । तेन तवापि स श्रमस्तदेव शयनं चेति सममेवेति ध्वनितम् ॥ ११ ॥

रा० टी०—सुप्यते इति । स्वयं भग्रासु स्वतःपतितासु पर्णशय्यासु पर्णमयतल्पेषु श्रमखिन्नेन फलाद्याहरणादिजनितश्रमजनितखेदविशिष्टेन पुरुषेण रात्रिषु सुप्यते तस्माद्भनमतो वनपर्यटनशीलस्य दुःखम् ॥ ११ ॥

गो० टी०—सुप्यत इति । भूतले न तु पर्यङ्के तत्रापि पर्णशय्यासु न तु मृदुतूलास्तरणेषु तत्रापि स्वयं भग्रासु जीर्णतया स्वयमेव पतितासु रात्रिषु नत्वहःसु श्रमखिन्नेन फलमूलाद्याहरणश्रमदुःखितेन वनवासिना सुप्यते अतोऽस्माभिरपि तथा स्वपितव्यमिति भावः ॥ ११ ॥

१ कन्दरेति गो. पाठः । २ महामृगा इति गो. रा. पाठः । ३ सुदुस्तरा इति रा. पाठः । ४ सुदुर्गाश्चेति गो. पाठः । ५ तरमिति गो. पाठः । ६ स्वस्यमिति युक्तं माति ।

अहोरात्रं च संतोषः कर्तव्यो नियतात्मना । फलैर्दृष्टावपत्तितैः सीते दुःखमतो वनम् ॥ १२ ॥
 उपवासश्च कर्तव्यो यथा प्राणेन मैथिलि । जटाभारश्च कर्तव्यो वल्कलाम्बरधारणम् ॥ १३ ॥
 देवतानां पितॄणां च कर्तव्यं विधिपूर्वकम् । ग्राह्यानामतिथीनां च नित्यशः प्रतिपूजनम् ॥ १४ ॥
 कार्यस्त्रिभिषेकश्च काले काले च नित्यशः । चरतां नियमेनैव तस्माद्दुःखतरं वनम् ॥ १५ ॥
 उपहारश्च कर्तव्यः कुसुमैः स्वयमाहूतैः । आर्षेणविधिना वेद्यां सीते दुःखमतो वनम् ॥ १६ ॥
 यथालब्धेन कर्तव्यः संतोषस्तेन मैथिलि । यथोहारैर्वनचरैः सीते दुःखमतो वनम् ॥ १७ ॥
 अतीव धार्तस्तिमिरं बुभुक्षा चास्ति नित्यशः । भयानि च महान्त्यत्र अतो दुःखतरं वनम् ॥ १८ ॥
 सरीसृपाश्च बहवो बहुरूपाश्च भाषिणि । चरन्ति पथि ते दर्पाच्चतो दुःखतरं वनम् ॥ १९ ॥
 नदीनिलयनाः सर्पा नदीकुटिलगामिनः । तिष्ठन्त्यावृत्य पन्थानमतो दुःखतरं वनम् ॥ २० ॥

१२] ति० टी०—दृष्टावपत्तितैर्दृष्टेभ्यः स्वयमेव पत्तितैः ।
 अहोरात्रं प्रातःसायम् ॥ १२ ॥

रा० टी०—अहोरात्रमिति । नियतात्मना यतचित्तेन
 दृष्टावपत्तितैः दृष्टेभ्यः पृथिव्यामागतैः ॥ १२ ॥

गो० टी०—अहोरात्रमिति । अहोरात्रं सायंप्रातश्च दृष्टा-
 वपत्तितैः दृष्टात्स्वयं पत्तितैः फलैः नियतात्मना नियतमनस्केन
 इतरानभिलाषिणेत्यर्थः । वनवासिना संतोषः भोजनवृत्तिः
 कर्तव्यः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—यथा प्राणेन यथाबलादुसारेण । केश-
 संस्काराभावाजटाभारकरणम् ॥ १३ ॥

रा० टी०—उपवास इति । यथाप्राणेन यथासामर्थ्य-
 मित्यर्थः । जटाभारः जटायाः भारो धारणम् अभार इति छेदो वा
 केशसंस्कारस्य निषिद्धत्वेन पोषणाभाव इति तदर्थः ॥ १३ ॥

गो० टी०—उपवास इति । यथाप्राणेन यथाशक्त्या ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—प्रतिपूजनं कार्यं तेन तदर्थसामग्री-
 संपादनहेतुं ध्वनितः ॥ १४ ॥

रा० टी०—देवतानामिति । विधिपूर्वकं ब्रह्मचर्यविहि-
 तविधिनेत्यर्थः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—काले काले प्रातःकालादौ नियमेनैव
 चरतां कालक्षेपं कुर्वतां त्रिरभिषेकः कार्यः त्रिपवणज्ज्ञानं
 कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

रा० टी०—कार्य इति । काले काले नियमेनैव चरतां वर्त-
 मानानां जनानां नित्यशः त्रिः त्रिवारमभिषेकः ज्ञानं कार्यः ॥ १५ ॥

गो० टी०—कार्य इति । त्रिरभिषेकश्च नैककाल इत्याह—
 काले काल इति प्रातर्मध्याह्नसायाह्नेष्वित्यर्थः । एतच्च न कति-
 पयदिनेषु किंतु प्रतिदिनमित्याह—नित्यश इति ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—उपहारः पूजा । आपो विधिरुच्छादि-
 वृत्तिः । वेद्यामित्यनेन तत्करणद्वयं ध्वनितम् ॥ १६ ॥

रा० टी०—उपहार इति । स्वयमाहूतैः आनीतैः कुसुमैः
 पुष्पैः आर्षेण वेदविहितेन विधिना वेद्यां स्वनिर्मितस्थलवि-
 शेषे उपहारः पूजा कर्तव्यः ॥ १६ ॥

गो० टी०—उपहार इति । उपहारो बलिः 'उपहारो ब-
 लिर्मतः' इति हलायुधः । आर्षेण ऋषिप्रोक्तेन विधिना
 कल्पेन ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—तेन वन्यपदार्थेन । यथाहारैर्यथाल-
 ङ्घाहारैः ॥ १७ ॥

रा० टी०—यथेति । यथालब्धेन यथाकालं प्राप्तेन तेन
 फलादिना यथाहारैः नियमिताहारविशिष्टैः वनचरैः संतोषः
 कर्तव्यः ॥ १७ ॥

गो० टी०—यथेति । यथालब्धेन यावदलब्धेन तेन फलादि-
 ना आहारेण संतोषः वृत्तिः यथाहारैर्नियताहारैः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—तिमिरम् रात्रिष्विति शेषः ॥ १८ ॥

रा० टी०—अतीवेति । तिमिरमन्धकारः अत एव
 महान्ति विपुलानि भयानि सन्तीति शेषः ॥ १८ ॥

गो० टी०—अतीति । अत्र वने वाताश्चातीव बहुला
 तिमिरं च रात्रिष्वतीवास्ति बुभुक्षा चातीव भवति भयानि
 पूर्वोक्तानि ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—बहुरूपाः सरीसृपाः सन्ति ते च मार्ग-
 मध्य दर्पाच्चरन्ति ॥ १९ ॥

रा० टी०—भयहेतुनाह—सरीसृपा इति । बहुरूपाः
 अनेकविधाः बहवः अनेकैः ते प्रसिद्धाः सरीसृपाः स्थलनि-
 वासिसर्पाः दर्पादस्मन्निहन्ता कश्चन नास्तीति गर्वात्पथि मार्गे
 चरन्ति ॥ १९ ॥

गो० टी०—सरीसृपा इति । सरीसृपाः गिरिसर्पाः बहु-
 रूपाः पृथुशरीराः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—निलयनं वासस्थानम् । नदीवत्कुटिल-
 गतयः ॥ २० ॥

रा० टी०—नदीति । नदीनिलयनाः नदीनिवासिनः अत
 एव नदीकुटिलगामिनः नदीकौटिल्यसदृशकौटिल्यविशिष्टगम-
 नशीलाः सर्पाः पन्थानमावृत्य परिदृश्य तिष्ठन्ति ॥ २० ॥

गो० टी०—नदीनिलयना इति । नदीकुटिलगामिनः
 नदीवत्कुटिलगामिनः ॥ २० ॥

पतङ्गा वृश्चिकाः कीटा दंशाश्च मशकैः सह । बाधन्ते नित्यमबले सर्वं दुःखमतो वनम् ॥ २१ ॥
 द्रुमाः कण्टकिनश्चैव कुशाः काशाश्च भामिनि । वने व्याकुलशाखाग्रास्तेन दुःखमतो वनम् ॥ २२ ॥
 कायक्लेशाश्च बहवो भयानि विविधानि च । अरण्यवासे वसतो दुःखमेव सदा वनम् ॥ २३ ॥
 क्रोधलोभौ विमोक्तव्यौ कर्तव्या तपसे मतिः । न भेतव्यं च भेतव्ये दुःखं नित्यमतो वनम् ॥ २४ ॥
 तदलं ते वनं गत्वा क्षेमं नहि वनं तव । विमृशन्निव पश्यामि बहुदोषकरं वनम् ॥ २५ ॥

वनं तु नेतुं न कृता मतिर्यदा बभूव रामेण तदा महात्मना ।

न तस्य सीता वचनं चकार तं ततोऽब्रवीद्राममिदं सुदुःखिता

॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डेऽष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनविंशः सर्गः ।

ईषदश्चमुखी सीता रामोक्तवनदोषान्प्रगुणीकृत्य स्वस्यापि पितृग्रहे सामुद्रिकोक्तं वनवासं प्रस्ताव्य स्वीयां वनगमनोत्कण्ठा-
 मधिकृत्य प्रार्थयत तथापि रामस्तत्प्रतिषिध्य वियोगभीरुं तां पर्यसान्वयत् ।

एतत्तु वचनं श्रुत्वा सीता रामस्य दुःखिता । प्रसक्ताश्रुमुखी मन्दमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

२१] ति० टी०—अबले इत्यनेन तन्निवारणासामर्थ्यं ध्वनितम् २१

रा० टी०—पतङ्गा इति । पतङ्गाः शलभादयः कीटाः
 कृमयः दंशाः वनमक्षिकाः 'दंशस्तु वनमक्षिका' इत्यमरः ॥ २१ ॥

गो० टी०—पतङ्गा इति । पतङ्गाः शलभाः दंशाः वनम-
 क्षिकाः 'दंशस्तु वनमक्षिका' इत्यमरः ॥ २१ ॥

२२-२३] ति० टी०—व्याकुलशाखाग्रत्वं यथायोगं द्रुमेषु
 कुशकाशयोश्च बोध्यम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

रा० टी०—द्रुमा इति । कण्टकिनः बहुकण्टकविशिष्टाः
 व्याकुलशाखाग्राः व्याकुलाः व्याप्ताः शाखाग्राः येषां ते कुशाद-
 यश्च सन्तीति शेषः । तेन हेतुना अतो वनं प्राप्तस्य जनस्य
 वनं दुःखं दुःखप्रदम् ॥ २२ ॥

गो० टी०—द्रुमा इति । कुशकाशयोः शाखाः कुशकाशप-
 णान्येव ॥ २२ ॥

रा० टी०—कायेति । अरण्यवासे वसतः सविधिवनवा-
 सिनः पुरुषस्य विविधानि अनेकहेतुकानि भयानि सन्तीति
 शेषः । अत एव बहवोऽनेकविधाः कार्यक्लेशाः सन्ति ॥ २३ ॥

गो० टी०—कायक्लेशा इति । कायक्लेशाः त्रतोपवासादयः
 अरण्यवासे अरण्यरूपवासस्थाने ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—भेतव्ये भेतव्यविषये ॥ २४ ॥

रा० टी०—क्रोधेति । विमोक्तव्यौ अतिशयेन त्यक्तव्यौ
 मतिर्निश्चयः भेतव्ये भयहेतुभूतौ कसर्पादौ तत्समीपे इत्यर्थः न
 भेतव्यं भयं न कार्यम् ॥ २४ ॥

गो० टी०—क्रोधलोभाविति । भेतव्ये भयहेतुविषये
 प्रागुक्तसर्पादौ न भेतव्यं भयं न कार्यम् ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—अलं गत्वा न गन्तव्यमित्यर्थः । विमृश-
 न्दोषान्विचारयन् तान्दोषानिहत्थोऽपि पश्यामीव अतो
 बहुदोषकरं वनमिति ब्रवीतीति शेषः ॥ २५ ॥

रा० टी०—उपसंहरन्नाह—तदिति । तदुक्तहेतोः वनं ते
 अलं न गन्तव्यं तत्र हेतुः बहुदोषकरं वनमनेकरचनाविषयीभूतं
 वनं काननं गत्वा प्राप्य तव क्षमं त्वत्कर्तृकवनवासदुःखकर्म-
 कसहनं विमृशन् विचारयन्पि न पश्यामि । इवोऽप्यर्थे अल-
 मिति निषेधार्थकम् संभक्त्यर्थकवनधातुप्रकृतिकर्मकान्त-
 मेकं वनमिति ॥ २५ ॥

गो० टी०—तदिति । वनं गत्वालमिति "अलं खल्वोः—"
 इति निषेधार्थाल्लुपपदे क्त्वा न गन्तव्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—रामेण यदा वने नेतुं मतिर्न कृता बभूव
 तदा सीता तस्य वचनं न चकार नाङ्गीचकार ततो हेतो-
 रिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डेऽष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

रा० टी०—वनमिति । महात्मना रामेण वनं नेतुं मति-
 र्निश्चयः यदा न कृता बभूव तदा तस्य रामस्य वचनं वननयन-
 निषेधकवाक्यं सीता न चकार तस्याज भवतैवं न वक्त-
 व्यभित्यनुक्त्वा मौनीभूय तस्यावित्यर्थः । तद्वचने विश्वासं
 चकारेति तात्पर्यम् । ततोऽनन्तरमिदं वचः अब्रवीत् ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणि-
 वयोऽध्याकाण्डेऽष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

गो० टी०—वनमिति । रामेण वनं नेतुं मतिर्यदा न कृता
 बभूव तदा सीता तस्य वचनं न चकार नाङ्गीचकार इदमुत्तर-
 सर्गे वक्ष्यमाणम् ॥ २६ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरारख्याने-
 ऽथोऽध्याकाण्डेऽध्याख्यानेऽष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

१] ति० टी०—एतदिति ॥ १ ॥

ये त्वया कीर्तिता दोषा वने वस्तव्यतां प्रति । गुणानित्येव तान्विद्धि तव स्नेहपुरस्कृता ॥ २ ॥
 मृगाः सिंहा गजाश्चैव शार्दूलः शरभास्तथा । चैमराः सुमराश्चैव ये चान्ये वनचारिणः ॥ ३ ॥
 अदृष्टपूर्वरूपत्वात्सर्वे ते तव राघव । रूपं दृष्ट्वाऽपसर्पेयुस्तैव सर्वे हि विभ्यति ॥ ४ ॥
 त्वया च सह गन्तव्यं मया गुरुजनाज्ञया । त्वद्वियोगेन मे राम त्यक्तव्यमिह जीवितम् ॥ ५ ॥
 नैहि मां त्वत्समीपस्थामपि शैकोऽपि राघव । सुराणामीश्वरः शैक्तः प्रथर्षयितुमोजसा ॥ ६ ॥
 पतिहीना तु या नारी न सा शक्यति जीवितुम् । काममेवंविधं राम त्वया मम निर्दिशितम् ॥ ७ ॥

रा० टी०—उत्तरग्रन्थसङ्कतिप्रदर्शनाय पूर्वसर्गान्ते उक्त-
 मप्यर्थं वदन्नाह—एतदिति । एतद्वियोगबोधकं रामस्य वचनं
 श्रुत्वा दुःखिता अत एव अश्रुमुखी अश्रुयुक्तमुखविशिष्टा प्रसक्ता
 पतिविषयकात्यहरागविशिष्टा सीता इदमब्रवीत् ॥ १ ॥

गो० टी०—एतदिति । पूर्वसर्गान्ते इदमित्युक्तावपि
 पुनरिदमित्युक्तिविशेषणविशेषाभिधानार्था प्रसक्ताश्रुमुखी ईष-
 दश्रुमुखीत्यर्थः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—वने वस्तव्यतां वासं प्रति त्वया ये दोषाः
 कीर्तितास्तान्मां प्रति गुणानेव विद्धि । यतोऽहं तव स्नेहेन
 पुरस्कृता त्वन्निष्ठस्नेहविषया । अनेन त्वत्स्नेहविषयस्य दोषपदार्यो
 न कोऽपीति भावः । यद्वा यतस्त्वद्विषयस्नेहेनाग्रया इत्यर्थः ॥ २ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—ये इति । वस्तव्यतां वासं प्रति
 ये दोषास्त्वया कीर्तिताः तान्गुणानेव विद्धि इति । यतः तव
 स्नेहपुरस्कृता त्वद्विषयकस्नेहमात्रदर्शनशीलाहमस्मीति शेषः ॥ २ ॥

गो० टी०—य इति । वस्तव्यतां वासित्वं तान् दोषान्
 तव स्नेहपुरस्कृतान् गुणानित्येव विद्धि प्रेयसा त्वया सह वर्त-
 मानायाः मम कोकिलालापचन्दनमलयमारुतवत्सुखकरान्
 जानीहीत्यर्थः । अमुमर्थमुपरितनसर्गे कुशकाशेत्यादिश्लोकैर्वि-
 वरिष्यति ॥ २ ॥

३] ति० टी०—तदेवाह—मृगा इत्यादि ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—अदृष्टपूर्वं तावत्कं रूपं येषां तत्त्वात् रूपं
 दृष्ट्वेति । ‘स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या’ इति न्यायाद्येषामन्य-
 कर्तृकत्वस्मरणेन भयं तेषां साक्षात्त्वदर्शने भयमित्यर्थसिद्धमिति
 ध्वनितम् । तव सर्वे हि विभ्यति । अनेन “यद्भीषोदेति सूर्यः”
 इत्यर्थो ध्वनितः ॥ ४ ॥

रा० टी०—मृगा इति । तव अदृष्टपूर्वरूपत्वाददृष्टपूर्वं
 रूपं स्वरूपं यैः तेषां भावः तस्मादेतौ ते त्वत्परिगणिताः सर्वे
 मृगादयः तव रूपं दृष्ट्वा अपसर्पेयुः तत्र हेतुः यतः
 सर्वे विभ्यति अपूर्वरूपं दृष्ट्वेति शेषः । तत्र शरभाः अष्टपाद-
 वन्तो मृगविशेषाः सुमराः गवयाः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ३ ॥ ४ ॥

गो० टी०—मृगा इत्यादि । शरभाः अष्टपादमृगाः सुमराः
 गवयाः भये भयहेतौ अस्मान् दृष्ट्वा अभिमुखमायास्यन्तीत्युक्त-
 वान् रामः इयं त्वपसर्पेयुरिति तत् परिजहार ॥ ३ ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—गुरुजनाज्ञया ‘इयं सीता मम सुता
 छायेवावुगता सदा’ इति सूचितपित्रायाज्ञयोक्तरीत्या त्वत्पित्रा-
 याज्ञया त्वद्वियोगेन हेतुना ॥ ५ ॥

रा० टी०—त्वयेति । गुरुजनाज्ञया आर्थिकत्वत्पित्रायाज्ञया
 इह जीवितमेतद्विधेः स्थितिः ॥ ५ ॥

गो० टी०—त्वयेति । गुरुजनाज्ञया पित्रोराज्ञया त्वया च
 सह मया गन्तव्यम् “अर्थो वा एष आत्मनो यत्पत्नी” इति
 श्रुत्युक्तप्रक्रियया जायापत्योरेकात्मत्वात् त्वद्विषयदेश एव
 मद्विषयदेश इत्यर्थः । त्वद्वियोगेन हेतुना मे मया ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—आयोऽपिलोकोक्तौ ॥ ६ ॥

रा० टी०—नेति । हे राघव ! सुराणां देवानामीश्वरः शक्तः
 इन्द्रोऽपि प्रथर्षयितुं पराभवितुं न शक्तः ॥ ६ ॥

गो० टी०—न चेति । अपिशब्दो भिन्नक्रमः सुराणामी-
 श्वरोऽपीत्यर्थः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—एवंविधं पतिहीनाया जीवनमशक्यमित्ये-
 वरूपं त्वया दर्शितं भरताडकूलतयात्र वासस्थित्युपदेशेन,
 अतोऽहं त्वया सह यास्यामि त्वदुपदिष्टभरताडकूलेन स्थातु-
 मशक्यत्ववदिति भावः । केचित्तु एवंविधं वनवासदुःखं कामं
 त्वया मम दर्शितं यद्यपि तथापि तादृशवने पतिहीना प्रबल-
 भर्तृहीना न जीवितुं शक्यति न तु मातृशी प्रबलभर्तृकैत्यहं वृ-
 यास्याम्येवेति भाव इत्याहुः ॥ ७ ॥

रा० टी०—पतिहीनेति । पतिहीना पतिवियोगविशिष्टा
 नारी जीवितुं न शक्यति अतः हे राम ! एवंविधं त्वद्वियोगेऽपि
 स्थितिकारकं मम काममिच्छाविषयीभूतं वस्तु न निर्दिशितम् ।
 नकार उभयान्वयी । किंच एवंविधं सहगमननिवारकवचनं मम
 कामं कस्य सुखस्य अमो गमनं यस्मात् दुःखदमित्यर्थः
 निर्दिशितं कथितम् । किंच एवंविधमुक्तप्रकारकं मम कामं मदि-
 च्छाविषयीभूतं वस्तु त्वयैव निर्दिशितं कौशल्याप्रार्थनासमये
 उक्तम् ॥ ७ ॥

गो० टी०—पतिहीनेति । या नारी पतिहीना पतिवि-
 युक्ता सा जीवितुं न शक्यतीत्येवंविधं त्वया मम काममत्यर्थं
 निर्दिशितमुपदिष्टम् ॥ ७ ॥

१ पुरस्कृतमिति गो. पाठः । २ पक्षिण इति गो. पाठः । ३ भये इति गो. पाठः । ४ न चेति गो. पाठः । ५ शक्तोतीति गो. पाठः । ६ शक्त
 इति गो. पाठः । ७ निर्दिशितमिति गो. पाठः ।

अथापि च महाप्राज्ञ ब्राह्मणानां मया श्रुतम् । पुरा पितृगृहे सत्यं वस्तव्यं किल मे वने ॥ ८ ॥
 लक्षणिभ्यो द्विजातिभ्यः श्रुत्वाहं वचनं गृहे । वनवासकृतोत्साहा नित्यमेव महाबल ॥ ९ ॥
 आदेशो वनवासस्य प्राप्तव्यः स मया किल । सा त्वया सह भर्त्राहं यास्यामि प्रिय नान्यथा ॥ १० ॥
 कृतादेशा भविष्यामि गमिष्यामि त्वया सह । कालश्चायं समुत्पन्नः सत्यवाग्भवतु द्विजः ॥ ११ ॥
 वनवासे हि जानामि दुःखानि बहुधा किल । प्राप्यन्ते नियतं वीर पुरुषैरकृतात्मभिः ॥ १२ ॥
 कन्यया च पितुर्गृहे वनवासः श्रुतो मया । भिक्षिण्याः शमवृत्ताया मम मातुरिहाग्रतः ॥ १३ ॥

८] ति० टी०—अथापि वनस्य सदोषत्वेऽपि वने त्वया वस्तव्यं किलेति ब्राह्मणानां सत्यं वचनं पूर्वं पितृगृहे निवसन्त्या मया श्रुतम्, अतोऽवश्यंभावित्वान्मम वनवासस्य न दोषग-
 णेति भावः ॥ ८ ॥

रा० टी०—स्ववनवासस्यावश्यकत्वं बोधयन्ती आह—
 अथेति । ब्राह्मणानां सत्यं वच इति शेषः पितृगृहे मया श्रुतम् । किं तदित्यत आह—मे मम वने वस्तव्यं वास इति ।
 च इत्यर्थे ॥ ८ ॥

गो० टी०—अथेति । अथ चापि अपि चेत्यर्थः । हे महा-
 प्राज्ञ ! पुरा पितृगृहे वसन्त्या मया ब्राह्मणानां ब्राह्मणेभ्यः ज्यो-
 तिर्विद्मः मे मया वने वस्तव्यं किलेति सत्यं वचनं मया श्रुतम् ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—तदेव पुनर्द्वयति—लक्षणिभ्य इति ।
 सामुद्रिकलक्षणविद्भ्यः । वचनं वनवाससंपादकलक्षणसत्तावि-
 पयकं वचनम् । नित्यमेवेतः प्रागपि ॥ ९ ॥

रा० टी०—लक्षणिभ्य इति । लक्षणिभ्यः शुभाशुभसूचक-
 लक्षणज्ञातृभ्यो द्विजातिभ्यः वचनं वनवासबोधकवाक्यं श्रुत्वा
 वनवासकृतोत्साहा नित्यमेवाहमस्मीति शेषः ॥ ९ ॥

गो० टी०—लक्षणिभ्य इति । लक्षणिभ्यः सामुद्रिकलक्षण-
 ज्ञेभ्यः लक्षणज्ञानमस्त्येषामिति इति ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—स वनवासस्यादेशो ब्राह्मणोक्तो मया
 प्राप्यः किल भाविनोऽन्यथाभावाभावात् । तस्माच्चया सह
 सिनः आस्यामि । इदमन्यथा न कथमप्यन्यथा न भविष्यतीत्यर्थः ।
 शेषः । ब्राह्मणपर्यायादेशश्चन्देन ब्राह्मणोक्तिस्त्वदाज्ञैव तव सर्वान्तर्या-
 गोत्वादिति सूचितम् । किं चावतारकरणमसमकालिकोऽयं
 अस्तु तवादेशोऽयतनरात्रिशेषकालिकश्चादेश इति ध्वनितम् ॥ १० ॥

रा० टी०—आदेश इति । वनवासस्य आदेशः त्वत्कर्तृ-
 काज्ञापनं मया प्राप्तव्यः अतः सा भवदाज्ञासाहं त्वया सह
 मा यास्यामि अन्यथा न भविष्यतीति शेषः । एतेन ब्राह्मणवचनं
 मे त्वया अन्यथा न कर्तव्यमिति सूचितम् ॥ १० ॥

गो० टी०—आदेश इति । सः ब्राह्मणोक्तो वनवासस्या-
 प्राप्ता देशः आदिष्टो वनवास इत्यर्थः । मया प्राप्तव्यः किल ललाटलि-
 खितस्यापरित्याज्यत्वादिति भावः । सा एवमादिष्टाहं त्वया
 न्दो सह यास्यामि नान्यथा केवलं स्वेच्छया न यास्यामीत्यर्थः ॥ १० ॥

बहुद

१ पुरेति गो. पाठः । २ तत्रेति गो. पाठः । ३ साध्विति गो. पाठः ।

१ सर्वदु

११ ति० टी०—तदेवाह—कृतेति । कृतादेशा अदृष्टाज्ञा ।
 अन्यथा प्रतिज्ञाताचरणाभावे दोषाभावो ममापि तत्रेव स्यादिति
 भावः । अतस्त्वया सह गमिष्यामि । समुत्पन्नः संप्राप्तः
 पूर्वकल्पितवनवासस्येति शेषः । द्विज इति जात्यभिप्रायेण ।
 अत्र द्विजपदेन रावणोऽपि । तेन यच्छ्रेतद्वीपे तेनोक्तं लक्ष्मीनि-
 मित्तं त्वत्तो मे वधोऽस्त्विति, तत्सत्यं भवत्वित्यपि गूढं सूचि-
 तम् ॥ ११ ॥

रा० टी०—मर्यादापालकत्वाद्भवदाज्ञावश्यं भविष्यतीत्याह—
 कृतेति । कृतादेशा कृत आदेश आज्ञा यस्य साहं भविष्यामि
 अत एव त्वया सह गमिष्यामि अत एव द्विजः सत्यवाक्
 भवतु ॥ ११ ॥

गो० टी०—फलितमाह—कृतादेशेत्यादि । अयं कालः
 वनवासकालः द्विजः लक्षणवादी जातवेकवचनम् ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—इति तात्त्विकमर्थं सूक्त्वा पुनर्लोक्य-
 सारेणाह—वनेत्यादि । हिरेवार्यं किलेति निश्चये । वनवासे
 बहुधा दुःखानि सन्तीति निश्चितं जानाम्येव, तथापि तान्य-
 कृतात्मभिरजितेन्द्रियैः पुरुषैः क्षीसाहित्यवशात्प्राप्यन्ते । अत्र
 पुरुषप्रकरणाभावेऽपि तदुक्तिस्त्वयापि सा बुद्धिर्वनवासदुःखं
 दृष्ट्वा न निवर्तनीयेति ध्वनयितुम् ॥ १२ ॥

रा० टी०—वनेति । अकृतात्मभिः अजितेन्द्रियैः दुःखा-
 नि प्राप्यन्ते तेनावयोर्दुःखं न भवितेति सूचितं तेन तयो-
 रिन्द्रियानधीनत्वं व्यक्तम् ॥ १२ ॥

गो० टी०—वनवास इति । वनवासे दुःखानि जानामि
 तानि अकृतात्मभिः अशिक्षितमनस्कैः प्राप्यन्ते न तु मादृशै-
 र्जनैरिति भावः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—ननु लक्षणज्ञानां भ्रमो भवेत्तत्राह—कन्य-
 या चेति । भिक्षिण्याः शमवृत्तायाः शमवदाचारायास्तापस्याः
 तपोयुक्तत्वेन तस्य भ्रमो न संभवतीति भावः । अत्रत्यमिहेत्यु-
 त्तरश्लोकान्वयि ॥ १३ ॥

रा० टी०—सिंहावलोकन्यायेन प्रमाणान्तरमप्याह—कन्य-
 येति । शमवृत्तायाः शमदमादिसंपन्नायाः भिक्षिण्याः कन्य-
 योक्त इति शेषः वनवासो मया श्रुतः शमवृत्ताया इत्यनेन
 तत्कन्योक्तमन्यथा न भवितेति सूचितम् ॥ १३ ॥

गो० टी०—कन्ययेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । भिक्षि-

प्रसादितश्च वै पूर्वं त्वं मे बहुतिथं प्रभो । गमनं वनवासस्य काङ्क्षितं हि सह त्वया ॥ १४ ॥
 कृतक्षणाहं भद्रं ते गमनं प्रति राघव । वनवासस्य शूरस्य मम चर्या हि रोचते ॥ १५ ॥
 शुद्धात्मप्रेमभावाद्भि भविष्यामि विकल्मषा । भर्तारमनुगच्छन्ती भर्ता हि परदैवतम् ॥ १६ ॥
 प्रेत्यभावे हि कल्याणः संगमो मे सदा त्वया । श्रुतिर्हि श्रूयते पुण्या ब्राह्मणानां यशस्विनाम् ॥ १७ ॥
 इहलोके च पितृभिर्या स्त्री यस्य महाबल । अद्भिर्दत्ता स्वधर्मेण प्रेत्यभावेऽपि तस्य सा ॥ १८ ॥
 एवमस्मात्स्वकां नारीं सुवृत्तां हि पतिव्रताम् । नाभिरोचयसे नेतुं त्वं मां केनेह हेतुना ॥ १९ ॥

प्यास्तापस्याः श्रीह्यादित्वादिनिः वनवासः श्रुतः भावीति श्रुतः
 इह गृहे त्वया सह वनवासस्य गमनं लीलार्थं जाह्नवीतीरतपो-
 वनादिगमनं काङ्क्षितं हि त्वं च बहुविधं प्रसादितो वै प्रसा-
 दित एवेति संबन्धः ॥ १३ ॥ १४ ॥

१४] ति० टी०—इहास्मिन्गृहे पूर्वमेव त्वं मे मया बहु-
 तिथं बहुवारं वनवासस्य लीलार्थं वनगमनं प्रति प्रसादितः ।
 अतस्त्वया सह वनगमनं मे काङ्क्षितम् । हि निश्चयेन । इति
 जानीहीति शेषः ॥ १४ ॥

रा० टी०—प्रसादित इति । वनवासस्य वने वासो यस्य
 स तस्य सुनिश्चयस्य त्वया सह गमनं वनवासिसुनिश्चयकर्मकत्व-
 त्साहित्यविशिष्टमकर्तृका गतिः काङ्क्षितमेव अत एव बहु-
 तिथमनेकवारं त्वं प्रसादितः सुनिदर्शनार्थं प्रार्थित इत्यर्थः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—हे राघव, ते भद्रम् अहं गमनं प्रति
 कृतक्षणास्मि कृताहुमतिकास्मि वने वासो यस्य तादृशस्य
 शूरस्य तव चर्या शुश्रूषा मम रोचते हि । तादृशस्य शूरस्य तव
 चर्या रक्षोवधारिरूपा मम रोचते मत्संबन्धनेन शोभते संपद्यते
 हि यत इति गृहम् ॥ १५ ॥

रा० टी०—कृतक्षणेति । गमनं प्रति त्वया सह वनगम-
 नार्थमहं कृतक्षणा जातोत्सवास्मीति शेषः । साहित्ये कारण-
 माह—वनवासस्य वनं प्राप्तस्येत्यर्थः शूरस्य तव चर्या अनुचरणं
 मम रोचते ॥ १५ ॥

गो० टी०—कृतक्षणेति । कृतक्षणा कृतोत्सवा 'निर्व्या-
 पारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः' इत्यमरः । वनवासस्य
 वने वासो यस्य इति वनवासः तस्य शूरस्य तव चर्या परि-
 चर्या मम मह्यं रोचते ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—प्रेमभावाद्भर्तारमनुगच्छन्ती विकल्मषा
 भविष्यामीत्यन्वयः । त्वया विनात्र स्थितौ हि लोकः कल्मषं
 संभावयिष्यतीति भावः ॥ १६ ॥

रा० टी०—शुद्धात्मन्निति । प्रेमभावाद् रात्रिदिवं त्वन्निक-
 टवर्तिनीत्वेन प्रवृद्धजेहाद् भर्तारं त्वामनुगच्छन्ती अहं विकल्म-
 षा दिवा (देव) वियोगरूपकल्मषपरहिता भविष्यामि । ननु किमर्थं
 मय्येवमदुरागवाञ्छेत्यत आह—भर्ता त्वमेव मम दैवतं देवता ॥ १६ ॥

गो० टी०—शुद्धात्मन्निति । शुद्धात्मन् ईर्ष्यादिरहित-

प्रेमभावात्प्रेमस्वभावाद्, हिः प्रसिद्धौ, भर्तारं त्वामनुगच्छन्ती
 विकल्मषा विगतकल्मषा भविष्यामि । नन्वत्रैव स्थित्वा कुल-
 देवतामाराध्य विशुद्धा भवेत्यत्राह—भर्ता हि मम दैवतमिति ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—प्रेत्यभावे मृत्वा शरीरान्तरपरिग्रहेऽपि
 परलोकैऽपीति यावत् त्वया सह संगमः कल्याणो दिव्यसुख-
 हेतुः । अत इहसंगमस्य कल्याणत्वं कैश्चित्कन्यायस्निद्धमिति
 भावः । प्रेत्यसंगमसत्त्वे मानमाह—ब्राह्मणानां सुखात्पुण्या किल
 श्रुतिर्यत उक्तार्थप्रतिपादिका श्रूयते ॥ १७ ॥

रा० टी०—नन्वपूर्वो निरवच्छिन्नसंबन्धः किमर्थं प्रार्थ्यते
 इत्यत आह—प्रेत्येति । प्रकर्षेण इतिर्जगद्भ्रमणं यस्मिन् स प्रतिः
 कालः तस्याभावो यस्मिन् साकेतलोके इत्यर्थः । कल्याणः श्रोतृणां
 कल्याणप्रदः त्वया सह मे सङ्गमः सदा नित्यः इति ब्राह्मणा-
 नाञ्छाचारिता श्रुतिर्वेदः श्रूयते श्रुतिश्च कौपीतक्यादौ प्रसिद्धा
 अत एव सशरीरः सहाजुज इत्यादिवक्ष्यमाणं संगच्छते ॥ १७ ॥

गो० टी०—प्रेत्यभाव इति । प्रेत्यभावेऽपि परलोकैऽपि
 त्वया सह संगमः कल्याणः शोभनः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—तां श्रुतिं पठति—इहेति । या स्त्री पि-
 तृभिः पितृपितामहमात्रादिभिर्यस्याद्भिः स्वधर्मेण स्वस्वजातीय-
 कन्यादानधर्मेण दत्ता सा इहलोके च तस्यैव प्रेत्यभावेऽपि तस्यै-
 व भवतीति ॥ १८ ॥

रा० टी०—प्राकृतस्त्रीणामपि पातिव्रतधर्मस्वीकारे नित्यः
 पतिसंगमो भवतीत्याह—इहेति । यस्य पुरुषस्य या स्त्री हि ।
 भिर्दत्ता सा स्वधर्मेण पातिव्रतधर्मेण प्रेत्यभावे नित्यं पृ-
 तस्य पत्युः नित्यसंयोगं लभत इति शेषः ॥ १८ ॥

गो० टी०—अत्र प्रमाणमाह—श्रुतिर्हीत्यादिसार्थश्लोकेऽर्थः
 पितृभिरिति बहुवचनं पितामहायपेक्षया । श्रुतिमेवाह—इहो-
 महामत इत्यनेन न त्वां बोधयामीति सूच्यते । स्वधर्मेण स्व-
 वर्णोक्तब्राह्मादिविवाहविधिना ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—एवं श्रुतिन्यायतो नित्यसंबन्ध-
 त्यर्थः अस्मान्नगरात् स्वकां स्वीयाम् सुवृत्तामि-
 पतिव्रतामिति ॥ १९ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवमनेन प्र-
 नवृत्तान्तविज्ञापनकर्त्री स्वकां स्वकीयां । किमकार्यं कृत्वा
 स्मात्पुराभेतुं केन हेतुना नेच्छसि तं मरुत्तरीव' इत्युक्ताव-

१ वै बहुविधमिति गो. वै. इति रा. पाठः । २ ममेति गो. रा. पाठः । ३ ऽपीति गो. पाठः । ४ सहेति
 पाठः । ५ महामते इति गो. पाठः ।

भक्तां पतिव्रतां दीनां मां समां सुखदुःखयोः । नेतुमर्हसि काकुत्स्थ समानसुखदुःखिनीम् ॥ २० ॥
 यदि मां दुःखितामेवं वनं नेतुं न चेच्छसि । विषमग्रिं जलं वाहमास्थास्ये मृत्युकारणात् ॥ २१ ॥
 एवं बहुविधं तं सा याचते गमनं प्रति । नानुमेने महाबाहुस्तां नेतुं विजनं वनम् ॥ २२ ॥
 एवमुक्ता तु सा चिन्तां मैथिली समुपागता । स्नापयन्तीव गामुष्णैरश्रुभिर्नयनच्युतैः ॥ २३ ॥
 चिन्तयन्तीं तदा तां तु निवर्तयितुमात्मवान् । क्रौधाविष्टां तु वैदेहीं काकुत्स्थो बहु सान्त्वयत् ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽध्याकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः ।

बहुशः सान्त्वयमानापि सीता रामे रक्षणासामर्थ्यमारोप्य तं जगहं तथा वनवासाचरणे स्वस्या दुःखाभावं प्रतिपाद्य मा
 त्यक्त्वा गते त्वय्यहं विषं पास्यामीति निश्चयं प्रास्तवीत्तेन वशीभूतो रामस्तस्या अनुगमनमङ्गीकृत्य प्रयाणमङ्गलदानादीनि कर्तुं
 तस्यै संदिदेश ।

सान्त्वयमाना तु रामेण मैथिली जनकात्मजा । वनवासनिमित्तार्थं भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥

गो० टी०-एवमिति । एवं पूर्वोक्तश्रुतिरूपप्रवृत्तप्रमाण-
 सद्भावेऽपीत्यर्थः । अस्मान्नगरात् नेतुमित्यनेनान्वयः । यद्वा
 अस्मात् अद्भिर्दानाद्धेतोः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०-सुखदुःखयोः समाम् । अस्त्यैव विवरणं
 समानसुखदुःखिनीम् नेतुम् वनमिति शेषः ॥ २० ॥

रा० टी०-भक्तामिति । सुखदुःखयोः सुखं कुबेरादीनां
 राज्यादिभोगानन्दः दुःखमिव यास्याम् तयोः रावणकुम्भकर्ण-
 योरित्यर्थः । दीनां विध्वंसिकां भक्तां त्वत्प्रीत्यङ्गकूलव्यापार-
 वर्तीं समां प्रशस्तकुलादिमत्त्वेन त्वत्सदृशीं पतिव्रतामत्र एव
 समानसुखदुःखिनीं मां नेतुमर्हसि । सुखदुःखयोर्दीनामित्यनेन
 तद्वेषेण निमित्तं भवितास्मीति ध्वनितम् । अन्तर्भावितणि-
 जर्थत्वेन ङीङः सकर्मकत्वं, तत्कर्माविवक्षया कर्तरि निष्ठा, तद-
 नन्तरं कर्मसमभिव्याहारः । प्रसिद्धश्चायं पन्थाः प्रत्युदाहृतकृत-
 पूर्वोक्तमित्यादिना भाष्ये ॥ २० ॥

गो० टी०-भक्तामिति । सुखदुःखयोः समां प्राप्तयोः सुख-
 योरेकरूपां समानसुखदुःखिनीं त्वत्समानसुखदुःखाम् ॥ २० ॥
 सिनः ॥ १] ति० टी०-न चेच्छसि नैवेच्छसीत्यर्थः ॥ २१ ॥

शेषः रा० टी०-यदीति । मृत्युकारणान्मृत्युसदृशदुःखहेतोः
 आदिकमास्थास्ये तत्तद्भक्षणादिविषयकनिश्चयं करिष्ये विषम-
 उद्भवादिजनितपीडया वियोगदुःखाल्पता भवितेति तात्पर्यम् ॥ २१ ॥

गो० टी०-यदीति । आस्थास्ये स्वीकरिष्ये ॥ २१ ॥
 २२] ति० टी०-अनुमतौ हेतुर्विजनत्वं अश्रूप्रभृतिर-
 क्षजनरहितत्वम् ॥ २२ ॥

रा० टी०-एवमिति । सा सीता महाबाहुः रामः नाह-
 मेने अनुमतिं न चकार तेन प्रणयकोपसूचकवचःशुश्रूषा-
 व्यक्ता ॥ २२ ॥

गो० टी०-एवमिति । याचते अयाचत विजनं बन्धुजन-
 रहितम् ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०-एवमुक्ताननुमतिबोधकवाक्यमुक्ता
 ज्ञापयन्तीवेत्युक्त्या तस्या अपि वास्तवदुःखाभावो ध्वनितः
 रामवाक्यस्य नाव्यतया ज्ञानात् ॥ २३ ॥

रा० टी०-एवमिति । चिन्तां समुपागता प्राप्ता अत्र एव
 उष्णैः अश्रुभिः गां पृथ्वीं ज्ञापयन्ती इव आसेति शेषः ॥ २३ ॥

गो० टी०-एवमिति । गां भुवम् ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०-सान्त्वयत् सान्त्ववाक्यान्नुवाचेत्यर्थः २४
 इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्येऽध्याकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

रा० टी०-चिन्तयन्तीमिति । चिन्तयन्तीं सहगमनो-
 पायं विचारयन्तीं क्रौधाविष्टां प्रणयकोपविशिष्टां वैदेहीं निवर्त-
 यितुं कोपं दूरीकर्तुं सान्त्वयन्सन्नासेति शेषः ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
 मणावयोध्याकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

गो० टी०-चिन्तयन्तीमिति । ताम्रोष्ठीमित्यनेन सान्त्वा-
 दिना स्थातुमशक्यत्वमुच्यते ॥ २४ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरा-
 ख्यानेऽध्याकाण्डव्याख्याने एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

१] ति० टी०-वनवासनिमित्तार्थं वनवासनिमित्ताहम-
 तिसिद्धयर्थम् ॥ १ ॥

रा० टी०-सीताहृतं वर्णयितुमुपक्रमते-सान्त्वयमानेति ।
 मैथिली मिथिलादेशप्रादुर्भूता जनकात्मजा सीता वनवासो
 निमित्तं कारणं यस्य तदेव अर्थमनेकार्थविशिष्टमिदं वचनम-
 ब्रवीत् ॥ १ ॥

गो० टी०-सान्त्वयमानेति । जनकात्मजेतिविशेषणं स्व-
 कुलोचिताचारदाढ्याय वनवासनिमित्ताय वनवास एव निमित्तं
 प्रयोजनं तस्मै ॥ १ ॥

१ तथेति गो. पाठः । २ ताम्रोष्ठी स तया सीतामिति गो. पाठः । ३ सान्त्वयन्ति रा. पाठः । ४ निमित्तायेति गो. पाठः ।

सा तमुत्तमसंविद्या सीता विपुलवक्षसम् । प्रणयाच्चाभिमानाच्च परिचिक्षेप राघवम् ॥ २ ॥
किं त्वामन्यत वैदेहः पिता मे मिथिलाधिपः । राम जामातरं प्राप्य स्त्रियं पुरुषविग्रहम् ॥ ३ ॥
अनृतं वत लोकोऽयमज्ञानाद्यैदि वक्ष्यति । तेजो नास्ति परं रामे तपतीव दिवाकरे ॥ ४ ॥
किं हि कृत्वा विषण्णस्त्वं कुतो वा भयमस्ति ते । यत्परित्यक्तुकामस्त्वं मामनन्यपरायणाम् ॥ ५ ॥

२] ति० टी०—उत्तमसंविद्या अतिभीता सैव प्रणयात्स्नेहात् अभिमानोऽत्यन्तमिष्टत्वेन रहसि कोपप्रीत्यादिप्रयुक्तसकलवचनार्ह इत्येवंरूपः परिचिक्षेप सोपहासवचनमुक्तवती ॥ २ ॥

रा० टी०—वचनस्य विशेषस्वरूपं वर्णयन्नाह—सेति । उत्तमसंविद्या विद्योगहेतुकात्पुद्गेगं प्राप्ता अभिमानादहमस्यानन्ययेति मां त्यक्तुमयमसमर्थ इति गर्वात्प्रणयात्प्रकर्षेण नयः रामकर्तृकस्वकर्मकनयनं तस्माद्धेतोः राघवं परिचिक्षेप विलक्षणवचनमुच्चारयामास ॥ २ ॥

गो० टी०—सेति । उत्तमसंविद्या उत्तममत्यन्तं कम्पमाना विपुलवक्षसं शरमिति यावत् । शरमपि कथंचिक्षेपेत्यत्राह—प्रणयादित्यादि । प्रणयात् जेहात् अभिमानान्मदीयोऽयमित्यभिमानात् कोपाद्वा प्रणयकोपादिति संपिण्डितोऽर्थः परिचिक्षेप निनिन्द ॥ २ ॥

३] ति० टी०—पुरुषविग्रहमाकारेण पुरुषं क्रियया तु स्त्रियमेव त्वां जामातरं प्राप्य मे पिता किमन्यत तव तत्त्वं न ज्ञातवानित्यर्थः यदि जानीयान्मां तुभ्यं न प्रयच्छेदिति शेषः ॥ ३ ॥

रा० टी०—वचनमेवाह—किमिति । पुरुषविग्रहं पुरुषाकृतिं स्त्रियं ह्यन्तराकाङ्क्षारहितत्वेन स्त्रीसदृशं त्वां वैदेहः विदेहकुलोद्भवो मे पिता जामातरं किमन्यत जामादृत्वेन त्वयि निश्चयमकरोत् एवं ज्ञाने तुभ्यं न दद्यादिति तात्पर्यं यद्वा यः त्वया प्रापि स वैदेहः विदेहकुलोत्पन्नः मे पिता पुरुषविग्रहं पुरुषत्वस्य विशेषेण ग्रहो ज्ञानं यस्मिन् परमपुरुषमित्यर्थः तं जामातरं त्वामस्त्रियं स्त्रीरहितं किं कथमन्यत एतेन तव ह्यन्तरमस्तीत्यनुमीयते तेन तदर्थमेव ते वनगमनमिति व्यञ्जितम् । किंच अस्त्रियमस्त्रिणा निखिलाज्ज्ञेन विश्वामित्रेण सह याति गच्छति तं विश्वामित्रसहचारिणमित्यर्थः जामातरं त्वां पुरुषविग्रहं विशेषपुरुषं किं कथमन्यत तवेदृग्वचनश्रवणेन विशेषपुरुषत्वं न प्रतीयत इति तात्पर्यं तेन पितुर्भ्रमः सूचितः ॥ ३ ॥

गो० टी०—किंवेति । मां त्यक्त्वा वनं गतं त्वां यदि मे पिता शृणुयात्तदा त्वां ह्येव काचित्पुरुषवेषं धृत्वा मत्कन्याश्रुपये मे इति मन्येतेत्यर्थः हे राम सौन्दर्यमात्रेण परश्रामक ! वैदेहः विदेहवंश्यः 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' इतिकर्मप्रधानतया कदाचिदपि पत्नीविरहमसहमान इत्यर्थः मिथिलाधिपः जनपदस्य सम्यग्रक्षकः मे पिता त्वा मामेकां रक्षितुमशक्यता मां पत्नीं त्यक्त्वा गतं त्वां प्राप्य ज्ञात्वा

१ यद्वीति गो. पाठः ।

गत्यर्थो ज्ञानार्थः स्त्रियम् अन्तःस्त्रीस्वभावं पुरुषविग्रहं बहिः पुरुषवेषं जामातरमन्यत किं मन्यते किम् अवश्यमित्थं मन्येतेत्यर्थः । स्त्रियं पुरुषविग्रहमिति पुरुषत्वेऽपि मोहिनीरूपभ्रमकृत्त्वं पूर्वकृतं सूचयतीति प्राहुः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—यदि मां विहाय भवान्वनगमनभारं वक्ष्यति प्राप्स्यति वह प्रापणेऽस्य रूपम् । तदा यदिदं लोको वदति रामे यत्तेजस्तत्तपति दिवाकरे नास्तीवेति तदज्ञानादिव गदितमनृतं भविष्यतीति शेषः । वतेति खेदे खेदातिशयव्यञ्जकतया च न्यूनपदत्वादि न दोषः ॥ ४ ॥

रा० टी०—न केवलं मत्पितुरेव भ्रमः एवं त्वद्वचनश्रवणे सर्वेषां भ्रान्तिः प्रकटीभविष्यतीति बोधयन्ती आह—अनृतमिति । यदि मां न नेप्यसीति शेषः तदा दिवाकरे सूर्ये इव तपति त्वयि अज्ञानात्त्वन्निश्चितमन्त्रयनाभावहेतुविषयकज्ञानाभावाद्धेतोः रामे परं तेजो नास्तीति अनृतं मिथ्या अयं लोको जनः वक्ष्यति वदिता तेन तद्वचनश्रवणे मम खेदो भवितेति सूचितम् । अद्यतनत्वस्याविवक्षा ॥ ४ ॥

गो० टी०—अनृतमिति । वतेति खेदे अयं लोकः तपति दिवाकर इव रामे परं तेजोऽस्तीति अज्ञानात् यद्वक्ष्यति वदति तदनृतं कुतः नास्ति अउपलभ्यमानत्वात्तादृशं तेजो नास्त्येवेत्यर्थः । यद्वा अयं लोकः यद्वक्ष्यति यद्वदति रामे परं तेजोऽस्तीत्यर्थसिद्धं तद् अज्ञानात् अतोऽनृतं वत तपति दिवाकर इव रामे परं तेजो नास्ति व्यतिरेकदृष्टान्तः यद्यस्ति दिवाकर इव उपलभ्यते इति भावः । यद्वा अज्ञानात् रामस्वरूपाज्ञानां लोकोऽयं यद्वदति तदनुत्तमं किं वदतीत्यत्राह—तेज इति । राम इव तपति दिवाकरे परं तेजो नास्तीति यद्वदति तदनृतमिति पूर्वोणावयवः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—किं हि कृत्वा किं मनसि विचार्येत्यर्थः विषण्णः प्राप्तविपादः ॥ ५ ॥

रा० टी०—ननु गमनाभावहेतुमुक्त्वा त्वयैव लोको बोद्धव्य इत्यत आह—किमिति । किं कारणं कृत्वा मनसि प्रकल्प्य त्वं विषण्णः उदासीनः भयं वा कुतः यद्यस्मात्त्वं परित्यक्तुकामः एतेन मयापि हेतुर्न ज्ञात इति कथं बोधयितास्मीति ध्वनितम् ॥ ५ ॥

गो० टी०—किमिति । किं हि कृत्वा किमकार्यं कृत्वा विषण्णः 'अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तव्यामहुरब्रवीत्' इत्युक्तावश्यभरणीयविषये विषादप्रतिर्निर्णयुक्तेति भावः । ते कालाग्रिसदृशक्रोधस्य तव यद्यस्मात्कारणात् मां परित्यक्तुकामोऽसि

शुमत्सेनसुतं धीरं सत्यवन्तमनुव्रताम् । सावित्रीमिव मां विद्धि त्वमात्मवशवर्तिनीम् ॥ ६ ॥
 न त्वहं मनसा त्वन्यं द्रष्टास्मि त्वद्वृत्तेऽनघ । त्वया राघव गच्छेयं यथान्या कुलपांसनी ॥ ७ ॥
 स्वयं तु भार्या कौमारीं चिरमध्युषितां सतीम् । शैलूष इव मां राम परेभ्यो दातुमिच्छसि ॥ ८ ॥
 यस्य पथ्यंचरामात्थ यस्य चार्थेऽवरुध्यसे । त्वं तस्य भव वश्यश्च विधेयश्च सदानघ ॥ ९ ॥
 स मामनादाय वनं न त्वं प्रैस्थितुमर्हसि । तपो वा यदि वारण्यं स्वर्गो वा स्यौच्यया सह ॥ १० ॥
 न च मे भविता तत्र कश्चित्पथि परिश्रमः । पृष्ठतस्तव गच्छन्त्या विहारशयनेष्विव ॥ ११ ॥
 कुशकाशशरेपीका ये च कण्टकिनो दुमाः । तूलाजिनसमस्पर्शा मार्गे मम सह त्वया ॥ १२ ॥

तादृशं कारणं नास्तीत्यर्थः यद्वा किं हि कृत्वा किं मनसि कृत्वा किं विचार्येत्यर्थः यद्यस्मात् विषादात् भयाच्च मां परित्यक्तुमाप्नोति ॥ ६ ॥ ६ ॥

६] ति० टी०—शुमत्सेनसुतं सत्यवन्तमनुव्रतां तत्पत्नीं सावित्रीमिव मां विद्धि ॥ ६ ॥

रा० टी०—नाहं परित्यागाहेति बोधयन्ती आह—शुमदिति । शुमत्सेनसुतं सत्यवन्तं सत्यवत्संज्ञकमनुव्रतां तद्वशवर्तिनीं सावित्रीमिव आत्मवशवर्तिनीं विद्धि जानीहि ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—यथान्या कुलपांसन्यन्यं पश्यति, एवमहं मनसाप्यन्यं न द्रष्टास्मि अतस्त्वद्वृत्ते त्वां विना नात्र स्थास्ये अतो हे राघव ! त्वया सह गच्छेयम् ॥ ७ ॥

रा० टी०—नेति । त्वद्वृत्ते त्वां विना अन्यं भवदुपदिष्टमस्त्यहोहेतुभूतपदार्थं मनसापि अहमन्या पतिव्रताविलक्षणा कुलपांसनीव न द्रष्टास्मि अतः त्वया सह गच्छेयम् ॥ ७ ॥

गो० टी०—नत्विति । हे राघव ! अन्या कुलपांसिनी यथा कुलपांसिनीव अहं त्वद्वृत्ते अन्यं मनसापि न द्रष्टास्मि न द्रक्ष्याम्येव अतस्त्वया गच्छेयमिति योजना ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—एवमप्यननुमतिमेव दृष्ट्वा पुनराक्षिपति—स्वयं त्विति । कौमारीम् अन्यापूर्वेण विवाहितामन्यापूर्वां च चिरमध्युषिताम् अनेन तरुणीत्वमुक्तम् । शैलूष इव जायाजीव इव ॥ ८ ॥

रा० टी०—स्वयमिति । चिरं बहुकालमध्युषितां स्वसमीपवर्तिनीं कौमारीं भार्यां कुमारावस्थायामेव विवाहितामित्यर्थः सतीं मां शैलूषः नर्तनकालिकनट इव परेभ्यः स्वातिरिक्तेभ्यः दातुं तत्सन्निधौ स्थापयितुं किमिच्छसि । तुः किमर्थं । 'प्रसृतोन्मुखे च शैलूषः कथितो नटवित्त्वयोः' इति विश्वः ॥ ८ ॥

गो० टी०—दृढपातिव्रत्यप्रदर्शनेऽपि वनगमनासंमतिं ज्ञात्वा रुध्यति—स्वयमिति । कौमारीं कुमारावस्थायामेव परिणीतां शैलूष इव जायाजीव इव 'शैलालिनस्तु शैलूषा जायाजीवाः कुशाश्विनः' इत्यमरः परेभ्यः स्वयं दातुमिच्छसि ॥ ८ ॥

९-१०] ति० टी०—तदेव दर्शयति—यस्य भरतस्य मां पथ्यंचरामिष्टानुवर्तिनीमात्थ संप्रत्येव कथितवानसि पथ्यंचरामित्यत्र भ्रमार्थः । यस्य च भरतस्यार्थं तदभिप्रेकरूपप्रयो-

जननिमित्तः अवरुध्यसे निरुद्धाभिप्रेकोऽसि तस्य त्वमेव वश्य इष्टानुवर्ती विधेयो नियोज्यश्च भव नाहं तदिष्टानुवर्तिनी तद्विधेया चेह वसामीत्याशयः ॥ ९ ॥ १० ॥

रा० टी०—यस्येति । हे राम ! यस्य स्वमात्रादेः पथ्यं हितं त्वमात्थ कथयसि अत एव यस्यार्थं प्रयोजनार्थमवरुध्यसे मामवरोधयसि इह स्थापयसि तस्य वश्यः त्वमेव भव त्वयैव विधेयः तस्यार्थं इति शेषः ॥ ९ ॥

गो० टी०—मातरं शुश्रूषस्वेति यदुक्तं तत्र परिहारमाह—यस्येति । यस्य मातृजनस्य पथ्यं हितमात्थ यस्य चार्थं अवरुध्यसे मां निवारयसे तस्य जनस्य त्वमेव वश्यः अनुकूलः विधेयः प्रेप्यश्च भव अहं तु त्वामनुयास्यामीत्यर्थः यद्वा यस्य मद्रूपजनस्य पथ्यं चात्थ एतावत्पर्यन्तं यस्य चार्थं अवरुध्यसे क्लिश्यसि तस्य जनस्य त्वं वश्यो विधेयश्च भव त्वमेव मद्रूपजनं शृण्वित्यर्थः अथवा यस्य भरतस्य पथ्यमात्थ यस्य चार्थं यस्याभिप्रेकरूपप्रयोजननिमित्ते अवरुध्यसे निगृहीतोऽसि तस्य वश्यः इच्छानुसारी विधेयश्च प्रेप्यश्च भवेति संबन्धः ॥ ९ ॥

रा० टी०—स इति । अनादाय अगृहीत्वा प्रस्थितुं नार्हसि तत्र हेतुः तपआदिकं त्वया सहैव स्यात् ॥ १० ॥

गो० टी०—स इति । वश्यो विधेयश्च त्वं तपो वा तपश्चरणं वा अरण्यमरण्यवासो वा स्वर्गो वा स्वर्गगमनं वा त्वया सह भवत्विति शेषः ॥ १० ॥

११] ति० टी०—विहारशयनेषु सुप्ताया इत्रारण्ये गच्छन्त्या न मे परिश्रम इति योजना ॥ ११ ॥

रा० टी०—नेति । पृष्ठतः गच्छन्त्या मे विहारशयनेष्विव श्रमो न भविता ॥ ११ ॥

गो० टी०—न चेति । पथि तव पृष्ठतो गच्छन्त्या मे विहारशयनेष्विव विहारः परिक्रमः उद्यानसंचार इति यावत् 'विहारस्तु परिक्रमः' इत्यमरः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—तूलैरजिनैः प्रियकादिमृगाजिनैश्च समः स्पर्शो येषां तादृशाः भविष्यन्तीति शेषः ॥ १२ ॥

रा० टी०—कुशेति । मार्गे त्वया सह त्वत्साहित्यविशिष्टायाः मम कुशादयः तूलादिसमस्पर्शाः भवितार इति शेषः तत्राजिनं कोमलं मृगविशेषचर्म ॥ १२ ॥

महावातसमुद्भूतं यन्मामेवकरिष्यति । रजो रमण तन्मन्ये परार्ध्यमिव चन्दनम् ॥ १३ ॥
 शाद्वलेषु यदा शिश्ये वैनान्तर्वनगोचरा । कुथास्तरणयुक्तेषु किं स्यात्सुखतरं ततः ॥ १४ ॥
 पत्रं मूलं फलं यैस्तु अल्पं वा यदि वा बहु । दास्यसे स्वयमाहृत्य तन्मेऽमृतरसोपमम् ॥ १५ ॥
 न मातुर्न पितुस्तत्र स्मरिष्यामि न वेदमनः । आर्तवान्युपसुञ्जाना पुष्पाणि च फलानि च ॥ १६ ॥
 न च तत्र तैतः किञ्चिद्द्रुमर्हसि विप्रियम् । मत्कृते न च ते शोको न भविष्यामि दुर्भरा ॥ १७ ॥
 यस्त्वया सह स स्वर्गो निरयो यस्त्वया विना । इति जानन्परां प्रीतिं गच्छ राम मया सह ॥ १८ ॥
 अथ मामेवमव्यग्रां वनं नैव नयिष्यसे । विषमद्यैव पास्यामि मा वंशं द्विषतां गमम् ॥ १९ ॥

गो० टी०—कुशेति । त्वया सह गच्छन्त्या मम तूलाजि-
 नसमस्पर्शाः तूलं तूलपिण्डः अजिनं कन्दल्यायजिनम् 'कद-
 लीकन्दलीचीनचमूरप्रियका अपि । समूरश्चेति हरिणा अमी अ-
 जिनयोनयः' इत्यभिधानात् भवन्तीति शेषः ॥ १३ ॥

१३] ति० टी०—अवकरिष्यति विश्लेष्यति व्याप्स्यतीति
 यावत् परार्ध्यमत्युत्तमम् ॥ १३ ॥

रा० टी०—महेति । महावातसमुद्भूतं महावातनीतं यद्रजः
 मां त्वत्सहचारिणीमवकरिष्यति आच्छादयिष्यति तत्परार्ध्य-
 सुत्तमं चन्दनमिवाहं मन्ये ॥ १३ ॥

गो० टी०—महावातेति । परार्ध्यं श्रेष्ठं चन्दनं वासितं
 चन्दनचूर्णमित्यर्थः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—वनान्तर्वनमध्ये शिश्ये त्वया सहेति
 शेषः । कुथाश्चित्रकम्बलास्तद्रूपास्तरणयुक्तेषु मञ्जेषु सुप्ताया मम
 ततः शाद्वलशयनादिकं सुखतरं स्यात्किमधिकं सुखं स्यात्
 किमपीत्यर्थः ॥ १४ ॥

रा० टी०—शाद्वलेष्विति । यदा यस्मिन्काले वनगोचरा
 वनं प्राप्ताहं वनान्तः वनमध्ये शाद्वलेषु दूर्वादियुक्तभूमिषु शिश्ये
 तदा कुथास्तरणयुक्तेषु विलक्षणचित्रकम्बलरूपास्तरणविशिष्टेषु
 पर्यङ्केष्विति शेषः यत्सुखतरमनुभूतमित्यर्थः तत्ततः शाद्वलश-
 यनादिकं साधारणं स्यात् भवितेत्यर्थः ॥ १४ ॥

गो० टी०—शाद्वलेष्विति । शाद्वलेषु चालतृणवत्प्रदेशेषु
 शिश्ये त्वया सहेति शेषः । कुथाश्चित्रकम्बलाः आस्तरणानि
 कौसुम्भोत्तरच्छदाः तैर्दुक्तेषु तल्पेषु ॥ १४ ॥ १५ ॥

१५] ति० टी०—स्वयमाहृत्य दास्यस इत्यनेन स्वस्य तदा-
 हरणप्रयुक्तश्रमाभावः सूचितः ॥ १५ ॥

रा० टी०—पत्रमिति । पत्राद्यन्यतमं यदास्यसे तदमृ-
 तरसोपमं स्यादिति शेषः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—मातुर्नित्यादि कर्मणः शेषत्वविवक्षया पृथी
 आर्तवानि तत्तद्वृत्तवानि ॥ १६ ॥

रा० टी०—नेति । आर्तवानि फलोत्पत्तियोग्यताविशिष्ट-
 ऋतूत्पन्नानि पुष्पाणि फलानि च भुञ्जानाहं मात्रादिकं न स्म-
 रिष्यामि "अधीगर्थः" इति पृथी ॥ १६ ॥

गो० टी०—नेति । मातुर्नित्यादौ अधीगर्थदयेशामिति पृथी
 आर्तवानि तत्तद्वृत्तसमुत्पन्नानि ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—तत उक्तहेतोः ॥ १७ ॥

रा० टी०—न चेति । ततः मद्रमनाद्विप्रियमनिष्टं द्रष्टुं
 नार्हसि यतः मत्कृते मदर्थं शोकः शोकहेतुः न भविष्यतीति
 शेषः । अत एव दुर्भरा त्वत्कर्मभरणाशक्या अहं न
 भविष्यामि ॥ १७ ॥

गो० टी०—न चेति । तत्र वने गतस्त्वं मत्कृते मन्त्रिमितं
 किञ्चिद्विप्रियं दुःखं द्रष्टुं नार्हसि ते शोकश्च न भवेत् अतो दुर्भरा
 दुःखेन भर्तव्या न भविष्यामि ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—त्वत्साहित्येन नरकोऽपि स्वर्गस्त्वद्राहित्येन
 स्वर्गो नरक इति मम निश्चयं जानन् ॥ १८ ॥

रा० टी०—य इति । यः देशः त्वया सह त्वत्साहित्य-
 विशिष्टः स एव स्वर्गः साकेतलोकः यो देशः त्वया विना
 त्वत्साहित्याभावविशिष्टः स एव निरयः निर्गतः अयः कल्याणं
 यस्मात्प्राकृतलोक इत्यर्थः इति परां सर्वविलक्षणां प्रीतिं त्व-
 द्विषयकमत्प्रेम जानन् त्वं मया सह गच्छ ॥ १८ ॥

गो० टी०—किं बहुनोक्तेन निश्चितमेकं संक्षेपतः शृण्वि-
 त्याह—य इति । त्वया सह यो वासः सः स्वर्गः मे स्वर्गसमः
 त्वया विना यो वासः सः निरयः नरकोपमः त्वत्संश्लेषविश्ले-
 पादन्ये न मे सुखदुःखे स्त इति भावः इति एवं परां विश्लेषाः
 सदां प्रीतिं जानन् पूर्वमपि बहुशोऽनुभवन् मया सह गच्छ ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—ककेयीवनमथितसिद्धान्तमाह—अथेति ।
 अव्यग्रां वनवासे दोषानगणयन्तीम् द्विषतां भरतादीनाम् ॥ १९ ॥

रा० टी०—अथेति । अथ एवं मत्प्रार्थनानन्तरमपि
 अव्यग्रामनवधानतारहितचित्तां न नयिष्यसे नेष्यसे तर्हि विषं
 अतिमादककालकूटविशेषमथैव पास्यामि । तत्र हेतुः द्विषतां
 त्वद्वियोगहेतुकसर्ववस्तुविषयकप्रीत्यभावविशिष्टानां भवन्मात्रा-
 दीनामवशमप्रीतिहेतुककान्त्यभावं मा गमं न प्राप्स्यामि द्रष्टुं न
 शक्यामीत्यर्थः एतेन दुःखादर्शित्वं गुणः सीताया व्यक्तः ॥ १९ ॥

गो० टी०—अथेति । अथेति प्रभे एवमुक्तप्रकारेण
 अव्यग्रां वनगमनविषयभीतिरहिताम् अथैव त्वत्सन्निधावेव

१ समुद्भूतमिति गो. रा. पाठः । २ अपेति गो. पाठः । ३ वनान्ते वनगोचरेति गो. पाठः । ४ तल्पेष्विति गो. पाठः । ५ यत्त्वमिति गो. पाठः ।
 ६ दास्यसीति गो. पाठः । ७ गत इति गो. पाठः । ८ नयिष्यसीति गो. पाठः । ९ विशमिति गो. पाठः । १० वशमिति गो. पाठः ।

पश्चादपि हि दुःखेन मम नैवास्ति जीवितम् । उज्जितायास्त्वया नाथ तदैव मरणं वरम् ॥ २० ॥
 इमं हि सहितुं शोकं मुहूर्तमपि नोत्सहे । किं पुनर्दशवर्षाणि त्रीणि चैकं च दुःखिता ॥ २१ ॥
 इति सा शोकसंतप्ता विलप्य करुणं बहु । चुक्रोश पतिमायस्ता भृशमालिङ्ग्य सस्वरम् ॥ २२ ॥
 सा विद्धा बहुभिर्वाक्यैर्दिग्धैरिव गजाङ्गना । चिरसंनियतं बाष्पं मुमोचाग्निमिवारणिः ॥ २३ ॥
 तस्याः स्फटिकसंकाशं वारि संतापसंभवम् । नेत्राभ्यां परिसुस्त्राव पङ्कजाभ्यामिवोदकम् ॥ २४ ॥
 तैत्सितामलचन्द्राभं मुखमायतलोचनम् । पर्यशृण्वत बाष्पेण जलोद्धृतमिवाम्बुजम् ॥ २५ ॥
 तां परिष्वज्य बाहुभ्यां विसंज्ञामिव दुःखिताम् । उवाच वचनं रामः परिविश्वासयंस्तदा ॥ २६ ॥
 न देवि वत दुःखेन स्वर्गमप्यभिरोचये । नहि मेऽस्ति भयं किञ्चित्स्वयंभोरिव सर्वतः ॥ २७ ॥

द्विषतां भरतादीनां वशम् माविशं न प्राप्नुयां विरहो वा
 द्विषन्तः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—पश्चात्त्वद्मनोत्तरकालम् अतस्तदैव
 त्वद्वियोगकाल एव ॥ २० ॥

रा० टी०—ननु विषमदस्याल्पकालस्थायित्वाद्विषपान-
 मर्त्तिकचिक्तरमित्यत आह—पश्चादिति । पश्चाद्विषमदध्वं
 सानन्तरमपि दुःखेन मम जीवितं मत्कर्तृकत्वन्मात्रादिपालनं
 सेवनमित्यर्थः नैव स्यादत एव त्वयोज्जितायाः त्यक्ताया मम
 मरणमिदलोकत्यागेन मरणसदृशं साकेतगमनमित्यर्थः वरं
 श्रेष्ठमस्ति तेन तत्र तव संयोगो भवितैवेति ध्वनितम् ॥ २० ॥

गो० टी०—पश्चादिति । पश्चादपि त्वद्मनानन्तरमपि
 उज्जितायाः त्यक्तायाः तदैव त्वत्सन्निधानकाल एव ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—किमिति । विशृणु कथनेन वनवास-
 कालसंख्याया अतिदुस्तरत्वं ध्वनयति ॥ २१ ॥

रा० टी०—ननु चतुर्दशवर्षानन्तरमिह मदागमनस्य निश्चि-
 तत्वात्किमयं शोक इत्यत आह—इममिति । दुःखिता त्वद्वि-
 योगहेतुकातिदुःखविशिष्टा ॥ २१ ॥

गो० टी०—विषकृतदुर्मरणादुःखेन मरणं ज्याय इत्याश-
 नाह—इममिति । आदौ दशवर्षाणि मध्ये त्रीणि वर्षाणि
 ऽन्ते एकवर्षं च तुल्यतया भाति विरहिण्या इत्यावेदयितुं
 मील्येभज्योक्तिः ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—आयस्तायासं प्राप्ता सस्वरं सशब्दम् ॥ २२ ॥

रा० टी०—इतीति । आयस्ता अत्यायासं प्राप्ता ॥ २२ ॥

गो० टी०—इतीत्यादि । आयस्ता आयासं प्राप्ता प्रशिक्षि-
 लगात्रीत्यर्थः सस्वरं सतारध्वनीत्यर्थः ॥ २२ ॥

२३—२४] ति० टी०—दिग्धैर्विषलिप्तबाणैः चिरसंनियतं
 बहुकालं संनिरुद्धम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

रा० टी०—सेति । दिग्धैः विषविशेषसंस्कृतबाणैः
 विद्धा ताडिता गजाङ्गना इव बहुभिः वियोगादिसूचकैर्वाक्यैः
 विद्धा उक्ता सा सीता चिरसंनियतं बहुकालनिरुद्धं बाष्पम-
 ग्निरारणिवि श्रुमोच ॥ २३ ॥

गो० टी०—सेति । विद्धा ताडिता वाक्यैः पूर्वं रामोक्तैः
 दिग्धैः विषलिप्तैः बाणैः चिरसंनियतं वार्ताप्रसङ्गेन चिरात्संनि-
 रुद्धम् अरणिरित्यत्रापि विद्वेत्यनुपञ्जनीयम् ॥ २३ ॥

रा० टी०—तस्या इति । संतापसंभवं वियोगश्रुतिहेतुक-
 संतापजनितं स्फटिकसंकाशं स्फटिकसूक्ष्मगुटिकावद्भासमानं
 तस्याः नेत्राभ्यां पङ्कजाभ्यामुदकमिव परिसुस्त्राव ॥ २४ ॥

गो० टी०—तस्या इति । स्फटिकसंकाशमित्यनेन विक-
 जलतावगमात् चिरविगलितधारत्वमवगम्यते उदकं मकरन्दरूपं
 तद्व्युष्णं निर्मलं च ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—सिता पूर्णमासी तत्संबन्ध्यमलो राह्वा-
 यनुपरक्तो यश्चन्द्रस्तत्सदृशं जलोद्धृतं जलमुद्धृतं यस्मात् ।
 आहिताग्न्यादिः ॥ २५ ॥

रा० टी०—तदिति । सितामलचन्द्राभं सिते शूक्लपक्षे-
 ऽमलोऽन्धकारनिवर्तकः यश्चन्द्रः पूर्णिमाचन्द्र इत्यर्थः । तत्सदृ-
 शमायते लोचने यस्मिंस्तत्सुखं जलोद्धृतं जलान्निःसृतमम्बुजमिव
 पर्यशृण्वत इव । इव उभयान्वयी ॥ २५ ॥

गो० टी०—तदिति । ‘अमलसङ्काशम्’ इतिपाठे अमल-
 तया प्रकाशमानं बाष्पेण संतापसंभवेनोष्णेन अम्बुजपक्षे ऊष्म-
 णेत्यर्थः । ‘बाष्प ऊष्मा’ इत्यमरः ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—परिविश्वासयन्नुज्जीवयन् ॥ २६ ॥

रा० टी०—तामिति । दुःखितां वियोगश्रवणहेतुकदुःखा-
 कान्तामत एव विसंज्ञामिव संज्ञारहितासदृशीं तां सीतां परि-
 ष्वज्य विश्वासयन् साहित्यगमने विश्वाससुत्पादयन् सन्नुवाच २६

गो० टी०—तामिति । विसंज्ञामित्यनेन मूर्च्छाभावः
 सूच्यते परिविश्वासयन्सम्यग्विश्वासयन् ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—तव दुःखेन त्वद्वियोगदुःखेन प्राप्तम-
 पीति शेषः । स्वयंभोर्ब्रह्मणः स्वव्यतिरिक्तस्वस्त्वन्तराभावेन
 पूर्णबलत्वेन च यथा भयाभावस्तद्देव ममापि सर्वतो भया-
 भावः ॥ २७ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—नेति । तव दुःखेन स्वर्गं त्वानि-
 ष्टदुःखफलकसुखविशेषमपि नाभिरोचये तेन त्वां सह नेष्या-
 मीति सूचितम् । पूर्वोक्तभयादिकमप्यकिञ्चित्करमित्याह स्वयं

तव सर्वमभिप्रायमविज्ञाय शुभानने । वासं न रोचयेऽरण्ये शक्तिमानपि रक्षणे ॥ २८ ॥
 यत्सृष्टासि मया सार्धं वनवासाय मैथिलि । न विहातुं मया शक्या प्रीतिरात्मवता यथा ॥ २९ ॥
 धर्मस्तु गजनासोरु सद्गिराचरितः पुरा । तं चाहमनुवर्तिष्ये यथा सूर्यं सुवर्चला ॥ ३० ॥
 न खल्वहं न गच्छेयं वनं जनकनन्दिनि । वचनं तन्नयति मां पितुः सत्योपबृंहितम् ॥ ३१ ॥
 एष धर्मश्च सुश्रोणि पितुर्मातुश्च वश्यता । आज्ञां चाहं व्यतिक्रम्य नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ३२ ॥
 अस्वाधीनं कथं दैवं प्रकारैरभिराध्यते । स्वाधीनं समतिक्रम्य मातरं पितरं गुरुम् ॥ ३३ ॥

भोः स्वयंप्रकाशसर्वाविभासकब्रह्मण इव मे भयं नास्ति स्वयं भोरित्यत्र भाषातोरौणादिको डः ॥ २७ ॥

गो० टी०—नेति । तव दुःखेन हेतुना प्राप्तं स्वर्गमपि न रोचये त्वयि दुःखितायां स्वर्गमपि नेच्छामीत्यर्थः स्वयंभोः नारायणस्य न तु चतुर्मुखस्य तस्य मधुकैटभादिभ्यो भयसंभवात् आपां दुप्रत्ययः सर्वतः सर्वजन्तुभ्यः ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—सर्वं समग्रमान्तरमभिप्रायमविज्ञाय तत एव हेतोस्तव वनवासं न रोचये नाङ्गीकृतवान् इतः प्रागिति शेषः ॥ २८ ॥

रा० टी०—ननु गमननिवारकवाक्यं पूर्वं कथञ्चकमित्यत आह—तवेति । तवाभिप्रायं सहगमनविषयकत्वं दिच्छामविज्ञाय तवारण्ये वासं न रोचये । एतेन त्वदभिप्रायविज्ञानार्थमेव पूर्वमुक्तमिति सूचितम् ॥ २८ ॥

गो० टी०—तवेति । तव विरहदुःखासहिष्णुरपि निर्भयोऽपि शक्तिमानपि तवान्तराभिप्रायानभिज्ञानादेतावत्पर्यन्तं त्वां वनं नेतुं नेच्छामीति भावः ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—यत्सृष्टासि निश्चितासि मया सार्धं वनवासाय गन्तुमिति शेषः, यद्वा सृष्टास्यवतीर्णासि अतस्त्वं मया विहातुं न शक्या आत्मवतात्मज्ञेन यथा प्रीतिर्दया हातुमशक्या ॥ २९ ॥

रा० टी०—यदिति । ययस्माद्धेतोः मया सार्धं वनवासाय सृष्टा निश्चयं प्राप्ता किंच सृष्टा प्रकटितासि अतः विहातुं त्यक्तुं मया त्वं न शक्या तत्र दृष्टान्तः आत्मवता परमात्मविषयकविज्ञानविशिष्टेन प्रीतिः तद्विषयकज्ञेयो यथा ॥ २९ ॥

गो० टी०—यदिति । सृष्टा दैवेनेति शेषः आत्मवता शीलवता अतिकृष्टावस्थायामप्यङ्गुभितमनस्कैव वा यच्छब्दयोगात्तदिति पूरणीयम् ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—सर्वथा त्वां सह नेप्स्यामीत्याह—धर्मस्त्विति । वानप्रस्थधर्म इत्यर्थः तं पूर्वाचरितधर्मं त्वं च यथा सूर्यं सुवर्चलावर्तते तथा मामवर्तस्व ॥ ३० ॥

रा० टी०—धर्म इति । हे गजनासोरु शुण्डादण्डसदृशोरुविशिष्टे यो धर्मः पुरा सद्गिराचरितः तं पतिव्रताङ्गीसहचरणधर्ममवर्तिष्ये प्रवर्तयिष्यामि अतः सूर्यं सुवर्चला तत्पत्नीव मामवर्तस्वेति शेषः ॥ ३० ॥

गो० टी०—इदं पत्न्या सह वनगमनं रागप्राप्तं न भवति-अपि तु शिष्टाचारसिद्धमित्याह—धर्म इति । धर्मः वानप्रस्थधर्मः सद्गिरः सपत्नीकै राजर्षिभिः यथा सूर्यं सुवर्चलेतिभिन्नलिङ्गयोरप्यौपम्यमापन्नं यथा सूर्यं सुवर्चला देवी तद्वन्मामवर्तस्वेति वार्थः ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—मम तु गमनं निश्चितमेवेत्याह—न खल्विति । अहं वनं न गच्छेयमिति न, किं तु सर्वथा गच्छेयमेव यतस्तत्पितुर्वचनं मां नयति ॥ ३१ ॥

रा० टी०—स्वगमनस्यावश्यकत्वं बोधयन्नाह—नेति । सत्योपबृंहितं सत्यसंयुक्तं पितुर्वचनं मां वनं नयति अतो वनं न गच्छेयमिति न गमिष्याम्येवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

गो० टी०—न खल्विति । सत्योपबृंहितं पितुर्वचनं मां वनं नयति खलु तत्तस्मात्कारणादहं न गच्छेयमिति न अथैव गच्छेयमेवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०—ननु यदि तव नेच्छा तदा पितृवच उद्धृत्वापि तिष्ठेत्याह—एष धर्म इति । एतत्पदार्थः पितुर्मातुश्च वश्यतेष्टावर्तिता अतोऽहं तदाज्ञां व्यतिक्रम्य जीवितुं नोत्सहे इति मया निश्चितम् ॥ ३२ ॥

रा० टी०—पितुराज्ञापालनस्यावश्यकत्वं बोधयन्नाह—एष इति । पित्रादिवश्यता धर्मः अत एव व्यतिक्रम्य उद्धृत्वा जीवितुं प्रजाः पालयतुं नोत्सहे ॥ ३२ ॥

गो० टी०—एष इति । पितुर्मातुश्च वश्यतेत्येष एव धर्मः वश्यता विधेयता अहं पितृवचनपरिपालनोद्युक्तोऽहं तं व्यतिक्रम्य मातापितृविधेयत्वरूपधर्मं व्यतिक्रम्य अहं जीवितुं नोत्सहे इति संबन्धः ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०—अस्वाधीनमप्रत्यक्षत्वात्तादृशं दैवं प्रकाशैर्भावनामात्रसाध्याराधनप्रकारैः स्वाधीनं प्रत्यक्षदृश्यमानत्वात् ॥ ३३ ॥

रा० टी०—अस्वाधीनमिति । स्वाधीनं प्रत्यक्षस्वसेवायत्तत्त्वविशिष्टं मात्रादिकं समतिक्रम्य अस्वाधीनमप्रत्यक्षत्वेन प्रत्यक्षस्वसेवायत्तत्त्वरहितं दैवं स्वेप्सितदेवताप्रकारैः क्रियाभिः कथमभिराध्यते एतेन गुरूपदिष्टपथेनैव देवा आराधनीया इति सूचितम् ॥ ३३ ॥

गो० टी०—मा भूत् पितृवचनकरणं दैवमाराध्यास्माभिर-

यत्र त्रयं त्रयो लोकाः पवित्रं तत्समं भुवि । नान्यदस्ति शुभापाङ्गे तेनेदमभिराध्यते ॥ ३४ ॥
 न सत्यं दानमानौ वा यज्ञो वाप्याप्तदक्षिणः । तथा बलकराः सीते यथा सेवा पितुर्मता ॥ ३५ ॥
 स्वर्गो धनं वा धान्यं वा विद्या पुत्राः सुखानि च । गुरुव्यनुरोधेन न किञ्चिदपि दुर्लभम् ॥ ३६ ॥
 देवगन्धर्वगोलोकान्ब्रह्मलोकांस्तथाप्येव । प्राप्नुवन्ति महात्मानो मातापितृपरायणाः ॥ ३७ ॥
 स मा पिता यथा शास्ति सत्यधर्मपथे स्थितः । तथा वर्तितुमिच्छामि स हि धर्मः सनातनः ॥ ३८ ॥
 मम सन्ना मतिः सीते नेतुं त्वां दण्डकावनम् । वसिष्यामीति सा त्वं मामनुयातुं सुनिश्चिता ॥ ३९ ॥
 सा हि दिष्टानवद्याङ्गि वनाय मदिरेक्षणे । अनुगच्छस्व मां भीरु सहधर्मचरी भव ॥ ४० ॥

त्रयं स्थातव्यमित्यत्राह—अस्वाधीनमिति । अस्वाधीनमाराध-
 कानधीनं स्वतन्त्रमिति यावत्, यद्वा अस्वाधीनं प्रत्यक्षतया
 अनाज्ञापयत् स्वाधीनं प्रत्यक्षतया नियोजयन्तं गुरुम् गुरुं
 चेत्यर्थः प्रकारैः आराधनप्रकारैः ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०—यत्र पित्राधाराधने सति त्रयं धर्मार्थ-
 कामरूपं भवति त्रयो लोकाधाराधिता भवन्ति अनेन तदारा-
 धनेन लोकत्रयान्तर्गतसकलदेवताराधनफलं दर्शितम् अत-
 स्तत्सममन्यत्पवित्रं पुण्यजनकम् यद्वा पविर्महाभयरूपः
 संसारः ‘पविर्वज्रं महाभयम्’ इत्यभिधानात् । तस्मात्त्रायते
 तत्तेन संसारतारकमित्यर्थः अन्यत्रैलोक्ये नास्ति तेन भुवि
 स्थितैरिदमाराध्यते ॥ ३४ ॥

रा० टी०—यत्रेति । यत्र मात्राधाराधने त्रयं धर्मार्थ-
 कामाः अस्तीति शेषः अत एव त्रयः उर्ध्वार्धोमध्यवर्तिनः
 लोकाः जना यत्र वर्तन्त इति शेषः अतस्तत्समं मात्राधाराध-
 नसदृशं पवित्रं भुवि कस्मिंश्चिदंशे अन्यत्रास्ति तेन हेतुना इदं
 पितृवचनमभिराध्यते परिपाल्यते अर्थशब्देन परमपुरुषार्थ-
 भूतमोक्षस्यापि ग्रहणात् व्याख्याने न्यूनता अत एव त्रयमि-
 त्युक्तिः सातुकूटा ॥ ३४ ॥

गो० टी०—यदिति । यत् गुर्वादित्रयं तत् त्रयो लोकाः
 लोकत्रयमपि तदाराधनसाध्यमित्यर्थः भुवि तत्समं पवित्रम-
 न्यत्रास्ति गगनं गगनाकारमितिवत् स्वस्य स्वैनौपम्यसंभवात्त-
 व्यावृत्त्यर्थमन्यपदं तेन कारणेन इदं गुर्वादित्रयमभिराध्यते ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०—बलकराः परलोकबलकराः तद्विता-
 वहा इति यावत् ॥ ३५ ॥

रा० टी०—नेति । यथा पितुः पित्रादेः सेवा बलकरी
 प्राबल्यसंपादिका मता निश्चिता तथा सत्यादयः आप्तदक्षिणः
 आप्ता ब्राह्मणैः आप्ता दक्षिणा यस्मिन् स यज्ञश्च न बलकरः
 बलकरा इति लिङ्गवचनविपरिणामेनान्यत्राप्यन्वेति । ‘हिता’
 इति पाठान्तरम् ॥ ३५ ॥

गो० टी०—पितृवाक्यस्य सत्यादिवैलक्षण्यमाह—न सत्य-
 मिति । हिताहितकरी पितुः सेवा यथा बलकरी तथा सत्या-
 दयः न बलकराः न परलोकबलकराः न पारत्रिकाभ्युदयसाधका
 इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

३६-३७] ति० टी०—गुरुव्यतिर्गुरुचित्तवृत्तिः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

रा० टी०—तदेव द्रव्यव्याह—स्वर्ग इति । गुरुव्यतिरुधेन
 गुर्वादिसेवागुरुरूपेण स्वर्गादिकं किञ्चिदपि दुर्लभं न सेवानु-
 रूपं फलं भवत्येवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

गो० टी०—स्वर्ग इति । स्वर्गादीनि गुरुव्यतिरुधेन सिध्य-
 न्ताति शेषः गुरुणा मात्रादीनां वृत्तिः शुश्रूषणं तदुधेन
 तदुधेननेन ‘अनुरोधोऽनुवर्तनम्’ त्यमरः । व्यतिरेकेणाप्याह—
 न किञ्चिदिति ॥ ३६ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—देवेति । मातापितृप-
 रायणाः मात्रादिभक्ताः ॥ ३७ ॥

गो० टी०—देवगन्धर्वेति । क्रमेण ब्रह्मलोकं प्राप्नुवन्तीति
 भावः नरा इति सर्ववर्णसाधारण्योक्तिः महात्मानः दृढम-
 नस्काः मातेति तच्छ्रूषणैकरता इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०—मा माम् ॥ ३८ ॥

रा० टी०—स इति । मा मां शास्ति आज्ञापयति ॥ ३८ ॥

गो० टी०—स इति । मा मां सः स्वतन्त्रः वर्तितुमश्रुतुं सः
 वर्तनम् धर्मपिक्षया पुंस्त्वम् ॥ ३८ ॥

३९] ति० टी०—यतो वने वसिष्यामीति दृढनिश्चयेन त्वं
 मामनुयातुं निश्चिता अतस्त्वां दण्डकावनं नेतुं मम या मतिस्त-
 द्विरुद्धा या मतिरासीत्सेदानीं सन्ना विशीर्णा ॥ ३९ ॥

रा० टी०—ममेति । वसिष्यामि वत्स्यामि पत्या सहेति
 शेषः इति हेतोः मामनुयातुं यतस्त्वं सुनिश्चिता अतस्त्वां
 नेतुं मम मतिः सन्ना प्राप्ता ॥ ३९ ॥

गो० टी०—ममेति । सन्ना त्वद्भावपरिज्ञानात् क्षीणा सा
 त्वं मया सह वसिष्यामीति मामनुयातुं सुनिश्चिता तेन इदानीं
 ज्ञातासीति भावः ॥ ३९ ॥

४०] ति० टी०—सा त्वं हि यतोऽधुना वनाय वनगम-
 नाय दिष्टा मयाज्ञाता, अतो मामनुगच्छस्व । सहधर्मचरी
 भवेत्यनेन वनवाससाध्यस्य स्वधर्मस्य रक्षोवधजस्य त्वया
 विनासंभव इति सूचितम् ॥ ४० ॥

रा० टी०—सेति । वनाय वनं गन्तुं यतः दिष्टा आज्ञासा
 तस्मान्मामनुगच्छस्व ॥ ४० ॥

गो० टी०—सेति । सृष्टा दैवेनेति शेषः ॥ ४० ॥

सर्वथा सदृशं सीते मम स्वस्य कुलस्य च । व्यवसायमनुक्रान्ता कान्ते त्वमतिशोभनम् ॥ ४१ ॥
 आरभस्व शुभश्रोणि वनवासक्षमाः क्रियाः । नेदानीं त्वदृते सीते स्वर्गोऽपि मम रोचते ॥ ४२ ॥
 ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि भिक्षुकैभ्यश्च भोजनम् । देहि चाशंसमानेभ्यः संत्वरस्व च मा चिरम् ॥ ४३ ॥
 भूषणानि महार्हाणि वरवत्त्राणि यानि च । रमणीयाश्च ये केचित्क्रीडार्थाश्चाप्युपस्कराः ॥ ४४ ॥
 शयनीयानि यानानि मम चान्यानि यानि च । देहि स्वभृत्यवर्गस्य ब्राह्मणानामनन्तरम् ॥ ४५ ॥
 अनुकूलं तु सा भर्तृज्ञात्वा गमनमात्मनः । क्षिप्रं प्रमुदिता देवी दातुमेव प्रचक्रमे ॥ ४६ ॥
 [ततः प्रहृष्टा प्रतिपूर्णमानसा यशस्विनी भर्तुरवेक्ष्य भाषितम् ।

धनानि रत्नानि च दातुमङ्गना प्रचक्रमे धर्मभृतां मनस्विनी ॥ ४७ ॥]
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ।

श्रुतरामसीतासंवादो लक्ष्मणो धनुर्धरोऽहं तेऽग्रेसरो भवामीति रामं प्रार्थयत रामस्तन्यवेषात् पूर्वं कृताङ्गीकरोऽपि किमिति निषेधसीति पृष्ठे मातृपालनं त्वया कार्यमिति बहुशः सान्त्वयमानोऽपि मादृक्सहस्रपालनसमर्थानां मातृणां कोऽहं पालक इति कैमुत्येन तन्यवेषात् रामस्तद्गमनमनुमत्यात्मीयधनदानपात्रीभूतान्मुयज्ञादिक्रधीनानाययितुं लक्ष्मणं प्राचोदयत् ।

एवं श्रुत्वा सै संवादं लक्ष्मणः पूर्वमागतः । वाष्पपर्याकुलमुखः शोकं सोढुमशक्नुवन् ॥ १ ॥

४१] ति० टी०-व्यवसायं भर्तृवसरणनिश्चयमनुक्रान्ता प्रकर्षेण प्राप्ता प्रीत्यतिशयात्संवोधनद्वयम् ॥ ४१ ॥

रा० टी०-सर्वथेति । मम कुलस्य स्वस्य स्वकीयस्य कुलस्य त्वात्पितृकुलस्येत्यर्थः सदृशं योग्यं व्यवसायं सहगमन-विषयकनिश्चयमनुक्रान्ता प्राप्ता अतोऽतिशोभनमेतत् ॥ ४१ ॥

ति० गो० टी०-सर्वथेति । व्यवसायं भर्तृवसरणाध्यवसायम-
 ४२] तना प्रकर्षेण प्राप्ता 'प्रकर्षे लङ्घनेऽप्यति' इत्यमरः ॥ ४१ ॥
 निश्चये न्तुमिच्छेति] ति० टी०-क्रिया दानादिक्रियाः । इदानीमेवं दृढ-
 रज्ञातुमर्ह ॥ ४२ ॥

किं प्रावत् ० टी०-आरभस्वेति । वनवासक्षमाः वनवासोचिताः
 ॥ आरभस्व ॥ ४२ ॥

किं गो० टी०-आरभस्वेति । वनवासक्षमाः वनवासहिताः
 मं शक्ते हिते त्रिषु 'इत्यमरः । क्रियाः दानादिक्रियाः ॥ ४२ ॥
 व ४३] ति० टी०-रत्नान्युत्तमवस्तुनि भोजनमाशंसमा-
 भ्यो भिक्षुकैभ्यो भोजनं देहि ॥ ४३ ॥

रा० टी०-ब्राह्मणेभ्य इति । आशंसमानेभ्यः मङ्गल-
 सुचारयितृभ्यः भिक्षुकैभ्यो ब्राह्मणेभ्यः रत्नानि उत्तमपदार्थानि
 भोजनं च देहि संत्वरस्व मा चिरं विलम्बं न कुरु ॥ ४३ ॥

गो० टी०-ब्राह्मणेभ्य इति आशंसमानेभ्यः अर्थयमानेभ्यः ४३
 ४४] ति० टी०-क्रीडार्था उपस्कराः स्वर्णमयपुत्रिका-
 युपकरणानि ॥ ४४ ॥

४५] ति० टी०-शयनीयानि मम च चात्स्वस्य
 अन्यानि यानि च वस्तुनीति शेषः । ब्राह्मणानामनन्तरब्राह्मण-
 दानोत्तरमवशिष्टानि भृत्यवर्गैभ्यो देहीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

रा० टी०-भूषणानीति । ब्राह्मणानां ब्राह्मणसंप्रदानक-
 दानानामनन्तरं महार्हाणि अतिपूज्यानि क्रीडार्थाः क्रीडामात्रप्र-
 योजनकाः उपस्कराः सामग्र्यः मम शयनीयादीनि च स्वभृ-
 त्यवर्गैभ्यो देहि । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

गो० टी०-भूषणानीति । क्रीडार्थाश्चाप्युपस्कराः जात-
 रूपमयकृत्रिमपुत्रिकालीलापाकभाजनादिविचित्रोपकरणानि ब्रा-
 ह्मणानामनन्तरं स्वभृत्यवर्गस्य देहीति संवन्धः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
 ४६] ति० टी०-अनुकूलमिष्टं गमनं वनादुत्तमम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

रा० टी०-अनुकूलमिति । आत्मनो गमनं भर्तृरनुकूलं
 ज्ञात्वा प्रमुदिता सती क्षिप्रं दातुं प्रचक्रमे ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्रामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
 वयोध्याकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

गो० टी०-अनुकूलमिति । अनुकूलं संमतम् ॥ ४६ ॥
 गो० टी०-तत इति । प्रतिपूर्णमानसा निश्चिन्ता इत्यर्थः अवे-

क्ष्य आलोच्य धर्मभृतां धर्मभृद्भ्यः मनस्विनी निश्चित मनस्का ४७
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरा-

ख्यानेऽयोध्याकाण्डव्याख्याने त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

१] ति० टी०-संवादम् रामसीतयोरिति शेषः । पूर्व-
 मागतः कौसल्यागृहाद्रामसीतासंवादप्रवृत्तेः पूर्वमेवागतः शोकं
 स्वस्य वनगमनमङ्गीकरोति न वेति शङ्कया संभावितरामवि-
 रहजम् ॥ १ ॥

स भ्रातुश्चरणौ गाढं निपीड्य रघुनन्दनः । सीतामुवाचातिथैशां राघवं च महाव्रतम् ॥ २ ॥
 यदि गन्तुं कृता बुद्धिर्वनं मृगजायुतम् । अहं त्वानुगमिष्यामि वनमग्रे धनुर्धरः ॥ ३ ॥
 मया समेतोऽरण्यानि रम्याणि विचरिष्यसि । पक्षिभिर्दृङ्गयूथैश्च संघुष्टानि समन्ततः ॥ ४ ॥
 न देवलोकक्रमणं नामरत्वमहं वृणे । ऐश्वर्यं चापि लोकानां कामये न त्वया विना ॥ ५ ॥
 एवं ब्रुवाणः सौमित्रिर्वनवासाय निश्चितः । रामेण बहुभिः सान्त्वैर्निषिद्धः पुनरब्रवीत् ॥ ६ ॥
 अनुज्ञातस्तु भवता पूर्वमेव यदस्म्यहम् । किमिदानीं पुनरपि क्रियते मे निवारणम् ॥ ७ ॥

रा० टी०—सीतारामयोर्दत्तमुक्त्वा लक्ष्मणदत्तमुपक्रमन्नाह—
 एवमिति । पूर्वमागतः पौर्वकालिकागमनविशिष्टः बाष्पपर्या-
 कुलमुखः अश्रुव्याप्तमुखविशिष्टः स लक्ष्मणः एवमनेन प्रका-
 रेण संवादं सीतारामोक्तिप्रत्युक्ती श्रुत्वा शोकं रामवियोगहेतु-
 कसंतापं सोढुमशक्नुवन्सन्नासेति शेषः ॥ १ ॥

गो० टी०—एवं रामेण सीतागमनेऽङ्गीकृते लक्ष्मणस्यानु-
 गमनप्रार्थनमुपक्षिपति—एवमित्यादिना । श्लोकद्वयमेकं
 वाक्यम् । एवं संवादं पूर्वोक्तं सीतारामयोः संवादं पूर्वमागतः
 कौसल्यागृहाद्रामेण सह पूर्वमेवागतः शोकमर्थशरीरभृतायाः
 सीताया अपि वनालगमनं कृच्छ्रादप्यङ्गीकृतं मम कथं तत्सं-
 भविष्यतीति विचारजं शोकं स्वातुष्टतिरूपप्रयोजनाय सीता पु-
 रुषकारेण रामे शरणागतिं विधत्ते—स भ्रातरिति । सः रामा-
 तुष्टतिरूपप्रयोजनाय उपायान्तरशून्यः भ्रातरित्यवर्जनीयसंब-
 न्धकथनाच्छरण्यत्वमुक्तम् चरणौ निपीड्येति शरणागत्युक्तिः
 गाढमित्यर्थत्वोक्त्या महाविश्वास उक्तः रघुनन्दनः लक्ष्मणः
 अतियशाः आनुकूल्यसंकल्पप्राप्तिकूल्यवर्जनवान् आदौ सीतां
 पुरुषकारत्वेन परिगृह्योवाच पश्चात्तत्पुरुषकारेण महाव्रतं न
 त्यजेयं कथंचन एतद्भूतं मम इत्युक्तगुरुतरव्रतयुक्तं राघवं
 रघुराक्षसंवादादिप्रसिद्धकुलधर्मशरणागतदक्षिणं च उवाच
 शरणागतेः सर्वफलप्रदत्वेन स्वाभिमतफलं विज्ञापयामास
 निपीड्येत्यन्तेन द्वयस्य पूर्वखण्डोक्तशरणागतिरयदिता, राघव-
 उवाचेत्यनेनोत्तरखण्डोक्तफलप्रार्थनोक्ता, सीताउवाचेत्युभयत्र
 पुरुषकारपरिग्रहोक्तिः ॥ १ ॥ २ ॥

२] ति० टी०—भ्रातुश्चरणौ गाढं निपीड्य प्रणम्येति
 यावत् । अतियशाश्चतुष्टकीर्तिमतीं सीतां चक्षुरादिभिः प्रार्थ-
 यन् महाव्रतं वनवासलक्षणमहाव्रतकृतनिश्चयं रामं तृवाच
 चत्स्वर्थे । स्वाभिमतप्राप्तौ सीताशरणगमनमेव मद्गमनमङ्गी-
 कारयत्येवं मुख्य उपाय इति मत्वा तत्प्रार्थना ॥ २ ॥

रा० टी०—स इति । अतियशाः स रघुनन्दनो लक्ष्मणः
 भ्रातुः रामस्य चरणौ गाढं दृढं निपीड्य सीतां राघवं रामं
 चोवाच ॥ २ ॥

३-४] ति० टी०—बुद्धिर्ब्रुवामिति शेषः । त्वा त्वां वनग-
 न्तरम् । अनुगमिष्यामि । अनुः सहार्थे । गमनकाले चाग्रत
 एव धनुर्धरो गमिष्यामि ॥ ३ ॥ ४ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—यदीति । मृगजायुतं मृगगजै-
 रायुतं व्याप्तम् एतेन स्वनिष्ठभीत्यभावः सूचितः ॥ ३ ॥

रा० टी०—स्वानुगमने प्रयोजनमाह—मयेति । समेतो
 युक्तः बहूनि अनेकविधानि ॥ ४ ॥

गो० टी०—कैङ्कर्यप्रार्थनमेवाह—यदीति । यदीत्यनेन
 रामस्य वनगमनं स्वानभिमतमित्युक्तम् । कैङ्कर्यसाधनमाह—
 धनुर्धर इति । धनुर्धरत्वे हेतुमाह—मृगेति । अहं त्वा अनु पश्चादग्रे
 च वनं गमिष्यामि तवाग्रे पश्चाद्वा यत्र दुष्टमृगशङ्का तत्र साव-
 धानो गमिष्यामीत्यर्थः अत एव मया समेत इति वक्ष्यति
 मया धनुर्धरेण मया त्वदीयं धनुर्वहेतेति वार्थः बहूनीत्यनेन सर्व-
 देशसर्वकालसर्ववस्थोचितसर्वविधकैङ्कर्यप्रार्थनं कृतम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

५-६] ति० टी०—नन्विहैव भोगान्मुक्त्वा स्थातव्यमि-
 त्यत्राह—नेति । आक्रमणमारोहः ॥ ५ ॥ ६ ॥

रा० टी०—रामवियुक्तस्थाने स्वस्थित्ययोग्यतां बोधयन्नाह—
 नेति । देवलोकक्रमणं नहुषादिवदेवलोकगमनं त्वया विना
 न वृणे स्वीकरोमि अमरत्वं देवत्वं च लोकानां भुवनानामै-
 श्वर्यमाधिपत्यं च न कामये ॥ ५ ॥

रा० टी०—एवमिति । वनवासाय वनवासं कर्तुं निश्चितः
 एवं ब्रुवाणः सौमित्रिलक्ष्मणः बहुभिः अनेकाविधैः सान्त्वैः वि-
 योगश्रुतिहेतुकोद्वेगशामकैः वचनैः रामेण निषिद्धो वनभ्रमा-
 निवारितोऽपि पुनरब्रवीत् ॥ ६ ॥

गो० टी०—अनन्योपायत्ववदनन्यप्रयोजनत्वमाह—नो ।
 देवलोकक्रमणं देवानां पुरयोध्येत्युक्तपरमपदप्राप्तिं त्वया वि-
 न वृणे त्वत्कैङ्कर्यं विना कृतं मोक्षमपि न वाञ्छामीत्यर्थः । उ-
 मरत्वं जरामरणमोक्षायेत्युक्तं कैवल्यारूपं मोक्षमपि न वृ-
 णे लोकानामैश्वर्यं त्रिलोकाधिपतित्वं ब्रह्मत्वमिति यावत् मोक्षमप्य-
 कामयमानोऽहं कथं कैवल्यादिकं कामयेयेति भावः, यद्वा
 अवरोहक्रमेण त्रैलोक्यैश्वर्यादिकमपि न कामय इति अतो न
 पतत्प्रकर्षदोषः देवलोकगमनं देवत्वमिन्द्रत्वं वा न कामय इति
 वाक्यार्थस्तुच्छः ॥ ५ ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—पूर्वमेव भवतानुज्ञातः । तस्मादपरितापः
 संस्त्वमप्यनुविधाय माम् । प्रतिसंहारय क्षिप्रमाभिषेचनिकीं किं-
 यामित्युक्तेः । किं च पूर्वम् अवतरणसमय इत्यप्यर्थः ॥ ७ ॥

यदर्थं प्रतिषेधो मे क्रियते गन्तुमिच्छतः । एतदिच्छामि विज्ञातुं संशयो 'हि ममानघ ॥ ८ ॥
 ततोऽब्रवीन्महातेजा रामो लक्ष्मणमग्रतः । स्थितं प्राग्गामिनं धीरं याचमानं कृताञ्जलिम् ॥ ९ ॥
 स्निग्धो धर्मरतो धीरः सततं सत्पथे स्थितः । प्रियः प्राणसमो वश्यो विधेयश्च सखा च मे ॥ १० ॥
 मयाद्य सह सौमित्रे त्वयि गच्छति तद्वनम् । को भजिष्यति कौसल्यां सुमित्रां वा यशस्विनीम् ॥ ११ ॥
 अभिवर्षति कामैर्यः पर्जन्यः पृथिवीमिव । स कामपाशपर्यस्तो महातेजा महीपतिः ॥ १२ ॥
 सा हि राज्यमिदं प्राप्य नृपस्याश्वपतेः सुता । दुःखितानां सपत्नीनां न करिष्यति शोभनम् ॥ १३ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—अन्विति । भवता पूर्वमेवा-
 उज्ञातः आनुमानिकगमनकर्मिकाज्ञाविषयीभूतः अत एव यद्-
 मनविषयकत्वान्वहमस्मि इदानीं तु मे मम निवारणं गमन-
 प्रतिषेधो भवता क्रियते इदं किं न युक्तमित्यर्थः । अनुमान-
 प्रकारस्तु त्वया भरतशत्रुघ्नौ प्राणैः प्रियतरौ ममेति सीतां
 प्रति भवदुक्तेः अहं सहगमनविषयकरामाज्ञापितः मद्भिषयका-
 दृशासनान्तराभावाभित्यसहचारिराजवर्गवत् ॥ ७ ॥

गो० टी०—अनुज्ञात इति । अनुज्ञातश्च अनुज्ञात एव
 'उपकूर्मं च यत्किंचिदभिपेकार्थमय मे । सर्वं विसर्जय क्षिप्रं कुरु
 कार्यं निरत्ययम्' इति वचनात् । अन्यत्र च 'तस्मादपरितापः
 संस्त्वमप्यनुविधाय माम् । प्रतिसंहारय क्षिप्रमाभिपेचनिकीः
 क्रियाः' इति । अपरत्र च 'भ्रातृशत्रुघ्नौ चापि द्रष्टव्यौ च विशेष-
 पतः । त्वया भरतशत्रुघ्नौ प्राणैः प्रियतरौ मम' इति भरतशत्रु-
 घ्नयोरेवावसरणीयत्वोक्तेरनुज्ञा सिद्धा ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—एतत्प्रतिषेधप्रयोजनम् । संशयः पूर्वं
 केनाभिप्रायेणाहुमिति, इदानीं केनाभिप्रायेण प्रतिषेध इति
 संदेहः ॥ ८ ॥

रा० टी०—ननु प्रयोजनविशेषस्य सत्त्वात्पूर्वं गमनाया-
 ज्ञापितः इदानीं तदभावाविचार्यसे इत्यत आह—यदिति ।
 गन्तुमिच्छतः मे यदर्थं प्रतिषेधः गमननिवारणं क्रियते एतद्वि-
 ज्ञातुमहमिच्छामि तत्र हेतुः यतो मे संशयः गमनप्रतिषेधहेतोः
 प्राबल्याप्राबल्यविषयकसंदेहः ॥ ८ ॥

गो० टी०—यदर्थमिति । अनुज्ञातत्वेऽपि प्रतिषेधात्
 किमय मयापराद्धमिति संशयः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—प्राग्गामिनं वनं प्रति प्रथमगमनाभिप्राय-
 वन्तम् याचमानम् तत्राहुमितिमिति शेषः ॥ ९ ॥

रा० टी०—तत इति । अग्रतः अग्रे स्थितं प्राग्गामिनं
 रामगमनात्पूर्वमेव गमनशीलं रामगमननिश्चये सतीति शेषः
 याचमानं सहगमनं प्रार्थयन्तं धीरं कृताञ्जलिं लक्ष्मणं रामो-
 ऽब्रवीत् ॥ ९ ॥

गो० टी०—तत इति । स्थितमग्रतः स्थितं प्राग्गामिनं
 प्रागेव गन्तुमुक्तं वीरं प्राग्गमनोचितवीर्यवन्तं याचमानं
 गमनाज्ञां याचमानं कृताञ्जलिं याच्म्याव्यञ्जकाञ्जलिमुक्तम् ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—वश्यविधेयावसकृद्द्रव्याख्यातौ ॥ १० ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—स्निग्ध इति । यद्यपि स्निग्धः
 मद्भिषयकत्वेनैवान् अत एव धर्मरतः मत्तोपकर्मनिष्ठः अत
 एव धीरः कर्मविषयकानवधानतारहितः अत एव सत्पथे वेदो-
 क्तमार्गं स्थितः अत एव प्राणसमः प्राणप्रतियोगिकसादृश्या-
 दयोगी अत एव प्रियः मद्भिष्टप्रीतिविषयीभूतः अत एव अव-
 श्यः मदतिरिक्तेनिरूपितवश्यत्वान्नाकान्तः अत एव विधेयः स्या-
 दवश्यं धारणीयः अत एव मे सखा तथापि हे सौमित्रे ! मया
 सह त्वयि तन्मज्जिगमिपितं वनं गच्छति सति कौशल्यं
 सुमित्रां च को भजिष्यति सेविष्यते 'भरिष्यति' इति पाठा-
 न्तरमिति भट्टाः । श्लोकद्वयमेकान्वयि । चशब्दौ ययपितथाप्यर्थौ
 वाश्चार्थौ ॥ १० ॥ ११ ॥

गो० टी०—स्निग्ध इत्यादिविशेषणानि स्वकार्यकरणाहं-
 तादुगुणानि ॥ १० ॥

११] ति० टी०—को भजिष्यतीति । 'भरिष्यति' इति
 पाठान्तरम् । एवं च मातृसेवार्थमेव प्रतिषिद्धयते । अलंकार-
 प्रतिसंहारोक्तिश्च उत्सवार्थभृताधिकालंकारविषया मदद्विधानं
 च मद्विष्टाप्रतिबन्धरूपमिति भावः ॥ ११ ॥

गो० टी०—प्रतिषेधनिमित्तमाह—मयेति । कौसल्यादिभर-
 णार्थमेव त्वं वारितोऽसि पूर्वाहुता तु तात्कालिकपरिहारा-
 येति भावः ॥ ११ ॥

१२-१३] ति० टी०—कामैरिष्टान्नपानैः । ननु भर्तृवास्या
 रक्षकस्तत्राह स इति । स कामपाशेन पर्यस्तः कैकेय्यदुरा-
 गेण बद्ध इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

रा० टी०—ननु राजैव पालयितेत्यत आह—अभीति ।
 यो महीपतिः कामैः प्रजेप्सितैः पर्जन्य इव अभिवर्षति प्रजा-
 निखिलमनोरथानप्रापयदित्यर्थः स महीपतिः कामपाशपर्यस्तः
 कामेन स्वेच्छया यः पः पालनं तस्य यः अशो व्याप्तिस्तस्मात्प-
 र्यस्तो निवृत्तः आस्ते इति शेषः ॥ १२ ॥

गो० टी०—राजैव भरिष्यतीत्यत्राह—अभिवर्षतीति । का-
 मपाशपर्यस्तः परामिलापरूपपाशेन संयत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

रा० टी०—ननु प्राप्तराज्याधिकारत्वात्कैकेयी पालयितेत्यत
 आह—सेति । अश्वपतेः अश्वपतिनाम्नो नृपस्य सुता कैकेयी
 शोभनमतिसंपन्नमिदं राज्यं प्राप्यापि दुःखितानां मद्भियोग-
 जनितप्राप्तदुःखानां सपत्नीनां समीपे न करिष्यति राज्यं न पाल-

न भरिष्यति कौसल्यां सुमित्रां च सुदुःखिताम् । भरतो राज्यमासाद्य कैकेय्यां पर्यवस्थितः ॥ १४ ॥
 तामार्यां स्वयमेवेह राजानुग्रहेण वा । सौमित्रे भर कौसल्यामुक्तमर्थममुं चर ॥ १५ ॥
 एवं मैयि च ते भक्तिर्भविष्यति सुदर्शिता । धर्मज्ञगुरुपूजायां धर्मश्चाप्यतुलो महान् ॥ १६ ॥
 एवं कुरुष्व सौमित्रे मत्कृते रघुनन्दन । अस्माभिर्विप्रहीणाया मातुर्नो न भवेत्सुखम् ॥ १७ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः श्लक्ष्णया गिरा । प्रत्युवाच तदा रामं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ १८ ॥
 तवैव तेजसा वीर भरतः पूजयिष्यति । कौसल्यां च सुमित्रां च प्रयतो नास्ति संशयः ॥ १९ ॥
 यदि दुःस्थो न रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमम् । प्राप्य दुर्मनसा वीर गर्वेण च विशेषतः ॥ २० ॥
 तमहं दुर्मतिं क्रूरं वधिष्यामि न संशयः । तत्पक्षानपि तान्सर्वान्त्रैलोक्यमपि किं तु सा ॥ २१ ॥
 कौसल्या विभृयादार्या सहस्रं मद्विधानपि । यस्याः सहस्रं ग्रामाणां संप्राप्तमुपजीविनाम् ॥ २२ ॥

यिष्यतीत्यर्थः तेन कैकेय्यपि तदुःखदुःखिता भवितेति ध्वनितम् ।
 हिरण्ये ॥ १३ ॥

गो० टी०—तर्हि भरतो भरिष्यतीत्यपेक्षायां सोऽपि कैकेयी-
 परवशो न भरिष्यतीत्याशयेनाह—सा हीत्यादि ॥ १३ ॥ १४ ॥

१४] ति० टी०—पुनत्वाद्भरतो रक्षिष्यतीत्यत्राह—न
 स्मरिष्यतीति । कैकेय्यां तन्नियोगे सपत्नीतिरस्कारविषयके
 पर्यवस्थितः प्रतिष्ठितः ॥ १४ ॥

रा० टी०—ननु भरतः पालयितेत्यत आह—नेति । कैकेय्यां
 न पर्यवस्थितः कैकेयीविषयकास्थारहितः कैकेय्या मद्वियोग-
 हेतुत्वेन तद्विषयकौदासीन्यविशिष्ट इत्यर्थः भरतः कौसल्यां
 सुमित्रां च राज्यं च आसाद्य प्राप्य स्मरिष्यति मत्कर्मको-
 त्कण्ठापूर्वकस्मरणमेव करिष्यतीत्यर्थः एतेन भरतस्यापि पाल-
 नायोग्यत्वं सूचितम् ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—तर्हि मयापि कथं रक्षणं कर्तुं शक्यमत
 आह—राजानुग्रहेण वा दशरथाग्रहसंपादनेत्यर्थः ॥ १५ ॥

रा० टी०—तामिति । हे सौमित्रे ! राजानुग्रहेण युक्त-
 स्त्वम् आर्यां सर्वश्रेष्ठां तां कौशल्यां भर पालय उक्तं मया
 वर्णितममुमर्थमिह स्थितौ प्रयोजनं चर जानीहि । गत्यर्थानां
 ज्ञानार्थकत्वप्रसिद्धेः प्रकृते चरो ज्ञानमर्थः ॥ १५ ॥

गो० टी०—मया वा कथं भर्तुं शक्यमित्यत आह—
 तामिति । राजानुग्रहेण राजानुमत्या तदभावे स्वयमेव वा
 भरेत्यर्थः । अस्योत्तरं मा वदेत्याह—उक्तमर्थमिमं चरेति ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—मयि भक्तिर्मदाज्ञायाः पालनात् । गुरुः
 कौसल्यादिः ॥ १६ ॥

रा० टी०—नन्विह स्थितौ मत्कर्तृकत्वसेवाभङ्गः स्यादि-
 त्यत आह—एवमिति । एवं मदुक्तप्रकारेण ते गुरुपूजायां
 स्वत्कर्तृकमात्रादिश्रूपायां सत्यां सुदर्शिता विधिनोक्ता मम
 भक्तिः मत्कर्मिका सेवा भविष्यति अत एव अतुलः उपमा-
 रहितः महान्यमर्थ भविष्यति ॥ १६ ॥

गो० टी०—त्वत्कैङ्कर्यपरस्य मे किमनेनेत्यत आह—एव-

मिति । एवम् एवं च सतीत्यर्थः मम मयीत्यर्थः गुरुपूजा
 मातृश्रूषणम् ॥ १६ ॥

१७-१८] ति० टी०—विप्रहीणाया विमुक्तायाः । नो-
 ऽस्माकम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

रा० टी०—उपसंहरन्नाह—एवं कुरुष्वेति । हे रघुनन्दन !
 हे सौमित्रे ! एवं मदुक्तप्रकारेण कुरुष्व मात्रादिसेवामिति शेषः ।
 विपक्षे दोषमाह—विप्रहीणायाः त्यक्तायाः नः अस्माकम् ॥ १७ ॥

गो० टी०—एवमिति । अस्माभिः आवाभ्यां सीतया
 चेत्यर्थः नः नौ “ अस्मदो द्वयोश्च ” इति द्विवचनस्य बहु-
 वचनम् ॥ १७ ॥

रा० टी०—एवमुक्त इति । श्लक्ष्णया सरसया प्रत्युवाच
 कथयामास ॥ १८ ॥

गो० टी०—एवमिति । वाक्यज्ञो वाक्यकोविदमिति उक्त-
 रोत्तरयुक्तौ च वक्ता वाचस्पतिर्यथेत्युक्तवत्कृत्वविशिष्टं राममपि
 प्रतिवचनरचनाचातुर्येण तोषयितुं समर्थ इत्यर्थः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—मातृसेवायां भरत एवास्तीत्याह—तवै-
 वेति । अनेन रामोक्ताग्रपत्तिपरिहारः । अप्रमेयबलराममातु-
 रसेवायां मम महानर्थ इति मत्वा भरत एव तां पूजयिष्य-
 तीत्यर्थः ॥ १९ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—तवेति । तव तेजसा त्वत्प्रभावे-
 नैव पूजयिष्यति संशयः अस्मिन्विषयसंदेहो नास्ति ॥ १९ ॥

गो० टी०—पूर्वं रामोक्ताग्रपत्तिं परिहरति—तवैवेत्या-
 दिना ॥ १९-२१ ॥

२०] ति० टी०—तदेव कालान्तरभवं भयं दर्शयति—
 यदीति । दुःस्थो दुर्मार्गस्थो राज्यं प्राप्येत्यन्वयः । दुर्मनसा
 कैकेय्यदुरोधादुष्टमनसा ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—त्रैलोक्यमपि तत्पक्षं वधिष्यामीत्युक्तार्थः
 किं तु सेत्तुत्तरश्लोकान्वयि ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—किं च स्वात्मभरणे कौसल्यायाः कस्या
 प्यपेक्षा नेत्याह—किं तु सा कौसल्येत्यादि । कुतस्तस्या एवं

१ इममिति गो. पाठः । २ ममेति गो. अपीति रा. पाठः । ३ नत्रेति गो. पाठः । ४ एतददि श्लोकद्वयं गो. नास्ति ।

तदात्मभरणे चैव मम मातुस्तथैव च । पर्याप्ता मद्विधानां च भरणाय मनस्विनी ॥ २३ ॥
 कुरुष्व मामनुचरं वैधर्म्यं नेह विद्यते । कृतार्थोऽहं भविष्यामि तव चार्थः प्रकल्प्यते ॥ २४ ॥
 धनुरादाय सैगुणं खनित्रपिटकाधरः । अग्रतस्ते गमिष्यामि पन्थानं तव दर्शयन् ॥ २५ ॥
 आहरिष्यामि ते नित्यं मूलानि च फलानि च । वन्यानि च तथान्यानि स्वाहाराणि तपस्विनाम् ॥ २६ ॥
 भवांस्तु सह वैदेह्या गिरिसानुषु रंस्यसे । अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते ॥ २७ ॥

शक्तिस्तत्राह—यस्या इति । यस्या उपजीविनामुपजीविभिः सहस्रं ग्रामाणां प्राप्तं वर्तते ॥ २२ ॥

रा० टी०—ननु भरतमात्रस्थितौ राजान्तरकृतोपद्रवः स्यादित्यत आह—यदिति । यद्यतः राजादेहेतोः दुःस्थः चञ्चलचित्तः सन् भरत उत्तमं राज्यं न रक्षेत् तं वीरगर्वेण अहं वीर इत्यभिमानविशिष्टेन दुर्मनसा दुष्टान्तःकरणेनोपलक्षितं दुर्मतिं दुष्टनिश्चयवन्तमत एव विशेषतः क्रूरं राजादिं तान्प्रसिद्धान्सर्वान्स्तपश्चान्प्राप्याहं वधिष्यामि । ननु बहुभिः सह विरोधे कथं त्वकर्तृकहननमित्यत आह—वैलोक्यमपि तत्पक्षं चेदहं वधिष्यामि एतेन स्वपराक्रमस्यातिमहत्त्वं सूचितं तेन रामसेवायाः प्रभावातिशयो ध्वनितः । इकारो वितर्कार्थकमव्ययम् किंतु अपरसूच्यत इत्यर्थः । यस्याः उपजीविनामुपजीविभिः भृत्यादिभिरित्यर्थः ग्रामाणां सहस्रं संप्राप्तं सा कौसल्या मद्विधानं सहस्रमपि विभूयात् । श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ २०—२२ ॥

२३] ति० टी०—यदेवं तदिति ॥ २३ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—तदिति । तदुक्तेतोः आत्मभरणस्वरक्षणे मम मातुः मद्विधानां च भरणाय मनस्विनी कौशल्या पर्याप्ता ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—यदेवमतो ममानुचरं कुरुष्व मत्सेवामनुमन्यस्व । इह मत्सेवावमतौ वैपरीत्यसाधकं न विद्यते त्वदुक्तेतोरन्यथासिद्धेर्दृष्टितत्वात् । तवार्थः फलमूलाद्याहरणरूपस्त्वत्प्रयासं विना प्रकल्प्यते प्रसिद्ध्यति । अहं च तेन कृतार्थो भवामि । अत उभयहितं मदनुगमनमिति भावः ॥ २४ ॥

रा० टी०—कुरुष्वेति । यतः इह सहगमने वैधर्म्यं विरुद्धत्वं न विद्यते अतः मामनुचरं सहगमनकारिणं कुरुष्व अत एव अहं कृतार्थो भविष्यामि तवार्थः त्वत्कर्मकसेवेत्यर्थः प्रकल्पते सेदा “वर्तमानसामीप्य—” इति भविष्यति लट् ॥ २४ ॥

गो० टी०—एवं रामोक्तं परिहृत्य प्रस्तुतं स्वाभिमतं कैङ्कर्यं प्रपञ्चयति—कुरुष्वेत्यादि । मां शेषभूतमनुचरं शेषत्वाद्युगुणकैङ्कर्ययुक्तं कुरुष्व तत्करणमपि तवैव प्रयोजनमित्यात्मनेपदाह्वयते वैधर्म्यं नेह विद्यते इहानुचरत्वकरणे वैधर्म्यं सेव्यसेवकधर्मराहित्यं नास्ति तव सेव्यधर्मः पर्याप्तः स्वामित्वात् मम सेवकधर्मश्च पूर्णः स्वाभाविकशेषत्वात्, यद्वा वैधर्म्यं वैपरीत्यसाधकं न विद्यते त्वदुक्तेतोरन्यथासिद्धेरुक्त्वादित्याशयः । अनुचरकरणस्य किं प्रयोजनमित्यपेक्षायामाह—तदेति । तवार्थः स्वायासं विना फलमूलाद्याहरणं प्रकल्पते सिध्यति अहं च

कृतार्थः लब्धत्वकैङ्कर्यफलो भविष्यामि, यद्वा मां स्वाभाविकशेषभूतं मामनुचरं स्वरूपादुरुपशेषपट्टितियुक्तं कुरुष्व इहास्मिन् जने मयि वैधर्म्यं शेषत्वविपर्यासो नास्ति अनेन शेषत्वस्य स्वाभाविकत्वं तज्ज्ञानवतः फलं कैङ्कर्यं चेत्युक्तम् । कैङ्कर्याकरणे तव का हानिरित्यत्राह—कृतार्थोऽहं भविष्यामीति अकिञ्चित्कुर्वतः शेषत्वानुपपत्तेरिति भावः । तच्च प्राप्यं कैङ्कर्यं निष्कृष्य दर्शयति—तव चेति । चोऽवधारणे तवैवार्थः न तु मम परार्थकैङ्कर्यस्यैव पुरुषार्थत्वादिति भावः । शेषत्वाध्यवसाय उपायः अस्वार्थशेषकैङ्कर्यमेव फलमित्युपायोपेयनिष्कर्षोऽनेन कृत इति रहस्यं वैधर्म्यं नेह विद्यत इत्युक्तिः ज्येष्ठभ्रातुः पितृसमत्वात् । आवयोः श्रेयश्चास्तीत्याह—कृतार्थ इतीति केचिद्वाचकते ॥ २२ ॥

२५] ति० टी०—तदेव दर्शयति—धनुरित्यादिना । आपदादिभ्यो रक्षार्थं धनुर्ग्रहः । पिटका फलमूलाद्याहरणयोग्या वंशपेटी ॥ २५ ॥

रा० टी०—सेवामेव दर्शयन्नाह—धनुरिति । सगुणं ज्यासहितं खनित्रपिटकाधरः खनित्रेण कुशलादिना सहिता पिटका फलादिस्थापनयोग्यवंशादिनिर्मिता मञ्जूपाविशेषः तां धरति सः अत्र धनुर्ग्रहणं क्रूरजन्तुभर्त्सनार्थम् ॥ २५ ॥

गो० टी०—स्वकृतार्थत्वं प्रपञ्चयति—धनुरिति । धनुराद्यादानं हिंसनिवारणाय खनित्रं मूलकन्दखननसाधनं कुशलादिपिटका अल्पार्थं क प्रत्ययः फलमूलाद्याहरणयोग्याल्पकण्डोलः ‘कण्डोलपिटौ’ इत्यमरः ॥ २३ ॥

२६] ति० टी०—स्वाहाराणि होमयोग्यानि हविर्भूतानि । स्वाहाराणि’ इति पाठे छट्पाहारयोग्यानि ॥ २६ ॥

रा० टी०—आहरिष्यामीति । अन्यानि शाकादीनि स्वाहाराणि स्वाहायोग्यानि ‘स्वाहाराणि’ इति पाठे शोभनाहारसाधकानीत्यर्थः ॥ २६ ॥

गो० टी०—एवं मार्गे संभावितं कैङ्कर्यशुक्त्वा स्थाने संभावितमाह—आहरिष्यामीति । अन्यानि शाकप्रियालबीजक्षौद्रादीनि स्वाहाराणि खलेनाहर्तुं भोक्तुं योग्यानि ॥ २४ ॥

२७] ति० टी०—स्वपतश्चेत्यनेन रात्रौ स्वस्य निर्निद्रत्वं ध्वनयति ॥ २७ ॥

रा० टी०—सेवान्तरमाह—भवानिति । गिरिसानुषु पर्वतशृङ्गेषु रंस्यते विहरिष्यते सर्वमाज्ञप्तमनुमितं चेत्यर्थः जाग्रतः स्वपतश्चेत्यनेन स्वस्य निद्रावशकर्तृत्वं सूचितम् ॥ २७ ॥

१ प्रकल्पते इति गो.रा.पाठः । २ सशरमिति गो.पाठः । ३ अन्विति गो.पाठः । ४ यानि चान्यानि स्वाहाराणीति गो.पाठः । ५ रस्यते इति गो.रा.पाठः ।

रामस्त्वनेन वाक्येन सुप्रीतः प्रत्युवाच तम् । व्रजापृच्छस्व सौमित्रे सर्वमेव सुहृज्जनम् ॥ २८ ॥
 ये च राज्ञो ददौ दिव्ये महात्मा वरुणः स्वयम् । जनकस्य महायज्ञे धनुषी रौद्रदर्शने ॥ २९ ॥
 अभेद्ये कवचे दिव्ये तूणी चाक्षय्यसायकौ । आदित्यविमलाभौ द्वौ खड्गौ हेमपरिष्कृतौ ॥ ३० ॥
 सत्कृत्य निहितं सर्वमेतदाचार्यसन्ननि । सर्वमायुधमादाय क्षिप्रमाव्रज लक्ष्मण ॥ ३१ ॥
 स सुहृज्जनमामन्व्य वनवासाय निश्चितः । इक्ष्वाकुगुरुमागम्य जग्राहायुधमुत्तमम् ॥ ३२ ॥
 तदिव्यं राजशार्दूलः सत्कृतं माल्यभूषितम् । रामाय दर्शयामास सौमित्रिः सर्वमायुधम् ॥ ३३ ॥
 तमुवाचात्मवान् रामः प्रीत्या लक्ष्मणमागतम् । काले त्वमागतः सौम्य काङ्क्षिते मम लक्ष्मण ॥ ३४ ॥
 अहं प्रदातुमिच्छामि यदिदं मामकं धनम् । ब्राह्मणेभ्यस्तपस्विभ्यस्त्वया सह परंतप ॥ ३५ ॥
 वसन्तीह दृढं भक्त्या गुरुषु द्विजसत्तमाः । तेषामपि च मे भूयः सर्वेषां चोपजीविनाम् ॥ ३६ ॥

गो० टी०—एवं सर्वदेशकर्तव्यकैङ्कर्याण्युक्तानि कैङ्कर्यस्य विशिष्टविषयस्यैव रस्यत्वाद्विशिष्टविषयत्वमाह—भवांस्त्विति । जाग्रतः स्वपतश्च इत्यनेन सर्वकालसर्वावस्थोचितकैङ्कर्यमुक्तं सर्वं करिष्यामीत्यनेन सर्वविधं कैङ्कर्यमुक्तम् तथा च देवी-विशिष्टस्य शेषिणः सर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थासु सर्वविधमपि कैङ्कर्यं शेषभूतेन कर्तव्यमिति दर्शितम् ॥ २५ ॥

२८] ति० टी०—अनेन वाक्येन स्वपतश्चेत्यन्तेन । व्रज अत्रज आपृच्छस्व सुहृज्जनानामाज्ञां गृहाण ॥ २८ ॥

रा० टी०—राम इति । अनेन निहंतुकप्रीतिबोधकेन वाक्येन लक्ष्मणोक्त्या सुप्रीतो रामः प्रत्युवाच । तत्प्रतिवचनमेवाह—हे सौमित्रे ! त्वं व्रज मया सहेति शेषः अत एव सुहृज्जनं सुहृदं स्वसौहार्दं जनयति नित्यं प्रकटयति तं मात्रा-दिमित्यर्थः आपृच्छ अमुमिति गृहाण अमुमतिकरणाज्ञाप-नेन तत्समाननं कर्तव्यमिति सूचितं तेन ते न नेतव्या इति बोधितम् ॥ २८ ॥

गो० टी०—रामस्त्विति । अनेनानुगमनाज्ञा व्यञ्जितम् ॥ २६ ॥

२९] ति० टी०—महायज्ञे तुष्टे वरुणे राज्ञो जनकस्य धनुरादिकं ददौ तच्च जनकेनास्माकं यौतकत्वेन दत्तं तत्सर्व-माचार्यसन्न्याचार्यं सत्कृत्य निहितं तदादाय क्षिप्रमाव्रजा-गच्छ । अत्रैवमववादादेव तत्र जनकाय वरुणकर्तृकधनुरादि-दानं रामलक्ष्मणाभ्यां च तत्कर्तृकतद्दानं बोध्यम् ॥ २९ ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—आयुधमिति जात्या ॥ ३१ ॥

रा० टी०—ये इति । राज्ञो जनकस्य महायज्ञे यद्धनुरादि राज्ञो जनकस्य वरुणः स्वयं ददौ तत्सर्वमाचार्यसन्ननि निहितं विवाहसमये जनकाह्वयेति शेषः एतत्सर्वमायुधमादाय गुरो-रुंहीत्वा क्षिप्रं वीरमात्रज आगच्छ जनकस्येत्युभयान्वयि उत्तरत्र जनकस्येति संबन्धसामान्ये पृथी । श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ २९-३१ ॥

गो० टी०—ये चेत्यादि । जनकस्य राज्ञो यज्ञे महात्मा वरुणः स्वयमेव मया यद्धनुरादिकं ददौ आचार्यसन्ननि आचार्य-स्य गृहे पूजार्थं निहितं तदेतत्सर्वमायुधमादाय स आपृच्छसुहृज्-

नस्त्वं क्षिप्रमाव्रजेत्यन्वयः । अत्र धनुरादिषु सर्वत्र द्विवचना-दावयोर्ददौविति सिद्धं बालकाण्डेऽनुक्तोप्ययं वृत्तान्तोऽनुवादा-त्सिद्धः यथासुन्दरकाण्डेऽभिहितं मणिवन्धनम् 'मणिरत्नमिदं दत्तं वैदेह्याः अश्रुरेण मे । वधूकाले तथा बद्धमधिकं मूर्ध्नि शोभते' इति । यथा चायोध्याकाण्डेऽनभिहितोऽपि वायसवृत्तान्तः सुन्दर-काण्डेऽव्ययते 'स पित्रा च परित्यक्तः क्षुरैश्च स महर्षिभिः । श्रीलोकान् संपरिक्रम्य तमेव शरणं गतः' इति । आचार्यो वसिष्ठः इक्ष्वाकुगुरुमागम्येत्युत्तरत्रानुवादात् नहीक्ष्वाकुगुरुर्वसिष्ठा-दन्योस्ति ॥ २७-३१ ॥

३२] ति० टी०—स लक्ष्मणः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—स इति । इक्ष्वाकुगुरुं वशिष्ठमागम्य प्राप्य स लक्ष्मणः जग्राह ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०—राजशार्दूलः क्षत्रियश्रेष्ठः ॥ ३३ ॥

रा० टी०—तदिति । तद्गुरुगृहादानीं सत्कृतं पूजितमत एव माल्यभूषितमायुधं दर्शयामास ॥ ३३ ॥

३४-३५] ति० टी०—मम काङ्क्षिते मदभीष्टप्रयोजननिमि-त्तसंपादनोचितकाल आगतः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

रा० टी०—तमिति । आत्मवान् जीवादिनियन्ता रामः उवाच । तद्वचनमेवाह—मम काङ्क्षिते मदीप्सिते काले आगतः शीघ्रं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

गो० टी०—तमिति । प्रीत्योवाचेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—अहमिति । मामकं मदुपाजितमित्यर्थः धनं ब्राह्मणेभ्यः त्वया सह प्रदातुमहमिच्छामि ॥ ३५ ॥

गो० टी०—काङ्क्षितत्वमेवाह—अहमित्यादिना ॥ ३३ ॥

३६] ति० टी०—इह मत्समीपे । गुरुषु दृढभक्त्योपेताः । एतेन पूर्णवियतया दानपात्रत्वं सूचितम् ॥ ३६ ॥

रा० टी०—वसन्तीति । गुरुषु दृढभक्ता ये द्विजसत्तमा वसन्ति तेषां द्विजसत्तमानां सर्वेषां मे उपजीविनां च ये भूयः श्रेष्ठास्तान्द्विजानामार्यं श्रेष्ठमत एव प्रवरं प्रकर्षेण वरणीयं । सुयज्ञं सुयज्ञनामानं वसिष्ठपुत्रं च अपरांस्तद्विनाच्छिष्टान्सदाचा-

१ अभेद्यकवचे इति गो. पाठः । २ अक्षयसायकाविति गो. पाठः । ३ विमलौ चोभाविति गो. पाठः । ४ स त्वमिति गो. पाठः । ५ शार्द-
 लेति गो. पाठः ।

वसिष्ठपुत्रं तु सुयज्ञमार्यं त्वमानयाशु प्रवरं द्विजानाम् ।

अपि प्रयास्यामि वनं समस्तानभ्यर्च्य शिष्टानपराण्डिजातीन्

॥ ३७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ।

सीतारामाभ्यां वितीर्णरत्नाभरणः सुयज्ञस्तेभ्यो मङ्गलाशिषो ययोज । रामादिष्टो लक्ष्मणोऽगस्त्यपुत्रादिभ्यः कौशेयाभरणा-
दीनि व्यतरत् । भार्याप्रेरितस्त्रिजटो नाम ऋषिः प्राप्य रामं धनं ययाचे । दण्डप्रक्षेपावधि विद्यमानगवीनां दाने रामेण प्रतिज्ञातेऽनेक-
सहस्रगवीर्विजित्य जग्राह रामस्तमक्षमयद्रुमैवल्लोपाजितधनेन सुहृज्जनं च ययोज ।

ततः शासनमाज्ञाय भ्रातुः प्रियैकरं हितम् । गत्वा स प्रविवेशाशु सुयज्ञस्य निवेशनम् ॥ १ ॥
तं विप्रमर्ष्यगारस्थं वन्दित्वा लक्ष्मणोऽब्रवीत् । सखेऽभ्यागच्छ पश्य त्वं वेष्टुं दुष्करकारिणः ॥ २ ॥
ततः संध्यामुपास्थाय गत्वा सौमित्रिणा सह । क्रुद्धं स प्राविशत् लक्ष्म्या रम्यं रामनिवेशनम् ॥ ३ ॥
तमागतं वेदविदं प्राञ्जलिः सीतया सह । सुयज्ञमभिचक्राम राघवोऽग्निमिवार्चितम् ॥ ४ ॥

रसंपन्नान्द्विजातींश्च अभ्यर्च्य वनं प्रयास्यामीति हेतोः आशु
शीघ्रमानय । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वयोध्याकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

गो० टी०-वसन्तीति । यच्छब्दोऽर्थसिद्धः इह नगरे
गुरुषु भक्त्या ये वृद्धं वसन्ति नित्यं गुरुश्रुत्पूर्णं कुर्वन्तीत्यर्थः ।
तेषामपि मे सर्वेषां पृथग्विनां च भूयः अतिशयेन नित्यदेया-
दधिकतया दातुमिच्छामि तानानयेति शेषः ॥ ३४ ॥

३७] ति० टी०-वसिष्ठपुत्रं सुयज्ञमानयेत्यनेन मूलप्रभो-
र्दशरथस्य वसिष्ठः पुरोहितस्तत्पुत्रस्य तत्पुत्र इति न्यायेन सुय-
ज्ञस्य विशिष्यानयननियोगः । अस्यैव गृह आयुषस्थापन-
मिति शेषः ॥ ३७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

गो० टी०-वसिष्ठपुत्रमिति । वसिष्ठपुत्रमार्यं द्विजानां
प्रवरं सुयज्ञम् अन्यानपि शिष्टानानय सुयज्ञं तांश्चाभ्यर्च्याभि-
प्रयास्यामीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरा-
ख्याने श्रीमदयोध्याकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

१] ति० टी०-तत इति ॥ १ ॥

रा० टी०-रामवचनश्रवणानन्तरकालिकलक्ष्मणवृत्तं वर्ण-
यन्नाह-तत इति । भ्रातुः रामस्य शुभकरं मङ्गलप्रापकमत
एव प्रियं प्रीतिविषयीभूतं भ्रातुः शासनमाज्ञाय ज्ञात्वा ततः राम-
समीपात्सुयज्ञस्य निवेशनं गत्वा प्राप्य आशु शीघ्रं प्रविवेश ॥ १ ॥
गो० टी०-एवं निश्चितसीतालक्ष्मणाण्डयात्रस्य रामस्य

यात्रादानं प्रस्तूयते द्वात्रिंशे-तत इत्यादि । आज्ञाय अङ्गीकृत्य
शुभतरं ब्राह्मणोपकारत्वात् प्रियमात्मनोऽज्जगमनाङ्गीकार-
फलत्वात् ॥ १ ॥

२] ति० टी०-अग्न्यगारमग्निहोत्रशाला । हे सखे रामस्य
वेष्टमागच्छ दुष्करकारिणो रामस्य प्राप्तराज्यत्यागपूर्वं वनं
जिगमिषोः कृत्यं च पश्येति शेषः ॥ २ ॥

रा० टी०-तमिति । अन्यागारस्थं यज्ञशालायां स्थितं
तं सुयज्ञं वन्दित्वा लक्ष्मणोऽब्रवीत् । तद्वचनमेवाह-हे सखे !
अभ्यागच्छ इह प्रामुहि दुष्करकारिणः अन्याशक्यक्रियाकरण-
शीलस्य रामस्य वेष्टुं गृहं पश्य रामसमीपं प्रामुहीत्यर्थः ॥ २ ॥

गो० टी०-तमिति । अभ्यागारस्थमग्निहोत्रशालास्थं दु-
ष्करकारिणः दुष्करकर्मकारिणः वेष्टमाभ्यागच्छ कृत्यं च पश्ये-
त्यर्थः ॥ २ ॥

३] ति० टी०-संध्यां माध्याह्निकीम् ॥ ३ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः लक्ष्मणोऽप्यनन्तरं संध्यां
संध्याकृत्यमुपास्थाय समाप्येत्यर्थः लक्ष्म्या सर्वसंपत्त्या जुष्टं
सेवितं रामनिवेशनं रामाधिष्ठितगृहं सौमित्रिणा सह गत्वा
प्राविशत् सुयज्ञ इति शेषः ॥ ३ ॥

गो० टी०-तत इति । संध्योपासनं माध्याह्निकम् अथवा
संध्या नियताग्निहोत्रम् अग्न्यागारस्थमित्युक्तेः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०-अभिचक्राम प्रत्युत्थानादि कृतवान् ।
अर्चितमग्निमिव होमकाल इति शेषः ॥ ४ ॥

रा० टी०-तमिति । अर्चितं पूजितमग्निं यागपावकमिव
आगतं तं सुयज्ञं सीतया सह राघवो रामः अभिचक्राम अभ्यु-
त्थानादिसत्कृतिं चकार ॥ ४ ॥

गो० टी०-तमिति । अर्चितं हुतम् ॥ ४ ॥

१ अभीति गो. पाठः । २ अवराति गो. पाठः । ३ शुभतरं प्रियमिति गो. शुभकरमिति रा. पाठः । पाठः । ४ अन्यागारस्थमिति गो. रा.
पाठः । ५ उपास्यामिति गो. पाठः । ६ जुष्टं तदिति गो. जुष्टं स इति रा. पाठः ।

जातरूपमयैर्मुखैरङ्गदैः कुण्डलैः शुभैः । सहेमसूत्रैर्मणिभिः केयूरैर्वलयैरपि ॥ ५ ॥
 अन्यैश्च रत्नैर्बहुभिः काकुत्स्थः प्रत्यपूजयत् । सुयज्ञं स तदोवाच रामः सीताप्रचोदितः ॥ ६ ॥
 हारं च हेमसूत्रं च भार्यायै सौम्य हारय । रशनां चार्थं सा सीता दातुमिच्छति ते सखी ॥ ७ ॥
 अङ्गदानि च चित्राणि केयूराणि शुभानि च । प्रयच्छति सखी तुभ्यं भार्यायै गच्छती वनम् ॥ ८ ॥
 पर्यङ्कमग्न्यास्तरणं नानारत्नविभूषितम् । तमपीच्छति वैदेही प्रतिष्ठापयितुं त्वयि ॥ ९ ॥
 नागः शत्रुंजयो नाम मातुलो यं ददौ मम । तं ते निष्कसहस्रेण ददामि द्विजपुंगव ॥ १० ॥
 इत्युक्तः स तु रामेण सुयज्ञः प्रतिगृह्य तत् । रामलक्ष्मणसीतानां प्रयुयोजाशिषः शिवाः ॥ ११ ॥
 अथ भ्रातरमव्यग्रं प्रियरामः प्रियंवदम् । सौमित्रिं तमुवाचेदं ब्रह्मेव त्रिदशेश्वरम् ॥ १२ ॥

५] ति० टी०—अङ्गदं बाहुमूलधार्यं भूषणम् । केयूरं तद-
 धोभागस्थम् । सहेमसूत्रैर्मणिभिः स्वर्णसूत्रस्यूतैर्छादिरत्न-
 मालाभिः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—सीताप्रचोदितः सीतया सुयज्ञपत्न्यैः सखी-
 त्वादिभ्यामरणदानाय प्रचोदितः ॥ ६ ॥

रा० टी०—जातरूपेति । जातरूपं सुवर्णं तन्मयैः मुखैः
 श्रेष्ठैः अङ्गदैः शुभैः शुभकारकैः कुण्डलैः सहेमसूत्रैः हेमसूत्रस-
 हितैः तत्प्रोतैरित्यर्थः । भूषणविशेषैर्वा मण्यादिभिः बहुभिः
 अनेकविधैः अन्यैः उक्तैर्यो विलक्षणैः रत्नैश्च काकुत्स्थः
 ककुत्स्थवंशोद्भवो रामः सुयज्ञं वसिष्ठपुत्रं प्रत्यपूजयत् तदा पूजन-
 काले सीताप्रचोदितः जानकीप्रेरितो रामः सुयज्ञमुवाच । सुयज्ञ-
 मित्युभयान्वयि ॥ ५ ॥ ६ ॥

गो० टी०—जातरूपमयैरित्यादि । जातरूपमयैः स्वर्णम-
 यैः अङ्गदैः कूर्परोपरिधार्यैः बाहुभूषणैः सहेमसूत्रैर्मणिभिः हेमसू-
 त्रप्रोतैर्वैद्यपथरागमुक्तादिमणिभिः ' रत्नं मणिर्द्वयोरश्मजातौ
 मुक्तादिकेऽपि च ' इत्यमरः । केयूरैः शुजिशिरोव्यापिफणाकार-
 शिखरमुक्तबाहुभूषणैः अथवा अङ्गदैकेयूरयोः स्थूलत्वसूक्ष्मत्वा-
 भ्यां भेदः । वलयैः कटकैः ' कटको वलयोऽस्त्रियाम् ' इत्यमरः ।
 रत्नैः भूषणप्रकरणाद्भूषणश्रेष्ठैरित्यर्थः ' रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि '
 इत्यमरः ॥ ५ ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—हेमसूत्रसुरोभूषणविशेषः । हारय सेवक-
 द्वारा प्रापय । रशना काञ्ची । सा मदुगामिनी सखी । तव
 भार्याया इति शेषः ॥ ७ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—हारमिति । हेमसूत्रं भूषणवि-
 शेषं रशनां छद्मघण्टिकां च ते तव भार्यायै सीता दातुमिच्छति
 अतः हे सौम्य हे सखे ! हारय हारादिकं स्वभार्यासमीपे
 प्रापय ॥ ७ ॥

गो० टी०—हारमिति । हेमसूत्रं हेममयं कण्ठसूत्रं रशनां-
 च ते भार्यायै सीता दातुमिच्छति तत्सर्वं हारय दापयेत्यर्थः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—तुभ्यं भार्यायै च । गच्छती वनभाव
 आर्षः ॥ ८ ॥

रा० टी०—अङ्गदानीति । चित्राणि अनेकचित्रविशिष्टानि
 अङ्गदादीनि भार्यायै भवद्भार्या प्रापयितुं तुभ्यं वनं गच्छन्ती
 सीता प्रयच्छति आगमशास्त्रस्यानित्यत्वानुमभावः ॥ ८ ॥

गो० टी०—अङ्गदानीति । भार्यायै भार्याधारणार्थं तुभ्यं
 प्रतिग्रहीत्रे प्रयच्छति गच्छतीत्यत्र वनभाव आर्षः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—त्वयि त्वदृहे प्रतिष्ठापयितुं दानपूर्वकं
 प्रापयितुम् ॥ ९ ॥

रा० टी०—पर्यङ्कमिति । अग्न्यास्तरणमुत्तमास्तरणविशिष्टं
 तं पर्यङ्कमपि त्वयि त्वदृहे प्रतिष्ठापयितुमतिसर्जनपूर्वकं प्रे-
 यितुमिच्छति ॥ ९ ॥

गो० टी०—पर्यङ्कमिति । त्वयि प्रतिष्ठापयितुं तुभ्यं दा-
 तुमित्यर्थः ॥ ९ ॥

१०—११] ति० टी०—शत्रुंजयो नाम तथा प्रसिद्धं यं
 गजं मातुलो मम ददौ तं गजं ते ददामि । निष्कसहस्रेण
 स्वनामाङ्कितनिष्कसहस्रदक्षिणया ॥ १० ॥ ११ ॥

रा० टी०—नाग इति । योऽयं शत्रुंजयो नाम नागो हस्ती
 मम मातुलो मम ददौ तं निष्कसहस्रेण सहस्रसंख्याकस्वर्णमु-
 द्राभिः सह ते तुभ्यं ददामि ॥ १० ॥

गो० टी०—नाग इति । मातुलो ददाविति दशरथीयश-
 त्रुञ्जयव्यावृत्तिः ॥ १० ॥

रा० टी०—इतीति । शिवाः मङ्गलहेतुभूताः आशिषः
 प्रयुयोज ॥ ११ ॥

गो० टी०—इतीति । प्रतिगृह्येत्यनेन न्यासभूतत्वं
 व्यावर्त्यते ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—ब्रह्मा त्रिदशेश्वरमिव । नियोकृत्नियो-
 ज्ययोः परापरप्रभुत्वे दृष्टान्तः ॥ १२ ॥

रा० टी०—अथेति । अथ सुयज्ञाशीर्वाददानानन्तरं
 त्रिदशेश्वरं ब्रह्मेव रामः प्रियंवदं प्रियवक्तारं तं लक्ष्मणमु-
 वाच ॥ १२ ॥

गो० टी०—अथेति । त्रिदशेश्वरमिन्द्रम् ॥ १२ ॥

१ अधुनेति गो. पाठः । २ सखे इति गो. रा. पाठः । ३ विचित्राणीति गो. पाठः । ४ गजेति गो. पाठः । ५ हीति गो. पाठः । ६ प्रियं रामः
 प्रियंवद इति गो. पाठः ।

अंगस्त्यं कौशिकं चैव तावुभौ ब्राह्मणोत्तमौ । अर्चयाहूय सौमित्रे रत्नैः सस्यमिवाभ्युभिः ॥ १३ ॥
 तर्पयस्व महाबाहो गोसहस्रेण राघव । सुवर्णरजतैश्चैव मणिभिश्च महाधनैः ॥ १४ ॥
 कौसल्यां च य आशीर्भिर्भक्तः पर्युपतिष्ठति । आचार्यस्तैत्तिरीयाणामभिरूपश्च वेदवित् ॥ १५ ॥
 तस्य यानं च दासीश्च सौमित्रे संप्रदापय । कौशेयानि च वस्त्राणि यावत्तुष्यति स द्विजः ॥ १६ ॥
 सूतश्चित्ररथश्चार्थः सचिवः सुचिरोपितः । तोषयैनं महाहैश्च रत्नैर्वस्त्रैर्धनैस्तथा ॥ १७ ॥
 पशुकाभिश्च सर्वाभिर्गवां दशशतेन च । ये च मे कठकालापा बहवो दण्डमाणवाः ॥ १८ ॥
 नित्यस्वाध्यायशीलत्वान्नान्यत्कुर्वन्ति किञ्चन । अलसाः स्वादुकामाश्च महतां चापि संमताः ॥ १९ ॥
 तेषामशीतियानानि रत्नपूर्णानि दापय । शालिवाहसहस्रं च द्वे शते भद्रकांस्तथा ॥ २० ॥

१३-१४] ति० टी०-कौशिको विश्वामित्रः आह्वयाचंय
 अन्तरं रत्नैस्तर्पय ॥ १३ ॥ १४ ॥

रा० टी०-तद्वचनमेवाह-आगस्त्यमिति । आगस्त्य-
 सुतं कौशिकं विश्वामित्रमर्चय सत्कारेणाहूय रत्नादिभिस्तर्प-
 यस्व । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १३ ॥ १४ ॥

गो० टी०-आगस्त्यमिति । आगस्त्यम् अगस्त्यपुत्रं कौ-
 शिकं विश्वामित्रपुत्रं रत्नैः श्रेष्ठवस्तुभिः ॥ १३ ॥

गो० टी०-रत्नैरर्चनं विवृणोति-तर्पयस्वेति ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०-तैत्तिरीयाणां तैत्तिरीयशास्त्रोध्यतृणामा-
 चार्यो यो द्विजः कौसल्यामाशीर्भिः पर्युपतिष्ठति सेवते अभि-
 रूपः श्लाघ्यगुणः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-यावथावता धनेन तुष्यति तावदापय ।
 कौशेयानि कृमिकोशोत्थानि ॥ १६ ॥

रा० टी०-कौशल्यामिति । तैत्तिरीयाणां तित्तिरिशाखा-
 ध्येतृणामचार्यः अत एव वेदविदत एव अभिरूपः दानप्राप्तियो-
 ग्यः यो द्विजः कौशल्याभक्तः कौशल्यानिष्ठस्वविषयप्रीत्युत्कृ-
 ष्यापारवान् अत एव आशीर्भिः आशीर्वचनैः कौशल्यां पर्युप-
 तिष्ठति स द्विजः यावथावद्विस्तुष्यति तावन्ति यानादीनि तस्य
 तस्मै संप्रदापय तत्र कौशेयानि कृमिविशेषकोशोद्भवानिर्मितानि
 'कौशेयं कृमिकोशोत्थम्' इत्यमरः । कौशल्यामित्युभया-
 न्वयि ॥ १५ ॥ १६ ॥

गो० टी०-कौसल्यामित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । तै-
 त्तिरीयाणां तित्तिरिसंबन्धिशाखाध्येतृणामाचार्यः अध्याप-
 यिता अभिरूपः ब्रूयः 'प्राप्तरूपसुखाभिरूपा ब्रूयमनोज्ञयोः'
 इति विश्वः । कौशेयानि कृमिकोशोत्थानि 'कौशेयं कृमिकोशो-
 त्थम्' इत्यमरः । यावत् यावत्पर्यन्तं तुष्यति तावत्संप्रदापयेति
 संबन्धः ॥ १५ ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-चित्ररथनामा सुमन्त्रादन्यः सुतः
 सुचिरोपितश्चिरकालवृद्धः ॥ १७ ॥

रा० टी०-सूत इति । सुचिरोपितः बहुकालान्मत्समीपे
 स्थितः आर्यसचिवः सचिवश्रेष्ठः चित्ररथः चित्ररथसंज्ञः सुतो-
 ऽस्तीति शेषः महाहैः अतिप्रशंसनीयैः वज्रादिभिरेनं सुतं तोषय

यदि च चित्रं रथो यस्य इति यौगिकार्थमात्रविवक्षा तदा
 सूतशब्देन सुमन्त्र एव ग्राह्यः ॥ १७ ॥

गो० टी०-सूत इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । सूतः सुम-
 न्त्रतुल्यः कश्चिच्चित्ररथनामा सुचिरोपितः चिरकालमस्मद्वृ-
 द्धे स्थितः पशुकाभिः अल्पार्थं कन्प्रत्ययः अजादिभिरित्यर्थः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-पशुका अजादयो यज्ञपशवो माहिष्या-
 दयश्च कठकालापाः कठकालापसंबन्धिशाखाध्यायिनः दण्डमाण-
 वा दण्डप्रधाना माणवा उपकुर्वाणब्रह्मचारिणः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०-अन्यद्रतोपवासादि अलसा भिक्षादौ
 स्वादुकामाः सदनकामाः । तेषां दानयोग्यत्वायाह-महता-
 मिति "तपो हि स्वाध्यायः" इति श्रुतेर्नित्यतपस्वित्वेन महतां
 संमताः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०-यानान्युष्ट्राः शालीन्वहन्तीति तादृशव-
 लीवर्दानां सहस्रम् । भद्रकांस्तदाख्यान्धान्यविशेषांश्चणकसुद्रा-
 दिरूपान्यज्जनाहान्दापय ॥ २० ॥

रा० टी०-पशुकाभिरिति । पशुकाभिः प्रशस्ताः पशवः
 पशुकाः ताभिः यज्ञयोग्याभिरित्यर्थः सर्वाभिः अजादिव्यक्तिभिः
 दशशतेन सहस्रेणेत्यर्थः । तोषयेति पूर्वेणान्वयः मे मत्सं-
 बन्धिनः बहवोऽनेकविधाः ये कठकालापाः कठकालापशाखाध्या-
 यिनः ये च नित्यस्वाध्यायशीलत्वाद्देतोः अन्यत्स्वाध्यायाति-
 रिक्तं किञ्चन न कुर्वन्ति ते दण्डमाणवाः ब्रह्मचारिविहितदण्डधा-
 रिणः उपकुर्वाणब्रह्मचारिणः ये च महतां संमताः महद्भिरादृताः
 स्वादुकामाः सुस्वादुवादिभक्षणकाङ्क्षिणः अलसाः तेषां तेभ्यः
 रत्नपूर्णानि अशीतियानानि शालिवाहसहस्रं सहस्रसंख्याकशा-
 लिवहनयोग्यबलीवर्दान् द्वे शते शतद्वयसंख्याकान्भद्रकान्भद्रक-
 संज्ञकहस्तिनश्च भद्रसंज्ञकधान्यविशेषान्वा कर्पकवर्दान्वा दापय ।
 श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ १८-२० ॥

गो० टी०-ये चेत्यादि उपाकुर्वित्यन्तमेकं वाक्यम् । कठेन
 प्रोक्तमधीयते कठः कठशब्दात्प्रोक्तार्थं वैशम्पायनान्तेवासित्वा-
 णिनिः तस्य कठचरकादिति छक् ततः तदधीते तद्वेदेत्यण्
 तस्य प्रोक्ताल्लुक् इतिछक् कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः
 कलापिशब्दात् प्रोक्तार्थं "कलापिनोऽण्" इत्यण् "सब्रह्मचारि

व्यञ्जनार्थं च सौमित्रे गोसहस्रमुपाकुरु । मेखलीनां महासंघः कौसल्यां समुपस्थितः ॥

तेषां सहस्रं सौमित्रे प्रत्येकं संप्रदापय ॥

॥ २१ ॥

अम्बा यथा नो नन्देच्च कौसल्या मम दक्षिणाम् । तथा द्विजार्तीस्तान्सर्वीलक्ष्मणार्चय सर्वशः ॥ २२ ॥

ततः पुरुषशैर्दूलस्तद्धनं लक्ष्मणः स्वयम् । यथोक्तं ब्राह्मणेन्द्राणामददाद्धनदो यथा ॥ २३ ॥

अथाब्रवीद्वाष्पगलान्तिष्ठतश्चोपजीविनः । सै प्रदाय बहुद्रव्यमेकैकस्योपजीवनम् ॥ २४ ॥

लक्ष्मणस्य च यद्वेश्म गृहं च यदिदं मम । अशून्यं कार्यमेकैकं यावदागमनं मम ॥ २५ ॥

इत्युक्त्वा दुःखितं सर्वं जनं तमुपजीविनम् । उवाचेदं धनाध्यक्षं धनमानीयतां मम ॥ २६ ॥

ततोऽस्य धनमाजहुः सर्व एवोपजीविनः । स राशिः सुमहांस्तत्र दर्शनीयो हृदयत ॥ २७ ॥

सपीठ—”इत्यादिना टिलोपः ततः “तदधीत” इत्याद्यण् तस्य “प्रोक्ताहुक्” कठप्रोक्तशाखाध्यायिनः कलापिप्रोक्तशाखाध्यायिनश्चेत्यर्थः कठाश्च कालापाश्च कठकालापाः दण्डप्रधानाः माणवाः दण्डमाणवा इति काशिकायां सदा पलाशदण्डधारिणो ब्रह्मचारिण इत्यर्थः । किंचन आहारार्थयन्त्रादिकं केवलं नित्यस्वाध्यायशीलत्वात् किंचिन्न कुर्वन्ति किंत्वालस्याच्चेत्याशयेनाह—अलसा इति । गोसहस्रप्रदानहेतुत्वेनाह—स्वादुकामाश्चेति रसवत्पदार्थकाङ्क्षिण इत्यर्थः । महतां चापि संमताः अतीवसाध्वान्चारा इत्यर्थः रत्नपूर्णानि रत्नालंकारपूर्णानि अशीतियानानीत्युक्त्या दण्डमाणवाश्चाशीतिसंख्याका इति गम्यते रत्नवाहावृष्टानिति वा शालिवाहसहस्रं शालिधान्यवाहकवर्लीवर्दसहस्रं भद्रकान् अल्पायै कन्प्रत्ययः कर्षणयोग्याननडुह इत्यर्थः धान्यविशेषानित्यपरे व्यञ्जनार्थं क्षीरं दधि घृतार्थमुपाकुरु ददस्वेत्यर्थः ॥ १८-२० ॥

२१] ति० टी०—व्यञ्जनार्थं दधिघृतार्थमुपाकुरु देहि । मेखलीनां ब्रह्मचारिणाम् दीर्घं आर्षः समुपस्थितः विवाहार्थमिति शेषः । सहस्रं गवां निष्काणां वा ॥ २१ ॥

२२-२३] ति० टी०—नोऽस्माकमम्बा कौसल्या यथा मम दक्षिणां मया तदाश्रितब्रह्मचारिवर्गस्य दापितां नन्देतथा तानर्चयेत्यन्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥

रा० टी०—व्यञ्जनार्थमिति । व्यञ्जनार्थं व्यज्यते संस्क्रियते ओदनादिकमनेनेति व्यञ्जनं दधिघृतादि तदर्थं गोसहस्रं सहस्रसंख्याकगवीः उपाकुरु देहि अग्निहोत्रिभ्यः इति शेषः । अर्थं पृथक्—मेखलीनामिति । मेखलीनां ब्रह्मचारिणां महासंघः बहुसमूहः कौसल्यां समुपस्थितः तत्समीपे प्राप्त इत्यर्थः । तेषां मेखलिनां प्रत्येकं सहस्रं विवाहोपयोगि सहस्रसंख्याकद्रव्यविशेषं संप्रदापय अत एव नोऽस्माकमम्बा कौसल्या मम दक्षिणामवलोक्येति शेषः यथा यथावन्नन्देत । अर्धत्रयमेकान्वयि । मेखलीनामित्यत्र दीर्घं आर्षः ॥ २१ ॥ २२ ॥

गो० टी०—मेखलीनामिति । मेखला मौञ्जी तद्वतां ब्रह्मचारिणामित्यर्थः आपो दीर्घः । सहस्रं गोसहस्रं प्रकृतत्वात्तासां ममान्वेत्यन्वयः दक्षिणां पूर्वोक्तदानाङ्गभूतां सर्वशः वज्रधान्यादिसर्वप्रकारैः ॥ २१ ॥ २२ ॥

रा० टी०—उपसंहरन्नाह—तथेति । सर्वान्द्विजातीन्सर्वशः सर्वप्रकारेण अर्चय । अर्थं पृथक्—तत इति । ततः रामाज्ञापनानन्तरं यथोक्तं रामोक्तमनतिक्रम्य ब्राह्मणेन्द्राणां ब्राह्मणेन्द्रेभ्यः धनद इव अददात् । अर्धद्वयमेकान्वयि ॥ २३ ॥

गो० टी०—तत इति । यथोक्तं रामोक्तमनतिक्रम्य अददात् धनदो यथेति धनदस्य दातृत्वं धनदेन समस्त्याग इति बालरामायण एवोक्तं ब्राह्मणेन्द्राणामिति चतुर्थ्यर्थे पठि ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—वाष्पगलान्वाष्पगद्वदान् । उपजीवनं जीवनसाधनम् ॥ २४ ॥

२५-२७] ति० टी०—एकैकं प्रत्येकम् । यावन्ममागमनमशून्यं कार्यं पर्यायेणैकशः स्थित्वा पूर्ववद्रक्षणीयमित्यर्थः ॥ २५-२७ ॥

रा० टी०—अथेति । अथ ब्राह्मणसंप्रदानकदानानन्तरं स रामः एकैकस्योपजीविनः उपजीवनमुपजीवनहेतुभूतं बहुद्रव्यं प्रदाय दापयित्वा वाष्पगलानुपजीविनः अब्रवीत् । तद्वचनमेवाह—लक्ष्मणस्य यद्वेश्म गृहं मम च यदिदं गृहं तद्यावन्ममागमनं तावदेकैकं संस्थाप्येति शेषः अशून्यं शून्यं न कार्यम् । असूर्यपश्या राजदारा इतिवत्समासः । अर्धचतुष्टयमेकान्वयि ॥ २४ ॥ २५ ॥

गो० टी०—अथेति । वाष्पं कलन्ति सुञ्जन्तीति वाष्पकलाः तान् उपजीविनः प्रति एकैकस्योपजीविनो बहुद्रव्यं संप्रदायाब्रवीत् अशून्यं कार्यं यथापूर्वं भवद्विरुपविश्य रक्षणीयमित्यर्थः । एकैकं पृथक् पृथक् ॥ २४ ॥ २५ ॥

रा० टी०—इतीति । इत्यनेन प्रकारेणोक्त्वा दुःखितं निश्चितवियोगहेतुकदुःखाकान्तं तं पूर्वोक्तकर्मोभूतं सर्वमुपजीविनमिदमुवाच । तद्वचनमेवाह—मम धनाध्यक्षं कोशाधीशाद्धनमानीयताम् “अकथितं च” इति कर्मत्वम् । अर्धद्वयमेकान्वयि ॥ २६ ॥

गो० टी०—इतीति । धनाध्यक्षं कोशगृहाधिकृतम् ॥ २६ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः रामाज्ञापनानन्तरमस्य रामस्योपजीविनः धनमाजहुः आनिन्युः । अर्थं पृथक् ॥ २७ ॥

१ च सा नन्देदिति गो. पाठः । २ स पुरुषव्याघ्र इति गो. पाठः । ३ कलनिति गो. पाठः । ४ संप्रदायेति गो. पाठः । ५ इतीति गो. पाठः ।

६ सर्वमिति गो. पाठः ।

ततः स पुरुषव्याघ्रस्तद्धनं सहलक्ष्मणः । द्विजेभ्यो बालवृद्धेभ्यः कृपणेभ्यो हृदापयत् ॥ २८ ॥
 तत्रासीत्पिङ्गलो गार्ग्यस्त्रिजटो नाम वै द्विजः । क्षेतृत्तिर्वने नित्यं फालकुङ्कुदाललाङ्गली ॥ २९ ॥
 तं वृद्धं तरुणी भार्या बालानादाय दारकान् । अब्रवीद्ब्राह्मणं वाक्यं स्त्रीणां भर्ता हि देवता ३० ॥
 अपास्य फालं कुङ्कुलं कुरुष्व वचनं मम । रामं दर्शय धर्मज्ञं यदि किञ्चिद्वाप्स्यसे ॥ ३१ ॥
 स भार्याया वचः श्रुत्वा शाटीमाच्छाद्य दुश्छदाम् । स प्रातिष्ठत पन्थानं यत्र रामनिवेशनम् ॥ ३२ ॥
 भृग्वङ्किरेःसमं दीप्त्या त्रिजटं जनसंसदि । आपञ्चमायाः कक्षयाया नैतं कश्चिदवारयत् ॥ ३३ ॥
 स राममासाद्य तदा त्रिजटो वाक्यमब्रवीत् । निर्धनो बहुपुत्रोऽस्मि राजपुत्र महांबल ॥ ३४ ॥

गो० टी०-तत इति । अस्य रामस्य ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०-कृपणेभ्यो दीनेभ्यः ॥ २८ ॥

१] टी० टी०-स इति । दर्शनीयः दर्शनयोग्यः समहान् स वचनं गीव्यानीतः राशिः धनसमूहः अदृश्यत ततः धनदर्शना-
 २-रं द्विजेभ्यः तद्धनमदापयत् । सार्धंलोक एकान्वयी ॥ २८ ॥
 महाशो० टी०-तत इति । बालवृद्धेभ्यः बालेभ्यो वृद्धेभ्य-
 धर्मस्थैः ॥ २८ ॥

माश्रित२९] ति० टी०-तत्र गार्ग्यो गर्गगोत्रः । क्षतेन खननेन
 भोजीर्विका यस्य क्षीणवृत्तिरिति वा । 'उच्छृत्तिः' इति
 अर्थदान्तरम् । फालं हलावयवविशेषस्तत्सदृशं मृत्खननार्थं लोह-
 मरामत्र विवक्षितं कुङ्कुलं खननसाधनम् लाङ्गलं हलाकारो
 वृद्धः, फलापाकर्षणार्थः ॥ २९ ॥

३] टी० टी०-तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये गार्ग्यो गर्गगोत्रः
 दृष्टिः क्षतेन पिपीलिकारहिते देशखनने वृत्तिर्जीविका यस्य
 त्रिंशु क्षता त्यक्ता वृत्तिः प्रतिग्रहादिजीविका येन उच्छृत्ति-
 रिति यावत् क्वचित् 'उच्छृत्तिः' इत्येव पाठः । फालकुङ्कुल-
 लाङ्गली यागादिहेतुखननोपकरणभूतफालादिविशिष्टः पिङ्गलः
 त्रतोपवासादिना पीतवर्णविशिष्टः त्रिजटो नाम द्विजः वने नि-
 त्यमासीत् नित्यमित्यनेन ग्रामगमनव्युदासः ॥ २९ ॥

गो० टी०-तत्रेति । तत्र तस्मिन्काले देशे वा पिङ्गलः
 पिङ्गलवर्ण इति हरिश्चलक्षणेतिः पिङ्गलकेशो वा गार्ग्यः गर्ग-
 मुनिवंश्यः उच्छृत्तिः उच्छेन एकैकशो धान्यग्रहणेन वृत्तिर्जीवनं
 यस्य तथा 'क्षतवृत्तिः' इति पाठे क्षतेन खननेन जीवनं यस्येत्यर्थः
 खननलक्षकन्दमूलादिजीवन इत्यर्थः । फालकुङ्कुललाङ्गली
 फल्यते अनेनेति फालः द्वैधीकरणसाधनं कुङ्कुललाङ्गली
 कुङ्कुलः खननसाधनं खनित्रमिति यावत् लाङ्गलं हलाकारः
 फलाकर्षणसाधनभूतो दण्डविशेषः तद्वान् एवं वनवासी कश्चिद-
 रिदो गृहस्थः दैवात्तत्र नगरे तदानीं सङ्गतोऽभूदिति भावः ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०-दारकाः पुत्राः । 'स्त्रीणां भर्ता हि देवता'
 इति पाठे यद्यपि देवतात्वादाज्ञानभूतथापि प्रीत्या मद्भचनं
 कुरुष्वेत्यर्थः ॥ ३० ॥

रा० टी०-तमिति । यतः स्त्रीणां देवताव्यवहारनिर्वाहकः

भर्तैवातः बालान् अल्पवयस्कान्दारकान्पुत्रानादाय गृहीत्वा तं
 फालाद्युपस्करविशिष्टं वृद्धं ब्राह्मणं त्रिजटं तरुणी भार्या वाक्य-
 मब्रवीत् 'दारिद्रेणावृषीडिता' इति प्रचुरः पाठः ॥ ३० ॥

गो० टी०-तमिति । दारकान् पुत्रकान् ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०-यदीत्यस्य दर्शयसि तदा सर्वयेति शेषः ॥ ३१ ॥

रा० टी०-तद्वाक्यमेवाह-अपास्येति । अपास्य त्यक्त्वा
 वचनं प्रार्थनावाक्यं कुरुष्व परिपालय । किं प्रार्थयसीत्यत
 आह-धर्मज्ञं रामं दर्शय स्ववृत्तं बोधय अत एव यत्किं-
 चिद्वाप्स्यसे प्राप्स्यसि । इकारोऽप्ययम् ॥ ३१ ॥

गो० टी०-अपास्येति । कुङ्कुलमिति लाङ्गलस्याप्युपल-
 क्षणं दर्शयेति भार्यापुत्रसहितमात्मानमित्यर्थः गतिबुद्धीत्या-
 दिना द्विकर्मकत्वम् यदि दर्शयसि तदा किञ्चिद्वाप्स्यसीत्यर्थः
 किञ्चिदिति स्वभाग्यद्वान्यपेक्षयोक्तम् ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०-दुश्छदामतिजीर्णत्वादाच्छादनायोग्यां
 यत्र रामनिवेशनं यस्मिन्पथ्याश्रिते रामवेशनं प्राप्यते तं पन्था-
 नमास्थाय प्रातिष्ठत ॥ ३२ ॥

रा० टी०-स इति । दुश्छदां छिद्रादिविशिष्टात्वेन छाद-
 नानहं शाटीमाच्छाद्य वसित्वा यत्र यस्मिन्पथि रामनिवेशनं
 रामकर्तृकप्रवेशः तं पन्थानं स द्विजः प्रातिष्ठत ॥ ३२ ॥

गो० टी०-स इति । दुश्छदाम अतिजीर्णत्वादाच्छाद-
 यितुमशक्यां रामदर्शनार्थमाच्छादनयत्नः यत्र यन्मार्गा-
 श्रितवीथ्याम् ॥ ३२ ॥

३३-३४] ति० टी०-दीप्त्या ब्रह्मवर्चसेन ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

रा० टी०-भृग्विति । आपञ्चमायाः कक्षयाः पञ्चम-
 कक्ष्यापर्यन्तं त्रिजटं कश्चिन्न अवारयत् अत एव सः त्रिजटः
 राममासाद्य प्राप्य वाक्यमब्रवीत् । अर्धत्रयमेकान्वयि ३३ ॥ ३४ ॥

गो० टी०-भृग्वङ्किरेति । अङ्किरेत्यत्र अकारान्त-
 त्वमार्पम् ॥ ३३ ॥

रा० टी०-तद्वाक्यमेवाह-निधन इति । निर्धनत्वादिवि-
 विष्टोऽहमस्मीति मां प्रत्यवेक्षस्व ॥ ३६ ॥

गो० टी०-स इत्यादि । प्रत्यवेक्षस्व कदाक्षयेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

१ उच्छृत्तिरिति गो. पाठः । २ दारिद्रेणाभिपीडितेति गो. पाठः । ३ अवाप्स्यसीति गो. पाठः । ४ भार्यावचनमिति गो. पाठः । ५ अङ्कि-
 रसमिति गो. पाठः । ६ नैनमिति गो. नचेति रा. पाठः । ७ महायश इति गो. पाठः ।

क्षेतृत्तिर्वेने नित्यं प्रत्यवेक्षस्व मामिति । तमुवाच ततो रामः परिहाससमन्वितम् ॥ ३५ ॥
 गवां सहस्रमप्येकं न च विश्राणितं मया । परिक्षिपसि दण्डेन यावत्तावदवाप्स्यसे ॥ ३६ ॥
 स शाटीं परितः कट्यां संभ्रान्तः परिवेष्ट्य ताम् । आविद्ध्य दण्डं चिक्षेप सर्वप्राणेन वेगतः ॥ ३७ ॥
 स तीर्त्वा सरयूपारं दण्डस्तस्य कैराच्युतः । गोव्रजे बहुसाहस्रे पपातोक्षाणसंनिधौ ॥ ३८ ॥
 तं परिष्वज्य धर्मात्मा आ तस्मात्सरयूतयात् । आनयामास ता गावस्त्रिजटस्याश्रमं प्रति ॥ ३९ ॥
 उवाच च तदा रामस्तं गार्ग्यमभिसान्वयन् । मन्युर्न खलु कर्तव्यः परिहासो ह्ययं मम ॥ ४० ॥

३५] ति० टी०—प्रत्यवेक्षस्व मां मयि कृपां कुर्वित्यर्थः । परिहाससमन्वितं क्रीडाप्रयोजनव्यवहारविशेषसमन्वितम् ॥ ३५ ॥

रा० टी०—तमिति । परिहाससमन्वितमन्यकर्तृकपरिहासप्रापकं वचनं ब्राह्मणं राम उवाच । तद्वचनमेवाह—गवामेकमपि सहस्रं मया न विश्राणितं दत्तमदत्ता एवेमाः बहुसहस्रसंख्याकगव्यस्तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

गो० टी०—तमिति । परिहाससमन्वितं लीलास्मितसमन्वितं बहुकुटुम्बिनो दृष्टस्य अस्य कियती धनाशेति जिज्ञासया सस्मित इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

३६] ति० टी०—‘अस्त्येकम्’ इति पाठे तावदेव शिष्टमस्तीत्यर्थः । ‘अप्येकम्’ इति पाठे गवामसंख्यातानां मध्ये एकमपि सहस्रं मया न विश्राणितं दत्तम्, अतोऽत्रैव स्थित्वा दण्डेन यावद्गवाक्रीणं यावन्तं देशं परिक्षिपसि परिगृह्णासि तावत्तावद्देशवस्थिता गा अवाप्स्यसे ब्राह्मणस्य गोग्रहणचपलकौतुकदर्शनार्थमेतद्गवद्वचनम् ॥ ३६ ॥

रा० टी०—ननु दानाभावेन किमित्यत आह—परीति । दण्डेन यावद्गाः परिक्षिपसि स्प्रक्ष्यसीत्यर्थः तावद्गास्त्वमवास्यसे यावदिति सामान्ये ननुसकम् अत एवैकवचनान्तत्वस्य नाहुपपत्तिः । अर्थं पृथक् । रामोक्तिं संवर्ण्य द्विजट्टमाह—स इति । संभ्रान्तः रामेणादृतः स द्विजः कट्यां परितः शाटीं परिवेष्ट्य सर्वप्राणेन कृत्स्नस्वबलेन दण्डमाविध्य भ्रामयित्वा वेगतः चिक्षेप । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ३७ ॥

गो० टी०—गवामिति । अनेकगोसहस्राणां मध्ये एकमपि सहस्रं न विश्राणितमित्यर्थः यद्वा असंख्यातानां गवां मध्ये एकमपि सहस्रं मया न विश्राणितं न दत्तं तुभ्यमिति शेषः । अपि तु दण्डेन यावत् परिक्षिपसि गवाक्रीणं यावन्तं देशं परिक्षिपसि तावदवाप्स्यसि तावद्देशस्थं गोजातमवाप्स्यसीत्यर्थः एकं गोसहस्रमात्रं न दत्तम् अन्यत्सर्वं दत्तमिति वार्थः बहुसाहस्र इत्यादिवक्ष्यमाणेन विरोधाद् अपिशब्दास्वारस्याच्च ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०—संभ्रान्तस्त्वरितः सर्वप्राणेन सर्वबलेन आविध्य भ्रामयित्वा वेगतो वेगेन ॥ ३७ ॥

गो० टी०—अशाटीमिति । कट्यां परिवेष्टनं बळोत्तम्भना-

य आविध्य भ्रामयित्वा सर्वप्राणेन सर्वशक्त्या ‘शक्तिः पराक्रमः प्राणः’ इत्यमरः ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०—स दण्डस्तस्य कराच्युतः सरयूपारं तीर्त्वा तिक्रम्योक्षाणसंनिधाद्दण्डां दृषभाणां संनिधिर्यत्र ब्राह्मणे-आनङ् तादृशे गोव्रजे पपात ॥ ३८ ॥

रा० टी०—स इति । तस्य द्विजस्य करोयतः स अददात् सरयूपारं तीर्त्वा उक्षाणसन्निधौ वृषसमीपवर्तिनि बहुसाहस्रेवालराव्रजे पपात । अर्धद्वयमेकान्वयि । उक्षाणेत्यार्षम् किं च उ ॥ दृषाणाम् अणाः शब्दास्तैः संनिधीयते स्वसमीपं प्राप्यतोऽजीवनं तादृशे गोव्रजे पपातेत्यर्थः । भागुरिमतेनेदमिति भ्रूषणोति दुर्यहा एतादृशनिपातनस्य अजादिगणे अदृष्टत्वात् स्वार्थिभागम-यणादिकल्पनाप्येतन्मार्गिकैव ॥ ३८ ॥

मत्यर्थः

गो० टी०—स इति । उक्षाणसन्निधौ उक्षसन्निधौ वष्टिभरितित्यादिरीत्या अकारान्तत्वम् ॥ ३८ ॥

नन्तरं

३९] ति० टी०—आ तस्मात्सरयूतयात्परपारस्थसरयुर्बहुभिष्याप्य या गावः स्थितास्ता आनयामास त्रिजटाश्रमं प्रत्यानयामास चेति शेषः ॥ ३९ ॥

रा० टी०—तमिति । धर्मात्मा रामः सरयूतयात् ब्राह्मणमावाप्य प्राप्य परिष्वज्य मिलित्वा च ताः त्रिजटदण्डस्पृष्टा गावः त्रिजटस्याश्रमं प्रत्यानयामास प्रापयामास वाक्यार्थस्य कर्मतासंबन्धेनान्वयान्न द्वितीया ॥ ३९ ॥

गो० टी०—तमिति । आतस्मादित्यत्राभिधिवाचकस्याङ् सरयूतयादित्यनेन संबन्धः आनयामास नाययामासेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

४०] ति० टी०—अयं दण्डपरिक्षेपवचनरूपः परिहास एवेत्यर्थः ॥ ४० ॥

रा० टी०—उवाचेति । तदा गोप्रापणकाले गार्ग्यमुवाच । तद्वचनमेवाह—ममायं दण्डस्पर्शाज्ञापनपदार्थः परिहासः अज्ञकर्तृकपरिहासकारकः अतः मन्युः कोपः न कर्तव्यः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

गो० टी०—उवाचेति । परिहासो ह्ययं मम अयं दण्डक्षेपप्रचोदनापरिहासः विनोदार्थ इत्यर्थः ॥ ४० ॥

१ उच्छृत्तिरिति गो. पाठः । २ त्विति गो. पाठः । ३ अवाप्स्यसीति गो. पाठः । ४ त्वरित इति गो. पाठः । ५ वेगित इति गो. पाठः । ६ ति रा. पाठः । ७ उक्षेणिति गो. पाठः । ८ आवाप्येति रा. पाठः । ९ गोपैरिति गो. पाठः । १० तत इति गो. पाठः । ११ अमयित्वेति युक्तं भाति ।

इदं हि तेजस्तव यदुरत्ययं तदेव जिज्ञासितुमिच्छता मया ।

इमं भवानर्थमभिप्रचोदितो वृणीष्व किं चेदपरं व्यवस्यसि

॥ ४१ ॥

ब्रवीमि सत्येन न ते स्म यन्त्रणां धनं हि यद्यन्मम विप्रकारणात् ।

भवत्सु सम्यक्प्रतिपादनेन मयार्जितं चैव यशस्करं भवेत्

॥ ४२ ॥

ततः सभार्यस्त्रिजटो महामुनिर्गवामनीकं प्रतिगृह्य मोदितः ।

यशोबलप्रीतिसुखोपबृंहिणीस्तदाशिषः प्रत्यवदन्महात्मनः

॥ ४३ ॥

स चापि रामः प्रतिपूर्णपौरुषो महाधनं धर्मबलैरुपाजितम् ।

नियोजयामास सुहज्जने चिराद्यथार्हसमानवचःप्रचोदितः

॥ ४४ ॥

द्विजः सुहृदृत्यजनोऽथवा तदा दरिद्रभिक्षाचरणश्च यो भवेत् ।

न तत्र कश्चिन्न वभूव तर्पितो यथार्हसमाननदानसंभ्रमैः

॥ ४५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोध्याकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

महा० ४१] ति० टी०—इदं हीति । इदं दूरपरिक्षेपजनकं तेजः धर्मस्तव वृद्धस्यापि यत्तदेव जिज्ञासितुं ज्ञातुं स्वार्थं सन्नार्पः मानिज्ञा इममर्थं दण्डप्रक्षेपरूपमर्थं भवान्प्रचोदितोऽसि अपरं गयोऽन्यदपि किञ्चिद्बहुमूल्यमपि वस्तु वरीतुं व्यवस्यसि मर्थवदपि वृणीष्व ॥ ४१ ॥

धर्म० रा० टी०—ननु परिहासस्य कोपहेतुत्वे किमर्थं कृत इत्यतः क्वचिद्—इदमिति । दुरत्ययं दुर्निवारं यदिदं तव तेजः तज्जिज्ञा-
धुं जिज्ञापयिषितुमिच्छता भवत्प्रभावप्राकट्यं वाञ्छता मया राजा दण्डप्रक्षेपरूपमर्थं भवानभिप्रचोदितः प्रार्थितः अपरं गो-
त्रं किं किञ्चित् व्यवस्यसि इच्छसि चेद्वृणीष्व स्वीकुरु ॥ ४२ ॥

गो० टी०—परिहासमेव विवृणोति—इदमिति । तेजः बलं दुरत्ययं निरतिशयमित्यर्थः । जिज्ञासितुं ज्ञातुमित्यर्थः । यद्वा जिज्ञासितुं मीमांसितुं मानेजिज्ञासायामिति मीमांसार्थं जिज्ञा-
साशब्दप्रयोगात् । इममर्थं दण्डप्रक्षेपरूपम् अपरं किञ्चिद्व्य-
वस्यसि अभिलषति चेत् तद्वृणीष्व ॥ ४१ ॥

४२] ति० टी०—इदं पञ्चपरमात्रमिति न मन्तव्यमि-
त्याह—ब्रवीमीति । यन्त्रणा संकोचः हि यतो मम यद्यद्वनं तद्विप्रकारणाद्विप्रयोजनसंपादनार्थम् । कथं तथात्वमत आह—भवत्सु विप्रेषु सम्यग्यथाशास्त्रं प्रतिपादनेन दानेन तत्क-
लरूपेण हेतुना दानरूपफलार्थं मयार्जितं धनं मे यशस्करं भवेत् न तु भूमिनिक्षेपफलकम् ॥ ४२ ॥

रा० टी०—ब्रवीमीति । ते तव यन्त्रणा याचनविषक-
संकोचो न कार्या । तत्र हेतुः मम यद्यद्वनं तत्तद्विप्रकारणाद्वा-
ण्हेतोः इति सत्येन सत्यं ब्रवीमि अतो मयार्जितं धनं भवत्सु
सम्यक्प्रतिपादनेन विधिपूर्वकदानेन यशस्करं परमयशः-
संपादकं भवेत् एतेन यथेच्छं ग्राह्यमिति सूचितम् ॥ ४३ ॥

गो० टी०—इदं च पूर्ववन्न परिहासरूपमित्याह—ब्रवीमीति ।
यन्त्रणा निरोध इत्यर्थः । मम यद्यद्वनमस्ति तत्सर्वं विप्रकार-
णात् विप्रार्थमेव आर्जितं भवत्सु भवादृशेषु विप्रेषु सम्यक्करण-
त्रयपूर्वकं प्रदानेन मम प्रीतियशस्करं भवेत् ॥ ४२ ॥

४३] ति० टी०—मोदितः संजातमोदः यशआदीनाद्य-
पबृंहिणीर्विवर्धनीर्महात्मनो रामस्य तदाशिषः प्रत्यवदत् ॥ ४३ ॥
रा० टी०—तत इति । अनीकं समृद्धं यशआद्युपबृंहिणीः
वर्धनीः आशिषः महात्मनो रामस्य तदा तस्मिन्काले प्रत्यव-
दत् एतेन नान्यत्किञ्चिदयाचदिति सूचितम् ॥ ४४ ॥

गो० टी०—तत इति । मोदित इत्यनेन गोभ्योऽन्यत्रापे-
क्षितवानित्यवगम्यते उपबृंहणीर्वर्धनीः तदा गमनकाले महात्मनो
रामस्य ॥ ४३ ॥

४४] ति० टी०—धर्मबलैर्धर्मयुक्तपराक्रमैः चिराद्यथार्हं
कृतैः संमानवचोभिः सुहज्जनीयैः प्रचोदितः प्रेरितः प्रेरितदान-
व्यापारः ॥ ४४ ॥

रा० टी०—स इति । प्रतिपूर्णपौरुषः प्रतिपूर्णः नित्यं संभृतः
पौरुषः पुरुषार्थो यस्मिन् यथार्हसमानवचःप्रचोदितः यथोचि-
तसंमानवचोभिः प्रचोदितः जनैरुक्तः स रामः सुहज्जने महा-
धनमचिरात् शीघ्रं नियोजयामास दापयामासेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

गो० टी०—स इति । धर्मबलैः धर्मयुक्तपराक्रमैः नियो-
जयामास प्रतिपादयामास सुहज्जने विषये यथार्हसमानवचः-
प्रचोदितः आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठायाः परनिपातः । तत्तदौचित्ये-
नाभिहितसमानवाक्य इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

४५] ति० टी०—सुहृदृत्यजनस्तथुक्तः अर्थआद्यजन्त-
मेतत् । दरिद्रः सन् भिक्षाचरणकर्ता संभ्रम आदरः ॥ ४५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्येऽथोध्याकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ।

ब्राह्मणाय धनादि वितीर्य सीतालक्ष्मणसाहितो रामो दशरथं द्रष्टुं तद्गृहं व्रजन्पथि शोकाकुलमानसानां पौराणां बहुविधसं-
भाषणं श्रुत्वाप्यविकृतमना दशरथगृहं प्राप्य स्वागमनं बोधयितुं सुमन्त्रं चोदयामास ।

दत्त्वा तु सह वैदेह्या ब्राह्मणेभ्यो धनं बहु । जग्मतुः पितरं द्रष्टुं सीतया सह राघवौ ॥ १ ॥
ततो गृहीते प्रेष्याभ्यामशोभेतां तदायुधे । मालादामभिरासैक्ते सीतया समलंकृते ॥ २ ॥
ततः प्रासादहर्म्याणि विमानशिखराणि च । अभिरुह्य जनः श्रीमानुदासीनो व्यलोकयत् ॥ ३ ॥
न हि रथ्याः सुशक्यन्ते गन्तुं बहुजनाकुलाः । आरुह्य तस्मात्प्रासादादीनाः पश्यन्ति राघवम् ॥ ४ ॥
पदातिं सानुजं दृष्ट्वा ससीतं च जनास्तदा । ऊचुर्वहुर्जना वाचः शोकोपहतचेतसः ॥ ५ ॥
यं यान्तमनुयाति स्म चतुरङ्गवलं महत् । तमेकं सीतया सार्धमनुयाति स्म लक्ष्मणः ॥ ६ ॥

रा० टी०—द्विज इति । तदा तस्मिन्काले द्विजो ब्राह्मणः
सुहृद्भृत्यजनो वा दरिद्रमिक्षाचरणः दरिद्रत्वसमानाधिकरण-
मिक्षादृष्टिचिन्तिष्ठो वा यथार्हसमाननादिभिः यो न तर्पितः तृप्तिं
न प्राप्तः स तत्र तस्मिन् जनसमूहे कश्चिन्न बभूव ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वयोध्याकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

गो० टी०—द्विज इति । द्विजः ब्राह्मणः सुहृद् द्विजत्वा-
भावेऽपि सुहृद् द्विजत्वसहृत्वाभावेऽपि भृत्यजनः तथात्वाभावे-
ऽपि दरिद्रमिक्षाचरणः भिक्षां चरतीति भिक्षाचरणः “कृत्यल्युटो
बहुलम्” इति कर्तरि ल्युट् कर्मधारयसमासः तत्र तेषु मध्ये
कश्चिदपि यथार्हसमाननदानसंभ्रमैः संभ्रमस्त्वरारारम्भः संभ्र-
मस्त्वरार इत्यमरः । न तर्पितो न बभूव त्वरया क्रियमाणैरपि
समानदानैः सर्वेऽपि तर्पिता बभूवुरित्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरा-
ख्यानेऽथोध्याकाण्डव्याख्याने द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

१] ति० टी०—दत्त्वेति ॥ १ ॥

रा० टी०—दानौत्तरकालिकं रामदत्तमाह—दत्त्वेति । ब्राह्म-
णेभ्यो बहु अधिकं धनं दत्त्वा वैदेह्या विदेहतनयया सीतया
सह राघवौ रामलक्ष्मणौ पितरं द्रष्टुं जग्मतुः ॥ १ ॥

गो० टी०—पूर्वं पित्राज्ज्ञातोऽपि सीतालक्ष्मणयोरज्ञापनाय
पुनः रामो दशरथसमीपं गच्छति—दत्त्वेत्यादि ॥ १ ॥

२] ति० टी०—आयुधे इति जात्यभिप्रायेण सीतयालं-
कृते पूजार्थचन्दनादिभिः ॥ २ ॥

रा० टी०—तत इति । प्रेष्याभ्यां रामलक्ष्मणभृत्याभ्यां
गृहीते मालादामभिः उत्तममालाभिरासैक्ते युक्ते सीतया सम-
लंकृते चन्दनादिभिराचिन्ते तदायुधे रामलक्ष्मणधनुषी अशो-
भेताम् ॥ २ ॥

गो० टी०—तत इति । तदायुधे तयोरायुधे धनुषी इति
यावत् खड्गादीनामप्युलक्षणमेतत् मालादामभिः मालानिचयैरि-
त्यर्थः अलंकृते चन्दनादिभिरलंकृते ॥ २ ॥

३] ति० टी०—विमानशिखराणि सप्तभूमिकगृहाग्रभा-
प्रासादभूमिकः हर्म्यं राजगृहम् उदासीनोऽरश्चित्वेन निरु-
व्यलोकयत् राममिति शेषः ॥ ३ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः पितृगृहकर्मकरामगम-
नन्तरं प्रासादहर्म्याणि प्रासादाः राजदेवायतनानि हर्म्य-
तदितरथन्यायतनानि विमानाः सप्तभूमिकगृहाणि शिखर-
मणिपर्वतशृङ्गाणि अधिरुह्य आरुह्य उदासीनः निश्चिर-
वियोगहेतुकौदासीन्यविशिष्टः श्रीमान् जनः व्यलोकयत् र-
मिति शेषः । ‘प्रासादो देवभूभुजाम्’ इत्यमरः ‘विमानो-
देवयाने सप्तभूमौ च सञ्चिन्ते’ इति वैजयन्ती ॥ ३ ॥

गो० टी०—तत इति । प्रासादहर्म्याणि प्रासादो देवत-
भूभुजां चावासः हर्म्याणि धनिनां मन्दिराणि ‘हर्म्यादिर्धनं’
वासः प्रासादो देवभूभुजाम्’ इत्यमरः । विमानशिखराणि विम-
सप्तभूमिसहितं सप्त ‘विमानोऽर्धो देवयाने सप्तभूमौ च सञ्चिन्ते’
इति वैजयन्ती । उदासीनः निरुत्सुकः निर्विण्ण इति यावत् ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—यतो बहुजनाकुलत्वाद्रथ्या गन्तुं न सुखेन
शक्यन्ते तस्मात्प्रासादमारुह्य प्रासादात्तत्र प्रासादे संस्थाय ॥ ४ ॥

रा० टी०—नञ् रामसमीपमेव कुतो न जग्मुरित्यत आह—
नेति । यतो रथ्याः मार्गाः बहुजनाकुला अतो गन्तुं न सुश-
क्यन्ते तस्मादेतोः दीनाः सर्वजनाः प्रासादाद्राघवं पश्यन्ति ॥ ४ ॥

गो० टी०—नहीति । तस्मात् रथ्यागमनस्याशक्यत्वात्
‘प्रासादान्’ इति पाठः प्रासादादिति पाठे ल्यब्लोपे पञ्चमी क्लिष्टा ॥

५-६] ति० टी०—दीनत्वे हेतुमाह—पदातिमिति ॥ ५-६ ॥

रा० टी०—पदातिमिति । शोकोपहतचेतसः निश्चित-
वियोगहेतुकशोकव्याप्तचित्ताः जनाः बहुविधा वाचः ऊचुः ॥ ५ ॥

गो० टी०—दीनत्वे हेतुमाह—पदातिमित्यादिना ॥ ५ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—यमिति । यान्तं गच्छन्तं यं
रामं महत् चतुरङ्गवलं साङ्गसैन्यमनुयाति स्म तं सीतया सार्धं
यान्तमेकं सीतातिरिक्तजनरहितमेव लक्ष्मणोऽनुयाति गच्छति ।
द्वितीयः स्म एवार्थः ॥ ६ ॥

१ दृष्टेः त्वशोभितामिति गो. पाठः । २ बद्धे इति गो. पाठः । ३ अधीति गो. रा. पाठः । ४ स्मेति गो. पाठः । ५ प्रासादानिति गो. पाठः ।
६ वर्जितच्छत्रं रामं दृष्ट्वा तदा जना इति गो. पाठः । ७ विधा इति गो. रा. पाठः ।

ऐश्वर्यस्य रसज्ञः सन्कामानां चाकरो महान् । नेच्छत्येवानृतं कर्तुं वैचनं धर्मगौरवात् ॥ ७ ॥
 या न शक्या पुरा द्रष्टुं भूतैराकाशगैरपि । तामद्य सीतां पश्यन्ति राजमार्गगता जनाः ॥ ८ ॥
 अङ्गरागोचितां सीतां रक्तचन्दनसेविनीम् । वर्षमुष्णं च शीतं च नेष्यत्याशु विवर्णताम् ॥ ९ ॥
 अद्य नूनं दशरथः सत्त्वमाविश्य भाषते । नहि राजा प्रियं पुत्रं विवासयितुर्महति ॥ १० ॥
 निर्गुणस्यापि पुत्रस्य कथं स्याद्विनिर्वासनम् । किं पुनर्यस्य लोकोऽयं जितो वृत्तेन केवलम् ॥ ११ ॥
 आनृशंस्यमनुक्रोशः श्रुतं शीलं दमः शमः । राघवं शोभयन्त्येते पङ्कणाः पुरुषर्षभम् ॥ १२ ॥
 तस्मात्तस्योपघातेन प्रजाः परमपीडिताः । औदकानीव सत्त्वानि ग्रीष्मे सलिलसंक्षयात् ॥ १३ ॥
 पीडया पीडितं सर्वं जगदस्य जगत्पतेः । मूलस्येवोपघातेन वृक्षः पुष्पफलोपगः ॥ १४ ॥

गो० टी०—यमिति । एकं मुख्यम् ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—रसज्ञः सुखज्ञः कामानां भोग्यवस्तूनाम् वचनं पितृवचनम् ॥ ७ ॥

रा० टी०—ऐश्वर्यस्येति । कामानां प्रजेप्सितपदार्थानां महान् व्ययेष्यन्तारहितः आकरः सर्वदा दातेत्यर्थः । रामः धर्मगौरवात्स्वनिष्ठवेदं विहितानुष्ठानस्याधिक्याद्धेतोः वचनमाहु-
 मानिकपित्राज्ञापनमनृतं मिथ्या कर्तुं नेच्छति ॥ ७ ॥

गो० टी०—ऐश्वर्यस्येति । रसज्ञः संग्रहसुखज्ञः कामिना-
 मर्थकाङ्क्षिणां कामदः अभीष्टधनप्रदः अनृतमनृतवचनं कर्तुं धर्मगौरवात् पितृशुश्रूषणवचनकरणविधेयत्वादिरूपधर्मविषय-
 कबहुमानात् ॥ ७-९ ॥

८-९] ति० टी०—भूतैः प्राणिभिः वनप्रयाणानुमत्यर्थं राजसंनिधौ गमनसमये ॥ ८ ॥ ९ ॥

रा० टी०—येति । आकाशगैः भूतैर्वाद्यादिभिरपि ॥ ८ ॥

रा० टी०—अङ्गेति । अङ्गरागोचितां नित्यं कस्तूर्याद्याले-
 पनयोग्यां सीतां वर्षादिवर्षं विवर्णतां वर्णान्तराक्रान्ततां
 नेष्यति प्रापयिष्यति ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—सत्त्वं पिशाचम् राजा स्वस्वभावे वर्त-
 मानो हि यतो न पुत्रं विवासयितुर्महति ॥ १० ॥

रा० टी०—अद्येति । सत्त्वं महात्मनां धर्मं सत्यप्रतिज्ञत्व-
 मित्यर्थः आविश्य आश्रित्य भाषते रामगमनं वक्ति अन्यथा
 विवासयितुं वनं प्रेषयितुं नार्हति हिरन्यधार्यं । एतेन सत्त्वं
 पिशाचमित्यर्थं वर्णयन्तो भट्टादयः चिन्त्यास्तदर्थं संकेताभावाद-
 संभवाच्च ॥ १० ॥

गो० टी०—अद्येति । सत्त्वं जन्तुम् 'सत्त्वमस्मी तु जन्तुषु'
 इत्यमरः । पिशाचमिति यावत् आविश्य प्राप्य ॥ १० ॥

११] ति० टी०—तदेवाह—निर्गुणस्यापीति । वृत्तेन चरि-
 त्रेण तस्मात्पिशाचग्रस्त एवेति भावः ॥ ११ ॥

रा० टी०—तत्र हेतुं वदन्त आहुः—निर्गुणस्येति । वृत्तेना-
 चरितेन लोको जितः वशीभूत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

गो० टी०—निर्गुणस्यापीति । वृत्तेन केवलं चरित्रमा-

त्रेण 'वृत्तं पथे चरित्रे च' इत्यमरः । वृत्तेन केवलमित्युक्तिः
 दानमानादौ विद्यमानेऽपि चरित्रप्राधान्यात् ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—आनृशंस्यमहिंसा अनुक्रोशो दया
 श्रुतमनुष्ठानपर्यवसायि शास्त्राध्ययनम् शीलं सत्त्वभावः दमो
 बाह्येन्द्रियनिग्रहः शमश्चित्तनिग्रहः ॥ १२ ॥

रा० टी०—आनृशंस्यमिति । आनृशंस्यं सार्वकालिक-
 सर्वप्रकारकहिंसाभावः अनुक्रोशो दयाबाहुल्यं श्रुतं विज्ञापना-
 श्रवणं शीलमतिशुशीलता दमः यथापराधं दण्डः शमः शान्ति-
 करणमेते पङ्कणाः पुरुषर्षभं पुरुषश्रेष्ठं राघवं शोभयन्ति ॥ १२ ॥

गो० टी०—आनृशंस्यमिति । आनृशंस्यमहिंसकत्वम्
 अनुक्रोशो दया 'कृपा दयादुक्त्वा स्यादनुक्रोशः' इत्यमरः ।
 दमः इन्द्रियनिग्रहः शमः चित्तप्रशान्तिः 'शमश्चित्तप्रशान्तिः
 स्यादम इन्द्रियनिग्रहः' इति निर्वचनात् ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—तस्मात्तस्य पङ्कणवत्त्वात् उपघातः
 पीडनम् पाठान्तरेऽपि स एवार्थः ॥ १३ ॥

रा० टी०—तस्मादिति । तस्मादुक्तपङ्कणवत्त्वाद्धेतोः
 तस्य रामाभिषेकस्योपघातेन निवर्तनेन प्रजाः परमपीडिता-
 अतिदुःखिताऽसन्तीति शेषः तत्र वृष्टान्तः औदकानि उदकनि-
 वासिनः ॥ १३ ॥

गो० टी०—तस्मादिति । तस्मात् पाङ्कण्ययुक्तत्वात्
 तस्य रामस्य उपघातेन हिंसनेन औदकानि उदकजीवनानि
 शेषिकोऽण् ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—जगत्पालकत्वादपि तस्योपघातेन जग-
 त्पीडितमित्याह—पीडयेति । पुष्पफलोपगः पुष्पफलसहितः
 मूलस्येवेत्यनेन सर्वजगदधिष्ठानत्वमस्य सूचितम् ॥ १४ ॥

रा० टी०—पीडयेति । पीडया निश्चितरामवियोगजनित-
 दुःखेन जगत्पतेः साक्षाद्ब्रह्मादिद्वारा च निखिलभुवननियन्तुः
 अस्य रामस्य सर्वं जगत्पीडितं तत्र वृष्टान्तः पुष्पफलोपगः
 पुष्पफलानि प्राप्तः ॥ १४ ॥

गो० टी०—पीडयेति । अस्य जगत्पतेः रामस्य पीडया
 विवासनरूपया पुष्पफलैरुपगमो यस्य स पुष्पफलोपगः वृक्ष
 इव अन्येष्वपि दृश्यत इति इत्यर्थः ॥ १४ ॥

१ कामिनां चैव कामद इति गो. पाठः । २ पितरमिति गो. पाठः । ३ नेष्यन्तीति गो. पाठः । ४ इच्छतीति गो. पाठः । ५ विप्रवासनमिति गो. पाठः ।

मूलं ह्येष मनुष्याणां धमसारो महाद्युतिः । पुष्पं फलं च पत्रं च शाखाश्चास्येतरे जनाः ॥ १५ ॥
 ते लक्ष्मण इव क्षिप्रं सपतयः सहवान्धवाः । गच्छन्तमनुगच्छामो येन गच्छति राघवः ॥ १६ ॥
 उद्यानानि परित्यज्य क्षेत्राणि च गृहाणि च । एकदुःखसुखा राममनुगच्छाम धार्मिकम् ॥ १७ ॥
 समुद्धृतनिधानानि परिध्वस्ताजिराणि च । उपात्तधनधान्यानि हृतसाराणि सर्वशः ॥ १८ ॥
 रजसाभ्यवकीर्णानि परित्यक्तानि दैवतैः । मूषकैः परिधावद्भिरुद्विलैरावृतानि च ॥ १९ ॥
 अपेतोदकधूमानि हीनसंमार्जनानि च । प्रणष्टवलिकर्मज्यामन्त्रहोमजपानि च ॥ २० ॥
 दुष्कालेनैव भग्नानि भिन्नभाजनवन्ति च । अस्मन्यक्तानि कैकेयी वेश्मानि प्रतिपद्यताम् ॥ २१ ॥
 वनं नगरमेवास्तु येन गच्छति राघवः । अस्माभिश्च परित्यक्तं पुरं संपद्यतां वनम् ॥ २२ ॥
 विलानि दंष्ट्रिणः सर्वे सानूनि मृगपक्षिणः । त्यजन्त्वस्मद्भयाद्धीता गजाः सिंहा वनान्यपि ॥ २३ ॥

१५] ति० टी०—मनुष्याणामित्युपलक्षणं प्राणिमात्रस्य वस्तुमात्रस्य च धर्म एवान्तःसारो यस्य सः ॥ १५ ॥

१६] टी०—रामस्य मनुवंशश्चैष्यसुपपादयन्त आहुः—मूलमिति । धर्मसारः परमधर्मज्ञः महाद्युतिः समाधिकरहिततेजोविशिष्टः एष रामः मनुष्याणां मनुवंशजातानां मूलं तत्प्रभृतत्वकारणमितरे एतद्विद्वाः जनाः मनुवंशोद्भवाः पुष्पादिकम् एतेन रामसुखेनैव सर्वेषां सुखमिति सूचितम् ॥ १६ ॥

गो० टी०—मूलमिति । मनुष्याणां प्राणिनाम् उपलक्षणमेतत् धर्म एव सारो यस्य स धर्मसारः ॥ १६ ॥

१६] ति० टी०—सपतयः पत्नीसहितास्ते रामोपघातमसहन्तो वयं येन मार्गेण ॥ १६ ॥

रा० टी०—ते इति । सपतयः पत्नीसहिताः वयं येन पथा राघवो गच्छति तेन पथा गच्छन्तं राममनुगच्छामः ॥ १६ ॥

गो० टी०—त इति । ते वयं सपतयः सपत्नीकाः समान्तविधेरनित्यत्वेन “नयूतश्च” इति कवभावः येन मार्गेण गच्छति तेनेति शेषः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—एकदुःखसुखाः समानदुःखसुखाः ॥ १७ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—उद्यानानीति । एकदुःखसुखाः रामसमानदुःखसुखभोगिनः, किंच दुःखसुखोपलक्षितसमानद्वन्द्वाः वयं राममनुगच्छामः ॥ १७ ॥

गो० टी०—उद्यानानीति । उद्यानानि राजाहोद्यानसदृशक्रीडावनानि एकदुःखसुखाः समानसुखदुःखाः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—समुद्धृतनिधानत्वादियधर्मकाणि गृहाणि कैकेयी प्रतिपद्यतामित्यन्वयः निधानानि निक्षेपाः अजिरमङ्गलं परिध्वस्तं मार्जनादिरहितं येषु धनं गवादि, अनिक्षिप्तभूषणादि चोपात्तं गृहीतं येभ्योऽत एव हृतसाराणि ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—उद्विलैरुद्विलैर्विलैः ॥ १९ ॥

रा० टी०—इदानीं रामवियोगहेतुत्वात्कैकेयीमाधिक्षिपन्त आहुः—समुद्धृतेत्यादिभिः । समुद्धृतनिधानानि समुद्धृतानि प्रक्षिप्तानि निधानानि संस्थापनयोग्यवस्तूनि येषु परिध्वस्तानि उद्धृतप्रस्तरादिना विनष्टानि अजिराणि अङ्गणानि येषु

उपात्तानि चोरादिभिर्गृहीतानि धनधान्यानि येभ्यः तानि अत एव सर्वशः सर्वप्रकारेण हृतानि साराणि येभ्यः अत एव रजसा धूलोभिः अभ्यवकीर्णानि व्याप्तानि अत एव दैवतैः दैवैः परित्यक्तानि अत एव उद्विलैः विलेभ्यो निःसृतैः परिधावद्भिः मूषकैः आवृतानि ॥ १८ ॥ १९ ॥

गो० टी०—समुद्धृतनिधानानीत्यादि । समुद्धृतनिधानानि सम्यगुद्धृतनिक्षेपाणि परिध्वस्ताजिराणि भग्राङ्गणानि ‘अङ्गणं चत्वरजिरे’ इत्यमरः । उपात्तधनधान्यानि अत्र धनशब्देन गवादिकं निक्षिप्तभूषणनिष्कादिकं चोच्यते साराणि शय्यासनादीनि दैवतैः गृहदैवतैः उद्विलैः उद्विलैर्विलैः उदकसुदकसेचनम् हीनसंमार्जनानि संमार्जनहीनानि दुष्कालेन क्षामक्षोभयुक्तकालेन भाजनं भाण्डादि ॥ १८—२१ ॥

२०] ति० टी०—अपेतोदकत्वादिना मनुष्यराहित्यं सूच्यते ॥ २० ॥

रा० टी०—अत एव अपेताः अभावप्रतियोगिनः उदकधूमा येषु तानि अत एव हीनानि अभावप्रतियोगीनि संमार्जनानि येषु तानि अत एव प्रनष्टाः बल्यादयो येषु तानि ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—दुष्कालो राजिकदैविकक्षोभकालः ॥ २१ ॥

रा० टी०—अत एव दुष्कालेन प्रलयकालेनैव भग्नानि अत एव भिन्नानि विदीर्णानि यानि भाजनानि तद्वन्ति अस्मन्यक्तानि अस्मस्कर्तृकत्यागकर्माभूतानि वेश्मानि गृहाणि कैकेयी प्रतिपद्यतां प्राप्नुतु । श्लोकचतुष्टयेभ्योऽन्वयः ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—येन वनेन हेतुना ॥ २२ ॥

रा० टी०—इदानीं रामसहगमनकर्तृणामेव सुखं भवितेति बोधयन्त आहुः—वनमित्यादिभिः । येन वनेन राघवो गच्छति गमिष्यति तद्वनमेव नगरमस्तु भविष्यतीत्यर्थः अस्माभिः रामसहगमनकारिभिः परित्यक्तं पुरमयोध्या वनं वनत्वं संपद्यतां प्राप्स्यतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

गो० टी०—वनमिति । येन वनेन हेतुना ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—दंष्ट्रिणः सर्पाः मृगपक्षिणो गिरिस्थाः ॥ २३ ॥

अस्मत्प्रयत्नं प्रपद्यन्तु सेव्यमानं त्यजन्तु च । तृणमांसफलदानं देशं व्यालमृगद्विजम् ॥ २४ ॥
 प्रपद्यतां हि कैकेयी सपुत्रा सह बान्धवैः । राघवेण वयं सर्वे वने वत्स्याम निर्धृताः ॥ २५ ॥
 इत्येवं विविधा वाचो नानाजनसमीरिताः । शुश्राव राघवः श्रुत्वा न विचक्रेऽस्य मानसम् ॥ २६ ॥
 स तु वेश्म पुनर्मातुः कैलाशिखरप्रभम् । अभिचक्राम धर्मात्मा मत्तमातङ्गविक्रमः ॥ २७ ॥
 विनीतवीरपुरुषं प्रविश्य तु नृपालयम् । ददर्शावस्थितं दीनं सुमन्त्रमविदूरतः ॥ २८ ॥

प्रतीक्षमाणोऽभिर्जनं तदार्तमनार्तरूपः प्रहसन्निवाथ ।

जगाम रामः पितरं दिदृक्षुः पितुर्निदेशं विधिवचिकीर्षुः ॥ २९ ॥

तत्पूर्वमैक्ष्वाकसुतो महात्मा रामो गमिष्यन्नृपमार्तरूपम् ।

व्यतिष्ठत प्रेक्ष्य तदा सुमन्त्रं पितुर्महात्मा प्रतिहारणार्थम् ॥ ३० ॥

रा० टी०-वने सिंहादिभीतिरप्यस्माकं न भविष्यतीति बोधयन्त आहुः-विलानीति । सर्वे दंष्ट्रिणः सर्पादयः अस्मद्भयानीताः सन्तः विलानि मृगपक्षिणः सान्नि शिखराणि च गजाः सिंहाश्च वनानि त्यजन्तु त्यक्ष्यन्ति ॥ २३ ॥

गो० टी०-विलानीति । दंष्ट्रिणः सर्पाद्याः अस्मद्भयात् अस्मत्प्रयुक्तभयहेतोः ॥ २३ ॥

२४-२५] ति० टी०-अस्मत्प्रयत्नं पुरमिति शेषः सेव्यमानमस्माभिः सेव्यमानं वनमित्यर्थः । कर्तारोऽत्र पूर्वोक्ता दंष्ट्रादयः तृणमांसफलानामादानं यस्मात्तम् । व्यालमृगद्विजं तद्वन्तम् अर्शआयच्छ । तादृशं देशमिमं कैकेयी प्रपद्यतामित्यन्वयः ॥ २४ ॥ २५ ॥

रा० टी०-ननु भवत्कर्तृकसर्ववन्त्यजन्तुपीडा भविष्यतीत्यत आहुः-अस्मदिति । अस्मत्प्रयत्नमस्माभिर्हीनं वनं प्रपद्यन्तु प्रपद्यन्तां दंष्ट्रादय इति शेषः तेन तेषामपि स्थितेः सावकाशत्वाच्च पीडेति सूचितम् तृणमांसफलादानं तृणादिभक्षणशीलानां देशं निवासस्थानं रामविहीनमेतत्पुरमिति शेषः कैकेयी प्रपद्यतामत एव व्यालमृगद्विजं व्यालादीन् प्रपद्यतां तैरेव सह मैत्र्यादिकं क्रियतामित्यर्थः । वयं सर्वे तु राघवेण सह निर्धृताः परमानन्दं प्राप्ताः सन्तः वने वत्स्याम वत्स्यामः ॥ २४ ॥ २५ ॥

गो० टी०-अस्मत्प्रयत्नमिति । अस्माभिस्त्यक्तं पुरं सेव्यमानं वनमित्यर्थसिद्धम् । अत्र कर्तारः पूर्वोक्तदंष्ट्रादयः ॥ २४ ॥

गो० टी०-तृणेति । तृणमांसफलादानं तृणादाः हरिणादयः, मांसादाः व्याघ्रादयः, फलादाः वायसादयः, व्यालमृगद्विजं व्यालाः कूराः मृगद्विजाः यस्मिंस्तादृशं देशम् इदमेव नगरं तादृशं भविष्यतीति भावः निर्धृताः सुखिताः ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०-न विचक्रे न विकारं प्राप्तम् ॥ २६ ॥

रा० टी०-इतीति । समीरिताः उन्मीरिताः विविधा अनेकविधकेकप्ययोध्याविषयकपरिक्षेपयुक्ताः वाचः शुश्राव श्रुत्वापि अस्य रामस्य मानसं मनः न विचक्रे विकारं न प्राप्नोत् तेन रामस्य क्षमातिशयो गुणो व्यक्तः ॥ २६ ॥

गो० टी०-इतीति । श्रुत्वावस्थितस्येति शेषः न विचक्रे न विकारं प्राप ॥ २६-२८ ॥

२७-२८] ति० टी०-पुनस्तद्वार्ताश्रवणानन्तरमपि मातुः कैकेय्याः ॥ २७ ॥ २८ ॥

रा० टी०-प्रासङ्गिकप्रजावृत्तं संवर्ण्यं प्रकृतरामवृत्तमाह-स इति । धर्मात्मा रामः मातुः कैकेय्याः वेश्म गृहमभिचक्राम जगाम पितुस्तद्वेश्मन्येव स्थितत्वादिति भावः ॥ २७ ॥

रा० टी०-विनीतेति । विनीताः नश्रीभृताः वीरपुरुषाः यं तं सुमन्त्रं ददर्श ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०-आर्तं खिन्नमभिजनं देशं तत्स्थजनमिति यावत् । प्रतीक्षमाणः पश्यन्नपि निदेशमाज्ञाम् ॥ २९ ॥

रा० टी०-सुमन्त्रदर्शनानन्तरकालिकं गमनं वर्णयन्माह-प्रतीक्षमाण इति । आर्तं निश्चितवियोगजनितदुःखाकान्तमभिजनं प्रतीक्षमाणः पश्यन्ननार्तरूपः सार्वकालिकार्तत्वाभावः विशिष्टरूपविशिष्टः पितुर्निदेशमाज्ञां विधिवचिकीर्षुः कर्तुमिच्छुरामः प्रहसन्नेव पितरं जगाम ॥ २९ ॥

गो० टी०-प्रतीक्षमाण इति । निदेशं नियोगम् ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०-तत्पूर्वं सः स्वाकारणार्थागमनकालः पूर्वो यस्यार्तरूपत्ववत्तादृशं तदारभ्यार्तरूपमिति यावत् । सुमन्त्रं प्रेक्ष्य प्रतिहारणार्थं स्वागमननिवेदनार्थं व्यतिष्ठत द्वायैवेति शेषः ॥ ३० ॥

रा० टी०-तदिति । आर्तरूपं निश्चितरामवियोगजनितदुःखाकान्तस्वरूपं नृपं गमिष्यन् ऐक्ष्वाकसुतो रामः तत्पूर्वं तस्मात्पितुरपि पूर्वं पौर्वकालिकं सुमन्त्रं प्रेक्ष्य दृष्ट्वा पितुः प्रतिहारणार्थं स्वागमनबोधनार्थं व्यतिष्ठत । एकमहात्मशब्दमहानां ब्रह्मादित्रयाणां ब्रह्मा आत्मा प्रवर्तक इत्यर्थः द्वितीया-तु मर्यादापालकत्वरूपस्वभावविशिष्ट इत्यर्थ इति न क्त्यम् ॥ ३० ॥

गो० टी०-तत्पूर्वमिति । तत्पूर्वं तत्प्रथमं महात्मा पाठः । धैर्यः प्रतिहारणार्थं स्वागमननिवेदनार्थम् ॥ ३० ॥

पितुर्निदेशेन तु धर्मवत्सलो वनप्रवेशे कृतबुद्धिनिश्चयः ।

स राघवः प्रेक्ष्य सुमन्त्रमब्रवीन्निवेदयस्वागमनं नृपाय मे

॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ।

सुमन्त्रावेदितरामागमनो दशरथो दारैः समं तमानेतुं सुमन्त्रं न्ययोजयत् । रामदर्शनमात्रेण मूर्च्छितं दशरथं दृष्ट्वा राज्ञिभ्योऽभृशं विलेपुः । सीतालक्ष्मणाभ्यां समं वनगमनाभ्यनुज्ञामर्थयमाने रामे स स्वनिग्रहपूर्वकं राज्यस्वीकारमनुमेने । राज्यादिष्वात्मनो निरभिलाषित्वं पितृवचसोऽवश्यकर्तव्यत्वं च विनिवेद्य रामः पितरमसान्वयदथो पुत्रवियोगशोकेन मूर्च्छामाविशति दशरथे सुमन्त्रसहिताः सर्वा अन्तःपुराणि मूर्च्छां प्रपेदिरे ।

ततः कमलपत्राक्षः श्यामो निरुपमो महान् । उवाच रामस्तं सूतं पितुराख्याहि मामिति ॥ १ ॥

स रामप्रेषितः क्षिप्रं संतापकलुषेन्द्रियम् । प्रविश्य नृपतिं सूतो निःश्वसन्तं ददर्श ह ॥ २ ॥

उपरक्तमिवादित्यं भस्मच्छन्नमिवानलम् । तटाकमिव निस्तोयमपश्यज्जगतीपतिम् ॥ ३ ॥

आबोध्य च महाराज्ञः परमाकुलचेतनम् । राममेवानुशोचन्तं सूतः प्राञ्जलिर्ब्रवीत् ॥ ४ ॥

तं वर्धयित्वा राजानं पूर्वं सूतो जयाशिषा । भयविक्लवया वाचा मन्दया श्लक्ष्णयाब्रवीत् ॥ ५ ॥

३१] ति० टी०—तदेव सुमन्त्रमाह—पितुरिति ॥ ३१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

रा० टी०—पितुरिति । पितुर्निदेशेन आज्ञयैव वनप्रवेशे कृतौ बुद्धिनिश्चयौ मतिजनतासंग्रहाभावौ येन सः राघवः मे स्वागमनं नृपाय निवेदय इति सुमन्त्रमब्रवीत् ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-वयोध्याकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

गो० टी०—पितुरिति । अस्यान्ते इतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्यानेऽयोध्याकाण्डव्याख्याने त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

१-२] ति० टी०—‘निरुदरः’ इति पाठे तदुभय इत्यर्थः । श्यामः श्यामवर्णः तरुणश्च । अत्र कवेरपि करुणासमग्रत्वेन वर्णितस्यैव पुनः पुनः कथनमदोषाय ॥ १ ॥ २ ॥

रा० टी०—उत्तरग्रन्थसंदर्भशुद्धये पुनः सूतं प्रति रामोक्तिमाह—तत इति । निरुपमः सादृश्यप्रतियोगित्वाद्युपयोगित्वानाक्रान्तत्वेनोपमानोपमेयरहितः राम उवाच ॥ १ ॥

रा० टी०—स इति । संतापकलुषेन्द्रियं निश्चितरामवियोगजनितसंतापव्याप्तचित्तं नृपतिं ददर्श ॥ २ ॥

गो० टी०—पूर्वसर्गान्तोक्तमर्थं वक्ष्यमाणसंग्रहार्थं संग्रहेण दर्शयति—तत इति । विशेषणैर्निर्विकारत्वं सूच्यते निरुदरः तदुभय इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

३] ति० टी०—उपरक्तं राहुग्रस्तम् । पुनरपश्यदिति वाल्मीकेः प्रयोगो वर्णनीयमयीभावेन तस्यापि शोकग्रस्तत्वात् ॥ ३ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—उपेति । उपरक्तं राहुणा ग्रस्तमादित्यमिव निस्तोयं शैवालायाच्छादनहेतुकतोयरहितत्वेन प्रतीयमानं तटाकमिवापश्यत् अत एव पूर्वोपमानाभ्यां न वैरूप्यम् एतदुपमालङ्कारेण राज्ञो वास्तवदुःखाभावः सूचितः तेनाप्रकटसाकेते रामसंयोगो भवितेति राजनिश्चयः सूचितः ॥ ३ ॥

गो० टी०—उपरक्तमिति । उपरक्तं राहुग्रस्तं विशेषणात्तरकथनार्थं पुनरपश्यदित्युक्तिः ॥ ३ ॥ ४ ॥

४] ति० टी०—आबोध्य महाराज इति संबोध्य राममेवोद्दिश्य शोचन्तम् ॥ ४ ॥

रा० टी०—आबोध्येति । आबोध्य महाराजादिशब्देन राजानं संबोध्याब्रवीत् ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—वर्धयित्वा संपूज्य । भयविक्लवया रामो वनप्रयाणोद्युक्त इतीदं परमनिष्ठं कथं राज्ञे वदिष्यामीति भयेन विक्लवया कातरया अश्लक्ष्णयेति छेदः ॥ ५ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—तमिति । जयाशिषा जयसूचकाशीर्वचनैः पूर्वं पौर्वकालिकं तं राजानं वर्धयित्वा प्रोत्साद्य भयविक्लवया स्वाभाविकराजतेजोहेतुकभीतिपुक्तया मन्दया दैन्यविशिष्टया वाचा अब्रवीत् ॥ ५ ॥

गो० टी०—तमिति । भयविक्लवया भयेन कातरया दुःखितोऽयं किं वदेदिति भयमत् एव मन्दया ॥ ५ ॥

१ निरुदर इति गो. पाठः । २ कलुषेन्द्रिय इति गो. पाठः । ३ आलोक्य स्थिति गो. पाठः । ४ चेतसमिति गो. पाठः । ५ आसददिति गो. पाठः । ६ श्लक्ष्णमब्रवीदिति गो. पाठः ।

अयं स पुरुषव्याघ्रो द्वारि तिष्ठति ते सुतः । ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्त्वा सर्वं चैवोपजीविनाम् ॥ ६ ॥
 स त्वां पश्यतु भद्रं ते रामः सत्यपराक्रमः । सर्वान्सुहृद आपृच्छय त्वां हीदानीं दिदृक्षते ॥ ७ ॥
 गमिष्यति महारण्यं तं पश्य जगतीपते । वृतं राजगुणैः सर्वैरादित्यमिव रश्मिभिः ॥ ८ ॥
 स सत्यवैक्यो धर्मात्मा गार्भीर्यात्सागरोपमः । आकाश इव निष्पङ्क्तो नरेन्द्रः प्रत्युवाच तम् ॥ ९ ॥
 सुमन्त्रानय मे दारान्ये केचिदिह मामकाः । दारैः परिवृतः सर्वैर्द्रष्टुमिच्छामि रघवम् ॥ १० ॥
 सोऽन्तःपुरमतीत्यैव स्त्रियस्ता वाक्यमब्रवीत् । आर्यो ह्वयति वो राजा गम्यतां तत्र मा चिरम् ॥ ११ ॥
 एवमुक्ताः स्त्रियः सर्वाः सुमन्त्रेण नृपाज्ञया । प्रचक्रमुस्तद्भवनं भर्तुराज्ञाय शासनम् ॥ १२ ॥
 अर्धसप्तशतास्तर्न प्रमदास्ताम्रलोचनाः । कौसल्यां परिवार्याथ शनैर्जग्मुर्धृतव्रताः ॥ १३ ॥
 आगतेषु च दारेषु समवेक्ष्य महीपतिः । उवाच राजा तं सूतं सुमन्त्रानय मे सुतम् ॥ १४ ॥
 स सूतो राममादाय लक्ष्मणं मैथिलीं तथा । जगामाभिमुखस्तूर्णं सकाशं जगतीपतेः ॥ १५ ॥
 स राजा पुत्रमायान्तं दृष्ट्वा चार्यात्कृताञ्जलिम् । उत्पपातासनात्तूर्णमार्तः स्त्रीजनसंवृतः ॥ १६ ॥

६-८] ति० टी०-उपजीविनां च तेभ्यश्च दत्त्वा सर्वं धनं दत्त्वेत्यनेन सर्वथा तिष्ठासाभावो ध्वन्यते ॥ ६-८ ॥

रा० टी०-तद्भवनमेवाह-अयमिति । उपजीविनाञ्चप-जीविभ्यश्च धनं दत्त्वा ते सुतो द्वारि तिष्ठति ॥ ६ ॥

रा० टी०-स इति । स रामः त्वां पश्यतु तत्र हेतुः सर्वान् सुहृदः आपृच्छय वनगमनाय संमतिं कृत्वा इदानीं त्वां दिदृक्षते द्रष्टुमिच्छति ॥ ७ ॥

रा० टी०-गमिष्यतीति । यः महारण्यं गमिष्यति तं राजगुणैर्वृतं युक्तं रामं पश्य ॥ ८ ॥

गो० टी०-अयमित्यादि । सर्वं गृहोपकरणादिकम् ६-८ ॥
 ९] ति० टी०-स दशरथः निष्पङ्क्तो निष्पापः । 'नि-सप्तान्दः' इति पाठे निश्चल इत्यर्थः ॥ ९ ॥

रा० टी०-स इति । धर्मात्मा परमधर्मप्रवर्तकः निष्पङ्क्तः पङ्कुरहितः आकाश इव नरेन्द्रस्तं रामं प्रत्युवाच सविशेष-णाकाशोपमया राज्ञः सर्वकालमधर्मसंसर्गाभावः सूचितः ॥ ९ ॥

गो० टी०-स इति । निष्पङ्क्तः निर्लेपः ॥ ९ ॥ १० ॥

१०] ति० टी०-इह मद्देशमनि ये केचिन्मामका दाराः स्त्रियः सन्ति तान्दारानिहानय ॥ १० ॥

रा० टी०-तद्भवनमेवाह-सुमन्त्रेति । हे सुमन्त्र ! मे दारान् स्त्रियस्त्वमानय । ननु दाराणां किं प्रयोजनमित्यत आह-मामकाः ये केचिद्दारास्तैः सर्वैः परिवृतोऽहं राघवं द्रष्टुमिच्छामि ॥ १० ॥

११] ति० टी०-अतीत्यातिवेगेन प्राप्य ह्वयत्याह्वयति वो युष्माकं राजा अवैधव्यदत्त्वात्, न तु प्रजानां तासां दुःखदत्त्वात् आगम्यतामिति पदम् ॥ ११ ॥

रा० टी०-राजवचनश्रवणानन्तरकालिकं सुमन्त्रवृत्त-

माह-स इति । आर्यः राजा वः युष्मान् ह्वयति आह्वयति अतस्तत्र गम्यताम् ॥ ११ ॥

गो० टी०-सोऽन्तःपुरमिति । ह्वयति आह्वयति ॥ ११ ॥ १२ ॥
 १२] ति० टी०-प्रचक्रमुस्तद्भवनं स्म । तद्भवनं तस्य राज्ञो भवनम् ॥ १२ ॥

रा० टी०-एवमिति । शासनमाज्ञापनमाज्ञाय ज्ञात्वा प्रचक्रमुः जग्मुः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०-अर्धसप्तशताः एकदेशिसमासः सप्त-शतस्यार्धं संख्या यासां ता इत्यर्थः । अर्धआद्यजन्तः । अत एवाये वक्ष्यति-'त्रयः शतशतार्था हि' इति । ताम्रलोचनाः रामप्रयाणश्रवणजदुःखजातरोदनेनेति शेषः । कौसल्यां परिवार्येत्यनेन प्राणलक्ष्मणोक्तं तस्याः सर्वप्रभ्वीत्वं ध्वनितम् ॥ १३ ॥

रा० टी०-अर्धेति । अर्धसप्तशताः सार्धशतत्रयसंख्याकाः ताम्रलोचनाः निश्चितरामवियोगजनितशोकहेतुकरोदनहेतुकात्यन्तारुणीभूतनयनाः प्रमदाः कौसल्यां परिवार्य परिवृत्य तत्र राज-समीपे जग्मुः प्रापुः । अर्धसप्तशतशब्दः एकदेशिसमासप्रकृतिकः अर्धआद्यजन्तः ॥ १३ ॥

गो० टी०-अर्धसप्तशता इति । अर्धसप्तशताः अर्ध सप्तशतस्येति विग्रहः अर्धं ननुसकमिति समासः । ताम्रलोचनाः सदा रामविवासननिमित्तरोदनादिति भावः ॥ १३-१५ ॥

१४-१५] ति० टी०-समवेक्ष्य दारानिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥

रा० टी०-आगतेष्विति । समवेक्ष्य अवलोक्य ॥ १४ ॥

रा० टी०-स इति । आदाय गृहीत्वा सकाशं समीपम् ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-आरादूरतः उत्पपातालिङ्गनार्थम् ॥ १६ ॥

रा० टी०-स इति । आरादूरत एव दृष्ट्वा तूर्णं शीघ्रमा-सनादुत्पपात उत्तस्थौ ॥ १६ ॥

गो० टी०-स इति । उत्पपात उदतिष्ठत् ॥ १६ ॥

१ स्त्रेति गो. पाठः । २ स्वाभिदानीमिति गो. पाठः । ३ वादीति गो. पाठः । ४ धार्मिकमिति गो. पाठः । ५ आर्या इति गो. पाठः । ६ तास्त्विति गो. पाठः । ७ तदेति गो. पाठः । ८ दूरादिति गो. पाठः ।

सोऽभिदुद्राव वेगेन रामं दृष्ट्वा विशांपतिः । तमसंप्राप्य दुःखार्तः पपात भुवि मूर्छितः ॥ १७ ॥
 तं रामोऽभ्यपतत्क्षिप्रं लक्ष्मणश्च महारथः । विसंज्ञमिव दुःखेन सशोकं नृपतिं तथा ॥ १८ ॥
 स्त्रीसहस्रनिनादश्च संजज्ञे राजवेश्मनि । हा हा रामेति सहसा भूषणध्वनिमिश्रितः ॥ १९ ॥
 तं परिष्वज्य बाहुभ्यां तावुभौ रामलक्ष्मणौ । पर्यङ्के सीतया सार्धं रुदन्तः समवेशयन् ॥ २० ॥
 अथ रामो मुहूर्तस्य लब्धसंज्ञं महीपतिम् । उवाच प्राञ्जलिर्वीष्णुशोकार्णवपरिप्लुतम् ॥ २१ ॥
 आपृच्छे त्वां महाराज सर्वेषामीश्वरोऽसि नः । प्रस्थितं दण्डकारण्यं पश्य त्वं कुशलेन माम् ॥ २२ ॥
 लक्ष्मणं चानुजानीहि सीता चान्वेतु मां वनम् । कारणैर्बहुभिस्तथैर्वार्यमाणौ न चेच्छतः ॥ २३ ॥
 अनुजानीहि सर्वान्नः शोकमुत्सृज्य मानद । लक्ष्मणं मां च सीतां च प्रजापतिरिवात्मजान् ॥ २४ ॥

१७] ति० टी०-तमालिङ्गिपितं राममप्राप्य मध्य एव दुःखितः पपात ॥ १७ ॥

रा० टी०-सोऽभीति । दुःखार्तः निश्चितवियोगजनितदुःखाक्रान्तः ॥ १७ ॥

गो० टी०-स इति । अभिदुद्राव अभिमुखमाजगाम ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-अभ्यपतदभ्यागतवान् विसंज्ञमिव विसंज्ञमेव ॥ १८ ॥

रा० टी०-तमिति । तथा तेन प्रकारेण पतितमतएव विसंज्ञं संज्ञारहितमिव तं नृपतिं रामोऽभ्यपतच्छीघ्रमभिमुखमगच्छत् ॥ १८ ॥

गो० टी०-तमिति । अभ्यपतत् उत्थापनार्थमिति भावः इवशब्द एवकारार्थः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०-भूषणध्वनिमिश्रित उरःशिरस्ताडनादिना चञ्चलतरङ्गद्वयद्रूषणध्वनिमिलितः । 'मूर्छितः' इति पाठेऽपि स एवार्थः व्याप्त इत्यर्थो वा ॥ १९ ॥

रा० टी०-स्त्रीति । हा हा रामेति स्त्रीसहस्रनिनादः संजज्ञे ॥ १९ ॥

गो० टी०-स्त्रीसहस्रनिनाद इति । भूषणध्वनिभिः मूर्छितः व्याप्तः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०-तौ सीतया सार्धं तं राजानं बाहुभ्यां परिष्वज्य यथा पीडा न भवति तथालिङ्गितमुत्थाप्य पर्यङ्के समवेशयन्स्थापितवन्तः ॥ २० ॥

रा० टी०-तमिति । सीतया सार्धं रामलक्ष्मणौ रुदन्तः रुदन्तं तं राजानं परिष्वज्य आलिङ्ग्य पर्यङ्के समवेशयन् समवेशयेतां समस्यापयेताम् ॥ २० ॥

गो० टी०-तमिति । रामलक्ष्मणौ सीतया सार्धं तं बाहुभ्यां परिष्वज्य पर्यङ्के समवेशयन्नित्यर्थः ॥ २० ॥

२१] ति० टी०-मुहूर्तस्य संबन्धसामान्ये पृथी मुहूर्तेन लब्धसंज्ञमित्यर्थः ॥ २१ ॥

रा० टी०-अथेति । मुहूर्तस्य मुहूर्तेन लब्धा संज्ञा येन

तं शोकार्णवपरिप्लुतं महीपतिं प्राञ्जलिः राम उवाच मुहूर्तस्येति संबन्धसामान्ये पृथी ॥ २१ ॥

गो० टी०-अथेति । 'मुहूर्तस्य' इति पाठे मुहूर्तेनेत्यर्थः ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०-कुशलेन मां पश्य सौम्येन चक्षुषा मामनुगृहाणेत्यर्थः ॥ २२ ॥

रा० टी०-तद्वचनमेवाह-आपृच्छ इति । यतः नोऽस्माकं सर्वेषां त्वमीश्वरोऽसि अतस्त्वामापृच्छे विज्ञापयामि । विज्ञापनमेवाह दण्डकारण्यं प्रस्थितं मां कुशलेन पश्य कुशलफलकावलोकनं कुरु फलस्य हेतुत्वेन विवक्षणात्तृतीया ॥ २२ ॥

गो० टी०-आपृच्छ इति । कुशलेन चक्षुपेति शेषः हेतौ तृतीया वा ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०-वनं प्रति प्रस्थितं मां सीता चान्वेतु गच्छत्विति लक्ष्मणं च प्रस्थितमनुजानीहीत्यर्थः । ननु लक्ष्मणः सीतयोः कुतो वनवासकष्टप्राप्तिः नह्यसौ वरनिर्वन्धस्तयोरत आह-कारणैरिति । हेतुभिस्तथैर्व्यवहारदशयास्तयैः न चेच्छतः इह स्थातुमिति शेषः ॥ २३ ॥

रा० टी०-लक्ष्मणमिति । अनुजानीहि आज्ञापय वनं गन्तुमिति शेषः सीता च मामन्वेति अनुगच्छति तामप्यनुज्ञापयेत्यर्थः । नन्विमौ वारयेत्यत आह-तथ्यैः प्रलम्भनादिसंसर्गरहितैः बहुभिः अनेकविधैः कारणैः भवदादिसेवादिरूपहेतुभिः वार्यमाणावपि तौ नेच्छत इह स्थितिमिति शेषः ॥ २३ ॥

गो० टी०-लक्ष्मणमिति । सीता चेति तामप्यनुजानीहीति भावः । तौ निवर्तयेत्याशङ्क्याह-कारणैरिति । कारणैः दुःखादिकारणैः तथ्यैः परमार्थैः नचेच्छतः अननुगमनमिति शेषः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०-अनुजानीह्यनुज्ञां देहि प्रजापतिर्ब्रह्मात्मजान्सनकादींस्तपांसि चरितुमुद्युक्तान्यथाऽनुज्ञां दत्तवांस्तद्वदित्यर्थः ॥ २४ ॥

रा० टी०-उपसंहरन्नाह-अन्विति । हे मानद । सर्वसंमानदातः । प्रजापतिर्ब्रह्मा आत्मजान् तपश्चरणोत्सुकसनकादीनिव सर्वांश्चोऽस्माननुजानीहि आज्ञापय ॥ २४ ॥

१ तदेति गो. पाठः । २ मूर्छित इति गो. पाठः । ३ मुहूर्तेनेति गो. पाठः । ४ भूत्वेति गो. वाक्यमिति रा. पाठः । ५ अन्वेतीति गो. रा. पाठः । ६ प्रजा इति गो. पाठः ।

प्रतीक्षमाणमव्यग्रमनुज्ञां

जगतीपतेः । उवाच राजा संप्रेक्ष्य वनवासाय राघवम् ॥ २५ ॥

अहं राघव कैकेय्या वरदानेन मोहितः । अयोध्यायां त्वमेवाद्य भव राजा निगृह्य माम् ॥ २६ ॥

एवमुक्तो नृपतिना रामो धर्मभृतां वरः । प्रत्युवाचाञ्जलिं कृत्वा पितरं वाक्यकौविदः ॥ २७ ॥

भवान्वर्षसहस्राय पृथिव्या नृपते पतिः । अहं त्वरण्ये वत्स्यामि न मे राज्यस्य काङ्क्षिता ॥ २८ ॥

नव पञ्च च वर्षाणि वनवासे विहृत्य ते । पुनः पादौ ग्रहीष्यामि प्रतिज्ञान्ते नराधिप ॥ २९ ॥

रुदन्नार्तः प्रियं पुत्रं सत्यपाशेन संयुतः । कैकेय्या चोद्यमानस्तु मिथो राजा तमब्रवीत् ॥ ३० ॥

श्रेयसे वृद्धये तात पुनरागमनाय च । गच्छस्वारिष्टमव्यग्रः पन्थानमकुतोभयम् ॥ ३१ ॥

गो० टी०—अनुजानीहीति । लक्ष्मणं सीतां मां च सर्वाङ्गः अनुजानीहीत्यन्वयः । “त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्” इत्येकशेषः ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—वनवासाय जगतीपतेः स्वस्यानुज्ञामनुमतिं प्रतीक्षमाणं प्रार्थयमानम् अव्यग्रं लेशतोऽपि विपादरहितं राघवं प्रेक्ष्योवाच ॥ २५ ॥

रा० टी०—प्रतीति । जगतीपतेः वनवासायाद्यज्ञां प्रतीक्षमाणमव्यग्रं सर्वकालं व्यग्रतारहितं राघवं रामं प्रेक्ष्य उवाच ॥ २५ ॥

गो० टी०—प्रतीक्षमाणमिति । वनवासाय जगतीपतेः स्वस्यानुज्ञां प्रतीक्षमाणमित्यन्वयः ॥ २५ ॥

२६—२७] ति० टी०—हे राघव ! यतोऽहं कैकेय्या वरदानेन मोहितो निरुत्तरतया शोकपरवशो जातः, अतो राज्यानहं अतो मां निगृह्य बद्धाऽयोध्यायां त्वमेव स्वशुजवैभवेन राजा भव प्रवृत्तमभिषेकं समापयेति यावत् ॥ २६ ॥ २७ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—अहमिति । हे राघव ! कैकेय्या सह अहं वरदानेन देवादिप्रार्थितत्वत्कृतृकवरप्रदानेन मोहितः वैचित्त्यं प्राप्तः देवादिप्रार्थनां संस्मृत्यैव त्वां वनं प्रेषितुमद्यतोऽस्मीत्यर्थः । अतोऽयं मां राज्यहेतुभूतविजयसंपत्तिं निगृह्य अयोध्यायां त्वं राजा भव ॥ २६ ॥

रा० टी०—एवमिति । वाक्यकौविदं पितरं रामः प्रत्युवाच ॥ २७ ॥

गो० टी०—अहमिति । मोहितः वञ्चित इत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—भवान्वर्षसहस्राय पतिर्भवतु, अतः पर्यनेककालं राजा भवेत्यर्थः । त्वया यो वरो दत्तस्तमनृतं कर्तुमहं न योग्यः तव नरकपातप्रसङ्गात् अतोऽहमरण्ये वत्स्यामि मे राज्यस्य काङ्क्षिता इच्छा न ॥ २८ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—भवानिति । हे नृपते ! वर्षसहस्राय पृथिव्याः वर्षसहस्राणां बहुखण्डानामयः प्राप्तिर्यस्यां सा एव पृथिवीति कर्मधारयः तस्याः यतो भवानेव पतिः अतः राज्यस्य काङ्क्षिता आकाङ्क्षा मे नास्ति अतः अरण्ये अहं वत्स्यामि भवदाज्ञापिताचरणपूर्वकं विहरिष्यामीत्यर्थः ॥ २८ ॥

गो० टी०—भवानिति । वर्षसहस्राय अनेकवर्षाणीत्यर्थः मे मध्यमनृतमनृतवचनम् ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—प्रतिज्ञान्ते प्रतिज्ञासमाप्तौ ते पादौ ग्रहीष्यामीत्यन्वयः ॥ २९ ॥

रा० टी०—विहारावधिं बोधयन्नाह—नवेति । प्रतिज्ञान्ते अवध्यवसाने ते पादौ पुनः ग्रहीष्यामि पुनरित्यनेन प्रतिज्ञामध्ये एव तव पादौ एकवारं ग्रहीष्यामिति सूचितम् । नचावध्यन्ते राज्ञः प्रकटस्थित्यभावेन तत्पादग्रहणार्संभवात् रामस्य मृषा संसर्गित्वापत्तिरिति वाच्यं मातापित्रोरभेदाध्यवसायात् मातृपादग्रहणस्य संभवात् तस्य च पितृपादग्रहणानतिरेकान्मुपासंसर्गित्वस्यासंभवात्, किंच पदयोश्चरणयोः इमौ पादौ पादुकापदार्थौ ग्रहीष्यामि नमस्करिष्यामीत्यर्थः । ‘पादम्’ इति पाठे तु पदमेव पादं त्वद्वत् राजोचितस्थानं त्राणं वेत्यर्थः ग्रहीष्यामि स्वीकरिष्यामि । तथा च मेदिनी—‘पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायप्रदेशयोः । पादतत्त्वित्वाद्योः स्थानत्राणयोरङ्कवस्तुनोः’ ॥ २९ ॥

गो० टी०—नवेति । प्रतिज्ञान्ते प्रतिज्ञावसाने ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—कैकेय्यायैव गमनमनुमन्यस्वेति मिथो रहसि चोद्यमानः ॥ ३० ॥

रा० टी०—रुदन्निति । सत्यपाशेन सत्यस्य यः पः पालनं तस्य यः अशो व्याप्तिः परिपूर्णता तेन संयुतः चोद्यमानः वनायाज्ञापयेति रामेण प्रार्थयमानः कैकेय्या सह राजा तं राममब्रवीत् । मिथ एवार्थकम् ॥ ३० ॥

गो० टी०—रुदन्निति । मिथः रहसि कैकेय्या चोद्यमानः अबैव प्रस्थापयेति प्रेरमाणः ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—श्रेयसे परलोकहिताय वृद्धये इहलोकेऽभ्युदयाय अरिष्टं पापदुःखमिन्नं पुण्यं सुखं च तेऽस्तु । अव्यग्रः सन्नकुतोभयं पन्थानं गच्छस्वेत्यार्षम् ॥ ३१ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—श्रेयसे इति । तात हे प्रिय हे स्व ममात्मप्रभृते ! श्रेयसे अवलोकनकर्तृणां कल्याणाय वृद्धये केषांचिद्राज्यादिप्राप्तये पुनः आगमनाय च अकुतोभयं सर्वहेतुकभयाभावविशिष्टमारिष्टमनिशयेन शत्रूणां निवर्तकं पन्थानमव्यग्रः सर्वकालं व्यग्रतारहितस्त्वं गच्छ ॥ ३१ ॥

गो० टी०—श्रेयस इति । श्रेयसे पारलौकिकफलाय वृद्धये ऐहिकफलाय गच्छस्व गच्छ अरिष्टं शुभम् ‘अरिष्टेति शुभाद्यभे’ इत्यमरः । अकुतोभयं कुतश्चिदपि जन्तोर्भयरहितम् ॥ ३१ ॥

१ कोविदमिति रा. पाठः । २ कार्यं त्वयानृतमिति गो. पाठः । ३ संयत इति गो. पाठः ।

नहि सत्यात्मनस्तात धर्माभिमनसस्तव । संनिवर्तयितुं बुद्धिः शक्यते रघुनन्दन ॥ ३२ ॥
 अद्य त्विदानीं रजनीं पुत्र मा गच्छ सर्वथा । एकाहं दर्शनेनापि साधु तावच्चराम्यहम् ॥ ३३ ॥
 मातरं मां च संपश्यन्वसेमामद्य शर्वरीम् । तर्पितः सर्वकामैस्त्वं श्वः कैाल्ये साधयिष्यसि ॥ ३४ ॥
 दुष्करं क्रियते पुत्र सर्वथा राघव प्रिय । त्वया हि मत्प्रियार्थं तु वनमेवमुपाश्रितम् ॥ ३५ ॥
 न चैतन्मे प्रियं पुत्र शपे सत्येन राघव । छन्नया चलितस्त्वस्मि स्त्रिया भस्माग्निकल्पया ॥ ३६ ॥
 वञ्चना या तु लब्धा मे तां त्वं निस्तर्तुमिच्छसि । अनया वृत्तसादिन्या कैकेय्याभिप्रचोदितः ॥ ३७ ॥

३२] ति० टी०—सत्यात्मनः सत्यप्रतिष्ठितस्वभावस्य धर्माभिमनसो धर्मसंपादनाभिनिविष्टमनसः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—नेति । तात हे प्रिय ! धर्माभिमनसः परमधर्मप्रवर्तकस्य अत एव सत्यात्मनः मिथ्यासंसर्गरहितस्वभावविशिष्टस्य तव बुद्धिः वनगमनविषयकनिश्चयः संनिवर्तयितुमपाकर्तुं न शक्यते ॥ ३२ ॥

गो० टी०—नेति । सत्यात्मनः सत्यस्वभावस्य 'आत्मा देहे धृतौ जीवे स्वभावे' इति वैजयन्ती । धर्माभिमनसः धर्माभिनिविष्टमनसः ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०—प्रातरेव कैकेय्या प्रस्थितस्य मात्राद्युनयदानादिना चतुर्थप्रहरं व्यापृतस्य तुर्ययामे राजाद्युनयगतस्य राज्ञा तत्कालसमीपमेव प्रवृत्त्यमानरजनीसहवासः प्रार्थ्यते—अद्येत्यादि । इदानीमिति समीपलक्षकम् रजनीमावस सर्वथा मा गच्छ । किमर्थं तत्राह—चरामि त्वया सह भोक्ष्यामि ॥ ३३ ॥

रा० टी०—ननु तर्हि गच्छाम इत्यत आह—अद्येति । अयास्मिन्दिवसे त्वं मा गच्छ अत्रैव तिष्ठेत्यर्थः । तत्प्रयोजनमाह—

एकाहमेकदिनमिदानीं रजनीमेकरात्रिं दर्शनेन तवावलोकनेनापि सर्वथा सर्वप्रकारेण साधु अतिशोभनं चरामि प्राप्नोमि ॥ ३३ ॥

गो० टी०—अद्येति । अद्य अस्मिन् दिने इदानीमास्तमाभित्यर्थः साधु सुखं चरामि वसामि ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०—साधयिष्यसि गमिष्यसि ॥ ३४ ॥

रा० टी०—शोभनत्वमेवोपपादयन्नाह—मातरमिति । इमां शर्वरीं रात्रिं वस अय अस्यां शर्वयां सर्वकामैः सर्वैः कामैः इच्छाविषयभूतैः तर्पितः मया तृप्तिं प्राप्तस्त्वं श्वः आगामिनि कैाल्ये प्रातःकाले साधयिष्यसि सत्यप्रतिष्ठत्वं पालयितासि वनं गन्तासीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

गो० टी०—मातरमिति । साधयिष्यसि गमिष्यसि कालप्रातःकाले ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०—मत्प्रियार्थं मम परलोकहितार्थम् ॥ ३५ ॥

रा० टी०—दुष्करमिति । हे राघव हे पुत्र ! दुष्करम् अन्यैः कर्तुमशक्यं त्वया क्रियते यद्यस्मादेतोः मत्प्रियार्थं मत्तृप्तिकामनया प्रियानतिप्रीतिविषयीभूतानस्मदादौस्त्यक्त्वा विजनं वनं यासि ॥ ३५ ॥

गो० टी०—दुष्करमिति । मत्प्रियार्थं मम परलोकप्रियार्थमित्यर्थः अन्यथा उत्तरश्लोकविरोधात् प्रियान् अभिमतवर्गान् ३५ ॥

३६] ति० टी०—तदेव दर्शयति—न चेत्यादि । छन्नया गृहकूराभिप्रायया चलितोऽस्मि भ्रंशितोऽस्मि त्वदभिपेकमनोरथात् भस्माग्निकल्पया भस्मच्छन्नाग्नितुल्यया ॥ ३६ ॥

रा० टी०—मत्प्रियार्थमित्युक्त्या प्रतिभासितं वियोगप्रियत्वं स्वस्मिन्निवारयन्नाह—न चेति । हे पुत्र ! यद्यपि एतच्चद्विगो-गरूपं वस्तु मे प्रियं न तथापि भस्माग्निकल्पया भस्मपि-हितवह्नितुल्यया स्त्रिया केकय्या सहाहं छन्नया चलितः छद् राज्ञां सर्वापराधनिवारकः यो नयो नीतिः तेन आचलितः वनकर्मकगमनादुकूलव्यापारादुकूलप्रेरणानास्मि । चो यद्यपीत्यर्थे तुस्तथापीत्यर्थे भस्माग्निकल्पयेति विशेषणदानेन कैकेय्याः कापत्यसंसर्गाभावः सूचितः ॥ ३६ ॥

गो० टी०—नेति । छन्नया गुहाभिप्रायया चलितः स्वाधीनत्वाच्चलनं प्राप्तः पागन्तरे तु वञ्चित इत्यर्थः । छन्नाग्निकल्पया भस्मच्छन्नाग्नारतुल्यया ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०—वञ्चना सामान्येन प्रतिश्रुतवरयोर्भरताभिपेकत्वद्विवासनरूपविशेषपर्यवसायित्वरूपा या मे लब्धा यतोऽनया वृत्तसादिन्या कुलोचितचारित्रणाशिन्याभिप्रचोदितोऽस्मि एवमिति शेषः । अतो या वञ्चना मया लब्धा तां निस्तर्तुमिच्छसीति यावत् ॥ ३७ ॥

रा० टी०—ब्रह्मादिकर्तृकराक्षसवधादिफलकत्वपूजनं त्वयैव सफलं भवितुमर्हतीति बोधयन्नाह—वञ्चनेति । वृत्तसादिन्या मनुवंशोचिताचरितप्रापिकया अनया केकय्या सह मे मया लब्धा स्मृता या वञ्चना वो ब्रह्मणः अञ्चना तत्कर्तृकभवत्कर्मकपू-तां निस्तर्तुं पूरयितुमित्यर्थः प्रचोदितः ब्रह्मादिप्रार्थितो मे सुतस्त्वं यदिच्छसि तदेतदश्रयतमं न यच्च पितरं मामपामे-नृतकथमपगता नित्यं निवृत्ता अनृतकथा मिथ्याकथनं यस्मात्तं कर्तुमिच्छसि तदपि नाश्रयतमम् । तत्र हेतुः—यतो ज्येष्ठः गुणैः सर्वश्रेष्ठोऽसि । श्लोकद्वयमेकान्वयि । 'ऊकारो ब्रह्मणि स्थितः' इत्येकाक्षरः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

गो० टी०—वञ्चनेति । या वञ्चना सामान्येन प्रतिश्रुत-योर्वरयोर्भरताभिपेचनत्वद्विवासनरूपविशेषपर्यवसायित्वरूपा-

न चैतदात्मं यत्त्वं ज्येष्ठः सुतो मम । अपानृतकथं पुत्र पितरं कर्तुमिच्छसि ॥ ३८ ॥
 अथ रक्षांदा श्रुत्वा पितुरातस्य भाषितम् । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा दीनो वचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥
 प्राप्स्ये यानद्य गुणान्को मे श्वस्तान्प्रदास्यति । अपक्रमणमेवातः सर्वकामैरहं वृणे ॥ ४० ॥
 इयं पराष्ट्रा सज्जना धनधान्यसमाकुला । मया विसृष्टा वसुधा भरताय प्रदीयताम् ॥ ४१ ॥
 वनवाता बुद्धिर्न च मेऽद्य च लिप्यति । यस्तु युद्धे वरो दत्तः कैकेय्यै वरद त्वया ॥ ४२ ॥
 दी निखिलेनैव सत्यस्त्वं भव पार्थिव । अहं निदेशं भवतो यथोक्तमनुपालयन् ॥ ४३ ॥
 चतुः समा वत्स्ये वने वनचरैः सह । मा विमर्शो वसुमती भरताय प्रदीयताम् ॥ ४४ ॥
 नहि काङ्क्षितं राज्यं सुखमात्मनि वा प्रियम् । यथानिदेशं कर्तुं वै तवैव रघुनन्दन ॥ ४५ ॥

मया प्रदत्तामपि वज्रनां दृत्तसादिन्या कुलोचिताचारना-
 शिन्या अनया प्रचोदितस्त्वं निस्तर्तुमिच्छसि समापयितुमि-
 च्छसि अहो ते गुण इति भावः ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०—एतदाश्चर्यतमं न अपानृतकथमपग-
 तानृतवचनम् एतच्च नाश्चर्यम् यतो ज्येष्ठो गुणैर्वयसा च
 सुतोऽसि ॥ ३८ ॥

गो० टी०—न चेति । अपानृतकथम् अपगतासत्य-
 वचनम् ॥ ३८ ॥

३९] ति० टी०—आतस्य पितुर्भाषितं श्रुत्वैकाहदर्शनेना-
 पीत्युक्तरूपं दीनः कैकेय्याद्य गच्छेति नियोगस्यावश्यानुष्ठेयत्व-
 प्रतिज्ञानात्तावन्मात्रपितृमनोरथपूरणासक्त्याप्राप्तशोकइव ॥ ३९ ॥

रा० टी०—अथेति । अदीनः सर्वकालं दीनत्वाभाववि-
 शिष्टो रामः अब्रवीत् ॥ ३९ ॥

गो० टी०—अथेति । भाषितम् एकाहदर्शनेनापीत्याहुं
 दीनः एकाहमपि पितृदर्शनसौख्यं न लब्धमिति दीनः ॥ ३९ ॥

४०-४१] ति० टी०—तर्पितः सर्वकामैरित्यस्योत्तरमाह—
 प्राप्स्यामीति । गुणान्मृष्टान्नादीन् । अतः सर्वकामैः सर्वकाम-
 प्रतिनिधित्वेनापक्रमणमितो गमनमेव वृण इत्यर्थः यद्वाय
 प्रयाणे सतीमान्गुणान्प्रतिज्ञापालनजघर्षरूपान्प्राप्स्यामि शो
 गमने कस्तान्दास्यति प्रत्युताधर्म एव अतः सर्वकामैरि-
 त्यादि प्राप्स्येव ॥ ४० ॥ ४१ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—प्राप्स्यामीति । अथ एत-
 त्कालिकगमने यान्गुणान्सत्यप्रतिज्ञावादीन्प्राप्स्यामि तान्गु-
 णान् श्वः तत्कालिकगमने को दास्यति दाता एतेनाय स्थितौ
 तन्नङ्गयतीति सूचितमतः सर्वकामैर्विशिष्टोऽहमपक्रमणमितः शीघ्रं
 गमनमेव वृणे । एतेन रामस्य सत्यप्रियत्वातिशयः सूचितः ॥ ४० ॥

गो० टी०—तर्पितः सर्वकामैरित्यस्योत्तरमाह—प्राप्स्या-
 मीति । गुणान् गुणविशिष्टाभिमतपदार्थान् सर्वकामैरपक्रमण-
 मेव वृणे सर्वकामप्रतिनिधित्वेनापक्रमणमेव वरय इत्यर्थः ॥ ४० ॥

रा० टी०—इयमिति । राष्ट्रादिसहिता वसुधा भरताय
 प्रदीयतां पालने भरतो नियोज्यतामित्यर्थः ॥ ४१ ॥

गो० टी०—इयमिति । विसृष्टा लक्ष्मा ॥ ४१ ॥

४२] ति० टी०—अथ वनवासकृता तदर्थं बुद्धिर्न चलि-
 प्यति अतो गमनानुज्ञामेव कुर्वित्याशयः । अतिदानशरस्य
 भवतोऽनुचितमप्येतदित्याह—य इति ॥ ४२ ॥

रा० टी०—वनेति । चलिप्यति अन्यथा भविष्यति त्व-
 यापि कैकेय्यै यो वरो युद्धे दत्तः स वरः दीयतामतः निखिलेन
 सर्वेण कर्मणा त्वं सत्यो भव निदेशमाज्ञां पालयन्सन्वत्स्ये
 अतः मा विमर्शः एतद्विरोधी विचारो न कर्तव्य इत्यर्थः ।
 श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ ४२-४४ ॥

गो० टी०—वनवासेत्यर्थमेकं वाक्यम् ॥ ४२ ॥

गो० टी०—य इति । अत्र स इत्यध्याहार्यः निखिलेन स-
 र्वात्मना अतस्त्वं सत्यः सत्यवचनो भव ॥ ४३ ॥

४३] ति० टी०—निखिलेनाद्यैव मत्प्रस्थापनाद्य निदेशं
 शासनम् ॥ ४३ ॥

गो० टी०—अहमिति । निदेशं शासनम् 'निदेशः शासनम्'
 इत्यमरः । वनचरैः तपस्विभिः ॥ ४४ ॥

४४] ति० टी०—वनचरैस्तपस्विभिः । मा विमर्शो
 भरताय राज्यदाने मास्तु संदेहः सर्वथा तस्मै वसुमती
 दीयताम् ॥ ४४ ॥

गो० टी०—भव राजा निर्गृह्य मामित्यस्योत्तरमाह—मा
 विमर्श इति । मा विमर्शः विचारो मा भूत् आत्मनि मनसि सुखं
 प्रियं वा उद्दिश्य राज्यं न काङ्क्षितमपि तु तव निदेशं तवाज्ञां
 यथाकर्तुमेव यथावत्कर्तुमेवेत्यर्थः ॥ ४५-४७ ॥

४५] ति० टी०—कथमेवमत आह—नहीति । आत्मनि
 स्वमनसि सुखं स्वीयानां प्रियं चोद्दिश्य राज्यं न काङ्क्षित
 मपि तु तव निदेशं यथावत्कर्तुमेव काङ्क्षितमिच्छामि ॥ ४५ ॥

रा० टी०—स्वकामपूर्णत्वं बोधयन्नाह—नेति । निदेशम
 ज्ञाम् ॥ ४५ ॥

अपगच्छतु ते दुःखं मा भूर्वाष्पपरिप्लुतः । नहि क्षुभ्यति दुर्धर्पः समुद्रः सरितां पतिः ॥ ४६ ॥
 नैवाहं राज्यमिच्छामि न सुखं न च मेदिनीम् । नैव सर्वानिमान्कामान्न स्वर्गं नै च जीवितुम् ॥ ४७ ॥
 त्वामहं सत्यमिच्छामि नानृतं पुरुषर्षभ । प्रत्यक्षं तव सत्येन सुकृतेन च ते शपे ॥ ४८ ॥
 न च शक्यं मया तात स्थातुं क्षणमपि प्रभो । सै शोकं धारयस्वैमं नहि मेऽस्ति विपर्ययः ॥ ४९ ॥
 अर्थितो ह्यस्मि कैकेय्या वनं गच्छेति राघव । मया चोक्तं ब्रजामीति तत्सत्यमनुपालये ॥ ५० ॥
 मा चोत्कण्ठां कृथा देव वने रस्यामहे वयम् । प्रशान्तहरिणाकीर्णं नानाशकुनिनादिते ॥ ५१ ॥
 पिता हि दैवतं तात देवतानामपि स्मृतम् । तस्माद्दैवतमित्येव करिष्यामि पितुर्वचः ॥ ५२ ॥
 चतुर्दशसु वर्षेषु गतेषु नृपसत्तम । पुनर्द्रक्ष्यसि मां प्राप्तं संतापोऽयं विमुच्यताम् ॥ ५३ ॥
 येन संस्तम्भनीयोऽयं सर्वो वाष्पकलो जनः । स त्वं पुरुषशार्दूल किमर्थं विक्रियां गतः ॥ ५४ ॥
 पुरं च राष्ट्रं च मही च केवला मया विसृष्टा भरताय दीयताम् ।
 अहं निदेशं भवतोऽनुपालयन्वनं गमिष्यामि चिराय सेवितुम् ॥ ५५ ॥

४६-४७] ति० टी०-क्षुभ्यति मर्यादां त्यजति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥
 रा० टी०-अपेति । ते दुःखमपगच्छतु पुत्रेऽपि सति सिद्धि-
 जातेति विचारेण त्यजेत्यर्थः । हि यतः सरितां पतिः समुद्रः
 नैव क्षुभ्यति मर्यादां त्यजति ॥ ४६ ॥

रा० टी०-स्वैप्सितसिद्धिमेव भङ्गयन्तरेण बोधयन्नाह-
 नैवेति । राज्यादि नैवेच्छामि किं तु सत्यं सत्यवन्तं त्वामि-
 च्छामि अनृतमनृतवन्तं नेच्छामि मिथ्यासंसर्गशून्यं त्वामि-
 च्छामीत्यर्थः । तत्प्रतीतिं द्रष्टव्यन्नाह-सत्येन सुकृतेन च युक्तस्य
 तव शपे शपथं करोमि । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

४८] ति० टी०-अनृतमनृतयुक्तम् एवं सत्यं सत्ययु-
 क्तम् । तव प्रत्यक्षं तव संनिधौ सत्येन सुकृतेन ते त्वया च शपे
 शपथं करोमीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

गो० टी०-त्वामहमिति । अहं त्वां सत्यं सत्ययुक्तमि-
 च्छामि अनृतमनृतयुक्तं नेच्छामि तव प्रत्यक्षं प्रत्यक्षदैवभू-
 तस्य तव संनिधौ सत्येन सुकृतेन च ते तुभ्यं शप इत्यन्वयः ।
 “आयुहुङ्स्था-” इत्यादिना चतुर्थी ॥ ४८ ॥

४९-५०] ति० टी०-क्षणमपि इह पुर इति शेषः ।
 स स्वमिमं मद्रमनसंभवं शोकं धारयस्व । विपर्यय इहाय स्थि-
 तिरूपं प्रतिज्ञातार्थविपरीतावधानम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥

रा० टी०-न चेति । स त्वं शोकं धारयस्व निवर्तयस्व
 अनवस्थानार्थकपृष्ठो रूपम् ॥ ४९ ॥

गो० टी०-न चेति । स्थातुमिह नगर इति शेषः ।
 विपर्ययः संकल्पितवनगमनोयोगनिवृत्तिः ॥ ४९ ॥

रा० टी०-अर्थित इति । राघव हे राम । त्वं वनं गच्छेति
 कैकेय्या अहमर्थितः आज्ञापितोऽस्मि अहं ब्रजामीति मया
 वक्तं तद्वचनं यथा स्यात्तथाऽनुपालये वनं गच्छामीत्यर्थः ॥ ५० ॥

गो० टी०-न केवलं त्वदाज्ञापरिपालनार्थमेव गच्छामि
 केतु मत्प्रतिज्ञापरिपालनार्थमप्येताह-अर्थित इति ॥ ५० ॥

५१-५३] ति० टी०-उत्कण्ठा दर्शनादिविपर्ययोत्कण्ठा-
 अन्यं दुःखम् ॥ ५१-५३ ॥

रा० टी०-मेति । उत्कण्ठामितः प्रभृति चतुर्दशवर्षसंख्या-
 ककालिकदर्शनविषयकौत्सुक्यं मा कृथाः ॥ ५१ ॥

गो० टी०-मा चेति । उत्कण्ठाम् उत्कलिकाम् ‘उत्क-
 णोत्कलिके समे’ इत्यमरः । शोकातुरतया स्मरणमिति
 यावत् ॥ ५१ ॥

रा० टी०-पितेति । दैवतं देवता तस्माद्देतोः दैवतं देवता
 देवतासंबन्धेवेतीदं पितुर्वचः करिष्यामि ॥ ५२ ॥

रा० टी०-चतुर्दशस्त्विति । गतेषु व्यतीतेषु प्राप्तमयी-
 ध्यावासिभिः सङ्गतं मां त्वं द्रक्ष्यसि द्रष्टासि एतेन तस्य सर्व-
 लोकेषु कामचारत्वं सूचितम् पुनरित्यनेनावधिमध्येऽप्येकवारं
 दर्शनं भवितेति ध्वनितम् अतः अयं मद्रियोगहेतुकः संतापः
 शोको विमुच्यताम् ॥ ५३ ॥

गो० टी०-पितेति । देवतानामपि दैवतमिति स्मृतं कि-
 न्तु मद्रुष्याणामिति भावः । दैवतमित्येव पिता परमदैवतमिति
 मत्वेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

५४] ति० टी०-येन त्वया ॥ ५४ ॥

रा० टी०-तव शोकः सर्वथा न युक्त इति बोधयन्नाह-
 येनेति । वाष्पकलः वियोगहेतुकशोकजनिताश्रुव्याप्तोऽयं जनः
 येन त्वया संस्तम्भनीयः बाष्परहितः कर्तव्यः स त्वं विक्रियां
 चित्तविकारं किमर्थं गतः प्राप्तः ॥ ५४ ॥

गो० टी०-येनेति । संस्तम्भनीयः निवृत्तबाष्पः कर-
 णीयः ॥ ५४ ॥

५५] ति० टी०-केवला कृत्वा चिराय वनं सेवितुं गमि-
 ष्यामि ॥ ५५ ॥

मया णि

शिवास्

अथोभ्याकाण्डम् ९

६३७

न मे

यथ

भरतो महीमिमां सशैलखण्डां सपुरोपकाननाम् ।

मास्वनुशास्तु केवलं त्वया यदुक्तं नृपते तथास्तु तत्

॥ ५६ ॥

पाथिवं दीयते मनो महत्सु कामेषु न चात्मनः प्रिये ।

॥ ५७ ॥

निदेशे तव शिष्टसंमते व्यपैतु दुःखं तव मत्कृतेऽनघ

॥ ५८ ॥

न चिन्तितं त्वामनृतेन योजयन्वृणीय सत्यं व्रतमस्तु ते तथा

॥ ५९ ॥

फलानि मूलानि च भक्षयन्वने गिरींश्च पश्यन्सरितः सरांसि च ।

वनं प्रविश्यैव विचित्रपादपं सुखी भविष्यामि तवास्तु निर्वृतिः

॥ ६० ॥

एवं स राजा व्यसनाभिपन्नर्स्तापेन दुःखेन च पीडयमानः ।

आलिङ्ग्य पुत्रं सुविनष्टसंज्ञो भूमिं गतो नैव विचेष्ट किञ्चित्

रा० टी०-पुरमिति । विसृष्टा इदानीं त्यक्ता केवलापुरा-
हिता च मही दीयताम् अहं तु वनं गमिष्यामि ॥ ५६ ॥गो० टी०-सद्यः शोकनिवृत्तये पुनः पुनराह-पुरं चेत्या-
। मया निसृष्टं पुरं च दीयतां मया निसृष्टं राज्यं च दीयता-
ति प्रत्येकमन्वयः । सेवितुं न पुनरथैवागन्तुम् ॥ ५६ ॥५६] ति० टी०-शिवास् सीमास्त्विति स्थित इति शेषः ।
या विना तेनात्र पुरे स्थातुमशक्यत्वादिति भावः । केवलम-
शास्तु रक्षणमात्रं करोतु, न तु राजत्वाभिमानो राज्यसुखं
वा तस्येति ध्वनितम् अनेन राज्ञोऽजीवनं भरतस्य नन्दिग्राम-
वासश्च ध्वनितः । शिवास् सीमास् रममाण इत्यापाततोऽर्थः
त्वया यदुक्तं कैकेयीं प्रतीति शेषः ॥ ५६ ॥रा० टी०-मयेति । सशैलखण्डां शैलखण्डसहितां सपुरो-
पकाननां पुरग्रामादिसहितामिमां महीं शिवास् राजकल्याणका-
रणीषु सीमास् मध्वंशमर्यादास् स्थितो भरत अशुशास्तु शिवां
'सुसीमास्' इति पाठे इमे अपि महीविशेषणे ॥ ५६ ॥गो० टी०-मयेति । शिवामित्यनेन राज्यस्य दुर्भरत्वात्
त्यजामीति गम्यते इदं च स्वेच्छया न करोमि किंतु त्वदशु-
ष्येवेत्याह-त्वया यदिति ॥ ५६ ॥५७] ति० टी०-यथा शिष्टसंमते तव निदेशे मया मनो
यते, तथा महत्सु कामेषु काम्यवस्तुषु मनः संकल्पात्मकं
मे मया न दीयते न च नाप्यात्मनोऽन्तःकरणस्य प्रियेऽतो
मत्कृते दुःखं व्यपैतु ॥ ५७ ॥रा० टी०-राजानं पुनर्बोधयन्नाह-नेति । हे पाथिव !
शिष्टसंमते तव निदेशे आज्ञायां यथा मनो धीयते संस्थाप्यते
तथा महत्सु प्राकृतविलक्षणेषु कामेषु अत्यन्तशोभावत्सु भवना-
दिष्वित्यर्थः आत्मनः प्रिये स्वसुखादिषु च मनो न धीयते अतो
मत्कृते मदर्थं दुःखं व्यपैतु त्यजतु भवानिति शेषः ॥ ५७ ॥

गो० टी०-नेति । धीयते स्थाप्यते ॥ ५७ ॥

५८-५९] ति० टी०-त्वामनृतेन योजयन्राज्यादिकं
चिन्तितं मद्भिषयचिन्ताव्रन्तं त्वामपि न वृणीय न वरिष्यामीति
मे सत्यं व्रतं तथा ते व्रतं कैकेयीवरदानसंकल्पः सत्यमस्तु
अत्र चिन्तितं त्वामित्यनेन चिन्तया तव मरणेऽपि मया न
स्थेयं मरणादपि परलोकनाशकानृतत्वस्यातिकष्टत्वं सूचितम्
तेन तव मरणेन मे दुःखं नापि पापं यथा तवानृतत्वकारण
इति सूचितम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥रा० टी०-तदिति । हे अनघ ! चिन्तितं मच्चिन्ताविशिष्टं
त्वामनृतेन मृपया योजयन्सन्नव्ययं वाधारहितं राज्यं न सर्व-
कामान्न मैथिलीं न वृणीयमस्तस्ते व्रतं संकल्पः सत्यमस्तु ॥ ५८ ॥गो० टी०-तदिति । त्वामनृतेन योजयन् सन् राज्या-
दिकं न वृणीय तव व्रतं यथा सत्यं तथास्त्वित्यन्वयः ॥ ५८ ॥रा० टी०-मद्भोजनादिविषयिण्यपि चिन्ता न कर्तव्येति
बोधयन्नाह-फलानीति । फलानि मूलान्येव भक्षयन्सुखी
भविष्यामि अतः तव निर्वृतिः परमानन्दोऽस्तु ॥ ५९ ॥गो० टी०-मम दुःखं भविष्यतीति त्वया न क्लेश्यमिन्नाये
त्याह-फलानीति । निर्वृतिः सुखम् ॥ ५९ ॥६०] ति० टी०-तापस्त्वग्दाहोत्पादकः दुःखमन्तर्व्य-
थोत्पादकम् ॥ ६० ॥रा० टी०-एवमिति । व्यसनाभिपन्नः व्यसनं रामकर्मका-
भिषेकत्यागः अभिषन्नं प्रापितं येन सः किंच व्यसनं राजवृत्ता-
न्तत्यागमभिपन्नः प्राप्तः शोकेन दुःखेन तत्कार्येण च पीड्य-
मानः अत एव विनष्टसंज्ञः कार्याकार्यविवेकरहितः भूमिं गतो
किञ्चिदपि न विचेष्ट ॥ ६० ॥गो० टी०-एवमिति । एवम् उक्तवन्तमिति शेषः ।
त्वग्दाहोत्पादकः शोकः दुःखमन्तर्व्यथोत्पादकम् । न विचेष्ट
न चेष्टते स्म ॥ ६० ॥१ निसृष्टमिति गो. पाठः । २ सपुरां सकाननामिति गो. पाठः । ३ शिवां सुसीमामिति गो. पाठः । ४ धीयते इति गो. रा. पाठः । ५ व्यपे-
क्षिति रा. पाठः । ६ न सुखमिति गो. पाठः । ७ जीवितमिति गो. पाठः । ८ शोकेनेति गो. पाठः । ९ तान्यमान इति गो. पाठः । १० मोहो गो.
पाठः । ११ विचेष्टेति गो. रा. पाठः ।

देव्यः समस्तां रुद्रुः समेतास्तां वर्जयित्वा नरदेवपत्नीम् ।

रुद्रनुमन्त्रोऽपि जगाम मूर्च्छां हाहाकृतं तत्र वभूव सर्वम्

॥ ६१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ।

अथेयं संप्राप्तसंरम्भापि शिथिलयेदाग्रहमिति सुमन्त्रः कैकेयी मातुर्दुश्चरितं प्रस्तुत्य कैकेयीं दुर्धरं निनिन्दापि क्रोध-
स्तस्यां नावकाशं प्रपेदे ।

ततो निर्धूय सहसा शिरो निःश्वस्य चासकृत् । पाणिं पाणौ विनिष्पिष्य दन्तान्कटकटाय च ॥ १ ॥

लोचने कोपसंरक्ते वर्णं पूर्वोचितं जहत् । कोपाभिभूतः सहसा संतापमशुभं गतः ॥ २ ॥

मनः समीक्षमाणश्च सूतो दशरथस्य च । कम्पयन्निव कैकेय्या हृदयं वाक्शरैः शितैः ॥ ३ ॥

वाक्यवज्रैरनुपमैर्निर्भिन्दन्निव चाशुभैः । कैकेय्याः सर्वमर्माणि सुमन्त्रः प्रत्यभाषत ॥ ४ ॥

६१] ति० टी०-समेता मिलिताः तां कैकेयीम् हाहा इति शब्दः कृतो येन तथाभूतं सर्वं परिचारिकादिजन-
जातम् ॥ ६१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

रा० टी०-राजवृत्तान्तस्तु कृत्वा कौशल्यादीनां वृत्तान्तं वर्ण-
यन्नाह-देव्य इति । समेताः कौशल्यासमीपं प्राप्ताः सम-
स्ताः देव्यो राजमहिष्यः तां मुख्यां नरदेवपत्नीं कौशल्यां वर्ज-
यित्वा रुद्रुः अत एव सुमन्त्रोऽपि रुद्रनुमन्मूर्च्छां जगाम अत
एव तत्र तस्मिन्समये सर्वं पुरं हाहाकृतं हाहाशब्दवद्भूव
कौशल्यां वर्जयित्वेत्यनेन तस्याः तात्कालिकशोकाभावः सूचितः
तेन रामोपदेशस्य अघटितघटनापटीयस्त्वं व्यक्तम् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वयोऽध्याकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

गो० टी०-देव्य इति । तां रामस्तस्मादितः शीघ्रं वनं
गन्तुं त्वमर्हसीत्याद्युक्तौर्ययुक्तां कैकेयीं हाहाकृतं हाहाशब्दस्य
कृतं करणं यस्मिन्स्तत्तथा सर्वं परिचारिकादिजनजातम् ॥ ६१ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरा-
ख्यानेऽथोऽध्याकाण्डव्याख्याने चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

१] ति० टी०-एवं सपरिकरस्य राज्ञः परमशोके प्राप्ते
सुमन्त्रः कैकेयीं प्रत्याह-तत इति । शिरोनिर्धूय ननादि कोपवि-
काराभिनयः । कटकटाय कटकटशब्दवतः कृत्वा ॥ १ ॥

२] ति० टी०-कोपसंरक्ते कृत्वेति शेषः वर्णं मुखका-
न्तिम् । पूर्वोचितं पूर्वकालस्थितं राजमन्त्रिण उचितं च ॥ २ ॥

३-४] ति० टी०-दशरथस्य मनः समीक्षमाणः कैकेयीवि-
षयज्ञेहरहितं जानन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः सर्वस्यातिशोकवत्त्वाद्देतोः
शिरः असकृन्निर्धूय कराभ्यां संताड्य दन्तान्कटकटाय कटक-
टाशब्दविशिष्टान्कृत्वा लोचने कोपसंरक्ते कोपेन अकालप्रार्थ-
नाहेतुकमन्थराविषयक्रोधेन संरक्ते अत्यरुणे कृत्वा कोपाभि-
भूतः कोपः अभिभूतः पराभूतो येन सः अशुभं शुभनिवर्तकं
संतापं जनानां खेदं गतो निवर्तकः सूतः सुमन्त्रः दशरथस्य
मनः अन्तर्दृष्टिं समीक्षमाणः जिज्ञासमानः सन् अत एव पूर्वो-
चितं पूर्वकालिकयोग्यताविशिष्टं वर्णं स्वनम्रतामित्यर्थः ।
जहत् त्यजन् सन्नत एव शितैः तीक्ष्णैः वाक्शरैः कैकेय्या हृदयं
हृत् हृदयमयते अन्यविषयं प्रापयति तन्मन्थरामित्यर्थः ।
सामान्ये नपुंसकं कम्पयन्निव आशुभैः जनसंतापनिवर्तकत्वे-
नातिशुभहेतुभिः अनुपमैः अतिविलक्षणत्वेनोपमाराहितैः वा-
क्यवज्रैः लक्ष्यविदारकत्वेन वज्रसदृशवचनैः कैकेय्याः सर्वम-
र्माणि संभावितापराधजातानि निर्भिन्दन् विदारयन्निव प्रत्य-
भाषत अनुकरणीभूतकटकटाशब्दप्रकृतिककरोत्यर्थणिजन्तप्र-
कृतिकल्यवन्तं कटकटय्येति 'कटकटाय' इति पाठे तु कटकटां
कटकटाशब्दत्वमयते प्राप्नोतीति कटकटायः तं करोतीति
णिचि ल्यपि च साधुः गत इत्यत्रान्तर्भावितणिजर्थः कर्तरि
निष्ठा । श्लोकचतुष्टयमेकान्वयि ॥ १-४ ॥

गो० टी०-सुमन्त्रस्य कैकेयीविषयकोपाशुभावं दर्शयति-
तत इत्यादि । कटकटाय कटकटाशब्दद्वयकान् कृत्वा कट-
कटाशब्दात्तत्करोतीतिप्यन्ताह्वयप् । कोपसंरक्ते कृत्वेति शेषः ।
वर्णं देहकान्तिं पूर्वोचितं पूर्वाभ्यस्तं स्वाभाविकमित्यर्थः ।
जहत् त्यजन् कोपसंरक्त इत्यर्थः अशुभं तीव्रमित्यर्थः मनः
समीक्षमाणः कैकेयीविषयज्ञेहरहितं जानन्नित्यर्थः सूतः सारथिः
आशुगैरिव वाणैरिव स्थितैः वाक्यवज्रैः वाक्सारैर्मर्माणि मर्म-
तुल्यान् दोषान् निर्भिन्दन् प्रकाशयन् ॥ १-४ ॥

१ इति ततः संसरदुर्दृष्टिर्गो. पाठः । २ कटकटय्येति गो. कटकटय्येति रा. पाठः । ३ स इति गो. पाठः ।

यस्यास्तव पतिस्त्यक्तो राजा दशरथः स्वयम् । भर्ता सर्वस्य जगतः स्थावरस्य चरस्य च ॥ ५ ॥
 नह्यकार्यतमं किञ्चित्तव देवीह विद्यते । पतिर्ग्रीं त्वामहं मन्ये कुलग्रीमपि चान्ततः ॥ ६ ॥
 यन्महेन्द्रमिवाजय्यं दुष्प्रकम्प्यमिवाचलम् । महोदधिमिवाक्षोभ्यं संतापयसि कर्मभिः ॥ ७ ॥
 मावमंस्था दशरथं भर्तारं वरदं पतिम् । भर्तुरिच्छा हि नारीणां पुत्रकोट्या विशिष्यते ॥ ८ ॥
 यथावयो हि राज्यानि प्राप्नुवन्ति नृपक्षये । इक्ष्वाकुकुलनाथेऽस्मिस्तं लोपयितुमिच्छसि ॥ ९ ॥
 राजा भवतु ते पुत्रो भरतः शास्तु मेदिनीम् । वयं तत्र गमिष्यामो यत्र रामो गमिष्यति ॥ १० ॥
 न च ते विषये कश्चिद्ब्राह्मणो वस्तुमर्हति । तादृशं त्वममर्यादमद्य कर्म कैरिष्यसि ॥ ११ ॥
 नूनं सर्वे गमिष्यामो मार्गं रामनिषेवितम् । त्यक्ता या बान्धवैः सर्वैर्ब्राह्मणैः साधुभिः सदा ॥ १२ ॥
 का प्रीती राज्यलाभेन तव देवि भविष्यति । तादृशं त्वममर्यादं कर्म कर्तुं चिकीर्षसि ॥ १३ ॥

५] ति० टी०—यस्यास्तव यया त्वया ॥ ५ ॥

रा० टी०—तत्प्रतिभाषणमेवाह—यस्या इति । स्थावरस्य चरस्य च सर्वस्य जगतो भर्ता पालकः यस्याः तव पतिः राजा दशरथः स्वयं शोभनः अयः शुभावहो विधिर्यस्मिन्तद्राज्यं त्यक्तः 'अयः शुभावहो विधिः' इत्यमरः कर्तरि निष्ठा तस्याः तव इह रामाभिषेके अकार्यतमं किञ्चित्तव विद्यते एतेन रामाभिषेकानन्तरं वनयात्रा स्यादिति प्रार्थना सूचिता । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ५ ॥

गो० टी०—यस्या इत्यादि । यस्यास्तव यया त्वयेत्यर्थः । त्वेत्यत्र तस्या इत्युपस्कार्यम् ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—अतः—नह्येति । हे देवि ! तवातिशयेन कर्तुमशक्यं न किञ्चिद्विद्यते । इह संसारे अन्ततः सर्वान्ते त्वत्कृत्यसाध्यफलविचार इत्यर्थः । पतिर्ग्रीमिति । रामगमने ऽजमरणस्यावश्यकत्वादिति भावः । रामस्य विवासनाद्राज्ञो मरणाच्च कुलग्रीम् ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—अचलमिव दुष्प्रकम्प्यम् । कर्मभिः क्रूरैः संतापयसि राजानमिति शेषः ॥ ७ ॥

रा० टी०—ननु यदि तव प्रार्थितं वरं स्यात्तर्हि अतिशुद्धि-मती मन्थरात्रार्थे संमतिं कुतो न कुर्यादित्यत आह—पति-ग्रीमिति । यतः ययस्याः कर्मभिः वचनैः महेन्द्रमिन्द्रमिवाजय्यं जेतुमशक्यमचलं महापर्वतमिव दुष्प्रकम्प्यं महोदधिं सञ्चद्रमिवा-भ्यं राजानं संतापयसि तस्मादेतोः तां त्वां विलक्षणसंम-ग्रीत्वेन सर्वस्त्रीभ्योऽत्यन्तभिन्नां मन्थरामेव पतिर्ग्रीं सर्व-स्वामिपीडादात्रीमत एव कुलग्रीं प्रजादिसमूहपीडादात्रीमहं मन्ये प्रसिद्धोऽन्यपर्यायः त्वशब्दः सर्वोदो अत एवास्य वचनस्य वक्ष्यमाणकृताञ्जल्यङ्गरूपत्वम् । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ६॥७॥

गो० टी०—पतिर्ग्रीमिति । अन्ततः पर्यवसानगत्या पतिहननद्वारा सर्वेषां विनाशनादिति भावः । तत्रैव युक्त्यन्तर-माह—यदिति ॥ ६ ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—भर्तुरिच्छा भर्तुरिच्छाविषयाडसरणम् ॥ ८ ॥

रा० टी०—मेति । दशरथं मावमंस्थाः तदवमानं न कुर्वि-

त्यर्थः । ननु रामेच्छयैव मथेत्यं कियते इत्यत आह—पुत्रकोट्याः पुत्रकोटीच्छातः भर्तुः पाणिग्रहीतुः इच्छा विशिष्यते एतेन स्त्रीभिः पत्युडसारेणैव वर्तितव्यमिति सूचितम् ॥ ८ ॥

गो० टी०—मावमंस्था इत्यादि । भर्तुरिच्छा हि भर्तुरि-च्छाडसरणमेव पुत्रकोट्या इति पञ्चमी पुत्राडसरणं त्यक्त्वापि भर्तुरिच्छाडसरणमेवेति भावः ॥ ८ ॥

९-१०] ति० टी०—यथावयः वयःक्रममनतिक्रम्य नृप-क्षये राजभूतपितृक्षये राज्यानि प्राप्नुवन्ति ज्येष्ठक्रमेणेति यावत् तमिममनादिप्रवृत्तमाचारमिक्ष्वाकुकुलनाथे दशरथे जी-वत्येव लोपयितुमिच्छसीति योजना ॥ ९ ॥ १० ॥

रा० टी०—ननु भर्तुः राज्ये स्थितत्वात्किमर्थं पुत्राभिषेक-यत्न इत्यत आह—यथेति । यथावयः षड्वावस्थातिरिक्तावस्था-मनतिक्रम्यैव नृपक्षये राज्यासने स्थिता इक्ष्वाकुकुलराजा इति शेषः राज्यानि प्राप्नुवन्ति पालयन्तीत्यर्थः । एतेन षड्वाव-स्थायां तपः कुर्वन्तीति सूचितम् । अस्मिन् दशरथे तं तपश्च-रणधर्मं लोपयितुं ध्वंसितुमिच्छसि एतेनेदं न युक्तमिति व्यञ्जि-तम् ॥ ९ ॥

गो० टी०—यथेति । यथावयः वयःक्रममनतिक्रम्य ज्ये-ष्ठक्रमेणेत्यर्थः प्राप्नुवन्ति पुत्रा इति शेषः इक्ष्वाकुकुलनाथे वर्तमान इति शेषः । तत्पूर्वोक्तराजधर्मद्वयम् ॥ ९ ॥

रा० टी०—ननु पतिपुत्राडकं त्वद्वचो नाद्रियते इत्यत आह—राजेति । भरतः मेदिनीं शास्तु अत एव राजा भवतु वयं तु तत्र गमिष्यामः ॥ १० ॥

गो० टी०—राजेति । शास्तु शास्तु च ॥ १० ॥

११-१३] ति० टी०—विषये देशे तादृशं ब्राह्मणवासान-हम् अमर्यादमतिक्रमितज्येष्ठराज्यादिव्यवहारं करिष्यसित्यने-नाद्यापि रामं निवर्तयेति सूचयति ॥ ११-१३ ॥

रा० टी०—अन्येऽपि गन्तार इति बोधयन्नाह—नेति । अमर्यादं प्रारब्धकार्यनिवर्तनरूपमर्यादाविरुद्धं तादृशं प्रारब्धा-भिषेकत्याजनपूर्वकप्रवाजनं कर्म करिष्यसि चेत्तर्हि ते विषये देशे कश्चिद्ब्राह्मणो विज्ञाता वस्तुं नार्हति अर्हिष्यति "वर्तमान-सामीप्ये" इति भविष्यति लट् । चश्चेदर्थे ॥ ११ ॥

१ हीति गो. पाठः । २ चिकीर्षसीति गो. पाठः । ३ श्लोकद्वयमिदं गो. रा. नास्ति ।

आश्चर्यमिव पश्यामि यस्यास्ते वृत्तमीदृशम् । आचरन्त्या न विदता सद्यो भवति मेदिनी ॥ १४ ॥
 महाब्रह्मर्षिसृष्टा वा ज्वलन्तो भीमदर्शनाः । धिग्वाग्दण्डा न हिंसन्ति रामप्रवाजेन स्थिताम् ॥ १५ ॥
 आम्रं छित्त्वा कुठारेण निम्बं परिचरेत्तु कैः । यश्चैनं पयसा सिञ्चेनैवास्य मधुरो भवेत् ॥ १६ ॥
 अभिजात्यं हि ते मन्ये यथा मातुस्तथैव च । नहि निम्बात्सर्वेत्क्षौद्रं लोके निगदितं वचः ॥ १७ ॥
 तव मातुरसद्ग्राहं विद्धि पूर्वं यथा श्रुतम् । पितुस्ते वरदः कश्चिद्ददौ वरमनुत्तमम् ॥ १८ ॥

गो० टी०-नेति । विषये देशे 'नीट्जनपदो देशविषयौ' इत्यमरः । ब्राह्मण इति सत्पुरुषमात्रोपलक्षणं तत्र हेतुमाह-तादृशमिति । तादृशं ब्राह्मणनिर्गमनार्हम् अमर्यादज्येष्ठाभिपेकादिमर्यादाशून्यम् ॥ ११ ॥

१४] ति० टी०-यस्यास्त ईदृशं घोरं वृत्तमस्ति तया त्वया तदाचरन्त्या हेतुभूतया पृथिवी यत्र विदृता न विदीर्णा तदाश्चर्यमिव पश्यामि ॥ १४ ॥

रा० टी०-आश्चर्यमिति । ईदृशमर्यादं ते वृत्तं वृत्तान्तमाचरन्त्याः आचरयन्त्याः यस्याः मन्थरायाः मेदिनी पृथ्वी सद्यो न विदृता विदीर्णा तस्यास्तेजः आश्चर्यमिव पश्यामि । तेज इत्यध्याहृतम् ॥ १२ ॥

गो० टी०-आश्चर्यमिति । ईदृशमर्यादं वृत्तसमाचारमाचरन्त्या यस्यास्ते मेदिनी न विदृता न विदीर्णा तस्यास्ते इदमविदारणमाश्चर्यमिव पश्यामि ॥ १२ ॥

१५] ति० टी०-किं च महाब्रह्मर्षिभिः सृष्टाः प्रयुक्ताः, ज्वलन्तोऽग्निवद्भस्मकरणसमर्थाः, भीमदर्शना भीमं फलं दृश्यते येषु तादृशा धिगिति वायूपा दण्डास्त्वां न हिंसन्ति इदमप्याश्चर्यमित्यनुकर्षः । स्थितां कृतनिश्चयाम् अनेन सर्वे त्वां धिक्कुर्वन्तीति ध्वनयति ॥ १५ ॥

रा० टी०-महेति । महाब्रह्मर्षिसृष्टाः वसिष्ठप्रभृतिप्रयुक्ता वाग्दण्डाः रामप्रवाजेन स्थितां परमहेतुभूतां मन्थरामित्यर्थः यतो न हिंसन्ति अतो धिक् प्रत्यासत्तिन्यायेन वाग्दण्डानेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

गो० टी०-महाब्रह्मर्षीति । महाब्रह्मर्षिभिः वसिष्ठादिभिः जुष्टाः प्रयुक्ताः ज्वलन्तः तीव्राः धिग्वाग्दण्डाः धिगित्येवंरूपाः वाग्दण्डाः रामप्रवाजेन स्थितां स्थिरबुद्धिं त्वां न हिंसन्ति वाशब्द एवकारार्थः 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च सञ्चक्ष्ये' इति विश्वः ॥ १३ ॥

१६] ति० टी०-अथान्यापदेशेन राजानं निन्दति-आम्रमिति । परिचरेदालवालादिकरणेन रोपयेत्, आम्रस्थाने तं च पुनः पयसा सिञ्चेत् अस्मैव निम्बसेवां कुर्वतः प्रीतये स मधुरो न भवेदतो वृषेवदं कैकेय्यवृत्तनं राज्ञ इत्याशयः ॥ १६ ॥

रा० टी०-इदानीमस्मत्स्यागपूर्वकमन्थरासंमतिग्रहणं त्वदनिष्टकारकमेवेति बोधयन्नाह-आम्रमिति । कुठारेण आम्रं छित्त्वा अतिस्वादास्पदीभूतनिम्बवृद्ध्यादिप्रतिबन्धकीभूत-

बुद्ध्या भित्त्वा निम्बं परिचरेत् स्वादुलभबुद्ध्या सेवेत यश्च एनं निम्बं पयसा सिञ्चेत्तस्यास्य परिवरणसेचनयोः कर्तुरपि मधुरो न भवेदेतेन मन्थरासंमतौ इष्टसाधिकात्वबुद्धिर्न कर्तव्येति सूचितम् ॥ १४ ॥

गो० टी०-अथ कैकेयीदशस्थावन्यापदेशेन निन्दति-आम्रमिति । आम्रं मधुरफलदं कुठारेण सद्यः बुद्धिपूर्वकं छित्त्वा निम्बं कटुफलकं यः परिचरेत् आलवालादिकरणेन संरक्षेत् यथेत्यपि स एवोच्यते एनं निम्बं पयसा क्षीरेण सिञ्चेत् अस्य आम्रं छित्त्वा निम्बं पयसा सिञ्चतः स इति शेषः स निम्बः मधुरः मधुरफलदः नैव भवेत् अनेन सुगुणं रामं वरव्याजेन विवास्य कैकेयीचित्ताहुसरणं न युक्तमित्युक्तं तेन च सर्वथा कैकेयी कटुरेवेत्युक्तम् ॥ १४ ॥

१७] ति० टी०-इदानीं कैकेय्या मर्मवचनान्यप्याह-आभिजात्यमिति । यथा ते मातुराभिजात्यं प्रशस्तमातापितृजत्वोचितव्यवहाररूपं तथैव ते तव मन्ये कारणगुसारित्वात्कार्यस्येति भावः । तदुपपादयति वृष्टान्तेन-नहीति । निम्बात्क्षौद्रं न सर्वेदिति वचो लोकप्रसिद्धं किलेत्यर्थः ॥ १७ ॥

रा० टी०-इदानीमसत्संग्रहस्तव दुस्त्यज इति बोधयन्नाह-आभिजात्यमिति । यथा येन प्रकारेण ते तव मातुः अभिजात्यं स्वभावः तवापि तत्तथैव इति अहं मन्ये निश्चिनोमि । स्वनिश्चियस्य प्रामाणिकत्वं द्रढयन्नाह-हि यतः निम्बात् क्षौद्रं मधु न भवेत् इति वचः लोके निगदितम् एतेन तन्मातुः असत्संग्रहकर्तृस्वभाववतीत्वं व्यञ्जितम् ॥ १५ ॥

गो० टी०-अभिजातमिति । अभिजातमभिजननं स्वभाव इति यावत् ते मातुर्यादृशी तादृशी तवापि प्रकृतिरित्यर्थः । कारणगुसारिकार्यसंभवे लौकिकवाक्यं निदर्शयति-नहीति । क्षौद्रं मधु सर्वेदित्यत्र इतिकरणं बोध्यम् ॥ १६ ॥

१८] ति० टी०-ननु मे मातुः कथमाभिजात्यक्षतिस्तत्राह-तवेति । असद्ग्राहं घोरपापकर्माभिनिवेशं पूर्ववृद्धेभ्यो यथा येन प्रकारेण श्रुतं तथा संप्रति विद्मस्मरामः । तदेवाह-पितुरित्यादि । कश्चिद्विषयः ॥ १८ ॥

रा० टी०-तदेवोपपादयन्नाह-तवेति । पूर्वं यथाश्रुतं श्रुतमनतिक्रम्य तव मातुः असद्ग्राहमसत्संग्रहकर्तृस्वभावं विद्मः । श्रुतमेव बोधयन्नाह-वरदो वरदानसमर्थः कश्चिदनुत्तमं श्रेष्ठं वरं ते तव पितुः पित्रे ददौ ॥ १६ ॥

१ विद्वेतेति गो. पाठः । २ जुष्टा वेति गो. पाठः । ३ य इति गो. पाठः । ४ अभिजातमिति गो. पाठः । ५ भवेदिति रा. पाठः । ६ विश्वः पूर्वमिति गो. रा. पाठः ।

सर्वभूतरुतं तस्मात्संजज्ञे वसुधाधिपः । तेन तिर्यग्गतानां च भूतानां विदितं वचः ॥ १९ ॥
 ततो जृम्भस्य शयने विरुताद्भूरिवर्चसः । पितुस्ते विदितो भावः स तत्र बहुधाहसत् ॥ २० ॥
 तत्र ते जननी क्रुद्धा मृत्युपाशमभीप्सती । हासं ते नृपते सौम्य जिज्ञासामीति चाब्रवीत् ॥ २१ ॥
 नृपश्चोवाच तां देवीं हासं शंसामि ते यदि । ततो मे मरणं सद्यो भविष्यति न संशयः ॥ २२ ॥
 माता ते पितरं देवी पुनः केकयमब्रवीत् । शंस मे जीव वा मा वा न मां त्वं प्रहसिष्यसि ॥ २३ ॥
 प्रियया च तथोक्तः स केकयः पृथिवीपतिः । तस्मै तं वरदायार्थं कथयामास तत्त्वतः ॥ २४ ॥

गो० टी०-कैकेय्याः पतिप्रीतिस्वभावो मातृसंबन्धप्रयुक्त इति प्रस्तावं कृत्वा तन्मातुः वृत्तान्तं वक्तुमुपक्रमते-तत्र ज्ञातु-
 रित्यादिना । असद्वाहमसदर्थोभिनिवेशं पूर्वं यथा येन प्रकारेण
 श्रुतं तथा विज्ञः ॥ १६ ॥

१९] ति० टी०-तस्माद्भरदानात्सर्वभूतानां व्यक्ताव्यक्-
 वाचां रुतं शब्दं तद्बोधयन्तं संजज्ञे जानीते स्म तेन सर्व-
 भूतरुतज्ञत्वेन तिर्यग्गतानां तिर्यक्क्षोतसां पशुपक्ष्यादीनां वचो
 विदितं ज्ञातार्थं भवति ॥ १९ ॥

रा० टी०-वरस्वरूपं बोधयन्नाह-सर्वेति । तस्माद्भरदा-
 नाद्ब्रह्माधिपस्तत्र पिता सर्वभूतरुतं सर्वभूतोच्चारितशब्दं संजज्ञे
 तच्छ्रवणसामर्थ्यं प्रापेत्यर्थः अत एव तेन राज्ञा तिर्यग्गताना-
 मपि भूतानां वचो विदितं ज्ञातम् ॥ १७ ॥

गो० टी०-पितुरिति । कश्चियोगी गन्धर्व इति श्रुतं
 तस्माद्भरदानात् रुतं शब्दम् 'तिरश्चां वाशितं रुतम्' इत्य-
 मरः । संजज्ञे सम्यक् ज्ञातवान् तेन सर्वभूतरुतज्ञेन राज्ञा तिर्य-
 गगतानां तिर्यग्गमनानाम् ॥ १७ ॥

२०] ति० टी०-ततस्तत एव हेतोः शयने शयानस्य ते
 पितुर्भूरिवर्चसः सुवर्णकान्तेर्जृम्भस्य जृम्भाख्यस्य पक्षिणो
 भावोऽभिप्रायो विरुतात्तदीयशब्दाद्विदितः । अथ स ते पिता
 तत्र शयने शयान एव तद्भावपरिज्ञानजस्तोषेण बहुधा द्विजि-
 ब्दुप्रकारेण चाहसत् ॥ २० ॥

रा० टी०-तत इति । ततः शब्दविज्ञातृत्वप्राप्त्यनन्तरं
 जृम्भस्य पक्षिविशेषस्य विरुताच्छब्दात् जृम्भस्य भावोऽभिप्रायः
 शयने पर्यङ्केशयानस्येति शेषः भूरिवर्चसस्ते पितुः विदितो ज्ञातः
 अत एव सः ज्ञाताभिप्रायस्त्वत्पिता तत्र तस्मिन् शयने
 बहुधा अनेकवारमहसत् एतेन तदभिप्रायस्य हास्यरसोत्पा-
 दकत्वं व्यक्तम् ॥ १८ ॥

गो० टी०-तत इति । जृम्भस्य पिपीलिकाविशेषस्य श-
 यने शयनसमीपे पर्यङ्केशयानस्येति शेषः भूरिवर्चस इति
 पितुर्विशेषणं वरलाभेन अधिकतेजस इत्यर्थः जृम्भविशेषणं
 वा तदा सुवर्णवर्चस इत्यर्थः । 'सुवर्णे भूः' इत्यमरः । सः
 पिता तत्र रुते विषये बहुधा द्विजिः अहसत् ॥ १८ ॥

२१] ति० टी०-तत्र शयने शयानां ते जननी मामयं
 हसतीति कुदा सती मृत्युरूपं पाशमिच्छन्ती हे नृपते ! ते हासं
 हासकारणं ज्ञातुमिच्छामीति ते पितरमब्रवीत् । 'वरं ते'

इति पाठे ते जननी मामयं हसतीति बुद्ध्या कुदाभवत् ततो
 राज्ञा त्वद्विषयोऽयं न हासः, किं तु वरबलान्मे सर्वरुतज्ञान-
 सामर्थ्यमस्ति, अतः किञ्चिज्जन्तुं विदिततद्भावोऽज्ञासिपमित्युक्ते
 तद्वरस्वरूपं तदातारं च जिज्ञासामीत्यर्थः ॥ २१ ॥

रा० टी०-तत्रेति । तत्र हसनसमये कुदा मामयं हस-
 तीति बुद्ध्या क्रोधविशिष्टा अत एव मृत्युपाशं मृत्युकारणीभू-
 तगलबन्धनयोग्यरज्जुविशेषमभीप्सती इच्छन्ती सती हे नृपते
 हे सौम्य ! ते हासं जिज्ञासामि किमर्थं हसितवानसीति ज्ञातु-
 मिच्छामीत्यब्रवीत् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् ज्ञादिशाब्दा-
 प्रवृत्तिः ॥ १९ ॥

गो० टी०-तत्रेति । तत्र हासविषये कुदा मां परिहस-
 तीति कुदा हे नृपते ! हासं हासनिमित्तं जिज्ञासामि ज्ञातुमि-
 च्छामि ॥ १९ ॥ २० ॥

२२] ति० टी०-हासं तत्कारणम् । 'वरम्' इति पाठे
 तदातारम् ॥ २२ ॥

रा० टी०-राजवचनं बोधयन्नाह-नृप इति । तां पृ-
 च्छन्तीं नृप उवाच । तद्ब्रह्ममेवाह-हासं हास्यरूपं यदि ते
 तुभ्यं शंसामि तदा मे मरणं सद्यो भविष्यति अत्र अस्मि-
 न्विषये संशयो न एतेन कथने तव मृतिर्भविष्यतीति वरदानस-
 मये वरदात्रोक्तमिति व्यक्तम् ॥ २० ॥

२३] ति० टी०-सर्वथा शंस जीव वा मा वा प्रियस्व
 वा । तस्मिन्नावगते इतः परं कदापि न हसिष्यसि त्वत्कर्तृक-
 मत्कर्मकभाविहासाभावं निश्चेयामीत्यर्थः ॥ २३ ॥

रा० टी०-मातेति । देवी राज्ञी ते माता केकयं पुनः
 अब्रवीत् । तद्ब्रह्ममेवाह-जीव वा मा जीव वां त्वं मे मद्यं
 शंस कथय । ननु किमर्थमेवमाग्रहः इत्यत आह-मां त्वं
 न प्रहसिष्यसि मद्रुपहासं न करिष्यसि हासकारणकथनादिति
 शेषः । अयं मां परिहसतीति मयि भ्रमो न भविष्यतीत्यर्थः
 एतेन पतिकर्तृकमरणोक्तिरपि हासहेतुकेति तया निश्चितमिति
 ध्वनितम् ॥ २१ ॥

गो० टी०-मातेति । जीव वा मा वेत्यनेन कैकेयीमातुः
 पतिप्रीतिव्यञ्जकम् ॥ २१ ॥

२४] ति० टी०-तस्मै वरदाय ऋषये तमर्थं कथननिर्ब-
 न्धरूपं कथयामासेत्यन्वयः ॥ २४ ॥

१ देवि इति गो. पाठः । २ तत इति गो. पाठः । ३ अपहसिष्यसीति गो. पाठः । ४ सञ्ज्ञिति गो. पाठः ।

ततः स वरदः साधू राजानं प्रत्यभाषत । श्रियतां ध्वंसतां वेयं मा शंसीस्त्वं महीपते ॥ २५ ॥
 स तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य प्रसन्नमनसो नृपः । मातरं ते निरस्याशु विजहार कुबेरवत् ॥ २६ ॥
 तथा त्वमपि राजानं दुर्जनाचरिते पथि । असद्ग्राहमिमं मोहात्कुरूपे पापदर्शिनी ॥ २७ ॥
 सत्यश्चात्रै प्रवादोऽयं लौकिकः प्रतिभाति मा । पितृन्समनुजायन्ते नरा मातरमङ्गनाः ॥ २८ ॥
 नैवं भव गृहाणेदं यदाह वसुधाधिपः । भर्तुरिच्छामुपास्येह जनस्यास्य गतिर्भव ॥ २९ ॥
 मां त्वं प्रोत्साहिता पापैर्देवराजसमप्रभम् । भर्तारं लोकभर्तारमसद्धर्ममुपादेय ॥ ३० ॥
 नहि मिथ्याप्रतिज्ञातं करिष्यति तवानघः । श्रीमान्दशरथो राजा देवि राजीवलोचनः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—प्रिययेति । प्रियया उक्तः स केकयः वरदाय वरदात्रे तं स्वभार्याग्रहरूपमर्थं तत्त्वतः कथयामास ॥ २२ ॥

गो० टी०—प्रिययेति । वरदाय तत्त्वतः कथयामास अत्यन्तसंकटेऽपि विमृश्यकारी सन् वरदाय कथयामासेत्यर्थः ॥ २२ ॥

२५] ति० टी०—ततः साधुः स वरदः प्रत्यभाषत ध्वंसतां वा स्वपित्रादिसमीपं गच्छतु वा । 'मा कथाः' इति पाठेऽस्या वच इति शेषः ॥ २५ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः केकयराजवचनश्रवणानन्तरं वरदः साधुः राजानं प्रत्यभाषत । तद्भाषणमेवाह—हे महीपते ! इयं तव पत्नी श्रियतां ध्वंसतां पित्रादिगेहं गच्छतु वा त्वं मा शंसीः न कथय ॥ २३ ॥

गो० टी०—तत इति । ध्वंसतां स्वाधिकारात्प्रच्छुता स्यात् ॥ २३ ॥ २४ ॥

२६] ति० टी०—निरस्य भद्रे ! त्वमितो गच्छेति ते मातरं परित्यज्य ॥ २६ ॥

रा० टी०—स इति । प्रसन्नमनसः तस्य वरदातुः वचः श्रुत्वा ते मातरं निरस्य नृपः केकयः कुबेरवद्विजहार ॥ २४ ॥

२७] ति० टी०—तथा त्वमपि दुर्जनाचरिते पथि स्थितेति शेषः अत इमं राजानं मोहान्मोहदुष्टत्वात्सद्ग्राहमस्तकार्य-ग्राहकं कुरूपे ॥ २७ ॥

रा० टी०—तथेति । पापदर्शिनी पापं पापाचरणशीलां मन्थरां पश्यति तद्वृत्तमिति गृह्णाति तच्छीला अत एव दुर्जनाचरिते प्रतिज्ञापापनरूपे पथि मार्गे प्रवर्तिता त्वं तथा स्वमातरमिव असद्ग्राहं प्रतिज्ञात्यागरूपासत्कर्मग्राहकं राजानं मोहान्मन्थराया अविवेकादेतुभूतात्कुरूपे ॥ २६ ॥

गो० टी०—उक्तमर्थं प्रकृते निगमयति—तथेति । दुर्जनाचरिते पथि स्थितेति शेषः । असद्ग्राहमसदर्थभिनिवेशम् ॥ २६ ॥

२८] ति० टी०—कन्यानां मातृवृत्त्यत्वं न्यायप्राप्तमित्याह—सत्य इति । मा माम् नराः पुत्ररूपाः समनुजायन्ते पितृस्वभावानुवर्तिनो जायन्ते ॥ २८ ॥

रा० टी०—ननु पितुः स्वभावो मयि कुतो नागत इत्यत आह—सत्य इति । प्रवादः उक्तिः मा मां सत्यः प्रतिभाति । प्रवादस्वरूपमाह—नराः पुरुषाः पितृन्समनुजायन्ते पितृस्वभाव-

सदृशस्वभाववन्तो भवन्तीत्यर्थः । अङ्गनाः कन्या मातरं समनुजायन्ते ॥ २६ ॥

गो० टी०—सत्य इति । सत्य इति मा मां प्रतिभातीत्यन्वयः "अभितः परितः—" इत्यादिना प्रतियोगे द्वितीया । पितृन् समनुजायन्ते अत्र इतिकरणं द्रष्टव्यं पितृसमानलक्षणा जायन्त इत्यर्थः । अङ्गनाः पुत्र्यः ॥ २६ ॥

२९] ति० टी०—नैवं भव मातृवन्मा भव यद्वसुधाधिप आह तद्गृहाण रामाभिषेकरूपं वचः । 'नेया' इति पाठे विधेया भवेत्यर्थः । भर्तुरिच्छां तद्विषयमुपास्य तदनुवर्तिनी भूत्वास्य जनस्यास्मदादेर्गतिः शरणं भव ॥ २९ ॥

रा० टी०—ननु लोकप्रवादस्य सत्यत्वे किमर्थं तन्निवारण-यत्नः क्रियते इत्यत आह—नेति । एवं लोकवत्त्वं न भव तेन तस्याः प्राकृतविलक्षणात्वं ध्वनितम् । ननु तर्हि मया किं कर्तव्यमित्यत आह—वसुधाधिपो राजा यदाह वदति तदिदं गृहाण एतेन राजेदानीं प्रव्रजनं निवारयतु इत्यभिप्रायः सूचितः तेन राजसत्यप्रतिज्ञत्वस्य सुमन्त्रविस्मृतिः सूचिता तेन वियोगदुःखस्याश्चर्यशक्तिमत्त्वं व्यक्तम् । ग्रहणफलमाह—उपास्य तदनुसारेण वर्तिता इह दुःखे विद्यमानस्य अस्य जनस्य गतिर्भव ॥ २७ ॥

गो० टी०—नेति । 'नैवं भव' इति पाठः 'नेया भव' इति पाठे नेया नेतुं योग्या विधेया भवेत्यर्थः । वसुधाधिपः यदाह एव पुष्यो भविता श्वोऽभिषिच्यते मे सुत इति यद्वचनमाह इदं गृहाण अस्य जनस्य पौरजानपदस्य गतिः शरणमिति सान्त्वोक्तिः ॥ २७ ॥

३०] ति० टी०—प्रोत्साहिता प्रेरिता । असद्धर्मं कनिष्ठाभिषेकपूर्वं ज्येष्ठस्य विवासनरूपमुपादध ग्राहय । 'उपावह' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ ३० ॥

रा० टी०—तदेव द्रष्टव्यमाह—मेति । पापैः मन्थरादिभिः प्रोत्साहिता त्वं भर्तारमसद्धर्ममभिषेकप्रतिज्ञात्यागं मा उपावह प्रापय एतेन प्रतिज्ञातः पूर्वमेव प्रव्रजनं त्वया कर्तव्यमिदानीं तन्नोचितमिति सूचितम् ॥ २८ ॥

गो० टी०—मेति । असद्धर्मं कनिष्ठाभिषेकपूर्वकज्येष्ठविवासनरूपं मोपादधाः मा ग्राहय ॥ २८ ॥

३१] ति० टी०—तव मिथ्याप्रतिज्ञातं लीलयोक्तं वरद्वयदानरूपं वचः, अतो राजा न करिष्यति तत् ॥ ३१ ॥

ज्येष्ठो वदान्यः कर्मण्यः स्वधर्मस्यापि रक्षिता । रक्षिता जीवलोकस्य वली रामोऽभिषिच्यताम् ॥ ३२ ॥
 परिवादो हि ते देवि महालोके चरिष्यति । यदि रामो वनं याति विहाय पितरं रूपम् ॥ ३३ ॥
 स्वराज्यं राघवः पातु भव त्वं विगतज्वरा । नहि ते राघवादन्यः क्षमः पुरवरे वसन् ॥ ३४ ॥
 रामे हि यौवराज्यस्थे राजा दशरथो वनम् । प्रवेक्ष्यति महेष्वासः पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ॥ ३५ ॥
 इति सान्त्वैश्च तीक्ष्णैश्च कैकेयीं राजसंसदि । भूयः संक्षोभयामास सुमन्त्रस्तु कृताञ्जलिः ॥ ३६ ॥
 नैव सा क्षुभ्यते देवी न च स्मै परित्यूयते । न चास्या मुखवर्णस्य लक्ष्यते विक्रिया तदा ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

रा० टी०—ननु त्वमेव राजानं बोधयित्वा प्रत्राजननिवृत्तिं कुरु इत्यत आह—नेति । अनघः अघसंसर्गश्चन्यो राजा तवाग्रे प्रतिज्ञातं मिथ्या न करिष्यति एतेन मद्बोधनमकिञ्चित्करमिति सूचितम् ॥ २९ ॥

गो० टी०—एवं क्रियमाणे मम वरस्य का गतिरित्या-
 बाङ्ग्य प्रकारान्तरेण गतिर्भविष्यतीत्याह—नहीति । प्रतिज्ञातं प्रतिश्रुतं वरद्वयं तन्मिथ्या न करिष्यति राज्यादप्यधिकमूल्य-
 रत्नभूषणसंमानादिभिः सफलं करिष्यतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

३२] ति० टी०—अतो ज्येष्ठत्वादिगुणको रामोऽभिषि-
 च्यताम् तदभिषेकेऽनुमतिः क्रियताम् । कर्मण्यः कर्मणि
 साधुः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—ननु निवारणे राक्षसध्वंसः कथं भविष्यती-
 त्यत आह वारणफलमाह—ज्येष्ठ इति । ज्येष्ठः सर्वगुणैः श्रेष्ठः
 कर्मण्यः निखिलसत्कर्मणि साधुः रक्षिता रामोऽभिषिच्यताम् ।
 एतेनैतद्गुणश्रवणादेव राक्षसध्वंसो भवितेति बोधितम् ॥ ३० ॥

गो० टी०—रामस्य राज्याभिषेकाहंतासाधनगुणानाह—ज्येष्ठ
 इति । कर्मण्यः कर्मणि साधुः सदाचारपर इत्यर्थः । वदान्यः उदारः
 स्वधर्मपरिरक्षिता स्वधर्मस्य दुष्टनिग्रहपूर्वकशिष्टपरिपालनरूप-
 क्षत्रियधर्मस्य परिरक्षिता वली रामोऽभिषिच्यतां त्वयेति शेषः
 अभिषेकाऽनुमतिः क्रियतामित्यर्थः ॥ ३० ॥

३३] ति० टी०—विपक्षे बाधकमाह—परिवाद इति ।
 परिवादोऽपवादः चरिष्यति प्रचरिष्यति ॥ ३३ ॥

रा० टी०—ननु प्रतिज्ञाहापनयत्नो निरर्थक इत्यत आह—
 परीति । एतेन परिहासभीतिश्चेन्निवारयेति ध्वनितम् ॥ ३१ ॥

गो० टी०—परिवाद इति । परिवादः अपवादः दोषवाद
 इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

३४] ति० टी०—राघवाद्रामादन्यः पुरवरे वसंस्ते क्षमो-
 ऽनुकूलो नहि भवेदित्यर्थः भरतस्त्वत्प्रतिकूल एव भविष्यतीति
 भावः ॥ ३४ ॥

रा० टी०—स्वेति । राघवो रामः स्वराज्यं पातु त्वं

विगतज्वरा भव । ननु पालनं विगतज्वरात्वं च राजैव कर्तव्यत
 आह—राघवाद्रामादन्यः राजा भरतो वा इह पुरे वसन् वस्तुं
 न क्षमः हिते त्वत्प्रियाचरणे च न क्षमो भविता रामगमने
 सतीति शेषः ॥ ३२ ॥

गो० टी०—स इति । ते पुरवरे हि यस्मात्कारणात् क्षमो
 राघवादन्वो न वसेत् अतः स राघवः राज्यं पात्विति संबन्धः,
 यद्वा राघवादन्वः पुरवरे राजतया वसन् भरतः ते न क्षमः न
 युक्तः कनिष्ठस्त्वया राज्ये स्थापयितुं न युक्त इत्यर्थः, हिते
 हितकरणे न क्षम इति वा ॥ ३२ ॥

३५] ति० टी०—अतः—रामे हीति । पूर्ववृत्तं पूर्वर-
 जाचारम् ॥ ३५ ॥

रा० टी०—स्वविचारितमाह—राम इति । पूर्ववृत्तं स्वकु-
 लमर्यादाम् ॥ ३३ ॥

गो० टी०—राम इति । पूर्ववृत्तमिक्ष्वाकुलक्रमागत-
 वृत्तम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

३६] ति० टी०—भूयोऽत्यर्थम् ॥ ३६ ॥

रा० टी०—उपसंहरन्नाह—इतीति । तीक्ष्णैः मातृवृत्तान्
 कथनादिभिः भूयः अत्यन्तं क्षोभयामास चालयामास ॥ ३४ ॥

३७] ति० टी०—सान्त्वैर्न क्षुभ्यते तीक्ष्णैर्न परित्यूयते ॥ ३७ ॥
 इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणातिलके वाल्मीकीय

आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

रा० टी०—नैवेति । तदा सुमन्त्रचालनकाले एतेन रामा-
 उरागरक्तानां क्षोभादिविक्रियाराहित्यं व्यञ्जितम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्रामायणीयस्य रामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
 मणावध्याकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

गो० टी०—नेति । मुखवर्णस्य उग्रमुखवर्णस्य ॥ ३५ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-

ऽथोऽध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ।

दशरथः सुमन्त्रं महता कौशबलेन राममनुगन्तुं न्ययुक्ताथाप्यसमञ्जं दृष्टान्तीकृत्य कैकेय्यग्र्यमपि रामं निष्किञ्चनमेव निर्वासितुं निर्वबन्ध । अथो सिद्धार्थनामा सचिवो दुश्चरितादसमञ्जात्प्रतिगुणोऽयं गुणाभिरामो रामोऽतो विरमस्वाप्रहाद्योजयस्वैनं यौवराज्येनेति कैकेयौ प्रोवाच । सिद्धार्थोक्ताकरणेऽहमपि राममनुव्रजामीति दशरथः प्रोवाच ।

ततः सुमन्त्रमैक्ष्वाकः पीडितोऽत्र प्रतिज्ञया । सबाष्पमतिनिःश्वस्य जगादेदं पुनर्वचः ॥ १ ॥
सूत रत्नसुसंपूर्णा चतुर्विधबला चमूः । राघवस्यानुयात्रार्थं क्षिप्रं प्रतिविधीयताम् ॥ २ ॥
रूपार्जीवाश्च वादिन्यो वणिजश्च महाधनाः । शोभयन्तु कुमारस्य वाहिनीः सुप्रसारिताः ॥ ३ ॥
ये चैनमुपजीवन्ति रमते यैश्च वीर्यतः । तेषां बहुविधं दत्त्वा तानप्यत्र नियोजय ॥ ४ ॥
आयुधानि च मुख्यानि नागराः शकटानि च । अनुगच्छन्तु काकुत्स्थं व्याधाश्चारण्यकौविदाः ॥ ५ ॥
निघ्नमृगान्कुञ्जरांश्च पिवंश्चारण्यकं मधु । नदीश्च विविधाः पश्यन् राज्यं संस्मरिष्यति ॥ ६ ॥
धान्यकोशश्च यः कश्चिद्धनकोशश्च मामकः । तौ राममनुगच्छेतां वसन्तं निर्जने वने ॥ ७ ॥

१] ति० टी०—एवं सुमन्त्रेण राजप्रतिज्ञाया मिथ्यात्वो-
कावपि राजा तस्या वास्तवत्वं जानन् रामस्य वन एव सुख-
वासोपायमादिशति—तत इति । कैकेय्यनङ्गीकारानन्तरम् ।
प्रतिज्ञया कैकेयीछादिश्य कृतया वास्तवया । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ १ ॥

रा० टी०—सुमन्त्रवचनश्रवणानन्तरकालिकं राजवृत्तमाह-
तत इत्यादिभिः । प्रतिज्ञया राक्षसहननविषयकरामप्र-
तिश्रवेण स्वकृतरामाभिषेकप्रतिश्रवेण च पीडितः ऐक्ष्वाको
दशरथः सबाष्पं बाष्पसहितं यथा स्यात्तथा अतिनिःश्वस्येदं
जगाद कथयामास ॥ १ ॥

गो० टी०—तत इत्यादि । ततः कैकेयीसंमत्यभावानन्त-
रम् अत्र वरदानविषये ॥ १ ॥

२-३] ति० टी०—चतुर्विधबला रथादिचतुर्विधबलवती
चमूः सेना अड्यात्रार्थं सेवार्थं प्रतिविधीयतां नियुज्यतां
स्थाप्यताम् ॥ २ ॥ ३ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—सूतेति । हे सूत ! रत्नसुसं-
पूर्णा नानारत्नव्याप्ता चतुर्विधबला चतुर्विधानि रथादिचतुष्टय-
प्रकाराणि बलानि वीर्याणि यस्यां सा चमूः सेना राघवस्य
अड्यात्रार्थमनुगमनार्थं क्षिप्रं शीघ्रं प्रतिविधीयतां प्रस्थाप्यताम् २
गो० टी०—सूतेति । अड्यात्रार्थं प्रतिविधीयतां प्रे-
ष्यताम् ॥ २ ॥

रा० टी०—रूपार्जीवा इति । वादिन्यः रमणीयवचन-
शीलाः रूपार्जीवा वैश्याः महाधनाः प्रभृतधनवन्तः सुप्रसारिताः
पण्याः द्रव्यप्रसारणचतुराश्च वणिजः वणिग्जातयः कुमारस्य
रामस्य वाहिनीं सेनां शोभयन्तु । वादिन्य इत्यस्य स्थाने
शालिन्य इति भृषणपाठः । 'वारली गणिकावैश्या रूपार्जीवा'
इत्यमरः ॥ ३ ॥ २ ॥

गो० टी०—रूपार्जीवा इति । रूपार्जीवाः वैश्याः 'वा-
रली गणिका वैश्या रूपार्जीवा' इत्यमरः । वादिन्यः परचि-

ताकर्षणचतुरवचनाः सुप्रसारिताः शिविरदेशे पण्यपदार्थप्रसा-
रणं कुर्वन्तः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—यैर्मल्लैः वीर्यतो वीर्यपरीक्षया रमत इत्यर्थः ॥ ४ ॥
रा० टी०—ये इति । एनं राममुपजीवन्ति यैश्च सः वीर्यतः
पराक्रमदर्शनादिना रमते तेषां योग्यं बहुविधमनेकप्रकारधनं
दत्त्वा तानपि अत्र रामसहगमने नियोजय प्रेषयेत्यर्थः ॥ ४ ॥

गो० टी०—य इति । एनं रामं बहुविधं सुवर्णरत्नवज्रा-
दिकम् अत्र वाहिन्याम् ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—नागरा जनाः । अरण्ये कौविदा अर-
ण्यमर्मज्ञाः ॥ ५ ॥

रा० टी०—आयुधानीति । मुख्यानि राममात्रग्रहण-
योग्यानि आयुधानि बाणप्रभृतीनि नागराः नगरवासिनः शक-
टानि च अरण्यकौविदाः वनविषयकातिज्ञानवन्तो व्याधाश्च
काकुत्स्थं राममनुगच्छन्तु ॥ ५ ॥

गो० टी०—आयुधानीति । आयुधानि आयुधधराः ना-
गराः नगरजाः श्रेष्ठिनः शकटानि तैलवृतादिप्रापकाणि व्याधा
वने मार्गदर्शिनः ॥ ५ ॥

६-७] ति० टी०—राज्यं राज्यस्थितिम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

रा० टी०—व्याधप्रेषणे प्रयोजनं वदन्नाह—निघ्नञ्चिति ।
हननयोग्यानपि मृगादीनिघ्नन्निवर्तयन्नारण्यकं वनोद्भवं मधु
अनेकविधपुष्परसं पिवन्सन् राज्यं राजसुखं न संस्मरिष्यति
एतेन रामो विहारप्रियोऽस्तीति राजनिश्चयः सूचितः । प्रसिद्धश्च
निपूर्वकहनः निवर्तनार्थकत्वं शिष्टं निघ्नन्ति कम्पितमित्यादिना
वेदभाष्ये तत्र वधो नार्थः शब्दानामनित्यत्वापत्तेः मतान्तरे-
ऽपि शब्दानां प्राणसंबन्धाभावेन प्राणावियोगादुत्कूलव्यापारार्थ-
स्यात्रासंभवात् ॥ ६ ॥

गो० टी०—निघ्नञ्चिति । राज्यस्येति अधीगर्थदयेषां कर्म-
णि इति पठि ॥ ६ ॥

१ पुनः पुनरिति गो. रा. पाठः । २ गोत्ररा इति गो. पाठः । ३ राज्यस्य स्मरिष्यतीति गो. पाठः ।

यजन्पुण्येषु देशेषु विसृजंश्चाप्तदक्षिणाः । ऋषिभिश्चापि संगम्य प्रवत्स्यति सुखं वने ॥ ८ ॥
 भरतश्च महाबाहुरयोध्यां पालयिष्यति । सर्वकामैः पुनः श्रीमान्नामः संसाध्यतामिति ॥ ९ ॥
 एवं ब्रुवति काकुत्स्थे कैकेय्या भयमागतम् । सुखं चाप्यगमच्छेषं स्वरश्चापि वैरुध्यत ॥ १० ॥
 सा विषण्णा च संनस्ता मुखेन परिशुष्यता । राजानमेवाभिमुखी कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ११ ॥
 राज्यं गैतधनं साधो पीतमण्डां सुरामिव । निरास्वाद्यतमं शून्यं भरतो नाभिपत्स्यते ॥ १२ ॥
 कैकेय्यां मुक्तलज्जायां वदन्त्यामतिदारुणम् । राजा दशरथो वाक्यमुवाचायतलोचनाम् ॥ १३ ॥
 वहन्तं किं तुदसि मां नियुज्य धुरि माहिते । अनार्ये कृत्यमारब्धं किं न पूर्वमुपारुधः ॥ १४ ॥

रा० टी०—ध्यान्येति । मामको मत्संबन्धी एतेन राम-
 समीपं तज्जिगमिषा सूचिता ॥ ७ ॥

गो० टी०—ध्यान्यकोश इति । कोशो वासस्थानम् अङ्ग-
 गच्छेतां गोप्युप्रादिखलेनेति शेषः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—आप्तदक्षिणा उक्तदक्षिणाः ॥ ८ ॥

रा० टी०—कोशप्रेषणे प्रयोजनं वदन्नाह—यजन्निति ।
 आप्तदक्षिणाः आचार्यायुचितस्वर्णादीन् विसृजन् ददत् सन्वने
 सुखं प्रवत्स्यति ॥ ८ ॥

गो० टी०—यजन्निति । विसृजन् दददिति यावत् द-
 क्षिणाः यज्जदक्षिणाः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—पालयिष्यतीति सोपालम्भोक्तिः संसा-
 ध्यतां प्रस्थाप्यताम् ॥ ९ ॥

रा० टी०—नन्विह कः पालयितेत्यत आह—भरत इति ।
 महाबाहुर्भरतः अयोध्यां पालयिष्यति अतः सर्वकामैः इच्छा-
 विषयीभूतकृत्स्नपदार्थैर्युक्तो रामः संसाध्यतां तदीप्सितगमन-
 सिद्धिः संपाद्यतामित्यर्थः ॥ ९ ॥

गो० टी०—भरत इति । अयोध्यां पालयिष्यतीति सोपा-
 लम्भोक्तिः सर्वकामैः सह संसाध्यतां प्रस्थाप्यताम् । इतिशब्दः
 नियोगसमाप्तिवाचकः ॥ ९ ॥ १० ॥

१०-११] ति० टी०—स्वरश्च व्यरुध्यत रुद्धो जातः ।
 भयकार्यमेतत् ॥ १० ॥ ११ ॥

रा० टी०—एवमिति । काकुत्स्थे दशरथे एवमनेन प्रका-
 रेण ब्रुवति कथयति सति कैकेय्या भयं क्षुद्रराक्षसवधफलक-
 निखिलपरिवारगमनहेतुकलोकापवादभीतिमागतं प्राप्तमत एव
 सुखं तस्याः आननं शोपमगमत् अत एव स्वरोऽपि व्यरुध्यत १०
 रा० टी०—सेति । संनस्ता सैन्यगमननिवारणफलकस्व-
 विज्ञापनाहेतुकसंदिग्धराजकोपहेतुकोद्विगविशिष्टा अत एव विष-
 १ उदासीनचित्ता अभिमुखी राजसंमुखे स्थिता परिशुष्यता
 क्षुब्धनोपलक्षिता कैकेयी इदं वाक्यमब्रवीत् ॥ ११ ॥

गो० टी०—सेति । खलेनेत्युपलक्षणे वृत्तीया ॥ ११ ॥

१२-१३] ति० टी०—मण्डः सुरासारांशः । निरास्वाद्यं
 निर्गतास्वाद्यतमं शून्यमवस्तुक्तम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—राज्यमिति । साधो हे प्रवा-

जनसाधक ! गतजनं गताः जनाः पित्रादयो यस्मात्तत् एव
 शून्यं पित्रादिसामग्रीजात रहितमत एव निरास्वाद्यतममास्वाद्यत-
 मपित्रादिसमाननादिखलरहितं राज्यं भरतो न अभिपत्स्यते
 प्राप्स्यते । तत्र दृष्टान्तः पीतमण्डां पीतसारां सुरां जना
 इव किंच पीतः मण्डो दधिसारो यस्याः तां सुरां सुदत्तां दधि-
 व्यक्तिमिव एतेन भरतोऽपि सहैव गन्तेति सूचितं तेन भव-
 दादिरहितेनैव रामेण गन्तव्यमिति व्यञ्जितम् ॥ १२ ॥

गो० टी०—राज्यमिति । पीतमण्डां मण्डं दधिर्भव म-
 स्त्विति मण्डशब्दो यथा दधिसारवाचकः तद्वदत्रापि मण्ड-
 शब्देन सुरासार उच्यते साधो इति सहासोक्तिः निरास्वाद्य-
 तमं निर्गतभोग्यवस्तुयुक्तम् ॥ १२ ॥

रा० टी०—कैकेय्यामिति । कैकेय्यामातिदारुणं वियो-
 गबोधकत्वेनातिदारुणत्वेन प्रतीयमानं वाक्यं वदन्त्यामत एव
 मुक्तलज्जायां मुक्तानैहिकासुष्मिकादुरागरहितात्प्रमहंसानपि
 लज्जयति तस्यां सत्यामायतलोचनां कैकेयीं राजा दशरथ
 उवाच ॥ १३ ॥

गो० टी०—कैकेय्यामिति । आयतलोचनामिति दैन्योक्ति-
 मूलसौन्दर्योक्तिः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—हे अहिते ! मा मां धुरि दासवद्वरहेतुक-
 रामविवासनभरताभिपेक्षरूपभारे नियुज्य तं च भारं वहन्तं
 मां किं तुदसि व्यथयसि । हे अनार्ये ! यदिदानीमारब्धं कृत्यं
 सार्वभौमभोगसहितस्य प्रस्थापनप्रतिबन्धरूपं तत्तादृशं गमनं
 पूर्वमेव वनवासप्रार्थनकाल एव नोपारुधः सर्वं त्यक्त्वा केवलो
 यास्त्विति किं न प्रार्थितवत्स्यसि तत एतन्निरोधे तव सामर्थ्यं
 नास्तीति भावः कुद्धदीनोक्तिवात्सर्वदोषपरिहारः ॥ १४ ॥

रा० टी०—तद्वक्तव्यमेवाह—वहन्तमिति । धुरि धरणीभा-
 रभूते अनार्ये क्षुद्रे अहिते धर्मविरोधित्वेन शत्रौ राक्षसजाते
 तद्विनाशार्थं मां राज्यलक्ष्मीं सेनामित्यर्थः वहन्तं प्रेषयन्तं
 मा मां किं तुदसि खेदयसि । नह नाहं तुदामि किंतु प्रार्थया-
 मीत्यत आह—आरब्धं मदाज्ञया सर्वजनकर्तृकप्रारम्भकर्मभूतं
 कृत्यं कृतिनिष्पत्त्यं सेनागमनमित्यर्थापूर्वं मदाज्ञापनात्पूर्वकाले
 किं किमर्थं न उपारुधः सैन्यादिभिर्न गन्तव्यमिति पूर्वमेव
 कुतो नोक्तमित्यर्थः ॥ १४ ॥

तस्यैतत्क्रोधसंयुक्तमुक्तं श्रुत्वा वराङ्गना । कैकेयी द्विगुणं क्रुद्धा राजानमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 तवैव वंशे सगरो ज्येष्ठपुत्रमुपारुधत् । असमञ्ज इति ख्यातं तथायं गन्तुमर्हति ॥ १६ ॥
 एवमुक्तो धिगित्येव राजा दशरथोऽब्रवीत् । व्रीडितश्च जनः सर्वः सा च तन्नावबुध्यत ॥ १७ ॥
 तत्र दृष्टो महामात्रः सिद्धार्थो नाम नामतः । शुचिर्वहुमतो राज्ञः कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १८ ॥
 असमञ्जो गृहीत्वा तु क्रीडतः पथि दारकान् । सरय्यां प्रक्षिपन्नप्सु रमते तेन दुर्मतिः ॥ १९ ॥
 तं दृष्ट्वा नागराः सर्वे क्रुद्धा राजानमब्रुवन् । असमञ्जं वृणीष्वैकमस्मान्वा राष्ट्रवर्धन ॥ २० ॥
 तानुवाच ततो राजा किंनिमित्तमिदं भयम् । ताश्चापि राज्ञा संपृष्टा वाक्यं प्रकृतयोऽब्रुवन् ॥ २१ ॥
 क्रीडतस्त्वेष नः पुत्रान्बालानुद्धान्तचेतसः । सरय्यां प्रक्षिपन्मौर्यादतुलां प्रीतिमश्नुते ॥ २२ ॥

गो० टी०—वहन्तमिति । हे अहिते अहितकारिणि ! धुरि वरदानहेतुकभरताभिषेचनरामविवासरूपदुर्वहभारे नियुज्य तथा वहन्तं मां वत्सतरामिव किं तुदसि व्यथयसि त्वदाज्ञत-रामविवासरनकारिणं किमर्थं पुनरपि पीडयसीत्यर्थः । किमधुना पीड्यते पूर्वमेव भवता दत्तं खल्वित्यत्राह—अनार्थ इति । हे अनार्थे ! आरब्धं कृत्यं सेनाप्रेषणादिकं पूर्वं वरप्रार्थनाकाले किमर्थं नोपारुधः नोपरुद्धवती न प्रार्थितवतीति यावत् वरयाचनाकाले अदृष्टादितत्वात् सेनाप्रेषणादिकं न निवर्तितं व्यमिति भावः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—द्विगुणं क्रुद्धा प्रकारान्तरेण मत्प्रयोजन नाशयतीत्याशयेन ॥ १५ ॥

रा० टी०—तस्येति । क्रोधसंयुक्तं क्रोधहेतुकत्वेन प्रतीयमानं तस्य राज्ञः उक्तं वचनं श्रुत्वा क्रुद्धा कुपु क्रोधं जहाति हायपति सा कैकेयी द्विगुणं द्वौ रामविषयकज्वेदद्विरामसत्यप्रतिज्ञत्वे गुणौ यस्मिन् तदिदं भोगत्यागविषयककुलाचारप्रमाणबोधनपूर्वकसत्यप्रतिज्ञत्वबोधकं वचनं राजानमब्रवीत् ॥ १५ ॥

गो० टी०—तस्येति । द्विगुणं क्रुद्धा प्रकारान्तरेण मदभिमतं विषययतीति बहुतरं क्रुद्धेत्यर्थः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—पूर्वमनुक्तमपि केवलत्वं वनगमनत्वादेव सिद्धमिति दृष्टान्तबलेनाह—तवैवेति । उपारुधत् राज्यभोगेभ्य इति शेषः ॥ १६ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—तवेति । तव वंशे पूर्वपरम्परायामेव असमञ्ज इति ख्यातं ज्येष्ठपुत्रमुपारुधत् तद्भोग्यभोगाभ्यवर्तयत् तथा राज्यभोगत्यागप्रकारेण अयं रामो गन्तुमर्हति ॥ १६ ॥

गो० टी०—यद्यपि पूर्वमिदं न दृढं तथाप्यर्थसिद्धमित्याशयेनाह—तवैवेति । उपारुधदिति निष्कासनमेवोच्यते गन्तुमर्हतीति निर्देशात् तथायमिति निर्धन एवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—एवमुक्तोऽसमञ्जस्तुल्यतया गमन उक्तः स्वप्रतिश्रुतातिरिक्तप्रलापाद्वाशो धिगित्युक्तिः जनः कैकेयीसेवकजनः सर्वस्वामिन्या असंबद्धप्रलापात् नावबुध्यत क्रोधवशादिति भावः ॥ १७ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवमनेन प्रकारेण कैकेय्या उक्तः राजा दशरथः धिक् त्वद्वत्तदृष्टान्तमिति शेषः इत्येवाब्रवीद्रामगमननिवृत्तिप्रकारं नाब्रवीदित्यर्थः एतेन राज्ञो लज्जा जातेति व्यक्तमत एव सर्वो जनः व्रीडितः राजव्रीडितत्वदर्शनेन लज्जित आसीदिति शेषः । सा कैकेयी तं राजकृतदृष्टान्तधिकारं नावबुध्यत अगणयत् पत्युक्तसर्वप्रकारवचनस्य सद्यस्त्वान्न किंचिदब्रवीदित्यर्थः ॥ १७ ॥

गो० टी०—एवमिति । प्रतिज्ञातातिरिक्तोऽपि चापलवर्ती निन्दति—धिगिति । सा कैकेयी तं व्रीडितं जनं नावबुध्यत नाजीगणत् ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—तद्वद्वगमनस्य नात्र प्रसङ्ग इति महामात्र आह—तत्रेति । महामात्रः प्रधानः ॥ १८ ॥

रा० टी०—तत्रेति । तत्र राज्ञस्तृष्णीभावेन स्थितौ सत्यां नामतः सिद्धार्थः सिद्धार्थनामेत्यर्थः कैकेयीमिदं नाम प्रसिद्धमब्रवीत् ॥ १८ ॥

गो० टी०—तत्रेति । महामात्रः प्रधानः शुचिः अकुटिलः १८ १९—२२] ति० टी०—सरय्यामप्यप्रक्षिपन् रमते तेन कारणेन दुर्मतिः सः न तादृशोऽयमिति भावः ॥ १९—२२ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—असमञ्ज इति । पथि मार्गे क्रीडतो दारकान्बालान्प्रक्षिपन्सन्नास्ते इति शेषः तेन प्रक्षेपेण दुर्मतिरसमञ्जो रमते ॥ १९ ॥

गो० टी०—असमञ्ज इति । दारकान् बालकान् तेन प्रक्षेपेण सशब्दबुद्धदजननेन हसन् रमत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

रा० टी०—तमिति । तमसमञ्जकर्तृकबालक्षेपं दृष्ट्वा क्रुद्धा नागराः अब्रुवन् । तद्वचनमेवाह—असमञ्जमस्मान्वा वृणीष्व स्वीकुरु द्वयोरत्र स्थितौ निर्वाहो न भवितेति तात्पर्यम् ॥ २० ॥

गो० टी०—तमिति । वृणीष्व अत्र नगरे स्थापय ॥ २० ॥

रा० टी०—तानिति । इदं निर्वाहो न भवितेत्येतद्भयम् । भयं किंनिमित्तं किंकारणकमिति राजा तान्नागरानुवाच राज्ञा संपृष्टाः ताः प्रकृतयः प्रजाः नागरा इत्यर्थः वाक्यमब्रुवन् ॥ २१ ॥

गो० टी०—तानिति । भयमित्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यं ता इति प्रकृतयः प्रजाः ॥ २१ ॥

स तासां वचनं श्रुत्वा प्रकृतीनां नराधिपः । तं तत्याजाहितं पुत्रं तासां प्रियचिकीर्षया ॥ २३ ॥
 तं यानं शीघ्रमारोप्य सभार्यं सपरिच्छदम् । यावज्जीवं विवास्योऽयमिति तौ नन्वशात्पिता ॥ २४ ॥
 सफालपिटकं गृह्य गिरिदुर्गाण्यलोकयत् । दिशः सर्वास्त्वनुचरन्स यथा पापकर्मकृत् ॥ २५ ॥
 ईत्येनमत्यजद्राजा सगरो वै सुधार्मिकः । रामः किमकरोत्पापं येनैवमुपरुध्यते ॥ २६ ॥
 नहि कंचन पश्यामो राघवस्यागुणं वयम् । दुर्लभो ह्यस्य निरयः शशाङ्कस्येव कल्मषम् ॥ २७ ॥
 अथवा देवि त्वं कंचिदोषं पश्यसि राघवे । तमद्य ब्रूहि तत्त्वेन तदा रामो विवास्यते ॥ २८ ॥
 अदुष्टस्य हि संत्यागः सत्पथे निरतस्य च । निर्दहेदपि शक्रस्य शुक्तिं धर्मविरोधवान् ॥ २९ ॥
 तदलं देवि रामस्य श्रिया विहतया त्वया । लोकतोऽपि हि ते रक्ष्यः परिवादः शुभानने ॥ ३० ॥
 श्रुत्वा तु सिद्धार्थवचो राजा श्रान्ततरस्वरः । शोकोपहतया वाचा कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥

रा० टी०—तद्वाक्यमेवाह—क्रीडत इति । एषोऽसमञ्जो बालानल्पवयस्कान्मौख्यात्क्रीडाकर्तृत्वेन एवोद्भ्रान्तचेतसोऽनवस्थितचित्तावोऽस्माकं पुत्रान्तरध्वां प्रक्षिपन्सन्नतुलां प्रीतिं प्रसन्नतामभ्युते प्राप्नोति ॥ २२ ॥

गो० टी०—क्रीडत इति । उद्भ्रान्तचेतनः भ्रान्त-
 बुद्धिः ॥ २२ ॥ २३ ॥

२३] ति० टी०—तं प्रकृतीनामहितं पुत्रं तत्याजेत्य-
 न्वयः ॥ २३ ॥

रा० टी०—स इति । स नराधिपः सगरस्तासां प्रकृतीनां
 वचनं श्रुत्वा प्रकृतीनामहितं तमसमञ्जं पुत्रं तत्याज ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—शीघ्रं यानमारोप्य स्वेच्छया गमने वि-
 लम्बकरणसंभवात् सपरिच्छदं वनयोग्यफालपिटकादिपरिच्छ-
 दसहितं तान्निवासनाधिकारिणोऽन्वशादुक्तवान् ॥ २४ ॥

रा० टी०—त्यागप्रकारं बोधयन्नाह—तमिति । सपरिच्छदं
 वनवासयोग्यसामग्रीसहितं तमसमञ्जं यानमारोप्य यावज्जीव-
 मयं विवास्यः वने स्थापनीय इति तान् प्राप्तविवासनाधिका-
 रान्पिता अन्वशादब्रवीत् ॥ २४ ॥

गो० टी०—तमिति । अन्वशात् अदुष्टिष्टवान् ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—यथापापकर्मकृत्यथोक्तपापकर्मकृत्स फा-
 लसहितं पिटकं गृहीत्वा कन्दायर्थं सर्वा दिशः सर्वदिक्षु गिरि-
 दुर्गाण्यनुचरन्भ्रममाणः कन्दायलोकयत् । 'सर्वा दिशस्त्वनुचर-
 न्निष्ठत्पापकर्मकृत्' इति पाठे गिरिदुर्गाणि वासार्थमेव विलो-
 कयन्सर्वा दिशश्च कन्दायर्थमनुचरन्निष्ठत्वात् यावज्जीवं निजापरा-
 धाद्वन इति शेषः ॥ २५ ॥

रा० टी०—सेति । फालं वनस्थोपयोग्यकन्दमूलादिखनन-
 साधकं, पिटका फलादिस्थापनयोग्यमक्षुपाविशेषः तयोः समा-
 हारद्वन्द्वः तेन सहितं पितृप्रेषितसामग्रीजातमित्यर्थः । गृह्य
 गृहीत्वा सर्वा दिशः अनुचरन्स नः असमञ्जः गिरिदुर्गाणि
 अलोकयत् । तत्र दृष्टान्तः यथा पापकर्मकृत् एतदुपमालंकारेण
 असमञ्जस्य पापकर्मकर्तृत्वाभावः सूचितः तेन स्वविषयक-

पित्रतिप्रीतिनिरसनार्थं जले बालप्रक्षेप इति सूचितं तेन तस्य
 विज्ञानि श्रेष्ठत्वं व्यक्तम् ॥ २५ ॥

गो० टी०—सफालेति । फालं कन्दमूलादिखननसाधनं
 पिटका तद्धारणपात्रम् एकवद्भावः गृह्य गृहीत्वा अलोकयत्
 कन्दमूलाद्यर्थमखननदित्यर्थः । यथा पापकृतथाचरन् अलोक्य-
 दित्यन्वयः ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—प्रकृते तदप्रसङ्ग इत्याह—रामः
 किमिति ॥ २६ ॥

रा० टी०—इतीति । सुधार्मिकः सगरः इति अनेन प्रका-
 रेण एनमसमञ्जसमत्यजत् एवमसमञ्जोक्तिप्रकारेण रामः किं पापं
 पापाभासमकरोत् येन हेतुभूतेन उपरुध्यते तद्राज्यभोग इति
 शेषः ॥ २६ ॥

गो० टी०—इतीति । उपरुध्यते विवास्यते ॥ २६ ॥

२७—२९] ति० टी०—अगुणं दोषं व्यसनरूपं निरयः
 पापं कल्मषं मालिन्यम् ॥ २७—२९ ॥

रा० टी०—ननु त्वमेव विचारयेत्यत आह—नहीति । राघ-
 वस्य रामस्य कंचन अगुणं गुणाविरोधि दोषकर्मैत्यर्थः वयं न
 पश्यामः तत्र हेतुः शशाङ्कस्य द्वितीयाचन्द्रस्य कल्मषमिव अस्य
 निरयः कल्मषं दुर्लभः नैवास्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

रा० टी०—अथवेति । अथवा तत्त्वेन त्वं पश्यसि चेद्
 ब्रूहि ॥ २८ ॥

रा० टी०—अदुष्टस्येति । अदुष्टस्येति दोषरहितस्य धर्म-
 विरोधवान् धर्मविरोधबोधकः संत्यागः शक्रस्यापि शुक्तिं तेजः
 निर्दहेद्विनाशयेत् ॥ २९ ॥

गो० टी०—नहीति । निरयः निरयहेतुभूतो दोषः ॥ २७—२९ ॥

३०—३१] ति० टी०—त्वया विहतया रामस्य श्रिया
 तेन किञ्चित्फलमिति शेषः भरतस्य त्वदङ्गरूपमतितावाभावात्
 तदलं वृथाश्रमेण हि यतो लोकतः प्राप्तः परिवादश्च ते रक्ष्यः
 परिहायो भवति एवं च लोकापवादमात्रमस्य फलं, नान्यत्कि-
 चिदिति भावः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

१ तेषामिति गो. पाठः । २ स्वानिति गो. पाठः । ३ अलोकयदिति गो. पाठः । ४ इत्येवमिति गो. पाठः । ५ ततो रामो विवास्यतामिति गो.
 पाठः । ६ निरोधनादिति गो. पाठः । ७ स्वन इति गो. पाठः । ८ भ्रमन्निति साति ।

एतद्वचो नेच्छसि पापरूपे हितं न जानासि ममोत्पन्नोऽथवा ।

आस्थाय मार्गं कृपणं कुचेष्टा चेष्टा हि ते साधुपथादपेता

॥ ३२ ॥

अनुव्रजिष्याम्यहमद्य रामं राज्यं परित्यज्य सुखं धनं च ।

सर्वे च राज्ञा भरतेन च त्वं यथासुखं भुङ्क्ष्व चिराय राज्यम्

॥ ३३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ।

रामः स्वनिःसङ्गत्वसुक्तीर्त्यानुयात्रिकान्प्रतिषिध्य चौराद्यानेतुं परिचारकान्प्रैरयत्तच्छ्रुत्वा कैकेयी स्वयमेव तदसाध्यदृष्ट्वा च रामलक्ष्मणौ चाराणि परिदधतुः कौशेयाभ्यस्तत्वाचौरपरिधाने क्लिश्यन्तीं सीतां रामः कौशेयोपर्येव चौरं प्रग्राहयत्सहेतूपन्यास वसिष्ठे सीतां चौरपरिधारणान्निषेधयत्यापि रामसाधर्म्याकाङ्क्षिणी सा तदेव परिदधौ ।

महामात्रवचः श्रुत्वा रामो दशरथं तदा । अभ्यभाषत वाक्यं तु विनयज्ञो विनीतवत् ॥ १ ॥

त्यक्तभोगस्य मे राजन्वने वन्येन जीवतः । किं कार्यमनुयात्रेण त्यक्तसङ्गस्य सर्वतः ॥ २ ॥

रा० टी०—ननु किं रामधर्मविरोधकर्त्री त्वं मयि पश्यसि येनैवं वदसीत्यत आह—तदिति । अविद्वत्तया नित्ययेत्यर्थः श्रिया युक्त्या त्वया लोकेतोऽपि रामस्य परिवादः परिहासः हिते स्वकर्तृकश्रमलोकप्राप्तये अरक्ष्यः परिहर्तव्य इत्यर्थः । एतेन तत्र कृतमित्येव त्वयि विरोधकर्त्रीत्वमिति ध्वनितं तेन रामविवासनं किञ्चित्तदोपायमापकं भवितेति सूचितं तेन स न विवासनीय इति प्रार्थना बोधिता ॥ ३० ॥

गो० टी०—तदिति । विद्वत्तया श्रिया अलम् अभिप्रेक-विघातं मा कुर्वित्यर्थः । रक्ष्यः परिहरणीयः परिवादः निन्दा ॥ ३० ॥

रा० टी०—श्रुत्वेति । श्रान्ततरस्वरो राजा शोकोपहतया निश्चितरामवियोगजनितशोकाक्रान्तया वाचा अन्नवीत् ॥ ३१ ॥

गो० टी०—श्रुत्वेति । श्रान्ततरः हीनतरः ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०—एतद्वचः सिद्धार्थवचः हि यतः कृपणं मार्ग-मास्थाय येयं त्वया कुचेष्टारूपा चेष्टा कृता सा साधुपथादपेता ३२

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—एतदिति । पापरूपे राक्षसे कृपणं दुःखदं मार्गमास्थाय निश्चित्य एतद्वचः सिद्धार्थ-वचनं ममात्मनो रामस्य हितं नैव जानासि अत एव नेच्छसि अतस्ते कुचेष्टा कुत्सितव्यापारत्वेन प्रतीयमाना चेष्टा व्यापारः असाधुपथादपेता त्यक्ता शिष्टसंमत एवायं पन्था इत्यर्थः कुचेष्टाशब्दः आचारकिञ्चिन्तप्रकृतिकर्तृकिञ्चिन्तः ॥ ३२ ॥

गो० टी०—एतदिति । एतद्वचः सिद्धार्थवचः कृपणं कुत्सितमित्यर्थः । ‘कदर्यं कृपणछन्दे’ इत्यमरः । कुचेष्टेत्येतदुप-पादयति—चेष्टाहीति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरा-ख्यानेऽथोऽध्याकाण्डव्याख्याने षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

३३] ति० टी०—सर्वे चायोध्यावासिनो जनाः राज्ञा भर-तेन च । चत्सर्वे ॥ ३३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

रा० टी०—इदानीं स्वस्य रामवियोगासहिष्णुत्वं बोधय-न्नाह—अन्विति । राज्यादिकं परित्यज्य अथ अस्मिन् दिने राममनुव्रजिष्यामि सर्वे मन्त्रिणः त्वं च चिराय बहुकालं प्र-भूतं राज्यं सुखं यथा स्यात्तथा भुङ्क्ष्व पालय भुञ्जोऽनवन इत्यस्याप्रवृत्तिस्तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादेतेन भरतं क्षिप्र-मानयेति सूचितम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-वयोऽध्याकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

१] ति० टी०—रामो धीरोदात्तत्वेन कैकेयीपरितोपायाह—महामात्रेति । महामात्रः सिद्धार्थः विनीतवद्विनीतः सन् ॥ १ ॥

रा० टी०—अमात्यराज्ञोर्वचनश्रवणान्तरकालिकं रामदु-त्तमाह—महेति । महामात्रवचः महान् अमात्रः अमात्यो यस्य सुतस्य वचो वचनम् किञ्च महामात्रस्य वचो यस्मिन् तदु-भयवचनमित्यर्थः किञ्च महान् सर्वपूज्यो राजा च अमात्रश्च तयोर्वचः श्रुत्वा विनयज्ञो रामः विनीतवद्विशेषनीतिविशिष्टं वाक्यमभ्यभाषत ॥ १ ॥

गो० टी०—महामात्रेत्यादि । महामात्रवचः सिद्धार्थवचः विनीतवत् विनीत इव अभ्यभाषत सविनयमाहेत्यर्थः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—अनुयात्रेणाधुनावता सैन्येन त्यक्तसङ्ग-स्य सर्वतः “असङ्गो ह्ययमात्मा” इति श्रुतेः ॥ २ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—त्यक्तेति । राजन् हे मद्विषय-कपरमाधुरागविशिष्ट ! त्यक्तभोगस्य अस्वीकृतराज्यपालनस्य अत एव त्यक्तसङ्गस्य परित्यक्तराज्यभोगासक्तेः अत एव सर्वतः सुख्युपभोग्यकृत्स्नेन वने वन्येन जीवतो मे अनुयात्रेण सेनायुद्धव्रजनेन किं कार्यं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः ॥ २ ॥

गो० टी०—त्यक्तभोगस्येति । अनुयात्रेण अलगतवलेन भोगत्यागेऽपि सङ्गो वर्तते लौकिकानां सोऽपि नास्तीत्याह—त्यक्तसङ्गस्य सर्वत इति ॥ २ ॥

यो हि दत्त्वा 'द्विपश्रेष्ठं कक्ष्यायां कुरुते मनः । रज्जुस्नेहेन किं तस्य त्यजतः कुञ्जरोत्तमम् ॥ ३ ॥
 तथा मम सतां श्रेष्ठ किं ध्वजिन्या जगत्पते । सर्वाण्येवानुजानामि चीराण्येवानयन्तु मे ॥ ४ ॥
 खनित्रपिटके चोभे समानयत गच्छत । चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वसतो मम ॥ ५ ॥
 अथ चीराणि कैकेयी स्वयमाहृत्य राघवम् । उवाच परिधत्स्वेति जनौघे निरपत्रपा ॥ ६ ॥
 स चीरे पुरुषव्याघ्रः कैकेय्याः प्रतिगृह्य ते । सूक्ष्मवस्त्रमवक्षिप्य मुनिवस्त्राण्यवस्त ह ॥ ७ ॥
 लक्ष्मणश्चापि तत्रैव विहाय वसने शुभे । तापसाच्छादने चैव जग्राह पितुरग्रतः ॥ ८ ॥
 अथात्मपरिधानार्थं सीता कौशेयवासिनी । संप्रेक्ष्य चीरं संत्रस्ता पृथ्वी वागुरामिव ॥ ९ ॥

३] ति० टी०—असंगतं चेदं ससैन्यस्य वनगमनमित्याह—
 यो हीति । कक्ष्या गजमध्यवन्धनरज्जुः ॥ ३ ॥

रा० टी०—तन्वयुयात्रमात्रसाहाय्येन किंचित्सुखं भविते-
 त्यत आह—य इति । द्विपश्रेष्ठं कुञ्जरवरं दत्त्वा कक्ष्यायां गज-
 मध्यवन्धनरज्जौ मनः स्थापयितुं चेदं कुरुते कुञ्जरोत्तमं
 त्यजतस्तस्य पुरुषस्य रज्जुस्नेहेन किं न किंचिदित्यर्थः 'कक्ष्या
 प्रकोष्ठे हर्म्यादौ काञ्च्यां मध्येभवन्धने' इत्यमरः ॥ ३ ॥

गो० टी०—य इति । कक्ष्यायाम् इभवन्धनरज्जौ 'कक्ष्या
 प्रकोष्ठे हर्म्यादौ काञ्च्यां मध्येभवन्धने' इत्यमरः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—ध्वजिन्या कक्ष्यातुल्यया अनुजानामि
 मातृप्रीतये भरताय ददामि चीराणि वनोपशुक्तवासांस्त्यानयन्तु
 कैकेयीदास्यः ॥ ४ ॥

रा० टी०—तथेति । तथा ध्वजिन्या सेनया किं न
 किंचित्प्रयोजनमित्यर्थः अतः सर्वाणि सैन्यादीनि अनुजानामि
 ददामि भरतायेति शेषः । अतः मे महां चीराणि वनवासिधारण-
 योग्यवस्त्राणि आनयन्तु वस्त्रानयनाधिकारिण इति शेषः ॥ ४ ॥

गो० टी०—तथेति । ध्वजिन्या सेनया सर्वाणि त्वया
 महां दातुं युक्तानि अनुजानामि प्रददामि भरतायेति शेषः
 सर्वाणि कार्याणि सम्यक् जानामीति वार्थः । चीराणि वल्क-
 लवस्त्राणि आनयन्तु परिचारका इति शेषः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—चतुर्दशवर्षाणि वने वसतो मम फलाद्या-
 नयनसाधने उभे खनित्रपिटके भो कैकेयीदास्यः समानयत
 गच्छत शीघ्रं तदानयनायेति शेषः ॥ ५ ॥

रा० टी०—खनित्रेति । चतुर्दशवर्षाणि वने वासं वसतः
 कर्तुमिच्छोः मम उभे खनित्रपिटके खनित्रं वनस्थोपभोग्यमूला-
 दिखननयोग्यकुट्टालविशेषः, पिटका आहतफलमूलादिस्थापनयो-
 ग्यमञ्जूपाविशेषः, तच्च सा च ते समानयत समानाययत
 ययमधिकारिजनेनेति शेषः अत एव गच्छत गमयत ययम-
 धिकारिजनमिति शेषः ॥ ५ ॥

गो० टी०—खनित्रपिटके इति । खनित्रपिटके खनित्रम्
 अवदारणं पिटकम् अल्पायै कन् प्रत्ययः फलमूलाद्याहरण-
 योग्याल्पकण्डोलः 'कण्डोलपिटौ' इत्यमरः । वासं वसतः
 वासं कुर्वत इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥

६] ति० टी०—एतत्पर्यन्तं मन्थराप्रेरितं सिद्धं कृत्वा
 ब्राह्मणशापप्राप्तलोकासूयाविषयत्वसंपादकं कर्म कैकेय्यारभते—
 अथेति । स च शापोऽध्यात्मरामायणे स्पष्टः ॥ ६ ॥

रा० टी०—अथेति । अथ रामवचनश्रवणानन्तरकाले
 निरपत्रपा निर्निरन्तरमपः पालनाभावो येषु तान् व्रपते धिक्का-
 रादिना लज्जयति सा किंच निर्गतः अपः पालनाभावो येषां ते
 निरन्तरं पालनकर्तार इत्यर्थः तान् व्रपते लज्जयति सा
 विलक्षणपालनकर्त्रीत्यर्थः कैकेयी जनौघे जनसमूहे पश्यति सति
 चीराणि स्वयमाहृत्य परिधत्स्वेति राघवमुवाच एतेन तस्याः
 पत्यभिप्रायाभिज्ञात्वं ध्वनितम् ॥ ६ ॥

७-८] ति० टी०—स रामः चीरे अन्तरीयोत्तरीयरूपे
 अवक्षिप्य परित्यज्य अवस्त धृतवान् 'वस आच्छादने' ॥ ७ ॥ ८ ॥

रा० टी०—स इति । स रामः ते वनस्थधारणयोग्य
 चीरे कैकेय्याः प्रतिगृह्य सूक्ष्मवस्त्रं दुर्ज्ञेयमूल्यकमहावस्त्राणि अव-
 क्षिप्य कैकेयीदत्तचीराणि अवस्त आधारयत् । चीरे द्विवचनम्
 अधोधार्यत्वोर्ध्वधार्यत्वधर्मद्वयाकान्तत्वविवक्षया तद्गतद्वित्वा-
 रोपात् उत्तरत्र बहुवचनं तु उद्गतावयवविवक्षया प्रक्षेपणकर्मी-
 भूतवस्त्रे एकत्वं तु जात्यभिप्रायेण ॥ ७ ॥

रा० टी०—लक्ष्मण इति । वसने ऊर्ध्वोद्योदेशधारितमहा-
 वस्त्राणि विहाय त्यक्त्वा ॥ ८ ॥

गो० टी०—स इति । स रामः कैकेय्याः सकाशात् मुनि-
 वस्त्राणि परिगृह्य तेषु द्वे चीरे उत्तरीयान्तरीयरूपे सूक्ष्मवस्त्रम-
 वक्षिप्य अवस्त ह आदीधरदित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—अथात्मनः परिधानार्थं तथा दत्तं चीरं
 सीता संप्रेक्ष्य वागुरां संप्रेक्ष्य पृथ्वी मृगीव संत्रस्ता
 सेवाभूत् ॥ ९ ॥

रा० टी०—अथेति । आत्मपरिधानार्थं स्वधारणप्रयोज-
 नकं चीरं संप्रेक्ष्य आदरादवलोक्य अत एव कैकेय्याः दत्ते ते
 कुशचीरे प्रगृह्य अगुरां राट्स्वाहसंपत्तिं पृथ्वी चन्द्रस्थमृगीव
 संत्रस्ता राक्षसान्त्रासयन्तीव अव्यपत्रपभाणा लज्जां त्यजन्ती
 इव शुभलक्षणा दुर्मना जनौदासीन्यदर्शनेहेतुकदुर्मनस्त्वेन प्रती-
 यमाना जानकी जनकप्रादुर्भूता अश्रुसंपूर्णेनेत्रा धर्मज्ञा धर्मद-
 शिनी कौशेयवासिनी गन्धर्वराजप्रतिमं भर्तारमिदमब्रवीत् ।
 श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ ९-११ ॥

सा व्यपत्रपमाणेव प्रगृह्य च सुदुर्मनाः । कैकेय्याः कुशचीरे ते जानकी शुभलक्षणा ॥ १० ॥
 अश्रुसंपूर्णनेत्रा च धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी । गन्धर्वराजप्रतिमं भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ११ ॥
 कथं नु चीरं वध्नन्ति मुनयो वनवासिनः । इति ह्यकुशला सीता सा मुमोह मुहुर्मुहुः ॥ १२ ॥
 कृत्वा कण्ठे स्म सा चीरमेकमादाय पाणिना । तस्थौ ह्यकुशला तत्र व्रीडिता जनकात्मजा ॥ १३ ॥
 तस्यास्तत्क्षिप्रमौगत्य रामो धर्मभृतां वरः । चीरं वबन्ध सीतायाः कौशेयस्योपरि स्वयम् ॥ १४ ॥
 रामं प्रेक्ष्य तु सीताया वध्नन्तं चीरमुत्तमम् । अन्तःपुरचैरा नार्यो मुमुचुर्वारि नेत्रजम् ॥ १५ ॥
 ऊचुश्च परमौयत्ता रामं ज्वलिततेजसम् । वत्स नैवं नियुक्तेयं वनवासे मनस्विनी ॥ १६ ॥
 पितुर्वाक्यानुरोधेन गतस्य विजनं वनम् । तावदर्शनमस्या नः सफलं भवतु प्रभो ॥ १७ ॥
 लक्ष्मणेन सहायेन वनं गच्छस्व पुत्रक । नेयमर्हति कल्याणी वस्तुं तापसवद्ने ॥ १८ ॥
 कुरु नो याचनां पुत्र सीता तिष्ठतु भामिनी । धर्मनित्यः स्वयं स्थातुं नहीदानीं त्वमिच्छसि ॥ १९ ॥

गो० टी०—अथेति । संवस्ता अभवादति शेषः । पृथती
 मृगः वायुरां मृगबन्धनीम् 'वायुरा मृगबन्धनी' इत्यमरः ॥ ११ ॥

१०] ति० टी०—व्यपत्रपमाणेव लज्जमानेव कैकेय्याः सका-
 शाते कुशचीरे प्रगृह्य भर्तुरीदृश्यवस्थेति सुतरां दुर्मना इव ॥ १० ॥

११] ति० टी०—अत एवाश्रुपूर्णनेत्रा ॥ ११ ॥

गो० टी०—सेति । व्यपत्रपमाणा विशेषेण लज्जमाना
 कैकेयीकुशचीरे कैकेयीसंबन्धिनी कुशचीरे धर्मज्ञा पातिव्रत्य-
 धर्मज्ञा धर्मदर्शिनी स्वानुष्ठानेन पातिव्रत्यधर्मप्रदर्शिनी वध्नन्ती-
 तीदमब्रवीदिति संबन्धः ॥ १० ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—अकुशलापरिचयाचीरबन्धनेऽनिपुणा
 मुमोह बन्धनस्थलनिश्चयं न प्रापेव ॥ १२ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—कथमिति । वध्नन्ति धारयन्ति
 इति एवमुक्त्वा अकुशला सुनिवृत्तधारणविषयककौशल्यरहिता
 सीता मुहुर्मुहुर्मुहो ॥ १२ ॥

गो० टी०—कथमिति । मुमोह स्तब्धा बभूवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—कृत्वा कण्ठे अनेनेदृश्यां राजकुमार्या-
 मस्या ईदृशो व्यवहार इति कैकेय्यां तत्रत्यजनस्यात्यन्तमसूया
 सूचिता ॥ १३ ॥

रा० टी०—मोहहेतुकटुत्तमाह—कृत्वेति । एकं कण्ठे कण्ठ-
 प्रदेशे स्कन्धे इत्यर्थः एकं पाणिना आदाय तस्थौ एकमि-
 त्यभयान्वयि ॥ १३ ॥

गो० टी०—तदेव विदुषोति—कृत्वेति ॥ १३—१५ ॥

१४] ति० टी०—कौशेयस्योपरीति तस्याः कौशेयत्यागप्र-
 सकत्यभावात् ॥ १४ ॥

रा० टी०—तस्या इति । आगम्य सीतासमीपं प्राप्य
 कौशेयस्योपरि चीरं वबन्ध परिचापयामास एतेन तस्याः कौशे-
 यत्यागस्यौचित्याभावः सूचितः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—सीतायाश्चीरं वध्नन्तमुत्तमं रामं संप्रे-
 ह्येत्यन्वयः ॥ १५ ॥

रा० टी०—राममिति । सीतायाः उत्तमं चीरं वध्नन्तं परिधा-
 पयन्तं रामं प्रेक्ष्य परमायत्ता नार्यः नेत्रजं वारि मुमुचुः ज्वलित-
 तेजसं राममुचुश्च तेन तासां प्रीत्यतिशयो ध्वनितः । सीतायाः
 इति संबन्धसामान्ये पृथी । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—परमायत्ताः परमखिन्नाः 'यत्तः खेदो-
 पस्करयोः' एवं त्वद्वदियं नियुक्ता न ॥ १६ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—वत्सेति । इयं मनस्विनी सीता
 वनवासे वनवासाथम् एवं भवानिव विमुक्ता न भवत्विति
 शेषः । एतेन सीतेहैव संस्थापनीयेति सूचितम् । अर्थ
 पृथक् ॥ १६ ॥

गो० टी०—ऊचुरिति । एवं त्वमिव इयं सीता वनवासे न
 नियुक्तेति पित्रेति यावत् ॥ १६ ॥

१७—१८] ति० टी०—विजनं वनं गतस्य यावदागमनं
 तावदस्या दर्शनं नोऽस्तु तेन च नो जीवनं सफलं भवतु ॥ १७ ॥ १८ ॥

रा० टी०—इह संस्थापने प्रयोजनं वदन्त्य आहुः—पितु-
 रिति । विजनं वनं तस्य तव पत्न्याः अस्याः सीतायाः सफलं
 परमफलसहितं दर्शनं नोऽस्माकं तावत् त्वद्वनवासपर्यन्तं
 भवतु ॥ १७ ॥

रा० टी०—अस्या नयनमशुकमिति बोधयन्त्य आहुः—
 लक्ष्मणेनेति । इयं सीता वने वस्तुं नार्हति ॥ १८ ॥

गो० टी०—पितुरिति । तावत् तवागमनपर्यन्तं पितुर्वा-
 क्याहरोधेन विजनं वनं गतस्य तव दर्शनमस्यां सफलं
 भवतु त्वमिवैनं द्रक्ष्याम इति भावः ॥ १७—१९ ॥

१९] ति० टी०—तिष्ठतु अत्रैवेति शेषः हि यद्यपि धर्म-
 नित्यस्त्वमिदानीं स्वयं स्थातुं नेच्छसि तथापीयं तिष्ठतु ॥ १९ ॥

रा० टी०—कुर्विति । यद्यपि धर्मनित्यः धर्म एव नित्यो
 निरन्तरं धार्यो यस्य स त्वं स्वयमेकाकी स्थातुं नेच्छसि
 तथापि नो याचनां कुरु । याचनास्वरूपमाह—भामिनी सीता
 इदानीमिह तिष्ठतु । हिर्येष्यर्थे । एतेन रामेच्छान्यथा न भवती-

तासामेवंविधा वाचः शृण्वन्दशरथात्मजः । ववन्धैव तया चीरं सीतया तुल्यशीलया ॥ २० ॥
 चीरे गृहीते तु तया सैवाष्पो नृपतेर्गुरुः । निवार्य सीतां कैकेयीं वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥
 अतिप्रवृत्ते दुर्मेधे कैकेयि कुलपांसिनि । वञ्चयित्वा तु राजानं न प्रमाणेऽन्तिष्ठसि ॥ २२ ॥
 न गन्तव्यं वनं देव्या सीतया शीलवर्जिते । अनुष्ठास्यति रामस्य सीता प्रकृतमासनम् ॥ २३ ॥
 आत्मा हि दाराः सर्वेषां दारसंग्रहवर्तिनाम् । आत्मेयमिति रामस्य पालयिष्यति मेदिनीम् ॥ २४ ॥
 अथ यास्यति वैदेही वनं रामेण संगता । वयमर्त्रानुयास्यामः पुरं चेदं गमिष्यति ॥ २५ ॥
 अन्तपालाश्च यास्यन्ति सदारा यत्र राघवः । सहोपजीव्यं राष्ट्रं च पुरं च सपरिच्छदम् ॥ २६ ॥

त्यंशस्य तासां विस्मृतिः सूचिता तेन प्रीतेरतिशयो
 ध्वनितः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—तुल्यशीलयानङ्गीकृतनगरस्थित्या सीतया
 प्रेरितः संशीरं ववन्धेत्यन्वयः ॥ २० ॥

रा० टी०—तासामिति । तुल्यशीलया रामसमानशीलयु-
 क्तया सीतया प्रार्थित इति शेषः दशरथात्मजो रामः चीरं ववन्ध
 बन्धनालुकूलव्यापारं चकार । सीतया प्रार्थित इत्यनेन सह
 गमने प्रतिबन्धः कैश्चिन् कार्य इति सीताभिप्रायो व्यक्तः ॥ २० ॥

गो० टी०—तासामिति । सीतयेति पष्ठवर्थे तृतीया ।
 ववन्धैवेति । कैकेय्युज्जाभावादिति भावः ॥ २० ॥ २१ ॥

२१] ति० टी०—चीरे गृहीते समीक्ष्येति शेषः । 'सैवाष्पः'
 इति पाठे पाठान्तरं तु सम्यगेव ॥ २१ ॥

रा० टी०—चीरे इति । तया सीतया गृहीते चीरे
 समीक्ष्य सीतां कैकेयीं च निवार्य मत्कथनसमये भवतीभ्यां
 किञ्चिन् वक्तव्यमित्युक्त्वा नृपतेर्गुरुशिषः वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—अतिप्रवृत्ते मर्यादातिक्रमेण प्रवृत्ते यावद्-
 रस्तावत्प्रमाणे नावतिष्ठसि कुतः अस्या वनगमनस्य त्वयावृ-
 तत्वादिति भावः । 'सप्रमाणेव-' इति पाठस्तद्व्याख्यानं च न
 प्रकृतोपयोगीति चिन्त्यम् ॥ २२ ॥

रा० टी०—तद्वाक्यमेवाह—अतीति । अतिप्रवृत्ते अति
 प्रवृत्तिहेतुभूते अत एव दुर्मेधे हे कैकेयि कुलपांसिनि कैकेय्याः
 कैकेयराजापत्यानि संत्यस्मिन् इति कैकेयि तदेव कुलमिति
 कर्मधारयः तस्य पांसिनी तत्संबोधनं हे मन्थरे इत्यर्थः राजानं
 वञ्चयित्वा अकालकवरयाच्चातुमत्या संवञ्च्य विद्यमाना त्वं
 राजानं प्रमाणे प्रामाणिके पथि किं नावतिष्ठसि स्थापयिष्यसि
 अन्तर्भावितणिजर्थः । तुः किमर्थं ॥ २२ ॥

गो० टी०—अतीति । अतिप्रवृत्ते अतिक्रम्य प्रवर्तमाने
 प्रमाणे मर्यादायाम् 'प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रयत्नप्रमातृषु'
 इत्यमरः ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—अत एव—न गन्तव्यमिति । रामस्य
 प्रकृतं प्रस्तुतमासनं सीतावृष्टास्यत्यधिष्ठास्यति राज्यं करिष्यति
 यावद्दामागमनमित्यर्थः ॥ २३ ॥

रा० टी०—ननु कः प्रामाणिकः पन्था इत्यत आह—नेति ।
 हे शीलवर्जिते! सीतया वनं न गन्तव्यमिदमेव राजानं बोधयेति
 तात्पर्यम् । नन्वत्रास्याः किं प्रयोजनमित्यत आह—प्रकृतख-
 चितकाले राज्ञा प्रापितं रामस्यासनं सीता अदृष्टास्यति ॥ २३ ॥

गो० टी०—न गन्तव्यमिति । प्रकृतं प्रस्तुतम् आसनं
 सिंहासनम् अदृष्टास्यति अधिष्ठास्यति ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—ननु स्त्रियाः कथं राज्याधिष्ठानमत
 आह—आत्मा हीति । दारसंग्रहवर्तिनां गृहस्थानां सर्वेषा-
 मात्मा दाराः "अर्थो वा एष आत्मनो यत्पत्नी" इति श्रुतेः ।
 अनेन स्त्रीपुरुषोपाध्योः परस्परवयवमेलनं सूचितम् अत एव
 लोकेऽपि सर्वतस्तयोः परस्परप्रियत्वं दृश्यते ॥ २४ ॥

रा० टी०—तत्र हेतुं वदन्नाह—आत्मेति । दारसंग्रहवर्तिनां
 गृहस्थानामित्यर्थः । दाराः पत्नी आत्मा अर्थाङ्गमित्यर्थः । इति
 हेतोः रामस्यात्मा इयं सीता मेदिनीं पृथ्वीं पालयिष्यति ॥ २४ ॥

गो० टी०—आत्मेति । दारसंग्रहवर्तिनां गृहस्थानाम् आ-
 त्मेयमिति "अर्थो वा एष आत्मनो यत्पत्नी" इति श्रुतेरिति
 भावः ॥ २४ ॥ २५ ॥

२५] ति० टी०—अथ यास्यति त्वन्निबन्धादिति शेषः ।
 वयं मदाया ब्राह्मणाः अत्र यत्र रामोऽत्र स्थातुमेनमनुग-
 मिष्यामः ॥ २५ ॥

रा० टी०—सहयाने दोषमाह—अथेति । रामेण सङ्गता
 संयुक्ता ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—अन्तपालाः शुद्धान्तरक्षकाः राष्ट्रान्त-
 स्थितदण्डनायका इत्यन्ये उपजीव्यं जीवनसाधनं धनं तेन सहितं
 राष्ट्रं सपरिच्छदं दासीदासादिसहितं पुरं च यास्यति ॥ २६ ॥

रा० टी०—अन्तपाला इति । अन्तपालाः अन्तःपुरर-
 क्षकाः सहोपजीव्यः उपजीव्येन धनेन सहितं राष्ट्रं राष्ट्रस्थो जनः
 पुरमयोध्यां च अत्र पुरशब्दो न भाक्तः पूर्वपथे तस्योक्तत्वात् ।
 तेनायोध्यायाः चेतनात्वं व्यक्तम् ॥ २६ ॥

गो० टी०—अन्तपाला इति । अन्तपालाः राष्ट्रान्तपरि-
 पालकाः दण्डनायकाः सहोपजीव्यं जीवाजीवरूपधनसहितं
 सपरिच्छदं दासदासीशकटादिपरिकरयुक्तम् ॥ २६—२९ ॥

भरतश्च सशत्रुघ्नश्चैरवासा वनेचरः । वने वसन्तं काकुत्स्थमनुवत्स्यति पूर्वजम् ॥ २७ ॥
 ततः शून्यां गतजनां वसुधां पादपैः सह । त्वमेका शाधिदुर्घृता प्रजानामहिते स्थिता ॥ २८ ॥
 नहि तद्भविता राष्ट्रं यत्र रामो न भूपतिः । तद्वनं भविता राष्ट्रं यत्र रामो निवत्स्यति ॥ २९ ॥
 नह्यदत्तां महीं पित्रा भरतः शास्तुमिच्छति । त्वयि वा पुत्रवद्वस्तुं यदि जातो महीपतेः ॥ ३० ॥
 यद्यपि त्वं क्षितितलाद्गगनं चोत्पतिष्यसि । पितृवंशचरित्रज्ञः सोऽन्यथा न करिष्यति ॥ ३१ ॥
 तत्त्वया पुत्रगार्धिन्या पुत्रस्य कृतमप्रियम् । लोके नहि स विद्येत यो न राममनुव्रतः ॥ ३२ ॥
 द्रक्ष्यस्यद्यैव कैकेयि पशुव्यालमृगद्विजान् । गच्छतः सह रामेण पादपांश्च तदुन्मुखान् ॥ ३३ ॥

अथोत्तमान्याभरणानि देवि देहि स्तुषायै व्यपनीय चीरम् ।

न चीरमस्याः प्रविधीयतेति न्यवारयत्तद्वसनं वसिष्ठः

॥ ३४ ॥

२७] ति० टी०—भरतश्च पूर्वजमनुवत्स्यति तत्सदृशव-
 स्थयैव स्थास्यति दशरथजातस्य तत्त्वभावताया एवौचित्य-
 मिति भावः ॥ २७ ॥

रा० टी०—भरत इति । काकुत्स्थं रामं भरत इति कौश-
 ल्याकैक्य्यादीनामप्युपलक्षकम् अत एव तद्विषये न किञ्चिदु-
 कम् । एतेन भरतः पालयितेत्याशा न कर्तव्येति सूचितम् ॥ २७ ॥

२८—२९] ति० टी०—पादपैः सहैत्यनेनाटवीभूतामिति
 शोत्यते ॥ २८ ॥ २९ ॥

रा० टी०—तत इति । पादपैः वृक्षैः सह एका त्वं शाधि
 शिक्षय ॥ २८ ॥

रा० टी०—नेति । यत्र यस्मिन् स्थले ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—सर्वथैव तव भरतराज्यप्रयासो व्यर्थ
 इत्याह—नहीति । अदत्तां प्रीतिपूर्वमदत्तां किंतु त्वन्निर्वन्धनेन
 दत्तां त्वयि वा परम्पराप्राप्तधर्मनाशिकायामतः परं पुत्रवद्वस्तुं
 नहीति । कुतस्तत्राह—यदीति । महीपतेर्दशरथाज्जातो यदि
 ‘पितृन्समनुजायन्ते नराः’ इति न्यायादित्याशयः । यदीत्य-
 संदेहे संदिग्धवचनम् ‘वेदाश्चेत्प्रमाणम्’ इतिवत्, यद्वा कैकेय्या
 धिक्कारान्तरमिदम् ॥ ३० ॥

रा० टी०—नहीति । पित्रा अदत्तां महीं शास्तुम् त्वयि
 त्वत्समीपे वस्तुं वा पुत्रवत् पुत्रधर्मज्ञानवान् भरतः नेच्छति
 तत्र हेतुः यत् यतः महीपतेः निखिलपृथ्वीनियन्तुः जातः
 अतिधर्मात्मपुत्रत्वादित्याशयं न कर्तेति भावः वदो ज्ञानार्थकत्वं
 तु भासनोपसंभापेति सत्रे प्रसिद्धम् इ इत्यव्ययम् ॥ ३० ॥

गो० टी०—नेति । अदत्तां प्रीतिपूर्वकमदत्ताम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

३१] ति० टी०—पितृवंशचरित्रं ज्येष्ठे विद्यमाने कनिष्ठस्य
 राज्यानर्हत्वरूपं तज्ज्ञः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—नन्वतीव बुद्धिमतीत्वात् भरतेन राज्यं कार-
 यितास्येवेत्यत आह—यद्यपीति । सः भरतः अन्यथा विधि-
 विरुद्धं न करिष्यति ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०—पुत्रगार्धिन्या पुत्रराज्याभिलाषवत्या लोके
 स न विद्येत तत्सत्तां न संभाविता यो रामं नावुव्रतः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—ननु मया तु हितावुष्ठानमेव कृतं तद्व्रतो जा-
 नातु न वेत्यत आह—तत्त्वयेति । पुत्रगार्धिन्या पुत्रसदृशभरतहि-
 ताभिकाङ्क्षायुक्त्या तत्त्वया यथार्थवक्तव्या त्वया पुत्रस्य पुत्रस-
 दृशस्य भरतस्य अप्रियं कृतम् । तत्र हेतुः यो रामं नावुव्रतः स
 लोके कस्मिंश्चिद्बुधेन नैव विद्येत एतेन रामसेवामन्तरा भरतो
 राज्यं नाभिकाङ्क्षतीति सूचितम् तेन सीतास्थितिप्रयत्नं
 कुर्विति व्यञ्जितम् ॥ ३२ ॥

गो० टी०—तदिति । पुत्रगार्धिन्या पुत्रविषयस्नेहयु-
 क्त्या ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०—तत्र प्रत्यक्षं मानमाह—द्रक्ष्यसीति ।
 पादपांश्चेति किञ्च वक्तव्यं मनुष्यानिमित्तं शेषः ॥ ३३ ॥

रा० टी०—ननु रामेण सह सकलजनगमनं न संभव-
 तीत्यत आह—द्रक्ष्यसे इति । हे कैकेयि केकयीसंबन्धिनि !
 तस्येदमित्यणि ङीप् । रामेण सह गच्छतः पश्चादीन् तदुन्मुखान्
 रामसहगमनमतीन् पादपांश्चाद्यैव द्रक्ष्यसे पादपांश्चेत्यनेनायो-
 ध्यातरूपां चेतनत्वं व्यक्तम् ॥ ३३ ॥

गो० टी०—द्रक्ष्यसीति । पादपांश्च तदुन्मुखानिति वृ-
 क्षाणां तदुन्मुखत्वं नाम रामविषयलोहासक्तत्वं तथोपरिष्ठात्
 स्पष्टीभविष्यति ‘अपि वृक्षाः परिमृष्टानाः सपुष्पाङ्कुरकोरकाः’
 इति ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०—एवं वसिष्ठो भाव्यर्थजातमुक्त्वा प्रकृत-
 मउभेयमुपदिशति—अथेति । प्रविधीयत इति च्छेदः इकारलोप
 आर्पः दातुं युज्यत इत्यर्थः । इत्युक्त्वा तद्वसनं परिधानं न्य-
 वारयत् जानक्या इति शेषः ॥ ३४ ॥

रा० टी०—तात्कालिककर्तव्यमुपदिशन्नाह—अथेति । देवि
 हे स्वविजयेच्छावति अत उक्तहेतोः चीरं व्यपनीय दूरीकृत्य
 स्तुषायै सीतायै उत्तमान्याभरणानि देहि । तत्र हेतुः अस्या
 चीरं न प्रविधीयते इति अनेन प्रकारेण वसनं चीरं वशिष्ठो
 न्यवारयत् प्रविधीयतेतीत्यत्र संधिस्तु “ननुने” इत्यत्र
 योगविभागेन क्वचिन्निपात्याः असिद्धत्वाभावज्ञापनात् आर्प-
 त्वाद्वा ॥ ३४ ॥

एकस्य रामस्य वने निवासस्त्वया वृतः केकयराजपुत्रि ।
विभूषितेयं प्रतिकर्मनित्या वसस्त्वरण्ये सह राघवेण
यानैश्च मुख्यैः परिचारकैश्च सुसंवृता गच्छतु राजपुत्री ।
वस्त्रैश्च सर्वैः सहितैर्विधानैर्नयं वृता ते वरसंप्रदाने
तस्मिंस्तथा जल्पति विप्रमुख्ये गुरौ नृपस्याप्रतिमप्रभावे ।
नैव स्म सीता विनिवृत्तभावा प्रियस्य भर्तुः प्रतिकारकामा

॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अष्टात्रिंशः सर्गः ।

चीरं वसानायां वैदेह्यां जनैर्विधीयमानदुःखाक्रोशेनोद्दीपितमन्युर्दशरथः कैकेयीमुपालभत । निर्गच्छन् रामः कौसल्यारक्षणे दश-
रथं प्रार्थयाम्बभूव ।

तस्यां चीरं वसानायां नाथवत्यामनाथवत् । प्रचुक्रोश जनः सर्वो धिक्त्वां दशरथं त्विति ॥ १ ॥

गो० टी०—एवं वसिष्ठो भाव्यर्थमुक्त्वा प्रकृतमाह—अथे-
त्यादि । व्यपनीय निरस्य प्रविधीयत इतीति वक्तव्ये प्रवि-
धीयतेति सन्धिरार्षः ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०—दानयोग्यत्वमुपपादयति—एकस्येति ।
प्रतिकर्म प्रसाधनव्यापारः स नित्यं यस्याः सा अत एव
विभूषिता वसस्त्वरण्ये स्वभर्तुश्च श्रूयार्थम् ॥ ३५ ॥

रा० टी०—निवारणे मन्थराया असामर्थ्यं ज्ञात्वा केकयीं
प्रत्याह—एकस्येति । हे केकयराजपुत्रि ! एकस्य रामस्यैव वने
निवासः त्वया वृतः तेन सीतागमनं निवारयेति सूचितम् ।
तस्या अपि गमननिवारणे असामर्थ्यं ज्ञात्वा आह—प्रतिकर्म
रामसंबन्धिनी सर्वक्रिया तत्र नित्या नित्यसंबन्धवती रामक्रि-
यानिर्वाहिकेत्यर्थः सा इयं सीता राघवेण सह विभूषिता सती
अरण्ये वसतु ॥ ३६ ॥

गो० टी०—न प्रविधीयत इत्येतदुपपादयति—एक-
स्येति । प्रतिकर्मनित्या अलंकारनियता नित्यमलंकरणयोग्ये-
त्यर्थः ॥ ३५ ॥

३६] ति० टी०—विधानैरुपकरणैः ॥ ३६ ॥

रा० टी०—यानैरिति । मुख्यैः श्रेष्ठैः यानैः रथादिभिः
परिचारकैः श्रूयवगैः सर्वैर्वस्त्रैश्च सहितैः हितकारकैः विधानै-
रुपकरणैश्च संवृता युक्ता राजपुत्री गच्छतु तत्र हेतुः वरसं-
प्रदाने वरयाचनसमये इयं चीरायुपकरणसहिता न वृता
याचितवतीत्यर्थः वनगमनायेति शेषः । एतेनास्याः अलंकारवि-
शेषात्वे न तव क्षतिरिति ध्वनितम् ॥ ३६ ॥

गो० टी०—यानैरिति । विधानैः श्रूयारायुपकरणैः ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०—तस्मिन् गुरौ तथा जल्पत्यपि भर्तुः

प्रतिकारकामा वेपादिभिस्तदवस्थासदृशवस्थासंपादनकामा
सती चीरपरिग्रहाद्विनिवृत्तभावा नैव बभूव स्म ॥ ३७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

रा० टी०—तस्मिन्निति । अप्रतिमप्रभावे तस्मिन् नृप-
स्य गुरौ जल्पति कथयति सति भर्तुः प्रतिकारकामा भर्तुव-
त्सदृशवस्थादीच्छावती सीता विनिवृत्तभावा विनिवृत्तची-
रधारणाभिप्राया नैवाभवदिति शेषः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्रामायणीयसंस्कृतव्याख्याने रामायणशिरमणा-
वयोध्याकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

गो० टी०—तस्मिन्निति । प्रतिकारकामा प्रतिकारं सदृ-
शकरणं कामयमाना भर्तुसदृशतया वनवासकरणमिच्छन्ती-
त्यर्थः विनिवृत्तभावा चीरपरिधानाद्विनिवृत्तभावा न बभू-
वेति ॥ ३७ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरा-
ख्यानेऽयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

१] ति० टी०—तस्यामिति । तद्वरानन्तर्गतायामीदृशमानि-
ष्टव्यवहारमनिवारयस्तूष्णीं तिष्ठतीति जनाक्रोशः ॥ १ ॥

रा० टी०—सीताचीरधारणसमयभवजनवृत्तमाह—तस्या-
मिति । नाथवत्यां नित्यं स्वामिपुत्रायां तस्यां सीतायां चीरं
वसानायां सत्यां त्वां सर्वसंमतिविलक्षणसंमतिदानीत्वेन सर्वतो
भिन्नां मन्थरां धिगिति सर्वो जनः दशरथमनाथवत् प्रचुक्रोश
कथयामास । अयमन्यपर्यायोऽदन्तस्त्वशब्दः ॥ १ ॥

गो० टी०—तस्यामित्यादि । त्वां धिगिति दशरथं चु-
क्रोशेत्यर्थः ॥ १ ॥

तेन तत्र प्रणादेन दुःखितः स महीपतिः । [^१चिच्छेद जीविते श्रद्धां धर्मे यशसि चात्मनः]
 स निःश्वस्योष्णमैक्ष्वाकस्तां भार्यामिदमब्रवीत् । [^२कैकेयि कुशचीरेण न सीता गन्तुमर्हति] ॥ २ ॥
 सुकुमारी च बाला च सततं च सुखोचिता । नेयं वनस्य योग्येति सत्यमाह गुरुर्मम ॥ ३ ॥

इयं हि कस्यैपि करोति किञ्चित्पस्विनी राजवरस्य पुत्री ।

या चीरमासाद्य वनस्य मध्ये जाता विसंज्ञा श्रमणीव काचित् ॥ ४ ॥
 चीराण्यपास्याज्जनकस्य कन्या नेयं प्रतिज्ञा मम दत्तपूर्वा ।

यथासुखं गच्छतु राजपुत्री वनं समग्रा सह सर्वरत्नैः ॥ ५ ॥

अजीवनाह्णेण मया नृशंसा कृता प्रतिज्ञा नियमेन तावत् ।

त्वया हि बाल्यात्प्रतिपन्नमेतत्तन्माँ दहेद्रेणुमिवात्मपुष्पम् ॥ ६ ॥

२-३] ति० टी०-तेन प्रणादेन जनाक्रोशेन तां भार्यां कैकेयीम् ॥ २ ॥ ३ ॥

रा० टी०-तेनेति । तेन सर्वजनजनितेन प्रणादेन दुःखितः स महीपतिः आत्मनो धर्मे जीविते पालने यशसि च श्रद्धासुक्तच्छेदां चिच्छेद जहौ ॥ २ ॥

रा० टी०-स इति । उष्णं निःश्वस्य हे कैकेयि ! कुशचीरेण युक्ता सीता गन्तुं नार्हति इदं वचनमैक्ष्वाको राजा दशरथस्तां कैकेयीमब्रवीत् ॥ ३ ॥

रा० टी०-तत्र हेतुं वदन्नाह-सुकुमारीति । इयं सीता वनस्य योग्या न इति हेतोर्मम गुरुर्वशिष्ठः सत्यमुचितमाह ॥ ४ ॥

गो० टी०-तेनेति । श्रद्धाम आदरम् ॥ २-४ ॥

४] ति० टी०-वनस्य वनगमनयोग्यचीरस्य कस्यापि किञ्चित्करोति काङ्क्षः अपि तु नेत्यर्थः । किञ्चिद्राज्यप्रतिबन्धादि विसंज्ञा अपरिचिताऽशक्यार्थावुद्यमानप्रसङ्गतः प्राप्तमोहा श्रमणीव भिक्षुकीव ॥ ४ ॥

रा० टी०-नन्वियमपि राक्षसादिवधादौ साहाय्यं कर्तव्यत आह-इयमिति । या चीरमासाद्य प्राप्य विसंज्ञा संज्ञारहिता काचिच्छ्रमणीव ब्रह्मचारिणीव जनस्य मध्ये स्थिता सा राजवरस्य जनकस्य पुत्री तपस्विनी नित्यं पातिव्रतरूपतपोयुक्ता इयं सीता कस्यापि किञ्चिदनिष्टमिति शेषः किं करोति नेत्यर्थः । हिः किमर्थः 'अपकरोति' इति पाठे त्वनिष्ठं नाध्याहर्तव्यम् ॥ ५ ॥

गो० टी०-इयमिति । तपस्विनी पातिव्रत्यतपोयुक्ता विसंज्ञा सुगन्धा श्रमणीव तपस्विनीव श्रमु तपसि खेदे चेति यावत् ॥ ६ ॥

५] ति० टी०-अपास्यात्यजतु इयं प्रतिज्ञा चीरवासिनी सीता वनं यात्विति त्वदीया प्रतिज्ञा न मम दत्तपूर्वा न मया पूर्वमनुभूता वरदानसमये अतो यथासुखं गच्छत्वित्यन्वयः ॥ ५ ॥

रा० टी०-चीराणीति । अपास्यात् जहातु तत्र हेतुः यतो दत्तपूर्वा वरप्रदानपूर्विका इयं सीता चीरधारणविषयिणी

मम प्रतिज्ञा न अतः सर्वरत्नैः सह समग्रा अतिभाग्यवती राजपुत्री यथासुखं सुखमनतिक्रम्य वनं गच्छतु ॥ ६ ॥

गो० टी०-चीराणीति । अपास्यात् त्यजतु इयं प्रतिज्ञा सीतायाश्चीरधारणपूर्वकवनगमनरूपप्रतिज्ञा मम मया तृतीयाधैष्यी समग्रा बालालङ्कारसंपूर्णा सर्वरत्नैः सर्वश्रेष्ठवस्तुभिः ॥ ६ ॥

६] ति० टी०-अजीवनाह्णेण क्षुमूर्धुणा अनेन मतिभ्रंशः सूच्यते नृशंसातिक्रूरा प्रतिज्ञा रामवनवासविषया नियमेन शपथपूर्वं सा तावत्कृता यदेतद्धि यतोऽधिकं सीताचीरग्रहणं त्वया प्रतिपन्नमारब्धं तद्बाल्यादज्ञानादेव नात्र ते सामर्थ्यं तस्माद्रेणुमात्मपुष्पमिव त्वत्कृतातिप्रवृत्तिस्त्वां मा दहेन्मा नाशयतु, यद्वा एषा तव प्रवृत्तिस्तव वैधव्यप्राप्तये मां दहेन्नाशयेत् ॥ ६ ॥

रा० टी०-ननु रामचीरधारणे कुतो नैवं दुःखमित्यत आह-अजीवनाह्णेति । अजीवनाह्णेण प्रतिज्ञाभङ्गे जावनायोग्येन मया त्वया करणभूतया नियमेन यदा याचितसि तदा दातास्मीति मत्कर्तृकनियमनेन हेतुभूतेन बाल्यादसमये एवमियं याचिष्यतीत्येतद्विषयकाज्ञानानृशंसा अत्युत्साहभङ्गेन सर्वजनघातिका अजीवनाह्णेण समर्थपुत्रवत्वात्पालनायोग्येन मया तावत्प्रथमं कृता या प्रतिज्ञा त्वयाचितं ददामीति प्रतिश्रवणं तत् ततः प्रतिपन्नं प्राप्तम् एतद्रामचीरधारणजनितसुखमपि दहेत् दहति शोषयतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः आत्मपुष्पं वेषु वंशमिव एतेन दुःखप्रदत्वेऽपि तचीरधारणस्य प्रतिज्ञाविषयीभूतत्वादनिवार्यत्वं सूचितम् । हिरण्यर्थः ॥ ७ ॥

गो० टी०-अजीवनाह्णेति । अजीवनाह्णेण जीवनानह्णेण आसन्नमरणेनेति यावत् मया नृशंसा क्रूरा प्रतिज्ञा त्वत्प्रार्थितं करिष्यामीति शपथपूर्विका प्रतिज्ञा तावत् प्रथमं कृता त्वया हि दत्तवरद्वयया बाल्यात् बालिशत्वात् एतत् प्रतिज्ञानं नियमेन भरताभिषेकरामविवासनरूपविषयव्यवस्थया प्रतिपन्नं निश्चितं तत् मत्कृतप्रतिज्ञानमात्मपुष्पं वेषुमिव मां दहेदिति योजना ॥ ७ ॥

१ अर्धमेतदधिकं गो. रा. पाठे । २ अर्धमेतदधिकं गो. रा. पाठे । ३ अपकरोतीति गो. पाठः । ४ कन्येति गो. पाठः । ५ जनस्येति गो. रा. पाठः । ६ स्थितेति गो. रा. पाठः । ७ माभिति गो. रा. पाठः ।

रामेण यदि ते पापे किञ्चित्कृतमशोभनम् । अपकारः क इह ते वैदेह्या दर्शितोऽर्थमे ॥ ७ ॥
 मृगीवोत्फुल्लनयना मृदुशीला मैनस्विनी । अपकारं कमित्रै ते करोति जनकात्मजा ॥ ८ ॥
 ननु पर्याप्तमेवं ते पापे रामविवासनम् । किमेभिः कृपणैर्भूयः पातकैरपि ते कृतैः ॥ ९ ॥
 प्रतिज्ञातं मया तावच्चयोक्तं देवि शृण्वता । रामं यदभिषेकाय त्वमिहागतमब्रवीः ॥ १० ॥
 तत्त्वेतत्सप्तमतिक्रम्य निरयं गन्तुमिच्छसि । मैथिलीमपि या हि त्वमीक्षसे चीरवासीनीम् ॥ ११ ॥

[ईतीव राजा विलपन्महात्मा शोकस्य नान्तं स ददर्श किञ्चित् ।

शृशतुरस्त्वाच्च पपात भूमौ तेनैव पुत्रव्यसने निमग्नः ॥]

एवं ब्रुवन्तं पितरं रामः संप्रस्थितो वनम् । अवाकिशरसभासीनमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 इयं धार्मिक कौसल्या मम माता यशस्विनी । वृद्धा चाक्षुद्रशीला च न च त्वां देव गर्हते ॥ १३ ॥

७-८] ति० टी०-अशोभनमपराधः वैदेह्या ते कोऽप-
 कारश्चरग्रहणपूर्वकवनासप्रयोजनको दर्शितः संपादितः ॥ ७ ॥ ८ ॥

रा० टी०-इदानीं राममात्रस्यैव गमने प्रयोजनमिति बो-
 धयन्नाह-रामेणेति । यदि यदा त्वद्वरयाचनानन्तरकाले
 रामेण हेतुभूतेन अथमे पापे राक्षसे किञ्चित् राक्षसत्वनिवृत्ति-
 फलकैश्चर्यादित्याजनमशोभनं ते त्वया मया च कृतं प्रमा-
 णतो निश्चितं तदा वैदेह्या कः अपकारः राक्षसापकृतिः दर्शितो
 निश्चितः न कोऽपीत्यर्थः ॥ ८ ॥

गो० टी०-कोपे रामापराधमभ्युपेत्याह-रामेणेति ।
 अशोभनमपराधः इह विवासे दर्शितः संपादित इति यावत् ॥ ८ ॥

रा० टी०-इहापि कस्यचिदपकारोऽनया न कृत इति
 बोधयन्नाह-मृगीति । ते तव स्तुपा जनकात्मजा इह अयोध्या-
 यामपकारं कस्यचिदपकृतिं किं करोति न किमपीत्यर्थः । एतेनै-
 तत्संनिधौ रामोऽपि न कंचन हन्तेति सूचितम् एतेन तस्या
 दयालुत्वातिशयः सूचितः तेनैतद्वचनं नोचितमिति सूचितम् ॥ ९ ॥

गो० टी०-मृगीति । मृगीवोत्फुल्लनयनेत्यनेन मौग्ध्यसुक्तं
 मृदुशीलेत्यनेन अपराधभीरुत्वसुक्तम् ॥ ९ ॥

९] ति० टी०-ते तव एवं रामविवासनं चीरादिवैशिष्ट्येन
 रामवतगमनं पर्याप्तं सकलनरकाडुभवायालं ते त्वया कृतैरेभि-
 रपि कृपणैरनिर्वाच्यदुःखप्रदैः सीताप्रवाजनादिरूपैः पातकैः किं
 किमनुभविष्यति वा न जानामीति शेषः ॥ ९ ॥

रा० टी०-सीताविवासने दोषान्तरं वदन्नाह-नन्विति ।
 एवमनेन प्रकारेण रामविवासनमेव पापे पापिराक्षसायं
 पर्याप्तं परिपूर्णमतः एभिः कृपणैः कार्पण्यहेतुभिः अत एव पातकैः
 पापसंपादकैः ते कृतैः त्वत्कृतृकसीताविवासनव्यापारैः किं न
 किमपीत्यर्थः ॥ १० ॥

गो० टी०-नन्विति । पर्याप्तं यावदात्मभावि नरकाडु-
 भावायालम् ॥ १० ॥

१०] ति० टी०-अभिषेकाय मया कृतनिश्चयं पश्चात्त-
 त्प्रतिबन्धे त्वया कृते मत्प्रेरणयेहागतं रामं प्रति यच्चमब्रवीज-
 टाचीरधरो वनं गच्छेति तत्त्वयोक्तं शृण्वता मया तावदेव प्रति-
 ज्ञातं तथास्त्वित्यनुमतं न तु सीताप्रवाजनादि ॥ १० ॥

रा० टी०-प्रतिज्ञातमिति । इहागतं राममभिषेकाय इदानी-
 न्तनाभिषेकं निवर्तयितुं यच्चमब्रवीस्तत् त्वयोक्तं शृण्वता मया
 प्रतिज्ञातमङ्गीकृतम् ॥ ११ ॥

गो० टी०-प्रतिज्ञातमिति । अभिषेकाय इहागतं रामं
 त्वं यदब्रवीः 'सप्त सप्त च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः । अभि-
 षेकमिमं त्यक्त्वा जटाचीरधरो वस' इति यदब्रवीः त्वयोक्तं
 तच्छृण्वता मया तावत् रामविवासनमात्रमेव प्रतिज्ञातं न तु
 सीताप्रवाजनमिति भावः ॥ ११ ॥

११] ति० टी०-एतत्स्वोक्तं तदतिक्रम्याधिकार्यं प्रवृत्त-
 त्वाचिरयं गन्तुमर्हसि । कोऽत्र मेऽतिक्रमोऽत आह-मैथिली-
 मिति । ईक्षसे वाञ्छसि "स ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेय" इत्यादा-
 विच्छार्थस्येक्षतेर्दर्शनात् ॥ ११ ॥

रा० टी०-तदिति । मैथिलीं चीरवासिनीं सतीं याहि इति
 यच्चमीक्षसे ईक्षापूर्वकं कथयसि तदेतत्पूर्वप्रतिज्ञातं समतिक्रम्य
 निरयममङ्गलं गन्तुं गमयितुं जनानिति शेषः किमर्थमिच्छसि ।
 अपिः किमर्थमित्यर्थः ॥ १२ ॥

रा० टी०-इतीति । शृशतुरस्त्वादेतोः इत्यनेन प्रकारेण
 विलपन् राजा शोकस्य अन्तं निवर्तकं किञ्चिन्न ददर्श अत एव
 तेन तादृशेन पुत्रव्यसनेन पुत्रवियोगजनितदुःखेन निमग्नोऽभि-
 भूतो राजा भूमौ पपात ॥ १३ ॥

गो० टी०-तदिति । मया प्रतिज्ञातमतिक्रम्य निरयं
 नरकं गन्तुमिच्छसि कुतः हि यस्मात् या त्वं मैथिलीमपि
 चीरवासिनीमीक्षसे वाञ्छसि ॥ १२ ॥ १३ ॥

१२] ति० टी०-एवं ब्रुवन्तं सीता यथासुखं गच्छत्विति
 ब्रुवन्तं संप्रस्थित एवं वादात्तया सहगमने कृताडुमतिकृत्वात्तया
 गन्तुं प्रवृत्तः ॥ १२ ॥

रा० टी०-एवमिति । वनं संप्रस्थितो रामः इदं वचनं
 पितरमब्रवीत् ॥ १४ ॥

गो० टी०-एवमिति । संप्रस्थितो गन्तुमुद्यतः ॥ १४ ॥

१३] ति० टी०-न च गर्हते त्वदाज्ञया मयिवनं गच्छत्य-
 पीति शेषः । सत्यरक्षणं धर्म इति ज्ञात्वेति भावः ॥ १३ ॥

१ अथेति गो. पाठः । २ तपस्विनीति गो.पाठः । ३ इहेति गो. रा. पाठः । ४ एतदिति गो. पाठः । ५ दृश्यतेऽधिकः श्लोकः गो. रा. पाठः ।
 ६ व्यसनेन मग्न इति रा. पाठः ।

मया विहीनां वरद प्रपन्नां शोकसागरम् । अदृष्टपूर्वव्यसनां भूयः संमन्तुमर्हसि ॥ १४ ॥
[पुत्रशोकं यथा नच्छेत्त्वया पूज्येन पूजिता । मां हि संचिन्तयन्ती सा त्वयि जीवेत्तपस्विनी ॥]

इमां महेन्द्रोपमजातगर्धिनीं तथा विधातुं जननीं ममर्हसि ।

यथा वनस्थे मयि शोककर्षिता न जीवितं न्यस्य यमक्षयं व्रजेत् ॥ १५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डेऽष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ।

दशरथेनामन्त्रितः सुमन्त्रो रामप्रापणार्थं रथं सजीचकार । धनाधिकृतानीताभरणैः सीतात्मानमलं चक्रे । राज्यश्रंशितरामो नाव-
मन्तव्य इति कौशल्या सीतामन्वशात्तदङ्गीकृत्य सीता स्वैनत्यं प्राकाशयत् । रामः कौसल्यामाश्रास्येतरमातुः क्षमामयाचत् ।
तास्तु चतरं भृशं चुकुशुः ।

रामस्य तु वचः श्रुत्वा मुनिवेषधरं च तम् । समीक्ष्य सह भार्याभी राजा विगतचेतनः ॥ १ ॥
नैनं दुःखेन संतप्तः प्रत्यवैक्षत राघवम् । न चैनमभिसंप्रेक्ष्य प्रत्यभाषत दुर्मनाः ॥ २ ॥
स मुहूर्तमिवासंज्ञो दुःखितश्च महीपतिः । विललाप महाबाहू राममेवानुचिन्तयन् ॥ ३ ॥
मन्ये खलु मया पूर्वं विवत्सा बहवः कृताः । प्राणिनो हिंसिता वापि तैन्माभिदमुपस्थितम् ॥ ४ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—इयमिति । अष्टदशीला महा-
शीलविशिष्टेत्यर्थः । त्वां न गर्हते मद्द्वियोगहेतुत्वबुद्ध्या न निन्दति
ज्ञाताभिप्रायत्वादिति तात्पर्यम् ॥ १५ ॥

गो० टी०—इयमित्यादि । प्रपन्नां प्राप्तां भूयः अतिश-
येन संमन्तुं संमानयितुं ज्येष्ठपत्नीत्वेन पूर्वमेव संमानिता अय
विशेषेण मया च्छयेति भावः ॥ १५ ॥ १६ ॥

१४] ति० टी०—प्रपन्नां प्राप्तां भूयः संमन्तुं प्रधानपत्नी-
त्वात्क्रियमाणसंमानामपि भूयोऽधिकं संमन्तुमर्हसि संमन्तुं
तस्याः समानं कर्तुं मत्प्रार्थनयेति शेषः ॥ १४ ॥

रा० टी०—मयेति । हे वरद ! अदृष्टपूर्वव्यसनां मया विही-
नामत एव शोकसागरं प्रपन्नां प्राप्तां निमग्नमित्यर्थः । कौसल्यां
भूयोऽधिकं संमन्तुमर्हसि ॥ १६ ॥

गो० टी०—पुत्रशोकमिति । पुत्रशोकं यथा नच्छेत्तथा
संमन्तुमर्हसीति पूर्वेण संबन्धः, यद्वा उत्तरेणैवान्वयः मां संचि-
न्तयन्तीं तपस्विनीं अपि जीवेत् यदि जीवेत्तदा त्वया पू-
जिता सती पुत्रशोकं यथा नच्छेत्त गच्छेत्तथा कुर्वित्यर्थः । 'न
मच्छोकाद्यथा नश्येत्त्वया पूज्येन पूजिता । मां हि संचिन्तय-
न्तीं त्वयि जीवेत्तपस्विनी' इत्यपि पाठः । पूर्वार्थस्य पूर्वे-
णान्वयः त्वयि विषये जीवेत् मां चिन्तयन्त्यपि त्वदुपलालने-
न जीवेदित्यर्थः, यद्वा मां संचिन्तयन्ती मच्छोकाद्यथा न नश्ये-
त्तथा त्वया पूजिता त्वयि जीवेदित्येकं वाक्यम् ॥ १७ ॥

१५] ति० टी०—जातगर्धिनीं त्वत्समीपे जातो मदर्थ-
पथो गर्धोऽभिलाषो यस्यास्तां न्यस्य त्यक्त्वा ॥ १५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डेऽष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

रा० टी०—इमामिति । हे महेन्द्रोपमजातगर्धिनीं निरन्त-
रमदर्शनविषयकान्तिशयेच्छावतीं मम जननीं वनस्थे मयि
शोककर्षिता सती जीवितं स्वपरिकरपालनं न्यस्य परित्यज्य
यमक्षयं कालागम्यमप्रकटसांकेतमित्यर्थः यथा न व्रजेत्तथा विधातु
त्वमर्हसि ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वयोध्याकाण्डेऽष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

गो० टी०—इमामिति । जातगर्धिनीं पुत्रदर्शनका-
ङ्क्षिणीमित्यर्थः । न्यस्य त्यक्त्वा ॥ १८ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरा-
ख्यानेऽयोध्याकाण्डव्याख्याने अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

१] ति० टी०—रामस्येति । विगतचेतनोऽभूदिति शेषः ॥ १ ॥

रा० टी०—रामस्येति । वचो वचनं श्रुत्वा मुनिवेषधरं
तं रामं समीक्ष्य च भार्याभिः सह राजा विगतचेतनः कर्तव्यवि-
षयकनिश्चयाभाववानासेति शेषः ॥ १ ॥

गो० टी०—रामस्येति । विगतचेतनः अभूदिति
शेषः ॥ १-३ ॥

२-३] ति० टी०—न प्रत्यवैक्षत द्रष्टुं नाशक्नोत् ॥ २ ॥ ३ ॥

रा० टी०—नेति । एनं राघवं दुःखेन सन्तप्तो राजा न
प्रत्यवैक्षत अत्यन्तं नावालोकयत् अभिसंप्रेक्ष्य किंचिदवल्लो-
क्यापि न प्रत्यभाषत ॥ २ ॥

रा० टी०—स इति । दुःखितः अतिदुःखाक्रान्तः अत
एव असंज्ञः संज्ञारहित इव स महीपतिः मुहूर्तं विललाप
विविधमभाषत ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—विवत्सा इति येनव इति शेषः ॥ ४ ॥

६ इत्येकोऽयमधिकः गो. पाठे । २ तस्मादिति गो. पाठः ।

न त्वेवानागते काले देहाच्यवति जीवितम् । कैकेय्या क्रियमानस्य मृत्युर्मम न विद्यते ॥ ५ ॥
 योऽहं पावकसंकाशं पश्यामि पुरतः स्थितम् । विहाय वसने सूक्ष्मे तापसाच्छादमात्मजम् ॥ ६ ॥
 एकस्याः खलु कैकेय्याः कृतेऽयं खिद्यते जनः । स्वार्थे प्रयतमानायाः संश्रित्य निवृत्तिं त्विमाम् ॥ ७ ॥
 एवमुक्त्वा तु वचनं बाष्पेण विहतेन्द्रियः । रामेति सकृदेवोक्त्वा व्याहर्तुं न शशाक सैः ॥ ८ ॥
 संज्ञां तु प्रतिलभ्यैव मुहूर्तात्स महीपतिः । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥
 औपवाह्यं रथं युक्त्वा त्वमायाहि ह्योत्तमैः । प्रापयैनं महाभागमितो जनपदात्परम् ॥ १० ॥
 एवं मन्ये गुणवतां गुणानां फलमुच्यते । पित्रा मात्रा च यत्साधुर्वीरो निर्वास्यते वनम् ॥ ११ ॥

रा० टी०—तद्वापणमेवाह—मन्ये इत्यादिभिः । विवत्सा वत्सरहिता कृताः बहवो धेनव इति शेषः प्राणिनो मनुष्यादयो वा हिंसिताः किंच बहवः प्राणिनः विवत्साः प्रियापत्यरहिताः कृताः अत एव हिंसिताः पीडिताः तत्तस्मादेतोः इदं दुःखं माधुपस्थितम् एतेन तस्मिन्काले वियोगदुःखेन स्वपापसं-सर्गित्वाभावादिर्विस्मृत इति सूचितम् तेन तद्दुःखस्य परा काष्ठा सूचिता ॥ ४ ॥

गो० टी०—मन्य इति । विवत्साः धेनव इति शेषः उप-स्थितमित्यत्रैतिकरणं द्रष्टव्यम् इति मन्य इत्यन्वयः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—कैकेय्या क्रियमानस्यापि मम यतो मृत्युर्न विद्यते तत्प्राप्तिर्न दृश्यतेऽतः कालेऽनागते देहाजीवितं नैव च्यवते इति जाने इति शेषः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—आच्छाद्यतेऽनेनेत्याच्छादः तापसानामा-च्छादो यस्य तादृशमात्मजं पश्यामि यस्तस्य मे मृत्युर्न विद्यत इत्यन्वयः ॥ ६ ॥

रा० टी०—इदं दुःखं मृते सति कथंचिन्निवर्तत तत्त्वस्माकं दुर्लभमिति बोधयन्नाह—नेति । अनागते अने सर्वरक्षके पर-मात्मनि आगते नित्यं प्राप्ते अत एव अकाले कालगति-रहिते जने वियमानादेहाजीवितं जीवनं नैव भवति अतो हेतोः सूक्ष्मे वसने वाससी विहाय तापसाच्छादं तपस्विजनोचिता-च्छादनविशिष्टं पावकसंकाशं पुरतः स्थितमात्मजं कैकेय्या सहितो योऽहं पश्यामि तस्य क्रियमानस्य मम मृत्युर्न विद्यते एतेन रामागमनात्पूर्वं तद्दुःखस्य दुष्परिहरत्वं सूचितम् । श्लोक द्वयमेकान्वयि ॥ ५ ॥ ६ ॥

गो० टी०—नेति । काले देहारम्भककर्मविनाश-काले ॥ ५ ॥ ६ ॥

७-८] ति० टी०—जनः कैकेयीव्यतिरिक्तः सर्वोऽपि इमां निवृत्तिं वरलक्षणशाक्यं संश्रित्येत्यस्य स्थिताया इति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥

रा० टी०—अकालविवासने कैकेय्या नापराध इति बोध-यन्नाह—एकस्या इति । इमां प्रसिद्धां निवृत्तिं शाक्यं संश्रित्य स्वार्थे अहमतीव राज्ञीप्रियेत्यर्थे प्रयतमानायाः कैकेय्याः केकयप्रोपितायाः केकयीदास्या इत्यर्थः एकस्याः प्रधानायाः मन्थरायाः कृते कृतिसाध्ये अकालिकरामविवासने अयं सर्वो

जनः खिद्यते 'एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रवर्तते' इत्यभियुक्तोक्तिः ॥ ७ ॥

रा० टी०—एवमिति । बाष्पेण अश्रुणा पिहितेक्षणः व्या-सनेत्रः स राजा एवं वचनमुक्त्वा रामेति सकृदेकवारमुक्त्वा व्याहर्तुमन्यत्किंचिद्दुःखं नैव शशाक ॥ ८ ॥

गो० टी०—एकस्या इति । निवृत्तिः शाक्यम् 'कुसृति-निवृत्तिः शाक्यम्' इत्यमरः । निवृत्तिं संश्रित्य स्वार्थे प्रयत-मानाया इत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—नेत्राभ्यामुपलक्षितः ॥ ९ ॥

रा० टी०—संज्ञामिति । उपलभ्य प्राप्य अश्रुपूर्णाभ्यां नेत्राभ्यामुपलक्षितो महीपतिः इदमब्रवीत् ॥ ९ ॥

गो० टी०—संज्ञां त्विति । नेत्राभ्यामित्युपलक्षणे तृतीया ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—औपवाह्यं वाहनमात्रोपयुक्तं युद्धानर्हमि-त्यर्थः युक्त्वा योजयित्वा । 'योज्या' इति पाठेऽप्येवमेव परं दक्षिणस्यामिति शेषः ॥ १० ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—उपवाह्यमिति । ह्योत्तमैः उत्तमाभैः रथं युक्त्वा योजयित्वा त्वमायाहि इह प्राप्नुहि । तत्प्रयोजनमाह—उपवाह्यं नित्यं रथकरणकवहनकर्माभूतं महा-भागमेनं राममितोऽस्माज्जनपदात्परं जनपदं देशं प्रापय । 'औपवाह्यम्' इति पाठस्तु स्वार्थिकपण्या साधुः 'योज्य' इति पाठे तु त्यत्रार्थः ॥ १० ॥

गो० टी०—औपवाह्यमिति । औपवाह्यम् उपवहनमात्र-योग्यं युद्धानर्हमित्यर्थः राजयोग्यमिति वार्थः । युक्त्वा यो-जयित्वा ॥ १० ॥

११] ति० टी०—साधुर्वीरो रामः पित्रा मात्रा च वनं निर्वास्यते यत् अतो गुणवतां पुंसां गुणानां फलमेवं निर्वासन-रूपमुच्यते शास्त्रेणेति मन्ये इति दुःखातिशयादुक्तिः उत्प्रे-क्षालंकारः ॥ ११ ॥

रा० टी०—एवमिति । साधुर्वीरः पुत्रः पित्रादिना यन्नि-र्वास्यते तद्गुणवतां गुणानां फलमुच्यते ॥ ११ ॥

गो० टी०—एवमिति । गुणवतां पुंसां संबन्धिगुणानां फलं यदुच्यते तदेवमेवंविधं मन्ये अनवरूपं मन्ये । एवं-

१ द्विद्यते इति गो. पाठः । २ पिहितेति गो. रा. पाठः । ३ हेति गो. पाठः । ४ उपवाह्यमिति रा. पाठः ।

राज्ञो वचनमाज्ञाय सुमन्त्रः शीघ्रविक्रमः । योजयित्वा ययौ तत्र रथमभैरलंकृतम् ॥ १२ ॥
 तं रथं राजपुत्राय सूतः कनकभूषितम् । आचक्षेऽञ्जलिं कृत्वा युक्तं परमवाजिभिः ॥ १३ ॥
 राजा सत्वरमाहूय व्यापृतं वित्तसंचये । उवाच देशकालज्ञो निश्चितं सर्वतः शुचिः ॥ १४ ॥
 वासांसि च वैराहाणि भूषणानि मेहान्ति च । वर्षाण्येतानि संख्याय वैदेह्याः क्षिप्रमानय ॥ १५ ॥
 नरेन्द्रेणैवमुक्तस्तु गत्वा कोशगृहं ततः । प्रायच्छत्सर्वमाहृत्य सीतायै क्षिप्रमेव तत् ॥ १६ ॥
 सा सुजाता सुजातानि वैदेही प्रस्थिता वनम् । भूषयामास गात्राणि तैर्विचित्रैर्विभूषणैः ॥ १७ ॥
 व्यराजयत वैदेही वेश्म तत्सुविभूषिता । उद्यतोऽंशुमतः काले खं प्रभेव विवस्वतः ॥ १८ ॥
 तां भुजाभ्यां परिष्वज्य श्वश्रूवचनमब्रवीत् । अनाचरन्तीं कृपणं मूर्ध्न्युपाग्राय मैथिलीम् ॥ १९ ॥

शब्दार्थमाह-पित्रेति । यस्मात्साधुर्वीरः पित्रा मात्रा च वन
 प्रति निर्वास्यते अतो गुणा नार्जनीया एवेति भावः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०-रथं योजयित्वा तत्र रामसंनिधौ
 ययौ ॥ १२ ॥

रा० टी०-राज्ञ इति । शीघ्रविक्रमः अतित्वरया कार्य-
 साधकः सुमन्त्रः तत्र रामसंनिधौ ययौ प्राप ॥ १२ ॥

गो० टी०-राज्ञ इति । शीघ्रविक्रमः शीघ्रपदविक्षेपः यो-
 जयित्वा ययवित्यत्र आययाविति पदच्छेदः ॥ १२ ॥ १३ ॥

१३] ति० टी०-आचक्षे रथ उपस्थित इत्युक्तान् ॥ १३ ॥

रा० टी०-तामिति । अञ्जलिं प्रणयसूचकत्रदयुगलकरं
 कृत्वा परमवाजिभिर्दत्तं रथमाचक्षे भवत्पित्राज्ञप्तेन मया
 रथोऽयं प्रापित इत्युवाच ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-वित्तसंचये व्यापृतं धनाध्यक्षमित्यर्थः
 निश्चितं वच उवाचेत्यन्वयः सर्वतः शुचिरिहासुत्रानुणः ॥ १४ ॥

रा० टी०-राजेति । सर्वतः सर्वप्रकारेण शुचिः कापव्या-
 दिसंसर्गरहितः देशकालज्ञो राजा वित्तसंचये धनधान्यसंग्रहे व्या-
 पृतं नियुक्तं कोशाधिकारिणमित्यर्थः सत्वरमाहूय निश्चितं
 वचः उवाच । 'शुचिम्' इति भूषणपाठः ॥ १४ ॥

गो० टी०-राजेति । वित्तसंचये कोशगृहं व्यापृतम्
 अध्यक्षत्वेन व्यापृतं धनाध्यक्षमित्यर्थः । निश्चितं यावदवस्थित-
 तत्तद्वस्तुविषयनिश्चितज्ञानवन्तं शुचिं ब्राह्मन्तरशुद्धियुक्तम् ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०-एतानि वर्षाणि चतुर्दशवर्षाणि एतेनैता-
 वानेव वनवासो नाधिक इति पुनर्द्वाव्यां ध्वनितम् ॥ १५ ॥

रा० टी०-तद्वचनमेवाह-वासांसीति । एतानि वनवासे
 नियमितानि वर्षाणि संख्याय ज्ञात्वा वराहाणि अतिप्रशंसनी-
 यानि वासांसि चतुर्दशवर्षेषु धारणयोग्यवस्त्राणि तादृशानि
 भूषणानि च वैदेह्याः वैदेह्यर्थं क्षिप्रमानय ॥ १५ ॥

गो० टी०-वासांसीति । वर्षाण्येतानि संख्याय गण-
 यित्वा चतुर्दशवर्षपर्याप्तान्यानयेत्यर्थः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-प्रायच्छदनाध्यक्षः । 'सममेव' इति पाठे
 वचनसमकालमेवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

रा० टी०-नरेन्द्रेणेति । ततः राजसमीपात्कोशगृहं ग-
 त्वा तत् राजाज्ञप्तं सर्वमाहृत्य आनीय सीतायै प्रायच्छत् ॥ १६ ॥

गो० टी०-नरेन्द्रेणेति । प्रायच्छत् कोशाध्यक्ष इति
 शेषः । समं युगपत् तत्सर्वमित्यन्वयः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-सुजाताऽयोनिजा सुजातानि सासुद्रिकोक्त-
 लक्षणवन्ति गात्राणीत्यन्वयः ॥ १७ ॥

रा० टी०-सेति । सुजाता शोभनं सर्वमङ्गलकारकं जातं
 जन्म यस्याः सा वनं प्रस्थिता वैदेही सुजातानि शोभनल-
 क्षणवन्ति गात्राणि तैः राज्ञा दापितैः विचित्रैर्विभूषणै-
 र्भूषयामास ॥ १७ ॥

गो० टी०-सा सुजातेति । सुजाता सुजन्मा अयोनिजेति
 यावत् सुजातानि 'समः समविभक्ताङ्गः' इतिवत्सामुद्रिकोक्तल-
 क्षणवत्तया उत्पन्नानि ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-उद्यत उदयं प्राप्नुवतः काले प्रातःकाले
 अनेन लेशतोऽपि विषादराहित्यं तस्याः सूचितम् ॥ १८ ॥

रा० टी०-व्यराजयतेति । सुविभूषिता शोभनविभू-
 षणविशिष्टा वैदेही तत्स्वाधिष्ठितं वेश्म गृहं व्यराजयत अशो-
 भयत तत्र दृष्टान्तः उद्यतः उदयं प्राप्नुवतः अंशुमतः प्रशस्त-
 किरणविशिष्टस्य विवस्वतः सूर्यस्य प्रभा कान्तिः काले
 धनाधनाच्छन्नसमये खमाकाशमिव एतेन तस्याः परमोत्साह-
 सूचितः ॥ १८ ॥

गो० टी०-व्यराजयतेति । अंशुमतः प्रशस्तकिरणस्य १८

१९] ति० टी०-कृपणमनाचरन्तीं क्षुद्राचारहीनां तां भर्तु-
 शुश्रूषापरं सीताम् ॥ १९ ॥

रा० टी०-तामिति । कृपणं कार्पण्यमनाचरन्तस्त्रिदा
 रचेष्टामित्यर्थः मां मैथिलीं मूर्ध्न्युपाग्राय भुजाभ्यां परिष्वज्य
 श्वश्रूः कौसल्या वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥

गो० टी०-तामिति । श्वश्रूः कौसल्या कृपणं क्षुद्रम्
 अनाचरन्तीमकुर्वतीम् ॥ १९ ॥

असत्यः सर्वलोकेऽस्मिन्सततं सत्कृताः प्रियैः । भर्तारं नानुमन्यन्ते विनिपातगतं स्त्रियः ॥ २० ॥
 एष स्वभावो नारीणामनुभूय पुरा सुखम् । अल्पामप्यापदं प्राप्य दुष्यन्ति प्रजहत्यपि ॥ २१ ॥
 असत्यशीला विकृता दुर्गा अहृदयाः सदा । असत्यः पापसंकल्पाः क्षणमात्रविरागिणः ॥ २२ ॥
 न कुलं न कृतं विद्या न दत्तं नापि संग्रहः । स्त्रीणां गृह्णाति हृदयमनित्यहृदया हि ताः ॥ २३ ॥
 साध्वीनां तु स्थितानां तु शीले सत्ये श्रुते स्थिते । स्त्रीणां पवित्रं परमं पतिरेको विशिष्यते ॥ २४ ॥

२०] ति० टी०—सततं प्रियैः सत्कृता अपि विनिपातगतं कुच्छ्रगतं भर्तारं याः श्रुश्रूषितुं नानुमन्यन्ते ताः सर्वलोके परलो-
 क इहलोके चासत्योऽसतीत्वेन गणिताः ॥ २० ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—असत्य इति । प्रियैः स्वस्वा-
 मिभिः सततं सत्कृताः याः स्त्रियः विनिपातगतं त्यक्तैर्भयं
 भर्तारं नाभिमन्यन्ते स्वसेव्यत्वेन नेच्छन्ति ताः अस्मिन् लो-
 कवेदप्रसिद्धे सर्वलोके असत्यः पापिन्य इत्यर्थः ॥ २० ॥

गो० टी०—असत्य इति । असत्यः कुलटाः विनिपातगतं
 स्वस्थानात्प्रच्युतिं प्राप्तमित्यर्थः नानुमन्यन्ते न गणयन्ति ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—नारीणां प्रकृतत्वादसतीनां यत्पुराऽनाप-
 दवस्थायां सुखं भर्तृदत्तमनुभूय तस्याल्पामपि रोगदारिद्र्यादिल-
 क्षणमापदं प्राप्य दुष्टा तं दुष्यन्ति दुष्यन्ति नानादूषणयुक्तत्वेन
 वदन्ति नैतावदेव प्रजहत्यपि ॥ २१ ॥

रा० टी०—एष इति । पुरा अनापत्काले सुखं पत्या सह-
 नन्दमनुभूय भुक्त्वा अल्पामपि आपदं पत्यापत्तिं प्राप्य
 दुष्टेत्यर्थः दुष्यन्ति नानादुर्गुणैर्दूषयन्ति प्रजहति त्यजन्त्यपि
 एषः पत्युर्दोषवादः त्यागश्च नारीणां दुष्टस्त्रीणां स्वभावः । कर्तृ-
 कर्मणी अध्याहर्तव्ये ॥ २१ ॥

गो० टी०—एष इति । दुष्यन्ति विकृता भवन्तीत्यर्थः ।
 प्रजहति “अदभ्यस्तात्” इत्युदादेशः ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—असत्यशीला असत्यवचनशीला विकृता
 विकृतोपेताक्षयादिव्यापाराः दुर्गा दुष्टाभिसरणादिगतिशीलाः
 अहृदयाः स्वभर्तारि विरसाः असत्यः कुलटाः पापे परपुरुषप्र-
 सङ्गादौ संकल्पो मनोव्यापारो यासां क्षणमात्रविरागिणः क्षण-
 मात्रविरागिण्य इत्यर्थः अल्पनिमित्ततः क्षणमात्रेण त्यक्ता-
 रागाः अविश्वसनीयज्ञेहा इति यावत् । विरागिण इत्यत्र
 डीवभाव आर्षः ता असत्य इति विधेयम् ॥ २२ ॥

रा० टी०—स्वभावान्तराणि वर्णयन्त्याह—असत्यशीला
 इति । असत्यं मृषा कथनं शीलं स्वभावो यासां ताः अत
 एव विकृताः दर्शनमात्रेण विकारोत्पादिकाः अत एव दुर्गाः
 दुरवगाद्याभिप्रायाः अत एव अहृदया न हृदयं स्वपतिविषयकं
 मनो यासां ताः अत एव पापसंकल्पाः पापेषु परपुरुषप्रसङ्गा-
 दिषु संकल्पो यासां ताः अत एव क्षणमात्रविरागिणः पुरुषा-
 न्तरलावण्यमवलोक्य ततोऽपि तूष्णं विरक्तचित्ताः असत्यः
 स्त्रियो भवन्तीति शेषः । क्षणमात्रविरागिण इति सामान्ये

नपुंसकम् एतेनैवविधाः स्त्रियः दूरतः परिहर्तव्या इति ध्वनि-
 तम् ॥ २२ ॥

गो० टी०—असत्यशीला इति । विरागिणः विरागिण्यः
 डीवभाव आर्षः ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—कुलं प्रशस्तं, कृतशुपकारः, विद्या गुरुप-
 दिष्टधर्मविद्या, दत्तं भूषणादिदानं, संग्रहो दृष्टेऽपि दोषे स्वीकारः
 यद्वा संग्रहो बन्धनादि एतत्सर्वमपि स्त्रीणामसतीनां हृदयं न
 गृह्णाति पापवृत्तेर्न प्रतिब्रज्जाति नन्वाहुल्यमप्रतिबन्धनादर्थप्र-
 तिपादनाय ‘कामातुराणां न भयं न लज्जा’ इति न्यायात् ।
 कुलायुचितं कृत्यं पृष्टे कृत्वा लोकगर्हितकृत्य एव प्रवर्तन्ते
 कुतः यतोऽनित्यहृदया अव्यवस्थितचित्ताः ॥ २३ ॥

रा० टी०—ननु मामकीं रीतिमवलोक्य ता अपि स्वदुः-
 स्वभावं त्यक्ता इत्यतः स्वभावान्तराण्याह—नेति । कुलं
 शोभनकुलोत्पत्तिः स्त्रीणां दुष्टस्त्रीणां हृदयं न गृह्णाति पापेभ्यो
 निवर्तयति एवमन्यदपि योजनीयम् तत्र कृतशुपकारः, विद्या
 सदुपदेशः, दत्तं द्रव्यादि, समर्पणं संग्रहः, स्वसमीपेत्यन्तस्थापनं
 तत्र हेतुः यतस्ता अनित्यहृदयाः प्रतिक्षणं ध्वंसप्रतियोगिनि-
 श्रयकारिण्यः एतेन तत्संसर्गो दोषावह एवेति व्यञ्जितम् ॥ २३ ॥

गो० टी०—नेति । कुलमाभिजात्यं, कृतशुपकारं, दत्तं संमा-
 नपूर्वकवज्राभरणादिदानं, संग्रहम् अग्निसाक्षिकपाणिग्रहणम्
 अनित्यहृदयाश्चलहृदयाः असतीनां भर्तुः कुलादिकं न संतो-
 पाय किंतु धनमेवेति भावः एवं कैकेयी व्याजेन निन्दिता ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—साध्वीनां तु पतिव्रतानां तु शीले
 सच्चरित्रे सत्ये सत्यवचने श्रुते गुरुजनोपदेशे स्थिते स्वकुलो-
 चितमर्यादावस्थितौ तु । तुरेवार्ये । एष्वेव स्थितानां स्त्रीणां
 परमं पवित्रशुद्धतमं पुण्यसाधनं पतिरेक एव अत एव स्त्रियाः
 सर्वधर्मसाधनेभ्यो विशिष्यते ॥ २४ ॥

रा० टी०—साध्वीनामिति । शीले स्वधर्मचिन्तने चित्त-
 वृत्तिनिरोधे वा सत्ये मिथ्यारहितवचने श्रुते गुरुपदेशश्रवणे
 स्थिते स्थिरे त्वकुलमर्यादायामिति शेषः स्थितानां साध्वीनां,
 पतिव्रतानां स्त्रीणां तु परमशुद्धतमं पवित्रकारकमेकः पतिः पति-
 सेवैव पतिसेवामन्तरा सर्वं निरर्थकं भवतीति तात्पर्यम् अतः
 पतिरेव विशिष्यते सर्वधर्मेभ्य इति शेषः ‘श्रुते समे’ इति
 भूषणपाठः ॥ २४ ॥

गो० टी०—स्थूणानिजननन्यायेन पातिव्रत्यदृढीकरणार्थः

१ नाभिमन्यन्ते इति रा. पाठः । २ दुर्गाहृदया इति गो. पाठः । ३ सुख्य इति गो. पाठः । ४ क्षणमात्रादिति गो. पाठः । ५ विद्यामि
 पाठः । ६ संग्रहमिति गो. पाठः । ७ इति गो. पाठः । ८ समे इति गो. पाठः ।

स त्वया नावमन्तव्यः पुत्रः प्रवाजितो वैनम् । तव देवसमस्तवेष निर्धनः सधनोऽपि वा ॥ २५ ॥
 विज्ञाय वचनं सीता तस्या धर्मार्थसंहितम् । कृत्वाञ्जलिमुवाचेदं श्वश्रूमभिमुखे स्थिता ॥ २६ ॥
 करिष्ये सर्वमेवाहमार्या यदनुशास्ति माम् । अभिज्ञास्मि यथा भर्तुर्वर्तितव्यं श्रुतं च मे ॥ २७ ॥
 न मामसज्जनेनार्या समानयितुमर्हति । धर्माद्विचलितुं नाहमलं चन्द्रादिव प्रभा ॥ २८ ॥
 नातन्त्री विद्यते वीणा नाचक्रो विद्यते रथः । नापतिः सुखमेधेत या स्यादपि शतात्मजा ॥ २९ ॥
 मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः । अमितस्य तु दातारं भर्तारं का न पूजयेत् ॥ ३० ॥
 साहमेवंगता श्रेष्ठा श्रुतधर्मपरा वरा । आर्ये किमवमन्येयं स्त्रिया भर्ता हि देवतम् ॥ ३१ ॥

मसतीनां स्वभावमुक्त्वा सतीनां स्वभावमाह—साध्वीनामिति ।
 शीले कुलेचितचरित्रे श्रुते गुरुजनकृतोपदेशे शमे शान्तौ च
 स्थितानां साध्वीनां पतिव्रतानां स्त्रीणां परमं पवित्रं परमं
 पावनं पतिरेकः पतिरेव विशिष्यते उत्कृष्टो भवति ॥ २४ ॥
 २५-२६] ति० टी०—यदेवमतः किमत आह—स इति ।
 देवसमो देवतुल्यः एष पतिः ॥ २५ ॥ २६ ॥

रा० टी०—स इति । वनं प्रवाजितः अस्मामिः प्रेषितः
 पुत्रो मत्सुतः स त्वत्पतिः रामः त्वया नावमन्तव्यः केनापि
 हेतुना तदपमानं न कार्यमित्यर्थः । तत्र हेतुः एष रामः तव
 देवसमः सर्वप्रमोदः देवशब्दो मोदार्थक दिवुप्रकृतिकवचनन्तः
 समशब्दः सर्वपर्यायः तयोः समानाधिकरणः तत्पुरुषः पञ्च-
 म्यर्थे बहुव्रीहिर्वा ॥ २५ ॥

गो० टी०—स इति । स्पष्टम् ॥ २५ ॥

रा० टी०—विज्ञायेति । धर्मार्थसंहितं धर्म एव अर्थः
 प्रयोजनं तेन संहितं तस्याः कौशल्यायाः वचनं विज्ञाय
 सतात्पर्यं ज्ञात्वा सीता इदमुवाच ॥ २६ ॥

गो० टी०—विज्ञायेति । धर्मार्थसंहितं धर्मरूपप्रयोजन-
 सहितम् अभिमुख्ये अग्र इत्यर्थः ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—यथा भर्तुर्वर्तितव्यं वर्तितव्यं तथाभि-
 ज्ञास्मि किञ्च तथा श्रुतं मे स्वमातापितृभ्यामिति शेषः ॥ २७ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—करिष्ये इति । आर्या सर्व-
 श्रेष्ठा भवती यन्मामनुशास्ति तत्सर्वमहं करिष्ये एव तत्र हेतुः
 भर्तुः संवन्धिनि यथा वर्तितव्यं तथा मे मया श्रुतं पूर्वमेव
 मातापितृभ्यामिति शेषः अतोऽहमभिज्ञा भवदादिसेवाविषयक-
 ज्ञानवत्यस्मि ॥ २७ ॥

गो० टी०—करिष्ये इति । भर्तुः भर्तरि विषये वर्तितव्यं
 श्रुश्रूषितव्यं मे मया श्रुतं च मातापितृभ्यामिति शेषः ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—असज्जनेनासतीजनेन समानयितुं समानां
 कर्तुमार्या नार्हति नाहमलं न समर्था ॥ २८ ॥

रा० टी०—दुःसङ्गोऽपि ममाकिञ्चित्कर इति बोधयितुमाह—
 नेति । असज्जनेन अल्पसज्जनेन अपरिपक्वेनेत्यर्थः मां समा-
 वचनयितुं समानां कर्तुमार्या भवती नार्हति परिपक्वपतिव्रताह-

मिति तात्पर्यम् अतः धर्माद्धर्मपथाद्विचलितुं दुःसङ्गेनाप्य-
 न्यत्र गन्तुमहं नालं न समर्था तत्र दृष्टान्तः चन्द्रात्प्रभा तत्का-
 न्तिरिव ॥ २८ ॥

गो० टी०—नेति । समानयितुं समानां कर्तुं नालम् अक्ष-
 मेत्यर्थः ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—विद्यते वादनसमर्था इति गमनसमर्थः
 इति च शेषः । शतात्मजेति बहुव्रीहिः शतपुत्रा ॥ २९ ॥

रा० टी०—नातन्त्रीति । अतन्त्री तन्त्रीरहिता वीणा न
 विद्यते यत्नान्तरशतैरपि वादनाश्रया न भवतीत्यर्थः अचक्रः
 चक्राभ्यां रहितो रथो न विद्यते यत्नान्तरशतैरपि गमनाश्रयो
 न भवतीत्यर्थः एवं शतात्मजापि या स्त्री अपतिः पतिरहिता
 स्यात्सा सुखं न एधेत सुखाश्रया न भवतीत्यर्थः एतेन पतिरेव
 स्त्रीणां सुखहेतुरिति व्यञ्जितम् ॥ २९ ॥

गो० टी०—नातन्त्रीति । तन्त्री वीणाशिरा शतात्मजा
 पुत्रशतवती ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—अमितस्यैहिकास्तुष्पिकसकलसुखस्य
 कर्मणि पक्षी ॥ ३० ॥

रा० टी०—तदेव द्रढयन्ती आह—मितमिति । मितं परि-
 मितमत अमितस्य सर्वस्वस्य दातारं का अभिज्ञा न पूजये-
 त्सर्वापि पूजयेदित्यर्थः ॥ ३० ॥

गो० टी०—मितमिति । मितम् अल्पम् ऐहिकमात्रमित्यर्थः
 अमितस्य ऐहिकास्तुष्पिकफलस्य ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—एवंगता भर्ता परमपूज्य इति ज्ञानवती ।
 'श्रेष्ठाश्रुतधर्म' इति पाठे श्रेष्ठाभ्यः श्वश्रूमातृप्रसूत्याभ्यः श्रुतः
 परावरः सामान्यविशेषरूपो धर्मो यया 'श्रेष्ठे' इति पाठः
 कश्चित् । किमवमन्येयं कस्मादवमस्यामि ॥ ३१ ॥

रा० टी०—सेति । श्रेष्ठा श्रुतधर्मपरावरा श्रेष्ठाभ्यः स्वमा-
 त्रादिभ्यः श्रुतः धर्मपरावरः उत्कृष्टापकृष्टरूपधर्मो यया सा अत
 एव स्त्रियाः भर्तैव देवतं देवता एवं गता ज्ञानवती अहं किं
 किमर्थमवमन्येयम् ॥ ३१ ॥

गो० टी०—सेति । एवंगता एवंविधपातिव्रतधर्मं प्राप्ता
 श्रेष्ठा श्रुतधर्मपरावरा श्रेष्ठाभ्यो मात्रादिपतिव्रताभ्यः सम्प्य-

सीताया वचनं श्रुत्वा कौसल्या हृदयंगमम् । शुद्धसत्त्वा मुमोचाशु सहसा दुःखहर्षजम् ॥ ३२ ॥
 तां प्राञ्जलिरभिप्रेक्ष्य मातृमध्येऽतिसत्कृताम् । रामः परमधर्मात्मा मातरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३३ ॥
 अम्ब मा दुःखिता भूत्वा पश्येस्त्वं पितरं मम । क्षयोऽपि वनवासस्य क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ ३४ ॥
 सुप्तायास्ते गमिष्यन्ति नव वर्षाणि पञ्च च । समग्रमिह संप्राप्तं मां द्रक्ष्यसि सुहृदृतम् ॥ ३५ ॥
 एतावदभिनीतार्थमुक्त्वा स जननीं वचः । त्रयः शतशतार्था हि ददर्शवेक्ष्य मातरः ॥ ३६ ॥
 ताश्चापि स तथैवार्ता मातृदशरथात्मजः । धर्मयुक्तमिदं वाक्यं निजगाद कृताञ्जलिः ॥ ३७ ॥
 संवासात्परुषं किञ्चिदज्ञानादपि यत्कृतम् । तन्मे समुपजानीत सर्वाश्चामन्त्रयामि वः ॥ ३८ ॥

श्रुतसामान्यविशेषरूपधर्मोत्कर्षा किमवमन्ये भर्तारमिति सि-
 द्धम् ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०—शुद्धसत्त्वा शुद्धचित्ता पुत्रादेर्वनगमनेन
 दुःखं सीतावाक्यश्रवणेन च हर्षः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—सीताया इति । हृदयंगमं मनोहरं वचनं
 श्रुत्वा शुद्धसत्त्वा विशुद्धान्तःकरणा कौसल्या दुःखहर्षजं दुःख-
 वत्प्रतीयमानो यो हर्षः तज्जन्यमश्रु मुमोच । दुःखत्वेन प्रतीय-
 मानत्वं हर्षस्य नवोढानां पतिसहगमने प्रसिद्धम् ॥ ३२ ॥

गो० टी०—सीताया इति । शुद्धसत्त्वा सत्त्वगुणाढ्या
 दुःखहर्षजरामारण्यगमनप्रयुक्तं दुःखं दृढपातिव्रत्ययुक्तसीतावच-
 श्रवणजो हर्षः ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०—अभिप्रेक्ष्य दृष्ट्वा अतिसत्कृतां सर्वजनै-
 रिति शेषः ॥ ३३ ॥

रा० टी०—तामिति । मातृमध्येतिसत्कृतां तां मातरम-
 भिप्रेक्ष्य रामो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३३ ॥

गो० टी०—तामिति । अभिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०—वनवासस्य वनवासकालस्य ॥ ३४ ॥

रा० टी०—तद्वाक्यमेवाह—अम्बेति । अम्ब हे मातः !
 ता भूत्वा मम पितरं त्वं मा पश्ये तत्र हेतुः वनवासस्य
 तत्समयस्य क्षयो ध्वंसः क्षिप्रमेव भविष्यति त्वदुःखमव-
 सोऽतिदुःखी भविता तन्माभूदिति तात्पर्यम् ॥ ३४ ॥

गो० टी०—अम्बेति । वनवासस्य वनवासकालस्य ॥ ३४ ॥

५] ति० टी०—सुप्तायाः सुप्ताया इव चतुर्दशघटीवद्-
 नेत समग्रं भ्रातृभार्यासहितं समग्रश्रेयस्कं च पुनरपि
 द्रष्टुं राजत्वेन ॥ ३५ ॥

० टी०—ननु वनवासकालस्य बहुत्वात्कथं द्रुतं नाश
 आह—सुप्ताया इति । सुप्ताया इव ते गमिष्यन्ति
 अनन्तरं समग्रं समीचीनः अग्रः अग्रगन्ता संदेशहर
 यस्य तं सुहृदृतं संप्राप्तं मां द्रक्ष्यसि द्रष्टासि । सुप्ताशब्द
 क्विन्तः चशब्दोऽनन्तरार्थकः ॥ ३५ ॥

१० टी०—सुप्ताया इति । सुप्तायाः एकस्यां रात्रौ संप्रा-

प्तस्वापाया इवेत्यर्थः । समग्रं निर्वर्तितपितृवचनं संपूर्णः
 मनोरथं वा ॥ ३५ ॥

३६] ति० टी०—अभिनीतार्थं निर्णीतार्थं त्रयःशतानि
 त्रीणि शतानि शतार्थं च संख्या यासां ताः त्रेख्यसादेश
 आपः एवंभूता या मातरः सन्ति ताः अवेक्ष्य विविच्य ददर्श-
 त्यर्थः तथा मातरश्च तं ददृशुरिति शेषः ॥ ३६ ॥

रा० टी०—एतावदिति । अभिनीतः प्राप्तः अर्थः मातृ-
 प्रयोजनं यस्मिन् तदेतावद्बचः जननीमुक्त्वा त्रयः शतशतार्थाः
 त्रयश्शतेन शतत्रयेण युक्तः शतार्थः पञ्चाशत्परिच्छेदकत्वेन
 यासु ताः मातरः अवेक्ष्य संविच्य ददर्श । तथा चोत्पत्तयः
 शुभा इतिवत्प्रयोगः त्रेख्य आदेशोऽत एव निर्देशात् ॥ ३६ ॥

गो० टी०—एतावदिति । अभिनीतार्थं क्रोडीकृतसर्वार्थ-
 मित्यर्थः । त्रयःशतशतार्थाश्च त्रयः शतं त्रिशतं त्रेख्यसादेश-
 शतार्थं पञ्चाशत् त्रयःशतशतार्थं प्रमाणं यासां तास्तथोक्ता-
 मातरः मातृः द्वितीयार्थे प्रथमा अवेक्ष्य वक्तव्यमालोच्य ददर्शति
 संबन्धः ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०—तथैव कौसल्यावदेवार्तास्ता मातृः
 प्रतीदं जगादेत्यन्वयः ॥ ३७ ॥

रा० टी०—ता इति । स दशरथात्मजो रामः इदं वाक्यं
 निजगाद ॥ ३७ ॥

गो० टी०—ता इति । तथैवार्ताः कौसल्येव दुःखिताः ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०—संवासः सहवासः परुषम् उक्तमिति
 शेषः अज्ञानादपि यत्कृतं परुषं कर्म समुपजानीत क्षान्तमि-
 त्यनुजानीतेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

रा० टी०—तद्वाक्यमेवाह—संवासादिति । संवासादत्य-
 न्तसन्निकर्षादज्ञानाद्भवतीनामभिप्रायाविचारणाद्वा परुषं भव-
 त्प्रतीतिवपयीभूतकठोरवचनादि यत्किञ्चित्कृतं निष्पादितं तन्मे
 कृतं समुपजानीत क्षमध्वम एददर्थं सर्वाः वो गुप्मान् आम-
 न्त्रयामि प्रार्थयामि ॥ ३८ ॥

गो० टी०—संवासादिति । संवासात् एकत्र सहवासः
 चिरपरिचयादित्यर्थः समनुजानीत क्षान्तमित्यनुज्ञां कुरुतेत्यर्थः
 आम्नत्रयामि आपृच्छामि ॥ ३८ ॥

वचनं राघवस्यैतद्धर्मयुक्तं समाहितम् । शुश्रूवुस्ताः स्त्रियः सर्वाः शोकोपहतचेतसः ॥ ३९ ॥
जज्ञेऽथ तासां संनादः क्रौञ्चीनामिव निःस्वनः । मानवेन्द्रस्य भार्याणामेवं वदति राघवे ॥ ४० ॥

मुरजपणवमेघघोषवद्दशरथवेश्म बभूव यत्पुरा ।

विलपितपरिदेवनाकुलं व्यसनगतं तदभृत्सुदुःखितम्

॥ ४१ ॥

इत्यार्वे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ।

सीतारामलक्ष्मणा दशरथं प्रदक्षिणीकृत्याभ्यवादयत् । ससीतो रामः कौसल्यां ननाम । लक्ष्मणोऽपि कौसल्यामभिवाद्य-
सुमित्रामभ्यवादयत् । सुमित्रा लक्ष्मणं हितानुबन्धयन्वशात् । तेषु रथमधिरुढेषु सुमन्त्रोऽश्वान्प्राचोदयत् । रथमनुधावन्तः पौरा रथ-
रथाधिक्यात्तमप्राप्यैव न्यवर्तन्त । कौसल्यादिभिः समं रामरथमनुद्वन्वपि दशरथो गमनाशक्त्या सीदन्नेव कुशलसचिवावुशिष्टो
मध्येपथमधितस्थौ ।

अथ रामश्च सीता च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः । उपसंगृह्य राजानं चक्रुर्दीनाः प्रदक्षिणम् ॥ १ ॥
तं चापि समनुज्ञाप्य धर्मज्ञः सह सीतया । राघवः शोकसंमूढो जननीमभ्यवादयत् ॥ २ ॥
अन्वक्षं लक्ष्मणो भ्रातुः कौसल्यामभ्यवादयत् । अपि मातुः सुमित्राया जग्राह चरणौ पुनः ॥ ३ ॥
वन्दमानं रुदती माता सौमित्रिमब्रवीत् । हितकामा महाबाहुं मूर्ध्नुपाघ्राय लक्ष्मणम् ॥ ४ ॥

३९] ति० टी०—समाहितं धीरम् ॥ ३९ ॥

रा० टी०—वचनमिति । समाहितं समाधानकारकमेतद्व-
चनं शोकोपहतचेतसः सर्वाः स्त्रियः शुश्रूवुः ॥ ३९ ॥

गो० टी०—वचनमिति । समाहितं समीचीनार्थयुक्त-
मित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

४०] ति० टी०—अथ रामवचःश्रवणानन्तरं संनादः शोकजः
शब्दः ॥ ४० ॥

रा० टी०—जज्ञ इति । संनादो महान् शब्दः मानवेन्द्रस्य
दशरथस्य राघवे रामे ॥ ४० ॥

४१] ति० टी०—मेघो वायविशेषः मुरजपणवा एव मेघा
इति रूपकं वा विलपितं रामगुणकैकेयीदुर्गुणप्रतिपादकं वाक्यं
परिदेवं रोदनं व्यसनगतं प्राप्तेष्टवियोगम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

रा० टी०—मुरजेति । यद्वेश्म गृहं मुरजादिवायविशेष-
त्रयघोषवत्तच्छब्दविशिष्टं पुरा बभूव तत् विलपितपरिदे-
वनाकुलं विलपितैः कोऽस्मान् रक्षितेत्यादिवाक्यैः यत्परिदे-
वं तेनाकुलं व्याप्तं बभूव अत एव व्यसनगतं विविधकर्मक-
चित्तचालनप्रापकमत एव सुदुःखितमतिदुःखप्रदमभूत् श्रोतृणा-
मिति शेषः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वयोध्याकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

गो० टी०—मुरजपणवेति । मुरजपणवा एव मेघास्तेषां

घोषास्तद्वत्, यद्वा मुरजादिसहपाठात् मेघोऽपि वायविशेषः
मुरजश्च पणवश्च मेघश्च मुरजपणवमेघम् “द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य-
सेनाङ्गानाम्” इत्येकवद्भावः तद्वोपवत् विलपितपरिदेवनाकुलं वि-
विधानि लपितानि रामगुणकैकेयीदुर्गुणप्रतिपादकवाक्यानि
यस्मिंस्तद्विलपितं परिदेवं रोदनशब्दः तेनाकुलं व्यसनगतम्
आपन्नतमत एव दुःखितमभूत् ॥ ४१ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरारख्यपद्मि-
न्यायोध्याकाण्डव्याख्याने एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ज्येष्ठ-

१] ति० टी०—उपसंगृह्य पादपतनपूर्वकं प्रणम्य तं
मातापित्रोः शोकदर्शनादीना इव ॥ १ ॥

रा० टी०—रामादित्तमाह—अथेति । उपसंगृह्य पितृपा-
तनपूर्वकप्रणतिं कृत्वा दीनाः राक्षसक्षयकारकाः रामनवती ।
राजानं प्रदक्षिणं चक्रुः अन्तर्भावितगिजथौ दीङ्कमाविः श्रुतः
कर्तरि निष्ठा ॥ १ ॥

गो० टी०—अथेति । उपसंगृह्य पादग्रहणपूर्वकं !
दीनाः वृद्धयोर्मातापित्रोः शुश्रूषा न लब्धेति दीनाः ॥ १ ॥ स्वमा-
२] ति० टी०—समनुज्ञाप्य कृताञ्जलितिकं कृत्वा शोका अत
मूढो मातृदुःखदर्शनात्स इव ॥ २ ॥

रा० टी०—तमिति । तं राजानं समनुज्ञाप्य तत्
लब्ध्वेत्यर्थः शोकसंमूढः शोकः संमूढो येन सः शोकापहर्तुं प्राप्ता
सीतया सह धर्मज्ञो राघवः जननीमभ्यवादयत्प्राणमत् ॥ ३-४] ति० टी०—अन्वक्षमनुपदं रामेण कौसल्यायाः

३-४] ति० टी०—अन्वक्षमनुपदं रामेण कौसल्यायाः
नानन्तरं भ्रातुः जननीमिति शेषः कौसल्यामभ्यव

सृष्टस्त्वं वनवासाय स्वतुरक्तः सुहृज्जने । रामे प्रमादं मा कार्षीः पुत्र भ्रातरि गच्छति ॥ ५ ॥
 व्यसनी वा समृद्धो वा गतिरेष तवानघ । एष लोके सतां धर्मो यज्ज्येष्ठवशगो भवेत् ॥ ६ ॥
 इदं हि वृत्तमुचितं कुलस्यास्य सनातनम् । दानं दीक्षा च यज्ञेषु तनुत्यागो मृधेषु 'हि ॥ ७ ॥
 लक्ष्मणं त्वेवमुक्त्वासौ संसिद्धं प्रियराघवम् । सुमित्रा गच्छ गच्छेति पुनः पुनरुवाच तम् ॥ ८ ॥
 | रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम् । अयोध्यामटवीं विद्धि गच्छ तात यथासुखम् ॥ ९ ॥
 ततः सुमन्त्रः काकुत्स्थं प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् । विनीतो विनयज्ञश्च मातलिर्वासवं यथा ॥ १० ॥

पुनः कौसल्यावन्दनानन्तरं मातुः सुमित्राया अपि नान्यासां च ॥ ३ ॥ ४ ॥

रा० टी०—अन्वक्षामिति । भ्रातुः रामस्य अन्वक्षमनुपदं लक्ष्मणः कौसल्यामभ्यवादयन्मातुः सुमित्रायाः अपि चरणौ जग्राह ॥ ३ ॥

रा० टी०—तमिति । हितकामा पुत्रप्रियमिच्छन्ती रुदती वियोगहेतुकरोदनं कुर्वती माता सुमित्रा तं वन्दमानं सौमित्रि मूर्धन्युपाग्राय आघ्राणं कृत्वा अब्रवीत् ॥ ४ ॥

गो० टी०—अन्वक्षामिति । अन्वक्षम् अनुपदम् 'अन्वगन्व-क्षमनुगोऽनुपदम्' इत्यमरः ॥ ३ ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—अत्रत्यसुहृज्जने स्वतुरक्तोऽपि त्वं मया वनवासाय सृष्टोऽनुमतः वनं गच्छति भ्रातरि रामे प्रमादमन-वधानं मा कार्षीः भ्रातरीत्यनेन सोदरवदेवायं द्रष्टव्य इति सूचितम् ॥ ५ ॥

रा० टी०—तद्वचनमवाह—सृष्ट इति । हे पुत्र ! सुहृज्जने सुहृदं सौहार्दं जनयति उत्पादयति स तस्मिन् गच्छति भ्रातरि रामे स्वतुरक्तः अत्युदरागविशिष्टः अत एव वनवासाय सृष्टो मया प्रेरितस्त्वं प्रमादं तत्सेवायामनवधानतां मा कार्षीः ॥ ५ ॥

गो० टी०—सृष्ट इति । सृष्टस्त्वं दैवेनेति शेषः । भ्रातरि गच्छति देव्या सह पुष्पितवनदर्शनपारवश्येन गच्छति सती-त्यर्थः । प्रमादम् अनवधानं मा कार्षीः सावधानो भवेत्यर्थः । सृष्ट इति । यथा कौसल्या लोकरक्षणार्थं पुत्रं प्राप्त एव मया सुहृज्जने रामे स्वतुरक्तस्त्वं वनवासाय सृष्टः वने रामानुवर्तनायो-त्पादितः अतो रामे गच्छति प्रमादं मा कार्षीः रामगमनसौ-न्दर्याकृष्टमनस्कतया रक्षणकर्मण्यनवहितो मा भूरित्यर्थः, यद्वा रामे वनं गच्छति त्वमत्रैव मा तिष्ठेति भावः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—कनीयसो ज्येष्ठानुवर्तनं परमो धर्म इत्याह—व्यसनी वेति । राज्याभावेन ॥ ६ ॥

रा० टी०—तत्सेवावश्यं कर्तव्येत्यत्र हेतुं वदन्ती आह—व्यसनीति । हे अनघ ! कपटसंसर्गशून्य व्यसनी त्यक्तैश्वर्यः समृद्धः स्वीकृतैश्वर्यो वा एष राम एव लोके सर्वशुबने तव गतिः तत्र हेतुः यथस्मादेतोः ज्येष्ठवशगो भवेत् अनुजम् इति शेषः एषः ज्येष्ठवशगत्वभावः सतां धर्मः ॥ ६ ॥

गो० टी०—रामगमने गन्तव्यतायां निमित्तमाह—व्यस-नीति । गतित्वे धर्मशास्त्रादुक्तं दर्शयति—एष इति ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—इदं ज्येष्ठानुवर्तनरूपं धर्मान्तरमपि क्षत्रोचितमाह—दानमित्यादि । मृधेषु युद्धेषु तनुत्यागस्तनाव-नास्थापूर्वकं युद्धकरणम् ॥ ७ ॥

रा० टी०—वने राक्षसादिहेतुकभीतिर्न कार्येति बोधयन्ती आह—इदमिति । उचितं राजकुलगोप्यमिदं वृत्तमस्य रघुसंव-न्धिनः कुलस्य सनातनं सार्वकालिकम् । तद्वृत्तमेवाह—दानं या-चकेप्सितसमर्पणं यज्ञेषु दीक्षा च मृधेषु सङ्ग्रामेषु तनुत्यागः शत्रुतनुत्याजनं च ॥ ७ ॥

गो० टी०—ज्येष्ठानुवर्तनादपि परमधर्मं कुलोचितं दर्शयति—इदमिति । मृधेषु युद्धेषु तनुत्यागेनापि रामो रक्षणीय इति भावः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—असावेवं स्वपुत्रं लक्ष्मणमुक्त्वा संसिद्धं वनं गन्तुं निश्चितमनस्कं प्रियराघवं प्रियरूपं राघवं गच्छ गच्छेति पुनः पुनरुवाच शत्रुनसंपत्तय इति भावः तं लक्ष्मणं पुनरुवाचे-त्यनुकर्षः ॥ ८ ॥

रा० टी०—लक्ष्मणमिति । एवमनेन प्रकारेण उक्त्वा उपदिश्य संसिद्धं गमनाद्युक्त्यापारवन्तं प्रियराघवं सर्वप्री-तिविषयीभूतरामं त्वं गच्छ गच्छ इत्यसौ सुमित्रा तं लक्ष्मणं पुनः पुनरुवाच संसिद्धमित्यत्र गत्यर्थकपिथो निष्ठा पुनः पुनरि-त्यनेन सुमित्रायाः रामविषयकप्रीत्यतिशयः सूचितः ॥ ८ ॥

गो० टी०—लक्ष्मणमिति । संसिद्धं पिशुगत्यामित्यस्मा-द्वातोर्निष्ठायां रूपम् गमनोद्युक्तमित्यर्थः । गच्छ गच्छेति वीप्सया सुमित्राया अपि रामानुवर्तने महानादरो व्योत्यते ॥ ८ ॥

९-१०] ति० टी०—तद्वचनमाह—राममिति । एवं च पितृमातृनगरस्मरणेन मनश्चाञ्चल्यं मा कुर्विति ध्वनितम् राम-स्य पितृवत्सेव्यत्वं सीतायां मातृवद्भावकरणमटव्या अयो-ध्यावत्पाल्यत्वं तेन तत्रत्यजन्तूनामुद्वेगकरणं च ध्वनि-तम् ॥ ९ ॥ १० ॥

रा० टी०—रामसेवान्तरायकारकपित्रादिस्मरणमपि न कर्तव्यमिति बोधयन्ती आह—राममिति । रामं दशरथं वात्स-ल्यरसहेतुत्वेन दशरथसदृशं विद्धि जानीहि एवं जनकात्मजां सीतां मां स्वजननीं विद्धि अटवीं वनमयोध्यां सर्वसंपत्संप्राप-कत्वेन अयोध्यासदृशं विद्धि अतः यथासुखं सुखमनतिक्रम्य गच्छ रामेण संहति शेषः यत्स्वस्थार्थान्तरवर्णनः प दशतीति दशः पक्षी स गरुडो रथो यस्येति व्युत्पत्त्या दशरथशब्दस्य

रथमारोह भद्रं ते राजपुत्र महायशः । क्षिप्रं त्वां प्रापयिष्यामि यत्र मां राम वक्ष्यसे ॥ ११ ॥
 चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यानि वने त्वया । तान्युपक्रमितव्यानि यानि देव्या प्रचोदितः ॥ १२ ॥
 तं रथं सूर्यसंकाशं सीता हृष्टेन चेतसा । आसरोह वरारोहा कृत्वालंकारमात्मनः ॥ १३ ॥
 वैनवासं हि संख्याय वासांस्याभरणानि च । भर्तारमनुगच्छन्त्यै सीतायै श्वशुरो ददौ ॥ १४ ॥
 तथैवायुधजानि भ्रातृभ्यां कवचानि च । रथोपस्थे प्रविन्यस्य सचर्म कठिनं च यत् ॥ १५ ॥
 अथो ज्वलनसंकाशं चामीकरविभूषितम् । तमारुरुहस्तूर्णं भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १६ ॥
 सीतातृतीयानारूढान्दृष्ट्वा रथमचोदयत् । सुमन्त्रः संमतान्श्वान्वायुवेगसमाञ्जवे ॥ १७ ॥

विष्णुपरत्वं भूषणे व्याख्यातं तन्विन्यम् दशशब्दस्य गरुडे दश-
 रथशब्दस्य विष्णौ शक्यत्वाभावात् दंशधातोरचि दश इति रूप-
 स्यासिद्धत्वाच्च मूलविभुजादित्वकल्पनं तु निष्प्रामाणिकत्वाद्दे-
 यमत एव ब्रह्मेशानाच्युतेशांयत्यादिभिर्न विरोधः एवं तृती-
 यार्थकल्पनाय रामशब्दः उपरतपरत्वेन व्याख्यातस्तदपि उपा-
 युपपदमन्तरा विरुद्धम्, एवं मां जनकस्य पितुः आत्मजां विद्धि
 कैकेयीविवासिततया पितृगृहवर्तिनीं विद्धीत्यर्थो व्याख्यातः सो-
 ऽपि दुर्लभः जनकजाशब्दस्य कयाचिदपि वृत्त्या स्वरसतः पितृ-
 गेहवर्तिनीत्वाबोधनात् तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यमिति दिक् ॥ ११ ॥

रा० टी०—तत इति । विनीतो विनम्रः विनयज्ञः सुमन्त्रः
 वासवमिन्द्रं मातलिस्तत्सारथिरिव काकुत्स्थं राममब्रवीत् ॥ १० ॥

गो० टी०—वनवासे पितृमातृनगरस्मरणेन मनश्चाञ्चल्यं
 भविष्यतीति धिया तत्रैव प्रतिनिधिं कल्पयति—राममिति ।
 यथासुखं गच्छेत्स्य इत्युवाचेति पूर्वणं संबन्धः । रामं दशरथं
 विद्धि पितरमगवच्छेत्त्यर्थः । जनकात्मजां मां विद्धि मातरं
 विद्धीत्यर्थः । अटवीमयोध्याम् तद्वद् भोगस्थानं विद्धि गच्छ तात
 यथासुखम् तदनुवर्तनमेव उचितं सुखमित्यर्थः । यद्वा रामं दशरथं
 विद्धि दशति मत्स्यकच्छपोरगादीन् दंष्ट्राव्यापारविषयान् करो-
 तीति दशः पक्षी दंशदशन इति धातुः दशनं दंष्ट्राव्यापारः “ पचा-
 यच् ” पृषोदरादित्वादनुनासिकलोपः स गरुडः रथो यस्य तम्
 विष्णुं विद्धीत्यर्थः । जनकात्मजां मां लक्ष्मीं विद्धि अटवीमयोध्याम्
 अपराजिताख्यां वैकुण्ठनगरीं विद्धि तद्वासस्थानमिति भावः ।
 यद्वा रामं दशरथं च विद्धि उभयोस्तारतम्यं पश्येत्यर्थः, मां
 जनकात्मजां च विद्धि गुणतः आलोचय मदपेक्षया सीतैव
 तव हितपरेति भावः । अयोध्याम् अटवीं च विद्धि एतन्नगरा-
 पेक्षया वनमेव तव कैङ्कर्यैकान्तस्थानतयोत्कृष्टमित्यर्थः । यद्वा
 दशरथं रामम् उपरतं विद्धि मां जनकस्य पितुरात्मजां विद्धि
 कैकेयीविवासिततया पितृगृहवर्तिनीं विद्धीत्यर्थः । अयोध्या-
 मटवीं विद्धि निजनेयं भविष्यतीत्यर्थः । एवं तात्पर्यान्तराण्यु-
 क्षानि ॥ ९ ॥ १० ॥

११] ति० टी०—यत्र यद्देशप्रापणे मां वक्ष्यसे नियोजयसि
 तं देशं क्षिप्रं प्रापयिष्यामि नेह रजन्यां वस्तव्यमिति शेषः ॥ ११ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—रथमिति । हे राजपुत्र महा-
 यशः हे राम ! रथं त्वमारोह । तत्प्रयोजनमाह—यत्र यस्मिन् देशे
 मां त्वं वक्ष्यसे प्रापणार्थं नियोजयिष्यसि तस्मिन् देशे त्वां
 क्षिप्रं प्रापयिष्यामि ॥ ११ ॥

गो० टी०—रथमिति । यत्र यस्मिन् प्रदेशविषये ॥ ११ ॥
 १२] ति० टी०—कुतस्तत्राह—चतुर्दशेति । यानि चतुर्द-
 श वर्षाणि वने वस्तव्यानि तान्यथैवोपक्रमितव्यान्यास्मभ्यो-
 यानि यतो देव्या कैकेय्यायैव वनं गच्छेति प्रेरितोऽसि ॥ १२ ॥

रा० टी०—चतुर्दशेति । यानि चतुर्दश वर्षाणि वने
 त्वया वस्तव्यानि देव्या कैकेय्या त्वं प्रचोदितः राजाभिप्राय-
 निरूपणेनाज्ञापितोऽसि तानि वर्षाणि उपक्रमितव्यानि अथै-
 वारम्भणीयानि एतेनेतःप्रभृत्यत्र स्थितावाज्ञाभङ्गः स्यादिति सूचि-
 तं तेन सुमन्त्रस्य परमधर्मज्ञत्वं व्यक्तम् ॥ १२ ॥

गो० टी०—चतुर्दशेति । वर्षाणीति चतुर्दशवर्षेष्वेक-
 दिवसापनयनमपि महान् लाभ इति धिया त्वरयति तान्युपक्र-
 मितव्यानीति देव्यासि चोदितः अथैव गच्छेति कैकेय्या
 चोदितत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—हृष्टेन चेतसेत्यनेन ‘अङ्गिरा मन उत्सा-
 हम्’ इत्युक्तो मुख्यः शकुनो ध्वनितः ॥ १३ ॥

रा० टी०—तमिति । वरारोहा वरः अयोनिजात्वेन सर्वो-
 त्कृष्टः आरोहः प्रादुर्भावे यस्याः सा सीता आत्मनः स्वदेहस्य
 अलंकारं स्वकीयवस्त्राभरणदिभूषां कृत्वा हृष्टेन चेतसा सूर्य-
 संकाशं सूर्यस्यापि प्रकाशकं तं रथमारोह ॥ १३ ॥

गो० टी०—तमिति—अलंकारं कृत्वा श्वशुरदत्तवस्त्राभरणा-
 दिभिरिति शेषः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—अलंकारकरणोपायशुक्तं स्मारयति—
 वनवासं हीति । यानि ददौ तानि रथोपस्थे विन्यस्येत्य-
 न्वयः अग्रिमश्लोके तथैवेतिपदस्वरसात् ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—भ्रातृभ्यां भ्रात्रोरित्यर्थः सचर्म चर्मपि-
 नदं पेटकं कठिनं खनित्रं प्रविन्यस्य स्थापयित्वा ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—अथो अनन्तरमारुरुहतुः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—संमतान्संमतसर्वलक्षणान् ॥ १७ ॥

प्रेयाते तु महारण्यं चिररात्राय राघवे । बभूव नगरे मूर्च्छां बलमूर्च्छां जनस्य च ॥ १८ ॥
 तत्समाकुलसंभ्रान्तं मत्तसंकुपितद्विपम् । ह्यसिञ्जितनिर्घोषं पुरमासीन्महास्वनम् ॥ १९ ॥
 ततः सवालट्टद्वा सा पुरी परमपीडिता । राममेवाभिदुद्राव धैर्मतिः सलिलं यथा ॥ २० ॥
 पार्श्वतः पृष्ठतश्चापि लम्बमानास्तदुन्मुखाः । बाष्पपूर्णमुखाः सर्वे तमूचुर्भृशानिःस्वनाः ॥ २१ ॥
 संयच्छ वाजिनां रश्मीन्सूत याहि शनैः शनैः । मुखं द्रक्ष्याम रामस्य दुर्दर्शं नो भविष्यति ॥ २२ ॥

रा० टी०—वनेति । वनवासं वनवासनियमितवर्षपरिधा-
 नयोग्यतां संख्याय ज्ञात्वा यत् प्रयत्नवान् श्वशुरो दशरथः
 वासआदीनि यथा सीतायै ददौ तथा आयुषजातानि शस्त्रास्त्र-
 समूहान् कवचानि वर्माणि च कठिनं दृढं सचर्म चर्मणा पिन-
 दं शस्त्रास्त्रस्थापनयोग्यमञ्जूषाविशेषमित्यर्थः भ्रातृभ्यां राम-
 लक्ष्मणार्थं रथोपस्थे रथैकदेशविशेषे प्रविन्यस्य संस्थाप्य ददौ
 नोधयामासेत्यर्थः किंच स इति कर्तृविशेषणं चर्मशब्दः खड्गा-
 दिघातवारकयन्त्रविशेषपरः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १४ ॥ १५ ॥

रा० टी०—अथेति । अथ स्वोद्देश्यकशस्त्रादिस्थापनानन्तरं
 चामीकरविभूषितं रचितस्वर्णविशेषैः शोभितं ज्वलनसंकाशं
 वह्नेरपि प्रकाशकं तं संस्थापितशस्त्रास्त्रविशिष्टं रथं रामलक्ष्मणौ
 तूर्णं शीघ्रमारुरुहतुः ॥ १६ ॥

रा० टी०—सीतेति । सीतातृतीयान् सीता तृतीया येषु तान्
 सीतारामलक्ष्मणान् रथमारुढान् दृष्ट्वा वायुवेगसमान् वायु-
 वेगसदृशवेगविशिष्टान् संमतान् स्वायकूलान् अश्वान् जवे
 अतिवेगचलनयोग्ये रथे स्थितः समन्त्रः अचोदयत् ॥ १७ ॥

गो० टी०—एतच्छ्लोकानन्तरमथो ज्वलनेति श्लोकः पठितव्यः ।
 अथो इति । ज्वलनसंकाशम् आयुषपूर्णत्वादिति भावः ॥ १४ ॥

गो० टी०—वनवासं हीति श्लोकस्तथैवेति श्लोकस्सीता-
 तृतीयानिति श्लोकश्चैकं वाक्यम् । श्वशुरो दशरथः सीतायै यानि
 ददौ तानि च रथोपस्थे प्रतिन्यस्य तथा भ्रातृभ्यां दत्तान्यायुष-
 जालानि कवचानि सचर्म चर्मपिण्डम् अल्पकण्डोलं कठिनं
 तत् खनित्रं च रथमध्ये प्रतिन्यस्य सीतातृतीयानारुढान् दृष्ट्वा
 अश्वानचोदयदिति योजना घटं सधैर्यं संमतान् श्रेष्ठानित्यर्थः
 यथान्यासमेव वास्तु तदा तं रथमिति श्लोको वनवासमिति
 श्लोकः तथैवेति श्लोकश्चैकं वाक्यं सीतात्मनोऽलंकारं कृत्वा
 यानि श्वशुरो ददौ यानि भ्रातृभ्यामानीतानि आयुषजालानि
 कवचानि सचर्मकठिनं च तत्सर्वं रथोपस्थे प्रतिन्यस्यारुहो-
 त्वन्वयः ॥ १५-१७ ॥

१८] ति० टी०—चिररात्रायेत्यव्ययं चिरकालावस्थित्य-
 र्थमित्यर्थः । नगरे विद्यमानस्य सर्वमनुष्यस्य बलस्याश्वजा-
 दैर्मूर्च्छां जनस्य तिर्यग्जन्तुरूपस्य च मूर्च्छां बभूवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

रा० टी०—प्रयाते इति । राघवे रामे चिररात्राय बहु-
 कालं वासाय महारण्यं प्रयाते सति नगरे अयोध्यायां विद्य-
 मानस्य जनस्य मूर्च्छां बभूव बलमूर्च्छां सेनायाः मूर्च्छां च बभूव
 चिररात्रायेत्यव्ययम् ॥ १८ ॥

गो० टी०—प्रतियात इति । चिररात्राय चिरकालं नगरे
 मूर्च्छां बभूव नगरस्थस्त्रीबालादिषु दुःखातिशयेन विसंज्ञता
 बभूवेत्यर्थः । बलमूर्च्छां अश्वजदिमोहः जनस्य उत्सवार्थ-
 मागतजनपदजनस्य ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—तदेव प्रपञ्चयति—तदिति । समाकु-
 लमिति कर्तव्यतामृद्धं च तत्संभ्रान्तं रामादुगमनाय त्वरायु-
 क्तं मत्ता रामवियोगेन संकुपिता द्विपा यस्मिन्, हयानां
 दुःखेन सिञ्जितानां शब्दवतां पर्याकुलप्राणिभूषणानां निर्घोषो
 यस्मिन् ॥ १९ ॥

रा० टी०—तदिति । समाकुलसंभ्रान्तं समाकुलं व्याप्तं
 संभ्रान्तच्छब्देनो यस्मिंस्तन्मत्तसंकुपितद्विपं मत्तेन सर्वदैव्याव-
 लोकेन संकुपिताः दैन्यसंपादनहेतुभूता दृष्टादिविषयककोप-
 विशिष्टाः द्विपाः हस्तिनो यस्मिंस्तदत एव ह्यसिञ्जितनिर्घोषं
 हयानामश्वानां सिञ्जितैर्वचोभिः नितरां घोषो यस्मिंस्तदत एव
 महास्वनमतिशब्दविशिष्टं तत्पुरमयोध्या आसीत् ॥ १९ ॥

गो० टी०—तदिति । समाकुलम् अन्तःकरणक्षोभयुक्तं
 संभ्रान्तं बाह्येन्द्रियक्षोभयुक्तं सर्वेन्द्रियक्षोभवत् पौरजनयुक्त-
 मित्यर्थः । मत्तसंकुपितद्विपं व्यसनातिशयेन संकुपितमत्तद्विप-
 मित्यर्थः । ह्यसिञ्जितनिर्घोषं परितापातिशयेन तत इतश्चलतां
 हयानां भूषणरवेण संजातघोषमित्यर्थः । 'भूषणानां तु सिञ्जि-
 तम्' इत्यमरः । अत एव महास्वनमासीत् ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—परमपीडिता रामवियोगदुःखेनेति
 शेषः ॥ २० ॥

रा० टी०—तत इति । सवालट्टद्वा बालट्टदसहिता पर-
 मपीडिता रामवियोगहेतुकातिपीडां प्राप्ता पुरी सा अयोध्या
 राममेवाभिदुद्राव रामेण सह जगामेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः
 धर्मात्तः धर्मेपीडितः । पुरी परमपीडितेत्यनेन तस्याश्वेतनात्वं
 व्यक्तम् ॥ २० ॥

गो० टी०—तत इति । परमपीडिता रामविरहदुःखेनेति
 शेषः ॥ २० ॥

२१-२२] ति० टी०—तं समन्त्रम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

रा० टी०—पार्श्वत इति । पार्श्वदौ लम्बमानाः गच्छन्तः
 तदुन्मुखाः रामं पश्यन्त इत्यर्थः भृशनिस्वनाः परस्परं
 स्वस्वदुःखकथनेनातिशब्दविशिष्टाः सर्वेऽयोध्यावासिनस्तं सम-
 न्त्रमुचुः ॥ २१ ॥

आयसं हृदयं नूनं राममातुरसंशयम् । यदेवगर्भप्रतिमे वनं याति न भिद्यते ॥ २३ ॥
 कृतकृत्या हि वैदेही छायेवानुगता पतिम् । न जहाति रता धर्मे मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ २४ ॥
 अहो लक्ष्मण सिद्धार्थः सततं प्रियवादिनम् । भ्रातरं देवसंकाशं यस्त्वं परिचरिष्यसि ॥ २५ ॥
 महत्येषा हि ते बुद्धिरेष चाभ्युदयो महान् । एष स्वर्गस्य मार्गश्च यदेनमनुगच्छसि ॥ २६ ॥
 एवं वदन्तस्ते सोढुं न शेकुर्बाष्पमागतम् । नरास्तमनुगच्छन्ति प्रियमिक्ष्वाकुनन्दनम् ॥ २७ ॥
 अथ राजा वृतः स्त्रीभिर्दीनाभिर्दीनचेतनः । निर्जगाम प्रियं पुत्रं द्रक्ष्यामीति ब्रुवन्गृहात् ॥ २८ ॥
 शुश्रुवे चाग्रतः स्त्रीणां रुदन्तीनां महास्वनः । यथा नादः करेणूनां वद्धे महति कुञ्जरे ॥ २९ ॥
 पिता हिराजा काकुत्स्थः श्रीमान्सन्नस्तदा बभौ । परिपूर्णः शशी काले ग्रहेणोपप्लुतो यथा ॥ ३० ॥
 स च श्रीमानचिन्त्यात्मा रामो दशरथात्मजः । सूतं संचोदयामास त्वरितं बाह्यतामिति ॥ ३१ ॥
 रामो याहीति तं सूतं तिष्ठेति च जनस्तथा । उभयं नाशकत्सूतः कर्तुमध्वानि चोदितः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—संयच्छेति । वाजिनामभ्यानां रश्मिन् संयच्छ आकर्षय । तत्प्रयोजनमाह—हे स्तु ! शनैश्शनै-
 र्याहि गच्छ । तस्यापि प्रयोजनमाह—रामस्य सुखं द्रक्ष्याम
 द्रक्ष्यामः । तत्र हेतुर्ददर्शं द्रष्टुमशक्यं नोऽस्माकं भविष्यति ॥ २२ ॥

गो० टी०—पार्श्वत इति । लम्बमानाः रथैकदेशमाश्रि-
 त्येति शेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—देवगर्भप्रतिमे स्कन्ददुल्ये, यद्वा देवगर्भो
 देवनिधिर्हिरण्यगर्भस्तत्प्रतिमे याति गच्छति सति ॥ २३ ॥

रा० टी०—आयसमिति । देवगर्भप्रतिमे देवगर्भो देव-
 जन्मा देवताविशेष इत्यर्थः स एव प्रतिमा उपमेयं यस्य
 तस्मिन् रामे याति गच्छति सति राममातुः यद्धृदयं न भिद्यते
 तदायसं लोहनिर्मितम् मन्ये इति शेषः ॥ २३ ॥

गो० टी०—आयसमिति । देवगर्भप्रतिमे देवकुमारसदृशे २३
 २४] ति० टी०—मेरुमित्यादि । नित्यं तत्प्रदक्षिणसंचारात् २४

रा० टी०—कृतेति । धर्मे पातिव्रतरूपकर्मणि रता
 अत एव पतिमनुगता वैदेही सीता यतः पतिं न जहाति अतः
 कृतकृत्या साधितस्वनिखिल प्रयोजना । पतिमित्युभयान्वयि
 हिहेतौ ॥ २४ ॥

गो० टी०—कृतकृत्येति । मेरुमर्कप्रभा यथेति सूर्यस्य प्राद-
 क्षिप्तेन मेरुगमनमिति सर्वदा तस्य मेरुसंबन्धोऽस्त्येव २४—२९ ॥

२५] ति० टी०—यस्त्वं भ्रातरं परिचरिष्यसि स त्वं
 सिद्धार्थः कृतार्थः ॥ २५ ॥

रा० टी०—अहो इति । हे लक्ष्मण ! सततं निरवच्छिन्नं
 प्रियवादिनं प्रीत्युत्पादकवचनविशिष्टं देवसंकाशं देवानामपि
 प्रकाशकं भ्रातरं रामं यस्त्वं परिचरिष्यसि तत्परिचर्यां कर्ता-
 सि स त्वं सिद्धार्थः निष्पादितनिखिलप्रयोजनः अहो अतिभा-
 ग्योदयमेतत् ॥ २५ ॥

२६—२८] ति० टी०—तदेवाह—महतीत्यादि । अभ्यु-
 दय वेदिकः ॥ २६—२८ ॥

रा० टी०—सिद्धार्थत्वे हेतुं वदन्नाह—महतीति । यद्

यमेनमनुगच्छसि स एषः स्वर्गस्य साध्यातिशयरहितसुखविशे-
 पस्य मार्गः उपाय इत्यर्थः अतः एषः रामसहगमनमेव महानभ्यु-
 दयः अत एव एषा रामसहगमनसाधिका ते बुद्धिर्महती ॥ २६ ॥

रा० टी०—एवमिति । प्रियं सर्वप्रीतिविषयीभूतमिक्ष्वा-
 कुनन्दनं तं राममनुगच्छन्तः एवं वदन्तस्ते नराः जनाः आ-
 गतं बाष्पं सोढुं न शेकुः ॥ २७ ॥

रा० टी०—अथेति । अथ रामरथनिर्गमनानन्तरं प्रियं
 पुत्रमहं द्रक्ष्यामि इति ब्रुवन् सन् राजा गृहात् निर्जगाम ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—करेणूनां तत्पालकवृद्धिकरिणीनाम् ॥ २९ ॥

रा० टी०—शुश्रुव इति । कुञ्जरे वद्धे सति करेणूनां
 हस्तिनीनां यथा नादः नाद इव रुदन्तीनां स्त्रीणां महास्वनः
 अग्रतः शुश्रुवे राज्ञेति शेषः ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—सन्नः खिलः ग्रहेण राहुणा ॥ ३० ॥

रा० टी०—पितेति । काले ज्योतिःशालोकसमये ग्रहेण
 राहुणा उपप्लुत उपद्रुतः शशी चन्द्र इव सन्नः खेदं प्राप्तः
 राजा तदा निर्गमनसमये बभौ जनैर्दृशे इत्यर्थः । अवभाविति
 वा छेदः तत्राकारो निषेधार्थकमव्ययम् ॥ ३० ॥

गो० टी०—पितेति । सन्नः अवसन्नतेजा इत्यर्थः ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—अचिन्त्यात्माहंममताभिमानराहित्येन
 तद्वद्विज्ञेयस्वरूपः एतेन सर्वथा ममताराहित्यं सचितम् तदेव
 स्वस्य ध्वनयन्नाह—त्वरितं बाह्यतामिति ॥ ३१ ॥

रा० टी०—स इति । अचिन्त्यात्मा तत्कृपामन्तरा चि-
 न्तनाशक्यस्वरूपो रामस्त्वरितं शीघ्रं बाह्यतामिति संचो-
 दयामास ॥ ३१ ॥

गो० टी०—स इति । अचिन्त्यात्मा इत्यत्राया परिच्छेत्तु-
 मशक्यमर्थः इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०—तं सुमन्त्रम् आह्वेति शेषः । उभयं नाश-
 कत् एवं च नातिमन्दं नातिवेगमवाहयदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—नोदनमेव वर्णयन्नाह—राम इति । याहीति
 रामः तिष्ठेति जनश्च संचोदयामासेत्यनुकृत्यते अत एव चो-

निर्गच्छति महाबाहौ रामे पौरजनाश्रुभिः । पतितैरभ्यवहितं प्रणनाश महीरजः ॥ ३३ ॥
 रुदिताश्रुपरिचूनं हाहाकृतमचेतनम् । प्रयाणे राघवस्यासीत्पुरं परमपीडितम् ॥ ३४ ॥
 सुस्त्राव नयनैः स्त्रीणामस्रमायाससंभवम् । मीनसंक्षोभचलितैः सलिलं पङ्कजैरिव ॥ ३५ ॥
 दृष्ट्वा तु नृपतिः श्रीमानेकचित्तगतं पुरम् । निपपातैव दुःखेन कृत्तमूल इव द्रुमः ॥ ३६ ॥
 ततो हलहलाशब्दो जज्ञे रामस्य पृष्ठतः । नराणां प्रेक्ष्य राजानं सीदन्तं भृशदुःखितम् ॥ ३७ ॥
 हा रामेति जनाः केचिद्राममातेति चापरे । अन्तःपुरसमृद्धं च क्रोशन्तं पर्यदेवयन् ॥ ३८ ॥
 अन्वीक्षमाणो रामस्तु विषण्णं भ्रान्तचेतसम् । राजानं मातरं चैव ददर्शानुगतौ पथि ॥ ३९ ॥
 स बद्ध इव पाशेन किशोरो मातरं यथा । धर्मपाशेन संयुक्तः प्रकाशं नाभ्युदैक्षत ॥ ४० ॥

दितः उभयप्रेरितः सतः उभयं वाहनस्थापनं नाशकत् । न च रामाज्ञापनात् जनप्रेरणायाः दौर्बल्याद्वाधसंभवोभयं नाशकदिति विरुद्धमिति वाच्यम् राजादीनामपि जनान्तःपातित्वेन तद्वृत्तमित्संभावनया तस्यापि बलवत्त्वेन अतिविचारमन्तरा बाधायोगात् ॥ ३२ ॥

गो० टी०—राम इति । याहि तिष्ठेति उभयत्राचोदयदिति शेषः । उभयं यानं स्थानं चाध्वनि रामजनाभ्यां चोदितः सन् कर्तुं नाशकत् ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०—अभ्यवहितं रथनेभ्युद्धतम् ॥ ३३ ॥

रा० टी०—निरिति । रामे निर्गच्छति सति पतितैः पौरजनाश्रुभिः अभ्यवहितं रथचलनैरभ्युत्थितं महीरजः प्रणनाश प्रशशाम ॥ ३३ ॥

गो० टी०—निर्गच्छतीति । अभ्यवहितं सिकम् ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०—रुदिताश्रुपरिचूनमवृत्ताहवत् ॥ ३४ ॥

रा० टी०—रुदितेति । राघवस्य प्रयाणे सति रुदिताश्रुपरिचूनं रोदनाश्रुज्ञाप्योत्साहाभाववदत एव अचेतनं चेतनाभाववत्पुरमासीत् ॥ ३४ ॥

गो० टी०—रुदिताश्रुपरिचूनमिति । हाहाकृतं हाहाकारवत् मत्त्वर्थीयलोपः । अचेतनं मूढं राघवस्य दशरथस्य पुरं पुरस्थजनाः ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०—आयासः खेदः चलितैस्तिर्यग्भूतैः पङ्कजैः वर्षसंभूतोदकैरिति बोध्यम् अपादानस्यैव करणत्वविवक्षा ॥ ३५ ॥

रा० टी०—सुस्त्रावेति । आयाससंभवं वियोगजनितदुःखसंभूतमस्रश्रु स्त्रीणां नयनैर्नैरेभ्यः सुस्त्राव । तत्र दृष्टान्तः मीनसंक्षोभचलितैः मीनानां यः संक्षोभः आकुलतया संचलनं तेन चलितैः पङ्कजैः पङ्कजेभ्यः सलिलमिव ॥ ३५ ॥

गो० टी०—सुस्त्रावेति । नयनैः नयनेभ्य आयाससंभवं खेदजनितं संक्षोभः उल्लङ्घनं सलिलं मकरन्दरूपम् ॥ ३५ ॥

३६] ति० टी०—एकचित्तगतं दुःखेनैकचित्ततां प्राप्तम् ॥ ३६ ॥

रा० टी०—दृष्ट्वेति । एकचित्तगतं रामवियोगासहिष्णुत्वेन समानचित्ततां प्राप्तं पुरं दृष्ट्वा नृपतिः पपात तत्र दृष्टान्तः कृतमूलः कृत्तं छिन्नं मूलं यस्य स द्रुम इव ॥ ३६ ॥

गो० टी०—दृष्ट्वेति । एकचित्तगतम् एकचित्ततां गतम् ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०—सीदन्तं मूर्छन्तम् ॥ ३७ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः दशरथपातानन्तरं सीदन्तं राजानं प्रेक्ष्य विद्यमानानां नराणां भृशदुःखितं यथा स्यात्तथा हलहलाशब्दः एककालसर्वजनप्रभूतत्वेन महास्वनविशेषः जज्ञे बभूव । यदि च सीदन्तमित्यस्य समीपं प्राप्तमित्यर्थः तदा भृशदुःखितमिति राजविशेषणम् ॥ ३७ ॥

गो० टी०—तत इति । प्रेक्ष्य स्थितानामिति शेषः ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०—अन्तःपुरसमृद्धमन्तःपुरसहितं क्रोशन्त-मुच्चैःशब्देन रुदन्तं राजानं दृष्ट्वा केचिन्नरा हा रामेति केचिद्वा राममातेति पर्यदेवयन्त्युच्युः उपलक्षणमेतत् केचिद्वा राजनित्यपि राममातेत्यार्षम् ॥ ३८ ॥

रा० टी०—हा रामेति । अन्तःपुरसमृद्धमन्तःपुरसहितमित्यर्थः क्रोशन्तं राजानमवलोक्येति शेषः । केचित् हा राम ! इति अपरे राममातेति पर्यदेवयन् व्यलपन् ॥ ३८ ॥

गो० टी०—हा रामेति । हा रामेति परिदेवनप्रकार-राममातेत्यत्रापि हेत्युपपञ्जीयं सन्धिरार्षः राममातरित्यर्थः । जनाः क्रोशन्तः सन्तः पर्यदेवयन् अरुदन् समृद्धमन्तः पुरमन्तःपुरजनश्च पर्यदेवयदिति विपरिणामेनानुपङ्गः ॥ ३८ ॥

३९] ति० टी०—अनु पश्चाद्वाग ईक्षमाणो रामो मातरं राजानं च स्वमनुगतौ ददर्श ॥ ३९ ॥

रा० टी०—अन्वीक्षमाण इति । पथि अनुगतौ प्राप्तौ “पुमान् ब्रिया” इति एकशेषः ॥ ३९ ॥

गो० टी०—अन्वीक्षमाण इति । अन्वीक्षमाणः आक्रोशादुसारेण पश्चात्सामान्यत ईक्षमाणः ॥ ३९ ॥

४०] ति० टी०—पाशेन निबद्धः किशोरोऽथवालो मातरं यथा न पश्यति, एवं धर्मपाशेन संयुक्तः संबद्ध इव नित्यमुक्त-स्वभावत्वादेवमुक्तिः प्रकाशं नाभ्युदैक्षत संकुचितदर्शनव्यापारोऽभूदित्यर्थः ॥ ४० ॥

रा० टी०—स इति । धर्मपाशेन धर्मस्य पः पालनं तस्य अशो व्याप्तिस्तेन संयुक्तः स रामः पाशेन बद्धः किशोरोऽथवा-दुरिव प्रकाशं यथा स्यात्तथा मातरं नाभ्युदैक्षत तेन रामस्य सुशी-

पदातिनौ च यानार्हावदुःखाहौ सुखोचितौ । दृष्ट्वा संचोदयामास शीघ्रं याहीति सारथिम् ॥ ४१ ॥
 नहि तत्पुरुषव्याघ्रो दुःखजं दर्शनं पितुः । मातुश्च सहितुं शक्तस्तौत्रैर्नुन्न इव द्विपः ॥ ४२ ॥
 प्रत्यगारमिवायान्ती सवत्सा वत्सकारणात् । बद्धवत्सा यथा धेनू राममाताभ्यधावत ॥ ४३ ॥
 तथा रुदन्ती कौसल्यां रथं तमनुधावतीम् । क्रोशन्तीं राम रामेति हा सीते लक्ष्मणेति च ॥ ४४ ॥
 रामलक्ष्मणसीतार्थं स्रवन्तीं वारि नेत्रजम् । असकृत्प्रेक्षत सतां नृत्यन्तीमिव मातरम् ॥ ४५ ॥
 तिष्ठेति राजा चुक्रोश याहि याहीति राघवः । सुमन्त्रस्य बभूवात्मा चक्रयोरिव चान्तरा ॥ ४६ ॥
 नाश्रौषमिति राजानमुपालब्धोऽपि वक्ष्यसि । चिरं दुःखस्य पापिष्ठमिति रामस्तमब्रवीत् ॥ ४७ ॥

लतातिशयो व्यक्तः 'धर्मपाशेन संक्षिप्तः' इति भूषणपाठः तत्र धर्मपालनव्याप्त्या संप्रेरित इत्यर्थः । व्याप्तेः प्रेरिकात्वं च भिक्षा वासयतीत्यादाविव भाक्तम् ॥ ४० ॥

गो० टी०-स इति । किशोरोऽश्ववालः संक्षिप्तः बद्ध इति यावत् प्रकाशं नाभ्युदैक्षत अपाङ्गेनाभ्युदैक्षतेत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥
 ४१] ति० टी०-यानार्हत्वादिगुणविशिष्टौ पितरौ दृष्टे-
 त्यन्वयः ॥ ४१ ॥

रा० टी०-पदातिनाविति । यानार्हौ नित्यं यानगमन-
 योग्यौ सुखोचितौ नित्यं सुखप्राप्तियोग्यौ मातापितरौ पदा-
 तिनौ दुःखातौ च दृष्ट्वा शीघ्रं याहि रथं प्रापयेति सारथिं
 संचोदयामास ॥ ४१ ॥

४२] ति० टी०-दुःखजं दुःखं जायतेऽस्मात्तादृशम् "अ-
 न्यत्रापि दृश्यते" इति डः । 'दुःखदम्' इति पाठान्तरम् लोकदृष्ट्ये-
 दम् सहितुम् " तीपसह-" इति वेद् । दुःखितौ पितरौ द्रष्टुं न
 शक्त इति यावत् तोत्रमदुःशस्तत्पीडितो द्विपो यथा स्वपृष्ठ-
 वर्तिवस्तुदर्शनाशक्तस्तद्वत् अस्य च कैकेयीवाक्यमेवादुःशः ॥ ४२ ॥

रा० टी०-शीघ्रं यापने हेतुं वदन्नाह-नहीति । दुःखजं
 दुःखजनकं पितुर्मातुश्च दर्शनं सहितुं नैव शक्तः, तत्र दृष्टान्तः
 तौत्रैर्दुःखैर्नुन्नः प्रेरितो द्विप इव ॥ ४२ ॥

गो० टी०-नहीति । सहितुं सोढुं तोत्रादितः वैशुकेन
 पीडितः 'तोत्रं वैशुकम्' इत्यमरः ॥ ४२ ॥

४३-४४] ति० टी०-वत्सकारणात्प्रत्यगारं वत्सावस्थि-
 तिमदृष्ट्वादिश्यागच्छन्ती सवत्सा बद्धवत्सा धेनुर्यथा धावति,
 एवं राममाताधावत । एषु सवत्सेत्याद्यधिककथनं कवेरपि शो-
 काविष्टत्वाच्च दोषाय ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

४५] ति० टी०-रामलक्ष्मणसीतार्थं तद्वियोगजशोकव-
 शान्नेत्रजं वारि स्रवन्तीं स्रवन्तीं नृत्यन्तीमिवेतस्ततः परिभ्र-
 मन्तीमसकृत्प्रेक्षत राम इति शेषः ॥ ४५ ॥

रा० टी०-प्रत्यगारमिति । सा राममाता अभ्यधावत
 रथमिति शेषः तत्र दृष्टान्तः बद्धवत्सा बद्धः गृहे निरुद्धो वत्सो
 यस्याः सा सवत् प्रयत्नसहिता वत्सकारणात् वत्सार्थं प्रत्य-
 गारं प्रतिदिनमागन्तव्यगृहमायान्ती धावन्ती धेनुर्यथा ॥ ४३ ॥

रा० टी०-तथेति । तेन प्रकारेण रथमनुधावतीमनुधा-

वन्तीं नेत्रजं वारि स्रवन्तीं नृत्यन्तीं गात्रविक्षेपं कुर्वन्तीं तां
 मातरं कौशल्यां स रामः असकृदेव प्रेक्षत । इव एवार्थं श्लोक-
 द्वयमेकान्वयि ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

गो० टी०-प्रत्यगारमिति । बद्धवत्सा वत्सकारणात्
 अगारं प्रत्यायान्ती धेनुरिव वत्सला राममाता अभ्यधावत्
 रथमिति शेषः ॥ ४३ ॥

गो० टी०-तथेत्यादि । नृत्यन्तीमिति तद्वदितस्ततः परि-
 भ्रमन्तीमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

४६] ति० टी०-चक्रयोर्युत्ससेनयोरन्तरा स्थित उदा-
 सीनः पुरुष इव सुमन्त्रस्यात्मा दोलयितो बभूव ॥ ४६ ॥

रा० टी०-तिष्ठेति । सुमन्त्रस्य आत्मा मनः चक्रयोः
 युद्धार्थं विष्णुद्वयप्रक्षेपितसुदर्शनयोरन्तरा मध्ये इव बभूव ॥ ४६ ॥

गो० टी०-तिष्ठेति । सुमन्त्रस्य आत्मा मनः चक्रयोरन्त-
 रेव रथपूर्वपश्चाद्गात्रस्थितयोश्चक्रयोर्मध्यगतः पुरुष इव बभूव
 दशरथरामवचनाभ्यामतिसंकटं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

४७] ति० टी०-ननु राजवचनातिक्रमे दोषः स्यादत
 आह-नेति । उपालब्धोऽपि मया बहुशस्तित्तिष्ठेत्तुकोऽपि
 मद्वचनं नाकार्षीरिति पुनर्गमनानन्तरं राज्ञोपालब्धोऽपि नाश्रौ-
 षमिति वक्ष्यसि दुःखस्य महुःखस्य हेतुभूतं पापिष्ठमिति दुःखजन-
 कत्वात् पापिष्ठं चिरविलम्बनमिति हेतोः शीघ्रं गच्छेति
 रामस्तमब्रवीत् ॥ ४७ ॥

रा० टी०-मत्कर्तृकनिवारणेऽपि त्वया रथः किमर्थं न
 स्थापित इति राज्ञा पृष्टेन मया किञ्चुत्तरयितव्यमिति सुमन्त्र-
 शङ्कासुपलभ्य राम आह-नाश्रौषमिति । उपालब्धः राज्ञा
 भर्त्सनपूर्वकं पृष्टोऽपि त्वं दुःखस्य चिरं विलम्बः पापिष्ठमिति-
 पापादुमापकमित्यर्थः । अतो नाश्रौषं रथनिवारणफलकमवद्व-
 चनकर्मकश्चुत्यनुकूलव्यापारानुकूलकृतिमान्नासमिति वक्ष्यसि
 इति तं सुमन्त्रं रामोऽब्रवीत् अत्र नैयायिकमते फलव्यापारौ
 धात्वर्थौ कृतिः प्रत्ययार्थः वैयाकरणमतेऽपि न क्षतिः तन्मते
 कृतेर्धात्वर्थत्वात् प्राचीनमतेऽपि व्यापारस्य धात्वर्थत्वेन तस्य
 च व्यापारो भावना सैवेत्यादिना कृत्यनतिरेकात् तस्या अपि
 धात्वर्थत्वं सिद्धमेव प्राचीनमते कृतिजन्यत्वेन व्यापारस्य न
 बोधविषयत्वं नवीनमते तत्त्वेनापीत्यन्यदेतत् अत्रैवंकल्पने

सै रामस्य वचः कुर्वन्ननुज्ञाप्य च तं जनम् । व्रजतोऽपि ह्याञ्छीघ्रं चोदयामास सारथिः ॥ ४८ ॥
न्यवर्तत जनो राज्ञो रामं कृत्वा प्रदक्षिणम् । मनसाप्याशुवेगेन न न्यवर्तत मानुषम् ॥ ४९ ॥
यमिच्छेत्पुनरायातं नैनं दूरमनुव्रजेत् । इत्यमात्या महाराजमूचुर्दशरथं वचः ॥ ५० ॥

तेषां वचः सर्वगुणोपपन्नैः प्रस्विन्नगात्रः प्रविषण्णरूपः ।

निशम्य राजा कृपणः सभार्यो व्यवस्थितस्तं सुतमीक्षमाणः

॥ ५१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ।

पौरशोकानुवासितहृदय आदिकविः सिंहावलोकनन्यायेन तदुद्देशमेव विस्फारयति ।

तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे निष्क्रामति कृताञ्जलौ । आर्तशब्दो हि संजज्ञे स्त्रीणामन्तःपुरे महान् ॥ १ ॥

धर्मात्मा सत्यसंधश्च सत्यवाक्यो दृढव्रत इत्यादिना नित्यं सत्या-
दिधर्मपरायणस्य रामस्य न मिथ्योपदेशकत्वम् । न च कृतेर्निषेधे
तज्जन्यव्यापारजनितश्रुतेरपि निषेधापत्त्या मिथ्योपदेशकर्तृत्वं
तदवस्थमिति वाच्यं कृतिजन्यव्यापारमन्तराऽपि श्रुतेरनुभव-
सिद्धत्वात् । तथाच कृतिजन्यव्यापारजनितश्रुतेर्निषेधेऽपि
विषयेन्द्रियसंबन्धजनितश्रुतेर्निषेधात् न मिथ्यासंसर्गित्वम् ।
कृतिजन्यव्यापारजनितश्रुतेर्निषेधो विषयेन्द्रियसंबन्धजनित-
श्रुतेरपि निषेध इति तु न भ्रमितव्यं श्यामं घटं न पश्येत्पुच्छं
श्यामेतरघटविषयकदर्शननिषेधस्यानुभवविरुद्धत्वात् चिरं दुःखस्य
पापिष्ठमित्युक्तं स्थितावधिकं दुःखं भवितेति ध्वनितम् ॥ ४७ ॥

गो० टी०—राजवचनातिक्रमणे महान् दोषो भविष्यती-
त्याशङ्क्यामाह—नाश्रौषमिति । पुनरागमनानन्तरं राज्ञा
किमर्थं मद्वाक्येन स्थितोऽसीति निन्दितोऽपि नाश्रौषं त्वद्वचन-
मिति वक्ष्यसि । किमर्थमेवमसत्यवचनं तत्राह—चिरमिति ।
दुःखस्य इदानीमनुभूयमानदुःखस्य चिरं विलम्बः पापिष्ठमति-
दुःसहम् ॥ ४७ ॥

४८] ति० टी०—तं जनमनुव्रजत्पौरजनमनुज्ञाप्य रामेण
कृतां पुनः परावृत्त्य गमनाज्ज्ञां प्रापय्य व्रजतोऽपि स्वतो
गच्छतोऽपि पुनः शीघ्रं शीघ्रगत्यर्थम् ॥ ४८ ॥

रा० टी०—स इति । स सुमन्त्रः तं समीपस्थं जनमनु-
ज्ञाप्य तदनुमतिं गृहीत्वा व्रजतः चलतोऽपि हयान् शीघ्रमतिवेगं
यथा स्यात्तथा चोदयामास ॥ ४८ ॥

गो० टी०—रामस्येति । तं जनं कौसल्यां परिवेष्ट्यागत-
मवरोधजनमनुज्ञाप्य रामेणाज्ज्ञां प्रापय्येत्यर्थः ॥ ४८ ॥

४९] ति० टी०—राज्ञो जनो राजसंबन्धी जनः, अवरो-
धजन उपजीविजनश्च रामं मनसा प्रदक्षिणं कृत्वा न्यवर्तत
देहमात्रेणेति शेषः रथस्य शीघ्रगत्वादिति भावः आशुवेगेन मन-
सा तु न न्यवर्तत, मानुषमितरमनुष्यसमूह आशुवेगेन मनसा-
पि न न्यवर्तत अपिना देहेन च न न्यवर्तत । 'मनसाप्याशुवेगैश्च'
इति पाठान्तरम् अत्र पाठे मनसोऽनिष्टत्वेरश्रुवेगो ज्ञापकः ॥ ४९ ॥

रा० टी०—न्यवर्ततेति । राज्ञो जनः राजकीयः पुरुषः

रामं प्रदक्षिणं कृत्वा न्यवर्तत दशरथसमीपं प्रापेत्यर्थः
आशुवेगेन मनसा तु राजकीयो जनः मानुषं साधारणजनोऽपि
न न्यवर्तत जनस्य नञश्चाट्टतिः ॥ ४९ ॥

गो० टी०—न्यवर्ततेति । राज्ञो जनः राजसंबन्धवरो-
धजनः मानुषं मानुषाणां समूहः समूहाथेऽणप्रत्ययः मनसा
अश्रुवेगैश्च निष्ठत्वावरोधजनस्य मनसा अश्रुवेगैश्च सह न
न्यवर्ततेति संबन्धः ॥ ४९ ॥

५०] ति० टी०—उत्कटदिवृक्षावतो राज्ञस्तु सचिववच-
नान्निष्ठतिरित्याह—यमिच्छेदिति ॥ ५० ॥

रा० टी०—राजकीयपुरुषस्य राजसमीपगमने प्रयोजनं
वदन्नाह—यमिति । पुनरायातं पुनरागमनविशिष्टं यं जन-
मिच्छेत्तं जनं दूरं नैवावुव्रजेत् इति वचोऽमात्या ऊचुः ॥ ५० ॥

गो० टी०—कालोचितकर्तव्यज्ञाः सचिवाः शास्त्रार्थकथनेन
राजानं निवर्तयन्ति—यमिच्छेदिति ॥ ५० ॥

५१] ति० टी०—व्यवस्थितोऽवस्थितः ॥ ५१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

रा० टी०—तेषामिति । तेषाममात्यानां वचो निशम्य
श्रुत्वा सभार्यो राजा व्यवस्थितः तत्रैवातिष्ठदित्यर्थः ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वयोध्याकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

गो० टी०—तेषामिति । व्यवस्थितः स्थितवान् ॥ ५१ ॥
इति श्रीमोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरा-
ख्यानेऽयोध्याकाण्डव्याख्याने चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

१] ति० टी०—इदानीं तत्प्रयाणनिमित्तः सर्वप्रजाशोक
उच्यते—तस्मिन्निति । मातृवेष्टितपितृदेशेन कृताञ्जलौ निष्क्रा-
मति नगराभिर्गच्छति सति ॥ १ ॥

रा० टी०—सिंहावलोकनन्यायेन रामनिष्क्रमणकाले जातं
वृत्तं वर्णयन्नाह—तस्मिन्निति । पुरुषव्याघ्रे परमपुरुषे रामे
निष्क्रामति निर्गच्छति सति महान् आर्तशब्दो दीनः स्वतः
संजज्ञे ॥ १ ॥

अनाथस्य जनस्यास्य दुर्बलस्य तपस्विनः । यो गतिः शरणं चासीत्स नाथः क नु गच्छति ॥ २ ॥
 न कुध्यत्यभिर्शस्तोऽपि क्रोधनीयानि वर्जयन् । क्रुद्धान्प्रसादयन्सर्वान्समदुःखः कं गच्छति ॥ ३ ॥
 कौसल्यायां महातेजा यथा मातरि वर्तते । तथा यो वर्ततेऽस्मासु महात्मा क नु गच्छति ॥ ४ ॥
 कैकेय्या क्रियमानेन राज्ञा संचोदितो वनम् । परित्राता जनस्यास्य जगतः क नु गच्छति ॥ ५ ॥
 अहो निश्चेतनो राजा जीवलोकस्य संक्षयम् । धर्म्यं सत्यव्रतं रामं वनवासे प्रवत्स्यति ॥ ६ ॥
 इति सर्वा महिष्यस्ता विवत्सा इव धेनवः । रूढुश्चैव दुःखार्ताः सस्वरं च विचुक्रुशुः ॥ ७ ॥
 स तमन्तःपुरे घोरमार्तशब्दं महीपतिः । पुत्रशोकाभिसंतप्तः श्रुत्वा चासीत्सुदुःखितः ॥ ८ ॥
 नाग्निहोत्राण्यह्यन्त [नौपचन्मृहेमिधिनः । अकुर्वन्न प्रजाः कार्यं] सूर्यश्चान्तरधीयत ।
 व्यसृजन्कैवलान्नागा गावो वत्सान् पाययन् [पुत्रं प्रथमजं लब्ध्वा जननी नाभ्यनन्दत] ॥ ९ ॥

गो० टी०-तस्मिन्नित्यादि । कृताञ्जलौ मातृपरिवेष्टितं पितरसुदृश्यं कृताञ्जलौ अन्तःपुरे स्त्रीणां दशरथेन समागता-
 नामन्तःपुरवासिनीनां स्त्रीणाम् ॥ १ ॥

२] ति० टी०-तदेवाह-अनाथस्येति । तपस्विनः शोच्य-
 स्य गतिः सकलसुखावाप्तिहेतुः शरणं सर्वापद्भ्यो रक्षिता ॥ २ ॥

रा० टी०-शब्दस्वरूपं बोधयन्नाह-अनाथस्येति । अना-
 थस्य रक्षणरहितस्य रक्षाविषयकौदासीन्यविशिष्टदशरथस्येत्यर्थः
 दुर्बलस्य रामातिरिक्तबलरहितस्य अस्य जनस्य प्रजासमूहस्य
 च तपस्विनः नित्यतपोनिरतस्य वशिष्ठादिब्रह्मकुलस्य चेत्यर्थः
 यो रामः गतिः प्राप्यः शरणं चासीत् स नाथः अस्मन्मनोरथ-
 पूरकः कं गच्छति किंच अनाथस्य दशरथस्य पालनोदासीन-
 त्वेन रामातिरिक्तरक्षकरहितस्य अत एव दुर्बलस्य रामातिरिक्त-
 बलरहितस्य अत एव तपस्विनः स्वरक्षा कथं स्यादिति विचा-
 रयतः अस्य जनस्य गतिः रामः कं गच्छति शेषं पूर्ववत् ॥ २ ॥

गो० टी०-अनाथस्येति । तपस्विनः शोच्यस्य गम्यत
 इति गतिः प्राप्य इति यावत् । शरणं रक्षिता ' शरणं गृह-
 शिब्रोः ' इत्यमरः ॥ २ ॥

३-४] ति० टी०-अभिशस्तो मिथ्याभिशंसनं प्रापितः
 क्रोधनीयानि प्रजाक्रोधकराणि ॥ ३ ॥ ४ ॥

रा० टी०-नेति । अभिशप्तः हास्यादिना केनचिदुरुक्तोऽपि
 क्रोधनीयानि क्रोधोत्पादकवचनानि वर्जयन् अष्टण्वन्निवेत्यर्थः
 क्रोधनीयानीति भवानीयान्तप्रकृतिकार्षाण्यजन्तं क्रुद्धान् कैश्चि-
 देषुभिः क्रोधविशिष्टान्प्रसादयन् तत्क्रोधदूरीकरणपूर्वकतत्प्रीति-
 सुत्पादयन् समदुःखः किंचिदेतुकास्मदुःखदर्शनमात्रेण तदु-
 खविशिष्टः सन् यो न कुध्यति स रामः कं गच्छति ॥ ३ ॥

रा० टी०-कौसल्यायामिति । महात्मा रामः ॥ ४ ॥

गो० टी०-नेति । अभिशप्तः मिथ्याभिशंसनं प्रापितः
 क्वचिदित्यस्य न कुध्यतीत्यनेन संबन्धः ॥ ३-५ ॥

५] ति० टी०-वनं गन्तुमिति शेषः । अस्य जनस्ये-

त्युक्त्वा किं विशिष्य कथनेन सर्वस्य जगतः परित्रातेति
 भगवत्स्वरूपज्ञायाः कस्याश्चिद्वचः ॥ ५ ॥

रा० टी०-कैकेय्येति । कैकेय्या सह क्रियमानेन
 निश्चितवियोगहेतुकक्लेशविशिष्टेन राज्ञा अवनं वनस्थरक्षणं
 यथा स्यात्तथा संचोदितः प्रेरितः अस्य जनस्य चेतनस्येत्यर्थः
 जगतो जडस्येत्यर्थः परित्राता रक्षको रामः कं गच्छति ॥ ५ ॥

६-८] ति० टी०-संक्षयमाधारत्वेन गृहभूतं वनवासे
 तन्निमित्तम् । प्रवत्स्यति प्रवासयति ॥ ६-८ ॥

रा० टी०-अहो इति । जीवलोकस्य चिदचितोः संक्षयं
 समीचीनमाश्रयं धर्म्यं नित्यं धर्मसंयुक्तमत एव सत्यव्रतं
 रामं वनवासे यत्प्रवत्स्यति प्रेषयति अतो राजा निश्चेतनः प्रश-
 स्तनिश्चयाभाववान् अहो कष्टमेतत् ॥ ६ ॥

रा० टी०-इतीति । रूढुः विचुक्रुशुः हा रामेत्युचुश्च ॥ ७ ॥

रा० टी०-स इति । स महीपतिः तमार्तशब्दं श्रुत्वा सुदुः-
 खितश्चासीत् ॥ ८ ॥

गो० टी०-अहो इति । निश्चेतनः बुद्धिहीनः प्रवत्स्यति
 प्रवासयति ॥ ६-८ ॥

९] ति० टी०-नाह्वयन्ताग्निहोत्रिभिः रामदुःखादिति शेषः ।
 अन्तरधीयत रामव्यसनात्तद्व्ययतया दिवसशेषे सत्यप्यन्त-
 र्हितोऽभूत् अकाले दुर्दिनमभूदिति भावः । व्यसृजन्त्युक्तवन्तः
 नागा गजाः न पाययन्नापाययन् अडभाव आर्पः । दुर्दिनायु-
 त्पाता राज्ञो रावणस्य च नाशसूचका इति बोध्यम् ॥ ९ ॥

रा० टी०-नेति । अग्निहोत्राणि न अह्वयन्त हवनकरण-
 योग्यैरिति शेषः । सूर्यः अन्तरधीयत अकालकदुर्दिनादिना तिरो-
 भवदित्यर्थः । नाना हस्तिनः कम्बलान् स्वपृष्ठाच्छादनविशेषान्
 व्यसृजन् । गावः वत्सान् न पायन् अपाययन् आगमशाब्-
 स्यानित्यत्वादइविरहः । एतेन सर्वेषां रामवियोगदुःखासहिष्णुत्वं
 सूचितम् ॥ ९ ॥

गो० टी०-नाग्निहोत्राणीति । नाह्वयन्त अग्निनामन्त-

त्रिशङ्कुलोहिताङ्गश्च बृहस्पतिबुधावपि । दारुणाः सममभ्येत्य ग्रहाः सर्वे व्यवस्थिताः ॥ १० ॥
 नक्षत्राणि गताचींषि ग्रहाश्च गततेजसः । विशाखाश्च सधूमाश्च नभसि प्रचकाशिरे ॥ ११ ॥
 कालिकानिलवेगेन महोदधिरिवोत्थितः । रामे वनं प्रव्रजिते नगरं प्रचचाल तत् ॥ १२ ॥
 दिशः पर्याकुलाः सर्वास्तिमिरेणेव संवृताः । न ग्रहो नासिनक्षत्रं प्रचकाशे न किञ्चन ॥ १३ ॥
 अकस्माद्भाग्यः सर्वो जनो दैन्यमुपागमत् । आहारे वा विहारे वा न कश्चिदकरोन्मनः ॥ १४ ॥
 शोकपर्यायसंतप्तः सततं दीर्घमुल्लसन् । अयोध्यायां जनः सर्वश्चैकक्रोश जगतीपतिम् ॥ १५ ॥

धर्माद्वोत्पन्नां व्यसनाच्चेति भावः । अन्तरधीयत निस्तेज-
 स्कोऽभूदित्यर्थः ॥ ९ ॥

गो० टी०—व्यस्तुजश्चिति । पाययन् अपायन् आगमशा-
 सनस्यानित्यत्वादवभावः ॥ १० ॥

१०] ति० टी०—त्रिशङ्कुर्दक्षिणदिक्स्थः लोहिताङ्गो भौमः
 गुरुद्वयौ अन्ये सर्वे ग्रहाः अनिशुक्रादयः सोममभ्येत्य राशौ
 वक्रगत्या चन्द्रं प्राप्य दारुणाः क्रूराचिपः सन्तो व्यवस्थिताः ॥ १० ॥

रा० टी०—इहस्थानां शोकं संवर्ण्य लोकान्तरस्थानामपि
 तं वर्णयन्नाह—त्रिशङ्कुरिति । त्रिशङ्कुः विश्वामित्रनिर्मितस्वर्ग-
 विशेषस्थित इक्ष्वाकुवंश्यविशेषः लोहिताङ्गो मङ्गलः बृहस्पति-
 बुधावपि दारुणाः क्रूराः सर्वे ग्रहाः शनैश्चरादयश्च सोमं चन्द्र-
 मसमभ्येत्य राशौ वक्रगमनेन प्राप्य अव्यवस्थिताः चञ्चलचित्ता
 आसन्निति शेषः ॥ १० ॥

गो० टी०—त्रिशङ्कुरिति । त्रिशङ्कुरिक्ष्वाकुकुलकूटस्थः
 लोहिताङ्गोऽङ्गारकः बृहस्पतिबुधयोर्दारुणत्वं दारुणाङ्गारकसंयो-
 गात् क्रूरस्थानगतत्वाद्वा त्रिशङ्कोर्ग्रहत्वाभावेऽपि छत्रिणो गच्छ-
 न्तीतिवद्वयपदेशः त्रिशङ्कोः सोमप्राप्तिः ऋजुदेशत्वेन ज्ञेया । नञ्
 पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पञ्चम्यां भरताग्रजः इति वक्ष्यमाणरीत्या तत्रै-
 व कदाचित्पुण्ययोगसंभावनाया च पञ्चम्यामभिषेक इति सिद्धं
 तस्मिन्नेव च निर्गतः तथा च कर्कटकस्थे चन्द्रे कथं बुधस-
 मागमः तस्य सूर्यसमीपवर्तितात् उच्यते प्राप्तिरत्र नैकराशि-
 स्थितिः किन्तु क्वचित् प्राप्तिः क्वचिदृष्टिरिति न दोषः वक्रगत्या
 समागम इत्यप्याहुः ॥ ११ ॥

११] ति० टी०—गताचींषि त्यक्त्वाभाविककान्तानि
 ग्रहा शन्यादयः विशाखा विमार्गस्थाः सधूमाश्च नभसि
 दृश्यन्ते ॥ ११ ॥

रा० टी०—नक्षत्राणीति । गताचींषि अत्र दूतेतजांसि
 नक्षत्राणि गततेजसः ग्रहादयश्च सधूमाः धूमसदृशाः नभसि
 प्रचकाशिरे ददृशिरे ॥ ११ ॥

गो० टी०—नक्षत्राणीति । विशाखाः इक्ष्वाकुदेशनक्षत्रं
 सधूमा इत्यनेन भाविराजविषत् सूर्यते ॥ १२ ॥

१२-१३] ति० टी०—कालिका मेघपङ्क्तिरनिलवेगे-

नाकाश उत्थित उदधिरिव दृश्यते नगरं प्रचचालेत्यनेन
 भूकम्पः ॥ १२ ॥ १३ ॥

रा० टी०—कालिकेति । कालिका मेघमाला अनिलवेगे-
 नोत्थितो महोदधिः समुद्र इवोत्थिता एतेनाकालवृष्ट्या रामगम-
 नं निवारयामीति तदभिप्रायः सूचितः अत एव तदयोध्यानगरं
 प्रचचाल रामेण सहगच्छदित्यर्थः । अत्र सत्त्वगुणवतां शोकः
 सार्वकालिकस्वसहायीभूतदशरथादिशोकदर्शनजनितः, तमो
 गुणवतां तु निश्चितरावणादिविध्वंसजनित इति विवेकः । किं
 च अत्र सत्त्वासत्त्वगुणवतां शोकः प्रातिभासिकरामौदासी-
 न्यजनितः तेन रामस्वरूपस्य सर्वचित्तापहारकत्वं व्यक्तम् ।
 'मेघजाले च कालिका' इत्यमरः ॥ १२ ॥

गो० टी०—कालिकेति । कालिकानिलवेगेन मेघजाल-
 युक्तप्रभञ्जनवेगेन 'मेघजाले च कालिका' इत्यमरः । प्रचचाल
 व्यसनातिशयात्प्रकम्पितमभूत् ॥ १३ ॥

रा० टी०—दिश इति । तिमिरेण संवृताः सर्वा दिशः
 तदभिमानिदेवताः पर्याकुला व्याकुलचित्ता आसन्निति शेषः
 अत एव ग्रहः शन्यादिः किञ्चन नैव प्रचकाशे नक्षत्रमभिवि-
 न्यादि च नैव प्रचकाशे ॥ १३ ॥

गो० टी०—दिश इति । ग्रहः जात्येकवचनं नवग्रहा
 इत्यर्थः । नक्षत्रम् अभिन्यादि न किञ्चित् प्रचकाशे सप्तर्षिबुधा-
 दिकं न प्रचकाश इत्यर्थः ॥ १४ ॥

१४] ति० टी०—अकस्माद्दैन्यहेतुकारणाभावेऽपि दैन्यं
 रामवियोगदैन्यादधिकं दैन्यम् ॥ १४ ॥

रा० टी०—अकस्मादिति । अकस्मादतिक्रान्तिरामवियोगा-
 दैन्यमुपागमत् अत एवाहारादौ मनो नाकरोत् ॥ १४ ॥

गो० टी०—अकस्मादिति । अकस्मात् रामप्रवाजनेन-
 तिरिक्तवन्धुविक्षेपणादिकारणं विनेत्यर्थः ॥ १५ ॥

१५] ति० टी०—शोकेन रामवियोगेन पर्यायसंतप्तः
 पुनः पुनः संतप्तः प्रतिज्ञापालनरूपधर्मवत्यपि कोप उत्पातः ॥ १५ ॥

रा० टी०—शोकेति । शोकपर्यायसंतप्तः शोकस्य परम्पर-
 यातितापं प्राप्तः अयोध्यायां विद्यमानः सर्वो रामप्रेषणाभिप्रा-
 यानभिज्ञो जनः जगतीपतिं चुकोप किं च जगतीपतिं प्राप्य
 मन्थरायै चुकोप अत एव जगतीपतेः कर्मत्वम् ॥ १५ ॥

बाष्पपर्याकुलमुखो राजमार्गगतो जनः । न हृष्टो लभ्यते कश्चित्सर्वः शोकपरायणः ॥ १६ ॥
न वाति पवनः शीतो न शशी सौम्यदर्शनः । न सूर्यस्तपते लोकं सर्वं पर्याकुलं जगत् ॥ १७ ॥
अनर्थिनः सुताः स्त्रीणां भर्तारो भ्रातरस्तथा । सर्वे सर्वं परित्यज्य राममेवान्वचिन्तयन् ॥ १८ ॥
ये तु रामस्य सुहृदः सर्वे ते मूढचेतसः । शोकभारेण चाक्रान्ताः शयनं नैव भोजिरे ॥ १९ ॥

ततस्त्वयोध्या रहिता महात्मना पुरंदरेणेव मही सपर्वता ।

चचाल घोरं भयशोकैर्दीपिता सनागयोधाश्वगणा ननाद च ॥ २० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ।

प्रजविना रथेन निर्गते रामे तदन्तरमुल्लिखिद्विषुर्दशरथो रथरजसोऽप्यदर्शनाद्विगुणितखेदः संमुमूर्छ । पतन्तं तमवष्टब्धमागतं
कैकेयीं निर्भर्त्स्य स्पर्शोऽपि न्यषेधीत् । कौसल्या तमुत्थाप्य न्यवर्तयत् । मृत्यास्तं कौसल्यागृहं निन्युः । रामानुशोचनेन सीदतो राज्ञः
पार्श्वोपविष्टायाः कौसल्याया बहुविधो विलापः ।

यावच्च निर्यतस्तस्य रजोरूपमदृश्यत । नैवेक्ष्वाकुवरस्तावत्संजहारात्मचक्षुषी ॥ १ ॥

गो० टी०-शोकेति । शोकपर्यायसंतप्तः शोकपरम्परा-
संतप्तः ॥ १६-१८ ॥

१६-१७] ति० टी०-पूर्वं तु केषांचित्तत्त्वज्ञानां हर्षं
आसीत्, संप्रति तु सर्वोऽप्यहृष्टः ॥ १६ ॥ १७ ॥

रा० टी०-वाप्तेति । राजमार्गगतः सर्वो जनः शोक-
परायणः आसीदिति शेषः अत एव बाष्पपर्याकुलमुखः
आसीदत एव कश्चिद्दृष्टो न लभ्यते ॥ १६ ॥

रा० टी०-नेति । सर्वं जगत् पर्याकुलं व्याकुलचित्तमा-
सीदिति शेषः ॥ १७ ॥

१८-१९] ति० टी०-सुता अनर्थिनोऽनपेक्षिणः माता-
पित्रोरिति शेषः स्त्रीणां भर्तारोऽनर्थिनः भ्रातरः भ्रातृणामनर्थिनः
इति शेषः राममेवान्वचिन्तयन् तद्व्यानेन सर्वो जनः सर्वत्र
विरक्तोऽभूदित्याशयः ॥ १८ ॥ १९ ॥

रा० टी०-अनर्थिन इति । सुताः मातापित्रोः अनर्थिनः
मातापित्रर्थसाधनरहिताः भर्तारः पतयः स्त्रीणामनर्थिनः भ्रातरो
भ्रातृणामनर्थिनः आसन् । मातापित्रोरिति भ्रातृणामिति च
आसीदिति शेषः । तत्र हेतुः सर्वं स्वस्वकर्तव्यं परित्यज्य राम-
मेव अन्वचिन्तयन् ॥ १८ ॥

गो० टी०-अनर्थिन इति । सुताः स्त्रीणामनर्थिनः मातृणां
स्तन्यं नापैक्षन्त इत्यर्थः । भर्तारः स्त्रीणामनर्थिनः भ्रातरः अन-
र्थिनः अन्योन्यमिति शेषः । सर्वे अदुरक्ताः सर्वे ॥ १९ ॥

रा० टी०-ये इति । शोकभारेण आक्रान्ता व्याप्ता अत
एव मूढचेतसः ये सर्वे रामस्य सुहृदः ते तु शयनं निद्रां नैव
भोजिरे प्राप्नुवन्त्यर्थः ॥ १९ ॥

गो० टी०-ये त्विति । शयनं मूर्च्छाशयनमित्यर्थः । ये
त्वित्यनेन पूर्वभ्यो वैलक्षण्यमुच्यते चक्रवर्तिगतिमनुभवे
श्रीकौसल्या मङ्गलाशसनमकरोत् तथा न भवन्ति सुहृदः तेषा-
मेकोऽपि न किंचिदकार्षत् रामस्य सुहृदः पित्रोरपि गोप्यं रामो

येभ्यः प्रकाशयति तादृशाः सुशोभनहृदयाः सुहृदः आत्मनं
त्यक्त्वा राममेव रक्षन्त इत्यर्थः । सर्वे त इति तेषु कश्चिद-
प्यन्यादृशो नास्तीति भावः । यदि सुहृदस्तर्हि पादौ संगृह्य
रामो निवर्त्यतामित्यत्राह-मूढचेतसः प्रसन्नबुद्धिभिः कर्तव्यं
कथं बुद्धिहीनाः कुर्वन्तीति भावः । ज्ञानभ्रंशस्य हेतुमाह-शोकेति ।
पर्वतेनेव शोकभारेणाक्रान्ताः शयनं न जहुः पर्वताक्रान्ताः कथ-
ञ्चित्प्रेषुरिति भावः । तदा पारवश्यकाले न तु स्वयं स्वबुद्ध्या
शयाना ह्युतिष्ठन्ति ॥ २० ॥

२०] ति० टी०-पुरंदरेण रहिता सपर्वता समेरुयथा
मही चलति तस्य त्रिलोकीपतित्वात् तथा रामेण रहितायोध्या
चचाल रक्षकाभावात् ननाद च दुःखाच्चक्रन्देत्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

रा० टी०-तत इति । महात्मना रामेण रहिता प्राती-
तिक्रवियोगं प्राप्ता चचाल रामेण सहाप्रकटरूपान्तरेणेति शेषः
ननाद च ॥ २० ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-

वयोध्याकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

गो० टी०-तत इति । पुरन्दरेणेव महीति त्रैलोक्याधि-
पतित्वादुक्तम्, यद्वा पुरन्दरेण गोत्रभिदा हेतुना पर्वतसहिता
मही यथा चलति तद्रक्षकरामविश्लेषेण गजाश्वसहितायोध्या
भयेन चचालेत्यर्थः ॥ २१ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविराचिते श्रीरामायणमूषणे पीताम्बरव्याख्याने-
ऽयोध्याकाण्डव्याख्याने एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

१] ति० टी०-निर्यतस्तस्य रामस्य संबन्धि रजसो रूप
रथ्यायूलेः स्वरूपं यावत्तेनादृश्यत तावदात्मश्रद्धुषी न संजहार
इदं रामरथोद्धतं रज इति प्रीत्या तत्पश्यन्नेवासीदिति भावः ॥ १ ॥

यावद्राजा प्रियं पुत्रं पश्यत्यत्यन्तधार्मिकम् । तावद्वचवर्धतेवास्य धरण्यां पुत्रदर्शने ॥ २ ॥
 न पश्यति रजोऽप्यस्य यदा रामस्य भूमिपः । तदार्तश्च विषण्णश्च पपात धरणीतले ॥ ३ ॥
 तस्य दक्षिणमन्वागात्कौसल्या बाहुमङ्गना । परं चास्यान्वगात्पार्श्वं कैकेयी सा सुमध्यमा ॥ ४ ॥
 तां नयेन च संपन्नो धर्मेण विनयेन च । उवाच राजा कैकेयीं समीक्ष्य व्यथितेन्द्रियः ॥ ५ ॥
 कैकेयि मामकाङ्गानि मा स्प्राक्षीः पापनिश्चये । नहि त्वां द्रष्टुमिच्छामि न भार्या न च बान्धवी ॥ ६ ॥
 ये च त्वामनुजीवन्ति नाहं तेषां न ते मम । केवलार्थपरां हि त्वां त्यक्तधर्मा त्यजाम्यहम् ॥ ७ ॥

रा० टी०—राजदृष्टं वर्णयन्नाह—यावदिति । निर्यतो निर्गच्छतो रामरथस्य रजोरूपं धूलीस्वरूपं यावत्कालमदृश्यत तावत्कालमिदवाकुवरो दशरथः आत्मचक्षुषी नैव संजहार अकर्षयत् ॥ १ ॥

गो० टी०—यावत्स्वित्यादि । निर्यतः निर्गच्छतः तस्य रामस्य संबन्धि रजोरूपं रजःस्वरूपं यावददृश्यत तावन्न संजहार न निवर्तितवान् ॥ १ ॥

२] ति० टी०—यावत्प्रियं पुत्रं राजा पश्यति रथधूलि-दर्शनद्वारेति शेषः । तावत्पुत्रदर्शने तन्निमित्तं धरण्यां स्थितो-ऽस्य देहो व्यवर्धते उत्थाय स्थित एवाभूदित्यर्थः ॥ २ ॥

रा० टी०—यावद्राजेति । यावत्प्रियं पुत्रं पश्यति रथ रजोवलोकनद्वारेति शेषः तावत्कालं धरण्यां स्थितमस्य शरीर-मिति शेषः । पुत्रदर्शने पुत्रदर्शनार्थं व्यवर्धत इव उत्थायोत्थाया-लोकतेत्यर्थः ॥ २ ॥

गो० टी०—यावद्राजेति । पश्यति रजोद्वारेणेति शेषः पुत्रदर्शने पुत्रदर्शननिमित्तं धरण्यां रजो व्यवर्धत मन्निमित्तकेन पुत्रदर्शनेन राजा कंचित्कालमाप्यायितो भवेदिति मत्वेव रजो व्यवर्धतेत्यर्थः, अथवा अस्य देहो व्यवर्धत पुत्रदर्शनायोत्थाय स्थित इत्यर्थः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—रजसोऽप्यदर्शने तच्छरीरं पतितमभूदि-त्याह—नेति । रामस्य रजः रामरथोद्धतं रज इत्यर्थः ॥ ३ ॥

रा० टी०—नेति । अस्य रामरथस्य रजोऽपि यदा न पश्यति नापश्यत् तदा आर्तो दुःखितः अत एव विषण्णः उदा-सीनो भूमिपः पपात ॥ ३ ॥

गो० टी०—न पश्यतीति । आर्तः पीडितशरीरः विषण्णः दुःखितः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—तस्येति । पतितछत्वाप्य तस्य दक्षिणं बाहुं धृत्वा कौसल्यान्वगात्स्वपुरं प्रति गम्यमानमन्वगात्सहैव ससार कैकेयी त्वस्य वामं पार्श्वमेव केवलमन्वगात् तथात्वं च राज्ञोऽस्यां परमवैरस्यात् ॥ ४ ॥

रा० टी०—तस्येति । दक्षिणं बाहुं कौसल्या अन्वगा-त्प्राप्नोत् उत्थापनार्थमिति शेषः परं भिन्नं वाममित्यर्थः पार्श्वं बाहु-मित्यर्थः कैकेयी अन्वगात् एतेन तत्तद्बाहुसमीपे एव तत्तत्स्थि-तिरिति फलितम् ॥ ४ ॥

गो० टी०—तस्येति । बाहुमन्वगात् उद्धरणार्थमिति भावः । भरतप्रिया प्रियभरता पार्श्वमित्यनेन कौसल्यावद्बाहुं नालम्बितवतीति गम्यते ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—तदेवाह—तामिति ॥ ५ ॥

रा० टी०—तामिति । नयादिना संपन्नो राजा तां कैकेयीमुवाच ॥ ५ ॥

गो० टी०—तामिति । नयेन नीत्या विनयेन सदाचारेण ॥ ५ ॥

६-७] ति० टी०—न च बान्धवी बन्धूनां स्नेहपात्रदा-स्यादिरूपापि नेत्यर्थः अण्णन्तत्वाङ्गीप् ॥ ६ ॥ ७ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—कैकेयीत्यादिभिः । पापनिश्चये पापाय पापिराक्षसविध्वंसाय निश्चयो यस्याः तत्संबोधनं हे कैकेयि ! मामकाङ्गानि भार्या परमशोभावती त्वं मा स्प्राक्षीः तत्र हेतुः यतस्त्वं बान्धवी अस्मत्प्रतिज्ञाविपयीभूतत्वादस्मद-भिप्रेतत्वेन देवाद्युपकारकत्वेन चाभिपेक्षप्रतिज्ञायाः पूर्वदिनेषु अभिपेक्षोत्तरदिनेषु वावश्यं याचनीयस्यापि वरस्य अकालक-याचनेन बन्धुहितकारिणी न अतः त्वां द्रष्टुं नैवेच्छामि त्वां त्वद्भिनां क्षियं च द्रष्टुं नेच्छामि एतेन त्वदर्शनविषयकेच्छाभावः अकालिकवरयाचनरूपापराधेन अन्यदर्शनविषयकेच्छाभावः भ्रष्टप्रतिज्ञं मां कथयिष्यन्तीति लज्जया च प्रादुर्भूत इति सूचितं तेन लोकान्तरगमनेच्छा ममास्तीति व्यञ्जितम् । अयमन्यपर्यायः सर्वादिपठितस्त्वशब्दः जात्यभिप्रायेणैकवच-नम् । अत एव ये अजुजीवन्ति तेषामहं न पाळयितास्मीति शेषः अत एव ते मम न पाल्या इति शेषः । मामकाङ्गानि मा स्प्राक्षीरित्यनेन स्पष्टं त्यागविरोधिज्ञेहातिशयो भविष्य-तीति बोधितं तेन कौशल्योऽपि निवारित इति सूचितमत एव कौशल्यो न्यवर्तत इति वक्ष्यमाणं सङ्गच्छते तेषामि-त्यत्र कर्मणः शेषत्वविवक्षया पृष्टी । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ६ ॥

गो० टी०—कैकेयीति । न भार्या न च बान्धवी त्वमिति शेषः । न च बान्धवी पत्नीत्वसंबन्धोऽपि नास्तीत्यर्थः । अण्णन्तत्वाङ्गीप् ॥ ६ ॥

रा० टी०—ननु मन्थरोक्त्या भ्रान्तत्वादेवमाचरितं मये-त्यत आह—केवलमिति । केवलार्थपरामर्शमतीव राज्ञी प्रियेति स्वार्थसाधिकामत एव त्यक्तधर्मा त्यक्तः त्याजितः धर्मः प्रार-म्भविषयीभूतकार्यसमापनरूपमर्यादा यया तां त्वामेवंविधक-रकर्मकारिकात्वेन सर्वतो विलक्षणां मन्थरामहं त्यजामि त्याजयामि संमतिदानाधिकारतः सा बहिष्कार्येति तात्पर्यम् । अर्थं पृथक् ॥ ७ ॥

गो० टी०—न केवलं त्वयि संबन्धाभावः त्वत्संबन्धिष्वपि मम संबन्धो नास्तीत्याह—ये चेति । नाहं तेषामिति प्रभुरिति शेषः न ते मम शेषभूता इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अगृह्णां यच्च ते पाणिमग्निं पर्यणयं च यत् । अनुजानामि तत्सर्वमस्मिँल्लोके परत्र च ॥ ८ ॥
 भरतश्चेत्प्रतीतः स्याद्राज्यं प्राप्यैतदव्ययम् । यन्मे स दद्यात्पित्रर्थं मा मां तदत्तमागमत् ॥ ९ ॥
 अथ रेणुसमुद्धस्तं सैमुत्थाप्य नराधिपम् । न्यवर्तत तदा देवी कौसल्या शोककशिता ॥ १० ॥
 हत्वेव ब्राह्मणं कामात्स्पृष्ट्वाग्निमिव पाणिना । अन्वतप्यत धर्मात्मा पुत्रं संचिन्त्य राधवम् ॥ ११ ॥
 निवृत्त्यैव निवृत्त्यैव सीदतो रथवर्त्मसु । राज्ञो नातिवभौ रूपं ग्रस्तस्यांशुमतो यथा ॥ १२ ॥
 विललाप स दुःखार्तः प्रियं पुत्रमनुस्मरन् । नगरान्तमनुप्राप्तं बुद्ध्वा पुत्रमथाब्रवीत् ॥ १३ ॥
 वाहनानां च मुख्यानां वहतां तं ममात्मजम् । पदानि पथि दृश्यन्ते स महात्मा न दृश्यते ॥ १४ ॥

८] ति० टी०—न केवलमैहिकव्यवहारस्य त्यागः किंतु पारलौकिकस्यापीत्याह—अगृह्णामिति । यच्च ते पाणिं पर्यणु-
 ह्णाम्, यच्च त्वामग्निं पर्यणयं प्रदक्षिणमनयम्, अग्निहोत्रसंबन्धं
 वा कार्यम् तत्सर्वमस्मिँल्लोके पाणिग्रहणसाध्यक्रीडादि परलोकै-
 ष्वग्निहोत्रादिसाध्यस्वर्गादि चानुजानामि त्यजामि ॥ ८ ॥

रा० टी०—नन्विमामहं त्यजामि पाणिगृहीतीत्यागस्यानौ-
 चित्यात्वं तु मां मां त्यजेत्यत आह—अगृह्णामिति । अस्मि-
 ण्लोके ते पाणिं यदहमगृह्णां यच्चाहं त्वामग्निं पर्यणयं प्रदक्षिणं
 प्रापं तत्सर्वं परत्र भिन्ने लोके अनुजानामि स्मरामि मत्स्मरणे-
 नैव भवतीनां कल्याणं भवितेति तात्पर्यं तेनानौचित्यं न
 स्यादिति व्यञ्जितं तेनेह स्थातुमशक्तोऽहमिति सूचितम् ॥ ८ ॥

गो० टी०—अग्निसाक्षिकमृदा कथं न भार्या स्यामित्यत्राह—
 अगृह्णामिति । पर्यणयं प्रदक्षिणमनयम् अनुजानामि परि-
 त्यजामीत्यर्थः । इह लोके परत्र च ऐहिकमाशुभिकं च सर्वं
 त्वत्संबन्धेनागतं त्यजेयमित्यर्थः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—नह मम त्यागेऽपि मत्पुत्रादेः कथं
 त्यागः 'ये च त्वामनुजीवन्ति' इत्यादिनोक्तस्तत्राह—भरत
 इति । यदि त्वया प्रापितं राज्यं प्राप्य भरतः प्रतीतः स्या-
 तुष्टः स्यात्, तर्हि मे मरणानन्तरं स भरतः पितृर्थं पितृत्वप्र-
 युक्तश्राद्धार्थं यद्द्यात्तत्तदत्तं मां मा गमत् मा प्राप्नोत्वित्यर्थः ।
 अन्यथा तु तं न त्यजामीत्यर्थः । कतकस्तु—'अनुजानामि'
 इत्यादिसार्धलोक एकं वाक्यं तत्पूर्वार्धे त्यजामीत्यस्याल्लोकः
 तत्तृतीयार्धे 'यन्मे स दद्यात्पित्रर्थं मामतदत्तमागमत्' इति
 पाठः स दद्यादिति चावर्तते भरतस्त्वया प्रापितं राज्यं प्राप्य
 प्रतीतो विवेकवान्सन्यत्प्राप्तं राज्यं तत्स पितृर्थं पितुर्मम प्रीति-
 संपादनाय यदि दद्यात्यजेत्, मां चातदत्तं न कृतं तस्मै दत्तं दानं
 राज्यस्य येन तादृशं मां प्रीत्या पूर्ववदागमत्प्राप्तुमाचेत्, तदा
 यत्स मे दद्यादस्मिँल्लोके विहारशय्याभोजनादि परत्र च पर-
 लोके पिण्डदानादि तत्सर्वमनुजानाम्यङ्गीकरोमि अन्यथा तं
 त्यजाम्येवेत्यर्थ इत्याह ॥ ९ ॥

रा० टी०—नह भरतादीनां शोकातिशयः स्यादित्यत आह—
 भरत इति । चेद्यदि भरतः प्रतीतः मद्भ्रूचनविषयकविश्वासवा-

नस्यात्तदा अव्ययं विघ्नरहितमेतद्रामराज्यं प्राप्य पाल्यत्वेन
 स्वीकृत्य पितृर्थं पितृदेयधनादिकं यन्मे मद्बुद्देशेन दद्यात्तदत्तं
 भरतसमर्पितं मा मां मया सर्वसंपत्त्या युक्तं मामागमत्प्राप्ता
 लुण्ठपातभूतस्याविवक्षा ॥ ९ ॥

गो० टी०—भरत इति । प्रतीतः प्रसूत इत्यर्थः । पितृर्थं
 यदुदकादिकं दद्यात् तदत्तं मां मागमत् नोपतिथेदित्यर्थः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—रेणुसमुद्धस्तं भुवि लुण्ठनाद्रजोव्याप्तं
 न्यवर्तत राज्ञा सहेति शेषः ॥ १० ॥

रा० टी०—अथेति । अथ राजवचनश्रवणानन्तरकाले
 रेणुसमुद्धस्तं पृथिव्यां पतनेन तद्रजो व्याप्तं नराधिपं
 समुत्थाप्य शोककशिता देवी कौशल्या न्यवर्तत राजस्प-
 र्शान्निवृत्ते अत्र कौशल्यायाः प्राधान्यात्तन्मात्रोक्तिः ॥ १० ॥

गो० टी०—अथेति । न्यवर्तत तेन सहेति शेषः ॥ १० ॥

११] ति० टी०—यथा पाणिनाग्निं स्पृष्ट्वा स्वकर्तृकदोषेण
 तत्पीडयातप्तो भवति तथा स्वकृतमेतदुःखमित्युत्तापः ॥ ११ ॥

रा० टी०—राज्ञः शोकं वर्णयन्नाह—हत्वेति । कामा-
 त्स्वेच्छातः ब्राह्मणं हत्वा संताडयेव पाणिना अग्निं स्पृष्ट्वैव
 राधवं स्वप्रेषितरामं संचिन्त्य संस्मृत्य धर्मात्मा राजा
 अन्वतप्यत खेदं प्राप्नोत्प्रसिद्धं च हनस्ताडनार्थकत्वं मालाहत
 इव द्विप इत्यादौ ॥ ११ ॥

गो० टी०—हत्वेति । तापसं तापसवेप्रधारिणम् ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—निवृत्त्य पुनःपुनरित्यर्थः । रथवर्त्मसु
 सीदतो रथमार्गदर्शनं क्लिश्यतः ग्रस्तस्य राहुणा ॥ १२ ॥

रा० टी०—निवृत्त्येति । निवृत्त्य विचारेण शोकात्पुनः
 पुनर्वहिरागत्यापि सीदतः पुनः पुनः खेदं प्राप्नुवतो राज्ञः
 रथवर्त्मसु गतरामरथमार्गेषु विद्यमानं रूपं शरीरं नाति-
 वभौ तत्र दृष्टान्तः ग्रस्तस्य राहुणा स्पृष्टस्य अंशुमतः
 सूर्यादेः रूपमिव ॥ १२ ॥

गो० टी०—निवृत्त्येति । ग्रस्तस्य राहुग्रस्तस्य ॥ १२—१४ ॥

१३—१४] ति० टी०—आत्मानं नगरान्तं नगरसमीपं प्राप्तं
 बुद्ध्वा पुत्रं चाप्राप्तं बुद्ध्वाब्रवीदिति कतकः, यद्वा पुत्रं नगरान्तं
 नगरवाह्यं देशं प्राप्तं मत्वेत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

यः सुखेनोपधानेषु शेते चन्दनरूपितः । वीज्यमानो महार्हाभिः स्त्रीभिर्मम सुतोत्तमः ॥ १५ ॥
 स नूनं कचिदेवाद्य वृक्षमूलमुपाश्रितः । काष्ठं वा यदि वाश्मानमुपधाय शयिष्यते ॥ १६ ॥
 उत्थास्यति च मेदिन्याः कृपणः पांसुगुण्डितः । विनिःश्वसन्प्रस्रवणात्करेणूनामिवर्षभः ॥ १७ ॥
 द्रक्ष्यन्ति नूनं पुरुषा दीर्घबाहुं वनेचराः । राममुत्थाय गच्छन्तं लोकनाथमनाथवत् ॥ १८ ॥
 सा नूनं जनकस्येष्टा सुता सुखसदोचिता । कण्टकाक्रमणहान्ता वनमद्य गमिष्यति ॥ १९ ॥
 अनभिज्ञा वनानां सा नूनं भयमुपैष्यति । श्वपदानर्दितं श्रुत्वा गर्भीरं रोमहर्षणम् ॥ २० ॥
 सकामा भव कैकेयि विधवा राज्यमावस । नहि तं पुरुषव्याघ्रं विना जीवितुमुत्सहे ॥ २१ ॥
 इत्येवं विलपन् राजा जनौघेनाभिसंवृतः । अपस्नात इवारिष्टं प्रविवेश गृहोत्तमम् ॥ २२ ॥

रा० टी०—विललापेति । नगरान्तं नगरमर्यादायाः परं प्रातं पुत्रं बुद्ध्या पुत्रं स्मरन्स्नान्विललाप रुरोद अथ अत्रवीत् ॥ १३ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—बाह्वनानामित्यादिभिः । बाह्वनानामन्धानां मध्ये सुख्यानां समात्मजं बहुतामन्धानां पदानि दृश्यन्ते स तु न दृश्यते ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—महार्हाभिरुत्तमरूपालंकारवतीभिः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—कचिन्नदीतीरादौ अश्मा पापाणः ॥ १६ ॥

रा० टी०—य इति । चन्दनरूपितः चन्दनैर्भूषितः महार्हाभिः अतिसत्कारकर्त्रीभिः स्त्रीभिः सीतान्नापिततत्परिचारिकाभिः वीज्यमानः यः सुतोत्तमः उपधानेषु उत्तमोपवर्हणविशिष्टशय्यासु शेते स अयं कचिद्वृक्षमूलमुपाश्रितः प्रातःकाष्ठमश्मानं प्रस्तरं वा उपाधाय शिरोधोभागे कृत्वा शयिष्यते । श्लोकद्वयमेकान्वयि शेते इत्यत्र “वर्तमानसामीप्य—” इति भूते लट् १५—१६

गो० टी०—य इति । वीज्यमानः चामरव्यजनादिभिरिति शेषः स्त्रीभिः परिचारिकाभिः ॥ १५ ॥ १६ ॥

१७—१८] ति० टी०—वन्दिस्तुत्यादिराहित्येन कृपण इव प्रस्रवणाद्विप्रस्थादिप्रदेशात् ॥ १७ ॥ १८ ॥

रा० टी०—उत्थास्यतीति । पांसुगुण्डितः शयनभूमिधूलि-व्याप्तशरीरः कृपणः वन्दीगणादिस्तुत्यादिरहितत्वेन कृपण इव प्रतीयमानः रामः विनिःश्वसन्प्रादिवियोगजनितशोकहेतुको-च्छ्रातं प्राप्नुवन्स्ममेदिन्याः शयनभूमेः उत्थास्यति तत्र दृष्टान्तः प्रस्रवणात्प्रदेशविशेषात्करेणूनामृषभ इव । यदि च प्रस्रवणशब्दार्थः प्रस्रवणं वृक्षपतितकठोरफळादि तदतति प्राप्नोतीत्यर्थः तदा प्रस्रवणादिति रामविशेषणम् । च शब्द इवार्थकः ॥ १७ ॥

गो० टी०—उत्थास्यतीति । प्रस्रवणात् निर्झरात् तत्समीपादित्यर्थः ‘उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहो निर्झरो झरः’ इत्यमरः ॥ १७ ॥

रा० टी०—द्रक्ष्यन्तीति । लोकनाथं सर्वलोकाधीश-त्वाय गच्छन्तं राममनाथवन्नाथप्रतियोगिकभेदविशिष्टमिव थत्वाभाववन्तमिव वा वनेचराः द्रक्ष्यन्ति ॥ १८ ॥

गो० टी०—द्रक्ष्यन्तीति । अनाथवत् गच्छन्तमित्यन्वयः १८ ॥ १९] ति० टी०—सुखसदोचिता सुखस्य सदा उचिता तादृ-के कण्टकेष्वाक्रमणेन पादविक्षेपेण हान्ता पीडिता ॥ १९ ॥

रा० टी०—सेति । सुखसदोचिता सुखसंवन्धिसर्व-कालिकौचित्यविशिष्टा किंच सुखसदः सुखप्राप्तेः औसमन्ता-द्भावेनोचिता योग्या जनकस्येष्टा प्रिया सुता सा सीता कण्टकाक्रमणहान्ता कण्टकेषु यदाक्रमणं पादविक्षेपः तेन हान्ता खेदं प्राप्ता सती वनं गमिष्यति ॥ १९ ॥

गो० टी०—सेति । सुखसदोचिता सुखस्य सदोचिता कण्टकेष्वाक्रमणं पदविक्षेपः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—श्वपदानां व्याघ्रादीनामासमन्ता-वर्दितम् ॥ २० ॥

रा० टी०—अनभिज्ञेति । वनानामनभिज्ञा वनविषयक-विशेषज्ञानाभाववती सा श्वपदानर्दितं व्याघ्रादिबहुशब्दं श्रुत्वा भयमुपैष्यति ॥ २० ॥

गो० टी०—अनभिज्ञेति । श्वपदानर्दितं श्वपदाः व्याघ्रा-दिर्हिस्रपशवस्तेषामानर्दितं शब्दम् ॥ २० ॥ २१ ॥

२१] ति० टी०—सकामा भवेति वक्तव्यानपकारिणां दुःखदानात्ते कामपूर्तिर्न कदापीति भावः । विधवात्वे हेतुः—नहीत्यादि ॥ २१ ॥

रा० टी०—भरतागमनात्पूर्वं राजाभावप्रयुक्तसंभावित-राज्योपद्रवाभावाय कैकेयीसुपदिशन्नाह—सकामेति । विधवा विशेषेण धं राज्यपोषणं वाति अमात्यादिद्वारा प्रापयति सा राज्यपालनेच्छावतीत्यर्थः, किंच विगतः धवः भीतिहेतुकप्र-कम्पो यस्याः निर्भययेत्यर्थः, किंच धुनोति स्वतेजसा रिपू-न्प्रकम्पयति सा त्वं सकामा कस्य सुखस्य आमः प्रापणं तेन सहिता प्रजासुखप्राप्तिकर्त्रीत्यर्थः भव अत एव राज्यमावस आवासय । ननु भवता पाल्यत एवेति किमनेनो-पदेशेनेत्यत आह—पुरुषव्याघ्रं परमपुरुषं तं रामं विना जीवितुं प्रजाः पालयितुं नैवोत्सहे ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—अपस्नातो मृतस्नानस्नातः अरिष्टं कश्चमलयम् ॥ २२ ॥

रा० टी०—उपसंहरन्नाह—इतीति । अपस्नातः अपगतं ज्ञातं ज्ञानं यस्य अकृतज्ञान इत्यर्थः, किंच अपज्ञानमपज्ञाः ज्ञानाभाव इत्यर्थः भावे किं तावतीति प्राप्नोतीति अपस्नातः पचायच् । किंच पानं पः पानार्थकपायातोः घञर्थे कः जल-

१ देवतापिनि गोपाठः १२ अथ मन्त्राधिप इति प्रो. पाठः १ ३ समाश्वास इति स. पाठः

इति श्रुवन्तं राजानमनयन्द्वारदर्शिनः । कौसल्याया गृहं तत्र न्यवेश्यत विनीतवत् ॥ २८ ॥
 ततस्तत्र प्रविष्टस्य कौसल्याया निवेशनम् । अभिरुद्धापि शयनं बभूव लुलितं मनः ॥ २९ ॥
 पुत्रद्वयविहीनं च स्नुषया च विवर्जितम् । अपश्यद्भवनं राजा नष्टचन्द्रमिवाम्बरम् ॥ ३० ॥
 तच्च दृष्ट्वा महाराजो भुजमुद्यस्य वीर्यवान् । उच्चैःस्वरेण प्रौकोशद्वा राम विजहासि नौ ॥ ३१ ॥
 सुखिता वत तं कालं जीविष्यन्ति नरोत्तमाः । परिष्वजन्तो ये रामं द्रक्ष्यन्ति पुनरागतम् ॥ ३२ ॥
 अथ राज्ञ्यां प्रपन्नायां कालरात्र्यामिवात्मनः । अर्धरात्रे दशरथः कौसल्यामिदमब्रवीत् ॥ ३३ ॥
 नैर्ऋत्यां पश्यामि कौसल्ये साधु मां पाणिना स्पृश । रामं मेऽनुगता दृष्टिरद्यापि न निवर्तते ॥ ३४ ॥

जनमाह-अन्यत्र हृदयस्य मनसः आन्धासः स्वास्थ्यं न भविष्यति ॥ २७ ॥

गो० टी०-कौसल्याया इति । नयन्तु द्वारदर्शिन इति शेषः अन्यत्र तद्यतिरिक्तजीगृहे ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०-द्वारदर्शिनो वेत्तिणः कौसल्याया गृहमनयन् तत्र गृहे तैर्विनीतवत्पर्यङ्के न्यवेश्यत राजेति शेषः यद्वा तन्निवेशनोत्तरं राजा विनीतवदधोमुख आसेति शेषः ॥ २८ ॥

रा० टी०-इतीति । द्वारदर्शिनः द्वारपालकाः कौसल्यायाः गृहं विनीतवद्भुवन्तं राजानमनयन् तत्र कौसल्यागृहपर्यङ्के न्यवेश्यत तैः राजेति शेषः ॥ २८ ॥

गो० टी०-इतीति । द्वारदर्शिनः मार्गप्रदर्शकाः द्वारपालकाः न्यवेश्यत निवेशितः विनीतवत् विनीताहम् ॥ २८ ॥

२९-३०] ति० टी०-कौसल्याया निवेशनं प्रविष्टस्य स्वापस्थानभूतं शयनं मञ्चमारुह्यापि लुलितं कलपं बभूव ॥ २९ ॥ ३० ॥

रा० टी०-तत इति । ततः वियोगजनितदुःखस्यातिशयत्वाद्देतोः कौसल्याया निवेशनं गृहं प्रविष्टस्य शयनं शय्यामधिरुद्ध वियमानस्यापि तस्य राज्ञो मनः लुलितं चञ्चलं बभूव ॥ २९ ॥

गो० टी०-तत इति । लुलितं कलपितमिति यावत् ॥ २९ ॥

रा० टी०-पुत्रेति । नष्टचन्द्रं चन्द्ररहितम् अम्बरमाकाशमिव ॥ ३० ॥

गो० टी०-पुत्रेति । नष्टचन्द्रमुपलक्षणमेतत् चन्द्रनक्षत्रता-राहीनमित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

३१] ति० टी०-नौ आवां मातापितरावित्यर्थः ॥ ३१ ॥

रा० टी०-तच्चैति । तद्भवनं दृष्ट्वा हा राम नौ आवां मातापितरौ विजहासि त्यजसि इत्युच्चैः स्वरेण प्रौकोशत् ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०-ये वत तं कालं तावत्कालं रामपरावृत्तिकालपर्यन्तं जीविष्यन्ति पुनरागतं रामं परिष्वजन्तो रामं द्रक्ष्यन्ति ते सुखिता नरोत्तमाश्च तेन स्वस्याधमत्वादि व्यङ्ग्यम् ॥ ३२ ॥

रा० टी०-सुखिता इति । ये नरोत्तमाः तं रामप्रापकं कालं जीविष्यन्ति इह तिष्ठन्तीत्यर्थः ते पुनरागतं रामं परिष्व-

जन्तः अत एव सुखिताः सन्तः द्रक्ष्यन्ति एतेनाहमत्र न स्थास्यामीति सूचितम् ॥ ३२ ॥

गो० टी०-सुखिता इति । तं कालं तस्मिन् काले तावत्कालमिति वा ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०-अथ कौसल्यागृहप्रवेशानन्तरमात्मनः कालरात्र्यामिव संहाररात्र्यामिव राज्ञ्यां प्रपन्नायां मध्यं प्राप्तायाम् ॥ ३३ ॥

रा० टी०-अथेति । आत्मनः कालरात्र्यां संहारकारकनि-शीव प्रपन्नायां प्राप्तायां सत्यामर्धरात्रे इदमब्रवीत् ॥ ३३ ॥

गो० टी०-अथेति । कालरात्र्यां संहाररात्र्यां प्रपन्नायां प्राप्तायाम् ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०-मा स्पृश स्वसत्ताज्ञापनार्थमिति भावः । कौसल्यादर्शने हेतुमाह-राममिति । काव्यलिङ्गमन्त्रालंकारः दृष्टेर्दर्शनशक्ते रामविषये समनस्काया विलीनत्वात्पदार्थान्तरं न स्फुरतीति व्यङ्ग्यं परं गुणीभूतम् ॥ ३४ ॥

रा० टी०-तद्वचनमेवाह-न त्वामिति । हे कौसल्ये ! त्वामहं न पश्यामि द्रष्टुमिच्छामि अतो मां पाणिना अस्पृश स्पर्शं माकुरु दर्शनेच्छाभावे हेतुः अङ्गता प्राप्ता । अ इति निषेधार्थकमव्ययं प्रलिप्यते ॥ ३४ ॥

गो० टी०-राममिति । राममङ्गता दृष्टिः सख्यदृष्टीतं पुनः किं निवर्तते मे दृष्टिः षष्ठिर्षसहस्रकृतोपवासादिक निवर्तते अद्यापि न निवर्तते तद्दर्शनाभावेऽपि तन्मातृत्वदर्शनं कर्तुंशुचिते कालेऽपि न निवर्तते । न त्वापश्यामि कौसल्ये रामदर्शनं विना कैकेयिमुखदर्शनपापानिष्ठतये त्वन्मुखं द्रष्टुंशु-कोऽस्मि तदपि न लब्धं साधु मां पाणिना स्पृश नित्यानुमेयानीन्द्रियाणि कार्यकल्पानि रूपग्रहणाभावात् चक्षुरिन्द्रियगतमित्यवगतं त्वगिन्द्रियमस्ति न वेति संप्रति जानीहि साधु कैकेय्या कृतसंकेतो रामं निर्यापितवान् अथ किंचिदभिनयं करोतीति मन्ये यः अयमज्ञानादेवं कृतवानिति समनस्कृतया स्पृश यद्वा मां पाणिना स्पृश राममावृत्वा तव पाणिस्पर्शनं रामस्पर्शनमिति भावः ॥ ३४ ॥

१ तस्येति गा. रा. पाठः । २ प्रौकोश हा राघव जहासि मामिति गो. पाठः । ३ एतच्छ्लोकगतार्थोऽर्थस्यासः गो. पाठः । ४ त्वेति गो. पाठः । ५ मेति गो. पाठः ।

तं राममेवानुविचिन्तयन्तं समीक्ष्य देवी शयने नरेन्द्रम् ।

उपोपविश्याधिकमार्तरूपा विनिःश्वसन्तं विललाप कृच्छ्रम् ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोध्याकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ।

भैक्ष्याशयपि रामो गृहे वसति चेन्मे वरं कामकारः किंतु भुजङ्गीभूतकैकेय्या निर्वासितो मे रामः कदाऽऽगन्तेति तद्भावभावि-
तहृदया कौसल्याशेषनिशं बहुशो विलपति ।

ततः समीक्ष्य शयने सन्नं शोकेन पार्थिवम् । कौसल्या पुत्रशोकार्ता तमुवाच महीपतिम् ॥ १ ॥

राघवे नरशार्दूले विषं मुक्त्वा हि जिह्मगा । विचरिष्यति कैकेयी निर्मुक्तैव हि पन्नगी ॥ २ ॥

विवास्य रामं सुभगा लब्धकामा समाहिता । त्रासयिष्यति मां भूयो दृष्टाहिरिव वेश्मनि ॥ ३ ॥

अथास्मिन्नगरे रामश्चरन्मैक्षं गृहे वसेत् । कामकारो वरं दातुमपि दासं ममात्मजम् ॥ ४ ॥

३५] ति० टी०-विनिःश्वसन्तं राजानञ्चुपोपविश्य शय-
नसमीप उपविश्य ॥ ३५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्येऽथोध्याकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

रा० टी०-तमिति । राममेवाञ्चविचिन्तयन्तमत एव
कृच्छ्रं यथा स्यात्तथाऽधिकं विनिःश्वसन्तं नरेन्द्रं समीक्ष्य अर्त-
रूपा देवी कौशल्या उपोपविश्य समीपे स्थित्वा विललाप ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वधोध्याकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

गो० टी०-तमिति । उपोपविश्य शयनसमीपे उपवि-
श्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्या-
नेऽथोध्याकाण्डव्याख्याने द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

१] ति० टी०-सन्नं खिन्नम् ॥ १ ॥

रा० टी०-कौशल्यावचनं वर्णयितुमाह-तत इति ।
शोकेन सन्नं शोककर्तृकप्राप्तिमन्तं पार्थिवं समीक्ष्य उवाच ॥ १ ॥

गो० टी०-तत इत्यादि ॥ १ ॥

२-३] ति० टी०-अहिजिह्मगा सर्पवत्कुटिलगतिः कुटि-
लचरित्रा । ' जिह्मताम् ' इति पाठे जिह्मतां कौटिल्यरूपं विषं
मुक्त्वेत्यर्थः निर्मुक्ता त्यक्तकञ्चुका ॥ २ ॥ ३ ॥

रा० टी०-तद्वचनमेवाह-राघवे इत्यादिभिः । हे नर-
शार्दूल ! जिह्मगा जिह्मं कौटिल्यं गते स्वस्वामिन्यां प्रापयति सा
कैकेयी कैकेयीदासी मन्थरा विषं मुक्त्वा त्यक्त्वा संदश्येत्यर्थः
निर्मुक्ता पन्नगी सर्पिणीव राघवे रघुवंशप्रभृते त्वयि विषं खेदं
मुक्त्वा संस्थाप्य विचरिष्यति यथा केनचित्पालिता सर्पिणी
स्वपालकं संदश्यानन्तरं तेन त्यक्ता विचरति तथा स्वस्वा-
मिनि दुःखं प्राप्य संमतिदानाधिकारात्यक्ता विचरिष्यती-
त्यर्थः ॥ २ ॥

रा० टी०-नञ्च त्यक्ताधिकाराया मन्थरायाः विचरणेन
किमित्यत आह-विवास्येति । रामं विवास्य सुभगा
सुभमहो अस्याः केकय्यतिवशेति प्रशंसाजनितातिदीप्तिं
गच्छति प्राप्नोति सा अत एव लब्धकामा प्राप्तस्वप्रतिष्ठारूपम-
नोरथा अत एव समाहिता एकाग्रचित्ता सती मन्थरा मां
भूयोऽधिकं त्रासयिष्यति तत्र दृष्टान्तः वेश्मनि गृहे दृष्टाहिरिव
यथा कस्मिंश्चित्कार्येऽधिकाराभावेऽपि सर्पस्य स्थितिरेवानर्थ-
कारिणी तथेयमप्यधिकानर्थकारिणी भवितेत्यर्थः तेन
गृहान्निसारयितव्या सेति सूचितम् ॥ ३ ॥

गो० टी०-राघव इति । विजिह्मतां विषं कौटिल्यरूपं
विषं राघवे उप्त्वा निक्षिप्य निर्मुक्ता मुक्तकञ्चुका ' निर्मुक्तो
मुक्तकञ्चुकः ' इत्यमरः अनेन क्रौर्यातिशय उक्तः ॥ २ ॥ ३ ॥

४] ति० टी०-भवतु भरतराज्यवरणम्, अथापीहैव
नगरे रामो मैक्षं चरन्गृहे वसेदिति यद्यनया वृतं स्यात् वरं
दातुं ममापि कामकार इष्टाचरणम् अप्यात्मजं राममस्या
दासमपि दातुं वरं मम कामकार इष्टमेव तद्वियोगशोकाभा-
वात् एवं चैवं वरयाचनं ममातित्रासनार्थमेवेति व्यङ्ग्यम् ॥ ४ ॥

रा० टी०-अथेति । अथ मन्थरानिःसारणानन्तरं
वरम् अस्मदीप्सितरामाभिषेचनं दातुं निवर्तयितुमस्मिन्नगरे
यः कामकारः इच्छावानत एव केकय्या मन्थरया हेतुभूतया
दासं देनातिदानेन आसौ अतिप्रकाशो यस्य तं ममात्मजं
स्थानाद्राज्यासनात्पातयित्वा अभिषेकतो बहिष्कृत्येत्यर्थः प्रविद्धः
अस्मद्दुःखदाता अत एव अरामः रामविरोधी सः मन्थराञ्च-
कूलज्ञातिरित्यर्थः भैक्ष्यं भिक्षान्नं यथेष्टतः चरन्भक्षयन्सन् गृहे
स्ववेश्मनि अवसेन्न तिष्ठेत् । नञ्च तन्निःसारणे तदुपदिष्टत-
त्त्वामिन्या अभिनिःसारणं स्यादित्यतो दृष्टान्तेन तत्स्वा-
मिन्या निःसारणाभावं बोधयन्नाह-आहिताग्निना रक्षसां
भागः धान्यसंलग्नतृषादिरिव यथाग्निहोत्रिणा यत्तुपादिसंबन्धेन

पातयित्वा तु कैकेय्या रामं स्थानाद्यथेष्टतः । प्रविद्धो रक्षसां भागः पर्वणीवाहिताग्निना ॥ ५ ॥
 नागराजगतिर्वीरो महाबाहुर्धनुर्धरः । वनमाविशते नूनं सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ६ ॥
 वने त्वदृष्टदुःखानां कैकेय्यनुमते त्वया । त्यक्तानां वनवासाय कान्यावस्था भविष्यति ॥ ७ ॥
 ते रत्नहीनास्तरुणाः फलकाले विवासिताः । कथं वत्स्यन्ति कृपणाः फलमूलैः कृताशनाः ॥ ८ ॥
 अपीदानीं स कालः स्यान्मम शोकक्षयः शिवः । संहार्य सहभ्रात्रा पश्येयमिह राघवम् ॥ ९ ॥
 श्रुत्वैवोपस्थितौ वीरौ कदायोध्या भविष्यति । यशस्विनी हृष्टजना सूच्छ्रितध्वजमालिनी ॥ १० ॥
 कदा प्रेक्ष्य नरव्याघ्रावरण्यात्पुनरागतौ । भविष्यति पुरी हृष्टा समुद्र इव पर्वणि ॥ ११ ॥
 कदायोध्यां महाबाहुः पुरीं वीरः प्रवेक्ष्यति । पुरस्कृत्य रथे सीतां दृष्ट्वा गोवधूमिव ॥ १२ ॥
 कदा प्राणिसहस्राणि राजमार्गे ममात्मजौ । लाजैरवकरिष्यन्ति प्रविशन्तावरिन्दमौ ॥ १३ ॥

धान्यस्य राक्षसभागत्वं भवति तत्तुपादिरेव त्यज्यते तथा यवत्संवन्येन राक्ष्याः कैकेय्या बुद्धिसंचलनं तत्तदेव त्वयापि त्यज्यतामित्यर्थः । 'श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ४ ॥ ५ ॥

गो० टी०—अथ स्मेति । अथापि भरते राज्यदानस्यावश्यकत्वेऽपि रामो नगरे भैरवं चरन् सन् गृहे वसेत् वने विवासनं किमर्थं राज्याभावेऽपि ममात्मजं भरतस्य दासं दातुं कामकारः इच्छा वरं वनवासाच्छ्रेष्ठतमः ॥ ४ ॥

५-६] ति० टी०—कैकेय्या कन्यां रामं स्थानात्स्वस्थानाद्यथेष्टतः स्वेच्छादुसारेण पातयित्वा प्रभ्रश्य पर्वण्याहिताग्निना रक्षसां भागस्तुपादिरूपो विप्रविद्धः प्रक्षिप्तः इतः परं तद्दर्शनमसंभावितं रक्षोभिर्नाशादिति व्यङ्ग्यम् ॥ ५-६ ॥

गो० टी०—पातयित्वेति । रामं स्वस्थानात् यथेष्टतः स्वेच्छया अमर्यादया पातयित्वा त्वया रामाय प्रदेयो राज्यभागः कैकेय्या प्रदिष्टः कथमिव आहिताग्निना पर्वणि देवेभ्यो देयः हविर्भागः पुरोडाशैकदेशः रक्षसामिव सर्वथादुचितं त्वया कृतमिति भावः ॥ ५ ॥ ६ ॥

रा० टी०—राजकर्तव्यं संप्राप्त्यं शोचन्ती आह—नागराजेत्यादिभिः । धनुर्धरो रामः वनमाविशते ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—कैकेय्यनुमते स्थितेनेति शेषः कान्यावस्था रक्षोभक्षणातिरिक्ता, न कापि जीवनं सर्वथा न संभावितमिति भावः ॥ ७ ॥

रा० टी०—वने इति । त्वया अन्यया मन्थरया कैकेय्यनुमते संमतौ सति वनवासाय त्यक्तानां रामादीनामन्या वनवासावस्थातो भिन्ना कावस्था दुःखमित्यर्थः भविष्यति इदमेवाधिकं दुःखमित्यर्थः ॥ ७ ॥

गो० टी०—वन इति । वने अदृष्टदुःखानाम् अदृष्टवनदुःखानामित्यर्थः । कैकेय्यानुमते कैकेय्या अनुमते स्थितेनेति शेषः । सर्वगर्णदीर्घं आपः त्यक्तानां सीतारामलक्ष्मणानाम् ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—रत्नहीना उत्तमवस्तुहीनाः तरुणौ च तरुणी च तरुणाः फलकाले युवावस्थत्वेन राज्यभोगकाले ॥ ८ ॥

रा० टी०—ते इति । फलकाले अत्यभ्युदयसमये विवा-

सिताः अत एव रत्नहीना उत्तमवस्त्रभूषणादिरहिताः अत एव कृपणास्तरुणास्ते फलमूलैः कृताशनाः कृतभोजनाः सन्तः कथं वत्स्यन्ति 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि' इत्यमरः ॥ ८ ॥

गो० टी०—त इति । रत्नहीनाः श्रेष्ठवस्तुहीनाः 'रत्नं स्वजातौ श्रेष्ठेऽपि' इत्यमरः प्रवरं शय्यासनदिहीना इत्यर्थः । तरुणी च तरुणौ च तरुणाः 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः । फलकाले फलभोगकाले ॥ ८ ॥

९-११] ति० टी०—शोकक्षयः शोकस्य क्षयो यस्मिन्स अपीदानीं स्यात् इदानीमेव स्यात्स काल इत्यर्थः । अपीदानीमिति लोकोक्तौ वा ॥ ९-११ ॥

रा० टी०—अपीति । यस्मिन्काले सभार्य भार्यासहितं सह भ्रात्रा भ्रात्रा सहितं राघवमिह अयोध्यायां पश्येयं सः शिवः अतिकल्याणसंपादकः शोकक्षयः शोकस्य क्षयो विध्वंसो यस्मिन्स कालः इदानीमस्मिन्दिने अपि स्यात् । संभावनार्थकोऽपि ॥ ९ ॥

गो० टी०—अपीति । स कालः वनात्प्रत्यागमनकालः अपिः संभावनायाम् इदानीमव दिने स्यात् स्यात् किमित्यर्थः । शोकक्षयः शोकक्षयकरः यत् यस्मिन् काले ॥ ९ ॥

रा० टी०—श्रुत्वेति । वीरौ रामलक्ष्मणौ उपस्थितौ प्राप्तौ श्रुत्वेव हृष्टजना हर्षविशिष्टजनविशिष्टा अत एव सूच्छ्रितध्वजमालिनी समुत्थितध्वजसमूहविशिष्टा यशस्विनी अयोध्या कदा भविष्यति ॥ १० ॥

गो० टी०—सुप्त्वेति । उपस्थितौ नगरसमीपमागतौ ॥ १० ॥

रा० टी०—कदेति । नरव्याघ्रौ परमपुरुषौ ॥ ११ ॥

गो० टी०—कदेति । पुरी पौरजनः ॥ ११-१३ ॥

१२-१३] ति० टी०—गोरूपां वधूम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

रा० टी०—कदायोध्यामिति । वीरौ रामः गोवधूं यज्ञपत्नीं दृष्ट्वा यज्ञ इव रथे सीतां पुरस्कृत्य अग्रे कृत्वा अयोध्यां कदा प्रवेक्ष्यति 'गौर्नाऽऽदित्ये बलीवर्दे किरणकतुभेदयोः' इति कोशः । दृष्ट्वा यज्ञपत्नीं दृष्ट्वा यागकर्तृणामभीष्टदानेन भादीसिरस्य सः किंच गोवधूं सूर्यपत्नीं दृष्ट्वा दृष्ट्वा जलदृष्टिकर्त्री भा किरणो यस्य स सूर्य इव ॥ १२ ॥

१ प्रदिष्ट इति गो. पाठः । २ गजेति गो. पाठः । ३ कैकेय्येति गो. पाठः । ४ का न्ववस्थेति गो. पाठः । ५ सभार्य यदिति गो.रा.पाठः । ६ सुप्त्वेति गो. पाठः । ७ अयोध्यां गमिष्यत इति गो. पाठः । ८ नन्दिष्यतीति गो. पाठः ।

प्रविशन्तौ कदायोध्यां द्रक्ष्यामि शुभकुण्डलौ । उदग्रायुधनिर्लिखौ सगृङ्गाविव पर्वतौ ॥ १४ ॥
 कदा सुमनसः कन्या द्विजातीनां फलानि च । प्रदिशन्तः पुरीं हृष्टाः करिष्यन्ति प्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥
 कदा परिणतो बुद्ध्या वयसा चामरप्रभः । अभ्युपैष्यति धर्मात्मा सुवर्ष इव लालयन् ॥ १६ ॥
 निःसंशयं मया मन्ये पुरा वीर कदर्यया । पातुकामेषु वत्सेषु मातृणां शातिताः स्तनाः ॥ १७ ॥
 साहं गौरिव सिंहेन विवत्सा वत्सला कृता । कैकेय्या पुरुषव्याघ्र बालवत्सेव गौरिवात् ॥ १८ ॥
 नहि तावदुणैर्जुष्टं सर्वशास्त्रविशारदम् । एकपुत्रा विना पुत्रमहं जीवितुमुत्सहे ॥ १९ ॥
 नहि मे जीविते किञ्चित्सामर्थ्यमिह कल्प्यते । अपश्यन्त्याः प्रियं पुत्रं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ २० ॥

रा० टी०—कदा प्राणीति । प्राणिस्तद्वत् प्राणिस्तद्वत् अस्-
 ल्येयजनाः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—उदग्रायुधनिर्लिखौ आयुधं धनुरादि नि-
 लिखः खड्गः ॥ १४ ॥

रा० टी०—प्रविशन्ताविति । उदग्रायुधनिर्लिखौ उद-
 ग्राणि अत्युत्कृष्टानि आयुधानि धनुरादीनि निर्लिखः खड्गाश्च
 ययोस्तौ अत एव शृङ्गौ शृङ्गसहितौ पर्वताविव अयोध्यां
 प्रविशन्तौ कदा द्रक्ष्यामि 'तूण्यां खड्गे तु निर्लिखः'
 इत्यमरः ॥ १४ ॥

गो० टी०—प्रविशन्ताविति । उदग्रायुधनिर्लिखौ आयु-
 धशब्देनात्र धनुरुच्यते निर्लिखः खड्गः 'खड्गे तु निर्लिखः'
 इत्यमरः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—कन्याद्विजातीनामिति द्वन्द्वः तत्र क-
 न्यानां सुमनसः पुष्पाणि द्विजानां फलानि च प्रदिशन्तः
 प्रगृह्णन्तो हृष्टा भूत्वा सकलपौरजनोत्सवाय कदा पुरीं प्रद-
 क्षिणं करिष्यन्ति ॥ १५ ॥

रा० टी०—कदेति । सुमनसो देवाः द्विजातीनां कन्याश्च
 हृष्टाः फलानि प्रदिशन्तः रामं समर्पयन्तश्च सन्तः पुरीमयोध्यां
 प्रदक्षिणं कदा करिष्यन्ति प्रदिशन्त इत्यादौ 'पुमान्निज्या'
 इत्येकशेषः 'प्रदिशन्त्यः' इति भूषणसंमतपाठे तु सुमनस इत्यत्र
 लिङ्गविपरिणामेनान्वयः ॥ १५ ॥

गो० टी०—कदेति । द्विजातीनां ब्राह्मणानां कन्याः सुम-
 नोष्पाणि फलानि च प्रदिशन्त्यः सत्यः पुरीं कदा प्रद-
 क्षिणं करिष्यन्ति अयमौत्तराणां मङ्गलाचारः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—बुद्ध्या परिणतो ज्ञानेन वृद्धः वयसा
 चामरप्रभस्तरुणतर इव देवानां सदा तरुणत्वात् सुवर्ष इव
 कालिकः कालिकसृष्टिदिव जनाल्लालयन् । 'त्रिवर्ष इव
 लालयन्' इति पाठे मामिति शेषः 'मां ललन्' इति पाठे प्र-
 तिक्रीडां कुर्वन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥

रा० टी०—कदा परिणत इति । बुद्ध्या वयसा च अप-
 रिणतः परिणामरहितः सर्वकालमपरिणतज्ञानवयोविशिष्ट
 इत्यर्थः । अत एव अमरप्रभः अमरान्देवानपि प्रभाति प्रकाश-
 यति स धर्मात्मा रामः त्रिवर्षः त्रैवार्षिक इव लालयन्नस्माकं

लालनाद्बुद्धिस्तत्पादयन्कदाभ्युपैष्यति । अन्तर्भावितणिजर्थो
 भातिः ॥ १६ ॥

गो० टी०—कदेति । बुद्ध्या परिणतः ज्ञानवृद्ध इत्यर्थः ।
 वयसा चामरप्रभः पञ्चविंशतिवर्ष इत्यर्थः । अमरा हि सदा
 पञ्चविंशतिवर्षाः लालयन् लालनां जनयन् ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—कदर्यया क्षुद्राचारया पातुं कामो येषां
 तेषु पातुकामेषु शातिताः कृताः ॥ १७ ॥

रा० टी०—वियोगदुःखस्यासह्यत्वेन वियोगहेतुविषयकनि-
 श्रयाभावानवगमादेत्वाभासं प्रकल्प्याह—निःसंशयमिति ।
 हे वीर! कदर्यया मया वत्सेषु पातुकामेषु सत्सु मातृणां
 तज्जनिकानां स्तनाः निःसंशयं यथा स्यात्तथा शातिताः स्निग्धाः
 इत्यहं मन्ये ॥ १७ ॥

गो० टी०—निःसंशयमिति । कदर्यया क्षुद्रया पातुका-
 मेषु स्तन्यपानकामेषु शातिताः वियोजिता इति यावत् ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—वत्सला पुत्रवत्सला सिंहेन गौरिव
 त्वया विवत्सा कृता उक्तपातकेनेति शेषः । 'एवं कैकेय्या
 सिंघ्या बालवत्सा गौरिव बलाद्विवत्सा कृता ॥ १८ ॥

रा० टी०—सेति । हे पुरुषव्याघ्र! वत्सलापुत्रविषयकतिवा-
 त्सल्यविशिष्टा बालवत्सा बालवत्सविशिष्टा गौरिव याहं सा
 सिंहेनेव कैकेय्या केकयीदास्या मन्थरया बलाद्विवात्सला
 प्रियवत्सरहिता गौरिव कृता ॥ १८ ॥

गो० टी०—साहमिति । बालवत्सा साहं सिंहेन गौरिव
 कैकेय्या बलाद्विवत्सा कृतेति संबन्धः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—अतः—नहीति । गुणैः सर्वक-
 ल्याणगुणैः ॥ १९ ॥

रा० टी०—नेति । गुणैः समातिशयरहितसौशील्यवात्सल्या-
 दिभिर्जुष्टं सेवितं पुत्रं विना एकपुत्राहं जीवितुं पालयितुं न
 उत्सहे ॥ १९ ॥

गो० टी०—नहीति । तावदुणैर्जुष्टं यावन्तः कल्याण-
 गुणाः सन्ति तावद्भिर्गुणैर्जुक्तमित्यर्थः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—कल्प्यते दैवेनेति शेषः 'कल्पते' इति
 पाठे विद्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥

रा० टी०—नवत्साहाभावेऽपि यथाकथंचित्पालनं युक्तमेव-

१ प्रदिशन्त्य इति गो. पाठः । २ धर्मशक्तिवर्ष इति गो. त्रिवर्ष इति रा. पाठः । ३ महाबाहुमिति गो. पाठः ।

अयं हि मां दीपयतेऽग्रे वह्निस्तनूजशोकप्रभवो महाहितः ।

महीमिमां रश्मिभिर्लुप्तमप्रभो यथा निदाघे भगवान्दिवाकरः

॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ।

श्रीराममहिमानं प्रतिपादयन्ती वचोवितानचतुरा सुमित्रा कौसल्यायाः शोकमपनुदति ।

विलपन्तीं तथा तां तु कौसल्यां प्रमदोत्तमाम् । इदं धर्मे स्थिता धर्म्यं सुमित्रा वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

तवार्ये सद्गुणैर्युक्तः स पुत्रः पुरुषोत्तमः । किं ते विलपितेनैवं कृपणं रुदितेन वा ॥ २ ॥

यस्तवार्ये गतः पुत्रस्त्यक्त्वा राज्यं महाबलः । साधु कुर्वन्महात्मानं पितरं सत्यवादिनम् ॥ ३ ॥

शिष्टैराचरिते सम्यक्शश्वत्प्रेत्य फलोदये । राघो धर्मे स्थितः श्रेष्ठो न स शोच्यः कदाचन ॥ ४ ॥

वर्तते चोत्तमां वृत्तिं लक्ष्मणेऽस्मिन्सदानघः । दयावान्सर्वभूतेषु लाभस्तस्य महात्मनः ॥ ५ ॥

त्यत आह—नहीति । प्रियं पुत्रमपश्यन्त्याः मे जीविते पालने किञ्चित्सामर्थ्यं न कल्पयते केनापि कल्पयितुं न शक्यते इत्यर्थः ॥ २० ॥

गो० टी०—नहीति । कल्पयते 'देवेनेति शेषः । 'कल्पते' इति पाठे विद्यत इत्यर्थः ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—दीपयते संतापयति ॥ २१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

रा० टी०—अयमिति । महाहितः अत्यहितकारी तनूजशोकप्रभवः पुत्रशोकजनितः अयं वह्निः मां दीपयते संतापयति तत्र दृष्टान्तः उद्धतप्रभः उद्धूतप्रभावान् भगवानतिशयसामर्थ्यविशिष्टः दिवाकरः सूर्यः निदाघे ग्रीष्मे महीमिव ॥ २१ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणौ अयोध्याकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

गो० टी०—अयमिति । दीपयते संतापयति उद्धतप्रभः उत्कटकिरणः ॥ २१ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरारुख्यानेऽयोध्याकाण्डव्याख्याने त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

१] ति० टी०—एवं दुःखितां कौसल्यां सुमित्रा समाश्रयतीत्याह—विलपन्तीमिति । इदं वाक्यमित्यन्वयः ॥ १ ॥

रा० टी०—कौशल्याश्रासनहेतुभूतसुमित्रोक्तिं वर्णयितुमाह—विलपन्तीमिति । धर्मे स्थिता सुमित्रा धर्म्यं धर्मादनपेतमिदं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

गो० टी०—विलपन्तीमित्यादि । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ १ ॥

२] ति० टी०—कृपणं यथा तथा रुदितेन वा किम् अयुक्तमेवेत्यर्थः । तत्र हेतुः—सद्गुणैर्युक्त इति तादृशस्य च न क्लाप्यपाय इति भावः । पुरुषोत्तम इत्यनेन तस्यैश्वर्यं व्यङ्ग्यम् एवं च सर्वव्यापकत्वेनात्रापि संनिधानाद्विलापादि व्यर्थमिति च व्यङ्ग्यम् ॥ २ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—तवेति । हे आर्ये सर्वश्रेष्ठे ! सद्गुणैः समाधिकरहितासाधारणसौशील्यादिभिर्युक्तः अत एव पुरुषोत्तमः 'पुरुषात् परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रतिपाद्यपरमपुरुषः स तव पुत्रोऽस्ति अतः एवं दीनतासूचकेन ते विलपितेन विविधकथनेन कृपणं रुदितेन वा किं न किमपीत्यर्थः विलापादि न कर्तव्यमिति तात्पर्यम् एतेन रामस्य निखिलशक्तिमत्त्वं सूचितं तेन तस्य दुःखास्पृशित्वं ध्वनितं तेन शोको न कार्य इति बोधितम् ॥ २ ॥

गो० टी०—सत्पुरुषाचरितं धर्ममाचरन्तं रामं प्रति संतोषे कर्तव्ये किमर्थो विपादः कृत इति कौसल्यां समाश्रयति—तवेत्यादिना ॥ २ ॥

३] ति० टी०—तदेवाह—य इति । श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् साधु सिद्धसंकल्पं कुर्वन्गतः वनमिति शेषः । सत्यवादिनं तत्त्वेति प्रसिद्धम् ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—शश्वत्सर्वथा नित्यं प्रेत्य फलस्याश्रमि-कसुखस्योदयो यस्मात्तत्र धर्मे स्थितः अतो न शोच्यः ॥ ४ ॥

रा० टी०—ननु यदि रामस्य सर्वशक्तिमत्त्वं स्यात्तर्हीहस्थः सन्नेव निखिलं कार्यं कुर्यादिकं वनगमनेनेत्यत आह—य इति । हे आर्ये ! शिष्टैः अधर्मसंसर्गशून्यैः सम्यक् शश्वदाचरिते अत एव प्रेत्य फलोदये प्रेत्यानां लोकान्तरगतानामपि फलोदयः शुभफलप्राप्तिर्यस्मात्तस्मिन्धर्मे स्थितः अत एव श्रेष्ठः महाबलो यस्तव पुत्रो रामः सः महात्मानं पितरं सत्यवादिनं कुर्वन्नेव साधु यथा स्यात्तथा राज्यं त्यक्त्वा गतः वनमिति शेषः अतः कदाचन न शोच्यः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ३ ॥ ४ ॥

गो० टी०—य इत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । शिष्टैरिति । प्रेत्य फलोदये आश्रमिकफलकारणे ॥ ३ ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—सप्तहायसंपत्तेश्च न शोच्य इत्याह—वर्तते चेति । उत्तमां वृत्तिं पितृतुल्यशुश्रूषाव्यापारं वर्तते वर्तयते करोतीति यावत् लाभः सुखमेव ॥ ५ ॥

१ समुत्थित इति गो. पाठः । २ उद्धतप्रभ इति गो. पाठः ।

अरण्यवासे यदुःखं जानन्त्येव सुखोचिता । अनुगच्छति वैदेही धर्मात्मानं तवात्मजम् ॥ ६ ॥
 कीर्तिभूतां पताकां यो लोके भ्रामयति प्रभुः । धर्मः सत्यव्रतपरः किं न प्राप्तस्तवात्मजः ॥ ७ ॥
 व्यक्तं रामस्य विज्ञाय शौचं माहात्म्यमुत्तमम् । न गात्रमंशुभिः सूर्यः संतापयितुमर्हति ॥ ८ ॥
 शिवः सर्वेषु कालेषु काननेभ्यो विनिःसृतः । राघवं युक्तशीतोष्णः सेविष्यति सुखोऽनिलः ॥ ९ ॥
 शयानमनघं रात्रौ पितेवाभिपरिष्वजन् । धर्मघ्नः संपृशञ्छीतश्चन्द्रमा ह्लादयिष्यति ॥ १० ॥
 ददौ चास्त्राणि दिव्यानि यस्मै ब्रह्मा महौजसे । दानवेन्द्रं हतं दृष्ट्वा तिमिध्वजसुतं रणे ॥ ११ ॥
 स शूरः पुरुषव्याघ्रः स्वबाहुबलमाश्रितः । असंव्रस्तो ह्यरण्येऽसौ वेश्मनीव निर्वह्यते ॥ १२ ॥

रा० टी०-वर्तत इति । सदानघः सर्वकालमघश्चन्यः सर्वभूतेषु दयावाङ्मणः अस्मिन् रामे उत्तमां सावकूलां वृत्तिं सेवामित्यर्थः वर्तते वर्तयति करोतीत्यर्थः । दयावानित्यादि-विशेषणोक्तिः 'समानशीलव्यसनेषु मैत्री' इत्यायुक्त्या राममैत्रीयोग्यताबोधनाय ॥ ६ ॥

गो० टी०-पितृवचनपरिपालके रामे शोको न कार्य इत्युक्त्वा लक्ष्मणसीतयोरपि स्वस्वधर्मनिष्ठत्वात् तद्विषयेऽपि शोको न कार्यः अपि तु प्राप्तलाभत्वात् संतोष एव कार्य इत्याह-वर्तत इत्यादिना । अत्र व इति गायत्र्याः पञ्चमाक्षरम् । वर्तते करोति वृत्तिं श्रुश्रूपाम् अस्मिन् रामे तस्य लक्ष्मणस्य ॥ ६ ॥

६] ति० टी०-एवं वैदेह्यनुगच्छति तेन लाभ एव तस्य अनेन सर्वभूतदयावत्त्वेन लक्ष्मणस्य सर्वभूताधारभूधारकशेषावतारत्वं धर्माङ्गत्वा च जानक्याः श्रीत्वं ध्वनितं तेन रामस्य भगवत्त्वं ध्वनितम् ॥ ६ ॥

रा० टी०-सीतयापि शोको न कार्य इति बोधयन्ती आह-अरण्येति । सुखोचिता वैदेही अरण्यवासे यदुःखं त-
 नन्ती अयोध्यास्थापनफलकरामवर्णितवनदुःखजातविषय-
 कज्ञानं प्राप्नुवत्येव तवात्मजमनुगच्छति एतेन रामानुगम-
 नस्य वनवाससङ्केशो न तद्बुद्धयारूढो भवितेति सूचितम् ।
 अत एव अनभिज्ञा वनानां सति पूर्वोक्तेन विरोधः ॥ ६ ॥

गो० टी०-अरण्येति । अरण्यवासे यदुःखं तदुःखं जानती वै जानन्त्येव तवात्मजमनुगच्छति स्त्रीणां भर्ता हि दैवतमि-
 त्युक्तीत्यानुगच्छतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-तदेवाह-कीर्तीति । यः कीर्त्यात्मना संभूतां पताकां ध्वजं लोके त्रैलोक्येऽपि भ्रामयति प्रवर्तयति प्रभुः सर्वभूतपालको दयया स तवात्मजः साक्षाद्धर्मस्तद्रूपो यतः सत्यव्रतपरः अतः किं न प्राप्तः किं न तच्छ्रेयो यन्न प्राप्तः अनेन तदेव व्यङ्ग्यं दृढीकृतम् सर्वश्रेयःस्थानत्वस्य भगवदतिरिक्तभावात् ॥ ७ ॥

रा० टी०-प्रसूत वनगमनं श्रेयःसाधनमिति बोधयन्ती आह-कीर्तीति । कीर्तिभूतां यशोरूपां पताकां लोके

त्रिलोक्यां यो भ्रामयति स धर्मः सर्वधर्मप्रवर्तकस्तवात्मजो रामः किं श्रेयो न प्राप्तः सर्वं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ७ ॥

गो० टी०-कीर्तीति । कीर्तिभूतां पताकां कीर्तिरूपं ध्वजं भ्रामयति संचारयति सर्वभूतविदितप्रख्यातिक इत्यर्थः तवात्मजः किं श्रेयः न प्राप्तः सर्वस्यापि श्रेयसो योग्य इत्यर्थः अतो न शोच्य इति भावः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-एतदेव ध्वनयन्ती सकलदेवसेव्यत्वं तस्याह-व्यक्तमिति । शौचमपहतपाप्मत्वादिलक्षणं माहात्म्यं सर्वनियन्तृत्वम् "यद्भीपोदेति सूर्यः" इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

रा० टी०-व्यक्तमिति । व्यक्तं देवादिषु प्रसिद्धं शौचम् अतिपवित्रकारकमत एव उत्तमं रामस्य माहात्म्यं विज्ञाय सूर्यः अंशुभिः किरणैः रामस्य गात्रं संतापयितुं नर्हति ॥ ८ ॥

गो० टी०-तदेतद्विनिष्टि-व्यक्तमित्यादि । शौचं त्रि-विधकरणश्रुचित्वं माहात्म्यं सर्वोत्तमत्वम् ॥ ८ ॥

९] ति० टी०-युक्तशीतोष्णोऽत एव सुखः सुखस्पर्श इत्यर्थः ॥ ९ ॥

रा० टी०-शिव इति । काननेभ्यो वनेभ्यो विनिःसृतः युक्तशीतोष्णः यथोप्सितशीतोष्णविशिष्टः अत एव सुखः सुखसं-पादकः अत एव शिवः माङ्गलिककार्यप्रवर्तकोऽनिलः सर्वेषु कालेषु राघवं सेविष्यति सेविष्यते ॥ ९ ॥

गो० टी०-शिव इति । सर्वेषु कालेषु वसन्तादिकालेषु युक्तशीतोष्णः तत्तत्कालोचितद्रव्यसंस्पर्शनेन संपादितशीतो-ष्णस्पर्श इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

१०] ति० टी०-चन्द्रमाश्चन्द्रः ह्लादयिष्यति सुख-यिष्यति ॥ १० ॥

रा० टी०-शयानमिति । पिता दशरथ इव शीतैः रश्मिभिः करैरास्पृशन्नभिपरिष्वजन् संमिलंश्च संश्रन्द्रमाश्चन्द्रः ह्लादयिष्यति ॥ १० ॥

११-१२] ति० टी०-ब्रह्मा ब्राह्मणो विश्वामित्रः ब्रह्मेव सृष्टिकर्ता वा तिमिध्वजः शम्बरस्तत्सुतः स्वबाहुरित्यर्थ इति कतककृतः । तीर्थस्तु-कदाचिद्रामो वैजयन्तं नगरं निरुध्य तत्रत्यतिमिध्वजाख्यशम्बरपुत्रस्य दानवस्य पुत्रं हतवान् तेन

१ जानती वै इति गो. पाठः । २ भ्रमयतीति गो. पाठः । ३ धर्मसत्यव्रतधन इति गो. पाठः । ४ रश्मिभिः...शीतैरिति गो. पाठः ।

५ ऽप्यरण्यस्य इति गो. पाठः । ६ वत्यतीति गो. पाठः ।

यस्येषुपथमासाद्य विनाशं यान्ति शत्रवः । कथं न पृथिवी तस्य शासने स्थातुमर्हति ॥ १३ ॥
 या श्रीः शौर्यं च रामस्य या च कल्याणसत्त्वता । निवृत्तारण्यवासः स्वं क्षिप्रं राज्यमवाप्स्यति ॥ १४ ॥
 सूर्यस्यापि भवेत्सूर्यो ह्यग्रेरग्निः प्रभोः प्रभुः । श्रियाः श्रीश्च भवेदग्न्या कीर्त्याः कीर्तिः क्षमाक्षमा ॥ १५ ॥

प्रीतो ब्रह्मा रामाय दिव्यास्त्राणि ददावित्येतद्ब्रह्मात्कल्पयति कृतकौक्तं तु न युक्तं तादृकावधोत्तरं सुबाहुवधात्प्रागेव विश्वामित्रेणाज्ञोपदेशस्य प्रागुक्तत्वात्, सुबाहोर्मारीचभ्रातृत्वस्य पूर्व-
 युक्तत्वेन शम्बरपुत्रत्वानौचित्याच्च ॥ ११ ॥ १२ ॥

रा० टी०—ददाविति। दानवेन्द्रं तमतिप्रबलं तिमिध्वजसूतं तिमिध्वजः शम्बरस्तस्य सूतः सुबाहुस्तं रणे दृष्ट्वा ज्ञात्वा ब्रह्मा ब्राह्मणत्वं प्राप्तः सृष्टिकर्तृत्वेन ब्रह्मसदृशो वा विश्वामित्रः महौजसे अतिपराकृष्विशिष्टाय यस्मै रामाय दिव्यानि अस्त्राणि ह हर्षेण ददौ सः शूरः पुरुषव्याघ्रः परमपुरुषः स्वबाहुबलमाश्रितः अत एव रणे असंनस्तः असौ रामः वेदमनि गृहे इव अरण्ये वने निवत्स्यते एतेन सुबाहुवधात्पूर्वमेव विश्वामित्राज्ञदानस्योक्तत्वात् हतं दृष्ट्वेत्यर्थे असमञ्जसखलभ्यः कदाचिद्रामो वैजयन्तं नगरं निरुध्य तत्रत्यतिमिध्वजाख्यशम्बरपुत्रस्य दानवस्य पुत्रं हतवांस्तेन प्रीतो ब्रह्मा रामाय दिव्यास्त्राणि ददौ इत्येतत्तीर्थक-
 लिप्तं छिष्टं तादृशकल्पनायां प्रमाणाभावात् सुबाहोर्मारीच-
 भ्रातृत्वस्य पूर्वयुक्तत्वेन शम्बरपुत्रानौचित्यादिति भट्टोक्त्या न
 भ्रमितव्यं मारीचपितुरेव शम्बरेति नामान्तरे बाधकाभावात् ।
 श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ११ ॥ १२ ॥

गो० टी०—ददाविति । तिमिध्वजः शम्बरः वैजयन्त-
 मिति ख्यातं पुरं यत्र तिमिध्वजः स शम्बर इति ख्यातः
 श्वेतमायो महाशूर इत्युक्तत्वात् तत्सूतं दानवेन्द्रं हतं दृष्ट्वा यस्मै
 रामाय दिव्यास्त्राणि ददौ । ‘यदा ब्रजति संग्रामं ग्रामार्थं नग-
 रस्य वा । गत्वा सौमित्रिसहितो नाविजित्य निवर्तते’ इत्य-
 भिधानात् । कदाचिद्रामो दण्डकारण्यं गत्वा वैजयन्तपुरं
 निरुध्य दण्डप्रथविरोधिभूतशम्बरसूतं हतवान् तेन प्रीतो ब्रह्मा
 रामाय दिव्यास्त्राणि ददावित्यवगम्यते ॥ ११ ॥

गो० टी०—स शूर इति । अरण्यस्थोऽपीत्यन्वयः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—तस्य शासने पृथिवी तत्स्थाः प्राणिनः
 कथं न शासने स्थास्यन्ति अतस्तस्य कुतोऽपि न भय-
 मिति भावः ॥ १३ ॥

रा० टी०—यस्येति । यस्य रामस्य इषुपथमासाद्य प्राप्य
 शत्रवो विनाशं यान्ति तस्य शासने आज्ञायां पृथिवी स्थातुं
 कथं नार्हति ॥ १३ ॥

गो० टी०—वने रामस्य सौख्यं भवतु भरतस्य रूढमूल-
 त्वात् रामस्य राज्यं न सिध्यतीत्याशङ्क्याह—यस्येति ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—या यादृशी श्रीः शरीरशोभा यादृशं च
 शौर्यं यादृशी च कल्याणसत्त्वता दृश्यते तया ज्ञायते निवृत्त-
 वनवासः क्षिप्रमेव स्वं राज्यं प्राप्स्यति ॥ १४ ॥

रा० टी०—येति । रामस्य या श्रीः विलक्षणसंपत्तिः शौर्यं
 विलक्षणशूरता च या च कल्याणसत्त्वता कल्याणकारकविल-
 क्षणवलयुक्तत्वं तैर्हेतुभिः रामः स्वं राज्यं क्षिप्रमवाप्स्यति
 प्राप्स्यति ॥ १४ ॥

गो० टी०—येति । रामस्य या श्रीः सर्वलक्षणसंपन्ना
 गात्रशोभा यच्च शौर्यं शूरो जेता तस्य भावः शौर्यम् ‘शूरो वी-
 रश्च विक्रान्तो जेता’ इत्यमरः । या च कल्याणसत्त्वता प्रश-
 स्तवलयुक्तता एतैरसाधारणहेतुभिः स रामः क्षिप्रं राज्यमवा-
 प्स्यतीति संबन्धः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—इदानीं साक्षादेव सर्वान्तर्यामित्वं
 रामस्य दर्शयति—सूर्यस्यापीति । सर्वस्यापि स्वस्वकार्यजन-
 कत्वमेतदधीनमेवेति भावः क्षमाक्षमेति पृथीतत्पुरुषः ॥ १५ ॥

रा० टी०—रामस्य सर्वनियन्तृत्वं बोधयन्ती आह—सूर्य-
 स्येति । सूर्यस्य सर्वावभासकादित्यस्यापि सूर्योऽवभासक
 इत्यर्थः । ननु “तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्” इत्यादिश्रुत्या
 सूर्यावभासकत्वं ब्रह्मणः प्रसिद्धमिति ब्रह्म किमित्यत आह—
 अग्रेः सर्वाग्रस्य प्रकाशब्रह्मणोऽप्यग्निः प्रकाशक इत्यर्थः । अत
 एव प्रभोः सर्वनियन्तृब्रह्मादित्यस्यापि प्रभुर्नियन्ता अग्निरदस्य
 ब्रह्मपरत्वम् । अग्रत्वादग्निनामासावित्यादिना मध्वाचार्यैर्व्या-
 ख्यातम् अभिमतश्रायं सिद्धान्तो भूषणकृतामपि अत एव
 प्रभोः सर्वनियन्तुरपि नियन्तेति तैर्व्याख्यातं सर्वनियन्तृत्वं
 च विष्ण्वादीनामेवेति भावः । किंच सूर्यस्य प्रकाशकारणस्यापि
 सूर्यः कारणमित्यर्थः । ननु सूर्यकारणत्वेन वह्निः प्रसिद्ध इति
 किं स इत्यत आह—अग्रेरप्यग्निः कारणमित्यर्थः । ननु सर्व-
 कारणत्वेन ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वादिति किं तदित्यत आह—प्रभोः
 सकलनियन्तुरपि प्रभुर्नियन्तेत्यर्थः । अग्न्या रामाग्रेगमनशीला
 क्षमाक्षमा क्षमायाः पृथिव्याः क्षमा क्षान्तिर्यस्याः सा किंच
 क्षमायाः शान्तेरपि क्षमा शान्तिः अतिशान्तिविशिष्टेत्यर्थः ।
 किंच क्षमया पृथिव्या क्षम्यते सन्नते पाल्यते इत्यर्थः सा सीता
 तु श्रियाः लक्ष्म्याः श्रीः स्वामिनीत्यर्थः अत एव कीर्त्याः राम-
 यशसः कीर्तिः कारणभूतेत्यर्थः । सूर्यस्य सर्वजगदवभास-
 कस्यापि सूर्योऽवभासकः अग्रेः सर्वदाहकस्याप्यग्निर्दाहक इति
 भूषणोक्तार्थस्तु न युक्तः दाहकत्वेन प्रकाशकत्वेन च द्वयोः
 प्रसिद्धाऽप्यत रोपादानस्य निरर्थकत्वापत्तिः नापि सूर्यस्यापि
 प्रकाशको दाहकश्च अग्रेरपि प्रकाशको दाहकश्चेत्यर्थो युज्यते
 पतत्प्रकर्षदोषवत्तापत्तेरिति दिक् ॥ १५ ॥

दैवतं देवतानां च भूतानां भूतसत्तमः । तस्य के ह्यगुणा देवि वने वाप्यथवा पुरे ॥ १६ ॥
 पृथिव्या सह वैदेह्या श्रिया च पुरुषर्षभः । क्षिप्रं तिसृभिरेताभिः सह रामोऽभिषेक्ष्यते ॥ १७ ॥
 दुःखजं विसृजत्यंशु निष्क्रामन्तमुदीक्ष्य यम् । अयोध्यायां जैनः सर्वः शोकवेगसमाहतः ॥ १८ ॥
 कुशचीरधरं वीरं गच्छन्तमपराजितम् । सीतेवानुगता लक्ष्मीस्तस्य किं नाम दुर्लभम् ॥ १९ ॥
 धनुर्ग्रहवरो यस्य बाणखड्गास्त्रभृत्स्वयम् । लक्ष्मणो व्रजति ह्यग्रे तस्य किं नाम दुर्लभम् ॥ २० ॥
 निवृत्तवनवासं तं द्रष्टासि पुनरागतम् । जहि शोकं च मोहं च देवि सत्यं ब्रवीमि ते ॥ २१ ॥
 शिरसा चरणावेतौ वन्दमानमनिन्दिते । पुनर्द्रक्ष्यसि कल्याणि पुत्रं चन्द्रमिवोदितम् ॥ २२ ॥
 पुनः प्रविष्टं दृष्ट्वा तमभिषिक्तं महाश्रियम् । समुत्स्रक्ष्यसि नेत्राभ्यां शीघ्रमानन्दजं जलम् ॥ २३ ॥

गो० टी०—सूर्यस्येत्यादि । सूर्यस्यापि सूर्यो भवेत् सकलजगत्प्रकाशकस्य सूर्यस्यापि प्रकाशको भवेत् । अग्रेरग्निर्दाहकस्याप्यग्नेर्दाहकः प्रभोः प्रभुः सर्वनियन्तुरपि नियन्ता श्रियः श्रीः संपदोऽपि संपत् यद्वा कान्तेरपि कान्तिः कान्तेरप्यतिशयावह इत्यर्थः । क्षमाक्षमा क्षमाया अप्यतिशयो-ज्जेनेति भावः । दैवतं देवतानां च देवतानामपि सकलकार्यनिर्वहणक्षम इत्यर्थः । भूतानां भूतसत्तमः उत्तमभूतमित्यर्थः । भूतत्वं सत्ता सर्वेषां सत्ता तत्सत्ताधीनेति भावः । तस्यैवं-भूतस्य सर्वगुणसंपन्नस्य देशे वने वा पुरे वा के अगुणाः न कोऽपीत्यर्थः । अगुणः प्रतिबन्धक्रीभूत इति यावत् ॥ १६ ॥ १७ ॥

१६] ति० टी०—अगुणाः दोषजनका इत्यर्थः ॥ १६ ॥
 रा० टी०—दैवतमिति । हि पूर्वोक्तहेतोः भूतसत्तमः भूतान् प्राणिनः सत्तमयति सत्तममिच्छति यः सीतारामः भूतानां पृथिव्याद्योदेशवासिनां देवतानामूर्ध्वदेशवासिनां च दैवतं देवता पूज्य इत्यर्थः । तस्य सीतारामस्य अगुणाः नित्यगुणविरोधिनः अन्यथा कर्तार इत्यर्थः देशे दण्डकादौ पुरे लङ्कादौ वा के सन्ति न केऽपीत्यर्थः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—राम एताभिस्तिसृभिः सहाभिषेक्ष्यते वशिष्ठादिभिरिति शेषः श्रिया विजयलक्ष्म्या ॥ १७ ॥

रा० टी०—पृथिव्येति । पृथिव्या शासनान्तररहितभूम्या श्रिया अन्यासाध्यविजयसंपत्त्या च वैदेह्या निखिलकार्यसाधनकारणीभूतसति या च एताभिस्तिसृभिः सह सहितः स रामो ह हर्षेण अभिषेक्ष्यते वशिष्ठादिभिरिति शेषः ॥ १७ ॥

गो० टी०—पृथिव्येति । सहेत्यत्र स इति पदच्छेदः स रामः पृथिव्या वैदेह्या श्रिया विजयलक्ष्म्या च एताभिः तिसृभिः सह क्षिप्रमभिषेक्ष्यति हेतिसंबन्धः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—कालान्तरेऽपि राज्याहर्ता जनादरागप्रदर्शनेनाह—दुःखजमिति । यतोऽयोध्यायां विद्यमानः सर्वो जनोऽयं निष्क्रामन्तमुदीक्ष्य दुःखजमंशु विसृजति, अतस्तस्य राज्यमवश्यं भावीति शेषः ॥ १८ ॥

रा० टी०—दुःखजमिति । अपराजितं कैश्चिदपि परा-जेतुमशक्यं कुशचीरधरं कुशचीरयोर्धोरणं गच्छन्तं प्रामु-वन्तं वीरं यं रामं निष्क्रामन्तमयोध्याया निर्गच्छन्तमुदीक्ष्य दृष्ट्वा अयोध्यायां विद्यमानः सर्वो जनः दुःखजमंशु विसृजति यस्य च सीतेव सीतासदृशी अनुगता नित्यं प्राप्ता लक्ष्मीः महाराजत्वसूचकशोभा संपत्तिः तस्य रामस्य किं दुर्लभं न किंचित् इत्यर्थः । श्लोकद्वयनेकान्वयि ॥ १८ ॥ १९ ॥

गो० टी०—दुःखजमिति । अस्य श्लोकस्य पृथिव्या सहेति पूर्वश्लोकस्थेन स रामोऽभिषेक्ष्यतीत्यनेन संबन्धः ॥ १८ ॥ १९] ति० टी०—अथ तस्य वने विषयसुखं नास्तीति शोचन्तीमाह—कुशचीरादिधरमपि यं लक्ष्मीरिव सीतानुगता तस्य किं दुर्लभम् । इवशब्द एवार्थः । सीतारूपेण लक्ष्मीरेवैपे-ति भावः एतेन स विष्णुरेवेति ध्वनितम् ॥ १९ ॥

गो० टी०—कुशचीरिति । लक्ष्मीरिव स्थिता सीतानुग-तेत्यन्वयः अनेन राज्यश्रीरन्यत्र परिगृह्यतीति व्यत्यते ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—धनुर्ग्रहाणां वरः श्रेष्ठः पुरुषोत्तमत्वं विना न लक्ष्मणोऽग्रेसरः स्यादिति भावः ॥ २० ॥

रा० टी०—धनुरिति । धनुर्ग्रहवरो धनुर्धारिश्रेष्ठः अत एव बाणखड्गास्त्रभृत्स्वयं लक्ष्मणो यस्याग्रे व्रजति तस्य किं दुर्लभं न किमपीत्यर्थः ॥ २० ॥

गो० टी०—धनुर्ग्रहेति धनुर्ग्रहवरः धनुर्धारिश्रेष्ठः ॥ २०—२१ ॥ २१—२३] ति० टी०—द्रष्टासि लुट् ॥ २१—२३ ॥

रा० टी०—निवृत्तेति । निवृत्तवनवासं वनवासान्निवृत्तं तं रामं द्रष्टासि ॥ २१ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—शिरसेति । एतौ भवदीयौ चरणौ शिरसा मुग्धौ वन्दमानं पुनश्चुदितं चन्द्रमिव पुनर्द्रक्ष्यसि ॥ २२ ॥

गो० टी०—शिरसेति । एतौ परितृश्यमानसर्वलक्षणसंपन्नौ उदितं चन्द्रं प्रतिपचन्द्रम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

रा० टी०—पुनरिति । प्रविष्टं गृहे समागतं दृष्ट्वा आनन्दजं जलं नेत्राभ्यां शीघ्रं समुत्स्रक्ष्यसि त्यक्तासि ॥ २३ ॥

१ देवतानामिति गो. पाठः । २ राग्रे इति गो. देशे इति रा. पाठः । ३ ऽभिषेक्ष्यतीति गो. पाठः । ४ आत्ममिति गो. पाठः । ५ जनाः सर्वे ... हताः इति गो. पाठः । ६ देवमिति गो. पाठः । ७ क्षिप्र...पय इति गो. पाठः ।

मा शोको देवि दुःखं वा न रामे दृश्यतेऽशिवम् । क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पुत्रं त्वं ससीतं सहलक्ष्मणम् ॥ २४ ॥
 त्वयाऽशेषो जनश्रौयं समाश्वास्यो यतोऽनघे । किमिदानीमिदं देवि करोषि हृदि विह्वलम् ॥ २५ ॥
 नार्हा त्वं शोचितुं देवि यस्यास्ते राघवः सुतः । नहि रामात्परो लोके विद्यते सत्पथे स्थितः ॥ २६ ॥
 अभिवाद्यमानं तं दृष्ट्वा समुहदं सुतम् । मुदाश्रु मोक्षयसे क्षिप्रं मेघरेखेव वार्षिकी ॥ २७ ॥
 पुत्रस्ते वरदः क्षिप्रमयोध्यां पुनरागतः । कर्माभ्यां मृदुपीनाभ्यां चरणौ पीडयिष्यति ॥ २८ ॥
 अभिवाद्य नमस्यन्तं शूरं समुहदं सुतम् । मुदास्त्रैः प्रोक्षसे पुत्रं मेघराजिरिवाचलम् ॥ २९ ॥

आश्वासयन्ती विविधैश्च वाक्यैर्वाक्योपचारे कुशलानवद्या ।

रामस्य तां मातरमेवमुक्त्वा देवी सुमित्रा विरराम रामा ॥ ३० ॥

निशम्य तल्लक्ष्मणमातृवाक्यं रामस्य मातुर्नरदेवपत्न्याः ।

सद्यः शरीरे विननाश शोकः शरद्वृतो मेघ इवाल्पतोयः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

२४] ति० टी०-रामे रामविषये शोकः प्रलापादिदुःखं व्यथा मास्तु यतस्तास्मिन्नशिवमश्रुभं न दृश्यते ॥ २४ ॥

रा० टी०-मेति । हे देवि ! रामे अशिवं न दृश्यते अत एव पुत्रं क्षिप्रं शीघ्रं द्रक्ष्यसि अत एव शोकस्तज्जन्यं दुःखं वा मास्तु ॥ २४ ॥

गो० टी०-मा शोक इति । हे देवि ! रामे अशिवम् अश्रुभं न दृश्यते अतः शोकः प्रलापादिः दुःखं मनोव्यथा वा मा न कार्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥

२५-२६] ति० टी०-हे अनघे ! यस्मात्त्वयाशेषोऽयं जनस्त्वत्परिवाररूपत्वाच्चया समाश्वास्यः अतो देवि ! त्वं हृदि विह्वलं दुःखं किं करोषि ॥ २५ ॥ २६ ॥

रा० टी०-त्वयेति । हे अनघे ! अशेषः सर्वोऽयं रामवियोगजनितदुःखवाञ्छनः यतस्त्वया समाश्वास्यः अतः यत् विह्वलं शोकं हृदि करोषि तर्हि कुतस्ति न युक्तमित्यर्थः ॥ २५ ॥

रा० टी०-नेति । सत्पथे अतिसमीचीनमार्गे स्थितः यस्माद्रामात्परो भिन्नो लोके कस्मिंश्चिद्भवने न स राघवो यस्यास्ते ह्यतः सा त्वं शोचितुं शोकं कर्तुं नार्हा ॥ २६ ॥

गो० टी०-त्वयेति । विह्वलम् भावप्रधानो निर्देशः ॥ २५ ॥ २६ ॥

२७-२८] ति० टी०-मेघरेखा मेघपङ्क्तिः ॥ २७ ॥ २८ ॥

रा० टी०-अभीति । समुहदं समुद्रस्तहितमभिवादयमानं वन्दनां कुर्वन्तं तं रामं क्षिप्रं दृष्ट्वा मुदा अतिहर्षेणाश्रु मोक्षयसे तत्र दृष्टान्तः वार्षिकी वर्षासंबन्धिनी मेघरेखा अभपङ्क्तिरिव ॥ २७ ॥

रा० टी०-पुत्र इति । अयोध्यां पुनरागतस्ते पुत्रः चरणौ त्वत्पादौ पीडयिष्यति ॥ २८ ॥

गो० टी०-अभिवादयमानमिति । मेघरेखा मेघपङ्क्तिः ॥ २७ ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०-अभिवाद्य चरणौ स्पृष्ट्वा प्रोक्षसे ' उक्ष सेचने ' । वर्तमानसमामीप्ये लट् ॥ २९ ॥

रा० टी०-अभिवाद्येति । अभिवाद्य सहृद्विरभिवादनं कारयित्वा नमस्यन्तं ह्यतः मुदास्त्रैः आनन्दाश्रुभिः पुनः प्रोक्षयसि वर्तमानसमामीप्ये इति भविष्यति लट् ॥ २९ ॥

गो० टी०-अभिवाद्येति । अभिवाद्य नमस्यन्तम् अभिवादनपूर्वकं प्रणमन्तम् ॥ २९ ॥

३०-३१] ति० टी०-वाक्योपचारे वाक्यरचनायाम् । रामा रमणीया ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

रा० टी०-उपसंहरन्नाह-आश्वासयन्तीति । वाक्योपचारे वाक्यप्रयोगे कुशला अनवद्या मृषावक्तृत्वादिदोषसंसर्गरहिता विविधैर्वाक्यैः रामस्य मातरमाश्वासयन्ती रामा रामविषयकस्मृतिमती देवी सुमित्रा एवमुक्त्वा विरराम तूर्णान् बभूव रामाशब्द अर्थआयजन्तः ॥ ३० ॥

रा० टी०-निशम्येति । तद्वर्णितं लक्ष्मणमातृवाक्यं निशम्य श्रुत्वा विद्यमानायाः रामस्य मातुः शरीरे शोकः सद्यो विननाश दध्वंसे तत्र दृष्टान्तः अल्पतोयः स्वल्पवारिविशिष्टः शरद्वृतः शरद्वृतो दृश्यमानः मेघ इव ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्रामायणीयरायणव्याख्याने रामायणशिरोमणायोऽयोध्याकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

गो० टी०-आश्वासयन्तीति । वाक्योपचारे वाक्यैरुपचारविषये ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरारव्यानेऽयोध्याकाण्डव्याख्याने चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ।

नगरगमनाय बहुशः प्रार्थ्यमाना अपि रामविरहमसहमानाः पौरा न विरेमुस्तदा ससीतालक्ष्मणो रामा रथादवतीर्य पद्भ्या-
मेवाक्रमीत्यौरास्तं निवर्तयितुं सुतरां प्रायतस्तथापि स पितृनिदेशमेवानुससाराथो क्रममाणास्ते परिणतेऽहि तमसातीरमासेदुः ।

अनुरक्ता महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् । अनुजग्मुः प्रयान्तं तं वनवासाय मानवाः ॥ १ ॥
निवर्तितेऽतीव बलात्सुहृद्भेदेण राजनि । नैव ते संन्यवर्तन्त रामस्यानुगता रथम् ॥ २ ॥
अयोध्यानिलयानां हि पुरुषाणां महायशाः । बभूव गुणसंपन्नः पूर्णचन्द्र इव प्रियः ॥ ३ ॥
स याच्यमानः काकुत्स्थस्तौभिः प्रकृतिभिस्तदा । कुर्वाणः पितरं सत्यं वनमेवान्वपद्यत ॥ ४ ॥
अवेक्षमाणः सस्नेहं चक्षुषा प्रपिवन्निव । उवाच रामः संस्नेहं ताः प्रजाः स्वाः प्रजा इव ॥ ५ ॥
या प्रीतिर्बहुमानश्च मय्ययोध्यानिवासिनाम् । मत्प्रियार्थं विशेषेण भरते सा विधीयताम् ॥ ६ ॥
स हि कल्याणचारित्रः कैकेयानन्दवर्धनः । करिष्यति यथावद्भः प्रियाणि च हितानि च ॥ ७ ॥
ज्ञानवृद्धो वयोवालो मृदुवीर्यगुणान्वितः । अनुरूपः स वो भर्ता भविष्यति भयापहः ॥ ८ ॥

१] ति० टी०—इदानीं दूरमग्नगच्छत्पौरजननिवर्तनमाह—
अन्विति । वनवासाय प्रयान्तमित्यन्वयः ॥ १ ॥

रा० टी०—नगरवासवृत्तं वर्णयन्नाह—अनुरक्ता इति ।
वनवासाय प्रयान्तं तं राममनुरक्ताः तद्विषयकातिप्रीतिमन्तः
मानवाः अयोध्यावासिजनाः अनुजग्मुः ॥ १ ॥

गो० टी०—एवं समित्रया कौसल्याश्वासनपर्यन्तं कथासं-
घटनं परिसमाप्य संप्रति रामगमनवृत्तान्तं प्रस्तौति—अनुरक्ता
इत्यादि ॥ १ ॥

२] ति० टी०—सुहृद्भेदेण 'यमिच्छेत्पुनरायातं नैव दूर-
मग्नजने' इत्युक्तिरूपेण तेऽनुरक्ताः पौराः ॥ २ ॥

रा० टी०—निवर्तिते इति । सुहृद्भेदेण अनुजजने सुहृ-
द्भिराचरणीयो धर्मः तेन 'यमिच्छेत्पुनरायातं नैव दूरमग्नजने-
त्' इत्याद्युक्तिरूपेणेत्यर्थः । राजनि निवर्तिते सति रामस्य
रथमग्नगतास्तेनैव संन्यवर्तन्त तेन तेषां तत्सहगमनेच्छा
सञ्चिता ॥ २ ॥

गो० टी०—निवर्तित इति । सुहृद्भग्न राजसुहृद्भूतावरोध-
वर्गे राजनि च सचिवसहिते राजनि च ते पौरजनाः ॥ २ ॥ ३ ॥

३] ति० टी०—तदनिष्टतौ हेतुमाह—अयोध्येति ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—याच्यमानः प्रतिनिष्ठात्तिमिति शेषः ।
ताभिः प्रकृतिभिरुत्तरकृतमप्रजाभिः सत्यं सत्यवन्तम् ॥ ४ ॥

रा० टी०—अयोध्येति । गुणसंपन्नो यो रामः येषां अयो-
ध्यानिलयानामयोध्यावासिनां पूर्णचन्द्र इव प्रियो बभूव स
काकुत्स्थः ताभिः प्रकृतिभिर्याच्यमानः सहगमनाय प्रार्थ्यमान
एव पितरं सत्यं कुर्वाणः सन् वनमन्वपद्यत अगच्छत् । श्लोक-
द्वयमेकान्वयि ॥ ३ ॥ ४ ॥

गो० टी०—स इति । याच्यमानः निवर्तस्व निवर्तस्वेति
प्रार्थ्यमानः सत्यं सत्यप्रतिज्ञम् ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—स्वाः प्रजा इव स्वपुत्रानिव ॥ ५ ॥

रा० टी०—अवेक्षमाण इति । स्वाः स्वकीयाः प्रजाः
पुत्रानिव ताः याचमानाः प्रजाः राम उवाच ॥ ५ ॥

गो० टी०—अवेक्षमाण इति । स्वाः प्रजा इव स्वान्य-
पत्यानीव ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—अयोध्यानिवासिनाम् शुष्माकमिति
शेषः ॥ ६ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—येत्यादिभिः । अयोध्यावा-
सिनां भवतामपि या यादृशी प्रीतिः ज्ञेहः यो बहुमानः अति-
सत्कारश्च सा स च मत्प्रियार्थं मन्त्रिणप्रीतिवृद्धयर्थं भरते विधी-
यतां क्रियताम् एतेन भरतो मदतिप्रिय इति व्यञ्जितम् ॥ ६ ॥

गो० टी०—स्वेन पितृवचनपरिपालनस्यावश्यकर्तव्यत्वात्
प्रजावृत्तारेण ताभ्यो हितमुपदिशति—या प्रीतिरित्या-
दिना ॥ ६-८ ॥

७] ति० टी०—प्रियाण्यैहलौकिकसुखजनकानि हितानि
परलोकसुखजनकानि ॥ ७ ॥

रा० टी०—स इति । कल्याणचारित्रः सर्वकल्याणकार-
काचरणविशिष्टः स भरतः वो शुष्माकं प्रियाणि प्रीतिनिष्पा-
दकानि हितानि वृद्धिकारककार्याणि यथावत्करिष्यति ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—वयसा वालोऽपि ज्ञानवृद्धः वीर्यगुणा-
न्वितोऽपि मृदुः ॥ ८ ॥

रा० टी०—तत्पालनयोग्यतां बोधयन्नाह—ज्ञानेति । ज्ञान-
वृद्धः अतिज्ञानवान् मृदुवीर्यगुणान्वितः मृदुः अतिकोमलचित्तः
वीर्यगुणैः अतिपराक्रमवात्सल्यादिभिरन्वितो युक्तः स एव स
इति कर्मधारयः, मृदुशब्दस्य धर्मपरत्वे तु त्रयाणां द्वन्द्वे कृते
तत्पुरुषः अत एव अनुरूपः पालनयोग्यः अत एव भया-
पहः प्रजाभयनाशनयोग्यः वयोवांलः वयसा वालः स भरतः वो
शुष्माकं भर्ता भविष्यति ॥ ८ ॥

१ प्रयन्तमिति गो. पाठः । २ ऽपि चेति गो. पाठः । ३ वर्गे चेति गो. पाठः । ४ स्वाभिरिति गो. पाठः । ५ स्नेहेनेति गो. पाठः । ६ निवे-

द्यतामिति गो. पाठः । ७ मृदुवीर्यगुणान्वित इति ग. पाठः ।

स हि राजगुणैर्युक्तो युवराजः समीक्षितः । अपि चापि मया शिष्टैः कार्यं वो भर्तृशासनम् ॥ ९ ॥
 न संतप्येद्यथा चासौ वनवासं गते मयि । महाराजस्तथा कार्यो मम प्रियचिकीर्षया ॥ १० ॥
 यथा यथा दाशरथिर्धर्ममेवाश्रितो भवेत् । तथा तथा प्रकृतयो रामं पतिमकामयन् ॥ ११ ॥
 बाष्पेण पिहितं दीनं रामः सौमित्रिणा सह । चकर्षेव गुणैर्वद्धं जनं पुरनिवासिनम् ॥ १२ ॥
 ते द्विजास्त्रिविधं वृद्धा ज्ञानेन वयसौजसा । वयःप्रकम्पशिरसो दूरादूचुरिदं वचः ॥ १३ ॥
 वहन्तो जवना रामं भो भो जात्यास्तुरंगमाः । निवर्तध्वं न गन्तव्यं हिता भवत भर्तरि ॥ १४ ॥
 कर्णवन्ति हि भूतानि विशेषेण तुरंगमाः । यूयं तस्मान्निवर्तध्वं याचनां प्रतिवेदिताः ॥ १५ ॥

९] ति० टी०—समीक्षितो राज्ञा निश्चितः मया शिष्टैः मत्तोऽधिकैरिति यावत्, ईदृशै राजगुणैर्युक्तः हि यतः अपि चाप्यस्मादपि हेतोः भरते प्रीतिर्विधीयतां यतो वो युष्माकं भर्तृशासनं राजाज्ञा कार्यावश्यकार्या भवति ॥ ९ ॥

रा० टी०—स इति । मया शिष्टैः शिष्टितैः राजगुणैर्युक्तः स भरतः युवराजः प्रजापालकत्वेन युवराजसदृशः समीक्षितो निश्चितः पित्रादिरिति शेषः अतः भर्तृशासनं राजाज्ञा वो युष्माकं कार्यम् ॥ ९ ॥

गो० टी०—स हीति । हि यस्मात् कारणात् भरतो वः युष्माकं युवराजः समीक्षितः राज्ञेति शेषः अतो मया शिष्टैः स्वशिष्टैः लक्ष्मणशत्रुघ्नादिभिः सर्वैरपि भर्तृशासनं कार्यम् । अपि चेति वक्तव्यान्तरसमुच्चये ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—तथा कार्योऽनुकूलाचरणेन सदा समा-
 श्वासनीयः ॥ १० ॥

रा० टी०—नेति । महाराजो दशरथः यथा न संतप्ये-
 तथा कार्यः अनुकूलाचरणेन तोषणीय इत्यर्थः ॥ १० ॥

गो० टी०—नेति । मयि वनं गते सति असौ महाराजः
 यथा न संतप्येत् मम प्रियचिकीर्षया तथा कार्यः ॥ १० ॥

११] ति० टी०—धर्मं राजवाक्यपरिपालनरूपम् अका-
 मयंश्रिते स्वीकृतवन्तः अत्यन्तधर्मशालित्वात् ॥ ११ ॥

रा० टी०—यथेति । दाशरथिः रामः यथा यथा येन येन
 प्रकारेण धर्ममाश्रितः ग्रहितवांस्तथातथा तेन तेन प्रकारेण
 धर्ममाश्रितः आश्रयणकर्तव्यः प्रकृतयः प्रजाः पतिं राममकाम-
 यन्नशोभयन्नाश्रितः शब्दाद्व्याख्या उभयान्वयी पूर्वत्रान्तर्भावितणि-
 जर्थः श्रिजः कर्तरि निष्ठा पत्र कर्तरि क्तिप् ॥ ११ ॥

गो० टी०—यथेति । धर्मं पितृवचनपरिपालनरूपे धर्मे
 तथा तथा प्रकृतयो रामं पतिमकामयन् आदौ राजा ज्येष्ठं
 भवन्तमेवास्मद्वक्ष्यमाणं युवराजत्वेन कल्पितवान् अयमर्थो
 भवतास्माभिश्च कर्तव्य इति राममेव पुनः पुनः पतिमकामय-
 न्तेत्यर्थः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—बाष्पेण पिहितं पिहितनेत्रं रज्जुरूपैः
 स्वगुणैर्वद्धं पुरनिवासिनं सौमित्रिसहितो रामश्चकर्षेव उत्प्रेक्षा-
 लंकारः गुणैरित्यंशे शोकः ॥ १२ ॥

रा० टी०—बाष्पेणेति । दीनं निश्चितरामवियोगजनित-
 दुःखान्तरमत एव बाष्पेण अश्रुणा पिहितं व्याप्तं गुणैः रघु-
 नाथनिष्ठातिसौशील्यादिभिर्वद्धं स्वाधीनीकृतं पुरवासिनं जनं
 गुणैः रज्जुभिः बद्धमिव रामश्चकर्ष । अत्रापि गुणबद्धशब्दो
 शब्दाद्व्याख्यायान्वयिनौ ॥ १२ ॥

गो० टी०—बाष्पेणेति । सौमित्रिणा सहेत्यनेन रामस्येव
 लक्ष्मणस्यापि गुणपौकल्यमस्तीति शोच्यते गुणैरेव गुणैः
 पाशैरिति छिद्ररूपकम् ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—ओजसा तपोबलेन एवं त्रिविधं यथा
 तथा वृद्धास्तेषां मध्ये वयःप्रकम्पशिरसो वयस आधिक्यात्क-
 म्पयुक्तशिरसोऽतिवृद्धत्वादनुधावनाशक्त्या दूरादिदं वचः । क-
 चित्तु 'प्रमुग्रशिरसः' इति पाठः ॥ १३ ॥

रा० टी०—ते इति । ज्ञानादिभिस्त्रिभिः त्रिविधं यथा स्या-
 तथा वृद्धाः ये अत एव वयःप्रकम्पशिरसः अतिवयोहेतुकप्र-
 कम्पविशिष्टशिरोविशिष्टाः ये द्विजाः ते दूरादिदं वचः ऊचुः ।
 दूरादित्यनेन तत्समीपगमनासामर्थ्यं तेषां सूचितम् ॥ १३ ॥
 गो० टी०—त इति । त्रिविधमिति क्रियाविशेषणम्
 ओजसा तपोबलेन वयसा प्रकम्पं चञ्चलं शिरो येषां ते
 तथा ॥ १३ ॥ १४ ॥

१४] ति० टी०—किमूचुस्तदाह—वहन्त इति । रथेन
 प्रापयन्त इत्यर्थः जात्या उत्तमजातीयाः भर्तरि रामविषये हिता
 भवत वनं मा नयतेति यावत् ब्राह्मणयाज्जामतिक्रम्य दुःख-
 मनं भर्तुरहितमिति भावः ॥ १४ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—वहन्त इति । जात्याः उत्तमजा-
 तिप्रसूताः अत एव जवनाः अतिगमनशीलाः भो भो तुरङ्गमाः
 मन्तव्यं मननयोग्यं रामं वहन्तो यूयं भर्तरि रामे हिताः
 प्रियवहनकर्तारः भवत न निवर्तध्वं गन्तव्यदेशमप्राप्य भवद्भिर्न
 निवर्तितव्यमित्यर्थः । 'गन्तव्यम्' इति पाठे अनुगमनार्ह-
 मित्यर्थः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—विशेषेण यूयं कर्णवन्त इत्यनुकर्षतस्त-
 स्माद्धिरवन्न गन्तव्यम्, अपि तु याचनामस्मदीयां प्र-
 दाता ज्ञातवन्तो निवर्तध्वम् ॥ १५ ॥

रा० टी०—ननु पशुत्वादस्माभिः कथं तव संभाष-

धर्मतः स विशुद्धात्मा वीरः शुभदृढव्रतः । उपवाहस्तु वो भर्ता नापवाह्यः पुराद्वनम् ॥ १६ ॥
 एवमार्तप्रलापांस्तान्द्वन्द्वान्प्रलपतो द्विजान् । अवेक्ष्य सहसा रामो रथादवततार ह ॥ १७ ॥
 पद्भ्यामेव जगामाथ ससीतः सहलक्ष्मणः । संनिक्कृष्टपदन्यासो रामो वनपरायणः ॥ १८ ॥
 द्विजातीन्ही पदातींस्तान्नामश्चारित्रवत्सलः । न शशाक घृणाचक्षुः परिमोक्तुं रथेन सः ॥ १९ ॥
 गच्छन्तमेव तं दृष्ट्वा रामं संभ्रान्तमानसाः । ऊचुः परमसंतप्ता रामं वाक्यमिदं द्विजाः ॥ २० ॥
 ब्राह्मण्यं कृत्स्नमेतत्त्वां ब्रह्मण्यमनुगच्छति । द्विजस्कन्धाधिरूढास्त्वामग्रयोऽप्यनुयौन्त्वमी ॥ २१ ॥
 वाजपेयसमुत्थानि च्छत्राण्येतानि पश्य नः । पृष्ठतोऽनुप्रयातानि मेघानिव जलात्यये ॥ २२ ॥

त्यत आहुः—कर्णवन्तीति । भूतानि प्राणिनः कर्णवन्ति स-
 न्तीति शेषः तत्र तुरङ्गमाः अश्वाः विशेषेण कर्णवन्तः अतो
 याचनां प्रतिवेदिताः मत्प्रार्थनाविषयकज्ञानवन्तो ययं तस्मा-
 त्स्वविचारितवनमार्गमध्यनिवर्तनान्निवर्तध्वं वनप्रापणमन्तरा
 न निवर्तितव्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥

गो० टी०—कर्णवन्तीति । याचनां प्रतिवेदिताः प्रार्थनां
 ज्ञापिताः अस्माभिरिति शेषः ॥ १९ ॥

१६] ति० टी०—उपवाह्यः पुरसमीपं प्रापणीयः वो यु-
 ष्माकम्, न तु पुरादपनीय वनं वाह्यः प्रापणीयः ॥ १६ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—धर्मत इति । विशु-
 द्धात्मा वो युष्माकं भर्ता अत एव नापवाह्यः विरुद्धवहना-
 नर्हः स रामः पुराद्वनं धर्मतः सुखप्रापकत्वेन उपवाह्यः
 प्रापणीयः ॥ १६ ॥

गो० टी०—धर्म इति । उपवाह्यः पुरसमीपे वाह्यः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—आर्तप्रलापानार्तवाक्यानि प्रलपतः
 कथयतः ॥ १७ ॥

रा० टी०—एवमिति । आर्तप्रलापान्दुःखसूचकशब्दान्प्र-
 लपतः कथयतो द्विजान्ब्राह्मणानवेक्ष्य रथादवततार एतेन
 रामस्य मर्यादापालकत्वं व्यक्तम् ॥ १७ ॥

गो० टी०—एवमिति । आर्तप्रलापान् प्रलपतः आर्तवा-
 क्यानि प्रयुक्तानानित्यर्थः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—द्विजानां संगमार्थं संनिक्कृष्टपदन्यासो
 भूत्वा वनपरायण एव शनैर्जंगाम नतु निवृत्तो नापि स्थितः
 रथेन गमने ब्राह्मणकुशेन दोषः प्रतिनिवृत्त्य ब्राह्मणाश्वासने
 व्रतभङ्गो भवतीति धिया पद्भ्यां मन्दगमनोऽभूत् यावद्बृद्धसंनि-
 धानमिति भावः ॥ १८ ॥

रा० टी०—पद्भ्यामिति । संनिक्कृष्टपदन्यासः संनिक्कृष्टो
 ब्राह्मणसंगमनेच्छया अल्पीभूतः पदन्यासो यस्य स रामः
 पद्भ्यामेव जंगाम ॥ १८ ॥

गो० टी०—पद्भ्यामिति । संनिक्कृष्टपदन्यासः पद्भ्यां जगा-
 ति ब्राह्मणवाक्यश्रवणानन्तरं रथगमने दोषो भवतीति
 निवृत्त्य ब्राह्मणाश्वासन व्रतभङ्गो भवतीति धिया रथादव-
 तदागमनपर्यन्तं मन्दं मन्दं जगामेत्यर्थः ॥ १८ ॥

९] ति० टी०—रथेन परिमोक्तुं न शशाक अत्यन्तं

रथवेगालम्बनेन निवर्तयितुं न शशाकेत्यर्थः । तत्र घृणाचक्षुः
 हेतुः घृणा दया तत्सूचकचक्षुष्मानित्यर्थः ॥ १९ ॥

रा० टी०—रथादवतरणे प्रयोजनं वदन्नाह—द्विजाती-
 निति । चारित्रवत्सलः वात्सल्यसूचकाचरणविशिष्टः घृणाचक्षुः
 दयासूचकदृष्टिमान् रथेन सहितः स रामः पदातीन्द्विजा-
 तीन्परिमोक्तुं निवर्तयितुं न शशाक तेन रामस्याधर्ममी-
 रुत्वं सूचितम् ॥ १९ ॥

गो० टी०—रथादवतीर्थं किमर्थं पादगमनं कृतवानित्याश-
 ङ्क्याह—द्विजातीनिति । रथेन द्विजातीन् परिमोक्तुं न शशाक
 रथेनोपलक्षितः सन् सावरोधं दशरथमिवाञ्जल्यादिना द्विजा-
 तीन् निवर्तयितुं न शशाकेत्यर्थः । घृणाचक्षुः दयार्द्रचक्षुरि-
 त्यर्थः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—गच्छन्तमेव स्वप्रार्थनानन्तरमपि न
 स्थितं नापि निवृत्तमित्यर्थः ॥ २० ॥

रा० टी०—गच्छन्तमिति । रामं सर्वाभिरामदातारम् एवं
 रथादिरहितत्वेन गच्छन्तं तं रामं दृष्ट्वा संभ्रान्तमानसाः संभ्रा-
 न्ते रामकर्तृकादरे मानसं येषां ते परमसंतप्ताः निश्चितरामवि-
 योगजनितसंतापं प्राप्ताः द्विजाः इदं वाक्यमुचुः ॥ २० ॥

गो० टी०—गच्छन्तमिति । गच्छन्तमेव बहुशो निवृ-
 त्तिहेतुप्रदर्शनेऽपि पितृवचनचिकीर्षया गच्छन्तमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—ब्राह्मण्यं ब्राह्मणसमूहः ब्राह्मण्यं ब्रह्महितम्
 द्विजस्कन्धाधिरूढाः पात्रारणिद्वारेणेति शेषः ॥ २१ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—ब्राह्मण्यमिति । कृत्स्नं निखि-
 लमेतद्ब्राह्मण्यं ब्राह्मणसमूहः “ब्राह्मणमाणववाडवायत्” इ-
 ति यत् । ब्राह्मण्यम् ब्राह्मणहितं त्वामनुगच्छति अत एव द्विज-
 स्कन्धाधिरूढाः ब्राह्मणस्कन्धेषु स्थिताः अमी अरणीपात्रादि-
 द्वारका अग्रयस्त्वामनुयान्ति ॥ २१ ॥

गो० टी०—दुःखप्रलापादिनाप्यनिवृत्तं रामं सहवनगमन-
 लक्षणं महाभारमारोप्य निवर्तयितुमुद्युक्तं—ब्राह्मण्यमित्या-
 दिना । ब्राह्मण्यं ब्राह्मणसमूहः “ब्राह्मणमाणववाडवायत्” इति
 यत्प्रत्ययः । ब्रह्मसु ब्राह्मणेषु साधुः ब्राह्मण्यः तमग्रयः अर-
 ण्यारोपिताः केवलानां द्विजस्कन्धाधिरूढत्वासंभवात् ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—वाजपेयसमुत्थानि वाजपेययाजिनो रा-

अनवाप्तातपत्रस्य रश्मिसंतापितस्य ते । एभिश्छायां करिष्यामः स्वैश्छत्रैर्वज्रपेयकैः ॥ २३ ॥
 या हि नः सततं बुद्धिर्वेदमन्त्रानुसारिणी । त्वत्कृते सा कृता वत्स वनवासानुसारिणी ॥ २४ ॥
 हृदयेष्ववतिष्ठन्ते वेदा ये नः परं धनम् । वत्स्यन्त्यपि गृहेष्वेव दाराश्चारित्ररक्षिताः ॥ २५ ॥
 पुनर्न निश्चयः कार्यस्त्वद्गतौ सुकृता मतिः । त्वयि धर्मव्यपेक्षे तु किं स्याद्धर्मपथे स्थितम् ॥ २६ ॥
 याचितो नो निवर्तस्व हंसशुक्रशिरोरुहैः । शिरोभिर्निभृताचार महीपतनपांशुलैः ॥ २७ ॥

जवच्छत्रादित्वन्धस्य श्रुतावृत्तेः मेघानिव जलात्यये शारदमे-
 धवत्पाण्डुराणिच्छत्राणीत्यर्थः ॥ २२ ॥

रा० टी०—वाजपेयेति । वाजपेयसमुत्थानि वाजपेये वा-
 जपेययागे समुत्थानि लब्धानि पृष्ठतोऽनुप्रयातानि जलात्यये
 शरदि मेघानिव एतानि नोऽस्माकं छात्राणि पश्य वाजपेयिनां
 राजवच्छत्रधारणं श्रुतौ प्राप्तिदम् ॥ २२ ॥

गो० टी०—वाजपेयेति । वाजपेयसमुत्थानि वाजपेया-
 धानसंभूतानि जलात्यये शरदि ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—अनवाप्तातपत्रस्याप्राप्तं श्वेतच्छत्रस्य वा-
 जपेयकैर्वज्रपेययागप्राप्तैः ॥ २३ ॥

रा० टी०—छत्रदर्शने प्रयोजनं वदन्नाह—अनवाप्तेति ।
 न अवाप्तं प्राप्तमातपत्रं छत्रं येन तस्य अत एव रश्मिसंतापि-
 तस्य ते वाजपेयकैः वाजपेये उपलब्धैः एभिः स्वैः स्वकीयैश्छत्रैः
 छायां करिष्यामः “यावज्जीवं कंचन प्रत्यारोहेद्बृहस्पतिसत्वेन
 वा यजेत्प्रत्यवरोहिणीयेन यजेत् श्वेतच्छत्री भवतीति विज्ञायते”
 इति वाजपेययाजिनां श्वेतच्छत्रधारणविधानम् ॥ २३ ॥

गो० टी०—अनवाप्तेति । वाजपेयकैः वाजपेयप्राप्तैः
 “यावज्जीवं न कंचन प्रत्यवरोहेद् बृहस्पतिसत्वेन वा प्रत्यवरो-
 हिणीयेन यजेत् श्वेतच्छत्री भवतीति विज्ञायते” इति वाजपे-
 ययाजिनां श्वेतच्छत्रधारणविधानादिति भावः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—वेदमन्त्रानुसारिणी तदभ्यासानुसरण-
 शीला त्वत्कृते त्वन्निमित्तं वनवासानुसारिणी वेदाभ्यासादि प-
 रित्यज्य वनवासोन्मुखाकृतेत्यर्थः ॥ २४ ॥

रा० टी०—येति । नोऽस्माकं या बुद्धिः वेदमन्त्रानुसा-
 रिणी मन्त्राभ्यासनिरन्तरित्यर्थः सा बुद्धिस्त्वत्कृते त्वदर्थं वन-
 वासानुसारिणी कृता एतेन वयमपि सहैव नेतव्या इति
 सूचितम् ॥ २४ ॥

गो० टी०—अस्माकं बुद्धिरेतावन्तं कालं निश्चिन्ततया
 मन्त्रविषयाभूत् इदानीं त्वत्कृतवनवासविषयाभूदिति रामे
 महान्तं भारमारोपयन्ति—याहीत्यादिना ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—अस्माकं त्वया सह वनालगमने न काप्य-
 उपपत्तिरित्याहुः—हृदयेष्विति । ये नोऽस्माकं परं धनं वेदाः
 तेऽस्माकं हृदय एवावतिष्ठन्ते चारित्रं पातिप्रत्यम् ॥ २५ ॥

रा० टी०—ननु धनदारात्विहाय कथं भवतां सह गमन-
 मित्यत आहुः—हृदयेष्विति । ये वेदाः नः परमुत्कृष्टं धनं ते
 हृदयेष्वेव अवतिष्ठन्ते चारित्ररक्षिताः स्वाचरणकर्तृकरक्षा-

विशिष्टा दारा अपि गृहे वत्स्यन्ति एतेन सहगमने न काप्य-
 उपपत्तिरिति सूचितम् ॥ २५ ॥

गो० टी०—ब्राह्मणानां धनभूतं वेदं परित्यज्य सहधर्म-
 चारिदारसंरक्षणमप्यकृत्वा कथमस्माभिः सह गम्यत इत्याका-
 ङ्क्षायामाह—हृदयेष्विति । नः परं धनं उत्कृष्टधनभूता ये
 वेदास्ते हृदयेष्वेव तिष्ठन्ति अनुचारेण तेषां न कापि हानिरिति
 भावः । चारित्रेण पातिप्रत्येन रक्षिता दाराश्च गृहेष्वेव तिष्ठन्ति
 चारित्राणामेव तद्रक्षकत्वात्तास्मद्रक्ष्यास्त इति भावः ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—पुनरिति । यद्यपि त्वद्गतौ त्वदलगम-
 नेऽस्माकं मतिः सुकृता निश्चिता अतः पुनर्वनगमननिश्चयो
 ऽस्माकं न कार्योऽस्ति कृतत्वादेव तथापि किञ्चिद्गम इति शेषः ।
 त्वयि धर्मव्यपेक्षे ब्राह्मणवचनरूपधर्मनिरपेक्षे सति किञ्चुतं
 धर्मपथे स्थितं स्यात्, न किमपि सर्वे धर्ममार्गं व्यति-
 क्रमेयुः ॥ २६ ॥

रा० टी०—ननु बहूनामसंमतत्वान्मद्रमनमेव संदिग्धमि-
 त्यत आहुः—पुनरिति । गतौ त्वत्कारुण्यगमने त्वद्रमनविरो-
 धन्यः निश्चयः पुनर्न कार्यः कैश्चिदिति शेषः । इति मतिर्निश्चयः
 सुकृता अस्माभिरिति शेषः । अयं त्वच्छब्दः सर्वादिपठितो न्य-
 पर्यायः । तत्र हेतुमाह—त्वयि धर्मव्यपेक्षे धर्मापेक्षारहिते सति
 धर्मपथे धर्ममार्गे स्थितं किं वस्तु स्यात् किमपीत्यर्थः ॥ २६ ॥

गो० टी०—अथ मत्प्रार्थनया निवर्तध्वमित्यत्राह—नेति ।
 त्वद्गतौ त्वन्निवर्तनरूपगतौ मतिः सुकृता सुष्ठुकृता निश्चयः
 वनगमननिश्चयः पुनर्न कार्यः त्वयेति शेषः । त्वयि धर्मव्यपेक्षे
 पितृवचनपरिपालनरूपधर्मसापेक्षे सति अस्माभिः धर्ममपेक्षितुं
 पालयितुं किं निमित्तं स्यात् त्वयि वनं गतेऽस्माभिर्धर्म एव
 त्यक्तव्य इति भावः, यद्वा त्वयि तु धर्मपरायणे त्वयि तु धर्म-
 व्यपेक्षे सति ब्राह्मणप्रार्थनाकरणरूपधर्मनिरपेक्षे सति किं भूतं
 धर्ममपेक्षितुं स्यात् न किमपीत्यर्थः ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—तस्मादस्माभिर्हंसशुक्रशिरोरुहैः पलित-
 केनैः शिरोभिः साष्टाङ्गप्रणामेन महीपतनपांशुलैर्महीपतनेन
 पांशुलै रजोव्यामैर्देहैश्च याचितस्त्वं निभृताचार निश्चलधर्मानु-
 धान! निवर्तस्व । अत्र ब्राह्मणैर्नमस्कारः क्षत्रियस्य कथमिति न
 शङ्क्यं तत्त्वज्ञतया भगवदवतारत्वदृष्ट्या नमस्कारेणादोषात्
 यद्वा राज्ञो विष्णवंशत्वेन नतौ न दोष इत्याहुः ॥ २७ ॥

रा० टी०—याचित इति । हंसशुक्रशिरोरुहैः हंसशुक्र
 शशुक्रविशिष्टकेशविशिष्टैः शिरोभिरुपलक्षितैः महीपतनपां-

१ वाजपेयकैरिति गो. पाठः । २ एव तिष्ठन्तीति गो. पाठः । ३ पुनरिति गो. पाठः । ४ धर्ममपेक्षितुमिति गो. पाठः ।

वहूनां वितता यज्ञा द्विजानां य इहागताः । तेषां समाप्तिरायत्ता तव वत्स निवर्तने ॥ २८ ॥
भक्तिमन्तीह भूतानि जङ्गमाजङ्गमानि च । याचमानेषु तेषु त्वं भक्तिं भक्तेषु दर्शय ॥ २९ ॥
अनुगन्तुमशक्तास्त्वां मूलैरुद्धतवेगिनः । उन्नता वायुवेगेन विक्रोशन्तीव पादपाः ॥ ३० ॥
निश्चेष्टाऽऽहारसंचारा वृक्षैकस्थाननिश्चिताः । पक्षिणोऽपि प्रयाचन्ते सर्वभूतानुक्कम्पनम् ॥ ३१ ॥
एवं विक्रोशतां तेषां द्विजातीनां निवर्तने । ददृशे तमसा तत्र वारयन्तीव राघवम् ॥ ३२ ॥

प्रणामार्थं महीपतनेन धूळीधूसरैः अमात्यादिभिर्याचितोऽपि त्वं नो निवर्तस्व निभृताचारैति संशोधनं तदर्थस्तु. निभृतो नितरां पोषितः आचारः सज्जनमार्गो येनेति ॥ २७ ॥

गो० टी०—ज्ञानवयस्तपोवृद्धा अपि द्विजाः विच्छेपासहिष्णुतया प्रणामेनापि रामं निवर्तयितुं युज्यन्ते—याचित इति । हे निभृताचार निश्चलधर्मावुष्ठान ! हंसशृङ्गशिरोरुहैः पलितकेशैः महीपतनपांसुलैः कृतसाष्टाङ्गप्रणामैः नः अस्माकं शिरोभिर्याचितो निवर्तस्व वृद्धब्राह्मणानां क्षत्रियकुमारप्रणामः परत्वबुद्ध्या ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—एवमपि गच्छन्तमेव दृष्ट्वाहुः—वहूनामिति । ये द्विजा इहागतास्तेषां वहूनां यज्ञा इह काले वितताः सन्ति तेषां समाप्तिस्त्वन्निवर्तनायत्ता अनिवृत्तौ सर्वयज्ञविघ्नकर्तृत्वं त्वय्योपपत्स्यतीति भावः ॥ २८ ॥

रा० टी०—वहूनामिति । हे वत्स ! ये इहागतास्तेषां वहूनां द्विजानां ये वितताः विस्तृता यज्ञास्तेषां समाप्तिः निवर्तने वनवासान्निवृत्तिसमये आयत्ता अस्माभिर्निश्चितेत्यर्थः । पूर्वस्तेषांशब्दो यच्छब्दमहिम्ना उत्तरत्र ये इति तच्छब्दमहिम्ना चाध्याहृतः ॥ २८ ॥

गो० टी०—वहूनामिति । ये द्विजा इहागतास्तेषां ये यज्ञाः वितताः विस्तृताः संभृतसंभारा इति यावत् तेषां यज्ञानां समाप्तिस्त्वन्निवर्तने आयत्ता त्वन्निवर्तनाधीनेत्यर्थः । एवं न कृतं चेत्सर्वे यज्ञास्त्वयैव विप्रिताः स्थिरिति भावः ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—न केवलमस्मत्प्रार्थनैव अपि तु सर्वभूतप्रार्थनापीत्याहुः—भक्तीति । जङ्गमाजङ्गमानि सर्वाण्यपि भूतानि भक्तिमन्ति खेहवन्ति तेषु त्वन्निवृत्तिं याचमानेषु भक्तेषु त्वमपि भक्तिं स्नेहं प्रदर्शय निवृत्त्येति शेषः ॥ २९ ॥

रा० टी०—वनगमने प्रयोजनान्तरं वदन्त आहुः—भक्तिमन्तीति । जङ्गमाजङ्गमानि चराचराणि ते भक्तिमन्ति सन्तीति शेषः अतो याचमानेषु तेषु भक्तेषु विद्यमानां भक्तिं त्वं दर्शय स्वगमनेन प्रकटय तेन “ भक्तिरेवैनं गमयति ” इत्यादि-स्थितिसार्थक्यं कुर्विति प्रार्थना सूचिता ॥ २९ ॥

गो० टी०—न केवलं वयमेव तिर्यक्स्थावराण्यपि त्वन्निमित्तमेष्यन्त इत्याह—भक्तिमन्तीति । भक्तिं स्नेहं दर्शय सफल्यर्थः ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—तेषां याच्याप्रकारमाह—मूलैः स्थावर-दुत्यन्तं इतवेगा अतस्त्वामनुगन्तुमशक्ता उन्नता उच्छ्रिताः

पादपा वायुवेगेन वायुवेगजशाखाचलनशब्दैर्विक्रोशन्तीव त्वन्निवर्तनायेति शेषः ॥ ३० ॥

रा० टी०—ननु भक्ताः स्वयमेवागत्य मदर्शनं करिष्यन्तीति किं मद्रमनेनेत्यत आहुः—अनुगन्तुमिति । वायुवेगेन करणेन मूलेन सह उद्धतवेगिनः अतिप्रकम्पविशिष्टाः इत्यर्थः पादपा इव उद्धतवेगिनः अतिवृद्धा इत्यर्थः अत एव त्वामनुगन्तुमशक्ताः उन्नताः उदि परमात्मनि त्वयि नताः महान्तः त्वां विक्रोशन्ति आह्वयन्ति त्वदागमनं वाञ्छन्तीत्यर्थः । त्वामित्युभयान्वयि । एतेन त्वयैव गन्तव्यमिति सूचितम् ॥ ३० ॥

गो० टी०—अनुगन्तुमिति । मूलैः पादस्थानीयैस्त्वामनुगन्तुमशक्ताः उद्धतवेगिनः प्रतिहृतवेगिनः वायुवेगेन उन्नताः ऊर्ध्वबाहव इव स्थिता इति भावः । पादपाः विक्रोशन्तीव क्रन्दन्तीव वायुवेगोत्थशब्दैरिति भावः । उद्धतवेगिभिरित्यपि पाठः ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—चेष्टा गात्रचलनादिरूपा आहारार्थसंचारश्च तेभ्यो निर्गतास्तद्रहिताः वृक्षरूपैकस्थान एव निश्चिता निश्चयेन स्थिताः, न त्वाहारायापि भुवमवतीर्णाः एवं मरणपर्यन्तव्यापारेण त्वां याचन्ते निवृत्तिमिति शेषः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—तद्वने तिर्यग्योनीनामपि तव दर्शनाकाङ्क्षेति बोधयन्त आहुः—निश्चेष्टेति । निश्चेष्टाहारसंचाराः वृद्धत्वादिना निर्गताश्चेष्टा बहुवाङ्मयापाराः आहारसंचाराः आहारार्थसंचरणं येषां ते अत एव वृक्षैकस्थाननिश्चिताः एकवृक्षस्थिति-विषयकनिश्चयवन्तः पक्षिणः संपातिप्रभृतयोऽपि सर्वभूतानुकम्पनं त्वां प्रयाचन्ते द्रष्टुमिच्छन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

गो० टी०—निश्चेष्टेति । चेष्टा चलनादिकम् आहारसंचाराश्च तेभ्यो निर्गतास्ते तथोक्ताः प्रयाचन्ते प्रार्थयन्ते निवृत्तिमिति शेषः । एवं तिर्यक्स्थावराणामपि । खेदो रामस्य सर्वशरीरित्वात्, शरीरिणो वैपरात्ये हि शरीरव्यथा वृष्टा ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०—निवर्तने निवर्तननिमित्तं विक्रोशतां तेषामनुग्रहाय मार्गे तिर्यक्प्रवाहत्वाद्राघवं वारयन्तीव तमसा ददृशे वृष्टा ॥ ३२ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवमनेन प्रकारेण विक्रोशतां तेषां द्विजातीनां निवर्तने इव स्थिता राघवं रामं वारयन्ती वरमिच्छन्ती तमसा तत्र तस्मिन्समये ददृशे कर्मणि लिट् । वार-शब्दः स्वार्थिकाणन्तः ॥ ३२ ॥

१ ह्येति गो. पाठः । २ रामेति गो. पाठः । ३ विप्रिता इति गो. पाठः । ४ कम्पिनमिति गो. पाठः । ५ आपत्स्यते इति युक्तं भाति ।

ततः सुमन्त्रोऽपि रथाद्विमुच्य श्रान्तान्हयान्संपरिवर्त्य शीघ्रम् ।

पीतोदकास्तोयपरिष्कृताङ्गानचारयद्वै तमसाविदूरे

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ।

तमसातीरमनुगतो रामोऽयोध्यास्थजनवृत्तं भावयमानः पितरावनुशोच्य पुनश्च भरतसाद्गुण्येनाश्वास्यमानः पङ्क्तवारचितशयनीये संविवेश । लक्ष्मणस्तु सुमन्त्राग्रे रामगुणान्प्रस्तूयमान एवास्तेऽथ प्रबुध्यमानो रामोऽनुष्ठतपौरवञ्चनाय वनगमनमवोधयन्त्या नगर-गमनमेव प्रदर्शयन्त्या गत्या रथं प्रवर्त्यानेतुं सूतं प्रैरयत्तथा तेनानुष्ठिते प्रापितरथमधिरुह्य ससीतालक्ष्मणो रामोऽप्येवणं प्रतस्थे ।

ततस्तु तमसातीरं रम्यमाश्रित्य राघवः । सीतामुद्रीक्ष्य सौमित्रिमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
इयमद्य निशा पूर्वा सौमित्रे प्रहिता वनम् । वनवासस्य भद्रं ते न चोत्कण्ठितुमर्हसि ॥ २ ॥
पश्य शून्यान्यरण्यानि रुदन्तीव समन्ततः । यथा निलयमायद्भिर्निर्लीनानि मृगद्विजैः ॥ ३ ॥
अद्यायोध्या तु नगरी राजधानी पितुर्मम । सखीपुंसा गतानस्माञ्छोचिष्यति न संशयः ॥ ४ ॥

गो० टी०—एवमिति । निवर्तने विषये यद्वा, द्विजाती-नामिति संबन्धसामान्ये पक्षी द्विजातिभिः प्रार्थ्यमानरामनि-वर्तन इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०—संपरिवर्त्य श्रमापनुत्तये कृतविलुण्ठना-न्विषाय तोयपरिष्कृताङ्गान्नापितास्तमसाया अविदूरेऽचारय-द्रक्षितवृणानकारयत् ॥ ३३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

रा० टी०—तत इति । ततस्तमसादर्शनानन्तरं श्रान्तान्हयान्प्रविमुच्य परित्यज्य श्रमनिवर्तकपरिभ्रमणं कारयित्वा पीतोदकान्पीतजलांस्तोयपरिष्कृताङ्गान्कृतजान्हयान्स्तमसा-विदूरे तमसाया निकटे अचारयत् ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्रामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-वयोध्याकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

गो० टी०—तत इति । संपरिवर्त्य अध्वश्रमनिवृत्त्यर्थं परिवेष्टनं कारयित्वा ॥ ३३ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणमूषणे पीताम्बरा-ख्यानेऽयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

१] ति० टी०—सीतामुद्रीक्ष्य सौमित्रिमब्रवीदित्यनेन सीतोद्देश्यकताप्यस्य वचसो ध्वनिता ॥ १ ॥

रा० टी०—रामवृत्तं बोधयितुमाह—तत इति । रम्यं रम-णीयं तमसायाः नदीविशेषस्य तीरमाश्रित्य सीतामुद्रीक्ष्य अवलोक्य सौमित्रिमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

गो० टी०—ततस्त्वित्यादि । सीतामुद्रीक्ष्येति लक्ष्मणं प्रति कथनं वक्ष्यमाणस्यावृत्तकण्ठाकारणस्य सीताविषयेऽपि तुल्यत्वज्ञापनाय ॥ १ ॥

२] ति० टी०—हे सौमित्रे ! वनवासस्य वनवाससंबन्धि-निशानां मध्येऽथ प्रवृत्त्यै निशा वनं वनवासं प्रति पूर्वा प्रहि-ता प्राप्ता वनवासकालस्यैतन्निशामारभ्य गणनीयत्वात् अत-स्त्वमुत्कण्ठितुमद्यप्रभृति पुरौत्सुक्येनायोध्यादिस्मरणं कर्तुं नार्हसि ॥ २ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—इयमिति । हे सौमित्रे ! वनवास-स्य वनवाससंबन्धिनी इयं पूर्वा प्रथमा निशा प्रहिता प्राप्ता इतःप्रभृत्येव चतुर्दशवर्षगणना कर्तव्येति तात्पर्यम् अतः अवनं वनवासविरोधिं वस्तु उत्कण्ठितुं स्मर्तुं नार्हसि ते भद्रं कल्याणमेव सर्वत्रेति शेषः ॥ २ ॥

गो० टी०—इयमिति । वनवासस्य पूर्वा प्रथमा अयेयं निशा इदानीमुपस्थिता रात्रिः प्रहिता गतप्राया अतः स त्वम् उत्कण्ठितुं नार्हसि सीतामुद्रीक्ष्य सौमित्रिमब्रवीदित्यस्यैवं वा-भिप्रायः अतिच्छुम्भारी सीता कथं पद्मयामेव वनं गच्छेदिति नोत्कण्ठितुमर्हसि ॥ २ ॥

३] ति० टी०—यथायोगं स्वस्वनिलयमायद्भिर्गच्छद्भि-र्मृगद्विजैर्निर्लीनानि सशब्दमन्तर्लीनतया व्याप्तानि अत एव शून्यान्यरण्यानि रुदन्तीवास्मान्मुद्रा खिन्नानीव वर्तन्ते तानि पश्य ॥ ३ ॥

रा० टी०—पश्येति । समन्ततः चतुर्दिक्षु यथानिलयं स्वस्व-वासस्थानमनतिक्रम्य आयाद्भिर्गच्छद्भिः मृगद्विजैः मृगपक्षिभिः निर्लीनानि शून्यानि मङ्गलकार्यरहितानि रुदन्तीवारण्यानि तमसातीरवनानि त्वं पश्य ॥ ३ ॥

गो० टी०—पश्येति । शून्यानि निष्प्रभाणि यथानिलयं यथास्थानमायद्भिर्गच्छद्भिः मृगद्विजैर्निर्लीनानि व्याप्तानि ता-त्कालिकतच्छब्दैः रुदन्तीव निष्प्रभत्वेन रोदनोत्प्रेक्षा ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—सखीपुंसा जीपुंसैः सहिता अया-यप्रभृति ॥ ४ ॥

अनुरक्ता हि मनुजा राजानं बहुभिर्गुणैः । त्वां च मां च नरव्याघ्र शत्रुघ्नभरतौ तथा ॥ ५ ॥
 पितरं चानुशोचामि मातरं च यशस्विनीम् । अपि नान्यौ भवेतां नौ रुदन्तौ तावभीक्ष्णशः ॥ ६ ॥
 भरतः खलु धर्मात्मा पितरं मातरं च मे । धर्मार्थकामसहितैर्वाक्यैराश्वासयिष्यति ॥ ७ ॥
 भरतस्यानृशंसत्वं संचिन्त्याहं पुनः पुनः । नानुशोचामि पितरं मातरं च मेहाभुज ॥ ८ ॥
 त्वया कार्यं नरव्याघ्र मामनुव्रजता कृतम् । अन्वेष्टव्या हि वैदेह्या रक्षणार्थं सहायता ॥ ९ ॥
 अद्भिरेव हि सौमित्रे वत्स्याम्यद्य निशामिमाम् । एतद्धि रोचते मह्यं वन्येऽपि विविधे सति ॥ १० ॥
 एवमुक्त्वा तु सौमित्रिं सुमन्त्रमपि राघवः । अप्रमत्तस्त्वमश्वेषु भव सौम्येत्युवाच ह ॥ ११ ॥

रा० टी०—अद्येति । सखीपुंसा जीपुंसैः सहिता “अचतुर-
 विचतुर—” इत्यच् । अयोध्या अस्मान्छोचिष्यति ॥ ४ ॥

गो० टी०—वनरोदनोत्प्रेक्षया उद्बुद्धसंस्कारो नगरवृत्तान्तं
 स्मरति—अद्येति । जीपुंसेति “अचतुरविचतुरस्रचतुरजीपुंस—”
 इत्यादिना निपातनादकारान्तत्वम् ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—कृतस्तत्राह—अनुरक्ता इति । बहुभि-
 र्गुणैरिति सर्वान्वयि ॥ ५ ॥

रा० टी०—शोके हेतुं वदन्नाह—अनुरक्ता इति । बहु-
 भिर्गुणैरुपलक्षितान् राजादीन्मनुजा अयोध्यावासिजनाः अनुर-
 क्तास्तद्विषयकातिशेदवन्तः सन्तीति शेषः ॥ ५ ॥

गो० टी०—शोचनहेतुमाह—अनुरक्ता इति । गुणैर्हेतुभिः
 राजानं प्रत्यनुरक्ता हि राजानमित्युपादानमौदित्यपरिहाराय ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—नावस्मदर्थे अस्मन्निमित्तमभीक्ष्णं सु-
 दृष्टं रुदन्तौ पितरावन्यौ न भवेताम्, अपि भवेतामेव अतः
 शोचामि तौ ॥ ६ ॥

रा० टी०—पितरमिति । यशस्विनीमतियशोविशिष्टाम-
 नुशोचामि । ननु किमर्थमनुशोचसीत्यत आह—नौ अस्मदर्थ-
 मभीक्ष्णशः वारंवारं रुदन्तौ तौ मातापितरौ अन्यौ नापि
 भवेतां बहिर्दृष्टतां नापि निवर्तयतामित्यर्थः किंच अन्यौ अस्म-
 द्विषयकद्वेषवत्तासंभावनया बहूनां चक्षुरपहारकौ नापि भवेतां
 तेनपहारकत्वेन मत्पित्रोर्दोषस्पर्शित्वं स्यादिति पश्चात्तापः
 सूचितः । अपिः संभावनार्थकः ॥ ६ ॥

गो० टी०—पितरमिति । रुदन्ताविति सन्ततरोदनवशे-
 नान्यौ स्यातामित्यर्थः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—अथवा तदनुशोकोऽस्माकं वृथेत्याह—
 भरत इति ॥ ७ ॥

रा० टी०—वस्तुतस्त्वेवं न भवितेति बोधयन्नाह—भरत इति ।
 धर्मार्थकामसहितैर्धर्मादिबोधकैर्वाक्यैः आश्वासयिष्यति ॥ ७ ॥

गो० टी०—एवमपि काचित्प्रत्याशास्तीत्याह—भरत
 इति ॥ ७ ॥ ८ ॥

८] ति० टी०—अनृशंसत्वमकूरत्वम् ॥ ८ ॥

रा० टी०—भरतस्येति । अनृशंसत्वं सर्वकालं क्रूर-
 तासंसर्गरहितत्वं क्रूरताविरोधित्वं वा संचिन्त्य संस्मृत्य
 नानुशोचामि ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—अथ लक्ष्मणाश्रमनेन संतुष्ट आह—
 त्वयेति । मामनुव्रजता त्वया तु यत्कार्यं कर्तव्यं तत्कृतमेव
 हि यतस्त्वदनुव्रजनाभावे वैदेहीरक्षणार्थं सहायता सहायसमू-
 होऽन्वेष्टव्यः स्यात् त्वमेकोऽपि सहायसमूहस्थानीय इति
 भावः । अतस्त्वस्यैव अय्यारभ्यैव सुखाहारादिकं संपादयेति
 शेषः ॥ ९ ॥

रा० टी०—लक्ष्मणोपकृतिं बोधयन्नाह—त्वयेति । अनु-
 व्रजता अश्रमनं कुर्वता त्वया कार्यमस्माभिः कर्तव्यं कृतं
 साधितमन्यथा वैदेह्या रक्षणार्थं सहायता सहायसमूहः
 अन्वेष्टव्या अन्वेष्टणीया स्यादिति शेषः तेन सहायसमूहसामर्थ्यं
 लक्ष्मणे एव दर्शितामिति व्यक्तम् ॥ ९ ॥

गो० टी०—त्वया चोदितमेव कृतमित्याह—त्वयेति ।
 कार्यमवश्यं कर्तव्यं, तत्र हेतुः अन्वेष्टयेति ॥ ९ ॥

१०—११] ति० टी०—अहं त्वत्र तमसातीर इमां निशाम-
 द्भिरेव कृतप्राणरक्षणो वत्स्यामि प्रथमदिनत्वाद्नवाससंकल्पा-
 द्भवेनेति शेषः । तदेवाह—एतद्धीति । वन्ये सत्यपी-
 त्यन्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥

रा० टी०—तात्कालिककर्तव्यं बोधयन्नाह—अद्भिरिति ।
 अद्भिर्लैरेव इमां निशां वत्स्यामि एवेन भक्षणान्तरव्यावृत्तिः ।
 तत्र हेतुः विविधे अनेकप्रकारे वन्ये भक्ष्यफलदौ सत्यपि
 एतज्जलमात्रभक्षणमेव अथ अस्यां रात्रौ रोचते एतेन
 तमसायास्तीर्त्वात्तदुपवासविधिः कृत इति व्यक्तं तेन तस्य
 मर्यादापालकत्वं ध्वनितम् ॥ १० ॥

रा० टी०—एवमिति । सौमित्रमेवमुक्त्वा अश्वेषु अश्व-
 रक्षणेपु अप्रमत्तस्त्वं भवेति सुमन्त्रमुवाच ॥ ११ ॥

गो० टी०—अद्भिरेव वत्स्यामि अप एवाहारीकृत्य वत्स्या-
 मि । वनवासोपक्रमदिवसत्वादस्य पुण्यक्षेत्रत्वाच्चोपवासः एतद्धि
 रोचते नान्यत् अश्वरक्षजनदुःखस्मरणादिति भावः ॥ १० ॥ ११ ॥

सोऽश्वान्सुमन्त्रः संयम्य सूर्येऽस्तं समुपागते । प्रभूतयवसान्कृत्वा बभूव प्रत्यनन्तरः ॥ १२ ॥
 उपास्य तु शिवां संध्यां दृष्ट्वा रात्रिमुपागताम् । रामस्य शयनं चक्रे सूतः सौमित्रिणा सह ॥ १३ ॥
 तां शय्यां तमसातीरे वीक्ष्य वृक्षदलैर्वृत्ताम् । रामः सौमित्रिणा सार्धं सभार्यः संविवेश ह ॥ १४ ॥
 सभार्यं संप्रसुप्तं तु श्रान्तं संप्रेक्ष्य लक्ष्मणः । कथयामास सूताय रामस्य विविधान्गुणान् ॥ १५ ॥
 जाग्रतोरेव तां रात्रिं सौमित्रेरुदितो रविः । सूतस्य तमसातीरे रामस्य ब्रुवतो गुणान् ॥ १६ ॥
 गोकुलाकुलतीरायास्तमसाया विदूरतः । अवसत्तत्र तां रात्रिं रामः प्रकृतिभिः सह ॥ १७ ॥
 उत्थाय च महातेजाः प्रकृतीस्ता निशाम्य च । अत्रवीद्वातरं रामो लक्ष्मणं पुण्यलक्षणम् ॥ १८ ॥
 अस्मद्व्यपेक्षान्सौमित्रे निर्व्यपेक्षान्गृहेष्वपि । वृक्षमूलेषु संसक्तान्पश्य लक्ष्मण सांप्रतम् ॥ १९ ॥

१२] ति० टी०-संयम्य यथायोग्यं बन्धनं कृत्वा प्रभूत-
 यवसानप्रभूतघासान् प्रत्यनन्तरः प्रत्यासन्नः ॥ १२ ॥

रा० टी०-स इति । स सुमन्त्रः अश्वान्संयम्य यथोचितं
 बन्धनं प्रापय्य प्रभूतयवसान्बहुधासान्कृत्वा तदग्रे संस्थाप्य
 प्रत्यनन्तरः रामं प्रत्यासन्नो बभूव ॥ १२ ॥

गो० टी०-स इति । प्रभूतयवसान् पर्याप्तगुणान् 'यवसं
 तृणमर्जुनम्' इत्यमरः । प्रत्यनन्तरः प्रतिगतमनन्तरकृत्यं येन
 स तथोक्तः अवगतानन्तरकार्यं इत्यर्थः । संनिहित इत्यर्थं
 इत्येके ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०-शयनं शयनस्थलं शर्करापांसूक्ष्मेपणा-
 दिना चक्रे इत्यन्वयः ॥ १३ ॥

रा० टी०-उपास्येति । उपागतां रात्रिं दृष्ट्वा सौमित्रिणा
 सह सूतः शिवां कल्पणप्रदां संध्यामुपास्य सांध्यविधिं समा-
 प्येत्यर्थः विद्यमानस्य रामस्य शयनं शयनयोग्यस्थलं चक्रे ।
 विद्यमानस्येति ल्यबन्तायांन्यवार्थमध्याह्नतम् ॥ १३ ॥

गो० टी०-उपास्येति । उपासनं नमस्कारः सूतजाते-
 रपि नमस्कारमात्रं संभवति ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-वृक्षदलैर्वृक्षपणैः सौमित्रिणा सार्धं सूतेन
 कृतां शय्यां वीक्ष्य सभार्यः संविवेश ॥ १४ ॥

रा० टी०-तामिति । सौमित्रिणा सार्धं सूतेन वृक्षदलैः
 वृक्षपणैः कृतां रचितामित्यर्थः तां शय्यां वीक्ष्य सभार्यो
 रामः संविवेश ॥ १४ ॥

गो० टी०-तामिति । वृक्षदलैः सौमित्रिणा सार्धं सूतेन
 कृतां वीक्ष्य इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ १५ ॥

१५] ति० टी०-गुणान्कथयामास जागरणार्थमिति
 भावः ॥ १५ ॥

रा० टी०-सभार्यमिति । संप्रेक्ष्य समवलोक्य विविधान्
 अनेकप्रकारान्रामस्य गुणलक्ष्मणः कथयामास ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-तां रात्रिमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । उदि-
 तो रविः अरुणोदयकालो जात इत्यर्थः ॥ १६ ॥

रा० टी०-जाग्रत इति । सूतस्य सुमन्त्राय रामस्य

गुणान् ब्रुवतः अत एव तां रात्रिं जाग्रतः सौमित्रेः रविरुदितः ।
 "पथी चानादरे" इति पथी "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति
 द्वितीया । सूतस्येत्यत्र संबन्धसामान्ये पथी ॥ १६ ॥

गो० टी०-जाग्रत इति । तां रात्रिमिति अत्यन्तसं-
 योगे द्वितीया सर्वा रात्रिं जाग्रतः सूतस्य सूताय रामस्य गु-
 णान् कालक्षेपार्थं ब्रुवतः सौमित्रेः सौमित्रौ ब्रुवति सति रवि-
 रुदितः उदितुमारब्धः उपःकालोऽभूदित्यर्थः । यद्वा उदयपर्यन्तं
 गमनकालेऽपि गुणानब्रवीदिति भावः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-गोकुलैराकुलं व्याप्तं तीरं यस्यास्तस्या-
 स्तमसायास्तीरे विदूरतो द्विजसंवेशदेशादितदूरदेशेऽतिसंधाय
 गमनसौकर्यार्थमवसत् । प्रकृतिसाहित्यं तमसातीरवासमात्रे
 बोध्यम् ॥ १७ ॥

रा० टी०-गोकुलेति । गोकुलाकुलतीरायाः गोसमूहः
 व्याप्ततीरविशिष्टायाः तमसायाः विदूरतः धीवनादिहेतुकाप-
 चारभिया किंचिदूरे तां रात्रिमवसत् ॥ १७ ॥

गो० टी०-पूर्वकथाशेषं प्रस्तौति-गोकुलेति । विदूरत-
 प्रकृतिभिः पौरश्रेणिभिः 'राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेण-
 योऽपि च' इत्यमरः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-निशाम्यावलोक्य निद्राणा इति शेषः ॥ १८ ॥

रा० टी०-उत्थायेति । ताः सुप्ताः प्रकृतीः प्रजाः नि-
 शाम्य दृष्ट्वा लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १८ ॥

गो० टी०-उत्थायेति । निशाम्य दृष्ट्वा ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०-अस्मद्व्यपेक्षानस्मास्वैव विशेषेणापे-
 क्षावतः अत एव गृहेषु निर्व्यपेक्षान्निरपेक्षान् श्रमात्सांप्रतमरु-
 णोदयेऽपि सुप्तान् ॥ १९ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-अस्मदिति । अस्मद्व्यपेक्षा-
 नस्मद्विषयकात्यपेक्षाविशिष्टानत एव गृहेषु अपिना पुत्रा-
 दिषु निर्व्यपेक्षानपेक्षारहितान् अत एव वृक्षमूलेषु संसक्तान्
 अध्वश्रमादेतावत्कालपर्यन्तमपि स्वापविशिष्टान्पौरान्पश्य विशे-
 ष्यमध्याह्नतम् ॥ १९ ॥

यथैते नियमं पौराः कुर्वन्त्यस्मन्निवर्तने । अपि प्राणान्न्यसिष्यन्ति न तु त्यक्ष्यन्ति निश्चयम् ॥ २० ॥
 यावदेव तु संसृप्तास्तावदेव वयं लघु । रथमारुह्य गच्छामः पन्थानमकुतोभयम् ॥ २१ ॥
 अतो भूयोऽपि नेदानीमिक्ष्वाकुपुरवासिनः । स्वपेयुरनुरक्ता मा वृक्षमूलेषु संश्रिताः ॥ २२ ॥
 पौरा ह्यात्मकृताहुः स्वाद्विप्रमोच्या नृपात्मजैः । न तु खल्वात्मना योज्या दुःखेन पुरवासिनः ॥ २३ ॥
 अब्रवीलक्ष्मणो रामं साक्षाद्धर्ममिव स्थितम् । रोचते मे तथा प्राज्ञ क्षिप्रमारुह्यतामिति ॥ २४ ॥
 अथ रामोऽब्रवीत्सूतं शीघ्रं संयुज्यतां रथः । गमिष्यामि ततोऽरण्यं गच्छ शीघ्रमितः प्रभो ॥ २५ ॥
 सूतस्ततः संत्वरितः स्यन्दनं तैर्हयोत्तमैः । योजयित्वा तु रामस्य प्राञ्जलिः प्रत्यवेदयत् ॥ २६ ॥
 अयं युक्तो महाबाहो रथस्ते रथिनां वर । त्वरयारोह भद्रं ते ससीतः सहलक्ष्मणः ॥ २७ ॥

गो० टी०—अस्मदिति । अस्मद्व्यपेक्षान् अस्मास्वेव विशेषेणापेक्षावतः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—एते पौरा अस्मन्निवर्तने यथा नियमं यत्नं कुर्वन्ति तथा जाने अपि प्राणान्न्यसिष्यन्ति त्यक्ष्यन्ति न त्वस्मन्निवर्तननिश्चयं त्यक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

रा० टी०—यथेति । यथा येन प्रकारेण अस्मन्निवर्तने अस्मत्कर्तृककिञ्चिज्जनबोधितनिवृत्तौ नियमं नियोगं कुर्वन्ति तथा प्राणानपि न्यसिष्यन्ति त्यक्ष्यन्ति ज्ञातवियोगे सतीति शेषः निश्चयं सहगमनकृतनियोगं तु न त्यक्ष्यन्ति एतेन एतन्निवारणे यत्नोऽन्वेषणीय इति ध्वनितम् ॥ २० ॥

गो० टी०—यथेति । पौराः अस्मन्निवर्तने यथा येन प्रकारेण नियमं कुर्वन्ति तेन प्रकारेण प्राणानपि असिष्यन्ति त्यक्ष्यन्ति निश्चयं तु निवर्तननिश्चयं तु न त्यक्ष्यन्तीति संबन्धः ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—अतः—यावदिति । लघु शीघ्रम् ॥ २१ ॥

रा० टी०—तात्कालिकस्वकर्तव्यमाह—यावदिति । यावत् यावत्कालं वयं लघुसंसृप्तास्तावत्कालं द्वित्रिघटिकयेत्यर्थः रथमारुह्य अकुतोभयं सर्वतो भयरहितं पन्थानं गच्छाम एतेन तमसातद्विषयतटादारभ्य किञ्चिद्दूरं प्रशस्तो मार्गो नास्तीति व्यक्तम् ॥ २१ ॥

गो० टी०—यावदिति । यावदेव यावत्त्येव काले तावदेव तावत्त्येव काले लघु शीघ्रं रथमारुह्य गच्छाम 'लघु क्षिप्रमरं हुतम्' इत्यमरः ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—शीघ्रगमने हेतुमाह—अत इति । एवमन्तरमेते यतो मामनुरक्ता अतो भूयोऽपि न स्वपेयुः अतो यावन्नोत्तिष्ठन्ति तावच्छीघ्रं गच्छाम इत्याशयः ॥ २२ ॥

रा० टी०—नह पुरवासिनां का गतिरित्यत आह—अत इति । स्वप हेत्वाकीयरक्षक लक्ष्मण ! अतः मध्ये सुमार्गाभावादितोः भूयोऽधिकं मामनुरक्ता अपि इक्ष्वाकुपुरवासिनः इदानीं मां न ईष्यः आगच्छेयुः इदानीमित्यनेन भरतेन सह आगन्तार इति सूचितम् ॥ २२ ॥

गो० टी०—अत इति । इक्ष्वाकुपुरवासिनः मामनुरक्ताः इदानीमिव भूयः पुनर्दृक्षमूलानि संश्रिताः न स्वपेयुः अतो रथमारुह्य गच्छामेति पूर्वेण संबन्धः ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—तत्र हेत्वन्तरमाह—पौरा हीति । आत्मकृतादात्मनिमित्तकात् आत्मनात्मनिमित्तकेन योज्याः संयोज्या ॥ २३ ॥

रा० टी०—नह सहगमने का क्षतिरित्यत आह—पौरा इति । नृपात्मजैः आत्मकृतात्स्वकारणकादपि दुःखात्पौरा विप्रमोच्याः आत्मना स्वेनापि कृतेन दुःखेन पुरवासिनो न योज्याः एतेन सह गमने तेषां दुःखातिशयो भवितेति ध्वनितं तेन रामस्य दयालुत्वातिशयो व्यक्तः ॥ २३ ॥

गो० टी०—पौरा इति । आत्मकृतात्स्वकृतात् आत्मना स्वेन ॥ २३—२६ ॥

२४] ति० टी०—आरुह्यताम् रथ इति शेषः ॥ २४ ॥

रा० टी०—अब्रवीदिति । हे प्राज्ञ ! येन प्रकारेण भवता उक्तं तथा मे रोचते अतः क्षिप्रमारुह्यतां रथ इति शेषः इति लक्ष्मणो राममब्रवीत् ॥ २४ ॥

२५—२६] ति० टी०—ततः संयोजितेन तेन रथेनेत्यर्थः । शीघ्रं गच्छ रथयोजनायेति शेषः प्रभो समर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

रा० टी०—अथेति । प्रभो हे समर्थ सूत ! रथः शीघ्रं संयुज्यतां ततस्तेन रथेन इतः अस्मात्स्थानाच्छीघ्रं गमिष्यामि इति रामः सूतमब्रवीत् ॥ २५ ॥

रा० टी०—सूत इति । ततः रामोक्त्यनन्तरं त्वरितः वेगवान् सूतः हयोत्तमैः रामस्य स्यन्दनं योजयित्वा प्राञ्जलिः सन्प्रत्यवेदयदबोधयत् ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—युक्तः सज्जः ॥ २७ ॥

रा० टी०—बोधनप्रकारमाह—अयमिति । हे महाबाहो ! अयं रथो युक्तः अयैः योजितः अतस्त्वरया वेगेन आरोह त्वमिति शेषः ॥ २७ ॥

गो० टी०—अयमिति । युक्तः सज्जः ॥ २७ ॥

तं स्यन्दनमधिष्ठाय राघवः सपरिच्छदः । शीघ्रगामाकुलावर्ता तमसामतरन्नदीम् ॥ २८ ॥
 स संतीर्य महाबाहुः श्रीमाञ्छिवमकण्टकम् । प्रापद्यत महामार्गमभयं भयदर्शनाम् ॥ २९ ॥
 मोहनार्थं तु पौराणां सूतं रामोऽब्रवीद्वचः । उदङ्मुखः प्रयाहि त्वं रथमारुह्य सारथे ॥ ३० ॥
 मुहूर्तं त्वरितं गत्वा निवर्तय रथं पुनः । यथा न विद्युः पौरा मां तथा कुरु समाहितः ॥ ३१ ॥
 रामस्य तु वचः श्रुत्वा तथा चक्रे च सारथिः । प्रत्यागम्य च रामस्य स्यन्दनं प्रत्यवेदयत् ॥ ३२ ॥
 तौ संप्रयुक्तं तु रथं समास्थितौ तदा ससीतौ रघुवंशवर्धनौ ।
 प्रचोदयामास ततस्तुरंगमान्स सारथिर्येन पथा तपोवनम् ॥ ३३ ॥

२८] ति० टी०-परिच्छदो धनुष्कवचादि आकुलावर्ता निविडावर्ताम् आवर्तैराकुलामिति वा ॥ २८ ॥

रा० टी०-तमिति । सपरिच्छदः धनुरादिसामग्रीसहितो राघवः स्यन्दनमधिष्ठाय शीघ्रगामतिवेगवतीमाकुलावर्ताम् आकुला व्याप्ता आवर्ता यस्यां तां तमसां नदीमतरत् ॥ २८ ॥

गो० टी०-तमिति । सपरिच्छदः धनुष्कवचादिसहितः आकुलावर्ताम् आवर्ताकुलाम् ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०-भयदर्शनामप्यभयं मार्गं राजमार्गमित्यर्थः ॥ २९ ॥

रा० टी०-स इति । महाबाहुः स रामः महाप्रशंसनीयेन घट्टेनेत्यर्थः संतीर्य तमसामिति शेषः भयदर्शनां भीतिमतामपि अभयं भयनिवर्तकं शिवं मार्गं प्रापद्यत प्राप्नुमैच्छत् ॥ २९ ॥

गो० टी०-स संतीर्येति । महामार्गं प्रापद्यत जलस्थितरथादवतीर्य पद्मथामेव महामार्गं प्रापद्यत्यर्थः भयदर्शनां श्वापदादीनाम् अभयं तत्संबन्धिभयरहितमित्यर्थः ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०-त्वमेव रथमास्थायोदङ्मुखः प्रयाहि मत्प्रतिनिष्ठितुदङ्मुखादनेन जनमोहनाय न तु वयम् व्रतभङ्गापत्तेः ॥ ३० ॥

रा० टी०-मोहनार्थमिति । हे सारथे ! रथमारुह्य उदङ्मुखः सन्पौराणां पाटलिपुत्रदेशादागतानामश्वानां मोहनार्थं मोहजनितातिवेगकुटिलगतिनिष्ठत्यर्थं त्वं प्रयाहि अतिवेगेनाश्वान् गमयेत्यर्थः इति वचः सूतं रामोऽब्रवीत् । एतेन तमसोत्तरणानन्तरं रामो रथादवततारति सूचितं तेन स्वस्योदङ्मुखगमने व्रतभङ्गः स्यादिति हेतुः सूचितः 'पुनं ननुसकं गेहे देहपाटलिपुत्रयोः' इति मेदिनी ॥ ३० ॥

गो० टी०-मोहनार्थमिति । मोहनं वञ्चनं ननु सदयस्य रामस्य स्वविरहासहिष्णूनां स्वस्मिन्निरतिशयप्रेमभाजां वञ्चनमनुचितमुच्यते नेदं वञ्चनं व्रणचिकित्सान्यायेन नागरिकाणाञ्चुन्मस्तकानन्देन सत्ता न भवेदिति सुसात्माहभवप्रदानार्थं वनवासव्याजेन विष्टेपस्य संकल्पिततया हितव्यापारत्वेन वञ्चनत्वासंभवात् यदि रामस्य तथा संकल्पो न भवेत्तर्हि कथं निःशेषसर्वजननिद्राकरणं सुमन्त्रलक्ष्मणवत्प्रेक्ष्यापि

निनिद्रत्वापत्तेः । मोहनमेवाह-उदङ्मुख इत्यादि । पौराणां मोहनार्थमुदङ्मुखः प्रयाहि अयोध्यां प्रति रामो निवृत्त इति पौराणां भ्रान्तिमुत्पादयितुमुदङ्मुखो याहीत्यर्थः । स्वस्य रथेनोदङ्मुखं गत्वा मार्गान्तरेण वनमनस्य कर्तुं शक्यत्वेऽपि अयोध्याभिमुखगमने व्रतभङ्गः स्यादिति धिया सुमन्त्रमभिमुखो याहीत्युक्तवान् तथा कुर्विति पौराणां मोहनार्थं सूतमब्रवीदिति संबन्धः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

३१] ति० टी०-तदेवाह-मुहूर्तमिति । न विद्युर्वनमेव गत इति न जानीयुः ॥ ३१ ॥

रा० टी०-ननुदङ्मुखगमनानन्तरं किं कर्तव्यमित्यत आह-मुहूर्तमिति । त्वरितं शीघ्रं यथा स्यात्तथा मुहूर्तं गत्वा उत्तरदक्षिणक्रमेण पुनः पुनर्यात्वा पुनः रथं निवर्तय मत्समीपं प्रापयेत्यर्थः । एवं गमनस्य प्रयोजनं पुनराह-यथा येन प्रकारेण पौराः अश्वमार्गावगतिरसंपत्तिं न विद्युः संस्मरेयुः त्वं तथा कुरु ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०-तथा चक्रे उदङ्मुखतया गत्वा मार्गान्तरेण निवृत्तिपूर्वकमागत्य एवं हि रामः प्रतिनिवृत्त इति पौरभ्रमः सिध्यति महाभाषाधिष्ठातृभगवत् इत्यस्या कियया पौरमोहनं नाश्रययेति मन्तव्यम् । प्रत्यवेदयदारोहणार्थमज्ञापयत् ॥ ३२ ॥

रा० टी०-रामस्येति । वचो वचनं श्रुत्वा स सारथिस्तथा चक्रे अतिवेगेन मुहूर्तमुदङ्मुखं गत्वा रामसमीपं पुनः प्रापयेत्यर्थः प्रत्यागम्य रामसमीपं प्राप्य स्यन्दनं रामस्य रामाय प्रत्यवेदयत् आरोहणार्थं प्रार्थयदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

गो० टी०-रामस्येति । प्रत्यागम्येति मार्गान्तरेण प्रत्यागम्येत्यर्थः ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०-संप्रयुक्तं सम्यगानीय दर्शितं समास्थितावारुहौ अभूतामिति शेषः । येन पथा मार्गेण तपोवनं प्राप्यत इति शेषः ततस्तेन मार्गेण तुरङ्गमान्प्रचोदयामास ॥ ३३ ॥

रा० टी०-ताविति । तदा सूत्रप्रार्थनानन्तरकाले ससीतौ सीतासहितौ रघुवंशवर्धनौ तौ रामलक्ष्मणौ संप्रयुक्तं सारथिना सम्यक्प्रदर्शितं रथं समास्थितौ बभूवुरिति शेषः ततः रामप्ररोहणानन्तरं येन पथा अध्वना तपोवनं प्राप्यते इति शेषः तेन पथा स सारथिस्तुरङ्गमान् प्रचोदयामास ॥ ३३ ॥

ततः समास्थाय रथं महारथः ससारथिर्दाशरथिर्वनं ययौ ।

उदङ्मुखं तं तु रथं चकार प्रयाणमाङ्गल्यनिमित्तदर्शनात्

॥ ३४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ।

प्रातः प्रतिबुद्धाः पौरा रामादर्शनेनात्मानमुपालभमानाः शोकाक्रान्ताः दहतरप्रयत्नै रामरथगतिमन्वेषयन्तोऽप्यलभमाना अनन्यगतित्वान्नगरमेव प्रपेदिरे ।

प्रभातायां तु शर्वर्या पौरास्ते राघवं विना । शोकोपहतनिश्चेष्टा वभूवुर्हतचेतसः ॥ १ ॥
शोकजाश्रुपरिघ्नना वीक्षमाणास्ततस्ततः । आलोकमपि रामस्य न पश्यन्ति स्म दुःखिताः ॥ २ ॥
ते विपादार्तवदना रहितास्तेन धीमता । कृपणाः करुणा वाचो वदन्ति स्म मनीषिणः ॥ ३ ॥
धिगस्तु खलु निद्रां तां ययापहृतचेतसः । नाद्य पश्यामहे रामं पृथूरस्कं महाभुजम् ॥ ४ ॥

गो० टी०—ताविति । संप्रयुक्तं सम्यगानीतं रथं समा-
स्थितौ अभूतामिति शेषः । येन पथा तपोवनं प्राप्यते तेन
प्रचोदयामास ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०—उक्तं निगमयति—तत इति । प्रयाणापे-
क्षितं माङ्गल्यं शुभं यन्निमित्तं शकुनं तदर्शनात्तदवबुधहेतोर्द-
ङ्मुखं रथं चकार स्थापयामास । तत आरुह्य दक्षिणाभिमुख-
तया वनं ययौ ॥ ३४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

रा० टी०—तत इति । ससारथिः सारथिसहितो दाश-
रथिः रामः रथं समास्थाय ततस्तमसातीराद्वनं ययौ तं रामा-
धिष्ठितरथं तु सः सारथिः प्रयाणमाङ्गल्यनिमित्तदर्शनात्प्रयाणे
यन्माङ्गल्यं तस्य यन्निमित्तं तदर्शनात्तदशकुनपक्ष्यादिदर्शनार्थद-
ङ्मुखं चकार तेन प्रयाणे मङ्गलसूचकः कश्चन पक्ष्यादिरुदीच्यां
स्थित इति सूचितम् । किंच प्रयाणमाङ्गल्यनिमित्ते यदर्शनमु-
दङ्मुखीभूय गन्तव्यमिति बोधकशालं तस्मात् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वयोऽध्याकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

गो० टी०—तत इति । सः समन्त्रः प्रयाणमाङ्गल्यनिमि-
त्तदर्शनात् प्रयाणादुत्कूलमङ्गलसूचकनिमित्तदर्शनाद्देतो रथमुदङ्-
मुखं चकार निमित्तस्वीकारार्थमुदङ्मुखं चकारेत्यर्थः । ततः
निमित्तस्वीकारानन्तरं रथमास्थाय वनं ययाविति संबन्धः ।
प्रयाणे दक्षिणपादोद्धारवदुदङ्मुखगमनं मङ्गलायेति भावः ॥ ३४ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-
ऽथोऽध्याकाण्डव्याख्याने षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

१] ति० टी०—शोकेनोपहता अत एव निश्चेष्टाः हतचे-
तसो मूर्च्छिताः ॥ १ ॥

रा० टी०—रामगमनानन्तरकालिकं सुप्तोत्थितपौरवृत्तं वर्णयन्नाह—प्रभातायामिति । शर्वर्या रात्रौ प्रभातायां प्रभा-
तत्वं प्राप्तायां ते सुप्तोत्थिताः पौरा राघवं विना शोकोपहत-
निश्चेष्टाः शोकेन उपहताः विपरिणताः अत एव निश्चे-
ष्टाः व्यापाररहितास्ते एव ते इति कर्मधारयः अत एव हतचे-
तस इव वभूवुः । तुरिवार्षे ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ पौरवृत्तान्तं दर्शयति—प्रभातायामित्या-
दि । शोकोपहतनिश्चेष्टाः शोकोपहतत्वान्निश्चेष्टाः हतचेतसः
मृदाः ॥ १ ॥

२-३] ति० टी०—परिभूनाः खिन्नाः आलोकमालोकसा-
धनं रथोद्धतधूल्याद्यपि ॥ २ ॥ ३ ॥

रा० टी०—प्राप्तकिंचित्चैतन्यकालोद्भूतं तद्वृत्तं वर्णयन्नाह—
शोकजेति । शोकजाश्रुभिः परिभूनाः व्याप्ताः वीक्षमाणाः
दुःखिताः पौराः रामस्यालोकं बोधकं रथरजोरेखादिकम-
पीत्यर्थः न पश्यन्ति स्म ॥ २ ॥

गो० टी०—शोकजेति । शोकजाश्रुभिः परिभूना परि-
क्रान्ताः आलोकमपि रामस्य रामसंबन्ध्यालोकमपि आलो-
क्यत इत्यालोकः तमालोकसाधनं रथरेण्वादिकमपीत्यर्थः ॥ २ ॥

रा० टी०—तत इति । तेन धीमता रामेण रहिताः अत
एव विपादार्तवदनाः विपादेनातिदुःखेन आर्तं दीनं वदनं मुखं
येषां ते अत एव कृपणाः कर्तव्यविवेकरहिताः मनीषिणोऽपि
ते पौराः करुणाः वाचो वदन्ति स्मः ॥ ३ ॥

गो० टी०—तत इति । विपादार्तवदनाः दुःखेन म्लानमुखाः
कृपणाः दीनवेपाः करुणा वाचः दीनवचांसि वदन्ति स्म अन्यो-
न्यमिति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥

४] ति० टी०—यया निद्रया 'निद्रां भगवतीं विष्णोः'
इत्यादिना मार्कण्डेयेन तस्या भगवन्मायारूपत्वाभिधानात्
तदावरणादेव च विषयाविष्टानां भगवददर्शनं प्रसिद्धं श्रुति-
शिरःसु पश्यामहे इति तत्कार्यः । हे इति संबोधनं वा परस्परम् ॥ ४ ॥

कथं रामो महाबाहुः स तथावितथक्रियः । भक्तं जनमभित्यज्य प्रवासं तौपसो गतः ॥ ५ ॥
 यो नः सदा पालयति पिता पुत्रानिवौरसान् । कथं रघूणां स श्रेष्ठस्त्यक्त्वा नो विपिनं गतः ॥ ६ ॥
 इहैव निधनं याम महाप्रस्थानमेव वा । रामेण रहितानां नो किमर्थं जीवितं हितम् ॥ ७ ॥
 सन्ति शुष्काणि काष्ठानि प्रभूतानि महान्ति च । तैः प्रज्वाल्य चितां सर्वे प्रविशामोऽथवा वयम् ॥ ८ ॥
 किं वक्ष्यामो महाबाहुरनसूयः प्रियंवदः । नीतः स राघवोऽस्माभिरिति वक्तुं कथं क्षमम् ॥ ९ ॥
 सा नूनं नगरी दीना दृष्ट्वास्मान्नाघवं विना । भविष्यति निरानन्दा सखीबालवयोऽधिका ॥ १० ॥
 निर्यातास्तेन वीरेण सह नित्यं महात्मना । विहीनास्तेन च पुनः कथं द्रक्ष्याम तां पुरीम् ॥ ११ ॥
 इतीव बहुधा वाचो बाहुमुद्यम्य ते जनाः । विलपन्ति स्म दुःखार्ता हतवत्सा इवाऽयगाः ॥ १२ ॥
 ततो मार्गानुसारेण गत्वा किञ्चित्ततः क्षणम् । मार्गनाशाद्विपादेन महता समभिप्लुताः ॥ १३ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—ध्रिगिति । यया निद्रया अप-
 हतचेतसो वयमथ रामं न पश्यामहे तां निद्रां धिक् ॥ ४ ॥

५-६] ति० टी०—तथाऽवितथाऽमोघा क्रिया यस्य स
 त्यक्त्वा गतः इदमद्विचिंत्य तस्येति भावः ॥ ५ ॥ ६ ॥

रा० टी०—कथमिति । अवितथक्रियः न वितथा कदा-
 चिदपि मर्यादामतिक्रान्ता क्रिया व्यापारो यस्य सोऽपि रामः
 भक्तं सेवोन्मुखं जनमभित्यज्य कथं गतः केन मार्गेण यात
 इत्यर्थः ॥ ५ ॥

रा० टी०—य इति । औरसान्मुख्यान्पुत्रान् पितेव यः
 पालयति सः नस्त्यक्त्वा विपिनं कथं गतः ॥ ६ ॥

गो० टी०—कथमिति । अवितथक्रियः अमोघानुवृत्तिः ५॥६
 ७-८] ति० टी०—निधनं प्रायोपवेशेन मरणम् महाप्र-
 स्थानं मरणदीक्षापूर्वकमुत्तराभिमुखगमनम्, तद्रहितानां जी-
 वितं किमर्थं कस्मै फलं हितम् न कस्मा अपीत्यर्थः अतो
 मरणमेव श्रेयः ॥ ७ ॥ ८ ॥

रा० टी०—इहेति । निधनं मरणमिह अस्मिंस्थाने एव
 याम प्राप्नुयाम महाप्रस्थानं हिमालयान्तर्वर्तिमहापथं वा याम ।
 नञ् किमर्थमेवंक्रिया इत्यत आहुः—रामेण रहितानां जीवनं हितं
 नो नास्ति अतः किमर्थं न स्यादित्यर्थः किञ्च रामेण रहितानां
 नोऽस्माकं जीवितं किमर्थमुद्दिश्य हितं न कस्यापीत्यर्थः । अतो
 मास्तु इति तात्पर्यम् ॥ ७ ॥

गो० टी०—इहैवेति । इहैव निधनं प्रायोपवेशेनेन मरणं
 महाप्रस्थानं मरणदीक्षापूर्वकमुत्तराभिमुखगमनम् । हिः प्र-
 सिद्धौ ॥ ७ ॥

रा० टी०—नन्वकाले इह मरणं कथं भविष्यतीत्यत
 आहुः—सन्तीति । महान्ति बृहन्ति प्रभूतानि बहूनि काष्ठानि
 सन्ति अथ अतः तैरेव कृतां चितां वयं प्रविशामः ॥ ८ ॥

गो० टी०—सन्तीति । प्रविशामोऽप्येति अथवेत्यर्थः ॥ ८ ॥
 ९-११] ति० टी०—रामदृष्टान्तं प्रच्छन्तं जनं प्रति किं
 वक्ष्यामः । अस्माभी राघवो वनं नीतः प्रापित इत्युत्तरं देय-

मिति चेदिदं वक्तुं कथं क्षमं वक्तुमशक्यमयोग्यं चैतत् अन्य-
 च न सदुत्तरमिति भावः ॥ ९-११ ॥

रा० टी०—नञ् दुःखसत्त्वेऽपि स्वगृहे स्थीयतामित्यत
 आहुः—किमिति । किं वक्ष्यामः रामः कास्तीति तन्मात्रा-
 दिभिः पृष्टाः वयं किमुत्तरं दास्याम इत्यर्थः । नञ् वनं गत
 इत्युत्तरं दातव्यमित्यत आहुः—राघवोऽस्माभिः नीतः वनं प्रापितः
 इति वक्तुमुत्तरं दातुं कथं क्षमं योग्यं न योग्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥

रा० टी०—सेति । सखीबालवयोधिका खीबालवयोधिक-
 सहिता सा नगरी अयोध्या राघवं विनाऽस्मान् दृष्ट्वा निरा-
 नन्दा आनन्दरहिता अत एव दीना क्षीणा भविष्यति ॥ १० ॥

रा० टी०—निर्याता इति । तेन वीरेण रामेण नित्यं
 निर्याता नित्यं गमनशीलिनो वयं तेन हीनाः सन्तः तामयोध्यां
 कथं द्रक्ष्याम द्रक्ष्यामः ॥ ११ ॥

गो० टी०—किं वक्ष्याम इति । न किमपि वक्तुं शक्य-
 मित्यर्थः । तदेव विट्णोति महाबाहुरित्यादिना नीतः वन-
 मिति शेषः ॥ ९-१२ ॥

१२] ति० टी०—अग्रे भवा अय्याः पुरोगामिन्यस्ताश्च
 ता गाश्चेत्यर्थः । यद्वा अय्या मुख्याः पुष्टदुग्धवत्त्वादियुगा
 गाव इवेत्यर्थः । गा इत्यर्पम् ॥ १२ ॥

रा० टी०—इतीवेति । दुःखार्ताः ते पौरा जना बाहुमु-
 द्यम्य उत्थाप्य बहुधा बहुप्रकारा वाचः इतीव अत्यन्तं विल-
 पन्ति स्म दुःखार्तत्वे दृष्टान्तः हतवत्साः अय्यागाः अय्याः
 मुख्यास्ता एव गाव इति कर्मधारयः ता इव गा इति आर्प-
 णिति भट्टाः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—ततो मार्गानुसारेणातिसंधानप्रवर्तितमा-
 र्गानुसारेण किञ्चित्क्षणं किञ्चित्कालं गत्वा ततो मार्गनाशाद्-
 च्चनया मार्गान्तरे प्रवृत्त्या रथमार्गादर्शनात् महता विपादेन
 समभिप्लुता व्याप्ताः ॥ १३ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः वर्णितविलापानन्तरं मार्गा-
 नुसारेण गतरथरेखावलोकनेन किञ्चित् क्षणं कालं ततः

१ नामेति गो. पाठः । २ राघव इति गो. पाठः । ३ हीति गो. पाठः । ४ हि न इति गो. पाठः । ५ वितत्सा इव धेनव इति गो. पाठः ।
 ६ क्षणं पुनः इति गो. पाठः ।

रथमार्गानुसारेण न्यवर्तन्त मनस्विनः । किमिदं किं करिष्यामो दैवेनोपहता इति ॥ १४ ॥
तदा यथागतेनैव मार्गेण क्लान्तचेतसः । अयोध्यामगमन्सर्वे पुरीं व्यथितसज्जनाम् ॥ १५ ॥
आलोक्य नगरीं तां च क्षयव्याकुलमानसाः । आवर्तयन्त तेऽश्रूणि नयनैः शोकपीडितैः ॥ १६ ॥
एषा रामेण नगरी रहिता नातिशोभते । आपगा गरुडेनैव हृदादुद्धृतपन्नगा ॥ १७ ॥
चन्द्रहीनमिवाकाशं तोयहीनमिवार्णवम् । अपश्यन्निहतानन्दं नगरं ते विचेतसः ॥ १८ ॥

ते तानि वेश्मानि महाधनानि दुःखेन दुःखोपहता विशन्तः ।

नैव प्रजग्मुः स्वजनं परं वा निरीक्षमाणाः प्रविनष्टहर्षाः

॥ १९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ।

राममार्गापरिज्ञानात्प्रत्यागतपौरैर्निवेदितरामवृत्तान्ताः पौरस्त्रियः कैकेयीमुपालभ्यातितरां परिवेद्यन्ति स्म ।

तेषामेवं विषण्णानां पीडितानामतीव च । बाष्पविप्लुतनेत्राणां सशोकानां मुमूर्षया ॥ १ ॥

अभिगम्य निवृत्तानां रामं नगरवासिनम् । उद्धतानीव सत्त्वानि बभूवुरमनस्विनाम् ॥ २ ॥

तस्मात्स्थानाद्गत्वा मार्गनाशादागतपथेन रथपरिवर्तनादग्रे रेखो-
त्पत्त्यभावेन मार्गादर्शनान्महता विशालेन समभिप्लुताः व्याप्ताः
बभूवुरिति शेषः ॥ १३ ॥

गो० टी०—तत इति । मार्गानुसारेण किञ्चित् किञ्चिद्
मार्गनाशात् रथमार्गादर्शनात् तच्च वीरुत्पण्डितलपितप्रदेशे
रथचारणादिति ज्ञेयम् समभिप्लुताः व्याप्ता इत्यर्थः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—किमिदं यदथमार्गादर्शनम् इतः परं किं
करिष्यामः अहो दैवेनोपहता वयमिति वदन्तो न्यवर्तन्ते-
त्यन्वयः ॥ १४ ॥

रा० टी०—रथेति । रथमार्गानुसारेण स्वगतरथमार्गेणे-
त्यर्थः । न्यवर्तन्त इदमग्रे रथरेखाभावः किं कथं जातमिदं
न संभवतीत्यर्थः अतः दैवेन अदृष्टविशेषेण उपहता वयं किं क-
रिष्याम दत्तबुवन्निति शेषः ॥ १४ ॥

गो० टी०—रथस्येति । दैवेनोपहता इति प्रलपन्त
इति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥

१५] ति० टी०—व्यथिताः सज्जने यस्यां ताम् सत्पदेन
कैकेय्या व्यावृत्तिः ॥ १५ ॥

रा० टी०—तदेति । तदा रामः क्व गत इति निश्चयाभावे
यथागतेनैव मार्गेण पथा व्यथितसज्जनामयोध्यां सर्वे अग-
मन् । क्लान्तचेतस इत्यनेन पुनः पुनः रथमार्गान्वेषणे साम-
र्थ्याभावः सूचितः ॥ १५ ॥

१६-१८] ति० टी०—क्षयो हर्षक्षयस्तेन व्याकुलमानसा
यद्वा क्षयं गृहं प्रति व्याकुलं गन्तव्यं न वेत्येवरूपं मानसं येषां
तादृशाः आवर्तयन्तामुञ्चन् ॥ १६-१८ ॥

रा० टी०—आलोक्येति । क्षयव्याकुलमानसाः क्षयेन
रामप्रतियोगिकसंयोगाभावेन व्याकुलं मानसं येषां ते नगरी-
मयोध्यामालोक्य शोकपीडितैर्नयनैः अश्रूणि आवर्तयन्त
अमुञ्चन् ॥ १६ ॥

रा० टी०—एषेति । रामेण रहिता एषा नगरी नातिशोभते
तत्र वृष्टान्तः हृदात् दहराद्गरुडेन उद्धृतपन्नगा उद्धृताः पन्नगाः
यस्याः सा आपगा नदीव एतेन रिपुसत्त्वे तद्गमनयोग्यात्वं
सूचितम् ॥ १७ ॥

रा० टी०—चन्द्रेति । हीनं रहितं निहतानन्दं हतसुखम् १८
गो० टी०—आलोक्येत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । अन्त
इतिकरणं बोध्यम् । क्षयव्याकुलमानसाः संमार्जनलेपनादि-
क्षयेण व्यथितमनस्काः अवर्तयन्त अमुञ्चन् ॥ १६-१८ ॥

१९] ति० टी०—दुःखेन रामवियोगदुःखेनोपहताः कथं
गृहं प्रवेष्टव्यमिति दुःखेन विशन्तोऽपि नैव प्रजग्मुः स्ववेश्म-
परवेश्मविवेकं नाज्ञासिपुः तथा निरीक्षमाणा अपि स्वजनपर-
जनविवेकं न प्राप्तवन्तः ॥ १९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

रा० टी०—त इति । दुःखोपहतास्ते पौराः महाधनानि
तानि वेश्मानि गृहाणि दुःखेन विशन्तोऽपि निरीक्षमाणा अपि
स्वजनं स्वकीयं जनं परं परकीयं जनं वा नैव प्रजग्मुः न
ज्ञातवन्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वयोध्याकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

गो० टी०—ते तानीति । दुःखेन दुःखेन सहितं स्वजनं
जनं वा पौरजनं वा न प्रजग्मुः नाज्ञासिपुः ॥ १९ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-
ऽयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

१-२] ति० टी०—तेषामित्यादि पथद्वयमेकं वा-
क्यम् । सुमूर्षयोपलक्षितानाममनस्विनां दुर्मनसां खिन्नानामिति

१ रथस्य मार्गनाशेनेति गो. पाठः । २ तत इति गो. पाठः । ३ अवर्तयन्तेति गो. पाठः । ४ प्रजहुरिति गो. पाठः । ५ जनमिति गो. पुरमिति
रा. पाठः । ६ अनुगम्येति गो. पाठः । ७ वासिनमिति गो. रा. पाठः ।

स्वं स्वं निलयभागस्य पुत्रदारैः समावृताः । अश्रूणि मुमुचुः सर्वे वाष्पेण पिहिताननाः ॥ ३ ॥
 न चाह्व्यन्न चामोदन्वणिजो न प्रसारयन् । न चाशोभन्त पण्यानि नापचन्मृहमेधिनः ॥ ४ ॥
 नष्टं दृष्ट्वा नाभ्यनन्दन्विपुलं वा धनागमम् । पुत्रं प्रथमजं लब्ध्वा जननी नौप्यनन्दत ॥ ५ ॥
 गृहे गृहे रुदन्त्यश्च भर्तारं गृहमागतम् । व्यगर्हयन्त दुःखार्ता वाग्भिस्तोत्रैरिव द्विपान् ॥ ६ ॥
 किं नु तेषां गृहेः कार्यं किं दारैः किं धनेन वा । पुत्रैर्वापि सुखैर्वापि ये न पश्यन्ति राघवम् ॥ ७ ॥
 एकः सत्पुरुषो लोके लक्ष्मणः सह सीतया । योऽनुगच्छति काकुत्स्थं रामं परिचरन्वने ॥ ८ ॥

यावत् । सत्त्वान्यस्य वदन्तानीत्येकान्तानीव मृतप्राया जाता इति भावः ॥ १ ॥ २ ॥

रा० टी०—गृहप्रवेशानन्तरकालिकं प्रजावृत्तं बोधयन्नाह—
 तेषामित्यादिभिः । सशोकानामत एव विपण्णानां दुःखि-
 तानामत एवातीवपीडितानां पीडाविशिष्टाङ्गविशिष्टानामत
 एव वाष्पपरिप्लुतनेत्राणामत एव क्षुम्पया मरणेच्छया उपल-
 क्षितानामत एव अमनस्विनामनवस्थितचित्तानां रामम-
 भिगम्य निवृत्तानां नगरवासिनां सत्त्वानि प्राणाः वदन्तानीव
 वभूवुः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १ ॥ २ ॥

गो० टी०—तेषामित्यादि । क्षुम्पया मर्तुमिच्छयोपल-
 क्षितानां सत्त्वानि प्राणाः ‘द्रव्याद्यव्यवसायेषु सत्त्वम्’ इत्य-
 मरः । वदन्तानीव वभूवुः क्षुम्बुर्दित्यर्थः । अमनस्विनां
 धैर्यहीनानाम् ॥ १—३ ॥

३] ति० टी०—वाष्पेण पिहिताननाः अश्रुव्याप्तमुखा
 इत्यर्थः ॥ ३ ॥

रा० टी०—स्वं स्वं स्वमिति । निलयं गृहं वाष्पेण धूमाभा-
 सेन पिहिताननाः सर्वे अश्रूणि मुमुचुः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—हर्षः शारीरो मुखविकासारिरूपः मोद
 आन्तरो हर्षः परस्मैपदमार्थम् । प्रसारयन् प्रसारयन्नित्यर्थः
 प्रसारितान्यपि नाशोभन्त ॥ ४ ॥

रा० टी०—नगरवृत्तं वर्णयन्नाह—नचेत्यादिभिः । वणिजो
 न अह्वयन् केनापि वस्तुना संतोषं न प्राप्तुवन्नत एव अमो-
 दन् आनन्दं प्राप्तुं न प्रसारयन् प्रसारयन्नित्यर्थः न कस्यद्र-
 व्याणीति शेषः अत एव पण्यानि आपणद्रव्याणि नाशोभन्त
 गृहमेधिनो गृहस्थाः न अपचन् पाको नैवाभवदित्यर्थः प्रायो-
 ज्येषां पाकानधिकारान् न्यूनता ॥ ४ ॥

गो० टी०—नेति । न चाह्व्यन् सुहृद्दर्शनेनापि हर्षं न
 प्रापुः न च मोदमपूर्ववस्तुलाभेऽपि मोदं न प्रापुः प्रसारयन्
 प्रसारयन् पण्यानीति शेषः । पुण्यानि पुण्यफलभूतपुत्रकल-
 त्रादीनि नापचन्ति गृहमेधिनः गृहस्थाः तेषां पचिक्रियासं-
 बन्धस्त्वर्थशरीरभूतपत्नीद्वारा ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—नष्टमिति । चिरनष्टधनस्य विपुल-
 स्थागमं लाभं दृष्ट्वापि नाभ्यनन्दन् वाशब्द एवार्थे नाभ्य-
 नन्दन्नेवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

रा० टी०—नष्टमिति । नष्टं चोरादिना अपहृतं वस्तु
 लब्ध्वा विपुलं बहुधनागममपूर्वधनप्राप्तिं च दृष्ट्वा अव-
 लोक्ष्य नाभ्यनन्दन् अयोध्यावासिन इति शेषः । प्रथमजं पूर्व-
 जातम् ॥ ५ ॥

गो० टी०—नष्टमिति । नष्टं चिरकालनष्टं रत्नादिकं धना-
 गमं निध्यादिलाभम् ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—व्यगर्हयन्त राघवमप्रतिनिवर्त्य किमर्थं
 मयमागता इत्येवं वाष्पैस्तोत्रैरङ्कुशैः ॥ ६ ॥

रा० टी०—गृहे गृहे इति । गृहमागतं भर्तारं गृहे गृहे
 रुदन्त्यः दुःखार्ताः स्त्रियः वाग्भिः दुरुक्तैः व्यगर्हयन्त अपीडय-
 न्तेत्यर्थः तत्र दृष्टान्तः तोत्रैः अङ्कुशैः द्विपानिव ॥ ६ ॥

गो० टी०—गृहे गृह इति । रुदन्त्यः सर्वाः स्त्रियः भर्तारं
 स्वस्वभर्तारं व्यगर्हयन्त किमर्थं भवद्विरागतमित्येवं निन्दन्ति
 स्म तोत्रैः अङ्कुशैः । गद्गां विशदयति—किञ्चित्त्वादिश्लोकेन ।
 इति व्यगर्हयन्तेत्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥

७] ति० टी०—तेषां रामं विना आगतानां रामं राजानं
 विना सर्वस्यास्थिरत्वात् । किं च भगवन्तं राममादरेणाप-
 श्यन्तो ये गृहपुत्रदारसुखादिष्वासकत्या प्रतिनिवृत्तास्तेषां
 पुनःपुनः संसारप्राप्तिरेव न तु कदापि मोक्ष इत्याशयः
 तस्य मायिकरूपदर्शनेऽपि चित्तशुद्धिद्वारा मोक्षोपयोगिज्ञाना-
 धिकारो भवति ॥ ७ ॥

रा० टी०—तदुक्तमेव वर्णयन्नाह—किमित्यादिभिः । किं
 कार्यं न किञ्चिदित्यर्थः । तेन रामं विना भवतां गृहे स्थितिर्व्य-
 र्थेति सूचितम् ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—सत्पुरुषो भाग्यवान्पुरुषः सीता च भाग्य-
 वती यो वने रामं परिचरन्ननुगच्छति ॥ ८ ॥

रा० टी०—एक इति । यः सीतया सह रामं परिचर-
 न्ननुगच्छति सः एकः लक्ष्मण एव लोके सत्पुरुषः तेन
 भवत्येव न सत्पुरुषत्वमिति व्यञ्जितम् ॥ ८ ॥

गो० टी०—एक इति । सीतया सह रामं सीतासहितं
 राममित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

आपगाः कृतपुण्यास्ताः पश्चिन्यश्च सरांसि च । येषु यांस्यति काकुत्स्थो विगाह्य सलिलं शुचि ॥ ९ ॥
 शोभयिष्यन्ति काकुत्स्थमटव्यो रम्यकाननाः । आपगाश्च महानूपाः सानुमन्तश्च पर्वताः ॥ १० ॥
 काननं वापि शैलं वा यं रामोऽनुगमिष्यति । प्रियातिथिमिव प्राप्तं नैनं शैक्ष्यन्त्यनर्चितुम् ॥ ११ ॥
 विचित्रकुसुमापीडा बहुमञ्जरिधारिणः । राघवं दर्शयिष्यन्ति नगा भ्रमरशालिनः ॥ १२ ॥
 अकाले चापि मुख्यानि पुष्पाणि च फलानि च । दर्शयिष्यन्त्यनुकोशाद्विरयो राममागतम् ॥ १३ ॥
 प्रस्रविष्यन्ति तोयानि विमलानि महीधराः । विदर्शयन्तो विविधान्भूयश्चित्रांश्च निर्झरान् ॥ १४ ॥
 पादपाः पर्वताग्रेषु रमयिष्यन्ति राघवम् । यत्र रामो भयं नात्र नास्ति तत्र पराभवः ॥ १५ ॥
 स हि शूरो महाबाहुः पुत्रो दशरथस्य च । पुरा भवति नोऽदूरादनुगच्छाम राघवम् ॥ १६ ॥

९] ति० टी०—सर्वातालक्ष्मणावेवेति किं वाच्यम्, अचे-
 तना आपगादयोऽपि सभाग्याः न तु श्यमित्याहुः—आपगा
 इति । विगाह्य ज्ञात्वा ॥ ९ ॥

रा० टी०—आपगा इति । ताः एव आपगा नद्यः कृत-
 पुण्याः तान्येव सरांसि च कृतपुण्यानि येषु शुचि सलिलं
 विगाह्य अवगाह्य काकुत्स्थो रामो यास्यति ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—रम्यकाननाश्चारुदक्षसंघाः अन्धो जल-
 प्रायदेशः ॥ १० ॥

रा० टी०—शोभयिष्यन्तीति । रम्यकाननाः चारुद-
 क्षसमूहविशिष्टाः अटव्यो वनानि महानूपाः जलप्रायदेशविशिष्टाः
 आपगा नद्यश्च सानुमन्तः प्रशस्तशृङ्गविशिष्टाः पर्वताश्च काकु-
 त्स्थं शोभयिष्यन्ति तेन तेषामतिभाग्यवत्त्वं सूचितम् ॥ १० ॥

गो० टी०—शोभयिष्यन्तीति । रम्यकाननाः दृत्र तत्र
 रम्यदृष्टराजियुक्ताः महानूपाः रम्यकच्छप्रदेशाः ‘जलप्रायमनूपं
 स्यात्सुसि कच्छः’ इत्यमरः ॥ १० ॥

११] ति० टी०—ते शैलादयोऽनर्चितं न शक्ष्यन्ति अर्चि-
 तुमेव शक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

रा० टी०—काननमिति । यं रामः अनुगमिष्यति सः
 प्राप्तमेनं प्रियातिथिमनर्चितुं नैव शक्ष्यति अर्चिष्यत्येवेत्यर्थः ।
 इव एवार्थः ॥ ११ ॥

गो० टी०—काननमिति । नैनं शक्ष्यन्त्यनर्चितुम् अर्चितुं
 शक्ष्यन्त्येवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—तदेव दर्शयति—विचित्रेत्यादि । वि-
 चित्रैः कुसुमैरापीडः शिरोभूषणमेषाम् बहुमञ्जरीः पुष्पस्तव-
 कान्धतुं शीलमेपां छान्दसो ह्रस्वः । नगा वृक्षाः दर्शयि-
 ष्यन्ति आत्मानमिति शेषः । एवं च पुष्पाञ्जलिरूपाचार्यां ते
 शका इति भावः ॥ १२ ॥

रा० टी०—विचित्रेति । विचित्रकुसुमैः अनेकविधपुष्पैः
 आपीडः शिरोभूषणं येषां ते बहुमञ्जरिधारिणः बह्वः विपुलाः
 मञ्जरीः पुष्पस्तवकान् धरन्ति तच्छीलाः अत एव भ्रमरशा-
 लिनः भ्रमराश्रयभूताः नगाः राघवं दर्शयिष्यन्ति स्वस्वरूपमिति
 शेषः । तेन तेषामतिसाफल्यं सूचितम् ॥ १२ ॥

गो० टी०—विचित्रेति । विचित्रकुसुमापीडाः विचित्रपु-
 ष्पशेखराः मञ्जरीत्यत्र छान्दसो ह्रस्वः दर्शयिष्यन्ति आत्मान-
 मिति शेषः । नगाः वृक्षाः ॥ १२ ॥

१३—१४] ति० टी०—गिरयो दर्शयिष्यन्ति स्वगतदृक्ष-
 द्वारेति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥

रा० टी०—अकाले इति । गिरयो गिरिस्थदृक्षाः अकाले
 पुष्पफलादिप्रसृतिकालाभावेऽपि अनुकोशात् अत्यादरात्पु-
 ष्पादीनि आगतं रामं दर्शयिष्यन्ति तेन तेषां हर्षातिशयो
 भवितेति व्यञ्जितम् ॥ १३ ॥

रा० टी०—प्रस्रविष्यन्तीति । महीधराः पर्वताः विवि-
 धान्भूयश्चित्रान्बहुविचित्रत्वविशिष्टान्निर्झरान्दर्शयन्तः सन्तः वि-
 मलानि तोयानि प्रस्रविष्यन्ति ॥ १४ ॥

गो० टी०—अकाल इति । दर्शयिष्यन्ति वृक्षलतादिद्वा-
 रेति भावः अनुकोशात् आदरादित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—पादपा रमयिष्यन्ति स्वमृगालीर्यमाण-
 पङ्क्त्युद्धमरचितशय्यास्विति शेषः यत्र रामः वसतीति शेषः १५

रा० टी०—पादपा इति । पर्वताग्रेषु विद्यमानाः पादपा-
 वृक्षाः राघवं रमयिष्यन्ति तेन तत्रैवास्माभिरपि गन्तव्यमिति
 सूचितम् । ननु तत्स्थानस्य व्याघ्रादिमत्त्वेन भीतिवहत्वात्कथं
 गन्तव्यमित्यत आहुः यत्र रामो विद्यत इति शेषः तत्र
 भयं कुतश्चिद्भीतिर्नास्ति अत एव पराभवः किञ्चित्कर्तृकास्मः
 त्पराभूतिर्नास्ति ॥ १५ ॥

गो० टी०—यत्रेति । यत्र देशे रामो वर्तते अत्र भयं
 नास्ति तत्र पराभवोऽपि नास्ति ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—भयाभावो हेतुः—स हि शूरा इत्या-
 दि । नोऽस्माकमदूरात्पुरा भवति “यावत्पुरा—” इति भविष्यति
 लट् आसन्नो भविष्यतीत्यर्थः । अतो राघवमनुगच्छाम प्रार्थ-
 नायां लोट् ॥ १६ ॥

रा० टी०—स इति । दशरथस्य पुत्रः स रामः पुरा इह
 प्राकल्प्यात्पूर्वमपि नोऽस्माकं स्वामी भवति अतो दूरादपि
 राघवमनुगच्छाम एतेन नित्यपरिकराणामियुक्ताकिरिति
 व्यक्तम् ॥ १६ ॥

पादच्छाया मुखं भर्तुस्तादृशस्य महात्मनः । स हि नाथो जनस्यास्य स गतिः स परायणम् ॥ १७ ॥
 वयं परिचरिष्यामः सीतां यूयं च राघवम् । इति पौरस्त्रियो भर्तृन्दुःस्वार्तास्तत्तदनुवन् ॥ १८ ॥
 युष्माकं राघवोऽरण्ये योगक्षेमं विधास्यति । सीता नारीजनस्यास्य योगक्षेमं करिष्यति ॥ १९ ॥
 को न्वनेनाप्रतीतेन सौत्कण्ठितजनेन च । संप्रीयेतामनोज्ञेन वासेन हृतचेतसा ॥ २० ॥
 कैकेय्या यदि चेद्वाज्यं स्यादधर्म्यमनाथवत् । नहि नो जीवितेनार्थः कुतः पुत्रैः कुतो धनैः ॥ २१ ॥
 यया पुत्रश्च भर्ता च त्वैस्तावैश्वर्यकारणात् । कं सा परिहरेदन्यं कैकेयी कुलपांसनी ॥ २२ ॥
 कैकेय्या न वयं राज्ये भृतका हि वसेमहि । जीवन्त्या जातु जीवन्त्यः पुत्रैरपि शपामहे ॥ २३ ॥

गो० टी०-पुरेति । दुरासुरा भवति भविष्यति ततः पूर्व-
 भेदादुगच्छाम इत्यर्थः । "यावत्पुराणिपातयोर्लट्" इतिलट् ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-पादच्छाया छायापदेनानुग्रहेण भूता
 सेवा लक्ष्यते । भर्तुः रामचन्द्रस्य पादसेवैव नः परमसुखं सुख-
 साधनम् गतिः शरणम् परायणं शान्तप्रतिष्ठा ॥ १७ ॥

रा० टी०-तत्र गमने प्रयोजनं वदन्त आहुः-पादेति ।
 महात्मनः तादृशस्य नित्यस्य भर्तुः स्वामिनो रामस्य पाद-
 छाया चरणसमीपस्थितिरेव सुखं तत्र हेतुः अस्य नित्य-
 परिकरस्य स राम एव नाथः वाञ्छितदाता स एव गतिः
 प्राप्यः अत एव स एव परायणं परमाश्रयः ॥ १७ ॥

गो० टी०-पादच्छायेति पादसेवा लक्ष्यते सुखा सुख-
 साधनभूता गम्यत इति गतिः प्राप्यः परायणं परमयनं
 सर्वप्रकारेणाधारभूत इत्यर्थः ॥ १७-१९ ॥

१८] ति० टी०-वयं त्रियः, यूयं पुरुषाः ॥ १८ ॥

रा० टी०-वयमिति । तन्नित्यपरिकरत्वाद्धेतोः परिच-
 रिष्यामः सेविष्यामहे पौरस्त्रियः नित्यमयोध्यावासिन्यः तद्व-
 चोऽनुवन् ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०-अप्राप्तप्राप्तिर्योगः प्राप्तक्षणं क्षेमम् ॥ १९ ॥

रा० टी०-ननु वने कथं निर्वाह इत्यत आहुः-युष्माक-
 मिति । योगक्षेमं योगमलभ्योच्छिष्टपुष्पफलादिलाभं क्षेमं
 पूर्वैलब्धसेवाधिकारपालनं विधास्यति ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०-अप्रतीतेनासुखेन सौत्कण्ठितजनेनोत्क-
 ण्ठितजनसहितेन अत एवामनोज्ञेन हृतचेतसा चित्तनाशकेन
 वासेन को नु संप्रीयेत्यर्थः ॥ २० ॥

रा० टी०-तत्र स्थितेरयोग्यतां वर्णयन्त आहुः-क इति ।
 अप्रतीतेन रामागमनविषयकप्रतीत्यनिष्पादकेन सौत्कण्ठित-
 जनेन उत्कण्ठितजनसहितेन अत एवामनोज्ञेन रमणीय-
 तारहितेन अत एव हृतचेतसा चेतश्चालकेन वासेन रामसाहि-
 त्यरहितनिवासेन कः संप्रीयेत न कोऽपीत्यर्थः ॥ २० ॥

गो० टी०-कोन्यनेनेति । अप्रतीतेन अप्रशस्तेन सता-
 मयोग्येनेति यावत् । उत्कण्ठया शोकस्मरणेन सहितः सौत्कण्ठः
 कृतः सौत्कण्ठः सौत्कण्ठितः तादृशो जनो यस्य तेन अमनोज्ञेन

उद्वेगकारिणा हृतचेतसा चित्तनाशकेन अनेन वासेन नगरेण-
 त्यर्थः । को नु जनःसंप्रीयेत न कोऽपीत्यर्थः तस्मादयं वासः
 त्याज्य इति भावः ॥ २० ॥

२१] ति० टी०-यदि चेदिति सद्यदायो ययर्थः अधर्म्य-
 मधर्मयुक्तम्, अत एवानाथवनाथवद्विन्नम् जीवितेनार्थो जीवि-
 ताभिन्नोऽर्थोऽपि न पुत्रादिरूपस्तु सुतरां नेत्यर्थः ॥ २१ ॥

रा० टी०-इदानीं प्रवासकारणीभूतमन्थरां निन्दयन्त्य
 आहुः-कैकेय्या इति । इतः रामपालनादनुत्तमत एव अना-
 थवन्नाथरहितसदृशमिदं राज्यं यदि च कैकेय्याः कैकयीदास्या
 मन्थरायाः अधर्म्यं धर्मादिनपेतविरुद्धमधर्मेण पालितमित्यर्थः
 स्यात्तदा नोऽस्माकं जीवितेन न अर्थः प्रयोजनं पुत्रैः कुतः
 धनैश्च कुतः ॥ २१ ॥

गो० टी०-कैकेय्या इति । अधर्म्यं धर्मादपेतमित्यर्थः
 अनाथवत् नाथशून्यं भावि प्रतिसन्धानेनैदृशकम् । कुत इति
 पुत्रधनकृतपुरुषार्थस्य जीवितमूलत्वादित्यर्थः ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०-पुत्रो रामः परिहरेत्यागात्परिहरेत् पुत्र-
 भर्तृत्यागिन्या इतरत्यागः कियानिति भावः ॥ २२ ॥

रा० टी०-ययेति । यया हेतुभूतया मन्थरया ऐश्वर्यका-
 रणादहमतीव राज्ञीप्रियेति स्वप्रभृतिहेतोः पुत्रो रामः भर्ता
 दशरथश्च त्यक्तौ त्याजितौ सा कैकेयी कुलस्य पांसनी मलभूता
 मन्थरा अन्यं कं परिहरेत्यजेन्न त्याजयेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

गो० टी०-ययेति । पुत्रो रामः परिहरेत् विपद्भ्य इति
 शेषः रक्षेदिति यावत् ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०-जीवन्त्याः कैकेय्या राज्ये तया भृतकाः
 पोषिता हि अपि जीवन्त्यो न वसेमहि न वसेम इममर्थं प्रति
 पुत्रैरपि शपामहे ॥ २३ ॥

रा० टी०-कैकेय्या इति । जीवन्त्याः पालयन्त्याः
 कैकेय्याः कैकयीदास्याः राज्ये भृतकाः तया पालिता
 अपि जीवन्त्यो वयं जातु कदाचिदपि न वसेमहि हि निश्चि-
 तमेतत् अत एव पुत्रैः अपिना भर्त्रादिभिरपि शपामहे
 अत्रार्थं शपथं कुर्मः शप उपालम्भे इत्यात्मनेपदम् ॥ २३ ॥

या पुत्रं पार्थिवेन्द्रस्य प्रवासयति निर्घृणा । कस्तां प्राप्य सुखं जीवेदधर्म्यां दुष्टचारिणीम् ॥ २४ ॥
 उपद्रुतमिदं सर्वमनालम्भमनायकम् । कैकेयास्तु कृते सर्वं विनाशमुपयास्यति ॥ २५ ॥
 नहि प्रव्रजिते रामे जीविष्यति महीपतिः । मृते दशरथे व्यक्तं विलोपस्तदनन्तरम् ॥ २६ ॥
 ते विषं पिबतालोड्य क्षीणपुण्याः सुदुःखिताः । राघवं वानुगच्छध्वमश्रुतिं वापि गच्छत ॥ २७ ॥
 मिथ्याप्रव्राजितो रामः सभार्यः सहलक्ष्मणः । भरते संनिर्वद्धाः स्मः सौनिके पशवो यथा ॥ २८ ॥
 पूर्णचन्द्राननः श्यामो गृहजत्रुरिदमः । आजानुवाहुः पद्माक्षो रामो लक्ष्मणपूर्वजः ॥ २९ ॥
 पूर्वाभिभाषी मधुरः सत्यवादी महाबलः । सौम्यश्च सर्वलोकस्य चन्द्रवत्प्रियदर्शनः ॥ ३० ॥
 नूनं पुरुषशार्दूलो मत्तमातङ्गविक्रमः । शोभयिष्यत्यरण्यानि विचरन्स महारथः ॥ ३१ ॥

गो० टी०—कैकेय्या इति । जीवन्त्याः कैकेय्याः राज्ये
 भृतकाः भृतिभुजः 'भृतको भृतिभुक्' इत्यमरः कैकेयीजी-
 वनपर्यन्तं न तस्या राज्ये निवसेमहीति जीवन्तीशब्दस्य
 भावः ॥ ३३ ॥ २४ ॥

विग २४] ति० टी०—अधर्म्यामधर्मयुताम् ॥ २४ ॥

प्रा २५] ति० टी०—नड वासे को दोष इत्यत आहुः—येति ।
 निर्घृणा अतिक्रूरा या मन्थरा पार्थिवेन्द्रस्य पुत्रं प्रवासयति
 तामधर्म्यां प्राप्य कः सुखं जीवेन्न कोऽपीत्यर्थः ॥ २४ ॥

६ २५] ति० टी०—अनालम्भमयज्ञम् । तत्र हेतुः—अनाय-
 कमिति कृते तन्निमित्तम् ॥ २५ ॥

७ २६] ति० टी०—उपद्रुतमिति । कैकेय्याः मन्थरायाः कृते
 अनायकं नायकरहितमत एव उपद्रुतं नानोपद्रवसहितमत एव
 अनालम्भं पञ्चालम्भोपलक्षितयागरहितं सर्वमिदं राज्यं विना-
 शमुपयास्यति प्राप्स्यति ॥ २५ ॥

गो० टी०—उपद्रुतमिति । कैकेय्याः कृते कैकेयी-
 निमित्तम् ॥ २५ ॥

उमे २६] ति० टी०—विलोपो नाशः ॥ २६ ॥

प्रा २७] ति० टी०—नड राज्ञो दशरथस्य सत्त्वादनायकं कथमुच्यते इ-
 त्यत आहुः—नहीति । रामे प्रव्रजिते सति महीपतिर्न जीविष्यति
 गो लयिष्यति लोकान्तरं गमिष्यतीत्यर्थः । अतः दशरथे मृते
 शब्दो लोकान्तरं प्राप्ते सति अनन्तरं विघ्नरहितं व्यक्तं शोभितं
 द्राज्यं तत्तस्य विलोपो विनाशो भविष्यतीति शेषः ॥ २६ ॥

चित्रै २८] ति० टी०—विनाशप्रकाशमुपपादयन्ति—नहीति । विला-
 यो विनाशः ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—ते श्यं पुरुषाः सखीका इति शेषः
 आलोड्य पेपयित्वा अश्रुतिं वापि यत्र देशे कैकेय्या
 नामश्रवणमपि न भवति तादृशं दूरदेशं वा गच्छतेत्यर्थः ॥ २७ ॥

रा० टी०—त इति । ते अस्मदुक्तिं श्रुतवन्तः क्षीण-
 पुण्या श्यामालोच्य अस्मदुक्तिं विचार्य राघवं राममनुगच्छध्वं
 वा तस्याश्रयत्वे विषं पिबत वा तस्याश्रयत्वे अश्रुतिं मन्थ-
 रा राज्यश्रवणरहितदेशं गच्छत, अस्मदादिभिः सहेति
 शेषः ॥ २७ ॥

गो० टी०—त इति । ते श्यामालोच्य अश्रुमर्थमालोच्य
 सुदुर्गताः सुदरिद्राः रामरूपधनहीना इत्यर्थः । अश्रुतिं यत्र
 गते नामापि न श्रूयते तं देशमित्यर्थः ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—मिथ्याप्रव्राजितो मिथ्यावरकल्पनया प्रवा-
 जितोऽभूत् ततः कैकेयीवशगे भरते राजनि वसति सौनिके
 सना पशुवस्थानं तत्र भवे हिंसके तत्समीपे पशवो यथा नि-
 श्चितमरणास्तथा संनिवद्धाः स्मः संनिविष्टा भवामः ॥ २८ ॥

रा० टी०—मिथ्येति । रामः मिथ्या वृथा प्रव्राजितः नड
 राजनियोगे भवदुक्त्या किमित्यत आहुः—भरते कैकेय्य-
 तिप्रियत्वेन भरतसदृशे मन्थरायां तदाज्ञायामित्यर्थः ।
 वयं संनिवद्धाः स्मः तत्र दृष्टान्तः सौनिके पशुहिंसके पशव इव
 एतेन मन्थराज्ञायाः सखेऽस्माकं कल्याणं न भविष्यतीति
 वस्तु व्यक्तं भरतशब्दः आचारक्रियन्तप्रकृतिककर्तृक्रियन्तः
 सामान्ये नपुंसकम् ॥ २८ ॥

गो० टी०—पितृवचननिर्देशेन कैकेयीप्रियचिकीर्षया च
 क्रियमाणे प्रव्रजने को दोष इत्यत्राह—मिथ्या प्रव्राजित इति ।
 मिथ्या प्रव्राजितः कपटेन प्रव्राजितः सन्निवृष्टः निक्षिप्तः
 राज्ञेति शेषः । सौनिके पशुमारके ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—इदानीं तदुणवर्णनेनात्मानमाप्याययन्ति—
 पूर्णेत्यादि ॥ २९ ॥

३०—३१] ति० टी०—पूर्वाभिभाषी सौहार्दप्रदर्शनाय परभ-
 यापगमाय च सर्वत्र पूर्वाभाषणशीलः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

रा० टी०—रामगुणवर्णनपूर्वकारण्यभाग्यवतां बोधयन्त्य
 आहुः—पूर्णेत्यादि श्लोकत्रयेण । पूर्वाभिभाषी अत्यैश्वर्यवाताह-
 तुकपरमीतिनिवर्तनफलकस्वनिष्ठसौहार्दप्रकटनहेतुकपौर्वकालि-
 कभाषणशीलः रामः अरण्यानि विचरन् सन् शोभयिष्यति ।
 श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ २९—३१ ॥

गो० टी०—विलेपासहिष्णुतया रामस्त्वकार्यं कृतवानि-
 त्यभिधाय तदुणकीर्तनेनाप्यायनं कुर्वन्ति—पूर्णेत्यादिना ।
 गृहजनुः गृहे निमग्रे जनुणी अंससंधी यस्य स तथोक्तः 'स्कन्धो
 भ्रजशिरोऽंसोऽङ्गी संधी तस्यैव जनुणी' इत्यमरः । पूर्वाभिभाषी
 स्वसौहार्दभग्यत्वप्रदर्शनाय सर्वत्र पूर्वाभाषणशीलः ॥ २९—३१ ॥

१ लम्भमिति गो. पाठः । २ इति गो. पाठः । ३ विलाप इति गो. पाठः । ४ सुदुर्गता इति गो. स्म दुःखिता इति रा. पाठः ।

५ कृष्टा इति गो. पाठः ।

तास्तथा विलपन्त्यस्तु नगरे नागरस्त्रियः । चुक्रुशुर्दुःखसंतप्ता मृत्योरिव भयागमे ॥ ३२ ॥
इत्येवं विलपन्तीनां स्त्रीणां वेश्मसु राघवम् । जगामास्तं दिनकरो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ ३३ ॥
नष्टज्वलनसंतापा प्रशान्ताध्यायसत्कथा । तिमिरेणानुलिप्तेव तदा सा नगरी बभौ ॥ ३४ ॥
उपशान्तवणिकपण्या नष्टहर्षा निराश्रया । अयोध्या नगरी चासीन्नष्टतारमिवाम्बरम् ॥ ३५ ॥

तदा स्त्रियो रामनिमित्तमातुरा यथा सुते भ्रातरि वा विवासिते ।

विलप्य दीना रुदुर्विचेतसः सुतैर्हि तासामधिकोऽपि सोऽभवत् ॥ ३६ ॥

प्रशान्तगीतोत्सवर्तत्यवादाना विभ्रष्टहर्षा पिहितापणोदया ।

तदा ह्ययोध्या नगरी बभूव सा महार्णवः संक्षपितोदको यथा ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डेऽष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ।

अवशिष्टरात्र्या बह्वन्धानमतिकान्तो रामः प्रातः स्नात्वापात्य वेदश्रुतिं गोमतीस्थन्दके चोत्तीर्य बह्वद्भिः स्फीतान्को-
सलान्सीतायै दर्शयन्नात्मनो भावि प्रत्यागमनं च सुमन्त्रेण मन्त्रयमाणोऽप्रतः प्रतस्थे ।

रामोऽपि रात्रिशेषेण तेनैव महदन्तरम् । जगाम पुरुषव्याघ्रः पितुराज्ञामनुस्मरन् ॥ १ ॥

३२] ति० टी०-मृत्योरिव भयागमे मृत्युहेतुकभयागम
इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

रा० टी०-ता इति । तथा उक्तप्रकारेण विलपन्त्यः नगर-
स्त्रियः मृत्योर्भयागमे मृत्युकालोद्भूतभयप्राप्ताविव चुक्रुशुः
रुदुः ॥ ३२ ॥

गो० टी०-ता इति । मृत्योर्भयागमे मरणसमये ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०-विलपन्तीनाम् दुःखं वृष्टेति शेषः । रवि-
रस्तं जगाम तदीयदुःखदर्शनासहिष्णुतया रविरपि शीघ्रगति-
रभूदित्याशयः ॥ ३३ ॥

रा० टी०-उपसंहरन्नाह-इतीति । वेश्मसु स्वस्वगृहेषु
विलपन्तीनां स्त्रीणां दिनकरः सूर्योऽस्तं जगाम अत एव
रजनी रात्रिरभ्यवर्तत ॥ ३३ ॥

गो० टी०-इतीति । विलपन्तीनां विलपन्तीषु सतीप्वि-
त्यर्थः । राघवस्तुद्विष्येति शेषः ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०-नष्टो होमावधौऽपि ज्वलनसंतापो ज्वलन-
संगमो यस्याम् प्रशान्ता अध्याया अध्ययनानि सत्कथाश्च
यस्यां सा ॥ ३४ ॥

रा० टी०-नष्टेति । नष्टो विध्वस्तः ज्वलनस्य आहवनी-
याग्रेः संतापः ऊष्मा यस्यां सा, प्रशान्ताः विनष्टाः अध्यायस-
त्कथा अध्ययनसमीचीनवार्ताः यस्यां सा अत एव तिमिरेण
अन्धकारेण अन्तलिप्ता इव सा नगरी बभौ दृक्ते इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

गो० टी०-नष्टेति । नष्टज्वलनसंतापा नष्टाग्निप्रणयना
प्रशान्ताध्यायसत्कथा अध्यायो वेदः सत्कथा पुराणादिः निष्ठ-
तवेदाध्ययनपुराणपाठेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०-निराश्रया रामरूपाश्रयरहित्यात् ॥ ३५ ॥

रा० टी०-उपशान्तेति । निराश्रया रामरूपाश्रयरहिता
अयोध्या नष्टतारमम्बरमाकाशमिवासीत् ॥ ३५ ॥

गो० टी०-उपशान्तेति । उपशान्तवणिकपण्या उपशा-
न्तानि वणिजां पण्यानि यस्यां सा पण्यकल्पनाश्चन्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥

३६] ति० टी०-सुतैः तृतीयापीं सुतेभ्योऽपि तासां सो-
ऽधिकोऽभवत् ॥ ३६ ॥

रा० टी०-तदेति । रामनिमित्तं रामवियोगहेतोः आतुराः
स्त्रियः सुते भ्रातरि च विवासिते इव विलप्य विविधमुक्त्वा
रुदुः हि यतः सुतैः सुतादिभ्यः अधिकः प्रीतिविषयत्वेनोत्कर्षः
तासां स रामोऽभवत् सुतैरित्यत्र पञ्चम्यर्थे तृतीया ॥ ३६ ॥

गो० टी०-तथेति । सुतैः सुतेभ्यः पञ्चम्यर्थे तृतीया
भ्रातृभ्यश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०-वादनं वादित्रम् प्रशान्तानि गीतोत्सव-
वादित्राणि यस्यां सा पिहित आपणानां पण्यवस्तूनामुदयः प्रसा-
रणं यस्यां सा संक्षपितोदकः क्षीणोदकः । 'संक्षुभितोदकः' इति
पाठे क्षैण्यात्संक्षुभितोदक इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डेऽष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

रा० टी०-प्रशान्तेति । पिहिता आपणोदया आपण-
वस्तूनि यस्यां सा नगरी अयोध्या संक्षपितोदकः विनष्टजलः
अर्णवः समुद्र इव बभूव । 'संक्षुभितोदकः' इति पाठे क्षैण्यात्सं-
क्षुभितोदक इत्यर्थे इति भट्टाः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
व्योध्याकाण्डेऽष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

गो० टी०-प्रशान्तेति । पिहितापणोदया पिहितः आपणोदयः
आपणस्थवस्तुसमृद्धिर्यस्याः सा तथोक्ता आपणोदयस्य पिहित-
त्वमापणाविधानात् संक्षपितोदकः संशोपितोदक इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने
ऽयोध्याकाण्डव्याख्यानेऽष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

१] ति० टी०-अथ रामवृत्तान्तमाह-रामोऽपीति । ते-
नैव यत्र रात्रिशेषे द्विजा वञ्चितस्तेनैव महदन्तरं बहुदूरम् ॥ १ ॥

तथैव गच्छतस्तस्य व्यपायाद्रजनी शिवा । उपास्य तु शिवां संध्यां विषयानत्यगाहृत ॥ २ ॥
 ग्रामान्विकृष्टसीमान्तान्पुष्पितानि वनानि च । पश्यन्नतिययौ शीघ्रं शनैरिव ह्योत्तमैः ॥ ३ ॥
 शृण्वन्वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनाम् । राजानं धिग्दशरथं कामस्य वशमास्थितम् ॥ ४ ॥
 हा नृशंसाद्य कैकेयी पापा पापानुबन्धिनी । तीक्ष्णा संभिन्नमर्यादा तीक्ष्णकर्मणि वर्तते ॥ ५ ॥
 या पुत्रमीदृशं राज्ञः प्रवासयति धार्मिकम् । वनवासे महाप्राज्ञं सानुक्रोशं जितेन्द्रियम् ॥ ६ ॥
 [कैथं नाम महाभागा सीता जनकनन्दिनी । सदा सुखेष्वभिरता दुःखान्यनुभविष्यति]
 अहो दशरथो राजा निःश्लेहः स्वसुतं प्रति । प्रजानामनघं रामं परित्यक्तुमिहच्छति ॥ ७ ॥
 एता वाचो मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनाम् । शृण्वन्नतिययौ वीरः कोसलान्कोसलेश्वरः ॥ ८ ॥

रा० टी०—पुरवासित्तान्तमुक्त्वा रामवृत्तान्तमाह—राम इत्यादिभिः । तेन उत्थानकालादारब्धेन रात्रिविशेषेण महदन्तरमतिदूरं रामो जगाम ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ रामवृत्तान्तं प्रस्तौति—रामोऽपीति । तेनैव रात्रिशेषेण येन रात्रिशेषेण पौरान् विहाय गतस्तेनैव महदन्तरं महावकाशं महदूरमिति यावत् ॥ १ ॥

२] ति० टी०—व्यपायाद्रता विषयो देशः ॥ २ ॥

रा० टी०—तथेति । तथा अतिवेगेन गच्छतस्तस्य रामस्य शिवा हर्षदा रजनी व्यपायादगच्छदत एव शिवां संध्या-मुपास्य विषयान्देशान्तराणि अत्यगाहृत ॥ २ ॥

गो० टी०—तथेति । गच्छतः गच्छति सति व्यपायात् निरगात् विषयान्तम् उत्तरकोसलदक्षिणावधिम् ॥ २ ॥

३] ति० टी०—विशेषेण कृष्टाः सीमान्ता येषु अनेन सौराज्यं ध्वनितम् तान्यतिक्रामच्छनैरिव शीघ्रं ययौ । रमणीयदेशादिदर्शनपारवश्यादतिशीघ्रमपि गमनं शनैरिव प्रत्यभादित्यर्थ इति तीर्थः 'शरैरिव' इति पाठे शरसदृशवेगवद्भिरश्वोत्तमैरित्यर्थ इति कतकः ॥ ३ ॥

रा० टी०—गमनप्रकारं वर्णयन्नाह—ग्रामानिति । विकृष्टसीमान्तान् विकृष्टाः वपनाय कर्षिताः सीमान्ताः सीमापर्यन्तभूमयो येषु तान् वनानि च पश्यन् ग्रामसंवासवासिनां ग्रामाः बहुगृहकाः संवासाः अल्पगृहकाः तद्वासिनां वाचः शृण्वन् सन् शरैरिव बाणवेगसदृशवेगविशिष्टैः ह्योत्तमैः शीघ्रं ययौ अयमेव पाठः कतकसंमतः । तीर्थसंमतस्तु 'शनैः' इति पाठः । शनैरिव शीघ्रं ययौ रमणीयदेशादिदर्शनपारवश्यादतिशीघ्रमपि गमनं शनैरिव प्रत्यभादिति भट्टोदाहृततीर्थव्याख्या । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ३ ॥

गो० टी०—ग्रामानिति । विकृष्टसीमान्तान् विशेषेण कृष्टसीमान्तान् बीजावापार्थं सजीकृतक्षेत्रानित्यर्थः । शनैरिव ययौ उत्तमाश्चानां गतिचातुर्यात् पुष्पितवनरामणीयकदर्शनपारवश्याच्चातिशीघ्रमपि गमनं शनैरिव जानन् ययावित्यर्थः । शृण्वन्निति ग्रामसंवासवासिनां ग्रामाः महाग्रामाः संवासा अल्पग्रामाः तेषु वासिनां शृण्वन्नतिययाविति पूर्वोक्तं संबन्धः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—ग्रामा महान्तः संवासाः स्वल्पग्रामाः

शृण्वन्नययावित्यन्वयः । ता वाच आह—राजानं धिगित्यादि । आस्थितं प्राप्तम् ॥ ४ ॥

रा० टी०—तद्वचनस्वरूपं बोधयन्नाह—राजानमित्यादिभिः । राजानं दशरथं हा इमं पुत्रं विना कथं जीविष्यतीति तत्संबन्धिनी शोच्यतेत्यर्थः । आस्थितं कविभिर्वर्णितं कामस्य वशं कान्तिं धिक् रामकान्त्यग्रे तत्कान्तिस्तुच्छेत्यर्थः ॥ ४ ॥

गो० टी०—वाच एव प्रपञ्चयति—राजानमित्यादि । पापा पापस्वभावा पापानुबन्धिनी नैरन्तर्येण पापकारिणीत्यर्थः । तीक्ष्णा क्रूरा वनवासे वनवासनिमित्तं प्रवासयतीत्यन्वयः । अतिययौ अतिक्रम्य ययौ ॥ ४-९ ॥

५] ति० टी०—पापा पापकर्मारब्धशरीरा पापानुबन्धिनी पापकर्मनिरता तीक्ष्णा क्रूरदर्शना संभिन्नमर्यादा त्यक्तमर्यादा ॥ ५ ॥

रा० टी०—योग्यतया व्युत्क्रमेणान्वयः नृशंसा अतिक्रूरा अत एव पापा क्रूरत्वकारणीभूतपापविशिष्टा अत एव पापा-नुबन्धिनी पापं सर्वजनदुःखदानरूपार्थमनुवन्नाति शिक्षयतीत्यर्थः तच्छीला अत एव तीक्ष्णा अनम्रा अत एव संभिन्नमर्यादा संभिन्ना निवर्तिता मर्यादानाश्रितकार्यासमापनरूपा यया सा या कैकेयी केकयीदासी मन्थरा साङ्क्रोशमतिदयावन्तमीदृशं राज्ञः पुत्रं विवासयति सा मन्थरा तीक्ष्णकर्मणि अनम्रता-सूचकव्यापारे स्वापराधक्षमापनाभावविशिष्टचेष्टायामपि वर्तते । सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयी ॥ ५ ॥ ६ ॥

६] ति० टी०—ईदृशमनेककल्याणगुणवन्तं, साङ्क्रोशं सदयम् ॥ ६ ॥

रा० टी०—कथमिति । जनकनन्दिनी दुःखान्दुःखोत्पादकान्पदार्थान्कण्टकादीन्कथमनुभविष्यति सहेतेत्यर्थः ॥ ७ ॥

७] ति० टी०—प्रजानां प्रियमिति शेषः । यद्वा प्रजा-विषयेऽनघं पापरहितम् ॥ ७ ॥

रा० टी०—अहो इति । प्रजानामनघमयनिवर्तकं रामं परित्यक्तुं राजा दशरथः इच्छति अतः स्वसुतं प्रति निःश्लेहः जेहरहितोऽस्तीति शेषः । अहो आश्चर्यमेतत् ॥ ८ ॥

८] ति० टी०—कोसलानति अतिक्रम्य ययौ ॥ ८ ॥

ततो वेदश्रुतिं नाम शिववारिवहां नदीम् । उत्तीर्याभिमुखः प्रायादगस्त्याध्युषितां दिशम् ॥ ९ ॥
 गत्वा तु सुचिरं कालं ततः शीतवहां नदीम् । गोमतीं गोयुतानूपास्य तत्सागरंगमाम् ॥ १० ॥
 गोमतीं चाप्यतिक्रम्य राघवः शीघ्रगैर्हयैः । मयूरहंसाभिरुतां ततार स्यन्दिकां नदीम् ॥ ११ ॥
 स महीं मनुना राज्ञा दत्ताभिश्चाकवे पुरा । स्फीतां राष्ट्रवृतां रामो वैदेहीमन्वदर्शयत् ॥ १२ ॥
 सूत इत्येव चाभाष्य सारथिं तमभीक्ष्णशः । हंसमत्तस्वरः श्रीमानुवाच पुरुषोत्तमः ॥ १३ ॥
 कदाहं पुनरागम्य सरय्याः पुष्पिते वने । मृगयां पर्यटिष्यामि मात्रा पित्रा च संगतः ॥ १४ ॥
 नैतार्थमभिकाङ्क्षामि मृगयां सरयूवने । रतिर्ह्येषा तुला लोके राजर्षिगणसंमता ॥ १५ ॥

रा० टी०—एता इति । ग्रामेषु यः संवास उत्तमनिवासस्तद्वासिनां मनुष्याणाम् एता वाचः शृण्वन्सन्कोशलेखरो रामः कोशलेखविशेषानतिथयौ अतिक्रमणपूर्वकदेशान्तरं प्राप ॥ ९ ॥

९] ति० टी०—शिववारिवहां शिवानि वारीणि वहन्तीम् ॥ ९ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः कोशलेखानतिक्रमणानन्तरं शिववारिवहां कल्याणप्रदजलवतीं वेदश्रुतिं वेदश्रुत्यभिधां नदीसुतीर्य अगस्त्याध्युषितामगस्त्यावासाधिकरणशीतां दिशं दक्षिणामित्यर्थः । अभिमुखः संमुखो ययौ ॥ १० ॥

गो० टी०—तत इति । अगस्त्याध्युषितां दिशं दक्षिणां दिशम् ॥ १० ॥

१०] ति० टी०—गोभिर्गुतान्यनूपानि जलप्रायदेशा यस्याम सागरंगमामित्यनेन यमुनावत्तस्या अपि पृथक्सगरप्रवेशं सूचयति ॥ १० ॥

रा० टी०—गत्वेति । सुचिरं बहुकालं ततः वेदश्रुतिनयाः गत्वा शीतवहां शैत्यविशिष्टजलवहनकर्त्रीं गोयुतानूपां गोयुक्तजलप्रदेशविशिष्टां सागरंगमां सर्वकालं गङ्गासङ्गमद्वारा समुद्रं प्राप्तां गोमतीं नदीमतरत् गमेः सुप्युपसंख्यानमिति खचि मुमि च सिद्धम् ॥ ११ ॥

गो० टी०—गत्वेति । गोयुतानूपां गोयुक्तकच्छप्रदेशां सागरंगमामिति गमेः सुप्युपसंख्यानमिति खचि मुमि ॥ ११ ॥ १२ ॥

११] ति० टी०—स्यन्दिकां तदाख्याम् ॥ ११ ॥

रा० टी०—गोमतीमिति । गोमतीमतिक्रम्य तीर्त्वा मयूरहंसाभिरुतां मयूरादिशब्दविशिष्टां स्यन्दिकां तदभिधां नदीं ततार ॥ १२ ॥

१२] ति० टी०—सोऽतीतस्यन्दिकां महीं स्यन्दिकासीमां कोसलदेशरूपां राष्ट्रवृतामवान्तरजनपदावृतां वैदेहीमन्वदर्शयत् इक्ष्वाकवे मनुना दत्तकोसलदेशस्य दक्षिणसीमां कथयामासेत्यर्थः । यषपीक्ष्वाकादयः सार्वभौमास्तथापि तेषां स्वराजधानीत्वात्स्यन्दः कोसलदेश एव सार्वभौमत्वं तु तद्देशसिंहासनाधिष्ठानकलराजपालनीयाज्ञत्वमेवेत्यलम् ॥ १२ ॥

रा० टी०—स इति । सः उत्तीर्णस्यन्दिकानदीको रामः इक्ष्वाकवे तदभिधमहाराजाय राज्ञा राजराजेन मनुना दत्तां राजधानीप्रकल्पनायाज्ञामित्यर्थः । स्फीतां स्वच्छां राष्ट्रवृतामवान्तरदेशविशिष्टां महीं पृथ्वीं वैदेहीमन्वदर्शयत् ॥ १३ ॥

गो० टी०—स इति । महीं कोसलदेशं राष्ट्रवृतामवान्तरजनपदावृतां यषपीक्ष्वाकूणामियं भूमिः सशैलवनकाननेति भूमिमात्रमिक्ष्वाकोरेव तथापि तस्य जन्मभूमिरियम् इतरजनपदस्थाः करदा इति बोध्यम् ॥ १३ ॥

१३] ति० टी०—सूत ३ प्लुतः शृण्वित्यादि आभाष्य संबोध्य हंसमत्तस्वरो मत्तहंसस्वरः ॥ १३ ॥

रा० टी०—सूतेति । सारथिं सूत ! इति अभीक्ष्णशः आभाष्य संबोध्य हंसमत्तस्वरः मत्तहंसस्वरसदृशस्वरविशिष्टः श्रीमान् अतिशोभाविशिष्टो रामः उवाच ॥ १४ ॥

गो० टी०—सूत इतीति । सूत इतीत्यत्र गुणाभावो वाक्यसन्धेरनित्यत्वात् हंसमत्तस्वरः हंसस्येव मत्तः कलः स्वरो यस्य स तथा ॥ १४ ॥

१४] ति० टी०—अथ परिगृहीतमनुष्यदेहस्य तद्देहग्रहणादुत्प्लोसभिनयः—कदेति । आगम्य अतिक्रान्तं स्वदेशमिति शेषः ॥ १४ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—कदेति । आगम्य वनवासान्वित्य पुष्पिते सरय्याः वने मात्रादिना संगतोऽहं मृगयामाखेटं कदा पर्यटिष्यामि ॥ १५ ॥

गो० टी०—भाविपितृवियोगसूचकमौत्कण्ठ्यमाह—कदेति । पर्यटिष्यामि चरिष्यामि ॥ १५ ॥

१५] ति० टी०—ननु मृगयायाः 'कीदूतमृगयामथवा-क्पाहृष्योऽग्रदण्डताः । अप्स्य दूषणं चेति राज्ञा व्यसनसप्तकम्' इत्युक्तैर्व्यसनानां निषेधाच्च कथं तदिच्छेत्यत आह—नात्यर्थमिति । प्रजान्यायचिन्तादिवैखल्यापादकतयात्यन्तरतेरेव तस्यां निषेधात् ननु सर्वथैव निषेधोऽस्त्यत आह—एषा रतिः क्रीडा लोके राजर्षिगणसंमता, अतोऽतुला न सर्वथा निषिद्ध्यर्थः । 'गजादयो न हन्तव्या मृगयायां महेषुभिः' इत्यादिनास्या अप्युद्धमत्त्वमिति भावः ॥ १५ ॥

१ शिवजलमिति गो. पाठः । २ राष्ट्रवृतामिति गो. रा. पाठः । ३ पुरुषर्म इति गो. पाठः । ४ पञ्चदशषोडशयोः खानव्यत्यसेन गो. पाठः ।

राजर्षीणां हि लोकेऽस्मिन्त्यर्थं मृगयावने । काले कृतां तां मनुजैर्धन्विनामभिकाङ्क्षिताम् ॥ १६ ॥
 स तमध्वानमैक्ष्वाकः सूतं मधुरया गिरा । तं तमर्थमभिप्रेत्य ययौ वाक्यमुदीरयन् ॥ १७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽध्याकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशः सर्गः ।

रामोऽध्यामिमुखीभूय तामापृच्छय मध्येमार्गे द्रष्टुमागताजानपदजनान्वित्य कोऽलानतिक्रम्य गङ्गां प्राप । प्रसङ्गतो वाल्मीकिर्गङ्गां वर्णयति । लक्ष्मणमुमन्त्रानुमतो रामो गङ्गातटगतैर्हृदीतरूमूले रथादवाहरोह स्वं द्रष्टुमागतं गुहनामानं निपादराज-मभ्युजगामाथ पश्चिमसंध्यामुपास्य कृतजलाहार एव भुवमधिशिष्ये । सुमन्त्रगुहलक्ष्मणाः संभाषमाणा एव निशां निन्धुः ।

विशालान्कोसलान्मन्यात्वा लक्ष्मणपूर्वजः । अयोध्यामुन्मुखो धीमान्प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
 आपृच्छे त्वां पुरिश्रेष्ठे काकुत्स्थपरिपालिते । दैवतानि च यानि त्वां पालयन्त्यावसन्ति च ॥ २ ॥

रा० टी०-ननु 'बीभूतमृगयामयवाकूपारुष्योदण्डताः । अर्थस्य दूषणं चेति राज्ञां व्यसनसप्तकम्' इत्यादिना मृगयाया निषिद्धत्वादिंसाप्रचुरत्वाच्च कथं तामभिकाङ्क्षसे इत्यत आह-नेति । सरथवने मृगयामाखेटमत्यर्थमथातिक्रमणां हिंसनमित्यर्थः नाभिकाङ्क्षामि । ननु पुनः किमर्थमुच्यते इत्यत आह-एषा मदीप्सिता मृगयारतिः मृगादिना विहरणमेव ननु हिंसेत्यर्थः । अत एव राजर्षिगणसंमता मन्वादिंसंमतिविषयीभृता अत एव लोके अतुला हिंसाप्रचुराखेटोपमारहिता एतेन निषेधवाक्यानि प्रचुराहिंसाविशिष्टाखेटपरणीति सूचितम् ॥ १६ ॥

गो० टी०-ननु 'बीभूतमृगयामयवाकूपारुष्योदण्डताः । अर्थस्य दूषणं चेति राज्ञां व्यसनसप्तकम्' इति निन्दिता मृगया कथं काङ्क्षयत इत्याशङ्क्य हिंस्रमृगनिवृत्त्यर्थां कादाचित्का न गहिता किंतु निरन्तरैव यथा राजस्ये "तस्याः सभाया मध्ये अधिदेवनखद्वयवोक्ष्याऽक्षान् निर्वपेत्" इति विहितं ब्रूतमित्याह-राजर्षीणामिति । हि यस्मात्कारणात् राजर्षीणां वने मृगया रत्यर्थमस्तीति शेषः । काले आद्यादिकाले मनुजैः सदाचारपरैः वृतां स्वीकृतां धन्विनामभिकाङ्क्षितां चललक्ष्यवेधनार्थं धन्विभिरभिकाङ्क्षितां तां मृगयां नात्यर्थमभिकाङ्क्षामि किंचित् काङ्क्षामित्यर्थः । रतिः क्रोडा ॥ १६ ॥ १७ ॥

१६] ति० टी०-'राजर्षीणां हि' इति श्लोकः पुनरुक्ता-र्थक इव कतकासंमतश्चेति बोध्यम् एवं हि तद्वयाख्या-हि यतो स्मिद्धोके राजर्षीणां वने मृगया रत्यर्थमासीत् । अतोऽहमपि काले आद्यादिकाले मनुजैर्मनुष्यैः सदाचारपरैरपि कृतां स्वीकृतां धन्विनां चञ्चललक्ष्येष्विषुसिद्धयर्थमभिकाङ्क्षितां नात्यर्थमभिकाङ्क्षामिति संबन्धः ॥ १६ ॥

रा० टी०-राजर्षीणामिति । यतः राजर्षीणां रत्यर्थं मृगया अतः काले विहरणसमये मनुजैः मनुवंशराजैः कृतां स्वीकृतामत एव धन्विनामितरथदुर्धराणामभिकाङ्क्षितां मृगयामाकाङ्क्षामिति शेषः ॥ १७ ॥

१७] ति० टी०-तं तमर्थमभिप्रेत्य विषयीकृत्य मधुरया

गिरा सूतं प्रति वाक्यमुदीरयन्स ऐक्ष्वाको रामस्तमध्वानं यथाविति संबन्धः ॥ १७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽध्याकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

रा० टी०-स इति । ऐक्ष्वाकः इक्ष्वाकुवंशप्रसूतः स रामः मधुरया गिरा वाक्यमुदीरयन् सन् तं स्वोक्तवाक्यार्थं तं सूतमभिप्रेत्य बोधयित्वा तमध्वानं ययौ ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-वयोध्याकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

गो० टी०-स इति । ऐक्ष्वाकः "दाण्डिनायन-"इत्यादिना निपातनात् साधुः स रामः सूतं प्रति तं तमर्थं राजगुणादिरूपम् अभिप्रेत्य हृदये कृत्वा मधुरया गिरा वाक्यमुदीरयन् सन् अध्वानं ययौ अशुमर्थमुत्तरत्र दशरथं प्रति सूतो व्यक्तीकरिष्यति ॥ १८ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-अध्याकाण्डव्याख्याने एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

१] ति० टी०-अथ जन्मभूमिप्रयुक्तजेहेन निर्गमन-काले शिष्टाचारपरिप्राप्ततया च स्वदेशमापृच्छति स्वस्वरूप-गोपनाय-विशालानिति । यात्वा तदन्तं गत्वा ॥ १ ॥

रा० टी०-सूतसंभाषणानन्तरकाळिकं वृत्तमाह-विशाला-नित्यादिभिः । विशालान्विस्तीर्णान्तरम्यान्कोशलान्यात्वा तदन्तं प्राप्य अयोध्यामुन्मुखः अभिमुखो रामः वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

गो० टी०-विशालानिति । कोसलान् यात्वा अन्तर्पर्यन्तदक्षिणकोसलान् यात्वेत्यर्थः ॥ १ ॥

२] ति० टी०-हे पुरि श्रेष्ठे ! त्वां त्वत्संबन्धिदैवतानि च आपृच्छे प्रार्थयामि ॥ २ ॥

रा० टी०-तद्वाक्यमेवाह-आपृच्छे इति । पुरि श्रेष्ठे सर्वोत्कृष्टे हे पुरि ! त्वां यानि दैवतानि त्वां पालयन्ति रक्षन्ति यानि च आवसन्ति भवत्प्रीत्या नित्यं तिष्ठन्ति तानि च आपृच्छे कथयामि ॥ २ ॥

निवृत्तवनवासस्त्वामनृणो जगतीपतेः । पुनर्द्रक्ष्यामि मात्रा च पित्रा च सह संगतः ॥ ३ ॥
 ततो रश्चिरताम्राक्षो भुजमुद्यम्य दक्षिणम् । अश्रुपूर्णमुखो दीनोऽन्नवीजानपदं जनम् ॥ ४ ॥
 अनुक्रोशो दया चैव यथार्हं मयि वः कृतः । चिरं दुःखस्य पापी यो गम्यतामर्थसिद्धये ॥ ५ ॥
 तेऽभिवाद्य महात्मानं कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् । विलपन्तो नरा धोरं व्यैतिष्ठंश्च कचित्कचित् ॥ ६ ॥
 तथा विलपतां तेषामनुत्पानां च राघवः । अचक्षुर्विषयं प्रायाद्यथार्कः क्षणदामुखे ॥ ७ ॥
 ततो धान्यधनोपेतान्दानशीलजनाञ्छिवान् । अकुतश्चिद्भयान् रम्याश्चैत्ययूपसमावृतान् ॥ ८ ॥
 उद्यानान्प्रवृणोपेतान्संपन्नसलिलाशयान् । तुष्टपुष्टजनाकीर्णान्गोकुलकुलसेवितान् ॥ ९ ॥

गो० टी०-निर्गमनावसरे शिष्टाचारप्राप्तस्य पुरदेवता-
 नमस्कारस्य कार्यसंकटेनाकृतत्वादिदानीमयोध्याराज्यसीमान्ते
 स्थित्वा आरब्धस्य चतुर्दशवर्षावधिकव्रतस्य निर्विघ्नपरिसमा-
 प्त्यर्थं पुरदेवतानमस्कारपूर्वकमप्यनुज्ञां प्रार्थयते-आपृच्छ
 इत्यादिना । यानीति तान्यप्यापृच्छ इत्यर्थसिद्धम् ॥ २ ॥ ३ ॥

३] ति० टी०-प्रार्थनाप्रकारमाह-निवृत्तेति ॥ ३ ॥

रा० टी०-तद्वचनमेवाह-निवृत्तेति । निवृत्तवनवासः
 चतुर्दशवर्षनियमितवनवासान्निवृत्तः अत एव जगतीपतेः पितुः
 अनृणः आज्ञापितकरणेन तद्वृणरहितः त्वां दैवतसहितभवतीं
 पुनर्द्रक्ष्यामि एतेन भवत्यापि पित्रादिसमीपे गन्तव्यमिति
 सूचितं तेन केनचिदपेण सापि सहैवागतेति व्यक्तं तेन तस्याः
 कामचारगमनकर्तृत्वं व्यञ्जितम् ॥ ३ ॥

४] ति० टी०-जानपदं जनं स्वदर्शनार्थं तत्रागतं तेषा-
 मश्रुपूर्णमुखत्वाद्भोक्व्यवहारादुत्सारेण नष्ट इव स्वयमप्यश्रु-
 पूर्णमुखः ॥ ४ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः अयोध्याज्ञापनानन्तरं रुचि-
 रताम्रे स्वाभाविकस्वच्छारुणे अक्षिणी नेत्रे यस्य सः अश्रुपूर्ण-
 मानन्दजलव्याप्तं मुखं यस्य सः अदीनः नित्यं दीनत्वाभाव-
 विशिष्टः रामः जानपदं जनमश्रवीत् ॥ ४ ॥

गो० टी०-तत इति । भुजोद्यमनं रथवेगेन दूरगमनात्
 अश्रुपूर्णमुखत्वं तदश्रुदर्शनात् जनं दर्शनार्थमागतम् ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-अनुक्रोश आदरोऽनुतापो वा दया कारु-
 ण्यम् । यथायोग्यं मयि वो युष्माकम् युष्माभिरिति यावत्
 कृतः कृता च दुःखस्य चिरमनुभव इति शेषः । पापीयोऽशो-
 भनम् अतो युष्माभिर्गम्यताम् वयमप्यर्थसिद्धये पित्रनुज्ञातार्थ-
 सिद्धयेऽवतारप्रयोजनार्थसिद्धय इति हृत्स्थम् गच्छाम इति
 शेषः । व्याख्यानान्तरं त्वप्रयोजकत्वात्शोकम् ॥ ५ ॥

रा० टी०-तद्वचनमेवाह-अनुक्रोश इति । यथार्हं
 यथायोग्यमपि अनुक्रोश आदरः दया च कृतः कृता लिङ्गवि-
 परिणामेनाप्यत्राप्यन्वयः । अतः अर्थसिद्धये स्वस्वकार्यनिर्वर्त-
 नाय गम्यताम् । नष्ट सहगमने का क्षतिरित्यत आह-दुःखस्य
 चिरं विलम्बः पापीयः न युक्तमित्यर्थः । एतेन सहगमने भवतां
 मद्रमनादिजनितः खेदातिशयो भविष्यतीति सूचितम् ॥ ५ ॥

गो० टी०-अनुक्रोश इति । अनुक्रोशः आदरः दया
 अनुकम्पा यथार्हं स्वामित्वाद्युगुणं वः युष्माभिः कृतः कृता
 चेत्पि द्रष्टव्यम् दुःखस्य अनुभूयमानस्य दुःखस्य चिरं चिरका-
 लविशिष्टत्वं पापीयः अशोभनं मदर्शने भवतां दुःखमभिवर्धते
 अतो गम्यताम् अर्थसिद्धये गृहकृत्यादिकरणात् ॥ ५ ॥

६] ति० टी०-त एवं रामेण बोधिताः ॥ ६ ॥

रा० टी०-ते इति । ते रामेण निवारिताः नराः धोरं
 विलपन्तः विविधं कथयन्तः कचित्कचिद्व्यतिष्ठन् स्थितियोग्य-
 स्थलाविचारेणैवातिष्ठन्त्यर्थः ॥ ६ ॥

गो० टी०-त इति । व्यतिष्ठन्त रामदर्शनाशया शीघ्रं न
 जम्बुरित्यर्थः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-अनुत्पानां दर्शनवृत्तिरहितानाम् क्षणदा-
 मुखे सायंकालेऽर्को यथा तथा चक्षुर्विषयं देशं गतः ॥ ७ ॥

रा० टी०-तथेति । अनुत्पानां रामदर्शनहेतुकवृत्तिरहिता-
 नामत एव तथा तेन प्रकारेण विलपतामेपां जनानामचक्षु-
 र्विषयं चक्षुर्गतिरहितदेशं राघवः प्रायात् तत्र दृष्टान्तः क्षणदा-
 मुखे सायंसमये अर्को यथा ॥ ७ ॥

गो० टी०-तथेति । विलपतामित्यनादरे पृष्टी अचक्षुर्वि-
 षयं चक्षुर्विषयताभावम् क्षणदामुखे निशासुखे ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-तदेवाह वाल्मीकिः-तत इति । दान-
 शीला जना येषु तान् चैत्यैर्देवताधिष्ठानद्वैर्गृहैश्च समावृतान् ॥ ८ ॥

रा० टी०-तत इति । धान्यधनैः उपेतान्युक्तान्दानशी-
 लजनान्दानिजनविशिष्टानत एव शिवान्मङ्गलविशिष्टानकुत-
 श्चिद्भयान् कुतश्चिद्भयरहितानत एव रम्यान् चैत्ययूपसमावृ-
 तान् चैत्याः देवाधिष्ठितदृक्षादयः यूपः यज्ञस्तम्भास्तैर्धुक्कान् ॥ ८ ॥

गो० टी०-दुस्त्यजामपि राज्यश्रियं तृणीकृत्य गतवान्
 राम इति श्रोतवितुमृषिः कोसलानभिवर्णयति-तत इत्या-
 दिना । धनधान्ययोः प्रयोजनमाह दानेति । चैत्ययूपसमावृ-
 तान् चैत्यानि देवतायतनानि यूपः सर्वतोऽङ्गुलादियागप्रख्या-
 पकाः यूपकारत्वेन स्थापिताः स्तम्भाः उद्यानानि पुष्पवा-
 टिकाः संपन्नाः संपूर्णाः गोकुलैराकुलं निविष्टं यथा भवति यथा
 सेवितान् नरेन्द्राणां लक्षणीयान् एकैकशो नगरसदृशत्वेन
 लक्षयितुं योग्यान् कोसलान् कोसलदेशस्थमान् ॥ ८-१० ॥

९] ति० टी०-गोकुलैराकुलतया सेवितान् ॥ ९ ॥

रक्षणीयान्नेन्द्राणां ब्रह्मघोषाभिनादितान् । रथेन पुरुषव्याघ्रः कोसलानत्यवर्तत ॥ १० ॥
 मध्येन मुदितं स्फीतं रम्योद्यानसमाकुलम् । राज्यं भोज्यं नरेन्द्राणां ययौ धृतिमतां वरः ॥ ११ ॥
 तत्र त्रिपथगां दिव्यां शीततोयामशैवलाम् । ददर्श राघवो गङ्गां रम्यामृषिनिषेविताम् ॥ १२ ॥
 आश्रमैरविदूरस्थैः श्रीमद्भिः समलंकृताम् । कालेऽप्सरौर्भिर्हृष्टाभिः सेविताम्भोहदां शिवाम् ॥ १३ ॥
 देवदानवगन्धर्वैः किन्नरैरुपशोभिताम् । नागगन्धर्वपत्नीभिः सेवितां सततं शिवाम् ॥ १४ ॥
 देवाक्रीडशताकीर्णां देवोद्यानयुतां नदीम् । देवार्थमाकाशगतां विख्यातां देवपत्निनीम् ॥ १५ ॥
 जलाघाताद्वाहसोऽग्रां फेननिर्मलहासिनीम् । कचिद्वेणीकृतजलां कचिदावर्तशोभिताम् ॥ १६ ॥

रा० टी०—उद्यानाम्रवणोपेतामुद्यानैः पुष्पवृक्षादिनिर्मित-
 वाटिकाविशेषैः आम्रवनैश्च उपेतान्युक्तान्संपन्नाः अतिरमणीयाः
 सलिलाशयाः येषु तानत एव तुष्टपुष्टजनैः आकीर्णान्यास्ता-
 न्गोकुलाकुलसेवितान् गवां कुलैः गवादिभिः गवामकुलैः गवय-
 महिष्यादिभिः सेवितान् ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—नरेन्द्राणां रक्षणीयान् ग्रामश्च इति
 शेषः । नरेन्द्ररक्षणयोग्यैकैकग्रामान् इतरनरेन्द्रराज्यतुल्यैकैक-
 ग्रामानिति यावत् ॥ १० ॥

रा० टी०—ब्रह्मघोषैः वेदनादैः अभिनादितानत एव नरे-
 न्द्राणां रक्षणीयान्कोशलानत्यवर्तत । श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ १० ॥

११] ति० टी०—मध्येन मध्यगत्या नरेन्द्राणामितरेषां
 भोज्यं राज्यं देशं ययौ स्वदेशत्वाभावेन तज्जनाडयानशङ्काभा-
 वाच्छैनदेशसौभाग्यं पश्यन्नगमदित्यर्थः ॥ ११ ॥

रा० टी०—मध्येनेति । मुदितं स्फीतं स्वच्छं नरेन्द्राणां
 खण्डमण्डलेश्वराणां भोज्यं राज्यं मध्येन मध्यगतमाग्रेण
 ययौ ॥ ११ ॥

गो० टी०—मध्येनेति । मध्येन मार्गेण भोग्यस्यापि रा-
 ज्यस्य त्यागमृषिर्विस्मयते—धृतिमतां वर इति ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—तत्रायोध्याराज्यादक्षिणराज्ये ॥ १२ ॥

रा० टी०—तत्रेति । तत्र तस्मिन् समये त्रिपथगां त्रयः
 स्वर्गमृत्युपाताललोका एव पन्थानः तैर्गच्छति तां दिव्यां
 प्राकृतविलक्षणां शिवतोयां परमकल्याणप्रदजलविशिष्टामशै-
 वलां शैवालरहिताम् ऋषिभिर्निषेवितामत एव रम्यां मनोहरां
 गङ्गां ददर्श ॥ १२ ॥

गो० टी०—तत्रेत्यादि । तत्र कोसलादक्षिणदेशे त्रिभि-
 पथिभिर्गच्छतीति त्रिपथगा तां स्वर्गमर्त्यपाताललोकगामिनी-
 मित्यर्थः । शिवतोयाम् अच्छतोयाम् ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—काले क्रीडाकाले सेविता अम्भःपूर्ण-
 हदा यस्यां ताम् ॥ १३ ॥

रा० टी०—आश्रमैरिति । आश्रमैः सिद्धसुन्यादिगृहैः
 समलंकृतां काले स्नानादिसमये हृष्टाभिः अप्सरोभिः सेविताम-
 भोहदामम्भःपूर्णहृदविशिष्टां शिवां शिवसंवाग्निनीम् ॥ १३ ॥

गो० टी०—आश्रमैरित्यादि । श्रीमद्भिः धर्मसमृद्धिमद्भिः

काले क्रीडाकाले उचितकाले वा सेवितानि प्राप्तानि अम्भांसि येषां
 तादृशा हृदाः यस्यां सा शिवां क्रीडार्थं सेवनेऽपि पावनाम् ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—नागपत्नीभिर्गन्धर्वपत्नीभिश्च सेवि-
 ताम् । सततं शिवामित्यनेन महानिशायामपि तस्यां स्नाना-
 यधिकारः सूचितः । तदुक्तं भारते—‘भुक्त्वा वा यदि वाऽभु-
 क्त्वा रात्रौ वा यदि वा दिवा । न कालनियमः कश्चिद्गङ्गां
 प्राप्य सरिद्धराम् ॥’ इति ॥ १४ ॥

रा० टी०—देवादिभिः किन्नरैश्च उपशोभितां नागगन्धर्वप-
 त्नीभिः सततं सेवितां शिवां शिवप्रापिकाम् ॥ १४ ॥

गो० टी०—नानागन्धर्वपत्नीभिः गन्धर्वाणां नानात्वं देवग-
 न्धर्वमनुष्यगन्धर्वभेदात् सेवितां शिवामिति पूर्ववत् सेवितृभे-
 देऽप्येकरूपपावनत्यकथनान्नान्यर्थक्यम् ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—देवानामाक्रीडैः क्रीडापर्वतैर्हिमवत उभ-
 यतीरवर्तिभिर्गुप्तां । देवार्थं देवानां ज्ञानपानादिप्रयोजनाय तत्प्रा-
 र्थनयाऽऽकाशगताम् देवपत्निनीं देवभोग्यहेमपद्मवतीम् ॥ १५ ॥

रा० टी०—देवाक्रीडानां देवाक्रीडाविशिष्टपर्वतानां शतैः
 आकीर्णां तीरद्वये व्याप्तां देवोद्यानैः देवनिर्मितपुष्पादिदृक्ष-
 वाटिकाभिर्गुप्तां नदीं सर्वनदीमनोरथपूरिकां सर्वनदीस्वा-
 मिनीमित्यर्थः । देवार्थं क्रीडार्थमाकाशगतां शिलासंघट्टोत्थित-
 जलकणिकाद्वारा आकाशगमनकर्त्रीं विख्यातां सकलध्रुवनप्र-
 सिद्धां देवपत्निनीं देवभोग्यपद्मविशिष्टाम् ॥ १५ ॥

गो० टी०—देवाक्रीडाः देवाक्रीडापर्वताः देवोद्यानानि
 देवाहोद्यानानि देवार्थमाकाशगतां देवपूजनार्थमाकाशं प्राप्तां
 देवपत्निनीं देवाहोमोजपुक्तामित्यर्थः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—शिलामयस्थले यो जलाघातशब्दस्तद्गु-
 पाट्टहासेनोद्यमः । पाठान्तरे जलेनाभूताः प्रक्षालिता गुहाया
 गुहामुखानि यया ताम् फेनरूपो यो निर्मलो हासो मन्दहास-
 स्तद्वतीम् एवमादिना स्त्रीरूपेण वर्णनं प्रवाहरूपाया गङ्गाया
 इति बोध्यम् । वेणीकृतजलां द्वित्रिजलसंयोगात् ॥ १६ ॥

रा० टी०—जलाघाताद्वाहसोऽग्रां जलानां शिलास्र पतिततो-
 यानां यः आघातः अतिसंघर्षः तेन जातो योऽदृष्टहासः अदृष्टहास-
 सदृशशब्दः तेन उपां फेननिर्मलहासिनीं फेन एव निर्मलहा-
 सोऽस्त्यस्याः तां कचिद्देशे वेणीकृतजलामनेकविधतिर्यगादि-

कचिस्तिमितगम्भीरां कचिद्वेगसमाकुलाम् । कचिद्रम्भीरनिर्घोषां कचिद्वैरवनिःस्वनाम् ॥ १७ ॥
 देवसंघाप्लुतजलां निर्मलोत्पलसंकुलाम् । कचिदाभोगपुलिनां कचिन्निर्मलवालुकाम् ॥ १८ ॥
 हंससारससंघृष्टां चक्रवाकोपशोभिताम् । सदापतैश्च विहगैरभिर्पञ्चामनिन्दिताम् ॥ १९ ॥
 कचितीररुहैर्दृष्टैर्मालाभिरिव शोभिताम् । कचित्फुल्लोत्पलच्छन्नां कचित्पद्मवनाकुलाम् ॥ २० ॥
 कचित्कुमुदखण्डैश्च कुङ्गलैरुपशोभिताम् । नानापुष्परजोध्वस्तां समदामिव च कचित् ॥ २१ ॥
 व्यपेतमलसंघातां मणिनिर्मलदर्शनाम् । दिशागजैर्वनगजैर्मतैश्च वरवारणैः ॥ २२ ॥
 देवराजोपवाहैश्च संनादितवनान्तराम् । प्रमदामिव यत्नेन भूषितां भूषणोत्तमैः ॥ २३ ॥
 फलपुष्पैः किसलयैर्वृतां गुल्मैर्द्विजैस्तथा । विष्णुपादच्युतां दिव्यामपापां पापनाशिनीम् ॥ २४ ॥

गमनेन वेणीकृतं जलं यथा सा तामावर्तैः अनेकविधभ्रमित-
 जलैः शोभिताम् ॥ १६ ॥

गो० टी०—गङ्गां जीत्वेन रूपयति—जलाघातेत्यादिना ।
 जलाघातः शिलास्र जलपतनं तेन तच्छब्दो लक्ष्यते स एवा-
 द्दहासः सद्योपहासः तेनोष्णं फेनमेव निर्मलहासः तद्वर्ती वेणी-
 कृतजलां निजोन्नतशिलापतनेन वेण्याकारतया कृतजलाम् ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—स्तिमिता निश्चला सा चालौ गम्भीरा
 च तां गम्भीरनिर्घोषां सृदङ्गादिवत्, भैरवनिःस्वनाम् अश-
 न्यादिवत् ॥ १७ ॥

रा० टी०—स्तिमितगम्भीराम् स्तिमिता निश्चला सा एव
 गम्भीरेति कर्मधारयः तां वेगेन समाकुलां व्याप्तां गम्भीरः
 निर्घोषः शब्दो यस्याः सा तां भैरवो भयप्रदः निःस्वनो यस्याः
 सा ताम् ॥ १७ ॥

गो० टी०—कचिदगाधस्थले स्तिमितगम्भीरां निश्चलगम्भी-
 रां गम्भीरनिर्घोषो सृदङ्गादेरिव भैरवो निःस्वनोऽशन्यादेरिव १७
 १८-२०] ति० टी०—आभोगपुलिनां विशालसैक-
 ताम् ॥ १८-२० ॥

रा० टी०—देवसंघैः आसुतं स्नातं जलं यस्याः सा तां
 निर्मलान्येवोत्पलानि तैः संकुलां व्याप्ताम् आभोगेन जलपरिपूर्ण-
 तया विशिष्टं पुलिनं यस्याः सा ताम् 'आभोगः परिपूर्णता'
 इत्यमरः । निर्मला स्वच्छा वालुका यस्यां ताम् ॥ १८ ॥

गो० टी०—आभोगपुलिनां परिपूर्णतायुक्तपुलिनां विशा-
 लसैकतामित्यर्थः । 'आभोगः परिपूर्णता' इत्यमरः । निर्म-
 लवालुकां निर्मलसिकताम् ॥ १८ ॥

रा० टी०—हंसादिभिः संघृष्टामभिपन्नां व्याप्तामनिन्दितां
 स्वजननिन्दानिर्वर्तिकाम् ॥ १९ ॥

गो० टी०—सारसो हंसविशेषः विहगैः हंसादिभिर्नैः प-
 क्षिविशेषैः ॥ १९ ॥

रा० टी०—कचितीररुहैः तीरजनिनैः, फुल्लान्येवोत्पलानि
 तैः छन्नां, पद्मवनेः कमलजातिविशेषसमूहैः आकुलाम् ॥ २० ॥

गो० टी०—कचित् फुल्लोत्पलच्छन्नामिति पूर्वछत्पलशोभो-
 क्ता अत्र तच्छन्नत्वमिति विशेषः कुङ्गलैः कङ्कारादिकुङ्गमलैः ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—कुङ्गमलरूपैः कुमुदखण्डैः समुदैरित्यर्थः ।
 पुष्परजसा ध्वस्तां संयुक्तां समदामिव प्रमदहितां प्रमदामिव
 स्थिताम् ॥ २१ ॥

रा० टी०—कुङ्गमलैः कलिकाभिः कुमुदखण्डैः कुमुदसमूहैः
 उपशोभितां नानापुष्परजोभिर्ध्वस्तां व्याप्तामित्यर्थः । कचि-
 त्प्रयागादौ समदां स्वेच्छ्योत्पथगत्यादिभिः प्रमदहितामिव ॥ २१ ॥

गो० टी०—नानापुष्परजोभिः ध्वस्तां वर्णान्तरं प्राप्ता-
 मित्यर्थः । एवं रक्तवर्णत्वाद् समदामिव स्थितां व्यपेतमलसं-
 घातामिव एव मणिनिर्मलदर्शनाम् ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—व्यपेतो दूरीकृतो मलसंघातः पापसं-
 घातो यथा ताम् । 'व्यपेतजलसंघाताम्' इति पाठे तीरे
 कूरप्रवाहरहितमित्यर्थः । मणिर्लङ्कामणिः अनेनातिस्वच्छशु-
 भ्रजलत्वं दिग्गजावालोढनेऽपि निर्मलत्वमित्यतिशयोक्तिरलङ्कारः ।
 वरवारणैरुत्तमगजैः ॥ २२ ॥

रा० टी०—व्यपेति । व्यपेतो निःशेषतो निवर्तितो मलसं-
 घातः जनानां पापसमूहो यथा तां मणिनिर्मलदर्शनां रजोसं-
 बन्धाभावे शिलाघाते वा मणिविनिर्मलं स्वच्छं दृश्यते सा तां
 दिशागजैः दिग्गजजातीयगजैः मत्तैर्वनगजैश्च वरवारणैः ग्रामी-
 णोत्तमगजैश्च ॥ २२ ॥

गो० टी०—वैहर्ष्यमणिविनिर्मलदर्शनां वरवारणैः राजगजैः
 देवोपवाहैः देवानां वाहनभूतैः ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—देवराजानस्ते उपवाह्या येषां तैश्च
 वरगजैः । 'औपवाहैः' इति पाठे तेषां कीडार्थयानभूतै-
 रित्यर्थः ॥ २३ ॥

रा० टी०—देवराज इन्द्रः उपवाह्यो येषां तैः ऐरावतजातीय-
 गजैरित्यर्थः । सन्नादितवनान्तराम् सन्नादितं वनस्यारण्यस्य
 जलस्य वा अन्तरं मध्यं समीपदेशो वा यस्याः तां जलवाची
 वनशब्दः कोशे प्रसिद्धः भूषणोत्तमैः भूषितां प्रमदामिव ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—भूषणान्येवाह-फलेत्यादि । द्विजैः

१ जलाकुलमिति गो. पाठः । २ शोभितामिति गो. पाठः । ३ कृजितामिति गो. पाठः । ४ संनादितान्तरामिति गो. पाठः । ५ उपेति गो.
 पाठः । ६ देवोपवाहैश्च मुहुरिति गो. पाठः । ७ फलैरिति गो. पाठः । ८ पतदाधर्षयोर्व्याप्तासेन गो. पाठः । ९ राजास्ते इति युक्तमिति भाति ।

शिंशुमारैश्च नक्रैश्च भुजंगैश्च सैमन्विताम् । शंकरस्य जटाजूटाद्वष्टां सागरतेजसा ॥ २५ ॥
 समुद्रमहिषीं गङ्गां सारसक्रौञ्चनादिताम् । आससाद महाबाहुः शुङ्गवेरपुरं प्रति ॥ २६ ॥
 तामूर्मिकलिलावर्तामन्वेक्ष्य महारथः । सुमन्त्रमब्रवीत्सूतमिहैवाद्य वसामहे ॥ २७ ॥
 अविदूरादयं नद्या बहुपुष्पप्रवालवान् । सुमहानिङ्गुदीदृक्षो वसामोऽत्रैव सारथे ॥ २८ ॥
 प्रेक्षामि सरितां श्रेष्ठां संमान्यसलिलां शिवाम् । देवर्मानवगन्धर्वमृगपन्नगपक्षिणाम् ॥ २९ ॥
 लक्ष्मणश्च सुमन्त्रश्च वाढमित्येव राघवम् । उक्त्वा तमिङ्गुदीदृक्षं तदोपययतुर्हयैः ॥ ३० ॥
 रामोऽभियाय तं रम्यं दृक्षमिदं कुनन्दनः । रथादवतरत्तस्मात्सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ३१ ॥

पक्षिभिः । विष्णुपादस्पर्शेन ब्रह्मलोकाद्ब्रह्माण्डबाह्यजलदेशाच्च
 च्युतामपापां कर्मनाशादिवत्केनापि प्रकारेण पापजनकत्वाभाव-
 वतीमिति कतकः तत्र, पापजनकत्वसंभावनाया एवाभावात्
 वस्तुतोऽपापां पापवज्जन्तुरहिताम् । तत्र हेतुः—पापनाशिनीं
 दर्शनमात्रेण तादृशीम् ॥ २४ ॥

रा० टी०—किसलयैः नवीनपत्रैः द्विजैः विलक्षणपक्षिभिः
 दृताम् विष्णुपादच्युतां विष्णोर्महाविष्णोः पादं स्थानं
 साकेतान्तर्वर्तिमहावैकुण्ठः तस्माच्च्युतां प्रथमं निर्गतामत एव
 बालकाण्डोक्तहिमवत्प्रभवत्वं न विरुध्यते अत एव दिव्यां
 प्राकृतविलक्षणजनैरापि सेविताम् अर्शआद्यजन्तः । अत एव
 अपापां सर्वकालं पापसंसर्गश्चन्याम् ॥ २४ ॥

गो० टी०—फलैः पुष्पैः किसलयैरेव भूषणोत्तमैरिति
 व्यस्तरूपकं, यद्वा फलपुष्पादिभिर्दृतामत एव भूषितां प्रमदा-
 मिव स्थितामिति वार्थः । द्विजैः पक्षिभिः ॥ २३ ॥

२५] ति० टी०—‘शिंशुमारो जलकपिः’ इति वैजयन्ती-
 कोशकर्ता । नक्रैर्मकरैः, सागरतेजसा भगीरथतपसा ॥ २५ ॥

रा० टी०—शिंशुमारैर्जलकपिभिः ‘शिंशुमारो जलकपिः’
 इति वैजयन्ती । नक्रैः मकरैः सागरतेजसा भगीरथतपोबलेन
 शङ्करस्य जटाजूटाद्वष्टाम् ॥ २५ ॥

गो० टी०—शिंशुमारैः नक्रविशेषैः, यद्वा शिंशुमारैः जलक-
 पिभिः ‘शिंशुमारस्त्वम्बुकपिः’ इति वैजयन्ती । अत्र विष्णुपा-
 दच्युतामित्युक्त्या बालकाण्डे हिमवत्प्रभवत्वं तत्र प्रादुर्भा-
 वमात्रेणेति ज्ञेयम् ॥ २४ ॥

२६] ति० टी०—शृङ्गवेरपुरं प्रस्थितामिति शेषः ॥ २६ ॥

रा० टी०—सारसादिनादितां शृङ्गवेरपुरं प्रति शृङ्गवेरपुर-
 समीपे विद्यमानां गङ्गां महाबाहुः राम आससाद ॥ २६ ॥

गो० टी०—सारसक्रौञ्चनादिताम् सरो निवासो येषां ते सा-
 रसाः पक्षिविशेषाः “सोऽस्य निवासः” इत्यण् । अतो हंससारससं-
 युष्टमित्यनेन न पौनरुक्त्यं शृङ्गवेरपुरं प्रति गङ्गामाससाद
 शृङ्गवेरपुरं प्रति गच्छन् गङ्गामाससादेत्यर्थः, यद्वा शृङ्गवेरपुरं
 प्रति शृङ्गवेरपुरसमीपे गङ्गामाससादेत्यर्थः ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—ऊर्मिभिः कलिलाः संपृक्ता आवर्ता यस्यां
 सा ताम् इह गङ्गातीरे ॥ २७ ॥

रा० टी०—तामिति । ऊर्मिभिः लहरीभिः कलिला व्याप्ता
 आवर्ता यस्या तामन्वेक्ष्य अवलोक्य अथ इहैव वसामहे इति
 सुमन्त्रमब्रवीत् ॥ २७ ॥

गो० टी०—तामिति । ऊर्मिकलिलावर्ताम् ऊर्मिमिश्रा-
 वर्ताम् ॥ २६ ॥

२८] ति० टी०—नद्यविदूरत्वं बहुपुष्पप्रवालत्वे हेतुः
 इङ्गुदी तापसतरुः ॥ २८ ॥

रा० टी०—स्थलविशेषं निर्दिशन्नाह—अविदूरादिति ।
 प्रवालं नवीनपत्रमविदूरात्समीपे सुमहान् इङ्गुदीदृक्षः तापस-
 तरुः अत्रैव वसामः ॥ २८ ॥

गो० टी०—अविदूरादिति । अविदूरात्समीपे इङ्गुदीदृ-
 क्षस्तापसतरुः ॥ २७ ॥

२९] ति० टी०—देवादीनां संमान्यं सलिलं यस्यास्ताम्
 अनेन गङ्गाजलं प्रवाहादन्यत्रानीतमपि सकलपापक्षयसमर्थ-
 मिति ध्वनितम् ॥ २९ ॥

रा० टी०—प्रेक्षामीति । देवादिभिः संमान्यं पूजनीयं
 सलिलं यस्याः तां सरितां श्रेष्ठां प्रेक्षामि इहस्थ एव पश्यामी-
 त्यर्थः एतेन वासयोग्यत्वं सूचितम् ॥ २९ ॥

गो० टी०—द्रक्ष्याम इति । संमान्येत्यस्य देवत्यादिना
 संबन्धः ॥ २८ ॥

३०] ति० टी०—तत्र गङ्गातीरे स्थितमिङ्गुदीदृक्षं हयै-
 र्ययतुः ॥ ३० ॥

रा० टी०—लक्ष्मण इति । वाढमतिशोभनमित्येवोक्त्वा
 तं राघवमिङ्गुदीदृक्षश्चपययतुः प्रापयामासतुः ॥ ३० ॥

गो० टी०—लक्ष्मण इति । वाढमित्यङ्गीकारे ॥ २९ ॥

३१] ति० टी०—तमभियाय तत्समीपं गत्वेति यावत्
 अवतरदवातरत् ॥ ३१ ॥

रा० टी०—राम इति । अभियाय प्राप्य रथात् अवतरद-
 वातरत् आगमश्चाजस्यानित्यत्वाद्विरहः ॥ ३१ ॥

सुमन्त्रोऽप्यवतीर्याथ मोचयित्वा हयोत्तमान् । वृक्षमूलगतं राममुपतस्थे कृताञ्जलिः ॥ ३२ ॥
 तत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्मसमः सखा । निपादजात्यो बलवान्स्थपतिश्चेति विश्रुतः ॥ ३३ ॥
 स श्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं रामं विषयमागतम् । वृद्धैः परिवृतोऽमात्यैर्ज्ञातिभिश्चाप्युपागतः ॥ ३४ ॥
 ततो निपादाधिपतिं दृष्ट्वा दूरादुपस्थितम् । सह सौमित्रिणा रामः समागच्छद्गुहेन सः ॥ ३५ ॥
 तमार्तः संपरिष्वज्य गुहो राघवमब्रवीत् । यथायोध्या तथेदं ते राम किं करवाणि ते ॥ ३६ ॥
 ईदृशं हि महाबाहो कः प्राप्स्यत्यतिथिं प्रियम् । ततो गुणवदन्नाद्यमुपादाय पृथग्विधम् ॥ ३७ ॥
 अर्घ्यं चोपानयच्छीघ्रं वाक्यं चेदमुवाच ह । स्वागतं ते महाबाहो तवेयमखिला मही ॥ ३८ ॥

गो० टी०—राम इति । अभिप्रायः प्राप्य ॥ ३० ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०—उपतस्थे समीपे सेवार्थं प्राप्तः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—सुमन्त्र इति । उपतस्थे सेवार्थं समीपं प्राप ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०—आत्मसमः प्राणसमः निपादजात्यस्त-
 जातौ भवः बलवान्प्राणातः सेनातश्च स्थपतिर्निपादाधिपतिः ।
 'निपादजात्यः स्थपतिः' इत्यनेन निपादस्थपतिं याजयेदित्यत्र
 कर्मधारय इति सूचितम् । यथपीदृशसख्यं हीनप्रेष्यं हीनसख्य-
 मित्यादिनोपपातकेषु गणितम्, तथापि तद्विप्रविषयं राज्ञामा-
 दविकबलेन प्रयोजनवत्त्वात् । पङ्क्तिबलसंग्रहस्य राजधर्मत्वाच्च
 तत्सख्यमेवेति दिक् । अत्रेदं बोध्यम्—निपादगुहविषये 'राम-
 स्यात्मसमः सखा' इत्येवं वदता वाल्मीकिना रामसमत्वराम-
 समानंख्यातित्वोक्त्या भगवद्भक्तत्वेन निपादत्वेऽपि पूर्वकृत-
 श्रवणादिमत्त्वेन तस्य तत्त्वज्ञत्वं सूचितम् ॥ ३३ ॥

रा० टी०—तत्रेति । तत्र तस्मिन्देशे आत्मसमः निखिल-
 धृतिमानतिथैर्यवानित्यर्थः बलवान् निपादजात्यः निपादजातीयः
 स्थपतिः अधीशः इति विश्रुतः ख्यातः गुहो नाम गुहनामा राजा
 दशरथेन आज्ञप्त इति शेषः रामस्य सखा आसीदिति शेषः । ननु
 'हीनप्रेष्यं हीनसख्यं हीनगेहनिवेशनम्' इत्यादिना हीनजाति-
 सख्यस्य उपपातकेषु परिगणनात्प्रशस्तकुले प्रसूतः परमधर्मज्ञो
 राजा दशरथः रामश्च हीनजातिनिपादेन सह सख्यं कथं
 कृतवान् इति तु न भ्रमितव्यम् । निपादानां भगवदवतारभूत-
 पृथुराजजनकब्राह्मणमथितवेनशरीरोद्भवत्वेन क्षत्रियत्वादत एव
 निपादस्थपत्यधिकरणे "निपादस्थपतिं याजयेत्" इति श्रुत्या
 निपादस्थपतीनां याजनाधिकारः संगच्छते । प्रप्रञ्चितं चैतत्
 निपादस्थपत्यधिकरणे मीमांसकैः अत एव रामभोजनार्थं
 निपादकर्तृकोदनानयनं न विरुध्यते । धर्मशास्त्रे हीनप्रकरणे
 निपादपरिगणनं तु निपादविलोमजातानामिति न विरोधस्तत्र
 निपादत्वव्यवहारस्तु भाक्त इति दिक् ॥ ३३ ॥

गो० टी०—तत्रेत्यादि । तत्र देशे राजा तद्देशाधिपतिः
 आत्मसमः प्राणसमः निपादजात्यः निपादजातौ भवः दिगा-
 दित्वाद्यत् । बलवान् चतुरङ्गबलवान् स्थपतिः निपादाधिपतिः
 'स्थपतिः पुनः स्थापत्येऽधिपतौ तक्षिण' इति वैजयन्ती । ननु

'हीनप्रेष्यं हीनसख्यं हीनगेहनिवेशनम्' इत्युपपातकपरिगणितं
 हीनजातिसख्यं महाकुलप्रसूतस्य रामस्य कथञ्चपपद्यत इति चे-
 त्सत्यं "निपादस्थपतिं याजयेत्" इति निपादाधिपतेर्यज्ञसंबन्ध-
 श्रवणात् अत्यन्ताद्युचितं न भवतीत्यनुमन्तव्यं वस्तुतस्तु 'न
 शूद्रा भगवद्भक्ता विप्रा भागवताः स्मृताः । सर्ववर्णेषु ते शूद्रा ये
 ह्यभक्ता जनार्दन' इत्युक्तरीत्या रामभक्तोऽयमत्युत्तम एव, गुहस्य
 भगवत्प्रियत्वं गुहेन सहितो रामो लक्ष्मणेन च सीतयेति
 दर्शितम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०—उपागतो रामसमीपं प्राप्तः विषयं
 स्वदेशम् ॥ ३४ ॥

रा० टी०—स इति । विषयं स्वदेशमागतं प्राप्तं रामं श्रुत्वा
 वृद्धादिभिः परिवृतः स गुहः उपागतः रामसमीपं प्राप्तः ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०—समागच्छत्क्षेमालिङ्गनादिना संग-
 तोऽभूत् ॥ ३५ ॥

रा० टी०—तत इति । दूरादुपस्थितं प्राप्तं दृष्ट्वा सौमि-
 त्रिणा सह रामः गुहेन समागच्छदालिङ्गनमकरोत् ॥ ३५ ॥

गो० टी०—तत इति । दूरादुपस्थितं दृष्ट्वा समागच्छ-
 दित्यनेन प्रत्युत्थानाभिगमनोक्तिः । लक्ष्मणेन सह समागच्छत्
 लक्ष्मणवत्तस्मिन्भ्रातृत्वबुद्धिमकरोदित्यर्थः । समित्येकीभावे ३४

३६] ति० टी०—आतो रामीयवल्कलादिधारणदर्शनेन
 तप्तः । इदमस्मत्पुरम् ॥ ३६ ॥

रा० टी०—तमिति । आतः रामदर्शनमन्तरा अतिदुःखी
 गुहः तं राघवं संपरिष्वज्य अब्रवीत् । तद्वचनमेवाह—हे राम !
 यथा अयोध्या तव तथा इदं मत्पुरं तव अतः ते किं करवाणि
 यथेच्छमाज्ञापयेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

गो० टी०—तमिति । आतः धृतवल्कलदर्शनेन संतप्तः
 अनेन रामस्य पूर्वमेव मृगयाव्यापारादिना सख्यमस्तीति
 गम्यते इयमस्मत्पुरी ॥ ३६ ॥ ३६ ॥

३७—३८] ति० टी०—ईदृशवचने कारणमाह—ईदृशं
 हीति । अनेन भगवत्स्वरूपज्ञत्वमात्मनो ध्वनितम् । अत्रा-
 यमन्नमोदनस्तदाद्यं भोज्यादीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

रा० टी०—स्वभागातिशयं बोधयन्नाह—ईदृशमिति । ईदृ-
 शमतिमनोहरं प्रियमतिथिं कः प्राप्स्यति न कोऽपीत्यर्थः । अर्थे

वयं प्रेष्या भवान्भर्ता साधु राज्यं प्रशाधि नः । भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च लेहं चैतदुपस्थितम् ॥ ३९ ॥
 शयनानि च मुख्यानि वाजिनां खादनं च ते । गुहमेवं ह्युवाणं तु राघवः प्रत्युवाच ह ॥
 अर्चिताश्चैव हृष्टाश्च भवता सर्वदा वयम् । ॥ ४० ॥
 पद्मचामभिगमाच्चैव स्नेहसंदर्शनेन च । भुजाभ्यां सायुर्दृष्ट्वाभ्यां पीडयन्वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१ ॥
 दिष्ट्या त्वां गुह पश्यामि हारोगं सह बान्धवैः । अपि ते कुशलं राष्ट्रे मित्रेषु च वनेषु च ॥ ४२ ॥
 यत्त्विदं भवता किञ्चित्प्रीत्या समुपकल्पितम् । सर्वं तदनुजानामि नहि वर्ते प्रतिग्रहे ॥ ४३ ॥
 कुशचीराजिनधरं फलमूलाशनं च माम् । विद्धि प्रणिहितं धर्मे तापसं वनगोचरम् ॥ ४४ ॥
 अश्वानां खादनेनाहमर्थी नान्येन केनचित् । एतावतात्र भवता भविष्यामि सुपूजितः ॥ ४५ ॥

पृथक्-तत इति । पृथग्विधमनेकप्रकारं गुणवत् स्वादु-
 शीघ्रपरिपाकादिगुणविशिष्टमन्नाद्यमोदनादि उपादाय प्राप्य ३७

गो० टी०-तत इति । आद्यशब्देन पेयादिकमुच्यते
 पृथग्विधं मांसादिभेदेन बहुविधम् ॥ ३७ ॥

रा० टी०-अर्घ्यमर्वाहितजलोपलक्षितपूजनसामग्रीसुपानयत्
 उवाच च । हकारो हर्पार्थः । अर्घ्यद्वयमेकान्वयि । तद्वचनमेवाह-
 स्वागतमिति । इयं मम भोग्या मही तवैव ॥ ३८ ॥

गो० टी०-स्वागतमिति । इयं मही अटवीराज्यम् ॥ ३८ ॥

३९] ति० टी०-नो राज्यं भक्ष्यादिकं च प्रशाधि
 स्वीकुरु ॥ ३९ ॥

रा० टी०-अतः भर्ता स्वामी भवानेव वयं प्रेष्या दासाः
 सर्वं वाक्यं सावधारणं भवतीति न्यायेन एवकारलाभः अतः
 नः प्रदर्शितं राज्यमुपस्थितभक्ष्यादि च शयनानि शय्याश्च
 खादनं घासादि च प्रशाधि स्वीकुरु तत्र भक्ष्यमन्नादि, भोज्यं
 पायसादि, पेयं पानकरसादि, लेहं विलक्षणयवाग्वादि चका-
 रेण चूयेष्टदण्डादि । अर्घ्यचतुष्टयमेकान्वयि ॥ ३९ ॥

गो० टी०-भक्ष्यमिति । भक्ष्यं खाद्यं व्यञ्जनादि भोज्यम्
 अन्नं, पेयं पानकादि लेहं रसायनादि खादनं घासः ॥ ३९ ॥

४०] ति० टी०-वाजिनां खादनं घासादि महाप्रभुरपि
 सन्स्वगृहादिह दूरं यत्पद्मयामागतोऽसि, यच्च 'तवेयमखिला
 मही' इत्यनेन स्नेहं दर्शयसि, तेन त्वया वयमर्चिता एव,
 हृष्टाश्च वयमित्युवाचेत्यर्थः । 'सर्वदा वयमर्चिताः' इत्यनेन
 मद्भयानमेव मे महती पूजा, तच्च सर्वदा तवास्ते इत्यप्यर्थो
 गर्भितः अत एव वयं त्वयि सदा हृष्टाः ॥ ४० ॥

रा० टी०-गुहमिति । राघवो रामः प्रत्युवाच ॥ ४० ॥

रा० टी०-तत्प्रतिवचनमेवाह-अर्चिता इत्यादिभिः ।
 पद्मचासुपानदादिरहितचरणाभ्यामभिगमात् आगमनात् स्नेहसं-
 दर्शनेन च सर्वदा निखिलदानकर्त्रा भवता वयमर्चिताः अत
 एव हृष्टाः अतिसंतोषं प्राप्ताः ॥ ४१ ॥

गो० टी०-गुहमिति । अर्चितत्वेऽपि केचित् तन्मात्रेण
 तुष्यन्ति न तथा वयमित्याह-हृष्टाश्चेति । जेहसंदर्शनेन राज्यं
 प्रशाधीतिवाक्यकृतेन जेहप्रदर्शनेन ॥ ४० ॥

४१] ति० टी०-अत एव पुनरालिङ्गति, अत्यन्तप्रेमा-
 स्पदत्वं बोधयितुं भुजाभ्यामिति ॥ ४१ ॥

रा० टी०-भुजाभ्यामिति । साधु महात्मस्य हृत्तं वर्तनं
 ययोस्ताभ्यां पीडयन् पुनरालिङ्गनं कुर्वन् वाक्यं वचनान्तरम-
 ब्रवीत् । वचनान्तरमेवाह-बान्धवैः सह त्वां पश्यामि दिष्ट्या
 भाग्यमेतत् ॥ ४२ ॥

गो० टी०-भुजाभ्यामिति । साधु पीडयन् सम्यगालि-
 ङ्गन् पीनाभ्यामित्यनेन सख्यहेतुत्वमुच्यते ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

४२] ति० टी०-वनेषु चेति तत्पाठविकल्पाद्वनकुशल-
 प्रश्नः । क्वचित् 'वनेषु' इति पाठः ॥ ४२ ॥

रा० टी०-अपीति । राष्ट्रादौ ते कुशलम् । अपिः प्रभे य-
 त्समुपकल्पितं प्रापितं तत्सर्वं तु प्रतिजानामि मित्रधनत्वात्
 ममेवैदं सर्वमिति प्रतिज्ञां करोमि तथापि प्रतिग्रहे राजभोग्य-
 वस्तुग्रहणे न वर्ते अतो न गृह्णामीत्यर्थः । सार्धलोक एकान्वयी
 हिस्तथाप्यर्थकः ॥ ४३ ॥

४३] ति० टी०-अनुजानाम्प्रीकृत्य ददामि प्रतिग्रहे
 भोगफलके ॥ ४३ ॥

गो० टी०-यत्त्विति । अनुजानामि मम सर्वं सम्यक्
 कृतमित्यनुजानामि प्रतिग्रहे न वर्ते प्रतिग्रहधर्मं नाश्रितवान-
 स्मीति भावः ॥ ४३ ॥

४४-४५] ति० टी०-धर्मे प्रणिहितं पित्राज्ञापालनलक्षणे
 धर्मे सावधानम् अत्र तद्वत्स्याग्रहे प्रतिग्रहेऽप्रतिग्रहीतृत्वरूप-
 पक्षधर्मोऽप्युपासेनाभोजनार्थोऽप्युपासेन व्रतस्थत्वरूपहेतुपुण्यासेन
 च तद्वत्स्य भोजनयोग्यत्वं सत्यता तस्य तत्त्वज्ञत्वं सूचितम्
 अन्यथा निपादत्वेनाभोज्यान्नतया तमेव हेतुमुपन्यसेत्वं,
 स वा कथं पक्वान्माहरेत् एतेन तत्त्वज्ञः सर्वोऽपि भोज्यान्न
 एवेति ध्वनितम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

रा० टी०-स्ववृत्तिं बोधयन्नाह-कुशेति । वनगोचरं वन-
 मात्रवसनशीलं तापसं तपोनिरतमत एव धर्मे तापसोचितक-
 र्मणि प्रणिहितमत एव कुशादिधरमत एव फलाद्यशनं मां विद्धि
 जानीहि अतः अश्वानां खादनेन अश्वकर्तृकभोजनेनैवाहमर्थी
 एतावदेवापेक्ष्यते इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

एते हि दयिता राज्ञः पितुर्दशरथस्य मे । एतैः सुविहितैरभैर्भविष्याम्यहमर्चितः ॥ ४६ ॥
 अश्वानां प्रतिपानं च खादनं चैव सोऽन्वशात् । गुहस्तत्रैव पुरुषांस्त्वरितं दीयतामिति ॥ ४७ ॥
 ततश्चीरोत्तरासङ्गः संध्यामन्वास्य पश्चिमाम् । जलमेवाददे भोज्यं लक्ष्मणेनाहतं स्वयम् ॥ ४८ ॥
 तस्य भूमौ शयानस्य पादौ प्रक्षाल्य लक्ष्मणः । सभार्यस्य ततोऽभ्येत्य तस्थौ वृक्षमुपाश्रितः ॥ ४९ ॥
 गुहोऽपि सह सूतेन सौमित्रिमनुभाषयन् । अन्वजाग्रततो राममप्रमत्तो धनुर्धरः ॥ ५० ॥

तथाशयानस्य ततो यशस्विनो मनस्विनो दाशरथेर्महात्मनः ।

अट्टष्टदुःखस्य सुखोचितस्य सा तदा व्यतीता सुचिरेण शर्वरी

॥ ५१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ९० ॥

गो० टी०—राज्यान्नाद्यपरिग्रहे हेतुं दर्शयति—कुशचीरा-
 जिनधरमिति । कुशं पवित्रमेखलादिरूपं चीरं वल्कलम्
 अजितं कृष्णाजिनम् धर्मं प्रणिहितं पितृवाक्यपरिपालनादि-
 धर्मे सावधानं वनं गोचरः संचारविषयो यस्य तम् ॥ ४४ ॥

रा० टी०—एतावतेति । एतावता भवदागमनादिनैव
 संपूजितो भविष्यामि । अर्थं पृथक्—एते इति । एते अथा
 दयिताः प्रियाः अतः सुविहितैः वासादिना वृत्तिं प्राप्तैः अभैः
 अहमर्चितो भविष्यामि । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ४६ ॥

गो० टी०—अश्वानामिति अश्वानां खादनेन ग्रासेन
 अर्थी प्रयोजनवान् अश्वघास एव प्रयोजनमित्यर्थः । अत्र
 अस्मिन्समये ॥ ४६ ॥

४६] ति० टी०—एते अथाः ॥ ४६ ॥

गो० टी०—एते हीति । सुविहितैः पोषितैः ॥ ४६ ॥

४७] ति० टी०—प्रतिपानं जात्याश्वानां राजौपवाद्यानां
 घासदानानन्तरं यत्पाप्यते क्षीरादि तत्प्रतिपानम्, यच्च घृतश-
 र्करादिशुतयवचूर्णादि खाद्यते तत्खादनम्, त्वरितं दीयतामि-
 त्यन्वशादित्यन्वयः ॥ ४७ ॥

रा० टी०—रामवचनश्रवणानन्तरकालिकां गुहोकिमाह—
 अश्वानामिति । प्रतिपानं घासभक्षणानन्तरं पेयं पायसादि
 खादनं घृतशर्करादिमिश्रयवचूर्णादि त्वरितं दीयतामिति स गुहः
 पुरुषान् स्वभृत्यान् अन्वशात् आज्ञापयत् । अर्धद्वयमे-
 कान्वयि ॥ ४७ ॥

गो० टी०—अश्वानामिति । स गुहस्तत्रैव तदानीमेव
 पुरुषान् स्वभृत्यान् प्रति अश्वानां खादनं प्रति पानं क्षीरादिकं
 च त्वरितं दीयतामित्यन्वशात् ॥ ४७ ॥

४८] ति० टी०—जलमेवाददे तीर्थप्राप्तिनिमित्तकोपवा-
 सस्यावश्यकत्वात् ॥ ४८ ॥

रा० टी०—तत इति । चीरोत्तरासङ्गः उत्तरीययुक्तो रामः
 स्वयं लक्ष्मणेन आहृतमानीतं जलमेवाददे पपौ तीर्थोपवास-
 विधिः कृत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

गो० टी०—तत इति । उत्तरासङ्गः उत्तरीयमन्वास्य
 उपास्य अनेन ज्ञानमाक्षिप्यते भोज्यमाहारम् ॥ ४८ ॥

४९] ति० टी०—अभ्येत्य ततोऽन्यत्र समीपदेश आगत्य
 तत्स्थवित्यनेन तस्य निद्राभावः सूचितः ॥ ४९ ॥

रा० टी०—तस्येति । वृक्षमुपाश्रितः प्राप्तस्य सभार्यस्य
 तस्य रामस्य पादौ प्रक्षाल्य ततः सीता रामादभ्येत्य तत्समी-
 पदेशादेशान्तरं प्राप्य लक्ष्मणः तस्थौ सूतेन सह गुहोऽपि धनु-
 र्धरः सन् सौमित्रिमनुभाषयन् सन् रामं सख्यं यथा स्यात्तथा
 अन्वजाग्रदजागरीत् आपर्मेतत् । सार्धश्लोक एकान्वयी ४९॥५०

गो० टी०—तस्येति । शय्याकाले पादप्रक्षालनं राजोप-
 चाराद्वा स्वशेषवृत्त्यनुरूपत्वाद्वा, यद्वा प्रक्षालनं रामकर्तृकतदा-
 चमनस्याप्युपलक्षणम् प्रक्षाल्याचम्य शयानस्य शयाने सती-
 त्यर्थः । भावलक्षणे पृथी ततस्तस्मात् शयनप्रदेशात् अभ्येत्य
 गुहामिच्छामेव लक्ष्मणेवोपाश्रितस्तथौ ॥ ४९ ॥

५०] ति० टी०—अन्वजाग्रदित्यार्षम् अजागरीदित्यर्थः ५०॥

गो० टी०—गुहोऽपीति । सौमित्रिमनुभाषयन् रामगुणान्
 प्रस्तुत्य सौमित्रिं वाचयन्नित्यर्थः । अन्वजाग्रत् जाग्रतं सौमित्रि-
 मन्वजाग्रत् किमर्थः राममुद्दिश्य रामं संरक्षितुमित्यर्थः । धनुर्धर
 इत्यनेन लक्ष्मणेप्यतिशङ्का गुहस्य बोल्यते ॥ ५० ॥ ५१ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्या-
 नेऽयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

५१] ति० टी०—सुचिरेण शर्वरीति निद्रागमनाच्चिरत्व-
 प्रतिभासस्तस्याम् ॥ ५१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

रा० टी०—तथेति । यशस्विनः समाधिकरहितयशोविशि-
 ष्टस्य शर्वरी रात्रिः व्यतीता ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
 मणवयोव्याकाण्डे पञ्चाशत्तमः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ।

सञ्जोऽस्मि रघुवरपरिरक्षणेऽतः सुखं स्वपिहीति गुहो लक्ष्मणं प्रार्थयते । लक्ष्मणो रामप्रभावं प्रस्तुत्यान्यनिर्वर्तितपरिरक्षाका-
 येऽप्यात्मनो निद्रासुखायोग्यत्वं समर्थयन् पित्रादीनां दुरवस्थितिसंभावनया परिशोचन्नथो गुहेन मन्त्रयमाणो जाग्रदेव रात्रिं नयति ।
 तं जाग्रतमदम्भेन भ्रातुरर्थाय लक्ष्मणम् । गुहः संतापसंतप्तो राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
 इयं तात सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता । प्रत्याश्वसिहि साध्वस्यां राजपुत्र यथासुखम् ॥ २ ॥
 उचितोऽयं जनः सर्वः क्लेशानां त्वं सुखोचितः । गुप्त्यर्थं जागरिष्यामः काकुत्स्थस्य वयं निशाम् ॥ ३ ॥
 नहि रामात्प्रियतमो ममास्ते भुवि कश्चन । ब्रवीम्येवै च ते सत्यं सत्येनैव च ते शपे ॥ ४ ॥
 अस्य प्रसादादाशंसे लोकेऽस्मिन्सुमहद्यशः । धर्मावाप्तिं च विपुलार्थैकामौ च पुष्कलौ ॥ ५ ॥
 सोऽहं प्रियसखं रामं शयानं सह सीतया । रक्षिष्यामि धनुष्पाणिः सर्वथा ज्ञातिभिः सह ॥ ६ ॥
 न मेऽस्त्यविदितं किंचिद्वेनेऽस्मिन्श्चरतः सदा । चतुरङ्गं हतिवलं सुमहत्संतरेमहि ॥ ७ ॥
 लक्ष्मणस्तु ततोवाच रक्ष्यमाणास्त्वयानघ । नात्र भीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्यता ॥ ८ ॥
 कथं दाशरथौ भूमौ शयाने सह सीतया । शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवितं वा सुखानि वा ॥ ९ ॥
 यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि । तं पश्य सुखसंसृप्तं तृणेषु सह सीतया ॥ १० ॥

१] ति० टी०—एवं रामे शयाने तद्रक्षार्थं जाग्रद्वक्ष्मण-
 गुहसंवादः—तमित्यादि । अदम्भेनाकृत्रिमादुरागेण भ्रातुर-
 र्थाय आह रक्षार्थं राघवं रघुकुलजं संतापसंतप्तो रामस्य भृश-
 य्यादिजेन संतापेन पीडितः ॥ १ ॥

रा० टी०—गुहोक्तिं वर्णयितुमाह—तमिति । भ्रातुरर्थाय
 सुखं शयनाय जाग्रतं तं लक्ष्मणं संतापसंतप्तः लक्ष्मणदुःखद-
 र्शनजनितसंतापवान् गुहः राघवं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १ ॥

गो० टी०—तं जाग्रतमित्यादि । अदम्भेन अकृत्रिमेण
 अर्थाय रक्षणाय संतापसंतप्तः रामदुर्दशादर्शनसंतापेन संतप्तः
 राघवं लक्ष्मणम् ॥ १ ॥

२] ति० टी०—इयमिति । प्रत्याश्वसिहि विश्रान्तो भव ॥ २ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—इयमिति । साधु यथा तथा
 उपकल्पिता रचिता अतः अस्यां शय्यायां यथासुखं प्रत्याश्व-
 सिहि विश्रान्तिं कुरु ॥ २ ॥

गो० टी०—इयमिति । प्रत्याश्वसिहि विश्रान्तो भवेति
 यावत् ॥ २ ॥

३] ति० टी०—अयं जन आटविकः ॥ ३ ॥

रा० टी०—उचित इति । क्लेशानां जागरणादिदुःखाना-
 मयं मदादिर्जनः उचितः योग्यः त्वं तु सुखोचितः अतः काकु-
 त्स्यस्य रामस्य गुप्त्यर्थं वयं निशां सर्वरात्रं जागरिष्यामः ॥ ३ ॥

गो० टी०—उचित इति । अयं जनः वनचारित्वेन क्लेश-
 सहो जनः ॥ ३ ॥ ४ ॥

४-६] ति० टी०—नहि रामादिति । सर्वात्मभूतात् ॥ ४-६ ॥

रा० टी०—नहीति । ते तवाप्ये सत्यं ब्रवीमि अत्र विश्वा-
 सार्थं सत्येन स्वसुकृतेनेत्यर्थः शपे शपर्थं करोमि ॥ ४ ॥

रा० टी०—अस्येति । अस्य रामस्य प्रसादात् प्रसादं

प्राप्यैव यशआदिकमाशसे वाञ्छामि एतेन प्रसादाभावे यश-
 आदिकं व्यर्थमेवेति सूचितम् । एकश्चकार एवार्थे ॥ ५ ॥

गो० टी०—अस्येति । आशंसे प्रार्थये केवलमर्थावा-
 सिम् अर्थावाप्तिमेवेत्यर्थः । केचित्तु केवलमिति पठित्वा केवलं
 प्रसादादिति योजयन्ति ॥ ५ ॥

रा० टी०—स इति । सः रामप्रसादाकाङ्क्षी अहं सर्वथा
 सर्वप्रकारेण रक्षिष्यामि ॥ ६ ॥

गो० टी०—स इति । सर्वतः सर्वदिक्षु ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—अविदितमज्ञातम् । किं च—चतुरङ्ग-
 मिति । परकीयमिति शेषः । तादृशमपि परकीयं वलं संतरे-
 महि युद्धेन जयेम ॥ ७ ॥

रा० टी०—रक्षणे स्वयोग्यतां प्रकाशयन्नाह—नेति । अवि-
 दितमज्ञातं सुमहदतिविस्तीर्णमतिवलं चतुरङ्गं रिपुप्रेषितसैन्यं
 संतरेमहि सुखं जेष्याम इत्यर्थः ॥ ७ ॥

गो० टी०—नहीति । अविदितमिति पदच्छेदः किंचित्
 विरोध्यागमनस्थानं वलं परकीयं प्रसहेमहीत्येतदात्मनि
 बहुवचनं जात्यपेक्षया ॥ ७ ॥ ८ ॥

८] ति० टी०—ततोवाच तत उवाचेति छेदः आर्षः
 संधिः । अत्र देशे वयं न भीताः यतो धर्ममेवानुपश्यता त्वया रक्ष्य-
 माणाः वयं नैव भीताः ॥ ८ ॥

रा० टी०—लक्ष्मण इति । ततः गुहवचनश्रवणानन्तरं
 लक्ष्मण उवाच ततोवाचेत्यत्र गुणः अतः एव निर्देशात् ।
 चनमेवाह—धर्मं सेवकरीतिमनुपश्यता ज्ञातवता त्वया रक्ष्य-
 माणाः वयं नैव भीताः ॥ ८ ॥

९-१०] ति० टी०—तथापि जागरणे कारणमाह—कथ-
 मिति । जीवितं विशिष्टसुखजीवितजनकं भोजनादि ॥ ९ ॥ १० ॥

१ अस्ति इति गो. रा. पाठः । २ एतदहमिति गो. पाठः । ३ अर्थावाप्तिं च केवलमिति गो. पाठः । ४ तममिति गो. पाठः । ५ सर्वत इति
 गो. पाठः । ६ नहि मेऽविदितमिति गो. पाठः । ७ प्रसहेमहीति गो. पाठः । ८ तं तदेति गो. पाठः । ९ संविष्टमिति गो. पाठः ।

यो मन्त्रतपसा लब्धो विविधैश्च पराक्रमैः । एको दशरथस्यैव पुत्रः सदृशलक्षणः ॥ ११ ॥
 अस्मिन्प्रजिते राजा न चिरं वर्तयिष्यति । विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १२ ॥
 विनय सुमहानादं श्रेणोपरताः स्त्रियः । निर्घोषोपरतं तौ मन्ये राजनिवेशनम् ॥ १३ ॥
 कौसल्या चैव राजा च तथैव जननी मम । नाशंसे यदि जीवन्ति सर्वे ते शर्वरीमिमाम् ॥ १४ ॥
 जीवेदपि हि मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया । तदुःखं यदि कौसल्या वीरसूर्विनशिष्यति ॥ १५ ॥
 अनुरक्तजनाकीर्णा सुखालोकप्रियावहा । राजव्यसनसंसृष्टा सा पुरी विनशिष्यति ॥ १६ ॥
 कथं पुत्रं महात्मानं ज्येष्ठपुत्रमपश्यतः । शरीरं धारयिष्यन्ति प्राणा राज्ञो महात्मनः ॥ १७ ॥

रा० टी०—ननु तर्हि किमर्थं जागरणमित्यत आह—कथ-
 मिति । दाशरथौ रामे भूमौ शयाने सति निद्रादि लब्धुं मया
 कथं शक्या तत्र जीवितशब्दः करणनिष्ठान्तः भावनिष्ठान्तप्रकृ-
 तिकर्शआद्यजन्तो वा अत एव भक्षणमर्थः ॥ ९ ॥

गो० टी०—भित्त्यभावे किमर्थं जागरणमित्याह—कथमिति ।
 निद्रा न लभ्यत इति भावः जीवितम् आश्वासनं निद्रैव न लभ्यते
 जीवितसुखानां का कथेति भावः ॥ ९ ॥

रा० टी०—भूमिशयनायोग्यत्वं बोधयन्नाह—य इति ।
 सर्वैः मिलितैरित्यर्थः देवाद्यैः प्रसहितं पराभविष्यतुं न शक्यः तं
 वृणुषु सुखसंसृष्टं पश्य ॥ १० ॥

गो० टी०—य इति । प्रसहितमिति “तीपसह” इत्यादिना
 पाक्षिक इदं संविष्टं शयानम् ॥ १० ॥

११] ति० टी०—मन्त्रो गायत्र्यादिः तपः कृच्छ्रादि परा-
 क्रमैस्तज्जन्यैर्कर्म्यशृङ्गायानयनाभिमधाद्यनुष्ठानैः एको मुख्यः ।
 तत्र हेतुः—सदृशलक्षणः पुरुषोत्तमसदृशलक्षणः दशरथसदृशल-
 क्षण इत्यापाततोऽर्थः ॥ ११ ॥

रा० टी०—य इति । विविधैः पराक्रमैः उपलक्षितः सदृश-
 लक्षणः सदृशानि सकलसदृगुणबोधकानि लक्षणानि शरीरचिह्नानि
 यस्य सः अत एव एकः मुख्यः मन्त्रतपसा लब्धः यः दशर-
 थस्य पुत्रः तस्मिन्नास्मिन्नामे प्रजिते सति राजा चिरं बहु-
 कालं न वर्तयिष्यति राज्यं पालयिष्यति अतः विधवा पाल-
 करहिता मेदिनी क्षिप्रं भविष्यति । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ११ ॥ १२ ॥

गो० टी०—य इति । मन्त्रतपसा मन्त्रशुक्ततपसा मन्त्रतपो-
 भ्यामित्यर्थः परिश्रमैः यज्ञादिभिः एकः मुख्यः ‘एके मुख्या-
 न्यकेवलाः’ इत्यमरः । सदृशलक्षणः स्वसदृशलक्षणः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—विधवा विगतपतिका ॥ १२ ॥

गो० टी०—अस्मिन्निति । वर्तयिष्यति जीविष्यति
 विधवा पतिरहिता ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—श्रेणोपरता राजभवेनेऽप्योद्धानगरे च
 भविष्यन्तीति शेषः । निर्घोषोपरतस्तुपरतनिर्घोषं भवतीति
 मन्ये ॥ १३ ॥

रा० टी०—विनयेति । सुमहानादं विनयं रामरामेत्यु-
 च्यतेत्यर्थः श्रेणेण खेदाधिक्येन उपरताः निवृत्ताः स्त्रियो भविष्य-

न्तीति शेषः अतः रामनिवेशनं रामगृहं निर्घोषोपरतं निर्घोषर-
 हितं मन्ये ॥ १३ ॥

गो० टी०—विनयेति । उपरताः भविष्यन्तीति शेषः
 अत एव निर्घोषोपरतम् उपरतनिर्घोषं भविष्यतीति मन्ये ॥ १३ ॥
 १४] ति० टी०—जीवन्तीति नाशंसे न संभावयामि यदि
 वा जीवन्त्येतावत्पर्यन्तम्, तदेमां शर्वरीमेव जीविष्यन्ति नाग्रे
 अन्नपानाद्यभावादिति संभावयामीति शेषः ॥ १४ ॥

रा० टी०—कौशल्येति । कौशल्यादयः इमां शर्वरीं रात्रिं
 यदि जीवन्ति अतिमूर्च्छां न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः तदा अहमाशंसे
 तद्द्वैत्यप्रशंसां करिष्यामीत्यर्थः ॥ १४ ॥

गो० टी०—कौशल्येति । सर्वे जीवन्ति जीविष्यन्तीति
 नाशंसे यदि जीवन्ति इमां शर्वरीमेव ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—जीवेदपि एतद्रात्र्याः परमपीति शेषः ।
 यदि यत् वीरसः कौसल्या एकपुत्रत्वाद्विनशिष्यत्येव तदतिदुः-
 खमित्यर्थः ॥ १५ ॥

रा० टी०—जीवेदिति । शत्रुघ्नस्य स्वपुत्रस्य अन्ववेक्षया
 अवलोकनेन हि यदि मे माता जीवेत्तदापि यदि वीरसः
 अतिवीरपुत्रोत्पादनकर्त्री कौशल्या विनशिष्यति विनश्यति
 लोकान्तरगमनेन अदृश्यत्वं प्राप्स्यति तत्तदा दुःखमतिक्लेशः
 स्थास्यत्येवेति शेषः ॥ १५ ॥

गो० टी०—जीवेदिति । शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया शत्रुघ्नलोहेने-
 त्यर्थः । पुनः पुनर्दर्शनेन वा वीरं स्तुत इति तथा कौसल्या
 विनशिष्यतीति यदुःखं तदुःखमित्यर्थः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—अनुरक्तैः रामादुरक्तैर्जनैराकीर्णा व्याप्ताः
 सुखालोकरूपं प्रियमावहति सा सदा सुखवल्लोका इदानीं राज-
 व्यसनेन दशरथमरणदुःखेन संसृष्टा युक्ता ॥ १६ ॥

रा० टी०—अनुरक्तेति । अनुरक्ताः रामविषयकादुराग-
 विशिष्टाः ये जनास्तैः आकीर्णाः व्याप्ता अत एव सुखा अति-
 सुखहेतुः अत एव लोकप्रियावहा या पुरी सा अयोध्या राज-
 व्यसनसंसृष्टा राजदुःखसंबन्धवती सती विनशिष्यति ॥ १६ ॥

गो० टी०—अनुरक्तजनाकीर्णैः । राजव्यसनसंसृष्टा
 राजमरणनिमित्तव्यसनसंयुक्तेत्यर्थः ॥ १६—१८ ॥

१७] ति० टी०—राजव्यसनमेव दर्शयति—कथमिति ॥ १७ ॥

१ परिश्रमैरिति गो. पाठः । २ इष्ट इति गो. पाठः । ३ प्रजित इति गो. पाठः । ४ चात इति गो. पाठः । ५ रामेति रा. पाठः । ६ वी-
 गो. पाठः । ७ ज्येष्ठं प्रियमिति गो. पाठः ।

विनष्टे नृपतौ पश्चात्कौसल्या विनशिष्यति । अनन्तरं च मातापि मम नाशमुपैष्यति ॥ १८ ॥
 अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्य मनोरथम् । राज्ये राममनिक्षिप्य पिता मे विनशिष्यति ॥ १९ ॥
 सिद्धार्थाः पितरं वृत्तं तस्मिन्काले ह्युपस्थिते । प्रेतकार्येषु सर्वेषु संस्कारिष्यन्ति राघवम् ॥ २० ॥
 रम्यचत्वरसंस्थानां संविभक्तमहापथाम् । हर्म्यप्रासादसंपन्नां गणिकावरशोभिताम् ॥ २१ ॥
 रथाश्वगजसंवाधां तूर्यनादनिर्नादिताम् । सर्वकल्याणसंपूर्णां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ २२ ॥
 आरामोद्यानसंपन्नां समाजोत्सवशालिनीम् । सुखिता विचरिष्यन्ति राजधानीं पितुर्मम ॥ २३ ॥
 अपि जीवेद्दशरथो वनवासात्पुनर्वयम् । प्रत्यागम्य महात्मानमपि पश्याम सुव्रतम् ॥ २४ ॥
 अपि सत्यप्रतिज्ञेन सार्धं कुशलिनो वयम् । निवृत्ते वनवासेऽस्मिन्नयोध्यां प्रविशेमहि ॥ २५ ॥

रा० टी०—कथमिति । ज्येष्ठपुत्रमपश्यतः राज्ञः प्राणाः शरीरं कथं धारयिष्यन्ति न धारयिष्यन्तीत्यर्थः । राजा लोकान्तरं गमिष्यतीति तात्पर्यम् ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—मातापि भर्तृपुत्रवियोगात्सत्यप्येकपुत्रसंनिधौ ॥ १८ ॥

रा० टी०—अनर्थान्तरमाह—विनष्टे इति । नृपतौ विनष्टे लोकान्तरगमनप्रयुक्तादृश्यत्वं प्राप्ते सति अनन्तरं शीघ्रं यथा स्यात्तथा कौसल्या विनशिष्यति पश्चान्मम मातापि नाशमुपैष्यति ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—मनोरथं रामराज्याभिषेकमनवाप्य अतिक्रान्तमतिक्रान्तं नष्टं नष्टमिति क्रोधवृत्तिः शेषः । प्रत्यागतं रामं राज्येऽनिक्षिप्यैव मे पिता विनशिष्यतीत्यन्वयः ॥ १९ ॥

रा० टी०—ननु यथा विश्वामित्रसहगमनसमये रामदर्शनाभावप्रयुक्तराजकर्तृकलोकान्तरगमनाभावः तथाद्यापि भविष्यतीत्यत आह—अतिक्रान्तमिति । राज्ये राममनिक्षिप्य अप्राप्य प्रारम्भविषयीभूताभिषेकमदृष्ट्वेत्यर्थः अत एव अतिक्रान्तं सर्वत उत्कृष्टमित्यर्थः मनोरथमनवाप्य मे पिता विनशिष्यति विनश्यति लोकान्तरं गमिष्यतीत्यर्थः एतेनेदानीं गमने हीर्षुर्भविष्यतीति ध्वनितम् ॥ १९ ॥

गो० टी०—अतिक्रान्तमिति । मे पिता रामे राज्यमनिक्षिप्य अत एव मनोरथमनवाप्य विनशिष्यतीति यत्तस्मात् अतिक्रान्तमतिक्रान्तं सर्वप्रयोजनमतीत्य गतमित्यर्थः । अथवा अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनोरथमनवाप्य पुनः पुनर्वर्धनं मनोरथमनवाप्य रामो जातः वर्धयित्ते उद्वाहं करिष्यति राज्यं प्राप्स्यतीत्येवमभिप्रेतं मनोरथमित्यर्थः । मनोरथातिक्रान्तिमेवाह—राज्ये राममनिक्षिप्येति ॥ १९ ॥

२०—२२] ति० टी०—तस्मिन्काले मरणकाल उपस्थिते ये वृत्तं मृतं पितरं रघुकुलं सर्वप्रेतकार्येषु संस्कारिष्यन्ति ते सिद्धार्था भाग्यवन्तः प्राप्तारज्याश्च भरतादय इति शेषः । क्रोधात्तन्नामाग्रहणम् ॥ २०—२२ ॥

२३] ति० टी०—विचरिष्यन्ति भरतादय इति शेषः ॥ २३ ॥

रा० टी०—सिद्धार्था इति । तस्मिन्लोकान्तरप्रयाणयोग्ये काले उपस्थिते सति सर्वेषु प्रेतकार्येषु प्रयाणसमयचित्तकर्तव्येषु राघवं दशरथं ये संस्कारिष्यन्ति मङ्गलपाठादिकं करिष्यन्ति ते सिद्धार्थाः एतेन भर्तोऽपि तस्मिन्काले तं प्राप्स्यति न वेति संशयः सूचितः ॥ २० ॥

गो० टी०—सिद्धार्था इति । तस्मिन्काले मरणकाले उपस्थिते प्रेतकार्येष्वप्युपस्थितेषु । वृत्तमतीतं मृतमिति यावत् । ‘वृत्तं पथे चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तले’ इत्यमरः । भूमिपं पितरं सिद्धार्थाः कृतार्थाः संस्कारिष्यन्ति वयं त्वकृतार्था इति भावः ॥ २० ॥

रा० टी०—रम्येति । अपि यदि दशरथो जीवेत्तदाः पालयेत्तदा रम्यचत्वरसंस्थानां रमणीयचतुष्पथयुक्तां हर्म्यैर्धनिनां गृहैः प्रासादैर्देवभूषुजां सदनैः संपन्नां रथाश्वगजसंवाधां रथादिभिर्व्यातां समाजोत्सवशालिनीं समाजानां ब्राह्मणादिसमूहानामुत्सवस्य शालिनीमाश्रयभूतां मम पितुः राजधानीमयोध्यां विचरिष्यन्ति सुखेन स्थास्यन्तीत्यर्थः अयोध्याः वासिन इति शेषः वयं वनवासात्प्रत्यागम्य निवर्त्य महात्मानं राजानं पश्याम । श्लोकचतुष्टयमेकान्वयि ॥ २१—२४ ॥

गो० टी०—रम्यचत्वरसंस्थानामिति । रम्यचत्वरसंस्थानां समणीयाङ्गणसंस्थानां सुविभक्तमहापथां गृहपङ्क्तिभिः सम्यक् विभक्तराजमार्गां हर्म्यप्रासादसंपन्नां हर्म्यैर्धनिनां वासैः प्रासादैर्देवभूषुजां वासैश्च संपूर्णां ‘हर्म्यादिर्धनिनां वासैः प्रासादो देवभूषुजाम्’ इत्यमरः । रथाश्वगजसंवाधां संवाधां निबिडां नादितां संजातनादां सर्वकल्याणसंपूर्णां सर्वैः पुत्रजन्मोत्सवप्रभृतिभिः संपन्नाम् आरामोद्यानसंपन्नाम् आरामाः उद्यानानि च उपवनानि राज्ञः क्रीडाहवनानि च समाजोत्सवशालिनीं समाजैः संघैः क्रियमाण उत्सवः समाजोत्सवः देवोत्सव इत्यर्थः २१—२३

२४] ति० टी०—अपि जीवेदिति संभावने लिङ् । अपि च अपि पश्याम अपि द्रश्यामः ॥ २४ ॥

गो० टी०—अपीति । अपिः संभावनायाम् ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—सत्यप्रतिज्ञेन रामेण ॥ २५ ॥

१ रामे राज्यमिति गो. पाठः । २ ऽपीति गो. पाठः । ३ भूमिपमिति गो. पाठः । ४ विनादितामिति गो. रा. पाठः । ५ पश्येमेति गो. पाठः । ६ कुशलिनोति गो. पाठः ।

परिदेवयमानस्य दुःखार्तस्य महात्मनः । तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी सात्यवर्तत ॥ २६ ॥

तथाहि सत्यं ब्रुवति प्रजाहिते नरेन्द्रसूनौ गुरुसौहृदादुहः ।

मुमोच बाष्पं व्यसनाभिपीडितो ज्वरातुरो नाग इव व्यथातुरः

॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ।

अनुचरैः प्रापितां नावमारुह्य रामं किं ते भूयः करवाणीत्यर्थयमानं गुहं रामो राजानुवर्तने न्ययुङ्क्त । वनेऽप्यनुचरत्वमर्थयमानं सुमन्त्रं निविवर्तयिषु रामः सहेतूपन्यासं तत्समर्थं न्यवर्तयत । आज्ञापितगुहोपनीतवटक्षीरेण निर्वर्तितजटाञ्जटास्ते नावमारुह्युः । प्राप्तमध्या सीता गङ्गां प्रार्थयत । प्रतीरमवतीर्णास्ते सायं कस्यचित्तरोर्मूलमासेदुः ।

प्रभातायां तु शर्वर्या पृथुवक्षा महायशाः । उवाच रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ १ ॥

भास्करोदयकालोऽसौ गता भगवती निशा । असौ सुकृष्णो विहगः कोकिलस्तात कूजति ॥ २ ॥

वर्हिणानां च निर्घोषः श्रूयते नदतां वने । तराम जाह्नवीं सौम्य शीघ्रगां सागरंगमाम् ॥ ३ ॥

विज्ञाय रामस्य वचः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः । गुहमामन्त्र्य सूतं च सोऽतिष्ठद्वातुरग्रतः ॥ ४ ॥

रा० टी०-संभावनान्तरमाह-अपीति । सत्यप्रतिज्ञेन रामेण सार्धमयोध्यामपि प्रविशेमहि । संभावनार्थोऽपि ॥ २५ ॥

गो० टी०-अपि सत्यप्रतिज्ञेनेति । सत्यप्रतिज्ञेन पित्रेति शेषः । अस्मिन् रामे प्रविशेमहीत्याशंसायां लिङ् ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०-परिदेवयमानस्येति इत्यमित्यादिः तिष्ठतो जायतः ॥ २६ ॥

रा० टी०-परीति । दुःखार्तस्य अत एव परिदेवयमानस्य राजपुत्रस्य लक्ष्मणस्य शर्वरी रात्रिः अत्यवर्तत व्यतीता-ऽभवत् ॥ २६ ॥

गो० टी०-परिदेवयमानस्येति । परिदेवयमानस्येत्यादौ संबन्धसामान्ये पृष्टी एवमिति शेषः ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०-गुरौ रामे सौहृदादिषु भयान्वयि अति-स्नेहाज्वरातुरो गुहः व्यथातुरो नागो गज इव ॥ २७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

रा० टी०-तथेति । नरेन्द्रसूनौ लक्ष्मणे सत्यं मृपासंसर्ग-शून्यं वचनं ब्रुवति सति गुहं सौहृदादितोः व्यसनाभिपीडितः अत एव व्यथातुरश्चञ्चलचित्तः गुहः बाष्पमश्रु मुमोच, तत्र दृष्टान्तः ज्वरातुरः ज्वरपीडितः नागो गज इव ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्रामायणीयारामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-वयोध्याकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

गो० टी०-तथेति । सत्यं वास्तवं नरेन्द्रपुत्रे लक्ष्मणे गुरुसौहृदात् गुरुषु पित्रादिषु सौहृदात् स्नेहात् ज्वरातुरो नागो गज इव व्यथातुरो गुह इत्यन्वयः ॥ २७ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-ऽयोध्याकाण्डव्याख्याने एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

१] ति० टी०-प्रभातायामिति ॥ १ ॥

रा० टी०-लक्ष्मणोक्त्यनन्तरकालिकां रामोक्तिं वर्णयितु-

१ पुत्रे इति गो. पाठः । २ ऽयमिति गो. पाठः ।

माह-प्रभातायामिति । शर्वर्या रात्रौ प्रभातायां सत्यां रामः लक्ष्मणमुवाच ॥ १ ॥

गो० टी०-प्रभातायामिति । पृथुवक्षा इत्युत्साहातिरे-कोक्तिः महायशा इति धर्मव्यतिक्रमाभावः सूचितः सौमित्रि-मिति रामं दशरथं विद्धि इत्यादिनोक्तार्थावुद्ययित्वं सूचितं शुभलक्षणमित्यनेन स्वभक्तिरुक्ता ॥ १ ॥

२-३] ति० टी०-सुकृष्णो विहगः काकः कोकिलपा-लकत्वाच्च कोकिलपदेनोक्तः, काकेति नामग्रहणस्य प्रातर्निन्य-त्वादेवसूक्तिः ॥ २ ॥ ३ ॥

रा० टी०-तद्वचनमेवाह-भास्करोति । असौ भास्करो-दयकालः अतः भगवती तारासंपत्तिमती निशा गता तत्र हेतुः सुकृष्णः अतिश्यामः कोकिलः कोकिलपालितः विहगः काक इत्यर्थः कूजति प्रातःकाले काकशब्दस्यैव प्रसिद्धत्वात्कोकिल-शब्देन काक उच्यते काकशब्दादुक्तिस्तु प्रातस्तन्नामोच्चारणस्य निषिद्धत्वादिति दिक् । वर्हिणानां मयूराणां निर्घोषश्च श्रूयते अतः जाह्नवीं तराम । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २ ॥ ३ ॥

गो० टी०-भास्करोदयकाल इति । भास्करशब्दोऽयं त-त्संबन्धरूपवाची गता गतप्राया भगवती कामवर्धिनी 'भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नात्कीर्तिषु' इत्यमरः । सुकृष्णो विहगः भरद्वाजः कोकिलः कोकिलश्चेत्यर्थः ॥ २ ॥

गो० टी०-वर्हिणानामिति । वने नदतामिति नगरस्थ-क्रीडामयूरव्यावृत्तगन्धर्वाध्वनिरुक्ता शीघ्रगामिति नावं विना दुस्तरत्वोक्तिः सारङ्गमामिति महत्त्वोक्तिः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०-विज्ञाय तरणसाधनं शीघ्रमानेयमित्येवं रामवचनतात्पर्यं ज्ञात्वा गुहं सूतं चामन्त्र्यामन्त्रणेनैव तत्ता-त्पर्यं बोधयित्वा यथापूर्वं आतुरग्रतोऽतिष्ठत् ॥ ४ ॥

रा० टी०-विज्ञायेति । सौमित्रिः रामस्य वचः विज्ञाय विशेषेण ज्ञात्वा तरणार्थं नावमाकाङ्क्षते इति उद्धेत्यर्थः गुहं

स तु रामस्य वचनं निशम्य प्रतिशृण्व च । स्थपतिस्तूर्णमाहूय सचिवानिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥
 अस्यवाहनसंयुक्तां कर्णग्राहवतीं शुभाम् । सुप्रतारां दृढां तीर्थे शीघ्रं नावमुपाहर ॥ ६ ॥
 तं निशम्य गुहादेशं गुहामात्यो गतो महान् । उपोह्य रुचिरां नावं गुहाय प्रत्यवेदयत् ॥ ७ ॥
 ततः स प्राञ्जलिर्भूत्वा गुहो राघवमब्रवीत् । उपस्थितेयं नौदेव भूयः किं करवाणि ते ॥ ८ ॥
 तवामरसुतप्रख्यं तर्तुं सागरगामिनीम् । नौरियं पुरुषव्याघ्र शीघ्रमारोह सुव्रत ॥ ९ ॥
 अथोवाच महातेजा रामो गुहमिदं वचः । कृतकामोऽस्मि भवता शीघ्रमारोप्यतामिति ॥ १० ॥
 ततः कलापान्संनह्य खड्गौ बद्ध्वा च धन्विनौ । जग्मतुर्येन तौ गङ्गां सीतया सह राघवौ ॥ ११ ॥
 'राममेवं तु धर्मज्ञमुपागत्य विनीतवत् । किमहं करवाणीति सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ १२ ॥

सूतं च आमन्त्र्य शीघ्रं नौरानेया शीघ्रं तरणकामो रामः
 इत्युक्तत्वेत्यर्थः आतुः अगतः अग्रे अतिष्ठत् ॥ ४ ॥

गो० टी०—विज्ञायेति । वचो विज्ञाय नदीतरणसाधनं
 शीघ्रमानेतव्यमित्येवं रूपं वचनतात्पर्यं ज्ञात्वा गुहं सूतं चामन्त्र्य
 युवाभ्यामपि रामवचनतात्पर्यं ज्ञातं किमिति संबोध्य आतु-
 रप्रतोऽतिष्ठत् ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—स तु गुहस्तु रामस्य वचनं तराम जाह्न-
 वीमित्येवं निशम्य तात्पर्यतो ज्ञात्वा प्रतिगृह्य नमस्कारपूर्वं
 प्रतिगृह्य सचिवानाहूय तन्मध्ये कंचित्प्रत्यब्रवीत् ॥ ५ ॥

रा० टी०—स इति । स्थपतिः निपादाधिपतिः सः गुहः
 रामस्य वचनं निशम्य श्रुत्वा प्रतिगृह्य लक्ष्मणद्वारा तदभि-
 प्रायं बद्ध्वा सचिवान्स्वमन्त्रिणस्तूर्णमाहूय इदमब्रवीत् ॥ ५ ॥

गो० टी०—सत्विति । प्रतिशृण्व शिरोनतिपूर्वकं तथैव
 करिष्यामीत्यङ्गीकृत्य ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—अस्यवाहनसंयुक्ताम् अस्य जलं निरस्य
 नावं तीरं प्रापयतीत्यस्यवाहनमरित्रं मथुरव्यसकादित्वात्स-
 मासः कर्णग्राहः कर्णधारः सुखेन प्रतारः प्रतरणं यथा तां
 दृढां दृढसंश्लिष्टां तीर्थेऽवतारमार्गं उपाहर समीपं प्रापय ॥ ६ ॥

रा० टी०—अस्येति । वाहनसंयुक्तां वाहयति जलनिर-
 सनद्वारा नावं तीरं प्रापयतीति वाहनमरित्रं तेन संयुक्तां कर्ण-
 ग्राहवतीं कर्णग्राहः कर्णधारः तद्वतीं शुभां रमणीयरागादिवि-
 शिष्टात्वेन मनोरमां दृढां छिद्रादिरहितात्वेन अदाढ्यशङ्कादिहिता-
 मत एव अस्य रामस्य सुप्रतारां सुखं तारणयोग्यां नावं तीर्थे
 तरणघट्टे शीघ्रमुपाहर प्रापय ॥ ६ ॥

गो० टी०—अस्येति । अस्य रामस्य वाहनसंयुक्तां
 वाहते नीयतेऽनेनेति वाहनमरित्रादि तेन संयुक्तां कर्णग्राहवतीं
 कर्णमरित्रं गृह्णातीति कर्णग्राहः कर्णधारः तद्वती 'कर्ण'
 ओत्रमरित्रं च' इति निघण्टुः । सुप्रतारां सुष्ठु तारयितुं समर्था
 दृढां सुश्लिष्टसंश्लिष्टवन्धां तीर्थेऽवतारमार्गे उपाहरेत्येकवचनं
 सचिवगणाभिप्रायेण ॥ ६-८ ॥

७-९] ति० टी०—उपोह्य समीपं प्रापय ॥ ७-९ ॥

रा० टी०—तमिति । गुहादेशं निशम्य श्रुत्वा रुचिरां

नावमुपाह्वय तत्समीपघट्टे प्रापय्य प्रत्यवेदयत् इयं नौरागतेत्य-
 बोधयत् ॥ ७ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः स्वमन्त्रिबोधितनौदर्शनान-
 न्तरं गुहः राघवं राममब्रवीत् । तद्वचनमेवाह—हे देव ! नौरुप-
 स्थिता प्रापिता भूयः पुनस्ते किं करवाणि ॥ ८ ॥

रा० टी०—तवेति । हे अमरसुतप्रख्य ! अमरा ध्वंसा-
 ऽप्रतियोगिनी सुतप्रख्या दशरथसुतेति नाम यस्य तत्संबोधनं
 सागरगामिनीं गङ्गां तर्तुमियं नौः प्रापितेति शेषः अतः शीघ्रमा-
 रोह ॥ ९ ॥

गो० टी०—तवेति । नौरियमिति उपस्थितेति शेषः ॥ ९ ॥
 १०] ति० टी०—आरोप्यताम् खनित्रपिटकवैदेहीवल्गा-
 भरणादिकमिति शेषः ॥ १० ॥

रा० टी०—अथेति । अथ गुहप्रार्थनाश्रवणानन्तरं भवता
 अहं कृतकामः निष्पादिताभीष्टः अतः शीघ्रमारोप्यतां खनि-
 त्रपिटकादि आरोह्यतामित्यर्थः इदं वचः रामो गुहमुवाच ॥ १० ॥

गो० टी०—अथेति । आरोप्यतामिति खनित्रपिटकवै-
 देहीवल्गाभरणादिकमिति शेषः ॥ १० ॥

११] ति० टी०—संनह्य कवचं कलापांस्तूणीरान् येनाव-
 तरणमार्गेण नावमारुह्य तामनिर्वाच्यगुणां गङ्गां लोकास्तरन्ति
 तमवतारं तर्तुं जग्मतुः ॥ ११ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः गुहाज्ञापनानन्तरं संनह्य
 कवचं संधार्य कलापांस्तूणीरान्खड्गौ च बद्ध्वा धन्विनौ राघवौ
 येन मार्गेण तरणार्थं जना गच्छन्ति इति शेषः तेन मार्गेण गङ्गां
 जग्मतुः ॥ ११ ॥

गो० टी०—तत इति । तौ राघवौ संनह्य कवचौ श्रुत्वा
 कलापान् तूणीरान् खड्गौ च बद्ध्वा धन्विनौ जना येन मार्गेण
 गङ्गां प्राप्नुवन्ति तेन मार्गेण जग्मतुः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—एवं तु एवंभूतं तु रथादिनिरपेक्षं ग-
 च्छन्तं तु ॥ १२ ॥

रा० टी०—राममिति । एवं स्वकर्मकानाज्ञापनप्रकारेण
 विद्यमानं राममुपागत्य विनीतवद्विनीतिविशिष्टं किमहं कर-
 वाणीति वचः सूतोऽब्रवीत् ॥ १२ ॥

ततोऽब्रवीद्दशरथिः सुमन्त्रं स्पृशन्करेणोत्तमदक्षिणेन ।

सुमन्त्र शीघ्रं पुनरेव याहि राज्ञः सकाशे भव चाप्रमत्तः

॥ १३ ॥

निवर्तस्वेत्युवाचैनमेतावद्धि कृतं मम । रथं विहाय पद्भ्यां तु गमिष्यामो महावनम् ॥ १४ ॥

आत्मानं त्वभ्यनुज्ञातमवेक्ष्यार्तः स सारथिः । सुमन्त्रः पुरुषव्याघ्रमैक्ष्वाकमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥

नातिक्रान्तमिदं लोके पुरुषेणेह केनचित् । तव सभ्रातृभार्यस्य वासः प्राकृतवद्वने ॥ १६ ॥

न मन्ये ब्रह्मचर्ये वा स्वधीते वा फलोदयः । मार्द्वार्जवयोर्वापि त्वां चेद्व्यसनमागतम् ॥ १७ ॥

सह राघव वैदेह्या भ्राता चैव वने वसन् । त्वं गतिं प्राप्स्यसे वीर श्रील्लोकांस्तु जयन्निव ॥ १८ ॥

गो० टी०-राममिति । धर्मज्ञं श्रुत्यधर्मज्ञं विनीतवत् सविनयमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १३ ॥

१३] ति० टी०-उत्तमश्चासौ दक्षिणश्च तेन स्पर्शादि-ध्यापारे उत्तमेन स्पर्शमात्रेण सकलदुःखहारकत्वादक्षिणेन-दृशेन करेण दक्षिणकरेण ॥ १३ ॥

रा० टी०-तत इति । हे सुमन्त्र ! राज्ञः दशरथस्य सकाशे समीपे शीघ्रं याहि अप्रमत्तः भद्रियोगहेतुकानवधानतारहि-तश्च भव इति वचः उत्तमदक्षिणेन स्पर्शमात्रेण स्पृश्यमानोत्तम-त्वसूचकसव्येतिरेण करेण सुमन्त्रं स्पृशन्सन्नुवाच ॥ १३ ॥

गो० टी०-तत इति । उत्तमेति संबोधनम् ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-गमनप्रत्याशानिवृत्तये पुनः सावधारणं निवृत्तिमाह-निवर्तस्वेति । एतावत्पर्यन्तं राजाज्ञया यानेन गमनं कृतम् हि अतः परं ममानेन न प्रयोजनं यतो रथं विहाय पद्भ्यामेव महावनं गमिष्यामः, अतस्त्वं सर्वथा निवर्तस्व ॥ १४ ॥

रा० टी०-तदौदासीन्यमुपलक्ष्य पुनः प्रवृत्तं रामवचनं वर्णयन्नाह-निवर्तस्वेति । एतावद्भ्रूपर्यन्तरथकरणकगमन-मेव कृतं पित्राज्ञया स्वीकृतमतस्त्वं निवर्तस्व वयं तु पद्भ्यां गमिष्यामः इति एनं सुमन्त्रमुवाच ॥ १४ ॥

गो० टी०-याहीति सामान्योक्तं सोपपत्तिकमाह-निवर्त-स्वेति । मम एतावत् कृतं हि गङ्गातीरपर्यन्तं रथेन प्रापणं कृतं हि हीति राजाज्ञाद्योतनम् । अतः परं यानं विहाय पद्भ्या-मेव महावनं गमिष्यामः अतस्त्वं निवर्तस्वेत्येवमुवाच ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०-अभ्यनुज्ञातम् प्रतिनिवृत्त्यै इति शेषः ॥ १५ ॥

रा० टी०-आत्मानमिति । अभ्यनुज्ञातमयोध्यागम-नायाज्ञप्तमात्मानमवेक्ष्य ज्ञात्वा ऐक्ष्वाकं राममब्रवीत् ॥ १५ ॥

गो० टी०-आत्मानमिति । अवेक्ष्य बुद्ध्या आर्तः अनु-गमनेऽभ्यनुज्ञानकृतेऽतिदुःखितः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-तदादौ लोकदृष्ट्या शोकापहृदं वचन-माह-नातीति । सभ्रातृभार्यस्य तव प्राकृतवत्सुद्वद्वने वासो येन देवेन कृतस्तदिदं दैवमिह लोके केनाप्यतिक्रान्तं लङ्घितं न अतो हृदये मा शुच इत्यर्थः । यद्वा ते वनवासो जात इति

यदिदमिह लोकेऽयोध्यास्थलोकमध्ये केनापि पुरुषेण न दृश्य-त्यन्तं क्रान्तं स्वीकृतं सर्वासंमतमेव, अतोऽस्मदादिन्दोषेण मा शृङ्गीया इति तात्पर्यम् ॥ १६ ॥

रा० टी०-तद्वचनमेवाह-नेति । पैदैर्भर्यमतिक्रम्य सभ्रा-तृभार्यस्य तव वने वासः तदिदमैर्भर्यं लोके केनचित्पुरुषेण नाक्रान्तं परित्यक्तम् ॥ १६ ॥

गो० टी०-नातिक्रान्तमिति । तव सभ्रातृभार्यस्य वने प्राकृतवत् हृदस्येव योयं वासः तदिदं लोके केनचिदपि पुरुषेण नातिक्रान्तं नाङ्गीकृतं सर्वासंमतोऽयं तव वने वास इत्यर्थः । किं पुनर्ममिति भावः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-किं च यदि त्वामीदृशं व्यसनमागतं तदा ब्रह्मचर्यादि निष्फलमिति मन्ये ॥ १७ ॥

रा० टी०-नेति । यदि ब्रह्मचर्यादौ फलोदयः तर्हि व्यसनं दुःखमागतं प्राप्तं त्वामहं न मन्ये त्वां व्यसनं नैव प्राप्स्यतीति निश्चिनोमीत्यर्थः । अत्र मार्दवं दयालुत्वमार्जवं वृत्तिकारकवच-नोच्चारणमिति न पौनरुक्त्यम् ॥ १७ ॥

गो० टी०-न मन्य इति । त्वां ब्रह्मचर्यस्वाध्यायमार्द-वार्जवयुक्तं त्वां व्यसनमागतं चेत् ब्रह्मचर्ये अथशयनादि-लक्षणे अध्ययनकालकृते स्वधीते स्वाध्यायाध्ययने मार्दवे दयालुत्व इति यावत् आर्जवे अक्रौटिये च फलोदयः फलसि-द्धिर्नास्तीति मन्ये यदि ब्रह्मचर्यादिकं फलदं स्यात् त्वयि दृश्यते न दृश्यते प्रत्युत वनवास एव दृष्टः अतो न तत् फलमिति मन्ये इति भावः । खेदातिशयादेवमुक्तम् ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-इदानीं राम भगवन्तं मत्वाह-सहेति । गतिशुत्कर्षमेकस्यैव त्रिलोकजितुर्जयेन पितृवाक्यपरिपालनेन च त्रील्लोकाञ्जयन्निव एवं च तवायं वनवासोऽपि महाफल एव ॥ १८ ॥

रा० टी०-सदेति । हे राघव ! वैदेह्या भ्रात्रा च सह वने वसन्संखील्लोकाञ्जयन्निव गतिमत्युत्कर्षं प्राप्स्यसे ॥ १८ ॥

गो० टी०-सहेति । त्रीन् लोकान् जयन्निव विष्णुरि-वेत्यर्थः । गम्यत इति गतिः । कीर्तिः तां प्राप्स्यसे अतुलां कीर्तिं प्राप्स्यस इत्यर्थः । सुमन्त्रः पुरवासिष्वात्मानमन्तर्भा-गं वदति ॥ १८ ॥

वयं खलु हता राम येत्वया हुपवञ्चिताः । कैकेय्या वशमेष्यामः पापाया दुःखभागिनः ॥ १९ ॥
 इति ब्रुवन्नात्मसमं सुमन्त्रः सारथिस्तैथा । दृष्ट्वा दूरगतं रामं दुःखार्तो रुदे चिरम् ॥ २० ॥
 ततस्तु विगते बाष्पे सूर्तं स्पृष्टोदकं शुचिम् । रामस्तु मधुरं वाक्यं पुनः पुनरुवाच तम् ॥ २१ ॥
 इक्ष्वाकूणां त्वया तुल्यं सुहृदं नोपलक्ष्ये । यथा दशरथो राजा मां न शोचेत्तथा कुरु ॥ २२ ॥
 शोकोपहतचेताश्च वृद्धश्च जगतीपतिः । कामभारावसन्नश्च तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥ २३ ॥
 यद्यथा ज्ञापयेत्किञ्चित्स महात्मा महीपतिः । कैकेय्याः प्रियकामार्थं कार्यं तदविकाङ्क्षया ॥ २४ ॥
 एतदर्थं हि राज्यानि प्रशासति नैराधिपाः । यदेपां सर्वकृत्येषु मनो न प्रतिहन्यते ॥ २५ ॥
 यद्यथा स महाराजो नालीकमधिगच्छति । न च ताम्यति शौकेन सुमन्त्र कुरु तत्तथा ॥ २६ ॥

१९] ति० टी०—वयं तु सर्वथा पीडिता इत्याह—
 वयमिति । उपवञ्चिताः केचिद्वात्राविविदितगमनेन अहं बला-
 निवर्तनेन एवं सर्वे त्यक्ताः ॥ १९ ॥

रा० टी०—ननु तर्हि किमर्थं शोचसीत्यत आह—वय-
 मिति । हे राम ! त्वया सह वयं कैकेय्या कैकेयीदास्या मन्थरया
 वञ्चिता अकालकवरयाचनप्रेरणया प्रलम्बिताः अत एव दुःख-
 भागिनो वयं पापायाः मन्थरयाः वशमेष्यामः ॥ १९ ॥

गो० टी०—वयमिति । वयं त्वामनुगता वयं त्वयाप्युपव-
 ञ्चिताः खलु रात्रौ निद्रासमये अविविदितगमनेन उपवञ्चिता
 एव अपि शब्दादभिप्रेकविषयनेन कैकेय्यापि वञ्चिता इति
 शोच्यते उपवञ्चिताः समीपे वञ्चिताः वनं प्राप्यमाना इव
 त्यक्ता इति वार्थः । अत एव पापायाः कैकेय्या वशं दुःखभागिनः
 सन्तः एष्यामः अतो वयं हता इत्यन्वयः ॥ १९ ॥ २० ॥

२०] ति० टी०—आत्मसममतितुद्धिमन्मन्त्रियोग्यम् ।
 'दूरगतम्' इति पाठे दूरदेशावस्थानवन्तं निश्चित्य तत्समीपे
 दुःखार्तश्चिरं रुदोद ॥ २० ॥

रा० टी०—इतीति । आत्मसमममात्योचितमित्यर्थः ब्रुवन्
 सुमन्त्रः दूरगतं दूरदेशसंयोगाद्ब्रूव्यापारवन्तं रामं दृष्ट्वा
 चिरं रुदोद ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—स्पृष्टोदकमाचामन्तं शुचिं पवित्रम् ॥ २१ ॥

रा० टी०—तत इति । बाष्पे अश्रुणि विगते सति स्पृष्टो-
 दकं स्पृष्टमुदकं येन तं सूर्तं रामः मधुरं वाक्यं पुनः पुन-
 रुवाच ॥ २१ ॥

गो० टी०—तत इति । रोदनस्याश्रुचित्तोद्बुत्त्वात् स्पृ-
 ष्टोदकम् आचान्तम् अत एव शुचिम् ॥ २१—२३ ॥

२२] ति० टी०—सुहृदं व्यसनापनोदकम् । यत एवमतः—
 यथेत्यादि ॥ २२ ॥

रा० टी०—तद्वाक्यमेवाह—इक्ष्वाकूणामिति । त्वया तुल्यं
 त्वत्सदृशमिक्ष्वाकूणां सुहृदं नोपलक्ष्ये पश्यामि अतः यथा येन
 प्रकारेण राजा मां न शोचेत्तथा कुरु ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—कामभारावसन्नः कामवेगेन पीडितः,
 यद्वावसन्नो मदभिप्रेकादिमनोरथसमूहः तस्मादेतदुक्तं वक्ष्य-
 माणं च ॥ २३ ॥

रा० टी०—शोकेति । कामभारावसन्नः कामः इच्छावि-
 पयीभूतः भारोऽभिप्रेकधारणं अवसन्नः विध्वस्तः यस्य अत
 एव शोकोपहतचेताः अस्तीति शेषः तस्मादेतद्ब्रवीमि ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—कैकेय्याः प्रियो यः कामो विषयो भर-
 ताभिप्रेकादिस्तदर्थं यथा येन प्रकारेण यद्ब्रूव्याज्ञापयेत्तदविका-
 ङ्क्षयाऽस्मदादीनामविशङ्कया कार्यं सादरमनुष्ठेयम् ॥ २४ ॥

रा० टी०—शोकनाशकोपायं बोधयन्नाह—यदिति । महात्मा
 महीपतिः कैकेय्याः प्रियकामार्थं यद्ब्रूवन् यथा येन प्रकारेण
 आज्ञापयेत्तत्तथा तेन प्रकारेण अविकाङ्क्षया विकाङ्क्षा अनादरः
 तदभावेन अत्यादरेणेत्यर्थः कार्यं कर्तव्यम् ॥ २४ ॥

गो० टी०—गुरवः स्वामिनश्च न नियम्याः अपि तु सर्व-
 प्रकारेणाहुवर्तनीया इत्याशयेनाह—यद्यदिति । विकाङ्क्षा
 अनादरः तदभावेन आदरेणेत्यर्थः ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—एतच्छब्दार्थमाह—यदेषामिति । प्रशा-
 सतीत्यभ्यस्तत्वादसर्वकृत्येष्वपि कामक्रोधप्रवृत्तेष्वपि ॥ २५ ॥

रा० टी०—एतदर्थमिति । नराधिपाः राजानः एतदर्थं
 राज्यानि प्रशासति । एतदर्थमेवाह—यथेन प्रशासनेन सर्वकृत्येषु
 एपां राज्ञां मनः ईप्सितं न प्रतिहन्यते एतेन राजेप्सितमविचा-
 रेण कर्तव्यमिति सूचितम् ॥ २५ ॥

गो० टी०—एतदिति । एतच्छब्दार्थमाह—यदेषामिति ।
 प्रशासतीति अभ्यस्तत्वाददेशः सर्वकृत्येषु कामाद् क्रोधाद्वा
 प्रवृत्तेष्वित्यर्थः ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—यत्कार्यं प्रति यथा येन प्रकारेणालीक-
 मप्रियम् ताम्यति ग्लायति ॥ २६ ॥

रा० टी०—यदिति । यद्यस्मिन्कार्ये अलीकमौदासीन्यं
 नाधिच्छति शोकेन न ताम्यति तदेव कार्यं तथा तेन प्रकारेण
 कुरु ॥ २६ ॥

अष्टदुःखं राजानं ब्रह्मार्थं जितेन्द्रियम् । ब्रूयास्त्वमभिवाद्यैव मम हेतोर्निदं वचः ॥ २७ ॥
 न चाहमनुशोचामि लक्ष्मणो न च शोचति । अयोध्यायाश्च्युताश्चेति वने वत्स्यामहेति वा ॥ २८ ॥
 चतुर्दशसु वर्षेषु निवृत्तेषु पुनःपुनः । लक्ष्मणं मां च सीतां च द्रक्ष्यसे शीघ्रमागतान् ॥ २९ ॥
 एवमुक्त्वा तु राजानं मातरं च सुमन्त्र मे । अन्याश्च देवीः सहिताः कैकेयीं च पुनःपुनः ॥ ३० ॥
 आरोग्यं ब्रूहि कौसल्यामथ पादाभिवन्दनम् । सीताया मम चार्यस्य वचनाल्लक्ष्मणस्य च ॥ ३१ ॥
 ब्रूयाश्चापि महाराजं भरतं क्षिप्रमानय । आगतश्चापि भरतः स्थाप्यो नृपमते पदे ॥ ३२ ॥
 भरतं च परिष्वज्य यौवराज्येऽभिषिच्य च । अस्मत्संतापजं दुःखं न त्वामभिभविष्यति ॥ ३३ ॥
 भरतश्चापि वक्तव्यो यथा राजनि वर्तसे । तथा मातृषु वर्तथाः सर्वास्वेवाविशेषतः ॥ ३४ ॥

गो० टी०—यदिति । अलीकमप्रियम् 'अलीकं त्वप्रि-
 येऽनृते' इत्यमरः ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—अभिवाद्य मत्प्रातिनिधितया मदीय-
 नमस्कारं कृत्वा ॥ २७ ॥

रा० टी०—अष्टदुःखमिति । त्वं राजानं अभिवाद्य मम हेतोः
 मम इदं वचः ब्रूयाः ॥ २७ ॥

गो० टी०—अष्टदुःखमिति । मम हेतोः मम प्रति-
 निधित्वेनेत्यर्थः ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—इदंपदार्थमाह—न चेति । वने वत्स्या-
 महेति वेति संधिरार्थः वत्स्यामहे इति वा । नाशुशोचामीति
 संबन्धः ॥ २८ ॥

रा० टी०—स्ववचनमेवाह । नेति । अयोध्यायाः वयं
 च्युताः इति न शोचामि लक्ष्मणश्च न शोचति वने वत्स्यामहे
 इति वा न शोचामि एतेन मच्छ्लोकेहेतुकः शोकस्त्वया न कार्य
 इति सूचितम् । ननुनेत्यत्र नकारस्य योगविभागेन त्रिपाद्याः
 क्वचिदसिद्धत्वाभावबोधनात्सन्धिः ॥ २८ ॥

गो० टी०—स्वविश्लेषजनितदुःखेन राजा न निर्वहेदिति
 भिया तदाश्वासकानि वाक्यान्त्याह—नैवाहमिति । लक्ष्मणो
 न च मैथिलीत्यत्र शोचतीति विपरिणामः कर्तव्यः वत्स्यामहे-
 त्यत्र आर्थः सन्धिः ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—पुनरागतानस्मान्पुनस्त्वं द्रक्ष्यसीति सं-
 बन्धः, पुनः पुनरभीक्ष्णं द्रक्ष्यसि वा ॥ २९ ॥

रा० टी०—चतुर्दशेति । शीघ्रमागतौल्लक्ष्मणादीन्द्र-
 क्ष्यसे ॥ २९ ॥

गो० टी०—चतुर्दशस्त्विति । पुनः पुनर्द्रक्ष्यसि "नित्यवी-
 ष्यस्यो" इति द्विवचनम् आदरातिशयेन सदा द्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—सहिताः मम मात्रेति शेषः । पुनः पुनर-
 भीक्ष्णं पूर्वोक्तं वाक्यमुक्त्वा कौसल्यामित्युपलक्षणम् सर्वाः
 प्रति कैकेयीं चारोग्यम् अहमरोगोऽदुःख इति ब्रूहि कैकेयीमिति
 न व्यङ्ग्योक्तिः किंतु दैवकृतत्वेनास्या अनपराधित्वमित्या-
 शयेन ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—अथारोग्यकथनानन्तरं सर्वान्प्रत्यार्यस्य

ज्येष्ठस्य मम सीताया लक्ष्मणस्य च वचनात्पादाभिवन्दनं
 ब्रूहि ॥ ३१ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवमनेन प्रकारेण राजानमुक्त्वा
 मे मातरं कौशल्यां सहिताः हितत्वयुक्ताः अन्याश्च देवी रक्षीः
 कैकेयीं च पुनः पुनः मे आरोग्यं ब्रूहि । अथ अनन्तरं सीतायाः
 आर्यस्य मम च लक्ष्मणस्य च वचनात् पादाभिवन्दनं कौश-
 ल्यादिचरणप्रणामं ब्रूहि । श्लोकद्वयमेकान्वयि हितशब्दो भाव-
 प्रधानः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

गो० टी०—एवमित्यादि । राजानं मे मातरं अन्या
 देवीः सहिताः कौसल्याया सह वर्तमानाः कैकेयीं च पुनः पुनरे-
 वमुक्त्वा अथ कौसल्यामारोग्यं पादाभिवन्दनं च ब्रूहीत्यन्वयः ।
 आर्यस्य शालोदितज्येष्ठानुवर्तनरूपपरमधर्मवेदित्वात् लक्ष्मण-
 स्यार्यत्वोक्तिः, कौसल्यां प्रत्येव पादाभिवन्दनकथनम् अन्यत्र
 निषेधात् 'आचार्यवदाचार्यदारे दृष्टिः पादसंवाहनवर्जम्' इति
 निषेधस्य सपत्नीमातृष्वपि तुल्यत्वात् ॥ ३०—३१ ॥

३२] ति० टी०—एवं पितरं मातरं प्रति संदिश्य पुनः
 पितरं प्रतिसंदिशति—ब्रूया इति । महाराजं दशरथं नृपमते
 राजसंमते पदे राज्ये ॥ ३२ ॥

रा० टी०—ब्रूया इति । भरतं क्षिप्रं शीघ्रमानय इति च
 महाराजं ब्रूयाः तदानयने प्रयोजनमाह—आगतो भरतः नृप-
 मते राजेच्छाविषयीभूते पदे स्थाने स्थाप्यः ॥ ३२ ॥

गो० टी०—ब्रूया इति । नृपमते राज्ञामभिमते पदे यौव-
 राज्य इत्यर्थः । अभिषिच्य स्थितमिति शेषः नाभिभविष्यती-
 त्यत्रेति करणं द्रष्टव्यम् अस्य ब्रूया इत्यनेन संबन्धः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

३३] ति० टी०—अथ सुमन्त्रं प्रत्याह—भरतं चेति ।
 अभिषिच्याभिषेच्य ॥ ३३ ॥

रा० टी०—सुमन्त्रदुःखध्वंसोपायं वदन्नाह—भरतमिति ।
 यौवराज्ये भरतमभिषिच्य इव सर्वं तदधीनं कृत्वेत्यर्थः परि-
 ष्वज्य तमालिङ्ग्येत्यर्थः विद्यमानं त्वामस्मत्संतापजं दुःखं
 नाभिभविष्यति । च इवार्थः ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०—राजनि दशरथे ॥ ३४ ॥

गो०

क्षिप्रमिति गो० पाठः । ५ इति गो० पाठः ।

१ नैवाहमिति गो० पाठः । २ मैथिलीति गो० पाठः । ३ चेति गो० पाठः ।

यथा च तव कैकेयी सुमित्रा चाविशेषतः । तथैव देवी कौसल्या मम माता विशेषतः ॥ ३५ ॥
 तातस्य प्रियकामेन यौवराज्यमवेक्षता । लोकयोरुभयोः शक्यं नित्यदा सुखमेधितुम् ॥ ३६ ॥
 निवर्त्यमानो रामेण सुमन्त्रः प्रैतिबोधितः । तत्सर्वं वचनं श्रुत्वा स्नेहात्काकुत्स्थमब्रवीत् ॥ ३७ ॥
 यदहं नोपचारेण ब्रूयाः स्नेहाद्विक्रवम् । भक्तिमानिति तत्तावद्वाक्यं त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ३८ ॥
 कथं हि त्वद्विहीनोऽहं प्रतियास्यामि तां पुरीम् । तव तात वियोगेन पुत्रशोकार्तुरामिव ॥ ३९ ॥
 सराममपि तावन्मे रथं दृष्ट्वा तदा जनः । विना रामं रथं दृष्ट्वा विदीर्येतापि सा पुरी ॥ ४० ॥
 दैन्यं हि नगरी गच्छेद्दृष्ट्वा शून्यमिमं रथम् । सूतावशेषं स्वं सैन्यं हतवीरमिवाहवे ॥ ४१ ॥
 दूरेऽपि निवसन्तं त्वां मानसेनाग्रतः स्थितम् । चिन्तयन्तोऽद्य नूनं त्वां निराहाराः कृताः प्रजाः ॥ ४२ ॥

रा० टी०—भरत इति । भरतश्च वक्तव्यः । वक्तव्यमेवाह-
 अविशेषतः वैषम्यरहितत्वेन ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०—अविशेषतः शत्रुघ्नसंबन्धात्कैकेयविशे-
 पतः कैकेयविशेषेत्यर्थः । एवं मम मातापि कैकेयविशेषाद्-
 द्रव्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥

रा० टी०—यथेति । एताद्य विषमदृष्टिर्न कर्तव्येति
 तात्पर्यम् ॥ ३६ ॥

गो० टी०—भरत इत्यादिश्लोकेनोक्तमर्थं विदुषोति-
 यथेति । सुमित्रोक्तिः लक्ष्मणशत्रुघ्नपक्षापातात् अवेक्षता अङ्गी-
 कुर्वता त्वयेति शेषः । नित्यदा सर्वदा छान्दसो दाप्रत्ययः
 इति भरतश्चापि वक्तव्य इति पूर्वोणान्वयः ॥ ३४—३७ ॥

३६—३७] ति० टी०—अवेक्षताङ्गीकुर्वता उभयोल्लेखयो-
 रिहपरलोकयोः । नित्यदा सर्वदा छान्दसो दाप्रत्ययः । सुखं
 वर्धयितुं शक्यम् तेन तथा वर्तस्व येन लोकद्वयेऽपि सुखं भव-
 तीति व्यङ्ग्यं पर्यायोक्तमत्रालंकारः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

रा० टी०—तातस्येति । तातस्य जनकस्य प्रियकामेन
 अत एव यौवराज्यं यौवराज्यसदृशपालनमित्यर्थः अपेक्षता
 स्वाङ्गीकर्तृता त्वया उभयोः प्रकटाप्रकटसाकेतयोः सुखमेधितुं
 वर्धयितुमिति सुखं प्राप्तुमित्यर्थः शक्यम् ॥ ३६ ॥

रा० टी०—निवर्त्यमान इति । रामेण निवर्त्यमानः अत
 एव प्रतिबोधितः सुमन्त्रः काकुत्स्थमब्रवीत् ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०—उपचारः स्वामिभृत्योचितः सत्कारः तेन
 न ब्रूया ब्रूयाम् छान्दसमेतत् । अपि तु स्नेहाद्विक्रवं वाक्यं ब्रवीमि
 तद्वाक्यं भक्तिमानिति ज्ञात्वा क्षन्तुमर्हसीति संबन्धः ॥ ३८ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—यदिति । यद्वचः उपचारेण
 भृत्यवक्तव्यत्वेन न ब्रूयां किंतु स्नेहाद्विक्रवं धाट्यविशिष्टं
 यथा स्यात्तथा ब्रूयाम् तद्वाक्यं भक्तिमानयं मद्विषयकालि-
 स्नेहवानिति ज्ञात्वा क्षन्तुमर्हसि ॥ ३८ ॥

गो० टी०—यदिति । अहमविक्रवः घृष्टः सन् यद्वाक्यं
 ब्रूयां तन्नोपचारेण किंतु जेहात् तद्वाक्यं त्वं तावत् साकल्येन
 क्षन्तुमर्हसीति संबन्धः पाठभेदः । तव जेहादविक्रवो निर्भयः

यद्वच उपचारेण न ब्रूयां सेवाधर्मं विहाय ब्रूयां तद्वाक्यं
 भक्तिमानिति हेतोः क्षन्तुमर्हसि ॥ ३८ ॥

३९] ति० टी०—पुत्रशोकः पुत्रवियोगजः शोकः ॥ ३९ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—कथमिति । हे तात ! तव
 वियोगेन पुत्रशोकार्तुरामिव तां पुरीमयोध्यां त्वद्विहीनोऽहं कथं
 प्रतियास्यामि ॥ ३९ ॥

गो० टी०—कथमिति । तव तावद्वियोगेनेति पाठः ।
 तव तातेति पाठे तात स्वामिन्नित्यर्थः दृढत्वाद्वत्सेति संबोधनं
 वा । पुत्रवियोगजः शोकः पुत्रशोकः तेनाकुलामिव स्थितां पुरी-
 मित्यन्वयः ॥ ३९ ॥

४०] ति० टी०—मे रथं मत्प्रवर्त्य रथं दूराद्दृष्ट्वा । तदा
 दर्शनकाले सराममपि अपिः संभावने स रामं संभावयमानो
 जनः पुरी च निकटगतं रथं विना रामं दृष्ट्वा विदीर्येतापि ।
 अपिः संभावनायाम् ॥ ४० ॥

रा० टी०—स इति । तावत्पूर्वं मे रथं सरामं रामविशिष्टं
 दृष्ट्वा अतुमानतो ज्ञात्वा तदा समीपागमनसमये विना रामं
 रथं दृष्ट्वा साक्षादवलोक्य सा पुरी विदीर्येतापि । अपिः संभा-
 वनार्थकः ॥ ४० ॥

गो० टी०—सराममिति । पूर्वं सरामं रथं दृष्ट्वा इदानीं
 रामं विना स्थितं रथं दृष्ट्वा जनः सा पुरीं विदीर्येत दुःखेन
 भियेत पुरीशब्दोऽत्र जनव्यतिरिक्तपञ्चादिपरः ॥ ४० ॥

४१] ति० टी०—सूतावशेषं हतवीरं रथं दृष्ट्वा स्वसै-
 न्यमिव ॥ ४१ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्ग्यतरेणाह—दैन्यमिति । शून्यं त्व-
 या रहितं रथं दृष्ट्वा नगरी दैन्यं गच्छेत् तत्र दृष्टान्तः सूतावशेषं
 सूतमात्रावशिष्टमाहवे संग्रामे हतवीरं स्वसैन्यमिव ॥ ४१ ॥

गो० टी०—दैन्यमिति । आहवे हतवीरं हतं वीरं दृष्ट्वा
 स्वसैन्यमिव सूतावशेषं शून्यं रामरहितं रथं दृष्ट्वा नगरी दैन्यं
 गच्छेत् ॥ ४१ ॥

४२] ति० टी०—दूरेऽपि निवसन्तं त्वां मानसेन व्या-

दृष्टं तैर्दे त्वया राम यादृशं त्वत्प्रवासने । प्रजानां संकुलं वृत्तं त्वच्छोककलान्तचेतसाम् ॥ ४३ ॥
 आर्तनादो हि यः पौरैर्हस्तमुक्तस्त्वत्प्रवासने । सरथं मां निशाम्येवै कुर्युः शतगुणं ततः ॥ ४४ ॥
 अहं किं चापि वक्ष्यामि देवीं तव सुतो मया । नीतोऽसौ मातुलकुलं संतापं मा कृथा इति ॥ ४५ ॥
 असत्यमपि नैवाहं ब्रूयां वचनमीदृशम् । कथमप्रियमेवाहं ब्रूयां सत्यमिदं वचः ॥ ४६ ॥
 मम तावन्नियोगस्थास्त्वद्बन्धुजनवाहिनः । कथं रथं त्वया हीनं प्रवाह्यन्ति ह्योत्तमाः ॥ ४७ ॥

पारेणाग्रतः पुरः स्थितमिव त्वां चिन्तयन्त्यो रथेनागतप्रायो
 राम इति चिन्तयन्त्यः प्रजा जना अय एकस्य मम गमनदिने
 नूनं निश्चयेन निराहाराः कृता निराहारसंकल्पवत्यः कृता मरि-
 प्यन्तीति यावत् ॥ ४२ ॥

रा० टी०—दूरे इति । दूरे निवसन्तं त्वां दूरे निवसन्तीं
 त्वां सर्वतो विलक्षणां सीतां च मानसेन मनोव्यापारेण
 अग्रतः स्थितं स्थितां च चिन्तयन्त्यः प्रजाः अय त्वद्गदितरथ-
 गमनसमये निराहाराः कृताः त्वदागमनाभावं श्रुत्वा आहा-
 रादिकं न करिष्यन्तीत्यर्थः निवसन्तमित्यस्य स्थितमित्यस्य
 च लिङ्गविपरिणामेनान्यत्राप्यन्वयः । एकस्त्वाशब्दः सर्वादपि-
 षितादन्तप्रकृतिप्रकटावन्तः ॥ ४२ ॥

गो० टी०—दूर इति । प्रजाः अयोध्यावासिन्यः दूरे निव-
 सन्तमपि त्वां मानसेनाग्रतः स्थितं त्वां चिन्तयन्त्यः भावनाप्र-
 कर्षेण पुरतः स्थितमिव पश्यन्त्यः निराहाराः कृताः आहारे-
 ऽप्यादरं न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

४३] ति० टी०—तस्यैव युक्त्या साधनं करोति—दृष्ट-
 मित्यादिना । संकुलमार्तनादादि ॥ ४३ ॥

रा० टी०—अत्र त्वदनुभव एव प्रमाणमिति बोधयन्नाह—
 दृष्टमिति । हे राम ! त्वत्प्रवासने त्वच्छोककलान्तचेतसां प्र-
 जानां संकुलमार्तरेवादिविशिष्टं यादृशं वृत्तं तत्तादृशं त्वया
 दृष्टमेव ॥ ४३ ॥

गो० टी०—अत्रार्थे पूर्वानुभवं प्रमाणयति—दृष्टमिति ।
 त्वत्प्रवासने प्रजानां यादृशं संकुलं वृत्तं संक्षोभो जातः तादृशं
 त्वया दृष्टं हि ॥ ४३ ॥

४४] ति० टी०—सरथं मामेव निशाम्येत्यन्वयः ॥ ४४ ॥

रा० टी०—आर्तेति । त्वत्प्रवासने यः आर्तनादः पौरैः
 उन्मुक्तः ततस्तस्मादार्तनादाच्छतगुणं नादं सरथं रथसहितं
 मामेव निशम्य कुर्युः ॥ ४४ ॥

गो० टी०—आर्तनाद इति । ततः प्रवासकालिकनादा-
 दित्यर्थः ॥ ४४ ॥

४५—४६] ति० टी०—पुना रामं विना स्वगमनेऽनुपपत्तिमा-
 ह—अहमिति । अपि च अहं देवीं किं वक्ष्यामि देवीं कौसल्याम् ।
 तव सुतो मया मातुलकुलं प्रापित इति ब्रूहि, तत्राह—इदं व-
 चनं प्रियमप्यसत्यं नैवाहं ब्रूयाम् । वनं प्रापित इत्येव तर्हि
 ब्रूहि, तत्राह—इदं सत्यमप्यप्रियमेव, अतः कथं ब्रूयाम् 'सत्यं
 ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान् ब्रूयात्सत्यमप्रियम्' इति स्मृतः । तस्मात्तव

मातरं प्रति वक्तुं योग्यस्योत्तरस्याभावादहं न गमिष्यामीति
 भावः । एतदेव ध्वनयन्वक्ष्यति—'तत्र शक्याम्यहं गन्तुम्'
 इति । यत्तु कतकेनासत्यमपि मातुलकुलगमनं वक्ष्यामि न तु
 सत्यमपि वनगमनमप्रियत्वादित्युक्तम्, तत्तु तत्र शक्यामि
 इत्यादिनोक्तवचसां नगरगमनाभावप्रतिपादकत्वस्यैव लाभा-
 चिन्त्यम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

रा० टी०—अहमिति । देवीं कौशल्यामहं किं वक्ष्यामि
 येन वचनेन शोको न स्यात्तद्वचनं वदेत्यर्थः । ननु त्वयैव तद्वि-
 चार्य उच्यतामित्यत आह—तव सुतो मया मातुलकुलं नीतः
 अतः संतापं मा कृथाः इतीदृशमसत्यमेव वचनमहं नैव ब्रूयाम्
 एतेनैदृशासत्यकथनं कंचित्कालं किंचिच्छोकहानिः संभवतीति
 सूचितम् । ननु तर्हि सत्यमेव ब्रूहीत्यत आह—अप्रियमिदं सत्यं
 वचः कथं ब्रूयाम् । तथा च मनुः 'सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान् ब्रूया-
 त्सत्यमप्रियम्' इति । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

गो० टी०—यदि प्रियं ब्रूयां तदसत्यं भवति यदि च सत्यं
 ब्रूयां तदप्रियं भवति अतः कौसल्यां प्रति किमपि वक्तुं न
 शक्यमित्यभिप्रायेणाह—अहमित्यादिना । देवीमहं किं वा
 वक्ष्यामि न किमपि वक्तुं शक्नोमीत्यर्थः । तदेवोपपादयति—
 तवेत्यादिना । तवासौ सुतो मया मातुलकुलं नीतः तस्मात्
 संतापं मा कृथा इतीदृशमसत्यवचनमप्यहं नैव ब्रूयाम् अस-
 त्ववचनप्रतिषेधादिति भावः । सत्यमेव वेदेत्यत्राह—कथ-
 मिति । अप्रियमिदं वनप्रापणरूपं सत्यं वचनं कथं ब्रूयां
 देव्या हानिप्रसङ्गादिति भावः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

४७] ति० टी०—रथोऽपि नेतुमशक्य इत्यनुपपत्त्यन्तर-
 माह—ममेति । एतेऽपि मम नियोगस्था मत्प्रेरणमात्राधीना
 मत्प्रेरणया त्वद्बन्धुजनवहनशीला एव, न त्वन्वयवहनशीलाः,
 नापि त्वद्बन्धुरहितरथवहनशीलाः अतस्त्वया हीनं रथमेते कथं
 प्रवहन्ति, न कथमपि वहन्ति अतो रथनयनं दुःशक्यमिति
 भा० ॥ ४७ ॥

रा० टी०—इदानीं रथगमनस्यैवाशक्यत्वं बोधयन्नाह—
 ममेति । मम नियोगस्थाः मम नियमने स्थिताः त्वद्बन्धुजन-
 वाहिनः तव बन्धुजनः त्वमेव बन्धुजनश्च त्वद्बन्धुजनः स च
 स च त्वद्बन्धुजनौ तावैव वहन्ति तच्छीलिनः ह्योत्तमाः त्वया
 त्वद्बन्धुना च विहीनं रथं कथं प्रवाह्यन्ति प्रवहनं करिष्यन्ति
 कथमिति संभावनायाम् । अत्र त्वयेत्यनेन त्वद्बन्धुलाभो भेदाध्य-
 वसायाद्वाकाभाक्योर्ग्रहणं त्वादृत्यागमकं तत्र प्रकरणम् ॥ ४७ ॥

तन्न शक्ष्याम्यहं गन्तुमयोध्यां त्वद्वतेऽनघ । वनवासानुयानाय मामनुज्ञातुर्महसि ॥ ४८ ॥
 यदि मे याचमानस्य त्यागमेव करिष्यसि । सरथोऽग्निं प्रवेक्ष्यामि त्यक्तमात्र इह त्वया ॥ ४९ ॥
 भविष्यन्ति वने यानि तपोविघ्नकराणि ते । रथेन प्रतिवाधिष्ये तानि सर्वाणि राघव ॥ ५० ॥
 त्वत्कृतेन मया प्राप्तं रथचर्याकृतं सुखम् । आशंसे त्वत्कृतेनाहं वनवासकृतं सुखम् ॥ ५१ ॥
 प्रसीदेच्छामि तेऽरण्ये भवितुं प्रत्यनन्तरः । प्रीत्याभिहितमिच्छामि भव मे प्रत्यनन्तरः ॥ ५२ ॥
 इमेऽपि च हया वीर यदि ते वनवासिनः । परिचर्यां करिष्यन्ति प्राप्स्यन्ति परमां गतिम् ॥ ५३ ॥
 तव शुश्रूषणं मूर्धा करिष्यामि वने वसन् । अयोध्यां देवलोकां वा सर्वथा प्रजहाम्यहम् ॥ ५४ ॥
 नहि शक्या प्रवेष्टुं सा मयाऽयोध्या त्वया विना । राजधानी महेन्द्रस्य यथा दुष्कृतकर्मणा ॥ ५५ ॥

गो० टी०—ममेति । त्वद्वन्धुजनाः त्वद्वंश्याः यद्वा त्वद्वन्धुभृतसीतालक्ष्मणरूपजनाश्च त्वद्वन्धुजनाः तद्वाहिनः प्रवेक्ष्यन्ति वोढारो भविष्यन्ति वहेर्लटि रूपम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

४८] ति० टी०—उपसंहरति—तच्चेति ॥ ४८ ॥

रा० टी०—तदिति । तदुक्तहेतोः त्वद्वते त्वां विना अयोध्यां गन्तुं न शक्ष्यामि अतः वनवासानुयानाय वनवासानुगमनाय मामनुज्ञातुं त्वमर्हसि ॥ ४८ ॥

४९] ति० टी०—त्यक्तमात्रे त्यागक्षण एव ॥ ४९ ॥

रा० टी०—यदीति । याचमानस्य मे यदि त्यागमेव करिष्यसि तर्हि त्यक्तमात्रः कारणभावेनापि त्यक्त एव सरथोऽहमग्निं प्रवेक्ष्यामि ॥ ४९ ॥

गो० टी०—यदीति । त्यक्तमात्रः तत्क्षण एव व्यक्तः ॥ ४९ ॥

५०] ति० टी०—भविष्यन्ति संभाविताणि रथेन साधनेनाहमेव रथी भूत्वा प्रतिवाधिष्ये ॥ ५० ॥

रा० टी०—अनुगमने प्रयोजनं बोधयन्नाह—भविष्यन्तीति । ते तयोर्विघ्नकराणि यानि भविष्यन्ति चेदिति शेषः तानि वाधिष्ये एतेनाहमवश्यं नेतव्य इति सूचितम् ॥ ५० ॥

गो० टी०—भविष्यन्तीति । रथेन साधनेन प्रतिवाधिष्ये अहमेव रथी भूत्वा निवर्तयिष्यामीत्यर्थः । 'तानि सत्त्वानि' इति पाठः सर्वाणीति पाठे सत्त्वानीति शेषः ॥ ५० ॥

५१] ति० टी०—ननु सतेन त्वया कथं रथिकृत्यं कर्तुं शक्यं तत्राह—त्वत्कृतेनेति । न केवलमहं सतः किंतु प्रधानभूतो मन्त्री सतत्त्वं तु त्वत्कृताद्यग्रहरूपफलेन तदर्थफलस्यापि हेतुत्वाङ्गीकारान्मयाङ्गीकृतमिति शेषः तत्फलं च त्वदीयरथचर्यायां त्वदवग्रहकृतं सुखं मया प्राप्तम्, इदानीं त्वत्कृतेन त्वदङ्गीकृतवनवाद्यगमनाद्यग्रहेण वनवासकृतं सुखं राज्यचिन्तादुःखाभावान्महत्सुखमाशंसे प्रार्थयामि, एतेन त्वदवतारं ज्ञात्वैव त्वद्रथचर्यासौभाग्याय सतत्त्वं मयाङ्गीकृतमिति ध्वनितम् ॥ ५१ ॥

रा० टी०—नवनवगमने क्लेशः स्यादित्यत आह—त्वदिति । त्वत्कृतेन त्वज्जामेच्छया मया रथचर्याकृतं रथवाहनजनितं सुखं प्राप्तमतः त्वत्कृतेन त्वज्जामेच्छयैव वनवासकृतं सुखमाशंसे इच्छामि ॥ ५१ ॥

गो० टी०—त्वदिति । त्वत्कृते त्वन्निमित्तं रथचर्याकृतं सुखं मया नावाप्तं राज्याभिषिक्तत्वद्रथचर्याकृतसुखं मया भाग्यहीनेन न लब्धं तथापि त्वत्कृतेन त्वत्ताहाय्यकरणेन वनवासकृतमपि सुखमाशंसे इच्छामि राज्ये रथचर्याकृतसुखाभावेऽपि वा सारथित्वेन परिचर्याकरणकृतं वापि सुखं मम भवत्विति भावः, यद्वा त्वत्कृतेन त्वया कृतेनाद्यग्रहेणेत्यर्थः । रथचर्याकृतं रथप्ररणकृतं सुखं कृतं मया अवाप्तम् एवं त्वत्कृतेनाद्यग्रहेण वनवासकृतं सुखमप्यहमाशंसे इति ॥ ५१ ॥

५२—५३] ति० टी०—प्रत्यनन्तरः प्रत्यासन्नः अनुकूल इति यावत् । प्रत्यनन्तरो भवेति त्वया प्रीत्याभिहितं वाक्यं श्रोतुमिच्छामि ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

रा० टी०—प्रसीदेति । अरण्ये ते प्रत्यनन्तरः अतिनिःकटकवर्ती भवितुमिच्छामि । तत्र हेतुः प्रीत्या ते अभिहितसुखमिच्छामि श्रोतुमिति शेषः । अतः मे प्रत्यनन्तरस्त्वं भव । यदि च अभिहितमित्यस्य आज्ञामित्यर्थस्तदा श्रोतुमिति नाध्याहार्यम् ॥ ५२ ॥

गो० टी०—प्रसीदेति । प्रत्यनन्तरः समीपवर्ती मे प्रत्यनन्तरो भवेति प्रीत्या अभिहितमिच्छामि त्वकर्तृकमभिधानमिच्छामीत्यर्थः । क्रियतामिति मां वदेतिवत् ॥ ५२ ॥

रा० टी०—इमे इति । परिचर्यां सेवाम् ॥ ५३ ॥

गो० टी०—इम इति । परमां गतिं स्वामिशुश्रूषणादिति भावः ॥ ५३ ॥

५४—५५] ति० टी०—देवलोकं वेत्यनेन त्वद्भक्तानां भक्त्यन्तरायभृतदेवलोकप्राप्तिरपि हेतुवैति सूचितम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

रा० टी०—तवेति । तव शुश्रूषणं सेवां वने करिष्यामि अतः अयोध्यां देवलोकं देवलोकगमनं च प्रजहामि त्यजामि एतेन यथेच्छं देवलोकमप्ययं गच्छतीति व्यञ्जितम् ॥ ५४ ॥

गो० टी०—तवेति । शृङ्गेत्यस्य सोपचारमिति फलितार्थः । सर्वथा सर्वप्रकारेण ॥ ५४ ॥

रा० टी०—नहीति । दुष्कृतकर्मणा पापकर्मकारिणा महेन्द्रस्य इन्द्रस्य राजधानी अमरावतीव ॥ ५५ ॥

गो० टी०—नहीति । महेन्द्रस्य राजधानी स्वर्गः ॥ ५५ ॥

वनवासे क्षयं प्राप्ते ममैष हि मनोरथः । यदनेन रथेनैव त्वां वहेयं पुरीं पुनः ॥ ५६ ॥
 चतुर्दश हि वर्षाणि सहितस्य त्वया वने । क्षणभूतानि यास्यन्ति शतसंख्यानि चान्यथा ॥ ५७ ॥
 भृत्यवत्सल तिष्ठन्तं भर्तृपुत्रगते पथि । भक्तं भृत्यं स्थितं स्थित्या न मा त्वं हातुमर्हसि ॥ ५८ ॥
 एवं बहुविधं दीनं याचमानं पुनः पुनः । रामो भृत्यालुकम्पी तु सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ ५९ ॥
 जानामि परमां भक्तिर्महं ते भर्तृवत्सल । शृणु चापि यदर्थं त्वां प्रेषयामि पुरीमितः ॥ ६० ॥
 नगरीं त्वां गतं दृष्ट्वा जननी मे यवीयसी । कैकेयी प्रत्ययं गच्छेदिति रामो वनं गतः ॥ ६१ ॥
 “विपरीते तुष्टिहीना वनवासं गते मयि । राजानं नातिशङ्केत मिथ्यावादीति धार्मिकम् ॥ ६२ ॥
 एष मे प्रथमः कल्पो यदम्बा मे यवीयसी । भरतारक्षितं वृत्तं पुत्रराज्यमवाप्स्यते ॥ ६३ ॥
 मम प्रियार्थं राज्ञश्च सुमन्त्र त्वं पुरीं ब्रज । संदिष्टश्चापि यानर्थास्तांस्तान्भूयास्तथा ॥ ६४ ॥
 इत्युक्त्वा वचनं सूतं सान्त्वयित्वा पुनः पुनः । गुहं वचनमर्कीवो रामो हेतुमदब्रवीत् ॥ ६५ ॥

५६] ति० टी०—वनवासे क्षयं प्राप्ते वनवासकाले समाप्ते पुरीं वहेयं प्रापयेयमिति यत्, एष मे मनोरथः ॥ ५६ ॥

रा० टी०—वनवासे स्वप्रयोजनान्तरं बोधयवाह—वनवास इति । वनवासे नियमितवनवासकाले क्षयं प्राप्ते सति यत्प्रयत्नवानहमनेन रथेन पुरीमयोध्यां त्वां वहेयं हि एष मम मनोरथः ॥ ५६ ॥

गो० टी०—वनवास इति । वनवासे क्षयं प्राप्ते वनवासे समाप्ते सतीत्यर्थः । वहेयमिति यत् अयं मे मनोरथ इति संबन्धः ॥ ५६ ॥

५७] ति० टी०—अन्यथा त्वया सहितस्य स्थितिपक्षे ॥ ५७ ॥

रा० टी०—चतुर्दशेति । वने त्वया सहितस्य मे चतुर्दशवर्षाणि क्षणभूतानि क्षणत्वं प्राप्तानि यास्यन्ति अन्यथा सहगमनाभावे शतसंख्यानि यास्यन्ति संहिताया अभावस्तु “इकोऽसर्वर्णे शाकल्यस्य—” इति प्रकृतिभावात् ॥ ५७ ॥

गो० टी०—चतुर्दशेति । त्वया सहितस्येति ममेति शेषः । क्षणभूतानि क्षणतुल्यानि अतोऽन्यथा त्वद्विरह इत्यर्थः । शतसंख्यानि भवेयुरिति शेषः । शतगुणितानि भविष्यन्तीति भावः ॥ ५७ ॥

५८—६०] ति० टी०—भर्तृपुत्रगते राजपुत्राश्रिते पथि यथा भृत्येन स्थातव्यं तथा त्वद्विषये तिष्ठन्तं सर्वभृत्यमध्ये भक्तिमन्तं भृत्यं स्थित्या भृत्ययोग्यया स्थित्या सर्वदा स्थितं नियुक्तं कार्यविषये कदाप्यपराधरहितमिति यावत् ॥ ५८—६० ॥

रा० टी०—भृत्येति । हे भृत्यवत्सल ! भर्तृपुत्रगते स्वामि-पुत्रकर्तृकगतिमिति पथि मामे तिष्ठन्तं स्थित्या सेवकरीत्या स्थितं वियमानं मां हातुं त्यक्तुं त्वं नार्हसि ॥ ५८ ॥

रा० टी०—एवमिति । भृत्यालुकम्पी भृत्यविषयका-तिदयावान्(रामः) सुमन्त्रमब्रवीत् ॥ ५९ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—जानामीति । यदर्थं त्वामिति प्रेषयामि तच्छृणु ॥ ६० ॥

गो० टी०—भृत्येति । हे भृत्यवत्सल ! भक्तं भृत्यमत एव स्थित्यां मर्यादायां स्थितम् अस्वलितमर्यादमत एव भर्तृपुत्रगते स्वामिपुत्रेण त्वया गते पथि वनगमने तिष्ठन्तं निश्चितत्वद्वगमनं मां त्वं हातुं नार्हसि ॥ ५८—६० ॥

६१] ति० टी०—रामो वनं गत इति प्रत्ययं निश्चयं कैकेयी गच्छेदित्यन्वयः ॥ ६१ ॥

रा० टी०—तत्प्रयोजनमाह—नगरीमिति । नगरीमयोध्यां त्वां गतं प्राप्तं दृष्ट्वा यवीयसी कनिष्ठा मे जननी कैकेयी रामो वनं गत इति प्रत्ययं प्रतीतिं गच्छेत्प्राप्त्यात् । रथेन गमने केनचिद्वाजा स्वदेशं प्रापित इति शङ्का भविष्यतीति सूचितम् ॥ ६१ ॥

गो० टी०—नगरमित्यादि । श्लोकत्रयमेकान्वयम् । रामो वनं गत इति कैकेयी प्रत्ययं विश्वासं गच्छेत् धार्मिकं राजानं मिथ्यावादीति नातिशङ्केत भरतारक्षितं भरतेन आसमन्तात् रक्षितं पुत्रराज्यम् अवाप्त्यादिति च यत् एषः मे प्रथमः कल्पः कर्तव्येषु प्रयोजनेषु मुख्यः ‘मुख्यः स्यात् प्रथमः कल्पः’ इत्यमरः ॥ ६१—६३ ॥

६२] ति० टी०—अतिशङ्काऽन्यथाशङ्का तां न कुर्यात् ॥ ६२ ॥

रा० टी०—ननु तत्प्रतीत्या किमित्याह—परितुष्टेति । मयि वनवासं गतं तन्निश्चयत्वविशिष्टगतिमिति सति परितुष्टा सती धार्मिकं राजानं मिथ्यावादी इति नातिशङ्केत ॥ ६२ ॥

६३—६५] ति० टी०—इत्येष मे प्रथमः कल्पो मुख्यं प्रयोजनं त्वद्गमनस्येत्यन्वयः भरतेनारक्षितं समन्ताद्रक्षितमीदृशं पुत्रराज्यं तज्जन्यं सुखं प्राप्नुयादिति च मम त्वद्गमनस्य प्रयोजनं भरतानयनस्य त्वदधीनत्वात् ॥ ६३—६५ ॥

रा० टी०—एष इति । भरतारक्षितं भरतेन आसमन्ता-द्रक्षितमत एव वृत्तं प्रशस्तदृष्टिमत्पुत्रराज्यं यवीयसी अम्बा कैकेयी अवाप्स्यते एषः मम प्रथमः कल्पः संकल्पः एतेन भर-तागमनादि त्वद्गमनासाध्यमिति बोधितम् ॥ ६३ ॥

१ एवेति रा. पाठः । २ अतोऽन्यथेति गो. अन्यथेति रा. पाठः । ३ स्थित्यां त्वं न मामिति गो. पाठः । ४ मयीति गो. पाठः । ५ परितुष्टा हि सा देवीति गो. रा. पाठः । ६ स्वीतं.....मवाप्त्यादिति गो. पाठः । ७ सरथ इति गो. पाठः । ८ असौति गो. पाठः । ९ अङ्गीवमिति रा. पाठः ।

नेदानीं गुह योग्योऽयं वासो मे सजने वने । अवश्यमौश्रमे वासः कर्तव्यस्तद्रतो विधिः ॥ ६६ ॥
 सोऽहं गृहीत्वा नियमं तपस्विजनभूषणम् । हितकामः पितृभूयः सीताया लक्ष्मणस्य च ॥ ६७ ॥
 जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमानय । तत्क्षीरं राजपुत्राय गुहः क्षिप्रमुपाहरत् ॥ ६८ ॥
 लक्ष्मणस्यात्मनश्चैव रामस्तेनाकरोज्जटाः । दीर्घबाहुर्नरव्याघ्रो जटिलत्वमधारयत् ॥ ६९ ॥
 तौ तदा चीरसंपन्नौ जटामण्डलधारिणौ । अशोभेतामृपिसमौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७० ॥
 ततो वैखानसं मार्गमास्थितः सहलक्ष्मणः । व्रतमादिष्टवान्नामः सहायं गुहमब्रवीत् ॥ ७१ ॥

रा० टी०—ममेति । पुरीमयोध्यां त्वं ब्रज यान्यानर्था-
 न्यथा यथा त्वं संदिष्टः पृष्ठस्तान्स्तान्थस्तथा तथा ब्रूयाः ॥ ६४ ॥

गो० टी०—ममेति । यानर्थान् संदिष्टोऽसि तानर्थान्दशर-
 थादीवदिश्य तथा तथा ब्रूया इति संबन्धः ॥ ६४ ॥

रा० टी०—इतीति । इत्यनेन प्रकारेण वचनमुक्त्वा तेन
 सत्तं सान्त्वयित्वा अङ्गीवं क्लीवतानिवर्तकं हेतुमद्वचनं गुहम-
 ब्रवीत् ॥ ६५ ॥

गो० टी०—इतीति । हेतुमत् शुक्तिमत् नेदानीमित्यनेन
 इह वस्तव्यमिति गुहप्रार्थनं योतितं मे सजने सजनप्रदेशे
 अयं वासो न योग्यः तद्रतो विधिः आश्रमवासगतः तद्विषय
 इत्यर्थः । विधिः पितृनियमनम् । सोहम् 'सप्त सप्त च वर्षाणि दण्ड-
 कारण्यमाश्रितः । अभिषेकमिमं त्यक्त्वा जटाजिनधरो वस'
 इति कैकेय्या निशुक्तोऽहं तपस्विजनभूषणं तपस्विजनातिशया-
 वहं नियममधःशयनादिकं गृहीत्वा अङ्गीकृत्य पितुः सीताया
 लक्ष्मणस्य च भूयो हितकामः अतिशयेन परलोकसा-
 धनपुण्यकामः सन् जटाः कृत्वा गमिष्यामि तदर्थं न्यग्रोधक्षी-
 रमानय जटाकरणस्य सीतालक्ष्मणयोः प्रियत्वाभावेऽपि हित-
 त्वमस्त्येव तयोरपि तेन धर्मातिशयात् रामजटाकरणे हि
 सहधर्मचारिण्याः सीताया अपि धर्मः सिद्धः लक्ष्मणस्य च
 तदङ्गरोधेन जटाकरणाद्धर्मः, यद्वा हितकामः न तु प्रियकाम
 इत्यर्थः ॥ ६६—६७ ॥

६६] ति० टी०—सजने वने वासो न योग्य इत्युक्ति-
 रत्रैव वने स्थेयमिति कदाचिद्गुहः प्रार्थयेत्तत्प्रतिबन्धाय आश्रमे
 जनपदारहिते वासो योग्यः, अतस्तद्रत आश्रमवासोचितो
 विधिर्जटाधारणादिरूप इदानीं कर्तव्य इत्यन्वयः ॥ ६६ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—नेति । हे गुह ! सजने स्वकी-
 यजनसहिते वने मे वासो न योग्यः अतः आश्रमे स्वकीय-
 जनागम्यवनपर्णशालादाववश्यं वासः कर्तव्यः अत एव तद्र-
 तस्तद्वासिषु प्राप्तः विधिश्च कर्तव्यः । कर्तव्य इत्युभयान्वयी ॥ ६६ ॥

६७—६८] ति० टी०—सोऽहं नियमं वन्याहारभूषणना-
 दिरूपं गृहीत्वा सीताया लक्ष्मणस्य चाद्युक्त्या तपस्विजनभूषणं
 जटाः कृत्वा गमिष्यामि, अतो न्यग्रोधक्षीरमानय । भूयोऽतिशयेन
 पितृहितकामस्तत्प्रतिशारक्षणं । यत्तु सीताया हितकाम इति
 तत्र, जटाधारणेन सीताहिताप्रसिद्धेः । अनुमतित्वपेक्षितव
 अन्यथा संन्यासबुद्ध्या परमदुःखापत्तेः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

रा० टी०—तद्विधिं बोधयन्नाह—स इति । पित्रादेर्हितका-
 मोऽहं तपस्विजनभूषणं नियमं भूषणनादि गृहीत्वा अत एव
 जटाः कृत्वा निर्माय गमिष्यामि अतः न्यग्रोधक्षीरं वटवृक्षपय
 आनय तद्रामाज्ञापितं क्षीरं गुहः क्षिप्रमुपाहरत् । श्लोकद्वय-
 मेकान्वयि ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

गो० टी०—तत्क्षीरमिति । लक्ष्मणस्य चेति तेनापि
 भ्रातृवदवस्थानस्य संकल्पितत्वादिति भावः अकरोदिति लक्ष्मणे
 प्रयोज्यकर्तृत्वं बोध्यम् । ऋपिः खियति दीर्घबाहुरिति । जटिलत्वं
 जटावत्त्वं तुन्दादित्वादिलच्छ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

६९—७०] ति० टी०—लक्ष्मणस्याकरोत् तेनापि रामवद-
 वस्थानस्य संकल्पितत्वात् ॥ ६९ ॥ ७० ॥

रा० टी०—लक्ष्मणस्येति । तेन गुहानीतक्षीरेण जटाः
 अकरोत् । अतः जटिलत्वं जटिलधर्ममधारयत् ॥ ६९ ॥

रा० टी०—ताविति । चीरसंपन्नौ भ्रातरौ ऋपिसमौ
 अशोभेताम् ॥ ७० ॥

गो० टी०—तस्यामप्यवस्थायां दर्शनीयतमत्वमाह—तावि-
 त्यादिश्लोकेन ॥ ७० ॥

७१] ति० टी०—वैखानसं मार्गं वानप्रस्थाश्रमधर्ममा-
 स्थितः प्राप्तुं कृतबुद्धिः सन्व्रतं वानप्रस्थव्रतमादिष्टवानङ्गीकृत-
 वान् अत्र गङ्गारूपतीर्थप्राप्तौ, अग्रे प्रयागरूपतीर्थप्राप्तौ, तदग्रे
 पितृमरणश्रवणेऽपि यन्मुण्डनाकरणं रामलक्ष्मणयोस्तेनानेन
 परकृतिरूपार्थवादेन क्षत्रियाणां तीर्थादिषु मुण्डननिषेधं प्रतीय
 इत्यलम् । सहायं गङ्गातरणादिकृतसहायम् ॥ ७१ ॥

रा० टी०—तत इति । वैखानसं मार्गं वानप्रस्थधर्मम्
 आस्थितः अत एव व्रतं तदङ्गानामादिष्टवान् स्वीकृतवा-
 न्नामः सहायं तरणादिसाहाय्यकारिणं गुहमब्रवीत् ॥ ७१ ॥

गो० टी०—तत इति । विखना नाम ब्रह्मनखोत्पन्नः कश्चि-
 न्मुनिः 'ये नखास्ते वैखानसाः । ये वालास्ते वालखिल्याः'
 इत्युक्तेः । सिंहादिशब्दवद्वर्णविपर्ययः । तेन प्रोक्तं वैखानसं
 प्रोक्तार्थे अण् मार्गं धर्ममित्यर्थः वानप्रस्थधर्ममिति यावत्,
 आस्थितः आश्रितः व्रतं ब्रह्मचर्यादिनियमम् आदिष्टवान्
 अङ्गीकृतवान् । नन्वत्र सर्वो वानप्रस्थधर्मोऽङ्गीकृतः उत यः
 कश्चित् । नायः तस्य पुनर्गार्हस्थ्यग्रहणायोगात् आरूढपतितो
 हि स इत्युत्तराश्रमप्राप्तस्य पुनः पूर्वोश्रमावरोहो निन्दितः ।

अप्रमत्तो बले कोशे दुर्गे जनपदे तथा । भवेथा गुह राज्यं हि दुरारक्षतमं मतम् ॥ ७२ ॥
 ततस्तं समनुज्ञाप्य गुहमिक्ष्वाकुनन्दनः । जगाम तूर्णमव्यग्रः सभार्यः सहलक्ष्मणः ॥ ७३ ॥
 स तु दृष्ट्वा नदीतीरे नावमिक्ष्वाकुनन्दनः । तितीर्षुः शीघ्रगां गङ्गामिदं वैचनमब्रवीत् ॥ ७४ ॥
 आरोह त्वं नरव्याघ्र स्थितां नावमिमां शनैः । सीतां चारोपयान्वक्षं परिगृह्य मनस्विनीम् ॥ ७५ ॥
 स भ्रातुः शासनं श्रुत्वा सर्वमप्रतिकूलयन् । आरोप्य मैथिलीं पूर्वमारोहान्तामवांस्ततः ॥ ७६ ॥
 अथारोह तेजस्वी स्वयं लक्ष्मणपूर्वजः । ततो निषादाधिपतिर्गुहो ज्ञातीनचोदयत् ॥ ७७ ॥
 राघवोऽपि महातेजा नावमारुह्य तां ततः । ब्रह्मवत्क्षत्रवच्चैव जजाप हितमात्मनः ॥ ७८ ॥
 आचम्य च यथाशास्त्रं नदीं तां सह सीतया । प्रैणमत्प्रतिसंतुष्टो लक्ष्मणश्च महारथः ॥ ७९ ॥
 अनुज्ञाय सुमन्त्रं च सबलं चैव तं गुहम् । आस्थाय नावं रामस्तु चोदयामास नाविकान् ॥ ८० ॥

न द्वितीयः गृहस्थस्य वनस्थासाधारणजटाधारणादिकरणे शाखारण्डवदाश्रमरण्डतापत्तेः । मैवं पितृनियोगकृतसांक्रल्पिक-
 नियमविशेषस्य युधिष्ठिरादिसन्यासधर्मवदविरुद्धत्वात् । उक्तं हि
 मनुना 'सम्यक् संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्'
 इति । सहायं गङ्गावतरणसहायं 'सखायम्' इति च पाठः ॥ ७१ ॥

७२-७४] ति० टी०-किमब्रवीत्तदाह-अप्रमत्त इति ।
 दुःखेनारक्षा रक्षणं यस्य तदुरारक्षम् अतिशयेन दुरारक्षं दुरा-
 रक्षतमम् । 'दुरारक्ष्यतमम्' इति पाठेऽतिशयेन दुःखेन रक्षितुं
 योग्यतममित्यर्थः ॥ ७२-७४ ॥

रा० टी०-तद्वचनमेवाह-अप्रमत्त इति । बलदौ अप्र-
 मत्तस्त्वं भवेथाः तत्र हेतुः-हि यतः राज्यं दुरारक्षतमं दुःखेन
 आरक्ष्यते दुरारक्षं अतिशयेन दुरारक्षं दुरारक्षतमं मतं
 निश्चितम् ॥ ७२ ॥

गो० टी०-अप्रमत्त इति । बले चतुरङ्गबले कोशे
 अथौघे 'कोशोऽस्त्री कुड्मले खड्गपिधानेऽप्यौघदिव्ययोः' इत्य-
 मरः । दुरारक्षं दुःखेन आ समन्तात् रक्षितुं शक्यम् । (पाठभेदः
 दुःखेन आरक्षा रक्षणं यस्य तदुरारक्षम् अतिशयेन दुरारक्षं
 दुरारक्षतमं भवेथाः इत्यार्षमात्मनेपदम्) ॥ ७२ ॥

रा० टी०-तत इति । गुहं तूर्णं समनुज्ञाप्य इक्ष्वाकुन-
 न्दनो रामः जगाम ॥ ७३ ॥

गो० टी०-तत इति । अव्यग्रः अव्यासक्तः 'व्यग्रो
 व्यासक्त आकुले' इत्यमरः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

रा० टी०-स इति । गङ्गां तितीर्षुः स रामः नदीतीरे
 उत्तरतीरवर्तिजले नावं दृष्ट्वा अब्रवीत् लक्ष्मणमिति शेषः ॥ ७४ ॥

७५] ति० टी०-स्थितामिमां नावं परिगृह्य हस्ते गृही-
 त्वा सीतामारोपय अन्वक्षं पश्चात्त्वमारोह ॥ ७५ ॥

रा० टी०-तद्वचनमेवाह-आरोहेति । हे नरव्याघ्र लक्ष्म-
 ण ! मनस्विनीं सीतां परिगृह्य स्थितां नावं शनैरारोपय अन्वक्षं
 पश्चात्त्वमारोह ॥ ७५ ॥

गो० टी०-आरोहेति । स्थितामिमां नावं परिगृह्य
 सीतां शनैरारोपय अन्वक्षम् अनुपदं त्वं चारोहेति संबन्धः,

यद्वा त्वं प्रथममारोह अन्वक्षं मनस्विनीं सीतां परिगृह्य
 करप्रयोगं गृहीत्वा आरोपयेत्पुनरांशुः । मनस्विनीमिति
 निन्दायां मतुप् भोरुमिति यावत् । पूर्वमारोहणेऽसौ विभीषा-
 दिति भावः ॥ ७५ ॥

७६-७७] ति० टी०-अप्रतिकूलयन्नहकूलयन् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

रा० टी०-स इति । स लक्ष्मणः भ्रातुः शासनं श्रुत्वा
 अप्रतिकूलयन्नहकूलयन्समैथिलीं पूर्वमारोप्य आरोह ॥ ७६ ॥

गो० टी०-लक्ष्मणस्तु निपुणतया प्रथमं सीतामारोप्य
 पश्चात्स्वयमारुह इत्याह-स भ्रातुरिति । अप्रतिकूलयन् यथा
 तथा वाप्यारोहणशासनमनुतिष्ठन् आत्मवान् रामाशयज्ञ
 इत्यर्थः । पूर्वं मनस्विनीमित्युक्तम् इदानीमात्मवानित्युक्तम्
 उभाभ्यामारोपणे दोषशङ्कारादित्यं चोक्तम् ॥ ७६ ॥

रा० टी०-अथेति । अथ लक्ष्मणारोहणानन्तरं लक्ष्म-
 णपूर्वजो रामः आरोह ततोऽनन्तरं गुहः ज्ञातीनचोदयत्
 रामाज्ञाहकूलं वर्तितव्यमिति प्रैरयत् ॥ ७७ ॥

गो० टी०-अथेति । ज्ञातीन् बन्धून् अचोदयत् नौः पारं
 नीयतामित्यचोदयत् ॥ ७७ ॥

७८] ति० टी०-ब्रह्मवत्क्षत्रियवद्ब्राह्मणक्षत्रियार्हं ब्रह्मक्ष-
 त्रदेवताकमित्यर्थो वा आत्मनो हितमुद्दिश्य जजाप । 'सुत्रा-
 माणस्य नावमारोहेत्' इति स्मृतेः क्षत्रियाधिकारे पाठाद्ब्रह्म-
 क्षत्रदेवताकत्वं चास्य ब्राह्मणे उक्तमिति कतकः । "देवीं नावम्"
 इत्यादिब्रह्मक्षत्रसाधारणो मन्त्र इत्यन्ये ॥ ७८ ॥

रा० टी०-राघव इति । ब्रह्मवद्देवप्रवर्तकः महातेजा
 राघवः क्षत्रवत्क्षत्रियकुलविहितं यथा भवति तथा आत्मनो
 हितं स्वप्रापकं मन्त्रविशेषं जजाप एतेन तन्मन्त्रोच्चारणे रामस्य
 प्रीत्यतिशयो ध्वनितः ॥ ७८ ॥

गो० टी०-राघव इति । ब्रह्मवत् क्षत्रवदित्यर्हार्थं वति-
 प्रत्ययः । ब्राह्मणार्हं क्षत्रियार्हम् आत्मनो हितं जजाप "देवीं
 नावम्" इत्यादि ब्रह्मक्षत्रसाधारणमन्त्रं जजापेत्यर्थः । यद्वा ब्रह्म-
 क्षत्रशब्दयुक्तं मन्त्रं जजापेत्यर्थः । स च मन्त्रः "सुत्रामाणस्य"
 इत्यादिः तत्र छत्रिष्ठनेमिः पुननाजिदिति ब्रह्मक्षत्रशब्दौ श्रुतौ ॥ ७८ ॥

७९-८०] ति० टी०-प्रणमत् अडभाव आर्षः ॥ ७९ ॥ ८० ॥

ततस्तैश्चालिता नौका कर्णधारसमाहिता । शुभस्फैयवेगाभिहता शीघ्रं सलिलमत्यगात् ॥ ८१ ॥
 मध्यं तु समनुप्राप्य भागीरथ्यास्त्वनिन्दिता । वैदेही प्राञ्जलिर्भूत्वा तां नदीमिदमब्रवीत् ॥ ८२ ॥
 पुत्रो दशरथस्यायं महाराजस्य धीमतः । निदेशं पालयत्वेनं गङ्गे त्वदभिरक्षितः ॥ ८३ ॥
 चतुर्दश हि वर्षाणि समप्राण्युष्य कानने । भ्रात्रा सह मया चैव पुनः प्रत्यागमिष्यति ॥ ८४ ॥
 ततस्त्वां देवि सुभगे क्षेमेण पुनरागता । यक्ष्ये प्रमुदिता गङ्गे सर्वकामसमृद्धिनी ॥ ८५ ॥
 त्वं हि त्रिपथगे देवि ब्रह्मलोकं संमक्षसे । भार्या चोदधिराजस्य लोकेऽस्मिन्संप्रदृश्यसे ॥ ८६ ॥
 सा त्वां देवि नमस्यामि प्रशंसामि च शोभने । प्राप्तराज्ये नरव्याघ्रे शिवेन पुनरागते ॥ ८७ ॥
 गवां शतसहस्रं च वस्त्राण्यन्नं च पेशलम् । ब्राह्मणेभ्यः प्रदास्यामि तव प्रियचिकीर्षया ॥ ८८ ॥

रा० टी०—आचम्येति । सीतया सह संतुष्टो रामः लक्ष्मणश्च यथाशास्त्रमाचम्य प्रणमत्प्राणमत् । आगमशास्त्र-
 स्यानित्यत्वादङ्गविरहः ॥ ७९ ॥

रा० टी०—अनुज्ञायेति । समन्त्रं सबलं सैन्यसहितं
 गुहं चातुर्ज्ञाय नावमास्थाय नाविकांश्चोदयामास ॥ ८० ॥

गो० टी०—पूर्वोक्तं नावारोहणं विवृण्वन्नाह—आचम्ये-
 त्यादिना ॥ ७९ ॥ ८० ॥

८१] ति० टी०—कर्णधारेण नाविकेन समाहिता सज्जी-
 कृता स्फ्यमरित्रं तेन वेगादभिहता प्रयुक्ता ॥ ८१ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः नाविककर्मकप्रेरणानन्तरं
 तैः नाविकैः चालिता कर्णधारैः अरित्रग्राहकैः समाहिता तरण-
 घट्टसंख्यकृता शुभस्फवेगाभिहता शुभस्फस्य शोभनारित्रस्य
 वेगेन अभिहता शीघ्रं चालिता नौका सलिलं गङ्गाजलमत्यगा-
 च्छीघ्रमचलत् ॥ ८१ ॥

गो० टी०—तत इति । कर्णधारसमाहिता समाहितकर्ण-
 धारा शुभस्फयवेगाभिहता शुभानां स्फयानामरित्राणां वेगेना-
 भिहता प्रयुक्ता ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

८२] ति० टी०—गङ्गाया महादेवतात्वात्कीदेवतात्वाच्च
 सीता प्रार्थितवतीत्याह—मध्यमिति ॥ ८२ ॥

रा० टी०—मध्यमिति । भागीरथ्याः मध्यं समु-
 प्राप्य अनिन्दिता आश्रितानां निन्दितत्वनिवर्तिका वैदेही
 इदमब्रवीत् ॥ ८२ ॥

८३] ति० टी०—पालयतु पारयतु समापयत्विति यावत्
 रलयोः समानश्रुतित्वात् ॥ ८३ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—पुत्र इति । अयं दशरथस्य
 पुत्रः त्वदभिरक्षितः सन्निदेशं राजाज्ञापितं पालयतु निर्विघ्नं चतु-
 र्दशवर्षपर्यन्तं वनवासं करोत्वित्यर्थः ॥ ८३ ॥

गो० टी०—पुत्र इति । निदेशं चतुर्दशवर्षावधिकवनवास-
 विषयनियोगं पारयित्वा निर्विघ्नं परिसमाप्य उप्य उपित्वः
 प्रत्यागमिष्यति यदेति शेषः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

८४] ति० टी०—पुनः प्रत्यागमिष्यति स्वदेशं यदीति
 शेषः ॥ ८४ ॥

रा० टी०—चतुर्दशेति । कानने वने उप्य उपित्वा भ्रात्रा-
 दिना सह यस्मिन्समये प्रत्यागमिष्यति ततः तस्मिन्समये
 क्षेमेण आगता अत एव प्रमुदिताहं त्वां यक्ष्ये पूजयितास्मि ।
 श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

८५] ति० टी०—सर्वकामसमृद्धिनी सर्वकामसमृद्धं सर्व-
 कामपूरणमस्या अस्ति दातव्यत्वेनेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

गो० टी०—तत इति । ततः तदा सुभगे सुकीर्ते भगं
 श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु इत्यमरः । क्षेमेण कुश-
 लेन सह यक्ष्ये पूजयिष्यामि सर्वकामसमृद्धिनीति ब्रीह्यादित्वा-
 दिनः ॥ ८५ ॥

८६] ति० टी०—समक्षसे व्याप्नोपि 'अक्षू व्याप्तौ संचाते
 च' तत्त्वं चास्या बालकाण्डे निरूपितम् ॥ ८६ ॥

रा० टी०—गङ्गायाः सामर्थ्यं पूजासमयविशेषं च बोधयन्ती
 आह—त्वमिति । हे देवि हे त्रिपथगे ! या त्वं ब्रह्मलोकं सम-
 क्षसे व्याप्नोपि अस्मिंश्छ्लोके उदधिराजस्य भार्या संप्रदृश्यसे तां
 त्वां सा सीताहं नमस्यामि प्रशंसामि स्तौमि च शिवेन क-
 ल्याणेन पुनरागतेन नरव्याघ्रे रामे प्राप्तराज्ये सति तव प्रीति-
 चिकीर्षया गवां शतसहस्रं शतसहस्रसंख्याकगवीः वस्त्राणि
 च पेशलमतिस्वादु अन्नं च ब्राह्मणेभ्यस्त्वत्तीरवर्तिविप्रेभ्यः
 प्रदास्यामि । श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ ८६—८८ ॥

गो० टी०—त्वमिति । ब्रह्मलोकं समीक्षसे ब्रह्मकमण्डलं
 द्रवीभूतधर्मरूपतया स्थित्वा ब्रह्मप्रक्षलितविष्णुपादोद्भवत्वादि-
 ति भावः अत एव विष्णुपादोद्भवामिति पूर्वश्रुतम् ॥ ८६ ॥

८७—८८] ति० टी०—प्रशंसामि स्तौमि शिवेन
 क्षेमेण ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

गो० टी०—सेति । प्रशंसामि स्तौमि शिवेन क्षेमेण पेशलं
 रम्यं तव प्रियचिकीर्षया ब्राह्मणश्रुत्वेन हि देवतानां ग्रहणमि-
 ति भावः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

१ चोदिता सा नोः इति गो. पाठः । २ स्फेति रा. पाठः । ३ पारयित्वेमिति गो. पाठः । ४ त्रिपथगा देवीति गो. पाठः । ५ समीक्षसे
 इति गो. पाठः ।

सुराघटसहस्रेण मांसभूतौदनेन च । यक्ष्ये त्वां प्रीयतां देवि पुरीं पुनरुपागता ॥ ८९ ॥
 यानि त्वत्तीरवासीनि दैवतानि च सन्ति हि । तानि सर्वाणि यक्ष्यामि तीर्थान्यायतनानि च ॥ ९० ॥
 पुनरेव महाबाहुर्मया भ्रात्रा च संगतः । अयोध्यां वनवासात्तु प्रविशत्वनघोऽनघे ॥ ९१ ॥
 तथा संभाषमाणा सा सीता गङ्गामनिन्दिता । दक्षिणा दक्षिणं तीरं क्षिप्रमेवाभ्युपागमत् ॥ ९२ ॥
 तीरं तु समनुप्राप्य नावं हित्वा नरर्षभः । प्रातिष्ठत सह भ्रात्रा वैदेह्या च परंतपः ॥ ९३ ॥
 अथाब्रवीन्महाबाहुः सुमित्रानन्दवर्धनम् । भव संरक्षणार्थाय सजने विजनेऽपि वा ॥ ९४ ॥
 अवश्यं रक्षणं कार्यं मैद्विधैर्विजने वने । अग्रतो गच्छ सौमित्रे सीता त्वामनुगच्छतु ॥ ९५ ॥
 पृष्ठतोऽनुगमिष्यामि सीतां त्वां चानुपाश्रितम् । अन्योन्यस्य हि नो रक्षा कर्तव्या पुरुषर्षभ ॥ ९६ ॥
 नहि तावदतिक्रान्ताऽसुकरा काचन क्रिया । अद्य दुःखं तु वैदेही वनवासस्य वेत्स्यति ॥ ९७ ॥

८९] ति० टी०—मांसभूतौदनेन यक्ष्ये महाबलिदानेनेति शेषः ॥ ८९ ॥

रा० टी०—गङ्गापूजनसामग्रीं बोधयन्ती आह—सुरेति । पुरीं पुनः उपागता प्राप्ता अहं सुराघटसहस्रेण सुरेषु देवेषु न घटन्ते न सन्तीत्यर्थः तेषां सहस्रं तेन सहस्रसंख्याकसुरदुर्लभपदार्थैरेत्यर्थः । मांसभूतौदनेन मा नास्ति अंसो राजभागो यस्यां सा एव भूः पृथ्वी च उतं वल्लं च ओदनं च एतेषां समाहारः तेन च त्वां यक्ष्ये अतः प्रीयतां दन्त्योपधोऽप्यंस-शब्दो भागवाची कोशे प्रसिद्धः ॥ ८९ ॥

गो० टी०—सुराघटसहस्रेणेति । मांसभूतौदनेन मांसरूपाग्नेनेति यावत् ॥ ८९ ॥

९०—९१] ति० टी०—तीर्थानि प्रयागादीनि आयतनानि काश्यादीनि ॥ ९०—९१ ॥

रा० टी०—यानीति । त्वत्तीरवासीनि यानि दैवतानि तीर्थानि प्रयागादीनि च आयतनानि अक्षयवटालोप्यादीनि च सन्ति तानि सर्वाणि यक्ष्यामि ॥ ९० ॥

रा० टी०—पूजनप्रयोजनमुपसंहरन्ती आह—पुनरिति । हे अनघे ! मया भ्रात्रा च सङ्गतः संयुक्तो रामः अयोध्यां पुनः प्रविशतु ॥ ९१ ॥

गो० टी०—यानीति । तीर्थानि मणिकर्णिकादीनि आयतनानि काश्यादीनि ॥ ९०—९३ ॥

९२—९३] ति० टी०—दक्षिणा भर्तुरहकूला ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

रा० टी०—तथेति । दक्षिणा पत्यहकूला गङ्गां तथा संभाषमाणा सा सीता दक्षिणं तीरमभ्युपागमत् ॥ ९२ ॥

रा० टी०—तीरमिति । नावं हित्वा त्यक्त्वा नरर्षभो रामः प्रातिष्ठत गमनप्रारम्भमकरोत् ॥ ९३ ॥

९४] ति० टी०—संरक्षणार्थम् सीताया इति शेषः । भव सावधान इति शेषः ॥ ९४ ॥

रा० टी०—अथेति । सुमित्रानन्दवर्धनं लक्ष्मणं महाबाहुः

रामः अब्रवीत् । तद्वचनमेवाह—विजने जनरहिते सजने परजनसहितेऽपि तु संरक्षणार्थाय सीतारक्षायै भव युक्त इति शेषः ॥ ९४ ॥

गो० टी०—अथेति । भवेति । सावधान इति शेषः । अदृष्टे अदृष्टपूर्वे नः आवयोः “अस्मदो द्वयोश्च” इति बहुवचनं तावच्छब्दः साकल्यार्थकः अन्योन्यस्य साकल्येन रक्षा कर्तव्येति संबन्धः । यत्नस्यावश्यकर्तव्यत्वे युक्तिमाह—नहीति । अतिक्रान्ता अतिक्रान्तकाला काचनक्रिया न सुकरा हि पुनः संघातुं न शक्या हीत्यर्थः । तस्मात्काले सावधानतयास्माभिः स्थातव्यमिति भावः संवाधः संमर्दः क्षेत्रं शाल्यादिदृष्टिस्थलं विपर्म निन्नोन्नत-प्रदेशयुक्तं प्रपतन्त्यस्मिन्निति प्रपातः गर्तः हि यस्मादथ प्रवेक्ष्यति तस्मादुःखं वेत्स्यतीति संबन्धः इति सुमित्रानन्दवर्धनमब्रवीदित्यन्वयः ॥ ९४—९९ ॥

९५] ति० टी०—यदेवमतः—अग्रत इति । एवं च कार्यवशाद्धोरप्यग्रतो गमनमदोषायेति ध्वनितं मार्गं एव लघोरग्रतो गमनमदोषायेत्यन्ये एवं व्यविश्वसनीयेति च ध्वनितम् ॥ ९५ ॥

९६] ति० टी०—नोऽस्माकम् सीतायापि पातिव्रत्यमहि-
 ज्ञेतररक्षणम् ॥ ९६ ॥

रा० टी०—रक्षणे हेतुं वदन्नाह—अवश्यमिति । मद्विधै मर्यादापालकैः विजने स्वजनेन रहिते वने रक्षणमवश्यं कवालादीनां खियाथेति शेषः अतः हे सौमित्रे ! त्वमग्रतो गत्वामनुपश्चात्सीता गच्छतु अनुपालयन्सन्पृष्ठतः अनुगमिष्यामि । नन्वावयो रक्षकत्वेऽपि रक्षकान्तरापेक्षा ध्येतमेतत् आह—नोऽस्माकमन्योन्यस्य रक्षा कर्तव्या तेन पृष्ठा भवितु-पेक्षा नास्तीति सूचितम् । श्लोकद्वयमेकान्वयि

९७] ति० टी०—कृत एवमतियत्नोऽष्टौ ॥ ६ ॥

असुकरा दुष्करा काचन कापि क्रियान्तिष्यपदाभिपेक्षका-
 प्रभृति दुष्करक्रियारम्भ इति भावः वयेदित्यर्थः ॥ ७—९ ॥

१ प्रयतेति गो. पाठः । २ वसन्ति चेति गो. पाठः । ३ अदृष्टे इति गो. पाठः । ४ ऽहमिति गो. पाठः । ५ नमदृष्टेत्यर्थः किंच अ न-
 द इहेति गो. पाठः ।

प्रणष्टजनसंवाधं क्षेत्रारामविवर्जितम् । विषमं च प्रपातं च वनमैद्य प्रवेक्ष्यति ॥ ९८ ॥
 श्रुत्वा रामस्य वचनं प्रतस्थे लक्ष्मणोऽग्रतः । अनन्तरं च सीताया राघवो रघुनन्दनः ॥ ९९ ॥
 गतं तु गङ्गापरपारमाशु रामं सुमन्त्रः सैततं निरीक्ष्य ।
 अध्वप्रकर्षाद्विनिवृत्तदृष्टिर्मुमोच बाष्पं व्यथितस्तपस्वी ॥ १०० ॥
 स लोकपालप्रतिमप्रभावस्तीर्त्वा महात्मा वरदो महानदीम् ।
 ततः समृद्धाञ्जुभसस्यमालिनः क्षणेन वत्सान्मुदितानुपागमत् ॥ १०१ ॥
 तौ तत्र हत्वा चतुरो महामृगान्वराहमृश्यं पृषतं महारुम् ।
 आदाय मेध्यं त्वरितं बुभुक्षितौ वासाय काले प्रयतुर्वनस्पतिम् ॥ १०२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ९२ ॥

ऽपायलक्षणाऽतिक्रान्तास्मानतिक्रम्य प्राप्ता चेत्तत्रो रक्षा सकरा नहि 'प्रहृतं प्रहृतमेव' इति न्यायादित्यर्थः । अयेत्यादि सार्धश्लोक एकं वाक्यम् ॥ ९७ ॥

रा० टी०—नहीति । यया वैदेह्या असुकरा अतिप्रयत्न-साध्या काचनक्रिया नातिक्रान्ता कृतेत्यर्थः । सा वैदेही अय गमनसमये वनवासस्य वनवाससंबन्धि दुःखं वनगमनजनित-खेदं वेत्स्यति अयं खेदो निवार्य इति तात्पर्यम् ॥ ९७ ॥

९८-१००] ति० टी०—दुःखज्ञाने हेतुः—प्रणष्टेति । क्षेत्रं शाल्यादिक्षेत्रम् । विषमं निजोन्नतं प्रपातं गर्तादि तद्युक्तम् ॥ ९८-१०० ॥

रा० टी०—दुःखे हेतुं वदन्नाह—प्रनष्टेति । प्रनष्टा अतिस-क्षमत्वाददृष्टा जनसंवाधा जनगमनहेतुकमार्गतृणादिक्षोदो य-स्मिस्तस्यायो जनैरगम्यमित्यर्थः अत एव क्षेत्रादिभिर्विवर्जितमत एव विषमं सर्वत्र निजोन्नताभ्यां सहितमत एव प्रपातं पत-नयोग्यगर्तादिविशिष्टं वनमथ गमिष्यति प्रवेक्ष्यति ॥ ९८ ॥

रा० टी०—श्रुन्वेति । अग्रतः अग्रे लक्ष्मणः प्रतस्थे सी-ताया लक्ष्मणमुगच्छन्त्या इति शेषः रघुनन्दनो रामः ॥ ९९ ॥

रा० टी०—गतमिति । गतं प्राप्तं रामं सुमन्त्रः निरीक्ष्य अध्वप्रकर्षाद्रामाधिष्ठितमार्गस्य दूरत्वाद्देतोः विनिवृत्तदृष्टिः अत एव व्यथितः सन् बाष्पं मुमोच ॥ १०० ॥

गो० टी०—गर्तामिति । गङ्गापरपारं गङ्गायाः अपरं पारं रक्ष्य अविच्छिन्नं निरीक्ष्येत्यर्थः । तपस्वी संतापयुक्तः । पुनः त्वदभिरक्षि-ति धातुः । प्रतपञ्जिते पाठे तापवानित्यर्थः । यः अध्वप्रकर्षार्थं मार्गविप्रकर्षार्थं विनिवृत्तदृष्टिः दंशवर्षपर्यन्तं पारः ॥ १०० ॥

गो० टी०—मु-वत्सान्वत्सदेशान् ॥ १०१ ॥
 विषयनियोगं पारयित्वा । महानदीं गङ्गां तीर्त्वा शुभसस्य-प्रत्यागमिष्यति यदेति । महानदीं गङ्गां तीर्त्वा शुभसस्य-हविशिष्टानत एव मुदितान्वत्स्यान्

१ चोदिता सा नोः इति देशव्यवस्था तु गङ्गायमुनासङ्गम-इति गो. पाठः ।

समीपवर्त्यन्तर्वेदीदेशः प्रयागदेशः, ततः पश्चिमभागे वत्सकदेशः, ततः पश्चिमभागे पाञ्चालः, यमुनादक्षिणतीरे शरल्लदेशः, तस्मा-त्पश्चिमतो मत्स्यदेश इत्यादि ग्रन्थान्तरादवगन्तव्यम् ॥ १०१ ॥

गो० टी०—स इति । वत्सान् वत्सदेशान् मत्स्यानिति पाठो लेखकप्रमादकृतः । इत्थं हि देशव्यवस्था दृश्यते गङ्गाय-मुनयोर्मध्ये प्रयागप्रदेशो वत्सदेशः । ततः पश्चिमभागे पाञ्चालः । यमुनादक्षिणतीरे शरसेनदेशः । तस्मात्पश्चिमतो मत्स्यदेश इति । 'सलोकपालप्रतिमप्रभाववान्' इतिपाठः अन्यथा वृत्तभङ्गः स्यात् ॥ १०१ ॥

१०२] ति० टी०—ऋष्यादयो हरिणभेदाः काले सायं-काले मांसस्य च वन्याहारान्तर्गतत्वाच्च दोषः मृगयार्थमकृत्वाच्च न मृगहनने दोषः । बुभुक्षितौ हत्वा तानादाय गतावित्यनेन भोजनमर्थसिद्धमेवेति नोक्तम् ॥ १०२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ९२ ॥

रा० टी०—ताविति । तत्र वत्स्यदेशे वराहादीन् चतुरो महामृगान्वत्वा खेलनार्थं संताप्य बुभुक्षितौ तौ रामलक्ष्मणौ मेध्यं प्रतिभिर्भोक्तव्यं फलादिकमित्यर्थः आदाय गृहीत्वा व-नस्पतिं वृक्षसमीपं ययतुः ॥ १०२ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-वयोध्याकाण्डे द्विपञ्चाशतमः सर्गः ॥ ५२ ॥

गो० टी०—ताविति । चातुर्विध्यमेवाह—वराहमित्यादि । ऋष्यादयो हरिणभेदाः ऋष्यं पृषतं महारुं च आदाय स्वीकृत्येत्यर्थः । मेध्यमिति ऋष्यादिसर्वविशेषणं काले सायं-काले त्वरितत्वोक्तिः सायंकालत्वाच्च बुभुक्षितत्वाच्च । द्विवचनेन सीतां कुत्रचिद्वनस्पतिमूले निक्षिप्य मृगग्रहणार्थं गत्वा पुनरा-गताविति गम्यते ॥ १०२ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-ऽयोध्याकाण्डव्याख्याने द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

प्रतपमिति गो. पाठः । ३ प्रभाववानिति गो. पाठः । ४ क्रमेणेति गो. पाठः । ५ वत्स्यानिति रा. पाठः ।

त्रिपञ्चाशः सर्गः ।

न्यग्रोधमूलमुपाश्रितो बहुविधवचनचातुरीधुरीणो रामो दशरथमुपालभ्य कैकेयीतः कौसल्यादीनामनिष्ठासङ्गामुद्राव्य लक्ष्मणं निविवर्तयिषुः परं प्रायतत । लक्ष्मणस्तु नैवावां त्वद्वियुक्तौ जीवाव इत्युक्त्वैवावतस्थेऽथ रामस्तस्यानुवासे बाढमङ्गीचकार ।

स तं वृक्षं समासाद्य संध्यामन्वास्य पश्चिमाम् । रामो रमयतां श्रेष्ठ इति होवाच लक्ष्मणम् ॥ १ ॥
अद्येयं प्रथमा रात्रिर्याता जनपदाद्बहिः । या सुमन्त्रेण रहिता तां नोत्कण्ठितुर्महति ॥ २ ॥
जागर्तव्यमतन्द्रिभ्यामद्यप्रभृति रात्रिषु । योगक्षेमौ हि सीताया वर्तते लक्ष्मणावयोः ॥ ३ ॥
रात्रिं कथंचिदेवेमां सौमित्रे वर्तयामहे । अपवर्तामहे भूमावास्तीर्य स्वयमर्जितैः ॥ ४ ॥
स तु संविश्य मेदिन्या महार्हशयनोचितः । इमाः सौमित्रये रामो व्याजहार कथाः शुभाः ॥ ५ ॥
ध्रुवमद्य महाराजो दुःखं स्वपिति लक्ष्मण । कृतकामा तु कैकेयी तुष्टा भवितुर्महति ॥ ६ ॥
सा हि देवी महाराजं कैकेयी राज्यकारणात् । अपि न च्यावयेत्प्राणान्दृष्ट्वा भरतमागतम् ॥ ७ ॥
अनाथश्च हि वृद्धश्च मया चैव विना कृतः । किं करिष्यति कामात्मा कैकेय्या वशमागतः ॥ ८ ॥
इदं व्यसनमालोक्य राज्ञश्च मतिविभ्रमम् । काम एवार्थधर्माभ्यां गरीयानिति मे मतिः ॥ ९ ॥

१] ति० टी०—स तमिति ॥ १ ॥

रा० टी०—वासवदशप्राप्त्यनन्तरकालिकं रामवृत्तमाह—स इति । समासाद्य प्राप्य पश्चिमामुत्तरां संध्यामन्वास्य रामः लक्ष्मणमुवाच ॥ १ ॥

गो० टी०—स तमित्यादि । अत्र मृगमांसादनमस्तमयात् प्रागर्थोत्पत्तिरन्वास्य उपास्य ॥ १ ॥

२] ति० टी०—आ जनपदादिति च्छेदः आ इति यातेत्यनेन संबध्यते अस्मज्जनपदाद्बहिर्दिशेऽद्येयं या रात्रिरायाता प्राप्ता, येयं वनवासरात्रिषु प्रथमा सुमन्त्रेण रहिता च, तामिमां प्राप्य नोत्कण्ठितुं नगरादि स्मर्युम् ॥ २ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—अद्येति । जनपदात्स्वकीयजनसेवितदेशाद्बहिः याता प्राप्ता सुमन्त्रेण रहिता प्रथमा या इयं रात्रिः तां प्राप्य उत्कण्ठितुं पित्रादि स्मर्युं नार्हति ॥ २ ॥

गो० टी०—अद्येति । याता प्राप्ता अद्येत्यस्य नोत्कण्ठितुर्महत्सीत्यनेनान्वयः । उत्कण्ठा दुःखस्मरणं तां प्रतीति शेषः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—न विद्यते तन्द्री ययोस्ताभ्याम् इडभावो ह्रस्वत्वं चार्पम् । क्वचित्तु 'अतन्द्राभ्याम्' इत्येव पाठः आवयोर्वर्ततेऽस्मदायत्तावित्यर्थः । अप्राप्तप्राप्तियोगः लब्धपरिपालनं क्षेमः ॥ ३ ॥

रा० टी०—जागर्तव्यमिति । अतन्द्रिभ्यां तन्द्राहृताभ्यामावाभ्यां जागर्तव्यं जागरितव्यम् तत्र हेतुः सीतायाः योगक्षेमौ आवयोर्धीनौ इति शेषः वर्तते तत्र योगः अलभ्यस्य वन्यफलादर्शनः, क्षेमः लब्धस्य स्वमर्यादारूपवस्तुनः परिपालनम् ॥ ३ ॥

गो० टी०—जागर्तव्यमिति । योगक्षेमं पालनमिति यावत्, आवयोर्वर्तते अस्मदधीनमित्यर्थः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—कथंचिदेवेमाम्, उडजादिनिर्माणाभावात् स्वयमर्जितैः तृणपर्णादिभिरिति शेषः । अपवर्तामहे यथाकथंचिच्छयनं कुर्मः ॥ ४ ॥

रा० टी०—रात्रिमिति । हे लक्ष्मण । कथंचित्स्वभावेऽपीत्यर्थः इमां रात्रिं वर्तयामहे व्यतीतयामः सुखाभावे हेतुः भूमौ पर्णशालारहितस्थले स्वयमर्जितैः तृणादिभिः आस्तीर्य अपवर्तामहे तिष्ठामः 'उपावर्तामहे' इति भूषणपाठः ॥ ४ ॥

गो० टी०—रात्रिमिति । कथंचिदेवेमामिति प्राथमिकत्वादिति भावः इमां शय्यासंपादनात् पूर्वमेव प्राप्तां स्वयमर्जितैः तृणपर्णैरिति शेषः । उपावर्तामहे शयिष्यामहे वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्भावः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—कथा वार्ताः ॥ ५ ॥

रा० टी०—रामविशेषोक्तिं वर्णयितुमाह—स इति । स रामः इमाः कथाः सौमित्रये व्याजहार कथयामास ॥ ५ ॥

गो० टी०—स इति । संविश्य शयनं संकल्प्योषित्वा शयनस्य सर्गान्ते वक्ष्यमाणत्वात् कथाः वार्ताः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—कृतकामा संपन्नमनोरथा ॥ ६ ॥

रा० टी०—तत्कथनमेवाह—ध्रुवमिति । अथ अस्मिन्समये दुःखं यथा स्यात्तथा महाराजः स्वपिति ध्रुवं निश्चितमेतत् अतः कृतकामा प्राप्तत्वाभीष्टवरापि कैकेयी किं तुष्टा भवितुर्महति नेत्यर्थः । तुः किमर्थं ॥ ६ ॥

गो० टी०—ध्रुवमिति । कृतकामा फलितेच्छा ॥ ६ ॥

७-९] ति० टी०—राज्यकारणान्महाराज्यपदामिषेककारणात्प्राणानपि न च्यावयेत् अपि तु च्यावयेदित्यर्थः ॥ ७-९ ॥

रा० टी०—सेति । प्राणान्प्राणसदृशास्मद्वक्षक हे लक्ष्मण ! आगतं भरतम् न दृष्ट्वा भरतकर्तृकागमनमदृष्टेत्यर्थः किंच अ न-

को ह्यविद्वानपि पुमान्प्रमदायाः कृते त्यजेत् । छन्दानुवर्तिनं पुत्रं तातो मामिव लक्ष्मण ॥ १० ॥
 सुखी वत सुभार्यश्च भरतः केकयीसुतः । मुदितान्कोसलानेको यो भोक्ष्यत्यधिराजवत् ॥ ११ ॥
 स हि राज्यस्य सर्वस्य सुखमेकं भविष्यति । ताते तु वयसातीते मयि चारण्यमोश्रिते ॥ १२ ॥
 अर्थधर्मौ परित्यज्य यः काममनुवर्तते । एवमापद्यते क्षिप्रं राजा दशरथो यथा ॥ १३ ॥
 मन्ये दशरथान्ताय मम प्रव्राजनाय च । कैकेयी सौम्य संप्राप्ता राज्याय भरतस्य च ॥ १४ ॥

आगतमागमनं यस्य तं भरतं दृष्ट्वा ज्ञात्वा भरतो नागत इति विचार्येत्यर्थः आगतमित्यत्र निषेधार्थकमकारं प्रक्षिप्येमौ अर्थौ राज्यकरणाद्वाज्यकरणहेतुकभरतानयनार्थं महाराजं तु न च्या-
 वयेत्प्रेषयेत् अस्माद्वियोगदुःखितत्वादिति तात्पर्यम् । तेन सुम-
 न्त्रमेव प्रेषयितेति व्यञ्जितम् ॥ ७ ॥

रा० टी०—अनाथ इति । अनाथः सर्वनियन्तृत्वेन नाथा-
 न्तररहितः चक्रवर्तीत्यर्थः । दृढः ज्ञानवयोभ्यामाधिकः अत एव
 वशभक्तिकान्तिमागतो नित्यं प्राप्तोऽपि महाराजः कैकेय्या
 मन्थरया मया विना कृतः अत एव कामात्मा कामः अभिपेक-
 विषयिणीच्छा आत्मनि मनस्येव यस्य सः दुःखी सन्नित्यर्थः
 किं करिष्यति एतेन तत्कृत्यं विचारणीयमिति ध्वनितम् ॥ ८ ॥

गो० टी०—सा हीति । राज्यकारणात् राज्यस्थैर्यकार-
 णात् । ननु न तेम्बा मध्यमा तात गर्हितव्या कथंचन । तामे-
 वेक्ष्वाकुनाथस्य भरतस्य कथां कुर्विति वदतो रामस्य सर्व-
 पुरुषार्थनिस्पृहस्य कथमेवविधाः कैकेयीनिन्दाप्रधानाः स्वाला-
 पगर्भा उक्तयो युज्यन्ते । उच्यते अयोध्यामित एव त्वं
 काल्ये प्रविश लक्ष्मणेति वक्ष्यति अतस्तन्मतमनुवर्तितुमे-
 वशुकमिति ज्ञेयम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

रा० टी०—इदमिति । कामे अभिपेकविषयकोत्कटे-
 च्छायां सत्यां मतिविभ्रमं मतिविभ्रमकारकमिदं वियोगजं
 व्यसनं दुःखमालोक्य अनुभूय विद्यमानस्यापि राज्ञः अर्थध-
 र्माभ्यां गरीयान्गरीयस्त्वमस्ति अर्थधर्मयोर्नैव त्याग इत्यर्थः
 इति मे मतिः निश्चयः तेन तस्य धैर्यातिशयवत्त्वं मर्यादापालकत्वं
 च ध्वनितम् ॥ ९ ॥

गो० टी०—इदमिति । व्यसनं मदीयं मतिविभ्रमम् अर्थ-
 धर्मौ विहाय कामैकसेवित्वं पाठभेदः 'व्यसनं मदीयम्' अनेन
 धर्मस्याप्राधान्यमुक्तं मतिविभ्रमम् अतिनिस्पृहत्वम् अनेनार्था-
 प्राधान्यमुक्तम् ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—कामस्य गरीयस्त्वं साधयति—को ही-
 त्यादिना । अत्यज्ञोऽपि कः पुमान्मामिव छन्दानुवर्तिनमा-
 ज्ञाकारिणं पुत्रं प्रमदायाः कृते प्रमदातोपनिमित्तं त्यजेत्, किं
 पुनः सर्वज्ञो राजा तस्मात्सर्वतः प्रबलः काम इति भावः ॥ १० ॥

रा० टी०—तस्य धैर्यातिशयवत्त्वं प्रकाशयन्नाह—क इति ।
 तातो दशरथो मामिव अविद्वान् अरसज्ञोऽपि कः पुमान् कृते
 परोपकाराय छन्दानुवर्तिनमाज्ञाकारिणं पुत्रं प्रमदायाः अति-
 इति ।

हर्षहेतुभूतायाः पुर्यास्त्यजेत् पृथक् कुर्यात् न कोपीत्यर्थः । कृते
 इत्यत्र विनापि प्रत्ययमित्युपपदलोपः ॥ १० ॥

गो० टी०—कामस्य गरीयस्त्वमुपपादयति—क इति ।
 छन्दानुवर्तिनं स्वेच्छानुवर्तिनम् ॥ १० ॥ ११ ॥

११] ति० टी०—एवं वादो हि भगवतो लक्ष्मणमतिपरी-
 क्षार्थमयोध्यां त्वं प्रविशेति लक्ष्मणं प्रति वक्तुं तदाशयं ज्ञातुं च
 न वास्तव इति बोध्यम् ॥ ११ ॥

रा० टी०—इदानीं भरतस्यापि दुःखातिशयो भवितेति
 बोधयन्नाह—सुखीति । एकः मया रहितः सभार्यः केकयीसुतो
 यो भरतः सः सुखी सन् अधिराजवत्कोशलान् वत किं भो-
 क्ष्यति पालयिता नेत्यर्थः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—एकं सुखं सुखम् अनुभवितेति शेषः
 ईदृशो भविष्यति । 'सुखमेकः' इति वा पाठः एक एव राजा
 भविष्यतीत्यर्थ इति तीर्थः ॥ १२ ॥

रा० टी०—ननु तर्हि राज्याधिकारे एव न तिष्ठेदित्यत
 आह—स इति । ताते वयसातीते अतिवयस्के सतीत्यर्थः स
 वशिष्ठादिभिर्बोधितो भरतः सर्वस्य राज्यस्य सर्वप्रजाभ्य
 इत्यर्थः एकमल्पं प्राणरक्षामात्रं सुखं भविष्यति प्रापयिष्यति
 प्राप्त्यर्थकोऽन्तर्भावितानिजयर्थं भवतिः ॥ १२ ॥

गो० टी०—स हीति । सुखमेकम् अद्वितीयं प्रधानभूत-
 मित्यर्थः ॥ १२ ॥

१३-१४] ति० टी०—यो भरतः काममनुवर्तते स यथा
 राजा दशरथो विपदमापन्न एवं विपदमापद्यते प्राप्नोतीत्यर्थः
 अन्ये तु राजा दशरथो यथा राजत्वमापन्नस्तथा भरतो राज-
 त्वमापद्यते इत्यर्थमाहुः ॥ १३ ॥ १४ ॥

रा० टी०—इदानीमिदं वियोगजनितदुःखं न दशरथयोग्य-
 मिति बोधयन्नाह—अर्थेति । राजा दशरथो यथा येन प्रकारेण
 क्षिप्रं दुःखं प्राप्त इति शेषः एवमनेन प्रकारेण दुःखं यः पुरुषः
 अर्थधर्मौ परित्यज्य कामं स्वच्छामनुवर्तत सः आपद्यते एतेन
 अकारणकमिदं दुःखं शीघ्रं नष्टेति सूचितम् ॥ १३ ॥

गो० टी०—प्रसङ्गात्केवलं कामं निन्दति—अर्थधर्मविवेचि ।
 दशरथो यथा व्यसनीति शेषः ॥ १३ ॥

रा० टी०—इदानीं केकय्यां दुःखातिशयोऽस्तीति बोध-
 यन्नाह—मन्य इति । मम प्रव्राजनं निर्वर्तयितुं दशरथान्ताय
 दशरथसिद्धान्तं निर्वर्तयितुं भरतस्य राज्याय स्वनिशुक्तत्वमु-

अपीदानीं तु कैकेयी सौभाग्यमदमोहिता । कौसल्यां च सुमित्रां च सौ प्रवाधेत मत्कृते ॥ १५ ॥
 मातास्मत्कारणाद्देवी सुमित्रा दुःखमावसेत् । अयोध्यामित एव त्वं कौले प्रविश लक्ष्मण ॥ १६ ॥
 अहमेको गमिष्यामि सीतया सह दण्डकान् । अनाथाया हि नाथस्त्वं कौसल्याया भविष्यसि ॥ १७ ॥
 क्षुद्रकर्मा हि कैकेयी द्वेपादन्यायमाचरेत् । परिदद्याद्धि धर्मज्ञं गरं ते मम मातरम् ॥ १८ ॥
 नूनं जात्यन्तरे तां स्त्रियः पुत्रैर्वियोजिताः । जनन्या मम सौमित्रे तदद्यैतदुपस्थितम् ॥ १९ ॥
 मया हि चिरपुष्टेन दुःखसंवर्धितेन च । विप्रयुज्यत कौसल्या फलकाले धिगस्तु माम् ॥ २० ॥
 मा स्म सीमन्तिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् । सौमित्रे योऽहमम्बाया दन्नि शोकमनन्तकम् ॥ २१ ॥
 मन्ये प्रीतिविशिष्टा सा मत्तो लक्ष्मण सारिका । यत्तस्याः श्रूयते वाक्यं शुक पादमरेदंश ॥ २२ ॥

लक्ष्मणसंबन्धिराज्यपालनाय विद्यमाना कैकेयी संतप्ता
 अस्मद्वियोगजदुःखाक्रान्तास्तीति मन्ये अत एव मत्कृते
 हर्षध्वंसे सति सौभाग्यमदमोहिता अहमतीव पतिप्रियेति
 सौभाग्यविषयको यो मद्दर्पस्तेन अमोहिता सा कैकेयी कौश-
 ल्यादीन् अ न प्रवाधेत । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १४ ॥ १५ ॥
 गो० टी०—मन्य इति । संप्राप्तेत्यत्रेति करणं बोध्यम् ॥ १४ ॥
 १५] ति० टी०—मत्कृते मम दुःखसंपादननिमित्तम् ॥ १५ ॥
 गो० टी०—अपीति । कैकेयी न संप्रवाधेत इत्यत्र
 काकुः मत्कृते मत्संबन्धादित्यर्थः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—माता तवेति शेषः । काले प्रातःकाले
 उत्थायेत्यर्थः ॥ १६ ॥

रा० टी०—ननु एतत्स्मरणस्य इदानीं किं प्रयोजनमित्यत
 आह—मातेति । माताः कौशल्यद्वयः सुमित्रा च अस्मत्का-
 रणादस्मदर्थमदुःखमावसेत्प्राप्तुयात् इतः हेतोः काले प्रभातस-
 मये अयोध्यां प्रविश गच्छ सुमित्राया मातृग्रहणेन ग्रहणेऽपि
 पुनरुपादानं गोवलीवर्दन्यायेन वैशिष्ट्यबोधनाय ॥ १६ ॥

गो० टी०—मा स्मेति । इत एव समीपप्रदेशादेव ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—नाथो रक्षकः ॥ १७ ॥

रा० टी०—अहमिति । एकः सहायान्तररहितः नाथो
 रक्षकः ॥ १७ ॥

गो० टी०—अहमिति । नाथः रक्षकः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—क्षुद्रकर्मा कैकेयी द्वेपादन्यायमाचरेत्
 हि निश्चितम् । तदेवाह—हे धर्मज्ञ ! ते मम च मातरं सुमित्रां
 कौसल्यां चोद्दिश्य गरं विपं हि तु दद्यात् ॥ १८ ॥

रा० टी०—मन्थरातोऽवश्यं रक्षा कर्तव्येति बोधयन्नाह—
 श्रुद्रेति । कैकेयी तदासी मन्थरा द्वेपात्सर्वनिष्ठप्रीत्यभावा-
 देतोः क्षुद्रकर्मा संती अन्यायमाचरेत् । तदेवाह—गरं विपम् ॥ १८ ॥

गो० टी०—क्षुद्रकर्मेति । “बाहुभाभ्याम्” इति ङाप्
 द्वेष्यं द्वेपाहं स्वकृतद्वेषोचितमित्यर्थः । अन्याय्यम् अवमान-
 मित्यर्थः । “द्वेपाहं” इति च पाठः । परिदद्याः परिदानं नाम रक्ष-
 तया प्रदानम् ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—जात्यन्तरे जन्मान्तरे एतत्पुत्रवियो-
 गदुःखम् ॥ १९ ॥

रा० टी०—ननु हिंसाजनकं कर्म कथं करिष्यतीत्यत
 आह—नूनमिति । जात्यन्तरे मनुवंशातिरिक्तद्वित्रियजातौ
 स्त्रियः पुत्रैरपत्यैर्वियोजिताः अत्यन्तवियोगं प्राप्ता भवन्ति
 बालान् प्रन्तीत्यर्थः तत्तस्माद्धेतोः एतदुपस्थितं दुःखं वारं-
 येति शेषः ॥ १९ ॥

गो० टी०—नूनमिति । कस्मिंश्चित् जात्यन्तरे कस्मिं-
 श्चित् जन्मनि एतत् पुत्रवियोजनम् ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—फलकाले सुखादुपभवकाले ॥ २० ॥

रा० टी०—मयेति । चिरपुष्टेन चिरं पोषितेन अत एव
 दुःखसंवर्धितेन कदा अयं संवर्धितो भविष्यतीति संभावना-
 मूलकदुःखाभासं यथा त्यातथा संवर्द्धं प्रापितेन मया फल-
 काले विप्रायुज्यत अतः मां वियोगसंपत्तिं धिक् ॥ २० ॥

गो० टी०—मयेति । फलकाले पुत्रोत्पत्तिफलस्य मातृशु-
 श्रूषणस्य काले ॥ २० ॥ २१ ॥

२१] ति० टी०—कुत इत्यतः—सौमित्रे इति ॥ २१ ॥

रा० टी०—मेति । यतः योऽहम् अनन्तकमनिवा-
 निवार्यम् अम्बायाः मातुः शोकं दधि अतः ईदृशं मत्सदृश-
 वियोगहेतुकं सीमन्तिनी जी मा स्म जनयेत् ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—हे लक्ष्मण ! अम्बाया पालिता कृतवचन-
 शिक्षा च सारिका मत्तोऽम्बायां प्रीतिविशिष्टा अधिकप्रीति-
 युक्ता इति मन्ये ययस्मात्तस्याः सारिकायाः सकाशादेवं शत्रु-
 निग्रहविषयम् “शुक ! पादमरेदंश” इति वाक्यं श्रूयते कौस-
 ल्ययेति शेषः अस्मत्तस्तु तदपि नेति भावः । अत्रेदं वाक्यम्—
 अरेविंडालस्य पादं हे शुक ! दशेत्यर्थकतया लोकप्रसिद्धमरेम-
 त्पालयितुः कौसल्यायाः शत्रोः पादं दशेत्यर्थकतया रामेण यो-
 जितमिति वक्रोक्तिरलंकारः ॥ २२ ॥

रा० टी०—मन्ये इति । सा मात्रा कौशल्यया पालिता
 सारिका पक्षिविशेषः । मत्तोऽधिका प्रीतिविशिष्टा मातृविषय-
 कस्नेहयुक्ता मातृप्रमोदजनिकेत्यर्थः ययस्माद्धेतोः शुक पाद-

१ नेति गो. पाठः । २ संप्रवाधेति गो. पाठः । ३ मा स्मेति गो. पाठः । ४ काल्ये इति गो. पाठः । ५ द्वेष्यमन्याय्यमिति गो. पाठः । ६ परि-
 दद्या हि धर्मज्ञं मरते इति गो. पाठः । ७ कस्मिन्निति गो. पाठः । ८ तस्मादेतदिति गो. पाठः । ९ विप्रायुज्यतेति गो. रा. पाठः । १० शारिकेति गो. पाठः ।

शोचन्त्याश्चाल्पभाग्याया न किञ्चिदुपकुर्वता । पुत्रेण किमपुत्राया मया कार्यमरिंदम ॥ २३ ॥
 अल्पभाग्या हि मे माता कौसल्या रहिता मया । शेते परमदुःखार्ता पतिता शोकसागरे ॥ २४ ॥
 एको ह्यहमयोध्यां च पृथिवीं चापि लक्ष्मण । तरेयमिषुभिः क्रुद्धो ननु वीर्यमकारणम् ॥ २५ ॥
 अधर्मभयभीतश्च परलोकस्य चानघ । तेन लक्ष्मण नाद्याहमात्मानमभिषेचये ॥ २६ ॥

मरेदंशेति तस्याः सारिकायाः वाक्यं श्रूयते नात्रेति शेषः तदर्थस्तु हे शुक ! अरेः कौसल्याशत्रोः पादं त्वं दशेति सा तु वचनश्रवणेनापि संतोषयति अहं तु तत्राप्यशक्त इति तात्पर्यम् ॥ २२ ॥

गो० टी०—अम्बया वधिततिर्यजन्तुकृतप्रीतिमात्रमपि न मया कृतमित्याह—मन्य इति । हे लक्ष्मण ! सा पूर्वमावाभ्यामनुभूता शारिका मत्तः अस्मदपेक्षया प्रीतिविशिष्टेति मन्ये प्रीत्याप्रियेकेति मन्ये मदपेक्षया अधिकां प्रीतिं कौसल्याया जनयतीत्यर्थः, यद्वा मदपेक्षया कौसल्यायामधिकप्रीतिशुक्लैत्यर्थः । उभयत्र हेतुमाह—यस्या इति । यस्याः शारिकायाः हे शुक ! अरेः अरिभूतस्य विडालस्य पादं दश खण्डय इति तत् अनुभूतसदृशं प्रीतिसंजननं वाक्यं श्रूयते अम्बयेति शेषः । लोके हि काचित्पोषिता शारिका समीपवर्तिनं शुकं प्रति विडालं दशदशेति कूजन्ती दृश्यते, यद्वा अरेः कौसल्याशत्रोः पादं दशेति वाक्यं श्रूयते । पोषितत्वाविशेषेऽपि शारिकावदरिनिवर्तनवाचमप्युक्तवतो मम जन्म धिगित्यर्थः । अत्र प्रकरणवलेन भगवद्भजनादप्याचार्यसमाश्रयणस्य सुकरोपायत्वं दर्शितं भवति ‘न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः । ते पुनस्त्युरुकलेन दर्शनादेव साधवः’ इत्युक्तेः । तथाहि शारिकेत्यनेन ज्ञानकर्मरूपपक्षद्वयवानाचार्यो लक्ष्यते श्रीलिङ्गेन श्रीप्रायभितरत्सर्वमित्युक्तं भगवत्पारतन्त्र्यमुच्यते । आचार्यो भगवदपेक्षया मोक्षानन्दजननेऽधिकसुकरोपाय इत्यर्थः । ‘पशुर्मण्डप्यः पक्षी वा ये च वैष्णवसंश्रयाः । तेनैव ते प्रयास्यन्ति तद्विष्णोः परमं पदम्’ इति वचनात् । कोऽयमाचार्य इत्यत आह—यस्या इति । यस्या इति पञ्चमी । यस्मात् तत् गुरुपरंपरया प्राप्तं वाक्यं रहस्यमन्त्ररूपं श्रूयते । कीदृशं वाक्यमित्यत्राह—शुकेति । हे शुक ! शुकसमानवर्णं भगवन् अरेः विरोधिभूतस्य संसारस्य पादमाधारं संसारबीजभूताहंकारममकारावित्यर्थः । ‘अनात्मन्यात्मबुद्धिर्या अस्वे स्वमिति या मतिः । अविद्यातरुसंभूतिबीजमेतद्विधा स्थितम्’ इत्युक्तेः । दश निवर्तयेत्यर्थः । एवंरूपं वाक्यं यत्सकाशात् श्रूयते स मत्तः श्रेष्ठ इति संबन्धः । प्रकरणेनाप्ययमर्थोऽभिप्रेय्यते तथाहि अयोध्यापुरपर्यायाद्वैकुण्ठाभिर्गत्य विरजां तीर्त्वा संसारकामनं प्रविश्य । “द्वाष्टपणां सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरेन्यः पिप्पलं स्वाद्वक्ष्यनभन्नन्यो अभिचाकशीति” इति वेदान्तोक्तप्रक्रियया शरीराख्यमेकं वृक्षं जीवेन सहास्थाया

“कृतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे” इत्युक्तरीत्या कर्मफलं भोजयन् स्वातुभवालाभक्लिष्टसरिजनोत्कण्ठया वर्तमानः संसारिणः स्वागमनप्रयोजनालाभेन चरमोपायनिष्ठमेव परमोपायं निश्चिकायेत्युच्यते ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—अपुत्रायाः पुत्रकृतप्रयोजनरहितायाः ॥ २३ ॥

रा० टी०—शोचन्त्या इति । अल्पभाग्यायाः अल्पभाग्यासदृश्याः अपुत्रायाः प्रवाजितपुत्रवत्याः मातुः न किञ्चिदुपकुर्वता वियोगजदुःखमशमयतेत्यर्थः मया किं कार्यम् ॥ २३ ॥

गो० टी०—शोचन्त्या इति । अल्पभाग्यायाः अत एव अपुत्रायाः पुत्रकृतप्रयोजनरहितायाः अत एव शोचन्त्याः अम्बयाः किञ्चिदपि नोपकुर्वता मया पुत्रेण किं कार्यं किं प्रयोजनम् ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—शेते इदानीमिति शेषः ॥ २४ ॥

रा० टी०—अल्पभाग्येति । यतो मया रहिता अत एव अल्पभाग्या तत्सदृशी अत एव परमदुःखार्ता अत एव शोकसागरे पतिता मे माता शेते आस्ते ॥ २४ ॥

गो० टी०—न केवलं प्रयोजनालाभः प्रत्युत दुःखितैवेत्याह—अल्पभाग्येत्यादिश्लोकेन ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—नन्वेवं हृदये शोकस्तर्हि मया सर्वनिवारणसहायेनोक्तं राज्यमेव कृतो नाङ्गीकृतमिति चेन्न, राज्यकरणे त्वदपेक्षापि मे न, किंत्वधर्मभयादेव मया तत्राङ्गीकृतमित्याह—एक इत्यादि । तरेयम् निरस्तारातिक्तां कर्तुं शक्त इत्यर्थः । ननु वीर्यमकारणं परलोकहिते, अपि तु धर्म एवेति शेषः ॥ २५ ॥

रा० टी०—ननु भवद्भ्रमनमन्तरा कथं शत्रुविनाशः तं विना कथं तस्याः परमसुखमिति सुखार्थमेव गच्छसीत्यत आह—एक इति । अयोध्यां नित्यं प्राप्त इति शेषः एकोऽहं पृथिवीं निखिलपृथिवीशत्रून् चकारेण लोकान्तरशत्रून्पि क्रुद्धः सन्निषुभिः तरेयम् । ननु तर्हि किमर्थं गम्यत इत्यत आह—अकारणं विशेषकारणरहितं वीर्यं वीर्यहेतुकशत्रुनाशो न भवति न निश्चितमेतत् ॥ २५ ॥

गो० टी०—तर्हि मातुदुःखनिवारणाय राज्यमाकम्प्यतामित्यत्राह—एक इत्यादिश्लोकद्वयेन । तरेयं तरितुं शक्यतामाकमितुं शक्यतामित्यर्थः । तर्हि किमर्थं तथा न कृतमित्यत आह—ननु वीर्यमकारणमिति । धर्महानिकरे कृत्ये वीर्यं साधकत्वेन नावलम्बनीयं खल्वित्यर्थः ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—अधर्मात्कैकेच्यै पितृदत्तवरपालनप्रति-

एतदन्यच्च करुणं विलप्य विजने बहू । अश्रुपूर्णमुखो दीनो निशि तूष्णीमुपाविशत् ॥ २७ ॥
 विलापोपरतं रामं गताचिषमिवानलम् । समुद्रमिव निर्वेगमाश्वासयत लक्ष्मणः ॥ २८ ॥
 ध्रुवमद्य पुरी राम अयोध्याऽऽयुधिनां वर । निष्प्रभा त्वयि निष्क्रान्ते गतचन्द्रेव शर्वरी ॥ २९ ॥
 नैतदौपयिकं राम यदिदं परितप्यसे । विषादयसि सीतां च मां चैव पुरुषर्षभ ॥ ३० ॥
 न च सीता त्वया हीना न चाहमपि राघव । मुहूर्तमपि जीवावो जलान्मत्स्याविवोद्धृतौ ॥ ३१ ॥
 नहि तातं न शत्रुघ्नं न सुमित्रां परंतप । द्रष्टुमिच्छेयमद्याहं स्वर्गं चापि त्वया विना ॥ ३२ ॥

आक्षतिरूपादधर्माद्धीतः अत एव परलोकस्य च नाशाद्धीत इति शेषः ॥ २६ ॥

रा० टी०—नन्वपराधविशेषाभावेऽपि शत्रुत्वेन प्रसिद्धा हन्तव्या एवेत्यत आह—अधर्मभयभीतः संधामादन्यत्र रिपूणामपि वधः अधर्मः इति भयेन भीतः परलोकस्य दूरशत्रुजनस्य हन्ता नास्मीति शेषः तेन हेतुना नाभिपेक्ष्यते ॥ २६ ॥

गो० टी०—वीर्यस्यानवलम्बने हेतुमाह—अधर्मेति । अधर्मभयभीतः अधर्मादुत्पन्नं भयं लोकापवादः तस्माद्धीतः परलोकस्य नाशात् भीत इति शेषः अहमिति च शेषः । तेनाधर्मपरलोकभीतत्वेन हेतुना ॥ २६ ॥

२७-२८] सि० टी०—अन्यच्च एतज्जातीयम् । विजने इत्यनेन स्वविलापेन लोकदुःखाभावो ध्वनितः । अश्रुपूर्णमुखत्वं नटवल्लोकव्यवहारानुसारेणेति बोध्यम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

रा० टी०—एतदिति । अदीनः नित्यं दीनताराहितोऽपि रामः विलप्य विविधमुखत्वा उपाविशत् ॥ २७ ॥

गो० टी०—एतदिति । एतत्पूर्वोक्तमर्थंजातम् अन्यदित्यनेन तादात्विकविलापस्य वाच्यमगोचरत्वमुक्तं विजने वन इति शोकहेतुत्वोक्तिः उपाविशत् अतिश्रद्धित्यर्थः ॥ २७ ॥

रा० टी०—विलापेति । आश्वासयदाश्वासनफलकविज्ञापनामकरोत् ॥ २८ ॥

गो० टी०—विलप्येति । विलप्योपरतमित्यनेन मध्ये समाश्वासनार्हत्वोक्तिः ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—आ युधिनामिति च्छेदः ॥ २९ ॥

रा० टी०—तद्विज्ञापनमेवाह—ध्रुवमिति । आयुधिनां वर श्रेष्ठ ! शर्वरी रात्रिः एतेन त्वया विना मद्वनमननर्थकमिति ध्वनितम् ॥ २९ ॥

गो० टी०—ध्रुवमिति । आयुधिनाम् आयुधवतां वर श्रेष्ठेत्यर्थः । निष्प्रभा भवेदिति शेषः ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—औपयिकं युक्तं यतस्त्वत्परितापेन सीताया मम च विषादो भवति ॥ ३० ॥

रा० टी०—नेति । यदिदं परितप्यसे शोचसि तदौपयिकं युक्तं न अत एव विषादयसि दुःखयसि ॥ ३० ॥

गो० टी०—नैतदिति । परितप्यस इति यदिदमस्ति एतत्परिदेवं नौपयिकं न युक्तम् 'युक्तमौपयिकम्' इत्यमरः । "उपा-

याद्गस्वश्च" इति ठक् आकारस्य ह्रस्वश्च । अयुक्तत्वमेवाह—विषादयसीति । पुरुषर्षभेत्यनेन पुरुषधौरेयस्य तव नैतद्युक्तम् अनेन विलापो न युक्त इत्यर्थः ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—अथ गन्तव्यमिति यदुक्तं तदुत्तरं सीतावदहमप्यवर्जनीय इति वक्तुमात्मनः सीतासाधर्म्यमाह—न चेति । त्वया हीना सीता त्वया हीनोऽहं च जलादुद्धृतौ मत्स्याविव न जीवावो न जीवाव इति जीवाव इत्यस्यादृत्या नन्दयान्वयः । जीवनाभावस्य सर्वथा सत्यत्वप्रतिपादनाय द्विरुक्तिः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—मन्मात्रप्रेषणं सर्वथा अयुक्तमिति बोधयन्नाह—न चेति । त्वया हीना सीता अहं च न जीवावो न जीवावः नन्दयेन कियाऽऽवर्त्यते ॥ ३१ ॥

गो० टी०—अयोध्यामिति एव त्वं काल्ये प्रविश लक्ष्मणेति यदुक्तं तत्रोत्तरमाह—न च सीतेति । त्वया हीना सीता च न न जीवतीत्यर्थः । त्वद्विहीनोऽहमपि न च । च एवकारार्थः । अहमपि न जीवाभ्येवेत्यर्थः । दृष्टान्तार्थं सीताग्रहणम्, यद्वा सीतासमक्षं काकुत्स्थमिदं वचनमब्रवीदिति सीता पुरुषकारेण शरणागतिकरणात् स्वस्य शरणागतिकलाभावे पुरुषकारभूता सीतापि नेति भावः । अपि जीवावः यदि जीवावः तदा जलादुद्धृतौ मत्स्याविव मुहूर्तं स्वल्पकालं जीवावः यथा जलोद्धृतौ मत्स्यौ यावज्जलसंसर्गं जीवित्वा तद्विलये विनश्यतः तथा आवामपि त्वद्वचनदृश्यज्ञानपर्यन्तमिति भावः । तथा वक्ष्यति सुन्दरकाण्डे 'न चास्य माता न पिता न चान्यः जेहाद्विशिष्टोऽस्ति मया समो वा । तावद्वयं दूतं जिजीविषेयं यावत्प्रवर्त्ति शृणुयां प्रियस्य' इति ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०—अत्र नोत्कण्ठितमर्हसीत्यस्योत्तरम्—नहीति । नन्वयस्य नेच्छेयं नेच्छेयं नेच्छेयमिति प्रकारेणेच्छेयमिति पदादृत्यान्वयः स्वर्गं चाप्यस्य प्राप्तं द्रष्टुं त्वया विना नेच्छेयम् किञ्चित् गन्तुमिति भावः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—नहीति । तातादिकं स्वर्गं साकेतं च त्वया विना द्रष्टुं नेच्छेयम् एतेन नोत्कण्ठितमर्हसीत्यस्योत्तरं जातम् ३२ ॥

गो० टी०—अथ नोत्कण्ठितमर्हसीत्युक्तस्योत्तरमाह—नहि तातमित्यादिश्लोकेन ॥ ३२ ॥

ततस्तत्र समासीनौ नातिदूरे निरीक्ष्य ताम् । न्यग्रोधे सुकृतां शय्यां भेजाते धर्मवत्सलौ ॥ ३३ ॥
 स लक्ष्मणस्योत्तमपुष्कलं वचो निशम्य चैवं वनवासमादरात् ।
 समाः समस्ता विदधे परंतपः प्रपद्य धर्मं सुचिराय राघवः ॥ ३४ ॥
 ततस्तु तस्मिन्विजने महाबलौ महावने राघववंशवर्धनौ ।
 न तौ भयं संभ्रममभ्युपेयतुर्यथैव सिंहौ गिरिसानुगोचरौ ॥ ३५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुष्पञ्चाशः सर्गः ।

सीतालक्ष्मणाभ्यां संप्रस्थितो रामः साय गङ्गायमुनासंभेदसंनिहितभरद्वाजाश्रमं प्राप । भरद्वाजो राममभ्यर्च्यवासे चित्रकूटम-
 स्तीर्षीत् चित्रकथासंलापैरात्रिमपनीयाथ प्रभाते चित्रकूटं प्रस्थितं रामं मुनिरनुजज्ञे ।

ते तु तस्मिन्महावृक्षे उषित्वा रजनीं शुभाम् । विमलेऽभ्युदिते सूर्ये तस्मादेशात्प्रतस्थिरे ॥ १ ॥
 यत्र भागीरथी गङ्गां यमुनाभिप्रवर्तते । जग्मुस्तं देशमुद्दिश्य विगाह्य सुमहद्वनम् ॥ २ ॥

३३] ति० टी०—ततो लक्ष्मणवचनानन्तरं तत्र तस्मि-
 न्नेव न्यग्रोधमूले समासीनौ सीतारामौ न्यग्रोधमूले स्वावस्था-
 नदेशादतिसमीपे लक्ष्मणेन सुकृतां सम्यग्रचित्तां शय्यां भेजाते
 वत्सला च वत्सलश्च वत्सलौ 'पुमान्त्रिया' इत्येकशेषः ॥ ३३ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः लक्ष्मणोक्तिश्रवणानन्तरं तत्र
 न्यग्रोधे सुखासीनौ धर्मवत्सलौ सीतारामौ नातिदूरे समीपे इत्यर्थः
 सुकृतां लक्ष्मणेन रचितां शय्यां निरीक्ष्य भेजाते तत्स्थतुः ॥ ३३ ॥

गो० टी०—तत इति । ततः लक्ष्मणवचनानन्तरं तत्र पूर्वा-
 श्रितवृक्षमूले भुक्तिस्थाने सुखासीनौ सुलोपविष्टौ सुखासीना च
 सुखासीनश्च सुखासीनौ सर्वत्र "पुमान्त्रिया" इत्येकशेषः
 सीतारामौ न्यग्रोधे न्यग्रोधमूले सुकृतां लक्ष्मणेन सुष्ठु कृतां
 शय्यां निरीक्ष्य तां भेजाते इति संबन्धः ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०—स रामो लक्ष्मणस्य वनवासं प्रत्याद-
 रादुच्यमानमेवंभूतमत एवोत्तमपुष्कलमत्यन्तश्रेष्ठं वचो निशम्य
 सुचिराय स्वयं वनवासरूपं धर्मं प्रपद्याङ्गीकृत्य समस्ताः समा
 वनवासं प्रति विदधे लक्ष्मणस्यानुमतिमिति शेषः ॥ ३४ ॥

रा० टी०—स इति । उत्तमपुष्कलं मधुरं पूर्णार्थं लक्ष्म-
 णस्य वचः सुचिराय बहुकालं निशम्य श्रुत्वा वनवासं वनवा-
 सोचितं धर्मं प्रपद्य यथाकालं कर्तव्यत्वेन निश्चित्य समस्ताः
 समाः वर्षाणि विदधे विधातुमशिक्षयत् ॥ ३४ ॥

गो० टी०—सलक्ष्मणस्येति । उत्तमं च तत् पुष्कलं च
 उत्तमपुष्कलम् अतीव श्रुतं जेहपुरस्कृतत्वादुत्तमं वक्तव्यस्य
 सर्वस्योक्तेः पुष्कलं पूर्णार्थं लक्ष्मणस्य वचः आदरान्निशम्य
 चिराय धर्मं वानप्रस्थधर्ममधःशयनादिकं प्रतिपद्य समस्ताः
 समाः वनवासम् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । विदधे लक्ष्मणेन
 सह विधातुमैच्छदित्यर्थः । अन्यथा भूतार्थसंभवः कविना-

प्यादौ तथा वक्तुमशक्तं लक्ष्मणस्य समस्ताः समाः प्रत्यनुमतिं
 विदध इति केचिदाहुः ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०—भयं तत्कार्यमितस्तत ईक्षणरूपं संभ्रमं
 च नोपेयतुः ॥ ३५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणातिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

रा० टी०—तत इति । भयं कृतश्रद्धीति संभ्रमश्च द्वेगं च
 नैव अभ्युपेयतुः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
 वयोऽध्याकाण्डे त्रिपञ्चाशत्तमः सर्गः ॥ ५३ ॥

गो० टी०—तत इति । भयं व्याघ्रादिभ्यः संभ्रमं व्याकु-
 लत्वं भयहेतुशङ्का इतस्ततो निरीक्षणमिति यावत् ॥ ३५ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरारुखाने-
 ऽथोऽध्याकाण्डव्याख्याने त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

१] ति० टी०—ते इति ॥ १ ॥

रा० टी०—उत्तरदिनवृत्तं बोधयितुमाह—ते इति । ते
 रामादयः शुभां रजनीं उषित्वा प्रतस्थिरे ॥ १ ॥

गो० टी०—ते त्विति । महावृक्षे महावृक्षमूले सामीप्ये
 सप्तमी । विमलेऽभ्युदिते स्पष्टमुदित इत्यर्थः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—गङ्गायामभि यमुना प्रवर्तते तद्देशं प्रयागम्
 गङ्गाया अतिपुण्यत्वध्वननायैवमुक्तिः ॥ २ ॥

रा० टी०—प्रस्थानमेव सविशेषं वर्णयन्नाह—यत्रेति ।
 सुमहद्वनं विगाह्य अवलोक्येत्यर्थः । भागीरथी गङ्गा यत्र यमुना-
 मभिप्रवर्तते तथा सह सङ्गतेत्यर्थः । तं देशं प्रयागतीर्थमित्यर्थः
 उद्दिश्य जग्मुः ॥ २ ॥

गो० टी०—यत्रेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । भूमिभागान्

ते भूमिभागान्विविधान्देशांश्चापि मनोहरान् । अट्टपूर्वान्पश्यन्तस्तत्र तत्र यशस्विनः ॥ ३ ॥
 यथा क्षेमेण संपश्यन्पुष्पितान्विविधान्द्रुमान् । निर्वृत्तमात्रे दिवसे रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ४ ॥
 प्रयागमभितः पश्य सौमित्रे धूममुत्तमम् । अग्नेर्भगवतः केतुं मन्ये संनिहितो मुनिः ॥ ५ ॥
 नूनं प्राप्ताः स्म संभेदं गङ्गायमुनयोर्वयम् । तथाहि श्रूयते शब्दो वारिणोर्वारिर्धर्षजः ॥ ६ ॥
 दारूणि परिभिन्नानि वनजैरुपजीविभिः । छिन्नाश्चाप्याश्रमे चैते दृश्यन्ते विविधा दुमाः ॥ ७ ॥
 धन्विनौ तौ सुखं गत्वा लम्बमाने दिवाकरे । गङ्गायमुनयोः संधौ प्रापतुर्निलयं मुनेः ॥ ८ ॥
 रामस्त्वाश्रममासाद्य त्रासयन्मृगपक्षिणः । गत्वा मुहूर्तमध्वानं भरद्वाजमुपागमत् ॥ ९ ॥

वनप्रदेशान् देशान् वत्सदेशवान्तरदेशान् एतदेव नानात्वमाह—
 तत्रतत्रेति यशस्विन इत्यनेन तत्तद्देशीयैरर्चितत्वमुक्तम् ॥ २ ॥ ३ ॥

३] ति० टी०—भूमिभागा भूमिप्रदेशाः ते पश्यन्तो जगृहुरिति संबन्धः ॥ ३ ॥

रा० टी०—विगाहनप्रकारं बोधयन्माह—त इति । भूमि-
 भागान् भूमेर्भागा विभागो येषु तानाट्टपूर्वान् विविधान्देशान्
 तत्र तत्र तत्तद्देशे यशस्विनः अतितपोविशिष्टत्वेन प्रशस्तयशो-
 विशिष्टसुनींश्च किंच देशान् वत्स्यदेशोत्तरवर्त्यवान्तरदेशांस्तत्र तत्र
 भूमिभागान् तत्तद्देशज्ञानजनकभूमिप्रदेशान् सीमा इत्यर्थः पश्य-
 न्तो यशस्विनस्ते रामादयो जगृहुरित्यनुकृत्यते ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—यथा यथासुखं जनानुमानशङ्काभावा-
 त्क्षेमेणोपविश्योत्थाय च शनैः शनैः स्वेच्छाबुरोधेन संपश्यन्स-
 मपश्यन् निर्वृत्तमात्रेऽर्धमण्डलकाले ॥ ४ ॥

रा० टी०—यथेति । यथाक्षेमेण क्षेममनतिक्रम्य दुमान्
 संपश्यन्सन् दिवसे निवृत्तमात्रे निवृत्तप्राये किंचिदवशिष्टे सती-
 त्यर्थः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ४ ॥

गो० टी०—यथाक्षेमेणेति । यथाक्षेमेण क्षेमानतिक्र-
 मेण “यथा सादृश्ये” इति पदार्थानतिवृत्तावव्ययीभावः “तृती-
 यासप्तम्योर्बहुलम्” इत्यलुक् क्षेमहेत्ववधानमनतिक्रम्येत्यर्थः ।
 निवृत्तमात्रे अर्धमण्डलकाल इत्यर्थः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—भगवतोऽग्रेः केतुं लिङ्गं धूमं पश्य यदेव-
 मतोऽत्र मुनिः संनिहित इति मन्ये ॥ ५ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—प्रयागमभितः । प्रयागमभितः
 प्रयागक्षेत्रसमीपे गङ्गायमुनासङ्गमसन्निधावित्यर्थः भगवतः
 समर्थस्य अग्रेः केतुं सूचकमुत्तमं सुगन्धविशिष्टमित्यर्थः धूमं
 पश्य । ननु किं दर्शनेनेत्यत आह—मुनिर्भरद्वाजः सन्निहित इ-
 त्यहं मन्ये हवनसंबन्धिधूमदर्शनेनाहमिदमितीत्यर्थः ॥ ५ ॥

गो० टी०—प्रयागमभितः । प्रयागमभितः प्रयागस्याभितः
 “अभितः परितः—” इत्यादिना द्वितीया केतुं ध्वजीभूतं धूममिति
 संबन्धः अतः संनिहितो मुनिरिति मन्ये ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—संभेदं संगमम् । वारिणोर्गङ्गायमुनाजलयोः ।
 वारिर्धर्षो विजातीयवारिसंबन्धः । ‘घट्ट’ इति पाठेऽप्येवमेव ॥ ६ ॥

रा० टी०—ननु प्रयागोऽयमित्यत्र किं गमकमित्यत

आह—नूनमिति । गङ्गायमुनयोः संभेदं संगमं वयं प्राप्ताः स्म
 नूनं निश्चितमेतत् । तथाहि यतः गङ्गायमुनयोर्वारिणोः वारिर्धर्षजः
 उभयवारिसंघर्षजनितः शब्दः श्रूयते ‘घट्टज’ इति पाठेऽप्येव-
 मेवेति भट्टाः ‘घट्टित’ इति भ्रूषणपाठः ‘संभेदः सिन्धुसंगमः’
 इत्यमरः तत्र सिन्धुर्नदी ॥ ६ ॥

गो० टी०—नूनमिति । संभेदं संगमम् ‘संभेदः सिन्धुसं-
 गमः’ इत्यमरः । वारिर्घट्टितो वारिणः शब्दः वारिजनितो वारि-
 शब्दः वारिणोरन्योन्यघट्टनजः शब्द इत्यर्थः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—येषां दारूणि भिन्नानि ते दुमा दृश्यन्त
 इत्यन्वयः ॥ ७ ॥

रा० टी०—दारूणीति । वनजैः वनोद्भूतफलपुष्पादिभिर्ह-
 तुभिः उपजीविभिः जीविकावद्भिः दारूणि काष्ठानि परिभिन्नानि
 विदारितानि दृश्यन्ते छिन्नाः विदारिता दुमाश्च दृश्यन्ते वनज-
 शब्देन यदि जन्तव उच्यन्ते तदा उपजीविभिरित्यस्य समा-
 नाधिकरणं विशेषणम् ॥ ७ ॥

गो० टी०—दारूणीति । वनजैरुपजीविभिः वनोत्पन्नैः फल-
 मूलकाष्ठानुपजीविभिः दारूणि इत्यत्रापि दृश्यन्त इत्युपपद्यते ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—‘धन्विनां विततौ’ इति पाठे तेषां मध्ये-
 विततौ सुख्याविति यावत् । संधावन्तर्वेदिदेशे निलयमावासं
 तत्समीपदेशम् ॥ ८ ॥

रा० टी०—रामोक्तिं समाप्य तद्वृत्तमाह—धन्विनाविति ।
 दिवाकरे लम्बमाने अर्थास्तं प्राप्ते सति संधौ विद्यमानं सुने-
 र्भरद्वाजस्य निलयमाश्रमं प्रापतुः ॥ ८ ॥

गो० टी०—धन्विनाविति । लम्बमाने अस्तगिरौ लम्ब-
 मान इव दृश्यमाने संगमे वर्तमानं निलयम् आश्रमं तत्समीप-
 प्रदेशं प्रापतुः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—आश्रमं तत्समीपवनप्रदेशम् त्रासयन्धनु-
 र्धरत्वादित्स्वरूपमात्रेण केवलं त्रासयन् । भरद्वाजं तदा-
 श्रमम् ॥ ९ ॥

रा० टी०—राम इति । मृगपक्षिणः दुष्टान्मृगान्पक्षिणश्च
 त्रासयन् भरद्वाजमुपागमत् ॥ ९ ॥

गो० टी०—राम इति । त्रासयन् अपूर्वदर्शनेन त्रासं
 जनयन् खड्गं खड्गतगम्य भरद्वाजं भरद्वाजसमीपम् ॥ ९ ॥

ततस्त्वाश्रममासाद्य मुनेर्दर्शनकाङ्क्षिणौ । सीतयानुगतौ वीरौ दूरादेवावतस्थतुः ॥ १० ॥
 स प्रविश्य महात्मानमृषिं शिष्यगणैर्दृतम् । संशितव्रतमेकाग्रं तपसा लब्धचक्षुषम् ॥ ११ ॥
 हुताग्निहोत्रं दृष्ट्वैव मेहाभागः कृताञ्जलिः । रामः सौमित्रिणा सार्धं सीतया चाभ्यवाद्यत् ॥ १२ ॥
 न्यवेदयत चात्मानं तस्मै लक्ष्मणपूर्वजः । पुत्रौ दशरथस्यावां भगवन्रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥
 भार्या ममेयं कल्याणी वैदेही जनकात्मजा । मां चानुयाता विजनं तपोवनमनिन्दिता ॥ १४ ॥
 पित्रा प्रत्राज्यमानं मां सौमित्रिरनुजः प्रियः । अयमन्वगमद्वाता वनमेव धृतव्रतः ॥ १५ ॥
 पित्रा नियुक्ता भगवन्प्रवेक्ष्याम तपोवनम् । धर्ममेवाचरिष्यामस्तत्र मूलफलाशनाः ॥ १६ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः । उपानयत धर्मात्मा गामर्घ्यमुदकं ततः ॥ १७ ॥
 नानाविधानन्नरसान्वन्यमूलफलाश्रयान् । तेभ्यो ददौ तप्ततपा वासं चैवाभ्यकल्पयत् ॥ १८ ॥

१०] ति० टी०—आश्रमं भरद्वाजस्य दूरादेवावतस्थतुः कार्यवशनिर्गतशिष्यद्वारा विज्ञापनपूर्वकाडुमतिलाभार्थमिति भावः ॥ १० ॥

रा० टी०—तत इति । अहगतौ युक्तौ दर्शनकाङ्क्षया आसाद्य प्राप्य दूरात् दूरे एव अवतस्थतुः तदाज्ञाकाङ्क्षयेति शेषः ॥ १० ॥

गो० टी०—तत इति । दूरादेवावतस्थतुः सार्यंतनसम- यत्वाग्निहोत्रावसानं प्रतीक्षमाणान्वतस्थतुरित्यर्थः ॥ १० ॥

११] ति० टी०—स तथा लब्धचक्षुषः प्रविश्य उदज- मिति शेषः संशितव्रतं तीक्ष्णव्रतम् तपसा लब्धचक्षुषं त्रैका- लिकसर्वजगद्गुत्तान्ताभिज्ञम् ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—दृष्ट्वाऽनसरं ज्ञात्वा सौमित्रिणा सार्धम् अभ्यवन्ददिति शेषः । सीतया च नमस्कारं कारितवान् । तदाह—अभ्यवाद्यत् ॥ १२ ॥

रा० टी०—स इति । स बहिःप्राप्तशिष्याद्वारा लब्धाज्ञः रामः शिष्यगणैः शिष्यसमूहैः दृतं संशितव्रतं तीक्ष्णव्रतधा- रिणं तपसा लब्धं चक्षुः सर्वविषयकज्ञानं येन तं महात्मानमृषिं रामोऽभ्यवाद्यत् । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ११ ॥ १२ ॥

गो० टी०—स प्रविश्येत्यादिश्लोकद्वयम् । प्रविश्य दैवा- निर्गतशिष्यं दुर्लभेनेति शेषः । संशितव्रतं तीक्ष्णव्रतम् एकाग्रम् एकप्रधानं ध्यानपरमिति यावत् । तपसा तपोवैभवेन लब्धच- क्षुषं लब्धज्ञानम् अतीतानागतवर्तमानयावदर्थगोचरज्ञानयुक्त- मित्यर्थः । दृष्ट्वैव दर्शनोत्तरकालमेवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

१३-१५] ति० टी०—तत्र मूलफलाशना इत्यन्तेन स्ववृत्तान्तसहितमात्मानं भरद्वाजाय न्यवेदयत ॥ १३-१५ ॥

रा० टी०—न्यवेदयतेति । लक्ष्मणपूर्वजो रामस्तस्मै भरद्वाजाय आत्मानं न्यवेदयत अबोधयत । तदेवाह—आवां दशरथस्य पुत्रौ रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥

रा० टी०—भार्येति । मामनुयाता अहगता इयं वैदेही मम भार्या न्यवेदयत चात्मानमित्यत्रात्मशब्देनात्मभूतानामपि ग्रह- णात् लक्ष्मणादिनिवेदनमधिकम् ॥ १४ ॥

रा० टी०—आगमने कारणं बोधयन्नाह—पित्रेति । पित्रा वनं प्रत्राज्यमानं केकयीवरदानहेतुना प्रेष्यमाणं मामयं भ्राता अन्वगमत् ॥ १५ ॥

गो० टी०—न्यवेदयतेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । सीता- लक्ष्मणयोः सर्वात्मना परतन्त्रत्वादात्मानमित्यनेन तयोरपि ग्रहणं कल्याणी पतिव्रततेत्यर्थः । अनुयातेति न्यवेदयतेति संबन्धः ॥ १३-१५ ॥

१६] ति० टी०—धर्ममेव वानप्रस्थधर्ममेव मूलफल- य- हणं मांसस्याप्युपलक्षणम् ॥ १६ ॥

रा० टी०—उपसंहरन्नाह—पित्रेति । नियुक्ता साक्षात्परं- परया चाज्ञाताः वयं तपोवनं प्रवेक्ष्यामः धर्मं वानप्रस्थोचित- कर्म आचरिष्यामः ॥ १६ ॥

गो० टी०—पित्रेति । धर्मं पितृवचनपरिपालनरूपम् ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—गां मधुपर्काङ्गं महोक्षम् ॥ १७ ॥

रा० टी०—तस्येति । तस्य रामस्य वचनं श्रुत्वा गां मधु- पर्काङ्गीभूतमहोक्षं अर्घ्यमर्पयितुमुदकं तदुपलक्षितनिखिलपूजन- सामर्थी धर्मात्मा भारद्वाजः उपानयत् रामसमीपं प्रापयत् ॥ १७ ॥

गो० टी०—तस्येति । गां मधुपर्काङ्गीभूतमहोक्षं तथा च स्मृतिः ' गोमधुपर्काहो वेदाध्यायी आचार्य ऋत्विक् जातको राजा वा धर्मयुक्तः ' इति अर्घ्यं पूजाविधेरङ्गम् अन्नरसान् अदनीयरसान् रसप्रधानान् पदार्थविशेषानित्यर्थः । वन्यमूलफ- लाश्रयान् वन्यमूलफलप्रकृतिकान् ॥ १७ ॥ १८ ॥

१८] ति० टी०—अन्नमन्नादनीयमात्रम् अत एव मूल- फलाश्रयान् इति वक्ष्यति । रसाः पानीयविशेषाः वासं वास- स्थानम् ॥ १८ ॥

रा० टी०—नानेति । वन्यान्वेव मूलफलानि आश्रयः उपादानं येषां तान् नानाविधानन्नरसान् अन्ना अदनीया एव रसास्तान् तेभ्यो रामादिभ्यो ददौ वासं वासयोग्यस्थलं च अभ्यकल्पयत् अरचयत् अन्नस्यौदनार्थकत्वं तु नात्र संभवति धर्ममेवाचरिष्यामस्तत्र मूलफलाशना इत्यनेन तन्निषेधस्य बोधितत्वात् अत एव न स्वातन्त्र्येण कर्मणोरन्वयः ॥ १८ ॥

मृगपक्षिभिरासीनो मुनिभिश्च समन्ततः । राममागतमभ्यर्च्य स्वागतेनागतं मुनिः ॥ १९ ॥
 प्रतिगृह्य तु तामर्चामुपविष्टं स राघवम् । भरद्वाजोऽब्रवीद्वाक्यं धर्मयुक्तमिदं तदा ॥ २० ॥
 चिरस्य खलु काकुत्स्थ पश्याभ्यहमुपागतम् । श्रुतं तव मया चैवं विवासनमकारणम् ॥ २१ ॥
 अवकाशो विविक्तोऽयं महानद्योः समागमे । पुण्यश्च रमणीयश्च वसतिह भवान्सुखम् ॥ २२ ॥
 एवमुक्तस्तु वचनं भरद्वाजेन राघवः । प्रत्युवाच शुभं वाक्यं रामः सर्वहिते रतः ॥ २३ ॥
 भगवन्नित आसन्नः पौरजानपदो जनः । सुदर्शमिह मां प्रेक्ष्य मन्येऽहमिममाश्रमम् ॥ २४ ॥
 आगमिष्यति वैदेहीं मां चापि प्रेक्षको जनः । अनेन कारणेनाहमिह वासं न रोचये ॥ २५ ॥
 एकान्ते पश्य भगवन्नाश्रमस्थानमुत्तमम् । रमेते यत्र वैदेही सुखार्हा जनकात्मजा ॥ २६ ॥

१९-२०] ति० टी०-आगतमागतं तेजोविशेषान्मर्या-
 दारक्षणाय मध्ये मध्ये स्थित्वा निकटं प्राप्तं मृगपक्षिभिर्मुनि-
 भिश्च सह स्वागतेनाभ्यर्च्य मुनिभिः सह सुनी रामं समन्तत
 आसीनोऽभवदिति योजना मृगपक्षिणामर्चा च प्रदक्षिणगम-
 नादिरूपा वर्णिता ॥ १९ ॥ २० ॥

रा० टी०-मृगेति । समन्ततः मृगपक्षिभिः मुनिभिश्च
 सहासीनो मुनिः भरद्वाजः तां मुनिसमर्पितामर्चां प्रतिगृह्य
 उपविष्टं संस्थितं राघवमिदं धर्मयुक्तं वाक्यमब्रवीत् । श्लोक-
 द्वयमेकान्वयि ॥ १९ ॥ २० ॥

गो० टी०-मृगपक्षिभिरिति । मृगपक्षिभिरासीनो मुनि-
 भिश्चेत्यनेन मुनिवैभवातिर्यञ्चोऽपि मुनिनिर्विशेषं संजातवि-
 श्वासा सेवन्त इति गम्यते । स्वागतेनाह स्वागतमाहेत्यर्थः, यद्वा
 मृगपक्षिभिः सहेति शेषः । स्वागतेनाभ्यर्च्येति संवन्धः ॥ १९ ॥

गो० टी०-मुनिराहेत्येतद्विद्वद्विज्ञोति-प्रतिगृह्येति ॥ २० ॥

२१-२३] ति० टी०-चिरस्य चिरकालस्य इहाश्रम
 आगतं त्वां पश्यामि अनेन सर्वमपि कदाचिदागमनं ध्वनितम्
 पूर्वरामावतारकालिकमागनं मनसि निधाय वैपोक्तिः । चक्षुषा
 एव रूपं पश्यामि यः केवलं ध्यानगोचर एव सोऽप्येवंभूत
 इत्याश्रयं व्यङ्ग्यम् अकारणं निर्निमित्तम् ॥ २१-२३ ॥

रा० टी०-तद्वाक्यमेवाह-चिरस्येति । हे काकुत्स्थ
 राम ! तव उपागतं समीपागमनं चिरस्य बहुकालतः पश्यामि
 कदा आगन्तेति सर्वदेवालोचयामीत्यर्थः । तत्र हेतुः अकारणं
 स्वेच्छातिरिक्तकारणरहितं तव विवासनं श्रुतं वाल्मीकि-
 खलादवगतम् । चो हेतौ ॥ २१ ॥

रा० टी०-स्वामिप्रेतमाह-अवकाश इति । महानद्योः
 गङ्गायमुनयोः समागमे सङ्गमसपीपे अवकाशः विशाल इत्यर्थः
 विविक्तः दुर्जनसंसर्गरहितः अत एव पुण्यः अत एव रमणीयः
 अयं देशोऽस्तीति शेषः अतः इह भवान्मुखं वसतु ॥ २२ ॥

रा० टी०-एवमिति । भरद्वाजेन एवमुक्तो राघवः
 प्रत्युवाच ॥ २३ ॥

गो० टी०-चिरस्य चिरम् ॥ २१-२३ ॥

२४-२५] ति० टी०-इत आसन्न एतदाश्रमादूर्ध्वतिं
 पौरजानपदो जनो मां सुदर्शं सुखेन द्रष्टुं शक्यं प्रेक्ष्य ज्ञात्वा
 वैदेहीं मां च प्रेक्षको जनो वैदेह्यादिदर्शनार्थी जनस्तवर्थमिम-
 माश्रममागमिष्यतीत्यहं मन्य इत्यन्वयः ॥ २४ ॥ २५ ॥

रा० टी०-तदेवाह-भगवन्निति । इतः स्थानात् आ-
 सन्नः निकटवर्ती प्रेक्षको दर्शनाभिलाषी पौरजानपदः अयोध्या-
 तदेशयोर्भवः अजनः कर्माधीनजन्मरहितः नित्यसुखादिरित्यर्थः
 जनः सुदर्शनं सुखेन दर्शनयोग्यं मां वैदेहीं च प्रेक्ष्य ज्ञात्वा
 इममाश्रममागमिष्यति अनेन कारणेन न रोचये वाञ्छामि ।
 श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २४ ॥ २५ ॥

गो० टी०-भगवन्नित्यादि । इत एतदाश्रमापेक्षया इह
 आश्रमे सुदर्शं सुखेन द्रष्टुं शक्यं प्रेक्ष्य ज्ञात्वा वैदेहीं मां च
 प्रेक्षको जनः इममाश्रममागमिष्यतीत्यहं मन्ये अनेन कारणेन
 इह वासं न रोचय इत्यन्वयः मां प्रेक्षक इत्यत्र “अकेनोर्भ-
 विष्यदाधमर्ण्ययोः” इति षष्ठी प्रतिषेधः । एकान्ते पौरजानवि-
 दिते पश्य चिन्तय ॥ २४-२५ ॥

२६] ति० टी०-यत्र यस्मिन्नाश्रमस्थाने तादृशमेकान्ते
 वर्तमानं पश्य ज्ञात्वा निर्दिशेत्यर्थः । अत्र भगवन्नित्यादिश्लोक-
 त्रयस्य तीर्थेन वास्तवस्त्वर्थः-रावणवधार्थं गृध्रमवतीर्णं मां मा
 प्रकटीकुरु अन्यथा सर्वोऽपि जनः सुदर्शं विष्णुं मां ज्ञात्वा
 वैदेहीं च मां लक्ष्मीं प्रेक्ष्य ज्ञात्वा तां मां च प्रेक्षकः सन्निहा-
 ग्मिष्यति अत एवविधं प्रकटवासां न रोचये, अतो यत्र वैदेही
 रमते तम्, आश्रयतीत्याश्रमं जगत्, तस्य स्थानं सर्वोत्तमं
 मां त्वमेवैकान्ते पश्य मत्स्वरूपं न प्रकटयेत्यन्तेन व्याख्या-
 तम् तदशुक्तम्, मुनिना रामस्वरूपप्रकटनस्य सर्ववैधं यथा
 भवति प्राक् क्वाप्यकरणात् अक्षरमयाद्यापि तादृशार्थाला-
 भाच्च । पौरजानपदो जन इति पदस्वारस्याच्चेति सूधियो वि-
 भावयन्तु ॥ २६ ॥

रा० टी०-एकान्त इति । आश्रम आसमन्तात् अश्रमं
 अमनिवर्तकं स्थानं पश्य आलोच्य आज्ञापय यत्र वैदेही
 रमते रमेत ॥ २६ ॥

एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरद्वाजो महामुनिः । राघवस्य तु तद्वाक्यमर्थग्राहकमब्रवीत् ॥ २७ ॥
 दशक्रोश इतस्तात गिरिर्यस्मिन्निवत्स्यसि । महर्षिसेवितः पुण्यः पर्वतः शुभदर्शनः ॥ २८ ॥
 गोलाङ्गलानुचरितो वानरर्क्षनिषेवितः । चित्रकूट इति ख्यातो गन्धमादनसंनिभः ॥ २९ ॥
 यावता चित्रकूटस्य नरः शृङ्गाण्यवेक्षते । कल्याणानि समाधत्ते न भौहे कुरुते मनः ॥ ३० ॥
 ऋषयस्तत्र बहवो विहृत्य शरदां शतम् । तपसा दिवमारूढाः कपालशिरसा सह ॥ ३१ ॥
 प्रविविक्तमहं मन्ये तं वासं भवतः सुखम् । इह वा वनवासाय वस राम मया सह ॥ ३२ ॥
 स रामं सर्वकामैस्तं भरद्वाजः प्रियातिथिम् । सभार्यं सह च भ्रात्रा प्रतिजग्राह हर्षयन् ॥ ३३ ॥

२७] ति० टी०—एतदिति । राघवस्यार्थग्राहकं तदुक्त-
 प्रयोजनप्रतिपादकं तद्वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ २७ ॥

रा० टी०—एतदिति । अर्थग्राहकं स्थानान्तरान्वेषण-
 प्रयोजनबोधकं तद्वाक्यं श्रुत्वा भरद्वाज एतद्वाक्यमब्रवीत् ॥ २७ ॥

गो० टी०—एतदिति । अर्थग्राहकम् अर्थबोधकं यथा
 भवति तथा, यद्वा अर्थग्राहकं बहुर्थवत् अब्रवीत् ॥ २७ ॥

२८—२९] ति० टी०—दशक्रोशे इति सप्तम्यन्तम् । इतो
 मदाश्रमात् ॥ २८ ॥ २९ ॥

रा० टी०—तद्वचनमेवाह—दशेति । इतः दशक्रोशे त्रिंशत्क्रो-
 शपरिलिखितदेशसन्निधौ महर्षिसेवितः पर्वतः अवान्तरपर्वतवि-
 शिष्टः गिरिः पर्वतोऽस्ति यस्मिंस्त्वं निवत्स्यसि दशशब्दस्यैकशे-
 पेणायमर्थो लब्धः अत एव नासंभवः दशक्रोशः दशक्रोशपरि-
 मित इति पर्वतविशेषणे तु नैकशेषकल्पना ॥ २८ ॥

रा० टी०—ननु तद्विरेः किं नामेत्यत आह—गोलाङ्ग-
 लेति । गोलाङ्गलानुचरितः वानरादिभिर्निषेवितः गन्धमादने-
 सदृशः चित्रकूट इति ख्यातोऽस्तीति शेषः ॥ २९ ॥

गो० टी०—दशक्रोश इत्यादि । यस्मिन् गिरौ निव-
 त्स्यसि सगिरिरितो दशक्रोशः दशक्रोशावस्थित इत्यर्थः ।
 गन्धमादनसंनिभः गन्धमादनपर्वतसन्निभः । अतीतानागतव-
 र्तमानज्ञो महर्षिः गोलाङ्गलानुचरितो वानरर्क्षनिषेवित इति
 केवलत्रिवर्गाभिधानेन एतत्सजातीया एव रामस्य सहाया
 अपि भविष्यन्तीति सूचितवानिति गम्यते ॥ २८ ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—यावता यदा शृङ्गाण्यवेक्षते तदेति
 शेषः । समाधत्ते मनसा कर्तुमाश्रिते ॥ ३० ॥

रा० टी०—यावतेति । यावता कालेन नरः शृङ्गाणि
 अवेक्षते पश्यति तावता कालेनैव कल्याणानि दर्शनप्रभाव-
 जनितशुभानि समाधत्ते प्राप्नोति अत एव पापे मनः न
 कुरुते ॥ ३० ॥

गो० टी०—यावतेति । नरः यावता दूरेण चित्रकूटस्य
 शृङ्गाण्यवेक्षते तावता कल्याणानि पुण्यकर्माणि समाधत्ते
 प्राप्नोति, यद्वा समाधत्ते आचरति पापे मनो न कुरुते तत्र
 वसन् किञ्चतेति भावः । यद्वा यावता कालेन ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—तदुपपादयति—ऋषय इति । बहुदि-
 नमृतकपालवच्छृङ्खं शिरस्तेन सह तेन विद्यमानेनोपलक्षिता-
 स्तपसा शरदां शतं विहृत्यातिवार्धकेऽपि तपसा क्रीडित्वा दिवं
 स्वर्गमारूढाः । केचित्तु कपालशिरसेति शरीरोपलक्षणं सश-
 रीराः स्वर्गं गता इत्याहुः तत्र, धर्मपुत्रादीनामपि कियद्भूमेव
 धर्मवैभवदर्शनायैतच्छरीरेण गमनं ततस्तत्रिरासपूर्वकमेव स्वर्गं
 गमनश्रवणादिति कतकः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—तत्र वासे शिष्टाचारं प्रमाणयन्नाह—ऋषय
 इति । तत्र चित्रकूटे तपसा युक्ता बहवः ऋषयः कपालशिरसा
 त्वदर्शनफलकनित्यस्थितिमच्छिन्नेन सह शरदां शतं विहृत्य दि-
 वप्रमोदविशेषमारूढाः प्राप्ताः एतेन शिवस्य रामादुरागि-
 श्रेष्ठत्वं व्यञ्जितम् ॥ ३१ ॥

गो० टी०—ऋषय इति । तत्र चित्रकूटे शरदां शतं तपसा
 विहृत्य क्रीडन्त इव महत्तपः परिसमाप्येत्यर्थः । कपालशिरसा
 सह दिवमारूढाः तपश्चरणेन निरन्तरकपालासनेन प्रक्षीणत्वक-
 शिरोरुहतया कपालावशिष्टशिरसा सह दिवमारूढा इत्यर्थः ।
 कपालशिरसेत्येतच्छरीरोपलक्षणं सशरीराः स्वर्गं गता इत्यर्थः,
 यद्वा कपालशिरा इति कस्यचित् ऋषेः संज्ञा कपालशिरसा
 कपालरूपशिरोयुक्तेनेत्यध्याहृतशरीरपदविशेषणमित्येके कपा-
 लमात्रावशिष्टं शिरो यस्मिन्निवति तपोविशेषणमित्येके ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०—वनवासाय वनवासनियमसिद्धये इह
 वेति शिष्टाचारमात्रम् ॥ ३२ ॥

रा० टी०—प्रविविक्तमिति । प्रविविक्तं दुष्टजनरहितं
 सुखं सुखप्रदं तं चित्रकूटं भवतः वासं वासाश्रयं मन्ये अतः
 तत्र इह वा मया सह वस तत्रैत्यध्याहृतम् ॥ ३२ ॥

गो० टी०—प्रविविक्तमिति । प्रविविक्तं प्रकर्षेण
 विजनम् ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०—रामं तद्रजण्यां तत्र दसन्तं प्रतिजग्रा-
 हातिथियोग्यसत्कारैर्वशीकृतवान् ॥ ३३ ॥

रा० टी०—स इति । प्रियातिथिं तं रामं सर्वकामैः नि-
 खिलेच्छाविपयीभूतपदार्थप्रापकवचनैः हर्षयन्स भरद्वाजो जग्राह
 तस्यां रात्रौ निवासयामास ॥ ३३ ॥

गो० टी०—सराममिति । सर्वकामैः प्रतिजग्राह अति-

तस्य प्रयागे रामस्य तं महर्षिमुपेयुषः । प्रपन्ना रजनी पुण्या चित्राः कथयतः कथाः ॥ ३४ ॥
 सीतातृतीयः काकुत्स्थः परिश्रान्तः सुखोचितः । भरद्वाजाश्रमे रम्ये तां रात्रिमवसत्सुखम् ॥ ३५ ॥
 प्रभातायां तु शर्वर्या भरद्वाजमुपागमत् । उवाच नरशार्दूलो मुनिं ज्वलिततेजसम् ॥ ३६ ॥
 शर्वरीं भगवन्मद्य सत्यशील तवाश्रमे । उषिताः स्मोऽह वसतिमनुजानां तु नो भवान् ॥ ३७ ॥
 राज्यां तु तस्यां व्युष्टायां भरद्वाजोऽब्रवीदिदम् । मधुमूलफलोपेतं चित्रकूटं व्रजेति ह ॥ ३८ ॥
 वासमौपयिकं मन्ये तव राम महाबल । नानानगगणोपेतः किंनरोरगसेवितः ॥ ३९ ॥
 मयूरनादाभिरतो गजराजनिषेवितः । गम्यतां भवता शैलश्चित्रकूटः स विश्रुतः ॥ ४० ॥
 पुण्यश्च रमणीयश्च बहुमूलफलायुतः । तत्र कुञ्जरगृथानि मृगयूथानि चैव हि ॥ ४१ ॥
 विचरन्ति वनान्तेषु तानि द्रक्ष्यसि राघव । सरित्प्रस्रवणप्रस्थान्दरीकन्दरनिर्झरान् ॥ ४२ ॥
 चरतः सीतया सार्धं नन्दिष्यति मनस्तव ॥ ४३ ॥

प्रहृष्टकौशिकेभ्योऽपि किलस्वनैर्विनोदयन्तं च सुखं परं शिवम् ।

मृगैश्च मत्तैर्वहुभिश्च कुञ्जरैः सुरम्यमासाद्य समावस्य श्रयम् ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ १४ ॥

थियोग्यसत्कारैर्वशीकृतवानित्यर्थः पाठभेदः प्रतिजग्राह पञ्च-
 चचार ॥ ३३ ॥

३४-३६] ति० टी०-रजनी प्रपन्ना प्राप्ता ॥ ३४-३६ ॥

रा० टी०-तस्येति । प्रयागे महर्षिमुपेयुषः प्राप्तस्य कथाः
 कथयतो रामस्य रजनी प्रपन्ना प्राप्ता ॥ ३४ ॥

रा० टी०-सीतेति । सीता तृतीया यस्य सः सुखोचितः
 परिश्रान्तः अध्वजनिताश्रमवत्तया प्रतीयमानः काकुत्स्थः भर-
 द्वाजाश्रमे सुखमवसत् ॥ ३५ ॥

रा० टी०-प्रभातायामिति । ज्वलिततेजसं छानि-
 शुवाच ॥ ३६ ॥

गो० टी०-तस्येति । प्रपन्ना प्राप्ता ॥ ३४-३६ ॥

३७] ति० टी०-इहाश्रमे शर्वरीछापिताः स्म । अह
 अथेत्यर्थे । वसतिं गन्तव्यां चित्रकूटरूपां तद्वनं प्रत्यनु-
 जानातु ॥ ३७ ॥

रा० टी०-तद्वचनमेवाह-शर्वरीति । हे भगवन् सत्य-
 शील! तवाश्रमे एव शर्वरी रात्रिः उषिता स्म ह अथ वसतिं वास-
 स्थलं गन्तुमिति शेषः अनुजानातु आज्ञापयतु । उरेवार्ये ॥ ३७ ॥

गो० टी०-शर्वरीमिति । वसतिमनुजानातु पूर्वोक्तां
 वसतिं प्रति गन्तुमनुज्ञां करोत्वित्यर्थः ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०-भरद्वाजः तथा रामेण प्रार्थित इति
 शेषः । व्रज इति अनुजगाविति शेषः ॥ ३८ ॥

रा० टी०-राज्यामिति । व्युष्टायां व्यतीतायां सत्यां भर-
 द्वाजः इदमब्रवीत् । तद्वचनस्वरूपमाह-इति इतः चित्रकूटं व्रज ३८

गो० टी०-राज्यामिति । व्रजेत्यब्रवीदित्यन्वयः । हेति
 पादपूरणे हर्षे वा ॥ ३८ ॥

३९-४१] ति० टी०-औपयिकञ्चितम् । नगा
 वृक्षाः ॥ ३९-४१ ॥

रा० टी०-तत्र हेतुं वदन्नाह-वासमिति । नाना अनेक-
 विधैः नगगणैर्दृक्षसमूहैः उपेतः मयूरनादैः अभिरतः रमणीयः
 गजराजैः निषेवितः विश्रुतः प्रख्यातः शैलश्चित्रकूटः गम्यतां तत्र
 वासमौपयिकं युक्तं मन्ये । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ३९ ॥ ४० ॥

रा० टी०-पुण्य इति । तानि कुञ्जरमृगयूथानि सरिदा-
 दीनि च द्रक्ष्यसि अतः तव मनो नन्दिष्यति । तत्र सरितो नद्यः
 प्रस्रवणाः विन्दुशो जलनिपाताः, प्रस्थाः शिलाः, दर्यः पाषाण-
 सन्धयः, कन्दराः गुहाः, निर्झराः गिरिच्युताल्पप्रवाहाः । सार्ध-
 श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

गो० टी०-वासमिति । तत्रेति शेषः औपयिकं युक्तं
 'युक्तमौपयिकम्' इत्यमरः । नानानगगणोपेतः नानावृक्ष-
 निचयोपेतः ॥ ३९-४१ ॥

४२] ति० टी०-विचरन्ति इदं शत्रन्तम् । सरितो नद्यः
 प्रस्रवणास्तनुतरजलप्रवाहास्तद्युताः प्रस्थाः सावनि, दरी पाषा-
 णनिर्भेदः, कन्दरा गिरिगुहाः, निर्झरा घनप्रवाहाः, तान्द्रक्ष्यसी-
 त्यन्वयः एते कुञ्जरादयः सीतया सार्धं चरतस्तवेत्यन्वयः ॥ ४२ ॥

गो० टी०-सरित्प्रस्रवणप्रस्थानिति । सरितो नद्यः,
 प्रस्रवणानि तनुतरजलप्रवाहाः, प्रस्थाः सानवस्तान् दरीकन्दर-
 निर्झरान् दर्यः पाषाणसंश्लेषस्थानानि, कन्दराः गुहाः, निर्झरा
 विदीर्णपाषाणसंघयः तान् ॥ ४२ ॥

४३] ति० टी०-कौशिकेभ्योऽपि किलः ॥ ४३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ।

चित्रकूटं प्रति प्रस्थितयो रामलक्ष्मणयोर्भरद्वाजो मार्गमुपदिशति । त्वनिमित्तकाष्ठादिनावा ससीतौ रामलक्ष्मणौ यमुनां प्रतेरतुः । अभिमतफलपुष्पादिप्राप्त्या मोदमानया सीतया समं तौ सार्यं स्वोचितयमुनातट ऊपतुः ।

उपित्वा रजनीं तत्र राजपुत्रावरिंदमौ । महर्षिमभिवाद्याथ जग्मतुस्तं गिरिं प्रति ॥ १ ॥
तेषां स्वस्त्ययनं चैव महर्षिः स चकार ह । प्रस्थितान्प्रेक्ष्य तांश्चैव पिता पुत्रानिर्वौरसान् ॥ २ ॥
ततः प्रचक्रमे वक्तुं वचनं स महामुनिः । भरद्वाजो महातेजा रामं सत्यपराक्रमम् ॥ ३ ॥
गङ्गायमुनयोः संधिर्मादाय मनुजर्षभ । कालिन्दीमनुगच्छेतां नदीं पश्चान्मुखाश्रिताम् ॥ ४ ॥
अथासाद्य तु कालिन्दीं प्रैतिस्रोतःसमागताम् । तस्यास्तीर्थं प्रचरितं प्रैकार्थं प्रेक्ष्य राघव ॥
तत्र घृयं पुत्रं कृत्वा तरतांशुमतीं नदीम् ॥ ५ ॥
ततो न्यग्रोधमासाद्य महान्तं हरितच्छदम् । पैरीतं बहुभिर्दृक्षैः श्यामं सिद्धोपसेवितम् ॥ ६ ॥

रा० टी०—प्रहृष्टेति । प्रहृष्टानां कोयष्टिको किलानां स्वनैः शब्दैः सुखं विनोदयन्तं प्रापयन्तं मृगैः कुञ्जरैश्च सुरम्य-माश्रयं वासयोग्यपर्वतमासाद्य प्राप्य समावस ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-मणावध्याकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

गो० टी०—प्रहृष्टेति । कोयष्टिकाः टिट्टिमकाः 'कोयष्टि-कटिट्टिमकाः' इत्यमरः ॥ ४३ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्या-नेऽवध्याकाण्डव्याख्याने चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

१] ति० टी०—अथ भरद्वाजेन मार्गोपदेशः—उपित्वेति ॥ १ ॥

रा० टी०—भरद्वाजवचनश्रवणानन्तरकालिकं रामवृत्तमाह—उपित्वेत्यादिभिः । तत्र भरद्वाजाश्रमे उपित्वा महर्षिमभि-वाद्य तं महर्षिनिर्दिष्टं गिरिं चित्रकूटं जग्मतुः ॥ १ ॥

गो० टी०—उपित्वेत्यादि ॥ १ ॥

२] ति० टी०—औरसान् पुत्रान्पितेव तान्प्रस्थितान्प्रेक्ष्य तेषां स्वस्त्ययनं चकार । चैवौ पादपूरणार्थौ ॥ २ ॥

रा० टी०—तेषामिति । औरसान् पुत्रान् पितेव तान्प्र-स्थितान्प्रेक्ष्य तेषां रामादीनां स्वस्त्ययनं गमनकालोचितस्व-स्तिक्रियां चकार ॥ २ ॥

गो० टी०—तेषामिति । तेषां प्रस्थातुमुद्युक्तानाम् 'अन्व-गात्' इति पाठः । 'अन्वशात्' इति पाठे अशुशुष्वान् मार्गोपदेशमकरोदित्यर्थः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—प्रचक्रमे मार्गोपदेशार्थमिति शेषः ॥ ३ ॥

रा० टी०—तत इति । स महामुनिः वक्तुं प्रचक्रमे ॥ ३ ॥

गो० टी०—तदेव विवृणोति—तत इति ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—पश्चान्मुखाश्रितां गङ्गाजलवेगाभिधातेन किञ्चिद्दूरं पश्चान्मुखं गतामिति तीर्थः । संधिः संगमतीर्थम् । संगमात्पश्चिमप्रदेश एवाश्रितस्वप्रयुक्तव्यवहारां संगमपूर्वभागे

तु गङ्गाया एव व्यवहार इति भाव इति कतकः, अन्ये तु पश्चान्मुखया गङ्गाया श्रितां कालिन्दीमनुगच्छेतामित्यर्थः । अत एवात्र कालिन्दीमासाद्येत्युक्तिरित्याहुः ॥ ४ ॥

रा० टी०—वचनस्वरूपमाह—गङ्गेत्यादिभिः । गङ्गायमु-नयोः सन्धिं सङ्गममादाय आरभ्य पश्चान्मुखाश्रितामतिप्रवल-गङ्गावेगेन पश्चान्मुखं किञ्चिद्दूरं पश्चिमभिमुखत्वमाश्रितं यया तां कालिन्दीमनुगच्छेतां तां पश्यंस्तदुत्तरतीरवार्तिमा-र्गेण गच्छेत्यर्थः अत्र द्विवचं तु सीतारामानतिरेकबुद्ध्या ॥ ४ ॥

गो० टी०—गङ्गायमुनयोरिति । प्रथमं गङ्गायमुनयोः संधिमासाद्य पश्चान्मुखाश्रितां गङ्गाजलवेगाभिहत्या किञ्चित्प-श्चान्मुखप्रवाहं प्राप्तां कालिन्दीं नदीम् अनुगच्छेताम् अनुसृत्य गच्छेतां पश्चिमभिमुखौ भूत्वा गच्छेतां भवन्ताविति शेषः । पाठभेदः 'अभिगच्छेताम्' अभिमुखं गच्छेतां कालिन्द्या अभि-मुखीभूय गच्छेतामित्यर्थः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—अथ शुद्धां कालिन्दीं प्रतिस्रोतो यथा भवति तथा समागतां विपरीतप्रवाहमासाद्य तस्यास्तीर्थमव-तरणप्रदेशं प्रचरितं गमनागमनाभ्यामतिबुद्ध्या दृष्ट्वा पुत्रं तरण-साधनम् अंशुमतीं सूर्यतनयाम् ॥ ५ ॥

रा० टी०—अथेति । अथ यमुनातीरतो गमनानन्तरं प्रति-स्रोतः समागतां प्रवाहमार्गलोच्यनेकतीर्थसङ्गमवतीं कालि-न्दीमासाद्य प्राप्य तीर्थं पवित्रकारकं तस्याः कालिन्द्याः प्रचरितं विलक्षणप्रचलनं प्रकारं यथा स्यात्तथा प्रेक्ष्य तत्र यमुनायां पुत्र-शुद्धिं कृत्वा अंशुमतीम् अंशुमतः सूर्यस्य इयं कन्या तां तरत । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ५ ॥

गो० टी०—शीघ्रस्रोतसमित्यनेन गङ्गाजलवेगप्रतिहतस्ति-मितजलव्यतिरिक्तप्रदेश उच्यते तीर्थम् अवतरणप्रदेशं प्रचरितं गमनागमनाभ्यामतिबुद्ध्यामित्यर्थः । अंशुमतीम् अंशुमतः सूर्यस्यापत्यभूताम् ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—श्यामं श्यामनामकम् ॥ ६ ॥

तैस्मिन्सीताञ्जलिं कृत्वा प्रयुञ्जतांशिषां क्रियाम् । समासाद्य च तं वृक्षं वसेद्वातिक्रमेत वा ॥ ७ ॥
 क्रोशमात्रं ततो गत्वा नीलं प्रेक्ष्य च काननम् । सैलकीवदरीमिश्रं रामं वन्यैश्च यामुनैः ॥ ८ ॥
 स पन्थाश्चित्रकूटस्य गतस्य बहुशो मया । रम्यो मार्दवयुक्तश्च द्रव्यैश्चैव विवर्जितः ॥ ९ ॥
 इति पन्थानमादिश्य महर्षिः संन्यवर्तत । अभिवाद्य तथेत्युक्त्वा रामेण विनिवर्तितः ॥ १० ॥
 उपावृत्ते मुनौ तस्मिन्नामो लक्ष्मणमब्रवीत् । कृतघुण्याः स्म भद्रं ते मुनिर्यन्नोऽनुकम्पते ॥ ११ ॥
 इति तौ पुरुषव्याघ्रौ मन्त्रयित्वा मनस्विनौ । सीतामेवाग्रतः कृत्वा कालिन्दीं जग्मतुर्नदीम् ॥ १२ ॥
 अथासाद्य तु कालिन्दीं शीघ्रस्रोतस्विनीं नदीम् । चिन्तामापेदिरे सैद्यो नदीजलतितीर्षवः ॥ १३ ॥
 तौ काष्ठसंघाटमथो चक्रतुः सुगहाप्लवम् । शुष्कैर्वन्यैः समीक्रीर्णमुशीरैश्च समावृतम् ॥ १४ ॥
 ततो वैतैस्संज्ञास्वाश्च जैश्चुञ्जस्वाश्च वीर्यवान् । चकार लक्ष्मणश्छित्त्वा सीतायाः सुखमासनम् ॥ १५ ॥

रा० टी०—तत इति । ततो यञ्जनासंतरणानन्तरं महा-
 न्तमतिप्रवृद्धं हरितच्छदं हरितपत्रविशिष्टमत एव इयामं
 बहुभिदृष्टैः परीतं युक्तं न्यग्रोधं वटवृक्षमासाद्य प्राप्य तस्मि-
 न्न्यग्रोधे स्थिता सीता अञ्जलिं प्रणयस्तृचकवदयुगलकरं कृत्वा
 आशिपः वनवासनिवर्तनरूपमनोरथस्य क्रियां कुशलमस्माकमा-
 गमनं भवत्विति प्रार्थनां प्रयुञ्जीत 'आशिपः शिवाः' इति
 भूषणपाठः । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ६ ॥ ७ ॥

गो० टी०—ततः तरणानन्तरं न्यग्रोधं तीरस्थं हरितच्छदं
 इयामलपत्रम् अत एव इयामं इयामनामकं वृक्षैः सह विवृद्धं,
 यद्वा वृक्षैः इयामं वृक्षसहितत्वात् विशेषेण इयामलं वृक्षैरित्युप-
 लक्षणे तृतीया आशिपः मनोरथान् प्रयुञ्जीत प्रार्थयेत् ।
 सीतेति शेषः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—आशिषां क्रियां करणं प्रयुञ्जीतास्माकं
 पुनरागमनं भवत्विति सीता वृक्षं नत्यादिना प्रार्थयेत् । वसे-
 द्वातिक्रमेत वेत्येकवचनं सीताभिप्रायकम् । श्रमे वसेत् अन्य-
 थाये गच्छेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

रा० टी०—समासाद्येति । तं वृक्षं समासाद्य पूजना-
 दिना सम्यक् प्राप्य वसेत् तत्रैव निशि शयीत वा अतिक्रमे-
 ततः परं गच्छेत्ततः तस्मान्न्यग्रोधात्क्रोशमात्रं गत्वा पलाशवद-
 रीमिश्रं पलाशैः वदरीमिश्रं युक्तं याञ्जनैः यञ्जनातीरोद्भवैः वंशैः
 वेषुभिर्लपलक्षितं नीलं काननं वनं प्रेक्ष्य मया बहुशो गतस्य
 बहुवारं मत्कर्तृकगमनविशिष्टस्य चित्रकूटस्य यः रम्यः रमणीयः
 मार्दवयुक्तः मृदुः स प्रसिद्धः पन्थाः मार्गः त्वया प्राप्त्यते इति
 शेषः । सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ८ ॥ ९ ॥

गो० टी०—वसेद्वातिक्रमेत वा सीता श्रान्ता चेत् किं-
 चित्कालं वसेत् नो चेदतिक्रमेतेत्यर्थः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—ततः कालिन्दीदक्षिणतीरवर्तिन्यग्रोधात् ।
 याञ्जनैर्यञ्जनातीरजैः ॥ ८ ॥

गो० टी०—ततः दक्षिणतटस्थन्यग्रोधात् याञ्जनैः यञ्जनासं-
 वन्धिभिः यञ्जनातीरजैरित्यर्थः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—मार्दवयुक्तः वालुकोपेतत्वात्कण्टकपाषा-
 णादिरहितत्वाच्च । दावैर्विवर्जितो वनाग्रिरहितः ॥ ९ ॥

गो० टी०—सः काननं पथिशब्दापेक्षया उल्लिख्यत्वम् मार्द-
 वयुक्तः सूक्ष्मसिक्तावत्त्वात् वनदावैर्वनाग्निभिः 'दवदावौ
 वनारण्यवह्नी' इत्यमरः । तथाप्यत्र दावशब्दोऽग्निमात्रपरः
 विशिष्टवाचकानामिति न्यायात् ॥ ९ ॥

१०-१३] ति० टी०—तथेत्युक्त्वा त्वदुपदिष्टमार्गेणैव
 गमिष्याम इत्युक्त्वा ॥ १०-१३ ॥

रा० टी०—इतीति । इति अनेन प्रकारेण पन्थानमा-
 दिश्य बोधयित्वा तथेत्युक्त्वा अभिवाद्य विद्यमानेन रामेण
 विनिवर्तितः स महर्षिः न्यवर्तत । अर्धद्वयमेकान्वयि ॥ १० ॥

रा० टी०—उपेति । उपावृत्ते निवृत्ते सति यद्यस्मात् नः
 अस्मान्मुनिः अनुकम्पते तस्माद्वयं कृतघुण्याः अतः ते भद्रं
 कल्याणमिति रामः लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ११ ॥

गो० टी०—अभिवायेत्यर्थेन महर्षिं विशेषयति तथैव गमि-
 ष्याम इत्युक्त्वा अभिवाद्य त्वमाश्रमं गच्छेति रामेण विनिव-
 र्तितो महर्षिः न्यवर्ततेति संबन्धः ॥ १०-११ ॥

रा० टी०—इतीति । मन्त्रयित्वा परस्परं संभाष्य तौ
 रामलक्ष्मणौ कालिन्दीं जग्मतुः ॥ १२ ॥

गो० टी०—इतीति । मन्त्रयित्वा पूर्वोक्तरीत्या कृतार्थताम-
 हसंघाय ॥ १२ ॥ १३ ॥

रा० टी०—अथेति । शीघ्रस्रोतस्विनीं प्रवृत्तिप्रवाह-
 विशिष्टां कालिन्दीमासाद्य चिन्तां कालिन्दीतरणोद्देश्यकभर-
 द्वाजोक्तिविषयकस्य तमापेदिरे प्रापुः ॥ १३ ॥

१४-१५] ति० टी०—काष्ठसंघाटः काष्ठसंघातस्तद्रूपं

१ तस्मादिति गो. पाठः । २ आशिपः शिवा इति गो. आशिप इति रा. पाठः । ३ इति गो. पाठः । ४ द्रक्ष्येति गो. पाठः । ५ पलाशेति
 गो. रा. पाठः । ६ रम्यं वंशैरिति गो. वंशैरिति रा. पाठः । ७ वनदावैरिति गो. पाठः । ८ आवेयेति गो. पाठः । ९ सौमित्रे इति गो. पाठः । १० स्रोतो-
 वहामिति गो. पाठः । ११ सर्वे इति गो. पाठः । १२ शुष्कैर्वंशैरिति गो. पाठः । १३ आस्तीर्णमिति गो. पाठः । १४ वेतसेति गो. पाठः । १५ जम्बु-
 शाखा इति गो. पाठः ।

तत्र श्रियमिवाचिन्त्यां रामो दाशरथिः प्रियाम् । ईषत्स लज्जमानां तामध्यारोपयत पुत्रम् ॥ १६ ॥
 पार्श्वे तत्र च वैदेह्या वसने भूषणानि च । पुत्रे कठिनकाजं च रामश्चक्रे सैमाहितः ॥ १७ ॥
 आरोप्य सीतां प्रथमं संघाटं परिगृह्य तौ । ततः प्रतेरतुर्यत्तौ प्रीतौ दशरथात्मजौ ॥ १८ ॥
 कालिन्दीमध्यमायाता सीता त्वेनामवन्दत । स्वस्ति देवि तरामि त्वां पारयेन्मे पतिव्रतम् ॥ १९ ॥
 यक्ष्ये त्वां गोसहस्रेण सुराघटशतेन च । स्वस्ति प्रत्यागते रामे पुरीमिक्ष्वाकुपालिताम् ॥ २० ॥
 कालिन्दीमथ सीता तु याचमाना कृताञ्जलिः । तीरमेवाभिसंप्राप्ता दक्षिणं वरवर्णिनी ॥ २१ ॥
 ततः पुत्रेणांशुमतीं शीघ्रगामूर्मिमालिनीम् । तीरजैर्बहुभिर्वृक्षैः संतेर्यमुनां नदीम् ॥ २२ ॥
 तेषु ते पुत्रमुत्सृज्य प्रस्थाय यमुनावनात् । इयामं न्यग्रोधमासेदुः शीतलं हरितच्छदम् ॥ २३ ॥
 न्यग्रोधं समुपागम्य वैदेही चाभ्यवन्दत । नमस्तेऽस्तु महावृक्ष पारयेन्मे पतिव्रतम् ॥ २४ ॥

महावृक्षमुपमं उशीरैर्नलदैः वेतसैरित्यर्थं इति कतकोक्तमयु-
 क्तम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

रा० टी०-ताविति । काष्ठानां संघाटः समूहो यस्मिन्पुष्पैः-
 वैशैः समाकीर्णं संयुक्तशरीरैः शोभनगन्धवत्तृणविशेषैः समा-
 दृतं समूहाङ्गं चक्रतुः ॥ १४ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः पुत्रनिर्माणानन्तरं वैतस-
 शाखाः जम्बुशाखाश्च छित्वा सीतायाः सुखमासनं चकारा ॥ १५ ॥

गो० टी०-तौ काष्ठसंघाटमिति । काष्ठसंघाटः काष्ठनि-
 चयः उशीरैः वीरणतृणमूलेः 'मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम्'
 इत्यमरः ॥ १४ ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-अचिन्त्यामचिन्त्यप्रभावाम् । स रामः १६

रा० टी०-तत्रेति । तत्र तस्मिन्समये अचिन्त्यां
 श्रियं शोभामिव ईषद्वज्रमानां तां प्रियां स दाशरथिः पुत्र-
 मध्यारोपयत ॥ १६ ॥

गो० टी०-तत्रेति । अचिन्त्याम् अचिन्त्यसौन्दर्यां
 कान्तंकरप्रहादावश्यकत्वाच्चेष्टज्जावतीम् ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-कठिनं खनित्रम् काजं पेटकम् द्वन्द्व
 एकवद्भावः । कठिनकं खनित्रम् आजमजचर्मपिनदं पेटक-
 मित्यर्थमन्ये ॥ १७ ॥

रा० टी०-पार्श्वे इति । तत्र पुत्रे वैदेह्याः पार्श्वे वसना-
 दीनि कठिनकाजं च कठिनकं खनित्रमाजमजचर्मपिनदं पि-
 टकमित्यर्थः चक्रे स्थापयामासेत्यर्थः ॥ १७ ॥

गो० टी०-पार्श्वे इति । तत्रैव वैदेह्याः पार्श्वे कठिनकाजं
 कठिनकं कन्दमूलखननसाधनमायसाधं दारु आजम् अजचर्म-
 पिनदं पिटकं द्वन्द्वैकवद्भावः । चक्रे स्थापितवानित्यर्थः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-संघाटं पुत्रम् ॥ १८ ॥

रा० टी०-आरोप्येति । यत्तौ कृतप्रयत्नौ प्रीतौ तौ
 रामलक्ष्मणौ प्रथमं संघाटं पुत्रं परिगृह्य सीतामारोप्य प्रते-
 रतुः पुष्टवाते ॥ १८ ॥

गो० टी०-आरोप्येति । संघाटं पुत्रं यत्तौ पुत्रचालने
 यतमानौ ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०-पतिव्रतं चतुर्दशवर्षावधिकं पारयेत्स-
 मापयेत् ॥ १९ ॥

रा० टी०-कालिन्दीति । कालिन्दीमध्यमायाता सीता
 एनां कालिन्दीमवन्दत वन्दनपूर्वकं प्रार्थयत् । अर्थं पृथक् ॥ १९ ॥

रा० टी०-प्रार्थनास्वरूपमाह-स्वस्तीति । हे देवि ! या-
 दृं त्वां तरामि तस्याः मे पतिः स्वस्ति यथा स्यात्तथा व्रतं प्रति-
 ज्ञां पारयेत् समापयेत् । अर्थं पृथक्-यक्ष्ये इति । रामे स्व-
 स्ति यथा स्यात्तथा प्रत्यागते सति गोसहस्रेण सहस्रसं-
 ख्याकगवीभिः सुराघटशतेन शतसंख्याकदेवदुर्लभपदार्थेन
 च त्वां यक्ष्ये ॥ २० ॥

गो० टी०-कालिन्दीमध्यमित्यादि । मे पतिः व्रतं वन-
 वाससंकल्पं पारयेत् समापयेत् गोसहस्रेण त्वाद्धृदिय गोस-
 हस्रप्रदानेन सुराघटशतेन च नैवेद्येन स्वस्ति यथा भवति
 तथा प्रत्यागते सति गोसहस्रप्रदानेन सुराघटशतेन च त्वां
 यक्ष्य इत्यादि याचमाना तीरं प्राप्तेत्यन्वयः ॥ १९-२१ ॥

२०-२१] ति० टी०-स्वस्ति प्रत्यागते यक्ष्य इति
 संबन्धः ॥ २० ॥ २१ ॥

रा० टी०-कालिन्दीमिति । वरवर्णिनी उत्तमवर्णवि-
 शिष्टा विलक्षणगौराङ्गीत्यर्थः कालिन्दीं याचमाना सीता दक्षिणं
 तीरमभिसंप्राप्ता ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०-उत्तमेवोपसंहरति-तत इति । तीरजैर्दृ-
 क्षैरुपलक्षिताम् ॥ २२ ॥

रा० टी०-तदेव भङ्गयन्तरेणाह-तत इति । तीरजैर्दृक्षै-
 रुपलक्षितामंशुमतीं यष्टनां पुत्रेन संतेरुः ॥ २२ ॥

गो० टी०-तत इति । दृक्षैरिति उपलक्षणे तृतीया ॥ २२ ॥

२३-२४] ति० टी०-यष्टनातीरसंबन्धिर्वनात् ॥ २३ ॥ २४ ॥

रा० टी०-ते इति । तीर्णाः ते रामादयः पुत्रमुत्सृज्य
 त्यक्त्वा यष्टनावनात् प्रस्थाय इयामं न्यग्रोधमासेदुः ॥ २३ ॥

रा० टी०-न्यग्रोधमिति । समुपागम्य संप्राप्य वैदेही
 न्यग्रोधमभ्यवन्दत वन्दनपूर्वकंप्रार्थनामकरोत् । अर्थं पृथक् ॥ २४ ॥

१ संलज्जमानामिति गो. पाठः । २ सहस्रयुधैरिति गो. पाठः । ३ वीराविति गो. पाठः । ४ ते तीर्णा इति गो. रा. पाठः । ५ तमिति गो. पाठः ।
 ६ वाक्यमन्त्रवीदिति गो. पाठः ।

कौसल्यां चैव पश्येम सुमित्रां च यशस्विनीम् । इति सीताञ्जलिं कृत्वा पर्यगच्छन्मैनस्विनी ॥ २५ ॥
 अवलोक्य ततः सीतामायाचन्तीमनिन्दिताम् । दयितां च विधेयां च रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २६ ॥
 सीतामादाय गच्छ त्वमग्रतो भरतानुज । पृष्ठतोऽनुर्गमिष्यामि सायुधो द्विपदां वर ॥ २७ ॥
 यद्यत्फलं प्रार्थयते पुष्पं वा जनकात्मजा । तत्तत्प्रयच्छ वैदेह्या यत्रास्या रमते मनः ॥ २८ ॥
 [गच्छतोस्तु तयोर्मध्ये बभूव जनकात्मजा । मातङ्गयोर्मध्यगता शुभा नागवधूरिव ॥]
 एकैकं पादपं गुल्मं लतां वा पुष्पशालिनीम् । अदृष्टरूपां पश्यन्ती रामं पप्रच्छ साञ्जला ॥ २९ ॥
 रमणीयान्वहुविधान्पादपान्कुसुमोत्करान् । सीतावचनसंरब्ध आनयामास लक्ष्मणः ॥ ३० ॥
 विचित्रवालुकजलां हंससारसनादिताम् । रेमे जनकराजस्य सुता प्रेक्ष्य तदा नदीम् ॥ ३१ ॥
 क्रोशमात्रं ततो गत्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । बहून्मेध्यान्मृगान्हत्वा चेरतुर्मुनावने ॥ ३२ ॥
 विहृत्य ते वह्निपूगनादिते शुभे वने वारणवानरायुते ।
 समं नदीवप्रमुपेत्य सत्वरं निवासमाजग्मुर्दीनदर्शनाः ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

गो० टी०-ते तीर्णा इति । यमुनावनात् यमुनातीर-
 वनात् ॥ २३ ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०-पर्यगच्छत्परितोऽगच्छत् प्रदक्षिणं च-
 कारेति यावत् ॥ २५ ॥

रा० टी०-प्रार्थनास्वरूपमाह-नम इति । मे पतिः व्रतं
 प्रतिज्ञां पारयेत् कौशल्यां सुमित्रां च चकारान्तरेण केकयीं
 च पश्येम ॥ २५ ॥

गो० टी०-नमस्त इत्यादि। पर्यगच्छत् प्रदक्षिणं चकार २५
 रा० टी०-इतीति । सीता पर्यगच्छत्परितोऽगच्छत्प्रदक्षि-
 णमकरोदित्यर्थः । अर्थं पृथक्-अवलोक्येति । आयाचन्तीं
 प्रार्थयन्तीं पूजां समापयन्तीमित्यर्थः विधेयां स्वाङ्कूलां दयिता-
 मवलोक्य रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । अर्थद्वयमेकान्वयि ॥ २६ ॥

२६-२८] ति० टी०-विधेयामङ्कूलां सीतामायाचन्तीं
 प्रार्थयन्तीमवलोक्याब्रवीदित्यन्वयः ॥ २६-२८ ॥

गो० टी०-अवलोक्येति । अवलोक्य सीतायाः श्रान्त्य-
 श्रान्ती परीक्ष्येत्यर्थः । आयाचन्तीं मनोरथान् प्रार्थयन्तीम् ॥ २६ ॥

रा० टी०-वचनस्वरूपमाह-सीतामिति । अग्रतः अग्रे
 गच्छ सायुधोऽहं पृष्ठतः अनुगमिष्यामि ॥ २७ ॥

गो० टी०-सीतामादायेति । भरताग्रजेति बहुव्रीहिः ।
 अग्रतो गच्छेत्यनेन सीतायाः पुरतो गच्छेत्युक्तम् ॥ २७ ॥

रा० टी०-यद्यदिति । यत्र यस्मिंस्थले अस्याः मनो
 रमते तत्र यद्यत्प्रार्थयते तत्तत्प्रयच्छ ॥ २८ ॥

गो० टी०-अग्रतो गमनफलमाह-यद्यत्फलमित्यादि-
 श्लोकेन ॥ २८ ॥ २९ ॥

२९] ति० टी०-साञ्जला सीता पप्रच्छ कोऽयं वृक्ष इत्यादि २९

रा० टी०-रामोक्तिं संवर्ण्य सीतावृत्तमाह-एकैकमिति ।
 अदृष्टरूपपादपादीन्पश्यन्ती सीता एकैकं पप्रच्छ प्रभपूर्वको-

तरजनितनिश्चयं चकार अदृष्टरूपामित्यस्य लिङ्गादिविपरिणामे-
 नान्येष्वप्यन्वयः पादपानित्यस्य पादपावयवानित्यर्थः अतो न
 पौनरुक्त्यम् । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ २९ ॥ ३० ॥

गो० टी०-एकैकमिति । पप्रच्छ कैषां संगतिं पृष्ठव-
 तीत्यर्थः ॥ ३० ॥

३०] ति० टी०-रमणीयान्स्मान् कुसुमोत्करान्पादपा-
 न्कुसुमस्तोमविशिष्टद्वयवान् सीतावचनेन संरब्धस्त्वरवा-
 नानयामासेत्यन्वयः । आनयामासेत्यान्य इत्यर्थ आर्षम् ॥ ३० ॥

रा० टी०-सीतेति । सीतावचनसंरब्धः सीताज्ञापनहेतु-
 क्त्वरार्वाङ्गलक्ष्मणः विचित्रा वालुका यस्मिंस्तज्जलं यस्याः तां हंसा-
 दिभिर्नोदितां यमुनामानयामास ॥ ३१ ॥

गो० टी०-रमणीयामिति । पादपानित्यनेन स्ववक-
 विशिष्टाः पादपावयवा उच्यन्ते सीतावचनसंरब्धः सीतावचनेन
 त्वरितः ॥ ३१ ॥

३१] ति० टी०-विचित्रेत्यादि नदीविशेषणम् । नदीं
 यमुनाम् ॥ ३१ ॥

रा० टी०-रेमे इति । नदीं यमुनां जनकराजस्य सुता
 प्रेक्ष्य रेमे एतेन यमुनादक्षिणतटेनैव स मार्ग इति व्यक्तम् ।
 ततोऽनन्तरं क्रोशमात्रं गत्वा मेध्यान्मार्गं संप्राप्तान्मृगान्हत्वा
 संताप्य यमुनावने चेरतुः । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ३२ ॥

गो० टी०-विचित्रवालुकजलाभिति । नदीं यमुनां सु-
 दूरं तत्तीरे गमनात्तद्दर्शनम् ॥ ३२ ॥

३२] ति० टी०-चेरतुश्चकवन्तौ ॥ ३२ ॥

गो० टी०-क्रोशमात्रमिति । मेध्यान् शुचीन् भक्ष्या-
 निति यावत् चेरतुः भक्षितवन्तौ 'चर गतिभक्षणयोः' ॥ ३३ ॥

३३] ति० टी०-वप्रं तीरम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ।

प्रातरग्रे प्रस्थितास्ते वनरामणीयकेन मोदमानाश्चित्रकूटं प्राप्य वाल्मीक्याश्रमं प्राविशन् । वाल्मीक्यनुज्ञया तद्वासमना रामो लक्ष्मणेन पर्णशालां निर्मापयामास । कृतदेवयजनास्ते सुमुहूर्ते तां विविशुः ।

अथ रात्र्यां व्यतीतायामवसुप्तमनन्तरम् । प्रबोधयामास शनैर्लक्ष्मणं रघुपुंगवः ॥ १ ॥
सौमित्रे गृणु वन्यानां वल्लु व्याहरतां स्वनम् । संप्रतिष्ठामहे कालः प्रस्थानस्य परंतप ॥ २ ॥
प्रैसुप्तस्तु ततो भ्रात्रा समये प्रतिबोधितः । जहौ निद्रां च तैन्द्रां च प्रसक्तं च परैश्रमम् ॥ ३ ॥
तत उत्थाय ते सर्वे स्पृष्ट्वा नद्याः शिवं जलम् । पन्थानगृहिभिर्जुष्टं चित्रकूटस्य तं ययुः ॥ ४ ॥
ततः संप्रस्थितः काले रामः सौमित्रिणा सह । सीतां कमलपत्राक्षीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥
आदीप्तानिव वैदेहि सर्वतः पुष्पितान्नगान् । स्वैः पुष्पैः किंशुकान्पश्य मालिनः शिशिरात्यये ॥ ६ ॥
पश्य भल्लातकान्विल्वान्नैरनुपसेवितान् । फलपुष्पैरवनतान्नूनं शैक्ष्याम जीवितुम् ॥ ७ ॥

रा० टी०—विहृत्येति । बर्हिणपूगैः मयूरसमूहैः नादिते वारणवानराभ्यामायुते व्याप्ते वने विहृत्य समं वैपम्यराहितं नदीवप्रं यमुनादक्षिणतीरमुपेत्य प्राप्य निवासं निवासयोग्य-
लक्ष्मजागृहः ॥ ३३ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वयोध्याकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

गो० टी०—विहृत्येति । पूगः समूहः समम् अनिजोन्नतं नदीवप्रं नदीतीरं समतं निवासं सीताभिमतं वासस्थानम् ॥ ३४ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्या-
नेऽयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

१] ति० टी०—अथावसुप्तं स्वप्रबोधनान्तरमपीपत्सुप्तम् एतेन चतुर्दशवर्षपर्यन्तं लक्ष्मणः स्वापहीनोऽनाहारश्चेति लोक-
प्रवादोऽपास्तः ॥ १ ॥

रा० टी०—शयनानन्तरकालिकं रामवृत्तमाह—अथेति । रात्र्यां व्यतीतायां सत्यामनन्तरं दूररहितं यथा स्यात्तथा अवसुप्तं लक्ष्मणं रघुपुङ्गवो रामः प्रबोधयामास ॥ १ ॥

गो० टी०—अथेति । अनन्तरं स्वप्रबोधनान्तरम् अव-
सुप्तम् ईपत्सुप्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—वन्यानां शुकपिकादीनां स्वनं गृणु प्रस्था-
नस्य कालो जातोऽतः संप्रतिष्ठामहे गच्छामः । ‘संप्रतीक्षामहे कालम्’ इति पाठे प्रस्थानकालं जानीम इत्यर्थः ॥ २ ॥

रा० टी०—प्रबोधनप्रकारमाह—सौमित्रे इति । वल्लु व्या-
हरतां शोभनशब्दं कुर्वतां वन्यानां स्वनं गृणु । तल्लवणप्रयो-
जनमाह—प्रस्थानस्य कालः समागत इति शेषः । हे परन्तप
अतः संप्रतिष्ठाम ब्रजेम ॥ २ ॥

गो० टी०—सौमित्र इति । वन्यानां शुकपिकशारिका-
दीनां वल्लु सुन्दरं कालः प्राप्त इति शेषः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—समये प्रबोधसमये । तन्नामालस्यम् ॥ ३ ॥

रा० टी०—प्रसुप्त इति । प्रसुप्तो लक्ष्मणः समये प्रातः-
काले भ्रात्रा प्रबोधितः सन्निद्रादिप्रसक्तमध्वप्राप्तं परिश्रमं च
जहौ ॥ ३ ॥

गो० टी०—स सुप्त इति । समये प्रबोधनसमये तन्दी-
जाळं जहौ तदा प्रभृतीति शेषः । पथिश्रमं तत्कृतोपचार-
मित्यर्थः ॥ ३ ॥

४-५] ति० टी०—नद्याः कालिन्या जलं स्पृष्ट्वा ज्ञाना-
यन्तं नित्यकृत्यं कृत्वा ॥ ४ ॥ ५ ॥

रा० टी०—तत इति । सर्वे रामादयः नद्या यमुनाया जलं
स्पृष्ट्वा ऋषिभिर्जुष्टं सेवितं तं भारद्वाजनिर्दिष्टं चित्रकूटस्य
पन्थानं ययुः ॥ ४ ॥

रा० टी०—तत इति । संप्रस्थितो रामः कमलपत्राक्षीं
सीतामिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥

गो० टी०—तत उत्थायेति । नद्याः कालिन्याः स्पृष्टे-
त्युपलक्षणं प्रातःकालिकज्ञानादिकृत्यानां तं पन्थानं पलाश-
वनरूपम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—आदीप्तानिव ज्वलितानिव मालिनः स्वैः
पुष्पैर्मालावत इव स्थितान् शिशिरात्यये वसन्ते ॥ ६ ॥

रा० टी०—आदीप्तानिति । हे वैदेहि ! शिशिरात्यये
माघफाल्गुनापगमे वसन्ते इत्यर्थः स्वैः स्वकीयैः स्वकीयैः
पुष्पैः मालिनः मालाधारिण इव पुष्पितार्त्तिकशुकान्पलाशाभि-
धान्नगान्त्वक्षान्सर्वतश्चतुर्दिक्षु आदीप्तान् प्रचलितानिव पश्य ।
इव उभयान्वयी ॥ ६ ॥

गो० टी०—आदीप्तानिति । आदीप्तानिव आसमन्ता-
ज्वलत इव नगान् वृक्षान् स्वैः पुष्पैः मालिनः मालावत इव
स्थितान् शिशिरात्यये वसन्तसमये ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—शैक्ष्याम जीवितुम् जीवनसाधनफलादि-
संपत्तेः ॥ ७ ॥

१ नन्दन इति गो. पाठः । २ स सुप्तः समये भ्रात्रा लक्ष्मण इति गो. पाठः । ३ तन्दीमिति गो. पाठः । ४ पथीति गो. पाठः । ५ ऋषिणा
दिष्टमिति गो. पाठः । ६ फुलानिति गो. पाठः । ७ पत्रैरिति गो. पाठः । ८ शैक्ष्यामीति गो. पाठः ।

पश्य द्रोणप्रमाणानि लम्बमानानि लक्ष्मण । मधूनि मधुकारीभिः संभृतानि नगे नगे ॥ ८ ॥
 एष क्रोशति नत्पूहस्तं शिखी प्रतिवृजति । रमणीये वनोद्देशे पुष्पसंस्तरसंकटे ॥ ९ ॥
 मातङ्गयूथानुसृतं पक्षिसंघानुनादितम् । चित्रकूटमिमं पश्य प्रवृद्धशिखरं गिरिम् ॥ १० ॥
 समभूमितले रम्ये द्रुमैर्बहुभिरावृते । पुण्ये रंस्यामहे तात चित्रकूटस्य कानने ॥ ११ ॥
 ततस्तौ पादचारेण गच्छन्तौ सह सीतया । रम्यमासेदतुः शैलं चित्रकूटं मनोरमम् ॥ १२ ॥
 तं तु पर्वतमासाद्य नानापक्षिगणायुतम् । बहुमूलफलं रम्यं संपन्नसरसोदकम् ॥ १३ ॥
 मनोज्ञोऽयं गिरिः सौम्य नानाद्रुमलतायुतः । बहुमूलफलो रम्यः स्वाजीवः प्रतिभाति मे ॥ १४ ॥
 मुनयश्च महात्मानो वसन्त्यस्मिन्शिलोच्चये । अयं वासो भवेत्तात वयमत्र वसेमहि ॥ १५ ॥
 इति सीता च रामश्च लक्ष्मणश्च कृताञ्जलिः । अभिगम्याश्रमं सर्वे वाल्मीकिमभिवादनम् ॥ १६ ॥
 तान्महर्षिः प्रमुदितः पूजयामास धर्मवित् । आस्यतामिति चोवाच स्वागतं तं निवेद्य च ॥ १७ ॥

रा० टी०—पश्येति । नरैरनुपसेवितानगम्यत्वेन नररहितान्फलपुष्पैरवनतान्भ्रष्टकान्वीराभिधत्स्वान् वित्वांश्च पश्य अतिमनोहरा इमे इत्यर्थः अतो जीवितुं गजादिसंघर्षाद्रक्षितुं शक्याम शक्यामः ॥ ७ ॥

गो० टी०—पश्येति । भ्रष्टकान् वीरदृष्टान् फलान् फलपुष्पान् अनुपसेवितान् दुर्गमत्वादिति भावः । जीवितुं शक्यामि एवमादिजीवनसाधनस्य विद्यमानत्वादिति भावः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—आढकचतुष्टयं द्रोणस्तत्प्रमाणमधुपूर्णाणि मधूनि मधुपटलानि मधुकारीभिर्मधुमक्षिकाभिः नगे वृक्षे ॥ ८ ॥

रा० टी०—पश्येति । द्रोणप्रमाणानि आढकचतुष्टय-परिमितानि मधुकारीभिः मधुमक्षिकाभिः संभृतानि नगे नगे प्रतिवृक्षे लम्बमानानि मधूनि पश्य ॥ ८ ॥

गो० टी०—पश्येति । द्रोणप्रमाणानि द्रोणम् आढकद्वयं तत्प्रमाणानि तत्प्रमाणमधुपूरितानि मधूनि कुर्वन्तीति मधुकार्यः “कर्मण्यण्” ङीप् ताभिः मधुमक्षिकाभिरिति यावत् संभृतानि निर्मितानि नगे नगे वृक्षे वृक्षे लम्बमानानि मधूनि मधुपटलानि पश्य ॥ ८ ॥

९-१२] ति० टी०—नत्पूहो दातृहः । पुष्पसंस्तरसंकटे पुष्पैः कृतेन संस्तरणाच्छादनेन संकटे निविडे वनोद्देशे ॥ ९-१२ ॥

रा० टी०—एष इति । एषः परिदृश्यमानः नत्पूहः दातृहः क्रोशति तं क्रोशन्तं नत्पूहं शिखी मयूरः प्रतिवृजति तं पश्येत्यनुकृष्यते । अयं पृथक्-रमणीये इति । पुष्पाणां संस्तरः सर्वत्र विद्यमानत्वेन आच्छादनं तस्य संकटे तत्कर्तृकदृष्टिविशिष्टे अत एव रमणीये वनोद्देशे मातङ्गयूथैर्गजसमूहैः अनुसृतं युक्तं पक्षिसंघैः अनुनादितं प्रवृद्धानि शिखराणि यस्य तं चित्रकूटं गिरिं पश्य ॥ ९ ॥ १० ॥

गो० टी०—एष इति । नत्पूहः दातृहः वनोद्देशे वनप्रदेशे पुष्पसंस्तरसंकटे पुष्पमयास्तरणेन निविडे ॥ ९ ॥

गो० टी०—मातङ्गयूथानुसृतमिति । मातङ्गयूथानुसृतं गजकुलैर्व्याप्तं प्रवृद्धशिखरम् उन्नतशिखरम् ॥ १० ॥ १२ ॥

रा० टी०—समेति । समान्येकाकाराणि भूमितलानि यस्मिंस्तस्मिन्चित्रकूटस्य कानने रंस्यामहे ॥ ११ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः तस्मात् स्थलात् पादचारेण गच्छन्तौ रामलक्ष्मणौ रम्यं विहरणयोग्यमत एव मनोरमं चित्रकूटमासेदतुः प्रापतुः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—संपन्नसरसोदकं स्वादुदकसहितम् ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—सुतरामाजीवो जीवनोपायो यस्मिन् ॥ १४ ॥

रा० टी०—तमिति । नानापक्षिगणैः आयुतं व्याप्तं संपन्नानि सम्यक् प्राप्तानि सरसानि आस्वादसहितानि उदकानि यस्मिंस्तं पर्वतमासाद्य प्राप्य अयं गिरिः रम्यः रमणयोग्यः अत एव मनोज्ञः मनोहरः अत एव स्वाजीवः शोभनमाजीवः जीविका यस्मिन् सः मे प्रतिभाति निश्चयविषयो भवति इत्युवाचेति शेषः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १३ ॥ १४ ॥

गो० टी०—तं त्वित्यारभ्य अभिवादननित्यन्तमेकं वाक्यम् । तं त्विति । सरसोदकं स्वादुदकं स्वाजीवः शोभनः आजीवो जीविका यस्मिन् स तथोक्तः शिलोच्चये पर्वते इति इति निश्चित्य आश्रमं वाल्मीकीयम् अभिवादनम् अभ्यवादनम् । तदानीं चित्रकूटे वाल्मीकेवासः भरतागमनानन्तरमृषिनिर्गमनकथनात्ततः प्रभृति तमसातीर इति ज्ञेयम् । अतो न वाल्काण्डकथाविरोधः ॥ १३-१९ ॥

१५] ति० टी०—अयं वासो भवेद्वासयोग्यो भवेत् ॥ १५ ॥

रा० टी०—मुनय इति । अस्मिन् शिलोच्चये मुनयो वसन्ति अत एव अयं दृश्यमान आश्रमः वासः वासयोग्यो भवेद्भवति अत एव वयं वसेमहि ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—वाल्मीकिमभिवादनमभ्यवादनम् चित्रकूटे स्थित एव वाल्मीकी रामराज्यप्राप्तिसमये तमसातीरं गत इति न विरोध इति प्राञ्चः, प्राचेतसादयं वाल्मीकिरन्य एवेति तत्त्वम् ॥ १६ ॥

रा० टी०—इतीति । इति अनेन प्रकारेणोक्त्वा सर्वे रामादयः आश्रमं प्राप्य वाल्मीकिमभिवादनमभ्यवादनम् ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—तं रामं प्रति स्वागतं स्वागतप्रभं निवेद्य विज्ञाप्य ॥ १७ ॥

ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्लक्ष्मणं लक्ष्मणाग्रजः । संनिवेद्य यथान्यायमात्मानमृषये प्रभुः ॥ १८ ॥
 लक्ष्मणानय दारूणि दृढानि च वराणि च । कुरुष्वनावसथं सौम्य वासे मेऽभिरतं मनः ॥ १९ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सौमित्रिर्विविधान्द्रुमान् । आजहार ततश्चक्रे पर्णशालामरिंदमः ॥ २० ॥
 तां निष्ठितां वद्धकटां दृष्ट्वा रामः सुदर्शनाम् । शुश्रूषमाणमेकाग्रमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २१ ॥
 ऐणेयं मांसमाहृत्य शालां यक्ष्यामहे वयम् । कर्तव्यं वास्तुशमनं सौमित्रे चिरजीविभिः ॥ २२ ॥
 मृगं हत्वानय क्षिप्रं लक्ष्मणेह शुभेक्षण । कर्तव्यः शास्त्रदृष्टो हि विधिधर्ममनुस्मर ॥ २३ ॥
 भ्रातुर्वचनमाज्ञाय लक्ष्मणः परवीरहा । चकार च यथोक्तं हि तं रामः पुनरब्रवीत् ॥ २४ ॥
 ऐणेयं श्रपयस्वैतच्छालां यक्ष्यामहे वयम् । त्वर सौम्यमुहूर्तोऽयं ध्रुवश्च दिवसो ह्ययम् ॥ २५ ॥
 स लक्ष्मणः कृष्णमृगं हत्वा मेध्यं प्रतापवान् । अथ चिक्षेप सौमित्रिः समिद्धे जातवेदसि ॥ २६ ॥

रा० टी०-तानिति । तानभिवादनकर्तृन् धर्मविन्म-
 हर्षिः स्वागतं निवेद्य उक्त्वा आस्यतामित्युवाच पूजयामा-
 स च अर्घ्यादिभिरिति शेषः ॥ १७ ॥

१८-२०] ति० टी०-आत्मानं संनिवेद्याशुक्रपुत्रोऽशुक्रहेतो-
 रागतोऽस्मीत्युक्त्वा ॥ १८-२० ॥

रा० टी०-तत इति । ततः वाल्मीकिर्कर्तृकपूजनप्राप्त्य-
 नन्तरमात्मानं समूलवनगमनप्रयत्नमृषये यथान्यायं संनिवेद्य
 कथयित्वा लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १८ ॥

गो० टी०-तत इत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । यथान्यायं
 यथाक्रमम् आत्मानमृषये संनिवेद्य अशुक्रस्य पुत्रोऽहम् अय-
 मस्मद्भाता इयमस्मद्भार्या एतादृशकार्यार्थमागता वयमित्ये-
 व उक्त्वा वराणि जम्बूपभृतीनि गृहनिर्माणार्हाणि तन्निष्णी-
 मधूकादेस्त्याज्यत्वात् आनय आवसथं कुरुष्वेति लक्ष्मणम-
 ब्रवीदिति संबन्धः ॥ २० ॥

रा० टी०-तद्वचनस्वरूपमाह-लक्ष्मणेति । वराणि नि-
 षिद्धाण्यकविभीतकादिभिन्नेनोत्कृष्टानि काष्ठानि आनय ।
 तत्प्रयोजनमाह-आवसथं वासशालां कुरुष्व वासे अत्र निव-
 सने मे मनोऽभिरतम् ॥ १९ ॥

रा० टी०-तस्येति । द्रुमान् द्रुमावयवानाजहार आनि-
 न्ये ततः पर्णशालां चक्रे ॥ २० ॥

२१] ति० टी०-निष्ठितामन्तर्बहिः काष्ठमित्या सुप्रति-
 ष्ठापितां वद्धकटां वद्धकवाटां छान्दसो वर्णलोपः, यद्वा वद्धच्छ-
 दिपम् बद्धः कटो वर्षावारको यस्यामित्यर्थात् एकाग्रं लक्ष्म-
 णम् ॥ २१ ॥

रा० टी०-तामिति । निष्ठितां दृढकाष्ठादिरचितात्वेन
 वातवर्षादिना पराभिविमुक्तशक्यां वद्धकटां वद्धः संरचितः कटः
 वर्षाच्छादको यस्याः तामत एव सुदर्शनां तां पर्णशालां दृष्ट्वा
 एकाग्रं सावधानचित्तं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २१ ॥

गो० टी०-तामिति । निष्ठितां निश्चलां वातादिना चाल-
 यितुमशक्यां भित्तिसहितां परिनिष्पन्नां वद्धकटां कुल्यायै
 कल्पितास्तरणां बद्धाद्वावरणां वा 'कटे वर्षावरणयोः' इति

थातुः सुदर्शनां शोभनदर्शनां शुश्रूषमाणं परिचर्यां कुर्वन्तम्
 एकाग्रम् इतः परं किंवा आज्ञापयिष्यतीति सावधानम् ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०-शालां पर्णशालाधिष्ठातृदेवताम् वास्तु-
 शमनं वास्तुशान्तिः चिरजीविभिश्चिरजीवित्वेच्छावद्भिः ॥ २२ ॥

रा० टी०-वचनस्वरूपमाह-ऐणेयमिति । ऐणेयमेणी-
 छतं मृगमित्यर्थः मां समाहृत्य प्रापय्य वर्तस्वेति शेषः ।
 तत्प्रयोजनमाह-वयं शालां शालाभिमानिदेवतां यक्ष्यामहे एतेन
 पर्णशालादेवतापूजने मृगः स्थापनीय इति सूचितं प्रसिद्धं
 च कर्मविशेषे मेपादीनां मृगमिति शास्त्रदृष्टो विधिः कर्तव्यः
 इमं धर्मं कुलपरंपराप्राप्तरीतिमनुस्मर अतः मृगं क्षिप्रमेव
 इहैव आनय । हतुशब्दो एवार्थो ॥ २२ ॥ २३ ॥

गो० टी०-ऐणेयमिति । ऐणेयम् एणसंबन्धि एणा-
 द्भ्यु आर्षः शालां शालाधिष्ठात्रीस्तत्तद्विद्वांसिनीर्देवताः तास्तु
 शय्यादेशे कामलिङ्गेन देहल्यामन्तरिक्षलिङ्गेनेत्यादिनगरखण्डप्र-
 तिपाद्याः तादृशयागार्थं पूर्वं वास्तुशमनं वास्तुशान्तिः गृहप्रवे-
 शाहं कर्म कर्तव्यं गृहदेशे वर्तमानभूतपिशाचादीनां शमनं
 कर्तव्यमित्यर्थः । कर्तव्यं चिरजीविभिरित्यनेन अकरणे आयुः-
 क्षयो दर्शितः । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे-'न च व्याधिभयं तस्य
 न च बन्धुजनक्षयः । जीवेद्वर्षशतं स्वर्गकल्पमेवं वसेन्नरः'
 इति । कथं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह-कर्तव्य इति । शास्त्रदृष्टः
 शास्त्रेषु निर्णीतः विधिः प्रकारः कर्तव्यः धर्मः तदनुकूलधर्मशा-
 स्त्रम् अनुस्मर अवषेहीत्यर्थः ॥ २२-२४ ॥

२३-२४] ति० टी०-पशुवधदोषशङ्कां वारयति-कर्त-
 व्य इति । यज्ञार्थपशुहिंसा न दोष इति भावः । शास्त्रदृष्टः
 शास्त्रबोधितो धर्मशास्त्रबोधितकर्तव्यस्वरूपः ॥ २३ ॥ २४ ॥

रा० टी०-भ्रातुरिति । आज्ञाय सम्यक् ज्ञात्वा यथोक्त-
 सुक्तमनतिक्रम्य लक्ष्मणः चकार मृगमानिनायेत्यर्थः तं लक्ष्मणं
 स रामः पुनरब्रवीत् ॥ २४ ॥

२५-२६] ति० टी०-ऐणेयं मृगमांसम् एतच्छालांभेनां
 शालां तदधिष्ठातृशिविपर्जन्यादिपञ्चाशदेवताः । अयं सौम्यो
 सुहृत्तः दिवसश्चायं ध्रुवसंज्ञकः ॥ २५ ॥ २६ ॥

तैत्तु पक्कं समाज्ञाय निष्ठं छिन्नशोणितम् । लक्ष्मणः पुरुषव्याघ्रमथ राघवमब्रवीत् ॥ २७ ॥
 अयं सर्वः समस्ताङ्गः श्रुतः कृष्णमृगो मया । देवता देवसंकाश यजस्व कुशलो ह्यसि ॥ २८ ॥
 रामः स्नात्वा तु नियतो गुणवाञ्छपकोविदः । संग्रहेणाकरोत्सर्वान्मन्त्रान्सत्रावसानिकान् ॥ २९ ॥
 ईष्ट्वा देवगणान्सर्वान्विवेशावसथं शुचिः । बभूव च मनोह्लादो रामस्यामिततेजसः ॥ ३० ॥
 वैश्वदेवबलिं कृत्वा रौद्रं वैष्णवमेव च । वास्तुसंशमनीयानि मङ्गलानि प्रवर्तयन् ॥ ३१ ॥
 जपं च न्यायतः कृत्वा स्नात्वा नद्यां यथाविधि । पापसंशमनं रामश्चकार बलिमुत्तमम् ॥ ३२ ॥

रा० टी०-वचनस्वरूपमाह-देण्यमिति । ऐणेयं ऐणेय-
 भक्ष्यं फलं श्रपयस्व त्वर अत्र विलम्बं न कुर्वित्यर्थः । तत्र
 हेतुः अयं सुहृत्तः ध्रुवः ध्रुवसंज्ञकः निश्चयेन कार्यसाधक इत्य-
 र्थः । ननु पुनरयमागमिष्यति किं त्वरयेत्यत आह-अयं विधिः
 दिवसः दिनसंवन्धी रात्रौ न कर्तव्य इत्यर्थः । अतः वयं शालां
 यक्ष्यामहे यजामः लड्डुपातभविष्यत्वस्याविवक्षा श्रपयस्वेत्यनेन
 अपक्वफलं मृगाय न समर्पणीयमिति व्यञ्जितम् । अत्रैणेय-
 शब्दात्तस्येदमित्यण् दृढाच्छ इत्यस्याप्रवृत्तिस्तु संज्ञापूर्वकवि-
 धेरनित्यत्वात् ॥ २६ ॥

गो० टी०-ऐणेयं श्रपयस्वेति । श्रपयस्व पच अयं
 सुहृत्तः ध्रुवः स्थिरः अयं शोभनतिथिनक्षत्रयुक्तो दिवसो वासरश्च
 ध्रुवः स्थिर इत्यर्थः । पाठभेदः अयं सौम्यसुहृत्तः शुभसुहृत्तः अयं
 दिवसश्च ध्रुवः यजमानस्थैर्यकारी ॥ २६ ॥

रा० टी०-स इति । सः रामाज्ञापितः लक्ष्मणः आमे-
 ध्यमतिपवित्रमेव कृष्णमृगं कृष्णमृगभक्ष्यपरिपक्वफलं समिद्धे
 प्रज्वलिते एव जातवेदसि वह्नौ चिक्षेप कृष्णमृगशब्दः अर्श-
 आयजन्तः तस्येदमित्यणन्तो वा, चरमे दृढ्यभावः संज्ञापूर्व-
 कविधेरनित्यत्वात् । कृष्णो मृगो भक्षकत्वेन यस्येति बहुव्रीहि-
 र्वा । हतुशब्दावेवायौ अत एव मृगं हत्वानय क्षिप्रमित्या-
 ज्ञापनवचनेन चकार च यथोक्तं स इत्यनेन च न विरोधः ॥ २६ ॥

गो० टी०-स लक्ष्मण इति । समिद्धे सम्पदीप्ते जात-
 वेदसि अग्नौ चिक्षेप पपाचेत्यर्थः ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०-निष्ठं नितरां तप्तम् । छिन्नशोणित-
 छपरतरुधिरस्यन्दम् ॥ २७ ॥

रा० टी०-तमिति । तं मृगभक्ष्यं पक्कं तत्र हेतुः निष्ठं
 चिरकालस्थापितत्वेनातितापविशिष्टमत एव छिन्नशोणितमा-
 रुण्यरहितं समाज्ञाय लक्ष्मणः पुरुषव्याघ्रं राघवं राममब्र-
 वीत् ॥ २७ ॥

गो० टी०-तं त्विति । निष्ठं सोष्णं छिन्नशोणितं
 क्षीणशोणितम् ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०-सर्वः सर्वकर्माहः समस्ताङ्गः शिरःपादा-
 दिसर्वाङ्गपेतः श्रुतः पक्कः ॥ २८ ॥

रा० टी०-वचनस्वरूपमाह-अयमिति । मया श्रुतः
 परिपक्कः समस्ताङ्गः सर्वावयवसंपन्नः सर्वाङ्गं कृष्णमृगः कृष्ण-

मृगभक्ष्यः स्थित इति शेषः अतः हे देवसङ्काश देवता
 यथा यथाविधि यजस्व मृगोद्देश्यकभक्ष्यसमर्पणपूर्वकयजनं
 कुरु त्वं कुशलोऽसि ॥ २८ ॥

गो० टी०-अयमिति । कृष्णः कृष्णमृगः समाज्ञाङ्गः
 परिपूर्णावयवः श्रुतः पक्कः कृष्णमृगो यथा पूर्णावयवत्वात्
 पाकतः श्यामत्वाच्च पूर्वावस्थ इव दृश्यत इत्यर्थः । कुशलोऽसि
 यजने समर्थोऽसि ॥ २८ ॥

२९-३०] ति० टी०-गुणवान्कर्मापेक्षितप्रायत्यादिगुण-
 वान् सत्रावसानिकान्यागसमाप्तिप्रयोजनान्मन्त्रान्मृहीत्वा संग्र-
 हेण वास्तुशान्त्याथकरोत् ॥ २९ ॥ ३० ॥

रा० टी०-राम इति । जपकोविदः जपेण मन्त्रेषु को-
 विदोऽभिज्ञः रामस्तु ज्ञात्वा भक्ष्यसमर्पणपूर्वकज्ञानं कृत्वा स-
 त्रावसानिकान् यज्ञसमाप्तिहेतुभूतान्मन्त्रान्संग्रहेण संक्षेपेणाक-
 रोत् यथाक्रियसुदचारयत् ॥ २९ ॥

गो० टी०-राम इति । गुणवान् प्रायत्यादिगुणवान् जप्य-
 कोविदः जप्यमन्त्रेषु समर्थः संग्रहेण संक्षेपेण सत्रावसानि-
 कान् सत्रं वास्तुयागः यैर्मन्त्रैरवसीयते परिसमाप्यते ते सत्रा-
 वसानाः सत्रावसाना एव सत्रावसानिकाः विनयादेराकृति-
 गणत्वात् स्वार्थे ठक् छान्दसो दृढ्यभावः अकरोत् यावता
 वास्तुशान्तिकर्म समाप्यते तावन्मन्त्रान् जजापेत्यर्थः । मन्त्रज-
 पपूर्वकं कर्माण्यकरोदित्यर्थः ॥ २९ ॥

रा० टी०-दृष्ट्वेति । सर्वान् यागसमागतनिखिलान्देव-
 गणान् दृष्ट्वा शुचिः राम आवसथं विवेश । अमिततेजसो रामस्य
 मनोह्लादो बभूव ॥ ३० ॥

गो० टी०-इष्ट्वा देवगणानिति । देवगणान् वास्तुदेवताः
 ह्लादस्तुष्टिः ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०-एवं गृहाधिष्ठितदेवतापूजासुक्त्वा पुनः
 ज्ञानपूर्वकं वैश्वदेवादिप्रकारमाह-वैश्वदेवदेवत्यादि । वास्तुसंशम-
 नीयानि वास्तुदोषशमनार्थं मङ्गलानि मङ्गलपाठादीनि ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०-पापसंशमनं पापशमनसाधनं बलिं वैश्व-
 देवबलिमित्युपसंहारेण वादः ॥ ३२ ॥

रा० टी०-यागमेव विशिष्य वर्णयन्माह-वैश्वेति । वास्तु-
 संशमनीयानि वास्तुदोषपरिहारकाणि मङ्गलानि प्रवर्तयन्रामः
 नद्यां यथाविधि ज्ञात्वा न्यायतो जपं कृत्वा पापसंशमनं

वेदिस्थलविधानानि चैत्यान्यायतनानि च । आश्रमस्यानुरूपाणि स्थापयामास राघवः ॥ ३३ ॥
 [वैन्मैर्माल्यैः फलैर्मूलैः पक्कैर्मसैर्यथाविधि । अद्भिर्जपैश्च वेदोक्तैर्दमैश्च ससमित्कुशैः ॥
 तौ तर्पयित्वा भूतानि राघवौ सह सीतया । तदा विविशतुः शालां सुशुभां शुभलक्षणौ ॥]
 तां वृक्षपर्णच्छदनां मनोज्ञां यथाप्रदेशं सुकृतां निवाताम् ।
 वासाय सर्वे विविशुः समेताः सभां यथा देवगणाः सुधर्मा ॥ ३४ ॥
 [अनेकनानामृगपक्षिसंकुले विचित्रपुष्पस्तवकैर्द्रुमैर्युते ।
 वनोत्तमे व्यालमृगानुनादिते तदा विजहुः सुसुखं जितेन्द्रियाः ॥]
 सुरस्यमासाद्य तु चित्रकूटं नदीं च तां माल्यवतीं सुतीर्थाम् ।
 ननन्द हृष्टो मृगपक्षिजुष्टां जहौ च दुःखं पुरविप्रवासात् ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकान्वेऽयोध्याकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

वैश्वदेवबलिं रौद्रं रुद्रसंबन्धिनं बलिं च वैष्णवं बलिं च चकार
 एतेन पुनः ज्ञानकरणं रौद्रयागकरणादिति भूषणोक्तव्याख्यानं
 चिन्त्यं पाठकमादायक्रमो बलीयानित्यस्य सर्वेशाज्जैलीसिद्ध-
 त्वात् । अन्यथा वैश्वदेवबलिवैष्णवबलिजपानन्तरं स्नानकर्तृ-
 त्वापत्तिरिति तथैव तेषां वक्तव्यं स्यादिति दिक् । श्लोकद्वय-
 मेकान्वयि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

गो० टी०—वैश्वदेवबलिमिति । वैश्वदेवबलिं वैश्वदे-
 वबलिहरणे रौद्रं रुद्रदेवताकं वैष्णवं विष्णुदेवताकं च यागं
 वास्तुसंशमनीयानि गृहारिष्टशामकानि मङ्गलानि मङ्गलकराणि
 पुण्याहवाचनशान्तिजपादीनि । स्नात्वेति पुनः स्नानकरणं
 'ततः सर्वौषधीस्तानं यजमानस्य कारयेद्' इति स्मरणादित्याहुः ।
 वस्तुतस्तु रौद्रयागकरणात् पुनः स्नानं रौद्रकर्मकरणे अप उप-
 स्पृश्येति विधानादिति ज्ञेयम् । पापसंशमनं पापशब्देन पापप्रधा-
 नानि दिवाचनकंचराणि कूरभूतान्युच्यन्ते तेषां संशमनं,
 यद्वा पापसंशमनं पञ्चसूता गृहस्थस्येत्याद्युक्तीत्या सूतारूपपा-
 पशमनं वैश्वदेवबलिमित्यत्र भूतबलिमात्रोक्तिः अत्र तद्वय-
 त्तिरिक्तः पित्रादिविषयः, यद्वा पूर्वं वैश्वदेवरूपबलिमित्यर्थः अत्र
 सर्वभूतबलिः, यद्वा पूर्वोक्तस्य सर्वस्योपसंहारः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०—वेदिस्थलानां बलिहरणवेदिस्थलानाम-
 ष्टदिग्वर्तिनां विधानानि चैत्यं गणपत्यायतनम् आयतनानि वि-
 ष्णवादेः अवरूपाणि सूक्ष्ममार्गेणेति यावत् ॥ ३३ ॥

रा० टी०—वेदीति । वेदिस्थले विधानं येषां तानि
 आश्रमस्यावरूपाणि योग्यानि चैत्यानि ज्ञातव्यानि स्मर्त-
 व्यानीत्यर्थः । आयतनानि गणपत्यादिविशिष्टस्थलानि स्थापया-
 मास प्रतिष्ठाविधिं चकारेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

गो० टी०—वेदिस्थलविधानानीति । वेदिस्थलविधानानि
 बलिहरणादिवेदिस्थलसंस्थानानि 'वेदिः परिष्कृता भूमिः' इत्य-
 मरः । चैत्यानि गन्धर्वाद्यावासस्थानानि आयतनानि विष्णवा-

द्यावासस्थलानि । पाठभेदः चैत्यानि देवतास्थानानि आयत-
 नानि अग्रगाराणि अवरूपाणि आश्रमस्यावरूपाणि सूक्ष्मा-
 णीत्यर्थः । स्थापयामास मन्त्रतस्तत्तदेवतानां तत्र तत्रावस्थानं
 कल्पितवानित्यर्थः ॥ ३३—३५ ॥

३४] ति० टी०—वृक्षपर्णैः कृतं छदनं छादनं यस्यां
 ताम् ॥ ३४ ॥

रा० टी०—तामिति । वृक्षपर्णैः तरुविशेषपत्रैः छदनमा-
 च्छादनं यस्यास्तां मनोज्ञां रमणीयां निवातां वातनिवारण-
 योग्यां यथाप्रदेशश्चित्तस्थले सुकृतां निर्मितां तां पर्णशालां
 समेताः सर्वे रामादयः वासाय विविशुः । तत्र दृष्टान्तः सुधर्मा
 सभां देवगणाः यथा एतेन पर्णशालायाः अतिसमृद्धिमतीत्वं
 व्यक्तं तेन रामस्य अचिन्त्यशक्तिमत्त्वं बोधितम् ॥ ३४ ॥

गो० टी०—तामिति । वृक्षपर्णच्छदनां वृक्षपर्णरूपाच्छा-
 दनपटलयुक्तां यथाप्रदेशं शास्त्रोक्तप्रदेशमनतिक्रम्य 'आग्नेय्यां
 पाकशाला' इत्यादिशास्त्रं सुधर्मा देवसभां 'स्यात्सुधर्मा देवसभा
 इत्यमरः ॥ ३६ ॥

गो० टी०—अनेकेति । पुष्पस्तवकपदं कर्णावतंसादिपद-
 वन्निर्वाहं व्यालाः सर्पाः गजा वा जितेन्द्रिया इत्यनेन विहारो
 ग्राम्यभिन्नजलक्रीडापुष्पापचयादिरिति सूच्यते ॥ ३७ ॥

३५] ति० टी०—मृगपक्षिजुष्टां तां नदीमासाद्य हृष्टः ३५
 इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामाये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकान्वेऽयोध्याकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

रा० टी०—सुरस्यमिति । सुरस्यं चित्रकूटमासाद्य प्राप्य
 तत्र सुतीर्थमतिपवित्रत्वविशिष्टां मृगपक्षिभिर्जुष्टां सेवितां
 माल्यवतीं नदीं च आसाद्य हृष्टः प्राप्तसंतोषः सन्ननन्द अत
 एव पुरविप्रवासात् पुरविप्रवासजन्यं दुःखं जहौ ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
 वयोध्याकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ।

गुहचारैर्निवेदितरामचित्रकूटगमनः सुमन्त्रो गुहमापृच्छयायोध्यां जगाम । तत्रानुव्रतपौरैः निवेदितपूर्वं रामवृत्तं सोऽन्तःपुर
प्राप्य दशरथाग्रे न्यवेदीत् । तच्छ्रुत्वा कौसल्यादशरथयोर्मूर्छितयोः सर्वे दुःखाद्विलेपुः ।

कथयित्वा तु दुःखार्तः सुमन्त्रेण चिरं सह । रामे दक्षिणकूलस्थे जगाम स्वगृहं गुहः ॥ १ ॥
भरद्वाजाभिगमनं प्रयागे च सभाजनम् । आ गिरिर्गमनं तेषां तत्रस्थैरभिलक्षितम् ॥ २ ॥
अनुज्ञातः सुमन्त्रोऽथ योजयित्वा ह्योत्तमान् । अयोध्यामेव नगरीं प्रययौ गाढदुर्मनाः ॥ ३ ॥
स वनानि सुगन्धीनि सरितश्च सरांसि च । पश्यन्त्येता ययौ शीघ्रं ग्रामाणि नगराणि च ॥ ४ ॥
ततः सायाह्नसमये द्वितीयेऽहनि सारथिः । अयोध्यां समनुप्राप्य निरानन्दां ददर्श ह ॥ ५ ॥
स शून्यामिव निःशब्दां दृष्ट्वा परमदुर्मनाः । सुमन्त्रश्चिन्तयामास शोकवेगसमाहृतः ॥ ६ ॥

गो० टी०—सुरस्यमिति । तां प्रसिद्धां सतीर्थां शोभन-
जलावतरणप्रदेशां दृष्टः पुलकितः पुरविप्रवासात् जनित-
मिति शेषः ॥ ३८ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-
ऽयोध्याकाण्डव्याख्याने षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ६६ ॥

१] ति० टी०—एवं रामव्यापारमुक्त्वा विसृष्टसुमन्त्रव्या-
पारमाह—कथयित्वेति । रामे दक्षिणतीरस्थे सुमन्त्रेण सह
दुःखार्तो गुहश्चिरं रामगुणान्कथयित्वा रामभद्रे दृष्टिपथादति-
क्रान्ते तेन सह स्वगृहं जगाम ॥ १ ॥

रा० टी०—रामवृत्तमुक्त्वा गङ्गाकूलस्थितगुहदत्तमाह—
कथयित्वेति । रामे दक्षिणकूलस्थे सति चिरं कथयित्वा
रामकथा इति शेषः भरद्वाजाभिगमनं प्रयागे रामभरद्वाज-
समागमं सभाजनं भरद्वाजकर्तृकरामसत्कारं च तेषां रामा-
दीनामागिरिः चित्रकूटगिरिपर्यन्तं गमनं च तत्रस्थैः गुहप्रेषि-
तशृङ्गवेरपुरस्थचारैः अभिलक्षितं दृष्टं ज्ञात्वा चेति शेषः सुमन्त्रेण
सह गुहः स्वगृहं जगाम एतेन पञ्चदिनपर्यन्तं शृङ्गवेरपुरसमीपे
सुमन्त्रगुहाभ्यां स्थितमिति व्यक्तम् । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १२ ॥

गो० टी०—एवं रामस्य चित्रकूटगमनपर्यन्तवृत्तान्तमभि-
धाय गुहसुमन्त्रादिवृत्तान्तमृषिः प्रस्तौति—कथयित्वेति । गुहो
रामे दक्षिणकूलस्थे सति दुःखार्तः सन् सुमन्त्रेण सह चिरं
कथयित्वा यावद्रामोऽक्षिपथमतिक्रामति तावत्पर्यन्तं तत्रैव
स्थित्वा रामगुणान् कथयित्वेत्यर्थः । स्वगृहं जगाम तेन सह
स्वगृहं जगामेत्यर्थः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—भरद्वाजाभिगमनं रामादीनां भरद्वाज-
मुद्दिश्य गमनम् । सभाजनं भरद्वाजेनेति शेषः । 'सहासनम्'
इति पाठान्तरम् तत्रस्थैः शृङ्गवेरपुरस्थैर्गुहप्रेषितचारैः करणभू-
तैस्तन्मुखेनाभिलक्षितं ज्ञातं कृत्वा गुहावृत्तान्तः सुमन्त्रो यथावि-
त्यन्वयः । गङ्गोत्तरणवृत्तीयदिवसे भरद्वाजाश्मात्प्रतिनिवृत्तदृ-
तमुखात्तावत्पर्यन्तं तद्वृत्तं ज्ञात्वा तद्दिन एव शृङ्गवेरपुरात्सुम-
न्त्रस्य प्रतिनिवृत्तिरिति बोध्यमत एव 'रामस्य निर्गमदिना-
दिने पष्ठेऽर्धरात्रके । हा हा लक्ष्मण हा सीते हा रामेति मृतो

नृपः ॥' इति पाठं संगच्छते । दिनद्वयेन शृङ्गवेरपुरे रामागमनम्
तद्वितीयदिने गङ्गोत्तरणम्, तदा दिनत्रयं सुमन्त्रस्य तत्र स्थितिः
तत्र वृत्तीयदिवसे मध्याह्ने प्रयागत आगतचारेभ्यो रामवृत्तान्तं
लब्ध्वा ततः प्रस्थाय मध्येऽवस्थानम्, ततः पष्ठेऽपराह्णेऽयोध्याप्र-
वेशः सुमन्त्रस्य, तदर्धरात्रे रात्रौ मरणमिति ॥ २ ॥

गो० टी०—भरद्वाजाभिगमनमिति । तेषां रामादीनां
भरद्वाजाभिगमनं भरद्वाजसेवनं प्रयागे भरद्वाजेन सहासनम्
आगिरेश्चित्रकूटपर्यन्तं गमनं च तत्रस्थैः शृङ्गवेरपुरस्थैश्चारैरभि-
लक्षितं निवेदितं सुमन्त्रेण सम्यग्विवेदितमित्यर्थः । गङ्गोत्तरणदि-
वसनिशा वनस्पतिमूले द्वितीया भरद्वाजाश्रमे तृतीया यमुनातीरे
चतुर्थेऽहनि चित्रकूटगमनं पञ्चमे पुनरागम्य चारैर्निवेदनम् ॥ २ ॥

३] ति० टी०—अनुज्ञातः गुहनेति शेषः ॥ ३ ॥

रा० टी०—सुमन्त्रवृत्तमाह—अनुज्ञात इति । गुहनावृत्तान्तः
सुमन्त्रः गाढदुर्मनाः अतिखिन्नः सन्नयोध्यां प्रययौ ॥ ३ ॥

गो० टी०—अनुज्ञात इति । अथ रामवृत्तान्तश्रवणान-
न्तरम् अनुज्ञातः गुहनेति शेषः । गाढदुर्मनाः अत्यन्तदुर्मनाः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—यतः सावधानः शीघ्रमतिवेगेन ॥ ४ ॥

रा० टी०—स इति । वनादीनि पश्यन् सः सुमन्त्रः प्रययौ ॥ ४ ॥

गो० टी०—स वनानीति । ग्रामाणि ग्रामान् ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—द्वितीयेऽहनि शृङ्गवेरपुरतः प्रतिनिवृत्ति-
दिवसात् ॥ ५ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः शृङ्गवेरपुराद्वितीये अहनि
सायाह्ने समये निरानन्दां प्रकटानन्दरहितामयोध्यां समद-
प्राप्य ददर्श 'तृतीयेऽहनि' इति भूपणपाठः ॥ ५ ॥

गो० टी०—तत इति । ततः ग्रामनगरातिक्रमणानन्तरं
तृतीयेऽहनि शृङ्गवेरपुराभिर्गमापेक्षया वृत्तीयदिवसे, यद्वा अहनि
तृतीये सायाह्नसमये अह्नः तृतीयकाळभूते सायाह्नकाळे अयो-
ध्यां समनुप्राप्य निरानन्दां तां ददर्श ॥ ५-७ ॥

६] ति० टी०—शून्यामिव शून्यनगरीमिव ॥ ६ ॥

रा० टी०—स इति । शून्यामिव रामरहितत्वेन प्रतीय-

कश्चिन्न सगजा साञ्चा सजना सजनाधिपा । रामसंतापदुःखेन दग्धा शोकाग्निना पुरी ॥ ७ ॥
 इति चिन्तापरः सूतो वाजिभिः शीघ्रयायिभिः । नगरद्वारमासाद्य त्वरितः प्रविवेश ह ॥ ८ ॥
 सुमन्त्रमभिधावन्तः शतशोऽथ सहस्रशः । क राम इति पृच्छन्तः सूतमभ्यद्रवन्नराः ॥ ९ ॥
 तेषां शशंस गङ्गायामहमापृच्छच्च राघवम् । अनुज्ञातो निवृत्तोऽस्मि धार्मिकेण महात्मना ॥ १० ॥
 वे तीर्णा इति विज्ञाय वाष्पपूर्णमुखा नराः । अहो धिगिति निःश्वस्य हारामेति विचुकुशुः ॥ ११ ॥
 शुश्राव च वचस्तेषां वृन्दं वृन्दं च तिष्ठताम् । हताः स्म खलु ये नेह पश्याम इति राघवम् ॥ १२ ॥
 दानयज्ञविवाहेषु समाजेषु महत्सु च । न द्रक्ष्यामः पुनर्जातु धार्मिकं राममन्तरा ॥ १३ ॥
 किं समर्थं जनस्यास्य किं प्रियं किं सुखावहम् । इति रामेण नगरं पित्रेव परिपालितम् ॥ १४ ॥

मानामत एव निःशब्दामयोध्यां दृष्ट्वा शोकवेगसमाहतः शोक-
 वेगव्याप्तः अत एव परमदुर्मानः स सुमन्त्रश्चिन्तयामास ॥ ६ ॥

७-८] ति० टी०-चिन्ताप्रकारमाह-कश्चिदिति ।
 नशब्दो वितर्कः ॥ ७ ॥ ८ ॥

रा० टी०-चिन्तास्वरूपमाह-कश्चिदिति । सगजा
 गजसहिता साञ्चा अञ्चसहिता सजना जनसहिता सजना-
 धिपा जनाधिपो राजा तत्सहिता पुरी अयोध्या रामसंता-
 पदुःखेन रामस्य यः संतापः प्रातिभासिकवनगमनजनित-
 खेदस्तेन जातं यदुःखं तेन तद्देतुकेन शोकाग्निना कश्चिन्न
 दग्धा । कश्चिदिति संभावनायाम् ॥ ७ ॥

रा० टी०-इतीति । इत्यनेन प्रकारेण चिन्तापरः अत
 एव त्वरितः वेगवान्मुक्तः शीघ्रयायिभिः त्वरितं गमनशीलैर्वा-
 जिभिः नगरद्वारमासाद्य प्रविवेश ॥ ८ ॥

गो० टी०-इतीति । त्वरितः प्रविवेश नगरं जनसंचार-
 शून्यं निःशब्दं वर्तते राजा कामवस्थां प्राप्त इति ज्ञातुं त्वरितः
 प्रविष्टवानित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

९] ति० टी०-अभ्यद्रवन्सूतसंखुलमाजगुः ॥ ९ ॥

रा० टी०-सुमन्त्रमिति । अभियान्तं प्राप्तिमन्तं सूतं
 सुमन्त्रं रामः क इति पृच्छन्तः शतशः सहस्रशः नराः अभ्य-
 द्रवन् ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-गङ्गायां शृङ्गवेरपुरे रामेणावज्ञातस्तमा-
 पृच्छ्य निवृत्तोऽस्मि ततः परं वृत्तान्तं न जानामीति शशंस १०

रा० टी०-तेषामिति । गङ्गायां गङ्गातटे राघवमापृ-
 च्छ्य किं कुर्यामिति पृष्ट्वा अनुज्ञातः अयोध्यां ब्रजेत्याज्ञातोऽहं
 निवृत्तोऽस्मि इति तेषां शशंस ॥ १० ॥

गो० टी०-तेषामिति । गङ्गायां गङ्गातीरे निवृत्तोऽस्मीति
 तेषां शशंसेति संबन्धः ॥ १० ॥

११] ति० टी०-तीर्णा गङ्गायुत्तीर्य गताः ॥ ११ ॥

रा० टी०-त इति । ते रामादयस्तीर्णा गङ्गापारं गता
 इति विज्ञाय सुमन्त्रकथनादवगत्य अहो धिक् रामविहीना-

नस्मानिति शेषः इति निःश्वस्य वाष्पपूर्णमुखः नराः हा
 रामेति विचुकुशुः ॥ ११ ॥

गो० टी०-त इति । ते रामादयः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०-वृन्दं वृन्दं संघसंतिष्ठतां तेषां जनानां
 य इह रथे रामं न पश्यामस्ते हताः खल्विति वचः शुश्राव ॥ १२ ॥

रा० टी०-शुश्रावेति । ये वयमिह अस्मिन्समये राघवं न
 पश्यामः ते वयं हताः स्म इति ॥ १२ ॥

गो० टी०-शुश्रावेति । वृन्दं वृन्दं च तिष्ठतां संघशः
 तिष्ठतां हता इति ये वयम् इह अस्मिन् रथे राघवं न पश्यामः
 इति अस्मादेतोः ते हता स्मेति संबन्धः । दानयज्ञविवाहे-
 ष्विति । दानादिषु अन्तरा मध्ये नायकमणिवत् वर्तमानं रामं
 पुनः जातु कदाचिदपि न द्रक्ष्यामः किमिति काङ्क्षः । येन केनापि
 दाने क्रियमाणे रामः स्वयं तत्र गत्वा तिष्ठति किमर्थं देशे काले
 पात्रे च दापयितुं यज्ञेऽपि गच्छति किमर्थं न्यायाजितधनैः कार-
 यितुं तत्तत्कर्म संदेहविच्छेदविस्मृतज्ञापनादिकं कर्तुं च विवाहे
 च मध्ये गच्छति किमर्थम् उभयवर्गसंघटनायांसमतानामभिमत-
 द्रविणप्रदानाय अस्त्वलितं कर्मणामनुष्ठानाय च समाजेषु महत्सु
 अन्यत्रापि महासदस्य दीर्घसन्नेष्वपीत्यर्थः । यत्र कुत्राप्यदृष्ट-
 कार्येष्विति वा अत्र सर्वत्र हेतुर्धार्मिकमिति । किमिति । अस्य
 जनस्य किं समर्थं किं क्षेमकरं वस्तु किं प्रियं किं सुखावहमिति
 रामेण तत्तदभिमतवस्तुप्रदाना रामेण पित्रेव नगरं परि-
 पालितं नगरशब्देन नगरस्थजना लक्ष्यन्ते इति वचः शुश्रा-
 वेति पूर्वोक्त संबन्धः ॥ १२-१४ ॥

१३] ति० टी०-दानादिव्यवहारेषु धार्मिकं रामं वयम-
 न्तरा दानादिव्यवहारमध्ये जातु पुनर्न द्रक्ष्याम इति च
 शुश्राव ॥ १३ ॥

रा० टी०-दानादिविषये महत्सु प्रष्टव्येषु समाजेषु जनसमू-
 हेषु अन्तरा मध्ये जातु कदाचिद्धारमिकं रामं पुनर्न द्रक्ष्यामः ।
 इति च नेति च संभावनायाम् ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-पित्रेव रामेण परिपालितं नगरमस्य

वातायनगतानां च स्त्रीणामन्वन्तरापणम् । राममेवाभितप्तानां शुश्राव परिदेवनाम् ॥ १५ ॥
 स राजमार्गमध्येन सुमन्त्रः पिहिताननः । यत्र राजा दशरथस्तदेवोपययौ गृहम् ॥ १६ ॥
 सोऽवतीर्य रथाच्छीघ्रं राजवेश्म प्रविश्य च । कक्ष्याः सप्ताभिचक्राम महाजनसमाकुलाः ॥ १७ ॥
 हर्म्यैर्विमानैः प्रासादैरवेक्ष्यथ समागतम् । हाहाकारकृता नार्यो रामादर्शनकंशिताः ॥ १८ ॥
 आयतैर्विपलैर्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः । अन्योन्यमभिबीक्षन्ते व्यक्तमार्ततराः स्त्रियः ॥ १९ ॥
 ततो दशरथस्त्रीणां प्रासादेभ्यस्ततस्ततः । रामशोकाभितप्तानां मन्दं शुश्राव जल्पितम् ॥ २० ॥
 सह रामेण निर्यातो विना राममिहागतः । सूतः किं नाम कौसल्यां क्रौशन्तीं प्रतिवक्ष्यति ॥ २१ ॥

जनस्य किं समर्थं चित्तं किं प्रियं तत्करं वस्तु किमिहाञ्ज्र
 सुखावहं वस्तिवति चिन्ताव्याप्तं बभूवेति शेषः ॥ १४ ॥

रा० टी०—किमिति । यत् इति इदं नगरं रामेण पित्रे-
 व परिपालितं मर्यादास्वलावप्यातिशयादिदर्शनेन परिपोषितं
 तस्यास्य जनस्य समर्थं सम्यगर्थः प्रयोजनसिद्धयेन तद्वस्तु
 किं प्रियं प्रीतिविषयीभूतं च किं सुखावहं सुखप्रापकं च किं
 रामं विना न किमपीत्यर्थः । इति च वृन्दं वृन्दं तिष्ठतां तेषां
 जनानां वचः शुश्राव कर्मकर्तरि लिट् अधिगच्छति शब्दार्थ
 इत्यादाविव नात्मनेपदं सुमन्त्र इति कर्तुरध्याहारो वा । श्लोक-
 त्रयमेकान्वयि ॥ १४ ॥

१५-१६] ति० टी०—अन्वन्तरम् । वातायन-
 गतानां स्त्रीणां राममुद्दिश्याभितप्तानां परिदेवनामन्तरापणमाप-
 णमध्ये गच्छन्शुश्राव ॥ १५ ॥ १६ ॥

रा० टी०—वातायनेति । वातायनगतानां रामवार्ताश्र-
 वणाय गवाक्षसंलग्नानां राममुद्दिश्य अभितप्तानां स्त्रीणां परि-
 देवनम् अन्तरापणं आपणमध्ये अञ्जुश्राव धातूपसर्गयो-
 र्व्यवहितप्रयोगस्त्वत एव निर्देशात् ॥ १५ ॥

गो० टी०—वातायनगतानामिति । अन्वन्तरापणं
 शुश्राव उभयपार्श्वस्थानामापणानां मध्ये मध्ये शुश्रावेत्यर्थः ।
 विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥ १५ ॥

रा० टी०—स इति । पिहिताननः वज्रेणाच्छादितमुखः
 सुमन्त्रः राजमार्गमध्येन यत्र गृहे राजा दशरथः तदेव
 गृहमुपययौ ॥ १६ ॥

गो० टी०—स राजमार्गमध्येनेति । पिहिताननः जनदर्श-
 नाक्षमतया ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—कक्ष्या द्वाराणि ॥ १७ ॥

रा० टी०—स इति । सः राजगृहं प्राप्तः सुमन्त्रः रथा-
 दवतीर्य राजवेश्म प्रविश्य महाजनसमाकुलाः सप्त कक्ष्या
 अभिचक्राम ॥ १७ ॥

गो० टी०—सोऽवतीर्येति । राजनिर्गमाभावेन महाजन-
 संकुलत्वम् ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—हाहाकारः कृतो यमिस्ताः हर्म्य धनि-
 कहृष्टम् विमानं सप्तभूमिकं गृहम् प्रासादो राजगृहम् त्रिभूमिकं

गृहमित्यन्ये तदुपलक्षितामयोध्यां समागतमवेक्ष्येत्यन्वयः, यद्वा
 तैः करणैरवेक्ष्य तत्रारोहणपूर्वकमवेक्ष्येत्यन्वयः ॥ १८ ॥

रा० टी०—हर्म्यैरिति । हर्म्यैः धनिनां गृहविशेषैः वि-
 मानैः सप्तभूमिगृहैः । 'विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमिगृहेऽपि-
 च' इति वैजयन्ती । प्रासादैः राजाधिराजगृहविशेषैरुपलक्षिताः
 रामादर्शनकंशिताः रामदर्शनाभावेन पीडिताः नार्यः समागतं
 रामं विना आगतं किंच समागतमगतेन रामकर्तृकगमना-
 भावेन समं सहितं रथं सुमन्त्रं वा अवेक्ष्य हाहाकारकृताः
 आसन्निति शेषः ॥ १८ ॥

गो० टी०—हर्म्यैरिति । हर्म्यैर्धनिनां वास्तैः विमानैः सप्त-
 भूमिगृहैः 'विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमिगृहेऽपि च' इति
 वैजयन्ती । प्रासादैः महाराजार्हगृहविशेषैः उपलक्षिताः नार्यः
 समागतं रामेण विना समागतं सुमन्त्रमवेक्ष्य हाहाकारकृताः
 कृतहाहाकाराः बभूवुरिति शेषः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—अन्योन्यमव्यक्तं यथा भवति तथा बी-
 क्षन्ते इति कर्तव्यतामौदयादिति शेषः ॥ १९ ॥

रा० टी०—आयतैरिति । आर्ततरा अत्यार्ताः स्त्रियः
 अश्रुवेगेन व्याप्तैः अत एव विमलैः कज्जलादिरहितैः आयतैः
 विशालैः नेत्रैः व्यक्तं यथा भवति तथा अन्योन्यमभिबीक्षन्ते ।
 एतेन कर्तव्यविषयकविवेकाभावस्तासां ध्वनितः ॥ १९ ॥

गो० टी०—आयतैरिति । अव्यक्तमस्पष्टमिति क्रिया-
 विशेषणम् ॥ १९ ॥ २० ॥

२०] ति० टी०—प्रासादेभ्यः सुमन्त्रस्य राजवेश्मप्रवेशे
 दृष्ट्वा प्रासादेभ्योऽवतीर्णानामित्यर्थः । मन्दं राजसंनिध्या-
 न्मन्दत्वम् ॥ २० ॥

रा० टी०—तत इति । ततस्ततः तेभ्यस्तेभ्यः प्रासा-
 देभ्यः रामशोकाभितप्तानां स्त्रीणां जल्पितं मन्दं शुश्राव एतेन
 इन्द्रियपाटवराहित्यं सूचितं तेन रामवियोगदुःखस्यातिशयत्वं
 व्यक्तम् ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—किं नाम प्रतिवक्ष्यति अतिधोरत्वाच्च
 किमपि वक्तुं शक्यमिति भावः ॥ २१ ॥

रा० टी०—जल्पितस्वरूपमाह—सहेति । रामेण सह

यथा च मन्ये दुर्जीवमेवं न सुकरं ध्रुवम् । आच्छिद्य पुत्रे निर्याते कौसल्या यत्र जीवति ॥ २२ ॥
 सत्यरूपं तु तद्वाक्यं राजस्त्रीणां निशामयन् । प्रदीप्त इव शोकेन विवेश सहसा गृहम् ॥ २३ ॥
 स प्रविश्याष्टमीं कक्ष्यां राजानं दीनमातुरम् । पुत्रशोकपरिचूनमपश्यत्पाण्डुरे गृहे ॥ २४ ॥
 अभिगम्य तमासीनं राजानमभिवाद्य च । सुमन्त्रो रामवचनं यथोक्तं प्रत्यवेदयत् ॥ २५ ॥
 स तूष्णीमेव तच्छ्रुत्वा राजा विद्रुतमानसः । मूर्च्छितो न्यपतद्भूमौ रामशोकाभिपीडितः ॥ २६ ॥
 ततोऽन्तःपुरमाविद्धं मूर्च्छिते पृथिवीपतौ । उच्छ्रित्य बाहू चुक्रोश नृपतौ पतिते क्षितौ ॥ २७ ॥
 सुमित्रया तु सहिता कौसल्या पतितं पतिम् । उत्थापयामास तदा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २८ ॥
 इमं तस्य महाभाग दूतं दुष्करकारिणः । वनवासादनुप्राप्तं कस्मान्न प्रतिभापसे ॥ २९ ॥
 अद्येममनयं कृत्वा व्यपत्रपसि राघव । उत्तिष्ठ सुकृतं तेऽस्तु शोकेन स्यात्सहायता ॥ ३० ॥

निर्यातः निर्गतः रामं विना इहागतः सतः नाम प्रसिद्धं क्रोश-
 न्तीं कौसल्यां किं प्रतिवक्ष्यति ॥ २१ ॥

गो० टी०-सह रामेणेत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् ।
 यथेति । यत्रेति विभक्तिप्रतिरूपको निपातः प्रथमार्थे वर्तते
 यथा क इत्यावेद यत्र स इत्यत्र यथा येन प्रकारेण अस्मज्जी-
 वितं दुर्जीवं दुःखेन जीवनाहं मन्ये एवमेव कौसल्यापुत्रे निर्याते
 सति आच्छिद्य प्रसन्न जीवति यत्र जीवतीति यत् । तत्
 न सुकरं दुःसंपादं ध्रुवं मन्ये इत्येकैकव्यक्त्यपेक्षया एकवचनं
 विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं वा । सत्यरूपमिति । निशामयन्
 निशमयन् दीर्घश्छान्दसः शृण्वन्नित्यर्थः ॥ २१-२३ ॥

२२] ति० टी०-अथ प्रत्येकं राममातृणां दुःखप्रलापः-
 यथा चेति । यथा जीवं जीवनं दुःखजनकं मन्ये, एवं ध्रुवं
 निश्चयेन सुकरं सुकरनाशं नेति मन्ये । यत्र यतः पुत्रे राम आ-
 च्छिद्य न्यायप्राप्तमभिषेकमाच्छिद्य त्यक्त्वा निर्याते सत्यपि
 कौसल्या जीवति । मन्ये इत्येकैकव्यक्त्यपेक्षयैकवचनम् ॥ २२ ॥

रा० टी०-यथेति । आच्छिद्य राज्यं त्यक्त्वेत्यर्थः । पुत्रे
 निर्याते यत्र यस्मिन्नुपाये सति कौसल्या जीवति तं ध्रुवं नि-
 श्चितं सुकरमुपायं न मन्ये । ननु कौसल्यायाः नित्यत्वान्मर-
 णाभावेन जीवनं सिद्धमेवेत्यत आहुः-एवं चेत् दुर्जीवं यावद्रा-
 मागमनं दुःखेन जीवनं यथा यथावन्मन्ये । चञ्चदधेदर्थे ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०-सत्यरूपं परमार्थरूपं तत्क्षीणां वाक्यं
 निशामयन्शोकेन प्रदीप्त इव सन् राजगृहं विवेश । अत्र श्लोक-
 द्वये तीर्थकतकादिव्याख्या नात्यन्तं समञ्जसेत्युपेक्षिता ॥ २३ ॥

रा० टी०-सत्येति । सत्यरूपं तत्त्वार्थनिरूपकं राज-
 क्षीणां तद्वाक्यं निशामयन्शृण्वन्सञ्छोकेन प्रदीप्त इव सुमन्त्रः
 सहसा शीघ्रं गृहं गृहावयवीभूताष्टमीं कक्ष्यां विवेश ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०-स इति । परिचूनं छानम् ॥ २४ ॥

रा० टी०-स इति । स सुमन्त्रः अष्टमीं कक्ष्यां प्रविश्य
 पुत्रशोकेन परिचूनं मलिनमत एव दीनं क्षीणत्वेन प्रतीयमा-
 नमातुरं पुत्रदर्शने उत्कण्ठितं राजानं पाण्डुरेभ्यो राजते इत्यर्थः ।
 गृह अपश्यत् ॥ २४ ॥

गो० टी०-स प्रविश्येति । परिचूनं क्षीणं "दिवो विजि-
 गीषायाम्" इति निष्ठानत्वं पाण्डुर इति विशेषणाद्राजलक्ष्मीनां
 स्तीत्युच्यते ॥ २४ ॥ २५ ॥

२५-२६] ति० टी०-प्रत्यवेदयत् विस्तरेण प्रतिपादनमग्रे
 भविष्यति ॥ २५ ॥ २६ ॥

रा० टी०-अभिगम्येति । अभिगम्य संप्राप्य सुमन्त्रः
 रामवचनं यथोक्तमुक्तमनतिक्रम्य प्रत्यवेदयत् ॥ २५ ॥

रा० टी०-स इति । तद्रामवचनं तूष्णीमेव श्रुत्वा
 शोकाभिपीडितः अत एव विद्रुतमानसः अनवस्थमनाः अत
 एव मूर्च्छितो राजा भूमौ न्यपतत् ॥ २६ ॥

गो० टी०-स तूष्णीमिति । तूष्णींभावे हेतुः विभ्रान्तचे-
 तन इति ॥ २६ ॥

२७-२९] ति० टी०-आविद्धं दुःखाभिहतम् ॥ २७-२९ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः तस्मिन्पृथिवीपतौ क्षित्य-
 धीशे नृपतौ राजनि मूर्च्छिते सति अत एव क्षितौ पतिते
 सति आविद्धमतिपीडितमन्तःपुरं बाहू उच्छ्रित्य चुक्रोश ॥ २७ ॥

रा० टी०-सुमित्रयेति । तदाऽऽशोकानकाले पतितस्तथा-
 पयामास तदा इदं वचनं चाब्रवीत् ॥ २८ ॥

गो० टी०-तत इति । आविद्धं शोकेनाभिहतम् अभू-
 दिति शेषः । मूर्च्छिते आविद्धमासीत् पतिते बाहू उद्धृत्य चुक्रो-
 शेति विशेषः ॥ २७ ॥ २८ ॥

रा० टी०-वचनस्वरूपमाह-इममिति । वनवासादनु-
 प्राप्तं दुष्करकारिणो रामस्य दूतं संदेशहरमिमं सुमन्त्रं कस्मा-
 देतोः न प्रतिभापसे हेतुं वदेत्यर्थः ॥ २९ ॥

गो० टी०-इममिति । दूतं संदेशहरं दुष्करकारिणः
 दुष्करकार्यकारिणः ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०-अद्येति । इमं दुःखसाधनं पुत्रप्र-
 वासनरूपमनयं कृत्वा किं व्यपत्रपसि लज्जसे यत्र प्रतिभा-
 पसे तस्माच्छोकं विधूयोत्तिष्ठ ते सुकृतं सत्यपरिपालनरूपं

देव यस्या भयाद्रामं नानुपृच्छसि सारथिम् । नेह तिष्ठति कैकेयी विश्रब्धं प्रतिभाष्यताम् ॥ ३१ ॥
सा तथोक्त्वा महाराजं कौसल्या शोकलालसा । धरण्यां निपपाताशु वाष्पविप्लुतभाषिणी ॥ ३२ ॥
विलपन्ती तथा दृष्ट्वा कौसल्यां पतितां भुवि । पतिं चावेक्ष्य ताः सर्वाः सैमन्तादुरुदुःस्त्रियः ॥ ३३ ॥

ततस्तमन्तःपुरनादमुत्थितं समीक्ष्य वृद्धास्तरुणाश्च मानवाः ।

स्त्रियश्च सर्वा रुरुदुः समन्ततः पुरं तदासीत्पुनरेव संकुलम् ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ।

दुःखानर्हान् रामादीननुशोचन्दशरथः सुमन्त्रं तेषां वचनादि कथयितुं प्रैरयत्सुमन्त्रस्तेषां वचांसि कथयति स्म ।

प्रत्याश्वस्तो यदा राजा मोहात्प्रत्यागतस्मृतिः । तदाजुहाव तं सूतं रामवृत्तान्तकारणात् ॥ १ ॥
तदा सूतो महाराजं कृताञ्जलिरुपस्थितः । राममेवानुशोचन्तं दुःखशोकसमन्वितम् ॥ २ ॥
वृद्धं परमसंतप्तं नवग्रहमिव द्विपम् । विनिःश्वसन्तं ध्यायन्तमस्वस्थमिव कुञ्जरम् ॥ ३ ॥

पुण्यमस्तु । किञ्च एवं शोके त्वया क्रियमाणे तव सहायता सहायसमूहः परिजनः सर्वोऽपि न स्यात् त्वच्छोकेन सर्वोऽपि नश्येदित्यर्थः ॥ ३० ॥

रा० टी०—अद्येति । हे राघव ! इमं स्वपुत्रप्रमाजमनयं नीतिविरुद्धमिव कृत्वा व्यपन्नपसि किं नैतद्युक्तमित्यर्थः अतः उत्तिष्ठ ते स्रक्तं सत्यपरिपालनमस्तु सदैव तिष्ठत्वित्यर्थः ते शोके सति सहायता सहायसमूहः मन्त्र्यादिरित्यर्थः न स्याद्विनश्येदित्यर्थः ॥ ३० ॥

गो० टी०—अद्येममिति । इममनयं पुत्रविवासनं स्रक्तं शोभनं शोके विषये सहायता न स्यात् शोकाववर्तनं मा कृथा इत्यर्थः ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—कैकेयीभयात् पृच्छामीति चेत्तत्राह—देवेति । विश्रब्धं निःशङ्कम् ॥ ३१ ॥

रा० टी०—यथा रामाजगमने अस्मदादयः केकय्या निवारिताः तथा तद्वातश्रवणमपि निवार्येतेति केकयीभिया न ब्रूये चेत्तद्दीरिदानीं नास्तीत्याह—देवेति । यस्या भयावन्निवारणशङ्कया रामं नानुपृच्छसि सा कैकेयी इह न तिष्ठति अतः विस्त्रब्धं निःशङ्कं प्रतिभाष्यताम् ॥ ३१ ॥

गो० टी०—व्यसनादुशयकृतवृष्णीभावे हेतुवन्तरं कल्पयति—देवेति । कैकेयी सेति शेषः । विस्त्रब्धं सविश्वासं निःशङ्कमिति यावत् ॥ ३१ ॥

३२-३४] ति० टी०—विप्लुतभाषिणी गद्वदभाषिणी ३२-३४ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

रा० टी०—सेति । तथा उक्त्वा शोकलालसा शोकव्याप्ता अत एव वाष्पविप्लुतभाषिणी वाष्पा वाष्पविशिष्टा

विप्लुतभाषिणी स्खलद्वाग्विशिष्टा सैव सेति कर्मधारयः सा कौसल्या निपपात ॥ ३२ ॥

गो० टी०—सेति । वाष्पेण विप्लुतं विलसं सगद्वदं यथा भवति तथा भाषिणी ॥ ३२ ॥

रा० टी०—विलपन्तीमिति । अवेक्ष्य दृष्ट्वा रुरुदुः ॥ ३३ ॥

गो० टी०—एवमिति । पतितमिति शेषः ॥ ३३ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः तस्मिन्समये उत्थितं तमन्तःपुरनादं समीक्ष्य वृद्धादयो मानवाः सर्वाः स्त्रियः पुरवासिन्यश्च समन्ततो रुरुदुः अतः तत्पुरं पुनः संकुलं रोदनव्याप्तमासीत् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्रामायणीयसप्तपञ्चाशोऽध्याये रामायणशिरोमण्योऽयोध्याकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

गो० टी०—तत इति । समीक्ष्य श्रुत्वा पुनरेव संकुलं रामगमनकाल इव व्याकुलमासीत् ॥ ३४ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराल्यानेऽयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

१-२] ति० टी०—प्रत्याश्वस्त इति । प्रत्याश्वस्तः कृतोपचारः मोहान्मोहं परित्यज्य प्रत्यागतस्मृतिः प्रत्यागतसंज्ञः । 'प्रत्यागतः पुनः' इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । रामवृत्तान्तकारणादाजुहाव रामवृत्तान्तं प्रभुम् ॥ १ ॥ २ ॥

३] ति० टी०—नवग्रहं नवो नक्षत्रो ग्रहो ग्रहणं यस्य तं द्विपमिव विनिःश्वसन्तमस्वस्थं स्वीयमध्येन स्थितं कुञ्जरमिव ध्यायन्तम् ॥ ३ ॥

रा० टी०—राजवृत्तमाह—प्रत्याश्वस्त इत्यादिभिः । यदा राजा मोहात् मूर्छातः प्रत्यागता प्राप्ता स्मृतिः स्वपरिविषयकस्मरणं यस्य सः अत एव प्रत्याश्वस्तः स्थिरचित्तस्तदा रामवृत्तान्तकारणाद्रामवृत्तश्रवणहेतोः सूतमाजुहाव ॥ १ ॥

राजा तु रजसा सूतं ध्वस्ताङ्गं समुपस्थितम् । अश्रुपूर्णमुखं दीनमुवाच परमार्तवत् ॥ ४ ॥
 क नु वत्स्यति धर्मात्मा वृक्षमूलमुपाश्रितः । सोऽत्यन्तसुखितः सूत किमशिष्यति राघवः ॥ ५ ॥
 दुःखस्यानुचितो दुःखं सुमन्त्र शयनोचितः । भूमिपालात्मजो भूमौ शेते कथमनाथवत् ॥ ६ ॥
 यं यान्तमनुयान्ति स्म पदातिरथकुञ्जराः । स वत्स्यति कथं रामो विजनं वनमाश्रितः ॥ ७ ॥
 व्यालैर्मृगैराचरितं कृष्णसर्पनिषेवितम् । कथं कुमारौ वैदेह्या सार्धं वनमुपाश्रितौ ॥ ८ ॥
 सुकुमार्या तपस्विन्या सुमन्त्र सह सीतया । राजपुत्रौ कथं पादैरवरुह्य रथाद्गतौ ॥ ९ ॥
 सिद्धार्थः खलु सूत त्वं येन दृष्टौ ममात्मजौ । वनान्तं प्रविशन्तौ तावन्विनाविव मन्दरम् ॥ १० ॥
 किमुवाच वचो रामः किमुवाच च लक्ष्मणः । सुमन्त्र वनमासाद्य किमुवाच च मैथिली ॥ ११ ॥
 आसितं शयितं भुक्तं सूत रामस्य कीर्तय । जीविष्याम्ययमेतेन ययातिरिव साधुषु ॥ १२ ॥

गो० टी०—प्रत्याश्वस्त इति । प्रत्यागतः सूतस्याभि-
 सुखागतः ॥ १ ॥

रा० टी०—तदेति । तदा राजाद्धानसमये नवग्रहं वना-
 त्सथो गृहीतमत एव कुञ्जरं स्वयृथगजं ध्यायन्तमत एव
 विनिःश्वसन्तं परमसंतप्तमत एव अस्वस्थं द्विपं गजमिव दुःख-
 शोकसमन्वितं महाराजं कृताञ्जलिः सूतः उपस्थितः प्राप्तः ।
 श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २ ॥ ३ ॥

गो० टी०—अथेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । नवग्रहं
 सथो गृहीतम् अस्वस्थं व्याधिग्रस्तम् ॥ २ ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—रजसा मार्गैरजसा परमार्तवत्परमार्ताहं
 वच उवाच ॥ ४ ॥

रा० टी०—राजेति । रजसा ध्वस्ताङ्गं सञ्चुपस्थितं सूतं
 परमार्तवत्परमार्तवत्प्रविष्टिं वच उवाच ॥ ४ ॥

गो० टी०—राजेति । ध्वस्ताङ्गं रजसा धूसरिताङ्गं धूतं
 कम्पितं परमार्तवत्परमार्त इव दीन इत्यर्थः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—वत्स्यति वनवासकालस्य बहुदीर्घत्वाद्-
 विष्यत्प्रयोगः ॥ ५ ॥

रा० टी०—तद्वचनप्रकारमाह—क्रेति । स राघवो रामः
 किमशिष्यति भोक्ष्यते ॥ ५ ॥

गो० टी०—पूर्वसर्गे यथोक्तमित्युक्तं विवरितं प्रथमवता-
 रयति—क नु वत्स्यतीत्यादिना ॥ ५ ॥

६-७] ति० टी०—दुःखस्यानुचितोऽपि दुःखं प्राप्तः शय-
 नमुत्तमम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

रा० टी०—दुःखस्येति । हे सुमन्त्र ! दुःखस्य अद्विचितो
 रामः दुःखं प्राप्तः शयनोचितः महाराजशय्यायोग्यः अनाथ-
 वन्नाथत्वाभाववानिव भूमौ कथं शेते ॥ ६ ॥

रा० टी०—यमिति । विजनं स्वजनरहितं वनं कथं
 वत्स्यति ॥ ७ ॥

गो० टी०—दुःखमित्येतत् क्रियाविशेषणम् शयनोचितः महा-
 हंशयनोचितः ॥ ६ ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—व्यालैरजगैः मृगैर्वाग्रादिभिः ॥ ८ ॥

रा० टी०—व्यालैरिति । व्यालैर्महासर्पैः मृगैः सिंहा-
 दिभिः आचरितं निषेवितं वनं वैदेह्या सार्धं कुमारौ कथञ्चपा-
 श्रितौ संश्रितौ ॥ ८ ॥

गो० टी०—महाहंशयनोचितः व्यालैरजगरादिभिर्मृगैः सिंह-
 व्याग्रादिदुष्टमृगैः उपस्थितौ उपाश्रितौ आसितमित्यादौ भावे
 निष्ठा ॥ ८-११ ॥

९] ति० टी०—रथादवरुह्य कथं पादैर्गतौ ॥ ९ ॥

रा० टी०—सुकुमार्येति । सुकुमार्या अतिमृदुशरीरया
 तपस्विन्या धर्मान्वेषणशीलया सीतया सह राजपुत्रौ रथादव-
 रुह्य पादैः कथं गतौ ॥ ९ ॥

१०-११] ति० टी०—अभिनाविव मन्दरम् मन्दरस्य
 काण्डमन्त्राद्वनसादृश्यम् ॥ १० ॥ ११ ॥

रा० टी०—सिद्धार्थ इति । येन त्वया मन्दरं मन्दरा-
 चलं प्रविशन्तौ अभिनाविव वनान्तं प्रविशन्तौ ममात्मजौ
 दृष्टौ स त्वं सिद्धार्थः सिद्धनिखिलप्रयोजनकोऽसीति शेषः ॥ १० ॥

रा० टी०—किमिति । वनमासाद्य प्राप्य रामादिः कि-
 मुवाच ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—आसितादयो भावे निष्ठान्ताः एतेनास-
 नादिव्यापारश्रवणेन ययातिरिव साधुषु स्वर्गात्पतन्ययातिर्मां
 साधुषु पातयेतीन्द्रं प्रार्थयित्वा यथा साधुषु पतितस्तद्द्वार्तया
 सुखजीवनो जातः, एवं स्वर्गतुल्यात्पुत्रसंयोगाद्भ्रष्टस्य भवह-
 क्षणसाधुसमागमात्पुत्रवार्ताश्रवणेन जीविष्यामीति भावः ॥ १२ ॥

रा० टी०—आसितमिति । रामस्य आसितं संस्थितिं
 शयितं शयनं भुक्तं भोजनं कीर्तय कथय एतेन कथनेनाहं
 जीविष्यामि, तत्र दृष्टान्तः साधुषु साधुभिरित्यर्थः ययातिर्नृप-
 पुत्र इव । अत्रेयमाख्यायिका स्वर्गात्पतनसमये मां साधुषु
 पातयेतीन्द्रं संप्रार्थ्य साधुसङ्गं लब्ध्वा तेभ्यस्तत्त्वज्ञानं प्राप्ये-
 न्द्रलोकादपि परं लोकं प्राप्य सुखं प्राप्तो ययातिरिति । भाव-
 निष्ठान्ता आसितादयः ॥ १२ ॥

गो० टी०—आसितम् आसनं शयितं शयनं भुक्तं भोजनं च

इति सूतो नरेन्द्रेण चोदितः सज्जमानया । उवाच वाचा राजानं स वाष्पपरिवेद्धया ॥ १३ ॥
 अन्नवीन्मे महाराज धर्ममेवानुपालयन् । अञ्जलिं राघवः कृत्वा शिरसाभिप्रणम्य च ॥ १४ ॥
 सूत मद्बचनात्तस्य तातस्य विदितात्मनः । शिरसा वन्दनीयस्य वन्द्यौ पादौ महात्मनः ॥ १५ ॥
 सर्वमन्तःपुरं वाच्यं सूत मद्बचनात्त्वया । आरोग्यमविशेषेण यथार्हमभिवादनम् ॥ १६ ॥
 माता च मम कौसल्या कुशलं चाभिवादनम् । अप्रमादं च वक्तव्या ब्रूयाश्चैनामिदं वचः ॥ १७ ॥
 धर्मनित्या यथाकालमन्यगारपरा भव । देवि देवस्य पादौ च देववत्परिपालय ॥ १८ ॥
 अभिमानं च मानं च त्यक्त्वा वर्तस्व मातृषु । अनुराजानमार्था च कैकेयीर्मन्त्र कारय ॥ १९ ॥
 कुमारं भरते वृत्तिवर्तितव्या च राजवत् । अय्यज्येष्ठा हि राजानो राजधर्ममनुस्मर ॥ २० ॥

कीर्तय एतेन रामसंवन्ध्यासनादिकीर्तनेन अहं साधुषु यथाति-
 रिव जीविष्यामि ययातिः सत्सु पतेयमितीन्द्रं प्रार्थय स्वर्गाद्भ्रष्टः
 साधुसमागमं प्राप्य यथा निवृत्तदुःखोऽभूत् तद्बद्धमपि निवृत्त-
 दुःखो भविष्यामीत्यर्थः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—सज्जमानया स्वलन्त्या वाष्पपरिवेद्धया
 कण्ठगतवाष्पनिरुद्धया ॥ १३ ॥

रा० टी०—इतीति । सज्जमानया रामसंलग्नया वाष्प-
 परिरुद्धया वाष्पाणि परिरुद्धानि यया तया वाचा नरेन्द्रेण
 चोदितः स सूतः उवाच ॥ १३ ॥

गो० टी०—इतीति । वाष्पपरिरुद्धया कण्ठगतवाष्पनिरुद्ध-
 येत्यर्थः अत एव सज्जमानया स्वलन्त्या पञ्जगताविति धातुः
 धातोरनेकार्थत्वाद्वा स्वलनार्थकः ॥ १३ ॥ १४ ॥

१४-१५] ति० टी०—हे महाराज ! राघवो धर्ममेवानुपा-
 लयंस्तत्पालनाद्वैतोरब्रवीद्वक्ष्यमाणं वचः । तदाह—हे सूत मत्प्र-
 तिनितिस्त्वेन राज्ञेऽञ्जलिं कृत्वा तथैव शिरसा नत्वा विदिता-
 त्मनो लोके धर्मिष्ठत्वेन प्रसिद्धस्य शिरसा वन्दनयोग्यस्य
 राज्ञः पादौ मद्बचनाद्रामोऽभिवादयत इत्युक्त्वा मत्प्रतिनिधित्वेन
 वन्द्यौ ॥ १४ ॥ १५ ॥

रा० टी०—तद्बचनस्वरूपमाह—अन्नवीदिति । हे महा-
 राज ! अञ्जलिं प्रणयस्यकवद्वयुगलकरं कृत्वा धर्मं स्वकुलपरं-
 परारोतिमनुपालयन् राघवो रामः अन्नवीत् ॥ १४ ॥

रा० टी०—रामवचनस्वरूपं बोधयन्नाह—सूतेति । हे सूत !
 विदितात्मनः ज्ञातस्वरूपस्य अत एव महात्मनः अत एव
 शिरसा वन्दनीयस्य तातस्य पादौ मद्बचनाद्रामेणातीव वन्दिता-
 वित्युक्त्या वन्द्यौ अभिवन्दनीयौ ॥ १५ ॥

गो० टी०—सूतेति । वन्द्यौ वन्दनीयौ ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—ततः सर्वमन्तःपुरं त्वया मद्बचनाद्रामो
 वः सर्वो अविशेषेणारोग्यं पृच्छतीति वाच्यं यथाह यथायोग्यं
 तासां मदभिवादनं च वाच्यम् ॥ १६ ॥

रा० टी०—सर्वमिति । सर्वमन्तःपुरमविशेषेण अयो-
 ध्यातः किंचिद्विशेषाभावेन आरोग्यं रोगराहित्यं वाच्यं मद्ब-
 चनात्तथाह यथायोग्यमभिवादनं च वाच्यम् । अप्रधानीभू-
 तान्तःपुररूपकर्मणि ण्यत् ॥ १६ ॥

गो० टी०—सर्वमिति । अन्तःपुरम् आरोग्यमभिवादनं
 च वाच्यं ब्रूवो द्विकर्मकत्वादप्रधानकर्मण्यन्तःपुरे प्रथमा
 कृताभिहितत्वात् एवमुत्तरश्लोकेऽपि ॥ १६ ॥

१७-१८] ति० टी०—ततो मम माता कौसल्या मद्ब-
 चनात्कुशलं प्रणामं धर्मेऽप्रमादं च वक्तव्या किं चैनामिदं वक्ष्य-
 माणं विशिष्य ब्रूयाः । किं तदित्याह—धर्मेत्यादि ॥ १७ ॥ १८ ॥

रा० टी०—मातेति । मम माता कौसल्या च कुशला-
 दिकं वक्तव्या तत्राप्रमादं सावधानतामेनां कौसल्यामिदं व-
 चश्च ब्रूयाः ॥ १७ ॥

रा० टी०—रामवचनस्वरूपमाह—धर्मेति । हे देवि !
 धर्मनित्या नित्यं धर्मविशिष्टा त्वं यथाकालमन्यगारपरा
 यागशालारक्षिका भव देवस्य राज्ञः पादौ देववत्परिपालय
 निषेवस्व ॥ १८ ॥

गो० टी०—मातेति । अप्रमादम् धर्मे भर्तरि च इदं
 वक्ष्यमाणम् ॥ १७ ॥

गो० टी०—धर्मनित्येत्यादि । अभिमानं गर्वम् 'गर्वोऽभि-
 मानोऽहंकारः' इत्यमरः । कुलाभिमानमित्यर्थः । मानः चित्तसङ्घ-
 न्नतिः ज्येष्ठपत्नीत्वनिबन्धनां चित्तसङ्घन्नतिमित्यर्थः । अन्नराजा-
 नमार्था च कारय अहंकारयेत्यर्थः । व्यवहिताश्चेति व्यवहित-
 प्रयोगः । अन्विति तुल्यार्थे 'पश्चात्सादृश्ययोरुह' इत्यमरः ।
 राजानं कैकेयीं च तुल्यमनुवर्तस्वेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

१९] ति० टी०—अभिमानः प्रधानमहिषीत्वप्रयुक्ताऽहं-
 कारः मानस्तत्प्रयुक्त इतरतिरस्कारकश्चित्तविकारः मातृत्व-
 त्यस्य मदीयास्त्विति शेषः । अन्नगतो राजा यस्यास्तां कैकेयीं
 हे अम्ब ! आयां श्लाघ्यां कारय । 'धारय' इति पाठेऽप्यय-
 मेवार्थः तया सह मा विरौत्सीरित्यर्थः ॥ १९ ॥

रा० टी०—अभिमानमिति । अन्नराजानं राजसेवान-
 न्तरमभिमानमहं सर्वेऽप्येति गर्वं मानं तत्तत्कृतसत्कारं च
 त्यक्त्वा तत्रास्थामकृत्स्वेत्यर्थः मातृषु स्वसपत्नीषु वर्तस्व
 कैकेयीं च अवधारय सौहार्देन स्वीकुरु ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—भरते च राजवद्वृत्तिः कार्या । तत्र

भरतः कुशलं वाच्यो वाच्यो मद्बचनेन च । सर्वास्वेव यथान्यायं वृत्तिं वर्तस्व मातृषु ॥ २१ ॥
 वक्तव्यश्च महाबाहुरिक्ष्वाकुकुलनन्दनः । पितरं यौवराज्यस्थो राज्यस्थमनुपालय ॥ २२ ॥
 अतिक्रान्तवया राजा मा स्मैनं व्यपरोरुधः । कुमारराज्ये जीवस्व तस्यैवाज्ञाप्रवर्तनात् ॥ २३ ॥
 अब्रवीच्चापि मां भूयो भृशमश्रूणि वर्तयन् । मातेव मम माता ते द्रष्टव्या पुत्रगर्धिनी ॥ २४ ॥
 इत्येवं मां महाबाहुर्बुवनेर्वै महायशः । रामो राजीवपत्राक्षो भृशमश्रूण्यवर्तयत् ॥ २५ ॥
 लक्ष्मणस्तु सुसंकुटो निःश्वसन्वाक्यमब्रवीत् । केनायमपराधेन राजपुत्रो विवासितः ॥ २६ ॥
 राज्ञा तु खलु कैकेय्या लघु चाश्रुत्य शासनम् । कृतं कार्यमकार्यं वा वयं येनाभिपीडिताः ॥ २७ ॥

हेतुः—अज्येष्ठा अपि राजानो हि निश्चयेन पूज्या इति यावत् राजधर्ममनुस्मर । 'अर्थज्येष्ठा हि' इति पाठेऽर्थेन राज्य-रूपायै न ज्येष्ठा हि यतोऽतः पूज्या इति शेषः इति राजधर्मम-नुस्मरेति । कतककृतु—राजानमनुराज्ञः पश्चात् आर्यां कैकेयी-मभिवादयेत्यर्थः 'कैकेयीमभिवादय' इति पाठः । कुमारे चेत्यादि प्राग्वत् । कैकेय्या वरवलेनाधिकत्वाद्वरतस्य च राजदत्तार्थवत्त्वेन ज्येष्ठत्वात्तयोरेभिवादनमम्बाया युक्तम् तद्वै-श्रुत्यनिवृत्तये च राजधर्ममनुस्मरेत्याह ॥ २० ॥

रा० टी०—कुमार इति । कुमारे भरते राजवद्राजनीव वृत्तिः सत्कार इत्यर्थः कर्तव्या । ननु राजभिन्ने कथमिदमि-त्यत आह अर्थज्येष्ठा अत्यैश्वर्यनियामका इत्यर्थः राजानः राज-वन्मन्तव्याः इति इमं धर्ममनुस्मर । हिरिवाप्ये ॥ २० ॥

गो० टी०—राजवत् राजीव वृत्तिर्वर्तितव्या उपचारः कर्तव्य इत्यर्थः अर्थज्येष्ठाः अर्थेनैव ज्येष्ठाः न तु वयसेत्यर्थः ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—भरतो मद्बचनेन कुशलं वाच्यः सर्वास्त मातृषु न्यायमनतिक्रम्य वृत्तिं वर्तस्वेति वाच्यः ॥ २१ ॥

रा० टी०—भरत इति । मद्बचनेन भरतः कुशलं वाच्यः सर्वास्त मातृषु यथान्यायं वृत्तिमनुवर्तनं सेवामित्यर्थः वर्तस्व कुरुष्व इति च वाच्यः ॥ २१ ॥

गो० टी०—भरत इति । भरतः कुशलं वाच्यः त्वयेति शेषः । वाच्यो मद्बचनेन च मयोक्तमित्यपि वाच्य इत्यर्थः । यद्वा भरतो मद्बचनेन कुशलं वाच्यः सर्वास्वेव मातृषु यथा-न्यायं यथाक्रमं वृत्तिं वर्तस्व वृत्तिं कुरु शुश्रूषस्वेत्यर्थः । इति वाच्यश्चेति द्वितीयवाच्यपदान्वयः ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—वक्तव्यश्चेति । भरत इति शेषः । राज्यस्थं प्रधानराज्यस्थम् ॥ २२ ॥

रा० टी०—वक्तव्य इति । यौवराज्यस्थः युवराजसदृ-शस्त्वं राज्यस्थं पितरमनुपालय निषेवस्व इति च इक्ष्वाकुकु-लनन्दनो भरतो वक्तव्यः ॥ २२ ॥

गो० टी०—वक्तव्य इति । राज्यस्थं प्रधानराज्यस्थं मा व्यपरोरुधः अवरुद्धं मा कार्षीः अतिक्रान्तवयस्कत्वादिति तत्र हेतुः कुमारराज्ये यौवराज्ये जीव भोगान् शुद्ध्यैत्यर्थः इति च वक्तव्य इत्यन्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥

२३] ति० टी०—व्यपरोरुधः राज्याद्भ्रंशयेत्यर्थः । तस्यै-वाज्ञाप्रवर्तनान्मदहग्रहाय तस्यैवाज्ञां प्रवर्तयन्कुमारराज्ये जी-वस्व तोषं कुरु ॥ २३ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—अतीति । अतिक्रान्त-वयाः चिरकालप्रादुर्भूतिमान् यो राजा तं मा व्यपरोरुधः त-न्मनोभङ्गं न कुर्वित्यर्थः । तदुपायमाह—तस्य राज्ञः आज्ञाप्रवर्तना-देव यौवराज्येऽधिकृतस्त्वं जीवस्व निर्वाहं कुरु ॥ २३ ॥

२४—२५] ति० टी०—अब्रवीदित्यादि वाक्यं भरतं प्रत्येव । अब्रवीदित्यादि श्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमिति कतकः ॥ २४—२५ ॥

रा० टी०—अब्रवीदिति । पुत्रगर्धिनी पुत्रविषयकाती-च्छावती मम माता इव ते तव द्रष्टव्या इति भृशमश्रूणि वर्त-यन्सन् मां भूयो बहुवारमब्रवीत् ॥ २४ ॥

रा० टी०—इतीति । इति ब्रुवन्महाबाहुः रामः भृशम-श्रूणि अवर्तयदिव तच्छ्रवणमात्रेणैवाश्रुपूर्णे मम नेत्रे अभवता-मित्यर्थः ॥ २५ ॥

गो० टी०—अब्रवीदिति । अश्रूणि वर्तयन् करिष्यमाण-मातृविषयपीडास्मरणादिति हृदयं स्वस्य मातृविषयश्रुपाया अलाभाद्वा अश्रुवर्तनं मम माता स्वमातेव त्वया द्रष्टव्या इति भरतदृष्टिष्य मां ब्रुवन्नेव भृशमश्रूण्यवर्तयत् । शोकजनितर-किमानमाह—राजीवताप्राज्ञ इति । अनन्तरमश्रुमोचनं ततो-ऽवक्तव्यस्यानुचितत्वात् अमुमाशयमुत्तरत्र सीतापहरणानन्तर-मुद्धाटयिष्यति सप्तप्रमत्तकूपितानां वचनैर्भावज्ञानं द्रष्टव्य-मिति न्यायेन ॥ २४ ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—अथ लक्ष्मणवाक्यमाह—लक्ष्मण इति । केनेत्यादिसाधिसप्तश्लोकास्तद्वचः ॥ २६ ॥

रा० टी०—रामोकिमुक्त्वा लक्ष्मणोकिमाह—लक्ष्मण इति । अयं राजपुत्रो रामः केनापराधेन विवासितः अकारण-कमेवैतत्कालिकं विवासनमित्यर्थः ॥ २६ ॥

गो० टी०—लक्ष्मणस्त्विति । तु शब्देन रामवच सर्वथा हृदयं जुगोपेत्युक्तम् ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—येन विवासनेन त्रयं पीडितास्तद्विवा-सनं राज्ञा तु कार्यं वाकार्यमिवाकार्यं कृतम् कैकेय्या लघु

१ व्यवेति गो. पाठः । २ त्वमिति गो. पाठः । ३ महाराजिति गो. पाठः । ४ इवेति रा. पाठः । ५ ताम्राक्ष इति गो. पाठः । ६ त्वश्रित्येति गो. पाठः ।

यदि प्रव्राजितो रामो लोभकारणकारितम् । वरदाननिमित्तं वा सर्वथा दुष्कृतं कृतम् ॥ २८ ॥
 इदं तावद्यथाकाममीश्वरस्य कृते कृतम् । रामस्य तु परित्यागे न हेतुमुपलक्ष्ये ॥ २९ ॥
 असमीक्ष्य समारब्धं विरुद्धं बुद्धिलाघवात् । जनयिष्यति संक्रोशं राघवस्य विवासनम् ॥ ३० ॥
 अहं तावन्महाराजे पितृत्वं नोपलक्ष्ये । भ्राता भर्ता च बन्धुश्च पिता च मम राघवः ॥ ३१ ॥

शासनमाश्रुत्य प्रतिज्ञाय कृतम्, यद्वा तद्विवासनं कृतं कार्यं कर्तुं योग्यं वा भवतु, अकार्यमकर्तुं योग्यं वा भवतु, अस्माकं तु पीडा सर्वथैवेत्यर्थः ॥ २७ ॥

रा० टी०—वस्तुतस्तस्मिन्विषये राज्ञो नापराध इति बोध-
 यन्नाह—राज्ञेति । येन विवासनेन वयमभिपीडितास्तत्कार्यं
 विवासनं कैकेय्याः लघुशासनमाश्रुत्य अकार्यमिव कृतम् अभि-
 पेक्षप्रतिबन्धकत्वाद्विरुद्धं प्रतिभातीत्यर्थः । वाशब्द इवार्थः ॥ २७ ॥

गो० टी०—राज्ञेति । येन विवासनेन वयमभिपीडिताः
 तद्विवासनम् अकार्यं तु अकार्यमेव राज्ञा तु कैकेय्याः लघुशा-
 सनमाश्रित्य कार्यं वाङ्कार्यमिव कृतं खलु, यद्वा राज्ञा खलु
 लघु तुच्छं कैकेय्याः शासनमाश्रित्यकार्यमेव कार्यं कृतं येन
 कार्येण वयमभिपीडिताः ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—उक्तमेवार्थं प्रकारान्तरेणाह—यदीति ।
 यदि यद्रामः प्रव्राजितस्तल्लोभरूपेण कारणेन कैकेय्या कारि-
 तम्, यद्वा कैकेय्ये प्रतिश्रुतवरदाननिमित्तकं वा भवतु सर्व-
 था दुष्कृतं कृतमवचितं कृतम् एतद्व्यतिरिक्तं वरयेति सुवच-
 त्वात् वरदानकाले विशिष्य नियोगाभावाच्च पतित्वेन भार्याशि-
 क्षणे समग्राधिकाराच्च ॥ २८ ॥

रा० टी०—यदीति । यद्राज्ञा रामः प्रव्राजितः तल्लोभका-
 रणकारितं लोभकारणेन राजातीव सत्यवक्ता पुत्रश्चैतस्याती-
 वाज्ञाकारीति यशोविवाच्छरूपहेतुना कारितं कृतं वरदान-
 निमित्तं वा कृतं सर्वथा इदानीं दुष्कृतं न कर्तव्यमित्यर्थः ।
 इतीदानीमर्थः । दशैते राजमातङ्गाः स्तस्यैवामी तुरङ्गमा इत्यादा-
 विवाप्रधानीभूतमपि प्रवाजनं यत्तच्छब्दाभ्यां परामृश्यते अत
 एव ननुसंक्षेपम् ॥ २८ ॥

गो० टी०—प्रतिज्ञातार्थप्रदानस्य कथमकार्यत्वं तत्राह—य-
 दीति । रामः प्रव्राजितो यदि प्रव्राजित इति यत् एतत् लोभका-
 रणकारितं वरदाननिमित्तं वा कैकेय्याः प्रतिश्रुतवरदाननिमित्तं
 वा सर्वथा दुष्कृतं कृतं वरदानसमये वरद्वयस्य भर्ताभिपेक्ष-
 रामनिष्कासनरूपेण विनियोगाभावात् । यदिशब्दस्वारस्या-
 दुरोधेनेत्यं वा योजनीयं लोभकारणकारितमिति क्रियाविशेषणं
 रामः लोभकारणकारितं वा वरदाननिमित्तं वापि यदिप्रव्राजितः
 तथापि सर्वथा दुष्कृतमकार्यं राज्ञा कृतं न राज्ञं दास्यामीति
 प्रतिज्ञातुं शक्यत्वात् ज्येष्ठपुत्रविवासनस्यावचितत्वाच्चेति
 भावः । 'नत्वेकपुत्रं दद्यात् त्वेव ज्येष्ठपुत्रम्' इति हि स्मर्यते ।
 'लोभकारणकारितः' इति पाठे रामविशेषणं लोभरूपकारणेन
 प्रेरित इत्यर्थः ॥ २८ ॥

२९-३०] ति० टी०—ननु दैवप्रेरणयेदं जातमिति न

दोषो राज्ञ इत्याशङ्क्य निरपराधपुत्रत्यागे दोषस्त्ववश्यं राज्ञ
 इत्याह—इदमिति । ईश्वरस्य कृत ईश्वरप्रेरणयां सत्यां यथा-
 काममीश्वरेच्छामनतिक्रम्येदं तावत्कृतं भवतु नाम, तथापि तु
 रामस्य परित्यागे हेतुभूतं दोषं न पश्यामि अतः केवलं
 बुद्धिलाघवादसमीक्ष्योचितावचितमनवेक्ष्य विरुद्धं धर्मशास्त्र-
 विरुद्धमारब्धं रामविवासनं संक्रोशमिह परत्र च दुःखं
 जनयिष्यत्येव निर्हेतुकपुत्रदारत्यागस्योपपातकैषु गणनादिति
 भावः ॥ २९ ॥ ३० ॥

रा० टी०—ननु कर्तृत्वं करणत्वं च 'स्वभावश्चेतना धृतिः'
 इत्याद्युक्त्या सर्वस्य परमात्मायत्तत्वाद्वाज्ञः कोऽपराध इत्यत
 आह—इदमिति । ईश्वरस्य परमात्मनः कृते इच्छया निष्पा-
 दिते एव कृतं राज्ञः प्रयत्नः इदं यथाकामं यथेष्टं स्यादिति
 शेषः । परं तु परित्यागे हेतुं न उपलक्ष्ये ईश्वरस्यापि कृता-
 विति शेषः ॥ २९ ॥

गो० टी०—इदमिति । रामस्य परित्यागे हेतुं नोपलक्ष्ये
 किंतु ईश्वरस्य कृते स्वतन्त्रव्यापारे स्थितेन राज्ञेति शेषः । इदं
 रामप्रवाजनं यथाकामं तावत् यथेच्छमेव कृतं, यद्वा इदं राम-
 विवासनमीश्वरस्य कृते ईश्वरप्रयोजनाय यथाकामं कृतं केव-
 लमीश्वरप्रेरणेन शास्त्रमनवेक्ष्य कृतमित्यर्थः । हि यस्माद्रामस्य
 परित्यागे हेतुं नोपलक्ष्ये परित्यागहेतुदोषसद्भावे हि पुत्रविवा-
 सनं शास्त्रीयं स्यात् अयं चोपसंहारश्लोकः ॥ २९ ॥

रा० टी०—नन्वीश्वरस्य स्वतन्त्रत्वाभिर्हेतुकमपि कार्यं स्या-
 दित्यत आह—असमीक्ष्येति । बुद्धिलाघवादुद्धौ विचारे लाघ-
 वादालस्यादिना विचारस्याल्पत्वादित्यर्थः । असमीक्ष्य सम्य-
 ग्विचारमकृत्वा समारब्धं विरुद्धं राघवस्य विवासनं संक्रोशं
 स्वकर्तृनिन्दां जनयिष्यति ॥ ३० ॥

गो० टी०—यथेष्टकरणं चेत् कथमनुत्पन्नान् राज्ञेत्यत्राह—
 असमीक्ष्येति । विरुद्धमत एव असमीक्ष्यानालोच्य बुद्धिलाघ-
 वात् समारब्धं कृतं राघवस्य विवासनं संक्रोशं दुःखं जनयिष्यति
 जनयति अतो राज्ञोऽनुताप इति भावः ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—'शूरोरप्यबलिमस्य कार्यकार्यमजानतः ।
 उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥' इति वचनार्थं हृदि
 निधायह—अहमिति । भर्ता स्वामी पिता चेति 'ज्येष्ठो भ्रा-
 ता पितुः समः' इत्युक्तेः । वस्तुतस्तु केवलमायिकत्वाल्लक्ष्मणा-
 दिशरीराणां तेषामेवमुक्तौ न दोष इति बोध्यम् ॥ ३१ ॥

रा० टी०—ननु पित्रादिवियोगस्यासह्यत्वादयोध्यागमने-
 च्छया एवं ब्रूये चेन्मया सार्धं त्वं मागच्छेत्यत आह—अह-

सर्वलोकप्रियं त्यक्त्वा सर्वलोकहिते रते । सर्वलोकोऽनुरज्येत कथं चानेन कर्मणा ॥ ३२ ॥
 सर्वप्रजाभिरामं हि रामं प्रव्रज्य धार्मिकम् । सर्वलोकविरोधेन कथं राजा भविष्यति ॥ ३३ ॥
 जानकी तु महाराज निःश्वसन्ती तपस्विनी । भूतोपहतचित्तेव विष्टिता विस्मृता स्थिता ॥ ३४ ॥
 अदृष्टपूर्वव्यसना राजपुत्री यशस्विनी । तेन दुःखेन रुदती नैव मां किञ्चिदब्रवीत् ॥ ३५ ॥
 उद्दीक्षमाणा भर्तारं मुखेन परिशुष्यता । मुमोच सहसा बाष्पं प्रयान्तमुपवीक्ष्य सा ॥ ३६ ॥

मिति । पितृत्वं मत्कर्तृकसेव्यत्वं नोपलक्ष्ये रामवियोगे सतीति शेषः । तत्र हेतुः—मम भ्रात्रादिः राघव एव ॥ ३१ ॥

गो० टी०—पिता कथं निन्द्य इत्याह—अहमिति । गुरो-
 रप्यवलम्ब्यस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथं प्रतिपन्नस्य परि-
 त्यागो विधीयते, इति वचनादिति भावः । भ्राता राघव एव
 मम पिता 'ज्येष्ठो भ्राता पितृसमः' इत्युक्तेः तस्य पितृत्वाभावेऽपि
 भर्तृत्वमस्त्येवेत्याशङ्क्याह—भर्ता चेति स्वामीत्यर्थः । किं
 बहूना बन्धुः सर्वविधोऽपि राघव एव एतेन परमैकान्तिभिः
 प्राकृतपित्रादयः परित्याज्याः भगवानेव निरुपाधिकः पिता भर्ता
 बन्धुश्चेत्युक्तं भवति ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०—सर्वलोकप्रियं रामं त्यक्त्वा स्थिते
 स्वयि प्राक्सर्वलोकहिते रते संप्रति सर्वलोकाहितेऽरते वानेन
 क्रूरेण कर्मणा सर्वलोकः कथमनुरज्येत । 'सर्वलोकहिते
 रतम्' इति पाठे रामविशेषणं सर्वलोकप्रियत्वे हेतुतयेति
 बोध्यम् ॥ ३२ ॥

रा० टी०—सर्वेति । सर्वलोकहिते रतमत एव सर्व-
 लोकप्रियं रामं त्यक्त्वा विश्रमणेन मया अनेन रामत्यागरू-
 पेण कर्मणा कारणभूतेन सर्वलोकः कथमनुरज्येत ॥ ३२ ॥

गो० टी०—कथं मुख्यं पितरं विहाय गौणमनुवर्तसे तत्राह—
 सर्वलोकप्रियमिति । अनेन कर्मणा प्रियपुत्रप्रवाजनरूपकूर-
 कर्मणा सर्वलोकहिते रतं सर्वलोकप्रियं रामं त्यक्त्वा अनेन कर्म-
 णोपलक्षितं सर्वलोकाहिते रतं सर्वलोकाप्रियमित्यर्थः त्वा त्वां
 प्रति सर्वलोकः कथमनुरज्येत कश्चिद्भरततुल्योऽनुरज्यतां न तु
 सर्वोऽपीति भावः । सर्वलोकनिरुपाधिकबन्धुं त्यक्त्वा सोपाधि-
 कबन्धुं त्वां कथमाश्रयेयमिति हृदयम् ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०—कथं राजा भविष्यति पितेति शेषः ।
 इत्येवं राजानं ब्रूहीति लक्ष्मणोऽञ्चदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

रा० टी०—रामं विना पितुरपि तत्र स्थितिर्दुर्लभेति बोधय-
 त्वाह—सर्वेति । सर्वलोकविरोधेन विरुद्धभाषणेनेत्यर्थः । राजा-
 दशरथः कथं भविष्यति स्थास्यति न स्थास्यतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

गो० टी०—अनेनेत्युक्तं प्रपञ्चयति—सर्वप्रजाभिराममिति ।
 कथं राजा भविष्यतीत्येवं राजानं ब्रूहीत्यब्रवीदिति पूर्वोणान्वयः

सुमन्त्रप्रेषणवेलायां लक्ष्मणादिवाक्याश्रवणेऽप्यत्र सिद्धवदनुवादः
 सामर्थ्यात्तदानीमेवमुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ ३३ ॥

३४—३६] ति० टी०—विस्मृता विस्मृतसर्वप्रयोजनेऽव-
 स्थिता आश्चर्यं मन्यमानेव विष्टिता स्थिता ॥ ३४—३६ ॥

रा० टी०—जानकीवृत्तमाह—जानकीति । तपस्विनी
 अतिविचारशीला विस्मृता भवनादिविषयविशेषस्मृतिर-
 हिता भूतोपहितचित्ता अत एव विष्टिता चेष्टारहितात्वेन
 स्थिता कान्तेव तेन भवदादिदुःखस्मरणेन निःश्वसन्ती रुदती
 च सती स्थिता न दृष्टं पूर्वव्यसनं पौर्वकालिकदुःखं यया
 सा राजपुत्री जानकी तु मां किञ्चिन्न अब्रवीत् । 'लोकद्वयमे-
 कान्वयि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

गो० टी०—जानकी त्विति । तुशब्देन लक्ष्मणद्वैपम्य-
 सुच्यते लक्ष्मणो रामशोकविकारमालक्ष्य हृदयनिहितं वचसो-
 द्घाटितवान् सीता तु न तथेति मयोच्यमानं सीताशोकावभा-
 वमाकर्ण्य क्षुब्धहृदयेन त्वया न भवितव्यमिति द्योतयितुं महा-
 राजेति संबोधनं हृदयस्थशोकातिरेकेण निःश्वसन्ती मनस्विनी
 गम्भीरमनस्का भूतोपहतचित्तेव विष्टिता स्तिमिता विस्मिता
 विस्मितेवोत्फुल्लनयना स्थिता ॥ ३४ ॥

गो० टी०—अदृष्टपूर्वव्यसनेति । अदृष्टपूर्वव्यसना अननु-
 भूतपूर्वव्यसना तत्र हेतुः राजपुत्रीति यशस्विनीति तदानीम-
 प्यनुदितकैकेयीनिन्दात्वेन कीर्तिमती तेन दुःखेन भर्तृदुःखदर्श-
 नजुःखेन रुदती रोदनावभाववती सती मां किञ्चिदपि नैवा-
 ब्रवीत् केनचित्संभाषणस्याप्यसद्यत्वात् ॥ ३५ ॥

रा० टी०—उद्दीक्षेति । मां प्रयान्तं प्रयाणाभिमुखमुद्दीक्ष्य
 अवलोक्य परिशुष्यता मुखेनोपलक्षिता भर्तारमुद्दीक्षमाणा
 सा सीता सहसा बाष्पं मुमोच ॥ ३६ ॥

गो० टी०—उद्दीक्षमाणेति । ततो भर्तारमभ्युखमुद्दी-
 क्षमाणा सती परिशुष्यता मुखेन उपलक्षिता मां प्रयान्तमु-
 द्दीक्ष्य सहसा बाष्पं मुमोच रथे गते कथं पद्भ्यामेव कूरं
 कान्तारं चरिष्यति राम इति हृदयं धारयितुमशक्ता अश्रूणि
 मुमोचेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पाताम्बरा-
 ख्यानेऽष्टाध्यायाष्टाध्याख्याने अष्टपद्याशः सर्गः ॥ ५८ ॥

१ रतमिति गो. रा. पाठः । २ त्वा इति गो. पाठः । ३ लोकं विरुध्येमिति गो. पाठः । ४ भविष्यतीति गो. पाठः । ५ विस्मितेति गो. पाठः ।
 ६ मां प्रयान्तमुद्दीक्षेति रा. पाठः ।

तथैव रामोऽश्रुमुखः कृताञ्जलिः स्थितोऽब्रवील्लक्ष्मणबाहुपालितः ।

तथैव सीता रुदती तपस्विनी निरीक्षते राजरथं तथैव माम् ॥ ३७ ॥

इत्यापे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डेऽष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ।

पृष्ठः सुमन्त्रः पुनरपि रामस्य वने प्रयाणमयोध्यां प्रति निवृत्तिसमयदृष्टां स्थिरचराद्यवस्थामयोध्याद्यवस्थां च वर्णयति ।
शोकाविष्टो दशरथः सुमन्त्राग्रे बहुशः प्रलपति ।

मम त्वश्वा निवृत्तस्य न प्रावर्तन्त वर्त्मनि । उष्णमश्रु विमुञ्चन्तो रामे संप्रस्थिते वनम् ॥ १ ॥
उभाभ्यां राजपुत्राभ्यामथ कृत्वाहमञ्जलिम् । प्रस्थितो रथमास्थाय तदुःखमपि धारयन् ॥ २ ॥
गुहेन सार्धं तत्रैव स्थितोऽस्मि दिवसान्वहून् । आशया यदि मां रामः पुनः शब्दापयेदिति ॥ ३ ॥
विषये ते महाराज मेहाव्यसनकर्षिताः । अपि वृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पाङ्कुरकोरकाः ॥ ४ ॥

३७] ति टी०—लक्ष्मणबाहुपालितो लक्ष्मणेन सेव्यमानः
अब्रवीत् उक्तमिति शेषः । निरीक्षते राजस्तव रथं मां च ॥ ३७ ॥
इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डेऽष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

रा० टी०—तथैवेति । यो रामः तथा अब्रवीत्संदेहमिति
शेषः सः अश्रुमुखः सन् राजरथं मां च निरीक्षते तथैव
सीता च निरीक्षते ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्रामायणरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वयोध्याकाण्डेऽष्टपञ्चाशत्तमः सर्गः ॥ ५८ ॥

१] ति० टी०—एवं रामवृत्तान्तमुक्त्वा प्रत्यागतिसमया-
वृत्तत्वेदंशपुरवृत्तान्तमाह—मम त्विति । ममाश्वा मन्त्रियम्या-
श्वा न प्रावर्तन्त यथापूर्वं रथवहनोन्मुखानां नाभूवन्तिर्यथः । जा-
त्याभ्यस्वभाववर्णनेन स्वभावोक्तिरत्रालंकारः ॥ १ ॥

रा० टी०—रामादीनां वृत्तमुक्त्वा स्ववृत्तमाह—ममेति ।
रामे वनं संप्रस्थिते सति निवृत्तस्य मम नियम्या अश्वाः अश्रु
विमुञ्चन्तः सन्तः वर्त्मनि मार्गे न प्रावर्तन्त पूर्ववत् चेष्टुः ॥ १ ॥

गो० टी०—ममेति । मम वर्त्मनि मत्संबन्धिनि मार्गे न
प्रावर्तन्त नववियोगकेशादिति भावः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—तदुःखं तद्वियोगदुःखम् ॥ २ ॥

रा० टी०—उभाभ्यामिति । तदुःखं वियोगजनितखेदं
धारयन् सहमानोऽहं प्रस्थितः ॥ २ ॥

गो० टी०—उभाभ्यामिति । राजपुत्राभ्यामिति चतुर्थी
तदुःखं तादृशं दुःखम् ॥ २ ॥

३] ति० टी०—बहून् रामस्य गङ्गोत्तरणदिनादिदिनत्रयम्
यद्यपि भरद्वाजाश्रमाच्चारप्रतिनिवृत्तिमत्तृतीयदिवस एव सुमन्त्र-
प्रस्थानम्, तथापि तद्दिनेऽल्पावशिष्टदिनपर्यन्तं स्थित्या बहूनि-
त्युक्तम् । किमर्थं तत्र स्थितिस्तत्राह—शब्दापयेदिति । तत्समी-
पचरद्बहुमण्डपमुखेनाकारयेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

रा० टी०—गुहेनेति । यदि कदाचिद्रामः मां पुनः शब्दा-
पयेत् आह्वयेत् इति आशया बहून् त्रीन् दिवसान् गुहेन
सार्धं तत्रैव स्थितोऽस्मि वर्तमानसमीप्य इति भूते लट् ॥ ३ ॥

गो० टी०—गुहेनेति । गुहेन सार्धं तत्क्षेहितजनसंदर्शन-
मपि क्लेशापहमिति भावः । तत्रैव नतु वर्त्मनि दिवसानिति
बहुवचनेन कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वसिद्धिरित्येके । वस्तु-
तस्तु वनस्पतिमूले एकदिनं भरद्वाजाश्रमे द्वितीयं यक्षनातीरे
तृतीयं चतुर्थं चित्रकूटप्रवेशः पञ्चमे गुहचारैस्तत्सर्वं निवेदितं
पठे स्रुतिर्गमः, यद्वा द्वितीयदिने भरद्वाजाश्रमे रामस्य
चित्रकूटगमनव्यवसायात् तृतीयदिने चारैर्निवेदनं चतुर्थं स्रुति-
र्गमः अतः त्रीन् दिवसान् गङ्गाकूले स्थितोऽस्मीत्यर्थः । बहूनि-
ति विशेषणाय रामवियोगेन एकैकस्य दिवसस्य कल्पवत् प्रति-
भानमिति दर्शितं पुनः शब्दापयेत् पुनराह्वयेत् वनचरमुखेनेति
हृदयम् शब्दशब्दाणौ तत्कृतापुगन्तोऽप्ययमस्ति अतोङ्का-
पयतीत्यादिवत् सिद्धम् ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—कैकेयीनिमित्तं रामविवासनं सर्वशोभक-
रमभूदित्याह—विषये ते इति । तव देशे पुष्पमपि न विक-
सितम् अङ्कुरः शाखाश्च पल्लवोद्भेदः, कोरकाः पुष्पमुकुलानि, तैः
सहिता वृक्षाः अत्र सर्वत्र हेतुंशे चोत्प्रेक्षा बोध्या ॥ ४ ॥

रा० टी०—स्ववृत्तमुक्त्वा देशवृत्तमाह—विषय इति ।
तं विषये देशे सपुष्पाङ्कुरकोरकाः वृक्षा अपि महाव्यसनेनाति-
दुःखेन कर्षिताः पीडिताः अत एव परिम्लानाः तत्राङ्कुराः
शाखाश्च नवीनपल्लवोद्भवाः कोरकाः कुक्षममुकुलानि ॥ ४ ॥

गो० टी०—अथ रामस्य सर्वान्तर्यामितादात्म्यं सूचयितुं
सर्वेषां रामविरहकेशं वर्णयति, यद्वा कैकेयीप्रियार्थमविवारेण
सहसा कृतं कार्यं सर्वशोभनिमित्तमभूदित्याह—विषय इत्यादि ।
विषये देशे 'देशविषयौ रूपवर्तनम्' इत्यमरः । अपिशब्देन
लतादयः सख्यधीयन्ते व्याख्यादिना एकदेशगुलानि व्यावर्तयितुं

उपतप्तोदका नद्यः पल्वलानि सरांसि च । परिशुष्कपलाशानि वनान्युपवनानि च ॥ ५ ॥
 न च सर्पन्ति सत्त्वानि व्याला न प्रसरन्ति च । रामशोकाभिभूतं तं निष्कूजमिव तद्वनम् ॥ ६ ॥
 लीनपुष्करपत्राश्च नद्यश्च कलुषोदकाः । संतप्तपद्माः पद्मिन्यो लीनमीनविहंगमाः ॥ ७ ॥
 जलजानि च पुष्पाणि माल्यानि स्थलजानि च । नातिभान्त्यल्पगन्धीनि फलानि च यथापुरम् ॥ ८ ॥
 अत्रोद्यानानि शून्यानि प्रलीनविहगानि च । न चाभिरामानारामान्पश्यामि मनुजर्षभ ॥ ९ ॥
 प्रविशन्तर्मयोध्यायां न कश्चिदभिनन्दति । नरा राममपश्यन्तो निःश्वसन्ति मुहुर्मुहुः ॥ १० ॥

सपुष्पेत्यादि सपुष्पाङ्कुरकोरकाः पुष्पाणि अभिनवविकसितानि अङ्कुराः शाखास्त नवपल्लवोद्भेदाः कोरका कलिकाः 'कलिका-कारकः पुमान्' इत्यमरः । तैः सहिता वृक्षा अपि परिमृष्टानाः कठिनकोमलविभागमन्तरेणापि सर्वमेकैव परिमृष्टानमभू-दित्यर्थः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-उपतप्तोदकाः शुष्कोदकाः पलाशः पर्णम् ॥ ५ ॥

रा० टी०-उपेति । पल्वलानि अल्पसरांसि उपतप्तोदका इत्यस्य लिङ्गविपरिणामेनान्यत्राप्यन्वयः परिशुष्काणि पलाशानि पत्राणि येषां तानि ॥ ५ ॥

गो० टी०-उपतप्तोदका इति । अकास्त्वेनोपतप्तत्वव्यु-दासायोदकपदं तेनातपकायां पतापव्यावृत्तिः पल्वलानि सरांसि च पल्वलानीति वृष्टान्तार्थम् एवं वनानीत्यपि अनेनाल्पाधिकविभागमन्तरेण परितप्तत्वं व्योत्यते उपतप्तोदका इति पदं लिङ्गविपरिणामेन पल्वलादौ योजनीयं वनानि सन्ततजलसंक्रमन्तरेण प्रवृष्टानि कठिनाकाराणि, उपवनानि जलसंकेन प्रवृष्टान्यतिकोमलानि परिशुष्कपलाशानि एकरूपेण शुष्कपत्राणि 'पत्रं पलाशम्' इत्यमरः ॥ ६ ॥

६] ति० टी०-सत्त्वानि प्राणिनो न सर्पन्ति न प्रसरन्तीत्यादावाहार्यमपीति शेषः । यतस्तत्प्राणिजातं रामशोकाभिभूतं तद्वनं मार्गस्थमत्यन्तं पक्षिशब्दवन्निष्कूजमिव पक्षिशब्दरहितम् ॥ ६ ॥

रा० टी०-न चेति । सत्त्वानि वनवासिजनाः न सर्पन्ति व्यालाः सर्पादयश्च न प्रसरन्ति । तत्र हेतुः तत्प्राणिजातं रामशोकेन अभिभूतं पराभूतमत एव तद्वनं निःकूजं शब्दरहितमिव अभवदिति शेषः ॥ ६ ॥

गो० टी०-नेति । न सर्पन्ति न गच्छन्ति किंतु स्तब्धतया तिष्ठन्ति सत्त्वानि जन्तवः व्यालाः हिंस्रपशवः सर्वदा संचारस्वभावा गंजा वा न प्रचरन्ति आहारार्थमपि न संचरन्तीत्यर्थः । गमनवच्छब्दोऽपि नास्तीत्याह-निष्कूजमिति निष्कूजं निःशब्दम् ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-लीनं संकुचितं पुष्करपत्रं नलीनीदलं यास्य ताः संतप्तपद्माः शुष्कपद्माः पद्मिन्यः सरांसि विहंगमा अत्र जलपक्षिणः ॥ ७ ॥

रा० टी०-लीनेति । लीनपुष्करपत्राः गलितनलीनीदल-विशिष्टाः कलुषाणि मलिनानि उदकानि यासां ताः नद्य आस-न्निति शेषः । पद्मिन्यः सरांसि सन्तप्तपद्माः शुष्कपद्मविशिष्टाः अत एव लीना विध्वस्ताः मीनविहङ्गमाः यास्य ताः आस-न्निति शेषः ॥ ७ ॥

गो० टी०-लीनपुष्करपत्रा इति । लीनपुष्करपत्राः गलान्य-तिशयेन जलान्तर्विलीनपद्मपत्राः लीनाः संचाररहिताः विहङ्गमा जलकाकादयः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-स्थलजानि माल्यानि पुष्पाणि यथापुरं यथापूर्वम् ॥ ८ ॥

रा० टी०-जलजानि जलोत्पन्नानि पुष्पाणि स्थलजानि माल्यानि पुष्पाणि नातिभान्ति । तत्र हेतुः अल्पगन्धीनि परि-भ्रष्टवहुगन्धवन्ति फलानि च यथापुरं यथापूर्वं न भान्ति 'माल्यं पुष्पे पुष्पदात्रि' इति वैजयन्ती ॥ ८ ॥

गो० टी०-जलजानीति । माल्यानि पुष्पाणि 'माल्यं पुष्पे पुष्पदात्रि' इति वैजयन्ती । यथापुरं यथापूर्वं अल्पगन्धीनीति मत्वर्थीय इतिः स्वभावस्य दुस्त्यजत्वादल्पत्वं फलानि रसालपनसादीनि ॥ ८ ॥

९] ति० टी०-उद्यानानि पुष्पवाटिकाः आरामान्कृत्रिमवनानि अनेन मनुष्याणां सर्वशोऽत्यन्तदुःखवत्त्वं कैश्चित्कन्यायेनैव प्रतिपादितं बोध्यम् ॥ ९ ॥

रा० टी०-अत्रेति । प्रलीनविहगानि परिध्वस्तपक्षीणि अत एव शून्यानि अत्र अयोध्यायास्तृणानि पुष्पवाटिकाः सन्तीति शेषः । आरामान् कृत्रिमवनानि अभिरामान् पश्यामि 'आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत्' इत्यमरः ॥ ९ ॥

गो० टी०-अत्रेति । उद्यानानि आक्रीडाः 'पुमानाक्रीड उद्यानम्' इत्यमरः । शून्यानि निर्जनानि प्रलीनाः नीडेण मृच्छिताः विहगाः शुक्लपिकशारिकादयः येषु तानि तथोक्तानि आरामान् कृत्रिमवनानि 'आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत्' इत्यमरः । न चाभिरामान् किंतु निःश्रीकान् पश्यामीत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥

१०] ति० टी०-तदेवाह-प्रविशन्तमिति ॥ १० ॥

रा० टी०-प्रविशन्तमिति । अयोध्यायां प्रविशन्तं मां कश्चिज्जनो नाभिनन्दति । तत्र हेतुः राममपश्यन्तो नराः खड्गमुहुः निश्वसन्ति ॥ १० ॥

देव राजरथं दृष्ट्वा विना राममिहागतम् । दूरादश्रुमुखः सर्वो राजमार्गे गतो जनः ॥ ११ ॥
 हर्म्यैर्विमनैः प्रासादैश्चेक्ष्य रथमागतम् । हाहाकारकृता नार्यो रामादर्शनकक्षिताः ॥ १२ ॥
 आयतैर्विमलैर्नैत्रैश्चुवेगपरिप्लुतैः । अन्योन्यमभिवीक्षन्तेऽव्यक्तमार्ततराः स्त्रियः ॥ १३ ॥
 नामित्राणां न मित्राणामुदासीनजनस्य च । अहमार्ततया कंचिद्विशेषं नोपलक्ष्ये ॥ १४ ॥
 अप्रहृष्टमनुष्या च दीननागतुरंगमा । आर्तस्वरपरिम्लानविनिःश्वसितनिःस्वना ॥ १५ ॥
 निरानन्दा महाराज रामप्रवाजनातुरा । कौसल्या पुत्रहीनेव अयोध्या प्रतिभाति मे ॥ १६ ॥
 सूतस्य वचनं श्रुत्वा वाचा परमदीनया । बाष्पोपहतया सूतमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥
 कैकेय्या विनियुक्तेन पापाभिजनभावया । मया न मन्त्रकुशलैर्वृद्धैः सह समर्थितम् ॥ १८ ॥

११-१२] ति० टी०-देवेति संबुद्धिः राजरथं राजस्त्व
 रथम् अश्रुमुखः अश्रुदिति शेषः ॥ ११-१२ ॥

रा० टी०-तदेव भङ्गयन्तरेणाह-देवेति । देव हे राजन् !
 रामं विना इहागतं राजरथं दूरादृष्ट्वा सर्वो जनः अश्रुमुख
 आसेति शेषः ॥ ११ ॥

गो० टी०-देव राजरथमिति । देवराजरथमित्यत्र देव-
 ति संबोधनम् ॥ ११ ॥

रा० टी०-हर्म्यैरिति । हर्म्यादिभिरुपलक्षिताः नार्यः
 आगतं रथमेक्ष्य रामस्य अदर्शनेन कषिताः प्राप्तलेदाः सत्यः
 हाहाकारकृता आसन् ॥ १२ ॥

गो० टी०-हर्म्यैरित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । हाहा-
 कारकृताः कृतहाहाकाराः आयतैरित्यश्रुवेगातिशयोक्त्यर्थः
 निरञ्जनत्वं योतयितुं विमलैरित्युक्तम् । अभिवीक्षन्ते व्यक्त-
 मित्यत्र अव्यक्तमिति पदच्छेदः ॥ १२ ॥ १३ ॥

१३] ति० टी०-अव्यक्तमिति छेदः रामप्रवासजनित-
 पीडयार्ताः परस्परं सम्यङ् नेक्षन्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥

रा० टी०-आयतैरिति । आर्ततराः स्त्रियः अश्रुवेगप-
 रिप्लुतैः अत्यश्रुव्याप्तैः अत एव विमलैः कज्जलादिरहितैः आय-
 तैर्विशालैर्नैत्रैः अन्योन्यं व्यक्तं यथा स्यात्तथाऽभिवीक्षन्ते ।
 अयं श्लोकः पूर्वमपि पठितः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-अन्योन्यं शत्रूणां तथा मित्राणामुदा-
 सीनजनस्य चार्ततयातत्त्वगुणसाम्येन विशेषं नोपलक्ष्ये इत्य-
 न्वयः । यद्यपि रामस्य स्वतोऽभिप्रासंभवः, कैकेयीकुञ्जयोस्तत्त्व-
 स्य देववशात्संभवेऽपि तयोरातत्त्वभावः, (?) तथाप्यनयोः श-
 त्रुत्वमनयोर्मित्रत्वमयमुदासीन इति भेदो न ज्ञायत इति
 तात्पर्यम् ॥ १४ ॥

रा० टी०-नेति । अभिप्रासां शत्रूणां मित्राणां च उदासीन-
 जनस्य शत्रुत्वमित्रत्वानाक्रान्तस्य च आर्ततया हेतुना कंचिद्वि-
 शेषं परस्परं भेदं नोपलक्ष्येन कारत्रयेण क्रियाप्यावर्तते तेनोप-
 लक्षणे स्वप्रमादाभावः सूचितः ॥ १४ ॥

गो० टी०-नामित्राणामिति । उदासीनेत्यत्रापि नम-

उपज्यते अभिप्रासां तवेति शेषः । रामस्याभिप्रासङ्गाभावात्
 यद्वा पौरजनस्याभिप्रासां पौरजनस्य मित्राणां च उदासीनज-
 नस्य उदासीनजनापेक्षया आर्ततया हेतुना विशेषं नोपलक्ष्ये
 कुत्रचित्पुरुषे मित्राणि च न स्वकार्याणि कुर्वन्ति नापि शत्र-
 वोऽपीति भावः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०-आर्तस्वरपरिम्लानविनिःश्वसितनिःस्वना
 दीर्घशब्दवाग्निःश्वस्युक्तेति यावत् ॥ १५ ॥

१६-१७] ति० टी०-पुत्रहीना पुत्रविधुक्ता कौसल्येव
 अनेन सर्वेषां रामे पुत्रवत्प्रेम ध्वनितम् ॥ १६-१७ ॥

रा० टी०-अप्रहृष्टेति । न प्रहृष्टाः मनुष्या यस्यां सा
 दीनाः क्षीणाः नागाः गजाः तुरङ्गमाः अश्वा यस्यां सा आर्त-
 स्वरैः दीनतामूचकशब्दैः परिम्लाना विनिःश्वसितामत्युच्छ्वा-
 सानां निःस्वनः शब्दो यस्यां सा अत एव निरानन्दा आनन्द-
 रहिता, तत्र हेतुः रामप्रवाजनातुरा अयोध्या पुत्रहीना कौश-
 ल्येव प्रतिभाति । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १५ ॥ १६ ॥

रा० टी०-सूतस्येति । परमदीनया बाष्पोपहतया नाप्यैः
 उपहतया स्वलितया वाचा सूतमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १७ ॥

गो० टी०-अप्रहृष्टमनुष्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ।
 विनिःश्वसितनिःस्वना दीर्घनिःश्वसस्वनयुक्ता, यद्वा विनिःश्वसि-
 तस्येव निःस्वनो यस्याः सा व्याधिविशेषोपपन्ननिःश्वसजनवद-
 विरतहाहाकारयुक्त्यर्थः । संनिहितत्वेन कौसल्यां दृष्टान्तिक-
 रोति पुत्रहीना पुत्रविधुक्ता एतावता प्रबन्धेन रामस्य सर्वात्म-
 कता ऋषिणाहसंहितेति प्रबन्धगतवस्तुध्वनिः ॥ १५-१७ ॥

१८] ति० टी०-राजा सर्वथा त्वया महदकार्यं कृत-
 मिति छमन्त्राभिप्रायं तदीयात्युक्तिवचनैर्निर्णयाङ्गीकारेणोत्तर-
 माह-कैकेय्येति । पापाभिजनभावया पापकुलजया पापदेश-
 जया पापाभिप्रायया च 'कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूम्याम्'
 इत्यमरः । विनियुक्तेन रामप्रवाजने इति शेषः न समर्थितं न
 विचारितम् ॥ १८ ॥

रा० टी०-तद्वचनमेवाह-कैकेय्येति । पापाभिजनभा-

न सुहृद्भिर्न चामात्यैर्मन्त्रयित्वा सैनैर्गमैः । मयायमर्थः संमोहात्स्त्रीहेतोः सहसा कृतः ॥ १९ ॥
 भवितव्यतया नूनमिदं वा व्यसनं महत् । कुलस्यास्य विनाशाय प्राप्तं सूत यदृच्छया ॥ २० ॥
 सूत यद्यस्ति ते किञ्चिन्मयापि सुकृतं कृतम् । त्वं प्रापयाशु मां रामं प्राणाः संत्वरयन्ति माम् ॥ २१ ॥
 यद्यद्यापि ममैवाज्ञा निर्वर्तयतु राघवम् । न शक्यामि विना रामं मुहूर्तमपि जीवितुम् ॥ २२ ॥
 अथवापि महाबाहुर्गतो दूरं भविष्यति । मामेव रथमारोप्य शीघ्रं रामाय दशय ॥ २३ ॥
 वृत्तदंष्ट्रो महेष्वासः क्वासौ लक्ष्मणपूर्वजः । यदि जीवामि साध्वेनं पश्येयं सीतया सह ॥ २४ ॥

वया पापाः क्रूरकर्मविषयकसंमतिदानजनितपापविशिष्टा ये अभिजनाः अभितः समीपे विद्यमानाः जनाः मन्थरादयस्तैः सहभावो नित्यं स्थितिर्यस्यास्तया कैकेय्या विनिशुक्तेन प्रार्थितेन मया यद्यपि मन्त्रकुशलैर्द्वैः सह्यद्भिः सैनैर्गमैः शास्त्रसंपन्नैरमात्यैश्च सह मन्त्रयित्वा न समर्थितं कृतं रामप्रवाजनमिति शेषः तथापि अयं रामप्रवाजनरूपोऽर्थः संमोहादविवेकात्स्त्रीहेतोः सहसान्न कृतः न कृतः नन्द्योपादानं दार्व्यवोधनाय विवेकादेव कृत इत्यर्थः । वा शब्दो यद्यपीत्यर्थे श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १८-१९ ॥

गो० टी०—सुमन्त्रे पृष्ठस्योत्तरमभिधाय ततोऽधिकं राज्य-पुरुषक्षोभादिकं कथयति सति तन्ममाकृत्यकरणयोतनार्थमिति बुद्धाङ्गीकारेणोत्तरमाह—कैकेय्येति । विनिशुक्तेन 'प्रतिज्ञां प्रतिजानीष्व यदि त्वं कर्तुमिच्छसि । अथ तद्व्याहरीष्यामि यदभिप्रार्थितं मया' इत्युक्तक्रमेण विशेषेण नियोगं प्रापितेनेत्यर्थः । पापाभिजनभावया पापविषयजन्मभूम्यभिप्राययुक्तया, यद्वा पापो योऽभिजनभावः कुलक्रमागतोऽभिप्रायः स यस्यास्तया 'कुलेऽप्यभिजनो जन्मभूमौ' इत्यमरः । शंस मे जीव वा मा वा न मामुपहसिष्यसीत्युक्तवत्या मात्रा तुल्यस्वभावयेत्यर्थः । न समर्थितं न विचारितम् ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—नव्योऽनेकधा प्रयोगः शोकेन चित्तवैकल्यात् सहसा झटित्यविचारणैव ॥ १९ ॥

गो० टी०—न सुहृद्भिरिति । निगमः पुरम् 'पुरं वणि-कपथो वेदो निगमः' इत्यमरः तत्र भवा नैगमाः तैः अत्रापि नेत्यवृत्तयते अयमर्थः रामप्रवासनरूपार्थः सह्यद्भिर्मन्त्रयित्वा न कृतः अमात्यैश्च मन्त्रयित्वा न कृतः नैगमैश्च मन्त्रयित्वा न कृतः किंतु स्त्रीहेतोः संमोहात् सहसा कृतः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—भवितव्यतयावश्यप्रापकदुरदृष्टवशात् वा इति वैशब्दसमानार्थम् । यदृच्छया दैवेच्छया ॥ २० ॥

रा० टी०—विवेककरणे हेतुं वदन्नाह—भवितव्यतयेति । यथस्माद्राक्षसकुलादस्य मद्बुद्धिस्तस्य कृपिसमूहस्य महद्यसनं दुःखं तस्य कुलस्य विनाशाय भवितव्यतया उपलक्षितया कृच्छ्रया वनगत्या इदं दुःखं प्राप्तम् ॥ २० ॥

गो० टी०—भवितव्यतयेति।अथवा इदं व्यसनं यदृच्छया दृष्टहेतुं विना भवितव्यतया पापेन प्राप्तमिति संबन्धः ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—यदि यदि वा अपवेति यावत् । सुकृतं

प्रियम् । संत्वरयन्ति निष्कामितुमिच्छन्तीति यावत् ॥ २१ ॥

रा० टी०—दुःखशान्त्यर्थं यन्माह—सूतेति । हे सूत ! यदि ते तुभ्यं किञ्चित्सुकृतसुखकारः मया कृतमस्ति तद्दि आशु शीघ्रं मां रामं रामसमीपं प्रापय तत्र हेतुः प्राणाः इन्द्रियाणि मां संत्वरयन्ति रामसंदर्शनार्थमिति शेषः ॥ २१ ॥

गो० टी०—सूतेति । ते तुभ्यं सुकृतसुखकारः संत्वरयन्ति निर्जिगमिषन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—मदाज्ञया भवान्गत्वा राघवं निर्वर्तयतु । ननु भरताय त्वया राज्यस्य दत्तत्वात्त्वदाज्ञया मया कथं गन्तव्यं तत्राह—अद्यापि ममैवाज्ञा यावद्भरतागमनमिति भावः । निवृत्तौ हेतुः—नेत्यादि ॥ २२ ॥

रा० टी०—प्रापणप्रकारं वदन्नाह—यदीति । यदि अद्यापि ममैवाज्ञा वर्तते इति शेषः तर्हि राघवं रामं निर्वर्तयतु निवर्त्य मत्समीपे आनयत्वित्यर्थः कश्चिदिति शेषः । ननु किमर्थमेवं त्वरेत्यत आह—रामं विना मुहूर्तमपि जीवितुं स्थातुं न शक्यामि ॥ २२ ॥

गो० टी०—यदीति । अद्यापि अस्यां विषयपि ममैवाज्ञा यदि प्रवर्तते तदा राघवं निवर्तय । तुशब्दोऽवधारणे ॥ २२ ॥ २३ ॥

२३] ति० टी०—पुनरपि रामनिवर्तनस्याशक्यत्वात्स्वन्नयनमेवाह—अथवापीति ॥ २३ ॥

रा० टी०—पक्षान्तरमाह—अथवेति । अथवा निवर्तनयोग्यजनाभावे अपि यदि महाबाहुः रामः दूरं गतो भविष्यति तदा रामाय रामं प्रापयितुं मामेव रथमारोप्य शीघ्रं दशय ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—वृत्तदंष्ट्रः कुन्दकुड्मलकारदंष्ट्रः । यदि जीवामीति तत्समीपगमनपर्यन्तमपि जीवने संदेह इति भावः ॥ २४ ॥

रा० टी०—वृत्तेति । वृत्तदंष्ट्रः कुन्दकुड्मलसदृशदन्तवानसौ रामः क्वास्ति यदि सीतया सह एनं रामं पश्येयं तर्हि साधु यथा स्यात्तथा जीवामि जीवितास्मि वर्तमानसामीप्ये इति भविष्यति लट् ॥ २४ ॥

गो० टी०—वृत्तदंष्ट्र इति । वृत्तदंष्ट्रः कुन्दकुड्मलकारदंष्ट्रः यदि पश्येयं जीवामीति संबन्धः ॥ २४ ॥

[लोहिताक्षं महाबाहुमामुक्तमणिकुण्डलम् । रामं यदि न पश्येयं गमिष्यामि यमक्षयम् ॥]
 अतो नु किं दुःखतरं योऽहमिक्ष्वाकुनन्दनम् । इमामवस्थामापन्नो नेह पश्यामि राघवम् ॥ २५ ॥
 हा राम रामानुज हा हा वैदेहि तपस्विनि । न मां जानीत दुःखेन म्रियमाणमनाथवत् ॥ २६ ॥
 स तेन राजा दुःखेन भृशमपितचेतनः । अवगाढः सुदुष्पारं शोकसागरमव्रवीत् ॥ २७ ॥
 रामशोकमहौवेगः सीताविरहपारगः । श्वसितोर्मिमहावर्तो वाष्पवेगैर्जलाविलः ॥ २८ ॥
 बाहुविक्षेपैर्मनीनोऽसौ विक्रन्दितमहास्वनः । प्रकीर्णकेशशैवालः कैकेयीवडवामुखः ॥ २९ ॥
 ममाश्रुवेगप्रभवः कुब्जावाक्यमहाग्रहः । वरवेल्गौ नृशंसाया रामप्रवाजनायतः ॥ ३० ॥
 यस्मिन्वत निमग्नोऽहं कौसल्ये राघवं विना । दुस्तरो जीवता देवि मयायं शोकसागरः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—लोहिताक्षमिति । लोहिताक्षमरुणनयनम् आश्रुक्कानि परित्यक्तानि मणिकुण्डलानि येन तं रामं यदि न पश्यामि तर्हि यमक्षयं यमस्य कालस्य क्षयः अभावो यस्मिन्स्तं साकेतलोकं गमिष्यामि ॥ २५ ॥

गो० टी०—लोहिताक्षमिति । आश्रुक्तमणिकुण्डलं धृत-रत्नकुण्डलम् ॥ २५ ॥

२५—२६] ति० टी०—अतो न्वित्यतःशब्दार्थमाह—इमामिति । एवमत्यन्तसंनिहितमरणकाले उत्तमलोकदस्वस्मरणाभ्याससंपादनाय भगवतात्मवियोगः पितुः संपादित इति तत्त्वम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

रा० टी०—अत इति । इमामवस्थामापन्नः प्राप्तो योऽहमिक्ष्वाकुनन्दनं न पश्यामि तस्य मे अतः अस्मादृशनाभावात्किं दुःखतरं न किमपीत्यर्थः ॥ २६ ॥

गो० टी०—अतो न्विति । न पश्यामीति यत् अतः अदर्शनात् दुःखतरं किञ्च किमपि दुःखतरं नास्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

रा० टी०—हेति । अनाथवद्रक्षकरहितवत् दुःखेन म्रियमाणं मां भवान्न जानीत हा अतिदुःखमेतत् ॥ २७ ॥

२७] ति० टी०—अपितचेतनो गतचेतनः सुदुष्पारं शोकसागरमवगाढः प्रविष्टः अव्रवीत् । शोकं सागरत्वेनावर्णयदित्यर्थः ॥ २७ ॥

रा० टी०—स इति । तेन रामवियोगजनितेन दुःखेन अपितचेतनः निविष्टचित्तः अत एव सुदुष्पारं शोकसागरमवगाढो निमग्नो राजा अव्रवीत् वचनान्तरसुचार्यामास । ‘अर्दितचेतनः’ इति भूषणपाठः ॥ २८ ॥

गो० टी०—स तेनेति । दुःखेन तप्तायःपिण्डस्थानीयेन अपि(र्दि?)तचेतनः व्याप्तचित्तः । अवगाढः प्रविष्टः ॥ २८ ॥

२८] ति० टी०—तदाह—रामेत्यादि । रामशोकरूपो महानावेगो वैष्णव्यं यस्य सीताविरहरूपपारगतस्तत्पारसंबन्धः श्वसितरूप उर्मियुक्तो महावर्तो यस्य सः बाष्पवेगरूपनदीजलैराविलः ॥ २८ ॥

रा० टी०—वचनान्तरस्वरूपमाह—रामेति । रामशोकमहावेगः रामनिष्ठपित्रादिवियोगहेतुशोकस्मरणजनितः राम-

कर्मको वा शोक एव महावेगो यस्मिन् सः सीताविरहपारगः सीताविरहः सीतावियोगजनितशोकः स एव पारः परसञ्च-द्रस्तं गच्छतीति सः सीतावियोगजनितशोकसागरेण सङ्गत इत्यर्थः । श्वसितोर्मिमहावर्तः श्वसितौ ऊर्ध्वाधश्चलितमहाभासौ उर्मिमहावर्तौ यस्मिन् सः बाष्पवेगजलाविलः बाष्पवेगाः अतिवेगवत्कौशल्याद्यश्रूणि तान्येव जलानि तैः आविलः परिपूर्णः ॥ २९ ॥

गो० टी०—अनुभूयमानस्वशोकस्यापरिमेयत्वात् सागरत्वेन रूपयति—रामशोकमहाभोग इत्यादिना । रामशोक एव महानाभोगो वैष्णव्यं यस्य स तथा, सीताविरहरूपं पारं गच्छतीति तथा अश्रुवेगस्य प्रभवो मूलहेतुः । सागरो हि वर्षस्य निदानं महाग्रहः अनेन कुब्जावाक्यमेव रामप्रवासनमूलमिति राज्ञा ज्ञातमित्यवगम्यते नृशंसायाः कैकेय्याः वर एव वेला जलद्विर्घस्य रामप्रवाजनमेवायतमायामो द्वैघ्यं यस्य स तथा । सागरत्वरूपणप्रयोजनमाह—यस्मिन्नित्यादि-श्लोकेन ॥ २९—३२ ॥

२९] ति० टी०—शोचितृणां प्रकीर्णकेशा एव शैवालं यत्र कैकेय्येव वडवाखलं यत्र ॥ २९ ॥

रा० टी०—बाहुविक्षेपा एव मीना यस्मिन् सः विक्रन्दितानि नानाविधजनरुदितानि महास्वनाः यस्मिन्सः प्रकीर्णकेशा एव शैवाला यस्मिन्सः कैकेय्येव वडवाखलः बोधकवचनेनापारजलशोषणप्रवृत्तवडवाग्रियस्मिन्सः ॥ ३० ॥

३०—३१] ति० टी०—अश्रुवेगप्रभवः पृथीतत्पुरुषः अश्रुवेगोत्पादक इत्यर्थः । नृशंसायाः कैकेय्याः वर एव वेला मर्यादा यस्य यतो रामप्रवाजना सखद्रात्कालकूटमिव जातेति कतकः । अन्ये तु—रामप्रवाजनमेवायतं विस्तारो यस्य स रामप्रवाजनायत इत्यर्थमाहुः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

रा० टी०—ममाश्रुवेगात्प्रभवति उत्पद्यते सः कुब्जाया मन्यरायाः वाक्यमेव महाग्रहः महाग्रहसदृशग्राहको मकरो यस्मिन्सः या नृशंसा मन्यरा सैव वरा उत्तमा वेला मर्यादा यस्मिन् सः रामप्रवाजनेन आयतः विस्तृतः ॥ ३१ ॥

१ श्लोकोऽयमधिको गो. रा. पाठे । २ पश्यामीति रा. पाठः । ३ महाभोग इति गो. पाठः । ४ फेनेति गो. पाठः । ५ मीनौघ इति गो. पाठः । ६ वेलेति रा. पाठः ।

अशोभनं योऽहमिहाद्य राघवं दिदृक्षमाणो न लभे सलक्ष्मणम् ।

इतीव राजा विलपन्महायशाः पपात तूर्णं शयने स मूर्च्छितः ॥ ३२ ॥

इति विलपति पार्थिवे प्रणष्टे करुणतरं द्विगुणं च रामहेतोः ।

वचनमनुनिश्चय्य तस्य देवी भयमगमत्पुनरेव राममाता ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्टितमः सर्गः ।

रामशोकाद्भुवि परिलुठन्त्यै कौसल्यायै रामादीनां धीरोदात्ततया संतापं व्यवधूय वने वासं संवर्ण्यापि सुमन्त्रो न तदुःख-
मपनेतुं शशाक ।

ततो भूतोपसृष्टेव वेपमाना पुनः पुनः । धरण्यां गतसत्त्वेव कौसल्या सूतमब्रवीत् ॥ १ ॥

नय मां यत्र काकुत्स्थः सीता यत्र च लक्ष्मणः । तान्विना क्षणमप्येद्य जीवितुं नोत्सहे ह्यहम् ॥ २ ॥

निवर्तय रथं शीघ्रं दण्डकान्नय मामपि । अथ तान्नानुगच्छामि गमिष्यामि यमक्षयम् ॥ ३ ॥

बाष्पवेगोपहतया स वाचा सज्जमानया । इदमाश्वासयन्देवीं सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ४ ॥

त्यज शोकं च मोहं च संभ्रमं दुःखजं तथा । व्यवधूय च संतापं वने वत्स्यति राघवः ॥ ५ ॥

रा० टी०—यस्मिन्नहं निमग्नः सोऽयं शोकसागरः राघवं विना जीवता मया दुस्तरः । श्लोकचतुष्टयमेकान्वयि ॥ ३२ ॥

३२] ति० टी०—दिदृक्षमाणो यद्राघवं द्रष्टुं न लभे तद-
शोभनं मम महत्पापम् पापजन्यं तददर्शनमिति यावत् ॥ ३२ ॥

रा० टी०—अशोभनमिति । राघवं दिदृक्षमाणो योऽहं न लभे तस्य मे अशोभनमेतत् इति प्रलपन्सन् मूर्च्छितो राजा शयने शय्यायां पपात ॥ ३३ ॥

गो० टी०—अशोभनमिति । न लभे इति यत् इदमशो-
भनमित्यन्वयः । कविनापि वक्तुमशक्यत्वादिवेत्युक्तम् ॥ ३३ ॥

३३] ति० टी०—रामहेतोरिति विलपति पार्थिवे प्रणष्टे
मूर्च्छिते सति तस्य करुणतरं वचनं निश्चय्य देवी द्विगुणं भय-
खपागमत् भर्तृवियोगदुःखस्यापारस्य संभावनया ॥ ३३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

रा० टी०—इतीति । प्रणष्टे परिणतत्वेन प्रतीयमाने
पार्थिवे इत्यनेन प्रकारेण करुणतरं रामहेतोः विलपति सति
तस्य विलपतो राज्ञः वचनमनुनिश्चय्य द्विगुणं राजानवधानता-
भयापेक्षयाधिकं भयं देवी कौसल्याऽगमत् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वयोध्याकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

गो० टी०—इतीति । इति उक्तप्रकारेण रामहेतोः करुणतरं
यथा तथा द्विगुणं विलपति पार्थिवे प्रणष्टे मूर्च्छिते सति देवी
पुनरेव भयमगमत् पूर्वं रामस्य किं भविष्यतीति इदानीं भर्तु-
रपि किं भविष्यतीति भयमगमदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-
ऽयोध्याकाण्डव्याख्याने एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

१-२] ति० टी०—तत इति । भूतोपसृष्टेव भूताविष्टेव
गतसत्त्वेव गतासुरिव धरण्याम् पतितेति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥

रा० टी०—कौशल्यादृष्टान्तं वर्णयन्नाह—तत इति । भूतो-
पसृष्टा भूतेन गृहीतेव पुनः पुनर्वेपमाना गतसत्त्वेव धरण्यां
पतिता कौशल्या सूतमब्रवीत् ॥ १ ॥

रा० टी०—तद्वचनस्वरूपमाह—नयेति । काकुत्स्थो रामः
यत्रास्ति तत्र मां नय तान् विना जीवितुं स्थातुं नोत्सहे ॥ २ ॥

गो० टी०—तत इति । भूतोपसृष्टेव धरण्यां वेपमाना
भूतगृहीतेव भूमौ पतित्वा विवर्तमानेत्यर्थः । गतसत्त्वेव गतप्रा-
णव 'द्रव्यास्यव्यवसायेषु सत्त्वमन्त्री तु जन्तुषु' इत्यमरः ॥ १॥२॥

३-४] ति० टी०—अथ यदि ॥ ३ ॥ ४ ॥

रा० टी०—निवर्तयेति । रथं शीघ्रं निवर्तय रामसंखलं
कुरु अथ यदि तान् रामादीन्नानुगच्छामि तदा यमक्षयं
कालागम्यं साकेतं गमिष्यामि ॥ ३ ॥

गो० टी०—निवर्तयेति । अथ तान्नानुगच्छामि तान्नानु-
गच्छामि चेत् ॥ ३ ॥

रा० टी०—बाष्पेति । सज्जमानया रामसंलग्नया अत एव
बाष्पवेगेन उपहतया स्खलन्त्या वाचा देवीमाश्वासयन्निदम-
ब्रवीत् ॥ ४ ॥

गो० टी०—बाष्पवेगेति । सज्जमानया विह्वलया ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—संभ्रममावेगम् ॥ ५ ॥

रा० टी०—तद्वचनस्वरूपमाह—त्यजेति । दुःखजं संभ्रमं
च त्यज तत्र हेतुः संतापं प्रतिभासिकमात्रादिवियोगजनितदुःखं
व्यवधूय दूरीकृत्य राघवो वने वत्स्यति ॥ ५ ॥

लक्ष्मणश्चापि रामस्य पादौ परिचरन्वने । आराधयति धर्मज्ञः परलोकं जितेन्द्रियः ॥ ६ ॥
 विजनेऽपि वने सीता वासं प्राप्य गृहेष्विव । विस्मभं लभतेऽभीता रामे विन्यस्तमानसा ॥ ७ ॥
 नास्या दैन्यं कृतं किञ्चित्सुसूक्ष्ममपि लक्ष्यते । उचितेव प्रवासानां वैदेही प्रतिभाति मे ॥ ८ ॥
 नगरोपवनं गत्वा यथा स्म रमते पुरा । तथैव रमते सीता निर्जनेषु वनेष्वपि ॥ ९ ॥
 बालेव रमते सीताबालचन्द्रनिभानना । रामा रामे हृदीनात्मा विजनेऽपि वने सती ॥ १० ॥
 तद्रतं हृदयं यस्यास्तदधीनं च जीवितम् । अयोध्या हि भवेदस्या रामहीना तथा वनम् ॥ ११ ॥
 परिपृच्छति वैदेही ग्रामांश्च नगराणि च । गतिं दृष्ट्वा नदीनां च पादपान्निविधानपि ॥ १२ ॥
 रामं वा लक्ष्मणं वापि दृष्ट्वा जानाति जानकी । अयोध्या क्रोशमात्रे तु विहारमिव साश्रिता ॥ १३ ॥

गो० टी०—त्यजेति । मोहं रामस्य किं भविष्यतीत्यज्ञानं संभ्रमं व्याकुलत्वं संतापं शोकजनितदेहसंतापं रामो दुःखितो भविष्यतीति संतापमित्यर्थः । यस्माद्राघवः संतापं व्यवभूय वत्स्यति तस्माच्छोकादिकं त्यजेत्यन्वयः ॥ ६ ॥

६] ति० टी०—रामस्य पादौ परिचरन्परलोकमाराधयति संपादयति ॥ ६ ॥

रा० टी०—लक्ष्मण इति । रामस्य पादौ परिचरन्स परलोकं परः सर्वोत्कृष्टः यो लोको जनः तं परमपुरुषमित्यर्थः किञ्च परः सर्वोत्कृष्टः लोको यस्य स तं साकिताधीशमित्यर्थः आराधयति निषेवे ॥ ६ ॥

गो० टी०—लक्ष्मण इति । परलोकमाराधयति परलोकं साधयति राघसाधसंसिद्धाविति धातुः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—अभीतेति च्छेदः विस्मभः प्रणयः ॥ ७ ॥

रा० टी०—विजने इति । वनेऽपि वा संप्राप्य रामे विन्यस्तमानसा अत एव अभीता सीता गृहेष्विव विश्रम्भं प्रणयं लभते 'विश्रम्भः प्रणयेऽपि च' इत्यमरः ॥ ७ ॥

गो० टी०—विजन इति । लभते भीतेत्यत्र अभीतेति पदच्छेदः विस्मभं प्रणयम् 'विस्मभः प्रणयेऽपि च' इत्यमरः ॥ ७ ॥

८-९] ति० टी०—कृतं वनवासकृतं दैन्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

रा० टी०—नेति । अस्याः सीतायाः कृतं सुसूक्ष्ममपि किञ्चिदैन्यं न लक्ष्यते अत एव प्रवासानाञ्छुचिता योग्या प्रतिभात्येव । इव एवार्थे ॥ ८ ॥

रा० टी०—नगरेति । पुरा पूर्वं नगरोपवने गत्वा यथा रमते स्म तथैव निर्जनेष्वपि वनेषु रमते ॥ ९ ॥

गो० टी०—नास्या इति । कृतं वनवासकृतम् किञ्चिदित्यस्य विवरणं सुसूक्ष्ममिति । प्रवासानाञ्छुचितेव प्रवासानां योग्येव अभ्यस्तवनवासप्रयासेवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—बालेवेति दुःखापरिज्ञानेनोपमा तस्या देहाद्यभिमानाभावात्पाधिजं दुःखमिति भावः । अबालचन्द्रेत्यादिच्छेदः । रामारामे रामरूपे आराम इत्यर्थः, भिन्नपदे वा ॥ १० ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—बालेति । अबालचन्द्रनिभानना अबालचन्द्रः पूर्णचन्द्रस्तत्सदृशाननविशिष्टा किञ्चाबालचन्द्रं निभाति प्रकाशयति तदाननं यस्याः सा रामा सीता रामे रामसमीपे बालेव रमते ॥ १० ॥

गो० टी०—बालेति । क्रीडैकरसत्वादालादृष्टान्तः दुःखापरिज्ञाने वा बालादृष्टान्तः । अबालचन्द्रनिभाननेतिच्छेदः । रामे अधीनात्मा सक्तचित्तेत्यर्थः । यद्वा रामारामे रामरूपारामे ॥ १० ॥

११] ति० टी०—रामहीनायोध्या यथा वनं तथा भवेदित्यन्वयः ॥ ११ ॥

रा० टी०—तदिति । यस्याः सीतायाः हृदयं तद्रतं नित्यं रामं प्राप्तमत एव यस्याः जीवितं तदधीनं रामायतं तस्याः अस्याः सीतायाः रामहीना अयोध्या यथा वनं तथा भवेत् एतेन सीतासुखे रामसन्निधिरेव कारणमिति ध्वनितं तेन सीताया अतिसुखात्वं व्यञ्जितम् ॥ ११ ॥

गो० टी०—तद्रतमिति । यस्मात्कारणात् अस्याः सीतायाः हृदयं तद्रतं रामगतं जीवितं च तदधीनं तस्माद्धनं रामसहितम् अयोध्या भवेत् रामहीना अयोध्यापि तथा वनं भवेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

१२-१३] ति० टी०—नदीनां गतिं रामनगरदृष्ट्वा दृष्ट्वा रामं वा लक्ष्मणं वा पृच्छति पृष्ट्वा च जानाति अयोध्यातः क्रोशमात्रे विद्यमानं विहारं संश्रिता यथा रमते स्म तथैव वनेऽप्यरमतेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

रा० टी०—वैदेहीसुखज्ञापकचिह्नानि वदन्नाह—परीति । वैदेही विदेहकुलप्रादुर्भूता जानकी रामं लक्ष्मणं वा ग्रामादीन् परिपृच्छति नदीनां गतिं विलक्षणगमनं च दृष्ट्वा परिपृच्छति पृष्ट्वा जानाति तत्कथनेन निश्चिनोति अतः अयोध्याक्रोशमात्रे एव विद्यमानं विहारं विहरणोपवनमिव संश्रिता संप्राप्ता विहारशब्दोऽधिकरणघञन्तः । श्लोकद्वयमेकान्वयि तुशब्द एवार्थे ॥ १२ ॥ १३ ॥

गो० टी०—पथीत्यादिना सीतायाः उल्लास उच्यते दृष्टेति

इदमेव स्मराम्यस्याः सहसैवोपजल्पितम् । कैकेयीसंश्रितं जल्पं नेदानीं प्रतिभाति माम् ॥ १४ ॥
 ध्वंसयित्वा तु तद्वाक्यं प्रमादात्पृथुपस्थितम् । ह्लादनं वचनं सूतो देव्या मधुरमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 अध्वना वातवेगेन संभ्रमेणातपेन च । न विगच्छति वैदेह्याश्चन्द्रांशुसदृशी प्रभा ॥ १६ ॥

सर्वत्रान्वेति रामं लक्ष्मणं वा पृच्छति पृष्ट्वा जानाति च अयो-
 ध्यायाः क्रोधमात्रे विहारं कीदृशं संश्रितेव स्थिता, यद्वा विहरन्त्य-
 स्मिन्निति विहारः तम् । अधिकरणे षम् उद्यानमित्यर्थः १२॥१३

१४-१६] ति० टी०-इदमेव सीतायाः संबन्धीदमेव
 प्रस्तुतवृत्तान्तजातमेव स्मरामि । कैकेयीसंश्रितं कैकेयीद्विदृश्य
 प्रवृत्तम् । सहसा हृतेन । सीतया तस्याः परमदुःखकारिणी-
 त्वान्मां प्रति यत्तद्विषयं जल्पं वाक्यमुपजल्पिततुच्छं तदिदानीं
 मां न प्रतिभात्येवेत्येवंरूपेण प्रमादात्पृथुपस्थितं सुखान्निर्गतं
 कैकेयीविषयं सीतावाक्यं ध्वंसयित्वा व्यवहारान्तरेणातृक्तप्रा-
 यमिव कृत्वा देव्याः कौसल्याया ह्लादनं मधुरं वचनं सूतोऽब्रवी-
 दित्याह कविः ॥ १४-१६ ॥

रा० टी०-इदमिति । अस्याः सीताया इदं रामसंयोग-
 जनितसुखसूचकाचरणमेव स्मरामि अत एव जल्पितं तदेव
 कथितमत एव कैकेयीसंश्रितं कैकेयुर्देयकमुपजल्पितं मन्थ-
 रया प्रदर्शितं जल्पमनेकविधवचनं मां न प्रतिभाति एतेन
 सीतासुखदर्शनेनास्माकं सर्वं दुःखं प्रनष्टमिति व्यञ्जितं तेन
 भवत्यापि सीतासुखमन्तरान्यत्र स्मर्तव्यमिति सूचितम् ॥१४॥

रा० टी०-ध्वंसयित्वेति । प्रमादादामविशेषजनित-
 तृणानेः पृथुपस्थितं संस्मृतं तत्प्रव्रजनवोधकं वाक्यं मन्थरासं-
 मतिजनितकैकेयीवचनं ध्वंसयित्वा सीतासुखस्मारणेन वि-
 स्मर्य देव्याः कौशल्याया ह्लादनं सुखप्रापकं मधुरवचनं सूतो-
 ऽब्रवीत् ॥ १५ ॥

गो० टी०-अयोध्यानिर्गमकालिकं कैकेयीविषयकं सीता-
 याः परुषं वचनं कौसल्यायाः प्रियमिति वक्तुमुपक्रम्य तस्य
 वृद्धयोर्जीवननिराशाहेतुत्वं मत्वा नोचितमिदं वक्तुमित्यस्मरण-
 व्याजेनोपारमतेत्याह-इदमेवेत्यादि । अस्याः सीतायाः सं-
 बन्धि इदमेव स्मरामि प्रस्तुतवृत्तान्तमेव स्मरामि कैकेयीसंश्रितं
 कैकेयीद्विदृश्य प्रवृत्तं सहसा उपजल्पितं दृढात्सीतयोक्तं वा-
 क्यम् इदानीं मा मां प्रति न भातीति सूतः प्रमादात् इदं गो-
 पनीयमित्यवधानाभावात् पृथुपस्थितं सीतावचनत्वेन वक्तुमुप-
 क्रान्तं तद्वाक्यं ध्वंसयित्वा प्रच्याव्य देव्याः ह्लादनम् आह्लाद-
 नकरम् उपक्रान्तवाक्यवद्देव्याः संतापाहेतुभूतं मधुरं वचनम-
 ब्रवीदिति पदयोजना । सहसा त्वरया उपजल्पितम् अक्रमेणो-
 कमित्यस्मरणहेतुपददर्शनं कैकेयीसंश्रितमित्युपक्रान्तांशः इदं स्म-
 रामीति पुनः स्मरेति चोदनावकाशाप्रदानम् इदानीं भवदुःखद-
 र्शनसमये मा मां प्रति न भातीति ध्वंसनप्रकारः । ध्वंसनहेतु-
 कविरुवदति ध्वंसयित्वा तु तद्वाक्यं प्रमादात् पृथुपस्थित-

मिति । ह्लादनमित्यनेनोपस्थितवचनस्य तापहेतुत्वं शोच्यते । ननु
 कैकेयीनिन्दारूपत्वेऽपि देव्यास्तापकारणमवश्यं गोपनीयं की-
 दृशं तद्वाक्यं स्यात्किंचिदिदमित्युक्तौ तव किं प्रमाणं स्यात्
 उच्यते अवधेहि एवंविधं हि कार्यवशात् गुप्तं कुत्रचित्कविर्न
 विवृणोति चेत् सर्वज्ञोऽपि तत्कथमिदमित्यभिदध्यात् अत्रेयं च
 प्रमादादुपस्थितं ध्वंसितं वृद्धयोः संतापकरं कैकेयीविषयकं
 वृत्तान्तं कविरुत्तरत्र व्यक्तीकरिष्यति युद्धकाण्डे सीतामधिकृत्य
 विजगद्धेऽत्र कैकेयीं क्रोशन्ती कुररी यथाइत्युक्त्वा । कैकेयीविष-
 यकं सीतावचनमेवाह-‘सकामा भव कैकेयि हतोऽयं कुलनन्दनः’
 इति इदं सीतावृद्धयं कैकेय्याः राज्यलाभेनैवाभिष्टसिद्धेः रामवि-
 वासनाभ्यर्थनस्येदमाकूतं रामविवासेन हि तद्वियोगं क्षणमपि
 सोढुमक्षमा सीताप्येनमनुगच्छेत् सा च लोकोत्तरसुन्दरी केना-
 प्यपह्रियेत तस्यां च हृतायां रामः स्वत एव नश्येत् ततो मे
 राज्यं सुप्रतिष्ठितं स्यात् अन्यथा लब्धेनापि राज्येन न किंचि-
 त्प्रयोजनं यतो रामगुणपरवशः सर्वोऽपि जनः तद्विषयः स्यात्
 तस्माद्रामोऽपि विनाशाय विवासनीय इति इदमेव सीतोक्तं
 रामोऽप्यारण्यकाण्डे सुप्तप्रमत्तकुपितानां वचनैर्भावज्ञानं दृष्टमि-
 ति न्यायेन वक्ष्यति ‘कचित्सकामा कैकेयी सुखिता सा भविष्य-
 ति । यां न तुष्यति राज्येन पुत्रार्थं दीर्घदर्शिनी ॥ अन्यत्र च
 ‘यदभिप्रेतमस्मात् प्रियं वरदृष्टं च यत् । कैकेय्यास्तत्सुसंभृतं
 क्षिप्रमयैव लक्ष्मणे’ इति ॥ इममेवार्थं पूर्वसर्गान्ते सूचितवान्
 ‘जानकी तु महाराज निःश्वसन्ती तपस्विनी । भूतोपहतचित्तैव
 विधिता विस्मिता स्थिता ॥ अदृष्टपूर्वव्यसना राजपुत्री यश-
 स्विनी । तेन दुःखेन रुदती नैव मां किंचिदब्रवीत् ॥ उद्धीक्षमा-
 णा भर्तारं सुखेन परिश्रुप्यता । सुमोच सहसा वाष्पं मां प्रया-
 न्तदृक्ष सा’ इति ॥ अत्र रोदनमवचनं परिश्रुप्यता सुखेन
 भर्तृवीक्षणं पुनः सुमन्त्रवीक्षणं वाष्पमोचनं च कुर्वन्त्या पूर्वो-
 क्तार्थस्मरणम् तत एव स्तब्धता भर्तृसुखवीक्षणेन वक्तुमनर्हत्वं
 ज्ञानं वाष्पमोचनेन सूतवीक्षणेन च श्वश्रू प्रत्यकथनीयत्वशोतनं-
 चेति व्यज्यते । तत्र सीतयोक्तं प्रामादिकमिति जुगोप अत्र तु
 स्वस्यैव प्रमादोत्थं व्याजेन परिहृतवान् ॥ १४ ॥ १५ ॥

रा० टी०-तद्वचनस्वरूपमाह-अध्वनेति । अध्वना अध्वगमनजनितश्रमेण वातवेगेन अतिवायुप्रवाहेण च संभ्रमेण
 भयहेतुभूतव्याघ्रादिदर्शनेन च आतपेन घर्मेण च वैदेह्याः प्रभा
 न विगच्छति परिणामं प्राप्नोति ॥ १६ ॥

गो० टी०-अध्वनेति । अध्वना अध्वगमनेन संभ्रमेण
 व्याघ्रादिदर्शनजन्यव्याकुलत्वेन न विगच्छति न विकरोति ॥१६॥

सदृशं शतपत्रस्य पूर्णचन्द्रोपमप्रभम् । वदनं तद्वदान्याया वैदेह्या न विकम्पते ॥ १७ ॥
 अलत्तरसरक्ताभावलत्तरसर्वजितौ । अद्यापि चरणौ तस्याः पद्मकोशसमप्रभौ ॥ १८ ॥
 नूपुरोत्कृष्टलीलेव खेळं गच्छति भामिनी । इदानीमपि वैदेही तद्रागान्यस्तभूषणा ॥ १९ ॥
 गजं वा वीक्ष्य सिंहं वा व्याघ्रं वा वनमाश्रिता । नाहारयति संत्रासं बाहू रामस्य संश्रिता ॥ २० ॥
 न शोच्यास्ते न चोत्मा ते शोच्यो नापि जनाधिपः । इदं हि चरितं लोके प्रतिष्ठास्यति शाश्वतम् ॥ २१ ॥
 विधूय शोकं परिहृष्टमानसा महर्षियाते पथि सुव्यवस्थिताः ।
 वने रता वन्यफलाशनाः पितुः शुभां प्रतिज्ञां प्रतिपालयन्ति ते ॥ २२ ॥

१७] ति० टी०—वदान्याया दाढ्या वल्गुवाचश्च 'वदान्यो वल्गुवागपि' । न विकम्पते म्लानतां न याति ॥ १७ ॥

रा० टी०—सदृशमिति । शतपत्रस्य कमलस्य सदृशं सदृशत्वेन प्रतीयमानं पूर्णचन्द्रेण उपमा उपमेया प्रभा यस्य तद्वदान्याया मधुरवचनशीलायाः वैदेह्याः वदनं सुखं न विकम्पते कदाचिदपि परिणतिं न प्राप्नोतीत्यर्थः । उपमाशब्दः कर्मप्रत्ययान्तः 'वदान्यो वल्गुवागपि' इत्यमरः ॥ १७ ॥

गो० टी०—सदृशमिति । शतपत्रस्य पद्मस्य पूर्णचन्द्रोपमप्रभं पूर्णचन्द्रसदृशप्रभं वदान्यायाः वल्गुवाचः 'वदान्यो वल्गुवागपि' इत्यमरः । न विकम्पते न विचलति स्वाभाविकप्रभं न जहातीत्यर्थः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—अलत्तरसर्वजितावपि तद्रसरक्तकान्ती स्वभावरक्ततया पद्मकोशसमप्रभौ न तु मार्गगतिप्रतकाठिन्यभौजा ॥ १८ ॥

रा० टी०—अलत्तेति । अलत्तरसेन वर्जितौ रहितावपि तस्याः चरणौ अलत्तरसरक्ताभौ अलत्तरसरक्ताभसदृशाभाविशिष्टौ अद्यापि पादचारेण वनगमनेऽपि दृश्येते इति शेषः ॥ १८ ॥

गो० टी०—अलत्तरसरक्ताभाविति—अद्यापि वनगमनेऽपि ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—नूपुरेणोत्कृष्टा तिरस्कृता हंसादिलीला यया सेव खेळं विलासयुतम् अर्शआयजनन्तम् । तद्रागेण भर्तृप्रीतियोजकभूषणाद्वरागेणान्यस्तान्यत्यक्तानि भूषणानि यथा ॥ १९ ॥

रा० टी०—नूपुरेति । तस्मिन् रामे यो रागोऽत्यवरागस्तेन अन्यस्तानि अपरित्यक्तानि भूषणानि यथा सा अत एव नूपुरोत्कृष्टलीला नूपुराभ्यामुत्कृष्टा हंसादिलीलातिरस्कारिकात्वेनतिश्रेष्ठा लीला यस्याः सा भामिनी वैदेही खेळं सविलासमेव यथा स्यात्तथा इदानीं वनाध्वन्यपि गच्छति 'उद्गुह्येलेव' इति भूषणपाठः ॥ १९ ॥

गो० टी०—नूपुरेति । तद्रागात् भूषणविषयकेहात् न्यस्तभूषणा चरणावयवेष्वपि तभूषणा वैदेही नूपुरोद्गुह्येलेव नूपुरोत्पन्नस्वनादुकारिलीलायुक्तेव खेळं सलीलं गच्छति सीतायाः सर्वदा साभरणत्वं मन्ये साभरणा सता सीतास्मिन् शयनोत्तम इत्युत्तरव भरतवचनादवगम्यते यद्वा तद्रागात् रामेण सह

गमनकौतुकात् न्यस्तभूषणा उत्सृष्टनूपुराऽपि नूपुरोत्कृष्टहेलेव नूपुरखचितविलासेव ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—नाहारयति न करोति न संप्राप्नोतीति वा ॥ २० ॥

रा० टी०—गजमिति । वनमाश्रिता प्राप्ता सीता रामस्य बाहू संश्रिता सती गजादिकं वीक्ष्य संत्रासं नाहारयति प्राप्नोति ॥ २० ॥

गो० टी०—गजमिति । गजं दर्शनमात्रेण भीषणमहाकायं वीक्ष्य न तु श्रुत्वा सिंहं तमपि तृणाय मत्वा व्याघ्रं वा जन्तुमात्रहिंसकतया सिंहादप्यतिक्रूरं सिंहदर्शनादपि व्याघ्रदर्शनमतिक्रूरमिति न तत्प्रकर्षः वनमाश्रिता विनापि सिंहादीन् स्वत एव भयंकरं प्रदंशमवगाहमानापि नाहारयति नारोपयति आहारयते-रारोपार्थकत्वाद् भयभावना मात्रमपि न करोतीत्यर्थः । नाहारयति संत्रासं स्त्रीत्वप्रयुक्तस्वाभाविकभीतिरपि निर्गता तत्र हेतुमाह-बाहू रामस्य संश्रिता परिधानगताः किं विभ्यतीति भावः ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—अतस्ते रामादयो न शोच्याः ते तवात्माप्यत एव न शोच्यः । न राजापि । तेषां सुखश्रवणेन तस्यापि जीवनसंभवात् । इतोऽपि न शोच्यांश्च इत्याह—इदं हीत्यादि । प्राप्तमपि राज्यं महाबलोऽपि परित्यज्य पितृवचनमपालयदित्येवमादि रामचरितं स्वार्थसुखदिय भर्तारमपि परित्यज्यातिथोरं कृतवती कैकेयीत्यादि इदं रामचरितं शाश्वतं प्रतिष्ठास्यतीत्यनेन तन्नामवदेवास्य सुस्थिरत्वं वदता तस्यैव-रत्वं ध्वनितम् न ह्यन्यचरित्रं शाश्वतं प्रतिष्ठां लभते ॥ २१ ॥

रा० टी०—नेति । हि सर्वेषां सुखित्वाद्धेतोः ते रामादयो न शोच्या अतस्ते आत्मा देहोऽपि न शोच्यः अत एव जनाधिपो राजाऽपि न शोच्यः एतेन त्वदादीनां तत्सुखसुखित्वसुखितमिति ध्वनितम् । रामसुखेहेतुमाह—इदं चरितं परमधर्महेतुकरामाचरणं शाश्वतं बहुकालं लोके सर्वशुबने प्रतिष्ठास्यति अतिप्रतिष्ठां प्राप्स्यतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

गो० टी०—नशोच्या इति । ते रामादयः आत्मानो वयम् इदं चरितं पितृवचनपरिपालनरूपं चरित्रं शाश्वतम् आचन्द्रार्कम् ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—महर्षिर्भियाते ॥ २२ ॥

तथापि सूतेन सुयुक्तवादिना निवार्यमाणा सुतशोककशिता ।
न चैव देवी विरराम कूजितात्प्रियेति पुत्रेति च राघवेति च ॥ २३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

एकषष्ठितमः सर्गः ।

पतिव्रतावरिष्ठापि कौसल्या पुत्रशोकासहिष्णुतया तदुरवस्थां संभावयन्ती दशरथमुपालभते ।

वनं गते धर्मरते रामे रमयतां वरे । कौसल्या रुदती चार्ता भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
यद्यपि त्रिषु लोकेषु प्रथितं ते महद्यशः । सानुक्रोशो वदान्यश्च प्रियवादी च राघवः ॥ २ ॥
कथं नरवरश्रेष्ठ पुत्रौ तौ सह सीतया । दुःखितौ सुखसंतृद्धौ कैथं दुःखं सहिष्यतः ॥ ३ ॥
सा नूनं तरुणी श्यामा सुकुमारी सुखोचिता । कथमुष्णं च शीतं च मैथिली विसंहिष्यते ॥ ४ ॥

रा० टी०—विधूयेति । शोकं पित्रादिवियोगजनितं विधूय त्यक्त्वा महर्षियाते महर्षिभिः सेविते पथि सुव्यवस्थिताः अत एव परिहृष्टमानसारस्ते रामादयः पितुः शुभां प्रतिज्ञां प्रतिपालयन्ति ॥ २२ ॥

गो० टी०—विधूयेति । महर्षियाते महर्षिभिः प्राप्ते ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—तथाऽपीति । सूतेन निवार्यमाणा सूतो-
क्तं गृहीतवत्यपि न विरराम दुःखप्राबल्यादिति शेषः ॥ २३ ॥
इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणादिके वाल्मीकीय
आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

रा० टी०—तथेति । सुयुक्तवादिना न्याय्यकथनशीलेन
सूतेन यद्यपि निवार्यमाणा देवी कौसल्या तथापि सुतशोकक-
शिता सती प्रियेत्यादिकूजिताच्छब्दाजैव विरराम ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वयोऽध्याकाण्डे षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

गो० टी०—तथापीति । तथापीत्युक्तं विवृणोति—सूतेन-
त्यादिना सुयुक्तवादिना सूतेन तथा निवार्यमाणापि सुतशोकक-
शितत्वाद् देवी प्रियेत्यादिकूजिताच्च विरराम ॥ २३ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराल्याने
अयोध्याकाण्डव्याख्याने षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

१] ति० टी०—परमपतिव्रतापि कौसल्या दुःखातिशया-
त्पूर्वं जानत्यपि व्रताश्रयव्यवहारवहोकाश्रयेण राजानमुपाल-
भते—वनमिति । आर्ता खिन्ना । 'स्वार्ता' इति पाठे सुतरा-
मातां 'रुदतीव' इति पाठे इव एवार्थे, यद्वा उक्तार्थध्वननायेव-
शब्दः ॥ १ ॥

रा० टी०—राजानं प्रति कौशल्योक्तिं वर्णयितुमाह—वन-
मिति । रमयतां वरे रामे वनं गते सति रुदती कौसल्या
भर्तारमब्रवीत् ॥ १ ॥

गो० टी०—वनमिति । स्वार्तां सुतरामार्तां ॥ १ ॥

२] ति० टी०—अनुक्रोशादिविशिष्टो राघव इति ते मह-
द्यशः प्रथितमिति योजना ॥ २ ॥

३] ति० टी०—अथापि हे नरवरश्रेष्ठ ! सीतया सह
तौ पुत्रौ कथं त्यक्तवानिति शेषः । अथ तावन्शोचति—दुःख-
तावित्यादि । दुःखं प्राप्तवित्यर्थः ॥ ३ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—यद्यपीति । सानुक्रोशोऽति-
दयावान् वदान्योऽतिवक्ता प्रियवादी प्रीत्युत्पादकवचनवान्
राघवो दशरथोऽस्तीति ते महद्यशः यद्यपि त्रिषु लोकेषु विदितं
तथापि सीतया सह तौ पुत्रौ कथमत्यज इति शेषः अनुचितं
कृतमिति तात्पर्यम् । त्यागे दोषमाह—सुखसंतृद्धौ रामलक्ष्मणौ
दुःखितौ प्राप्तपित्रादिवियोगजनितदुःखविशिष्टौ सन्तौ दुःखं
वनवासजनितस्वेदं कथं सहिष्यतः एतेनायं त्यागस्तव यशो-
दूषक इव प्रतिभातीति ध्वनितम् । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २॥३॥

गो० टी०—यद्यपीति । राघवः दशरथः सानुक्रोशः वदा-
न्यश्च प्रियवादी चेति ते महद्यशः त्रिषु लोकेषु प्रथितं यद्यपि
तथापि अतिशयिताऽप्यशस्करं कृत्यं कृतमिति वाक्यशेषः । तथा-
पि दुःखितौ मातं दुःखितौ तौ वने कथं दुःखं सहिष्यत इति
वक्ष्यमाणेनान्वयो वा यद्वा वार्द्धके नानाव्रतोपवासादिमहाप्रया-
सलब्धं ज्येष्ठमपि पुत्रमभिपेक्षकाले त्यक्त्वापि प्रतिज्ञां निरुद्ध-
वानिति ते महद्यशस्त्रिषु लोकेषु यद्यपि प्रथितं भवति राघवश्च
वदान्यतया दयाया प्रियवचनशीलतया मह्यं वाचा पूर्वं दत्तं
राज्यं न त्यजामीति वक्तुमशमतया च राज्यं दत्तवान् अतस्तस्या-
पि महद्यश इति युवयोरिदं युक्तमस्तु तथापि तौ कथं दुःखं
सहिष्यत इति योजना ॥ २ ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—तरुण्यतिक्रान्तकौमारा श्यामा प्राप्ता-
यौवना ॥ ४ ॥

रा० टी०—सेति । श्यामापोद्भववर्षपरिमितात्वेन प्रती-
यमाना मैथिली उष्णादिकं कथं विसहिष्यते ॥ ४ ॥

भुक्त्वाशनं विशालाक्षी सूपदंशान्वितं शुभम् । वन्यं नैवारमाहारं कथं सीतोपभोक्ष्यते ॥ ५ ॥
 गीतवादित्रनिर्घोषं श्रुत्वा शुभसमन्विता । कथं क्रव्यादसिंहानां शब्दं श्रोष्यत्यशोभनम् ॥ ६ ॥
 महेन्द्रध्वजसंकाशः क नु शेते महाभुजः । भुजं परिघसंकाशमुपाधाय महाबलः ॥ ७ ॥
 पञ्चवर्णं सुकेशान्तं पद्मनिःश्वासमुत्तमम् । कदा द्रक्ष्यामि रामस्य वदनं पुष्करेक्षणम् ॥ ८ ॥
 वज्रसारमयं नूनं हृदयं मे न संशयः । अपश्यन्त्या न तं यद्वै फलतीदं सहस्रधा ॥ ९ ॥
 यत्त्वया करुणं कर्म व्यपोह्य मम बान्धवाः । निरस्ताः परिधावन्ति सुखार्हाः कृपणा वने ॥ १० ॥
 यदि पञ्चदशे वर्षे राघवः पुनरेष्यति । जह्याद्राज्यं च कोशं च भरतो नोपलक्ष्यते ॥ ११ ॥

गो० टी०-सा नूनमिति । तरुणी आरव्ययौवना श्यामा यौवनमध्यस्था एतत् पदद्वयोपादानेनेपन्नयौवनमध्यं प्राप्तेत्यवगम्यते । पाठभेदः श्यामा तरुणी यौवनमध्यस्था तरुणी न तु यौवनारम्भस्था तरुणीत्यर्थः ॥ ४ ॥

५-६] ति० टी०-सूपदंशान्वितं शोभनव्यञ्जनसहितं नैवारं नीवारसंबन्धिनम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

रा० टी०-भुक्त्वेति । सूपदंशं शोभनव्यञ्जनयुक्तमशनं भोज्यपदार्थं भुक्त्वा नैवारं नीवारसंबन्धि वन्यमाहारं कथमुपभोक्ष्यते ॥ ५ ॥

गो० टी०-भुक्त्वाशनमिति । सूपदंशान्वितं शोभनव्यञ्जनसहितं नैवारं नीवारसंबन्धिनम् ॥ ५ ॥

रा० टी०-गीतेति । गीतादिकं श्रुत्वा क्रव्यादसिंहानां मांसमात्रभक्षककेसरिणामशोभनं शब्दं कथं श्रोष्यति ॥ ६ ॥

गो० टी०-गीतवादित्रनिर्घोषमिति । क्रव्यादाः मांसभक्षकाः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-महेन्द्रध्वजसंकाशस्तद्वत्सर्वलोकस्योत्सवदः ॥ ७ ॥

रा० टी०-महेन्द्रेति । महेन्द्रध्वजसंकाशः सर्वात्सवदावृत्त्वेन महेन्द्रध्वजसदृशः महाभुजो रामः परिघसंकाशं भुजमुपाधाय उपब्रह्मणत्वेन निधाय क शेते ॥ ७ ॥

गो० टी०-महेन्द्रध्वजसंकाश इति । महेन्द्रध्वजो नाम इन्द्रधनुः कदाचित् ध्वजाकारेण परमाभ्युदयनिमित्ततया प्रतिभातीत्याहुः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-पञ्चवर्णं पद्मदलवर्णं पद्मनिःश्वासं पद्मपत्रगन्धिनिःश्वासम् ॥ ८ ॥

रा० टी०-पद्मेति । पञ्चवर्णं पद्मवद्वर्ण्यते कविभिर्गीयते तत् सुकेशान्तं सुकेशपर्यन्तं पद्मनिःश्वासं पद्मस्रगन्धसदृशस्रगन्धविशिष्टनिःश्वासविशिष्टं पुष्करेक्षणं कमलसदृशनेत्रविशिष्टं रामस्य वदनं खलं कदा द्रक्ष्यामि ॥ ८ ॥

गो० टी०-पद्मवर्णमिति । पञ्चवर्णं पद्मपत्रवर्णं पद्मनिःश्वासं पद्मगन्धिनिःश्वासम् ॥ ८ ॥

९] ति० टी०-यद्यतस्तमपश्यन्त्या इदं सहस्रधा न फलति न विशीर्यतेऽतस्तद्वज्रसारं वज्रवत्कठिनं नूनमित्युत्प्रेक्षा ॥ ९ ॥

रा० टी०-वज्रसारेति । तं तादृशवदनवन्तं रामं अपश्यन्त्या मम यद्दृश्यं सहस्रधा न फलति भिद्यते तद्दृश्यं वज्रसारमयसुत्तमवज्रकाठिन्यसदृशकाठिन्यविशिष्टमस्तीति शेषः ॥ ९ ॥

गो० टी०-वज्रसारमयमिति । न फलति न स्फुटति निफला विशरण इति धातुः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-त्वया व्यपोह्य दृढैरविचार्य यत्करुणं शोचनीयं कर्मावृत्तितवरदानरूपं कृतं तेन हेतुना मम बान्धवाः कैकेय्या निरस्ताः सुखार्हा अपि कृपणाः सन्तो वने धावन्ति, यद्वा व्यपोह्य अनादृत्य राज्यात्प्रभक्ष्य वा त्वया निरस्ता वने परिधावन्तीति यत्तदकरुणं कूरं कर्म त्वया कृतमित्यर्थः ॥ १० ॥

रा० टी०-यदिति । ययस्मात्करुणं सदयं कर्म प्रवाजनाभावसंपादकं व्यापारं व्यपोह्य सन्त्यज्य सुखार्हा मम बान्धवाः अतिप्रीतिविषयीभूता रामादयः निरस्ताः प्रवाजितास्तस्मादेतोः कृपणाः सन्तो वने परिधावन्ति ॥ १० ॥

गो० टी०-यत्त्वयेति । त्वया निरस्ताः मम बान्धवा रामादयः व्यपोह्य नगरं त्यक्त्वा वने परिधावन्तीति यत् एतत् अकरुणं कर्म करुणाराहित्येन कृतं कर्मैत्यर्थः ॥ १० ॥

११] ति० टी०-ननु चतुर्दशवर्षानन्तरं तव पुत्रस्यैव राज्यं भविष्यति तत्राह-यदीति । तावत्पर्यन्तं वने जीवनमेव न संभाव्यते तथापि यदि जीवन्पुनरेष्यति तथापि भरतो राज्यं जह्यादिति नोपलक्ष्यते न संभाव्यत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

रा० टी०-यदीति । पञ्चदशे वर्षे चतुर्दशवर्षान्ते इत्यर्थः यदि राघवः पुनर्नैष्यति आयाता तर्हि भरतोपि राज्यं कोशं च जह्यात्त्यक्त्यर्थे इत्युपलक्ष्यते अनुभीयते ॥ ११ ॥

गो० टी०-चतुर्दशवर्षानन्तरं रामो राज्यं प्राप्स्यतीत्याशङ्क्य परिहरति-यदीति । पञ्चदशे वर्षे राघवो यदि पुनरेष्यति तथापि राज्यं कोशं च जह्यात् त्यजेत् कुतः यस्मात् कारणात् भरतेनोपभुज्यते भरतेनोपभुक्ततया तेन पुनर्दत्तमपि राज्यं

भोजयन्ति किल श्राद्धे केचित्स्वानेव बान्धवान् । ततः पश्चात्समीक्षन्ते कृतकार्या द्विजोत्तमान् ॥ १२ ॥
 तत्र ये गुणवन्तश्च विद्वांसश्च द्विजातयः । न पश्चात्तेऽभिमन्यन्ते सुधामपि सुरोपमाः ॥ १३ ॥
 ब्राह्मणेष्वपि वृत्तेषु भुक्तशेषं द्विजोत्तमाः । नाभ्युपेतुमलं प्राज्ञाः शृङ्गच्छेदमिवर्षभाः ॥ १४ ॥
 एवं कनीयसा भ्रात्रा भुक्तं राज्यं विशांपते । भ्राता ज्येष्ठो वरिष्ठश्च किमर्थं नावमन्यते ॥ १५ ॥
 न परेणाहृतं भक्ष्यं व्याघ्रः खादितुमिच्छति । एवमेव नरव्याघ्रः परलीढं न मन्यते ॥ १६ ॥

रामस्यजेदित्यर्थः । भरतो नोपलक्ष्यत इति पाठान्तरम् राज्यं कोशं च भरतो जह्यात् इदं तु नोपलक्ष्यते यदामः पुनर्भरत-
 इतं राज्यं प्रतिगृह्णीयादिति । यद्वा यदि राघवः पुनरेष्यति
 तदा भरतः राज्यं कोशं च जह्यादिति नोपलक्ष्यते करस्थरा-
 ज्यत्यागस्यासंभावितत्वादित्यर्थः । भरतो यदि भोक्ष्यत इति
 च पाठः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—अथापि कदाचिद्भरतो जह्यात्तथापि
 रामस्तवाङ्गीकरिष्यतीति सदृष्टान्तमाह—भोजयन्तीत्या-
 दिना । केचिच्छ्राद्धकर्तारो वयोगुणैरधिकान्विप्राश्राद्धे निम-
 न्य वयोगुणहीनानपि स्वान्वान्धवाश्राद्धे भोजयन्ति ततः
 कृतकार्याः सन्तो निमन्त्रिताद्विजर्षभान्पश्चादिष्टपङ्क्तौ भोजयि-
 त्वं समीक्षन्ते विचारयन्ति ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—तत्र निमन्त्रितेषु ये गुणवन्तः श्राद्धा-
 पेक्षितगुणवन्तस्ते सुरोपमाः पश्चात्पङ्क्तौ सुधासदृशं स्वाद्वज्र-
 मपि नाहमन्यन्ते ॥ १३ ॥

रा० टी०—चतुर्दशवर्षान्ते आगतोऽपि रामः चतुर्दशवर्ष-
 पर्यन्तं भरतस्य राज्यस्वामित्वाभिमानित्वे पश्चात्त्यक्तमपि
 राज्यं न ग्रहीष्यतीति बोधयन्ती आह—भोजयन्तीति । ये
 केचित्पुरुषाः श्राद्धे स्वान् स्वकीयान् बान्धवाज्जामात्रादीनेव
 अधिकदक्षिणादानादिहेतुना पूर्वं भोजयन्ति ततः पश्चात्कृतकार्याः
 निष्पादितश्राद्धप्रयोजनाः सन्तोऽपि द्विजोत्तमाभिनिमन्त्रितब्राह्म-
 णान्समीक्षन्ते भोजनार्थं प्रतीक्षन्ते तत्र तात्कालिकप्रतीक्षणस-
 मये ये गुणवन्तो विद्वांसः अत एव सुरोपमा देवतुल्याः द्वि-
 जातयः ते पश्चाद्भोज्यं सुधामपि अमृतवत्स्वाद्वपि पायसादिकं
 नाभिमन्यन्ते स्वीकुर्वन्ति श्लोकद्वयमेकावयि ॥ १२ ॥ १३ ॥

गो० टी०—भरतेनोपभुक्ततया पुनर्दत्तमपि राज्यं रामो न
 भोक्ष्यत इत्यत्र दृष्टान्तमाह—भोजयन्तीत्यादिना । किलेति
 वार्तायाम् लोके केचित् ब्राह्मणाः विद्यागुणवयोऽभ्यधिकेषु
 विप्रेषु विद्यमानेषु दक्षिणाविशेषप्रापणलोभेन स्वानेव बान्ध-
 वान् श्राद्धे भोजयन्ति ततः पश्चात्तदनन्तरं कृतकार्याः कृत-
 श्राद्धकार्याः सन्तः श्राद्धावसाने द्विजर्षभान् पूर्वभुक्तविप्रापेक्षया
 विद्यावृत्तवयोभिः श्रेष्ठान् समीक्षन्ते इष्टपङ्क्तौ भोजयितुमिच्छन्ति
 तत्र तदानीं ये गुणवन्तः वृत्तवन्तः विद्वांसः विद्यावन्तः सुरो-
 पमाः देववत्पूज्यतमा वृद्धाः द्विजातयः तं पश्चादिष्टपङ्क्तौ सुधा-
 मपि अमृततुल्यामपि नाभिमन्यन्ते नाद्रियन्ते नह कुतो
 नाद्रियन्ते ब्राह्मणशेषभोजने श्रद्धशेषवन्निषेधाभावादित्यत्राह—

ब्राह्मणेष्वित्यादिना । वृत्तेष्वपि ब्राह्मणेषु पूर्वभुक्तानां ब्राह्मणत्वे-
 पीत्यर्थः । प्राज्ञाः द्विजर्षभाः ऋषभाः शृङ्गच्छेदमिव निजाव-
 मानहेतुं पश्चाद्भोक्तुमिच्छाम् अभ्युपेतुं नालं न क्षमन्त इत्यर्थः ।
 यद्वा शृङ्गमयं शृङ्गे छेदो यस्य तत् शृङ्गच्छेदं छिन्नायं वृणम्
 यथा वृषभा वृषभान्तरजगधायं वृणं भोक्तुं नालं तद्वदित्यर्थः ।
 शृङ्गच्छेदमिति वृषभभक्षिताग्रतृणनामेत्यप्याहुः ॥ १२—१४ ॥

१४] ति० टी०—नह कुतो नाहमन्यन्ते ब्राह्मणशेषभो-
 जने श्रद्धशेषभोजनवदोपाभावादत आह—ब्राह्मणेष्वपिपीति ।
 ब्राह्मणेषु वृत्तेषु भुक्तवत्स तद्भुक्तशेषमपि यतो द्विजोत्तमाः प्राज्ञा-
 श्चातस्तद्भोजनमभ्युपेतुमङ्गीकर्तुं नालम् अवमाननात् ऋषभाः
 स्वशृङ्गच्छेदमिव शृङ्गस्थानीयो हि सतां मानः ॥ १४ ॥

रा० टी०—नह श्रद्धशेषभोजनस्य निषेधपत्रेपि ब्राह्मणशेष-
 भोजनस्य निषेधाभावात्कुतो न स्वीकुर्वन्तीत्यत आह—ब्राह्म-
 णेष्विति । ब्राह्मणेष्वपि वृत्तेषु पूर्वं भुक्तेषु सत्सु द्विजोत्तमाः
 भुक्तशेषमन्नमभ्युपेतुं स्वीकर्तुं नालं समर्थाः एतेन निष्कारण-
 कपश्चाद्भोजने अत्याज्यमानभङ्गः स्यादिति हेतुः सूचितः मान-
 स्यात्याज्यत्वे दृष्टान्तः ऋषभाः आत्मानः शृङ्गच्छेदमिव शृङ्ग-
 छेदे हि तेषां मानभङ्गः इति प्रसिद्धं यद्वा भुक्तशेषं भुक्तशेषभो-
 जनं शृङ्गच्छेदमिव मानध्वंसकत्वेन प्रभुत्वविघातकमेव इति
 हेतोः ऋषभाः जात्यादिना श्रेष्ठाः प्राज्ञाः द्विजोत्तमाः अभ्युपे-
 तमङ्गीकर्तुं नालं न समर्थाः शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चित्रे कीडाम्भुय-
 न्त्रके इति मेदिनी ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—दार्ष्टान्तिके योजयति—एवमिति ।
 कनीयोभुक्तत्वात्स्वयं ज्येष्ठो वयसा गुणैश्च वरिष्ठः संस्तेन
 त्यक्तमपि राज्यं किमर्थं नावमन्यते सर्वथा तिरस्करिष्यत्येवे-
 त्यर्थः । मदर्शनादुरोधेनागतो मज्जीविनपर्यन्तमेव स्थास्यति
 तूष्णीं न पुना राज्यं करिष्यतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

रा० टी०—दृष्टान्तभुक्तत्वा दार्ष्टान्तिके नियोजयन्ति—
 एवमिति । एवमनेन प्रकारेण कनीयसा कनिष्ठेन भुक्तं राज्यं
 ज्येष्ठो वरिष्ठो रामः किमर्थं कुतः नवामन्यते तिरस्करिष्यति
 तिरस्करिष्यत्येवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

गो० टी०—उक्तमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति एवमित्यादिना ।
 एवं पूर्वोक्तद्विजर्षभवत् कनीयसा कनिष्ठेन विशांपते हे प्रजानाथ
 वरिष्ठः गुणैः श्रेष्ठः किमर्थं नावमन्यते कस्मै प्रयोजनाय न
 तिरस्करिष्यति सर्वात्मना तिरस्करिष्यत्येवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—परेणाहृतं कोट्टद्विह्वलितशेषम् । पर-
 लीढं परास्वादितं न मन्यते न मंस्यते ॥ १६ ॥

१ द्विजर्षभानिति गो. पाठः । २ सुरामपीति रा. पाठः । ३ वृत्तेषु पश्चाद्भोक्तुं द्विजर्षभाः । नाभ्युपेतुमिति गो. पाठः । ४ मंस्यते इति गो. पाठः ।
 ५ परलीढमिति रा. पाठः ।

हविराज्यं पुरोडाशः कुशा यूपाश्च खादिराः । नैतानि यातयामानि कुर्वन्ति पुनरध्वरे ॥ १७ ॥
 तथा ह्याचमिदं राज्यं हृतसारां सुरामिव । नाभिमन्तुमलं रामो नष्टसोममिवाध्वरम् ॥ १८ ॥
 नैवंविधमसत्कारं राघवो मर्षयिष्यति । वलवानिव शार्दूलो वालधेरभिर्मर्शनम् ॥ १९ ॥
 नैतस्य सहिता लोका भयं कुर्युर्महामुधे । अधर्मं त्विह धर्मात्मा लोकं धर्मेण योजयेत् ॥ २० ॥
 नन्वसौ काश्चनैवार्णैर्महावीर्यो महाभुजः । युगान्त इव भूतानि सागरानपि निर्देहेत् ॥ २१ ॥

रा० टी०—पुनः सदृष्टान्तं तदेवाह—न परेणेति । परेण स्वातिरिक्तेनाहृतं स्वीकृतं भक्ष्यं व्याघ्रः खादितुं नेच्छति एवं नरव्याघ्रः रामोऽपि परालीढं स्वक्रीयत्वेन भरतस्वीकृतं न मन्यते मन्ता ॥ १६ ॥

गो० टी०—न परेणेति । परेण अन्येन वृकगोमाध्वादिना आहृतं भक्षितशेषत्वेनानीतं परालीढं परेणास्वादितं परशुक्तेशेपमिति यावत् न मन्यते न बहुमन्यते ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—एतानि हविरादीन्येकत्राध्वरे विनियोगायातयामानि पुनरध्वरेऽध्वरान्तरे विनियुक्तानि न कुर्वन्ति । 'जीर्णं च परिशुक्तं च यातयाममिदं द्वयम्' इत्यमरः । यद्यपि मन्त्राः कृष्णाजिनं दर्भा इति स्मृत्या कुशानां यातयामत्वदोषो नेत्युक्तं तथापि तज्जीर्णत्वरूपयातयामत्वदोषाभावपरं न तु विनियुक्तविनियोगपरम् 'ब्रह्मयज्ञेषु ये दर्भा विनियुक्ता न तेऽन्यतः' इत्यनेन विनियुक्तविनियोगनिषेधस्य न्यायेन सर्वत्र लाभदित्याहुः ॥ १७ ॥

रा० टी०—हविरिति । यातयामानि अध्वरान्तरविनियुक्तत्वेन परिशुक्तानि एतानि हविरादीनि अध्वरे प्रकृतयागे न कुर्वन्ति नियोजयन्ति तत्र खादिराः खादिरादिनिर्मिता यूपा यागस्तम्भाः 'जीर्णं च परिशुक्तं च यातयाममिदं द्वयम्' इत्यमरः । न च मन्त्राः कृष्णाजिना दर्भा इत्यादिस्मृत्या कुशानां यातयामत्वदोषास्पर्शित्वाद्ब्रह्म कुशोक्तिर्विरुद्धेति वाच्यं स्मृतेर्जीर्णत्वरूपयातयामत्वदोषाभावपरत्वादत एव 'ब्रह्मयज्ञेषु ये दर्भा विनियुक्ता न तेऽन्यतः' इति स्मृत्यन्तरं सङ्गच्छते ॥ १७ ॥

गो० टी०—हविरिति । हविः चरुप्रभृत् पुरोडाशाः पिष्टादिविकाराः खादिरा इत्येतत् पालाशादीनामुपलक्षणं यातयामानि परिशुक्तानि यागे विनियुक्तानीति यावत् । 'जीर्णं च परिशुक्तं च यातयाममिदं द्वयम्' इत्यमरः । अध्वरे यागान्तरे पुनर्न कुर्वन्ति न विनियुज्यन्ते मन्त्राः कृष्णाजिनं दर्भा इत्याद्यातयामत्वबोधकवचनेषु दर्भादिशब्दाः कुशादिव्यतिरिक्तपराः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—तथैवान्येनात्तमुपशुक्तपूर्वमिदं राज्यं रामोऽभिमन्तुमङ्गीकर्तुं नाहम् । नष्टसोमं शुकसोममध्वरं तत्स्थं सोमरूपं हविः ॥ १८ ॥

रा० टी०—तथेति । तथा तेन प्रकारेण आर्त्तं भरते-नोपशुक्तमिदं राज्यं हृतसारां हतः सारांशो यस्यास्तां सुरा-

मिव आध्वरमध्वरसंवन्धि नष्टसोममुपशुक्तसोममिव अभिमन्तुं स्वीकृतुं रामो नाहम् ॥ १८ ॥

गो० टी०—तथेति । आत्तम् उपशुक्तपूर्वं हृतसारां गृहीतसारांशम् अभिमन्तुम् अभिलषितुं नष्टसोममिवाध्वरमिति अन्येन सोमपाने कृते सन्नरूपमध्वरं तदक्षमतायां यथान्यो नाभिलषति तद्वदित्यर्थः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—वालधेः पुच्छस्य ॥ १९ ॥

रा० टी०—नैवमिति । एवं विधमसत्कारं भवत्कर्तृकसत्काराभावं राघवो न मर्षयिष्यति असत्कारेण दत्तं राज्यं न स्वीकरिष्यतीत्यर्थः मर्षणाभावे दृष्टान्तः वालधेः पुच्छस्य अभिमर्शनं स्पर्शं बलवाच्छार्दूल इव ॥ १९ ॥

गो० टी०—नैवंविधमिति । वालधेः पुच्छस्य अवमर्शनम् अवमत्य स्पर्शनम् ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—शार्दूलवद्बलवत्स्वमेव दर्शयति—नैतस्येति । सहिताः सुरासुरैः सहिताः लोकाः प्रतियोधाः किमर्थं तर्हि मामाक्रम्य राज्यं न कृतवांस्तत्राह—अधर्मं त्विति । अधर्मं तु मत्वा न तथा कृतवानिति भावः । नन्वेवं तस्य धर्मनिष्ठता कथमत आह—इहेति । यो धर्मात्मा इह मनुष्यलोके लोकं धर्मेण योजयेत् एवं धर्मप्रवर्तकस्य तस्य धर्मनिष्ठता अञ्जितसिद्धेवेति भावः । यद्वातुरप्यर्थं अधर्ममधर्मप्रवृत्तमपि लोकं दण्डादिना यो धर्मेण योजयेत्स कथं स्वयमधर्मं कुर्यादित्यर्थः ॥ २० ॥

रा० टी०—एतद्राज्यस्वीकाराभावेऽपि तस्य न काचित्स्वतिरिति बोधयन्ती आह—नैतस्येति । सहिताः हिताः पालकास्तैः सहिताः लोकाः सर्वभुवनवर्तिशुरासुराः मुधे संघामे एतस्य रामस्य भयं न कुर्युः अत एव इहास्मिन्कालेऽपि धर्मात्मा रामः अधर्मं लोकं जनं धर्मेण योजयेत् योजयिष्यति एतेन सर्वनियमनसमर्थस्य साक्षाद्राज्यशासने न किञ्चित्प्रयोजनमिति ध्वनितम् ॥ २० ॥

गो० टी०—ननु वयं किं कुर्मः पौरुषधर्मबलाभ्यां हीनः स्वयमेव गत इत्यत्राह—नैतस्येति । सहिताः मिलिताः लोकाः चतुर्दशभुवनस्थाः सुरासुरादयः महामुधे महायुधे एतस्य रामस्य भयं न कुर्युः भयं कर्तुं न शक्नुयुरित्यर्थः । किंतु अधर्मम् अधर्ममार्गस्थं लोकं जनं धर्मेण योजयेत् 'चातुर्वर्ण्यं च लोकेऽस्मिन् स्वे स्वे धर्मे नियोजयति' इत्युक्तो रामः स्वयमधर्मं कथं कुर्यादित्यर्थः ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—रामेऽशक्तिशङ्कापि नेत्याह—नन्विति ।

स तादृशः सिंहवलो वृषभाक्षो नरर्षभः । स्वयमेव हतः पित्रा जलजेनात्मजो यथा ॥ २२ ॥
 द्विजातिचरितो धर्मः शास्त्रे दृष्टः सनातनैः । यदि ते धर्मेनिरते त्वया पुत्रे विवासिते ॥ २३ ॥
 गतिरेका पतिर्नार्या द्वितीया गतिरात्मजः । तृतीया ज्ञातयो राजंश्चतुर्थी नैव विद्यते ॥ २४ ॥
 तत्र त्वं मम नैवासि रामश्च वनमाहितः । न वनं गन्तुमिच्छामि सर्वथा ह्यहं हता त्वया ॥ २५ ॥
 हतं त्वया राष्ट्रमिदं सराज्यं हताः स्म सर्वाः सह मन्त्रिभिश्च ।
 हता सपुत्रास्मि हताश्च पौराः सुतश्च भार्या च तव प्रहृष्टौ ॥ २६ ॥

काञ्चनैः काञ्चनभूषितपुङ्खैर्युगान्ते युगान्तकाले ईश्वर इव भूतानि
 सख्द्रांश्च निर्देहनायेच्छोपयेच्च ॥ २१ ॥

रा० टी०—तत्सामर्थ्यमेव भङ्गयन्तरेणाह—नन्विति ।
 नन्विच्छायां सत्यां महावीर्योऽसौ रामः काञ्चनैः काञ्चनभूषित-
 पुङ्खविशिष्टैः बाणैः युगान्ते प्रलयकाले इव भूतानि सागरा-
 नपि निर्देहन् ॥ २१ ॥

गो० टी०—नन्विति । युगान्तः युगान्तकालः भूतानि
 पञ्चमहाभूतानि ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—पित्रा त्वया स्वयमेव स्वपुत्रो हतो भट्ट-
 राज्यः कृतः । जलजेन मत्स्येन स यथात्मजानेव भक्षयति
 तद्वदित्यर्थः ॥ २२ ॥

रा० टी०—स इति । तादृशः अतिप्रभावविशिष्टः सः रामः
 पित्रा त्वया स्वयमेव हतः ऐश्वर्यशोभायास्त्याजितः तत्र दृष्टान्तः
 जलजेन कमलेन आत्मजः आत्मनः स्वस्य जो जनिर्यस्मात्स-
 जलपदार्थो यथा यथा स्वशोभासम्पादकजलशोभां स्वातिप्र-
 सृत्या जलजं निवारयति तथा स्वस्वातन्त्र्येण स्वशोभाजनक्री-
 भूतपुत्रशोभां भवाजिवारितवानित्यर्थः । 'जो ना मृत्युञ्जये
 अन्ये' इति मेदिनी । ममैवाधिकः खेद इति बोधयन्ती आह
 द्विजातीति । ययः सनातनैः ऋषिभिः शास्त्रस्मृत्यादौ धर्मः
 द्विजातिचरितः त्रिवर्णाधिकृतः दृष्टो बोधितस्तेन धर्मेणोपल-
 क्षिताहं धर्मेनिरते पुत्रे त्वया विवासिते सति त्वया हता धर्म-
 रहिता कृता अतः वनं गन्तुमिच्छामि धर्मरहितत्वे हेतुः पति-
 रेव नार्या एका गतिः धर्मरक्षकः द्वितीया गतिरात्मजः तृतीया
 ज्ञातयस्तत्र तेषु मध्ये त्वं मदये नैवासि मूर्छितोऽसीत्यर्थः
 रामः वनमाहितः प्राप्तः अतो न सोपीऽहं नास्ति चकारेणात
 एव ज्ञातयो विनष्टाः एतेन मम धर्मनिर्वाहकः कश्चिन्नास्तीति
 सूचितम् । श्लोकद्वयमेकान्वयि इतिहेतुत्वैर्ययं यदिति सा-
 मान्ये नपुंसकम् ॥ २२-२६ ॥

गो० टी०—स तादृश इति । तादृशः अवाङ्मनसगोच-
 रपरकमयुक्तः जलजेन मत्स्येन । मत्स्यो ह्यात्मजानेव भक्षयतीति
 प्रसिद्धम् ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—एवं चाहमेव हतेत्याह श्लोकत्रयेण—
 द्विजातीत्यादि । सनातनैर्ऋषिभिः शास्त्रे वेदे दृष्टञ्चैवर्णिकैर्द्वि-

जातिभिश्चरितो धर्मो यदि ते सत्यः स्यात्तर्हि पुत्रो न वि-
 वासितः स्यादिति शेषः । एवं धर्मसुपेक्ष्य धर्मेनिरते पुत्रे त्वया
 विवासिते सति ॥ २३ ॥

गो० टी०—इयता प्रवन्धेनोक्तमुपसंहरति—द्विजातिच-
 रित इति । धर्मेनिरते पुत्रे त्वया विवासिते सति द्विजातिच-
 रितः शिष्टत्रैवर्णिकाचरितः शास्त्रदृष्टः सनातनो धर्मः ते यदि
 अस्ति किमित्यर्थेऽव्ययमिदम् ॥ २३ ॥

२४-२५] ति० टी०—शास्त्रेणोच्यमानाः क्षियास्तिस्रो
 गतयः । तत्र तासु प्रथमगतिभूतस्त्वं मम नास्येव सपत्नी-
 वशत्वात् । 'नास्ति' इति पाठ आर्पित्वं बोध्यम् । द्वितीयगति-
 भूतो रामश्च वनमाहितो वनं प्रहितस्त्वया । न च तत्प्राप्तये
 वनं गन्तुमिच्छामि सपत्निकात्वात् । तृतीया ज्ञातयस्त्वसंनिहिता-
 स्तस्मात्सर्वथा हता त्वया ॥ २४ ॥ २५ ॥

गो० टी०—एवं राजकृतानां स्वाहानिमाह—गतिरित्या-
 दि । एका मुख्यया प्रथमेत्यर्थः । द्वितीया भर्त्राभावे गतिरि-
 त्यर्थः । ज्ञातयः पित्रादयः तृतीया भर्तृपुत्राभावे गतिरित्यर्थः ।
 चतुर्थी स्वातन्त्र्यरूपा तथा च स्मृतिः 'पिता रक्षति कौमारे
 भर्ता रक्षति यौवने । वार्द्धके तनयो रक्षेन्न जी स्वातन्त्र्यमर्हति'
 इति ॥ २४ ॥

गो० टी०—तत्रेति । तत्र तासु गतिषु त्वं न त्वं भर्ता न
 भवसि सपत्नीपरतन्त्रत्वात् । मे ज्ञातिरपि नास्ति दूरस्थत्वा-
 दिति भावः न वनं गन्तुमिच्छामि समर्पकत्वात् निहता अ-
 स्मीति शेषः ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—सुतश्च भार्या च भरतकैकेय्यौ
 प्रहृष्टौ ॥ २६ ॥

रा० टी०—उपसंहरन्ती आह—हतमिति । सराज्यं
 अन्तरङ्गराज्यसहितं राष्ट्रं बहिरङ्गराज्यं त्वया हतं विनाशितमत
 एव मन्त्रिभिः सह सर्वाः प्रजा हताः अत एव सपुत्राहं हता-
 स्मि अत एव पौरा हताः । ननु सर्वेषां विद्यमानत्वात्कथमिद-
 म्बुध्यते इत्यत आह तव प्रहृष्टौ स्वनिष्ठहर्षे एव सुतो रामा-
 दिरसति भार्या अस्मदादिरप्यस्ति चकारेण राष्ट्रादयोऽपि सन्ति
 अन्यथा सर्वेषां विनाश इत्यर्थः ॥ २६ ॥

गो० टी०—न केवलमहमेका हता अन्येऽपीत्याह—हत-

१ शास्त्रदृष्टः सनातन इति गो. पाठः । २ नेहेति गो. पाठः । ३ चैव मे नास्तीति गो. पाठः । ४ वनमाश्रित इति गो. पाठः । ५ निहतेति गो.
 पाठः । ६ राज्यमिदं सराष्ट्रं हतस्तथाहमेति गो. पाठः ।

इमां गिरं दारुणशब्दसंहितां निश्चम्य रामेति मुमोह दुःखितः ।

ततः स शोकं प्रविवेश पार्थिवः स्वदुष्कृतं चापि पुनस्तथास्मरत्

॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ।

पुत्रवियोगधिमना अपि कौसल्यापरुषोक्त्यभिहतो दशरथः एतन्निदानभूतमुनिकुमारहननरूपस्वदुष्कृतं स्मरन्मुमोहाथोरथितः साञ्जलिकन्धं कौसल्यां प्रसाद्यामास । विलोक्यैतद्विषीदन्त्या कौसल्याया सप्रणामं प्रसादितो दशरथो निद्रां प्रपेदे ।

एवं तु क्रुद्धया राजा राममात्रा सशोकया । श्रावितः परुषं वाक्यं चिन्तयामास दुःखितः ॥ १ ॥

चिन्तयित्वा स च नृपो मोहव्याकुलितेन्द्रियः । अथ दीर्घेण कालेन संज्ञामाप परंतपः ॥ २ ॥

स संज्ञामुपलभ्यैव दीर्घमुष्णं च निःश्वसन् । कौसल्यां पार्श्वतो दृष्ट्वा तैतश्चिन्तामुपागमत् ॥ ३ ॥

तस्य चिन्तयमानस्य प्रत्यभात्कर्म दुष्कृतम् । यदनेन कृतं पूर्वमज्ञानाच्छब्दवेधिना ॥ ४ ॥

अमनास्तेन शोकेन रामशोकेन च प्रभुः । द्वाभ्यामपि महाराजः शोकाभ्यार्मभितप्यते ॥ ५ ॥

मिति । राज्यं कौसल्यराज्यं राष्ट्रणि अन्यानि त्वन्मित्रपालितानि सतः भरतः तत्रैव तव सुताभिमानात् भार्या कैकेयी तद्वचनकरणात् ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—दारुणशब्दसंहितां दारुणशब्दयुक्ताम् स्वदुष्कृतं वक्ष्यमाणम् ॥ २७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

रा० टी०—इममिति । दारुणशब्दसंहितां प्रातिभासिककठिनत्वविशिष्टशब्दविशिष्टमिमां कौशल्योक्तां गिरं निश्चम्य मामेति कृत्वा मुमोह ततो मोहानन्तरं दुःखितः पार्थिवः स्वदुष्कृतं स्वकीयाया दुष्कृतमकालिकवरयाचनं स्मरन्सन् शोकं प्रविवेश ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्रामाभिरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणावयोध्याकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

गो० टी०—इममिति । प्रविवेश तत्र मग्न इत्यर्थः दुष्कृतं स्मरन् एतादृशदुःखस्य निदानभूतं किं कर्म पूर्वं कृतमिति स्मरन्वित्यर्थः ॥ २७ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरारुखानेऽयोध्याकाण्डव्याख्याने एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

१] ति० टी०—एवं कौसल्याकूरवचोभीतस्य राज्ञोऽञ्जलिपर्यन्तं दैन्यं दृष्ट्वा राजानमनुनयति—एवं त्विति । चिन्तयामासानयोच्यमानं सर्वं सत्यं किमिह कर्तव्यमिति विचारयामास ॥ १ ॥

रा० टी०—राजदुःखं बोधयन्नाह—इवमिति । क्रुद्धया प्रातिभासिककौषविशिष्टया राममात्रा परुषं कठिनत्वेन प्रतीयमानं वाक्यं श्रावितो राजा चिन्तयामास ॥ १ ॥

गो० टी०—इवमिति । चिन्तयामास अनया सत्यमेव कथितं मया चान्यैरकृतपूर्वं महदकृत्यं कृतं किमतः परं करोमीति चिन्तयामासेत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

२] ति० टी०—मोहव्याकुलितेन्द्रियः जात इति शेषः ॥ २ ॥

रा० टी०—चिन्तयित्वेति । मोहव्याकुलितेन्द्रियो राजा दीर्घेण अनल्पेन कालेन संज्ञां वहिःपदार्थविषयकज्ञानमाप ॥ २ ॥

३] ति० टी०—चिन्तामुपागमत्पुत्रविश्लेषजदुःखसाधनं कर्म ममेति चिन्तामाप ॥ ३ ॥

रा० टी०—स इति । उपलभ्य प्राप्य पार्श्वतः पार्श्वं कौशल्यां दृष्ट्वा चिन्तामुपागमत् ॥ ३ ॥

गो० टी०—संज्ञामिति । पुनश्चिन्तामुपागमत् अत्युत्कटैः पुण्यपापैरिहैव फलमश्नुत इति न्यायेन प्रियपुत्रविश्लेषजं महदुःखमनुभवामि एतदेतुभूतं किं कर्मकृतमिति पुनश्चिन्तां प्राप्तवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—प्रत्यभात्प्रतिभातम् दुष्कृतं कर्म खनिकुमारवधरूपं शब्दमेव लक्ष्यदेशस्थं प्राप्य विध्यतीति शब्दवेधी ॥ ४ ॥

रा० टी०—तस्येति । चिन्तयमानस्य तस्य राज्ञः अज्ञानादयं कूरुमृगभिन्न इति ज्ञानाभावाच्छब्दवेधिना शब्दमेव लक्ष्यीकृत्य विध्यतीति शब्दवेधी तेन बाणेन करणेन यदानेन राज्ञा दुष्कृतं कर्म कृतं तत्कर्म प्रत्यभाद्बुद्धिविषयत्वमगच्छत् ॥ ४ ॥

गो० टी०—तस्येति । दुष्कृतं कर्म खनिकुमारवधरूपं कर्म प्रत्यभात् प्रतीतमभूत् शब्दवेधिना शब्देन लक्ष्येण वेहुंशीलमस्यास्तीति शब्दवेधी राजा बाणो वा ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—अमना दुर्मनाः तेन शोकेन खनिकुमारवधजेन शोकेन ॥ ५ ॥

१ संश्रितामिति गो. पाठः । २ राजापीति गो. पाठः । ३ तदास्मरन्विति गा. तथा स्मरन्विति रा. पाठः । ४ मुमोह व्याकुलेन्द्रिय इति ग. पाठः । ५ पुनरिति गो. पाठः । ६ अन्वतप्यतेति गो. पाठः । ७ व्यदुमिति युक्तम् ।

दह्यमानस्तु शोकाभ्यां कौसल्यामाह दुःखितः । वेपमानोऽञ्जलिं कृत्वा प्रसादार्थमवाङ्मुखः ॥ ६ ॥
 प्रसादये त्वां कौसल्ये रचितोऽयं मयाञ्जलिः । वत्सला चानृशंसा च त्वं हि नित्यं परेष्वपि ॥ ७ ॥
 भर्ता तु खलु नारीणां गुणवान्निर्गुणोऽपि वा । धर्मं विमृशमानानां प्रत्यक्षं देवि दैवतम् ॥ ८ ॥
 सा त्वं धर्मपरा नित्यं दृष्टलोकपरावरा । नार्हसे विप्रियं वक्तुं दुःखितापि सुदुःखितम् ॥ ९ ॥
 तद्वाक्यं कुरुषुं राज्ञः श्रुत्वा दीनस्य भाषितम् । कौसल्या व्यसृजद्वाष्पं प्रणालीव नवोदकम् ॥ १० ॥
 सा मूर्ध्नि बद्धा रुदती राज्ञः पद्ममिवाञ्जलिम् । संभ्रमादब्रवीन्नस्ता त्वरमाणाक्षरं वचः ॥ ११ ॥
 प्रसीद शिरसा याचे भूमौ निपतितास्मि ते । याचितास्मि हता देव क्षन्तव्याहं नहि त्वया ॥ १२ ॥

रा० टी०—दुष्कृतस्वरूपं तु स्वयमेव वक्ष्यति—अमना इति तेन स्मृतिविषयीभूतदुष्कृतजनितेन शोकेन रामशोकेन च महाराजः अमनाः दुर्मना अभवदिति शेषः अत एव द्वाभ्यां शोकाभ्यामभितप्यते अभ्यतप्यत ॥ ६ ॥

गो० टी०—अमना इति । अमनाः अस्वस्थचित्तः क्षुभितान्तःकरण इत्यर्थः तेन क्षुभिकुमारवधजनितेन ॥ ६ ॥

६] ति० टी०—अवाङ्मुखः स्वकृततदप्रियस्मरणलज्जया ६ ॥

रा० टी०—दह्यमान इति । प्रसादार्थं कौशल्याप्रीत्यर्थमञ्जलिं कृत्वा अवाङ्मुखः उदासीनमुखदर्शनसहनासमर्थत्वेन अवनतमुखः अत एव वेपमानो राजा कौशल्यामाह ॥ ६ ॥

गो० टी०—दह्यमान इति । अवाङ्मुखः अवनतमुखः स्वकृतकौसल्याविषयाप्रियजन्यया लज्जया भीत्या चेति भावः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—परेष्वपि शत्रुष्वपि ॥ ७ ॥

रा० टी०—वचनाकारमाह—प्रसादय इति । यतः परेषु शत्रुष्वपि त्वं वत्सला अत एव अनृशंसा क्रूरताराहिता त्वमसि अतस्त्वां प्रसादये ॥ ७ ॥

गो० टी०—प्रसादय इति । परेष्वपि प्रतिकूलेष्वपि ॥ ७ ॥ ८ ॥

८] ति० टी०—विमृशमानानां जानतीनाम् ॥ ८ ॥

रा० टी०—भर्तेति । धर्मं विमृशमानानां विचारयन्तीनां नारीणां गुणवान्निर्गुणो वा भर्ता दैवतं देवता तासां पतिभिर्न दैवतं नास्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—दृष्टौ लोके परावरावृत्कर्पापकर्षौ यया सा अपकृष्टा अपि भर्तारमेवं न वदन्तीति भावः ॥ ९ ॥

रा० टी०—सेति । सा ज्ञातसकलधर्मतत्त्वा अत एव धर्मपरा अत एव दृष्टलोकपरावरा दृष्टौ निश्चितौ लोकपरावरौ जनानाञ्जन्तमध्यमत्वे यया सा त्वं दुःखितापि प्रियं भर्तारं विप्रियं वक्तुं नार्हसे अर्हसि ॥ ९ ॥

गो० टी०—सा त्वमिति । दृष्टलोकपरावरा दृष्टौ लोके जने परावरौ उत्कर्षापकर्षौ यया सा तथोक्ता सुदुःखितं मां प्रतीति शेषः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—प्रणाली प्रासादादौ जलनिर्गममार्गः नवोदकं वर्षजलम् ॥ १० ॥

रा० टी०—तदिति । तत्कुरुषुं वाक्यं श्रुत्वा वाष्पमश्रु व्यसृजत् तत्र दृष्टान्तः प्रणाली प्रासादादिषु निर्मितजलनिर्गममार्गः नवोदकं दृष्टिजलमिव 'द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्याम्' इत्यमरः ॥ १० ॥

गो० टी०—तद्वाक्यमिति । प्रणाली प्रासादादिषु दारवादिनिर्मितजलनिर्गममार्गः । 'द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्याम्' इत्यमरः । नवोदकं वर्षजलम् ॥ १० ॥

११] ति० टी०—स्वाङ्गनयाय राज्ञा कृतं राज्ञोऽञ्जलिं पाणिभ्यां गृहीत्वा पद्ममिव मूर्ध्नि बद्धा रुदती त्रस्ता अहमपि कैकेयीवत्पतिशोककारिवचनादिकं प्राप्तवतीति भीता संभ्रमाद्राश्यत्यादराद्वच आह ॥ ११ ॥

रा० टी०—सेति । रुदती त्रस्ता पतिविषयकस्वापराधहेतुकत्रासविशिष्टा सा कौशल्या राज्ञः अञ्जलिं बद्धयुगलकरं पद्ममिव मूर्ध्नि स्वशिरसि बद्धा धत्वा संभ्रमादत्यादरात्स्वस्मापि अतिवेगविशिष्टमक्षरं यस्मिन्तद्वचः अब्रवीत् ॥ ११ ॥

गो० टी०—सेति । राज्ञः अञ्जलिं पद्ममिव मूर्ध्नि बद्धा पाणिभ्यां गृहीत्वा मूर्ध्नि बद्धेत्यर्थः त्रस्ता धर्माद्धीता ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—भूमौ निपतितास्मि साष्टाङ्गं प्रणमामि हे देव त्वया याचिताहमनुनीताहं हतास्मि ईश्वरेऽस्तित्वेपरीत्यस्यान्याप्यत्वात् अतस्त्वया क्षन्तव्या न किंतु दासीवत्प्रहर्तव्येत्यर्थः ॥ १२ ॥

रा० टी०—वचनाकारमाह—प्रसीदेति । ते अग्रे भूमौ निपतिता कृतप्रणामास्मि हे देव हता पुत्रवियोगपीडिताऽहं त्वया न हन्तव्या स्वदैन्यवचनोक्त्या न पीडयितव्या इत्यहं याचिता याचनकर्त्री पूर्वं कर्माविवक्षया कर्तरि निष्ठा 'क्षन्तव्याहं नहि त्वया' इति भट्टपाठस्तत्र त्वयाहं न हता पीडिता किंतु मन्थरया पीडितेत्यर्थः ॥ १२ ॥

गो० टी०—प्रसीदेति । भूमौ निपतितास्मि प्रणतास्मीत्यर्थः कृतः यतः ते याचिता त्वया याचिताहं हतास्मि अतः त्वयाहं हन्तव्या नहि संहर्तव्या नहि एतदपराधशान्तये मम प्रहार एव त्वया कर्तव्यो न संहारो दास्या इवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

नैषा हि सा स्त्री भवति श्लाघनीयेन धीमता । उभयोर्लोकयोर्लोके पत्या या संप्रसाद्यते ॥ १३ ॥
 जानामि धर्मं धर्मज्ञ त्वां जाने सत्यवादिनम् । पुत्रशोकार्तया तत्तु मया किमपि भाषितम् ॥ १४ ॥
 शोको नाशयते धैर्यं शोको नाशयते श्रुतम् । शोको नाशयते सर्वं नास्ति शोकसमो रिपुः ॥ १५ ॥
 शक्यमापतितः सोढुं प्रहारो रिपुहस्ततः । सोढुमापतितः शोकः सुसूक्ष्मोऽपि न शक्यते ॥ १६ ॥
 वनवासाय रामस्य पञ्चरात्रोऽत्रै गण्यते । यः शोकहतहर्षायाः पञ्चवर्षोपमो मम ॥ १७ ॥

१३] ति० टी०—एषा हि लोके सा स्त्री कुलस्त्री न भवति या उभयोः श्लाघनीयेन पत्या संप्रसाद्यते ॥ १३ ॥

रा० टी०—नेति । उभयोर्लोकयोः श्लाघनीयेन पत्या या स्त्री संप्रसाद्यते सा स्त्री लोके नास्ति एतेन स्वभाग्यवत्तातिशयः सूचितः ॥ १३ ॥

गो० टी०—नैषेति । श्लाघनीयेन स्वयं प्रसाद्येन पत्या लोके या संप्रसाद्यते सा स्त्री उभयोर्लोकयोर्न भवति । ऐहिका-
 मुष्मिकसुखभागिनी न भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—किमप्यत्युच्चितं भाषितं तत्क्षन्त-
 व्यमिति शेषः ॥ १४ ॥

रा० टी०—जानामीति । हेधर्मज्ञ धर्मं पतिः परुषं न वक्तव्य इत्यादिरिति जानामि त्वां सत्यवादिनं च जाने तथापि पुत्रशोकार्तया मया तत्परुषाभासं किमपि भाषितम् । तुस्त-
 थाप्यर्थः ॥ १४ ॥

गो० टी०—जानामीति । किमपि अविचारितम् अउ-
 चितं च तत् क्षन्तव्यमिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥

१५] ति० टी०—शोक एवमाद्यमउचितव्यवहारप्रवर्तक
 इत्याह—शोक इत्यादि ॥ १५ ॥

रा० टी०—शोकस्याकार्यकारित्वं बोधयन्ती आह—शोक
 इति । श्रुतं शास्त्रश्रवणजनितनिश्चितधर्ममतः सर्वं यशआदिकं
 नाशयते ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—सुसूक्ष्मोऽपि शोकः सोढुं न शक्यते किं
 पुनर्महानिति शेषः ॥ १६ ॥

रा० टी०—शक्यमिति । रिपुहस्ततः आपतितः प्रहारः
 आघादादिः सोढुं शक्यं आपतितः विधिवशात्प्राप्तः सुसू-
 क्ष्मोऽपि शोकः सोढुं न शक्यते शक्यमिति सामान्ये ननु-
 सकम् ॥ १६ ॥

गो० टी०—शक्य इति । आपतितः हठात्प्राप्तः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—स्वशोकस्य महत्त्वं दर्शयति—वनेति ।
 पञ्चरात्र इत्यस्य गत इति शेषः । तत्र प्रथमा तमसातीरे, द्वि-
 तीया गुहपुरे, तृतीया गङ्गातीरे, चतुर्थी प्रयागे, पञ्चमी यमु-
 नातीरे, षष्ठी चित्रकूटे तद्दिने सुमन्त्रस्यायोध्याप्राप्तिः अत एवा-
 ग्रे षष्ठीति दशरथोक्तिः । अथवाद्यदिने संपूर्णदिनं स्वनिकटे
 स्थितत्वेन स्वदेशे तमसातीरे एव स्थितत्वेन तद्दिनमगणय्य
 कौसल्ययात्र पञ्चरात्रो गण्यत इत्युक्तम् राजा तु तमपि गृहीत्वा

पठति वक्ष्यति । यत्तु कतकेन निर्गमनात्सप्तरात्रः सुमन्त्रागमन-
 दिने इत्युक्तम्, तदज्ञानात् गङ्गोत्तरणदिनात्तृतीयेऽहनि चारप्रति-
 निवृत्त्युत्तरं सायाह्ने तद्दिन एव सुमन्त्रप्रस्थानस्य वक्तुं
 शक्यत्वात् रामस्य निर्गमनादिने पठे इति पूर्वलिखितपात्र-
 विरोधाच्च ॥ १७ ॥

रा० टी०—शोकस्य चिरकालस्थायित्वं बोधयन्ती आह—
 वनेति । वनवासाय गतस्य रामस्य अथ इदानीं यः पञ्चरात्रो
 गतः सः पञ्चरात्रः शोकहतहर्षाया मम अत्रास्मिन्समये पञ्च-
 वर्षोपमो गण्यते ज्ञायते ॥ १७ ॥

गो० टी०—शोकस्य नूतनत्वादशक्यत्वमाह—वनवासा-
 येति । वनवासाय वने वासं कर्तुं प्रस्थितस्य रामस्य पञ्च-
 रात्रोऽय गण्यते वने पञ्चरात्रो वासो गण्यते अत्र केचित् प्रथ-
 मायां रात्रौ तमसातीरे द्वितीयरात्रौ जाह्नवीतीरे तृतीयरात्रौ
 गङ्गादक्षिणकूलस्थे वनस्पतौ, चतुर्थरात्रौ प्रयागे, पञ्चमरात्रौ
 यमुनातीरे, ततः सुमन्त्रः षष्ठदिवसे रामश्चित्रकूटं गमिष्यतीति
 वृत्तान्तं ज्ञात्वा तदहः सायाह्नसमये अयोध्यां प्राप्तवान् ततोऽत्र
 पञ्चरात्रगणनमुपपद्यत इत्युचिरे । अन्ये त्वाहुः गङ्गावतरणपर्यन्तं
 वनवासत्वाभावात् ततः परं वनस्पतिभरद्वाजाश्रमयमुनातीर-
 चित्रकूटेऽप्यु चतस्रो रात्रयः चतुर्ध्यां सुमन्त्रस्य निर्गमः
 पञ्चम्यामिदं वचनमिति एवं सत्यपदस्वारस्यमिति । ननु
 सप्तपञ्चाशे सगं 'भरद्वाजाभिगमनम् प्रयागे च सहासनम् ।
 आगिरिर्गमनं तेषां तत्रस्थैरभिलक्षितम् ॥ अनुज्ञातः सुमन्त्रो-
 ऽय योजयित्वा ह्योत्तमान् ।' इत्याद्यनन्तरं 'ततः सायाह्नसमये
 तृतीयेऽहनि सारथिः । अयोध्यां समनुप्राप्य निरानन्दां ददर्श ह'
 इत्युक्त्या अयोध्यानिर्गमदिवसमारभ्य षष्ठेऽहनि किल रामस्य
 चित्रकूटप्रवेशः अथ चारैभ्यः सप्तमे अष्टमे वा सप्तस्य तद्दृत्ता-
 न्तश्रवणं ततस्तृतीयेऽहनि सप्तस्यायोध्याप्रवेशः तत्कथं पञ्चरा-
 त्रय इति परिगण्यते । उच्यते तृतीयेऽहनीत्यत्र अहस्तृतीयभाग
 इत्यर्थः । आगिरिर्गमनमित्यत्र गमनोयोगमित्यर्थः । तथा च
 'गृहेन सार्धं तत्रैव स्थितोऽस्मि दिवसान् बहून् । आशया
 यदि मां रामः पुनः शब्दापयेदिति' इत्यत्र बहून्तित्युक्त्या दिनत्रयं
 शृङ्गिवेरपुरे सप्तस्य वासः' चतुर्थे दिने ऋजुमागेंण दिवारात्र-
 मागतचारमुखात् रामस्य चित्रकूटप्रवेशोयोगं निशम्य तद्वि-
 ससायंकाळे वेगेनायोध्याप्रवेशस्तस्मिन् दिने कौसल्याह—
 पञ्चरात्रोऽय गण्यत इति । अतो न किंचिदुपपन्नम् ॥ १७ ॥

तं हि चिन्तयमानायाः शोकोऽयं हृदि वर्धते । नदीनामिव वेगेन समुद्रसलिलं महत् ॥ १८ ॥
 एवं हि कथयन्त्यास्तु कौसल्यायाः शुभं वचः । मन्दरश्मिरभूत्सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ १९ ॥
 अथ प्रह्लादितो वाक्यैर्देव्या कौसल्याया नृपः । शोकेन च समाक्रान्तो निद्राया वशमेयिवान् ॥ २० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ।

निशीथे प्रबुद्धो दशरथः पुत्रशोकान्मरणप्रयोजकस्वदुष्कृतमनुस्मृत्य कौसल्यां वक्तुमुपक्रमते । युवराजावस्थायां मृगयामटन्न-
 ह्मपररात्रेऽभसि कुम्भं निमज्जयत ऋषिकुमारस्य जलधूरणशब्दं शृण्वन्वृंहितध्रान्त्या शरमसृजं, तदभिहतस्तपस्विकुमारको जरन्तौ
 पितरौ चुकोश, श्रुत्वा तत्प्राप्तविपादोऽहं तमुपागच्छम्, आर्तः स खट्वत् निवेद्य शृङ्गावाश्वासयितुं मां नियोज्य शल्योद्धरणे प्रेरयदुद्धते
 च शल्ये प्राणान्मुमुक्षुः ।

प्रतिबुद्धो मुहूर्तेन शोकोपहतचेतनः । अथ राजा दशरथः स चिन्तामभ्यपद्यत ॥ १ ॥
 रामलक्ष्मणयोश्चैव विवासांद्वासवोपमम् । आपेदे उपसर्गस्तं तमः सूर्यमिवामुसम् ॥ २ ॥
 सभार्ये हि गते रामे कौसल्यां कौसलेश्वरः । विवक्षुरसितापाङ्गी स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः ॥ ३ ॥
 स राजा रजनीं पृष्ठीं रामे प्रवाजिते वनम् । अर्धरात्रे दशरथः सोऽस्मैरदुष्कृतं कृतम् ॥ ४ ॥
 स राजा पुत्रशोकार्तः स्मृत्वा दुष्कृतमात्मनः । कौसल्यां पुत्रशोकार्तामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥

१८] ति० टी०—नदीनां वेगेन समुद्रसलिलमिवेत्युत्प्रेक्षा-
 मात्रं न तु तस्य तेन दृढिरित्याहुः परे तु महत्समुद्रसलिलं
 वेगेन चन्द्रोदयदिवेगे नदीनां हृदि तद्वयान्तरे यथा वर्धते
 इत्यर्थः । समुद्रगामिनदीनां चन्द्रोदयकालिकसमुद्रदृढया दृढेः
 कियद्दूरमयाप्युपलम्भादित्याहुः ॥ १८ ॥

रा० टी०—तमिति । तं रामं चिन्तयमानायाः मे
 अयं शोकः ह्येव वर्धते न बहिर्गच्छतीत्यर्थः तत्र दृष्टान्तः
 नदीनां वेगेन महत्समुद्रसलिलमिव एतेन शोकस्य स्थिरत्वं
 ध्वनितम् ॥ १८ ॥

गो० टी०—तमिति । नदीवेगेन समुद्रदृढिरिति लो-
 कवादः ॥ १८ ॥

१९-२०] ति० टी०—शुभं वचोऽतिदुःखिताया अपि
 पत्युहनयपरत्वाद्बचसः शुभत्वम् ॥ १९ ॥ २० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

रा० टी०—एवमिति । कौसल्याया एवमनेन प्रकारेण
 कथयन्त्याः सत्याः सूर्यो मन्दरश्मिरभूदतएव रजनी रात्रिः
 अभ्यवर्तत ॥ १९ ॥

रा० टी०—अथेति । शोकेन समाक्रान्तः कौसल्याया
 प्रह्लादितो नृपः निद्राया वशमेयिवान्प्राप्तः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
 मणात्रयोऽध्याकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

गो० टी०—एवमिति । कथयन्त्याः कथयन्त्यामित्यर्थः शुभं
 वचः अतिदुःखितावस्थायामपि पत्युहनयपरत्वाद् वचसः शुभ-
 त्वम् ॥ १९ ॥ २० ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराल्याने-
 ऽथोऽध्याकाण्डव्याख्याने द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

१] ति० टी०—प्रतिबुद्धे इति ॥ १ ॥

रा० टी०—राजदृष्टमाह—प्रतिबुद्ध इति । मुहूर्तेन प्रतिबुद्धः
 गतनिद्रः शोकोपहतचेतनः राजा दशरथः चिन्तामभ्यपद्यत
 प्राप्नोत् ॥ १ ॥

गो० टी०—प्रतिबुद्ध इत्यादि ॥ १ ॥

२] ति० टी०—वासवोपमं तं दशरथम् उपसर्गं उपलब्धः
 शोक इति यावत् । आसुरं तमोऽसुरस्य राक्षसः संबन्धि तम
 आवरणशक्तिर्यथा सूर्यमादृणोति तद्वत् ॥ २ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—रामेति । वासवोपम-
 मिन्द्रसदृशं तं दशरथं विवासाद्धेतोः उपसर्गः उपद्रवहेतुभूतशोक
 आपेदे प्राप्नोत्तत्र दृष्टान्तः आसुरं राहुसंबन्धि तमः सूर्यमिव ॥ २ ॥

गो० टी०—रामलक्ष्मणयोरिति । रामलक्ष्मणयोर्वि-
 वासाद् उपसर्गः महोपद्रवः पुत्रशोकरूपः आसुरम् आसुरसं-
 बन्धि तमः राहुः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—आत्मनो दुष्कृतं स्मृत्वासितापाङ्गीं
 विवक्षुरभवत् ॥ ३ ॥

रा० टी०—सेति । रामे गते सति कौशलेश्वरः राजा
 आत्मनः दुष्कृतं स्मृत्वा वियोगहेतुत्वेन प्रकल्प्येत्यर्थः असि-
 तापाङ्गीं कौशल्यां विवक्षुः वक्तुमिच्छुः आसीदिति शेषः ॥ ३ ॥

गो० टी०—सभार्य इति । विवक्षुः अभूदिति शेषः । अ-
 सितापाङ्गीमित्यनेन निटतक्रोधत्वव्युक्तम् ॥ ३ ॥

४-५] ति० टी०—पृष्ठीं रजनीम् । प्राप्येति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥

रा० टी०—स इति । रामे वनं प्रवाजिते सति पृष्ठीं
 रजनीं रात्रिषुलभ्य अर्धरात्रे कृतं स्वनिष्पादितं दृष्टुं स
 राजा दशरथोऽस्मरत् क्रमशः सस्मार ॥ ४ ॥

यदाचरति कल्याणि शुभं वा यदि वाऽशुभम् । तदेव लभते भद्रे कर्ता कर्मजमात्मनः ॥ ६ ॥
 गुरुलाघवमर्थानामारम्भे कर्मणां फलम् । दोषं वा यो न जानाति स बाल इति होच्यते ॥ ७ ॥
 कश्चिदाश्रयणं छित्त्वा पलाशांश्च निषिञ्चति । पुष्पं दृष्ट्वा फले गृध्नुः स शोचति फलागमे ॥ ८ ॥
 अविज्ञाय फलं यो हि कर्म त्वेवानुधावति । स शोचेत्फलवेलायां यथा किंशुकसेचकः ॥ ९ ॥
 सोऽहमाश्रयणं छित्त्वा पलाशांश्च न्यषेचयश्च । रामं फलागमे त्यक्त्वा पश्चाच्छोचामि दुर्मतिः ॥ १० ॥

रा० टी०-स इति । पुत्रशोकार्ता कौशल्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥

गो० टी०-स राजेति । रजनीमिति सप्तम्यर्थे द्वितीया पक्षीं रजनीं प्राप्येति शेषो वा संस्मरन् स्थित इति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥

६] ति० टी०-तदेव लभते तद्वन्मते एवेति च ॥ ६ ॥

रा० टी०-वचनाकारमाह-यदिति । हे कल्याणि ! शुभं विहितमशुभमविहितं वा यदाचरति तत् आत्मनः कर्मजं शुभाशुभकर्मजनितं शुभमशुभं वा सुखं दुःखं वेत्यर्थः कर्ता लभते एव शुभाशुभशब्दौ कार्यकारणयोस्तादात्म्यादुभयपदौ ॥ ६ ॥

गो० टी०-स्मृतमात्मदुष्कृतं वक्तुं तदनुकूलं लोकस्थितिं दर्शयति-यदिति । कल्याणीति सान्त्वोक्तिः । लोके पुरुषः शुभं वा अशुभं वा यदाचरति परस्य कर्मजं परशुभाशुभप्रापकपुण्यापुण्यात्मककर्मजम् तदेव शुभं वा अशुभं वा फलम् आत्मनोऽपि लभते तथा च ऋषेः पुत्रवियोगकरणेन ममापि पुत्रवियोगः प्राप्त इति भावः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-अर्थानामैहिकानां कर्मणां पारलौकिकानामारम्भ आरम्भकाले फलं प्रति यो गुरुलाघवं गौरवं लाघवं च दोषं वा गुणं वा न जानाति केनचिदल्पेन हत्यादिना महदनिष्टं केनचिन्महतापि यागादिनाल्पफलं तथेदं कर्माल्पदोषं बहुगुणमिदं च बहुदोषमल्पगुणमित्येवं न जानाति स बाल इत्युच्यते न स्तनंधयः ॥ ७ ॥

रा० टी०-गुर्विति । आरम्भे आरम्भसमये कर्मणां गुरुलाघवं वा फलं सुखं दोषं दुःखं वा यो न जानाति स बाल इत्युच्यते ॥ ७ ॥

गो० टी०-अन्यामपि लोकस्थितिमाह-गुरुलाघवमिति । कर्मणामारम्भे आरम्भसमये अर्थानां फलानां गुरुलाघवं गुरुत्वं लाघुत्वं च फलं दोषं वा फलं फलहानिं वा यद्वा सुखरूपतां दुःखरूपतां वा यो न जानाति सः बालः अज्ञ इत्युच्यते अल्पफलकं बहुकर्मनिष्फलं च कर्मारम्भमाणो बुद्धिहीनः बहुफलकमल्पं कर्म सफलं कर्म चारम्भमाणः सुबुद्धिरित्यर्थः । तथा चात्मविनोदरूपाल्पफलं पुत्रवियोगरूपमहाफलहानिकरं मृगयाकर्म कुर्वन्नहमज्ञ एवास्मीति भावः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-छित्त्वा पलाशोपरोधनिवृत्त्यर्थमिति शेषः । पुष्पं दृष्ट्वा पुष्पमहत्त्वं दृष्ट्वा फलमहत्त्वमनुमायेत्यर्थः । गृध्नुर्लिङ्गः शोचति स्वतर्कितफलाभावात् ॥ ८ ॥

रा० टी०-कश्चिदिति । यः कश्चित्पुरुषः पुष्पमतिमनोहरपलाशकुसुमं दृष्ट्वा फले गृधुरभिलाषी सन् आश्रयणं छित्त्वा इदं न मनोहरपुष्पकमित्यस्य फलं न स्वादु भवितेति बुद्ध्या संछिद्य पलाशाग्निषिञ्चति सः पुरुषः फलागमे फलप्राप्तिसमये शोचति तत्फलकदुष्टवस्तुपलभ्य पश्चात्तापं करोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

गो० टी०-फलतारतम्यविचारमन्तरेण कर्मणि प्रवृत्तस्योक्तं बालिशत्वं दृष्टान्तमुखेन विवृणोति कश्चिदिति । लोके कश्चित्पुरुषः पुष्पं दृष्ट्वा फले गृध्नुः साभिलाषः सन् अधिकवर्णमहापुष्पवत्त्वात् तदनुगुणमहाफलं भविष्यतीति साभिलाष इत्यर्थः । आश्रयणं चृतवनम् अल्पनिर्वर्णपुष्पकं छित्त्वा पलाशोपरोधपरिहारार्थं छित्त्वा पलाशांश्च किंशुकानेव निषिञ्चति जलसेचनादिना पोषयति सः फलागमे फलप्राप्तिकाले सति अशुभभोग्यफलदर्शनात् शोचति ॥ ८ ॥

९] ति० टी०-दृष्टान्तं दार्ष्टान्तिके योजयति-अविज्ञायेति । फलं कियमाणकर्मणो भावि फलमविज्ञायाविचार्य कर्म त्वेव कर्मैव तु लौकिकं वैदिकं बाधधावत्युत्तिष्ठति शोचेत् तत्प्येदित्यर्थः ॥ ९ ॥

रा० टी०-अविज्ञायेति । यः पुरुषः फलमविज्ञाय इदं ममेष्टमिति व्यवचार्य कर्म लौकिकीं वैदिकीं वा कियां अनुधावति करोति सः पुरुषः फलवेलायां शोचेत् तत्र दृष्टान्तः किंशुकस्य पलाशस्य सेचक इव ॥ ९ ॥

गो० टी०-दृष्टान्तोक्तं दार्ष्टान्तिके दर्शयति-अविज्ञायेति । भाविफलमविज्ञाय कर्म त्वेवाधुनावति कर्मैवाधुनसरति तदनुकूलहिंसां तु न पश्यतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-अस्तु प्रकृते किं तत्राह सोऽहमिति । फलागमे रामकृतस्वोत्तराकियया लभ्यपारलौकिकफलप्राप्तिसमये रामाभिषेकजसुखप्राप्तिसमये वा ॥ १० ॥

रा० टी०-स इति । सः कर्मफलविषयकविवेकरहितोऽहमाश्रयणं तत्स्थानीयं शुभकर्म छित्त्वा पलाशांस्तत्स्थानीयाशुभकर्मणि न्यषेचयमकरवमतः फलागमे तत्कर्मफलप्राप्तिसमये रामं त्यक्त्वा पश्चाच्छोचामि ॥ १० ॥

गो० टी०-एवं स दृष्टान्तश्रुतस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयति-सोऽहमिति । आश्रयणच्छेदनपूर्वकपलाशसेचकतुल्योऽहमित्यर्थः । आश्रयणं छित्तेत्यनेन अभिषेकविधातपूर्वकरामवि-

लब्धशब्देन कौसल्ये कुमारेण धनुष्मता । कुमारः शब्दवेधीति मया पापमिदं कृतम् ॥ ११ ॥
तदिदं मेऽनुसंप्राप्तं देवि दुःखं स्वयंकृतम् । संमोहादिह बालेन यथा स्याद्भक्षितं विषम् ॥ १२ ॥
यथान्यः पुरुषः कश्चित्पलाशैर्मोहितो भवेत् । एवं मयाप्यविज्ञातं शब्दवेध्यमिदं फलम् ॥ १३ ॥
देव्यनूढा त्वमभवो युवराजो भवाम्यहम् । ततः प्राट्ठनुप्राप्ता मैम कामविवर्धिनी ॥ १४ ॥
अपास्य हि रसान्भौमांस्तस्मा च जगदंशुभिः । परेताचरितां भीमां रविराचरते दिशम् ॥ १५ ॥

वासनं लक्ष्यते पलाशाश्च न्यपेक्ष्यमित्यनेन कैकेयीप्रिवकरणं लक्ष्यते ॥ १० ॥

११] ति० टी०—यदाचरतीत्याद्युक्तविषयमाह—लब्धेति । कुमारोऽजकुमारः शब्दवेधीति लब्धः शब्दो येन तादृशेन मया शब्दवेधीत्येवं लब्धकीर्तिर्नोति यावत् । कुमारेण जीवत्पितृ-केण इदं वक्ष्यमाणम् ॥ ११ ॥

रा० टी०—ननु तत्किं दुष्कृतं कर्मेत्यत आह—लब्धेति । लब्धः श्रुतः शब्दो येन तेन धनुष्मता कुमारः शब्दवेधी अयं कुमारः शब्दश्रवणमात्रेण लक्ष्यान्विध्यतीति प्रशंसाविशिष्टेन मया पापं कृतम् ॥ ११ ॥

गो० टी०—एतदुःखादभवस्य निदानं वक्तुमुपक्रमते—लब्ध-शब्देनेति । कुमारः शब्दवेधीति लब्धशब्देन प्राप्तख्याति-ना मया इदं वक्ष्यमाणं पापं मुनिकुमारवचरूपं कर्मकृतमिति-संबन्धः यद्वा लब्धशब्देन लब्धगजतुल्यमुनिपुत्रशब्देन मया शब्दवेधी कुमार इत्यभिमानेन इदं वक्ष्यमाणं मुनिकुमारवचरूपं पापं कृतम् ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—तदिदं तत्फलमिदं दुःखम् । अज्ञानकृत-कर्मणः कथमेवं फलं तत्राह—संमोहादिति । अज्ञानेनापि भक्षितं विषं यथा बालमपि हन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥

रा० टी०—तदिति । तत्तस्मात्कर्मणः स्वयं कृतं निष्पादि-तमिदं वियोगजनितं दुःखं संप्राप्तं तत्र दृष्टान्तान्तरमाह—मोहा-दिदं दुःखमिति ज्ञानाभावाद्बालेन यथा विषं भक्षितम् ॥ १२ ॥

गो० टी०—शुभं वा अशुभं वा पुरुषकृतं कर्म लोकान्तरे जन्मान्तरे वा फलाय भवेत् मत्कृतकर्मणस्त्वत्कृतत्वादिहैव तत्फलं प्राप्तमित्याह—तदिदमिति । इह लोके बालेन संमोहात् भक्षितं विषं यथा दुःखरूपं स्यात्तथैव स्वयं कृतं तदिदं दुष्कृतं मे दुःखरूपम् अनुसंप्राप्तं जातमित्यर्थः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—शब्दवेध्यं शब्दवेधित्वमित्यर्थे आप्तम् । इदं फलमेवं दुष्टफलमिति मयाप्यविज्ञातम् । अयं भावः—यथा-न्यः प्राकृतः पुरुषः पलाशैः पलाशपुष्पैर्मोहितस्तत्फलं न जानाति, तथाहमपि शब्दवेधित्वं लोकपूज्यं ज्ञात्वा तत्फल-मेवं कूरमिति न ज्ञातवानिति । कतकस्तु—यथा पलाशपुष्पै-रन्यो मोहितो भवति, तथाहं कैकेयीवाक्यैरिति शेषः ।

अथाज्ञानकृतस्यापि विषपानवदावश्यकं फलमित्युपसंहरति—एवमिति । शब्दवेधित्वरूपं सामर्थ्यं प्राप्य यत्कर्माविज्ञातं सत्कृतं तस्य कर्मण इदं फलं कैकेयीवाक्यकृतो मोह इत्यर्थे इत्याह ॥ १३ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेण सदृष्टान्तमाह—यथेति । यथा कश्चित्प्राकृतः पुरुषः पलाशैः पलाशपुष्पैः मोहितः इदमनिष्टफलकमिति ज्ञानाभाववान् सन् भवेच्छुभफलकमिति तत्फलाभिकाङ्क्षी स्यात्तथा मयापि इदमशुभं फलं यस्य तच्छ-ब्दवेध्यमविज्ञातमत एव शब्दवेध्यमिदं फलं प्रशंसा-रूपशुभफलदमिदमिति मोहितोऽभवमिति शेषः ॥ १३ ॥

गो० टी०—उक्तमर्थं संग्रहेण दर्शयन्नुपसंहरति—यथान्य इत्यादिना । अन्यः प्राकृतः कश्चित्पलाशैः पलाशपुष्पैः “फले-लक्ष्” यथा मोहितो भवेत् यादृशं पुष्पं तादृशं फलं भविष्यतीति मोहं प्राप्तो भवेत् एवं ममामि मयापि शब्दो वेध्यो लक्ष्यं यस्य स शब्दवेध्यः शरः शब्दवेध्यमयं शब्दवेध्यविकारभूतं तदेतुक-मित्यर्थः फलमविज्ञातं शब्दवेधित्वख्यातिमात्रमेव जानता मया भाव्यनर्थफलं न विज्ञातमित्यर्थः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—तादृशदुष्कर्मप्राप्तिः कदेत्यत्राह—देवेति ॥ १४ ॥

रा० टी०—संक्षिप्योक्तं सकारणं कर्म विशदयन्नाह—देवी-त्यादिभिः । हे देवि यदा त्वमनुदा विवाहरहिता अभवः अहं युवराजो भवामि अभवंस्ततस्तदा भौमान्भूमौ प्राप्तान् रसा-नपास्य संत्याज्य शोपयित्वेत्यर्थः । तत्र हेतुः—अंशुभिः किरणैः जगत्तस्मा परेताचरितां परेतसेवितामतएव भीमां दिशं दक्षि-णामित्यर्थः । रविराचरते प्राप्नोत अत एव कामविवर्धिनी प्राट्ठनुप्राप्ता । श्लोकद्वयमेकान्वायि ॥ १४ ॥ १५ ॥

गो० टी०—एतादृशशब्दवेधनं कदा प्राप्तमित्याकाङ्क्षाया-माह—देवीत्यादिना । अनुदा अकृतविवाहा युवत्वे सति राजा युवराजः भवामि अभवं प्राट्ठ् वर्षाकारः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—प्राट्ठं वर्णयति—अपास्येति । भौमान् रसानपास्य निरस्य शोपयित्वेति यावत् तेनैव हेतुना-जगत्तस्मा परेताचरितामतएव भीमां दिशं दक्षिणां दिशमा-

१ वेध्यमयमिति गो. पाठः । २ मदकामविवर्धनीति गो. पाठः । ३ उपास्येति गो. पाठः । ४ भीतामिति रा. पाठः । ५ आविशते इति गो. पाठः ।

उष्णमन्तर्दधे सद्यः स्निग्धा ददृशिरे घनाः । ततो जहृषिरे सर्वे भेकसारङ्गवर्हिणः ॥ १६ ॥
 क्लिन्नपक्षोत्तराः स्नाताः कृच्छ्रादिव पतत्रिणः । दृष्टिवातावधूताग्रान्पादपानभिपेदिरे ॥ १७ ॥
 पतितेनाम्भसाऽऽच्छन्नः पतमानेन चासकृत् । आवभौ मत्तसारङ्गस्तोयराशिः खिलः ॥ १८ ॥
 पाण्डुरारुणवर्णानि स्रोतांसि विमलान्यपि । सुसुबुगिरिधातुभ्यः सभस्मानि भुजङ्गवत् ॥ १९ ॥
 तस्मिन्नतिमुखे काले धनुष्मानिषुमान्स्थी । व्यायामकृतसंकल्पः सरयूमन्वगां नदीम् ॥ २० ॥
 निपाने महिषं रात्रौ गजं वाभ्यागतं मृगम् । अन्यद्वा श्वापदं किञ्चिज्जिघांसुरजितेन्द्रियः ॥ २१ ॥
 अथान्यकारे त्वश्रौषं जले कुम्भस्य पूर्यतः । अचक्षुर्विपये घोषं वारणस्येव नर्दतः ॥ २२ ॥

चरते गच्छति । 'आविशते' इति पाठान्तरम् 'उपास्य' इति पाठेऽपि सेवित्वेत्यर्थद्वारा शोषयित्वेत्यत्रैव पर्यवसानं बोध्यम् ॥ १६ ॥

गो० टी०—उपास्येति । उपास्य गृहीत्वा रसान् जलानि जगद्भूमिं परेताचरितां प्रेताचरितामत एव भीमां दिशं दक्षिणामित्यर्थः । आविशते आविशते स्म ॥ १६ ॥

१६] ति० टी०—सारङ्गा हरिणाश्चातका वा ॥ १६ ॥
 रा० टी०—उष्णमिति । स्निग्धाः सजलाः मेघाः ददृशिरे अत एव उष्णमन्तर्दधे तिरोबभूव ततस्तस्मादेतोर्भेकादयः जहृषिरे तत्र भेकाः मण्डूकाः, सारङ्गाः हरिणाश्चातकाश्च, वर्हिणः मयूराः ॥ १६ ॥

गो० टी०—उष्णमिति । स्निग्धाः शीतलाः भेका मण्डूकाः, सारङ्गा हरिणाश्चातका वा ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—क्लिन्नाः पक्षोत्तराः पक्षोपरिभागा येषाम् अत एव कृच्छ्रात्कृच्छ्रायाचरणनिमित्तं स्नाता इव दृष्टियुक्तवातेन कम्पिताग्रान् ॥ १७ ॥

रा० टी०—क्लिन्नेति । क्लिन्ना आर्द्राः पक्षोत्तराः पक्षोत्तरभागाः येषां ते अत एव कृच्छ्राद्गतविशेषादेतेरिव ज्ञाताः पतत्रिणः पक्षिणः दृष्टिवाताभ्यामवधूतानि अग्राणि येषां तान्पादपान्दृशानभिपेदिरे प्रापुः ॥ १७ ॥

गो० टी०—क्लिन्नपक्षोत्तरा इति । क्लिन्नपक्षोत्तराः सिक्तपक्षोपरिभागाः अत एव ज्ञाता इव स्थिताः दृष्टिवातावधूताग्रान् दृष्टिवाताभ्यां कम्पिताग्रानपि पादपान् कृच्छ्रात् क्लिन्नपक्षत्वेन यत्नात् अभिपेदिरे आरूढाः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—पतमानेन पतता मत्ताः सारङ्गा यस्मिन्तावृशोऽचलस्तोयराशिरिवावभौ ॥ १८ ॥

रा० टी०—पतितेनेति । पतितेन भूतकालोद्भवपातविशिष्टेन पतमानेन वर्तमानकालोद्भवपातविशिष्टेन च अम्भसा जलेन आच्छन्नः मत्तसारङ्गः मदविशिष्टगजः अचलः तरङ्गरहितः तोयराशिः समुद्र इव आवभौ 'सारङ्गो हरिणे भृङ्गे चातके शबले गजे' इति च निघण्टुः ॥ १८ ॥

गो० टी०—पतितेनेति । पतितेन पतमानेन च निरन्तरेणेत्यर्थः । अम्भसा वर्षजलेन छन्नः मत्तसारङ्गः मत्तगजः

'सारङ्गो हरिणे भृङ्गे चातके शबले गजे' इति निघण्टुः । अचलो गिरिः अचलो निश्चलः निस्तरङ्गः तोयराशिः समुद्र इवावभौ । अचलपदस्याट्ट्या एकस्य गिरिपरस्य विशेष्यत्वम् अन्यस्य तोयराशिविशेषणत्वमिति ध्येयम् ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—गिरिधातुभ्यो धातुरूपहेतुभ्यः कचित्पाण्डुरधातुसंयोगात्पाण्डुराणि कचिदरुणधातुसंयोगादरुणानि कचित्सभस्मानि, भस्मसंवन्धाद्भुजङ्गवत्कुटिलानीति शेषः ॥ १९ ॥

रा० टी०—पाण्डुरेति । विमलानि मलरहितान्यपि स्रोतांसि भुजङ्गवत्कुटिलगतिमत्त्वेन भुजङ्गसदृशानि गिरिधातुभ्यः हेतुभ्यः पाण्डुरारुणवर्णानि पाण्डुरवर्णारुणवर्णविशिष्टानि सभस्मानि भस्मसंवन्धाद्भस्मसहितानि च सुसुबुः ॥ १९ ॥

गो० टी०—पाण्डुरारुणवर्णानीति । गिरिधातुभ्यो हेतुभ्यः विमलान्यपि स्रोतांसि पाण्डुरारुणवर्णानि पाण्डुरधातुसंयोगात् पाण्डुरवर्णानि अरुणधातुसंयोगादरुणवर्णानि सभस्मानि दावानलभस्मसहितानि भुजङ्गवत् नानावर्णयुक्तसर्पा इव कुटिलानि सुसुबुः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—व्यायामो मृगयाविहारः ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—जिघांसुरन्वगामित्यन्वयः ॥ २१ ॥

रा० टी०—तस्मिन्निति । अतिमुखे अतिमुखकरे तस्मिन्काले धनुष्मान् धनुर्विशिष्टः इषुमान्वाणविशिष्टः रथी रथविशिष्टः अजितेन्द्रियः न जितानि मृगयाविहाराजिवर्तितानीन्द्रियाणि येन सः अत एव व्यायामे मृगयाविहारे कृतः संकल्पो निश्चयो येन सः अत एव महि प्रशंसनीये निपाने नदीजलपानोचितनदीप्रदेशे अभ्यागतं प्राप्तं पम् उपद्रवकारकं गजं मृगं हिंसार्थमन्वेषणकर्तारमन्यद्वा किदिच्छापदं व्याघ्रादि जिघांसुरहं सरयूं नदीमन्वगाम् । श्लोकद्वयमेकान्वयि । 'उपसर्गे परीक्षे च प्रकारः परीक्षीति' इत्येकाक्षरः । एको वा शब्दः हेतौ ॥ २० ॥ २१ ॥

गो० टी०—तस्मिन्नित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । व्यायामकृतसंकल्पः मृगयाविहारे कृतसंकल्प इत्यर्थः । निपीयते अस्मिन्निति निपानम् नयवतारस्थलं तस्मिन् श्वापदं व्याघ्रादिदुष्टमृगम् ॥ २० ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—पूर्यतः शत्रन्तत्वमार्पम् ॥ २२ ॥

ततोऽहं शरमुद्धृत्य दीप्तमाशीविषोपमम् । शब्दं प्रति गजप्रेप्सुरभिलक्ष्यमपातयम् ॥ २३ ॥
 अमुञ्चं निशितं वाणमहमाशीविषोपमम् । तत्र वागुषसि व्यक्ता प्रादुरासीद्वनौकसः ॥ २४ ॥
 हा हेति पततस्तोये वाणौद्वाधितमर्मणः । तस्मिन्निपतिते भूमौ वागभूत्तत्र मानुषी ॥ २५ ॥
 कथमस्मद्विधे शस्त्रं निपतेच्च तपस्विनि । प्रविविक्तां नदीं रात्रावुदाहारोऽहमागतः ॥ २६ ॥
 इषुणाऽभिहतः केन कस्य वौपकृतं मया । ऋषेहि न्यस्तदण्डस्य वने वन्येन जीवतः ॥ २७ ॥
 कथं नु शस्त्रेण वधो मद्विधस्य विधीयते । जटाभारधरस्यैव वल्कलाजिनवाससः ॥ २८ ॥
 को वधेन ममार्थी स्यात्किं वास्यापकृतं मया । एवं निष्फलमारब्धं केवलानर्थसंहितम् ॥ २९ ॥

रा० टी०—अथेति । अथ सरयूतीरगमनान्तरमन्धकारे अन्धकारसमये जले पूर्यतः पूर्यमाणस्य कुम्भस्य घटस्य अच-
 छविपये प्रभूतं घोषं नदतः वारणस्य घोषमिव अश्रौपम् ॥ २२ ॥

गो० टी०—अथान्धकार इति । पूर्यत इति शत्रन्तत्त्व-
 मार्पम् ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—शब्दं प्रति शब्दं लक्ष्यं कृत्वा, यद्वा
 शब्दावगतवेध्यं प्रति गजप्रेप्सुर्गजं रूपं वध्यं प्राप्नुमिच्छुः ।
 तज्जिघांसया शरमुद्धृत्याभिलक्ष्यं संखलमपातयम् ॥ २३ ॥

रा० टी०—तत इति । ततस्तच्छब्दश्रवणान्तरमाशी-
 विषोपमं शरमुद्धृत्य गजप्रेप्सुः वध्यत्वेन गजं प्राप्नुमिच्छुरहम-
 भिलक्ष्यं लक्ष्यगजसमीपवर्तिनः शब्दं प्रति अपातयमत्य-
 जम् ॥ २३ ॥

गो० टी०—ततोऽहमिति । गजप्रेप्सुः गजरूपवेध्यं प्राप्नु-
 मिच्छुः हननेच्छुरित्यर्थः । शब्दं प्रति शब्दं लक्ष्यं कृत्वा अभि-
 लक्ष्य शब्दकर्तृभूतो गज एतावन्मात्रे तिष्ठतीति लक्ष्यकृत्ये-
 त्यर्थः । शरमपातयमिति संबन्धः ॥ २३ ॥

२४-२५] ति० टी०—यत्र निशितं वाणममुञ्चं तत्र
 वनौकस आरण्यकमनुष्यस्य वाणाभिहतमर्मणस्तोये पततो
 हा हेति व्यक्ता वागुषसि प्रादुरासीत् तत्र भूमौ तस्मिन्निपतिते
 सति मानुषी वागभूत् ॥ २४ ॥ २५ ॥

रा० टी०—अमुञ्चमिति । पदानि शितं तीक्ष्णं वाणम-
 हमुञ्चं तत्र तस्मिन्नुपसि प्रातःकाले वाणात् व्यथितमर्मणः
 अत एव तोये पततः वनौकसः वनवासिनः हा हेति शब्देन
 व्यक्ता वाक् प्रादुरासीत् । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ २४ ॥

गो० टी०—अमुञ्चमिति । यत्र वाणमुञ्चं तत्र वनौकसः
 वनम् ओकः स्थानं यस्य तस्य तपस्विन इति यावत् व्यक्ता
 वाक् प्रादुरासीदिति संबन्धः ॥ २४ ॥

रा० टी०—तस्मिन्निति । तस्मिन् वनवासिनि तत्र भूमौ
 निपतिते सति अस्मद्विधे तपस्विनि तपोनिरते शस्त्रं कथं
 निपतेत् इति मानुषी मनुष्योच्चारिता वागभूत् मम शत्रो-
 रभावादसंभवमेतदिति तात्पर्यम् । अर्धद्वयमेकान्वयि ॥ २५ ॥

गो० टी०—विशिष्य वागुदितेत्याह—तस्मिन्नित्यादि ।
 अस्मद्विधे अजातशत्रौ प्रविविक्तां प्रकपेण निर्जनां रात्रौ अप-

ररात्रौ उदकमाहारयतीत्युदाहारः मन्यौदनेत्यादिना उदकशब्द-
 स्योदादेशः । यद्यपि हारशब्दे परे उदादेशो विहितः तथाप्येकदे-
 शविकृतमनन्यवद्भवतीति दीर्घः, छान्दसो वा । किं कृतं किमनिष्टं
 कृतं न्यस्तदण्डस्य उपरतवाङ्मनःकायसंबन्धिपरहिंसस्य 'द-
 ण्डोऽस्त्री शासने राज्ञां हिंसायां दमसैन्ययोः' इति विश्वः अर्थो
 प्रयोजनवान् गुरुत्वपगं गुरुदारगम् 'तल्पं शय्याद्वदारेषु'
 इत्यमरः । हत इत्येतन्मातापितरावित्यत्र वचनविपरिणामेन
 योजनीयम् सर्वे निहता इत्युक्तिर्मातापितृजीवनहेतुभूतस्य
 स्वस्य वधात् अकृतात्मना अनिश्चितशुद्धिना इति वागभूदिति
 पूर्वेणान्वयः ॥ २५-३२ ॥

२६] ति० टी०—तामेव वाणीमाह—कथमित्यादि ।
 अस्मद्विधे तपस्विन्यजातशत्रौ प्रविविक्तां निर्जनां रात्राव-
 पररात्रे उदाहार इत्यत्र दीर्घ आर्पः ॥ २६ ॥

रा० टी०—प्रविविक्तामिति । उदाहारः उदकाहरणकतां
 योऽहं प्रविविक्तां जनसंचाररहितां नदीमागतः सोऽहं केन
 पुरुषेण इषुणा वाणेनाभिहतः कस्य पुरुषस्य मयापकृतम् ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—न्यस्तदण्डस्य त्यक्तपरपीडस्य ॥ २७ ॥

रा० टी०—ऋषेरिति । न्यस्तदण्डस्य त्यक्तपरपीडनस्य
 वन्येन फलादिना जीवतः मद्विधस्य ऋषेः शस्त्रेण वधः कथं
 विधीयते ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—जटाभारेत्यादिना हन्तुरपि लाभाभावः
 सूचितः ॥ २८ ॥

रा० टी०—जटेति । जटाभारधरस्य द्रव्यादिभाररहितस्ये-
 त्यर्थः । मम वधेन कोऽर्थी धनादिमान् स्यात् । नन्वपकारि-
 वध एवार्थः इत्यत आह—कस्य मयापकृतं न कस्यापी-
 त्यर्थः ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—मम वधेन कः पुमानर्थी मनुष्यमांसेन
 न कस्यापि प्रयोजनमिति व्यर्थ एव मद्बध इति भावः । पर-
 लोकेनाशकत्वात्केवलानर्थसंहितमिह लोके च फलरहितम् ॥ २९ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवमनेन प्रकारेण निष्फलं फल-
 रहितं कर्म आरब्धं आरम्भकर्तारं केवलानर्थसंहितं केवला-
 नर्थेन प्रयोजनसंसर्गशून्यस्वार्थविध्वंसेन संहितं संहितं जन्

१ लक्ष्य स्वपातयमिति गो. पाठः । २ वाणाभिहतेति गो. वाणव्यथितेति रा. पाठः । ३ वाणे इति गो. पाठः । ४ स्विति गो पाठः । ५ वा
 किं कृतमिति गो. पाठः । ६ अपररात्र इति युक्तं दृश्यते ।

न कैचित्साधु मन्येत यथैव गुरुतल्पगम् । नैमं तथानुशोचामि जीवितक्षयमात्मनः ॥ ३० ॥
 मातरं पितरं चोभावनुशोचामि मद्बन्धे । तदेतन्मिथुनं वृद्धं चिरकालभृतं मया ॥ ३१ ॥
 मयि पञ्चत्वमापन्ने कां वृत्तिं वर्तयिष्यति । वृद्धौ च मातापितरावहं चैकेषुणा हतः ॥ ३२ ॥
 केन स्म निहताः सर्वे सुबालेनाकृतात्मना । तां गिरं करुणं श्रुत्वा मम धर्मानुकाङ्क्षिणः ॥ ३३ ॥
 कराभ्यां सशरं चापं व्यथितस्यापतद्भुवि । तस्याहं करुणं श्रुत्वा ऋषेर्विलपतो निशि ॥ ३४ ॥
 संभ्रान्तः शोकवेगेन भृशमासं विचेतनः । तं देशमहमागम्य दीनसत्त्वः सुदुर्मनाः ॥ ३५ ॥
 अपश्यमिषुणा तीरे सरयवास्तापसं हतम् । अवकीर्णजटाभारं प्रविद्धकलशोदकम् ॥ ३६ ॥
 पांसुशोणितदिग्धाङ्गं शयानं शल्यवेधितम् । स मामुद्वीक्ष्य नेत्राभ्यां त्रस्तमस्वस्थचेतनम् ॥ ३७ ॥
 इत्युवाच वैचः क्रूरं दिग्धाङ्गं तेजसा । किं तवापकृतं राजन्वने निवसता मया ॥ ३८ ॥
 जिहीषुरग्भो गुर्वर्थं यदहं ताडितस्त्वया । एकेन खलु वाणेन मर्मण्यभिहते मयि ॥ ३९ ॥

कचिच्छिन्नाधिष्ठोके गुरुतल्पगमिव साधु न मन्येत एतेन साधुकृतमिति कश्चिन्न वदिष्यतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

३०-३१] ति० टी०-कचिदिहलोके परत्र वा यथा गुरुतल्पगं न साधु मन्यन्त एवमेतं न मन्येत कोऽपीत्यर्थः । आत्मन इमं जीवितक्षयं नाशुशोचामि ॥ ३० ॥ ३१ ॥

रा० टी०-नेति । मद्बन्धे सति मातरं पितरश्चभौ यथा-नुशोचामि तथात्मनः स्वस्य इमं प्राप्तं जीवितक्षयं प्राणनाशं नाशुशोचामि ॥ ३० ॥

रा० टी०-तदिति । मया चिरकालभृतं बहुकालं पोषितं वृद्धं तदेतन्मिथुनं मातापितृगुणं मयि पञ्चत्वमापन्ने प्राप्ते सति कां वृत्तिं जीविकां वर्तयिष्यति प्राप्स्यति ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०-एकेनेषुणा वृद्धौ हतौ, अहं च हतः मद्बन्धेन तयोर्वयस्य सिद्धत्वादित्याशयः ॥ ३२ ॥

रा० टी०-वृद्धाविति । यस्य मातापितरौ वृद्धौ सोऽहम-कृतात्मना अनिश्रितान्तःकरणेन अत एव सुबालेन केन पुरुषेणैकेषुणा एकवाणेन हतोऽस्मि येनैकस्यापि हननेन वयं सर्वे निहताः रक्षकाभावान्मातापितरावपि निहतप्रायावित्यर्थः ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०-अकृतात्मनाऽजितेन्द्रियेण धर्मानुकाङ्क्षिणो धर्मप्रतीक्षाशीलस्य मम कराभ्यामित्यन्वयः ॥ ३३ ॥

रा० टी०-तामिति । करुणां कारुण्यजनिकां तां गिरं श्रुत्वा विद्यमानस्य धर्मानुकाङ्क्षिणः धर्ममात्रप्रेक्षासहितस्य अत एव व्यथितस्य मे सशरं शरान्तरसहितं चापं भुव्यपतत् ॥ ३३ ॥

गो० टी०-तामिति । सशरं चापमित्यनेन शरे मुक्तेऽपि हस्तलाघवाच्छरान्तरं धृत्वा संहितवानित्यवगम्यते करुणां गिरं श्रुत्वा करुणाजनकं वचः श्रुत्वा स्थितस्येति शेषः ॥ ३३ ॥

३४-३५] ति० टी०-करुणं करुणाजनकं वचः

श्रुत्वा विलपतः । 'लालप्यतः' इति पाठे तु यङन्ताच्छता आपः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

रा० टी०-तस्येति । विलपतस्तस्य ऋषेः करुणं करुणा-जनकं वचः श्रुत्वा शोकवेगेन भृशं संभ्रान्तः उद्वेगं प्राप्तः अत एव विचेतन आसं लालप्यत इति पाठे तु यङन्ताच्छता आपः इति भट्टाः 'लालपतः' इति भूपणपाठः ॥ ३४ ॥

गो० टी०-तस्येति । लालपत इति यङ्कुलान्ताच्छतृप्र-त्ययः प्रलपत इत्यर्थः विलपनमित्यर्थसिद्धम् ॥ ३४ ॥

३६] ति० टी०-प्रविद्धं ध्वस्तं पर्यस्तं वा ॥ ३६ ॥

रा० टी०-तामिति । तम ऋषिणाधिष्ठितं देशमागम्य दी-नसत्त्वः क्षीणबलः अत एव सुदुर्मनाः अहं अवकीर्णजटाभार-मवकीर्णः शिथिलभूतो जटाभारो यस्य तं प्रविद्धं विभिन्नं कलशोदकमुदककलशो यस्य तं पांसुशोणिताभ्यां दिग्धं व्याप्त-मङ्गं यस्य तमिषुणा हतमत एव शल्यपीडितं विद्धवाणजनित-पीडाविशिष्टमत एव शयानं भुवि पतितं तापसमपश्यम् । अर्थ-चतुष्टयमेकान्वयि ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

गो० टी०-तामिति । दीनसत्त्वः दीनहृदयः सुदुर्मनाः अ-त्यन्तदुःखितमनाः प्रविद्धकलशोदकं पर्यस्तकलशोदकमित्यर्थः नतु ध्वस्तकलशोदकमिति ततस्तं घटमादाय पूर्णं परमवारि-णेति वक्ष्यमाणविरोधात् पांसुशोणितदिग्धाङ्गं पांसुविशिष्ट-शोणितेन लिप्ताङ्गं शल्यपीडितं शराग्रपीडितम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

३७-३९] ति० टी०-व्रतं नेत्राभ्यामुद्वीक्ष्य ॥ ३७-३९ ॥

रा० टी०-स इति । स तापसः व्रतं भीतिविशिष्टमत एव अस्वस्थचेतनं मां समुद्वीक्ष्य तेजसा दिग्धं दग्धुमिच्छ-न्नैव क्रूरं प्रातिभासिककूरत्वविशिष्टमितीदं वच उवाच ॥ ३७ ॥

गो० टी०-स मामुद्वीक्ष्येति । व्रतं भीतमत एवास्व-स्थचेतनं व्याकुलचित्तम् ॥ ३७ ॥

रा० टी०-वचनाकारमाह-किमिति । हे राजन् ! मया

१ कश्चिदिति गो. पाठः । २ नाहमिति गो. पाठः । ३ करुणामिति गो. रा. पाठः । ४ निशि लालपतो वहिति गो. पाठः । ५ पीडितमिति गो. रा. पाठः । ६ चेतसमिति गो. पाठः । ७ तत इति गो. पाठः ।

द्रावन्धौ निहतौ दृढौ माता जनयिता च मे । तौ नूनं दुर्बलावन्धौ मत्प्रतीक्षौ पिपासितौ ॥ ४० ॥
 चिरमांशं कृतां कष्टां तृष्णां संधारयिष्यतः । न नूनं तपसो वास्ति फलयोगः श्रुतस्य वा ॥ ४१ ॥
 पिता यन्मां न जानीते शयानं पतितं भुवि । जानन्नपि च किं कुर्यादैशक्तश्चापरिक्रमः ॥ ४२ ॥
 भिद्यमानमिषांशक्तस्त्रातुमन्यो नगो नगम् । पितुस्त्वमेव मे गत्वा शीघ्रमाचक्ष्व राघव ॥ ४३ ॥
 न त्वामनुदहेत्कुदो वनमग्निरिवैधितः । इयमेकपदी राजन्यतो मे पितुराश्रमः ॥ ४४ ॥
 तं प्रसादय गत्वा त्वं न त्वा संकुपितः शपेत् । विशल्यं कुरु मां राजन्मर्म मे निशितः शरः ॥ ४५ ॥
 रुणद्धि मृदु सोत्सेधं तीरमम्बुरयो यथा । सशल्यः क्लिश्यते प्राणैर्विशल्यो दिनशिष्यति ॥ ४६ ॥
 इति मामविशचिन्ता तस्य शल्यापकर्षणे । दुःखितस्य च दीनस्य मम शोकातुरस्य च ॥ ४७ ॥

किं तवापकृतं येनापकारेण गुर्वथ मातापितृक्रियानिर्वाहार्थ-
 मम्भो जलं जिहीर्षुराहर्षुमिच्छुरहं त्वया ताडितः ॥ ३८ ॥

रा० टी०—एकेनेति । एकेन वाणेन मर्मणि मर्मस्थले
 मयि अभिहते सति मे जनयिता जनकः माता चेमौ द्वौ अ-
 न्धावपि निहतौ रक्षकाभावेन निहतप्रायौ ॥ ३९ ॥

गो० टी०—किं तवेति । जिहीर्षुः आहर्षुमिच्छुः गुर्वथ
 मातापितृनिमित्तम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

४०] ति० टी०—जनयिता पिता नूनं निश्चयेन मत्प्र-
 तीक्षौ ॥ ४० ॥

रा० टी०—ताविति । पिपासितौ पातुमिच्छु अत एव
 मत्प्रतीक्षौ मत्कर्मकप्रतीक्षावन्तौ तौ मातापितरौ कष्टां कष्ट-
 सपादिकां तृष्णां पिपासाहेतुकां चिरं कृतां बहुकालतो निष्प-
 न्नामांशं मदानीतजलविषयकोत्कटेच्छां संधारयिष्यतः ॥ ४० ॥

गो० टी०—ताविति । आंशकृतां पुत्रो मे जलमाहरिष्य-
 तीत्याशासहितां तृष्णां पिपासां कष्टां दुःसहाम् ॥ ४० ॥

४१] ति० टी०—कृतमांशं पुत्रो जलमानेप्यतीत्येवंपां
 ममागमनातृष्णां पिपासां च चिरं धारयिष्यतः तपसः श्रुतस्य
 वेत्यत्र मामकस्य पित्र्यस्य चेति शेषः । फलयोगः फलसंबन्धो
 नास्ति ॥ ४१ ॥

रा० टी०—नेति । तपसः मदाचरितश्रमकर्मणः श्रुतस्य
 मच्छ्रवणविषयीभूतेतिहासपुराणादेर्वा फलयोगः फलसंबन्धः
 मयि नास्ति यद्यस्माद्धेतोः पतितं वाणेन पातितमत एव भुवि
 शयानं मां न जानीते एतेन तज्ज्ञाने यथाकार्यचिदुःखनिवृत्तिः
 स्यादिति संभावना सूचिता ॥ ४१ ॥

गो० टी०—न नूनमिति । तपसः श्रुतस्य वेत्यत्र मामक-
 स्येति विशेषणं देयम् ॥ ४१ ॥

४२] ति० टी०—अपरिक्रमः संचाराक्षमोऽन्यत्वात् ॥ ४२ ॥

रा० टी०—दुःखनिवर्तनस्याशक्यत्वादाह—जानन्निति ।
 अपरिक्रमः पशुत्वेन संचाररहितः अत एव अशक्तः पिता
 जानन्नपि किं कुर्यात् न किमपीत्यर्थः अकरणे दृष्टान्तः भिद्य-
 मानं नगं दृष्टं त्रातुमशक्तिः अन्यो नग इव ॥ ४२ ॥

गो० टी०—जानन्निति । अपरिक्रमः असंचारः पशुरिति
 यावत् भिद्यमानं वातादिनेति शेषः ॥ ४२ ॥

४३] ति० टी०—अशक्तिर्दृढत्वात् वातादिना भिद्यमानं
 नगं दृक्षमन्यो नग इव मां त्रातुमशक्तः त्वमेव मे पितुरा-
 चक्ष्व ॥ ४३ ॥

रा० टी०—राजकर्तव्यं बोधयन्नाह—पितुरिति । आचक्ष्व
 महत्तान्तं कथय । अर्थं पृथक् ॥ ४३ ॥

गो० टी०—पितुरिति । राघवेति संबोधनात् सरस्यतीरे
 बहुशो मृगयापर्यटनेन पूर्वमेव दशरथं ज्ञातवानित्यवगम्यते ।
 न त्वामनुदहेदिति । अन्यथा दहेदिति भावः ॥ ४३ ॥

४४] ति० टी०—एधितो वर्धितो वह्निर्वनमिव त्वां न
 दहेत् मा दहत्वित्यर्थः एकपदी सश्रममार्गः यतो यथा एकपद्या मे
 पितुराश्रमः प्राप्यते सेयमेकपदी ॥ ४४ ॥

रा० टी०—तं शापभीतमवलोक्याह—नेति । एधितः
 प्रदहः अग्निर्वनमिव कुदो मत्पिता त्वां न दहेत् तेन पितुर-
 तिशान्तिमत्वं ध्वनितम् । आश्रमप्रापकमार्गं बोधयन्नाह—
 इयमेकपदी मार्गः यतो यथा आश्रमः प्राप्यते इति शेषः तेना-
 नयैव गच्छेति सूचितम् 'वर्त्मन्येकपदीति च' इत्यमरः ॥ ४४ ॥

गो० टी०—इयमिति । एकपदी एकपदन्यासमात्रयुक्ता
 सरणिरित्यर्थः । 'वर्त्मन्येकपदी' इत्यमरः । यतः यत्रैक-
 पथाम् ॥ ४४ ॥

४५-४७] ति० टी०—तथा गत्वा तथा प्रसादय यथा
 त्वां न शपेत् मां विशल्यं कुरु ते शरो मे मर्म रुणद्धि पीड-
 यति । मृदु सिकताप्रायम् सोत्सेधमुच्छ्रायवतीरम् अम्बुरयो
 नदीवेग इव ॥ ४५-४७ ॥

रा० टी०—तमिति । प्रसादय प्रसन्नं कुरु यतः संकुपितः
 पिता न शपेत् । अर्थं पृथक्—विशल्यमिति । हे राजन् !
 विशल्यं विद्वान्गरहितं कुरु तत्र हेतुः शरः मे मर्म मर्मस्थलं
 रुणद्धि पीडयति तत्र दृष्टान्तः मृदुवाल्मीकामयत्वेनातिक्रमं
 सोत्सेधमुच्छ्रायवतीरम् तीरमम्बुरयो गङ्गाप्रवाहवेगो यथा ।
 अर्थद्वयमेकान्वयि ॥ ४५ ॥

१ आशकृतामिति गो. पाठः । २ अशक्तिरपरिक्रम इति गो. पाठः । ३ अशक्तिरिति रा. पाठः । ४ वह्निरिति गो. पाठः । ५ त्वां स इति गो. पाठः ।

लक्षयामास स ऋषिश्चिन्तां मुनिमुतस्तदा । ताम्यमानं स मा कृच्छ्रादुवाच परमार्थवित् ॥ ४८ ॥
 सीदमानो विवृत्ताङ्गोऽचेष्टमानो गतः क्षयम् । संस्तभ्य शोकं धैर्येण स्थिरचित्तो भवाम्यहम् ॥ ४९ ॥
 ब्रह्महत्याकृतं तापं हृदयादपनीयताम् । न द्विजातिरहं राजन्मा भूते मनसो व्यथा ॥ ५० ॥
 शूद्रायामस्मि वैश्येन जातो नैरवराधिप । इतीव वदतः कृच्छ्राद्वाणाभिहतमर्मणः ॥ ५१ ॥
 विघूर्णतो विचेष्टस्य वेपमानस्य भूतले । तस्य त्वाताम्यमानस्य तं वाणमहमुद्धरम् ॥
 स मामुद्दीक्ष्य संव्रस्तो जहौ प्राणांस्तपोधनः ॥ ५२ ॥

जलाद्रिगात्रं तु विलप्य कृच्छ्रं मर्मव्रणं संततमुच्छ्वसन्तम् ।

ततः सरस्यां तमहं शयानं समीक्ष्य भद्रे सुभृशं विषण्णः ॥ ५३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

रा० टी०—तपस्विवचनश्रवणानन्तरकालिकं राजवृत्तमाह—
 सेति । सशल्यः वाणसहितोऽयं प्राणैः क्षिप्यते विशल्यश्चेद्विन-
 शिष्यति विनश्यति इति चिन्ता शल्यापकर्षणे मामविशत् ॥ ४६ ॥

गो० टी०—विशल्यमिति । मर्म रुणद्धि पीडय-
 तीत्यर्थः । मृदुसिकतामयं सोत्सेधम् औन्नत्यवत् अम्बुरयः
 नदीवेगः ॥ ४६ ॥ ४६ ॥

रा० टी०—दुःखितस्येति । शोकातुरस्य मे चिन्तां स
 ऋषिर्ज्ञानी मुनिमुतः लक्षयामास अत एव ताम्यमानं मां
 कृच्छ्रादुवाच । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

गो० टी०—दुःखितस्येति । दुःखितस्य महदकृत्यं प्राप्त-
 मिति दुःखितस्य शोकातुरस्य ब्रह्महत्या भविष्यतीति भिया शो-
 केन पीडितस्य ॥ ४७ ॥

४८] ति० टी०—मम चिन्तां लक्षयामासेत्यन्वयः । एवं
 चिन्तया शल्यं नोद्धरतीति ज्ञातवान् परमार्थः शास्त्रतत्त्वम् ।
 'परमार्थवत्' इति पाठे परमार्तः सन्नित्यर्थः ॥ ४८ ॥

गो० टी०—ताम्यमान इति । क्षयं गतः नाशं प्राप्तुमु-
 पक्रान्तः संस्तभ्येत्यादिश्लोकद्वयस्य इति माध्वाचेत्यनेनान्व-
 यः । स्थिरचित्तो भवाम्यहमित्यत्र स्थिरचित्तो भवानचेति
 च पाठः शूद्रायां वैश्येन जातः करण इत्यर्थः 'शूद्राविशोस्तु क-
 रणः' इत्यमरः ॥ ४८—५० ॥

४९] ति० टी०—क्षयं शक्तिक्षयं गतः प्राप्तः विवृत्ताङ्गः परा-
 वृत्तनेत्रः अचेष्टमानो हस्तपादादिचेष्टारहितः धैर्येण शोकं सं-
 स्तभ्याहं स्थिरचित्तो भवामि मम चित्ते मोहो नास्तीत्यर्थः अतो
 यद्ददामि तच्छृण्वित्यर्थः । शोकं ब्रह्महत्यासिद्धं संस्तभ्य त्य-
 क्त्वा अधुना स्थिरचित्तो भवेति पाठान्तरेऽर्थः ॥ ४९ ॥

रा० टी०—वचनाकारमाह—सीदमान इति । सीदमानः
 क्लेशं प्राप्तः तत्र हेतुः विवृत्ताङ्गः विपरिणतनेत्रादिविशिष्टः अत एव
 अचेष्टमानः कायव्यापाररहितः अत एव क्षयं विनाशं गतः
 प्राप्तोऽहं धैर्येण शोकं संस्तभ्य निरुध्य स्थिरचित्तो भवामि ॥ ४९ ॥

५०] ति० टी०—अतो ब्रह्महत्याकृतं तापं भयम् अर्धर्चा-
 दिस्तापशब्दः ॥ ५० ॥

रा० टी०—ब्रह्महृत्येति । हे राजन् ! ब्रह्महत्याकृतं ब्राह्मण
 हननजनितं पापं हृदयात्स्वान्तःकरणादपनीयतां निःसार्य
 तां ब्रह्महत्यादोषो मां प्राप्तः इति स्वनिश्चयस्त्यज्यता-
 मित्यर्थः । ननु कथं त्याग इत्यत आह—अहं द्विजातिर्न
 अतस्ते मनसो व्यथा दुःखं मास्तु ॥ ५० ॥

५१] ति० टी०—वैश्येन शूद्रायां जातः करणः इतीव
 इत्येवंजातीयकम् ॥ ५१ ॥

५२] ति० टी०—आताम्यमानस्य ताम्यतः व्यथया संकु-
 चिताङ्गस्येति यावत् । उद्धरम् अडभाव आर्पः संव्रस्तः प्राणहर-
 त्वात् तपोधनस्तत्कुमारः ॥ ५२ ॥

रा० टी०—ननु कोऽसीत्यत आह—शूद्रायामिति ।
 वैश्येन शूद्रायामहं जातोऽस्मि तेन करणोऽस्मीति सूचितं
 कृच्छ्रादित्वा अतीव वदतः विघूर्णतः लुण्ठतः अत एव
 विचेष्टस्य उचितव्यापाररहितस्य आताम्यमानस्य अतिगलानि
 प्राप्नुवतस्तस्य मुनिमुतस्य वाणमुद्धरं आगमशास्त्रानि-
 त्यत्वादभावः 'शूद्राविशोस्तु करणः' इत्यमरः । श्लोक-
 द्वयमेकान्वयि ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

रा० टी०—स इति । संव्रस्तः मातापित्रोर्निर्वाहः कथं
 भविष्यतीतिसंभावनाहेतुकसंत्रासविशिष्टः स तपोधनः माध्वाद्दी-
 क्ष्य प्राणाञ्जहौ । अर्थं पृथक् ॥ ५३ ॥

गो० टी०—इतीति । विघूर्णतः कदाचिदतीव वेपमान-
 स्येत्यर्थः विचेष्टस्य कदाचिदिति शेषः । वेपमानस्य कदाचिदीप-
 त्कम्पमानस्येत्यर्थः । आनम्यमानस्य व्यथया संकुचिताङ्गस्ये-
 त्यर्थः । नानम्यमानस्येति पाठे अतिशयेन नदत इत्यर्थः । उद्धरम्
 उद्धरम् अडभावोऽनित्यत्वात् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

५३] ति० टी०—कृच्छ्रं मर्मव्रणं प्राप्य विलप्य च संत-

१ हृदये इति गो. पाठः । २ ताम्यमानः इति गो. पाठः । ३ परमातर्वादिति गो. परमार्थवदिति रा. पाठः । ४ विवृत्ताङ्गश्चेष्टमान इति रा. पाठः ।
 ५ वेष्टमान इति गो. पाठः । ६ पापमिति गो. रा. पाठः । ७ जनपदाधिपेति गो. पाठः । ८ आनम्येति गो. आतम्येति रा. पाठः । ९ कृच्छ्रादिति गो. पाठः ।
 १० ऽस्मीति गो. पाठः ।

चतुःषष्टितमः सर्गः ।

प्राप्तजरदम्पतिरहं ताभ्यां पुत्रवृत्तं न्यवेदयम्, तौ च पुत्रान्तिकं प्रापयम्, तमालिङ्ग्य करुणं विलपन्तौ तौ तस्मै निवापा-
जलिं ददतुः । प्राप्तदिव्यदेहः स वृद्धावाश्वास्य स्वर्गं जगाम, पुत्रवियोगदुःखितौ तौ पुत्रशोकादन्तकरं शापं मह्यं वितर्य देहं विमुच्य
परं प्रापतुः । निवेद्यैवं विलपन्दशरथोऽपररात्रे राममुत्सृज्य प्राणाञ्जहौ ।

वधमप्रतिरूपं तु महर्षेस्तस्य राघवः । विलपन्नेव धर्मात्मा कौसल्यामिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
तदज्ञानान्महत्पापं कृत्वा संकुलितेन्द्रियः । एकस्त्वचिन्तयं बुद्ध्या कथं नु सुकृतं भवेत् ॥ २ ॥
ततस्तं घटमादाय पूर्णं परमवारिणा । आश्रमं तमहं प्राप्य यथाख्यातपथं गतः ॥ ३ ॥
तत्राहं दुर्बलावन्धौ वृद्धावपरिणायकौ । अपश्यं तस्य पितरौ लूनपक्षाविव द्विजौ ॥ ४ ॥
तन्निमित्ताभिरासीनौ कथाभिरपरिश्रमौ । तामाशां मत्कृते हीनावृषासीनावनाथवत् ॥ ५ ॥

तद्युद्धसन्तं सरयूतीरे मृत्वा शयानं वीक्ष्याहं भृशं विषण्णो-
ऽभवमिति कौसल्यां प्रत्युक्ताहवादः ॥ ६३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

रा० टी०-जलाद्रैति । सरय्वां शयानमत एव जला-
दंगानं सरयुजलक्लिन्नशरीरं मर्मव्रणं मर्मस्रं व्रणं यस्य
तमत एव कृच्छ्रं यथा स्यात्तथा विलप्य विविधमुक्त्वा उच्छु-
सन्तं तं तपस्विनं समीक्ष्य सृभृशम् अतीव विषण्णः दुःखी
आसमिति शेषः ॥ ६४ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वयोऽध्याकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

गो० टी०-जलाद्रगात्रमिति । अयं श्लोकः प्रथमदृष्टा-
हवादः मर्मणि प्राणस्थाने व्रणः यस्य तं सरय्वां सरयूतीरे
विषण्णोऽस्मि विषण्णोऽभवम् ॥ ६३ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्या-
नेऽथोऽध्याकाण्डव्याख्याने त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

१] ति० टी०-वधमिति । राघवो दशरथो वधं स्पृत्वा
पुत्रं प्रति विलपन्नेव कौसल्यामिमदब्रवीदवदत् ॥ १ ॥

रा० टी०-उपरतः कृपिपुत्रदर्शनकथनानन्तरकालिकं राज-
वृत्तमाह-वधमिति । अप्रतिरूपमयोग्यं तस्य महर्षेर्वधं
विलपन्कथयन्राघवो दशरथः इदमब्रवीत् ॥ १ ॥

गो० टी०-वधमिति । विलपन्नेव मध्ये स्वपुत्रं विल-
पन्नेव ॥ १ ॥

२] ति० टी०-संकुलितेन्द्रियः क्षुभितेन्द्रियः कथं नु सु-
कृतं भवेदित्यचिन्तयम् ॥ २ ॥

रा० टी०-वचनाकारमाह-तदिति । अज्ञानान्महत्पापं
कृत्वा संकुलितेन्द्रियः व्याकुलकरुणोऽहं तत्पापं सकृतं सविनष्ट-
मित्यर्थः कथं भवेदिति बुद्ध्या मनसाहमचिन्तयम् ॥ २ ॥

गो० टी०-तदिति । संकुलेन्द्रियः व्याकुलेन्द्रियः सकृतं
सपुष्टं कृतं सुनिकुमारवचनामिति शेषः । इत्यचिन्तयमित्युपस्कार्य

यद्वा अस्य वधज्ञापनाज्ञापनयोः किं शुभोदकं भवेदित्यचिन्तय-
मित्यर्थः ॥ २ ॥

३] ति० टी०-तत एवं चिन्तानन्तरं यथाख्यातपथं
सुनिकुमारोपदिष्टं मार्गं प्राप्याऽऽरुह्याऽऽश्रमं गतः ॥ ३ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः चिन्तानन्तरं परमवारिणा
अत्युत्कृष्टसरयुजलेन पूर्णं तं घटमादाय आख्यातपथम् ऋषि-
बालोपदिष्टमार्गं गतः प्राप्तोऽहं तं सुनिपित्रधिष्ठितमाश्रमं यथाव-
त्प्राप्य तत्र तस्मिन्नाश्रमे दुर्बलौ पङ्कत्वेन चलनसामर्थ्यरहितौ
अन्धौ अपरिणायकौ रक्षकान्तररहितौ तन्निमित्ताभिः पुत्रसं-
बन्धिनीभिः कथाभिः अपरिश्रमौ श्रमाभाववन्तौ तां मत्पु-
त्रो जलमानेष्यतीत्याकारिकामाशां विच्छेदयितुं पशुपासीनौ प्राप्तौ
मत्कृते मत्कर्तृकवधे सति हीनौ पुत्ररहितौ अत एव लूनौ
छिन्नौ पक्षौ ययोः तौ द्विजौ पक्षिणाविव आसीनौ तस्य पि-
तरौ अनाथवन्नाथत्वाभाववानिवाहमपश्यम् । श्लोकत्रयमेका-
न्वयि ॥ ३-५ ॥

गो० टी०-ततस्तं घटमिति । ततः सुनिकुमारोक्तज्ञा-
पनमेव श्रेयस्करमिति निश्चयानन्तरं यथाख्यातपथं प्राप्य आ-
श्रमं गत इति संबन्धः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०-तत्राश्रमेऽपरिणायकौ संचारयितृपुरुषान्त-
ररहितौ ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-तन्निमित्ताभिः पुत्रनिमित्ताभिः कथाभि-
र्हेतुभिरपरिश्रमावासीनौ पुत्रो जलमानेष्यतीत्येवंरूपां तामा-
शां पशुपासीनौ सेवमानौ मत्कृते मत्कृतदुष्कर्मनिमित्तं तामाशां
प्रति हीनावपि तां सेवमानावपश्यमिति पूर्वोक्तान्वयः । 'उदा-
सीनौ' इति पाठेऽनाथवदुदासीनौ दुःखिताविव ॥ ५ ॥

गो० टी०-तत्रेत्यादि । परितो नयति संचारयतीति
परिणायकः तद्रहितौ तन्निमित्ताभिः पुत्रविषयाभिः कथाभिः
उपलक्षितौ अपरिष्कृतौ पङ्कभूतौ मत्कृते तन्निमित्तं तामाशां
हीनौ जलानयनाशरीरितौ पुत्रविषयाशररहितौ उदासीनौ प्रय-
त्नश्चन्यौ तस्य पितरावपश्यमिति संबन्धः ॥ ४ ॥ ५ ॥

शोकोपहतचित्तश्च भयसंत्रस्तचेतनः । तच्चाश्रमपदं गत्वा भूयः शोकमहं गतः ॥ ६ ॥
 पदशब्दं तु मे श्रुत्वा मुनिर्वाक्यमभाषत । किं चिरायसि मे पुत्र पानीयं क्षिप्रमानय ॥ ७ ॥
 यन्निमित्तमिदं तात सलिले क्रीडितं त्वया । उत्कण्ठिता ते मातेयं प्रविश क्षिप्रमाश्रमम् ॥ ८ ॥
 यद्वलीकं कृतं पुत्र मात्रा ते यदि वा मया । न तन्मनसि कर्तव्यं त्वया तात तपस्विना ॥ ९ ॥
 त्वं गतिस्त्वगतीनां च चक्षुस्त्वं हीनचक्षुषाम् । समासक्तास्त्वयि प्राणाः कैथं त्वं नाभिभाषसे ॥ १० ॥
 मुनिमव्यक्त्या वाचा तमहं सज्जमानया । हीनव्यञ्जनया प्रेक्ष्य भीतचित्त इवाब्रुवम् ॥ ११ ॥
 मनसः कर्म चेष्टाभिरभिसंस्तभ्य वाग्वलम् । आचक्षे त्वहं तस्मै पुत्रव्यसनजं भयम् ॥ १२ ॥
 क्षत्रियोऽहं दशरथो नाहं पुत्रो महात्मनः । सज्जनावमतं दुःखमिदं प्राप्तं स्वकर्मजम् ॥ १३ ॥

६] ति० टी०-तौ दृष्ट्वा शोकोपहतचित्त इत्यादि भूयो-
 अधिकम् ॥ ६ ॥

रा० टी०-शोकेति । भयेन वधजनितदोषेण संत्रस्तं
 चेतः यस्य सः अहं तदाश्रमं श्रमनिवर्तकं पदं स्थानं गत्वा भूयः
 तदुःखदर्शनेनाधिकं शोकं गतः प्राप्त आसमिति शेषः ॥ ६ ॥

गो० टी०-शोकोपहतचित्त इति । पुत्रवधेन पूर्वमेव
 शोकोपहतचित्तः भूयः शोकं गतः तद्दर्शनादतिशयितशोकं गतः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-चिरायसि विलम्बयसि ॥ ७ ॥

रा० टी०-पदेति । पदशब्दं पादकमजनितस्वनं श्रुत्वा
 अभाषत । भाषणाकारमाह-किं किमर्थं चिरायसि विलम्बं
 करोषि ॥ ७ ॥

गो० टी०-पदशब्दमिति । पदशब्दं चरणविन्यासज-
 शब्दं चिरायसि विलम्बसे तत्करोतीति णिच् यन्निमित्तं किं
 निमित्तमित्यर्थः । यद्वा यन्निमित्तं त्वया सलिले क्रीडितम् इदं
 ब्रूहीति शेषः । 'यन्न दत्तम्' इति पाठे इदानीं पानीयं न दत्तमिति
 यत् तस्मात्त्वया सलिले क्रीडितमित्यन्वयः उत्कण्ठिता शोकस्म-
 रणवत्यभूत् व्यलीकमप्रियम् 'अलीकम्' इति पाठे अलीकमपराधः
 'अलीकमपराधः' इति हलायुधः ॥ ७-९ ॥

८] ति० टी०-यन्निमित्तं येन हेतुना एतावत्कालं त्वया
 सलिले क्रीडितं तेन ते मातोत्कण्ठिता सशोकस्मरणवत्यभूत् ।
 'यन्न दत्तम्' इति पाठे यत्त्वया शीघ्रं जलमावयोर्न दत्तम्, य-
 त्वया सलिले क्रीडितं तेन ते मातोत्कण्ठितेत्यन्वयः ॥ ८ ॥

रा० टी०-यदिति । यन्निमित्तं येन कारणेन इदमति-
 विलम्बं त्वया सलिले क्रीडितं तेन कारणेन ते माता उत्कण्ठिता
 शोकसहितं सस्मार अतः क्षिप्रं प्रविश ॥ ८ ॥

९] ति० टी०-व्यलीकमप्रियम् ॥ ९ ॥

रा० टी०-यदिति । व्यलीकमप्रियं तत्त्वया मनसि न
 कर्तव्यं स्मर्तव्यमेतेन मातापितृकर्तृपाकृतिरपि पुत्राणां
 कल्याणप्रदेति व्यञ्जितम् ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-अगतीनां त्वं गतिः हीनचक्षुषां त्वं चक्षुः
 अतो यन्न भाषसे तत्कर्तुं कस्मात् ॥ १० ॥

रा० टी०-त्वमिति । अगतीनां रक्षकरहितानां हीनच-

क्षुषामस्माकं त्वमेव गतिः रक्षकः अत एव चक्षुश्च अत एव
 त्वयि प्राणाः अस्माकमिन्द्रियाणि समासक्ता संलग्नाः त्वं कथं
 किमर्थं न अभिभाषसे ॥ १० ॥

गो० टी०-त्वमिति । नः अस्मान् इति मुनिर्वाक्यम-
 भाषतेत्यन्वयः ॥ १० ॥

११] ति० टी०-सुतपदशब्दत इव सुतयिया सज्जमानया
 गद्गदया अत एव हीनव्यञ्जनया व्यञ्जनाश्वरेव्यक्तिरहितया अत
 एवाव्यक्त्या वाचा वदन्तं मुनिं प्रेक्ष्य भीतचित्त इवाहं तादृश्यैव
 वाचाऽब्रुवमित्यन्वयः ॥ ११ ॥

रा० टी०-मुनिमिति । सज्जमानया पुत्रासक्तिसहि-
 तया अव्यक्त्या अतिवृद्धत्वाद्व्यकाशररहितया वाचा उपल-
 क्षितं तं हतपुत्रं मुनिं प्रेक्ष्य भीतचित्त इवाहं हीनव्यञ्जनया भीत्या
 व्यक्तिरहितयेत्यर्थः । वाचा अब्रुवम् । इव एवायं ॥ ११ ॥

गो० टी०-मुनिमिति । सज्जमानया स्वलन्त्या हीनव्य-
 ञ्जनया अस्पष्टाक्षरया 'व्यञ्जनं इमं शुनिष्ठानचिह्नेष्ववयवेष्वक्षरे' इति
 वैजयन्ती । अव्यक्त्या वाचा अब्रुवमिति संवन्धः । भीतोऽपि
 सन् भीतः भीतभीतः अत्यन्तभीत इत्यर्थः । पाठभेदः भीतोऽपि
 सन्नभीत इवाब्रुवम् । इवशब्दो वाक्यालङ्कारः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०-मनस इति । मनसः कर्म भीतिरूपं
 वाग्वलमाश्रित्य चेष्टाभिरभीतिसाध्यव्यवहारैरभिहितः सं-
 स्तभ्य भीताकारतामाच्छायाभीत इवाचक्षे ॥ १२ ॥

रा० टी०-भङ्गयन्तरेण तदेवाह-मनस इति । वाग्वलं
 वाच आच्छादकं मनसः कर्म भीतिमित्यर्थः । चेष्टाभिः अवच-
 नेन न निर्वाह इत्यादिविचाररूपव्यापारैरभिसंस्तभ्य आच्छाद्य
 पुत्रव्यसनजं पुत्रमरणजनितं भयमहमाचक्षे ॥ १२ ॥

गो० टी०-उक्तमेव विशदं दर्शयति-मनस इति । मनसः
 कर्म ऊहापोहात्मकं चेष्टाः इन्द्रियनियमनरूपव्यापाराः ताभिर्वा-
 ग्वलम् अभिसंस्तभ्य स्स्वलतां वाचं बलात् दृढीकृत्येत्यर्थः ।
 तस्मै भयमाचक्षे इति संवन्धः । यद्वा वाग्वलमभिसंस्तभ्य
 लज्जाभीतिप्रभृतिभिः मन्दवचनोऽभूत्वेत्यर्थः । आचक्षे इति
 लिङ्गुत्तमपुरुषैकवचनम् ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०-महात्मनस्तव पुत्रो नाहमिति योजना
 सज्जनावमतं सज्जनगर्हितम् मया भवता चेति शेषः ॥ १३ ॥

भगवंश्चापहस्तोऽहं सरयूतीरमागतः । जिघासुः श्वापदं किञ्चिन्निपाने वागतं गजम् ॥ १४ ॥
 तैतः श्रुतो मया शब्दो जले कुम्भस्य पूर्यतः । द्विपोऽयमिति मत्वाहं वाणेनाभिहतो मया ॥ १५ ॥
 गत्वा तस्यास्ततस्तीरमपश्यमिधुणा हृदि । विनिर्भिन्नं गतप्राणं शयानं भुवि तापसम् ॥ १६ ॥
 [भैगवञ्छब्दमालक्ष्य मया गजजिघांसुना । विस्मृष्टोऽम्भसि नाराचस्ततस्ते निहतः सुतः ॥]
 ततस्तस्यैव वचनादुपेत्य परितप्यतः । स मया सहसा वाग उद्धृतो मर्मतस्तदा ॥ १७ ॥
 स चोद्धृतेन वाणेन सहसा स्वर्गमास्थितः । भैगवन्तावुभौ शोचर्न्नन्धाविति विलप्य च ॥ १८ ॥
 अज्ञानाद्भवतः पुत्रः सहसाभिहतो मया । शेषमेवं गते यत्स्यात्तत्प्रसीदतु मे मुनिः ॥ १९ ॥
 स तच्छ्रुत्वा वचः कूरं मया तदवशंसिना । नाशकचीत्रमायासं सं कर्तुं भगवानृषिः ॥ २० ॥
 स बाष्पपूर्णवदनो निःश्वसञ्शोकमूर्छितः । मामुवाच महातेजाः कृताञ्जलिमुपस्थितम् ॥ २१ ॥

रा० टी०—कथनप्रकारमाह—क्षत्रिय इत्यादिभिः । येन मया सज्जनैः अवमतं तिरस्कृतं स्वकर्मजमिदं दुःखं प्राप्तं प्रापितं स दशरथोऽहं महात्मनस्तव पुत्रो नाहम् ॥ १३ ॥

गो० टी०—क्षत्रिय इति । महात्मनः तवेति शेषः । सज्जनावमतं सज्जनावमतिविषयभूतं सत्यरूपगार्हितमित्यर्थः ॥ १३ ॥
 १४] ति० टी०—तदेवाह—भगवन्निति । निपाने आगतं श्वापदं व्याघ्रादिं गजं वा जिघांसुरित्यन्वयः ॥ १४ ॥

रा० टी०—ननु किं तत्कर्मैतत्त आह—भगवन्निति । निपाने जलपानदेशे आगतं प्राप्तं किञ्चित्कूरमित्यर्थः श्वापदं व्याघ्रादि-गजं च जिघांसुरहं सरयूतीरमागतः ॥ १४ ॥

गो० टी०—भगवन्निति । निपाने जलावतारे आगतं गजं श्वापदं हिंसशादृष्टादिकं च जिघांसुः चापहस्तोऽहं सरयूतीरमागतः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—अयं शब्दहेतुः पदार्थ इत्यर्थः । द्विप इति मत्वाहं स्थितस्ततो मया स वाणेन हतः ॥ १५ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः सरयूतीरगमनानन्तरं जले पूर्यतः पूर्यमाणस्य कुम्भस्य शब्दो मया श्रुतः अयम् एतच्छब्दकारणीभूतः द्विपः गजः इति मत्वा अहमतिष्ठमिति शेषः । अत एव मया वाणेन अभिहतः ॥ १५ ॥

गो० टी०—तत्रेति । पूर्यतः पूर्यमाणस्य द्विप इति मत्वा अयं शब्दहेतुः पदार्थः मया अभिहतः ॥ १५—१८ ॥

१६] ति० टी०—गतप्राणं गतकल्पप्राणम् ॥ १६ ॥

रा० टी०—गत्वेति । तस्याः सरय्वास्तीरं गत्वा अञ्जना मत्प्रयुक्तवाणेन विनिर्भिन्नमत एव गता गमनाडकूलव्यापार-विशिष्टाः प्राणा यस्य तं तापसमपश्यम् ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—तस्यैव त्वत्पुत्रस्यैव वचनाद्वाण उद्धृत इत्यन्वयः ॥ १७ ॥

रा० टी०—तत इति । ततस्तदर्शनानन्तरं परितप्यतः विदवाणेन खेदं प्राप्नुवतस्तस्य तपस्विनो वचनादेव उपेत्य

तत्समीपं प्राप्य मर्मतः मर्मस्थलात्स वाणो मयोद्धृतः ॥ १७ ॥
 १८] ति० टी०—अन्धौ मातापितरौ कोऽतः परं रक्षि-
 ष्यतीति भगवन्तौ शोचन्विलाप्य च स्वर्गमास्थित इत्य-
 न्वयः ॥ १८ ॥

रा० टी०—स इति । उद्धृतेन वाणेन हेतुभूतेन भगवन्ता-
 वुभौ मातापितरौ शोचन् विलप्य स तापसः स्वर्गमास्थितः ॥ १८ ॥

गो० टी०—स इति । उद्धृतेन वाणेन हेतुना अन्धौ पितरौ मा-
 तापितराविति भवन्तावेव शोचन् विलप्य च स्वर्गमास्थितः १९ ॥

१९] ति० टी०—युष्मद्रक्षके पुत्रे एवं गते सति शेषं
 कर्तव्यं यत्स्यात्तत्त मच्च भगवान्प्रसीदतु तदुद्दिश्य मामाज्ञा-
 पयत्वित्यन्वयः । युष्मद्रक्षणमपि मया कर्तुं शक्यमिति
 भावः ॥ १९ ॥

रा० टी०—अज्ञानादिति । एवमनेन प्रकारेण भवतः
 पुत्रः अज्ञानान्मयाभिहतः अतः शेषं शिष्यते प्रलयेऽपि न
 विध्वस्यते सः नित्यलोकस्तं गते प्राप्ते सति यत्कर्तव्यं स्यात्त-
 यथा भवति तथा मुनिर्भवान्प्रसीदतु अनुग्रहं निग्रहं वा कुर्वि-
 त्यर्थः ॥ १९ ॥

गो० टी०—अज्ञानादिति । एवं गते एवं प्राप्ते सति
 यच्छेषं कर्तव्यं स्यात् शापाद्युग्रहादिकं तत्प्राप्ति मे मयि प्रसीदतु
 शापो वाऽऽद्युग्रहो वा यः कर्तव्यस्तं करोत्वित्यर्थः ॥ २० ॥

२०—२१] ति० टी०—एवमज्ञानकृतत्वबोधनाच्छेषाद्यः-
 पर्यन्तं रक्षणस्यापि कर्तव्यताबोधनाच्च मां दैवान् भस्मसादक-
 रोदित्याह—स इति । तीव्रमायासं भस्मीभावफलकशा-
 पदानम् ॥ २० ॥ २१ ॥

रा० टी०—स इति । अवशंसिना मया कथितमिति
 शेषः । कूरं वचः श्रुत्वा तीव्रमायासं विध्वंसकशापं कर्तुं दातुं
 भगवान्समर्थोऽपि स ऋषिर्नाशक एतेन पुत्रवधस्याज्ञानजात-
 त्वाच्च विध्वंसनयोग्यत्वं राज्ञ इति तन्निश्चितो हेतुः सचितः
 तेन ऋषेः परमधर्मज्ञत्वं व्यञ्जितम् । 'अकर्तुम्' इति भूषण-
 पाठः ॥ २० ॥

१ किञ्चिन्निपाने चागतमिति गो. पाठः । २ तत्रेति गो. पाठः । ३ अयमिति गो. पाठः । ४ अमुनेति रा. पाठः । ५ शोकोऽयमधिको गो. पुस्तके ।
 ६ तत्रेति गो. पाठः । ७ भवन्तौ पितराविति गो. पाठः । ८ वृद्धाविति रा. पाठः । ९ मयोक्तमिति गो. पाठः । १० अकर्तुमिति गो. पाठः ।
 ११ कश्चित इति गो. पाठः ।

यद्येतदशुभं कर्म न स्म मे कथयेः स्वयम् । फलेन्मूर्धा स्म ते राजन्सद्यः शतसहस्रधा ॥ २२ ॥
 क्षत्रियेण वधो राजन्वानप्रस्थे विशेषतः । ज्ञानपूर्वं कृतः स्थानाध्यावयेदपि वज्रिणम् ॥ २३ ॥
 सप्तधा तु भवेन्मूर्धा मुनौ तपसि तिष्ठति । ज्ञानाद्विमुक्तः शस्त्रं तादृशे ब्रह्मवादिनि ॥ २४ ॥
 अज्ञानाद्धि कृतं यस्मादिदं ते तेन जीवसे । अपि ह्यकुशलं न स्याद्राघवाणां कुतो भवान् ॥ २५ ॥
 नय नौ नृप तं देशमिति मां चाभ्यभाषत । अद्य तं द्रष्टुमिच्छावः पुत्रं पश्चिमदर्शनम् ॥ २६ ॥
 रुधिरणावसिक्ताङ्गं प्रकीर्णाजिनवाससम् । शयानं भुवि निःसंज्ञं धर्मराजवशं गतम् ॥ २७ ॥
 अथाहमेकस्तं देशं नीत्वा तौ भृशदुःखितौ । अस्पर्शयमहं पुत्रं तं मुनिं सह भार्यया ॥ २८ ॥

गो० टी०—स इति । अघांसिना दुःखशांसिना आय सं व्यसनम् अकुरुं नाशकत् कृतवानेवेत्यर्थः ॥ २१ ॥

रा० टी०—स इति । महातेजाः स ऋषिः उपस्थितं समीपे प्राप्तं माधवाच ॥ २१ ॥

गो टी०—स इत्यादि । स्मेति वाक्यालङ्कारे फलेत् वि- शीयेत निफला विशरण इति धातुः मच्छापेनेति शेषः क्षत्रियेण पालकेन वानप्रस्थे अज्ञानतः कृतो वधः वज्रिणमिन्द्रमपि स्थानात् व्यावयेत् ज्ञानपूर्वं कृतः ज्ञानकृतस्तु विशेषतश्चावयेत् अविलम्बो विशेषः सप्तधेत्युपलक्षणं बहुधेत्यर्थः । ब्रह्मवादिनि परमात्मज्ञे 'ब्रह्मचारिणि' इति पाठे चरतेर्गत्यत्वात् 'सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः' इति न्यायेन ब्रह्मतत्त्वं चरितुं ज्ञातुं श्रीलमस्यास्तीति ब्रह्मचारी तस्मिन् 'ज्ञाने तत्त्वे तपोऽध्यात्मवेदेषु ब्रह्म चोच्यते' इति निघण्टुः । यस्मात् कारणात् इदं दुष्कृतमज्ञानात्कृतं तेन त्वं जीवसि अपि च अद्य ज्ञानपूर्वकत्वे वधस्य राघवाणां कुलं न स्यात् भवान् कृतः स्यात् जीवेत् इति माधवाचेत्यन्वयः २२-२६

२२] ति० टी०—स्मशब्दे वाक्यालङ्कारे । फलेद्विशिष्ये २२

रा० टी०—वचनाकारमाह—यदीति । एतदज्ञानात्स्वकृत- मशुभं कर्म मे मह्यं यदि न कथयेः तर्हि ते मूर्धा शतसहस्रधा फलेत् भियेत ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—ज्ञानपूर्वत्वे सयोऽनर्थप्राप्तिः स्यादि- त्याह—क्षत्रियेणेति । विशेषतोऽन्धत्वानाथत्वादेः ज्ञानपूर्वं कृतो यथयं वधः स्यात्तदा तच्छ्रवणजो मत्कोपो वज्रिणमपि स्थाना- ध्यावयेत्पातयेत्किञ्च त्वादृशमित्यर्थः ॥ २३ ॥

रा० टी०—तत्र हेतुं वदन्नाह—क्षत्रियेणेति । हे राजन् ! वानप्रस्थे क्षत्रियेण ज्ञानपूर्वकृतो वधस्ताडनं वज्रिणमिन्द्रमपि स्थानात्स्वर्गाध्यावयेत्पातयेदेतेन यदिन्द्रं पातयेत्तर्हि तदितरं पा- तयेदिति किं वक्तव्यमिति काव्यार्थापत्तिरलङ्कारो ध्वनितः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—पुत्रकोपेनापि तत्कालनाशाभावोऽज्ञाना- देवेत्याह—सप्तधा त्विति । स्वापेक्षया तपोन्यूनत्वात्सप्तधेति ब्रह्मवादिनि ब्रह्मवादिसमे । 'ब्रह्मचारिणि' इति पाठा- न्तरम् ॥ २४ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्ग्यन्तरेणाह—सप्तधेति । तपसि कृच्छ्रचान्द्रायणादौ तिष्ठति कुर्वति मुनौ ब्रह्मवादिनि ब्रह्मवेत्तरी

वा ज्ञानाच्छब्दं विसृजतः पुरुषस्य मूर्धा सप्तधा उपलक्षणविधया अनेकधेत्यर्थः । भवेत् किञ्च तपसि ब्रह्मविचारे तिष्ठति अत एव ब्रह्मवादिनि ब्रह्मप्राप्ते तादृशे मत्पुत्रसदृशे मुनौ शब्दं विसृजतः पुरुषस्य मूर्धा सप्तधा अनेकधा भवेत् 'ब्रह्मचारिणि' इति पाठा- न्तरं तस्यापि ब्रह्मप्राप्ते इत्येवार्थः । तत्र पक्षे तपसीत्यस्य पूर्वं एवार्थः ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—जीवसे जीवसि ते तव यस्मादिदं कर्म- ज्ञानात्कृतं तेन जीवसि । हिः पादपूरणार्थः । यदि ज्ञानपूर्वं कृतमिदं स्यात्तदा राघवाणां कुलमेव न स्यात् कुतो भवान् जीवेदिति शेषः ॥ २५ ॥

रा० टी०—अज्ञानादिति । हि यस्मादिदं कर्म त्वया अज्ञानात्कृतं तेन हेतुना जीवसि अपि अन्यथा ज्ञानपूर्वकवधे कुलं न स्यात् नश्येदित्यर्थः । भवानेव कृतः एतेन काव्यार्था- पत्यलङ्कारेण ज्ञानपूर्वकवधः कैश्चिदपि न कर्तव्य इत्युपदेशः सूचितः ॥ २५ ॥

२६-२७] ति० टी०—पश्चिमदर्शनमन्तर्दर्शनं द्रष्टुमिच्छावो- ऽतस्तं देशं नयेति मामभाषत ॥ २६ ॥ २७ ॥

रा० टी०—नयेति । हे नृप ! तं पुत्रशरीराधिष्ठितदेशं नौ आवां नय प्रापय । तत्र हेतुः—पश्चिमदर्शनं पश्चिममन्तिमं दर्शनं यस्य तं रुधिरं अवसिक्तमङ्गं यस्य तं प्रकीर्णानि प्रक्षिप्तानि अजिनवासांसि यस्य तं निःसंज्ञं संज्ञारहितमत एव भुवि शयानं धर्मराजवशं गतं धर्मराजादुत्तमधर्माचरणद्वशं काङ्क्षित- विशेषं गतं प्राप्तं पुत्रं द्रष्टुमिच्छावः इति मामभ्यभाषत । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २६ ॥ २७ ॥

गो० टी०—नयेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । धर्मराजवशं गतं पुत्रं द्रष्टुमिच्छावः अतः नौ तं देशं नयेति मामभ्यभा- षतेति संबन्धः ॥ २७ ॥ २८ ॥

२८] ति० टी०—अहं तं देशं नीत्वा तं पुत्रमस्पर्शयम् ॥ २८ ॥

रा० टी०—अयेति । अथ तदाज्ञापनानन्तरमेक एवाहं नीत्वा अहं सर्वकालं धर्मस्यागाभावं तमत एव आर्यया भादी- स्या सह सहितं तं मुनिपुत्रं भृशदुःखितौ मातापितरौ अस्पर्शयं स्पर्शमकारयम् अहमित्यत्र ननुपूर्वकहाधातोः कर्तरि कः ॥ २८ ॥

१ त्वमिति गो. पाठः । २ ज्ञानपूर्वकृत इति रा. पाठः । ३ फलेदिति गो. पाठः । ४ तेनेव जीवसीति गो. जीवसीति रा. पाठः । ५ हां कुलं न स्यादित्याकाण्डमिति गो. ह्य कुलमिति रा. पाठः ।

तौ पुत्रमात्मनः स्पृष्ट्वा तमासाद्य तपस्विनौ । निपेततुः शरीरेऽस्य पिता 'चैनमुवाच ह ॥ २९ ॥
 नाभिवादयसे माऽद्य न च मामभिभाषसे । किं च शेषे त्वं भूमौ त्वं वत्स किं कुपितो हसि ॥ ३० ॥
 नन्वहं तेऽप्रियः पुत्र मातरं पश्य धौर्मिकीम् । किं च नाल्लङ्घ्यसे पुत्र सुकुमारवचो वद ॥ ३१ ॥
 कस्य वा पररात्रेऽहं श्रोष्यामि हृदयंगमम् । अधीयानस्य मधुरं शास्त्रं वान्यद्विशेषतः ॥ ३२ ॥
 को मां संध्यामुपास्यैव स्नात्वा हुतहुताशनः । श्लाघयिष्यत्युपासीनः पुत्रशोकभयादितम् ॥ ३३ ॥
 कन्दमूलफलं हृत्वा यो मां प्रियमिवातिथिम् । भोजयिष्यत्यकर्मण्यमप्रग्रहमनायकम् ॥ ३४ ॥
 इमामन्धां च वृद्धां च मातरं ते तपस्विनीम् । कथं पुत्र भरिष्यामि कृपणां पुत्रगार्धिनीम् ॥ ३५ ॥
 तिष्ठ मा मा गमः पुत्र यमस्य सदनं प्रति । श्वेमया सहगन्तासि जनन्या च समेधितः ॥ ३६ ॥

गो० टी०—अथेति । अहं तौ नीत्वा अहं तमस्पर्शयामिति संबन्धेनाहंशब्दद्वयावैयर्थ्यम् ॥ २९-३१ ॥

२९] ति० टी०—तं तदवस्थमात्मनः पुत्रमासाद्य स्पृष्ट्वास्य शरीरे निपेततुः पितैनमुवाच च ॥ २९ ॥

रा० टी०—ताविति । आत्मनः स्वस्य पुत्रमासाद्य प्राप्य स्पृष्ट्वा अस्य शरीरे तौ मातापितरौ निपेततुः अस्य पिता एनमुवाच च ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—कुपितो जातकोपः ॥ ३० ॥

रा० टी०—वचनाकारमाह—नेति । मा मामय नाभिवादयसे प्रणमसि भाषसे च न किं किमर्थं भूमौ शेषे कुपितः किमसि ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—'नन्वहम्' इति पाठः । अप्रिय इति च्छेद इति कतकः 'न त्वहम्' इति पाठः । अहं यदि तव प्रियो न तथापि मातरं पश्येति संबन्ध इति तीर्थः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—नन्विति । हे पुत्र ! ननु यदि अहं ते अप्रियः तदा मातरं पश्य किं किमर्थं नाल्लङ्घ्यसे हे सुकुमार ! वद ब्रूहि ॥ ३१ ॥

गो० टी०—न त्विति । अहं ते प्रियः न तु चेत् मातरं पश्येत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

३२] ति० टी०—अन्यद्वा पुराणं वैश्याच्छृद्रयां जात- स्त्वेन संकरत्वाद्वेदप्रसङ्गो नोक्तः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—कस्येति । पररात्रे अर्धरात्रादूर्ध्वभागे शाकम- न्यत्युराणादिकं वा अधीयानस्य कस्य विशेषतो मधुरं हृदयङ्गमं मनोहरं वचः श्रोष्यामि ॥ ३२ ॥

गो० टी०—कस्येति । हृदयंगमं मनोहरस्वरमधीया- नस्य पठतः अन्यद्वा इतिहासपुराणादिकं वा ॥ ३३ ॥

३३] ति० टी०—संध्यामिति तन्त्रमार्गेणेति शेषः । हुत- हुताशने 'नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्समापयेत्' इत्युक्तरीत्या श्लाघयिष्यति श्लाघनशुद्धतर्पणं तत्पूर्वकं जापयिष्यति । 'नाष्ट श्लाघमानः जायात' इति ब्रह्मचारिप्रकरणस्थापस्तम्बस्मृतौ तथा व्याख्यानात् ॥ ३३ ॥

रा० टी०—क इति । पुत्रशोकभयेन अर्दितं पीडितं माशु- पासीनः समीपे स्थितः सन्कः श्लाघयिष्यति स्तोष्यति ॥ ३३ ॥

गो० टी०—क इति । संध्याशुपास्य नमस्कारपूर्कं तान्त्रिकं संध्यावन्दनं कृत्वेत्यर्थः । हुतहुताशनः कृतहोमः । ननु वैश्यात् शूद्रायां जातो हि करणस्तस्य कथं होमाधिकार इति मैवं 'नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्समापयेत्' इति चतुर्थवर्णस्यापि पञ्चमहायज्ञाधिकारः स्मर्यते ततोऽप्यधिकस्य करणस्य स्वो- चितमन्त्रैर्होमाधिकारस्य कैश्वत्यन्यासिद्धत्वात् श्लाघयिष्यति उपचरिष्यतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

३४] ति० टी०—कन्दं जलोद्भवपद्मादीनाम्, मूलं स्थलो- द्रवानामिति तीर्थः । अकर्मण्यं कर्मांशुष्ठानाक्षमम् अप्रग्रहं नीवा- रादिसंग्रहरहितम् अनायकं पालकहीनमित्यर्थं तीर्थः । कर्मणि साधुं कर्मण्यमित्यतिथिविशेषणम् भोजयिष्यति । 'कर्मण्यम्' इत्येव च पाठः अप्रग्रहं यष्टिग्रहणपूर्वकमार्गप्रदर्शकरहितम् अत एवानायकं ज्ञानादिकर्मप्रवर्तकहीनमित्यर्थं कतकः ॥ ३४ ॥

रा० टी०—कन्देति । अकर्मण्यं कर्मांशुष्ठानानर्हमप्रग्रहं शुनिभक्ष्यसंग्रहरहितमनायकं रक्षकरहितं मां प्रियमतिथिभिव कन्दादिकं हत्वा आनीय यो भोजयिष्यति स कः न कोऽपी- त्यर्थः । तत्र कन्दं जलजन्यानां कमलादीनां मूलं, मूलं स्थल- जन्यानां मृत्तिकातिरोहिताद्योभागः 'कर्मण्यम्' इति कतक- पाठः अतिथिविशेषणं कर्मणि साधुरिति तदर्थः ॥ ३४ ॥

गो० टी०—कन्दमूलफलमिति । कन्दं जलोद्भवानां पद्मादीनां, मूलं स्थलोद्भवानाम्, अकर्मण्यं कर्मांशुष्ठानाक्षमम् अप्रग्रहं नीवारादिसंग्रहरहितम् अनायकम् अनायं रक्षकरहितं यष्टिं गृहीत्वा मार्गदर्शकरहितमिति वार्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

३५] ति० टी०—भरिष्यामि स्वयमन्ध इति शेषः ॥ ३५ ॥

रा० टी०—इमामिति । पुत्रगार्धिनीं पुत्रविषयकातीच्छा- वतीमिमामन्धां तव मातरं कथं भरिष्यामि ॥ ३५ ॥

३६] ति० टी०—मा भेत्यावापे द्विवचनम् । माशुद्दिश्य तिष्ठ मा गमः मा गच्छेति वा । समेधितः संगतः ॥ ३६ ॥

रा० टी०—तिष्ठेति । हे पुत्र ! मा मां प्रति त्वं तिष्ठ यमस्य सदनं त्वं मा गमं न गच्छ समेधितः वर्धितस्त्वं मया जनन्या च सह गन्तासि संमेधनकरत्वं च प्रत्यासत्तिन्यायेन साहि-

उभावपि च शोकार्तावनार्थौ कृपणौ वने । क्षिप्रमेव गमिष्यावस्त्वया हीनौ यमक्षयम् ॥ ३७ ॥
ततो वैवस्वतं दृष्ट्वा तं प्रवक्ष्यामि भारतीम् । क्षमतां धर्मराजो मे विभृयात्पितरावयम् ॥ ३८ ॥
दातुमर्हति धर्मात्मा लोकपालो महायशः । ईदृशस्य ममाक्षय्यामेकामभयदक्षिणाम् ॥ ३९ ॥
आपापोऽसि यथा पुत्र निहतः पापकर्मणा । तेन सत्येन गच्छाशु ये लोकास्त्वस्त्रयोधिनाम् ॥ ४० ॥
यां हि शूरा गतिं यान्ति संग्रामेष्वनिवर्तिनः । हतास्त्वभिमुखाः पुत्र गतिं तां परमां व्रज ॥ ४१ ॥
यां गतिं सगरः शैव्यो दिलीपो जनमेजयः । नहुषो धुन्धुमारश्च प्राप्तास्तां गच्छ पुत्रक ॥ ४२ ॥

त्यान्वयिनोरेव एतेन त्यां विनास्मज्जीवन्न नैव भविष्यतीति सूचितम् ॥ ३६ ॥

गो० टी०—तिष्ठेति । तिष्ठ मां मां प्रति तिष्ठ मा गमः मा-गच्छ समेधितः सहित इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

३७] ति० टी०—यमक्षयं यमगृहम् ॥ ३७ ॥

रा० टी०—उभाविति । त्वया हीनौ आवां यमक्षयं धर्मराजगृहं क्षिप्रमेव गमिष्यावः ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०—यमगृहगमने स्वप्रयोजनमाह—तत इति । धर्मराजो मे क्षमतां पुत्रवियोगजनकं पूर्वकृतापराधम् अयं मे पुत्रः पितरौ विभृयात्पालयतु ॥ ३८ ॥

रा० टी०—ननु तत्र गमने भवतोः किं प्रयोजनमित्यत आह—तत इति । वैवस्वतं धर्मराजं दृष्ट्वा भारतीं वचनं प्रवक्ष्यामि । वचनाकारमाह—धर्मराजो भवान्क्षमताम-स्मदपराधमिति शेषः । तत्प्रयोजनमाह—मे ममायं पुत्रः पितरौ आवां विभृयात् ॥ ३८ ॥

गो० टी०—तत इति । वैवस्वतं यमं धर्मराजः क्षमतां मत्पुत्रस्य स्वपरिसरागमनविलम्बं सहतां मे मत्संवन्धी अयं पुत्रः पितरौ विभृयादिति भारतीं प्रवक्ष्यामीति संवन्धः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

३९] ति० टी०—ननु त्वया याचितेऽपि कथमेतद्व्ययतेऽत आह—दातुमिति । लोकपालोपम ईदृशस्यानाथस्याभयदक्षिणां पुत्रदानेन तदभावेन महाभयप्राप्तेरिति भावः । कतकस्तु—यतोऽयं मे पुत्रः पितरौ विभृयात्, अतोऽस्य धर्मराजो भवान्क्षमतां शस्त्रवातजन्यदुर्मरणजनकं पापं क्षमताम् एवं मया प्रार्थितो दुर्मरणजां दुर्गतिं दूरीकृत्य त्वां स्वर्गं नेयिष्यति, ईदृ-शस्य तपस्विनो ममैकां पुत्रतारणरूपाभयदक्षिणां लोकपालत्वा-दातुमर्हतीत्यर्थमाह ॥ ३९ ॥

रा० टी०—नन्विह गतेन कथं त्वत्सेवेत्यत आह—दातुमिति । ईदृशस्य अन्धत्वादिविशिष्टस्य मम अक्षय्यां क्षेतुमशक्याम् एकामभयदक्षिणां भवान्दातुमर्हति तेन पुनर्मदृहं प्रेषयेति सूचितम् ॥ ३९ ॥

४०] ति० टी०—अथ मृतस्य पुनर्लभमशक्यं मत्वा विश्वा-मित्र इव त्रिशङ्कुं स्वमहिम्ना स्रुतं स्वर्गं प्रापयति—अपापो-ऽसीत्यादि । अपापस्त्वं पुत्र ! पापकर्मणानेन क्षत्रियेण यथा नि-हतोऽसि, तेन हननेन प्रायश्चित्तरूपेण शुद्धः सत्येन मदीयेना-

क्षयोधिनां शराणां लोकान्गच्छेत्यर्थः । यद्वा हे पुत्र ! पापेन कर्मणा शस्त्रवधलक्षणेन निहतो यथा यद्यपि त्वमसि, तथापि तेन मदीयेन सत्येनापापो भूत्वाक्षयोधिनां लोका-न्गच्छ ॥ ४० ॥

रा० टी०—ननु प्रार्थितोऽपि दुर्लभं मत्वा यदि न दास्यति तर्हि का मद्भृतिरित्यत आह—अपाप इति । हे पुत्र ! पापकर्मणा केनचित्पूर्वादृष्टेन हेतुना निहतोऽपि त्वं यथा यथावदपापः पापरहितोऽसि अवशिष्टकिञ्चित्सूक्ष्मपापफलस्यापि भुक्त्वा-न्नेदानीं तव पापसंभावनास्तीति तात्पर्यं तेन हेतुना सत्येन सर्वधर्ममूलभूतसत्यरूपधर्मेणोपलक्षितस्त्वमक्षयोधिनां ये लोकाः तानाशु गच्छ एतेनाकालमृत्शुभीतिस्त्वया न कर्तव्येति सू-चितं तेन ब्रह्मवैतुषाणमाकालमरणादिकमकिञ्चित्करमिति सूचि-तम् । नचास्य ब्रह्मवैतुषेन ब्रह्मलोकप्राप्तियोग्यस्य कथमक्षर्याधि-लोकप्राप्तिप्रेरणेति वाच्यम् ब्रह्मलोकस्यैवाक्षयोधिनां प्राप्य-त्वात् । तथा च स्मृतिः 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यम-ण्डलभेदिनौ । परित्राव्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः' इति ॥ ४० ॥

गो० टी०—राज्ञा स्वहस्तकृतं हननं पूर्वकृतस्य पापस्य प्रायश्चित्तत्वेन प्राप्तमिति मत्वा वदति—अपाप इति । पापक-र्मणा राज्ञा यदा निहतः तदैवापापोऽसि तेन अपापत्वेन हेतुना सत्येन मम सत्येन शस्त्रयोधिनां ये लोकास्तान् आशु गच्छेति यो-जना । नन्वस्य तपस्विनो ब्रह्मलोकप्राप्तिरेव वक्तव्या शस्त्रहननमात्रे-ण शस्त्रयोधिनां लोके प्राप्यत्वेन वदति एतत्कथमुपपद्यते उच्यते 'द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परित्राव्योगयुक्तश्च शरेणाभिमुखो हतः' इति । शस्त्रयोधिनाश्चतुष्टयलोकप्राप्तिश्रव-णान्न दोषः ॥ ४१—४३ ॥

४१] ति० टी०—उक्तमेवार्थं पुनराह—यामिति ॥ ४१ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—यामिति । अनिवर्तिनः संग्रामेभ्यः पलायनरहिताः संग्रामेषु हता इत्यर्थः यां गतिं यान्ति तां व्रज ॥ ४१ ॥

४२] ति० टी०—तमेवार्थं विशेषत आह—यां गति-मिति ॥ ४२ ॥

रा० टी०—तदेव महतां गम्यमिति बोधयन्नाह—यामिति । यां सगरादयः प्राप्तास्तां गच्छ ॥ ४२ ॥

या गतिः सर्वभूतानां स्वाध्यायात्तपसश्च या । भूमिदस्याहिताग्नेश्च एकपत्नीव्रतस्य च ॥ ४३ ॥
 गोसहस्रप्रदातृणां गुरुसेवाभृतामपि । देहन्यासकृतां या च तां गतिं गच्छ पुत्रक ॥ ४४ ॥
 न हि त्वस्मिन्कुले जातो गच्छत्यकुशलां गतिम् । स तु यास्पति येन त्वं निहतो मम बान्धवः ॥ ४५ ॥
 एवं स कृपणं तत्र पर्यदेवयतासकृत् । तैथोक्त्वा कर्तुमुदकं प्रवृत्तः सह भार्यया ॥ ४६ ॥
 स तु दिव्येन रूपेण मुनिपुत्रः स्वकर्मभिः । स्वर्गमध्यारुहत्क्षिप्रं शक्रेण सह धर्मवित् ॥ ४७ ॥
 आवभाषे च तौ वृद्धौ शक्रेण सह तापसः । आश्वस्य च मुहूर्तं तु पितरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ४८ ॥
 स्थानमस्मि महत्प्राप्तो भवतोः परिचाराणात् । भवन्तावपि च क्षिप्रं मम मूलमुपैष्यथः ॥ ४९ ॥
 एवमुक्त्वा तु दिव्येन विमानेन वपुष्मता । आरुरोह दिवं क्षिप्रं मुनिपुत्रो जितेन्द्रियः ॥ ५० ॥
 स कृत्वाथोदकं तूर्णं तापसः सह भार्यया । मामुवाच महातेजाः कृताञ्जलिमुपस्थितम् ॥ ५१ ॥

४३] ति० टी०—सर्वभूतानां गतिराश्रयो ब्रह्म । एक-
 पत्नीव्रता रामादयः ॥ ४३ ॥

४४] ति० टी०—गुरुसेवाभृतस्तत्सेवाकर्तारः देहन्या-
 सकृतो महाप्रस्थानादिना परलोकार्थं तदुत्पन्नजः ॥ ४४ ॥

रा० टी०—इदानीं तव कामचारगतिर्भवितेति बोध्य-
 आह—येति । स्वाध्यायो वेदाध्ययनं देहन्यासकृतः प्रयागादौ
 बुद्धिपूर्वं तदुत्पन्नगकर्तारः एतेन यामिच्छसि तां गच्छेति-
 सूचितम् । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

गो० टी०—या गतिरिति । एकपत्नीव्रतस्येति इदं च
 व्रतमनुकूलायां पुत्रिण्यां पत्न्यां बोध्यम् ॥ ४४ ॥

गो० टी०—गोसहस्रप्रदातृणामिति । या येति एकस्य
 यच्छब्दस्य पूर्वेष्वान्वयः गुरुभूतां गुरुश्रूपाकारिणां देहन्यास-
 कृतां महाप्रस्थानादिनेति शेषः यद्वा परलोकप्राप्तिसंकल्पपूर्वकं
 गङ्गायमुनासंगमादौ जलेऽग्रौ वा तदुत्पन्नजतामित्यर्थः ॥ ४५ ॥

४५] ति० टी०—अस्मिन्कुले मदीये नित्यतपस्वि कुले
 यास्पति अकुशलां गतिमित्युक्त्यर्थः ॥ ४५ ॥

रा० टी०—नहीति । अस्मिन् तपसि कुले जातः कश्चि-
 दपि जनः येन हेतुना अकुशलां गतिं न गच्छति तेनैव हेतुना
 मम बान्धवो निहतो भवान् अकुशलां गतिं नैव यास्पति
 एतेन ब्रह्मवित्तपस्विकुलस्य दोषास्पत्तित्वं सूचितं तेन तत्कु-
 लस्य ब्रह्मवैतृत्वं व्यक्तम् ॥ ४५ ॥

गो० टी०—नेति । अस्मिन्कुले तपोनिष्ठानामस्माकं कुले
 जातः अकुशलाम् अशुभां गतिं न गच्छेत् अपि तु मम बान्धवः
 पुत्रः त्वं येन निहतः स एवाकुशलां गतिं यास्पति ॥ ४६ ॥

४६] ति० टी०—उदकं संस्कारपूर्वकम् ॥ ४६ ॥

रा० टी०—एवमिति । सः तत्पिता कृपणं यथा स्यात्तथा
 पर्यदेवयत व्यलपत्तया तेन प्रकारेण उक्त्वा विलप्य उदकं
 प्रमीतक्रियाङ्गीभूतोदकक्रियां कर्तुं प्रवृत्तः ॥ ४६ ॥

गो० टी०—एवमिति । उदकं संस्कारपूर्वोदकक्रियाः ॥ ४७ ॥

४७] ति० टी०—स्वर्गमध्यारुह्य तेन सत्येनाशु गच्छेति

वचनानन्तरमेवेति शेषः । शक्रेण सहेत्यनेन मुनिपुत्रं स्वर्गे नेतुं
 शक्रः समागत इति ध्वनितम् ॥ ४७ ॥

रा० टी०—स इति । दिव्येन रूपेणोपलक्षितः स मुनि-
 पुत्रः शक्रेण सह स्वर्गमध्यारुह्य ॥ ४७ ॥

गो० टी०—स त्विति । शक्रेण सह स्वर्गमध्यारुह्यदित्यनेन
 मुनिपुत्रं स्वर्गे नेतुं शक्रः समागत इति गम्यते ॥ ४८ ॥

४८] ति० टी०—आरुह्य पुनः शक्रेण सहागत्यावभाषे
 इत्यन्वयः । अस्यैव प्रपञ्चः—आश्वस्येत्यादि । अत्र वक्तुः
 शोकग्रस्ततया वभाषेऽब्रवीदिति प्रौढरुक्त्यं न दोषाय ॥ ४८ ॥

रा० टी०—आवभाष इति । शक्रेण सह तापसस्तौ
 मातापितरौ मुहूर्तमावभाषे आश्वासयामासेत्यर्थः । आश्वास्य
 पितरमिदमब्रवीत् । शक्रेण सहेत्युक्त्या शक्रोऽपि तदानयनार्थ-
 मागत इति व्यक्तम् ॥ ४८ ॥

गो० टी०—संयद्हेणोक्तं स्वर्गारोहणं विवृणोति—आवभाष
 इति । तापसः शक्रेण सह तौ वृद्धौ आवभाषे । आवभाषणेऽपि
 वृद्धयोरश्रवणात् पुनराहेत्याह—आश्वास्य चेति ॥ ४९ ॥

४९] ति० टी०—भवतोरिति अनेन मातापितृसेवा
 धर्मान्तराभावेऽपि सैवेन्द्रसालोक्यदेति ध्वनितम् । मूलं
 समीपम् ॥ ४९ ॥

रा० टी०—वचनाकारमाह—स्थानमिति । परिचाराणा-
 त्सेवनान्महत्स्थानं प्राप्तोऽस्मि भवन्तावपि मम मूलं मत्स-
 मीपं क्षिप्रमुपैष्यतः प्राप्त्यतः ॥ ४९ ॥

गो० टी०—स्थानमिति । मूलं समीपम् ‘आये शिफायां
 नक्षत्रे मूलं कुजसमीपयोः’ इति निघण्टुः ॥ ५० ॥

५०-५१] ति० टी०—वपुष्मता पुष्पकादिवत्प्रशस्ता-
 कारेण ॥ ५० ॥ ५१ ॥

रा० टी०—एवमिति । वपुष्मता प्रशस्तशरीरविशिष्टेन
 प्रशस्ताकारेणेत्यर्थः । विमानेन आरुरोह ॥ ५० ॥

रा० टी०—स इति । उपस्थितं समीपे स्थितं मां भार्यया
 सह तापसः उवाच ॥ ५१ ॥

१ साधुनामिति गो. पाठः । २ तपसेति गो. पाठः । ३ या या गुरुभूतामिति गो. पाठः । ४ ततोऽस्मै इति गो. पाठः । ५ आश्वास्येति गो. रा. पाठः । ६ पितराविति गो. पाठः । ७ उपैष्यत इति गो. उपैष्यत इति रा. पाठः । ८ तूदकमिति गो. पाठः ।

अद्यैव जहि मां राजन्मरणे नास्ति मे व्यथा । यैः शरेणैकपुत्रं मां त्वमकार्षीरपुत्रकम् ॥ ५२ ॥
 त्वयापि च यदज्ञानान्निहतो मे सै वालकः । तेन त्वामपि शप्स्येऽहं सुदुःखमतिदारुणम् ॥ ५३ ॥
 पुत्रव्यसनजं दुःखं यदेतन्मम सांप्रतम् । एवं त्वं पुत्रशोकेन राजन्कालं करिष्यसि ॥ ५४ ॥
 अज्ञानात्तु हतो यस्मात्क्षत्रियेण त्वया मुनिः । तस्मात्त्वां नाविशत्याशु ब्रह्महत्या नराधिप ॥ ५५ ॥
 त्वामप्येतादृशो भावः क्षिप्रमेव गमिष्यति । जीवितान्तकरो घोरो दातारमिव दक्षिणाम् ॥ ५६ ॥
 एवं शापं मयि न्यस्य विलप्य करुणं बहु । चित्तमारोप्य देहं तन्मिथुनं स्वर्गमभ्ययात् ॥ ५७ ॥
 तदेतच्चिन्तयानेन स्मृतं पापं मया स्वयम् । तदा बाल्यात्कृतं देवि शब्दवेधेन्यनुकर्षिणा ॥ ५८ ॥

गो० टी०—एवमिति । वपुष्मतां प्रशस्ताकारेण प्रशंसायां मनुष्य ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

५२] ति० टी०—जहि प्राणैर्वियोजय ॥ ५२ ॥

रा० टी०—वचनाकारमाह—अद्येति । हे राजन् ! यस्त्वं शरेण एकपुत्रं मामपुत्रकमकार्षीः स त्वं मामयैव जहि ॥ ५२ ॥

गो० टी०—अद्येति । जहि प्राणान् मोचय “हन्तेर्जः” इति जादेशः । कथं मारणं दुःखाकरत्वादित्यन्नाह—मरणे नास्ति मे व्यथेति । व्यथाभावहेतुमाह—यदिति । अतोऽपि किं व्यथास्तीति भावः ॥ ५३ ॥

५३] ति० टी०—यदज्ञानान्निहतोऽतः शप्स्ये, न तु प्रत्यक्षमेव भस्मीकरोमि । सुदुःखमतिदारुणमिति क्रियाविशेषणे ॥ ५३ ॥

रा० टी०—त्वयेति । येन हेतुना मे बालस्त्वया निहतस्तेनैव हेतुना त्वामतिदारुणमसन्नं सुदुःखं शप्स्ये बोधयामि । लड्डुपातभविष्यत्वस्याविवक्षा शपो बोधनार्थकत्वं तु ‘नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्यः शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि’ इत्यादिना मनोरमादौ स्पष्टम् ॥ ५३ ॥

गो० टी०—त्वयेति । अभिशप्स्यामि नतु भस्मीकरोमीति भावः सुदुःखमतिदारुणमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ५४ ॥

५४] ति० टी०—दुःखं मरणपर्यवसायि सांप्रतं वर्तते त्वन्निमित्तमिति शेषः । कालं करिष्यसि स्मृत्यं प्राप्स्यसि ॥ ५४ ॥

रा० टी०—पुत्रेति । हे राजन् ! एतत्त्वन्निमित्तकं पुत्रव्यसनजं दुःखं मम यथास्ति एवं तथा पुत्रशोकेन कालं पुत्रसंयोगजनितसुखसमयं करिष्यसि त्यक्ष्यसि विक्षेपणार्थककृधातोर्लट् ॥ ५४ ॥

गो० टी०—पुत्रव्यसनजमिति । यत्तस्मात्कारणात् मम एतन्मरणपर्यवसायिपुत्रव्यसनजं दुःखम् अभूदिति शेषः एवं पुत्रशोकेन कालं करिष्यसि स्मृत्यं प्राप्स्यसीत्यर्थः । ‘कालो मृत्यौ च समये’ इति वैजयन्ती ॥ ५५ ॥

५५] ति० टी०—ब्रह्महत्या तत्समं पापम् ॥ ५५ ॥

रा० टी०—अज्ञानादिति । क्षत्रियेण त्वया यतः अज्ञा-

नान्मुनिर्हतस्तस्माद्धेतोः ब्रह्महत्या ब्रह्महत्यासदृशकरणवधजनितपापं त्वां न आविशति ब्रह्महत्याशब्दः आचारकिंवन्त-प्रकृतिककर्तृकिंवन्तः अत एव ब्राह्मणजातिनिषेधकैतत्पुत्रत्वोक्त्या न विरोधः यदि चेद् ब्रह्मशब्दे न ब्रह्मज्ञानि उच्यन्ते तदा शङ्कोत्तरयोर्निर्दोषत्वं बोध्यम् ॥ ५५ ॥

गो० टी०—अज्ञानादिति । ब्रह्महत्या बहुपातकमित्यर्थः । अन्यथा वैश्यात् शूद्रायां जातस्य करणाख्यसंकरजातित्वेन ब्रह्महत्याप्रसक्त्यभावात् ॥ ५६ ॥

५६] ति० टी०—एतादृशो भावः पुत्रशोकेन मरणरूपः । यथा तत्तद्वस्तु दक्षिणां दातारं यथा सा दक्षिणान्यतः प्राप्ता भवति तद्वत् ॥ ५६ ॥

रा० टी०—दोषस्पर्शित्वाभावेऽपि परमात्मेच्छा न निवार्येति बोधयन्नाह—त्वामिति । जीवितान्तकरः पालनविधातकः अत एव घोरः एतादृशः मत्वेदसदृशखेदस्य भावः सत्ता दक्षिणं सर्वस्वादिरूपं दातारं त्वामप्यागमिष्यति । इवो हेतौ । यदि मकाररहितः पठेस्तदा दक्षः अतिसामर्थ्यमस्ति अस्प्येति दक्षी तेन परमात्मेच्छारूपकालेन हेतुना आगमिष्यतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

गो० टी०—त्वामिति । एतादृशः पुत्रशोकरूपः भावः स्वभावः दातारमिव दक्षिणा यथा विप्राय दक्षिणा दत्ता दातारं स्वसदृशफलं प्रापयति तथेत्यर्थः । पुत्रशोकातिशयेन इह जन्मन्येव फलमनुभविष्यसीति धिया क्षिप्रमित्युक्तवान् दक्षिणाशब्देन दक्षिणाहेतुकं सकृत्तं लक्ष्यते ॥ ५७ ॥

५७] ति० टी०—देहं देहौ ॥ ५७ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवमनेन प्रकारेण मयि शापं भविष्यत्कालिकवस्तुबोधनं न्यस्य उक्त्वेत्यर्थः चित्तमारोप्य तन्मिथुनं क्षीपुरुषं स्वर्गमभ्ययात् प्राप्नोत् ॥ ५७ ॥

गो० टी०—एवमिति । देहमित्येकवचनेन चित्तारोहणकाले देहयोगादिवदत्वं लक्ष्यते ॥ ५८ ॥

५८] ति० टी०—शब्दवेधेन्यनुकर्षिणा प्रथमं शब्दवेधिना पश्चाद्विद्वत्शल्यानुकर्षणमपि कृतवता पापं मुनिकुमारवधरूपम् । तीर्थस्तु—‘शब्दवेध्यानुशिक्षिणा’ इति पाठं शब्देन वेदुं योग्यं

१ यदिति गो. पाठः । २ तु यदविज्ञानादिति गो. पाठः । ३ सुतः शुचिरिति गो. पाठः । ४ अभिशप्स्यामीति गो. पाठः । ५ आगमिष्यतीति रा. पाठः । ६ दक्षिणेति गो. पाठः ।

तस्यायं कर्मणो देवि विपाकः समुपस्थितः । अपथ्यैः सह संभुक्ते व्याधिरन्नरसे यथा ॥ ५९ ॥
 तस्मान्मा मा गतं भद्रे तस्योदारस्य तद्वचः । ईत्युक्त्वा सरुदस्त्रस्तो भार्यामाह तु भूमिपः ॥ ६० ॥
 यदहं पुत्रशोकेन संत्यजिष्यामि जीवितम् । चक्षुर्भ्यां त्वां न पश्यामि कौसल्ये त्वं हि मां स्पृश ॥ ६१ ॥
 यमक्षयमनुप्राप्ता द्रक्ष्यन्ति नहि मानवाः । यदि मां संपृशेद्रामः सकृदन्वारभेत वा ॥ ६२ ॥
 धनं वा यौवराज्यं वा जीवेयमिति मे मतिः । न तन्मे सदृशं देवि यन्मया राघवे कृतम् ॥ ६३ ॥
 सदृशं तत्तु तस्यैव यदनेन कृतं मयि । दुर्वृत्तमपि कः पुत्रं त्यजेद्भुवि विचक्षणः ॥ ६४ ॥
 कश्च प्रवाज्यमानो वा नासूयेत्पितरं सुतः । चक्षुषा त्वां न पश्यामि स्मृतिर्मम विलुप्यते ॥ ६५ ॥
 दूता वैवस्वतस्यैते कौसल्ये त्वरयन्ति माम् । अतस्तु किं दुःखतरं यदहं जीवितक्षये ॥ ६६ ॥
 नहि पश्यामि धर्मज्ञं रामं सत्यपराक्रमम् । तस्य दर्शनजः शोकः सुतस्याप्रतिकर्मणः ॥ ६७ ॥
 उच्छोषयति वै^१ प्राणान्वारि स्तोकमिवातपः । न ते मनुष्या देवास्ते ये चारुशुभकुण्डलम् ॥ ६८ ॥
 मुखं द्रक्ष्यन्ति रामस्य वर्षे पञ्चदशे पुनः । पञ्चपत्रेक्षणं सुभ्रु सुदंष्ट्रं चारुनासिकम् ॥ ६९ ॥
 धन्या द्रक्ष्यन्ति रामस्य ताराधिपसंमुखम् । सदृशं शारदस्येन्दोः फुल्लस्य कमलस्य च ॥ ७० ॥
 सुगन्धि मम रामस्य धन्या द्रक्ष्यन्ति ये^२ मुखम् । निवृत्तवनवासं तमयोध्यां पुनरागतम् ॥ ७१ ॥

शब्दवेध्यं तदनुशिञ्जितुं शीलं यस्य तेनेत्यर्थं चाह । तदसमञ्जस-
 मिति स्पष्टमेव ॥ ५८ ॥

रा० टी०—तदिति । यत् आवाल्यादीपदज्ञानात्पापं कृतं
 तच्चिन्तयानेन चिन्तयमानेन शब्दवेध्यशुक्तिर्पिणा शब्दवेधिना
 बाणेन अशुक्लपति प्राणानपहरति तच्छीलेन मया तदेतन्नु-
 निवचनं स्मृतम् ॥ ५८ ॥

गो० टी०—तदिति । शब्दवेध्यशुक्तिर्पिणा शब्दवेधिनं
 बाणं प्रयुज्जानेन यद्वा शब्दवेधिनं बाणं शुकत्वा पुनस्तच्छ-
 रीरप्रोतशल्यमनुकृष्टवतेत्यर्थः । चिन्तयमानेन मरणपर्यवसायी
 पुत्रशोकः प्राप्तः अस्य किं निदानमिति चिन्तयमानेन एतत्
 पापं स्मृतं मुनिकुमारवचरूपं पापं स्मृतिविषयमभूदित्यर्थः ॥ ५९ ॥

५९] ति० टी०—विपाकः फलम् अपथ्यैर्व्यञ्जनैः सह
 भुक्तेन्नरसे व्याधिर्यथोपतिष्ठते । 'व्याधिमन्नरस्तो यथा' इति
 पाठे उपस्थापयतीति शेषः ॥ ५९ ॥

रा० टी०—परमात्मेच्छायत्तस्वदुःखस्य कर्मफलत्वेनोत्प्रे-
 क्ष्याह—तस्येति । हे देवि ! तस्य मुनिदुःखदानरूपस्य कर्मणः
 अयं विपाकः फलं समुपस्थितः प्राप्तः । नन्वज्ञाना-
 जातकर्मण कथं फलप्राप्तिरित्यत आह—अपथ्यैः अपक्वह-
 रितालादिभिः सह अन्नरसे संभुक्ते अज्ञानतोऽपि भक्षिते सति
 व्याधिर्यथा ॥ ५९ ॥

गो० टी०—तस्येति । अपथ्यैः व्याधिबिबर्धकैः व्यञ्जनैः
 सह संभुक्ते अन्नरसः व्याधिबलवन्मयश्चित्ति शेषः । समुपस्थितो
 भवति बाधकत्वेन प्राप्तो भवति । 'अपथ्यैः सह संभुक्ते व्याधि-
 रन्नरसे यथा' इति च पाठः ॥ ६० ॥

६०—७१] ति० टी०—उदारस्य श्रेष्ठस्य तद्वचस्तद्वचःफलं
 त्रस्तो मरणभयादिति शेषः । रुदन् जीवितं त्यक्ष्यामीति भार्या-
 माहेति संबन्धः ॥ ६० ॥ चक्षुर्भ्यां न पश्यामि सुसुप्तत्वादिति
 भावः ॥ ६१ ॥ नहि द्रक्ष्यन्तीति इह विद्यमानान्त्वेष्टवन्भूनि-
 शेषः । इतः परं त्वत्पश्चादिकं मे दुर्लभमिति भावः । यदि मामद्य
 रामः सकृदपि स्पृशेत् अन्वारभेत्किंचिद्द्वारा वा स्पृशेत् ॥ ६२ ॥
 यदि वा धनं कोशं यौवराज्यं वा लभेत तदा जीवेयम् । राघवे
 यन्मया कृतं विवासनरूपं तन्मे वृत्तस्य सदृशं न ॥ ६३ ॥
 अनेन रामेण यन्मयि कृतं राज्यं त्यक्त्वा मद्भूतपरिपालनरूपं
 तत्तस्यैव सदृशम् । अनन्वयोऽत्रालंकारः । मत्सदृशोऽन्यायकृ-
 द्रामसदृश उचितकर्ता च भुवि नाभूदस्ति भविष्यति वान्य
 इत्याह—दुर्वृत्तमपीति ॥ ६४—६७ ॥ स्तोकमल्पं वारि
 आतपो यथा शुष्कं करोति । ये द्रक्ष्यन्ति न ते मनुष्याः, किं
 देवांश्चा एव ॥ ६८—७१ ॥

रा० टी०—तस्मादिति । उदारस्य महतः तस्य कृपेर्वचः
 वचनबोधितं दुःखमागतं प्राप्तमिति उक्त्वा त्रस्तः वियोगज-
 नितदुःखेनोद्धिग्नः भूमिपो दशरथः रुदन्सन्भार्या कौशल्यामाह
 'उदारो दातुमहतोः' इत्यमरः ॥ ६० ॥ वचनाकारमाह—यदि-
 ति । यत् यस्माद्देतोः पुत्रशोकेन जीवितं प्रजापालनम् इह लोके
 स्थितिमित्यर्थः । संत्यजिष्यामि संत्यक्ष्यामि अतः त्वां न
 पश्यामि अत एव त्वमपि मा स्पृश मामिति शेषः । 'मा' इति
 पाठः अत एव मा मामिति भूषणे व्याख्यातम् ॥ ६१ ॥
 ननु कुतो न मां पश्यसीत्यत आह—यमक्षयमिति । यमक्षयं
 यमस्य कालगतेः क्षयः विध्वंसो यस्मिंस्तं कालगम्यसाकेतलो-

१ संभुक् इति गो. पाठः । २ व्याधिमन्नरस इति गो. पाठः । ३ ममागतमिति रा. पाठः । ४ अर्धमेतत् गो. नास्ति । ५ संत्यक्ष्याम्येति
 गो. पाठः । ६ साधु मेति गो. पाठः । ७ श्लोकोऽयं सार्धचतुःपद्ये गो. पाठे । ८ स स्पृशेदिति रा. पाठः । ९ अथ लभेतेति गो. पाठः । १०
 इत्युक्त्वा स रुदन्स्तो भार्यामाह च भूमिपः । एतदिति गो. पाठः । ११ त्वेति रा. पाठः । १२ अदर्शनज इति गो. पाठः । १३ मे इति गो. पाठः
 १४ निभमिति गो. पाठः । १५ नाथसेति गो. पाठः । १६ तदिति गो. पाठः ।

द्रक्ष्यन्ति सुखिनो रामं शुक्रं मार्गगतं यथा । कौसल्ये चित्तमोहेन हृदयं सीदततेरा ॥
वेदये न च संयुक्ताञ्जशब्दस्पर्शरसानहम् । चित्तनाशाद्विपद्यन्ते सर्वाण्येवेन्द्रियाणि हि
क्षीणस्नेहस्य दीपस्य संरक्ता रश्मयो यथा ॥

अयमात्मभवः शोको मामनाथमचेतनम् । संसाधयति वेगेन यथा कूलं नदीरयः
हा राघव महाबाहो हा ममायासनाशन । हा पितृप्रिय मे नाथ हा ममासि गतः सुत ॥
हा कौसल्ये न पश्यामि हा सुमित्रे तपस्विनि । हा नृशंसे ममामित्रे कैकेयि कुलपांसनि ॥
इति मातुश्च रामस्य सुमित्रायाश्च संनिधौ । राजा दशरथः शोचञ्जीवितान्तमुपागमत् ॥

तथा तु दीनः कथयन्नराधिपः प्रियस्य पुत्रस्य विवासनातुरः ।

गतेऽर्धरात्रे भृशदुःखपीडितस्तदा जहौ प्राणमुदारदर्शनः ॥ ७८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे चतुःषष्ठितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

कमित्यर्थः । येन मानवाः मनुवंशिनः अनुप्राप्ता प्राप्स्युः कूलव्या-
पारवन्तः तेन द्रक्ष्यन्ति इहलोकस्थान् पश्यन्ति एतेन मनुवंशी-
यानां स्वाभाविकः सौशील्यगुणो व्यञ्जितः । अर्थं पृथक् । नन्वि-
हस्थितौ उपायं विचार्य स्थीयतामित्यत आह—यदि रामः मां
सकृदपि स्पृशेदन्वारभेत पश्चाद्गमनारम्भं कुर्यात्तदा धनं कौशा-
दिकं यौवराज्यं युवराजपाल्यं जीवेयं पालयेयमिति मे मतिः
निश्चयः । अर्थद्वयमेकान्वयि ॥ ६२ ॥ रामागमनं विना
स्थित्यभावे हेतुं वदन्नाह—नेति । यदकालकप्रव्राजं मया
कृतं तन्मेऽसदृशमनुचितमित्यर्थः । यदाज्ञापारिपालनमनेन
रामेण कृतं तत्तस्य सदृशमुचितमेव एतेनेह स्थितौ जना
उपहसिष्यन्तीति ध्वनितम् ॥ ६३ ॥ तदेव भङ्ग्यन्तरेण
बोधयन्नाह—दुर्वृत्तमिति । दुर्वृत्तमसद्वृत्तिमस्येभिन्देत् ॥ ६४ ॥
वियोगजदुःखस्य परां काष्ठं बोधयन्नाह—चक्षुषेति । मयि
विद्यमाना स्मृतिं रामभिन्नविषयकस्मरणं विलयते ॥ ६५ ॥
स्मृत्यन्तराभावे हेतुं वदन्नाह—दूता इति । स्वतस्य स्वः
स्वकीय एव सः रामः तस्य किं च सुशोभनः अतः गुणद्वारा
सर्वत्र व्याप्तिरस्य तस्य रामस्य एते प्रसिद्धाः गुणाः दूतावदूता
इव स्वरयन्ति रामसन्निधिं द्रुतं प्राप्नुसुत्साहयन्तीत्यर्थः वै
निश्चितमेतत् । अर्थं पृथक्—अत इति । जीवितस्य पालनस्य
शयः अवसानं यस्मिन् समये तस्मिन् रामं न पश्यामि अतः
किं दुःखतरं न किमपीत्यर्थः । अर्थद्वयमेकान्वयि ॥ ६६ ॥
तस्येति । स्तोत्रं स्वल्पं वारि आतपो धर्म इव ॥ ६७ ॥
नन्विह स्थितौ प्रयोजनाभावाद्भयभाषि भवता सहैव गमिष्याम
इत्यत आह—नेति । ये रामस्य सुखं द्रक्ष्यन्ति ते मनुष्याः
प्राकृतनरा न । तत्र हेतुः—यतो देवाः अतिप्रमोदवन्तः अत
एव घन्याः चारुः अतिमनोहरा नासिका यस्मिंस्तत्ताराधि-
पश्चन्द्रस्तत्समं तत्सदृशम् एतेन तद्दर्शनार्थं भवतीभिः स्थातव्य-
मिति ध्वनितम् । अर्थचतुष्टयमेकान्वयि ॥ ६८ ॥ ६९ ॥

तदेव भङ्ग्यन्तरेणाह—सदृशमिति । शरदस्य शरत्सं-
शोभनो गन्धो यस्मिंस्तत् ॥ ७० ॥ निवृत्तेति ।
तिप्रभावविशिष्टं मार्गः गतो येन तं यथा यथावत् द्रक्ष्य
एतेन तद्दर्शनमतिभाग्यवशेन लभ्यमिति सूचितम् ॥ ७१ ॥

गो० टी०—तस्मादिति । उदारस्य शापप्रदातुः उदार
क्तिरपुत्रस्य पुत्रसंपादनपरत्वात्, यद्वा उदारस्य महतः ‘उद-
दातुमहतोः’ इत्यमरः वचो मामागतं शापरूपवचनार्थो मां प्रा-
इत्यर्थः ॥ ६१ ॥ चक्षुर्भ्यामिति । मा माम् ॥ ६२ ॥ इत्
कत्वा स रुदन्तो भार्यामाह च भूमिप इत्यर्थान्तरम् ‘एतन्मे
सदृशं देवि यन्मया राघवे कृतम् । सदृशं तत्तु तस्यैव यदनेन
कृतं मयि ॥’ इति क्रमः ॥ ६३ ॥ एतदर्थद्वयं क्रमेणोपपादयति—
दुर्वृत्तमित्यर्थद्वयेन ॥ ६४ ॥ यदीति । रामः सकृदप्यथ
मां स्पृशेत् लभेत वा चक्षुर्विपयतां प्राप्नुयाद्वा तदा जीवे-
यमिति गम्यमानत्वात्तदनुक्तिः । किमर्थमेवमर्थं न करोपी-
त्यन्नाह—यमेति । यमशयं यमगृहमनुप्राप्ताः मानवाः बान्धवान्
द्रक्ष्यन्ति हीत्यर्थः । तस्माज्जीवनकाल एव दर्शनमपेक्ष्यत इति
भावः ॥ ६५—६७ ॥ तस्येति । अप्रतिकर्मणः प्रतिक्रियाराहितस्य
स्तोकमल्पम् ‘स्तोकाल्पमुल्लूकाः’ इत्यमरः ॥ ६८ ॥ नेति ।
मनुष्याः जरायुकाः न भवन्ति किंतु देवाः नित्ययौवनाः ‘अहं
पुनर्देवकुमाररूपमलंकृतं तं सुतमात्रजन्तम् । नन्दांमि पश्यन्नपि
दर्शनेन भवामि दृष्ट्वा च पुनर्देवैव ॥’ इति हि पूर्वमुक्तवान् ।
चारुभङ्गुण्डलं तन्मुखसंयोगात् कुण्डलमतीव शोभां प्राप्तमित्यु-
च्यते ॥ ६९ ॥ ७१ ॥ निवृत्तवनवासमिति । मार्गगतं शुक्रं
यथा मौढ्यं विहाय स्वस्थानगतं शुक्रमिव ॥ ७२ ॥

७२-७८] ति० टी०—शुक्रं मार्गगतं यथा मौढ्यादि वि-
हाय स्वोच्चमार्गगतं शुक्रमिवेत्यर्थः इति तीर्थः । कतकस्तु—‘शु-
मार्गगतं यथा’ इति पाठः, हस्तात्पञ्जराद्वा न्यदेशगतं पुनश्च
यथास्थानं गतं प्राप्तं शुक्रं क्रीडाशुकमिवेत्यर्थः इत्याह

१ सीदतीव मे इति गो. पाठः । २ मे इति गो. पाठः । ३ संरक्ता इति गो. पाठः । ४ सादृश्येति
६ नक्षिण्यामीति गो. पाठः । ७ यदा तु दीनमिति गो. पाठः ।

तस्या
तस्मात्

पञ्चषष्ठितमः सर्गः ।

यदहं प्राबोधिकादित्रयोपावितवन्दिस्तुतिपाठे प्रवृत्तेऽप्यप्रबुध्यमानं दशरथमन्तिकचराः स्त्रिय उपायान्तरेर्गतप्राणं विनिश्चि-
यमक्षन्नां कौसल्यासुमित्रादीनां दुःस्वाक्रन्देनोच्चैस्तमामव्याहतं प्रसवे ।

धनं व्यां व्यतीतायां प्रातरेवापरेऽहनि । बन्दिनः पर्युपातिष्ठंस्तत्पार्थिवनिवेशनम् ॥ १ ॥
सहस्रं परमसंस्कारा मागधाश्चोत्तमश्रुताः । गायकाः श्रुतिशीलाश्च निगदन्तः पृथक्पृथक् ॥ २ ॥
कश्च स्तुवतां तेषामुदात्ताभिहिताशिषाम् । प्रासादाभोगविस्तीर्णः स्तुतिशब्दो ह्यवर्तत ॥ ३ ॥
दृता

नक्षिातिशयप्राप्तमूर्च्छा सीदतेतरामतिशयेन शीर्यतीव
उनदये जानामि संयुक्तानिन्द्रियसंयुक्तान् संरक्ता भस्मतां
मा दीपस्य रश्मयो विपद्यन्ते तथेन्द्रियाणीत्यर्थः ॥७३॥
ति नाशयति ॥ ७४-७८ ॥

श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
ादिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे चतुःषष्ठितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

रा० टी०-कौशल्ये इति । चित्तस्य यो मोहः इह
तौ कर्तव्यावपयकविवेकाभावस्तेन मे हृदयं सीदतेतराम् ।
एव संयुक्तानिन्द्रियसंबद्धानपि शब्दादीनहं न वेद जा-
न । तत्र हेतुः चित्तनाशात्सर्वाणि विपद्यन्ते परिणतानि
यन्ति तत्र दृष्टान्तः संरक्ताः अरुणाः । अर्थचतुष्टयमेका-
त्रयि ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ अयमिति । आत्मना निष्पादितः शोकः
रामचेतनं शिथिलमित्यर्थः संसाधयति करोति, तत्र दृष्टान्तः
नदीरयः गङ्गावेगः कूलमिव ॥ ७४ ॥ तद्विहापमाह-हेति ।
आयासनाशन दुःखविध्वंसक ॥ ७५ ॥ हेति । नाथ मनो-
रथपूरक ॥ ७६ ॥ हेति । अश्वशंसे क्रूरचेष्टारहिते अत एव
आमित्रे अतिप्रिये कुलं पांसनि कुलाधिपप्रकाशिके कैकेयि इति
अनेन प्रकारेण रामस्य मातुः कौशल्ययाः सन्निधौ शोचन्स-
ञ्जीवितान्तं पाठनाभावमप्रकटसाकेतलोकमित्यर्थः । उपागमत्
प्राप्नोत् ॥७७॥ गमनसमयं बोधयन्नाह-तथेति । प्राणं पालनं
जहौ अप्रकटसाकेतं प्रापेत्यर्थः ॥ ७८ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वयोऽध्याकाण्डे चतुःषष्ठितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

गो० टी०-कौशल्य इति । चित्तमोहेन चित्तस्य मोहो
दुःखातिशयप्राप्ता मूर्च्छा तथेत्यर्थः । 'मूर्च्छा तु कश्मलं मोहः'
इत्यमरः । हृदयं मनसोऽधिष्ठानं सीदतीव विशीर्यतीव संयुक्तान्
इन्द्रियसंयुक्तान् न वेद येन जाने ॥७३॥ हृदयविशरणेन शब्दा-
यज्ञाने हेतुमाह-चित्तनाशादिति । संरक्ताः दीपाविनाभृताः
यथा ज्वहनाशकृतदीपनाशद्रदिमनाशः एवं शरीरसौथिल्यकृत-
चित्तनाशादिन्द्रियनाश इति सूचितम् ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ हेति ।
आयासनाशन दुःखनाशन ॥ ७६-७७ ॥

श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरा-
गो० टी०-पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥६४॥
इत्युक्त्वा स रुदन्तस्तौ भीष्मीमाह च
१४ निमामिति गो० पाठः । १५ नाथस्येति गो० पाठः

१] ति० टी०-अथेति ॥ १ ॥

२] ति० टी०-परमसंस्कारा व्याकरणादिशिक्षावन्तः
परमालंकारा वा । मागधा वंशावलीकीर्तकाः । 'मङ्गला' इति
पाठेऽपि मङ्गलपाठकास्त एव उत्तमश्रुता उत्तमं श्रुतं वंशपर-
म्पराश्रवणमेपां ते मागधाः । श्रुतिशीला गायकास्तन्त्रीनाद-
विभाजनशीला गायकाः पृथक्पृथक् निगदन्तः स्वस्वमार्गाडि-
सारेणेति शेषः ॥ २ ॥

रा० टी०-अप्रकटसाकेतस्थराजैर्भयं वर्णयन्नाह-अथेति ।
अथ अप्रकटसाकेतलोकप्रस्थानानन्तरं रात्र्यां व्यतीतायां स-
त्यामपरेऽहनि प्रातरेव बन्दिनः राजस्तुतिकर्तारः परमसंस्का-
राशब्दोऽव्याकरणाध्ययनाध्यापनजनितसंस्कारविशिष्टवाणीवि-
शिष्टाः सृताः वंशपरम्पराप्रवक्तारश्च मङ्गलाः गणपत्यादिस्तव-
पाठकाश्च उत्तमश्रुताः उत्तमं श्रुतं गानाभिज्ञमुखेभ्यः श्रवणं
येपां ते अतिशिक्षावन्त इत्यर्थः अत एव श्रुतिशीलाः श्रवणश्रा-
वणकर्मपरिशौलनकर्तारः अत एव पृथक् पृथक् निगदन्तः
स्वस्वाभिज्ञतां दर्शयन्तो गायकाश्च पार्थिवनिवेशनमप्रकटसा-
केतान्तर्वर्तिराजाधिष्ठितगृहं पर्युपातिष्ठन्प्रापुः । श्लोकद्वयमेका-
न्वयि । 'परमसंस्कारा मागधाश्च' इति पाठान्तरं राजवंशपरम्परा-
वक्तार इति तदर्थः अस्मिन्पक्षे सूत्रशब्दः पौराणिकार्थकः ॥१२॥

गो० टी०-अथेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । रात्र्यां
रात्रिशेषे परमसंस्काराः व्याकरणाद्युत्तमसंस्कारयुक्ताः श्रेष्ठालं-
कारयुक्ता वा बन्दिन इति पूर्वश्रुतत्वात् सृताः वंशावलीकी-
र्तकाः मङ्गलाः मङ्गलपाठकाः उत्तमं श्रुतं गान्धर्वशास्त्रश्रवणं
येपां ते उत्तमश्रुताः एतद्विशेषणद्वयं गायकमात्रविशेषणम्
अन्यस्त्वर्विशेषणं सर्वत्र पर्युपातिष्ठन्निति क्रियापदम् ॥ १-२॥

३] ति० टी०-उदात्तमुच्चैःस्वरेणाभिहिता आशिषो यै-
स्तेषां प्रासादानामाभोगेषु मध्येषु विस्तीर्णः प्रतिध्वनिनेति
शेषः ॥ ३ ॥

रा० टी०-राजानमिति । उदात्तेन उच्चैःस्वरेण अभि-
हिताः प्रयुक्ताः आशिषो यैस्तेषां राजानं स्तुवतां तोषयतां
बन्धादीनां प्रासादाभोगविस्तीर्णः प्रासादानां देवगृहादीना-
माभोगेषु मध्येषु विस्तीर्णं विस्तारो यस्य सः स्तुतिशब्दो-
ऽवर्तत ॥ ३ ॥

ततस्तु स्तुवतां तेषां सूतानां पाणिवादकाः । अपदानान्युदाहृत्य पाणिवादान्यवादयन् ॥ ४ ॥
 तेन शब्देन विहगाः प्रतिबुद्धाश्च सस्वनुः । शाखास्थाः पञ्जरस्थाश्च ये राजकुलगोचराः ॥ ५ ॥
 व्याहृताः पुण्यशब्दाश्च वीणानां चापि निःस्वनाः । आशीर्गेयं च गाथानां पूरयामास वेष्ट्म तत् ॥ ६ ॥
 ततः शुचिसमाचाराः पर्युपस्थानकोविदाः । स्त्रीवर्षवैभूयिष्ठा उपतस्थुर्यथापुरा ॥ ७ ॥
 हरिचन्दनसंपृक्तमुदकं काञ्चनैर्घटैः । आनिन्युः स्नानशिक्षाज्ञा यथाकालं यथाविधि ॥ ८ ॥
 मङ्गलालम्बनीयानि प्राशनीयान्युपस्करान् । उपानिन्युस्तथा पुण्याः कुमारीबहुलाः स्त्रियः ॥ ९ ॥

गो० टी०—राजानमिति । उदात्ताभिहिताशिवाम् उदात्तेन उच्चैःस्वरेण अभिहिताः प्रयुक्ताः आशिपो यैस्तेषां प्रासादाभोगविस्तीर्णः प्रासादेषु आभोगः परिपूर्णता तथा विस्तीर्णः 'आभोगः परिपूर्णता' इत्यमरः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—पाणिवादकाः पाणिवादनशीलाः अपदानानि राज्ञां वृत्ताद्भुतकर्माण्युदाहृत्य तद्वृत्तं पाणिवादान्यवादयन् ॥ ४ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः शब्दप्रत्ययान्तरं तेषां सूतानां स्तुवतां सतां पाणिवादकाः तालगत्यदरोधेन पाणिवादनकुशलाः पुरुषाः अपदानानि राजकुलप्रभूतविचित्रचरितानि उदाहृत्य पाणिवादान्पाणिरूपवाद्यानि अवादयन् ॥ ४ ॥

गो० टी०—तत इति । स्तुवतां स्तुवत्सु सत्सु पाणिवादकाः तालगत्या विविधं पाणिभ्यां वादयन्तीति पाणिवादका अपदानानि वृत्तान्यद्भुतकर्माणि पाणिवादान्यवादयन् पाणिवादानकुर्वन्नेत्यर्थः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—सस्वनः फणादित्वात्पक्षे एत्वाभ्यासलोपाभावः । ये राजकुलगोचरा राजकुलवासयोग्या ये शुकादयः ॥ ५ ॥

रा० टी०—तेनेति । तेन पाण्यादिवादनजनितेन शब्देन प्रतिबुद्धा इव शाखास्थाः पुष्पवाटिकादिदृक्शाखानिवासिनः ये राजकुलगोचराः राजकुलमात्रनिवसनशीलाः अत एव पञ्जरस्थाः विहगाः ते च सस्वनः ॥ ५ ॥

गो० टी०—तेनेति । शाखास्थाः गृह्वारामदृक्शाखास्तु वर्तमानाः राजकुलगोचराः राजगृहे दृश्यमानाः विहगाः शकुनादयः ५
 ६] ति० टी०—तैः पूर्वश्लोकोक्तैः शुकादिभिर्व्याहृताः पुण्यशब्दाः काशीगङ्गादिरूपाः गाथानां केवलायकानामाशीर्गेयमाशीर्वादप्रधानं गानं यद्वा गाथा राज्ञां चरित्रादिप्रतिपादिकास्तासामाशीर्वादघटितं गानमित्यर्थः ॥ ६ ॥

रा० टी०—व्याहृता इति । व्याहृता ब्राह्मणशुकायुचरिताः पुण्याः वेदेदेवादिस्वन्धित्वेन पवित्रकारका एव शब्दाः वीणानां निःस्वनाश्च तद्गायत्रिष्ठितं वेष्ट्म गृहं पूरयामासः गाथानां ब्राह्मणादिरचितप्रबन्धानां संबन्धि आशीर्गेयम् आशिपो राजाभिप्रेतस्य गेयं गानं च पूरयामास पूरयामासेत्यस्य वचनं विपरिणामेनान्यत्राप्यन्वयः ॥ ६ ॥

गो० टी०—व्याहृता इति । व्याहृताः ब्राह्मणैरुक्ताः पुण्य-

शब्दाः पुण्यपुरुषक्षेत्रतीर्थकीर्तनादिरूपाः पूरयामासरिति विपरिणामेन योजनीयं गाथानां दशरथविषयप्रबन्धविशेषाणां संबन्धि आशीर्गेयम् आशीर्वादरूपगानम् ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—पर्युपस्थानं परिचर्या स्त्रीवर्षवैभूयैः पण्डैश्च भूयिष्ठाः । 'पण्डो वर्षवरस्तुल्यौ' । परिचारका इति शेषः ॥ ७ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः ब्राह्मणादिशब्दश्रवणानन्तरं शुचिः कपटसंसर्गशून्यः समाचारः सम्यगाचरणं येषां ते स्त्रियश्च वर्षवराः स्त्रीवानि च तैः भूयिष्ठाः अधिकाः पर्युपस्थाने सेवायां कोविदाः निपुणाः जनाः पुरा यथा प्रकटायोध्यास्थितिसमये इव उपतस्थुः एतेन असाधारणदशरथपरिकरा अपि दशरथेन सहैव अप्रकटसाकेतलोके प्राप्नुवन्ति व्यञ्जितम् ॥ ७ ॥

गो० टी०—तत इति । पर्युपस्थानकोविदाः कालोचितपरिचर्याविचक्षणः स्त्रीवर्षधरभूयिष्ठाः अन्तःपुराध्यक्षस्त्रीभिः वर्षधरैः पण्डैश्च समृद्धाः परिचारका इति शेषः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—ज्ञानशिक्षाज्ञाः ज्ञानविधिज्ञाः यद्वाक्यो-
 दयात्पूर्वमेवोपसि ज्ञानार्थं जलायानेत्यमिति शिक्षाज्ञाः ॥ ८ ॥

रा० टी०—सेवाकारमाह—हरीति । ज्ञानशिक्षाज्ञाः ज्ञानशिक्षां यथाविधिलान्घासनं जानन्ति ताः पूर्वोक्ताः व्यादयः हरिचन्दनैः संपृक्तं संमिश्रमुदकं काञ्चनैर्घटैर्यथाकालं यथाविधि आनिन्युः ॥ ८ ॥

गो० टी०—हरिचन्दनसंपृक्तमिति । हरिचन्दनसंपृक्तं हरिचन्दनसंमिश्रं ज्ञानशिक्षाज्ञाः ज्ञानप्रकारज्ञाः यथाविधि यथानियमम् ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—मङ्गलालम्बनीयानि मङ्गलार्थमालम्बनीयानि स्पर्शनीयानि गवादीनि । 'आलम्बः स्पर्शो हि संयोगः' । प्राशनीयानि गङ्गोदकादीनि । दन्तधावनानन्तरं गण्डूषत्वेन प्राशनीयानि यानि नारिकेलोदकजीरकोदकानि च उपस्करा दर्पणवस्त्राभरणादयः कुमारीबहुलाः कुमार्यो बहुला यास्तु ताः स्त्रियो वरनार्यः ॥ ९ ॥

रा० टी०—मङ्गलेति । मङ्गलालम्बनीयानि मङ्गलहेतुकस्पर्शयोग्यानि गोप्रभृतीनि प्राशनीयानि दन्तधावनानन्तरं गण्डूषेण प्राशनयोग्यानि गङ्गोदकनारिकेलोदकजीरकोदकानि उपस्करान्वस्त्राभरणदर्पणादीन्कुमारीणां बहुलमाधिक्यं यास्तु ताः पुण्याः दोषरहिताः स्त्रियः उपानिन्युः ॥ ९ ॥

१ वादानिति गो. रा. पाठः । २ वीति गो. पाठः । ३ धेति गो. पाठः । ४ उपनिन्युरिति गो. पाठः । ५ उपन्या इति गो. पाठः । ६ स्त्रीव-

र्षवैभूयैः ।

सर्वलक्षणसंपन्नं सर्वं विधिवदचितम् । सर्वं सुगुणलक्ष्मीवत्तदभूदाभिहारिकम् ॥ १० ॥
 ततः सूर्योदयं यावत्सर्वं परिसमुत्सुकम् । तस्थावनुपसंप्राप्तं किंस्विदित्युपशङ्कितम् ॥ ११ ॥
 अथ याः कोशलेन्द्रस्य शयनं प्रत्यनन्तराः । ताः स्त्रियस्तु समागम्य भर्तारं प्रत्यबोधयन् ॥ १२ ॥
 अथाप्युचितवृत्तास्ता विनयेन नयेन च । नह्यस्य शयनं स्पृष्ट्वा किंचिदप्युपलेभिरे ॥ १३ ॥
 ताः स्त्रियः स्वप्रशीलज्ञाश्चेष्टां संचलनादिषु । ता वेषथुपरीताश्च राज्ञः प्राणेषु शङ्किताः ॥ १४ ॥

गो० टी०—मङ्गलालम्भनीयानीति । मङ्गलालम्भनीयानि मङ्गलरूपाण्युपेयानि तैलौहर्तनादीनि स्पर्शनीयानि गवादीनीत्येके प्राशनीयानि दन्तधावनानन्तरं गण्डूपत्वेन प्राशनीयानि संपिष्टतिलनारिकेलजीरकादिद्रव्याणि औषधविशेषानिति वार्थः, गङ्गादितीर्थोदकानीति वार्थः, अत्रुदिनमखिलदुरितहरणायखिलकर्मणामधिकारापादनाय च प्राशनीयानि कुलाराधनभूतश्रीरङ्गनाथचरणारविन्दसमर्पिततीर्थोदकतुल्यादीनीति वार्थः, तीर्थोदकभाजनावरणपेटिकादिरेव परिचारकैरानयनं ज्ञेयम् । उपस्करान् दर्पणवज्राभरणकुसुमादीनि कुमारीबहुलाः कुमारीप्रायाः स्त्रियः इति द्वितीया वारयोपित इति यावत् ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—आभिहारिकं प्रातःसमये राज्ञो यदभिहर्तव्यं मङ्गलार्थमानेतव्यम्, तत्सर्वं सर्वलक्षणयुक्तं सर्वं विधिवदचितं यथायोग्यं बहुकृतं सुगुणं च तल्लक्ष्मीवच्च ॥ १० ॥

रा० टी०—सर्वेति । सर्वैः निखिलैः लक्षणैः संपन्नं युक्तमत एव अर्चितं प्रशंसाविशिष्टं सुगुणलक्ष्मीवच्छोभाः गुणाः संपादकत्वेन यस्मिन्नत एव लक्ष्मीवच्छोभासंपत्तिभ्यां विशिष्टं तदेव तदिति कर्मधारयः यत्सर्वं निखिलमाभिहारिकं मङ्गलार्थं राज्ञे प्रातः प्रापणीयं तत्सर्वं विधिवदभूत् ॥ १० ॥

गो० टी०—सर्वलक्षणसंपन्नमिति । आभिहारिकं राज्ञे प्रातर्यदाहर्तव्यं मङ्गलार्थमानेतव्यं तत्सर्वं सर्वलक्षणसंपन्नत्वादियमविशिष्टं बभूव सुगुणं च तत् लक्ष्मीवच्चैति समासः ॥ १० ॥

११] ति० टी०—परिसमुत्सुकं राजदर्शनं प्रतीति शेषः तस्थौ ततोऽनुपसंप्राप्तमप्राप्तराजदर्शनमत एव किंस्विदित्युपशङ्कितमभूत् ॥ ११ ॥

रा० टी०—अप्रकटसाकेतलोकप्राप्तराजसंपत्तिं संवर्ण्य राजकर्मकगमनानन्तरकालिकप्रकटसाकेतलोकजनवृत्तान्तं वर्णयन्नाह—तत इत्यादिभिः । परिसमुत्सुकं रामवृत्तान्तअवगणकलक्षणराजदर्शनौत्सुक्यविशिष्टं यत्सर्वं प्रकटायोध्याजनजातं यावत्सूर्योदयं सूर्योदयपर्यन्तं तस्थौ तज्जनजातमनुपसंप्राप्तं बहिर्गमनाभावविशिष्टराजानं ज्ञात्वा स्वित् इदं राजानागमनं किं किंनिमित्तकमित्युपशङ्कितं शङ्कां प्राप उपलक्ष्येत्यध्याहृतम् ॥ ११ ॥

गो० टी०—तदिति । तत् पूर्वोक्तं परिजनजातं सूर्योदयं यावत्सूर्योदयात्पूर्वमेव परिसमुत्सुकं राजसेवासमुत्सुकम् अनुपसंप्राप्तम् अनागतं राजानं प्रति किंस्विदित्युपशङ्कितं सत्

तस्थौ राजानागतः तस्य किं वा स्यादिति शङ्कासंयुक्तं तस्यावित्यर्थः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—शयनं प्रति अनन्तरा आसन्नाः कौस्तुभ्यादिव्यतिरिक्ताः प्रत्यबोधयन्प्रतिबोधनोचितमृदुविनीतवचनैः स्पर्शैश्च ॥ १२ ॥

रा० टी०—अथेति । अथ सूर्योदयानन्तरं कोशलेन्द्रस्य दशरथस्य अनन्तराः समीवर्तिन्यः याः स्त्रियस्तास्तु शयनं शय्यां प्रति संगम्य भर्तारं राजानं प्रत्यबोधयन् ॥ १२ ॥

गो० टी०—अथेति । याः कौस्तुभ्यादिव्यतिरिक्ताः शयनं प्रत्यनन्तराः शयनसन्निकृष्टा इत्यर्थः । प्रत्यबोधयन् प्रबोधनोचितसविनयमृदुवाक्यैः प्रबोधयन्नित्यर्थः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—उचितवृत्ताः स्पर्शनादिव्यापारोचिताः किंचिदपि जीवचेष्टादि ॥ १३ ॥

रा० टी०—अथेति । अथ प्रबोधनानन्तरं तत्प्रबोधोपलम्भाभावानन्तरमित्यर्थः । उचितवृत्ताः उचितं योग्यं वृत्तं बोधनविषयिणी प्रवृत्तिर्यासां ताः स्त्रियः विनयेन नम्रतया नयेन यथोचितरीत्या अस्य राज्ञः शयनं शय्यां स्पृष्ट्वा अत्रास्ति नास्ति वेति शङ्कानिद्रित्यर्थं संस्पृश्य किंचिद्राजनित्यर्थार्थं वज्रादिकमपि न उपलेभिरे शय्यायां न प्रापुः एतेन सवज्राभरणशरीरसहितः साकेतलोकं जगामेति सूचितम् ॥ १३ ॥

गो० टी०—तथेति । तथापि बोधयित्वापि उचितवृत्ताः स्पर्शनादिव्यापारोचिताः विनयेन प्रश्रयेण नयेन युक्त्या च अस्य शयनं शयनस्थानं स्पृष्ट्वा किंचिदपि निद्रालक्षणम् उल्लासादिकं न लेभिरे न ज्ञातवत्यः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—स्वप्रशीलज्ञाः स्वप्रभावज्ञाः संचलनादिषु हृदयकरमूलनाडिषु चेष्टां नोपलेभिरे ततो वेषथुयुक्ताः राज्ञः प्राणेषु शङ्किता आसन् ॥ १४ ॥

रा० टी०—ता इति । राज्ञः चेष्टासंचलनादिषु चेष्टा कायव्यापारः असञ्चलनादयः प्रकृतिविपर्ययाभावप्रभृतयः तेषु प्राणेषु इन्द्रियेषु च शङ्किताः स्वप्रशीलज्ञाः स्वप्रसूचकस्वभावज्ञानवत्यस्ताः अमृतपाणयस्ताः राजदर्शनार्थमागताः वेषथुपरीताः राजशरीराद्यदर्शनेन कम्पयुक्तदेहाः स्त्रियः प्रतिस्नोतस्तृणाघ्राणां स्नोतः समीपोद्भूतवतसप्रभृतिकोमलवृणाग्रभागानां सदृशं कम्पवत्त्वेन तुल्यं यथा स्यात्तथा संचकाशिरे, यद्वा तददृष्टराजशरीराः स्वप्रशीलज्ञास्ताः अमृतपाणयः राज्ञः किं

प्रतिश्रोतस्तृणाग्राणां सदृशं संचकाशिरे । अथ संदेहमानानां स्त्रीणा दृष्ट्वा च पार्थिवम् ॥
 यत्तदाशङ्कितं पापं तदा जज्ञे विनिश्चयः ॥ १५ ॥
 कौसल्या च सुमित्रा च पुत्रशोकपराजिते । प्रसुप्तेन प्रबुद्धयेते यथाकालसमन्विते ॥ १६ ॥
 निष्प्रभासां विवर्णां च सन्ना शोकेन संनता । न व्यराजत कौसल्या तारेव तिमिरावृता ॥ १७ ॥
 कौसल्यानन्तरं राज्ञः सुमित्रा तदनन्तरम् । न स्म विभ्राजते देवी शोकाश्रुलुलितानना ॥ १८ ॥
 ते च दृष्ट्वा तदा सुप्ते उभे देव्यौ च तं नृपम् । सुप्तमेवोद्गतप्राणमन्तःपुरमदृश्यत ॥ १९ ॥

चेष्टादिषु स्वकायव्यापारादिषु शङ्किताः अत एव तृणाग्राणां सदृशं वेपथुपरीताः सत्यः संचकाशिरे । सार्धश्लोक एका-
 न्वयी 'तथौरामृतपुच्छेषु' इति मेदिनी ॥ १४ ॥

गो० टी०—एतदेवोपपादयति—ता इति । स्वप्रशीलज्ञाः स्वापस्वभावज्ञाः ताः पूर्वोक्ताः स्त्रियः चेष्टासंचलनादिषु चेष्टा ह-
 स्तपादादिचलनं संचलनं हृदयादिस्पन्दनम् आदिशब्देन निष्का-
 सादिकं गृह्यते तेषु किञ्चिन्नोपलेभिरे इत्यनुपपत्तेः संबन्धः । वेप-
 थुना कम्पेन परीताः व्यासास्ताः स्त्रियः राज्ञः प्राणेषु शङ्किताः
 सत्यः प्रतिश्रोतस्तृणाग्राणां नदीप्रवाहाभिमुखवेतसादिवृणा-
 प्राणां सदृशं तुल्यं यथा तथा संचकाशिरे संचकम्पिर
 इत्यर्थः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—प्रतिश्रोत इति । श्रोतोभिमुखस्थित-
 वेतसादिवृणाग्राणां सदृशं कम्पं संचकाशिरे प्रकाशितवत्यः
 प्राप्ता इति यावत् । संदेहमानानां संदिहानानां यदाशङ्कितं पापं
 मरणपूर्वं राज्ञेति शेषः । तस्य निश्चयो जज्ञे जातः ॥ १५ ॥

रा० टी०—अथेति । अथ प्रकम्पप्राप्त्यनन्तरं पार्थिवं पार्थि-
 वशयनस्थानमेव दृष्ट्वा संदिहानानां संदेहमानानां स्त्रीणां यत्पापं
 दुःखदायकत्वेन पापसदृशं स्वलोकान्तरगमनमित्यर्थः । आशङ्कितं
 राज्ञा कथितमित्यर्थः तत्तस्य विनिश्चयस्तदा तस्मिन्काले
 जज्ञे पार्थिवमित्यत्र तस्येदमित्यण् नच तदपवादस्य दृढाच्छ
 इत्यस्य प्रवृत्त्या कथमशुच्यत इति वाच्यं "संज्ञायां वा" इत्यनेन
 दृढसंज्ञायाः वैकल्पिकत्वात्तस्याः प्राप्ताप्राप्तविभापात्वेन "दृढिर्य-
 स्याचामादि—" इत्यस्यापि निवर्तिकात्वादिति दिक् । अर्थद्वयमे-
 कान्वयि ॥ १५ ॥

गो० टी०—अथेति । यत्पापं मरणरूपमाशङ्कितं तस्य
 निश्चयस्तदा जज्ञे इति संबन्धः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—यथाकालसमन्विते मृते इव, यद्वा यथा-
 कालसमन्विते बह्विषु रात्रिषु दुःखतो जागरणादयथाकाले
 प्रत्युपसि निद्रया समन्विते इत्यर्थः ॥ १६ ॥

रा० टी०—कौशल्येति । पुत्रशोकेन पराजिते अत एव
 कालसमन्विते अन्तकालयुक्ते इव प्रसृप्ते कौशल्यसुमित्रा च
 न प्रबुध्येते जागृतः ॥ १६ ॥

गो० टी०—कौशल्येति । पुत्रशोकेन पराजिते आक्रान्ते
 अत एव यथाकालसमन्विते मृते इव प्रसृप्ते न प्रबुध्येते ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—शोकेन सन्नोपहता संनता सतिवश-
 संकुचितहस्तपादादिकरणा । कौशल्येति अत्र सति शेषः ॥ १७ ॥

रा० टी०—निष्प्रभेति । शोकेन सन्नता पराभूता सन्ना
 दुःखिता कौशल्य तिमिरावृता अन्धकाराच्छन्ना तारेव न
 व्यराजत अशोभत ॥ १७ ॥

गो० टी०—निष्प्रभेति । निष्प्रभा निःश्रीका विवर्णा पूर्व-
 वर्णाद्विपरीतवर्णा शोकेन सन्ना कृशा सन्नता काश्येन नम्रा तिमि-
 रावृता उत्पातकालोत्पन्नमस्तिमिरं तेनावृता तारेव तारकेव
 न व्यराजत ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—न विभ्राजते न विशेषेण भ्राजते ।
 तत्र हेतुः—शोकेत्यादि ॥ १८ ॥

रा० टी०—कौशल्येति । राज्ञोऽनन्तरं समीपे विद्यमा-
 ना या कौशल्य न विभ्राजते स्म सा कौशल्य तदनन्तरं तत्स-
 मिधौ विद्यमाना सुमित्रा च न विभ्राजते स्म अत एव देवी
 शेषराजपत्नी न विभ्राजते स्म ॥ १८ ॥

गो० टी०—कौसल्यानन्तरमिति । प्रथमं राजा न वि-
 भ्राजते स्म राज्ञो नन्तरं कौसल्याशोकाश्रुलुलितानना सती न
 विभ्राजते स्म तदनन्तरं देवी तथाविधा सुमित्रा न विभ्राज-
 ते स्म मृतादृशरथाजीवन्त्योः कौसल्यासुमित्रयोर्विशेषो नासी-
 दित्यर्थः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—ते उभे देव्यौ प्रभासादिना सुप्ते दृष्ट्वा
 नृपं च तं सुप्तमेव सन्तं तदवस्थायामेवोद्गतप्राणं लक्षणतः
 दृष्ट्वा सर्वमेवान्तःपुरसुद्गतप्राणं तत्कल्पमदृश्यत । 'अमन्यत'
 इति पाठेऽन्तःपुरं कर्तुं नृपसुद्गतप्राणममन्यतेत्यर्थः । तीर्थस्तु
 अदृश्यतेत्येतत्परस्परमपश्यदित्यर्थं व्याचष्टे ॥ १९ ॥

रा० टी०—ते इति । उभे कौशल्यसुमित्रे देव्यौ सुप्ते इव
 दृष्ट्वा नृपं नृपसंबन्धि शयनं तमाकाशमिव शयनं दृष्ट्वा विद्यमान-
 मन्तःपुरसुद्गतालयं प्राप्ताः प्राणा इन्द्रियाणि यस्य तादिव अत
 एव सुप्तं स्वापाश्रयीभूतमिव अदृश्यत नृपशब्दः इदमर्थोऽण्णन्तः
 दृढ्यभावस्तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् ॥ १९ ॥

गो० टी०—ते इति । सुप्ते ते उभे देव्यौ च दृष्ट्वा सुप्तमेव
 सन्तमुद्गतप्राणं तं नृपं च अन्तःपुरम् अन्तःपुरजनः अदृश्यत
 अपश्यत् ॥ १९ ॥ २० ॥

ततः प्रचुक्रुशुर्दीनाः सस्वरं ता वराङ्गनाः । करेणव इवारण्ये स्थानप्रच्युतयूथपाः ॥ २० ॥
 तासामाक्रन्दशब्देन सहस्रोद्धतचेतने । कौसल्या च सुमित्रा च त्यक्तनिद्रे बभूवतुः ॥ २१ ॥
 कौसल्या च सुमित्रा च दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा च पार्थिवम् । हा भर्तेति परिकृष्य पेततुर्धरणीतले ॥ २२ ॥
 सा कोसलेन्द्रदुहिता चेष्टमाना महीतले । न भ्राजते रजोध्वस्ता तारेव गगनच्युता ॥ २३ ॥
 नृपे शान्तगुणे जाते कौसल्यां पतितां भुवि । अपश्यंस्ताः स्त्रियः सर्वा हतां नागबधूमिव ॥ २४ ॥
 ततः सर्वा नरेन्द्रस्य कैकेयीप्रमुखाः स्त्रियः । रुदत्यः शोकसंतप्ता निपेतुर्गतचेतनाः ॥ २५ ॥
 ताभिः स बलवान्नादः क्रोशन्तीभिरनुद्रुतः । येन स्फीतीकृतो भूयस्तद्वृहं समनादयत् ॥ २६ ॥
 तत्परित्रस्तसंभ्रान्तपर्युत्सुकजनाकुलम् । सर्वतस्तमुलाक्रन्दं परितापार्तवान्धवम् ॥ २७ ॥
 सद्योनिपतितानन्दं दीनं विह्वददर्शनम् । बभूव नरदेवस्य सद्य दिष्टान्तमीयुषः ॥ २८ ॥

२०-२१] ति० टी०-स्थानाद्वासस्थानात्प्रच्युतो यूथपो महागजो यासां ताः करेणव इव प्रचुक्रुशुरित्यन्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः राजदर्शनाभावाद्यनन्तरं वराङ्गनाः राजपत्न्यः प्रचुक्रुशुः तत्र दृष्टान्तः स्थानात्त्वसमीपात्प्रच्युतः क्वचिद्गतः यूथपो यासां ताः करेणव इव ॥ २० ॥

रा० टी०-तासामिति । कौसल्या सुमित्रा च आक्रन्दशब्देन रोदनस्वनेन त्यक्तनिद्रे त्यक्ता विनष्टा निद्रा तत्सदृशमूर्च्छां ययोस्ते अत एव उद्धतचेतने प्राप्तचेतन्ये बभूवतुः ॥ २१ ॥

गो० टी०-तासामिति । सहस्रोद्धतचेतने सहस्रोत्पन्नप्रबोधे ॥ २१-२३ ॥

२२] ति० टी०-हा भर्तेति । हा भर्तरित्यर्थः ॥ २२ ॥

रा० टी०-कौसल्येति । पार्थिवं पार्थिवशय्यां धरणीतले पेततुः ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०-अयोध्याजनपदवाची कौशलशब्दस्ताल्यमध्यः कौसल्यापितृदेशवाची तु दन्त्यमध्यः ॥ २३ ॥

रा० टी०-सेति । महीतले चेष्टमाना छुण्ठन्ती अत एव रजोध्वस्ता धूर्लीं प्राप्ता कोसलेन्द्रदुहिता कौसल्या गगनच्युता तारेव न भ्राजते ॥ २३ ॥

२४-२५] ति० टी०-शान्तगुणे उपशान्तजीवनधर्मे ॥ २४ ॥ २५ ॥

रा० टी०-नृप इति । नृपे राजानि शान्तगुणे जाते पालकत्वाभावत्वं प्राप्ते सतीत्यर्थः । भुवि पतितां कौशल्यां हतां नागबधूमिव अपश्यन् ॥ २४ ॥

रा० टी०-तत इति । कैकेयीप्रमुखाः कैकेयीप्रभृतयः निपेतुः ॥ २५ ॥

गो० टी०-नृप इति । शान्तगुणे शान्तदेहोष्णस्पन्दनादिगुणे ॥ २४ ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०-ताभिः कैकेयीप्रभृतिभिः पश्चादन्तःपुरं प्रविष्टाभिः स्वनादेन प्रथमप्रविष्टानां स्त्रीणां बलवान्नादोऽद्भुतो

युक्तः अभूदिति शेषः, येनाद्भुतवणेन स्फीतीकृतो वर्धितः स नादो भूयोऽधिकं तद्वृहं समनादयद्वाप्तवान् । तीर्थस्तु--'येन स्थिरीकृतं भूयः' इति पठित्वा येन नादेन स्थिरीकृतं छलरितं तद्वृहं कर्तुं भूयोऽत्यर्थं समनादयदनदित्यर्थमाह ॥ २६ ॥

रा० टी०-ताभिरिति । क्रोशन्तीभिः ताभिः स्त्रीभिः बलवान् अतिदृढो नादः अद्भुतः प्रापितः येन नादेन भूयः अधिकं यथा स्यात्तथा स्फीतीकृतः प्रवर्धितः नादः प्रतिध्वनिरित्यर्थः, गृहं समनादयत् अतिनादविशिष्टमकरोत् ॥ २६ ॥

गो० टी०-ताभिरिति । स नादः कौसल्याप्रभृतीनां नादः क्रोशन्तीभिस्ताभिः पश्चात्प्रविष्टकैकेयीप्रभृतिभिरनुद्रुतः अद्भुतोऽद्भुत् येनानन्तरक्रोशाद्भुतेन पूर्वनादेन स्थिरीकृतं व्याप्तं तत्सर्वं गृहं समनादयत् महान्तं प्रतिध्वनिमजनयदित्यर्थः ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०-पर्युत्सुकजनाकुलं पूर्ववृत्तान्तज्ञानाय पर्युत्सुकजननिविडम् ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०-दिष्टान्तं कालधर्ममुपेयुषः प्राप्तस्य सद्यः परिव्रस्तसंभ्रान्तत्वादिगुणविशिष्टं बभूव ॥ २८ ॥

रा० टी०-तदिति । तासां स्त्रीणां परिव्रस्तं अत्युद्धेगत्वेन संभ्रान्ताः ते एव पर्युत्सुकाः वृत्तान्तश्रवणौत्सुक्यवन्तस्ते एव जनास्तैः आकुलं व्याप्तमत एव तुमुलः वचनान्तरश्रवणाभावसंपादकः आक्रन्दो यस्मिन्नत एव परितापेन आर्ता व्याप्ताः वान्धवाः यस्मिन्नत एव दीनं क्षीणमत एव विह्वलं विह्वलकारकं दर्शनं यस्य तदिष्टान्तं दिष्टस्य कालस्य अन्तः अभावा यस्मिन्स्तं लौकम् ईयुषः प्राप्तस्य नरदेवस्य वेश्म गृहं बभूव । अधश्चतुष्टयमेकान्वयि । 'दिष्टं दैवं पुमान्काले' इति मेदिनी ॥ २७ ॥ २८ ॥

गो० टी०-तदित्यादि । पर्युत्सुकजनाकुलं पूर्वं पर्युत्सुकजनाकुलं सद्यः नरदेवस्य दिष्टान्तमीयुषः नरदेवे मरणं प्राप्ते

अतीक्ष्णाय तु पार्थिवर्षभं यशस्विनं ^१तं परिवार्य पत्नयः ।

भूरुदन्त्यः करुणं सुदुःखिताः प्रगृह्य बाहू व्यलपन्ननाथवत्

॥ २९ ॥

इत्यार्षे।मद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

षष्ठषष्ठितमः सर्गः ।

निःसंज्ञराज्ञः शिरः स्वाङ्क आनीय कैकेयीं विनिन्द्य कौसल्या रामादीन्परिशोचति । आलिङ्ग्य विलपन्तीं कौसल्यामपनीय राज्ञो देहं तैलयां निक्षिप्यामात्यादयः सार्यं स्वस्वभवनमुपजग्मुः ।

तमग्निं संशान्तमम्बुहीनमिवार्णवम् । गतप्रभमिवादित्यं स्वर्गस्थं प्रेक्ष्य भूमिपम् ॥ १ ॥

कौसल बाष्पपूर्णाक्षी विविधं शोककर्षिता । उपगृह्य शिरो राज्ञः कैकेयीं प्रत्यभाषत ॥ २ ॥

सोऽन्धकारभव कैकेयि भुङ्क्ष्व राज्यमकण्टकम् । त्यक्त्वा राजानमेकाग्रा नृशंसे दुष्टचारिणि ॥ ३ ॥

विहाय मां गतो रामो भर्ता च स्वर्गतो मम । विषये सार्थहीनेव नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ४ ॥

भर्तारं तु परित्यज्य का स्त्री दैवतमात्मनः । इच्छेज्जीवितुमन्यत्र कैकेय्यास्त्यक्तधर्मणः ॥ ५ ॥

सति समुन्नतसंभ्रान्तं समुन्नतम् उद्विग्नं संभ्रान्तम् अनवस्थितं च इत्येवमादिविशेषणयुक्तं वभूवेति संबन्धः ॥ २७ ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—अतीतं मृतं पत्नयः पत्न्यः बाहू प्रगृह्याभित्य अनाथवदनाथार्हम् ॥ २९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

रा० टी०—अतीतमिति । पार्थिवर्षभमतीतं लोकान्तरगतमाज्ञाय परिवार्य शयनस्थानं परित्यज्य बाहू प्रगृह्य अन्योन्यं गृहीत्वा करुणं रुदन्त्यः पत्नयः तत्पत्न्यः व्यलपन् विविधमकथयन् ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणावयोध्याकाण्डे पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

गो० टी०—अतीतमिति । आज्ञाय सम्यक् ज्ञात्वा पत्नयः पत्न्यः बाहू प्रगृह्य परस्परं बाहू गृहीत्वेत्यर्थः ॥ २९ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्यानेऽयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

१] ति० टी०—तमिति ॥ १ ॥

२] ति० टी०—राज्ञः शिर उपगृह्य अङ्कः कृत्वेत्यर्थः ॥ २ ॥

रा० टी०—कौशल्यादृष्टं बोधयन्नाह—तमिति । भूमिपं राजानं स्वर्गस्थमप्रकटसाकेतपुरस्थं प्रेक्ष्य ज्ञात्वा अत एव तं तदधिष्ठितागारं संशान्तं प्रज्वलनरहितमग्निमिव अम्बुहीनमर्णवमिव गतप्रभं निवृत्ततेजसमादित्यमिव प्रेक्ष्य शोककर्षिता शोकेन वियोगजनितदुःखेन कर्षिता पीडिता अत एव बाष्पैः अश्रुभिः पूर्णं अक्षिणी यस्याः सा कौशल्या विविधमनेकप्रकारेण रचितं राज्ञः शिरः शय्याग्रभागमुपगृह्य गृहीत्वा कैकेयीं केकयीदारीं मन्थरां प्रत्यभाषत 'अग्रे प्रधाने च शिरः' इति मानार्थः । श्लोकद्वयमेकाव्ययि ॥ १ ॥ २ ॥

गो० टी०—तमित्यादि । राज्ञः शिर उपगृह्य अङ्कः कृत्वेत्यर्थः ॥ १—३ ॥

३] ति० टी०—एकाग्रा पुत्रराज्यैकाग्रचित्ता ॥ ३ ॥

रा० टी०—तत्प्रतिभाषणमेवाह—सकामेति । नृशंसे क्रूरस्वभावे अत एव दुष्टचारिणि कैकेयि मन्थरे ! राजानं त्यक्त्वा इमं लोकं त्याजयित्वा एकाग्रा स्वस्थचित्ता सती त्वम् अकण्टकं विघ्नरहितं राज्यं भुङ्क्ष्व अत एव सकामा प्राप्तस्वमनोरथा भव ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—राज्यस्याकण्टकत्वं दर्शयति—विहायेति । विषये कान्तारे सार्थहीना सहायभूतपथिकसंघरहिता ॥ ४ ॥

रा० टी०—ननु स्वामिन्यास्तव सत्त्वे कथं मम राज्यभोग इत्यत आह—विहायेति । मां विहाय रामो गतः वनमिति शेषः, भर्ता च स्वः सर्वतः परलोकं गतः अतः विषये दुर्गममार्गे सार्थहीना रक्षणयोग्यपथिकजनरहिता इवाहं जीवितुं पाळयितुं नोत्सहे ॥ ४ ॥

गो० टी०—विहायेति । विषये दुर्गमं सार्थहीना सहायभूतपथिकसंघरहितेत्यर्थः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—आत्मनो दैवतं भर्तारं परित्यज्य त्यक्तधर्मणस्त्यक्तः क्षीयमां यया तादृश्याः कैकेय्या अन्यत्र अन्या पुत्रराज्ये का जीवितुमिच्छेत् । 'परित्यज्य' इति पाठे परित्यज्य तेन सह भोगान्भुक्त्वा तं कालान्तरे परित्यज्येति शेषः ॥ ५ ॥

रा० टी०—ननु त्वदतिरिक्तानामपि बहूनां राजकीणां सत्त्वात्तदायत्तं राज्यं स्यादित्यत आह—भर्तारमिति । आत्मनः दैवतं देवं भर्तारं परित्यज्य अन्यत्र भर्तुररहितस्थाने त्यक्तधर्मणः त्यक्तः धर्मः स्वामिसंरक्षणरूपा सेवकरीतिर्यया तस्याः कैकेय्याः केकयीदास्यास्तव संनिधौ का मदन्यापि जीवितुमिच्छेन्न कापीत्यर्थः ॥ ५ ॥

न लुब्धो बुध्यते दोषान्किपाकमिव भक्षयन् । कुञ्जानिमित्तं कैकेय्या राघवाणां हतम् ॥ ६ ॥
 अनियोगे नियुक्तेन राज्ञा रामं विवासितम् । सभार्यं जनकः श्रुत्वा परितप्स्यत्यथा ॥ ७ ॥
 स मामनाथां विधवां नाद्य जानाति धार्मिकः । रामः कमलपत्राक्षो जीवन्नाशमितोः ॥ ८ ॥
 विदेहराजस्य सुता तथा चारुतपस्विनी । दुःखस्यानुचिता दुःखं वने पर्युद्विजिषे ॥ ९ ॥
 नदतां भीमघोषाणां निशासु मृगपक्षिणाम् । निशम्यमाना संत्रस्ता राघवं संश्रयिष्ये ॥ १० ॥
 वृद्धश्चैवालपुत्रश्च वैदेहीमनुचिन्तयन् । सोऽपि शोकसमाविष्टो नूनं त्यक्ष्यति जीवितं ॥ ११ ॥

गो० टी०-भर्तारमिति । त्यक्तधर्मणः त्यक्तधर्मायाः
 “धर्मादानिच केवलात्” इत्यनिच् ॥ ६ ॥

६] ति० टी०-एवं साहसकरणे हेतुमाह-नेति । किं-
 पाको निम्नः, कतकस्तु-किंपाको विपभेदस्तं कोपादिना
 भक्षयन्नात्महत्यादोषं न बुध्यते तद्वदित्यर्थः इत्याह तत्र लुब्ध
 इति नात्यन्तं समञ्जसं धनलोभादिना परस्य विपभक्षणं
 कारयन्त्यथा हत्यादोषं न बुध्यते इति वक्तुमुचितम् । यत्कैकेय्या
 राघवाणां कुलं हतं कस्तु कुञ्जानिमित्तं प्रेरकतया ॥ ६ ॥

रा० टी०-नेति । कैकेय्या कैकेयीदास्या राघवाणां कुलं
 हतं पीडितम् तत्र निमित्तं कारणं कुञ्जा तत्रिष्टकुञ्जात्वं
 कुञ्जात्वविशिष्टा प्रायः कुटिला भवन्तीति प्रसिद्धम् । एतेन
 स्वनिष्ठकौटिल्यधर्मेणाकार्यमपि कृतमिति ध्वनितं तेन कौटि-
 ल्यविशिष्टैरकार्यं न गण्यते इति ध्वनितम् । तत्र दृष्टान्तः लुब्धः
 स्वजीवनविषयकलोभविशिष्टः जनः किंपाकं ब्राह्मण्यनाशकनि-
 पिदलशून्यपाकादिकं भक्षयन् चिरकालजीवनहेतुभूतं किंचिद्दया-
 धिनिवर्तनार्थं खादन्सन्नपि दोषान्भक्षणजनितदुरितानि न
 बुध्यते । इवोऽप्यर्थः ॥ ६ ॥

गो० टी०-नेति । लुब्धः अर्थलिप्सुः किम्पाकं कुत्सि-
 तपाकं विपविपाकमित्यर्थः । किम्पाको नाम काकमर्दनामक-
 विषफलविशेषः इति केचित्, कुञ्जानिमित्तं कुञ्जाहेतोः
 “निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायदर्शनम्” इति हेतौ
 प्रथमा ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-अनियोगोऽनुचितनियोगो । वरव्याजाल्लैकेय्या
 नियुक्तेन राज्ञा सभार्यं रामं विवासितं श्रुत्वा जनकोऽहमिव
 परितप्स्यति ॥ ७ ॥

रा० टी०-अनियोग इति । अनियोगे नियोगानुचित-
 काले नियुक्तेन नियोगकर्त्रा राज्ञा विवासितं सभार्यं भार्यास-
 हितं रामं श्रुत्वा जनकः मिथिलाधीशः अहमिव परितप्स्यति ॥ ७ ॥

गो० टी०-अनियोगे नियुक्तेनेति । अनियोगे वरप्रदा-
 नसमये वरस्य विशेषनिर्देशाभावे सति नियुक्तेन इदानीं भरता-
 भिषेकरूपे रामविवासनरूपे च कैकेय्या नियुक्तेन अनुचित-
 नियोगे नियुक्तेनेति वार्थः, जनको वैदेहः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-जीवन्नेव नाशमदर्शनं गतः । जीवनाश-

मितो गतः इति पाठे राज्ञो जीवनाशो यथा भवतथा गत
 इत्यर्थः ॥ ८ ॥

रा० टी०-स इति । जीवन्नाशं जीवतां सत्तन्मना-
 मृपीणां नाशः विध्वंसो यस्मिन्देशे तं देशमितो न्तः धा-
 मिको रामः विधवां लोकान्तरगमनकर्तृत्वेन धवरहितामत
 एव अनाथां मामद्य न जानाति दृष्टश्रवणजनितज्ञानवान्ना-
 स्तीत्यर्थः । ‘जीवनाशम्’ इति पाठान्तरं तत्रापि स एवार्थः ॥ ८ ॥

गो० टी०-स इति । इतः अत्र देशे राज्ञा जीवनाशं
 गतः प्राप्तः स रामः अनाथां पुत्रविरहेण रक्षकान्तररहितां
 विधवां मां न जानाति ॥ ८ ॥

९] ति० टी०-चारुतपस्विनी भर्तृसेवनादित्याशयः ।
 पर्युद्वेगो भयं वने दुःखं प्राप्येति शेषः ॥ ९ ॥

रा० टी०-विदेहेति । चारुतपस्विनी पतिसेवाविषयक-
 सुविचारविशिष्टा विदेहराजस्य सुता वने दुःखमनुभूयेति शेषः ।
 पर्युद्विजिष्यति उद्वेगं प्राप्स्यति ॥ ९ ॥

गो० टी०-विदेहराजस्येति । तपस्विनी शोचनीया,
 दुःखमिति क्रियाविशेषणं पर्युद्विजिष्यति भयं प्राप्स्यती-
 त्यर्थः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-निशम्यमाना नादमिति शेषः । ‘निश-
 म्य नादम्’ इति पाठान्तरम् ॥ १० ॥

रा० टी०-नदतामिति । नदतां नादं कुर्वतां भीमघोषाणां
 भयंकरघोषकारकस्वभावविशिष्टानां मृगादीनां निशम्यमाना
 नादमिति शेषः, अत एव संत्रस्ता सीता राघवं संश्रयिष्यति
 रामकण्ठसंलग्ना भविष्यति । किंच भीमघोषाणां भयंकरशब्द-
 विशिष्टानां मृगादीनां नदतां नादं निशम्यमानेत्यर्थः । ‘निशम्य
 नादम्’ इति पाठान्तरमिति भट्टाः ॥ १० ॥

गो० टी०-नदतामिति । नदतां नदत्तं निशम्य नाद-
 मित्यर्थसिद्धम् ॥ १० ॥

११] ति० टी०-अल्पपुत्रश्चेति जनकं इति शेषः । अ-
 ल्पपुत्र इत्यस्य कन्यामात्रसंततिरित्यर्थः इति तीर्थः ॥ ११ ॥

रा० टी०-वृद्ध इति । वृद्धः ज्ञानवयोभ्यामाधिकोऽपि
 अल्पपुत्रः अल्पः एक इत्यर्थः, पुत्रः पुत्रसदृशः कन्येत्यर्थः यस्य
 स जनकः वैदेहीं वनगमनजनितवैदेहीदुःखमनुचिन्तयन्नत

साहमद्यैव दिष्टान्तं गमिष्यामि पतिव्रता । इदं शरीरमालिङ्ग्य प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ १२ ॥
 तां ततः संपरिष्वज्य विलपन्तीं तपस्विनीम् । व्यपनिन्युः सुदुःखार्तां कौसल्यां व्यावहारिकाः ॥ १३ ॥
 तैलद्रोण्यां तैदामौत्स्याः संवेक्ष्य जगतीपतिम् । राज्ञः सर्वोण्यथादिष्टाश्चक्रुः कर्माण्यनन्तरम् ॥ १४ ॥
 न तु संकालनं राज्ञो विना पुत्रेण मन्त्रिणः । सर्वज्ञाः कर्तुमीषुस्ते ततो रक्षन्ति भूमिपम् ॥ १५ ॥
 तैलद्रोण्यां शायितं तं सचिवैस्तु नराधिपम् । हा मृतोऽयमिति ज्ञात्वा स्त्रियस्ताः पर्यदेवयन् ॥ १६ ॥
 बाहूनुच्छिद्य कृपणा नेत्रप्रस्रवणैर्मुखैः । रुदत्यः शोकसंतप्ताः कृपणं पर्यदेवयन् ॥ १७ ॥
 हा महाराज रामेण संततं प्रियवादिना । विहीनाः सत्यसंधेन किमर्थं विजहासि नः ॥ १८ ॥
 कैकेय्या दुष्टभावाया राघवेण विवर्जिताः । कथं संपत्न्या वत्स्यामः समीपे विधवा वयम् ॥ १९ ॥

एव शोकसमाविष्टः सङ्गीवितं प्रजापालनं त्यक्ष्यति पुत्रशब्दः
 आचारक्रियन्तप्रकृतिककर्तृक्रियन्तः ॥ ११ ॥

गो० टी०—बुद्ध इति । अल्पपुत्रः दुहितृमात्रपुत्रः सोऽपि
 जनकोऽपि ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—दिष्टान्तं मरणम् । शरीरालिङ्गनपूर्वकं
 मग्निप्रवेशे हेतुः—पतिव्रतेति ॥ १२ ॥

रा० टी०—सेति । सा प्राप्तपुत्रपतिवियोगा पतिव्रताह-
 मिदं परिदृश्यमानं शरीरं राजशरीरसंवन्धिश्चाव्यावृत्त-
 मालिङ्ग्य हुताशनं वह्निलोकं प्रवेक्ष्यामि प्रवेशनाल्लूकल्यापारा-
 ल्लूकल्लावत्यस्मीत्यर्थः । अत एव दिष्टान्तं कालगतिरहितं
 पत्यधिष्ठितसाकेतमित्यर्थः, गमिष्यामि संयोगाल्लूकल्यापारा-
 ल्लूकल्लूकतिमती भविष्यामीत्यर्थः । एतेन साकेतलोकस्य मार्गो
 वह्निलोक इति ध्वनितम् ॥ १२ ॥

गो० टी०—साहमिति । दिष्टान्तं मरणं पतिव्रता ।
 'आर्तातिं बुद्धिं दृष्टा प्रोपिते मलिना कृशा । मृते श्रियेत या
 पत्यौ सा ह्यी ज्ञेया पतिव्रता' इत्युक्तपातिव्रत्यविशिष्टा ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—व्यावहारिका व्यवहारे बाह्याभ्यन्तरस-
 कलराज्यकृत्ये नियुक्ता अमात्या व्यपनिन्युः अन्तःपुराध्यक्ष-
 ङ्गीद्वारा भर्त्रालिङ्गनाद्विमोचयान्तो निन्युरित्यर्थः ॥ १३ ॥

रा० टी०—तामिति । तां राजशय्यां परिष्वज्य विलप-
 न्तीं कौशल्यां व्यावहारिकाः राजकुलोचितव्यवहारे नियुक्ताः
 जनाः व्यपनिन्युः शय्यातोऽन्यत्र प्रापयामासुः ॥ १३ ॥

गो० टी०—तामिति । व्यावहारिकाः व्यवहारे बाह्या-
 भ्यन्तरसकलराज्यकृत्ये नियुक्ताः "तत्र नियुक्तः" इति ठक् अमात्या
 इत्यर्थः, कौशल्यां भर्त्रालिङ्गनाद्विषयनीय विमोच्य अन्यतो-
 ऽपनीयत्यर्थः, तैलद्रोण्यां तैलपूरितकटाहे जगतीपतिं भूपतिं
 संनिवेश्य राज्ञोऽनन्तरकर्तव्यानि सर्वाणि कर्माणि दुःखापनो-
 दनादीनि चक्रुः । अपनिन्युः इति पाठे व्यावहारिकाः व्यवहार-
 विदो लौकिकाः अपनिन्युरित्येकं वाक्यम् । तैलद्रोण्यामित्यार-
 भ्य वाक्यान्तरम् आदिष्टाः राजकृत्येष्वदिष्टाः अमात्याः कर्माणि
 प्रजाशासनादीनि चक्रुः ॥ १३ ॥ १४ ॥

१४] ति० टी०—तैलद्रोणी तैलपूर्णकटाहः आदिष्टाः
 वसिष्ठादिभिराज्ञप्ता अमात्यास्तस्यां नृपं संवेक्ष्य स्थापयित्वा-
 ऽनन्तरं कर्तव्यानि दुःखपरिपालनादीनि कर्माणि चक्रुः ॥ १४ ॥

रा० टी०—तैलेति । तदा कौशल्याया अन्यत्र नयनसमये
 आदिष्टाः वसिष्ठेनाज्ञप्ताः राज्ञो मान्याः राजसत्कृता जनाः
 तैलद्रोण्यां, तानां चौराणां अयौ प्राणलक्ष्म्यौ लान्ति गृह्णन्ति ते
 तेषां द्वारपानां द्रोणीस्थितिर्यस्यां स्थल्यां तस्यां जगतीपतिं
 जगत्याः पतिः स्थितो यस्मिंस्तं पर्यङ्कं संवेक्ष्य संस्थाप्य अन-
 न्तरं विघ्नरहितं यथा स्यात्तथा कर्माणि तत्कालोचितकृत्यानि
 अथ कृत्स्नं यथा भवति तथा चक्रुः 'द्रोणी काष्ठास्त्रुवाहिन्यां
 गवां घाससृजि स्थितौ' इति विश्वः 'तश्चौरामृतपुच्छेषु' इति
 मेदिनी । 'अः कृष्णः शंकरो ब्रह्मा शक्रः सोमोऽनिलोऽजलः ।
 सूर्यः प्राणो यमः कामो वसन्तः प्रणवः सुख' इति मानिका
 'लक्ष्मीरकार उच्यते' इत्येकाक्षरः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—पुत्रेण विना संकालनं प्रेतनिर्हारं न
 कर्तुमीषुः यतः सर्वज्ञास्ततो हेतोस्तैलद्रोण्यां भूपं रक्षन्ति ॥ १५ ॥

रा० टी०—ननु शय्यारक्षणं किमर्थमित्यत आह—नेति ।
 राज्ञः पुत्रेण विना संकालनं सविधिप्रक्षेपं कर्तुं सर्वज्ञा अपि
 मन्त्रिणः न ईषुः ततः तस्मात् हेतोः भूमिपं राजपर्यङ्कं
 रक्षन्ति ॥ १५ ॥

गो० टी०—संस्कारं कुतो न चकुरित्यत्राह—न त्विति ।
 सर्वज्ञाः सर्वधर्मज्ञाः अतो न धर्मलोप इति भावः । अनेन गम्यते
 तैलमिश्रत्वे शवस्य पर्यपितत्वदोषो नास्तीति संकलनं संस्का-
 रम् ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—शायितं ज्ञात्वा हा मृतोऽयमिति पर्य-
 देवयन् ॥ १६ ॥

रा० टी०—तैलेति । तं राजपर्यङ्कं तैलद्रोण्यां प्रतिष्ठित-
 द्वारपरक्षितस्थल्यां सचिवैः शायितं तं राजपर्यङ्कं नराधिपं
 ज्ञात्वा पर्यङ्के राजा शयान इति निश्चित्येत्यर्थः, अयं राजा
 अमृतः मृतसदृशः पुत्रवियोगेन मूर्छित इत्यर्थः, हा अतिकष्ट-
 भेतदिति ताः राजगमनवृत्तान्तानभिज्ञाः स्त्रियः पर्यदेवयन् ॥ १६ ॥

गो० टी०—तैलद्रोण्यामिति । तैलद्रोण्यां शायितं नृपं
 ज्ञात्वा तत्र निवेशकाले राजदर्शनाभावात् हा मृतोऽयमिति
 भूयोऽपि पर्यवारयन्नित्यर्थः ॥ १६ ॥

१७—१९] ति० टी०—नेत्राणां प्रस्रवणमश्रुप्रवाहो येषु
 मुखेषु तैः ॥ १७—१९ ॥

१ व्यपनीयेति गो. पाठः । २ अथेति गो. पाठः । ३ मान्या इति रा. पाठः । ४ संकलनमिति गो. पाठः । ५ उच्येति गो. पाठः । ६
 रुदत्य इति गो. रा. पाठः । ७ सततमिति गो. रा. पाठः । ८ विवर्जिता इति गो. पाठः । ९ पतिष्येति गो. पाठः ।

स हि नाथः स चास्माकं तव च प्रभुरात्मवान् । वनं रामो गतः श्रीमान्विहाय नृपतिश्रियम् ॥ २० ॥
 त्वया तेन च वीरेण विना व्यसनमोहिताः । कथं वयं निवत्स्यामः कैकेय्या च विदूषिताः ॥ २१ ॥
 यया च राजा रामश्च लक्ष्मणश्च महाबलः । सीतया सह संत्यक्ताः सा कमन्यं न हास्यति ॥ २२ ॥
 ता बाष्पेण च संवीताः शोकेन विपुलेन च । व्यचेष्टन्त निरानन्दा राघवस्य वरस्त्रियः ॥ २३ ॥
 निशा नैक्षत्रहीनेव स्त्रीव भर्तृविवर्जिता । पुरी नाराजतायोध्या हीना राज्ञा महात्मना ॥ २४ ॥
 बाष्पपर्याकुलजना हाहाभूतकुलाङ्गना । शून्यचत्वरवेशमान्ता न वभ्राज यथापुरम् ॥ २५ ॥

गते तु शोकात्रिदिवं नराधिपे महीतलस्थासु नृपाङ्गनासु च ।

निवृत्तचारः सहसा गतो रविः प्रवृत्तचारा रजनी ह्युपस्थिता

॥ २६ ॥

ऋते तु पुत्रादहनं महीपते रोरौचयंस्ते सुहृदः समागताः ।

इतीव तस्मिञ्शयने न्यवेशयान्विचिन्त्य राजानमचिन्त्यदर्शनम्

॥ २७ ॥

रा० टी०—कौशल्यादीनां विलापं वर्णयन्नाह—वाहूनि ।
 नेत्रप्रसवणैः नेत्रेभ्यः प्रसवः अश्रुप्रच्युतिर्येषु तैर्मुखैरुपलक्षिताः
 बाह्वृच्छ्रित्य उल्लिख्य रुदन्त्यः शोकसंतप्ताः स्त्रियः कृपणं यथा
 स्यात्तथा पर्यदेवयान्विविधमुच्चारयामासुः ॥ १७ ॥

रा० टी०—परिदेवनाकारमाह—हेत्यादिभिः । रामेण
 विहीनाः नोऽस्मान् किमर्थं विजहासि ॥ १८ ॥

रा० टी०—कैकेय्या इति । सपत्न्याः कैकेय्याः संव-
 धिन्याः दुष्टभावायाः दुष्टो भावश्चिन्तनं यस्यास्तस्याः मन्थ-
 रायाः समीपे धवरहिताः वयं कथं वत्स्यामः यदि चायं
 सपत्नीशब्दः शङ्करवादस्तदा सामानाधिकरण्येनैवान्वयः
 कैकेय्या इत्यस्य कैकयीदास्या इत्यर्थः ॥ १९ ॥

गो० टी०—वाहूनि । नेत्राणां प्रसवणं वारिप्रवाहो येषु
 तथा ॥ १७-२० ॥

२०] ति० टी०—तव प्रभुस्तव जीवनस्य प्रभुः ॥ २० ॥

रा० टी०—स इति । प्रभुः निखिलसामर्थ्यविशिष्टः अत
 एव आत्मवानधिपैर्यवान्यो रामः अस्माकं तव च नाथः स
 रामः नृपतिश्रियं राजलक्ष्मीं विहाय वनं गतः ॥ २० ॥

२१-२२] ति० टी०—विदूषिता राज्यगवांतिरस्कृताः
 ॥ २१ ॥ २२ ॥

रा० टी०—त्वयेति । त्वया तेन रामेण च विना व्यस-
 नमोहिताः व्यसनेन दुःखेन मोहिताः कर्तव्यविषयकविवेक-
 हिताः अत एव विदूषिताः कापण्यादिदोषविशिष्टाः वयं कैके-
 य्या मन्थरया सह कथं निवत्स्यामः ॥ २१ ॥

रा० टी०—ययेति । यया मन्थरया राजादयः संत्यक्ताः
 वियोजिताः सा मन्थरा अन्यं भरतादिकं कं न हास्यति वियो-
 जयिष्यति ॥ २२ ॥

गो० टी०—त्वयेति । विदूषिताः राज्यगवांति रिर-
 स्कृताः ॥ २१-२४ ॥

२३] ति० टी०—राघवस्य दशरथस्य ॥ २३ ॥

रा० टी०—राजस्त्रीणां विलापप्रसङ्गसंहरन्नाह—ता इति ।
 बाष्पादिना संवीताः संयुक्ता राघवस्य दशरथस्य वरस्त्रियः
 व्यचेष्टन्त विविधचेष्टामकुर्वन्त ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—न अराजतेति च्छेदः ॥ २४ ॥

रा० टी०—निशेति । नक्षत्रहीना निशेव भर्तृवर्जिता
 पाणिग्रहीतुरहिता स्त्रीव महात्मना राज्ञा रहिता अयोध्या पुरी
 न अराजत ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—शून्यचत्वरवेशमान्ता संमार्जनालेपव-
 त्यादिशून्यचत्वरथान्ता यथापुरं यथापूर्वम् ॥ २५ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्ग्यन्तरेणाह—बाष्पेति । बाष्पपर्यो-
 कुला बाष्पैर्व्याप्ताः जनाः यस्यां सा, हाहाभूताः कुलाङ्गनाः यस्यां
 सा, शून्याः संमार्जनादिरहिताः चत्वरवेशमान्ताः यस्यां सा,
 यथापुरं न वभ्राज । चत्वरश्चतुष्पथः वेशमान्तो द्वारम् ॥ २५ ॥

गो० टी०—बाष्पपर्याकुलजनेति । शून्यचत्वरति संमा-
 र्जनाल्लेपनवत्यादिशून्यचत्वरदिशुक्तेति यावत् यथापुरं यथा-
 पूर्वम् ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—राज्ञि शोकादुत्रशोकात्रिदिवं स्वर्गं गते
 नृपाङ्गनासु च शोकादेव महीतलस्थासु महीतले लुठन्तीषु निवृ-
 त्तचारो निवृत्तकिरणप्रचारः प्रवृत्तचारा प्रवृत्ततमः प्रचारा ॥ २६ ॥

रा० टी०—गत इति । नराधिपे दशरथे त्रिदिवं
 त्रिभिः ब्रह्मादिभिः दीव्यते स्तूयते असौ तं साकेतं
 गते सति नृपाङ्गनासु महीतलस्थासु सतीषु रविः निवृत्तचारः
 निवृत्तकिरणप्रचारः सङ्गतोऽस्तमिति शेषः, अत एव प्रवृत्त-
 चारा प्रवृत्तः चारः तमः संचारो यस्यां सा रजनी उपस्थिता
 प्राप्ता ॥ २६ ॥

गो० टी०—गते त्विति । शोकात् पुत्रशोकात् निवृत्त-
 चारः निवृत्तकिरणप्रचारः गत इति अस्तमिति शेषः । प्रवृत्त-
 चारा प्रवृत्ततमः प्रचारा ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—सुहृदो वसिष्ठायाः पर्युपितदाहनिषेध-

गतप्रभा द्यौरिव भास्करं विना व्यपेतनक्षत्रगणेव शर्वरी ।
पुरी वभासे रहिता महात्मना कण्ठास्रकण्ठाकुलमार्गचत्वरा
नराश्च नार्यश्च समेत्य संघशो विगर्हमाणा भरतस्य मातरम् ।
तदा नगर्या नरदेवसंक्षये बभूवुरार्ता न च शर्म लेभिरे

॥ २८ ॥

॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ।

अपरेऽहन्त्यास्थानमागता मार्कण्डेयादयो राज्ञः सत्वासत्वाभ्यां जनपदस्योत्कर्षापकर्षौ निर्दिश्य राजपुत्रेषु कंषिद्राज्ये-
ऽभिषेक्तुं वसिष्ठं प्रार्थयामासुः ।

औक्रन्दिता निरानन्दा सास्रकण्ठजनौविला । अयोध्यायामवतता सा व्यतीयाय शर्वरी ॥ १ ॥
व्यतीतायां तु शर्वर्यामादित्यस्योदये ततः । समेत्य राजकर्तारः सभाभीयुर्द्विजातयः ॥ २ ॥
मार्कण्डेयोऽथ मौद्गल्यो वामदेवश्च कैश्यपः । कात्यायनो गौतमश्च जाबालिश्च महायशः ॥ ३ ॥
एते द्विजाः सहामात्यैः पृथग्वाचमुदीरयन् । वसिष्ठमेवाभिमुखाः श्रेष्ठं राजपुरोहितम् ॥ ४ ॥

वचनानि तु विप्रविषयाणीति न विरोधः । तस्मिन्वायने तैल-
द्रोण्याम् ॥ २७ ॥

रा० टी०—याचकानां वृत्तान्तं वर्णयन्नाह—ऋते इति ।
समागताः सहृदः नृपतेर्देशरथात्पुत्राद्रामाच्च ऋते विना दहनं
सर्वेषां संतापं नारोचयन् असह्यतीव अतो हेतोः अचिन्त्यं
चिन्तयितुमशक्यं दर्शनं अवलोकननिश्चयो यस्य तं राजानं
विचिन्त्य शयने पर्यङ्कुसत्रियौ न्यवेशयन् न्यविशन् ॥ २७ ॥

गो० टी०—ऋते त्विति । समागताः सहृदः बान्धवाः
पुत्रादृते महीपतेर्दहनं न रोचयन्ते । अनेनातिबलपराक्रमयुक्त-
सत्पुत्रसद्भावेऽप्यस्मिन् काले दैववशादेकोऽप्यसन्निहितः तूष्णी-
मवस्थानमयुक्तम् अतो येन केनापि प्रकारेण संस्कारः कर्तव्य
इति कैश्चिबलः कृत इति गम्यते । तस्मिन् शयने पूर्वोक्ततै-
लद्रोण्याम् ॥ २७ ॥

२८—२९] ति० टी०—आ कण्ठं धारारूपेण प्रवहद्भिरसै-
रुपलक्षिताः कण्ठा येषां तैराकुला मार्गाश्चत्वराश्च यस्यां
सा ॥ २८ ॥ २९ ॥

एकः श्लोकोऽत्रसर्गे कतकसंख्यया भट्ट इति ज्ञायते ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

रा० टी०—गतेति । भास्करं विना गतप्रभा नष्टप्रकाशा
द्यौरिव व्यपेताः अन्धकारादिना तिरोहिताः नक्षत्रगणाः यस्यां
सा शर्वरी रात्रिरिव महात्मना रामादिना रहिता अत एव आकण्ठं
कण्ठमभिव्याप्य वर्तमानानि अस्त्राणि अश्रूणि येषु ते कण्ठाः
येषां तैः, आकुलानि निबिडानि मार्गचत्वराणि यस्याः सा पुरी
वभासे न वभासे इत्यर्थः । मगधेष्विवोशीनरेषु यवा इत्या-
दाविव नन्वर्थलाभः 'नचाश्रुकण्ठा' इति भृषणपाठः ॥ २८ ॥

रा० टी०—भरतपरिकरवृत्तान्तं वर्णयन्नाह—नरा इति ।
भरतस्य संबन्धिनो नगर्या विद्यमानाः ये नरादयस्ते संघशः
नरदेवसंक्षये नरदेवशोभनगृहे विद्यमानां भरतस्य मातरं समेत्य
प्राप्य विगर्हमाणाः स्वस्वभाग्यं निन्दन्तः सन्तः आर्ता बभूवुः
अत एव शर्मं छलं न लेभिरे भरतस्येत्पुभयान्वयि ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्रामासीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
मणावयोध्याकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

गो० टी०—गतप्रभेति । व्यपेतनक्षत्रगणा चन्द्रादिसकल-
तेजोहीना रामादिसकलराजरहितस्योपमा अस्रकण्ठैः कण्ठस्त-
म्भितवाप्यैः आकुलानि मार्गचत्वराणि यस्याः सा तथोक्ता
॥ २८ ॥ २९ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्यान-
ेऽयोध्याकाण्डव्याख्याने षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

१] ति० टी०—संजाताक्रन्दा अत एव निरानन्दा विद्यमा-
नास्रकण्ठैर्जनैराविला आकुला अवतता दुःखवशादीर्घाभूता ॥ १ ॥

रा० टी०—दिवावृत्तं वर्णयितुमाह—आक्रन्दितेति । आक्र-
न्दिता आसमन्तात्क्रन्दितं परिदेवनं यस्यामत एव सास्रकण्ठैः
अश्रुसहितकण्ठविशिष्टैर्जनैराकुला निबिडा अयोध्यायामव-
तता अतिविस्मृतात्वेन प्रतीयमाना या शर्वरी रात्रिः सा
व्यतीयाय ॥ १ ॥

गो० टी०—अथाराजकदोषवर्णनम्—आक्रन्दितनिरान-
न्देति । आक्रन्दितेन हेतुना निरानन्दा अवतता दीर्घा दुःख-
शदतिदीर्घभूतेत्यर्थः ॥ १ ॥

२—३] ति० टी०—राजकर्तारो राज्ञोऽशेषकार्यकर्तारः ॥ २ ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—पृथग्वाचं राजकार्यविषये भिन्नभिन्नप्र-

१ नचेति गो पाठः । २ आक्रन्दितनिरानन्देति गो. पाठः । ३ आकुलेति गो. पाठः । ४ काश्यप इति गो. रा पाठः ।

अतीता शर्वरी दुःखं या नो वर्षशतोपमा । अस्मिन्पञ्चत्वमापन्ने पुत्रशोकेन पार्थिवे ॥ ५ ॥
 स्वर्गस्थश्च महाराजो रामश्चारण्यमाश्रितः । लक्ष्मणश्चापि तेजस्वी रामेणैव गतः सह ॥ ६ ॥
 उभौ भरतश्चुग्नौ कैकेयेषु परंतपौ । पुरे राजगृहे रम्ये मातामहनिवेशने ॥ ७ ॥
 इक्ष्वाकूणामिहाद्यैव कश्चिद्राजा विधीयताम् । अराजकं हि नो राष्ट्रं विनाशं समवाप्नुयात् ॥ ८ ॥
 नाराजके जनपदे विशुन्माली महास्वनः । अभिवर्षति पर्जन्यो महीं दिव्येन वारिणा ॥ ९ ॥
 नाराजके जनपदे बीजमुष्टिः प्रकीर्यते । नाराजके पितुः पुत्रो भार्या वा वर्तते वशे ॥ १० ॥
 अराजके धनं नास्ति नास्ति भार्याप्यराजके । इदमत्याहितं चान्यत्कुतः सत्यमराजके ॥ ११ ॥

स्थाना वाचोऽब्रुवन् । एवं च कार्यसिद्धेरयोगाद्वसिष्ठमेवाभि-
 मुखा बभूवुः ॥ ४ ॥

रा० टी०—व्यतीतायामिति । राजकर्तारः राजोचितक-
 र्मनिर्वाहकाः द्विजातयः समेत्य संधीभूय सभामीशुः प्रायुः ॥ ५ ॥

रा० टी०—द्विजातीनिर्दिशन्नाह—मार्कण्डेय इति
 द्वाभ्याम् । श्रेष्ठं वशिष्ठमेवाभिमुखः एते मार्कण्डेयादयो द्विजाः
 अमात्यैः सह पृथक् भिन्नां वाचमुदीरयन्नकथयन् आगमशास्त्र-
 स्थानित्यत्वादाव्विरहः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ३ ॥ ४ ॥

गो० टी०—व्यतीतायामिति । राजकर्तारः राजाभिषे-
 ककार्यकर्तारः ॥ २-४ ॥

५-६] ति० टी०—पुत्रशोकेनास्मिन्पार्थिवे पञ्चत्वं मर-
 णमापन्ने सति दुःखं यथा तथा वर्षशतोपमा शर्वर्यतीतेति
 संबन्धः ॥ ५ ॥ ६ ॥

रा० टी०—तद्वचनान्येवाह—अतीतेति । नोऽस्माकं पा-
 र्थिवे पञ्चत्वम् । अप्रकटसाकेतमापन्ने प्राप्ते सति वर्षशतोपमा या
 एका शर्वरी सा दुःखं यथा स्यात्तथा अतीता ॥ ५ ॥

रा० टी०—स्वर्गेति । महाराजः स्वर्गस्थः अप्रकटसा-
 केतपुरनिवासी बभूवेति शेषः ॥ ६ ॥

गो० टी०—अतीतेति । अस्मिन्पार्थिवे पुत्रशोकेन पञ्च-
 त्वमापन्ने सति या शर्वरी नः अस्माकं वर्षशतोपमा आ-
 सीत् सा शर्वरी दुःखं यथा तथा अतीता ॥ ५ ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—कैकेयेषु तदाख्यदेशेषु । अवान्तरभेदापे-
 क्षया बहुवचनमिति कतकः । वस्तुतोऽङ्गा इत्यादिवद्बहुवच-
 नान्त एव जनपदवाचीत्यन्ये । राजगृहे राजगृहाख्ये पुरे ॥ ७ ॥

रा० टी०—उभाविति । कैकेयेषु तदभिषेदेशेषु राजगृहे
 तदभिषे पुरे रम्ये मातामहनिवेशने मातामहस्य गृहे भरतश-
 चुग्नौ आसाते इति शेषः ॥ ७ ॥

गो० टी०—उभाविति । राजगृहे राजगृहनामनि पुरे वर्तते
 इति शेषः ॥ ७ ॥

८-९] ति० टी०—इक्ष्वाकूणाद्येकैक्ष्वाकूणां मध्ये । विपक्षे
 चापकमाह—अराजकं हीति । हि यतोऽराजकं नो राष्ट्रं विना-
 शमवाप्नुयात्, अतः कश्चिद्राजा विधीयताम् । ‘राजकं सद्धि
 राष्ट्रं नो नाशं नावाप्नुयाद्यथा’ इति कतकसमतः पाठः । नो-

ऽस्माकं राष्ट्रं राजकं राजयुतं सन्नाशं नामुयाद्यथा तथा कश्चि-
 द्राजा विधीयतामित्यन्वयः । हिर्वाक्यालंकारे ॥ ८ ॥ ९ ॥

रा० टी०—इक्ष्वाकूणामिति । इह अस्यामयोध्यायामि-
 क्ष्वाकूणां मध्ये कश्चिद्राजा रक्षकत्वेन राजसदृशः अयैव विधी-
 यताम् । तदभावे दोषमाह—अराजकं नियन्तुरहितं राष्ट्रं वि-
 नाशं समवाप्नुयात् ॥ ८ ॥

गो० टी०—इक्ष्वाकूणामिति । निर्धारणे पृथी रामादीनां
 चतुर्णां मध्ये इत्यर्थः । अयैव राजाऽविधाने दोषः अराजकं
 हीति ॥ ८ ॥

रा० टी०—विनाशे हेतुं वदन्नाह—नेत्यादिभिः । विद्युत
 एव माला अस्येति महास्वनः अतिस्वनविशिष्टः पर्जन्यो मेघः
 अराजके दिव्येन वारिणा नाभिवर्षति ॥ ९ ॥

गो० टी०—अराजकत्वस्य विनाशहेतुत्वं प्रपञ्चयति—नारा-
 जक इत्यादिना । विशुन्मालीत्यादिविशेषणैर्महावपौ दुर्लभ
 इति भावः । दिव्येनेत्यनेन शिलानर्पस्तु भविष्यतीति भावः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—बीजमुष्टिर्न प्रकीर्यते बीजानामारोपो न
 क्रियते फलकाले छुण्टाकशङ्क्या । पितुर्वंशे पुत्रो भार्या
 वा पत्युर्वंशे न वर्तते अतिक्रमे दण्डयित्रभावात् ॥ १० ॥

रा० टी०—नेति । बीजमुष्टिः बीजयुक्तकर्पकबद्धकरः न
 प्रकीर्यते छुच्यते किंच मुष्टेः बीजं बीजमुष्टिः राजदन्तादित्वा-
 न्मुष्टेः परत्वं न प्रकीर्यते उप्यते पुत्रः पितुर्वंशे भार्या च पत्यु-
 र्वंशे न वर्तते, पत्युरिति शेषः ॥ १० ॥

गो० टी०—नेति । बीजमुष्टिः न प्रकीर्यते फलकाभनिश्च-
 याभावादिति भावः । भार्यावंशे न वर्तते व्यभिचारे शिक्षकाभावा-
 दिति भावः ॥ १० ॥

११] ति० टी०—धनायभावश्च परिपाङ्काभावात् । इद-
 म्भुक्तरूपमत्याहितं महद्भयमराजके प्रथमं प्राप्नोति । ‘अत्या-
 हितं महाभीतिः’ इत्यमरः । अन्यस्तस्यं पितापुत्रपतिभार्यारू-
 पप्रधानसत्यादन्यत्कयविकयादिद्वयं कुतः ॥ ११ ॥

रा० टी०—अराजके इति । धनं नास्ति भार्यापि नास्ति
 व्यभिचारनिरतात्वाद्देहं न तिष्ठतीत्यर्थः । इदम्भुक्तरूपमत्याहितं मह-
 द्भयम् ‘अत्याहितं महाभीतिः’ इत्यमरः । तर्हि अन्यदेत-
 द्भिरमस्त्यं सर्वधर्ममूलस्तत्प्रभाषणं कुतः न संभवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

नाराजके जनपदे कारयन्ति सभां नराः । उद्यानानि च रम्याणि हृष्टाः पुण्यगृहाणि च ॥ १२ ॥
 नाराजके जनपदे यज्ञशीला द्विजातयः । सत्राण्यन्वासते दान्ता ब्राह्मणाः संशितव्रताः ॥ १३ ॥
 नाराजके जनपदे महायज्ञेषु यज्वनः । ब्राह्मणा वसुसंपूर्णा विसृजन्त्याप्तदक्षिणाः ॥ १४ ॥
 नाराजके जनपदे प्रहृष्टनटनर्तकाः । उत्सवाश्च समाजाश्च वर्धन्ते राष्ट्रवर्धनाः ॥ १५ ॥
 नाराजके जनपदे सिद्धार्था व्यवहारिणः । कथाभिरैभिरज्यन्ते कथाशीलाः कथाप्रियैः ॥ १६ ॥
 नाराजके जनपदे तूद्यानानि समागताः । सायाह्ने क्रीडितुं यान्ति कुमार्यो हेमभूषिताः ॥ १७ ॥
 नाराजके जनपदे धनवन्तः सुरक्षिताः । शेरते विवृतद्वाराः कृपिगोरक्षजीविनः ॥ १८ ॥
 नाराजके जनपदे वाहनैः शीघ्रवाहिभिः । नरा निर्यान्त्यरण्यानि नारीभिः सह कामिनः ॥ १९ ॥

गो० टी०—नाराजक इति । धनं नास्ति चोरभयादिति भावः । भार्या नास्ति बन्धुनिग्रहादिति भावः । इदं वक्ष्यमाणम् अन्यत् पूर्वोक्तभयात् अन्यत् अत्याहितं महाभीतिरस्ति 'अत्याहितं महाभीतिः' इत्यमरः । तदेवाह—कुत इति । सत्यं क्रयविक्रयादिलक्षणम् ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—सभां न कारयन्ति । न्यायविचारायेति शेषः । 'केऽपि यन्ति' इति पाठान्तरम् । उद्यानानीत्यादौ न यान्तीत्यनुकर्षः । वज्रायपहारभयात् न कारयन्ति वा भयादेव । पुण्यगृहाणि पुण्यसंपादकगृहाणि विप्रायर्थानि ॥ १२ ॥

रा० टी०—नेति । सभां न कारयन्ति धर्मविचारकारणीभूता सभा न भवतीत्यर्थः । उद्यानादीनि च न कारयन्ति ॥ १२ ॥

गो० टी०—नेति । सभां न कारयन्ति मनःस्वास्थ्याभावात् उद्यानानि न कारयन्ति छेदनभयात् पुण्यगृहाणि देवतायतनादीनि न कारयन्ति दुर्गनिर्माणभयादिति भावः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—सत्रं यत्र सर्वे ऋत्विजः सर्वे च यजमानाः । नान्वासते नाड्यतिष्ठन्ति ॥ १३ ॥

रा० टी०—नेति । द्विजातयः यज्ञशीलाः यागसंपादकस्वभाववन्तः अत एव दान्ताः जितेन्द्रियाः संशितव्रताः ब्राह्मणाः सत्राणि महायागान्वासाते ॥ १३ ॥

गो० टी०—नेति । ब्रह्म वेदः तदध्येतारो ब्राह्मणाः "तदधीते तद्वेदः" इत्यण् सत्राणि महायज्ञान् यत्र सर्वे यजमानाः सर्वे ऋत्विजः नान्वासते नाड्यतिष्ठन्ति विप्रभयात् ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—वसुसंपूर्णा बहुधनाः । आप्तदक्षिणाः शास्त्रेण यथा प्राप्तदक्षिणा यज्वनो ऋत्विजः प्रति न विसृजन्ति ॥ १४ ॥

रा० टी०—नेति । महायज्ञेषु किंचिद्देतुकोत्कटेच्छाहेतुकप्रवृत्तमहायागेषु वसुसंपूर्णाः अतिधनवन्तोऽपि ब्राह्मणाः आप्तदक्षिणाः आप्ताः विधिप्राप्ताः शास्त्रोक्ता इत्यर्थः दक्षिणाः कर्मधारयः यज्वनः ऋत्विजः उद्दिश्य न विसृजन्ति ददति ॥ १४ ॥

गो० टी०—नेति । यज्वनः यज्वानः वसुसंपन्ना अपि धनसंपन्ना अपि आप्तदक्षिणाः भूरिदक्षिणाः न विसृजन्ति न दिशन्ति आढ्यत्वव्यञ्जनेन दण्डभयादिति भावः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—नर्तकः स्रधारः । नटाश्च प्रहृष्टा यत्र तादृशा उत्सवा देवाद्युत्सवाः, समाजास्तत्तद्राष्ट्रकार्यसिद्धिप्रयोजनाः समूहाः, ते उभयोऽपि दृष्टादृष्टशान्तिद्वारा राष्ट्रवर्धना भवन्ति तेन वर्धन्ते ॥ १५ ॥

रा० टी०—नेति । प्रभृताः प्रहृष्टा नटाः अभिनयसमर्थाः नर्तकाः गात्रविक्षेपणकर्तारो येषु ते राष्ट्रवर्धनाः देशवृद्धिकारकाः उत्सवाः देवोद्देश्यकोत्साहाः समाजाः विवाहाद्युत्सवाः न वर्धन्ते न भवन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

गो० टी०—नेति । नटाः नाट्याभिनयसमर्थाः नर्तकाः नर्तनमात्रसमर्थाः प्रभृताः बहुलाः नटनर्तका येषु ते तथोक्ताः उत्सवाः देवतोत्सवाः समाजाः तीर्थयात्राः एतदुभयाभावे राष्ट्रहानिरित्यभिप्रायेणाह—राष्ट्रवर्धना इति ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—व्यवहारिणः कमप्यर्थसुद्दिश्यान्वोन्यं विवदमानाः सिद्धार्थाः निर्णीतार्थाः, यद्वा व्यवहारिणः पण्यजीविनः, असिद्धार्था अनिष्पन्नप्रयोजनाः । कथाशीलाः पुराणादिकथाश्रवणशीलाः कथाप्रियैः कथाकथनप्रियैः पौराणिकैरुक्ताभिः कथाभिर्न रज्यन्ते वक्तृश्रोतॄणां स्वास्थ्याभावात् ॥ १६ ॥

रा० टी०—नेति । कथाशीलाः भगवद्वातश्रवणस्वभावा अपि व्यवहारिणः स्वजीविकार्थं क्रयविक्रयकर्तारः जनाः असिद्धार्थाः अनिष्पन्नप्रयोजनाः सन्तः कथा भगवद्वातार्थकथनं प्रिया प्रीतिकारिका येषां तैः पौराणिकैः कथिताभिः कथाभिः नादुरज्यन्ते प्रीयन्ते तेन प्रीतिपरमकारणीभूतचित्तस्वास्थ्याभावः सूचितः ॥ १६ ॥

गो० टी०—नेति । व्यवहारिणः कमप्यर्थसुद्दिश्यान्वोन्यं विवदमानाः सिद्धार्थाः लब्धप्रयोजनाः न भवन्ति निरूपणनियमनकर्तृरभावाद्भुक्तोचप्रायत्वाच्चेति भावः । यद्वा व्यवहारिणः क्रयविक्रयरूपेण व्यापारेण जीवन्तः, कथाशीलाः इति हासपुराणादिकथावदनशीलाः, कथाप्रियैः कथासु तत्परैः श्रोतृभिः कथाभिः हेतुभिः नादुरज्यन्ते अदुरक्ता न क्रियन्ते श्रोतॄणां स्वास्थ्याभावादिति भावः । यद्वा कथाशीलाः, वावदकाः कथाभिः वादजल्पवितण्डाभिः कथाप्रियैः सामाजिकैः सह नादुरज्यन्ते न तुष्यन्ति तत्पारितोषिकादिप्रदराजाभावात् ॥ १६ ॥

१७—१९] ति० टी०—समागता मिळिताः ॥ १७—१९ ॥

१ संपन्ना इति गो. पाठः । २ प्रभृतेति गो. रा. पाठः । ३ अन्विति गो. पाठः । ४ विति गो. रा. नास्ति । ५ अष्टादशो नविंशोऽष्टोऽष्टोः गो. व्यत्यस्ताः पाठः । ६ गामिभिरिति गो. रा. पाठः ।

नाराजके जनपदे बद्धघण्टा विषाणिनः । अटन्ति राजमार्गेषु कुञ्जराः षष्ठिहायनाः ॥ २० ॥
 नाराजके जनपदे शरान्संततमस्यताम् । श्रूयते तलनिर्घोष इष्वत्त्राणामुपासने ॥ २१ ॥
 नाराजके जनपदे वणिजो दूरगामिनः । गच्छन्ति क्षेममध्वानं बहुपण्यसमाचिताः ॥ २२ ॥
 नाराजके जनपदे चरत्येकचरो वशी । भावयन्नात्मनात्मानं यत्रसायंगृहो मुनिः ॥ २३ ॥
 नाराजके जनपदे योगक्षेमः प्रवर्तते । न चाप्यराजके सेना शत्रून्विपहते युधि ॥ २४ ॥
 नाराजके जनपदे हृष्टैः परमवाजिभिः । नराः संयान्ति सहसा रथैश्च प्रैतिमण्डिताः ॥ २५ ॥
 नाराजके जनपदे नराः शास्त्रविशारदाः । संवदन्तोर्पतिष्ठन्ते वनेषूपवनेषु वा ॥ २६ ॥

रा० टी०-नेति । कुमार्यः समागताः संघीभूताः हेमभू-
 पिताः सत्यः क्रीडितुं विहर्तुं सुथानानि पुष्पवाटिकाः न
 यान्ति ॥ १७ ॥

गो० टी०-नेति । समागताः संघीभूताः न यान्ति पुष्पा-
 पचयायर्थं सखीभिः सह न यान्ति चोरभयादिति भावः ॥ १७ ॥

रा० टी०-नेति । धनवन्तः कृपिगोरक्षजीविनः वैश्या
 इत्यर्थः सुरक्षिताः स्वपरिकरैरत्यन्तं रक्षिता अपि विटतद्वाराः
 दिवापि अपिहितकपाटवन्तः सन्तः न शेरते ॥ १८ ॥

गो० टी०-नेति । शीघ्रगामिभिर्वाहनैः रथैरित्यर्थः, न
 निर्यान्ति परिभवशङ्कयेति भावः ॥ १८ ॥

रा० टी०-नेति । शीघ्रगामिभिः वाहनैः रथादिभिः करणैः
 नादीभिः सहिताः काभिनः नराः अरण्यानि न निर्यान्ति ॥ १९ ॥

गो० टी०-नेति । विटतद्वाराः न शेरते किंतु बद्धकपाटा
 एव ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०-विषाणिनः प्रशस्तदन्ताः ॥ २० ॥

रा० टी०-नेति । षष्ठिहायनाः षष्ठिवर्षमितावस्थावन्तः
 बद्धघण्टाः विषाणिनः प्रशस्तदन्तविशिष्टाः कुञ्जराः न अटन्ति
 घण्टाप्रहणदन्तोत्पाटनशङ्कयेति तात्पर्यं तेन चौराणां बाहुल्यं
 सूचितम् ॥ २० ॥

गो० टी०-नेति । विषाणिनः प्रशस्तदन्ताः षष्ठिहायनाः
 षष्ठिवर्षाः ॥ २० ॥

२१-२२] ति० टी०-उपासनेऽभ्यासे ॥ २१ ॥ २२ ॥

रा० टी०-नेति । संततं निरन्तरं शरान्वाणान् अस्थतां
 लक्ष्यमुद्दिश्य त्यजतां वीराणामिष्वत्त्राणामुपासने अभ्यासकाले
 तलनिर्घोषः शुद्धोत्साहनजनकज्यासंयुक्तकरतलशब्दः न श्रूयते
 'स्यादुपासनमभ्यासः' इत्यमरः ॥ २१ ॥

गो० टी०-नेति । अस्थतां क्षिपताम् उपासने अभ्यासे
 'स्यादुपासनमभ्यासः' इत्यमरः । तलनिर्घोषः ज्याकरतलनि-
 र्घोषः ॥ २१ ॥

रा० टी०-नेति । बहुपण्यसमाचिताः बहुपण्यैर्युक्ताः दूरगा-
 मिनो वणिजः क्षेमं यथा स्यात्तथा अध्वानं न गच्छन्ति ॥ २२ ॥

गो० टी०-नेति । क्षेमं क्षेमावहं बहुपण्यैः समाचिताः

समृद्धाः, यद्वा पण्यानां क्रय्यद्रव्याणां समाचिताः दशभाराः
 'आचितो दशभारः स्यात्' इत्यमरः बहवः पण्यसमाचिताः येषां
 ते तथोक्ताः ॥ २२ ॥

२३-२४] ति० टी०-एकोऽसहाय एव चरतीत्येकचरो
 यतिः वशी जितेन्द्रियः आत्मना मनसा आत्मानं ब्रह्मा ॥ २३ ॥ २४ ॥

रा० टी०-नेति । एकचरः असहायचारी वशी जितेन्द्रियः
 यत्र सायं तदेव गृहं निवासो यस्य स मुनिः आत्मना मनसा
 आत्मानं परमात्मानं भाषयन् चिन्तयन्सन्न चरति गच्छति
 अन्नलाभविषयकसंशयहेतुकचित्तस्वास्थ्याभावादिति भावः ॥ २३ ॥

गो० टी०-नेति । एकोऽसहायश्चरतीत्येकचरः वशी जिते-
 न्द्रियः आत्मना अन्तःकरणेन आत्मानं परमात्मानं भाषयन्
 चिन्तयन् यत्र सायंगृहः यस्मिन्प्रदेशे सायंकालो भवति तत्र गृहं
 निवासो यस्य तथा सन्न चरति अन्नप्रदात्रभावादिति भावः ॥ २३ ॥

रा० टी०-नेति । योगक्षेमः योगेन सहितः क्षेमः न
 प्रवर्तते भवति अलभ्यलाभो योगः लब्धस्य परिपालनं क्षेमः ।
 सेना शत्रून् विपहते पराभावयति ॥ २४ ॥

गो० टी०-नेति । योगक्षेमम् अलब्धलाभो योगः लब्ध-
 स्य परिपालनं क्षेमः योगश्च क्षेमश्च योगक्षेमं द्वन्द्वैकवद्भावः ।
 विपहते जयति ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०-प्रतिमण्डिताः भूषिताः । 'प्रतिमण्डितैः'
 इति पाठान्तरम् ॥ २५ ॥

रा० टी०-नेति । प्रतिमण्डिताः भूषिताः नराः हृष्टैः
 परमवाजिभिरुत्कृष्टाभैः युक्तैः रथैः न संयान्ति 'प्रतिमण्डितैः'
 इति पाठान्तरमिति भट्टाः ॥ २५ ॥

गो० टी०-नेति । परिमण्डिताः भूषिताः ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०-संवदन्त उपतिष्ठन्ते संधिस्त्वर्षः ॥ २६ ॥

रा० टी०-नेति । शास्त्रविशारदाः शास्त्रेषु निपुणाः नराः
 वनेषु जलसमीपेषु उपवनेषु आरामेषु वासं वदन्तः स्वस्वगृही-
 तपक्षस्थापनपूर्वकपरपक्षं निराकुर्वन्तः सन्तः न वसिष्यन्ते
 शोभिष्यन्ते ॥ २६ ॥

गो० टी०-नेति । संवदन्तः व्याकुर्वन्तः वनेषु सुनीनामा-
 वासभूतवनेषु ॥ २६ ॥

नाराजके जनपदे माल्यमोदकदक्षिणाः । देवताभ्यर्चनार्थाय कल्प्यन्ते नियतैर्जनैः ॥ २७ ॥
 नाराजके जनपदे चन्दनागुरुरूपिताः । राजपुत्रा विराजन्ते वसन्ते इव शालिनः ॥ २८ ॥
 यथा ह्यनुदका नद्यो यथा वाप्यतृणं वनम् । अगोपाला यथा गावस्तथा राष्ट्रमराजकम् ॥ २९ ॥
 ध्वजो रथस्य प्रज्ञानं धूमो ज्ञानं विभावसोः । तेषां यो नो ध्वजो राजा स देवत्वमितो गतः ॥ ३० ॥
 नाराजके जनपदे स्वर्कं भवति कस्यचित् । मत्स्या इव जैना नित्यं भक्षयन्ति परस्परम् ॥ ३१ ॥
 ये हि संभिन्नमर्यादा नास्तिकाश्छिन्नसंशयाः । तेऽपि भावाय कल्पन्ते राजदण्डनिपीडिताः ॥ ३२ ॥
 यथा दृष्टिः शरीरस्य नित्यमेव प्रवर्तते । तथा नरेन्द्रो राष्ट्रस्य प्रभवः सत्यधर्मयोः ॥ ३३ ॥
 राजा सत्यं च धर्मश्च राजा कुलवतां कुलम् । राजा माता पिता चैव राजा हितकरो नृणाम् ॥ ३४ ॥
 यमो वैश्रवणः शक्रो वरुणश्च महाबलः । विशिष्यन्ते नरेन्द्रेण वृत्तेन महता ततः ॥ ३५ ॥

२७-२९] ति० टी०-कल्प्यन्ते प्रवर्त्यन्ते ॥ २७-२९ ॥

रा० टी०-नेति । नियतैः यतचित्तैर्जनैः माल्यादीनि न कल्प्यन्ते संपाद्यन्ते ॥ २७ ॥

गो० टी०-नेति । कल्प्यन्ते संपाद्यन्ते ॥ २७ ॥

रा० टी०-नेति । चन्दनादिभिः रूपिताः भूषिताः राजपुत्राः वसन्ते शालिनो दृक्षा इव न विराजन्ते ॥ २८ ॥

गो० टी०-नेति । रूपिताः लिप्ताः ॥ २८ ॥

रा० टी०-यथेति । अराजकं राजरहितं राष्ट्रमुदकादिरहितनद्यादयो यथा तथा भवतीति शेषः ॥ २९ ॥

गो० टी०-यथेति । तथा राष्ट्रमिति न शोभत इति शेषः ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०-प्रज्ञानमनुमापकः । तेषां राज्यकर्तृणां नोऽस्माकं यो राजा ध्वजोऽस्माच्च राज्यभारप्रतिष्ठाशापकः स इतो देवत्वं गतः एवं चास्मानितः परं केऽपि जना न मंस्यन्त इति भावः ॥ ३० ॥

रा० टी०-ध्वज इति । रथस्य प्रज्ञानमनुमानेन बोधकं ध्वजः विभावसोः वह्नेः ज्ञानमनुमानेन बोधकं धूमः एतेन तेषां प्रसिद्धानां नोऽस्माकं ध्वजो ज्ञापको यो राजा स इतः निर्गत्येति शेषः देवत्वमतिप्रमोदं गतः प्राप्तः ॥ ३० ॥

गो० टी०-ध्वज इति । ध्वजो रथस्येत्यादिदृष्टान्तार्थं वचः प्रज्ञानं ज्ञापकं ज्ञानं लिङ्गं ध्वजः प्रकाशकः इतः अस्माहोकारेत्य देवत्वं गत इत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

३१] ति० टी०-स्वर्कं जीवनमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

रा० टी०-नेति । कस्यचित्पुरुषस्य स्वर्कं स्वकीयं न भवति किञ्चिदिति शेषः अत एव परस्परं भक्षयन्ति ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०-ये संभिन्नमर्यादा उल्लङ्घितस्वजातिवर्णाश्रममर्यादाः अत एव पूर्वं राजदण्डनिपीडिता नास्तिकाः सन्ति तेऽपीदानीं छिन्नसंशया राजदण्डशङ्कारहिताः सन्तो भावाय प्रभुत्वाय कल्पन्ते ॥ ३२ ॥

रा० टी०-य इति । संभिन्नमर्यादाः संभिन्नाः दूरीकृता

मर्यादा वैदिकरीतिर्येस्ते अत एव नास्तिकाः न अस्ति परलोको येषां ते अत एव राजदण्डनिपीडिताः प्राप्तराजदण्डाः ये जनाः ते हि अराजकसमये छिन्नसंशयाः राजदण्डविषयकसंशयरहिताः सन्तः अतिभावाय अतिभावं मर्यादसत्तातिक्रमं प्रापयितुं कल्पन्ते ॥ ३२ ॥

गो० टी०-ये हीति । संभिन्नमर्यादाः उल्लङ्घितस्वस्वजातिवर्णाश्रममर्यादाः अत एव पूर्वं राजदण्डनिपीडिताः ये नास्तिकास्ते इदानीं छिन्नसंशयाः राजदण्डशङ्कारहिताः सन्तः भावाय सद्भावाय प्रभावाय वा कल्पन्ते समस्तदैहिकपीडासमर्था भवन्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०-दृष्टिश्चर्चुर्यथा शरीरस्य हितसाधनेऽहितनिवारणे च नित्यमेव प्रवर्तते तथा राजा राष्ट्रस्य सत्यधर्मयोः प्रभवः प्रवर्तको राजा प्रजानां हितसाधनेऽहितनिवारणे च नित्यमेव प्रवर्तते ॥ ३३ ॥

रा० टी०-यथेति । दृष्टिः स्वावलोकनं शरीरस्य हितप्रवर्तनायेति शेषः, नित्यं प्रवर्तते तथा सत्यधर्मयोः प्रभवः कारणं राजा राष्ट्रस्य हितप्रवर्तनाय प्रवर्तते ॥ ३३ ॥

गो० टी०-यथेति । दृष्टिः शरीरस्य यथा प्रवर्तते हितसाधकत्वेनाहितनिवारकत्वेन च सदैव प्रवर्तते सत्यधर्मयोः प्रभवः कारणं राजापि राष्ट्रस्य तथा प्रवर्तते इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०-राजा सत्यं च धर्मश्च सत्यधर्मयोः प्रवर्तक इत्यर्थः । कुलवतां क्षेत्रबीजशुद्धिमतां कुलं तत्प्रवर्तकः ॥ ३४ ॥

रा० टी०-राजेति । नृणां सत्यादिकं राजेव ॥ ३४ ॥

गो० टी०-राजेति । कुलवतां क्षेत्रबीजशुद्धिमतां कुलं कुलाचारप्रवर्तकः ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०-यमादयो महता वृत्तेन युक्तेन राजा विशिष्यन्तेऽतिशय्यन्ते तिरस्क्रियन्ते यमस्य दण्डमात्रं कुबेरस्य धनदत्वमेवेन्द्रस्य पालनमेव वरुणस्य सदाचारे नियमनमेव गुणचतुष्टयवताराज्ञा ते निरास्क्रियन्त इति भावः ॥ ३५ ॥

अहो तम इवेदं स्यान्न प्रज्ञायेत किञ्चन । राजा चेन्न भवेन्नोके विभजन्साध्वसाधुनी ॥ ३६ ॥
 जीवत्यपि महाराजे तवैव वचनं वयम् । नातिक्रमामहे सर्वे वेलां प्राप्येव सागरः ॥ ३७ ॥
 स नः समीक्ष्य द्विजवर्य वृत्तं नृपं विना राष्ट्रमरण्यभूतम् ।
 कुमारमिक्ष्वाकुसुतं तैथान्यं त्वमेव राजानमभिहौभिषेचय ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्ठितमः सर्गः ।

मार्कण्डेयाद्यनुमतो वसिष्ठो भरतशत्रुघ्नौ प्रापयितुं दूतान् दिदेश । तेषां प्रयाणं केकयनगरे प्रवेशश्च ।
 तेषां तैद्वचनं श्रुत्वा वसिष्ठः प्रत्युवाच ह । मित्रामात्यजनान्सर्वान्ब्राह्मणांस्तानिदं वचः ॥ १ ॥

रा० टी०—यम इति । महता अतिप्रशंसनीयेन वृत्तेन यमादिचतुष्टयान्यतमानिष्ठधर्मसदृशसर्वधर्माचरणेन उपलक्षितेन नरेन्द्रेण राज्ञा यमादयो विशिष्यन्ते अप्रधानतां प्राप्यन्ते अयं भावः यमे दण्डदानमात्रं धर्मः कुबेरस्य धनदत्वमात्र-मिन्द्रस्य रक्षणमात्रम् वरुणस्य सदाचारनियमनमात्रं राजनि तु सर्वे इति तैभ्यो राज्ञः आधिक्यमिति, किञ्च महता वृत्तेन युक्तेन नरेन्द्रेणैव यमादयो विशिष्यन्ते ऐश्वर्यविशिष्टा भवन्तीत्यर्थः, एतेन महतां राज्ञां धर्मत्यागे देवानां हास एवेति सूचितम् ॥ ३६ ॥

गो० टी०—यम इति । नरेन्द्रेण महता वृत्तेन सर्वप्रकार-रक्षणरूपचरित्रेण विशेष्यन्ते अधःक्रियन्ते यकि गुणश्छान्दसः । यमस्य दण्डनमात्रं कुबेरस्य धनदत्वमेव इन्द्रस्य पालनमेव वरुणस्य सदाचारनियमनमेव एतदुपचतुष्टययुक्तत्वात् नरेन्द्रेण यमादयो व्यावर्त्यन्त इत्यर्थः, यद्वा यतो महता वृत्तेन युक्तः ततो हेतोः एकैकदिग्वर्तिप्रजारक्षकयमादिभ्यः विशेष्यन्ते अति-शीयते ॥ ३६ ॥

३६] ति० टी०—साध्वसाधुनी विभजन्यवस्थापयन् राजा चेन्न स्यात्तदाहो स्याभावे तम इव तमसीव न किञ्चन कर्तव्याकर्तव्यं प्रज्ञायेत प्रतीयेत । तम इति प्रथमा सप्तम्यर्थे अकारान्ततमशब्दस्य तमे इति सप्तम्यन्तं वा । 'तमस्यपि तमं तथा' इति द्विरूपकौशात् ॥ ३६ ॥

रा० टी०—अहो इति । साध्वसाधुनी कर्मणी विभजन् यथोचितं शिक्षयन् राजा चेयदि लोके न भवेत्तर्हि इदं भूतलं तम इव सूर्योभावहेतुकान्धकारप्रचुरमिव स्यादत एव किञ्चन स्वकर्तव्यादिकं न प्रज्ञायेत तेन विपरीतप्रवृत्तिः स्यादिति सूचितम् ॥ ३६ ॥

गो० टी०—अहो इति । साध्वसाधुनी लोके विभजन् व्यवस्थापयन् राजा न स्यात्तद् इदमराजकत्वम् अहो तम इव स्यात् यतः किञ्चन कर्तव्याकर्तव्यं न प्रज्ञायेत, यद्वा साध्वसाधुनी विभजन् राजा लोके न भवेत् चेत् इदं जगत् किञ्च-

न किञ्चिदपि न प्रज्ञायेत न प्रतीयेत किंतु तम इव स्यात् सूर्योभाव इव तमोरूपमेव स्यात् ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०—राजनि जीवत्यपि तव वचनं वयं नातिक्रमाम अत इदानीमपि त्वमेव गतिरिति वसिष्ठं प्रति सर्वेषामुक्तिः ॥ ३७ ॥

रा० टी०—वसिष्ठोद्देश्यकप्रवृत्तं सर्ववचनमाह—जीवतीति । महाराजे दशरथे जीवति अस्मान् पालयत्यपि वयं तव वचनं वेलां प्राप्य सागर इव नैवातिक्रमामहे ॥ ३७ ॥

गो० टी०—जीवतीति । महाराजे जीवत्यपि वयं तव वचनं नातिक्रमामहे इदानीं किञ्चतेति भावः ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०—स त्वं नोऽस्माकं वृत्तं कृत्यं नृपं विना प्रमुष्टमिति शेषः । तादृशं वीक्ष्य राष्ट्रं चेदं तं विनारण्यभूतं समीक्ष्येक्ष्वाकुसुतं भरतं तथान्यं वा किञ्चिद्राजानमभिषेचय ॥ ३८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

रा० टी०—स इति । द्विजवर्य हे वसिष्ठ ! स त्वं नोऽस्माकं वृत्तं पौर्वकालिकस्वायत्तवृत्तिं समीक्ष्य संस्मृत्य नृपं विना अरण्यभूतं राष्ट्रं च समीक्ष्य विचार्य कुमारं कुमारवस्थापनमिक्ष्वाकुसुतमन्यं वा त्वमेव राजानमभिषेचय राज्यपालकत्वेन केचन स्थापयेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-वयोऽध्याकाण्डे सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

गो० टी०—स इति । हे द्विजवर्य वसिष्ठ ! सः त्वं नः अस्माकं वृत्तम् अराजकत्वप्रमुष्टपितं सर्वं कृत्यं समीक्ष्य नृपं विना राज्यमरण्यभूतं स्यादित्यपि समीक्ष्य इक्ष्वाकुसुतं दशरथतनयम् अभिषिञ्चेति योजना ॥ ३८ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-ऽथोऽध्याकाण्डव्याख्याने सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

१] ति० टी०—मित्रामात्यजनाः सुमन्त्रादयः ब्राह्मणा मार्कण्डेयादयः ॥ १ ॥

यदसौ मातुलकुले दत्तराज्यः परं सुखी । भरतो वसति भ्रात्रा शत्रुघ्नेन मुदान्वितः ॥ २ ॥
 तच्छीघ्रं जवना दूता गच्छन्तु त्वरितं हयैः । आनेतुं भ्रातरौ वीरौ किं समीक्षामहे वयम् ॥ ३ ॥
 गच्छन्त्विति ततः सर्वे वसिष्ठं वाक्यमब्रुवन् । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥
 एहि सिद्धार्थ विजय जयन्ताशोकनन्दन । श्रूयतामितिकर्तव्यं सर्वानेव ब्रवीमि वः ॥ ५ ॥
 पुरं राजगृहं गत्वा शीघ्रं शीघ्रजवैरह्यैः । त्यक्तशोकैरिदं वाच्यः शासनाद्भरतो मम ॥ ६ ॥
 पुरोहितस्त्वां कुशलं प्राह सर्वे च मन्त्रिणः । त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं त्वया ॥ ७ ॥
 मा चास्मै प्रोषितं रामं वा चास्मै पितरं मृतम् । भवन्तः शंसिषुर्गत्वा राघवाणामित्तः क्षयम् ॥ ८ ॥

रा० टी०—वशिष्ठप्रत्युक्तिं वर्णयितुमाह—तेषामिति । तेषां मित्रामात्यसहितब्राह्मणानां वचनं श्रुत्वा मित्रादीनिदं वचः प्रत्युवाच ॥ १ ॥

गो० टी०—तेषामित्यादि । मित्रामात्यगणान् मित्रभूतामात्यगणान् सुमन्त्रादीन् ब्राह्मणान् मार्कण्डेयादीन् ॥ १ ॥

२] ति० टी०—यथस्माद्राज्ञा कैकेयीवचनादत्तराज्यो भरतो मातुलकुले वसति ॥ २ ॥

३] ति० टी०—अतस्तावानेतुं दूता गच्छन्तु वयं किं समीक्षामहे विचारयामहे राज्ञैव भरतराज्यस्य निश्चितत्वादिति भावः ॥ ३ ॥

रा० टी०—तत्प्रतिवचनमेवाह—यदिति । यथस्माद्देतोः राजगृहे तदभिधे पुरे मातुलकुले शत्रुघ्नेन सह मुदान्वितोऽसौ भरतो वसति तत्तस्माद्देतोः शीघ्रं यथा स्यात्तथा जवनाः शीघ्रगमनकर्तारो दूताः भ्रातरावानेतुं हयैस्त्वरितं गच्छन्तु इदमेवोचितमिति तात्पर्यम् अतः परस्तुष्टुष्टे वयं किं समीक्षामहे अतः परस्तुष्टुष्टे नास्त्येवेति तात्पर्यम् । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २ ॥ ३ ॥

गो० टी०—यदित्यादि । राजगृहे राजगृहाख्ये पुरे यथस्मात् वसति तत्तस्माद् जवनाः वेगवन्तः दूताः गच्छन्त्विति संबन्धः किं समीक्षामहे किं विचारयामः राज्ञैव भरताय राज्यस्य दत्तत्वादिति भावः ॥ २ ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—मन्त्रिणो वसिष्ठवाक्यमब्रुवानन्ति—गच्छन्त्विति ॥ ४ ॥

रा० टी०—गच्छन्त्विति । ततो वशिष्ठवचनश्रवणानन्तरं गच्छन्तु दूता इति शेषः । इति वाक्यं सर्वे सुमन्त्रमार्कण्डेयप्रभृतयः वशिष्ठमब्रुवन् तेषां सुमन्त्रादीनां वचनं श्रुत्वा वशिष्ठः वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥

गो० टी०—तथैवामात्या अहजानन्ति—गच्छन्त्विति ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—सिद्धार्थादयो मन्त्रिसमाननामानो दूता न मन्त्रिण इत्याहुः । अन्ये तु—मन्त्रिणो दूताश्चेमे इत्याहुः । इति-कर्तव्यं गतैरुष्माभिरुपेयकृत्यजातम् ॥ ५ ॥

रा० टी०—वाक्याकारमाह—एहीति । हे सिद्धार्थादयो दूताः ! सर्वान्पञ्चसंख्याकान् वो युष्मान् कर्तव्यं ब्रवीमि इति अतः श्रूयतां सिद्धार्थादयो मन्त्रिनामानो दूता न तु मन्त्रिणः

नन्दनसाहचर्यादित्येके यदि च सिद्धादिसाहचर्येण नन्दनोऽपि मन्त्री एवेति व्याख्यायते तदा नन्दन इति कस्यचिन्मन्त्रिणो नामान्तरमिति बोध्यम् । मन्त्रिभिर्दत्तकर्म कथं क्रियते इति तु न भ्रमितव्यम् अतिनिपुणानां सर्वकर्मस्त्रधिकारात् ॥ ५ ॥

गो० टी०—एहीति । सिद्धार्थविजयजयन्ताशोकाख्या-मन्त्रिसमाननामानो दूताः न तु मन्त्रिणः मन्त्रिव्यतिरिक्तनन्दनशब्दसहपाठात् पुरोहितस्त्वां कुशलं प्राह सर्वे च मन्त्रिण इत्युपरि वक्ष्यमाणत्वाच्च इतिकर्तव्यं कार्यकलापम् ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—शीघ्रजवैरतिवैगैः मम शासनाद्भरतो वाच्य इत्यन्वयः ॥ ६ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—पुरमिति । राजगृहं राजगृहाख्यं पुरं गत्वा त्यक्तशोकैर्भवद्विरिति शेषः । इदं वाच्यः ॥ ६ ॥

गो० टी०—पुरमिति । त्यक्तशोकैः भवद्विरिति शेषः । इदं वक्ष्यमाणं वचनं मम शासनाद् भरतो वाच्यः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—कथं वाच्यस्तदाह—पुरोहित इति । अत्ययमसन्नकालातिक्रमं तदेवात्यायिकम् । अतिक्रमे एतीत्यव्ययम् । कालातिक्रमे एति नश्यतीति वाच्योऽर्थः विनयादित्वाट्ठक् । तादृशं कृत्यमस्ति, अतस्त्वरमाणो निर्याहीति वाच्यमित्युत्कर्षः ॥ ७ ॥

रा० टी०—इममर्थमेवाह—पुरोहित इति । पुरोहितो वशिष्ठः मन्त्रिणश्च त्वरमाणस्त्वं निर्याहि आगच्छ त्वया कृत्यं कर्तव्यम् आत्ययिकमावश्यकमित्यर्थः । इति प्राह प्राहुश्च वचनविपरिणामेनात्राप्यन्वेति । अत्येति कालातिक्रमे नश्यति तदेवात्ययिकं विनयादित्वात्स्वार्थिककृष् ॥ ७ ॥

गो० टी०—पुरोहित इति । मन्त्रिणः प्राहुरिति विपरिणामः । अत्ययः कालातिपातः तं प्राप्तमात्ययिकं “विनयादिभ्यश्च” इति ठक् तादृशं कृत्यमस्ति अतस्त्वरमाणो निर्याहीति वाच्य इत्युत्कर्षः । यद्वा अत्ययः कृच्छ्रं तत्र भवमात्ययिकम् ‘अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे’ इत्यमरः । कृत्यमस्तीति शेषः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—इतः स्त्रीरूपान्मूलात्क्षयं मा शंसिषुर्मां कथयन्तु ॥ ८ ॥

रा० टी०—सिद्धार्थादीहपदिशन्वशिष्ठ आह—मेति । अस्मै

कौशेयानि च वस्त्राणि भूषणानि वराणि च । क्षिप्रमादाय राज्ञश्च भरतस्य च गच्छत ॥ ९ ॥
 दत्तपथ्यशना दूता जग्मुः स्वं स्वं निवेशनम् । केकयांस्ते गमिष्यन्तो ह्यानास्त्वहं संमतान् ॥ १० ॥
 ततः प्रास्थानिकं कृत्वा कार्यशेषमनन्तरम् । वसिष्ठेनाभ्यनुज्ञाता दूताः संत्वरितं ययुः ॥ ११ ॥
 न्यन्तेनापरतालस्य प्रलम्बस्योत्तरं प्रति । निषेवमाणास्ते जग्मुर्नदीं मध्येन मालिनीम् ॥ १२ ॥
 ते हस्तिनपुरे गङ्गां तीर्त्वा प्रत्यङ्मुखा ययुः । पञ्चालदेशमासाद्य मध्येन कुरुजाङ्गलम् ॥ १३ ॥
 सरांसि च सुफुल्लानि नदीश्च विमलोदकाः । निरीक्षमाणा जग्मुस्ते दूताः कार्यवशाद्द्रुतम् ॥ १४ ॥

भरताय प्रोषितं रामं मृतं लोकान्तरगमनकर्तृत्वेन तत्सदृशम्
 इतः हेतोः राघवाणां क्षयं विहाय भवन्तो मा शंसिषुः न कथ-
 यन्तु 'विहायपचयौ क्षयौ' इत्यमरः ॥ ८ ॥

गो० टी०-मा चेति । मा शंसिषुरित्यन्वयः राघवाणां
 क्षयम् अपचयं तेजःक्षयमित्यर्थः 'निलयापचयौ क्षयौ'
 इत्यमरः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०-राज्ञः केकयराजस्य ॥ ९ ॥

रा० टी०-कौशेयानीति । राज्ञो दशरथस्य प्रेपणीयानी-
 ति शेषः, कौशेयानि पट्टविशेषनिर्मितानि क्षिप्रमादाय भरतस्य
 समीपे गच्छत ॥ ९ ॥

गो० टी०-कौशेयानीति । कौशेयानि पट्टवस्त्रविशेषान्
 राज्ञः केकयराजस्य ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-दत्तपथ्यशना दत्तं पथ्यशनसाधनं
 द्रव्यं येषां ते तथा बाहुलकात्सप्तम्या अलुक् । जग्मुः स्त्री-
 पुत्रादेः स्वप्रयाणकथनार्थम् । संमतान् वेगवत्त्वेनेति शेषः ॥ १० ॥

रा० टी०-दत्तेति । संमतान्स्वाधीनीभूतान् ह्याना-
 स्त्वहं गमिष्यन्तः दत्तपथ्यशनाः दत्तानि वशिष्ठेन ग्राहितानि
 पथ्यशनानि मार्गोपभोग्यवस्तुमूल्यभूतद्रव्याणि येभ्यस्ते दूताः
 स्वं स्वं निवेशनं जग्मुः ॥ १० ॥

गो० टी०-दत्तपथ्यशना इति । दत्तपथ्यशनाः दत्त-
 मार्गाशनहेतुभूतद्रव्या इत्यर्थः । स्वनिवेशनमनं स्त्रीप्रभृतीनां
 स्वप्रयाणं कथयितुं संमतान् जवनत्वेनाध्वश्रमसहत्वेन च
 संमतान् ॥ १० ॥

११] ति० टी०-प्रास्थानिकं कार्यशेषं प्रस्थानप्रयो-
 जनकं कार्यशेषं विशिष्टपाथेयादिसंपादनलक्षणं कृत्वानन्तरं
 ययुः ॥ ११ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः स्वस्त्युद्गमनानन्तरं प्रा-
 स्थानिकं प्रस्थानप्रयोजनकं कार्यशेषमवाशिष्टकृत्यं मार्गो-
 पयुक्तवज्रशस्त्रादिग्रहणमित्यर्थः, कृत्वा ययुः ॥ ११ ॥

गो० टी०-तत इति । प्रास्थानिकं प्रस्थानप्रयोजनकम्
 अनन्तरं कार्यशेषम् पाथेयादिकं च कृत्वा पुनर्वसिष्ठेनाभ्यु-
 ज्ञानं स्वविलम्बस्याल्पत्वं द्योतयितुम् ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०-अपरतालस्य तदाख्यदेशस्य न्यन्तेन

पश्चिमभागेन प्रलम्बाख्यदेशस्योत्तरं भागं प्रति निषेवमाणां
 मालिनीं नदीं मध्येनातीत्य जग्मुः । अपरतालप्रलम्बौ पर्वतावि-
 ति कतकतीर्थौ । अयोध्यायाः पश्चिमाभिमुखं गच्छन्तस्तयो-
 रन्योन्यं पूर्वापरस्थयोरपरतालप्रलम्बयोर्मध्येन मालिनीं निषे-
 वमाणा उदङ्मुखाः कियदूरं गत्वा ततः प्रलम्बस्योत्तरभागेन
 पश्चिमाभिमुखा जग्मुरित्यर्थं तीर्थं आह ॥ १२ ॥

रा० टी०-न्यन्तेनेति । अपरतालस्य अपरतालसंज्ञ-
 कस्य देशस्य न्यन्तेन नितरामन्तश्चरमभागः तेन दक्षिण-
 भागेनेत्यर्थः । प्रलम्बस्य प्रलम्बाख्यदेशस्य उत्तरं प्रति उत्तर-
 भागेनेत्यर्थः । विद्यमानां मालिनीं नदीं निषेवमाणास्ते दूताः
 मध्येन तयोर्देशयोर्मध्यवर्त्यध्वना जग्मुः ॥ १२ ॥

गो० टी०-न्यन्तेनेति । अपरतालस्य अपरतालो नाम
 गिरिस्तस्य न्यन्तेन नितरामन्तेन चरमप्रदेशेनेत्यर्थः । 'अन्तो
 जघन्यं चरमम्' इत्यमरः । प्रलम्बस्य प्रलम्बाख्यगिरेः उत्तरं
 प्रति उत्तरभागमुद्दिश्य तयोर्मध्येन मालिनीं नदीं निषेवमाणा
 जग्मुः । अपरतालः पुरस्तादक्षिणोत्तरायतः प्रलम्बः पश्चाद्भागो
 दक्षिणोत्तरायतः पूर्वापरायतश्चेति पर्वतसंनिवेशः । प्रथममयो-
 ध्यायाः पश्चिमाभिमुखं निर्गच्छन्तः तयोर्मध्येन उदङ्मुखाः किय-
 न्तमध्वानं मालिनीतीरमार्गेण गत्वा ततः प्रलम्बस्योत्तरभागे-
 न पश्चिमाभिमुखा जग्मुरित्यर्थः ॥ १२ ॥

१३-१४] ति० टी०-ते प्रत्ययुदीचीं दिशं यान्तस्तं पञ्चा-
 लदेशमासाद्याग्नेयीदिङ्मुखप्रवाहां गङ्गां हस्तिनापुरसमीपे तीर्त्वा
 प्रत्यङ्मुखाः सन्तो मध्येन कुरुजाङ्गलं कुरुजाङ्गलस्य मध्यमार्गेण
 माश्रित्य ययुः ॥ १३ ॥ १४ ॥

रा० टी०-ते इति । हस्तिनपुरे विद्यमानां गङ्गां तीर्त्वा
 प्रत्यङ्मुखाः पश्चिमाभिमुखाः सन्तः पञ्चालदेशमासाद्य प्राप्य
 मध्येन तद्देशमध्यवर्तिमार्गेण कुरुजाङ्गलं ययुः ॥ १३ ॥

रा० टी०-सरांसि इति । कार्यवशादेतोः द्रुतं जग्मुः ॥ १४ ॥

गो० टी०-ते हस्तिनपुर इत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ।
 हस्तिनपुरे हस्तिनपुरसमीपे गङ्गां तीर्त्वा प्रत्यङ्मुखाः सन्तः
 जग्मुः ते दूताः मध्येन कुरुजाङ्गलं कुरुजाङ्गलस्य मध्यमार्गेण
 "एनपा द्वितीया" इति द्वितीया कुरुदेशैकदेशो जाङ्गलः हस्ति-

ते प्रसन्नोदकां दिव्यां नानाविहगसेविताम् । उपातिजमुर्वेगेन शरदण्डां जलाकुलाम् ॥ १५ ॥
 निकूलवृक्षमासाद्य दिव्यं सत्योपयाचनम् । अभिगम्याभिवाद्यं तं कुलिङ्गां प्राविशन्पुरीम् ॥ १६ ॥
 अभिकालं ततः प्राप्य तेजोभिभवनाच्युताः । तितृपैतामहीं पुण्यां तेरुरिक्षुमतीं नदीम् ॥ १७ ॥
 अवक्ष्याञ्जलिपानांश्च ब्राह्मणान्वेदपारगान् । ययुर्मध्येन बाह्लीकान्सुदामानं च पर्वतम् ॥ १८ ॥
 विष्णोः पदं प्रेक्षमाणा विपाशां चापि शाल्मलीम् । नदीर्वापीतटाकानि पल्वलानि सरांसि च ॥ १९ ॥
 पश्यन्तो विविधांश्चापि सिंहांन्याघ्रान्मृगान्द्रिपान् । ययुः पथातिमहता शासनं भर्तुरीप्सवः ॥ २० ॥
 ते श्रान्तवाहना दूता विकृष्टेन सैता पथा । गिरिव्रजं पुरवरं शीघ्रमासेदुरञ्जसा ॥ २१ ॥

नपुरस्य कुरुदेशस्थत्वात्तदन्तर्गतजाङ्गलाख्यदेशमध्येन पाञ्चाल-
 देशमासाद्य तत्र देशे सरःप्रभृतीभिरिक्षमाणा जग्मुः ॥ १३ ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—शरदण्डां तदाख्यां नदीखुपगम्या-
 तिजगुरतिचक्रुः ॥ १५ ॥

रा० टी०—ते इति । जलाकुलां शरदण्डां शरदण्डाभिषां
 दिव्यां नदीखुपातिजगुः प्रापुः ॥ १५ ॥

गो० टी०—त इति । शरदण्डां शरदण्डाख्यां नदीम्
 उपातिजगुः उपगम्यातीत्य जग्मुः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—निकूलवृक्षं शरदण्डापश्चिमतीरवृक्षम्,
 दिव्यं विशिष्टदेवताधिष्ठितम्, सत्योपयाचनं तन्नामकम्, अन्व-
 र्थनामकत्वादिष्टदातारम्, अत एवाभिवाद्यं सर्वनमस्कार्यं वृक्ष-
 मभिगम्य प्रदक्षिणीकृत्य कुलिङ्गाख्यां नगरीं प्राविशन् ॥ १६ ॥

रा० टी०—निकूलेति । दिव्यं देवसेवितं सत्योपयाचनं
 सत्यखुपयाचनं प्रार्थना यस्मादभीष्टदातारमित्यर्थः अत एव
 अभिवाद्यं तं प्रसिद्धं निकूलवृक्षं शरदण्डाकूलवर्तिवृक्षविशेषम-
 भिगम्य वन्दनपूर्वकं प्राप्य कुलिङ्गां पुरीं प्राविशन् ॥ १६ ॥

गो० टी०—निकूलवृक्षमिति । निकूलवृक्षं शरदण्डायाः
 पश्चिमकूलस्थं पुण्यवृक्षं दिव्यं देवाधिष्ठानवत् सत्यखुपयाचनं
 प्रार्थनं यस्मादित्यन्वर्थनाम सत्योपयाचनमिति अर्थितार्थ-
 प्रदमित्यर्थः । अभिवाद्यं सर्वनमस्कार्यमभिगम्य प्रदक्षिणी-
 कृत्य कुलिङ्गां पुरीं प्राविशन् ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—अभिकालतेजोभिभवनौ ग्रामौ । 'ततो
 योषिवनच्युताः' इति पाठान्तरम् । पितृपैतामहीमित्यार्षम् ।
 इक्ष्वाकूणां पितृपितामहसंवन्धिनीमिक्षुमतीं तेरुः ॥ १७ ॥

रा० टी०—अभीति । तेजोभिभवनातेजोभिभवननामका-
 द्रामविशेषाच्चलितास्ते दूताः अभिकालं ग्रामं प्राप्य पितृपैता-
 महीं दशरथपित्रादिसेवितामिक्षुमतीं नदीं तेरुः ॥ १७ ॥

गो० टी०—अभिकालमिति । अभिकालं तदाख्यग्रामं
 कुलिङ्गासाहचर्यं च बोधिभवनात् तदाख्यात्पर्वतात् नदीमूल-
 लोके । पितृपैतामहीं दशरथवंश्याडभूतां तत्तीरप्रदेशग्रामा
 इक्ष्वाकूणामिति भावः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—अञ्जलिपानानञ्जलिमात्रप्रमाणजलाहा-
 रानिष्ठमतीतीरस्थान्बाह्लीकाञ्जनपदानित्येके । तद्देशस्थानञ्ज-

लिपानान्ब्राह्मणानवेक्ष्येत्यन्वयः । अञ्जलिना पिबन्ति तादृशा-
 न्वेदपारगान्ब्राह्मणान्द्रष्टव्येन बाह्लीकदेशस्यात्यनाचारत्वं सू-
 चितम् यत्र वेदपारगा ब्राह्मणा अपीडृशाः का कथान्येवामिति,
 तथा भारते कर्णपर्वणि—'बाह्लीका नाम ते देशा न तत्र दि-
 वसं वसेत्' इति परे ॥ १८ ॥

रा० टी०—अवेक्ष्येति । अञ्जलिपानान् अञ्जलिमात्रजल-
 पानकर्तृस्तपोनिरतानित्यर्थः । अवेक्ष्य बाह्लीकांस्तदभिधदेशान्
 मध्येन सुदामानं पर्वतं ययुः 'एनपा द्वितीया' इति द्वितीया ॥ १८ ॥

गो० टी०—अवेक्ष्येति । अञ्जलिपानान् अञ्जलिप्रमाण-
 जलमात्राहारान् ब्राह्मणान् इक्षुमतीतीरवासिनः मध्येन बाह्ली-
 कान् बाह्लीकदेशानां मध्येन 'एनपा द्वितीया' सुदामानं सुदा-
 माख्यम् ॥ १८ ॥

१९-२०] ति० टी०—विष्णोः पदं सुदामपर्वतस्थं
 विष्णुपदाङ्कितस्थानम् । विपाशाशाल्मल्यौ नद्यौ ते प्रेक्ष्ये-
 त्यनुकर्षः ॥ १९ ॥ २० ॥

रा० टी०—विष्णोरिति । पदं सुदामपर्वतवर्तिचरणचिह्नं
 विपाशां नदीं शाल्मलीं च नदीं नद्यः नयन्तराण्यपि वाप्यादींश्च
 सिंहादींश्च पश्यन्तो दूताः अतिमहता पथा ययुः । श्लोकद्वयमे-
 कान्वयि ॥ १९ ॥ २० ॥

गो० टी०—विष्णोः पदमित्यादि । विष्णोः पदं विष्णोः
 पदाङ्कितं स्थानम् इदं च स्थानं सुदामाख्यपर्वतवर्तिसानि-
 ध्यात् विपाशां सुदामपर्वतनदीं शाल्मलीं तत्तीरवर्तिशाल्मली-
 वृक्षम् । अत्र मार्गविशेषवर्णनं पुण्यभूमित्वेन नराणां सेवनीय-
 त्वयोतनार्थम् ॥ १९ ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—विकृष्टेन विप्रकृष्टेन अतिदूरेणेत्यर्थः ।
 सता निरुपद्रवेण गिरिव्रजं केकयराजगृहापरनामकम् । 'सप्त-
 रात्रेण गत्वा वै दूतास्ते श्रान्तवाहनाः' इति क्वचित्पाठस्तु
 दृश्यते ॥ २१ ॥

रा० टी०—ते इति । विकृष्टेनातिदूरेणेत्यर्थः । सता समी-
 चीनेन यथा मार्गेण श्रान्तवाहनास्ते दूताः गिरिव्रजम् एतन्ना-
 मान्तरकं केकयराजपुरवरमासेदुः प्रापुः ॥ २१ ॥

गो० टी०—त इति । विकृष्टेन विप्रकृष्टेन अतिदूरेण-
 ेत्यर्थः । गिरिव्रजमिति केकयपुरस्य नामान्तरम् । शीघ्रशब्द-

१ जनाकुलामिति गो. पाठः । २ बोधीति गो. पाठः । ३ वापोस्त्येति गो. रा. पाठः । ४ सिंहव्याघ्रमृगद्रिपानिति गो. पाठः । ५ पथा तत
 इति गो. पाठः ।

भर्तुः प्रियार्थं कुलरक्षणार्थं भर्तुश्च वंशस्य परिग्रहार्थम् ।

अहेडमानास्त्वरया स्म दूता राज्यं तु ते तत्पुरमेव याताः

॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डेऽष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः ।

तप्यमानं विमनस्कं भरतमनुलक्ष्य तद्विनोदनायातोद्याख्यायिकाभिः प्रयतमानानां सवयसामप्यन्ते कस्मात्ते वैमनस्यमिति प्रश्ने रात्रावनुभूतदुःस्वप्नप्रकारं दौर्मनस्यहेतुत्वेन भरतः प्रस्तौति ।

यामेव रात्रिं ते दूताः प्रविशन्ति स्म तां पुरीम् । भरतेनापि तां रात्रिं स्वप्नो दृष्टोऽयमप्रियः ॥ १ ॥

व्युष्टामेव तु तां रात्रिं दृष्ट्वा तं स्वप्नमप्रियम् । पुत्रो राजाधिराजस्य सुभृशं पर्यतप्यत ॥ २ ॥

तप्यमानं तैमाज्ञाय वयस्याः प्रियवादिनः । आयासं विनयिष्यन्तः सभायां चक्रिरे कथाः ॥ ३ ॥

वादयन्ति तैदा शान्तिं लासयन्त्यपि चापरे । नाटकान्यपरे स्माहुर्हास्यानि विविधानि च ॥ ४ ॥

सांनिध्येन अञ्जसाशब्देन मानसत्वरोच्यते अञ्जसा आर्जवे-
नेति वार्यः ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०-भर्तुरिति । भर्तुर्नियोजुर्वसिष्ठस्य प्रियार्थं शीघ्रगमनेन प्रीतिसंपादनार्थं, यद्वा भर्तुर्दशरथस्य प्रियार्थं शीघ्रानीतभरतकृतौर्ध्वदेहिकेन परलोकप्राप्तेः । कुलस्य प्रजाकुलस्य रक्षणार्थं भर्तुर्दशरथस्य यो वंशो वंशपरम्परा-
गतराज्यं तस्य परिग्रहार्थं भरतेन स्वीकारार्थं अहेडमाना उपेक्षारहिताः 'हेट्टु अनादरे' अत एव त्वरया युक्ता दूता राज्यमेव तत्पुरं याताः अत्र कतकोकसंख्यारीत्या पट् श्लोका-
ख्युतिताः ॥ २२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डेऽष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

रा० टी०-भर्तुरिति । भर्तुः दशरथादेः प्रियार्थं कुलस्य प्रजासमूहस्य रक्षणार्थं वंशस्य वंशरीतेः परिग्रहार्थं निर्वाहार्थमहे-
डमानाः अनादररहितास्ते दूताः राज्यामेव तत्पुरं याताः प्राप्ताः २२

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
व्योऽध्याकाण्डेऽष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

गो० टी०-भर्तुरिति । भर्तुः दशरथस्य प्रियार्थं शीघ्रानीत-
भरतकृतौर्ध्वदेहिकादिना दशरथस्य परलोकप्राप्तिहेतुत्वाद्, कुल-
रक्षणार्थं सनाथीकरणेन कुलजातानां संरक्षणार्थं भर्तुर्वंशस्य इक्ष्वाकुवंशस्य परिग्रहार्थं प्रतिष्ठार्थं, यद्वा भर्तुर्वंशो भरतादिः
तस्य परिग्रहार्थं प्रतिष्ठार्थं पित्रौर्ध्वदेहिककर्मनिर्वर्तनेन सज्जन-
परिग्रहार्थं वा अहेडमानाः हेट्टु अनादर इत्यस्मादातोः शानच्
अनादरमकुर्वाणाः सादरा इति यावत् अत एव त्वरया युक्ता
दूताः राज्यामेव अस्तमयानन्तरमपि कियत्कालं गत्वा राज्या-
मेव तत्पुरं याताः ॥ २२ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्या-
नेऽथोऽध्याकाण्डव्याख्यानेऽष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

१] ति० टी०-यामिति । यामेव रात्रिं प्राप्य दूताः
पुरीं प्रविशन्ति स्मेति योजना । अयं वक्ष्यमाणः ॥ १ ॥

रा० टी०-मातुलकुलस्थभरतदृष्टान्तमाह-यामित्यादि-
भिः । यां रात्रिमुपलभ्य दूताः पुरीं प्रविशन्ति स्म तां रात्रि-
मुपलभ्य भरतेन अयं वक्ष्यमाणः अप्रियः स्वप्नः दृष्टः ॥ १ ॥

गो० टी०-यामिति । यामेव यस्यामेव सप्तम्यर्थे द्वितीया
छान्दसी । तां तस्याम् अयं वक्ष्यमाणः ॥ १ ॥

२] ति० टी०-व्युष्टां प्रभातरूपां तां रात्रिं प्राप्याप्रियं
स्वप्नं दृष्ट्वा पर्यतप्यतेत्यन्वयः । प्रातःकालिकत्वेन शीघ्रफलता
स्वप्नस्य सूचिता ॥ २ ॥

रा० टी०-स्वप्नकालविशेषं बोधयन्नाह-व्युष्टामिति ।
व्युष्टां व्यतीतप्रायां प्रातरित्यर्थः, रात्रिमुपलभ्य पुत्रो भरतः
सुभृशमत्पुनन्तं पर्यतप्यत ॥ २ ॥

गो० टी०-व्युष्टामिति । व्युष्टां प्रभातायां सत्यामित्यर्थः,
प्रभातस्वप्नः सद्यः फलद इति द्योतयितुमिदमुक्तम् ॥ २ ॥

३] ति० टी०-आयासं दुःस्वप्नदर्शनजं दुःखं विनयिष्य-
न्तोऽपनेष्यन्तः ॥ ३ ॥

रा० टी०-तप्यमानमिति । तप्यमानं दुष्टस्वप्नदर्शन-
जनितखेदवन्तमाशाय आयासं खेदं विनयिष्यन्तः विनेष्यन्तः
दूरीकुर्वन्तो वयस्याः सभायां कथाः व्यथापनोदकवार्ताः चक्रिरे
परस्परं कथयामासुः ॥ ३ ॥

गो० टी०-तप्यमानमिति । वयस्याः सहृदयः आयासं
मनःखेदम् ॥ ३ ॥

४] ति० टी०-अन्ये तदूरीकुर्वन्तो वीणादि वादयन्ति
अपरे शान्तिं तस्य खेदशान्तिमुद्दिश्य लासयन्ति नर्तयन्ति
वेद्याः । 'शान्तिं लोलयन्ति' इति पाठः तस्य शान्तिं तूष्णी-
मवस्थानं लोलयन्ति चालयन्ति श्लोकाद्यर्थप्रभव्याजेनेत्यर्थः ।

स तैर्महात्मा भरतः सखिभिः प्रियबोधिभिः । गोष्ठीहास्यानि कुर्वद्भिर्न प्राहृष्यत राघवः ॥ ५ ॥
 तमब्रवीत्प्रियसखो भरतं सखिभिर्वृतम् । सुहृद्भिः पर्युपासीनः किं सखे नानुमोदसे ॥ ६ ॥
 एवं ब्रुवाणं सुहृदं भरतः प्रत्युवाच ह । शृणु त्वं यन्निमित्तं मे दैन्यमेतदुपागतम् ॥ ७ ॥
 स्वप्ने पितरमद्राक्षं मलिनं मुक्तमूर्धजम् । पतन्तमद्रिशिखरात्कलुषे गोमये हृदे ॥ ८ ॥
 प्लवमानश्च मे दृष्टः स तस्मिन्नौमये हृदे । पिवन्नञ्जलिना तैलं हसानिव मुहुर्मुहुः ॥ ९ ॥
 ततस्तिलोदनं भुक्त्वा पुनः पुनरधःशिराः । तैलेनाभ्यक्तसर्वाङ्गस्तैलमेवैन्यगाह ॥ १० ॥
 स्वप्नेऽपि सागरं शुष्कं चन्द्रं च पतितं भुवि । उपरुद्धां च जगतीं तमसेव समावृताम् ॥ ११ ॥
 औपवाह्यस्य नागस्य विषाणं शकलीकृतम् । सहसा चापि संशान्ता ज्वलिता जातवेदसः ॥ १२ ॥
 अवदीर्णां च पृथिवीं शुष्कांश्च विधिधान्द्रुमान् । अहं पश्यामि विध्वस्तान्सधूमांश्चैव पर्वतान् ॥ १३ ॥

अपरे हास्यानि हास्यरसप्रधानानि विविधानि नाटका-
 न्याहुः ॥ ४ ॥

रा० टी०—कथाप्रकारं वर्णयन्नाह—वाद्यन्तीति । शान्तिं
 खेदिन्यति सुहृदस्य वाद्यन्ति वीणादीति केचिदिति च शेषः ।
 अपरे लासयन्ति नृत्यन्ति अपरे हास्यानि हास्यरसोत्पाद-
 कानि भाषासंस्कृतमिश्रवचनादीनि प्राहुः ॥ ४ ॥

गो० टी०—वाद्यन्तीति । शान्तिं भरतस्य दुःखशान्ति-
 सुहृदस्य वाद्यन्ति वीणादिकमिति शेषः । लासयन्ति लास्यं
 कुर्वन्ति लास्यं सुकुमारनृत्यं, नाटकानि संस्कृतप्राकृतपैशाचमा-
 गधादिमिश्रगद्यपद्यरूपाणि, हास्यानि हासजनकवाक्यानि ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—गोष्ठीहास्यानि गोष्ठ्युचितानि हास्यानि
 नर्माणि ॥ ५ ॥

रा० टी०—स इति । गोष्ठीहास्यानि गोष्ठ्युचितहास्यसं-
 पादकवचनोच्चारणानि कुर्वद्भिः प्रियबोधिभिः प्रियबोधनशीलैः
 सखिभिः सहितोऽपि भरतः न प्राहृष्यत ॥ ५ ॥

गो० टी०—स तैरिति । गोष्ठीहास्यानि गोष्ठी सभा सभ्य-
 हास्यानीत्यर्थः ॥ ५ ॥

६-७] ति० टी०—प्रियसखः सखिमात्रस्य प्रियत्वाविवादा-
 द्भूयो गतिर्ज्ञेया अत्यन्तप्रिय इति । नाडमोदसे गानादिति
 शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥

रा० टी०—तमिति । हे सखे ! सुहृद्भिः पर्युपासीनस्त्वं
 किं किमर्थं नाडमोदसे इति सखिभिर्वृतं भरतं प्रियसखः भर-
 तस्य प्रियः सखा अब्रवीत् ॥ ६ ॥

रा० टी०—प्रवमिति । एवं ब्रुवाणं कथयन्तं सुहृदं प्रत्यु-
 वाच । तत्प्रतिवचनमेवाह—यन्निमित्तं यत्कारणकमेतन्मे दैन्य-
 उपागतं प्राप्तं तत्कारणं शृणु ॥ ७ ॥

गो० टी०—तमिति । प्रियसखः अन्तरङ्गसुहृद् “राजाह-
 स्सखिम्यष्टच्” इति टच् ॥ ६-८ ॥

८-९] ति० टी०—गोमये हृदे गोमयपूर्णं हृदे ॥ ८ ॥ ९ ॥

रा० टी०—स्वप्न इति । मलिनं म्लानं मुक्तमूर्धजमवद-

केशं गोमये गोमयप्रचुरे कलुषे हृदे अद्रिशिखरात्पतन्तं पितरं
 स्वप्नेऽपि ॥ ८ ॥

रा० टी०—प्लवमान इति । तस्मिन्हृदे प्लवमानः अञ्ज-
 लिना तैलं पिवन्नञ्जुर्मुहुः हसन्निव स पिता दृष्टः ॥ ९ ॥

गो० टी०—प्लवमान इति । प्लवमानः मण्डूकवत् ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—तिलोदनं तिलमिश्रमोदनम् । अन्वगा-
 हतेत्यन्तः प्रथमः स्वप्नः ॥ १० ॥

रा० टी०—तत इति । ततः तैलपानानन्तरं तिलोदनं
 तिलमिश्रमोदनं भुक्त्वा अधश्शिराः तैलेन अभ्यक्तानि सर्वा-
 ङ्गानि यस्य स राजा तैलमेवान्यगाहत् तैले अजात् ॥ १० ॥

गो० टी०—तत इति । तिलमिश्र ओदनः तिलोदनः ॥ १० ॥

११] ति० टी०—स्वप्नान्तरमाह—स्वप्नेऽपीति । तमसा
 समावृतामेवोपरुद्धां तिरोहितां, यद्वाह्यरक्षोभिरुपरुद्धाम् ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—औपवाह्यस्य राजवाहनस्य नागस्य दन्तिनो
 विषाणं दन्तः, ज्वलिता अग्नयोऽकस्माच्छान्ता दृष्टाः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—अवदीर्णां विदीर्णाम् ॥ १३ ॥

रा० टी०—स्वप्नान्तरमाह—स्वप्न इति । शुष्कं सागरं
 भुवि पतितं चन्द्रं च उपरुद्धां राक्षसादिभिः पीडितामत एव
 तमसेव समावृतां जगतीं पृथिवीं च औपवाह्यस्य राजवाहन-
 योग्यस्य नागस्य हस्तिनः शकलीकृतं खण्डीकृतं विषाणं दन्तं
 च ज्वलिताः पूर्वं प्रज्वलिताः ये जातवेदसो बह्वयस्ते पश्चात्स-
 हसा त्वरितं संशान्ताः गतज्वालास्तांश्च अवदीर्णां विदीर्णतावि-
 शिष्टां पृथिवीं च विध्वस्तान्पतितान्सधूमान् धूमसहितान्पर्व-
 तांश्च अहं पश्यामि अपश्यम् “वर्तमानसामीप्ये” इति भूते लट् ।
 श्लोकत्रयमेकान्वयि औपवाह्यो राजवाह्य इति हलायुधः ११-१३

गो० टी०—स्वप्नेऽपीति । तमसा समावृतामिव उपरुद्धां
 तिरोहिताम् औपवाह्यस्य राजवाह्यस्य ‘औपवाह्यो राजवाह्यः’
 इति हलायुधः । नागस्य गजस्य जातवेदसा अग्निना । अवदी-
 र्णामिति । अवतीर्णाम् अधःपतितां पश्यामीति सर्वत्रान्वयः
 वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत्प्रयोगः ॥ ११-१३ ॥

पीठे कार्णायसे चैवं निषण्णं कृष्णवासम् । प्रहरन्ति स्म राजानं प्रमदाः कृष्णपिङ्गलाः ॥ १४ ॥
 त्वरमाणश्च धर्मात्मा रक्तमाल्यानुलेपनः । रथेन खरयुक्तेन प्रयाता दक्षिणामुखः ॥ १५ ॥
 प्रहसन्तीव राजानं प्रमदा रक्तवासिनी । प्रकर्षन्ती मया दृष्टा राक्षसी विकृतानना ॥ १६ ॥
 एवमेतन्मया दृष्टमिमां रात्रिं भयावहाम् । अहं रामोऽथवा राजा लक्ष्मणो वा मरिष्यति ॥ १७ ॥
 नरो यानेन यः स्वप्ने खरयुक्तेन याति हि । अचिरात्तस्य धूम्राग्रं चितायां संप्रदृश्यते ॥ १८ ॥
 एतन्निमित्तं दीनोऽहं न वचः प्रतिपूजये । शुण्पतीव च मे कण्ठो न स्वस्थमिव मे मनः ॥ १९ ॥
 न पश्यामि भयस्थानं भयं चैवोपधारये । भ्रष्टश्च स्वरयोगो मे छाया चापगता मम ॥
 जुगुप्स इव चात्मानं न च पश्यामि कारणम् ॥ २० ॥

इमां चै दुःखमगतिं निशम्य हि त्वनेकरूपामवितर्कितां पुरा ।

भयं महत्तद्धृदयान्न याति मे विचिन्त्य राजानमचिन्त्यदर्शनम् ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्ड एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

१४-१५] ति० टी०-कृष्णाश्च पिङ्गलाश्च प्रमदाः ॥ १४ ॥ १५ ॥
 रा० टी०-प्रथमस्वप्नप्रसमानं स्वप्नान्तरमाह-पीठे इति ।
 कृष्णपिङ्गलाः कृष्णपिङ्गलवर्णविशिष्टाः प्रमदाः कार्णायसे
 नीललोहनिर्मिते पीठे निषण्णं संस्थितं कृष्णवाससं धृतनील-
 वस्त्रं राजानं मत्पितरं प्रहरन्ति स्म ॥ १४ ॥

रा० टी०-त्वरमाण इति । रक्तमाल्यानुलेपनः अरुणमा-
 लाचन्दनधारी खरयुक्तेन रथेन त्वरमाणः धर्मात्मा राजा दक्षि-
 णाभिमुखः सन्प्रयातः ॥ १५ ॥

गो० टी०-पीठ इति । कृष्णाश्च पिङ्गलाश्च कृष्ण-
 पिङ्गलाः ॥ १४-१६ ॥

१६] ति० टी०-रक्तवासिनी रक्तवस्त्रा प्रहसन्तीव ॥ १६ ॥
 रा० टी०-प्रहसन्तीति । रक्तवासिनी धृतरक्तवस्त्रा विकृ-
 तानना छिन्ननासिकादिविशिष्टाननविशिष्टा राजानं प्रकर्षन्ती
 प्रहसन्तीव प्रमदा स्वप्ने मया दृष्टा ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-इमां भयावहां रात्रिं प्राप्य एवमेतद्दृष्टम् ।
 अहं मरिष्यामीति विपरिणामः ॥ १७ ॥

रा० टी०-एवमिति । वाम हे छन्दरसले! भयावहां
 भयप्रापिकाभिमां रात्रिं पलभ्य एवमनेन प्रकारेण एतन्मया
 दृष्टम् । ननु किमेवं दर्शनेनेत्यत आह-मदाद्यन्यतमः रिप्यति
 स्वजनागम्यदेशं प्राप्स्यति गत्यर्थकरिथातोर्लट् ॥ १७ ॥

गो० टी०-उक्तस्वप्नदर्शनफलमाह-एवमित्यादिना । इमां
 रात्रीम् अस्यां रात्रौ अहं मरिष्यामीति विपरिणामः कार्यः १७ ॥

१८] ति० टी०-दृष्टदुःस्वप्नफलं निगमयति-नर
 इत्यादि । धूम्राग्रं धूमशिखा ॥ १८ ॥

रा० टी०-प्राकृतविलक्षणजनविषयकस्वप्नफलमुक्त्वा
 प्राकृतजनविषयकं फलं वदन्नाह-नर इति । यः प्राकृतो नरः

खरयुक्तेन यानेन स्वप्ने याति तस्य जनस्य चितायां धूमाग्रं
 धूमशिखा अचिरात्संप्रदृश्यते ॥ १८ ॥

गो० टी०-नर इति । धूमाग्रं धूमशिखा ॥ १८ ॥
 १९] ति० टी०-एतदुक्तं निमित्तं स्वप्नरूपं दृष्टेति
 शेषः । वचो युष्माकं न प्रतिपूजये । ' न प्रतिपेप्रिये ' इति
 पाठे युष्माकं वचः प्रति नयेन भृशं प्रीतो भवामीत्यर्थः । यङ-
 न्ताड्डिति कतकः ॥ १९ ॥

रा० टी०-एतदिति । येन अहं दीनः तन्निमित्तमेतदेव
 अत एव वचः भवद्वचनं न प्रतिपूजये अत एव मे कण्ठः
 शुण्पत्येव मनः स्वस्थं नैव ॥ १९ ॥

गो० टी०-एतदिति । एतन्निमित्तम् उक्तस्वप्नदर्शनहेतुना १९
 २०] ति० टी०-भयस्थानं भयकारणम् उपधारयेऽवशतो
 विभर्ति । छाया कान्तिः अपगता पूर्वरूपं त्यक्तवती मलिन-
 त्यर्थः । आत्मानं जुगुप्स इव किमर्थं मम जन्मेत्येवमादिरूपेण ।
 कारणं जुगुप्साकारणम् । ' जुगुप्सन्निव ' इति पाठे जुगुप्स-
 निव तिष्ठामि तत्कारणं च न पश्यामीत्यर्थः ॥ २० ॥

रा० टी०-नेति । भयस्थानं भयनिमित्तं न पश्यामि भयं
 तु उपधारये प्रामुष्यामि अत एव मे स्वरयोगः युक्तस्वरः भ्रष्टः
 विपरिणतः अत एव छाया कान्तिः अपगता विवर्णतां प्राप्ता २०

गो० टी०-नेति । भयस्थानं भयकारणम् अथ च भय-
 उपधारये अवशतो विभेति छाया कान्तिः ' छाया त्वनातपे
 कान्तौ ' इति वैजयन्ती ॥ २० ॥

रा० टी०-जुगुप्सन्निति । आत्मानं भयनिवर्तकयत्नं
 जुगुप्सन्नयुक्तत्वेन निन्दन्नेवाहं कारणं भयनिवृत्तिहेतुं न पश्यामि ।
 अर्थं पृथक् ॥ २१ ॥

गो० टी०-जुगुप्सन्निति । जुगुप्सन्निव अस्मीति शेषः ।
 कारणं जुगुप्साकारणम् ॥ २१ ॥

२१] ति० टी०-पुरा पूर्वमतर्कितामनेकरूपां दुःस्वप्नप्रगतिं

१ एतमिति गो. पाठः । २ हसन्तीति गो. पाठः । ३ धूमाग्रमिति गो. रा. पाठः । ४ तत्र वः इति गो. पाठः । ५ चोपहतेति गो. पाठः ।
 ६ जुगुप्सन्निति गो. रा. पाठः । ७ इति गो. पाठः । ८ तिष्ठामि तत्कारणं च न पश्यामीत्यर्थः । ९ प्रामोमीति युक्तं दृश्यते ।

सप्ततितमः सर्गः ।

दृष्टं स्वप्नं सुहृदः प्रति कथयति भरतेऽयोध्यातः प्राप्ता दूता भरतं प्रणम्य वसिष्ठनियोगं न्यवेदयन् । दूतमुखाच्छ्रुतकुशलवार्तां भरतो मातामहादीन्संपृच्छयायोध्यां प्रति प्रतस्थे ।

भरते ब्रुवति स्वप्नं दूतास्ते क्लान्तबाह्वनाः । पविश्यासन्नपरिखं रम्यं राजगृहं पुरम् ॥ १ ॥
समागम्य चै राज्ञा ते राजपुत्रेण चार्चिताः । राज्ञः पादौ गृहीत्वा चै तमूचुर्भरतं वचः ॥ २ ॥
पुरोहितस्त्वां कुशलं प्राह सर्वे च मन्त्रिणः । त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्यमात्ययिकं त्वया ॥ ३ ॥
इमानि च महार्हाणि वस्त्राण्याभरणानि च । प्रतिगृह्य विशालाक्ष मातुलस्य च दापय ॥ ४ ॥
अत्र विंशतिकोट्यस्तु नृपतेर्मातुलस्य ते । दशकोट्यस्तु संपूर्णास्तथैव च नृपात्मज ॥ ५ ॥

निशम्य हि दुःस्वप्नं स्मृत्वा हि स्मृत्यैव चिन्ताया अविषयदर्शनमपि राजानं विचिन्त्य राजदर्शनविषयां चिन्तां प्राप्य महद्भयं मे हृदयान्न यातीत्यर्थः ॥ २१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

रा० टी०-इमामिति । पुरा पूर्वमवितर्कितामनेकरूपामिमां स्वप्रगतिं निशम्य राजानमविचिन्त्यं निश्चितत्वेन चिन्तनानर्हं दर्शनं यस्य तं विचिन्त्य हृदयान्महद्भयं न याति ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-वयोध्याकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

गो० टी०-इमामिति । तामिमां दुःस्वप्नप्रगतिं दुःस्वप्नभेदम् अवितर्कितां पूर्वमविचारिताम् अमोघामिति भावः । पूर्वचिन्ताकृतत्वे हि वैफल्यम् । अचिन्त्यदर्शनम् असंभाव्यदर्शनम् अत्र सर्गे अथ स्वप्ने पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति “खरैर्वराहैः” इत्यादिश्रुतिरुपबृंहिता स्वप्नश्च पूर्वचिन्तापुरस्कृतो न फलति प्रत्युपे च फलति सद्यः यामविलम्बात्फलविलम्बः फलं च द्रष्टुः दृष्टस्य तत्संबन्धिनो वा भविष्यतीत्यादिक-शुक्तम् ॥ २२ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविराचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्यानेऽयोध्याकाण्डव्याख्याने एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

१] ति० टी०-असन्ना दुःसहाः परिखाः परिखाप्रदेशवर्तिप्राकारयन्त्रसमूहो यस्य तत् । ‘असन्नपरिचम्’ इति पाठान्तरम् ॥ १ ॥

२] ति० टी०-राज्ञा केकयेन राजपुत्रेण युधाजिता समागम्य वसिष्ठोदितपदार्थपुरःसरतया संगमपूर्वं यथोचितं व्यवहारं कृत्वा ताभ्यामर्चिता राज्ञः स्वीयस्य भरतस्य पादौ गृहीत्वा नमस्कृत्य भरतं वच ऊचुः । ‘ः’ केकयराजस्यैवेत्यन्ये ॥ २ ॥

रा० टी०-इतद्वृत्तान्तं वर्णयन्नाह-भरत इति । भरते

एवमनेन प्रकारेण स्वप्नं ब्रुवति सति दूताः असन्नपरिखं शत्रुभिः न सन्ना परिखा यस्य तद्वाजगृहं राजगृहाख्यं पुरं समागम्य राज्ञा केकयराजेन राजपुत्रेण च अर्चिताः सत्कृताः सन्तः राज्ञः भरतस्य पादौ गृहीत्वा अभिवन्द्य तं भरतमूचुः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १ ॥ २ ॥

गो० टी०-भरत इति । असन्नपरिखं परैरप्रदृष्यपरिखं राज्ञा केकयराजेन राजपुत्रेण युधाजिता अर्चिताः आनीतोपायननिरिक्षणेन संमानिताः राज्ञः भरतस्य । भरतस्य परमकृतत्वात् तमिति निर्देशः ॥ १ ॥ २ ॥

३] ति० टी०-मन्त्रिणः प्राहुरिति विपरिणामः आत्ययिकं कालातिक्रमासहं कृत्यमस्तीति शेषः ॥ ३ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-पुरोहित इति । पुरोहितो वसिष्ठः ॥ ३ ॥

गो० टी०-पुरोहित इति । आत्ययिकं दुष्करम् अत्ययः कृच्छ्रम् ‘अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रे मरणे दण्डदोषयोः’ इति वैजयन्ती । त्वया कृत्यं कर्तव्यम् अतो निर्याहीत्यन्ययः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०-मातुलस्य च चान्मातामहस्य च ॥ ४ ॥

रा० टी०-इमानीति । महार्हाणि बहुमूल्यकानि वस्त्राणि आभरणानि च प्रतिगृह्य मातुलस्य दापय ॥ ४ ॥

गो० टी०-इमानीति । विशालाक्षेति विभूषणावलोकनजनितविस्मयोत्फुल्लाक्षत्वमाह । मातुलस्य च दापयेति सद्युचयात् प्रथमं मातामहस्य दापय अथ मातुलस्य दापयेत्यर्थः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-अत्राहतद्रव्ये विंशतिकोव्यस्तसंख्याक-वस्त्राभरणानि नृपतेर्मातामहस्य तदर्थं मातुलस्य ॥ ५ ॥

रा० टी०-देयव्यक्तीनां संख्यां बोधयन्नाह-अत्रेति । अत्र आद्य देयव्यक्तिषु विंशतिकोव्यः विंशतिकोटिपरिमितव्यक्तयः नृपतेस्त्वन्मातामहस्य प्राप्या इति शेषः दशकोव्यस्तु ते मातुलस्य प्राप्याः ॥ ५ ॥

गो० टी०-अत्रेति । अत्र वस्त्राभरणादिमहार्हावस्तुजाते

प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं स्वनुरक्तः सुहृज्जने । दूतानुवाच भरतः कामैः संप्रतिपूज्य तान् ॥ ६ ॥
 कश्चित्सं कुशली राजा पिता दशरथो मम । कश्चिदारोग्यता रामे लक्ष्मणे च महात्मनि ॥ ७ ॥
 आर्या च धर्मनिरता धर्मज्ञा धर्मवादिनी । अरोगा चापि कौसल्यामाता रामस्य धीमतः ॥ ८ ॥
 कश्चित्सुमित्रा धर्मज्ञा जननी लक्ष्मणस्य या । शत्रुघ्नस्य च वीरस्य अरोगा चापि मध्यमा ॥ ९ ॥
 आत्मकामा सदा चण्डी क्रोधना प्राज्ञमानिनी । अरोगा चापि मे माता कैकेयी किमुवाच ह ॥ १० ॥
 एवमुक्तास्तु ते दूता भरतेन महात्मना । ऊचुः संप्रश्रितं वाक्यमिदं तं भरतं तदा ॥ ११ ॥
 कुशलास्ते नरन्याग्र येषां कुशलमिच्छसि । श्रीश्च त्वां वृणुते पद्मा युज्यतां चापि ते रथः ॥ १२ ॥

नृपतेः विंशतिकोव्यः विंशतिकोटिमूल्यानि वज्राभरणादीनि मातुलस्य दशकोव्यः दशकोटिमूल्यानि संपूर्णा अन्यूना इत्युभयविशेषणं तथैव तदर्थमेव अन्यथा राजतुल्यतया राजपुत्रदाने तस्य बहुमान एव न भवतीति भावः ॥ ६ ॥

६] ति० टी०—सहज्जने मातुलादिरूपे प्रदाप्येति शेषः । कामैरभिमतवस्तुजातैः ॥ ६ ॥

रा० टी०—प्रतीति । तद्वत्समर्पितं सर्वं वस्तु प्रतिगृह्य सहज्जने मातुलादिरूपे प्रदाप्येति शेषः । तान्दूतान् संप्रतिपूज्य सम्यक् सत्कृत्य उवाच ॥ ६ ॥

गो० टी०—प्रतिगृह्येति । सहज्जने मातुलादौ स्वहृरक्तः प्रदाप्येति शेषः । कामैरभीष्टान्नपानादिभिः ॥ ६ ॥

७—९] ति० टी०—अथ क्रमेण कुशलं पृच्छति—राजेत्यादि ॥ ७—९ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—कश्चिदिति । कश्चिदित्यभीष्टप्रश्ने ॥ ७ ॥

गो० टी०—कश्चिदिति । अरोगता आरोग्यम् 'आरोग्यता' इति पाठे स्वार्थे व्यञ् ॥ ७ ॥

रा० टी०—आर्येति । धीमतः समाधिकरहितधीविशिष्टस्य ॥ ८ ॥

गो० टी०—आर्येति । आर्या ज्येष्ठमातृत्वेन पूज्या धर्मनिरता धर्मानुष्ठानपरा धर्मज्ञा ज्ञात्वानुष्ठानमिति न्यायेन अनुष्ठानमूलज्ञानयुक्ता धर्ममेव जनेषु पश्यतीति धर्मदर्शिनी गुणग्राहिणी ननु दोषदर्शिनीत्यर्थः अप्यरोगेत्यन्वयः । अपिः प्रश्ने धीमत इत्यनेन पुत्रकृतातिशय उच्यते ॥ ८ ॥

रा० टी०—कश्चिदिति । अरोगा रोगरहिता ॥ ९ ॥

गो० टी०—कश्चिदिति । सेति धर्मज्ञात्वस्मरणाविनयः । मध्यमेत्यनेन न तेऽम्बा मध्यमाता तेऽप्यत्र कैकेय्या मध्यमात्वमितरव्यपेक्षया ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—मातुः स्वभावाद्वातदपूर्वं तस्या आरोग्यं पृच्छति—आत्मकामेति । आत्मप्रयोजनकामा प्राज्ञमानिनी आत्मानं प्राज्ञां मन्यते सा ॥ १० ॥

रा० टी०—आत्मेति । सदा नित्यं आत्मकामा आत्मनं जीवानां कं सुखममति प्रापयति सा अत एव चण्डी क्रोधना चण्ड्यां हिंसिकायां क्रोधनं कोपो यस्याः 'चण्डी कात्यायनी-देव्यां हिंसकोपनयोपिताः' इति मेदिनी । प्राज्ञमानिनी प्राज्ञान् तत्त्वज्ञान् मानयति पूजयति तच्छीला अरोगा नित्यं रोगरहिता कैकेयी किमुवाच कथयामास ॥ १० ॥

गो० टी०—आत्मकामेति । आत्मानं कामयत इति आत्मकामा स्वप्रयोजनपरेत्यर्थः । प्रज्ञैव प्राज्ञा प्राज्ञमात्मानं मन्यत इति प्राज्ञमानिनी मन इति णिनिः 'क्यङ्मानिनोश्च' इति पुंवद्भावः चण्डी उद्या क्रोधना कोपवती मे माता अप्यरोगा कैकेयी किमुवाच स्वबन्धुविषये किमुवाचेत्यर्थः । दुःस्वप्नदर्शनदूतागमनाभ्यां कैकेय्या किञ्चित्कृतं भवेदित्यहितवान् भरत इति सूचयत्यात्मकामेत्यादिभिः ॥ १० ॥

११] ति० टी०—संप्रश्रितं सविनयं संक्षिप्तं च ॥ ११ ॥

रा० टी०—एवमिति । तदा भरतप्रश्नकाले एवमनेन प्रकरिणोक्ता दूताः संप्रश्रितं विनयसहितमिदं वाक्यमब्रुवुः ॥ ११ ॥

गो० टी०—एवमिति । महात्मना महाबुद्धिना एतेनायोध्यावृत्तान्तोऽनेन ज्ञात इति सूचितं सप्रश्रयं सविनयम् अनेन सर्वोत्तमा अयोध्यावृत्तान्तगोपनं सूच्यते तदेत्यनेन किञ्चिद्विलम्बोक्तौ भरतोऽन्यथा मन्येतेति श्रुतियुत्तरमुक्तमित्युच्यते ११

१२] ति० टी०—येषां कुशलमिच्छसि तेषां कुशलमेव । त्वरयाह्वानेन शङ्का न कार्या । पद्मा पद्मवती श्रीस्त्वां वृणुते तथा शोभा त्वयि दृश्यते येन सर्वामङ्गलशङ्काव्यावृत्तिः, अतो यात्रायै रथो युज्यताम् ॥ १२ ॥

रा० टी०—वचनाकारमाह—कुशला इति । येषां कुशलं त्वमिच्छसि ते कुशलाः सन्तीति शेषः । पद्मा पद्मगृहा श्रीलक्ष्मीस्त्वां वृणुते आवक्षते एतेन भरतस्य नारायणत्वं तत्पत्न्या ऋतुकालश्च सूचितः अतः रथः युज्यतां तेन विशेषव्यवस्था न प्रव्येति व्यञ्जितं तेन तेषामसत्यकथनाद्गीतिः सूचिता ॥ १२ ॥

गो० टी०—कुशला इति । कुशला इति सामान्योक्तिः प्रत्येकोक्त्याः संदेहाद्वृत्तादाय । श्रीः लक्ष्मीः पद्मा पद्महस्ता

१ स्विति गो. पाठः । २ चारोगेति गो. पाठः । ३ दर्शिनीति गो. पाठः । ४ वापीति रा. पाठः । ५ साऽरोगेति गो. पाठः । ६ सप्रश्रयमिति गो. पाठः ।

भरतश्चापि तान्दूतानेवमुक्तोऽभ्यभाषत । आपृच्छेऽहं महाराजं दूताः संत्वरयन्ति माम् ॥ १३ ॥
 एवमुक्त्वा तु तान्दूतान्भरतः पार्थिवात्मजः । दूतैः संचोदितो वाक्यं मातामहमुवाच ह ॥ १४ ॥
 राजन्पितुर्गमिष्यामि सकाशं दूतचोदितः । पुनरप्यहमेष्यामि यदा मे त्वं स्मरिष्यसि ॥ १५ ॥
 भरतेनैवमुक्तस्तु नृपो मातामहस्तदा । तमुवाच शुभं वाक्यं शिरस्याघ्राय राघवम् ॥ १६ ॥
 गच्छ तातानुजाने त्वां कैकेयी सुप्रजास्त्वया । मातरं कुशलं ब्रूयाः पितरं च परंतप ॥ १७ ॥
 पुरोहितं च कुशलं ये चान्ये द्विजसत्तमाः । तौ च तात महेष्वासौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १८ ॥
 तस्मै हस्त्युत्तमांश्चित्रान्कम्बलानजिनानि च । सैत्कृत्य केकयो राजा भरताय ददौ धनम् ॥ १९ ॥
 अन्तःपुरेऽतिसंघृष्टान्व्याघ्रवीर्यबलोपमान् । दंष्ट्रायुक्तान्महाकायाञ्छुनश्चोपायनं ददौ ॥ २० ॥
 रुक्मनिष्कसहस्रे द्वे षोडशाश्वशतानि च । सत्कृत्य केकयीपुत्रं केकयो धनमांविशन् ॥ २१ ॥
 तैदामात्यान्भिप्रेतान्विश्वास्यांश्च गुणान्वितान् । ददावश्वपतिः शीघ्रं भरतायानुयायिनः ॥ २२ ॥

अर्शआयच राज्यश्रीरिति हार्दो भावः अमङ्गल्यव्याप्तिर्भरतप्रत्याख्या ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—दूता मां संत्वरयन्तीत्युक्त्वा महाराजमापृच्छे गमनादज्ञायै इति दूतानभ्यभाषतेत्यन्वयः ॥ १३ ॥

रा० टी०—भरत इति । दूतैरेवमुक्तो भरतः तान्दूतानभ्यभाषत । भाषणाकारमाह—दूताः मां संत्वरयन्ति गन्तुमिति शेषः । इति महाराजं मातामहमापृच्छेयम् ॥ १३ ॥

गो० टी०—भरत इति । एवमुक्तो भरतः दूताः मां संत्वरयन्तीति महाराजमापृच्छ इति तान् दूतानभ्यभाषतेति योजना ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—संचोदितः शीघ्रं गच्छेत्येवं प्रेरितः ॥ १४ ॥
 रा० टी०—एवमिति । भरतस्तान्दूतानेवमुक्त्वा दूतैः संचोदितः प्रार्थितः सन्मातामहमुवाच ॥ १४ ॥

गो० टी०—एवमिति । दूतैः संचोदितो भरतस्तान् दूतानेवमुक्त्वा मातामहं वाक्यमुवाच ॥ १४ ॥

१५—१६] ति० टी०—मे स्मरिष्यसीति शेषत्वविवक्षायां षष्ठी मामित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

रा० टी०—वचनाकारमाह—राज्ञिति । दूतचोदितोऽहं पितुः सकाशं प्रकाशमानं गृहमित्यर्थः, गमिष्यामि यदा मे स्मरिष्यसि तदा पुनरेष्यामि “अधीगर्थे—” इति षष्ठी ॥ १५ ॥

गो० टी०—राज्ञिति । मे मां यदा स्मरिष्यसि यदा आगन्तव्यमिति स्मरिष्यसि तदैष्यामि आगन्तव्यमिति भवत्स्मरणं यदा जानामि तदा आगमिष्यामीत्यर्थः । मे इत्यत्र “अधीगर्थेदयेषाम्” इति षष्ठी ॥ १५ ॥

रा० टी०—भरतेनेति । एवमुक्तो मातामहस्तं भरतं शिरसा शिरोदेशेनाघ्राय वाक्यमुवाच ॥ १६ ॥

गो० टी०—भरतेनेत्यादि । रामलक्ष्मणावित्यन्तं स्पष्टम् ॥ १६—१८ ॥

१७] ति० टी०—सुप्रजाः शुभप्रजावती ॥ १७ ॥

रा० टी०—वचनाकारमाह—गच्छेति । हे तात ! येन त्वया कैकेयी सुप्रजास्तं त्वामनुजाने आज्ञापयामि अतः गच्छ ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—तौ च कुशलं ब्रूया इति संबन्धः ॥ १८ ॥

रा० टी०—पुरोहितमिति । तौ प्रसिद्धौ ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—तस्मै भरतायेत्यन्वयः । चित्रान्कम्बलान् चित्राण्यजिनानि मृगाणाम् ॥ १९ ॥

रा० टी०—कैकयराजोक्तिं संवर्णं तत्कृत्यमाह—तस्मै इति । हस्त्युत्तमादुत्तमहस्तिनः चित्रान्विचित्रान्कम्बलानजिनानि मृगविशेषचर्मणि च धनं स्वर्णपात्रादि च तस्मै भरताय ददौ ॥ १९ ॥

गो० टी०—तस्मा इति । अस्यादावित्युक्तत्वेत्युपस्कार्यं तस्मै भरतायामित्युक्त्य ददौ श्वाघ्रापूर्वं ददावित्यर्थः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—अतिसंघृष्टान्व्यलेन वर्धितान् व्याघ्रवीर्यबलोपमांस्तदुपमवीर्यबलवतः । ‘बलान्वितान्’ इति पाठान्तरम् ॥ २० ॥

रा० टी०—अन्तःपुर इति । व्याघ्रवीर्यबलाभ्यामुपमा येषां तान्दंष्ट्रायुक्तान्महाकायान्बृहदेहाञ्छुनः कुकुरांश्च उपायनं ददौ ॥ २० ॥

गो० टी०—अन्तःपुर इति । मातुल इत्युपपज्यते २३—२६ ॥

२१] ति० टी०—निष्कश्चरोभूषणं धनमुक्तरूपम् ॥ २१ ॥

रा० टी०—रुक्मेति । द्वे रुक्मनिष्काणां सहस्रे अश्वशतानि षोडश च धनं केकयीपुत्रं भरतं सत्कृत्यादिश्रद्दौ ॥ २१ ॥

गो० टी०—रुक्मनिष्कसहस्र इति । निष्काः वक्षोभूषणानि ‘निष्कोऽक्षी द्वे द्विजिनारे साष्टे कर्पशते पले । वक्षोविभूषणे कर्पे’ इति वैजयन्ती । धनम् उक्तरूपम् आदिशत् आदाय गच्छतेति श्रुत्यानाज्ञापयामास ॥ २० ॥

२२] ति० टी०—अमात्यान्स्वीयान् अश्वपतिः केकयः २२ ॥

१ आपृच्छेयमिति रा. पाठः । २ शिरसेति रा. पाठः । ३ अभिसत्कृत्य कैकेयो इति गो. पाठः । ४ श्लोकोऽयं चतुर्विंशतितमस्थाने (‘स दत्त’ इत्यस्मात्पूर्वं) गो. पाठे । ५ आदिशदिति गो. रा. पाठः । ६ तथेति गो. पाठः । ७ क्षिप्रमिति गो. पाठः ।

ऐरावतानैन्द्रशिरान्नागान्वै प्रियदर्शनान् । खराञ्शीघ्रान्सुसंयुक्तान्मातुलोऽस्मै धनं ददौ ॥ २३ ॥
 स दत्तं केकयेन्द्रेण धनं तन्नाभ्यनन्दत । भरतः केकयीपुत्रो गमनत्वरया तदा ॥ २४ ॥
 बभूव ह्यस्य हृदये चिन्ता सुमहती तदा । त्वरया चापि दूतानां स्वप्नस्यापि च दर्शनात् ॥ २५ ॥
 स स्ववेष्माभ्यतिक्रम्य नरनागाभ्यसंकुलम् । प्रपेदे सुमहच्छ्रीमान् राजमार्गमनुत्तमम् ॥ २६ ॥
 अभ्यतीत्य ततोऽपश्यदन्तःपुरमनुत्तमम् । ततस्तद्भरतः श्रीमानाविवेशानिवारितः ॥ २७ ॥
 स मातामहमापृच्छ च मातुलं च युधाजितम् । रथमारुह्य भरतः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ २८ ॥
 रथान्मण्डलचक्रांश्च योजयित्वा परं शतम् । उग्रगोऽश्ववरैर्भृत्या भरतं धान्तमन्वयुः ॥ २९ ॥

वलेन गुप्तो भरतो महात्मा सहायकस्यात्मसमैरमात्यैः ।

आदाय शत्रुघ्नमपेतशत्रुर्गृहाद्ययौ सिद्ध इवेन्द्रलोकात्

॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

रा० टी०—तदेति । अभिप्रेतान्स्वेप्सितान्विश्वास्यान्वि-
 भासाहान्द्वयायिनः अदुर्गमनशीलान्मात्यान्स्वमन्त्रिणः अश्व-
 पतिः केकयराजः भरताय ददौ ॥ २३ ॥

गो० टी०—तथेति । अमा सह प्राणांस्त्यजन्तीत्यमात्या-
 स्तान् अभिप्रेतान् सहायभूतानित्यर्थः । विश्वास्यान् विश्वसनी-
 यान् अश्वपतिः केकयः ॥ २३ ॥

२३-२५] ति० टी०—ऐरावतानिरावत्पर्वतभवानैराव-
 तकुलोद्भवान्वा । ऐन्द्रशिरानिन्द्रशिरानामकदेशभवान्नागा-
 न्गजान् ॥ २३-२५ ॥

रा० टी०—उपसंहरन्नाह—ऐरावतानिति । ऐरावतानि-
 इरावत्पर्वतोद्भवानैरावतकुलोद्भांश्च ऐन्द्रशिरानिन्द्रशिराभिध-
 देशोद्भांश्च नागान्गजान्प्रियदर्शनान्सुसंयुक्ताच्छिक्षितान्खरा-
 नशतरांश्च धनं ददौ ॥ २३ ॥

गो० टी०—मातामहकृतसत्कारप्रकारमुक्त्वा मातुलकृत-
 सत्कारप्रकारमाह—ऐरावतानित्यादिना । ऐरावतान् इराव-
 त्पर्वतभवान् ऐन्द्रशिरान् इन्द्रशिराख्यपर्वतभवान् शीघ्रान् वेग-
 वतः सुसंयुक्तान् परिचितान् ॥ २३ ॥

रा० टी०—स इति । गमनत्वरया हेतुना केकयेन्द्रेण दत्तं
 धनं भरतो नाभ्यनन्दत ॥ २४ ॥

रा० टी०—बभूवेति । स्वप्नस्य दर्शनादूतानां त्वरया च
 अस्य भरतस्य हृदये सुमहती चिन्ता बभूव ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—स इति । स मातामहादिभ्यो लब्ध-
 धनो यात्रापरिकरसंग्रहनाय स्ववेष्माभिगम्य कृतयात्रापरिक-
 रस्ततोऽभ्यतिक्रम्य निर्गत्य नरादिंसंकुलं राजमार्गं प्रपेदे । सुम-
 हती श्रीः सुमहच्छ्रीस्तद्भान् ॥ २६ ॥

रा० टी०—स्वस्वेति । स्वस्वेष्टम स्वकीयत्वेनाभिमत-
 निखिलगृहाणि अभ्यतिक्रम्य त्यक्त्वा नरनागाभ्यसंकुलं राज-
 मार्गं श्रीमान्भरतः प्रपेदे प्राप ॥ २६ ॥

गो० टी०—स इति । स्ववेष्टम व्यतिक्रम्येत्यनेन स्ववेष्टम-
 प्रवेशोऽर्थसिद्धः । तथा च राजा मातुलेन च स्वगृह एव कृत-

सत्कारो मातामह्यादिदर्शनार्थमन्तःपुरं गतवानिति बोध्यम्,
 अथवा भरतस्य दुःस्वप्नदर्शनदुःखदूतागमनवृत्तान्तश्रवणेन
 केकयमातुलौ स्वगृहमेवागताविति द्रष्टव्यं, सुमहच्छ्रीमान् सुमहा-
 श्रीमान् ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—अभ्यतीत्य स्वगृहाद्राजगृहपर्यन्तं राज-
 मार्गमतीत्येत्यर्थः ॥ २७ ॥

रा० टी०—अभ्यतीत्येति । ततो राजमार्गादभ्यतीत्या-
 गत्य अन्तःपुरमपश्यत् । ततो दर्शनानन्तरमनिवारितो भरतः
 अन्तःपुरमाविवेश अन्तःपुरमित्युभयान्वयि ॥ २७ ॥

गो० टी०—अभ्यतीत्येति । राजमार्गमिति शेषः ॥ २७ ॥
 २८] ति० टी०—मातुलं च चेन मातामहीमातुलान्यौ ॥ २८ ॥

रा० टी०—स इति । सः मातामह्यायब्रूतातो भरतः मा-
 तामहं मातुलं चापृच्छ रथमारुह्य ययौ ॥ २८ ॥

गो० टी०—स इति । मातामहं स्वेनैव सहान्तःपुरमगतं
 मातुलं च तथाभूतम् ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—मण्डलाकाराणि चक्राणि येषां तान् ।
 कतकस्तु—मण्डलाकारतया रथप्रवर्तनसाधकं चक्रं मण्डल-
 चक्रं चतुर्दिक्चक्रमध्यस्थं तथेषां तान् । काञ्चयादौ च तथेदानीं
 प्रसिद्धमित्याह ॥ २९ ॥

रा० टी०—रथानिति । मण्डलचक्रान्मण्डलानि मण्डला-
 कारसंपादकानि चक्राणि येषां तान्परं भिन्नं शतं रथाद्वृद्धादिभि-
 योजयित्वा भरतमन्वयुः ॥ २९ ॥

गो० टी०—रथानिति । मण्डलचक्रान् वर्तुलचक्रयुक्तान्
 परःशतं शतात्परान् पङ्क्तिर्विंशतीत्यादिष्वे निपातनादेक-
 वचनं, रथाद्वृद्धादिभिः संयोज्य भृत्याः यान्तं भरतमन्वयुः ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—वलेन स्वीयेन मातुलीयेन च आर्यकस्य
 मातामहस्य । 'सभार्यकः स्वात्मसमैः' इति पाठान्तरं भार्या-
 सहित इत्यर्थः ॥ ३० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमः सर्गः ।

उत्तीर्णनिकनदनदीको भरतोऽनेकाजनपदानुलङ्घ्य यावदयोध्यां प्राप्नोति तावत्तां हतहर्षत्वाद्विजनप्रायां विलोक्यानेकशस्त-
त्कारणानि वितर्कयन्मृतं प्रति पृच्छंश्च विमना एव राजगृहं प्रविवेश ।

स प्राङ्मुखो राजगृहादभिनिर्याय वीर्यवान् । ततः सुदामां द्युतिमान्संतीर्यावेक्ष्य तां नदीम् ॥ १ ॥
हृदिनीं दूरपारां च प्रत्यक्स्रोतस्तरङ्गिणीम् । शतद्रुमतरच्छ्रीमान्नदीमिक्ष्वाकुनन्दनः ॥ २ ॥
‘ऐलधाने नदीं तीर्त्वा प्राप्य चापरपर्वतान् । शिलामाकुर्वतीं तीर्त्वा आग्नेयं शल्यकर्षणम् ॥ ३ ॥
सत्यसंधः शुचिर्भूत्वा प्रेक्षमाणः शिलावहाम् । अभ्यगात्स महाशैलान्वनं चैत्ररथं प्रति ॥ ४ ॥

रा० टी०—बलेनेति । बलेन मातामहप्रेषितसेनया गुप्तो
रक्षितो भरतः शत्रुघ्नमादाय आर्यकस्य मातामहस्य आत्मसमैः
अमात्यैः सह इन्द्रलोकात्सिद्ध इव गृहाययौ ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वयोध्याकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

गो० टी०—बलेनेति । महात्मा महापैर्यो भरतः आर्य-
कस्य मातामहस्य बलेन गुप्तः आत्मसमैः स्वप्रभावसदृशैः
अमात्यैः सह शत्रुघ्नमादाय अपेतशत्रुः निष्कण्टकः सन् इन्द्र-
लोकात् सिद्धो देवजातिरिव गृहाययौ ॥ ३० ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरा-
ख्यानेऽयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

१] ति० टी०—सुदामां तदाख्यां नदीम्, इदं मार्गान्तरं
चतुरङ्गबलमनोचितं दूतास्तु श्रीं तन्नगरप्राप्तये कान्ता-
रमार्गेण गताः इदं च दूतमार्गोक्तनद्यादीनामिहालुकेरन्येषां
क्षेत्रं ज्ञायते ॥ १ ॥

२] ति० टी०—इदं पारं परतीरं यस्यास्तां हृदिनीं तदा-
ख्यां नदीम् । प्रत्यक्स्रोतस्तरङ्गिणीं पश्चिमप्रवाहां नदीम् ततः
शतद्रुं तत्संज्ञिकाम् ॥ २ ॥

रा० टी०—मार्गवृत्तं वर्णयग्राह-स इत्यादिभिः । स भरतः
प्राङ्मुखः सन् राजगृहात्तदभिधपुराभिर्याय गत्वा सुदामां तद-
भिधां नदीं संतीर्य अवेक्ष्य रमणीयतत्प्रवाहादीनवलोक्य
दूरपारां दूरे पारं परतीरं यस्यास्तामतिविशालमित्यर्थः ।
हृदिनीं तदभिधां प्रत्यक् पश्चिमाभिमुखं स्रोतः प्रवाहो यस्याः सा
एव तरङ्गिणी तां नदीं च शतद्रुं तदभिधां च नदीमतरत् ।
दूरपारंति नयन्तरं वा । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १ ॥ २ ॥

गो० टी०—स प्राङ्मुख इत्यादि । अत्र दूता ऋष्यदुर्गमा-
र्गेण त्वरितं गिरिव्रजमागताः भरतस्तु चतुरङ्गबलशुक्तः ।
वक्रमपि महामार्गमाश्रित्य ययौ अतो नदीपर्वतादिभेदकीर्तन-
मिति बोध्यम् । सुदामां सुदामाख्यां नदीम् अवेक्ष्य तां संतीर्य
दूरे पारं परतीरं यस्यास्तां दूरपारां विशालमित्यर्थः, हृदिनीं

हृदिन्याख्यां नदीं संतीर्य शतद्रुं शतद्राख्यां प्रत्यक्स्रोतस्त-
रङ्गिणीं पश्चिमाभिमुखप्रवाहतरङ्गयुक्तां च नदीमतरत् ॥ १ ॥ २ ॥

३] ति० टी०—ऐलधाने तदाख्यग्रामे नदीं तद्रामवर्ति-
नीम् । ‘ऐलधानीम्’ इति पाठे तदाख्यामित्यर्थं कतकः ।
अपरपर्वता जनपदविशेषाः । ‘अपरपर्वतान्’ इति पाठान्त-
रम् । शिलां तदाख्यनदीम् । आकुर्वतीनामकं नयन्तरमिति
कतकः । शिलामासमन्तात्कुर्वतीं शिलाकर्षणस्वभावामित्यर्थं
इति तीर्थः । स्वमध्यपतितं वस्तु शिलारूपं कुर्वतीमित्यर्थः । त-
रणं च तद्वर्तिशिलाप्रायकाष्ठनौकयेत्यन्ये । आग्नेयमाग्नेयदिग्गतं
शल्यकर्षणं तदोपधुपेतं देशम् तत्र च शिलावहा नदीति क-
तकः आग्नेयं शल्यकर्तनमिति ग्रामद्वयम्, तन्मध्ये शिलावहा
नदीति तीर्थः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—महाशैलानतीत्य चैत्ररथं वनमभ्यगात् ।
चैत्ररथं यातुं महाशैलानत्यगादिति पाठान्तरेऽर्थः ॥ ४ ॥

रा० टी०—ऐलधान इति । ऐलधाने ऐलधानाभिधनगरे
विद्यमानां नदीं तीर्त्वा अपरपर्वतान् पर्वटाः औषधिविशेषाः
सन्ति येषु ते पर्वटाः ग्रामविशेषाः अपरे पूर्वे एव पर्वटाः अप-
रपर्वटाः तान्पूर्वदेशवर्तिपर्वटाभिधौषधिविशिष्टग्रामविशेषानि-
त्यर्थः । प्राप्य शिलां पाषाणमाकुर्वती स्वमध्यपतितवस्तुजा-
तेन रचयन्तीं नदीविशेषं तीर्त्वाग्नेयमग्निदिशि भवं शल्यक-
र्षणं तदोपधुपुद्देशमाग्नेयं शल्यकर्षणमिति ग्रामद्वयं वा प्रेक्ष-
माणः सन् शिलावहां शिलामपि वाहयति सा ताम् अतिवेगव-
न्नदीविशेषमित्यर्थः अभ्यगात् । व्याख्याद्वयं कतकतीर्थयोः
प्रसिद्धम् । अनन्तरं शुचिर्भूत्वा तत्र ज्ञात्वेत्यर्थः । महाशैलान्पूजनी-
यपर्वतान् चैत्ररथं वनं च अभ्यगात् । अभ्यगादित्यनुकल्प्यते यदि
तु शिलावहामित्यस्यापि प्रेक्षणकर्मत्वं तदा पर्वतवनयोरेवा-
भिगमनकर्मत्वं पूर्वार्थे प्रतिरन्तरार्थः । श्लोकद्वयमेका-
न्वयि ॥ ३ ॥ ४ ॥

गो० टी०—ऐलधान इति । ऐलानामेलकानाम् आधा-
नश्रुत्पत्तिस्थानं तद्वत्त्वादेलाधानाख्ये नगरे नदीं पूर्वोक्तां शतद्रुं
तीर्त्वेत्यनुवादः । अपरपर्वतान् पर्वटानामदूरभवो ग्रामः पर्वटाः प-

१ राघव इति गो. पाठः । २ हृदिनीमिति गो. रा. पाठः । ३ ऐलधाने इति गो. पाठः । ४ पर्वटानिति गो. रा. पाठः । ५ ह्यग्नेयमिति रा.
पाठः । ६ कीर्तनमिति गो. पाठः । ७ श्रीमानिति गो. रा. पाठः ।

सरस्वतीं च गङ्गां च युग्मेन प्रतिपद्य च । उत्तरान्वीरमत्स्यानां भारुण्डं प्राविशद्वनम् ॥ ५ ॥
 वेगिनीं च कुलिङ्गाख्यां ह्रीदिनीं पर्वतावृताम् । यमुनां प्राप्य संतीर्णो बलमाश्वसयत्तदा ॥ ६ ॥
 शीतीकृत्वा तु गात्राणि क्लान्तानां श्वास्य वाजिनः । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्रायादादाय चोदकम् ॥ ७ ॥
 राजपुत्रो महारण्यमनभीक्ष्णोपसेवितम् । भद्रो भद्रेण यानेन मारुतः खमिर्वीत्यगात् ॥ ८ ॥
 भागीरथीं दुष्प्रतरां सौंशुधाने महानदीम् । उपायाद्राघवस्तूर्णं प्राग्वटे विश्रुते पुरे ॥ ९ ॥
 स गङ्गां प्राग्वटे तीर्त्वा समायात्कुटिकोष्ठिकाम् । सबलस्तां स तीर्त्वाथ सैमगाद्धर्मवर्धनम् ॥ १० ॥

पंढाः ओषधिविशेषाः अदूरभवश्चेति प्राप्तस्याणो “वरणादिभ्यश्च” इति छप् छपि युक्तब्यक्तिवचनता पूर्वपंढाः अपरपंढाश्चेति ग्रामद्वयमस्ति तत्रापरपंढान् विश्रान्त्यर्थं प्राप्य शिलामाकुर्वती शिलामासमन्तात्कुर्वती शिलाकर्षणस्वभावामत एव शिलाव-हामित्यन्वर्थसंज्ञां नदीं तीर्त्वा तस्या आग्नेय्यां दिशि भवमाग्नेयं शल्यं हृदयशल्यं दुःखं कर्तयति छेदयतीति शल्यकर्तनं नाम नगरं प्रेक्षमाणः सन् अत्ययादासत्यसंघः शुचिरित्याभ्यां तत्रत्य-जनेभ्य ईतिवारणं [भीतिवारणं] प्रतिज्ञाय तथैव कृतवा-नित्युच्यते । चैत्ररथं चैत्ररथतुल्यत्वात्तदारुणं वनं प्रति उद्विष्य महाशैलानत्ययात् तद्दर्शनकुतूहलेन महापर्वतानत्यगा-दित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—सरस्वतीम् इयमत्र पश्चिमप्रवाहा, गङ्गाप-देनात्र सुचक्षुसीतायन्यतमाः पश्चिमप्रवाहा ग्राह्याः, एतास्तिष्ठो गङ्गाप्रवाहा एवेति पुराणप्रसिद्धम् । तां युग्मेन संगमेन प्रतिपद्य प्राप्य वीरमत्स्यानां देशानामुत्तरान्देशान्प्राप्य भारुण्डाख्यं वनं प्राविशत् । ‘उत्तरम्’ इति पाठे वनविशे-षणं तत् ॥ ५ ॥

रा० टी०—सरस्वतीमिति । युग्मेन सङ्गमत्वेन रूपेण विद्यमानां सरस्वतीं तदभिषपश्चिमवाहिनीं नदीविशेषं, गङ्गां तदभिषपश्चिमवाहिनीं नदीविशेषं प्रतिपद्य तत्सङ्गमं प्राप्येत्यर्थः । वीरमत्स्यानां देशानां उत्तरावृत्तरभागांश्च प्रतिपद्य भारुण्डं तन्नामकं वनं प्राविशत् । प्रतिपद्येत्युभयान्वयि । ‘उत्तरम्’ इति पाठे वनविशेषणमिति भट्टाः । अस्मिन्पक्षे प्रतिपद्येति नावर्तते ५ ॥

गो० टी०—सरस्वतीमिति । सरस्वतीं तदाख्यां नदीं गङ्गां गङ्गाख्यां काञ्चिन्नदीं पश्चिमसमुद्रगामिनीं गङ्गास्रोतोभेदं वा युग्मेन संगमेन प्रत्यपद्यत ययौ, यद्वा युग्मेन द्वन्द्वतया पार्श्वद्वये प्रवहन्तीमिति शेषः । वीरमत्स्यानां वीरमत्स्याख्यदे-शानाम् उत्तरं भारुण्डं भारुण्डाख्यं वनं प्राविशत् ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—ततो वेगिनीत्वादिविशेषवतीं कुलिङ्गा-ख्यां नदीं संतीर्णो यमुनां प्राप्य बलमाश्वसयत् ॥ ६ ॥

रा० टी०—वेगिनीमिति । वेगिनीमिति वेगविशिष्टां ह्री-दिनीं सेवकसुखप्रदां पर्वतैरावृतां कुलिङ्गाख्यां नदीं यमुनां च प्राप्य संतीर्णो भरतः बलं सेनामाश्वसयत् व्यश्रमयत्, कुलि-ङ्गाख्यां तीर्णो भरतः यमुनां प्राप्याश्वसयदित्यर्थो वा ॥ ६ ॥

गो० टी०—वेगिनीमिति । वेगिनीं वेगयुक्तां ह्रीदिनीं संतोषकारिणीं पर्वतैरावृतां कुलिङ्गाख्यां नदीं यमुनां प्राप्य संतीर्णः यमुनासमीपे संतीर्ण इत्यर्थः । अन्यत्रातिवेगत्वा-दन्यत्र पर्वतावृत्तत्वाच्चेति भावः । आतपस्त्रिं वलं मध्याह्ने आश्वसयत् ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—गात्राणि वाजिनाम् शीतीकृत्वा क्षप-नादिना । आश्वस्य छायायां वासादिदानेन । उदकमादाय तीर्थबुद्ध्या ॥ ७ ॥

रा० टी०—आश्वसनाकारमाह—शीतीति । गात्राणि अश्वशरीराणि शीतीकृत्वा क्षापनादिना तद्वृष्माणं निवर्त्ये-त्यर्थः क्लान्तान् श्रान्तान्वाजिनः आश्वस्य वासादिदानेन संतोष्य तत्र स्नात्वा उदकमादाय तीर्थबुद्ध्या गन्तव्यप्रदेशे जलाभाव-बुद्ध्या वा गृहीत्वा अनभीक्ष्णोपसेवितं न अभीक्ष्णं वारंवार-मुपसेवितं जनकहृकोपसेवा यस्य तन्महारण्यं भद्रः नित्यं कल्याणयुक्तो भरतः भद्रेण कल्याणयुक्तेन यानेन मारुतो वायुः खमाकाशमिव अभ्यगात् । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ७ ॥ ८ ॥

गो० टी०—आश्वसनप्रकारमाह—शीतीकृत्येति । तत्र कुलिङ्गायमुनासंभेदे दूरगमनेन क्लान्तान् वाजिनः कंचित्कालं छायास्त्राभास्य तेषां गात्राणि शीतीकृत्य आर्द्रपृष्ठानि कृत्वा स्वयं स्नात्वा उदकं च पीत्वा उत्तरत्र गन्तव्यदेशस्य निर्जल-देशत्वात्तत्र पानार्थमुदकमादाय च प्रायात् ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—अनभीक्ष्णोपसेवितं बहुधा जनैरनुपसे-वितम्, भद्रेण प्रशस्तेन रथेन भद्रजातीयेन गजेन वा ॥ ८ ॥

गो० टी०—राजपुत्र इति । राजपुत्रत्वेन भद्रः मङ्गलाचा-रयुक्तः अनभीक्ष्णोपसेवितम् अत्यन्तं जनैरनुपसेवितं महा-रण्यत्वादप्रहतमित्यर्थः, महारण्यं दुर्गमं वनं भद्रेण भद्रगजरू-पेण यानेन अरण्यसंचारनिपुणो भद्रजातीयः मारुतः खमिवा-रययात् अतिवेगेनातिक्रान्तवान् भूमौ हि मारुतः पर्वतादिना मन्दीभवति ॥ ८ ॥

९-१०] ति० टी०—अंशुधाने ग्रामे महानदीं गङ्गां दुष्प्रतरां ज्ञात्वा प्राग्वटे पुरे आगत्य तत्र तां तीर्त्वा कुटि-कोष्ठिकामायात्तां तीर्त्वा धर्मवर्धनं ग्राममगात् ॥ ९ ॥ १० ॥

रा० टी०—भागीरथीमिति । स भरतः अंशुधाने अंशु-

भरतः क्षिप्रमागच्छत्सुपरिश्रान्तवाहनः । वनं च समतीत्याशु शर्वर्यामरुणोदये ॥ १७ ॥
 अयोध्यां मनुना राज्ञा निर्मितां स ददर्श ह । तां पुरीं पुरुषव्याघ्रः सप्तरात्रोषितः पथि ॥ १८ ॥
 अयोध्यामग्रतो दृष्ट्वा सारथिं चेदमब्रवीत् । एषा नातिप्रतीता मे पुण्योद्याना यशस्विनी ॥ १९ ॥
 अयोध्या दृश्यते दूरात्सारथे पाण्डुमृत्तिका । यैज्विभिर्गुणसंपन्नैर्ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ २० ॥
 भूयिष्ठमृद्धैराकीर्णा राजर्षिर्वैरपालिता । अयोध्यायां पुरा शब्दः श्रूयते तुमुलो महान् ॥ २१ ॥
 समन्तान्नरनारीणां तमद्य न शृणोम्यहम् । उद्यानानि हि सायाहे क्रीडित्वोपरतैर्नरैः ॥ २२ ॥
 समन्ताद्विप्रधावद्भिः प्रकाशन्ते ममान्यथा । तान्यद्यानुदन्तीव परित्यक्तानि कामिभिः ॥ २३ ॥
 अरण्यभूतेषु पुरी सारथे प्रतिभाति माम् । नह्यत्र यानैर्दृश्यन्ते न गर्जनं च वाजिभिः ॥
 निर्यान्तो वाभियान्तो वा नरमुख्या यथा पुरा ॥ २४ ॥

त्वादेकसालाख्ये ग्रामे स्थाशुमतीं संततजलप्रवाहेन स्थाशु-
 भूतवृक्षत्वात् स्थाशुमतीं नाम नदीं निजप्रदेशत्वात् विनताख्ये
 नगरे बहुजलवस्त्वेन गोमत्याख्यां नदीं च ततार । भरतः सुप-
 रिश्रान्तवाहनः सन् कलिङ्गनगरसमीपस्थं सालवनं सर्जक-
 वनं प्राप्य विश्रमार्थं गत्वा ततस्तदा स्वरूपकाल एवा-
 गच्छत् ॥ १६ ॥

१७-१८] ति० टी०-भरत इति ॥ १७ ॥ १८ ॥

रा० टी०-वनमिति । समतीत्य तद्वनमुल्लङ्घ्य शर्वर्यां
 रात्रौ अरुणोदये तत्समये मनुना निर्मितां प्रकटितामयोध्यां
 पुरीं पथि मार्गे सप्तरात्रोषितः स भरतः ददर्श ॥ १७ ॥ १८ ॥

गो० टी०-वनमिति । सालवनं च शर्वर्यामाशु सम-
 तीत्य अरुणोदयेऽयोध्यां संददर्श ॥ १७ ॥

गो० टी०-तामिति । पथि सप्तरात्रोषितः अष्टमदिवसे
 त्वरातिशयेन रात्रावपि गत्वा अरुणोदयसमये अयोध्यां ददर्श,
 दृष्ट्वा सारथिमब्रवीच्च ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०-नातिप्रतीता नातिदृष्टिता । 'प्रतीतो
 दृष्टितः ख्यातः' इति वैजयन्ती ॥ १९ ॥

रा० टी०-अयोध्यामिति । अग्रतोऽयोध्यां दृष्ट्वा सार-
 थिमब्रवीत् । वचनाकारमाह-पुण्योद्याना एषा अयोध्या यतः
 पाण्डुमृत्तिका उत्साहसूचकगोमयादिष्वेपनाभावयुक्तपाण्डुवर्ण-
 विशिष्टमृत्तिकायुक्तप्रदेशविशेषवती अतः अतिप्रतीता अति-
 प्रदृष्टा मे न दृश्यते 'प्रतीतो दृष्टितः ख्यातः' इति वैजयन्ती ।
 सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ १९ ॥

गो० टी०-पृथेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । पाण्डु-
 मृत्तिका गोमयाद्वेषेपनायाचरणाभावाच्चेतमृत्तिका एषा योध्या-
 नातिप्रतीता मे दृश्यते नातिसंतुष्टा दृश्यते सुस्पष्टेति समासः ।
 'प्रतीतो दृष्टितः ख्याते ज्ञाते प्रत्यक्षिते बुधे' इति वैजयन्ती ।
 यज्वभिः विधिनेष्टवद्भिः गुणसंपन्नैः शमदमादिगुणसमृद्धैः भूयिष्ठं
 भृशम् ऋद्धैः धनिकैः ॥ १९ ॥ २० ॥

२०-२१] ति० टी०-पाण्डुमृत्तिका सुधाधवलितत्वा-
 निरानन्दत्वाच्च पाण्डुमृत्तिकारूपकम् । यज्वादिभिर्व्यासापि
 राजपालितापि पाण्डुमृत्तिकासमृद्ध इव निःसारा ॥ २० ॥ २१ ॥

रा० टी०-यज्वभिरिति । गुणसंपन्नैः शमदमादिगुण-
 विशिष्टैः यज्वभिर्याज्ञिकैः वेदपारगैर्ब्राह्मणैश्च ऋद्धैः धनादिना
 प्रदृष्टैर्जनैश्च भूयिष्ठमधिकं यथा भवति तथा आकीर्णां संकुला
 राजर्षिवरेण पालिता या अयोध्या पुरी तस्यामयोध्यायां पुरा
 पूर्वं नरनारीणां समन्तात् यः शब्दः श्रूयते अश्रूयत तं
 शब्दमद्य न शृणोमि । वर्तमानसामीप्य इति भूते लट् । अर्थ-
 चतुष्टयमेकान्वयि ॥ २० ॥ २१ ॥

गो० टी०-अयोध्यायामिति । श्रूयत इति वर्तमान-
 निदेशस्मृतौ वर्तमानवद्गानाच्च नरविशिष्टा नायौ नरनार्य-
 स्तासाम् ॥ २१ ॥

२२-२३] ति० टी०-सायाह उद्यानानि प्रविश्य रात्रौ
 क्रीडित्वोपरतैर्नरैः प्रातः समन्ताद्विप्रधावद्भिर्यानि पूर्वमत्यन्तं
 प्रकाशन्ते तान्यद्य कामिभिः परित्यक्तानि अत्र मां लक्ष्मीकृत्यं
 रुदन्तीव ममान्यथा महारण्यानीव प्रकाशन्ते ॥ २२ ॥ २३ ॥

रा० टी०-उद्यानानीति । सायाहे यानि उद्यानानि
 प्रविश्यति शेषः, क्रीडित्वा रात्रौ विहृत्य उपरतैः प्रातर्निर्गतैः
 अत एव समन्ताद्विप्रधावद्भिर्नरैः प्रकाशन्ते प्राकाशन्त, ता-
 न्यद्य इदानीं कामिभिः परित्यक्तानि अत एव अत्र रुदन्तीव
 अत एव अन्यथा पूर्वतो विलक्षणं प्रकाशन्ते । सार्धश्लोक
 एकान्वयी ॥ २२ ॥ २३ ॥

गो० टी०-उद्यानानीति । सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । उद्या-
 नानि सायाहे गते स्विति शेषः । रात्रौ क्रीडित्वा उपरतैः प्रात-
 र्विप्रधावद्भिः गृहं प्रति गच्छद्भिः नरैः अन्यदा पूर्वं प्रकाशन्तं
 अद्य त्वाहतानीति ॥ २२ ॥

२४] ति० टी०-यानैः शिविकादिभिः अभियान्तः प्रवि-
 शन्तः ॥ २४ ॥

उद्यानानि पुरा भान्ति मत्तप्रमुदितानि च । जनानां रतिसंयोगेष्वत्यन्तगुणवन्ति च ॥ २५ ॥
 तान्येतान्यद्य पश्यामि निरानन्दानि सर्वशः । स्रस्तपणैरनुपथं विक्रोशद्भिरिव द्रुमैः ॥ २६ ॥
 नाद्यापि श्रूयते शब्दो मत्तानां मृगपक्षिणाम् । सै रक्तां मधुरां वाणीं कलं व्याहरतां बहु ॥ २७ ॥
 चन्दनागैरुसंपृक्तधूपसंमूर्छितोऽमलः । प्रवाति पवनः श्रीमान्किं नु नाद्य यथा पुरा ॥ २८ ॥
 भेरीमृदङ्गवीणानां कोणसंघटितः पुनः । किमद्य शब्दो विरतः सदादीनगतिः पुरा ॥ २९ ॥
 अनिष्टानि च पापानि पश्यामि विविधानि च । निमित्तान्यमनोज्ञानि तेन सीदति मे मनः ॥ ३० ॥
 सर्वथा कुशलं सूत दुर्लभं मम वन्द्युषु । तथा हसति संमोहे हृदयं सीदतीव मे ॥ ३१ ॥

रा० टी०—अरण्येति । हे सारथे ! इयं पुरी अरण्य-
 भूतेव मां प्रतिभाति । तत्र हेतुः—यानैः शिविकादिभिः गजै-
 र्वाजिभिर्वा निर्यान्तः पुरानिर्गच्छन्तः अभियान्तः निविशन्तो
 वा नरखरुयाः पुरा इव न दृश्यन्ते । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ २४ ॥

गो० टी०—प्रकारान्तरमप्याह—अरण्येति ॥ २३ ॥

गो० टी०—नहीति । यानैः शिविकादिभिः निर्यान्तः
 नगरानिर्गच्छन्तः अभियान्तः प्रविशन्तः ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—मत्तप्रमुदितानि मत्तप्रमुदितभृङ्गको-
 किलादिमन्ति तादृशबीजपुरुषवन्ति च रत्यर्थसंयोगे विविधकु-
 छमलतागृहदीर्घिकाक्रीडापर्वतादिशुक्ततया यान्यत्यन्तगुणवन्त्य-
 त्यन्तमहकूलानि तान्यथ निरानन्दानि पश्यामि ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—यतो विक्रोशद्भिरिव द्रुमैरुपलक्षितानि २६

रा० टी०—उद्यानानीति । जनानां रतिसंयोगेषु प्रीति-
 हेतुकसंसर्गेषु सत्त्व यानि उद्यानानि मत्तप्रमुदितानि मत्तानि
 हर्षितानि प्रमुदितानि प्रमोदकारणानि अत एव गुणवन्ति
 विचित्रगुणविशिष्टानि पुरा भान्ति अशोभन्त तानि एतानि
 स्रस्तपणैः स्रस्तानि पर्णानि येभ्यः अत एव अनुपथं प्रति-
 मार्गं विक्रोशद्भिरिव द्रुमैरुपलक्षितानि सर्वशः उद्यानानि निरा-
 नन्दानि पश्यामि । अर्थचतुष्टयमेकान्वयि ॥ २५ ॥ २६ ॥

गो० टी०—उद्यानानीति । मत्तानि फलपल्लवमकरन्दा-
 स्वादेन मत्तशुककोकिलभ्रमरादिशुक्तत्वान्मत्तानि प्रमुदितानि
 आलवालकरणदोहदस्तेचनादिना कन्दलितानि रतिसंयोगेषु रत्य-
 र्थसंयोगेषु अत्यन्तगुणवन्ति विविधकुछमलतागृहदीर्घिकाक्रीडा-
 पर्वतादिशुण्यकानि अथ त्वाहृतानीति द्रुमैरुपलक्षितानि
 पश्यामीत्यन्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—अद्याप्युदितेऽपि स्यौऽस्माच्च प्रत्यासन्ने
 प्वपि कलमव्यक्तम् ॥ २७

रा० टी०—नेति । स्रक्तामधुरागविशिष्टां मधुरां वाणीं
 कलं रमणीयं यथा स्यात्तथा बहु व्याहरतां निकृजतां मृग-
 पक्षिणां शब्दः अथ स्यौदयसमयेऽपि न श्रूयते ॥ २७ ॥

गो० टी०—नेति । अद्यापि स्यौदयेऽपि मत्तानां स्वस्वा-
 भीष्टफलभोजनेन मत्तानाम् अत एव संरक्तां रागयुक्ताम् मधुरां

रमणीयाम् वाणीं कलं यथा भवति तथा व्याहरतां मृगपक्षिणां
 क्रीडामृगशुकसारिकाप्रभृतीनां शब्दो न श्रूयते ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—संमूर्छितो व्याप्तः ॥ २८ ॥

रा० टी०—चन्दनेति । चन्दनागरुभिस्तत्सगन्धैः संपृक्तः
 संमिश्रः धूपसंमूर्छितः धूपसगन्धव्याप्तः अमलः श्रीमान्पवनः
 पुरेव किं न किमर्थं न प्रवाति ॥ २८ ॥

गो० टी०—चन्दनागरुसंपृक्त इति । चन्दनागरुसं-
 पृक्तः चन्दनागरुगन्धसंपृक्तः धूपसंमूर्छितः धूपव्याप्तः श्रीमान्
 रमणीयः ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—कोणो भेर्यादिवादनदण्डस्तेन संघटित-
 स्तदाऽऽघातजनितो यः पुरा सदा अदीनगतिरनुभूतः स किं
 विरतः ॥ २९ ॥

रा० टी०—भेरीति । कोणसंघटितः कोणैः भेर्यादिवा-
 दनसाधनीभूतदण्डाङ्गुल्यादिभिः संघटितो निष्पादितः अदीनगतिः
 दीनगतित्तिनिवर्तकः सदा नित्यं पुरा पूर्वं यो भेर्यादीनां शब्दो-
 ऽभवदिति शेषः, सोऽय इदानीं किं किमर्थं विरतो निवृत्तः ॥ २९ ॥

गो० टी०—भेरीमृदङ्गवीणानामिति । कोणसंघटितः
 भेरीमृदङ्गवीणावादनसाधनभूतदण्डहस्ततलाङ्गुल्याद्याहतिजनितः
 सदा अदीनगतिरिति पदच्छेदः पुरा अदीनगतिशब्दः अथ-
 पुनः किमर्थं विरतः उपरतः ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—अनिष्टान्यनिष्टसूचकानि पापानि क्रूराणि-
 काकादयः । 'पापं स्यात्क्रूरपाप्मनोः' । अमनोज्ञान्यशुभसं-
 चकानि निमित्तानि वामाक्षिस्पन्दादीनि ॥ ३० ॥

रा० टी०—अनिष्टानीति । अनिष्टानि इष्टविरोधिदर्श-
 नानि पापानि क्रूराणि काकादीनि निमित्तानि दुःखहेतुभूतानि
 अत एव अमनोज्ञानि अप्रियाणि वामाङ्गस्फुरणादीनि च
 पश्यामि तेन मनः सीदति 'पापं स्यात्क्रूरपाप्मनोः' इति
 वैजयन्ती ॥ ३० ॥

गो० टी०—अनिष्टानीति । अनिष्टानि अनिष्टसूचकानि
 पापानि क्रूराणि 'पापं स्यात् क्रूरपाप्मनोः' इति वैजयन्ती ।
 अमनोज्ञानि दर्शनमात्रेण दुःखकराणि निमित्तानि अशुभसूच-
 कानि शिवावाशितादीनि ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—असति संमोहे तत्कारणे ॥ ३१ ॥

१ संरक्तामिति गो. स्रक्तामिति रा. पाठः । २ अगस्त्यपुत्रो इति गो. पाठः । ३ इत्युल इति गो. पाठः । ४ पुरमिति गो. पाठः । ५ मेऽवसीदतीति रा. पाठः ।

विषण्णः श्रान्तहृदयस्त्रस्तः संलुलितेन्द्रियः । भरतः प्रविवेशाशु पुरीमिक्ष्वाकुपालिताम् ॥ ३२ ॥
 द्वारेण वैजयन्तेन प्राविशच्छ्रान्तवाहनः । द्वाःस्थैरुत्थाय विजयं पृष्टस्तैः सहितो ययौ ॥ ३३ ॥
 स त्वेनेकाग्रहृदयो द्वास्थं प्रत्यर्च्य तं जनम् । सूतमश्वपतेः क्लान्तमब्रवीत्तत्र राघवः ॥ ३४ ॥
 किमहं त्वरयानीतः कारणेन विनानय । अशुभाशङ्किः हृदयं शीलं च पततीव मे ॥ ३५ ॥
 श्रुता नु यादृशाः पूर्वं नृपतीनां विनाशने । आकारांस्तानहं सर्वानिह पश्यामि सारथे ॥ ३६ ॥
 संमार्जनविहीनानि परुषाण्युपलक्ष्ये । असंयतकवाटानि श्रीविहीनानि सर्वशः ॥ ३७ ॥
 बलिकर्मविहीनानि धूपसंमोदनेन च । अनाशितकुटुम्बानि प्रभाहीनजनानि च ॥ ३८ ॥

रा० टी०—सर्वथेति । तथा तेन प्रकारेण असति अस-
 मीचीने संमोहे संमोहकारणे अशकुने सति मम बन्धुषु सर्वाथा
 सर्वप्रकारेण कुशलं दुर्लभमत एव मम हृदयं सीदति ॥ ३१ ॥

गो० टी०—सर्वथेति । संमोहे संमोहकारणे ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०—विषण्णो दीनः, श्रान्तहृदयः खिन्नचित्तः,
 संलुलितानि क्षुभितानीन्द्रियाणि यस्य सः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—भरतोक्तिं संवर्ण्य तद्वृत्तान्तमाह—विषण्ण
 इत्यादिभिः । श्रान्तहृदयः कुशकुनदर्शने हेतुकलेदविशिष्ट-
 हृदयविशिष्टः अत एव त्रस्तः उद्विग्नः अत एव विषण्णः
 औदासीन्यविशिष्टः अत एव संलुलितानि संचलितानि
 इन्द्रियाणि यस्य स भरतः पुरीमयोध्यां प्रविवेश ॥ ३२ ॥

गो० टी०—विषण्ण इति । विषण्णः दुःखितः श्रान्तहृ-
 दयः क्लृप्तमनस्कः लुलितेन्द्रियः क्षुभितबाह्येन्द्रियः ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०—वैजयन्तेनेन्द्रप्रासादद्वारतुल्यद्वारेण
 तन्नामकेन वा विजयं पृष्ठः कृतविजयप्रभः । 'विजयस्रुक्तः'
 इति पाठान्तरम् ॥ ३३ ॥

रा० टी०—प्रवेशनप्रकारमाह—द्वारेणेति । वैजयन्तेन
 तदभिषपश्चिमद्वारेण श्रान्तवाहनो भरतः प्राविशदनन्तरं
 द्वाःस्थैः विजयं पृष्टस्तैर्द्वाःस्थैः सहितश्च सन् ययौ ॥ ३३ ॥

गो० टी०—द्वारेणेति । वैजयन्तेन वैजयन्ताख्येन द्वारेण
 नगरपश्चिमद्वारेण अत्र । रे इति गायत्र्यक्षरम् पञ्चसहस्राणि
 श्लोकानां गतानि ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०—अनेकाग्रहृदयो व्याकुलहृदयः द्वास्थं जनं
 प्रत्यर्च्य सोपचारं निवर्त्य अश्वपतेः केकयस्य ॥ ३४ ॥

रा० टी०—स इति । अनेकाग्रहृदयः चञ्चलचित्तः राघवो
 भरतः एनं सहागतं द्वास्थं जनं प्रत्यर्च्य सत्कारपूर्वकं निवर्त्य
 अश्वपतेः केकयस्य सूतमब्रवीत् ॥ ३४ ॥

गो० टी०—स त्विति । अनेकाग्रहृदयः व्याकुलमनाः प्रत्य-
 र्च्य सोपचारं निवर्त्य ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०—आनीतः दूतद्वारेति शेषः । कारणेन
 विना कारणोक्तिं विना अत एव मे हृदयमशुभाशङ्किः । शीलं
 चैर्यादिविभावः पतति गलति ॥ ३५ ॥

रा० टी०—वचनाकारमाह—किमिति । हे अनय ! कार-
 णेन विना किं त्वरया वेगेन अहमानीतः दूतैरिति शेषः, कारण-
 मस्त्येवेत्यर्थः, अत एव मम हृदयमशुभाशङ्किः अशुभसंशयविशि-
 ष्टमस्तीति शेषः, अत एव शीलं नित्यं दैन्यरहितस्वभावः
 पतति अपगच्छतीव ॥ ३५ ॥

गो० टी०—किमिति । कारणेन विना आह्वानकारणोक्तिं
 विना त्वरयाऽऽनीतः दूतं वसिष्ठेनानीतः अनयेति चिन्तासमर्थ-
 तोक्तिः ॥ ३५ ॥

३६] ति० टी०—श्रुताः कथास्त्विति शेषः । तांस्तादृशान् ३६

रा० टी०—श्रुता इति । नृपतीनां विनाशे विनाशकाळे
 यादृशा आकाराः पूर्वं नोऽस्माभिः श्रुतास्तादृशान्सर्वाना-
 कारानिहास्मिन्समये अहं पश्यामि ॥ ३६ ॥

गो० टी०—श्रुता इति । नः अस्माभिः आकारान् वक्ष्य-
 मानान् तान् तादृशान् इह नगरे ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०—तानाकारानाह—संमार्जनेत्यादि ।
 ईदृशानि कुटुम्बभवनान्युपलक्ष्ये इति संवन्धः । असंयतक-
 वाटानि, अनाशितकुटुम्बानीति वक्ष्यमाणत्वेन तद्वन्धनसाम-
 ध्याभावात् ॥ ३७ ॥

रा० टी०—आकारानेवाह—समिति । संमार्जनैर्विहीनानि
 रहितानि असंयताः अपहिताः कवाटाः कोशगृहकपाटाः येषां
 तानि सर्वशो गृहाणि उपलक्ष्ये ॥ ३७ ॥

गो० टी०—आकारानेव दर्शयति—संमार्जनविहीनानी-
 त्यादिना । संमार्जनविहीनानि कानिचित्कुटुम्बभवनानीति
 शेषः ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०—धूपसंमोदनेन परिमलेन हीनानीति शेषः ।
 अनाशितकुटुम्बान्यभोजितकुटुम्बानि । प्रभा शोभा ॥ ३८ ॥

रा० टी०—तदेव विशिष्याह—वलीत्यादिभिः । धूपसं-
 मोदनेन धूपस्रगन्धप्रसरेण विहीनानीति शेषः । न आशिताः
 भोजिता कुटुम्बा येषु अत एव प्रभाहीनाः जनाः येषु अल-
 क्ष्मीकानि लक्ष्मीरहितानि कुटुम्बभवनानि पश्यामि । सार्ध-
 श्लोक एकान्वयी ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

गो० टी०—बलिकर्मविहीनानीति । धूपसंमोदनेन धूम-
 परिमलेन विहीनानीत्युत्कर्षः अनाशितकुटुम्बानि अभोजित-
 कुटुम्बानि प्यन्तप्रयोगः भोजयितृणामपि दुःखाक्रान्ततया
 पाकयज्ञभावात् ॥ ३८ ॥

अलक्ष्मीकानि पश्यामि कुटुम्बिभवनान्यहम् । अपेतमाल्यशोभानि असंमृष्टाजिराणि च ॥ ३९ ॥
 देवागाराणि शून्यानि न भान्तीह यथा पुरा । देवतार्चाः प्रविद्धाश्च यज्ञगोष्ठास्तथैव च ॥ ४० ॥
 माल्यापणेषु राजन्ते नाद्य पण्यानि वा तथा । दृश्यन्ते वणिजोऽप्यद्य न यथापूर्वमत्र वै ॥ ४१ ॥
 ध्यानसंविग्रहदया नष्टव्यापारयन्त्रिताः । देवायतनचैत्येषु दीनाः पक्षिमृगास्तथा ॥ ४२ ॥
 मलिनं चाश्रुपूर्णाक्षं दीनं ध्यानपरं कृशम् । सखीपुंसं च पश्यामि जनमुत्कण्ठितं पुरे ॥ ४३ ॥
 इत्येवमुक्त्वा भरतः सूतं तं दीनमानसः । तान्यनिष्ठान्ययोध्यायां प्रेक्ष्य राजगृहं ययौ ॥ ४४ ॥

तां शून्यशृङ्गाटकवेश्मरथ्यां रजोरुणद्धारकैवाटयन्त्राम् ।

दृष्ट्वा पुरीमिन्द्रपुत्रीप्रकाशां दुःखेन संपूर्णतरो बभूव

॥ ४५ ॥

बभूव पश्यन्मनसोऽप्रियाणि यान्यन्यदा नास्य पुरे बभूवुः ।

अवाक्शिरा दीनमना न हृष्टः पितुर्महात्मा प्रविवेश वेश्म

॥ ४६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोष्ठ्याकाण्ड एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

३९] ति० टी०—अलक्ष्मीकानि विचित्रध्वजतोरणाद्य-
 भावात् ॥ ३९ ॥

रा० टी०—अपेतेति । अपेता निवृत्ता माल्यानां पुष्पाणां
 शोभा येषु तानि न संमृष्टानि अजिराणि अङ्गणानि येषु अत
 एव शून्यानि देवागाराणि देवगृहाणि पुरा इव न भान्ति ॥ ४० ॥

गो० टी०—अपेतमाल्यशोभानीति । अपेता माल्य-
 शोभा द्वारि बद्धपुष्पदामशोभा येभ्यस्तानि शून्यानि पूजकप-
 रिचारकादिरहितानि ॥ ३९ ॥

४०] ति० टी०—देवतार्चाः प्रतिमाः प्रविद्धा निरस्तपू-
 जनाः यज्ञगोष्ठास्तथाविधाः प्रविद्धा यज्ञरहिताः ॥ ४० ॥

रा० टी०—देवतेति । देवतार्चाः देवप्रतिमापूजाः प्रविद्धा
 निवृत्ताः, यज्ञगोष्ठाः यज्ञशालाश्च तथा प्रविद्धाः दूषिताः । प्रवि-
 द्धशब्दः शब्दाद्व्योभयान्वयी । माल्यापणेषु पुष्पक्यार्हापण-
 विशेषेषु यानि पण्यानि क्रयार्हाणि पुष्पाणि राजन्तेऽराजन्त
 तानि अद्य तथा न, न राजन्त इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

गो० टी०—देवतार्चा इति । देवतार्चाः देवपूजाः प्रविद्धाः
 छृताः 'अर्चा पूजाप्रतिमयोः' इति वैजयन्ती । यज्ञगोष्ठ्यः यज्ञसभाः
 तथाविधाः प्रविद्धा इत्यर्थः । पण्यानि क्रयपुष्पाणि ॥ ४० ॥

४१] ति० टी०—माल्यापणेषु माल्यविक्रयापणेषु पण्यानि
 माल्यरूपाणि ॥ ४१ ॥

रा० टी०—दृश्यन्त इति । ध्यानेन चिन्तया संविग्रानि हृद-
 यानि येषां ते अत एव नष्टव्यापारेण निवृत्तक्रयविक्रयव्यवहारेण
 यन्त्रिताः संकुचिताः सन्तः वणिजोऽपि पूर्वमिव न दृश्यन्ते ४२ ॥

गो० टी०—दृश्यन्त इति । ध्यानसंविग्रहदयाः ध्यानास-
 क्कहदयाः नष्टव्यापारयन्त्रिताः नष्टक्रयविक्रयादिव्यापाराः य-
 न्त्रिताः निरुद्धाश्च 'यत्रि संकोचे' इति धातुः ॥ ४१ ॥

४२] ति० टी०—नष्टेन व्यापारेण क्रयविक्रयादिव्यापारेण
 यन्त्रिता निरुद्धापणाः ॥ ४२ ॥

रा० टी०—देवेति । देवायतनचैत्येषु देवालयस्थलविशे-
 षेषु पक्षिमृगाः दीनाः दृश्यन्ते इति शेषः । अर्थं पृथक्—मलि-
 नमिति । ध्यानपरं चिन्ताविद्यमत एव पूर्णाक्षमुत्कण्ठितं किं-
 चिद्विषयकाध्यानविशिष्टं जनं पश्यामि ॥ ४३ ॥

गो० टी०—देवायतनचैत्येष्वित्यादि । जीपुंसेति निपा-
 तनात् समासान्तोऽचप्रत्ययः सखदायसखदायिनोर्भेदविवक्षया
 जनविशेषणत्वम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

४३—४४] ति० टी०—मलिनत्वादिगुणकं जीपुंसं
 पश्यामि ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

रा० टी०—इतीति । प्रेक्ष्य दृष्ट्वा राजगृहं ययौ ॥ ४३ ॥
 गो० टी०—इतीति । तान्यरिष्टानि प्रेक्ष्य तं सप्तमित्येवमु-
 क्त्वेत्यन्वयः ॥ ४४ ॥

४५] ति० टी०—शृङ्गाटकं चतुष्पथः रजसाऽरुणानि धूस-
 राणि द्वारकवाटानि द्वारयन्त्राणि च यस्याम् ॥ ४५ ॥

रा० टी०—तामिति । इन्द्रपुरीप्रकाशां शून्याः शृङ्गाटका-
 दयो यस्यां तां शृङ्गाटकं चतुष्पथः रजोभिः अरुणानि धूसरा-
 णि द्वारकपाठयन्त्राणि यस्यां तां पुरीं दृष्ट्वा दुःखेन संपूर्णतरो
 व्याप्तो बभूव ॥ ४४ ॥

गो० टी०—तामिति । शून्याः जनरहिताः शृङ्गाटकवे-
 श्मरथ्याः चतुष्पथगृहवीथ्यो यस्यां रजोरुणद्धारकपाठयन्त्रां
 रजोभिः अरुणानि मलिनानि द्वारस्थकपाठानां यन्त्राणि
 दारुबन्धादीनि यस्याम् समार्जनाद्यभावादिति भावः ॥ ४५ ॥

४६] ति० टी०—अन्यदा राजजीवने ॥ ४६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्येऽथोष्ठ्याकाण्ड एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

१ चामान्ति यथापुरमिति गो. रा. पाठः । २ गोष्ठयस्तथाविधा इति गो. गोष्ठास्तथाविधा इति रा. पाठः । ३ गणा इति गो. पाठः । ४ ध्यानकृतं
 परमिति रा. पाठः । ५ कपादेति गो. पाठः । ६ पुरेति गो. पाठः । ७ बह्वीति गो. पाठः ।

द्विसप्ततितमः सर्गः ।

पितृगृहं प्राप्तो भरतस्तमपश्यन्कैकेयीगृहमभ्यगात्तथा कृतप्रश्नस्तदुत्तरतया मातामहादीनां कुशलमुक्त्वा दशार्थस्थितिः कुत्रेति कैकेयीं पप्रच्छ । साऽपि राज्ञो लोकान्तरगमनं तद्धेतुतया रामप्रराजनं तद्धेतुभूतस्ववरयाचनं च निवेद्याश्वास्य पितृसंस्कारोत्तरमात्मानमभिषेचयेति प्रियप्रापिकथैव वाचा प्रावर्तयत् ।

अपश्यंस्तु ततस्तत्र पितरं पितुरालये । जगाम भरतो द्रष्टुं मातरं मातुरालये ॥ १ ॥
 अनुप्राप्तं तु तं दृष्ट्वा कैकेयीं प्रोषितं सुतम् । उत्पपात तदा दृष्ट्वा त्यक्त्वा सौवर्णमासनम् ॥ २ ॥
 स प्रविश्यैव धर्मात्मा स्वगृहं श्रीविवर्जितम् । भरतः प्रेक्ष्य जग्राह जनन्याश्चरणौ शुभौ ॥ ३ ॥
 तं मूर्ध्नि समुपाधाय परिष्वज्य यशस्विनम् । अङ्गे भरतमारोप्य प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ ४ ॥
 अद्य ते कतिचिद्रात्र्यश्च्युतस्यार्यकवेश्मनः । अपि नाध्वश्रमः शीघ्रं रथेनापततस्तव ॥ ५ ॥
 आर्यकस्ते सुकुशली युधाजिन्मातुलस्तव । प्रवासाच्च सुखं पुत्र सर्वं मे वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥
 एवं पृष्ट्वा कैकेया प्रियं पार्थिवनन्दनः । औचष्ट भरतः सर्वं मात्रे राजीवलोचनः ॥ ७ ॥
 अद्य मे सप्तमी रात्रिश्च्युतस्यार्यकवेश्मनः । अम्बायाः कुशली तातो युधाजिन्मातुलश्च मे ॥ ८ ॥

रा० टी०-तदेव भङ्गयन्तरेण बोधयन्नाह-वभूवेति । अन्यदा अन्यस्मिन्काले यानि अप्रियाणि अस्य पुरे न बभूवुः स्तानि पश्यन् महात्मा भरतः न दृष्टः हर्षाभावविशिष्टो बभूव, पितृवैश्वं गृहं प्रविवेश च ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
 मणवयोध्याकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

गो० टी०-बहूनीति । अन्यदा पूर्वकाले अस्य भरतस्य यानि अप्रियाणि न बभूवुः तानि मनसोऽप्रियाणि पश्यन् सन् अवाक्शिरा अवनतशिराः न दृष्टः अदृष्टः महात्मा महाधैर्यः ४६ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-
 ऽयोध्याकाण्डव्याख्याने एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

१-२] ति० टी०-अपश्यन्निति ॥ १ ॥ २ ॥

रा० टी०-वेश्मप्रवेशानन्तरकालिकं दृष्टमाह-अपश्य-
 न्नित्यादिभिः । ततः पितृवेश्मप्रवेशानन्तरं तत्र आलये वेश्मनि पितरमपश्यन्मातरं द्रष्टुं जगाम ॥ १ ॥

रा० टी०-अन्विति ! प्रोषितमनुप्राप्तं दृष्ट्वा सौवर्णमा-
 सनं त्यक्त्वा उत्पपात उत्तस्थौ ॥ २ ॥

गो० टी०-अपश्यन्नित्यादि ॥ १-४ ॥

३-४ ति० टी०-स्वगृहं स्वमातृगृहम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

रा० टी०-स इति । श्रीविवर्जितं शोभाहीनं स्वगृहं प्रेक्ष्य
 प्रविश्य च जनन्याः चरणौ जग्राह ग्रहणपूर्वकं ववन्दे ॥ ३ ॥

रा० टी०-तमिति । आरोप्य संस्थाप्य प्रष्टुं सङ्गप-
 चक्रमे ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-आर्यकवेश्मनो मातामहगृहाभ्युत्स्य चलि-
 तस्य ते मागैः कतिचित्कति रात्र्यो लग्नास्तद्बहुमर्हसीत्यन्वयः ।
 रथेन शीघ्रमागच्छतस्तवाध्वनिं श्रमो न खलु तद्वद ॥ ५ ॥

रा० टी०-प्रभाकारमाह-अद्येत्यादिद्वाभ्याम् । आर्यकस्य
 स्वमातामहस्य वेश्मनो गृहाभ्युत्स्य चलितस्य तव कतिचित्क-
 ति रात्र्यो व्यतीता इति शेषः, रथेन शीघ्रमापतत आगच्छत-
 स्तव अध्वश्रमो नापि अपिः प्रश्ने ॥ ५ ॥

गो० टी०-अद्येति । कतिचिदिति प्रश्ने पृथङ्निपातो वा
 च्युतस्य निर्गतस्य आर्यकः मातामहः अपिः प्रश्ने ॥ ५ ॥

६-७] ति० टी०-आर्यको मातामहो मातुलश्च कुशली
 न वेति इतः प्रवासादारभ्य मातुलगृहे सुखं न वेत्येतत्सर्वं
 वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ ७ ॥

रा० टी०-आर्यक इति । ते आर्यको मातामहः युधाजि-
 तु युधाजिन्नामा मातुलश्च सुकुशली प्रवासादागतस्य तव सुखम् ।
 चः प्रश्ने हे पुत्र ! सर्वं मे पृष्टं वक्तुमर्हसि ॥ ६ ॥

रा० टी०-एवमिति । कैकेया एवं प्रियं यथा स्यात्तथा
 पृष्टः पार्थिवनन्दनो भरतः मात्रे सर्वमाचष्टे ॥ ७ ॥

गो० टी०-आर्यक इति । आर्यकः सुकुशली किमिति
 शेषः प्रवासात् इतो निर्गमादारभ्य अपि सुखमित्यनुपक्तापि-
 नाञ्जयः । एतत्सर्वं मे वक्तुमर्हसीति योजना ॥ ६ ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-च्युतस्य चलितस्य सप्तमी रात्रिः एत-
 दिनात्पूर्वा रात्रिः सप्तमीत्यर्थः । तेन सप्तरात्रोपितः पथीत्यनेन
 न विरोधः ॥ ८ ॥

रा० टी०-तद्वचनमेवाह-अद्येति । आर्यकवेश्मनः माता-
 महगृहाभ्युत्स्य चलितस्य मे अद्यं सप्तमी सप्तम्याः ईः
 गमनं व्यतीतात्वमित्यर्थः, यस्याः सा अष्टमी इत्यर्थः ।
 अत एव सप्तरात्रोपितः पथीति पूर्वोक्तेन न विरोधः अम्बाया-
 स्तव तातः युधाजिह्व कुशली आस्ते इति शेषः ॥ ८ ॥

गो० टी०-अद्येति । अद्य रात्रिः अस्मादहः पूर्वरात्रिः
 सप्तमी अतः सप्तरात्रोपितः पथीत्यनेन न विरोधः ॥ ८ ॥

१ प्रतीति गो. पाठः । २ सा तं मृषेतीति गो. पाठः । ३ आचष्टे इति रा. पाठः ।

यमे धनं च खनं च ददौ राजा परंतपः । परिश्रान्तं पथ्यभवत्ततोऽहं पूर्वमागतः ॥ ९ ॥
 राजवाक्यहरैर्दूतैस्त्वर्यमाणोऽहमागतः । यदहं प्रष्टुमिच्छामि तदम्बा वक्तुमर्हति ॥ १० ॥
 शून्योऽयं शयनीयस्ते पर्यङ्को हेमभूषितः । न चायमिक्ष्वाकुजनः प्रहृष्टः प्रतिभाति मे ॥ ११ ॥
 राजा भवति भूयिष्ठमिहाम्बाया निवेशने । तमहं नाद्य पश्यामि द्रष्टुमिच्छन्निहागतः ॥ १२ ॥
 पितुर्ग्रीष्मे पादौ च तं ममाख्याहि पृच्छतः । आहोस्त्विदम्बाज्येष्ठायाः कौसल्याया निवेशने ॥ १३ ॥
 तं प्रयुवाच कैकेयी प्रियवद्वोरमप्रियम् । अजानन्तं प्रजानन्ती राज्यलोभेन मोहिता ॥ १४ ॥
 या गतिः सर्वभूतानां तां गतिं ते पिता गतः । राजा महात्मा तेजस्वी यायजूकः सतां गतिः ॥ १५ ॥
 तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं धर्माभिजनवाञ्छुचिः । पपात सहसा भूमौ पितृशोकवलादितः ॥ १६ ॥
 हा हतोऽस्मीति कृपणं दीनां वाचमुदीरयन् । निपपात महाबाहुर्बाहू विक्षिप्य वीर्यवान् ॥ १७ ॥
 ततः शोकेन संवीतः पितुर्मरणदुःखितः । विललाप महातेजा भ्रान्ताकुलितचेतनः ॥ १८ ॥

९-१०] ति० टी०-परिश्रान्तं परिश्रान्तवाहनम् ॥ ९॥१० ॥

रा० टी०-यदिति । मे मल्लं यदनं रत्नं च राजा ददौ तेन तद्गारेण परिश्रान्तं वाहनजातमिति शेषः । अभवत्तत्तत्-स्माद्धेतोर्हं पूर्वमागतः ॥ ९ ॥

रा० टी०-राजेति । राजवाक्यहरैः राजवचनग्रहणकर्तृभिः दूतैस्त्वर्यमाणः सन्निहागतः प्राप्तोऽहं यत्प्रष्टुमिच्छामि तदम्बा त्वं वक्तुमर्हसि ॥ १० ॥

गो० टी०-यदिति । राजा मातामहः धनं प्राणुकाभादि यद्दौ तत्परिश्रान्तं परिश्रान्तवाहनमत एव पथ्यभवत् ॥ ९॥१० ॥

११] ति० टी०-शून्यः पित्रेति शेषः । ते शयनीयः शयनाहः ॥ ११ ॥

रा० टी०-प्रभाकारमाह-शून्य इति । हेमभूषितः शयनीयः शयनयोग्यः अयं पर्यङ्कः शून्यः प्रतिक्षणं स्थितिशीलराजरहितः कथमिति शेषः । इक्ष्वाकुजनः प्रहृष्टः हर्षविशिष्टो न प्रतिभाति ॥ ११ ॥

गो० टी०-शून्य इति । शून्यः पितृशून्यः शयनीयः शयनाहः इक्ष्वाकुजनः दशरथजनः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०-द्रष्टुमिच्छन्निहागतः, प्रायेणेह तस्यावस्थानात् ॥ १२ ॥

रा० टी०-राजेति । अम्बायास्तव निवेशने यः राजा भूयिष्ठमतिशयेन भवति प्राप्नोति तं राजानं द्रष्टुमिच्छन्निहागतोऽहं न पश्यामि ॥ १२ ॥

गो० टी०-राजेति । भवतीत्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यं भूयिष्ठं प्राचुर्येण ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०-अम्बानां मध्ये या ज्येष्ठा तस्या निवेशने तिष्ठतीति शेषः ॥ १३ ॥

रा० टी०-पितुरिति । पितुः पादौ ग्रीष्मे अतः अम्बासु ज्येष्ठा श्रेष्ठा तस्याः कौसल्यायाः निवेशने गृहे यथस्ति तर्हि तं पितरं पृच्छतो ममाख्याहि कथय ॥ १३ ॥

गो० टी०-पितुरिति । कौसल्याया निवेशने भवति किमित्युपपत्तनीयम् ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-अजानन्तमिति । राजवृत्तान्तमिति

शेषः । प्रियवत्प्रजानन्तीति योजना । तत्र हेतुः-राज्यलोभेनेति ॥ १४ ॥

रा० टी०-तमिति । राज्यलोभेन राज्यलोभविषयेन मोहितं मोहो यस्याः । नैकधेत्यादिवत्समासः । सा कैकेयी घोरं घोरत्वेन प्रतीयमानमत एवाप्रियं वचनं प्रियवदजानन्तं तं भरतश्च वाच प्रियवदुवाचेत्यनेनास्याधिकः शोको मा भूदिति हेतुः सचित्त-स्तेन भरते प्रीत्यतिशयः सचित्तः ॥ १४ ॥

गो० टी०-तमिति । अजानन्तं राजवृत्तान्तमजानन्तं प्रियवत् प्रियमिव प्रजानन्ती अप्रियश्च वाचेत्यन्वयः । तत्र हेतुः राज्यलोभेन मोहितेति ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०-यायजूको यज्ञशीलः ॥ १५ ॥

रा० टी०-वचनाकारमाह-येति । सर्वभूतानां सर्वाणि भूतानि नियम्यत्वेन येषां ते तेषां ब्रह्मनिष्पन्महेश्वराणां या गतिः प्राप्यं साकेतमित्यर्थः । तां गतिं यायजूकः महायागशीलः सतां सज्जनानां गतिः प्राप्यः ते पिता गतः प्राप्तः 'इज्याशीलो यायजूकः' इति हलायुधः ॥ १५ ॥

गो० टी०-अस्य दुःखमनुत्पादयन्ती मृदुकत्या मरणमाह-येति । यायजूकः इज्याशीलः 'इज्याशीलो यायजूकः' इति हलायुधः ॥ १५-१७ ॥

१६] ति० टी०-धर्माभिजनवान्धर्मशुक्लवंशवान् ॥ १६ ॥

रा० टी०-तदिति । तन्मात्रा कथितं वाक्यं श्रुत्वा धर्माभिजनवान् धर्मो धर्मशीलः योऽभिजनो मित्रादिवर्गस्तद्वान् भरतः पितृशोकवलादितः सन् भूमौ पपात ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-बाहू विक्षिप्य भूमावाहय ॥ १७ ॥

रा० टी०-तदेव भूयन्तरेणाह-हेति । अहं हतोऽस्मीति कृपणां कार्पण्यजनिकां दीनां क्षीणां वाचमुदीरयन्स्त्नाह बाहू विक्षिप्य प्रक्षिप्य महाबाहुर्भरतो निपपात ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-शोकेन संवीत आहतचित्तः मरणदुःखितो मरणश्रवणेन संजातदुःखः भ्रान्ता अनवस्थिता आकुलिता विभ्रता चेतना यस्य स तादृशो विललाप ॥ १८ ॥

रा० टी०-तत इति । मरणदुःखितः मरणेन लोकान्तर-

एतत्सुरचिरं भाति पितुर्मे शयनं पुरा । शशिनेवामलं रात्रौ गगनं तोयदात्यये ॥ १९ ॥
 तदिदं न विभात्यद्य विहीनं तेन धीमता । व्योमेव शशिना हीनमप्युष्क इव सागरः ॥ २० ॥
 बाष्पमुत्सृज्य कण्ठेन स्वात्मना परिपीडितः । प्रच्छाद्य वदनं श्रीमद्वस्त्रे जयतां वरः ॥ २१ ॥
 तमार्तं देवसंकाशं समीक्ष्य पतितं भुवि । निकृत्तमिव सालस्य स्कन्धं परशुना वने ॥ २२ ॥
 माता मातङ्गसंकाशं चन्द्रार्कसदृशं सुतम् । उत्थापयित्वा शोकार्तिं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ किं शेषे राजन्नत्र महायशः । त्वद्विधा नहि शोचन्ति सन्तः सदसि संमताः ॥ २४ ॥
 दानयज्ञाधिकारा हि शीलश्रुतिर्तपोनुगा । बुद्धिस्ते बुद्धिसंपन्न प्रभेवार्कस्य मन्दिरे ॥ २५ ॥
 स रुदित्वा चिरं कालं भूमौ परिविष्टस्य च । जननीं प्रत्युवाचेदं शोकैर्वहुभिरावृतः ॥ २६ ॥

गमनत्वेन मरणसदृशेन दुःखितः अत एव शोकेन संवीतः संयुक्तः अत एव भ्रान्ताकुलितचेतनः भ्रान्तेन कार्यविषयकाविवेकनाकुलिता व्याप्ता चेतना यस्य स मरतः विललाप ॥ १८ ॥

गो० टी०-तत इति । शोकेन संवीतः शोकेनावृतः मरणदुःखितः मरणश्रवणेन संजातदुःखः भ्रान्ता अनवस्थिता आकुलिता खिन्ना चेतना यस्य सः भ्रान्ताकुलितचेतनः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०-विलापं दर्शयति-एतदिति । पुरा भाति स्म ॥ १९ ॥

रा० टी०-विलापाकारमाह-एतदित्यादिभिः । यद्विदं शयनं तोयदात्यये शरत्काले रात्रौ शशिना अमलं गगनमिव सुरचिरं मनोहरं पुरा पूर्वं भाति अमाद्य तत्तेन धीमता राज्ञा विहीनं इदं शयनं शशिना विहीनं व्योमाकाशमिव अप्युष्कः आपः शुष्काः यस्य सः सागर इव अथ न विभाति । श्लोकद्वयमेकान्वयि 'शुष्काप' इति पाठान्तरमिति भट्टाः ॥ १९ ॥ २० ॥

गो० टी०-विलापमेवाह-एतदित्यादिना ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०-अप्युष्क आपः शुष्का यस्मिन्कालाग्रिना सः । 'अप्युष्कमिव सागरम्' इति पाठे सागरस्वरूपमित्यर्थः । 'शुष्कापः' इति पाठान्तरम् ॥ २० ॥

गो० टी०-तदिति । अप्युष्कः शुष्कापः आहिताग्न्यादित्वान्निध्यायाः परनिपातः । 'उच्छुष्कः' इति पाठान्तरम् ॥ २० ॥

२१] ति० टी०-श्रीमद्वदनं वक्षेणच्छाद्य कण्ठेन कण्ठस्वरेण सह बाष्पं नेत्रजलमुत्सृज्य भूमौ पतित्वा विललापेति शेषः ॥ २१ ॥

रा० टी०-बाष्पमिति । बाष्पमश्रूणि कण्ठेन कण्ठदेशेन उत्सृज्य संत्यज्य श्रीमद्वदनं मुखं वक्षेण प्रच्छाद्य आच्छाद्य परमपीडितः अतिदुःखी अत एव स्वार्तः स्वः स्वकीयो मित्रादिवर्गः आर्तः पीडितो यस्य सः जयतां वरो भरतः विललापेति शेषः । 'स्वात्मना परिपीडितः' इति पाठान्तरम् ॥ २१ ॥

गो० टी०-बाष्पमिति । कण्ठेन कण्ठस्वरेण स्वार्तः सुतरामार्तः अभवदिति शेषः । परमपीडितः मानसद्विषययुक्तः ॥ २१-२३ ॥

२२-२३] ति० टी०-सालस्य सालवृक्षस्य स्कन्धं शाखाम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

रा० टी०-तमिति । चन्द्रार्कसदृशं चन्द्रार्कान्यतरसदृशत्वेन प्रतीयमानं मातङ्गसंकाशं गजसदृशदेहवत्त्वेन प्रतीयमानं सालस्य वृक्षविशेषस्य परशुना निकृत्तं छिन्नमत एव भुवि पतितं स्कन्धं महाशाखामिव भुवि पतितं देवसंकाशं देवानामपि प्रकाशकमार्तं दुःखितमत एव शोकार्तिं शोकव्याप्तं सुतं माता समीक्ष्य उत्थापयित्वा उत्थाप्य च इदं वचनमब्रवीत् । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २२ ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०-राजन्नेति । 'राजपुत्र' इति वा पाठः सदसि संमताः सभ्याः ॥ २४ ॥

रा० टी०-उत्थापनाकारं बोधयन्नाह-उत्तिष्ठेति । राजन् दे परमावरागविशिष्टः त्वञ्जितोत्तिष्ठ आदरे वीप्सा किं किमर्थं शेषे हि यतः सदसि संमताः पूज्याः त्वद्विधाः सन्तो नहि शोचन्ति ॥ २४ ॥

गो० टी०-उत्तिष्ठोत्तिष्ठेति । राजन्निति भरतशोकनिवर्तनार्थमित्युक्तवती सदसि संमताः सभ्या इत्यर्थः । दानयज्ञौ अधिक्रियेते अनयेति दानयज्ञाधिकारा तत्र हेतुः शीलेति । शीलं सदृशं श्रुतिवचो वेदवाक्यं ते अनुगच्छतीति तदनुगा तदनुसारिणी बुद्धिः अध्यवसायः अर्कस्य प्रभा मन्दिर इव सूर्यप्रभा यथा स्वस्थाने निश्चला भवति तथा ते बुद्धिर्निश्चला भातीत्यर्थः । 'मन्दर' इतिपाठे अर्कस्य प्रभा मन्दर इवेत्युक्तिरत्युन्नतमन्दरपर्वते अर्कप्रभायाः पर्वतान्तरापेक्षया चिरकालावस्थानात् । पाठभेदः मन्दर इतिपाठे मन्दरशिखरे स्थितस्यार्कस्य प्रभेवाधिकप्रकाशवतीत्यर्थः । उत्तरायणे हि मन्दरगतस्य सूर्यस्य प्रभाधिकं प्रकाशत इति प्रसिद्धम् ॥ २४-२६ ॥

२५-२६] ति० टी०-शीलं सदृशम्, श्रुतिः श्रुतम् तपश्चान्द्रायणादि, तदनुगा । 'शीलश्रुतिमनोनुगा' इति पाठे तदनुगपरिशिष्टनविषयं यन्मनःसंकल्पमात्मकं तदनुगा बुद्धिरध्यवसायात्मिका । अर्कस्य मन्दिरेऽर्कमण्डले तदेव हि तस्य गृहम् । तीर्थस्तु- 'मन्दरे' इति पाठं मत्वाऽऽत्युन्नतमन्दरपर्वतेऽर्कप्रभायाश्चिरावस्थानादेवमुक्तिरिति व्याचख्यौ ॥ २५ ॥ २६ ॥

अभिषेक्ष्यति रामं तु राजा यज्ञं तु यक्ष्यते । इत्यहं कृतसंकल्पो हृष्टो यात्रामयासिषम् ॥ २७ ॥
 तदिदं ह्यन्यथाभूतं व्यवदीर्णं मनो मम । पितरं यो न पश्यामि नित्यं प्रियहिते रतम् ॥ २८ ॥
 अम्ब केनात्यगाद्राजा व्याधिना मय्यनागते । धन्या रामादयः सर्वे यैः पिता संस्कृतः स्वयम् ॥ २९ ॥
 न नूनं मां महाराजः प्राप्तं जानाति कीर्तिमान् । उपजिघ्रेत्तु मां मूर्ध्नि तातः संनाम्य सत्वरम् ॥ ३० ॥
 क्व स पाणिः सुखस्पर्शस्तातस्याक्लिष्टकर्मणः । यो हि मां रजसा ध्वस्तमभीक्ष्णं परिमार्जति ॥ ३१ ॥
 यो मे भ्राता पिता बन्धुर्यस्य दासोऽस्मि संमत्तः । तस्य मां शीघ्रमाख्याहि रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ३२ ॥
 पिता हि भवति ज्येष्ठो धर्ममार्यस्य जानतः । तस्य पादौ ग्रहीष्यामि स हीदानीं गतिर्मम ॥ ३३ ॥
 धर्मविद्धर्मशीलैश्च महाभागो दृढव्रतः । आर्यं किमब्रवीद्राजा पिता मे सत्यविक्रमः ॥ ३४ ॥
 [गुरुः प्रजानां तु पिता मे सत्यविक्रमः]
 पश्चिमं साधुसंदेशमिच्छामि श्रोतुमात्मनः । इति पृष्टा यथातत्त्वं कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ३५ ॥

रा० टी०—दानेति । हे बुद्धिसंपन्न ! शीलश्रुतिपोद्बगा-
 शीलं सत्त्वभावः श्रुतिः सच्छास्त्रश्रवणं तपः तस्यातिविचारः
 मननं निदिध्यासनं चेत्यर्थः । तद्वृत्ता तद्वृत्तामिनी अत एव
 दानयज्ञाधिकारा दानयज्ञे अधिकारो यस्याः सा ते बुद्धिः
 मन्दिरे मण्डलरूपस्वगृहे अर्कस्य प्रभेव राजते इति शेषः
 एतेन शोकं त्यक्त्वा दानादिकं कर्तव्यमिति सूचितम् । तीर्थस्तु
 'मन्दरे' इति पाठं मत्वा अत्युन्नतमन्दरपर्वते अर्कप्रभायाः
 चिरावस्थानादेवमुक्तिरिति व्याख्याविति भट्टाः ॥ २६ ॥

रा० टी०—स इति । चिरं कालं रुदित्वा परिविहृत्य राज-
 सामग्रीनिरीक्षणार्थमितस्ततो भ्रान्त्वा च बहुभिः शोकैराहतः
 स भरतः जननीं प्रत्युवाच ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—यक्ष्यते करिष्यति । यात्रामयासिपं यात्रा-
 मकार्षम् । 'अयाचिषम्' इति पाठे मातामहायेति शेषः ॥ २७ ॥

रा० टी०—तत्प्रतिवचनमेवाह—अभिषेक्ष्यतीति । राजा
 राममभिषेक्ष्यति अनन्तरं यज्ञमेव यक्ष्यते करिष्यति इति
 कृतसंकल्पः कृतनिश्चयः अहं यात्रामयोध्याकर्मकगमनमया-
 चिषम् इतगमनात्पूर्वं मातामहमिति शेषः । एतेन रामा-
 भिषेककालो दशरथेनोक्तो भरतसंनिधाविति व्यक्तम् अत
 एव भरतस्य न मृषा संसर्गित्वम् । एकस्तुशब्दोऽनन्तरार्थकः
 द्वितीय एवार्थः ॥ २७ ॥

गो० टी०—अभिषेक्ष्यतीति । यज्ञं यक्ष्यत इति यज्ञं
 करिष्यत इत्यर्थः । यात्रामयासिपं यात्रामकार्षमित्यर्थः ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—अन्यथाभूतं चिन्तितविपरीतं जातम् ॥ २८ ॥

रा० टी०—तदिति । योऽहं पितरं न पश्यामि तस्य
 मम इत्यनेन प्रकारेण इदं संकल्पितमन्यथाभूतमत एव मनो
 व्यवदीर्णमिति दुःखितम् ॥ २८ ॥

गो० टी०—तदिति । व्यवदीर्णं भिन्नम् ॥ २८—३० ॥

२९] ति० टी०—रामेणौर्ध्वदेहिकं कृतमिति मन्वान
 आह—धन्या इत्यादि ॥ २९ ॥

रा० टी०—अभ्येति । अम्ब हे मातः ! राजा केन व्या-
 धिना मानसिकव्यथाविशेषेण हेतुभूतेन अत्यगात् साकेतमग-
 च्छत् । मयि अनागते सति यैः पिता संस्कृतः सेवितः ते रामा-
 दयो धन्याः ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—पुनः शोचति—नेति । प्राप्तमिहागतं
 संनाम्य मूर्धानमिति शेषः ॥ ३० ॥

रा० टी०—नेति । मां प्राप्तमतो राजा न जानाति नूनं
 निश्चितमेतत् अन्यथा मां संनाम्य मूर्ध्नि उपजिघ्रेत् । तुरन्त्य-
 थार्थे ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—परिमार्जति परिमार्ष्टि ॥ ३१ ॥

रा० टी०—क्रेति । यः रजसा ध्वस्तं व्याप्तं मा परिमा-
 र्जति सः अक्लिष्टकर्मणः सरलस्वभावस्य तातस्य सुखस्पर्शः
 पाणिः क्वास्तीति शेषः । परिमार्जतीत्यत्र गणकार्यस्यानित्वत्वात्
 शपो लुक् ॥ ३१ ॥

गो० टी०—क्रेति । परिमार्जति परिमार्ष्टि माम् आगत-
 मिति शेषः । क्व स पाणिः गत इति शेषः ॥ ३१—३४ ॥

३२ ति० टी०—आख्याहि आगतमिति शेषः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—य इति । यो रामः मम भ्राता पिता च य-
 स्याहं संमतो दासस्तस्य रामस्य समीपे मामाख्याहि ममाग-
 मनं कथयेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

३३—३४] ति० टी०—धर्मं जानत आर्यस्य श्रेष्ठस्य वि-
 वेकिनः पुरुषस्य ज्येष्ठो ज्येष्ठभ्राता पिता भवति अतस्तस्य पादौ
 ग्रहीष्यामि यतः स इदानीं मम गतिः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

रा० टी०—सगमकं तत्प्रयोजनमाह—पितेति । धर्मं जानतः
 पुरुषः, ज्येष्ठो भ्राता पिता भवति हि अतः तस्य पादौ अहं
 ग्रहीष्यामि स एव मम गतिः ॥ ३३ ॥

रा० टी०—धर्मेति । धर्मवित्त्वादिधर्मविशिष्टो राजा आर्यं
 रामे किमब्रवीद्य यात्रासमये इति शेषः । तत्कथयेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०—पश्चिमं संदेशमन्यत्कालिकम् ॥ ३५ ॥

१ तु इति रा. पाठः । २ अयाचिषमिति रा. पाठः । ३ संस्कृत इति रा. पाठः । ४ संन्येति गो. पाठः । ५ येनेति गो. पाठः । ६ भीमत इति
 गो. पाठः । ७ नित्यश्च सत्यसंधो इति गो. पाठः । ८ आर्य इति गो. पाठः । ९ अर्थं मेतदधिकं रा. पाठे ।

रामेति राजा विलपन्हा सीते लक्ष्मणेति च । स महात्मा परं लोकं गतो मतिर्मता वरः ॥ ३६ ॥
 ईतीमां पश्चिमां वाचं व्याजहार पिता तव । कालधर्मं परिक्षिप्तः पात्रैरिव महागजः ॥ ३७ ॥
 सिद्धार्थास्तु नरा राममागतं सह सीतया । लक्ष्मणं च महाबाहुं द्रक्ष्यन्ति पुनरागतम् ॥ ३८ ॥
 तच्छ्रुत्वा विषसादैवं द्वितीयाप्रियशंसनात् । विषण्णवदनो भूत्वा भूयः पप्रच्छ मातरम् ॥ ३९ ॥
 क चेदानीं स धर्मात्मा कौसल्यानन्दवर्धनः । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च समार्गतः ॥ ४० ॥
 तथा पृष्ट्वा यथान्यायमाख्यातुमुपचक्रमे । मातास्य युगपद्वाक्यं विप्रियं प्रियशंसया ॥ ४१ ॥
 स हि राजसुतः पुत्र चीरवासा महावनम् । दण्डकान्सह वैदेह्या लक्ष्मणातुचरो गतः ॥ ४२ ॥
 तच्छ्रुत्वा भरतस्त्रस्तो भ्रातृश्चारित्रशङ्कया । स्वस्य वंशस्य माहात्म्यात्प्रहृष्टं समुपचक्रमे ॥ ४३ ॥

३६] ति० टी०—विलपन्परलोकं गतः न तु किञ्चिदपि संदेशमवोचदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

रा० टी०—गुरुरिति । त्वयतः मे पिता प्रजानामेको मुख्यो गुरुरपदेष्टा अतः आत्मनः मत्संबन्धिनं पश्चिममन्तिमं संदेशं तदुपदिष्टं श्रोतुमिच्छामि एतेन संदेशं वदेति सूचितम् ॥ ३६ ॥

रा० टी०—इतीति । इति पृष्ट्वा कैकेयी यथातत्त्वं तत्त्वमनतिक्रम्य अत्रवीत् । अर्थं पृथक् । तद्वचनाकारमाह—
 रामेति । पात्रैः पत्युः पालनस्य आशो व्याप्तिर्यस्तैः रामादि-
 गमनैः हेतुभिः रामेत्यादिविलपन्कालधर्मपरिक्षिप्तः कालध-
 र्मेभ्यः शरीरविकारादिभ्यः परिक्षिप्तः परित्यक्तः रहित इत्यर्थः ।
 महान् गजो यस्य स इन्द्र इव परं लोकं साकेतं गतः साके-
 तकर्मकगमनादकूलव्यापारवान् सन् येन पुनरागतं रामं द्रक्ष्य-
 न्ति ते सिद्धार्थाः इतीमां पश्चिमां वाचं तव पिता व्याजहार ।
 श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ ३६—३८ ॥

गो० टी०—पश्चिममिति । आत्मनः संदेशं मद्भिषय-
 संदेशम् ॥ ३६ ॥

गो० टी०—एवं पृष्ट्वन्तं भरतं प्रति त्वां राजा न स्मृत-
 वान् किंतु राममेव स्मरन् स्वर्गमगादिति पितृविषयजेहनिव-
 र्तनाभिप्रायेणोत्तरमाह—रामेत्यादिना ॥ ३६ ॥

३७—३८] ति० टी०—इमां वाचं सिद्धार्थास्त्वित्यादि
 वक्ष्यमाणाम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

गो० टी०—इमामित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । सिद्धार्थाः
 कृतार्थाः पुनरागतं द्रक्ष्यन्तीति इमां वाचं व्याजहारेति
 संबन्धः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

३९] ति० टी०—एवं द्वितीयेति राजमरणापेक्षया राम-
 वनगमनरूपाप्रियस्य द्वितीयत्वम् ॥ ३९ ॥

रा० टी०—तदिति । एवमिदं कैकेयीवचनं श्रुत्वा तत्तेन
 कैकेयीवचनेन द्वितीयाप्रियशंसनाद्रामवियोगरूपापरद्वेष्यसूच-
 नात् विषसादं विषादं प्राप अत एव विषण्णवदनो भूत्वा
 मातरं भूयः पप्रच्छ ॥ ३९ ॥

गो० टी०—तदिति । द्वितीयाप्रियशंसनात् राजमरणापे-
 क्षया रामस्य देशान्तरगमनरूपाप्रियस्य द्वितीयत्वम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

४०] ति० टी०—क चेदानीं गत इति शेषः । समा-
 गतो मिलितः ॥ ४० ॥

रा० टी०—प्रभाकारमाह—केति । राम इदानीं कास्ति ॥ ४० ॥

४१—४२] ति० टी०—विप्रियं रामविवासनरूपम् ।
 प्रियशंसया प्रियशङ्कया एतच्छ्रवणे भरतस्य सुखं भविष्यतीति
 तर्केण । युगपद्वाजमरणकथनसमकालमेव ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

रा० टी०—तथेति । तथा तेन प्रकारेण पृष्ट्वाऽस्य भरतस्य
 माता कैकेयी प्रियशंसया प्रियबोधनशीलया वाचा विप्रियम-
 प्रियत्वेन प्रतिमासमानं वाक्यं राज्ञो रामादीनां च गमनसूचक-
 वचनं युगपदेककालावच्छेदेन यथान्यायं न्यायमतिक्रम्य
 व्याख्यातुं वक्तुमुपचक्रमे 'प्रियशङ्कया' इति पाठे तु इदं गमन-
 द्वयं तत्त्वतः प्रियमप्रियं वेति संशयेनोपलक्षितेति कैकेयीवि-
 शेषणम् ॥ ४१ ॥

गो० टी०—तथेति । यथातथमिति सम्यक्पाठः यथा
 चायमिति पाठे अयं वृत्तान्तः यथा तथाख्यातुमित्यन्वयः ।
 विप्रियं रामविवासनप्रतिपादकं प्रियशङ्कया एतच्छ्रवणेन भर-
 तस्य प्रियं भविष्यतीति वितर्केण 'शङ्का वितर्कभययोः'
 इति वैजयन्ती । युगपत् राजमरणकथनसमकालमेव, यद्वा
 युगपदाख्यातुमुपचक्रमे इत्युपक्रमस्य वक्ष्यमाणपरत्वात् या-
 चितस्ते पिता राज्यं रामस्य च विवासनमिति वक्ष्यमाणवा-
 क्यार्थाभिप्रायेण यौगपद्यम् ॥ ४१ ॥

रा० टी०—स इति । हे पुत्र ! स ज्येष्ठो राजसुतः चीरवा-
 साः सन्दण्डकान् गतः ॥ ४२ ॥

गो० टी०—स हीति । दण्डकान् महावनमिति वेदाः
 प्रमाणमिति विनिर्देशः ॥ ४२ ॥

४३] ति० टी०—चारित्रशङ्कया रामस्य धर्मच्युतिशङ्कया
 त्रस्तः स्ववंशस्य माहात्म्यमसदाचारभावपूर्वकं सदाचारानेर-
 तत्त्वमसदाचारत्यागित्वं च तत्संस्मृत्य प्रहृष्टं दण्डकारण्यग-
 मनकारणमिति शेषः ॥ ४३ ॥

१ गतिमवाप्तिमिति गो. रा. पाठः । २ इमां इति गो. पाठः । ३ कालधर्मपरिक्षिप्त इति रा. पाठः । ४ ते इति गो. पाठः । ५ एवेति गो.
 पाठः । ६ समं गत इति गो. पाठः । ७ यथातत्त्वमिति गो. पाठः । ८ शङ्कयेति गो. संशयेति रा. पाठः ।

कच्चिन्न ब्राह्मणधनं हृतं रामेण कस्यचित् । कच्चिन्नाढ्यो दरिद्रो वा तेनापापो विहिंसितः ॥ ४४ ॥
 कच्चिन्न परदारान्वा राजपुत्रोऽभिमन्यते । कस्मात्स दण्डकारण्ये भ्राता रामो विवासितः ॥ ४५ ॥
 अथास्य चपला माता तत्स्वकर्म यथातथम् । तेनैव स्त्रीस्वभावेन व्याहर्तुमुपक्रमे ॥ ४६ ॥
 एवमुक्ता तु कैकेयी भरतेन महात्मना । उवाच वचनं हृष्टा दृष्ट्यापण्डितमानीनी ॥ ४७ ॥
 न ब्राह्मणधनं किञ्चिद्धृतं रामेण कस्यचित् । कच्चिन्नाढ्यो दरिद्रो वा तेनापापो विहिंसितः ॥
 न रामः परदारान्सं चक्षुर्भ्यामपि पश्यति ॥ ४८ ॥
 मया तु पुत्र श्रुत्वैव रामस्येहोभिषेचनम् । याचितस्ते पिता राज्यं रामस्य च विवासनम् ॥ ४९ ॥
 स स्ववृत्तिं समास्थाय पिता ते तत्तथाकरोत् । रामस्तु सहसौमित्रिः प्रोषितैः सह सीतया ॥ ५० ॥
 तमपश्यन्प्रियं पुत्रं महीपालो महायशः । पुत्रशोकपरिचूनः पञ्चत्वमुपपेदिवान् ॥ ५१ ॥

रा० टी०—तदिति । तदुक्ताकारपूर्वकं रामगमनं श्रुत्वा स्वस्य वंशस्य माहात्म्यान्महत्वं प्राप्य विद्यमानस्य भ्रातुः रामस्य चारित्रशङ्कया वनगमनहेतुभूतसदाचरणसंशयेन प्रष्टुं समुपचक्रमे आरेभे ॥ ४३ ॥

गो० टी०—तदिति । चारित्रशङ्कया चारित्रं किमभूदिति शङ्कया वंशस्य माहात्म्यात् असदाचारवैखल्यपूर्वकसदाचारनिरतत्वं वंशस्य माहात्म्यम् ॥ ४३ ॥

४४] ति० टी०—कस्यचित् हेतोरिति शेषः । अपापो निरपराधः ॥ ४४ ॥

रा० टी०—प्रभाकारमाह—कच्चिदिति । रामेण ब्राह्मणधनं कस्यचिदन्यस्य वा धनमिति शेषः, न हृतं कच्चिद् । अपापः पापरहितः न विहिंसितः केनचित्प्रबलहेतुना विध्वंसितः कच्चिद् । कच्चिदिति प्रभे ॥ ४४ ॥

गो० टी०—कच्चिदिति । ब्राह्मणधनमित्यत्राविभक्तिको निर्देशः कस्यचिद्ब्राह्मणस्येत्यर्थः, यद्वा कस्यचित् कस्माद्विदेतोरित्यर्थः ॥ ४४ ॥

४५] ति० टी०—‘भूणहेव विवासितः’ इति पाठे सर्वशाखाध्यायी भूणस्तस्य हन्तेत्यर्थ इति तीर्थः । भूणो गर्भ इत्यन्ये ॥ ४५ ॥

रा० टी०—कच्चिदिति । कस्मादेतोः ॥ ४५ ॥

गो० टी०—कच्चिदिति । भूणः श्रुताध्ययनसंपन्नः ‘अन्वानो गुणैर्भुको व्रतस्वाध्यायवान्बुधिविः । भूण इत्युच्यते सद्भिस्त्वेष यो विजितेन्द्रियः ॥’ इति स्मृतेः ॥ ४५ ॥

४६-४८] ति० टी०—स्त्रीस्वभावेन धर्माधर्महिताहितोचितावचितविवेकशून्यतारूपेण ॥ ४६ ॥ ४८ ॥

रा० टी०—अथेति । स्त्रीस्वभावेन स्त्रीषु सुतरामभावो यस्य तेन अतिचैयैणेत्यर्थः, उपलक्षितापि माता अथ नित्यं बाधितत्वेनाप्रष्टव्यभरतप्रभश्रवणहेतुना चपला चापल्यं प्राप्ता सती यथातथं सत्यं यथा स्यात्तथा स्वकर्म व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ ४६ ॥

गो० टी०—अथेति । यथातथं यथावत् न निपातनात्साधुः

स्त्रीस्वभावेन चापलेनेत्यर्थः । व्याहर्तुमुपचक्रमे वक्तुं व्यवसितवतीत्यर्थः । अथास्येति श्लोको ध्वनेः खेदाभिनयः एवमिति श्लोकः क्रमिक इति केचित् ॥ ४६ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—एवमिति । भरतेनैव उक्ता हृष्टा तत्त्वज्ञानेन प्राप्तसंतोषा अत एव पण्डितमानीनी पण्डितस्तत्त्वज्ञानमानयति पूजयति तच्छ्रीला, किञ्च पण्डितमानः तत्त्वज्ञकर्तृकपूजा अस्त्यस्याः सा कैकेयी अदृष्ट्या प्रयोजनाभावरहितं सप्रयोजनमित्यर्थः, वचनमुवाच ॥ ४७ ॥

गो० टी०—एवमिति । अयं श्लोकः पूर्वाहुवादायः ॥ ४७ ॥

रा० टी०—वचनाकारमाह—नेति । किञ्चिदीपदपि ब्राह्मणधनं रामेण न हृतं कस्यचिदन्यस्यापि धनमिति शेषः ॥ ४८ ॥

गो० टी०—न ब्राह्मणेत्यादि । रामः परदारान् चक्षुर्भ्यामपि न पश्यति एवं सति न स्पृशतीत्यत्र किं वक्तव्यमिति भावः ॥ ४८ ॥

रा० टी०—नेति । चक्षुर्भ्यामपि न पश्यति स्पर्शादि नेति किं वक्तव्यमित्यर्थः । अयं पृथक् ॥ ४९ ॥

४९] ति० टी०—इह राज्ये ते राज्यं रामस्य च विवासनं ते पिता याचित इति संबन्धः ॥ ४९ ॥

रा० टी०—ननु तर्हि किमर्थं स वनं गत इत्यत आह—मयेति । हे पुत्र ! रामस्याभिषेचनं श्रुत्वैव पिता भवजनकः ते त्वदर्थं राज्यं राज्यरक्षणं रामस्य विवासनं च याचितः ॥ ५० ॥

गो० टी०—मयेति । ते राज्यं रामस्य विवासनं च पिता याचितः पूर्वदत्तवरद्वयविषयत्वेन याचित इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

५०] ति० टी०—स्ववृत्तिं स्वस्य सत्यस्थितिलक्षणात् । तथाकरोत् तुभ्यं राज्यं दत्तवानित्यर्थः ॥ ५० ॥

रा० टी०—स इति । स राजा स्ववृत्तिं सत्यप्रतिज्ञत्वरूपस्वभावमास्थाप्य तथा मयाचनादुरूपमकरोत् । अत एव रामो वनं प्रेषितः ॥ ५१ ॥

गो० टी०—स इति । स्ववृत्तिं स्वप्रतिज्ञारूपां वृत्तिम् ॥ ५० ॥

५१] ति० टी०—परिचूनः क्षीणो विलपन्वा ॥ ५१ ॥

त्वयां त्विदानीं धर्मज्ञ राजत्वमवलम्ब्यताम् । त्वत्कृते हि मया सर्वमिदमेवंविधं कृतम् ॥ ५२ ॥
मा शोकं मा च संतापं धैर्यमाश्रय पुत्रक । त्वदधीना हि नगरी राज्यं चैतदनामयम् ॥ ५३ ॥
तत्पुत्र शीघ्रं विधिना विधिज्ञैर्वसिष्ठमुख्यैः सहितो द्विजैः ।

संकाल्य राजानमदीनसत्त्वमात्मानमुर्व्यामभिषेचयस्व ॥ ५४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमः सर्गः ।

भरतः समर्मभेदं कैकेयी बहुधा विनिन्द्य राममानोय राज्ये निवेद्याहं त्वदप्रियार्थं तदनुचरो भवामीति प्रतिजानीते ।

श्रुत्वा चै स पितुर्वृत्तं भ्रातरौ च विवासितौ । भरतो दुःखसंतप्त इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
किं नु कार्यं हतस्येह मम राज्येन शोचतः । विहीनस्याथ पित्रा च भ्रात्रा पितृसमेन च ॥ २ ॥
दुःखे मे दुःखमकरोत्रिणे क्षारमिवाँददाः । राजानं प्रेतभावस्थं कृत्वा रामं च तापसम् ॥ ३ ॥

रा० टी०-तमिति । प्रियं पुत्रं राममपश्यन्महीपालः
पुत्रशोकेन परियूनः क्षीणः सन्पञ्चत्वं पञ्चभ्यः पञ्चसंख्या-
कभूतनिर्मितेभ्यः त्वमन्यं सकेतमित्यर्थः उपपेदिवान्प्राप ॥ ५२ ॥

गो० टी०-तमिति । पुत्रशोकपरियूनः पुत्रशोकेन प-
रियूनः तप्तः विलपन्नित्यर्थो वा “ दिवो विजिगीषायाम् ” इति
निधानत्वम् ॥ ५१ ॥

५२] ति० टी०-धर्मज्ञ रामस्येव पित्राज्ञापालनरूप-
धर्मज्ञ ! ॥ ५२ ॥

रा० टी०-त्वयेति । हे धर्मज्ञ ! इदानीं यावद्रामवन-
स्थितिसमये राजत्वं राजधर्मं पालनमित्यर्थः अवलम्ब्यतां
स्वीक्रियताम् । ननु किमर्थमेवं कृतमित्यत आह-त्वत्कृते
त्वत्तः अन्यस्य देवादेः कृते कार्यार्थमिदं सर्वं मया कृतं नि-
ष्पादितम् ॥ ५३ ॥

गो० टी०-त्वयेति । धर्मज्ञ राजनीतिज्ञ ! ॥ ५२ ॥

५३] ति० टी०-मा शोकम् कुर्वन्ति शेषः । अनामयं
निरुपद्रवं राज्यं चैतत्त्वदधीनम् ॥ ५३ ॥

रा० टी०-मेति । यतो नगरी त्वदधीना अनामयं निरु-
पद्रवं राज्यं च त्वदधीनमतः शोकं मा संतापं च मा कुरु इति
शेषः, धैर्यमाश्रय स्वीकुरु । त्वदधीनाशब्दः लिङ्गविपरिणामेना-
न्यत्राप्यन्वेति ॥ ५४ ॥

गो० टी०-मा शोकमिति । अनामयं निरुपद्रवम् ॥ ५३ ॥

५४] ति० टी०-संकाल्य प्रेतसंस्कारेण संस्कृत्य ॥ ५४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणातिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

रा० टी०-तदिति । हे पुत्र ! वशिष्ठप्रमुखैः द्विजैः
सहितस्त्वमदीनसत्त्वम् न दीनं क्षीणं सत्त्वं येन तं राजानं
राजत्वं संकल्प्य वशिष्ठाद्युपदेशपूर्वकं गृहीत्वा आत्मानं स्व-

बुद्धिमभिषेचय राजनीतौ ज्ञापय निवेशयेत्यर्थः । राजशब्दो
भावप्रधानः ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वयोऽध्याकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

गो० टी०-तदिति । संकाल्य संस्कृत्य ॥ ५४ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-
ऽथोऽध्याकाण्डव्याख्याने द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

१] ति० टी०-अथ सर्वानर्थमूलत्वं मातुस्तद्वचनादेव
ज्ञात्वा तादृशालभते-श्रुत्वेति । वृत्तमत्ययः ॥ १ ॥

रा० टी०-मातृवचनश्रवणानन्तरकालिकं भरतवृत्तान्तमा-
ह-श्रुत्वेति । पितुः वृत्तं वृत्तान्तं विवासितौ च भ्रातरौ श्रुत्वा
दुःखसंतप्तः स भरत इदमब्रवीत् ॥ १ ॥

गो० टी०-श्रुत्वेत्यादि । वृत्तम् अतीतं वृत्तमिति यावत् १

२] ति० टी०-हतस्य त्वयाऽपारदुःखं प्रापितस्य ॥ २ ॥

रा० टी०-वचनाकारमाह-किमिति । पित्रा विहीनस्य
अथ पितृसमेन भ्रात्रा विहीनस्य अत एव शोचतः अत एव
हतस्य निहतप्रायस्य मम राज्येन किं कार्यं न किमपीत्यर्थः ॥ २ ॥

गो० टी०-किं न्विति । कार्यं प्रयोजनं हतस्य भाग्य-
हीनस्य ॥ २ ॥

३] ति० टी०-दुःखे दुःखकरणे दृष्टान्तः व्रणे क्षारमिव
क्षारं खरसूत्रसहितचूर्णम् ॥ ३ ॥

रा० टी०-भवत्या अङ्गष्ठितं नोचितमिति बोधयन्नाह-
दुःखे इति । दुःखे पितृलोकान्तरगमनश्रवणजनितखेदे यदुःखं
रामवियोगश्रवणजनितं खेदमकरोः तद्गूणे क्षारं लवणादीव
अददाः । अर्थं पृथक् । राजानमिति । राजानं प्रेतभावस्थं
लोकान्तरगमनकर्तृत्वेन मृतसदृशं रामं तापसं च कृत्वा

कुलस्य त्वमभावाय कालरात्रिरिवागता । अङ्गारमुपगृह्य स्म पिता मे नावबुद्धवान् ॥ ४ ॥
 मृत्युमापादितो राजा त्वया मे पापदर्शिनि । सुखं परिहृतं मोहात्कुलेऽस्मिन्कुलपांसिनि ॥ ५ ॥
 त्वां प्राप्य हि पिता मेऽद्य सत्यसंधो महायशाः । तीव्रदुःखाभिसंतप्तो वृत्तो दशरथो नृपः ॥ ६ ॥
 विनाशितो महाराजः पिता मे धर्मवत्सलः । कस्मात्प्रवाजितो रामः कस्मादेव वनं गतः ॥ ७ ॥
 कौसल्या च सुमित्रा च पुत्रशोकाभिपीडिते । दुष्करं यदि जीवेतां प्राप्य त्वां जननीं मम ॥ ८ ॥
 नैन्वार्योऽपि च धर्मात्मा त्वयि वृत्तिमनुत्तमाम् । वर्तते गुरुवृत्तिज्ञो यथा मातरि वर्तते ॥ ९ ॥
 तथा ज्येष्ठा हि मे माता कौसल्या दीर्घदर्शिनी । त्वयि धर्मं समास्थाय भगिन्यामिव वर्तते ॥ १० ॥
 तस्याः पुत्रं महात्मानं चौरवल्कलवाससम् । प्रस्थाप्य वनवासाय कथं पापे न शोचैसे ॥ ११ ॥

कुलस्य अयोध्याजनसमूहस्य अभावाय रामवियोगदुःखहेतुका-
 नवस्थित्यै त्वं कालरात्रिः उपागता प्राप्ता अत एव अङ्गारं
 प्रकाशत्राक्षरूपरामाङ्गतेजः उपगृह्य तद्वारा साकेतं गत्वेत्यर्थः,
 मे पिता न अवबुद्धवान् किञ्चिदाज्ञापितवानित्यर्थः । सार्ध-
 श्लोक एकाव्ययी स्मो हेतो ॥ ३ ॥ ४ ॥

गो० टी०—दुःख इति । दुःखे दुःखकरणात् त्रणक्षारा-
 धानसादृश्यम् ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—कालरात्रिः संहाररात्रिः । मे पिताङ्गारसु-
 पगृह्यालिङ्ग्य नावबुद्धवान् । स्मेति लोकोक्तौ ॥ ४ ॥

गो० टी०—कुलस्येति । कालरात्रिः प्रलयकालोत्थितसर्व-
 संहारशक्तिः उपगृह्य आलिङ्ग्य ॥ ४—६ ॥

५] ति० टी०—मे राजेति योजना । अस्मिन्कुले सुखं
 त्वया परिहृतम् ॥ ५ ॥

रा० टी०—मृत्युमिति । कुलपांसिनि कुलपस्य कुलधर्म-
 रक्षणस्य ज्येष्ठपुत्राभिपेक्षेत्यर्थः, असौ निवर्तनमस्त्यस्याः
 तत्संबोधनं पापदर्शिनि राक्षसदोषदर्शनशीले त्वया राजा मृत्युं
 लोकान्तरगमनकर्तृत्वेन मृत्युसदृशमापादितः प्रापितः अत
 एव अस्मिन्कुले अयोध्याजनसमूहे मोहात्कर्तव्यविषयकाविवे-
 कात्सुखं परिहृतं दूरीकृतम् ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—वृत्तोऽतीतः ॥ ६ ॥

रा० टी०—त्वामिति । सत्यसंधो महायशाः दृढः ज्ञान-
 वयोभ्यामधिको मे पिता त्वां प्राप्य अद्य अस्मिन्समये दुःखा-
 भिसंतप्तः रामवियोगजनितदुःखाक्रान्तोऽभवदिति शेषः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—कस्माद्विनाशितः, कस्मात्प्रवाजितः, स
 वा कस्माद्वनं गतः निष्प्रयोजनमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

रा० टी०—विनाशित इति । धर्मवत्सलो मे पिता
 कस्माद्विनाशितः लोकान्तरप्रेषणत्वेनादर्शनं प्रापितः । नञ्
 पुत्रवियोगात्स्वयमेवाददर्शनं गत इत्यत आह—रामः प्रवाजितः
 अयोध्यायाः निर्गमितः सन् वनं कस्माद्वनः प्राप्तः तं हेतुं व-
 द्येत्यर्थः ॥ ७ ॥

गो० टी०—विनाशित इति । महाराजः कस्माद्विना-

शितः रामः कस्मात्प्रवाजित इति संबन्धः त्वया सर्वं निष्फल-
 मेव कृतमिति भावः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—न केवलं पितृभ्रातृपीडा, अपि तु मात्रो-
 रपीत्याह—कौसल्येत्यादि । मम जननीं त्वामेव मृत्युं प्राप्य
 यदि जीवेतां तदपि दुष्करं दुर्लभमेव ॥ ८ ॥

रा० टी०—इदानीं कौशल्यादेरतीव दुःखमिति बोधयन्नाह—
 कौशल्येति । मम जननीं त्वां प्राप्य यदि जीवेतां तर्हि
 दुष्करं ताभ्यां कृतमिति शेषः ॥ ८ ॥

गो० टी०—कौसल्येति । यदि जीवेतां तदा दुष्करं
 जीवेतामिति संबन्धः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—आर्यो रामः गुरुषु कर्तव्यां दृष्टिं जानाति
 तादृशः ॥ ९ ॥

रा० टी०—तत्तदपराधहेतुका त्वत्कृतिर्न संभवतीत्याह—
 नन्विति । गुरुदृष्टिज्ञः पित्रादिसेवारीतिज्ञाता धर्मात्मा आर्यो
 रामः यथाऽदृष्टमां दृष्टिं मातरि कौशल्यायां वर्तते वर्तयति
 तथा त्वयि वर्तते वर्तयति ॥ ९ ॥

गो० टी०—ननु त्विति । आर्यः ज्येष्ठः दृष्टिं शुश्रूषां
 वर्तते करोतीत्यर्थः मातरि वर्तते मातरि शुश्रूषते ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—राममात्रापि न कश्चिदपराधस्त्वयि कृत
 इत्याह—तथेति । दीर्घदर्शिनी त्वतो दूरकालभाव्यनर्थं जानती
 त्वयि धर्मं त्वञ्चिन्तावर्तनरूपं धर्ममास्थाय यथा भगिन्यां
 वर्तते तथा त्वयि वर्तते इत्यर्थः ॥ १० ॥

रा० टी०—तथेति । दीर्घदर्शिनी दीर्घं सार्वकालिककुल-
 धर्मं पश्यति जानाति तच्छ्रीला मे माता कौशल्या धर्मं समा-
 स्थाय आश्रित्य भगिन्यामिव त्वयि वर्तते एतेन द्वयोरपराधसं-
 भावना नास्तीति सूचितम् ॥ १० ॥

गो० टी०—तथेति । दीर्घदर्शिनी दूरकालभाव्यनर्थदर्शिनी
 'दूरानर्थस्य संदर्शी दीर्घदृष्टिः प्रकीर्तितः' इति ॥ १० ॥

११] ति० टी०—तस्यास्तादृशधर्मशुक्लायाः । चौरपर्यायं
 वल्कलं वासी यस्य तम् ॥ ११ ॥

अणपदंशिनं शूरं कृतात्मानं यशस्विनम् । प्रवाज्य चीरवसनं किं नु पश्यसि कारणम् ॥ १२ ॥
 लुब्धाया विदितो मन्ये न तेऽहं राघवं यथौ । तथा ह्यनर्थो राज्यार्थं त्वया नीतो महानयम् ॥ १३ ॥
 अहं हि पुरुषव्याघ्रावपश्यन्तामलक्ष्मणौ । केन शक्तिप्रभावेण राज्यं रक्षितुमुत्सहे ॥ १४ ॥
 तं हि नित्यं महाराजो वलवन्तं महौजसम् । उपैश्रितोऽभूद्धर्मात्मा मेरुर्मेरुवनं यथा ॥ १५ ॥
 सोऽहं कथमिमं भारं महाधुर्यसमुद्यतम् । दम्यो धुरमिवासाद्य सहेयं केन चौजसा ॥ १६ ॥
 अथवा मे भवेच्छक्तियोगैर्बुद्धिबलेन वा । सकामां न करिष्यामि त्वामहं पुत्रगर्धिनीम् ॥ १७ ॥

रा० टी०—तस्या इति । पापे राक्षसाथं वनवासाय तस्याः कौशल्यायाः पुत्रं प्रस्थाप्य कथं न शोचसि ॥ ११ ॥

गो० टी०—तस्या इति । तस्याः तादृशधर्मशुक्तायाः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—किं कारणं फलं पश्यसि ॥ १२ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—अपापेति । पापं स्वाश्रितजनापराधं पश्यति तच्छीलस्तद्विजस्तं स्वाश्रितापराध-विषयकज्ञानाभाववन्तमित्यर्थः, यशस्विनं रामं प्रवाज्य किञ्च किञ्चित्कारणं पश्यसि जानासि ॥ १२ ॥

गो० टी०—अपापदर्शनमिति । किञ्च पश्यसि कारणं किं फलं पश्यसीत्यर्थः । फलं हि प्रयोजकतया कारणं न किमपीत्यर्थः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—अहं राघवं प्रति यथा यादृशो यादृशभक्तिमास्तथा लुब्धाया राज्यलुब्धायास्ते न विदितो मन्ये । तत्र हेतुः—तथाहि तत एव राज्यार्थं महानयमनर्थः पितृनाशराज्या-हेतुर्ज्येष्ठवनवासादिरूप आनीतः संपादितः ॥ १३ ॥

रा० टी०—लुब्धाया इति । यथा येन प्रकारेणाहं राघवं सेवे इति शेषः तथा लुब्धायाः रामप्रीतिविषयकलोभविशिष्टा-यास्ते तव विदितः ज्ञातोऽस्ति अतः राज्यार्थं मद्राज्यनिमित्तं त्वया अनर्थो न नीतः प्रापितः इत्यहं मन्ये निश्चिनोमि एतेन प्रवाजनकारणं न विज्ञायते इति ध्वनितम् ॥ १३ ॥

गो० टी०—लुब्धाया इति । अहं राघवं प्रति यथा यादृशप्रकारयुक्तः तथा लुब्धायास्ते लुब्धया त्वया न विदित इति-मन्ये । अविदितत्वे हेतुमाह—तथाहीति । राज्यार्थं मम राज्यार्थं महानयमनर्थस्त्वया आनीतो हि आनीतः खलु संपादितः खलु १३

१४] ति० टी०—उक्तानर्थमात्रमेव त्वद्विशेषाफलम्, न तु त्वदिष्टसिद्धिरित्याह—अहं हीति । न कथमपीति भावः ॥ १४ ॥

रा० टी०—ननु राज्यस्य स्वतः प्राप्तत्वात्स्वीक्रियतां तदित्यत आह—अहमिति । रामलक्ष्मणावपश्यन् केन शक्ति-प्रभावेण किञ्चिदशक्तिसत्तया रक्षितुमुत्सहे एतेन तावेव मच्छक्तिरिति सूचितम् ॥ १४ ॥

गो० टी०—राघवं प्रत्यहं यादृश इत्युक्तं विदुषोति—अहमिति । अपश्यन् हि अपश्यन्नेव 'हि हेतावधारणे' इत्यमरः केन शक्तिप्रभावेन शक्त्यतिशयेन भ्रातृसंपत्तिरेव मम शक्त्यतिशय इति भावः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—न केवलं ममैव रामशक्त्यपेक्षा, किं तु पितुरपीत्याह—तं हीति । मेरुः स्वजनितमेरुवनं यथा स्वरक्षणार्थमाश्रितः, अन्यथा परैराक्रमणीय एव स्यात्, एवं राजा इहाश्रुत्रार्थसिद्धये राममाश्रितः ॥ १५ ॥

रा० टी०—इदानीं न केवलं ममैव शक्तिः सः किंतु मत्पितुरपीति बोधयन्नाह—तामिति । तं रामं नित्यं सर्वकाल-मुपाश्रितः सेवमानो महाराजोऽभूत्तत्र दृष्टान्तः मेरुः सुमेरुः मेरुवनं स्वष्टितृक्षसमूहमिव ॥ १५ ॥

गो० टी०—न केवलं ममैव रामापेक्षा पितुरपीत्याह—तामिति । मेरुर्मेरुवनं यथा मेरुजनितमेरुवनस्य तद्रक्षकत्वं परैराक्रमितुमशक्यत्वसंपादनेन ॥ १५ ॥

१६-१७] ति० टी०—सोऽहं ज्येष्ठरामैकबलः भारं राज्यभारं महाधुर्येण सख्यतं धृतं धुरमासाद्य दम्यो वत्सतर इव कथं सहेयम्, केन चौजसा बलेन सहेयं रामं विनेति शेषः । तर्हि त्वं पण्डकल्पस्तत्राह—अथवेति । शक्ती राज्यभरण-सामर्थ्यम् । योगैः 'योगः संहननोपायध्यानसंगतिशुक्तिषु' इत्युक्तयोगैर्बुद्धिशुक्तमहाप्राणत्वलक्षणबलेन यद्यपि भवेत्संभावि-तैवाथापि पुत्रगर्धिनीं पुत्रराज्याभिलाषवतीं त्वां सकामां पूर्ण-कामनां न करिष्यामि अन्यथा त्वमिवाहमपि लोके दूषितः स्यामिति भावः ॥ १६ ॥ १७ ॥

रा० टी०—स इति । इमं भारं राज्यभरं महाधुर्यसख्यतं महाधुर्याद्वलीवर्दास्तख्यतमुत्तारितं धुरं भारं दम्यः अल्पवत्स इव सः रामलक्ष्मणाभ्यां रहितोऽहं केन ओजसा बलेन सहेयं महाधुर्यसख्यतमिति सामान्ये नपुंसकम् 'वहेयम्' इति भूषणपाठः । 'दम्यवत्सतरौ समौ' इत्यमरः ॥ १६ ॥

गो० टी०—केन शक्तिप्रभावेनेत्युक्तमर्थं सदृष्टान्तमाह—स इति । अहं बालः इमं प्रबुद्धपितृधृतं भारं राज्यभारं महाधुर्यो महावलीवर्दः धुरं वहतीति धुर्यः 'धुरो यद्वृकौ' इति यत्प्रत्ययः तेन सख्यदृतं धुरं भारं पुंस्त्वमापं दम्यः तरुणवत्स इव 'तर्णकः स्मर्यते वत्सो दम्यो वत्सतरश्च सः' इति हलायुधः । 'दम्यवत्सतरौ समौ' इत्यमरश्च । केनौजसा केनावष्टम्भेन 'ओजो-ज्वष्टम्भबलयो' इति वैजयन्ती । कथं केन प्रकारेण वहेयम् ॥ १६ ॥

रा० टी०—अथवेति । योगैः स्वव्यापारैः बुद्धिबलेन प्रयत्नेन वा शक्तिः राक्षसविनाशनसामर्थ्यं यदि भवेत्तदा पुत्रगर्धिनीं

न मे विकाङ्क्षा जायेत त्यक्तुं त्वां पापनिश्चयाम् । यदि रामस्य नोवेक्षा त्वयि स्यान्मातृवत्सदा ॥ १८ ॥
उत्पन्ना तु कथं बुद्धिस्तवेयं पापदर्शिनी । साधुचारित्रविभ्रष्टे पूर्वेषां नो विगर्हिता ॥ १९ ॥
अस्मिन्कुले हि सर्वेषां ज्येष्ठो राज्येऽभिपिच्यते । अपरे भ्रातरस्तस्मिन्प्रवर्तन्ते समाहिताः ॥ २० ॥
न हि मन्ये नृशंसे त्वं राजधर्ममेवेक्षसे । गतिं वा न विजानासि राजवृत्तस्य शाश्वतीम् ॥ २१ ॥
सततं राजपुत्रेषु ज्येष्ठो राजाभिपिच्यते । राज्ञामेतत्समं तत्स्यादिक्ष्वाकूणां विशेषतः ॥ २२ ॥

पुत्रविषयकोत्कटेच्छावर्ती सकामां राक्षसविनाशविषयकेच्छा-
वर्ती त्वां न करिष्यामि तत्कामापूर्या पीडयिष्यामि राम-
गमनात्पूर्वमेव राक्षसानिहनिष्यामीत्यर्थः । हिंसार्थककृधातो-
र्द्धट् तदुपात्तमविषयत्वस्याविवक्षा ॥ १७ ॥

गो० टी०-अथवेति । योगैः सामदानाद्युपायैः शोगः सन्न-
ह्नोपायध्यानसंगतिप्रकृतिषु इत्यमरः । बुद्धिबलेन ग्रहणधारणा-
द्यष्टाङ्गयुक्तबुद्धिबलेन वा मे शक्तिर्भवेत् राजपुत्रत्वेन संभावित-
त्वात् तथापि पुत्रगर्हिनीं पुत्रप्रयोजनाभिलाषवर्ती त्वां सकामां
न करिष्यामि गर्हिताभिलाषत्वादिति भावः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-किं च 'त्यजेदेकं कुलस्यार्थं' इति
न्यायेन तव विवासनमेव सांप्रतम्, तथापि रामस्य त्वयि
मातृवद्भवहारान्न कर्तुं शक्यमित्याह-नेति । त्वां त्यक्तुं
विकाङ्क्षा इच्छाभावो नैव जायेत, यदि रामस्यमातृवदवेक्षा
त्वयि न स्यात् ॥ १८ ॥

रा० टी०-रामप्रीतिविषयीभूतमेव मम प्रीतिविषयी-
भूतमिति बोधयन्नाह-नेति । संदा नित्यं त्वयि रामस्य मातृ-
वदवेक्षा दृष्टिर्न स्यात्तर्हि पापनिश्चयां पापेषु पापविशिष्टाद्य-
रविनाशेषु निश्चयो यस्याः सा तां राक्षसनिरासहेतुकरामप्र-
प्राजनकर्त्रीमित्यर्थः त्वां त्यक्तुं विकाङ्क्षा काङ्क्षाभावः मे न जायेत
त्यजेयमेवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

गो० टी०-नेति । रामस्य त्वयि मातृवत् मातरीव सदा
अपेक्षा भक्तिपूर्वकैक्षणं यदि न स्यात्तदानीं पापनिश्चयां त्वां
त्यक्तुं मे विकाङ्क्षा काङ्क्षाराहित्यं न जायेत काङ्क्षा जायेतैव
रामस्य त्वयि मातृवत् प्रतिपत्तिसद्भावात् त्वां त्यक्तुं नेच्छा-
मीत्यर्थः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०-इयं बुद्धिः कनिष्ठस्याभिपेक्षबुद्धिः ॥ १९ ॥
रा० टी०-उत्पन्नेति । पापदर्शिनि पापाचरणशीले ! अत
एव साधुचरित्रात्समीचीनाचरणात् विभ्रष्टे राक्षसे निमित्तभूते
इयमकालिका अत एव नः पूर्वेषां दशरथादीनां विगर्हिता
तव बुद्धिः प्रवाजनविषयकनिश्चयः कथञ्चत्पन्ना ॥ १९ ॥

गो० टी०-उत्पन्नेति । नः पूर्वेषां पूर्वं विगर्हिता इयं
बुद्धिः ज्येष्ठे विद्यमाने कनिष्ठस्य राज्यप्रार्थनाविषया बुद्धिः तव
कथञ्चत्पन्ना ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०-अस्या बुद्धेः पूर्वगर्हितत्वमेव दर्शयति-
अस्मिन्निति । अस्मदीये कुले सर्वेषां ज्येष्ठोऽभिपिच्यते, न

त्वापेक्षिकज्येष्ठः अपरे भ्रातरस्तस्मिन्समाहितास्तदधीनाः प्रव-
र्तन्ते एवं किञ्च नः सर्वेषामाचार इति शेषः । स्मरति च मनु-
'ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्सकलं पैतृकं धनम् । अन्ये तमवजीवे-
युर्यथैव पितरं तथा ॥' इति ॥ २० ॥

रा० टी०-ननु राज्ययोग्यस्य तवेह विद्यमानत्वात्तद्रम-
नेऽपि का क्षतिरित्यत आह-अस्मिन्निति । अस्मिन्नस्मदीये
कुले सर्वेषां मध्ये ज्येष्ठो राज्येऽभिपिच्यते अपरे कनिष्ठभ्रातरः
समाहिता एकाग्रचित्ताः सन्तः तस्मिन् ज्येष्ठे प्रवर्तन्ते अन्व-
वर्तन्ते । तथा च मनुः 'ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पितृकं धनमशेषतः ।
शेषास्तमवजीवेयुर्यथैव पितरं तथा' इति ॥ २० ॥

गो० टी०-अस्मिन्निति । पूर्वेषामिति निर्धारणे पृथी
अपरे कनिष्ठा भ्रातरः तस्मिन्समाहिताः प्रवर्तन्ते पितृवत्त-
च्चिताववर्तन्ते सावयाना जीवन्तीत्यर्थः । तथाहमनुः 'ज्येष्ठ
एव तु गृह्णीयात् पितृकं धनमशेषतः । शेषास्तमनुजीवेयुर्यथैव
पितरं तथा' इति ॥ २० ॥

२१] ति० टी०-राजधर्मं नावेक्षसे न जानासि राजवृ-
त्तस्य राजधर्मस्य शाश्वतीमव्यभिचरितां गतिं फलमपि न जा-
नासीति मन्ये ॥ २१ ॥

रा० टी०-नेति । नृशंसे वातुके राक्षसे ! तद्विषयं राज-
धर्ममेव अवेक्षसे दुष्टवधः कर्तव्य इत्येव जानासीत्यर्थः । राजवृ-
त्तस्य राजवृत्तान्तस्य शाश्वतीं सार्वकालिकीं गतिं रीतिं नैव
विजानासि इति अहं न मन्ये सर्वं विजानासीति मन्ये इत्यर्थः ।
एतेन जानत्यैव त्वया विपरीतं कृतमिति ध्वनितम् ॥ २१ ॥

गो० टी०-नेति । राजधर्मं राज्ञां विहितं धर्मं नावेक्षसे
नाद्रियसे अथवा राजवृत्तस्य राजसमाचारस्य गतिं प्रकारं
वा न जानासीति मन्ये ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०-एतद्वाज्ञां सर्वराज्ञां समम्, यद्वाजपु-
त्रेषु ज्येष्ठस्याभिपेक्षः इक्ष्वाकूणां तज्ज्येष्ठ्याभिपेक्षं विशेषतः
स्यात्संभाव्यते । 'राज्ञां सर्वम्' इति पाठे सर्वमित्यत्र छान्-
दसी षष्ठ्यर्थे द्वितीया सर्वेषामित्यर्थः ॥ २२ ॥

रा० टी०-विपरीतत्वमेव प्रकटयितुमाह-सततमिति ।
राजपुत्रेषु मध्ये ज्येष्ठो राजा राजत्वेन अभिपिच्यते एतन्मतं
राज्ञां सर्वराजानां समं तुल्यं सततं सार्वकालिकं च इक्ष्वाकूणां
तु एतन्मतं विशेषतः विशेषेण ॥ २२ ॥

गो० टी०-न केवलमस्माकमेवायं धर्मः किंतु सर्वेषा-

तेषां धर्मैकरक्षाणां कुलचारित्रशोभिनाम् । अद्य चारित्र्यशौटीर्यं त्वां प्राप्य विनिवर्तितम् ॥ २३ ॥
 तवापि सुमहाभागे जनेन्द्रकुलपूर्वके । बुद्धिमोहः कथमयं संभूतस्त्वयि गहितः ॥ २४ ॥
 न तु कामं करिष्यामि तवाहं पापनिश्चये । यया व्यसनमारब्धं जीवितान्तकरं मम ॥ २५ ॥
 एष त्विदानीमेवाहमप्रियार्थं तर्वानधे । निवर्तयिष्यामि वनाद्वातरं स्वजनप्रियम् ॥ २६ ॥
 निवर्तयित्वा रामं च तस्याहं दीप्ततेजसः । दासभूतो भविष्यामि सुस्थितेनान्तरात्मना ॥ २७ ॥

मपीत्याह—सततमिति । राजवृत्ते विचार्यमाण इति शेषः ।
 एतद्राज्ञां सर्वेषां समम् इक्ष्वाकूणां तु तज्येषाभिपेचनं विशेषतः
 स्यात् अस्खलिताचारत्वादिति भावः ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—धर्मैकेन रक्षा रक्षणं येषां तेषां
 धर्मैकरक्षाणां धर्ममेकं रक्षन्ति तेषां वा कुलक्रमागतचारि-
 त्रेण शोभावतां यचारित्रविषयकं शौटीर्यं गर्वस्तदद्य त्वां प्राप्य
 त्वत्संबन्धान्निवर्तितमित्यर्थः ॥ २३ ॥

रा० टी०—तेषामिति । धर्मैकरक्षाणां धर्मैकेण मुख्य-
 धर्मेण रक्षा रक्षणं येषां तेषां किंच धर्मैकं मुख्यधर्मं सदाचारं
 रक्षन्ति तेषामत एव कुलचारित्रेण कुलोचिताचरणेन शोभिनां
 चारित्रशौण्डीर्यं चारित्रेण प्रवृद्धं कुलं त्वां प्राप्य विनिवर्तितम् ।
 तव विपरीताचरणेन परिणतम् ॥ २३ ॥

गो० टी०—तेषामिति । धर्मेण एका रक्षा येषां ते तथा
 कुलचारित्रशोभिनां कुलक्रमागतचारित्रशोभिनाम् 'चरित्रं चरितं
 शीलं चारित्रं च समं मतम्' इति हलशुधः । चारित्रशौण्डीर्यं
 चरित्रगर्वितत्वं चरित्रजनितसञ्जतत्वमिति यावत् त्वां प्राप्य
 विनिवर्तितं त्वत्संबन्धान्निवृत्तमित्यर्थः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—तथा त्वय्यपि महाकुलप्रसूतायामे-
 वंविष्यद्विकारणं न पदयामीत्याह—तवापीति । हे सुमहा-
 भागे ! तद्रूपपादकं विशेषणं जनेन्द्रकुलपूर्वके इति । जनेन्द्रः
 कैकेयकुलकूटस्थः पूर्वकः कारणं यस्यास्तथाभूते अतो महाकु-
 लप्रसूतायास्तव गहितोऽयं बुद्धिमोहस्त्वयि कथं संभूत इत्य-
 न्वयः । 'जनेन्द्राः कुलपूर्वगाः' इति पाठे तव पितृवंशराजा-
 नौऽपि कुलपूर्वं कुलज्येष्ठं गच्छन्ति, राजत्वेन तादृश इत्यर्थः ।
 शेषं प्राग्वत् ॥ २४ ॥

रा० टी०—इदं तवाचरणं मातृवंशाचरणस्यापि विरो-
 धीति बोधयन्नाह—तवेति । शोभनो महाभागः अत्यैश्वर्यं
 यस्मिंस्तास्मिन् जनेन्द्रकुलपूर्वके जनेन्द्रः कैकेयराजविशिष्टः
 स एव कुलं कुलाचारः पूर्वं मुख्यमित्यर्थः । तस्मिन्वंशे प्रसू-
 तायास्तव गहितः सज्जनैर्निन्दितः अयं बुद्धिमोहस्तु कथं
 संभूतः अपि अनन्वितमेतत् । प्रसूताया इति सप्तमीमहिन्ना
 लब्धं 'सुमहाभागा जनेन्द्राः कुलपूर्वगाः' इति भूषणपाठः ॥ २४ ॥

गो० टी०—स्वकुलचारित्रक्रममभिधाय मातृकुलाचारक्रम-

मप्याह—तवेति । जनेन्द्राः राजानः कुलपूर्वगाः कुलपूर्वाः
 कुलज्येष्ठाः तान् गच्छन्तीति कुलपूर्वगाः ज्येष्ठाभिपेचनशीला
 इत्यर्थः सुमहाभागाः सुचरित्राः ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—सर्वथा त्वद्बुद्धिमहं नाश्वर्तित्वं इत्याह—
 न त्विति ॥ २५ ॥

रा० टी०—नत्विति । यया त्वया जीवितान्तकरं पितृ-
 पालनविध्वंसजनितं मम व्यसनं दुःखमारब्धं तस्यास्तव
 पापनिश्चये राक्षसे तद्विषयकं काममिच्छां न करिष्यामि निव-
 र्तयिष्यामि विक्षेपार्थककृपातोर्लट् ॥ २५ ॥

गो० टी०—फलितमाह—न त्वित्यादिना ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—न केवलं त्वदिष्टाकरणम् । किं त्वनि-
 द्रमपि करिष्यामीत्याह—एष इति । अप्रियार्थं तत्सं-
 पादनार्थम् ॥ २६ ॥

रा० टी०—ननु तर्हि किमर्थं बहु वदसीत्यत आह—एष
 इति । इदानीं तु तव अप्रियार्थं त्वद्विषयकसर्वाप्रीतिनिवृत्त्यर्थ-
 मनघं स्वाभितजनाधनिवर्तकमत एव स्वजनप्रियं भ्रातरं
 रामं वनाश्रितवर्तयिष्यामि एतेन त्वदीप्सितराक्षसवधः काला-
 न्तरे भवितेति सूचितम् ॥ २६ ॥

गो० टी०—न केवलमिष्टाकरणम् अनिष्टमपि तव करो-
 मीत्याह—एष इति । एष इत्यविलम्बोक्तिः तव मद्भाजेन
 राज्यं भोक्तुकामायाः ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—दासभूतो दासत्वं प्राप्तः मद्राज्येच्छो-
 स्तवानिष्टसंपादनार्थमित्याशयः । न केवलं त्वत्कोपादेवैतदाच-
 रणम्, अपि तु परमार्थत एवेत्याह—सुस्थितेनेति सुख-
 प्रतिष्ठेन चित्तेनेत्यर्थः । ज्येष्ठाश्रवर्तनस्यैव शास्त्रतः परमहित-
 त्वादिति भावः ॥ २७ ॥

रा० टी०—निवर्तयित्वेति । रामं निवर्तयित्वा निवर्त्य
 तस्य रामस्य दासभूतः नित्यं दासत्वं प्राप्तः सुस्थितेनान्तरा-
 त्मना मनसा भविष्यामि स्थास्यामि ॥ २७ ॥

गो० टी०—न केवलं निवर्तनं दासश्च तस्य स्यामित्याह—
 निवर्तयित्वेति । दासभूतः छत्रचामरादिधारणेन किंकर-
 त्तिर्भविष्यामि । इदं च न त्वयि कोपात् किंतु स्वरूपेणेत्याशये-
 नाह—सुस्थितेनेति सुप्रतिष्ठितेनान्तःकरणेनेत्यर्थः ॥ २७ ॥

१ अत्रेति गो. पाठः । २ शौण्डीर्यमिति गो. रा. पाठः । ३ भागा जनेन्द्राः कुलपूर्वगा इति गो. पाठः । ४ बुद्धेरिति गो. पाठः । ५ त्वयेति
 गो. पाठः । ६ अनघमिति गो. रा. पाठः । ७ राजा इति युक्तमिति भाति । ८ विशेष इति भाति ।

इत्येवमुक्त्वा भरतो महात्मा प्रियेतैर्वीर्यगणैस्तुदन्ताम् ।

शोकार्दितश्चापि ननाद भूयः सिंहो यथा मन्दरकन्दरस्थः

॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमः सर्गः ।

कैकेयीदुष्टेष्टानुस्मरणेन समाविष्टकोपो भरतः पुनस्तां विनिन्य कौसल्यायाः पुत्रशोकासहिष्णुत्वे कामधेनुवृत्तं दृष्टान्ततया संवर्ण्य रामं वनादानीय राज्येऽभिषिच्य तत्प्रतिज्ञातवनवासमहं पुरये इति निश्चिन्वन्नेव शोकातिरेकात्प्राप्तमूर्च्छः पपात ।

तां तथा गर्हयित्वा तु मातरं भरतस्तदा । रोषेण महताविष्टः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ १ ॥
राज्याद्भ्रंशस्व कैकेयि नृशंसे दुष्टचारिणि । परित्यक्तासि धर्मेण मा मृतं रुदती भव ॥ २ ॥
किं नु तेऽदूषयद्रामो राजा वा भृशधार्मिकः । ययोर्मृत्युर्विवासश्च त्वत्कृते तुल्यमागतौ ॥ ३ ॥
भ्रूणहत्यामसि प्राप्ता कुलस्यास्य विनाशनात् । कैकेयि नरकं गच्छ मा च तौतसलोकताम् ॥ ४ ॥

२८] ति० टी०—प्रियेतैर्दुःखकरैः ॥ २८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

रा० टी०—इतीति । अप्रियेतैः अप्रियसदृशैः वाक्य-
गणैः तां मातरं तुदन्निव इति वचनं भरत उक्त्वा शोकार्दितः
सन् मन्दरकन्दरस्थः सिंह इव भूयोऽधिकं ननाद 'पर्वतग-
ह्वरस्थः' इति भ्रूणपाठः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
मणावयोध्याकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

गो० टी०—इतीति । तुदन् व्यथयन् पर्वतगह्वरस्थः पर्व-
तगुहास्थः गुहास्थत्वे संतोषातिशयात् सिंहस्य नादातिशय
इत्यभिप्रायेण विशेषणमिदम् ॥ २८ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरारख्याने
ऽयोध्याकाण्डव्याख्याने त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

१] ति० टी०—तामिति ॥ १ ॥

रा० टी०—रोषावेशकालप्रभृतभरतवृत्तान्तमाह—तामिति ।
तां मातरं गर्हयित्वा अदृष्टं त्वया कृतमित्याशुक्त्वा मह-
ता प्रवृत्तेन रोषेण अभीप्सितरामाभिषेकनिवृत्तिश्रवणजनित-
कोपेन आविष्टो भरतः अब्रवीत् ॥ १ ॥

गो० टी०—एवं सामान्यतो मृदुतया निन्दित्वा पुनस्त-
दपराधस्मरणेन प्रवृद्धरोपः कूरं निन्दति—तामित्यादिना ।
तथा मृदुतया ॥ १ ॥

२] ति० टी०—भ्रंशस्व भ्रष्टा भव वनं गच्छेत्यर्थः ।
मृतं भर्तारुद्धिश्य रुदती मा भव धर्मत्यागेन भार्यापतिभावस्य
नष्टत्वादिति भावः । केचित्तु—परित्यक्तधर्मणस्ते पुत्रजीवनमसं-
भावितम्, अतो मा मां मृतं दृष्ट्वा रुदती भवेत्यर्थः । तव पु-
त्रमरणकृतः शोकोऽस्त्विति भाव इत्याहुः ॥ २ ॥

रा० टी०—वचनाकारमाह—राज्यादिति । नृशंसाः

कूराः दास्यः सन्ति अस्याः तत्संबोधनम् अत एवदुष्टचारिणि
दुष्टानां दुर्मन्त्राणां चारः संचारोऽस्त्यस्यास्तत्संबोधनं हे कैकेयि !
धर्मेण सेवकरीत्या कृतं युक्तं मां राज्याद्भ्रंशस्व असि मत्कृ-
तकृगमने सति त्वमपि रुदती भव असीति गत्यर्थकासचातु-
प्रकृतिकिबन्तप्रकृतिकसप्तम्यन्तम् ॥ २ ॥

गो० टी०—राज्यादिति । भ्रंशस्व भ्रष्टा भव त्वन्मातृवत्त्व-
मपि वनं प्रविशेत्यर्थः । मा मृतं रुदती भव प्राणहानिकरकार्यक-
रणान्मां मृतं मत्वा रोदनं कुर्वित्यर्थः । यद्वा मृतं भर्तारुद्धिश्य
रुदती च मा भव पतिभार्याभावस्य गतत्वादिति भावः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—अदूषयस्वत्संबन्धि किं गुणादिकमदूष-
यत् । तुल्यं युगपत् ॥ ३ ॥

रा० टी०—किमिति । ययोः मृत्युः प्राकृतागम्यलोका-
न्तरगमनं विवासश्च तुल्यमेककालावच्छेदेन आगतौ प्रापितौ
सः रामः राजा वा ते किमदूषयत् ॥ ३ ॥

गो० टी०—किमिति । ते किं न्वदूषयत् तव संबन्धि
किं गुणचारित्रादिकमदूषयत् तुल्यं युगपत् ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—तस्माद्भ्रूणहत्यां शास्त्राध्येतृब्रह्महत्यां
प्राप्तासि उत्तमक्षत्रियस्य राज्ञो भर्तृवधाद्रामादीनां विवासना-
च्चेति भावः । नरकं गच्छ प्राप्तकाले लोद् । नरक एव ते न्या-
यप्राप्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

रा० टी०—भ्रूणेति । असि प्रजाजनरूपायां भ्रूणहत्यां बाल-
ताडने प्राप्ता अत एव अस्य कुलस्य अयोध्यावासिजनसमूहस्य
विनाशनात् विनाशमतिखेदमतति प्रापयति सा त्वं तात-
सलोकतां गच्छ प्राप्नुहि नरकं नरकसदृशदुःखितस्वजनदर्शन-
जनितखेदं मा गच्छ 'भ्रूणः क्षीगर्भहिम्भयोः' इति मेदिनी ।
असीतिगत्यर्थकासचातुप्रकृतिकिबन्तप्रकृतिकसप्तम्यन्तं नर-
कशब्दः आचारकिबन्तप्रकृतिकर्तृकिबन्तः ॥ ४ ॥

गो० टी०—भ्रूणहत्यामिति । भ्रूणहत्यां भ्रूणहत्यातुल्य-
पापं सलोकतां समानलोकत्वम् ॥ ४ ॥

१ तदिति रा. पाठः । २ पर्वतगह्वरस्थ इति गो. पाठः । ३ चेति गो. पाठः । ४ भर्तृरिति गो. पाठः ।

यत्त्वया हीदृशं पापं कृतं घोरेण कर्मणा । सर्वलोकप्रियं हित्वा ममाप्यापादितं भयम् ॥ ५ ॥
 त्वत्कृते मे पिता वृत्तो रामश्चारण्यमाश्रितः । अयशो जीवलोके च त्वयाहं प्रतिपादितः ॥ ६ ॥
 मातृरूपे ममाभिन्ने नृशंसे राज्यकामुके । न तेऽहमभिभाष्योऽस्मि दुर्वृत्ते पतिघातिनि ॥ ७ ॥
 कौसल्या च सुमित्रा च याश्चान्या मम मातरः । दुःखेन महताविष्टास्त्वां प्राप्य कुलदूषिणीम् ॥ ८ ॥
 न त्वमश्वपतेः कन्या धर्मराजस्य धीमतः । राक्षसी तत्र जातासि कुलप्रध्वंसिनी पितुः ॥ ९ ॥
 यत्त्वया धार्मिको रामो नित्यं सत्यपरायणः । वनं प्रस्थापितो वीरः पितापि त्रिदिवं गतः ॥ १० ॥
 यत्प्रधानासि तत्पापं मयि पित्रा विना कृते । भ्रातृभ्यां च परित्यक्ते सर्वलोकस्य चाप्रिये ॥ ११ ॥

५] ति० टी०—ईदृशं भर्तृमरणरामविवासनरूपम् । घोरेण कर्मणा कर्मणो घोरत्वं च सामान्यविषयवरद्वयस्येदृशविशेषविषयत्वंकरणम् । सर्वलोकप्रियं रामं हित्वा विवास्य भयं कैकेयीपुत्रोऽयं तद्वदेव दुष्टस्वभाव इति लोककलङ्करूपम्, यद्वा त्वदोषतो रामो मां त्यक्ष्यतीति भयम्, यद्वा महापातकयुतायास्तत्र संसर्गेण पञ्चमपातकित्वरूपभयम् ॥ ५ ॥

रा० टी०—यदिति । घोरेण क्रूरेण कर्मणा राक्षसाचरणेन हेतुना सर्वलोकप्रियं रामं हित्वा वनं प्राप्य ईदृशं पापं पापाहुमापकं दुःखं यत्त्वया कृतं संपादितं तेन ममापि भयं कर्तव्यविषयकसंशयजनितभीतिः आपादितं प्रापितम् ॥ ५ ॥

गो० टी०—यदिति । घोरेण कर्मणा घोरेण व्यवसायेन ईदृशं रामविवासनभर्तृमरणरूपं यत्पापं कृतं तेन सर्वलोकप्रियं रामं त्यक्त्वा स्थितस्य ममापि भयमापादितं त्वत्कृतं पापं ममापि भयमजनयत् ननु राज्यमिति भावः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—तदेवाह—त्वदिति । जीवलोके च । चात्परलोके च प्रतिपादितः प्रापितः ॥ ६ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—त्वदिति । त्वत्कृते त्वदर्थं रामः अरण्यमाश्रितः अत एव मे पिता आवृत्तः लोकान्तरकर्तव्यकर्मणि प्रवृत्तः अत एव अयशः भरतमात्रा राजेप्सितो विध्वंसितः इत्याकारकं दुर्ग्रहः जीवलोके त्वयाऽहं प्रतिपादितः प्रापितः ॥ ६ ॥

गो० टी०—त्वत्कृत इति । अयशः मानुस्येन ज्येष्ठं विवास्य राजानं नाशितवानित्येवंविधं प्रतिपादितः प्रापितः ॥ ६ ॥

७-८] ति० टी०—न तेऽहमभिभाष्यः मत्संभाषणं त्वया न कार्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

रा० टी०—इदानीं राज्यपालनार्थमहं नाज्ञापितव्य इति बोधयन्नाह—मात्रिति । मातृरूपे विषयेयसाविशिष्टे अमित्रे जननीद्वारा रामवियोगहेतुत्वेन मित्ररहिते अनृशंसे क्रूरविरोधिनि अराजि राजरहिते अक्राडके मदच्छाया अविषये दुष्टते दुःखेन वृत्तं वर्तनं यस्य तस्मिन्पतिघातिनि स्वाभिपीडादायिनि पालनेऽहं न अभिभाष्यः आज्ञापयितव्योऽस्मि ॥ ७ ॥

गो० टी०—मातृरूप इति । राज्यकाञ्च इति अमैथुनेच्छातो न कौपं न तेऽहमभिभाष्य इति “कृत्यानां कर्तरि वा” इति षष्ठी मत्संभाषणं त्वया न कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

रा० टी०—कौशल्येति । कुलदूपाः अयोध्याजनसमूहदूषका जना भृत्यादयः सन्ति अस्याः तां त्वां प्राप्य कौशल्यदयो महता दुःखेनाविष्टा व्याप्ताः सन्तीति शेषः ॥ ८ ॥

गो० टी०—कौशल्येति । याश्चान्या इत्यत्र ता इत्याध्याहारः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—न त्वमश्वपतेः कन्या तत्कुलोचिता कन्या न भवसीत्यर्थः । पितुरित्यस्य ममेति शेषः, यद्वा स्वपितुः कुलस्य प्रध्वंसिनी दुश्चरित्रत्वव्यवस्थापिका ॥ ९ ॥

रा० टी०—स्वद्वृत्यवर्गस्यैवायमपराध इति बोधयन्नाह—नेति । धर्मराजस्य धर्मेणैव शोभमानस्य धीमतः अश्वपतेः कन्या त्वं पितुर्दशरथस्य कुलप्रध्वंसिनी नासि ननु तर्हि का प्रध्वंसिनीत्यत आह—तत्र रामाभिषेकसमये राक्षसी अतिक्रूरकर्मकारिकात्वेन राक्षसीसदृशी काचित्सखी जाता प्रादुर्भूता प्राप्तेत्यर्थः । तेन तथैव अभिषेकध्वंसः कारित इति ध्वनितम् ॥ ९ ॥

गो० टी०—नेति । नस्वमश्वपतेः कन्या तत्कुलोचितकन्या न भवसीत्यर्थः । धर्मराजस्य धर्मप्रधानराजस्य तत्र केकयराजे । उक्तेयं हेतुमाह—यदित्यादिना ॥ ९ ॥ १० ॥

१०] ति० टी०—पिता मम गतो गमितः ॥ १० ॥

रा० टी०—यदिति । पापनिश्चये यस्य अयोध्यारक्षणस्य अपगतो निश्चयो यस्यास्तत्संबोधनं यत् यया राक्षसीरूपया सख्या हेतुभूतया रामो वनं प्रस्थापितः अत एव पिता त्रिदिवं त्रिभिन्नैस्त्रिविष्टुमहेभ्यैः दीव्यते स्तूयते यः तं साकेतं गतः प्राप्तः सा सखी यत्प्रधाना या राक्षसीरूपा सखी प्रधाना स्वमन्त्रग्राहिकात्वेन स्रुख्या यस्याः सा अत एव निरयगामिनी अमङ्गलप्रापिका त्वं च मयि पित्रा विना कृते सति भ्रातृभ्यां च परित्यक्ते सति अत एव सर्वलोकस्य चाप्रिये प्रीत्यविषयीभूते सति धर्मसंयुक्तां कौशल्यं विमुक्तां पतिपुत्रवियोगविशिष्टां कृत्वा तया सह किं पापं प्राप्स्यसे कं लोकं च प्राप्स्यसे सामान्योक्त्या रामपरिकराणां कर्मफलभोगाभावः सूचितः यदिति सामान्ये नष्टसकं कमिति लिङ्गविपरिणामेनान्यत्राप्यन्वेति । श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ १०-१२ ॥

११] ति० टी०—यत्प्रधाना यत्पापप्रधाना तत्पापं तत्पा-

कौसल्यां धर्मसंयुक्तां वियुक्तां पापनिश्चये । कृत्वा कं प्राप्स्यसे ह्यद्य लोकं निरयगौमिनी ॥ १२ ॥
 किं नावबुध्यसे क्रूरे नियतं बन्धुसंश्रयम् । ज्येष्ठं पितृसमं रामं कौसल्यायात्मसंभवम् ॥ १३ ॥
 अङ्गप्रत्यङ्गजः पुत्रो हृदयाच्चौभिजायते । तस्मात्प्रियतरो मातुः प्रिया एव तु बान्धवाः ॥ १४ ॥
 अन्यदा किल धर्मज्ञा सुरभिः सुरसंमता । वहमानौ ददर्शोर्व्या पुत्रौ विगतचेतसौ ॥ १५ ॥

पफळम् । पितृभावद्वारेण एव त्वन्निमित्तं सर्वलोकाप्रिये मयि दत्तं तद्वाहित्यरूपं सर्वलोकाप्रियत्वरूपं च ॥ ११ ॥

गो० टी०—यत्प्रधानेति । यत्प्रधानं यस्याः सा यत्प्रधाना यत्पापकर्मप्रधानासि त्वं तत्पापं तत्कर्मजनितं पापं पित्रा विनाकृते भ्रातृभ्यां परित्यक्ते मयि संक्रान्तमिति शेषः । संक्रान्तकार्यं विशेषणद्वयेन दर्शितम् अप्रिये इति संबुद्धिः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—हे पापनिश्चये ! वियुक्तां पतिपुत्रवियुक्तां कृत्वा कं लोकं कं नरकलोकम् ॥ १२ ॥

गो० टी०—कौसल्यामिति । वियुक्तां गुणवत्पुत्रवियुक्तां कृत्वा निरयगौमिनी त्वं कं लोकं प्राप्स्यसे निरयं विना कं लोकं प्राप्स्यस इत्यर्थः । कं लोकं कं नरकं निरयगौमिनीति सिद्धवत्कारात् कमितिक्षेपोक्त्या पूर्वसृष्टा अपर्याप्ता इत्युच्यते । विशेषणद्वयं संबोधनम् ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—बन्धुसंश्रयं बन्धूनामाश्रयभूतम् । कौसल्याया आत्मसंभवमौरसं संधिस्त्वार्यः एवंगुणविशिष्टं किं नावबुध्यसे न जानासीत्यर्थः ॥ १३ ॥

रा० टी०—किमिति । क्रूरे हे क्रूरजनविशिष्टे ! नियतं नितरां यथा नियमिताः ब्रह्मादयो येन तं बन्धुसंश्रयं बन्धूनां पराश्रयं कौशल्यायाः याति प्राप्नोति प्रादुर्भवतीत्यर्थः । स एवात्मसंभवः आत्मना स्वमनसैव संभवो यस्य तं पितृसमं पितृसदृशत्वेन प्रतीयमानं ज्येष्ठं रामं किं नावबुध्यसे जानासि अत एव संधौ नार्पकल्पना ॥ १३ ॥

गो० टी०—किमिति । बन्धुसंश्रयं बन्धूनामाश्रयभूतं कौसल्याया आत्मसंभवमित्यत्र कौसल्यायात्मसंभवमित्यार्यसंधिः, यद्वा पृषोदरादित्वेन आकारलोपः यद्गोऽत्मा न प्रकाशते इतिवत् तेन सम्यक्संधिः । नियतं किं नावबुध्यसे प्राकृतवद्बन्धुविघातकमवगातासीति भावः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—अस्त्वौरसस्ततः किं तत्राह—अङ्गेत्यादि । अङ्गानि सुखकण्ठवक्षःकुक्षिहस्तपादाः प्रत्यङ्गानि नेत्राङ्गुल्यादीनि । एतेन ‘ अङ्गादङ्गात्संभवसि ’ इति श्रुतौ वीप्सयाङ्गप्रत्यङ्गग्रहणं सूचितम् एतेन तस्य सर्वाङ्गतेजःसंभूतत्वं दर्शितम् “ यदेतद्रेतस्तत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः संभूतम् ” इति श्रुतेः । ज्ञिया रक्तमेव रेतः हृदयं हृदयपुण्डरीकमात्माधिष्ठानम् अनेन “ हृदयादधिजायते ” इति श्रुत्यर्थ उक्तः । यदेवं तस्मान्मातुरौरसः पुत्रः प्रियतरः “ आत्मा वै पुत्रनामासि ” इति श्रुतेः । निरुपाधिप्रेमास्पदत्वं चात्मनः सर्वलोकसिद्धमेव । बान्धवाः पितृमात्रादयः प्रिया एव, न तु प्रियतराः ।

एवं चौरसवियोगदुःखमतिदुःसहमिति भावः । ‘ प्रियत्वात् तु बान्धवः ’ इति पाठं मत्वा तीर्थनेतृ व्याख्यातम्—प्रियत्वादेव न बान्धवो बन्धुदत्तपुत्रादिवन्न भवतीति । तत्र नार्थसामञ्जस्यमिति कतकसंमतपाठ एव ज्यायान् ॥ १४ ॥

रा० टी०—इदानीं लौकिकदृष्टान्तेन रामे मातुरतिप्रियत्वं बोधयन्नाह—अङ्गेति । अङ्ग हे मातः ! हृदयान्मनसः प्राप्य प्रत्यङ्गजः अङ्गमङ्गं प्रति प्रत्यङ्गं तस्मान्मुखनेत्रवक्षःउदरपाणिपादादितेजोभ्यः जायते साकारतां प्राप्नोति सः अभिजायते उत्पद्यते तस्मादेतैः पुत्रः औरसः मातुः प्रियतरः इतरे बान्धवास्तु प्रिया एव एवेन प्रियतरत्वव्यवच्छेदः एतेन रामस्य कौशल्यातिप्रियत्वं सूचितम् । तथाहि “ अङ्गादङ्गात्संभवसि ” इति श्रुतिः न च वास्तवोदरादिसंबन्धश्चञ्चलमभवतो रामस्य वास्तवोदरादिसंबन्धव्यौलिकपुत्रदृष्टान्तेन रामस्य कौशल्यातिप्रियत्वं कथं साधितमिति वाच्यं कौशल्यायास्तादृशाभिविनिवेशाङ्गीकारेणादोपात् ॥ १४ ॥

गो० टी०—औरसपुत्रविश्लेषो मातुरसश्च इति दर्शयितुम् “ अङ्गादङ्गात् ” इति श्रुत्यर्थं हृदि निधाय—अङ्गेति । अङ्गानि सुखकण्ठवक्षःकुक्षिहस्तपादाः प्रत्यङ्गानि नेत्रनासाङ्गुल्यादीनि तज्जस्ततेजोः “ अङ्गादङ्गात्संभवसि हृदयादधि जायसि । आत्मा वै पुत्रनामासि ” इति श्रुतावपि वीप्सयाङ्गप्रत्यङ्गग्रहः अङ्गप्रत्यङ्गजत्वं च सर्वाङ्गतेजःसंभूतत्वम् “ यदेतद्रेतस्तदेतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः संभूतम् ” इति श्रुतेः । ज्ञियास्तु शोणितमेव रेतः हृदयात् हृदयपुण्डरीकात् प्रत्यगात्मस्थानाच्च जायते तस्मात्पुत्रो मातुः प्रियतमो भवति बान्धवो भ्रात्रादिः न प्रियतमः किं तु प्रिय एव एवमतिशयप्रियत्वात्पुत्रस्य तद्वियोगादिदुःखं दुःसहमिति भावः । सुरभिर्वन्धुमात्रे दुःखितवती किं पुनः पुत्रे कौसल्येति सूचयति—नतु बान्धव इति ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—अत्रार्थे इतिहासमाह—अन्यदेति । कस्मिंश्चित्पूर्वकाल इत्यर्थः । सुरभिः कामधेयः किलेत्येतिष्ठे । धर्मज्ञाः पुराविदो दृढा एवं वदन्ति किलेत्यर्थः । वहमानौ हलम् ॥ १५ ॥

रा० टी०—तदेव दृष्टान्तान्तरेण बोधयन्नाह—अन्यदेत्यादिभिः । अन्यदा अन्यस्मिन्काले सुरसंमता देवपूजिता सुरभिः कामधेयः वहमानौ हलं कर्पन्तौ अत एव विगतचेतसौ पुत्रौ दृष्टवौ उभ्यां पृथिव्यां ददर्श ॥ १५ ॥

गो० टी०—पुत्रशोको मातुर्दुःसह इत्यत्रेतिहासं प्रमाणयति—अन्यदेत्यादिना । अन्यदा पूर्वकाले । किलेत्येतिष्ठे

तावर्धदिवसं श्रान्तौ दृष्ट्वा पुत्रौ महीतले । रुरोद पुत्रशोकेन वाष्पपर्याकुलेक्षणम् ॥ १६ ॥
 अधस्ताद्व्रजतस्तस्याः सुरराज्ञो महात्मनः । विन्दवः पतिता गात्रे सूक्ष्माः सुरभिगन्धिनः ॥ १७ ॥
 निरीक्षमाणस्तां शक्रो ददर्श सुरभिं स्थिताम् । आकाशे विष्टितां दीनां हृदतीं भृशदुःखिताम् ॥ १८ ॥
 तां दृष्ट्वा शोकसंतप्तां वज्रपाणिर्यशस्विनीम् । इन्द्रः प्राञ्जलिरुद्विग्नः सुराराजोऽब्रवीद्वचः ॥ १९ ॥
 भयं कच्चिन्न चास्मासु कुतश्चिद्विद्यते महत् । कुतोनिमित्तः शोकस्ते ब्रूहि सर्वहितैषिणि ॥ २० ॥
 एवमुक्ता तु सुरभिः सुरराजेन धीमता । प्रत्युवाच ततो धीरा वाक्यं वाक्यविशारदा ॥ २१ ॥
 शान्तं पापं न वः किञ्चित्कुतश्चिदमराधिप । अहं तु मग्नौ शोचामि स्वपुत्रौ विषमे स्थितौ ॥ २२ ॥
 एतौ दृष्ट्वा कुशौ दीनौ सूर्यरश्मिप्रतापितौ । वैध्यमानौ वलीवदौ कर्षकेण दुःरात्मना ॥ २३ ॥

तथावदन्ति किलेत्यर्थः । धर्मज्ञा कर्षणकालधर्मज्ञा सुरभिः कामधेयः सुरसंमता देवपूजिता वह्मनौ हलमिति शेषः, विगतचेतसौ मूर्छितावित्यर्थः, पुत्रौ साक्षात्पुत्रौ किञ्चिन्निमित्तवशाद्भूमिं गतौ, यद्वा पुत्रौ स्ववैश्यत्वेन पुत्रव्यपदेश्यौ ॥ १६ ॥

१६] ति० टी०—अर्धदिवसं दिवसस्याधं व्याप्य वह्नेन श्रान्तौ दृष्ट्वा । पुत्रौ स्वाङ्गौ कुतोऽपि हेतोर्भवं गतौ । वक्ष्यति च—मम कायात्प्रसृताविति ॥ १६ ॥

रा० टी०—ताविति । तौ हलं कर्षन्तौ अर्धदिवसं प्राप्य श्रान्तौ पुत्रौ दृष्ट्वा वाष्पपर्याकुलेक्षणा सुरभिः रुरोद 'अर्धदिवसे' इति भूषणपाठः ॥ १६ ॥

गो० टी०—ताविति । अर्धदिवसे दिवसस्यार्धं मध्याह्न इत्यर्थः 'अर्धदिवसम्' इतिपाठे "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया सर्वथा एकदेशिसमासः मध्याह्नपर्यन्तमित्यर्थः १६

१७-१९] ति० टी०—सुरराज्ञः सुरराजस्य अनित्यत्वात् टच् ॥ १७-१९ ॥

रा० टी०—अधस्तादिति । तस्याः सुरभेः अधस्तादधो-मार्गेण व्रजतः सुरराज्ञः इन्द्रस्य गात्रेषु सुरभिगन्धिनः शोभनगन्धविशिष्टाः सूक्ष्माः विन्दवः अश्रुविन्दुकणिकाः पतिताः समासान्तविधेरनित्यत्वाद्ब्रजभावः ॥ १७ ॥

गो० टी०—अधस्तादिति । सुरराज्ञः सुरराजस्य समासान्तविधेरनित्यत्वाद्ब्रजभावः ॥ १७ ॥

रा० टी०—निरीक्षमाण इति । तां विन्दुपातनकर्त्री निरीक्षमाणः शक्रः आकाशे अधिष्ठितामाकाशाश्रितां भृशदुःखितां स्थितां सुरभिं ददर्श ॥ १८ ॥

रा० टी०—तामिति । वज्रपाणिः इन्द्रः तां सुरभिं दृष्ट्वा अब्रवीत् ॥ १९ ॥

गो० टी०—निरीक्षमाण इति । निरीक्षमाणः उपरि निरीक्षमाणः ॥ १९ ॥ २० ॥

२०-२१] ति० टी०—अस्मास्वमरेषु । कुतोनिमित्तः किनिमित्तकः कुत इत्याद्यादित्वात्प्रथमार्थे तसिः । न चास्मास्त्विति नानि काकुर्द्रष्टव्या ॥ २० ॥ २१ ॥

रा० टी०—वचनाकारमाह—भयमिति । कुतश्चित्कस्मादपि हेतोः अस्मासु भयं न विद्यते अतः अयं तव शोकः कुतो-निमित्तः किनिमित्तकस्तद्ब्रूहि ॥ २० ॥

रा० टी०—एवमिति । वाक्यविशारदा वचननिपुणा सुरभिः प्रत्युवाच ॥ २१ ॥

गो० टी०—भयमिति । अस्मासु सुरेषु मध्ये कुतश्चिदपि भूतान्महद्भयं न विद्यते कश्चित्प्रायशः त्वदश्रुमोचनस्य भयसूचकत्वादिति भावः । कुतोनिमित्त इत्यत्र आद्यादित्वात्प्रथमान्तविहिततत्पन्त्यस्य कुतःशब्दस्य निमित्तशब्देन समा-नाधिकरणेन बहुव्रीहिः किनिमित्तक इत्यर्थः, यद्वा सार्वविभक्ति-कस्तसिरित्यदृशनात् अत्र प्रथमार्थे तसिप्रत्ययः ॥ २१ ॥ २२ ॥

२२-२३] ति० टी०—किञ्चिदपि भयं कुतोऽपि हेतोर्ह्यप्याकं नास्ति । शान्तं पापमित्यादिकमनुचितश्रवणजदोपनि-वर्तको वचनविशेषो शुष्मादुःखजनकं पापं शान्तमित्यर्थः । किं त्वहं मग्नौ दुःखमग्नौ विषमे देशे स्थितौ कर्षकेण प्रतोदा-दिना वैध्यमानौ ताव्यमानौ दृष्ट्वा शोचामि ॥ २२ ॥ २३ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—शान्तमिति । पापं पापाचरण-शीलं रक्षोजातं शान्तं कालवशेन शान्तिं प्राप्तमतः कुतश्चिदपि नो शुष्माकं देवानां किञ्चिद्भयं नास्ति । ननु कुतः शोचसीत्यत आह—विषमे विषमगतौ स्थितौ प्रारब्धवशेन प्राप्तौ सूर्य-रश्मिप्रतापितौ सूर्यकिरणैः संतापितौ कर्षकेण वैध्यमानौ ताव्यमानौ अत एव दीनौ क्षीणमानसौ अत एव कुशौ दुर्बल-शरीरौ अत एव मग्नौ दुःखे निमग्नौ स्वपुत्रौ वलीवदौ दृष्ट्वा शोचामि । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २२ ॥ २३ ॥

गो० टी०—शान्तमिति । शान्तं पापं प्रतिहतममङ्गल-मित्यादिकमनुचितप्रसङ्गश्रवणदोपनिवर्तकवचनविशेषः । वः शुष्माकं मध्ये कुतश्चिदपि पुरुषार्थकिञ्चिद्भयं नास्ति किंतु मग्नौ दुःखमग्नौ विषमे संकटे स्थितौ स्वपुत्रौ प्रति शोचामि ॥ २३ ॥

गो० टी०—एताविति । एतौ दृष्ट्वेति श्लोकस्य पूर्वश्लो-कस्योत्तरार्धेनान्वयः ॥ २४ ॥

१ दिवसे इति गो. पाठः । २ पर्याकुलेक्षणेति गो. रा. पाठः । ३ पङ्क्तिशोकोऽस्मात्पूर्वं गो. पाठे । ४ अधिष्ठितामिति रा. पाठः । ५ रुदन्तीमिति गो. रा. पाठः । ६ सर्वं हितैषिणी इति रा. पाठः । ७ अर्धमानाविति गो. पाठः । ८ सुराधिपेति गो. पाठः ।

मम कायात्प्रसूतौ हि दुःखितौ भारपीडितौ । यौ दृष्ट्वा परितप्येऽहं नास्ति पुत्रसमः प्रियः ॥ २४ ॥
 यस्याः पुत्रसहस्रैस्तु कृत्स्नं व्याप्तमिदं जगत् । तां दृष्ट्वा रुदतीं शक्रो न सुतान्मन्यते परम् ॥ २५ ॥
 इन्द्रो ह्यश्रुनिपातं तं स्वगात्रे पुण्यगन्धिनम् । सुरभिं मन्यते दृष्ट्वा भूयसीं तामिहेश्वरः ॥ २६ ॥
 समाप्रतिमदृत्ताया लोकधारणकाम्यया । श्रीमत्या गुणमुल्लेखायाः स्वभावपरिचेष्टया ॥ २७ ॥
 यस्याः पुत्रसहस्राणि सापि शोचति कामधुक् । किं पुनर्या विना रामं कौसल्या वर्तयिष्यति ॥ २८ ॥
 एकपुत्रा च साध्वी च विवत्सेयं त्वया कृता । तस्मात्त्वं सततं दुःखं प्रेत्य चेह च लप्स्यसे ॥ २९ ॥
 अहं त्वपिचितिं भ्रातुः पितुश्च सकलामिमाम् । वर्धनं यशसश्चापि करिष्यामि न संशयः ॥ ३० ॥

२४] ति० टी०-नास्ति पुत्रसमः प्रिय इति छरभिवचनो-
 पसंहारः ॥ २४ ॥

रा० टी०-ममेति । यौ मम कायात्प्रसूतौ तौ भारपीडितौ
 दृष्ट्वा अहं परितप्ये, तत्र हेतुः पुत्रसमः प्रियः अन्यो नास्ति ॥ २४ ॥

गो० टी०-पुत्रं विशेषयति-ममेति । यौ दृष्ट्वा अहं
 परितप्ये तौ मम कायात्प्रसूतौ प्रसूतत्वं परंपरया तस्मात्पुत्र-
 समः प्रियो नास्तीति योजना ॥ २५ ॥

२५] ति० टी०-अथेन्द्रव्यापारमाह-यस्या इति ।
 पुत्रसहस्रैः साक्षात्पुत्रसंतानपतितैः । तां रुदतीं दृष्ट्वा इन्द्रोऽपि
 सत्तात्परमधिकं किमपि न मन्यते ॥ २५ ॥

रा० टी०-यस्या इति । यस्याः छरभेः पुत्रसहस्रैः
 इत्यतारहितपुत्रैः इदं जगद्व्याप्तं तां रुदतीं छरभिं दृष्ट्वा सत्तात्प-
 रमधिकं प्रियं शक्रो न मन्यते अमन्यत ॥ २५ ॥

गो० टी०-कविराह-यस्या इति । मेन्यत अमन्यत ॥ २६ ॥

२६] ति० टी०-इह संसारे भूयसीं सर्वोत्कृष्टाम् ॥ २६ ॥

रा० टी०-इन्द्र इति । स्वगात्रे पुण्यगन्धिनं तं छरभि-
 कर्तृकमश्रुनिपातं दृष्ट्वा छरभिं भूयसीं सर्वोत्कृष्टां मन्यते अम-
 न्यत तेन तद्रूपस्य विलक्षणत्वं सूचितम् । तदुःखप्रतीकाराक-
 रणेन तत्प्रतीकारस्य इन्द्राशक्यत्वं व्यञ्जितम् ॥ २६ ॥

गो० टी०-इन्द्रोऽपीति । इन्द्रोऽपि स्वगात्रे पुण्यगन्धिनं
 रम्यगन्धम् अश्रुनिपातम् अश्रुपातं दृष्ट्वा तां छरभिं भूयसीं
 श्रेष्ठाम् अमन्यत ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०-समं सर्वप्राण्युद्ग्रहे वैपम्यरहितमप्र-
 तिमं सर्वोत्तमं वृत्तं चरित्रं यस्याः श्रीमत्या इष्टदानैश्वर्यशक्ति-
 मत्याः गुणस्रुत्यायाः सत्यरूपस्रुत्यगुणवत्या लोकधारणका-
 म्यया प्रवृत्ताया इति शेषः । स्वभावपरिचेष्टया 'आहारनिद्रा-
 भयमैश्वर्यानि सामान्यमेतत्पञ्चभिर्निराणाम्' इति सामान्य-
 प्राप्तमिधुनीभावलक्षणया ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०-यस्याः पुत्रसहस्राणि संतानपरंपरा-
 द्वारेण सन्ति सापि शोचति, किं पुनर्मादृपी एकपुत्रा कौस-
 ल्या रामं विना वर्तयिष्यति जीविष्यति शोकेन विशिष्टा स-
 तीति शेषः । इदं किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥

रा० टी०-समेति । लोकधारणकाम्यया सर्वस्थिती-
 च्छया समं वैपम्यरहितमत एव अप्रतिममत्सुतमभि-
 त्यर्थः वृत्तं वर्तनं यस्यास्तस्याः श्रीमत्याः निखिलैश्वर्यपुकायाः
 गुणः सत्त्वसङ्ग इत्यर्थः स्रुत्यो यस्यास्तस्याः यस्याः पुत्रसह-
 स्राणि अनन्तपुत्राः सन्तीति शेषः । सापि कामधुक् छरभिः
 स्वभावपरिचेष्टया स्वाभाविकस्वपुत्रव्यापारदर्शनेन हेतुना
 शोचति या एकपुत्रा कौशल्यया रामं विना वर्तयिष्यति वर्तते सा
 शोचतीति किं वक्तव्यम् । 'सदा' इति 'स्वभावपरिवेषया' इति
 च भूषणपाठः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २७ ॥ २८ ॥

गो० टी०-भरतवचनम्-सदेत्यादि । श्लोकद्वयमेकं वाक्य-
 म् । अप्रतिमं निस्तुलं वृत्तं चरित्रं यस्यास्तस्याः श्रीमत्याः समृद्धि-
 मत्याः गुणनित्यायाः नित्यगुणायाः यस्याः छरभेः स्वभावपरि-
 वेपया स्वभावेन श्रीपुंस्वभावेन मैथुनेन परिवेष आवृत्तिर्य-
 स्यास्तादृश्या लोकधारणकाम्यया लोकधारणेच्छया पुत्रसह-
 स्राणि सन्ति सन्तानपरंपरया बहवः पुत्राः सन्तीत्यर्थः ।
 सापि कामधुक् कामधेयः यथेष्टसुष्टिक्षमा शोचति अशोचत् ।
 या राममेकं विना वर्तयिष्यति सा हि शोचतीति किं
 पुनः ॥ २७ ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०-विवत्सा विवत्सेव । यदेवं-तस्मा-
 दिति ॥ २९ ॥

रा० टी०-एकेति । एकपुत्रा इयं कौशल्यया त्वया वि-
 वत्सा पुत्रविपुका कृता तस्मादेतोः इह लोके प्रेत्य लोका-
 न्तरं गत्वा च वियमाना त्वं दुःखमपवादजनितखेदं लप्स्यसे
 प्राप्स्यसि ॥ २९ ॥

गो० टी०-एकपुत्रेत्यादि । विवत्सा पुत्रविरहिता
 तस्माद् विवत्सात्वकरणाद् लप्स्यसे तत्फलत्वेन ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०-अपचितिं पूजां पितुरिमां वक्ष्यमाणौ-
 ध्वदेहिकक्रियारूपां पूजां करिष्यामीत्यपकर्षः ॥ ३० ॥

रा० टी०-नड मत्पुत्रत्वात्त्वमपि तथैव प्राप्स्यसीत्यत
 आह-अहमिति । भ्रातुः पितुश्च यशसो वर्धनीमपचितिं
 पूजां करिष्यामि तेन ममापवादो न भवितेति सूचितम् ।
 'पूजनं स्यादपचितिः' इत्यमरः ॥ ३० ॥

आनाय्य च महाबाहुं कोशलेन्द्रं महाबलम् । स्वयमेव प्रवेक्ष्यामि वनं मुनिनिषेवितम् ॥ ३१ ॥
 नह्यहं पापसंकल्पे पापे पापं त्वया कृतम् । शक्तो धारयितुं पौरैरश्रुकण्ठैर्निरीक्षितः ॥ ३२ ॥
 सा त्वमग्निं प्रविश वा स्वयं वा विश दण्डकान् । रज्जुं बद्ध्वाथवा कण्ठे नहि तेऽन्यत्परायणम् ॥ ३३ ॥
 अहमप्यवनीं प्राप्ते रामे सत्यपराक्रमे । कृतकृत्यो भविष्यामि विप्रवासितकल्मषः ॥ ३४ ॥
 इति नाग इवारण्ये तोमराङ्कुशतोदितः । पपात भुवि संकुद्धो निःश्वसन्निव पन्नगः ॥ ३५ ॥
 संरक्तनेत्रः शिथिलाम्बरस्तथा विधूतसर्वाभरणः परंतपः ।

वभूव भूमौ पतितो नृपात्मजः शचीपतेः केतुरिवोत्सवक्ष्ये

॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

गो० टी०—अहमिति । अपचितिं पूजाम् 'पूजा नमस्याप-
 चितिः' इत्यमरः । भ्रातुरपचितिं राज्यप्रदानरूपां पितुरिमां
 सकलामपचितिम् और्ध्वदैहिकात्मिकाम् ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—अथ यशोवर्धनं भ्रातृपूजां चाह-
 आनाय्येत्यादि । महाबाहुं रामं वनं प्रवेक्ष्यामि तद्गतस-
 माप्तये तत्प्रतिनिधितयेति भावः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—पूजाकारमाह—आनाय्येति । महाबाहुं कोश-
 लेन्द्रं राममानाय्य अयोध्यां प्राप्य स्वयमेवाहं वनं प्रवे-
 क्ष्यामि वनं प्रवेक्ष्यामीत्यनेन मद्द्वारैव रामस्य वनवासो भवितेति
 सूचितं तेन रामनिवृत्तौ न तत्सत्यप्रतिज्ञत्वहानिरिति ध्वनितम्
 एतेन रामप्रीतौ पितुरत्यन्तप्रीतिर्भवितेति सूचितं तेन महा-
 राजस्य रामसुखसुखित्वं व्यक्तम् तेन भरतस्य हार्दस्त्वं
 व्यक्तम् एव रामपूजावन्न पितृपूजाप्रकारान्तरकथनम् ।
 'आनीय' इति भूषणपाठः ॥ ३१ ॥

गो० टी०—भ्रातुरपचितिमाह—आनाययित्वेत्यादिना ३१
 ३२] ति० टी०—पापं ज्येष्ठविवासनपूर्वकं कनिष्ठरा-
 ज्यरूपम् ॥ ३२ ॥

रा० टी०—न हीति । पापसंकल्पे पत्य अयोध्यापाल-
 नस्य अपगतः संकल्पः निश्चयो यस्यास्तत्संबोधनम् अपापे
 पापसंसर्गश्च न्ये रामाभिषेके त्वया कृतं निष्पादितं पापसुचि-
 तविघातरूपापराधं धारयितुं सहितमश्रुकण्ठैः पौरैः निरीक्षितो-
 ऽहं न शक्तः ॥ ३२ ॥

गो० टी०—नहीति । पापं रामविवासनरूपं धारयितुं
 सोढ्य अश्रुकण्ठैः गद्वदकण्ठैः ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०—अस्य मरणान्तमेव प्रायश्चित्तमित्याह-
 सेति । इद्विपूर्वकृतमहापापेत्यर्थः । कण्ठे रज्जुं बद्धेत्यस्य
 त्रियस्वेति शेषः । परायणं गतिः ॥ ३३ ॥

रा० टी०—नह तदपराधनिवृत्त्यर्थं मया किं कर्तव्यमि-
 त्यत आह—सेति । सा सहचरीजनमन्त्रस्वीकारपूर्वककृत-
 रामापराधा त्वं रज्जुं वेणीं कण्ठे बद्धा कृत्वेत्यर्थः, अग्निं
 रामाङ्गप्रकाशरूपं ब्रह्म प्रविश तद्वारा राजाधिष्ठितसाकेतं
 गच्छेत्यर्थः । अथवा दण्डकान् रामाधिष्ठितवनमाविश रामं

प्रसादयेत्यर्थः । अन्यदेतदुपायद्वयाद्विन्नं परायणशुच्यमत्वप्रापकं
 नैव । वेण्याः कण्ठे करणं तु वज्रस्य कण्ठे करणवदार्तत्वयोननाय
 एतेन अन्यतरप्रसादनेन द्वयोः प्रसादनं भवितेति सूचितं तेन
 जन्यजनकयोः परस्परं परा प्रीतिर्व्यञ्जिता 'रज्जुर्वेण्यां गुणेऽपि
 च' इति मेदिनी ॥ ३३ ॥

गो० टी०—अस्य पापस्य मरणान्तिकप्रायश्चित्तं विना
 निवर्तकान्तरं नास्तीत्यभिप्रायेणाह—सेति । सा इद्विपूर्व-
 कमहापापकारिणी कण्ठे रज्जुं बधान बद्धा त्रियस्वेत्यर्थः ।
 परायणं गतिः ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०—विप्रवासितकल्मषो दूरीकृतकल्मषः ३४

रा० टी०—अहमिति । रामे अवनीमयोध्याभूमिं प्राप्ते
 सति विप्रवासितकल्मषः दूरीकृतप्रातिभासिकापराधः अत एव
 कृतकृत्यो भविष्यामि ॥ ३४ ॥

गो० टी०—अहमिति । विप्रवासितकल्मषः अपनीत-
 किल्बिषः ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०—इतीत्यस्य विलप्येति शेषः । 'नाग
 इवारण्यस्तोमर-' इति पाठान्तरम् । संकुद्धः पन्नग इव
 श्वसन्नित्यन्वयः । पाठान्तरेऽरण्ये तत्संबन्धिनि बन्धनस्थाने
 तोमराङ्कुशतोदितो नाग इवेत्यर्थः । भुवि पपात भरत
 इति शेषः ॥ ३५ ॥

रा० टी०—इतीति । इत्यनेन प्रकारेण उक्त्वा तोमराङ्कुश-
 तोदितः तोमरैः अङ्कुशैश्च व्यथितो नागो गज इव संकुद्धः
 पन्नगः सर्प इव संकुद्धः स्मृतारामवियोगजनितदुःखहेतुकक्रो-
 धाक्रान्तो भरतः भुवि पपात ॥ ३५ ॥

गो० टी०—इतीति । इति संकुद्धः पन्नगः इव निःश्वसन्
 आरण्ये अरण्यगतं तोमराङ्कुशचोदितः तोमरैरङ्कुशैश्च विद्धो
 नाग इव भुवि पपात भरत इति शेषः ॥ ३५ ॥

३६] ति० टी०—शचीपतेः केतुरिन्द्रध्वजः । उत्सवक्ष्य
 उत्सवान्ते ॥ ३६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ।

वृत्तं रामविवासनादि स्वस्थानभिमतामिति निवेदयन्भरतः शत्रुघ्नेन सह कौसल्यागृहं प्राप । राज्यकामस्य ते कार्यं ककेच्या सुविहितमित्यादिदोषारोपैः पक्षभाषिणामपि कौसल्यां विनीतो भरतो यद्यहं तादृशोऽभविष्यम् अयोक्ष्य एभिरीत्यनेकपातकान्युप-
न्यस्यश्वासयत्ततो ज्ञातहृदयत्वादनुभावा कौसल्या भरतमङ्ग आनीय भृशं रुरोद ।

दीर्घकालात्समुत्थाय संज्ञां लब्ध्वा सर्वीर्यवान् । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां दीनामुद्दीक्ष्य मातरम् ॥ १ ॥
सोऽमात्यमध्ये भरतो जननीमभ्यकुत्सयत् । राज्यं न कामये जातु मन्त्रये नापि मातरम् ॥ २ ॥
अभिषेकं न जानामि योऽभूद्राज्ञा समीक्षितः । विप्रकृष्टे ह्यहं देशे शत्रुघ्नसहितोऽभवम् ॥ ३ ॥
वनवासं न जानामि रामस्याहं महात्मनः । विवासनं च सौमित्रैः सीतायाश्च यथाभवत् ॥ ४ ॥
तथैव क्रोशतस्तस्य भरतस्य महात्मनः । कौसल्या शब्दमाज्ञाय सुमित्रां चेदमब्रवीत् ॥ ५ ॥
आगतः क्रूरकार्यायाः कैकेय्या भरतः सुतः । तमहं द्रष्टुमिच्छामि भरतं दीर्घदर्शिनम् ॥ ६ ॥
एवमुक्त्वा सुमित्रां तां विवर्णवदना कृशा । प्रतस्थे भरतो यत्र वेपमाना विचेतना ॥ ७ ॥

रा० टी०—पातमेव भङ्गयन्तरेणाह—समिति । शिथि-
लान्यम्बराणि वज्राणि यस्य विधूतानि देहकम्पेन कम्पितानि
भृत्यैरपवर्जितानि वा सर्वाभरणानि यस्य स भरतः उत्सव-
क्षये उत्सवान्ते शचीपतेरिन्द्रस्य केतुर्ध्वज इव भूमौ पतितो
बभूव ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वयोध्याकाण्डे चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

गो० टी०—संरक्तनेत्र इति । शचीपतेः केतुः इन्द्रध्वजः
उत्सवक्षये उत्सवान्ते ॥ ३६ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-
ज्योध्याकाण्डव्याख्याने चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

१] ति० टी०—दीनां स्वमनीषितभङ्गतः ॥ १ ॥

रा० टी०—मूर्च्छानन्तरकालिकं भरतदृष्टमाह—दीर्घका-
लादित्यादिभिः । सख्युत्थाय मूर्च्छां निवर्त्य संज्ञां विवेकं
लब्ध्वा जननीं स्वजनिकां दीनां कुमन्त्रेणावुचितमवुष्टितं
मयेति विचारेण खिन्नां मातरमुद्दीक्ष्य सर्वीर्यवान् वीर्यव-
द्भातृसहितो भरतः अमात्यमध्ये अभ्यकुत्सयत् । सार्ध-
लोकैकान्वयी ॥ १ ॥

गो० टी०—दीर्घकालादिति । दीनां प्रतिहतेच्छत्वात् ।
स इति । अमात्यमध्ये सुमन्त्रादिमध्ये अनेन भरतागमनं
श्रुत्वा सुमन्त्रादयः इतः पूर्वाभागा इति गम्यते अभ्यकुत्स-
यत् मन्त्रिणां ज्ञापनाय पुनरप्यनिन्ददित्यर्थः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—अमात्या भरतागमनं श्रुत्वा प्राप्ताः सुम-
न्त्रादयः । अभ्यकुत्सयत् लोकस्यैव स्वस्यापि कैकेयीकृतव्य-
वहारे परमानिष्टताख्यापनायोक्तरीत्यैव सर्वलोकसमक्षं जगहं
इत्यर्थः । अथ प्रयोजकत्वानुमन्तृत्वायपि स्वस्य प्रकृतविषये
नास्तीति मन्त्रिणः प्रत्यापयति—राज्यमित्यादि । मातरं

नैव मन्त्रये अपिरेवायं, राज्यग्रहणार्थं न प्रेरयामि । तत्र
हेतुः—राज्यं न कामये इति ॥ २ ॥

रा० टी०—अभिकुत्सनाकारमाह—राज्यमिति । जातु
कदाचिदपि राज्यं न कामये नेच्छामि अत एव मातरं न
मन्त्रये संमत्यर्थमभिभाषे ॥ २ ॥

गो० टी०—कैकेय्या कृतं स्वेष्टं नेति मन्त्रिभ्यो ज्ञापयति—
राज्यमिति । जातु कदाचिदपि एतत् न कामये, न मन्त्रये
इत्युभयत्रापि संबध्यते मन्त्रये राज्यार्थमिति शेषः । मन्त्रणं
विचारः न जानामि मदृशपूर्वकोऽयं न भवतीत्यर्थः । यो मद-
र्थोऽभिषेकः राज्ञा समीक्षितश्चिन्तितः अभूद तमभिषेकं न
जानामि । अज्ञाने हेतुमाह—विप्रकृष्ट इति ॥ २ ॥

३-४] ति० टी०—योऽभिषेको राज्ञा समीक्षितश्चिन्तितः
अज्ञाने हेतुमाह—विप्रकृष्ट इति । अतिदूरतरे इत्यर्थः ॥ ३॥४॥

रा० टी०—अभिषेकनिष्ठतिफलकस्वसंमतिविषयकजनसं-
भावनानिष्ठयर्थमाह—आभिषेकमिति । राज्ञा दशरथेन समी-
क्षितो विचारितः योऽभिषेकस्तमभिषेकं न जानामि विशिष्य
न ज्ञातमित्यर्थः । तत्र हेतुः विप्रकृष्टे अतिदूरे देशे शत्रुघ्नस-
हितोऽहमभवमासम् ॥ ३ ॥

रा० टी०—वनेति । रामादेः वनवासं वने वासो येन
तत् विवासनं प्रवाजनं यथा अभवत्तथा न जानामि ॥ ४ ॥

गो० टी०—वनवासमिति । विवासनं वैत्यत्र न जाना-
मीत्युत्कर्षः ॥ ३ ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—तथैव प्राग्बदेव ॥ ५ ॥

६-७] ति० टी०—दीर्घदर्शिनमैहिकालुम्बिककर्मणः का-
लान्तरभाविकलज्ञानक्षमबुद्धिमन्तम् अत एव तं द्रष्टुमि-
च्छामि ॥ ६ ॥ ७ ॥

रा० टी०—तथेति । तथा क्रोशतः उच्चारयतः भरतस्य
शब्दमाज्ञाय बुद्ध्यां सुमित्रां कौसल्या इदं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥

१ चेति गो. पाठः । २ सुमित्राभिदमिति गो. पाठः । ३ सा विवर्णां मन्त्रिनेति गो. पाठः ।

स तु राजात्मजश्चापि शत्रुघ्नसहितस्तदा । प्रतस्थे भरतो येन कौसल्याया निवेशनम् ॥ ८ ॥
 ततः शत्रुघ्नभरतौ कौसल्यां प्रेक्ष्य दुःखितौ । पर्यष्वजेतां दुःखार्तां पतितां नष्टचेतनाम् ॥ ९ ॥
 रुदन्तौ हैदती दुःखात्समेत्यौ र्या मनस्विनी । भरतं प्रत्युवाचेदं कौसल्या भृशदुःखिता ॥ १० ॥
 इदं ते राज्यकामस्य राज्यं प्राप्तकमकण्टकम् । संप्राप्तं वत कैकेय्या शीघ्रं क्रूरेण कर्मणा ॥ ११ ॥
 प्रस्थाप्य चीरवसनं पुत्रं मे वनवासिनम् । कैकेयी कं गुणं तत्र पश्यति क्रूरदर्शिनी ॥ १२ ॥
 क्षिप्रं मामपि कैकेयी प्रस्थापयितुमर्हति । हिरण्यनाभो यत्रास्ते सुतो मे सुमहायशाः ॥ १३ ॥
 अथवा स्वयमेवाहं सुमित्रानुचरा सुखम् । अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य प्रस्थास्ये येन राघवः ॥ १४ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—आगत इति । क्रूरका-
 र्यायाः क्रूरं कार्यं कृत्यं यस्यास्तस्याः कैकेय्याः सुतो भरतः
 आगतः तं दीर्घदर्शिनमतिज्ञानवन्तं भरतं द्रष्टुमिच्छामि ॥ ६ ॥

गो० टी०—आगत इति । दीर्घदर्शिनमित्यनेन रामनिर्ग-
 मनं भरतो न संमन्यत इति कौसल्याद्वयमिति सूचितम् ॥ ५ ॥

रा० टी०—एवमिति । सुमित्रामेवमुक्त्वा विवर्णवदना
 विचेतना कौशल्या यत्र भरतस्तत्र प्रतस्थे ॥ ७ ॥

गो० टी०—एवमिति । भरतो यत्र स्थितः तत्र प्रतस्थे ॥ ६ ॥
 ८] ति० टी०—चापिभ्यां सुमन्त्रादयः । येन मार्गेण
 निवेशनं प्राप्यत इति शेषः ॥ ८ ॥

रा० टी०—स इति । राजात्मजः भरतश्च येन मार्गेण
 कौशल्यायाः निवेशनं गृहं प्राप्यते इति शेषः, तेन मार्गेण
 प्रतस्थे ॥ ८ ॥

गो० टी०—स इति । यत्र कौसल्याया निवेशनं स्थितं
 तत्र प्रतस्थे ॥ ७ ॥

९] ति० टी०—कौसल्यां स्वगृहात्प्रस्थिताम् ॥ ९ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः स्वप्रस्थानानन्तरं दुःखितौ
 शत्रुघ्नभरतौ दुःखार्तामत एव पतितां मार्गे स्वलितां नष्टचेतनां
 कौशल्यां प्रेक्ष्य अवलोक्य पर्यष्वजेताम् ॥ ९ ॥

गो० टी०—तत इत्यादि । आर्या ज्येष्ठां मातरम् ॥ ८ ॥ ११ ॥

१०] ति० टी०—समेत्यालिङ्ग्य । तादृशसमयेऽप्यालिङ्ग-
 नकरणयोग्यं विशेषणम्—मनस्विनीति ॥ १० ॥

रा० टी०—रुदन्ताविति । दुःखाद्वदन्तौ शत्रुघ्नभरतौ
 समेत्य प्राप्य आर्या ज्येष्ठा कौशल्या भृशदुःखिता अत एव
 रुदती सती भरतं प्रत्युवाच ॥ १० ॥

११] ति० टी०—राज्यं प्राप्तं भुङ्क्ष्वेति शेषः ।
 राज्यप्राप्तिप्रकारमाह—क्रूरेण रामविवासनरूपेण कर्मणा ।
 कैकेय्या तयेत्यर्थे शेषत्वविवक्षायाम् । संप्राप्तं राजतः ततश्च
 त्वया प्राप्तमिति भावः ॥ ११ ॥

रा० टी०—इदमिति । अराज्यकामस्य सर्वकालं राज्य-
 विषयककामनारहितस्य ते तव अकण्टकं रिपुहितं प्राप्तं
 प्रकृष्टा आप्ता यस्मिंस्तदिदं राज्यं शीघ्रमविचारितं यथा

स्यात्तथेत्यर्थः, कैकेय्याः कैकेयीदास्याः मन्थरायाः कर्मणा
 क्रियया संप्राप्तं त्वां प्रापितम् ॥ ११ ॥

गो० टी०—इदमिति । कथं राज्यं प्राप्तं तत्राह—
 संप्राप्तमिति । क्रूरेण रामविवासनपूर्वकेण कर्मणा वराभ्य-
 र्थेन ॥ १० ॥

१२] ति० टी०—त्वमपि मे पुत्र इति तव राज्यदाने न
 किमपि मे दुःखम्, अपि तु चीरवसनं वनचारिणं चीरवस-
 नत्वादिवनचारिवेषं मे पुत्रं रामं त्वदागमनादपि पूर्वं शीघ्रं
 वनं प्रति प्रस्थाप्य राजानं मारितवती कैकेयी तत्र तादृश-
 प्रस्थापने कं गुणं पश्यतीति न जाने इति दुःखमिति शेषः ।
 स्थिते तु रामे स एव पितृवाक्यात्त्वामेवाभिप्रेच्य रक्षेत्,
 अतो व्यर्थोऽयं तत्प्रायास इति भावः ॥ १२ ॥

रा० टी०—प्रस्थाप्येति । तत्राभिप्रेकसमये चीरवसनं
 वनवासिनं मे पुत्रं रामं कारयित्वेति शेषः । प्रस्थाप्य च कै-
 केयी मन्थरा कं गुणं पश्यति न कमपीत्यर्थः ॥ १२ ॥

गो० टी०—प्रस्थाप्येति । तत्र प्रस्थापने कं गुणम् अति
 शयं पश्यति न कमपि गुणं रामप्रस्थापनं विनापि राज्यला-
 भसंभवात् ॥ ११ ॥

१३] ति० टी०—मामपि प्रस्थापयितुमर्हति मां प्रति
 तस्या दुःखहेतुत्वप्रकृतेरिति भावः । हिरण्यनाभो हिरण्यवर्ण-
 नाभिमुक्तः । इदमसाधारणं रामलक्षणम् ॥ १३ ॥

रा० टी०—क्षिप्रमिति । हिरण्यनाभः मनोहरविशिष्टः मे
 सुतो रामो यत्रास्ते तत्र मामपि क्षिप्रं प्रस्थापयितुमर्हति ॥ १३ ॥

गो० टी०—क्षिप्रमिति । कैकेयी मामपि प्रस्थापयितुम-
 र्हति सर्वस्य राज्यस्य तदायत्तत्वादिति भावः । हिरण्यनाभः हिर-
 ण्यवत्सृहणीयनाभिमुक्तः नाभिग्रहणं शरीरस्योपलक्षणम् ॥ १२ ॥

१४] ति० टी०—कैकेयीचित्तानुवृत्तेस्तव राजसंस्कारे-
 ऽधिकारो नास्तीति ध्वनयन्त्याह—अथवेति । अग्निहोत्रमिति
 राजवेदस्याप्युपलक्षणं कैकेयीवर्त्मगमने भरतो मे प्रेतकार्यं
 न कुर्यादिति राज्ञा निषेधादिति भावः ॥ १४ ॥

रा० टी०—अथेति । अथवा तत्कर्तृकप्रस्थापनमावे
 सुमित्रा अनुचरा यस्याः साऽहमग्निहोत्रं पुरस्कृत्य ब्राह्मणद्वारा

कामं वा स्वयमेवाद्य तत्र मां नेतुमर्हसि । यत्रासौ पुरुषव्याघ्रस्तप्यते मे सुतस्ततः ॥ १५ ॥
 इदं हि तव विस्तीर्णं धनधान्यसमाचितम् । हस्त्यश्वरथसंपूर्णं राज्यं निर्यातितं तैया ॥ १६ ॥
 इत्यादिवहुभिर्वाक्यैः क्रूरैः संभर्त्सितोऽनघः । विव्यथे भैरतोऽतीव व्रणे तुद्येव सूचिना ॥ १७ ॥
 पपात चरणौ तस्यास्तदा संभ्रान्तचेतनः । विलप्य बहुधासंज्ञो लब्धसंज्ञस्तदाभवत् ॥ १८ ॥
 एवं विलपमानां तां प्राञ्जलिर्भरतस्तदा । कौसल्यां प्रत्युवाचेदं शोकैर्बहुभिरावृताम् ॥ १९ ॥
 आर्ये कस्मादजानन्तं गर्हसे मामेककल्मषम् । विपुलां च मम प्रीतिं स्थितां जानासि राघवे ॥ २० ॥
 कृतशास्त्रानुगा बुद्धिर्मा भूतस्य कदाचन । सत्यसंधः सतां श्रेष्ठो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २१ ॥

अग्रे कृत्वा यत्र राघवः तत्र प्रस्थास्ये उपलक्षणविधया राज-
 शरीरस्य ग्रहणं तु न युक्तं प्रमाणाभावात् सशरीरराजस्य
 गमनस्योक्तत्वेन तच्छरीरस्येद्वाभावाच्च ॥ १४ ॥

गो० टी०—कैकेयोक्तृतापापानुबन्धिनस्तव राजसंस्काराधि-
 कारो नास्तीति ध्वनयन्त्याह—अथवेति । अग्निहोत्रं राजाग्नि-
 होत्रम् अग्निहोत्रस्य ज्येष्ठभार्याधीनत्वात् दशरथेन भरतसंस्कार-
 प्रतिषेधाच्चेति भावः । एतेन राजशरीरप्राप्तमप्यर्थसिद्धम् ॥ १५ ॥

१५] ति० टी०—अथवा तत्रातत्पक्षत्वे राजसंस्कारादि
 कृत्वा पञ्चान्मां तत्र नयेत्याह—कामं वेति । तप्यते तप्यते
 चेत्यपि बोध्यम् ॥ १६ ॥

रा० टी०—काममिति । वा अथवा असौ मे सुतः यत्र
 तपस्तप्यते तत्र स्वयमेव त्वं नेतुमर्हसि ॥ १६ ॥

गो० टी०—काममिति । तपस्तप्यते तपः करोतीत्यर्थः
 “तपस्तपः कर्मकस्यैव” इति कर्मवद्भावादात्मनेपदम् ॥ १४ ॥

१६] ति० टी०—समाचितं व्याप्तम् । निर्यातितं दत्तम्
 ‘निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासापणे मतम्’ ॥ १६ ॥

रा० टी०—इदमिति । धनधान्यसमाचितं धनादिभि-
 र्व्याप्तं हस्त्यादिभिः संपूर्णं विस्तीर्णमिदं राज्यं तव निर्यातितं
 न्यासत्वेन समर्पितं तथा निश्चितमेतत् ॥ १६ ॥

गो० टी०—तव प्रस्थापने मम का शक्तिस्तत्राह—इदमिति ।
 धनधान्यसमाचितं धनधान्यसंपूर्णं तथा कैकेय्या निर्यातितं दा-
 पितम् ‘निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासापणे मतम्’ इति विश्वः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—व्रणे प्राचीने सूचिना प्रतुयेव संभर्त्सितः
 कैकेयिपक्षत्वविधया गर्हितो विव्यथे पितृभ्रातृवियोगखिन्नेनाश-
 सार्थमागतस्थलेऽपि खेदहेतुवचनश्रवणादिति भावः ॥ १७ ॥

रा० टी०—इतीति । क्रूरैः क्रूरसदृशैः बहुभिर्वाक्यैः भर्त्सित
 इव भरतः व्रणे सूचिना तुष प्रतुष विद्यमान इव अतिविव्यथे ।
 अतीवौ भिन्नक्रमौ क्रूरशब्दः आचारक्रियन्तप्रकृतिकर्तृक्रियन्तः
 पूर्व्वरामवियोगश्रवणजनितखेदस्य व्रणोपमा ॥ १७ ॥

गो० टी०—इत्यादिवहुभिरिति । संभर्त्सितः परपक्ष्यबुद्ध्या
 भाषितः व्रणे सूचिना तुयेव व्यथयित्वेव पूर्व्वमेव भ्रातृपितृवि-
 योगखिन्नोऽपि कौसल्यावाक्यश्रवणखिन्न इत्यर्थः ॥ १६ ॥

१८] ति० टी०—असंज्ञ इति छेदः ॥ १८ ॥

रा० टी०—पपातेति । तदा कौशल्योक्तिश्रवणकाले
 संभ्रान्तचेतनः उद्दिग्धचित्तः अत एव असंज्ञः कर्तव्यविषय-
 कज्ञानरहितो भरतः यदा लब्धसंज्ञोऽभवत् तदा बहुधा विलप्य
 तस्याः कौशल्ययाश्ररणौ उद्दिश्य पपात ॥ १८ ॥

गो० टी०—पपातेति । चरणौ प्रतीति शेषः । बहुधासंज्ञ
 इत्यत्र असंज्ञ इति पदच्छेदः ॥ १७ ॥

१९] ति० टी०—विलपमानामिदं ते राज्यकामस्येत्यादि
 भाषमाणाम् ॥ १९ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण विलपमानां तां
 कौशल्यां प्राञ्जलिर्भरतः प्रत्युवाच ॥ १९ ॥

गो० टी०—एवमिति । एवं विलपमानां पूर्व्वोक्तप्रकारेण
 विलपन्तीम् ॥ १८ ॥

२०] ति० टी०—अजानन्तम् अत्रत्यदृष्टान्तमिति शेषः ।
 राघवे तद्विषये मम हृदि पूर्व्वं स्थितां विपुलां प्रीतिं जानास्येव
 इदानीं तु ततोऽधिका पितृबुद्धेरपि तत्रैवोपसंहारात् ॥ २० ॥

रा० टी०—तत्प्रतिवचनाकारमाह—आर्य इति । अकल्मषं
 कपटशून्यमजानन्तं रामप्रवाजनाविषयकज्ञानाभाववन्तं मां क-
 स्माद्गर्हसे इदं राज्यं तव निर्यातितमित्यादि वदसि । ननु इदमाज्ञा-
 पनं न विगर्हणेत्यत आह—राघवे रामे मे विपुलां प्रीतिं त्वं
 जानासि एतेन तं विना अहमप्यत्र स्थातुमशक्त इति व्यञ्जितं
 तेनाशक्यज्ञापनं विगर्हणामूलमिति ध्वनितम् । अजानन्तमित्य-
 नेन पूर्व्वं मश्विज्ञाने रामप्रवाजनं नैव स्यादिति सूचितम् ॥ २० ॥

गो० टी०—आर्य इति । अजानन्तम् अभिषेकादिकमि-
 ति शेषः ॥ १९ ॥

२१] ति० टी०—इममर्थं परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वाच्छपथैः
 प्रत्यापयति—कृतेति । सत्यसंधत्वादिगुणविशिष्ट आर्यो रामो
 यस्याहमते संमते सति वनं गतस्तस्य कृतशास्त्रानुगा गुरुशि-
 क्षितश्चतुस्मृतिमार्गागा बुद्धिर्मा भूत् इतोऽधिकानर्थभावादयं
 परमः शपथः अतः परं प्रपन्नः सामान्येन शपथकरणमपि
 विशेषतः स्वस्मिन्नपि पर्यवस्यतीति बोध्यम् ॥ २१ ॥

१ पुत्रो मे तप्यते तप इति गो. तप्यते मे सुतस्तप इति रा. पाठः । २ तथेति रा. पाठः । ३ भरतस्तत्रिमिति गो. रा. पाठः । ४ ततः स्थित
 इति गो. पाठः । ५ अकिंत्विमिति गो. पाठः । ६ स्थिरमिति गो. पाठः । ७ कृता शास्त्रेति गो. पाठः ।

प्रेष्यं पापीयसां यातु सूर्यं च प्रति मेहतु । हन्तु पादेन गा सुप्ता यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २२ ॥
 कारयित्वा महत्कर्म भर्ता भृत्यमनर्थकम् । अधर्मो योऽस्य सोऽस्यास्तु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २३ ॥
 परिपालयमानस्य राज्ञो भूतानि पुत्रवत् । ततस्तु दुहतां पापं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २४ ॥
 बलिषड्भागमुद्धृत्य नृपस्यारक्षितुः प्रजाः । अधर्मो योऽस्य सोऽस्यास्तु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २५ ॥
 संश्रुत्य च तपस्विभ्यः सत्रे वै यज्ञदक्षिणाम् । तां चापलपतां पापं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २६ ॥
 हस्त्यश्वरथसंवाधे युद्धे शस्त्रसमाकुले । मा स्म कार्षीत्सतां धर्मं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २७ ॥

रा० टी०—रामविषयकस्वप्रीत्यज्ञातजनकर्तृकविपरीतसं-
 भावनानिष्ठत्यर्थं भरतशपथमाह—कृतेत्यादिभिः । यस्य मम
 अदुमते संमतौ सत्यामार्यो ज्येष्ठो रामः गतः वनमिति शेषः ।
 तस्य मम कृतशालाहगा कृता गुरुणा निष्पादिता शालाहगा धर्म-
 शालाहवर्तिनी बुद्धिः कदाचन कस्मिंश्चित्काले मा भूत् विनश्ये-
 दित्यर्थः एतेनैवं सत्यमपि विनश्येयमिति व्यञ्जितम् । तथा
 च स्मृतिः ‘ बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ’ इति ॥ २१ ॥

गो० टी०—कौसल्यया स्वस्मिन्नारोपितं दोषं परिहृतुं शप-
 थवाक्यान्याह—कृतेत्यादिना । आर्यः रामः यस्यानुमते
 संमतौ सत्यां गतः तस्य शालाहगा कृता बुद्धिः गुरुणा विधि-
 निषेधबोधकशालानुसारित्वेन सुशिक्षिता बुद्धिः कदाचन मा भू-
 दिति संबन्धः यद्यहमार्यप्रवासने अदुमन्तास्मि तर्हि श्रुतिस्मृति-
 ज्ञानात् प्रच्युतो भूयासमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि सामान्यनिर्देशो
 भरतविषयतया योजनीयः ‘ निर्विशेषं न सामान्यम् ’ इति न्यायात्
 अत्र शपथव्याजेन धर्मविशेषाश्च शिक्षयन्ते छनिनेति बोध्यम् । अत्र
 च सत्पुरुषविषयापराधे शास्त्रज्ञानभ्रंशो भवतीति सूचितम् ॥ २० ॥

२२] ति० टी०—प्रेष्यं प्रेष्यत्वं, प्रतिमेहतु अभिमुखं
 मूत्रादि करोतु ॥ २२ ॥

रा० टी०—प्रेष्यमिति । पापीयसामतिशयानां हीनजा-
 त्यादीनां प्रेष्यं प्रेष्यत्वं दासत्वमित्यर्थः, यातु प्राप्नोतु । सूर्यं
 प्रति सूर्याभिमुखं मेहतु मूत्राद्युत्सृजतु पादेन छातां गां हन्तु
 एतन्नितयजन्यं पापं प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ २२ ॥

गो० टी०—प्रेष्यमिति । प्रेष्यं प्रेष्यभावं पापीयसाम् अति-
 शयेन पापिनां हीनजातीनां प्रेष्यत्वं हि पापहेतुः सूर्यं प्रति मे-
 हतु मूत्रसूरीपोत्सर्गं करोतु सूर्याभिमुखेन मेहने यत्पापं तत्
 प्राप्नोत्वित्यर्थः । अनेन सूर्यं प्रति मेहनं न कर्तव्यमिति सिद्धं, गां
 पादेन हन्तु पादेन गोहननपापं प्राप्नोतु । पादेन गोहननं दोषः
 छातामित्यनेन स्वहननप्रवृत्तगोहननं न दोषायत्युक्तम् ॥ २१ ॥

२३] ति० टी०—यो भर्ता भृत्यं महत्कर्म कारयित्वा
 अनर्थकं भृतिरहितं करोति तस्य योऽधर्मः सोऽस्यास्ति-
 त्यन्वयः ॥ २३ ॥

रा० टी०—कारयित्वेति । भर्ता स्वामी महदुष्करं कर्म
 कारयित्वा भृत्यमनर्थकमर्थरहितं करोति तस्याप्यर्थं हरती-
 त्यर्थः । अस्य भर्तुः योऽधर्मः सः यस्यादुमते आर्यो गतः
 अस्यास्तु ॥ २३ ॥

गो० टी०—कारयित्वेति । यो भर्ता भृत्यं महत्कर्म
 कारयित्वा “ हक्रोरन्यतरस्याम् ” इति द्विकर्मकत्वम् अनर्थकं
 तं प्रयोजनशून्यं करोतीति शेषः, अस्य भर्तुः यः अधर्मः
 सोऽस्तु ॥ २२ ॥

२४] ति० टी०—ततस्तस्मै आद्यादित्वाद्यतुर्ध्वर्थे तसिः ।
 यस्यानुमते गतस्तस्यास्तिवति शेषः ॥ २४ ॥

रा० टी०—परीति । पुत्रवद्भूतानि प्रजाः परिपालयमान-
 स्य ततस्तस्य राज्ञो दुहतां जनानां पापं तस्य स्यादिति शेषः
 संबन्धसामान्यविवक्षया पठि ॥ २४ ॥

गो० टी०—परिपालयमानस्येति । परिपालयमानस्य रा-
 ज्ञः राज्ञि परिपालयति सात तं प्रति दुहतां पापं ततः तस्य ॥ २३ ॥

२५] ति० टी०—बलिः करस्तद्रूपं पड्भागमुद्धृत्यादाय
 प्रजा अरक्षितुर्धर्मः सोऽस्यास्तु ॥ २५ ॥

रा० टी०—बलीति । बलिः करः स एव पद्भागः पड्भा-
 गस्तद्वद्वृत्य गृहीत्वा प्रजाः अरक्षितुः योऽधर्मः सोऽस्य स्यात्
 तुल्यन्तमेतत् अत एव न कर्मणि पठि ॥ २५ ॥

गो० टी०—बलिषड्भागमिति । बलिषड्भागं बलिः करः
 ‘ बलिः पूजोपहारे च दैत्यभेदे करेऽपि च ’ इति वैजयन्ती । पड्भा-
 गः पद्भागः बलिषाशौ पद्भागश्चेति विशेषणसमासः उद्धृत्य
 आदाय ॥ २४ ॥

२६] ति० टी०—सत्रे यागे । संश्रुत्य प्रतिज्ञाय । अप-
 लपतां तपस्विभ्यो कृत्विग्भ्यः ॥ २६ ॥

रा० टी०—संश्रुत्येति । सत्रे यागे तपस्विभ्यो कृत्वि-
 ग्भ्यः दक्षिणां संश्रुत्य एतावत्परिमितां दास्यामीति प्रतिज्ञाय
 तां प्रतिज्ञाविषयीभूतदक्षिणामपलपतां नैव मया प्रतिज्ञातेति
 कथयतां पापं स्यात् । ‘ विप्रलपताम् ’ इति भृषणपाठः ॥ २६ ॥

गो० टी०—संश्रुत्येति । सत्रे यागे तपस्विभ्यः व्रतो-
 पवासशीलेभ्यः कृत्विग्भ्यः यज्ञदक्षिणां संश्रुत्य प्रतिज्ञाय तां
 दक्षिणां विप्रलपतां विरुद्धोक्त्या अपलपताम् ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—सतां धर्ममपराङ्मुखतया युद्धम् ॥ २७ ॥

रा० टी०—हस्तीति । हस्त्यश्वरथसंवाधे युद्धे हस्त्या-
 दिसंकुले शस्त्रसमाकुले शस्त्राज्जग्राते युद्धे सतां महात्मनां धर्मं
 पलायनाभावादि यो मा स्म कार्षीत् पलायनादीनि वा कार्षीदि-
 त्यर्थः, तस्य यत्पापं तत्स्यादिति शेषः ॥ २७ ॥

उपदिष्टं सुसूक्ष्मार्थं शास्त्रं यत्नेन धीमता । स नाशयतु दुष्टात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २८ ॥
 मा च तं व्यूढबाह्वंसं चन्द्रभास्करतेजसम् । द्राक्षीद्राज्यस्थमासीनं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ २९ ॥
 पायसं कूसरं छागं वृथा सोऽश्नातु निर्घृणः । गुरुंश्चाप्यवजानातु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३० ॥
 गैवां स्पृशतु पादेन गुरुन्परिवैदेत च । मित्रे द्रुह्येत सोऽर्त्यर्थं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३१ ॥
 विश्वासात्कथितं किञ्चित्परिवादं मिथः क्वचित् । विवृणोतु स दुष्टात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३२ ॥
 अकर्ता चाकृतज्ञश्च त्यक्तश्च निरपत्रपः । लोके भवतु विद्विष्टो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३३ ॥

गो० टी०—हस्त्यश्वरथसंवाध इति । सतां शराणां धर्मम् अपरावर्तनं मा स्म कार्षीत् परावर्तमानस्य यत्पापं तदस्त्वित्यर्थः ॥ २६ ॥

२८] ति० टी०—सुसूक्ष्मार्थं शास्त्रं वेदः । धीमता आचार्येणेति शेषः । ब्रह्मोज्ज्वलरूपं पापं प्राप्नोत्वित्यर्थः ॥ २८ ॥

रा० टी०—उपदिष्टमिति । स दुष्टात्मा धीमता आचार्येण यत्नेन अतिप्रयत्नेन उपदिष्टं तद्बुद्धिविषयत्वं प्रापितं सुसूक्ष्ममः अतिदुर्लभ्यः अर्थो यस्य तच्छास्त्रं नाशयतु अभ्यासाभावेन बुद्धिविषयरहितत्वं प्रापयतु तज्जन्यपापं प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ २८ ॥

गो० टी०—उपदिष्टमिति । धीमता गुरुणा यत्नेनोपदिष्टं सुसूक्ष्मार्थं परलोकसाधकरहस्यार्थयुक्तं शास्त्रं वेदान्तादिविशिष्टार्थं नाशयतु विस्मरतु ॥ २७ ॥

२९] ति० टी०—व्यूढौ विशालौ बाह्व अंसौ च यस्य तं रामं राज्यस्थमत एवासीनं सिंहासने मा द्राक्षीत् । तादृशरामदर्शनभाग्यरहितो भवतु ज्येष्ठानुवर्तनरहितो भवत्वित्यर्थः, तावत्पर्यन्तं जीवनं मा भूदिति वा ॥ २९ ॥

रा० टी०—मेति । व्यूढबाह्वंसं व्यूढं विशालं बाह्वंसं बाह्व अंसौ च तेषां समाहारो यस्य तं राज्यस्थं स्वीकृतस्वराज्यमत एव आसीनं सिंहासने स्थितं रामं स मा द्राक्षीत् अतिदुर्भगः स्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥

गो० टी०—मेति । व्यूढबाह्वंसं व्यूढौ संहतौ मांसलौ बाह्व अंसौ च यस्य तम् 'व्यूढौ विन्यस्तसंहतौ' इत्यमरः । राज्यस्थं प्राप्तं राज्यम् आसीनं सिंहासने आसीनं तं रामं मा द्राक्षीत् तादृशरामदर्शनभाग्यरहितो भवत्वित्यर्थः ॥ २८ ॥

३०] ति० टी०—कूसरं तिलशुद्धतण्डुलात्मकम् । छागं छागमांसं वृथा श्राद्धादिनिमित्तं विना अश्नातु अशनजं पापं प्राप्नोतु ॥ ३० ॥

रा० टी०—पायसमिति । पायसं पयःपक्वं कूसरं मिश्रिततिलशुद्धतण्डुलं छागं लं निर्मलत्वमगं न गच्छति यस्य तं ताम्बूलादिमित्यर्थः । किञ्च लो निर्मल एव अगो वृक्षस्तं तदव्यवीभूततुलसीपत्रकमलपत्रादिकमित्यर्थः । वृथा परमात्मसमर्पणमन्तरा स निर्घृणः शास्त्रत्यागहेतुकभविष्यदण्डाश्रयीभूतस्वविषयकदयारहितः अश्नातु गुरुन् पित्रादींश्च अवजानातु तदनादरं करोतु अवज्ञाजनितपापं प्राप्नोत्वित्यर्थः ॥ ३० ॥

गो० टी०—पायसमिति । कूसरं तिलौदनं छागम् अजं मांसमात्रोपलक्षणमेतत् वृथाऽश्नातु देवतापित्रतिथिनिवेदनमन्तरेण शुद्धामित्यर्थः । अवजानातु प्रत्युत्थानाभिवादानादिकं न करोत्वित्यर्थः ॥ २९ ॥

३१] ति० टी०—गवामिति । अङ्गमिति शेषः । परिवदेतापवदेत् मित्रे मित्राय ॥ ३१ ॥

रा० टी०—गवामिति । स गवां गाः पादेन स्पृशतु । गुरुन् पीत्रादीन् परिवदेत दोषविशिष्टत्वेन कथयेत् । मित्रे मित्राय अत्यर्थमत्यन्तं द्रुह्येत 'गां च' इति भूषणपाठः ॥ ३१ ॥

गो० टी०—गा इति । गाः पादेन स्पृशतु । हन्तु पादेनैत्यत्र हननशुक्तम् इह तु पादस्पर्शोऽपि पापहेतुरित्युच्यते । परिवदेत् अपवदेत्, मित्रे द्रुह्येत मित्राय द्रुह्यत्वित्यर्थः ॥ ३० ॥

३२] ति० टी०—विश्वासादयं क्वापि न प्रकटयिष्यतीति विश्वासात् । मिथो रहसि 'मिथोऽन्योन्यरहस्ययोः' । किञ्चित्परिवादं कस्यचित्स्तरापानादिदोषम् ॥ ३२ ॥

रा० टी०—विश्वासादिति । स दुष्टात्मा विश्वासात् अयं ममास्तीव मित्रमित्यप्रकटनीयमदुक्तं क्वापि न प्रकटयितेति निश्चयात् मिथो रहसि कथितं किञ्चित्परिवादमभक्ष्यभक्षणनादिकं विवृणोतु सर्वत्र प्रकाशयतु 'मिथोन्योन्यरहस्ययोः' इति कोशः ॥ ३२ ॥

गो० टी०—विश्वासादिति । परिवादम् अपवादम् 'अपवादोपकोशनिर्वादावर्णपरिवादाः' इति हलश्रवः । मिथः रहस्ये 'मिथोऽन्योन्यरहस्ययोः' इति वैजयन्ती । विश्वासादहः कथितस्य परिवादस्य क्वचिदन्यत्र प्रकटीकरणं पातकमिति भावः ॥ ३१ ॥

३३] ति० टी०—अकर्ता प्रत्युपकाराकर्ता अत एवाकृतज्ञः, अत एव त्यक्तः सज्जनैः । 'त्यक्तात्मा' इति पाठे सज्जनैस्त्यक्त आत्मा स्वरूपं यस्येत्येवार्थः । उद्वन्धनादिना त्यक्तदेह इत्यर्थं तीर्थः । अत एव लोके विद्विष्टश्च भवतु ॥ ३३ ॥

रा० टी०—अकर्तेति । सः अकर्ता प्रत्युपकाराकारकः अत एव अकृतज्ञः प्रत्युपकारविषयकाज्ञानवानत एव त्यक्तः सज्जनैर्बहिष्कृतः निरपत्रपः लज्जारहितः अत एव विद्विष्टः सर्वजनद्वेषविषयीभूतो भवतु 'त्यक्तात्मा' इति पाठान्तरम् ॥ ३३ ॥

गो० टी०—अकर्तेति । अकर्ता प्रत्युपकारस्याकर्ता आप्यायकृतज्ञः आभ्यामेकं पापशुक्तम् । त्यक्तात्मा सद्भिः परिहृतः

पुत्रैर्दासैश्च भृत्यैश्च स्वगृहे परिवारितः । स एको मृष्टमभ्रातु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३४ ॥
 अप्राप्य सदृशान्दाराननपत्यः प्रमीयताम् । अनवाप्य क्रियां धर्म्या यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३५ ॥
 मात्मनः संततिं द्राक्षीत्स्वेषु दारेषु दुःखितः । आयुःसमग्रमप्राप्य यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३६ ॥
 राजस्त्रीवाल्कवृद्धानां वधे यत्पापमुच्यते । भृत्यत्यागे च यत्पापं तत्पापं प्रतिपद्यताम् ॥ ३७ ॥
 लाक्ष्या मधुमांसेन लोहेन च विषेण च । सदैव विभृयाद्भृत्यान् यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३८ ॥
 संग्रामे समुपोढे च शत्रुपक्षभयंकरे । पलायमानो वध्येत यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३९ ॥
 कपालपाणिः पृथिवीमटतां चीरसंवृतः । भिक्षमाणो यथोन्मत्तो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४० ॥
 मद्यप्रसक्तो भवतु स्त्रीष्वशेषे च नित्यशः । कामक्रोधाभिभूतश्च यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४१ ॥
 भौस्याधर्मे मनो भूयादधर्मं स निषेवताम् । अपात्रवर्षी भवतु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४२ ॥

अथापि निरपत्रपः निर्लज्जः अकृतप्रायश्चित्त इति यावत्, इदमेकं पापम् ॥ ३२ ॥

३४] ति० टी०—एको मृष्टमभ्रातु, इतरेष्वभोजितेषु ॥ ३४ ॥

रा० टी०—पुत्रैरिति । सः पुत्रादिभिः स्वगृहे परिवारितो युकोऽपि एक एव मृष्टमभ्रातु ॥ ३४ ॥

गो० टी०—पुत्रदारैरिति । मृष्टमभ्रातु इतरेषु कदन्नभुञ्ज स्वयं मृष्टं समीचीनमन्नमभ्रातु ॥ ३३ ॥

३५] ति० टी०—प्रमीयतां प्रियताम् । धर्म्या क्रियाम-ग्रिहोत्रादिकाम् । प्रियतामित्युक्तार्थः ॥ ३५ ॥

रा० टी०—अप्राप्येति । सः सदृशान् कुलश्रीलादिना स्वतुल्यान् दारान् भार्याः अप्राप्य अनपत्यः सन् धर्म्या धर्म-हितां क्रियां च अनवाप्य प्रमीयतां प्रियताम् ॥ ३५ ॥

गो० टी०—अप्राप्येति । सदृशान्समानकुलान् धर्म्या क्रियाम् अग्रिहोत्रादिकं च अप्राप्य अनपत्यः सन् प्रमीयताम् ॥ ३४ ॥

३६] ति० टी०—दुःखित इत्यस्य भवत्विति शेषः । अप्राप्येत्यस्य प्रियतामिति शेषः ॥ ३६ ॥

रा० टी०—मेति । सः स्वेषु दारेषु आत्मनः सन्ततिं मा द्राक्षीत् अत एव दुःखितः सन् आयुः समग्रमप्राप्य प्रमीयता-मित्यनुकृष्यते ॥ ३६ ॥

गो० टी०—अप्राप्येत्यादिविवरणम्—मात्मन इति । अनेन ऋणापकरणं विना ब्रह्मचर्यादेव संन्यासः प्रतिपिध्यते । अवि-रक्तविषयमिदमिति चेन्न, ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्यादेर्दारालाभवि-पयत्वात् तत्रैव हि इतरथेत्यनेनायमर्थो दर्शितः ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०—राजस्त्रीत्यादौ यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ३७ ॥

रा० टी०—राजेति । राजादीनां वधे यत्पापं भृत्यत्यागे अपराधरहितसमीचीनसेवकत्यागे यत्पापमुच्यते धर्मशास्त्रे इति शेषः, तत्पापं सः प्रतिपद्यताम् ॥ ३७ ॥

गो० टी०—राजस्त्रीवाल्कवृद्धानामिति । राजस्त्रीत्यादि यस्यार्योऽनुमते गत इत्यनुपजनीयम् ॥ ३६ ॥

३८] ति० टी०—लाक्षयेति । पतनीयतासंपादकवस्तु-विक्रयेणेत्यर्थः । भृत्यान्भरणीयान्पुत्रदारादीन् ॥ ३८ ॥

रा० टी०—लाक्षयेति । सः लाक्षादिनिषिद्धक्रयविक्रया-दिलब्धद्रव्यादिना भृत्यान्भर्तव्यान्पुत्रादीन्सदैव विभृयात् ॥ ३८ ॥

गो० टी०—लाक्षयेति । भृत्यान् भरणीयान् लाक्षादिविक्र-यलब्धद्रव्येण विभृयादक्षेदित्यर्थः 'लाक्षावणमांसानि वर्जनी-यानि विक्रये' इति स्मृतेः । 'अप्यकार्यशतं कृत्वा' इत्यस्यापवादोऽयम् ॥ ३७ ॥

३९] ति० टी०—समुपोढे प्राप्ते ॥ ३९ ॥

रा० टी०—सङ्ग्राम इति । सः शत्रुपक्षभयंकरे शत्रुप-क्षाणां भयं करोति उत्पादयति तस्मिन्संग्रामे समुपोढे प्राप्ते सति पलायमानः सन् वध्येत रिपुणेति शेषः ॥ ३९ ॥

गो० टी०—संग्राम इति । समुपोढे निकटे 'उपोढो निक-टोदयोः' इति वैजयन्ती ॥ ३८ ॥

४०-४१] ति० टी०—चीरं जीर्णमलिनवस्त्रम् । ब्रह्महा भवत्विति शेषः । तादृशी निषिद्धाचरणा प्रव्रज्या भवत्विति वा भावः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

रा० टी०—कपालेति । सः कपालपाणिः सन् उन्मत्त इव पृथिवीमटताम् ॥ ४० ॥

गो० टी०—कपालपाणिरिति । अटतां चरतु चीरं मलिनं जीर्णवस्त्रम् अनेन शैवमतप्रवेशो निन्यते ॥ ३९ ॥

रा० टी०—मद्य इति । सः कामादिभिः अभिभूतः परा-भूतः सन्मद्यादिषु नित्यशः प्रसक्तो भवतु ॥ ४१ ॥

गो० टी०—पाने प्रसक्त इति । स्पष्टम् ॥ ४० ॥

४२] ति० टी०—अपात्रवर्षी अपात्रे दाता ॥ ४२ ॥

रा० टी०—मेति । तस्य अस्य धर्मं मनो मा भूयात् अत एव सः अधर्मं निषेवतामत एव अपात्रवर्षी कुपात्रोद्देश्य-कदाता भवतु ॥ ४२ ॥

गो० टी०—मा स्मेति । अपात्रवर्षी अपात्रे बहुदायी ॥ ४१ ॥

संचितान्यस्य वित्तानि विविधानि सहस्रशः । दस्युभिर्विप्रलुप्यन्तां यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४३ ॥
 उभे संध्ये शयानस्य यत्पापं परिकल्प्यते । तच्च पापं भवेत्तस्य यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४४ ॥
 यदग्निदायके पापं यत्पापं गुरुतल्पगे । मित्रद्रोहे च यत्पापं तत्पापं प्रतिपद्यताम् ॥ ४५ ॥
 देवतानां पितृणां च मातापित्रोस्तथैव च । मा स्म कार्षीत्स शुश्रूषां यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४६ ॥
 सतां लोकात्सतां कीर्त्याः सञ्जुष्टात्कर्मणस्तथा । भ्रश्यतु क्षिप्रमधैव यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४७ ॥
 अपास्य मातृशुश्रूषामनर्थे सोऽवतिष्ठताम् । दीर्घबाहुर्महावक्षा यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४८ ॥
 बहुभृत्यो दरिद्रश्च ज्वररोगसमन्वितः । समायात्सततं क्लेशं यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ४९ ॥
 आशामाशंसमानानां दीनानामूर्ध्वचक्षुषाम् । अर्थिनां वितथां कुर्याद्यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५० ॥
 मायया रमतां नित्यं पुंरुषः पिशुनोऽशुचिः । राज्ञो भीतस्त्वधर्मात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५१ ॥
 ऋतुस्नातां सतीं भार्यामृतकालानुरोधिनीम् । अतिवर्तेत दृष्टात्मा यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५२ ॥

४३] ति० टी०-दस्युभिर्विप्रलुप्यन्ताम्, त्यागभोगवि-
 हीनानि भवन्त्विति भावः ॥ ४३ ॥

रा० टी०-समिति । तस्य अस्य सहस्रशः बहूनि विवि-
 धानि अनेकप्रकाराणि संचितानि अजितानि वित्तानि धनानि
 दस्युभिश्चौरैः विप्रलुप्यन्तां बलात्प्रगृह्यन्ताम् ॥ ४३ ॥

गो० टी०-संचितानीति । दस्युभिस्तत्करैः ॥ ४३ ॥

४४-४५] ति० टी०-उभे संध्ये व्याप्येति शेषः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

रा० टी०-उभे इति । उभे संध्ये प्राप्य शयानस्य जनस्य
 यत्पापं परिकल्पते प्राप्नोति तत्पापं तस्य भवेत् ॥ ४४ ॥

गो० टी०-उभे इति । उभयोः संध्योः ॥ ४३ ॥

रा० टी०-यदिति । अग्निदायकादौ यत्पापं तत्पापं सः
 प्रतिपद्यताम् ॥ ४५ ॥

गो० टी०-यदिति । गुरुतल्पगे गुरुदारगे ॥ ४४ ॥

४६] ति० टी०-देवतानामिति । देवतादिशुश्रूषारहि-
 तस्य यत्पापं तत्पापं स प्रतिपद्यतामित्यर्थः ॥ ४६ ॥

रा० टी०-देवतानामिति । सः देवतादीनां शुश्रूषां सेवां
 मा कार्षीत् ॥ ४६ ॥

गो० टी०-देवतानामिति । देवानां शुश्रूषा अग्निहोत्रादि
 कर्म संभृतैराज्यचरुपशुपुरोडाशादिभिः प्रीणनं पितृणां तु उप-
 रागादिषु मातापितृमरणतिथ्यादिषु च पूर्वोक्तैरन्यैश्च तिलादि-
 भिराराधनम् । पितृशुश्रूषयैव मृतमातापितृशुश्रूषाग्रहणसंभ-
 वाद् मातापित्रोरित्यत्र जीवत्तोरिति विवक्षितम् ॥ ४६ ॥

४७] ति० टी०-सतां कीर्त्याः सद्भिः क्रियमाणश्लाघायाः ।
 भ्रश्यतु सा मा भूत्सत्येत्यर्थः ॥ ४७ ॥

रा० टी०-सतामिति । सः सतां सज्जनसंबन्धिनो लो-
 कात्सतां कीर्त्याश्च संजुष्टात्सज्जनसेव्यात्कर्मणश्च भ्रश्यतु सद्भो-
 कादीन् प्राप्नोत्वित्यर्थः ॥ ४७ ॥

गो० टी०-सतामिति । सतां कीर्त्याश्च सद्भिः क्रियमा-
 णश्लाघनाद् संजुष्टात्सत्सेविताद् ॥ ४६ ॥

४८] ति० टी०-अनर्थे ऋषिश्चत्वायमर्थः ॥ ४८ ॥

रा० टी०-अपास्येति । सः मातृशुश्रूषामपास्य त्यक्त्वा
 अनर्थे अर्थविध्वंसके मार्गे अवतिष्ठताम् ॥ ४८ ॥

गो० टी०-अपास्येति । पुनर्मातृशुश्रूषाग्रहणं तस्यागे
 प्रत्यवायभूयस्तथा तन्नित्यतया च मातृशुश्रूषा हि नित्या यत्-
 तस्यां पतितायामपि शुश्रूषां विदधति स्मृतयः । अनर्थे अ-
 धर्मं ॥ ४७ ॥

४९] ति० टी०-समायात्प्राप्नुयात् ॥ ४९ ॥

रा० टी०-बहुभृत्य इति । सः बहुभृत्यादिविशिष्टः सन्
 क्लेशं समायात्प्राप्नुयात् ॥ ४९ ॥

गो० टी०-बहुपुत्र इति । बहुपुत्रस्यापि धनिनो दुःखा-
 भावाद् अपुत्रस्य दारिद्रेऽपि भरणीयाल्पतया क्लेशाल्पतेति च
 विशेषणद्वयम् ॥ ४८ ॥

५०] ति० टी०-अर्थिनामाशामिति संबन्धः । आशंस-
 मानानां स्तुवताम् ऊर्ध्वचक्षुषां दातृशुखनिरीक्षकाणाम् ॥ ५० ॥

रा० टी०-आशामिति । सः आशां स्ववाञ्छामाशंसमा-
 नानां कथयतामत एव ऊर्ध्वचक्षुषां तत्स्तवनार्थं कृतोर्ध्वदृष्टीनाम-
 र्थिनामाशां मनोरथं वितथां निष्फलं कुर्यात् । आशामित्यु-
 भयान्वयि ॥ ५० ॥

गो० टी०-आशामिति । आशंसमानानां स्तुवताम्
 ऊर्ध्वचक्षुषाम् उन्नतासनस्थदातृशुखनिरीक्षकाणाम् अर्थिनाम्
 आशां वितथां कुर्यात् ॥ ४९ ॥

५१] ति० टी०-मायया वञ्चनया राज्ञो भीत इति भय-
 कारणं पिशुनत्वायेव ॥ ५१ ॥

रा० टी०-माययेति । सः जनः पिशुनः सूचकः अत
 एव अशुचिः अत एव अधर्मात्मा अत एव राज्ञो भीतः सन्मा-
 यया नानाकपटवेपणे नित्यं रमताम् ॥ ५१ ॥

गो० टी०-माययेति । मायया वञ्चनया रमतां सक्तो
 भवतु ॥ ५० ॥

५२] ति० टी०-ऋतुकालानुरोधिनीमृतस्नानकालत्वा-
 त्त्वसंनिहिताम् ॥ ५२ ॥

१ कल्पते इति रा. पाठः । २ कीर्त्यासंजुष्टादिति गो. कीर्त्याः संजुष्टादिति रा. पाठः । ३ बहुपुत्र इति गो. पाठः । ४ स भूयात्सततं क्लेशेति
 गो. पाठः । ५ पुंरुष इति गो. रा. पाठः ।

विप्रलुप्तप्रजातस्य दुष्कृतं ब्राह्मणस्य यत् । तदेतत्प्रतिपद्येत यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५३ ॥
 ब्राह्मणायोद्यतां पूजां विहन्तु कलुषेन्द्रियः । बालवत्सां च गां दोग्धुर्यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५४ ॥
 धर्मदारान्परित्यज्य परदारान्निषेवताम् । त्यक्तधर्मरतिर्मूढो यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५५ ॥
 पानीयदूषके पापं तथैव विषदायके । यत्तदेकः स लभतां यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५६ ॥
 तृषार्ते सति पानीये विप्रलम्भेन योजयन् । यत्पापं लभते तत्स्याद्यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५७ ॥
 भक्त्या विवदमानेषु मार्गमाश्रित्य पश्यतः । तेन पापेन युज्येत यस्यार्योऽनुमते गतः ॥ ५८ ॥
 एवमाश्रासयन्नेव दुःखार्तोऽनुपपात ह । विहीनां पतिपुत्राभ्यां कौसल्यां पार्थिवात्मजः ॥ ५९ ॥
 तदा तं शपथैः कष्टैः शपमानमचेतनम् । भरतं शोकसंतप्तं कौसल्या वाक्यमब्रवीत् ॥ ६० ॥

रा० टी०—ऋत्त्विति । सः पुरुषः ऋतुज्ञातामत एव ऋतु-
 कालादुरोधिनीमृतुकालहेतुकपतिसंनिधिप्राप्तिमतीं सतीं भार्या-
 मतिवर्तेत तस्त्वीकारं न कुर्यात् ॥ ५२ ॥

गो० टी०—ऋतुज्ञातामिति । ऋतुकालादुरोधिनीम्
 ऋतुस्नानदिवसे स्वसंनिहिताम् ॥ ५१ ॥

५३] ति० टी०—विप्रलुप्तप्रजातस्यान्नाद्यदानेन प्रनष्टसं-
 तानस्य क्षीद्रेषाद्वा तथाभूतस्य, यद्वा विप्रलुप्ता विवर्जिता प्रजा-
 ता जातापत्या जाया येन तस्य ॥ ५३ ॥

रा० टी०—विप्रलुप्तेति । विप्रलुप्ताः अन्नाद्यदानेन विनष्टाः
 प्रजाताः पुत्राः यस्य तस्य ब्राह्मणस्य यदुष्कृतं तदेतत्पापं सः
 प्रतिपद्येत ॥ ५३ ॥

गो० टी०—विप्रलुप्तप्रजातस्येति । विप्रलुप्तप्रजातस्य
 तदापत्यस्य संततिहीनस्येत्यर्थः, तदेव दुष्कृतं प्रतिपद्येत ॥ ५३ ॥

५४] ति० टी०—विहन्तु विघ्नयतु । बालवत्सां दोग्धुः
 शबोक्तदोहनाधिकं दोग्धुः ॥ ५४ ॥

रा० टी०—ब्राह्मणायेति । सः पुरुषः ब्राह्मणाय उद्यतां
 केनचित्प्रापितां पूजां सत्कृतिं विहन्तु ब्राह्मणविन्दादिना वार-
 यतु बालः अल्पकालको वत्सो यस्यास्तां गां च दोग्धुः ॥ ५४ ॥

गो० टी०—ब्राह्मणायेति । बालवत्साम् अनिर्देशाम् ॥ ५५ ॥

५५] ति० टी०—परदारान्निषेवतां यत्पापं तत्पापं प्रति-
 पद्यताम् । मूढः भूयादिति शेषः ॥ ५५ ॥

रा० टी०—धर्मेति । सः पुरुषः धर्मदारान्पाणिशृङ्गीतीं
 परित्यज्य त्यक्तधर्मरतिः सन् परदारान्निषेवताम् ॥ ५५ ॥

गो० टी०—धर्मदारानिति । निषेवतां भजताम् ॥ ५२ ॥

५६] ति० टी०—एको यत्पापद्वयं तदेक एव लभता-
 मित्यर्थः ॥ ५६ ॥

रा० टी०—पानीयेति । पानीयदूषके कूपादिविघातके
 यत्पापं तत्पापं सः एकः असहायः सन् लभताम् ॥ ५६ ॥

गो० टी०—पानीयेति । पानीयदूषके विषदायके च यत्पापं
 तत् द्वयम् एको लभतामित्यर्थः ॥ ५४ ॥

५७] ति० टी०—विप्रलम्भेन वञ्चनया योजयन् अप्रय-
 च्छन्निति यावत् ॥ ५७ ॥

रा० टी०—तृषार्तमिति । पानीये जले सति तृषार्तं
 पिपासादितं जनं विप्रलम्भेन अत्र जलं नास्तीति वञ्चनया
 योजयन्सन्त्यत्पापं लभते तत्पापं तस्य स्यात् 'योजयेत्'
 इति भूषणपाठः ॥ ५७ ॥

गो० टी०—तृषणार्तमिति । पानीये सति गृहे विद्यमाने
 सति विप्रलम्भेन वञ्चनया यो योजयेत् न ददातीत्यर्थः, तस्य
 यत्पापं तल्लभेत ॥ ५६ ॥

५८-६०] ति० टी०—भक्त्या शिवविष्णवादिदेवताभक्त्या ।
 मार्गं तत्तदुपोद्बलकश्चैवैष्णवादिशास्त्रमाश्रित्यायमुत्कृष्टोऽयं ने-
 ति विवदमानेषु यत्पापं यच्च तयोर्विवादं पश्यतः शृण्वतः
 पापं तेन पापेन स युज्येतेत्यर्थः । 'तस्य पापेन' इति पाठे
 तेषां यत्पापं तेन यस्यालुभते गतस्तस्य योगः संबन्धो भूया-
 दित्यर्थः । भावे च युज्येतेति प्रयोगः । 'अयं परस्त्वयं
 नेति संरक्षाभिनिवेशिनः । यातुधाना भवन्त्येव पिशाचाश्च न
 संशयः ॥' इति शिवपुराणोक्तेः । 'यो ब्रह्मविष्णुरुद्राणां भेदं
 शुक्तिनिवेशतः । साधयेदुदरव्याधिमुक्तो भवति मानवः ॥
 इति कर्मविपाकशास्त्रोक्तेः । अत्र विवदमानानां जयोपायं ज्ञात्वा
 तदकथयतः पापमिति तीर्थव्याख्या । द्वयोः साम्यस्थापनपूर्व-
 कं तेषां कलहशमनमकुर्वतः कलहप्रियस्य यत्पापमिति कत-
 कव्याख्या ॥ ५८-६० ॥

रा० टी०—भक्त्येति । विवदमानेषु वादिप्रवादिषु भक्त्या
 अन्यतरविषयकप्रीत्या मार्गं स्वप्रीतिविषयीभूतजनजयरीति-
 माश्रित्य विचार्य पश्यतः स्वप्रीतिविषयीभूतजनं चौर्येण बो-
 धयतस्तस्य मध्यस्थस्य पापेन सः पुरुषः युज्येत ॥ ५८ ॥

गो० टी०—भक्त्येति । विवदमानेषु वादिप्रतिवादिषु
 विवादं कुर्वत्स भक्त्या एकस्मिन् नेहेन मार्गं जयोपायमाश्रित्य
 पश्यतः भुवतस्तस्य पापेन युज्येतेति संबन्धः ॥ ५७-५९ ॥

रा० टी०—एवमिति । पतिपुत्राभ्यां विहीनां कौसल्या-

१ ५३। ५४। ५५। ५६ श्लोकाः ५४। ५६। ५३। ५५ स्थानेषु गो. पाठे । २ तदेवेति गो. पाठः । ३ दोग्ध्विति गो. रा. पाठः । ४ तृषणार्तमिति गो.
 पाठः । ५ योजयेदिति गो. पाठः । ६ तस्येति गो. रा. पाठः । ७ एतच्छ्लोकगतार्थयोर्व्यासेन गो. पाठः । ८ निपपत्तेति रा. पाठः । ९ तथा इति गो. पाठः ।

मम दुःखमिदं पुत्र भूयः समुपजायते । शपथैः शपमानो हि प्राणानुपरुणत्सि मे ॥ ६१ ॥
दिष्ट्या न चलितो धर्मादात्मा ते सहलक्षणः । वत्स सत्यप्रतिज्ञो हि सतां लोकानवाप्स्यसि ॥ ६२ ॥
इत्युक्त्वा चाङ्गुलीय भरतं भ्रातृवत्सलम् । परिष्वज्य महाबाहुं रुरोद भृशदुःखिता ॥ ६३ ॥
एवं विलपमानस्य दुःखार्तस्य महात्मनः । मोहाच्च शोकसंरम्भाद्भूव लुलितं मनः ॥ ६४ ॥

लालप्यमानस्य विचेतनस्य प्रनष्टबुद्धेः पतितस्य भूमौ ।

मुहुर्मुहुर्निःश्वसतश्च दीर्घं सा तस्य शोकेन जगाम रात्रिः ॥ ६५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमः सर्गः ।

वसिष्ठानुयुक्तो भरतः पितृदेहं तैलद्रोण्या निःसार्य राजोचितद्रव्यैः संस्कृत्य सरस्वामुदकक्रियां विधायायोध्यां प्राप ।

तमेवं शोकसंतप्तं भरतं कैकेयीसुतम् । उवाच वदतां श्रेष्ठो वसिष्ठः श्रेष्ठवायुषिः ॥ १ ॥

मेवमाश्वासयन्सखेव दुःखार्तः दुःखदर्शनेनातिदुःखितो भरतः निपपात ॥ ९९ ॥

रा० टी०-तदेति ! कष्टैः दुष्करैः शपथैः शपमानं शपथं कुर्वन्तं शोकसंतप्तमत एव अचेतनं भरतं कौशल्या अव्रवीत् ॥ ६० ॥

६१] ति० टी०-भूयोऽभ्यधिकं दुःखं हि यदेवं कष्टैः शपथैः शपमानो मे प्राणानुपरुणत्सि पीडयसे ॥ ६१ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-ममेति । हे पुत्र ! शपथैः शपमानस्त्वं यद्यपि मे प्राणानुच्छ्वासादुपरुणत्सि निरोधयसि तथापि इदं त्वच्छपथकरणं मम भूयोऽधिकं दुःखं सख्युपजायते जनयति त्वदुःखदर्शनेनाधिकदुःखं प्राप्नोमीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

गो० टी०-ममेति । उपरुणत्सि पीडयसीत्यर्थः, यद्वा प्राणानुपरुणत्सि रामवियोगेन मे निर्गच्छतः प्राणान् स्थापयसि शपथकरणेन ममाश्वासो जात इत्यर्थः ॥ ६० ॥

६२] ति० टी०-अथ विशुद्धभावं ज्ञात्वाऽऽगृह्णाति-दिष्ट्येति । आत्मान्तःकरणं लक्षणैः शुभलक्षणैः सहितः सहलक्षणस्ते आत्मेत्यर्थः । हे वत्स ! हि यदि सत्यप्रतिज्ञो भविष्यसि तदा सतां लोकानवाप्स्यसि । कैकेय्ये कृतां रामानयनप्रतिज्ञां सत्यां कुर्विति व्यङ्ग्यम् ॥ ६२ ॥

रा० टी०-दिष्ट्येति । हे वत्स ! यस्य ते आत्मा मनः धर्मान् चलितः सः सहलक्षणः सकलसंलक्षणसंपन्नः सत्यप्रतिज्ञस्त्वं सतां रामादीनां लोकान्कृपाट्टपधानवाप्स्यसि दिष्ट्या भाष्येनैतत् । 'सहलक्ष्मणः' इति भूषणपाठः । लक्ष्मणवत्सत्यप्रतिज्ञोऽसीति तन्वाख्या ॥ ६२ ॥

गो० टी०-दिष्ट्येति । दिष्ट्या भाष्येन आत्मा अन्तःकरणं धर्मात् ज्येष्ठानुवर्तनधर्मात् मे मल्लं सहलक्ष्मणः सत्यप्रतिज्ञोऽसि लक्ष्मणवत् सत्यप्रतिज्ञोऽसीत्यर्थः, अतः सतां लोकानवाप्स्यसि ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

६३] ति० टी०-एवमवष्टुष्ट पुत्रोचितकृत्येनाश्वासयति-इत्युक्त्वेति ॥ ६३ ॥

रा० टी०-इतीति । इत्युक्त्वा रुरोद ॥ ६३ ॥

६४] ति० टी०-शोकसंरम्भाच्छोकाधिक्यात् तत एव मोहः लुलितं क्षुभितम् ॥ ६४ ॥

रा० टी०-भरतदत्तमाह-एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण विलपमानस्य शपथादि कुर्वतो दुःखार्तस्य भरतस्य मनो मोहात्कर्तव्यविवेकाभावादत एव शोकसंरम्भाच्छोकातिवेगाद्भुलितं चञ्चलं बभूव । 'शोकसंरोधात्' इति भूषणपाठः ॥ ६४ ॥

गो० टी०-एवमिति । एवं विलपमानस्य पूर्वोक्तशपथरूपेण विलपतः शोकसंरोधात् शोककृतसंरोधात् ॥ ६३ ॥

६५] ति० टी०-दीर्घं यथा भवति तथा रात्री रात्रिशेषः पाठान्तरे घर्मच्छणं यथा भवति तथा ॥ ६५ ॥

अत्रैकश्लोकोऽधिक इति कतकसंख्यया ज्ञायते ॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

रा० टी०-लालप्यमानस्येति । लालप्यमानस्य उक्तप्रकारेण बहु कथयतः विचेतनस्य कार्योपयोगितैत्न्यरहितस्य अत एव प्रनष्टबुद्धेः विध्वस्तकर्तव्यविषयकानिश्चयस्य अत एव भूमौ पतितस्य अत एव दीर्घं मुहुर्मुहुर्निःश्वसतस्तस्य भरतस्य शोकेन रात्रिर्जगाम ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्रामायणीयं रामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणवयोध्याकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

गो० टी०-लालप्यमानस्येति । लालप्यमानस्य भृशं प्रलपतः विचेतनस्य मूर्च्छितस्य प्रनष्टबुद्धेः क्षुभितान्तःकरणस्य घर्मम् उष्णं यथा भवति तथा निःश्वसतः ॥ ६४ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-ऽयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

१] ति० टी०-तमिति । वसिष्ठः भरतागमनं श्रुत्वाऽऽगत इति शेषः ॥ १ ॥

अलं शोकेन भद्रं ते राजपुत्र महायशः । प्राप्तकालं नरपतेः कुरु संयानमुत्तमम् ॥ २ ॥
 वसिष्ठस्य वचः श्रुत्वा भरतो धरणीं गतः । प्रेतकृत्यानि सर्वाणि कारयामास धर्मवित् ॥ ३ ॥
 उद्धृत्य तैलसंसेकात्स तु भूमौ निवेशितम् । आपीतवर्णवदनं प्रसुप्तमिव भूमिपम् ॥ ४ ॥
 संवेश्य शयने चाग्रये नानारत्नपरिष्कृते । ततो दशरथं पुत्रो विललाप सुदुःखितः ॥ ५ ॥
 किं ते व्यवसितं राजन्प्रोषिते मय्यनागते । विवास्य रामं धर्मज्ञं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ ६ ॥
 कथं यास्यसे महाराज हित्वेमं दुःखितं जनम् । हीनं पुरुषसिंहेन रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ७ ॥
 योगक्षेमं तु तेऽव्यग्रं कोऽस्मिन्कल्पयिता पुरे । त्वयि प्रयाते स्वस्तात रामे च वनमाश्रिते ॥ ८ ॥
 विधवा पृथिवी राजंस्त्वया हीना न राजते । हीनचन्द्रेव रजनीं नगरीं प्रतिभाति माम् ॥ ९ ॥
 एवं विलपमानं तं भरतं दीनमानसम् । अब्रवीद्वचनं भयो वसिष्ठस्तु महामुनिः ॥ १० ॥

रा० टी०—भरतशोकानन्तरकालिकं वृत्तमाह—तमिति । एवं शोकसंतप्तं भरतं श्रेष्ठा वाक् भरतकर्तृकसत्कृतिवचनं यस्यै सः वदतां श्रेष्ठो वशिष्ठः उवाच ॥ १ ॥

गो० टी०—तमिति । कैकेयीमुत्तमित्यत्र “केकयमित्रप्रलयाणां यादेरियः” इति विहितस्थेयादेशस्याभावः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—संयानं प्रेतनिर्हारम् ॥ २ ॥

रा० टी०—वचनाकारमाह—अलमिति । शोकेन अलं न कुर्वित्यर्थः । कर्तव्यमाह—नरपतेः नरस्य पतिः राजा यस्य यत्संबन्धी तस्य तदुपवर्णनादेरित्यर्थः, उत्तमं यथोचितं संयानं बहिर्निर्गमनं कुरु ॥ २ ॥

गो० टी०—अलमिति । सयानं सम्यगयानं स्वर्गप्रापकक्रियाजातमित्यर्थः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—धरणीं गतः वसिष्ठं साष्टाङ्गं नमस्कृत्येत्यर्थः । “धारणां गतः” इति पाठे धैर्यं प्राप्त इत्यर्थः । कारयामास तत्करणार्थं मन्त्रिणः प्रेरयामासेत्यर्थः ॥ ३ ॥

रा० टी०—वसिष्ठस्येति । धरणीं भूमिं गतः प्राप्तो भरतः वशिष्ठस्य वचः श्रुत्वा प्रेतकृत्यानि लोकान्तरगतसंबन्धकर्तव्यानि कारयामास ॥ ३ ॥

गो० टी०—वसिष्ठस्येति । धारणां गतः धैर्यं प्राप्तः “मयोदा धारणा स्थितिः” इत्यमरः स्वस्थान्तःकरण इत्यर्थः । कारयामासेति संबोधिकाः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—बहुदिवसतैलावस्थानोपाधिना आपीतवर्णं वदनं यस्य तम् ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—दशरथमिति उद्दिश्येति शेषः ॥ ५ ॥

रा० टी०—कर्तव्याकारमाह—उद्धृत्येति । तैलसंरोधात् तानां चौराणां अश्व इश्व अयौ प्राणलक्ष्म्यौ छान्ति गृह्णन्ति तेषां द्वारपाणां कर्तृणां संरोधोऽन्यजननिवारणं यस्मिन् तस्मात्स्थलविशेषादुद्धृत्य बहिरानीय भूमौ निवेशितं पर्यङ्कादयः स्थापयतापीतवर्णस्य अतिरीतस्वविशिष्टवर्णस्य वदनं दिशतिर्यस्मिस्तं भूमिपं भूमेः पः पालको यस्य यत्संबन्धी तस्य

पवर्हणविशिष्टास्तरणपटम् अग्रे अत्युत्तमे नानारत्नपरिष्कृते नानारत्नविशिष्टे शयने नवीने पर्यङ्के सप्तं दशरथमिव संवेश्य संस्थाप्य ततः तस्य तत्स्मारकत्वेन प्राप्तस्मृतित्वादेतोः पुत्रो विललाप । श्लोकद्वयमेकान्वयि “तश्चौरामृतपुच्छेषु” इति मेदिनी ‘अः कृष्णः शंकरो ब्रह्मा शक्रः सोमोऽनलः’ इति । सूर्यः प्राणो यमः कामो वसन्तः प्रणवः सुखी ॥ लक्ष्मीरीकारउच्यते” इति कोशः ॥ ४ ॥ ५ ॥

गो० टी०—उद्धृतमित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । ततः स पुत्रः तैलसंरोधात् तैलद्रोण्याः उद्धृतं ततस्तैलापमार्जनाय भूमौ निवेशितं चिरं तैले स्थापनादापीतवर्णवदनम् अवयवशैथिल्याभावात् प्रसुप्तमिव स्थितं दशरथं भूपतिम् उक्तविशेषणे शयने संवेश्य शययित्वा सुदुःखितः सन् विललाप ॥ ४ ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—व्यवसितं मनीषितम् । प्रोषिते देशान्तरगते ॥ ६ ॥

रा० टी०—विलापाकारमाह—किमिति । मयि प्रोषिते मातुलकुलं प्राप्ते अनागते भवन्निकटकर्मकगमनाभाववति सति रामादिकं विवास्य त्वया किं व्यवसितं निश्चितम्, अद्विचितं कृतमित्यर्थः ॥ ६ ॥

गो० टी०—किमिति । किं ते व्यवसितं त्वया किमप्यव्यवसितं स्वर्गगमनायेति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥

७] ति० टी०—रामेण हीनमिमं दुःखितं जनं हित्वा क्व यास्यसीत्यन्वयः ॥ ७ ॥

रा० टी०—केति । अक्लिष्टकर्मणा सरलस्वभावेन रामेण हीनमत एव दुःखितमिमं जनं हित्वा क्व यास्यसि ॥ ७ ॥

८-१०] ति० टी०—ते तवास्मिन्पुरेऽयोध्यायां योगक्षेमं प्रजानाम् अव्यग्रं परित्यक्तदुःखपारवश्यं यथा तथा स्वः स्वर्गम् ॥ ८-१० ॥

रा० टी०—योगेति । हे तात ! रामे वनमाश्रिते प्राप्ते सति त्वयि स्वः सर्वपरलोकं प्रयाते प्राप्ते सति ते पुरे अव्यग्रं यथा स्यात्तथा योगक्षेमं कः कल्पयिता ॥ ८ ॥

प्रेतकार्याणि यान्यस्य कर्तव्यानि विशांपतेः । तान्यव्यग्रं महाबाहो 'क्रियतामविचारितम् ॥ ११ ॥
 तथेति भरतो वाक्यं वसिष्ठस्याभिपूज्य तत् । ऋत्विक्पुरोहिताचार्यास्त्वरयामास सर्वशः ॥ १२ ॥
 ये त्वग्रयो नरेन्द्रस्य अग्न्यगाराद्बहिष्कृताः । ऋत्विग्भिर्याजकैश्चैव ते ह्ययन्ते यथाविधि ॥ १३ ॥
 शिविकायामथारोप्य राजानं गतचेतनम् । बाष्पकण्ठा विमनसस्तमूचुः परिचारकाः ॥ १४ ॥
 हिरण्यं च सुवर्णं च वासांसि विविधानि च । प्रकिरन्तो जना मां नृपतेरग्रतो ययुः ॥ १५ ॥
 चन्दनागुरुनिर्यासान्सरलं पद्मकं तथा । देवदारुणि चाहृत्य क्षेपयन्ति तथापरं ॥ १६ ॥

रा० टी०—विधवेति । स्वया हीना अत एव विधवा रक्ष-
 करहिता पृथिवी भूतलं न राजते अत एव हीनचन्द्रा चन्द्र-
 रहिता रजनी रात्रिरिव मां प्रतिभाति ॥ ९ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवं विलपमानं भरतं वसिष्ठः
 भूयोऽब्रवीत् ॥ १० ॥

गो० टी०—योगक्षेममिति । ते पुरे अयोध्यायां कः
 जनः योगक्षेमं स्वकीयपुरयोगक्षेमं कल्पयिता करिष्यति स्वः
 स्वर्गम् ॥ ८-१० ॥

११] ति० टी०—अविचारितं प्राचीनवैभवादिस्मरणर-
 हितं यथा तथा ॥ ११ ॥

रा० टी०—वचनाकारमाह—प्रेतेति । अस्य साकेतं
 प्राप्तस्य विशां प्रजानां पतेः पत्युः यानि प्रेतकार्याणि परलोक-
 गमनविहितकर्माणि कर्तव्यानि तानि अव्यग्रं यथा स्यात्तथा
 अविचारितं सशरीरं लोकान्तरं गतस्य प्रेतकार्याणि कर्त-
 व्यानि न वेति संशयरहितं यथा स्यात्तथा क्रियताम् एतेन
 सशरीरगतपुरुषस्य वत्सादिषु तच्छरीरबुद्धिः कर्तव्येति सूचितं
 तेन कर्मणामवश्यकर्तव्यता व्यञ्जिता तेन वसिष्ठस्य मर्या-
 दापाठकत्वं व्यक्तम् ॥ ११ ॥

गो० टी०—प्रेतकार्याणीति । विशांपतेः प्रजानां
 पत्युः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—ऋत्विजो यज्ञकर्मणि वृताः, पुरोहितः
 सर्वहितप्रवर्तकः । तदुक्तम्—'मन्त्रे च धर्मकृत्ये च शान्तिक-
 र्मणि पौष्टिके । अध्वरे यश्च कुशलः स स्याद्वाजपुरोहितः ॥'
 इति । उपनीय वेदाध्यापक आचार्यः ॥ १२ ॥

रा० टी०—तथेति । वसिष्ठस्य तद्वाक्यं तथेत्यभिपूज्य
 भरतः सर्वशः ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान् त्वरयामास । तत्र
 ऋत्विजो यागकर्मसु प्रवृत्ताः, पुरोहिताः सकलहितकार्यप्रव-
 र्तकाः । तथाहि 'मन्त्रे च धर्मकृत्ये च शान्तिकर्मणि पौष्टिके ।
 अध्वरे यश्च कुशलः स स्याद्वाजपुरोहितः ॥' इति । आचार्याः
 वेदाध्यापकाः ॥ १२ ॥

गो० टी०—तथेतीति । ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान् ऋत्वि-
 जो यज्ञकर्मणि वृताः पुरोहिताः पुरोहितपरत्वेन शान्तिकर्मा-
 धिकादिक्रियाप्रवर्तकाः आचार्याः वसिष्ठवामदेवादयः । 'त्रय्यां
 च धर्मकृत्ये च शान्तिकर्मणि पौष्टिके । अध्वरे यश्च कुशलः

स स्याद्वाजपुरोहितः ॥ उपनीय वेद्वेदमाचार्यः स उदाहृतः ।'
 इति उक्षणम् ॥ १२ ॥

१३-१४] ति० टी०—अग्न्यगाराद्बहिष्कृता अन्तःशवस-
 स्वाद्बहिःप्रदेशं प्रतिष्ठापिताः याजकैरुपद्रष्टृभिः ह्ययन्ते स्म १३ ॥ १४

रा० टी०—य इति । ये नरेन्द्रस्याग्रयः अग्न्यगाराद्बहि-
 वेदमनः ऋत्विग्भिर्याजकैश्च बहिष्कृतास्ते यथाविधि ह्ययन्ते ॥ १३ ॥

रा० टी०—शिविकायामिति । गतचेतनं राजानमिव तं
 राजशय्योपबर्हणविशिष्टपटं शिविकायामारोप्य परिचारकाः
 तात्कालिकवहनयोग्याः ऊढुः । अयशब्द इवार्थे ॥ १४ ॥

गो० टी०—य इति । अग्न्यगारात् अग्निगृहात् बहिष्कृ-
 ताः अन्तःशववस्वात् बहिः प्रतिष्ठापिताः अग्रयो गार्हपत्यादयः
 याजकैः उपद्रष्टृभिः ऋत्विग्भिर्यथा आह्वयन्त आनीयन्त १३ ॥ १४

१५] ति० टी०—हिरण्यं रजतम् । स्वर्णरजतपुष्पा-
 णीति यावत् ॥ १५ ॥

रा० टी०—हिरण्यमिति । उः पतिः राजा यस्य यत्सं-
 श्रन्धी तस्य उपबर्हणविशिष्टपटस्य अग्रतः मां हिरण्यादीन्प्र-
 किरन्तः प्रक्षिपन्तो नराः ययुः । तत्र हिरण्यशब्देन रजतं ग्राह्यं,
 किञ्च शोभनो वर्णो यस्य तद्विरण्यमिति च समानाधिकरण-
 मतो न पौनरुक्त्यम् ॥ १५ ॥

गो० टी०—हिरण्यमिति । हिरण्यं च सुवर्णं च रजतं
 च सुवर्णं च तत्कृतपुष्पाणीत्यर्थः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—निर्यासो गुग्गुलुवादिः सरलपद्मके काष्ठ-
 भेदः देवदारुणि देवदारुकाष्ठानि, क्षेपयन्ति चित्ताग्राविति शेषः १६

रा० टी०—चन्दनेति । अपरं चन्दनादीनि आहत्य चित्तां
 चक्रुः तत्र निर्यासो गुग्गुलुः 'गुग्गुलुः काष्ठनिर्यासौ' इति निघण्टुः ।
 सरलपद्मके काष्ठविशेषौ चाहृत्य चित्तां चक्रुः 'क्षेपयन्ति तथा परं'
 इति भट्टपाठः ॥ १६ ॥

गो० टी०—चन्दनागरुनिर्यासानिति । चन्दनागरुनिर्या-
 सान् निर्यासो गुग्गुलुः 'गुग्गुलुः काष्ठनिर्यासौ' इति निघण्टुः ।
 चन्दनागरुजनितधूपद्रव्याणीति यावत् सरलं धूपसरलं पद्मकं
 सरभिकाष्ठविशेषं क्षेपयन्ति पुरतः पार्श्वतश्च ध्रियमाणसौ-
 वर्णराजताङ्गारधानीषु धूपार्थमिति शेषः । चन्दनादीनि
 गन्धान्तानि चित्ताकाष्ठद्रव्याणीत्येव तु युक्तं तदा क्षेपयन्ति
 दहनार्थं चित्तामकुर्वन्त्यर्थः ॥ १६ ॥

१ क्रियन्तामिति गो. पाठः । २ चान्येति गो. पाठः । ३ आह्वयन्तेति गो. पाठः । ४ चेतसमिति गो. पाठः । ५ ऊढुरिति गो. रा. पाठः ।
 ६ मार्गमिति गो. पाठः । ७ अग्राविति गो. रा. पाठः । ८ चित्तां चक्रुरिति रा. पाठः ।

गन्धानुच्चावचांश्चान्यांस्तत्र गत्वाथ भूमिपम् । तत्र संवेशयामासुश्चितामध्ये तमृत्विजः ॥ १७ ॥
 तदा हुताशनं हुत्वा जेपुस्तस्य तदृत्विजः । जगुश्च ते यथाशास्त्रं तत्र सामानि सामगाः ॥ १८ ॥
 शिविकाभिश्च यानैश्च यथाहं तस्य योषितः । नगरान्निर्ययुस्तत्र वृद्धैः परिवृतास्तथा ॥ १९ ॥
 प्रसव्यं चापि तं चक्रुर्ऋत्विजोऽग्निचितं नृपम् । स्त्रियश्च शोकसंतप्ताः कौसल्याप्रमुखास्तदा ॥ २० ॥
 क्रौञ्चीनामिव नारीणां निनादस्तत्र शुश्रुवे । आर्तानां करुणं काले क्रोशन्तीनां सहस्रशः ॥ २१ ॥
 ततो रुदन्त्यो विवशा विलप्य च पुनःपुनः । यानेभ्यः सरयूतीरमवतर्कनृपाङ्गनाः ॥ २२ ॥

कृत्वोदकं ते भरतेन सार्धं नृपाङ्गना मन्त्रिपुरोहिताश्च ।

पुरं प्रविश्याश्रुपरीतनेत्रा भूमौ दशाहं व्यनयन्त दुःखम् ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकान्वेऽयोध्याकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

१७] ति० टी०—तत्र चितादेशे गत्वा तं चितामध्ये संवे-
 शयामासुः स्थापयामासुः ॥ १७ ॥

रा० टी०—गन्धानिति । अन्यान् विलक्षणावचा-
 न्गान्धांस्तत्र चितायां दत्त्वा भूमिपम् उपबर्हणसहितास्तरणपटं
 चितामध्ये ऋत्विजः संवेशयामासुः ॥ १७ ॥

गो० टी०—तत्र गत्वाथ भूमिपमित्युत्तरशेषः अथ चिता-
 कल्पनानन्तरं तत्र चितासमीपे गत्वा तं भूमिपं चिता-
 मध्ये ततः शिविकायाः उद्धृत्येति शेषः, संवेशयामासुः शा-
 ययामासुः ॥ १७ ॥

१८-१९] ति० टी०—जेपुः पैतृमेधिकमन्त्रान् तस्य पर-
 लोकशुद्ध्यर्थमिति शेषः । तदृत्विजस्तथयज्ञप्रवर्तकाः ॥ १८ ॥ १९ ॥

रा० टी०—तदेति । हुताशनं वह्निं दत्त्वा भरतेन चितायां
 दापयित्वा तस्य राज्ञः तदृत्विजः जेपुः विहितमन्त्रमुच्चारयामासुः
 तत्र तस्मिन्समये सामगाः सामानि च जगुः ॥ १८ ॥

गो० टी०—तथेति । हुताशनं दत्त्वा भरतेन दापयित्वा
 जेपुः पैतृमेधिकमन्त्रविशेषानिति शेषः, तस्य परमगत्यर्थमिति
 शेषः । तमिति हुताशनविशेषणं हुतं प्रेताग्निमित्यर्थः । ते उद्धृत-
 प्रभृतयः ऋत्विजः ॥ १८ ॥

रा० टी०—शिविकाभिरिति । तस्य राज्ञः वृद्धैः
 परिवृता योषितः शिविकाभिः यानैः रथादिभिश्च नगरानि-
 र्ययुः ॥ १९ ॥

गो० टी०—शिविकाभिरिति । यानैरश्वादिभिः वृद्धैः परि-
 चारकैः ॥ १९ ॥

२०-२२] ति० टी०—प्रसव्यमप्रदक्षिणम् अग्निचित-
 मग्निं चितवन्तम् अभ्येधान्तयज्ञकर्तारं स्त्रियश्च प्रसव्यं चक्रु-
 रित्यन्वयः ॥ २०-२२ ॥

रा० टी०—प्रसव्यमिति । अग्निचितमग्निं प्राप्तं नृपं नृप-
 संबन्धिनं तं षट्मृत्विजः ऋत्विक्सहितो भरतः स्त्रियश्च प्रसव्यं
 प्रदक्षिणं चक्रुः ॥ २० ॥

रा० टी०—क्रौञ्चीनामिति । तत्र तस्मिन्काले आर्ताना-
 मत एव करुणं क्रोशन्तीनां क्रौञ्चीनां निनाद इव निनादः
 शुश्रुवे ॥ २१ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः अत्यार्तत्वाद्देतोः रुदन्त्यः
 अत एव विवशाः कान्तिरहिताः नृपाङ्गनाः पुनः पुनः विलप्य
 यानेभ्यः सरयूतीरमवतरेः ॥ २२ ॥

गो० टी०—प्रसव्यमिति । अग्निचितम् अग्निचयनं कृत-
 वन्तं तं नृपम् ऋत्विजः स्त्रियश्च प्रसव्यं सव्यापसव्यं प्रदक्षिण-
 मप्रदक्षिणं च चक्रुः । पाठभेदः प्रसव्यम् अप्रदक्षिणम् इदं प्र-
 दक्षिणस्याप्युलक्षणम् भरतश्चेत्यर्थसिद्धम् इदं चाग्निदानात्पूर्वं
 शिविकास्थे प्रेते क्रमस्याविवक्षितत्वादत्रोक्तं देशविशेषाचारोऽयं
 वा ॥ २०-२२ ॥

२३] ति० टी०—दशाहम् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया
 दुःखमाशौचम् भूमौ शयाना इति शेषः । इदं ब्रह्मचर्यमात्रो-
 पलक्षणम् । ननु 'द्वादशाहेन भूपालः क्षत्रियः षोडशेऽहनि' इति
 स्मृतेः कथं क्षत्रियस्य दशाहेनाशौचात्यय इति चेन्न 'क्षत्रियस्तु
 दशाहेन स्वकर्मनिरतः शुचिः' इति पराशरोक्तेरिति दिक् ॥ २३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणातिलके वाल्मीकीय
 आदिकान्वेऽयोध्याकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

रा० टी०—कृत्वेति । भरतेन सार्धं नृपाङ्गनाः ते मन्त्रि-
 पुरोहिताश्च उदकमुदकदानं कृत्वा दशाहं दश दिनानि भूमौ दुः-
 खं व्यनयन्त । न च 'द्वादशाहेन भूमिपः' इत्यादिवचनात् राज्ञां
 द्वादशाहेन शुद्धैः दशाहमिति विरुद्धमिति वार्ष्णेयं, तादृशवचनानां
 शरीरदाहविषयत्वेनादोषात् अत एव 'क्षत्रियस्तु दशाहेन स्वक-
 र्मनिरतः शुचिः' इत्यादिवचनं संगच्छते ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
 वयोध्याकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

गो० टी०—कृत्वेति । ताश्च ते च ते पुमांस्त्रियेत्येकशेषः,
 दशाहम् 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया भूमौ शयाना

सप्तसप्ततितमः सर्गः ।

द्वादशेऽहि शत्रुघ्नयुतो भरतः सकलश्राद्धानि निर्वर्त्य तद्भक्त्येन ब्राह्मणेभ्यो बहुधनरत्नादि व्यतरन् । त्रयोदशेऽह्यस्थिसं-
चयनार्थं चितामूलमुपागतो भरतः शोककुलः सन्धरण्यो निपपात । भुवि छुटन्नेव शत्रुघ्नो बहु व्यलपत् । अथो वमिष्ठसुमन्त्राभ्या-
माश्रासितौ तावत्स्थिसंचयनकर्मण्यमात्यांस्त्वरयामासतुः ।

ततो दशाहेऽतिगते कृतशौचो नृपात्मजः । द्वादशेऽहनि संप्राप्ते श्राद्धकर्माण्यकारयत् ॥ १ ॥

ब्राह्मणेभ्यो धनं रत्नं ददावन्नं च पुष्कलम् । [वासांसि च महार्हाणि रत्नानि विविधानि च ।]

वास्तिकं बहु शुद्धं च गाश्चापि वैहुशस्तदा । ॥ २ ॥

दासीदासांश्च यानानि वेष्मानि सुमहान्ति च । ब्राह्मणेभ्यो ददौ पुत्रो राज्ञस्तस्यौर्ध्वदेहिकम् ॥ ३ ॥

ततः प्रभातसमये दिवसे च त्रयोदशे । विललाप महाबाहुर्भरतः शोकमूर्च्छितः ॥ ४ ॥

शब्दापिहितकण्ठश्च शोधनार्थमुपागतः । चितामूले पितुर्वाक्यमिदमाह सुदुःखितः ॥ ५ ॥

इति शेषः । कियल्लघ्नाशना भूमौ स्वपेयुस्ते पृथक् पृथक् इत्या-
शौचिनां पृथक्शयनं हि विहितं दुःखमाशौचं व्यनयन्त अगम-
यन् । ननु 'पोडशाहेन भूपाला' इति क्षत्रियस्य पोडशाहाशौचसद्भा-
वात् कथं दशाहमित्युच्यते इति चेत् सत्यम् 'क्षत्रियस्तु दशाहेन
स्वकर्मनिरतः शुचि' इत्यादिविशेषशास्त्रादुत्तरेणोक्तमिति न दो-
षः । अत्र स्त्रीणां प्रेतदक्षिणमुदकदानं च सूत्रान्तरोक्तं ज्ञेयं तथा
चितास्थस्य प्रदक्षिणं च अत एवाह बोधायनः 'प्रदक्षिणमपि
बान्धवाः कुर्वन्ति' एवं मार्गेऽपि चितामारोप्य चितायामेवेत्येक
इति । अत्र प्रेतेन सहाग्न्यानयनं चितारोपणं समन्त्रकमग्नि-
दानं प्रदक्षिणीकरणमुदकदानं दशाहमाशौचेन भूमौ शयन-
मित्येतावन्मात्रं देशकुलसूत्रभेदेन और्ध्वदेहिकविशेष उक्त इति
वा प्रधानोक्तिः सर्वग्रहणार्थमिति वा ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-
ऽथोद्याकाण्डव्याख्याने षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

१] ति० टी०-तत इति । दशाहेऽतिगते एकादशेऽहि
कृतशौचोऽलुपितप्रेतविशुद्धिदैकादशाहश्राद्धः । श्राद्धकर्माणि द्वि-
तीयमासिकादिसपिण्डीकरणान्तश्राद्धानि ॥ १ ॥

रा० टी०-दशाहानन्तरकालिकं दत्तमाह-तत इत्यादि-
भिः । दशाहेऽतिगते व्यतीते सति एकादशेऽहनीत्यर्थः, कृतशौ-
चः कृतं शौचं स्वशुद्धिहेतुभूतैकादशाहविहितं कर्म येन स
भरतः द्वादशेऽहनि संप्राप्ते सति श्राद्धकर्माणि द्वादशाहवि-
हितकर्मविशेषानकारयदकरोत् । रामो राज्यमचीकरदित्यादा-
विवान्निष् ॥ १ ॥

गो० टी०-तत इति । दशाहे अतिगते अतीते एका-
दशाह इत्यर्थः, कृतशौचः कृतशौचापादकपुण्याहवाचननवश्रा-
द्धादिक इत्यर्थः द्वादशेऽहनि श्राद्धकर्माणि पोडशमासिकानि
सपिण्डीकरणान्तानीत्यर्थः अकारयत् अकरोदित्यर्थः स्वायं
निष् ॥ १ ॥ २ ॥

२] ति० टी०-वास्तिकं छागसमूहम् आर्षष्ठक् । वस्तो-

ऽजः' शुद्धं रजतम्, 'शुद्धो योगान्तरे श्वेते शुद्धं च रजते
मतम् ॥ २ ॥

रा० टी०-ब्राह्मणेभ्य इति । पुष्कलं बहु धनं रत्नं च
वास्तिकं वस्तीनां छागानां समूहः आर्षष्ठक् तं च बहु शुद्धं
प्रभृतरजतं च बहुशो गाश्च ब्राह्मणेभ्यो ददौ । यदि च बहु
अधिकं शुद्धं स्वच्छत्वं यस्येति बहुव्रीहिस्तदा वास्तिकविशे-
षणम् । 'अजः प्रोक्तस्ततो वस्तः' इत्यमरः, 'शुद्धो योगा-
न्तरे श्वेते शुद्धं च रजतं मतम्' इति विश्वः ॥ २ ॥

३] ति० टी०-ऊर्ध्वदेहोर्ध्वमौर्ध्वदेहिकं पारलौकिकम् ॥ १ ॥

रा० टी०-दासीति । और्ध्वदेहिकं पारलौकिकं यथा
स्यात्तथा दास्यादीन् ददौ "ऊर्ध्वदेहाच्चेति वक्तव्यम्" इति ठक् ॥ ३ ॥

गो० टी०-वास्तिकमित्यादि । वस्तानां छागानां
समूहो वास्तिकं छान्दसष्ठक् 'अजा छागी स्तुभच्छागवस्त-
च्छागलका अजे' इत्यमरः बहुशुद्धमिति छागविशेषणं रजतं
वा पितृप्रियत्वात् 'शुद्धो योगान्तरे श्वेते शुद्धं च रजते तथा'
इति विश्वः । दासीदासं गवाशप्रभृतिवत्त्वादेकवद्भावः ऊर्ध्व देहा-
दूर्ध्वदेहः तत्र भवमौर्ध्वदेहिकम् "ऊर्ध्वदेहाच्चेति वक्तव्यम्"
इति ठक् ॥ ३ ॥

४-५] ति० टी०-त्रयोदशे त्रयोदशेऽहनि शोधनार्थमुपागतो
विललापेत्यन्वयः । दशाहाभ्यन्तरेऽस्थिसंचयनं कृत्वा सकल-
श्राद्धानन्तरं त्रयोदशेऽहनि चिताभस्मोद्धारपूर्वकं स्थलशुद्धिः
कर्तव्येति क्षत्रियधर्म इति वाल्मीकियुक्तेर्ज्ञायते इति कतकः ।
तीर्थस्तु-शोधनमस्थिसंचयनमित्याह । शब्देन रोदनशब्देन
पिहित आहतः कण्ठो यस्य, चितामूले इदं वाक्यमाह ॥ ४ ॥ ५ ॥

रा० टी०-तत इति । त्रयोदशे दिने प्रभातसमये भरतो
विललाप ॥ ४ ॥

गो० टी०-तत इति । शब्दापिहितकण्ठः रोदनध्वनिना
व्याप्तकण्ठः शोधनार्थं स्थलशोधनार्थम् 'रोदनदेशमुदकध्वनैः स्ववो-
क्षति' इति सूत्रात् अस्थिसंचयनार्थमित्यर्थः सावधोपास्थिनिचय
इति वक्ष्यमाणत्वात् त्रयोदशेऽप्यस्थिसंचयनं सूत्रान्तरे दृश्यते

१ अर्धमेतदधिकं गो. पाठे । २ शतश इति गो. पाठः । ३ दासीदासं च यानं चेति गो. दासीदासं च यानानीति रा. पाठः । ४ और्ध्वदेहि-
कमिति गो. रा. पाठः । ५ ऽथेति गो. पाठः । ६ वसिति गो. पाठः ।

तात यस्मिन्निष्ठोऽहं त्वया भ्रातरि राघवे । तस्मिन्वनं प्रव्रजिते शून्ये त्यक्तोऽस्म्यहं त्वया ॥६॥
 यस्या गतिरनाथायाः पुत्रः प्रव्राजितो वनम् । ताम्भ्वां तात कौसल्यां त्यक्त्वा त्वं क्व गतो नृप ॥ ७ ॥
 दृष्ट्वा भस्मारुणं तच्च दग्धास्थि स्थानमण्डलम् । पितुः शरीरनिर्वाणं निष्टनन्विषसाद ह ॥ ८ ॥
 स तु दृष्ट्वा रुदन्दीनः पपात धरणीतले । उत्थाप्यमानः शक्रस्य यन्त्रध्वज ईवोच्छ्रितः ॥ ९ ॥
 अभिपेतुस्ततः सर्वे तस्यामात्याः शुचित्रतम् । अन्तकाले निपतितं ययातिमृषयो यथा ॥ १० ॥
 शत्रुघ्नश्चापि भरतं दृष्ट्वा शोकपरिप्लुतम् । विसंज्ञो न्यपतद्भूमौ भूमिपालमनुस्मरन् ॥ ११ ॥

यथाह बोधायनः 'द्वितीयेऽहं शुभदिवसेष्वर्धमासान्मासात्तत्त्वं संवत्सरं वा संचयनं कुर्यात्' इति ॥ ४ ॥

रा० टी०-विद्यापाकारमाह-शब्देति । चित्तामूले चित्तस्य स्वायत्तराजार्जितपदार्थस्य आमूलमासमन्ताद्भावेन स्थापनं यत्र तस्मिन् गृहे शोधनार्थं यथोचितं संस्थापनार्थंछुपागतः प्राप्तः अत एव अतिदुःखितः पितृस्मारकपित्रसाधारणवस्तु-दर्शनजनितपितृस्मरणहेतुकदुःखाक्रान्तः शब्दापिहितकण्ठः शब्दैः बहुप्रलापैः आपिहितः कण्ठो यस्य स भरतः इदं वाक्यमाह ॥ ६ ॥

गो० टी०-चित्तामूल इत्यर्थम् ॥ ६ ॥

६] ति० टी०-तदेवाह-तातेति । निमृष्टो दत्तः । प्रव्रजिते प्रव्राजिते । अहं शून्ये त्यक्तो निरवलम्बतया निरस्तः ॥ ६ ॥

रा० टी०-वाक्याकारमाह-तातेति । हे तात ! त्वया यस्मिन् राघवे रामे अहं निमृष्टः नियुक्तस्तस्मिन्वनं प्रव्रजिते अत एव शून्ये स्वजनरहिते समये त्वयाऽहं त्यक्तोऽस्मि एतेन तव लोकान्तरगमनं नोचितमिति सूचितम् ॥ ६ ॥

गो० टी०-तातेति । निमृष्टः दत्तः प्रव्रजिते प्रव्राजिते छान्दसो ह्रस्वः ॥ ६ ॥ ७ ॥

७] ति० टी०-यस्या अनाथाया गतिरवलम्बः पुत्र इत्यर्थः ॥ ७ ॥

रा० टी०-यस्या इति । अनाथायाः त्वदतिरिक्तरक्षकर-हितायाः यस्याः कौसल्यायाः पुत्रः वनं प्रव्राजितस्तामम्भ्वां मातरं कौशल्यां त्यक्त्वा त्वं क्व गतः स्वगमनस्थानं स्वयं कथयेत्यर्थः । तेन भरतस्य पितृदर्शनेच्छातिशयः सूचितः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-भस्मारुणं भस्मयुतम्, अतिदाहारुणं च दग्धास्थि दग्धान्यस्थीनि यस्मिन् स्थानमण्डलं चित्तास्था-नमण्डलं पितुः शरीरनिर्वाणं शरीरानाशस्थानं तद्दृष्ट्वा निष्टनन्त्यन्तं विषपन्विषसाद ॥ ८ ॥

रा० टी०-दृष्ट्वेति । तत्तत्र भस्मनित्यधारणयोग्याग्नि-होत्रविभूतिं दग्धास्थिस्थानमण्डलं दग्धास्थिनां दग्धाः अति-शयेन निष्टताः आस्थां असदाग्रहाः तद्वतां महात्मनां स्थानेन स्थित्या मण्डलं यस्य तदरुणं गौरं पितुः शरीरनिर्वाणं शरीरबोधकं चित्रलिखितराजशरीरं चेत्यर्थः, दृष्ट्वा निष्टनन् अतिविषाणं कुर्वन् विषसाद "अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम्" इति पत्वम् ॥ ८ ॥

गो० टी०-दृष्ट्वेति । भस्मारुणं भस्मयुक्तमरुणं च अरु-णत्वमतिदग्धत्वात् पितुः शरीरनिर्वाणं शरीरं निर्वाप्यते विनाश्यते अस्मिन्निति शरीरनिर्वाणम् अधिकरणे लघुत् । 'निर्वाणो निर्दृते मोक्षे विनाशे गजमज्जने' इति वैजयन्ती । निष्टनन् नितरां स्तनन् "अभिनिसस्तनः शब्दसंज्ञायाम्" इति पत्वम् । पाठभेदः भस्मारुणं भस्मना अरुणम् अव्यक्तरागं दग्धास्थिस्थानमण्डलं दग्धानामष्ट्रां यानि स्थानानि विन्यास-विशेषाः तेषां मण्डलं समूहं दृष्ट्वा अस्थिमण्डलं दृष्ट्वेत्यर्थसिद्धं पितुः शरीरनिर्वाणं शरीरविनाशं प्रति निष्टनन् नितरां रोदन-शब्दं कुर्वन् विषसाद दुःखितोऽभूत् ॥ ८ ॥

९] ति० टी०-दीनो दुःखितो भूत्वा पपात । उत्थाप्य-मानः पुरुषैः यन्त्रबद्धो ध्वजो यन्त्रध्वजः स इव पपात । शक्र-यन्त्रध्वजस्याकाशस्थस्य भूमौ पातायोगात् गृहादलंकारार्थं ध्वजयन्त्ररूपेण ध्वजसदृशरूपेण निर्मित इत्यर्थे इति कतकः, उत्पाततः पतितेन तेनोपमेत्यन्ये ॥ ९ ॥

रा० टी०-स इति । दृष्ट्वा राजधार्याग्निहोत्रविभूतिं चित्रलिखिततच्छरीरं चावलोक्य दीनः क्षीणचित्तः भरतः जनैः उत्थाप्यमानः शक्रस्य यन्त्रध्वजः यथाविधि यन्त्रसंबद्ध-ध्वज इव पपात ॥ ९ ॥

गो० टी०-स इति । उत्थाप्यमानः रज्जुभिस्तथाप्य-मानः च्युतः सस्तः शक्रस्य यन्त्रबद्धो ध्वजो यन्त्रध्वजः रज्जु-युक्तो ध्वज इव पपात यथा यन्त्रपतनात् ध्वजपतनम् एवं राजपतनात् भरतपतनमिति भावः ॥ ९ ॥

१०-११] ति० टी०-अन्तकाले पुण्यक्षयकाले ॥ १० ॥ ११ ॥

रा० टी०-अभीति । ततस्तस्य भूमौ पातादेतोः सर्वे अमात्याः शुचित्रतं भरतमभिपेतुः प्रापुः, तत्र दृष्टान्तः निपतितं ययातिम् ऋषयो यथा ॥ १० ॥

गो० टी०-अभिपेतुरिति । अमात्याः शातयः शुचित्रतं तम् अन्तकाले पुण्यक्षयकाले निपतितं ययातिम् ऋषयः दौहि-त्रभूता इव अभिपेतुः ॥ १० ॥

रा० टी०-शत्रुघ्न इति । शोकपरिप्लुतं भरतं दृष्ट्वा विसंज्ञः शत्रुघ्नोऽपि भूमिपालं राजानमनुस्मरन्भूमौ न्यपतत् ॥ ११ ॥

गो० टी०-शत्रुघ्न इति । भरतपतनावधि शत्रुघ्नस्य चैवं स्थितं तत्पतनानन्तरं तु भूमिपालमनुस्मरन्न्यपतत् ॥ ११ ॥

उन्मत्त इव निश्चितो विललाप सुदुःखितः । स्मृत्वा पितुर्गुणाङ्गानि तानि तानि तदा तदा ॥ १२ ॥
 मन्थराप्रभवस्तीव्रः कैकेयीग्राहसंकुलः । वरदानमयोऽक्षोभ्योऽमज्जयच्छोकसागरः ॥ १३ ॥
 सुकुमारं च वालं च सततं लालितं त्वया । कृतात भरतं हित्वा विलपन्तं गतो भवान् ॥ १४ ॥
 ननु भोज्येषु पानेषु वस्त्रेष्वभरणेषु च । प्रवारयति सर्वान्नस्तन्नः कोऽद्य करिष्यति ॥ १५ ॥
 अवदारणकाले तु पृथिवी नावदीर्यते । विहीना या त्वया राज्ञा धर्मज्ञेन महात्मना ॥ १६ ॥
 पितरि स्वर्गमापन्ने रामे चारण्यमाश्रिते । किं मे जीवितसामर्थ्यं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ १७ ॥
 हीनो भ्रात्रा च पित्रा च शून्यामिक्ष्वाकुपालिताम् । अयोध्यां न प्रवेक्ष्यामि प्रवेक्ष्यामि तपोवनम् ॥ १८ ॥
 तयोर्विलापितं श्रुत्वा व्यसनं चाप्यवेक्ष्य तत् । भृशमार्ततरा भूयः सर्व एवानुगामिनः ॥ १९ ॥
 ततो विषण्णौ श्रान्तौ च शत्रुभरतावुभौ । धरायां स्म व्यचेष्टेतां भग्नशृङ्गाविवर्षभौ ॥ २० ॥

१२] ति० टी०—गुणाङ्गान्युपलालनगुणस्याङ्गभूतानि विचित्रवस्त्राभरणादिदानादिकर्माणि स्मृत्वा विललाप ॥ १२ ॥

रा० टी०—उन्मत्त इति । तदा तदा स्वस्वोचिततत्तत्काले उपलब्धानि तानि पितुर्गुणाङ्गानि गुणान् वात्सल्यादीन् अङ्गानि शृद्भूषणादिविशिष्टस्वादीनि स्मृत्वा दुःखितः अत एव उन्मत्त इव निश्चितः शत्रुभो विललाप ॥ १२ ॥

गो० टी०—उन्मत्त इति । गुणाङ्गानि गुणानङ्गानि चेत्यर्थः, तदा तदा तानि तानि तत्तत्कालोचिताभिमतप्रदानोपलालनकराणि गुणाङ्गानि ॥ १२ ॥

१३—१४] ति० टी०—वरदानमयत्वादक्षोभ्यः । अमज्जयद् अस्मानिति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥

रा० टी०—विलापाकारमाह—मन्थरेति । मन्थराप्रभवः मन्थरायाः प्रभवति उत्पद्यते मन्थरासृलकारणक इत्यर्थः । कैकेयीग्राहसंकुलः कैकेयी तद्वचनमेव ग्राहः तेन संकुलः संयुक्तः वरदानमयः वरदानरूपः अत एव अक्षोभ्यः निवर्तयितुमशक्यस्तीव्रः अतलस्पर्शी शोकसागरः अमज्जयद् भरतादीनिति शेषः १३

रा० टी०—सुकुमारमिति । भरतं त्यक्त्वा भवान् कृतः एतेन स्वस्य भरतस्य हृदयलित्वं सूचितम् ॥ १४ ॥

गो० टी०—मन्थरेति । मन्थरेति सगरव्यावृत्तिः, तीव्रः अगाध इति यावत्, अमज्जयद् अस्मानिति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—नन्विति । बहून्पाभरणादीनि दिव्यवस्त्रान्युपस्थाप्याङ्ग एषु किं तेष्वेक्षितं गृह्णाणेति प्रकर्षणास्मदिष्टवरणं कारयति भावनं तदयं नः कः करिष्यति त्वयि गते इति शेषः ॥ १५ ॥

रा० टी०—नन्विति । सर्वान्नोऽस्मान्भोज्यादिषु भवान् प्रवारयति बलाध्ययोजयत् तन्नियोजनम् अयं कः करिष्यति ॥ १५ ॥

गो० टी०—नन्विति । प्रवारयसि एवाभरणादिषु किं तवेष्टं गृह्णाणेति प्रकर्षणं स्वयं ग्राहयसि तत्प्रवारणम् ॥ १५ ॥

१६—१८] ति० टी०—या त्वया विहीना सा पृथिवी अवदारणकाले तु तस्मिन्पि नावदीर्यते ॥ १६—१८ ॥

रा० टी०—अवेति । धर्मज्ञेन महात्मना त्वया विहीना रहिता या पृथिवी सा अवदारणकाले अस्मिन्नवदारणसमये विदीर्यते न तु । तुःसंभावनायाम् भागुरिमतेनावाकारलोपे नन्वा समासः १६

गो० टी०—अवदारणेति । या पृथिवी धर्मज्ञेन त्वया विहीना नावदीर्यते न भियते स्वयमिति शेषः, सा अवदारणकाले तु प्रलयकालेऽपि नावदीर्यते नावदीर्यतेत्यर्थः । पाठभेदः अवदारणकाले त्वद्विहीनतया अवदारणस्य प्राप्तकाले अवदारणकालत्वे हेतुः—त्वया विहीनेति । धर्मज्ञेन महात्मना त्वया राज्ञा एतादृशगुणाब्धेन त्वयेत्यर्थः, विहीना या सा पृथ्वी अवदारणकाले नावदीर्यते इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

रा० टी०—पितरीति । मे जीवितसामर्थ्यं पालनसामर्थ्यं किं नास्तीत्यर्थः, अतः हुताशनं रामाङ्गतेजोरूपं ब्रह्म प्रवेक्ष्यामि तद्वारा तं प्राप्स्यामीत्यर्थः ॥ १७ ॥

रा० टी०—हीन इति । भ्रात्रादिना हीनोऽहमयोध्यां न प्रवेक्ष्यामि न स्थास्यामीत्यर्थः किंतु तपोवनं प्रवेक्ष्यामि ॥ १८ ॥

गो० टी०—पितरीति । जीवितसामर्थ्यं जीवनशक्तिः १७—१८ १९] ति० टी०—अनुगामिनोऽनुचराः आर्ततरा अभवन्ति शेषः ॥ १९ ॥

रा० टी०—तयोरिति । तयोः शत्रुभरतयोः विलपनं श्रुत्वा व्यसनं दुःखं च भृशमवेक्ष्य सर्वेऽनुगामिनः भूयः आर्ततराः बभूवुरिति शेषः ॥ १९ ॥

गो० टी०—तयोरिति । आर्ततराः आसन्निति शेषः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—व्यचेष्टेतां व्यलुण्ठेताम् । 'विश्रान्तौ' इति पाठे विशेषेण श्रान्तावित्यर्थः ॥ २० ॥

रा० टी०—तत इति । ततः अनुगम्यातिदर्शनानन्तरं विषण्णौ अत एव श्रान्तौ संतप्तौ उभौ धरायां पृथिव्यां व्यचेष्टेतां व्यलुण्ठेताम्, तत्र दृष्टान्तः भग्नशृङ्गौ विभिन्नाग्रभागौ रूपभौ बलीवर्दाविव । 'विश्रान्तौ' इति भूषणपाठः ॥ २० ॥

गो० टी०—तत इति । विश्रान्तौ विशेषेण श्रान्तौ व्यचेष्टेतां व्यलुण्ठेताम् ॥ २० ॥

ततः प्रकृतिमान्वैद्यः पितुरेषा पुरोहितः । वसिष्ठो भरतं वाक्यमुत्थाप्य तमुवाच ह ॥ २१ ॥
 त्रयोदशोऽयं दिवसः पितुर्दृष्टस्य ते विभो । सावशेषास्थिनिचये किमिह त्वं विलम्बसे ॥ २२ ॥
 त्रीणि द्वन्द्वानि भूतेषु प्रवृत्तान्यविशेषतः । तेषु चापरिहार्येषु नैवं भवितुमर्हसि ॥ २३ ॥
 सुमन्त्रश्चापि शत्रुघ्नमुत्थाप्याभिप्रसाद्य च । श्रावयामास तत्त्वज्ञः सर्वभूतर्भावभवौ ॥ २४ ॥
 उत्थितौ तौ नरव्याघ्रौ प्रकाशेते यशस्विनौ । वर्षातपपरिर्गुलानौ पृथगिन्द्रध्वजाविव ॥ २५ ॥
 अश्रूणि परिमृद्वन्तौ रक्ताक्षौ दीनभाषिणौ । अमात्यास्त्वरयन्ति स्म तनयौ चापराः क्रियाः ॥ २६ ॥
 इत्याषे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

२१] ति० टी०—प्रकृतिमान्सत्त्वप्रकृतिः वैद्यः ‘सर्वज्ञभि-
 पजौ वैद्यौ’ ॥ २१ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः भरतातिविषाददर्शनानन्तरं
 प्रकृतिमान् प्रशस्तस्वभावविशिष्टः वैद्यः भिषक् निखिलविष-
 यकज्ञानवान् एषां रामादीनां पितुः दशरथस्य पुरोहितो
 वसिष्ठः भरतमुत्थाप्य उवाच ‘सर्वज्ञभिपजौ वैद्यौ’ इत्यमरः ॥ २१ ॥

गो० टी०—तत इति । प्रकृतिमान् प्रशस्तस्वभावः ‘प्रकृतिः
 पञ्चभूतेषु स्वभावे मूलकारणे’ इति वैजयन्ती । वैद्यः विद्यां
 तत्त्वज्ञानहेतुभूतां वेदान्तविद्यां वेदेति वैद्यः वेदान्तविद्याधिगतप-
 रावरतस्वयाथात्म्यविज्ञानः सर्वज्ञ इति यावत् । “तदधीते तद्वेद”
 इत्यण् ‘सर्वज्ञभिपजौ वैद्यौ’ इत्यमरः । एषामिति बहुवचन-
 निर्देशो वृद्धिस्थरामायणपेक्षया पितुर्दशरथस्य ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—दृष्टस्य कृतदाहस्य सावशेषास्थिनिचये
 स्थिसंचयनाख्यकर्मण आशौचान्तरा कृतस्याप्यवशेषो भृश-
 दिभस्मोदारलक्षणः, तेन सहितः सावशेषस्तस्मिन्कृतव्ये सती-
 त्यर्थः । एतेन त्रयोदशेऽहन्त्यस्थिसंचयनं स्मृतिविरुद्धमित्यपा-
 स्तम् ॥ २२ ॥

रा० टी०—त्रयोदश इति । हे विभो ! दृष्टस्य लोकान्तरे
 प्रवृत्तस्य ते पितुः अयं त्रयोदशो दिवसः दिनमतः सावशेषा-
 स्थिनिचयेऽनवशेषाः अवशेषाः कृत्वा इत्यर्थः । आस्थाः सद्बस्तु-
 विषयकामिनिवेशाः ते सन्ति येषां तैः परिकरैः सहितस्य
 राज्ञः निचये अर्जितवस्तुसमीपे इह अस्मिन्समये त्वं किं
 किमर्थं विलम्बसे ॥ २२ ॥

गो० टी०—त्रयोदश इति । दृष्टस्य संस्कृतस्य त्रयोदशो-
 ऽयं दिवसः सावशेषास्थिनिचये अस्थिसंचयनाख्ये कर्मण्यवशिष्ट
 इत्यर्थः । दशहमध्ये शाश्वतिर्हितं प्रधानावयवास्थिसंचयनं कृतं
 त्रयोदशे दिवसे तद्देशीयशिष्टाचारप्राप्तस्थलशोधनमात्रं कृतमिति
 न स्मृतिविरोध इत्यप्याहुः । स्मृतिश्चास्माभिर्दर्शितैव ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—त्रीणि द्वन्द्वानि—शत्रुघ्नापिपासे, शोक-
 मोहौ, जरामृत्यु, जन्ममरणे, सुखदुःखे, लाभालाभौ, चेति
 तीर्थः । अस्ति, जायते, वर्धते, अपक्षीयते, विपरिणमते, विन-
 श्यतीत्येवंरूपाणीति कतकः । भूतेषु प्राणिषु । एवं भवितुमति-
 शोकाकान्ततया भवितुम् ॥ २३ ॥

रा० टी०—भवतां शोकोसंभव इति बोधयितुमाह—त्री-
 णीति । त्रीणि त्रित्वसंख्याविशिष्टानि द्वन्द्वानि क्षुत्पिपासे
 शोकमोहौ जरामृत्यु अविशेषतः सामान्याकारेण भौतिकेऽपि
 प्राकृतेष्वेव प्रवृत्तानि अतः अपरिहार्येषु प्राकृतैरनिवर्त्येषु द्वन्द्वेषु
 भवितुं प्राप्तुं त्वं नार्हसि एतेन तेषां प्राकृतविलक्षणत्वं ध्व-
 नितम् । जन्ममरणसुखदुःखलाभालाभानां द्वन्द्वत्रयाणामपि
 उपलक्षणादिना तेष्वेवान्तर्भावान् न्यूनता एकशेषदृष्ट्या त्रिशब्दे-
 नैव पण्णां ग्रहणे तु नावान्तर्भावविचारकृताः ॥ २३ ॥

गो० टी०—त्रीणीति । अशनायापिपासे शोकमोहौ जरा-
 मृत्यु इत्युक्तानि त्रीणि द्वन्द्वानि भूतेषु जन्तुषु अविशेषतः
 प्रवृत्तानि तेषु चापरिहार्येषु प्राप्तेषु त्वमेवं भवितुं नार्हसि अज्ञ-
 वन्मोहेन प्रलपितुं नार्हसि ॥ २३ ॥

२४-२५] ति० टी०—सर्वभूतभवाभवौ उत्पत्तिवि-
 नाशौ ॥ २४ ॥ २५ ॥

रा० टी०—सुमन्त्र इति । तत्त्वज्ञः सुमन्त्रः शत्रुघ्नमुत्थाप्य
 अनिप्रस्ताय सर्वभूतभवाभवौ सर्वभूतानां प्राकृतानामेव भवा-
 भवसुत्पत्तिविनाशौ नतु प्राकृतविलक्षणानामित्यर्थः, श्रावया-
 मास कथयामास एतेन रामलक्ष्मणविषये कथंचित्संशयो न
 कार्य इति ध्वनितम् ॥ २४ ॥

रा० टी०—उत्थिताविति । उत्थितौ तौ नरव्याघ्रौ शत्रु-
 घ्नभरतौ पृथगुत्थितौ इन्द्रध्वजाविव प्रकाशेते ॥ २५ ॥

गो० टी०—सुमन्त्र इति । सर्वभूतभवाभवौ सर्वभूतो-
 त्पत्तिविनाशौ ॥ २४ ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—परिमृद्वन्तौ माजयन्तौ । तनयौ राजपुत्रौ
 अपराः क्रिया भस्मोदारादिक्रियाः वृद्धिश्चेति शेषः ॥ २६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

रा० टी०—अश्रूणीति । अश्रूणि परिमृद्वन्तौ दूरीकुर्वन्तौ
 दीनभाषिणौ क्षीणभाषाविशिष्टौ तनयौ राजपुत्रौ अपराः त्रयो-
 दशदिनोचिताः क्रियाः कर्तुमिति शेषः, स्वरयन्ति स्म ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणीशोरोमणा-
 वयोध्याकाण्डे सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

अष्टसप्ततितमः सर्गः ।

रामसमीपयात्रामोहमानं भरतं प्रति पितरं निगूह्य लक्ष्मणः किमिति रामप्रवासं नावारयदिति शत्रुघ्न आक्षिपति । भूषणभूषि-
तार्क्षी द्वाग्ध्यां कुब्जां भरतः सर्वपात्रिदानत्वेन निर्दिशति । सखीमध्यगतां कुब्जां शत्रुघ्नः केसेष्वाकुक्ष्य धरण्यां लोठयति, कर्केयीमपि
निर्भर्त्सयते । कुब्जां निर्मोक्तुं कैकेयी भरतं प्रार्थयते । भरतेन सयुक्तिकमुक्तः शत्रुघ्नस्तां मुमोच ।

अथ यात्रां समीहन्तं शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः । भरतं शोकसंतप्तमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
गतिर्यः सर्वभूतानां दुःखे किं पुनरात्मनः । स रामः सत्त्वसंपन्नः स्त्रिया प्रव्राजितो वनम् ॥ २ ॥
बलवान्वीर्यसंपन्नो लक्ष्मणो नाम योऽप्यसौ । किं न मोचयते रामं कृत्वापि पितृनिग्रहम् ॥ ३ ॥
पूर्वमेव तु निग्राह्यः समवेक्ष्य नयानयौ । उत्पथं यः समारूढो नार्या राजा वशं गतः ॥ ४ ॥
इति संभाषमाणे तु शत्रुघ्ने लक्ष्मणानुजे । प्राग्द्वारेऽभूत्तदा कुब्जा सर्वाभरणभूषिता ॥ ५ ॥

गो० टी०—अश्रूणीति । परिमृद्नन्तौ मार्जयन्तौ तनयौ
राजपुत्रौ अपराः क्रियाः अस्थिसंचयनादिकाः प्रतीति शेषः ॥ २६ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरारुखाने-
ऽयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

१] ति० टी०—यात्रां रामसमीपयात्रां समीहन्तं समी-
हमानं विचारयन्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

रा० टी०—त्रयोदशदिनक्रियासमाप्त्यनन्तरकालिकं वृत्ता-
न्तमाह—अथेति । यात्रां रामसमीपोद्देश्यकगमनं समीहन्त-
मिच्छन्तं भरतं शत्रुघ्नः इदमब्रवीत् ॥ १ ॥

गो० टी०—अथेत्यादि । अथ अपरक्रियां निर्वर्त्य गृहं
प्रति गमनानन्तरं यात्रां रामसमीपगमनं समीहन्तं समीहमानं
यात्रोद्युक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—दुःखे दुःखजनकसंकटे प्राप्ते यः सर्वभू-
तानां गतिः स्मरणमात्रेण सर्वदुःखनाशकः, आत्मनः स्व-
स्यावयोश्च गतिरिति किं वक्तव्यम् अनेनातिसंकटे भगवत्स्म-
रणमेव दुःखनाशे समर्थं नान्यदिति सूचितम् । स रामः
स्त्रिया प्रव्राजितः स च गत इत्येतद्वृत्तिं तेन कृतं सामर्थ्ये
सतीति शेषः ॥ २ ॥

रा० टी०—वचनाकारमाह—गतिरिति । सर्वभूतानां
गतिर्यः स रामो नित्यविहारसहितो रामः स्त्रिया सह वनं
प्रव्राजितः तस्य दुःखे सति आत्मनः अस्मदादेः दुःखे किं
वक्तव्यम् ॥ २ ॥

गो० टी०—गतिरिति । सर्वभूतानां प्राणिमात्रस्य दुःखे
सति यो गतिः स आत्मनो दुःखे सति गतिरिति किं पुनः
किं वक्तव्यम् । एवं दुःखनिस्तारक्ष्मो रामः सत्त्वसंपन्नोऽपि बल-
संपन्नोऽपि स्त्रिया अत्यन्तावलया वनं प्रव्राजितः इदमत्यन्तचि-
त्रमिति भावः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—किं वा रामो राज्यलोभात्पित्राज्ञासुद्ध-
क्षितवानित्ययशोभयादेवं करोतु लक्ष्मणः सर्वथावचितं कृतवा-
नित्याह—बलवानिति । लक्ष्मणो नामानुचितकर्तृत्वेन शोच्यः ।

योऽप्यस्मद्गता असौ पितृनिग्रहं कृत्वा रामं न मोचयते स्म
वनवासात् ॥ ३ ॥

रा० टी०—बलवानिति । वीर्यसंपन्नो योऽसौ लक्ष्मणो
नाम सः पितृनिग्रहं पित्राग्रहविषयीभूतरामप्रव्राजनं कृत्वा छित्त्वा
रामं किं किमर्थं न मोचयते अमोचयत् दुःखादिति शेषः ॥ ३ ॥

गो० टी०—पितृपरतन्त्रो रामः किं करोतिवत्प्राह—बल-
वानित्यादिना । नामेति कुत्सने 'नामप्राकाश्यसंभाव्यक्रोधो-
पगमकुत्सने' इति वैजयन्ती । लक्ष्मणो नाम योऽपीत्यनाद-
रोक्तिः असौ पितृनिग्रहं कृत्वापि रामं वनवासात् किं न मोच-
यते स्म किं न मोचितवान् इदमप्यपरमाश्चर्यमिति भावः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—कथं पितृनिग्रहं उचितस्तत्राह—पूर्व-
मिति । यो राजा नार्या वशं गतः सन्नुत्पथमन्यायमार्गमारूढः
प्राप्तः, अतो लक्ष्मणः स्वयं नयानयौ न्यायान्यायौ अभिषेक-
विषयौ समीक्ष्य विचार्य 'गुरोरप्यवलम्ब्य' इति शास्त्रानु-
सारेण वनप्रव्राजनात्पूर्वमेव तत्प्रसङ्गकाल एव निग्राह्यः नेद-
मवचितमिति भावः ॥ ४ ॥

रा० टी०—नन्वनिवर्तनीयपित्राग्रहस्य कथं मित्रतिरित्यत
आह—पूर्वमिति । नार्याः स्त्रीणामवशं गतोऽपि यः राजा उत्पथं
प्रतिज्ञातनिवर्तनरूपदुर्भागं समारूढः मन्थरासंमतिहेतुकारूढ-
वान् स राजा नयानयौ समवेक्ष्य सम्यग्बोधयित्वा पूर्वमाग्र-
हप्राप्तेः प्रागेव निग्राह्यः निवारणीयः ॥ ४ ॥

गो० टी०—पितृनिग्रहे दोषो नास्तीत्याशङ्कान् परिहरति—
पूर्वमित्यादिना । यो राजा नार्या वशं गतः उत्पथं समारूढः
अपथं प्राप्तः सः नयानयौ नीत्यनीती समवेक्ष्य सम्यक् विचार्य
पूर्वमेव अन्यायप्रवृत्तिसमापनात् पूर्वमेव निग्राह्य इति योजना ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—प्राग्द्वारे शत्रुघ्नाधिष्ठितद्वारे कुब्जा दैवा-
दागताभूत् ॥ ५ ॥

रा० टी०—इतीति । तदा तस्मिन्समये शत्रुघ्ने इति अनेन
प्रकारेण संभाषमाणे सति सर्वाभरणभूषिता कुब्जा मन्थरा
प्राग्द्वारे अभूत् प्राप्ता ॥ ५ ॥

गो० टी०—इतीति । कुब्जा प्राग्द्वारेऽभूत् स्वाभिलषितौ

लिप्ता चन्दनसारेण राजवस्त्राणि विभ्रती । विविधं विविधैस्तैस्तैर्भूषणैश्च विभूषिता ॥ ६ ॥
 मेखलादामभिश्चित्रैरन्यैश्च वैरभूषणैः । वभासे बहुभिर्वद्धा रञ्जुभिरिव वानरी ॥ ७ ॥
 तां समीक्ष्य तदा द्वाःस्थो भृशं पापस्य कारिणीम् । गृहीत्वाकर्णं कुब्जां शत्रुघ्नाय न्यवेदयत् ॥ ८ ॥
 यस्याः कृते वने रामो न्यस्तदेहश्च वः पिता । सेयं पापा नृशंसा च तस्याः कुरु यथामति ॥ ९ ॥
 शत्रुघ्नश्च तदाज्ञाय वचनं भृशदुःखितः । अन्तःपुरचरान्सर्वानित्युवाच धृतव्रतः ॥ १० ॥
 तीव्रमुत्पादितं दुःखं भ्रातृणां मे तथा पितुः । यथा सेयं नृशंसस्य कर्मणः फलमश्नुताम् ॥ ११ ॥
 एवमुक्त्वा च तेनाशु सखीजनसमावृता । गृहीता बलवत्कुब्जा सा तद्गृहमनादयत् ॥ १२ ॥
 ततः सुभृशसंतप्तस्याः सर्वः सखीजनः । क्रुद्धमाज्ञाय शत्रुघ्नं व्यपलायत सर्वशः ॥ १३ ॥
 अमन्त्रयत कृत्स्नश्च तस्याः सर्वः सखीजनः । यथायं समुपक्रान्तो निःशेषं नः करिष्यति ॥ १४ ॥

भरताभिषेकः कदा भविष्यतीति अवसरं प्रतीक्षमाणा भरत-
 शत्रुघ्नाधिष्ठितराजगृहस्य प्राङ्द्वारे दैवादागताभूत् ॥ ६ ॥

६] ति० टी०-राजवस्त्राणि राजार्हवस्त्राणि ॥ ६ ॥

रा० टी०-तामेव वर्णयन्नाह-लिप्तेति । चन्दनसारेण
 उत्तमचन्दनेन तैस्तैः राजगृहप्रसिद्धैः विविधैः भूषणैः विविधं
 विभूषिता चित्रैः विचित्रैः मेखलादामभिः अन्यैः अयोध्यादे-
 शाप्रसिद्धैः वरभूषणैः उपलब्धिता मन्थरा वभासे, तत्र वृष्टान्तः
 रञ्जुभिः वेणीभिः बद्धा वानरी तारा इव । श्लोकद्वयमे-
 कान्वयि ॥ ६ ॥ ७ ॥

गो० टी०-लिप्तेति । चन्दनसारेण चन्दनपट्टेन राजव-
 स्त्राणि राजार्हवस्त्राणि कैकेयीदत्तानि कञ्चुकान्तरिणीयोत्तरीयादि-
 भेदाद्बहुवचनं तैस्तैरिति तत्तदवयवोचितत्वमुच्यते । एकैकाभ-
 रणे रत्नखचितत्वादिवैविध्यमाह-विविधैरिति । विविधमिति
 क्रियाविशेषणं तेन भूषणसंस्थानविशेष उच्यते ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-वानरी कुरूपत्वात् । अत्र गुरुलघुप्र-
 युक्तश्छन्दोभङ्ग आर्पः । पाठान्तरे चः पादपूरणे ॥ ७ ॥

गो० टी०-मेखलादामभिरिति । भूषणशब्दोऽपि मेख-
 लादामभिन्नपरः गोबलीवद्व्यायात् अन्यैः मेखलाप्रदेशधार-
 णीयैः बद्धेतिविशेषणात् भूषणानि वन्धनस्थानीयानि न तु
 शोभाकराणीत्युक्तम् ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-अकर्णं निर्दयम् ॥ ८ ॥

रा० टी०-तामिति । तां मन्थरां पापस्य अकालिक-
 प्रवाजनजनिताघर्मस्य कारिणीं तां मन्थरां भृशमत्यन्तं समी-
 क्ष्य अकर्णं यथा स्यात्तथा द्वास्थः शत्रुघ्नाय न्यवेदयत् ॥ ८ ॥

गो० टी०-तामिति । अकर्णं निर्दयम् ॥ ८ ॥

९] ति० टी०-वने रामः तिष्ठतीति शेषः । यथामति
 निग्रहमिति शेषः ॥ ९ ॥

रा० टी०-निवेदनप्रकारमाह-यस्या इति । यस्याः कृते
 प्रयत्ने सति रामो वने इति शेषः, वो शुष्मार्कं पिता च अन्य-

स्तदेहः सशरीरः साकेतं गत इति शेषः, सा नृशंसा कूरा
 पापा सर्वदुःखदानरूपपापकारिणी सा मन्थरा इयमेव तस्या
 दण्डमिति शेषः, यथामति यथेच्छं कुरु ॥ ९ ॥

गो० टी०-यस्या इति । वने अभूदिति शेषः, कुरु शिक्ष-
 णमिति शेषः ॥ ९-१२ ॥

१०] ति० टी०-धृतव्रतः कर्तव्यत्वेनावधृतव्रत इत्यर्थः ।
 'द्रुतं वचः' इति पाठान्तरम् ॥ १० ॥

रा० टी०-शत्रुघ्न इति । भृशदुःखितः शत्रुघ्नः तद्वाःस्थोक्तं
 वचनमाज्ञाय ज्ञात्वा सर्वानन्तःपुरचरान् इति इदं वचः द्रुत-
 स्त्रवाच ॥ १० ॥

११-१२] ति० टी०-अश्रुतां प्राप्नुताम् । तथा कर्तव्यं
 मयेति शेषः ॥ ११-१२ ॥

रा० टी०-वचनाकारमाह-तीव्रमिति । यथा मे भ्रातृ-
 णां पितुश्च दुःखमुत्पादितं सेयं नृशंसस्य कूरस्य कर्मणः फलम-
 भूतां हन्यतामित्यर्थः ॥ ११ ॥

रा० टी०-एवमिति । तेन शत्रुघ्नेन एवमुक्त्वा सखी-
 जनसमावृता बलवत् अतिबलं यथा स्यात्तथा गृहीता सा
 कुब्जा तद्गृहमनादयत्स्त्वोच्चारितशब्देनापूरयदित्यर्थः ॥ १२ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः शत्रुघ्नाज्ञापनानन्तरं क्रुद्धं
 शत्रुघ्नमाज्ञाय सुभृशमत्यन्तं तप्तः सव तस्याः मन्थरायाः
 सखीजनः सर्वशः सर्वप्रकारेण व्यपलायत ॥ १३ ॥

गो० टी०-तत इति । विपलायतेति "उपसर्गस्यायतौ"
 इति रेफस्य लत्वम् ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-समुपक्रान्त आरब्धपराक्रमः ॥ १४ ॥

रा० टी०-पलायनप्रकारमाह-अमन्त्रयतेति । तस्याः
 मन्थरायाः कृत्स्नः सकलः सखीजनः अमन्त्रयत परस्परं सं-
 मतिमकरोत् । संमतिप्रकारमाह-सर्वः सकलस्वजनसहितः
 समुपक्रान्तः कोपप्रारम्भवान् अयं शत्रुघ्नः नः अस्मान्निश्चेवं
 यथा भवति तथा यथा यथावत्करिष्यति ॥ १४ ॥

१ शुभेति गो. पाठः । २ रञ्जुवद्वेति गो. पाठः । ३ द्वाःस्थां सुभृशं पापेति गो. पाठः । ४ सकलमिति गो. पाठः । ५ न्यवेदयन्निति गो. पाठः । ६ द्रुतं वच इति रा. पाठः । ७ यथेति रा. पाठः । ८ उक्ता स्थिति गो. पाठः । ९ विपलायतेति गो. पाठः । १० आमन्त्रयतेति गो. पाठः । ११ नि-
 शेषानिति गो. पाठः ।

सानुक्रोशां वदान्यां च धर्मज्ञां च यशस्विनीम् । कौसल्यां शरणं यामः सा हि नोऽस्ति ध्रुवा गतिः ॥ १५ ॥
 स च रोषेण संवीतः शत्रुघ्नः शत्रुशौसनः । संचर्षत तदा कुब्जां क्रोशन्तीं पृथिवीतले ॥ १६ ॥
 तस्यां ह्याकृष्यमाणायां मन्थरायां ततस्ततः । चित्रं बहुविधं भाण्डं पृथिव्यां तद्व्यशीर्यत ॥ १७ ॥
 तेन भाण्डेन विस्तीर्णं श्रीमद्राजनिवेशनम् । अशोभत तदा भूयः शारदं गगनं यथा ॥ १८ ॥
 स वली वलवत्क्रोधाद्गृहीत्वा पुरुषर्षभः । कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्य बभापे परुषं वचः ॥ १९ ॥
 तैर्वाक्यैः परुषैर्दुःखैः कैकेयी भृशदुःखिता । शत्रुघ्नभयसंत्रस्ता पुत्रं शरणमागता ॥ २० ॥
 तं प्रेक्ष्य भरतः क्रुद्धं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् । अवध्याः सर्वभूतानां प्रमदाः क्षम्यतामिति ॥ २१ ॥
 हन्यामहमिमां पापां कैकेयीं दुष्टचारिणीम् । यदि मां धार्मिको रामो नासूयेन्मातृघातकम् ॥ २२ ॥

गो० टी०-आमन्त्रयतेति । आमन्त्रयत अन्योन्यमाह्वयत् तस्याः सर्वः सखीजनः कृत्वा तदितरः सर्वोऽपि जनः यथा येन प्रकारेणार्थं शत्रुघ्नः उपक्रान्तः तथा नः निःशेषान्करिष्यति जनापेक्षया पुंस्त्वम् । वदान्यां वल्युवाचम् 'वदान्यो वल्युवागपि' इति वैजयन्ती । कौसल्यां शरणं याम सा नो ध्रुवा गतिरस्ति-त्यन्योन्यमाह्वयदित्यन्वयः ॥ १४-१६ ॥

१५] ति० टी०-अतः-सानुक्रोशामिति । सा नोऽस्माकं ध्रुवा गतिरस्ति, अतस्तां शरणं याम इत्यमन्त्रयतेत्यन्वयः ॥ १५ ॥

रा० टी०-ननु पलायनेऽपि कथं रक्षा भवितेत्यत आह-सानुक्रोशामिति । अनुक्रोशो दया तत्सहितामत एव वशान्यां मृदुभाषणशीलमत एव धर्मज्ञां कौशल्यां शरणं रक्षिकां यामः सा कौशल्या एव नोऽस्माकमिदानीं ध्रुवा गतिरस्ति वर्तमानत्वस्य विवक्ष्येदानीं लाभः ॥ १६ ॥

१६] ति० टी०-पृथिवीतले पातयित्वेति शेषः ॥ १६ ॥

रा० टी०-स इति । रोषेण संवीतः संयुक्तः शत्रुघ्नः क्रोशन्तीं विलपन्तीं कुब्जां पृथिवीतले संचर्ष ॥ १६ ॥

१७-१८] ति० टी०-भाण्डं भूषणमात्रेऽपि ॥ १७॥१८ ॥

रा० टी०-तस्यामिति । ततस्ततः तत्र तस्यां कुब्जा-यामाकृष्यमाणायां सत्यां बहुविधमनेकप्रकारं चित्रमद्भुतं भाण्डं भूषणं व्यशीर्यत विदीर्णतां प्राप्नोत् 'भाण्डं भूषण-मात्रेऽपि' इति कोशः ॥ १७ ॥

गो० टी०-तस्या इति । भाण्डं भूषणम् 'वणिह्मूलूपने पात्रे भाण्डं भूषा'भूषयो' इति वैजयन्ती । पृथिव्यां तद्व्यशीर्यत विशीर्णमासीत्, पाठभेदः पृथिव्यां तद्व्यशीर्यत विशीर्णमासीत् १७

रा० टी०-तेनेति । तेन मन्थरासंबन्धिना भाण्डेन भूषणेन विस्तीर्णं श्रीमद्राजस्य निवेशनं गृहं शारदं शरत्काल-संबन्धि गगनमिव यथा यथावद्भूयोऽधिकमशोभत ॥ १८ ॥

गो० टी०-तेनेति । शारदं प्रसन्नवस्त्रमित्यर्थः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०-गृहीत्वा कुब्जां कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्य

कुब्जामोचनार्थमागतामिति शेषः । निर्भर्त्सनमत्र हस्तेन दूरीकरणम् ॥ १९ ॥

रा० टी०-स इति । वली स शत्रुघ्नः कैकेयीं तन्निवारणार्थमागतां स्वमातरं गृहीत्वा निर्भर्त्स्य च परुषं वचो बभापे एतेन रामवियोगदुःखस्य दुःसहत्वं सूचितम् ॥ १९ ॥

गो० टी०-स इति । वलवत् क्रोधात् अतीवक्रोधात् कैकेयीमभिनिर्भर्त्स्येत्यनेन मन्थरामोचनार्थं तदा कैकेयी समागते-त्यवगम्यते ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०-परुषैर्मर्मग्राहिभिः । अत एव दुःखैः पुत्रं शरणमागता कुब्जामोचनार्थमिति शेषः ॥ २० ॥

रा० टी०-तैरिति । तैः शत्रुघ्नोच्चारितैः दुःखैः दुःखप्रापकैः वाक्यैः भृशदुःखिता अत एव शत्रुघ्नभयसंत्रस्ता कैकेयी शरणं मन्थरारक्षाद्विषयं पुत्रं भरतमागता ॥ २० ॥

गो० टी०-तैरिति । शत्रुघ्नभयसंत्रस्ता पुत्रं शरणमागते-त्यनेन भर्त्सनानन्तरं तां प्रहर्तुमप्युक्तवानिति सूच्यते ॥ २० ॥

२१] ति० टी०-यतः सर्वभूतानामवध्या अतः क्षम्यता-मित्यब्रवीत् ॥ २१ ॥

रा० टी०-तमिति । कुदं तं शत्रुघ्नं प्रेक्ष्य भरतः इदमब्रवीत् । वचनाकारमाह-प्रमदाः क्षियः सर्वभूतानामवध्याः इति हेतोः क्षम्यतां मन्थरापराध इति शेषः ॥ २१ ॥

गो० टी०-तामिति । क्षम्यतामित्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०-मातृघातकं मां प्रति यदि रामो नासूयेत् कुप्येत्, तदाहमिमां मातरमपि हन्याम् ॥ २२ ॥

रा० टी०-हन्यामिति । यदि मन्थरावधे इति शेषः, धार्मिको रामः मां मातृघातकं नासूयेत्तर्हि दुष्टचारिणीं दुष्टाचरणप्रापणशीलमत एव पापां कैकेयीं कैकेयीदासीमिमां मन्थरामहं हन्याम् । मन्थरायां मातृत्वं च मातृसखीत्वे-नारोपात् ॥ २२ ॥

गो० टी०-हन्यामिति । नासूयेत् गृहेत ॥ २२ ॥

१ यामेति गो. पाठः । २ ताम्राक्ष इति गो. पाठः । ३ तापन इति गो. पाठः । ४ विचकर्षतेति गो. पाठः । ५ भरणीति गो. पाठः । ६ तस्या ह्याकृष्यमाणाया मन्थराया इति गो. पाठः । ७ संस्तीर्णमिति गो. पाठः । ८ तां प्रेक्ष्येति गो. पाठः ।

इमामपि हतां कुब्जां यदि जानाति राघवः । त्वां च मां चैवं धर्मात्मा नाभिभाषिष्यते ध्रुवम् ॥ २३ ॥
भरतस्य वचः श्रुत्वा शत्रुघ्नो लक्ष्मणानुजः । न्यवर्तत ततो दोषात्तां मुमोच च मूर्च्छिताम् ॥ २४ ॥
सा पादमूले कैकेय्या मन्थरा निपपात ह । निःश्वसन्ती सुदुःखार्ता कृपणं विललाप ह ॥ २५ ॥

शत्रुघ्नविशेषविमूढसंज्ञां समीक्ष्य कुब्जां भरतस्य माता ।

शनैः समाश्वासयदार्तरूपां क्रौञ्चीं विलग्नमिव वीक्षमाणां ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डेऽष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमः सर्गः ।

मन्त्रिप्रमुखाश्चतुर्दशोऽहि भरतं प्रति राज्यस्वीकारेऽन्यर्थयन्त । तत्प्रतिषिध्य रामं प्रत्यानिनीषुर्भरतो यात्रार्थं मार्गादिनिर्माणे
शिल्पिनो योजयितुं मन्त्रिणः प्राचोदयत् ।

ततः प्रभातसमये दिवसेऽर्थं चतुर्दशे । समेत्य राजकर्तारो भरतं वाक्यमब्रुवन् ॥ १ ॥
गतो दशरथः स्वर्गं यो नो गुरुतरो गुरुः । रामं प्रराज्य वै ज्येष्ठं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ २ ॥
त्वमद्य भव नो राजा राजपुत्र महायशः । संगत्या नापराधोति राज्यमेतदनायकम् ॥ ३ ॥

२३-२५] ति० टी०-जानाति ज्ञास्यते । नाभिभाषिष्यते
बीषातिनाविति मत्वा इत्यब्रवीदिति पूर्वेण संबन्धः ॥ २३-२५ ॥

रा० टी०-इमामिति । इमां कुब्जां हतां त्वत्कर्तृकप्रा-
णवियोगाश्रयीभूतां यदि राघवो जानाति जानीयात्तर्हि त्वां
मां च न अभिभाषेत ध्रुवं निश्चितमेतत् ॥ २३ ॥

रा० टी०-भरतस्येति । भरतस्य वचः वचनं श्रुत्वा
शत्रुघ्नः ततः मन्थरावधरूपादोषान्यवर्तत अत एव तां मन्थरां
मुमोच ॥ २४ ॥

रा० टी०-सेति । सा भरतेन मोचिता सुदुःखार्ता मन्थ-
रा कैकेय्याः पादमूले निपपात कृपणं यथा स्यात्तथा विल-
लाप च ॥ २५ ॥

गो० टी०-मा भूत्मातृहत्या सर्वकुहनामूलभूतेयमेव कुब्जा
हन्यतामित्यत्राह-इमामित्यादिना । नाभिभाषिष्यते इत्यब्रवी-
दिति अङ्कुरेण पूर्वेण संबन्धः ॥ २३-२५ ॥

२६] ति० टी०-शत्रुघ्नविशेषः शत्रुघ्नेतत्ततः कर्षणं
तेन प्रनष्टज्ञानां विलग्नं सन्त्रादिना संयताम् ॥ २६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डेऽष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

रा० टी०-शत्रुघ्नेति । शत्रुघ्नविशेषेण तत्कर्तृकात्याकर्ष-
णेन विमूढा विवेकरहिता संज्ञा बुद्धिर्यस्यास्तामार्तरूपां दुःखचे-
ष्टावतीं विलग्नं विगतवागुरां क्रौञ्चीमिव वीक्षमाणां कुब्जां
भरतस्य माता समीक्ष्य शनैः समाश्वासयत् । शनैरित्यनेन तस्या
अपि वियोगदुःखितात्वं सूचितम् ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
मणावयोऽध्याकाण्डेऽष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

गो० टी०-शत्रुघ्नविशेषविमूढसंज्ञामिति । विशेषो भा-

मणं तेन विमूढसंज्ञाम् अन्यथाभूतमिति विलग्नं वागुरालग्न-
मिति भावः 'विलग्नम्' इति पाठे कम्पवतीमित्यर्थः ॥ २६ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-
ऽथोऽध्याकाण्डव्याख्यानेऽष्टसप्ततितमः सर्गः ॥ ७८ ॥

१] ति० टी०-तत इति ॥ १ ॥

रा० टी०-चतुर्दशदिवसदृष्टमाह-तत इत्यादिभिः ।
चतुर्दशे दिवसे प्रभातसमये राजकर्तारो राजोचितमार्गप्रद-
र्शकाः मन्त्रिणः समेत्य एककालावच्छेदेनागत्य भरतमब्रुवन् ॥ १ ॥

गो० टी०-ततः प्रभात इत्यादि । त्रयोदशदिवसपर्यन्तमप-
रकियाव्याहृतत्वाच्चतुर्दश इत्युक्तं, समेत्य एकीभूय ॥ १ ॥

२] ति० टी०-रक्षासाधनत्वाद्वाजा गुरुः, तत्राप्ययं गुरु-
तरः । ज्येष्ठं राज्याहर्म ॥ २ ॥

रा० टी०-तद्वाक्याकारमाह-गत इति । गुरुतरः अति-
श्रेष्ठो गुरुर्यो दशरथः सः रामं प्रराज्य स्वर्गं साकेतं गतः
प्राप्तः ॥ २ ॥

गो० टी०-गत इति । गुरुतरो गुरुः परमगुरुरित्यर्थः ॥ २ ॥

३] ति० टी०-यत एतद्राज्यमनायकं ततो राजा भव ।
ननु ज्येष्ठे विद्यमाने कथमहं राजा तत्राह-संगत्या ज्येष्ठस्य
वनवासं प्रति पितुराज्ञासंगत्या तव च राज्यं प्रति तदाज्ञा-
संगत्या राज्यं कुर्वन्नपि भवान्नापराधोति धर्मविरोधज्येष्ठ-
विरोधलोकविरोधान्न प्राप्नोति । पित्राज्ञायाम् उभाभ्यामपि
पालनीयत्वादिति बहवः । एतद्राज्यमनायकमप्यमात्यादीनां
संगत्यैकमत्येन देवगत्या वा नापराधोति न नश्यति, अतो
नो राजा भवेत्यर्थं तीर्थ आह ॥ ३ ॥

रा० टी०-ननु तर्हि किं कर्तव्यमित्यत आह-त्वमिति ।

आभिषेचनिकं सर्वमिदमादाय राघव । प्रतीक्षते त्वां स्वजनः श्रेणयश्च नृपात्मज ॥ ४ ॥
 राज्यं गृहाण भरत पितृपैतामहं ध्रुवम् । अभिषेचय चात्मानं पाहि चास्मान्नरर्षभ ॥ ५ ॥
 आभिषेचनिकं भाण्डं कृत्वा सर्वं प्रदक्षिणम् । भरतस्तं जनं सर्वं प्रत्युवाच धृतव्रतः ॥ ६ ॥
 ज्येष्ठस्य राजता नित्यमुचिता हि कुलस्य नः । नैवं भवन्तो मां वक्तुमर्हन्ति कुशला जनाः ॥ ७ ॥
 रामः पूर्वो हि नो भ्राता भविष्यति महीपतिः । अहं त्वरण्ये वत्स्यामि वर्षाणि नव पञ्च च ॥ ८ ॥
 युज्यतां महती सेना चतुरङ्गमहाबला । आनयिष्याम्यहं ज्येष्ठं भ्रातरं राघवं वनात् ॥ ९ ॥
 आभिषेचनिकं चैव सर्वमेतदुपस्कृतम् । पुरस्कृत्य गमिष्यामि रामहेतोर्वनं प्रति ॥ १० ॥
 तत्रैव तं नरव्याघ्रमभिषेच्य पुरस्कृतम् । आनयिष्यामि वै रामं हव्यवाहमिवाध्वरात् ॥ ११ ॥

यतः अथ अस्मिन् समये एतद्राज्यमनायकं राजरहितमतः त्वं राजा भव एतेन मन्त्रिणां शत्रुकर्तृकाक्रमणशङ्का भरताभि-
 प्रेतज्ञानेच्छा वा सूचिता । ननु सर्वसामर्थ्यविशिष्टज्येष्ठस्य विद्य-
 मानत्वात्कथं मत्कर्तृकराजत्वप्राप्तिरित्यत आह-सङ्कत्या ज्ये-
 ष्ठसंमत्या राजत्वं प्राप्त इति शेषः । नापराधोति अपराधं न
 प्राप्नोति एतेन रामाभिप्रेतमेवास्माभिरुच्यते इति सूचितम् ॥३॥

गो० टी०-त्वमिति । 'राजानं प्रथमं विन्देत्ततो भार्यां
 ततो धनम्' इति मातापित्रादेरपि राज्ञ एवान्तरङ्गरक्षकत्वोप-
 देशात् अनायकमपि एतद्राज्यं सङ्कत्या दैवयोगेन नापराधोति
 राज्यस्थजनजातमन्योन्यं न द्रुह्यतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

४-५] ति० टी०-आभिषेचनिकमभिषेचनप्रयोजनं वस्तु-
 जातं रामाभिषेकाय विततम् । स्वजनो मन्व्यादिः, श्रेणयः
 पौराः ॥ ४ ॥ ५ ॥

रा० टी०-अन्येषामप्येषैव संमतिरिति बोधयन्नाह-
 आभिषेचनिकमिति । राघव हे भरत ! आभिषेचनिकम-
 भिषेकप्रयोजनकमिदं सर्वं सामग्रीजातमादाय गृहीत्वा स्व-
 जनः अमात्यवर्गः श्रेणयः पौराश्च त्वां प्रतीक्षन्ते प्रतीक्षन्ते च
 वचनविपरिणामेनान्यत्राप्यन्वयः ॥ ४ ॥

रा० टी०-राज्यमिति । हे भरत ! पितृपैतामहं राज्यं
 ध्रुवं गृहाण अत एव आत्मानमभिषेचय अत एव अस्मा-
 न्पाहि रक्ष ॥ ५ ॥

गो० टी०-प्रकृत्याभिमुख्यमप्यस्तीत्याह-आभिषेच-
 निकमिति । आभिषेचनिकम् अभिषेकप्रयोजनं पदार्थ-
 जातं स्वजनः अमात्यादयः श्रेणयः नैगमाः प्रतीक्षन्ते इति
 विपरिणामः ॥ ४ ॥ ५ ॥

६] ति० टी०-भाण्डमुपकरणम् ॥ ६ ॥

रा० टी०-आभिषेचनिकमिति । आभिषेचनिकमभि-
 षेकप्रयोजनकं सर्वं भाण्डं सामग्रीजातं प्रदक्षिणं भरतादिकूलं
 यथा स्यात्तथा कृत्वा निवेश्य विद्यमानं सर्वं जनं प्रति धृतव्रतः
 रामतोषकव्रतपरायणो भरतः प्रत्युवाच ॥ ६ ॥

गो० टी०-आभिषेचनिकमिति । भाण्डम् उपकरणम् ६

७] ति० टी०-राजता राजत्वम् ॥ ७ ॥

रा० टी०-प्रतिवचनाकारमाह-ज्येष्ठस्येति । नोऽस्माकं
 कुलस्य राजता राजत्वं ज्येष्ठस्य नित्यमुचिता अतः कुशला
 जनाः भवन्तः एवं वक्तुं नार्हन्ति ॥ ७ ॥

गो० टी०-ज्येष्ठस्येति । राजता राजत्वम् ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-पूर्वो ज्येष्ठः । अरण्ये वत्स्यामि रामप्र-
 प्रतिनिधित्वेनेति शेषः ॥ ८ ॥

रा० टी०-ननु तर्हि कथं राज्यरक्षणमित्यत आह-राम
 इति । पूर्वो ज्येष्ठः नोऽस्माकं भ्राता रामः महीपतिर्भविष्यति,
 अरण्ये रामेप्सितवने तु अहं वत्स्यामि ॥ ८ ॥

गो० टी०-राम इति । वत्स्यामि रामप्रतिनिधित्वे-
 नेति शेषः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०-आनयिष्यामि इडार्पः ॥ ९ ॥

रा० टी०-युज्यतामिति । चतुरङ्गमहाबला चतुर्भिः अङ्गैः
 सहिताः महाबला यस्यां सा महती सेना युज्यताम् । तत्प्रयो-
 जनमाह-राघवं रामं वनादहमानयिष्यामि आनेष्यामि ॥ ९ ॥

गो० टी०-युज्यतामिति । आनयिष्यामीत्यत्र इडार्पः ॥९॥

१०] ति० टी०-रामहेतो रामाभिषेकार्थम् ॥ १० ॥

रा० टी०-ननु यदि नायास्यति तदा कथं तदभिषेक इत्यत
 आह-आभिषेचनिकमिति । पुरस्कृतं भवद्भिः संखुले
 प्रदर्शितमाभिषेचनिकमेतदुपस्कृतमग्रे कृतं यथा स्यात्तथा वनं
 प्रति गमिष्यामि ॥ १० ॥

गो० टी०-आभिषेचनिकमिति । उपस्कृतं संस्कृतम्
 उपकरणमिति वार्थः, रामहेतोः रामाभिषेकार्थम् ॥ १० ॥

११] ति० टी०-पुरस्कृतमग्रतः कृतम् । अध्वरान्म-
 हायज्ञशालायाः स्वाग्निहोत्रगृहमित्यर्थः ॥ ११ ॥

रा० टी०-तत्रेति । पुरस्कृतं पूजितं तं राममध्वरात्
 यज्ञशालातः हव्यवाहमग्निमिव आनयिष्यामि आनेष्यामि 'पुर-
 स्कृतः पूजितः स्यादभिषुक्तेऽग्रतः कृते' इति वैजयन्ती ॥ ११ ॥

गो० टी०-तत्रैवेति । पुरस्कृतं पूजितम् 'पुरस्कृतः
 पूजिते स्यादभिषुक्तेऽग्रतः कृते' इति वैजयन्ती । यद्वा पुरस्कृतं
 स्वजनदर्शनेनाभिमुखीकृतमित्यर्थः । अध्वरात् यागशालायाः
 हव्यवाहं त्रेताग्निम् ॥ ११ ॥

न सकामां करिष्यामि स्वामिमां मातृगन्धिनीम् । वने वत्स्याम्यहं दुर्गे रामो राजा भविष्यति ॥ १२ ॥
 क्रियतां शिल्पिभिः पन्थाः समानि विषमाणि च । रक्षिणश्चानुसंयान्तु पथि दुर्गविचारकाः ॥ १३ ॥
 एवं संभाषमाणं तं रामहेतोर्नृपात्मजम् । प्रत्युवाच जनः सर्वः श्रीमद्वाक्यमनुत्तमम् ॥ १४ ॥
 एवं ते भाषमाणस्य पद्मा श्रीरूपतिष्ठताम् । यस्त्वं ज्येष्ठे नृपसुते पृथिवीं दातुमिच्छसि ॥ १५ ॥

अनुत्तमं तद्वचनं नृपात्मजः प्रभाषितं संश्रवणे निशम्य च ।

प्रहर्षजास्तं प्रति वाष्पविन्दवो निपेतुरार्यान्ननेत्रसंभवाः

॥ १६ ॥

१२] ति० टी०—मातृगन्धिनीं केवलमातृव्यपदेशां मातृ-
 संज्ञामात्रमित्यर्थ इति तीर्थः । कतकस्तु—‘ पुत्रगृहिणीम् ’
 इति पाङ्कः पाठः पुत्रगर्हिणीमित्यर्थ इत्याह ॥ १२ ॥

रा० टी०—नेति । स्वां स्वमातृकुलोद्भवामत एव मातृग-
 न्धिनीं मातृजेहलेशविशिष्टाभिमां मन्थरां मद्राज्यविषयकेच्छा-
 वर्तीं न करिष्यामि अत एव दुर्गे दुर्गमे वत्स्यामि अत एव
 रामो राजा भविष्यति ॥ १२ ॥

गो० टी०—नेति । मातृगन्धिनीं केवलमातृव्यपदेशां लेश-
 मात्रमातृभावमिति वा ‘गन्धो लेशो महीगुणे’ इति वैजयन्ती १२

१३] ति० टी०—शिल्पिनः खनकाः यत्र पथोऽभाव-
 स्तत्र पन्था गमनमार्गाः क्रियताम्, विषमाणि च निम्नोन्नतानि
 च समानि क्रियन्ताम् रथादिखलगत्यर्थमिति भावः । पथि वि-
 षमानेषु दुर्गेषु विशेषेण जनांश्चारयन्तीति पथिदुर्गविचारकाः ।
 ‘ पथिदुर्गविचारदाः ’ इति पाठे तत्र वर्तमानदुर्गं चोरादिभीत्या
 गन्तुमशक्यप्रदेशे रक्षणाविचारदा इत्यर्थः ॥ १३ ॥

रा० टी०—क्रियतामिति । शिल्पिभिः शिल्पकर्मकुशलैः
 पन्थाः मार्गाः क्रियतां विषमाणि उन्नताउन्नतत्वविशिष्टस्थलानि
 समानि एकरूपाणि क्रियन्ताम्, रक्षिणः रक्षणनिपुणाः पथि-
 दुर्गविचारकाः पथि मार्गे दुर्गस्य दुर्गस्थलस्य विचारकाः
 शोधकाश्च अनुसंयान्तु ॥ १३ ॥

गो० टी०—क्रियतामिति । तत्समीपगमनायेति शेषः ।
 विषमाणि निम्नोन्नतस्थलानि समानि क्रियन्तां पथिदुर्गविचा-
 रकाः मार्गे दुर्गस्थलशोधकाः, यद्वा दुर्गाभिज्ञा रक्षिणः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—एवं संभाषमाणं तं प्रति सर्वोऽपि जनः
 श्रीमच्छुभमनुत्तमं वाक्यमुवाच ॥ १४ ॥

रा० टी०—एवमिति । रामहेतोः श्रीमत्संपत्तिकारकम-
 नुत्तमं सर्वोत्तमं वाक्यम् एवं संभाषमाणं तं भरतं सर्वो जनः
 प्रत्युवाच ॥ १४ ॥

गो० टी०—एवमिति । रामहेतोः अनुत्तमं श्रीमद्वाक्यम्
 एवं संभाषमाणः प्रत्युवाचेति संबन्धः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—तदेवाह—एवमिति । एवं रामराज्य-
 विषयं भाषमाणस्य ते पद्मा तदाख्या पद्मचिह्ना च श्रीरूपति-
 ष्ठताम्, ज्येष्ठाऽनुसरणादिति भावः । तदेवाह—यस्त्वमिति ।

ज्येष्ठे ज्येष्ठाय पृथिवीं दातुमिच्छसि, अतः श्रीस्त्वाशुप-
 तिष्ठताम् ॥ १५ ॥

रा० टी०—तत्प्रतिवचनमेवाह—एवमिति । यस्त्वं ज्येष्ठे
 पृथिवीं दातुमिच्छसि तस्यैवंभाषमाणस्य ते पद्मा कमलकरा
 श्रीः लक्ष्मीः उपतिष्ठतां स्तौतु, वयं न स्ववने समर्था इत्यर्थः ।
 एतेनेदमेव कर्तव्यमिति सूचितम् ॥ १५ ॥

गो० टी०—एवमिति । पद्मा पद्मालया श्रीः ते उपतिष्ठतां
 त्वत्समीपे अनपायिनी तिष्ठत्वित्यर्थः । नृपसुते नृपसुताय स एव
 स्रुतः ज्येष्ठत्वात् ‘इतरे कामजाः स्मृताः’ इतिवचनादिति भावः १५

१६] ति० टी०—संश्रवणे रामानयनप्रतिज्ञाविषयेऽनु-
 त्तमं नृपात्मजेन प्रभाषितं तद्वचनं निशम्य स्थितानां जनानां
 प्रति भरतस्युद्दिश्य प्रहर्षजा आर्यान्ननेत्रसंभवा हर्षयुक्तमुख-
 स्थनेत्रजविन्दवो निपेतुरिति तीर्थः । अत्र आननपदमधिकम् ।
 कतकस्तु—‘ नृपात्मजः प्रभाषितम् ’ इति सविसर्गपाठः । नृ-
 पात्मजो जनैः प्रभाषितमनुत्तमं तद्वचनमाशीर्वचनं संश्रवणे
 सम्यक्श्रवणविषये प्राप्तं निशम्य श्रुत्वा हृष्टोऽभूदिति शेषः ।
 अथ तं प्रति तं जनं लक्ष्मीकृत्य कर्मप्रवचनीयत्वाद्वितीया ।
 आर्यस्य पूज्यस्य भरतस्यार्यं पूज्यं यदानं शुभम् ।
 जनाशीर्वादश्रवणजसंतोषेण पूज्यत्वं शुभस्य । तद्वर्तिनेत्र-
 संभवाः, अत एव प्रहर्षजा विन्दवो निपेतुः । अनुत्तमभरतसौ-
 मुखपकथनं चास्य श्लोकस्य प्रयोजनमित्याह—अत्र कतकपाठ-
 स्तद्व्याख्या च ज्यायसी ॥ १६ ॥

रा० टी०—अनुत्तममिति । संश्रवणे रामानयनप्रतिज्ञा-
 विषये नृपात्मजप्रतिभाषितमनुत्तममस्तुत्कृष्टं तद्वचनं निशम्य
 श्रुत्वा प्रहर्षजाः अतिहर्षेण सख्यद्वृताः आर्यान्ननेत्रसंभवाः
 आर्याणांशुत्तमानामननं जीवनं येभ्यः यदेतुकानन्दादुमानेन
 अन्येऽपि सज्जनाः सानन्दा भवन्तीत्यर्थः । ते एव नेत्रसंभवाः
 नयनजाताः वाष्पविन्दवः निपेतुः । कतकस्तु ‘ नृपात्मजः प्रभा-
 षितम् ’ इति सविसर्गः पाठः । नृपात्मजो जनैः प्रभाषितमाशी-
 र्वचनं संश्रवणे सम्यक् श्रवणविषये प्राप्तं निशम्य श्रुत्वा
 हृष्टोऽभूदिति शेष इति भट्टाः ॥ १६ ॥

गो० टी०—अनुत्तममिति । संश्रवणे रामानयनप्रतिज्ञा-
 विषये । ‘ आशुसंगरसंघाः प्रतिश्रवः संश्रवः प्रतिज्ञा च ’ इति
 हलायुधः । निशम्य स्थितानामिति शेषः । आर्यान्ननेत्रसंभवा
 इत्यत्र आर्येत्यविभक्तिकनिर्देशः आर्याणामिति यावत् ॥ १६ ॥

ऊचुस्ते वचनमिदं निशम्य हृष्टाः सामात्याः सपरिषदो वियातशोकाः ।

पन्थानं नरवर भक्तिमाञ्जनश्च व्यादिष्टस्तव वचनाच्च शिल्पिवर्गः

॥ १७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

अशीतितमः सर्गः ।

भरतामात्यनियुक्ताः शिल्पिन आगङ्गातटं सुरम्यशिविरोदपानादिभिः सुखसंचारं मार्गं निर्मयुः ।

अथ भूमिप्रदेशज्ञाः सूत्रकर्मविशारदाः । स्वकर्माभिरताः शूराः खनका यन्त्रकास्तथा ॥ १ ॥

कर्मान्तिकाः स्थपतयः पुरुषा यन्त्रकोविदाः । तथा वर्धकयश्चैव मार्गिणो वृक्षतक्षकाः ॥ २ ॥

सूपकाराः सुधाकारा वंशचर्मकृतस्तथा । समर्था ये च द्रष्टारः पुरतश्चैव प्रतस्थिरे ॥ ३ ॥

१७] ति० टी०—इदं वचनं रामानयनवचनम् । वियातो विशेषेण यातो गतः शोको येषां ते जना इति विशेष्यम् । 'विभूतशोकाः' इति पाठान्तरम् । हे नरवर ! तव वचनाद्रामे त्वयि च भक्तिमाञ्छित्लिपवर्गः पन्थानं कर्तुं व्यादिष्टो जनो रक्षकजनश्च रक्षणं कर्तुं व्यादिष्टः ॥ १७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

रा० टी०—ऊचुरिति । हे नरवर ! इदं भरतोक्तं वचनं निशम्य श्रुत्वा वियातशोकाः शोकरहिताः अत एव हृष्टाः सामात्याः अमात्यसहिताः सपरिषदः परिपत्सहिताः ते जनाः पन्थानं मार्गं रचयितुमिति शेषः, भक्तिमान् शिल्पिवर्गः जनः रक्षणकुशलपुरुषश्च तव वचनाद्व्यादिष्टः कथितः अस्माभिरिति शेषः, इदं वचनमूचुः इदं वचनमिति चोभयन्वयि ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वयोध्याकाण्डे एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

गो० टी०—ऊचुरिति । हे नरवर ! तव वचनात् शिल्पिवर्गः भक्तिमान् जनः रक्षकश्च पन्थानं प्रति व्यादिष्टाः आज्ञप्ताः इतीदमूचुरिति संबन्धः ॥ १७ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरारख्याने-
ऽयोध्याकाण्डव्याख्याने एकोनाशीतितमः सर्गः ॥ ७९ ॥

१] ति० टी०—भूमिप्रदेशज्ञा अन्तःसजलनिर्जलादिभूमिप्रदेशज्ञाः । सूत्रकर्मविशारदाः शिविरादिनिर्माणे सूत्रग्रहणकुशलाः निर्जलेष्वगाधवापीकूपादिनिर्माणं सूत्रकर्ममिति कतकः । खनकाः स्वकर्मणि खननेऽभिरताः परसेनयावष्टम्भेऽपि खनने दक्षाः, अत एव शूराः, यन्त्रका जलप्रवाहादियन्त्रणसमर्थाः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—कर्मान्तिका वेतनजीविनः स्थपतयो रथादिकर्तारः, प्रधानवर्धकयः यन्त्रकोविदाः क्षेपणीयादियन्त्रकरणकुशलाः । 'पथदर्शनकोविदाः' इति पाठान्तरम् । वर्धक-
यस्तक्षणाः, मार्गिणस्तत्तद्वनमार्गविशेषरक्षानियुक्ताः, वृक्षतक्षका मार्गवरोधिवृक्षच्छेत्तारः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—सूपकाराः सद्भाः, सुधा अवलेपः, वंशचर्मकृतो वंशदलैः कटशर्पादिकृतः । चर्मकृतोऽवस्थानार्थमभ्यु-
द्यारोप्यमाणपत्त्ययनादिकृतः । समर्था द्रष्टारः पूर्वाङ्भूतमार्गा-
मार्गद्रष्टारः ॥ ३ ॥

रा० टी०—शिल्पादिनियोगकर्त्रमात्यादिप्रार्थनानन्तरकालिकं वृत्तमाह—अथेत्यादिभिः । अथ भरताज्ञाश्रवणानन्तरं स्वकर्माभिरताः स्वस्वक्रियाविषयकातिप्रतिमन्तः अत एव शूराः स्वस्वकर्मविषयककार्तयराहिताः भूमिप्रदेशज्ञाः सजलनिर्जलादिप्रदेशज्ञानवन्तः, सूत्रकर्मविशारदाः वेष्टमादिनिर्माणोपशु-
क्तसूत्रग्रहणरूपक्रियानिपुणाः, खनकाः वापीकूपादिनिर्माणचतु-
राः, यन्त्रकाः नद्यादितरणकारणीभूतसद्योयन्त्रनिर्मायकाः, कर्मा-
न्तिकाः वेतनजीविनः साधारणकर्मकरा इत्यर्थः, स्थपतयः प्र-
धानशिल्पिनः 'स्थपतिः कञ्चुकी कारुभेदे' इति नानार्थः, यन्त्र-
कोविदाः प्रक्षेपणीयप्रभृतियन्त्रनिर्माणनिपुणाः, वर्धकयस्तक्षणाः
'तक्षा तु वर्धकिः' इत्यमरः, मार्गिणः वनाध्वरक्षणायोग्याः,
वृक्षतक्षकाः मार्गप्रतिबन्धकीभूतवृक्षावयवादिछेत्तारः पुरुषा इति
सर्वेषां विशेष्यम् सूपकाराः पाककर्तारः । एतत्स्थाने 'कूप-
कारा' इति भूषणपाठः । सुधाकाराः प्रासादादिभिस्त्यादिलेप-
नकारणीभूतपापाणादिभस्मनिर्मायकाः, वंशचर्मकृतः वेष्टुत्व-
च्छेदकाः, समर्थाः चिरकालाङ्भूतविषयकस्मृतिविषयकसाम-
र्थ्यविशिष्टाः, द्रष्टारः अङ्गभूतमार्गाश्च ये पुरुषास्ते पुरतः प्रत-
स्थिरे । श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ १-३ ॥

गो० टी०—अथेत्यादि । भूमिप्रदेशज्ञाः निम्नोन्नतादि-
प्रदेशज्ञाः, यद्वा नानादेशविदः सूत्रकर्मविशारदाः सूत्रकर्मणि
निर्जलप्रदेशेष्वगाधवापीकूपादिजलोद्धारसूत्रकर्मणि विशारदाः
समर्थाः, यद्वा सूत्रैः कर्म सूत्रकर्म तत्र विशारदाः समर्थाः
तन्तुवाया इत्यर्थः । स्वकर्माभिरताः मार्गरक्षणादिस्वकर्म-
साधनानां, खनकाः खननोपजीविनः सुरङ्गादिकृत इत्यर्थः,
यन्त्रकाः महाकुल्यादितरणाय काष्ठादिना उपयन्त्रप्रवर्त-
काः वायुरिकाः वा, कर्मान्तिकाः कर्मणि अन्तोऽवसानमेवा-

१ व्यादिष्टा इति गो. पाठः । २ कूपकारा इति गो. पाठः । ३ कर्मकृत इति गो. पाठः । ४ ते इति गो. पाठः ।

स तु हर्षात्तमुद्देशं जनौघो विपुलः प्रयान् । अशोभत महावेगः सागरस्येव पर्वणि ॥ ४ ॥
 ते स्ववारं समास्थाय वर्त्मकर्मणि कोविदाः । करणैर्विविधोपेतैः पुरस्तात्संप्रतस्थिरे ॥ ५ ॥
 लता वल्लीश्च गुल्माश्च स्थापनश्मन एव च । जनास्ते चक्रिरे मार्गं छिन्दन्तो विविधान्दुमान् ॥ ६ ॥
 अट्टक्षेपु च देशेषु केचिद्वृक्षानरोपयन् । केचित्कुठारैष्टुङ्कैश्च दात्रैश्छिन्दन्कचित्कचित् ॥ ७ ॥
 अपरे वीरणस्तम्बान्बलिनो बलवत्तराः । विधमन्ति स्म दुर्गाणि स्थलानि च ततस्ततः ॥ ८ ॥
 अपरेऽपूरयन्कूपान्पांसुभिः श्वभ्रमायतम् । निम्नभागांस्तथैवाशु समांश्चक्रुः समन्ततः ॥ ९ ॥

मस्तीति कर्मान्तिकाः परिकल्पितकर्मकारिणः भृतिजीविन इति यावत्, स्थपतयः कारवः 'स्थपतिः कारुभेदेऽपि' इत्यमरः । पुरुषाः अध्यक्षराजपुरुषाः, यन्त्रकोविदाः क्षेपणीयादियन्त्रकरण-समर्थाः, वर्धकयस्तक्षणाः 'तक्षा तु वर्धकः' इत्यमरः । मार्गिणः मार्गसमीकरणसमर्थाः, दृष्टतक्षकाः मार्गनिरोधकदृष्टच्छेदकाः, कूपकाराः कूपनिर्माणसमर्थाः, सुधाकाराः प्रासादस्थल-क्षित्यादिलेपनकाराः, वंशकर्मकृतः वंशैः कटपिटकशृपादिकर्म-काराः, समर्थाः कार्यान्तरेषु समर्थाः, द्वाधारः पूर्वाद्भूतमार्गाः मार्गप्रदर्शका इति यावत् ॥ १-३ ॥

४] ति० टी०-स त्विति । एवं मार्गसंज्ञाहप्रष्टौ जनौघो रामदर्शनकौतुकजहर्षान्महावेगो महावेगवान्प्रयान्गच्छन्पर्वणि सागरस्य महावेगो जलौघ इवाशोभत ॥ ४ ॥

रा० टी०-स इति । तं रामाधिष्ठितमुद्देशं प्रदेशं हर्षात्प्रयान् गच्छन् जनौघः पर्वणि सागरस्य महावेग इव अशोभत ॥ ४ ॥

गो० टी०-स त्विति । हर्षात् कर्मकरणस्य दुःखात्मकत्वेऽपि जनौघस्य दृष्टत्वं रामदर्शनकुतूहलात्, तद्युद्देशं प्रयान् रामाधिष्ठितप्रदेशमुद्दिश्य गच्छन् ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-ते मार्गशोधकाः स्ववारं स्वसमूहं समास्थाय । 'वारसंघातसंचयाः' इत्यमरः । विविधोपेतैर्नानाप्रकार-युक्तैः पिटकखनित्रदानादिकरणैर्युक्ता इति शेषः ॥ ५ ॥

रा० टी०-ते इति । ते पूर्वोक्ताः कोविदाः निपुणाः स्ववारं स्वस्वजातीयसंघं समास्थाय विविधोपेतैः अनेकप्रकारविशिष्टैः करणैः स्वस्वकर्मनिष्पादकसामग्रीभिः पुरस्तात्प्रतस्थिरे 'वारसंघातसंचयाः' इत्यमरः ॥ ५ ॥

गो० टी०-त इति । ते मार्गशोधकाः स्ववारं समास्थाय स्वस्वशोध्यमार्गशोधने अन्योन्यपर्यायकरणं प्राप्य 'निवहावसरौ वारौ' इत्यमरः । विविधोपेतैः विविधाः नानाप्रकाराः ताडपेतैः नानाविधैरित्यर्थः, करणैः खनित्रपिटककुठारादिभिः सह पुरस्तात्संप्रतस्थिरे ॥ ५ ॥

६] ति० टी०-लताः शाखाः, स्थाणूश्च शङ्कुः अपसारयन्त इति शेषः ॥ ६ ॥

रा० टी०-लता इति । लताः मार्गावरोधकशाखाः 'समे शाखालते' इत्यमरः । वल्लीः वीरुयः, गुल्मान्गुच्छान्, स्थाणून्

शङ्कुन्परिछिन्नोर्ध्वभागकाल्पदृक्षानित्यर्थः । 'स्थाणुरखी ध्रुवः शङ्कुः' इत्यमरः । अश्मनः पापाणान् विविधान् दुर्मांश्च छिन्दन्तो जनाः मार्गं चक्रिरे ॥ ६ ॥

गो० टी०-लता इति । लताः मार्गावरणीभूताः शाखाः 'समे शाखालते' इत्यमरः । वल्लीः वीरुयः, गुल्मान् कक्षान्, स्थाणून् शङ्कुन् 'स्थाणुरखी ध्रुवः शङ्कुः' इत्यमरः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-अरोपयन् छायायार्थमिति शेषः । दृक्कः पापाणभेदनः । छिन्दन् अदभाव आर्षः ॥ ७ ॥

रा० टी०-अवृक्षेष्ट्विति । केचिन्मुखाः कुठारैः केचित् दृक्कैः पापाणभेदनसाधनैः केचित् दात्रैश्च क्वचित्क्वचित् छिन्दन् अच्छिन्दन् छेदनयोग्यानिमिति शेषः, आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाद-इविरहः । अट्टक्षेपु दृक्षरहितेषु देशेषु दृक्षांश आरोपयन् छाया-संपत्त्यर्थं शिल्पकौशलेन झटित्परचयनित्यर्थः ॥ ७ ॥

गो० टी०-अवृक्षेष्ट्विति । दृक्कैः पापाणभेदानादिसाधनैः 'दृक्कः पापाणदारणः' इत्यमरः । दात्रैर्लेखित्रैः 'दात्रं लेखित्रम्' इत्यमरः, छिन्दन् अच्छिन्दन् ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-बलिनो रूढमूलान्वीरणस्तम्बान् विधमन्ति हस्ताभ्यामेव निःसारयन्ति । दुर्गाणि स्थलान्युन्नतान्प्रदेशान्विधमन्ति खननेन समीकुर्वन्ति ॥ ८ ॥

रा० टी०-अपर इति । बलिनः अतिदृढमूलविशिष्टान्वीरणस्तम्बान्विगतमीरणमतिवायावपि कम्पो येषां ते एव स्तम्बाः प्रकाण्डरहितदुर्माः तान्बलवत्तराः विधमन्ति स्वबाहु-भ्यामुन्नयन्ति ततस्ततस्तत्र तत्र दुर्गाणि दुर्गमानि स्थलानि च समानि अकुर्वन्त इति शेषः 'स्तम्बो गुल्मे तृणादीनामप्रकाण्ड-दुर्मेऽपि च' इति विश्वः ॥ ८ ॥

गो० टी०-अपर इति । वीरणस्तम्बान् वीरणतृणकाण्डान् विधमन्ति स्म अदहन्, ध्मा शब्दाग्रिवकसंयोगयोरित्यस्मात् धातार्थमादेशः । बलिनः रूढमूलान् छेतुमशक्यानि-त्यर्थः, दुर्गाणि गन्तुमशक्यानि निजोन्नतस्थलानीत्यर्थः । स्थलानि समानि चकुरिति शेषः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०-कूपान्मार्गमध्यवर्तिनः तादृशमायतं श्वं गतं च पांसुभिरपूरयन् ॥ ९ ॥

रा० टी०-अपर इति । कूपान् मार्गमध्यवर्तिजलरहित-तृणायाछादितकूपविशेषानायतं विस्तृतं श्वं गतं च पां-

वन्धुर्वन्धनीयांश्च क्षोद्यान्संचुक्षुदुस्तथा । विभिदुर्भेदनीयाश्च तांस्तान्देशान्नरास्तैदा ॥ १० ॥
 अचिरेण तु कालेन परिवाहान्वहूदकान् । चकुर्वहुविधाकारान्सागरप्रतिमान्वहून् ॥ ११ ॥
 निर्जलेषु च देशेषु खानयामासुस्तमान् । उदपानान्वहूविधान्वेदिकापरिमण्डितान् ॥ १२ ॥
 समुधाकुट्टिमतलः प्रपुष्पितमहीरुहः । मत्तोद्गुष्टद्विजगणः पताकाभिरलंकृतः ॥ १३ ॥
 चन्दनोदकसंसिक्तो नानाकुसुमभूषितः । बह्वशोभत सेनायाः पन्थाः सुरपथोपमः ॥ १४ ॥
 आज्ञाप्याथ यथाज्ञप्ति युक्तास्तेऽधिकृता नराः । रमणीयेषु देशेषु बहुस्वादुफलेषु च ॥ १५ ॥
 यो निवेशस्त्वभिप्रेतो भरतस्य महात्मनः । भूयस्तं शोभयामासुर्भूषाभिर्भूषणोपमम् ॥ १६ ॥

सभिः धूलिभिः अपूरयन् तथा तेन, प्रकारेण भूमेः निम्नभागाननुन्नतप्रदेशान्समन्ततः समाँश्चकुः ॥ ९ ॥

गो० टी०—अपर इति । कूपान् मार्गस्थान् आयतं श्वभ्रमवर्तं च पांशुभिरपूरयन्, निम्नभागांश्च पांशुभिः समाँश्चकुः प्रपूयँति शेषः, यद्वा पूर्वश्लोके दुर्गाणि नृणलतादिच्छन्नानि स्थलानि च विधमन्ति स्मेति योजना अतो न पुनरुक्तिः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—वन्धनीयान्सेवन् क्षोद्यान्क्षोदनीयान्श्वकर्णभूयिष्ठप्रदेशान् संचुक्षुदुश्चूर्णयामासुः भेदनीयाञ्जलनिर्गमार्थं भेषान् ॥ १० ॥

रा० टी०—वन्धुरिति । वन्धनीयान्संस्तरणार्थं वन्धनयोग्यान् सेतुनित्यर्थः, वन्धुः । क्षोद्यान् विपमशर्करादिमयत्वेन क्षोदनयोग्यान् तांस्तान् देशांश्चुक्षुदुः सुखेन गमनं यथा स्यात्तथा संपेययामासुः । भेदनीयान् जलनिर्गमार्थं भेत्तव्यान् विभिदुश्च ॥ १० ॥

गो० टी०—वन्धुरिति । वन्धनीयान् जलप्रदेशान् वन्धुः सेनासंस्तरणार्थं सेतुभिर्वन्धुः । क्षोद्यान् क्षोदाहान् शर्कराभूयिष्ठप्रदेशान् संचुक्षुदुः चूर्णयामासुः । भेदनीयान् कच्छादिवह्वजलप्रदेशान् जलनिर्गमनार्थं विभिदुः ॥ १० ॥

११] ति० टी०—परिवाहानल्पप्रवाहान्वन्धनेन बहूदकांश्चकुः ॥ ११ ॥

रा० टी०—अचिरेणेति । परिवाहान्वहूखवहनशीलान्वहूदकान् एकमुखवहनयोग्यवन्धनादिना बहूदकविशिष्टानत एव सागरप्रतिमान्सागरसदृशान्वहूविधाकारान् रचितघट्टादिनाऽनेकाकारविशिष्टान्वहूदकान् ॥ ११ ॥

गो० टी०—अचिरेणेति । परिवाहान् अल्पप्रवाहान् जलोच्छ्वासान् वन्धनेन बहूदकान् चकुः, यद्वा परिवाहान् दूरस्थतटाकप्रवर्तितान् बहुविधाकारान् सोपानावतारार्थनेकप्रकारानित्यर्थः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—खानयामासुरखनन् उदपानान्कूपवाप्यादीन् वेदिकाभिः परितोऽलंकृतान् ॥ १२ ॥

रा० टी०—निर्जलेष्विति । निर्जलेषु जलरहितेषु देशेषु वेदिकापरिमण्डितानत एव उत्तमान् बहुविधान् उदपानान्वापीकूपादीन् खानयामासुः ॥ १२ ॥

गो० टी०—निर्जलेष्विति । उदपानान् कूपान् 'पुंस्त्वेवान्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा' इत्यमरः । बहुविधान् नरगजतुरगादिपानयोग्यसरोवाप्यादिभेदेन बहुविधान् वेदिकापरिमण्डितान् जलपानकाले विश्रान्त्यर्थं तीरे वेदिकालंकृतान् ॥ १२ ॥

१३—१४] ति० टी०—समुधाकुट्टिमतलस्तत्र तत्र सच्छायजलाशयसमीपे विश्रमार्थं निवासाय समुधातलः सधानिवद्धभूदेशः सकुट्टिमतलश्च 'कुट्टिमोऽस्त्री निवद्धा भूः' कचित्सुधाभिः कचिन्मृत्तिकाभिरेव वद्धचत्वर इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

रा० टी०—तन्मार्गमेव वर्णयति—समुधेत्यादि द्वाभ्याम् । समुधाकुट्टिमतलः समुधया पापाणादिभस्मसहितया सामग्र्या कुट्टिमं निवद्धं दृढीकृतमित्यर्थः, तलं भूमिभागो यस्य सः, प्रपुष्पितमहीरुहः प्रपुष्पिताः अतिपुष्पाविशिष्टाः महीरुहाः टक्षाः यत्र सः, मत्ताः अत एवोद्गुष्टाः स्वस्वोचितशब्दविशिष्टाः द्विजगणाः पक्षिसमूहाः यत्र सः, पताकाभिः अलंकृतः शोभितः चन्दनोदकैः चन्दनमिश्रजलैः संसिक्तः नानाकुसुमैः अनेकविधपुष्पैः भूषितः अत एव सुरपथोपमः स्वर्गमार्गतुल्यः सेनायाः पन्था बहु अधिकमशोभत । श्लोकद्वयमेकान्वयि 'कुट्टिमोऽस्त्री निवद्धा भूः' इत्यमरः ॥ १३ ॥ १४ ॥

गो० टी०—समुधेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । सधालिप्तकुट्टिमतलोपेतः 'कुट्टिमोऽस्त्री निवद्धा भूः' इत्यमरः । प्रपुष्पितमहीरुहः जलसेचनेनेति शेषः । चन्दनोदकसंसिक्तः विश्रान्तिप्रदेशेषु चन्दनयुक्तवारिसिक्तः, नानाकुसुमभूषितः प्रकीर्णनानापुष्पशोभितः ॥ १३ ॥ १४ ॥

१५—१६] ति० टी०—अथ मार्गकरणान्तरमधिकृता मार्गशिविरादिनिवेशाधिकारिणो यथाज्ञप्ति यथाभरताज्ञापनं शिविरादिनिवेशेऽनुचरानाज्ञाप्य यो यादृशो भरतस्याभिमतो निवेशस्तं तथा कृत्वा भूयोऽधिकभूषाभिः शोभयामासुर्वितानकनककलशरत्नध्वजादिभिर्भूषयामासुः । निवेशः शिविरम् भूषणोपमं मार्गस्यालंकारसदृशम् अतिरमणीयमिति यावत् ॥ १५ ॥ १६ ॥

रा० टी०—आज्ञाप्येति । अथ मार्गनिर्माणान्तरमधिकृताः मार्गवेशमादिनिर्माणे प्राप्ताधिकाराः अत एव युक्ताः तत्तन्निर्माणे संलग्नचिन्ताः नराः यथाज्ञप्ति भरताज्ञप्तिमनति-

नक्षत्रेषु प्रशस्तेषु सुहृतेषु च तद्विदः । निवेशान्स्थापयामासुर्भरतस्य महात्मनः ॥ १७ ॥
 बहुपांसुचयाश्चापि परिखाः परिवारिताः । तत्रेन्द्रनीलप्रतिमाः प्रतोलीवरशोभिताः ॥ १८ ॥
 प्रासादमालासंयुक्ताः सौधप्राकारसंवृताः । पताकाशोभिताः सर्वे सुनिर्मितमहापथाः ॥ १९ ॥
 वितर्दिभिरिवाकाशे विटङ्काग्रविमानकैः । समुच्छ्रितैर्निवेशास्ते वभुः शक्रपुरोपमाः ॥ २० ॥
 जाह्नवीं तु समासाद्य विविधदुमकाननाम् । शीतलामलपानीयां महामीनसमाकुलाम् ॥ २१ ॥
 सचन्द्रतारागणमण्डितं यथा नभः क्षपायाममलं विराजते ।

नरेन्द्रमार्गः स तैदा व्यराजत क्रमेण रम्यः शुभशिल्पिनिर्मितः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डेऽशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

क्रम्य बहुस्वादुविशिष्टानि फलानि येषु तेषु रमणीयेषु देशेषु यो निवेशः शिविरं महात्मनो भरतस्याभिमतः तं भूषणोपमं मार्गभूषणसदृशं निवेशं कारयित्वेति शेषः, भूपाभिः वितान-
 खवर्णकलशरत्नध्वजादिभिः भूयोऽधिकं शोभयामासुः । श्लोक-
 द्वयमेकान्वयि ॥ १५ ॥ १६ ॥

गो० टी०—आज्ञाप्येत्यादि । अथ मार्गकरणानन्तरम् अधिकृताः मार्गशिविरादिकरणे नियुक्ताः युक्ताः परस्परं युक्ताः बहुस्वादुफलैषु रमणीयेषु देशेषु भरतस्य यो निवेशः यादृश-
 कारविशिष्टो निवेशोऽभिप्रेतः अभिमतस्तं तादृशसंनिवेशं यथा-
 ज्ञप्तिं यथामति आज्ञाप्य कर्तुं नियम्य भूषणोपमं भूषणभूतं स्वतोऽलंकृतमिति यावत्, निवेशं भूपाभिः वितानकनककलश-
 ध्वजादिभिः भूयोऽपि शोभयामासुः भूषयामासुः ॥ १५ ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—निवेशांश्चिविराणि ॥ १७ ॥

रा० टी०—वेदमनिर्माणप्रारम्भकालं बोधयन्नाह—नक्षत्रे-
 ष्विति । नक्षत्रेषु सुहृतेषु च प्रशस्तेषु ज्योतिःशास्त्रगृहीतेषु
 सत्सु निवेशांश्चिविराणि स्थापयामासुः ॥ १७ ॥

गो० टी०—नक्षत्रेष्वित्यादि । तद्विदः वास्तुशास्त्रज्ञाः,
 निवेशान् शिविराणि ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—बहुपांसुचया इत्यनेन शर्करादिराहि-
 त्यसूचनम् । परिखाः सगर्ताः पर्यन्तभित्तयः तत्र परिखाव-
 च्छेदेनेत्यर्थः । इन्द्रनीलमणिनिर्मिताः प्रतिमाश्चित्रप्रतिमा येषु
 निवेशेषु । 'इन्द्रकीलप्रतिमा' इति पाठे इन्द्रकीलपर्वतसदृश
 इत्यर्थः । एवमुच्चाः परिखा इति यावत् । प्रतोली रथ्या ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—सौधसदृशैः प्राकारैः संवृताः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—आकाशे वितर्दिभिरिव विविधिष्वयैरिव
 स्थितैरुपलक्षिताः । विटङ्कं कपोतपालिका तथुताग्रैर्विमानकैः
 सप्तभूमिकगृहैरत्युन्नतैरुपलक्षिता इत्यर्थे इति कतकः । 'विसर्प-
 द्विरिवाकाशे' इति पाठान्तरं तदोर्ध्वसूध्वं गच्छद्भिरिवेत्यर्थः
 कथंविद्योऽयः ॥ २० ॥

रा० टी०—बहुति । बहुपाणामतिरक्षकाणामंशुचयः प्र-
 भासमूहो येषु कान्तिमद्रक्षकयुक्ता इत्यर्थः, परिखाभिः परिवा-

रिताः युक्ताः इन्द्रनीलाः इन्द्रनीलमणिनिर्मिताः प्रतिमा येषु ते
 प्रतोलीवरैः रथ्यासुख्यैः शोभिताः प्रासादमालाभिः देवनूपति-
 भवनसमूहैः संयुक्ताः सौधाः सुधालिप्ता एव प्राकारास्तैः संवृताः
 निविडाः पताकाभिः शोभिताः सुनिर्मिताः महापथाः राज-
 मार्गा येषु, आकाशे विसर्पद्विरिव गच्छद्भिरिव समुच्छ्रितैः अत्य-
 उन्नतैः विटङ्काग्रविमानकैः विटङ्कैः कपोतपालिकाभिः विमानकैः
 सप्तभूमिकगृहैः उपलक्षिताः ते भरताज्ञाताधिकारिनिर्मापिताः श-
 क्रपुरोपमाः निवेशाः शिविराणि वभुः 'अंशुः प्रभाकिरणयो' इति
 मेदिनी 'प्रासादो देवभूषणजाम्' इत्यमरः । 'कपोतपालिकायां तु
 विटङ्कं पुनपुंसकम्' इत्यमरः । श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ १८-२० ॥

गो० टी०—बहुतित्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । तत्र
 मार्गे बहुपांसुचयाः पांसुशब्देनात्र सूक्ष्मसिकता उच्यन्ते
 बहवः पांसुचया येषु ते तथोक्ताः परिखापरिवारिताः खेयैर्द्वे-
 ताः इन्द्रकीलप्रतिमाः इन्द्रकीलपर्वतसदृशाः प्रतोलीवरशोभिताः
 प्रतोली वीथिः 'रथ्या प्रतोली विशिखा' इत्यमरः । प्रासादमा-
 लावितताः प्रासादा देवगृहाणि 'प्रासादो देवभूषणजाम्' इत्यमरः ।
 सौधप्राकारसंवृताः सौधाः राजगृहाणि, यद्वा सौधाः सुधाधव-
 लिताः "तेन रक्तं रागात्" इत्यण् । समुच्छ्रितैः उन्नतैः अत
 एव आकाशे विसर्पद्विरिव स्थितैः विटङ्काग्रविमानकैः
 विटङ्कयुक्ताग्रविमानैः 'कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुनपुंस-
 कम्' इत्यमरः । विमानानि सप्तभूमिकाः प्रातादास्तैर्वभुः शक्र-
 पुरोपमाः अमरावतीसदृशाः ॥ १८-२० ॥

२१-२२] ति० टी०—जाह्नवीं समासायाभिव्याप्य
 प्रवर्तितो नरेन्द्रमार्गो व्यराजतत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डेऽशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

रा० टी०—जाह्नवीमिति । विविधदुमकाननामनेकविध-
 दुमविशिष्टवनविशिष्टां शीतलममलं मलनिवर्तकं पानीयं जलं य-
 स्यास्तां महामीनैः समाकुलां निविडां जाह्नवीं समासाद्य उत्तर-
 तो दक्षिणतश्च प्राप्य शुभशिल्पिभिः क्रमेण निर्मितः रम्य-

एकाशीतितमः सर्गः ।

प्रभाते सूतमागधवन्दिभिर्मङ्गलतूर्यरवमिश्रं भरतगुणस्तवे प्रारब्धे भरतस्तान्नाहं राजेति निवार्यं शत्रुं स्वमातुदुःखदापकृतं न्यवेदीत् । राजसभां प्राप्तो वसिष्ठो भरताद्यानयनाय दूतान्प्राहिणोत् । शत्रुघ्नमात्यादिभिर्युतो भरतो वसिष्ठायधिष्ठितां सभां प्राविशत् ।

ततो नान्दीमुखीं रात्रिं भरतं सूतमागधाः । तुष्टुः सविशेषज्ञाः स्तवैर्मङ्गलसंस्तवैः ॥ १ ॥
सुवर्णकोणाभिहतः प्राणदद्यामदुन्दुभिः । दध्मुः शङ्खान् शतशो वाद्यांश्चोच्चावचस्वरान् ॥ २ ॥
स तूर्यघोषः सुमहान्दिवमापूरयन्निव । भरतं शोकसंतप्तं भूयः शोकैररन्धयत् ॥ ३ ॥
ततः प्रबुद्धो भरतस्तं घोषं संनिवर्त्य च । नाहं राजेति चोक्त्वा तं शत्रुघ्नमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥
पश्य शत्रुघ्न कैकेय्या लोकस्यापकृतं महत् । विसृज्य मयि दुःखानि राजा दशरथो गतः ॥ ५ ॥

रमणीयः सः प्रसिद्धो नरेन्द्रमार्गः क्षपायां रात्रौ सचन्द्रतारागणमण्डितं चन्द्रसहिततारासमूहशोभितममलं नभः आकाशमिव व्यराजत अशोभत । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २१ ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणवयोऽध्याकाण्डेऽशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

गो० टी०-जाह्नवीमिति । समासाय अवधीकृत्य तत्पर्यन्तमित्यर्थः, निवेशा वधुरिति पूर्वोणान्वयः उत्तरेण वा । गङ्गाविशेषणैस्ततः परं निवेशकरणाशक्यत्वं द्योत्यते ॥ २१ ॥

गो० टी०-सचन्द्रतारागणमण्डितमिति । सचन्द्रो यस्तारागणः तेन मण्डितम् ॥ २२ ॥

इमि श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्यानेऽध्याकाण्डव्याख्यानेऽशीतितमः सर्गः ॥ ८० ॥

१] ति० टी०-नान्दीमुखीं भरताभिषेकाय वसिष्ठेन करिष्यमाणान्दीमुखीयभ्युदयप्राग्वर्तिनीम् । रामानयनाभ्युदयप्रारम्भयुक्ता नान्दीमुखीति कश्चित् रात्रिमल्पावशेषां दृष्टेति शेषः । सविशेषज्ञा राजनि राजपुत्रे चापेक्षितविशेषस्तवं जानन्ति तादृशाः मङ्गलसंस्तवैर्मङ्गलप्रतिपादकैः ॥ १ ॥

रा० टी०-भरतद्वतान्तं बोधयितुमाह-तत इत्यादि-त्रिभिः । नान्दीमुखीं नान्याः रामागमनविषयकोयोगजनितानन्दस्य मुखं प्रारम्भो यस्यां तां रात्रिं ज्ञात्वेति शेषः, वाग्विशेषज्ञाः सूतमागधाः मङ्गलसंस्तवैः मङ्गलप्रतिपादकैः स्तवैस्तुष्टुः । नान्दीमुखीं ज्ञात्वेत्यनेन रामनिर्गमानन्तरमेतद्वात्रेः पूर्वं सुतादिभिर्न स्तुतमिति ध्वनितम् 'नन्दिरानन्दने द्युते' इति विश्वः । अत्र दीर्घः स्वार्थिकाणन्तात् ङीपि बोध्यः । किंच नन्दो नन्दत्वमेव नान्दः सोऽस्त्यस्येति नान्दी तस्य इयः व्याप्तैर्मुखमारम्भो यस्यां तामित्यर्थः ॥ १ ॥

गो० टी०-तत इत्यादि । नान्दीमुखीं रामानयनाभ्युदयप्रारम्भयुक्तां, यद्वा भरताभिषेकाय वसिष्ठेन कृतान्दीमुखीभ्युदययुक्तां, यद्वा शोकविगमाय कृताभ्युदयमित्यर्थः रात्रिं

रात्रौ अपररात्र इत्यर्थः, यद्वा रात्रिं प्राप्येति शेषः । मङ्गलसंहितैः मङ्गलशब्दसहितैः ॥ १ ॥

२] ति० टी०-सुवर्णकोणः सुवर्णदण्डः, यामदुन्दुभिर्यामावसानसूचको दुन्दुभिः उच्चावचाउच्चावचस्वरान्वाद्याविशेषान्दध्मुः । 'नान्यान्' इति पाठः मङ्गलादीनित्यर्थ इति तीर्थः ॥ २॥

रा० टी०-सुवर्णेति । सुवर्णकोणेन स्वर्णनिर्मितवादनदण्डेन अभिहतस्ताडितः यामदुन्दुभिः यामः याममात्रावशिष्टरात्रिसूचकः, किंच यामः ज्ञानादिप्रवृत्तिरूपः संयमहेतुः दुन्दुभिः प्रणदत् प्राणदत् आगमशास्त्रस्यापि यत्वादवभावः । शतशः शङ्खान्स्तु वाद्यान् वादनयोग्यान् उच्चावचस्वरान् उच्चावचस्वरहेतुन् शङ्खान् दध्मुः नरा इति शेषः । 'यामस्तु पुंसि प्रहरे संयमेऽपि प्रकीर्तितः' इति मेदिनी ॥ २ ॥

गो० टी०-सुवर्णकोणाभिहत इति । कोणो वादनदण्डः यामावसानसूचको दुन्दुभिः यामदुन्दुभिः प्राणदत् नदति स्म नायन्ते एमिरिति नादाः काहल्यादयस्तान् उच्चावचस्वरान् निश्चोन्नतस्वरान् मन्द्रमध्यमताररूपेण नानास्वरानित्यर्थः ॥ २ ॥

३-४] ति० टी०-शोकैः शोकोत्पादनैः अरन्धयदिनस्ति स्म । 'रथ पाकहिंसनयोः' ॥ ३-४ ॥

रा० टी०-स इति । दिवमापूरयन्निव स तूर्यघोषः शोकसंतप्तं भरतं भूयः शोकैः अरन्धयदपीडयत् ॥ ३ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः तच्छब्दध्वनानन्तरं प्रबुद्धो भरतः अहं राजा न इत्युक्त्या तं घोषं संनिवर्त्य शत्रुघ्नमब्रवीत् ॥ ४ ॥

गो० टी०-स इति । अरन्धयत् व्यदारयत् 'अरन्धयत्' इतिपाठे अपचत् अतपदित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-कैकेय्या हेतुना मद्भिषये जायमानं लोकस्य सूतमागधादेरपकृतमहचितं कर्म पश्य । एवंपाणि दुःखानि दुःखकराणि मयि विसृज्य राजा गतः ॥ ५ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-पश्येत्यादिभिः । हे शत्रुघ्न ! कैकेय्याः संबन्धिनः लोकस्य जनस्य मन्थराया इत्यर्थः ।

१ वाग्विशेषज्ञा इति गो. रा. पाठः । २ संहितैरिति गो. पाठः । ३ प्रणददिति रा. पाठः । ४ नादानिति गो. पाठः । ५ अरन्धयदिति गो. पाठः । ६ चाप्युक्तेति गो. पाठः ।

तस्यैषा धर्मराजस्य धर्ममूला महात्मनः । परिभ्रमति राजश्रीनौरिवाकर्णिका जले ॥ ६ ॥
 यो हि नः सुमहान्नाथः सोऽपि प्रवाजितो वने । अनया धर्ममुत्सृज्य मात्रा मे राघवः स्वयम् ॥ ७ ॥
 इत्येवं भरतं वीक्ष्य विलपन्तमैवेतनम् । कृपणा रुरुदुः सर्वाः सुस्वरं योषितस्तदा ॥ ८ ॥
 तथा तस्मिन्विलपति वसिष्ठो राजधर्मवित् । सभामिक्ष्वाकुनाथस्य प्रविवेश महायशः ॥ ९ ॥
 शातकुम्भमयीं रम्यां मणिहेमसमाकुलाम् । सुधर्मांमिव धर्मात्मा सगणः प्रत्यपद्यत ॥ १० ॥
 स काञ्चनमयं पीठं स्वस्त्यास्तरणसंवृतम् । अध्यास्त सर्ववेदज्ञो दूताननुशशास च ॥ ११ ॥
 ब्राह्मणान्क्षत्रियान्यौधानमात्यानागवल्गुमान् । क्षिप्रमानयताव्यग्राः कृत्यमात्ययिकं हि नः ॥ १२ ॥
 सराजपुत्रं शत्रुघ्नं भरतं च यशस्विनम् । युधाजितं सुमन्त्रं च ये च तत्र हिता जनाः ॥ १३ ॥

महदपकृतमपकारं त्वं पश्य जानीहि येन अपकारेण मयि दुःखानि विसृज्य संस्थाप्य राजा गतः साकेतमिति शेषः, एतेन कैकेय्याः नापराध इति सूचितम् । तेन तत्स्वभावस्य अति-सरलत्वं व्यञ्जितम् ॥ ६ ॥

गो० टी०—पश्येति । कैकेय्या हेतुभूतया जायमानं लोकस्य सत्तमागधादेः अपकृतम् अद्विष्टं कर्म पश्य, यद्वा लोकस्य जनस्य कैकेय्या महद्यथा भवति तथाऽपकृतम् । तदे-वाह—विसृज्येत्यादि ॥ ६ ॥

६-८] ति० टी०—तस्य योगतस्तस्येत्यर्थः, अकर्णिका अकर्णधारा । 'अकण्टका' इति पाठः कण्टको नाविकस्तद्वितेत्यर्थे इति कतकः ॥ ६-८ ॥

रा० टी०—तस्येति । धर्मराजस्य तस्य पितुः एषा राजश्रीः अकर्णिका कर्णधाररहिता नौरिव परिभ्रमति स्वनिर्वाहकं न प्राप्नोतीत्यर्थः । 'अकण्टका' इति पाठः । कण्टको नाविकः तद्वहिता इत्यर्थे इति कतक इति भट्टाः भट्टसंमतस्तु 'अकर्णिका' इति ॥ ६ ॥

रा० टी०—य इति । यः नोऽस्माकं सुमहानतिशयितो नाथः स राघवः अनया दासीभ्रान्तया मात्रा धर्मं पितृप्रति-ज्ञाविषयीभूताभिषेकस्तृज्य त्याजयित्वा वने प्रवाजितः प्रेषितः ॥ ७ ॥

रा० टी०—इतीति । एवं विलपन्तं भरतं वीक्ष्य सर्वाः योषितो रुरुदुः ॥ ८ ॥

गो० टी०—तस्येति । राजश्रीः प्रधाने राजनि वर्तमाने ज्येष्ठपुत्रस्य सुवराजत्वेन प्राप्तैवेवमविच्छिन्ना राज्यलक्ष्मीः अकर्णिका कर्णोऽस्तिरम् 'कर्णः श्रोत्रमस्ति च' इति भुवनः । सोऽस्यास्तीति कर्णी स एव कर्णिकः कर्णधार इति यावत्, तद्वहिता ॥ ६-९ ॥

९] ति० टी०—राजधर्मविद्राजपुरोहितकर्तव्यधर्मवेत्ता । अतः स्वकृत्यं स्वयं संपादयतीत्याह—सभामित्यादि ॥ ९ ॥

रा० टी०—तस्येति । तस्मिन् भरते विलपति सति राजधर्मवित् वशिष्ठः इक्ष्वाकुनाथस्य सभां प्रविवेश ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—तद्विशेषणम्—शातकुम्भमयीत्यादि । सगणः सशिष्यगणः ॥ १० ॥

रा० टी०—तदेव भङ्ग्यन्तरेणाह—शातेति । शातकुम्भमयीं सुवर्णप्रज्जुरां मणिभिः रत्नैश्च समाकुलां व्याप्तां सुधर्मा-मिव प्रतीयमानां सभां सगणः शिष्यसर्वसहितः धर्मात्मा वशिष्ठः प्रत्यपद्यत ॥ १० ॥

गो० टी०—शातकुम्भमयीमिति । शातकुम्भमयीं स्वर्णमयीं मणिरत्नसमाकुलां मणिश्रेष्ठसमावृताम् 'रत्नं स्वजातौ श्रेष्ठेऽपि' इत्यमरः । यद्वा मणयो युक्ताः 'मणिर्द्वयोरश्मजातौ युक्तादिकेऽपि च' इत्यमरः । रत्नानि पञ्चरागादीनि अत्र सभामिति विशेष्यं सगणः सशिष्यगणः ॥ १० ॥ ११ ॥

११] ति० टी०—स्वस्त्यास्तरणसंवृतं स्वस्तिकाकारमण्डलवदास्तरणसंवृतं पीठमध्यास्त, ततो दूताननुशशास च ॥ ११ ॥

रा० टी०—स इति । स्वस्त्यास्तरणेन स्वस्तिकसदृशमण्डलाकारास्तरणविशेषेण विशिष्टं काञ्चनमयं स्वर्णनिर्मितं पीठं सर्ववेदज्ञो वशिष्ठः अध्यास्त दूतान् अनुशशास च ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—गणवल्गुभाः सेनानायकाः । आत्ययिकं कालविलम्बासहिष्णु ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—सराजपुत्रं राजपुत्रैरितरैः सहितं शत्रुघ्नं युधाजिन्नामा कश्चिन्मन्त्री ये च हिता जनास्तांश्चानयत ॥ १३ ॥

रा० टी०—अनुशसनाकारमाह—ब्राह्मणानिति द्वाभ्याम् । अव्यग्राः सावधानाः शृयं ब्राह्मणादीन् सराजपुत्रं इतराजकुमारसहितं शत्रुघ्नादिकं च क्षिप्रमानयत नोऽस्माकमात्ययिकं विलम्बानहं कृत्यमस्ति । गणवल्गुभाः सेनाधीशाः युधाजिन्नामा कश्चित् सखा भरतमातुल्यस्तु तत्रासत्वात् । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १२ ॥ १३ ॥

गो० टी०—ब्राह्मणानिति । गणवल्गुमान् गणाध्यक्षान् आत्ययिकम् अत्ययः कृच्छ्रं तत्र भवमात्ययिकं यत्नसाध्यमित्यर्थः, सराजभृत्यं राजान्तरङ्गभृत्यसहितम् युधाजिदिति विजयाख्यमन्त्रिणो नामान्तरं सुमन्त्रशब्दसाहचर्यात् । ये च

१ वनमिति गो. पाठः । २ प्रेक्षेति गो. पाठः । ३ विवेतनमिति गो. पाठः । ४ कृपणमिति गो. पाठः । ५ सस्वरमिति गो. रा. पाठः । ६ मणिरिति गो. पाठः । ७ वैश्यामिति गो. रा. पाठः ।

ततो हलहलाशब्दो भैहान्समुदपद्यत । रथैरश्वैर्गजैश्चापि जनानामुपगच्छताम् ॥ १४ ॥

ततो भरतमायान्तं शतक्रतुमिवामराः । प्रत्यनन्दप्रकृतयो यथा दशरथं तथा ॥ १५ ॥

हृद इव तिमिनागसंवृतः स्तिमितजलो मणिशङ्खशर्करः ।

दशरथसुतशोभिता सभा सदशरथेव वैभूव सा पुरा ॥ १६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

द्वयशीतितमः सर्गः ।

पित्रा आत्रा च ते दत्तमिदं राज्यं स्वीकुर्वन्ति वसिष्ठो भरतं निर्वेक्ति । भरतोऽपि साधिक्षेपं तन्निषिध्य गत्वारण्यमहं राभं
प्रयानेतुं यथाशक्ति प्रयतिष्य इति प्रतिजज्ञे । भरतोक्तः सुमन्त्रो रामसमीपयात्रार्थं स्यन्दनं संयोज्य भरतान्तिकं प्रपेदे ।

तामार्यगणसंपूर्णा भरतः प्रग्रहां सभाम् । ददर्श बुद्धिसंपन्नः पूर्णचन्द्रां निशामिव ॥ १ ॥

आसनानि यथान्यायमार्याणां विशतां तदा । वज्राङ्गरागप्रभया द्योतिता सा सभोत्तमा ॥ २ ॥

सा विद्वज्जनसंपूर्णा सभासु रुचिरा तैथा । अदृश्यत घनापाये पूर्णचन्द्रेव शर्वरी ॥ ३ ॥

तत्र भरते हिताः हितपराः जनाः तानप्यानयतेति पूर्वणं
संबन्धः ॥ १२-१५ ॥

१४-१५] ति० टी०-हलहलेति शब्दावुकरणम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

रा० टी०-तत इति । ततो वशिष्ठाज्ञापनानन्तरं रथादि-
भिरुपगच्छतां जनानां हलहलाशब्दः समुपपद्यत समुपापद्यत,
हलहलेति प्रभृतशब्दावुकरणम् ॥ १४ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः गुवांशाश्रवणानन्तरमायान्तं
भरतं शतक्रतुमिन्द्रममरा इव दशरथं यथा तथा प्रकृतयः
प्रजाः प्रत्यनन्दन् ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-हृद इव सभा । हृदोऽत्र साधुदः ।
भिरुलिङ्गत्वेऽपि सहृदयोद्वेगाभावाच्चन्द्र इव सुखमितिवन्न
दुष्टोपमा । तिमिरेकेयोजनायामविस्तारो मत्स्यः, नागा
जलगजाः सर्पाश्च, मणयो मुक्ताद्याः, शर्कराः स्वर्णखनिमृ-
त्तिकाः सभायां जलस्थाने सभातेजः एतदेव ध्वनयता
स्तिमितजल इत्युक्तम् । चित्रस्थितिमिनागसंवृतत्वं मणयश्च
स्तम्भादिषु विद्यन्ते एव । शङ्खाश्चित्रेषु स्वर्णशर्करास्थाने ।
कुट्टिमादौ स्वर्णलेपः । प्रकारान्तरेण जलादिवर्णने तु कवे-
र्यनृता दोषः । मम तु विभक्तिपरिणामेनैषामेव सभायामप्य-
न्वयाच्च दोषः एतेन वशिष्ठो जलम्, तिमिनागौ भरतशत्रुघ्नौ,
मण्यादयोऽमात्यपौरजानपदा इति कतकोक्तमपास्तम् । दशरथ-
सुतशोभिता सभा पुरा सदशरथा सभेव बभौविति योजना ।
वित्तसमानाकारत्वात्पुत्रस्येदानीमपि सदशरथेवेत्युत्प्रेक्षा, पुरा
यथेत्यंशे उपमेति । तयोश्च संसृष्टिः ॥ १६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

रा० टी०-हृद इति । तिमिनागसंवृतः तिमिभिः शत-
योजनविस्तीर्णमत्स्यैः नागैर्जलगजैश्च संवृतः मणिशङ्खशर्करः
मणिभिर्मुक्तादिभिर्मुक्ताः शङ्खशर्करा यस्मिन् सः । तत्र शर्कराः

स्वर्णखनिमृत्तिका इति भट्टाः स्तिमितजलः हृदः समुद्रदहर
इव दशरथसुतेन शोभिता सा सभा पुरा पूर्वं सदशरथा दश-
रथसहितेव बभूव ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वयोध्याकाण्डे एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

गो० टी०-हृद इति । शर्कराशब्देनात्र स्पूलवाल्का उ-
च्यन्ते हृदश्च समुद्रसमीपस्थः तिमिशङ्खादिसाहचर्यात् अत्र
स्तिमितजलेन वसिष्ठस्य तिमिनागाभ्यां भरतशत्रुघ्नयोर्मण्यादिभि-
रमात्यादीनां च साम्यम् ॥ १६ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणमूषणे पीताम्बराख्याने-
ऽयोध्याकाण्डव्याख्याने एकाशीतितमः सर्गः ॥ ८१ ॥

१] ति० टी०-प्रग्रहां प्रकृष्टैर्वसिष्ठादिभिर्ग्रहः परिग्रहोऽधि-
ष्ठानं यस्यां सा, निशापक्षे प्रकृष्टगुर्वीदिरहवतीम् ॥ १ ॥

रा० टी०-भरतागमनकालिकं वृत्तमाह-तामित्यादिभिः ।
आर्यगणैः श्रेष्ठसमूहैः संपूर्णां प्रग्रहां प्रकृष्टाः ग्रहाः आग्रह-
वन्तो वसिष्ठादयो यस्यां तां सभां बुद्धिसंपन्नो भरतः पूर्णच-
न्द्रेण सहितां निशामिव ददर्श ॥ १ ॥

गो० टी०-तामिति । प्रग्रहां नियमवर्ती, यद्वा शुकवृह-
स्पत्यादिप्रकृष्टग्रहयुक्तां तदा निशाविशेषणमिदम् ॥ १ ॥

२] ति० टी०-आर्याणां त्रैवर्णिकानाम् । आसनानि वि-
शतामासनेषूपविशताम् ॥ २ ॥

रा० टी०-आसनानीति । यथान्यायं न्यायमनतिक्रम्य
आसनानि विशतामार्याणां वज्राङ्गरागप्रभया वज्राणामङ्गरा-
गाणां चन्दनसारादीनां प्रकाशेन सा सभोत्तमा द्योतिता ॥ २ ॥

गो० टी०-आसनानीति । आसनानि विशताम् आसने-
षूपविशतामित्यर्थः ॥ २ ॥

३] ति० टी०-घनापाये शरदि ॥ ३ ॥

१ सुमहान्समपद्यतेति गो. पाठः । २ समुपपद्यतेति रा. पाठः । ३ बभौ यथेति गो. पाठः । ४ पूर्णचन्द्र इति गो. पाठः । ५ तदेति गो. पाठः ।

राज्ञस्तु प्रकृतीः सर्वाः संप्रेक्ष्य च धर्मवित् । इदं पुरोहितो वाक्यं भरतं मृदु चाब्रवीत् ॥ ४ ॥
 तात राजा दशरथः स्वर्गतो धर्ममाचरन् । धनधान्यवतीं स्फीतां प्रदाय पृथिवीं तव ॥ ५ ॥
 रामस्तथा सैत्यवृत्तिः सतां धर्ममनुस्मरन् । नाजहात्पितुरादेशं शशी ज्योत्स्नामिवोदितः ॥ ६ ॥
 पित्रा भ्रात्रा च ते दत्तं राज्यं निहतकण्टकम् । तद्भुङ्क्ष्व मुदितामात्यः क्षिप्रमेवाभिषेचय ॥ ७ ॥
 उदीच्याश्च प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्याश्च केवलाः । कोट्यापरान्ताः सामुद्रा रत्नान्युपहरन्तु ते ॥ ८ ॥
 तच्छ्रुत्वा भरतो वाक्यं शोकेनाभिपरिप्लुतः । जगाम मनसा रौमं धर्मज्ञो धर्मकाङ्क्षया ॥ ९ ॥
 सबाष्पकलया वाचा कलहंसस्वरो युवा । विललाप सभामध्ये जगहं च पुरोहितम् ॥ १० ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—सेति । स्रुचिरा अति-
 शोभावती सभा घनापाये शरदि शर्वरीव अदृश्यत ॥ ३ ॥

गो० टी०—सेति । घनापाये वर्षापगमे शरदीति यावत्,
 भरताभिषेकाय सर्वे अलंकृताः समागता इति भावः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—स वसिष्ठः संप्रेक्ष्य च चात्कृताहुमति-
 कांश्च कृत्वा ॥ ४ ॥

रा० टी०—राज्ञ इति । पुरोहितो वसिष्ठः भरतमब्रवीत् ॥ ४ ॥

गो० टी०—राज्ञ इति । प्रेक्ष्य संवादायमवलोक्य ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—धर्मं सत्यपरिपालनरूपम् ॥ ५ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—तातेति । स्फीतां समृद्धां
 पृथ्वीं तव प्रदाय स्वः साकेतं गतः ॥ ५ ॥

गो० टी०—तातेति । तात वत्स ! धर्मं सत्यपरिपालनरूपं
 तव तुभ्यम् ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—सतां धर्मम् 'जीवतो वाक्यकरणात्'
 इत्येवैरूपम् ॥ ६ ॥

रा० टी०—राम इति । सत्यवृत्तिः रामः पितुः आदेश-
 माज्ञां शशी ज्योत्स्नामिव न अजहात् तदाज्ञापरिपालनार्थमेव
 वर्तन् गत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

गो० टी०—राम इति । तथा पितृवत् सत्ये धृतिः प्रीति-
 र्यस्य स सत्यधृतिः 'धृङ् प्रीतौ' इतिधातोः ब्रियां किन्प्रत्ययः
 सतां पितृनिदेशवर्तिनां धर्मं पितृवचनपरिपालनरूपम् 'जीव-
 तोर्वाक्यकरणात् प्रत्यब्दं भृतिर्भोजनात् । गयायां पिण्डदाना-
 ब्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता ॥' इतिवचनात् ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—निहतकण्टकं रामस्य वनवासदानात्तथा ॥ ७ ॥

रा० टी०—पित्रेति । निहतकण्टकं रिपुरहितं ते तुभ्यं
 पित्रा भ्रात्रा च दत्तं तद्राज्यं मुदितामात्यस्त्वं भुङ्क्ष्व अत
 एव क्षिप्रमभिषेचय स्वात्मानमिति शेषः ॥ ७ ॥

गो० टी०—पित्रेति । अभिषेचय आत्मानमिति शेषः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—उदीच्यादयस्तत्तद्दिशि प्रत्येकसिंहासना-
 शीघरा ये च केवलाः सिंहासनरहिताः चात्प्राच्या अपरान्ता
 द्वीपवासिनः सामुद्राः पोतवणिजः कोट्योऽसंख्यातानि रत्नानि
 हरन्तु । 'कोट्योऽपरान्ताः' इति पाठान्तरम् । कोट्यो र-

त्नान्यनेककोटिसंख्यरत्नानि, यद्वा परान्तास्तत्तद्दिगन्तवासिनः,
 सामुद्राः समुद्रद्वीपवासिनः ॥ ८ ॥

रा० टी०—अभिषेचनप्रयोजनमाह—उदीच्या इति ।
 उदीच्यादिदेशभवाः केवलाः उदीच्यादिदेशानवच्छिन्नाः स्वर्ग-
 पातालवासिन इत्यर्थः न परः अन्योऽन्तः वेदकर्मविध्वंसकः
 येभ्यः ते सामुद्राः समुद्रमध्यवासिनश्च कोट्या अनन्तसंख्यया
 युक्तानि रत्नानि ते उपहरन्तु ॥ ८ ॥

गो० टी०—उदीच्या इति । प्राच्या इत्यपि 'सिद्धं' केव-
 लाः सिंहासनादिरहिता इत्यपरान्तादिविशेषणम् अपरान्ताः
 अपरान्तदेशवासिनो यवनाः कोट्या कोटिसंख्यया उपलक्षिता-
 नि रत्नानि सामुद्राः समुद्रद्वीपवासिनः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—धर्मज्ञो ज्येष्ठाभिषेकरूपधर्मज्ञः धर्मका-
 ङ्क्षया ज्येष्ठावर्तनरूपधर्मलिप्सया मनसा जगाम सस्मार ॥ ९ ॥

रा० टी०—तदिति । तत्पुरोहितभाषितं वाक्यं शोके-
 नाभिपरिप्लुतो भरतः धर्मकाङ्क्षया रामसेवाभिलाषया रामे
 मनसा जगाम रामं सस्मारेत्यर्थः ॥ ९ ॥

गो० टी०—तदिति । धर्मज्ञः कुलक्रमागतज्येष्ठाभिषेचन-
 रूपधर्मज्ञः धर्मकाङ्क्षया ज्येष्ठावर्तनरूपधर्मलिप्सया रामं मन-
 सा जगाम सस्मारेत्यर्थः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—जगहं सर्वज्ञोऽपि कथमेवमवुचिरे मां
 प्रवर्तयसीत्युक्तवानित्यर्थः ॥ १० ॥

रा० टी०—स इति । सबाष्पकलया बाष्पकलासहितया
 वाचा उपलक्षितः कलहंसस्वरो युवा भरतः विललाप पुरोहितं
 जगहं च ॥ १० ॥

गो० टी०—स इति । बाष्पकलया अधर्मस्मरणात् राम-
 स्मरणाद्वा बाष्पेणाव्यक्तया कलहंसस्वर इत्यनेन अभिनिवेश-
 विशेषो बोध्यते युवेत्यनेन भोगकालेऽपि भोगोपकरणजिहासा
 चित्रमिति ऋषिः स्तौति । सभामध्ये जगहं नियमातिक्रमं रहसि
 बोधयेदिति नियमोऽपि भग्नः अतिक्रमधर्मं नियुक्तवानिति
 दुःखपारवश्यात् रहःसदोविभागविस्मरणेन गर्हितवान् । पुरो-
 हितं जगहं सम्यक्त्वयास्य कुलस्य भावि हितमवैशितमिति
 निनिन्द सभामध्ये बहवः समेत्य ममैकस्य पारतन्त्र्यं किमप-
 जिहीर्षन्ति सभामध्ये किमवनेऽपि मदनं मुष्णन्ति ॥ १० ॥

यदि त्वार्यं न शक्यामि विनिवर्तयितुं वनात् । वने तत्रैव वत्स्यामि यथार्यो लक्ष्मणस्तथा ॥ १८ ॥
 सर्वोपायं तु वर्तिष्ये विनिवर्तयितुं बलात् । समक्षमार्यमिश्राणां साधूनां गुणवर्तिनाम् ॥ १९ ॥
 विष्टिकर्मान्तिकाः सर्वे मार्गशोधकदक्षकाः । प्रस्थापिता मया पूर्वं यात्रा च मम रोचते ॥ २० ॥
 एवमुक्त्वा तु धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः । समीपस्थमुवाचेदं सुमन्त्रं मन्त्रकोविदम् ॥ २१ ॥
 तूर्णमुत्थाय गच्छ त्वं सुमन्त्र मम शासनात् । यात्रामाज्ञापय क्षिप्रं बलं चैव समानय ॥ २२ ॥
 एवमुक्तः सुमन्त्रस्तु भरतेन महात्मना । प्रहृष्टः सोऽदिशत्सर्वं यथासंदिष्टमिष्टवत् ॥ २३ ॥
 ताः प्रहृष्टाः प्रकृतयो बलाध्यक्षा बलस्य च । श्रुत्वा यात्रां समाज्ञप्तां राघवस्य निवर्तने ॥ २४ ॥
 ततो योधाङ्गनाः सर्वा भर्तृन्सर्वान्गृहे गृहे । यात्रागमनमाज्ञाय त्वरयन्ति स्म हर्षिताः ॥ २५ ॥
 ते ह्यैगोरथैः शीघ्रं स्यन्दनैश्च मनोजवैः । सह योषिद्वलाध्यक्षा बलं सर्वमचोदयन् ॥ २६ ॥

गो० टी०—मध्ये कविवाक्यम्—तद्वाक्यमिति । सभासदीदन्तीति सभासदः सभ्याः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—सर्वथा स्वस्य राज्यचिन्ता नास्तीति प्रतिपादकं पुनर्भरतवाक्यम्—यदि त्विति ॥ १८ ॥

रा० टी०—पुनर्भरतवाक्यमाह—यदीति । आर्यं रामं विनिवर्तयितुमानेतुं यदि न शक्यामि तर्हि तत्र रामाधिष्ठितवने एव वत्स्यामि ॥ १८ ॥

गो० टी०—यदीति । कनिष्ठे लक्ष्मणे आर्यशब्दप्रयोगो ज्येष्ठानुवर्तनरूपधर्मेनिरतत्वात् यथार्यो लक्ष्मणस्तथाहं लक्ष्मणश्चेत्यर्थः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—आर्यान्वैवर्णिकास्ते च ते मिश्राः पूज्यास्तेषां युष्माकं समक्षमित्यन्वयः ॥ १९ ॥

रा० टी०—सर्वेति । साधूनां वैषम्यरहितानां गुणवर्तिनामार्यैर्भवद्भिर्मिश्राणां संयुक्तानां सभासदां भवतां समक्षं विनिवर्तयितुं सर्वोपायं स्वबुद्धिविषयीभूतानिखिलोपायजातं वर्तिष्ये करिष्यामि ॥ १९ ॥

गो० टी०—सर्वोपायमिति । सर्वोपायं वर्तिष्ये सर्वोपायमिति क्रियाविशेषणं सर्वोपायैर्यत्नं करिष्य इत्यर्थः । आर्यमिश्राणां सदस्यानाम् 'आर्यमिश्राः पारिषदाः सदस्याः सामवायिकाः' इति सज्जनः । भवद्भिरागन्तव्यमित्यर्थमुक्तं भवति ॥ १९ ॥

२०—२२] ति० टी०—विष्टयो भूतिं विना कर्मकराः । कर्मान्तिका उक्ताः ॥ २०—२२ ॥

रा० टी०—विष्टीति । मार्गशोधकदक्षकाः मार्गशोधनचतुराः विष्टिकर्मान्तिकाः विष्टयः भूतिप्राप्तिसमन्तरा कर्मकर्तारः कर्मान्तिकास्तदितरभ्युत्थाश्च मया पूर्वमेव प्रस्थापिताः अतो मम यात्रैव रोचते ॥ २० ॥

रा० टी०—एवमिति । भ्रातृवत्सलो भरतः एवमुक्त्वा मन्त्रकोविदं संमतिदाननिपुणं सुमन्त्रमुवाच ॥ २१ ॥

रा० टी०—वचनाकारमाह—तूर्णमिति । हे सुमन्त्र ! मम शासनात् तूर्णं गच्छ । गमनप्रयोजनमाह—यात्रां रामानयनोद्देश्य-

कमद्रमनहेतुकतत्तद्रमनमाज्ञापय अत एव बलं सेनां क्षिप्रं समानय प्रस्थापय ॥ २२ ॥

गो० टी०—विष्टिकर्मान्तिका इति । विष्टयो भूतिसमन्तरेण जनपदेभ्यः समानीताः कर्मकराः कर्मान्तिकाः कर्मान्ते भूतिग्रहीतारः, मार्गशोधकरदक्षका इति विष्ट्यादिविशेषणं प्रस्थापिता मया पूर्वमित्यभिधानात् वसिष्ठः शिन्निकरणनियोगमजानन्नभिषेकप्रस्तावं कृतवानित्यवगम्यते ॥ २०—२२ ॥

२३] ति० टी०—अदिशद्वाज्ञापयति स्म । इष्टवदिष्टार्हम् इष्टाष्टरूपमिति यावत् ॥ २३ ॥

रा० टी०—एवमिति । भरतेन एवमुक्तः सुमन्त्रः इष्टवत् स्वेच्छाविषयीभूतं सर्वं यथासंदिष्टमाज्ञामनतिक्रम्य अदिशदकथयत् ॥ २३ ॥

गो० टी०—एवमिति । इष्टवत् इष्टार्हम् इष्टाष्टरूपमिति यावत् ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—निवर्तते निवर्तननिमित्तं बलस्य यात्रां समाज्ञप्तां श्रुत्वा प्रकृतयो बलाध्यक्षाश्च प्रहृष्टा इत्यन्वयः ॥ २४ ॥

रा० टी०—ता इति । राघवस्य निवर्तने निवर्तननिमित्तं समाज्ञप्तां बलस्य सेनायाः यात्रां श्रुत्वा ताः प्रकृतयः प्रजाः बलाध्यक्षाश्च प्रहृष्टा अभवन्निति शेषः ॥ २४ ॥

गो० टी०—ता इति । ताः प्रकृतयः पौरश्रेणयः 'राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च' इत्यमरः । बलाध्यक्षाः सेनापतयश्च राघवस्य निवर्तने निवर्तननिमित्तं समाज्ञप्तां बलस्य सैन्यस्य यात्रां श्रुत्वा प्रहृष्टाः आसन्निति शेषः ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—यात्रागमनं रामयात्रार्थं गमनम् ॥ २५ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः प्राप्तहर्षाद्धेतोः यात्रागमनं यात्रया भरतादिकर्तृकगमनेन आगमनं रामकर्तृकनिवर्तनमाज्ञाय गृहे गृहे स्वस्वगृहे सर्वान्भर्तृन् योधाङ्गनाः त्वरयन्ति स्म ॥ २५ ॥

गो० टी०—तत इति । यात्रागमनं यात्राया आगमनं सिद्धिं यात्रारूपगमनमिति वा ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—गोरथैः शकटैरित्यर्थः ॥ २६ ॥

सज्जं तु तद्वलं दृष्ट्वा भरतो गुरुसंनिधौ । रथं मे त्वरयस्वेति सुमन्त्रं पार्श्वतोऽब्रवीत् ॥ २७ ॥
भरतस्य तु तस्याज्ञां परिरुह्य प्रहर्षितः । रथं गृहीत्वोपययौ युक्तं परमवाजिभिः ॥ २८ ॥

स राघवः सत्यधृतिः प्रतापवान्ब्रुवन्सुयुक्तं दृढसत्यविक्रमः ।

गुरुं महारण्यगतं यशस्विनं प्रसादयिष्यन्भरतोऽब्रवीत्तदा ॥ २९ ॥

तूर्णं त्वमुत्थाय सुमन्त्र गच्छ बलस्य योगाय बलप्रधानान् ।

आनेतुमिच्छामि हि तं वनस्थं प्रसाद्य रामं जगतो हिताय ॥ ३० ॥

स सूतपुत्रो भरतेन सम्यगाज्ञापितः संपरिपूर्णकामः ।

शशास सर्वान्प्रकृतिप्रधानान्वलस्य मुख्यांश्च सुहृज्जनं च ॥ ३१ ॥

ततः समुत्थाय कुले कुले ते राजन्यवैश्या वृषलाश्च विप्राः ।

अयूयुजन्नुष्टूरथान्वरांश्च नागान्ह्यांश्चैव कुलप्रसूतान् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे द्व्यशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

रा० टी०—ते इति । द्वयैरर्थैः गोरथैः शकटैः मनोजवैः स्यन्द-
नैश्च योषैश्च सह सहितं सर्वं बलं बलाध्यक्षाः शीघ्रमचोदयन् २६

गो० टी०—त इति । गोरथैः वृषभयुक्तरथैः शकटै-
रित्यर्थः बलं सर्वमित्यवयवावयविनोर्भेदनिर्देशः ॥ २६ ॥

२७-२८] ति० टी०—सज्जं गमनाय संनद्धम् । गुरुर्व-
सिष्ठः ॥ २७ ॥ २८ ॥

रा० टी०—सज्जमिति । तत्त्वकीयं बलं सज्जं दृष्ट्वा गृह-
सन्निधौ स्थितो भरतः पार्श्वतः पार्श्वे स्थितं सुमन्त्रं मे रथं
त्वरयस्वेत्यब्रवीत् ॥ २७ ॥

रा० टी०—भरतस्येति । तस्य भरतस्य आज्ञां परि-
रुह्य प्रहर्षितः सुमन्त्रः परमवाजिभिर्युक्तं रथं गृहीत्वा उपययौ
भरतसमीपं प्राप ॥ २८ ॥

गो० टी०—सज्जमिति । सज्जं संनद्धं गुरुसंनिधावित्यु-
द्धानकरणार्थमुक्तम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—गुरुं रामं प्रसादयिष्यन्नित्युक्ते ॥ २९ ॥

रा० टी०—स इति । सत्यधृतिः सत्ये प्रारम्भपरिसमा-
पने रामाभिपेक्षे इत्यर्थः, धृतिर्बुद्धिरस्य दृढसत्यविक्रमः दृढौ
अपरिचाल्यौ सत्यविक्रमौ यस्य स राघवो भरतः सुयुक्तं वचो
ब्रुवन्सन्महारण्यगतं गुरुं रामं प्रसादयिष्यन् अभ्रवीत् ॥ २९ ॥

गो० टी०—उक्तमर्थं पुनः संग्रहेण दर्शयति—स इत्या-
दिना । सत्यधृतिः अप्रच्युतधैर्यैः सुयुक्तं ब्रुवन् गुरुं प्रसाद-
यिष्यन् उचितदत्तनेन रामं प्रीणयिष्यन्नित्यर्थः ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—बलस्य योगाय बलसंमेलनाय । बलप्र-
धानान् आज्ञापयेति शेषः ॥ ३० ॥

रा० टी०—वचनाकारमाह—तूर्णमिति । हे सुमन्त्र ! बलस्य
सैन्यस्य योगाय गमनार्थं परस्परं यथोचितसंबन्धाय संबन्धं

कारयितुं बलप्रधानान्सेनाधीशान्गच्छ वनस्थं रामं तूर्णमानेतु-
महमिच्छामि ॥ ३० ॥

गो० टी०—तूर्णमिति । बलस्य योगाय बलस्य सन्नह-
नाय बलस्य संगतये वा 'योगः सन्नहनोपायध्यानसंगतियुक्ति-
यु' इत्यमरः । बलप्रधानान् गच्छ प्रधानशब्दः पुंलि-
ङ्गोऽप्यस्ति ॥ ३० ॥ ३१ ॥

३१] ति० टी०—संपरिपूर्णकामस्तस्यापि रामदर्शने
उत्कटेच्छत्वात् ॥ ३१ ॥

रा० टी०—स इति । भरतेनाज्ञापितः अत एव संपरिपूर्ण-
कामः सूतपुत्रः सुमन्त्रः प्रकृतिप्रधानान् प्रजासुखयान्वलस्य सैन्य-
स्य सुखयानधीशांश्च शशास भरताज्ञापनं श्रावयामासेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०—कुले कुले गृहे गृहे 'कुलं जनपदे गृहे'
कुलप्रसूतावुत्तमान् ॥ ३२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे द्वाशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः भरताज्ञापनश्रवणानन्तरं
कुले कुले प्रतिगृहे विद्यमानाः राजन्यादयः उष्ट्रादीनयूयुजन्
तत्र कुलप्रसूतानित्यस्य अत्युत्तमानित्यर्थः ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्रामलीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वयोध्याकाण्डे द्वाशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

गो० टी०—तत इति । वृषलाः शत्राः कुले कुले गृहे गृहे
'कुलं जनपदे गृहे' इत्यमरः । अयूयुजन् सज्जानकुर्वन् कुलप्रसू-
तान् उत्तमानित्यर्थः ॥ ३२ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-
ऽयोध्याकाण्डव्याख्याने द्वाशीतितमः सर्गः ॥ ८२ ॥

त्रयशीतितमः सर्गः ।

प्रभाते पुरोहितशिल्पिसेनायौरादिपरिवृतो भरतः पुराग्नित्योल्लङ्घ्य दूराध्वानं गुहाधिष्ठितशृङ्गिवरपुरे गङ्गातीरमनुप्राप्य
पितृक्रियार्थं परिजनाविश्रान्तये च सेनां संनिवेश्योवाप्त ।

ततः समुत्थितः कैल्यमास्थाय स्यन्दनोत्तमम् । प्रययौ भरतः शीघ्रं रामदर्शनकौम्यया ॥ १ ॥
अग्रतः प्रययुस्तस्य सर्वे मन्त्रिपुरोहिताः । अधिरूढा हयैर्युक्तान्स्थान्मूर्यरथोपमान् ॥ २ ॥
नवनागसहस्राणि कल्पितानि यथाविधि । अन्वयुर्भरतं यान्तमिक्ष्वाकुकुलनन्दनम् ॥ ३ ॥
पृष्ठी रथसहस्राणि धन्विनो विविधायुधाः । अन्वयुर्भरतं यान्तं राजपुत्रं यशस्विनम् ॥ ४ ॥
शतं सहस्राण्यश्वानां समारूढानि राघवम् । अन्वयुर्भरतं यान्तं राजपुत्रं यशस्विनम् ॥ ५ ॥
कैकेयी च सुमित्रा च कौसल्या च यशस्विनी । रामानयनसंतुष्टा ययुर्यानेन भास्वता ॥ ६ ॥
प्रयाताश्चार्यसंघाता रामं द्रष्टुं सलक्ष्मणम् । तस्यैव च कथाश्चित्राः कुर्वाणा हृष्टमानसाः ॥ ७ ॥
मेघश्यामं महाबाहुं स्थिरसत्त्वं दृढव्रतम् । कदा द्रक्ष्यामहे रामं जगतः शोकनाशनम् ॥ ८ ॥
दृष्ट एव हि नः शोकमपनेष्यति राघवः । तमः सर्वस्य लोकस्य समुद्यन्निव भास्करः ॥ ९ ॥

१-२] ति० टी०-कल्यं प्रातःकाले ॥ १ ॥ २ ॥

रा० टी०-यात्रासामग्रीसंपत्त्यनन्तरकालिकवृत्तमाह-
तत इति । कल्यं प्रातःकाले स्यन्दनोत्तममास्थाय भरतः
प्रययौ ॥ १ ॥

रा० टी०-अग्रत इति । सर्वे मन्त्रिपुरोहिताः रथान-
धिरूढा तस्य भरतस्य अग्रतः अग्रे प्रययुः ॥ २ ॥

गो० टी०-तत इति । काल्यम् अहर्द्वयम् 'प्रत्युपोऽहर्द्वयं
काल्यम्' इत्यमरः । प्राप्येति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥

३-४] ति० टी०-यथाविधिकल्पितानि गजसंहनो-
कविधिना कृतसंनहानि ॥ ३ ॥ ४ ॥

रा० टी०-सैन्यसंख्यां बोधयन्नाह-नवेति । यथाविधि
यथोचितं कल्पितानि क्रमेण संनिवेशितानि नागसहस्राणि
नवनवसहस्रसंख्याकगजाः भरतमन्वयुः अनुजगमुः ॥ ३ ॥

गो० टी०-नवनागसहस्राणीति । यथाविधि कल्पि-
तानि भरतनियोगमनतिक्रम्य कल्पितानि नवनागसहस्राणी-
त्यनेन पुरस्थगजेषु नवनागसहस्रमात्रं प्रयाणे कल्पितमित्यव-
गम्यते ॥ ३ ॥

रा० टी०-पष्टिरिति । रथसहस्राणि पष्टिः पष्टिसहस्र-
संख्याकरथाः विविधायुधाः अनेकविधायुधविशिष्टाः धन्विनश्च
अन्वयुः ॥ ४ ॥

गो० टी०-पष्टिरिति । धन्विनो विविधायुधाश्चेत्यनेन
योषा उक्ताः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-समारूढानि सादिभिरिति शेषः ॥ ५ ॥

रा० टी०-शतमिति । समारूढानि अश्ववारैर्विशिष्टानि
अश्वानां शतं सहस्राणि शतसहस्रसंख्याकराः अन्वयुः ॥ ५ ॥

गो० टी०-शतमिति । समारूढानि सादिभिरिति शेषः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०-कैकेयी च स्वकृतेः पुत्रं प्रत्यहिततया
जातत्वान्मया किं कृतमिति खिन्ना पुनः प्रकृतिमापन्ना हर्षेण
ययौ अत एव मध्यमत्वेऽप्यादौ तदुल्लेखः । यानेनेत्येकवचनं प्र-
त्येकापेक्षया सौहार्दादेक्यानेनैव तिष्ठणां गमनं वा ॥ ६ ॥

रा० टी०-कैकेयीति । रामानयनसंतुष्टाः रामानयनहे-
तुकप्राप्तसंतोषाः कैक्यादयो ययुः । आदौ कैक्युपादानं तत्सं-
तोषस्यातिशयशोतनाय तेन तस्याः रामविषयकभीत्यतिशयः
सूचितः ॥ ६ ॥

गो० टी०-कैकेयीति । अग्रतो गमनं पश्चात्तापातिशयात्,
यानेनेत्येकवचनं प्रत्येकापेक्षया ॥ ६ ॥

७-९] ति० टी०-आर्यसंघातात्रैवर्णिकसमूहाः ॥ ७-९ ॥

रा० टी०-प्रयाता इति । तस्य रामस्य विचित्राः कथाः
कुर्वाणाः आर्यसंघाताः आर्याणां वशिष्ठादीनां संघाताः समूहाः
प्रयाताः अभवन्निति शेषः ॥ ७ ॥

गो० टी०-प्रयाता इति । आर्यसंघाताः त्रैवर्णिकसंघा-
तस्यैव कथाः तत्संबन्धिवाताः ॥ ७ ॥

रा० टी०-कथाप्रकारं बोधयन्नाह-मेघेत्यादिद्व्याभ्याम् ।
जगतः शोकनाशनं रामं कदा द्रक्ष्यामहे ॥ ८ ॥

गो० टी०-ता एवाह-मेघेत्यादिना । मेघश्यामं दूरस्थि-
तत्वेऽपि त्यक्तमशक्यं सौन्दर्यमुच्यते घर्माभितप्ताः पर्जन्यमिति-
व मेघश्यामं दर्शनमात्रेण सर्वसंतापहरं महाबाहुमायताश्च
मुह्यताश्चेति ह्युक्तम् । महाबाहुं तादृशसौन्दर्यवद्भवदानविषयौ-
दार्यशक्तं महाबाहुं तादृशसौन्दर्यभोगप्रदानसमर्थं राममिन्दीवर-
श्यामं सर्वशत्रुनिवर्हणमिति वद स्थिरसत्त्वं स्थिरव्यवसायं 'द्रव्या-
स्यव्यवसायेषु सत्त्वमन्त्री तु जन्तुषु' इत्यमरः । 'स्थिरचित्तम्'

इत्येवं कथयन्तस्ते संप्रहृष्टाः कथाः शुभाः । परिष्वजानाश्चान्योन्यं ययुर्नागरिकास्तदा ॥ १० ॥
 ये च तत्रापरे सर्वे संमता ये च नैगमाः । रामं प्रतिययुर्हृष्टाः सर्वाः प्रकृतयः शुभाः ॥ ११ ॥
 मणिकाराश्च ये केचित्कुम्भकाराश्च शोभनाः । सूत्रकर्मविशेषज्ञा ये च शस्त्रोपजीविनः ॥ १२ ॥
 मायूरकाः क्राकचिका वेधका रोचकास्तथा । दन्तकाराः सुधाकारा ये च गन्धोपजीविनः ॥ १३ ॥

इति च पाठः आश्रितप्रातिकूल्येनाप्यविकृतमनस्कं दृढवत्तम्
 अन्तरङ्गैरप्यप्रकम्प्याश्रितरक्षणदीर्घं कदा द्रक्ष्यामहे रामं तन्मु-
 खावलोकनमात्रं लभ्यते चेत् कैकेयीवचनजनिततापाः सर्वेऽपि
 निवर्तन् जगतः शोकनाशनं तस्मिन्सर्वलोकशोकनिवर्तके
 सति कथं वयं शोकाकुलाः स्याम तदीयसर्वलोकशोकनिवर्तक-
 त्वस्य अस्मच्छोकस्य च कः सवन्धः मा शुच इत्युक्तवतोऽप्य-
 स्यातिशय उक्तः ॥ ८ ॥

रा० टी०—दर्शने फलमाह—दृष्ट इति । नोऽस्माकं दृष्ट
 एव राघवः उद्यन् उदयं प्राप्नुवन् भास्करः सर्वलोकस्य तमो-
 ऽन्धकारमिव नः शोकमपनेप्यति । न इत्युभयान्वयि पूर्वत्र संव-
 न्धसामान्यविवक्षया पृथी ॥ ९ ॥

गो० टी०—दृष्ट इति । दृष्ट एव रामः सविहितश्चेत्स मन्द-
 स्मितो मा भूत् कदाश्च पूर्वकं किञ्चित् प्रियवचनं च मावोचत्
 अस्माभिश्च न यत्नः कार्यः किं तु दूरे दर्शनमात्रेणास्मच्छोकाः सर्वे
 नश्येयुः । तम इत्यादि । यथोद्यन् आदित्यो दूरस्थितोऽपि
 सकललोकान्धकारं निवर्तयति ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—परिष्वजाना परिष्वजमानाः नगरे चर-
 न्तीति नागरिकाः “चरति” इति ठक् ॥ १० ॥

रा० टी०—इतीति । इति एवंप्रकारेण शुभाः कथाः कथ-
 यन्तः अत एवान्योन्यं परिष्वजानाः नागरिकाः अयोध्यावा-
 सिनो जनाः ययुः ॥ १० ॥

गो० टी०—इतीति । परिष्वजानाः परिष्वजमानाः नगरे
 चरन्तीति नागरिकाः “चरति” इति ठक् ॥ १० ॥

११] ति० टी०—तत्र नगरे संमताः प्रसिद्धाः, नैगमा व-
 गिजः, प्रकृतयः श्रेणयः ॥ ११ ॥

रा० टी०—य इति । तत्रायोध्यायां ये नैगमाः वणिजः
 संमताः भरतेनाज्ञप्ता इत्यर्थः, ते अपरे अनाज्ञप्ताश्च प्रकृतयः
 प्रजाश्च रामं प्रति ययुः ॥ ११ ॥

गो० टी०—य इति । तत्र नगरे ये रामस्य संमताः ये
 च नैगमाः वणिजः ते सर्वे सर्वाः प्रकृतयः पौरश्रेणयश्च रामं
 प्रति ययुः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—श्रेणीर्विविच्याह—मणिकारा इति ।
 शाणादौ मणिशोधकाः, सूत्रकर्मविशेषज्ञास्तन्तुवायाः, शस्त्रो-
 पजीविनः शस्त्रनिर्माणोपजीविनः ॥ १२ ॥

रा० टी०—मणिकारा इति । ये मणिकाराः शाणादिना
 मणीनां शोधकाः ते च कुम्भकाराश्च सूत्रकर्मविशेषज्ञाः सूत्रक-

र्मविषयकविशेषज्ञानवन्तस्तन्तुवायादयः ये शस्त्रोपजीविनः
 शस्त्रनिर्माणादिना प्राप्तजीविकावन्तस्ते च ॥ १२ ॥

गो० टी०—ताः प्रपञ्चयति—मणीत्यादिना । अत्र यच्छब्द-
 रहितस्थले सोऽष्टपञ्जनीयः । मणिकाराः पद्मरागादिमणिस्संस्कार-
 काः, कुम्भकाराः कुलालाः शोभनाः स्वकार्यदर्शा इति यावत् । सूत्र-
 कर्मकृतः तन्तुवायादयः, शस्त्रोपजीविनः शस्त्रकारकाः, मायूरकाः
 मयूरपिच्छैश्छत्रव्यजनादिकारिणः, क्राकचिकाः क्रकचैः करपत्रै-
 श्चन्दनादिदासदलनकारिणः “क्रकचोऽङ्गी करपत्रम्” इत्यमरः ।
 रोचकाः दन्तकुञ्जवेदिकादिषु कान्त्युत्पादकाः, वेधकाः दाहररना-
 दिरन्ध्रकारिणः, दन्तकाराः दन्तैः पुत्रिकापीठशिविकादिकारकाः,
 सुधाकाराः प्रासादतलकुड्यादिषु सुधालेपनकर्मकराः, गन्धोपजी-
 विनः चन्दनकस्तूरीकर्पूरकुङ्कुमादिगन्धद्रव्यविक्रयजीविनः, खव-
 गंकाराः प्रसिद्धाः, कम्बलधावकाः कम्बलशोधकाः, जापकोच्छा-
 दकाः जापकास्तैलभ्यङ्गादिबानकारिणः उच्छादकाः अङ्गमर्द-
 काः “उच्छादनं सखलेलोद्वाहनोद्धर्तनेषु च” इति विश्वः । धूपकाः,
 गृहादिषु धूपवासकाः शौण्डिकाः मयकराः “गुण्डा करिकरे मये”
 इति वैजयन्ती । रजकाः निर्णेजकाः “निर्णेजकः स्याद्रजकः”
 इत्यमरः । तुन्नवायाः सौचिकाः “तुन्नवायस्तु सौचिकः” इत्यमरः ।
 ग्रामधोपमहत्तराः ग्राममहत्तराः धोपमहत्तराश्च महत्तराः प्रधा-
 नभूताः “धोप आभीरपट्टी स्यात्” इत्यमरः । शैलपाः भूमिका-
 धारिणः लीजीविनो वा अत एव सहजीभिरित्युक्तम् “शैला-
 लिनस्तु शैलपा जायाजीवाः” इत्यमरः । कैवर्ताः धीवराः “कैवर्ते
 दाशधीवरो” इत्यमरः । ते सर्वे ययुरित्यन्वयः ॥ १२-१६ ॥

१३] ति० टी०—मायूरका लीलामयूरग्राहिणः इदमुपल-
 क्षणं शुकादिकग्राहिणाम्, यद्वा मयूरपिच्छैश्छत्रादिव्यञ्जनका-
 रिणः, क्रकचः करपत्रं तेन जीवन्ति ते क्राकचिकाः, वेधका
 मणिमुक्तादिविकर्तारः, रोचकाः काचकुम्पादिकर्तार इति
 कतकः । दन्तकारा गजदन्तादिभिः सखद्रकादिकर्तारो दन्त-
 लेखकाश्च, सुधाकाराः सुधालेपकाराः, गन्धोपजीविनो गन्धद्र-
 व्यविक्रयिकाः ॥ १३ ॥

रा० टी०—मायूरकाः मयूरपिच्छरचितव्यजनादिना प्राप्त-
 जीविकावन्तः, क्राकचिकाः क्रकचाः करपत्राणि चन्दनादिचूर्ण-
 कारणीभूततल्लश्वविशेषास्तैर्जीवन्ति ये ते “क्रकचोऽङ्गीकरपत्रं
 स्यात्” इत्यमरः । वेधकाः मणिमुक्तादिछिद्रकारकाः, रोचकाः
 स्वक्रियाकौशल्येन गृहादिषु कान्त्युत्पादकाः, दन्तकाराः गजदन्तो-
 पादानकार्यनिष्पादकाः, सुधाकाराः प्रासादादिलेपनकारणीभू-
 तपाषाणादिभस्मकारकाः, गन्धोपजीविनः सुगन्धद्रव्यविक्र-
 यकर्तारः ॥ १३ ॥

सुवर्णकारः प्रख्यातास्तथा कम्बलकारकाः । स्नापकोष्णोदका वैद्या धूपकाः शौण्डिकास्तथा ॥ १४ ॥
 रजकास्तुन्नवायाश्च ग्रामघोषमहत्तराः । शैलूपाश्च सह स्त्रीभिर्यान्ति कैवर्तकास्तथा ॥ १५ ॥
 समाहिता वेदविदो ब्राह्मणा वृत्तसंमताः । गोरथैर्भरतं यान्तमनुजग्मुः सहस्रशः ॥ १६ ॥
 सुवेषाः शुद्धवसनास्ताम्रमृष्टानुलेपिनः । सर्वे ते विमलैर्यानिः शनैर्भरतमन्वयुः ॥ १७ ॥
 प्रहृष्टमुदिता सेना सान्वयात्कैकयीसुतम् । भ्रातुरानयने यातं भरतं भ्रातृवत्सलम् ॥ १८ ॥
 ते गत्वा दूरमध्वानं रथयानाश्वकुञ्जरैः । समासेदुस्ततो गङ्गां शृङ्गवेरपुरं प्रति ॥ १९ ॥
 यत्र रामसखा वीरो गुहो ज्ञातिगणैर्वृतः । निवसत्यप्रमादेन देशं तं परिपालयन् ॥ २० ॥
 उपेत्य तीरं गङ्गायाश्चक्रवाकैरलंकृतम् । व्यतिष्ठत सा सेना भरतस्यानुयायिनी ॥ २१ ॥
 निरीक्ष्यान्त्येतितां सेनां तां च गङ्गां शिवोदकाम् । भरतः सचिवान्सर्वानब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ २२ ॥

१४] ति० टी०—स्नापका उष्णोदकस्नापकाः, उष्णो-
 दका अङ्गमर्दकाः । 'उष्णोदकं सखल्लोद्वाहनोद्धर्तनेषु च' ।
 धूपका धूपक्रियया जीविनः, शौण्डिका मयकृतः, 'शुण्डा
 करिकरे मये' ॥ १४ ॥

रा० टी०—प्रख्याताः प्रसिद्धाः सुवर्णकाराः, कम्बलकार-
 काश्च स्नापकाः उष्णोदकादिना स्नाननिर्वाहकाः, उष्णोदकाः
 अङ्गनिपीडकाः ते च ते चेति द्वन्द्वः । 'उष्णोदकं सखल्लोद्वा-
 हनोद्धर्तनेषु च' इति कोशः । किंच स्नापकाः स्नानसाधकाः,
 उष्णोदकाः उदकोष्णकर्तारः 'स्नापकोच्छादकाः' इति धूप-
 णपाठः । उच्छादकाः अङ्गमर्दका इति तद्व्याख्या वैशाश्च धूपिकाः
 धूपक्रियाजनितजीविकावन्तः, शौण्डिकाः मयनिर्माणकर्तारः
 'शुण्डा करिकरे मये' इति वैजयन्ती ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—तुन्नवायाः सूच्या सीवनकर्तारः, ग्रामे
 घोषे च वर्तमाना महत्तराः शैलूपा नटाः, कैवर्तकाः 'कै-
 वर्तकारवाः' इति पाठे कारवाः कर्माः ॥ १५ ॥

रा० टी०—रजकाः वस्त्रप्रक्षालनजीविकावन्तः, तुन्नवायाः
 सूच्या सीवनजीविकावन्तः 'तुन्नवायस्तु सौचिकः' इत्यमरः ।
 ग्रामघोषमहत्तराः ग्रामघोषयोर्महत्तराः तत्तदधीशा इत्यर्थः । तत्र
 घोष आभीरपट्टी, स्त्रीभिः सह सहिताः शैलूपा नटाः 'कैवर्तकाः
 धीवराश्च यान्ति ययुः' श्लोकचतुष्टयमेकान्वयि 'शैलूपो नटवि-
 ल्वयोः' इति मेदिनी 'कैवर्तं दाशधीवरौ' इत्यमरः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—गोरथैः शकटैः ॥ १६ ॥

रा० टी०—समाहिता इति । समाहिताः रामावेशित-
 चित्ताः वृत्तसंमताः वृत्तं वर्तनं संमतं सच्छाञ्छाङ्कूलं येषां ते
 सहस्रशो ब्राह्मणाः गोरथैर्भरतमनुजग्मुः ॥ १६ ॥

गो० टी०—समाहिता इति । समाहिताः योगिनः
 गोरथैर्दृष्टमयुक्तयैः शकटैरिति यावत् ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—गोरोचनकुङ्कुमादिसंबन्धयुक्ताम्रवर्णं मृष्टं
 संपूर्णमण्डलेपोऽल्लेपनं येषां ते ॥ १७ ॥

रा० टी०—सुवेषा इति । ताम्रमृष्टाल्लेपिनः ताम्रेण
 रक्तवर्णेन मृष्टं संयुक्तं यदल्लेपनं तद्वन्तः सर्वे ते अयोध्यावा-
 सिनः भरतमन्वयुः ॥ १७ ॥

गो० टी०—सुवेषा इति । ताम्रमृष्टाल्लेपनाः रक्तवर्ण-
 संपूर्णङ्गरागाः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—प्रहर्षः कायिकरोमाञ्चादिरूपः मोदो
 मानसः ॥ १८ ॥

रा० टी०—प्रहृष्टेति । प्रहृष्टेन भरतहर्षेण मुदिता प्रहृष्टा
 सा सेना भरतमन्वयात् ॥ १८ ॥

गो० टी०—प्रहृष्टमुदितेति । प्रहर्षः कायिको रोमा-
 ञ्चादिः प्रमोदो मानसो हर्षः आनयने आनयननिमित्तम् ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—शृङ्गवेरपुरं प्रति शृङ्गवेरपुर इत्यर्थः ॥ १९ ॥

रा० टी०—ते इति । ते भरतादयः रथादिभिः दूरमध्वानं
 गत्वा शृङ्गवेरपुरं प्रति तत्समीपे गङ्गां समासेदुः ॥ १९ ॥

गो० टी०—त इति । शृङ्गवेरपुरं प्रति दूरमध्वानं गत्वा
 गङ्गां समासेदुरिति संबन्धः, यद्वा शृङ्गवेरपुरं प्रतीति लक्षणे
 कर्मप्रवचनीयः शृङ्गवेरपुर इत्यर्थः ॥ १९ ॥

२०—२१] ति० टी०—अप्रमादेन सावधानतया ॥ २० ॥ २१ ॥

रा० टी०—तत्प्रकारमाह-यत्रेति । ज्ञातिगणैः ज्ञातिस-
 मूहैः वृतः गुहः अप्रमादेन प्रमादरहितत्वेन परिपालयन् रक्ष-
 न्स्व यत्र देशे निवसति तं देशमुपेत्य प्राप्य चक्रवाकैरलंकृतं
 गङ्गायास्तीरं भरतस्यानुयायिनी सा सेना व्यवातिष्ठत । श्लोक-
 द्वयमेकान्वयि ॥ २० ॥ २१ ॥

गो० टी०—यत्रेति । अप्रमादेन सावधानतया रामविरो-
 ध्यागमनवारणपर इत्यर्थः । तत्र देशे विद्यमानं शृङ्गवेरपुरं
 प्रतीति पूर्वेणान्वयः ॥ २० ॥

गो० टी०—उपेत्येति । व्यवातिष्ठत व्यवस्थिताभूत् २१ ॥ २२

२२] ति० टी०—अवस्थितां गमनेऽनुयोगाम् ॥ २२ ॥

रा० टी०—निरीक्ष्येति । अवस्थितां गङ्गातीरे संस्थिता-

१ धावका इति गो. पाठः । २ स्नापकोच्छादका इति गो. पाठः । ३ धूपिका इति रा. पाठः । ४ ययुरिति गो. पाठः । ५ लेपना इति गो.
 पाठः । ६ विविधैरिति गो. पाठः । ७ यान्तमिति गो. रा. पाठः । ८ शृङ्गवेरिति गो. पाठः । ९ रामसख इति गो. पाठः । १० व्यवातिष्ठतेति गो. रा.
 पाठः । ११ अनुगतामिति गो. पाठः ।

निवेशयत मे सैन्यमभिप्रायेण सर्वतः । विश्रान्ताः प्रतरिष्यामः श्व ईमां सागरंगमाम् ॥ २३ ॥
 दातुं च तावदिच्छामि स्वर्गतस्य महीपतेः । और्ध्वदेहनिमित्तार्थमवतीर्योदकं नदीम् ॥ २४ ॥
 तस्यैवं ब्रुवतोऽमात्यास्तथेत्युक्त्वा समाहिताः । न्यवेशयंस्तांश्छन्देन स्वेन स्वेन पृथक्पृथक् ॥ २५ ॥

निवेश्य गङ्गामनु तां महानदीं चमूं विधानैः परिवर्हंशोभिनीम् ।

उवास रामस्य तदा महात्मनो विचिन्तमानो भरतो निवर्तनम् ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

चतुरशीतितमः सर्गः ।

सेनानुगत्वाद्भरते रामहिंसाविषयकं दोषमाशङ्क्य गृहस्तत्तरणप्रतिरोधमीहमानो दाशान्नौरक्षणे विनियोज्य स्वयं भरतभाव-
 जिज्ञासुस्तरसमीपं ययौ । स्वोपाहृतफलमूलादिभि कृतातिथ्यं विश्रान्तं गतश्रममेनं पुरतः प्रयान्तमनुमेने ।

ततो निविष्टां ध्वजिनीं गङ्गामन्वाश्रितां नदीम् । निषादराजो दृष्ट्वैव ज्ञातीन्सं परितोऽब्रवीत् ॥ १ ॥

मित्यर्थः, तां सेनां शिवोदकां मङ्गलप्रदोदकविशिष्टां गङ्गां
 निरीक्ष्य भरतः सचिवानब्रवीत् ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—अथ विश्रान्ताः श्वः प्रतरिष्यामः,
 इत्यभिप्रायेणेति मदभिप्रायज्ञापनेन निवेशयतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

रा० टी०—वचनाकारमाह—निवेशयतेति । अभिप्रायेण
 तत्तदिच्छया सर्वतः चतुर्दिक्षु मे सैन्यं निवेशयत । तत्प्रयोजन-
 माह—इदानीं विश्रान्ताः गतश्रमाः वयं श्वः प्रातः इमां प्रसिद्धां
 नदीं गङ्गां प्रतरिष्यामः प्रतरिताः स्म ॥ २३ ॥

गो० टी०—निवेशयतेति । अभिप्रायेण तत्तदिच्छया
 इदानीं विश्रान्ताः श्वो नदीं प्रतरिष्याम इति संबन्धः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—और्ध्वदेहनिमित्तार्थम् एतच्छरीरपातो-
 त्तरकालिकदेहभवसुखप्रयोजनायेत्यर्थः । यद्वा एतदेहपातादूर्ध्व
 जातदेहो निमित्तं यस्य परलोकस्य स ऊर्ध्वदेहनिमित्तः परलोकः
 स्वार्थिकोऽणु तदर्थमित्यर्थः । मध्ये मिलितनयन्तरे एवमनुकया
 गङ्गायास्तर्पणेन पितृस्वर्गप्राप्तिकरत्वं सूचितम् ॥ २४ ॥

रा० टी०—तत्र स्थितौ प्रयोजनान्तरमाह—दातुमिति ।
 नदीं गङ्गामवतीर्य स्वः सर्वपरं लोकं साकेतं गतस्य प्राप्तस्य
 महीपतेः पितुः और्ध्वदेहनिमित्तार्थमौर्ध्वदेहानामूर्ध्वगतशरीराणां
 निमित्तमर्थः प्रार्थना यस्य तदुदकं दातुमिच्छामि ॥ २४ ॥

गो० टी०—दातुमिति । और्ध्वदेहनिमित्तार्थम् ऊर्ध्वदेहभव-
 सुखप्रयोजनायेत्यर्थः, नदीमवतीर्य पितुरौर्ध्वदेहनिमित्तार्थमुदकं
 दातुमिच्छामित्यन्वयः ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—स्वेन स्वेन छन्देन स्वस्वेच्छया ॥ २५ ॥

रा० टी०—तस्येति । ब्रुवतस्तस्य भरतस्य एवं वचनं
 तथेत्युक्त्वा समाहिताः सचिवास्तां सेनां स्वेन स्वेन छन्देन
 स्वस्वेच्छया पृथक् पृथक् न्यवेशयन् ॥ २५ ॥

गो० टी०—तस्येति । छन्देन इच्छया 'छन्दः श्रुतीच्छा-
 पयेयु' इति वैजयन्ती ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—गङ्गामनु गङ्गां लक्ष्मीकृत्येत्यर्थः । परिवर्हो
 यात्रोपयुक्तपटवेश्मायुपकरणजातम् । विधानैर्वासव्यवस्थाकल्प-
 नैः रामस्य निवर्तनं विचिन्तमानः चिन्तयमान इत्यर्थः ॥ २६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामोये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

रा० टी०—निवेशयेति । परिवर्हंशोभिनीं परिवर्हः यात्रो-
 पयोगिपटवेश्मायुपकरणजातैः शोभते तच्छीलिनीं चमूं सेनां
 विधानैः यथोचितस्थापनादिविधिभिः महानदीं गङ्गामनु निवेश्य
 महात्मनो रामस्य निवर्तनमयोध्यागमनं विचिन्तमानः चिन्त-
 यमानो भरतः उवास 'तथोपकरणं प्रोक्तं परिवर्हः परिच्छदे'
 इति हलायुधः ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
 मणावयोध्याकाण्डे त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

गो० टी०—निवेशयेति । गङ्गामनु निवेश्य गङ्गामनुसृत्य
 निवेश्य गङ्गाकूलानुसारेण निवेशयेति यावत् विधानैस्तत्तज्जा-
 तिव्यवस्थाकल्पनादिभिः परिवर्हंशोभिनीं परिवर्हो यात्रोपयुक्त-
 पटवेश्मायुपकरणम् 'तथोपकरणं प्रोक्तं परिवर्हः परिच्छदे'
 इति हलायुधः ॥ २६ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-
 ऽयोध्याकाण्डव्याख्याने त्र्यशीतितमः सर्गः ॥ ८३ ॥

१] ति० टी०—गङ्गामनु आश्रिताम्, निविष्टां क्वचित्का-
 यैः अभिनिवेशयतीम् ॥ १ ॥

रा० टी०—ससैन्यभरतस्थितान्तरकालिकं वृत्तमाह—तत
 इत्यादिभिः । निविष्टां गङ्गातीरे संस्थितामत एव गङ्गामन्वा-
 श्रितां सेवमानां ध्वजिनीं भरतसेनां दृष्ट्वैव परितो विद्यमानान्
 ज्ञातीन् निषादराजोऽब्रवीत् ॥ १ ॥

गो० टी०—तत इत्यादि । गङ्गामन्वाश्रितां प्राप्तामत एव
 निविष्टां कृतनिवेशां ध्वजिनीं सेनां दृष्ट्वा संस्वरितः रुसंभमः ॥ १ ॥

महतीयमितः सेना सागराभा प्रदृश्यते । नास्यान्तमवगच्छामि मनसापि विचिन्तयन् ॥ २ ॥
 यदा नु खलु दुर्बुद्धिर्भरतः स्वयमागतः । स एष हि महाकायः कोविदारध्वजो रथे ॥ ३ ॥
 बन्धयिष्यति वा पौशैरथ वास्मान्वधिष्यति । अनु दाशरथिं रामं पित्रा राज्याद्विवासितम् ॥ ४ ॥
 संपन्नां श्रियमन्विच्छंस्तस्य राज्ञः सुदुर्लभाम् । भरतः कैकयीपुत्रो हन्तुं सैमधिगच्छति ॥ ५ ॥
 भर्ता चैव सखा चैव रामो दाशरथिर्मम । तस्यार्थकामाः संनद्धा गङ्गानूपेऽत्र तिष्ठत ॥ ६ ॥
 तिष्ठन्तु सर्वदाशाश्च गङ्गामन्वाश्रिता नदीम् । बलयुक्ता नदीरक्षा मांसमूलफलाशनाः ॥ ७ ॥
 नावां शतानां पञ्चानां कैवर्तानां शतं शतम् । संनद्धानां तथा यूनां तिष्ठन्वित्यभ्यचोदयत् ॥ ८ ॥

२] ति० टी०—इत इह गङ्गातीरे । नास्या अन्तमित्यर्थे संशिरार्थः ॥ २ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—महतीति । सागराभा सद्यद्रसदृशी महती इयं सेना इतः अस्मादेव स्थानात्प्रदृश्यते अत एव अस्य सैन्यस्य मनसापि अन्तं निवर्तकं चिन्तयन्सन्न अवगच्छामि निश्चिनोमि ॥ २ ॥

गो० टी०—महतीति । इतः इह शृङ्गिवेरपुरे अस्य सेनारूपवस्तुनः चिन्तयन्नहं मनसापि नास्यान्तमधिगच्छामीति संबन्धः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—यदा नु खलु यस्मादेतोर्दुर्बुद्धिर्भरतः स्वयमागतस्ततो महती सेना प्रदृश्यत इत्यन्वयः, रामपीडार्थं प्रवृत्त इत्याशयेन दुर्बुद्धितावादः । भरतागमनचिह्नमाह—स इति । महाकायो महाप्रमाण इक्ष्वाकुल्लुचिह्नभूतः कोविदारध्वजो रथे दृश्यते, अतो भरत एवायमिति भावः ॥ ३ ॥

रा० टी०—ननु किं निश्चयाभावेनेत्यत आह—यदेति । महाकायः उन्नतशरीरः रथे कोविदारध्वजः कोविदारसदृशः ध्वजो यस्य स स्वयमागतः एष भरतः यदा खलु दुर्बुद्धिः रामसंप्रदानकद्रोहवानित्यर्थः, तदा पित्रा विवासितं राममनु विद्यमानानस्मान्वधिष्यति पार्श्वैर्बन्धयिष्यति वा । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ३ ॥ ४ ॥

गो० टी०—यथेति । सः इक्ष्वाकुल्लुचमागतः कोविदारध्वजः रथे दृश्यते हि यस्मात् अतो भरतः स्वयमागतः यथा तु खलु ध्रुवमित्यर्थः, कोविदारध्वजः दुर्बुद्धिरित्यनेन भरतो रामद्रोहाकाङ्क्षया आगच्छतीति शङ्कितवानिति गम्यते ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—नन्वाद्यातु भरतः, किमस्माकमत आह—बन्धयिष्यतीति । स्वाभात्यैरिति शेषः, वधिष्यतीति वा । अनु ततः पश्चाद्रामं वधिष्यति इति मन्ये इति शेषः ॥ ४ ॥

गो० टी०—तदेव स्थापयिष्यति—बन्धयिष्यतीत्यादिना । दाशानस्मान् बन्धयिष्यति अथवा वधिष्यति हनिष्यति हनो हृदि वधादेश आर्षः । अथ अथवा दाशरथिं ज्ञातिभूतमिति भावः विवासितं दुर्बुद्धमित्यर्थः, संपन्नान् अप्रच्युतां रामगमने हि श्रीः प्रच्युता स्यात् कैकेयीपुत्र इति दुष्प्रकृतित्वे हेतुः तस्य राज्ञः राजत्वाहस्य रामस्य सुदुर्लभाम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

५] ति० टी०—ननु रामवधेऽस्य किं फलमत आह—संपन्नामिति । संपूर्णमित्यर्थः सार्वकालिकीमिति यावत्, तस्य राज्ञो रामस्य सुदुर्लभां तस्मिज्जीवति दुष्प्रापाम् अतो रामं हन्तुं समधिगच्छति बुद्धिं प्राप्नोति ॥ ५ ॥

रा० टी०—द्रोहे स्वीहितहेतुं वदन्नाह—संपन्नामिति । संपन्नां श्रियमन्विच्छन् भरतः हन्तुं सद्युपगच्छति राममित्रवर्गानिति शेषः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—नन्वेवमपि तव का भीतिरत आह—भर्तेत्यादि । एवं च तत्पक्षत्वाद्दस्माकं भीतिरिति भावः । अस्माभिश्च सखित्वादेव रामेष्टं कर्तव्यम्, अतो नास्माभिरेते गङ्गा तारयितव्याः, अतो यूयं तस्य रामस्यार्थकामाः प्रयोजनेच्छवः संनद्धा अत्र गङ्गानूपे मत्संनिधौ तिष्ठत ॥ ६ ॥

रा० टी०—ननु ततः किमित्यत आह—भर्तेति । मम भर्तादिः राम एव एतेन वयमपि तद्वेष्या इति सूचितम् । रामाडयायित्वाद्दस्माभिरपि तदुपकृतिः कर्तव्येति बोधयन्नाह—तस्य रामस्य अर्थकामाः प्रयोजनसिद्धिविषयकेच्छावन्तः अत एव सन्नद्धाः धृतकवचाः यूयं गङ्गानूपे गङ्गातीरे तिष्ठत ॥ ६ ॥

गो० टी०—किमतोऽभवत् इत्यन्नाह—भर्तेति । अर्थकामा अर्थेच्छवः यूयमिति शेषः, अन्ये तीरे ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—सर्वे मामका दाशास्तु गङ्गां नदीमेवान्वाश्रिताः, नदीरक्षा नदीतरणमार्गविघ्नवन्तो मांसमूलफलाशना एतद्गीत्या तीरे आगन्तुमशक्यतया नावारोपितमांसायशना बलवन्तः सन्तस्तिष्ठन्तु ॥ ७ ॥

रा० टी०—स्थितिप्रयोजनं वदन्नाह—तिष्ठन्विति । बलयुक्ताः सेनासहिताः नदीरक्षाः सेनातरणवारणादिना नदीरक्षणकर्तारः अत एव गङ्गामन्वाश्रिताः सर्वे दाशाः धीवराः भवन्तः तिष्ठन्तु ॥ ७ ॥

गो० टी०—तिष्ठन्विति । सर्वे दाशाश्च गङ्गामन्वाश्रिताः सन्तः बलयुक्ताः सेनायुक्ताः नदीरक्षाः नदीतरणमार्गं रक्षन्तः मांसमूलफलाशनाः नावारोपितमांसायशनाः तिष्ठन्तु ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—बलवत्तामेवाह—नावामिति । पञ्चशतसंख्याकनावां प्रत्येकं संनद्धानां युद्धसंनहवतां यूनां युद्धार्हाणां कैवर्तानां शतं शतमारुह्य तिष्ठन्वित्यभ्यचोदयत् ॥ ८ ॥

१ अधिगच्छामीति गो. पाठः । २ यथा खिति गो. पाठः । ३ दाशानयेति गो. पाठः । ४ अयेति गो. पाठः । ५ समुपगच्छतीति रा. पाठः । ६ सर्वे इति गो. पाठः ।

यदि तुष्टस्तु भरतो रामस्येह भविष्यति । इयं स्वस्तिमती सेना गङ्गामद्य तरिष्यति ॥ ९ ॥
 इत्युक्त्वोपायनं गृह्य मत्स्यमांसमधूनि च । अभिचक्राम भरतं निषादाधिपतिर्गुहः ॥ १० ॥
 तमायान्तं तु संप्रेक्ष्य सृतपुत्रः प्रतापवान् । भरतायाचक्षेऽथ समयज्ञो विनीतवत् ॥ ११ ॥
 एष ज्ञातिसहस्रेण स्थपतिः परिवारितः । कुशलो दण्डकारण्ये वृद्धो भ्रातुश्च ते सखा ॥ १२ ॥
 तस्मात्पश्यतु काकुत्स्थ त्वां निषादाधिपो गुहः । असंशयं विजानीते यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥
 एतच्च वचनं श्रुत्वा सुमन्त्राद्भरतः शुभम् । उवाच वचनं शीघ्रं गुहः पश्यतु मामिति ॥ १४ ॥
 लब्धवानुज्ञां संप्रहृष्टो ज्ञातिभिः परिवारितः । आगम्य भरतं प्रह्वो गुहो वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 निष्कुटश्चैव देशोऽयं वञ्चिताश्चापि ते वयम् । निवेदयाम ते सर्वं स्वके द्वाशगृहे वस ॥ १६ ॥

रा० टी०—तरणवारणप्रकारमाह—नावामिति । पञ्चानां शतानां प्रश्नशतसंख्याकानां नावाष्टपरि संनद्धानां युनां कैवर्तानां शतं शतं तिष्ठतु गङ्गादक्षिणकूले इति शेषः, इति अभ्यचोदयत् गुह इति शेषः । एतेन नौकाभाभावेन तरणप्रतिबन्धोऽर्थात् सेत्स्यतीति सूचितम् ॥ ८ ॥

गो० टी०—नावामित्यादि । पञ्चानां शतानां नावामेकैकस्या नावः कैवर्तानां शतं शतं तिष्ठन्तु शतं शतं कैवर्ताः तिष्ठन्त्वित्यर्थः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—एवं स्थितैरपि युद्धे त्वरा न कार्येत्याह—यदीति । यदि रामविषये तुष्टस्तदेयं सेना स्वस्तिमती तरिष्यति अन्यथा नौकास्त स्थित्वा एतान्निहन्म इति भावः । 'यदादुष्टः' इति पाठेऽदुष्ट इति च्छेदः ॥ ९ ॥

रा० टी०—नञ् नावोऽपि दूरदेशं नेतव्या इत्यत आह—यदीति । इह अस्मिन्समये भरतः यदि रामस्य तुष्टस्तोपको भविष्यति तदा स्वस्तिमती इयं तदीया सेना अथैव तरिष्यति तेन नावो दूरं प्रनेतव्या इति व्यञ्जितम् ॥ ९ ॥

गो० टी०—यदेति । रामस्य तुष्टः रामविषयतुष्टः 'यदादुष्टः' इति पाठे अदुष्ट इति पदच्छेदः स्वस्तिमतीति अन्यथा हन्तव्येति भावः ॥ ९ ॥

१०—११] ति० टी०—अभिचक्राम दर्शनार्थम् ॥ १० ॥ ११ ॥

रा० टी०—इतीति । इत्युक्त्वा मत्स्यादीनि गृहीत्वा भरतमभिचक्राम जगाम तत्र मत्स्यः दैन्यनिवर्तकवायुमान् औषधिविशेषः । तथाहि मदो दैन्यस्य सो नाशः तद्वान् अः वायुर्यस्य सः 'अः कृष्णः शंकरो ब्रह्मा शक्रः सोमोऽनिखोऽनलः' इति मात्रिका । मांसं राजभोग्यवस्तुविशेषः अस्य तत्त्वमद्युपदमेव वक्ष्यते मधु पुष्परसः ॥ १० ॥

रा० टी०—तमिति । समयज्ञो विनीतवान् सृतपुत्रः सुमन्त्रः भरताय आचक्षे कथयामास ॥ ११ ॥

गो० टी०—इतीति । उपायनं कौशेयादि, मांसं मृगानाम् ॥ १० ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—स्थपतिः प्रभुः । दण्डकारण्ये कुशलो नियहाडग्रहसमर्थश्चारेस्तत्रत्यवृत्तान्तज्ञः ॥ १२ ॥

१३—१५] ति० टी०—अपि चानेन प्रयोजनमस्तीत्याह—असंशयमिति ॥ १३—१५ ॥

रा० टी०—तत्प्रकारमाह—एष इति । ज्ञातिसहस्रेण परिवारितः युक्तः स्थपतिः अधीशः दण्डकारण्ये कुशलः तद्विषयकविशेषज्ञानवान् एषः गुहः ते भ्रातुः रामस्य सखा तस्माद्धेतोर्गुहः त्वां पश्यतु प्रतीहारैर्निवारितो न स्यादित्यर्थः । यत्र तौ रामलक्ष्मणौ तं देशमसंशयं यथा स्यात्तथा विजानीते । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १२ ॥ १३ ॥

रा० टी०—एतदिति । भरतः एतत् शुभं वचनं श्रुत्वा गुहः मां शीघ्रं पश्यतु कश्चित् निवारयत्वित्यर्थः, इति वचनमुवाच ॥ १४ ॥

गो० टी०—एष इति । स्थपतिः प्रभुः दण्डकारण्ये कुशलः तत्र संचरणसमर्थ इत्यर्थः । विजानीते तं देशमित्यर्थः ॥ १२—१४ ॥

रा० टी०—लब्ध्वेति । अनुज्ञामाज्ञां लब्ध्वा संप्रहृष्टो गुहः प्रह्वः कृतशिरोनतिः सन्नागम्य वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥

गो० टी०—लब्ध्वेति । प्रह्वः कृतप्रणामः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—अयं देशो निष्कुटो गृहारामकल्पः । वयं वञ्चिताः प्रस्थानसमयेऽप्रेषितनियोगदेशत्वात् । इयमुपचारोक्तिः सर्वं राज्यं ते निवेदयाम, वयं त्वदीयाः, अतः स्वीयदाशगृहे वस ॥ १६ ॥

रा० टी०—वचनाकारमाह—निष्कुट इति । निष्कुटः गृहारामतुल्यः भवद्भोगयोग्य इत्यर्थः, अयं देशोऽस्तीति शेषः । ते त्वत्सेवका वयं तु वञ्चिताः स्वानवधानतया प्रलम्बिताः । एतेन प्रत्युद्गमनकरणाभावप्रयुक्तः पश्चात्तापस्तस्य सूचितः । सेवकोचितमाह—सर्वं वृत्तजातं ते निवेदयाम अतः स्वके स्वकीये दाशगृहे अस्मदधिष्ठितभवने वस ॥ १६ ॥

गो० टी०—निष्कुट इति । अयं देशः मदधिष्ठितवनप्रदेशः ते निष्कुटः गृहारामभूतः 'गृहारामस्तु निष्कुटः' इत्यमरः । त्वद्भोगयोग्य इति यावत् । वयं च वञ्चिताः अत्र गमनानिवेदेन

१ यदेति गो. पाठः । २ सेयमिति गो. पाठः । ३ विनयज्ञ इति गो. पाठः । ४ विनीतवानिति रा. पाठः । ५ लब्ध्वाभ्यनुज्ञां संप्रहृष्ट इति गो. पाठः । ६ निवेदयामस्ते सर्वे इति गो. पाठः । ७ दासकुले इति गो. पाठः ।

अस्ति मूलफलं चैतन्निषादैः स्वयमर्जितम् । आर्द्रं शुष्कं यथा मासं वन्यं चोच्चावचं तथा ॥ १७ ॥
 आंशंसे स्वाशिता सेना वत्स्यत्येनां विभावरीम् । अर्चितो विविधैः कामैः श्वः ससैन्यो गमिष्यसि ॥ १८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

पञ्चाशीतितमः सर्गः ।

प्रस्थितो भरतो गुहं संश्लाघ्य भरद्वाजाश्रमप्रापकं पन्थानं पप्रच्छ । सातुगोऽहं ते मार्गं दर्शयामीति प्रतिज्ञाय स्वाशङ्कां निवेद्य भरतं प्रति रामविषयकं तदभिप्रायं पप्रच्छाभीक्ष्णं शोचन्तं च तमासायं समाश्वासयत् ।

एवमुक्तस्तु भरतो निषादाधिपतिं गुहम् । प्रत्युवाच महाप्राज्ञो वाक्यं हेत्वर्थसंहितम् ॥ १ ॥
 ऊर्जितः खलु ते कामः कृतो मम गुरोः सखे । यो मे त्वमीदृशीं सेनामभ्यर्चयितुमिच्छसि ॥ २ ॥
 इत्युक्त्वा स महातेजा गुहं वचनमुत्तमम् । अब्रवीद्भरतः श्रीमान्पन्थानं दर्शयन्पुनः ॥ ३ ॥

वञ्चिता इत्यर्थः, निवेदने हि प्रत्युद्गमनादिकं कर्तुं शक्यमिति भावः । सर्वे वयं ते त्वदीया इत्यर्थः अतः स्वके दासकुले दास-
 गुहे वसेति निवेदयामः विज्ञापयामः पूर्वं गङ्गामासायेति गङ्गा-
 पर्यन्तमार्गकरणेऽपि अद्य मनुष्यप्रेरणाभावात्त्वदागमनं न ज्ञात-
 वानस्मीति गुहेनोच्यते ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-वन्यं नीवारक्ष्यामाकादि ॥ १७ ॥

रा० टी०-अस्तीति । निषादैः स्वयमर्जितं वन्यं वनो-
 द्वयम् उच्चावचमाद्रं शुष्कं च एतन्मूलफलं मांसं राजभोग्यं वस्तु
 विशेषश्च अस्ति एतत्स्वीकृत्यित्यर्थः 'मांसं स्यादामिषे ह्रीवम्'
 इति मेदिनीकोशेन मांसशब्दस्यामिषार्थकत्वमवगतम् । अमि-
 षशब्दस्य भोग्यवस्तुपरत्वं तु 'भोग्यवस्तुनि संभोगेऽप्युक्तोचे
 पल्लेऽपि च' इति तत्कोशादेवेति बोध्यम् ॥ १७ ॥

गो० टी०-अस्तीति । वन्यं नीवारक्ष्यामाकप्रियङ्गवादि-
 धान्यम् आसंशे प्रार्थयामि । स्वाशिता सृष्टु भोजिता ॥ १७ ॥ १८ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-
 ऽयोध्याकाण्डव्याख्याने चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

१८] ति० टी०-स्वाशिता सृष्टु भोजिता वत्स्यतीत्याशं-
 से प्रार्थये । 'वसत्वेनाम्' इति पाठान्तरम् तत्रांशे इति
 पुनरुक्तम् ॥ १८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

रा० टी०-आंशंसे इति । स्वाशिता सृष्टु भोजिता सेना
 एनां विभावरीं रात्रिं वसतु विविधैः कामैः अस्मन्मनोरथैरर्चितः
 ससैन्यस्त्वं श्वः प्रातर्गमिष्यसि गन्तासि ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-

मणावयोध्याकाण्डे चतुरशीतितमः सर्गः ॥ ८४ ॥

१] ति० टी०-एवमिति । हेत्वर्थसंहितं हेत्वार्थभ्यामुप-
 पत्तियोजनाभ्यां संयुक्तम् ॥ १ ॥

रा० टी०-निषादप्रार्थनानन्तरकालिकं वृत्तमाह-एवमि-
 त्यादिभिः । एवमुक्तो भरतः हेत्वर्थसंहितं हेतुरुपपत्तिः ।
 अर्थः प्रयोजनं ताभ्यां संहितं युक्तं वाक्यं प्रत्युवाच ॥ १ ॥

गो० टी०-एवमिति । हेत्वर्थसंहितम् उपपत्तिप्रयोजना-
 भ्यां युक्तम् ॥ १ ॥

२] ति० टी०-ऊर्जितो महांस्तेऽयं कामः कामनाविषयो
 मत्सत्कारो मम कृत एव खलु । कयं तत्राह-यो मे इति ।
 तव श्रद्धयैव सर्वं कृतमित्यर्थः ॥ २ ॥

रा० टी०-वाक्याकारमाह-ऊर्जित इति । यस्त्वमीदृशीं
 महतीं सेनामभ्यर्चयितुमिच्छसि तेन ते त्वया ऊर्जितः महान्
 कामः स्वेच्छाविषयीभूतसत्कारः कृतः अतः परं न किञ्चित्क-
 र्तव्यमस्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

गो० टी०-ऊर्जित इति । स्वस्य रामविषयभक्तिं द्योत-
 यितुं मम गुरोः सखे इत्युक्तं यस्त्वमेक एव ईदृशीमपरिच्छिन्नां
 सेनामभ्यर्चयितुमिच्छसि तस्य ते ऊर्जितः अभिदृढः कामः अर्च-
 नामनोरथः कृतः खलु कृत एव, तवाङ्गणनैव वयमर्चिता इति
 भावः ॥ २ ॥

३] ति० टी०-पन्थानं दर्शयन्गन्तव्यपथि संमुखं हस्तं
 कुर्वन्पुनः पुनरब्रवीदित्यन्वयः । आदरेण वारंवारं कथनम् ।
 'गुहं वचनमुत्तमम्' 'निषादाधिपतिं पुनः' इति द्वितीयचतु-
 र्थपादौ पाठान्तरे ॥ ३ ॥

रा० टी०-इतीति । स महातेजाः भरतः इत्युक्त्वा पन्थानं
 स्वगन्तव्यमार्गं दर्शयन्नङ्गुल्या बोधयन्पृच्छन्नित्यर्थः, पुनर-
 ब्रवीत् ॥ ३ ॥

गो० टी०-इतीति । महातेजा इति गान्धीयद्योतनम्
 उत्तममित्यनेनार्चनयोगमात्रेण वृत्तत्वकथनादवाप्तसमस्तकाम-
 त्वमुक्तम्, श्रीमानिति तात्कालिकं हर्षः ॥ ३ ॥

१ मूलं फलं चैवेति गो. पाठः । २ समुपाहृतमिति गो. पाठः । ३ च मांसं शुष्कं चेति गो. पाठः । ४ तथेति रा. पाठः । ५ महदिति गो.
 पाठः । ६ वत्स्यतीमामिति गो. वसत्वेनामिति रा. पाठः । ७ एकोऽभ्यर्चयितुमिति गो. पाठः । ८ इति गो. पाठः । ९ निषादाधिपतिमिति गो. पाठः ।

कतरेण गमिष्यामि भरद्वाजाश्रमं पथा । गहनोऽयं भृशं देशो गङ्गानूपो दुरत्ययः ॥ ४ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः । अब्रवीत्प्राञ्जलिर्भूत्वा गुहो गहनगोचरः ॥ ५ ॥
 दाशास्त्वनुगमिष्यन्ति देशज्ञाः सुसमाहिताः । अहं चानुगमिष्यामि राजपुत्र महाबल ॥ ६ ॥
 कच्चिन्न दुष्टो व्रजसि रामस्याक्लिष्टकर्मणः । इयं ते महती सेना शङ्कां जनयतीव मे ॥ ७ ॥
 तमेवमभिभाषन्तमाकाश इव निर्मलः । भरतः श्रद्धया वाचा गुहं वचनमब्रवीत् ॥ ८ ॥
 मा भूत्स कालो यत्कष्टं न मां शङ्किनुमर्हसि । राघवः स हि मे भ्राता ज्येष्ठः पितृसमो मतः ॥ ९ ॥
 तं निवर्तयितुं यामि काकुत्स्थं वनवासिनम् । बुद्धिरन्या न मे कार्या गुहसत्यं ब्रवीमि ते ॥ १० ॥
 स तु संहृष्टवदनः श्रुत्वा भरतभाषितम् । पुनरेवाब्रवीद्वाक्यं भरतं प्रति हर्षितः ॥ ११ ॥
 धन्यस्त्वं न त्वया तुल्यं पश्यामि जगतीतले । अयन्नादागतं राज्यं यस्त्वं त्यक्तुमिहेच्छसि ॥ १२ ॥

४] ति० टी०—कतरेण पथा । गहनो दुष्प्रवेशः ॥ ४ ॥

रा० टी०—तत्प्रकारमाह—कतरेणेति । भरद्वाजाश्रमं कतरेण मार्गेण गमिष्यामि अयं गङ्गानूपः गङ्गातीरदेशः गहनः वृद्धैर्मित्रिदः अत एव दुरत्ययः मार्गमन्तरा गन्तुमशक्यः । कतरेणेत्यनेन द्वौ मार्गौ दृश्यमानाविति सूचितम् ॥ ४ ॥

गो० टी०—कतरेणेति कतरेण केन मार्गेण भृशं गहनः अत्यन्तदुष्प्रवेशः अन्धो देशः जलप्रायो देशः 'जलप्रायमनूपं स्यात्' इत्यमरः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—गहनगोचरो गहनं वनं गोचरो देशो यस्य सः ॥ ५ ॥

रा० टी०—तस्येति । राजपुत्रस्य भरतस्य वचनं श्रुत्वा गहनगोचरः वनाभिज्ञः गुहः अब्रवीत् ॥ ५ ॥

गो० टी०—तस्येति । गहनं काननं गोचरः संचारप्रदेशो यस्य सः गहनगोचरः 'गहनं काननं वनम्' इत्यमरः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—दाशास्त्विति । अतो गहनविषया न काचिच्छङ्केति भावः ॥ ६ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—दाशा इति । देशज्ञाः सुसमाहिताः एकाग्रचित्ताः दाशाः धीवराः अनुगमिष्यन्ति अहं चानुगमिष्यामि त्वामिति शेषः, एतेन मार्गप्रभस्य न प्रयोजनमिति सूचितम् ॥ ६ ॥

गो० टी०—दाशा इति । अहमनुगमिष्यामि अतो न मार्गविषयविचारः कर्तव्य इति भावः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—अपि त्वक्लिष्टकर्मणो रामस्य विषये दुष्टो दुष्टभावो न व्रजसि कच्चिद्रामद्रोहं कर्तुं न व्रजसि कच्चिदित्यर्थः । ननु का ते दोषशङ्का तत्राह—इयं ते इति । रामसंदर्शनमात्राय गमने एतावत्सेनाया व्यर्थत्वान्मम संदेह इति भावः ॥ ७ ॥

रा० टी०—कच्चिदिति । अक्लिष्टकर्मणो रामस्य दुष्टः दुष्कः सन् कच्चिन्न व्रजसि कच्चिदिति शङ्कायाम् । ननु कुत एवमाशङ्कसे इत्यत आह—महती अतिप्रवृद्धा इयं ते सेनाशङ्कां जनयति ॥ ७ ॥

गो० टी०—कच्चिदिति । न दुष्टः अदुष्टः सुष्ठुपेति समासः, रामस्य रामविषये अदुष्टो व्रजसि कच्चिन्न दुष्टो न व्रजसि कच्चिदिति वा संबन्धः । अक्लिष्टकर्मण इत्यनेन निरपायत्वमुक्तम् । शङ्काप्रसक्तौ हेतुमाह—इयमिति । अशङ्को व्रजसि चैव सेना व्यर्थेति भावः । इवशब्दः शङ्काया ईपत्वं योतयति ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—आकाश इवेत्युपमया त्रैकालिकमलसंबन्धाभावो दर्शितः ॥ ८ ॥

रा० टी०—तमिति । एवमभिभाषन्तं तं गुहमाकाश इव निर्मलः सर्वकालं दोषसंसर्गरहितः भरतः अब्रवीत् ॥ ८ ॥

गो० टी०—तमिति । आकाश इव निर्मल इत्यनेन तच्छङ्कितदोषस्य तत्र प्रसक्तिरेव नास्तीत्युच्यते आकाशे हि पङ्कादुल्लेपे स तत्र न प्रसज्जति किंतु स्वहस्त एव मलिनो भवति । श्रद्धया स्वस्मिन्दोषालेपेऽप्यक्रोधया ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—यद्यत्र काले कष्टं त्वदाशङ्कितं रामद्रोहं रूपं जायते स कालो मा भूत् हि यतो राघवो ज्येष्ठो भ्राता पितृसमः, अतो मां शङ्कितुं नार्हसि ॥ ९ ॥

रा० टी०—मेति । यस्मिन् काले कष्टं त्वदाशङ्कास्पदी-भूतदुःखमूलं भ्रातृद्रोह इत्यर्थः, स कालो मा भूत् । विरोधायोग्यतां बोधयन्नाह—ज्येष्ठो मे भ्राता राघवो रामः मम पितृसमः, एतेन तत्र विरोधाशङ्का कदाचिन्न कर्तव्येति सूचितम् ॥ ९ ॥

गो० टी०—मा भूदिति । यत् यस्मिन् काले कष्टं त्वया आशङ्कितं कष्टं जायते स कालो मा भूत् कलिकाले हि तादृशप्रसङ्गः अतो मां शङ्कितुं नार्हसि । तत्र हेतुः—राघव इत्यादि । न ते कार्या त्वया न कार्या ॥ ९ ॥ १० ॥

१०—१२] ति० टी०—तदेवाह—तमिति । मे मयि । 'न ते कार्या' इति पाठान्तरम् ॥ १०—१२ ॥

रा० टी०—ननु किमर्थं गमनमित्यत आह—तमिति । वनवासिनं तं रामं निवर्तयितुं यामि ते तुभ्यं सत्यं ब्रवीमि अतः अन्या विरोधविषयिणी बुद्धिर्न कार्या ॥ १० ॥

रा० टी०—स इति । भरतभाषितं श्रुत्वा संहृष्टवदनः स गुहः भरतं पुनरब्रवीत् ॥ ११ ॥

१ गुहेति गो. पाठः । २ वाक्यमिति गो. पाठः । ३ त्वान्विति गो. पाठः । ४ धन्विन इति गो. पाठः । ५ त्वाऽन्विति गो. पाठः । ६ यश्च इति गो. पाठः । ७ मेति रा. पाठः । ८ ते इति गो. पाठः ।

शाश्वती खलु ते कीर्तिलोकाननु चरिष्यति । यस्त्वं कृच्छ्रगतं रामं प्रत्यानयितुमिच्छसि ॥ १३ ॥
 एवं संभाषमाणस्य गुहस्य भरतं तदा । वभौ नष्टप्रभः सूर्यो रजनी चाभ्यवर्तत ॥ १४ ॥
 संनिवेश्य स तां सेनां गुहेन परितोषितः । शत्रुघ्नेन समं श्रीमाञ्छयनं पुनरागमत् ॥ १५ ॥
 रामचिन्तामयः शोको भरतस्य महात्मनः । उपस्थितो ह्यनर्हस्य धर्मप्रेक्ष्यस्य तादृशः ॥ १६ ॥
 अन्तर्दाहेन दहनः संतापयति राघवम् । वनदाहौग्निसंतप्तं गूढोऽग्निरिव पादपम् ॥ १७ ॥
 प्रसृतः सर्वगात्रेभ्यः स्वेदं शोकाग्निसंभवम् । यथा सूर्याग्निसंतप्तो हिमवान्प्रसृतो हिमम् ॥ १८ ॥
 ध्याननिर्दरशैलेन विनिःश्वसितधातुना । दैन्यपादपसंघेन शोकायासाधिशृङ्गिणा ॥ १९ ॥
 प्रमोहानन्तसत्त्वेन संतापौषधिवेणुना । आक्रान्तो दुःखशैलेन मैज्जता कैकयीसुतः ॥ २० ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—धन्य इति । यस्त्वमयत्ना-
 त्प्रयत्नमन्तरा आगतं पित्रायाज्ञया प्राप्तं राज्यं त्यक्तुमिच्छसि
 स त्वं धन्यः त्वया तुल्यं सदृशं जगतीतले न पश्यामि ॥ १३ ॥

गो० टी०—स त्विति । संदृष्टवदनः प्रसन्नवदन इत्यर्थः,
 हर्षितः संजातहर्षः ॥ ११ ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—चरिष्यति प्रचरिष्यति ॥ १३ ॥

रा० टी०—शाश्वतीति । यस्त्वं कृच्छ्रगतं वनवासजनित-
 क्लेशवन्तं रामं प्रत्यानयितुं प्रत्यानेतुमिच्छसि तस्य ते शाश्वती
 कीर्तिः लोकाननुचरिष्यति ॥ १३ ॥

गो० टी०—शाश्वतीति । कृच्छ्रगतं व्यसनगतं प्रत्यान-
 यितुं प्रत्यानेतुम् इत्यर्थः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—नष्टप्रभो मन्दीभूतरश्मिः ॥ १४ ॥

रा० टी०—एवमिति । भरतमेवं संभाषमाणस्य गुहस्य सं-
 बन्धी सूर्यः नष्टप्रभः सन् बभौ अत एव रजनी रात्रिः अभ्यवर्तत ।
 सूर्ये गुहसंबन्धस्तु तात्कालिकपरिदृश्यमानत्वरूपः यदि तु “पृथी
 चानादरे” इति पृथी तदा नैवं संबन्धकल्पना ॥ १४ ॥

गो० टी०—एवमिति । संभाषमाणस्य संभाषमाणे संति
 नष्टप्रभः अदृष्टप्रभः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—‘गुहेन परितोषितः’ इति पाठे परिहृत-
 चोरबाध इत्यर्थः ॥ १५ ॥

रा० टी०—समिति । गुहेन परितोषितः भरतः तां सेनां
 संनिवेश्य संनिवेशयितुमाज्ञाप्य शत्रुघ्नेन समं शयनमागमत् ॥ १५ ॥

गो० टी०—संनिवेश्येति । शयनं पुनरागममिति अत्र
 पुनःशब्देन गुहागमनात्पूर्वं आन्तः शयने स्थित इति गम्यते
 ‘सङ्घागमत्’ इति वा पाठः । पुनः परितोषित इति वा संबन्धः
 वाक्यालंकारो वा ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—अनर्हस्य दुःखानर्हस्य । धर्मप्रेक्ष्यस्य
 धर्मदृष्टेः तादृशो वागगोचरः उपस्थितः प्राप्तः ॥ १६ ॥

रा० टी०—रामेति । धर्मप्रेक्ष्यस्य धर्ममात्रदृष्टेः अत एव
 अनर्हस्य शोकायोग्यस्य महात्मनो भरतस्य तादृशः अतिदुः-
 सहः रामचिन्तामयः रामचिन्ताप्रचुरः शोकः उपस्थितः ॥ १६ ॥

गो० टी०—रामचिन्तामय इति । अनर्हस्य गर्भैर्भयैर्ण

शोकानर्हस्य महात्मनः महाधीरस्यापि धर्मप्रेक्ष्यस्य शोकमूल-
 पापश्चन्यस्य तादृशः अवाङ्मनसगोचरः आतृभक्त्येति भरत-
 विशेषणं वा ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—दहनः शोकाग्निः राघवं भरतं वनदाह-
 कोऽग्निर्वनदाहाग्निर्दिवाग्निस्तेन संतप्तं शुष्कम् । गूढोऽग्निः कोटर-
 संसक्तोऽग्निः ॥ १७ ॥

रा० टी०—अन्तरिति । दहनः शोकवह्निर्दाहेन शोकाग्निना
 संतप्तं राघवं भरतमन्तः संतापयति, तत्र दृष्टान्तः वनदाहा-
 ग्निना वनदाहकवह्निना संतप्तं पादपं दृष्टं गूढः कोटरादौ केनचि-
 त्प्रक्षिप्तः अग्निरिव, अत्र वनदाहकाग्निरस्थानापको दशरथशोको
 बोध्यः ॥ १७ ॥

गो० टी०—अन्तर्दाहेनेति । दहनः शोकाग्निः अन्तर्दाहेन
 चिन्ताग्निना तप्तं राघवं भरतं संतापयति सम्यक् ग्लपयति
 स्म, वनदाहाभिसंतप्तं वनदाहेन पर्यन्तवनान्नेरुष्मणा संतप्तं
 शुष्कं पादपं गूढोऽग्निरिव कोटराग्निरिव अन्तरारभ्य बहिर-
 दहत् अन्तस्थोऽप्यात्मा दहते अदाह्यत्वं केवलाग्नेर्हि ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—स्वेदं प्रसृतः कर्तरि निष्ठा गत्यर्थत्वात् ॥ १८ ॥

रा० टी०—प्रसृत इति । सर्वगात्रेभ्यः शोकाग्निसंभवं
 स्वेदं प्रसृतः प्रसावयामास, भरत इति शेषः कर्तरि निष्ठा ।
 तत्र दृष्टान्तः सूर्याग्निसंतप्तो हिमं प्रसृतो हिमवान् यथा ॥ १८ ॥

गो० टी०—प्रसृत इति । शोकाग्निसंभवं स्वेदं प्रसृतः
 भरत इति शेषः ‘स्वेदः शोकाग्निसंभवः’ इति पाठस्तु न दृष्टा-
 न्ताद्वरूपः स्वेदं प्रसृतः हिमं प्रसृत इत्यत्र गत्यर्थत्वात्
 कर्तरि क्तः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—दुःखे पर्वतरूपकम् । रामविषयध्याना-
 न्येव निर्दरशैला विदारणरहितशिलासमुद्रा यस्मिन्, निःशेषतो
 दीर्घशिलासमुद्रा यस्मिन्नि वा । विनिःश्वसितमेव गैरि-
 कादिधातुर्यस्मिन्, आससंपर्केण भ्रूषणानामन्यवर्णजननात् ।
 दैन्यं करणानां स्वस्वविषयप्रवृत्तिवैमुख्यं स एव पादपसंघो
 यस्मिन् । शोकजा आयासाश्रितश्रान्तयस्ता एवाध्यथिरूढानि
 शृङ्गाणि तद्वता ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—प्रमोहा एवानन्तसत्त्वानि वन्यप्राणिनो

१ सहेति गो. पाठः । २ प्रेक्ष्येति गो. रा. पाठः । ३ ऽभिसंतप्तमिति गो. पाठः । ४ प्रसृत इति रा. पाठः । ५ सूर्याशुसंतप्त इति गो.
 पाठः । ६ महतेति गो. रा. पाठः ।

विनिःश्वसन्वै भृशदुर्मनास्ततः प्रमूढसंज्ञः परमापदं गतः ।

शमं न लेभे हृदयज्वरार्दितो नरर्षभो यूथहृतो यथर्षभः

॥ २१ ॥

गुहेन सार्धं भरतः समागतो महानुभावः सजनः समाहितः ।

सुदुर्मनास्तं भरतं तदा पुनः शनैः समाश्वासयदग्रजं प्रति

॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

षडशीतितमः सर्गः ।

गुहो भरतं प्रति रामस्य तत्रत्यरामनिवासं तन्निद्रासमये स्वस्य लक्ष्मणेन सह वृत्तं संवादं च निवेद्य प्रातः सीतावृत्तीयौ तौ जटाः संप्रथ्य गङ्गामुत्तीर्य मरद्वाजाश्रमं प्रस्थिताविति तं न्यवेदीत् ।

आचक्षेऽथ सद्भावं लक्ष्मणस्य महात्मनः । भरतायाप्रमेयाय गुहो गहनगोचरः ॥ १ ॥

यस्मिंस्तेन । संतापोऽन्तर्बहिःकरणसंताप एव ओपधयो वेण-
वश्च यस्मिन् । मज्जता मग्नं कुर्वता सकरणग्राममात्मानमथो
नयता एवंभूतेन दुःखरूपशैलेनाक्रान्तः अभूदिति शेषः ॥ २० ॥

रा० टी०—वियोगदुःखस्य पर्वतरूपकत्वं वर्णयन्नाह—ध्या-
नेति द्वाभ्याम् । ध्यानमुत्कण्ठापूर्वकरामस्मरणमेव निर्दरशैलः
निच्छिद्रप्रस्तरो यस्मिंस्तेन विनिःश्वसितसुच्छ्वास एव धातुगौरि-
कादिर्यस्मिंस्तेन, दैन्यं दीनता एव पादपसंधः दृक्षसमूहो यस्मिं-
स्तेन, शोकायासः शोकजनितखेद एव अथि अधिरुद्धं शृङ्गं
तद्वता, प्रमोहा एव अनन्तसत्त्वानि व्याघ्रादयो यस्मिन् तेन,
संतापा एव ओपधिवेणवो यस्मिन् तेन, महता अतिप्रवृद्धेन
दुःखशैलेन दुःखपर्वतेन आक्रान्तः कैकेयीसुतः अभवदिति शेषः ।
'मज्जता' इति भट्टपाठः मग्नं कुर्वतेति तद्व्याख्या । श्लोकद्वयमे-
कान्वयि ॥ १९ ॥ २० ॥

गो० टी०—भरतस्य दुःखं शैलत्वेन रूपयति—ध्यानेत्या-
दिना । ध्याननिर्दरशैलेन दूरो गतस्तस्मात्प्रगर्तं निर्दरं शिला-
नां समूहः शैलं रामविषयध्यानमेव निर्दरशैलं यस्मिंस्तेन
ध्यानस्य निरन्तरत्वेन दूरीविदीर्णशिलापङ्क्तिसाम्यं, विविधं नि-
श्वसितं विनिःश्वसितं तदेव धातुर्यस्मिन् विविधत्वसाम्याद् दैन्यं
करणानां स्वस्वविषयप्रवृत्तिवैयर्थ्यं तस्य पादपसाम्यमवोधरूप-
तया शोकायासाधिःशृङ्गिणा शोकादय एव शृङ्गिणः कृष्णसारादयो
यस्मिंस्तेन यद्वा शोकायासादिभिः शृङ्गिणा शृङ्गवता दृढत्वसा-
म्याद्, प्रमोहानन्तसत्त्वेन प्रमोहा एवाऽनन्तानि सत्त्वानि जन्तवो
यस्मिंस्तेन 'द्रव्यास्यव्यवसायेषु सत्त्वमर्षी तु जन्तुषु' इत्यमरः ।
प्राणभयशङ्काकरत्वाद् संतापौपधिवेणुना संतापा एव ओप-
धयो वेणवश्च यस्मिंस्तेन ओपधिवेणुसाम्यं दुष्प्रवेशत्वाद्
आक्रान्तः अभूदिति शेषः महता अतिगुरुणा 'मज्जता' इति पाठे
मज्जता अवयवेषु प्रविशता ॥ १९ ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—प्रकर्षेण मूढा संज्ञा चेतना यस्य । यूथ-
हतो यूथघ्नः ॥ २१ ॥

रा० टी०—विनिःश्वसन्निति । ततः तस्मादुःखपर्वता-

देतोः भृशदुर्मनाः अत एव प्रमूढसंज्ञः प्रमूढा विवेकरहिता
संज्ञा बुद्धिर्यस्य सः अत एव परमापदमत्यापात्तं गतः प्रातः
अत एव हृदयज्वरेण आर्तः पीडितः नरर्षभो भरतः विनिःश्व-
सन्सन् शमं शान्तिं न लेभे, तत्र दृष्टान्तः यूथहतः यूथघ्नतः
ऋषभो दृषभ इव 'यूथगतः' इति भूषणपाठः । यूथगतः यूथा-
दृतः यूथाद्भट्ट इत्यर्थः, इति तद्व्याख्या ॥ २१ ॥

गो० टी०—विनिःश्वसन्निति । विनिःश्वसन् चिन्ताति-
रेकेण श्वासं कुर्वन् भृशदुर्मनाः अत्यन्तकलुषहृदयः प्रमूढा
नष्टा संज्ञा यस्य सः प्रमूढसंज्ञः अत एव परमापदं मरणाया-
र्थसंपत्तिरूपां मूर्छां गतः शमं ज्वरशान्तिम् अयूथगतः यूथा-
द्भट्ट इत्यर्थः 'यूथहतः' इति पाठे हतयूथ इत्यर्थः ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—समाहित एकाग्रचित्तः, सजनः सप-
रिवारः, गुहेन सार्धं समागतो मिलितो भरतोऽग्रजं प्रति
सुदुर्मना अभूव । तादृशं तं भरतं गुहः पुनराश्वासयत् ॥ २२ ॥
इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

रा० टी०—गुहेनेति । गुहेन सार्धं समागतः आलिङ्गितो
यो भरतः अग्रजं प्रति दुर्मनाः तं भरतं सजनः स्वजनसहितः
समाहितः एकाग्रचित्तः गुहः शनैः पुनः समाश्वासयत् ॥ २२ ॥
इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वयोध्याकाण्डे पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

गो० टी०—अथ गुहः समागत इत्याह—गुहेनेति । सजन-
सपरिवारः समाहितः एकाग्रचित्तो भरतः गुहेन सार्धं सह समा-
गतः संगतः अथ गुहः सुदुर्मनाः भरतश्चेष्टदर्शनेन भरतादपि
भृशं दुर्मनाः सन् भरतम् अग्रजं प्रति अग्रजं लक्ष्मीकृत्य समा-
श्वासयत् ॥ २२ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-
ऽयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चाशीतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

१] ति० टी०—सद्भावं ज्येष्ठादवर्तनरूपं साधुत्वम् ॥ १ ॥

तं जाग्रतं गुणैर्युक्तं वैरचापेषुधारिणम् । भ्रातृगुप्त्यर्थमत्यन्तमहं लक्ष्मणमब्रुवम् ॥ २ ॥
 इयं तात सुखा शय्या त्वदर्थमुपकल्पिता । प्रत्याश्वसिहि शेष्वास्यां सुखं राघवनन्दन ॥ ३ ॥
 उचितोऽयं जनः सर्वो दुःखानां त्वं सुखोचितः । धर्मात्मस्तस्य गुप्त्यर्थं जागरिष्यामहे वयम् ॥ ४ ॥
 नहि रामात्प्रियतरो ममास्ति भुवि कश्चन । मोत्सुको भूर्ब्रवीम्येतदर्थं सत्यं तवाग्रतः ॥ ५ ॥
 अस्य प्रसादादाशंसे लोकेऽस्मिन्मुमहद्यशः । धर्मावाप्तिं च विपुलार्थकामौ च केवलौ ॥ ६ ॥
 सोऽहं प्रियसखं रामं शयानं सह सीतया । रक्षिष्यामि धनुष्पाणिः सर्वैः स्वैर्ज्ञातिभिः सह ॥ ७ ॥
 नहि मेऽविदितं किञ्चिद्वेनेऽस्मिन्श्रुतः सदा । चतुरङ्गं ह्यपि बलं प्रसहेम वयं युधि ॥ ८ ॥
 एवमस्माभिरुक्तेन लक्ष्मणेन महात्मना । अनुनीता वयं सर्वे धर्मेवानुपश्यता ॥ ९ ॥
 कथं दाशरथौ भूमौ शयाने सह सीतया । शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवितानि सुखानि वा ॥ १० ॥
 यो न देवासुरैः सर्वैः शक्यः प्रसहितुं युधि । तं पश्य गुहं संविष्टं तृणेषु सह सीतया ॥ ११ ॥
 महता तपसा लब्धो विविधैश्च परिश्रमैः । एको दशरथस्यैष पुत्रः सहशलक्षणः ॥ १२ ॥
 अस्मिन्प्रव्राजिते राजा न चिरं वर्तयिष्यति । विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १३ ॥
 विनद्य सुमहानादं श्रेणोपरताः स्त्रियः । निर्घोषो विरतो नूनमद्य राजनिवेशने ॥ १४ ॥

रा० टी०—आश्वसनप्रकारमाह—आचचक्ष इत्यादिभिः । अथ भरतदुर्मनस्त्वप्राप्त्यनन्तरं महात्मनो लक्ष्मणस्य सद्भावं ज्येष्ठावर्तनरूपसत्त्वभावं गुहः भरताय आचचक्षे ॥ १ ॥

गो० टी०—आचचक्ष इत्यादि । अथ आश्वसन्नानन्तरं सद्भावं ज्येष्ठावर्तनरूपं समीचीनस्वभावम् । आचचक्ष इत्यादि भगवद्विषयोपदेशे चतनपुरातनविभागो नास्ति देशिका वक्तारः सादराः श्रोतार इत्याह आशीपदर्थं स्ववाग्निन्द्रियविषयमेवावदत्तुं नतु कात्स्न्येन । अथ भरतस्वभावज्ञानानन्तरं सद्भावं बाल्यात्प्रभृति छान्निग्न इति सत्ताव्याप्तं स्वभावं लक्ष्मणस्य महात्मनः पयोधि पाणिना परिच्छेत्तुमुद्युक्तः भरतायाप्रमेयाय एतादृशस्योपदेष्टेति नास्ति गुहो गहनगोचरः वन्यवृक्षादितारतम्यमात्रज्ञः एतादृशस्वभावमविज्ञातवान्, यद्वा रामविरहेण कुत्रचित् कुञ्जे स्थितः तदेतच्छागमने सख्युत्थाय निर्गतः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—तदेवाह—तमिति । भ्रातृगुप्त्यर्थं जाग्रतं विनिद्रं गुणैः केहसौशल्यादिगुणैः क्षत्रगुणैश्च युक्तम् ॥ २ ॥

रा० टी०—तत्कथनप्रकारमाह—तमिति । गुणैः सेवावृकूलधर्मैः युक्तं भ्रातृगुप्त्यर्थं भ्रातुः रक्षायै वरचापेषुधारिणं जाग्रतं तं लक्ष्मणमहमब्रुवम् । 'शरचापासिधारिणम्' इति भूषणपाठः एकहस्ते शरयुक्चापमपरहस्तेन अस्ति च दधानमिति तद्व्याख्या ॥ २ ॥

गो० टी०—भरतस्य रामविषयजेहमभिवर्धयितुं लक्ष्मणस्य ज्येष्ठावर्तनरूपं पूर्ववृत्तान्तमाह—तं जाग्रतमित्यादिना । भ्रातृगुप्त्यर्थमत्यन्तं जाग्रतं शरचापासिधारिणम् एकहस्ते शरयुक्चापमपरहस्ते अस्ति च दधानमित्यर्थः, गुणैर्भ्रातृभक्त्यादिगुणैर्युक्तम् ॥ २ ॥ ३ ॥

३] ति० टी०—इयं तातेत्यादिरुक्ताववादः पूर्वमेव व्याख्यातः ॥ ३ ॥

रा० टी०—तद्वचनप्रकारमाह—इयमित्यादिभिः । इयमित्यारभ्य परिदेवयमानस्येत्येतत्पर्यन्तं श्लोकाः न व्याख्यायन्ते एकपञ्चाशत्तमे सर्गे गुहलक्ष्मणसंवादे प्राय एतदाहुपूर्वकत्वेनैव पठितत्वादिति तद्व्याख्यानेनैवैषां व्याख्यानं बोध्यम् ॥ ३ ॥

४-२५] ति० टी०—तस्य रामस्य ॥ ४-२५ ॥

पञ्चविंशतिश्लोका अत्र सर्गे ।

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

रा० टी०—उचित इति ॥ ४ ॥

गो० टी०—उचित इति । तस्य रामस्य ॥ ४ ॥

रा० टी०—नहीति । रामात्प्रियतरो मम कश्चन न अतः उत्सुकः जागरणविषयकौत्सक्यविशिष्टः मा भूः ॥ ५-२३ ॥

गो० टी०—नहीति । मोत्सुको भूः अस्यां रात्रौ रामरक्षणौत्सुक्यं मा कृथा इत्यर्थः, एतद्रक्षणं प्रति तवाग्रतः असत्यं ब्रवीम्यपि ब्रवीमि किं न ब्रवीम्येवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

गो० टी०—स्वस्यैहिकमाशुभिकं च फलं रामायत्तमित्याह—अस्येत्यादिना । धर्मावाप्तिम् आशुभिकफलसाधनसिद्धिं केवलां न्यायप्राप्तामिति यावत् ॥ ६ ॥ ७ ॥

गो० टी०—नेति । मे विदितमित्यत्र अविदितामिति पदच्छेदः ॥ ८-११ ॥

गो० टी०—महतेति । तपसा अनशनेन परिश्रमैः यज्ञादिभिरित्यर्थः एकः मुख्यः 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः ॥ १२ ॥

गो० टी०—प्रवाजनकालिकदशरथदशां स्मरन्नाह—अस्मिन्निति । वर्तयिष्यति जीविष्यति ॥ १३ ॥

गो० टी०—विनयेति । सुमहानादं विनद्य कृत्वेत्यर्थः, अयस्त्रियः उपरता इति मन्ये इत्युपसर्कार्यं निवेशनं निवेशनं च ॥ १४ ॥

कौसल्या चैव राजा च तथैव जननी मम । नाशंसे यदि ते सर्वे जीवेशुः शर्वरीमिमाम् ॥ १५ ॥
 जीवेदपि च मे माता शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया । दुःखिता या हि कौसल्या वीरसूर्विनशिष्यति ॥ १६ ॥
 अतिक्रान्तप्रतिक्रान्तमनवाप्य मनोरथम् । राज्ये राममनिक्षिप्य पिता मे विनशिष्यति ॥ १७ ॥
 सिद्धार्थाः पितरं वृत्तं तस्मिन्काले ह्युपस्थिते । प्रेतकार्येषु सर्वेषु संस्करिष्यन्ति भूमिपम् ॥ १८ ॥
 रम्यचत्वरसंस्थानां सुविभक्तमहापथाम् । हर्म्यप्रासादसंपन्नां सर्वरत्नविभूषिताम् ॥ १९ ॥
 गजाश्वरथसंवाधां तूर्यनादविनादिताम् । सर्वकल्याणसंपूर्णां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ २० ॥
 आरामोद्यानसंपूर्णां समाजोत्सवशालिनीम् । सुखिता विचरिष्यन्ति राजधानीं पितुर्मम ॥ २१ ॥
 अपि सत्यप्रतिज्ञेन सार्धं कुशलिना वयम् । निवृत्ते समये ह्यस्मिन्सुखिताः प्रविशेमहि ॥ २२ ॥
 परिदेवयमानस्य तस्यैवं हि महात्मनः । तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी सात्यवर्तत ॥ २३ ॥
 प्रभाते विमले सूर्ये कारयित्वा जटा उभौ । अस्मिन्भागीरथीतीरे सुखं संतारितौ मया ॥ २४ ॥

जटाधरौ तौ द्रुमचीरवाससौ महाबलौ कुञ्जरयूथपोमौ ।

वरेषुधौचापधरौ परंतपौ व्यपेक्षमाणौ सह सीतया गतौ ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

सप्ताशीतितमः सर्गः ।

गुहमुखाच्छ्रुतुरामलक्ष्मणजटाधारणो भरतः शोकाकुलत्वान्मुह्यन्मूमौ पपात । तस्य शोकारणत्वेन रामादिविपच्छङ्किनीं कौसल्यां प्रति तत्त्वनिवेदनेन समाश्वास्य रामवृत्तं वर्णयितुं गुहं प्रैरयत् । लक्ष्मणरचितकुशमयशयनीये रामनिद्रादिकं निवेद्य तद्रक्षणार्थं स्वस्य लक्ष्मणेन समं जागरादि न्यवेदीत् ।

गुहस्य वचनं श्रुत्वा भरतो भृशमप्रियम् । ध्यानं जगाम तत्रैव यत्र तच्छ्रुतमप्रियम् ॥ १ ॥

गो० टी०-कौसल्येति । सर्वे ते जीवेशुरिति नाशंसे यदि जीवेशुरिमां शर्वरीमेवेति संबन्धः ॥ १५ ॥

गो० टी०-जीवेदिति । शत्रुघ्नस्यान्ववेक्षया शत्रुघ्नसंबन्धवेक्षणेच्छया वीरस्यः कौसल्या दुःखितेति यत् अतो विनशिष्यति 'दुःखिता या तु' इति पाठः समीचीनः तत्पक्षे या दुःखिता वीरस्यः कौसल्या सा तु विनशिष्यत्येवेत्यर्थः ॥ १६ ॥

गो० टी०-अतिक्रान्तमिति । अतिक्रान्तमतिक्रान्तं सर्वं प्रयोजनमतीतेत्यर्थः ॥ १७ ॥

गो० टी०-सिद्धार्था इति । दृष्टमतीतं मृतमिति यावत् ॥ १८ ॥

गो० टी०-रम्यचत्वरसंस्थानामित्यादि । हर्म्यप्रासादसंपन्नां हर्म्याणि धनिनां गृहाणि प्रासादा देवानां राज्ञां च गृहाणि तैः संपन्नां समृद्धां सर्वरत्नविभूषितां सर्वैः श्रेष्ठवस्तुभिरलंकृतां तूर्यनादविनादितां तूर्यस्य नृत्यगीतादिकस्य नादेन विनादितां हर्म्यादिषु कृतप्रतिध्वनिमित्यर्थः, सर्वकल्याणैः सर्वमङ्गलैः संपूर्णां सर्वोत्सवैः संपूर्णां वा, आरामोद्यानसंपूर्णाम् आरामाः उपवनानि उद्यानानि राज्ञामसाधारणवनानि तैः समृद्धां समाजोत्सवशालिनीम् उत्सवसमृद्धशालिनीम् ॥ १९-२१ ॥

गो० टी०-अपीति । सत्यप्रतिज्ञेन तीर्णवनवासप्रतिज्ञेन रामेण प्रविशेमहि पुरीमिति शेषः ॥ २२ ॥

गो० टी०-परिदेवयमानस्येति । तिष्ठतो राजपुत्रस्य राजपुत्रसंबन्धिनी शर्वरी अत्यवर्तत निरन्तरपरिदेवनेन रात्रिं यापितवानित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥

रा० टी०-प्रभात इति । प्रभाते प्रातःकाले विमले अन्धकारनिवर्तके सूर्ये सूर्योदयकाले इत्यर्थः । उभौ रामलक्ष्मणौ जटाः कारयित्वा मया सुखं संतारितौ गङ्गापारं प्रापितौ ॥ २४ ॥

रा० टी०-जटेति । जटाधरौ द्रुमजटौ द्रुमचीरवाससौ वरेषुधौचापधरौ व्यपेक्षमाणौ इतस्ततोऽवलोकयन्तौ सीतया सह गतौ ॥ २५ ॥

इति श्रीवाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणावधौध्याकाण्डे षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

गो० टी०-जटाधराविति । व्यपेक्षमाणौ सर्वतो दत्तावधानौ ॥ २६ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणमूषणे पीताम्बरव्याख्यानेऽयोध्याकाण्डव्याख्याने षडशीतितमः सर्गः ॥ ८६ ॥

१] ति० टी०-भृशमप्रियं जटाधारणरूपम् । यत्र तत्रैव

सुकुमारो महासत्त्वः सिंहस्कन्धो महाभुजः । पुण्डरीकविशालाक्षस्तर्णः प्रियदर्शनः ॥ २ ॥
 प्रत्याश्वस्य मुहूर्तं तु कालं परमदुर्म्नाः । ससाद सहसा तोत्रैर्हृदि विद्ध इव द्विपः ॥ ३ ॥
 भैरतं मूर्छितं दृष्ट्वा विवर्णवदनो गुहः । बभूव व्यथितस्तत्र भूमिकम्पे यथा द्रुमः ॥ ४ ॥
 तदवस्थं तु भरतं शत्रुघ्नोऽनन्तरस्थितः । परिष्वज्य रुरोदोच्चैर्विसंज्ञः शोककण्ठितः ॥ ५ ॥
 ततः सर्वाः समापेतुर्मातरो भरतस्य ताः । उपवासकृशा दीना भर्तृव्यसनकण्ठिताः ॥ ६ ॥
 ताश्च तं पतितं भूमौ रूढत्यः पर्यवारयन् । कौसल्या त्वनुसृत्यैनं दुर्म्नाः परिष्वजे ॥ ७ ॥
 वत्सला स्वं यथा वत्समुपगृह्य तपस्विनी । परिपप्रच्छ भरतं रूढती शोकलालसा ॥ ८ ॥
 पुत्र व्याधिर्न ते कचिच्छरीरं प्रति बाधते । अस्य राजकुलस्याद्य त्वदधीनं हि जीवितम् ॥ ९ ॥
 त्वां दृष्ट्वा पुत्र जीवामि रामे सभ्रातृके गते । वृत्ते दशरथे राज्ञि नाथ एकस्त्वमद्य नः ॥ १० ॥

यत्र क्षण इत्यर्थः । ध्यानं जगाम स्वाभिलषितकार्यसंकटं जातमिति चिन्तां प्रापेत्यर्थः ॥ १ ॥

रा० टी०—गुहवचनश्रवणानन्तरकालिकं भरतदृष्टमाह—गुहस्येत्यादिभिः । अप्रियं दुःखसूचकजटाधारणादिवाचकपदवत्तया प्रीतिविषयत्वाभाववद्गुहस्य वचनं भृशं श्रुत्वा यत्र यस्मिन् रामविषये अप्रियं श्रुतं तत्र तस्मिन् विषये एव ध्यानं चिन्तां जगाम, यत्र स्थले श्रुतं तत्रैव ध्यानं जगामेति वा ॥ १ ॥

गो० टी०—गुहस्येति । यत्रतत्रैव यत्र क्षणे अप्रियं श्रुतं तत्रैवेत्यर्थः, यद्वा यत्र विषये अप्रियं श्रुतं तत्रैव ध्यानं जगाम स्वाभिलषितकार्यसंकटं जातमिति चिन्तापारवश्यं प्राप्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—सुकुमारत्वादियुगेन जटादिकं धृतम् अतो निवृत्तिर्दुर्लभेति चिन्तां जगाम ॥ २ ॥

३-४] ति० टी०—ततो मुहूर्तं कालं परमदुर्म्नाः परम-खिन्नः प्रत्याश्वस्य पुनश्च सहसा दुःखवेगेन ससादावशोऽभूत् । तोत्रैरङ्कुशैः, हृदि हृदयदेशे ॥ ३ ॥ ४ ॥

रा० टी०—सुकुमार इति । सुकुमारत्वादिविशिष्टो भरतः मुहूर्तं कालं प्रत्याश्वस्य चित्तस्वास्थ्यं प्राप्य सहसा दुर्म्नाः सन् तोत्रैरङ्कुशैर्विदो द्विपो गज इव ससाद अतिदुःखं प्राप । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २ ॥ ३ ॥

रा० टी०—भरतमिति । भरतं मूर्छितं दृष्ट्वा भूमिकम्पे द्रुम इव व्यथितः अत एव विवर्णवदनः विपरीतवर्णविशिष्ट-खल्वान् गुहोऽभवत् ॥ ४ ॥

गो० टी०—सुकुमार इत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । प्रत्याश्वस्य मुहूर्तं कालं परमदुर्म्नाः सन् सहसा पपात । 'ससाद' इति वा पाठः सुकुमार इत्यादिना तदवस्थानर्हत्त्वमुच्यते ॥ २ ॥ ३ ॥

५-६] ति० टी०—तदवस्थमचेतनावस्थम् । अनन्तर-स्थितः समीपस्थितः ॥ ५ ॥ ६ ॥

रा० टी०—तदवस्थमिति । अनन्तरस्थितः समीपस्थि-

तिमान् शत्रुघ्नः तदवस्थं सा अतिदुःखविशिष्टा अवस्था स्थितिर्यस्य तं भरतं परिष्वज्य शोककण्ठितः अत एव विसंज्ञः कर्तव्यविषयकविवेकारहितः सन् उच्चैः रुरोद ॥ ५ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः शत्रुघ्नरोदनश्रवणानन्तरं भर्तृ-व्यसनकण्ठिताः अत एव दीनाः क्षीणचिताः अत एव उपवा-सकृशाः सर्वा भरतस्य मातरः समापेतुः भरतस्य समीपं प्रापुः ॥ ६ ॥

गो० टी०—तदवस्थमिति । अनन्तरस्थितः निरन्तरं समीपे स्थितः ॥ ४ ॥ ५ ॥

७] ति० टी०—अनुसृत्य समीपं प्राप्य ॥ ७ ॥

रा० टी०—ता इति । ताः भरतमातरः रुदन्त्यः सत्यः भूमौ पतितं तं भरतं पर्यवारयन् परिवृत्य अतिष्ठन् कौसल्या तु एनं भरतमनुसृत्य उत्थाप्य परिष्वजे ॥ ७ ॥

गो० टी०—ता इति । अनुसृत्य समीपं प्राप्य ॥ ६ ॥

८] ति० टी०—स्वं वत्सं स्वपुत्रं यथा तथोपगृह्य ॥ ८ ॥

रा० टी०—वत्सलेति । वत्सला भेदः स्वं वत्समिव उप-गृह्य शोकलालसा शोकव्याप्ता तपस्विनी अतिविचारशीला कौ-सल्या भरतं परिपप्रच्छ ॥ ८ ॥

गो० टी०—वत्सलेति । उपगृह्य परिष्वज्य ॥ ७ ॥

९-१०] ति० टी०—व्याधिः पित्तप्रकोपादिलक्षणे अममूर्छादिः ॥ ९ ॥ १० ॥

रा० टी०—प्रभाकारमाह—पुत्रेति । हे पुत्र ! ते शरीरं व्या-धिस्तु कश्चिन्नाथते अस्य राजकुलस्य जीवितं स्थितिः त्वद-धीनम् ॥ ९ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गस्थरेणाह—त्वामिति । हे पुत्र ! राज्ञि वृत्ते साकेतं प्राप्ते सति सभ्रातृके रामे गते वनं प्राप्ते सति एकस्त्वमेव नोऽस्माकं नाथः ॥ १० ॥

गो० टी०—पुत्रेति । नहि भरतस्य व्याधिश्रातार्यकः अपि तु रामविरह एव रामविरहः ते शरीरं बाधते कश्चिदित्यर्थः । अद्येति । रामो वनं गतः चक्रवर्ती तु संस्थितः अतस्त्वमेव-

१ पपातेति गो. पाठः । २ हृदयति गो. पाठः । ३ श्लोकोऽयं गो. नास्ति । ४ रुदन्त्य इति गो. रा. पाठः । ५ गृह्येति गो. रा. पाठः ।

६ रुदन्तीति गो. रा. पाठः । ७ परीति गो. पाठः । ८ ज्ञेति गो. पाठः ।

कच्चिन्न लक्ष्मणे पुत्र श्रुतं ते किञ्चिदप्रियम् । पुत्रे वा ह्येकपुत्रायाः सहभार्ये वनं गते ॥ ११ ॥
 स मुहूर्तं समाश्वस्य रुदन्नेव महायशाः । कौसल्यां परिसान्त्वयेदं गुहं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 भ्राता मे कावसद्रात्रिं क सीता क च लक्ष्मणः । अस्वपच्छयने कस्मिन्कि भुक्त्वा गुहं शंस मे ॥ १३ ॥
 सोऽब्रवीद्भरतं हृष्टो निषादाधिपतिर्गुहः । यद्विधं प्रतिपेदे च रामे प्रियहितेऽतिथौ ॥ १४ ॥
 अन्नमुच्चावचं भक्ष्याः फलानि विविधानि च । रामायाभ्यवहारार्थं बहुशोऽपहृतं मया ॥ १५ ॥
 तत्सर्वं प्रत्यनुज्ञासीद्रामः सत्यपराक्रमः । न हि तत्प्रत्यगृह्णात्स क्षत्रधर्ममनुस्मरन् ॥ १६ ॥
 नह्यस्माभिः प्रतिग्राह्यं सखे देयं तु सर्वदा । इति तेन वयं सर्वे अनुनीता महात्मना ॥ १७ ॥

दानीमस्माकं रक्षक इति नार्थः । किंतु रामो भवतो मुखवैषम्यं दृष्ट्वा न पुनरनागतो भवेत् अवश्यमागमिष्यतीत्येतदवश्यं वयं जीवामः भवावास्तीति श्रुतं चेत् क इमां दिशमवलोकयेत् ॥ ८७ ॥ ११ ॥

११] ति० टी०—अममूर्च्छादेः कारणान्तरं पृच्छति—कच्चिदिति । अप्रियं प्राणात्ययरूपम् एकपुत्रायाः ममेति शेषः ॥ ११ ॥

रा० टी०—शोकहेतुं पृच्छति—कच्चिदिति । वनं गते लक्ष्मणे एकपुत्राया मम सहभार्ये पुत्रे वा किञ्चिदप्रियं कच्चिन्न श्रुतम्, किञ्च हे पुत्र ! सहभार्ये भार्यासहिते वनं गते एकपुत्राया मम पुत्रे पुत्रसमीपे विद्यमाने लक्ष्मणे किञ्चिदप्रियं कच्चिन्न श्रुतम् ॥ ११ ॥

गो० टी०—कच्चिदिति । लक्ष्मणे विषये ते त्वया एकपुत्रायाः ममेति शेषः ॥ १० ॥

१२—१३] ति० टी०—सुहृत्तं विसंज्ञः सन्पश्चात्समाश्वस्येत्यर्थः, परिसान्त्वय त्वच्छङ्कितं किमपि नास्ति, किं तु तयोर्जटाधारणश्रवणजटुखेन मूर्छितोऽस्मीत्युक्त्वा ॥ १२ ॥ १३ ॥

रा० टी०—स इति । सः कौशल्यया प्रतिबोधितो भरतः मुहूर्तं रुदन्नेव समाश्वस्य स्वास्थ्यं प्राप्य कौशल्यां परिसान्त्वय इदं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥

रा० टी०—वचनाकारमाह—भ्रातेति । रात्रिं मे भ्राता क अवसत् किं भुक्त्वा कस्मिन् शयने अस्वपत् इति मे शंस कथय ॥ १३ ॥

गो० टी०—स इति । परिसान्त्वय त्वच्छङ्कितं किमपि न भवेदिति वदन् परिसान्त्वयेत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

१४] ति० टी०—हृष्टो लक्ष्मणवद्भरतस्यापि पूर्णभ्रातृभाकिदर्शनेन तृष्टः यद्विधं यादृशं व्यवहारं रामे प्रतिपेदे कृतवांस्तमब्रवीद्रामकृतं चेत्यन्वयः ॥ १४ ॥

रा० टी०—स इति । सः भरतेन पृष्टः अत एव हृष्टः निषादाधिपतिर्गुहः प्रियहिते प्रियः स्वविषयकप्रतिमान् हितः स्वप्रतिविषयीभूतः स एव स इति कर्मधारयः तस्मिन्नतिथौ रामे यद्विधं यादृशं सेवनं प्रतिपेदे प्राप चकारेत्यर्थः, तादृशमब्रवीत् ॥ १४ ॥

गो० टी०—स इति । गुहः हृष्टः रामवृत्तान्तकीर्तनस्यावकाशो लब्ध इति संजातहर्षः सन् रामे यद्विधं यादृशमुपचा-

रादिकं प्रतिपेदे अकरोदिति यावत् तदब्रवीत्, चकारेण रामकृतं सख्यीयते ॥ १३ ॥

१५] ति० टी०—तमेवाद—अन्नमित्यादि ॥ १५ ॥

रा० टी०—सेवाकारमाह—अन्नमिति । उच्चावचमनेकविधमन्नमोदनं भक्ष्या अपूपदयः बहुशः फलमूलानि च अभ्यवहारार्थं रामाय मयापहृतं प्रापितम् ॥ १५ ॥

गो० टी०—अन्नमिति । उच्चावचं नानाविधमित्यर्थः भक्षाः भक्षणीयानि अपूपदीनि अभ्यवहारार्थं भोजनार्थं बहु चेति अन्यच्च बहु चोप्यलेह्यादिकमुपाहृतम् ॥ १४ ॥

१६] ति० टी०—प्रत्यनुज्ञासीन्मदनुग्रहार्थं केवलमङ्गीकृत्य पुनर्मन्त्रमेव दत्तवान् । क्षत्रधर्ममप्रतिग्रहरूपम् । न प्रत्यगृह्णादभ्यवहाराय न स्वीकृतवान् ॥ १६ ॥

रा० टी०—तदिति । क्षत्रधर्मं क्षतो यमदूतकर्तृकहिंसनाव्रायते स्वसंगिजनं रक्षतीति क्षत्रं भागीरथीतीरं तत्र यो धर्मः अन्यदीयवस्तुग्रहणानिवृत्तिः तम्, किञ्च क्षत्राणाञ्चपदेशद्वारा संसारदुःखाद्रक्षकाणां मनुप्रभृतीनाञ्चको यो धर्मः भागीरथीतीरे अन्यदीयवस्तुग्रहणानिवृत्तिः तमनुस्मरन् बोधयन् सन् तदन्नादिकं सर्वं प्रत्यनुज्ञासीत् न भक्षयिष्यामीति प्रतिज्ञां कृतवान् अतः तमदुपहृतमन्नादिकं न प्रत्यगृह्णात् ॥ १६ ॥

गो० टी०—तत्सर्वमिति । रामः तत्र प्रत्यगृह्णात् किंतु तत्सर्वं प्रत्यनुज्ञासीत् प्रत्यन्वज्ञासीत् पुनर्नीयतामित्यनुज्ञातवान् क्षत्रधर्मं दानमेव क्षत्रधर्मः न त्वादानमिति अत्र हीनजातिपरिहृत्वात्तत्प्रख्यानम् ऋषिभ्यस्तु स्वीकरिष्यतीत्याहुः ॥ १५ ॥

१७] ति० टी०—तमेव धर्ममाह—नहीति । नन्वेवं भरद्वाजादिदत्ताङ्गीकारः कथमिति चेन्न, मधुपकार्दिना राजपूजाया ब्राह्मणं प्रति विधानेन तदत्ताङ्गीकारस्य स्वाभ्युदयफलकत्वेन च तस्य युक्तत्वात् गुहस्य निषादत्वेन राजपूजानधिकारात् अस्त्वदेश्यत्वेन करग्रहणायोग्यत्वाच्च तदीयानङ्गीकार इति न दोषः । यद्यपि गुहस्य तत्त्वज्ञत्वे नास्त्येव भगवत्पूजाधिकारस्तथापि व्रतस्थत्वात्तदभोजनमिति तत्त्वम् ॥ १७ ॥

रा० टी०—अन्नादिग्रहणाभावबोधकं रामवचनमाह—नहीति । हे सखे ! सर्वदा गङ्गातीरप्राप्तिकाले देयं वस्तु अन्ना-

लक्ष्मणेन यैदानीतं पीतं वारि महात्मना । औपवास्यं तदाऽकार्षीद्वाघवः सह सीतया ॥ १८ ॥
ततस्तु जलशेषेन लक्ष्मणोऽप्यकरोत्तदा । वाग्यतास्ते त्रयः संध्यां समुपासन्त संहिताः ॥ १९ ॥
सौमित्रिस्तु ततः पश्चादकरोत्स्वास्तरं शुभम् । स्वयमानीय बर्हीषि क्षिप्रं राघवकारणात् ॥ २० ॥
तस्मिन्समाविशद्रामः स्वास्तरे सह सीतया । प्रक्षाल्य च तयोः पादौ व्यपाक्रामत्सलक्ष्मणः ॥ २१ ॥
एतत्तदिद्गुदीमूलमिदमेव च तत्तृणम् । अस्मिन्नामश्च सीता च रात्रिं तां शयितावुभौ ॥ २२ ॥

नियम्य पृष्ठे तु तलाङ्गुलित्रवाञ्शरैः सुपूर्णाविषुधीं परंतपः ।

महद्भुतः सज्जमुपोह्य लक्ष्मणो निशामतिष्ठत्परितोऽस्य केवलम्

॥ २३ ॥

दिकमस्माभिर्न प्रतिग्राह्यं दीयते एवेत्यर्थः, इति अनेन प्रका-
रेण तेन महात्मना रामेण सर्वे वयमनुनीताः प्रत्युक्ताः ॥ १७ ॥

गो० टी०—प्रत्युद्ग्राहे हेतुमाह—नेत्यादिना । इत्यनुनीता
वयमित्यनेन स्वाङ्घ्रिभक्ताग्रेसरगुहसमर्पितफलादर्भकिपूतत्वेन
शबरीविद्वुरादिन्यायेन परमभागवततया स्वीकार्यत्वेऽपि स्वप्रि-
यतमपितृमातृप्रमुखबहुजनविशेषदुःखप्रभाराणुभवजनितवैम-
नस्येन पुण्यनदीतीरे उपवासचिकीर्षया च गुहसमर्पितं न प्रति-
ग्राह्यं राम इति च गुहेनापि विदितमिति गम्यते ॥ १६ ॥

१८] ति० टी०—औपवास्यस्युपवासं स्वार्थे ण्यञ् ॥ १८ ॥

रा० टी०—लक्ष्मणेति । लक्ष्मणेन यद्वारि आनीतं तदेव
महात्मना रामेण पीतमतः उपवासं तीर्थविधिप्रयुक्तभोजनाभा-
वमेवाकार्षीत् क्षत्रधर्ममप्रतिग्रहरूपमिति भट्टाशुकिस्तु चिन्त्या
शबर्यादिकलानामग्रहणापत्तेः भरद्वाजाश्रमस्य तु तदानीमपि
प्रवाहाद्भारवर्तित्वाच्च तदीयवस्तुनो निषेधविषयतेति दिक् ॥ १८ ॥

गो० टी०—लक्ष्मणेनेति । औपवास्यम् उपवासं स्वार्थे
ण्यञ् ॥ १७ ॥

१९] ति० टी०—अकरोत् पानक्रियामिति शेषः । त्रयः
सुमन्त्रेण संहिताः समाहितचित्ताः ॥ १९ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः सीतारामजलपानानन्तरं
जलशेषेण रामकर्तृकपानोर्वरितजलेन लक्ष्मणोऽपि अकरोत्,
तीर्थविधिमिति शेषः । संहिताः संहिताः वाग्यताः त्रयो रामा-
दयः संध्यां सज्जपासत ॥ १९ ॥

गो० टी०—तत इति । जलशेषेण रामपीतजलशेषेण
अकरोत्पानमिति शेषः । वाग्यताः नियतवाचः सीताया अपि
संध्यायां ध्यानजपादिकमस्त्येव संहिताः समाहिताः । ननु-पूर्वं
पुरोवादे ततश्चीरोत्तरासङ्गः संध्यामन्वास्य पश्चिमाय । जलमे-
वादे भोज्यं लक्ष्मणेनाहतं स्वयम् ॥ इत्युक्तं कथमत्राहुवादे
प्रथमं जलादानं पश्चात्संध्योपासनं चोच्यते सत्यं तथैव क्रमः
इह तु गुहानीतान्नद्वीकारे किं भुक्त्वान् राम इत्याकाङ्क्षायां
लक्ष्मणेन यद्वार्यानीतं तत्पीतमिति प्रसङ्गसंगत्या जलपानं प्रथम-
मुक्त्वाऽप्यसंध्योपासनमुक्तमिति न दोषः ॥ १८ ॥

२०] ति० टी०—ततः पश्चात्संध्यावन्दनोत्तरम् । बर्हीषि
दर्भान्, स्वास्तरं शयनम् ॥ २० ॥

रा० टी०—सौमित्रिरिति । ततः पश्चात्संध्योपासना-
नन्तरं सौमित्रिः लक्ष्मणः क्षिप्रं बर्हीषि दर्भादीनानीय राघवका-
रणात् राघवहेतोः स्वास्तरं शोभनमास्तरणमकरोत् ॥ २० ॥

गो० टी०—सौमित्रिरिति । ततः पश्चात् वारिपानानन्तरं
स्वयं बर्हीषि कुशान् ‘बर्हिर्नाग्नौ न ना कुशे’ इति वैजयन्ती ।
क्षिप्रमानीय राघवकारणात् राघवनिमित्तं शुभं पवित्रं स्वास्तरं
सुष्ठु आस्तीर्णं शयनमिति यावत् अकरोत् कृतवान् ॥ १९ ॥

२१-२२] ति० टी०—व्यपाक्रामत् शयनप्रदेशाद्बहिर्द-
रमिति शेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥

रा० टी०—तस्मिन्निति । तस्मिन् लक्ष्मणेन कृते स्वा-
स्तरे सीतया सह रामः समाविशत् तयोः सीतारामयोः पादौ
प्रक्षाल्य लक्ष्मणः व्यपाक्रामत् रामशयनात् किंचिद्दूरं प्राप्य
अतिष्ठत् ॥ २१ ॥

गो० टी०—तस्मिन्निति । पादौ प्रक्षाल्य गङ्गातीरगमन-
कृतपङ्कशोधनं कृतेत्यर्थः, इदं च रामस्य स्त्रहस्ताभ्यां सीताया-
स्तदकप्रदानेनेति बोध्यम् । अपचक्राम शयनकाले समीपवर्त-
नस्यानुचितत्वात् दूरे स्थितः ॥ २० ॥

रा० टी०—एतदिति । तदिद्गुः वृक्षविशेषस्य मूलमे-
तदेव तत् तृणमिदमेव । ननु किमेतत्कथनेनेत्यत आह—अस्मिन्
द्गुदीमूलस्थतृणास्तरणे तां रात्रिमुभौ रामः सीता च श-
यितौ ॥ २२ ॥

गो० टी०—एतदिति । शयितौ “गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्”
इत्यादिना कर्तरि निष्ठा ॥ २१ ॥

२३] ति० टी०—इषुधीं पृष्ठे बद्धा तलयोः करतलयो-
रङ्गुलित्राणवान् सज्जं धनुषपोषं धृत्वास्य परितो भ्रमन्नतिष्ठत्
केवलं निद्रारहितः ॥ २३ ॥

रा० टी०—नियम्येति । तलाङ्गुलित्रवान् तलं ज्याघात-
वारणमङ्गुलित्रमङ्गुलित्राणं तदुभयविशिष्टः परंतपो लक्ष्मणः शरै-
र्बाणैः पूर्णौ इषुधीं तूणीरौ पृष्ठे पश्चाद्गोत्रे निपत्य बद्धा सज्जं
ज्यासहितं महद्भुतः उपोह्य संधार्य अस्य सीतारामस्य परित-
श्रुर्दिक्षु केवलं सहायान्तरानाकाङ्क्षन् यथा स्यात्तथा निशां रात्रि-
मतिष्ठत् “कालाध्वनोः—” इति विहिता द्वितीया ‘तले ज्याघात-
वारणम्’ इत्यमरः ॥ २३ ॥

ततस्त्वहं चोत्तमबाणचापभृत्स्थितोऽभवं तत्र स यत्र लक्ष्मणः ।

अतन्द्रितैर्ज्ञातिभिरात्तकार्मुकैर्महेन्द्रकल्पं परिपालयं तदा

॥ २४ ॥

इत्यापि श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

अष्टाशीतितमः सर्गः ।

कौसल्यादीन्प्रति रामोपभुक्तकुशमयशयनीयं प्रदर्श्य संस्मृततद्वैभवो भरतस्तं परिशोचन्नात्मोपलम्भनपूर्वकं लक्ष्मणादीन्प्रशस्य रामं निवर्तयितुं बहुशः प्रयतमानोऽपि रामेण तदनङ्गीकारादयारभ्याहं जटाधारी रामप्रतिनिधित्वेन वन एव निवत्स्यामीति प्रतिजज्ञे ।

तच्छ्रुत्वा निपुणं सर्वं भरतः सह मन्त्रिभिः । इङ्गुदीमूलमागम्य रामशय्यामैवैक्षत ॥ १ ॥

अब्रवीज्जननीः सर्वा इह तस्य महात्मनः । शर्वरी शयिता भूमाविदमस्य विमर्दितम् ॥ २ ॥

महाराजकुलीनेन महाभागेन धीमता । जातो दशरथेनोर्व्या न रामः स्वप्नुर्महति ॥ ३ ॥

अजिनोत्तरसंस्तीर्णे वरास्तरणसंचये । शयित्वा पुरुषव्याघ्रः कथं शेते महीतले ॥ ४ ॥

गो० टी०-नियम्येति । पृष्ठे पश्चाद्भाग इषुधी तूणीरद्वयं नियम्य बद्धा शराणां सव्यापसव्यप्रयोगार्थमियुधिद्वयधारण-मस्ति तलाङ्गुलित्रवान् 'तलं ज्याघातवारणम्' इत्यमरः । उपोह्य श्रुत्वा अस्य परितो तिष्ठ सर्वतो रक्षणार्थं प्रदक्षिणं चचारे-त्यर्थः, निशां निशायाम् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया, केवलमित्यनेन शयननिद्राराहित्यं लक्ष्मणस्योच्यते ॥ २२ ॥

२४] ति० टी०-परिपालयं पर्यपालयम् ॥ २४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः लक्ष्मणसेवादार्शनानन्तरं यत्र लक्ष्मणस्तत्र उत्तमबाणचापभृत् अतन्द्रितैः निद्राहितैः आत्त-कार्मुकैः गृहीतधनुर्भिः ज्ञातिभिरुपलक्षितोऽहं महेन्द्रकल्पं रामं परिपालयन् रक्षन् सन् स्थितः अभवम् ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-मणावयोध्याकाण्डे सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

गो० टी०-तत इति । अहं चोत्तमबाणचापभृत् एको भ्राता नगरात् वनानि निरगमयत् अयमपरः सुषुप्तिदशायां किमपि कुर्यादिति शङ्कया सज्जायुधः सन् यत्र स लक्ष्मणः स्थितः तत्र तत्र स्थितोऽभवं प्रतिपदं तमद्वस्तुवान-भवमित्यर्थः । अतन्द्रिभिर्ज्ञातिभिरात्तकार्मुकैः मम परिकराश्च अयं वनचरो निपादजातीयः रामे किंचित्करिष्यति चेद् एनं च प्रहराम इति सावधाना मां प्रतिपदमन्वसरन्नित्यर्थः । एवमस्थाने भयशङ्किभिः कृतं वस्तुतः स न केनचित्परिभाव्य इत्याह-महेन्द्रकल्पमिति ॥ २३ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-ऽयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्ताशीतितमः सर्गः ॥ ८७ ॥

१] ति० टी०-तदिति ॥ १ ॥

रा० टी०-निपादवचनश्रवणानन्तरकालिकं भरतवृत्तान्त-माह-तदित्यादिभिः । निपुणं सुयुक्तं तन्निपादभाषितं सर्वं श्रुत्वा मन्त्रिभिः सह भरतः इङ्गुदीमूलमागम्य रामशय्याम-वैक्षत ॥ १ ॥

गो० टी०-तदित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । निपुणं सावधानमित्यर्थः, तेन रामेण इह भूमौ शर्वरी शयिता शर्वर्यां शयनं कृतं निष्ठया अधिकरणत्वस्याभिहितत्वाच्छर्वरीशब्दात् प्रथमा इदमेवामासितमिति वत् इदमस्य विमर्दितमित्यत्राप्य-धिकरणे निष्ठा "कस्य च वर्तमाने" इति कर्तरि पठ्यते । अस्मि-न्नैतत्कर्तृकं विमर्दनमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

२] ति० टी०-इह भूमौ शर्वरी शयिता अधिकरणे निष्ठा, एतदेशावच्छिन्नशयनाधिकरणं शर्वरीत्यर्थः । इदमस्य विमर्दितम् अङ्गानामिति शेषः, विमर्दनाधिकरणमित्यर्थः ॥ २ ॥

रा० टी०-अब्रवीदिति । इह अस्यां भूमावेव महात्मन-स्तस्य रामस्य शर्वरी रात्रिः शयिता अधिकरणे निष्ठा अत एव कर्तरि पठ्यते, अस्य विमर्दितं शयनमिदमेव ॥ २ ॥

३] ति० टी०-उक्तविशेषणेन दशरथेन हेतुना जातो नोर्व्यां स्वप्नुर्महति ॥ ३ ॥

रा० टी०-तादृशशयनस्यानौचित्यं बोधयन्नाह-महाराजे-ति । महाराजकुलीनेन महाराजकुलोद्भवेन दशरथेन जातः प्रादुर्भूतो रामः उर्व्यां प्रासादपर्यङ्कादिरहितभूमौ स्वप्नुं नार्हति ॥ ३ ॥

गो० टी०-महाभागेति । महाभागेन महादुभावेन दश-रथेनेति पञ्चम्यर्थे तृतीया ॥ ३ ॥

४] ति० टी०-अजिनेन राजार्हकन्दलीचमूर्त्वादिसृगाजिन-विशेषरूपेणोत्तरेण मञ्जोत्तरच्छदेन संस्तीर्णे तानि चाजिनानि शीतोष्णयोरुष्णशीते । वरास्तरणानां कार्पासवज्ररत्नकम्बला-यास्तरणानां संचयः ससहो यत्र पर्यङ्के, शीतकाल औष्ण्यार्थं तद्वाहुल्यम् ॥ ४ ॥

१ धृतिरिति गो. पाठः । २ अतन्द्रिभिरिति गो. पाठः । ३ पालयंस्तेति गो. पाठः । ४ अवश्यं तामिति गो. पाठः । ५ तेन महात्मनेति

गो. पाठः । ६ भागेति गो. पाठः ।

प्रासादाग्रविमानेषु वलभीषु च सर्वदा । हैमराजतभौमेषु वरास्तरणशालिषु ॥ ५ ॥
 पुष्पसंचयचित्रेषु चन्दनागुरुगन्धिषु । पाण्डुराभ्रप्रकाशेषु शुक्संघस्तेषु च ॥ ६ ॥
 प्रासादवरवर्षेषु शीतवत्सु सुगन्धिषु । उपित्वा मेरुकल्पेषु कृतकाञ्चनभित्तिषु ॥ ७ ॥
 गीतवादित्रनिर्घोषैर्वराभरणानिःस्वनैः । मृदङ्गवरशब्दैश्च सततं प्रतिबोधितः ॥ ८ ॥
 वन्दिभिर्वन्दितः काले बहुभिः सूतमागधैः । गाथाभिरनुरूपाभिः स्तुतिभिश्च परंतपः ॥ ९ ॥
 अश्रद्धेयमिदं लोके न सत्यं प्रतिभाति मा । मुह्यते खलु मे भावः स्वप्नोऽयमिति मे मतिः ॥ १० ॥

रा० टी०-अजिनिति । अजिनोत्तरसंस्तीर्णं अजिनं राजोत्तरास्तरणयोग्यातिमृदु मृगविशेषचर्म उत्तरमुत्तरास्तरणं तेन संस्तीर्णं आच्छादिते वराणां बहुमूल्यानामास्तरणानां संचयो यस्मिंस्तस्मिन् पर्यङ्के शयित्वा महीतले कथं शेते अह-चित्तमेतदित्यर्थः ॥ ४ ॥

गो० टी०-अजिनोत्तरसंस्तीर्णं इति । अजिनोत्तरसंस्तीर्णं अजिनरूपोत्तरच्छदेन संस्तीर्णं अजिनशब्देन 'कदली-कन्दलीचीनश्चमूरुप्रियकावपि । समुरुधेति हरिणा अमी अजिनयोनयः' इत्युक्तकदल्यायजिनं विवक्षितं वरास्तरणसंचये वराणि अमूल्यानि आस्तरणानि येषु पर्यङ्केषु तेषां संचये समूहे पर्यङ्कानां बहुत्वं शीतोष्णादि कालोचितान्तर्गृहशिरो-गृहादिबाहुल्यात्, यद्वा मार्दवातिशयायानेकास्तरणत्वम् अति-मृदुत्वादिजनस्योपर्यास्तरणत्वम् ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-प्रासादाग्रविमानेषु विमानाकारप्रासादा-ग्रगृहेषु वलभी कूटागारम् हैमानि राजतानि च भौमानि भूतलानि नेडु ॥ ५ ॥

रा० टी०-प्रासादेति । हैमानि हेमनिर्मितानि राजतानि रजतनिर्मितानि भौमानि भूतलानि येषु वराणां बहुमूल्यानामास्तरणानां शालिषु आश्रयेषु प्रासादाग्रविमानेषु प्रासादाका-रोत्तमविमानेषु वलभीषु कूटागारेषु च ॥ ५ ॥

गो० टी०-प्रासादाग्रविमानेष्वित्यादि । प्रासादाग्रविमानेषु विमानतुल्यप्रासादशिखरेषु वलभीषु कूटागारेषु 'कूटागारे तु वलभी' इति वैजयन्ती । हैमराजतभौमेषु हैमानि राजतानि भौमानि भूतलानि येषु ते, वरास्तरणशालिषु चित्रकम्बलादि-शालिषु पुष्पसंचयचित्रेषु चित्रपुष्पसमूहेषु चन्दनागरुगन्धिषु चन्दनागरूपगन्धिषु पाण्डुराभ्रप्रकाशेषु तद्गङ्गवलेषु शुक्संघस्तेषु शुक्समूहनादवत्सु अर्शआदित्वाद् च मत्वर्थायः । प्रासादवरवर्षेषु प्रासादवराणाञ्छत्तमेषु शीतवत्सु शैत्यवत्सु 'शीतं गुणे तद्गङ्ग' इत्यमरः । सुगन्धिषु घनसारादिभिरिति शेषः, उपित्वा शयित्वेत्यर्थः उपरि प्रतिबोधोक्तेः मेरुतुल्यत्वे हेतुः-कृतकाञ्चनभित्तिविति । गीतवादित्रनिर्घोषैः गीतैस्तद्वद्वगुणवीणादिरवैः वराभरणनिस्वनैः परिचारिकापाणिचरणनूपुरकङ्कणाभरणसि-जितैः मृदङ्गवरशब्दैः मार्दवविशेषध्वनिभिश्च सततं प्रतिबोधितः अथ प्रबोधनानन्तरं काले प्रातःकाले बन्दिभिः कर्तुभिः सुत-

मागधैश्च गाथाभिः गद्यविशेषैः । पाठभेदः पद्यविशेषैः स्तुतिभिः स्तोत्रप्रबन्धैश्च वन्दितः स्तुतः 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' इति धातुः परंतपः अन्यराजाशिक्षणपरो रामः । पाठभेदः अथ राज्य-शिक्षणपरो रामः कथं भूमौ केवलयां शेते कथं आपदरवैः प्रतिबोध्यते कथमेकाकी तिष्ठतीति चोपस्कार्यं गम्यमानत्वा-दप्रयोगः 'यश्च निम्बं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिणा । यश्चैनं गन्ध-माल्याभ्यां सर्वस्य कटुरेव सः' इत्यादिवत् ॥ ५-९ ॥

६] ति० टी०-शुक्संघस्तेषु तद्गुतवत्सु ॥ ६ ॥

रा० टी०-पुष्पाणां संचयेन समूहेन चित्राणि तेषु चन्दनागरूपां गन्धो येषु पाण्डुराभ्रवत्प्रकाशो येषां तेषु शुक्-संधानां रुताः शब्दा येषु तेषु ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-प्रासादवराणां प्रासादश्रेष्ठानां मध्ये वर्षेषु श्रेष्ठेषु तेषुपित्वा कथं भूमौ शेते इति संबन्धः ॥ ७ ॥

रा० टी०-शीतवत्सु यथेच्छं स्वाभाविकशैत्ययुक्तेषु सुगन्धिषु स्वाभाविकगन्धविशिष्टेषु मेरुकल्पेषु सुमेरुसदृशेषु कृताः काञ्चनभित्तयो येषु प्रासादवरवर्षेषु अत्युत्तमप्रासादेषु च उपित्वा ॥ ७ ॥

८-९] ति० टी०-वराभरणानां परिचारिकावपरायाभरणानां निःस्वनैर्गीतादिशब्दैः स्तुतिभिश्च प्रतिबोध्यमानः कथं भूमौ केवलं शेते इति संबन्धः ॥ ८-९ ॥

रा० टी०-वराभरणानां परिचारिकायाभरणानां निःस्व-नाः शब्दाः येषु तैर्गीतवादित्रनिर्घोषैः मृदङ्गवरशब्दैश्च प्रति-बोधितः ॥ ८ ॥

रा० टी०-काले वन्दिभिर्वहुभिः सूतमागधैश्च अहर्-रूपाभिः योग्याभिः गाथाभिः प्रबन्धैः स्तुतिभिर्विश्वप्रशंसावच-नैश्च वन्दितः परंतपो रामः भूमौ कथं शेते इत्युत्कर्षः । पञ्चानामेकत्रान्वयः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-इदं रामस्य भूशयनम् । लोकोऽत्रत्यज-नेषु तन्मध्ये तन्मुखाच्छ्रुतमप्यश्रद्धेयमेव । तदेव विदुषोक्ति-मा मां सत्यं न प्रतिभाति । तस्मादेतद्विषये भावोऽन्तःकरणं मुह्यते, मम मोह इत्यर्थः । अथवा स्वप्नोऽयं भवितुमर्हतीति मतिः । स्वप्ने ह्यसंभावितमपि संभाव्यते ॥ १० ॥

रा० टी०-अश्रद्धेयमिति । इदं रामभूशयनं मा मां सत्यं

न नूनं दैवतं किञ्चित्कालेन बलवत्तरम् । यत्र दाशरथी रामो भूमावेवमशेत सः ॥ ११ ॥
 यस्मिन्विदेहराजस्य सुता च प्रियदर्शना । दयिता शयिता भूमौ स्नुषा दशरथस्य च ॥ १२ ॥
 इयं शय्या मम भ्रातुरिदमवर्तितं शुभम् । स्थण्डिले कठिने सर्वे गात्रैर्विमृदितं तृणम् ॥ १३ ॥
 मन्ये साभरणा सुप्ता सीतास्मिञ्शयने शुभा । तत्र तत्र हि दृश्यन्ते सक्ताः कनकविन्दवः ॥ १४ ॥
 उत्तरीयमिहासक्तं सुव्यक्तं सीतया तदा । तथा ह्येते प्रकाशन्ते सक्ताः कौशेयतन्तवः ॥ १५ ॥
 मन्ये भर्तुः सुखा शय्या येन बाला तपस्विनी । सुकुमारी सती दुःखं न विजानाति मैथिली ॥ १६ ॥
 हा हतोऽस्मि नृशंसोऽस्मि यत्सभार्यः कृते मम । ईदृशीं राघवः शय्यामधिशेते ह्याथवत् ॥ १७ ॥
 सार्वभौमकुले जातः सर्वलोकसुखावहः । सर्वप्रियकरस्त्यक्त्वा राज्यं प्रियमनुत्तमम् ॥ १८ ॥
 कथमिन्दीवरश्यामो रक्ताक्षः प्रियदर्शनः । सुखभागी न दुःखार्हः शयितो भुवि राघवः ॥ १९ ॥

न प्रतिभाति अत एव अश्रद्धेयमत एव भावो मम मनः शु-
 द्धते श्रुत्वेति शेषः, अतः अयं स्वप्नः इति मे मतिर्निश्चयः
 एतेन रामस्य नित्यं सर्वसामग्रीपूर्णत्वं व्यक्तं तेन अघटित-
 घटनापदीयस्त्वं व्यक्तम् ॥ १० ॥

गो० टी०—अश्रद्धेयमिति । इदं रामस्य तृणशय्याशय-
 नादिकम् अश्रद्धेयं लोके पश्यामि 'लोकं दर्शने' इति धातुः । तत्र
 हेतुमाह—न सत्यमिति । किं च मे भावः हृदयं शुद्धते खलु
 शुद्धति किञ्च रामस्य भूमिशयनश्रवणादिकं भ्रमो वेत्यर्थः,
 अथवा अयं पूर्वोक्तश्रवणं स्वप्नापेक्षया पुंलिङ्गत्वं स्वप्न इति मे
 मतिः मतं सिद्धान्त इत्यर्थः कथमन्यथा सर्वमिदमसंभाव्यं
 संभाव्यत इति भावः ॥ १० ॥

११] ति० टी०—कालेन कालतो बलवत्तरं किञ्चि-
 त्कमपि दैवतं नास्तीति नूनं मन्ये । यत्र काले प्राप्ते सति
 रामोऽपि भूमावशेत ॥ ११ ॥

रा० टी०—सत्यत्वमङ्गीकृत्याह—नेति । कालेन काला-
 त्परमात्मेच्छाया बलवत्तरं किञ्चिदैवतं न यत्र यस्मिन् सति
 रामो भूमौ अशेत ॥ ११ ॥

गो० टी०—नेति । कालेन कालात् दैवतं बलवत्तरं न नूनं
 काल एव बलीयानित्यर्थः, यत्र यस्मात् दाशरथिः दशरथपुत्रो-
 ऽपि भूमावेव शयित तस्मादित्यर्थः ॥ ११ ॥

१२-१३] ति० टी०—यस्मिन्काले दशरथदयिता प्रिया
 लुपा भूमौ शयिता ततो न बलवत्किञ्चित् ॥ १२ ॥ १३ ॥

रा० टी०—यस्मिन्निति । यस्मिन्परमात्मेच्छारूपकाले
 सति दशरथस्य स्नुषा सीता भूमौ शयिता ॥ १२ ॥

गो० टी०—विदेहराजस्येति । प्रियदर्शना अतर्ह्येत्यर्थः
 दयिता रामस्य प्राणेभ्योऽपि प्रेयसी शयिता शयितवती कर्तारि
 कः हन्तेति शेषः ॥ १२ ॥

रा० टी०—इयमिति । मम भ्रातुः इयं शय्या इदमाव-
 तितमावर्तनचिह्नम् । चिह्नमेवाह—कठिने स्थण्डिले विद्यमानं
 तृणं गात्रैर्विमृदितं क्षुण्णम् ॥ १३ ॥

गो० टी०—इयमिति । परिवर्तितं पतिवर्तनं स्वापकाले

श्रमातिशयादितस्ततः शरीरपरिवर्तनपदम् । परिवर्तनज्ञापक-
 माह—स्थण्डिल इति । स्थण्डिले भूतले कठिनस्थलत्वात्
 गात्रैः विमृदितं क्षुण्णं तृणम् इदमित्यनुपपन्नः ॥ १३ ॥

१४-१५] ति० टी०—कनकविन्दवो भूषणावयवकनक-
 शकलानीति कतकः ॥ १४ ॥ १५ ॥

रा० टी०—मन्य इति । अस्मिन् शयने साभरणाः
 आभरणसहिता सीता सुप्ता इत्यहं मन्ये हि यतः तत्र तत्र
 शयनस्य प्रदेशे प्रदेशे कनकविन्दवः कनकाभरणानि सक्ताः
 रेषारूपेण संलग्ना दृश्यन्ते ॥ १४ ॥

गो० टी०—मन्य इति । साभरणा सुप्ता मार्गश्रमादाभ-
 रणमनुक्षुच्य सुप्तवती शयनोत्तमे भर्तृशय्यात्वादितरतल्पेभ्यः
 श्रेष्ठतमे । साभरणा सुप्तेत्यत्र सूचकमाह—तत्र तत्रेति । तत्र
 तत्र तृणेषु सक्ताः कनकविन्दवः जाम्बूनदाभरणनिर्गलिताः
 सूक्ष्मरेणवः ॥ १४ ॥

रा० टी०—उत्तरीयमिति । इह असक्तं पतितशुत्तरीयं
 सीतया सुव्यक्तं धृतमित्यर्थः, हि यतः सक्ताः तृणादिषु सं-
 लग्नाः एते कौशेयतन्तवः तथा धारणादुमापकतया प्रकाशन्ते ।
 यदि तु आसक्तमिति छेदः तदा संस्थापितमित्यर्थः अस्मिन्न-
 यं सुव्यक्तमित्यस्य फलमित्यर्थः ॥ १५ ॥

गो० टी०—उत्तरीयमिति । इह कुशाग्रेषु आसक्तम् इद-
 मासजनं सुव्यक्तं सीतया सीतायाः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—भर्तुः शय्या कोमला वा कठिना वा
 क्रीणां सुखेव मन्ये, यतः—सुकुमारीत्यादि ॥ १६ ॥

रा० टी०—मन्ये इति । भर्तुः रामस्य शय्या सुखा अ-
 तिछलप्रदा इत्यहं मन्ये । तत्र गमकमाह—येन सुखेन हेतुना सुकु-
 मारी अपि सीता दुःखं प्रवासजनितखेदं न विजानाति ॥ १६ ॥

गो० टी०—मन्य इति । या कापि भर्तुः शय्या पतिव्र-
 तायाः सुखेति मन्ये यतः सुकुमारी मैथिली सती पतिव्रता
 अस्मिन्नपि शयने शयिता दुःखं न जानाति ॥ १६ ॥

१७-१९] ति० टी०—मम कृते कैकेयीप्रदत्तः स्वातु-
 मतिराहित्येऽपि स्वसुखिण्य जातत्वादिति भावः ॥ १७-१९ ॥

१ एव शय्येति गो. पाठः । २ विदेहराजस्य सुता सीतेति गो. पाठः । ३ हि परिवर्तितमिति गो. पाठः । ४ शयनोत्तम इति गो. पाठः ।
 ५ सर्वलोकस्य संमत इति गो. पाठः । ६ सर्वलोकप्रिय इति गो. पाठः । ७ सुखमिति गो. पाठः ।

धन्यः खलु महाभागो लक्ष्मणः शुभलक्षणः । भ्रातरं विषमे काले यो राममनुवर्तते ॥ २० ॥
 सिद्धार्था खलु वैदेही पतिं यानुगता वनम् । वयं संशयिताः सर्वे हीनास्तेन महात्मना ॥ २१ ॥
 अकर्णधारा पृथिवी शून्येव प्रतिभाति मे । गते दशरथे स्वर्गे रामे चारण्यमाश्रिते ॥ २२ ॥
 न च प्रार्थयते कश्चिन्मनसापि वसुंधराम् । वने निवसतस्तस्य बाहुवीर्याभिरक्षिताम् ॥ २३ ॥
 शून्यसंवरणारक्षामयन्त्रितहयद्विषाम् । अनावृतपुरद्वारां राजधानीमरक्षिताम् ॥ २४ ॥
 अप्रहृष्टबलां शून्यां विषमस्थामनावृताम् । शत्रवो नाभिमन्यन्ते भक्ष्यान्विषकृतानिव ॥ २५ ॥
 अद्यप्रभृति भूमौ तु शयिष्येऽहं तृणेषु वा । फलमूलाशनो नित्यं जटाचीराणि धारयन् ॥ २६ ॥

रा० टी०—हेति । यत् यस्य मम संबन्धिनः कृते प्रयत्ने सति अनाथवत् नाथत्वाभाववानिव ईदृशीं शय्यामधिषेते सोऽहं हतोऽस्मि नृशंसः क्रूरोऽस्मि हा अतिकष्टमेतत् ॥ १७ ॥

गो० टी०—हाहन्तेति । हाहन्तेत्येकनिपातः खेदार्यः अहं नृशंसोऽस्मि निर्दयोऽस्मि मम कृते मणिमित्तं कृते इत्यव्ययम् ॥ १७ ॥

रा० टी०—कष्टहेतुं वदन्नाह—सार्वभौमेति । सर्वप्रियकरः इन्दीवरक्ष्यामो रामः राज्यं त्यक्त्वा भुवि कथं शयितः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १८ ॥ १९ ॥

गो० टी०—जन्मना शक्तिमत्तया प्रजारक्षकत्वेन शरीरलक्षणेन च राज्याहो रामः कथमेतादृशीं दुर्दशां प्राप्त इति खिद्येति—सार्वभौमकुले जात इत्यादिना श्लोकद्वयेन ॥ १८—१९ ॥

२०] ति० टी०—विषमे काले संकटकाले ॥ २० ॥

रा० टी०—धन्य इति । विषमे अननुकूले काले यो लक्ष्मणः राममनुवर्तते स धन्यः ॥ २० ॥

गो० टी०—धन्य इति । विषमे काले संकटे काले ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—या पतिमनु अनुसृत्य वनं गता सा सिद्धार्था वयं संशयिता रामसेवाविषयसंशयमापन्नाः कालान्तरप्रार्थनीयसेवत्वात्, इदानीमस्मत्सेवावृत्तौ संशयादिति भावः ॥ २१ ॥

रा० टी०—सिद्धार्थेति । या अवनं सर्वरक्षकं पतिमनुगता सा वैदेही सिद्धार्था सिद्धाः अर्थाः प्रयोजनानि यस्याः सा तेन सीतापतिना महात्मना हीनाः वयं संशयिताः प्राप्तसंशयाः अतो न सिद्धार्था इत्यर्थः ॥ २१ ॥

गो० टी०—सिद्धार्थेति । पतिमनु पतिमनुसृत्य वनं गतेति संबन्धः संशयिताः अस्मत्सेवां रामोऽङ्गीकरिष्यति नवेति संशयिताः ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—अकर्णधारा नौरिव शून्या प्रहृतिशून्या ॥ २२ ॥

रा० टी०—अकर्णेति । अकर्णधारा कर्णधाररहिता नौरिव पृथिवी शून्या प्रतिभाति नौरित्यध्याहृतम् ॥ २२ ॥

गो० टी०—अकर्णधारेति । अकर्णधारा प्रधानपुरुषरहितेति यावद् अत एव शून्येव प्रतिभाति ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—कश्चिन्मादृशः ॥ २३ ॥

रा० टी०—न चेति । तस्य रामस्य बाहुवीर्येण अभिरक्षितां वसुंधरां पृथ्वीं कश्चिदस्मदादिः मनसापि न प्रार्थयते पृथिवीं पालयेयमिति कथंचिदपि नेच्छामीत्यर्थः ॥ २३ ॥

गो० टी०—अनायकत्वे कथं राज्यं निरुपद्रवं तत्राह—नचेति । कश्चित् सामन्तः न प्रार्थयते आक्रमितुं नेच्छति ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—शून्यसंवरणारक्षां संवरणानां प्राकाराणामासमन्ताद्रक्षया शून्यां हीनाम् । अनावृतत्वं रक्षकाभावात् ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—अप्रहृष्टं बलं यस्याम् अत एव शून्यां क्षीणबलां नाभिमन्यन्ते स्वीकृतुं नेच्छन्ति अत्र तद्बाहुवीर्यरक्षितत्वं हेतुः ॥ २५ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—शून्येति । शून्या अभावप्रतियोगिनी संवरणस्य प्राकारस्य आसमन्तात् रक्षा यस्यां तां अयन्त्रिताः अनियमिताः हयद्विपाः यस्यां न आवृतानि पुरद्वाराणि यस्यास्तां न प्रहृष्टानि बलानि नैन्यानि यस्यामत एव न्यूनां क्षीणामत एव विषमस्थां विषमाणां मनवस्थितचित्तानां स्थः स्थितिर्यस्यामत एव अनावृतां बाह्यावरणरहितामरक्षितामिदानीं रामकर्तृकरक्षारहितां राजधानीमयोध्यां विषकृतान् भक्ष्यानिव शत्रवो नाभिमन्यन्ते स्वीकृतुं नेच्छन्ति तेन रामस्य प्रतापातिशयः सूचितः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २४ ॥ २५ ॥

गो० टी०—रामवीर्यं विना रक्षकान्तरशून्यत्वमाह—शून्यसंवरणेत्यादि । शून्यसंवरणारक्षाम् अविद्यमानप्राकाररक्षकाम्, यद्वा शून्यसंवरणः गुप्तिरहितः आरक्षः गुल्मस्थानं यस्याः सा तथा अयन्त्रिताः रक्षकाणां रामपारवश्येन तैरबद्धाः हयद्विपाः यस्यास्ताम् अपावृतानि अपिहितानि पुरद्वाराणि यस्यास्ताम् अप्रहृष्टबलत्वमरक्षितत्वे हेतुः न्यूनां साधनविहीनां विषमस्थां दुर्दशापन्नाम् अनावृतां बाह्यरक्षकरहितां नाभिमन्यन्ते अभिभवितुं न स्मरन्ति । भक्ष्यान् अपूपादीन् विषैः विषमिश्रैः कृतान् ॥ २४ ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—अतस्तमेव राज्याहं मानेभ्यामि, यदि स व्रतभङ्गः कथं कार्यं इति वदेत्तदा तत्प्रतिनिधितयाहं व्रतमनुष्यास्ये इत्याह—अद्येत्यादि ॥ २६ ॥

तस्याहमुत्तरं कालं निवत्स्यामि सुखं वने । तैत्प्रतिश्रुतमार्यस्य नैव मिथ्या भविष्यति ॥ २७ ॥
 वसन्तं भ्रातुरर्थाय शत्रुघ्नो मानुवत्स्यति । लक्ष्मणेन सैहायोध्यामार्यो मे पालयिष्यति ॥ २८ ॥
 अभिषेक्ष्यन्ति काकुत्स्थमयोध्यायां द्विजातयः । अपि मे देवताः कुर्युरिमं सत्यं मनोरथम् ॥ २९ ॥

प्रसाद्यमानः शिरसा मया स्वयं बहुप्रकारं यदि न प्रपत्स्यते ।

ततोऽनुवत्स्यामि चिराय राघवं वनेचरं नार्हति मामुपेक्षितुम् ॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डेऽष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

एकोनवतितमः सर्गः ।

प्रातर्भरतमनुगतेन गुहेनादिष्टदशैर्नवादिभिः प्रतीरं प्रापितान्स्त्रानुयायिनः प्रयागवने संनिवेश्य भरद्वाजं दिदृक्षुर्भरतो वसिष्ठा-
 दिभिः सह तदाश्रमं प्रतस्थे ।

व्युष्य रात्रिं तु तत्रैव गङ्गाकूले स राघवः । काल्यमुत्थाय शत्रुघ्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥
 शत्रुघ्नोत्थाय किं शेषे निपादाधिपतिं गुहम् । शीघ्रमानय भद्रं ते तारयिष्यति वाहिनीम् ॥ २ ॥

रा० टी०—अद्येति । अद्यप्रभृति इतः कालादारभ्य भूमौ
 विद्यमानेषु तृणेष्वेव अहं शयिष्ये ॥ २६ ॥

गो० टी०—उक्तसर्वानर्थस्य आत्ममूलकतया तत्प्रायश्चित्तमाह—अद्येत्यादि । श्लोकद्वयमेकान्वयम् । तं प्रतिश्रवं तां प्रतिज्ञाम् आमुच्य स्वस्मिन्नासज्य तस्यार्थं रामार्थमित्यर्थः, उत्तरं कालं चतुर्दशवर्षात्मके काले रामानुष्ठितव्यतिरिक्तोत्तर-
 कालं वने वत्स्यामि मिथ्या न भविष्यति प्रतिज्ञेति शेषः ॥ २६—२८

२७] ति० टी०—तस्य व्रतसंकल्पं स्वयं गृहीत्वा तत्परिपालनार्थमुत्तरं कालं चतुर्दशवर्षपर्यन्तमाह वने वत्स्यामि ।
 एवं सति नार्यस्य तत्प्रतिश्रुतं मिथ्या भविष्यति ॥ २७ ॥

रा० टी०—तत्प्रयोजनमाह—तस्येति । तस्य रामस्य प्रतिनिधिरहमुत्तरं कालं सुखं वने वत्स्यामि । तत्फलमाह—तत्प्रसिद्धमार्यस्य प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातं मिथ्या नैव भविष्यति ॥ २७ ॥

२८—२९] ति० टी०—वसन्तमिति ॥ २८—२९ ॥

रा० टी०—वसन्तमिति । भ्रातुः अर्थाय आगमनप्रयोजनाय वसन्तं मां शत्रुघ्नोऽनुवत्स्यति आर्यो रामः अयोध्यां पालयिष्यति पालयिता ॥ २८ ॥

रा० टी०—अमीति । काकुत्स्थं राममभिषेक्ष्यन्ति इमं मे मनोरथं देवाः सत्यं कुर्युरपि । अपिः संभावनायाम् ॥ २९ ॥

गो० टी०—अभिषेक्ष्यन्तीति । देवताः इमं मनोरथं सत्यं कुर्युरपि । संभावनायामपिशब्दः ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—प्रसाद्येति । प्रपत्स्यते निष्ठति-
 विषये प्रसादमिति शेषः, उपेक्षितुं नार्हति भक्तवत्सलत्वादिति भावः ॥ ३० ॥

इति श्रीरामायणमहोपाध्याय श्रीरामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डेऽष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

रा० टी०—प्रसाद्यमान इति । बहुप्रकारं शिरसा मया प्रसाद्यमानो रामः यदि न प्रपत्स्यते अयोध्यां प्राप्स्यति तदा वने चिराय बहुकालं राघवमनुवत्स्यामि तत्र हेतुः चिरं माधुपेक्षितुं नार्हति ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
 वयोध्याकाण्डेऽष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

गो० टी०—प्रसाद्यमान इति । शिरसा प्रणामपूर्वकं स्वयं नतु मन्त्रिमुखेन नाभिपत्स्यते नाङ्गीकरिष्यति प्रसादमिति शेषः, ततस्तदा वने वसन् राघवमनुवत्स्यामि तदनुचरो भवामि । अनुचरणं वा कथमङ्गीकरिष्यतीत्यत्राह—नार्हति माधुपेक्षितुमिति मां भ्रातरं शिष्यं दासमित्यर्थः ॥ ३० ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराल्याने-
 ऽयोध्याकाण्डव्याख्यानेऽष्टाशीतितमः सर्गः ॥ ८८ ॥

१—२] ति० टी०—व्युष्योपित्वा । काल्यमुषःकाळे उप-
 पर्यायो कल्यकाल्यावुभावपीति ज्ञायते ॥ १ ॥ २ ॥

रा० टी०—रात्रिनिवासान्तरकालिकं दृष्टान्तमाह—व्युष्येत्यादिभिः । तत्र गङ्गाकूले एव राघवो भरतः रात्रिं व्युष्य उपित्वा कल्यं प्रातरुत्थाय शत्रुघ्नमब्रवीत् ॥ १ ॥

गो० टी०—व्युष्येति । व्युष्य उपित्वा रात्रिं रात्रौ तत्रैव यत्र रामोऽवशिष्टः तत्रैव काल्यं प्रत्युषः 'प्रत्युषोऽहर्मुखं काल्यम्' इत्यमरः । तस्मिन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—शत्रुघ्नेति । हे शत्रुघ्न ! त्वं किं शेषे उत्तिष्ठेत्यर्थः । तत्प्रयोजनमाह—उत्थाय गुहं शीघ्रमानय । तस्य प्रयोजनमाह—वाहिनीं गङ्गां तारयिष्यति ॥ २ ॥

गो० टी०—शत्रुघ्नेति । शत्रुघ्न भद्रं त इति सान्त्वोक्तिः । वाहिनीं गङ्गाम् अस्मानित्यर्थसिद्धम् ॥ २ ॥

१ तस्यार्थमिति गो. पाठः । २ तं प्रतिश्रवमामुच्य नात्येति गो. पाठः । ३ सह त्वार्यो ह्ययोध्यामिति गो. पाठः । ४ नाभीति गो. पाठः । ५ वसन्ति गो. पाठः । ६ भरतः काल्यमुत्थाय शत्रुघ्नमिदमिति गो. कल्यमिति. रा. पाठः । ७ उत्तिष्ठेति गो. पाठः ।

जागर्मि नाहं स्वपिमि तैथैवार्यं विचिन्तयन् । इत्येवमब्रवीद्भाता शत्रुघ्नो विप्रचोदितः ॥ ३ ॥
 इति संवदतोरेवमन्योन्यं नरसिंहयोः । आगम्य प्राञ्जलिः काले गुहो वैचनमब्रवीत् ॥ ४ ॥
 कच्चित्सुखं नदीतीरेऽवात्सीः काकुत्स्थ शर्वरीम् । कच्चिच्च सहसैन्यस्य तैव नित्यमनामयम् ॥ ५ ॥
 गुहस्य तच्च वचनं श्रुत्वा स्नेहादुदीरितम् । रामस्यानुवशो वाक्यं भरतोऽपीदमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 सुखा नः शर्वरी धीमन्पूजिताश्चापि ते वयम् । गङ्गां तु नौभिर्वह्नीभिर्दाशाः संतारयन्तु नः ॥ ७ ॥
 ततो गुहः संत्वरितः श्रुत्वा भरतशासनम् । प्रतिप्रविश्य नगरं तं ज्ञातिजनमब्रवीत् ॥ ८ ॥
 उत्तिष्ठत प्रबुध्यध्वं भद्रमस्तु हि वः सदा । नावः समुपकर्षध्वं तारयिष्यामि वाहिनीम् ॥ ९ ॥
 ते तथोक्ताः समुत्थाय त्वरिता राजशासनात् । पञ्च नावां शतान्येव समानिन्युः समन्ततः ॥ १० ॥
 अन्याः स्वस्तिकविज्ञेया महाघण्टाधराधराः । शोभमानाः पताकिन्यो युक्तवाहाः सुसंहताः ॥ ११ ॥

३-४] ति० टी०-आर्यं विचिन्तयन्नहमपि यथा त्वं तथैव जागर्मि न स्वपिमीत्येवमब्रवीदित्यन्वयः ॥ ३ ॥ ४ ॥

रा० टी०-जागर्मीति । विप्रचोदितः भरतेन प्रेरितः भाता शत्रुघ्नस्तथैव भवत्सदृशम् आर्यं रामं विचिन्तयन्सन् जागर्मि न स्वपिमि इत्येवं वचोऽब्रवीत् ॥ ३ ॥

गो० टी०-जागर्मीति । नाहं स्वपिमि जागर्मीति आत्रा प्रचोदितः शत्रुघ्नोऽपि तमेवार्थं यस्त्वया चिन्त्यते तमेवार्थं विचिन्तयन् सन् अहमपि जागर्मि न स्वपिमि इत्येवमब्रवीत् 'तथैव' इतिपाठे यथा त्वं तथैवाहमार्यं विचिन्तयन्नित्यर्थः । चरमपर्वनिष्ठस्य प्रथमपर्वानिनिवेष्टस्तत्प्रीत्यर्थतयेति व्यञ्जितं तदवस्थं तु भरतं शत्रुघ्नोऽजन्तरस्थित इति हि पूर्वमप्युक्तम् ॥ ३ ॥

रा० टी०-इतीति । नरसिंहयोः पुरुषप्रेष्ठयोः भरतशत्रुघ्नयोः एवमनेन प्रकारेण अन्योन्यं संवदतोः सतोः प्राञ्जलिः गुहः आगम्य इति इदं वचनमब्रवीत् ॥ ४ ॥

गो० टी०-इतीति । संवदतोः सतोः काले गमनोचितकाले ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-शर्वरीमवात्सीः अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ ५ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-कच्चिदिति । हे काकुत्स्थ भरत ! नदीतीरे सुखं कच्चिद् अवात्सीः सहसैन्यस्य तव कच्चिन्नित्यमनामयं रोगादिराहित्यम् । कच्चिदिति प्रश्ने ॥ ५ ॥

गो० टी०-कच्चिदिति । शर्वरीं तावद् शर्वयां साकल्येन 'यावत्तावच्च साकल्ये' इत्यमरः । सहसैन्यस्य ते सेनासहितस्य तव सर्वसुपकरणम् अनामयं निरुपद्रवम् ॥ ५ ॥

६] ति० टी०-रामस्यानुवशो रामाधीनः ॥ ६ ॥

रा० टी०-गुहस्येति । स्नेहादुदीरितमुच्चारितं गुहस्य इदं वचनं श्रुत्वा रामस्य अनुवशः अनुचरः भरतोऽपि इदं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥

गो० टी०-गुहस्येति । रामस्यानुवशः रामाधस्तः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-ते त्वया पूजिताः ॥ ७ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-सुखेति । हे धीमन् ! येवयं सुपूजिताः तेषां नः अस्माकं शर्वरी रात्रिः सुखाऽभवदिति शेषः, बह्वीभिः नौभिः दाशाः कैवर्तकाः गङ्गां नः संतारयन्तु ॥ ७ ॥

गो० टी०-सुखेति । सुखा सुखावहा जातोति शेषः, राजन्निति रामभक्ततया स्तौति ते त्वया ॥ ७ ॥

८-९] ति० टी०-प्रतिप्रविश्य ततो निवृत्तिपूर्वकं प्रविश्य ॥ ८ ॥ ९ ॥

रा० टी०-तत इति । गुहः भरतशासनं श्रुत्वा ततः संतारणहेतोः नगरं प्रति प्रविश्य तं ज्ञातिजनमब्रवीत् ॥ ८ ॥

गो० टी०-तत इति । प्रतिप्रविश्य पुनः प्रविश्य ॥ ८ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-उत्तिष्ठतेति । उत्तिष्ठत प्रबुध्यध्वं युयमिति शेषः । नावः नौकाः समुपकर्षध्वं वाहिनीं गङ्गां तारयिष्यामि भरतसेनामिति शेषः ॥ ९ ॥

गो० टी०-उत्तिष्ठतेति । प्रबुध्यध्वम् उत्तिष्ठतेति क्रमः तारयिष्यामेत्यत्र विसर्गलोप आर्यः । 'तारयिष्यामि' इति च पाठः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-नावां पञ्चशतानि समानिन्युः ॥ १० ॥

रा० टी०-ते इति । तथोक्तास्ते कैवर्तकाः राजशासनात् त्वरिताः सन्तः नावां पञ्चशतानि स्वस्तिकविज्ञेयाः स्वस्तिकेन नाम्ना राजनौकाबोधकचिह्नविशेषेण वा विज्ञेयो विज्ञानं यासां ताः महाघण्टाधराः वृहद्वह्नीविशिष्टाः पुरुषास्तान् आसमंताद्भावेन धरन्ति ताः पताकिन्यः पताकाविशिष्टाः युक्तवाहाः युक्ताः वाहाः वाहकाः यासु ताः सुसंहताः दृढबन्धनादिषुक्ताः शोभमानाः अन्याः ताभ्यो विलक्षणाश्च नावः समानिन्युः । 'युक्तवाता' इति पाठान्तरम् । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १० ॥ ११ ॥

गो० टी०-त इति । नावां पञ्चशतानीत्यन्वयः, समन्ततः सर्वावतारेभ्यः ॥ १० ॥

११] ति० टी०-अन्याः पञ्चशतनौकाभ्योऽन्याः

१ तमेवेति गो. पाठः । २ अत्रेति गो. पाठः । ३ ऽपीति गो. पाठः । ४ भरतमेति गो. पाठः । ५ ते इति गो. पाठः । ६ तावत्सर्वमिति गो. पाठः । ७ राजन्निति गो. पाठः । ८ त्वरितमिति गो. पाठः । ९ समनुकर्षध्वं तारयिष्यामिति गो. पाठः । १० आश्रिति गो. पाठः । ११ पताकाभिर्मुक्ता वाता इति गो. वाता इति रा. पाठः ।

ततः स्वस्तिकविज्ञेयां पाण्डुकम्बलसंवृताम् । सनन्दिघोषां कल्याणीं गुहो नावमुपाहरत् ॥ १२ ॥
 तामारोह भरतः शत्रुघ्नश्च महाबलः । कौसल्या च सुमित्रा च याश्चान्या राजयोषितः ॥ १३ ॥
 पुरोहितश्च तत्पूर्वं गुरवो ब्राह्मणाश्च ये । अनन्तरं राजदारास्तथैव शकटापणाः ॥ १४ ॥
 आवासमादीपयतां तीर्थं चाप्यवगाहताम् । भाण्डानि चाददानानां घोषस्तु दिवमस्पृशत् ॥ १५ ॥
 पताकिन्यस्तु ता नावः स्वयं दाशैरधिष्ठिताः । वहन्त्यो जनमारूढं तदा संपेतुराशुगाः ॥ १६ ॥
 नारीणामभिपूर्णास्तु काश्चित्काश्चित्तु वाजिनाम् । काश्चित्तत्र वहन्ति स्म यानयुग्यं महाधनम् ॥ १७ ॥

स्वस्तिकविज्ञेयाः स्वस्तिकाख्यया लोकप्रसिद्धा राजार्हणौभेदाः महाघण्टां धारयन्ति ता महाघण्टाधराः पताकास्ता धारयन्तीत्यर्थः । शोभमानाः स्वर्णादिरूपितचित्रैः शोभमानाः पताकिन्यो बह्वरित्रवत्यः अरित्रं नावाकर्षणदण्डः युक्तवाहा नौवहने नाविकवत्यः । 'युक्तवाताः' इति पाठे युक्तगतयः सहस्रहता दृढसंघिवन्धाः ॥ ११ ॥

गो० टी०—अन्या इति । अन्याः क्षुद्राभ्यः पञ्चशतनौभ्यः अन्याः स्वस्तिकविज्ञेयाः 'स्वस्तिकः सर्वतोभद्रः' इत्युक्तस्वस्तिकाख्यरचनाविशेषविशिष्टतया निर्मितत्वात् स्वस्तिका इति विज्ञेयाः ताश्च नौद्वयसंघटनेन संपथन्ते चतुर्थे कोणेषु महाघण्टाधराः वराः राजार्हणतया श्रेष्ठाः शोभमानाः कनकरूपिततया शोभमानाः युक्तवाताः फलककुल्यकरणेन मध्ये मध्ये गवाक्षनिर्माणेन च महावातनिवारणादुचित्तवाताः सहस्रहताः राजरोहणस्थानत्वेनायसकीलादिभिर्दृढसंघिवन्धाः अत्रापि नाव आनिन्युरित्युक्तव्यते ॥ ११ ॥

१२-१३] ति० टी०—सनन्दिघोषाभ्युपप्रतिष्ठितमङ्गलवादित्रयोपसहितां ततः इतरस्वस्तिकाभ्यो विलक्षणां स्वस्तिकाख्यां पाण्डुकम्बलो राजास्तरणकम्बलस्तद्वतीं राजार्हां नावं गुहः स्वयमेवोपाहरत् ॥ १२ ॥ १३ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः सर्वनौकासमानयनानन्तरं पाण्डुकम्बलेन राजोचितास्तरणीभूतकम्बलविशेषेण संवृतां सनन्दिघोषां सनन्दी आनन्दजनकः घोषो यस्यां तां स्वस्तिकविज्ञेयां नावमुपाहरत् ॥ १२ ॥

रा० टी०—तामिति । तां स्वस्तिकाख्यां नावं भरतादिः आरोह ॥ १३ ॥

गो० टी०—तत इति । ततः तासु स्वस्तिकविज्ञेयादिषु मध्ये पाण्डुकम्बलेन संवृताम् आच्छन्नतलप्रदेशं सनन्दिघोषां हर्षजनककिङ्किण्यादिघोषयुक्तां कल्याणीं शोभनाम् ॥ १२ ॥

गो० टी०—भरतशत्रुघ्नव्यतिरिक्तानामन्यासु नौवारोहणक्रममाह—कौसल्येत्यादीनां । राजयोषितः आगता इति शेषः, तत्पूर्वं तासां पूर्वं पुरोहितो गुरवो ब्राह्मणाश्च ये आगतास्ते आरुरुहुः, अनन्तरं राजदाराः कौसल्यादयः आरुरुहुः तथैव शकटापणाः शकटापणस्थपदार्थाश्चारुरुहुः, एतदारोहणं कर्तुं द्वारा ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—तत्पूर्वं समालोक्य भरतारोहात्पूर्वमनन्तरं तेषां तासां चानन्तरम् । राजदारा अहचरप्रमुखियः । शकटान्यापणाः पण्यानीतरनौवारोपिता इति शेषः ॥ १४ ॥

रा० टी०—पुरोहित इति । तत्पूर्वं भरतसहितकौशल्यायारोहणात्पूर्वस्मिन्काले पुरोहितो वशिष्ठः गुरवः महान्तः ब्राह्मणाश्च ये सन्ति तेऽप्यारुरुहुः । अनन्तरं भरतसहितकौशल्याारोहणादव्यवहितोत्तरकाले राजदाराः राजकुलभियः आरुरुहुः, तथा तदनन्तरं शकटापणाः शकटाः आपणाः आपणसामग्र्यश्च आरुरुहुः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—आवासमुपितावासमादीपयतामग्निस्तुर्वताम् अयं सेनाधर्मः । तीर्थं नयवतारमवगाहतामहमहमिकया विशताम्, भाण्डान्युपकरणानि ॥ १५ ॥

रा० टी०—आवासमिति । आवासं निवासस्थानमादीपयतां वस्तुनिरीक्षणार्थं महादीपादिना प्रकाशं कुर्वतां तीर्थं गङ्गामवगाहतां च भाण्डानि पाकसाधनानि आददानानां गृह्यतां च घोषः शब्दस्तु दिवं स्वर्गमस्पृशत् ॥ १५ ॥

गो० टी०—आवासमिति । आवासं सेनानिवेशम् आदीपयतामग्निना ज्वलयतां राजभटा हि निर्गमनकाले श्रीसमागमार्थमावासं दहन्तीति प्रसिद्धिः । तीर्थम् अवतरणप्रदेशम् अवगाहतां नावारोहणार्थमहमहमिकया आगच्छतामित्यर्थः, ज्ञानं कुर्वतामिति वा, भाण्डानि उपकरणानि आददानानां मदीयमिदं मदीयमिदमिति त्वरया स्वीकुर्वतां जनानां घोषः त्रिदिवमस्पृशत् महान् घोषो जात इत्यर्थः ॥ १४ ॥

१६] ति० टी०—आशुगाः शीघ्राः ॥ १६ ॥

रा० टी०—पताकिन्य इति । दाशैर्विरैः अधिष्ठितास्ताः भरतादिभिरारूढा आशुगाः पताकिन्यो नावस्तु वहन्त्यः सत्यः जनं भरतादिं स्वयं संपेतुः अनायासेन उत्तारयामासुरित्यर्थः ॥ १६ ॥

गो० टी०—पताकिन्य इति । पताकिन्यः वाय्वार्कर्षणापकृतपताकाः स्वयं संपेतुः आशुगत्वेन दाशाधिष्ठानमात्रेणानायासेन जञ्जुरित्यर्थः ॥ १५ ॥

१७] ति० टी०—नारीणामित्यादौ वृत्तीयार्थस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी नारीभिः पूर्णा इत्याथर्थः । यानानि शकटादीनि, युग्या अश्वभृतरवलीवदोष्णाः । महाधनं बहुमूल्यमयद्वा महाधनं जीवाजीवरूपनानाप्रकारम् ॥ १७ ॥

तास्तु गत्वा परं तीरमवरोप्य च तं जनम् । निवृत्ता काण्डचित्राणि क्रियन्ते दाशबन्धुभिः ॥ १८ ॥
 सवैजयन्तास्तु गजा गजारोहैः प्रचोदिताः । तरन्तः स्म प्रकाशन्ते सैपक्षा इव पर्वताः ॥ १९ ॥
 नावश्चारुरुहस्त्वन्ये सुवैस्तेरुस्तथापरे । अन्ये कुम्भघटैस्तेरुन्ये तेरुश्च बाहुभिः ॥ २० ॥
 सा पुण्या ध्वजिनी गङ्गां दाशैः संतारिता स्वयम् । मैत्रे मुहूर्ते प्रययौ प्रयागवनमुत्तमम् ॥ २१ ॥

आश्वासयित्वा च चमूं महात्मा निवेशयित्वा च यथोपजोषम् ।

द्रष्टुं भरद्वाजमृषिर्भवयं ऋत्विक्सैदस्यैर्भरतः प्रतस्थे

॥ २२ ॥

रा० टी०—नारीणामिति । काश्चिन्नावस्तु नारीणां नारीभिः अभिपूर्णाः काश्चित् वाजिनामभिपूर्णाः काश्चित् महाधनं बहुधनविशिष्टं यानयुग्यं यानानि रथादीनि युग्यानि अश्ववली-वर्दायस्तेषां समाहारस्तत् वहन्ति स्म ॥ १७ ॥

गो० टी०—संप्रति ता नावः कीदृग्विधा इत्यपेक्षायामाह—नारीणामित्यादि । नारीणामभिपूर्णाः नारीभिरभिपूर्णाः वाजिनामभिपूर्णाः आरोहणाहंवाजिभिरभिपूर्णाः “दशः पूर्णः” इति महाभाष्यकारवचनप्रामाण्यात् पूर्णशब्दयोगे पूरणयुगेत्यादिना पृष्ठी तृतीयायै पृष्ठी वा । यानयुग्यं यानानि रथशकटादीनि युग्यानि अश्वतरवलीवर्दादीनि सर्वो द्वन्द्वो विभाषकयैकवद्भवतीत्येकवद्भावः महाधनं बहुमूल्यम् ‘बहुमूल्यं महाधनम्’ इत्यमरः ॥ १६ ॥

१८] ति० टी०—तं जनमवरोप्य निवृत्ताः नावः समारुह्य दाशबन्धुभिः क्रीडार्थं काण्डचित्राणि काण्डे जले चित्राणि चित्रगमनानि लघुत्वात्क्रियन्ते स्मेत्यर्थः । ‘काण्डोऽस्त्री दण्डबाणावर्गवर्गवसरवारिषु’ इत्यमरः ॥ १८ ॥

रा० टी०—ता इति । परं तीरं गत्वा तं स्वेषु स्थितं जनमवरोप्य निवृत्तास्ताः भरतावधिष्ठिताः नावः दाशबन्धुभिः काण्डचित्राणि काण्डे जले चित्राणि खेलनोपस्करणानि क्रियन्ते ‘काण्डोऽस्त्री दण्डबाणावर्गवर्गवसरवारिषु’ इत्यमरः ॥ १८ ॥

गो० टी०—ता इति । काण्डचित्राणि काण्डे वारिणि चित्राणि चित्रगमनानि क्रियन्ते अक्रियन्त ‘काण्डोऽस्त्री दण्डबाणावर्गवर्गवसरवारिषु’ इत्यमरः । दाशबन्धुभिः दाशाभासैः दाशस्य गृहस्य बन्धुभिरिति वा भाराभावकृतलाघवातिशयेन निर्वर्तनकालिकदाशलीलोच्यते ॥ १७ ॥

१९] ति० टी०—सवैजयन्ताः सध्वजाः ॥ १९ ॥

रा० टी०—सेति । गजारोहैः प्रचोदिताः प्रेरिताः सवैजयन्ताः ध्वजसहितास्तरन्तो गजाः सपक्षाः पर्वता इव प्रकाशन्ते स्म ॥ १९ ॥

गो० टी०—सवैजयन्ता इति । सवैजयन्ताः सपताकाः सगृहा वा राजानो हि गजोपरि गृहाणि निर्माय गच्छन्ति तरन्तः सुन्नतः ‘तृ सुन्नतरणयोः’ । सध्वजाः सगमनाः ‘ध्वजगतौ’ जङ्गमपर्वता इव प्रकाशन्ते इत्यर्थः ॥ १८ ॥

२०] ति० टी०—इवा वैश्वतृणादिनिर्मिताः । कुम्भा महान्तः, घटाः स्वल्पा विपरीतं वा ॥ २० ॥

रा० टी०—तरणप्रकारमेवाह—नाव इति । अन्ये बहवः नावमारुरुहः अपरे इवैः वैश्वतृणादिनिर्मितैस्तेरुः अन्ये कुम्भघटैः घटयुक्तघटैस्तेरुः अन्ये बाहुभिस्तेरुः ॥ २० ॥

गो० टी०—नाव इति । नावः क्षुद्रनावः इवैस्तृणकाष्ठनिर्मितैः कुम्भघटैः कुम्भरूपघटैः सूक्ष्मवदना घटाः कुम्भाः ते हि तरणसाधनानि न घटमात्रं, बाहुभिः केवलबाहुभिः ॥ १९ ॥

२१] ति० टी०—मैत्रे मुहूर्ते उदयात्तृतीयमुहूर्ते । नाडीद्वयं मुहूर्तः ‘रौद्रः सार्षपस्तथा मैत्रेः पैत्रो वासव एव च । आयौ वैश्यस्तथा ब्राह्मः प्राजो रौद्रोऽग्निरेव च ॥ ऐन्द्रोऽथ निर्ऋतिश्चैव वारुणो यमसाधकौ । एते क्रमेण विज्ञेया मुहूर्ता दश पञ्च च ॥’ इत्युक्तेः ॥ २१ ॥

रा० टी०—सेति । पुण्या नित्यं वसिष्ठादिसंसर्गेण पूता दाशैः कैवर्तकैः स्वयं गङ्गां संतारिता ध्वजिनी सा सेना मैत्रे मैत्रसंज्ञके मुहूर्ते सूर्योदयात्तृतीये घटिकाद्वयात्मके उत्तमं प्रयागवनं प्रययौ, एतेन मुहूर्तद्वयेन गङ्गासंतरणमिति सूचितम् । ‘रौद्रः सार्षपस्तथा मैत्रो पौत्रो वासव एव च । आयौ वैश्यस्तथा ब्राह्मः प्राजो रौद्रोऽग्निरेव च । ऐन्द्रोऽथ निर्ऋतिश्चैव वारुणो यमसाधकौ । एते क्रमेण विज्ञेया मुहूर्ता दश पञ्च च ॥’ इति वचनमिति ॥ २१ ॥

गो० टी०—सेति । पुण्या गङ्गाक्षानादिना पूता ध्वजिनी सेना स्वयं नतु परप्रेरणेन मैत्रे मुहूर्ते दिवसस्य पञ्चदशभागेषु घटिकाद्वयात्मके तृतीये मुहूर्ते ‘द्वे तु नाड्यौ मुहूर्ताऽस्त्री’ इति वैजयन्ती । मुहूर्तसंख्योक्ता बृहस्पतिना—‘रौद्रः सार्षपस्तथा मैत्रेः पैत्रो वासव एव च । आप्यो वैश्वस्तथा ब्राह्मप्राजोऽग्निरेव च ॥ ऐन्द्रोऽथ नैर्ऋतिश्चैव वारुणार्यमणो भगी । एतेऽस्मि क्रमशो ज्ञेया मुहूर्ता दश पञ्च च ॥’ इति पाठभेदः तस्य मैत्रनामत्वं विन्ध्यमाधवीये प्रोक्तं यथा ‘आर्द्रोऽरगमित्रमघावसृजलविश्वभिजिद्विरिञ्चेन्द्राः । ऐन्द्राप्रमूलवरुणार्यमभगयुक्ता दिवा मुहूर्ताः स्युः ॥’ इति ॥ मैत्रे मुहूर्ते तारिता सती प्रयागवनं ययावित्यन्वयः घटिकापङ्क्त एव गङ्गातरणमिति भावः, यद्वा मैत्रे प्रयागवनं ययावित्यन्वयः तत्रातिथ्येन निरवधिकभोगलाभाद् मुहूर्तविशेषोक्तिः ॥ २० ॥

२२] ति० टी०—यथोपजोषं यथासुखमाश्वासयित्वा विश्राम्य निवेशयित्वा प्रयागवने स्थापयित्वा ॥ २२ ॥

१ सेति गो. पाठः । २ गजारोहप्रचोदिता इति गो. पाठः । ३ सध्वजा इति गो. रा. पाठः । ४ चान्ये इति गो. पाठः । ५ गङ्गेति गो. पाठः । ७ प्रवेयति गो. रा. पाठः । ८ वृत्तः सञ्ज्ञिति गो. पाठः ।

स ब्राह्मणस्याश्रममभ्युपेत्य महात्मनां देवपुरोहितस्य ।

ददर्श रम्योऽजटक्षदेशं महद्वनं विप्रवरस्य रम्यम्

॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे एकोनवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

नवतितमः सर्गः ।

आश्रमाद्वहिः क्रोशमात्रे भरतः सेनां संस्थाप्य तत्समीपं प्राप । वसिष्ठभरद्वाजयोः परस्परसत्कारसमनन्तरं कृतपादाभिवन्दनं भरतं कुशलप्रश्नपूर्वकं कस्ते रामविषयकोऽभिप्राय इति प्रश्ने खिद्यमानो भरतो राममयोध्यां निनोपुरहं तद्वसतिं जिज्ञास इति युवन्तं भरतं चित्रकूटगिरौ स्थितं रामं श्वःप्रभाते द्रष्टुमर्हसीति भरद्वाजः समादिदेश ।

भरद्वाजाश्रमं गत्वा क्रोशादेव नरर्षभः । जैनं सर्वमवस्थाप्य जगाम सह मन्त्रिभिः ॥ १ ॥

पद्भ्यामेव तु धर्मज्ञो न्यस्तशस्त्रपरिच्छदः । वसानो वाससी क्षौमे पुरोधाय पुरोहितम् ॥ २ ॥

रा० टी०—आश्वासयित्वेति । महात्मा भरतः चमूं सेना-
माश्वासयित्वा आश्वास्य यथोपजोषं यथासुखं निवेशयित्वा
निवेश्य प्रस्थाप्य ऋषिप्रवर्यं भरद्वाजं द्रष्टुं प्रतस्थे 'तृष्णीमयं
सुखे जोषम्' इति वैजयन्ती ॥ २२ ॥

गो० टी०—आश्वासयित्वेति । आश्वासयित्वा सान्त्व-
यित्वा यथोपजोषं यथासुखम् 'तृष्णीमयं सुखे जोषम्' इति
वैजयन्ती । ऋषिप्रवर्यम् ऋषिश्रेष्ठम् पाठभेदः 'आश्वासयित्वा'
इति महात्मा महामतिः स्वयं खिन्नोऽपि अखिन्न इव पराश्वास-
नपरः भरतः राज्यभरणदक्षः भरत इति राज्यस्य भरणादिति
सहस्रानीकवचनात्, चमूं महाजनम् अविशेषेण आश्वास-
यित्वा महानायासो वो जात इति प्रियोक्तिभिः सान्त्वयित्वा
यथोपजोषं यथासुखं निवेशयित्वा यत्र प्रदेशे तेषां सुखं भवति
तत्र प्रदेशे तान्निवेशयित्वा प्रवर्यं प्रकृष्टवर्षं बहुवयस्कमिति
यावत् "भरद्वाजो ह त्रिभिराशुभिर्ब्रह्मचर्यध्रुवास" तं ह जीर्णि
स्यविरं शयानम्" इति श्रुतेः एतेन वयोदृढत्वमुक्तम् । ज्ञानदृढत्व-
माह—ऋषिमिति । 'ऋष दर्शने' इति धातुः भरद्वाजम् "बृहत्तो
भरद्वाजः" इति श्रुतिप्रसिद्धं द्रष्टुं दर्शनपूर्वकमभिवन्दितुं तादृशस्य
ऋषेर्विना तवेपदर्शनीयत्वेन ऋत्विग्भिर्वैशिष्ट्यादिभिः दृतः सन्
प्रतस्थे पद्भ्यामेव जगाम ॥ २१ ॥

२३] ति० टी०—देवपुरोहितस्य । भरद्वाजो ह्युत्थ-
भार्यायां ममतायां बृहस्पतेर्जात इति पुराणे प्रसिद्धम् । तं च
भर्तृभिया त्यक्तकामां ममतां देवा ऊचुः—'उत्थप्यस्य क्षेत्रज-
त्वेन बृहस्पतेरौरसत्वेन भरद्वाजानममुं भर' इति । तस्माद्भर-
द्वाज इति तस्य नाम ॥ २३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदि-
काव्येऽयोध्याकाण्डे एकोनवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

रा० टी०—स इति । स भरतः महात्मनो देवपुरोहितस्य
उत्थभार्यायां बृहस्पतिजनितत्वेन देवपुरोहितत्वं प्राप्तस्य
विप्रवरस्य साङ्गवेदाभ्यासिश्रेष्ठस्य ब्राह्मणस्य परब्रह्मवेदितः

भरद्वाजस्य आश्रममभ्युपेत्य प्राप्य रम्योऽजटक्षदेशं रम्यपर्ण-
शालासहितदक्षसामीप्यविशिष्टं रम्यं महद्वनं ददर्श ॥ २३ ॥
इति श्रीमद्रामायणीयसंस्कृतानुव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वयोध्याकाण्डे एकोनवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

गो० टी०—स ब्राह्मणस्येति । ब्राह्मणस्य ब्रह्म वेदः तदधीते
ब्राह्मणः "तदधीते तद्वेद" इत्यण्प्रत्ययः अधीतबहुवेदस्येत्यर्थः ।
"भरद्वाजो ह त्रिभिराशुभिर्ब्रह्मचर्यध्रुवास" इत्यादिना काठके
तथाभिधानात् महात्मनो महाज्ञानस्य देवपुरोहितस्य बृहस्प-
तिपुत्रत्वेन देवपुरोहितत्वम् 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इतिन्या-
यात् भरद्वाजो ममताख्यायास्तु चध्यभार्यायां बृहस्पतेर्जात इति
भागवते प्रसिद्धम् । आश्रममभ्युपेत्य आश्रममुद्दिश्य गत्वा प्रथमं
तस्य महद्वनं ददर्श । पाठभेदः स इति ब्राह्मणस्य ब्रह्म परमा-
त्मानं वेत्तीति ब्राह्मणः "तदधीते तद्वेद" इत्यण्प्रत्ययः । उत्तरसर्ग-
रीत्या समाधिचलेन समस्तवस्त्वाह्वानक्षमस्येत्यर्थः, यद्वा "ब्रह्म-
वृहस्पतिः" इति श्रुत्या ब्राह्मणो बृहस्पतेरपत्यं ब्राह्मणस्तस्य
महात्मनः महास्वभावस्य अचिन्त्यशक्तैरित्यर्थः, देवपुरोहितस्य
देवपुरोहितपुत्रत्वात् "आत्मा वै पुत्रनामासि" इति श्रुतेः विप्र-
वरस्य निरवधिकवेदाध्ययनसंपन्नस्य 'जन्मना जायते शूद्रः
कर्मणा जायते द्विजः । वेदाभ्यासेन विप्रत्वं ब्रह्म जानाति
ब्राह्मणः ॥' इत्यादिस्मृतेः । श्रुतिश्चास्य निरवधिकवेदाध्ययन-
संपत्तिं दर्शयति—"भरद्वाज यत्ते चतुर्थमायुर्दशां किमनेन कुर्या
इति ब्रह्मचर्यमेवैनं चरेयमिति होवाच" इत्यादिना । आश्रमम-
भ्युपेत्य प्राप्य रम्योऽजटक्षक्षण्डरमणीयपर्णशालाप्राप्तवर्ति-
दृक्षसमूहयुक्तं रम्यं स्वत एव मनोज्ञप्रदेशं महत् स्वसेना-
निवेशक्षमं वनं ददर्श ॥ २२ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-
ऽयोध्याकाण्डव्याख्याने एकोनवतितमः सर्गः ॥ ८९ ॥

१] ति० टी०—जगाम द्रष्टुमिति शेषः । अवस्थाप्य आ-
श्रमोपरोधनिवृत्तय इति शेषः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—पद्भ्यामिति विनयप्रदर्शनार्थम् ॥ २ ॥

१ द्रष्टुं गो. पाठः । २ वलमिति गो. पाठः । ३ इति गो. पाठः । ४ पुरोषसमिति गो. पाठः ।

ततः संदर्शने तस्य भरद्वाजस्य राघवः । मन्त्रिणस्तानवस्थाप्य जगामानुपुरोहितम् ॥ ३ ॥
 वसिष्ठमथ दृष्ट्वैव भरद्वाजो महातपाः । संचालासनात्तूर्णं शिष्यानर्घ्यमिति ब्रुवन् ॥ ४ ॥
 समागम्य वसिष्ठेन भरतेनाभिवादितः । अबुध्यत महातेजाः सुतं दशरथस्य तम् ॥ ५ ॥
 ताभ्यामर्घ्यं च पाद्यं च दत्त्वा पश्चात्फलानि च । आनुपूर्व्याच्च धर्मज्ञः पप्रच्छ कुशलं कुले ॥ ६ ॥
 अयोध्यायां बले कोशे मित्रेष्वपि च मन्त्रिषु । जानन्दशरथं वृत्तं न राजानमुदाहरत् ॥ ७ ॥
 वसिष्ठो भरतश्चैनं पप्रच्छतुरनामयम् । शरीरेऽग्निषु शिष्येषु वृक्षेषु मृगपक्षिषु ॥ ८ ॥
 तथेति तु प्रतिज्ञाय भरद्वाजो महार्यशाः । भरतं प्रत्युवाचेदं राघवस्नेहबन्धनात् ॥ ९ ॥
 किमिहागमने कार्यं तव राज्यं प्रशासतः । एतदाचक्ष्व सर्वं मे न हि मे शुध्यते मनः ॥ १० ॥

रा० टी०—भरद्वाजाश्रमगमनप्रकारं वर्णयन्नाह—भरद्वाजे-
 त्यादिभिः । क्रोशात्क्रोशपरिमितभूमेः भरद्वाजाश्रमं गत्वा
 ज्ञात्वा दृष्ट्वेत्यर्थः, सर्वं जनमवस्थाप्य न्यस्तशस्त्रपरिच्छदः न्यस्ताः
 परित्यक्ताः शस्त्रपरिच्छदाः येन सः क्षौमे वाससी वसानः
 धर्मज्ञो भरतः पुरोहितं वसिष्ठं पुरोधाय अग्रे कृत्वा मन्त्रिभिः
 सह पद्भ्यामेव जगाम । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १ ॥ २ ॥

गो० टी०—भरद्वाजाश्रममित्यादि । श्लोकद्वयमेकान्व-
 यम् । क्रोशादेव क्रोशात्पूर्वमेव क्रोशमात्रव्यवहितदेश इत्यर्थः,
 न्यस्तशस्त्रपरिच्छदः परिच्छदः आभरणादिकं भृङ्गाराद्युपकरण-
 जातं च वसानो वाससी क्षौमे भरद्वाजसेवार्थमुष्णीपकञ्जु-
 कादिकमपहाय परिधानमुत्तरीयं च धृत्वा गत इत्यर्थः । ननु पूर्वं
 जटाचीराणि धारयन्नित्युक्तं जटिलं चीरवसनमिति च वक्ष्यति
 कथमत्र क्षौमवासस्त्वमुच्यते नैष दोषः पूर्वं प्रतिज्ञामात्रं कृतं
 भरद्वाजाश्रमात्परं जटाधारणमिति पुरोधाय पुरस्कृत्य ॥ १॥ २॥

३] ति० टी०—ततः संदर्शने आश्रमप्रवेशानन्तरमपि-
 दर्शनावसरे अष्टपुरोहितं पुरोहितस्य पश्चात् ॥ ३ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः आश्रमसमीपप्राप्त्यनन्तरं
 राघवो भरतः तान्सहागतान्मन्त्रिणः अवस्थाप्य संस्थाप्य
 अष्टपुरोहितं पुरोहितस्य वसिष्ठस्य पश्चात्तस्य भरद्वाजस्य संदर्शने
 संदर्शनार्थं जगाम 'हर्षवान् दर्शने तस्य' इति भृपणपाठः ॥ ३ ॥

गो० टी०—तत इति । संदर्शने दूरादर्शने राघवः रघु-
 वंशवृत्ताभिज्ञः अष्टपुरोहितं पुरोहितस्य पश्चात् अनोः पश्चादर्थ-
 ऽप्ययीभावः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—शिष्यान्प्रति अर्घ्यमानयतेति ब्रुवन् ॥ ४ ॥

रा० टी०—वसिष्ठमिति । अथ स्वाश्रमगमनानन्तरं
 वसिष्ठं दृष्ट्वैव अर्घ्यं तूर्णमानयेति शिष्यान् ब्रुवन्सन् तूर्णमास-
 नात्संचाल । तूर्णमित्युभयान्वयि, आनयेति शेषः ॥ ४ ॥

गो० टी०—वसिष्ठमिति । संचाल उदतिष्ठत् अर्घ्यम्
 आनयतेति शेषः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—अबुध्यत वसिष्ठेन सहागमनादिति शेषः ॥ ५ ॥

रा० टी०—समागम्येति । भरतेन अभिवादितः महा-
 तेजाः भरद्वाजः वसिष्ठेन समागम्य परस्परं नमस्कारपूर्व-
 क्मालिङ्ग्य तं भरतं दशरथस्य सुतमबुध्यत ॥ ५ ॥

गो० टी०—समागम्येति । सवयस्कत्वात्नमस्काराभावः
 अबुध्यतेति वसिष्ठसाहचर्यादिति भावः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—ताभ्यां वसिष्ठभरताभ्याम् । आनुपूर्व्या-
 त्क्रमेण प्रथमं ब्राह्मणस्य पश्चात्क्षत्रियस्य कुले गृहे ॥ ६ ॥

रा० टी०—ताभ्यामिति । ताभ्यां गुरुशिष्याभ्यामर्घ्यं
 पाद्यं च पश्चात्फलानि च आनुपूर्व्यात् क्रमशो दत्त्वा धर्मज्ञो
 भरद्वाजः कुले उभयोर्वंशे अयोध्यादिषु च कुशलं पप्रच्छ,
 दशरथं वृत्तं साकेतभोगे प्रवृत्तं जानन्सन् नोदाहरदपृच्छत् ।
 श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ६ ॥ ७ ॥

गो० टी०—ताभ्यामिति । आनुपूर्व्यात् प्रधानक्रमात्
 धर्मज्ञः पूजाक्रमधर्मज्ञः, कुले गृहे ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—वृत्तमतीतम् अत एव राजानं नोदाहर-
 द्राजकुशलं न पृष्टवान् ॥ ७ ॥

गो० टी०—अयोध्यायामिति । वृत्तमतीतं मृतमिति
 यावत् नोदाहरत् तत्प्रसङ्गमेव न कृतवान् ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—शरीरादित्रयस्य यथायोगं तपःसाधन-
 त्वात्तदनामयप्रश्नः, मृगपक्षिणामभयावस्थानद्वारा धर्मसाधनत्वा-
 च्छिष्यवत्प्रियत्वाच्च तदनामयप्रश्नः ॥ ८ ॥

रा० टी०—वशिष्ठ इति । वसिष्ठो भरतश्च एनं भरद्वाजं
 शरीरादिषु अनामयं कुशलं पप्रच्छतुः ॥ ८ ॥

गो० टी०—तपोधनानां शरीराग्न्यादेः तपःसाधनत्वान्मृ-
 गपक्ष्यादीनामाश्रमवास्तित्वेन शिष्यवत्प्रीतिविषयत्वाच्च तद्वि-
 षयः प्रश्नः कृत इत्याह—वसिष्ठ इत्यादिना ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—तथेति प्रतिज्ञायानामयमित्युक्त्वा राघवो
 रामः ॥ ९ ॥

रा० टी०—तथेति । महार्यशाः भरद्वाजस्तथा कुशलम-
 स्तीति प्रतिज्ञाय उत्कर्वा राघवजेहवन्धनात् राघवे रामे जेह-
 वन्धनात्जेहावृत्तेहेतोः भरतमिदं प्रत्युवाच ॥ ९ ॥

गो० टी०—तथेति । तथेति तत्प्रतिज्ञाय सर्वत्र तत्पृष्ट-
 मनामयमङ्गीकृत्य राघवजेहवन्धनात् राघवविषये जेहावन्ध-
 नात् ननु भरते दोषदर्शनात् ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—न शुध्यते न विशसिति ॥ १० ॥

सुषुवे यममित्रघ्नं कौसल्याऽऽनन्दवर्धनम् । भ्रात्रा सह सभायो यश्चिरं प्रव्राजितो वनम् ॥ ११ ॥
 नियुक्तः स्त्रीनिमित्तेन पित्रा योऽसौ महायशः । वनवासी भवेतीह समाः किल चतुर्दश ॥ १२ ॥
 कचिन्न तस्यापापस्य पापं कर्तुमिहेच्छसि । अकण्टकं भोक्तुमना राज्यं तस्यानुजस्य च ॥ १३ ॥
 एवमुक्तो भरद्वाजं भरतः प्रत्युवाच ह । पर्यश्रुनयनो दुःखाद्वाचा संसज्जमानया ॥ १४ ॥
 हतोऽस्मि यदि मामेवं भगवानपि मन्यते । मत्तो न दोषमाशङ्के मैवं मामनुशाधि हि ॥ १५ ॥
 न चैतदिष्टं माता मे यदवोचन्मदन्तरे । नाहमेतेन तुष्टश्च न तद्वचनमाददे ॥ १६ ॥
 अहं तु तं नरव्याघ्रमुपयातः प्रसादकः । प्रतिनेतुर्मयोध्यायां पादौ चास्याभिवदितुम् ॥ १७ ॥

रा० टी०—तत्प्रतिवचनाकारमाह—किमिति । राज्यं प्रशासतस्तव इहागमने कार्यं प्रयोजनं किम् एतन्मत्पुष्टं सर्वमाचक्ष्व । तत्र हेतुः मे मनो न शुध्यते प्रयोजनशङ्कातो न निवर्तते ॥ १० ॥

गो० टी०—किमिति । न शुध्यते शुद्धिं न प्राप्नोति न विश्रित्यतीति यावत् ॥ १० ॥

११] ति० टी०—अविश्रासव्रीजमाह—सुषुवे इति । कौसल्या यं सुषुवे । चिरं चिरकालमुद्दिश्य प्रव्राजितः ॥ ११ ॥

रा० टी०—शुद्ध्यभावे हेतुं वदन्नाह—सुषुव इति । आनन्दवर्धनममित्रघ्नं यं रामं कौसल्या सुषुवे जनयामास यश्च रामो वनं प्रव्राजितः साक्षात्परंपरया वा युष्माभिरिति शेषः, एतेन भवत्स अकार्यकर्मकारित्वं प्रतीयते इति सूचितम् ॥ ११ ॥

गो० टी०—सुषुव इत्यादि । श्लोकत्रयमेकान्वयम् । नन्दवर्धनम् आनन्दवर्धनं चिरं प्रव्राजितः चिरकालमुद्दिश्य प्रव्राजितः यः एतादृशः तस्य रामस्य राज्यमकण्टकं भोक्तुमनाः अपापस्य तस्यानुजस्य च पापं कर्तुं नेच्छसि कचिदिति संबन्धः ॥ ११—१३ ॥

१२] ति० टी०—वनवासी भवेति नियुक्तः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—इह वने तस्य रामस्य तस्यानुजस्य लक्ष्मणस्य च पापं कर्तुमिहेच्छसीत्यन्वयः । तत्र हेतुः—अकण्टकमसपत्नम् ॥ १३ ॥

रा० टी०—नियुक्त इति । स्त्रीनिमित्तेन स्त्रीहेतोः चतुर्दशसमाः वर्षाणि वनवासी भवेति पित्रा योऽसौ महायशः रामो नियुक्तस्तस्य अपापस्य पापनिवर्तकस्य रामस्य तस्यानुजस्य लक्ष्मणस्य वा पापमपराधं कर्तुमिह राज्यं भोक्तुमनास्त्वं नेच्छसि कचिद् । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १२ ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—पर्यश्रुनयनः परिस्रुतनयनः संसज्जमानया स्खलन्त्या ॥ १४ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवमुक्तः भरतः अत एव दुःखात् संभावितरामापराधजनितहेतावत् पर्यश्रुनयनः सन् संसज्जमानया रामविषयकासक्तिविशिष्टया वाचा भरद्वाजं प्रत्युवाच ॥ १४ ॥

गो० टी०—एवमिति । पर्यश्रुनयनः परिस्रुतश्रुनयनः संसज्जमानया स्खलन्त्या ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—मामेवं पापप्रसक्तं यदि भगवान्सर्वज्ञो मन्यते तदा हतोऽस्मि व्यर्थजन्मास्मि । दोषं प्रव्राजनदोषं मत्तो मद्रूपनिमित्ततो नेत्यहमाशङ्के स्वाद्यभवतो जानामि अतो मामेवं मातृशाधि मैवं कर्णकणोरं ब्रूहि ॥ १५ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—हत इति । भगवान् ज्ञानाद्यैश्वर्यवान् यदि एवमभिमन्यते जानाति तर्हि अहं हतः निहतप्रायः । तत्र हेतुः—मत्तो मदेतोः दोषं कंचिद् रामापराधं नाशङ्के न पश्यामीत्यर्थः, अत एव मा अतृशाधि कथयेत्यर्थः ॥ १५ ॥

गो० टी०—हत इति । हतोऽस्मि व्यर्थजन्मास्मि भगवानपि भूतभविष्यद्वर्तमानज्ञोऽपीत्यर्थः, मत्तः मत्सकाशाद् मयि दोषं नाशङ्के नोत्प्रेक्षे मत्कृतो दोषो नास्तीति संदेहोऽपि मे नास्तीत्यर्थः, अभावादिति भावः । अतो मामेवं मातृशाधि एवं कर्णारुनुदं वक्तुं नार्हसि ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—ननु कथमपलापः क्रियतेऽत आह—न चेति । मदन्तरे मद्दिष्ये । यत्तु मया विनेत्यर्थ इति तत्र अन्तरेणेत्यव्ययस्यैव तदर्थत्वात्, मम त्ववसरवाची अन्तरशब्द इति न दोषः । यन्मे मातावोचन्मदभिषेकरामवनवासादि तन्मे नेष्टम् । तदेव विष्टणोति—नाहमिति । एतेन मातृकृतव्यापारेण । न च तद्वचनमाददेऽङ्गीकरोमि इदानीमपीति शेषः ॥ १६ ॥

रा० टी०—ननु त्वन्मातृहेतुकप्रव्राजनस्य प्रसिद्धत्वात्तवाद्यमितिः प्रतीयत इत्यत आह—नेति । मदन्तरे मम अन्तरं दूरगमनं यस्मिन् काले तस्मिन् मे माता यदवोचत् रामप्रव्राजनार्थमकथयत् एतेन तद्वचनेन अहं न तुष्टः अत एव तद्वचनं न आददे समीचीनत्वेन स्वीकरोमि ॥ १६ ॥

गो० टी०—मातृकृतं त्वत्कृतमेवेत्याशङ्क्याह—नेति । मदन्तरे मदसंनिधौ नाददे नाङ्गीकृतवानस्मि ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—अथ स्वागमनकारणमाह—अहं त्विति । प्रसादक उपयातः प्रसादयितुमागत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

रा० टी०—स्वागमनप्रयोजनमाह—अहमिति । अहं तु नरव्याघ्रं रामं प्रसादकः प्रसादयितुमयोध्यायां प्रति नेतुं च अभिवन्दिषुं च उपयातः प्राप्तः ॥ १७ ॥

गो० टी०—अहमिति । प्रसादकः प्रसादयितुम् “तुष्टुन्-प्लुळी क्रियायां क्रियायायाम्” इति प्लुळ् ॥ १७ ॥

तं मामेवंगतं मत्वा प्रसादं कर्तुमर्हसि । शंस मे भैगवन् रामः कः संप्रति महीपतिः ॥ १८ ॥
 वसिष्ठादिभिर्ऋत्विग्भिर्याचितो भगवांस्ततः । उवाच तं भरद्वाजः प्रसादाद्भरतं वचः ॥ १९ ॥
 त्वय्येतत्पुरुषव्याघ्र युक्तं राघववंशजे । गुरुवृत्तिर्दमश्चैव साधूनां चानुयायिता ॥ २० ॥
 जाने चैतन्मनस्थं ते दृढीकरणमस्त्विति । अपृच्छं त्वां तवात्यर्थं कीर्तिं समभिवर्धयन् ॥ २१ ॥
 जाने च रामं धर्मज्ञं ससीतं सहलक्ष्मणम् । अयं वसति ते आता चित्रकूटे महागिरौ ॥ २२ ॥
 अस्तु मन्तासि तं देशं वसाद्य सह मन्त्रिभिः । एतं मे कुरु सुप्राज्ञ कामं कामार्थकोविद ॥ २३ ॥
 ततस्तथेत्येवमुदारदर्शनः प्रतीतरूपो भरतोऽब्रवीद्वचः ।

चकार बुद्धिं च तैदाश्रमे तदा निशानिवासाय नराधिपात्मजः

॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

१८] ति० टी०—एवंगतमेवंगुह्यम् । कः संप्रति कस्मिन्प्रदेशे ॥ १८ ॥

रा० टी०—तमिति । एवमनेन प्रकारेण गतं प्राप्तं मां मत्वा प्रसादं प्रीतिं कर्तुमर्हसि अतः संप्रति इदानीं रामः कः अस्तीति शेषः, शंस कथय ॥ १८ ॥

गो० टी०—त्वमिति । एवंगतमेवं बुद्ध्या प्राप्तं महीपतिः वर्तत इति शेषः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—याचितो भरताय प्रसन्नो भवेति प्रार्थितः, प्रसादात्प्रसादं प्राप्य ॥ १९ ॥

रा० टी०—वसिष्ठादिभिरिति । वसिष्ठादिभिः याचितः अस्य नापराधः अतोऽस्मिन् प्रसादं कुर्वित्यादिना प्रार्थितः भरद्वाजः प्रसादात् प्रीतिः भरतखवाच ॥ १९ ॥

गो० टी०—वसिष्ठादिभिरिति । याचितः भरताय प्रसन्नो भवेति प्रार्थितः प्रसादादुवाच प्रसादं प्राप्योवाच व्यङ्ग्ये पञ्चमी ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—एतदुत्तरं वचस्त्वयि युक्तं तवोचितम् । तदेव समर्थयति—गुर्विति । गुरुवृत्तिर्गुरुसेवा यतो गुरुसेवादिश्रयं राघववंशजे प्रायो दृष्टमिति शेषः, यद्वा एतत्रयं त्वयि युक्तमित्यन्वयः ॥ २० ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—त्वयीति । गुरुवृत्तिः पित्रादिसेवा, दमः दुष्टदमनं, साधूनामनुयायिता अखवर्तनमेतत्रयं त्वयि युक्तञ्चितम् ॥ २० ॥

गो० टी०—त्वयीति । गुरुवृत्तिर्ज्यैष्ठ्याखवर्तनं दम इन्द्रियनिग्रहः राज्यालोलत्वमिति यावत् साधूनां चानुयायिता सच्चिदाखवर्तनम् इत्येतत्रयं त्वयि युक्तमित्यन्वयः ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—दृढीकरणमन्याभावाग्नित्तिः । बहूनामये लक्ष्मणे नान्यथा कर्तुं शक्यते । मुख्यप्रयोजनमाह—कीर्तिं समभिवर्धयन् असर्वज्ञजनं प्रतीति शेषः । हेतौ यता कीर्त्यभिष्टेदित्वेऽपृच्छमित्यर्थः ॥ २१ ॥

रा० टी०—जाने इति । ते तव मनःस्थं एतद्रामाखकूलवर्त-

नमहं जाने तस्यैव दृढीकरणमस्तु इति हेतोः तव कीर्तिं समभिवर्धयन् सन् अत्यर्थमत्यन्तं त्वामपृच्छम् ॥ २१ ॥

गो० टी०—जाने इति । जाने योगप्रभावेनेति शेषः, दृढीकरणमस्त्वित्यपृच्छं स्थूणानिखननन्यायेन दृढीकर्तुमपृच्छमित्यर्थः । कीर्तिं रामविषयसौभान्रजनितां समभिवर्धयन् “लक्षणेत्वोः क्रियायाः” इति हेत्वर्थे शतृप्रत्ययः ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—अथ रामः केति प्रश्नस्योत्तरमाह—जाने चेति ॥ २२ ॥

रा० टी०—जाने इति । रामादिकं तत्स्थितिं जाने । नहं तर्हि बोधयेत्यत आह—अयं मद्वदयस्थः चित्रकूटे वसति ॥ २२ ॥

गो० टी०—जाने इति । रामं जाने देशविशेषे स्थितं रामं जान इत्यर्थः ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—एतमववासरूपम् । कामार्थकोविदवाञ्छितार्थप्रदानसमर्थः ॥ २३ ॥

रा० टी०—अथ इति । अः प्रातः काले तं देशं गन्तासि अतः अथ वस एतं कामं मनोरथं कुरु पूरय, कामार्थकोविद इच्छाविषयीभूतार्थज्ञातः ॥ २३ ॥

गो० टी०—इव इति । काममभीष्टं कामार्थकोविद ! काङ्क्षितार्थप्रदानदक्षेत्यर्थः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—प्रतीतरूपः प्रसिद्धयशः ‘रूपं यशस्याभिरूप्ये वर्णं चैव निरूपणे’ इति कोशात् । तदाश्रमे भरद्वाजाश्रमे ॥ २४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

रा० टी०—तत इति । ततः भरद्वाजोक्तिश्रवणानन्तरमुदारं भरद्वाजौदार्यं पश्यति सः प्रतीतरूपः प्रतीतिं बोधितं रूपं रामाखयायित्वरूपस्वरूपं येन स भरतः तथेत्येवं वचोऽब्रवीत् अत एव महाश्रमे निशानिवासाय बुद्धिं निश्चयं चकार ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणव्योऽध्याकाण्डे नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

१ त्वमिति गो. पाठः । २ भगवानिति रा. पाठः । ३ त्वा तथेति गो. पाठः । ४ असाविति गो. पाठः । ५ महाश्रमे इति रा. पाठः ।

एकनवतितमः सर्गः ।

सेनापरिजनयुताय भरताय तपःसिद्धैश्वर्येण भरद्वाजेन विहितं सकलपृथ्वीपतिनापि विधातुमशक्यमातिथ्यं वर्ण्यते ।

कृतबुद्धिं निवासाय तत्रैव स मुनिस्तदा । भरतं केकयीपुत्रमातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ॥ १ ॥
अब्रवीद्भरतस्त्वेनं नन्विदं भवता कृतम् । पाद्यमर्घ्यमथातिथ्यं वने यदुपपद्यते ॥ २ ॥
अथोवाच भरद्वाजो भरतं प्रहसन्निव । जाने त्वां प्रीतिसंयुक्तं तुष्येस्त्वं येनकेनचित् ॥ ३ ॥
सेनायास्तु तवैवास्याः कर्तुमिच्छामि भोजनम् । मम प्रीतिर्यथारूपा त्वमहो मैनुजर्षभ ॥ ४ ॥
किमर्थं चापि निक्षिप्य दूरे बलमिहागतः । कस्मान्नेहोपयातोऽसि सबलः पुरुषर्षभ ॥ ५ ॥
भरतः प्रत्युवाचेदं प्राञ्जलिस्तं तपोधनम् । न सैन्येनोपयातोऽस्मि भगवन्भगवद्भयात् ॥ ६ ॥
राज्ञा हि भगवन्नित्यं राजपुत्रेण वा तैथा । यन्नतः परिहर्तव्या विषयेषु तपस्विनः ॥ ७ ॥

गो० टी०—तत इति । प्रतीतरूपः प्रसिद्धकीर्तिः ‘रूपं यशस्याभिरूप्ये वर्णे चैव निरूपणे’ इति निघण्टुः । यद्वा प्रती-
तरूपः प्रकर्षेण दृष्टः प्रशंसायां रूपं चकार बुद्धिं चेति
नञ्चुकिरन्या बुद्धिरन्येति भावः ॥ २४ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-
ऽथोध्याकाण्डव्याख्याने नवतितमः सर्गः ॥ ९० ॥

१] ति० टी०—कृतबुद्धिं कृतनिश्चयम् । आतिथ्येन वि-
शिष्टभोजनोपेतातिथिसत्काररूपहेतुना फलमपि हेतुः ॥ १ ॥

रा० टी०—भरद्वाजप्रभावं वर्णयन्नाह—कृतेति । निवासाय
कृतबुद्धिं कृतनिश्चयं भरतं तत्र तस्मिन् समये एव भरद्वाज आति-
थ्येन अतिष्ठुचितसत्कारवचनेन न्यमन्त्रयव्ययोजयत् ॥ १ ॥

गो० टी०—कृतबुद्धिमिति । तत्रैवाश्रमे निवासाय कृत-
बुद्धिं निश्चितबुद्धिं भरतं स मुनिः आतिथ्येन भोजनपर्यन्ताति-
थिसत्काराय न्यमन्त्रयत् प्रार्थयामास ॥ १ ॥

२] ति० टी०—वने यदुपपद्यते तेनातिथ्यं कृतं नन्वित्य-
ब्रवीदित्यन्वयः ॥ २ ॥

रा० टी०—अब्रवीदिति । वने यत् उपपद्यते युज्यते तेन
पाद्यादिरूपमातिथ्यं भवता कृतमिति भरतः एनं निमन्त्रयि-
तारं भरद्वाजमब्रवीत्, एतेन इतः परं निमन्त्रणं न कर्तव्यमिति
ध्वनितम् ॥ २ ॥

गो० टी०—अब्रवीदिति । वने यत्फलमृणादिकमुपपद्यते
उच्यते तेन तापसाहारेणातिथ्ये कृतम्, ननु एतावन्मात्रेण
तुष्टोऽस्मिति भावः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—वनवासित्वेन दक्षित्वादेतदधिकातिथ्यक-
रणेऽसामर्थ्यं मन्यत इत्याशयेन प्रहसन्निवेति । येनकेनचिदपि तु-
ष्येत्तुष्टो भवेदिति मन्ये वन्येनाप्यातिथ्येन प्रीतिशुक्तं इति जाने ३

रा० टी०—अथ इति । अथ भरतोकिश्वरगणानन्तरं प्रहस-
न्निव भरद्वाजः भरतमुवाच । तद्वचनाकारमाह—यतः त्वं येनके-
नचित्तुष्येः अतः प्रीतिसंयुक्तं मद्भिषयकप्रीतिमन्तं त्वां जाने ॥ ३ ॥

गो० टी०—अथेति । प्रहसन्निव प्रहासावेदकानुभावयुक्तं

इत्यर्थः, मुनिरितः परं किं करिष्यतीति भरताशयज्ञानेन
हासः । त्वां प्रीतिसंयुक्तं मद्भिषये संतुष्टं जाने अत एव-
केनचिदुपचारेण तुष्येः तुष्टो भवेः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—अथापि—सेनाया इत्यादि । मम प्री-
तिर्यथारूपा ममेच्छा यादृशी तथारूपां तां त्वमहोऽसि अ-
ङ्गीकर्तुमिति शेषः ॥ ४ ॥

रा० टी०—ननु तर्हि किमर्थं निमन्त्रणमित्यत आह—से-
नाया इति । तवास्याः सेनायाः सेनाकर्तृकं भोजनमिच्छामि
अतः अयथारूपा यादृशी मम प्रीतिः तादृश्याः प्रीतेस्त्वमहः
योग्योऽसि ॥ ४ ॥

गो० टी०—सेनाया इति । भुज्यत इति भोजनमन्त्रम्
अत्रादौ तथापीत्युपस्कार्यं तथापि मम प्रीतिर्यथारूपा यादृश-
प्रकारा तथा त्वमहः त्वं तथा प्रीतो भवितुमर्ह इत्यर्थः, तथा-
ऽनुमन्तुमर्हसीत्यर्थो वा ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—बलं दूरे निक्षिप्यैकाकी किमर्थमागतः ।
अयमेवार्थो व्यतिरेकश्रुत्वेन दर्शयते—कस्मादिति ॥ ५ ॥

रा० टी०—किमिति । बलं सेनां दूरे किमर्थं निक्षिप्य
इहागतः सबलः ससैन्यः कस्मान् इह उपयातः प्राप्तोऽसि ॥ ५ ॥

गो० टी०—किमर्थमिति । उक्तमेवार्थं व्यतिरेकश्रुत्वेना-
प्याह—कस्मादित्यादिना ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—अत्रोत्तरमाह—भरत इति । भगवद्भ-
याद्भगवदाश्रमपीडाप्रसङ्गभयादित्यर्थः ॥ ६ ॥

रा० टी०—भरत इति । प्राञ्जलिर्भरतः तपोधनं भर-
द्वाजं प्रत्युवाच । तत्प्रतिवचनाकारमाह—हे भगवन् । भगवतो
भवतो भयात् सैन्येन सह न उपयातोऽस्मि ॥ ६ ॥

गो० टी०—भरत इति । भगवद्भयात् भवान्कुल्येदिति
भयात् ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—विषयेषु देशेषु परिहर्तव्यास्तदाश्रमवर्ति-
वृक्षोदकादिवाधाप्रसङ्गनिमित्तमहपरोध्याः ॥ ७ ॥

रा० टी०—राज्ञेति । हे भगवन् ! तपस्विनः विषयेषु

वाजिमुख्या मनुष्याश्च मत्ताश्च वरवारणाः । प्रच्छाद्य भगवन्भूमिं महतीमनुयान्ति माम् ॥ ८ ॥
 ते वृक्षानुदकं भूमिमाश्रमेष्टृजास्तथा । न हिंस्युरिति तेनाहमेक एवार्गतस्ततः ॥ ९ ॥
 आनीयतामितिः सेनेत्याज्ञप्तः परमर्षिणा । तैथानुचक्रे भरतः सेनायाः समुपागमम् ॥ १० ॥
 अग्निशालां प्रविश्याथ पीत्वापः परिमृज्य च । आतिथ्यस्य क्रियाहेतोर्विश्वकर्माणमाह्वयत् ॥ ११ ॥
 आह्वये विश्वकर्माणमहं त्वष्टारमेव च । आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि तत्र मे संविधीयताम् ॥ १२ ॥
 आह्वये लोकपालांस्त्रीन्देवाञ्शक्रपुंरोगमान् । आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि तत्र मे संविधीयताम् ॥ १३ ॥
 प्राक्स्नोतसश्च या नद्यस्तिर्यक्स्नोतस एव च । पृथिव्यामन्तरिक्षे च समायान्त्वद्य सर्वशः ॥ १४ ॥
 अन्याः स्रवन्तु मैरेयं सुरामन्याः सुनिष्ठिताम् । अपराश्रोदकं शीतमिधुकाण्डरसोपमम् ॥ १५ ॥

तत्समीपवर्तिदेशेषु राज्ञा तत्पुत्रेण वा यत्नतः परिहर्तव्याः
 त्यक्तव्याः उपद्रवा इति शेषः, एतेनोपद्रवभीतेरेव सैन्यं नात्रानी-
 तमिति सूचितम् ॥ ७ ॥

गो० टी०—राज्ञेति । विषयेषु तपस्विनः स्वकीयदेशेषु
 वर्तमाना क्रपयः यत्नतः परिहर्तव्याः ससैन्येन तत्समीपं न
 गन्तव्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

८-९] ति० टी०—तदेवाह-वाजीत्यादि ॥ ८-९ ॥

रा० टी०—उपद्रवहेतुभूतानाह-वाजीति । वाजिमुख्याः
 अश्वश्रेष्ठाः मनुष्याश्च वरवारणाः श्रेष्ठगजाश्च महतीं भूमिं प्र-
 च्छाद्य संरुध्य मामनुयान्ति ॥ ८ ॥

रा० टी०—त इति । ते वाज्यादयः वृक्षान् भवत्संरक्षित-
 तरून् उदकं जलं च भूमिं लेपनादिविशिष्टपृथिवीं च उदजान्
 पर्णशालाश्च न हिंस्युः दूषयेयुस्तेन हेतुना ततः स्थापितसैन्या-
 दिस्थत्वात् एकः उपद्रवहेतुभिः रहित आगतः । इतिश्रार्थः, एक-
 शब्दः केवलाधिक्यः, तेन वशिष्ठस्य सहागमनेऽपि न विरोधः ॥ ९ ॥

गो० टी०—क्रोपनिमित्तमाह-वाजिमुख्या इत्यादिना ।
 उदजान् पर्णशालाः ॥ ८ ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—परमर्षिणा श्रुतभरतवचसा सखुपागमं
 समीपानयनम् ॥ १० ॥

रा० टी०—आनीयतामिति । सेना इतः अस्मिन् स्थले
 आनीयतामित्यनेन प्रकारेण परमर्षिणा आज्ञप्तो भरतः से-
 नायाः सखुपागममानयनमनुचक्रे ॥ १० ॥

गो० टी०—आनीयतामिति । ततः सेनानिवेशस्थलाद्
 इतः इह सखुपागमं समानयनम् ॥ १० ॥

११] ति० टी०—पीत्वापः परिमृज्येति हृदयंगमाभिर्द्वि-
 रोधौ परिमृज्येत्सकृदाचम्येत्पुनरातिरिक्त्याऽऽचम्य आतिथ्यक्रिया-
 हेतोरातिथ्यसंपादननिमित्तम्, विश्वकर्मां सृष्टिकर्तृविशेषः ॥ ११ ॥

रा० टी०—सुनिष्ठितामाह-अग्नीति । अग्निशालां प्रविश्य
 अपः जलानि पीत्वा त्रिराचम्येत्यर्थः, परिमृज्य यथाविधि
 मार्जनं कृत्वा च आतिथ्यकर्मिकायाः क्रियायाः हेतोः विश्वकर्मा-
 णमाह्वयत् ॥ ११ ॥

गो० टी०—अग्निशालामिति । अग्निशालाप्रवेशः पावन-

त्वार्थः देवतासंनिधानस्थलत्वात्, अपः पीत्वा त्रिरिति शेषः
 “त्रिराचामेत्” इति श्रुतेः । परिमृज्य आस्यं द्विरिति शेषः
 “द्विः परिमृज्य” इति श्रुतेः, चकारेण सकृदुपस्पृश्य शिरश्च-
 क्षुपी नासिके श्रोत्रे हृदयमारभ्य इत्युक्तसंग्रहः । अनेन सर्वक-
 र्माङ्गमाचमनमिति दर्शितं क्रियाहेतोः करणनिमित्तम् ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—आह्वानप्रकारमाह-आह्वये इति ।
 त्वष्टारं तक्षणादिव्यापारोपेतं विश्वकर्माणम्, संविधीयतां विश्व-
 कर्मसाध्यगृहादि सर्वं सिद्धं क्रियताम् ॥ १२ ॥

रा० टी०—आह्वानप्रकारमाह-आह्वय इति । त्वष्टारं
 तक्षकर्मसमर्थं विश्वकर्माणम् आह्वये, आह्वाने हेतुः अहम्
 आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि । तत्र आतिथ्यकर्मणि संविधीयतां
 तन्निर्वाहकसामग्री संप्राप्यतामित्यर्थः ॥ १२ ॥

गो० टी०—आह्वानमन्त्रमाह-आह्वय इत्यादिना । आह्वय
 इत्यात्मनेपदमार्पम् । विश्वकर्मां सर्वशिल्पकर्ता त्वष्टा तु तक्ष-
 णेन गृहादिनिर्माता, यद्वा त्वष्टारमेव चेत्यवधारणेनासुरवि-
 श्वकर्मा मयो व्यावर्त्यते तत्रातिथ्यनिमित्तं संविधीयतां गृहा-
 दिसंविधानं क्रियताम् ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—त्रीन्यमवरुणकुबेरानिति तीर्थः । कार्य-
 विश्लेषणेष्वेवामपि नियोगो बोध्यः ॥ १३ ॥

रा० टी०—आह्वये इति । शक्रपुंरोगमान् इन्द्रमुख्यान्
 लोकपालान् त्रीन् यमवरुणकुबेरान् देवान् आह्वये तद्गुणसं-
 विशानो बहुव्रीहिः ॥ १३ ॥

गो० टी०—वक्ष्यमाणान्नपानादिरक्षणाय लोकपालानाह्वय-
 ति-आह्वय इति । शक्रमुखान् इन्द्रप्रधानान् शक्रस्य पृथक्
 निर्देशात् त्रीन् लोकपालान् यमवरुणकुबेरान् देवानित्यभ्या-
 दय उच्यन्ते, संविधीयतां पालनं क्रियताम् ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—अन्तरिक्षे नदी आकाशगङ्गा ॥ १४ ॥

रा० टी०—प्रागिति । पृथिव्यामन्तरिक्षे च याः प्राक्स्नो-
 तसः पूर्वाभिमुखप्रवाहाः याः तिर्यक्स्नोतसः पश्चिमाभिमुख-
 वाहिन्यश्च नद्यस्ताः सर्वशः अथ समायान्तु ॥ १४ ॥

गो० टी०—सर्वा नदीर्द्वेषा विभज्याह्वयति-प्राक्स्नोत्तस
 इति । सह युगपत् ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—तासां कृत्यमाह-अन्या इति । मैरेयं

आह्वये देवगन्धर्वान्विश्वावसुहहाहुहून् । तथैवाप्सरसो देवगन्धर्वैश्चापि सर्वशः ॥ १६ ॥
 घृताचीमथ विश्वार्चीं मिश्रकेशीमलंभुषाम् । नागदत्तां च हेमां च सौमामद्रिकृतस्थलीम् ॥ १७ ॥
 शक्रं याश्चोपतिष्ठन्ति ब्रह्माणं याश्च भामिनीः । सर्वास्तुभ्युरुणा सार्धमाह्वये सपरिच्छदाः ॥ १८ ॥
 वनं कुरुषु यदिव्यं वासोभूषणपत्रवत् । दिव्यनारीफलं शश्वत्तकौवेरमिहैव तु ॥ १९ ॥
 इह मे भगवान्सोमो विधत्तामन्नमुत्तमम् । भक्ष्यं भोज्यं च चोष्यं च लेह्यं च विविधं बहु ॥ २० ॥

मयभेदो धात्रीधातकीप्रभृतिनिर्मितः । स्या गौडी माध्वी पैथी चेति विविधा । छनिष्ठितां छनिष्पादिताम् । इष्टकाण्डरसोपमं तद्वन्मधुरम् ॥ १६ ॥

रा० टी०—तदागमने प्रयोजनमाह—अन्या इति । अन्याः काश्चिन्मैरेयमन्याः छनिष्ठितां छनिष्पादितां सरामपराः अन्याः इष्टकाण्डरसोपमं शीतशुद्धं जलं स्रवन्तु ॥ १६ ॥

गो० टी०—तासां कर्तव्यमाह—अन्या इति । अन्याः काश्चन मैरेयं मिरादेशे भवं खर्जरादिहेतुकं मयविशेषं, सराम 'गौडी पैथी च माध्वी च विज्ञेया विविधा स्या' इत्युक्तां विविधां स्यां छनिष्ठितां छनिष्पादिताम् इष्टकाण्डरसोपमं काण्डो वर्गः ॥ १६ ॥

१६-१७] ति० टी०—हहा हाहाः छन्दोवशाद्ग स्वपाठः ॥ १६ ॥ १७ ॥

रा० टी०—आह्वये इति । देवगन्धर्वान् देवानां गन्धर्वान् विश्वावसुहहाहुहून् च त्रयाणां द्वन्द्वः । हहाहुहून्नित्यत्र ह्रस्वइच्छन्दसः एतन्नामकावन्त्यौ वा, देवीदेवसंवन्धिनीः गन्धर्वीगन्धर्वसंवन्धिनीश्च सर्वशः अप्सरसः आह्वये ॥ १६ ॥

गो० टी०—गानार्थमाह्वयति—आह्वय इति । देवगन्धर्वान् मनुष्यगन्धर्वभिन्नान् हहाहुहूरिति छन्दसो ह्रस्वः । अप्सरसां द्वैविध्यमाह—देवीगन्धर्वीरिति । देवीः देवजातीः गन्धर्वीः गन्धर्वजातीः अत एव "एते वै गन्धर्वाप्सरसां ग्रहाः" इति श्रौतप्रयोगः ॥ १६ ॥

रा० टी०—प्रधानाप्सरसां नामानि निर्दिशन्नाह—घृताचीमिति । घृताचीप्रभृतीराह्वये इति पूर्वोणान्वयः ॥ १७ ॥

गो० टी०—आवश्यकत्वेन प्रधानाप्सरसो विशिष्याह्वयति—घृताचीमित्यादिना । घृतवदध्ययते पूज्यत इति घृताची विश्वैः समस्तैः अध्ययत इति विश्वाची मिश्रकेशीं निरन्तरकेशीं श्रेष्ठकेशीं वा, इत्येभ्योऽलमलम्बुसां बुसा बुधाः देवाः वर्णविपर्ययः नागानां दन्ता इव शुभाः दन्ताः यस्यास्तां नागदन्तां हेमां हेमवर्णां पुनश्च 'हेमाम्' इति पाठे पूर्वोक्तहेमापेक्षया अस्या व्यावृत्तिमाह । अद्रिकृतस्थलामिति अद्रौ महेन्द्रे मयेन कृतनिवासां स्वयं प्रभाविलस्थामित्यर्थः 'हिमाम्' इति पाठे हिमवच्छीतलार्द्धां, यद्वा हिममस्यास्तीति हिमा अद्रिकृतस्थला शान्त्या एवमेतान्यन्वर्थनामानि ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—सपरिच्छदाः सालंकाराः नृत्यगीताद्यपेक्षितपरिकरोपेताश्च । 'ब्राह्मणम्' इति पाठे बृहस्पतिं या उपतिष्ठन्तीत्युत्कर्ष इति कतकः ताः सर्वा भामिनीराह्वये इति संबन्धः ॥ १८ ॥

रा० टी०—शक्रमिति । याः शक्रमुपतिष्ठन्ति याश्च ब्राह्मणमुपतिष्ठन्ति ताः तुभ्युरुणा स्वशिक्षकेन सार्धं वियमानाः सपरिच्छदाः सामग्रीसहिता भामिनीः स्त्रियः आह्वये ॥ १८ ॥

गो० टी०—शक्रमिति । शक्रं या उपतिष्ठन्ति रम्भोर्वशीमेनकादयः ब्रह्माणं चतुर्मुखं तल्लोकऽप्यप्सरसः सन्ति "तं पञ्चशतान्यप्सरसां प्रति धावन्ति" इति श्रुतेः इदं च मतान्तरमनुसृत्योक्तं, तुभ्युरुणा तासां गानशिक्षकेण सपरिच्छदाः नृत्यगीताद्युपकरणसहिताः सालंकारा वा ॥ १८ ॥

१९-२०] ति० टी०—कुरुपूतकुरुषु यदिव्यं वनं चैत्ररथारुयम् । दिव्यत्वोपपादकं वासोभूषणान्येव पत्राणि यद्वर्तिष्ठक्षाणां तत् । दिव्यनार्य एव फलानि यत्र तत् । इहैव तु इह वने एवागच्छत्विति शेषः । 'इहेतु वै' इति पाठान्तरम् तदेवताधिष्ठानादिदेवमेव वनं तथा भवत्वित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

रा० टी०—वनमिति । वासो भूषणपत्रवत् वासांसि च भूषणानि च तान्येव पत्राणि तद्वत्, दिव्यनार्य एव फलानि यस्य तत् कुरुषु उत्तरकुरुषु वियमानं यदिव्यं वनं चैत्ररथसंज्ञकमित्यर्थः, तत्कौवेरं वनमिहैव आगच्छतु इति शेषः ॥ १९ ॥

गो० टी०—भोगोपकरणान्याह्वय भोगस्थानान्याह्वयति—वनमिति । वनं चैत्ररथारुयं तच्चोत्तरकुरुदेशे वर्तते दिव्यं देवाहं वासोभूषणान्येव पत्राण्यस्मिन्सन्तीति वासोभूषणपत्रवत् शश्वत् सर्वदा दिव्यनार्य एव फलानि यस्मिंस्तत् तथा एवंभूतं यत्कौवेरमस्ति तत् इह वने एतु आगच्छतु उत्तरदिक्पालत्वेन कुबेराधिष्ठितत्वात् कौवेरमित्युक्तम् इयं च कुबेरं प्रत्येवोक्तिः नदीनामिव वनस्याह्वानं तदधिष्ठातृदेवताद्वारा ॥ १९ ॥

रा० टी०—इहेति । उत्तममन्नं विविधमनेकविधं बहुभक्ष्यादिकं च विचित्राणि माल्यानि पुष्पाणि पादपप्रच्युतानि वृक्षेभ्यः पतितानि सरादीनि च विविधानि पेयानि मांसानि राजभोग्यवस्तूनि च भगवान् सोमः चन्द्रः इह मे विधत्तां प्रापयत्वित्यर्थः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २० ॥ २१ ॥

गो० टी०—एवं कुबेरं प्रत्युक्त्वा अन्नपतिं चन्द्रं प्रत्याह—

१ देवीगन्धर्वीरिति गो. रा. पाठः । २ युसामिति-गो. पाठः । ३ हिमा.....स्थलामिति गो. पाठः । ४ योपित इति गो. पाठः । ५ एतु चेति गो. पाठः । ६ चूष्यमिति रा. पाठः ।

विचित्राणि च माल्यानि पादपप्रच्युतानि च । सुरादीनि च पेयानि मांसानि विविधानि च ॥ २१ ॥
 एवं समाधिना युक्तस्तेजसाऽप्रतिमेन च । शिक्षास्वरसमायुक्तं सुव्रतश्चाब्रवीन्मुनिः ॥ २२ ॥
 मनसा ध्यायतस्तस्य प्राङ्मुखस्य कृताञ्जलेः । आजग्मुस्तानि सर्वाणि दैवतानि पृथक्पृथक् ॥ २३ ॥
 मलयं ददुरं चैव ततः स्वेदनुदोऽनिलः । उपस्पृश्य ववौ युक्त्या सुप्रियात्मा सुखं शिवः ॥ २४ ॥
 ततोऽभ्यवर्षन्त घना दिव्याः कुसुमवृष्टयः । देवदुन्दुभिघोषश्च दिक्षु सर्वासु शुश्रुवे ॥ २५ ॥
 प्रववृश्चोत्तमा वाता ननृतुश्चाप्सरोगणाः । प्रजगुर्देवगन्धर्वा वीणाः प्रमुमुचुः स्वरान् ॥ २६ ॥

इहेति । मे मर्निमित्तं भगवान् माहात्म्यवान् सोम ओषधी-
 नामधिपतिश्चन्द्रः उत्तममन्त्रं विधत्तां संपादयतु । अत्रं चतुर्वि-
 धत्वेन विशेषयति-भक्ष्यमित्यादि । भक्ष्यं खाद्यमपूपादि,
 भोज्यम् ओदनादि, चोष्यं शुष्कादि, लेह्यं रसायनादि विविधम्
 एकैकमनेकविधं तदपि बहु अनल्पम् ॥ २० ॥

२१] ति० टी०-पादपप्रच्युतानि दृष्टेभ्यः स्वयं
 जातानि ॥ २१ ॥

गो० टी०-विचित्राणीति । पादपप्रच्युतानि नवानीति
 भावः ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०-शिक्षास्वरसमायुक्तं शिक्षाप्रतिपाद्यव-
 णोच्चारणलक्षणोपेतम्, तथा व्याकरणोपदिश्यमानप्रकृतिप्र-
 त्ययस्वरूपेति । स्वरित्युपलक्षणम् 'एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः
 सप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति' इत्युक्तेः । समाधि तेज-
 स्तपोभिर्भुक्त एवंगुणोपेतमाह्वानवाक्यमब्रवीदित्यर्थः । मह-
 र्पेस्तपोबलात्स्वर्गं कामधुक्त्वेन प्रसिद्धादपि वचनादिहेव सर्वं
 सिद्धमिति भावः ॥ २२ ॥

रा० टी०-एवमिति । समाधिना चित्तैकाग्र्येण युक्तः
 अप्रतिमेन उपमारहितेन तेजसा च युक्तः सुव्रतो मुनिः शिक्षा-
 स्वरसमायुक्तं शिक्षया शिक्षाप्रतिपादितोच्चारणविधिना स्वरेण
 व्याकरणप्रतिपादितप्रकृत्यादिनिघोषात्तादिना समायुक्तं यथा
 स्यात्तथा मुनिरब्रवीत् ॥ २२ ॥

गो० टी०-एवमाह्वाने शक्तिविशेषं दर्शयति-एवमित्या-
 दिना । समाधिना योगेन तपसा ज्ञानेन, यद्वा अनशनादिकाय-
 क्तेरूपेण अत एव तेजसा अनागमे दण्डनसामर्थ्येन च युक्तः
 मुनिः शिक्षास्वरसमायुक्तं शिक्षयन्ते उपदिश्यन्ते वर्णस्वरादयो-
 ऽनयेति शिक्षा छान्दसो दीर्घः शिक्षाप्रतिपाद्यस्वरयुक्तमिति क्रिया-
 विशेषणम् "दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न
 तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतो-
 पराधात्" इति स्वरापराधस्य प्रत्यवायहेतुत्वश्रवणात्, एवम्
 आह्वये निश्चकर्माणमित्यारभ्योक्तरीत्या अब्रवीत् आह्वानम-
 न्त्रानजपदित्यर्थः ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०-मनसा ध्यायती मनसा ध्यानपूर्वककृ-
 ताह्वानस्य तान्याह्वानानि ॥ २३ ॥

रा० टी०-मनसेति । ध्यायतस्तस्य मुनेः अग्रे इति ।
 शेषः, सर्वाणि दैवतानि देवाः पृथक् पृथगाजगुः ॥ २३ ॥

गो० टी०-मनसेति । मनसा अनन्यपरेणेत्यर्थः, ध्या-
 यतः निरन्तरं चिन्तयतः प्राङ्मुखस्येत्यदृष्टविशेषार्थं कृताञ्जले-
 रिति आह्वानसूत्रोक्ता तानि पूर्वोक्तानि दैवतानि विश्वकर्मा-
 दीनि मुनिदृष्टिविषयत्वाय पृथक् पृथक् आजगुः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०-मलयददुरौ चन्दनपर्वतौ उपस्पृश्य
 स्पृष्ट्वा युक्त्या यथोचितवृत्त्या शैत्यमान्यसौरभयोगेन सुप्रिया-
 त्मा सुप्रियस्वरूपः अत एव शिवः सुखद ईदृशोऽनिलः सुखं
 ववौ ॥ २४ ॥

रा० टी०-आगतानां तेषां कृत्यमाह-मलयमित्यादि-
 मिः । ततः आगमनानन्तरं मलयं तदभिधं ददुरं तदभिधं च
 चन्दनपर्वतं युक्त्या उपस्पृश्य स्वेददुदः स्वेदस्य निवर्तकः सु-
 प्रियः सर्वेषामतिप्रीतिविषयीभूतः आत्मा प्रयत्नो यस्य शिवः
 कल्याणप्रदोऽनिलो वायुः सुखं ववौ ॥ २४ ॥

गो० टी०-मलयमिति । मलयश्चन्दनालयः ददुरस्त-
 तसमीपस्थश्चन्दनोत्पत्तिस्थानभूतो गिरिः तदुभयं चोपस्पृश्य
 सुप्रियात्मा सुप्रियस्वभावः सुगन्ध इत्यर्थः, अत एव सुखः
 सुखकरः शिवः शीतलः युक्त्या अङ्गस्पर्शेन स्वेददुदः स्वेद-
 निवर्तकः "इगुपध्ना-" इत्यादिना क्रप्रत्ययः अनिलः वायुः
 ततः गिरिद्वयाद्वौ इन्द्राद्याह्वानेन वाय्वाह्वानमर्थसिद्धम् ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०-घना मेघाः ॥ २५

रा० टी०-तत इति । ततः अनन्तरं घनाः मेघाः अभ्यवर्षन्त
 दिव्याः देवकृताः कुसुमवृष्टयश्च अभ्यवर्तन्तेति शेषः, सर्वास्तु
 दिक्षु देवदुन्दुभिघोषश्च शुश्रुवे घनशब्दस्य निरन्तरार्थत्वे तु
 घना इति कुसुमवृष्टिविशेषणम् अस्मिन्पक्षे अभ्यवर्षन्तस्यैव
 अभ्यवर्तन्तस्यर्थः 'घनं निरन्तरं सान्द्रम्' इत्यमरः ॥ २५ ॥

गो० टी०-तत इति । घनाः निरन्तराः 'घनं निरन्तरं
 सान्द्रम्' इत्यमरः । पुष्पवृष्टयोऽभ्यवर्तन्त आसन्नित्यर्थः ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०-वीणा वाद्यमाना इति शेषः । स्वरान्प-
 ङ्जादीन् ॥ २६ ॥

रा० टी०-प्रववुरिति । उत्तमाः अङ्गकूलाः वाताः प्रीत्य-
 तिशयेन विविधजनव्यजनसंभूतपवनाः प्रववुः चेलुः अत एव
 पूर्वेण न पौनरुक्त्यं देवगन्धर्वाः प्रजगुः वीणाः स्वरान् पङ्गा-
 दीन् प्रमुमुचुः ॥ २६ ॥

स शब्दो धां च भूमिं च प्राणिनां श्रवणानि च । विवेशोच्चावचः श्लक्ष्णः समो लयगुणान्वितः ॥ २७ ॥
 तस्मिन्नेवंगते शब्दे दिव्ये श्रोत्रसुखे नृणाम् । ददर्श भारतं सैन्यं विधानं विश्वकर्मणः ॥ २८ ॥
 बभूव हि समा भूमिः समन्तात्पञ्चयोजनम् । शाद्वलैर्बहुभिश्छन्ना नीलवैदूर्यसंनिभैः ॥ २९ ॥
 तस्मिन्निष्त्वाः कपित्थाश्च पनसा वीजपूरकाः । आमलक्यो वैभूवृश्च चूताश्च फलभूषिताः ॥ ३० ॥
 उत्तरेभ्यः कुरुभ्यश्च वनं दिव्योपभोगवत् । आजगाम नदी सौम्या तीरजैर्बहुभिर्हृता ॥ ३१ ॥
 चतुःशालानि शुभ्राणि शालाश्च गजवाजिनाम् । हर्म्यप्रासादसंयुक्ततोरणानि शुभानि च ॥ ३२ ॥
 सितमेघनिभं चापि राजवेश्म सुतोरणम् । शुक्लमाल्यकृताकारं दिव्यगन्धसमुक्षितम् ॥ ३३ ॥

गो० टी०—प्रववुरिति । प्रववृश्चोत्तमा वाता इति पूर्वोक्तस्यैवाविच्छेद उच्यते । वीणाः प्रमुमुचुः स्वरान् वीणाशब्देन वीणावन्तो लक्ष्यन्ते तदेकपरत्वव्यञ्जनाय स्वरान्मुमुचुः उत्पादयामासुः, असिद्धिन्नतीतिवत् करणे कर्तृत्वोपचारो वा ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—लयो नृत्तगीताङ्गुलतालप्रमाणम् ॥ २७ ॥

रा० टी०—स इति । समः समविशिष्टः लयगुणान्वितः लयाः नृत्यगीताङ्गुलतालप्रमाणानि तैर्युक्तः उच्चावचः यथोचितमूर्ध्वाधोगतिविशिष्टः सः गन्धर्वगानादिशब्दः धां दिवं भूमिं च श्रवणानि च विवेश ॥ २७ ॥

गो० टी०—स शब्द इति । स शब्दः धां च भूमिं चाधिवसतामिति शेषः, प्राणिनां श्रवणानि श्रोत्राणि विवेश । स शब्दः कीदृशः उच्चारितः वीणादिभिरुत्पादितः श्लक्ष्णः कोमलसमः निपादादिषु कुत्रचित् औत्कण्ठ्यरहितः मन्द्रमध्यमतारश्चुतिसाम्ययुक्तो वा लयगुणान्वितः लयो नाम नृत्यगीतवाद्यानामेककालविरामः स एव गुणस्तेनान्वितः ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—भरतस्येवं भारतं सैन्यं विश्वकर्मणो विधानं ददर्श ॥ २८ ॥

रा० टी०—तस्मिन्निति । दिव्ये देवसंवन्यनि श्रोत्रसुखे कर्णसुखप्रदे एवमनेन प्रकारेण तस्मिन् शब्दे गते प्राप्ते सति भारतं भरतसंवन्यं सैन्यं विश्वकर्मणो विधानं रचनां ददर्श ॥ २८ ॥

गो० टी०—तस्मिन्निति । अनेन गन्धर्वाऽसरसामागमनमात्रं सूचितं, विधानं निर्माणं तच्च प्रपञ्चयिष्यति—चतुःशालानीत्यादिना ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—तदेव विधानं दर्शयति—बभूवेत्यादि । छन्ना बभूवेत्यनुकर्षः । शाद्वलं कोमलतृणमत्र ॥ २९ ॥

रा० टी०—विधानमेवाह—बभूवेत्यादिभिः । समन्ताच्चतुर्दिक्षु नीलवैदूर्यसंनिभैः बहुभिः शाद्वलैः कोमलतृणैः छन्ना भूमिः पञ्चयोजनं विशालिशोर्ध्वं समा बभूव ॥ २९ ॥

गो० टी०—देवताकृत्यमाह—बभूवेति । शाद्वलैर्बालतृणवत्प्रदेक्षैः छन्ना व्याप्ता नीलवैदूर्यसंनिभैः इन्द्रनीलवैदूर्याभ्यां तुल्यैः ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—तस्मिन्पञ्चयोजनमिते देशे फलभूषिताः कपित्थादयो बभूवुरित्यन्वयः ॥ ३० ॥

रा० टी०—तस्मिन्निति । फलभूषिताः फलैः शोभिताः विल्वाद्यस्तस्मिन् पञ्चयोजनात्मकप्रदेशे बभूवुः अजायन्ताः ॥ ३० ॥

गो० टी०—तस्मिन्निति । तस्मिन् भूप्रदेशे वीजपूरकाः मातुलङ्गकाः फलान्येव भूषणानि येषां ते फलभूषणा इति सर्वदृशविशेषणम् 'आमलक्यो वैभूवृश्च' इति पाठः ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—वनं चैत्ररथम् नदी जातावेकवचनम् तीरजैर्दृष्टैः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—उत्तरेभ्य इति । दिव्योपभोगवत् देवसंवन्युपभोगविशिष्टं वनं तीरजैर्दृष्टैश्चैता सौम्या रम्या नदी च उत्तरेभ्यः कुरुभ्यः आजगाम ॥ ३१ ॥

गो० टी०—उत्तरेभ्य इति । वनमाहृतं कौवेरवनं दिव्योपभोगवत् दिव्योपभोगार्हम् । नदीति जात्येकवचनं तीरजैः दृष्टैरिति शेषः ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०—चतुःशालानि शुभ्राणि गृहाणि जातानीति शेषः तथा गजादीनां शालाश्च जाताः तोरणानि पुरद्वाराणि ॥ ३२ ॥

रा० टी०—चतुरिति । शतशालानि शालाचतुष्टयविशिष्टानि हर्म्यप्रासादसंयुक्तानि तोरणानि येषु तानि अत एव शुभ्राणि शोभनानि गृहाणि गजवाजिनां शालाश्च अजायन्तेति शेषः ॥ ३२ ॥

गो० टी०—चतुःशालानीति । चतुःशालानि संजवनानि 'चतुःशालं संजवनम्' इति हलायुधः । आजगुरिति विपरिणामः । तोरणानि बन्धनमालाः 'बन्धी बन्धनमाला तु तोरणं परिकीर्तितम्' इति हलायुधः । 'वन्दनमाला' इति पाठान्तरम् ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०—सितमेघनिभं सुधालेपेन, शुक्लमाल्यैः कृत आकारो यस्य, दिव्यैर्गन्धैर्गन्धवज्जलैरुक्षितं सितम् ॥ ३३ ॥

रा० टी०—सितेति । सितमेघसदृशं सुतोरणं शोभनतोरणविशिष्टं शुक्लमाल्यैः श्वेतपुष्पैः कृता आकारा भूषणानि यस्मिन् दिव्यगन्धैः सुधक्षितं सितम् ॥ ३३ ॥

गो० टी०—सितमेघेत्यादिभ्य औतनिर्मलभाजनमित्यन्तमेकं वाक्यम् । आजगामेति क्रिया द्रष्टव्या सितमेघनिभं सुधालेपनधवलत्वात् दिव्यमाल्यकृताकारं दिव्यमालाभिः कृता-

औसामुभयतः कूलं पाण्डुमृत्तिकलेपनाः । रम्याश्चावसथा दिव्या ब्राह्मणस्य प्रसादजाः ॥ ४२ ॥
 तेनैव च मुहूर्तेन दिव्याभरणभूषिताः । आगुर्विशतिसाहस्रा ब्रह्मणा प्रहिताः स्त्रियः ॥ ४३ ॥
 सुवर्णमणिमुक्तेन प्रवालेन च शोभिताः । आगुर्विशतिसाहस्राः कुबेरप्रहिताः स्त्रियः ॥ ४४ ॥
 याभिर्गृहीतः पुरुषः सोन्माद इव लक्ष्यते । आगुर्विशतिसाहस्रा नन्दनादप्सरोगणाः ॥ ४५ ॥
 नारदस्तुम्बुरुर्गोपः प्रभया सूर्यवर्चसः । एते गन्धर्वराजानो भरतस्याग्रतो जगुः ॥ ४६ ॥
 अलम्बुपा मिश्रकेशी पुण्डरीकाथ वामना । उपानृत्यन्त भरतं भरद्वाजस्य शासनात् ॥ ४७ ॥
 यानि माल्यानि देवेषु यानि चैत्ररथे वने । प्रयागे तान्यदृश्यन्त भरद्वाजस्य तेजसा ॥ ४८ ॥
 बिल्वा मार्दङ्गिका आसञ्जाम्याग्राहा विभीतकाः । अश्वत्था नर्तकाश्चासन्भरद्वाजस्य तेजसा ॥ ४९ ॥

क्लमशः निषेदुः ततः सेनापतिः न्यपीदत् पश्चात् प्रशास्ता तद्दु-
 हरक्षकश्च न्यपीदत् ॥ ४० ॥

गो० टी०—आनुपूर्व्यादिति । सेनापतिः दण्डनायकः
 प्रशास्ता शिविरनियन्ता ॥ ३९ ॥

रा० टी०—तत इति । तत्र तद्गृहसमीपे पायसा एव
 कर्दमाः यास्य ताः नयः सुहृतेन घटिकाद्वयेन भरतमुपाति-
 ष्णत ॥ ४१ ॥

गो० टी०—तत इति । सुहृतेन अल्पकालेन ॥ ४० ॥

४२] ति० टी०—उभयतः कूलमुभयोः कूलयोः पाण्डु-
 मृत्तिकालेपनाः सुधाक्षिताः ब्राह्मणस्य भरद्वाजस्य ॥ ४२ ॥

रा० टी०—आसामिति । ब्राह्मणस्य भरद्वाजस्य प्रसा-
 दजाः अतिप्रीत्योत्पादिताः आसां नदीनामुभयतः कूलं कूलद्वये
 पाण्डुमृत्तिकाभिः लेपनं येषां ते आवसथाः गृहाणि बभूवु-
 रिति शेषः ॥ ४३ ॥

गो० टी०—तासामिति । उभयतः कूलम् उभयोः कूल-
 योरित्यर्थः, पाण्डुमृत्तिकालेपनाः सुधाक्षिता इत्यर्थः “ङ्यापोः—”
 इति ह्रस्वः ब्रह्मणः भरद्वाजस्य उपातिष्यन्तेत्येतदुपज्यते ॥ ४१ ॥

४३] ति० टी०—आगुरागतवत्यः ॥ ४३ ॥

रा० टी०—तेनेति । तेनैव तस्मिन्नेवेत्यर्थः, सुहृतेन सु-
 हृते दिव्यैराभरणैर्भूषिताः ब्रह्मणा प्रहिताः भरद्वाजेन प्रापिताः
 विशतिसाहस्राः स्त्रियः आगुः आजगुः ॥ ४३ ॥

गो० टी०—तेनेति । आगुराजगुः सहस्रमेव साहस्रं
 ब्रह्मणा चतुर्मुखेन स्त्रियः अप्सरसः ॥ ४२ ॥

४४] ति० टी०—सुवर्णमणिमुक्तेनेति समाहारद्वन्द्वः ॥ ४४ ॥

रा० टी०—सुवर्णेति । सुवर्णादित्रयेण समाहारद्वन्द्वः
 प्रवालेन च शोभिताः आगुः ॥ ४४ ॥

गो० टी०—सुवर्णमणिमुक्तेनेति । सुवर्णमणिमुक्तेन
 सुवर्णानि सुवर्णमयाभरणानि मणयो रत्नानि मुक्ताश्च सुवर्णम-
 णिमुक्ते तेन “जातिरप्राणिनाम्” इति एकवद्भावः ॥ ४३ ॥

४५] ति० टी०—गृहीतो दर्शनादिनात्मवशीकृतः सो-
 न्मादः उद्भूतसंतोषसहित इत्यर्थः । नन्दनमिन्द्रवन्म ॥ ४५ ॥

रा० टी०—याभिरिति । याभिः अप्सरोभिः गृहीतः स्त्री-

कृतः पुरुषः सोन्मादः उन्मादसहित इव लक्ष्यते तन्मात्रनिरतो
 भवतीत्यर्थः, तद्विभ्रं निखिलं तुच्छवत्पश्यतीति तात्पर्यं ता
 अप्सरोगणाः नन्दनानन्दनवनादागुः ॥ ४५ ॥

गो० टी०—याभिरिति । गृहीत आलङ्कितः याभिः यैरि-
 त्यर्थः, एतदर्थस्य पूर्वेण वान्वयः । कुबेरप्रहिताः गन्धर्वाप्सरसः
 तथाहि श्रुतिः “गन्धर्वाप्सरसो वा एतमुन्मादयन्ति । य
 उन्माद्यतीति याभिर्गृहीताः पुरुषाः सोन्मादा इति होच्यते” इति
 च पाठः तदा उच्यते श्रुत्येति शेषः । हेति प्रसिद्धौ ॥ ४४ ॥

४६-४७] ति० टी०—नारदादयो गन्धर्वराजाः कान्त्या
 सूर्यसमा ययुः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

रा० टी०—नारद इति । प्रभया कान्त्या सूर्यवर्चसः सूर्य-
 तेजस्तुल्यतेजोविशिष्टाः एते नारदादयो गन्धर्वराजानः गन्धर्व-
 राजाः अग्रतः अग्रे जगुः ॥ ४६ ॥

गो० टी०—नारद इति । नारदो ब्रह्मपुत्रादन्यः तुम्बुरु-
 साहचर्यात् स हि पर्वतसहचरः आह्वानसमये तुम्बुरुणेत्यस्यो-
 पलक्षणार्थत्वाद् गन्धर्वराजान इति टजभाव आर्यः ॥ ४५ ॥

रा० टी०—अलम्बुसेति । अलम्बुसादयः भरतमुपातृ-
 त्यन्त ॥ ४७ ॥

गो० टी०—अलम्बुसेति । भरतमुपातृत्यन् भरतमुद्विष्टा-
 धिकमनृत्यन् “उपोधिके च” इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । अत्र
 भरद्वाजस्य शासनादुपातृत्यन्तित्यनेन भरतस्य रामे दृष्टिविशेष-
 मातिथ्यव्याजेन परीक्षितवानूपिरिति गम्यते ॥ ४६ ॥

४८] ति० टी०—प्रयागे प्रयागक्षेत्रे ॥ ४८ ॥

रा० टी०—यानीति । तानि माल्यानि प्रयागे अदृश्यन्त ॥ ४८ ॥
 गो० टी०—एवं भरतस्य रामशेषतयैवावस्थानं ननु भोग-
 जौल्येनेत्युक्त्वा सेनाभोगं प्रपञ्चयति—यानीत्यादिना । देवेषु
 देवोषानेषु नन्दनादिभित्यर्थः, चैत्ररथस्य पूर्वं कुरुदेशस्थत्वेनो-
 केरिदं चैत्ररथं तद्गोर्ध्वं, प्रयागे प्रयागस्थितभरद्वाजाश्रमवन-
 त्क्षेत्रेभित्यर्थः, तेजसा प्रभावेन ॥ ४७ ॥

४९] ति० टी०—बिल्वा बिल्ववृक्षाः मार्दङ्गिका मृदङ्ग-
 वादकरूपधराः, एवं विभीतकाः शम्पाख्यतालप्राहकाः ‘श्वहौ
 तालविशेषे च शमे तालकियान्तरे । शम्पा यशायुषे’ इति ॥ ४९ ॥

ततः सरलतालाश्च तिलकाः सैतमालकाः । प्रहृष्टास्तत्र संपेतुः कुब्जा भूत्वाथ वामनाः ॥ ५० ॥
 शिंशपामलकी जैम्बूर्याश्चान्याः कानने लताः । [मालती मल्लिका जातिर्याश्चान्याः कानने लताः]
 प्रमदाविग्रहं कृत्वा भरद्वाजाश्रमेऽर्वसन् ॥ ५१ ॥
 सुरां सुरापाः पिवत पायसं च बुभुक्षिताः । मांसानि च सुमेध्यानि भक्ष्यन्तां यो यदिच्छति ॥ ५२ ॥
 उच्छोद्य स्नापयन्ति स्म नदीतीरेषु वल्गुषु । अप्येकमेकं^१ पुरुषं प्रमदाः सप्त चाष्ट च ॥ ५३ ॥
 संवाहन्त्यः समापेतुर्नार्यो विपुललोचनाः । परिमृज्य तैदान्योन्यं पाययन्ति वराङ्गनाः ॥ ५४ ॥
 हयान्गजान्वरानुष्टांस्तथैव सुरभेः सुतान् । अभोजयन्वाहनपास्तेषां भोज्यं यथाविधि ॥ ५५ ॥

रा० टी०—विल्वा इति । विल्वाः विल्वतरवः मार्दङ्गिका मृदङ्गवादकाः आसन् बभ्रुः । शम्यास्तदभिधतरवः ग्राहाः तालानां ग्राहकाः आसन्, विभीतकाः अश्वत्थाश्च नर्तका आसन् ॥ ४९ ॥

गो० टी०—आहृतानां भरतशेषत्वेन विनियोगात् सैनिकानां नर्तकादीनि दर्शयति—विल्वा इति । विल्वाः विल्वदृक्षाः मार्दङ्गिकाः मृदङ्गवादकाः “तदस्य शिल्पम्” इति ठक् । आसन् तद्रूपास्तत्कार्यकारिणोऽभवन्नित्यर्थः । विभीतकाः कलिदृक्षाः शम्याग्राहास्तालग्राहका आसन् ‘शम्या यज्ञायुधे ताले मशके च क्रियान्तरे’ इति वैजयन्ती । भरते चोक्तम् ‘वह्नितालशम्या-तालक्रिया’ इति ॥ ४८ ॥

५०] ति० टी०—सरलो देवदारुविशेषः ॥ ५० ॥

रा० टी०—तत इति । सरलतालाः सरलाः देवदारवस्तालाः तालदृक्षाः सतमालकाः तमालकसहिताः तिलकाः तिलकदृक्षाः दृष्टाः सन्तः कुब्जाः वामनाश्च भूत्वा संपेतुः ॥ ५० ॥

गो० टी०—तत इति । सरलाः देवदारुविशेषाः तालाः प्रसिद्धाः तिलकाः क्षुरकनामका वृक्षाः नक्तमालकाः करञ्जनाख्या दृक्षाः कुब्जाः स्थगुमन्तः वामना ह्रस्वाः संपेतुः संपन्नाः ॥ ४९ ॥

५१] ति० टी०—शिंशपादयो ये बीलिङ्गश्चन्दवाच्या दृक्षाः । लता मल्लिकामालत्यादयः छनेस्तपोमाहात्म्यादेव दृक्षादीनां तत्तद्रूपतापत्तिः पुनर्लतादिरूपप्रत्यापत्तिश्चेति मन्तव्यम् ॥ ५१ ॥

रा० टी०—शिंशपेति । शिंशपादयः प्रमदाविग्रहं कृत्वा भरद्वाजाश्रमे अवसन् ॥ ५१ ॥

गो० टी०—अथ बीलिङ्गवृक्षाणां बीभावपरिग्रहमाह—शिंशुपेत्यादि । सार्वभौकद्वयमेकान्वयम् । शिंशुपादयः प्रमदाविग्रहं कृत्वा यावदिच्छथ तावद्भक्ष्यन्तामित्यवदधिति संबन्धः । सुरापाः हे सुरापानप्रहृष्टाः ! इमाः सुराः पिवत हे बुभुक्षिताः पायसपानेच्छन् इदं पायसं भक्ष्यतामिति वचनविपरिणामे नादृश्यते । सुमेध्यानि परिशुद्धानि ॥ ५०—५१ ॥

५२] ति० टी०—तत्र प्रमदारूपं धृत्वा किं कुर्यस्तदाह—सुरामिति । एवमुच्यते शेषः ॥ ५२ ॥

रा० टी०—सुरामिति । हे सुरापाः ! ययं सुरां पिवत हे बुभुक्षिताः ! यावदिच्छथ तावत्पायसं पिवत खादत मांसानि भक्ष्यन्तामिति परस्परमवदधिति शेषः ॥ ५२ ॥

५३] ति टी०—उच्छोद्योद्धर्तनं कृत्वा एकमेकं पुरुषम् । अत्र “एकं बहुव्रीहिवत्” इति बहुव्रीहिवद्भावाभाव आर्पः ॥ ५३ ॥

रा० टी०—उच्छोद्येति । वल्गुषु नदीतीरेषु एकमेकपुरुषं प्रत्येकं पुरुषं सप्त अष्ट च प्रमदाः उच्छोद्य उद्धर्तनं कृत्वा क्षापयन्ति स्म एकमेकपुरुषमित्यत्र “एकं बहुव्रीहिवत्” इति बहुव्रीहिवद्भावाभाव आर्पः इति भट्टाः ॥ ५३ ॥

गो० टी०—उच्छोद्येति । उच्छाद्य उद्धर्तनं कृत्वा ‘उद्धर्तनोच्छादने द्वे’ इत्यमरः तैलादिना शरीरमर्दनं कृत्वेत्यर्थः, वल्गुषु रम्येषु एकमेकमिति “एकं बहुव्रीहिवत्” इति बहुव्रीहिवद्भावाभाव आर्पः । संवाहन्त्यः संवाहयन्त्यः पादसंवाहनं कुर्वन्त्यः परिमृज्य जलाद्रमङ्गं वल्गादिना परिमृज्य अलंकृत्येति वार्थः, अन्योन्यं रहसि पाययन्ति सुरा इति शेषः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

५४] ति० टी०—संवाहन्त्यः पादसंवाहनादि कुर्वन्त्यः । परिमृज्य जलाद्रमङ्गं वल्गादिना परिमृज्यालंकृत्य च पाययन्ति मध्वादिकमिति शेषः ॥ ५४ ॥

रा० टी०—संवाहन्त्य इति । संवाहन्त्यः पादसंवाहनां कारयन्त्यो विपुललोचनाः वराङ्गनाः वराः अङ्गना परिचारिकाः यासां ताः नार्यः समापेतुः नयामिति शेषः । तदा क्षानोत्तरकाले अन्योन्यं परिमृज्य जलाद्रमङ्गं वल्गैरिति शेषः । अन्योन्यं पाययन्ति मध्वादीति शेषः ॥ ५४ ॥

५५] ति० टी०—सुरभेः सुता वृषभाः । तेषां हयादीनां भोज्यं तांस्तत्तत्पालका अभोजयन्नित्यर्थः ॥ ५५ ॥

रा० टी०—हयानिति । वाहनपाः हयादिपालकास्तेषां हयादीनां भोज्यं हयादीन् यथाविधि अभोजयन् ॥ ५५ ॥

गो० टी०—हयानिति । वाहनपाः ऋषिप्रभावसिद्धा वाहनपाः वाहनरक्षकाः तेषां हयादीनां यथाविधि यथायोग्यं भोज्यं तत्तद्वाहनानुगुणं भोजयन्नित्यर्थः, हयादीन् अभोजयन् प्यन्तत्वाद्विकर्मकर्त्तुं सुरभेः सुतान् वृषभान् ॥ ५४ ॥

१ नक्षेति गो. पाठः । २ शिशुपेति गो. पाठः । ३ जम्बोरिति गो. पाठः । ४ काननेषु ता इति गो. पाठः । ५ अर्थमेतदधिकं गो. पाठः । ६ उवदधिति गो. पाठः । ७ सुरा इति गो. पाठः । ८ यावदिच्छथेति गो. पाठः । ९ उच्छोद्येति गो. पाठः । १० एकपुरुषमिति रा. पाठः । ११ तथेति गो. पाठः ।

इक्ष्वंश्च मधुलाजांश्च भोजयन्ति स्म वाहनान् । इक्ष्वाकुवरयोधानां चोदयन्तो महावलाः ॥ ५६ ॥
 नाश्वन्धोऽश्वमाजानान् गजं कुञ्जरग्रहः । मत्तप्रमत्तमुदिता सा चमूस्तत्र संवभौ ॥ ५७ ॥
 तर्पिताः सर्वकामैश्च रक्तचन्दनरूपिताः । अप्सरोगणसंयुक्ताः सैन्या वाचमुदीरयन् ॥ ५८ ॥
 नैवायोध्यां गमिष्यामो न गमिष्याम दण्डकान् । कुशलं भरतस्यास्तु रामस्यास्तु तथा सुखम् ॥ ५९ ॥
 इति पादातयोधाश्च हस्त्यश्वारोहवन्धकाः । अनाथास्तं विधिं लब्ध्वा वाचमेतामुदीरयन् ॥ ६० ॥
 संप्रहृष्टा विनेदुस्ते नरास्तत्र सहस्रशः । भरतस्यानुयातारः स्वर्गोऽयमिति चाब्रुवन् ॥ ६१ ॥
 नृत्यन्तश्च हसन्तश्च गायन्तश्चैव सैनिकाः । समन्तात्परिधावन्तो माल्योपेताः सहस्रशः ॥ ६२ ॥
 ततो भुक्तवतां तेषां तदन्नममृतोपमम् । दिव्यानुद्रीक्ष्य भक्ष्यांस्तानभवद्भक्षणे मतिः ॥ ६३ ॥

५६] ति० टी०—इक्ष्वाकुवरयोधानां वाहनानि चोदयन्तो भक्षणाय प्रेरयन्तः । तानिद्वन्धादीन्भोजयन्ति स्म ॥ ५६ ॥

रा० टी०—तद्गोप्यपदार्थान् विशिष्य निर्दिशन्नाह—इक्षु-
 निति । इक्ष्वाकुवरयोधानां वाहनानि इत्यादीनि चोदयन्तः
 भक्षणाय प्रेरयन्तः महावलाः अश्वदिपालकाः इक्ष्वादीन् भो-
 जयन्ति स्म ॥ ५६ ॥

गो० टी०—इक्षुनिति । महावला ऋषिप्रभावसिद्धवाहनपाः
 इक्ष्वाकुवरयोधानां वाहनान् वाहनानि इक्षुन् मधुलाजान् मधु-
 मिश्रलाजान् “भक्षयेण मिश्रीकरणम्” इति समासः चोदयन्तः
 भक्षणार्थं प्रेरयन्तः सन्तः भोजयन्ति स्म ॥ ५६ ॥

५७] ति० टी०—मत्ता मदकरद्रव्यसेवया, प्रमत्ता मधुपानेन
 कार्याकार्यविवेकशून्या, छुदिता सक्चन्दनरूप्यादिभोगेन ॥ ५७ ॥

रा० टी०—नेति । तत्र मादकरसादिपानानन्तरसमये
 मत्तप्रमत्तछुदिताः मत्तेन मादकरसादिपानेन प्रमत्ताः कार्याका-
 र्यविवेकरहिता एव छुदिता यस्यां सा चमूः संवभौ, अत एव
 अश्ववन्धः अश्वानां वन्धकः अश्वं न आजानात् कुञ्जरग्रहः
 हस्तिपालकः गजं हस्तिनं नाजानात् ॥ ५७ ॥

गो० टी०—नेति । अश्वं वध्नातीत्यश्ववन्धः अश्वग्राहकः
 नाजानात् न ज्ञातवान् । तत्र हेतुमाह—मत्तेति । मदकरद्रव्य-
 सेवया मत्ताः प्रमत्तः मधुपानादिना कार्याकार्यविवेकशून्याः
 छुदिताः सक्चन्दनादिभोगातिशयेन हृष्टाः तत्र तदा ॥ ५६ ॥

५८] ति० टी०—सैन्याः सेनासमवेताः उदीरयन्मुदीरयन् ५८
 रा० टी०—तर्पिता इति । सर्वकामैः निखिलेप्सितैः ।
 किंच सर्वेषां कामाः मनोरथाः येषु तैर्भक्ष्यादिभिः तर्पिताः
 अप्सरोगणैः संयुक्ताः सैन्याः सैन्यसंवन्धिनः जनाः वाचं प्र-
 मत्तोचितवचनमुदीरयन् उदीरयन् ॥ ५८ ॥

गो० टी०—तर्पिता इति । अप्सरोगणाः वनलताभृताः
 न त्वाहृताः तासां भरतवेदमाप्रवेशकथनात्, सैन्याः सेनायां
 समवेताः उदीरयन् उक्तवन्तः ॥ ५७ ॥

५९] ति० टी०—तां वाचमाह—नैवेति । न गमिष्या-

भेत्यार्थः सलोपः । भरतस्य कुशलमस्तु यत्संगत्या भूमौ
 स्वर्गसुखलाभः ॥ ५९ ॥

६०] ति० टी०—हस्त्यश्वारोहास्तद्वन्धकाश्च पादातरूप-
 योधाः चेन रथिकसंप्रहः । तं विधिं तादृशसत्कारम् अनाथा
 अपरतन्त्रा इवेत्यर्थ इति कतकः अयाचका इत्यर्थ इत्यन्ये ।
 वक्तृणामतिहर्षयुक्ततया कवेरपि वर्णनीयमयीभावात्पुनरुक्तिर्न
 दोषाय ॥ ६० ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारं बोधयन्नाह—नैवेति । तद्विधिं
 सत्काररीतिं लब्ध्वा प्राप्य अनाथाः मादकरसादिपानहेतुक-
 नाथाभाववत्त्वेन आत्मनो मन्यमानाः पादातयोधाः पादैः
 अतन्ति गच्छन्ति ते ते एव योधाः वन्धकाश्च न गमिष्याम
 न गमिष्यामः इति एतां वाचमुदीरयन्मुदीरयन् । श्लोकद्वय-
 मेकान्वयि ॥ ५९ ॥ ६० ॥

गो० टी०—उदीरणप्रकारमाह—नेत्यादिना । न गमि-
 ष्याम इत्यत्र विसर्गलोपश्छान्दसः । भरतस्य कुशलमस्तु
 भरतो यथा तथा वा तिष्ठत्वित्यर्थः, एवं रामस्येत्यत्रापि । पादा-
 भ्यामतन्तीति पादाताः ‘अत सातत्यगमने’ इति धातुः ते च ते
 योधाश्च पादातयोधाः चकारादधिकसंख्ययः हस्त्यश्वानामा-
 रोहाः सादिनः हस्त्यादिवन्धकास्तद्वृत्त्याः तं विधिं सत्कारं
 लब्ध्वा अनाथाः स्वाभिरहिताः स्वतन्त्रा इति यावत् नैवायो-
 ध्यामित्येतां वाचमुदीरयन्निति संवन्धः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

६१—६२] ति० टी०—विनादः प्रहृष्टानां शब्दविशेषः ६१ ॥ ६२ ॥

रा० टी०—संप्रहृष्टा इति । तत्र भरतसैन्ये हस्तिनाम-
 श्वानां च आरोहा आरोहकाः सहस्रशो भरतस्यानुयातारो
 नराः संप्रहृष्टा वयमितिगुहा इति विनेदुः स्वर्गोऽयमित्यनुवन्धः ॥ ६१ ॥

रा० टी०—नृत्यन्त इति । माल्योपेताः सहस्रशः सैनिकाः
 समन्तात्परिधावन्ति ॥ ६२ ॥

गो० टी०—संप्रहृष्टा इति । विनेदुः जगज्जुः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

६३] ति० टी०—अभवद्भक्षणे मतिः क्लृप्तानामपि भक्ष्य-
 सौष्ठवात्पुनराकाङ्क्षाभूदित्यर्थः ॥ ६३ ॥

रा० टी०—तत इति । अमृतोपमं तदन्नं भुक्तवतां तेषां

१ चोदयन्त्य इति रा. पाठः । २ ते इति गो. पाठः । ३ उदीरयन्निति गो. पाठः । ४ नृत्यन्ति स्म हसन्ति स्म गायन्ति स्मेति गो. पाठः ।
 ५ भावन्तीति गो. रा. पाठः ।

प्रेष्याश्चेत्यश्च वध्वश्च बलस्थाश्चापि सर्वशः । बभूवुस्ते भृशं प्रीताः सर्वे चाहतवाससः ॥ ६४ ॥
 कुञ्जराश्च खरोष्ट्राश्च गोश्वाश्च मृगपक्षिणः । बभूवुः सुभृतास्तत्र नातो ह्यन्यमकल्पयम् ॥ ६५ ॥
 नाशुक्रवासास्तत्रासीत्क्षुधितो मलिनोऽपि वा । रजसा ध्वस्तकेशो वा नरः कश्चिददृश्यत ॥ ६६ ॥
 आजैश्चापि च वाराहैर्निष्ठानवरसंचयैः । फलनिर्ग्रहसंसिद्धैः सूपैर्गन्धरसान्वितैः ॥ ६७ ॥
 पुष्पध्वजवतीः पूर्णाः शुक्रस्यान्नस्य चाभितः । ददृशुर्विस्मितास्तत्र नरा लौहीः सहस्रशः ॥ ६८ ॥
 बभूवुर्वनपाश्वेषु कूपाः पायसकर्दमाः । ताश्च कामदुघा गावो द्रुमाश्चासन्मधुश्च्युतः ॥ ६९ ॥

सैनिकानां दिव्यान् भक्ष्यान् द्वीक्ष्य भक्षणे मतिः अभवत् । तस्मान्नामपीच्छोत्पादकत्वेन भक्ष्याणामतिमनोहरत्वं व्यक्तम् ॥ ६३ ॥

गो० टी०—तत इति । तदन्नं पूर्वोक्तभक्ष्यादिचतुर्विधानम् भक्षणे पुनर्भक्षणे मतिरभवत् भक्ष्यसौष्ठवादिति भावः ॥ ६२ ॥

६४] ति० टी०—प्रेष्याः सेवकाः, चेल्यो दास्यः, बलस्थाः सेनास्थाः, अहतवाससो नृत्नवज्रपरीधानाः ॥ ६४ ॥

रा० टी०—प्रेष्या इति । अहतवाससः नवीनवज्रधारिणस्ते सर्वे प्रेष्या भृत्याः चेल्यः दास्यः बलस्थाः सैन्यनिवासिन्यः सर्वशो वध्वश्च भृशमत्यन्तं प्रीता बभूवुः ॥ ६४ ॥

गो० टी०—प्रेष्या इति । प्रेष्याः परिचारकाः चेल्यो दास्यः वध्वो योधाङ्गनाः बले सेनायां तिष्ठन्तीति बलस्थाः सर्वविशेषणमेतत् अहतवाससः नृत्नवज्राः, यद्वा आहतवाससः निर्णिकवाससः ॥ ६३ ॥

६५—६६] ति० टी०—अतो मुनिदत्तादन्यपदार्थं नाकल्पयन् नाभुञ्जन्नित्यर्थः । 'नान्यो ह्यन्यमकल्पयत्' इति पाठे हिरण्यर्थः । अन्योऽपि सेनामन्तर्गतोऽपि मार्गस्थः प्रसङ्गात्तद्वेशमागतः अन्यमृषिकल्पितादन्यं पदार्थं नाकल्पयन् भुक्तवानित्यर्थः, अनेनात्याधिक्यं सामग्र्याः सञ्चितम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

रा टी०—कुञ्जरा इति । तत्र तस्मिन्समये कुञ्जरादयोऽपि सुभृताः अत्यन्तं पोषिताः अतो हेतोः अतः अस्माद्भक्ष्यादेः अन्यं कंचन पदार्थं न अकल्पयन् अवाञ्छन् सर्वेषां सर्वमनोरथपूर्तिरभवदिति तात्पर्यम् ॥ ६५ ॥

रा० टी०—नेति । तत्र भरद्वाजाश्रमे कश्चिन्नरः अशुक्रवासाः शुक्रवज्ररहितः क्षुधितः क्षुधाविशिष्टो वा मलिनः शरीरादिमालिन्यविशिष्टो वा रजसा धूल्या ध्वस्तकेशः पराभूतकेशविशिष्टो वा नासीत्, अत एव नादृश्यत । नकार उभयान्वयी । यः कश्चित् अशुक्रवासा अदृश्यत दृश्येत नासीत् इत्यायर्थे तु न नकारादिति ॥ ६६ ॥

गो० टी०—कुञ्जरा इति । खरसहितोष्ट्र खरोष्ट्राः मृगपक्षिणः क्रीडार्थं सैनिकैरानीताः सुभृताः सुपुष्टा वा तत्र सेनायाम् अन्यः अन्यं नाकल्पयत् ऋषिकृतव्यतिरिक्तम् अन्नादिकं नाकरोदित्यर्थः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

६७—६८] ति० टी०—'निष्ठानं व्यञ्जनं ज्ञेयम्' इति हलायुधः । आन्नादिफलसंबन्धिकपितरसंसिद्धैरित्याजादिविशेष-

पणं गन्धरसान्वितैरिति च । 'वार्यापीडे काथरसे निर्ग्रहो नागदन्तके' इति वैजयन्ती । एतैराजादिभिः पूर्णा लौहीः स्वर्णरजतादिपात्रीर्ददृशुरित्यन्वयः । लोहशब्दः पञ्चलोहसाधारणः । पात्रीणां विशेषणं शोभार्थम् । कल्पितपुष्पध्वजयुक्ता अभितः शुक्रस्यान्नस्यौदनस्य च पूर्णाः पात्रीर्ददृशुः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

रा० टी०—सैन्यान्तर्गतभक्ष्याणि निर्दिशन्नाह—आजैरिति । फलनिर्ग्रहसंसिद्धैः फलानामाम्रादीनां निर्ग्रहाः काथीकृतरसाः तैः संसिद्धैः साधितैः आजैः छागमांसैः वाराहैर्वराहमांसैः निष्ठानवरसंचयैः निष्ठानवराणां व्यञ्जनश्रेष्ठानां संचयाः तैश्च गन्धरसान्वितैः सुगन्धरसविशिष्टैः सूपैः मौद्गादिभिश्च शुक्रस्य स्वच्छस्य अन्नस्य ओदनस्य ओदनेन च पूर्णाः पुष्पध्वजवतीः पुष्पनिर्मितध्वजविशिष्टाः सहस्रशः लौहीः सुवर्णादिपात्रीः नराः ददृशुः । श्लोकद्वयमेकान्वयि । 'निष्ठानं व्यञ्जनं ज्ञेयम्' इति हलायुधः । 'वार्यापीडे काथरसे निर्ग्रहो नागदन्तके' इति वैजयन्ती ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

गो० टी०—आजैरित्यादि । श्लोकद्वयमेकान्वयम् । आजैः अजमांसैः वाराहैः वराहमांसैः निष्ठानवरसंचयैः व्यञ्जनश्रेष्ठसूपैः 'निष्ठानं व्यञ्जनं स्मृतम्' इति हलायुधः । फलनिर्ग्रहसंसिद्धैः सम्यङ्निष्पन्नफलयुक्तशर्करादिकाथरसैः द्वार्यापीडे काथरसे निर्ग्रहो नागदन्तके' इति वैजयन्ती । सूपैः सुद्धादकीचणकादिसूपैः गन्धरसान्वितैः पाकभेदोत्थगन्धरसयुक्तैः पुष्पध्वजवतीः अलंकारार्थपरिकल्पितपुष्पशिल्पवतीः । शुक्रस्यान्नस्य पूर्णाः शुक्रेनावेन च पूर्णाः लौहीः लोहमयपात्रीः सर्वलोहेषु प्रधानत्वात् सुवर्णमत्र लोहशब्देनोच्यते ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

६९] ति० टी०—वनपाश्वेषु चैत्रधवनवत्प्रतिभासमानवनप्रदेशेषु पञ्चयोजनमितेषु तत्रत्याः कूपाः पायसकर्दमा बभूवुः । तत्रत्या गावश्च कामदुघा बभूवुः ॥ ६९ ॥

रा० टी०—बभूवुरिति । पायसा एव कर्दमा येषु ते कूपाः वनपाश्वेषु बभूवुः ताः तत्र स्थिताः गावः कामदुघाः इच्छाविषयीभूतपदार्थादायः आसन् द्रुमाश्च मधुश्च्युतः आसन् ॥ ६९ ॥

गो० टी०—बभूवुरिति । पायसान्वेव कर्दमानि येषु ते तथोक्ताः गावः पूर्वमेव वनचर्यः कामदुघाः यावदभीष्टधीरपूरकाः आसन् "दुहः कण्ठश्च" मधुस्रुतः मधुसाविणः । पागान्तर्गमधुश्च्युतः मधुसाविणः ॥ ६८ ॥

१ च सहस्रश इति गो. पाठः । २ दृमा इति गो. पाठः । ३ निर्ग्रहोति गो. पाठः । ४ स्तुत इति गो. च्युत इति रा. पाठः । ५ गो. पुस्तके निर्ग्रहशब्दस्य दृष्टत्वात् प्र युक्तः कोशेषु तथा दृष्टत्वादिति भाति ।

वाप्यो मैरेयपूर्णाश्च मृष्टमांसचयैर्वृताः । प्रतप्तपैठरैश्चापि मार्गमायूरकौकुटैः ॥ ७० ॥
 पात्रीणां च सहस्राणि स्थालीनां नियुतानि च । न्यबुर्दानि च पात्राणि शातकुम्भमयानि च ॥ ७१ ॥
 स्थाल्यः कुम्भ्यः करम्भ्यश्च दधिपूर्णाः सुसंस्कृताः । यौवनस्थस्य गौरस्य कपित्थस्य सुगन्धिनः ॥ ७२ ॥
 हृदाः पूर्णा रसालस्य दध्नः श्वेतस्य चापरे । बभ्रुवुः पयसश्चान्ये शर्कराणां च संचयाः ॥ ७३ ॥
 कल्कांश्चूर्णकपायांश्च स्नानानि विविधानि च । दहशुर्भाजनस्थानि तीर्थेषु सरितां नराः ॥ ७४ ॥

७०] ति० टी०—निपादादिवल्लभ्यर्थं प्रतापमात्रेण सं-
 स्कार्याः प्रतप्तास्तथा पिठरः कपालं तेषु संस्कृताः पक्काः पैठ-
 रास्तैर्मृगादिसंवेन्धिमांसचयैर्वृताः ॥ ७० ॥

रा० टी०—गजादिभक्ष्याणि निर्दिशन्नाह—वाप्य इति ।
 मैरेयपूर्णाः मयपूरिताः मार्गमायूरकौकुटैः मृगमयूरकुकुटशरी-
 रजनितैः मृष्टमांसचयैः स्वच्छमांससमूहैः प्रतप्तपैठरैः प्रतप्त-
 पिठरसंस्कृतैः पिष्टैश्च वृताः वाप्यः आसन्निधि शेषः, प्रतप्तपै-
 ठरैरित्यस्य मृष्टमांसचयविशेषणत्वं वा 'पिठरः कुण्ड उच्यते'
 इति हलायुधः ॥ ७० ॥

गो० टी०—वाप्य इति । अत्रासन्नित्यनुपपद्यते । प्रतप्त-
 पिठरैः प्रतप्तपिठरसंस्कृतैः "संस्कृतं भक्षाः" इत्यण् तस्य लृक् ।
 पिठराः कुण्डानि 'उला स्थाली चरुः कुम्भी पिठरः कुण्डमुच्यते'
 इति हलायुधः । मार्गमायूरकौकुटैः मृगमयूरकुकुटमांसैः ॥ ६९ ॥

७१] ति० टी०—पात्रीणामन्नाधाराणां स्थालीनां व्यञ्जन-
 स्थालीनाम् । पात्राणि भोजनपात्राणीति कतकः । पात्राणां हस्तप्र-
 क्षालनावुपयुक्तानां, स्थालीनां क्षुद्रजनपानपात्राणामिति तीर्थः ७१

रा० टी०—पात्रीणामिति । शातकुम्भमयानि सुवर्ण-
 निर्मितानि पात्रीणामन्नस्थापनयोग्याल्पपात्राणां सहस्राणि
 स्थालीनां व्यञ्जनपात्राणां नियुतानि लक्षाणि पात्राणि भोजन-
 पात्राणि न्यबुर्दानि शतकोट्यः ॥ ७१ ॥

गो० टी०—पात्रीणामित्यारभ्य संचया इत्यन्तमेकं
 वाक्यम् । पात्रीणाम् अन्नधानकुम्भीनां स्थालीनां व्यञ्जनपा-
 त्राणां नियुतानि लक्षाणि न्यबुर्दानि दशकोटयः पात्राणि भोज-
 नपात्राणि अमन्नाणीति यावत् दधिपूर्णा इति स्थाल्यादित्रय-
 विशेषणं, स्थाल्यः पिठराः कुम्भ्यः क्षुद्रकुम्भाः करम्भ्यः विशा-
 लास्यगुल्फस्थाल्यः करम्भ्यः कर्कर्यः इत्याहुः सुसंस्कृताः दधिसं-
 स्कारकशुष्कादिशुक्ताः यौवनस्थस्य नातिन्यूनस्य नातिपुराण-
 स्येत्यर्थः । मथनानन्तरं यामान्तरितस्येत्यर्थः कपित्थस्य कपि-
 त्थपरिमलशुक्ततक्रस्येत्यर्थः 'तक्रं कपित्थं मथितम्' इति वैज-
 यन्ती । गौरस्य शुभ्रस्य रसालस्य तक्रविशेषस्य 'अपकृतक्रं
 सव्योपं चतुर्जातं गुडाद्रकम् । सजीरकं रसालं स्यान्मज्जिका
 शिखरिण्यपि' इति वैजयन्ती । सव्योपं शुण्ठीपिप्पलीमरीचि-
 युक्तं चतुर्जातगुडाद्रकं चतुर्जातैः एलावङ्गककालागणेषुः
 गुडेन शर्करया आद्रकेण च युक्तं कपित्थेन पूर्णा अपरे हृदा
 बभ्रुवुः । रसालेन पूर्णा अपरे हृदा बभ्रुवुः । दध्ना पूर्णाश्चापरे
 हृदा अन्ये पायसेन पूर्णाः 'पायसस्यान्ये' इति पाठः सर्वत्र

वृत्तीयार्थे पठ्यते । तद्व्यञ्जनार्थं शर्करायाः संचयाः राशयश्च बभ्रुवु-
 रित्यर्थः 'शर्करायावसंचयाः' इति च पाठः शर्करामिश्रयवविका-
 रापुपसंचया इत्यर्थः ॥ ७०—७२ ॥

७२] ति० टी०—कुम्भ्यः स्थाल्यो जलपानपात्रविशेषाः ।
 करम्भ्यो दधिमन्थनपात्राणि । यौवनस्थस्य मथनोत्तरं यामा-
 न्तरितस्य सुपक्वस्य च केशरादिसंबन्धादौरस्य पीतवर्णस्य
 'पीतो गौरो हरिद्राभः' । कपित्थस्य तक्रस्य सुगन्धिनस्ता-
 दृशद्रव्यसंयुक्तस्य ॥ ७२ ॥

७३] ति० टी०—हृदाः पूर्णा इति पूर्वान्वयि । तथा
 रसालस्य तक्रविशेषस्य । 'अपकृतक्रं सव्योपं चतुर्जातं गुडा-
 द्रकम् । सजीरकं रसालं स्यान्मज्जिका शिखरिण्यपि' इति
 वैजयन्ती । तक्रमत्र निर्जलम् । व्योपं शुण्ठीमरीचिपिप्पल्यः ।
 चतुर्जातम् 'त्रिगन्धमेलात्वकपत्रैश्चतुर्जातं सकेसरैः' इति
 शाङ्गधरे । पत्रं तजपत्रम्, गुहः खण्डशर्करा, आद्रकं प्रसिद्धं,
 तस्य च पूर्णा हृदाः । श्वेतस्य दध्नश्चापरे पयसोऽन्ये पूर्णा हृदा
 इत्यनुपपन्नः । शर्कराणां च संचया राशयः ॥ ७३ ॥

रा० टी०—स्थाल्यः कुम्भ्यः जलपात्रविशेषाः सुसंस्कृताः
 अग्निप्रतापनादिरूपसंस्कारयुक्ताः दधिपूर्णाः करम्भ्यः दधिम-
 न्थनपात्राणि यौवनस्थस्य नातिनवीनस्य नातिजीर्णस्य
 मन्थनानन्तरं यामं स्थितस्येत्यर्थः, गौरस्य केशरादिसंस्काराद्
 पीतवर्णस्य सुगन्धिनः सुगन्धविशिष्टस्य कपित्थस्य तक्रस्य
 तत्रेण पूर्णाः हृदाः अपरे रसालस्य जीरकादिमिश्रिताः पक्वत-
 क्रविशेषस्य पूर्णाः अपरे श्वेतस्य दध्नः पूर्णा अन्ये पयसः
 पूर्णाः अन्ये शर्कराणां सम्यक् चयौ येषु ते च हृदाः बभ्रुवुः
 'तक्रं कपित्थम्' इति वैजयन्ती 'पीतो गौरो हरिद्राभः'
 इति कोशः । कपित्थस्येत्यादिसंबन्धसामान्ये पठ्यते । श्लोकद्वयमे-
 कान्वयि ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

७४] ति० टी०—कल्कानामामलकादीनाम् । चूर्णकपाया-
 न्धरभिचूर्णानि । 'कपायोऽथ धरौ लोहितेऽपि च' । चूर्ण-
 कपाया नलदादिचूर्णकथितकपाया इति कतकः । ज्ञानानि ज्ञा-
 नार्थान्युष्णोदकानि तदर्थान्यन्यद्रव्याणि च । सरितां तीर्थेषु
 ज्ञानघट्टेषु ॥ ७४ ॥

रा० टी०—कल्कानिति । कल्कान् आमलकयादिकषा-
 यान् चूर्णकपायान् लाजाचूर्णादिकल्कान् सरितां तीर्थेषु
 ज्ञानार्हघट्टेषु विद्यमानानि भाजनस्थानि विविधानि ज्ञानानि
 स्नानसाधकानि उष्णजलादीनीत्यर्थः, नरा ददृशुः ॥ ७४ ॥

शुक्लान्शुमतश्चापि दन्तधावनसंचयान् । शुक्लान्चन्दनकल्कांश्च समुद्रेष्ववतिष्ठतः ॥ ७५ ॥
 दर्पणान्परिमृष्टांश्च वाससां चापि संचयान् । पादुकोपानहं चैव युग्मान्यत्रै सहस्रशः ॥ ७६ ॥
 आज्ञनीः कङ्कृतान्कूर्चार्क्षत्राणि च धनूपि च । मर्मत्राणानि चित्राणि शयनान्यासनानि च ॥ ७७ ॥
 प्रतिपानहृदान्पूर्णान्त्वरोष्णगजवाजिनाम् । अवगाह्य सुतीर्थीश्च हृदान्सोत्पलपुष्करान् ॥
 आकाशवर्णप्रतिमान्स्वच्छतोयान्मुखाप्लवान् ॥ ७८ ॥
 नीलवैदूर्यवर्णांश्च मृदन्यवससंचयान् । निर्वापार्थं पशूनां ते ददृशुस्तत्र सर्वशः ॥ ७९ ॥
 व्यस्मयन्त मनुष्यास्ते स्वप्नकल्पं तदद्भुतम् । दृष्ट्वातिथ्यं कृतं तावद्भरद्वाजमहर्षिणा ॥ ८० ॥
 इत्येवं रममाणानां देवानामिव नन्दने । भरद्वाजाश्रमे रम्ये सा रात्रिर्व्यत्यवर्तत ॥ ८१ ॥

गो० टी०—कल्कानिति । कल्कान् आमलक्यादिकल्कान् चूर्णकपायान् चूर्णानि मापादिचूर्णानि कपायाः कथितानि ज्ञान्त्येभिरिति ज्ञानानि तैलप्लोदकादीनि भाजनस्थानि कटाहादिमहापात्रस्थानि तीर्थेषु अवतारेषु ॥ ७३ ॥

७५] ति० टी०—शुक्लान्निर्मलान्शुमतोऽग्रे कूर्चवतो दन्तधावनानामपामार्गादिकाधानां संचयान् । चन्दनकल्कान्घृष्टचन्दनात् समुद्रेषु संपुटेषु ददृशुरिति संबन्धः ॥ ७५ ॥

रा० टी०—शुक्लानिति । शुक्लान् स्वच्छान् अंशुमतः अग्रे कूर्चविशिष्टान् दन्तधावनसंचयान् दन्तधावनानां समूहान् समुद्रेषु संपुटेषु अवतिष्ठतः चन्दनकल्कान् घृष्टचन्दनानि च ददृशुः ॥ ७५ ॥

गो० टी०—शुक्लानिति । शुक्लान् निर्मलान् अंशुमतः कूर्चवतः दन्तधावनसंचयान् दन्तकाष्ठसमूहान् । ज्ञानानन्तरमलंकारोपकरणानि दर्शयति—शुक्लानिति । चन्दनकल्कान् चन्दनपङ्कान् समुद्रेषु संपुटेकेषु 'समुद्रकः संपुटकः' इत्यमरः । अवतिष्ठतः वर्तमानान् परिमृष्टान् निर्मलीकृतान् पादुकाः दारुनिर्मिताः उपानहश्चर्मनिर्मिताः युग्मानि द्वन्द्वानि आज्ञनीः अञ्जनयुक्ताः करण्डिकाः कङ्कृतान् केशमार्जनान् 'कङ्कृतः केशमार्जनम्' इति निघण्टुः । कूर्चान् ज्ञानाद्युपयुक्तानि इमंशुप्रसाधकान् वा, शस्त्राणि योषैरलंकारार्थं धार्याणि मर्मत्राणानि कवचादीनि प्रतिपानहृदान् यासग्रहणानन्तरं भुक्तजीर्णार्थं पानार्हहृदान् अवगाह्य सुतीर्थान् अवगाहनयोग्यावतारप्रदेशयुक्तान् सोत्पलपुष्करान् उत्पलमन्दीवरं पुष्करं पद्मम् आकाशवर्णप्रतिमान् आकाशवर्णिमलानित्यर्थः, सुखप्लवान् सुखेन प्लवः ज्ञानं येषु तथोक्तान् यवससंचयान् तृणसमूहान् 'यवसं तृणमर्जुनम्' इत्यमरः । पशूनां निर्वापार्थान् पशुभ्यो विश्राणनार्थान् ॥ ७४-७९ ॥

७६] ति० टी०—पादुकोपानहं पादुका दार्वादिनिर्मिताः उपानहश्चर्मदिकृताः समाहारे ट्छमासान्तः ॥ ७६ ॥

रा० टी०—दर्पणानिति । परिमृष्टान् परिमार्जनं प्राप्तान् दर्पणान् वाससां वज्राणां संचयांश्च युग्मानि द्वन्द्वानि

सहस्रशः पादुकोपानहं पादुकोपानहानि तत्र पादुका काष्ठादिनिर्मितं उपानचर्मादिनिर्मितं पादत्राणमिति विवेकः ॥ ७६ ॥

७७] ति० टी०—आज्ञनीरञ्जनयुक्तकरण्डिकाः, कङ्कृतान्केशमार्जनानि कूर्चान्श्मश्रुप्रसाधकान्, मर्मत्राणानि कवचानि ॥ ७७ ॥

रा० टी०—आज्ञनीः साञ्जनकरण्डिकाः कङ्कृतान् केशमार्जनान् 'कङ्कृतः केशमार्जनम्' इत्यमरः कूर्चान् इमंशुशोधकान् मर्मत्राणानि कवचप्रभृतीनि चित्राणि विचित्राणि शयनानि आसनानि च ॥ ७७ ॥

७८] ति० टी०—भुक्तजरणां यत्पीयते तत्प्रतिपानम् । खरादीनामवगाहनयोग्यावतारान्पशुसोत्पलसहितान्ददृशुरिति संबन्धः । आकाशेत्याद्यर्थं पूर्वान्वायि । उपाधिविशेषप्राप्तीलवर्णानित्यर्थः । सुखेनाप्लवः स्नानं येषु तान् ॥ ७८ ॥

रा० टी०—पूर्णान् प्रतिपानानां भुक्तपरिपाचकपेयक्षारादीनां हृदान् अवगाह्यानि अवगाहनाह्नीणि सुतीर्थानि सुघट्टाः येषु तान् सोत्पलपुष्करान् उत्पलपुष्करसहितान् ॥ ७८ ॥

७९] ति० टी०—यवसं तृणम् । निर्वापार्थं भक्षणार्थम् ॥ ७९ ॥

रा० टी०—आकाशवर्णप्रतिमान् नीलवर्णविशिष्टत्वेन प्रतीयमानान् स्वच्छतोयान् निर्मलतोयविशिष्टान् सुखप्लवान् सुतरान् हृदांश्च पशूनां निर्वापार्थं भक्षणार्थं यवससंचयान् तृणसमूहान् सर्वशः ते सैनिकाः अत्र भरद्वाजाश्रमे ददृशुः । सार्यपञ्चानामेकत्रान्वयः ॥ ७९ ॥

८०-८१] ति० टी०—स्वप्नकल्पं मर्त्यदुर्लभं द्रागुत्पन्नविचित्रपदार्थत्वात् ॥ ८० ॥ ८१ ॥

रा० टी०—व्यस्मयन्तेति । महप्याः स्वप्नसदृशमद्भुतं यथा स्यात्तथा कृतमातिथ्यं दृष्ट्वा व्यस्मयन्त । अर्थद्वयमेकान्वयि ॥ ८० ॥

रा० टी०—इतीति । भरद्वाजाश्रमे रममाणानां रात्रिर्व्यत्यवर्तत ॥ ८१ ॥

गो० टी०—व्यस्मयन्तेति । स्वप्नकल्पस्वोक्तिरयत्र सिद्धत्वात् अपूर्वत्वात् आश्चर्यत्वाच्च तादृक् वाचाभ्युपगमः । भरतस्य भरताय ॥ ८० ॥ ८१ ॥

प्रतिजग्मुश्च ताः सर्वा गन्धर्वाश्च यथागतम् । भरद्वाजमनुज्ञाप्य ताश्च सर्वा वराङ्गनाः ॥ ८२ ॥
 तथैव मत्ता मदिरोत्कटा नरास्तथैव दिव्यागुरुचन्दनोक्षिताः ।
 तथैव दिव्या विविधाः स्रगुत्तमाः पृथग्विकीर्णा मनुजैः प्रमदिताः ॥ ८३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

द्विनवतितमः सर्गः ।

भरतेन साज्जलिन्नन्धं चित्रकूटमार्गे प्रति पृष्ठे भरद्वाजस्तं प्रत्यध्वानं प्रदर्श्य वन्दमानानां तिसृणां मातृणां नामधेयान्यवृच्छत । भरतोऽप्येकैकस्याश्चरितपूर्वकं तानि निवेद्य सेनां संनाह्य परिजनसहितश्चित्रकूटं प्रतस्थे ।

ततस्तां रजनीं व्युप्य भरतः सपरिच्छदः । कृतातिथ्यो भरद्वाजं कामादभिजगाम ह ॥ १ ॥
 तमृषिः पुरुषव्याघ्रं प्रेक्ष्य प्राञ्जलिमागतम् । हुताग्निहोत्रो भरतं भरद्वाजोऽभ्यभाषत ॥ २ ॥
 कश्चिदत्र सुखा रात्रिस्तवास्माद्विषये गता । समग्रस्ते जनः कश्चिदातिथ्ये शंस मेऽनघ ॥ ३ ॥
 तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा भरतोऽभिप्रणम्य च । आश्रमादुपनिष्क्रान्तमृषिमुत्तमतेजसम् ॥ ४ ॥

८२] ति० टी०-ताः सर्वा अप्सरसः । अनुज्ञाप्य दत्तात्रुमतिकं कृत्वा ॥ ८२ ॥

रा० टी०-प्रतिजग्मुरिति । भरद्वाजमनुज्ञाप्य तदाज्ञां शृद्धित्वा नयादयो यथागतं जग्मुः ॥ ८२ ॥

गो० टी०-प्रतिजग्मुरिति । अनुज्ञाप्य अनुज्ञां कारयित्वा ८२
 ८३] ति० टी०-स्वप्रादिवदेतदृषिकृतमातिथ्यं मिथ्या नेति दर्शयति-तथैवेति । मत्ता वृक्षा मदिरया उत्कटाः प्रमत्ताः । 'मत्ते शौण्डोत्कटक्षीवाः' तथैव अनुभवकाल इव वर्तन्त इति शेषः । स्रगुत्तमाः स्रगुत्तमा उपभोगवशात्प्रकीर्णाः प्रमदिताश्च ॥ ८३ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

रा० टी०-तथैवेति । मदिरोत्कटा मदिरामत्ताः नराः तथैव अनुभवसमय इव मत्ताः एकाकारतया अवर्तन्त इत्यर्थः । मनुजैः विकीर्णाः प्रशिक्षा अपि स्रगुत्तमाः तथैवासन्निति शेषः, म्लानतां न प्राप्नुवित्यर्थः ॥ ८३ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
 वयोध्याकाण्डे एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

गो० टी०-इदं चातिथ्यकरणमैन्द्रजालिकवज्र मिथ्येत्याह-तथैवेति । मत्ताः वृक्षाः भोगैस्तृप्ताः मदिरोत्कटाश्च मथेन मत्ताश्च 'मत्ते शौण्डोत्कटक्षीवाः' इत्यमरः । तथैव अनुभवकाल इवावर्तिषतेत्यर्थः प्रमदिताः प्रकीर्णाश्च भोगवशादिति भावः । पृथक् पूर्वस्रग्भ्यो विलक्षणाः ॥ ८३ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-
 ऽयोध्याकाण्डव्याख्याने एकनवतितमः सर्गः ॥ ९१ ॥

१-२] ति० टी०-व्युप्योषित्वा सपरिच्छदः सपरिवारः, कामाद्रामप्राप्तिकामात् ॥ १ ॥ २ ॥

रा० टी०-रात्रिनिवासानन्तरकालिकं दत्तान्तमाह-तत इत्यादिभिः । कृतमातिथ्यं यस्य स सपरिच्छदः परिकरसहितः भरतः तां भरद्वाजाश्रमे प्राप्तां रजनीं व्युप्य कामात् रामसमीपगमनविषयकेच्छया हेतोः भरद्वाजमभिजगाम ॥ १ ॥

रा० टी०-तमिति । पुरुषव्याघ्रं भरतमागतं प्रेक्ष्य हुताग्निहोत्रो भरद्वाजः अभ्यभाषत ॥ २ ॥

गो० टी०-ततस्तानित्यादि । व्युप्य विशेषेणोषित्वा सपरिच्छदः सपरिवारः । 'परिवारः परिकरः परिष्कन्दः परिग्रहः । तथोपकरणं प्रोक्तं परिवर्हः परिच्छदः' इति हलश्रुथः । कामात् रामप्राप्तीच्छया ॥ १ ॥ २ ॥

३] ति० टी०-अस्मद्विषयेऽस्मदाश्रमे सुखा सुखरूपा आतिथ्ये ते जनः समग्रः सम्यक्कृतिकः अभूदिति शेषः । अनेन हितप एव महत्सर्वेष्टसाधनं न तु राज्यादीति ऋषिणा बोधितो भरतः ॥ ३ ॥

रा० टी०-तदभिभाषणमेवाह-कश्चिदिति । अस्मद्विषये अस्माकमाश्रमे गता व्यतीता रात्रिः तव सुखा सुखप्रदा कश्चित् ते जनः मे आतिथ्ये समग्रः सम्यक् सत्कृतः कश्चित् अभवदिति शेषः, इति शंस कथय ॥ ३ ॥

गो० टी०-कश्चिदिति । अस्मद्विषये अस्मदाश्रमे रात्रिः सुखा गता कश्चिदित्यन्वयः । आतिथ्ये विषये समग्रः संपूर्णस्तुप्त इति यावत् । अनन्वेत्यनेन पूर्वं भरताश्रयपरीक्षणार्थमेवातिथ्यकरणमिति योतितं रामविषयभक्त्यभावे भोगप्रवणः स्यादिति हृदयम् ॥ ३ ॥

४] ति० टी०-जनसमूहस्य बहुत्वात्सर्वेषां स्वदर्शनेन कृतकृत्यत्वायाश्रमाभिष्क्रान्तमृषिमुवाच ॥ ४ ॥

रा० टी०-तमिति । आश्रमादुपनिष्क्रान्तं स्वसमीपे प्राप्तं तं भरद्वाजं भरत उवाच ॥ ४ ॥

सुखोषितोऽस्मि भगवन्समग्रबलवाहनः । वलवत्तर्पितश्चाहं बलवान्भगवंस्त्वया ॥ ५ ॥
 अपेतकृमसंतापाः सुभिक्षाः सुप्रतिश्रयाः । अपि प्रेष्यानुपादाय सर्वे स्म सुसुखोषिताः ॥ ६ ॥
 आमन्त्रयेऽहं भगवन्कामं त्वामृषिसत्तम । समीपं प्रस्थितं भ्रातुर्मैत्रेणेक्षस्व चक्षुषा ॥ ७ ॥
 आश्रमं तस्य धर्मज्ञ धार्मिकस्य महात्मनः । आचक्ष्व कतमो मार्गः कियानिति च शंस मे ॥ ८ ॥
 इति पृष्टु भरतं भ्रातुर्दर्शनलालसम् । प्रत्युवाच महातेजा भरद्वाजो महातपाः ॥ ९ ॥
 भरतार्धतृतीयेषु योजनेष्वजने वने । चित्रकूटगिरिस्तत्र रम्यनिर्दरकाननः ॥ १० ॥
 उत्तरं पार्श्वमासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी । पुष्पितद्रुमसंछन्ना रम्यपुष्पितकानना ॥ ११ ॥

गो० टी०-तमिति । अभिनिष्क्रान्तमित्यनेन कौसल्यादि-
 सर्वजनदर्शनार्थं भरतागमनकाल एव बहिर्निर्गतवानृषिरिति
 व्यञ्जितम् ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-बलवदत्यन्तम् । बलवान्सेनासहितः ॥ ५ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-सुखेति । सामात्यः अमा-
 त्यसहितः समग्रबलवाहनः समस्तबलवाहनवान् अहं सर्वकामै-
 बलवदत्यन्तं तर्पितः अत एव सुखोषितः ससुखसुषितोऽस्मि ॥ ६ ॥

गो० टी०-सुखोषितोऽस्मीति । बलवत्तर्पितः अतीव
 तर्पितः किञ्चतातीव बलवद् 'स्वति सुषु च निर्भरे' इति वैज-
 यन्ती ॥ ५ ॥

६] ति० टी०-कृमो ग्लानिः, संतापो देहौष्ण्यम्, अपि
 प्रेष्यानुपादाय प्रेष्यानप्यादाय तैरपि सहेत्यर्थः । सुभिक्षाः सुस-
 मृद्धानपानाः सुप्रतिश्रयाः शोभनावासाः ॥ ६ ॥

रा० टी०-अपेतेति । प्रेष्यान् भृत्यवर्गानपि उपादाय
 आरभ्य सुभक्ष्याः प्राप्तशोभनभक्ष्यवन्तः सुप्रतिश्रयाः प्राप्त-
 शोभनवासस्थानाः अत एव अपेतकृमसंतापाः अपेताः नि-
 वृत्ताः कृमाः ग्लानयः संतापाः अध्वश्रमजनितदेहकेशाः येषां
 ते अत एव सुसुखोषिताः सुसुखं सुखपूर्वसुषितं यैः ते सर्वे
 वयं स्म स्मः ॥ ६ ॥

गो० टी०-अपेतेति । कृमो ग्लानिः संतापो देहौष्ण्यम् अपि
 प्रेष्यानुपादाय प्रेष्यानपि आरभ्य सुभिक्षाः समृद्धानपानाः सुप्रति-
 श्रयाः शोभनस्थानाः शोभनपट्टा इति यावद् 'स्थाने गोष्ठ्यां
 सत्रयागे प्रत्याहारे प्रतिश्रयः' इति वैजयन्ती ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-आमन्त्रये पृच्छामि काममधिकं मैत्रेण
 जिघ्र्से ॥ ७ ॥

रा० टी०-आमन्त्रये इति । हे ऋषिसत्तम ! त्वामहमाम-
 न्त्रये प्रार्थयामि । प्रार्थनमेवाह-भ्रातुः समीपं प्रस्थितं मां
 मैत्रेण स्नेहयुक्तेन चक्षुषा ईक्षस्व गन्तुमाज्ञापयेत्यर्थः ॥ ७ ॥

गो० टी०-आमन्त्रय इति । कामं यथेष्टम् 'कामं प्रकामं
 पयांसं निक्वामेष्टं यथेष्टितम्' इत्यमरः । हे भगवन् ! त्वामाम-
 न्त्रये आपृच्छे, भ्रातुः समीपं कामं प्रस्थितं मां त्वं मैत्रेण
 मित्रसंबन्धिना चक्षुषा ईक्षस्व ॥ ७ ॥

८-९] ति० टी०-तस्य रामस्य कियान्कियदूरदेशे कत-
 मस्तस्य मार्ग इति शंस ॥ ८ ॥ ९ ॥

रा० टी०-आश्रममिति । धार्मिकस्य तस्य रामस्य
 आश्रममाचक्ष्व यत्रास्ति तं देशं कथयेत्यर्थः, मार्गः तदाश्रमप्रा-
 प्तः पन्थाः कतमः एषां मध्ये क इत्यर्थः, कियान् कियत्को-
 शमितः इति च मे शंस ॥ ८ ॥

गो० टी०-आश्रममिति । धर्मेण योगजधर्मेण जानातीति
 धर्मज्ञ योगप्रभावविदितसर्ववृत्तान्तेत्यर्थः । धार्मिकस्य पितृ-
 वचनपरिपालनरूपं धर्ममाचरतः महात्मनः महाधैर्यस्य तस्य
 रामस्याश्रममाचक्ष्व स चाश्रमः कियान् कियदूरतः तस्य मार्गः
 कतम इति पृच्छते मे मयं शंसति योजना ॥ ८ ॥

रा० टी०-इतीति । इति अनेन प्रकारेण पृष्ठो भरद्वाजः
 भ्रातुर्दर्शनलालसं भरतं प्रत्युवाच ॥ ९ ॥

गो० टी०-इतीति । महातपाः अत एव महातेजाः सर्व-
 ज्ञानसमर्थ इत्यर्थः, रामाश्रमप्रदेशभिज्ञेषु गुह्यज्ञातिषु विद्यमा-
 नेषु सुनिं प्रति प्रभस्तस्य पूजार्थम् ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-अर्धतृतीययोजनेषु सार्धयोजनद्वयेऽतीति
 इत्यर्थः । निर्दरा विदीर्णाः पापाणाः, वर्तत इति शेषः ॥ १० ॥

रा० टी०-तत्प्रतिवचनाकारमाह-भरतेति । अर्धतृती-
 येषु अर्धमेव तृतीयं यस्मिन् सार्धद्वयमित्यर्थः, तस्यैकशेषेण
 कपिञ्जलाधिकरणन्यायात् सार्धसत्तेत्यर्थः, तेषु योजनेषु चित्र-
 कूटगिरिस्तत्र गिरौ विद्यमाने अजने दुर्जनरहिते वने रम्याणि
 निश्चरकाननानि यस्मिन् स चित्रकूटगिरिरस्ति तस्य गिरिः
 उत्तरं पार्श्वमासाद्य प्राप्य पुष्पितद्रुमैः संछन्ना रम्याणि पुष्पि-
 तकाननानि यस्याः सा मन्दाकिनी नदी अस्ति । श्लोकद्वय-
 मेकान्वयि ॥ १० ॥ ११ ॥

गो० टी०-भरतेति । अर्धतृतीयेष्विति अर्थं तृतीयं येषां
 तेष्वर्धतृतीयेषु सार्धयोजनद्वितय इत्यर्थः, अतीतेष्विति शेषः ।
 अजने सुनिव्यतिरिक्तप्राम्यजनरहिते वने तत्र प्रसिद्धो गिरिः
 वर्तत इति शेषः ॥ १० ॥

११] ति० टी०-मन्दाकिनी तदख्यया काचिवदी चित्र-
 कूटोत्तरपार्श्वं प्राप्य तिष्ठतीति शेषः ॥ ११ ॥

गो० टी०-उत्तरमिति । तस्य गिरेरुत्तरं पार्श्वमासाद्य

अनन्तरं तत्सरितश्चित्रकूटं च पर्वतम् । तयोः पर्णकुटीं तात तत्र तौ वसतो ध्रुवम् ॥ १२ ॥
 दक्षिणेन च मार्गेण सव्यदक्षिणमेव च । गजवाजिसैमाकीर्णौ वाहिनीं वाहिनीपते ॥ १३ ॥
 वाहयस्व महाभाग ततो द्रक्ष्यसि राघवम् । प्रयाणमिति च श्रुत्वा राजराजस्य योषितः ॥ १४ ॥
 हित्वा यानानि यानार्हा ब्राह्मणं पर्यवारयन् । वेपमाना कृशा दीना सह देव्या सुमित्रया ॥ १५ ॥
 कौसल्या तत्र जग्राह कराभ्यां चरणौ मुनेः । असमृद्धेन कामेन सर्वलोकस्य गर्हिता ॥ १६ ॥
 कैकेयी तत्र जग्राह चरणौ सव्यपत्रपा । तं प्रदक्षिणमागम्य भगवन्तं महामुनिम् ॥ १७ ॥
 अदूराद्भरतस्यैव तस्थौ दीनमनास्तदा । तत्र पप्रच्छ भरतं भरद्वाजो महामुनिः ॥ १८ ॥

स्थिता मन्दाकिनी नाम काचिन्नदी अस्तीति शेषः, दुमाः काननभिन्नाः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०-तस्या अनन्तरं तत्परपार्श्वे चित्रकूटं पर्वतं तयो रामलक्ष्मणयोः पर्णकुटीं च द्रक्ष्यसि तत्र पर्वते वसतः ध्रुवं निश्चयेन ॥ १२ ॥

रा० टी०-अनन्तरमिति । तत्सरितो मन्दाकिन्याः अनन्तरं समीपे यश्चित्रकूटः पर्वतः तत्र तयोः सीतारामयोः पर्णकुटी पर्णशाला तत्र तस्यां तौ सीतारामौ ध्रुवं वसतः 'चित्रकूटम्' इति द्वितीयान्तपाठे चित्रकूटं प्राप्येत्यर्थः ॥ १२ ॥

गो० टी०-अनन्तरमिति । तत्सरितो मन्दाकिन्याः अनन्तरं समीपे चित्रकूटस्तिष्ठति नतु व्यवहितपार्श्वे तयोः सरिद्रि-योर्मध्ये पर्णकुटी पर्णशाला कृता तत्र वसतः ध्रुवं योगप्रभावेन जानामीत्यर्थः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०-दक्षिणेनैव मार्गेण यद्युनाया दक्षिणती-रमार्गेणैव गत्वा किञ्चिद्दूरं ततः पश्चात्सव्यदक्षिणं तस्य मार्ग-स्य शाखामार्गयोः सव्यभागवर्ती यो दक्षिणदिग्गामो मार्गोऽस्ति तं मार्गं वाहिनीं वाहयस्व, न त्वन्यं शाखामार्गं तस्याल्प-त्वाद्वनमार्गत्वाच्च ॥ १३ ॥

रा० टी०-पृष्ठमार्गमुपदिशति-दक्षिणेनेति । दक्षिणेन यद्यनन्तरकूलवर्तिना मार्गेण किञ्चिद्दूरं गत्वेति शेषः सव्यदक्षिणं यद्युनाखल्वह्य नैर्ऋत्यकोणं वाहिनीं सेनां वाहयस्व, हे वाहिनीपते सेनाधीश ! हे महाभाग ! ततः तादृग्गमनाद्राघवं द्रक्ष्यसि । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ १३ ॥

गो० टी०-दक्षिणेनेति । अस्मादाश्रमात् दक्षिणेन मार्गेण किञ्चिद्दूरं गत्वा ततः सव्यदक्षिणं नैर्ऋतदिग्भागो यथा भवति तथा वाहिनीं वाहयस्व किञ्चिद्दूरं दक्षिण एको मार्गः ततः शाखामार्गेण नैर्ऋतदिग्भागगामिना गन्तव्यमिति भावः । कान्ता-रमार्गस्य सूक्ष्मत्वाद्यथायोग्यं मार्गस्य वामतो दक्षिणतश्च विरल-प्रदेशे वाहिनीं प्रापयस्वेत्यर्थः इत्यप्याहुः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-राजराजस्य दशरथस्य ॥ १४ ॥

रा० टी०-प्रयाणमिति । प्रयाणमिति शब्दं श्रुत्वैव यानार्हाः वेपमानाः सुमित्रया सह राजराजस्य योषितः या-

नानि हित्वा त्यक्त्वा ब्राह्मणं भरद्वाजं पर्यवारयन् पर्यवेष्टयन्त । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ १४ ॥ १५ ॥

गो० टी०-प्रयाणमिति । इति उक्तप्रकारेण तत्प्रयाणं प्रस्थानं श्रुत्वा राजराजस्य महाराजस्य दशरथस्य योषितः कौसल्यायाः यानार्हाः यानत्यागानर्हा अपि यानानि त्यक्त्वा ब्राह्मणं ब्रह्मविदं भरद्वाजं पर्यवारयन् वन्दनायेति शेषः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०-ब्राह्मणं भरद्वाजं पर्यवारयन् नमस्कारार्थं श्रिय इति शेषः । वेपमानत्वादिगुणविशिष्टा कौसल्या ॥ १५ ॥

गो० टी०-वेपमानेति । वेपमाना वार्धकादृषिदर्शनाच्च कृशा दीना रामविरहादिति शेषः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-असमृद्धेन फलसमृद्धिरहितेन कामेन मनो-रथेनोपलक्षिता इत्यादि कैकेयीविशेषणम् ॥ १६ ॥

रा० टी०-कौसल्येति । तत्र तस्मिन्समये मुनेः चरणौ असमृद्धेन अपरिपूर्णेन कामेन रामराज्याभिपेक्षेच्छयोपलक्षिता कौसल्या मुनेः चरणौ जग्राह सर्वलोकस्य गर्हिता रक्षि-कात्वेन स्वीकारकर्त्री सव्यपत्रपा सव्यं कौशल्यवामभागं पाति सव्यपा त्रपते इति त्रपा स्वस्य रामविवासनहेतुत्वस्मृत्या किञ्चिदुज्जावती सा एव सेति कर्मधारयः कैकेयी च चरणौ जग्राह तदाचरणग्रहणोत्तरकाले तं मुनिं प्रदक्षिणमागम्य दीन-मनाः कैकेयी भरतस्यैव अदूरात्समीपे तस्थौ । सार्धश्लोकद्वयं संमिलितान्वयि ॥ १६ ॥ १७ ॥

गो० टी०-असमृद्धेनेति । असमृद्धेन अपूर्णेन फलापर्य-वसायिनेति यावत् कामेन मनोरथेन उपलक्षितेति शेषः, लोकस्य गर्हिता लोकेन गर्हिता सव्यपत्रपा सलज्जा रामविवासन-हेतुत्वात् ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-सव्यपत्रपा अत एव सलज्जा ॥ १७ ॥

गो० टी०-लज्जावशादेव कौसल्यादिभिः सह मुनेः पुरतः स्थातुमशक्ता प्रदक्षिणव्याजेन भरतं गतेत्याह-तमित्यादिना । दीनमनाः कैकेयी ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-दीनमनाः अप्राप्तमनोरथत्वात् कैकेयीति विशेषणम् ॥ १८ ॥

रा० टी०-तत्रेति । हे राघव भरत ! तव मातृणां

विशेषं ज्ञातुमिच्छामि मातृणां तव राघव । एवमुक्तस्तु भरतो भरद्वाजेन धार्मिकः ॥ १९ ॥
 उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा वाक्यं वचनकोविदः । यामिमां भगवन्दीनां शोकानशनकश्चिताम् ॥ २० ॥
 पितुर्हि महिषीं देवीं देवतामिव पश्यसि । एषा तं पुरुषव्याघ्रं सिंहविक्रान्तगामिनम् ॥ २१ ॥
 कौसल्या सुषुवे रामं धातारमदितिर्यथा । अस्या वामभुजं श्लिष्टा या सौ तिष्ठति दुर्मनाः ॥ २२ ॥
 इयं सुमित्रा दुःखार्ता देवी राज्ञश्च मध्यमा । कर्णिकारस्य शाखेव शीर्णपुष्पा वनान्तरे ॥ २३ ॥
 एतस्यास्तौ सुतौ देव्याः कुमारौ देववर्णिनौ । उभौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ वीरौ सत्यपराक्रमौ ॥ २४ ॥
 यस्याः कृते नरव्याघ्रौ जीवनाशमितो गतौ । राजा पुत्रविहीनश्च स्वर्गं दशरथो गतः ॥ २५ ॥
 क्रोधनामकृतप्रज्ञां ह्मां सुभगमानिनीम् । ऐश्वर्यकामां कैकेयीमनार्यामार्यरूपिणीम् ॥ २६ ॥

विशेषं ज्येष्ठात्वादिना न्यूनाधिकभावं ज्ञातुमिच्छामि । भरतं भरद्वाजः पप्रच्छ । अर्धद्वयमेकान्वयि ॥ १८ ॥

गो० टी०—तत इति । दृढव्रत इत्यनेन सर्वज्ञत्वं लक्ष्यते सर्वज्ञोऽपि कैकेयीशिक्षार्थं पप्रच्छेत्यर्थः विशेषं संज्ञासंज्ञिसंबन्धादिविशेषम् इतिकरणमध्याहृत्य इति पप्रच्छेत्यन्वयः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—विशेषं तत्तन्नामरूपम् ॥ १९ ॥

रा० टी०—एवमिति । भरद्वाजेन एवमुक्तो भरतः प्राञ्जलिर्भूत्वा उवाच ॥ १९ ॥

गो० टी०—एवमिति । धार्मिकः सत्यवादीत्यर्थः, वचनकोविदः वचने पण्डितः भरद्वाजवचनतात्पर्यज्ञ इत्यर्थः, भरत-सुखेन मातृणां स्वभावविशेषप्रतिपादनं हि सुनेराशयः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—शोकानशनकश्चितां शोकवशप्राप्तानशन-नेन कृशीकृताम् ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—यां पश्यसि एपेत्यन्वयः । सिंहवद्विक्रान्तगमनशीलम् ॥ २१ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—यामिति । शोकानशनकश्चितां शोकहेतुकभोजनाभावहेतुककृशताविशिष्टामत एव दीनां क्षीण-चित्तां देवतामिव यां महिषीं पश्यसि सा एषा कौसल्या धातारमदितिरिव पुरुषव्याघ्रं रामं सुषुवे । अर्धचतुष्टयमेकान्वयि ॥ २०—२२ ॥

गो० टी०—यामिति । शोकानशनकश्चितां शोकानशनाभ्यां कश्चितां देवतामिव धर्मदेवतामिव सिंहविक्रान्तगामिनं सिंहवद्विक्रान्तं विक्रमयुक्तं यथा भवति तथा गामिनं गमनशीलं धातारं विष्णुम् एष धाता विधाता चेति वक्ष्यमाणत्वाद् सर्व-गुणसंपन्ना राममाता एषा कौसल्येत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—धातारस्येन्द्रम् ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—कर्णिकारो दृढविशेषः ॥ २३ ॥

रा० टी०—अस्या इति । वनान्तरे शीर्णपुष्पा कर्णिका-रस्य शाखेव अस्याः कौसल्यायाः वामभुजं श्लिष्टा दुर्मनाः या तिष्ठति सा इयं राज्ञो मध्यमा देवी सुमित्रा । सार्धञ्चोक एकान्वयि ॥ २३ ॥

गो० टी०—अस्या इति । वामभुजं श्लिष्टा कौसल्याया वेषमानाङ्गत्वात्तद्वारणार्थं तद्वामभुजमवधृत्य स्थितेत्यर्थः दुर्मनाः दुःखितमनाः, दुर्मनस्त्वे दृष्टान्तः कर्णिकारस्येति शीर्णपुष्पा स्थानपुष्पा । एतस्या इति । एतस्या इत्यत्र उक्तगुणसंपन्नयोर्लक्ष्मणशत्रुघ्नयोर्मातेर्यमिति बोध्यं देववर्णिनौ अश्विनीदेव-तुल्यौ ॥ २२ ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—देववर्णिनौ देवतुल्यरूपौ ॥ २४ ॥

रा० टी०—एतस्या इति । एतस्याः सुमित्रायाः देववर्णि-नौ देववर्णसदृशवर्णविशिष्टौ उभौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ तौ प्रसिद्धौ सुतौ स्तः इति शेषः ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—यस्याः कैकेया जीवनाशं गतौ तादृश-पदं प्राप्तौ ॥ २५ ॥

रा० टी०—यस्या इति । यस्याः कृते प्रयत्ने सति नर-व्याघ्रौ रामलक्ष्मणौ जीवनाशं जीवस्य प्रजापालनस्य नाशम-भावं गतौ प्राप्तौ अत एव राजा दशरथः पुत्रविहीनः श्रेष्ठपुत्ररहितः सन् स्वर्गं साकेतं गतः ॥ २५ ॥

गो० टी०—यस्या इति । जीवनाशं राक्षसभूयिष्ठं दण्ड-कारण्यं प्रति विवासनाद् जीवस्य जीवनस्य नाशम् इत इह वने कुध्यतीति क्रोधना कर्तरि ल्युट् । अकृतप्रज्ञाम अशिक्षितबुद्धिं सुभगमानिनीं सुभगां सुन्दरीमात्मानं मन्यत इति सुभग-मानिनी तां वस्तुतोऽनार्याम् आर्यरूपिणीमार्यवद्भासमानाम् यतोमूलं यत्कारणकम् आत्मनो मम ॥ २४—२६ ॥

२६] ति० टी०—ह्मां गर्विताम् अकृतप्रज्ञामशिक्षित-बुद्धिम् आर्यरूपिणीं सतीमिव प्रतिभासमानाम् ॥ २६ ॥

रा० टी०—क्रोधनामेति । क्रोधे नाम प्रसिद्धिर्यस्याः सा क्रोधनामा मन्थरा तस्यां कृता स्थापिता प्रज्ञा बुद्धिर्यया ताम्, मन्थराबलकूलवर्तिनीमित्यर्थः । ह्मां हमतीव राजप्रियेति गर्वविशिष्टां राजातिप्रीतिविषयीभूतामित्यर्थः, अत एव शुभग-मानिनीं शुभगानां राज्ञः स्वशुभप्राप्तीच्छावतां कर्तृणां मानः पूजास्ति अस्यास्तामत एव ऐश्वर्यैः कामयते शोभते सा तामा-र्यरूपिणीं प्रशस्तरूपविशिष्टां तत्त्ववैदुस्तरुतिनिरतां वा नृचंसां रामवियोगहेतुत्वेन नृभिः कथ्यमानां पापनिश्चयां पापे स्वहेतु-

ममैतां मातरं विद्धि नृशंसां पापनिश्चयाम् । यतोमूलं हि पश्यामि व्यसनं महदात्मनः ॥ २७ ॥
 इत्युक्त्वा नरशार्दूलो बाष्पगद्गदया गिरा । विनिःश्वस्य स ताम्राक्षः क्रुद्धो नाग इव श्वसन् ॥ २८ ॥
 भरद्वाजो महर्षिस्तं ब्रुवन्तं भरतं तदा । प्रत्युवाच महाबुद्धिरिदं वचनमर्थवित् ॥ २९ ॥
 न दोषेणावगन्तव्या कैकेयी भरत त्वया । रामप्रव्राजनं हेतुसुखोदकं भविष्यति ॥ ३० ॥
 देवानां दानवानां च ऋषीणां भावितात्मनाम् । हितमेव भविष्यद्वि रामप्रव्राजनादिह ॥ ३१ ॥
 अभिवाद्य तु संसिद्धः कृत्वा चैनं प्रदक्षिणम् । आमन्त्र्य भरतः सैन्यं युज्यतामिति चाब्रवीत् ॥ ३२ ॥
 ततो वाजिरथान्युक्त्वा दिव्यान्हेमविभूषितान् । अध्यारोहत्प्रयाणार्थं बहून्बहुविधो जनः ॥ ३३ ॥
 गजकन्या गजाश्चैव हेमकक्ष्याः पताकिनः । जीमूता इव धर्मान्ते सघोषाः संप्रतस्थिरे ॥ ३४ ॥
 विविधान्यपि यानानि महान्ति च लघूनि च । प्रययुः सुमहार्हाणि पादैरपि पदातयः ॥ ३५ ॥

कवियोदुःखदानरूपापराधे निश्चयो यस्यास्तां यतो यस्याः अमूलमकारणकमात्मनो व्यसनमनवस्थितिं पश्यामि तामनायां कनिष्ठामैतां कैकेयीं मम मातरं विद्धि जानीहि । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २६ ॥ २७ ॥

२७-२९] ति० टी०-यतो मूलं यन्मूलम् ॥ २७-२९ ॥

रा० टी०-इतीति । नरशार्दूलो भरतः बाष्पगद्गदया वियोगहेतुभूतमन्थरास्त्विति गतिताश्रूढमहेतुकगद्गदात्वविशिष्टया गिरा इति अनेन प्रकारेण उक्त्वा ताम्राक्षः सन् क्रुद्धो नाग इव निश्वास ॥ २८ ॥

गो० टी०-इतीति । बाष्पगद्गदया रामविवासस्मरणजवाष्पेण गद्गदया स्खलन्त्या गिरा इत्युक्त्वा नागः सर्पः ॥ २७ ॥

रा० टी०-भरद्वाज इति । तं ब्रुवन्तं भरतं महाबुद्धिः अत एव अर्थवित् सर्वपदार्थवेत्ता भरद्वाजः भरतं प्रत्युवाच ॥ २९ ॥

गो० टी०-भरद्वाज इति । तथा ब्रुवन्तमित्यन्वयः । महाबुद्धिः भाविज्ञः, अर्थवेत् प्रयोजनवेत् ॥ २८ ॥

३०] ति० टी०-दोषेण दुष्टकृत्यकर्तृत्वेन । सुखोदकं देवानामृषीणां च सुखफलम् ॥ ३० ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-नेति । हे भरत ! दोषेण अकालकप्रव्राजनजनितापराधेन विशिष्टा कैकेयी त्वया नावगन्तव्या तस्यां दोषबुद्धिर्न कर्तव्येत्यर्थः । तत्र हेतुः-एतद्रामप्रव्राजनं सुखोदकं सुखप्रवर्धकं भविष्यति ॥ ३० ॥

गो० टी०-नेति । दोषेण दोषवत्तया नावगन्तव्या तस्याः देवप्रेरितत्वादित्यभिप्रायः । तत्र हेतुमाह-रामेति । सुखोदकं सुखोत्तरम् अतीतानागतवर्तमानसो महर्षिर्भावि रावणवधादिकं हृदि निधाय देवादीनां सुखोदकं भविष्यतीत्युक्तवान् ॥ २९ ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०-तदेवाह-देवानामित्यादि । भविष्यदिति शत्रन्तम् जज्ञीहीति शेषः । एवं देवादिकृतोऽयं मन्थराद्वारा कैकेय्या बुद्धिपोह इति भावः, अत एव नैया दोषमागिति बोध्यं देवादीनां सुखदत्तात् ॥ ३१ ॥

रा० टी०-ननु प्रव्राजनस्य कथं सुखप्रवर्धकत्वमित्यत

आह-देवानामिति । रामप्रव्राजनाद्भवित्युत्प्राप्त्यहेवादीनां हितमेव अवेहीति शेषः । भावितात्मनामित्यस्य भावितः परिशीलितः आत्मा परमात्मा यैस्तेषामित्यर्थः ॥ ३१ ॥

३२-३३] ति० टी०-संसिद्धः प्राप्ताशीर्वादरूपादुग्रहः । स्वमातृकृत्यस्य ज्ञातिहितावहत्वाच्च युज्यतां गमनाय संनह्यताम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

रा० टी०-अभिवाद्येति । संसिद्धः रामस्थितिनिश्चयरूपसिद्धिं प्राप्तो भरतः आमन्त्र्य भरद्वाजाज्ञां गृहीत्वा सैन्यं युज्यतामित्यब्रवीत् ॥ ३२ ॥

गो० टी०-अभिवाद्येति । संसिद्धः लब्धाशीर्वादः आमन्त्र्य आपृच्छ्य युज्यतां गमनाय संनह्यतामिति स्वसैन्यमचोदयत् ॥ ३१ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः भरताज्ञापनानन्तरं हेमविभूषितां बहून्वाजिरथान् प्रयाणार्थं युक्त्वा बहुविधो जनः अध्यारोहत् ॥ ३३ ॥

गो० टी०-तत इति । वाजिरथान् वाजिनो रथांश्च युक्त्वा संनह्य 'युक्तान्' इति पाठे सज्जीकृतान् प्रयाणार्थं प्रयाणकाङ्क्षी ॥ ३२ ॥

३४] ति० टी०-गजकन्याः करेणवः सघोषा घण्टाघोपसहिताः ॥ ३४ ॥

रा० टी०-गजेति । हेमकक्ष्याः पताकिनः पताकाविशिष्टाः गजकन्याः करेणवः गजाश्च धर्मान्ते ग्रीष्मापाये जीमूता मेषा इव संप्रतस्थिरे ॥ ३४ ॥

गो० टी०-गजकन्या इति । गजकन्याः करेणवः हेमकक्ष्याः हेममयवन्धनरज्जवः सघोषाः घण्टाघोपयुक्ताः पताकिन इत्यत्र "युमान् ब्रिया" इत्येकशेषः ॥ ३३ ॥

३५] ति० टी०-सुमहार्हाणि यानान्यारूढ तथोग्याः प्रययुः, पदातयस्तु पादैरेव प्रययुः ॥ ३५ ॥

रा० टी०-विविधानीति । सुमहार्हाणि अतिबहुमूल्या-

१ स निश्वासेति गो. निश्वास स इति रा. पाठः । २ असकृदिति रा. पाठः । ३ तथेति गो. पाठः । ४ अर्थवेदिति गो. पाठः । ५ अचोदयदिति गो. पाठः । ६ परिष्कृतानिति गो. पाठः । ७ अर्थीति गो. पाठः । ८ एवेति गो. पाठः ।

अथ यानप्रवेकैस्तु कौसल्याप्रमुखाः स्त्रियः । रामदर्शनकाङ्क्षिण्यः प्रययुर्मुदितास्तदा ॥ ३६ ॥
चन्द्रार्कतरुणाभासां नियुक्तां शिविकां शुभाम् । आस्थाय प्रययौ श्रीमान्भरतः सपरिच्छदः ॥ ३७ ॥
सा प्रयाता महासेना गजवाजिसमाकुला । दक्षिणां दिशमावृत्य महामेघ इवोत्थितः ॥ ३८ ॥
वनानि च व्यतिक्रम्य जुष्टानि मृगपक्षिभिः । गङ्गायाः परवेलायां गिरिष्वथ नदीष्वपि ॥ ३९ ॥
सा संप्रहृष्टद्विपवाजियूथा वित्रासयन्ती मृगपक्षिसंधान् ।

महद्वनं तत्प्रविगाहमाना रराज सेना भरतस्य तत्र

॥ ४० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽव्याकाण्डे द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

त्रिनवतितमः सर्गः ।

सैन्यपरिजनैश्चित्रकूटं प्राप्तो भरतो भरद्वाजोक्तलक्षणैस्तं चित्रकूटं निधार्थं तत्र रामाश्रमान्वेषणे सैनिकाव्ययोजयत् । चिन्वि-
न्वन्तस्ते नातिदूरे दृष्टधूमलिङ्गेन तत्रैव रामवसतिं निश्चिकुरथ सेनां संस्थाप्य भरतो वसिष्ठादिभिः समं तद्देशगमननिश्चयं चक्रे ।

तया महत्या यायिन्या ध्वजिन्या वनवासिनः । अर्दिता यूथपा मत्ताः सयूथाः संप्रदुदुवुः ॥ १ ॥

ऋक्षाः पृषतमुख्याश्च रुरवश्च समन्ततः । दृश्यन्ते वनवर्षाटेषु गिरिष्वपि नदीषु च ॥ २ ॥

नि विविधानि अनेकप्रकाराणि महान्ति लघूनि च यानानि
ययुः पदातयश्च पादैर्ययुः ॥ ३९ ॥

गो० टी०-विविधानीति । प्रययुरित्यत्र सादिन आरु-
ह्येति शेषः, यद्वा यानानीति तत्स्था लक्ष्यन्ते पदातयः पादैरेव
ययुः यानैः समं ययुरिति भावः ॥ ३४ ॥

३६] ति० टी०-यानप्रवेकैर्यानेतमैः ॥ ३६ ॥

रा० टी०-अथेति । तदा तस्मिन् काले रामदर्शनकाङ्क्षि-
ण्यः कौसल्याप्रमुखाः स्त्रियः यानप्रवेकैरुत्तमयानैः अथ ययुः
मङ्गलगमनं चक्रुः ॥ ३६ ॥

गो० टी०-अथेति । यानप्रवेकैर्यानेतमैः 'प्रवेकावुत्तमो-
त्तमाः' इत्यमरः ॥ ३६ ॥

३७-३८] ति० टी०-चन्द्रार्कतरुणाभासां तरुणचन्द्रार्क-
सदृशां कचिद्गोणे स्फटिकादिनिर्मितां कचिद्गोणे पद्मरागादिनि-
र्मितामिति यावत् । नियुक्ताम् वाहकैरिति शेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

रा० टी०-चन्द्रार्केति । चन्द्रार्कतरुणाभासां तरुणच-
न्द्रार्कदीप्तिरदृशदीप्तिमतीं नियुक्तां वाहकैरुद्गीतां शुभां शिवि-
कामास्थाय सपरिच्छदः सामग्रीसहितो भरतः ययौ ॥ ३७ ॥

गो० टी०-चन्द्रार्कतरुणाभासामिति । चन्द्रार्कतरु-
णाभासां तरुणचन्द्रार्ककान्तिं नियुक्तां वसिष्ठादिभिराज्ञप्तां
सपरिच्छदः सपरिवारः ॥ ३६ ॥

रा० टी०-सेति । प्रयाता सा महासेना दक्षिणां दिश-
मावृत्य उत्थितो महामेघ इवासीदिति शेषः ॥ ३८ ॥

गो० टी०-सेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । गङ्गायाः
दक्षिणवाहिण्याः परवेलायां पश्चिमभागे स्थितेति शेषः, महासेना
वनानि व्यतिक्रम्य गिरिषु नदीषु च विश्रान्त्येति शेषः, उत्थितो
मेघ इव दक्षिणां दिशमावृत्य प्रयातेति संबन्धः, यद्वा महासेना
गिरिषु नदीषु च वनानि व्यतिक्रम्येति वा अन्वयः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

३९] ति० टी०-गङ्गायाः परवेलायां पश्चिमीति स्थिता
सेना गिरिषु नदीषु च वर्तमानवनान्यतिक्रम्य प्रयाता बभू-
वेति शेषः ॥ ३९ ॥

रा० टी०-वनानीति । गङ्गायाः परवेलायां परतेति
विद्यमानेषु गिरिषु गिरिसमीपे नदीषु नदीसमीपे विद्यमानानि
मृगपक्षिभिर्जुष्टानि वनानि व्यतिक्रम्य संप्रहृष्टाः द्विपवाजिनां
यूथाः यस्यां सा मृगपक्षिसंधान् वित्रासयन्ती भरतस्य सेना
रराज शुभमे । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ३९ ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशीरोमणा-
व्याख्याकाण्डे द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

४०] ति० टी०-सेति ॥ ४० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्येऽव्याकाण्डे द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

गो० टी०-सेति । तत्र तदेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-
ऽव्याकाण्डव्याख्याने द्विनवतितमः सर्गः ॥ ९२ ॥

१] ति० टी०-यायिन्या गच्छन्त्या । यूथपा यूथनाथाः ॥ १ ॥

रा० टी०-यात्राकालिकं हतान्तमाह-तयेत्यादिभिः ।
यायिन्या गमनशीलया तथा ध्वजिन्या सेनया अर्दिताः पी-
डिताः अत एव मत्ताः दैन्यं प्राप्ताः सयूथाः यूथसहिताः वन-
वासिनो यूथपाः गजप्रभृतयः संप्रदुदुवुः ॥ १ ॥

गो० टी०-तयेत्यादि । यायिन्या गच्छन्त्याः अर्दिताः पी-
डिताः यूथपाः गजादियूथनाथाः 'यूथनाथस्तु यूथपः' इत्यमरः ॥ १ ॥

२] ति० टी०-पृषताः सविन्दवः रुरवोऽविन्दवः अर्दिता
दृश्यन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

१ रथेति गो. पाठः । २ अपि नदीषु चेति गो. पाठः । ३ योषेति गो. पाठः । ४ प्रतीति गो. पाठः । ५ संघा इति गो. पाठः । ६ राजा-
न्विति गो. रा. पाठः ।

स संप्रतस्थे धर्मात्मा प्रीतो दशरथात्मजः । वृतो महत्या नादिन्या सेनया चतुरङ्गया ॥ ३ ॥
 सागरौघनिभा सेना भरतस्य महात्मनः । महीं संछादयामास प्रावृषि धामिवाम्बुदः ॥ ४ ॥
 तुरङ्गाधैरवतता वारणैश्च महावलैः । अनालक्ष्या चिरं कालं तस्मिन्काले बभूव सा ॥ ५ ॥
 स गत्वा दूरमध्वानं संपरिश्रान्तवाहनः । उवाच वैचनं श्रीमान् वसिष्ठं मन्त्रिणां वरम् ॥ ६ ॥
 यादृशं लक्ष्यते रूपं यथा चैव मया श्रुतम् । व्यक्तं प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजो यमब्रवीत् ॥ ७ ॥
 अयं गिरिश्रित्रकूटस्तथा मन्दाकिनी नदी । एतत्प्रकाशते दूरानीलमेघनिभं वनम् ॥ ८ ॥
 गिरेः सानूनि रम्याणि चित्रकूटस्य संप्रति । वारणैरवमृद्यन्ते मामकैः पर्वतोपमैः ॥ ९ ॥
 मुञ्चन्ति कुसुमान्येते नगाः पर्वतसानुषु । नीला इवातपापाये तोयं तोयधरा घनाः ॥ १० ॥
 किन्नराचरितं देशं पश्य शत्रुघ्न पर्वते । ह्यैः समन्तादाकीर्णं मकरैरिव सागरम् ॥ ११ ॥

रा० टी०—ऋक्षा इति । ऋक्षादयः वनराज्यादिषु समन्ततो दृश्यन्ते, तत्र ऋक्षाः भङ्गूकाः पृषताः बिन्दुसहिताः रुखस्तद्रहिताः ॥ २ ॥

गो० टी०—ऋक्षा इति । पृषतसंघाः बिन्दुमन्मृगसंघाः, ऋक्षाः भङ्गूकाः, रुखो बिन्दुरहिताः स्थूलकायाः विकटभङ्गा मृगाः दृश्यन्ते अदृश्यन्ते । वनराजीष्वित्यादिना अपूर्वमनुप्यादिदर्शनेन स्तब्धेक्षणः स्थिता इत्युच्यन्ते ॥ २ ॥

३-४] ति० टी०—नादिन्या घोषवत्या ॥ ३ ॥ ४ ॥

रा० टी०—स इति । प्रीतः रामनिवासश्रुतिहेतुकप्रीतिविशिष्टः नादिन्या नादविशिष्टया सेनया वृतो भरतः संप्रतस्थे ॥ ३ ॥

गो० टी०—स इति । नादिन्या रथघोषहेतुवृंहितादिभिरिति शेषः ३ ॥

रा० टी०—सागरेति । सागरौघसदृशी महात्मनो भरतस्य सेना प्रावृषि वर्षतां धामिवाम्बुदो मेघ इव महीं संछादयामास ॥ ४ ॥

गो० टी०—सागरौघेति । धामाकाशम् ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—तस्मिन्काले मार्गगमनकाले । सा महीं ॥ ५ ॥

रा० टी०—तुरङ्गेति । तुरङ्गाधैरवतता सा सेना तस्मिन्काले चिरं कालमनालक्ष्या लक्षयितुमशक्या बभूव ॥ ५ ॥

गो० टी०—तुरङ्गाधैरिति । अवतता निरन्तरा तस्मिन्काले गमनकाले चिरकालमित्यनेन कदाचिद्वक्ष्यत इति गम्यते ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—मन्त्रिणां मन्त्रविदां वरं श्रेष्ठम् ॥ ६ ॥

रा० टी०—स इति । स भरतः दूरमध्वानं गत्वा मन्त्रिणां वरं श्रेष्ठं वशिष्ठमुवाच ॥ ६ ॥

गो० टी०—स इति । मन्त्रिणां मन्त्रविदां, यद्वा औचित्यान्मन्त्रशब्दः कार्यविचारे वर्तते ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—भरद्वाजो यं देशं चित्रकूटं यादृशमब्रवी-

यथा चास्माभिः श्रुतं तथैवास्य देशस्य रूपं लक्ष्यते, तस्माद्वक्तं तं देशं प्राप्ताः स्म । छान्दसो विसर्गलोपः ॥ ७ ॥

रा० टी०—यादृशमिति । यं देशं चित्रकूटं यादृशं यादृशरूपविशिष्टं भरद्वाजोऽब्रवीत् मया च श्रुतं तादृशमेव रूपमत्र लक्ष्यते अतस्तं व्यक्तं चित्रकूटं वर्यं प्राप्ताः स्मः ॥ ७ ॥

गो० टी०—यादृशमिति । अस्य देशस्य यादृशं रूपं लक्ष्यते मन्दाकिनीचित्रकूटमध्यवर्तिस्वरूपं मया च यथा येन प्रकारेण श्रुतं भरद्वाजात् तथा दृश्यत इति शेषः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—प्राप्तिमेव विष्टणोति—अयमिति ॥ ८ ॥

रा० टी०—अयमिति । यतः नीलमेघनिभं नीलमेघसदृशमेतद्वनं दूरात्प्रकाशते अतः अयमेव चित्रकूटो गिरिः मन्दाकिनी तदभिधा नदी इयमेव, एतेनेदमेव रूपं भरद्वाजेन बोधितमिति सूचितम् ॥ ८ ॥

गो० टी०—तदेवाह—अयमित्यादिना । अयं पुरोवर्ती गिरिश्रित्रकूटो भवति तथेयं मन्दाकिनी भवति एतत् अनयोर्मध्यवर्ति वनं नीलमेघनिभं प्रकाशते ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—अवमृद्यन्ते पीव्यन्ते ॥ ९ ॥

रा० टी०—गिरेरिति । चित्रकूटस्य गिरेः सावनि मामकैर्वारणैर्गजैः अवमृद्यन्ते पीव्यन्ते ॥ ९ ॥

गो० टी०—अथ तद्देशप्राप्तिं दर्शयति—गिरेः सानूनीति । सावनि एतानीति सिद्धम् अवमृद्यन्ते भज्यन्ते ॥ ९ ॥

१०-११] ति० टी०—अत एवैते नगा वृक्षा गजानामाघातेन चलिताः पर्वतसानुषु कुसुमानि मुञ्चन्ति ॥ १० ॥ ११ ॥

रा० टी०—मुञ्चन्तीति । एते नीलाः नगाः वृक्षाः पर्वतसानुषु कुसुमानि मुञ्चन्ति, तत्र दृष्टान्तः आतपापाये तोयधराः घनाः तोयमिव ॥ १० ॥

गो० टी०—अथ रामनिवासत्वेन भोग्यतादृश्या तद्वनं भातरं प्रति वर्णयति—मुञ्चन्तीत्यादि । एते बहुला इत्यर्थः, आतपापाये धर्मान्ते वर्षाकाल इति यावत् तोयधरा इति नीलत्वे हेतुः ॥ १० ॥

१ भूरिति गो. पाठः । २ यात्वेति गो. पाठः । ३ स्वाते गो. पाठः । ४ भरत इति गो. पाठः । ५ इयमिति गो. पाठः । ६ पर्वतमिति गो. पाठः । ७ मृगैस्ति गो. पाठः ।

एते मृगगणा भान्ति शीघ्रवेगाः प्रचोदिताः ! वायुप्रविद्धाः शरदि मेघजौला इवाम्बरे ॥ १२ ॥
 कुर्वन्ति कुसुमापीडाञ्छिरःसु सुरभीनभी । मेघप्रकाशैः फलकैर्दाक्षिणात्या नरा यथा ॥ १३ ॥
 निष्कूजमिव भूत्वेदं वनं घोरप्रदर्शनम् । अयोध्येव जनाकीर्णा संप्रति प्रतिभाति मे ॥ १४ ॥
 खुरैरुदीरितो रेणुर्दिवं प्रच्छाद्य तिष्ठति । तं वहत्यनिलः शीघ्रं कुर्वन्निव मम प्रियम् ॥ १५ ॥
 स्यन्दनांस्तुरगोपेतान्सूतमुख्यैरधिष्ठितान् । एतान्संपततः शीघ्रं पश्य शत्रुघ्न कानने ॥ १६ ॥
 एतान्वित्रासितान्पश्य बर्हिणः प्रियदर्शनान् । एवमापततः शैलमधिवासं पतत्रिणाम् ॥ १७ ॥
 अतिमात्रमयं देशो मनोज्ञः प्रतिभाति मे । तापसानां निवासोऽयं व्यक्तं स्वर्गपथोऽर्जव ॥ १८ ॥

रा० टी०—किन्नरोति । हे शत्रुघ्न ! मकरैराकीर्णं सागरमिव हयैराकीर्णं किन्नराचरितं देशं पश्य ॥ ११ ॥

गो० टी०—किन्नराचरितमिति । किन्नराचरितं देशं किन्नराचरितदेशरूपं पर्वतम् ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—प्रचोदिताः सैनिकैः । वायुप्रविद्धाः वायुप्रेरिताः मेघजाला मेघसमूहाः । 'मेघराज्यः' इति पाठान्तरम् ॥ १२ ॥

रा० टी०—एते इति । प्रचोदिताः सेनाजनैः प्रेरिताः प्रचालिता इत्यर्थः, अत एव शीघ्रवेगाः एते मृगगणाः भान्ति, तत्र दृष्टान्तः शरदि वायुप्रविद्धाः वायुना प्रचालिताः अम्बरे आकाशे मेघजाला इव ॥ १२ ॥

गो० टी०—एत इति । प्रचोदिताः सैनिकैरिति शेषः प्रविद्धा प्रेरितेति यावत् ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—अमी भटा मेघप्रकाशैः फलकैः शङ्खनिवारणचर्मभिरुपलक्षिता दाक्षिणात्या नरा इव शिरःसु कुसुमापीडान्कुसुमनिर्मितभूषणविशेषान्कुर्वन्ति धारयन्तीति तीर्थः । अमी वृक्षा निविडप्रत्यग्रपलाशभूषिष्ठतया मेघवद्वशासमानैः फलकैर्महास्कन्धशालाभिरुपलक्षिता दाक्षिणात्या दाक्षिणदिग्भवाः शशिप्रभान्मुरभीन्कुसुमापीडान्स्तवकशेखरान्कुर्वन्ति । 'दाक्षिणात्याः शशिप्रभान्' इति पाठ इति कतकः ॥ १३ ॥

रा० टी०—कुर्वन्तीति । अमी सैनिकाः तरवो वा शिरःसु सरभीन् सुगन्धवतः कुसुमापीडान् कृष्णपुष्पनिर्मितभूषणविशेषान् कुसुमगुच्छान्वा कुर्वन्ति धारयन्तीत्यर्थः, तत्र दृष्टान्तः मेघप्रकाशैः मेघसंकाशैः फलकैः खड्गादिप्रहारनिवारकचर्मभिः उपलक्षिताः दाक्षिणात्याः नरा यथा ॥ १३ ॥

गो० टी०—कुर्वन्तीति । अमी भटाः मेघप्रकाशैः फलकैः केशवन्धविशेषैः वनसंचारार्थं कल्पितैरुपलक्षिताः सन्तः दाक्षिणात्या नरा यथा दाक्षिणात्या नरा इव शिरःसु कुसुमापीडान् कुर्वन्ति 'आपीडशेखरोत्सावतंसाः शिरसि सजः' इति इलायुधः । दाक्षिणात्या हि केशाद्वद्वत्य बद्धा कुसुमापीडैरुत्कुर्वन्ति ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—इदं वनं पूर्वं निष्कूजं जनशब्दरहितम्, अत एव घोरदर्शनं भूत्वा सांप्रतमस्मदागमने जनाकीर्णायोध्येव भाति । पाठान्तरे जनाकीर्णमिदं वनमयोध्येव भाति ॥ १४ ॥

रा० टी०—निष्कूजमिति । निष्कूजं शब्दरहितमत एव घोरं प्रदर्शनं यस्य तदिदं वनं संप्रति जनाकीर्णं भूत्वा अयोध्येव मे प्रतिभाति ॥ १४ ॥

गो० टी०—निष्कूजमिति । घोरप्रदर्शनं कूरदर्शनमिदं वनं पुरा निष्कूजमिव भूत्वा निर्जनं भूत्वेति यावत् संप्रति जनाकीर्णा अयोध्या सौम्यनगरीव मा मां प्रति भाति ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—वहत्यपनयति । मम प्रियं कुर्वन्निव चित्रकूटदर्शनेन निरोधनिवर्तकत्वादिति भावः ॥ १५ ॥

रा० टी०—खुरैरिति । खुरैः अन्धादिशकैः उदीरितो यो रेणुः दिवं प्रच्छाद्य तिष्ठति तं रेणुं मम प्रियं कुर्वन्निव अनिलः वायुः शीघ्रं वहति अन्यत्र प्रापयति ॥ १५ ॥

गो० टी०—खुरैरिति । हयादिखुरैरुदीरित उत्थापितो रेणुर्दिवं प्रच्छाद्य तिष्ठति वहति हुतमपनयति कुर्वन्निव मम प्रियं रामाश्रमदर्शनप्रदानादिति भावः । अनेनावगम्यते रामाश्रमवर्णनं तदधिष्ठितत्वेन प्रीतिहेतुत्वादिति ॥ १५ ॥

१६-१७] ति० टी०—संपततो गच्छतः ॥ १६ ॥ १७ ॥

रा० टी०—स्यन्दनानिति । तुरगोपेतान् अभ्यर्च्युक्तान् शीघ्रं संपततो गच्छतः एतान् स्यन्दनान् रथान् त्वं पश्य ॥ १६ ॥

गो० टी०—वक्ष्यमाणत्रासहेतुत्वेनाह—स्यन्दनानिति । सप्तमुख्यैः सारथिमुख्यैः संपततः रामदर्शनकुतूहलेन सम्यगगच्छतः ॥ १६ ॥

रा० टी०—एतानिति । प्रियदर्शनान् एतान् बर्हिणो मयूरा-न्वित्रासितान्सेनादर्शनहेतुकवित्रासविशिष्टान्पश्य, एवं शीघ्रमापततः पतत्रिणः पक्षिणः अधिवासं निवासाश्रयं शैलं पश्य ॥ १७ ॥

गो० टी०—एतानिति । वित्रासितान् रथैरिति शेषः, बर्हिणः मयूरान् एतं शैलं पतत्रिणः प्रशस्तपक्षानिति बर्हिविशेषणम् ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—व्यक्तं स्पष्टम् । स्वर्गपथः स्वर्गप्रदेशः ॥ १८ ॥

रा० टी०—अतीति । अयं देशः अतिमात्रमतीव मनोज्ञो रमणीयः मे प्रतिभाति, तत्र हेतुः यतोऽयं तापसानां निवासः अत एव स्वर्गपथः स्वर्गतुल्यः व्यक्तं प्रस्फुटमेतत् ॥ १८ ॥

गो० टी०—अतिमात्रमिति । अतिमात्रं मनोज्ञं इति

मृगा मृगीभिः सहिता बहवः पृषता वने । मनोज्ञरूपा लक्ष्यन्ते कुसुमैरिव चित्रिताः ॥ १९ ॥
 साधु सैन्याः प्रतिष्ठन्तां विचिन्वन्तु च काननम् । यथा तौ पुरुषव्याघ्रौ दृश्येते रामलक्ष्मणौ ॥ २० ॥
 भरतस्य वचः श्रुत्वा पुरुषाः शस्त्रपाणयः । विविशुस्तद्वनं शूरा धूमाग्रं ददृशुस्ततः ॥ २१ ॥
 ते समालोक्य धूमाग्रमूचुर्भरतमागताः । नामनुष्ये भवत्यग्निर्व्यक्तमत्रैव राघवौ ॥ २२ ॥
 अथ नात्र नरव्याघ्रौ राजपुत्रौ परंतपौ । अन्ये रामोपमाः सन्ति व्यक्तमत्र तपस्विनः ॥ २३ ॥
 तच्छ्रुत्वा भरतस्तेषां वचनं साधुसंमतम् । सैन्यानुवाच सर्वास्तानमित्रबलमर्दनः ॥ २४ ॥
 यत्ता भवन्तस्तिष्ठन्तु नेतो गन्तव्यमग्रतः । अहमेव गमिष्यामि सुमन्त्रो धृतिरेव च ॥ २५ ॥
 एवमुक्तास्ततः सैन्यास्तत्र तस्थुः समन्ततः । भरतो यत्र धूमाग्रं तत्र दृष्टिं समादधत् ॥ २६ ॥

संबन्धः अत एव स्वर्गपथो यथा स्वर्गप्रदेश इव मा मां प्रति भाति ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—पृषतानां सविन्दुत्वात्कुसुमैश्चित्रिता इवेत्युक्तिः ॥ १९ ॥

रा० टी०—मृगा इति । मृगीभिः सहिताः मनोज्ञरूपाः पृषताः सविन्दवो मृगाः कुसुमैः चित्रिता इव लक्ष्यन्ते ॥ १९ ॥

गो० टी०—मृगा इति । पृषताः विन्दुमृगाः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—साधु यथोचितं प्रतिष्ठन्तां गच्छन्तु । गमनफलं विचिन्वन्त्वित्यादि ॥ २० ॥

रा० टी०—साध्विति । सैन्याः साधु यथा स्यात्तथा प्रतिष्ठन्तां काननं वनं विचिन्वन्तु च । तत्प्रयोजनमाह—यथा पुरुषव्याघ्रौ रामलक्ष्मणौ दृश्येते ॥ २० ॥

गो० टी०—साध्विति । साधुसैन्या उचिताः सैनिकाः 'साधुः क्षिप्रचिते सौम्ये सज्जने वार्ष्णेयौ पुमान्' इति वैजयन्ती । प्रतिष्ठन्तां गच्छन्तिवत्यर्थः, दृश्येते दृश्येयातां लकारव्यत्यय आर्षः ॥ २० ॥ २१ ॥

२१] ति० टी०—धूमाग्रं धूमशिखां तेन वह्निमनुमाय तत्संपादकत्वेन राघवावधुमाय भरतमूचुः ॥ २१ ॥

रा० टी०—भरतस्येति । भरतस्य वचः श्रुत्वा शस्त्रपाणयः पुरुषाः तद्वनं विविशुः, ततोऽनन्तरं दूराद्दूमाग्रं ददृशुः ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—नामनुष्ये वनदाहाभावविशिष्टतया प्रत्यक्षं दृश्यमाने इति शेषः । तस्मान्मनुष्यकारणकवह्नयुत्पत्त्या अत्रैव राघवाविति जानीमः ॥ २२ ॥

रा० टी०—ते इति । ते वनप्रवेशनकर्तारः पुरुषाः धूमाग्रं समालोक्य भरतमागताः प्राप्ताः सन्तः ऊचुः । तद्वचनाकारमाह—अमनुष्ये मनुष्यरहिते देशे अग्निर्न भवति एतादृशवने इति शेषः, तेन धूमलिङ्गकाष्ठमात्रेण वह्निरस्माभिर्निश्चित इति ध्वनितमतः राघवौ अत्रैव इति व्यक्तमस्माभिर्निश्चितम् । एतेन तस्मिन् वने दावाभावः सूचितः तेन जलाधिक्यं व्यञ्जितम् ॥ २२ ॥

गो० टी०—ते इति । धूमाग्रं धूमशिखाम् अमनुष्ये मनुष्य-

रहिते देशे अग्निः धूमरेखाविशेषनिश्चितः न भवति अत्र अत्रैव वह्निमत्प्रदेशे राघवौ स्तः व्यक्तं ध्रुवम् ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—राजभीत्या निश्चयेन तथा वक्तुमशक्नुवन्तः पक्षान्तरमाहुः—अथेति । अत्र न तौ तथाप्यन्ये तपस्विनोऽत्र भविष्यन्ति तन्मुखात्तद्वासस्थानलाभो भविष्यतीति भावः ॥ २३ ॥

रा० टी०—इदमनुमानं जनसामान्यबोधकमिति शोतयः आह—अथेति । अथ यदि नरव्याघ्रौ न तर्हि रामोपमा अन्ये तपस्विनः सन्ति, रामोपमा इत्यनेन तद्वननिवासस्य असमर्थजनाशक्यत्वं व्यञ्जितमेतेनात्र रामस्याभावेऽपि रामनिवासस्थलनिश्चयोऽवश्यं भविष्यतीति सूचितम् ॥ २३ ॥

गो० टी०—अथेति । अथ यदि न स्त इत्यर्थः तपस्विनः सन्ति ते प्रष्टव्या इति भावः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—साधुसंमतं न्यायवित्समतं तेषां वचनं श्रुत्वा तत्र प्रदेशे रामावस्थितिं निश्चित्य सर्वान्सैन्यानुवाचा ॥ २४ ॥

रा० टी०—तदिति । अमित्रबलमर्दनः शत्रुसेनानिष्यद्वनो भरत उवाच ॥ २४ ॥

गो० टी०—तदिति । साधुसंमतं साधूनां न्यायविदां संमतम् अमित्रबलमर्दनः अमोघशासन इति यावत् ॥ २४ ॥

२५-२६] ति० टी०—वचनमाह—यत्ता इति । यत्ताः सावधानाः, कोलाहलमकुर्वन्तः । धृतिरित्यशोकमन्त्रिणो नामान्तरम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—यत्ता इति । यत्ताः सावधानाः भवन्तस्तिष्ठन्तु इतः अस्मात् स्थानात् अग्रतोऽप्ये न गन्तव्यमहमेव गमिष्यामि ॥ २५ ॥

रा० टी०—एवमिति । सैन्याः समन्ततः चतुर्दिक्षु तस्थुः भरतस्तु यत्र धूमाग्रं तत्र दृष्टिं समादधत् समस्थापयत् ॥ २६ ॥

गो० टी०—यत्ता इति । यत्ताः निःशब्दा इतः अस्मादेशात् परम् अग्रतः भवद्भिर्न गन्तव्यम् अहमेव राजसु मन्त्रिषु सुमन्त्र एव ऋत्विक्षु गुरुर्वसिष्ठ एव 'धृतिः' इति पाठे सुमन्त्र एवोच्यते ॥ २५ ॥ २६ ॥

१ कानने इति गो. पाठः । २ एताविति रा. पाठः । ३ धूमं चेति गो. पाठः । ४ मन्य इति गो. पाठः । ५ चेदमब्रवीदिति रा. पाठः । ६ गुरुरिति गो. पाठः । ७ सर्वे इति गो. पाठः । ८ समादधदिति गो. पाठः ।

व्यवस्थिता या भरतेन सा चमूर्निरीक्षमाणापि च भूमिमग्रतः ।

बभूव हृष्टा न चिरेण जानती प्रियस्य रामस्य समागमं तदा

॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

चतुर्नवतितमः सर्गः ।

स्वचित्तं प्रसादन्यैदेहाः प्रियं चाकाङ्क्षन्नामस्तत्तद्विशेषं निर्दिशंश्चित्रकूटं वर्णयति ।

दीर्घकालोपितस्तस्मिन्निरौ गिरिवैरप्रियः । वैदेहाः प्रियमाकाङ्क्षन्स्वं च चित्तं विलोभयन् ॥ १ ॥

अथ दाशरथिश्चित्रं चित्रकूटमदर्शयत् । भार्याममरसंकाशः शचीमिव पुरंदरः ॥ २ ॥

न राज्यभ्रंशनं भद्रे न सुहृद्विर्विनाभवः । मनो मे बाधते दृष्ट्वा रमणीयमिमं गिरिम् ॥ ३ ॥

पश्येममचलं भद्रे नानाद्विजगणायुतम् । शिखरैः स्वमिवोद्विद्धैर्धातुमद्भिर्विभूषितम् ॥ ४ ॥

२७] ति० टी०—अपि च या चमूर्भरतेन व्यवस्थिता भरतेन व्यवस्थापिता सा वासाय अग्रतो भूमिं निरीक्षमाणा न चिरेण शीघ्रम् ॥ २७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

रा० टी०—व्यवस्थितेति । या चमूः भरतेन व्यवस्थिता व्यवस्थापिता सा चमूः अग्रतः भूमिं धूमधूमवद्देशं निरीक्षमाणा अत एव रामस्य समागमं न चिरेण झटिति जानती सती रुष्टा बभूव ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-मणावयोध्याकाण्डे त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

गो० टी०—व्यवस्थितेति । अग्रतो धूमं निरीक्षमाणापि च अनेन रामदर्शनत्वरतिशयः सूच्यते व्यवस्थिता भरतेन व्यवस्थापितेत्यर्थः, भरतेन हेतुना व्यवस्थिता वा सा चमूः प्रियस्य रामस्य न चिरेण अचिरेण समागमं जानती सती तदा व्यवस्थाकालेऽपि हृष्टा बभूव 'जानकीप्रियस्य' इति च पाठः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-ऽयोध्याकाण्डव्याख्याने त्रिनवतितमः सर्गः ॥ ९३ ॥

१-२] ति० टी०—अथ कविस्तत्रस्थितरामवृत्तान्तं वर्णयति—दीर्घेत्यादि । प्रियं संतोषमाकाङ्क्षन्निच्छन्स्वाहुरोधेन वोरं वनमागतायाश्चित्तखेदस्योपशमनीयतया चित्रकूटरामणीयकदर्शनेन तच्चित्तमुपलालयन्स्वं च चित्तं वनवासादिखित्रं तथा कुर्वंश्चित्रकूटमदर्शयदित्यन्वयः ॥ १ ॥ २ ॥

रा० टी०—रामवृत्तान्तमाह—दीर्घेत्यादिभिः । गिरिवरप्रियः अत एव तस्मिन् चित्रकूटे गिरौ दीर्घकालोपितः त्रीन् मासान् उपितः अमरसंकाशः दाशरथिः रामः वैदेहाः प्रियं प्रीतिमाकाङ्क्षन् स्वं चित्तं च विलोभयन् वनवासे नियोजयन् सन् चित्रमनेकविधार्थविशिष्टं चित्रकूटं शचीं पुरन्दर इव भार्यामदर्शयत् । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १ ॥ २ ॥

गो० टी०—एवमेतावत्पर्यन्तं भरतकथां प्रस्तुत्य रामस्य चित्रकूटप्रवेशानन्तरदिनेषु विहारतारतम्याभावात् भरतप्राप्ति-दिनसंभूतविहारविशेषान् वर्णयति—दीर्घकाले इत्यादिना सर्गद्वयेन । आदौ श्लोकद्वयमेकान्वयम् । अथ प्रातःकर्तव्य-कर्माहुष्ठानानन्तरं तस्मिन् गिरौ चिरपरिचयेऽपि वैलक्षण्याति-शयादपूर्ववद्भासमाने दीर्घकालोपितः मासमात्रमुपितोऽपि गिरिवनप्रियः 'नवं नवं प्रीतिरहो करोति' इत्युक्तरीत्या गिरिवनयोः नवनवत्वापादकप्रीतिकः वैदेहाः प्रियेण सहैव वनदर्शनकुतूहलायाः प्रियं प्रीतिमाकाङ्क्षन् तद्वारा स्वचित्तं च विलोभयन् प्रीणयन् अमरसंकाशः कुत्रापि निर्भय इत्यर्थः, दाशरथिः रामः चित्रमन्वर्थं चित्रकूटं भार्यां सर्वोत्तमना भरणीयां सीतां शचीं पुरन्दर इव अदर्शयत् "गतिबुद्धिः" इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥ १ ॥ २ ॥

३] ति० टी०—विनाभवो विनावस्थानं मे मनो न बाधत इत्यन्वयः । दृष्ट्वा स्थितस्येति शेषः ॥ ३ ॥

रा० टी०—दर्शनप्रकारं बोधयन्नाह—नेति । हे भद्रे ! राज्यभ्रंशनं राज्यत्यागः गिरिं दृष्ट्वा विद्यमानस्य मे मनो न बाधते सुहृद्विर्विनाभवः स्थितिश्च न बाधते ॥ ३ ॥

गो० टी०—नेति । राज्यात् भक्तजनपूर्णात् विनाभवो विनावस्थानम् अप्छन्दसः, दृष्ट्वा स्थितस्येति शेषः, मनो न बाधते न दुःखाकरोतीत्यर्थः, अयोध्यावासिजनविरहजः खेदः सर्वो निवृत्त इति भावः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—खमिवोद्विद्धः शीलितादिवत्कर्तरि निष्ठा खस्य वेधकैरित्यर्थः, अञ्जलिहैरिति यावत् ॥ ४ ॥

रा० टी०—पश्येति । नानाद्विजगणैः आयुतं व्याप्तं खमाकाशमुद्विद्धैः छिद्रकारैरिव धातुमद्भिः अनेकधातुविशिष्टैः शिखरैर्विभूषितमिममचलं पर्वतं पश्य ॥ ४ ॥

गो० टी०—स्वचित्तविलोभनमुक्त्वा मैथिलीप्रियकरणं दर्शयति—पश्येति । खमाकाशम् उद्विद्धैरिव स्थितैः विद्वोत्थितैरिव स्थितैः अञ्जलिहैरिति यावत्, कर्तरि निष्ठा ॥ ४ ॥

केचिद्व्रजतसंकाशाः केचित्सतजसंनिभाः । पीतमाञ्जिष्ठवर्णाश्च केचिन्मणिवरप्रभाः ॥ ५ ॥
 पुष्पाकैकेतकाभाश्च केचिज्ज्योतीरसप्रभाः । विराजन्तेऽचलेन्द्रस्य देशा धातुविभूषिताः ॥ ६ ॥
 नानामृगगणैर्द्वीपितरक्ष्वृक्षगणैर्वृतः । अदुष्टैर्भात्ययं शैलो बहुपक्षिसमाकुलः ॥ ७ ॥
 आम्रजम्ब्वसनैर्लोध्रैः प्रियालैः पनसैर्धवैः । अङ्गुलैर्भवन्यतिनिशैर्विल्वतिन्दुकवेणुभिः ॥ ८ ॥
 कौशमर्यारिष्टवरणैर्मधूकैस्तिलकैरेपि । वदर्यामलकैर्नीपैर्वेत्रधन्वनबीजकैः ॥ ९ ॥
 पुष्पवद्भिः फलोपेतैश्छायावद्भिर्मनोरमैः । एवमादिभिराकीर्णैः श्रियं पुण्यत्ययं गिरिः ॥ १० ॥
 शैलप्रस्थेषु रम्येषु पश्येमान्कामहर्षणान् । किंनरान्द्रुद्रशो भद्रे रममाणान्मनस्विनः ॥ ११ ॥
 शाखावसक्तान्वद्भ्रांश्च प्रवराण्यस्वराणि च । पश्य विद्याधरस्त्रीणां क्रीडोद्देशान्मनोरमान् ॥ १२ ॥
 जलप्रपातैरुद्भेदैर्निष्पन्दैश्च कचित्कचित् । स्रवद्भिर्भात्ययं शैलः स्रवन्मद इव द्विपः ॥ १३ ॥

५] ति० टी०-श्रतजं रुधिरम् । पीतवर्णा मांजिष्ठवर्णाश्च ५
 ६] ति० टी०-पुष्पः पुष्परसः, अर्कः स्फटिकः, केतकानि
 केतकपुष्पाणि, ज्योतिर्निश्चयम्, रसः पारदरसः ॥ ६ ॥

रा० टी०—केचिदिति । श्वतजसंनिभाः रुधिरारुण्य-
सदृशारुण्यविशिष्टाः केचित्पीतमाञ्जिष्ठवर्णाः पीतमाञ्जिष्ठसदृशव-
र्णवन्तः मणिवरप्रभाः इन्द्रनीलमणिप्रभासदृशप्रभावन्तः केचित्
पुष्पार्ककेतकाभाः पुष्पः पुष्परागः अर्कः स्फटिकः (अर्कः स्फटि-
कसूर्ययोः इत्यमरः । केतकानि केतकपुष्पाणि तत्सदृशः
केचिज्ज्योतीरसप्रभाः ज्योतींषि तारागणाः रसः पारदः तादृ-
शप्रभावन्तः धातुविभूषिताः अचलेन्द्रस्य देशः प्रदेशः विरा-
जन्ते । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ५ ॥ ६ ॥

गो० टी०—केचिदिति । धातुविभूषिताः नानाधातवत्वंकृता
अत एवाचलेन्द्रस्य चित्रकूटस्य केचिदेशाः रजतसंकाशाः
अत्यन्तशुभाः केचित् श्वेतजसंकाशाः रुधिररसदृशवर्णाः मणि-
वरप्रभाः इन्द्रनीलप्रभाः पुष्पार्पकैतकाभाः पुष्पः पुष्परगः
अर्कः स्फटिकः ‘अर्कः स्फटिकसूर्ययोः’ इत्यमरः । कैतकाभाः
ईषत्पाण्डुराः ज्योतीरसप्रभाः ज्योतींषि ताराः ज्वाला वा
‘ज्योतिस्ताराग्निभाज्वालादृक्पुत्रार्थाध्वराग्निषु’ इति वैजयन्ती ।
रसः पारदः श्वेतवर्णवान्तरभेदा उच्यन्ते ॥ ५ ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-द्वीपी महाव्याघ्रः, तरङ्गः क्षुद्रव्याघ्रः,
अदुष्टैस्तपस्विभवासिद्धिदोषरहितैः ॥ ७ ॥

रा० टी०-नानेति । अदुष्टैर्दुष्टतात्यागिभिः, तत्र द्वीपिनो
महाव्याघ्राः तरक्षवः क्षुद्रव्याघ्रास्तेषां गणैः समुद्रैश्च वृतः अयं
शैलो भाति ॥ ७ ॥

गो० टी०—नानासृगगणेति । द्वीपी महाव्याघ्रः तरुः
 क्षुद्रव्याघ्रः अदुष्टैर्बुजिनजनसन्निधानेन शान्ततया हिंसादिदोष-
 रहितैः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-असनः पीतसारः, प्रियालो राजादनम्,
धवाङ्गोलभव्यतिनिशा वृक्षविशेषाः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—अरिष्टो निम्बः, धन्वन इन्द्रयवः, बीज-
प्रचुरफलविशेषा दाडिमादयः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-पुष्यति वर्धयति ॥ १० ॥

रा०टी०-आग्नेति । पुष्पवाद्भिः पुष्पविशिष्टैः फलोपेतैः
फलयुक्तैः छायावद्भिः अतिशयछायाविशिष्टैः अत एव मनोरमैः
आम्रादिभिः एवमादिभिरन्यैरपि आकीर्णः व्याप्तः अयं गिरिः
श्रियं पुष्यति वर्धयतीत्यर्थः । तत्राभ्रजम्बवौ प्रसिद्धौ असनः
पीतशाकः, प्रियालः राजादनः, अङ्गोलादयो वृक्षविशेषाः । श्लो-
कत्रयमेकान्वयि ॥ ८-१० ॥

गो० टी०-आम्नेत्यादि । असनैः पीतसालैः, लोप्रैः
तिरीटैः, प्रियालैः राजादनैः, अङ्गोलैः भग्नैः न्युञ्जैः, तिनिसैः
स्यन्तनैः विल्वैः तिन्दुकैः कालस्कन्धैः, वेषुभिः वंशैः, काश्मरीभिः
मधुपर्णकाख्यैर्वृक्षैः, अरिष्टैः निम्बैः, वरुणैः तित्तशकैः, मधुकैः
गुडपुष्पैः, तिलकैः क्षुरकैः, वदरीभिः आमलकैः, नीपैः कदम्बैः,
वेत्रैः, धन्वनैः इन्द्रध्नैः, बीजकैः बीजप्रचुरफलैः दाडिमैः, पुष्पव-
द्भिरित्यादि सर्ववृक्षविशेषणं पुण्यति वर्धयति ॥ ८-१० ॥

११] ति० टी०—कामहर्षणान् देशानिति शेषः, तत्र रममाणान्किन्नरान्पश्य ॥ ११ ॥

रा० टी०-शैलेति । रम्येषु शैलप्रस्थेषु शैलप्रस्तरेषु
कामहर्षणान् यथेच्छं हर्षविशिष्टान् द्वन्द्वशो रममाणान्
किन्नरान्पश्य ॥ ११ ॥

गो० टी०-शैलप्रस्थेष्विति । रोमहर्षणान् दर्शनमात्रतः
पुलककरान् द्वन्द्वशः जीपुरुषौ द्वौ द्वावित्यर्थः, मनस्विनः
अन्योन्यवद्धमनस्कान् ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०-खड्गान् किन्नराणामिति शेषः, तथा
विश्वधरीणां क्रीडोद्देशान्पश्य तासां शाखावसक्तान्यम्बराणि
च पश्य ॥ १२ ॥

रा० टी०—शास्त्रेति । शाखावसक्तान् शाखाश्रितान् ख-
 झान् विद्याधराणामसीन् विद्याधरस्त्रीणां प्रवरण्यम्बराणि च
 मनोरमान् क्रीडोद्देशान् विहारदेशांश्च पश्य ॥ १२ ॥

गो० टी०-शाखावसक्तानिति । खड्गादीनि विशाधरा-
णामेव, विशाधराः देवयोनिविशेषाः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०-जलप्रपातैरुच्चप्रदेशात्पतद्भिर्जलप्रवाहै-

गुहासमीरणो गन्धान्नानापुष्पभवान्वहून् । घ्राणतर्पणमभ्येत्य कं नरं न प्रहर्षयेत् ॥ १४ ॥
 यदीह शरदोऽनेकास्त्वया सार्धमनिन्दिते । लक्ष्मणेन च वत्स्यामि न मां शोकः प्रहर्षति ॥ १५ ॥
 बहुपुष्पफले रम्ये नानाद्विजगणायुते । विचित्रशिखरे ह्यस्मिन् रतवानस्मि भामिनि ॥ १६ ॥
 अनेन वनवासेन मम प्राप्तं फलद्वयम् । पितृश्चानृण्यता धर्मे भरतस्य प्रियं तथा ॥ १७ ॥
 वैदेहि रमसे कश्चिच्चित्रकूटे मया सह । पश्यन्ती विविधान्भावान्मनोवाक्कायसंमतान् ॥ १८ ॥
 इदमेवामृतं प्राहू राज्ञि राजर्षयः परे । वनवासं भवार्थाय प्रेत्य मे प्रपितामहाः ॥ १९ ॥

रुद्धदैर्धुवच्छद्विग निर्गतैर्निष्पन्दैरल्पनिर्झरैः स्रवद्भिरित्युभय-
 विशेषणं प्रवहद्भिरित्यर्थकम् ॥ १३ ॥

रा० टी०—जलेति । स्रवद्भिः वहद्भिः जलप्रपातैः उन्नत-
 देशादधोदेशे निपतितैर्महानिर्झरैरित्यर्थः । रुद्धदैः ध्रुवच्छद्विग निर्ग-
 च्छद्भिः निष्पन्दैरल्पनिर्झरैश्चोपलक्षितः अयं शैलः स्रवन्मदो
 द्विप इव भाति ॥ १३ ॥

गो० टी०—जलप्रपातैरिति । जलप्रपातैः निर्झरैः उद्धे-
 दैर्धुवच्छद्विग निर्गतैः स्रवद्भिरिति सर्वविशेषणम् ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—गुहासमीरणो गुहाद्वारप्रवृत्तः समी-
 रणः घ्राणतर्पणं कुर्वाण इति शेषः । अभ्येत्य प्राप्य ॥ १४ ॥

रा० टी०—गुहेति । नानापुष्पभवान् गन्धान्भ्येत्य प्राप्य
 गुहासमीरणो गुहासंवन्यो वायुः घ्राणतर्पणं यथा स्यात्तथा कं
 नरं न प्रहर्षयेत्प्रहर्षयेदेवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

गो० टी०—गुहासमीरण इति । घ्राणतर्पणमिति
 क्रियाविशेषणम् ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—शरदः संवत्सरान् ॥ १५ ॥

रा० टी०—यदीति । अनेकाः शरदो वर्षाणि वत्स्यामि त-
 दापि मां शोको न प्रहर्षयति ॥ १५ ॥

गो० टी०—यदीति । हे अनिन्दिते सर्वाङ्गसुन्दरि ! इह वने
 अनेकाः शरदः संवत्सरान् त्वया लक्ष्मणेन कैङ्कर्यलक्ष्मीवता च
 सार्धं यदि वत्स्यामि तदा मां शोकः नगरत्यागजं दुःखं न
 प्रहर्षयति न पीडयिष्यतीत्यर्थः, अत्र यदीत्युक्त्या भाविवासाः
 सृज्यते ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—रतवान् रतिमान् रतिः प्रीतिः ॥ १६ ॥

रा० टी०—तत्र हेतुमाह—बह्विति । विचित्राणि शिखराणि
 यस्य तस्मिन् अस्मिन् चित्रकूटे रतवानतिप्रतिमानस्मि ॥ १६ ॥

गो० टी०—बहुपुष्पफल इति । घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रो-
 त्रप्रीतिकरेऽस्मिन्वने रतवानस्मि प्रीतिशुक्लोऽस्मि भामिनि !
 विशेषतस्त्वत्सन्निधानादिति भावः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—धर्मे सत्यपालनलक्षणे ॥ १७ ॥

रा० टी०—अनेनेति । अनेन संप्रति प्राप्तेन वनवासेन
 फलद्वयं प्राप्तम् । तदेवाह—धर्मे निरतस्य पितुः आनृण्यता ऋण-
 राहित्यं भरतस्य प्रियं भरतविषयकातिप्रीतिश्च ॥ १७ ॥

गो० टी०—न केवलं सुखस्य लाभः किंतु पित्रानृण्यबन्धु

हर्षावपीत्याह—अनेनेति । फलद्वयमेवाह—पितुरिति । धर्मे
 विषये पितुः अनृण्यता आनृण्यं तद्वाक्यकरणमित्यर्थः, भरतस्य
 प्रियं च भरतस्य भाविस्वकैङ्कर्यमिति भावः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—मनोवाक्कायसंमतान्स्तत्प्रियान्वर्णने वा-
 क्प्रियता । भावाः पदार्थाः । 'संयता' इति पाठे सभ्यङ्गनियमि-
 तकरणत्रयेत्यर्थः । 'संयता' इति बहुवचनान्तपाठे भावानित्यस्य
 विशेषणम् । लिङ्गव्यत्यय आर्प इति तीर्थः । तत्र न कंचित्युक्त-
 मर्थं पश्यामः ॥ १८ ॥

रा० टी०—वैदेहीति । मनोवाक्कायसंमतान्मनआयुक्त-
 लान् विविधान् भावान् पदार्थान् पश्यन्ती त्वं रमसे कश्चित् १८

गो० टी०—एवं स्वप्रीतिश्रुत्वा सीताप्रीतिं पृच्छति—वैदे-
 हीत्यादिना । वैदेहि ! भोगोपोद्गतकेलीचुलकितभगवद्वैचरूप्या-
 न्भवां त्वां जानासि किं मया भोगस्रोतसि त्वां प्रधानीकुर्वन्तं
 मां जानासि । पाठभेदः मया भोगस्रोतसि त्वामप्रधानीकुर्वन्तं
 मां जानासि किं चित्रकूटे भोगस्थानसौभाग्यमपि वाङ्मनसा-
 विषयं जानासि । तदस्थोदीपनविभावनप्याह—पश्यन्तीति ।
 मनोवाक्कायाः संयताः यैस्तान् स्ववशीकृतजनमनोवाक्कायानि-
 त्यर्थः 'मनोवाक्कायसंयता' इति पाठे संनियमितकरणत्रयेत्यर्थः ।
 विविधान् मलयानिलकोकिलालापभरझङ्कारपुष्पहासप्रभृति-
 भेदान् भावान् विभावान् पश्यन्ती रमसे कश्चित्, यद्वा भावान्
 किन्नरमृगादीनां चेष्टा 'भावो लीलाक्रियाचेष्टाभूत्यभिप्रायज-
 न्तुषु' इति वैजयन्ती ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—इदमेव नियमसहितं वनेऽवस्थानमेव
 अमृतं प्राहुर्मोक्षसाधनं प्राहुः । मे प्रपितामहा मन्वादयः ।
 वनवासे प्रेत्यैतच्छरीरत्यागोत्तरं भवार्थाय भवः शिवो हिरण्य-
 गर्भस्तच्छोकप्राप्तिरूपयार्थाय प्रयोजनायाहुरित्येके । भवार्थाय
 संसारलेशनिवृत्तये इति कतको व्याचष्टे ॥ १९ ॥

रा० टी०—वनवासस्योत्तमत्वे शिष्टाचारं प्रमाणयन्नाह—
 इदमिति । हे राज्ञि ! भवार्थाय लोककल्याणाय प्रवृत्ता इति
 शेषः, परे उत्कृष्टाः राजर्षयो मे प्रपितामहाः मष्टिप्रभृतयः प्रेत्य
 विचार्य इदं सनियमं वनवासममृतं प्राहुः । सर्वनाम्नाश्चैदं वि-
 धेयान्यतरलिङ्गतेति नियमात् ऋजुता ॥ १९ ॥

गो० टी०—न केवलमयं वनवासो भोगाय आध्यात्मिकसा-
 धकश्चेत्याह—इदमिति । वनवासं वनवासरूपम् इदम् अमृ-

शिलाः शैलस्य शोभन्ते विशालाः शतशोऽभितः । बहुला बहुलैर्वर्णैर्नीलपीतामितारुणैः ॥ २० ॥
 निशि भान्त्यचलेन्द्रस्य हुताशनशिखा इव । ओपध्यः स्वप्रभालक्ष्म्या भ्राजमानाः सहस्रशः ॥ २१ ॥
 केचित्क्षयनिभा देशाः केचिदुद्यानसंनिभाः । केचिदेकशिला भान्ति पर्वतस्यास्य भामिनि ॥ २२ ॥
 भिच्चेव वसुधां भाति चित्रकूटः समुत्थितः । चित्रकूटस्य कूटोऽयं दृश्यते सर्वतः शुभः ॥ २३ ॥
 कुष्ठस्थगरपुंनागभूर्जपत्रोत्तरच्छदान् । कामिनां स्वास्तरान्पश्य कुशेशयदलायुतान् ॥ २४ ॥
 मृदिताश्चापविद्धाश्च दृश्यन्ते कमलस्रजः । कामिभिर्वनिते पश्य फलानि विविधानि च ॥ २५ ॥
 वस्वौकसारां नलिनीमतीत्योत्तरान्कुरुन् । पर्वतश्चित्रकूटोऽसौ बहुमूलफलोदकः ॥ २६ ॥

तम् अमृतवद्गोचरं वस्तु मे प्रपितामहाः मत्पितृवंश्याः परे पूर्वं राजर्षयः प्रेत्य प्रारब्धशरीरवियोगं प्राप्य भवार्थाय संसारविनाशयेत्यर्थः, तमसे दीपो मशकार्थो धूम इत्यादिवन्निर्देशः प्राहुः प्रोचुः । यद्वा इदमिति लिङ्गव्यत्यय आर्षः इदम् इमं वनवासं वानप्रस्थोचितनियमसहितं वनवासम् अमृतं प्राहुः मोक्षसाधनं प्राहुः 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते । अयचित्ते च मोक्षे च धन्वन्तरिस्तुवर्णयोः' इति वैजयन्ती । प्रेत्य भवार्थाय देवादिदेशान्तरपरिग्रहरूपप्रयोजनाय च प्राहुः । रघुवंश्याः राजर्षयः वानप्रस्थोचितं वनवासं स्वर्गसाधनम् अपवर्गसाधनं च प्राहुरित्युक्तं भवति ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—अभित इति पदम् ॥ २० ॥

रा० टी०—शिला इति । अभितः चतुर्दिक्षु विशालाः विस्तीर्णाः बहुलाः अनेकविधाः नीलादिभिर्बहुलैर्वर्णैरुपलक्षिताः शैलस्य शतशः बहवः शिलाः शोभन्ते ॥ २० ॥

गो० टी०—शिला इति । विशालाः विपुलाः बहुलैः उल्लङ्घैः नीलादिभिर्वर्णैरुपलक्षिताः बहुलाः बहुविधाः शैलस्य चित्रकूटस्य शिलाः शतशः अभितः शोभन्ते ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—अचलेन्द्रसंन्धयोपध्यः स्वकान्तिसंपदा शोभमाना अग्निशिखा इव निशि भान्ति ॥ २१ ॥

रा० टी०—निशीति । स्वप्रभालक्ष्म्या स्वकान्तिसंपत्त्या भ्राजमानाः सहस्रशः ओपध्यः निशि हुताशनशिखा इव भान्ति २१

गो० टी०—निशीति । अचलेन्द्रस्य ओपध्यः महौपधयः स्वप्रभालक्ष्म्याः प्रभालक्ष्यस्वरूपाः अत एव भ्राजमानाः भासमानाः निशि सहस्रशो भान्ति ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—क्षयनिभा गृहसदृशाः अतिनिविडबहुपलाशदृक्षत्वात् उद्यानसंनिभाश्चम्पकमालत्यादिनाहुल्यात् एकशिला अनेकजनावस्थानक्षमैकशिलायुक्ताः ॥ २२ ॥

रा० टी०—केचिदिति । अस्य पर्वतस्य केचिदेशाः प्रदेशाः क्षयनिभाः भवनसदृशाः केचिदुद्यानसंनिभाः कृत्रिमपुष्पाटिकासदृशाः केचिदेकशिलाः केवलप्रस्तरवन्तश्च भान्ति ॥ २२ ॥

गो० टी०—केचिदिति । अस्य पर्वतस्य देशाः केचित्क्षयनिभाः गृहसदृशाः 'धिष्ण्यं धाम निकेतनं च सदनं वस्त्यं च

वास्तु क्षयः' इतिहलायुधः बहुगुहावत्त्वादिति भावः । उद्यानसंनिभाः बहुलतादृशवत्त्वात् एकशिलाः शिलाभेदरहिताः ॥ २२ ॥ २३ ॥

२३ ति० टी०—कूटोऽग्रभागः ॥ २३ ॥

रा० टी०—भिच्चेति । वसुधां पृथ्वीं भित्त्वा इव स्रजस्थितः चित्रकूटो भाति अयं कूटः शृङ्गं च सर्वतः शुभो दृश्यते ॥ २३ ॥

२४ ति० टी०—कुष्ठमुत्पलमिति तीर्थः । स्थगरः पुत्रजीवकः, भूर्जो भूर्जपत्रदृक्षः, एतेषां पत्राण्युत्तरच्छदा येषां तान्कामिनां स्वास्तरानास्तराणि कुशेशयं पद्मं तद्वलैरासमन्तायुतान्पश्य ॥ २४ ॥

रा० टी०—कुष्ठेति । कुष्ठस्थगरपुत्रागभूर्जपत्राणि उत्तरच्छदाः उत्तरास्तराणि येषां तान्कुशेशयदलायुतान् कमलच्छदविशिष्टान् कामिनां स्वास्तरान् शोभनास्तराणि पश्य । तत्र कुष्ठमुत्पलमिति तीर्थः स्थगरः पुत्रजीविकः । किंच कुशेशयदलायुतान् कुशदीनामुत्तरच्छदान् श्रेष्ठपत्राणि कामिनां स्वास्तरान्पश्य ॥ २४ ॥

गो० टी०—कुष्ठेति । कुष्ठं पारिभाष्यम् 'व्याधिः कुष्ठं पारिभाष्यं वाप्यं पाकलमुत्पलम्' इत्यमरः । पुत्रागपुष्पाणि स्थगराणि पुत्रकसंज्ञिकदृक्षविशेषपुष्पाणि भूर्जपत्राणि भूर्जदृक्षत्वचः एतानि उत्तरच्छदाः उपर्यास्तराणि येषां तान् कुशेशयदलायुतान् पद्मदलव्याप्तान् स्वास्तरान् शयनानीत्यर्थः ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—फलानि भुक्तानीति शेषः ॥ २५ ॥

रा० टी०—मृदिता इति । कमलस्रजः कामिभिर्मृदिताः प्रमदिताः अपविद्धाः त्यक्ताश्च दृश्यन्ते विविधानि फलानि पश्य ॥ २५ ॥

गो० टी०—मृदिता इति । मृदिताः कृतमर्दनाः प्राणादिभोगेन म्लाना इत्यर्थः, अपविद्धास्त्यक्ताः । फलानीत्यत्रापि मृदिताण्यपविद्धानीति योज्यम् ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—वस्वौकसारा कुबेरनगरी, नलिनी शकनगरी 'वस्वौकसारा श्रीदस्य शकस्य नलिनी पुरी' इति हरिः । अतीत्य शोभते इति शेषेणान्वयः ॥ २६ ॥

रा० टी०—वस्विति । वस्वौकसारा कुबेरनगरीं नलिनीमिन्द्रनगरीमुत्तरान् कुक्षं अतीत्य अतिक्रम्य असौ चित्रकूटः पर्वतः वर्तते नगरद्वयस्रज्जादप्यधिकं सुखमत्रेति तात्पर्यम् ॥ २६ ॥

इमं तु कालं वनिते विजहिवांस्तनया च सीते सह लक्ष्मणेन ।

रतिं प्रपत्स्ये कुलधर्मवर्धिनीं सतां पथि स्वैर्नियमैः परैः स्थितः

॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

पञ्चनवतितमः सर्गः ।

मैथिलीप्रियकामेण रामेण तत्तद्विशेषप्रदर्शनपूर्वककृतं मन्दाकिनीवर्णनम् ।

अथ शैलाद्विनिष्क्रम्य मैथिलीं कोशलेश्वरः । अदर्शयच्छुभजलां रम्यां मन्दाकिनीं नदीम् ॥ १ ॥
अब्रवीच्च वरारोहां चन्द्रचारुनिभाननाम् । विदेहराजस्य सुतां रामो राजीवलोचनः ॥ २ ॥
विचित्रपुलिनां रम्यां हंससारससेविताम् । कुसुमैरुपसंपन्नां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ॥ ३ ॥
नानाविधैस्तीररुहैर्वृतां पुष्पफलद्रुमैः । राजन्तीं राजराजस्य नलिनीमिव सर्वतः ॥ ४ ॥
मृगयूथनिपीतानि कलुषाम्भांसि सांप्रतम् । तीर्थानि रमणीयानि रतिं संजनयन्ति मे ॥ ५ ॥
जटाजिनधराः काले वलकलोत्तरवाससः । ऋषयस्त्ववगाहन्ते नदीं मन्दाकिनीं प्रिये ॥ ६ ॥

गो० टी०—वस्वौकसारामिति । वस्वौकसारा पूर्वदि-
गवस्थिता शक्रपुरी 'वस्वौकसारा शक्रस्य पूर्वस्यां दिशि
संस्थिता' इति विष्णुपुराणवचनात्, यद्वा वस्वौकसारा कुबेर-
पुरी 'पुरी वस्वौकसारा स्याद्विमानं पुष्पकोऽस्त्रियाम्' इति यादवः ।
नलिनीं मानससरसीं सौगन्धिकारुण्यसरसीं वा अत्येतीव रम-
णीयतया अतिकामतीव ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—हे वनिते सीते ! परैः श्रेष्ठैः स्वैः स्वीयै-
र्नियमैः सह सतां पथि स्थितः सन् इमं कालं चतुर्दशवर्षमितं
त्वया लक्ष्मणेन च सह विजहिवान्प्राप्तविहारो यदि भाविष्यामि
तदा कुलधर्मवर्धिनीं रतिं सौख्यं प्रपत्स्ये प्राप्स्यामि ॥ २७ ॥

अष्टाविंशतिश्लोका अत्रेति कतकः ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

रा० टी०—इममिति । हे वनिते ! परैः उत्कृष्टैः स्वैर्निय-
मैरुपलब्धितः अत एव सतां पथि स्थितोऽहमिमं चतुर्दशवर्षप्र-
मितं कालं यदि विजहिवान् विहारवान् तदा कुलधर्मवर्धिनीं
रतिं प्रपत्स्ये ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वयोध्याकाण्डे चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

गो० टी०—इममिति । हे वनिते सीते ! परैः श्रेष्ठैः नियमैः
सतां राजर्षीणां पथि स्थितः सन् इमं कालं चतुर्दशसमासं-
मितं कालं त्वया लक्ष्मणेन च सह इह चित्रकूटे विजहिवान्
विहृतवान् विपूर्वादर्तेर्लिङ्गः कस्यरादेशः पश्चात्कुलधर्मवर्धिनीं
कुलधर्मः प्रजापालनं तद्वर्धनीं रतिं राज्यसुखं प्रपत्स्ये ॥ २७ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरव्याख्यान-
ेऽयोध्याकाण्डव्याख्याने चतुर्नवतितमः सर्गः ॥ ९४ ॥

१] ति० टी०—अथ नदीप्रदर्शनेनोपलभ्यति—अथेति ॥ १ ॥

१ वर्षनीमिति गो. पाठः ।

रा० टी०—शैलविनिष्क्रमणानन्तरकालिकरामोक्तिं वर्ण-
यितुमाह—अथेति । अथ शैलशोभाप्रदर्शनानन्तरं कोशलेश्वरो
रामः शैलाद्विनिष्क्रम्य निर्गत्य मन्दाकिनीमदर्शयत् ॥ १ ॥

गो० टी०—एवं वनगिरिप्रदर्शनेनोपलभ्य नदीप्रदर्शनेनापि
लभ्यति—अथेत्यादिना ॥ १ ॥

२] ति० टी०—वरारोहाद्युत्तमस्त्रीम् ॥ २ ॥

रा० टी०—अब्रवीदिति । वरोऽद्भुतः आरोहः प्रादुर्भावो
यस्यास्तां विदेहराजस्य सुतां रामोऽब्रवीत् ॥ २ ॥

गो० टी०—अब्रवीदिति । वचने हेतुः तत्सौन्दर्यमित्या-
शयेनोक्तम्—वरारोहामित्यादि । वरारोहाम् आरुह्यत इति
आरोहो जघनं गुरुजघनामित्यर्थः चारुचन्द्रनिभाननामित्यनेन
रतिरमणनिदर्शितवनगिरिविलोकनकुतूहलविकसितवदनत्वसुख-
म् । राजीवलोचनः विस्मयोत्कृष्टनयन इत्यर्थः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—कुसुमैः पद्मादिभिः ॥ ३ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—विचित्रेति । विचित्राणि
पुलिनाणि यस्यां तां हंसदिसेवितां कुसुमैः पुष्पैः उपसंपन्नां युक्तां
तीररुहैः तीरजनितैः पुष्पफलद्रुमैः सर्वतो वृतां राजराजस्य कुबे-
रस्य नलिनीं सौगन्धिकसरसीमिव दशरथस्य सरयूमिव वा
राजन्तीं मन्दाकिनीं नदीं पश्य । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ३ ॥ ४ ॥

गो० टी०—विचित्रेति । पुलिनस्य विचित्रत्वं नवोलपाल-
कृतत्वात् । सारसाः हंसविशेषाः अत्र वस्तुना पृथुजघनकलङ्क-
रसुन्दरकरपदवदनवती भवतीव भातीत्यलङ्कारध्वनिः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—पुष्पफलद्रुमैस्तैर्दुमैस्तीरभवे राजन्तीं शोभ-
मानाम् । राजराजः कुबेरस्तस्य नलिनी सौगन्धिकारुण्या ॥ ४ ॥

गो० टी०—नानाविधैरिति । राजराजस्य कुबेरस्य
नलिनीं सौगन्धिकसरसीम् ॥ ४ ॥

५-६] ति० टी०—तीर्थान्यवतारमार्गाः रतिं प्रीतिम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

आदित्यमुपतिष्ठन्ते नियमादूर्ध्वबाहवः । एते परे विशालाक्षि मुनयः संशितव्रताः ॥ ७ ॥
 मारुतोद्धूतशिखरैः प्रवृत्त इव पर्वतः । पादपैः पुष्पपत्राणि मृजद्विरभितो नदीम् ॥ ८ ॥
 कचिन्मणिनिकाशोदां कचित्पुलिनशालिनीम् । कचित्सिद्धजनाकीर्णां पश्य मन्दाकिनीं नदीम् ॥ ९ ॥
 निर्धूतान्वायुना पश्य विततान्पुष्पसंचयान् । पोद्भूयमानानपरान्पश्य त्वं तैनुमध्यमे ॥ १० ॥
 पश्यैतद्वल्गुवचसो रथाङ्गाह्वयना द्विजाः । अधिरोहन्ति कल्याणि निष्कूजन्तः शुभा गिरः ॥ ११ ॥
 दर्शनं चित्रकूटस्य मन्दाकिन्याश्च शोभने । अधिकं पुरवासाच्च मन्ये तव च दर्शनात् ॥ १२ ॥
 विधूतकैलसपैः सिद्धैस्तपोदमशमान्वितैः । नित्यविक्षोभितजलां विगाहस्व मया सह ॥ १३ ॥

रा० टी०—मृगेति । मृगयैर्निपीतानि अत एव कछुपाणि अम्भांसि येषु तानि अत एव रमणीयानि तीर्थानि अवताराध्वानः मे रतिं संजनयन्ति ॥ ६ ॥

गो० टी०—मृगयूथेति । मृगयूथनिपीतानि अत एव कछुपाणि रमणीयानि कुङ्कुमरसाभानि अम्भांसि येषु तानि तीर्थानि अवताराः रतिम् अवगाहनविषयां प्रीतिम् ॥ ६ ॥

रा० टी०—जटेति । जटाजिनधराः जटाश्च अजिनानि मृगतत्वचश्च तेषां धराः धारकाः वल्कलान्येवोत्तरवासांसि येषां ते ऋषयः काले मन्दाकिनीमवगाहन्ते ॥ ६ ॥

गो० टी०—जटेति । काले स्वनियमोचितकाले अवगाहन्ते मज्जन्ति । प्रिये इत्यन्यत्र दृष्टिर्निवार्यते ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—उपतिष्ठते मन्त्रैरुपस्थानं कुर्वते । एते परे मुनयः प्रकाशन्ते जपपरा इति शेषः ॥ ७ ॥

रा० टी०—आदित्यमिति । हे विशालाक्षि ! नियमात् शास्त्रोक्तनियोगादेतोः ऊर्ध्वबाहवः परे पूर्वोक्ताश्च भिन्ना संशितव्रताः मुनयः आदित्यमुपतिष्ठन्ते ॥ ७ ॥

गो० टी०—आदित्यमिति । उपतिष्ठन्ते “उपान्मन्त्रकरणे” इत्यात्मनेपदम् । नियमादेतोः परे पूर्वोक्तशुनिभ्योऽन्ये संशितव्रताः तीक्ष्णनियमाः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—प्रवृत्त इव नृत्तं कर्तुमुपकान्त इव अत एव पुष्पाक्षलिकरणं पादपैः ॥ ८ ॥

रा० टी०—मारुतेति । मारुतेन वायुना उद्धूतानि शिखराणि शिखाः येषां तैः अत एव नदीमभितः सर्वतः पुष्पपत्राणि मृजद्विः विसृजद्विः पादपैर्दृष्टैः उपलक्षितः पर्वतः प्रवृत्तः नृत्यप्रारम्भं वा आस्तेति(?)शेषः ॥ ८ ॥

गो० टी०—मारुतोद्धूतशिखरैरिति । मारुतोद्धूतशिखरैः वायुकम्पितशालैः पुष्पाणि मृजद्विः मुञ्चद्विः पादपैः प्रवृत्त इव नृत्यं कर्तुमुपक इव आदिकर्मणि कः लोके हि नृत्योयुक्तः पुष्पाणि परिविकीर्य हस्तौ चालयति तद्वदित्युत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—मणिनिकाशं मुक्तानिकाशमुदकं यस्यास्ताम् ॥ ९ ॥

रा० टी०—कचिदिति । कचिच्च कस्मिंश्चित्प्रदेशे मणिनिकाशोदां मुक्तासदृशजलां कचिच्च पुलिनशालिनीं पुलिनाश्रयाम् अगाधजलवत्तया नीलजलात्वेन प्रतीयमानामित्यर्थः, कचिच्च सिद्धजनैः आकीर्णां व्याप्तां मन्दाकिनीं पश्य ॥ ९ ॥

गो० टी०—कचिदिति । मणिनिकाशोदां मुक्तामणिनिभजलाम् उदकस्योदभाव आर्पः कचिच्चीरे सिद्धजनेनावगाहनोयुक्तेनावकीर्णाम् एतेन श्वेतवसना पृथुजघना कामुकावृता नारी शोत्यते ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—अम्भसि पोद्भूयमानान्पुनः पुनः स्तवमानान्पुष्पसंचयान्पश्य । ‘पश्येहाचलमध्यमे’ इति पाठः कृशत्वाच्चलनाशक्तमध्यवतीत्यर्थे इति कतकः ॥ १० ॥

रा० टी०—निर्धूतानिति । वायुना निर्धूतानत एव विततान् नयुभयकूले व्याप्तान् पुष्पसंचयान् त्वं पश्य अपरान् त्वं पश्य भिन्नान् पोद्भूयमानान् पुनः पुनर्जले स्तवमानान् त्वं पश्य ॥ १० ॥

गो० टी०—निर्धूतानिति । वायुना निर्धूतान् विततान् तीरे व्याप्तान् पुष्पसंचयान्पश्य, जलमध्यगान् पोद्भूयमानान् भृशं पुनः पुनर्वा स्तवमानान् अपरान् पुष्पसंचयांश्च त्वं पश्य । प्रियहृत्तार्थगलितवसना नारीव लक्ष्यत इति व्यङ्ग्यम् ॥ १० ॥

११] ति० टी०—रथाङ्गाह्वयनाश्चक्रवाकाः रथाङ्गं तद्वाचकः शब्दे आह्वयने नामनि येषामिति विग्रहः । अधिरोहन्ति पुलिनीति शेषः ॥ ११ ॥

रा० टी०—पश्येति । वल्गुवचसः मनोहरवाचः अत एव शुभाः गिरः निष्कूजन्तः रथाङ्गाह्वयनाः रथाङ्गम् आह्वयनं संज्ञा येषां ते चक्रवाका द्विजाः पक्षिणः अधिरोहन्ति पुलिनमिति शेषः, त्वं पश्य ॥ ११ ॥

गो० टी०—तानिति । वल्गुवचसः रत्यर्थाह्वानकालिकरम्यवचसः शुभाः गिरः निष्कूजन्तः रतिकालिकस्वरान् कुर्वन्तः रथाङ्गाह्वयनाश्चक्रवाकाः द्विजाश्चक्रवाकाः तान् पुष्पसंचयान् अधिरोहन्ति शयनमारोहन्तीत्यर्थः । अनेन चक्रवाकरतिर्दंशिता ॥ ११ ॥

१२-१३] ति० टी०—तव दर्शनाच्चाधिकमधिकसुखावहम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

सखीवच्च विगाहस्व सीते मन्दाकिनीं नदीम् । कमलान्यवमज्जन्ती पुष्कराणि च भामिनि ॥ १४ ॥
 त्वं पौरजनवद्व्यालानयोऽध्यामिव पर्वतम् । मन्यस्व वनिते नित्यं सरयूवदिमां नदीम् ॥ १५ ॥
 लक्ष्मणश्चैव धर्मात्मा मन्निदेशे व्यवस्थितः । त्वं चानुकूला वैदेहि प्रीतिं जैनयती मम ॥ १६ ॥
 उपस्पृशंस्त्रिषवणं मधुमूलफलाशनः । नायोध्यायै न राज्याय स्पृहये चैत्वया सह ॥ १७ ॥

इमां हि रम्यां गैजयूथलोडितां निपीततोयां गजसिंहवानरैः ।

सुपुष्पितां पुष्पभरैरलंकृतां न सोऽस्ति यः स्यान्न गतक्लमः सुखी

॥ १८ ॥

रा० टी०—दर्शनमिति । हे शोभने ! चित्रकूटस्य मन्दाकिन्याश्च दर्शनं तव दर्शनात् एकान्ते निरन्तरं समावलोक्यतेतोः पुरवासात् अयोध्यावाससुखात् अधिकं मन्ये ॥ १२ ॥

गो० टी०—दर्शनमिति । हे शोभने निर्मत्सरे ! चित्रकूटस्य दर्शनं पुरवासाधिकं चित्रकूटवासः पुरवासादप्यधिकसुखावहः एकान्तभोगस्थानत्वादिति भावः । मन्दाकिन्या दर्शनं तव दर्शनादप्यधिकसुखकरम् उद्दीपनत्वादिति भावः ॥ १२ ॥

रा० टी०—विधूतेति । तपोदमसमान्वितैः तपआदियुक्तैः अत एव विधूतकल्मषैः सिद्धैः नित्यविश्वोभितजलां नित्यं विश्वोभितमवगाहितं जलं यस्यास्तां मन्दाकिनीं मया सह विगाहस्व ॥ १३ ॥

गो० टी०—विधूतकलुषैरिति । तपोदमशमान्वितैः अत एव विधूतकल्मषैः निष्पापैः सिद्धैः सिद्धसाधननिष्ठैः नित्यविश्वोभितजलां सदा तत्त्वानेन तत्पादरेषणयां मन्दाकिनीं मया सह विगाहस्व मामप्रधानीकृत्य जलक्रीडारसमनुभवेत्यर्थः नित्यविश्वोभितजलामित्यनेन जलक्रीडोपकरणकुसुम्भादिसामग्रीं दर्शिता ॥ १३ ॥

१४-१६] ति० टी०—सखीवद् मन्दाकिन्या इति शेषः । कमलपुष्करे रक्तसितपत्रे तान्यवमज्जन्ती प्रक्षिपन्ती ॥ १४-१६ ॥

रा० टी०—सखीवदिति । हे सीते ! कमलानि रक्तपत्राणि पुष्कराणि सितपत्राणि च अवमज्जन्ती जले निमज्जन्ती सती सखीवद् विषयानां मन्दाकिनीं नदीं त्वं विगाहस्व । निमज्जयन्तीत्यनेन तत्रत्यजलस्य कमलाच्छाद्यत्वं ध्वनितम् ॥ १४ ॥

गो० टी०—सखीवदिति । सरय्वा यथा सलिलमवगाहसे तथा मया सह विगाहस्व कमलानि रक्ताब्जानि पुष्कराणि सितान्भोजानि अवमज्जन्ती अवमज्जयन्ती स्तनजघनाघातजनिततरङ्गैरिति भावः । यद्वा तव वदनकान्तिनिर्जिततया लज्जया अवमज्जयन्ती वेत्सुत्प्रेक्षा ॥ १४ ॥

रा० टी०—त्वमिति । व्यालान् वनचरान् पौरजनवद्

मन्यस्व अयोध्यामिव पर्वतं मन्यस्व सरयूमिव मन्दाकिनीं मन्यस्व ॥ १५ ॥

गो० टी०—त्वमिति । त्वं व्यालान् वनचरजन्तून् पौरजनवत्पश्य पौरजनप्रीतिं व्यालेषु कुर्वित्यर्थः, एवमुत्तरत्रापि अतः पौरजनाशनवलोकनहेतुः न कार्य इति भावः ॥ १५ ॥

रा० टी०—लक्ष्मण इति । मन्निदेशे आज्ञायां व्यवस्थितः संस्थितः लक्ष्मणः अनुकूला त्वं च मम प्रीतिं जनयथः ॥ १६ ॥

गो० टी०—लक्ष्मण इति । सौभ्रात्रम् अनुकूलभार्यत्वं च सौख्यरसायनमिति भावः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—उपस्पृशन् ज्ञानं कुर्वन् ॥ १७ ॥

रा० टी०—उपस्पृशन्निति । त्वया सह त्रिषवणं त्रिकालुपस्पृशन् ज्ञानं कुर्वन्सन् मधुमूलफलाशनाऽहमयोध्यायै राज्याय च न स्पृहये ॥ १७ ॥

गो० टी०—उपस्पृशन्निति । हे वैदेहि ! त्वया सह त्रिषवणं त्रिसंध्यम् उपस्पृशन् स्नानं कुर्वन् मधुमूलफलाशनाऽहमयोध्यायै न स्पृहये राज्याय च न स्पृहये “स्पृहेरीप्सितः” इति संप्रदानसंज्ञा ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—सुपुष्पितां सुपुष्पितवनान्तामवगाह्य यः सुखी न स्यात्स नास्तीत्यन्वयः ॥ १८ ॥

रा० टी०—इमामिति । गजयूथलोडितां गजयूथैः लोडितां गजादिभिः पीततोयां सुपुष्पितां शोभनपुष्पविशिष्टतरुमतीम् अत एव पुष्पभरैः अलंकृतामिमां रम्यां मन्दाकिनीमवगाह्य गतक्लमः निवृत्तग्लानिः अत एव सुखी परमानन्दविशिष्टः यो न स्यात् स जनो नास्ति ॥ १८ ॥

गो० टी०—इमामिति । इमां मन्दाकिनीं मृगयूथशालिनीं ‘मृगयूथलोडिताम्’ इति च पाठः गजसिंहवानरैः आश्रममहित्रा शान्तवैरैरित्यर्थः । निपीततोयामिति पापहरत्यमुक्तं, पुष्पभरैः वृक्षैः अनेनोद्दीपनत्वमुक्तम्, उपस्पृशन्नित्यनुपपद्यते यः अगतक्लमः सुखी न स्यात्स नास्ति सर्वोऽप्यत्र ज्ञात्वा गतक्लमो भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

१ अपीति गो. पाठः । २ जनयथ इति गो. रा. पाठः । ३ उचेति गो. पाठः । ४ मृगयूथशालिनीमिति गो. पाठः । ५ पुष्पितैरिति गो. पाठः । ६ भेरिति गो. पाठः । ७ स्यादगतक्लम इति गो. पाठः ।

इतीव रामो बहुसंगतं वचः प्रियासहायः सरितं प्रति ब्रुवन् ।

चचार रम्यं नयनाञ्जनप्रभं स चित्रकूटं रघुवंशवर्धनः

॥ १९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

१ इतः परं प्रक्षिप्तोऽयं सर्गो दृश्यते ।

वैदेह्या रामं विहरमाणो रामः कदाचन चित्रकूटाधित्यकास्थकन्दरं प्रविश्य स्वाङ्कशायिन्याः सीतायाः फालपट्टके मनःशिलाप-
ङ्कतिलकं विधाय केसरदिक्कुसुमैर्धम्मिल्लमलंकृत्य स्वाश्रमं ययौ । रामचोदिता सीता लक्ष्मणानीतमृगमांसैर्भूतेभ्यो वलिं विधायान्वशिष्टं
ताभ्यां पर्यवेपथ्यदधावशिष्टं काकेभ्यो रक्षन्त्यास्तस्याः कश्चित्काकस्तनान्तरं प्राप्य पीडां जनयामास । तद्विलोक्य क्रुद्धो रामस्तस्मिन्नै-
पीकास्त्रं मुमोच । अथ कुत्राप्यलव्यशरणत्वात्पादमूलमेवागतस्य तस्यैकाक्षि संछिद्य तं ररक्ष ।

रामस्तु नलिनीं रम्यां चित्रकूटं च पर्वतम् । उत्तरे तु गिरिः पादे चित्रकूटस्य राघवः ॥ १ ॥

ददर्श कन्दरं रम्यं शिलाधातुसमन्वितम् । सुखप्रसेकैस्तरुभिः पुष्पभारावलम्बितम् ॥ २ ॥

संवृतं च रहस्यं च मत्तद्विजगणायुतम् । तद्गृष्ट्वा सर्वभूतानां मनोदृष्टिहरं वनम् ॥ ३ ॥

उवाच सीतां काकुत्स्थो वनदर्शनविस्मितः । वैदेहि रमते चक्षुस्तवास्मिन्गिरिकन्दरे ॥ ४ ॥

परिश्रमविधातार्थं साधु तावदिहास्यताम् । त्वदर्थमिह विन्यस्ता त्वियं शृङ्गणसमा शिला ॥ ५ ॥

यस्याः पार्श्वे तरुः पुष्पैः प्रविष्ट इव केसरैः । राघवेणैवमुक्ता सा सीता प्रकृतिदक्षिणा ॥ ६ ॥

उवाच प्रणयस्त्रिगुणमिदं शृङ्गणतरं वचः । अवश्यकार्यं वचनं तव मे रघुनन्दन ॥ ७ ॥

बहुशो भ्रमितश्चाद्य तव चैवं मनोरथः । एवमुक्त्वा वरारोहा शिलां तामुपसर्प ह ॥ ८ ॥

सह भर्त्राऽनवद्याङ्गी रन्तुकामा मनस्विनी । तामेवं ब्रुवतीं सीतां रामो वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥

रम्यं पश्यसि भूतार्थं वनं पुष्पितपादपम् । पश्य देवि गिरौ रम्ये रम्यपुष्पाङ्कितानिमान् ॥ १० ॥

गजदन्तक्षतान्शृङ्गान्पश्य निर्यासवर्षिणः । झल्लिकाविरुतैर्दीर्घै रदन्तीव समन्ततः ॥ ११ ॥

पुत्रप्रियोऽसौ शकुनिः पुत्रपुत्रेति भाषते । मधुरां करुणां वाचं पुरेव जननी मम ॥ १२ ॥

विहगो भृङ्गराजोऽयं शालस्कन्धसमास्थितः । संगीतमिव कुर्वाणः कोकिलेनावकूजति ॥ १३ ॥

अयं वा वालकः शङ्के कोकिलानां विहङ्गमः । सुखवद्धमसंवद्धं तथा ह्येष प्रभाषते ॥ १४ ॥

एषा कुसुमिता नूनं पुष्पभारानता लता । दृश्यते मामिवात्यर्थं श्रमादेवि त्वमाश्रिता ॥ १५ ॥

एवमुक्ता प्रियस्याङ्के मैथिली प्रियभाषिणी । भूयस्तरां त्वनिन्द्याङ्गी समारोहत भामिनी ॥ १६ ॥

अङ्के तु परिवर्तन्ती सीता सुरसुतोपमा । हर्षयामास रामस्य मनो मनसिजार्पितम् ॥ १७ ॥

स निवृष्याङ्गुलिं रामो धौते मनःशिलोच्चये । चकार तिलकं तस्या ललाटे रुचिरं तदा ॥ १८ ॥

वालार्केसमवर्णेन तेजसा गिरिधातुना । चकासे विनिविष्टेन ससंध्येव निशा सिता ॥ १९ ॥

केसरस्य च पुष्पाणि करेणामृद्य राघवः । अलकं पूरयामास मैथिल्याः प्रीतमानसः ॥ २० ॥

अभिरम्य तदा तस्यां शिलायां रघुनन्दनः । अन्वीयमानो वैदेह्या देशमन्यं जगाम ह ॥ २१ ॥

१९] ति० टी०-सरितं प्रति सरितं वर्णयन् । नयन-
योग्याञ्जनवलीलप्रभम् ॥ १९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

रा० टी०-इतीति । प्रियासहायः प्रियैव सहायो यस्य स
रामः इतीव एतादृशं बहु अनेकविधं संगतं समीचीनं सरितं
प्रति सरित्संबन्धि वचः ब्रुवन्सन्नयनाञ्जनप्रभं नीलवर्णविशिष्ट-
मित्यर्थः, चित्रकूटं चचार ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वयोध्याकाण्डे पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

गो० टी०-इतीति । प्रियासहायो रामः सरितं प्रति सरि-
द्विषये संगतं प्रसक्तादप्रसक्तं बहु वचो ब्रुवन् सन् नयनाञ्जन-
प्रभं नयनयोग्याञ्जनकार्णितं तद्गलीलमित्यर्थः, चित्रकूटं चचार
चित्रकूटप्रान्ते चचारेत्यर्थः, एतेन पुनः पुरवासनिसृष्टहृत्स्वद्योत-
नाय रामस्य वनवासनिर्भरत्वमुक्तम् ॥ १९ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरारव्याने-
ऽयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चनवतितमः सर्गः ॥ ९५ ॥

विचरन्ती तदा सीता ददर्श हरियूथपम् । वने बहुमृगाकीर्णे विव्रस्ता राममाश्लिषत् ॥ २२ ॥
 रामस्तां परिरब्धाङ्गीं परिरभ्य महाभुजः । सान्त्वयामास वामोरुमवभर्त्यार्थं वानरम् ॥ २३ ॥
 मनःशिलायास्तिलकः सीतायाः सोऽथ वक्षसि । समदृश्यत संक्रान्तो रामस्य विपुलौजसः ॥ २४ ॥
 प्रजहास तदा सीता गते वानरपुंगवे । दृष्ट्वा भर्तारं संक्रान्तमपाङ्गं समनःशिलम् ॥ २५ ॥
 नातिदूरे त्वशोकानां प्रदीप्तमिव काननम् । ददर्श पुष्पस्तवैकैस्तर्जद्भिरिव वानरैः ॥ २६ ॥
 वैदेही त्वन्नवीद्राममशोककुसुमार्थिनी । वयं तदभिगच्छामो वनमिक्ष्वाकुनन्दन ॥ २७ ॥
 तस्याः प्रिये स्थितो रामो देव्या दिव्यार्थरूपया । सहितस्तदशोकानां विशोकः प्रययौ वनम् ॥ २८ ॥
 तदशोकवनं रामः समार्यो व्यचरत्तदा । गिरिपुत्र्या पिनाकीव सह हैमवतं वनम् ॥ २९ ॥
 तावन्योन्यमशोकस्य पुष्पैः पल्लवधारिभिः । समलंचक्रतुरुभौ कामिनौ नीललोहितौ ॥ ३० ॥
 आवद्धवनमालौ तौ कृतापीडावतंसकौ । भार्यापती तावचलं शोभयांचक्रतुर्भृशम् ॥ ३१ ॥
 एवं स विविधान्देशान्दर्शयित्वा प्रियां प्रियः । आजगामाश्रमपदं सुसंश्लिष्टमलंकृतम् ॥ ३२ ॥
 प्रत्युज्जगाम तं भ्राता लक्ष्मणो गुरुवत्सलः । दर्शयन्निविधं धर्मं सौमित्रिः सुकृतं तदा ॥ ३३ ॥
 शुद्धवाणहतांस्तत्र मेघ्यान्कृष्णमृगान्दश । राशीकृताञ्शुष्यमाणानन्यान्काञ्चन काञ्चन ॥ ३४ ॥
 तद्दृष्ट्वा कर्म सौमित्रेभ्राता प्रीतोऽभवत्तदा । क्रियन्तां बलयश्चेति रामः सीतामथान्वशात् ॥ ३५ ॥
 अग्रे प्रदाय भूतेभ्यः सीताथ वरवर्णिनी । तयोरुपदद्द्वात्रोर्मधु मांसं च तद्भृशम् ॥ ३६ ॥
 तयोस्तुष्टिमथोत्पाद्य वीरयोः कृतशौचयोः । विधिवज्जानकी पञ्चाङ्गके सा प्राणधारणम् ॥ ३७ ॥
 शिष्टं मांसं निवृष्टं यच्छोषणायावकल्पितम् । तद्रामवचनात्सीता काकेभ्यः पर्यरक्षत् ॥ ३८ ॥
 तां ददर्श तदा भर्ता काकेनायासितां दृढम् । यस्या हारान्तरचरः कमचारी विहंगमः ॥ ३९ ॥
 काकेनारोप्यमानां तां सा मुमोह तदातुरम् । सा चुकोपानवद्याङ्गी भर्तृप्रणयदर्पिता ॥ ४० ॥
 इतश्चेतश्च तां काको वारयन्तीं पुनः पुनः । पक्षतुण्डनखाग्रैश्च कोपयामास कोपनाम् ॥ ४१ ॥
 तस्याः प्रस्फुरमाणौष्ठं भ्रुकुटीपुटसूचितम् । मुखमालोक्य काकुत्स्थतं काकं प्रत्यपेधयत् ॥ ४२ ॥
 स धृष्टमानो विहगो रामवाक्यमचिन्तयन् । सीतामभिपपातैव ततश्चुक्रोध राघवः ॥ ४३ ॥
 सोऽभिमन्य शरैषीकामैषीकास्त्रेण वीर्यवान् । काकं तमभिसंधाय ससर्ज पुरुषर्षभः ॥ ४४ ॥
 स तेनाभिद्रुतः काकस्त्रील्लोकान्पर्यगात्ततः । देवैर्दत्तवरः पक्षी हारान्तरचरो लघुः ॥ ४५ ॥
 यत्र यत्रागमत्काकस्तत्र तत्र ददर्श ह । इषीकां भूतसंकाशां स रामं पुनरागमत् ॥ ४६ ॥
 स मूर्ध्ना न्यपतत्काको राघवस्य महात्मनः । सीतायास्तत्र पश्यन्त्या मानुषीमैरयद्विरम् ॥ ४७ ॥
 प्रसादं कुरु मे राम प्राणैः सामग्र्यमस्तु मे । अस्त्रस्यास्य प्रभावेण शरणं न लभे कचित् ॥ ४८ ॥
 तं काकमब्रवीद्रामः पादयोः शिरसा गतम् । सानुक्रोशतया धीमानिदं वचनमर्थवत् ॥ ४९ ॥
 मया रोषपरीतेन सीताप्रियहितार्थिना । अस्त्रमेतत्समाधाय त्वद्वाधायाभिमान्त्रितम् ॥ ५० ॥
 यत्तु मे चरणौ मूर्ध्ना गतस्त्वं जीवितेप्सया । अत्रास्त्यवेक्षा त्वयि मे रक्ष्यो हि शरणागतः ॥ ५१ ॥
 अमोघं क्रियतामस्त्रमेकमङ्गं परित्यज । किमङ्गं शातयतु ते शरैषीका ब्रवीहि मे ॥ ५२ ॥
 एतावद्धि मया शक्यं तव कर्तुं प्रियं खग । एकाङ्गहीनं ह्यस्त्रेण जीवितं मरणाद्वरम् ॥ ५३ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण संप्रधार्य स वायसः । अभ्यगच्छहृयोरक्षणस्त्यागमेकस्य पण्डितः ॥ ५४ ॥
 सोऽब्रवीद्राघवं काको नेत्रमेकं त्यजाम्यहम् । एकनेत्रोऽपि जीवेहं त्वत्प्रसादान्नराधिप ॥ ५५ ॥
 रामानुज्ञातमस्त्रं तत्काकस्य नयनेऽपतत् । वैदेही विस्मिता तत्र काकस्य नयने हते ॥ ५६ ॥
 निपत्य शिरसा काको जगामाशु यथेप्सितम् । लक्ष्मणानुचरो रामश्चकारानन्तरक्रियाः ॥ ५७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे प्रक्षिप्तः सर्गः ।

षण्णवतितमः सर्गः ।

चित्रकूटरम्यसानुनि वैदेह्या समं विहरमाणो रामोऽक्रस्मात्सूर्यालोकरोधि रजो दृष्ट्वा महान्तं कोलाहलं च श्रुत्वा कुत एतदिति जिज्ञासुना तेन प्रेषितो लक्ष्मण आकाशनुम्बि वृक्षाग्रमास्थ्य कोविदारध्वजाङ्कितनायकं सेनासमूहमवलोक्यास्माजिघांसुः प्राप्तोऽयं भरतो मया हन्यत इति संरम्मसंभ्रान्तो रामं वभाषे ।

तां तैदा दर्शयित्वा तु मैथिलीं गिरिनिन्नगाम् । निपसाद् गिरिप्रस्थे सीतां मांसेन छन्दयन् ॥ १ ॥
इदं मेध्यमिदं स्वादु निष्ठमिदमग्निना । एवमास्ते स धर्मात्मा सीतया सह राघवः ॥ २ ॥
तथा तत्रासतस्तस्य भरतस्योपयायिनः । सैन्यरेणुश्च शब्दश्च प्रादुरास्तां नभस्पृशौ ॥ ३ ॥
एतस्मिन्नन्तरे त्रस्ताः शब्देन महता ततः । अर्दिता यूथपा मत्ताः स्वयूथाद्दुद्रुर्दिशः ॥ ४ ॥
स तं सैन्यसमुद्धूतं शब्दं शुश्राव राघवः । तांश्च विप्रद्रुतान्सर्वान्यूथपानन्ववैक्षत ॥ ५ ॥
तांश्च विप्रद्रुतान्दृष्ट्वा तं च श्रुत्वा महास्वनम् । उवाच रामः सौमित्रि लक्ष्मणं दीप्ततेजसम् ॥ ६ ॥
हन्त लक्ष्मण पश्येह सुमित्रा सुप्रजास्त्वया । भीमस्तनितगम्भीरं तुमुलः श्रूयते स्वनः ॥ ७ ॥

१] ति० टी०—मांसेन छन्दयन्मांसविशेषप्रदर्शनेन लालयन्सान्त्वयन् गिरिनिन्नागं मन्दाकिनीम् ॥ १ ॥

रा० टी०—मन्दाकिनीदर्शनानन्तरकालिकं वृत्तान्तमाह—तामित्यादिभिः । गिरिनिन्नागां तां मन्दाकिनीं मैथिलीं दर्शयित्वा मांसेन तापसोपभोग्यफलादिना सीतां छन्दयन् तत्प्रीतिस्तृप्तादयन् सन् गिरिप्रस्थे पर्वतैकशिलायां निपसाद् ॥ १ ॥

गो० टी०—एवं प्रासङ्गिकश्रुत्वा प्रकृतमद्वसरति—तामित्यादिना । गिरिनिन्नागां गिरिनिदीं मांसेन छन्दयन् वशीकुर्वन् 'वशाभिप्राययोश्छन्दः' इति वैजयन्ती ॥ १ ॥

२] ति० टी०—तेन लालनप्रकारमाह—इदमिति । एवमित्यस्य ब्रुवन्निति शेषः ॥ २ ॥

रा० टी०—छन्दनप्रकारं निरूपयन्माह—इदमिति । इदं फलं मेध्यं शुद्धमत एव इदमग्निना निष्ठमेवश्रुत्वा सीतया सह धर्मात्मा राघवः आस्ते ॥ २ ॥

गो० टी०—वशीकरणप्रकारमाह—इदमित्यादिना । इदं मांसं मेध्यं शुद्धं निर्मलमिति यावत् स्वादु रसवत् निष्ठं प्रतप्तम् इदंशब्देन स्वशुक्तशेषमिति गम्यते एवमास्ते एवं ब्रुवन्नास्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—आसतो गिरिप्रदेश आसीनस्य उपयायिनो रामसमीप आगच्छतो भरतस्य सैन्यरेणुः सैन्यशब्दश्च प्रादुरास्तां प्रादुर्बभूवुः ॥ ३ ॥

रा० टी०—तथेति । तत्र शैलप्रस्थे तथा तेन प्रकारेण आसतः तिष्ठतस्तस्य रामस्य समीपे उपयायिनः रामसमीपमागच्छतः भरतस्य नभस्पृशौ सैन्यरेणुः शब्दः सैन्यस्वनश्च प्रादुरास्ताम् ॥ ३ ॥

गो० टी०—तथेति । तथा उक्तरीत्या तत्र गिरिप्रस्थे तस्य आसतः तस्मिन्नासीने सति सैन्यरेणुः शब्दः सैन्यशब्दश्चोभौ नभस्पृशौ सन्तौ प्रादुरास्ताम् ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—एतस्मिन्नन्तरे सेनाशब्दप्रवृत्तिसमये ॥ ४ ॥

रा० टी०—एतस्मिन्निति । एतस्मिन्नन्तरे सैन्यरेणुशब्दप्रादुर्भावसमये ततः महता सेनाशब्देन अर्दिताः मनोव्यथां प्राप्ताः सयूयाः यूथसहिताः मत्ताः यूथपाः दिशः दुद्रुवुः ॥ ४ ॥

गो० टी०—एतस्मिन्निति । एतस्मिन्नन्तरे अस्मिन् शब्दश्रवणसमये ततस्तेन ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—स राघवो रामः । सैन्यसमुद्धूतं तदुत्पादितम् ॥ ५ ॥

रा० टी०—स इति । सैन्यसमुद्धूतं तं शब्दं राघवो रामः शुश्राव विद्रुतैस्तान्यूथपानन्ववैक्षत अवालोक्त च ॥ ५ ॥

गो० टी०—स इति । सैन्यसमुद्धूतं सैन्योत्पादितम् ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—'स निस्वनम्' इति पाठे स इति पदम् ॥ ६ ॥

रा० टी०—तानिति । विप्रद्रुतान् तान्यूथपान्दृष्ट्वा तं महास्वनं च श्रुत्वा रामः दीप्ततेजसं लक्ष्मणमुवाच ॥ ६ ॥

गो० टी०—तानिति । दीप्ततेजसमित्यनेन वक्ष्यमाणान्वेक्षणक्षमत्वमुच्यते ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—भीमं भयंकरं यस्तनितं मेघशब्दस्तद्गम्भीरं यथा भवति तथा योऽयं स्वनः श्रूयतेऽस्य कारणं पश्येति योजना ॥ ७ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—हन्तेति । हे लक्ष्मण ! कौतल्या सुप्रजास्त्वमिह पश्य । ननु किं पश्यामि इत्यत आह—भीमं भयंकरं स्तनितं मेघशब्दः तद्गम्भीरं यथा स्यात्तथा तुमुलः स्वनः त्वया हन्त श्रूयते एतेन एतच्छब्दकारणं त्वया निश्चीयतामिति सूचितम् ॥ ७ ॥

गो० टी०—हन्तेति व्यग्रतायामव्ययं वाक्यारम्भे वा । 'वाक्यारम्भेऽनुकम्पायां हन्त हर्षविप्रादयोः' इति वैजयन्ती । पश्य वृक्षमारुह्य प्रेक्षस्व छमित्रा सुप्रजास्त्वया त्वया छमित्रा सत्युब्रेति सान्त्वोक्तिः भीमस्तनितगम्भीरः भयंकरमेघनिर्घोषवद्गम्भी-

गजयूथानि वारण्ये महिषा वा महावने । वित्रासिता मृगाः सिंहैः सहसा प्रद्रुता दिशः ॥ ८ ॥
 राजा वा राजपुत्रो वा मृगयामटते वने । अन्यद्वा श्वापदं किञ्चित्सौमित्रे ज्ञातुमर्हसि ॥ ९ ॥
 सुदुश्चरो गिरिश्रायं पक्षिणामपि लक्ष्मण । सर्वमेतद्यथातत्त्वमभिज्ञातुमिहर्हसि ॥ १० ॥
 स लक्ष्मणः संत्वरितः सालमारुह्य पुष्पितम् । प्रेक्षमाणो दिशः सर्वाः पूर्वा दिशमवैक्षत ॥ ११ ॥
 उदङ्मुखः प्रेक्षमाणो ददर्श महतीं चमूम् । गजाश्वरथसंवाधां यत्तैर्युक्तां पदातिभिः ॥ १२ ॥
 तामश्वरथसंपूर्णां रथध्वजविभूषिताम् । शशंस सेनां रामाय वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १३ ॥
 अग्निं संशमयत्वार्यः सीता च भजतां गुहाम् । सज्जं कुरुष्व चापं च शरांश्च कवचं तथा ॥ १४ ॥

रः 'महीस्तनितगम्भीरः' इति पाठे भूकम्पजनितशब्दवद्गम्भीर इत्यर्थः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—यत्सहसा मृगाः प्रद्रुता दिशस्तस्य कारणम् । तथा सिंहैर्वित्रासितानि गजयूथानि वा, अथ तैर्वित्रासिता महिषा वा दिशः प्रद्रुतास्तत्कारणं च पश्य । वा शब्दौ चार्थे ॥ ८ ॥

रा० टी०—शब्दस्य भयंकरत्वे हेतुं वदन्नाह—गजेति । महावनै सिंहैर्वित्रासिता इव गजयूथप्रभृतयः अरण्ये अस्मिन्वने दिशः प्रद्रुताः एको वा इवार्थे एतेन सकारणकमेवेदमिति सूचितम् ॥ ८ ॥

गो० टी०—गजयूथानीति । मृगा इत्यत्रापि वाशब्दः संबन्धनीयः ॥ ८ ॥

९-१०] ति० टी०—तत्कारणमुन्नयन्स्वयमाह—राजा वेति । राजादिर्मृगयामटते ज्ञातुमर्हसि । अन्यद्वा श्वापदं दुष्टजन्तुः वनं क्षोभयतीति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥

रा० टी०—कारणमेव बोधयन्नाह—राजेति । राजा मृगयामटते राजपुत्रो वा अटते अन्यर्तिकचिच्छापदं वा हे सौमित्रे ! एतत्सर्वं ज्ञातुं निश्चेतुं त्वमर्हसि ॥ ९ ॥

गो० टी०—राजेति । राजमात्रः राजतुल्यः कश्चिन्मृगया-छिद्रस्य अटते आत्मनेपदमार्पं श्वापदं व्याघ्रादिर्हिरण्यपशुः नष्टसकत्वमार्पम् व्याघ्रादयो वनचराः पशवः श्वापदा मताः इति हलायुधः । अन्यो वा यः कश्चित् श्वापदः अटत इति संबन्धः ॥ ९ ॥

रा० टी०—कश्चिन्महान् प्रबलोऽयमागत इति सूचयन्नाह—सुदुश्चर इति । हे लक्ष्मण ! पक्षिणां देशान्तरवर्तिनगानामपि अयं गिरिः सुदुश्चरः किञ्च अयं गिरिः पक्षिणां सहाययुक्तानामपि सुदुश्चरः स्वतन्त्रतया चरितुमशक्यः अत एतत्सर्वं यथा-तत्त्वं याथार्थ्यमनतिक्रम्य विज्ञातुं निश्चेतुं त्वमर्हसि ॥ १० ॥

गो० टी०—सुदुश्चर इति । अयं गिरिः पक्षिणामपि सुदुश्चरो वर्तते पक्षिसंचारोऽपीदानीं नास्तीत्यर्थः, सर्वमेतत्पूर्वोक्तकारणेभ्यस्तत्त्वं ज्ञातुमर्हसीत्यर्थः ॥ १० ॥

११] ति० टी०—सालो वृक्षः ॥ ११ ॥

रा० टी०—स इति । सः रामेणाहज्जातः संत्वरितो लक्ष्मणः पुष्पितं शालं वृक्षविशेषमारुह्य दिशः प्रेक्षमाणः सन् पूर्वा दिशमवैक्षत ॥ ११ ॥

गो० टी०—स इति । पुष्पितमित्यनेन विरलपत्रतया नावारकत्वमुक्तं सर्वा दिशः प्रेक्षमाणः सामान्येन प्रेक्षमाणः सन् पूर्वा दिशश्चदैक्षत सविशेषमलोकयत् ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—यतैः सजैः ॥ १२ ॥

रा० टी०—उदङ्मुख इति । प्रेक्षमाणः गजादिभिः संवाधां निविडां यत्नैः अतिप्रयत्नैः पदातिभिः युक्तां महतीं चमूं ददर्श ॥ १२ ॥

गो० टी०—तत्र हेतुदर्शनमाह—उदङ्मुख इत्यादिना । यतैः सजैः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—सेनां शशंस सेनां श्रुतशब्दकारणमुक्तवान् ॥ १३ ॥

रा० टी०—तामिति । अश्वादिभिः संपूर्णा रथध्वजविभूषितां तां सेनां रामाय शशंस महती सेनेयमिति कथयामास इदं वचनं चाब्रवीत् ॥ १३ ॥

गो० टी०—तामिति । रथध्वजविभूषितां रथबद्धध्वजैरलंकृताम् ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—अग्निं संशमयत परसेनादर्शनजक्षोभकालिकोऽयं व्यापारः सर्वजनसिद्धः । गुहामन्तर्गृहं, शरांश्च गृहाणेति शेषः ॥ १४ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—अग्निमिति । अग्निमभ्याकारसेनाक्रोधमार्यो भवान् संशमयत । संशमनप्रकारमाह—सीता गुहां भजतां प्राप्नोतु चापं सज्यं ज्यासहितं कुरुष्व शरान् कवचं च गृहाणेति शेषः ॥ १४ ॥

गो० टी०—अग्निमिति । अग्निं संशमयत अन्यथा धूमादुत्सारेणागच्छेत्सेनेति भावः । सज्यं ज्याया मौर्व्यां सहितं कुरुष्व शरांश्च कवचं तथा शरांश्च कवचं च गृहाणेति शेषः, यद्वा कुरुष्वेत्युपपङ्गः करोतिः क्रियासामान्यवाचित्वाद् औचित्येन शरान् गृहाण कवचं धारयेत्यर्थः ॥ १४ ॥

१ मात्र इति गो. पाठः । २ अचिराज्ज्ञातुमर्हसीति गो. पाठः । ३ उदैक्षतेति गो. पाठः । ४ रथाश्वजैति गो. पाठः । ५ गजेति गो. पाठः । ६ सज्यमिति गो. रा. पाठः ।

तं रामः पुरुषव्याघ्रो लक्ष्मणं प्रत्युवाच ह । अङ्गावेक्षस्व सौमित्रे कस्येमां मन्यसे चमूम् ॥ १५ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् । दिधक्षन्निव तां सेनां रुपितः पावको यथा ॥ १६ ॥
 संपन्नं राज्यमिच्छंस्तु व्यक्तं प्राप्याभिषेचनम् । आवां हन्तुं समभ्येति कैकेय्या भरतः सुतः ॥ १७ ॥
 एष वै सुमहाञ्छ्रीमान्विटपी संप्रकाशते । विराजत्युज्ज्वलस्कन्धः कोविदारध्वजो रथे ॥ १८ ॥
 भजन्त्येते यथाकाममश्वानारुह्य शीघ्रगान् । एते भ्राजन्ति संहृष्टा गजानारुह्य सादिनः ॥ १९ ॥
 गृहीतधनुषावावां गिरिं वीर श्रयावहे । अथवेहैव तिष्ठावः संनद्धावुद्यतायुधौ ॥ २० ॥
 अपि नौ वशमागच्छेत्कोविदारध्वजो रणे । अपि द्रक्ष्यामि भरतं यत्कृते व्यसनं महत् ॥ २१ ॥

१५] ति० टी०—तं युद्धसंनाहवादिनं रामो विमृश्य-
 कारित्वादाह—अङ्गेति । यमिमां चमूं भयहेतुं मन्यसे सा
 कस्येत्यवेक्षस्वत्यर्थः ॥ १५ ॥

रा० टी०—तमिति । पुरुषव्याघ्रो रामः लक्ष्मणं प्रत्यु-
 वाच । तद्वचनाकारमाह—हे अङ्ग हे सौमित्रे । इमां चमूं कस्य
 मन्यसे न कस्यापि मन्ये इति चेदवेक्षस्व अवधारय ॥ १५ ॥

गो टी०—तमिति । तमेवं समीक्ष्य वदन्तं पुरुषव्याघ्रः
 समीक्ष्यकारीति भावः । अङ्गेति संबोधने । अवेक्षस्व ध्वजचि-
 ह्नेन सम्यगवलोक्य इमां त्वया दृष्टां चमूं कस्येति मन्यसे
 वदेति शेषः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—रुपितः कुदः ॥ १६ ॥

रा० टी०—एवमिति । रामेण एवमुक्तो लक्ष्मणस्तां सेनां
 सेनाहेतुकभीतिं रुपितो दाहक इत्यर्थः, पावक इव दिधक्षन्सन्
 यथा यथावत् अन्नवीट् सेनाशब्दः अर्शआद्यजन्तः ॥ १६ ॥

गो० टी०—एवमिति । रुपितः कुपितः क्रतुरि क्तः पावको
 यथा वह्निहृत्यः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—अभिषेचनं राज्यं प्राप्य । संपन्न-
 मकण्टकम् ॥ १७ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—संपन्नमिति । प्राप्य त्वा-
 मयोध्यां प्राप्य राज्यं संपन्नं संपत्तिविशिष्टमिच्छन् अभिषेचनं
 भवतोऽभिषेकं च इच्छन्नावामासमन्तादिन्द्रियशोषकं भवद्वियो-
 गजनितशोकमित्यर्थः, हन्तुं दूरीकर्तुं कैकेय्याः सुतो भरतः
 समभ्येति आगच्छति । आवामित्यत्र शोषणार्थक 'औवै' धातो
 रूपम् ॥ १७ ॥

गो० टी०—संपन्नमिति । कैकेय्याः सुतः तत्सुतत्वेन
 क्रूरप्रकृतिः भरतः अभिषेचनं प्राप्य कैकेयीवराहरोधेनाभिषिक्तः
 तावताप्यवृष्टः संपन्नं सभृद्धं निष्कण्टकमिति यावत् राज्यमि-
 च्छन् सन् तदंशभागिनौ आवां हन्तुं समभ्येति ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—तच्चिह्नमाह—एष इति । य यप दृक्षो
 महान्संप्रकाशते तत्समीपे तं लक्ष्मीकृत्य रथे कोविदारध्वजो
 विराजते ॥ १८ ॥

रा० टी०—तत्र ज्ञापकमाह—एष इति । एषः महान् अ-
 त्युन्नतः श्रीमान् पुष्पफलादिसंपन्नः विटपी दृक्षः संप्रकाशते

तत्र विद्यमाने रथे उज्ज्वलस्कन्धकोविदारध्वजः विराजति ।
 वैशब्दस्तत्रार्थः । एतेन भरतसेनैवेति सूचितम् ॥ १८ ॥

गो० टी०—भरतागमने किं चिह्नमित्यत्राह—एष इति ।
 विटपी ध्वजचिह्नीभूतो दृक्षः प्रकाशते स्पष्टं दृश्यते । तमेव विशि-
 नष्टि—विराजतीति । उन्नतस्कन्धः उन्नतस्कन्धः उन्नतस्कन्धत्वं
 लिखितदृक्षद्वारा, कोविदारध्वजः कोविदारदृक्षयुक्तो ध्वजः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—भजन्त्येतद्देशमागच्छन्ति । सादिनो
 गृहीतसादिचिह्ना गजारोहाः ॥ १९ ॥

रा० टी०—भजन्तीति । सादिनः अश्वारोहाः एते शीघ्र-
 गानश्वान् यथाकाममारुह्य भजन्ति अस्मिन् स्थाने तिष्ठन्ती-
 त्यर्थः, एते सादिनो गजारोहा गजान् आरुह्य संहृष्टाः सन्तो
 भजन्ति तेषु तत्रैव तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥

गो० टी०—भजन्तीति । एते अश्वारोहाः अश्वानारुह्य
 भजन्ति इमं देशं प्राप्तुवन्तीत्यर्थः, सादिनः गजारोहाः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—अतः—गृहीतधनुषाविति ॥ २० ॥

रा० टी०—इदानीं भरतान्यसत्त्वे स्वकर्तव्यं प्रार्थयन्नाह—
 गृहीतेति । हे वीर ! गृहीतधनुषावावां गिरिं श्रयावहे अथवा
 सन्नद्धौ धृतकवचौ उद्यतायुधौ आवामिहैव तिष्ठावः यथे-
 च्छमाज्ञापयेत्यर्थः ॥ २० ॥

गो० टी०—गृहीतधनुषाविति । दुर्गे स्थित्वा युद्धार्थं
 गिरेः अयणम् ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—अपि नौ वशमागच्छेदिति कामप्रवेदने
 लिङ् । महद्यसनं त्वया प्राप्तमित्युत्तरेणान्वयः ॥ २१ ॥

रा० टी०—नन्वायुधधारणादेः किं प्रयोजनमित्यत आह—
 अपीति । विदारः सज्जनहृदयविदारको ध्वजो यस्य स कः
 कस्यचित्संबन्धीत्यर्थः, रथः रणे नौ आवयोः वशमागच्छेत्
 यत्कृते यत्प्रयत्ने सति महद्यसनं रहस्यसंभाषणभङ्गजनित-
 दुःखं त्वया सीतया च संप्राप्तमत एव मयापि संप्राप्तं यन्निमित्तं
 यद्राक्षसबधकारणाच्छाशतात् निरन्तरभोग्यात् राज्यात् भवान्
 च्युतः इह प्राप्तः तं भरतं पृथ्वीभारविस्तारकं किंच भीः भय-
 मस्ति अस्मिन् कर्मणि तत्र रतं रतिर्यस्य तं सत्पुरुषेभ्योऽति-
 भयप्रदातारमित्यर्थः, राक्षसं द्रक्ष्यामि द्रक्ष्यामः । श्लोकद्वयमेका-
 न्वयि ॥ २१ ॥ २२ ॥

त्वया राघव संप्राप्तं सीतया च मया तथा । यन्निमित्तं भवान् राज्याच्युतो राघव शाश्वतात् ॥ २२ ॥
 संप्राप्तोऽयमरिर्वीर भरतो वध्य एव हि । भरतस्य वधे दोषं नाहं पश्यामि राघव ॥ २३ ॥
 पूर्वापकारिणं हत्वा न ह्यधर्मेण युज्यते । पूर्वापकारी भरतस्त्यागे धर्मश्च राघव ॥ २४ ॥
 एतस्मिन्निहते कृत्स्नामनुशाधि वसुंधराम् । अद्य पुत्रं हतं संख्ये कैकेयी राज्यकामुका ॥ २५ ॥
 मया पश्येत्सुदुःखार्ता हस्तिभिर्भूमिव द्रुमम् । कैकेयीं च वधिष्यामि सानुबन्धां सवान्धवाम् ॥ २६ ॥
 कलुषेणाद्य महता मेदिनी परिमुच्यताम् । अद्येयं संयतं क्रोधमसत्कारं च मानद ॥ २७ ॥
 मोक्ष्यामि शत्रुसैन्येषु कक्षेष्विव हुताशनम् । अद्यैव चित्रकूटस्य काननं निशितैः शरैः ॥ २८ ॥
 छिन्दच्छत्रुशरीराणि करिष्ये शोणितोक्षितम् । शरैर्निर्भिन्नहृदयान्कुञ्जरान्स्तुरगांस्तथा ॥ २९ ॥

गो० टी०—अपीति । अपिः कामप्रवेदने नौ आवयोः ॥ २१ ॥
 गो० टी०—अपि द्रक्ष्यामीत्यारभ्य श्लोकः ॥ २२ ॥
 २२] ति० टी०—यन्निमित्तं यस्मादेतोः ॥ २२ ॥
 गो० टी०—यन्निमित्तमिति । यन्निमित्तं यस्माद्भरता-
 देतोः ॥ २३ ॥

२३] ति० टी०—वध्यत्वेऽयमेव हेतुः ॥ २३ ॥
 रा० टी०—दर्शने प्रयोजनमाह—समिति । भरतः इह मद्र-
 मनजनितभाराद्यदि अरिः राक्षसादिः संप्राप्तः तर्हि स वध्य एव ।
 ननु ब्रह्मचर्ये स्थितत्वात् कथमस्मत्कर्तृको वध इत्यत आह—
 हे राघव ! भरतस्य पृथ्वीभारविस्तारकस्य अपराधिनो जनस्य
 वधे अहं दोषं न पश्यामि ॥ २३ ॥

गो० टी०—भरतस्येति । त्यागे वधे ॥ २४ ॥
 २४] ति० टी०—त्यागे वधे ॥ २४ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—पूर्वेति । पूर्वापकारिणं
 पौर्वकालिकापकारविशिष्टं हत्वा अधर्मेण न युज्यते अधर्मः
 ते न प्राप्नोतीत्यर्थः । एतस्य पूर्वापकारित्वं तु मुन्यादिवधा-
 दिकर्तृत्वेन । ननु वधादिकर्तृत्वं प्रधानस्यैवेति सर्वे न पूर्वाप-
 राधिन इति तद्वधोऽप्रचित एव तद्वधाभावे कथं तदधिपते-
 र्वधः इत्यत आह—पूर्वापकारिणः इं कामं भरतः पालयतः पुरु-
 षस्यापि त्यागे वधाकरणे अधर्मः एतेन राक्षससैन्यं चेन्निह-
 न्तव्यमेवेति सूचितम् ॥ २४ ॥

गो० टी०—पूर्वापकारीति । अपकारश्च न प्रामादिक
 इत्याह—त्यक्तधर्म इति ॥ २५ ॥

२५] ति० टी०—संख्ये शुद्धे मया पश्येदित्युत्तरेणान्वयः
 'मृधमास्कन्दनं संख्यं समीकं सांप्रदायिकम्' ॥ २५ ॥

रा० टी०—एतस्मिन्निति । हस्तिभिर्न द्रुममिव यथा स्या-
 त्तथा एतस्मिन् राक्षससैन्ये निहते सति कृत्वां वसुन्धरामनु-
 शाधि पाल्य अयं ससैन्यराक्षसवधोत्तरकाले राज्ञि स्वकर्तृक-
 पालनजनितदीप्तौ अकाशका इच्छारहिता अत एव दुःखार्ता
 राज्यपालकाभावे हेतुकदुःखवती कैकेयी संख्ये सम्यक् ख्याः
 ख्यातिर्यस्य तस्मिन् सेवकोचितज्ञाने विद्यमानं तं पुत्रं भरतं

मया सहैव पश्येत् एतेन ससैन्यराक्षसवधे वनवासस्य न प्रयो-
 जनमिति व्यञ्जितम् । हृशब्द एवार्थः । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ २५ ॥

गो० टी०—अद्येति । संख्ये शुद्धे 'मृधमास्कन्दनं संख्यम् ।
 इत्यमरः ॥ २६ ॥

२६] ति० टी०—साधुबन्धां सकुञ्जाम् ॥ २६ ॥

रा० टी०—ननु वननिवासमन्तरा मन्थरायाः संतोषो न
 भवितेत्यत आह—कैकेयीमिति । साधुबन्धामाग्रहविशिष्टां स-
 वान्धवां तद्गान्धवसहितां कैकेयीं मन्थरामहं वधिष्यामि तदा
 गृहं निवर्तयिष्यामीत्यर्थः ॥ २६ ॥

गो० टी०—कैकेयीमिति । वधिष्यामि हन्तेर्वादेश आर्षः
 साधुबन्धां मन्थरायवन्धसहितां कलुषेण पापेन 'कलुषं
 वृजिनैर्नोधमं होदुरितदुष्कृतम्' इत्यमरः ॥ २७ ॥

२७-२९] ति० टी०—कलुषेण पापेन कैकेयीरूपेण
 असत्कारं कैकेयीकृतम् ॥ २७-२९ ॥

रा० टी०—राक्षसवधोऽवश्यं कर्तव्य इति बोधयन्नाह—कलु-
 षेणेति । कलुषेण पापेन मेदिनी पृथ्वी परिमुच्यताम् । अर्थ
 पृथक् । भवदाज्ञामात्रेणैव सर्वं सेत्स्यतीति बोधयन्नाह—अद्येति ।
 हे मानद ! असत्कारमसदपि कारयति तं किंच न सत्कारः रि-
 पुसत्कृतिर्येन तं, किंच असतां कारो विनाशो येन तं संयतं
 निरोधितमिमं क्रोधं शत्रुसैन्येषु मोक्ष्यामि, तत्र दृष्टान्तः कक्षेषु
 हुताशनं वह्निमिव । अर्धद्वयमेकान्वयि ॥ २७ ॥

गो० टी०—अद्येति । संयतं स्तम्भितम् असत्कारं तिरस्कारं
 मोक्ष्यामि तत्कार्यं करिष्यामीत्यर्थः, शरव्याजेन मोक्ष्यामीति
 वार्थः । कक्षेषु शुष्कगुल्मेषु, मानदेत्यनेन मानं मा च्यैत्सीरि-
 त्युच्यते ॥ २८ ॥

रा० टी०—अद्येति । निशितैः शरैः शत्रुशरीराणि छिन्दन्
 सन् चित्रकूटस्य काननं शोणितोक्षितं कुञ्जरान् तुरगांश्च शरै-
 र्निर्भिन्नहृदयान् करिष्ये ॥ २८ ॥ २९ ॥

गो० टी०—अद्यैतदिति । शत्रुशरीराणि भिन्दन् एतत्
 काननं शोणितोक्षितं करिष्य इत्यन्वयः ॥ २९ ॥ ३० ॥

१ मे इति गो. पाठः । २ कारिणां त्यागे नष्टधर्मो विधीयत इति गो. पाठः । ३ त्यक्तधर्म इति गो. पाठः । ४ भग्नमिति गो. पाठः । ५ एतदिति
 गो. पाठः । ६ भिन्दति गो. पाठः ।

श्वापदाः परिकर्षन्तु नरांश्च निहतान्मया । शराणां धनुषश्चाहमनृणोऽस्मिन्महावने ॥

ससैन्यं भरतं हत्वा भविष्यामि न संशयः ॥

॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

सप्तनवतितमः सर्गः ।

भरतमुदिश्य संरब्धं लक्ष्मणं प्रति भरतनाशने दोषं प्रदर्श्य तच्छुद्धभावकथनेन रामो लक्ष्मणं सान्त्वयति । रामोक्तश्रवणेन स्वात्मनि लज्जमानो लक्ष्मणो वृक्षादवस्थाय वचनान्तरव्याजेनापत्रपां जुगोप । रामाश्रमोपसर्गं परिजिहीर्षुणा भरतेनादिष्टा सेना चित्र-
कूटमित एव निविष्टोवास ।

सुसंरब्धं तु भरतं लक्ष्मणं क्रोधमूर्च्छितम् । रामस्तु परिसान्त्वय्य वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥

किमत्र धनुषा कार्यमसिना वा सचर्मणा । मैहावले महोत्साहे भरते स्वयमागते ॥ २ ॥

पितुः सत्यं प्रतिश्रुत्य हत्वा भरतमौहवे । किं करिष्यामि राज्येन सापवादेन लक्ष्मण ॥ ३ ॥

यद्वयं वान्धवानां वा मित्राणां वा क्षये भवेत् । नाहं तत्प्रतिगृह्णीयां भक्ष्यान्विषकृतानिव ॥ ४ ॥

३०] ति० टी०—भरतलक्ष्मणयोः समतया रामोपकरण-
त्वाल्लक्ष्मणस्य भरतविषय एवं वादः रामस्य कृतयोः अपि
स्वोपकरणत्वात् क्वापि क्रोध इति तत्त्वमत्र ॥ ३० ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

रा० टी०—श्वापदा इति । मया निहतान्नरान् नरस-
दृशान् राक्षसानित्यर्थः, श्वापदाः शृगालादयः परिकर्षन्तु अहं
तु अस्मिन् महावने ससैन्यं सैन्यसहितं भरतं भीर्भयमस्ति
अस्मिन्कर्मणि तत्र रतं रतिर्यस्य तं सत्पुरुषेभ्योऽपि तत्र प्रदा-
तारं राक्षसगणमित्यर्थः, हत्वा शराणां धनुषश्च अनृणः क्रु-
रहितो भविष्यामि । सार्धश्लोक एकान्वयी ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वयोध्याकाण्डे षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

गो० टी०—शराणामिति । अहं यतः पूर्वं तत्र तत्र युद्धे
शराणां धनुषश्च विषये अनृणः क्रुररहितः शत्रुकलेवराहारदा-
नेन परिहृतक्रुणः स्वयं युद्धे क्वाप्यपराजितः शत्रुजयैकशील
इत्यर्थः, अतः अस्मीत्यहमर्थेऽप्ययम् अस्मि अहं महाशुभे भावि-
न्यपि युद्धे ससैन्यं भरतं हत्वा अनृण इत्यल्लक्ष्मणः अनृणो
भविष्यामीत्यन्वयः वनवासात्पूर्वमपि शम्बरसूतजयादिप्रतिपा-
दनात् तत्र लक्ष्मणस्यापि सहभावावश्यं भावायुद्धसंभवः अस्मीति
क्रियापदं वा तदा अभवमित्यर्थः यतः अनृणोऽभवमित्यर्थः
त्वयापि मदीयं ज्ञातपूर्वमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-
ऽयोध्याकाण्डव्याख्याने षण्णवतितमः सर्गः ॥ ९६ ॥

१] ति० टी०—अथ तत्क्रोधमपनयति भगवान्सर्वभूत-
भावज्ञस्तदागमनप्रयोजनकथनेन—सुसंरब्धमिति । भरतं प्रति
सुसंरब्धमत्यन्तयुद्धोद्योगवन्तम् ॥ १ ॥

रा० टी०—रामोक्तिं वर्णयितुमुपक्रमते—सुसंरब्धमिति ।
भरतमवलोक्य सुसंरब्धं शत्रुभमायुद्धोद्योगवन्तमत एव क्रोधम-
ूर्च्छितं लक्ष्मणं परिसान्त्वय्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ कुपितपरिसान्त्वनं सप्तनवतितमे—सुसं-
रब्धमित्यादि । पूर्वं सुसंरब्धं सुतरां प्रीतं 'संरम्भः प्रणयेऽपि
च' इत्यमरः । अथ तु तद्वैलक्षण्येन क्रोधमूर्च्छितं, यद्वा क्रोध-
मूर्च्छितत्वादेव सुसंरब्धं क्रोधकार्ययुद्धोद्योगयुक्तं, तत्र हेतुः
सपत्नीपुत्रत्वमित्याह—सौमित्रिमिति । यद्वा सुमित्रापुत्रत्वस्मा-
रणपूर्वकमुक्तवानिति व्योत्यते रामस्तु इदं वचनं रामादन्यैर्व-
क्तुमशक्यमिति भावः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—अत्र भरतविषये ॥ २ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—किमिति । अत्र अस्मिन्स-
मये धनुरादिना किं कार्यम् । ननु शत्रुनिवारणार्थमपेक्षितमि-
त्यत आह—महोत्साहः अस्मदर्शनविषयकौत्सुक्यविशिष्टः महा-
बलो भरत एव स्वयमागतः एवेन शत्रुगमनव्यवच्छेदः ॥ २ ॥

गो० टी०—किमिति । अत्र इदानीं परिदृष्टे महेश्वासे
उचितविषयशरसंधातरि, तत्र हेतुः महाप्राज्ञ इति । स्वयं पुरु-
षप्रेरणं विना आगते भरते विषये धनुरादिभिः किं कार्यं न
किमपीत्यर्थः । महाप्राज्ञो भरतोऽपि यदि धनुर्युद्धीत्वा स्वय-
मागतः तदा तस्मात् युद्धोद्योगेनेति भावः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—पितुः सत्यं पालयिष्यामीति प्रतिज्ञाय
सापवादेन पित्रा भरताय दत्तं रामोऽपहृतवानित्येवंरूपापवाद-
सहितेन ॥ ३ ॥

रा० टी०—नन्वेवं चेद्राज्यपरिपालनार्थमयोध्यागमनो-
द्योगः कर्तव्य इत्यत आह—पितुरिति । आहवे राक्षससंघा-
मार्थं पितुः सत्यं चतुर्दशवर्षपरिमितवनवासबोधकवाक्यं प्रति-
श्रुत्य करिष्यामीति प्रतिज्ञाय सापवादेन निन्दासहितेन राज्येन

१ सौमित्रिमिति गो.पाठः । २ महेश्वासे महाप्राज्ञे इति गो.महाबलो महोत्साहो भरतः स्वयमागत इति रा.पाठः । ३ आगतमिति गो.पाठः । ४ भक्ष्यान्विषकृतानिव गो.पाठः ।

धर्ममर्थं च कामं च पृथिवीं चापि लक्ष्मण ! इच्छामि भवतामर्थे एतत्प्रतिगृणोमि ते ॥ ५ ॥
 भ्रातृणां संग्रहार्थं च सुखार्थं चापि लक्ष्मण ! राज्यमप्यहमिच्छामि सत्येनायुधमा उभे ॥ ६ ॥
 नेयं मम मही सौम्य दुर्लभा सागराम्बरा । नहीच्छेयमधर्मेण शक्रत्वमपि लक्ष्मण ॥ ७ ॥
 यद्विना भरतं त्वां च शत्रुघ्नं वापि मानद । भवेन्मम सुखं किञ्चिद्भस्म तत्कुरुतां शिखी ॥ ८ ॥
 मन्येऽहमागतोऽयोध्यां भरतो भ्रातृवत्सलः । मम प्राणैः प्रियतरः कुलधर्ममनुस्मरन् ॥ ९ ॥
 श्रुत्वा प्रव्राजितं मां हि जटावलकलधारिणम् । जानक्या सहितं वीर त्वया च पुरुषोत्तम ॥ १० ॥
 स्नेहेनाक्रान्तहृदयः शोकेनाकुलितेन्द्रियः । द्रष्टुमभ्यागतो ह्येष भरतो नान्यथाऽऽगतः ॥ ११ ॥

इदानीं राज्यग्रहणेन हत्वा निवर्त्य च भरतं किं करिष्यामि सापवादपुरुषस्य स्वजनादिप्राप्तिरपि दुःखदैवेति तात्पर्यम् ॥ ३ ॥

गो० टी०—तत्र युक्तिमाह—पितुरिति । सापवादेन पित्रा भरताय दत्तं राज्यं रामस्तं हत्वा गृहीतवान् इत्येवंरूपेणापवादेन युक्तम् ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—क्षये नाशे कृत इति शेषः ॥ ४ ॥

रा० टी०—यदिति । बान्धवानां मित्राणां वा क्षये तदीयत्वेन स्वीकारिते राज्यादौ यद्व्यं भवेत् उत्पद्येत तदहं न प्रतिगृह्णीयां, तत्र दृष्टान्तः विपकृतान् विपमिश्रितान् भक्ष्यानिव एतेनेदानीं राज्यग्रहणे दत्तापहारदोषोऽप्यापत्तिष्यतीति सूचितम् ॥ ४ ॥

गो० टी०—युक्त्यन्तरमाह—यदिति । बान्धवादीनां क्षये नाशे लब्धं यदहनं तत्र गृह्णीयां नेच्छेयमित्यर्थः । विपकृतान्विपमिश्रकृतान् भक्षान् अपूपदीनिव ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—एतदुक्तार्थजातसुदिश्य प्रतिशृणोमि प्रतिजाने ॥ ५ ॥

रा० टी०—वस्तुतस्तु स्वार्थं किञ्चिन् स्वीकृतं इत्याह—धर्ममिति । भवतामर्थे एव धर्मादिकमिच्छामि एतत्प्रतिशृणोमि प्रतिजानामि ॥ ५ ॥

गो० टी०—धर्ममिति । अर्थं पृथिवीभिन्नं रत्नादिकं भवतां भ्रातृणामर्थं भवन्निमित्तमित्यर्थः । एतत् उक्तरूपं प्रतिशृणोमि नातिवर्तं इत्यर्थः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—तमेवार्थं शपथेन द्रव्यति—भ्रातृणामिति । संग्रहार्थं सम्यक्पालनार्थम् अत एव तेषां सुखार्थं च ॥ ६ ॥

रा० टी०—तदेव द्रव्यन् भङ्ग्यन्तरेणाह—भ्रातृणामिति । संग्रहार्थं स्वसमीपस्थापनार्थं सुखार्थं च राज्यमिच्छामि सत्येन सत्यत्वेन बोधनार्थमायुधमालम् शपथविधिना स्पृशामि ॥ ६ ॥

गो० टी०—भ्रातृणामिति । संग्रहार्थं धनसंचयार्थं सुखार्थं तत्सुखार्थं तत्तदभिमतवस्तुप्रदानेन तत्प्रीत्यर्थमित्यर्थः । अपिना तद्वृद्धिः ससुखीयते राज्यमपि बहुच्छिद्रत्वेन अपरिप्राप्त्यतया ममानिष्टमपि आलम् स्पृशामि स्पृष्ट्वा शप इत्यर्थः । सत्येनेति मनुकं यथा सत्यं भवति तथा आयुधं स्पृशामीत्यर्थः ॥ ६ ॥

७-८] ति० टी०—दुर्लभेति नापि तु सुलभैव, किं तु तां नेच्छामि । शक्रत्वमपि नेच्छेयम्, इमां महीमेव नेच्छामीति नेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

रा० टी०—नेति । इयं मही शक्रत्वं च मम दुर्लभा दुर्लभं च न यत् यस्यै इच्छेयं तत्तस्मै दद्यामित्यर्थः, तथापि अधर्मेण हेतुना नेच्छेयं यथेच्छं दातुमिति शेषः । दुर्लभेति लिङ्गविपरिणामेनान्यत्राप्यन्वेति ॥ ७ ॥

गो० टी०—नेति । नेच्छेयम् इमामिति शेषः ॥ ७ ॥

रा० टी०—भरतादिपरिपालनमेव नित्यं ममेप्सितमिति बोधयन्माह—यदिति । यत्किञ्चित्सुखं भरतादीन् विना भरतादिसंबन्धशून्यं सत् भवेत् प्राप्तिरयोग्यतां प्राप्नुयात्तत्सुखं शिखी वह्निः भस्म कुरुताम् ॥ ८ ॥

गो० टी०—यदिति । शिखी अग्निः भरतादिमुखाननुगुणं यत्सुखं तदग्निर्भस्मीकुरुतां न तन्मम ग्राह्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

९-११] ति० टी०—मन्येऽहमिति । द्रष्टुमभ्यागत इति मन्ये इत्यन्वयः । आगतः मातुलगृहादिति शेषः । कुलधर्मं ज्येष्ठस्य राज्यमित्येवंरूपम् ॥ ९-११ ॥

रा० टी०—मन्य इति । अयोध्यामागतः केहेनाक्रान्तहृदयो भरतः मां प्रव्राजितं श्रुत्वा शोकेनाकुलितेन्द्रियः सन् मां द्रष्टुमागतः इत्यहं मन्ये निश्चिनोमि, एतेनानयनार्थकत्वमपि तस्य सूचितम् । ननु आनयनार्थमागतस्य भरतस्येप्सितभङ्गे बलात्कारेणाप्यानेप्यतीति सावधानतया भवितव्यमित्यत आह—अन्यथा बलात्कारेण मां नेतुमागतः । श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ ९-११ ॥

गो० टी०—एवं लक्ष्मणचित्तानुसारेण परिहृत्य वस्तुतत्त्वमाह—मन्य इत्यादि । श्लोकत्रयमेकान्वयम् । द्रष्टुमभ्यागतो ह्येष भरतो नान्यथाऽऽगत इति मन्ये इत्यन्वयः अयोध्यामागतः मातुलगृहादिति शेषः भ्रातृवत्सलः भ्रातृवत्सलः केही कुलधर्मं ज्येष्ठस्य राज्यपरिपालनरूपं केहेन मद्विषयप्रीत्या आक्रान्तहृदयः तत्परवश इत्यर्थः, शोकेन मद्विवासाजनितदुःखेन आकुलितेन्द्रियः व्याकुलहृदयः अन्यथा मद्विरोधितया नागतः ॥ ९-११ ॥

अम्वां च केकयीं रुष्य भरतश्चाप्रियं वदन् । प्रसाद्य पितरं श्रीमान् राज्यं मे दातुमागतः ॥ १२ ॥
 प्राप्तकालं यथैषोऽस्मान् भरतो द्रष्टुमर्हति । अस्मासु मनसाप्येष नाहितं किञ्चिदाचरेत् ॥ १३ ॥
 विप्रियं कृतपूर्वं ते भरतेन कदा नु किम् । ईदृशं वा भयं तेऽद्य भरतं यद्विशङ्कसे ॥ १४ ॥
 नहि ते निष्ठुरं वाच्यो भरतो नाप्रियं वचः । अहं ह्यप्रियमुक्तः स्यां भरतस्याप्रिये कृते ॥ १५ ॥
 कथं नु पुत्राः पितरं हन्युः कस्यांचिदापदि । भ्राता वा भ्रातरं हन्यात्सौमित्रे प्राणमात्मनः ॥ १६ ॥
 यदि राज्यस्य हेतोस्त्वमिमां वाचं प्रभाषसे । वक्ष्यामि भरतं दृष्ट्वा राज्यमस्मै प्रदीयताम् ॥ १७ ॥
 उच्यमानो हि भरतो मया लक्ष्मण तद्वचः । राज्यमस्मै प्रयच्छेति वाढमित्येव मंस्यते ॥ १८ ॥

१२] ति० टी०—रुष्य तद्विषयरोपं कृत्वेत्यर्थः । प्रसाद्य त्वद्वत् राज्यं मया प्राप्तम्, तन्मया रामाय दीयते, अतो न ते सत्यभ्रंशदोष इति तदनुमन्यस्वेति प्रसाद्य ॥ १२ ॥

रा० टी०—भरतलोहमेव दृढीकुर्वन्नाह—अम्वामिति । अप्रियं रामप्रवाजनं मम प्रीतिविरोधीति वदन् सन् केकेयी-मम्वां रुष्य प्रवाजनहेतुत्वेन किञ्चित्परुषकृत्वेत्यर्थः, अपि-तरं पितरहितं मां प्रसादी प्रसादनशीलः सन् मे राज्यं दातु-मागतः ॥ १२ ॥

गो० टी०—अम्वामिति । रुष्य संरुष्य ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—यथैष भरतस्तथा एतत्कर्तृकमस्मद्दर्शनयो-ग्यत्वं प्राप्तकालमुचितम् ॥ १३ ॥

रा० टी०—प्राप्तेति । प्राप्तः कालः अनेकविधोपदेशो यस्मात् मां प्राप्तेति शेषः, यथा यथावत् अस्मान् द्रष्टुमर्हति अस्मासु मनसापि अप्रियं बलात्कारेणायोध्यायनं नाचरेत्, प्राप्तं कालं प्राप्तोपदेशो यथा भवति तथेति क्रियाविशेषणं वा १३

गो० टी०—प्राप्तकालमिति । एषः भरतः अस्मान् द्रष्टु-मिच्छतीति यदेतत् प्राप्तकालं काळोचितमित्यर्थः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—कृतपूर्वं यद्यद्य भरतं शङ्कसे ईदृशं वा भयं भयजनकं वाक्यं कृतपूर्वमुक्तपूर्वं वा यद्यद्य भरतं शङ्कसे इत्यन्वयः ॥ १४ ॥

रा० टी०—विप्रियमिति । ययस्माद्बलात्कारानयना-द्धेतोः अभयं भयनिवर्तकं मदीयत्वं विशङ्कसे तदीदृशं विप्रियं बलात्कारकरणं कदाच कदापि भरतेन कृतपूर्वं किं नेत्यर्थः ॥ १४ ॥

गो० टी०—विप्रियमिति । ते तुभ्यं भरतेन कदाच कदाचित् विप्रियं कृतपूर्वं किम् ईदृशं भयं वा त्वदुक्तसदृशं भयजनकवाक्यं वा कृतपूर्वं किम् उक्तपूर्वं किं यस्त्वमद्य अत्राथं अत्रस्थाने वा भरतं शङ्कस इति योजना ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—अतस्ते त्वया भरतोऽप्रियं निष्ठुरं न वाच्यः, यतो भरतस्याप्रिये अप्रियवचने कृते उक्ते अहमप्य-प्रियमुक्तः स्यां त्वया ॥ १५ ॥

रा० टी०—नहीति । निष्ठुरं परुषमप्रियं प्रियविरोधि वचः त्वया भरतो न वाच्यः । तत्र हेतुः—भरतस्य अप्रिये त्वत्कर्तृका-

प्रियाचरणे कृते वचनेनापि संपादिते सति अहमप्रियं त्वद्वि-पयकप्रीत्यभाववान् स्याम् ॥ १५ ॥

गो० टी०—नहीति । त इति “कृत्यानां कर्तरि वा” इति षष्ठी । ते त्वया भरतः निष्ठुरम् अप्रियं च वचः न वाच्यः भर-तस्य अप्रिये अप्रियवचने कृते उक्ते सति अहं हि अहमेवा-प्रियमुक्तः स्यामिति संबन्धः स्वाश्रितविषये कृतापचारः स्व-स्मिन्नेव कृत इति भगवदभिप्रायोऽनेन गम्यते ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—आत्मनः प्राणं प्राणसमं भ्रातरमि-त्यन्वयः ॥ १६ ॥

रा० टी०—भरतविरोधस्यायोग्यत्वं बोधयन्नाह—कथमिति । प्राणं प्राणवत्प्रियं पितरं पुत्राः कथं हन्युः दुरुक्त्या ताडयेयुः, भ्राता भ्रातरं वा कथं हन्यात् संभवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

गो० टी०—पूर्वं दशरथो वध्यतामित्युक्तम् इदानीं भरतो वध्यत इति इत उपरि तूष्णीमवस्थाने कार्यहानिर्भविष्यतीति भयात् तां रौद्रं बुद्धिं नियम्य निवर्तयति—कथं न्वित्यादिना । प्राणं प्राणभूतम् ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—इमां वाचं भरतवचविषयां प्रदीयतामिति वक्ष्यामीत्यन्वयः ॥ १७ ॥

रा० टी०—यदीति । यदि राज्यस्य हेतोः इमां सावधानमव-नाधिकामहितां वाचं प्रभाषसे तदा भरतं दृष्ट्वा अस्मै लक्ष्मणाय राज्यं प्रदीयतामिति भरतं वक्ष्यामि ॥ १७ ॥

गो० टी०—यदीति । यदि राज्यस्य हेतोः त्वम् इमां भरतर्हिसारूपां वाचं प्रभाषसे तर्हि वक्ष्यामि भरतं दृष्ट्वा राज्य-मस्मै प्रदीयतां, प्रदीयतामित्यनन्तरमतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—नञ् त्वदुक्तेऽपि स न दशात्तत्राह—उच्यमान इति । प्रयच्छेत्तुच्यमान इत्यर्थः, राज्यलिप्सा चेत्तदेव दापयिष्यामि, किं भ्रातृवधेनेत्याशयः ॥ १८ ॥

रा० टी०—नञ् ततः किमित्यत आह—उच्यमान इति । अस्मै लक्ष्मणाय राज्यं प्रयच्छ देहि इति वचः मया उच्यमानो भरतः वाढमङ्गीकृतमित्येव मंस्यते क्षिप्रं दास्यतीत्यर्थः, एतेन अप्रियं नैव वक्तव्यमिति सूचितम् ॥ १८ ॥

गो० टी०—उच्यमान इति । भरतः अस्मै राज्यं प्रयच्छे-

१ परुषं चेति गो. पाठः । २ यदीति गो. पाठः । ३ इच्छतीति गो. पाठः । ४ नाप्रियमिति गो. पाठः । ५ योऽत्र शङ्कसे इति गो. पाठः । ६ ऽपीति गो. पाठः । ७ तत्त्वत इति गो. पाठः । ८ प्राप्येति भाति ।

तथोक्तो धर्मशीलेन भ्रात्रा तस्य हिते रतः । लक्ष्मणः प्रविवेशेव स्वानि गात्राणि लज्जया ॥ १९ ॥
 तद्वाक्यं लक्ष्मणः श्रुत्वा व्रीडितः प्रत्युवाच ह । त्वां मन्ये द्रष्टुमायातः पिता दशरथः स्वयम् ॥ २० ॥
 व्रीडितं लक्ष्मणं दृष्ट्वा राघवः प्रत्युवाच ह । एष मन्ये महाबाहुर्हरिहास्मान्द्रष्टुमागतः ॥ २१ ॥
 अथवा नौ ध्रुवं मन्ये मन्यमानः सुखोचितौ । वनवासमनुध्याय गृहाय प्रतिनेष्यति ॥ २२ ॥
 इमां चाप्येष वैदेहीमत्यन्तसुखसेविनीम् । पिता मे राघवः श्रीमान्वनादादाय यास्यति ॥ २३ ॥
 एतौ तौ संप्रकाशेते गोत्रवन्तौ मनोरमौ । वायुवेगसमौ वीरौ जवनौ तुरगोत्तमौ ॥ २४ ॥
 स एष सुमहाकायः कम्पते वाहिनीमुखे । नागः शत्रुंजयो नाम वृद्धस्तातस्य धीमतः ॥ २५ ॥

ति मया उच्यमानोऽपि अहदयस्तुकोऽपि तत्त्वतः वादमिति वक्ष्य-
 त्वेव तथा दास्यामीति वक्ष्यत्येवेत्यर्थः । एवकारेण तस्य पुन-
 र्निवृत्त्यभाव उच्यते ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—लज्जया गात्राणि प्रविवेशेव अत्यन्तसं-
 कृचितोऽभूदित्यर्थः । तस्य रामस्य हिते रतः ॥ १९ ॥

रा० टी०—तथेति । धर्मशीलेन भ्रात्रा तथोक्तः लक्ष्मणः
 लज्जया स्वानि गात्राणि प्रविवेश इव अत्याकुञ्चितस्वशरीरः
 सन् तस्यावित्यर्थः, एतेन सेनालङ्घकादुमानेन भरते लक्ष्मण-
 शङ्का जातेति ध्वनितम् ॥ १९ ॥

गो० टी०—तथेति । तस्य रामस्य हिते रतः नतु स्वार्थ-
 परः अत एव मङ्गलाशासनपरत्वाद् अस्थाने भयशङ्कया
 तथोक्तवानिति गम्यते गात्राणि अवयवान् प्रविवेशेव लज्जाति-
 शयेनात्यन्तसंकृचितगात्रोऽभूदित्यर्थः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—एवमवचितोऽपि लज्जापरिहारायोचितं
 वाक्यमाह—तदिति । भरतप्रसङ्गस्तु त्वदाशयपरिज्ञानायैव
 केवलमुपन्यस्त इत्याशयः ॥ २० ॥

रा० टी०—तदिति । लक्ष्मणः तद्वाक्यं श्रुत्वा व्रीडितः
 सन् प्रत्युवाच, तद्वचनाकारमाह—त्वां द्रष्टुं पिता दशरथः
 एव स्वयमायातः इति भरतमहं मन्ये, एतेन अप्रियं प्रवदिष्या-
 मीति सूचितम् ॥ २० ॥

गो० टी०—तद्वाक्यमिति । व्रीडया प्रसङ्गान्तरं प्रस्तौति—
 त्वामिति । लोके स्तोकिभङ्गेन व्रीडितः पुरुषः प्रस्तावान्तरं
 हि वदति आयात इति मन्ये इत्यन्वयः ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—एवं पितृप्रसङ्गो लक्ष्मणस्य व्रीडाप-
 रिहारमूल इति ज्ञात्वा तदेवावकुर्वन्नाह—व्रीडितमिति । एष
 लक्ष्मणप्रस्तावितः पिता ॥ २१ ॥

रा० टी०—व्रीडितमिति । राघवो रामः प्रत्युवाच व्रीडा-
 दुरीकारकवचनमुच्चारयामासेत्यर्थः । तत्प्रवचनाकारमाह—अ-
 स्मान्द्रष्टुमागतः एष भरतः महाबाहुर्दशरथः सत्कारार्हत्वेन
 दशरथसदृशः इति मन्ये तेनोचितमेव त्वयोक्तमिति सूचितम् २१

गो० टी०—भावशो रामोऽपि औचित्येन लक्ष्मणकृतप्र-
 स्तावं व्रीडाशमनाय प्रपञ्चयामासेत्याह—व्रीडितमिति । तदे-
 वोच्यते—एष इत्यादिना ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—नौ सुखोचितौ मन्यमानः वनवासम-
 नुध्याय कष्टं विचिन्त्य ॥ २२ ॥

रा० टी०—अथेति । नौ आवां सुखोचितौ मन्यमानः
 भरतः वनवासं वनवासक्षेत्रमनुध्याय संचिन्त्य गृहाय अथ प्रति-
 नेष्यति माङ्गलिकानयनानुकूलव्यापारं करिष्यति इत्यहं मन्ये २२

गो० टी०—नाविति द्विचरं प्राधान्यात् मन्यमानः स्मरन्
 वनवासं वनवासक्षेत्रम् अनुध्याय अनुचिन्त्य ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—इमां सीताम् ॥ २३ ॥

रा० टी०—इमामिति । एषः भरतः मे वैदेहीं पिता इव आ-
 दाय आनयनादनुकूलव्यापारं कृत्वा यास्यति । चण्ड इवार्थः ॥ २३ ॥

गो० टी०—इमामिति । अत्यन्तेत्यनेन तन्मात्रनयने
 हेतुरुक्तः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—गोत्रवन्तौ प्रशस्तनामानौ प्रशस्तकुलौ
 वा । 'गात्रवन्तौ' इति पाठे प्रशस्तशरीरौ जवनौ वेगवन्तौ ॥ २४ ॥

रा० टी०—भरतशत्रुघ्नगमनचिह्नं बोधयन्नाह—एताविति ।
 गोत्रवन्तौ प्रशस्तकुलौ वायुवेगसमौ वायुवेगसदृशवेगवन्तौ
 जवनौ जं मृत्युञ्जयत्वं वनतो रचयतः तौ स्वारीहकमृत्युप्रहार-
 कलक्षणवन्तावित्यर्थः, अत एव न पौनरुक्त्यम्, एतौ तुरगो-
 त्तमौ संप्रकाशेते 'जो ना मृत्युञ्जये जय्यां तातमात्रे जनादने'
 इति मेदिनी ॥ २४ ॥

गो० टी०—गोत्रवन्तौ प्रशस्तनामानौ यद्वा प्रशस्तकुल-
 प्रसूतौ 'गोत्रं नात्रि कुलेऽपि च' इति वैजयन्ती । वायुवेगसमौ
 वेगेन वायुसमावित्यर्थः । तुरगोत्तमौ राजोपवाहौ ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—पितुरागमने चिह्नान्तरमाह—स एष
 इति । कम्पते चलत्यागच्छति । अयं शत्रुंजयो रामेण सुय-
 शाय दत्तादन्य एव अत एव तातस्य शत्रुंजय इत्युक्तम् ॥ २५ ॥

रा० टी०—इदानीं राजागमनचिह्नं बोधयन्नाह—स इति ।
 सुमहाकायः अतिवृहच्छरीरः वृद्धः वयोधिकः शत्रुंजयो नाम
 तातस्य नागो हस्ती वाहिनीमुखे सेनाये कम्पते शनैश्चलति
 राजाप्यागच्छतीत्यनुमीयते इति तात्पर्यम् ॥ २५ ॥

गो० टी०—स एष इति । कम्पते 'कपि चलने' इति
 धातुः मत्तगजस्वभावोऽयं वृद्धः उन्नतः धीमतः गजपरिपालनस्य
 तातस्य नागः शत्रुंजयः नतु मया सुयशाय दत्तो मातुलाल्यशत्रु-
 जय इत्यर्थः, लोकास्तत्कृतं लोकोत्तरमित्यर्थः ॥ २५ ॥

न तु पश्यामि तच्छत्रं पाण्डुरं लोकविश्रुतम् ! पितुर्दिव्यं महाभौग संशयो भवतीह मे ॥ २६ ॥
 वृक्षाग्रादवरोह त्वं कुरु लक्ष्मण मद्वचः । इतीव रामो धर्मात्मा सौमित्रिं तमुवाच ह ॥ २७ ॥
 अवतीर्य तु सालाग्रात्तस्मात्स संमितिंजयः । लक्ष्मणः प्राञ्जलिभूत्वा तस्थौ रामस्य पार्श्वतः ॥ २८ ॥
 भरतेनाथ संदिष्टा संमर्दो न भवेदिति । समन्तात्तस्य शैलस्य सेना वासमकल्पयत् ॥ २९ ॥
 अध्यर्धमिक्ष्वाकुचमूर्योजनं पर्वतस्य है । पार्श्वे न्यविशदावृत्य गजवाजिर्नराकुला ॥ ३० ॥
 सा चित्रकूटे भरतेन सेना धर्मं पुरस्कृत्य विभूय दर्पम् ।
 प्रसादनार्थं रघुनन्दनस्य विरोचते नीतिमता प्रणीता ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

अष्टनवतितमः सर्गः ।

रामदर्शनेऽत्युत्कमना भरतः सपरिवारौ गृहशत्रुभौ रामाश्रमान्वेषणे नियोज्यात्युत्कत्वात्स्वयमप्यमात्यसहितस्तदेवोपक्रममाणो रामसाहचर्यात्सीतालक्ष्मणयोर्धन्यत्वं भावयन्स्वयमपि तदनुचरत्वेन पादचार्येवाटन्कचित्तालमूलमुपागतस्तद्वर्तिधूमलिङ्गेन मानुषवस-
 तिमनुमायैतादृक्कान्तोऽन्वेषां वसतिं निषिध्य रामाश्रम एवायमित्युत्कण्ठयाऽप्रतः ससार ।

निवेश्य सेनां तु विभुः पद्भ्यां पादवतां वरः । अभिगन्तुं स काकुत्स्थमियेष गुरुवर्तकम् ॥ १ ॥

२६] ति० टी०—इह छत्रविषये ॥ २६ ॥

रा० टी०—इदानीं राजानागमनचिह्नं बोधयन्नाह—नेति । लोकविश्रुतं सर्वत्र प्रसिद्धं पाण्डुरं तद्दिव्यं पितुः छत्रं न पश्यामि अतः इह अस्मिन् विरुद्धदर्शनद्वये मे अतीव संशयो भवति ॥ २६ ॥

गो० टी०—इह पितरि विषये संशयो भवतीह मे इति राघवः प्रत्युवाचेति पूर्वोक्तान्वयः ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—इतीवेत्येव सौमित्रिं वृक्षाग्रस्थितम् । अथ वृक्षाग्ररोहणमाज्ञापयति—वृक्षाग्रादिति । मद्वचः कुरु शत्रूनां विहाय मद्वचसा सालाग्ररोहणं कुर्वित्यर्थः ॥ २७ ॥

रा० टी०—वृक्षेति । हे लक्ष्मण ! वृक्षाग्रादवरोह इतीव इति वचः रामः सौमित्रिमुवाच ॥ २७ ॥

गो० टी०—वृक्षाग्रादिति । मद्वचः भरतविषये शान्तो भवेति मत्सचितं वचः प्रथममर्षमुत्तरारथेन योजनीयम् ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—अवतीर्येति । रामाज्ञयेत्यादिः ॥ २८ ॥

रा० टी०—अवतीर्येति । शालाग्रादवतीर्य संमितिंजयः संग्रामजेता लक्ष्मणः रामस्य पार्श्वतः पार्श्वे तस्थौ ॥ २८ ॥

गो० टी०—अवतीर्येति । संमितिं परस्मै न्यज्यतीति संमितिंजयः “संज्ञायां श्रुतवृजिधारिसहितपिदमः” इत्यत्र योग-
 विभागेन खच् सुमागमश्च । सन्नद्ध इति यावत्, पार्श्वतः भ्रात-
 र्यस्थाने भयशङ्कयेति भावः ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—रामाश्रमस्य संमर्दो न भवेदिति संदिष्टा आज्ञप्ता सेना शैलस्य समन्ताद्भ्रामगे वासमकल्पयत् ॥ २९ ॥

रा० टी०—भरतेनेति । संमर्दो बाधा न भवेदिति भरते-
 नादिष्टा सेना शैलस्य समन्ताद्वासमकल्पयत् ॥ २९ ॥

गो० टी०—भरतेनेति । संमर्दः रामाश्रमस्य पीडा न

भवेदिति भरतेन संदिष्टा आज्ञप्ता सेना तस्य शैलस्य समन्ताद्
 नतु तदाश्रमसमीपे ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—अध्यर्धं सार्धयोजनम् ॥ ३० ॥

रा० टी०—अध्यर्धमिति । पर्वतस्य पार्श्वे अध्यर्धं योजनं
 पद्पट्कोशानावृत्य गजवाजिरथाकुला इक्ष्वाकुचमूर्यः न्यविशत् ३०

गो० टी०—अध्यर्धमिति । अधिकमर्धं यस्मिन् तत्र
 अध्यर्धं योजनं सार्धयोजनमित्यर्थः पर्वतस्य पार्श्वे आवृत्य
 न्यविशत् मण्डलाकारेण स्थिता ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—धर्मं पुरस्कृत्य दर्पं विभूय प्रणीता
 शिक्षिता सेना ॥ ३१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

रा० टी०—सेति । धर्मं पुरस्कृत्य प्रवर्त्य दर्पं भटादीनां
 गर्वं विभूय त्याजयित्वा नीतिमता भरतेन प्रणीता शिक्षिता
 सा सेना चित्रकूटे रघुनन्दनस्य रामस्य प्रसादनार्थं विरोचते ३१

इति श्रीमद्रामाभिरामायणव्याख्याने रामायणशिरो-
 मणाव्योध्याकाण्डे सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

गो० टी०—सेति । चित्रकूटे चित्रकूटसमीपे नीतिमता
 सेनयोपरोधे रामस्य प्रसादो न स्यादिति नीतिज्ञेन भरतेन धर्मं
 पुरस्कृत्य विनीतवेपेण राजाभिगन्तव्य इति धर्ममनुसृत्य दर्पं
 विभूय स्थितेन रघुनन्दनस्य प्रसादनार्थं प्रणीता आनीता सा
 सेना विराजते भाति स्म ॥ ३१ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरा-
 ख्यानेऽयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तनवतितमः सर्गः ॥ ९७ ॥

१] ति० टी०—पादवतां चरप्राणिनां वरः श्रेष्ठो विभुर्भ-
 रतः गुरुवर्तकं गुरुश्रूपापरम् ॥ १ ॥

निविष्टमात्रे सैन्ये तु यथोद्देशं विनीतवत् । भरतो भ्रातरं वाक्यं शत्रुग्रमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
 क्षिप्रं वनमिदं सौम्य नरसंघैः समन्ततः । लुब्धैश्च सहितैरेभिस्त्वमन्वेषितुमर्हसि ॥ ३ ॥
 गुहो ज्ञातिसहस्रेण शरचापासिपाणिना । समन्वेषतु काकुत्स्थावस्मिन्परिवृतः स्वयम् ॥ ४ ॥
 अमात्यैः सह पौरैश्च गुरुभिश्च द्विजातिभिः । सह सर्वं चरिष्यामि पद्भ्यां परिवृतः स्वयम् ॥ ५ ॥
 यावन्न रामं द्रक्ष्यामि लक्ष्मणं वा महाबलम् । वैदेहीं वा महाभागां न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ६ ॥
 यावन्न चन्द्रसंकाशं तैदृक्ष्यामि शुभाननम् । भ्रातुः पद्मविशालाक्षं न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ७ ॥
 सिद्धार्थः खलु सौमित्रियश्चन्द्रविमलोपमम् । मुखं पश्यति रामस्य राजीवाक्षं महाद्युति ॥ ८ ॥
 यावन्न चरणौ भ्रातुः पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ । शिरसा प्रग्रहीष्यामि न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ ९ ॥
 यावन्न राज्ये राज्याहः पितृपैतामहे स्थितः । अभिषिक्तो जलक्लिन्नो न मे शान्तिर्भविष्यति ॥ १० ॥
 कृतकृत्या महाभागा वैदेही जनकात्मजा । भर्तारं सागरान्तायाः पृथिव्या यानुगच्छति ॥ ११ ॥
 सुशुभश्चित्रकूटोऽसौ गिरिराजसमो गिरिः । यस्मिन्वसति काकुत्स्थः कुबेर इव नन्दने ॥ १२ ॥

रा० टी०—भरतवृत्तान्तमाह—निवेद्येति । पादवतां वरः द्विपदानां श्रेष्ठः भरतः सेनां निवेद्य यथोचितं संस्थाप्य गुरुवर्तकं पितृवचनपरिपालकं राममभिगन्तुमिषेय ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ भरतस्य रामप्राप्तिरद्वयवर्तितमे सगैर्निवेद्येत्यादि । गुरुवर्तकं गुरुवचनावर्तकम् ॥ १ ॥ २ ॥
 २] ति० टी०—यथोद्देशमनुकृत्याद्युक्तदिशि वास इति स्वाभ्युपदिष्टप्रदेशमनतिक्रम्य निविष्टे सैन्ये इत्यर्थः । विनीत-वद्विनीताहं ॥ २ ॥

रा० टी०—निविष्टेति । यथोद्देशं भरतोपदेशमनतिक्रम्य सैन्ये निविष्टमात्रे सति भरतः शत्रुग्रमब्रवीत् ॥ २ ॥

३] ति० टी०—लुब्धा निपादाः । एभिरासन्नैर्गुहभृत्यैः ॥ ३ ॥
 रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—क्षिप्रमिति । लुब्धैः निपादैः सहितैरेभिर्नरसंघैः स्वभृत्यसदृहैः इदं वनं क्षिप्रमन्वे-षितुमर्हसि ॥ ३ ॥

गो० टी०—क्षिप्रमिति । लुब्धैः व्याधैः ॥ ३ ॥ ४ ॥

४] ति० टी०—ज्ञातिसहस्रेण परिवृत इत्यन्वयः ॥ ४ ॥

रा० टी०—गुह इति । ज्ञातिसहस्रेण परिवृतो गुहः अस्मिन्वे काकुत्स्थो रामलक्ष्मणौ समन्वेषतु ॥ ४ ॥

५-६] ति० टी०—चरिष्यामि अहमन्वेषयन्निति शेषः । पौरैः सह वर्तमानैरमात्यैर्द्विजातिभिः सह वर्तमानैर्गुरुभिश्च परिवृतः ॥ ५ ॥ ६ ॥

रा० टी०—अमात्यैरिति । अमात्यादिभिः परिवृतः स्वयमहं सर्वं वनं चरिष्यामि ॥ ५ ॥

गो० टी०—अमात्यैरिति । अमात्यैः सह पौरैः सह गुरुभिः द्विजातिभिश्च परिवृतः पद्भ्यां सर्वं वनं चरिष्यामीति संबन्धः ॥ ५ ॥

रा० टी०—यावदिति । यावन्न द्रक्ष्यामि तावत्कालं मे शान्तिर्न भविष्यति ॥ ६ ॥

गो० टी०—यावदिति । शान्तिः दुःखशान्तिः मङ्गलं वा । 'शान्तिः प्रथममङ्गले' इति वैजयन्ती ॥ ६ ॥ ७ ॥

७] ति० टी०—शुभाननमिति कर्मधारयः । शान्तिर्दुःख-शान्तिः ॥ ७ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—यावदिति । चन्द्रसं-काशं चन्द्रसदृशम् ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—चन्द्रविमलोपमं विमलचन्द्रसदृशम् ॥ ८ ॥

रा० टी०—सिद्धार्थ इति । यः सौमित्रिर्लक्ष्मणः रामस्य मुखं पश्यति स सिद्धार्थः ॥ १० ॥

गो० टी०—सिद्धार्थ इति । चन्द्रविमलोपमं निर्मलचन्द्र-सदृशम् ॥ १० ॥

९-११] ति० टी०—पार्थिवव्यञ्जनं रेखाध्वजकुलिशात-पत्रादि । तावन्मे न शान्तिरित्यन्वयः ॥ ९-११ ॥

रा० टी०—यावदिति । पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ पार्थिवव्य-ञ्जनैः पार्थिवचिह्नैः रेखाध्वजकुलिशातपत्रादिभिः अन्वितौ भ्रातु-चरणौ यावच्छिरसा न प्रग्रहीष्यामि तावच्छान्तिर्न भविष्यति ॥ ९ ॥

रा० टी०—यावदिति । यावन्नाभिषिक्तः तावच्छान्तिर्न ॥ ९ ॥

गो० टी०—यावदिति । पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ वज्रध्वजा-रविन्दाकुशसुधाकलशादिमहाराजलक्षणयुक्तौ चरणौ यावन्न शिरसा धारयिष्यामि तावत्पर्यन्तं मे शान्तिर्न भविष्यति यदा रामः स्वयोग्यसिंहासनाधिराज्यमौलिं धृत्वा मम योग्यं श्रीपा-दाख्यमौलिं ददाति तदा मे सकलदुःखशान्तिर्भविष्यतीति भावः ॥ ८ ॥ ९ ॥

रा० टी०—कृतकृत्येति । या वैदेही सागरान्तायाः पृ-थिव्याः भर्तारमनुगच्छति सा कृतकृत्या कृतार्था ॥ ११ ॥

गो० टी०—कृतकृत्येति । महाकुलप्रसूता वैदेही महाभागा महाभाग्यवती कृतकृत्या कृतार्था च । तत्फलं तदेतुं चाह—भर्तारमिति । पृथिव्या भर्तारमित्यन्वयः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—गिरिराजसमो हिमवत्सदृशः ॥ १२ ॥

१ धारिणिति गो. पाठः । २ वनमिति गो. पाठः । ३ द्रक्ष्यामि शुभमाननमिति गो. पाठः । ४ पलाशक्षमिति गो. पाठः । ५ श्लोकोऽयमे-कादशस्य स्थाने गो. रा. पाठे । ६ धारयिष्यामीति गो. पाठः । ७ सुगम इति गो. पाठः । ८ राजोपम इति गो. पाठः ।

कृतकार्यमिदं दुर्गवनं व्यालनिषेवितम् । यदध्यास्ते महाराजो रामः शस्त्रभृतां वरः ॥ १३ ॥
 एवमुक्त्वा महाबाहुर्भरतः पुरुषर्षभः । पद्भ्यामेव महोतेजा प्रविवेश महद्वनम् ॥ १४ ॥
 स तानि द्रुमजालानि जातानि गिरिसानुषु । पुष्पिताग्राणि मध्येन जगाम वदतां वरः ॥ १५ ॥
 स गिरेश्चित्रकूटस्य सालमौरुह्य सत्वरम् । रामाश्रमगतस्याग्नेर्ददर्श ध्वजमुच्छ्रितम् ॥ १६ ॥
 तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान्मुमोद सहवान्धवः । अत्र राम इति ज्ञात्वा गतः पारमिवाम्भसः ॥ १७ ॥

स चित्रकूटे तु गिरौ निशम्य रामाश्रमं पुण्यजनोपपन्नम् ।

गुहेन सार्धं त्वरितो जगाम पुनर्निवेश्यैव चमूं महात्मा

॥ १८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डेऽष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

रा० टी०—स्विति । यस्मिन् काकुत्स्थो रामो वसति
 सोऽसौ चित्रकूटः सशुभः अत्यन्तं शुभकारकः ॥ १२ ॥

गो० टी०—सुभग इति । असौ चित्रकूटः सुभगः भाग्य-
 शाली गिरिराजोपमश्च गिरिराजोपमः हिमवत्पर्वतसदृशः
 नन्दने नन्दयतीति नन्दनं चैत्ररथं सुभग इत्यादि सुभगः प्रदे-
 शान्तरेभ्योऽतिरमणीयः सुभगः सर्वेषामुद्देश्यतमः अत्र हेतुः
 यस्मिन्नित्युत्तरार्धे वक्ष्यति । चित्रकूटः स्वभावतोऽपि रमणीयः
 असौ गिरिः अयोध्यां परित्यज्यापि रामेण आदरणीयः, यद्वा
 गिरिराजोपमः गिरिराजोऽत्र श्रीनिवाससन्निध्यस्थानभूतो वे-
 ङ्कटाचलः, तत्र उभयत्र हेतुमाह—यस्मिन्निति । काकुत्स्थः
 अयोध्याधिपतिः स्वदेशं विहाय अपरिचिते यस्मिन् वसति
 तत्राहुरूपं दृष्टान्तमाह—कुबेर इति । चैत्ररथासयोग्यः कुबेरः
 इन्द्रोद्याने नन्दन इव, यद्वा स्वपृष्ठं विहाय स्वपृष्ठोद्याने विहर-
 माणो वैश्रवण इव वसतीत्यर्थः । इक्ष्वाकूणामियं भूमिः सशे-
 लवनकानना इत्युक्तेश्चित्रकूटोऽपि रामविषयो हि नन्दनोपमानेन
 रामस्य चित्रकूटे भोग्यताप्रकर्ष उच्यते । काकुत्स्थः ककुत्स्थ-
 कुलोद्भवः यथा स्वकुलमकृतार्थयत् तथा स्वावासस्थलमप्यकृता-
 र्थयदिति भावः, यद्वा कुबेर इव नन्दने भूवाचकेन कुशब्देन
 जगदुपलक्ष्यते वेरं शरीरं कुबेरो जगच्छरीरः परमात्मा नन्दन
 इव वैकुण्ठनन्दन इव ॥ १२ ॥

१३-१४] ति० टी०—कृतकार्यं कृतार्थं स्थावरत्वमो-
 च्चकरामपादरजोव्यासतयेति भावः । दुर्गं दुष्प्रवेशम् । व्यालाः
 सर्पाः ॥ १३ ॥ १४ ॥

रा० टी०—कृतेति । यन्महाराजो रामः अध्यास्ते तदिदं
 वनं कृतकार्यम् ॥ १३ ॥

गो० टी०—कृतकार्यमिति । कृतकार्यं कृतार्थं दुर्गं दुष्प्र-
 वेष्टं व्यालनिषेवितं दृष्टसर्पाश्रितम् । कृतकृत्यत्वे हेतुः—यदि-
 त्यादि । वनं दुर्गमिति स्थलस्वभावेन वासानर्हत्वमुक्तं, महा-
 तेजा इत्यादिना रामवैभवापेक्षयापि वासानर्हत्वमुच्यते ॥ १३ ॥

रा० टी०—एवमिति । महाबाहुर्भरतः एवमुक्त्वा पद्भ्या-
 मेव महद्वनं प्रविवेश ॥ १४ ॥

गो० टी०—एवमिति । महातेजा इत्यादिना पद्भ्यां गम-
 नानर्हत्वमुच्यते ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—मध्येनेत्येनवन्तम् तथोगे तानीति द्विती-
 या । द्रुमजालानां मध्ये इत्यर्थः ॥ १५ ॥

रा० टी०—स इति । गिरिसानुषु जातानि द्रुमजालानि
 द्रुमसमूहान् मध्येन वदतां वरो भरतः जगाम ॥ १५ ॥

गो० टी०—स इति । द्रुमजालानि मध्येन द्रुमजालानां
 मध्येनेत्यर्थः, मध्यशब्दस्य दिग्वाचित्वात् “एनपा द्वितीया”
 इति द्वितीया । वदतां वर इत्यनेन रामसन्निधौ वक्तव्यविशेषं
 चिन्तयन्नेव जगामेत्युक्तम् ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—अग्नेर्ध्वजं धूमम् । ‘रामाश्रमगतस्यान्ते’
 इति पाठे तदाश्रमगतस्य सालस्यान्ते उपरि बद्धमुच्छ्रितं ध्वजं
 कोविदारध्वजं दृष्ट्वेत्यर्थः । धूमदर्शनस्य पूर्वमेव जातत्वेन तस्या-
 निर्णायकत्वादिति कतकः ॥ १६ ॥

रा० टी०—स इति । स भरतः चित्रकूटस्य सालं दृक्षवि-
 शेषमारुह्य रामाश्रमगतस्य अग्नेर्ध्वजं धूमं ददर्श ॥ १६ ॥

गो० टी०—स इति । अग्नेर्ध्वजं धूमं पूर्वं धूमापदर्शनम्
 अधुना समीपत्वात्तन्मूलदर्शनमिति न पुनरुक्तिः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—तं ध्वजम् ॥ १७ ॥

रा० टी०—तमिति । तं धूमं दृष्ट्वा अत्रैव राम इति ज्ञा-
 त्वा अम्भसोऽगाधजलस्य पारं गत इव सुमोद ॥ १७ ॥

गो० टी०—तमिति । सुमोद मोहसदृशं पारवश्यं प्राप
 ‘सुमोद’ इति च पाठः अम्भसः समुद्रस्य पारं गत इव अम्भ-
 दिति शेषः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—पुण्यजनास्तपस्विनः । पुनर्निवेश्यान्वे-
 पणनियोजितामपि चमूं स्थापयित्वा । गुहेनेति प्रधानजनोप-
 लक्षणम् ॥ १८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डेऽष्टनवतितमः सर्गः ॥ ९८ ॥

रा० टी०—स इति । स भरतः पुण्यजनैर्महात्मभिः उपपन्नं

१ दुर्गमिति गो. रा. पाठः । २ महातेजा इति गो. पाठः । ३ महातेजा इति गो. पाठः । ४ महाबाहुरिति गो. पाठः । ५ आसाध पुष्पित-
 मिति गो. पाठः । ६ सुमोदेति गो. पाठः ।

नवनवतितमः सर्गः ।

मातुरानेतुं वसिष्ठं संदिश्यन्त्रचलन्भरतस्तत्तदाश्रमलिङ्गानि शत्रुघ्नाय दर्शयन्पर्णशालामाससाद । रामादीन्दृष्ट्वा तेषां पादाभि-
वादाने प्रथतमानोऽपि भरतस्तापसवेपदर्शनेन बाष्पाकुलनयनोऽबन्धुरेऽपि स्वल्पपपात । अभिवाद्यमानौ भरतशत्रुघ्नौ रामः समालि-
ङ्ग । सुमन्त्रगुहरामलक्ष्मणाः समाजग्मुः ।

निविष्टायां तु सेनायामुत्सुको भरतस्तैतः । जगाम भ्रातरं द्रष्टुं शत्रुघ्नमनुदर्शयन् ॥ १ ॥
ऋषिं वसिष्ठं संदिश्य मातृमै शीघ्रमानय । इति त्वरितमग्रे स जगाम गुरुवत्सलः ॥ २ ॥
सुमन्त्रस्त्वपि शत्रुघ्नमदूरादन्वपद्यत । रामदर्शनजस्तर्षो भरतस्येव तस्य च ॥ ३ ॥
गच्छन्नेवाथ भरतस्तापसालयसंस्थिताम् । भ्रातुः पर्णकुटीं श्रीमानुदजं च ददर्श ह ॥ ४ ॥

सेवितं रामाश्रमं निश्चयं चमूमन्वेपणार्थं सहागतसैन्यं पुन-
र्निवेश्य संस्थाप्य गुह्येन सार्धं त्वरितः सन् जगाम ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामयणशिरोम-
णावयोध्याकाण्डेऽष्टनवतितमः सर्गः ॥ १८ ॥

गो० टी०-स इति । निश्चयं दृष्ट्वा दीर्घाभाव आर्षः,
तत्समीपस्थजनेभ्यः श्रुत्वेति वार्थः अत एव पुण्यजनोपपन्न-
मित्युच्यते । गुह्येनेति प्रधानजनोपलक्षणपरं चमूं पुनर्निवेश्य
अन्वेपणार्थमागतां चमूमपि स्थापयित्वा महात्मा दृढाध्य-
वसायः ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकिरामायणव्याख्याने पीताम्बरालया-
नयोध्याकाण्डेऽष्टनवतितमः सर्गः ॥ १८ ॥

१] ति० टी०-निविष्टायामिति । शत्रुघ्नमिति प्रति-
योगे द्वितीया । शत्रुघ्नस्य रामाश्रमप्रत्यासत्तिचिह्नादि दर्शयन्नि-
त्यर्थः ॥ १ ॥

रा० टी०-सेनासंनिवेशानन्तरकालिकं दृष्टान्तमाह—
निविष्टायामिति । सेनायां निविष्टायां संस्थापितायां सत्या-
शुद्धकः भ्रातृदर्शनविषयकोत्साहवान् भरतः शत्रुघ्नमनुदर्शयन्
भ्रातरं द्रष्टुं जगाम “ दृष्टोश्च ” इति कर्मत्वं शत्रुघ्नस्य ॥ १ ॥

गो० टी०-अथ भरतस्य रामसंगम एकोनशततमे-नि-
विष्टायामित्यादि । निविष्टायां सेनायां स्वयं तत्र क्षणं नि-
विष्टः सन् उत्सुकः साभिलाषः शत्रुघ्नमनुदर्शयन् अतः कर्मप्रव-
क्षणीयः शत्रुघ्नस्य रामाश्रमसामीप्यचिह्नानि प्रदर्शयन् ज-
गाम ॥ १ ॥

२] ति० टी०-आनयेति संदिश्य स्वयं त्वरितः सन्नये
जगाम न तु मातुः प्रतीक्ष्य स्थित इत्यर्थः ॥ २ ॥

रा० टी०-ऋषिमिति । मे मातुः शीघ्रमानयेति वसिष्ठं
संदिश्य संप्रार्थ्य गुरुवत्सलः रामविषयकान्तिप्रीतिमान् स भरतः
त्वरितमग्रे जगाम ॥ २ ॥

गो० टी०-ऋषिमिति । मातृमै शीघ्रमानयेति ऋषिं
वसिष्ठं संदिश्य जगामेत्यन्वयः, अनेन रामावासं निश्चित्य प-

श्चादानेप्यामीति धिया महासेनानिवेशे मातृनिवेशितवानिति
गम्यते ॥ २ ॥

३] ति० टी०-रामदर्शनजस्तर्षो रामदर्शनसुदिश्य जनि-
तोऽभिलाषः । स भरतवत्तस्य च शत्रुघ्नस्य सुमन्त्रस्य च ।
अतः शत्रुघ्नं भरतमनुधावन्तमदूरात्तस्मिन् यथा भवति तथा-
न्वपद्यतान्वधावत् ॥ ३ ॥

रा० टी०-सुमन्त्र इति । शत्रुघ्नमदूराच्छत्रुघ्नसमीपव-
र्तित्वं यथा भवति तथा सुमन्त्रोऽप्यन्ववर्तत, तत्र हेतुः-रामदर्-
शनजः ईप्सितरामदर्शनजनितः तर्षोऽत्यभिलाषः भरतस्येव तस्य
सुमन्त्रस्याप्यस्तीति शेषः । चोऽप्यर्थे ॥ ३ ॥

गो० टी०-तत्पश्चात् शत्रुघ्नः तत्पश्चात्सुमन्त्रश्च गत इत्याह—
सुमन्त्र इति । सुमन्त्रोऽप्यदूरात् समीपे शत्रुघ्नमन्वपद्यत
अन्वगच्छत् । तत्र हेतुमाह-रामेति । रामदर्शनजस्तर्षः राम-
दर्शनसुदिश्य जनितोऽभिलाषः ‘ कामोऽभिलाषस्तर्षश्च ’ इत्य-
मरः । तस्य शत्रुघ्नस्य चकारात् सुमन्त्रस्य चास्ति हीत्यर्थः ।
सुमन्त्रस्य त्वरितागमनाद्वसिष्ठ एव मात्रानयने नियुक्त इत्या-
वेदितम् ॥ ३ ॥

४] ति० टी०-तापसानामालयैः सह संस्थिताम्, यद्वा
तापसालयसमानसंस्थानां पर्णकुटीं पर्णप्राधान्येन निर्मितां
कुटीं शालाम् । इयं दर्शनार्थमागततपस्यादिसंयवहारप्रयो-
जना षट्जवहःस्था, उदजं सभितिकवाटं दारुवदं गृहं सीता-
निवेशार्थं कृतम् ॥ ४ ॥

रा० टी०-गच्छन्निति । गच्छन्नेव भरतस्तापसालयसं-
स्थितां तापसकुटीमध्ये वर्तिनीं भ्रातुः पर्णकुटीं पत्रप्रचुरशाला-
शुटजं गृहान्तर्वर्ति काष्ठादिनिर्मितोन्नतस्थानविशेषं च ददर्श ॥ ४ ॥

गो० टी०-गच्छन्निति । तापसालयसंस्थितां तापसा-
लयानां मध्ये स्थितां तापसालयसमानसंस्थानामिति वार्थः
पर्णकुटीं अन्यगारभूतां पर्णशालाम् उदजं दिदृक्ष्य समागतैः
तापसैः सह सुखावस्थानार्थमुपकल्पितां पर्णशालां, यद्वा भ्रातुः
पर्णकुटीं सीतया सह शयनार्थं निर्मितां पर्णशालां श्रीमान्
तादात्विकप्रीतिजनितकान्तिमान् षट्जं दिवावस्थानार्थं कल्पितं

शालायास्त्वग्रतस्तस्या ददर्श भरतस्तदा । काष्ठानि चावभग्नानि पुष्पाण्यपचितानि च ॥ ५ ॥
 स लक्ष्मणस्य रामस्य ददर्शाश्रममेयुषः । कृतं वृक्षेष्वभिज्ञानं कुशचीरैः काचित्कचित् ॥ ६ ॥
 ददर्श भवने तस्मिन्महतः संचयान्कृतान् । मृगाणां महिषाणां च करीषैः शीतकारणात् ॥ ७ ॥
 गच्छन्नेव महाबाहुर्द्युतिमान्भरतस्तदा । शत्रुघ्नं चाब्रवीद्धृष्टानमात्यांश्च सर्वशः ॥ ८ ॥
 मन्ये प्राप्ताः स्म तं देशं भरद्वाजो यमब्रवीत् । नातिदूरे हि मन्येऽहं नदीं मन्दाकिनीमितः ॥ ९ ॥
 उच्चैर्बद्धानि चीराणि लक्ष्मणेन भवेदयम् । अभिज्ञानकृतः पन्था विकाले गन्तुमिच्छता ॥ १० ॥
 ईतश्चोदात्तदन्तानां कुञ्जराणां तरस्विनाम् । शैलपार्श्वं परिक्रान्तमन्योन्यमभिगर्जताम् ॥ ११ ॥

पर्णमण्डपं, यद्वा पर्णशालां महाशालाम् उटजं तन्मध्यवर्ति सदावस्थानास्थानं, तथैव वक्ष्यति ददर्श महतीमित्यादिना ददर्श चिह्नैरुत्प्रेक्षितवान् ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-तस्याः शालायाः पर्णकुटीसंज्ञायाः । अवभग्नानि होमार्थमपचितानि बल्यर्थं संपादितानि ॥ ५ ॥

रा० टी०-शालाया इति । अवभग्नानि हवनोपयोगिता छात्रानि काष्ठानि अपचितानि पूजाङ्गत्वेन संपादितानि पुष्पाणि च शालाया अग्रतः अग्रे ददर्श ॥ ५ ॥

गो० टी०-चिह्नान्येवाह-शालाया इत्यादिना । काष्ठानि रात्रौ प्रकाशाय ज्वलनीयानि, पुष्पाणि पूजार्थानि ॥ ५ ॥

६] ति० टी०-एयुषः आहुपूर्वादिणः कृष्टः । कुशैर्वल्कलैश्च मार्गपरिज्ञानार्थं कृतमभिज्ञानं चिह्नं ददर्श ॥ ६ ॥

रा० टी०-स इति । आश्रममेयुषः नदीसमीपादिदेशाद्भ्रमनकर्तुः लक्ष्मणस्य रामस्य च कृतं कुशचीरैः दमैः पटखण्डैश्च दृष्टेषु काचित्कचित्कस्यांचित्कस्यांचिच्छालायां कृतमभिज्ञानं मार्गबोधकचिह्नं ददर्श ॥ ६ ॥

गो० टी०-स लक्ष्मणस्येति । ईयुषः जलाशयादाश्रमं गच्छतो रामस्य “उपेयिवाननाश्वानवचानश्च” इत्यत्र नात्रोपसर्गस्तन्त्रम् अन्योपसर्गपूर्वाभिरुपसर्गाच्च भवत्येवेति वृत्तिकृतोक्त्वादुपसर्गपूर्वादिणः कृष्टः कुशादिभिः कृतम् अभिज्ञानं चिह्नम् अन्योन्यस्य गमनागमनपरिज्ञानार्थं कृतं चिह्नं ददर्श ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-शीतकारणाच्छीतनिवृत्तिकारणात्तद्रूपप्रयोजनार्थं मृगादीनां करीषैः कृतान्संचयान्ददर्श । चैत्रशुक्लदशम्यां प्रस्थानेन तत्र काले वैशाखान्तमपररात्रे शीतस्य जायमानत्वात् ॥ ७ ॥

रा० टी०-ददर्शेति । तस्मिन्प्रत्यक्षीभूते भवने पर्णशालासमीपे शीतकारणाच्छीतनिवारणहेतोः मृगानां महिषाणां च करीषैः कृतान् संचयान् ददर्श ‘गोविन्द गोमयमखियाम् । तत्तु शुष्कं करीषोऽष्ठी’ इत्यमरः ॥ ७ ॥

गो० टी०-ददर्श चेति । करीषैः कृतान् संचयानित्यन्वयः, शीतकारणात् शीतनिवारणार्थम् ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-एवमेतान्पदार्थान्पश्यन्गच्छन्नेव शत्रुघ्नमब्रवीत् ॥ ८ ॥

रा० टी०-गच्छन्निति । तदा रामस्थितिबोधकचिह्नादिदर्शनोत्तरकाले दृष्टो महाबाहुर्भरतः शत्रुघ्नं सर्वशोऽमात्यांश्च अब्रवीत् । सर्वश इत्यनेन सुमन्त्रातिरिक्तानामप्यागमनं सूचितम् ॥ ८ ॥

गो० टी०-गच्छन्निति । अमात्यान् सुमन्त्रं बहुवचनं पूजार्थं, यद्वा अनेनैवावगम्यते अन्येऽप्यमात्याः सुमन्त्रेण सहागता इति ॥ ८ ॥

९] ति० टी०-मन्दाकिनीमित इति । आश्रम इति शेषः ॥ ९ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-मन्ये इति । यं देशं भरद्वाजोऽब्रवीत् तं देशं वयं प्राप्ताः स्म इति मन्ये असाधारणलक्ष्मणैर्निश्चिनोमि अत एव इतः अस्मात्स्थानात्नातिदूरे समीपे एवेत्यर्थः, मन्दाकिनीं नदीं मन्ये निश्चिनोमि ॥ ९ ॥

गो० टी०-मन्य इति । इतः अस्मात्प्रदेशात् मन्दाकिनीं नातिदूरे मन्ये प्रत्यासत्तां मन्य इत्यर्थः, अतः यं देशं भरद्वाजोऽब्रवीत् तं देशं प्राप्ताः स्मेति मन्ये । प्राप्ताः स्मेत्येव वक्तव्ये मन्य इत्युक्त्या अयमर्थोऽवगम्यते-कैकेया राजानित्याहृतस्य भाग्यहीनस्य मे नेयं तद्देशप्राप्तिर्भवितुमर्हति किंतु भ्रमस्वप्नादिष्वन्यतमोऽयमिति ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-यत उच्चैर्बद्धानि चीराणि तस्माद्विकाले मार्गस्य स्पष्टदर्शनायोग्ये काले जलाहरणार्थं गन्तुमिच्छता लक्ष्मणेन अभिज्ञानकृतः कृताभिज्ञान आश्रमपन्था अयमेव भवेत् ॥ १० ॥

रा० टी०-लक्ष्मणान्येवाह-उच्चैरिति । यतः उच्चैः अत्युन्नतदृक्प्रदेशे बद्धानि चीराणि लक्ष्यन्ते इति शेषः अतः विकाले अन्धकारादिसमये गन्तुं जलायाहरणार्थमिति शेषः, इच्छता लक्ष्मणेन अभिज्ञानकृतः लक्ष्मणकर्तृकचिह्नज्ञाप्यः पन्थाः रामाश्रमप्रापको मार्गः अयं भवेत् ॥ १० ॥

गो० टी०-उच्चैरिति । उच्चैर्बद्धानि चीराणि उन्नतप्रदेशे चीराणि बद्धानि दृश्यन्ते तस्मादयं पन्थाः विकाले अकाले सायंकालादौ गन्तुमिच्छता फलमूलजलादिसंग्रहणार्थं गन्तुमिच्छता लक्ष्मणेन अभिज्ञानकृतः कृताभिज्ञानो भवेत् अतोऽनेनैवास्माभिर्गन्तव्यमिति भावः ॥ १० ॥

११] ति० टी०-अभिज्ञानकरणकारणं वनमार्गं दर्शयति-इतश्चेति । ‘इदं च’ इति पाठान्तरम् । उदात्तदन्तानां

यमेवाधातुमिच्छन्ति तापसाः सततं वने । तस्यासौ दृश्यते धूमः संकुलः कृष्णवर्त्मनः ॥ १२ ॥
 अत्राहं पुरुषव्याघ्रं गुरुसंस्कारकारिणम् । आर्यं द्रक्ष्यामि संहृष्टं महर्षिमिव राघवम् ॥ १३ ॥
 अथ गत्वा मुहूर्तं तु चित्रकूटं स राघवः । मन्दाकिनीमनु प्राप्तस्तं जनं चेदमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 जगत्यां पुरुषव्याघ्र आस्ते वीरासने रतः । जनेन्द्रो निर्जनं प्राप्य धिञ्जे जन्म सजीवितम् ॥ १५ ॥
 मत्कृते व्यसनं प्राप्तो लोकनाथो महाद्युतिः । सर्वान्कामान्परित्यज्य वने वसति राघवः ॥ १६ ॥

महादन्तानाम् । परिक्रान्तं परिक्रमणं स्यात् गमनमार्गं इति यावत् । तत्र गमननिर्दृश्यं चेदमभिज्ञानकारणमिति भावः ॥ ११ ॥

रा० टी०—इदमिति । इदृशदातृदन्तानां महादन्तविशिष्टानां तरस्विनामत एव अन्योन्यमभिगर्जतां गजानां परिक्रान्तं परिक्रमणं मार्गं इत्यर्थः ॥ ११ ॥

गो० टी०—मार्गचिह्नकरणं गजपदमर्दनच्छिद्यत्वेन दुर्ज्ञानादित्याशयेनाह—इदं चेति । उदात्तदन्तानां महादन्तानाम् ‘महत्सुदात उच्चोक्तौ’ इति वैजयन्ती । तरस्विनां वेगवताम् अन्योन्यमभिगर्जताम् अन्योन्यं प्रति गर्जताम् गजानां शैलपार्श्वे परिक्रान्तमिदं परिक्रमणस्थानमिदम् “कोऽधिकरणे च” इत्यधिकरणे क्तः इदमेवामासितमित्यादिवत्, अस्मिन्मार्गे कुञ्जराः परिक्रान्ता इत्यर्थः । अन्योन्यकोपातिशयेन वेगादन्तादन्तिप्रहारं कुर्वतामाश्रमप्रवेशस्याशक्यत्वादाश्रमप्रान्तगमनमाश्रमप्रदेशं सञ्चयतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

१२-१३] ति० टी०—तापसा वने यमाधातुं सायंप्रातर्होमार्थमिच्छन्ति तस्यायं दृश्यते धूमः ॥ १२ ॥ १३ ॥

रा० टी०—यमिति । यं सततमाधातुं विधिना संस्थापयितुं तापसा इच्छन्ति तस्य कृष्णवर्त्मनो बह्वैः असौ धूमो दृश्यते ‘कृष्णवर्त्मो पुमानग्नौ दुराचारे विधुन्वते’ इति मेदिनी ॥ १२ ॥

गो० टी०—रामाश्रमस्यात्यन्तसन्निहितत्वज्ञापकं धूमबाहुल्यं दर्शयति—यमिति । तापसाः यमग्निमाधातुमिच्छन्ति सायंप्रातर्होमार्थं सर्वदा रक्षितुमिच्छन्ति तस्य कृष्णवर्त्मनः संकुलोऽसौ धूमो दृश्यते पचनाग्नेर्होमाग्नेश्च व्यावृत्तं सततस्थायिगार्हपत्याग्निं दर्शयितुं संकुलशब्दः अतिनिविड इत्यर्थः । पचने ज्वालाणां होमे च शरोऽङ्गाराणामपेक्षितत्वात् तदा धूमनिविडसंभव इति भावः । अनेन रामस्याग्न्याधानाभावाच्छ्रौताग्निश्च नोच्यते किंतु धार्यः स्मार्ताग्निः यदि हि तस्य त्रेताग्निः स्यात्तदा रामः कमलपत्राक्षः पुरोधसमथाब्रवीत् । अग्निहोत्रं व्रजत्वमेव सर्पिर्ज्वलितपावकम् इति चरमयात्रायामग्निहोत्रपुरस्कारश्रवणाद्वनयात्रायामपि तथा दृश्येत अतस्तस्मिन्तोऽपि हि पौरुषद्वयः साग्रय एव समागता इत्युच्यन्ते । किंच दीक्षितं व्रतसंपन्नं वराजिनधरं शुचिम् । कुरङ्गपुष्पाणि च पश्यन्ती त्वां भजाम्यहम् इति सीतामनोरथश्रवणाद्राज्याभिषेकात्पूर्वं न यज्ञोऽप्यिष्ट इति गम्यते ततोऽयमग्निर्गृह्याग्निरेव । न च तस्याप्यानयनं न पूर्वशुकमिति वाच्यं, तस्यात्मसारोपणेनानेहं शक्यत्वात् । न च आत्मसारोपणेऽपि सायंप्रातर्होमः कार्यः स तु नोक्तः प्रत्युत तमसातीरे गङ्गाकूले वृक्षमूले भरद्वाजाश्रमे

यशुनातटे च संध्यावन्दनमेवोक्तम् अत्र च श्लोके तापसवनशब्दाभ्यां वने तापसानां शीतनिवारणप्रकाशकरणकन्दमृणालिपचनसाधनतया संग्राह्य एवाग्निरुच्यते इति वक्तुं शक्यते आधातुं संग्रहीतुमित्यर्थः । अतोऽयमग्निः पचनार्थ एव न तु धार्यः स्मार्ताग्निरिति चेन्न, प्रागुदकप्रवणं वेदिं विशालां दीप्तपावकमिति वक्ष्यमाणविरोधात् । नह्यसंस्कृताग्नेर्वेदिसंवन्यः प्रसिद्धः प्रागुदकप्रवणत्वादि वेदिलक्षणं चोच्यमानं वेदिं तत्स्थमग्निं च संस्कृतावगमयति यथेवं कथं तर्हि सायंप्रातर्होमावचनमिति चेन्न श्लोके स्वच्छन्दगामिना मुनिना असत्यामिच्छायामसति च फले पुनः पुनर्वक्तव्यं वक्ष्यति तु उपरिष्ठात् सुतीक्ष्णाश्रमे—अथ तेऽग्निं सुतारैश्च वैदेही रामलक्ष्मणौ । कार्यं विधिवदभ्यर्च्य तपस्विशरणे वने ॥ उदयन्तं दिनकरं दृष्ट्वा विगतकल्मषाः । सुतीक्ष्णमभिगम्यैवमिदं वचनमब्रुवन् ॥ इति । अत्राद्युदितहोमपक्षेण उदयात्पूर्वमग्निर्कार्यवचनादग्निमित्येकवचनाच्च औपासनं सम्यगुक्तमिति, एवमेव सर्वत्र द्रष्टव्यमिति । अत्र चाग्निकार्ये रामस्य साक्षात्प्रधानकर्तृत्वेन सीतायाः सहभावेन प्रणयनादिना च लक्ष्मणस्य समिदादिसंपादनरूपसहकारित्वेन चान्वय इति ज्ञेयम् । तपस्विशरणे वन इत्यनेनातिसंकटदेशेऽपि यथावदनुष्ठानश्रद्धाविशेष उच्यते अतश्चतुर्दश वनवाससंवत्सरेषु सीताहरणपर्यन्तं रामस्य चित्रकूटादिपञ्चव्यन्तेषु प्रदेशेषु यत्र माससंवत्सरादिवासेन चिरकालावस्थानं तत्र बहिः स्मार्तनित्याग्निधारणम् अन्यत्रात्मनि समिधि वा समारोप्य होमकालेऽवरोप्य सायंप्रातरौपासनमिति दिक् । अस्मिन् श्लोके च तापसा यमाधातुमिच्छन्तीत्यस्यार्थश्च वर्णितः तेन च रामाश्रमचिह्नत्ववत्पावनत्वमप्युक्तं भवति ॥ १२ ॥

रा० टी०—अत्रेति । पुरुषव्याघ्रं पुरुषश्रेष्ठं गुरुसंस्कारकारिणमतिस्त्कारकरणशीलं महर्षिमिव राघवं रामं द्रक्ष्यामि ॥ १३ ॥

गो० टी०—अत्रेति । गुरुसंस्कारकारिणं गुरुसंस्कारः श्रेष्ठसंस्कारः मन्त्रोपदेशादिस्तत्कारिणम् ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—स राघवो भरतो मन्दाकिनीमनु चित्रकूटं प्राप्त इत्यत्वयः । तं जनममात्यादिजनम् ॥ १४ ॥

रा० टी०—अथेति । अथ एवं विचारकरणादनन्तरं मन्दाकिनीमनुप्राप्तो राघवो भरतः चित्रकूटं मुहूर्तं मुहूर्तं गत्वा तममात्यादिजनमिदमब्रवीत् ॥ १४ ॥

गो० टी०—अथेति । राघवः भरतः तं जनं सहागतं शत्रुमादिकम् ॥ १४ ॥

१५-१६] ति० टी०—वीरासने योगिनामासने ॥ १५ ॥ १६ ॥

इति लोकसमाकुष्ठः पादेष्वथ प्रसादयन् । रामं तस्य पतिष्यामि सीताया लक्ष्मणस्य च ॥ १७ ॥
 एवं स विलपस्तस्मिन्वने दशरथात्मजः । ददर्श महतीं पुण्यां पर्णशालां मनोरमाम् ॥ १८ ॥
 सालतालाश्वकर्णानां पर्णैर्बहुभिरावृताम् । विशालां मृदुविस्तीर्णां कुशैर्वेदिमिवाध्वरे ॥ १९ ॥
 शक्रायुधनिकाशैश्च कार्मुकैर्भारसाधनैः । रुक्मपृष्ठैर्महासारैः शोभितां शत्रुबाधकैः ॥ २० ॥
 अर्करश्मिप्रतीकाशैर्घोरैस्तूणगतैः शरैः । शोभितां दीप्तवदनैः सर्पैर्भोगवतीमिव ॥ २१ ॥
 महारजतवासोभ्यामसिभ्यां च विराजिताम् । रुक्मविन्दुविचित्राभ्यां चर्मभ्यां चापि शोभिताम् ॥ २२ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—जगत्यामिति । जनेन्द्रो रामः निर्जनं जनराहित्यं प्राप्य वीरासने रतः कृतवीरासन इत्यर्थः, जगत्यां राजोचितासनरहितभूमौ आस्ते अतः सजीवितं जीवितसहितं मे जन्म धिक् ॥ १५ ॥

गो० टी०—जगत्यामित्यादि । जगत्यां भूमौ वीरासने दक्षिणजान्तरिन्यस्तवामपादतयावस्थाने धिक् मे जन्म सजीवितमिति मे जन्म प्राणनं च धिगित्यर्थः ॥ १५ ॥

रा० टी०—ननु तव कोऽपराधो यदात्मानं धिक्करोषीत्यत आह—मदिति । लोकनाथो महाशक्तिः यो राघवः सर्वान् कामान् परित्यज्य वने वसति सः मत्कृते मत्प्रयत्ने मत्कर्तृकमातुल्यगृहप्राप्तौ सत्यामित्यर्थः, व्यसनं वननिवासकृशं प्राप्तः एतेन मत्कर्तृकस्थितौ तत्प्रवाजनं न स्यादिति सूचितं तेन चिरं कालमन्यत्र स्थितिमत्त्वेन ममैवापराध इति ध्वनितम् ॥ १६ ॥

गो० टी०—मत्कृत इति । मत्कृते व्यसनं प्राप्तः कैकेय्या मम राज्यप्रापणकृते राज्यभंशरूपव्यसनं प्राप्तः इति लोकसमाकुष्ठः एवंप्रकारेण लोकैरपवादं प्रापितः प्रसादयन् प्रसादनाद्वेतोः लक्ष्मणस्य चेति तस्य कनिष्ठत्वेऽपि कार्यगौरवात्पादपतनम् यदि मया प्रसाद्यमाने रामे लक्ष्मणः कैकेयीकृतापकारं मय्यारोप्य मा प्रसीदति रामं निरुन्ध्यात्तर्हि लक्ष्मणस्यापि पादयोर्निपत्य तमपि प्रसादयिष्यामि, यदि रामप्रसादनरूपं कार्यं केवलं सुसाधितं भवेत् तदानीं कनिष्ठपादपतनं दोषायेति भरतहृदयम् । पाठभेदः 'सीतायाश्च पुनः पुनः' इति पाठः । 'सीताया लक्ष्मणस्य च' इति पाठे रामभक्तत्वेन वयो नादृतमिति बोध्यम् 'न परीक्ष्य वयो वन्या' इति स्मरणात् ॥ १६ ॥ १७ ॥

१७—१८] ति० टी०—इति लोकेन समाकुष्टो निन्दितो यस्मादतो मे जन्म धिक् । सोऽहमेतदपयशःपरिहाराय रामं प्रसादयन् रामप्रसादहेतवे तस्य रामस्य पादेषु पूजायां बहुवचनम् सीताया लक्ष्मणस्य च पादयोः पतिष्यामि । स्वापराधप्रसादनाय कनीयः स्वपि प्रणामो लोकप्रसिद्ध इति कतकः । अन्यस्तु श्रद्धाज्ञाख्यात् 'सीतायाश्च पुनः पुनः' इति पाठं कल्पयति ॥ १७ ॥ १८ ॥

रा० टी०—इतीति । इति अनेन प्रकारेण लोको विचारः तेन समाकुष्ठः व्याकुलचित्तोऽहं रामं प्रसादयन्सल्लक्ष्मणस्य सन्निधौ तस्य रामस्य सीतायाश्च पादेषु अब पतिष्यामि

लक्ष्मणस्य सन्निधावित्यनेन मदतिप्रार्थनादर्शनं तस्मिन्नप्यार्दचित्तत्वं जनयिष्यतीति व्यञ्जितम् ॥ १७ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवं विलपन् दशरथात्मजो भरतः महतीं विशालां पुण्यां पुण्यप्रापिकां मनोरमां पर्णशालां ददर्श ॥ १८ ॥

गो० टी०—एवमित्यारभ्य गुहामिवेत्यन्तमेकं वाक्यम् । सालोऽश्वकर्णादन्यो वृक्षः अश्वकर्णः सर्जतरुः तालो मृदुपर्णः श्रीतालः कार्मुकैरिति बहुवचनादभ्यासयोग्यं कार्मुकान्तरमस्तीति गम्यते । भारसाधनैः गुर्ववयवैः, यद्वा अतिगुरुतरणकार्यसाधनभूतैः, यद्वा भारो घटुष्परिमाणविशेषः । यथोक्तं घटुर्वेद ईशानसंहितायाम् 'भारं पलशतं विदुः' तेन भारेण चापानां प्रमाणमुपलभ्यत इति, रुक्मपृष्ठैः कनकातुल्यपृष्ठप्रदेशैः महासारैः महास्थिरांशैः 'सारो बले स्थिरांशे च' इत्यमरः । भोगवती सर्पनगरी महारजतवासोभ्यां स्वर्णमयकोशाभ्यां रुक्मविन्दुविचित्राभ्यां शोभाविशेषाया मध्ये मध्ये शिल्पिनिर्मितकनकविन्दुविचित्राभ्याम् । पाठभेदः आत्मविन्दुविचित्राभ्यां न्यग्रचर्मकृततया स्वाभाविकनानावर्णविन्दुविचित्राभ्यां चर्मभ्यां खेटकाभ्याम् 'खेटकं फलकं चर्म' इति इलाधुषः । गोधाकुलिजैः 'गोधा ज्याघातवारणम्' अङ्गुलित्रमङ्गुलित्राणम् उपलक्षणे तृतीया शोभितामित्यनुक्रुपौ वा, अनाधृष्याम् अप्रधृष्याम् ॥ १८—२३ ॥

१९] ति० टी०—साला वटपलाशादिदृढाविशालपर्णवन्तो वृक्षाः । अश्वकर्णो वृक्षविशेषः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—भारसाधनैरतिगुरुकार्यसाधनैः । 'सारो बले स्थिरांशे च' ॥ २० ॥

रा० टी०—शालेति । शालतालाश्वकर्णानां सालादित्रयवृक्षविशेषाणां बहुभिः विपुलैः पर्णैः पत्रैः आवृतामध्वरे यज्ञे विशालां विपुलस्थलवतीं वेदीमिव कुशैर्मृदुविस्तीर्णां शक्रायुधनिकाशैः शक्रयज्ञसदृशैः भारसाधनैः गुर्ववयवविशिष्टैः रुक्मपृष्ठैः सुवर्णपृष्ठविशिष्टैर्महासारैः अतिपृष्ठैः शत्रुबाधकैः कार्मुकैर्वृक्षभिः शोभिताम् ॥ १९ ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—भोगवती नागलोकः ॥ २१ ॥

रा० टी०—अर्करश्मिप्रतीकाशैः सूर्यकिरणसदृशैर्घोरैर्मयंकैः शरैः दीप्तवदनैः सर्पैर्भोगवतीमिव शोभिताम् ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—महारजतवासोभ्यां स्वर्णमयकोशाभ्याम् । चर्म फलकम् ॥ २२ ॥

गोधाङ्गुलिर्बैरासत्तैश्चित्रकाञ्चनभूषितैः । अरिसंघैरनाधृष्यां मृगैः सिंहगुहामिव ॥ २३ ॥
 प्रागुदकप्रवणां वेदिं विशालां दीप्तपावकाम् । ददर्श भरतस्तत्र पुण्यां रामनिवेशने ॥ २४ ॥
 निरीक्ष्य स मुहूर्तं तु ददर्श भरतो गुरुम् । उटजे राममासीनं जटामण्डलधारिणम् ॥ २५ ॥
 कृष्णाजिनधरं तं तु चीरवल्कलवाससम् । ददर्श राममासीनमभितः पावकोपमम् ॥ २६ ॥
 सिंहस्कन्धं महाबाहुं पुण्डरीकनिभेक्षणम् । पृथिव्याः सागरान्ताया भर्तारं धर्मचारिणम् ॥ २७ ॥
 उपविष्टं महाबाहुं ब्रह्माणामिव शाश्वतम् । स्थण्डिले दर्भसंस्तीर्णे सीतया लक्ष्मणेन च ॥ २८ ॥
 तं दृष्ट्वा भरतः श्रीमान्दुःखमौहपरिप्लुतः । अभ्यधावत धर्मात्मा भरतः केकयीसुतः ॥ २९ ॥
 दृष्ट्वैव विललापातो वाष्पसंदिग्धया गिरा । अशक्रुवन्वैरायितुं धैर्याद्वचनमब्रुवन् ॥ ३० ॥

रा० टी०—महारजतवातोभ्यां स्वर्णमयकोशविशिष्टाभ्या-
 मसिभ्यां खड्गाभ्यां विराजितां रुक्मविन्दुभिः स्वर्णपुष्पैर्वि-
 चित्राभ्या चर्मभ्यां च शोभिताम् ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—काञ्चनभूषितैर्गोधाङ्गुलिभैः उपलक्षि-
 तामिति शेषः । सिंहगुहामिव पर्णशालां ददर्शेत्यन्वयः ॥ २३ ॥

रा० टी०—चित्रकाञ्चनभूषितैः आसक्तैः संस्थापितैः गोधा-
 ङ्गुलिभैर्मृगैः सिंहगुहामिव अरिसंघैः अनाधृष्याम् ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—प्रागुदकप्रवणामीशानभागे निजाम् ॥ २४ ॥

रा० टी०—प्रागुदकप्रवणामीशानदिग्भागे निजाम् दीप्तः पा-
 वको यस्यां तां पुण्यां वेदिं तत्र प्रसिद्धे रामनिवेशने पर्णशा-
 लायां भरतो ददर्श । पण्णामेकत्रान्वयः ॥ २४ ॥

गो० टी०—प्रागुदकप्रवणामिति । प्रागुदकप्रवणां प्रागुद-
 ग्भागे क्रमनिजाम् 'प्रवणो दक्षिणे प्रद्वे क्रमनिजं चतुष्पथे' इति
 वैजयन्ती । तत्र रामनिवेशने पूर्वोक्तपर्णशालायामित्यर्थः ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—निरीक्ष्येति । अग्रिमिति शेषः । गुरुं
 रामं ददर्श । कृष्णाजिनेत्यायुच्यमानविशेषणं रामम् ॥ २५ ॥

रा० टी०—निरीक्ष्येति । निरीक्ष्य अवलोक्य पर्णशाला-
 मिति शेषः, उटजे काष्ठादिनिर्मितोन्नतस्थानविशेषे आसीनं गुरुं
 रामं ददर्श ॥ २५ ॥

गो० टी०—निरीक्ष्येति । जटामण्डलधारित्वैलक्ष्ण्येन
 निश्चयार्थं मुहूर्तं निरीक्ष्य तेजोविशेषेण सामान्येन स्वगुरुं ज्ञात-
 वानित्यर्थः । अस्मिन् श्लोके उत्तरार्धे जटामण्डलधारिणमि-
 त्यत्र णकारो गायत्र्याः सप्तमाक्षरं षट्सहस्रं श्लोकागताः ॥ २५ ॥

२६-२७] ति० टी०—अभितः समीपे ददर्श ॥ २६ ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—शाश्वतं ब्रह्माणं हिरण्यगर्भम् ॥ २८ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—कृष्णेति । पावकोपमं
 रामं ददर्श ॥ २६ ॥

रा० टी०—सिंहेति । सागरान्तायाः पृथिव्याः भर्तारं प्रक-
 टतयापि रत्नकं दमैः कुक्षैः संस्तीर्णं स्थण्डिले शाश्वतं नित्यं
 ब्रह्माणमिव उपविष्टं तं रामं भरतो दृष्ट्वा दुःखमौहपरिप्लुतः सन्
 अभ्यधावत हुतमगच्छत् । श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ २७-२९ ॥

गो० टी०—विशेषतो दर्शनमाह—तं त्वित्यादिना । महा-
 र्हवसनोपेतस्य इदानीं ततो वैलक्ष्ण्यमाह—तं त्विति । तदेव
 वैलक्ष्ण्यं दर्शयति—कृष्णाजिनधरमिति । कृष्णाजिनधरम् उत्त-
 रीयतया कृष्णाजिनधरम् अधराम्बरत्वेन चीरवल्कलवाससं
 कृष्णाजिनधरं चीरवल्कलवाससं पूर्वस्माच्छोभाविशेषयुक्तं रामं
 वल्कलादिधारणेऽप्यपरवारत्मानं रामणीयकमुच्यते आसीनं
 किञ्चिदासनमास्थायत्मानं ध्यायन्तम् अभितः पावकोपमं ता-
 दृशतपोविशेषेण समन्तात्तेजःपरिष्ठितं, यद्वा 'नीलतोयदमध्य-
 स्था विशुद्धेलेव भास्वरा' इत्युक्तीत्या विशुद्धेखामध्यवर्तिनीलतो-
 यदमिव स्थितमित्यर्थः, यद्वा विरोधिनामनभिवनीयमित्यर्थः,
 यद्वा उटजे राममासीनम् अयोध्यास्थितसमाजापेक्षया अल्प-
 तरापीयं सभा महती जाता कुतः अभितः पावकोपमं तत्स-
 भायां समीपस्थस्य भ्रातुरपि ह्यत्र समीपमागन्तुं न शक्यते
 नहि ज्वलत्यनले कस्यापि समीपमागन्तुं शक्यम्, यद्वा उटजे
 राममित्यत्र रामं श्यामम् अथो रामौ सावित्रावित्यत्र तथा
 प्रयोगात्, यद्वा पावकोपमं दुर्दर्शमित्यर्थः । अत एव पूर्वश्लोके
 निरीक्ष्य स मुहूर्तमित्युक्तं ब्रह्मापेक्षयास्य वैलक्ष्ण्यमुच्यते—शाश्व-
 तमिति स्थण्डिले भूमौ ॥ २६-२८ ॥

२९] ति० टी०—अभ्यधावत धावन्निव त्वरया जगाम ।
 अत्र भरतस्येव कवेरपि वर्णनीयमयीभावेनातिहर्षाविष्टत्वादत्र
 प्रकरणे द्विरुक्तिर्न दोषाय ॥ २९ ॥

गो० टी०—तमिति । द्वितीयो भरतशब्द उत्तरश्लोकेन
 संबध्यते ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—दृष्ट्वैव दर्शनमात्रेणैवार्तः खिन्नः सन्
 तां चार्तिं धैर्याद्वारयितुमशक्रुवन् अत एव वाष्पसंदिग्धवर्णया
 गिरा वागिन्द्रियेण वचनमब्रुवन्नव्यक्तं वदन्विललाप ॥ ३० ॥

रा० टी०—दृष्ट्वेति । दृष्ट्वैव आर्तः सेवकादिरहितरामदर्श-
 नजनितखेदं प्राप्तो भरतः धैर्याद्वारयितुं खेदं निवारयितुमशक्रुवन्
 अत एव वचनं व्यक्तवाचमब्रुवन् सन् वाष्पसंदिग्धया गद्गदा-
 क्षरयेत्यर्थः, गिरा विललाप ॥ ३० ॥

गो० टी०—दृष्ट्वेति । दृष्ट्वैव दर्शनमात्रेणेत्यर्थः । आर्तः

यः संसदि प्रकृतिभिर्भवेद्युक्त उपासितुम् । वन्यैर्मृगैरुपासीनः सोऽयमास्ते ममाग्रजः ॥ ३१ ॥
 वासोभिर्वहुसाहस्रैर्यो महात्मा पुरोचितः । मृगाजिने सोऽयमिह प्रवस्ते धर्ममाचरन् ॥ ३२ ॥
 आधारयद्यो विविधाश्चित्राः सुमनसः सैदा । सोऽयं जटाभारमिमं सैहते राघवः कथम् ॥ ३३ ॥
 यस्य यज्ञैर्यथादिष्टैर्युक्तो धर्मस्य संचयः । शरीरक्लेशसंभूतं स धर्मं परिमार्गते ॥ ३४ ॥
 चन्दनेन महार्हेण यस्याङ्गमुपसेवितम् । मलेन तस्याङ्गमिदं कथमार्यस्य सेव्यते ॥ ३५ ॥
 मैत्रिमित्तमिदं दुःखं प्राप्तो रामः सुखोचितः । धिग्जीवितं नृशंसस्य मम लोकविगर्हितम् ॥ ३६ ॥
 इत्येवं विलपन्दीनः प्रस्विन्नमुखपङ्कजः । पादावप्राप्य रामस्य पपात भरतो रुदन् ॥ ३७ ॥
 दुःखाभितप्तो भरतो राजपुत्रो महाबलः । उक्त्वार्येति सकृद्दीनं पुनर्नोवाच किंचन ॥ ३८ ॥
 बाष्पैः पिहितकण्ठश्च प्रेक्ष्य रामं यशस्विनम् । आर्येत्येवाभिसंक्रुश्य व्याहर्तुं नाशकत्ततः ॥ ३९ ॥
 शत्रुघ्नश्चापि रामस्य ववन्दे चरणौ रुदन् । तावुभौ च समालिङ्ग्य रामोऽप्यश्रूण्यवर्तयत् ॥ ४० ॥
 ततः सुमन्त्रेण गुहेन चैव समीयतू राजसुतावरण्ये ।
 दिवाकरश्चैव निशाकरश्च यथाम्बरे शुक्रबृहस्पतिभ्याम् ॥ ४१ ॥

खिन्नः तामार्तिं धारयितुमशक्नुवन् बाष्पसंदिग्धया शोकोष्मणा
 संदिग्धवर्णया गिरा उपलक्षितः ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—विलापप्रकारमाह—यः संसदीति ॥ ३१ ॥

रा० टी०—विलापाकारमाह—य इत्यादिभिः । यः रामः
 संसदि राजादिसेवितसभायां प्रकृतिभिः प्रजाभिः उपासितुं
 सेवितुं युक्तो भवेत् सः वन्यैः मृगैरुपासीन आस्ते ॥ ३१ ॥

गो० टी०—य इति । संसदि सभायां युक्तः अर्हः ॥ ३१ ॥

३२-३३] ति० टी०—बहुसहस्रद्रव्यमूल्यैर्वासोभिरलंकृतं
 यः पुरे उचितः स मृगाजिनेऽन्तरीयोत्तरीयरूपे मृगचर्मणी प्रवस्ते
 धर्मं पितृवचनपरिपालनरूपम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

रा० टी०—वासोभिरिति । यः बहुसाहस्रैरसंख्यातैर्वा-
 सोभिरुचितः स मृगाजिने प्रवस्ते ॥ ३२ ॥

रा० टी०—अधारयदिति । यः विविधाः चित्राः सुमनसः
 स्रजः पुरा आधारयत् सः राघवः इमं जटाभारं कथं सहते ॥ ३३ ॥

गो० टी०—वासोभिरिति । बहुसाहस्रैः बहुसहस्रमूल्यैः
 उचितः अलंकर्तुमिति शेषः, पृथग्यैः तृतीया वा । मृगाजिने
 मृगचर्मणी प्रवस्ते आच्छादयति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०—यथादिष्टैर्यथाविहितैर्ऋत्विक्क्लेशाध्यैर्यस्य
 धर्मसंचयो युक्तः स त्वशरीरक्लेशेन संभूतमुत्पन्नं धर्मं मार्गते ॥ ३४ ॥

रा० टी०—यस्येति । यथादिष्टैः विधिवदनुष्ठितैः यस्य यज्ञैः
 धर्मसंचयो युक्तः योग्यः सः शरीरक्लेशसंभूतं धर्मं परिमार्गते ३४

गो० टी०—यस्येति । यथोदिष्टैर्यथाविहितैः 'यथादिष्टैः'
 इतिपाठे शास्त्रेष्विति शेषः । युक्तः योग्यः ॥ ३४-३८ ॥

३५-३६] ति० टी०—मलेन दण्डवान्निषवणाप्लवमात्रान्मल-
 स्थितिरङ्गे ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

रा० टी०—चन्दनेनेति । महार्हेण अतिप्रशंसनीयेन च-
 न्दनेन यस्याङ्गमुपसेवितं तस्याङ्गं मलेन कथं सेव्यते ॥ ३५ ॥

रा० टी०—यदिति । अहमेव निमित्तं यस्मिन् तदुःखं रामः
 प्राप्तः अतः नृशंसस्य मम लोकविगर्हितं जीवितं धिक् ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०—पादावप्राप्येति दुःखातिशयवशात् ॥ ३७ ॥

रा० टी०—इतीति । प्रस्विन्नमुखपङ्कजो भरतः इत्येवं
 विलपन्सन् रामस्य पादौ अप्राप्य रुदन् सन् पपात ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०—तत एव पुनर्नोवाच ॥ ३८ ॥

रा० टी०—दुःखेति । दीनं यथा स्यात्तथा हे आर्येति !
 सकृदुक्त्वा पुनः किंचन नोवाच ॥ ३८ ॥

३९-४०] ति० टी०—ततो बाष्पावरुद्धकण्ठत्वात् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

रा० टी०—वचनाभावे हेतुं वदन्नाह—बाष्पैरिति । रामं
 प्रेक्ष्य बाष्पैः पिहितकण्ठो भरतो व्याहर्तुं वक्तुं नाशकत् ॥ ३९ ॥

रा० टी०—शत्रुघ्न इति । शत्रुघ्नो रुदन् सन् ववन्दे, उभौ तौ
 शत्रुघ्नरामौ समालिङ्ग्य अतिष्ठतामिति शेषः, रामोऽपि अश्रूणि
 अवर्तयत् अस्यजत् ॥ ४० ॥

गो० टी०—वक्तुमशक्यत्वे हेतुमाह—बाष्पापिहितकण्ठ
 इत्यादिना । बाष्पापिहितकण्ठः बाष्पनिरुद्धकण्ठः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

४१] ति० टी०—राजसुतौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४१ ॥

रा० टी०—तत इति । राजसुतौ रामलक्ष्मणौ सुमन्त्रेण
 गुहेन च समीयतुः आलिङ्गितुः, तत्र दृष्टान्तः अम्बरे आका-
 शे दिवाकरो निशाकरश्च शुक्रबृहस्पतिभ्यां यथा ॥ ४१ ॥

गो० टी०—तत इति । राजसुतौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४१ ॥

१ आधारयदिति गो. पाठः । २ स्रज इति रा. पाठः । ३ वहत इति गो. पाठः । ४ यथोदिष्टैरिति गो. पाठः । ५ यन्निमित्तमिति रा. पाठः ।
 ६ बाष्पापिहितेति गो. पाठः । ७ तदेति गो. पाठः । ८ स इति गो. पाठः । ९ रामश्चाश्रूणीति गो. पाठः ।

तान्पार्थिवान्वारण्यैथपाहान्समागतांस्तत्र महत्यरण्ये ।
वनौकसस्तेऽभिसमीक्ष्य सर्वे त्वश्रूण्यमुञ्चन्प्रविहाय हर्षम् ॥ ४२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोध्याकाण्डे नवनवतितमः सर्गः ॥ ९९ ॥

शततमः सर्गः ।

रामो भरतं स्वाङ्क आनीय पित्रादीनां कुशलप्रश्नापदेशेन दण्डनीतिं शिक्षयति ।

जटिलं चीरवसनं प्राञ्जलिं पतितं भुवि । ददर्श रामो दुर्दर्शं युगान्ते भास्करं यथा ॥ १ ॥
कथंचिदभिविज्ञाय विवर्णवदनं कृशम् । भ्रातरं भरतं रामः परिजग्राह पाणिना ॥ २ ॥
आघ्राय रामस्तं मूर्ध्नि परिष्वज्य च रौघवम् । अङ्के भरतमारोप्य पर्यपृच्छत सादरम् ॥ ३ ॥

४२] ति० टी०-अश्रूण्यमुञ्चन्प्रविहाय हर्षम् । पूर्वं तद्दर्शनजसंतोषः, पश्चात्तदुःखदर्शनजदुःखादश्रुपाताश्च ॥ ४२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोध्याकाण्डे नवनवतितमः सर्गः ॥ ९९ ॥

रा० टी०-तानिति । महत्यरण्ये समागतान्वारण्यैथ-
पाहान्स्तरामादीन् पार्थिवान् राजपुत्रान् वनौकसः समीक्ष्य
हर्षं दर्शनजनितानन्दं प्रविहाय संत्यज्य अश्रूणि अमुञ्चन् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वयोध्याकाण्डे नवनवतितमः सर्गः ॥ ९९ ॥

गो० टी०-तानिति । तान् तादृशसुखयुक्तान् समागतान्
संगतान् ॥ ४२ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-
ऽथोध्याकाण्डव्याख्याने एकोनशततमः सर्गः ॥ ९९ ॥

१-२] ति० टी०-जटिलमिति । अयप्रभृति भूमौ तु
शयिष्ये, जटाचीराणि धारयन् इत्यष्टाशीतितमे भरतोक्ते-
भरतस्य जटिलत्वम् । यद्यपि नवतितमे सर्गे वसानो वाससी
क्षौमे इति भरद्वाजदर्शनवेलायां श्रूयते, तथापि युहग्रामे प्रतिज्ञा-
तस्य भरद्वाजाश्रमनिर्गमनानन्तरं धारणमिति न विरोधः ।
युगान्ते भास्करं यथेति भुवि पतितमिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥

रा० टी०-रामोक्तिं वर्णयितुमुपक्रमते-जटिलमिति ।
जटिलं रामवृत्तान्तश्रवणोत्तरकाले धृतजटं चीरवसनं युगान्ते
भास्करमिव भुवि पतितं प्राञ्जलिं भरतं रामो ददर्श ॥ १ ॥

गो० टी०-दर्शनमात्रेण भरतो राज्यं पालयतीति कृत्वा
राज्यनीतिं पृच्छति शततमे-जटिलमिति । यद्वा अथ भग-
वान् रामः प्रभग्याजेन राज्यरक्षणनीतिप्रकारान् शिक्षयति
पश्चाद्दशरथायत्यश्रवणभरतस्पर्ण्डलशयनादिव्यापारेण तदुपदे-
शवकाशाभावात्-जटिलमित्यादि । जटिलं समीचीनमा-
लिका दृष्टा चेदियं भरतस्य केशाहृत्येवं दशरथो वदति स एव
जटां बद्धा तिष्ठतीति रामो विस्मयते, चीरवसनं श्लाघ्यचीना-

स्वरं दृष्टं चेद्वालस्य भरतस्य वसनाहंभिमिति पिता वदति
स एवेदानीं वल्कलधारी तिष्ठति, प्राञ्जलिं पिता याचनापूर्वकं
दिशति चेत् यः स्वीकरोति सः स (त स्वाभिमतस्य स्वयमर्थो
भवति, पतितं भुवि अङ्के भरतमारोप्येति स्थितिर्न लब्धा
कुक्षमशय्यापि कठिनीभवेदिति मत्वा उत्सङ्गे एव पित्रा शायितः
स संप्रति स्थले पतितः, ददर्श रामो दुर्दर्शं दत्तां दृष्टिमनाकृष्य
स्थितस्य रामस्य दर्शनायोग्यतया स्थितं, यद्वा दुर्दर्शं जटिल-
त्वादिवेषेण जेहितजनस्य दुष्प्रेक्षं दुर्दर्शं दुःखेन द्रष्टुं योग्यं
कृच्छ्रेणाप्यभिज्ञातुमयोग्यमिति यावत् युगान्ते भास्करं यथा
न केवलं रामस्य सर्वस्यापि जनस्य दुर्दर्शतया स्थितमिति
भावः, यद्वा युगान्ते भास्करं यथा युगान्ते भुवि पतितं
भास्करमिव स्थितमनेन पूर्ववन्महत्तरतेजोराहित्यं तादृशवस्था-
नर्हत्वं च व्यज्यते । पाठभेदः युगान्ते भुवि पतितं भास्करं
यथेत्यनेन महत्तरतेजोराशित्वं तादृशवस्थानर्हत्वं चोच्यते ।
नञ् गङ्गातीरे अयप्रभृति भूमौ तु शयिष्येऽहं तृणेषु वा ।
फलभूलाशने नित्यं जटाचीराणि धारयन्निति जटावलकल-
धारणं प्रतिज्ञातं पुनर्नवतितमे भरद्वाजदर्शनसमये वसानो
वाससी क्षौमे इति क्षौमवचनं धृतवानित्युच्यते अत्र तु जटिलं
चीरवसनमिति सिद्धवदन्त्यते कथमेतत् संगच्छत इति चेद-
न्नाहुः-प्रतिज्ञाया रात्रौ कृतत्वादपरेषु भरद्वाजदर्शनानन्तरं जटा-
वलकले धृतवानित्यविरोध इति, अयं च परिहारः पुरैवास्माभिः
प्रतिपादितः ॥ १ ॥

रा० टी०-कथंचिदिति । विवर्णवदनं वियोगदुःखाति-
शयेन प्राप्तविवर्णताविशिष्टसुखविशिष्टं कृशं भ्रातरं भरतं कथं-
चित् अहमनादिना अभिविज्ञाय पाणिना जग्राह ॥ २ ॥

गो० टी०-कथंचिदिति । कथंचिदभिविज्ञातत्वे हेतुद्वयं
विवर्णवदनं कृशमिति ॥ २ ॥ ३ ॥

३] ति० टी०-'पर्यपृच्छत्समाहितः' इति पाठे समा-
हितः कुशलप्रश्नद्वारा धर्मबोधने सावधानचित्तः ॥ ३ ॥

१ यूपयामिति गो. पाठः । २ ऽपीति गो. पाठः । ३ ऽयश्रूणीति गो. पाठः । ४ भरतमिति रा. पाठः । ५ बाहुनेति गो. पाठः ।
६ राघव इति गो. पाठः । ७ पर्यपृच्छत्समाहित इति गो. पाठः ।

क नु तेऽभूत्पिता तात यदरण्यं त्वमागतः । न हि त्वं जीवतस्तस्य वनमागन्तुमर्हसि ॥ ४ ॥
 चिरस्य वत पश्यामि दूराद्भरतमागतम् । दुष्प्रतीकमरण्येऽस्मिन्किं तात वनमागतः ॥ ५ ॥
 कैचिन्नु धरते तात राजा यत्त्वमिहागतः । कच्चिन्न दीनः सहसा राजा लोकान्तरं गतः ॥ ६ ॥
 कच्चित्सौम्य न ते राज्यं भ्रष्टं बालस्य शाश्वतम् । कच्चिच्छुश्रूषसे तात पितुः सत्यपराक्रम ॥ ७ ॥
 कच्चिदशरथो राजा कुशली सत्यसंगरः । राजसूयाश्वमेधानामाहर्ता धर्मनिश्चितः ॥ ८ ॥
 स कच्चिद्वाह्यणो विद्वान्धर्मनित्यो महाद्युतिः । इक्ष्वाकूणामुपाध्यायो यथावत्तात पूज्यते ॥ ९ ॥

रा० टी०—आग्रायेति । राघवं भरतं मूर्ध्नि आग्राय अङ्गे आरोप्य सादरं पर्यपृच्छत ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—हे तात ! ते पिता काभूत् इह परत्र वेत्यर्थः, कुत एवं संशयस्तत्राह—न हीति । जीवतस्तस्य सेवां हित्वेति शेषः, नार्हसि मदसंनिधौ तवैव पितृशुश्रूषाया अवश्यकर्तव्यत्वादिति भावः ॥ ४ ॥

रा० टी०—प्रभाकारमाह—केत्यादिभिः । हे तात ! ते पिता क अभूत् प्राप्नोत् यत् येन हेतुना त्वमरण्यमागतः । प्रश्ने हेतुमाह—जीवतः प्रजाः पालयतः तस्य राज्ञः हित्वा वनमागन्तुं नार्हसि संबन्धसामान्यविवक्षया पृथी, एतेन पिता ध्रुवं लोकान्तरं गत इति स्वनिश्चयः सूचितः ॥ ४ ॥

गो० टी०—अतिदुःखितस्य भरतस्य दुःखमपनेतुं प्रभव्याजेन धर्मावपदिशति—क न्वित्यादि । ते पिता क न्वभूत् इति प्रभवङ्गया लोकान्तरं गतः किमिति सिध्यति । तत्र हेतुः—यदिति । तदुपपादयति—नहीति । जीवतः जीवति अनादरे पृथी वनं नागन्तुमर्हसि शुश्रूषणपरत्वादिति भावः, यद्वा तस्य त्वद्विरहासविष्णुत्वादिति रामस्य प्रभान्तरसंबन्धदर्शनेन भरतो नोत्तरमुक्तवानिति बोध्यम् ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—दूरान्मातामहदेशाच्चिरस्यागतं भरतं पश्यामि । वतेति हर्षे । दुष्प्रतीकमिति भरतविशेषणं वनविशेषणं च । आये काश्यवैवर्ण्यादिना दुर्ज्ञेयताकारम्, वनमपि भीषणतया । तथा ईदृशं वनं किमागतः किमागमनप्रयोजनमीदृशारण्ये इत्यर्थः, अरण्यं गजाशुपभोग्यम् तद्वर्ति वनमाग्रादियुतं महत्पभोग्यम् ॥ ५ ॥

रा० टी०—चिरस्येति । दूरात् अतिदूरदेशस्थितमातुल्यगृहादागतं दुष्प्रतीकं ज्ञानाभावप्रापककृशत्वादप्रतीत्या दुरवयवं भरतं त्वां चिरस्य बहुकालानन्तरं पश्यामि हे तात ! अस्मिन् अरण्ये गजादिसेवितमहावने विद्यमानं वनमाग्रादिदृक्समूहं किं किमर्थमागतः 'अङ्गं प्रतीकोऽवयवः' इत्यमरः ॥ ५ ॥

गो० टी०—चिरस्येति । वतेत्यद्भुते 'खेदाहकम्पासंतोषविस्मयामन्त्रणे वत' इत्यमरः । दूरात् दूरावस्थितकेकयनगरात् दुष्प्रतीकं वैवर्ण्यादिना दुर्ज्ञेयवयवम् 'अङ्गं प्रतीकोऽवयवः' इत्यमरः । किं किमर्थम् ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—अथ भरतागमनं राजाज्ञया वा स्याद्वाजमरणे दुःखाद्वा । तत्राद्यमुपन्यस्यति—कच्चिन्विति । धरते प्राणान्धारयति अथवा लोकान्तरं गतः यत्त्वमिहागत इत्युत्कर्षः ॥ ६ ॥

रा० टी०—कच्चिदिति । यत् यं त्यक्त्वेति शेषः, त्वमिहागतः सः राजा धरते प्रजाः पालयत्वेन स्वीकरोति कच्चिद् राजा दीनः सँल्लोकान्तरं न गतः कच्चिद् ॥ ६ ॥

गो० टी०—अस्मिन्नरण्ये तव किं प्रयोजनम् । प्रयोजनं द्वेषा संभवति राजानि जीवति तदाज्ञया मम दर्शनं, राजानि मृते स्वबाल्येन बलवद्विरपहृतराज्यत्वं वा, आयमाह—कच्चिदिति । धारयत इति प्राणानिति शेषः । यस्मात्त्वमिहागतः तस्माद्राजा प्राणान् धारयते कच्चिद् राजा जीवति चेत् त्वामत्रागच्छन्तं न सहेतेति भावः । 'कच्चिन्न धरते' इति पाठान्तरं तदा देहं धारयितुं न शक्नोति कच्चिदित्यर्थः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—अन्यमेव पक्षमवलम्ब्याह—न ते राज्यं भ्रष्टमिति । मूलप्रभोरत्ययाप्राप्तभ्रंशकम् अनिश्चयाल्लोकप्रतारणाय वा । पुनर्जीवनपक्षमवलम्ब्याह—कच्चिच्छुश्रूषस इति ॥ ७ ॥

रा० टी०—कच्चिदिति । शाश्वतं सार्वकालिकं बालस्य ते तव राज्यं भ्रष्टं न कच्चिद्, हे सत्यपराक्रम ! हे तात ! पितुः शुश्रूषसे कच्चिद् कर्मणः शेषत्वविचक्षया पृथी ॥ ७ ॥

गो० टी०—द्वितीयं पक्षं प्रभद्वयेन दर्शयति—कच्चिदित्यादि । राज्यं भ्रष्टं न कच्चिद् प्रजानुरागो विद्यते कच्चिदित्यर्थः ॥ ७ ॥

गो० टी०—कच्चिच्छुश्रूषस इति । पितृशुश्रूषाऽऽनारदेन किमागतोऽसीति पक्षान्तरम् ॥ ८ ॥

८] ति० टी०—धर्मनिश्चितो धर्मे निश्चितं निश्चयो यस्य सः ॥ ८ ॥

रा० टी०—कच्चिदिति । सत्यसङ्गरः निष्कपटयोद्वा राजसूयाश्वमेधानामाहर्ता कर्ता धर्मे निश्चितं निश्चयो यस्य सः राजा कुशली कच्चिद् ॥ ८ ॥

गो० टी०—अथ राज्ञः आरोग्यं पृच्छति—कच्चिदशरथ इति । कुशली अनामयः राज्ञो व्याधिपरिभूतत्वात् तत्कथनाय किमागतोऽसीति पक्षान्तरम्, सत्यसङ्गरः सत्यप्रतिज्ञः सत्यप्रतिज्ञां प्रेक्ष्य पश्चात्तापेन किमकुशलं प्राप्त इति हादो भावः । कच्चिदिति आहर्ता संपादयिता कर्तेति यावत् धर्मे निश्चयो यस्य स धर्मनिश्चयः ॥ ९ ॥

९] ति० टी०—उपाध्यायो वसिष्ठः ॥ ९ ॥

१ कच्चिद्धारयते इति गो. पाठः । २ पितरं सत्यविक्रममिति गो. पाठः । ३ निश्चय इति गो. पाठः ।

तात कच्चिच्च कौसल्या सुमित्रा च प्रजावती । सुखिनी कच्चिदार्या च देवी नन्दति कैकयी ॥ १० ॥
 कच्चिद्विनयसंपन्नः कुलपुत्रो बहुश्रुतः । अनसूयुरनुद्रष्टा सत्कृतस्ते पुरोहितः ॥ ११ ॥
 कच्चिदग्निषु ते युक्तो विधिज्ञो मतिमानृजुः । हुतं च होष्यमाणं च काले वेदयते सदा ॥ १२ ॥
 कच्चिदेवान्पितृन्भृत्यान्गुरुन्पितृसमानपि । वृद्धांश्च तात वैद्यांश्च ब्राह्मणांश्चाभिमन्यसे ॥ १३ ॥
 इष्वस्त्रवरसंपन्नमर्थशास्त्रविशारदम् । सुधन्वानमुपाध्यायं कच्चिच्चं तात मन्यसे ॥ १४ ॥
 कच्चिदात्मसमाः शूराः श्रुतवन्तो जितेन्द्रियाः । कुलीनाश्चेज्जितज्ञाश्च कृतास्ते तात मन्त्रिणः ॥ १५ ॥

रा० टी०—स इति । धर्मनित्यः धर्मः नित्यो यस्य स-
 नित्यं धर्मविशिष्ट इत्यर्थः, विद्वान् निखिलनिगमागमज्ञाता ब्रा-
 ह्मणः कृतपरब्रह्मसाक्षात्कारः ब्रह्मपुत्रो वा स वसिष्ठः यथावत्
 पूज्यते, त्वयेति शेषः ॥ ९ ॥

गो० टी०—स कच्चिदिति । सः प्रसिद्धः ब्राह्मणः ब्रह्म-
 विद् “तदधीते तद्वेद” इत्यण् । विद्वान् सर्वविद्यासु कुशलः धर्म-
 नित्यः ज्ञानाद्युपमगुहातेत्यर्थः, महाद्युतिः तत्कृतब्रह्मचर्यसंयुक्तः
 इक्ष्वाकूणाडपाध्यायः कुलगुरुः वसिष्ठः यथावत् यथापूर्वं तात-
 वत्संपूज्यते बहु मन्यते ॥ १० ॥

१०] ति० टी०—नन्दति मदनवासत्वद्राज्यलाभाभ्या-
 मिति व्यङ्ग्यम् ॥ १० ॥

रा० टी०—तातेति । हे तात ! कौसल्यादिः सुखिनी
 कच्चिद् ॥ १० ॥

गो० टी०—सा तातेति । सा पूर्वं दुःखिततया अनुभूता
 कौसल्या सुखिनी कच्चिद् प्रजावती सुप्रजाः सुमित्रा च
 सुखिनी कच्चिदित्यन्वयः । आर्येति स्वमातुरपि बहुमानोक्तिः,
 कैकयी नन्दति कच्चिद् राज्यलाभेनेति शेषः ॥ ११ ॥

११] ति० टी०—कुलपुत्रो महाकुलप्रसूतस्ते पुरोहितस्ता-
 वकसकलहितकृत्यागुहाता । एतेन वसिष्ठपुत्रः कश्चिदुक्तः ॥ ११ ॥

रा० टी०—कच्चिदिति । विनयसंपन्नः विनीतियुक्तः कु-
 लपुत्रः शुद्धकुलप्रसूतः अनसूयुः असंशयारहितः अनुद्रष्टा सकलस-
 त्कर्मनिपुणः ते तव सवयस्कः पुरोहितः वसिष्ठपुत्रः सत्कृतः
 कच्चिद् सवयस्क इति पृथीमहिम्ना लब्धम् ॥ ११ ॥

गो० टी०—कच्चिद्विनयसंपन्न इति । विनयसंपन्नः
 निरहंकारः कुलपुत्रः सत्कुलप्रसूतः बहुश्रुतमवधारणं यस्य स
 तथा अनसूयुः छान्दस उप्रत्ययः । अनुद्रष्टा वसिष्ठोपदिष्टा-
 नाष्टपद्व्या ते पुरोहित इत्यनेन रामस्य स्यज्ञ इव भरतस्यापि
 प्रातिस्विकः कश्चित्पुरोहितोऽस्तीति गम्यते स्यज्ञ एवोच्यत
 इत्यप्याहुः । सत्कृतः पूजितः कच्चिदित्यन्वयः । अनेन पुरो-
 हितः सदा सत्कर्तव्य इति शिक्षितमेवमुत्तरत्रापि योज-
 नीयम् ॥ १२ ॥

१२] ति० टी०—विधिज्ञः सकलहोमविधिज्ञः युक्तो नियुक्तः,
 काले होमकाले वेदयते हुतं होष्यमाणं चाग्निम् ॥ १२ ॥

रा० टी०—कच्चिदिति । विधिज्ञो हवनविधिज्ञाता मति-

मान् प्रशस्तबुद्धिः ऋजुः सरलस्वभावः अग्निकार्येषु ते त्वया युक्तो
 नियुक्तः पुरोहितः हुतं होष्यमाणं च वर्हिं काले यथोचितस-
 मये वेदयते यथाविधि चेतयते ॥ १२ ॥

गो० टी०—‘पितृव्यपुत्रे सापत्ने परनारीसुतेषु च ।
 विवाहदानयज्ञादौ परिवेदो न दूषणम्’ इति स्मरणाद्वैमातुरे-
 ष्वधिवेदनदोषाभावाद्यज्ञोऽपि कृत इत्यारोप्य पृच्छति—कच्चिद-
 ग्निष्विति । अथवा अग्निषु अग्निकार्येषु युक्तः सावधानः नियुक्तो
 वा अग्निश्रृणुणपर इत्यर्थः, विधिज्ञः अग्निहोत्रायश्चमधान्तः
 सकलयागविधिज्ञः मतिमान् ऊहापोहादिकल्पनचतुरः ऋजु-
 प्रत्यक्षपरोक्षयोरेकरूपगुणानवान् एकरूपकरणत्रय इति वार्थः,
 पुरोहित इति शेषः । काले तत्तद्धोमकाले वेदयते तुभ्यं ज्ञाप-
 यति कच्चिद् ॥ १३ ॥

१३] ति० टी०—वैद्या विद्यासु सर्वासु निपुणास्तान्ब्राह्म-
 णानभिमन्यसे बहु मन्यसे, ब्राह्मणसामान्यविषयः प्रभोऽग्रे
 भविष्यति, यद्वा वैद्यांश्चित्साप्रवीणान्ब्राह्मणानित्यर्थः ।
 “अपूतो ह्येषो मेध्यो योऽभिपजयति” इति श्रुत्युक्तनिन्दा तु
 शास्त्रानभिज्ञचित्साप्रवृत्तपरा । शास्त्राभिज्ञस्य भैषज्यं महते
 पुण्याय । तज्जीविकापरो वा निषेध इति दिक् ॥ १३ ॥

रा० टी०—कच्चिदिति । देवादीनभिमन्यसे कच्चिद् ॥ १३ ॥

गो० टी०—कच्चिद्देवानिति । अभिमन्यसे बहु मन्यसे
 देवेषु बहुमतिर्यज्ञादिभिराराधनं पितृषु मातृषु च वचनकरण-
 श्रृणूणे ‘भृत्यान्’ इति पाठे तत्र बहुमतिर्दानं गुरुष्वनुवर्तना-
 भिमतकरणादि पितृसमेषु ज्ञातिष्वर्थदानं दृष्टादियु नमस्का-
 रादि दृष्टाः ज्ञानशीलवयोभिः विद्या येषां सन्तीति वैद्याः
 विद्वांसस्तान् ब्राह्मणान् ब्रह्मविदः, यद्वा वैद्यान् भिषजः तेषां
 बहुमतिश्च धनादिना परितोषणं, ब्राह्मणानिति जातिमात्रपरो
 वा तदा विद्याशीलादिकमपरीक्ष्य ब्राह्मणत्वमात्रेण यथायोग्यं
 बहुमानं विवक्षितम् ॥ १४ ॥

१४-१५] ति० टी०—इष्टुरमन्त्रो बाणप्रयोगः, अक्षं
 समन्त्रः सः । वरशब्द उभयसंबन्धः । अर्थशास्त्रं राजनीतिशास्त्रं
 तत्र विशारदं पण्डितं सुधन्वानं तन्नामानुष्टपाध्यायं धनुर्वे-
 दाचार्यम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

रा० टी०—इष्विति । इष्वस्त्रवरसंपन्नमिषुषु अक्षवरेषु च
 संपन्नं तद्विषयकातिज्ञानवन्तमर्थशास्त्रविशारदं राजनीतिप्र-

मन्त्रो विजयमूलं हि राज्ञां भवति राघव । सुसंवृतो मन्त्रिधुरैरमात्यैः शास्त्रकोविदैः ॥ १६ ॥
 कच्चिन्निद्रावशं नैषि कच्चित्कालेऽवबुध्यसे । कच्चिच्चापररात्रेषु चिन्तयस्वर्थनैपुणम् ॥ १७ ॥
 कच्चिन्मन्त्रयसे नैकः कच्चिन्न बहुभिः सह । कच्चित्ते भन्त्रितो मन्त्रो राष्ट्रं न परिधावति ॥ १८ ॥
 कच्चिदर्थं विनिश्चित्य लघुमूलं महोदयम् । क्षिप्रमारभसे कर्म न दीर्घयसि राघव ॥ १९ ॥
 कच्चिन्नु सुकृतान्येव कृतरूपाणि वा पुनः । विदुस्ते सर्वकार्याणि न कर्तव्यानि पार्थिवाः ॥ २० ॥
 कच्चिन्न तर्कैर्युक्त्या वा ये चाप्यपरिकीर्तिताः । त्वया वा तव वामात्यैर्बुध्यते तात मन्त्रितम् ॥ २१ ॥

तिपादकेषु निपुणं सुधन्वानं तन्नामकष्टपाध्यायं मन्यसे क-
 चित् । अल्वरशब्देनैवैषाणां ग्रहणे सिद्धे पुनरिष्टपादानं तद्वि-
 पयकज्ञानवत्ताया अतिशयत्वप्रतिपादनाय ॥ १४ ॥

गो० टी०—इष्वस्त्रवरसंपन्नमिति । इषवः अमन्त्रका
 वाणाः अस्त्राणि समन्त्रकाः, वरशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते अर्थ-
 शास्त्रं नीतिशास्त्रं सुधन्वानं सुधन्वनामकम् उपाध्यायं धनुर्वे-
 दाचार्यं मन्यसे बहु मन्यसे ॥ १५ ॥

रा० टी०—कच्चिदिति । आत्मसमाः स्वसदृशाः शराः
 शौर्यविशिष्टाः श्रुतवन्तो बहुश्रुताः इक्षितज्ञाः कथनमन्तराप्य-
 भिप्रायविज्ञातारः मन्त्रिणः ते त्वया कृताः संपादिताः कच्चित् १५

गो० टी०—कच्चिदात्मसमा इति । आत्मसमाः विश्व-
 सनीया इति यावत्, शराः धीरा इति यावत्, श्रुतवन्तः
 नीतिशास्त्रज्ञाः ‘श्रुतं शास्त्रावधृतयोः’ इत्यमरः, जितेन्द्रियाः
 परैरलोभनीया इति यावत्, कुलीनाः प्रामाणिककुलोत्पन्नाः
 ते त्वया ॥ १६ ॥

१६] ति० टी०—मन्त्रिधुरैर्मन्त्रिश्रेष्ठैः शास्त्रकोविदैर्नीति-
 शास्त्रज्ञैः सुसंवृतः सुतरां गुप्तः ॥ १६ ॥

रा० टी०—मन्त्रिसंपादने प्रयोजनं वदन्नाह—मन्त्र इति ।
 हे राघव ! मन्त्रः राज्ञां विजयमूलं भवति अतो मन्त्रिधुरैः मन्त्रि-
 निपुणैः अमात्यैः सुसंवृतो भवति राजेति शेषः ॥ १६ ॥

गो० टी०—एतादृशमन्त्रिकरणे किं कारणं तत्राह—मन्त्र
 इति । सुसंवृतः सुतरां गुप्तः शास्त्रकोविदैः नीतिशास्त्रनिपुणैः
 मन्त्रधुरैरमात्यैः सुसंवृतो मन्त्रो हि विजयमूलं भवतीत्य-
 न्वयः ॥ १७ ॥

१७] ति० टी०—अर्थनैपुणमर्थप्राप्त्युपायम् ॥ १७ ॥

रा० टी०—कच्चिदिति । निद्रावशं न एषि प्राप्नोषि,
 काले यथोचितसमये अवबुध्यसे जागर्षि अपररात्रेषु रात्रिपर-
 भागेषु अर्थनैपुण्यमर्थसंपादनरीतिं चिन्तयसि विचारयसि ॥ १७ ॥

गो० टी०—कच्चिन्निद्रावशमिति । अर्थनैपुण्यम् अर्थवि-
 पयसामर्थ्यमिति यावत् ॥ १८ ॥

१८] ति० टी०—नैकः एकेन मन्त्रे क्रियमाणे स्वकार्याभि-
 निवेशेन गुणागुणयोर्थाध्यायग्रहणं न सिध्यति, बहुभिर्मन्त्रेण
 प्रथममैकमत्यमेव न घटेत्, मन्त्रभेदश्च भवेदिति भावः ।
 राष्ट्रं न परिधावति लोकैर्न ज्ञायत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

रा० टी०—कच्चिदिति । नैकः न एकः स्वान्यसाधारण-
 जनो यस्य स त्वं मन्त्रयसे बहुभिः सह न मन्त्रयसे अत
 एव ते मन्त्रितो मन्त्रः राष्ट्रं न परिधावति अन्ये न जान-
 न्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

गो० टी०—कच्चिन्मन्त्रयस इति । एको न मन्त्रयसे
 कच्चित् एकेन मन्त्रे क्रियमाणे तस्य कुत्रचिदभिनिवेशेन गुणा-
 गुणयोर्थाध्यायग्रहणं न सिध्येदिति भावः । बहुभिः सह
 न मन्त्रयसे कच्चित्, बहुभिः सह मन्त्रेऽपि प्रथमं तावदै-
 कमर्थं न घटेत् मन्त्रभेदश्च भवेदिति भावः । राष्ट्रं जनपदं न
 परिधावति न व्याप्नोति पूर्वं मन्त्रसंवरणमन्यहेतुतयोक्तम् । अत्र
 तु स्वतन्त्रतयोच्यत इति न पुनरुक्तिः ॥ १९ ॥

१९] ति० टी०—लघुमूलमल्पयत्नसाध्यम्, महोदयं महा-
 फलम्, न दीर्घयसि न विलम्बयसि ॥ १९ ॥

रा० टी०—कच्चिदिति । अर्थं स्वार्थं विनिश्चित्य लघुमूल-
 मल्पयत्नसाध्यं महोदयं महाफलकं कर्म क्षिप्रमारभसे दीर्घ-
 यसि विलम्बयसि तु न ॥ १९ ॥

गो० टी०—कच्चिदर्थमिति । लघुमूलं लघुसाधनं महो-
 दयं महाफलम् अर्थं कार्यं विनिश्चित्य क्षिप्रमारभसे कच्चित् न
 दीर्घयसि न विलम्बसे कच्चित् एवमन्यव्यतिरेकाभ्यामुक्तम्
 ‘क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिवति तत्फलम्’ इति भावः ॥ २० ॥

२०] ति० टी०—पार्थिवाः सामन्तास्ते मन्त्रितानि सर्व-
 कार्याणि सुकृतानि निष्पन्नान्येव कृतरूपाणि कृतकल्पानि वा
 विदन्ति, न कर्तव्यानि भावित्वेनेत्यर्थः ॥ २० ॥

रा० टी०—कच्चिदिति । कृतरूपाणि प्रारम्भविषयीभू-
 तानीत्यर्थः, ते तव सर्वकार्याणि सुकृतानि सुनिष्पादितान्येव
 पार्थिवाः खण्डमण्डलेभराः विदुः कर्तव्यानि कर्तुं योग्यानि
 करिष्यमाणानीत्यर्थः, न विदुः कच्चित् ॥ २० ॥

गो० टी०—कच्चित्ते सुकृतानीति । पार्थिवाः सामन्त-
 वृषाः ते सर्वकार्याणि मन्त्रितसर्वकार्याणि सुकृतान्येव सुनि-
 ष्पन्नान्येव विदुः कच्चित् कृतरूपाणि कृतप्रायाणि वा क्षिप्रमेव
 फलोन्मुखानीति यावत्, कर्तव्यानि न विदुः मन्त्रेण कर्त-
 व्यतया निश्चितानि करणात् पूर्वं न विदुरित्यर्थः ॥ २१ ॥

२१] ति० टी०—ये त्वदीया मन्त्रारत्वस्यामात्यैश्चापदि-
 कीर्तिता अपि युक्त्यार्थपरया तर्कैस्तत्साध्यैरुत्तमानैर्वा यद्वा

१ मन्त्रधुरैरिति गो.पाठः । २ नैषीरिति गो.पाठः । ३ प्रबुध्यसे इति गो.पाठः । ४ कर्तुमिति गो.पाठः । ५ त इति गो. पाठः । ६ तदसमिति पाठः श्रूयते ।

कच्चित्सहस्रैर्मूर्खाणामेकमिच्छासि पण्डितम् । पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्यान्निःश्रेयसं महत् ॥ २२ ॥
 सहस्राण्यपि मूर्खाणां यद्युपास्ते महीपतिः । अथवाप्ययुतान्येव नास्ति तेषु सहायता ॥ २३ ॥
 एकोऽप्यमात्यो मेधावी शूरो दक्षो विचक्षणः । राजानं राजपुत्रं वा प्रापयेन्महतीं श्रियम् ॥ २४ ॥
 कच्चिन्मुख्या महत्त्वेव मध्यमेषु च मध्यमाः । जघन्याश्चैव जघन्येषु भृत्यास्ते तात योजिताः ॥ २५ ॥
 अमात्यानुपधातीतान्पितृपैतामहाञ्शुचीन् । श्रेष्ठाञ्छ्रेष्ठेषु कच्चित्त्वं नियोजयसि कर्मसु ॥ २६ ॥

तर्कास्तत्कारणादुपापकाः, युक्तयः साक्षात्तदुपापिकाः परैर्न बुध्यन्ते किल । किं च परकृतं मन्त्रितं त्वया त्वदमात्यैर्वा बुध्यते किल ॥ २१ ॥

रा० टी०—कच्चिदिति । अपरिकीर्तिता अकथिता अपि ये तव मन्त्रास्ते तर्कैर्युक्त्या वा न बुध्यन्ते परैरिति शेषः, मन्त्रितमन्यमन्त्रविषयीभूतं त्वया तवामात्यैर्वा बुध्यते, बुध्यते इत्यस्य वचनविपरिणामेनान्यत्राप्यन्वयः ॥ २१ ॥

गो० टी०—कच्चिन्नेति । मन्त्रितं कार्यं त्वया वा तवामात्यैर्वा हेतुभिस्तर्कैः ऊहैः युक्त्या वा अनुमानेन वा ये चाप्यपरिकीर्तिताः अनुक्ता इङ्गितादयः तैर्वा न बुध्यते कच्चिद् परैरिति शेषः, भवान् भवदीयामात्याश्च मन्त्रितार्थविषयपराभ्युद्गस्थानानि सूक्ष्माण्यपि स्थगयन्ति कच्चिदित्यर्थः ॥ २२ ॥

२२] ति० टी०—सहस्रैः त्यक्तैरपीति शेषः । पण्डितपरिग्रहे हेतुमाह—पण्डित इति । अर्थकृच्छ्रेष्वर्थसंकटेषु निःश्रेयसं कुर्यात् । अव्यभिचारितनिस्तारोपायबोधनेनेति शेषः ॥ २२ ॥

रा० टी०—कच्चिदिति । मूर्खाणां सहस्रैः सहस्राणि परित्यज्येति शेषः, एकं पण्डितमिच्छसि । ननु किमेतेनेत्यत आह—अर्थकृच्छ्रेषु अर्थसंकटेषु प्राप्तेषु सत्सु पण्डितो महत् निःश्रेयसं कल्याणं कुर्यात् ॥ २२ ॥

गो० टी०—कच्चित्सहस्रादिति । मूर्खाणां सहस्रात् सुखसहस्रं परित्यज्यापि त्यक्त्वोपे पञ्चमी पण्डितं विमृश्यकारिणमेकमिच्छसि कच्चिद् । पण्डितपरिग्रहे हेतुमाह—पण्डित इति । अर्थकृच्छ्रेषु कार्यसंकटेषु । पाठान्तरम् अर्थकृच्छ्रेषु अर्थसंकटेषु महानिःश्रेयसं महदैश्वर्यं प्रापयेदित्यर्थः । पाठान्तरं महानिःश्रेयसम् अव्यभिचारितफलसाधनोपायं कुर्यात् उपदिशेदित्यर्थः ॥ २३ ॥

२३] ति० टी०—सहायता सहायकार्यक्षमता ॥ २३ ॥

रा० टी०—सहस्राणीति । मूर्खाणां सहस्राणि अथवा अशुतानि दशसहस्राणि महीपतिः यद्युपास्ते तदापि तेषु उपासितेषु सहायता साहाय्यकर्तृत्वं नास्ति, एतेन सुखजनेष्वतिशेहो न कार्य इति ध्वनितम् ॥ २३ ॥

गो० टी०—एवमन्वयेनोपपाद्य व्यतिरेकसुखेनोपपाद्यति—सहस्राणीति । उपास्ते आश्रयति संगृह्णातीत्यर्थः । नास्तीत्यस्मात्पूर्वं तथापीत्युपस्कार्यम् सहायता मन्त्रोपायसहायत्वम् ॥ २४ ॥

२४] ति० टी०—विचक्षणोऽभ्यस्तनीतिशास्त्रः ॥ २४ ॥

रा० टी०—एक इति । मेधावी शास्त्रसंस्कारजनितमेधाविशिष्टः अत एव विचक्षणः नीतिनिपुणः एकोऽप्यमात्यः महतीं श्रियं प्रापयेत् ॥ २४ ॥

गो० टी०—पण्डितशब्दार्थं विदुष्वन्नाह—एक इति । मेधाऽस्यास्तीति मेधावी “अस्मायामेधास्रजो विनिः” इति विनिः । झटिति परोपन्यस्तार्थग्रहणपद्धरित्यर्थः । शूरः स्थिर-बुद्धिः, दक्षः विचारसमर्थः, विचक्षणः अभ्यस्तनीतिशास्त्रः ॥ २५ ॥

२५] ति० टी०—मुख्या महान्तः ॥ २५ ॥

रा० टी०—कच्चिदिति । महदादिषु कर्मसु मुख्यादयः भृत्याः क्रमेणैव योजिताः । तत्र मुख्या महान्तः जघन्याः निकृष्टाः, एतेन विपरीतयोजना न कर्तव्येति सूचितम् ॥ २५ ॥

गो० टी०—कच्चिन्मुख्या इति । मुख्याः भृत्याः महत्सु मुख्येष्वेव कार्येषु वचनपरिवेषणादिषु कच्चिन्नियोजिताः न तु हीनेषु कार्येषु, मध्यमाः जात्यादिना मध्यमा भृत्याः मध्यमेष्वेव कार्येषु शय्यासनानयनादिषु नियोजिताः न तूत्तमाधमकार्येषु, जघन्याः जात्यादिहीनाः भृत्याः जघन्येष्वेव कार्येषु पादप्रक्षालनपादुकानयनपादसंवाहनादिषु नियोजिताः न तुमत्तममध्यमेषु कार्येषु योजिताः कच्चिद्, अन्यथा महद्वैशसं भवेदिति भावः ॥ २६ ॥

२६] ति० टी०—उपधा उत्कोचस्तमतीतांस्तदग्राहिणः, यद्वोपाधिप्रयुक्तसंश्रयरहितान् अत एव पितृपैतामहान् शुचीन्वाह्यान्तरेंद्रियशुद्धान् ॥ २६ ॥

रा० टी०—अमात्यानिति । उपधातीतान् उपधा सुपरीक्षा अतीता व्यतीता येषां तान् सुपरीक्षितानित्यर्थः, शुचीन् काप्यरहितान् अमात्यान् श्रेष्ठेषु कर्मसु त्वं नियोजयसि कच्चिद् ‘उपधा सुपरीक्षा स्यात्’ इति वैजयन्ती । उपधा उत्कोचः तमतीतान् तदग्राहिण इति भट्टाः ॥ २६ ॥

गो० टी०—भृत्येषूक्तं न्यायममात्येषु अतिदिशति—अमात्यानिति । उपधातीतान् स्वव्यतिरेकेष्वर्थावुपाधिरहितान्, यद्वा सुपरीक्षातीतान् ‘उपधा सुपरीक्षा स्यात्’ इति वैजयन्ती । श्लाघ्यवत्प्रभण्णादिकं पुरुषसुखेन संप्रेष्य अन्तःपुरप्रेषितं परराजप्रेषितमिति प्रलोभ्य परीक्षां कुर्वन्ति राजानः तामतीतानित्यर्थः । पितृपैतामहान् कुलक्रमागतान् शुचीन् करणत्रयशुद्दिशुक्तान् ॥ २७ ॥

कच्चिन्नोप्रेण दण्डेन भृशमुद्वेजिताः प्रजाः । रौष्ट्रे तवावजानन्ति मन्त्रिणः कैकयीसुत ॥ २७ ॥
 कच्चित्त्वां नावजानन्ति याजकाः पतितं यथा । उग्रप्रतिग्रहीतारं कामयानमिव स्त्रियः ॥ २८ ॥
 उपायकुशलं वैद्यं भृत्यं संदूषणे रतम् । शूरमैश्वर्यकामं च यो हन्ति न स हन्यते ॥ २९ ॥
 कच्चिद्धृष्टश्च शूरश्च धृतिमान्मतिमाञ्जुचिः । कुलीनश्चानुरक्तश्च दक्षः सेनापतिः कृतः ॥ ३० ॥
 बलवन्तश्च कच्चित्ते मुख्या युद्धविशारदाः । दृष्टापदाना विक्रान्तास्त्वया सत्कृत्य मानिताः ॥ ३१ ॥

२७] ति० टी०—उद्वेजिताः प्रजा मन्त्रिणश्च राष्ट्रे तव त्वां नावजानन्ति नावमन्यन्ते ॥ २७ ॥

रा० टी०—कच्चिदिति । उग्रेण शास्त्रातिवर्तिना दण्डेन उद्वेजिताः भयं प्रापिताः प्रजाः मन्त्रिणो वा तव त्वामनुजानन्ति अवमन्यन्ते न कच्चिद् ॥ २७ ॥

गो० टी०—कच्चिन्नोप्रेणेति । तव उग्रेण दण्डेन उद्वेजितप्रजं पीडितप्रजायुक्तं राष्ट्रं राज्यं मन्त्रिणः नानुजानन्ति नावमन्यन्ते कच्चिद्, राजानं त्वाभ्युदण्डात् निवर्तयन्ति कच्चिदित्यर्थः ॥ २८ ॥

२८] ति० टी०—याजकाः किञ्चित्पापाहसंधानेन पतितमिव त्वामयाज्योऽयमिति मत्वा नावजानन्ति किल । तत्र दृष्टान्तः—उग्रेत्यादि । स्त्रियः कुलस्त्रियः उग्राख्यहीनजातीयजीप्रतिग्रहीतारम् । तां च कामयानं कामयमानं तस्यामत्यन्तासक्तं यथावजनन्तीत्यर्थ इति कतकः । 'उग्रप्रति—' इति पाठः उग्रेण कर्मणा बडात्कारादिना प्रतिग्रहीतारं कामयानं कायुक्तं स्त्रिय इव याजकाः पतितमिव च नावजानन्ति प्रजा इति शेषः । प्रजातिक्रमणमुग्रकरग्रहणं च त्वयि नास्ति कच्चिदिति भाव इति तीर्थः । परे तु—उग्रप्रतिग्रहीतारम् उग्रः शिवस्तत्प्रतिग्रहीतारमल्पपुंस्त्वम्, तत्प्रतिग्रहीतुरीदृशपण्डतायाः कर्मविपाकशास्त्रे उक्तेरित्याहुः ॥ २८ ॥

रा० टी०—कच्चिदिति । याजकाः पतितं स्रष्टापानादिना यागानहमिव त्वां नावजानन्ति कच्चिद् । तत्र दृष्टान्तः—उग्रप्रतिग्रहीतारं हीनजातिस्त्रीस्वीकारकारिणमत एव कामयानं कामयमानं तत्रैवासक्तमित्यर्थः, जनं स्त्रियः पाणिगृहीत्य इव ॥ २८ ॥

गो० टी०—कच्चिच्चामिति । उग्रप्रतिग्रहीतारमित्युपमानोपमेययोः साधारणविशेषणम् । उग्रेण दण्डोपायेनादण्डेभ्यो धनग्रहणं कुर्वन्तं त्वाम् उग्रप्रतिग्रहीतारम् उग्रेण दुर्दानेन धनप्रतिग्रहीतारं पतितं यष्टुकामं पतितं याजका ऋत्विज इव उग्रेण कर्मणा बलात्कारेण प्रतिग्रहीतारं कामयानं पुरुषं स्त्रिय इव वचनाज्जानन्ति कच्चिद्, प्रजा इति शेषः । प्रजावमानहेतुभूतं न्यायातिक्रमेण उग्रकरग्रहणं त्वयि नास्ति कच्चिदिति भावः ॥ २९ ॥

२९] ति० टी०—उपायकुशलं सामाधुपायचतुरम् । वैद्यं विद्याविदं राजनीतिशास्त्रज्ञं भृत्यं संदूषणे रतं येन केनापि हेतुनाऽऽभृत्यविषयने रतं शूरं मरणनिर्भयं ऐश्वर्यकामं राज्याभिलाषिणं यो न हन्ति स हन्यते वध्यते इत्यर्थः इति तीर्थः । उपायकुशलं राज्ञः सकाशादर्थग्रहणार्थं व्याधिवर्धनोपा-

यकुशलं वैद्यं भिषजं स्वामिसंदूषणे रतं भृत्यं सेवकं च राजानमपच्छिद्य तदैश्वर्यकामं शूरं सेवकरूपं प्रभुं च यो न हन्ति स राजा तैरेव भिषजादिभिर्हन्यते इत्यर्थं कतक आह ॥ २९ ॥

रा० टी०—उपायेति । ऐश्वर्यकामं स्वातन्त्र्येण राजैश्वर्यभोगेच्छावन्तमत एव भृत्यसंदूषणे भृत्यचित्तचालकयत्ने रत-मुपायेषु रोगप्रवर्तननिर्वर्तनयत्नेषु कुशलं निपुणं शूरं वैद्यं भिषजं यो न हन्ति स हन्यते तेन वैद्येनेति शेषः ॥ २९ ॥

गो० टी०—उपायकुशलमिति । उपायेषु सामाधुपायेषु कुशलं निपुणं वैद्यं कणिकोक्तकुटिलनीतिविद्याविदम् । पाठान्तरं चाणक्याद्युक्तकुटिलनीतिशास्त्रविदं भृत्यसंदूषणे रतम् अन्तरङ्गभृत्यानां संदूषणे असहोपेक्षादनेन तद्विषयने रतं शूरं राजहिंसनेऽपि निर्भयम् ऐश्वर्यकामं क्रमेण राजैश्वर्याक्रमणकामं च पुरुषं यो न हन्ति स राजा तेनैव वध्यते राज्याद्भूतो भवतीत्यर्थः । एवंविधः पुरुषः त्वत्सन्धिषो न वर्तते कच्चिदित्यर्थः ॥ ३० ॥

३०] ति० टी०—शूराः परयोधामिभवनसमर्थाः, धृतिमान्विपदि प्रशस्तधैर्यः, दक्षश्चतुरः ॥ ३० ॥

रा० टी०—कच्चिदिति । दृष्टः युद्धोत्साहविशिष्टः धृतिमान् धैर्यवान् अदुरक्तः स्वविषयकादुरागविशिष्टः दक्षः सामदानादिसमर्थः सेनापतिः कृतः कच्चिद् ॥ ३० ॥

गो० टी०—संग्राहसेनापतिगुणानाह—कच्चिद्धृष्ट इति । दृष्ट्यतीति दृष्टः राजकृतसत्कारेण संतुष्टः, यद्वा धृष्ट इतिच्छेदः धृष्टः व्यवहारेषु प्रगल्भः शूरः परनिग्रहपरः मतिमान् तत्तत्समयाद्युगुणस्वपरसेनाव्युह्यतद्वेदनसेनानयनादिचतुरद्विधयुक्तः धृतिमान् विपदि प्रशस्तधैर्यः शुचिः बाढ्याभ्यन्तरद्विधयुक्तः, यद्वा शुचिः स्वामिनि सविश्वासः कुलीनः सत्कुलप्रसूतः अनुरक्तः स्वस्मिन्निरवधिक्रीप्तिमान् दक्षः कार्यकुशलः एवंविधः सेनापतिः कृतः कच्चिद्, तादृशं पूर्वसेनापतिं विहायातादृशमन्यं न परिगृहीतवानसि कच्चिदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

३१] ति० टी०—बलवन्तः गणमुख्याः, दृष्टापदाना दृष्टं द्वित्रिवारादभूतमपदानं पूर्वदृष्टं पौरुषं येषां ते विक्रान्ताः शूराः ३१

रा० टी०—बलवन्त इति । दृष्टापदानाः दृष्टानि पूर्वबहुवारमनुभूतानि अपदानानि दृष्टानि येषां ते विक्रान्ताः स्वसमीपं प्राप्ताः बलवन्तः सत्कृत्य वचनसत्कारं कृत्वा मानिताः वज्राभरणादिदानेन संतोषिताः ॥ ३१ ॥

गो० टी०—बलवन्त इति । बलवन्तः अत्यन्तबलाः ते प्रसिद्धाः मुख्याः गुणमुख्याः युद्धविशारदाः युद्धे समर्थाः दृष्टं

कच्चिद्वलस्य भक्तं च वेतनं च यथोचितम् । संप्राप्तकालं दातव्यं ददासि न विलम्बसे ॥ ३२ ॥
 कालातिक्रमणे ह्येव भक्तवेतनयोर्भृताः । भर्तुरप्यतिक्रुप्यन्ति सोऽनर्थः सुमहान्कृतः ॥ ३३ ॥
 कच्चित्सर्वेऽनुरक्तास्त्वां कुलपुत्राः प्रधानतः । कच्चिप्राणांस्तवार्थेषु संत्यजन्ति समाहिताः ॥ ३४ ॥
 कच्चिज्जानपदो विद्वान्दक्षिणः प्रतिभानवान् । यथोक्तवादी दूतस्ते कृतो भरत पण्डितः ॥ ३५ ॥
 कच्चिदष्टादशान्येषु स्वपक्षे दश पञ्च च । त्रिभिस्त्रिभिरविज्ञातैर्वेत्सि तीर्थानि चारणैः ॥ ३६ ॥

साक्षात्कृतम् अपदानं पूर्ववृत्तं पौरुषं येषां तं तथोक्ताः वि-
 क्रान्ताः शूराः 'शूरो वीरश्च विक्रान्ते' इत्यमरः । सत्कृत्य मा-
 निताः पारितोषिकदानपूर्वकं श्लाघिताः कच्चित् ॥ ३२ ॥

३२] ति० टी०-भक्तं दैनंदिनदेयान्नम्, वेतनं प्रति-
 मासदेयम् ॥ ३२ ॥

रा० टी०-कच्चिदिति । संप्राप्तः कालो दानसमयो
 यस्य तत् अत एव दातव्यं द्रुतं देयं बलस्य सैन्यजनस्य
 भक्तं प्रतिदिनं देयमन्नादिकं वेतनं च यथोचितं ददासि विल-
 म्बसे तु न ॥ ३२ ॥

गो० टी०-कच्चिद्वलस्येति । बलस्य सैन्यस्य संप्रा-
 त्तकालं कालप्राप्तं दातव्यं तत्काले देयं भक्तमन्नं वेतनं प्रति-
 मासं देयं भृतिं च यथोचितं तत्कालार्थोचितं ददासि न
 विलम्बसे कच्चित् कालातिक्रमणं विना ददासि कच्चित् ॥ ३३ ॥

३३] ति० टी०-भृता भृतिर्जीविनो भृत्याः ॥ ३३ ॥

रा० टी०-विलम्बे दोषमाह-कालेति । भृताः भृतिजी-
 वनवन्तो भृत्या भक्तवेतनयोः नियुक्ताभृत्योः कालातिक्रमणे
 सति भर्तुः भर्त्रे अतिक्रुप्यन्ति स कोपः सुमहान् अनर्थः अर्थ-
 विघातकः स्मृतः ॥ ३३ ॥

गो० टी०-विलम्बे दोषमाह-कालातिक्रमणादिति ।
 भृत्याः भृतिजीविनः भटा इति यावत्, भर्तुः क्रुप्यन्ति भर्तारं
 प्रति क्रुप्यन्ति दुप्यन्ति कोपेन विकृता भवन्ति स विकारः
 सुमहाननर्थः स्मृतः अनर्थकरो भवेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

३४] ति० टी०-कुलपुत्रा ज्ञातयः । प्रधानतः प्रधानाः ॥ ३४ ॥

रा० टी०-कच्चिदिति । प्रधानतः प्रधानाः कुलपुत्राः
 तव कुलप्रसूताः त्वामनुरक्ताः त्वद्विषयकादुरागवन्तः सन्तीति
 शेषः, अत एव तवार्थेषु प्रयोजनेषु समाहिताः सन्तः प्राणान्
 संत्यजन्ति त्यागादुत्कृष्टव्यापारादुत्कृष्टमन्तो भवन्ती-
 त्यर्थः ॥ ३४ ॥

गो० टी०-कच्चित्सर्व इति । कुलपुत्राः क्षत्रियकुल-
 प्रसूताः ज्ञातय इति वा प्रधानतः प्रधानाः सार्वविभक्तिक-
 स्तसि ॥ ३५ ॥

३५] ति० टी०-प्रतिभानवान्प्रत्युत्पन्नमतिः यथोक्त-
 वादी यथोक्तसंदेशप्रतिसंदेशवक्ता पण्डितः परिच्छेत्ता 'दूतं
 चैव प्रकुर्वीत सर्वशाणविशारदम् । इङ्गिताकारचेष्टां शुचिं
 दर्शं कुणोद्भवम् ॥' इति मनुः ॥ ३६ ॥

रा० टी०-कच्चिदिति । विद्वान् नीतिज्ञः दक्षिणः
 चतुरः प्रतिभानवान् विस्मृतिरहितः पण्डितः सदसत्कार्य-
 विवेकी अत एव यथोक्तवादी संदेशप्रतिसंदेशयोर्यथोक्तं वक्ता
 दूतस्ते त्वया कृतः ॥ ३५ ॥

गो० टी०-कच्चिज्जानपद इति । जानपदः स्वजन-
 पदभवः परजनपदभवश्चेत्यक्षपातमाचरेत् विद्वान् पराभि-
 प्रायज्ञः दक्षिणः समर्थः प्रतिभानवान् प्रत्युत्पन्नमतिः परोक्त-
 स्याविलम्बमुचितोत्तरज्ञ इति यावत्, यथोक्तवादी उक्तमन-
 तिक्रुप्य संदेशप्रतिसंदेशवदनशीलः कार्योपयोगितया बहुमुखं
 व्याहरन्नापि स्वाम्युक्तमजहदेव व्यवहर्तेति यावत्, पण्डितः परि-
 च्छेत्ता 'परिच्छेदो हि पाण्डित्यम्' इत्युक्तेः ॥ ३६ ॥

३६] ति० टी०-कच्चिदष्टादशेति । तानि च-मन्त्री,
 पुरोहितः, युवराजा, सेनापतिः, दौवारिकः, अन्तःपुराधिकृतः,
 बन्धनागाराधिकृतः, धनाध्यक्षः, राजाज्ञाया आज्ञाप्येषु वक्ता,
 प्राङ्निवाकसंज्ञो व्यवहारप्रधा, धर्मासनाधिकृतः, व्यवहारनिर्णेता
 सम्भाष्यः, सेनाया जीवितभृतिदानाध्यक्षः, कर्मान्ते वेतनग्रा-
 हिणः, नगराध्यक्षः, राष्ट्रान्तःपालः अयमेवाटविकः, दुष्टानां
 दण्डनाधिकारी, जलगिरिवनस्थलदुर्गपालाः, एतान्येव स्वपक्षे
 मन्त्रिपुरोहितयुवराजान्दित्वा च पञ्चदश । एकैकस्मिन्विषये त्रि-
 भिस्त्रिभिरभिज्ञातैः परस्परमित्तेरभिज्ञातैरेतामष्टादश तीर्थानि
 वेत्सि कच्चित् । 'योनौ जलावतारे' च मन्त्र्याष्टादशस्त्वपि ।
 पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्याद्दर्शनेष्वपि ॥' इति । स्वदेशे-
 ऽप्येतैर्न्यायतो व्यवहारः प्रवर्त्यते न वेति विचारणीयं परदेशे
 चेति भावः ॥ ३६ ॥

रा० टी०-कच्चिदिति । अविज्ञातैः परस्परमन्यैर्वा ज्ञान-
 रहितैः त्रिभिस्त्रिभिः एकैकस्मिन्विषये नियुक्तरिति शेषः, चारणैः
 चारैः अन्येषु अन्यराजसमीपेषु अष्टादशतीर्थानि मन्त्र्यादीनि
 स्वपक्षे स्वसमीपे दशपञ्च मन्त्रिपुरोहितयुवराजान् संत्यज्य
 दशपञ्चसंख्याकानि तीर्थानि त्वं वेत्सि परीक्षया जानासि
 कच्चित् । मन्त्र्यादयस्तु १ मन्त्री, २ पुरोहितः, ३ युवराजः,
 सेनापतिः, ४ दौवारिकः, ५ अन्तःपुराधिकृतः, ६ बन्धना-
 गाराधिकृतः, ७ धनाध्यक्षः, ८ राजाज्ञाया आज्ञाप्येषु वक्ता,
 ९ प्राङ्निवाकसंज्ञो व्यवहारप्रधा, १० धर्मासनाधिकृतः,
 ११ व्यवहारनिर्णेता सम्भाष्यः, १२ सेनाया जीवितभृति-
 दानाध्यक्षः, १३ कर्मान्ते वेतनग्राही, १४ नगराध्यक्षः,

कच्चिद्व्यपास्तानहिताप्रतियातांश्च सर्वदा । दुर्बलाननवज्ञाय वर्तसे रिपुसूदन ॥ ३७ ॥
कच्चिन्न लोकायतिकान्ब्राह्मणांस्तात सेवसे । अनर्थकुशला ह्येते बालाः पण्डितमानिनः ॥ ३८ ॥

१६ राष्ट्रान्तःपालः अयमेवाटविकः, १७ दुष्टानां दण्डनाधिकारी, १८ जलगिरिवनदुर्गस्थलपालः इति । 'योनौ जलावतारे च मन्त्र्याद्यष्टादशस्वपि । पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्यादर्शनेष्वपि' इति कोशः ॥ ३६ ॥

गो० टी०—कच्चिद्व्यपास्तान्येच्छति । अन्येषु परपक्षेषु अष्टादशतीर्थानि स्वपक्षे पञ्चदश तीर्थानि च अविज्ञातैः परस्परमन्यैश्चाविज्ञातैः विज्ञातत्वे तेषां साकेतिकव्यवहारः प्रादुष्यात् एकस्मिन् तीर्थे त्रिभिस्त्रिभिः चारकैः वेपान्तरधारिभिश्चारैः कृत्रिमायै कप्रत्ययः । वेत्सि कच्चिद् एतानि न्यायतोऽन्यायतो वा प्रवर्तन्त इति जानासि कच्चिदित्यर्थः । तानीमानि अष्टादशनीतिशास्त्रोक्तानि तीर्थानि मन्त्रिपुरोहितयुवराजसेनापतिदौवारिकान्तर्वेशिककारागाराधिकृतार्थसंचयकृत्कार्यनियोजकप्राड्विवाकसेनानायकनगराध्यक्षकर्मान्तिकसभ्यधर्माध्यक्षदण्डपालदुर्गपालराष्ट्रान्तपालाः । एष्वेव मन्त्रिपुरोहितयुवराजव्यतिरिक्तानि स्वपक्षे पञ्चदश तीर्थानि । मन्त्रिपुरोहितयुवराजसेनापतयः प्रसिद्धाः, दौवारिकः अन्तःपुरादिद्वाररक्षणधिकृतजननिर्वाहकः, अन्तर्वेशिकः अन्तःपुरकार्यनिर्वाहकः, कारागारम् अपराधिनां बन्धनगृहं तत्राधिकृतः कारागाराधिकृतः, अर्थसंचयकृत् धनाध्यक्षः, कार्यनियोजकः राजाज्ञायाः बहिः प्रचारकर्ता, प्राड्विवाकः व्यवहारप्रष्टा, तल्लक्षणशुक्तम्—'विवादे पृच्छति प्रश्नं प्रतिप्रश्नं तथैव च । प्रियपूर्वं प्राग्बदति प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः' इति । सेनानायकः सेनायाः भूतिजीवनदिदानीमाध्यक्षः, नगराध्यक्षः रात्रौ नगरशोधननगरद्वारप्राकारादिरक्षणसंविधानादिकर्ता, कर्मान्तिकः कार्यन्ते वेतनग्राहिणां सैनिकव्यतिरिक्तानां सर्वेषां राज्ञः सकाशात् एकधा स्वयं वेतनं गृहीत्वा प्रत्येकं तथो दापयति सः, सभ्यः प्रतिदिनं सभालंकरणराजमन्त्रिप्रभृतिप्रसिद्धासनविधानसभ्यानयनासभ्यनिरोधनयथोचितनिवेशनसभानिःशब्दीकरणसभारक्षणादिविधायिजननिर्वाहकः, धर्माध्यक्षः दायभागादिविषये विवादं कुर्वतां विवादपदविशोधनपूर्वकं यथाधर्मशास्त्रं विवादशमनकर्ता, दण्डपालः परस्वापहरणाद्यपराधकारिणां राजाज्ञाप्रकारेण करशिरश्छेदादिविधायिजननियोजकः, दुर्गपालः गिरिजलवनदिदुर्गसंततरक्षकजननिर्वाहकः, राष्ट्रान्तपालः स्वराष्ट्रसीमान्ते सर्वांश्च दिक्षु परराजाक्रमणादिनिवारणाय सदा तद्रक्षणं कुर्वतां निर्वाहकः, स्वकीयमन्त्रिपुरोहितयुवराजा न परीक्ष्याः तेषां सदा स्वसमीपवर्तित्वेन तत्स्वभावस्य स्वेनैव ज्ञातत्वात्, तथोक्तं नीतिशास्त्रे—'चारान्विचारयेत्तीर्थेष्वालम्बनश्च परस्य च । पापण्डादीनविज्ञातानन्योन्यमितरैरपि ॥ मन्त्रिणं युवराजं च हित्वा स्वेषु पुरोहितम्' इति । स्वेषु मन्त्रिणं युवराजं पुरोहितं च हित्वेत्यन्वयः । एषां तीर्थशब्दवाच्यत्वमुक्तं इत्युच्ये-

'योनौ जलावतारे च मन्त्र्याद्यष्टादशस्वपि । पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्यादर्शनेष्वपि' इति ॥ ३७ ॥

३७] ति० टी०—व्यपास्तान्निष्कासितान् प्रतियातान्पुनरागतान् दुर्बलान्दुर्बलानपि अनवज्ञायेति दुर्बलोऽयमहितः किमस्माकं करिष्यतीत्युपेक्षां न करोपि कच्चिद् ॥ ३७ ॥

रा० टी०—कच्चिदिति । व्यपास्तान् देशविशेषात् निष्कासितान् अत एव दुर्बलान् प्रतियातान् पुनः स्वदेशं कथंचित्प्राप्तान् अहितान् शत्रून् अवज्ञाय अतिदुर्बलत्वाच्च कच्चिदपकारं कर्तुं समर्थो इमे इति बुद्ध्या अहपक्षे वर्तसे कच्चिद् ॥ ३७ ॥

गो० टी०—कच्चिद्व्यपास्तानिति । व्यपास्तान् निष्कासितान् प्रतियातान् पुनरागतान् अहितान् शत्रून् दुर्बलाननवज्ञाय वर्तसे कच्चिद् दुर्बला इत्यवज्ञां कृत्वा न वर्तसे कच्चिदिति भावः । प्रतियानमवष्टम्भमन्तरेण न संभवतीति मत्वा तेषु सावधानतया स्थातव्यमिति भावः ॥ ३८ ॥

३८] ति० टी०—लोकायतिकांश्चार्वाकमताहचारिणः प्रत्यक्षमात्रप्रमाणकान् अपरे लोकायतिकाः शुष्कतर्कवावदुकाः । ब्राह्मणत्वेऽपि तदपरिग्रहे हेतुमाह—अनर्थेति । परलोकतत्साधनाभावरूपानर्थप्रतिपादनकुशलाः अत एव बाला अज्ञाः वेदज्ञसंनिधाविति शेषः, पण्डितमानिनः स्वयुष्येष्वेव केवलमात्मनः पण्डितान्मन्यन्ते नान्यत्र ॥ ३८ ॥

रा० टी०—कच्चिदिति । ब्राह्मणान् ब्राह्मणकुलोत्पन्नान् अपि लोकायतिकान् प्रत्यक्षमात्रप्रमाणकान् शुष्कतर्कवादिनश्च तदुपलक्षितचार्वाकबौद्धादीनपि न सेवसे कच्चिद् । तत्सेवने दोषमाह—बालाः परलोकविषयकज्ञानाभाववन्तः पण्डितमानिनः पण्डितमन्याः एते लोकायतिकप्रभृतयः अनर्थकुशलाः अनर्थे सर्वार्थविघातके परमार्थबुद्धिनिवर्तने कुशलाः निपुणाः सन्तीति शेषः ॥ ३८ ॥

गो० टी०—कच्चिन्न लोकायतिकानिति । लोकायतिकान् लोकेष्वायतं विस्तृतं लोकायतं प्रत्यक्षप्रमाणं, यद्वा लोकायतशब्दाभ्यां प्रत्यक्षमहमार्गं चोच्यते लोक्यते साक्षात्क्रियतेऽनेनेति लोकः प्रत्यक्षप्रमाणम् आसमन्ताभ्याप्य धूमादिसमीपवर्ती वह्न्यादिर्यत्यते गृह्यतेऽनेनेति आयतमहमार्गं तदेवामस्तीति लोकायतिकाः "अत इनिठनौ" इति ठन्प्रत्ययः । नास्तिका बौद्धचार्वाकादयः तान् ब्राह्मणान् न सेवसे कच्चिद् । असेवायां हेतुमाह—अनर्थेति । अर्थेषु तत्त्वार्थेषु कुशलाः यथावज्ज्ञानवन्तः ते न भवन्तीत्यनर्थकुशलाः, यद्वा अनर्थः धर्मोद्योगशब्दावैकल्यं तन्मूलकसज्जनबहिष्कारनरकपतनादिः तत्र कुशलाः दुर्बोधनेन तत्संपादका इत्यर्थः, बालाः

कच्चिदर्शयसे नित्यं मौनुषाणां विभूषितम् । उत्थायोत्थाय पूर्वाह्णे राजपुत्र महापथे ॥ ५१ ॥
 कच्चिन्न सर्वे कर्मान्ताः प्रत्यक्षास्तेऽविशङ्कया । सर्वे वा पुनरुत्सृष्टा मध्यमे वात्र कारणम् ॥ ५२ ॥
 कच्चिदुर्गाणि सर्वाणि धनधान्यायुधोदकैः । यत्नैश्च प्रैतिपूर्णानि तथा शिल्पिधनुर्धरैः ॥ ५३ ॥
 आयस्ते विपुलः कच्चित्काच्चिदल्पतरो व्ययः । अपात्रेषु न ते कच्चित्कोशो गच्छति राघव ॥ ५४ ॥
 देवतार्थे च पित्रर्थे ब्राह्मणाभ्यागतेषु च । योधेषु मित्रवर्गेषु कच्चिद्गच्छति ते व्ययः ॥ ५५ ॥
 कच्चिदायोंऽपि शुद्धात्मा क्षारितश्चापकर्मणा । अष्टष्टः शास्त्रकुशलैर्न लोभाद्धध्यते शुचिः ॥ ५६ ॥

छेदकेभ्यः रक्षितं कच्चिद्, धेनुकाः धेनवः सन्ति कुशलिन्य इति शेषः, स्वार्थकः । गणिकाभ्यानां करिणी तुरङ्गमानां कुञ्जराणां च कच्चिन्न तृप्यसि एतत्संपादने तृप्तिं न प्राप्नोषि 'वेद्याकरिण्यो-गणिका' इति वैजयन्ती ॥ ५० ॥

गो० टी०—कच्चिन्नागवन्मिति । नागवन् गजोत्पत्ति-स्थानभूतं वनं तदरक्षणे परैर्गजग्रहणप्रसङ्ग इति भावः । धेनुकाः गजग्रहणसाधनभूताः करिण्यः 'करिणी धेनुका वशा' इत्यमरः । गणिकाभ्यानां गणिकाः करिण्यः 'वेद्या करिण्योर्गणिका' इति वैजयन्ती । गणिकाश्चाश्वाश्च गणिकाश्वाः तेषां गणिकाभ्यानां कुञ्जराणां च न तृप्यसि कच्चिद् तत्संपादनविषये तृप्तिं न प्राप्नोषि कच्चिदित्यर्थः । "पूरणगुण—" इत्यादिना समासप्रतिषेधेन सूचिता पृष्टी ॥ ५१ ॥

५१] ति० टी०—भूषितम् सभायां स्थित्वात्मानमिति शेषः, तथा महापथे चात्मानं दर्शयसे ॥ ५१ ॥

रा० टी०—कच्चिदिति । मातृषाणां मातृषैः भृत्यवर्गैरित्यर्थः, विभूषितमलंकृतमात्मानमिति शेषः, पूर्वाह्णे उत्थायो-त्थाय महापथे राजमार्गे दर्शयसे कच्चिद् प्रतिदिनं दर्शनेन प्रजानां संतोषातिशयो भवतीति सूचितम् ॥ ५१ ॥

गो० टी०—कच्चिद्दर्शयसे इति । विभूषितम् आत्मान-मिति शेषः, महापथे सभायामिति यावत्, प्रातः सभायां स्थित्वा मत्स्याणां विभूषितमात्मानं दर्शयसे कच्चिदिति संबन्धः अन्यथा राजारोग्ये तेषां शङ्का स्यादिति भावः ॥ ५२ ॥

५२-५३] ति० टी०—कर्मान्ताः कर्मकरा अविशङ्कया निर्भयतया ते प्रत्यक्षा न किल । वाधवा सर्वे ते उत्सृष्टाः परित्यक्तदर्शना न । अत्र कर्मकरविषये मध्यमे वनातिदर्शनादर्शन-योर्मध्यरीत्या करणमेव कारणमर्थप्राप्तिकारणम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

रा० टी०—कच्चिदिति । सर्वे कर्मान्ताः कर्मसु नियुक्ताः अविशङ्कया शङ्काराहित्येन ते प्रत्यक्षाः अतिसमीपवर्तिनस्तु न वा अथवा सर्वे ते उत्सृष्टाः अतिदूरं प्रापितास्तु न मध्य-भाग एव संस्थाप्या इत्यर्थः । तत्र हेतुः—अत्र अतिनिकटादिषु मध्यं मध्यस्थितिरेव कारणं प्रयोजनसाधकम् ॥ ५२ ॥

गो० टी०—कच्चिन्न सर्वे इति । कर्मान्ताः कर्मा-न्तिकाः कर्मकरा इति यावत्, अविशङ्कया ते न प्रत्यक्षाः

कच्चिद् निर्भयतया त्वत्सन्निधिं प्राप्ता न कच्चिदित्यर्थः । अथवा ते सर्वे पुनः उत्सृष्टा न कच्चिद् दर्शनाप्रदानेन परित्यक्ता न कच्चिदित्यर्थः । अविशङ्कया प्रवेशे अवज्ञादिकं संभवेद् दर्शना-भावे कार्यहानिः स्यात् अतः अत्र कर्मान्तिकविषये मध्यमेव कारणम् अतिदर्शनादर्शनयोर्मध्यमरीत्याश्रयणमेवार्थसिद्धिकार-णम् अतिदर्शने दृष्टानां तेषां स्वामिन्यनादरः स्यात् अत्यद-र्शने स्वकार्यविज्ञापनावसरात्तात्कालिकमनेनेति कोपः स्यात् राजकार्यहानिश्च तस्माद्यथोचितसमये दर्शनप्रदानमेवोचित-मिति भावः ॥ ५३ ॥

रा० टी०—कच्चिदिति । सर्वाणि दुर्गाणि धनादिभिः यन्त्रैः शतघ्न्यादिभिश्च शिल्पिधनुर्धरैः क्रियाकुशलघनुर्धारिभिश्च पूर्णानि सन्तीति शेषः ॥ ५३ ॥

गो० टी०—कच्चित्सर्वाणीति । दुर्गाणि औदकपार्व-तवाक्षैरिणधान्वनानि धनधान्यायुधोदकैः यन्त्रैः शिल्पिभिर्ध-नुर्धरैश्च परिपूर्णानि कच्चिद् । अत्र कामन्दकः 'औदकं पार्वतं वाक्षैर्मैरिणं धान्वनं तथा । जलान्नायुधयन्त्राब्जं वीरयोधैरधिष्ठि-तम् । युष्टिप्रधानमाचार्या दुर्गं समुद्यमेनिरै' इति ॥ ५४ ॥

५४] ति० टी०—आयो धनागमः व्ययो भोगबलरक्षा-यर्थं त्यागः, अपात्रेषु नटगायकादिषु ॥ ५४ ॥

रा० टी०—आय इति । आयो धनागमः विपुलः अधिकः कच्चिदयः भोगायर्थं त्यागः अल्पतरः आयापेक्षया न्यूनः कच्चिद्, अपात्रेषु दानानर्हेषु ते कोशः न गच्छति अपात्रेभ्यो न ददासीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

गो० टी०—आय इति । आयः धनागमः कोशः संचित-धनम् अपात्रेषु नटविटगायकेषु न गच्छति कच्चिद् तेभ्योऽप-रिमितं न देयमिति भावः ॥ ५५ ॥

५५] ति० टी०—अभ्यागतोऽतिथिर्यः कच्चिद् । व्ययः आयान्मूल्य इति शेषः ॥ ५५ ॥

रा० टी०—देवतेति । देवतार्थोदौ ते व्ययः त्यागाभ्यरी-भूतद्रव्यं गच्छति प्राप्नोति कच्चिद् ॥ ५५ ॥

गो० टी०—धनव्ययस्योचितविषयमाह—तदेवार्थ इत्या-दिना ॥ ५६ ॥

५६] ति० टी०—आयः साधुः शुद्धात्मापि सन्नपकर्मणा

गृहीतश्चैव पृष्ठश्च काले दृष्टः सकारणः । कच्चिन्न मुच्यते चोरो धनलोभान्नरर्षभ ॥ ५७ ॥
 व्यसने कच्चिदाढ्यस्य दुर्बलस्य च राघव । अर्थं विरागाः पश्यन्ति तवामात्या बहुश्रुताः ॥ ५८ ॥
 यानि मिथ्याभिज्ञस्तानां पतन्त्यश्रूणि राघव । तानि पुत्रपशून्प्रान्ति प्रीत्यर्थमनुशासतः ॥ ५९ ॥
 कच्चिद्दृष्ट्वांश्च वालांश्च वैद्यान्मुख्यांश्च राघव । दानेन मनसा वाचा त्रिभिरेतैर्बुभूषसे ॥ ६० ॥
 कच्चिद्गुरुंश्च दृष्ट्वांश्च तापसान्देवतातिथीन् । चैत्यांश्च सर्वान्सिद्धार्थान्ब्राह्मणांश्च नमस्यसि ॥ ६१ ॥

स्तेयागम्यागमनादिदोषेण क्षारितोऽभिज्ञस्तः शास्त्रकुशलैर्धर्मशा-
 स्त्रकुशलैरदृष्ट एवानिर्णतदोष एव लोभाद्धनलोभाच्छचिरपि
 न बध्यते न दण्ड्यते कश्चित् ॥ ५६ ॥

रा० टी०—कच्चिदिति । अपकर्मणा स्तेयादिदोषेण आ-
 क्षारितः मिथ्याभिज्ञस्तः किंच क्षारितस्त्यक्तः अत एव शास्त्र-
 कुशलैः अदृष्टः अदृष्टपापकः अत एव शुद्धात्मा शुद्धमनस्कः
 अत एव शुचिः अत एव आर्यः श्रेष्ठः लोभाद्धन्यते तु न
 'आक्षारितोऽभिज्ञस्तः स्यात्' इत्यमरः ॥ ५६ ॥

गो० टी०—कच्चिदार्थ इति । विशुद्धात्मा विशुद्धस्व-
 भावः शुचिः करणत्रयशुद्धियुक्तः आर्यः सज्जनः यदृच्छया
 चोरकर्मणा आक्षारितः अभिज्ञस्तः 'आक्षारितः क्षारितो-
 ऽभिज्ञस्ते' इत्यमरः । शास्त्रकुशलैः अदृष्टः प्रश्नेन अशोधितः सन्
 लोभाद्धनलोभात् न बध्यते कश्चित् ॥ ५७ ॥

५७] ति० टी०—गृहीतः पालकैर्धनस्वामिना वा
 सकारणो दृष्टश्चोरत्वेन ग्रहणकारणैर्युक्तो दृष्टः पृष्ठः प्रश्नेनापि
 निश्चितचौर्यः धनलोभाच्चोरेणैवोक्तोचतया दीयमानधनलोभा-
 त्पालकैर्न मुच्यते कश्चित् ॥ ५७ ॥

रा० टी०—गृहीत इति । काले सुरासमये दृष्टः वस्तु-
 स्वामिनाऽत्रलोकितः अत एव सकारणः बन्धनकारणवि-
 शिष्टः अत एव गृहीतः चोरोचितबन्धनेन बद्धः पृष्ठः प्रश्नेना-
 प्यवधारितचौर्यः चोरः धनलोभाच्चोराद्धनलोभाच्छया मुच्यते
 तु न कश्चित् ॥ ५७ ॥

गो टी०—गृहीत इति । पृष्ठः प्रश्नेः शोधितः काले का-
 लविशेषे दृष्टः सकारणः चौर्यलब्धद्रव्यवत्तया वा दृष्टः लोभात्
 क्षुपितं धनं तव दास्यामीति सद्दत्तधनलोभात् न मुच्यते
 कश्चित् ॥ ५८ ॥

५८] ति० टी०—आढ्यस्य धनिकस्य दुर्बलस्य दरिद्रस्य
 च व्यसने विदारूपसंकटे राजकीयैकानिवर्त्यं प्राप्ते तवामात्या
 विरागाः सन्तो विगतधनरागाः सन्तोऽर्थं तयोर्व्यवहारं पश्यन्ति
 कश्चित् ॥ ५८ ॥

रा० टी०—व्यसन इति । आढ्यस्य प्रचुरद्रव्यवतः दुर्ब-
 लस्य द्रव्यरहितत्वेन बलरहितस्य व्यसने परस्परनिमित्तकदुः-
 खप्राप्तिहेतुकविवादे सति बहुश्रुताः तवामात्याः विरागाः आ-
 क्रोचविषयकानुरागरहिताः सन्तः अर्थं यथार्थं पश्यन्ति
 कश्चित् ॥ ५८ ॥

गो० टी०—व्यसन इति । आढ्यस्य दुर्गतस्य दरिद्रस्य
 च व्यसने विदारूपसंकटे प्राप्ते अर्थं व्यवहारम् 'अर्थः
 स्याद्विषये मोक्षे शब्दवाच्ये प्रयोजने । व्यवहारे धने शास्त्रे
 वस्तुहेतुनिष्ठात्पि' इति वैजयन्ती । विरागाः विगतधनरागाः
 पश्यन्ति परीक्षन्ते कश्चित् ॥ ५९ ॥

५९] ति० टी०—मिथ्याभिज्ञस्तानां राज्ञा विचार्योनिवर्ति-
 तमिथ्याभियोगानां प्रजानां यान्यश्रूणि पतन्ति । 'पादन्यासानि'
 इति पाठान्तरम् । तदा जायन्ते इति शेषः, आपं नपुंसकत्वम् ।
 तानि प्रीत्यर्थं राज्यभोगजप्रीतिमात्रार्थं राज्यमनुशासतो राज्ञः
 पुत्रादीन्प्रान्ति ॥ ५९ ॥

रा० टी०—मृषाभिज्ञसने दोषमाह—यानीति । हे राघव!
 मिथ्याभिज्ञस्तानां दोषवत्त्वाभावेऽपि दोषवत्तया कथितानां
 जनानां यानि अस्त्राणि अश्रूणि पतन्ति तानि प्रीत्यर्थमेकत्र
 प्रीतिसंपादनार्थम् अनुशासतः पुरुषस्य पुत्रपशून् पुत्रान् पशून्
 प्रान्ति विनाशयन्ति ॥ ५९ ॥

गो० टी०—यानीति । मिथ्याभिज्ञस्तानां राज्ञाम् अवि-
 चार्यं प्रवर्तितमिथ्याभियोगानां प्रजानां यानि अस्त्राणि अश्रूणि
 पतन्ति तानि प्रीत्यर्थमनुशासतः राज्ये न्यायान्यायावविचार्य
 केवलभोगार्थं राज्यं कुर्वत इत्यर्थः ॥ ६० ॥

६०] ति० टी०—वैया भिषजः । दानमभिमतवस्तुनः मनः
 जेहयुतम् वाक्सान्त्वयुता, एतैर्बिभिः प्रत्येकं बुभूषसे प्राप्तुमि-
 च्छसि वशीकर्तुमिच्छसि संभावयितुमिच्छसि वा कश्चित् ॥ ६० ॥

रा० टी०—कच्चिदिति । दानेन ईप्सितप्रापणेन मनसा
 अभिलाषातिशयेन वाचा मृदुवचनेन च एभिः त्रिभिः दृढा-
 दीन् बुभूषसे प्राप्तुमिच्छसि कश्चित् ॥ ६० ॥

गो० टी०—कच्चिद्ब्रह्मानिति । दानेन अभिमतवस्तु-
 प्रदानेन मनसा जेहेन वाचा सान्त्ववचनेन एतैर्बिभिर्बुभूषसे
 प्राप्तुमिच्छसि वशीकर्तुमिच्छसि कच्चिदिति यावत् । भू प्रा-
 तावात्मनेपदीति गणपाठे पठितत्वादात्मनेपदी ॥ ६१ ॥

६१] ति० टी०—चैत्यांश्चतुष्पथस्य महाद्वन्द्वान्देवतावासभू-
 तानां सिद्धार्थान्वियाहृततपोभिः कृतार्थितजन्मनो ब्राह्मणान् ॥ ६१ ॥

रा० टी०—कच्चिदिति । गुवांदीन् नमस्यसि कश्चित् तत्र
 चैत्याः अग्निचयनस्य स्थलानि सिद्धः अर्थो येभ्यस्तानिति
 बहुव्रीहिः ॥ ६१ ॥

गो० टी०—कच्चिद्गुरुनि । चैत्यान् देवतावासभूत-

कच्चिदर्थेन वा धर्ममर्थं धर्मेण वा पुनः । उभौ वा प्रीतिलोभेन कामेन न विवाधसे ॥ ६२ ॥
 कच्चिदर्थं च कामं च धर्मं च जयतां वर । विभज्य काले कालज्ञ सर्वान्वरद सेवसे ॥ ६३ ॥
 कच्चित्ते ब्राह्मणः शर्म सर्वशास्त्रार्थकोविदः । आशंसते महाप्राज्ञ पौरजानपदैः सह ॥ ६४ ॥
 नास्तिक्यमनृतं क्रोधं प्रमादं दीर्घसूत्रताम् । अदर्शनं ज्ञानवतामालस्यं पञ्चवृत्तिताम् ॥ ६५ ॥
 एकचिन्तनमर्थानामनर्थज्ञैश्च मन्त्रणम् । निश्चितानामनारम्भं मन्त्रस्यापरिरक्षणम् ॥ ६६ ॥

चतुष्पथस्थमहावृक्षान् सिद्धार्थान् निष्पन्नप्रयोजनान् यागा-
 दिना लब्धाद्युष्मिकप्रयोजनानिति यावत् ॥ ६२ ॥

६२] ति० टि०—कच्चिदर्थेनेति । धर्माज्जनयोग्यपूर्वाङ्गे-
 र्थाज्जनेन धर्मवाधः, तथा तथोग्यमध्याङ्गे धर्माज्जनेन तद्वाधः,
 प्रीतिलोभेन कामेन विषयसंतोषलोभरूपेण कामेन तदुभयकाल-
 सेवितेन तयोर्बाध इति तीर्थः । अर्थप्राप्तिरूपेण हेतुना धर्मं न
 वाधसे धर्मं हित्वायं न गृह्णासीत्यर्थः । धर्मेण धर्मप्राप्तिहेतु-
 नार्थं कुटुम्बनिर्वाहापेक्षितमर्थं न वाधसे, उभयमपि विषयसं-
 तोषलोभेन गणिक्कायासकत्या वाधसे नेत्यर्थ इति कतकः ॥ ६२ ॥

रा० टी०—कच्चिदिति । अर्थेन धर्मोचितत्राद्यसुदृढतादौ
 द्रव्यादिप्रयत्नेन धर्मं धर्मेण द्रव्याद्यज्जनकाले धर्मचिन्तनेन अर्थं
 वा प्रीतिलोभेन प्रीत्या लोभो विमोहनं यस्मिन्नेन कामेन धर्मार्था-
 ज्जनसमये कामसेवनेन उभौ धर्मार्थौ वा कच्चिन्न विवाधसे ॥ ६२ ॥

गो० टी०—कच्चिदर्थेनेति । अर्थेन धर्मं न वाधसे
 कच्चिद् धर्माज्जनयोग्ये पूर्वाङ्गे अर्थाज्जने कृत्वा धर्मं न वाधसे
 कच्चिदित्यर्थः । धर्मेणार्थं न वाधसे अर्थाज्जनयोग्ये अपराङ्गे
 धर्माज्जने कृत्वा अर्थं न नाशयसि कच्चिदित्यर्थः । प्रीतिलोभेन
 सुखाभिलाषेण हेतुना कामेन सायंकालविहितेन कामेन उभौ
 वा न वाधसे कच्चिद्, यद्वा अर्थेन हेतुना धर्मं न वाधसे
 कच्चिद्, धर्मं हित्वा अर्थं न गृह्णासीत्यर्थः । तथा धर्मेण हेतुना
 कुटुम्बनिर्वाहापेक्षितमर्थं न वाधसे धर्मार्थाहभावपि प्रीति-
 लोभेन सुखेच्छया कामेन च हेतुना न वाधसे गणिकादिस-
 कावृत्तमपि हि नश्यति ॥ ६३ ॥

६३] ति० टी०—विभज्य सेवसे । काले पूर्वाह्नतदुत्तर-
 कालसाध्यामोत्तररात्रिरूपेण क्रमेण धर्मार्थकामसेवाकाले ॥ ६३ ॥

रा० टी०—कच्चिदिति । सर्वानर्थान् दीन् त्रीन् काले तत्त-
 त्सेवनोचितसमये विभज्य सेवसे कच्चिद् ॥ ६३ ॥

गो० टी०—उक्तमर्थं सविशेषमाह—कच्चिदिति । अर्थं
 च धर्मं च कामं च सर्वान् काले विभज्य सेवसे प्रातर्दानादिधर्म-
 कालः, तदनन्तरम् आस्थान्यां राज्यविचारेणार्थकालः, रात्रौ
 कामकाल इत्येवं विभज्य सेवसे इत्यर्थः । जयतां वर ! तेषां
 कालान्तरे प्रवृत्तिनिवर्तनसमर्थेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

६४] ति० टी०—शर्म सुखमाशंसते प्रार्थयते ॥ ६४ ॥
 रा० टी०—कच्चिदिति । पौरादिभिः सह सर्वशास्त्रार्थ-
 कोविदा ब्राह्मणास्ते शर्मं कल्याणमाशंसन्ते कच्चिद् ॥ ६४ ॥

गो० टी०—कच्चिच्च इति । शर्मं सुखम् आशंसन्ते
 प्रार्थयन्ते ॥ ६५ ॥

६५] ति० टी०—‘प्रमादोऽनवधानता’ ‘दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः’
 तद्भावः अवश्यकर्तव्यस्य विचारादिना कालविलम्बनम् ।
 ज्ञानवतां विदुषामदर्शनम्, आलस्यं नित्यकृत्यालस्यम्, पञ्च-
 वृत्तितां चक्षुरादिपञ्चेन्द्रियपरवशताम् ॥ ६५ ॥

रा० टी०—नास्तिक्यमिति । नास्तिक्यं परलोको ना-
 स्तीति वादमनृतं लोभादिना मिथ्याभाषणं क्रोधं ब्राह्मणसं-
 प्रदानकं कोपानुचितान्यसंप्रदानकं वा यागादौ सर्वसंप्रदानकं
 वा कोपं प्रमादमनवधानतां दीर्घसूत्रतां चिरक्रियत्वं ज्ञानवतां
 परमार्थविषयकज्ञानिनामदर्शनं कामायासकत्या दर्शनाभावमा-
 लस्यं पञ्चवृत्तितां चक्षुरादिपञ्चेन्द्रियवशत्वम् ‘दीर्घसूत्रश्चिर-
 क्रियः’ इत्यमरः ॥ ६५ ॥

गो० टी०—नास्तिक्यमित्यादि । नास्ति परलोक
 इति मतिर्यस्य स नास्तिकः “अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः” इति
 ठक् तस्य भावः नास्तिक्यम् अनृतमसत्यवचनं क्रोधं मातापि-
 तृचार्याब्राह्मणदुर्वलादिषु कृतापराधेष्वपि तद्विषयकं क्रोधं प्रमा-
 दम् अनवधानत्वं दीर्घसूत्रतां चिरक्रियत्वं ‘दीर्घसूत्रश्चिरक्रियः’
 इत्यमरः । ज्ञानवतां सज्जनानाम् अदर्शनं दर्शनाकरणं ज्ञानिनां
 दर्शनं हि निखिलश्रेयोमूलम् आलस्यं मदकरवस्तुसेवाजनितं
 कार्यापटुकरणकत्वमित्यर्थः । पञ्चवृत्तितां पञ्चेन्द्रियपरवशताम्
 अर्थानामेकचिन्तनं राज्यकार्याणां मन्यनादरेण स्वयमेक एव
 स्थित्वा पर्यालोचनम् अनर्थज्ञैः विपरीतार्थदर्शिभिः मङ्गलस्य
 प्रातर्दर्पणाद्यवलोकनस्य अप्रयोगम् अनवधानम् ‘मङ्गलाद्यप्रयो-
 गम्’ इति पाठे अमङ्गलाचरणमित्यर्थः । सर्वतः प्रत्युत्थानं नीच-
 स्थानीचस्याप्यागमने प्रत्युत्थानमित्यर्थः, यद्वा सर्वदिगवस्थित-
 शत्रूद्देशेन युगपदण्डयात्रामिति वा एतांशुर्दशेत्येनेन अन्येषा-
 मपि बहूनां दोषाणां विद्यमानत्वं तेषु सर्वेषुकानामवश्यहे-
 यत्वं च ज्ञायते ॥ ६५-६६ ॥

६६] ति० टी०—अर्थानां राज्यप्रयोजनानामेकेन चिन्त-
 नम् । अनर्थज्ञैर्विपरीतदर्शिभिः । निश्चितानां मन्त्रिभिः सह
 कर्तव्यत्वेन निश्चितानामनारम्भम् ॥ ६६ ॥

रा० टी०—अर्थानां राजनिर्वाहकवस्तुनामेकचिन्तनमेकेन
 द्वितीयराहित्येन चिन्तनं विचारमनर्थज्ञैः विरुद्धार्थबोधकजनैः
 मन्त्रणं संमतिकरणं निश्चितानां शक्तव्यत्वेन निश्चयं प्राप्तानां

मैङ्गलाद्यप्रयोगं च प्रत्युत्थानं च सर्वतः । कच्चिच्च व्रजयस्येतान् राजदोषांश्चतुर्दश ॥ ६७ ॥
 दशपञ्चचतुर्वर्गान्सप्तवर्गं च तत्त्वतः । अष्टवर्गं त्रिवर्गं च विद्यास्तिस्रश्च राघव ॥ ६८ ॥
 इन्द्रियाणां जयं बुद्ध्या पाङ्गुण्यं दैवमानुषम् । कृत्यं विंशतिवर्गं च तथा प्रकृतिमण्डलम् ॥ ६९ ॥
 यात्रादण्डविधानं च द्वियोनी संधिविग्रहौ । कचिदेतान्महाप्राज्ञ यथावदनुमन्यसे ॥ ७० ॥

कार्याणामनारम्भं मन्त्रस्य मन्त्रविषयीभूतार्थस्य अपरिरक्षणं
 परिरक्षणाभावं प्रकटनमित्यर्थः ॥ ६६ ॥

६७] ति० टी०—मङ्गलस्यादौ प्रातःकालेऽप्रयोगमनुष्ठानम् । सर्वतः प्रत्युत्थानं सर्वदिगवस्थितरिपूद्देशेन युगपदण्डयात्रामित्यर्थ इति तीर्थः । कंचन प्रत्युत्थानायोग्यं पुरुषसुद्धियापि प्रभावशक्त्या चापत्यादासनाचलनमित्यर्थ इति कतकः ॥ ६७ ॥

रा० टी०—मङ्गलाद्यप्रयोगं मङ्गलानां माङ्गलिकशब्दानामादौ कार्यप्रारम्भसमये अप्रयोगं सर्वतः नीचेभ्योऽपि प्रत्युत्थानमेतान् चतुर्दश राजदोषान् व्रजयसि कचिद् । श्लोकत्रयमेकान्वयि 'मङ्गलातिप्रयोगम्' इति भूषणपाठः ॥ ६७ ॥

६८] ति० टी०—दशवर्गादीन्बुद्ध्या यथावदनुमन्यसे । तेषु त्याज्यांश्चतुर्दशानां च ज्ञात्वाऽनुजानासीति तृतीयस्थेन संबन्धः । दशवर्गस्तु—'भृगयाक्षा दिवास्वापः परिवादः स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं वृथाव्या च कामजो दशको गणः ॥' इति सूक्तः । तौर्यत्रिकं तृत्यगीतवायम्, वृथाव्या वृथापर्यटनम् । पञ्चवर्गस्तु—'औदकं पार्वतं वार्ष्णेमरिणं धान्वनं तथा । इति दुर्गं पञ्चविधं पञ्चवर्गं उदाहृतः ॥' ईरिणं सर्वसस्यश्चन्द्रप्रदेशः । तत्संबन्धिदुर्गमैरिणं तस्यापि परैरिणानुमशक्यत्वात् । धान्वनसुष्णकाले दुर्गं भवति । चतुर्वर्गस्तु—'साम दानं च भेदश्च दण्डश्चेति चतुर्गुणः' । सप्तवर्गस्तु—'स्वास्थ्यमायश्च राष्ट्रं च दुर्गकोशौ बलं स्रष्टम् । परस्पोपकारीदं राज्यं सप्ताङ्गुच्यते ॥' अष्टवर्गस्तु—'पैशुन्यं साहसं द्रोहमीर्ष्यास्यार्थदूषणम् । वाग्दण्डयोश्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः, इति । कृषिवाणिज्यदुर्गसेतुकुञ्जरबन्धनखन्याकरकरादानश्चान्यनिवेशनान्यद्वर्ग इति तीर्थः । त्रिवर्गो धर्माथेकामाः, उत्साहप्रभुमन्त्रशक्तित्रयं वा । तिस्रो विद्याभ्यो वार्ता दण्डनीतिः । त्रयो वेदत्रयी, वार्ता कृष्यादि, दण्डनीतिर्नातिशास्त्रम् ॥ ६८ ॥

६९] ति० टी०—इन्द्रियाणां जयं जयोपायम् । स च योगाभ्यास एव । पाङ्गुण्यं पङ्गुणाः । 'संधिर्नां विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः' इति । द्वैधं शत्रुवर्ग्याणां प्रजापः । दैवमाण्डपम् दैवं माण्डपं च व्यसनमित्यर्थः । हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षो मरकस्तथा इत्येतदैवम् । मरको मरणनिमित्तं मार्यादिः । माण्डपं तु—'आयुक्तकेभ्यश्चैरेभ्यः परेभ्यो राजवल्बत्वात् । पृथिवीपतिलोभाच्च व्यसनं माण्डपं त्विदम्' इति । आयुक्तकाः अधिकाः । कृत्यं तु—'अलम्भवतनो लुब्धो मानी चाप्यवमानितः । कुद्वश्च कोपितोऽकस्मात्तथा भीतश्च भीषितः । भेषाः शत्रौ तु

चत्वारो नृपकृत्यमिदं स्मृतम्' विंशतिवर्गस्तु असंधयोऽविग्राह्य एव । स च—'बालो वृद्धो दीर्घरोगी तथा ज्ञातिबहिष्कृतः । भीरुको भीरुजनको लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥ विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमान् । अनेकचित्तमन्त्रश्च देवब्राह्मणनिन्दकः ॥ दैवोपहतकश्चैव दैवचिन्तक एव च । दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसंयुतः ॥ अदेशस्थो बहुरिपुर्युक्तो कालेन यश्च वै । सत्यधर्मैरतश्चैव विंशतिः पुरुषा अमी । एतैः संधिं न कुर्वीत विगृह्णीयात्तु केवलम् ॥' इति । कतकस्तु—'राज्यजीस्थानदेशानां ज्ञातिधनयोश्च यस्यापहारस्ते पट्ट, मदमानदेशपीडावन्तश्चयः, ज्ञानार्थशक्तिधर्माणां येषां विधातस्ते चत्वारः, दैवचिन्तकः, रिपुमित्रावमन्तारौ, बन्धुविनाशनं यस्य, लोकादुग्रहरहितः, दूषितमण्डलः, एकार्थभिनिवेशित्वं यस्य, एते विग्राह्या एवेत्याह । प्रकृतयश्च मण्डलं च प्रकृतिमण्डलम् । प्रकृतिवर्गस्तु—'अमात्यो राष्ट्रदुर्गाणि कोशो दण्डश्च पञ्चमः । एताः प्रकृतयस्तज्जैर्विजिगीषोरुदाहृताः ॥' इति । मण्डलं द्वादशराजमण्डलम् । तत्र विजिगीषुर्मध्ये । 'अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रमित्रमतः परम् । मित्रारिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरःसराः ॥ पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः ॥' आसारौ पार्ष्णिग्राहासाराक्रन्दासाराविति । आसारपृष्ठभागस्थौ मध्यमोदासीनाविति 'अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः । अद्यग्रहे संहतयोर्व्यस्तयोर्निग्रहे प्रभुः ॥' इति । 'मण्डलाद्बहिरेतेपासुदासीनो बलाधिकः । अद्यग्रहे संहतानां व्यस्तानां च वधे प्रभुः ॥' इति ॥ ६९ ॥

७०] ति० टी०—यात्रा यानम् । तच्च पञ्चविधम्—'विगृह्य संघाय तथा संभूयाथ प्रसङ्गतः । उपेक्ष्य चेति निपुणैर्यानां पञ्चविधं स्मृतम् ॥' बलवत्तया पार्ष्णिग्राहादिभिर्विगृह्यान्त्यत्र शत्रौ यानं विगृह्ययानम्, तैः संघायान्यत्र यानं संघाययानम्, सामन्तैः सह यानं संभूययानम्, अन्योद्देशेन यात्राप्रसङ्गसुत्पायान्यं प्रति यानं प्रसङ्गयानम्, बलवत्तया शत्रुसुपेक्ष्य तस्य मित्रेषु यानसुपेक्ष्ययानम्, दण्डविधानं दण्डः सेना तद्विधानं व्यूहरचनाभेदः 'दण्डो धर्मं मानभेदे लकुटे मदसैन्ययोः' । द्वियोनी संधिविग्रहौ इति । संधिविग्रहयानेत्यादिपङ्गुणानां मध्ये संधिविग्रहौ द्वयोर्योनी । तत्र द्वैधीभावसमाश्रयो संधियोनिकौ यानासने विग्रहयोनिके इति भेदः । तत्र द्वैधीभावो नाम—'बलिनोद्विषतोर्मये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधीभावेन वर्तते काकाक्षिवदलक्षितम् ॥' इति । अरिभिः पीड्यमानस्य बलवदाश्रयणं समाश्रयः । कालप्रतीक्षया तूष्णीमवस्थानमासनम् ॥ ७० ॥

१ मङ्गलस्याप्रयोगमिति गो. पाठः । २ बुद्धेति गो. रा. पाठः । ३ धर्मारत इति भाति शिरोमणिभूषणयोस्तथोपलब्धेः ।

रा० टी०-दशेति । दशपञ्चचतुर्वर्गान् दशवर्गान् पञ्च-
वर्गान् चतुर्वर्गाश्च सप्तवर्गादिकं च तिस्रो विधाश्च इन्द्रियाणां
जयं जयोपायं च दैवं देवकृतं व्यसनं मातृपं मनुष्यकृतं च
व्यसनं कृत्यं नृपकृत्यं च विंशतिवर्गं च प्रकृतिमण्डलं पञ्चप्र-
कृतीश्च द्वादशमण्डलानि च यात्रादण्डविधानं यात्राविधानं दण्ड-
विधानं च द्वियोनी सन्धिविग्रहौ च एतान् प्रसिद्धान् बुद्ध्या
यथावत् अदमन्यसे कांश्चिदुपादेयत्वेन कांश्चित् हेयत्वेन चाव-
बुध्यसे । दशवर्गास्तु-‘भृगयांश्चा २ दिवास्वप्नः ३ परीवादः ४
त्रियो ५ मदः । ६ तौर्यत्रिकं ९ दृथाव्या १० च कामजो दशको
गणः ॥’ इति मदनोक्तः । तत्र तौर्यत्रिकमतिनृत्यगीतवाद्यम् ।
दृथाव्या अकारणकपर्यटनम् । पञ्चवर्गास्तु-‘औदकं पार्वतं वा-
र्क्षमैरिणं धान्वनं तथा । इति दुर्गं पञ्चविधं पञ्चवर्गं उदाहृतः’
इति मनुः । तत्र इरिणं सर्वसस्यश्चयप्रदेशः तत्संबन्धिदुर्गमै-
रिणं तस्यापि परैरिणुमशक्यत्वेन दुर्गत्वमक्षतम् । चतुर्वर्गस्तु-
‘साम दानं च भेदश्च दण्डश्चेति चतुर्गणः’ इति कामन्दकीये ।
सप्तवर्गस्तु ‘स्वाम्यमात्याश्च राष्ट्रं च दुर्गकोशौ वलं सुहृत् । पर-
स्परपेकारिदं राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते’ इति । अष्टवर्गस्तु ‘पैश-
न्यं साहसं द्रोहमीर्ष्यासुषार्यार्थदूषणम् । वाक्दण्डयोश्च पारुष्यं
क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः’ इति । कामन्दकस्तु ‘कृपिवर्णिगृपथो
दुर्गं सेतुः कुक्षरवन्धनम् । खन्याकरकरादानं शल्यानां च
निवेशनम् । अष्टवर्गमिमं साधुः स्वस्थवृत्तिर्न लोपयेत्’ इति ।
त्रिवर्गो धर्मार्थकामाः, प्रशुशक्तिरुत्साहशक्तिर्मन्त्रशक्तिश्चेति
वा । तिस्रो विधास्तु त्रयो वार्तादण्डनीतिरिति, तत्र त्रयो वेद-
त्रयी वार्ता कृप्यादिचतुष्टयं नीतिर्दण्डनिर्णायकशास्त्रम् । पञ्च-
गुणास्तु ‘सन्धिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः’ इति ।
तत्र द्वैधं शत्रुवर्गाणां दूरीकरणम् । देवकृतव्यसनं तु-‘हुताशनो
जलं व्याधिर्दुर्भिक्षो मरकस्तथा’ इति । तत्र मरको मरणनिमित्तं
महामार्यादि, मानुषं तु-‘आयुक्तकेभ्यश्चैरेभ्यः परेभ्यो राजवह्म-
भावः । शुधिवीपतिलोभाच्च व्यसनं मानुषं त्विदम् ॥’ इति । तत्र
आयुक्तकाः अधिकारिणः । कृत्यं तु-‘अलक्ष्यवेतनो लुब्धो मानी
चाप्यवमानितः । कुदश्च कोपितोऽकस्मात्तथाभीतश्च भीषितः ।
भेषाः शत्रौ च चत्वारो नृपकृत्यमिदं स्मृतम् ॥’ इति कामन्दकः ।
विंशतिवर्गस्तु-‘बालो दृढो दीर्घरोगी तथा ज्ञातिबहिष्कृतः ।
भीरुको भीरुजनको लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥ विरक्तप्रकृतिश्चैव
विषयेष्वतिसक्तिमान् । अनेकचित्तमन्त्रश्च देवब्राह्मणनिन्दकः ॥
दैवोपहतकश्चैव दैवचिन्तक एव च । दुर्भिक्षव्यसनोपेतः बल-
व्यसनसंयुतः ॥ अदशस्थो बहुरिपुर्गुको कालेन यश्च सः । सत्य-
धर्मास्तश्चैव विंशतिः पुरुषा अमी । एतैः सख्यं न कुर्वीत विदु-
ह्ययातु केवलम् ॥’ इति कामन्दकप्रदिष्टाः । प्रकृतयस्तु-‘अमा-
त्यप्रादुर्गाणि कोशो दण्डश्च पञ्चमः । एताः प्रकृतयस्तज्ज्ञैर्वि-
जिगीषोः साहताः’ इति कामन्दकोक्तेः । मण्डलानि द्वादशात्म-
कानि तत्र मध्ये विजिगीषुः ‘अरिभिर्मित्रमरेभिर्मित्र मित्रमित्रमतः
परम् । मित्रारिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरःसराः ॥ पार्ष्णिग्रा-

हस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । आसारावनयोश्चैव विजि-
गीषोस्तु पृष्ठतः ॥ अत्र आसाराविति द्विवचनान्तेन तयोर्द्वैवि-
ध्यम् पार्ष्णिग्राहासार आक्रन्दासारश्च । आसारपृष्ठभागस्थौ
मध्यमोदासीनौ । तथाहि ‘अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्य-
नन्तरः । अनुग्रहे संहतयोर्व्यस्तयोर्निग्रहे प्रभुः’ इति । ‘मण्ड-
लाद्बहिरेतेपाशुदासीनौ बलाधिकः । अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां
च वधे प्रभुः’ इति । यात्राविधानं पञ्चविधं, तथाहि-‘विगृह्य
संधाय तथा संभूयाथ प्रसङ्गतः । उपेक्ष्यश्चेति निपुणैर्यानां पञ्च-
विधं स्मृतम् ॥’ इति । तत्र बलवत्तया पार्ष्णिग्राहादिभिर्विगृह्य
शत्र्वन्तरे गमनं विगृह्य यानं, तैः संधिं कृत्वाऽन्यत्र गमनं संधाय
यानम्, सामन्तैः सह गमनं संभूय यानम्, अन्योद्देशेन यात्रो-
योगं कृत्वा अन्यं प्रति गमनं प्रसङ्गतो यानम्, अतिप्रौढतया
शत्रुषुपेक्ष्य तन्मित्रं प्रति गमनमुपेक्ष्य यानम् । दण्डविधानम्
दण्डः सैन्यं तद्विधानं व्यूहरचनया तत्संस्थापनम् । ‘दण्डो
धर्मे मानभेदे लङ्घते मदसैन्ययोः’ इति कोशः । द्वियोनी द्वि-
हेतुकौ संधिविग्रहाविति । ‘संधिर्ना विग्रहो यानम्’ इत्या-
दिना पङ्क्त्यानां मध्ये ययप्युक्तौ तथापि पङ्क्त्यान्तःपातिनौ
द्वैधीभावसमाश्रयपराविति भेदः तत्र द्वैधीभावो नाम ‘बलिनो-
द्विपतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधीभावेन वर्तते काका-
क्षिवदलक्षितम् ॥’ इति । अरिभिः पीड्यमानस्य बलवदाश्रयणं
समाश्रयः । कालप्रतीक्षया तूष्णीमवस्थानमासनम् । श्लोक-
त्रयमेकान्वयि ॥ ६८-७० ॥

गो० टी०-दशेत्यादि । दशवर्गादिकान् बुद्ध्या यथाव-
ददमन्यसे कश्चित् दशवर्गादिकान् त्याज्यत्वेनोपादेयत्वेन च
ज्ञात्वा यथावदवतिष्ठसि कश्चिदिति वाक्यार्थः । पूर्वाक्तसंग्रहो-
यष्टपदेशः । दशवर्गस्तावत् ‘भृगयांश्चो दिवास्वापः परिव्रादः
त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं दृथाव्या च कामजो दशको गणः ॥’ इति
मदनोक्तः । तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं, दृथाव्या दृथापर्यटनम् ।
कामन्दकस्तु प्रकारान्तरेण लोभक्रोधादस्यासत्यवचनत्वप्रमा-
दभीरुत्वास्थिरत्वमौढ्यानयावमन्तृत्वानि दशवर्ग इत्याशयेनाह-
‘लुब्धः क्रूरोऽलसोऽसत्यः प्रमादी भीरुस्थिरः । मूढोऽनयोऽवमन्ता
च सुखच्छेथो रिपुर्मतः ॥’ इति । पञ्चवर्गः पञ्चदुर्गाणि, तथाह मनुः-
‘औदकं पार्वतं वार्षमैरिणं धान्वनं तथा । शस्तं प्रशस्तमति-
भिर्दुर्गं दुर्गोपचिन्तकैः ॥’ इति । यद्वा पञ्चवर्गः पञ्चविधवैराणि,
अत्रापि कामन्दकः-‘सापत्नं वस्तुजं क्षीजं वाग्जातमपराधजम् ।
वैरप्रभेदनिपुणैर्वैरं पञ्चविधं स्मृतम्’ इति । चतुर्वर्गः सामदानभे-
ददण्डाः, यथाकामन्दकीये-‘साम दानं च भेदश्च दण्डश्चेति चतु-
र्विधम्’ इति, यद्वा चतुर्विधमित्राणि वा, यथाह कामन्दकः-
‘औरसं तंतुसंबन्धं तथा वंशकमागतम् । रक्षितं व्यसने-
भ्यश्च मित्रं ज्ञेयं चतुर्विधम् ॥’ इति । यद्वा धनानां न्यायाज्जा-
दियमर्चचतुष्टयं वा, तदपि तत्रैवोक्तम् ‘न्यायेनाज्जनमर्थस्य रक्षणं
वर्धनं तथा । सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च राज्यवृत्तं चतुर्विधम् ॥’ इति ।
सप्तवर्गः स्वाम्यमात्यादिः, यथोक्तम् ‘स्वाम्यमात्याश्च राष्ट्रं च दुर्गं

१ उपेक्ष्य चेति युक्तम्, उत्तरग्रन्थानुरोधेन प्रक्रमाङ्कपणे तथोपलक्ष्ये । २ लक्षित इति भूषणे ।

कोशो बलं सृष्टम् । परस्परपकारीदं राज्यं सप्ताङ्गमुच्यते' इति । यद्वा स्वपक्षस्थजनावन्तरभेदसप्तकं वा, यथाह—'निजोऽथ मैत्रश्च समाश्रितश्च सन्धुजः कार्यसमुद्भवश्च । भृत्यो गृहीतो विविधोपचारैः पक्षं दुधाः सप्तविधं वदन्ति' इति । यद्वा प्रधानव्यूहाः सप्त वा सप्तवर्गः, यथा—'इयेनः सूची च वज्रश्च शकटो मकरस्तथा । दण्डाख्यः पद्मनामा च व्यूहाः सप्त प्रधानतः' इति । अष्टवर्गमाह कामन्दकः—'कृषिवाणिज्यदुर्गाणि सेतुः कुञ्जरवन्धनम् । खन्याकरः करादानं शन्यानां च निवेशनम् । अष्टवर्गमिमं साधु स्वस्थयुक्तो न लोपयेत्' इति । यद्वा पैशुन्याद्यष्टकं वा अष्टवर्गः । यथा—'पैशुन्यं साहसं द्रोहमीर्ष्याऽसूयार्थदूषणम् । वाग्दण्डयोश्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः' इति । ईर्ष्या क्षान्त्यभावः क्षान्तिविरोधी वा कश्चिद्रूपः अज्ञदुर्वलकृतापराधासहिष्णुत्वमिति यावत्, असूया तु गुणेष्वपि दोषारोपः, वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यं च गुणद्वयम् । अथ त्रिवर्गः धर्मार्थकामाः, यद्वा उत्साहप्रभुत्वमन्त्रशक्तयस्त्रिवर्गः, यद्वा परेषां क्षयस्थानद्वयः 'क्षयः स्थानं च दृढिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्' इत्यमरः । यद्वा अशक्यसमुच्चयमादिकार्यव्यसनत्रयं वा । यथाह कामन्दकः—'वस्तुष्वशक्येषु समुच्चयश्च शक्येषु मोहादसमुच्चयश्च । शक्येष्वकालेषु समुच्चयश्च त्रिवैव कार्यव्यसनं वदन्ति' इति । तिस्रो विद्या त्रयीवार्तादण्डनीतयः आन्वीक्षिकी त्रयीवार्ता दण्डनीतिश्चेति विद्यायाश्चतुर्विधत्वेऽपि आन्वीक्षिक्यान्वयामन्तर्भावः तथाह कामन्दकः—'त्रयी वार्तादण्डनीतिरिति विद्या हि मानवाः । त्रय्या एव विशेषोऽयमियमान्वीक्षिकी मता' इति । त्रयी वेदः वार्ता कृपिगोरक्षवाणिज्यं दण्डनीतिर्नीतिशास्त्रम् इन्द्रियाणां जयं जयोपायं पङ्कणा एव पाङ्कण्यं स्वायं प्यञ् ते च संधिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाः देवमातृपं देवमनुष्येभ्य आगतं व्यसनमित्यर्थः । देवं मातृपं च व्यसनं प्रत्येकं पञ्चविधं, यथाह कामन्दकीये—'हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्मिहं मरणं तथा । इति पञ्चविधं दैवं मातृपं व्यसनं परम् ॥ आयुक्तकेभ्यश्चोरेभ्यः परेभ्यो राजवल्लभात् । पृथिवीपतिलोभाच्च व्यसनं पञ्चधा भवेत्' इति । आयुक्तकाः अधिकारिणः कृत्यम् अलब्धवेतनावमानितकोपितभीषितेषु शत्रुसंबन्धिष्वभिमतवस्तुप्रदानेन कर्तव्यं भेदनम् । अत्राप्याह कामन्दकः—'अलब्धवेतनो लुब्धो मानी चाप्यवमानितः । क्रुद्धश्च कोपितोऽकस्मात्तथा भीतश्च भीषितः । यथाभिलषितैः कामैर्भिन्वादेतांश्चतुर्विधान्' इति । असंघेयाः विप्राह्याः बालवृद्धादयो विंशतिविधाः प्रतिपक्षरूपतयो विंशतिवर्ग इत्युच्यते । यथाह कामन्दकीये—'बालो वृद्धो दीर्घरोगी तथा ज्ञातिबहिष्कृतः । भीरुको भीरुजनको लुब्धो लुब्धजनस्तथा ॥ विरक्तप्रकृतिश्चैव विषयेष्वतिसक्तिमान् । अनेकचित्तमन्त्रश्च देवब्राह्मणनिन्दकः ॥ दैवोपहतकश्चैव दैवचिन्तक एव च । दुर्भिक्षव्यसनोपेतो बलव्यसनसंकुलः ॥ अदेशस्थो बहुरिपुर्युक्तः कालेन यश्च सः । सत्यधर्मव्यपेतश्च विंशतिः पुरुषा अमी ॥ एतैः संधिं न कुर्वीत विगृहीयात्तु

केवलम्' इति । ज्ञातिबहिष्कृतः बन्धुजनबहिष्कृतः, भीरवः जनाः मन्त्रिसेनापतियोधाः यस्य सः भीरुजनकः, एवमेव लुब्धजन इत्यत्रापि । लुब्धाः अत्यन्तधनाशापराः, दैवोपहतकः महर्षिशापायाभिहतः, दैवचिन्तकः दैवमेव सर्वं कुर्यादिति मत्वा पुरुषव्यापारमकुर्वाणः, बलव्यसनं सेनाविलयः, अदेशस्थः प्रेषितः, अकालेन युक्तः क्रूरग्रहदशाभागादियुक्तः, यद्वा विग्रहकारणभूतो राज्यापहारादिर्वा विंशतिवर्गः । अत्र च कामन्दकः—'राज्यस्त्रीस्थानदेशानां ज्ञातीनां च धनस्य च । अपहारो मदो मानः पीडा वैपयिकी तथा ॥ ज्ञानार्थशक्तिधर्माणां विघातो दैवमेव च । मित्रार्थयोश्चावमानस्तथा बन्धुविनाशनम् ॥ भूतालुग्रहविच्छेदस्तथा मण्डलदूषणम् । एकार्थभिनिवेशित्वमिति विग्रहयोनय' इति । अत्रापहारशब्दः पूर्वैः पद्भिः संबध्यते वैपयिकी पीडा विषयपारवश्यं, विघातशब्दो ज्ञानादिभिश्चतुर्भिर्नवेति दैवशब्देन देवा इन्द्रादय उच्यन्ते तेषां विरोध्यपि विप्राह्याः यथा दशरथस्य इन्द्रविरोधी शम्बरः । मित्रार्थयोरित्यत्र मित्रं मित्रार्थस्तद्वन्वन्धी चेत्यर्थः, यद्वा मित्रं मित्रस्यार्थः तदनम् अर्थस्यावमानो हरणमेव भूतालुग्रहविच्छेदः लोकातुग्रहराहित्यं, मण्डलदूषणं मण्डलशब्देन स्वमन्त्रिसेनापतिसहृदादिरुच्यते तस्य दूषणं तद्विघटनम् एकार्थभिनिवेशित्वं स्वाभिमतविषयाभिलाषित्वं प्रकृतयश्च मण्डलं च प्रकृतिमण्डलं, प्रकृतयस्तावत् 'अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोशो दण्डश्च पञ्चमः । एताः प्रकृतयस्तज्ज्ञैर्विजिगीषोरुदाहृताः' इति कामन्दकोक्ताः मण्डलं द्वादशविधराजात्मकं मध्यतो विजिगीषुः तस्य शत्रुः मित्रं शत्रोर्मित्रं मित्रमित्रं शत्रुमित्रमित्रं चेति पुरोवर्तिनः पञ्च, पार्ष्णिग्राहः आक्रन्दः पार्ष्णिग्राहासारः आक्रन्दासारश्चेति पृष्ठभागस्थाश्चत्वारः, पार्श्वस्थो मध्यमः तेषां बहिरवस्थित उदासीनश्चेति । तथा च कामन्दकः—'संपन्नस्तु प्रकृतिर्महोत्साहः कृतश्रमः । जेतुमेपणशीलश्च विजिगीषुरिति स्मृतः ॥ अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रमित्रमतः परम् । तथारिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरःसराः ॥ पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरः । आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु पृष्ठतः ॥ अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः । अतुग्रहे संहतयोर्व्यस्तयोर्निग्रहे प्रभुः ॥ मण्डलाद्बहिरैतेषामुदासीनो बलाधिकः । अतुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च वधे प्रभुः' इति । अत्र शत्रुमित्रशब्दौ पुरस्तादव्यवहितानन्तरराष्ट्राधिपतिभेकव्यवहितानन्तरराष्ट्राधिपतिं च क्रमेण वदतः पार्ष्णिग्राहाक्रन्दशब्दावपि पृष्ठतस्तादृशौ क्रमेण वदतः न तु प्रसिद्धशत्रुमित्रपरौ 'विषयानन्तरो राजा शत्रुर्मित्रमतः परम् । उदासीनः परतरः पार्ष्णिग्राहस्तु पृष्ठतः' इत्यमरः । आसारः सृष्टद्वलम् 'आसारः स्यान्मित्रबले' इति रत्नमाला । मध्यमशब्देन च अरिविजिगीषोर्व्यस्तयोः समस्तयोश्च निग्रहातुग्रहसमर्थः पार्श्वदेशस्थः कश्चिदुक्तैभ्योऽन्यो राजोच्यते न तु मध्यवर्ती । उदासीनशब्देन च एतेषां सर्वेषामपि व्यस्तानां समस्तानां च निग्रहातुग्रहसमर्थः कश्चिद्विपृष्टदेशस्थो राजो-

१ विजिगीषोरिति युक्तं व्यस्तयोरिति विशेषणात् इति भाति ।

मन्त्रिभिस्त्वं यथोद्दिष्टं चतुर्भिस्त्रिभिरेव वा । कश्चित्समस्तैर्व्यस्तैश्च मन्त्रं मन्त्रयसे बुध ॥ ७१ ॥
 कश्चित्ते सफला वेदाः कश्चित्ते सफलाः क्रियाः । कश्चित्ते सफला दाराः कश्चित्ते सफलं श्रुतम् ॥ ७२ ॥
 कश्चिदेषैव ते बुद्धिर्यथोक्ता मम राघव । आयुष्या च यशस्या च धर्मकामार्थसंहिता ॥ ७३ ॥
 यां वृत्तिं वर्तते तातो यां च नः प्रपितामहः । तां वृत्तिं वर्तसे कश्चिद्या च सत्पथगा शुभा ॥ ७४ ॥

व्यते । यात्रादण्डविधानं यात्रा यानं दण्डस्य सैन्यस्य विधानं
 संविधानं बृहद्भेदविधानं, यद्वा दण्डः शत्रुनिरसनं तस्य वि-
 धानं प्रकारः यात्रा च दण्डविधानं च यात्रादण्डविधानम् । प्रकृ-
 तिमण्डलमित्यत्रात्र चैकवद्भावः । सेनाव्यवहारेः पूर्वसूक्ताः
 शत्रुनिरसनप्रकाराश्च स्फुटाः सूत्रेया इति यात्राशब्दितं यानं
 प्रदर्शयते । तच्च पञ्चविधं बलातिशयेन पाणिग्राहादिभिर्विगृह्य शत्रू-
 देशेन यानं विगृह्ययानं, पाणिग्राहादिभिः संधिं कृत्वा शत्रूदेशेन
 यानं संधाययानं, सामन्तैः समेत्य यानं संभूययानम्, अन्योद्देशेन
 यात्राप्रसङ्गसूत्रपाद्य अन्यं प्रति यानं प्रसङ्गतो यानम्,
 अन्यप्रसङ्गं कृत्वा बलवत्तया तक्षपेक्ष्य तन्मित्रोद्देशेन यानसू-
 त्रपेक्ष्य यानमिति । यथा कामन्दकीये—‘विगृह्य संधाय तथा सं-
 भूयाथ प्रसङ्गतः । उपेक्ष्य चेति निपुणैर्यानां पञ्चविधं स्मृतम्’
 इति । द्वियीनां इति संधिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाः ।
 षड्गुणाः पृथक्पृथक्प्रतिपादिताः इदानीं द्वैगुण्यमतावलम्बनेन
 यानादीन् संधिविग्रहयोरन्तर्भाव्य वदति—यानासने विग्रहस्य
 स्वरूपं, द्वैधीभावसमाश्रयौ संघेरूपं, तत्र विजिगीषोरिति प्रति
 यात्रा यानं तयोर्मिथः प्रतिबद्धशक्तयोः कालप्रतीक्षया तूष्णी-
 मवस्थानमासनं दुर्बलस्य प्रबलयोर्द्विपतोर्वाचिकमात्मसमर्पणं
 द्वैधीभावः । तथाह—‘बलिनोर्द्विपतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् ।
 द्वैधीभावेन वर्तते काकाक्षिवदलक्षितः’ इति । अरिणा पीड्य-
 मानस्य बलवदाश्रयणं समाश्रयः इति विवेकः । तदुक्तं कामन्द-
 केन—‘यानासने विग्रहस्य रूपं सद्भिरिति स्मृतम् । संघेश्च
 संधिमार्गजैर्द्वैधीभावसमाश्रयौ’ इति । एतान् पूर्वोक्तान् यथा-
 वददुभयसे अद्विष्टासि कश्चिदित्यर्थः, उक्तदशवर्गादीनां
 तत्त्वं ज्ञात्वा हेयान् जहासि ग्राह्यान् गृह्णासि कश्चिदिति
 यावत् ॥ ६९-७१ ॥

७१] ति० टी०—यथोद्दिष्टं नीतिशास्त्रोक्तमन्त्रविचारमा-
 र्गमनतिक्रम्येत्यर्थः । ‘यथोद्दिष्टैः’ इति पाठे मन्त्रिलक्षणलक्षि-
 तैरित्यर्थः । व्यस्तैरेकैकशः । एवं हि तत्तन्मनःपरिज्ञानं
 भवति । त्रिभिश्चतुर्भिस्त्रिभ्यो न बहुभिर्नैकेनेति सूचितम् ॥ ७१ ॥

रा० टी०—मन्त्रिभिरिति । यथोद्दिष्टं शास्त्रमनतिक्रम्य
 समस्तैर्मिलितैः व्यस्तैर्मिलितैश्च चतुर्भिः त्रिभिर्वा मन्त्रिभि-
 र्मन्त्रं संमतिं मन्त्रयसे करोषि ॥ ७१ ॥

गो० टी०—मन्त्रिभिरिति । यथोद्दिष्टैः शास्त्रोक्तमन्त्र-
 लक्षणलक्षितैः ‘यथोद्दिष्टम्’ इति पाठे नीतिशास्त्रोक्तमन्त्रवि-
 चारमार्गमनतिक्रम्येत्यर्थः । बहुभिर्मन्त्रकरणे मन्त्रभिन्नत्वसंभ-

वादैकमत्याभावाच्च चतुर्भिस्त्रिभिरेव वा इत्युक्तं व्यस्तैस्तत्तन्मनं
 परिज्ञाय समस्तैश्चतुर्भिस्त्रिभिर्वा परिगणितैर्मन्त्रिभिः मिथः
 रहसि मन्त्रं मन्त्रयसे कश्चित् ॥ ७२ ॥

७२] ति० टी०—वेदाः सफलास्तद्विहितकर्मप्रवृत्त्या ।
 क्रिया राजकार्याणि तत्तदुद्देश्यफलप्राप्तयुक्तानि । यद्वा क्रियाः संपा-
 दितधनादीनि क्रियास्तेषां सफलत्वं च दानभोगाभ्याम् । दाराणां
 सफलत्वं धर्मरतिप्रजाभिः । श्रुतसाफल्यं विनीतत्वम् ॥ ७२ ॥

रा० टी०—कश्चिदिति । वेदा अधीतसामादयः सफलाः
 तदनुष्ठानादिरूपफलसहिताः कश्चित् ते क्रिया अनुष्ठानानि स-
 फलाः महत्समागमरूपफलसहिताः कश्चित्, दाराः सफलाः
 सत्पुत्रादिरूपफलसहिताः श्रुतं शास्त्रश्रवणं सफलं विनम्रता-
 प्रापणरूपफलसहितं कश्चित् ॥ ७२ ॥

गो० टी०—राज्ञामवश्यं संपादनीयानर्थान् पृच्छति—क-
 श्चित्ते सफला वेदा इति । ते वेदाः त्वदधीता वेदाः
 सफलाः कश्चित् अग्निहोत्राद्यनुष्ठानेन सफलीकृताः कश्चित्
 क्रियन्ते साध्यन्ते इति क्रियाः धनानि धनानि त्वत्संपादि-
 तानि दानभोगाभ्यां सफलीकृतानि कश्चित् ते दाराः सफलाः
 कश्चित् रतिपुत्राभ्यां सफलाः कश्चित् ते श्रुतं शास्त्रश्रवणं स-
 फलं कश्चित् शीलवृत्ताभ्यां सफलं कश्चित् तथाच महाभारते—
 ‘अग्निहोत्रफलावेदाः दत्तशुक्लफलं धनम् । रतिपुत्रफला दाराः
 शीलवृत्तफलं श्रुतम्’ इति ॥ ७३ ॥

७३] ति० टी०—उक्ता एषा बुद्धिर्यथा मम तथैव तवापि
 वर्तते कश्चित् । ‘कश्चिदेवैव’ इति पाठान्तरम् ॥ ७३ ॥

रा० टी०—कश्चिदिति । उक्ता कथिता एषा बुद्धिर्निश्चयः
 यथा मम तथा ते तवापि अस्तीति शेषः ॥ ७३ ॥

गो० टी०—कश्चिदेवैवेति । आयुष्या यशस्या धर्म-
 कामार्थसंहिता उक्ता एषा बुद्धिर्मम यथा तथैव तव वर्तते
 कश्चित् ॥ ७४ ॥

७४] ति० टी०—सत्पथगा शिष्टानुष्ठानमार्गगा ॥ ७४ ॥

रा० टी०—यामिति । या सत्पथंगा सत्पथैर्महात्माभिः
 सेव्या अत एव शुभा शुभमूलम् अत एव यामेव नः प्रपिता-
 महाः वर्तन्ते अत एव यामेव तातो वर्तते तां वृत्तिं कश्चि-
 द्दत्तसे ॥ ७४ ॥

गो० टी०—अथ उक्तावृत्तं सकलं संग्रहेण दर्शयति—
 यामित्यादिना । वृत्तिमाचरन् वर्तते अवर्तिष्ठ, यद्वा दश-
 रथमरणस्याज्ञातत्वाद्वर्तते इत्युक्तिः । पितामहस्य अजस्य

कच्चित्स्वादुकृतं भोज्यमेको नाश्रासि राघव । कच्चिदाशंसमानेभ्यो मित्रेभ्यः संप्रयच्छसि ॥ ७५ ॥

राजा तु धर्मेण हि पालयित्वा महीपतिर्दण्डधरः प्रजानाम् ।

अवाप्य कृत्स्नां वसुधां यथावदितश्च्युतः स्वर्गमुपैति विद्वान् ॥ ७६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

एकाधिकशततमः सर्गः ।

कस्मात्त्वं राज्यं विहाय तापसवेपेण वनं प्रविष्ट इति भरतं प्रति रामः पप्रच्छाथ मातरं कुत्सयन्भरतस्तं प्रति राज्याङ्गीकारार्थयते । रामस्तु पित्राज्ञाया अवश्यपालनीयत्वात्तदाज्ञायाः पूर्वाशरूपवनवासस्य मयाऽवश्यं स्वीकृतत्वादवशिष्टराज्यपालनरूपांशस्वीकरणं तेऽवश्यकर्तव्यमिति तं तत्राग्रहेण नियुङ्के ।

तं तु रामः समाज्ञाय भ्रातरं गुरुवत्सलम् । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ १ ॥

किमेतदिच्छेयमहं श्रोतुं प्रव्याहृतं त्वया । यस्मात्त्वमागतो देशमिमं चीरजटाजिनी ॥ २ ॥

यैन्निमित्तमिमं देशं कृष्णाजिनजटाधरः । हित्वा राज्यं प्रविष्टस्त्वं तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥

चिरं राज्यपरिपालनाभावात् प्रपितामहा इत्युक्तं प्रपितामहाः प्रपितामहप्रभृतयः यथा सप्तमीशौण्डैरित्यत्र शौण्डादिभिरिति वृत्तिकारः । अत्र अवर्ततेत्यध्याहार्यं पित्राद्यननुष्ठितस्याननुष्ठाने प्राप्ते आह—या च सत्पथगा शुभा इति सत्पथगा सन्मार्गाहसारिणी शुभा अनिन्दिता ॥ ७५ ॥

७५] ति० टी०—स्वादुकृतं स्वादुतया कृतं सिद्धम् । आशंसमानेभ्यः क्षेहृदयपेक्षयेच्छद्भ्यः मित्रेभ्यः स्निग्धेभ्यः ॥ ७५ ॥

रा० टी०—कच्चिदिति । स्वादुकृतं स्वादुपूर्णं भोज्यम् एको नाश्रासि कच्चिद् । आशंसमानेभ्यः प्रशंसापूर्वकमिच्छद्भ्यः मित्रेभ्यः संप्रयच्छसि ॥ ७५ ॥

गो० टी०—कच्चिदिति । स्वादुकृतं मधुरतया सिद्धम् आशंसमानेभ्यः धनमिति शेषः ॥ ७६ ॥

७६] ति० टी०—महीपती राजा क्षत्रियः इत्युच्यते एतद्देहलोकाभ्याम् ॥ ७६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डेऽशततमः सर्गः ॥ १०० ॥

रा० टी०—राजेति । राजा सर्वत्र प्रकाशमानेन धर्मेणोपलक्षितः प्रजानां दण्डधरो महीपतिः कृत्स्नां सकलां वसुधामवाप्य संप्राप्य यथावत् पालयित्वा इतो लोकाच्च्युतो गतोऽपि स्वर्गमुपैति ॥ ७६ ॥

इति श्रीमद्रामायणीयसंस्कृतव्याख्याने रामायणशिरोमण्योऽयोध्याकाण्डे शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

गो० टी०—एवमाचरतो राज्ञ ऐहिकाशुष्मिकफले दर्शयति—राजा त्वित्यादिना । तुशब्देन राजवैलक्षण्यमुच्यते हिः प्रसिद्धौ पालयित्वा महीमिति शेषः । महामातिः उक्तनीतिधर्मज्ञः दण्डधरः युक्तदण्डधरः यथावत् पूर्वराजवत् इति ।

अस्माहोकाश्रयतः प्रारब्धकर्मावसाने मृत इत्यर्थः । विद्वान् शरीरभिन्नात्मज्ञानवान् ॥ ७७ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्यानेऽयोध्याकाण्डव्याख्याने शततमः सर्गः ॥ १०० ॥

१] ति० टी०—एवं कच्चित्प्रभानन्तरं स्वस्य राजत्वाभावं सूचयितुं तदुत्तरमप्रयच्छन्तं भरतं प्रति रामेणागमनप्रयोजनप्रश्नः—तं त्विति । समाज्ञाय कुशलप्रश्नव्याजेन सर्वधर्माज्ञापयित्वा, यद्वा प्राप्ताराज्यपरित्यागेन जटादिधारणेन गुरौ स्वस्मिन्भक्तियुक्तं ज्ञात्वा ॥ १ ॥

रा० टी०—रामस्यैव वचनान्तराण्याह—तमित्यादिभिः । तं स्वसमीपे प्राप्तं भरतं गुरुवत्सलं गुरुविषयकातिप्रीतिमन्तं समाज्ञाय स्वस्थतया स्थितं ज्ञात्वा भ्रात्रा लक्ष्मणेन सह रामः प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ रामभरतयोर्भक्तिप्रत्युत्कीर्णचतुरस्तरशततमे—तं त्वित्यादिना । गुरुवत्सलं गुरौ स्वस्मिन् भक्तं समाज्ञाय ज्ञात्वा प्राप्ताराज्यपरित्यागेन जटावल्कलधारणादिना च स्वस्मिन् भक्तियुक्तं ज्ञात्वेत्यर्थः ‘समाज्ञावाच्य’ इति पाठे प्रियवचनादिभिः सम्यगाश्वास्येत्यर्थः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—यस्मात्त्वमिमं देशं चीरजटाजिनी भूत्वाऽऽगतोऽसि तस्मादेव रूपेणागमनं किं कारणकमिति त्वया प्रस्पष्टं व्याहृतं श्रोतुमहमिच्छेयम् ॥ २ ॥

रा० टी०—प्रभाकारमाह—किमिति । यस्मात्कारणाचीरजटाजिनी चीरजटाजिनविशिष्टस्त्वमिमं देशमागतः प्राप्तः तस्मादेतोस्त्वया प्रव्याहृतं कथितमेतत्किम् किमपि कारणमहं श्रोतुमिच्छेयम् ॥ २ ॥

गो० टी०—किमिति । यस्मात् कारणत्वं त्वं चीरजटाजिनी सन् इमं देशमागतः एतत् एतत्कारणं किम् अहं त्वया प्रव्याहृतं श्रोतुमिच्छेयं श्रोतुमिच्छामि न तु ऊहेयेति भावः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—एतस्यैव श्लोकस्य व्याख्यानम्—यदिति ॥ ३ ॥

१ महामातिरिति गो. पाठः । २ सर्गोऽयं गो. रा. पाठे शताधिकचतुर्थतयाऽवतिष्ठते किंतु मूलस्य तिलकानुरोधित्वादस्माभिस्तट्टिकोद्भूत्यात्रैव निवेदयते । ३ किमिति गो. पाठः ।

इत्युक्तः कैकेयीपुत्रः काकुत्स्थेन महात्मना । प्रगृह्य बलवद्भयः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥
 आर्य तातः परित्यज्य कृत्वा कर्म सुदुष्करम् । गतः स्वर्गं महाबाहुः पुत्रशोकाभिपीडितः ॥ ५ ॥
 स्त्रिया नियुक्तः कैकेय्या मम मात्रा परंतप । चकार सा महत्पापमिदमात्मयशोहरम् ॥ ६ ॥
 सा राज्यफलमप्राप्य विधवा शोककशिता । पतिष्यति महाघोरे नरके जननी मम ॥ ७ ॥
 तस्य मे दासभूतस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि । अभिषिञ्चस्व चाद्यैव राज्येन मघवानिव ॥ ८ ॥
 इमाः प्रकृतयः सर्वा विधवा मातरश्च याः । त्वत्सकाशमनुप्राप्ताः प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ९ ॥
 तैथानुपूर्व्या युक्तश्च युक्तं चात्मनि मानद । राज्यं प्राप्नुहि धर्मेण सकामान्सुहृदः कुरु ॥ १० ॥
 भवत्वविधवा भूमिः समग्रा पतिना त्वया । शशिना विमलेनेव शारदी रजनी यथा ॥ ११ ॥
 एभिश्च सचिवैः सार्धं शिरसा याचितो मया । भ्रातुः शिष्यस्य दासस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १२ ॥

रा० टी०—यदिति । कृष्णाजिनजटाधरः सन् राज्यं हित्वा इमं देशं यन्निमित्तं यदर्थं त्वं प्रविष्टस्तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ ३ ॥

गो० टी०—एवञ्चकेऽपि शोकेन तूष्णीं स्थितं पुनः पृच्छति—किं निमित्तमित्यादि श्लोकद्वयेन । काकुत्स्थेन बलवत्प्रगृह्य गाढं परिष्वज्य तत्सर्वं वक्तुमर्हसीति भूय उक्तः कैकेयीपुत्रः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीदित्यन्वयः ॥ ३ ॥ ४ ॥

४] ति० टी०—प्रगृह्य बलवत् यथा तथा शोकं निगृह्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

रा० टी०—इतीति । महात्मना काकुत्स्थेन रामेण बलवत्प्रगृह्य भरतमालिङ्ग्य भूयः अत्यन्तमुक्तः कैकेयीपुत्रो भरतः प्राञ्जलिः सन् इति इदं वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—पूर्वपृष्ठमेवार्थं क ह तेऽभूत्पतेत्येवरूपं भङ्गयन्तरेण पुनः पृष्ठं ज्ञात्वा तदुत्तरमाह—आर्येति । परित्यज्य अस्मान्सर्वानिर्मं च लोकमिति शेषः । ‘आर्यं परित्यज्य’ इति पाठे विवास्त्येत्यर्थः । सुदुष्करं कर्म ज्येष्ठाहं राज्यं कनिष्ठासात्कृत्वा ॥ ५ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—आर्येति । हे आर्य ! स्त्रिया मत्पत्न्या प्रार्थितयेति शेषः, मम मात्रा कैकेय्या नियुक्तः प्रार्थितस्तातः सुदुष्करं कर्तुमशक्यं कर्म कृत्वा त्वां प्रवाज्येत्यर्थः, पुत्रशोकाभिपीडितः सन् परित्यज्य प्रकटायोध्यामिति शेषः, स्वर्गमप्रकटसाकेतं गतः अतः सा कैकेयी आत्मयशोहरं त्वत्प्रवाजनकर्त्रीत्वेन इयं रामस्य अतिप्रियेति स्वयशोविध्वंसकमिदं महत्पापं चकार । स्त्रिया प्रार्थितयेत्यनेन मन्थरामाण्डव्योरतिप्रीतिः सूचिता तेन माण्डवीकर्तृकमेवेदं सर्वमिति सूचितम् । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ६ ॥ ६ ॥

गो० टी०—आर्यमिति । सुदुष्करं कर्म कृत्वा ज्येष्ठाहं राज्यं धीनियोगात् कनिष्ठासात्कृत्येत्यर्थः । आर्यं त्वां परित्यज्य विवास्त्य ॥ ६ ॥

६-७] ति० टी०—मम मात्रा कैकेय्या नियुक्त इति पूर्वश्लोकान्वयि सा चकारेत्यन्वयः । ‘समहृत्’ इति पाठे सेत्यध्याहारः ॥ ६ ॥ ७ ॥

गो० टी०—स्त्रियेति । समहत्पापं सुपुत्रस्य वने प्रवाजन-रूपम् ॥ ६ ॥

रा० टी०—सेति । सा कृतरामप्रवाजनाकैकेयी राज्यफलं राज्ये फलं स्वयशोनिष्पत्तिमप्राप्य विधवा पतिसांनिध्यरहिता अत एव शोककर्पिता सती महाघोरे नरके नरोच्चारितनिन्दाशब्दे पतिष्यति अपतत् लङ्घुपात्तभविष्यत्वस्याविवक्षा ॥ ७ ॥

गो० टी०—सेति । सा एवरूपपापप्रेरणकर्त्री ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—एवं पितृमरणे श्रुते तदुचितकृत्ये कृते ततःपरं यद्वक्तव्यं तत्संक्षेपेणाधुनैव ब्रूते भरतः—तस्य मं इति । कैकेयीपुत्रत्वात्प्राप्तापवादस्य । राज्येन राज्यनिमित्तम् ॥ ८ ॥

रा० टी०—तस्येति । दासभूतस्य मम प्रसादं कर्तुमर्हसि । तदुपायमाह—अद्यैव मघवानिव अभिषिञ्चस्व अभिपेचय आत्मानमिति शेषः ॥ ८ ॥

गो० टी०—तस्येति । तस्य कैकेयीसंबन्धात् प्राप्तापवाद-स्येत्यर्थः राज्येन हेतुना ॥ ८ ॥ ९ ॥

९] ति० टी०—यस्मान्मातरो वयं च सर्वे त्वत्प्रसादना-र्थमागताः ॥ ९ ॥

रा० टी०—इमा इति । विधवाः स्वामिरहिताः याः प्रकृतयः प्रजाः मातरश्च त्वत्सकाशं त्वत्समीपं प्राप्तास्तासां प्रसादं कर्तुं त्वमर्हसि ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—यतश्च त्वमातृपूर्व्या ज्येष्ठत्वलक्षणया युक्तो यतश्चात्मनि त्वयि अभिपेचनं युक्तं तस्माद्धर्मेण राज्यं प्राप्नुहि ॥ १० ॥

रा० टी०—तथेति । यतस्तथा अभिपेचनयोग्यया आतृ-पूर्व्या आतृपूर्वाघटकप्रथमत्वेन त्वं युक्तः अतः आत्मनि युक्तं धर्मेण राज्यं आप्नुहि अत एव सहृदः सकामान् कुरु ॥ १० ॥

गो० टी०—तदानुपूर्व्येति । आतृपूर्व्या युक्तं ज्येष्ठातृकर्मण संगतम् आत्मनि युक्तं च भरणसमर्थं त्वय्येव प्राप्तम् ॥ १० ॥

११-१२] ति० टी०—रजनी यथा तादृशी भूमिः शशिनेव त्वया युताऽविधवा भवत्वित्यन्वयः । पतिनेत्यापमं । ‘विमले-नेह’ इति पाठान्तरम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

तदिदं शाश्वतं पित्र्यं सर्वं सचिवमण्डलम् । पूजितं, पुरुषव्याघ्र नातिक्रमितुमर्हसि ॥ १३ ॥
 एवमुक्त्वा महाबाहुः सवाष्पः कैकेयीसुतः । रामस्य शिरसा पादौ जग्राह भरतः पुनः ॥ १४ ॥
 तं मत्तमिव मातङ्गं निःश्वसन्तं पुनः पुनः । आतरं भरतं रामः परिष्वज्येदमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 कुलीनः सत्त्वसंपन्नस्तेजस्वी चरितव्रतः । राज्यहेतोः कथं पापमाचरेन्मद्विधो जनः ॥ १६ ॥
 न दोषं त्वयि पश्यामि सूक्ष्ममप्यरिसूदन । न चापि जननीं बाल्यात्वं विगर्हितुमर्हसि ॥ १७ ॥
 कामकारो महाप्राज्ञ गुरुणां सर्वदानध । उपपन्नेषु दारेषु पुत्रेषु च विधीयते ॥ १८ ॥
 वयमस्य यथा लोके संख्याताः सौम्य साधुभिः । भार्याः पुत्राश्च शिष्याश्च त्वमपि ज्ञातुमर्हसि ॥ १९ ॥

रा० टी०—भवत्विति । समग्रा संपूर्णा भूमिः अविधवा ध्वराहिल्यरहिता पतिना त्वया भवतु, तत्र दृष्टान्तः शशिना रजनी रात्रिरिव ॥ ११ ॥

गो० टी०—भवत्विति । पतिनेति नाभाव आर्पः । रजनी यथा रजनीव भूमिः शशिनेव त्वया अविधवा भवतु ॥ ११ ॥

रा० टी०—एभिरिति । मया शिरसा याचितस्त्वं भ्रातृत्वादिविशिष्टस्य मम प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १२ ॥

गो० टी०—एभिश्चेति । ममैकस्य शोकाश्रुपातमसहमानः कथमेवमश्रूणि सहिष्यत इति मत्वा युद्धाय संगदैरिव रथगजतुरगपदातिभिः सार्धमागतोऽस्मि सचिवैः मम हि याचनमुपेक्ष्यमस्मद्राज्यनिर्वाहकैः पूजनीयैः सचिवैर्याचितं तवानतिक्रमणीयं हि याचितः ममाग्रतः स्थितिरेवालं तव कार्यकरणाय किं पुनर्याचनेऽपि कृते शिरसा याचितः शिरसा याचतस्तस्य वचनं न कृतं मयेति खलु तव हृदयमनुश्लेषे मया एतावत्पर्यन्तं त्वमेव मां याचित्वा मम मनोरथं पूरितवानसि भ्रातुः किमर्थं याचितव्यं तवावुजो न भवामि किं शिष्यस्य अनुजो भूत्वा भवता सह किमंशमाक् तिष्ठामि मन्त्रसंबन्धोऽपि त्वत्तः खलु दासस्य शिष्यो भूत्वा क्रयविक्रयाहो न भवामि किम् अतः प्रसादं कर्तुमर्हसि उक्तैरभोधैः हेतुभिर्मम याच्यां सफलां कुरुष्व ॥ १२ ॥

१३-१४] ति० टी०—शाश्वतं परंपराप्राप्तं सचिवमण्डलं तत्प्राथम्यं पूर्वं सदा पूजितं सफलं कृतं तादिदानीमतिक्रमितुं नार्हसि ॥ १३ ॥ १४ ॥

रा० टी०—तदिति । शाश्वतं कुलपरंपराप्राप्तं पूजितं सत्कृतं पित्र्यं पितृसंबन्धि सर्वं सचिवमण्डलमतिक्रमितुमुच्छ्रद्धितुं नार्हसि ॥ १३ ॥

गो० टी०—एभिश्च सचिवैरित्यस्य विवक्षितं दर्शयति—तदिति । तत्पुरवर्तनदशायामसन्निहितमिदम् इदानीं सन्निहितं शाश्वतं सनातनं परंपराप्राप्तमिति यावत्, पूजितं पूजाहं प्रकृतीनां मन्त्रिप्रभृतीनां मण्डलं समृद्धं नातिक्रमितुमर्हसि तद्वचनं नातिक्रमणीयमित्यर्थः ॥ १३ ॥

रा० टी०—एवमिति । महाबाहुः भरतः एवमुक्त्वा रामस्य पादौ शिरसा पुनर्जग्राह ॥ १४ ॥

गो० टी०—एवमिति । महाबाहुः प्रसारितबाहुरिति यावत् कैकेयीसुतः मातुर्दोषादियमवस्थेति भावः । पुनरिति पूर्वं याचितवान् ततः शरणागतमकरोदित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

१५] ति० टी०—मत्तमथाप्यकस्मात्प्राप्तदुःखेन निःश्वसन्तं मातङ्गमिव स्थितं भरतमित्यन्वयः ॥ १५ ॥

रा० टी०—तमिति । मत्तं मातङ्गं गजमिव निःश्वसन्तं भरतं परिष्वज्य इदमब्रवीत् ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—पापं पित्राज्ञाभङ्गरूपम् ॥ १६ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—कुलीन इति । कुलीनः सत्कुले प्रादुर्भूतः अत एव सत्त्वसंपन्नः शुद्धसत्त्वगुणयुक्तः अत एव तेजस्वी चरितानि व्रतानि येन सः त्वद्विधः त्वत्सदृशो जनः राज्यहेतोः राज्यार्थं पापं कथमाचरेत् कथमपि नेत्यर्थः, यदि त्वत्सदृशो नाचरेत्तर्हि त्वं नाचरेः इति किं वक्तव्यमिति काव्यार्थोपत्तिरलंकारो ध्वनितः । एतेन त्वयि राज्याकाङ्क्षा नास्तीत्यस्माभिर्ज्ञातमिति सूचितम् ॥ १६ ॥

गो० टी०—कुलीन इति । कुलीनः महाकुलप्रसूतः सत्त्वसंपन्नः सत्त्वगुणसंपन्नः पापं ज्येष्ठविषयप्राप्तिकूल्यरूपम् ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—बाल्यादज्ञानात् ॥ १७ ॥

रा० टी०—नेति । हे अरिसूदन ! सूक्ष्ममपि दोषं त्वयि न पश्यामि अतो बाल्यान्मात्रमिप्रायाविज्ञानादेतोः जननीं विगर्हितुं निन्दितुं नार्हसि । एतेन तद्विगर्हणे त्वयि दोषः स्यादिति सूचितम् ॥ १७ ॥

गो० टी०—न दोषमिति । बाल्यात् अज्ञानादित्यर्थः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—कथं कैकेयीगर्हणमज्ञानमूलं तत्राह—कामकार इति । स्वच्छन्दाचरणमित्यर्थः, स्वेच्छया नियोजनमिति यावत् । गुरुणां पित्रादीनाम् उपपन्नेषु संमतेषु दारेषु पुत्रेषु च कामकारो विधीयत इति संबन्धः ॥ १८ ॥

रा० टी०—तद्वर्हाभावे हेतुं वदनाह—कामकार इति । हे अनय ! उपपन्नेषु स्वसंमतेषु दारेषु पुत्रेषु च गुरुणां कामकारः स्वेच्छया वर्तनं विधीयते शाब्धेनेति, शेषः, एतेन पित्रादयः कथंचिदपि न दृष्या इति ध्वनितम् ॥ १८ ॥

गो० टी०—कामकार इति । कामकारः स्वच्छन्दकरणम् उपपन्नेषु शिष्यदासादिषु ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—ततः किमत आह—वयमिति । भार्याः

वने वा चीरवसनं सौम्यं कृष्णाजिनाम्बरम् । राज्ये वापि महाराजो मां वासयितुमीश्वरः ॥ २० ॥
 यावत्पितरि धर्मज्ञ गौरवं लोकसत्कृते । तावद्धर्मकृतां श्रेष्ठं जनन्यामपि गौरवम् ॥ २१ ॥
 एताभ्यां धर्मशीलाभ्यां वनं गच्छेति राघव । मातापितृभ्यामुक्तोऽहं कथमन्यत्समाचरे ॥ २२ ॥
 त्वया राज्यमयोध्यायां प्राप्तव्यं लोकसत्कृतम् । वस्तव्यं दण्डकारण्ये मया बलकलवाससा ॥ २३ ॥
 एवमुक्त्वा महाराजो विभागं लोकसंनिधौ । व्यादिश्य च महाराजो दिवं दशरथो गतः ॥ २४ ॥
 स च प्रमाणं धर्मात्मा राजा लोकगुरुस्तव । पित्रा दत्तं यथाभागमुपभोक्तुं त्वमर्हसि ॥ २५ ॥
 [चतुर्दश समाः सौम्य दण्डकारण्यमाश्रितः । उपभोक्ष्ये त्वहं दत्तं भागं पित्रा महात्मना ॥]

यदब्रवीन्मां नरलोकसत्कृतः पिता महात्मा विबुधाधिपोपमः ।

तदेव मन्ये परमात्मनो हितं न सर्वलोकेश्वरभावमैव न्ययम्

॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्ड एकाधिकशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

पुत्राः शिष्याश्च लोके साधुभिर्यथा समाख्याता इच्छाविनियो-
 गार्हत्या तथास्य राज्ञो वयं सर्वे इति त्वमपि ज्ञातुमर्हसि ॥ १९ ॥

रा० टी०-वयमिति । यथा येन प्रकारेण लोके भार्या-
 दयः साधुभिः धर्मज्ञैः संख्याताः गुर्वधीनत्वेन कथितास्तथा
 अस्य पितुः वयमपि संख्याता इति ज्ञातुमर्हसि ॥ १९ ॥

गो० टी०-वयमिति । लोके भार्यादयः साधुभिर्यथा
 संख्याताः नियाम्यत्वेन परिगणिताः वयमपि तथा दशरथ-
 स्येति त्वं ज्ञातुमर्हसि । अतुर्निरर्थकः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०-प्रकृते किं तत्राह-वने इत्यादि ॥ २० ॥

रा० टी०-वन इति । चीरवसनादिविशिष्टं मां वने राज्ये
 वा आवासयितुं महाराज एव ईश्वरः समर्थः ॥ २० ॥

गो० टी०-वन इति । चीरं द्रुमवल्कलं वसनस्तृतीयं
 यस्य तं कृष्णाजिनम् अम्बरं मधराम्बरं यस्य तम् ईश्वरः
 नियन्ता ॥ २० ॥

२१] ति० टी०-प्रकृतमम्बागर्हाभावमुपसंहरति-याव-
 दिति । तावत्तावत्परिमाणकमित्यर्थः, अतः कैकेय्या अप्य-
 स्मभियोजने तथैवाधिकार इति भावः ॥ २१ ॥

रा० टी०-तथैव जनन्यापि मन्तव्येति बोधयन्नाह-याव-
 दिति । यावत् गौरवं गुरुत्वं पितरि तावत् जनन्यामपि वर्तते
 इति शेषः ॥ २१ ॥

गो० टी०-यावदिति । पितरि यावत् यत्परिमाणकं
 गौरवं जनन्यामपि तावत् तत्परिमाणकं गौरवं कर्तव्यमिति
 शेषः । यत्तच्छब्दाभ्याम् "यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्" इति
 वतुप् ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०-समाचरे समाचरिष्यामि ॥ २२ ॥

रा० टी०-एताभ्यामिति । एताभ्यां मातापितृभ्यां वनं
 गच्छेति उक्तोऽहमन्यत्तद्विरुद्धं कथं समाचरे ॥ २२ ॥

गो० टी०-फलितमाह-एताभ्यामिति । समाचरे
 समाचरामि कथं समाचराणीत्यर्थः ॥ २२-२४ ॥

२३] ति० टी०-त्वया राज्यं प्राप्तव्यम् मया दण्डके
 वस्तव्यम् ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०-एवं विभागं लोकसंनिधौ मन्त्रिपुरो-
 हितादिजनसंनिधावुक्त्वा तानेवं विभागं कुरुतेति व्यादिश्य च
 आज्ञाप्य च दिवं गत इत्यन्वयः ॥ २४ ॥

रा० टी०-त्वयेति । त्वया भरतेन अयोध्यायां राज्यं
 प्राप्तव्यं मया रामेण अरण्ये वस्तव्यमेवं विभागं विभागबो-
 धकं वाक्यमुक्त्वा कैकेयीसन्निधौ प्रतिज्ञायेत्यर्थः, लोकसंनिधौ
 व्यादिश्य मामाज्ञाप्य च महातेजाः महाराजो दशरथः दिवं ब्रह्मा-
 दिस्तुत्यमप्रकटसाकेतं गतः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २३ ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०-यथाभागं पितृकल्पितचतुर्दशवर्षपर्य-
 न्तम् अनेन तदनन्तरमहं भोक्ष्यामीति सूचितम् । मात्रापि
 चतुर्दशवर्षपर्यन्तं वनवास एव वृत्तः न तु सर्वथा मे राज्यत्यागः
 पित्रापि तावदेवावमतमिति भावः ॥ २५ ॥

रा० टी०-स इति । लोकगुरुः स प्रसिद्धो राजा
 तव प्रमाणमतः पित्रा दत्तं भागं यथा यथावत् उपभोक्तुम-
 र्हसि ॥ २५ ॥

रा० टी०-चतुर्दशेति । चतुर्दश समाः वर्षाणि अरण्यमा-
 श्रितोऽत एव यत् तद्विषयकयत्नवानहं पित्रा दत्तं भागमुप-
 भोक्ष्ये ॥ २६ ॥

गो० टी०-स चेति । पित्रा दत्तं भागं यथा यथावत्
 उपभोक्तुमित्यन्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥

२६] ति० टी०-पिता महात्मा ब्रह्मणा तुल्यः । अव्ययं
 सर्वलोकेश्वरत्वं ब्रह्मत्वं पित्रननुमतमिति शेषः । नहि तस्मि-
 न्न्यन्वयः । नह्यपि मरणश्रवणोत्तरं शोकखल्वप्यभिषेकप्रत्या-

१ धर्मज्ञ इति गो. पाठः । २ सत्कृतमिति गो. पाठः । ३ श्रुतामिति गो. पाठः । ४ कृत्वेति गो. पाठः । ५ तेजा इति गो. पाठः ।
 ६ श्लोकोऽयमधिको गो. रा. पाठः । ७ च यद्वत्तमिति रा. पाठः । ८ अन्यहमिति गो. पाठः ।

द्वयुत्तरशततमः सर्गः ।

अग्रजसेवारूपधर्माद्विषयस्य किं मे राज्येन, त्वामनुचिन्तयन्नेव तातः स्वर्गतोऽस्तस्मिन्नेत्यै कुरुष्वोदक्रमभिषेचयात्मानं कृतनि-
वापावेवावामभ्यागताविति भरतो रामं प्रार्थयते ।

रामस्य वचनं श्रुत्वा भरतः प्रत्युवाच ह । किं मे धर्माद्विहीनस्य राजधर्मः करिष्यति ॥ १ ॥
शाश्वतोऽयं सदा धर्मः स्थितोऽस्मासु नरर्षभ । ज्येष्ठे पुत्रे स्थिते राजा न कनीयान्भवेन्नृपः ॥ २ ॥

ख्यानमेव कृत इति चेच्छृणु । भरतस्याभिषेककरणप्रत्याशावा-
रणाय कैकेय्या लोकानां चान्यथासंभावनावारणाय शोककाले-
ऽपि धैर्यमवलम्ब्य तत्करणं शोककालेऽप्येवं धैर्यं कर्तव्यमिति
लोकप्रदेशायैति मम प्रतिभाति । तीर्थस्तु-पूर्वं न स्वर्गं गतो
मृतकल्पो विधवास्तत्कल्पा इत्यर्थं मत्वा मरणनिश्चयाभावेन
राज्यस्वीकारायैव राजानं मृतकल्पं वदतीति बुद्ध्या शोका-
करणपूर्वकमभिषेकप्रत्याख्यानं कृतवान् । स्ववाक्ये दिवं
गत इत्यन्नाप्येवमेवेत्याह । कतकस्तु-गतः स्वर्गमिति भरते-
नोक्तेऽपि पितृमरणोचितसर्वकार्यकरणे कृते भरतस्तस्य मे
इत्याशुक्तवान् । कविस्तु संक्षेपेणादावुक्तत्वाग्रे विस्तरेण वदतीति
प्रायः कवेः स्वभाव इत्याह ॥ २६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय-
आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे एकाधिकशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

रा० टी०-यदिति । नरलोकसत्कृतः महात्मा पिता
यन्मामव्रवीत्तदेवाहं हितं मन्ये अव्ययं विनाशरहितं सर्वलोके-
भरभावं सर्वलोकेभरत्वं तु न हितं मन्ये ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
व्योध्याकाण्डे चतुरधिकशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

गो० टी०-यदिति । परमात्मनो हितम आत्मनः परं
हितम् ॥ २७ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराल्याने-
ऽयोध्याकाण्डव्याख्याने चतुरश्रशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

१] ति० टी०-अथ भरतः पितृवृत्तान्तप्रश्नोत्तरमुक्त्वा
कञ्चित्प्रश्नोत्तरमाह-रामस्येति । धर्माद्राज्यायोग्यत्वेन राज-
धर्माद्राज्याद्विहीनस्य त्वत्पृष्ठराजधर्मो मे कोपयुक्तः अनुपनीत-
यागवत् अतोऽनवसरदुःस्थो मयि कञ्चिदादिप्रश्न इति
भावः ॥ १ ॥

रा० टी०-रामवचनश्रवणानन्तरकालिकं भरतवृत्तान्त-
माह-रामस्येति । भरतः प्रत्युवाच तत्प्रतिवचनमेवाह धर्मा-
स्त्वकुलोचितरीतेः विहीनस्य मे राजधर्मः राजधर्मोपदेशः किं
करिष्यति धर्माचरणरहितेऽप्यपदेशो निरर्थक इति तात्पर्यम् ॥ १ ॥

गो० टी०-रामस्य वचनं श्रुत्वा भरतः प्रत्युवाच हे-
त्यादि । अयं सर्ग एवात्र लेखनीयः । 'तं तु रामः समाश्वस्य

भ्रातरं गुरुवत्सलम्' इत्यादिसर्गस्तु लेखकैः प्रमादाद्विहितः त-
स्योक्तप्रश्नोत्तरत्वाभावात् अत्र भरतोच्यमानपितृमरणश्रवणा-
नन्तरं रामस्य दुःखितत्वाश्रवणात् अत्र महेश्वरतीर्थेन सर्ग-
पौर्वापर्यवैपरीत्यमनालोच्य स्वदृष्टकोशमात्रप्रामाण्येन तं तु
रामः समाश्वस्येत्यादिकं सर्गमेवैकोत्तरशततमं मन्वानेन
तत्सर्गव्याख्यानान्ते तत्रत्याथविरोधमालोच्यैव 'आक्षेपपरि-
हारादुक्तौ ननु 'आयं तातः परित्यज्य कृत्वा कर्म सद्गुणकर्म ।
गतः स्वर्गं महाबाहुः पुत्रशोकाभिपीडितः' इति । 'इमाः प्रकृ-
तयः सर्वा विधवा मातरश्च याः । त्वत्सकाशमनुप्राप्ताः' इति च
भरतेनोक्ते रामस्तदानीमशोचन् तदुल्लङ्घ्याभिषेकप्रत्याख्या-
नमेव किमिति कृतवान् नैव दोषः तस्मिन् भरतवाक्यप्रबन्धे
पितृमरणमात्रपङ्क्तिरुक्तत्वेनोक्तं राज्यस्वीकरणमेव प्राधान्येनो-
क्तम् अतो रामस्तु देवं मन्यते । पिता पुत्रशोकेन मृतकल्पो
न पुनर्जीविष्यतीति मृत इत्युच्यते मातरश्च विधवाकल्पा इति
विधवा इत्युच्यन्ते अनेन ममाभिषेचनमेव प्राधान्येनोच्यत
इति अशोचन्नभिषेकप्रत्याख्यानं कृतवान् स्ववाक्ये पितृमर-
णादुवादस्य चायमेवार्थ इति । अत्रायं परिहारो न युज्यते
यदि च पिता मृतकल्पत्वेन मृत इत्युच्यत इति रामो गृही-
यात् तदा व्यादिश्य च महातेजा दिवं दशरथो गत इति नाह-
वेत् । यस्तु स्वाशयं स्वयमेवैवमिति वदति तस्यान्येन गत्यन्तरे
सति तद्विरुद्धाभिप्रायकल्पनं कथं कर्तुं शक्यम् अतोऽनेनै-
वानुवादेन रामेण पिता मृत इत्येव गृहीतमिति भाति किं च
प्रकृतीनां मातृणां च समागमनात्पूर्वम् 'इमाः प्रकृतयः सर्वा
विधवा मातरश्च याः । त्वत्सकाशमनुप्राप्ताः प्रसादं कर्तुमर्हसि'
इत्यङ्गुल्यादिनिर्देशादुपपत्तेश्च । अतः तं तु रामः समाश्व-
स्येत्यादिसर्गः वसिष्ठं पुरतः कृत्वेति त्र्युत्तरशततमसर्गानन्तरं
चतुरश्रशततमसर्गत्वेन लेखनीयः पठनीयश्च तथा चेत्संगतः
स्यात् अतोऽत्र रामस्य वचनं श्रुत्वेत्ययं सर्ग एव व्याख्यायते
रामस्य वचनं श्रुत्वेत्यादि । धर्मात् त्वत्सेवारूपमुख्यधर्मात्,
यद्वा धर्मात् त्वदुक्तं राजधर्माद्विधानहेतुभूतराजभावात् राजधर्मः
त्वदुक्तनीतिस्थः ॥ १ ॥

२] ति० टी०-कृतस्ते उक्तवर्गाभावोऽत आह-शाश्वत
इति । शाश्वतः कुलक्रमागतः अस्मास्वस्मत्पूर्वेषु सदा सर्वदा ।
'यथा' इति पाठे यथाशास्त्रं स्थितः प्रतिष्ठितः । अयं कस्तत्राह-
उज्येष्ठे इति । एवं च कनीयस्त्वान्मे न राजत्वमिति भावः ॥ १ ॥

स समृद्धां मया सार्धमयोध्यां गच्छ राघव । अभिषेचय चात्मानं कुलस्यास्य भवाय नः ॥ ३ ॥
 राजानं मानुषं प्राहुर्देवत्वे संमतो मम । यस्य धर्मार्थसहितं वृत्तमाहुरमानुषम् ॥ ४ ॥
 केकयस्थे च मयि तु त्वयि चारण्यमाश्रिते । धीमान्स्वर्गं गतो राजा यायजूकः सतां मतः ॥ ५ ॥
 निष्क्रान्तमात्रे भवति सहसीते सलक्ष्मणे । दुःखशोकाभिभूतस्तु राजा त्रिदिवमभ्यगात् ॥ ६ ॥
 उत्तिष्ठ पुरुषव्याघ्र क्रियतामुदकं पितुः । अहं चायं च शत्रुघ्नः पूर्वमेव कृतोदकौ ॥ ७ ॥
 प्रियेण किल दत्तं हि पितृलोकेषु राघव । अक्षयं भवतीत्याहुर्भवांश्चैव पितुः प्रियः ॥ ८ ॥
 त्वामेव शोचंस्तव दर्शनेऽप्युस्त्वय्येव सक्तामनिवर्त्य बुद्धिम् ।
 त्वया विहीनस्तव शोकरुणस्त्वां संस्मरन्नेव गतः पिता ते ॥ ९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे द्रुपुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

रा० टी०—धर्मच्युतिमेवोपपादयन्नाह—शाश्वत इति । ज्येष्ठपुत्रे स्थिते सति कनीयान् कनिष्ठः नृपो न भवेत् इति शाश्वतः सार्वकालिकः अयं धर्मः अस्माद्यस्मत्पूर्वजेषु सदा नित्यं स्थितः ॥ २ ॥

गो० टी०—कृतस्ते राजभावाभाव इत्यन्नाह—शाश्वत इति । अस्माद्यस्मत्पूर्वेषु ॥ २ ॥

३] ति० टी०—यदेवमतः—स इति । गच्छागच्छ, भवा-याभ्युदयाय ॥ ३ ॥

रा० टी०—ननु कथं तस्य धर्मस्य स्थितिरित्यत आह—स इति । नोऽस्माकमस्य कुलस्य कुलधर्मस्य भवाय स्थित्यै मया सह अयोध्यां गच्छ आत्मानं च अभिषेचय ॥ ३ ॥

गो० टी०—ससमृद्धामिति । भवाय भद्राय 'भवो भद्रे हरे प्राप्नो सत्तासंसारजन्मस्य' इति वैजयन्ती ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—ननु देवत्वप्रापकं तपो विहाय किं मे राज्येन तन्नाह—राजानमिति । सर्वे जना यद्यपि राजानं मातुषं प्राहुस्तथापि मम स देवत्वे संमतः । तत्र हेतुमाह—यस्येति । अमातुषं मनुष्येऽसंभावितमित्यर्थः ॥ ४ ॥

रा० टी०—ननु महाराजस्य विद्यमानत्वे कथमेवं प्रार्थ-नेत्यत आह—राजानमिति । यं मातुषं राजानं प्राहुः यस्य धर्मार्थसहितं वृत्तं वृत्तान्तममातुषं प्राहुः स मत्पिता देवत्वे नित्यप्रमोदे संमतः प्राप्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

गो० टी०—न सर्वसुखं राजत्वमित्याह—राजानमिति । प्राहुः प्राकृता जना इति शेषः, स राजा मम देवत्वेन संमत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

५-६] ति० टी०—उक्तमपि राजमरणं रामेण विषया-न्तरोत्तरदानादश्रुतमिव मत्वा पुनस्तदेवाह—केकयस्थे इति । सतां मतः सद्भिः पूज्यमानः ॥ ५ ॥ ६ ॥

रा० टी०—ननु स्वाभाविकनित्यप्रमोदविशिष्टस्य तस्य किमिदमुच्यते इत्यत आह—केकयस्थ इति । मयि केक-यस्थे केकयराजप्रेमस्थे सति त्वयि च अरण्यमाश्रिते सति

यायजूकः अश्वमेधादियागकर्ता सतां मतः इष्टः धीमान् राजा स्वर्गमप्रकटसाकेतं गतः प्राप्तः ॥ ५ ॥

गो० टी०—एवं सन्निहितानीति प्रभस्योत्तरमुखत्वा प्राथ-मिकराजविषयप्रभस्योत्तरमाह—केकयस्थ इति । यायजूक इज्याशीलः 'इज्याशीलो यायजूकः' इत्यमरः ॥ ५ ॥

रा० टी०—गमने हेतुं वदन्नाह—निष्क्रान्तेति । सहसीते सीतासहिते भवति निष्क्रान्ते सति दुःखशोकाभिभूतो राजा त्रिदिवं ब्रह्मादित्रयस्तुत्यमप्रकटसाकेतमभ्यगात् ॥ ६ ॥

गो० टी०—मन्निर्गमनानन्तरं कतिदिवसेषु राजा दिवं गत इत्यन्नाह—निष्क्रान्तमात्र इति ॥ ६ ॥ ७ ॥

७] ति० टी०—कृतोदकाविति । कृतसपिण्डीकरणान्त-सर्वकृत्यौ ॥ ७ ॥

रा० टी०—उत्तिष्ठेति । हे पुरुषव्याघ्र ! पितुः लोकान्तर-प्राप्तपितृदेश्यकखदकदानं क्रियताम् । अहं शत्रुघ्नश्च पूर्वमेव कृतोदकौ, एतेन आवाभ्यां न कर्तव्यमिति सूचितम् ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—तर्हि किं कृतकरणेनेत्यत आह—प्रिये-णेति । भवान्प्रियः ज्येष्ठत्वादिति भावः ॥ ८ ॥

रा० टी०—उदकक्रियाकरणे प्रयोजनमाह—प्रियेणेति । हे राघव ! प्रियेण प्रीतिविशिष्टेन पुत्रेण दत्तसुदकादिकं पितृलोके पित्राद्यभिमानिदेवविशेषसंनिधौ अक्षयं विनाशरहितं भवति इति आहुः तत्त्वज्ञा इति शेषः । दानयोग्यत्वं प्रतिपादयति हि यतः भवान् पितुः प्रियः ॥ ८ ॥

गो० टी०—भवद्भ्यां दत्ते किं मयापि दातव्यमित्यन्नाह—प्रियेणेति ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—प्रकारान्तरेणापि प्रियत्वमेवोपपादयति—त्वामेवेति । तव शोकरुण इत्यनेन त्वच्छोक एव तदवसा-दहेतुरिति दर्शितम् ॥ ९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे द्रुपुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

अनुत्तरशततमः सर्गः ।

पितुः स्वर्गतिश्रवणात्समूर्द्धितोऽतो भरतादिभिः सलिलसेकाद्युपचारैर्निराकृतमूर्च्छो रामो बहुधा पर्यदेवीत् । ततो भरतादिभिः कृतसमाश्वासः सीतामाश्वास्य गङ्गामुपेत्योदकं निवापं च निर्वर्त्योदजं प्राप । रुदतां तेषामाक्रोशमवधार्य सैनिकाः समीपमीयुः । रामस्तान् यथार्हं समेने ।

तां श्रुत्वा करुणां वाचं पितुर्मरणसंहिताम् । राघवो भरतेनोक्तां वभूव गतचेतनः ॥ १ ॥
तं तु वज्रमित्रोत्सृष्टमाहवे दानवारिणा । वाग्वज्रं भरतेनोक्तममनोज्ञं परंतपः ॥ २ ॥
प्रगृह्य रामो बाहू वै पुष्पिताङ्ग इव द्रुमः । वने परशुना कृतस्तथा भुवि पपात ह ॥ ३ ॥
तथा हि पतितं रामं जगत्यां जगतीपतिम् । कूलघातपरिश्रान्तं प्रसुप्तमिव कुञ्जरम् ॥ ४ ॥
भ्रातरस्ते महेष्वासं सर्वतः शोककर्षितम् । रुदन्तः सह वैदेह्या सिपिचुः सलिलेन वै ॥ ५ ॥
स तु संज्ञां पुनर्लब्ध्वा नेत्राभ्यामैश्रुमुत्सृजन् । उपाक्रामत काकुत्स्थः कृपणं बहु भाषितुम् ॥ ६ ॥
स रामः स्वर्गतं श्रुत्वा पितरं पृथिवीपतिम् । उवाच भरतं वाक्यं धर्मात्मा धर्मसंहितम् ॥ ७ ॥
किं करिष्याम्ययोध्यायां ताते दिष्टां गतिं गते । कस्तां राजवराद्धीनामयोध्यां पालयिष्यति ॥ ८ ॥

रा० टी०—प्रियत्वमेवोपपादयन्नाह—त्वामिति । तव दर्शनेष्टः त्वदर्शनविषयकेच्छावान् ते पिता त्वामेव स्मरन् त्वामेव शोचन् सन् त्वय्येव सक्तां बुद्धिमनिवर्त्य गतः ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वयोध्याकाण्डे एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

गो० टी०—प्रियत्वमेव दर्शयति—त्वामेवेति । रुणः पीडित इति यावत् ॥ ९ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-
ज्योध्याकाण्डव्याख्याने एकोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०१ ॥

१] ति० टी०—करुणां शोकावहाम् ॥ १ ॥

रा० टी०—भरतवचनश्रवणानन्तरकालिकं रामदृष्टान्तमाह—तामित्यादिभिः । मरणसंहितामन्यागम्यलोकान्तरगमनकर्तृत्वेन मरणसदृशगमनसंयुक्तामत एव करुणां शोकप्रापिकां भरतेनोक्तां तां वाचं श्रुत्वा राघवो रामः गतचेतनः तिरोहितचेतन्यो बभूव ॥ १ ॥

गो० टी०—तामित्यादि । करुणां शोकावहां यद्वा अकरुणां करुणारहितां क्रूरामिति यावत् ॥ १ ॥

२] ति० टी०—तं भरतोक्तं वाग्वज्रं रण इन्द्रोत्सृष्टवज्रतुल्यं श्रुत्वा ॥ २ ॥

रा० टी०—तमिति । आहवे संग्रामे दानवारिणा इन्द्रेणोत्सृष्टं वज्रमिव भरतेनोक्तममनोज्ञं वाग्वज्रं श्रुत्वेति शेषः । बाहू प्रगृह्य शिरसि कृत्वा परशुना कृतः विदारितः पुष्पिताङ्गो द्रुमो यथा तथा भुवि पपात । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २ ॥ ३ ॥

गो० टी०—तं त्वित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । दानवारिणा इन्द्रेण बाहू प्रगृह्य पाणिना पाणिं निष्पीड्य उद्धृत्य वा वाग्वज्रमित्यस्य पूर्वश्लोकादनुपपत्तेन श्रुत्वेत्यनेनान्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥

३-४] ति० ति०—बाहू प्रगृह्यातिशिथिलौ कृत्वोद्धृत्य वा निष्पीड्य वा भुवि पपात । भरतादिदर्शनेन हर्षात्पुष्पिताङ्गद्रुमसदृश्यम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

५] ति० ति०—सिपिचुर्मोहशान्तये सर्वगात्राणि जलेन सिपिचुः ॥ ५ ॥

रा० टी०—तथेति । कूलघातेन कूलविदारणेन परिश्रान्तमत एव सुप्तं कुञ्जरमित महेष्वासं शोककर्षितमत एव जगत्यां पतितं रामं वैदेह्या सह रुदन्तो भ्रातरः सलिलेन मोहापमार्जकजलेन सिपिचुः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ४ ॥ ५ ॥

गो० टी०—तथेत्यादिश्लोकद्वयम् । कूलघातेन मदेन दन्तकण्डा च कृतेन कूलप्रहारेण परिश्रान्तम् अत एव प्रसुप्तं कुञ्जरमिव स्थितं मूर्च्छितमित्यर्थः, सलिलेन सर्वतः सिपिचुः सर्वगात्राणि मोहशान्तये सिक्तवन्तः यतः “अमृतं वा आपस्तस्मादद्भिरवतान्तमभिषिञ्चन्ति” इति श्रुतिरपि हि वदति ॥ ४ ॥ ५ ॥

६-७] ति० टी०—कृपणं भाषितुम् लोकावसारेण विलपितुमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

रा० टी०—स इति । स जलेन सिक्तो रामः पुनः संज्ञां लब्ध्वा अस्रमश्च उत्सृजन् सन् बहु अधिकं कृपणं भाषितुमुपाक्रामत ॥ ६ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्ग्यन्तरेणाह—स इति । पितरं स्वर्गतमप्रकटसाकेतं प्राप्तं श्रुत्वा भरतमुवाच ॥ ७ ॥

गो० टी०—स त्विति । उपाक्रामत उपाक्रमत दीर्घ आर्षः ॥ ६ ॥ ७ ॥

८] ति०—टी०—दिष्टां गतिं दैवकल्पितां गतिं स्वसृकृतासिष्टां वा ॥ ८ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—किमिति । दिष्टामतिभा-

किं नु तस्य मया कार्यं दुर्जातेन महात्मनः । यो मृतो मम शोकेन स मया न च संस्कृतः ॥ ९ ॥
 अहो भरत सिद्धार्थो येन राजा त्वयानघ । शत्रुघ्नेन च सर्वेषु प्रेतकृत्येषु सत्कृतः ॥ १० ॥
 निष्प्रधानामनेकायां नरेन्द्रेण विना कृतम् । निवृत्तवनवासोऽपि नायोध्यां गन्तुमुत्सहे ॥ ११ ॥
 समाप्तवनवासं मामयोध्यायां परंतप । कोऽनुशासिष्यति पुनस्ताते लोकान्तरे गते ॥ १२ ॥
 पुरा प्रेक्ष्य सुवृत्तं मां पिता यान्याह सान्त्वयन् । वाक्यानि तानि श्रोष्यामि कुतः कर्णसुखान्यहम् ॥ १३ ॥
 एवमुक्त्वाथ भरतं भार्यामभ्येत्य राघवः । उवाच शोकसंतप्तः पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ १४ ॥
 सीते मृतस्ते श्वशुरः पितृहीनोऽसि लक्ष्मण । भरतो दुःखमाचष्टे स्वर्गंति पृथिवीपतेः ॥ १५ ॥
 ततो बहुगुणं तेषां बाष्पं नेत्रेष्वजायत । तथा ब्रुवति काकुत्स्थे कुमारानां यशस्विनाम् ॥ १६ ॥
 ततस्ते भ्रातरः सर्वे भृशमाश्वस्य दुःखितम् । अब्रुवज्जगतीभर्तुः क्रियतामुदकं पितुः ॥ १७ ॥
 सा सीता स्वर्गंति श्रुत्वा श्वशुरं तं महानृपम् । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां न शशकेक्षितुं प्रियम् ॥ १८ ॥
 सान्त्वयित्वा तु तां रामो रूदतीं जनकात्मजाम् । उवाच लक्ष्मणं तत्र दुःखितो दुःखितं वचः ॥ १९ ॥

ग्यलभ्यां गतिं ताते गते सति अयोध्यायां किं करिष्यामि राजवरादीनां तामयोध्यां कः पालयिष्यति ॥ ८ ॥

गो० टी०—किमिति । दिष्टां कालकल्पितम् 'कालो दिष्टोऽप्यनेहापि' इत्यमरः । यद्वा दिष्टां 'दैवकल्पिताम्' 'दैवं दिष्टं भागधेयम्' इत्यमरः । राजवरात् तृतीयायें पञ्चमी । पाठान्तरं किं करिष्यामीत्यस्य भावमुद्धाटयति—राजवरेति राजवराधीनां तद्रक्षणधीनामित्यर्थः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—दुर्जातेन वृथाजन्मना ॥ ९ ॥

रा० टी०—किमिति । दुर्जातेन दुःखेन पितृकर्तृकाति-यागादिना जातं जनिर्यस्य तेन मया महात्मनस्तस्य पितुः किं कार्यम् । यः पिता मम शोकेन अमृतः लोकान्तरगमनकर्तृत्वेन मृतसदृशः सः मया न संस्कृतः यात्राकाले मत्कर्तृकसंस्कारं न प्राप्तः ॥ ९ ॥

गो० टी०—पितृमरणहेतुभूतत्वात्तत्संस्काराद्युपयोगाच्चात्मानं विगर्हते—किं नु तस्येति ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—सत्कृतः संस्कारकर्मणा पूजितः ॥ १० ॥

रा० टी०—अहो इति । शत्रुघ्नेन सहितेन येन त्वया सर्वेषु प्रेतकृत्येषु प्रेतेषु लोकान्तरं गतेषु यानि कृत्यानि पुत्रैः कर्तव्यानि तेषु राजा सत्कृतः स त्वं धन्योऽसि ॥ १० ॥

गो० टी०—अहो इति । अनघ पुत्रमन्ये तु कर्मणी-त्युक्तपितृसंस्काररूपभाग्यविघटकपापरहित ! अहं हि तादृश-पापवानिति भावः । येन कारणेन त्वया शत्रुघ्नेन च सर्वेषु प्रेतकृत्येषु प्राप्तेषु राजा सत्कृतः ॥ १० ॥

११] ति० टी०—निष्प्रधानां प्रधानहीनामत एवानेकायां बहुनायकाम् । अत्रोभयत्र हेतुः नरेन्द्रेण विना कृतमिति ॥ ११ ॥

रा० टी०—निरिति । नरेन्द्रेण विनाकृततामत एव निष्प्रधानां प्रधानरहितामत एव अनेकायां स्वास्थ्यरहितामयोध्यां गन्तुं निवृत्तवनवासोऽपि नोत्सहे ॥ ११ ॥

गो० टी०—निष्प्रधानामिति । एकायां अनाकुला

'अनाकुलेऽपि चैकाग्रः' इत्यमरः । सा न भवतीत्यनेकाया तामाकुलमिति यावत् ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—अनुशासिष्यति हिताहितविषयप्रदति-निवृत्ती कारयिष्यति ॥ १२ ॥

रा० टी०—समाप्तेति । ताते लोकान्तरं गते सति समा-प्तवनवासं मामयोध्यायां कः अनुशासिष्यति ॥ १२ ॥

गो० टी०—समाप्तवनवासमिति । शासिष्यति कार्येषु नियोक्ष्यतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—सुवृत्तं शोभननियोगाचरणम् । कुतः पुरुषात् ॥ १३ ॥

रा० टी०—पुरेति । सुवृत्तं शोभनवृत्तिमन्तं मां प्रेक्ष्य सान्त्वयन् शान्तिं शिष्यन् सन् कर्णसुखानि यानि वाक्यानि पिता आह तानि पुनः कुतः कस्मात् श्रोष्यामि ॥ १३ ॥

गो० टी०—पुरेति । सुवृत्तं शोभनं नियोगाचरणरूपं वृत्तं यस्य तं कुतः कस्मात्पुरुषात् ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—अभ्येत्याभिमुखो भूत्वा ॥ १४ ॥

रा० टी०—एवमिति । भरत एवमुक्त्वा भार्यामभ्येत्य अभिमुखो भूत्वा शोकसंतप्तो राघवो रामः उवाच ॥ १४ ॥

गो० टी०—एवमिति । अभ्येत्य अभिमुखो भूत्वा । सीते इति । दुःखमित्येतत् क्रियाविशेषणम् इत्युवाचेति पूर्वोपान्वयः ॥ १४—१६ ॥

१५—१६] ति० टी०—स्वर्गतिरूपं दुःखम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—सीते इति । हे सीते ! ते श्वशुरः अमृतो लोकान्तरगमनकर्तृत्वेन मृतसदृशः हे लक्ष्मण ! त्वं पितृहीनोऽसि । तज्ज्ञापकहेतुमाह पृथिवीपतेः स्वर्गंति भरतः दुःखं यथा भवति तथा आचष्टे कथयति ॥ १६ ॥

रा० टी०—तत इति । काकुत्स्थे रामे तथा ब्रुवति सति कुमारानामेषां लक्ष्मणादीनां नेत्रेषु बहुगुणमत्यधिकं बाष्प-मश्रु अजायत ॥ १६ ॥

१७—१९] ति० टी०—क्रियतामित्यब्रुवन् ॥ १७—१९ ॥

१ मया चापि नेति गो. पाठः । २ लोकान्तरमिति गो. रा. पाठः । ३ पित्रेति गो. पाठः । ४ स्वर्गंति पृथिवीपतिमिति गो. पाठः । ५ बाष्प इति गो. पाठः । ६ श्वशुरं श्रुत्वा स्वर्गलोकात्तमिति गो. रा. पाठः । ७ अशत्रुनेत्रिर्दुःखं पीतमिति गो. पाठः । ८ रुदन्तीमिति गो. पाठः ।

आनयेद्भुदिपिण्याकं चीरमाहर चोत्तरम् । जलक्रियार्थं तातस्य गमिष्यामि महात्मनः ॥ २० ॥
 सीता पुरस्ताद्ब्रजतु त्वमेनामभितो ब्रज । अहं पश्चाद्गमिष्यामि गतिर्ह्येषा सुदारुणा ॥ २१ ॥
 ततो नित्यानुगस्तेषां विदितात्मा महामतिः । मृदुर्दान्तश्च कान्तश्च रामे च दृढभक्तिमान् ॥ २२ ॥
 सुमन्त्रस्तैर्नृपसुतैः सार्धमाश्वास्य राघवम् । अवतारयद्दालम्ब्य नदीं मन्दाकिनीं शिवाम् ॥ २३ ॥
 ते सुतीर्थी ततः कृच्छ्रादुपगम्य यशस्विनः । नदीं मन्दाकिनीं रम्यां सदा पुष्पितकाननम् ॥ २४ ॥
 शीघ्रस्रोतसमासाद्य तीर्थं शिवमकर्दमम् । सिपिचुस्तूदकं राज्ञे तैतः एतद्भवत्विति ॥ २५ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः रामोक्तिश्रवणानन्तरं सर्वे आतरः भृशमत्यन्तं राघवं राममाश्वास्य पितुः उदकसुदक-क्रिया क्रियतामित्यब्रुवन् ॥ १७ ॥

रा० टी०—सेति । नृपं श्वशुरं स्वर्गलोकगतं स्वः स्वर्गे गीयते स्तूयते इति स्वर्गः स एव लोको प्रकटसाकेतस्तं गतं प्राप्तं श्रुत्वा अश्रुपूर्णाभ्यां नेत्राभ्यां प्रियं पतिम् ईक्षितुं द्रष्टुं न शक्यः ॥ १८ ॥

रा० टी०—सान्त्वयित्वेति । रुदतीं तां जनकात्मजां सान्त्वयित्वा दुःखितो रामः दुःखितं वचः लक्ष्मणमुवाच । दुःखितमिति लक्ष्मणविशेषणं वा ॥ १९ ॥

गो० टी०—तत इति । क्रियतामित्यवेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १७-१९ ॥

२०] ति० टी०—इद्भुदिपिण्याकं तपस्विभोज्यतापस-तरुलपिण्याकम् अनिःसारितैलं पिष्ट्वा चूर्णीकृतमिडुदी-बीजमत्र पिण्याकत्वेनोपचर्यते निःसारितसारस्य तस्य निपि-दत्वाद् । उत्तरसुतमं नवीनं चीरम् ॥ २० ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—आनयेति । इद्भुदिपिण्याकं तापसोपभोग्येद्भुदिकलसारांशसुत्तरं चीरं च आनय महात्मन-स्तातस्य जलक्रियार्थं गमिष्यामि ॥ २० ॥

गो० टी०—आनयेति । इद्भुदिपिण्याकं तपस्विभोज्यं तापसतरुबीजपिण्याकम् अनिःसारितैलं पिष्ट्वा चूर्णीकृत्य पिण्डीकृतमिडुदीबीजमेव पिण्याकत्वेनोपचर्यते 'इद्भुदी ताप-सतरुः' इत्यमरः । चीरं वास उदकदानार्थम् । पाठभेदः चीरं ज्ञानार्थं परिधानम् उत्तरम् उत्तरीयं च ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—अभितः पश्चात् । एषा गतिः सुदारुणा शोकादिकालिनी । तदुक्तम्—'सर्वे कनिष्ठप्रथमा इतरे तु जियोऽप्रतः' इत्याशौचज्ञानप्रकरणे ॥ २१ ॥

रा० टी०—गमनप्रकारं बोधयन्नाह—सीतेति । पुरस्ताद् अग्रे सीता ब्रजतु एनां सीतामभितः समीपतः पश्चादित्यर्थः, त्वं ब्रज पश्चादहं गमिष्यामि हि यतः एषा गतिर्गमनं सुदारुणा शोकहेतुत्वेन कूरा । तथा च सूत्रम् 'सर्वे कनिष्ठप्रथमादुपूर्वा इतरे तु जियोऽप्रतः' इति ॥ २१ ॥

गो० टी०—सीतेति । अभितः पश्चात् "अभितः परितः—

इत्यादिना एनामिति द्वितीया सुदारुणा सुतरां दुःसहा गतिः दुःखिनां गतिः एषा हि ज्ञानार्थं जीवालयुरःसरा ख-ल्वित्यर्थः । तथा च सूत्रम् 'सर्वे कनिष्ठप्रथमा अनुपूर्वं इतरे जि-योऽग्रे' इति ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—नित्यानुगः कुलक्रमादागतानुचरः । विदितात्मा ज्ञातात्मस्वरूपः । तेषां कुमारानाम् ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—अवतारयद्वातारयत् ॥ २३ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः रामोक्तिश्रवणानन्तरं तेषां इक्ष्वाकुणां नित्यानुगः नित्यानुचरः विदितात्मा विदितः प्रख्यातः आत्मा स्वरूपं यस्य सः मृदुः सरलस्वभावः दान्तः नियमितो-भयकरणः कान्तस्तेजस्वी रामे दृढभक्तिर्मात्रं सुमन्त्रः नृपसुतै-र्भरतादिभिः सह राघवं रामम् आश्वास्य आलम्ब्य रामबाहुं गृहीत्वेत्यर्थः, शिवां नित्यकल्याणस्वरूपां मन्दाकिनीमुद्दिश्य अवतारयत् अवातारयत् । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २२ ॥ २३ ॥

गो० टी०—तत इति । नित्यानुगः कुलक्रमादागतानुचरः विदितात्मा ज्ञातात्मस्वरूपः ॥ २२ ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—ते सीतादयः ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—अकर्दमं तीर्थमवतारमार्गम् । ततं एतद्भवत्वित्युच्चार्य सिपिचुर्ददुः । ततैत्येतत्पितुर्नामगोत्ररूपोपलक्षणं बोध्यम् । संबोधने प्लुतकरणादसंधिः । केचित्तु—ततैत्युक्तौ नामाद्युच्चारणस्य न प्रयोजनमस्मादेवाचारादित्याहुः ॥ २५ ॥

रा० टी०—ते इति । सुतीर्थाः शोभनज्ञानमार्गविशिष्टां शीघ्रस्रोतसं शीघ्रप्रवाहवतीं मन्दाकिनीं नदीं यशस्विनस्ते सीताप्रभृतयः कृच्छ्रादुपगम्य प्राप्य तत्र अकर्दमं कर्दमरहितं शिवं कल्याणप्रदं तीर्थम् ऋषिभिः सेवितम् उदकमासाद्य गृही-त्वेत्यर्थः, तत हे तात ! एतज्जलं भवतु त्वत्सन्निधौ तिष्ठतु इति-वचनेन सिपिचुः । ततेति नामगोत्रयोरप्युपलक्षणमिति न न्यूनता । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २४ ॥ २५ ॥

गो० टी०—ते इति । ते सीतालक्ष्मणरामाः जियोऽपि उदकं दिशन्तीति शाखसिद्धम् । शीघ्रस्रोतसं नदीमुपागम्य अकर्दमं तीर्थम् अवतारप्रदेशमासाद्य तत हे तात ! ते तुभ्यमे-तद्भवत्वित्युच्चार्य उदकं सिपिचुः ददुरित्यर्थः । ज्ञानमार्गसिद्धं सीतायाः ज्ञानमात्रेऽन्वयो वा । कृच्छ्रादित्यनेन तेषां दुःखान्ति-शयात् स्वलितगमनमुच्यते, सुतीर्थमित्यनेन पुण्यतीर्थत्वमुच्य-

प्रगृह्य तु महीपालो जैलापूरितमञ्जलिम् । दिशं याम्यामभिमुखो रुदन्वचनमब्रवीत् ॥ २६ ॥
 एतत्ते राजशार्दूल विमलं तोयमक्षयम् । पितृलोकागतस्याद्य महत्तमुपतिष्ठतु ॥ २७ ॥
 ततो मन्दाकिनीतीरं प्रत्युत्तीर्य स राघवः । पितृश्चकार तेजस्वी निर्वापं भ्रातृभिः सह ॥ २८ ॥
 ऐङ्गुदं वैदरैर्मिश्रं पिण्याकं दर्भसंस्तरे । न्यस्य रामः सुदुःखार्तो रुदन्वचनमब्रवीत् ॥ २९ ॥
 इदं भुङ्क्ष्व महाराज प्रीतो यदशना वयम् । यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः ॥ ३० ॥
 ततस्तेनैव मार्गेण प्रत्युत्तीर्य सैरित्तात् । आरुरोह नरव्याघ्रो रम्यसानुं महीधरम् ॥ ३१ ॥
 ततः पर्णकुटीद्वारमासाद्य जगतीपतिः । परिजग्राह पाणिभ्यामुभौ भरतलक्ष्मणौ ॥ ३२ ॥
 तेषां तु रुदतां शब्दात्प्रातिशब्दोऽभवद्गिरौ । भ्रातृणां सह वैदेह्या सिंहानां नर्दतामिव ॥ ३३ ॥

कम्, उपगम्येत्यनेन नदीतीरेऽपि कंचित्कालं रोदनाचार उक्तः, यशस्विन इत्यनेन शास्त्रानतिक्रम उक्तः, रम्यामित्यनेन दुःख-
 शान्तिहेतुत्वञ्चकं, पुष्पितकाननामित्यनेन उदकदानसमाप्तिपर्य-
 न्तमनातपत्वञ्चकं, शीघ्रस्रोतसमित्यनेन ज्ञानकाले स्रोतोऽभिमुख-
 त्वञ्चकं, शिवं शृङ्गम् अकर्दमं तीर्थमासायेत्यनेन तीरे सेचन-
 श्रुक् ॥ २४ ॥ २५ ॥

२६-२७] ति० टी०-एतदेव विवृणोति-प्रगृह्येति ।
 याम्यां दक्षिणाम् । यत्वाधुनिकनिबन्धेषु सुमन्तुनाम्ना लिखितं
 वचनं क्षत्रियाणामुदङ्मुखजलदानबोधकं तन्निर्मूलम् एतदा-
 चारविरोधात् निकृष्टक्षत्रियपरं वा । रुदन्नित्यनेन पित्रादि-
 विषये रोदने न निषेध इति सूचितम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

रा० टी०-प्रगृह्येति । महीपालो रामोऽब्रवीत् ॥ २६ ॥

गो० टी०-दानप्रकारमाह-प्रगृह्येत्यादिना ॥ २६ ॥

रा० टी०-तदाकारमाह-एतदिति । अक्षयं ध्वंसाप्रति-
 योगि एतत् महत्तं ते तव उपतिष्ठतु ॥ २७ ॥

गो० टी०-दानमन्त्रमाह-एतदित्यादिना ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०-प्रत्युत्तीर्य तीरमागत्य निर्वापं चकार
 पिण्डं ददौ । न च यदाकदाचित्पितुर्मरणश्रवणे पुत्रस्य दशा-
 हाशौचतायाः स्मृतिपृक्तत्वेन कथं कृतक्रियस्य पितुः प्रथमदिन
 एव पिण्डदानमिति वाच्यम् तस्याः स्मृतेः क्षत्रियेतरविषय-
 त्वात्कलिविषयत्वाद्वा न दोषः ॥ २८ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः जलप्रदानानन्तरं भ्रातृभिः सह
 राघवो रामः मन्दाकिनीतीरं प्रत्युत्तीर्य समागत्य पितुर्निर्वापं
 पिण्डदानं चकार । न च पितृमरणश्रवणे दशाहाशौचस्य
 स्मृतिषु नियमितत्वात् श्रवणदिने एव पिण्डप्रदानादि-
 कमङ्गचितमिति वाच्यम्, अशौचस्य शरीरदाहविषयत्वेनादो-
 षात् । एवमधिकारिणिरूपणमपि विगतदेहविषयकमिति न
 भरतकर्तृकापिण्डदानस्याल्लपपत्तिः । राज्ञो यथा सशरीरगमनं
 तथाऽऽवोचाम । 'मन्दाकिनीतीरात्' इति भूषणपाठः तत्र
 तीरात् जलप्रदानदेशादित्यर्थः ॥ २८ ॥

गो० टी०-तत इति । भ्रातृभिः सह मन्दाकिनीतीरात्

प्रत्युत्तीर्य पितुर्निर्वापं पिण्डप्रदानं चकार मन्दाकिनीतीरात्स-
 मुत्तीर्यैत्युदकदानदेशात् किंचित्प्रदेशान्तरगमनवचनात् सपि-
 ण्डीकरणमेव कृतमित्यवगम्यते दशाहात्यये उदकदानं विना
 पिण्डदानस्याचोदितत्वात् उदकसेचनवत् कनिष्ठेन लक्ष्मणेन
 पिण्डदानाद्युक्तेश्च ॥ २८-३२ ॥

२९] ति० टी०-ऐङ्गुदमिङ्गुदीबीजसंबन्धि । वदरैर्वदरफलैः २९

रा० टी०-तत्प्रकारमाह-ऐङ्गुदमिति । वदरैः वदरफल-
 पिष्टैः मिश्रम् ऐङ्गुदम् इङ्गुदीफलसंबन्धि पिण्याकं पिष्टं दर्भ-
 संस्तरे कुशास्तरणे न्यस्य रामः अब्रवीत् ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०-ननु राज्ञे कथं पिण्याकापिण्डदानं तत्राह-
 यदशना इति । यदशना इत्यस्य तदशना अस्मत्पितर इति शेषः
 तत्र सामान्येनार्थान्तरन्यासमाह-यदन्न इति ॥ ३० ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-इदमिति । हे महाराज !
 यतो वयं यदशनाः यत् पिण्याकमेव अशनं येषामतः तत् इदं
 पिण्याकं भुङ्क्ष्व । ननु महाराजाय मद्यं कथमिदं ददासीत्यत
 आह-पुरुषः यदन्नः यदन्नस्यको भवति तस्य देवता अपि तदन्नाः
 भवन्ति । अक्षराधिक्यं छन्दसां वैलक्षण्ययोतनाय ॥ ३० ॥

३१-३२] ति० टी०-प्रत्युत्तीर्य परावृत्य ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः पिण्डदानानन्तरं तेन आगम-
 नसायकैर्नैव मार्गेण सरित्तात् प्रत्युत्तीर्य रम्यसानुं मनोहर-
 शिखरवन्तं महीधरं चित्रकूटमारुरोह ॥ ३१ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः आरोहणानन्तरं पर्णकुटीद्वार-
 मासाद्य प्राप्य पाणिभ्यामुभौ भरतलक्ष्मणौ परिजग्राह ग्रहणपू-
 र्वकं रोदनं चकार शत्रुघ्नस्य भरतेऽन्तर्भावात् पृथगुक्तिः ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०-प्रतिशब्दः प्रतिध्वनिः । 'प्रतिश्रुत्वा'
 इति पाठेऽन्यमेवार्थः ॥ ३३ ॥

रा० टी०-तेषामिति । नर्दतां सिंहानामिव वैदेह्या सह
 रुदतां भ्रातृणां प्रतिशब्दः प्रतिध्वनिः गिरौ अभवत् ॥ ३३ ॥

गो० टी०-तेषामिति । प्रतिश्रुत्कः प्रतिध्वनिः ॥ ३३ ॥

१ चेति गो. पाठः । २ जलपूरितमिति गो. पाठः । ३ तीरादिति गो. पाठः । ४ वदरमिश्रमिति गो. पाठः । ५ नदीति गो. पाठः । ६ बाह-
 ध्यामिति गो. पाठः । ७ सुक्तं इति गो. पाठः ।

महावलानां रुदतां कुर्वतामुदकं पितुः । विज्ञाय तुमुलं शब्दं त्रस्ता भरतसैनिकाः ॥ ३४ ॥
 अद्भुवंश्चापि रामेण भरतः संगतो ध्रुवम् । तेषामेव महाञ्जशब्दः शोचतां पितरं मृतम् ॥ ३५ ॥
 अथ वाहान्परित्यज्य तं सर्वेऽभिमुखाः स्वनम् । अप्येकमनसो जग्मुर्यथास्थानं प्रधाविताः ॥ ३६ ॥
 ह्यैरन्ये गजैरन्ये रथैरन्ये स्वलंकृतैः । सुकुमारास्तथैवान्ये पद्मिरेव नरा ययुः ॥ ३७ ॥
 अचिरप्रोषितं रामं चिरविप्रोषितं यथा । द्रष्टुकामो जनः सर्वो जगाम सहसाश्रमम् ॥ ३८ ॥
 भ्रातॄणां त्वरितास्ते तु द्रष्टुकामाः समागमम् । ययुर्वहुविधैर्यानैः खुरनेमिसमाकुलैः ॥ ३९ ॥
 सा भूमिर्वहुभिर्नै रथनेमिसमाहता । सुमोच तुमुलं शब्दं घोरिवाभ्रसमागमे ॥ ४० ॥
 तेन वित्रासिता नागाः करेणुपरिवारिताः । आवासयन्तो गन्धेन जग्मुरन्यद्वनं ततः ॥ ४१ ॥
 वराहमृगसिंहाश्च महिषाः स्रमरास्तथा । व्याघ्रगोकर्णगवया वित्रेसुः पृषतैः सह ॥ ४२ ॥

३४] ति० टी०—त्रस्ताः का विपत्प्रादुरभूदिति भीताः ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०—ततो निश्चित्याध्रुवमिति ॥ ३५ ॥

रा० टी०—महावलानामिति । पितुः उदकं कुर्वतां रुदतां महावलानां तुमुलं शब्दं विज्ञाय त्रस्ताः भरतसैनिकाः भरतः रामेण ध्रुवं संगतः संमिलितः मृतं मृतसदृशं पितरं शोचतां तेषां रामादीनामेव महान् शब्द इत्यब्रुवन् । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

गो० टी०—महावलानामित्यादि । श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । त्रस्ताः किं भविष्यतीति धिया उद्विग्नाः, उद्वेगानन्तरं निश्चित्य वदन्ति स्मेत्याह—अद्भुवञ्चित्यादिना । मृतं पितरसदृश्येति शेषः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

३६] ति० टी०—स्वनमभिमुखाः स्वनोत्पत्तिदिशमभिमुखाः यथास्थानं यथोचितं प्रधावितास्त्वरिता गच्छन्ति स्म ॥ ३६ ॥

रा० टी०—अथेति । अथ प्रतिध्वनिश्रवणानन्तरमेकमनसः समानहृदयाः सर्वे सैनिकाः वाहान् परित्यज्य स्वनं प्रातध्वनिमभिमुखाः सन्तः यथास्थानं यथोचितं प्रधाविताः सन्तः जग्मुः ॥ ३६ ॥

गो० टी०—अथेति । स्वनमभिमुखाः स्वनोत्पत्तिदिशिभिमुखा इत्यर्थः । यथास्थानं शब्दोत्पत्तिप्रदेशमनतिक्रम्य प्रधाविताः शीघ्रगतियुक्ताः ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०—कैस्तत्राह—ह्यैरित्यादि । सुकुमारा इति पूर्वान्वयि । अन्ये तेभ्यो मित्राः ॥ ३७ ॥

रा० टी०—ह्यैरिति । अन्ये सुकुमाराः हयादिभिर्न्ययः अन्ये पद्मिरेव ययुः ॥ ३७ ॥

गो० टी०—ह्यैरिति । सुकुमारा इति ह्यैरित्यादिभिर्कृताणां त्रयाणां विशेषणं सुकुमारत्वाभावे दुःखितं रामं प्रति पद्मयामेव गन्तव्यत्वात् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

३८] ति० टी०—आश्रममिति पदम् ॥ ३८ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—अचिरेति । अचिरप्रोपि-

तमल्पकालकप्रवासविशिष्टं रामं चिरविप्रोषितमिव द्रष्टुकामः सर्वो जनः जगाम ॥ ३८ ॥

३९] ति० टी०—खुरसमाकुल्यानाः पश्चादयः, नेमिसमाकुलानि रथशकटादीनि ॥ ३९ ॥

रा० टी०—सयानगमनकर्तॄणां दृष्टमाह—भ्रातॄणामिति । भ्रातॄणां रामादीनां समागमं परस्परं संमेलनं द्रष्टुकामास्ते बहवो भरतसैनिकाः खुरनेमिसमाकुलैः खुरसमाकुलाः अश्वादयः नेमिसमाकुलाः रथादयः तैर्विविधैर्यानैः त्वरिताः सन्तो ययुः ३९

गो० टी०—भ्रातॄणामिति । एषां यानैर्गमनं दर्शनत्वरया ययुर्वहुविधैर्यानैः 'खुरनेमिसमाहता' इति पाठः । 'ययुर्वहुविधैर्युक्तैः' इति पाठे युक्तैः सज्जैः यानैरिति शेषः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

४०] ति० टी०—समाहता अभिहता आक्रान्तेति यावत् ॥ ४० ॥

रा० टी०—सेति । बहुभिर्यानैरुपलक्षिता अत एव खुरनेमिसमाहता सा भरतसेनाधिष्ठिता भूमिः अत्र समागमे घोरिव तुमुलं शब्दं सुमोच चकार ॥ ४० ॥

४१] ति० टी०—तेन शब्देन, गन्धेनावासयन्तो मदगन्धेन दिङ्मुखानि स्रभीकुर्वन्तः ॥ ४१ ॥

रा० टी०—तेनेति । तेन तुमुलशब्देन वित्रासिताः करेणुभिः हस्तिनीभिः परिवारिता युक्ताः नागाः गजाः गन्धेन स्वच्छुतमदजनितामोदेन आवासयन्तः सन्तः ततस्तस्माद्गनादन्यद्वनं जग्मुः ॥ ४१ ॥

गो० टी०—तेनेति । आवासयन्तः मदगन्धेनावासयन्तः एतेन वनगजानामपि रामदर्शनहर्षो व्योत्यते ॥ ४१ ॥

४२] ति० टी०—गोकर्णसृमरौ मृगविशेषौ ॥ ४२ ॥

रा० टी०—चराहेति । वराहादयः वित्रेसुः तत्र सृमरगोकर्णौ मृगविशेषौ ॥ ४२ ॥

गो० टी०—चराहेति । गोकर्णः गोरिव कर्णो यस्य स गोकर्णः महापृष्ठविशेषः ॥ ४२ ॥

१ वासानिति गो. पाठः । २ तत्रेति गो. पाठः । ३ खुरेति गो. पाठः । ४ वृक संघाश्चेति गो. पाठः । ५ सर्पवानरा इति गो. पाठः ।

रथाहहंसानत्यूहाः पुत्राः कारण्डवाः परे । तथा पुंस्कोकिलाः क्रौञ्चा विसंज्ञा भेजिरे दिशः ४३ ॥
 तेन शब्देन वित्रस्तैराकाशं पक्षिभिर्वृतम् । मनुष्यैरावृता भूमिरुभयं प्रवभौ तदा ॥ ४४ ॥
 ततस्तं पुरुषव्याघ्रं यशस्विनमैकलम्पम् । आसीनं स्थण्डिले रामं ददर्श सहसा जनः ॥ ४५ ॥
 विगर्हमाणः कैकेयीं मन्थरासहितामपि । अभिगम्य जनो रामं बाष्पपूर्णमुखोऽभवत् ॥ ४६ ॥
 तान्नरान्बाष्पपूर्णाक्षान्समीक्ष्याथ सुदुःखितान् । पर्यष्वजत धर्मज्ञः पितृवन्मातृवच्च सः ॥ ४७ ॥
 स तत्र कांश्चित्परिष्वजे नरान्नरांश्च केचित्तु तमभ्यवादयन् ।

चकार सर्वान्सवयस्यवान्धवान्यथार्हमासाद्य तदा नृपात्मजः ॥ ४८ ॥

ततः स तेषां रुदतां महात्मनां भुवं च खं चानुविनोदयन्स्वनः ।

गुहागिरीणां च दिशश्च संततं मृदङ्गघोषप्रतिमो विशुश्रुवे ॥ ४९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

चतुरुत्तरशततमः सर्गः ।

कौसल्यादिद्युतो वसिष्ठो रामाश्रमं प्रतस्ये । मध्येमार्गमनुगङ्गातीरं दक्षिणाग्रदग्धेऽपि दशरथाय रामन्यस्तमिह्नुदिपिण्याकं सप-
 त्नीभ्यः प्रददर्थं कौसल्या राजानं परिशोचति । आश्रमगताः कौसल्यादयो रामं ददृशुः । रामलक्ष्मणौ तत्पादावभ्यवादयताम् । स्वपादा-
 भिवादिनीं सीतां कौसल्या परिशोचति । वसिष्ठचरणावभिवाद्य रामः समुपाविशत् । मन्त्रियुतो भरतोऽपि तत्समीप उपाविशत् ।

वसिष्ठः पुरतः कृत्वा दारान्दशरथस्य च । अभिचक्राम तं देशं रामदर्शनतर्पितः ॥ १ ॥

४३-४६] ति० टी०-रथाह्वश्चक्रवाकः, नत्यूहो जलकु-
 कुटः, पुत्रा बकविशेषाः ॥ ४३-४६ ॥

रा० टी०-रथाह्वेति । रथाह्वः चक्रवाकः, नत्यूहः जल-
 कुकुटः, पुत्राः स्थूलबकविशेषाः ॥ ४३ ॥

रा० टी०-तेनेति । तेन शब्देन वित्रस्तैस्त्रासविशिष्टैः
 पक्षिभिः आकाशं वृतं मनुष्यैर्भूमिरावृता इति हेतोः उभयं
 प्रवभौ ॥ ४४ ॥

रा० टी०-तत इति । अकलम्पं कलम्पनिवर्तकं स्थण्डिले
 आसीनं रामं जनः ददर्श ॥ ४५ ॥

गो० टी०-रथाह्वेति । नत्यूहाः जलरङ्गवः 'नत्यूहो जल-
 रङ्गुः स्यात्' इति हलायुधः । पुत्राः स्थूलबकविशेषाः ॥ ४३-४६ ॥

रा० टी०-विगर्हमाण इति । मन्थरासहितां कैकेयीं
 विगर्हमाणः जनः राममभिगम्य रामसंमुखं प्राप्य बाष्पपूर्ण-
 मुखोऽभवत् । अत्र विगर्हणं शिखी नष्ट इत्यादाविव विशेषणांशे
 पर्यवसन्नमत एवोत्तरत्र रामालिङ्गनं संगच्छते ॥ ४६ ॥

गो० टी०-विगर्हमाण इति । सहितः अन्योन्य-
 संगतः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

४७] ति० टी०-पर्यष्वजत परिष्वङ्गयोग्यानिति शेषः ॥ ४७ ॥

रा० टी०-तानिति । तानागतान् सुदुःखितान् नरान्
 समीक्ष्य धर्मज्ञो रामः पर्यष्वजत ॥ ४७ ॥

४८] ति० टी०-तदेवाह-स तत्रेति ॥ ४८ ॥

रा० टी०-स इति । स रामः तत्र तस्मिन् समये कां-
 श्चिन्नरान् परिष्वजे केचिन्नरास्तु तं राममभ्यवादयन् तदा
 तस्मिन् समये नृपात्मजो रामः सर्वान् समासाद्य प्राप्य
 यथाहं यथोचितसत्कारं चकार ॥ ४८ ॥

गो० टी०-स इति । चकार संमानमिति शेषः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरवाख्याने-
 ऽथोऽध्याकाण्डव्याख्याने त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

४९] ति० टी०-अनुविनादयन्प्रतिध्वनयन् ॥ ४९ ॥

अत्र कतकरीत्या श्लोकद्वयं गतम् ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

रा० टी०-तत इति । तेषां समागतानां रुदतां महा-
 त्मनामथोऽध्यावासिनां स्वनः भ्वादिकमनुविनादयन् सन् मृद-
 ङ्गघोषप्रतिमः मृदङ्गघोषसदृशः विशुश्रुवे श्रवणविषयीभूतो
 बभूव ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामयणशिरोम-
 णावयोऽध्याकाण्डे बधिकशततमः सर्गः ॥ १०२ ॥

१] ति० टी०-दशरथस्य दारानित्यन्वयः । तर्पितः
 सामिलापः ॥ १ ॥

रा० टी०-राममात्तृणां वृत्तान्तं वर्णयन्नाह-वशिष्ट इ-

१ रथाह्वसाह्व नत्यूहा हंसाः कारण्डवाः पुत्रा इति गो. पाठः । २ आर्द्धममिति गो. पाठः । ३ सहितो मन्थरासहिता इति गो. पाठः । ४ स
 तत्रेति गो. पाठः । ५ विनादयन्निति गो. पाठः । ६ प्रभुश्रुवे इति गो. पाठः । ७ कर्षित इति रा. पाठः ।

राजपत्न्यश्च गच्छन्त्यो मन्दं मन्दाकिनीं प्रति । ददृशुस्तत्र तत्तीर्थं रामलक्ष्मणसेवितम् ॥ २ ॥
 कौसल्या बाष्पपूर्णं मुखेन परिशुष्यता । सुमित्रामब्रवीद्दीनां याश्चान्या राजयोषितः ॥ ३ ॥
 इदं तेषामनाथानां क्षिष्टमक्षिष्टकर्मणाम् । वने प्राक्कलनं तीर्थं ये ते निर्विषयीकृताः ॥ ४ ॥
 इतः सुमित्रे पुत्रस्ते सदा जलमतन्द्रितः । स्वयं हरति सौमित्रिर्मम पुत्रस्य कारणात् ॥ ५ ॥
 जघन्यमपि ते पुत्रः कृतवान्न तु गर्हितः । भ्रातुर्यदर्थरहितं सर्वं तर्द्धितं गुणैः ॥ ६ ॥
 अद्यायमपि ते पुत्रः क्लेशानामतथोचितः । नीचानर्थसमाचारं सज्जं कर्म प्रमुञ्चतु ॥ ७ ॥

त्यादिभिः । रामदर्शनतर्पितः वसिष्ठः दशरथस्य दारान् पुरतः
 अग्रे कृत्वा तं रामाधिष्ठितं देशमभिचक्राम ययौ ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ मातृसमागमस्तुत्तरशततमे—वसिष्ठ इति ।
 रामदर्शनतर्पितः रामदर्शने संजाताभिलाषः ‘कामोऽभिलाषस्तर्प’
 इत्यमरः ॥ १-३ ॥

२-३] ति० टी०—तीर्थमवतारमार्गम् ॥ २ ॥ ३ ॥

रा० टी०—राजपत्न्य इति । तत्र तस्मिन् समये गच्छ-
 न्त्यो राजपत्न्यः मन्दाकिनीं प्रति मन्दाकिनीसमीपे राम-
 लक्ष्मणसेवितं तीर्थं ज्ञानादियोग्यं घट्टं ददृशुः ॥ २ ॥

रा० टी०—कौसल्येति । बाष्पपूर्णं परिशुष्यता मुखेन
 उपलक्षिता कौसल्या सुमित्रामन्याश्च राजयोषितः अब्रवीत् ॥ ३ ॥

४-५] ति० टी०—ये ते प्रसिद्धा रामादयो निर्विषयीकृता
 राज्याभिष्काशितास्तेषां वने वसताम् । प्राक्कलनम् बहुव्री-
 हीरयम् । प्रथमपरिग्रहवत् । तीर्थं पुण्यतीर्थम् । गङ्गायमुना-
 परपारभवमिदमेव । ‘प्राक्कलनम्’ इति पाठ आधुनिककल्पितः
 नापि तत्रार्थसामञ्जस्यमिति कतकः । ‘तत्रापि’ पाठे प्राक्प-
 रिगृहीतमिति शेषः, प्राक्परिगृहीतं तीर्थं जलानयनादिव्यहारो-
 पयोगी मार्गः । इदमेवेति केवलं निश्चितमित्यर्थो वक्तुं शक्यः ।
 ‘केवलं निश्चिते क्लीवं वाच्यवचैककृत्स्नयोः’ इति ॥ ४ ॥ ५ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—इदमिति । ये रामादयो
 निर्विषयीकृताः अयोध्यादेशरहितत्वं प्रापिताः अनाथानाम-
 क्षिष्टकर्मणां सरलस्वभावानां तेषाम् अन्ते विस्तृते वने प्राक्का-
 लनं प्राक् पूर्वं कालनं प्राप्तिसिन्नु तत्पौर्वकालिकप्राप्त्याश्रयी-
 भूतं क्षिष्टं दुर्गममिदं तीर्थं राजते इति शेषः । ‘प्राक्कलनम्’
 इति पाठ आधुनिककल्पितः नापि तत्रार्थसामञ्जस्यमिति क-
 तकः तत्रापि पाठे प्राक्परिगृहीतमिति शेषः, प्राक्परिगृहीतं
 तीर्थं जलानयनादिव्यहारोपयोगी मार्गः । इदमेवेति केवलं
 निश्चितमित्यर्थो वक्तुं शक्यः । ‘केवलं निश्चिते क्लीवं वाच्यवचैक-
 कृत्स्नयोः’ इति भट्टाः ॥ ४ ॥

रा० टी०—इत इति । हे सुमित्रे ! इतः अस्मादेव मार्गाद-
 तन्द्रितः तन्द्रारहितः सौमित्रिः मम पुत्रस्य कारणादेतोः स्वयं
 जलं हरति ॥ ५ ॥

गो० टी०—इदं तेषामिति । ते प्रसिद्धाः रामादयः ये
 प्राक् । निर्विषयीकृताः राज्याभिष्काशिताः वने तेषां क्षिष्टपुम-

र्द्धितम् इदं तीर्थमवतरणं केवलं निश्चितम् ‘केवलं निश्चिते क्लीवे
 वाच्यवचैककृत्स्नयोः’ इति वैजयन्ती ॥ ४ ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—जघन्यं हीनमपि जलाहरणादिकं ते
 पुत्रः कृतवानथाप्यसौ न गर्हितः । कुतस्तत्राह—गुणैर्ज्येष्ठत्वसौ-
 भ्रात्रधार्मिकत्वादिभिर्विशिष्टस्य भ्रातुर्यदर्थरहितं प्रयोजनरहितं
 तदेव गर्हितं भवति । तीर्थस्तु—भ्रातुर्यदर्थरहितं प्रयोजनसहि-
 तम् तद्गुणैः प्रयोजनैर्विहितं कल्पितं तत्सर्वगुणफलकमि-
 त्यर्थसहितम् । ‘विहितम्’ इति पाठं चाह ॥ ६ ॥

रा० टी०—जघन्यमिति । जघन्यं नीचोचितमपि जला-
 हरणादि कर्म कृतवान् ते पुत्रः नैव गर्हितः कैश्चिन्निन्दितः, तत्र
 हेतुः भ्रातुः अर्थरहितं यत् तदेव सर्वं गुणैः गुणवद्भिः गर्हितं
 निन्दितं भवति ॥ ६ ॥

गो० टी०—जघन्यमिति । जघन्यं हीनं जलाहरणादि
 कर्मकृतवानपि न गर्हितः । कुत इत्यत्राह—भ्रातुरिति । भ्रातु-
 र्ज्येष्ठभ्रातुः अर्थसहितं प्रयोजनसहितं यत्कर्म तत्सर्वगुणैर्विहितं
 ‘ज्येष्ठभ्राता पितृसमः’ इति वचनात् पितृश्रूपावत् गुणाय
 कल्पत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—क्लेशानामनुभूयमानानां तथा यथावदभव-
 शुचितो नेत्यतथोचितस्तेऽयं पुत्रो नीचाहो योऽनयो दुःखज-
 नकः समाचारोऽनुष्ठानं यस्मिंस्ततथा सज्जं प्रस्तुतं यथोक्तं कर्म
 शुञ्चतु । रामस्य प्रत्यावर्तिष्यमाणत्वादिति भावः । एकः
 शत्रुघ्नस्तु भरतसङ्गादेतत्कर्म न करोत्येतायमपि शुञ्चित्विति
 अपेरर्थः ॥ ७ ॥

रा० टी०—अद्येति । क्लेशानामतथोचितः क्लेशप्राप्त्ययोग्यः
 अयं ते पुत्रः अयं इदानीं सज्जं प्रसक्तं नीचानर्थसमाचारं
 नीचं नीचयोग्यमनर्थस्य प्रतिष्ठारूपार्थविरोधिनः स्वसेवायाः
 स्वेनैव करणस्य समाचारः प्राप्तिसिन्नुत्तत् कर्म प्रमुञ्चतु,
 एतेन रामोऽयोध्यां गमिष्यतीति सूचितम् । ‘नीचानर्थसमा-
 चारान्’ इति भूषणपाठः ॥ ७ ॥

गो० टी०—अद्यायमिति । क्लेशानामतथोचितः इदानीं
 यादृशक्लेशावभवस्तादृशक्लेशानामनुचितः ते अयं पुत्रः नीचान-
 र्थसमाचारं निरुद्धदुःखप्रचुरसमाचारसहितं सज्जम् उद्युक्तं कर्म
 अयं प्रमुञ्चत्वपि । अपिशब्दः संभावनायाम् ‘अपिः संभाव-
 नाप्रभगर्हाशङ्कासमुच्चये’ इति वैजयन्ती । भरतः अर्थनया रामेण

दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु सा ददर्श महीतले । पितुरिद्भुदिपिण्याकं न्यस्तमायतलोचना ॥ ८ ॥
 तं भूमौ पितुरार्तेन न्यस्तं रामेण वीक्ष्य सा । उवाच देवी कौसल्या सर्वा दशरथस्त्रियः ॥ ९ ॥
 इदमिक्ष्वाकुनाथस्य राघवस्य महात्मनः । राघवेण पितुर्दत्तं पश्यतैतद्यथाविधि ॥ १० ॥
 तस्य देवसमानस्य पार्थिवस्य महात्मनः । नैतदौपयिकं मन्ये भुक्तभोगस्य भोजनम् ॥ ११ ॥
 चतुरन्तां महीं भुक्त्वा महेन्द्रसदृशो भुवि । कथमिद्भुदिपिण्याकं स भुङ्क्ते वसुधाधिपः ॥ १२ ॥
 अतो दुःखतरं लोके न किञ्चित्प्रतिभाति मे । यत्र रामः पितुर्दद्यादिद्भुदीक्षोदमृद्धिमान् ॥ १३ ॥
 रामेणेद्भुदिपिण्याकं पितुर्दत्तं समीक्ष्य मे । कथं दुःखेन हृदयं न स्फोटति सहस्रधा ॥ १४ ॥
 श्रुतिस्तु खल्वियं सत्या लौकिकी प्रतिभाति मे । यदन्नः पुरुषो भवति तदन्नास्तस्य देवताः ॥ १५ ॥
 एवमार्ता सपत्न्यस्ता जग्मुराश्वस्य तां तदा । ददृशुश्चाश्रमे रामं स्वर्गच्युतमिवामरम् ॥ १६ ॥
 तं भोगैः संपरित्यक्तं रामं संप्रेक्ष्य मातरः । आर्ता मुमुचुरश्रूणि सस्वरं शोककशिताः ॥ १७ ॥
 तासां रामः समुत्थाय जग्राह चरणाभ्युजान् । मातृणां मनुजव्याघ्रः सर्वासां सत्यसंगरः ॥ १८ ॥

स्वराज्ये स्वीकृते लक्ष्मणस्य नीचकर्मप्रमोचनं संभवेदिति भावः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—न्यस्तं रामेण ॥ ८ ॥

रा० टी०—दक्षिणेति । महीतले पृथिव्यां दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु कुशेषु न्यस्तं संस्थापितमिद्भुदिपिण्याकमायतलोचना कौसल्या ददर्श ॥ ८ ॥

गो० टी०—दक्षिणाग्रेष्विति । पितुरिति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ ८—१० ॥

९—१०] ति० टी०—क्षियः प्रतीति शेषः ॥ ९ ॥ १० ॥

रा० टी०—तमिति । आर्तेन रामेण पितुः पित्रे भूमौ न्यस्तं विधिना संस्थापितं तं पिण्याकं वीक्ष्य सा कौसल्या देवी सर्वाः दशरथस्त्रिय उवाच ॥ ९ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—इदमिति । राघवस्य रघु-कुलप्रसूतस्य इक्ष्वाकुनाथस्य महात्मनः पितुः राघवेण रामेण यथाविधि दत्तमेतत्पिण्याकं पश्य ॥ १० ॥

११] ति० टी०—औपयिकञ्चित्तं न भवतीति मन्ये । तत्र हेतुः—भुक्तभोगस्येति भुक्ता भोगा येन तस्य ॥ ११ ॥

रा० टी०—तस्येति । भुक्तभोगस्य देवसमानस्य तस्य पार्थिवस्य औपयिकं युक्तं भोजनमेतत् पिण्याकं न मन्ये ॥ ११ ॥

गो० टी०—तस्येति । औपयिकं प्राप्तम् 'युक्तं स्यादुचितं न्याय्यं प्राप्तमौपयिकं तथा' इति हलायुधः ॥ ११ ॥ १२ ॥

१२] ति० टी०—चतुरन्तां चतुःसमुद्रावसानाम् ॥ १२ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—चतुरिति । चतुरन्तां चतुःसागरपर्यन्तां महीं भुक्त्वा संपाल्य महेन्द्रसदृशो वसुधाधिपो भुवि स्थितमिद्भुदिपिण्याकं कथं भुङ्क्ते ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—क्षोदं पिष्टम् ॥ १३ ॥

रा० टी०—तत्र इति । ऋद्धिमान् सकलसंपत्तिविशिष्टो

रामः यत्र यस्मिन् समये इद्भुदीक्षोदमिद्भुदीपिष्टं पितुर्दद्यात् तस्मिन् समये अत एतदानदर्शनजनितदुःखात् दुःखतरमधिकं दुःखं मे किञ्चिन्न प्रतिभाति ॥ १३ ॥

गो० टी०—अत इति । राज्यैश्वर्ययोग्यतया ऋद्धिमान् इत्युक्तिः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—न स्फोटति न स्फुटति न विशीर्णं भवति १४
 रा० टी०—रामेणेति । रामेण दत्तं पितुः पिण्याकं समीक्ष्य जातेन दुःखेन मे हृदयं सहस्रधा कथं न स्फोटति स्फुटति ॥ १४ ॥

गो० टी०—रामेणेति । स्फोटति स्फुटति ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—श्रुतिरित्याद्याश्चासनप्रकारः । सत्या सत्यार्था लौकिकी लोकविदिता लोकप्रसिद्धा ॥ १५ ॥

रा० टी०—श्रुतिरिति । 'यदन्नः यद्वश्यकः पुरुषो भवति तदन्नास्तद्वश्यकस्तस्य देवताः भवन्ति' इति लौकिकी लोक-प्रसिद्धा श्रुतिस्तु मे सत्या प्रतिभाति ॥ १५ ॥

गो० टी०—श्रुतिरिति । सत्या सत्यार्था लौकिकी लोक-विदिता लोकप्रसिद्धेति यावत् । देवता इति श्रुतिः सत्येत्य-न्वयः ॥ १५—१८ ॥

१६—१८] ति० टी०—एवं श्रुतिस्त्वित्यादिप्रकारेण १६—१८

रा० टी०—एवमिति । एवमार्ता दुःखितां तां कौसल्यां सपत्न्यः आश्वास्य जग्मुः आश्रमे पर्णशालायां स्वर्गच्युतममरं देवविशेषमिव रामं ददृशुश्च ॥ १६ ॥

रा० टी०—तमिति । भोगैः संपरित्यक्तं तं राममार्ता मातरः संप्रेक्ष्य सस्वरं यथा स्यात्तथा अश्रूणि मुमुचुः ॥ १७ ॥

रा० टी०—तासामिति । सत्यसंगरः सत्यप्रतिज्ञो राम-स्तासां स्वसमीपे प्राप्तानां मातृणां चरणाभ्युजान् चरणकम-लानि जपाह ॥ १८ ॥

ताः पाणिभिः सुखस्पर्शैर्मृद्वङ्गुलितलैः शुभैः । प्रममार्जु रजः पृष्ठाद्रामस्यायतलोचनाः ॥ १९ ॥
 सौमित्रिरपि ताः सर्वा मातृः संप्रेक्ष्य दुःखितः । अभ्यवादयदासक्तं शनै रामादनन्तरम् ॥ २० ॥
 यथा रामे तथा तस्मिन्सर्वा वृत्तिरे स्त्रियः । वृत्तिं दशरथाज्जाते लक्ष्मणे शुभलक्षणे ॥ २१ ॥
 सीतापि चरणास्तासामुपसंगृह्य दुःखिता । श्वश्रूणामश्रुपूर्णाक्षी संवभूवाग्रतः स्थिता ॥ २२ ॥
 तां परिष्वज्य दुःखार्ता माता दुहितरं यथा । वनवासकृतां दीनां कौसल्या वाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 'वैदेहराजन्यसुता स्नुषा दशरथस्य च । रामपत्नी कथं दुःखं संप्राप्ता विजने वने ॥ २४ ॥
 पद्ममातपसंतप्तं परिक्रिष्टमिवोत्पलम् । काञ्चनं रजसा ध्वस्तं क्लिष्टं चन्द्रमिवाम्बुदैः ॥ २५ ॥
 मुखं ते प्रेक्ष्य मां शोको दहत्यग्निरिवाश्रयम् । भृशं मनसि वैदेहि व्यसनारणिसंभवः ॥ २६ ॥
 श्रुवन्त्यामेवमार्तायां जनन्यां भरताग्रजः । पादावासाद्य जग्राह वसिष्ठस्य च राघवः ॥ २७ ॥
 पुरोहितस्याग्निसमस्य तस्य वै बृहस्पतेरिन्द्र इवामराधिपः ।
 प्रगृह्य पादौ सुसमृद्धतेजसः सहैव तेनोपविवेश राघवः ॥ २८ ॥
 ततो जघन्यं सहितैः स्वमन्त्रिभिः पुरप्रधानैश्च तथैव सैनिकैः ।
 जनेन धर्मज्ञतमेन धर्मवानुपोपविष्टो भरतस्तदाऽग्रजम् ॥ २९ ॥

१९] ति० टी०—पृष्ठापृष्ठदेशात् 'पृष्ठं तु चरमं तनोः' ॥ १९ ॥
 रा० टी०—ता इति । सुखः स्पर्शो येषां तैः मृद्वनि अङ्गुलि-
 तलानि येषां तैः शुभैः पाणिभिः आयतलोचनास्ता मातरः रा-
 मस्य पृष्ठापृष्ठप्रदेशाद्रजः धूर्त्वा प्रममार्जुः ॥ १९ ॥
 गो० टी०—ता इति । 'रामस्यायतलोचना' इति पाठः १९
 २०] ति० टी०—आसक्तम् भावे निष्ठा । जेहासङ्गोपेतम् २०
 रा० टी०—सौमित्रिरिति । मातृः संप्रेक्ष्य दुःखितः
 सौमित्रिः रामादनन्तरमासक्तमासक्तिविशिष्टं यथा भवति तथा
 शनैः अभ्यवादयत् ॥ २० ॥
 गो० टी०—सौमित्रिरपीति । असक्तम् अविरतम् 'अ-
 विरतमनवरतम् 'स्यादेकार्थमनारतमसक्तमपि' इति हलायुधः २०
 २१] ति० टी०—वृत्तिरे वर्तितवत्यः ॥ २१ ॥
 रा० टी०—यथेति । यथा रामे वृत्तिं पृष्ठात् रजोमार्जनादि
 वृत्तिरे चकुस्तथा दशरथाज्जाते अस्मिन् लक्ष्मणे वृत्तिरे ॥ २१ ॥
 गो० टी०—यथेति । वृत्तिरे चकुरित्यर्थः ॥ २१—२४ ॥
 २२] ति० टी०—उपसंगृह्य स्पृष्ट्वा ॥ २२ ॥
 रा० टी०—सीतेति । दुःखिता अश्रुपूर्णाक्षी सीतापि तासां
 श्वश्रूणां चरणान् उपसंगृह्य अग्रतः स्थिता संवभूव ॥ २२ ॥
 २३—२४] ति० टी०—वनेत्यादि । वनवासकृतदीनत्व-
 वतीमिति यावत् ॥ २३ ॥ २४ ॥
 रा० टी०—तामिति । वनवासे कृतं प्रयत्नो यस्यास्ता-
 मत एव दीनां क्षीणात्वेन प्रतीयमानां दुःखार्तां तां सीतां
 माता दुहितरमिव परिष्वज्य कौसल्या वाक्यमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—विदेहेति । विजने वने
 रामपत्नी दुःखं कथं संप्राप्ता अत्र कारणं न पश्याम
 इत्यर्थः ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—परिकृष्टं परिमृदितसुत्पलं रक्तोत्पलं
 ध्वस्तमभिभूतम् ॥ २५ ॥
 रा० टी०—पद्ममिति । आतपेन धर्मेण संतप्तं पद्ममिव
 परिकृष्टं मर्दितसुत्पलं रक्तकमलमिव रजसा ध्वस्तं पराभूतं
 व्याप्तमित्यर्थः 'काञ्चनमिव अम्बुदैः मेघैः क्लिष्टं चन्द्रमिव ते
 मुखं प्रेक्ष्य स्थितां मां व्यसनारणिसंभवः व्यसनेन संघर्षणेन
 विशिष्टा याऽरणिस्तस्मात्संभवो यस्य स वह्निः आश्रयम-
 रणमिव मनसि विद्यमानः शोको दहति । श्लोकद्वयमेका-
 न्वयि ॥ २५ ॥ २६ ॥
 गो० टी०—पद्ममित्यादि । ते मुखं प्रेक्ष्य स्थितामिति
 शेषः, मां मनसि स्थितः सन्निति शेषः, आश्रयमाश्रयभूतं
 काष्ठादिकम् ॥ २५—२८ ॥
 २६—२८] ति० टी०—ते मुखं प्रेक्ष्य स्थितामिति शेषः ।
 मनसि संक्रान्तो व्यसनारणिसंभवः शोकोऽग्निराश्रयं गृहमिव
 काष्ठानिव वा मां दहति । 'आश्रयम्' इति पाठेऽप्याशयो
 गृहमेव आश्रयतेऽत्रेति व्युत्पत्तेः ॥ २६—२८ ॥
 रा० टी०—श्रुवत्यामिति । जनन्यामेवं श्रुवत्यां सत्यां
 भरताग्रजो राघवो रामः आसाद्य वसिष्ठसमीपं प्राप्य वसि-
 ष्ठस्य पादौ जग्राह ॥ २७ ॥
 रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—पुरोहितस्येति । बृह-
 स्पतेः पादौ अमराधिप इन्द्र इव अग्निसमस्य पुरोहितस्य
 वशिष्ठस्य पादौ प्रगृह्य राघवो रामः तेन वशिष्ठेन सहैवोप-
 विवेश ॥ २८ ॥
 २९] ति० टी०—तत इति । वसिष्ठरामोपवेशनानन्तरं जघन्यं
 जघनभागं पृष्ठभागमाश्रितः सन्नुपोपविष्टो बभूवेत्यन्वयः ॥ २९ ॥

१ सेति गो. पाठः । २ कृशमिति गो. पाठः । ३ विदेहराजस्येति गो. पाठः । ४ निर्जने इति गो. पाठः । ५ श्रुवत्यामिति रा. पाठः ।
 ६ स इति गो. पाठः । ७ वै तदेति गो. पाठः । ८ सहैवेति गो. पाठः ।

उपोपविष्टस्तु तदातिवीर्यवांस्तपस्विवेषेण समीक्ष्य राघवम् ।

श्रिया ज्वलन्तं भरतः कृताञ्जलिर्यथा महेन्द्रः प्रयतः प्रजापतिम् ॥ ३० ॥

किमेष वाक्यं भरतोऽद्य राघवं प्रणम्य सत्कृत्य च साधु वक्ष्यति ।

इतीव तस्यार्यजनस्य तत्त्वतो बभूव कौतूहलमुत्तमं तदा ॥ ३१ ॥

स राघवः सत्यवृतिश्च लक्ष्मणो महानुभावो भरतश्च धार्मिकः ।

वृताः सुहृद्भिश्च विरेजिरेऽध्वरे यथा सदस्यैः सहितास्त्रयोऽग्रयः ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे चतुस्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ।

पित्रा मह्यं वितीर्णमपि राज्यमहं कैकेय्यनुमत्यैव तुभ्यं ददे तत्स्वीकारेण मामनुगृह्णीष्वेति भरतो राममभ्यर्थयते । रामवनगमने स्वात्मनो हेतुत्वमारोप्य बलवत्प्रताम्यन्तं भरतमाश्वास्य राज्यभारे नियोजयन् रामो बहुधावष्टभाति ।

ततः पुरुषसिंहानां वृत्तानां तैः सुहृद्गणैः । शोचतामेव रजनीं दुःखेन व्यत्यवर्तत ॥ १ ॥

रजन्यां सुप्रभातायां भ्रातरस्ते सुहृद्गताः । मन्दाकिन्यां हुतं जप्यं कृत्वा राममुपागमन् ॥ २ ॥

तूष्णीं ते समुपासीना न कश्चित्किंचिदब्रवीत् । भरतस्तु सुहृन्मध्ये रामं वचनमब्रवीत् ॥ ३ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः रामोपवेशनानन्तरं धर्मवान् स भरतः हितादिभिः सह जघन्यं निजदेशमवलोक्य तदाग्रजम-
ग्रजासनमुपोपविष्टः ॥ २९ ॥

गो० टी०—तत इति । ततो जघन्यं वसिष्ठरामोपवेशा-
दनन्तरमुपोपविष्टः “प्रसमुपोदः पादपूरणे” इति द्विर्वचनम् ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—उपोपविष्ट इत्यादि जनाभिप्रायाद्य-
भाषणम् ॥ ३० ॥

रा० टी०—उपोपविष्ट इति । उपोपविष्टः रामासनस-
मीपे स्थितः अतिवीर्यवान् भरतः राघवं रामं तपस्विवेषेण
वीक्ष्य प्रजापतिं प्रति महेन्द्र इव कृताञ्जलिर्बभूवेति शेषः ॥ ३० ॥

गो० टी०—उपोपविष्ट इति । कृताञ्जलिः अभूदिति शेषः ३०
३१] ति० टी०—किमिति । किं साधु वक्ष्यति वदि-
प्यतीति योजना ॥ ३१ ॥

रा० टी०—किमिति । राघवं प्रणम्य सत्कृत्य विष-
मानो भरतः अथ किं वक्ष्यति इतीव एवरूपं कौतूहलं हर्ष-
विशेषः तस्य आर्यस्य जनस्य हृदि तत्त्वतो बभूव ॥ ३१ ॥

गो० टी०—किमिति । इतीवेत्यत्र इवशब्दो वाक्यालं-
कारे ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरवाख्याने-
ऽथोऽध्याकाण्डव्याख्याने त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

३२] ति० टी०—त्रयोऽग्रयः शत्रुघ्नस्याप्राधान्येन परि-
हरणात् ॥ ३२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे चतुस्तरशततमः सर्गः ॥ १०४ ॥

रा० टी०—स इति । राघवो रामः सत्यवृतिर्लक्ष्मणश्च
भरतश्च सुहृद्भिर्विरेजिरे, तत्र दृष्टान्तः अध्वरे यागे सदस्यैः
सहितास्त्रयोऽग्रय इव ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वयोऽध्याकाण्डे त्र्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १०३ ॥

१] ति० टी०—पूर्वसर्गान्तोक्तरीत्या सुहृद्गणवृत्तत्वम् ।
शोचतां पितृमरणदुःखेन ॥ १ ॥

रा० टी०—भरतोक्तिं वर्णयितुमुपक्रमते—तत इति । सुहृ-
द्गणैर्वृत्तानां शोचतां रामानयनोपायं चिन्तयतामित्यर्थः,
पुरुषसिंहानां भरतादीनां दुःखेनैव रजनीं रात्रिर्व्यत्यवर्तत ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ पुनर्भरतस्य कैकेयीनिर्वन्धकृतपितृनियो-
गपरिहारोचितवचनपूर्वकं प्रार्थनं रामस्य च तत्समाश्वासनं
तत्त्वोपदेशेनेत्येतत्पञ्चोत्तरशततमे—ततः पुरुषसिंहानामि-
त्यादि ॥ १ ॥

२-३] ति० टी०—मन्दाकिन्यां तत्तीरे हुतं प्रातरौपा-
सनहोमम् जप्यं गायत्रीजपम् । ‘द्वारम्’ इति पाठे उटजद्वार-
मित्यर्थ इति केचित् तत्र, उत्तरसर्गे मन्दाकिनीतीरे राममु-
वाचेत्शुकैः तस्मात् ‘रामम्’ इति पाठो रामाधिष्ठितनदीतीर-
मित्यर्थ उचितः ॥ २ ॥ ३ ॥

रा० टी०—रजन्यामिति । रजन्यां सुप्रभातायां सत्यां
सुहृद्गतास्ते भ्रातरो भरतादयः मन्दाकिन्यां तत्समीपे हुतं जप्तं
जपं च कृत्वा राममुपागमन् रामसमीपं प्रापुः ॥ २ ॥

रा० टी०—तूष्णीमिति । यतस्ते रामादयस्तूष्णीमुपा-

सान्त्विता मामिका माता दत्तं राज्यमिदं मम । तददामि तवैवाहं भुङ्क्ष्व राज्यमकण्टकम् ॥ ४ ॥
 महतेवाम्बुवेगेन भिन्नः सेतुर्जलागमे । दुरावरं त्वदन्येन राज्यखण्डमिदं महत् ॥ ५ ॥
 गतिं खर इवाश्वस्य ताक्ष्यस्येव पतत्रिणः । अनुगन्तुं न शक्तिर्मे गतिं तव महीपते ॥ ६ ॥
 सुजीवं नित्यशस्तस्य यः परैरुपजीव्यते । राम तेन तु दुर्जीवं यः परानुपजीवति ॥ ७ ॥
 यथा तु रोषितो वृक्षः पुरुषेण विवर्धितः । हस्वेकेन दुरारोहो रूढस्कन्धो महाद्रुमः ॥ ८ ॥
 स यदा पुष्पितो भूत्वा फलानि न विदर्शयेत् । स तां नानुभवेत्प्रीतिं यस्य हेतोः प्ररोषितः ॥ ९ ॥
 एषोषमा महाबाहो तैदर्थं वेत्तुमर्हसि । यत्र त्वयस्मानृषभो भर्ता भृत्यान् शाधि हि ॥ १० ॥

सीनाः अतः कश्चित्पुरुषः किञ्चिदपि नावधीत् भरतस्तु अन्व-
 वीत् ॥ ३ ॥

गो० टी०-रजन्यामिति । हुतं होमम् ॥ २ ॥ ३ ॥

४] ति० टी०-माता कैकेयी प्रथमं राज्ञा राज्यदानेन
 सान्त्विता कृताश्रया, अनन्तरं तया ममेदं राज्यं दत्तम् ।
 तद्राज्यमकण्टकसुक्तप्रकारेण पितृवचनस्यापि परिपालनात्प्रत्यु-
 हरहितम् ॥ ४ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-सान्त्वितेति । येन त्वया
 मामिका माता सान्त्विता मम मङ्गं यत् राज्यं च दत्तं तस्य
 तव तुभ्यं तत् राज्यं ददामि अतः अकण्टकं कण्टकरहितमिदं
 राज्यं भुङ्क्ष्व ॥ ४ ॥

गो० टी०-दत्तमन्यथयितुमशक्तोऽहमिति रामो वदेदिति
 मत्वा तस्य परिहाराद्युपगममाह-सान्त्वितेति । ममेयं
 मामिका शैषिकोऽण् “तवकममकावेकवचने” इत्यण्सन्नियोगे-
 नास्मच्छब्दस्य ममकादेशः आदिष्टश्च प्रत्ययस्थादित्यत्र माम-
 कनरकयोरुपसंख्यानात् ककारात्पूर्वस्याकारस्य इकारः । मातृ-
 विरोधे न स्वीकुर्यादिति मत्वाह-सान्त्वितेति । दत्तस्यान्यथा-
 करणमनुचितमिति रामो वदेदिति परिहरति-दत्तमिति । ‘त्रय
 एवाधना’ इति न्यायेन दासस्य स्वं त्वदीयमिति ददामीत्यर्थः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-जलागमे वर्षाकालेऽम्बुवेगेन भिन्नः सेतु-
 रिव इदं महद्योध्यादेशीयं राज्यखण्डं भरतखण्डारूपं राज्यं
 त्वदन्येन दुरावरमावरितुमशक्यम् ॥ ५ ॥

रा० टी०-ननु त्वयैव कुतो न भुज्यते इत्यत आह-मह-
 तेति । जलागमे वर्षागमकाले अम्बुवेगेन भिन्नः सेतुरिव रा-
 जिशोभितमखण्डम् खण्डरहितं राज्यानां खण्डानि यस्मिन्निति
 वा महदिदं राज्यं त्वदन्येन मयेत्यर्थः, दुरावरं ग्रहीतुमश-
 क्यम् ॥ ५ ॥

गो० टी०-त्वमेव राज्यं रक्षेत्याशङ्क्याह-महतेति ।
 जलागमे वर्षाकाले दुरावारम् आवरीतुमशक्यं राज्यखण्डं
 नवखण्डेषु भरतखण्डारूपं राज्यं कोसलराज्यखण्डं वा ॥ ५ ॥

६] ति० टी०-ननु त्वया वीरेण सुरक्ष्यमेतत्तत्राह-गति-
 मिति । अभ्यगतिमनुगन्तुं खरो यथा न शक्तः ताक्ष्यगन्तु-
 गमने यथेतत्पक्षिणोऽशक्ताः तथा तव गतिं त्वदीयां राज्यपा-

लनशक्तिमनुगन्तुं मे न शक्तिः । इवशब्दो यथार्थं निपाताना-
 मनेकार्थत्वात् ॥ ६ ॥

रा० टी०-तदेव दृष्टान्तान्तराभ्यामाह-गतिमिति ।
 अभ्यस्य गतिं गमनं खरो गर्दभ इव ताक्ष्यस्य गरुडस्य गतिं
 पतत्रिणः वक्रादय इव तव गतिं सामर्थ्यमित्यर्थः, अनुगन्तुं
 प्राप्तुं मे शक्तिर्न ॥ ६ ॥

गो० टी०-राज्यस्य दुरावारत्वमुक्त्वा स्वस्याशक्तिमाह-
 गतिमिति । खरेत्यविभक्तिनिर्देशः खरस्येत्यर्थः प्रकृतिभाव
 आपः पतत्रिणः पक्षिमात्रस्य, अभ्यस्य गतिमनुगन्तुं खरस्य
 यथा न शक्तिः गरुडस्य गतिमनुगन्तुं केवलपक्षिणो यथा च
 शक्तिर्नास्ति तथेत्यर्थः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-यः परैर्नित्यश उपजीव्यते तस्य सुजीवं
 शोभनं जीवनमित्यर्थः । भावघञन्तं क्लीबमपि क्वचित् ‘घञ-
 जपाः पुंसि’ इति तु प्राथिकमिति बोध्यम् । तस्येत्यर्थे तेने-
 त्यर्पम् । दुर्जीवं दुःखं जीवनं तस्मात्तव राज्यकरणमेवोचित-
 मिति भावः ॥ ७ ॥

रा० टी०-ननु राज्यस्य मम किं प्रयोजनमित्यत आह-
 सुजीवमिति । यः राजा परैः जनैः उपजीव्यते सेव्यते तस्य
 सुजीवं शोभनां स्थितिमवेहि यो राजा तु परानुपजीवति तेन
 तस्य दुर्जीवं दुःखं जीवनमवेहि तस्येत्यर्थे तेनेत्यापमिति
 भट्टाः ‘सुजीवन्’ इति भूषणपाठः ॥ ७ ॥

गो० टी०-तव शक्तिर्नास्ति चेदन्यः कश्चिद्राज्यं रक्षत्वि-
 त्त्राह-सुजीवन्निति । नित्यशः नित्यम् ॥ ७ ॥

८-१०] ति० टी०-लोकरक्षणाय दशरथेनोत्पाद्य वर्धितः
 सकलगुणसंपन्नो यदि लोकरक्षणं न करिष्यसि तदा व्यर्थ-
 स्तत्प्रयास इत्युत्तरमर्थमुपमानप्रदर्शनमुख्येनाह-यथा त्विति ।
 यथा वृक्षः फलार्थिना पुंसा रोषितः कृतबीजावापोऽनन्तरं शनैर्व-
 र्धितः । तत्र बृहद्यतिशयमाह-हृत्वेन वामनेन दुरारोहोऽत
 एव रूढस्कन्धो महाद्रुमोऽथ पुष्पितो भूत्वा यदा फलानि न
 दर्शयति तदा स तदारोपकः पुमान्यस्य फलस्य हेतोः स द्रुमः
 प्रभावित उत्पादितः स तां प्रीतिं स्वाभिमतफलप्राप्तिजां प्रीतिं
 नानुभवेत्, तथा त्वमिति एषोषमा त्वयि भवति । यत्र रक्षण-
 काले वृषभः श्रेष्ठस्त्वं भर्ता पालनसमर्थोऽस्मान्भृत्यान् शाधि न

श्रेणयस्त्वां महाराज पश्यन्त्वग्र्याश्च सर्वशः । प्रतपन्तमिवादित्यं राज्यस्थितमर्दिमम् ॥ ११ ॥
 तथा नु याने काकुत्स्थ मत्ता नर्दन्तु कुञ्जराः । अन्तःपुरगता नार्यो नन्दन्तु सुसमाहिताः ॥ १२ ॥
 तस्य साध्वैनुमन्यन्त नागरा विविधा जनाः । भरतस्य वचः श्रुत्वा रामं प्रत्यनुयाचतः ॥ १३ ॥
 तमेवं दुःखितं प्रेक्ष्य विलपन्तं यशस्विनम् । रामः कृतात्मा भरतं समाश्वासयदात्मवान् ॥ १४ ॥
 नात्मनः कामकारो हि पुरुषोऽयमनीश्वरः । इतश्चेतरतश्चैनं कृतान्तः परिकर्षति ॥ १५ ॥

शिक्षयसि, अतस्तदर्थं तस्या उपमाया अर्थं राजप्रयासानर्थ-
 क्यरूपं वेत्तुमर्हसि ॥ ८-१० ॥

रा० टी०-इदानीं तव वनागमनमनुचितमिति बोधयन्नाह-
 यथेति । यो वृक्षः पुरुषेण फलाभिकाङ्क्षिणा जनेन रोपितः
 आरोपितः पश्चाद्विवर्धितः अत एव ह्रस्वकेन वामनेन दुरारोहो
 जातः स एव रुढस्कन्धो महाद्रुमः यदा पुष्पितो भूत्वा फलानि
 न विदर्शयेद् तदा स वृक्षारोपको जनः यस्य हेतोः प्ररोपित-
 स्तस्याभावादिति शेषः, तां वृक्षविषयिणीं प्रीतिं नाडभवेत्
 यत्र यस्मिन् काले वृषभः सर्वश्रेष्ठः भर्ता त्वमस्मान्भृत्यान्
 शाधि तदा एषा तव उपमा हे महाबाहो! तत् तस्मादेतोस्तदर्थं
 राज्यरूपार्थं वेत्तुं लब्धुमर्हसि । 'श्लोकत्रयमेकान्वयि ।' वृषभः
 श्रेष्ठवृषयोः' इति मेदिनी ॥ ८-१० ॥

गो० टी०-उचितं च त्वद्रक्षणमेवेत्याह-यथेत्यादिना ।
 श्लोकत्रयमेकान्वयम् । यथात्विति निपातसमुदायोऽयमुदा-
 हरणोपक्रमयोतनार्थः केनचित्पुरुषेण रोपितः बीजावापेनो-
 त्पादितः यो वृक्षः पुनः संवर्धितः ह्रस्वकेन वामनेन दुरारोहः
 क्रमेण रुढस्कन्धः महाद्रुमो जातः स यथा पुष्पितो भूत्वा
 फलानि न विदर्शयेत् स रोपयिता यस्य फलस्य हेतोः हेतुना तं
 वृक्षं रोपितवान् तां फलविषयिणीं प्रीतिं नाडभवेत् विनयेन
 प्रत्येकं वक्तुमशक्तः समुदायरूपेण दर्शयति भर्ता त्वमस्मान्
 भृत्यान् न शाधि यदि एषोपमेति पूर्वोक्तमर्थजातमुपमा उप-
 माशब्दापेक्षया लीलिङ्गत्वं रोपयिता अभिवृद्धो वृक्षः पुष्पदर्श-
 नं फलादर्शनं चोपमेत्यर्थः, तमर्थमुपमेयमर्थजातं वेत्तुमर्हसि
 भावज्ञानकुशलः खल्वसीत्यर्थः । रोपयितुर्दशरथ उपमेयः वर्धित-
 महावृक्षस्य भवान् पुष्पदर्शनस्याभिषेचनौन्मुख्यं फलाननुभ-
 वस्य भवतो राज्यापरिपालनमित्येतत् सर्वं त्वं जानासीत्यर्थः ।
 एवत्सर्वं महाबाहो इत्यनेन सूचितम् ॥ ८-१० ॥

११-१२] ति० टी०-श्रेणयो नानाजातीयसंघाः अत्र्याः
 प्रधानाः ॥ ११ ॥ १२ ॥

रा० टी०-स्वामिलापं प्रार्थयते-श्रेणय इति । अत्र्याः
 श्रेष्ठाः श्रेणयः नानाविधजनाः प्रतपन्तमादित्यमिव राज्यस्थितं
 त्वां पश्यन्तु ॥ ११ ॥

रा० टी०-तवेति । हे काकुत्स्थ ! तवावयाने त्वत्कर्तृका-
 योध्यागमने कुञ्जराः मत्ताः सन्तो नर्दन्तु सुसमाहिताः अन्तः-
 पुरचरा नार्यो नन्दन्तु ॥ १२ ॥

गो० टी०-श्रेणय इति । श्रेणयः पौरश्रेणयः अत्र्याः
 प्रधानाः ॥ ११-१२ ॥

१३] ति० टी०-तस्य वचः साध्वित्यनुमन्यन्तेति
 योजना अन्वमन्यन्तेत्यर्थः ॥ १३ ॥

रा० टी०-तस्येति । विविधाः नागराः जनाः रामं प्रत्य-
 नुयाचतः प्रार्थयतस्तस्य भरतस्य वचः श्रुत्वा साधु समीचीनम-
 न्यन्त अन्वमन्यन्त ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-दुःखितं प्रेक्ष्य दुःखेनैवं वक्तीत्यालोच्य
 कृतात्मा शिक्षितवृद्धिः, आत्मवान्धीरः ॥ १४ ॥

रा० टी०-तमिति । एवं विलपन्तं कथयन्तं दुःखितं
 भरतं प्रेक्ष्य आत्मवान् अतिधैर्यवान् कृतात्मा कृतः आत्मा
 वनगमनाय प्रयत्नो येन स रामः भरतं समाश्वासयत् ॥ १४ ॥

गो० टी०-तमिति । दुःखितं स्वप्रार्थनानङ्गीकारेण
 दुःखितं विलपन्तं मम हेतोरार्यविवसनं पितुर्मरणमित्यादि
 जातमिति प्रलपन्तं कृतात्मा सुशिक्षितवृद्धिः धैर्यवान् वा ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०-आश्वासनप्रकारो-नात्मन इति ।
 आत्मनो जीवस्य कामकारः स्वेच्छया यत्किंचिद्वर्तनसाम-
 र्थ्यं न नास्ति, हि यतोऽयं पुरुषोऽनीश्वर ईश्वरवत्स्वातन्त्र्य-
 रहितः, तस्मादेनमितश्चास्मादेहाच्च लोकाच्चेतरतः परस्मादेहाच्च
 लोकाच्च कृतान्तः कालोऽन्तर्यामिरूपः कर्मानुरूपं कर्षति, एवं
 च मम वनवासे न राजा नापि कैकेयी कारणं किंतु देवादी-
 नामवृष्टमित्यान्तरो भावः ॥ १५ ॥

रा० टी०-आश्वासनप्रकारमाह-नात्मन इत्यादिभिः ।
 आत्मनः जीवस्य कामकारः स्वेच्छावर्तनं नास्ति हि यतः
 अयं पुरुषो जीवः अनीश्वरः स्वेच्छावर्तने असमर्थः अत एव
 इतोऽस्माद्विद्वादिदतरतः स्वर्गादिश्च एनं जीवं कृतान्तः कालः
 परिकर्षति ॥ १५ ॥

गो० टी०-कैकेयीप्रेरितो राजा भवांश्च न मद्रनवासदेतुः
 किं तु दैवमेवेति तत्त्ववृष्ट्या भरतं दुःखान्निवर्तयितुमुपक्रमते-
 नात्मनः इत्यादि । आत्मनः पुरुषस्य कामकारः ऐच्छिक-
 व्यापारो नास्ति यतोऽयं पुरुषः अनीश्वरः अस्वतन्त्र इत्यर्थः ।
 इतश्च एतस्माद्देशादेशान्तरम् इतरतः अन्यदेशाच्च मनं देशं कृतान्तः
 स्वतन्त्रदैवमेव परिकर्षति आकर्षति 'दैवं कृतान्तः सिद्धान्ते यमा-
 कुशलकर्मणोः' इति वैजयन्ती । यथोक्तं भगवता गीताचार्येण-
 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । आमयन् सर्वभूतानि
 यन्त्रारूढानि मायया' इति ॥ १५ ॥

सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः । संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् ॥ १६ ॥
 यथा फलानां पक्वानां नान्यत्र पतनाद्भयम् । एवं नरस्य जातस्य नान्यत्र मरणाद्भयम् ॥ १७ ॥
 यथाऽऽगारं दृढस्थूणं जीर्णं भूत्वोपसीदति । तथावसीदन्ति नरा जरामृत्युवशगताः ॥ १८ ॥
 अत्येति रजनी या तु सा न प्रतिनिवर्तते । यात्येव यमुना पूर्णं समुद्रमुदकौर्णवम् ॥ १९ ॥
 अहोरात्राणि गच्छन्ति सर्वेषां प्राणिनामिह । आयूंषि क्षपयन्त्याशु ग्रीष्मे जलमिवांशवः ॥ २० ॥
 आत्मानमनुशोच त्वं किमन्यमनुशोचसि । आयुस्तु हीयते यस्य स्थितस्यार्थगतस्य च ॥ २१ ॥

१६] ति० टी०—इदानीं राजमरणशोकावकाशोऽपि नास्तीत्याह—सर्वे इति । निचयाः संप्रदा नाशान्ताः समुच्छ्रया विद्यादिकृतमौन्यतम, तस्मान्नश्वरत्वेन निश्चिते कः शोक इति भावः १६

रा० टी०—सर्वे इति । सर्वे निचयाः संप्रदाः क्षयान्ताः क्षयेण विनाशेन अन्तः अभावो येषां ते, समुच्छ्रयाः उन्नतप्रदेशाः पतनान्ताः पतनेन अश्लक्ष्णनेन अन्तः येषां ते, संयोगाः विप्रयोगान्ताः विप्रयोगेन वियोगेन अन्तो येषां ते सन्तीति शेषः, जीवितं जीवनं मरणान्तं मरणेन प्राणवियोगेन अन्तो यस्य तत् अस्तीति शेषः । एतेन जीवप्रारब्धावसायैव सुखादीति सूचितं तेन त्वत्कर्तृकवनगमने प्रजानां सुखं न भवितेति न वक्तव्यमिति व्यङ्गितम् ॥ १६ ॥

गो० टी०—अपरिहरणीयवस्तुस्वभावपर्यालोचनायां पितृमरणेनापि शोकस्यावकाशो नास्तीत्युक्तमर्थमाह—सर्वे इति । निचयाः धनसंचयाः सर्वे बहुशः संपादिता अपि क्षयान्ताः क्षयपर्यवसायिनः चोरेण कामेन राजा वा नश्यन्तीत्यर्थः । समुच्छ्रयाः अत्यन्तसमृद्धता अपि पतनान्ताः अत्युन्नतपदस्थिताः ब्रह्मेन्द्रादयोऽपि स्वस्वाधिकारसमाप्तिदशायां तत्पदभ्रंशपर्यवसायिन इति यावत् । संयोगाः पुत्रमित्रकलत्रादिसंबन्धा अपि विप्रयोगान्ताः विरहपर्यवसायिनः जीवितं च उत्कृष्टजीवनमपि मरणान्तम् अपरिहार्यमरणाधीनभङ्गशालीत्यर्थः । पितृमरणशोकेनैवमुच्यते भरतेनेत्यारोप्य तदपनोदनं कृतमस्मिन् श्लोके पादत्रयोक्तार्थत्रयं दृष्टान्तार्थं तुरीयपादश्च दार्ष्टान्तिकं दशरथमरणमभिप्रेति अतः अपरिहार्यकालकृतत्वात् पितृमरणमपि न शोचनीयमिति भावः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—यथा फलानां पतनमशक्यपरिहारम् एवं मरणमपि तथा तस्मान्नृपस्य तस्य न शोच्यता ॥ १७ ॥

रा० टी०—मुख्यं दुःखं मरणदुःखमिति तस्यैव प्रतिक्रिया विचारणीयेति बोधयन्नाह—यथेति । यथा पक्वानां फलानां तालादिजन्यानां पतनात् अन्यत्र अन्यस्मिन् काले भयं काकादिपक्षिभक्षणभीतिर्नास्ति तथा जातस्य नरस्य मरणात् मर्त्यलोकादन्यत्र भयं नास्ति एतेन मर्त्यलोकादन्यत्र नयने यत्नः कर्तव्य इति सूचितम् ॥ १७ ॥

गो० टी०—प्रथमश्लोके वनगमनं न मया स्वतन्त्रेण कृत-

मपि त्वीश्वरकृतमित्युक्तं, द्वितीयश्लोके दशरथमरणं च कालकृतमतस्तत्रापि न शोचनीयमित्युक्तम् । अथ द्वितीयश्लोकोक्तं सदृष्टान्तं प्रपञ्चयति—यथेत्यादिना ॥ १७ ॥ १८ ॥

१८] ति० टी०—तदेव दृष्टान्तान्तरेणोपपादयति—यथेति १८
 रा० टी०—अस्मिन् लोके प्राकृतानां मृत्युरवश्यं भावीति बोधयन्नाह—यथेति । दृढं स्थूलं यस्मिन्स्तदागारं गृहं यथा जीर्णं भूत्वा उपसीदति विनश्यति तथा जरामृत्युवशं गताः नरा अवसीदन्ति ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—अतीतरज्ज्यप्रतिनिवृत्तौ दृष्टान्तो यमुना यात्येव न प्रतिनिवर्तत इत्यर्थः । उदकौर्णवमित्यत्रोदकपदमधिकम् ॥ १९ ॥

रा० टी०—मृत्युग्रस्तस्य पुनर्न निवृत्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह—अतीति । या रजनी रात्रिः अत्येति सा न प्रतिनिवर्तते एवं मृत्युना ग्रस्तस्य पुनर्न निवृत्तिरित्यर्थः । मृत्योरनिवार्यत्वे दृष्टान्तमाह—पूर्णसुदकैः परिपूरितसुदकार्णवसुदकसुदं यमुना यात्येव एवं मृत्युरपि प्राकृतजनं प्राप्नोत्येवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

गो० टी०—अत्येतीति । समुद्रस्योदकाकुलत्वविशेषणं यमुनायाः सर्वथा अनिवार्यत्वात् ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—गच्छन्तीति शत्रन्तम् । अंशवो रविकिरणाः । 'आशये' इति पाठे जलाशय इत्यर्थः ॥ २० ॥

रा० टी०—कालगतिर्दुर्लक्ष्येति बोधयन्नाह—अहोरात्राणीति । गच्छन्ति गमनकर्तृणि अहोरात्राणि ग्रीष्मे अंशवः सूर्यकिरणाः जलमिव सर्वेषां प्राणिनामायूंषि क्षपयन्ति विनाशयन्ति ॥ २० ॥

गो० टी०—अहोरात्राणीति । गच्छन्तीति प्रथमा बहुवचनमहोरात्रविशेषणम् अंशवः सूर्यस्येति शेषः ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—यदेवमतस्त्वमात्मानं प्रति अद्भुतोचमृत्युर्दुर्वार आयाति का मे गतिरिहासुत्रेति चिन्तय । अन्यं राजानं तदेव शोच्यत्वमाह—आयुरिति । आयुस्तु यस्य, यस्य कस्यापि हीयत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

रा० टी०—प्राकृतानां दुःखानि निवर्तनीयानीति बोधयन्नाह—आत्मानमिति । स्थितस्य कदाचिदिहलोके विद्यमानस्य गतस्य कदाचिदेवलोकं प्राप्तस्य च यस्य प्राकृतज-

१ भूत्वावसीदतीति गो. पाठः । २ तथैव सीदन्तीति गो. पाठः । ३ पूर्णेति गो. पाठः । ४ ऽऽकुलमिति गो. पाठः । ५ ते इति गो. पाठः । ६ चेति गो. पाठः ।

सहैव मृत्युर्व्रजति सह मृत्युर्निषीदति । गत्वा सुदीर्घमध्वानं सह मृत्युर्निवर्तते ॥ २२ ॥
 गात्रेषु वलयः प्राप्ताः श्वेताश्चैव शिरोरुहाः । जरया पुरुषो जीर्णः किं हि कृत्वा प्रभावयेत् ॥ २३ ॥
 नन्दन्युदित आदित्ये नन्दन्यस्तमितेऽर्हनि । आत्मनो नावबुध्यन्ते मनुष्या जीवितक्षयम् ॥ २४ ॥
 हृष्यन्त्यृतुमुखं दृष्ट्वा नवं नवमिवागतम् । ऋतूनां परिवर्तनं प्राणिनां प्राणसंक्षयः ॥ २५ ॥
 यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महार्णवे । समेत्य तु व्यपेयातां कालमासाद्य कंचन ॥ २६ ॥
 एवं भार्याश्च पुत्राश्च ज्ञातयश्च वैसूनि च । समेत्य व्यवधावन्ति ध्रुवो ह्येषां विनाभवः ॥ २७ ॥
 नात्र कश्चिद्यथाभावं प्राणी समैतिवर्तते । तेन तस्मिन्न सामर्थ्यं प्रेतस्यास्त्यनुशोचतः ॥ २८ ॥

नस्य आयुः हीयते तमात्मानं शरीरिणमनुशोच तदुःखनि-
 वर्तकयत्नं कुर्वित्यर्थः, अन्यं प्राकृतविलक्षणं मां किं किमर्थ-
 मनुशोचति ॥ २१ ॥

गो० टी०-शोकविषयं निर्धारयति-आत्मानमिति ।
 आयुस्ते यतो हीयते अतः परलोकचिन्तामेव कुर्वित्यर्थः ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०-तदेवाह-सहेति । मृत्युः सह व्रजति
 सह निषीदति सह गत्वा सह निवर्तते अन्तर्यामिण एव
 मृत्युरूपत्वात् अतोऽपरिहार्यः स इति भावः ॥ २२ ॥

रा० टी०-सहेति । मृत्युः सहैव व्रजति गच्छति स-
 हैव निषीदति तिष्ठति सहैव दीर्घं विरजापर्यन्तं संलग्नमध्वानं
 गत्वा निवर्तते विरजापारं न गच्छतीत्यर्थः, एतेन लोकानां
 विरजापारप्राप्त्युपायः कर्तव्य इति व्यञ्जितम् ॥ २२ ॥

गो० टी०-मृत्युः सर्वथादुष्परिहर इत्याह-सहैवेति ॥ २२ ॥
 २३] ति० टी०-वलयो जराकृताः । किं हि कृत्वा किं
 बलं प्राप्य प्रभावयेत्प्रमुखं भावयेत्, यद्वा किं कृत्वा कष्ट-
 पायं कृत्वा एतत्सर्वपरिहारं समर्थो भवेदित्यर्थः ॥ २३ ॥

रा० टी०-गात्रेष्विति । यस्य गात्रेषु शरीरेषु वलयः
 जराकृताकारविशेषाः प्राप्ताः अत एव शिरोरुहाः केशाः श्वेताः
 स जरया जीर्णः पुरुषः किं कृत्वा प्रभावयेत् मृत्युनिवर्तने
 समर्थो भवेत्, एतेन अस्मत्प्रयत्नमन्तरा मृत्युनिवृत्तिर्न भवि-
 तेति सूचितम् ॥ २३ ॥

गो० टी०-कालान्तरे तथैव करिष्यामीत्यत्राह-गात्रे-
 ष्वित्यादिना । तस्मात् बाल्य एव आत्मज्ञानाय यत्नेत्युक्तं
 भवति किं हि कृत्वा पूर्वोक्तोपद्रवपरिहारत्वेन कष्टपायं कृत्वा
 आत्मानं प्रभुं कुर्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०-आयुःक्षयकारकत्वेनानिष्टसाधनरूप्युद-
 यादविष्टसाधनत्वबुद्ध्यातिमृदा मनुष्या इत्याह-नन्दन्तीति २४

रा० टी०-नन्दन्तीति । आदित्ये उदिते सति केचित्
 नन्दन्ति केचित् अस्तमिते नन्दन्ति मनुष्याः जनाः आत्मनो
 जीवितक्षयमुदितमस्तमितं च नावबुध्यन्ते ॥ २४ ॥

गो० टी०-बाल्येऽपि पुरुषाणां विवेको दुर्लभ इत्याह-
 नन्दन्तीत्यादिना । आदित्ये उदिते नन्दन्ति अर्थार्जन-
 कालोऽयमागत इति, रवौ अस्तमितेऽपि नन्दन्ति कामोपभोग-

कालोऽयमागत इति, आत्मनो जीवितक्षयं नावबुध्यन्ते सच्चि-
 द्रथदे गृहीतं जलमिव प्रतिक्षणमायुः क्षीयत इति न जानन्ति ।
 जीवितकाल एव परलोकहितं कर्तुं नेच्छन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०-नवं नवमिवेतः प्रागप्राप्तमिव । ऋतु-
 खमृत्युप्रारम्भः, परिवर्तः पुनः पुनः प्राप्तिः, तं दृष्ट्वा हृष्यन्ति न
 जानन्ति तत्परिवर्तनेन प्राणिनां नाश इतीत्यन्वयः । 'आ-
 त्मखलम्' इति पाठे स्वस्वाभिमुखमृतूनां परिवर्तं दृष्ट्वा
 हृष्यन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

रा० टी०-हृष्यन्तीति । येषां ऋतूनां परिवर्तनं परि-
 वर्तनेन प्राणिनां प्राणसंक्षयो भवति तदागतं नवं नवमृ-
 तुमुखं दृष्ट्वा हृष्यन्ति एतेन लोकानां स्वाहितामृतत्वं
 सूचितम् ॥ २५ ॥

गो० टी०-हृष्यन्तीति । तत्तद्वत्वागमनं दृष्ट्वा नानाभोग-
 हेतुरिति हृष्यन्ति, प्रत्युत ऋत्वागमोऽनर्थहेतुरित्याह-ऋतूनां
 परिवर्तनेनेति ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०-काष्ठं काष्ठं पोतद्वयम् ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०-विनाभवः विप्रयोग इति यावत् ॥ २७ ॥

रा० टी०-यथेति । कंचन कालमासाद्य प्राप्य महार्णवे
 यथा काष्ठं च काष्ठं च काष्ठद्वयमित्यर्थः, समेयातामेकीभूय
 वर्तयतां समेत्य तु कंचित्कालमासाद्य व्यपेयातां विषुज्ये-
 याताम् एवं भार्यादयः समेत्य संयुज्य व्यवधावन्ति विषु-
 ज्यन्ते अतः एषां भार्यादीनां विनाभवः वियोगः ध्रुवः निश्चितः ।
 श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २६ ॥ २७ ॥

गो० टी०-श्लिष्टानां विश्लेषस्यावश्यं भावित्वात्तदपि न
 शोचनीयमित्यभिप्रायेणाह-यथा काष्ठमिति श्लोकद्वयेन ।
 विनाभवः वियोगः ॥ २६ ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०-अत्र संसारे कश्चिदपि प्राणी यथाभावं
 यथाप्राप्तं स्वभावं मृतिजनिलक्षणं न समतिवर्तते न लङ्घयति,
 तेन हेतुना प्रेतस्य संबन्धसामान्ये पथी । प्रेतमनुशोचतो-
 ऽस्य तस्मिन्स्वीयप्रेतभावनिवर्तने सामर्थ्यं नस्ति ॥ २८ ॥

रा० टी०-नेति । अत्र अस्मिन् संसारे यथाभावं यथा-
 कालप्राप्तं सुखदुःखादिकं कश्चिद् प्राणी न समतिवर्तते उद्भ-
 ह्वते तेन तस्मिन्नुद्भवे प्रेतस्य प्रयतमानस्येत्यर्थः, अनुशो-

यथा हि सार्थं गच्छन्तं ब्रूयात्कश्चित्पथि स्थितः । अहमप्यागमिष्यामि पृष्ठतो भवतामिति ॥ २९ ॥
 एवं पूर्वैर्गतो मार्गः पितृपितामहैर्ध्रुवः । तमापन्नः कथं शोचेद्यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ३० ॥
 वयसः पतमानस्य स्रोतसो वानिवर्तिनः । आत्मा सुखे नियोक्तव्यः सुखभाजः प्रजाः स्मृताः ३१ ॥
 धर्मात्मा सुशुभैः कृत्स्नैः क्रतुभिश्चासदक्षिणैः । [ध्रूतपापो गतः स्वर्गं पिता नः पृथिवीपतिः ॥
 भृत्यानां भरणात्सम्यक्प्रजानां परिपालनात् । अर्थादानाच्च धर्मेण पिता नस्त्रिदिवं गतः ॥
 कर्मभिस्तु शुभैरिष्टैः क्रतुभिश्चासदक्षिणैः । स्वर्गं दशरथः प्राप्तः पिता नः पृथिवीपतिः ॥
 इष्ट्वा बहुविधैर्यज्ञैर्भोगांश्चावाप्य पुष्कलान् । उत्तमं चायुरासाद्य स्वर्गतः पृथिवीपतिः ॥
 आयुरुत्तममासाद्य भोगानपि च राघवः] न स शोच्यः पिता तात स्वर्गतः सत्कृतः सताम् ॥ ३२ ॥

चतः पुरुषस्य सामर्थ्यं न विद्यते तेन ते एव शोच्या इति ध्वनितम् ॥ २८ ॥

गो० टी०—नात्रेति । अस्मिंल्लोके कश्चिदपि प्राणी यथा भावं न समभिवर्तते यथाभिलाषं बन्धुभिः सह न वर्तते तेन कारणेन प्रेतस्य मृतस्य हेतोः अनुशोचतः पुरुषस्य तस्मिन्मरणनिवारणे सामर्थ्यं नास्ति । पाठान्तरम् अस्मिन् बद्धलोके कश्चिदपि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु कोऽपि जन्तुः यथा-भावं यथाभिलाषम् अप्रतिहतसंकल्पतयेत्यर्थः । न समभिवर्तते कश्चिदित्यनेन मातृपाथपेक्षया चिरकालवर्तिनां शक्त्यतिशयभाजामपि ब्रह्मादीनामधिकारावसाने मरणं दुर्निवारमेवेत्याशयः । तेन एवमप्रतिहतसंकल्पत्वाभावेन प्रेतस्य मृतस्य हेतोः अनुशोचतः पुरुषस्य तस्मिन्मरणनिवारणे सामर्थ्यं नास्ति अतः ब्रह्मादीनामप्यपरिहार्यं शोकं विहाय सर्वानर्थनिवृत्तये प्रयतेतेति भावः ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—पूर्वगतिसमानगतित्वे दृष्टान्तः—यथेति । पुरतो गच्छन्तं सार्थं पथि स्थितः पथिकः ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—उक्ताया लोकस्थितेः प्रकृतोपयोगमाह—एवमिति । पितृपितामहैः । द्विद्वार्षी । पितृपैतामहैरित्यर्थः । 'पितृपैतामहः' इति पाठे तत्संबन्धी मार्ग इत्यर्थः, ध्रुवोऽवश्यं प्राप्यः । यस्य मार्गस्य व्यतिक्रमो लङ्घनं नास्ति तमापन्नः स्वयमपि तं प्राप्तः पित्रादीन्कथं शोचेत् ॥ ३० ॥

रा० टी०—यथेति । यथा गच्छन्तं सार्थं वणिक्समूहं भवतां पृष्ठतः अहमप्यागमिष्यामि इति पथि स्थितः कश्चित् ब्रूयात् कथनपूर्वकं गच्छेत् एवं यस्य व्यतिक्रमो व्यत्ययः नास्ति पूर्वं पितृपैतामहैः गतो यो मार्गः तं मार्गमापन्नः प्राप्तः स पुरुषः कथं शोचेत् 'सार्थो वणिक्समूहे स्यादपि संघात-मात्रके' इति भेदिनी । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २९ ॥ ३० ॥

गो० टी०—यथेत्यादिश्लोकद्वयम् । गच्छन्तं सार्थं पथिकसमूहं पथि स्थितः पुरुषो यथा अहमप्यागमिष्यामीति ब्रूयादनुगच्छति च एवं पूर्वैर्द्वयैः गतः प्राप्तो मार्गः पितृपैता-

महः पितृपितामहसंबन्धी तैरपि प्राप्त इति यावत् । ध्रुवः पुत्रादिभिरपि गन्तव्यत्वेन निश्चितः ॥ २९ ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—स्रोतसो वा गङ्गादिप्रवाहस्येवानिवर्तिनः प्रत्यावृत्तिरहितस्य पतमानस्य गच्छतो वयसः नाशं दृष्ट्वेति शेषः, आत्मा सुखे तत्साधने धर्मे नियोक्तव्यः । कुतः यतः प्रजाः सुखभाजः सुखसाधनाग्निमित्तजन्मभाजः स्मृताः ॥ ३१ ॥

रा० टी०—वयस इति । स्रोतसः नदीप्रवाहस्य वा इव अनिवर्तिनः पतमानस्य वयसः कौमारादेः संबन्धी आत्मा सुखे तत्साधनीभूतधर्मे नियोक्तव्यः राज्ञा उपदेष्टव्य इत्यर्थः, अत एव प्रजाः सुखभाजः स्मृताः ॥ ३१ ॥

गो० टी०—उक्तमर्थमुपसंहरति—वयस इत्यादिना । "यस्य च भावेन भावलक्षणम्" इत्यर्थे सप्तम्यर्थे षष्ठी । वाशब्द इवार्थः अनिवर्तिनि स्रोतसीव वयसि पतमाने अनिवर्तितया गच्छति सति आत्मा सुखे सुखहेतौ धर्मे नियोक्तव्यः परलोकहितचिन्तयेति शेषः । यतः प्रजाः सुखभाजः धर्मसाध्यसुखा-सक्ताः स्मृता इति योज्यम् ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०—यदेवमतः—धर्मात्मेति । उपसंहरति—न स इति । सतां सत्कृतः सद्भिः पूज्यमानः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—प्राकृतानां दुःखस्य राजनिवार्यत्वेन तद्वि-पयकशोकानर्हत्वमुपपाद्य प्राकृतविलक्षणानां तु दुःखास्पृष्टत्वेन तद्विपयकशोकस्याप्यनर्हत्वमुपपादयन्नाह—धर्मेति । हे तात ! असुशुभैः असुनि इन्द्रियाणि शुभानि दिव्यानि येषु तैः किंच सुशुभैः प्राकृतविलक्षणैरित्यर्थः कृत्स्नैः सकलैः अवयवैः प्राप्तदक्षिणैः क्रतुभिश्च सहितः सतां सत्कृतः यो धर्मात्मा मम पिता स्वः सर्वलोकपरं लोकं साकेतं गतः प्राप्तः स न शोच्यः ॥ ३२ ॥

गो० टी०—एवं लोकस्थितिः अस्मत्पितरं प्रति तु न शोकगन्धोऽपि कार्य इत्याशयेनाह—धर्मात्मेत्यादिना ॥ ३२ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—भृत्यानामिति । भृत्यादीनां भरणादिभ्यः आज्ञाप्य नः पिता त्रिदिवं त्रिभिर्ब्रह्मा-

१ पितृपैतामह इति गो. महैरिति रा. पाठः । २ स शुभैरिति गो. पाठः । ३ श्लोकचतुष्टयमेतदधिकं गो. पाठे । ४ श्लोकोऽयमधिको दार्दिशदुत्तरः रा. पाठे ।

स जीर्णमानुषं देहं परित्यज्य पिता हि नः । दैवीमृद्धिमनुप्राप्तो ब्रह्मलोकविहारिणीम् ॥ ३३ ॥
 तं तु नैवविधः कश्चित्प्राज्ञः शोचितुमर्हति । त्वैद्विधो मद्विधश्चापि श्रुतवान्बुद्धिमत्तरः ॥ ३४ ॥
 एते बहुविधाः शोका विलापरुदिते तदा । वर्जनीया हि धीरेण सर्ववस्थासु धीमता ॥ ३५ ॥
 स स्वस्थो भव मा शोको यात्वा चावस तां पुरीम् । तथा पित्रा नियुक्तोऽसि वशिना वदतां वर ॥ ३६ ॥
 यत्राहमपि तेनैव नियुक्तः पुण्यकर्मणा । तत्रैवाहं करिष्यामि पितुरार्यस्य शासनम् ॥ ३७ ॥
 न मया शासनं तस्य त्यक्तुं न्याय्यमर्हदम् । स त्वयापि सदा मान्यः स वै बन्धुः स नः पिता ॥ ३८ ॥
 तद्वचः पितुरेवाहं संमतं धर्मचारिणाम् । कर्मणा पालयिष्यामि वनवासेन राघव ॥ ३९ ॥
 धार्मिकेनानृशंसेन नरेण गुरुवर्तिना । भवितव्यं नरव्याघ्र परलोकं जिगीषता ॥ ४० ॥

विभिः दिवं स्तुत्यमप्रकटसाकेतं गतः शरीरेण सह प्राप्तः
 अतो न शोच्य इत्युक्तं ॥ ३३ ॥

गो० टी०—भृत्यानामिति । धर्मेण अर्धादानात् धर्मेण
 करादिग्रहणात् ॥ ३३ ॥

गो० टी०—कर्मभिरिति । इष्टैः जनानां स्वस्य चाभिमतैः
 शुभैः कर्मभिः महापथेषु तटाकनिर्माणादिभिः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

गो० टी०—आयुरिति । उत्तमं तत्पूर्वराजायुरपेक्षया
 अधिकतमम् आयुः भोगानपि चासाय स्वर्गतः सतां सत्कृतः
 स पिता न शोच्य इति अन्वयः ॥ ३६ ॥

३३] ति० टि०—ब्रह्मलोकविहारिणीं तल्लोके विहारा-
 हां दैवीमृद्धिं देवसंबन्धिनीं तपआदिसमृद्धिम् ॥ ३३ ॥

रा० टी०—ननु सशरीरं लोकान्तरं गतेऽपि एतद्वाच्यै-
 श्वर्यत्यागहेतुकः शोकः कार्य एवेत्यत आह—स इति । जीर्णं
 बहुकालं भुक्तं मातृपं प्राकृतमनुष्यसंबन्धिनं देहमैश्वर्यमृद्धिं
 परित्यज्य ब्रह्मलोकविहारिणीं ब्रह्मादीनां लोकेषु विहारयति
 प्रापयति तच्छ्रीलां यथेच्छं सर्वलोकगमनसंपादिकामित्यर्थः,
 दैवीं प्राकृतविलक्षणाम् ऋद्धिं संपत्तिमनुप्राप्तः ॥ ३४ ॥

गो० टी०—स जीर्णमिति । दैवीमृद्धिं देवसंबन्धिसंपदं
 दिव्यदेहादिलाभरूपामित्यर्थः ॥ ३५ ॥

३४] ति० टी०—भुतवानधीतात्मविधः । ' तद्विधो य-
 द्द्विधश्चापि ' इति पाठे श्रुतवान्बुद्धिमत्तरश्च यद्विधोऽसि तद्विधो
 भवान् शोचितुमर्हतीत्यर्थः इति तीर्थः । ब्रह्मलोकं प्राप्तस्यात्यन्तं
 शोकोऽश्चित इति भावः ॥ ३४ ॥

रा० टी०—तमिति । तं प्राकृतविलक्षणसंपत्तिविशिष्टं
 राजानमेवंविधः राजसदृशः कश्चित् प्राज्ञः त्वद्विधो मद्वि-
 धश्च श्रुतवान् शाश्वतः बुद्धिमत्तरः शोचितुं नार्हति ॥ ३५ ॥

गो० टी०—तं त्विति । एवंविधः प्राज्ञ इति भरतगुणं
 प्रत्यक्षेण निर्दिशति । एवंविध इत्युक्तमुद्घाटयति—तद्विध
 इति । श्रुतवान् बुद्धिमत्तरश्च यद्विधोऽसि तद्विध इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

३५] ति० टी०—बहुविधा दशरथमरणमद्विवासनादिवि-
 पयभेदेन बहुप्रकाराः । शोको मानसो विलापरुदिते तत्कार्ये ३६

रा० टी०—वस्तुतस्तु शोकमात्रपरित्यागः कर्तव्य इति
 बोधयन्नाह—एते इति । विविधाः शोकाः वर्जनीयाः विला-
 परुदिते च वर्जनीये, वर्जनीया इत्यस्य लिङ्गवचनविपरिणा-
 मेनान्यत्राप्यन्वयः ॥ ३६ ॥

गो० टी०—एत इति । बहुविधाः दशरथमरणमद्विवास-
 नादिभेदेन बहुप्रकाराः विलापरुदिते प्रलापाश्रुमोचने च वर्ज-
 नीये इति विपरिणामेनान्वयः ॥ ३७ ॥

३६] ति० टी०—स्वस्थः शोकरहितः । मा शोकः त्वां
 परिभवत्विति शेषः । यात्वा गत्वा तां पुरीमयोध्यामावस ।
 कुत एवं नियोगस्तत्राह—तथेति । वशिना सत्यवशवता
 सत्याधीनत्ववता ॥ ३६ ॥

रा० टी०—स इति । यतः वशिना स्वतन्त्रेण पित्रा त्वं
 तथा नियुक्तोऽसि अतः स्वस्थो भव शोकः मा न प्रामोद इति
 शेषः, अत एव तां पित्राज्ञां पुरीमयोध्यां यात्वा प्राप्य स
 त्मावस ॥ ३७ ॥

गो० टी०—मद्विवासनं त्वयापि मान्यमित्याह—स स्वस्थ
 इत्यादिनां । यात्वा गत्वा तां पुरीम् आवस अधितिष्ठ ॥ ४० ॥

३७] ति० टी०—यत्र यस्मिन्कृत्ये तत्रैव प्रवृत्तः स-
 न्निविष्टः शेषः ॥ ३७ ॥

रा० टी०—यत्रेति । यत्र यस्मिन् वनवासरूपे कर्मणि
 पुण्यकर्मणा पित्रा नियुक्तः तत्रैव स्थितोऽहं पितुरनुशासनं
 करिष्यामि ॥ ३८ ॥

गो० टी०—यत्रेति । यत्र वनरूपे स्थाने ॥ ४१—४४ ॥

३८] ति० टी०—त्यागस्यान्याप्यत्वे हेतुः—सदा मान्य
 इत्यादि ॥ ३८ ॥

रा० टी०—नेति । त्वया मयाऽपि तस्य शासनं त्यक्तुं
 न शक्यं, तत्र हेतुः सदा मान्यः पूजनीयः ॥ ३९ ॥

३९] ति० टी०—कर्मणा तदुचितव्यापारेण ॥ ३९ ॥

रा० टी०—तदिति । धर्मचारिणां संमतं तत्पितुर्वचः
 वनवासेन कर्मणा पालयिष्यामि ॥ ४० ॥

४०] ति० टी०—नरेण ' वृषणे ' इति पाठः क्षत्रियेणे-

१ जीर्णमिति गो. पाठः । २ तद्विधो यद्विध इति गो. पाठः । ३ तथेति गो. पाठः । ४ ऽशोचोरिति गो. पाठः । ५ तदिति गो. पाठः ।
 ६ मान्यमिति गो. पाठः । ७ चारिण इति गो. पाठः ।

आत्मानमनुतिष्ठ त्वं स्वभावेन नरर्षभ । निशाम्य तु शुभं वृत्तं पितुर्दशरथस्य नः ॥ ४१ ॥

इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा पितुर्निदेशप्रतिपालनार्थम् ।

यवीयसं भ्रातरमर्थवच्च प्रभुर्मुहूर्ताद्विरराम रामः ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

षडुत्तरशततमः सर्गः ।

सहेतूपन्यासं समर्थं रामं प्रति राज्यस्वीकारेऽभ्यर्थयमानो भरतः प्रार्थनानङ्गीकारेऽहमपि नैव निवर्ते किंतु वन एव निवस्यामीति प्रतिजानीते । पितृवचःपरिरक्षणे साग्रहतया भरतवचने शिथिलं रामं कौसल्यादयस्तदङ्गीकारे प्रार्थयन्ते ।

एवमुक्त्वा तु विरते रामे वचनमर्थवत् । ततो मन्दाकिनीतीरे रामं प्रकृतिवत्सलम् ॥ १ ॥

उवाच भरतश्चित्रं धार्मिको धार्मिकं वचः । को हि स्यादीदृशो लोके यादृशस्त्वमरिदम् ॥ २ ॥

न त्वां प्रव्यथयेदुःखं प्रीतिर्वा न प्रहर्षयेत् । संमतश्चापि वृद्धानां तांश्च पृच्छसि संशयान् ॥ ३ ॥

यथा मृतस्तथा जीवन्यथासति तथा सति । यस्यैष बुद्धिलाभः स्यात्परितप्येत केन सः ॥ ४ ॥

त्यर्थ इति कतकः । परलोकं जिगीषता धार्मिकत्वादिव्यवहारावता भवितव्यम् ॥ ४० ॥

रा० टी०-तत्र हेतुमाह-धार्मिकेणेति । परलोकं जिगीषता धार्मिकेण पुरुषेण गुरुवर्तिना पित्रायाज्ञादुत्तरणेन भवितव्यम् ॥ ४१ ॥

४१-४२] ति० टी०-नः पितुर्दृष्टं शुभं निशाम्य पर्यालोच्य तेन स उत्तमां गतिं गत इति ज्ञात्वा त्वं स्वभावेन धार्मिकत्वादिलक्षणेनोपलक्षितः आत्मानमात्मनः परलोकहितमनुतिष्ठ चिन्तयेत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

रा० टी०-आत्मानमिति । नः पितुः दशरथस्य शुभं वृत्तं सत्यप्रतिज्ञत्वमित्यर्थः, निशाम्य संसृत्य आत्मानं स्वमनः स्वभावे पालकत्वरूपराजधर्मे अनुतिष्ठ संस्थापय ॥ ४२ ॥

गो० टी०-आत्मानमिति । स्वभावेनात्मानमनुतिष्ठ राजभावेन भवन्तं योजयेत्यर्थः, निशाम्य दृष्ट्वा ज्ञात्वेति यावत् ॥ ४५ ॥

रा० टी०-इतीति । महात्मा रामः पितुः निदेशप्रतिपालनार्थमेवमर्थवद्वचनं यवीयसं यवीयांसं कनिष्ठं भ्रातरं मुहूर्तादुक्त्वा विरराम ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्रामायणे रामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणायोऽयोध्याकाण्डे पञ्चाधिकशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

गो० टी०-इतीति । यवीयसं यवीयांसम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बरव्याख्यानेऽयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०५ ॥

१] ति० टी०-अथ भरतः क्षात्रधर्मावष्टम्भेन रामप्रत्यावृत्तिं प्रार्थयते-एवमुक्त्वेति ॥ १ ॥

२] ति० टी०-चित्रशुक्तिशुक्तिविशेषोपपन्नत्वाद्भोक्तव्यविस्मयजनकम् । को हि स्यात् न कोऽपीत्यर्थः । यादृशो यादृशमाहात्म्यवान् ॥ २ ॥

रा० टी०-भरतवृत्तान्तं वर्णयन्माह-एवमित्यादिभिः । एवमर्थवद्वचः उक्त्वा रामे विरते निवृत्ते सति प्रकृतिवत्सलं रामं धार्मिको भरतः धार्मिकं धर्मसहितं चित्रम् अनेकविधशुक्तिविशिष्टं वचः उवाच । तद्वचनाकारमाह-हे अरिन्दम ! यादृशः यादृशगुणविशिष्टस्त्वमसि ईदृशः लोके भुवने कः स्यात् कोऽपीत्यर्थः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १ ॥ २ ॥

गो० टी०-अथ रामं प्रति भरतस्य श्लाघ्यतरोचितोत्तरं पटशततमे-एवमुक्त्वेत्यादि । अस्मिन् सर्गे श्लोकव्यत्यासः सर्गभेदश्च दृश्यते तच्छब्दये क्रमेण व्याक्रियते-एवमुक्त्वा त्विति । निरुत्तरशुक्लवन्तं रामं प्रति सुखान्तरेण उत्तरस्योच्यमानत्वाच्चित्रमित्युक्तम् ॥ १ ॥ २ ॥

३] ति० टी०-वृद्धानां संमतोऽपि धर्मविषये रामवदेव वर्तितव्यमिति वृष्टान्तभूतोऽपि लोकमर्यादामनुसरन्तान् वृद्धान्संशयान्संशयास्पदधर्मान्पृच्छसि एवं च सर्वज्ञाप्तकामत्वात्तव न दुःखमिति भावः ॥ ३ ॥

रा० टी०-नेति । दुःखं दुःखश्रवणं त्वां न प्रव्यथयेत् न वा प्रीतिः प्रीतिवचनं प्रहर्षयेत् तथापि वृद्धानां संमतस्त्वं तान् वृद्धान् संशयान् पृच्छसि, एतेन मर्यादापालनार्थमेव तव प्रश्न इति सूचितम् ॥ ३ ॥

गो० टी०-संमत इति । वृद्धानां त्रैविध्यवृद्धानां संमतः सर्वज्ञत्वेन संमतः तथापि तान् संशयान् पृच्छसीति संबन्धः ३

४] ति० टी०-यथा मृतस्तथा जीवन् अस्य यथा जीवंस्तथा मृत इति वाक्यशेष आर्थिको बोध्यः । यथा मृतस्त्यक्तदेह आत्मा देहपुत्रादिभिरसंबद्धस्तथा जीवन्पि तैरसंबद्धः । नित्य-

परावरजो यश्च स्याद्यथा त्वं मनुजाधिप । स एव व्यसनं प्राप्य न विषीदितुमर्हति ॥ ५ ॥
 अमरोपमसत्त्वस्त्वं महात्मा सत्यसंगरः । सर्वज्ञः सर्वदर्शी च बुद्धिमांश्चासि राघव ॥ ६ ॥
 न त्वामेवंगुणैर्युक्तं प्रभवाभवकोविदम् । अविषह्यतमं दुःखमासादयितुमर्हति ॥ ७ ॥
 प्रोषिते मयि यत्पापं मात्रा मत्कारणात्कृतम् । क्षुद्रया तदनिष्टं मे प्रसीदतु भवान्मम ॥ ८ ॥
 धर्मबन्धेन बद्धोऽस्मि तेनेमां नेह मातरम् । हन्मि तीव्रेण दण्डेन दण्डार्हा पापकारिणीम् ॥ ९ ॥
 कथं दशरथाज्जातः शुभाभिजनकर्मणः । जानन्धर्मधर्मं च कुर्यां कर्म जुगुप्सितम् ॥ १० ॥

शुचिस्त्रिचिदात्मनो नित्याशुचिदुःखजडेन देहेन तदी-
 यश्चासंबन्धात् । यथा च जीवन्स्वकर्मानुरूपं संसरति तथा
 मृतोऽपि स्वकर्मानुरूपं परत्र । किंच यथा जीवन्सर्वैः संब-
 द्धस्तथा मृतोऽपि सर्वात्मत्वादस्य । किंच यथाऽसति अवि-
 यमाने न रागो जायते तथा सति विद्यमानेऽपि रागो न युक्तः ।
 यथा वा सति सायौ द्वेषो न युक्तस्तथाऽसति असाधावपि
 द्वेषो न युक्तः । किंच यथाऽसति प्रपञ्चेऽनुरागस्तथा सति ब्रह्म-
 णि युक्तः । किंच सति ब्रह्मणि तन्निष्ठितस्य यथा न बन्धो
 मुक्तिश्च भवति तथा लोकसंग्रहार्थमसन्निष्ठस्यापि न बन्धो
 मुक्तिश्च भवति । यस्य त्वादृशस्य एष उक्तार्थविषयको
 बुद्धिलाभः स्यात्स राजयोगी केन परितप्येत न केनापि
 हेतुनेत्यर्थः ॥ ४ ॥

रा० टी०—यथेति । यथा मृतः लोकान्तरं प्राप्तः तथा
 जीवन् इह लोके स्थितोऽपि यथा सति सत्पुरुषे यथाऽपराध-
 दण्डस्तथा असति असत्पुरुषेऽपि यस्य एष बुद्धिलाभः स्यात्
 स केन हेतुना परितप्येत न केनापीत्यर्थः ॥ ४ ॥

गो० टी०—पितृवियोगादिजनितदुःखेन मया कथितमिति
 हि भवतोक्तं मम तादृशदुःखप्रसङ्ग एव नास्तीत्याह—यथा
 मृत इति । मृतः पुरुषो यथा द्वेषविषयो न भवति जीवन्नपि
 तथा, यथा असति तथा सति अविद्यमाने वस्तुनि यथा रागो
 नास्ति विद्यमाने वस्तुन्यपि तथा इत्येव बुद्धिलाभो यस्य स
 केन हेतुना परितप्येत न केनापीत्यर्थः, भवदुक्तप्रकारेण मम
 दुःखलेशोऽपि नास्तीति भावः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—परावरजः सप्रपञ्चात्मतत्त्वज्ञः । विषी-
 दितुमित्यार्षं विषत्तुमित्यर्थः ॥ ५ ॥

रा० टी०—परावरज इति । हे मनुजाधिप ! यथा त्वं परा-
 वरजः निखिलतत्त्वज्ञः तथा यः स्यात् सः पुरुषः एवं व्यसनं
 दुःखं प्राप्यापि विषीदितुं विषत्तुं नार्हति ॥ ५ ॥

गो० टी०—किमर्थं तर्हि शोकमूलवचनं त्वयोक्तमित्याश-
 ङ्क्य भवद्व्यसनासहतयेत्याह—परावरज इति । यः परावरजः
 त्रिकालज्ञः आत्मानात्मज्ञो वा परमात्मजीवात्मस्वरूपज्ञो वा
 सः एवं व्यसनं प्राप्यापि व्यथितुं नार्हति तथा त्वमपीति
 संबन्धः । अथापि तव राज्यभ्रंशवनवासरूपव्यसनं त्वद्विश्लेषं
 चाहं कथं सहेयेति भावः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—अमर ईश्वरः स यथा शुद्धसत्त्वापाधिस्त-
 द्बुद्धसत्त्वप्रधानः । अत्रोपमाशब्दप्रयोगो लोकप्रतारणाद
 सत्त्वापाधिरीश्वरस्त्वमेवेति भावः । सर्वज्ञः सर्वविषयकज्ञानरू-
 पोपाधिवृत्तिमान्, सर्वदर्शी सर्वसाक्षी बुद्धिमान्सर्वबुद्धिप्रव-
 र्तकः अन्तर्यामीति यावत् ॥ ६ ॥

रा० टी०—अमर इति । राघव हे राम ! अमरोपमसत्त्वः
 देवतुल्यपराक्रमः महात्मा सर्वपूज्यस्वरूपः सत्यसङ्गरः सत्य-
 वक्ता सर्वज्ञः निखिलज्ञाता सर्वदर्शी सर्वनियन्ता बुद्धिमान्
 अतिशयबुद्धिविशिष्टस्त्वमसि ॥ ६ ॥

गो० टी०—अमरोति । अमरोपमेति पृथक्पदं, सत्त्वः
 सत्त्वगुणसंपन्नः अर्शआयच् स्वाश्रितानां सत्त्वगुणकार्यतत्त्वज्ञान-
 प्रवर्तकत्वाद्वा सत्त्व इत्युच्यते “सत्त्वस्यैव प्रवर्तकः” इति हि
 श्रुतिः । महात्मा महाधैर्यः अत एव सत्यसंगरः सत्यप्रतिज्ञः
 सर्वज्ञ इत्यादिभिर्भिर्भूतवर्तमानभाविवावद्वस्तुज्ञानवत्त्व-
 मुक्तम् ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—प्रभवाभवकोविदं भूतानामुत्पत्तिनाशज्ञम् ।
 आसादयितुमवसादयितुम् । एवं च त्वामेवंविधं यद्यपि दुःखं
 न पीडयति तथापि मादृशं पीडयत्येवेति स्वरथो भव । मा
 शोक इत्यस्योत्तरमेतत्पर्यन्तम् ॥ ७ ॥

रा० टी०—नेति । एवं पूर्वोक्तैः गुणैर्युक्तमत एव प्रभवा-
 भवकोविदं प्रवृत्तिनिवृत्तिकारणतत्त्वज्ञाननिपुणं त्वाम् विष-
 ह्यतममन्यैरसह्यमपि दुःखमासादयितुमाक्रमितुं नार्हति ॥ ७ ॥

गो० टी०—न त्वामिति । प्रभवाभवकोविदम् उत्पत्ति-
 विनाशज्ञमित्यर्थः, भूतानामिति शेषः । अविषह्यतममपि अस्म-
 दादीनामिति शेषः, दुःखं राज्यभ्रंशवनवासादिहेतुकं नासादयि-
 तुमर्हति नाभिभवितुमर्हति ॥ ७ ॥ ८ ॥

८] ति० टी०—मत्कारणान्मद्राज्यनिमित्ततो मेऽनिष्टं
 मदसंमतमेव अतो भवान्प्रसीदतु । महत्तं राज्यं परिगृह्णा-
 त्विति यावत् ॥ ८ ॥

रा० टी०—प्रोषिते इति । मत्कारणात् मदभावहेतोः
 क्षुद्रया मात्रा मातृसदृशीत्वेन माननीयया मन्थरया यत्पापं
 कृतं तत् मे अनिष्टम् ईप्सितं न अतः मम भवान् प्रसीदतु ।
 अयं मातृशब्द आचारक्लिबन्तप्रकृतिककर्तृक्लिबन्तः ॥ ८ ॥

९-१०] ति० टी०—धर्मबन्धेन धर्मरूपेण बन्धनेन । इहेदु-

१ तथेति गो. पाठः । २ एवमिति गो. पाठः । ३ शुद्धामीति गो. पाठः । ४ अर्थमिष्टमिति गो. पाठः ।

गुरुः क्रियावान्वृद्धश्च राजा प्रेतः पितेति च । तातं न परिगृह्णं दैवतं चेति संसदि ॥ ११ ॥
 को हि धर्मार्थयोर्हीनमीदृशं कर्म किल्बिषम् । स्त्रियः प्रियचिकीर्षुः सन्कुर्व्याद्धर्मज्ञ धर्मवित् ॥ १२ ॥
 अन्तकाले हि भूतानि मुह्यन्तीति पुरा श्रुतिः । राज्ञैर्वकुर्वता लोके प्रत्यक्षा सा श्रुतिः कृता ॥ १३ ॥
 साध्वर्थमभिसंधाय क्रोधान्मोहाच्च साहसात् । तातस्य यदतिक्रान्तं प्रत्याहरतु तद्वान् ॥ १४ ॥
 पितुर्हि समतिक्रान्तं पुत्रो यः साधु मन्यते । तदपत्यं मतं लोके विपरीतमतोऽन्यथा ॥ १५ ॥
 तदपत्यं भवानस्तु मा भवान्दुष्कृतं पितुः । अति यत्तत्कृतं कर्म लोको धीरविगर्हितम् ॥ १६ ॥

शापराश्वपये इमां सर्वान्तर्यामिणस्तव द्वेपिणीम् अत एव दण्डार्हम् ॥ ९ ॥ १० ॥

रा० टी०—धर्मेति । धर्मवन्धेन स्त्री न हन्तव्येति वचन-
 रूपवन्धनेन बद्धोऽस्मि अत एव पापकारिणीं पापकर्मप्रयोजि-
 कामत एव दण्डार्हं मातरं मातृसदृशीं मन्थरां तीव्रेण दण्डेन
 न हन्मि ॥ ९ ॥

गो० टी०—धर्मवन्धेनेति । धर्मवन्धेन धर्मपाशेन ॥ ९ ॥

रा० टी०—कथमिति । शुभाभिजनकर्मणः शुभे अभिजन-
 कर्मणी यस्य तस्माद्गुरुत्वाज्जातः अत एव धर्ममधर्मं च जानन्
 अहं जुगुप्सितं कर्म कथं कुर्याम् ॥ १० ॥

गो० टी०—कथमिति । जुगुप्सितं लोकगर्हितम् ॥ १० ॥

११] ति० टी०—मातृवत्पिताप्यन्याप्यकारीत्याह—गुरु-
 रिति । क्रियावान्कृतश्रेष्ठकृतः । प्रेतः सञ्ज्वाहादौ ॥ ११ ॥

रा० टी०—गुरुरिति । क्रियावान् निखिलविहितक्रियावि-
 शिष्टः वृद्धः ज्ञानवयोभ्यामधिकः अत एव गुरुः पूजनीय इत्यर्थः,
 प्रेतः लोकान्तरं प्राप्तः यो राजा पिता तं दैवतं तातं संसदि
 सभायामहं न गृह्णं ॥ ११ ॥

गो० टी०—गुरुरिति । क्रियावान् यज्ञादिक्रियावान्
 संसदि सभायाम् ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—एवं गुरुत्वातिहेतुभिर्यद्यप्यहं न परिगृह्णं
 तथापि वस्तुतो गर्ह्य एवेत्याह—को हीति । को हि धर्मवित्
 धर्मार्थयोर्हीनं ताभ्यां हीनं कामप्रधानम् ॥ १२ ॥

रा० टी०—ननु तत्र किं गर्हणीयमित्यत आह—क इति ।
 किल्बिषं सर्वजनदुःखहेतुत्वेन पापरूपमत एव जुगुप्सितं
 सृजनैर्निन्दितमत एव हीनं त्यक्त्यमीदृशं प्रतिज्ञाताभिपेक-
 निवृत्तिरूपं प्रियपुत्रप्रराजनरूपं कर्म धर्मार्थयोः हेतोः क्रियाः
 प्रियं चिकीर्षुः सन् धर्मवित् धर्मरचनाशीलः कः पुरुषः कुर्यात्
 न कोऽपीत्यर्थः । एतेन राज्याभिपेकनिवर्तनं नोचितमिति
 सूचितम् ॥ १२ ॥

गो० टी०—क इति । धर्मार्थयोर्हीनं धर्मार्थाभ्यां हीनं
 कामप्रधानमिति यावत् ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—अन्तकाले मृतिकाले मुह्यन्ति विपरी-
 तबुद्धिं प्राप्नुवन्ति । पुरा श्रुतिः पुरातनी गाथा प्रत्यक्षा सत्या १३

रा० टी०—अन्तेति । अन्तकाले लोकान्तरगमनसमये
 भूतानि प्राणिनो मुह्यन्ति इति पुरा पौर्वकालिकी या श्रुतिः
 श्रवणविषयीभूतवाक्यं सा श्रुतिः एवं विवेकराहित्यहेतुका-
 भिपेकनिवृत्तिं कुर्वता राज्ञा प्रत्यक्षा कृता ॥ १३ ॥

गो० टी०—अन्तकाल इति । अन्तकाले विनाशकाले
 मुह्यन्ति मोहं प्राप्नुवन्ति विपरीतबुद्धिं प्राप्नुवन्तीति यावत्,
 पुरा श्रुतिः पुरातनी गाथेत्यर्थः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—क्रोधाद्विषमयैव पास्यामीत्युक्तिसूचिः
 ताव कैकेयीक्रोधात् तत्क्रोधभयादिति यावत्, मोहादकै-
 केयीविषयात् साहसादविमृश्यकारित्वात् तातस्य यदति-
 क्रान्तम् भावे निष्ठा ज्येष्ठाभिपेकलक्षणसाध्वर्थानुष्ठानं तत्सा-
 ध्वर्थमभिसंधाय राजोक्तार्थेण कृतमस्य साधुत्वमिति विचार्य
 प्रत्याहरतु निवर्तयतु ॥ १४ ॥

रा० टी०—साध्विति । क्रोधात् कैकेयीकोपभयात् मोहात्
 चित्तविक्षेपाद्वा साहसात् विचाराभावाद्वा अर्थमभिसंधाय अर्थ-
 बुद्धिं कृत्वा तातस्य यदतिक्रान्तमभिपेकतिक्रमणं तद्वान्प्र-
 त्याहरतु निवर्तयतु ॥ १४ ॥

गो० टी०—साध्वर्थमिति । क्रोधात् विषमयैव पास्या-
 मीत्युक्तकैकेयीक्रोधात् मोहात् कैकेयीविषयमोहात् साहसात्
 साहसकरणात् अविमृश्यकारित्वादिति यावत्, तातस्य यद-
 तिक्रान्तं यदमतिक्रमणं तत्साध्वर्थमभिसंधाय समीचीनार्थं
 स्मृत्वा भवान् प्रत्याहरतु निवर्तयतु ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—तदेवोपपादयति—पितुर्हीति । अतिक्रान्त-
 मतिक्रमस्तं साधु मन्यते तद्वैपरीत्याचरणेन साधु यथा तथा
 संपादयति—तदपत्यं मतमपतनहेतुत्वादपत्यशब्दाच्च ॥ १५ ॥

रा० टी०—पितुरिति । पितुः समतिक्रान्तं साधुपथात्प्र-
 च्युतिं यः साधु मन्यते बोधयति तत्प्रच्युतिं तिवर्तयतीत्यर्थः,
 तदेवापत्यं लोके मतमतो विपरीतं साधु न मन्यते इत्यर्थः,
 तर्हि अन्यथा अपत्यं न भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

गो० टी०—पितुरिति । साधु मन्यते साधु कर्तुं मन्यत
 इत्यर्थः । तदपत्यं मतं पितुरपतनहेतुत्वात्तदेवापत्यत्वेन संभ-
 तम् ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—अपत्यमस्तु अन्वर्थापत्यमस्तु । मर-
 भवान्दुष्कृतं पितुः अनुमन्यतामिति शेषः । तदेवाह—

१ गर्ह्यमिति गो. पाठः । २ क्रियाः प्रियमिति गो. रा. पाठः । ३ प्रत्यक्षमिति गो. पाठः । ४ यदतीति गो. पाठः । ५ अभिपेक्षेति गो.
 पाठः । ६ लोके इति गो. रा. पाठः ।

कैकेयीं मां च तातं च सुहृदो बान्धवांश्च नः । पौरजानपदान्सर्वास्त्रातुं सर्वमिदं भवान् ॥ १७ ॥
 क चारण्यं क च क्षात्रं क जटाः क च पालनम् । ईदृशं व्याहतं कर्म न भवान्कर्तुमर्हति ॥ १८ ॥
 एष हि प्रथमो धर्मः क्षत्रियस्याभिषेचनम् । येन शक्यं महाप्राज्ञ प्रजानां परिपालनम् ॥ १९ ॥
 कश्च प्रत्यक्षमुत्सृज्य संशयस्थमलक्षणम् । आयतिस्थं चरेद्धर्मं क्षत्रवन्धुरनिश्चितम् ॥ २० ॥
 अथ क्लेशजमेव त्वं धर्मं चरितुमिच्छसि । धर्मेण चतुरो वर्णान्पालयन्क्लेशमाप्नुहि ॥ २१ ॥
 चतुर्णामाश्रमाणां हि गार्हस्थ्यं श्रेष्ठमुत्तमम् । आहुर्धर्मज्ञ धर्मज्ञास्तं कथं त्यक्तुमिच्छसि ॥ २२ ॥

अतीति । यत्तत्कृतं दशरथकृतं कर्म तदति धर्ममतिक्रम्य प्रद-
 त्तम् अत एव लोके धीरैर्विगर्हितम् अतस्तदनुमननमनु-
 चितमिति पितृवचसः परिपाल्यत्वे युक्तं धर्मवदभिषेकवचन-
 मेव परिपालयेति व्यङ्ग्यम् ॥ १६ ॥

रा० टी०-तदिति । यतः अतियत् अतिप्रयत्नवान्
 भवान् तदपत्यम् अतः धीरविगर्हितं धीरैर्निन्दितं यत् पितुः
 कृतं निष्पादितं दुष्कृतं कर्तुमर्हं कर्म तद्वान् मास्तु न स्थाप-
 यतु अभिषेकं कारयत्वित्यर्थः । अन्तर्भावितगिणयोरस्ति ॥ १६ ॥

गो० टी०-तदिति । तदपत्यं भवानस्तु तादृशमपत्यमस्तु
 नाभिपत्ता प्राप्तुं नार्हतीत्यर्थः ॥ १६-१८ ॥

१७] ति० टी०-सर्वास्त्रातुमिदं सर्वं मनुक्तं भवाननुम-
 न्यतामिति भावः ॥ १७ ॥

रा० टी०-कैकेयीमिति । कैकेय्यादीन् त्रातुमर्हतीति
 शेषः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-पितृकृतवनवासस्य गार्हित्वमेवाह-क-
 चेति ॥ १८ ॥

रा० टी०-वनवासस्यायोग्यतां वर्णयन्नाह-केति । क
 अरण्यं क च क्षात्रं क जटाः पालनं क च द्वयोर्द्वन्द्वयोः पर-
 स्परं संयोगः न संभवतीत्यर्थः, अतः व्याहतं विरुद्धम् ईदृशं
 संयोजनरूपं कर्म कर्तुं भवानार्हति ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०-ननु वानप्रस्थाश्रमः क्षत्रियस्याप्यास्ति
 तत्राह-एष हीति । येनाभिषेचेन पालनं तद्रूपधर्मसंपादनं
 प्रथम आद्यो धर्म इत्यर्थः । एवं च स आश्रमो राज्यपरिपा-
 लनोत्तरं वार्धके उचितो नापि स मुख्यो धर्म इति भावः ॥ १९ ॥

रा० टी०-ननु वानप्रस्थधर्मस्य क्षत्रियाणां विहितत्वात्क-
 र्थं विरोध इत्यत आह-एष इति । हे महाप्राज्ञ ! येन धर्मेण
 प्रजानां परिपालनं शक्यं स एष अभिषेचनं धर्मः प्रथमः
 पूर्वं विहितः, एतेन पूर्वप्राप्तधर्मस्य परित्यागोऽनुचित इति सूचि-
 तम् ॥ १९ ॥

गो० टी०-तापसधर्मावलम्बनं क्षत्रियाणामप्यस्तीत्याश-
 ङ्क्याह-एष हीत्यादिना ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०-तस्यासुखत्वमेव दर्शयति-कश्चेति ।
 प्रत्यक्षं प्रत्यक्षसुखसाधनं धर्मं प्रजापालनरूपमुत्सृज्य संशय-
 स्थमप्रत्यक्षत्वात्को हि तद्वेद यश्चुष्टिमल्लोकेऽस्ति वा न वेति
 श्रुत्याभिनीय मानसं देहास्पदम् अलक्षणमसुखलक्षणम्

आयतिस्थमुत्तरवयःप्राप्यम् अनिश्चितमनित्यानुष्ठानम् । नहि
 प्रजापालनवत्क्षत्रियस्य नित्यप्राप्तोऽयं धर्मः नित्यत्वे तद-
 हितदशरथादेः पापित्वप्रसङ्गः । तं क्षत्रवन्धुः क्षत्राणां बन्धु-
 रिति समासेन क्षत्रियकुलसंमत इत्यर्थः । निन्दायां बन्धुच-
 त्रयान्तस्तु निन्ध्यक्षत्रियादिवाचीति कर्तकः । कश्चेत् न
 कोऽपीत्यर्थः । अन्ये तु-क्षत्रवन्धुरपि निन्ध्यक्षत्रियोऽपि
 राज्यानहोऽपीदृशं धर्मं न चरेत्, किं पुनर्वाच्यं राज्याधिकारी-
 त्यर्थमाहुः ॥ २० ॥

रा० टी०-वस्तुतस्तु अयमेव धर्मः क्षत्रियैः कर्तव्य एवेति
 बोधयन्नाह-क इति । प्रत्यक्षं शास्त्रतो लोकतश्च पूर्वं प्राप्ति-
 मत्त्वेन प्रत्यक्षसुखरूपफलप्रापकत्वेन चेन्द्रियविषयीभूतं पाल-
 नरूपं धर्ममुत्सृज्य त्यक्त्वा आयतिस्थमुत्तरकालभावि अत
 एव अलक्षणं न लक्षयति सुखं साक्षादनुभावयति अत
 एव अनिश्चितमेतस्मिन् काले एतत्सुखं भविष्यतीति निश्चय-
 रहितमत एव संशयस्थं संशयविषयीभूतं धर्मं कः क्षत्रवन्धु-
 श्चेत् न कोऽपीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः “को हि तद्वेद यश्चुष्टि-
 म्लोके अस्ति न वा” इति ॥ २० ॥

गो० टी०-क इति । प्रत्यक्षं परितृश्यमानत्यागभोगयुक्तं
 धर्मं परलोकश्रेयःसाधनं प्रजापालनरूपं धर्ममुत्सृज्य संशय-
 स्थमप्रत्यक्षमङ्गलोपादिसंभावनया संशयितफलसिद्धिकमित्यर्थः,
 अलक्षणं लक्षणरहितं क्रियाशक्तिरपूर्वं वेति दुर्निरूपमित्यर्थः,
 आयतिस्थं कालान्तरभाविफलम् अनिश्चितं क्षत्रियेण प्रथममि-
 दमनुष्ठेयमिति केनापि प्रमाणेनानिश्चितं तापसधर्मं कः क्षत्रियः
 चरेत् न कोऽपीत्यर्थः ॥ २० ॥

२१] ति० टी०-ननु शरीरक्लेशसाध्यधर्म एवान्तरङ्गस्त-
 त्राह-अथेति । पक्षान्तरेऽथेतिशब्दः ॥ २१ ॥

रा० टी०-ननु शरीरक्लेशदानमुत्कृष्टो धर्म इत्यत आह-
 अथेति । क्लेशजं शरीरक्लेशजनितमेव धर्मं चरितुं कर्तुं यदी-
 च्छसि तर्हि धर्मेण चतुरो वर्णान् पालयन् चारायद्वारीकृत्य
 रक्षन् क्लेशं शरीरखेदमाप्नुहि ॥ २१ ॥

गो० टी०-अथ क्लेशजमेव त्वं धर्मं चरितुमिच्छसि त-
 थापि चातुर्वर्ण्यपालनतत्तद्धर्मस्थापनादिक्लेशयुक्तत्वाद्वाज्यपालन-
 मेवाचरेत्याह-अथेति ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०-ननु तत्तत्त्वेन श्रुतत्वात्तदाश्रमकरण

श्रुतेन बालः स्थानेन जन्मना भवतो ह्यहम् । सकथं पालयिष्यामि भूमिं भवति तिष्ठति ॥ २३ ॥
 हीनबुद्धिगुणो बालो हीनस्थानेन चाप्यहम् । भवता च विनाभूतो न वर्तयितुमुत्सहे ॥ २४ ॥
 इदं निखिलमप्यग्र्यं राज्यं पित्र्यमकण्टकम् । अनुशाधि स्वधर्मेण धर्मज्ञः सह बान्धवैः ॥ २५ ॥
 इहैव त्वभिषिञ्चन्तु सर्वाः प्रकृतयः सह । ऋत्विजः सवसिष्ठाश्च मन्त्रविमन्त्रकोविदाः ॥ २६ ॥
 अभिषिक्तस्त्वमस्माभिरयोध्यां पालने व्रज । विजित्य तरसा लोकान्मरुद्भिरिव वासवः ॥ २७ ॥
 ऋणानि त्रीण्यपाकुर्वन् दुर्हदः साधु निर्दहन् । सुहृदस्तर्पयन्कामैस्त्वमेवात्रानुशाधि माम् ॥ २८ ॥
 अद्याय मुदिताः सन्तु सुहृदस्तेऽभिषेचने । अद्य भीताः पलायन्तु दुष्प्रदास्ते दिशो दश ॥ २९ ॥
 आक्रोशं मम मातुश्च प्रमृज्य पुरुषर्षभ । अद्य तत्रभवन्तं च पितरं रक्ष किल्बिषात् ॥ ३० ॥

युक्तमत आह—चतुर्णामिति । सर्वेषां गृहस्थपाल्यत्वादिति भावः ॥ २२ ॥

रा० टी०—चतुर्णामिति । हे धर्मज्ञ ! चतुर्णामाश्रमाणां मध्ये गार्हस्थ्यं श्रेष्ठं त्रयाणामाश्रयीभूतत्वात्प्रधानमाश्रमाहुः तमाश्रमं त्यक्तुं कथमिच्छसि न त्यक्तव्य इत्यर्थः । ‘श्रेष्ठमाश्रमम्’ इति पाठः ॥ २२ ॥

गो० टी०—सर्वाश्रमधर्मापेक्षया श्रेष्ठतमो गार्हस्थ्यधर्मः कथं त्यज्यत इत्याह—चतुर्णामिति ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—श्रुतेन विषया बालोऽवरः जन्मना तत्संपाद्येन स्थानेन कनिष्ठभ्रातृत्वेन च बालः ॥ २३ ॥

रा० टी०—ननु त्वयैव पाल्यतामित्यत आह—श्रुतेनेति । जन्मना अवरकालप्रादुर्भूत्या अत एव स्थानेन उचितनिम्नदेशस्थित्या च श्रुतेन विषया च भवतो बालः अवरो यः सोऽहं भवति तिष्ठति सति भूमिं कथं पालयिष्यामि ॥ २३ ॥

गो० टी०—स्वशक्त्यापि भवतैव राज्यं पालयितव्यमित्याह—श्रुतेनेति । श्रुतेन विषया स्थानेन पदेन प्राप्तिक्रमेणेति यावत् ॥ २३ ॥

२४-२५] ति० टी०—हीनो बुद्धिगुणः सत्त्वं यस्य सः तेन हीनसत्त्वगुण इत्यर्थः । हीनस्थानेन चोपलक्षितः अत एव बालः त्वया विना वर्तयितुं जीवितुमपि नोत्सहे किं पुना राज्यं पालयितुमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—हीनेति । हीनाः त्वद्बुद्धिगुणभ्यः अवराः बुद्धिगुणाः यस्य सः अत एव हीनस्थानेन निम्नदेशस्थित्या उपलक्षितः भवता विनाभूतो रहितश्च बालोऽहं वर्तयितुं प्रजाः पालयितुं नोत्सहे ॥ २४ ॥

रा० टी०—इदमिति । अकण्टकं विघ्नरहितम् अग्र्यं पौर्वकालिकं निखिलम् इदं पित्र्यं राज्यं स्वधर्मेण अनुशाधि पालय ॥ २५ ॥

गो० टी०—कथमेवमुच्यते बालत्वस्य ममापि तुल्यत्वात् भवदपेक्षया अहं कियान्दद इत्यत आह—हीनेति । हीनबुद्धि-

गुणः सद्गुणबुद्धिरहितः वर्तयितुं स्थातुं भवता विना तूष्णीं स्थातुमपि नोत्सहे किं पुना राज्यं कर्तुमिति भावः ॥ २४ ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—सह संभूय मन्त्रविदिति संबोधनम् ॥ २६ ॥

रा० टी०—इहेति । हे मन्त्रविद ! सवसिष्ठाः वसिष्ठसहिताः ऋत्विजः प्रकृतयश्च सह एकीभूय इहैव त्वामभिषिञ्चन्तु ॥ २६ ॥

गो० टी०—इहेति । सह संभूय ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—पालने राज्यपरिपालननिमित्तम् । तरसा बलेन । लोकान्मरुद्भिरिव वासवः सह वासव इव त्वं विजित्य तां पालयेति शेषः ॥ २७ ॥

रा० टी०—अभिषिक्त इति । अस्माभिरभिषिक्तत्वं तरसा वेगेन लोकान् विजित्य मरुद्भिर्देवैः सहितः वासव इन्द्र इव पालने पालनार्थम् अयोध्यां व्रज ॥ २७ ॥

गो० टी०—अभिषिक्त इति । विजित्य स्थित इति शेषः, मरुद्भिर्देवैः ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—ऋणानीति “ जायमानो वै ब्राह्मण-
 बिभिर्ऋणवा ज्ञायते ” इति श्रुतौ ब्राह्मणपदस्य पलक्षणमिति भावः । अत्रायोध्यायां स्थित्वेति शेषः ॥ २८ ॥

रा० टी०—ऋणानीति । त्रीणि ऋणानि देवऋणादीनि अपाकुर्वन् मोचयन् सन् दुर्हदः दुष्टहृदयान् निर्दहन् सुहृदः कामैस्तदिच्छाविषयीभूतपदार्थैस्तर्पयन् सन् त्वमेवात्रायोध्यायां मामनुशाधि शिक्षय ॥ २८ ॥

गो० टी०—रामं राज्याङ्गीकरणाय प्रोत्साहयति—ऋणा-
 नीत्यादिना । दुर्हदः शत्रून् ॥ २८ ॥ २९ ॥

२९] ति० टी०—दुष्प्रदा दुःखप्रदाः ॥ २९ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—अद्येति । हे आर्य ! ते अभिषेचने सुहृदः मुदिताः सन्तु ये दुःप्रदाः दुःखदानमनस्काः ते भीताः सन्तः पलायन्तु ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०—आक्रोशं निन्दाम् । तत्रभवन्तं पूज्यम् ३०

रा० टी०—आक्रोशमिति । हे पुरुषर्षभ ! मम मातुश्च आक्रोशं जनापवादं प्रमृज्य तत्रभवन्तं पूज्यं पितरं किल्बिषात्पश्चात्तापादक्ष ॥ ३० ॥

शिरसा त्वाभियाचेऽहं कुरुष्व करुणां मयि । बान्धवेषु च सर्वेषु भूतेष्विव महेश्वरः ॥ ३१ ॥
 अथवा पृष्ठतः कृत्वा वनमेव भवानितः । गमिष्यति गमिष्यामि भवता सार्धमप्यहम् ॥ ३२ ॥
 तैथाभिरामो भरतेन ताम्यता प्रसाद्यमानः शिरसा महीपतिः ।
 न चैव चक्रे गमनाय सत्त्ववान्मतिं पितुस्तद्वचने प्रीतिष्ठितः ॥ ३३ ॥
 तदद्भुतं स्थैर्यमवेक्ष्य राघवे समं जनो हर्षमवाप दुःखितः ।
 न यात्ययोध्यामिति दुःखितोऽभवत्स्थिरप्रतिज्ञत्वमवेक्ष्य हर्षितः ॥ ३४ ॥
 तमृत्विजो नैगमयूथवल्हभास्तथा विसंज्ञाश्रुकलाश्च मातरः ।
 तथा ब्रुवाणं भरतं प्रतुष्टुवुः प्रणम्य रामं च ययाचिरे सह ॥ ३५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

गो० टी०-आक्रोशमिति । आक्रोशं शापम् 'शाप आ-
 क्रोश आक्षेप' इति हलायुधः । जनकर्तृकमिति शेषः ।
 तत्रभवन्तं पूज्यं तत्रभवानत्रभवानिति शब्दौ दृढैः
 पूज्येते ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०-त्वा त्वाम् । मयि बान्धवेषु च करुणां
 कुर्वन्ति संबन्धः ॥ ३१ ॥

रा० टी०-शिरसेति । शिरसा नम्रीभूतमूर्ध्नां त्वा त्वाम-
 भियाचे प्रार्थये भूतेषु महेश्वरो महादेव इव करुणां दयांकुरुष्व ३१

गो० टी०-शिरसेति । मयि बान्धवेषु च करुणां कुर्व-
 न्ति संबन्धः । महेश्वरो विष्णुः । 'यद्वेदादौ स्वरः प्रोक्तो
 वेदान्ते च प्रतिष्ठितः । तस्य प्रकृतिहीनस्य यः परः स
 महेश्वरः' इति । पूर्वप्रकृतदहरविशारकरणमन्त्रप्रणवप्रकृतिभू-
 ताकारवाच्यो महेश्वर इत्युक्तेः । दहरोपास्यश्चापहतपाप्म-
 त्वाद्विगुणकः "पुरुषोत्तमः स उत्तमः पुरुषः" इति तत्स-
 मानप्रकरणे छान्दोग्ये श्रवणात् अपहतपाप्मत्वं च रुद्रस्य
 नास्ति अनपहताप्मा वा अहमस्मीति रुद्रेणैवोक्तेः । भूतसं-
 हाराधिकृतस्य रुद्रस्य भूतेषु करुणा च गगनकुसुमतुल्या अतः
 "स एकाकी न रमेत न ततो विजुगुप्सितः" इत्यादि श्रु-
 तिस्मृत्यादिभिः सुप्रसिद्धापाकाररूपवात्सल्याद्विगुणगणः पु-
 रुषोत्तम एव महेश्वर इति दिक् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

३२] ति० टी०-पृष्ठतः कृत्वा तिरस्कृत्य । मत्प्रार्थना-
 मिति शेषः । इतोऽपि वनमेव जनसंवाधभयेनास्माद्वनार्दपि
 वनान्तरमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

रा० टी०-अथवेति । अथवा यदि पृष्ठतः कृत्वा मत्प्रार्-
 थनां तिरस्कृत्य इतो अस्मादेशात् वनमेव भवान् गमिष्यति
 तदा भवता सार्धम् अहमपि गमिष्यामि ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०-ताम्यता ग्लानिं गमनाय अयोध्यां
 प्रतीति शेषः ॥ ३३ ॥

रा० टी०-तथेति । ताम्यता ग्लानिं प्राप्नुवता भरतेन
 तथा तेन प्रकारेण प्रसाद्यमानः पितुस्तद्वचने तदाज्ञाविषयीभू-
 तवनवासं प्रतिष्ठितः कृतनिश्चयः रामः गमनाय मतिं नैव चक्रे ३३

गो० टी०-तथेति । गमनाय अयोध्यां प्रतीति शेषः ।
 तद्वचने तस्मिन् वचने ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०-तत्स्थैर्यं पितृवचनस्थितिस्थैर्यम् । दुः-
 खहर्षयोर्युगपत्प्रवृत्तौ निमित्तं स्वयमेव व्याकरोति कविः-
 न यातीति ॥ ३४ ॥

रा० टी०-तदिति । अद्भुतं प्राकृतविलक्षणं स्थैर्यं सत्ये
 व्यवस्थितिं राघवे अवेक्ष्य दुःखितो जनः समं दुःखेन सहितं
 हर्षमवाप । तदेव विष्टवन् आयोध्यां न याति इति हेतोः दुःखितः
 स्थिरप्रतिज्ञत्वमवेक्ष्य हर्षितश्चाभवत् जन इति शेषः ॥ ३४ ॥

गो० टी०-तदद्भुतमिति । समं युगपत् ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०-नैगमाः पुरे भवाः 'निगमो निश्चये
 वेदे पुरे पथि वणिक्पथे' इति । तयूथवल्हभास्तद्रूपमुख्याः ।
 विसंज्ञा विचिताश्च ता अश्रुकला अश्रुप्रचुराश्च ॥ ३५ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय-
 आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

रा० टी०-तमिति । ऋत्विगादयः विसंज्ञा एव अश्रुकला
 मातरश्च सह एककालावच्छेदेनैव तथा ब्रुवाणं भरतं प्रतुष्टुवुः
 प्रशंसन्तः तं रामं प्रणम्य चकारेण यथोचितं प्रत्यभिवाद्य सह-
 भरतप्रार्थनासमानकाले ययाचिरे प्रार्थयामासुः । तत्र नैगमाः
 पुरांसिनः 'निगमो निश्चये वेदे पुरे पथि वणिक्पथे' इति
 वैजयन्ती । यूथवल्हभा मन्त्र्यादिगणस्वामिनः प्रणम्य एव राम
 स्तमिति कर्मधारयो वा ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामयणशिरोम-
 णावयोध्याकाण्डे षडधिकशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

गो० टी०-तमिति । नैगमयूथवल्हभाः निगमः पुरं तत्र
 भवाः नैगमाः । 'निगमो निश्चये वेदे पुरे पथि वणिक्पथे'
 इति वैजयन्ती । यूथवल्हभा गणमुख्याः विसंज्ञाश्रुकलाः विग-
 तसंज्ञाः अश्रुक्लिन्नाश्चेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-
 ज्योध्याकाण्डव्याख्याने षडुत्तरशततमः सर्गः ॥ १०६ ॥

सप्तोत्तरशततमः सर्गः ।

स्वस्मे दशरथकृतराज्यदाने कैकेय्यां तस्य कामासक्तिं मन्वानं भरतं राज्यदाने कन्याशुल्कं प्रत्युपकृतं चेत्युभयोर्हेतुत्वं दशरथे दोषसंसर्गश्चान्यत्वं च प्रदर्श्य पुत्रशब्दनिर्वचनेन पितृव्यत्तारणमेव पुत्रेति कर्तव्यमतस्तदादिष्टं राज्यमेवानुशाधीति रामस्तं प्रवर्तयति ।

पुनरेवं ब्रुवाणं तं भरतं लक्ष्मणाग्रजः । प्रत्युवाच ततः श्रीमाञ्ज्जातिमध्ये सुसत्कृतः ॥ १ ॥
उपपन्नमिदं वाक्यं यस्त्वमेवमभाषथाः । जातः पुत्रो दशरथात्कैकेय्यां राजसत्तमात् ॥ २ ॥
पुरा भ्रातः पिता नः स मातरं ते समुद्रहन् । मातामहे समाश्रौषीद्राज्यशुल्कमनुत्तमम् ॥ ३ ॥
दैवासुरे च संग्रामे जनन्यै तव पार्थिवः । संप्रहृष्टो ददौ राजा वरमाराधितः प्रभुः ॥ ४ ॥
ततः सा संप्रतिश्राव्य तव माता यशस्विनी । अयाचत नरश्रेष्ठं द्वौ वरौ वरवर्णिनी ॥ ५ ॥
तव राज्यं नरव्याघ्र मम प्रव्राजनं तथा । तच्च राजा तैश्च तस्यै नियुक्तः प्रददौ वरम् ॥ ६ ॥

१] ति० टी०—रामो राजनियोगपालनमेव परमो धर्मो बहूनां सुखसाधनत्वादित्याशयेनावददित्याह—पुनरिति ॥ १ ॥

रा० टी०—भरतवचनश्रवणानन्तरकालिकरामोक्तिं वर्णयन्नाह—पुनरित्यादिभिः । ज्ञातिमध्ये सुसत्कृतो रामः एवं ब्रुवाणं भरतं प्रत्युवाच ॥ १ ॥

गो० टी०—पुनरित्यादि—अभिसत्कृतः भरतेन स्तोत्रादिना सम्यगभिपूजितः ॥ १ ॥ २ ॥

२] ति० टी०—इदं वाक्यम् उपपन्नं युक्तिमत् । तत्र हेतुः—जात इत्यादि ॥ २ ॥

रा० टी०—तदाकारमाह—उपपन्नमित्यादिभिः । राजसत्तमात् राजश्रेष्ठात् दशरथात् जातस्त्वं यत् वाक्यम् अभाषथाः तत् उपपन्नं युक्तमेव ॥ २ ॥

३] ति० टी०—इदानीं त्वया राज्यस्य मया वनवासस्य चाकरणे राज्ञः प्रतिज्ञाहानिकृतो महानधर्म इत्याह—पुरेति । तव पुत्र्यां जनिष्यते तस्मै राज्यं दास्यामीति प्रतिज्ञातवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

रा० टी०—ननु मदुक्तस्योपपन्नत्वे तथैव क्रियतामित्यत आह—पुरेत्यादिभिः । हे भ्रातः! नः पिता ते मातरं समुद्रहन् सन् राज्यशुल्कं तव पुत्र्यां यः पुत्रो भविता तस्मै राज्यं दातास्मीति मूल्यं ते मातामहे मातामहसन्निधौ समाश्रौषीत् प्रतिज्ञामकरोत् ॥ ३ ॥

गो० टी०—काममोहेन पित्रा कृतमिति पितरं निन्दन्तं भरतं प्रति रामो मोहहेतुप्रसक्तिरेव नास्तीति दुष्परिहरं हेत्वन्तरमाह—पुरेत्यादिना । राज्यशुल्कं समाश्रौषीत् तव पुत्रिकायां यो जनिष्यते तस्मै राज्यं दास्यामीति प्रतिज्ञां कृतवान् ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—ननु 'श्रीपु नर्मविवाहे च वृत्त्यर्थे प्राणसंकटे । गोब्राह्मणार्थे हिंसायां नानृतं स्याज्जगुप्सितम् ॥' इति स्मृतेः कौसल्यायां विद्यमानायां कैकेयीविवाहस्य नर्मविवाहत्वात्तत्प्रतिज्ञाहानिर्न दोषायेत्यत आह—दैवासुरे चेति ।

दैवासुरे तत्संबन्धिनि । एवं चोपकारप्रत्युपकाररूपत्वादेतद्वृत्ते महान्दोष इति भावः । वरं वरद्वयम् ॥ ४ ॥

रा० टी०—देवेति । दैवासुरे सङ्ग्रामे च तव जनन्यै संप्रहृष्टः राजा अत्युदरागवान् पार्थिवः नः पिता वरं वरद्वयं ददौ ॥ ४ ॥

गो० टी०—दैवासुर इति । दैवासुरे दैवासुरसंबन्धिनि वरं वरद्वयम् ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—ततो हेतोः संप्रतिश्राव्य प्रतिज्ञां कारयित्वा ॥ ५ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः वरद्वयप्रदानाद्देतोः सा यशस्विनी वरवर्णिनी विलक्षणगौराङ्गी किंच वरदानवृत्तान्तवर्णनकर्त्री तव माता संप्रतिश्राव्यं संस्मार्य किंच पूर्वदत्तं वरद्वयमिदानीमवश्यं ददामीति प्रतिज्ञां कारयित्वा नरश्रेष्ठं राजानं तव राज्यं मम प्रव्राजनं च द्वौ वरौ अयाचत वरं नियुक्तस्तया प्रार्थितो राजा तथैव तव मात्रे प्रददौ । श्लोकद्वयमेकान्वयि । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

गो० टी०—तत इति । तव माता संप्रतिश्राव्य शपथं कारयित्वा ततः द्वौ वरौ अयाचतेति संबन्धः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—याचनप्रकारमाह—तवेति । नियुक्तो वरबलेन नियोजितः । तद्वरं तद्रूपवरम् ॥ ६ ॥

गो० टी०—याच्नाप्रकारमाह—तवेत्यादिना । ननु कैकेयी स्वोद्वाहकाले कन्याशुल्कत्वेन भरतस्य प्राप्तं राज्यं वरविषयत्वेन कथमयाचत, उच्यते बाल्यवृत्तान्तत्वाच्चिरकालान्तरितत्वाच्च सन्निहितं वरद्वयमेव याचितवतीति न दोषः । मध्ये प्राप्तस्यापि वरद्वयस्य किं न स्मरसि कैकेयीति मन्थरया स्मारितत्वात् चिरकालवृत्तान्तस्य विस्मरणमुपपन्नमेव । ननु दशरथ उद्वाहकाले कैकेयीपुत्राय प्रतिश्रुतं राज्यं रामाय दातुं कथमुक्तवान् सत्यम् 'उद्वाहकाले रतिसंप्रयोगे प्राणात्यये सर्वधनापहारे । विप्रस्य चार्थेऽप्यनृतं वदेयुः पञ्चानृता-न्याहुरपातकानि' इति न्यायेन दोषाभावं हृदि निधाय तथा कृतवानिति न दोषः कैकेयोऽपि रामगुणाद्विद्वत्तया राज्यं न

तन पित्राहमप्यत्र नियुक्तः पुरुषर्षभ । चतुर्दश वने वासं वर्षाणि वरदानिकम् ॥ ७ ॥
 सोऽहं वनमिदं प्राप्तो निर्जनं लक्ष्मणान्वितः । सीतया चाप्रतिद्वन्द्वः सत्यवादे स्थितः पितुः ॥ ८ ॥
 भवानपि तथैत्येव पितरं सत्यवादिनम् । कर्तुर्महसि राजेन्द्र क्षिप्रमेवौभिषिञ्चनात् ॥ ९ ॥
 ऋणान्मोचय राजानं मत्कृते भरत प्रभुम् । पितरं त्रौहि धर्मज्ञ मातरं चाभिनन्दय ॥ १० ॥
 श्रूयते धीमता तात श्रुतिर्गीता यशस्विना । गयेन यजमानेन गयेष्वेव पितृन्प्रति ॥ ११ ॥
 पुत्रान्नो नरकाद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः । तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः पितृर्न्यः पाति सर्वतः ॥ १२ ॥
 एष्टव्या बहवः पुत्रा गुणवन्तो बहुश्रुताः । तेषां वै समवेतानामपि कश्चिद्वयां व्रजेत् ॥ १३ ॥

दौहित्राय याचितवान् रामोऽपि सुमन्त्रादिभ्य इदं रहस्यं
 श्रुतवान् अत एव हि ते शृण्वन्तोऽनुमान्य स्थितवन्त इति
 द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—अत्र दण्डकाख्ये वने चतुर्दश वर्षाणि
 वरदानिकं वरदाननिमित्तकं वासं नियुक्तः तं प्रति प्रेरित
 इत्यर्थः । अत्रायमप्यर्थः—देवेभ्यो महत्तरदाननिमित्तकम् अन्त-
 र्याभिणा तथा प्रेरणात् अत एवात्र दण्डकारण्ये एतत्प्रसङ्गेनैव
 तत्प्रयोजननिष्पत्तेरिति ॥ ७ ॥

रा० टी०—तेनेति । तेन हेतुना अत्र अस्मिन् दण्डका-
 रण्ये वने वरदानिकं वरदानहेतुकं चतुर्दश वर्षाणि वा संप्रति
 पित्राहं नियुक्तः ॥ ७ ॥

गो० टी०—तेनेति । तेन कैकेय्यै प्रतिश्रुतराज्येन अत्र
 वने दण्डकारण्ये वरदानिकं वरदाननिमित्तकं वासं नियुक्त इति
 संबन्धः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—नह वने रक्षआदिभ्यो नानादुःखसंभाव-
 नेत्यतोऽप्रतिद्वन्द्व इति । समाधिकबलशुद्धीनः सर्वेऽपि मत्तो
 हीनबला एवेति न तद्वयावकाश इति व्यङ्ग्योऽर्थः, आपाततस्तु
 अप्रतिद्वन्द्वः स्पर्धारहितः इति ॥ ८ ॥

रा० टी०—स इति । सः पित्राज्ञप्तः पितुः सत्यवादं स्थितः
 अप्रतिद्वन्द्वः क्षीतोष्णादिबाधारहितोऽहमिदं वनं प्राप्तः ॥ ८ ॥

गो० टी०—स इति । अप्रतिद्वन्द्वः केनापि वारयितुम-
 शक्य इति यावत् ॥ ८ ॥ ९ ॥

९] ति० टी०—तथैत्येव तथैवेति पितृनियुक्त एवेति ।
 अहंसीत्यार्षम् । 'अहंति' इति पाठान्तरम् अत एव संबोधनं
 राजेन्द्रेति ॥ ९ ॥

रा० टी०—भवानिति । अभिषेचनात् अभिषेचनेन स्वकर्तृ-
 करण्यपालनेन राजेन्द्र पितरं सत्यवादिनं कर्तुं भवान् क्षिप्रं
 श्रीप्रमेवाहति ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—ऋणात्कैकेयीसंबन्ध्याणात् । मत्कृते
 मत्प्रीत्यर्थम् । त्रौह्यार्षम् । अभिनन्दय न तु निन्दय
 तत्कृतस्पर्धस्य बहुपकारकत्वादिति व्यङ्ग्यम् ॥ १० ॥

रा० टी०—ऋणादिति । हे भरत ! मत्कृते मन्त्रियोगे

सति राजानं पितरं ऋणान्मातृसंबन्ध्यावश्यदेयात् मोचय
 अत एव मातरमभिनन्दय पितरं त्रौहि सत्यप्रतिज्ञत्वपाल-
 नया रक्ष च । त्रौह्यत्रात्मनेपदाभावः संज्ञापूर्वकविधेरनि-
 त्यत्वात्, व्याख्यानान्तरं च चक्रिञ्जायस्वेत्यत्रत्यमनोरमायुक्त-
 दिशाऽवगन्तव्यम् ॥ १० ॥

गो० टी०—ऋणादिति । ऋणान्मोचय राजानं स्वाभि-
 पेचनेन कैकेय्या ऋणाद्राजानं मोचयेत्यर्थः ॥ १० ॥

११] ति० टी०—स्वोक्तस्यावश्यकत्वे संमतिमाह—श्रूयते
 इति । गयेषु गयाप्रदेशेषु यजमानेन यागं कुर्वता पितृन्प्रति
 पितृप्रीतिश्चिह्नम् ॥ ११ ॥

रा० टी०—पितृवचनपालनस्यावश्यकत्वे शिष्टाचारं प्रमा-
 ण्यन्नाह—श्रूयत इत्यादिभिः । गयेषु गयाभिषेधार्थप्रदेशेषु
 यजमानेन यागं कुर्वता गयेन तदभिधराजेन पितृन्प्रति गीता
 कथिता श्रुतिः प्रमाणिकात्वेन वेदसदृशवचनविशेषः श्रूयते ॥ ११ ॥

गो० टी०—स्वोक्तार्थस्यावश्यकत्वे संमतिमाह—श्रूय-
 त इत्यादिना । गयेन गयाख्येन गयेषु गयाख्येषु प्रदेशेषु ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—तां श्रुतिमाह—पुत्रान्न इति । श्रुति
 नरकनाम त्रायतेः कः प्रत्ययः । व्युत्पत्त्यन्तरमाह—पितृनिति ।
 पितृन्पाति इत्यर्थे पुत्रस्य पृषोदरादित्वात्सायुत्वम् । प्रितृवदि-
 श्य कृतेष्टापूर्तादिना स्वर्लोकप्रापणेन तेषां रक्षणमित्याहुः ॥ १२ ॥

रा० टी०—नह का सा श्रुतिरित्यत आह—पुत्रान्न इति ।
 यस्माद्धेतोः पुत्रान्नस्तदभिधात् नरकात् पितरं यः सुतत्रायते
 तस्माद्धेतोः स पुत्र इति प्रोक्तः संज्ञां प्राप्तः अत एव पितृन्
 सर्वतः पाति रक्षति ॥ १२ ॥

गो० टी०—पुत्रान्न इति । पुत्रान्नो नरकान्नायत इति
 पुत्रः पितृन् पाति तद्देशकृतेष्टापूर्तादिना स्वर्लोकं प्रापय्य
 रक्षतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—गयां पितृस्वर्गसाधनं गयाक्षेत्रम् । एषा
 च पितृणां परलोकसाधनं पुत्रेणावश्यं कार्यमित्यर्थे संमतिः ॥ १३ ॥

रा० टी०—एष्टव्या इति । गुणवन्तः सौशील्यादिगुण-
 विशिष्टाः बहुश्रुताः अनेकशास्त्रसंपन्नाः बहवः पुत्राः एष्टव्या

एवं राजर्षयः सर्वे प्रतीता रघुनन्दन । तस्मान्नाहि नरश्रेष्ठ पितरं नरकात्प्रभो ॥ १४ ॥
 अयोध्यां गच्छ भरत प्रकृतीरुपरञ्जय । शत्रुघ्नसहितो वीर सह सर्वैर्द्विजातिभिः ॥ १५ ॥
 प्रवेक्ष्ये दण्डकारण्यमहमप्यविलम्बयन् । आभ्यां तु सहितो वीर वैदेह्या लक्ष्मणेन च ॥ १६ ॥
 त्वं राजा भरत भव स्वयं नराणां वन्यानामहमपि राजराममृगाणाम् ।
 गच्छ त्वं पुरवरमद्य संप्रहृष्टः संहृष्टस्त्वहमपि दण्डकान्प्रवेक्ष्ये ॥ १७ ॥
 छायां ते दिनकरभाः प्रवाधमानं वर्षत्रं भरत करोतु मूर्ध्नि शीताम् ।
 एतेषामहमपि काननद्रुमाणां छायां तामतिर्शयनीं शनैः श्रयिष्ये ॥ १८ ॥
 शत्रुघ्नस्त्वंतुलमतिस्तु ते सहायः सौमित्रिर्मम विदितः प्रधानमित्रम् ।
 चत्वारस्तनयवरा वयं नरेन्द्रं सत्यस्थं भरत चराम मा विषीद ॥ १९ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

अष्टोत्तरशततमः सर्गः ।

रामेणाऽऽकुण्ठितवचसि भरते रामे राज्येप्सामुत्पिपादयिषुः कृतनास्तिकमतानुवादो जावालिनानामा महर्षिस्तस्मै राज्योपभोगं रोचयतो
 आश्वासयन्तं भरतं जावालिर्ब्राह्मणोत्तमः । उवाच रामं धर्मज्ञं धर्मापेतमिदं वचः ॥ १ ॥

अभिकाङ्क्षणीयाः । तत्प्रयोजनमाह-समवेतानां प्राप्तानां तेषां
 पुत्राणां मध्ये कश्चित्पुत्रो गयां व्रजेत् ॥ १३ ॥

गो० टी०-एष्टव्या इति । एष्टव्याः काङ्क्षितव्याः ॥ १३ ॥

१४-१६] ति० टी०-एवं पितृपरलोकसाधनम् १४-१६

रा० टी०-एवमिति । हे रघुनन्दन ! यतः सर्वे राजर्षय
 एवं प्रतीताः विश्वासं प्राप्तास्तस्मादेतोः पितरं नरकात् जनापवा-
 दशब्दात् नाहि ॥ १४ ॥

रा० टी०-रक्षणप्रकारमाह-अयोध्यामिति । अयोध्यां
 गच्छ प्रकृतीः प्रजा उपरञ्जय पालयेत्यर्थः ॥ १५ ॥

रा० टी०-प्रवेक्ष्य इति । अहमपि अविलम्बयन् सन्
 दण्डकारण्यं प्रवेक्ष्ये ॥ १६ ॥

गो० टी०-एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण प्रतीताः निश्चि-
 तवन्तः ॥ १४-१६ ॥

१७] ति० टी०-वन्यानामिति अनेन भाविवानरराजा-
 धिपत्यादि सूचितम् ॥ १७ ॥

रा० टी०-तदेव भङ्गयन्तरेणाह-त्वमिति द्वाभ्याम् । हे
 भरत ! त्वं नराणां राजा भव राजराट् राजराजोऽप्यहं मृगाणां
 राजा भवामीति शेषः, अतः संप्रहृष्टस्त्वं पुरवरमयोध्यां गच्छ
 अहमपि दण्डकान् प्रवेक्ष्ये ॥ १७ ॥

गो० टी०-त्वमिति । मृगाणां राजराट् भवामि मृगाणां
 रक्षकः शिक्षकश्च भवामीत्यर्थः । अत्र मृगशब्देन तनुल्या
 मुनयो लक्ष्यन्ते, यद्वा भाविच्छर्मावरज्जनवालिवादीनां बीज-
 न्यासोऽयम् ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-दिनकरभा इति द्वितीयाबहुवचनम् ।
 वर्षत्रं छत्रम् । शीतां छायामित्यन्वयः ॥ १८ ॥

रा० टी०-छायामिति । हे भरत ! दिनकरभाः सूर्येते-
 जांसि प्रवाधमानं पराभावयमानं वर्षत्रं छत्रं ते मूर्ध्नि शीतां
 छायां करोतु, एतेषां काननद्रुमाणां तां शीतामतिशयनीं नि-
 विडां छायामहमपि श्रयिष्ये ॥ १८ ॥

गो० टी०-छायां त इति । वर्षत्रं छत्रम् 'सुखी श्रयिष्य'
 इति पाठः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०-सौमित्रिर्लक्ष्मणः । चराम विषौ लोड्
 संपादयामेत्यर्थः ॥ १९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे सप्ताधिकशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

रा० टी०-शत्रुघ्न इति । अनुलमतिः शत्रुघ्नस्ते तव
 सहायोऽस्तु, विदितः प्रसिद्धः सौमित्रिः मम प्रधानमित्रमस्तु,
 अतः हे भरत ! चत्वारस्तनयवराः पुत्रोत्तमाः वयं नरेन्द्रं
 पितरं सत्यस्थं सत्यप्रतिज्ञत्वं चराम प्रापयाम अतः मा
 विषीद ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्रामायणीयराामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
 वयोध्याकाण्डे सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

गो० टी०-शत्रुघ्न इति । चराम करवामेत्यर्थः ॥ १९ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-
 ऽयोध्याकाण्डव्याख्याने सप्तोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०७ ॥

१] ति० टी०-भरताश्वासनं कुर्वन्तं रामं धर्मापेतं धर्म-
 मार्गविरुद्धं लोकायतिकमतावलम्बनमिति यावत्, वच उवाचे-
 त्यन्वयः ॥ १ ॥

रा० टी०-रामकर्तृकाश्वासनानन्तरकालिकं वृत्तान्तमाह-

१ राजनन्दनेति गो.पाठः । २ अन्विति गो.पाठः । ३ राजश्रिति गो.पाठः । ४ श्रयिनी सुखीति गो.पाठः । ५ कुशलमतिरिति गो.पाठः । ६ विषादमिति गो.पाठः ।

साधु राघव मा भूते बुद्धिरेवं निरर्थिका । प्राकृतस्य नरस्येव ह्यार्यबुद्धेस्तपस्विनः ॥ २ ॥
 कः कस्य पुरुषो बन्धुः किमाप्यं कस्य केनचिन् । एको हि जायते जन्तुरेक एव विनश्यति ॥ ३ ॥
 तस्मान्माता पिता चेति राम सज्जेत यो नरः । उन्मत्त इव स ज्ञेयो नास्ति कश्चिद्धि कस्यचित् ॥ ४ ॥
 यथा ग्रामान्तरं गच्छन्नरः कश्चिद्बहिर्वसेत् । उत्सृज्य च तमावासं प्रतिष्ठेतापरेऽहनि ॥ ५ ॥
 एवमेव मनुष्याणां पिता माता गृहं वसु । आवासमात्रं काकुत्स्थ सज्जन्ते नात्र सज्जनाः ॥ ६ ॥
 पित्र्यं राज्यं सँमुत्सृज्य स नार्हसि नरोत्तम । आस्थातुं कापथं दुःखं विषमं बहुकण्टकम् ॥ ७ ॥
 समृद्धायामयोध्यायामात्मानमभिषेचय । एकवेणीधरा हि त्वां नगरी संप्रतीक्षते ॥ ८ ॥
 राजभोगाननुभवन्महार्हान्पार्थिवात्मज । विहर त्वमयोध्यायां यथा शक्रस्त्रिविष्टपे ॥ ९ ॥

आश्वासयन्तमित्यादिभिः । भरतमाश्वासयन्तं रामं धर्मा-
 पेत् वेदोक्तधर्मरहितामिदं वचः ब्राह्मणोत्तमः जावालिकुवाचा ॥ १ ॥

गो० टी०—एवं रामेणोक्ते निरुत्तरतया स्थितं भरत-
 मालोक्य हितपरतया जावालिकुवाचकमतमाश्रित्योत्तरमाह
 अष्टोत्तरशततमे—आश्वासयन्तमित्यादिना । ब्राह्मणोत्तम
 इत्यनेन वक्ष्यमाणं नास्तिकवचनमद्वयमिति बोध्यते, धर्मा-
 पेत् वैदिकधर्मपेते ॥ १ ॥

२] ति० टी०—साधु सम्यग्युक्तिमदिदं वच इति पूर्वा-
 न्वच्येतत् । इदंशब्दार्थो राघवेत्यादि । प्राकृतस्य पामरस्य
 नरस्येव निरर्थिका एवं बुद्धिः पितृवचः पालनीयमित्येवंरूपा
 आर्यबुद्धेस्तपस्विनस्ते मा भूत् ॥ २ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—साध्वित्यादिभिः । हे
 राघव ! आर्यबुद्धेः प्रशस्तबुद्धिमत्तः तपस्विनः कर्मनिरतस्य प्रा-
 कृतस्य नरस्य निरर्थिका परमार्थरहिता बुद्धिरिव एवं इयं ते
 बुद्धिः साधु यथा स्यात्तथा मा भूत्, प्राकृतस्यैवेत्युक्त्या रामस्य
 प्राकृतविलक्षणत्वं सूचितम् ॥ २ ॥

गो० टी०—साध्विति । बुद्धिः साधु मा भूत् सम्यक्
 निवर्त्यतामित्यर्थः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—कुतो मा भूदित्यत्र पितापुत्रसंबन्धस्यैव
 मिथ्यात्वादित्याह—क इति । कस्य पुरुषस्य केनचित्संब-
 न्धात् किमाप्यं किं प्राप्यं न किमपीत्यर्थः, संबन्धाभावादिति
 भावः । संबन्धाभावे हेतुमाह—एको हीति ॥ ३ ॥

रा० टी०—तद्वद्देनिरर्थकत्वं बोधयन्माह—क इति । यतः
 जन्तुः एक एव जायते उत्पद्यते एकः पुत्रादिरहित एव विन-
 श्यति अतः कः पुरुषः कस्य बन्धुः अद्वारागवान् केनचित्पुरुषेण
 कस्य पुरुषस्य किं वस्तु प्राप्यं स्वकीयत्वेन प्राप्यं केनचि-
 त्कस्यचित्संबन्धाभावात्सर्वं निरर्थकमित्यर्थः ॥ ३ ॥

गो० टी०—क इति । कस्य पुरुषस्य केनचित्साधनेन
 किमाप्यं न किमपीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

४-५] ति० टी०—यः सज्जेत स उन्मत्त इव ज्ञेयः ॥ ४ ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—आवासमात्रं पान्थानामिव अतो नात्र
 सज्जनाः सज्जन्ते ॥ ६ ॥

रा० टी०—तस्मादिति । तस्मात्संबन्धाभावाद्देतोः इयं
 मम माता अयं च मत्पिता इति बुद्ध्या यः सज्जेत आसक्तो
 भवेत् सः उन्मत्त इव ज्ञेयः यतः कस्यचित् संबन्धी कश्चि-
 न्नास्ति ॥ ४ ॥

रा० टी०—यथेति । यथा ग्रामान्तरं गच्छन् कश्चि-
 न्नरः बहिः वसेत् अपरे अहनि तमावासमुत्सृज्य परित्यज्य
 प्रतिष्ठेत अन्यत्र गच्छेत् एवं मनुष्याणां पित्रादिः आवासमात्रं
 मार्गगृहसदृशम् अतः अत्र पित्रादिषु सज्जनाः न सज्जन्ते । श्लो-
 कद्वयमेकान्वयि ॥ ५ ॥ ६ ॥

गो० टी०—यथेत्यादि । आवासमात्रमिति मार्गस्थसत्र-
 शालायां विश्रमार्थं क्षणं निवासेऽपि तद्विस्तृत्य गच्छतः पथि-
 कस्य तच्चिन्तानुवृत्तिवद् यावत्संश्लेषमेव मातापित्रादयोऽनुव-
 र्त्तनीयाः विश्लेषे तत्समूहिरपि विफला किञ्चत तत्प्रीत्यर्थ-
 कार्याचरणमिति भावः ॥ ५ ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—पित्र्यं राज्यमित्यास्तिकमतावलम्बि-
 राभाभिप्रायेणोक्तिः । कापथं वनमार्गम् आस्तिकसेव्यं मार्गं च ॥ ७ ॥

रा० टी०—पित्र्यमिति । सः ज्ञाततत्त्वस्त्वं राज्यं सद्य-
 त्सृज्य बहुकण्टकं विषमं निन्नोन्नतविशिष्टमत एव दुःखं दुःख-
 प्रदं कृपथं कुत्सितमार्गमास्थातुं त्वं नार्हसि ॥ ७ ॥

गो० टी०—पित्र्यमिति । रामाभिप्रायेणेदं परप्रतीत्या
 परो बोधनीय इति न्यायात् कापथं कुत्सितमार्गं दुःखं दुःख-
 प्रदं विषमं यौवनादचितं बहुकण्टकम् अनेकोपप्लवसहितम् ।
 कापथमित्यनेनाद्यचितवानप्रस्थमार्गं एवोच्यते ॥ ७ ॥

८-९] ति० टी०—एकवेणीधरत्वं विराहिणीलक्षणम् ।
 त्वा त्वाम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

रा० टी०—समृद्धायामिति । आत्मानमभिषेचय हि
 यतः नगरी अयोध्या एकवेणीधरा सती त्वां संप्रतीक्षते, एक-
 वेणीधरात्वं प्रोषितभर्तृकाया लक्षणं तेनायोध्यानिष्ठोऽत्यद्वारागः
 सूचितः ॥ ८ ॥

रा० टी०—राजभोगानिति । महार्हान् अतिप्रशंसनी-

१ मवस्तिनं इति गो. पाठः । २ यदेक इति गो. पाठः । ३ कश्चित्कचिदिति गो. पाठः । ४ परित्यज्येति गो. रा. पाठः । ५ त्वामिति गो. रा. पाठः ।

न ते कश्चिदशरथस्त्वं च तस्य न कश्चन । अन्यो राजा त्वमन्यस्तु तस्मात्कुरु यदुच्यते ॥ १० ॥
 बीजमात्रं पिता जन्तोः शुक्रं शोणितमेव च । संयुक्तमृतमन्मात्रा पुरुषस्येह जन्म तत् ॥ ११ ॥
 गतः स नृपतिस्तत्र गन्तव्यं यत्र तेन वै । प्रवृत्तिरेषा भूतानां त्वं तु मिथ्या विहन्यसे ॥ १२ ॥
 अर्थधर्मपरा ये ये तांस्ताञ्जोचामि नेतरान् । ते हि दुःखमिह प्राप्य विनाशं प्रेत्य लेभिरे ॥ १३ ॥
 अष्टकापितृदेवैर्यमित्ययं प्रसृतो जनः । अन्नस्योपद्रवं पश्य मृतो हि किमशिष्यति ॥ १४ ॥

यान् राजभोगान् अटुभवन् सन् त्रिविष्टपे स्वर्गं शक्र इव
 अयोध्यायां विहर ॥ ९ ॥

गो० टी०—समृद्धायामिति । एकवेणीधरा व्रतपरायणे-
 त्यर्थः, नगरी तदधिदेवता ॥ ८ ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—उक्तं संबन्धाभावमुपसंहरति—न ते इति ।
 मिथ्यापितृवचनाभिनिवेशं सुक्त्वा राज्यं कुर्विति यदुच्यते त-
 त्कुरु । अन्यस्त्वजनकादन्यः संप्रति राजा । एवं क्षणभङ्गवा-
 देनान्यत्वं गृह्णाशयतयोक्तम् । नन्वेवमपि तत्संताननिविष्टतया
 कश्चित्संबन्धो भवेत्, अन्यथा पितरं विनापि पुत्रोत्पत्तिः
 स्यादिति चेन्न, तावतापि निमित्तकारणत्वमेव नोपादान-
 त्वम्, तेन यूकालिङ्गादेरिव तवापि तेन न कश्चित्संबन्ध
 इत्याशयः ॥ १० ॥

रा० टी०—ननु पित्रा वनवासाय नियुक्तत्वात्कथमेवं श-
 क्यमित्यत आह—नेति । तस्मात्संबन्धाभावाद्देतोः यन्मयो-
 च्यते तत्कुरु ॥ १० ॥

गो० टी०—न ते कश्चिदिति । यदुच्यते मयेति शेषः ॥ १० ॥

११] ति० टी०—बीजमात्रं निमित्तकारणमात्रम् । मात्र-
 पदेनोपादानत्वव्यावृत्तिः । तर्ह्युपादानं किं तत्राह—ऋतुमन्मात्रे-
 ति ऋतुमत्या मात्रेत्यर्थे पुंवद्भावः । यत्तादृश्या मात्रा गर्भे
 धृतं संयुक्तं परस्परमिहितं शुक्रं शोणितं च तदिह लोके
 पुरुषस्य शरीरस्य जन्मोपादानकारणं भवतीत्यर्थः । एवं च
 शुक्रशोणितयोगादाकृष्टपञ्चभूतसमूह एव पुरुषश्चेतनो न तस्य
 केनचित्संबन्ध इत्याशयः ॥ ११ ॥

रा० टी०—नन्वेतदेहस्य पितुरुपादानत्वात् कथं संबन्धा-
 भाव इत्यत आह—वीजेति । यतः ऋतुमती चासौ माता च
 तथा संयुक्तं संयोजितं यत् शुक्रं शोणितं च तत्तस्मादेवास्य इह
 जन्म, एतेन शुक्रशोणितयोरुपादानत्वं सूचितं पिता बीजमात्र-
 हेतुरेव न उपादानमित्यर्थः ॥ ११ ॥

गो० टी०—बीजमात्रमिति । पिता जन्तोर्बीजमात्रम्
 अल्पकारणं प्रधानकारणं तु ऋतुमन्मात्रा संयुक्तं धृतं शुक्रं
 रुधिरमेव च शुक्रशोणितमेव तत् शुक्रशोणितं पुरुषस्य जन्म-
 कारणम् ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—गत इति । यत्र येषु भूतेषु गन्तव्यं
 तत्र तेषु गतो लयं प्राप्तः त्वमपि तथैव लयं प्राप्स्यसीति
 स्थिरस्य कस्यचिदभावात्कः केन संबन्ध इति भावः । उक्ता

एषा भूतसमूहरूपस्य तेषु लयप्राप्तिरूपा प्रवृत्तिर्मत्यानां स्व-
 भावप्राप्तेति शेषः, अतस्त्वं मिथ्या विहन्यसे राज्यरूपात्पुरु-
 पार्थादिति शेषः ॥ १२ ॥

रा० टी०—ननु निमित्तत्वेऽपि संबन्धाभावोऽनुपपन्न इत्यत
 आह—गत इति । यत्र तेन नृपतिना गन्तव्यं तत्र गतः एतेन
 एकस्य संबन्धिनो नष्टात्वात्संबन्धोऽपि नष्ट इत्यर्थः, अतः यया
 पितृत्वादिविपयिण्या प्रवृत्त्या त्वं मिथ्या विहन्यसे पराभा-
 व्यसे सा एषा प्रवृत्तिः भूतानां प्राकृतजन्तूनाम्, एतेन तवायं
 त्यागो नोचित इति सूचितम् ॥ १२ ॥

गो० टी०—गत इति । तेन नृपेण यत्र येषु गन्तव्यं स
 नृपतिस्तत्र गतः पञ्चभूतेषु लयं प्राप्त इत्यर्थः, पञ्चभूतमयत्वा-
 न्नरपतिशरीरस्य तदतिरिक्तस्य आत्मनोऽभावात् मत्यानां
 मरणशीलानामेषा प्रवृत्तिरयं स्वभाव इत्यर्थः, त्वं तु मिथ्या
 विहन्यसे मिथ्याभूतेन संबन्धेन पीड्यसे ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—नन्वर्थविघातेऽपि धर्मो मे भविष्यती-
 त्यत्राह—अर्थेत्यादि । अर्थे प्रत्यक्षसिद्धपुरुषार्थे प्राप्ते तं परि-
 त्यज्य ये ये आस्तिका धर्मपरास्तांस्ताञ्जोचामि धर्मफल-
 भोक्तुरभावादिति भावः । तदेवाह—ते हीति । प्रेत्यान्तसमयं
 प्राप्य विनाशं भेजिरे, न त्वत्रोपाजितधर्मस्य तत्रावस्थितिर-
 स्ति । 'प्राप्य विनाशं प्रतिपेदिरे' इति पाठान्तरम् ॥ १३ ॥

रा० टी०—अर्थेति । ये ये पुरुषाः अर्थधर्मपराः अर्थ-
 धर्मयोरर्जने कृतश्रमास्तांस्तान् शोचामि तच्छ्रमाणां निरर्थ-
 कत्वात्पश्चात्तापं करोमीत्यर्थः । निरर्थकत्वमेवोपापादयति—ते
 कृतश्रमा जनाः इहास्मिन् भोगसमये दुःखं सत्कर्मश्रमजनि-
 तखेदं प्राप्य विनाशं स्वविध्वंसं लेभिरे, एतेन भोगं चिकीर्षो-
 र्विनाशस्यावश्यकत्वात् श्रमस्यैव तेषां लाभ इति सूचितम् ॥ १३ ॥

गो० टी०—अर्थधर्मपरा इति । अर्थधर्मपराः प्रत्यक्ष-
 सौख्यं विहाय केवलार्थसंपादनपराः धर्मपराश्च इतरान्
 केवलप्रत्यक्षसुखाद्यभवपरान् । अर्थधर्मपरविषयशोकहेतुमाह—
 ते हीति । प्रेत्यापि विनाशं दुःखं भेजिर इति संबन्धः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—नन्वेवं श्राद्धाद्याचारासंगतिस्तत्राह—
 अष्टकेति । तदादि यत्पितृदेवैर्यं श्राद्धकर्म इति तत्र प्रसृतः
 प्रवृत्तौष्यं जनस्तस्यान्वस्य स्वभोगसाधनस्योपद्रवं नाशं केवलं
 करोति पश्य विचारय । तामेव विचार्या युक्तिमाह—मृतो
 हीति ॥ १४ ॥

रा० टी०—धर्मपराणामज्ञानं बोधयन्नाह—अष्टकेति ।

यदि भुक्तमिहान्येन देहमन्यस्य गच्छति । दद्यात्प्रवसतां श्राद्धं न तत्पथ्यशनं भवेत् ॥ १५ ॥
 दानसंवनना हेते ग्रन्था मेधाविभिः कृताः । यजस्व देहि दीक्षस्व तपस्तप्यस्व संत्यज ॥ १६ ॥
 स नास्ति परमित्येतत्कुरु बुद्धिं महामते । प्रत्यक्षं यत्तदातिष्ठ परोक्षं पृष्ठतः कुरु ॥ १७ ॥
 सतां बुद्धिं पुरस्कृत्य सर्वलोकनिदर्शिनीम् । राज्यं स त्वं निगृह्णीष्व भरतेन प्रसादितः ॥ १८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डेऽष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

अष्टका तदुपलक्षितश्राद्धकर्मजातं-पितृदैवत्यं पितृभोक्तृकमि-
 त्यर्थः । इति बुद्ध्या प्रसृतः श्राद्धकर्मणि प्रवृत्तो जनः अन्नस्य
 जीवद्भोग्यस्य उपद्रवं विनाशं करोति हि यतः मृतः ध्वंसप्र-
 तियोगी जनः किं कथमश्नियति, एतेन मृतानामपि भोगकर्तृत्वे
 ध्वंसप्रतियोगिभिर्घटादिभिरपि जलाहरणादिक्रिया प्रसज्जेत
 इति सूचितम् ॥ १४ ॥

गो० टी०-धर्मस्याफलत्वे स्थालीपुलाकन्यायेन किंचि-
 द्दुदाहरणमाह-अष्टका पितृदैवत्यमिति । अयं जनः अष्टका
 अष्टकाश्राद्धं पितृदैवत्यं प्रतिस्त्वावत्सरिकमिति यत्कर्म कर्तु-
 मिति शेषः, प्रसृतः प्रवृत्तः अत्र तत्सर्वमिति शेषः, अन्नस्य उपद्रवं
 क्षयं पश्य तत्सर्वं स्वभोज्यान्नस्य निरर्थकक्षयहेतुम् आलोचये-
 त्यर्थः । तत्र हेतुमाह-मृतो हि किमश्नियतीति ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०-ननु तैरत्राभोजनेऽपि तदुद्देशेन दत्तं
 लोकान्तरे तदुपलक्षितमित्येतमर्थं भोक्तृभावेन दूषितमपि युक्त्य-
 न्तरेण दूषयति-यदीति । प्रवसतासुदेशं कृत्वा श्राद्धं
 दद्यात् प्राप्तकाले ङ्छि । तदानमेवोचितमित्यर्थः । न तु तत्पथ्य-
 शनं तस्मै दीयमानं पथ्यशनं पाथेयं न्याय्यं भवेत् । भार-
 वद्देहेन दुःखदत्त्वादिति भावः एतेनैव न्यायेन देवार्थदानमपि
 व्यर्थमित्युपपादितम् ॥ १५ ॥

रा० टी०-पिबुद्देश्यकपिण्डदानादेवैयर्थ्यमुपपाद्य तदुद्दे-
 श्यकब्राह्मणभोजनस्यापि वैयर्थ्यमुपपादयन्नाह-यदीति । यदि
 अन्येन भुक्तमन्नमन्यस्य देहं गच्छति प्राप्नोति तदा प्रवसतां
 प्रवसतः विदेशं प्राप्तादुद्दिश्य श्राद्धं अह्वया निष्पादितमन्नं दद्यात्
 ब्राह्मणभोजयेदित्यर्थः, तद्ब्राह्मणभुक्तं प्रवसतां पथ्यशनं न
 भवेत् भवेदेवेत्यर्थः । प्रवसतामित्युभयान्वपि ॥ १५ ॥

गो० टी०-उक्तमेवार्थं तर्कसूत्रेण द्रवयति-यदीति ।
 अन्येन भुक्तमन्नमन्यस्य देहं गच्छति यदि तर्हि प्रवसतः श्राद्धं
 दद्यात् पथि गच्छन्तसुद्दिश्य भोजयेत् तत्तु अन्यभुक्तमन्नं पथ्य-
 शनं भवेत् पथिकस्य पाथेयं भवेत् न चैवं दृश्यते अतः श्रा-
 द्धादिकं मृतस्याशनं न भवतीति भावः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-एवं वैदिकाचारं प्रदूष्य तत्प्रतिपाद-
 कागमाप्रामाण्यमाह-दानेति । यजस्व देवपूजां कुरु, देहि
 अन्नादिदानम्, दीक्षस्व यागार्थम्, तपश्चान्द्रायणादि, संत्यज
 प्रव्रजेत्येवं परा वेदादयो ग्रन्था दानसंवनना दानाय वशी-
 करणोपायभूता मेधाविभिर्वातादिना जीवने क्लेशं पश्यद्भिः

पामरप्रतारणायानायासेन धनग्रहणाय कृताः अतो न ते प्रमा-
 णमिति भावः ॥ १६ ॥

रा० टी०-ननु श्राद्धादेवैयर्थ्यं तत्र शास्त्राणि कथं प्रवृत्ता-
 नीत्यत आह-दानेति । यजस्व संत्यज धनादि दत्त्वा गृह-
 त्यागं कुरु, एते दानसंवननाः दानरचनावन्तो ग्रन्थाः मेधा-
 विभिः बुद्धिमद्भिः कृताः धनप्राप्त्यर्थं रचिताः ॥ १६ ॥

गो० टी०-एवमेकत्र वैदिककर्मणि फलव्यभिचारदर्शना-
 त्सर्वत्रापि वैदिके न फलप्रसक्तिरित्याह-दानसंवनना इत्या-
 दिना । दानसंवननाः दानाय वशीकरणोपायाः 'संवननं क-
 र्मणा दक्षकिरणम्' इति हलायुधः । मेधाविभिः परद्रव्यग्रहण-
 कुशलबुद्धिभिः यजस्व देवताराधनं कुरुष्व संत्यज अर्थपणा-
 दीन् सम्यक् त्यज । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यं यजस्वेत्यादिरूपा
 ग्रन्थाः मेधाविभिः कृता इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-परमैहिकात्परं परलोकप्रयोजनं किं-
 चिदमालम्ब्य नास्तीति बुद्धिं कुरु । परोक्षमनुमानशब्दादिगम्यं
 पृष्ठतः कुरु त्यज ॥ १७ ॥

रा० टी०-स इति । हे महामते ! सः ज्ञाततत्त्वस्त्वं पर-
 मितोऽन्यत् भोग्यं नास्ति इति बुद्धिं कुरु अतः यदेतत् प्रत्यक्षं
 राज्यसुखं तदातिष्ठ गृहाणेत्यर्थः, परोक्षं प्रत्यक्षमिदं पृष्ठतः
 कुरु त्यजेत्यर्थः ॥ १७ ॥

गो० टी०-स इति । सः पितृवचनं परिपालनीयमिति
 मन्यमानः स त्वं परं परलोकानुभावं यत्प्रत्यक्षं प्रत्यक्षसिद्धं
 राज्यभोगादिकं तदाऽऽतिष्ठ प्रतिगृह्णीष्व परोक्षं परोक्षसुखफलकं
 पितृवचनपरिपालनादिकम् ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-सतां प्रत्यक्षसिद्धस्यैव सत्यत्वं वद-
 ताम् । त एव साधवो न तु शब्दप्रमाणकादेः सत्यत्वं वदन्त
 इति भावः । भिन्ने पदे वा । स त्वं तासुक्तामित्यर्थो वा ।
 सर्वलोकनिदर्शिनीं सर्वलोकसंमतामित्यर्थः ॥ १८ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डेऽष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

रा० टी०-उपसंहरन्नाह-सतामिति । सर्वलोकनिदर्शि-
 नीं सर्वजनबोधनशीलां सतां प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिसंजनानां बुद्धि-
 ज्ञानं पुरस्कृत्य आश्रित्य भरतेन प्रसादितस्त्वं राज्यं निगृ-
 ह्णीष्व ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
 वयोऽध्याकाण्डेऽष्टाधिकशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

नवोत्तरशततमःसर्गः ।

जाबाल्युक्ताचारस्य धर्मरूपाधर्मत्वादेनादेयत्वं प्रतिपादयन्तं रामं नास्तिकवादपरिग्रहे कारणं निवेद्य जाबालिः क्षमां याचते ।
 जाबालेस्तु वचः श्रुत्वा रामः सत्यपराक्रमः । उवाच परया सूक्त्या बुद्ध्या विप्रतिपन्नया ॥ १ ॥
 भवान्मे प्रियकामार्थं वचनं यदिहोक्तवान् । अकार्यं कार्यसंकाशमपथ्यं पथ्यैःसन्निभम् ॥ २ ॥
 निर्मर्यादस्तु पुरुषः पापाचारसमन्वितः । मानं न लभते सत्सु भिन्नचारित्रदर्शनः ॥ ३ ॥
 कुलीनमकुलीनं वा वीरं पुरुषमानिनम् । चारित्रमेव व्याख्याति शुचिं वा यदि वाशुचिम् ४ ॥
 अनार्यस्त्वार्यसंस्थानः शौचाद्धीनस्तथा शुचिः । लक्षण्यवदलक्षण्यो दुःशीलः शीलवानिव ॥ ५ ॥

गो० टी०—स इति । तां बुद्धिं प्रत्यक्षादन्यत् नास्तीति बुद्धिं सर्वलोकनिर्दिशिनीं सर्वजनसंमतामित्यर्थः ॥ १८ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-
 ऽथोध्याकाण्डव्याख्यानेऽष्टोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०८ ॥

१] ति० टी०—तदेतत्त्वण्डयति रामः—जाबालेरिति । सत्यपराक्रमः सत्यप्रधानः पराक्रमो यस्य सः । ‘सत्यात्मनां वरः’ इति पाठे सत्यस्वभावानां श्रेष्ठ इत्यर्थः । विप्रतिपन्नया जाबाल्युक्तार्थे प्रतिपत्तिरहितया बुद्ध्या युक्तः सन् सूक्त्या वेदलक्षणसुवचनालम्बनेनोवाच ॥ १ ॥

रा० टी०—जाबालिवचनश्रवणानन्तरकालिकरामवचनं वर्णयन्नाह—जाबालेरित्यादिभिः । जाबालेः वचः श्रुत्वा विप्रतिपन्नया चालयितुमशक्यया सूक्त्या वेदसंमतार्थवचनकारणीभूतया अत एव परया बुद्धयोपलक्षितो रामः उवाच ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ जाबालिमतनिरासपूर्वकं वैदिकमतस्थापनं नवोत्तरशततमे सर्गे—जाबालेरित्यादिना । सत्यात्मनां सत्यबुद्धीनां भक्त्या वैदिकधर्मश्रद्धया अविपन्नया जाबालिवचनैः सांद्ध्यैकैरप्यचलितया ॥ १ ॥

२] ति० टी०—प्रियकामार्थं प्रीतिहेतुकामभोगसंपादनार्थम् अकार्यं परमार्थतः कर्तुमनर्हं कार्यसंकाशं प्रमाणाभासयुक्तत्वात् । अपथ्यं दुःखोदकम् ॥ २ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—भवानित्यादिभिः । मे प्रियकामार्थं मत्प्रीतीच्छया इह अस्मिन् काले यद्वचनं भवान् उक्तवान् तद्वचनमकार्यं कर्तुमनर्हमपि कार्यसंकाशं कर्तुमर्हमिव प्रकाशते अपथ्यमहितमपि पथ्यसन्निभं पथ्यवत्प्रकाशते ॥ २ ॥

गो० टी०—भवानिति । प्रियकामार्थं प्रियविषयेच्छासिद्धयर्थं यद्वचनमुक्तवान् तत् कार्यसंकाशं कार्यवत्प्रतीयमानमकार्यं पथ्यसंमितं पथ्यवदवभासमानमपथ्यं दुःखोदकमिति यावत्, एवं वचनं दुषितम् ॥ २ ॥

३] ति० टी०—निर्मर्याद उत्पथवर्ती भिन्नचारित्रदर्शनः साधुसंमतचारित्रप्रतिपादकशास्त्राद्विपरीतव्यवहारप्रतिपादकलोकायतिकादिशास्त्रप्रसक्तः सत्सु मानं पूजां न लभते ॥ ३ ॥

रा० टी०—निर्मर्याद इति । निर्मर्यादः त्यक्तवेदमार्गः अत

एव भिन्नचारित्रदर्शनः वेदोक्ताचारप्रतियोगिकभेदविशिष्टाचारदर्शकः अत एव पापाचारसमन्वितः पापाचरणविशिष्टः पुरुषः सत्सु सज्जनसमाजेषु मानं सत्कारं न लभते एतेन भवदुक्तिः सज्जनैस्तिरस्कृतेति सूचितम् ॥ ३ ॥

गो० टी०—अथ वक्तारं दूषयति—निर्मर्याद इत्यादिना । निर्मर्यादः मर्यादारहितः अत एव पापाचारसमन्वितः तत्र हेतुः भिन्नचारित्रदर्शन इति दर्शनं मतं वेदविहितात् भिन्नाचारप्रतिपादकमतप्रवर्तक इत्यर्थः, एवंभूतः पुरुषः सत्सु मानं पूजां न लभते प्रत्युत निन्दामेव लभत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—इदानीं वेदोक्ताचार एव पुंसामिहाशुत्रसंमानहेतुरित्याह—कुलीनमिति । पुरुषमानिनम् अधीरमिति यावत्, चारित्रं वेदाद्युपताचारः, तत्संपन्नः सन्कुलीनत्वादित्यातिं ख्यापयति—असंपन्नश्चाकुलीनत्वादिति भावः ॥ ४ ॥

रा० टी०—वेदमर्यादास्वीकारे प्रयोजनान्तरमाह—कुलीनमिति । कुलीनं शोभनकुलोत्पन्नत्वमकुलीनं तद्विपरीतं वा वीरं शौर्यं पुरुषमानिनं तद्विहितत्वं वा शुचिं पवित्रत्वम् अशुचिं तद्विपरीतं वा चारित्रम् आचरणमेव व्याख्याति बोधयति विहिताचरणशीले सुकुलोपन्नत्वादिति प्रतिपादयति तदर्थे तद्विपरीतप्रतीतिराचरणादेवेति तात्पर्यम्, एतेन वेदमर्यादाव्यागे सांकर्यप्रसज्जेतेति सूचितम् ॥ ४ ॥

गो० टी०—पापाचारत्वे किं प्रमाणमित्याशङ्क्य तदुक्तिरेव प्रमाणमित्याह—कुलीनमित्यादिना । पुरुषमानिनम् अतिधीरमित्यर्थः । चारित्रम् उक्तरूपाचारः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—किं च त्वत्संमताचाराङ्गीकारे सर्वथानर्थप्राप्तिरेवेत्याह—अनार्य इत्यादि । आर्यसंस्थानस्तत्सदृशः शुचिः शुचिरिव भासमान इति शेषः, लक्षण्यवदलक्षण्ययुक्तवद्भासमानो भवति त्वदुक्ताचारव्यवहर्तेति शेषः ॥ ५ ॥

रा० टी०—सांकर्यमेव प्रदर्शयन्नाह—अनार्य इति । अनार्यो नीचः आर्यसंस्थानः श्रेष्ठसदृशः स्यात्, शौचाद्धीनः रहितः शुचिः स्यात्, अलक्षण्यो लक्षण्यहीनः लक्षण्यवत् लक्षण्ययुक्तवत् स्यात्, दुःशीलः शीलरहितः शीलवानिव स्यात् ॥ ५ ॥

गो० टी०—एतादृशपुरुषोपदेशश्रवणे स्वस्यानर्थं दर्श-

अधर्मं धर्मवेपेण यैद्यहं लोकसंकरम् । अभिपत्स्ये शुभं हित्वा क्रियां विधिविवर्जिताम् ॥ ६ ॥
 कश्चेतयानः पुरुषः कार्याकार्यविचक्षणः । बहु मन्येत मां लोके दुष्टं लोकदूषणम् ॥ ७ ॥
 कस्य यास्याम्यहं वृत्तं केन वा स्वर्गमाप्नुयाम् । अनया वर्तमानोऽहं वृत्त्या हीनप्रतिज्ञया ॥ ८ ॥
 कामवृत्तोऽन्वयं लोकः कृत्स्नः समुपवर्तते । यद्वृत्ताः सन्ति राजानस्तद्वृत्ताः सन्ति हि प्रजाः ॥ ९ ॥
 सत्यमेवानृशंसं च राजवृत्तं सनातनम् । तस्मात्सत्यात्मकं राज्यं सत्ये लोकः प्रतिष्ठितः ॥ १० ॥

यति श्लोकत्रयेण—अनार्य इत्यादिना । अनार्य एव सत्कार्य-
 संकाशः शौचादीन एव सन् शुचिरेव लक्षण्यवत् शिष्टलक्षण-
 युक्तुल्य एव सन् अलक्षण्यः लक्षणहीनः शीलवानिव सन्
 दुःशीलः अहं शुभं हित्वा शुभसाधनं वैदिकधर्मं हित्वा लोक-
 संकरं लोकसंकरकारकं क्रियाविधिविवर्जितं वैदिकक्रियाया
 वेदविधिना च वर्जितमिमं त्वदुक्तमधर्मं धर्मवेपेण धर्मत्वेना-
 भिपत्स्ये स्वीकरिष्यामि यदि दुष्टं मां चेतयानः ज्ञानवान्
 कः पुरुषः लोके बहु मन्यति न कोऽपीत्यर्थः ॥ ६-७ ॥

६] ति० टी०—यद्यहं त्वदुपदिष्टं लोकसंकरकारकमधर्म-
 मार्गं धर्मवेपेण युक्तोऽभिपत्स्ये, तदा विधिविवर्जितां श्रुत्याद्यु-
 क्तविधानरहितां क्रियां कृत्वा तत एव शुभं हित्वा शुभं प्राप्नु-
 यामिति शेषः ॥ ६ ॥

रा० टी०—अधर्ममिति । लोकसंकरं लोकसांकर्यहेतुम-
 धर्मं धर्मविरुद्धं धर्मवेपेण धर्मत्वरूपेण यत् यदि अभिपत्स्ये
 स्वीकरिष्यामि तर्हि शुभं वेदबोधितत्वेन मङ्गलप्रदं कर्म हित्वा
 विधिविवर्जितां वेदोक्तहीनां क्रियामभिपत्स्ये प्राप्स्यामि ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—तामेवाशुभप्राप्तिं दर्शयति—कश्चेतयान
 इति । चेतन इत्यर्थः, लोकदूषणं परलोकदूषणमार्गाल-
 म्बनम् ॥ ७ ॥

रा० टी०—ननु स्वतःसिद्धनित्यसर्वसंपत्तिविशिष्टस्य त्वं
 फलामिकाङ्क्षाराहित्यात् वेदविरुद्धाचरणेऽपि का क्षतिरित्यत
 आह—कइति । कार्याकार्यविचक्षणः कर्तव्याकर्तव्यविषयकविवे-
 कविशिष्टः इत्यर्थः, कः पुरुषः दुष्टं वेदविरुद्धवृत्तिविशिष्टमत
 एव लोकदूषणं प्रवृत्तिजनकविरुद्धत्वाचरणदर्शनेन सर्वजनदूषकं
 मां बहु मन्येत न कोऽपीत्यर्थः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—अनया त्वदुपदिष्टया वृत्त्या हीना स-
 त्यपरिपालनविषयिणी प्रतिज्ञा यस्यां तया वर्तमानः केन सा-
 धनेन स्वर्गमाप्नुयां न केनापि । किं चेदं त्वदुपदिष्टं वृत्तं कस्य
 किंसंबन्धि अहं यास्यामि यत्पित्रादिषु न कस्यापि । पित्रादि-
 वृत्तादुत्तरणमेव च 'येनास्य पितरो याताः' इति शास्त्रवि-
 दितमिति भावः ॥ ८ ॥

रा० टी०—ननु किं बहुमानेनेत्यत आह—कस्येति ।
 हीनप्रतिज्ञया हीना निवृत्ता प्रतिज्ञा यस्यां तया अनया वृत्त्या
 वर्तमानोऽहं वृत्तं स्वधर्मच्युतिरूपवृत्तान्तं कस्य यास्यामि प्राप-

यिष्यामि कथयिष्यामीत्यर्थः, केन कर्मणा उपलक्षितं जनं स्वर्ग-
 माप्नुयां प्राप्नुयाम् 'दास्यामि' इति भूषणपाठः ॥ ८ ॥

गो० टी०—न केवलं बहुमानहानिः परलोकहानिश्चेत्याह—
 कस्येत्यादिना । अहं हीनप्रतिज्ञया वनवासप्रतिज्ञारहितया
 अनया वृत्त्या परोक्षं पृष्ठतः कुर्विति त्वदुक्तया वृत्त्या वर्त-
 मानः सन् वृत्तं त्वदुक्ताचरणं कस्य दास्यामि आधास्यामि
 उपदेक्ष्यामीत्यर्थः । 'दास्यामि' इति पाठान्तरं केन वा साधनेन
 स्वर्गमाप्नुयामिति योजना ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—किं च त्वदुपदिष्टमार्गं तिष्ठन्नहं प्रथमतः
 कामवृत्तौ यथेष्टाचारी स्याम् । तदनु अयं कृत्स्नो लोकस्तथा
 समुपवर्तते इत्यर्थः । एवं निर्वन्ये कारणमाह—यद्वृत्ता
 इति ॥ ९ ॥

रा० टी०—ननु ताभ्यामपि भवतो न हानिरिति तदाशङ्कां
 मनसि निधाय मम दुर्मागवर्तित्वे सर्वेषां तद्विषयतीत्याह—
 कामेति । अहं मरकामवृत्तिदर्शनानन्तरं कृत्स्नः अयं लोकः
 कामवृत्तः यथेष्टाचरणः समुपवर्तते भविष्यति, तत्र हेतुः यद्वृ-
 त्ताः यादृशवृत्तिविशिष्टाः राजानः तद्वृत्ताः तादृशवृत्तिविशिष्टाः
 प्रजाः सन्ति ॥ ९ ॥

गो० टी०—त्वदुक्ताचरणे सर्वलोकस्यापि परलोकहानिः
 स्यादित्याह—कामवृत्त इत्यादिना ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—तस्मात्त्वदुपदिष्टस्य मार्गस्य सर्वलोक-
 नाशकत्वेन शास्त्रीयमार्गालम्बनमेवोचितमित्याह—सत्यमिति ।
 अनृशंसं भूतावृत्तम्प्राधानं सनातनमनादिशास्त्रसिद्धं राजवृत्तं
 च सत्यमेव सत्यवचनमेव मुख्यो राजाचार इत्यर्थः,
 यतो राजवृत्तं सत्यात्मकम्, तस्मात्तेषां राज्यमपि सत्यात्मकं
 सत्यैकप्रतिष्ठितम् । न केवलं राज्यमेव, अपि तु सर्वोऽपि
 लोकः सत्ये प्रतिष्ठितः ॥ १० ॥

रा० टी०—धर्मप्रवृत्तौ राजैव निमित्तमिति बोधयन्नाह—
 सत्यमिति । सत्यमनृशंसं कूरताराहित्यं च सनातनं सार्वका-
 लिकं राजवृत्तं राजभिराचरितं तस्मादेतोः राज्यं सत्यात्मकं
 सत्यप्रचुरमत एव लोको जनः सत्ये सत्यप्राप्तौ सत्येव प्रति-
 स्थितः प्रतिष्ठान् भवति ॥ १० ॥

गो० टी०—सत्यप्रशंसापूर्वकं सत्यनिष्ठां दर्शयन् सत्य-
 परत्वरूपत्वमतं स्थापयति—सत्यमेवेत्यादिना । अनृशं-
 सं भूतावृत्तम्प्राधानं सनातनं च राजवृत्तं सत्यमेव सत्यरूपमेव

१ यदीममिति गो. पाठः । २ क्रियाविधिविवर्जितमिति गो. पाठः । ३ मन्यतीति गो. पाठः । ४ दास्यामीति गो. पाठः । ५ हीति गो. पाठः ।
 ६ त्वयमिति गो. पाठः ।

ऋषयश्चैव देवाश्च सत्यमेव हि मेनिरे । सत्यवादी हि लोकेऽस्मिन्परं गच्छति चाक्षयम् ॥ ११ ॥
 उद्विजन्ते यथा सर्पाश्चरादृतवादिनः । धर्मः सत्यपरो लोके मूलं सर्वस्य चोच्यते ॥ १२ ॥
 सत्यमेवेश्वरो लोके सत्ये धर्मः सदाश्रितः । सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदम् ॥ १३ ॥
 दत्तमिष्टं हुतं चैव तप्तानि च तपांसि च । वेदाः सत्यप्रतिष्ठानास्तस्मात्सत्यपरो भवेत् ॥ १४ ॥
 एकः पालयते लोकमेकः पालयते कुलम् । मज्जत्येको हि निरय एकः स्वर्गे महीयते ॥ १५ ॥
 सोऽहं पितुर्निर्देशं तु किमर्थं नानुपालये । सत्यप्रतिश्रवः सत्यं सत्येन समयीकृतम् ॥ १६ ॥

तस्माद्राजदृष्टस्य सत्यरूपत्वात् राज्यं राज्यस्थजनजातं
 सत्यात्मकं सत्यरूपं सत्यप्रधानमिति यावत्, लोक इति जात्ये-
 कवचनम् ॥ १० ॥

११] ति० टी०—सत्यमेव हि मेनिरे सत्यलोकान्तस-
 कललोकप्रदमिति शेषः । परमक्षयं ब्रह्मलोकम् ॥ ११ ॥

रा० टी०—ऋषय इति । ऋषयो देवाश्च सत्यमेव मेनिरे
 श्रेयःप्रापकत्वेन स्वीचक्रुः । तत्र हेतुः अस्मिन्लोके सत्यवादी
 पुरुषः अक्षयं विनाशरहितं परं लोकं गच्छति ॥ ११ ॥

गो० टी०—ऋषय इति । मेनिरे उत्कृष्टमिति शेषः
 परमं क्षयं परमं धाम धिष्ण्यं धाम निकेतनं च सदनं वस्त्यं
 च वास्तु क्षयः इति वैजयन्ती ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—अनृतवादिनो नरात्तथोद्विजन्ते यथा
 सर्पाश्च । सत्यं परं श्रेष्ठं यस्य स धर्मः सर्वस्य मूलमुच्यते ॥ १२ ॥

रा० टी०—उद्विजन्त इति । सर्वे जनाः यथा सर्पादु-
 द्विजन्ते विभ्यति तथा अनृतवादिनः मिथ्याकथनशीलाश्च उद्वि-
 जन्ते एतेनानृतवादः सर्वपापमूलमिति सूचितम् । लोके धर्मः
 सत्यपरः सत्येनैव पूर्यते पूर्णो भवति अतः सर्वस्य धर्मस्य
 मूलं सत्यमुच्यते ॥ १२ ॥

गो० टी०—उद्विजन्त इति । उद्विजन्ते जना इति शेषः १२

१३] ति० टी०—लोके ईश्वरः सत्यमेव सत्यपदवाच्य
 इति प्रसिद्ध इत्यर्थः । तथा सद्गिराश्रितो धर्मः सत्ये सत्यपद-
 वाच्ये ईश्वरे प्रतिष्ठितः आदौ तस्यैव धर्मोपदेष्टृत्वादित्यर्थः ।
 'सत्ये पश्चा प्रतिष्ठिता' इति पाठान्तरम् पश्चा कश्मीः ।
 सत्यमूलानि सर्वाणीत्यनेन जगदुपादानप्रवर्तकत्वेन सर्वाधि-
 ष्ठानत्वेन च तत्सिद्धिर्दक्षिणा । तस्यैव तत्त्वे हेतुमाह—सत्यात्परं पदं
 नास्ति । अनेन तदितरस्य सर्वस्य मिथ्यात्वमचेतनत्वं च दर्-
 शितम् । एतेन चेतनानधिष्ठिता मायैव जगदुपादानकारणमिति
 निरस्तं चेतनाधिष्ठानं विना तत्परिणामासंभवात् तस्याः
 परिणामित्वेन मिथ्यात्वेन चेतनाधिष्ठात्वासंभवाच्च ॥ १३ ॥

रा० टी०—सत्यमिति । सर्वाणि कर्माणि सत्यमूलानि
 भवन्ति अत एव धर्मः सदा नित्यं सत्ये एवाश्रितः अतः
 सत्यमेव लोके ईश्वरः अतः सत्यात्परमन्यत् पदमाश्रयो
 नास्ति ॥ १३ ॥

गो० टी०—सत्यमिति । ईश्वरः नियन्ता व्यवस्थापक
 इति यावत् ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—एवं नास्तिकं प्रतीश्वरं प्रसाध्य वेद-
 प्रामाण्यं साधयति—दत्तमित्यादि । दत्तादीनि प्रतिपादयन्तो
 वेदाः सत्यप्रतिष्ठानाः सत्यादीश्वराच्छ्रुतासंप्राप्तवदविर्भूता इति
 वक्तृदोषशङ्काकलङ्काराहित्येन तत्प्रतिपादितदानादीनां फलसं-
 वाददर्शनेन च सर्वत्राप्रामाण्यशङ्कारहिताः किं तु स्वतः प्रमाण-
 भूता एवेति भावः । तस्मात्सत्यस्येश्वराच्चक्रवाच्यत्वेन तदभे-
 दात् सत्यपरः सत्यपालनतत्परो भवेदित्यर्थः ॥ १४ ॥

रा० टी०—दत्तमिति । दत्तादिकं वेदाश्च सत्यप्रतिष्ठानाः
 सत्येन प्रतिष्ठानं प्रतिष्ठा येषां ते तस्मात् सत्यपरः सत्यनिष्ठः
 भवेत् कल्याणाभिलाषी जन इति शेषः ॥ १४ ॥

गो० टी०—दत्तमिति । सत्यप्रतिष्ठानाः सत्याधाराः
 सत्यप्रतिष्ठानानीति विपरिणम्य पूर्वार्थेन योज्यम् ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—वेदोक्तधर्मधर्मफलस्य प्रत्यक्षम-
 उभूयमानत्वेन तत्प्रामाण्यं सिद्धमित्याह—एक इति । लोकं
 राज्यम्, कुलं स्वकुलमात्रम् । एतेन पालनसाधनधर्मफलता-
 रतत्पस्य वेदोक्तस्यानुभवो दर्शितः । निरयोऽत्र दुःखं स्वर्गश्च
 सुखम् तेन धर्माधर्मफलानुभवो दर्शितः ॥ १५ ॥

रा० टी०—कर्मणां सफलत्वे प्रमाणमाह—एक इति ।
 एकः कश्चित् निरये नरके मज्जति एकः स्वर्गे महीयते पूज्यते
 एतेन विचित्रकर्मणां विचित्रफलप्रापकत्वादिदं सर्वं सङ्गच्छत
 इति सूचितम् ॥ १५ ॥

गो० टी०—प्रस्तुतसत्यनिष्ठातस्य ऐहिकास्तुष्टिमिकफलं
 तद्रहितस्य निरयप्राप्तिं च दर्शयति—एक इत्यादिना ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—सोऽहं पितृकृते नियोगे किमियता निर्वन्धनेन तत्राह—
 सत्येति । यतो मे पिता सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञः स्वप्र-
 तिज्ञातसत्याङ्गीकारवानसमर्थो सदाचारवान् अतस्तेन सत्येन
 सत्यपरिपालनेन हेतुना सत्यमेव मां प्रतिकृतम् उक्तमित्यर्थः १६

रा० टी०—स इति । सः ज्ञातकर्मफलतत्त्वोऽहं पितुर्नि-
 र्देशमाज्ञां किमर्थं नानुपालये समर्थो सदाचारसंपन्नो राजा यतः
 सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञः अतः सत्येन सत्यपरिपालनहेतुना

नैव लोभान्न मोहाद्वा न चाज्ञानात्तमोन्वितः । सेतुं सत्यस्य भेत्स्यामि गुरोः सत्यप्रतिश्रवः ॥ १७ ॥
 असत्यसंधस्य सतश्चलस्यास्थिरचेतसः । नैव देवा न पितरः प्रतीच्छन्तीति नः श्रुतम् ॥ १८ ॥
 प्रत्यगात्ममिमं धर्मं सत्यं पश्याम्यहं ध्रुवम् । भारः सत्पुरुषैर्श्रीणस्तदर्थमभिनन्द्यते ॥ १९ ॥
 क्षात्रं धर्ममहं त्यक्ष्ये ह्यधर्मं धर्मसंहितम् । क्षुद्रैर्नृशंसैर्लुब्धैश्च सेवितं पापकर्मभिः ॥ २० ॥
 कायेन कुरुते पापं मनसा संप्रधार्य तैत् । अनृतं जिह्वया चाह त्रिविधं कर्म पातकम् ॥ २१ ॥

सत्यमेव कृतमाज्ञापितमित्यर्थः । एतेन धर्मपरिपालनमेव प्राप्ताजनहेतुरिति सूचितम् ॥ १६ ॥

गो० टी०—स इत्यादि । सत्यप्रतिश्रवः सत्यसंधः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—अतो लोभाद्राज्यस्य, मोहादुक्तस्य विस्मरणात् प्रतिज्ञात्यागे दोषस्याज्ञानाद्वा त्वदुक्तवाक्याच्छाब्दादावश्वद्वारूपतमोयुक्तो वा । पूर्वं सत्यप्रतिश्रवः शपथपूर्वकं कृतप्रतिज्ञः सन्नैव भेत्स्यामि न भेत्स्यामि न च भेत्स्यामीति त्रिवारोक्त्या सर्वथा दार्ष्यं सूचितम् ॥ १७ ॥

रा० टी०—नैवेति । यतोऽहं सत्यप्रतिश्रवः अतः तमोन्वितः तमोरूपेण त्वयान्वितः प्रेरितोऽपि सन् लोभादिना गुरोः पितुः सत्यस्य सेतुं मर्यादां न भेत्स्यामि । नञ्प्रत्ययोक्त्या सत्यागविषयिणी वार्ता पुनर्न वक्तव्येति सूचितम् ॥ १७ ॥

गो० टी०—नैवेति । लोभात् राज्यलोभात् मोहात् विप्रलम्भवाक्यजनितचित्तविषमात् अज्ञानात् तमोन्वितः तमोगुणयुक्तः सत्यस्य करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनापि ते शपे इत्यस्य सत्यवचनस्य सेतुं मर्यादाम् ॥ १७ ॥

१८] ति० ति०—एवं सत्ये दृढस्थितौ हेतुमाह—असत्यसंधस्य प्रतिज्ञाविषयसत्यहीनस्य चलस्य चञ्चलस्वभावस्य । तस्यैव विवरणम्—अस्थिरचेत्यादि । ईदृशस्य सतः एतैर्गुणैर्गुणैकस्य देवादयो ह्यव्यकव्यादि न गृह्णन्तीति नः श्रुतम् ॥ १८ ॥

रा० टी०—सत्यप्रतिज्ञात्यागे दोषमाह—असत्येति । असत्यसंधस्य निवृत्तसत्यप्रतिज्ञत्वस्य अत एव चलस्य धर्माद्युत्तस्य अत एव अस्थिरचेतसः चञ्चलचित्तस्य सतो विद्यमानस्य जनस्य ह्यव्यकव्यादीनि न प्रतीच्छन्ति गृह्णन्तीत्यर्थः, इति नोऽस्माभिः श्रुतम् ॥ १८ ॥

गो० टी०—असत्यसंधस्येति । चलस्य चलस्वभावस्य प्रतीच्छन्ति ह्यव्यकव्यादिकमिति शेषः, नः अस्माभिः श्रुतम् ॥ १८ ॥

१९] ति० ति०—प्रत्यगात्मनो जीवावुद्दिश्य प्रवृत्तमित्यर्थं प्रत्यगात्ममित्यार्षत्वात्साधुः । इमं सत्यं सत्यपालनरूपं धर्ममहं ध्रुवं सर्वधर्मेषु सुख्यं पश्यामि । अयं भारो वनवासे जटावल्कलादिभारः सत्यपालनरूपो वा पूर्वैः सत्पुरुषैराचीर्णस्तदर्थं मयाप्यभिनन्द्य आद्रियते ॥ १९ ॥

रा० टी०—प्रत्यगिति । सत्यं सत्यरूपमिमं धर्मं प्रत्यगात्मं सत्पुरुषविहितं पश्यामि भरो जटादिभारः सत्पुरुषैः चीर्णः कृतः तदर्थं तस्माद्देतोः अभिनन्द्यते मयेति शेषः ॥ १९ ॥

गो० टी०—प्रत्यगात्ममिति । अहं सत्यं सत्यरूपमिमं धर्मं प्रत्यगात्मं स्वयं पश्यामि आत्मानं प्रत्युविनाभूतत्वेन प्रवृत्तं पश्यामीत्यर्थः । सत्पुरुषाचीर्णः सत्पुरुषैराचरितः संपादित इति यावत्, भारः जटावल्कलादिभारः तदर्थं सत्यरूपधर्मार्थम् अभिमन्यते अभिमतो भवति ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—ननु स्वधर्मो राज्यपालनमेव किमिति नाभिनन्द्यते तत्राह—क्षात्रमिति । धर्मसंहितं धर्मवत्प्रतिभासमानं वस्तुतोऽधर्मं क्षुद्रादिभिः सेवितमीदृशं क्षात्रधर्मं पित्राज्ञाभङ्गेन राज्यकरणरूपमहं त्यक्ष्ये न तु न्याय्यं क्षात्रधर्ममिति भावः ॥ २० ॥

रा० टी०—ननु पालनस्य क्षत्रियधर्मत्वे स एव हठादपि कुतो न स्वीक्रियते इत्यत आह—क्षात्रमिति । अधर्मं विरुद्धधर्मेण गृहीतं पापकर्मभिः क्षुद्रादिभिः सेवितं धर्मसंहितं धर्मत्वेन प्रतीयमानं क्षात्रधर्ममहं त्यक्ष्ये, एतेन पित्राज्ञापनमन्तरा हठाद्राज्यग्रहणमधर्मं एवेति सूचितम् ॥ २० ॥

गो० टी०—पूर्वैराचरितं सत्यं परित्यज्य त्वदुक्तरीत्या राज्यं नाङ्गीकरिष्यामीत्याह—क्षात्रमित्यादिना । अधर्मम् अधर्मप्रचुरं धर्मसंहितं धर्मलेशसहितम् अधर्मप्रचुरधर्मलेशयुक्तक्षत्रियधर्ममहं त्यक्ष्ये इत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

२१] ति० टी०—अस्य पापस्य शरीरसाध्यत्वेऽपि कायिकवाचिकमानसिकसकलपापप्रसक्तिरित्याह—कायेनेति । आदौ मनसा एवं कर्म करिष्ये इति तत्पापं संप्रधार्य ततो जिह्वया कृतं धर्मजनकं ततो भिन्नमनृतं तत्कर्म कर्तव्यत्वेन जिह्वया तत्सहायभूतेषु पुरुषेष्वह, ततः कायेन कुरुते, अतः पापं कर्म कियारूपम् । पापं त्रिविधं कायिकवाचिकमानसिकरूपत्रिविधजनकमित्यर्थः । तेन कायिकं पापं बहुदुःखजनकमिति भावः । कलौ तु पापसंकल्पादितो न दोष इत्युक्तं भागवते—'नाडद्वेष्टि कलिं सम्राट् सारङ्ग इव सारथ्यम् । कुशलाभ्यां तद्धियन्ति नेतराणि कृतानि यत्' । सम्राट् परीक्षित । सारमाह—कुशलानि पुण्याभ्यां संकल्पमात्रात्सिध्यन्ति, यथा मानसपूजा । इतराणि पापानि संकल्पमात्रात् फलन्ति । यत्तत्तानि कृतान्येव फलन्तीति तदर्थः ॥ २१ ॥

रा० टी०—त्रिविधानामपि पापकर्मणामेवं राज्यकरणे प्रवृत्तिर्भविष्यतीति बोधयितुं कर्मणां विभागमाह—कायेनेति । कायेन यत्पापं कुरुते तज्जिह्वया अनृतं यत् आह तच्च मनसा

१ ह्यज्ञानादिति गो. पाठः । २ स्वयमिति गो. पाठः । ३ भर इति रा. पाठः । ४ सत्पुरुषाचीर्ण इति गो. पाठः । ५ मन्यते इति गो. पाठः । ६ चेति गो. पाठः ।

भूमिः कीर्तिर्यशो लक्ष्मीः पुरुषं प्रार्थयन्ति हि । सत्यं समनुवर्तन्ते सत्यमेव भजेत्ततः ॥ २२ ॥
 श्रेष्ठं ह्यनार्यमेव स्याद्यद्भवानवधार्य माम् । आह युक्तिकरैर्वाक्यैरिदं भद्रं कुरुष्व ह ॥ २३ ॥
 कथं ह्यहं प्रतिज्ञाय वनवासमिमं गुरोः । भरतस्य करिष्यामि वचो हित्वा गुरोर्वचः ॥ २४ ॥
 स्थिरा मया प्रतिज्ञाता प्रतिज्ञा गुरुसंनिधौ । प्रहृष्टमानसा देवी कैकेयी चाभवत्तदा ॥ २५ ॥
 वनवासं वसन्नेव शुचिर्नियतभोजनः । मूलपुष्पफलैः पुण्यैः पितृन्देवांश्च तर्पयन् ॥ २६ ॥
 संतुष्टपञ्चवर्गोऽहं लोकयात्रां प्रवाहये । अकुहः श्रद्धानः सन्कार्यकार्यविक्षणः ॥ २७ ॥
 कर्मभूमिमिमां प्राप्य कर्तव्यं कर्म यच्छुभम् । अग्निर्वायुश्च सोमश्च कर्मणां फलभागिनः ॥ २८ ॥

असंप्रधार्य अनिश्चित्यैव यत्कुरुते दुर्भागो धावतीत्यर्थः, तच्च पापमतः पातकं त्रिविधं मनोवाकायत्रितयसंबन्धितत्वात् त्रिप्रकारकमेतेन सत्यप्रतिज्ञत्वत्यागपूर्वकैतद्राज्यकरणे त्रिविधपापसंबन्धो भविष्यतीति सूचितम् ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—अथ सत्यस्य सर्वार्थसाधनत्वमाह—भूमिरिति । प्रार्थयन्तीति सत्यवन्तमिति शेषः । समनुवर्तन्ते इति शिष्टा इति शेषः । यदेवं ततः सत्यमेव भजेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

रा० टी०—भूमिरिति । भूम्यादयः सत्यविशिष्टं पुरुषं प्रार्थयन्ति सत्यविशिष्टमित्यध्याहृतमतः सत्यं समनुवर्तन्ते सेवन्ते महान्त इति शेषः, ततस्तस्मादेतोः सत्यमेव भजेत् सर्वो जन इति शेषः ॥ २२ ॥

गो० टी०—भूमिरिति । कीर्तिः वितरणजनिता प्रथा यशः पौरुषनिबन्धनं पुरुषं करणत्रयेण सत्यनिष्ठातम् अतुष्टयन्ति अतुष्टय पश्यन्ति अतुष्टयन्तीति यावत् ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—यद्भवानवधार्य युक्तत्वेन निश्चित्य मां प्रति युक्तिरेव करः करणं येषां तैर्वाक्यैरिदं भद्रं राज्यं ह निश्चयेन कुरुष्व स्वीकुरुष्वेति श्रेष्ठं हि श्रेष्ठमिवाह तदनार्यमन्याप्यमेव स्याद्भवेत् ॥ २३ ॥

रा० टी०—श्रेष्ठमिति । युक्तिकरैः शुक्लकर्कसंपादितैर्वाक्यैर्भद्रं कल्याणकरमिदं राज्यं त्वं कुरुष्व इति भवान् यच्छ्रेष्ठं वचोऽवधार्य निश्चित्य मामाह तदनार्यमेव स्यात् ॥ २३ ॥

गो० टी०—श्रेष्ठमिति । श्रेष्ठमित्यवधार्य निश्चित्य इदं भद्रं कुरुष्वेति भवान् युक्तिकरैर्वाक्यैः यदाह तदनार्यमेव स्यात् ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—अनार्यत्वमेव दर्शयन् 'राज्यं त्वं प्रतिगृहीष्व भरतेन प्रसादितः' इत्यस्योत्तरमाह—कथमिति । गुरोः पुरत इमं गुवांशं गुरोर्वचो हित्वेत्यन्वयः ॥ २४ ॥

रा० टी०—तद्वचनस्यानार्यत्वं द्योतयन्नाह—कथमिति । गुरोः पितुः अग्रे वनवासं प्रतिज्ञाय गुरोर्वचो हित्वा भरतस्य वचः कथं करिष्यामि ॥ २४ ॥

गो० टी०—प्रत्यक्षं यत्तदातिष्ठ परोक्षं पृष्ठतः कुर्वित्यन्तस्य जाबालिवाक्यजातस्योत्तरमभिधाय राज्यं त्वं प्रतिगृहीष्व भरतेन प्रसादित इत्यस्याप्युत्तरमाह—कथमित्यादिना ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—कैकेयी चेति । एवं च तस्या हर्षदस्य पुनरहर्षदस्त्वमत्यन्तमनुचितमिति भावः ॥ २५ ॥

रा० टी०—वनवासत्यागस्यानौचित्यमेव द्रढयन्नाह—स्थिरेति । गुरुसंनिधौ राजसमीपे स्थिरा निश्चला प्रतिज्ञा मया प्रतिज्ञाता कृता तदा देवी कैकेयी प्रहृष्टमानसा अभवत् ॥ २५ ॥ गो० टी०—स्थिरेति । प्रतिज्ञा प्रतिज्ञाता कृत्येत्यर्थः ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—तर्पयन् प्रतिज्ञां पालयिष्यामीमि शेषः ॥ २६ ॥ २७] ति० टी०—संतुष्टपञ्चवर्गो मूलादिभिस्तुष्टपञ्चेन्द्रियवर्गः लोकयात्रां पितृवचनपालनव्यवहारं प्रवाहये प्रवाहरूपेण प्रवर्तयामीत्यर्थः । अकुहोऽकपटशीलः श्रद्धानः आस्तिकः ॥ २७ ॥

रा० टी०—वनवासमिति । वनवासं वसन् कुर्वन् पित्रादींस्तर्पयन् श्रद्धानश्च सन् मूलादिभिर्नियतभोजनः अत एव संतुष्टपञ्चवर्गः संतुष्टः पञ्चवर्गः पञ्चेन्द्रियगणो यस्य सः किंच संतुष्टेन संतोषेण पञ्चौ व्यक्तौ वर्गौ सीतालक्ष्मणौ यस्य स शुचिः अकुहः कापव्यसंसर्गरहितः कार्याकार्यविक्षणः कर्तव्याकर्तव्यविषयकनिश्चयविशिष्टोऽहं लोकयात्रां स्वजनमर्यादां प्रवाहये निर्वाहयामि । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २६ ॥ २७ ॥

गो० टी०—वनवासमित्यादि । श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । वनवासं वसन् कुर्वन्मित्यर्थः, नियतभोजनः नियतवन्त्याहारः संतुष्टपञ्चवर्गः परितुष्टपञ्चेन्द्रियवर्गः लोकयात्रां पितृवचनपालनरूपलोकवर्तनम् । 'गमने वर्तने यात्रा' इति वैजयन्ती । अकुहः अकुत्रिमः ॥ २६ ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—शुभकरणे हेतुः—अग्निरित्यादि । यच्छुभं कर्म कर्तव्यं तेषां शुभकर्मणां तत्तल्लोकप्राप्तिः फलमिति भावः ॥ २८ ॥

रा० टी०—नह नित्यं पुरुषाणां कर्मफलं संसर्गित्वाभावेन कर्मफलानां का गतिरित्यत आह—कर्मेति । इमां कर्मभूमिं प्राप्य यच्छुभं कर्म तत्कर्तव्यं, कर्मणां फलभागिनस्तु अस्यादयो भवन्तीति शेषः ॥ २८ ॥

गो० टी०—अष्टकोदाहरणेन वैदिककर्मणां निष्फलत्वं युक्तं तत्र परिहारमाह—कर्मभूमिमित्यादिना । यत् शुभं कर्म तत्कर्तव्यं जनैरिति शेषः । तत्र फलवद्दृष्टानं दर्शयति—अग्निरित्यादि । कर्मणां कर्मभूमिकृतस्वस्वकर्मणां फलभागिनः अग्नित्वादिफलं प्राप्तवन्तः ॥ २८ ॥

१ स्वर्गस्थं चानु पश्यन्ति सत्यमेव भजेत तदिति गो. पाठः । २ गुराविति गो. पाठः । ३ प्रहृष्टमाणा सेति गो. पाठः । ४ मूलेः पुष्पैरिति गो. पाठः । ५ प्रवर्तय इति गो. पाठः ।

शतं कृतूनामाहृत्य देवराट् त्रिदिवं गतः । तृपांस्तुग्राणि चास्थाय दिवं प्राप्ता महर्षयः ॥ २९ ॥

अमृष्यमाणः पुनरुग्रतेजा निशम्य तन्नास्तिकवाक्यहेतुम् ।

अथाब्रवीच्च नृपतेस्तनूजो विगर्हमाणो वचनानि तस्य

॥ ३० ॥

सत्यं च धर्मं च पराक्रमं च भूतानुकम्पां प्रियवादितां च ।

द्विजातिदेवातिथिपूजनं च पन्थानमाहुस्त्रिदिवस्य सन्तः

॥ ३१ ॥

तेनैवमाज्ञाय यथावदर्थमेकोदयं संप्रतिपद्य विप्राः ।

धर्मं चरन्तः सकलं यथावत्काङ्क्षन्ति लोकागममप्रमत्ताः

॥ ३२ ॥

निन्दाम्यहं कर्म कृतं पितुस्तद्यस्त्वामगृह्णाद्विषमस्थबुद्धिम् ।

बुद्ध्यानयैवविधया चरन्तं सुनास्तिकं धर्मपथादपेतम्

॥ ३३ ॥

२९] ति० टी०-शतमिति । अनेन पूर्वोक्तं समर्थितम् अतीतानागतज्ज्ञेन्द्रादीनां तत्तत्फलानुभवेन तत्तद्भेदभागप्रामाण्यं दर्शितं च ॥ २९ ॥

रा० टी०-कर्मणां सफलत्वे शिष्टाचारं प्रमाणयन्नाह-शतमिति । कृतूनां यागानां शतमाहृत्य कृत्वा देवराट् इन्द्रः सन् त्रिदिवं स्वर्गं गतः महर्षयः दिवं प्राप्ताः ॥ २९ ॥

गो० टी०-शतमिति । कृतूनां शतम् आहृत्य कृत्वेत्यर्थः, प्रवासिनं प्रति श्राद्धकरणविधेरभावात् विहितस्थले कुत्रापि न व्यभिचार इति भावः ॥ २९ ॥

३०] ति० टी०-नास्तिकवाक्यहेतुं नास्ति परलोक इति वचनोपपादकम् 'यदि भुक्तमिहान्येन' इत्यायुक्तशुक्लतर्करूपम् अमृष्यमाणः जाबालिमिति शेषः । तस्य जाबालेः अनेन नास्तिकदृष्टयो ब्राह्मणा अपि राहोऽवश्यं वाग्दण्डेन दण्ड्या इति सूचितम् ॥ ३० ॥

रा० टी०-अमृष्यमाण इति । उग्रतेजाः नृपतेस्तनूजो रामस्तं जाबालिनोक्तं नास्तिकवाक्यहेतुं निशम्य तस्य वचनानि अमृष्यमाणः अत एव विगर्हमाणः निन्दयन् सन् तं जाबालिं पुनरब्रवीत् ॥ ३० ॥

गो० टी०-अमृष्यमाण इति । नास्तिकवाक्यहेतुं 'यदि भुक्तमिहान्येन देहमन्यस्य गच्छति । दयात्प्रवसतः श्राद्धं न तत्पथ्यशनं भवेत्' इत्यादि नास्तिकवाक्यरूपतर्कं विगर्हमाणः मनसि विगर्हमाणः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

३१] ति० टी०-पराक्रमश्चान्द्रायणादि तपः । यत इमानि त्रिदिवस्य पन्थानमाहुः सन्तः ॥ ३१ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-सत्यमिति । सन्तः सत्यादीनि त्रिदिवस्य पन्थानमाहुः, एतेन त्वदुक्तकर्मनिष्फलवादः सज्जनविरुद्ध इति सूचितम् ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०-यतश्च तेन सद्बचनेनैवमर्थमेकोदयं मुख्यफलवन्तं यथावदाज्ञाय श्रुत्वा संप्रतिपद्य श्रुत्यङ्गकृतकैर्नि-

र्णाय तं धर्ममप्रमत्ताः सावधाना यथावच्चरन्तो लोकागमं तत्तल्लोकप्राप्तिं काङ्क्षन्ति ॥ ३२ ॥

रा० टी०-तेनेति । तेन कर्मणां सफलत्वेन हेतुना अर्थकर्मनिर्वाहकपदार्थं यथावत् आज्ञाय एकोदयं परस्परं संमतिं संप्रतिपद्य प्राप्य सकलं साङ्गं धर्मं यथावत् चरन्तः विप्राः लोकागमं स्वाभिमतलोकप्राप्तिं काङ्क्षन्ति ॥ ३२ ॥

गो० टी०-तेनेति । तेन हेतुना विप्राः एवमर्थं यथावत् आज्ञाय ज्ञात्वा एकोदयं संप्रतिपद्य ऐककण्ठ्यं प्राप्य सकलं धर्मं स्वस्ववर्णाश्रमोचितधर्मम् अप्रमत्ताः सावधानाः यथावच्चरन्तः अद्विष्टान्तः लोकागमं स्वर्गादिलोकप्राप्तिं काङ्क्षन्तीति ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०-अतः-निन्दामीति । अनयाउपपदोक्तया एवंविधया प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिचार्वाकमतादुसारिण्या चरन्तं लोकनाशायान्तम् अत एव नास्तिकत्वादियुग्युक्तं विषमस्थबुद्धिर्भवेदिकदुर्मागं प्रतिष्ठितबुद्धिं त्वां यो मे पिताऽगृह्णायाजकत्वेनाङ्गीकृतवांस्तत्पितुः कर्म निन्दामि ॥ ३३ ॥

रा० टी०-निन्दामीति । विषमस्थबुद्धिं वेदविरुद्धविषयकनिश्चयवन्तमनया कर्मनिवारिकया बुद्ध्या एवं चरन्तमत एव सुनास्तिकं परलोकाभावविषयकनिश्चयवन्तमत एव धर्मपथादपेतं च्युतं त्वां मत्पिता यत् अगृह्णाय तत् पितुः कृतं कर्म निन्दामि इदं न शोभनं कृतमिति वदामीत्यर्थः, एतेन यत्संबन्धादन्यस्य निन्दा तस्य निन्देति किं वक्तव्यमिति काव्यार्थापत्तिरलंकारो व्यक्तः ॥ ३३ ॥

गो० टी०-निन्दामीति । विषमस्थबुद्धिम् अवैदिकमार्गनिष्णातबुद्धिम् अनया वृद्ध्या चरन्तं चार्वाकमतादुसारिणीं बुद्धिं परान् प्रत्युपदिश्याचरन्तमित्यर्थः, सुनास्तिकं परलोको नास्तीति बुद्धियुक्तं सुशब्देन वैदिकवत् स्थित्वा चार्वाकमतप्रवर्तक इत्युच्यते । निन्दामि वैदिककर्मभ्यो बहिष्करोमि ॥ ३३ ॥

यथा हि चोरः स तथा हि बुद्धस्तथागतं नास्तिकमत्र विद्धि ।

तस्माद्धि यः शक्यतमः प्रजानां स नास्तिकेनाभिमुखो बुधः स्यात्

॥ ३४ ॥

त्वत्तो जनाः पूर्वतरे द्विजाश्च शुभानि कर्माणि बहूनि चक्रुः ।

छित्त्वा सदेमं च परं च लोकं तस्माद्विजाः स्वस्ति कृतं हुतं च

॥ ३५ ॥

धर्मे रताः सत्पुरुषैः समेतास्तेजस्विनो दानगुणप्रधानाः ।

अहिंसका वीतमलाश्च लोके भवन्ति पूज्या मुनयः प्रधानाः

॥ ३६ ॥

इति ब्रुवन्तं वचनं सैदोषं रामं महात्मानमदीनसत्त्वम् ।

उवाच पथ्यं पुनरास्तिकं च सत्यं वचः सानुनयं च विप्रः

॥ ३७ ॥

३४] ति० टी०-बौद्धादयो राज्ञश्चोरवदण्ड्या इत्याह-
यथा हीति । बुद्धो बुद्धमतानुसारी तथा चोरवदण्ड्य इति हि
प्रसिद्धम् । नास्तिकं चार्वाकं तथागतं तत्सदृशं चोरवदण्ड्यं
विद्धि । नास्तिकविशेषस्तथागतः तमपि चोरवदण्ड्यमिति शेष
इत्यन्ये । वेदप्रामाण्यापहर्तृत्वेन तेषामपि चोरत्वात् । हि
निश्चयेन तस्मात्प्रजानामनुग्रहाय राज्ञा चोरवदेव दण्डयितुं
शक्यतमो यः स चोरवदेव दण्ड्यः दण्डायोग्ये तु बुधो ब्रा-
ह्मणो नास्तिकेऽभिमुखो न स्यात् तत्संभाषणादि न कुर्वीते-
त्यर्थः, तुल्यन्यायादण्ड्यासमर्थो ब्राह्मणोऽपि तद्विमुखः स्यादिति
सूचितम् ॥ ३४ ॥

रा० टी०-यथेति । यथा चोरः तथैव बुद्धः चोरवत्
बुद्धो दण्ड्य इत्यर्थः । अत्र अस्मिन् चोरसादृश्ये विद्यमानं
तथागतं लोकायतिकं नास्तिकं चार्वाकं च विद्धि जानीहि
एतावपि चोरवदण्ड्यावित्यर्थः, तस्मादेतोः प्रजानां मध्ये यः
शक्यतमः दण्डदाने अत्यन्तं समर्थः स एव बुद्धः नास्तिकेन
बौद्धादिना अभिमुखः स्यात्, एतेन यो दण्डदाने असमर्थः स
नास्तिकः दूरतः परिवर्जयेदिति सूचितम् ॥ ३४ ॥

गो० टी०-प्रत्यक्षैकप्रमाणवादी यदि कश्चिद्राज्ये स्यात्
सोऽपि बहिष्करणीय इत्याह-यथेत्यादिना । चोरो यथा
निराकरणीयः स वेदबाह्यत्वेन प्रसिद्धोऽपि तथाहि तथैव अत्र
अस्मिन् लोके नास्तिकं चार्वाकं तथागतं बुद्धतुल्यं विद्धि
तस्माद्यः प्रजानां शक्यतमः अवैदिकत्वेन शङ्कनीयः तेन नास्ति-
केन बुधोऽभिमुखो न स्यात् ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०-अथ वेदोक्तधर्मे शिष्टाचारं प्रमाण-
यति-यतः त्वत्तोऽन्ये इति शेषः, त्वदन्ये द्विजाः जनाः
पूर्वतरे श्रेष्ठाः । आर्षमिदम् । 'यदा' इति पाठे नाध्याहारा-
पेक्षा तस्यैव यत इत्यर्थकत्वात् । बहूनि शुभानि चक्रुः इमं
लोकं परं च लोकं छित्त्वा ऐहिकास्तृप्तिफलकामानां त्यक्त्वा-
पि वेदोक्तोऽयं धर्म इत्येतावतैव कर्माणि चक्रुरिति तात्पर्यम् ।
तस्माद्ये द्विजाः स्वस्ति अहिंसा सत्यादिकम्, कृतं तपो-
दानपरोपकारादि, हुतं यज्ञादि कुर्वते वेदप्रामाण्यादेव ॥ ३५ ॥

रा० टी०-कर्माचरणे शिष्टाचारं प्रमाणयज्ञाह-त्वत्त इति ।

त्वत्तः पूर्वतरे द्विजा जनाः सर्वे द्विजा इत्यर्थः, शुभानि कर्माणि
चक्रुस्तस्मात्कर्माचरणस्यावश्यकत्वादेतोः इमं परं च लोकं छित्त्वा
सर्वलोकविषयकाभिलाषं त्यक्त्वेत्यर्थः, विद्यमानाः द्विजाः स्व-
स्तिकृतं कल्याणोत्पादकं हुतं यागं चकारेण सत्यसंभाषणादि
च चक्रुः, एतेन नास्तिकमतस्याधुनिकत्वं सूचितम् ॥ ३५ ॥

गो० टी०-ऐहिकास्तृप्तिफलसाधने धर्मे शिष्टाचारं
प्रमाणयति-त्वत्त इत्यादिना । त्वत्तः पूर्वतरे पुरातनाश्च
वराश्च ज्ञानतः श्रेष्ठाश्च जनाः बहूनि शुभानि कर्माणि चक्रुः
ते इमं परं च लोकं जित्वा सदा वर्तन्त इति शेषः । सदा
वर्तमानत्वं च ग्रहनक्षत्रादिरूपेण दृश्यमानत्वात् "सुकृतां वा
एतानि ज्योतींषि यन्क्षत्राणि" इति श्रुतेः । तस्मात् कर्मा-
नुष्ठानस्यैहिकास्तृप्तिफलकसाधनत्वात् द्विजाः स्वस्तिम-
ङ्गलात्मकं कर्म हुतं यज्ञादिकृतं च तपोदानादिकं च कुर्वन्तीति
शेषः । एवं प्रत्यक्षमेव न प्रमाणं तदतिरिक्तानां वेदानामपि
प्रमाणत्वात् तत्त्वं च तेषां महाजनपरिग्रहात् । स चापौ-
रुषेयत्वेन तच्चाविच्छिन्नसंप्रदायत्वे सति अस्मर्यमाणकर्तुं-
कत्वात् वैदिकानि च कर्माणि सफलानि अग्निरविशोमनक्षत्रे-
न्द्रादिकलभोगस्यावाधितप्रत्यक्षसिद्धत्वात् । अन्यकृतभोजनस्य
पथिकाशनत्वाभावस्तु अदर्शनादविहितत्वाच्चेत्युक्तम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

३६] ति० टी०-तथा धर्मे रता निष्ठावन्तो ये ते
प्रधानाः श्रेष्ठा मुनयो वसिष्ठाद्या ऋषयः पूज्या भवन्ति लोके
न त्वादृशा इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

रा० टी०-धर्मे इति । सत्पुरुषैः समेताः सहिताः तेज-
स्विनः दानगुणप्रधानाः अतिदानशीलाः अहिंसकाः हिंसारहिता
वीतमलाः मलसंसर्गरहिताः प्रधानाः वसिष्ठादयो मुनयः लोके
पूज्याः भवन्ति कर्माचरणस्य निरर्थकत्वे कर्मप्रवर्तकछुनीनां
वञ्चकत्वापत्त्या पूज्यत्वं न स्यादिति तात्पर्यम् ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०-इति धिक्कृतो जाबालिः स्वविषयको-
पशमनायाह-इतीति । पथ्यं परमार्थम् ॥ ३७ ॥

रा० टी०-इतीति । महात्मानं सर्वपूज्यस्वरूपमदीनसत्त्वं
दैत्यसंसर्गशून्यमिति सरोषं ब्रुवन्तं रामं साहज्यमनुनयसहितं

न नास्तिकानां वचनं ब्रवीम्यहं न नास्तिकोऽहं न च नास्ति किंचन ।

समीक्ष्य कालं पुनरास्तिकोऽभवं भवेय काले पुनरेव नास्तिकः

॥ ३८ ॥

स चापि कालोऽयमुपागतः शनैर्यथा मया नास्तिकवागुदीरिता ।

निवर्तनार्थं तव राम कारणात्प्रसादनार्थं च मयैतदीरितम्

॥ ३९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकान्वेऽयोध्याकाण्डे नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

दशोत्तरशततमः सर्गः ।

जाबाल्ये सृष्टं रामं परिसान्त्वयन्वसिष्ठ आब्रह्माणं दशरथावधेज्यैष्ठेनैव राज्यकरणात्त्वमेव ज्येष्ठो योग्यश्चातोऽभिषेचयात्मानमिति प्रवर्तयति ।

क्रुद्धमाज्ञाय रामं तु वसिष्ठः प्रत्युवाच ह । जाबालिरपि जानीते लोकस्यास्य गतागतिम् ॥ १ ॥

पथ्यं लोकोपकारकं सत्यं कापत्वरहितमास्तिकं वचः विप्रः पुनरुवाच ॥ ३७ ॥

गो० टी०—इति ब्रुवन्तमिति तथ्यं यथार्थं सत्यं सद्ब्रुवो हितम् ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०—तदेवाह—नेति । किंच न परलोकादि नास्तीति न, किं त्वस्त्येव । कालं पारलौकिकव्यवहारकालम् ।

काले लौकिकव्यवहारकाले । एवं च सर्वमतज्ञेन कालविशेषे-
ऽन्यथावागव्यवहारेऽपि न तस्य नास्तिकत्वं भवतीति भावः ३८

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—नेति । अहं नास्तिकानां वचनं ब्रवीमि नास्तिको नाहं, तत्र हेतुः यतः किंचन परलो-

कादिकं नास्तीति न सर्वमस्त्येवेत्यर्थः । इति कालं महात्मो-
पदेशं पुनः पुनः समीक्ष्य विचार्य आस्तिकोऽभवम् एतेन मयि

नास्तिकत्वप्राप्तिशङ्का न कर्तव्येति सूचितम् । ननु किमर्थं नास्तिकवचनमुच्चारितवानित्यत आह—काले अयोध्याकर्मक-

भवद्भूमनार्थं नास्तिकः नास्तिकवचनवक्ता भवेय ॥ ३८ ॥

गो० टी०—धर्मसंकटे प्राप्ते सर्वमतज्ञेन विदुषा यत्किं-
चिन्मतमवलम्ब्यापि तस्य परिहरणीयत्वात् महतो राज्यस्या-

नायकत्वरूपसंकटपरिहाराय त्वां निवर्तयितुं मया नास्तिकमत-
मुपन्यस्तं नत्वहं वस्तुतो नास्तिक इत्याह—न नास्तिकाना-

मित्यादिना । किंच न परलोकादिकं नास्तीति न अस्त्येव
समीक्ष्य कालं पुनरास्तिकोऽभवं यदा वादिनान्येन नास्तिकम-

तमवलम्ब्यते तं कालं समीक्ष्य अहं पुनरास्तिकमतमवलम्ब्य-
भवम् अन्यैर्वादिभिर्नास्तिकमतमवलम्ब्य कुतर्कोद्घाटने तदानी-

महमेव त्वदुक्तरीत्या शतशस्तत्त्वण्डनमकार्षमित्यर्थः । तर्ही-
दानीं नास्तिकमतं कुतोऽवलम्बितवानसीत्यत्राह—भवेय काले

पुनरेव नास्तिक इति । तादृशोऽहमेव पुनः काले धर्मसंकटकाले
नास्तिको भवेय धर्मसंकटकालप्रयुक्तोऽयं मम नास्तिकवाद

इत्यर्थः । भवेयेत्यनेन इतः परमपि कस्मिंश्चिद्धर्मसंकटकाले
नास्तिकमतमवलम्बनीयमेव न च तावता वस्तुतो नास्तिकत्वं

मम भवेदिति भावः ॥ ३८ ॥

३९] ति० टी०—स चापि कालः लौकिकव्यवहारप्रयो-
जन इत्यर्थः । तत्प्रयोजनमाह—निवर्तनार्थमिति । निवर्त-

नरूपं प्रयोजनमुद्दिश्य कारणात्त्वदीयास्तिकत्वातिशयस्य लो-
केतिप्रसिद्धिसंपादनरूपकारणात्नास्तिकवायुक्ता तादृशीं वार्णीं

श्रुत्वा क्रुद्धस्य तव प्रसादनार्थं चैतन्न नास्तिकानामित्याशु-
दीरितम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकान्वेऽयोध्याकाण्डे नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—स इति । यतः सः
अयोध्यागमनयोग्यः अयं काल उपागतः प्राप्तः अतः कारणात्

यत्नतः तव प्रसादनार्थं निवर्तनार्थं च ईरितं सकम्पं नास्तिक-
वाक् शनैर्मयोदीरिता । एतदिति सामान्ये नपुंसकम् ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वयोध्याकाण्डे नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

गो० टी०—तादृशधर्मसंकटकाल एवायमित्याह—स चा-
पीति । एवमपि परमवैदिकस्य तव न युक्तमेतादृशं वचनमि-

त्याशङ्क्याह—निवर्तनार्थमित्यादिना । निवर्तनार्थं तव
निष्ठतिज्ञापज्ञार्थं तव वेदमार्गादविचाल्यत्वस्य लोकानां प्रकटी-

करणार्थमित्यर्थः, कारणात् भरतकारणात् भरतमुखोल्लासाय
तव प्रसादनार्थं चेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-
ऽयोध्याकाण्डव्याख्याने नवोत्तरशततमः सर्गः ॥ १०९ ॥

१] ति० टी०—अथ वसिष्ठो भगवतो जाबालिविषयको-
पनाटनं शमयितुमभिषेकस्वीकारशेषतया ब्रह्माणमारभ्य ज्ये-

ष्ठभिषेकरूपं कुलाचारं कथयति—क्रुद्धमित्यादि । गता-
गतिं परलोकगमनं ततः पुनरिहागतिं च, अनेनास्तिक-

तामूलं जाबाल्युक्तौ ॥ १ ॥

रा० टी०—रामजाबालिवचनश्रवणानन्तरकालिकां वशि-
ष्ठोक्तिमाह—क्रुद्धमित्यादिभिः । क्रुद्धं नास्तिकवचनश्रवणहेतु-

निवर्तयितुकामस्तु त्वामेतद्वाक्यमब्रवीत् । इमां लोकसमुत्पत्तिं लोकनाथ निबोध मे ॥ २ ॥
 सर्वं सलिलमेवासीत्पृथिवी तत्र निर्मिता । ततः समभवद्ब्रह्मा स्वयंभूदैवतैः सह ॥ ३ ॥
 स वराहस्ततो भूत्वा प्रोज्जहार वसुंधराम् । असृजच्च जगत्सर्वं सह पुत्रैः कृतात्मभिः ॥ ४ ॥
 आकाशप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः । तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः कैश्यपः सुतः ॥ ५ ॥
 विवस्वान्कश्यपाज्जज्ञे मनुर्वैवस्वतः सैयम् । स तु प्रजापतिः पूर्वमिक्ष्वाकुस्तु मनोः सुतः ॥ ६ ॥
 यस्येयं प्रथमं दत्ता समृद्धा मनुना मही । तमिक्ष्वाकुमयोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकम् ॥ ७ ॥

ककोपविशिष्टं राममाज्ञाय वसिष्ठ उवाच । तद्वचनाकारमाह—
 अस्य लोकस्य गतागतिं गमनागमनं जावालिरपि जानीते,
 एतेन जावालिनं नास्तिक इति व्यञ्जितम् ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ वसिष्ठे जावालिवचनयाथार्थ्यप्रदर्शनेन
 तद्विषयकोपं निवर्त्य स्वाभिमतं ज्येष्ठस्यैव राज्याहंतारूपं
 निवर्तनोपायं प्रतिपादयति—कुद्धमित्यादिना । लोकस्य
 जनस्य गतं गमनं भावे निष्ठा परलोकप्राप्तिं तत इहागतिं
 च जानीते नासौ नास्तिक इत्यर्थः । निवर्तनार्थमिति तदुक्त-
 मपि सत्यमित्याह—निवर्तयितुकाम इत्यादिना । ज्येष्ठस्यैव
 राज्याहंतां वक्तुमारभते—इमामित्यादि । लोकनाथ ! तवैव
 तत्प्रत्यक्षं हीति भावः ॥ १-३ ॥

२] ति० टी०—लोकनाथेत्यनेन लोकनाथावतारत्वं ध्व-
 नयति ॥ २ ॥

रा० टी०—मनु तद्वचनज्ञापिततन्नास्तिकत्वं कथं निवर्त-
 यसीत्यत आह—निवर्तयित्विति । त्वां निवर्तयितुकामः एत-
 द्वाक्यमब्रवीत् हे लोकनाथ ! इमां लोकसमुत्पत्तिं मे निबोध
 जानीहि ॥ २ ॥

३] ति० टी०—सर्वमिति । पूर्वाहान्तेऽपहृतं सर्वं ज-
 गत्पराहादौ सलिलमेव सविग्रहहिरण्यगर्भात्मनावस्थितमभूत् ।
 तत्र सलिलान्तः पृथिवी निर्मिता सलिलरूपेण भगवता
 स्वेच्छया ब्रह्मा विराडूपो दैवतैः सहाश्रिवाग्भूत्वा मुखं प्रावि-
 शदित्याद्युपदिष्टीत्या ॥ ३ ॥

रा० टी०—उत्पत्तिप्रकारमाह—सर्वमिति । पूर्वं सृष्टेः पूर्व-
 स्मिन्काले सर्वं सलिलमेवासीत् आत्मकार्यभूताकाशकार्य-
 भूतवायुकार्यभूताग्निकारणकं सलिलमसृजदित्यर्थः । तत्र तस्मि-
 न्सलिले पृथिवी निर्मिता तत्प्रकाशपरब्रह्मणेति शेषः, ततः तत्
 परब्रह्मैव दैवतैः इन्द्रियाद्यधिष्ठातृदैवैः सह स्वयंभूद्ब्रह्मा समभ-
 वत् । अयं भावः, उत्पत्तिकारणीभूतरजोगुणधारणेन परब्रह्मैव
 ब्रह्मेति संज्ञां प्राप्नोत् तदनन्तरं स ब्रह्मा देवान् असृजदिति ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—ततः स त्रिमूर्तेर्विराजो विष्ण्वात्मकोऽंशो
 वराहरूपो भूत्वा वसुंधरां प्रोज्जहार । तस्यैव विराजो
 रजःप्रधानः सृष्टिर्वापावरानंशो ब्रह्मा इति व्यवहियमाणः सर्वं
 जगत्पुत्रैः सह निजावुग्रप्राप्तसृष्ट्यादिशक्तिमद्भिर्देवादिभिः
 सहासृजत् ॥ ४ ॥

रा० टी०—स इति । सः परब्रह्मशब्दवाच्यः ततः पालन-

हेतोः वसुंधरां जलान्तर्वर्तिपृथ्वीं वराहो भूत्वा प्रोज्जहार, अन-
 न्तरं कृतात्मभिः कृतप्रयत्नैः पुत्रैः सह सर्वं जगत् असृजत्
 ब्रह्मेति शेषः ॥ ४ ॥

गो० टी०—असृजदिति । आकाशप्रभव इत्यत्राकाशशब्दः
 परब्रह्मपरः “आकाशो ह वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा
 तद्ब्रह्म” इति श्रुतेः । इत्यमेवाव्यक्तप्रभवो ब्रह्मेति बालकाण्डोक्त-
 मपि शाश्वतः प्रवाहरूपेण नित्यः, नित्यः इतरापेक्षया चिरकाल-
 स्थायी अन्यथा आकाशप्रभव इति विरुध्यते अव्ययः तस्मात्
 स्थानात्तस्य मोक्षसिद्धेः ॥ ४ ॥ ५ ॥

५] ति० टी०—नन्वसावेव सर्वादिर्नेत्याह—आकाशप्रभव
 इति । आकाशपदेन कारणोपाधिकं ब्रह्मेश्वराख्यम् । ब्रह्मेति
 त्रिमूर्तेर्ग्रहणम् । अस्मिन्शाश्वतत्वनित्यत्वाव्ययत्वान्यापेक्षि-
 काणि । तस्माद्विराजो ब्रह्मणः ॥ ५ ॥

रा० टी०—तत्सर्जनप्रकारमाह—आकाशेत्यादिभिः ।
 शाश्वतः सार्वकालिकः अत एव नित्यः ध्वंसाप्रतियोगी अत
 एव अव्ययः विकारशून्यः आकाशात् आकाशब्रह्मणः प्रभवो
 यस्य सः यो ब्रह्मा परमपुरुषेच्छामात्रेण गृहीतरजोगुणहेतुकः
 लब्धब्रह्मसंज्ञं प्रकाशब्रह्मेत्यर्थः । तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः
 सुतः कश्यपः संजज्ञे अत एव ‘सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गु-
 णस्तैः’ इति भागवतेनैकवाक्यता । तत्र प्रकाशब्रह्मणः परपुरु-
 पत्वं प्रकाशिपरपुरुषतादात्म्यादिति नावुपपत्तिः, आकाशश-
 ब्दस्य परब्रह्मत्वं तु “आकाशो ह वै एतयोः नामरूपयोर्निर्व-
 हिता” इत्यादिश्रुतौ प्रसिद्धम् । निर्णयं चैतद्विशेषेण “आकाश-
 स्तल्लिङ्गात्” इति सूत्रे भाष्ये ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—तत्र मन्वन्ता मानसी सृष्टिः । मनोः क्षेत्रे
 इक्ष्वाकुः ॥ ६ ॥

रा० टी०—विवस्वानिति । कश्यपात् विवस्वान् सूर्यः
 जज्ञे वैवस्वतः विवस्वत्पुत्रः मनुः जज्ञे स मनुः पूर्वं प्रजापतिः
 मनोः सुतः इक्ष्वाकुः ॥ ६ ॥

गो० टी०—विवस्वानिति । वैवस्वतः विवस्वत्संबन्धी ।
 तस्येक्ष्वाकुवंशकूटस्थत्वं च दर्शयति—स त्वित्यादिना । मनुना
 मानवेन्द्रेण या पुरी निर्मिता स्वयमिति तस्यायोध्यानिर्मा-
 तृत्वोक्तिः ॥ ६-११ ॥

७] ति० टी०—तस्य साक्षात्त्रयित्वात्समृद्धा चतुःसमु-
 द्रवसना मही सर्वा भूदत्ता पित्रा मनुनेति शेषः ॥ ७ ॥

इक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान्कुक्षिरित्येव विश्रुतः । कुक्षेरथात्मजो वीर विकुक्षिरुदपद्यत ॥ ८ ॥
 विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् । बाणस्य च महाबाहुरनरण्यो महातैपाः ॥ ९ ॥
 नानावृष्टिर्बभूवास्मिन्न दुर्भिक्षः सतां वरे । अनरण्ये महाराजे तत्करो वापि कश्चन ॥ १० ॥
 अनरण्यान्महाराजं पृथू राजा बभूव ह । तस्मात्पृथोर्महातेजास्त्रिशङ्कुः रुदपद्यत ॥ ११ ॥
 स सत्यवचनाद्वीरः सशरीरो दिवं गतः । त्रिशङ्कोरभवत्सूनुर्धुधुमारो महायशः ॥ १२ ॥
 धुधुमारान्महातेजा युवनाश्वो व्यजायत । युवनाश्वसुतः श्रीमान्मांधाता समपद्यत ॥ १३ ॥
 मांधातुस्तु महातेजाः सुसंधिरुदपद्यत । सुसंधेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसंधिः प्रसेनजित् ॥ १४ ॥
 यशस्वी ध्रुवसंधेस्तु भरतो रिपुसूदनः । भरतात्तु महाबाहोरसितो नाम जायत ॥ १५ ॥
 यस्यैते प्रतिराजान उदपद्यन्त शत्रवः । हैहयास्तालजङ्घाश्च शूराश्च शैशविन्दवः ॥ १६ ॥
 तांस्तु सर्वान्प्रतिव्यूह युद्धे राजा प्रवासितः । स च शैलवरे रम्ये बभूवाभिरतो मुनिः ॥ १७ ॥

रा० टी०-यस्येति । यस्य यस्यै इक्ष्वाकवे प्रथमं पूर्वं समृद्धा मही मनुना दत्ता तमिक्ष्वाकुमयोध्यायां पूर्वकं प्रथमं राजानं विद्धि ॥ ७ ॥

८-९] ति० टी०-विश्रुतः प्रसिद्धः ॥ ८ ॥ ९ ॥

रा० टी०-इक्ष्वाकोरिति । इक्ष्वाकोः सुतः कुक्षिः इत्येव नाम्ना विश्रुतो विख्यातः, कुक्षेः आत्मजः विकुक्षिः उदपद्यत ॥ ८ ॥

रा० टी०-विकुक्षेरिति । विकुक्षेस्तु बाणः उदपद्यत, बाणस्य च अनरण्यः उदपद्यतेति शेषः ॥ ९ ॥

१०-११] ति० टी०-सतां वरे श्रेष्ठस्मिन्नरण्ये राज्यं कुर्वति नानावृष्टिर्न तन्मूत्रो वा दुर्भिक्षः ॥ १० ॥ ११ ॥

रा० टी०-नेति । सतां वरे महतां स्वीकारकर्तारि अस्मिन् अनरण्ये महाराजे सति अनावृष्टिः दुर्भिक्षश्च न बभूव कश्चन तत्करो न बभूव ॥ १० ॥

रा० टी०-अनरण्यादिति । हे महाराज ! अनरण्यात् पृथू राजा बभूव । तस्मात्पृथोः त्रिशङ्कुः उदपद्यत ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०-स त्रिशङ्कुः सत्यवचनात्स्वीयाद्भगवतो विश्वामित्रस्य सत्यप्रतिज्ञानाच्च ॥ १२ ॥

रा० टी०-स इति । स त्रिशङ्कुः सत्यवचनात् विश्वामित्रस्यप्रतिज्ञानात् दिवं गतः । त्रिशङ्कोः धुधुमारः सुतः प्राभवत् ॥ १२ ॥

गो० टी०-त्रिशङ्कोरिति । युवनाश्व एव महातेजाः महातेजःप्रभावेन महाबलधुधुनामकासुरमारणादुधुमारसंज्ञा-मलभतेत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

१३] ति० टी०-धुधुमारसुवनाश्व इति । त्रिशङ्कुस्तो युवनाश्व इत्यन्यत्र श्रूयमाणं कल्पान्तरविषयम्, यद्वान्यत्र त्रिशङ्कुस्त इत्यस्य तत्पौत्र इत्यर्थः ॥ १३ ॥

रा० टी०-धुधुमारादिति । धुधुमारात् युवनाश्वो व्यजायत, युवनाश्वसुतः मांधाता समपद्यत ॥ १३ ॥

१४-१५] ति० टी०-पुत्रौ द्वाविति । तत्र ध्रुवसंधि-ज्येष्ठः । तत्पुत्रावलम्बनेनाद्येऽयोध्याराज्यपरम्परावचनेन ज्येष्ठस्यैवाभिषेक इति सूचितम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

रा० टी०-मांधातुरिति । मांधातुः सुसन्धिः उदपद्यत, सुसन्धेः ध्रुवसंधिः प्रसेनजित् द्वौ पुत्रौ उदपद्येताम् ॥ १४ ॥

गो० टी०-सुसन्धेरिति । ज्येष्ठस्य ध्रुवसन्धेः वंशकथ-नाज्ज्येष्ठस्यैव राज्ये स्थापितत्वमुक्तम् ॥ १४ ॥

रा० टी०-यशस्वीति । ध्रुवसंधेस्तु भरतोऽजायत, भरतात्तु असितो नाम जायत अजयत अहभावस्तु आगमशास्त्र-स्यानित्यत्वात् ॥ १५ ॥

गो० टी०-भरतादिति । जायतेत्यत्राहभावः अनित्य-त्वात् प्रतिराजानः सामन्ताः शत्रवः उदपद्यन्त आसन्नित्यर्थः, हैहयायास्तत्तद्देशाधिपतयः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-यस्यासितस्य एते प्रतिशत्रव उदपद्यन्त सोऽभवदित्यन्वयः ॥ १६ ॥

रा० टी०-यस्येति । यस्य असितस्य हैहयायाः चत्वारो राजानः प्रतिशत्रवः उदपद्यन्त, सोऽसितः तान् हैहयादीन् युद्धे प्रतिव्यूह्य स्वसैन्येनाट्टय विजयमानोऽपि राजा पित्रा प्रवासितः शत्रुनाट्टयत् पराजयशङ्कया विवासितः अत एव रम्ये शैल-वरे अभिरतः सन् मुनिः परमात्ममननशीलो बभूव । श्लोक-द्वयमेकान्वयि ॥ १६ ॥ १७ ॥

१७] ति० टी०-तान्हैहयादिचतुर्विधशत्रून् युद्धे स्वसैन्यं प्रतिव्यूह्यावस्थितोऽपि शत्रुनाट्टयत्तज्जयोऽशक्य इति बुद्ध्या प्रवासितः संजातप्रवाप्तो बभूव । शत्रुजयोद्देशेन हिमवद्भिर्नि-तपसे जगामेत्यन्वयः ॥ १७ ॥

गो० टी०-तानिति । प्रतिव्यूह्य युद्धं कृत्वा राजा अ-

१ ऐत्रेति गो. पाठः । २ वीरः इति गो. पाठः । ३ यश इति गो. पाठः । ४ दुर्भिक्षमिति गो. पाठः । ५ नापीति गो. पाठः ।

६ बाहुरिति गो. पाठः । ७ महाराज इति गो. पाठः । ८ धुधुमार इति गो. पाठः । ९ शशिरिति गो. पाठः ।

द्वे चास्य भार्ये गर्भिण्यौ बभूवतुरिति श्रुतिः । तत्र चैका महाभागा भार्गवं देववर्चसम् ॥ १८ ॥
 ववन्दे पद्मपत्राक्षी काङ्क्षिणी पुत्रमुत्तमम् । एका गर्भविनाशाय सपत्न्यै गैरलं ददौ ॥ १९ ॥
 भार्गवश्च्यवनो नाम हिमवन्तमुपाश्रितः । तमृषिं सौभ्युपागम्य कालिन्दी त्वभ्यवादयत् ॥ २० ॥
 स तामभ्यवदद्भीतो वरेष्णुं पुत्रजन्मनि । पुत्रस्ते भविता देवि महात्मा लोकविश्रुतः ॥ २१ ॥
 धार्मिकश्च सुभीमश्च वंशकर्तारिसूदनः । श्रुत्वा प्रदक्षिणं कृत्वा मुनिं तमनुमान्य च ॥ २२ ॥
 पद्मपत्रसमानाक्षं पद्मगर्भसमप्रभम् । ततः सा गृहमागम्य पत्नी पुत्रमजायत ॥ २३ ॥
 सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भजिघांसया । गरेण सह तेनैव तस्मात्स सगरोऽभवत् ॥ २४ ॥
 स राजा सगरो नाम यः समुद्रमखानयत् । इष्ट्वा पर्वणि वेगेन त्रांसयान इमाः प्रजाः ॥ २५ ॥
 असमञ्जस्तु पुत्रोऽभूत्सगरस्येति नः श्रुतम् । जीवन्नेव स पित्रा तु निरस्तः पापकर्मकृत् ॥ २६ ॥
 अंशुमानपि पुत्रोऽभूदसमञ्जस्य वीर्यवान् । दिलीपोंऽश्रुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥ २७ ॥
 भगीरथात्ककुत्स्थश्च काकुत्स्था येन तु स्मृताः । कौकुत्स्थस्य तु पुत्रोऽभूद्रघुर्येन तु राघवाः ॥ २८ ॥
 रघोस्तु पुत्रस्तेजस्वी प्रवृद्धः पुरुषादकः । कल्पापवादः सौदास इत्येवं प्रथितो भुवि ॥ २९ ॥

सितः शैलवरे हिमवति रम्ये निर्भयतया स्थातुं योग्ये मुनिः
 सन्नभिरतो बभूव अन्यथा तस्मादपि शैलात्प्रवासयेयुरिति
 भावः ॥ १६ ॥

१८-२३] ति० टी०-इति श्रुतिः प्रसिद्धिः । तत्र चे-
 त्यादि बालकाण्डे व्याख्यातप्रायम् ॥ १८-२३ ॥

रा० टी०-द्वे इति । अस्य असितस्य द्वे भार्ये गर्भिण्यौ
 बभूवतुः । तत्र तयोर्मध्ये एका भार्या उत्तमं पुत्रं काङ्क्षिणी सती
 देववर्चसं भार्गवं च्यवनं ववन्दे वन्दनपूर्वकपुत्ररक्षां संप्रार्थ्य
 स्वगृहे तस्यावित्यर्थः । एका परा गर्भविनाशाय सपत्न्यै गरं
 विषं ददौ इति श्रुतिः श्रवणम् । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १८ ॥ १९ ॥

रा० टी०-भार्गव इति । च्यवनो नाम भार्गवः हिम-
 वन्तमुपाश्रितः प्राप्तः संजातसपत्नीकर्तृकगरदाना असितभार्या
 कालिन्दी तमृषिं च्यवनमभ्युपागम्य अभ्यवादयत् ॥ २० ॥

गो० टी०-द्वे इति । श्रूयत इति श्रुतिः जनवाद
 इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥

रा० टी०-स इति । सः कालिन्या अभिवादितः अत
 एव प्रीतः च्यवनः पुत्रजन्मनि पुत्रजन्माथं वरेष्णुं कालिन्दीं हे
 देवि ! लोकविश्रुतः धार्मिकत्वादिगुणविशिष्टः महात्मा ते पुत्रो
 भविता इति अभ्यवदत् । सार्धश्लोक एकान्वयि ॥ २१ ॥

गो० टी०-स इति । सः अभिवादनप्रसन्नो विप्रः पुत्र-
 जन्मनि विषये वरेष्णुं तामभ्यवदत् उवाच, महात्मा महामतिः
 लोकविश्रुतः सर्वलोकप्रसिद्धः पुत्रो भवितेत्यभ्यवददित्यन्वयः ॥ २१ ॥

रा० टी०-श्रुत्वेति । श्रुत्वा च्यवनोक्तमाकर्ण्य पद्मपत्र-
 समानाक्षं तं मुनिमनुमान्य संपूज्य प्रदक्षिणं कृत्वा च ततः
 मुनिसमीपाद्गृहमागम्य पत्नी असितस्य बी पुत्रमजायत अज-
 नयत् ॥ २२ ॥ २३ ॥

गो० टी०-कृत्वेति । सा देवी तमृषिमनुमान्य संपूज्य
 ततो गृहमागम्य पद्मपत्रसमानाक्षं पद्मगर्भसमप्रभं पुत्रं व्यजा-
 यत व्यजीजनत् ॥ २० ॥ २१ ॥

२४] ति० टी०-तेनैव सह जात इति शेषः ॥ २४ ॥

रा० टी०-सपत्न्येति । यः गरः गर्भजिघांसया सप-
 त्न्या दत्तः तेन गरेण सहैव जात इति शेषः, तस्माद्धितोः सः
 गरसहितजन्मा सगरः सगरनामा अभवत् ॥ २४ ॥

२५-२७] ति० टी०-अखानयत् स्वपुत्रैरिति शेषः । इष्ट्वा
 दीक्षितो भूत्वा वेगेन खननवेगेन त्रासयान उद्वेजयन् २५-२७

रा० टी०-स इति । यः पर्वणि इष्ट्वा दीक्षां गृहीत्वा
 वेगेन खननशब्दतरसा इमाः प्रजास्त्रासयन् सन् यः सखद्रम-
 खानयत् स्वपुत्रैरिति शेषः, सत्य सगरस्य असमञ्जः पुत्रो-
 ऽभूत् इति नः श्रुतं, सः असमञ्जः पापकर्मकृत् इव पित्रा निरस्तः
 परित्यक्तः । एव इवार्थः । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ २५ ॥ २६ ॥

रा० टी०-अंशुमानिति । असमञ्जस्य अंशुमान् पुत्रो-
 ऽभूत्, अंशुमतः पुत्रो दिलीपोऽभूत्, दिलीपस्य भगीरथोऽभूत् २७

गो० टी०-स राजेति । यः इष्ट्वा दीक्षां कृत्वा पर्वणि
 वेगेन अम्बुवेगेन इमाः प्रजाः त्रासयन्तं सखद्रमखानयत् ॥ २२ ॥

गो० टी०-असमञ्ज इति । नः श्रुतम् अस्माभिः श्रुत-
 मित्यर्थः ॥ २३-२६ ॥

२८] ति० टी०-येन कूटस्थेन ककुत्स्थेन । येन रघुणा
 राघवपदवाच्याः ॥ २८ ॥

रा० टी०-भगीरथादिति । भगीरथात्ककुत्स्थोऽभूत्
 येन तद्वंशाः काकुत्स्थाः स्मृताः । ककुत्स्थस्य पुत्रो रघुरभूत् येन
 राघवाः स्मृताः ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०-रघोः पुत्रः प्रवृद्धादिनामचतुष्टयेन
 प्रसिद्धः ॥ २९ ॥

१ पतदार्षध्वं गो० नास्ति । २ सगरमिति गो० तु गरमिति रा० पाठः । ३ समुपेति गो० पाठः । ४ विप्र इति गो० पाठः । ५ सुशील इति
 गो० पाठः । ६ कृत्वा प्रदक्षिणं हृष्टेति गो० पाठः । ७ देवी पुत्रं व्यजायतेति गो० पाठः । ८ जातः स इति गो० पाठः । ९ त्रासयन्तमिति गो० पाठः ।
 १० खिति गो० पाठः । ११ विश्रुताः इति गो० पाठः । १२ ककुत्स्थस्य चेति गो० रा० पाठः ।

कल्माषपादपुत्रोऽभूच्छङ्खणस्त्विति नः श्रुतम् । यस्तु तद्वीर्यमासाद्य सहसैन्यो व्यनीनशत् ॥ ३० ॥
 शङ्खणस्य तु पुत्रोऽभूच्छ्वरः श्रीमान्सुदर्शनः । सुदर्शनस्याग्निवर्णः अग्निवर्णस्य शीघ्रगः ॥ ३१ ॥
 शीघ्रगस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रशुश्रुवः । प्रशुश्रुवस्य पुत्रोऽभूदम्बरीषो महामतिः ॥ ३२ ॥
 अम्बरीषस्य पुत्रोऽभून्नहुषः सत्यविक्रमः । नहुषस्य च नाभागः पुत्रः परमधार्मिकः ॥ ३३ ॥
 अजश्च सुव्रतश्चैव नाभागस्य सुतावुभौ । अजस्य चैव धर्मात्मा राजा दशरथः सुतः ॥ ३४ ॥
 तस्य ज्येष्ठोऽसि दायादो राम इत्यभिषिञ्चतः । तद्गृहाण स्वकं राज्यमवेक्षस्व जगन्नृप ॥ ३५ ॥
 इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां राजा भवति पूर्वजः । पूर्वजे नावरः पुत्रो ज्येष्ठो राजाऽभिषिच्यते ॥ ३६ ॥

स राघवाणां कुलधर्ममात्मनः सनातनं नाद्य विहन्तुमर्हसि ।

प्रभूतरत्नामनुशाधि मेदिनीं प्रभूतराष्ट्रां पितृवन्महार्यशाः

॥ ३७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

रा० टी०-रघोरिति । रघोः पुत्रस्तु प्रवृद्धादिनामचतुष्टयवान् प्रथितः प्रसिद्धोऽभवत् ॥ २९ ॥

३०-३३] ति० टी०-कल्माषपादपुत्रः शङ्खणनामा । यः शङ्खणस्तु तत्प्रसिद्धं वीर्यं पराक्रमं युद्धे प्राप्य दैवात्सहसैन्यो व्यनीनशङ्खोऽभूत् । स्वार्थे णिरिति कतकः । तीर्थस्तु-यः शङ्खणस्तद्वीर्यं वसिष्ठवीर्यमासाद्य तच्छापाद्राक्षसत्वं प्राप्य कल्माषपादो राक्षसभावेन स्वसैन्यं स्वपुत्रं शङ्खणं च भक्षितवानिति कथेत्याह ॥ ३०-३३ ॥

रा० टी०-कल्माषेति । कल्माषपादपुत्रः शङ्खणोऽभूत् यः शङ्खणः तद्वीर्यं वसिष्ठशापवीर्यजनितराक्षसत्वमासाद्य प्राप्य सहसैन्यः व्यनीनशत् विनाशं प्राप्नोत्, राक्षसानां विवेकाभावेन स्वसैन्यमप्यभक्षयदित्यर्थः, इति नः श्रुतम् ॥ ३० ॥

रा० टी०-शङ्खणस्येति । शङ्खणस्य पुत्रः सुदर्शनोऽभूत्, सुदर्शनस्य अग्निवर्णः अग्निवर्णस्य शीघ्रगः अभूत् ॥ ३१ ॥

रा० टी०-शीघ्रगस्येति । शीघ्रगस्य मरुः मरोः प्रशुश्रवः, प्रशुश्रवस्य पुत्रः अम्बरीषः अभूत् ॥ ३२ ॥

रा० टी०-अम्बरीषस्येति । अम्बरीषस्य पुत्रो नहुषोऽभूत्, नहुषस्य नाभागः पुत्रोऽभूत् ॥ ३३ ॥

गो० टी०-कल्माषपादेति । तद्वीर्यं वसिष्ठशापाद्राक्षसत्वं प्राप्तस्य कल्माषपादस्य पराक्रममासाद्य व्यनीनशत् विनाशं प्राप्तवानित्यर्थः, राक्षसत्वात् कल्माषपादेन स्वपुत्र एव विनाशित इत्यर्थः ॥ ३०-३१ ॥

३४] ति० टी०-अजो नाभागज्येष्ठपुत्रः ॥ ३४ ॥

रा० टी०-अज इति । अजः सुव्रतश्च उभौ नाभागस्य सुतौ, अजस्य सुतो राजा दशरथः ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०-दायादः सुतः 'दायादौ सुतबान्धवौ' तत्समास्त्वकं राज्यं गृहाण ॥ ३५ ॥

रा० टी०-तस्येति । तस्य दशरथस्य राम इत्यभिषिञ्चतः ज्येष्ठः दायादः सुतः यतस्त्वमसि अतः स्वकं ज्येष्ठस्यैव परंपराप्राप्तत्वेन स्वकीयं राज्यं गृहाण जगत् तद्व्यवहारमवेक्षस्व च 'दायादौ सुतबान्धवौ' इत्यमरः ॥ ३५ ॥

गो० टी०-तस्येति । दायादः सुतः 'दायादौ सुतबान्धवौ' इत्यमरः ॥ ३२ ॥

३६] ति० टी०-पूर्वजे विद्यमानेऽवरः कनिष्ठो नाभिषिच्यते, अपि तु ज्येष्ठ एवाभिषिच्यते ॥ ३६ ॥

रा० टी०-इक्ष्वाकूणामिति । सर्वेषामिक्ष्वाकूणां पूर्वजः ज्येष्ठ एव राजा भवति । पूर्वजे विद्यमाने सति अवरः गुणैर्न्यूनः अज्येष्ठः कनिष्ठः राजा राजा राजा राजत्वेन वा नाभिषिच्यते ॥ ३६ ॥

गो० टी०-इक्ष्वाकूणामिति । पूर्वजे विद्यमाने अपरः कनिष्ठपुत्रो राज्ये नाभिषिच्यते किंतु ज्येष्ठ एवेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

३७] ति० टी०-कुलधर्मं कुलक्रमागतं ज्येष्ठमभिषेकधर्मं विहन्तुं नार्हसि । प्रभूतराष्ट्रां प्रभूतावान्तरदेशाम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणे रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

रा० टी०-स इति । राघवाणां संबन्धी स त्वमात्मनः कुलधर्मं विहातुं त्यक्तुं नार्हसि अतः प्रभूतरत्नामनेकविधरत्नविशिष्टां प्रभूतराष्ट्रां बहुदेशविशिष्टां मेदिनीं पितृवत् अजुशाधि ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणायोऽयोध्याकाण्डे दशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

गो० टी०-स राघवाणामिति । स त्वमात्मनः संबन्धिना राघवाणां सनातनं परंपरयाऽऽगतं कुलधर्मं ज्येष्ठमभिषेचनरूपम् अथ भवन्तमारभ्य न विहन्तुमर्हसि । अन्येन रक्षितुं

एकदशोत्तरशततमः सर्गः ।

पितुरपि मातुराचार्यस्य चाधिकपूज्यत्वं प्रतिपादयन्वसिष्ठस्तदनुरोधेनाश्रितपरिपालनसिद्धयर्थं च भरतप्रार्थनां सफलयितुं राममचोदयत् । रामस्तु आचार्यापित्रोरेवान्यर्हितत्वं समर्थयन्तद्वचसश्च पूर्वमेवाङ्गीकृतत्वाच्चानतिक्रमणीयत्वं निरणेषीत् । एवं निरुत्तरीकृतो भरतः प्रायोपवेशार्थं कुशासनं तस्तार । रामस्तस्य क्षात्रधर्मवहिष्कृतत्वं प्रत्यपादयत्तर्हि त्वदङ्गीकृतवनवासं प्रतिनिधिभूतोऽहं पूरय इतिब्रुवन्तं भरतमसामर्थ्यमेव प्रतिनिधेर्विषयस्तदविषयोऽहं निन्यः स्यामतो गच्छायोध्यां प्रतिज्ञापूर्तिसमनन्तरमेवाहमयोध्यां प्रवेक्ष्य इति प्रतिज्ञाय पर्यसान्वयत् ।

वसिष्ठः स तदा राममुक्त्वा राजपुरोहितः । अब्रवीद्धर्मसंयुक्तं पुनरेवापरं वचः ॥ १ ॥
पुरुषस्येह जातस्य भवन्ति गुरवः सैदा । आचार्यश्चैव काकुत्स्थ पिता माता च राघव ॥ २ ॥
पिता ह्येनं जनयति पुरुषं पुरुषर्षभ । प्रज्ञां ददाति चाचार्यस्तस्मात्स गुरुच्यते ॥ ३ ॥
स तेऽहं पितुराचार्यस्तव चैव परंतप ! मम त्वं वचनं कुर्वन्नातिवर्तेः सतां गतिम् ॥ ४ ॥
इमा हि ते परिषदो ज्ञातयश्च नृपास्तथा । एषु तात चरन्धर्मं नातिवर्तेः सतां गतिम् ॥ ५ ॥
वृद्धाया धर्मशीलाया मातुर्नाहस्यवर्तितुम् । अस्या हि वचनं कुर्वन्नातिवर्तेः सतां गतिम् ॥ ६ ॥

चाशक्यमित्याह-प्रभूतेति । रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि प्रभूतराष्ट्रां बहुविधावान्तरजनपदयुक्ताम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-
ज्योत्ष्याकाण्डव्याख्याने दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११० ॥

१] ति० टी०-मडमारभ्य त्वत्पर्यन्तं ज्येष्ठेनैव राज्यं पाल्यते इति न्यायेन निवर्त्यमानस्यापि तदनङ्गीकारमालोच्य पितृवचनादपि मद्बचनं गरीय इति वाक्यमुपक्रमते-
वसिष्ठ इति ॥ १ ॥

रा० टी०-वसिष्ठस्य वचनान्तरं वर्णयितुमाह-वसिष्ठ इति । राजपुरोहितो वसिष्ठः राममुक्त्वा धर्मसंयुक्तमपरं वचः अब्रवीत् ॥ १ ॥

गो० टी०-अथ रामनिवर्तनोपायान् पुनरुपन्यस्य निरस्यति एकादशोत्तरशततमे-वसिष्ठस्त्वित्यादिना ॥ १ ॥

२] ति० टी०-गुरव उपास्याः ॥ २ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-पुरुषस्येति । जातस्य पुरुषस्य आचार्यादियज्यो गुरवो भवन्ति ॥ २ ॥

गो० टी०-एवं कुलधर्मोपपादनेऽपि सर्वं तत् पितृनियो-
गव्यतिरिक्ताविषयमिति मत्वा तूष्णीं स्थितस्य रामस्याशयं जानन् वसिष्ठः पुनर्निवर्तनहेत्वन्तरमाह-पुरुषस्येत्यादिना ॥ २ ॥

३] ति० टी०-जनयति शरीरमात्रेण प्रज्ञां ददाति । उपनयनसंस्कारपूर्वं वेदविषयां प्रज्ञां ददाति । तस्मादाचार्य एव गुरुसमवायं गुरुच्यते । तदुक्तमापस्तम्बेन-“आचार्यः श्रेष्ठो गुरुणां स हि विद्यातस्तं जनयति तच्छ्रेष्ठं जन्म शरीरमेव मातापितरौ जनयतः शरीरत्वभावं सर्वयोनिसुलभं प्राकृतं मलजं शरीरम्” इति ॥ ३ ॥

रा० टी०-गुरुणां कर्माणि विभजन्नाह-पितेति । पिता

द्विशब्देन माता एनं पुरुषं जनयति उत्पादयति, आचार्यः प्रज्ञां ददाति तस्माद्वेत्ताः सः पितृप्रभृतिः गुरुच्यते ॥ ३ ॥

गो० टी०-पितेति मातुरप्युपलक्षणं शरीरमेव माता-
पितरौ जनयत इत्यर्थः, तस्मात्प्रज्ञादानात् गुरुः मातापितृभ्यां गरीयानित्यर्थः “स हि विद्यातस्तं जनयति तच्छ्रेष्ठं जन्म” इति वचनादिति भावः ॥ ३ ॥ ४ ॥

४] ति० टी०-नातिवर्तेर्नातिवर्तेथाः सद्वृत्तिप्रशो न भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

रा० टी०-स इति । सोऽहं पितुः दशरथस्य तव च आचार्यः अतः मम वचनं कुर्वन्सन् सतां गतिं सज्जनमार्गं त्वं नातिवर्तेः उल्लङ्घयेथाः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-परिषदस्त्वत्संबन्धिन्यः श्रेणयः, ज्ञातयो बान्धवाः, नृपाः सेवकनृपाः, एषु रक्षारूपं धर्मं चरन्नुतिष्ठ-
नित्यर्थः ॥ ५ ॥

रा० टी०-इमा इति । इमास्ते परिषदः प्रजाः ज्ञातयश्च नृपाः खण्डमण्डलेश्वराश्च एषु धर्मं यथा स्यात्तथा चरन् तत्-
प्रार्थनां स्वीकुर्वन्नित्यर्थः, एष त्वं नातिवर्तेः ॥ ५ ॥

गो० टी०-इमा इति । परिषदः ब्राह्मणसमूहाः श्रेणयः पौरजनाः द्विजाः क्षत्रियाः वैश्याश्च ते त्वत्संबन्धिनः येषु विषये धर्मं परिपालनरूपं चरन् सतां गतिं सतां पूर्वेषां राज्ञां मार्गं नातिवर्तेः नातिवर्तेथाः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०-मातुः शुश्रूषणे वचनकरणे चावर्तितुं नाहंसीत्यर्थः ‘पितुः शतगुणं माता गौरवेणातिरिच्यते’ इति स्मृतेरित्याशयः ॥ ६ ॥

रा० टी०-वृद्धाया इति । मातुः शुश्रूषणमिति शेषः, अवर्तयितुम् अप्रवर्तयितुं नाहंसि अस्याः वचनं कुर्वन्सन् सतां गतिं नातिवर्तेः ॥ ६ ॥

भरतस्य वचः कुर्वन्याचमानस्य राघव । आत्मानं नातिवर्तेस्त्वं सत्यधर्मपराक्रम ॥ ७ ॥
 एवं-मधुरमुक्तः स गुरुणा राघवः स्वयम् । प्रत्युवाच समासीनं वसिष्ठं पुरुषर्षभः ॥ ८ ॥
 यन्मातापितरौ वृत्तं तनये कुरुतः सदा । न सुप्रतिकरं तत्तु मात्रा पित्रा च यत्कृतम् ॥ ९ ॥
 यथाशक्तिप्रदानेन स्वापनोच्छादनेन च । नित्यं च प्रियवादेन तथा संवर्धनेन च ॥ १० ॥
 स हि राजा दशरथः पिता जनयिता मम । आज्ञापयन्मां यत्तस्य न तन्मिथ्या भविष्यति ॥ ११ ॥
 एवमुक्तेन रामेण भरतः प्रत्यनन्तरम् । उवाच विपुलोरस्कः सृतं परमदुर्मनाः ॥ १२ ॥
 इह तु स्थण्डिले शीघ्रं कुशानास्तर सारथे । आर्यं प्रत्युपवेक्ष्यामि यावन्मे संप्रसीदति ॥ १३ ॥

गो० टी०-वृद्धाया इति । अवर्तितुं शुश्रूषामकर्तुं नाहंसि अस्यास्तु 'पितुः शतगुणं माता' इत्युक्तायाः ॥ ६ ॥

७-८] ति० टी०-आत्मानं त्वां प्रति राज्यप्रत्यर्पणपूर्वं प्रतिनिष्ठं याचमानस्य भरतस्य वचः कुर्वन्मित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

रा० टी०-भरतस्येति । हे सत्यधर्मपराक्रम ! आत्मानं त्वां याचमानस्य प्रार्थयतो भरतस्य वचस्त्वं नातिवर्तेः ॥ ७ ॥

रा० टी०-एवमिति । एवमनेन प्रकारेण मधुरं यथा स्यात्तथा गुरुणा उक्तः स रामः समासीनं वसिष्ठं प्रत्युवाच ॥ ८ ॥

गो० टी०-भरतस्येति । सान्त्वित्वा मामिका मातेत्यादिप्रार्थयमानस्य आत्मानम् आत्मभूतं भरतं नातिवर्तेथा इत्युदार्याः सत्यधर्मनिष्णातत्वस्वभावमित्यपरे स्वसाधारणधर्मत्वादाश्रितपारतन्त्र्यं नातिवर्तेथा इत्याचार्याः स एव हि सर्वेश्वरस्य स्वभावः स्वतःसिद्धः । सत्यधर्मपराक्रमेति वृष्टान्तार्थं यथा सत्यवचनमनातिक्रमणीयं यथा च धर्मो नातिक्रमणीयः तथा आश्रितपारतन्त्र्यमपीत्यर्थः, सत्यधर्मयोः पराक्रमः अनुष्ठानश्रुत्वं यस्येति बहुव्रीहिः ॥ ७ ॥ ८ ॥

९] ति० टी०-मातापितरौ यद्वृत्तं तनये कुरुतो यादृशं पुत्रस्योपकारं कुरुतस्ताभ्यां कृतसुपकाररूपं वस्तु यत्तत्र सुप्रतिकरम् अशक्यप्रत्युपकारमित्यर्थः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-तदेवाह-यथाशक्तिप्रदानेन बालस्य जीवनार्थं पदार्थभोजनशक्यपट्टरोधतः क्षीराद्यादिप्रदानेन । उच्छादनमुद्धर्तनं तिलपिष्टादिना, संवर्धनं क्रीडनम्, एतैर्यथाभ्यां कृतं तत्र सुप्रतिकरमित्यन्वयः ॥ १० ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-यदिति । तनये पुत्रे यद्वृत्तं सेवामित्यर्थः, मातापितरौ कुरुतः तत् सुप्रतिकरं न, तस्य प्रत्युपकृतिर्नास्तीत्यर्थः । तदेव विशदयन्नाह-मात्रा पित्रा च यथाशक्ति शक्तिमनातिक्रम्य प्रदानेन भोजनादिप्रापणेन स्वापनोच्छादनेन स्वापनं शयनप्रवर्तनमुच्छादनं तैलादिना अङ्गप्रमर्दनं ताभ्यां नित्यं प्रियवादेन प्रियवचनेन च संवर्धनेन संवृद्धयुपाकरणेन च यत्कृतं तत् न सुप्रतिकरम् । न सुप्रतिकरमित्युभयान्वयि । श्लोकद्वयं संमिलितान्वयि ॥ ९ ॥ १० ॥

गो० टी०-सति धर्मिणि धर्माश्रित्यन्त इति न्यायेन सर्व-

धर्मसंपादनशीलभूतशरीरोत्पादकत्वात् अत्यन्ताज्ञानदशायामपि सर्वप्रकारसंरक्षणेन बहुविधोपकारकत्वाच्चाचार्यवचनादपि पितृवचनमवश्यं कर्तव्यम् अत एव "मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव" इतिचरमपर्वण्याचार्य उपात्त इत्यभिप्रायेणाह-यन्मातेत्यादिना श्लोकद्वयेन । तनयेन तनयसंपादननिमित्तं यद्वृत्तं व्रतोपवासदेवताराधनादिकं कुरुतः तत्र सुप्रतिकरं सुतरामशक्यप्रत्युपक्रियं मात्रा पित्रा च उत्पत्त्यनन्तरं यथाशक्तिप्रदानेन स्तन्यान्नादिप्रदानेन ज्ञापनोत्सादनेन नित्यं प्रियवादेन सदा संवर्धनेन च यत्कृतं तत्र न सुप्रतिकरम् ॥ ९ ॥ १० ॥

११] ति० टी०-जनयितोत्पादकः पिता, न तु गौणः पिता यदाज्ञापयद्गन्वासरूपम् । एवं च भवदाज्ञातः पूर्वं तेनाज्ञादानामया चावश्यमिति प्रतिज्ञानात् भवदाज्ञयापि तदन्यथाकरणमधुनात्यन्तमनुचितमिति भावः ॥ ११ ॥

रा० टी०-स इति । मम जनयिता प्रकटनहेतुः अत एव पिता राजा दशरथः ययस्माद्धेतोः मामाज्ञापयत् भवदाज्ञातः पूर्वमेव न्ययोजयत्तस्माद्धेतोस्तस्य राज्ञः नियोजनं मिथ्या न भविष्यति ॥ ११ ॥

गो० टी०-स हीति । जनयिता पितेति गौणपितृव्यावृत्तिः आज्ञातम् प्रतिज्ञातम् एवं प्रथमं प्रतिज्ञातत्वात् मातृवचनं भ्रातृवचनं च कर्तुं नाहामीति भावः ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०-प्रत्यनन्तरं समीपवर्तिनम् ॥ १२ ॥

रा० टी०-एवमिति । रामेण एवमुक्ते सति विपुलोरस्कः विशालवक्षः परमदुर्मनाः भरतः प्रत्यनन्तरं समीपवर्तिनं सूतमुवाच ॥ १२ ॥

गो० टी०-एवमिति । प्रत्यनन्तरं समीपस्थं परमोदारः सान्त्वित्वा मामिकेत्यादिना दत्तराज्यनिर्वाहकः ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०-आर्यं प्रत्युपवेक्ष्यामि आर्यस्य इत्यर्थः । तच्चोपरोढव्यस्य गृहद्वारसमीपे कुशेषु यावत्कार्यसिद्धिं निराहारतयावगुण्ठिताननस्यैकपाशैर्नैव पार्श्वान्तरपरिवृत्तिराहित्येन शयनमिति ॥ १३ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-इहेति । हे सारथे ! इह स्थण्डिले भूमिविशेषे कुशान् शीघ्रमास्तर । तत्प्रयोजनमाह आर्यं

१ स्थिति गो. पाठः । २ स्वापनोत्सादनेनेति गो. पाठः । ३ आज्ञातं यन्मयेति गो. पाठः । ४ उक्तस्त्विति गो. पाठः । ५ परमोदार इति गो. पाठः । ६ मे इति गो. पाठः । ७ नेति गो. पाठः ।

निराहारो निरालोको धनहीनो यथा द्विजः । शेषे पुरस्ताच्छैलायां यावन्मां प्रतियास्यति ॥ १४ ॥
 स तु राममवेक्षन्तं सुमन्त्रं प्रेक्ष्य दुर्मनाः । कुशोत्तरमुपस्थाप्य भूमावेवास्थितः स्वयम् ॥ १५ ॥
 तमुवाच महातेजा रामो राजर्षिसत्तमः । किं मां भरत कुर्वाणं तात प्रत्युपवेक्ष्यसे ॥ १६ ॥
 ब्राह्मणो ह्येकपार्श्वेन नरान्रोद्धुमिहार्हति । न तु मूर्धाभिषिक्तानां विधिः प्रत्युपवेशने ॥ १७ ॥
 उत्तिष्ठ नरशार्दूल हित्वैतदारुणं व्रतम् । पुरवर्यामितः क्षिप्रमयोध्यां याहि राघव ॥ १८ ॥
 आसीनस्त्वेव भरतः पौरजानपदं जनम् । उवाच सर्वतः प्रेक्ष्य किमर्थं नानुशासथ ॥ १९ ॥
 ते तदोचुर्महात्मानं पौरजानपदा जनाः । काकुत्स्थमभिजानीमः सम्यग्वदति राघवः ॥ २० ॥

प्रति राममुद्दिश्य यावन्मे न प्रसीदति तावत् प्रत्युपवेक्ष्यामि
 कुशास्तरणभूमौ संस्थास्यामि ॥ १३ ॥

गो० टी०-इहेति । इह स्थण्डिले भूमौ कुशानास्तर
 आस्तुर्णाहि पावनत्वार्थमित्यर्थः, अत एव वक्ष्यति कुशानास्तीर्य
 राघव इति । प्रत्युपवेक्ष्यामि प्रतिरोत्स्यामीत्यर्थः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-एतदुत्तरम्-निराहारः इत्यादि पद्यं
 प्रक्षिप्तमिति कतकस्वरसः । धनहीनोऽधमर्णेन धनहीनः कृतो
 द्विज उत्तमर्णो यथा स्वधनग्रहणायाधमर्णद्वारि श्वेते तद्वदहं
 शये यावन्मां मद्बचनमङ्गीकृत्य प्रतियास्यत्ययोध्यामित्यर्थ-
 स्तस्य ॥ १४ ॥

रा० टी०-प्रत्युपस्थितिप्रकारमाह-निराहार इति ।
 निराहारः आहाररहितः निरालोकः दीपादिप्रकाशरहितोऽहं
 शालायां पुरस्ताद्वनहीनो द्विज इव यावन्न प्रतियास्यति अयो-
 ध्यां गमिष्यति तावच्छये शयनं करोमि ॥ १४ ॥

गो० टी०-प्रत्युपवेशप्रकारमाह-अनाहार इति ।
 निरालोकः अवकुण्ठिताननः धनहीनः लृढ्यर्थम् कृणुप्रदाना-
 निर्धनः शेष्ये शयिष्ये इहभाव आर्पः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०-स तु भरतो राममवेक्षन्तं प्रतीक्षमाणं
 सुमन्त्रं प्रेक्ष्य तदुत्तरोपात्कुशानयने विलम्बमानमिति यावत्,
 कुशोत्तरं कुशास्तरणं स्वयमेवोपस्थाप्यास्तीर्य भूमावेवास्थितः,
 प्रत्युपवेशनमनुष्ठितवानित्यर्थः ॥ १५ ॥

रा० टी०-स इति । दुर्मनाः स भरतः राममवेक्षन्तं
 कुशास्तरणकरणाय रामाज्ञां संप्रतीच्छन्तं सुमन्त्रं प्रेक्ष्य
 अवलोक्य कुशोत्तरं भूमौ स्वयमुपस्थाप्य संस्तीर्य आ-
 स्थितः ॥ १५ ॥

गो० टी०-स त्विति । राममवेक्षन्तं रामाज्ञां काङ्क्षन्त-
 मित्यर्थः, कुशोत्तरं कुशास्तरणम् उपस्थाप्य आनीय स्वयमे-
 वास्तरत् आस्तृणात् शयनं कृतवानित्यर्थः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-किं कुर्वाणं किमन्याय्यं कुर्वाणम् ॥ १६ ॥

रा० टी०-तमिति । राजर्षिसत्तमो रामस्तं भरतमुवाच ।
 तद्वचनाकारमाह-हे भरत ! किमपकरणमिति शेषः, कुर्वाणं

माद्युद्दिश्य प्रत्युपवेक्ष्यसे मया न किञ्चिदपकृतमिति तात्पर्यं तेन
 प्रत्युपवेशनमनुष्ठितमिति सूचितम् ॥ १६ ॥

गो० टी०-तमिति । किं कुर्वाणं किमपकारं कुर्वाणं
 तात इति सान्त्वनार्थमुक्तम् ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०-ब्राह्मणः धनादिनां वियोजित इति
 शेषः, एकपार्श्वेनेति प्रत्युपवेशनमौपलक्षणम् अनेन क्षत्रियाणा-
 भेदत्करणे प्रायश्चित्तमिति सूचितम् ॥ १७ ॥

रा० टी०-ब्राह्मण इति । एकपार्श्वेन एकपार्श्वेन
 दिना नरान् स्वापकारिजनान् रोद्धुमपकृतेर्निवर्तयितुं ब्राह्मण
 एवार्हति अतः मूर्धाभिषिक्तानां राजन्यानां प्रत्युपवेशने न विधिः,
 एतेन विधिविरुद्धकरणे त्वां पापं प्राप्स्यतीति बोधितम् ॥ १७ ॥

गो० टी०-ब्राह्मण इति । एकपार्श्वेन एकपार्श्वेन
 मूर्धाभिषिक्तानामभिषिक्तक्षत्रियाणाम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

१८] ति० टी०-तस्मादुत्तिष्ठेति ॥ १८ ॥

रा० टी०-पापस्पर्शाभावे उपायं वदन्नाह-उत्तिष्ठेति ।
 नरशार्दूल ! एतदुक्तं दारुणं व्रतं हित्वा इतोऽस्माद्वनात् पुरवर्यां
 पुरश्रेष्ठमयोध्यां क्षिप्रं याहि ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०-आसीन एव प्रत्युपविष्ट एव । नाहु-
 शासथ नाहुशिष्टेत्यर्थः, इत्युवाचेत्यन्वयः ॥ १९ ॥

रा० टी०-आसीन इति । आसीन एव भरतः सर्वतः
 चतुर्दिक्षु प्रेक्ष्य अवलोक्य युयमार्यं रामं किं किमर्थं नाहुशासथ
 इति पौरजानपदं जनमुवाच ॥ १९ ॥

गो० टी०-आसीन इति । नाहुशासथेत्यत्र इति-
 करणं बोध्यम् ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०-काकुत्स्थं रामं प्रति राघवो भवान्भरतः
 सम्यग्वदतीति जानीमः ॥ २० ॥

रा० टी०-त इति । ते भरतेन प्रबोधिताः जनाः का-
 कुत्स्थं रामं राघवो भवान् सम्यग्वदति इति वयं जानीम इति
 महात्मानं भरतमुचुः ॥ २० ॥

गो० टी०-त इति । काकुत्स्थं राममभिजानीमः अ-
 भितो जानीमः सत्यसंघं जानीम इत्यर्थः ॥ २० ॥

१ अनाहार इति गो. पाठः । २ शेष्य इति गो. पाठः । ३ शालाया इति गो. पाठः । ४ नेति गो. रा. पाठः । ५ आस्तरदिति गो. पाठः ।
 ६ उपवेक्ष्यतीति गो. पाठः । ७ किमर्थमिति रा. पाठः । ८ तमूचुरिति गो. पाठः ।

एषोऽपि हि महाभागः पितुर्वचसि तिष्ठति । अत एव न शक्ताः स्म व्यावर्तयितुमञ्जसा ॥ २१ ॥
 तेषामाज्ञाय वचनं रामो वचनमब्रवीत् । एवं निबोध वचनं सुहृदां धर्मचक्षुषाम् ॥ २२ ॥
 एतच्चैवोभयं श्रुत्वा सम्यक्संपश्य राघव । उत्तिष्ठ त्वं महाबाहो मां च स्पृश तथोदकम् ॥ २३ ॥
 अथोत्थाय जलं स्पृष्ट्वा भरतो वाक्यमब्रवीत् । शृण्वन्तु मे परिषदो मन्त्रिणः शृणुयुस्तथा ॥ २४ ॥
 न याचे पितरं राज्यं नानुशासामि मातरम् । एवं परमधर्मज्ञं नानुजानामि राघवम् ॥ २५ ॥
 यदि त्ववश्यं वस्तव्यं कर्तव्यं च पितुर्वचः । अहमेव निवत्स्यामि चतुर्दश वने समाः ॥ २६ ॥
 धर्मात्मा तस्य सैत्येन भ्रातुर्वाक्येन विस्मितः । उवाच रामः संप्रेक्ष्य पौरजानपदं जनम् ॥ २७ ॥
 विक्रीतमाहितं क्रीतं यत्पित्रा जीवता मम । न तल्लोपयितुं शक्यं मया वा भरतेन वा ॥ २८ ॥

२१] ति० टी०-एषोऽपि महाभागो रामः पितुर्वचसि तिष्ठति तदपि सम्यगेव । यदेवमत एवेत्यर्थः । अत्र भगवता स्वव्यावर्तननिश्चयेनागतानामपि पौरादीनामन्तर्यामिविधया स्वाहकूलवचनप्रयोगः कारितः भरतस्य तु यज्ञः ख्यापनाय ज्येष्ठे कनिष्ठेनैवं वर्तितव्यमिति लोकव्यवहारबोधनाय च तथा प्रवर्तनमिति प्रतिभाति ॥ २१ ॥

रा० टी०-ननु मम वचनस्य सम्यक्त्वे रामः कथं न भवद्भिः बोध्यते इत्यत आहुः-एष इति । महाभागः एष रामोऽपि पितुर्वचसि आज्ञायां तिष्ठति अत एव व्यावर्तयितुं निवर्तयितुं न शक्ताः स्मः ॥ २१ ॥

गो० टी०-सम्यग्वदतीत्येतदुपपादयति-एष इत्यादिना । अञ्जसा शीघ्रं व्यावर्तयितुं न शक्ताः स्म इति तं भरतमूचुरित्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥

२२] ति० टी०-रामो वचनमब्रवीदिति भरतं प्रतीति शेषः । धर्मचक्षुषां धर्मदर्शिनां निबोध शृणु ॥ २२ ॥

रा० टी०-तेषामिति । तेषां पौरजनानां वचनमाज्ञाय रामोऽब्रवीत् भरतमिति शेषः । तद्वचनाकारमाह-धर्मचक्षुषां छद्ममेवं वचनं निबोध जानीहि ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०-उभयं त्वद्विषयं मद्विषयं च वचनं श्रुत्वा संपश्य विचारय । विचारेणापि कर्तव्यं निश्चेतुमशक्त-श्चेन्मयोक्तं कुरु इति शेषः । तत्त्वोक्तमाह-उत्तिष्ठेति । क्षत्रियाविहितप्रत्युपवेशनप्रायश्चित्तमाह-मां च स्पृश तथोदकम् । उदकस्पर्श आचमनार्थः ॥ २३ ॥

रा० टी०-वचनाकारमाह-एतदिति । राघव हे भरत ! एतत्पौरजनैः मया चोच्चारितवचनं श्रुत्वा सम्यक् संपश्य द्वयोर्वचनयोः साम्यं निश्चिद्य तस्माद् हे महाबाहो ! त्वमुत्तिष्ठ माहृदकं च स्पृश, एतेन अविहितप्रत्युपवेशनस्य प्रायश्चित्तं जलादिस्पर्श इति प्रबोधितम् ॥ २३ ॥

गो० टी०-एतदिति । एतदुभयं मद्वचनं पौरजनवचनं चेत्यर्थः । सम्यक्संपश्य कर्तव्यं सम्यङ्गिनरूपय मां च स्पृश तथोदकमिति क्षत्रियाविहितप्रत्युपवेशनप्रायश्चित्तार्थ-मित्यर्थः, वसिष्ठादिषु विद्यामानेषु स्वस्पर्शनविधेः इतः परमे-

वविधं न क्रियत इति शपथार्थं जलं स्पृष्ट्वा मां स्पृशेत्यपि सिद्धम् ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०-परिषदः सभ्याः ॥ २४ ॥

रा० टी०-अथेति । अथ प्रायश्चित्तोपदेशरूपरामवचन-श्रवणानन्तरं भरतः उत्थाय जलं तदुपलक्षितरामं च स्पृष्ट्वा वाक्यमब्रवीत् । तद्वचनाकारमाह-परिषदादयो गृह्यं मद्वचनं शृण्वन्तु, तत्र परिषदः सभ्याः श्रेणयः प्रजासमूहाः ॥ २४ ॥

गो० टी०-अथेत्यादि । न याचे न याचितवान् नानु-शासामि नाहृशस्मि एवं कुर्वन्ति नाहृशिष्टवानस्मीत्यर्थः, नाहृजानामि वनवासाय नाहृज्ञातवानस्मीत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

२५] ति० टी०-न याचे न याचितवान् । नानुशासामि नाहृशिष्टवान् शवार्थः । नाहृजानामि वनवासायेति शेषः । 'नाभिजानामि' इति पाठे वनवासोद्युक्तमिति शेषः ॥ २५ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-नेति । पितरं पितुः राज्यं नाहृयाचे अन्वयाच्च, मातरं नाहृशासामि अन्वशासं परम-धर्मज्ञं राघवं रामं नाहृजानामि वनवासायाहृमतिं नाकार्षम्, एतेन स्वापराधाभावः सूचितः ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०-अहमेव प्रतिनिधित्वेनेति शेषः ॥ २६ ॥

रा० टी०-तात्कालिकं स्वकर्तव्यं बोधयन्माह-यदीति । यदि पितुर्वचः अवश्यं कर्तव्यमत एव वने अवश्यं वस्तव्यं तर्हि अहमेव वने निवत्स्यामि रामप्रतिनिधिभूतत्वेन वनवासं करिष्यामि ॥ २६ ॥

गो० टी०-यदीति । अवश्यं पितुर्वचः कर्तव्यं वने वस्तव्यं चेति यदि मन्यसे तर्हि अहमेव त्वत्प्रतिनिधित्वेन वने वत्स्या-मि त्वं तु मत्प्रतिनिधित्वेनाऽयोध्यां पालय एवं च सत्पुत्रा-भ्यां सम्यक्पितृवचनं कृतं भवेदिति भावः, इति भरतो वाक्य-मब्रवीदित्यन्वयः ॥ २६ ॥ २७ ॥

२७] ति० टी०-तस्य भ्रातृभरतस्य ॥ २७ ॥

रा० टी०-धर्मात्मेति । सत्येन भ्रातुः भरतेन वाक्येन विस्मितः धर्मात्मा रामः संप्रेक्ष्य निश्चित्य पौरजानपदं जनमुवाच ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०-यज्जीवता पित्रा विक्रीतं मूल्यं गृहीत्वा

उपाधिर्न मया कार्यो वनवासे जुगुप्सितः । युक्तमुक्तं च कैकेय्या पित्रा मे सुकृतं कृतम् ॥ २९ ॥
जानामि भरतं क्षान्तं गुरुसत्कारकारिणम् । सर्वमेवात्र कल्याणं सत्यसंधे महात्मनि ॥ ३० ॥
अनेन धर्मशीलेन वनात्यत्यागतः पुनः । भ्रात्रा सह भविष्यामि पृथिव्याः पतिरुत्तमः ॥ ३१ ॥
वृत्तो राजा हि कैकेय्या मया तद्वचनं कृतम् । अनुतान्मोचयानेन पितरं तं महीपतिम् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

द्वादशाधिकशततमः सर्गः ।

रामभरतयोर्वचःशुश्रूषवो व्योमाजिरगता युसदस्तत्संवादं प्राशंसन् । पितुरानुण्यकामो रामः स्वकर्तव्यं निश्चित्य स्वावासाभिमुखो-
ऽभूत्तथा रामनिवर्तने निरस्तोपायो भरतो राज्यरक्षणे स्वासामर्थ्यं कथयन्रामं प्रार्थयते । तेन स्वप्रतिज्ञाया दुस्त्यजत्व उक्ते हैमपादुकायुगुलं
रामाग्रे विन्यस्य तत्र पादोपन्यासं ययाच । रामस्तदनुष्ठाय तत्पादयुगुलं भरताय ददावथ वनवासपूर्तिसमनन्तरदिने त्वदनागमनेऽहमग्निं
प्रवेष्टेति भरतः प्रतिजज्ञे । रामस्तदुररीकुर्वन्ननुजावास्थिष्य यथार्हं सकलजनान् संमानपूर्वं गमनेऽनुज्ञाप्य स्वाट्जं प्राविशत् ।

तमप्रतिमतेजोभ्यां भ्रातृभ्यां रोमहर्षणम् । विस्मिताः संगमं प्रेक्ष्य समुपेता महर्षयः ॥ १ ॥

दत्तम्, आहितमाधिरूपेण न्यस्तम्, क्रीतं मूल्यं दत्त्वा गृही-
तम् । एवं चेदं राज्यं कैकेय्यै आधिरूपेण दत्तं विक्रीतं वेति
भावः ॥ २८ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-विक्रीतमिति । जीवता
पालयता मम पित्रा यद्विक्रीतं मूल्यं गृहीत्वा कस्मैचिद्वत्तमा-
हितं न्यासरूपतया संस्थापितं क्रीतं मूल्यं दत्त्वा स्वीकृतं
तन्मया भरतेन वा लोपयितुमन्यथा कर्तुं न शक्यमेतेन तुल्य-
न्यायात्प्रीतिदत्तमप्यन्यथा कर्तुं न शक्यते इति ध्वनितम् २८

गो० टी०-विक्रीतमिति । आहितमाधिरूपेण न्यस्तं
विक्रयस्त्यागः क्रयः स्वीकार इति भेदः मल्लं वनवासं दत्त्वा
तन्मूल्यत्वेन राज्यं स्वीकृतवान्, यद्वा मम वनवासमार्धिं कृत्वा
तव राज्यं दापितवान् तल्लोपयितुं न शक्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०-उपाधिः प्रतिनिधिः । जुगुप्सितत्वं च
स्वस्य तत्समर्थत्वात् । असमर्थं हि कर्तरि स विहितः । उक्तौ
कृतौ च युक्तत्वं वररूपरूपापाकरणार्थत्वाद्बहुपकारकत्वाच्च ।
अतस्तस्या मातुस्तस्य पितुश्च वचनमवश्यमेव कार्यमिति शेषः,
अयुक्तवादित्वे हि 'शुरोरप्यवलितस्य' इत्यादिन्यायविषयत्वं स्या-
दिति भावः ॥ २९ ॥

रा० टी०-नह प्रतिनिधिकरणे तद्वचनत्यागो न भवती-
त्यत आह-उपाधिरिति । यतः युक्तं मम योग्यं कैकेय्या
उक्तमत एवं पित्रा सुकृतमङ्गीकृतमतः जुगुप्सितः असामर्थ्य-
सूचकत्वेन निन्दितः उपाधिः प्रतिनिधिः मया न कार्यः ॥ २९ ॥

गो० टी०-वारुणस्नानाशक्तस्य मान्त्रस्नानवदशक्तस्यैव
प्रतिनिधिस्वीकार अहं तु वनवासे शक्तः अतः प्रतिनिध्या-
चरणं न पितृरूपमोचनमित्याह-उपाधिरित्यादिना । उप-
धिः प्रतिनिधिरित्यर्थः, मया शक्तेन जुगुप्सितः हीनकल्पत्वेन
निन्दितः 'हीनकल्पं न सेवेत पुरुषो विभवे सति' इति वचना-
दिति भावः । कैकेय्या युक्तं योग्यमेवोक्तं पित्रा च सुकृतं धर्म्यं

कृतम् आवाभ्यां तदकरणे हीनकल्पकरणे च पितुरनृतं
स्यात् ॥ २९-३१ ॥

३०-३१] ति० टी०-अत्र भरते सर्वमेव कल्याणं
राज्यपरिपालनादिरूपं संभावयामीति शेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

रा० टी०-भरतस्य राज्ययोग्यतां बोधयन्नाह-जाना-
मीति । क्षान्तं क्षमाशीलं गुरुसत्कारकारिणं अतिसत्कारक-
रणशीलं भरतमहं जानामि अत एव सत्यसंधे सत्यप्रतिज्ञे
अत्र अल्मिन् भरते सर्वं कल्याणमेव, एतेन राज्यपरिपालनस्य
क्षतिर्न भवितेति सूचितम् ॥ ३० ॥

रा० टी०-अनेनेति । वनात्पुनः प्रत्यागतोऽहं धर्मशीलेन
भ्रात्रा भरतेन सह पृथिव्याः उत्तमः पतिर्भविष्यामि ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०-तद्वचनं कैकेयीवचनं मोचयानेन मो-
चयमानेन । एवं मदुक्तकरणेन त्वमपि पितरमनुतान्मोच-
येति ध्वनितम् ॥ ३२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

रा० टी०-वृत्त इति । राजा कैकेय्या वृत्तः वरदायक-
त्वेन स्वीकृतः मया च तद्वचनं कृतं स्वीकृतमतः अनेन त्व-
त्कर्तृकराज्यपरिपालनेन मत्कर्तृकवनवाससंमतिदानेन च पित-
रमनुतात् मृषासंसर्गात् मोचय ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणावयो-
ध्याकाण्डे एकादशाधिकशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

गो० टी०-वृत्त इति । पितरम् अनेन राज्यपरिपाल-
नेन अनुतात् मोचयेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-
ऽयोध्याकाण्डव्याख्याने एकादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ १११ ॥

१] ति० टी०-भ्रातृभ्यामित्यार्षां तृतीया भ्रात्रोः संगम-

अन्तर्हिता मुनिगणाः स्थिताश्च परमर्षयः । तौ भ्रातरौ महाभागौ काकुत्स्थौ प्रशशंसिरे ॥ २ ॥
 सदायौ राजपुत्रौ द्वौ धर्मज्ञौ धर्मविक्रमौ । श्रुत्वा वयं हि संभाषामुभयोः स्पृहयामहे ॥ ३ ॥
 ततस्तृषिगणाः क्षिप्रं दशग्रीववधैषिणः । भरतं राजशार्दूलमित्यूचुः संगता वचः ॥ ४ ॥
 कुले जात महाप्राज्ञ महावृत्त महायशः । ग्राह्यं रामस्य वाक्यं ते पितरं यद्यवेक्षसे ॥ ५ ॥
 सदानृणमिमं रामं वयमिच्छामहे पितुः । अनृणत्वाच्च कैकेय्याः स्वर्गं दशरथो गतः ॥ ६ ॥
 एतावदुक्त्वा वचनं गन्धर्वाः समहर्षयः । राजर्षयश्चैव तथा सर्वे स्वां स्वां गतिं गताः ॥ ७ ॥
 ह्लादितस्तेन वाक्येन शुशुभे शुभदर्शनः । रामः संहृष्टवदनस्तानृणीनभ्यपूजयत् ॥ ८ ॥
 त्रस्तगात्रस्तु भरतः स वाचा सज्जमानया । कृताञ्जलिरिदं वाक्यं राघवं पुनरब्रवीत् ॥ ९ ॥

मित्यर्थः । संगमं प्रेक्ष्य विस्मिता इत्यन्वयः । सख्यपेताः स्वार्थ-
 रावणवधसंपत्तये तत्र स्थले समवेता महर्षयो नारदाद्याः ॥ १ ॥

रा० टी०—रामवचनानन्तरकालिकवृत्तमाह—तमित्यादि-
 भिः । अप्रतिमतेजोभ्यामुपमारहिततेजोविशिष्टाभ्यां भ्रातृ-
 भ्यां जातं संगमं प्रेक्ष्य सख्यपेताः तत्र प्राप्ता महर्षयः विस्मिता
 आसन्निति शेषः ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ भरतस्य समाधानं कृत्वा प्रस्थापनं
 द्वादशोत्तरशततमे—तमित्यादि । भ्रातृभ्यां संगमं भ्रातृभ्या-
 मन्योन्यसौहार्देन कृतं संगमं प्रेक्ष्य विस्मिता अभूवन्निति
 शेषः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—अन्तर्हितास्तयोः संगमं द्रष्टुमागता अदृ-
 श्यरूपा आकाशस्थाः ॥ २ ॥

रा० टी०—अन्तर्हिता इति । अन्तर्हिताः शक्तिविशेषे-
 णालक्षितस्वरूपाः मुनिगणाः स्थिताः प्रत्यक्षतो विद्यमानाश्च
 परमर्षयश्च काकुत्स्थौ भ्रातरौ प्रशशंसिरे ॥ २ ॥

गो० टी०—अन्तर्हिता इति । अन्तर्हिताः पूर्वमेवान्त-
 र्धानं प्राप्ताः ऋषिगणाः राजर्षिगणाः सिद्धाः देवजातिविशेषाः
 परमर्षयः देवर्षयः । इदमुत्तरत्र एतावदुक्त्वा वचनं गन्धर्वाः
 समहर्षयः । राजर्षयश्चैवेत्यत्र व्यक्तीभविष्यति ॥ २ ॥

३] ति० टी०—धर्मविक्रमौ धर्ममार्गवर्तिनौ । उभयोः
 संभाषां संभाषणं श्रुत्वोभाभ्यां स्पृहयामहे प्रीता भवामः,
 यद्वा तादृशसंभाषणं श्रोतुं पुनः पुनर्वाञ्छामहे इति ॥ ३ ॥

रा० टी०—प्रशंसाकारमाह—सदेति । धर्मविक्रमौ धर्मप्र-
 वर्तकौ यौ द्वौ राजपुत्रौ तयोरुभयोः संभाषां परस्परं संभाषणं
 श्रुत्वा वयं सदा स्पृहयामहे पुनः पुनः श्रोतुं वाञ्छामः ॥ ३ ॥

गो० टी०—स धन्य इति । धर्मविक्रमौ धर्मशरौ वयसु-
 भयोः संभाषां श्रुत्वा स्पृहयामहे पुनः पुनः श्रोतुं वाञ्छाम
 इत्यर्थः, वयं ययोरुभयोः संभाषां श्रुत्वा स्पृहयामहे तादृशौ
 धर्मज्ञौ धर्मविक्रमौ द्वौ पुत्रौ यस्य स धन्य इत्यन्वयः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—संगता एकमत्यं प्राप्ताः ॥ ४ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः मुनिर्कृतप्रशंसानन्तरं

दशग्रीवस्य रावणस्य वधैषिणः वधविषयकेच्छावन्तः संगताः
 ऋषिगणाः भरतमित्यूचुः ॥ ४ ॥

गो० टी०—तत इति । संगताः ऐककण्ठ्यं प्राप्ताः ॥ ४ ॥
 ५] ति० टी०—पितरं यद्यवेक्षसे पितुः सुखं यदीच्छसी-
 त्यर्थः ॥ ५ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—कुले इति । पितरं पितृ-
 सुखं यद्यवेक्षसे वाञ्छसि तर्हि रामस्य वाक्यं ग्राह्यम् ॥ ५ ॥

गो० टी०—कुल इति । पितरं यद्यवेक्षसे पितरं सुखा-
 स्थितं यदि मन्यस इत्यर्थः ॥ ५-८ ॥

६-७] ति० टी०—सदानृणं सता स्वकृतसमीचीनानु-
 ग्रहेण सर्वतोऽनृणमित्यर्थः । अनृणत्वात् रामप्रतिज्ञयेति
 शेषः, यदि राम इदानीं विपरीतं कुर्यात्प्रतिनिधिद्वारा वावृतिष्ठे-
 तदा ते पितुः पुनः स्वर्गाद्भ्रंश एवेति ध्वनिः ॥ ६ ॥ ७ ॥

रा० टी०—सदेति । यतः कैकेय्याः अनृणत्वात् अनृणत्वं
 प्राप्य केकय्यै वरं दत्त्वेत्यर्थः, दशरथः स्वर्गं गतः अतः रामं
 सदा वनवासच्छेदेनापि पितुरनृणम् ऋणनिवर्तकं वयमिच्छामहे
 एतेन रामकर्तृकवनवासमन्तरा राज्ञोऽभिलाषपूर्तिर्न भविष्य-
 तीति सूचितम्, तेन रावणवधार्थमेव राज्ञा रामः प्रेषित
 इति व्यञ्जितम् ॥ ६ ॥

रा० टी०—एतावदिति । एतावद्वचनमुक्त्वा समहर्षयः
 महर्षिसहिताः गन्धर्वाः राजर्षयश्च स्वां स्वां गतिं स्थानं गताः
 प्राप्ताः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—अभ्यपूजयत् सम्यङ्मां धर्मतो रक्षित-
 वन्त इत्युक्तवानित्यर्थः ॥ ८ ॥

रा० टी०—ह्लादित इति । तेन ऋषिगणोक्तेन वाक्येन
 ह्लादितः सुखं प्राप्तः अत एव संहृष्टवदनः रामः तान् ऋषीन्
 अभ्यपूजयत् ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—त्रस्तगात्र उद्विग्रात्रः । 'सस्त' इति
 पाठान्तरम् ॥ ९ ॥

रा० टी०—त्रस्तेति । सज्जमानया रामकर्तृकवनवास-
 विषयकासक्तिरसंपादिकया वाचा त्रस्तगात्रः शिथिलशरीरः
 कृताञ्जलिर्भरतः इदं वाक्यं पुनरब्रवीत् ॥ ९ ॥

राम धर्ममिमं प्रेक्ष्य कुलधर्मानुसृतम् । कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ मम मातुश्च याचनाम् ॥ १० ॥
 रक्षितुं सुमहद्वाज्यमहमेकस्तु नोत्सहे । पौरजानपदांश्चापि रक्तान् रञ्जयितुं तदा ॥ ११ ॥
 ज्ञातयश्चापि योधाश्च मित्राणि सुहृदश्च नः । त्वामेव हि प्रतीक्षन्ते पर्जन्यामिव कर्षकाः ॥ १२ ॥
 इदं राज्यं महाप्राज्ञ स्थापय प्रतिपद्य हि । शक्तिमान्सै हि काकुत्स्थ लोकस्य परिपालने ॥ १३ ॥
 एवमुक्त्वा पतद्भातुः पादयोर्भरतस्तदा । भृशं संप्रार्थयामास राघवेऽतिप्रियं वदन् ॥ १४ ॥
 तमङ्गे भ्रातरं कृत्वा रामो वचनमब्रवीत् । श्यामं नलिनपत्राक्षं मत्तहंसस्वरः स्वयम् ॥ १५ ॥
 आगता त्वामिमं बुद्धिः स्वजा वैनयिकी च या । भृशमुत्सहसे तात रक्षितुं पृथिवीमपि ॥ १६ ॥

गो० टी०—त्रस्तगात्र इति । सज्जमानया स्वलन्त्या स्वमनोरथस्य सर्वथा असिद्धत्वात् शिथिलगात्रत्वं सज्जमान-वाक्यं च ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—राम इमं धर्मं ज्येष्ठस्य राज्यमित्येवंरूपं कुले कुलधर्मबुद्ध्याऽनुसृतं संवदम् । 'धर्ममथ प्रेक्ष्य कालधर्माश्च संततम्' इति पाठे धर्ममुक्तम् । अथाथवा कालधर्मान्काल-कृतस्वशक्तिमन्निष्ठतद्भावलक्षणान्प्रेक्ष्य विचार्य मम मातुः कौशल्यायाश्च याचनां कर्तुमर्हसि ॥ १० ॥

रा० टी०—तद्वाक्याकारमाह—रामेति । हे राम ! कुल-धर्मानुसृतं कुलस्य धर्मानुसृतं धर्मबुद्ध्यानुष्ठितमिमं प्रजा-पालनरूपं धर्मं प्रेक्ष्य विचार्य मम मातुः कौशल्यादेश्च याचनं याचितं कर्तुं स्वीकर्तुमर्हसि ॥ १० ॥

गो० टी०—राजधर्ममिति । राजधर्मं राज्यपरिपालनधर्मं कुलधर्मानुसृतं ज्येष्ठाभिषेकरूपकुलधर्मस्यानुसृतम् १०॥११

११] ति० टी०—अथ कालकृतां स्वस्य रक्षणाशक्तौ दर्शयति—रक्षितुमिति । एकोऽसहायः, रक्तानुरक्तान् ॥ ११ ॥

रा० टी०—ननु पालनार्थं त्वनियुक्त एवेत्यत आह—रक्षितुमिति । सुमहद्वाज्यं रक्षितुमेकस्त्वत्साहाय्यरहितोऽहं नोत्सहे अत एव रक्तान् त्वद्विषयकादुरागविशिष्टान् पौरजानपदान् रञ्जयितुं च नोत्सहे ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—हि यतस्त्वामेव प्रतीक्षन्ते ॥ १२ ॥

रा० टी०—ज्ञातय इति । ज्ञात्यादयः पर्जन्यं कर्षका इव त्वामेव प्रतीक्षन्ते, एतेन त्वमेव राज्यं परिपालयेति सूचितम् ॥ १२ ॥

गो० टी०—ज्ञातय इति । सुहृदः शोभनहृदयाः पर्जन्यं रसदब्धम् इन्द्रं वा । 'पर्जन्यौ रसदब्धेन्द्रौ' इत्यमरः ॥ १२॥१३॥

१३] ति० टी०—अत इदं राज्यं प्रतिपद्य स्वीकृत्य कस्मिंश्चित्स्थापय हि । दिवांक्यालंकारे हि यतः स त्वदत्त-राज्यो लोकपालने शक्तिमान्भवति । 'शक्तिमानसि' इति पाठे-ऽयं मदीय इति स्वीकारमात्रेण लोकस्य समस्तस्य पालने शक्तिमानसि । रामस्य राज्यमित्येतावल्लोकपरिपालनेऽपेक्षित-सहायतयेत्यर्थः ॥ १३ ॥

रा० टी०—ननु वनवासे नियुक्तेन मया कथं राज्यपरि-पालनमित्यत आह—इदमिति । हे काकुत्स्थ ! लोकस्य परिपा-लने शक्तिमान् त्वं प्रतिपद्य अयोध्यां प्राप्य इदं राज्यं स्थापय यथायोग्यं मन्त्र्यादीन् नियुज्य पालयेत्यर्थः, एतेन यथायोग्यं नियोगानन्तरं वने समागन्तव्यमिति सूचितम् ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—एवमुक्तप्रकारम् ॥ १४ ॥

रा० टी०—एवमिति । भरतः एवमुक्त्वा भ्रातुः पादयोः अपतत्, हे राघव ! इति प्रियं वचो वदन् सन् भृशं संप्रार्थ-यामास च ॥ १४ ॥

गो० टी०—एवं स्वबुद्धिशक्त्युपन्यस्तोपायान्तरवैफल्य-दर्शनेन गत्यन्तराभावात् भरतो राममेव प्रपद्यते—इत्युक्तेति ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—स्वयमङ्गे कृत्वेत्यन्वयः ॥ १५ ॥

रा० टी०—तमिति । नलिनपत्राक्षं भरतमङ्गे कृत्वा मत्तहं-सस्वरः रामः वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥

गो० टी०—तमङ्ग इति । स्वप्रपदनस्यामोघत्वात् तदानीं पूर्वकृतदेवसंघशरणागतिफलप्रदानप्रवृत्त्यङ्गूलपितृवचनपरिपा-लनावरूढावसरतया तर्जितनानन्तरं फलप्रदित्स्वतावद्वि-लम्बसहनाय सान्त्वपूर्वमङ्गमारोपयति । रामदिव्यदेहसंस्पर्श-कृतपुष्टयतिशयद्योतनाय श्याममित्यादिविशेषणं मत्तहंसस्वर-त्वमादरातिशयं द्योतयति । किं च स्वररामणीयकेन पूर्वहंस-भूतावस्थासूचकेन सदा त्वत्करपुष्करहंसभूतमपि मां कथं वियोजयितुमिच्छसीति च सूच्यते । स्वयमङ्गे कृत्वेत्यन्वयः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—इयं बुद्धिर्मद्वनवासविरोधिनी स्वीयत्वे-नाङ्गीकृत्य स्थापनविषया आगता जाता सा स्वजा स्वा-भाविकी, गुरुसेवया प्राप्तो यो विनयः शिक्षा तज्ज्या च इतरा च सर्वा दुष्टेति भावः । अथ या त्वया स्वस्याशक्तिरुक्ता पालने सा नास्त्येवेत्याह—भृशमिति ॥ १६ ॥

रा० टी०—तद्वनाचकारमाह—आगतेति । वैनयिकी पि-त्रादिसेवाजनितविनयजन्या स्वजा स्वं स्वकीयधर्मं प्रजापा-लनमित्यर्थः, जनयति उत्पादयति सा या त्वामागता प्राप्ता इयं बुद्धिः तया बुद्ध्या पृथिवीं रक्षितुं त्वं भृशमुत्सहसे एतेन

१ राजधर्ममिति गो. पाठः । २ संततिमिति गो. पाठः । ३ याचनमिति रा. पाठः । ४ तथेति गो. पाठः । ५ हीति गो. पाठः । ६ प्रति-काङ्क्षन्त इति गो. पाठः । ७ असीति गो. पाठः । ८ इत्युक्त्वा न्यपतदिति गो. पाठः । ९ राममेव प्रियंवद इति गो. पाठः । १० स्वरमिति गो. पाठः ।

अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च बुद्धिमाद्भिश्च मन्त्रिभिः । सर्वकार्याणि संमन्य महान्यपि हि कारय ॥ १७ ॥
 लक्ष्मीश्चन्द्रादपेयाद्वा हिमवान्वा हिमं त्यजेत् । अतीयात्सागरो वेलां न प्रतिज्ञामहं पितुः ॥ १८ ॥
 कामाद्वा तात लोभाद्वा मात्रा तुभ्यमिदं कृतम् । न तन्मनासि कर्तव्यं वर्तितव्यं च मातृवत् ॥ १९ ॥
 एवं ब्रुवाणं भरतः कौसल्यासुतमब्रवीत् । तेजसादित्यसंकाशं प्रतिपच्चन्द्रदर्शनम् ॥ २० ॥
 अधिरोहार्यपादाभ्यां पादुके हेमभूषिते । एते हि सर्वलोकस्य योगक्षेमं विधास्यतः ॥ २१ ॥
 सोऽधिरुह्य नरव्याघ्रः पादुके व्ययमुच्य च । प्रायच्छत्सुमहातेजा भरताय महात्मने ॥ २२ ॥

मत्कर्तृकायोध्यागमनं न प्रार्थनीयमिति सूचितं तेनायोध्यागमने निरन्तरवचनास्यविषयकप्रतिज्ञाहानिर्भवितेति सूचितम् १६

गो० टी०—आगतेति । स्वजा सहजा वैनयिकी विनयो गुरुशिक्षा ततः प्राप्ता इयञ्चभयाकारा बुद्धिः त्वामागता त्वां पूर्वमेव प्राप्तवती अतो भृशश्चतसहसे शक्नोषि ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—अमात्याः प्रधानमन्त्रिणः, मन्त्रिण उपमन्त्रिणः, कारय राजाज्ञयेति शेषः ॥ १७ ॥

रा० टी०—अमात्यैरिति । महान्यपि सर्वकार्याणि अमात्यादिभिः संमन्य कारय ॥ १७ ॥

गो० टी०—अमात्यैरिति । अमात्यैः प्रधानसचिवैः मन्त्रिभिः उपमन्त्रिभिः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—अथ मातृयाचनयापीदानीं परावृत्तिरशक्येत्याह—लक्ष्मीरित्यादि । पितुः प्रतिज्ञां न त्यजेयमिति शेषः ॥ १८ ॥

रा० टी०—मत्प्रतिनिवर्तनप्रार्थना व्यर्थेति बोधयन्नाह—लक्ष्मीरिति । चन्द्रात् पूर्णचन्द्रमसः लक्ष्मीः शोभा अपेयात् रात्रौ अपगच्छेत्, हिमवान् हिमं त्यजेत्, सागरो वेलां स्वमर्यादामतीयात् उल्लङ्घेत्, अहं तु पितुः प्रतिज्ञां नातीयाय । अतीयादित्यस्य पुरुषविपरिणामेनोत्तरत्राप्यन्वयः योग्यतया तुरध्याहतः ॥ १८ ॥

गो० टी०—मया देवर्षिसंघैश्च पुनः पुनरुच्यमानोऽप्ययं निर्वर्तनेच्छां न त्यजेदिति तदिच्छा सवासना त्याजयितव्येति स्वप्रतिज्ञादादयं दर्शयति—लक्ष्मीरित्यादिना । न प्रतिज्ञामतीयामिति शेषः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—कामात्स्वद्वतजेहात् लोभात्स्वव्याजेन राज्यकरणलोभात् तुभ्यं मात्रा तव मात्रा पृथगर्थे आर्षीं चतुर्थी, यदिदं कृतं तत्तवानिष्टमप्यनिष्टमिति । मनसि न कर्तव्यं मदाज्ञयेति शेषः, अतस्तस्यां मातृवदेव वर्तितव्यं शुश्रूषितव्यम् । “तदहंश्च” इति वतिः । कामादेवानामिच्छातः लोभाद्वा लोभादेव तेषां देवलोकराज्यलोभात् तव मात्रा देवैरेव मन्थराद्वारा इदं कृतं कारितमिति गृह्योर्थः । शेषं प्राग्वत् ॥ १९ ॥

रा० टी०—कामादिति । तात हे भ्रातः ! कामान्मन्थरेच्छातः लोभात् अतियशोविषयकेच्छातिशयाद्वा तुभ्यं त्वदर्थं यन्मात्रा कृतं तन्मनासि न कर्तव्यं न स्मर्तव्यमित्यर्थः, अतः

एव मातृवत् मातृजेहवत् वर्तितव्यं मातरि पूर्ववदेव जेहः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १९ ॥

गो० टी०—स्त्रियाः कामकृतत्वाच्चकुमियं प्रतिज्ञाहेत्याशङ्क्याह—कामादित्यादिना । कामाद्विषयजेहालोभात्तद्व्याजेन राज्यकरणलोभान्मातृवन्मातरीव ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—प्रतिपच्चन्द्रदर्शनमित्यनेन तद्वादादरणीयदर्शनत्वं वर्धिष्णुत्वं चिरमदर्शनं च सूचितम् ॥ २० ॥

रा० टी०—एवमिति । एवं ब्रुवाणं आदित्यसंकाशं कौशल्यासुतं रामं भरतोऽब्रवीत् ॥ २० ॥

गो० टी०—एवमिति । तेजसादित्यसंकाशमित्यनेनानिवर्त्यप्रतिज्ञत्वमुच्यते प्रतिपच्चन्द्रदर्शनमित्यनेन क्रमेण राज्ये पूर्णप्रतिष्ठत्वं सर्वैरपि पूज्यत्वं च बोध्यते ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—एते उदजसंनिहिते । अधिरोहेत्यनेन भद्रासनस्थानीयपादुकयोः प्रतिनिधिभूतयोरारोहणेन राज्यप्रतिपत्तिः कारिता । एषा च प्रार्थना वसिष्ठनियोगानन्तरं बोध्या भरद्वाजं प्रति ‘ एते प्रयच्छ संहृष्टः पादुके हेमभूषिते ’ इति वसिष्ठोक्तित्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । प्रतिनिधित्वमेवाह—एते हीत्यादिना ॥ २१ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—अधीति । हे आर्य ! हेमविभूषिते एते स्वसंनिधौ संस्थापिते पादुके पादाभ्यां त्वमधिरोह । तत्प्रयोजनमाह—एते पादाधिरोहणास्पदीभूते पादुके सर्वलोकस्य योगक्षेमं विधास्यतः, विधास्यत इत्यनेन पादुकयोश्चेतनात्वं ध्वनितं तेन तयोः प्राकृतविलक्षणात्वं सूचितम् । एते इति शब्दाद्व्योभयान्वयि ॥ २१ ॥

गो० टी०—अथ मध्यस्थेनोभयोर्हितपरेण वसिष्ठेन नियुक्तो भरतः प्रार्थयते—अधिरोहेत्यादिना । अत एव भरद्वाजं प्रति भरतो वसिष्ठोक्तिमब्रुवदित्येति एते प्रयच्छ संहृष्टः पादुके हेमभूषिते इति ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—स रामः पादुके अधिरुह्य व्ययमुच्य पुनस्ततोऽवरुह्य भरताय प्रायच्छत् एतेन प्रतिनिधिदानद्वारा राज्यरक्षानियोगः कृतः । प्रतिपद्य स्थापयेति चिरं भरतप्रार्थनं च साधितम् । अधिरोहणेन शक्तिविशेषस्य तत्र स्थापनम् यदर्थेनेन सर्वज्ञत्वसंपत्तिरिति बोध्यम् । तदुक्तं पात्रे—‘ ज्ञात्वा तदाज्ञां ताभ्यां च भरतः क्षितिमन्वशात् ’ इति । ताभ्यां

स्वपादुके संप्रणम्य रामं वचनमब्रवीत् । चतुर्दश हि वर्षाणि जटाचीरधरो ब्रह्म ॥ २३ ॥
 फलमूलाशनो वीर भवेयं रघुनन्दन । तवागमनमाकाङ्क्षन्वसन् नगराद्बहिः ॥ २४ ॥
 तव पादुकयोर्न्यस्य राज्यतन्त्रं परंपर । चतुर्दशे हि संपूर्णे वर्षेऽहनि रघूत्तम ॥ २५ ॥
 न द्रक्ष्यामि यदि त्वां तु प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् । तथेति च प्रतिज्ञाय तं परिष्वज्य सादरम् ॥ २६ ॥
 शत्रुघ्नं च परिष्वज्य वैचनं चेदमब्रवीत् । मातरं रक्ष कैकेयीं मा रोषं कुरु तां प्रति ॥ २७ ॥
 मया च सीतया चैव शोभोऽसि रघुनन्दन । इत्युक्त्वाऽश्रुपरीताक्षो भ्रातरं विससर्ज ह ॥ २८ ॥

स पादुके ते भरतः स्वलंकृते महोज्ज्वले संपरिगृह्य धर्मवित् ।

प्रदक्षिणं चैव चकार राघवं चकार चैवोत्तमनागमूर्धनि ॥ २९ ॥

अथानुपूर्व्या प्रतिपूज्य तं जनं गुरुंश्च मन्त्रीन्प्रकृतीस्तथानुजौ ।

व्यसर्जयद्वाघववंशवर्धनः स्थितः स्वधर्मे हिमवानिवाचलः ॥ ३० ॥

तं मातरो वाष्पगृहीतकण्ठ्यो दुःखेन नामन्त्रयितुं हि श्रेकुः ।

स चैव मातृरभिवाद्य सर्वा रुदन्कुटीं स्वां प्रविवेश रामः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे द्वादशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

पादुकाभ्यां तद्दर्शनमात्रेणैव विषये भगवत एवमाज्ञेति ज्ञात्वा
 तथा व्यवहारमकरोदित्यर्थः । भरतस्तु पाञ्चजन्यावतारत्वादा-
 च्छादितसार्वभ्य इत्यनेन सूचितम् । भगवत्संप्रणमनाचेतनेऽपि
 सार्वभ्यदानशक्तिमत्त्वमिति भगवन्माहात्म्यातिशयद्वारा रामस्ये-
 ष्वरत्वं च सूचितम् ॥ २२ ॥

रा० टी०—स इति । स भरतेन प्रार्थितो नरव्याघ्रो रामः
 पादुके अधिरुह्य व्यवसृज्य च महात्मने भरताय प्रायच्छत् ॥ २२ ॥

गो० टी०—अथ रामः स्वप्रतिज्ञां भरतकृतप्रपत्तिं च
 निर्वहन् तथा करोति—स इति । प्रायच्छद्वादानेत्यन्वयः ॥ २२ ॥

२३—२४] ति० टी०—जटाचीरधर इत्यादिना राज्यकृत-
 भोगाभावः सूचितः ॥ २३ ॥ २४ ॥

रा० टी०—स इति । स भरतः पादुके संप्रणम्य अब्र-
 वीत् । अर्थं पृथक् । तद्वचनाकारमाह—चतुर्दशेति । हे वीर !
 अहं चतुर्दश वर्षाणि तवागमनमाकाङ्क्षन् नगराद्बहिरेव
 वसंश्च सन् जटाचीरधरः फलमूलाशनो भवेयम् । सार्धश्लोक
 एकान्वयी ॥ २३ ॥ २४ ॥

गो० टी०—स इत्यादि । सार्धश्लोकत्रयमेकान्वयम् । चतु-
 र्दशे वर्षे संपूर्णे सति अहनि उत्तरवर्षादिमदिने प्रवेक्ष्यामीत्य-
 न्ते इतिकरणम् इत्यब्रवीदिति पूर्वैर्गान्वयः ॥ २३—३१ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-
 ऽयोध्याकाण्डव्याख्याने द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

२५—२७] ति० टी०—राज्यतन्त्रं राज्यव्यापारं न्यस्य
 त्वद्गुह्या विनिवेश्य । चतुर्दशे वर्षे संपूर्णे पञ्चदशवर्षा-
 दिवसे यदि त्वां न द्रक्ष्यामि तदाग्रिं प्रवेक्ष्यामि ॥ २५—२७ ॥

रा० टी०—तवेति । हे परंतप ! राज्यतन्त्रं राज्यभारं तव
 पादुकयोर्न्यस्य समर्प्य विषमानोऽहं चतुर्दशे वर्षे संपूर्णे सति

अहनि तदुत्तरे दिवसे यदि त्वां न द्रक्ष्यामि तर्हि हुताशनं वह्निं
 प्रवेक्ष्यामि 'न्यस्तराजतन्त्रः' इति पाठान्तरम् । सार्धश्लोक
 एकान्वयी ॥ २५ ॥

रा० टी०—तथेति । तथा इति प्रतिज्ञाय चतुर्दशवर्षान्ते
 आगमिष्यामीति प्रतिज्ञां कृत्वेत्यर्थः, तं भरतं परिष्वज्य
 अब्रवीत् ॥ २६ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—मातरमिति । मातरं कै-
 केयीं रक्ष तां प्रति रोषं मा कुरु मया सीतया च त्वं शप्तः
 एतदर्थं कारितशपथोऽसि इत्युक्त्वा अश्रुपरीताक्षो रामः भ्रातरं
 विससर्ज प्रेषयामास ॥ २७ ॥ २८ ॥

२८] ति० टी०—शोभोऽसि रोषाकरणायेति शेषः ॥ २८ ॥

२९—३०] ति० टी०—संपरिगृह्य शिरसेति शेषः ।
 उत्तमनागमूर्धनि राजोपवाह्यगजमस्तके तत्कालाभिषिक्ताराजा-
 धिरोहणधियेति शेषः । सर्वलोकप्रख्यापनार्थमेतत् ॥ २९ ॥ ३० ॥

रा० टी०—स इति । भरतः स्वलंकृते शोभनालंकारवि-
 शिष्टे महोज्ज्वले पादुके प्रदक्षिणं चकार उत्तमनागमूर्धनि रा-
 जारोहणयोग्यगजशिरसि पादुके चकार संस्थापयामास, पादुके
 इत्यभयान्वयि ॥ २९ ॥

रा० टी०—उपसंहरन्नाह—अथेति । आनुपूर्व्या यथोचित-
 क्रमेण जनादीन् प्रतिपूज्य यथोचितं सत्कृत्य स्वधर्मे हिमवान्
 इव अचलः स्थितः राघववंशवर्धनो रामः अथ व्यसर्जयत् स-
 मङ्गलं यापयामास ॥ ३० ॥

३१] ति० टी०—सर्वाः सकैकेयीकाः अनेन कैकेय्या
 दोषराहित्यं सूचितम् । रुदन् रुदन्निव ॥ ३१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे द्वादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

१ स पादुके इति गो. रा. पाठः । २ न्यस्तराज्यतन्त्र इति गो. पाठः । ३ भरतमिति गो. पाठः । ४ सत्तमेति गो. पाठः । ५ प्रतापवान्सलंकृते
 संपरिपूज्येति गो. पाठः । ६ मन्त्रिप्रकृतीरिति गो. पाठः । ७ स्थिर इति गो. पाठः । ८ त्वेवेति गो. पाठः ।

त्रयोदशाधिकशततमः सर्गः ।

वसिष्ठादिभिः सममयोध्यां प्रति निवृत्तो भरतोऽन्तरा भरद्वाजमभिवाद्य चित्रकूटवृत्तवृत्तान्तं निवेदयन्नुपलब्धरामपादुकाद्यं निवेद्याग्रे प्रवृत्तः परिजनयुतो गङ्गायमुने उत्तीर्य शृङ्गवेरतः प्रातिष्ठन्दृष्टयोध्यः सुमन्त्रं प्रति तस्याः कान्तिराहित्यं दर्शयति ।

ततः शिरसि कृत्वा तु पादुके भरतस्तदा । आरूरोह रथं हृष्टः शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ १ ॥
वसिष्ठो वामदेवश्च जावालिश्च दृढव्रतः । अग्रतः प्रययुः सर्वे मन्त्रिणो मन्त्रपूजिताः ॥ २ ॥
मन्दाकिनीं नदीं रम्यां प्राङ्मुखास्ते ययुस्तदा । प्रदक्षिणं च कुर्वाणाश्चित्रकूटं महागिरिम् ॥ ३ ॥
पश्यन्धातुसहस्राणि रम्याणि विविधानि च । प्रययौ तस्य पार्श्वेन ससैन्यो भरतस्तदा ॥ ४ ॥
अदूराच्चित्रकूटस्य ददर्श भरतस्तदा । आश्रमं यत्र स मुनिर्भरद्वाजः कृतालयः ॥ ५ ॥
स तमाश्रममागम्य भरद्वाजस्य वीर्यवान् । अवतीर्य रथात्पादौ ववन्दे कुलनन्दनः ॥ ६ ॥
ततो हृष्टो भरद्वाजो भरतं वाक्यमब्रवीत् । अपि कृत्यं कृतं तात रामेण च समागतम् ॥ ७ ॥
एवमुक्तः स तु ततो भरद्वाजेन धीमता । प्रत्युवाच भरद्वाजं भरतो धर्मवत्सलः ॥ ८ ॥

रा० टी०—तमिति । दुःखेन बाष्पगृहीतकण्ठः मातरः तं राममामन्त्रयितुं कस्मिंश्चिद्विषये नियोजयितुं न शक्नुः स रामस्तु सर्वाः मातुः अभिवाद्य प्रणम्य रुदन् स्वगमनाभावेन रोदयन् सन् स्वां कुटीं प्रविवेश ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
वयोध्याकाण्डे द्वादशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११२ ॥

१] ति० टी०—तत इति । पूर्वं सर्वलोकज्ञानाय गज-
मस्तके स्थापयित्वा पुनः सादरं तत आदाय स्वमस्तके कृत्वे-
त्यर्थः, यद्वा शिरसीत्यस्य गजशिरसीत्येवार्थः ॥ १ ॥

रा० टी०—रामकर्तृकस्वकुटीप्रवेशानन्तरकालिकं वृत्तान्तमाह—तत इत्यादिभिः । ततः पादुकास्थापितशत्रुंजयग-
जाय पादुके आहृत्येति शेषः, शिरसि स्वमूर्धनि कृत्वा सं-
स्थाप्य दृष्टो भरतः रथमारूरोह ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ भरतस्यायोध्याप्रवेशः त्रयोदशोत्तरशततमे-
तत इत्यादि । पादुके शिरसि कृत्वा शत्रुंजयमूर्ध्नि निक्षिप्ते
पादुके सादरमादाय स्वमूर्ध्यां धारयेत्यर्थः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—मन्त्रे गाढकार्यविचारे निश्चेतृत्वेन
पूजिता इत्यर्थः ॥ २ ॥

रा० टी०—वसिष्ठ इति । मन्त्रपूजिता मन्त्रैः सत्कृताः
वसिष्ठादयः अग्रतः प्रययुः ॥ २ ॥

गो० टी०—वसिष्ठ इति । मन्त्रपूजिताः अमोघकार्यवि-
चारनैपुण्यात्पूजिताः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—मन्दाकिनीं चित्रकूटोत्तरपार्श्ववर्तिनीम् ।
प्रदक्षिणमिति । उत्तरपार्श्वस्थां मन्दाकिनीं प्राप्य प्राङ्मुखता-
या गमनात्सिद्धं तस्य प्रदक्षिणकरणम् ॥ ३ ॥

रा० टी०—मन्दाकिनीमिति । मन्दाकिनीं नदीं चित्रकूटं
गिरिं च प्रदक्षिणं कुर्वाणाः प्राङ्मुखास्ते भरतादयो ययुः ॥ ३ ॥

गो० टी०—मन्दाकिनीमिति । सीतारामयोजलक्रीडा-
दिभिः रम्यां मन्दाकिनीं रामनिवासत्वेन महाप्रभावं चित्रकूटं
गिरिं च प्रदक्षिणं कुर्वाणाः सन्तः प्राङ्मुखा ययुः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—पार्श्वोत्तरपार्श्वेन ॥ ४ ॥

रा० टी०—गमनमेव भङ्गयन्तरेणाह—पश्यन्निति । विवि-
धानि अनेकप्रकाराणि रम्याणि मनोहराणि धातुसहस्राणि पश्य-
न् सन् तस्य गिरेः चित्रकूटस्य पार्श्वेन ससैन्यो भरतः प्रययौ ॥ ४ ॥

गो० टी०—पश्यन्निति । द्रुतगतिं विहाय नानाधातुन्
दृग्भ्यां पितृन् पश्यन् तस्य चित्रकूटस्य पार्श्वेन ययौ ॥ ४ ॥

५-६] ति० टी०—यत्र यमुनादक्षिणकूले अत एव चित्र-
कूटस्यादूरात् । अनेन यमुनादक्षिणतटेऽपि कचिद्भरद्वाजाश्रम
इति ज्ञायते अत एवाग्रे भरद्वाजामन्त्रणोत्तरं ततस्ते यमुनां
तीर्त्वंति वक्ष्यति संप्रति तत्र स्थितिस्तु रामभरतयोः संवादं
शिष्यद्वारा झटिति श्रोतुमिति बोध्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

रा० टी०—अदूरादिति । यत्र भरद्वाजो मुनिः कृतालयः
कृतस्थितिः तमाश्रमं चित्रकूटस्य अदूरात्समीपतः भरतो
ददर्श, एतेन भरतरथस्य भरद्वाजाश्रमस्य च अत्युन्नतत्वं
व्यञ्जितम् ॥ ५ ॥

गो० टी०—अदूरादिति । चित्रकूटसौन्दर्यदर्शनाकृष्ट-
चित्ततया अदूरादिव भासमानम् ॥ ५ ॥

रा० टी०—स इति । स कुलनन्दनो भरतः भरद्वाजस्य आ-
श्रममागम्य प्राप्य रथात् अवतीर्य भरद्वाजस्य पादौ ववन्दे ॥ ६ ॥

गो० टी०—स इति । भरद्वाजस्य पादौ ववन्द
इत्यन्वयः ॥ ६ ॥

७-८] ति० टी०—कृत्यं कर्तव्यं कृतमपि अपिः प्रश्ने ।
कृत्यमेवाह—रामेण चेति ॥ ७ ॥ ८ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः भरतप्रणामानन्तरं दृष्टो भर-

१ शत्रुघ्नेन समन्वित इति गो. पाठः । २ बुद्धिमानिति गो. पाठः । ३ भरतस्तदेति गो. पाठः । ४ आतुवत्सल इति गो. पाठः ।

स याच्यमानो गुरुणा मया च दृढविक्रमः । राघवः परमप्रीतो वसिष्ठं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥
 पितुः प्रतिज्ञां तामेव पालयिष्यामि तत्त्वतः । चतुर्दश हि वर्षाणि या प्रतिज्ञा पितुर्मम ॥ १० ॥
 एवमुक्तो महाप्राज्ञो वसिष्ठः प्रत्युवाच ह । वाक्यज्ञो वाक्यकुशलं राघवं वचनं महत् ॥ ११ ॥
 एते प्रयच्छ संहृष्टः पादुके हेमभूषिते । अयोध्यायां महाप्राज्ञ योगक्षेमकरो भव ॥ १२ ॥
 एवमुक्तो वसिष्ठेन राघवः प्राङ्मुखः स्थितः । पादुके हेमविकृते मम राज्याय ते ददौ ॥ १३ ॥
 निवृत्तोऽहमनुज्ञातो रामेण सुमहात्मना । अयोध्यामेव गच्छामि गृहीत्वा पादुके शुभे ॥ १४ ॥
 एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः । भरद्वाजः शुभतरं मुनिर्वाक्यमुदाहरत् ॥ १५ ॥
 नैतच्चित्रं नरव्याघ्रे शीलवृत्तविदां वरे । यदार्थं त्वयि तिष्ठेत्तु निन्नोत्सृष्टमिवोदकम् ॥ १६ ॥
 अनृणः स महाबाहुः पिता दशरथस्तव । यस्य त्वमीदृशः पुत्रो धर्मात्मा धर्मवत्सलः ॥ १७ ॥

द्वाजः हे तात ! कृत्यं कर्तव्यं रामेण समागतं समागमनं कृतं निष्पादितमपि इति वाक्यं भरतमब्रवीत् । अपिः प्रश्ने ॥ ७ ॥

रा० टी०—एवमिति । भरद्वाजेन एवमुक्तः स भरतः तं प्रत्युवाच ॥ ८ ॥

गो० टी०—तत् इति । अपिशब्दः प्रश्ने रामेण किं समागतं संगतं भवता रामेण कृत्यं भवत्प्रयोजनं किं कृतमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

९-१०] ति० टी०—गुरुणा वसिष्ठेन मात्रा च परमप्रीतः सत्यपरिपालनविषये इति शेषः । या कैकेयीनिमित्तं मम पितुः प्रतिज्ञा चतुर्दशवर्षाणि रामेण वने वस्तव्यमिति, तामेव पितुः प्रतिज्ञां पालयिष्यामीति संबन्धः ॥ ९ ॥ १० ॥

रा० टी०—तत्प्रतिवचनाकारमाह—स इति । गुरुणा मया च याच्यमानः दृढविक्रमः स रामः वसिष्ठं वाक्यमब्रवीत् ॥ ९ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—पितुरिति । मम पितुः या प्रतिज्ञा तां पितुः प्रतिज्ञां तत्त्वतः पालयिष्याम्येव ॥ १० ॥

गो० टी०—स इति । गुरुणा वसिष्ठेन । पितुरिति । चतुर्दशवर्षाणि वने वस्तव्यमिति कैकेयीनिमित्तं कृता पितुर्यां प्रतिज्ञास्ति तामेव पितुः प्रतिज्ञां तत्त्वतः पालयिष्यामीत्यब्रवीदिति संबन्धः ॥ ९ ॥ १० ॥

११] ति० टी०—एवमुक्तः रामेणेति शेषः ॥ ११ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवमनेन प्रकारेण उक्तः रामेण प्रार्थितः वाक्यज्ञो वसिष्ठः राघवं रामं प्रत्युवाच ॥ ११ ॥

गो० टी०—एवमित्यादि । हेमभूषिते इत्यनेन रामाय प्रीत्या समर्पयितुमभिनवतया निर्माय नगरात् भरतेनानीति इति गम्यते । योगक्षेमकरो अपूर्ववस्तुलाभो योगः, लब्धस्य परिपालनं क्षेमः, एते पादुके प्रयच्छेति वसिष्ठः प्रत्युवाच हेति संबन्धः ॥ ११-१२ ॥

१२] ति० टी०—प्रयच्छ प्रतिनिधित्वेनेति शेषः । अप्राप्तप्राप्तिर्योगः, प्राप्तस्य परिपालनं क्षेमः, तत्करो भवेति । एतद्वारा भरते सार्वभौमसंपादनेनेति शेषः ॥ १२ ॥

रा० टी०—तत्प्रतिवचनाकारमाह—एते इति । हे महाप्राज्ञ ! संहृष्टस्त्वं हेमभूषिते एते पादुके प्रयच्छ भरताय देहि, अयोध्यायां योगक्षेमकरो भव पादुकाद्वारेति शेषः, तत्र अलम्बलाभो योगः, लब्धस्य परिपालनं क्षेमः ॥ १२ ॥

१३-१५] ति० टी०—हेमविकृते हेन्ना विचित्रतया कृते । मम राज्याय मम राज्यरक्षाशक्त्युपग्रहार्थमित्यर्थः ॥ १३-१५ ॥

रा० टी०—एवमिति । वसिष्ठेन एवमुक्तः प्राङ्मुखः पूर्वाभिमुखं स्थितः राघवो रामः हेमविकृते पादुके मम राज्याय ददौ । न च पूर्वं भरतप्रार्थनया रामकर्तृकपादुकादानस्योक्तत्वेनेदं विरुद्धमिति वाच्यं, “गुरावीश्वरत्वब्रह्म कर्तृत्वं करणत्वं च” इत्यादिश्रुत्या कर्तृत्वस्य ईश्वरे पर्यवसन्नत्वेन वसिष्ठस्यैव मुख्यकर्तृत्वेनादोषात् ॥ १३ ॥

रा० टी०—निवृत्त इति । रामेण अब्रवीत् पादुके गृहीत्वा अयोध्यामेव गच्छामि ॥ १४ ॥

रा० टी०—एतदिति । भरतस्य एतद्वाक्यं श्रुत्वा भरद्वाजो मुनिः शुभतरं वाक्यमुदाहरत् ॥ १५-१६ ॥

१६-१७] ति० टी०—यदार्थं शोभनचरित्रं त्वयि तिष्ठेदिति यत्तदुत्सृष्टमुदकं निन्ने तिष्ठेदिति च चित्रम् । निन्नेति लुप्तसप्तम्यन्तम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

रा० टी०—तद्वाक्याकारमाह—नेति । शीलवृत्तविदां वरे श्रेष्ठे नरव्याघ्रे त्वयि निन्नोत्सृष्टं निन्नेदेशे तदागादौ स्थापितमुदकमिव यदार्थमार्थावर्तनं तिष्ठेत् तत् एतत् चित्रं न निन्ने सृष्टम् इति भूषणपाठः ॥ १६ ॥

गो० टी०—नैतदिति । आर्यं ज्येष्ठावर्तनरूपं श्रेयः निन्ने तदाकादौ सृष्टं धृतम् ॥ १६ ॥

रा० टी०—अनृण इति । यस्य त्वमीदृशो धर्मात्मा पुत्रः स तव पिता दशरथः अनृणः ऋणविनिर्मुक्तः आसीदिति शेषः ॥ १७ ॥

गो० टी०—“ प्रजामनुप्रजायसे तदुने मर्त्यामृतम् ”

१ को त्वेति गो. पाठः । २ अधिकृत इति गो. पाठः । ३ वै इति गो. पाठः । ४ उवाच तमिति गो. पाठः । ५ व्याघ्र शीलवृत्तवतां वरेति गो. पाठः । ६ निन्ने सृष्टमिति गो. पाठः । ७ अमृत इति गो. पाठः । ८ धर्मश्च इति गो. पाठः ।

तमृषिं तु महामाज्ञमुक्तवाक्यं कृताञ्जलिः । आमन्त्रयितुमारेमे चरणानुपगृह्य च ॥ १८ ॥
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा भरद्वाजं पुनः पुनः । भरतस्तु ययौ श्रीमानयोध्यां सह मन्त्रिभिः ॥ १९ ॥
 यानैश्च शक्यैश्चैव हयैर्नगैश्च सा चमूः । पुनर्निवृत्ता विस्तीर्णा भरतस्यानुयायिनी ॥ २० ॥
 ततस्ते यमुनां दिव्यां नदीं तीर्त्वा र्मिमालिनीम् । ददृशुस्तां पुनः सर्वे गङ्गां शिवजलां नदीम् ॥ २१ ॥
 तां रम्यजलसंपूर्णां संतीर्य सहवान्धवः । शृङ्गवेरपुरं रम्यं प्रविवेश ससैनिकः ॥ २२ ॥
 शृङ्गवेरपुराद्वयं अयोध्यां संददर्श ह । अयोध्यां तु तदा दृष्ट्वा पित्रा भ्रात्रा विवर्जिताम् २३ ॥
 भरतो दुःखसंतप्तः सारथिं चेदमब्रवीत् । सारथे पश्य विध्वस्ता अयोध्या न प्रकाशते ॥ २४ ॥
 निराकारा निरानन्दा दीना प्रतिहतस्वर्णा ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे त्रयोदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

इति श्रुत्यकरीत्या सत्पुत्रलाभान्मृतोऽपि दशरथः अमृत
 इत्याह-अमृत इति ॥ १७ ॥

१८-२०] ति० टी०-उक्तवाक्यम् उक्तरीत्येति शेषः ।
 आमन्त्रयितुमारेमे आमन्त्रणं कृतवान् ॥ १८-२० ॥

रा० टी०-तमिति । महामाज्ञमुक्तवाक्यं तमृषिं भर-
 द्वाजं चरणानुपगृह्य आमन्त्रयितुं गमनाय प्रार्थयितुं कृताञ्जलिः
 भरत आरेमे ॥ १८ ॥

गो० टी०-तमिति । आमन्त्रयितुमारेमे विनयेनामन्त्र-
 णोयुक्त इव स्थित इत्यर्थः ॥ १८ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः भरद्वाजाज्ञापनानन्तरं भर-
 द्वाजं पुनः पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा मन्त्रिभिः सह भरतः अयोध्यां
 ययौ ॥ १९ ॥

गो० टी०-तत इति । ततस्तद्विज्ञानान्तरमत्र पुनः
 पुनरित्यनेन एकं प्रदक्षिणं न कार्यमित्युक्तम् । प्रदक्षिणविशेषणेन
 प्रणामस्तु सकृदेवेत्युक्तं भवतीत्याचार्याः । केचित्तु एकहस्तप्र-
 णामैकप्रदक्षिणयोरिव एकप्रणामस्यापि निषिद्धत्वात् पुनः
 पुनरिति विशेषणस्यात्रार्थिके वा पूर्वश्लोकोकाभिवादनबलवत्त्वे
 वा प्रणामेऽप्यन्वयेन न कोऽपि विरोध इत्याहुः । अयोध्यामु-
 द्दिश्य ययावित्यन्वयः ॥ १९ ॥

रा० टी०-भरतगमनमुक्त्वा भरतसैन्यगमनप्रकारमाह-
 यानैरिति । विस्तीर्णा अन्वयायिनी पश्चाद्गमनशीला याना-
 दिभिः उपलक्षिता भरतस्य सा चमूः पुनर्निवृत्ता चित्रकूटात्
 परावृत्ता नभूवेति शेषः ॥ २० ॥

गो० टी०-भरतस्येव सेनायाश्चित्रकूटाभिहितमाह-
 यानैरिति ॥ २० ॥

२१-२२] ति० टी०-यमुनां तीर्त्वा गङ्गां ददृशुरिति ।
 यमुनां तीर्त्वा तस्मिन्नेव दिने भरद्वाजं दृष्ट्वा गङ्गां ददृशुरित्यर्थं
 इति कश्चित्, तत्तु पूर्वोक्तरीत्यासामञ्जसादेयम् । जलस्य

शिवत्वं रम्यत्वं च दर्शनमात्रेण सकलपापापहन्तृत्वं मधुरत्वं
 च ॥ २१ ॥ २२ ॥

रा० टी०-तत इति । ते सर्वे भरतसैनिकाः उर्मिमा-
 लिनीं लहरीसमूहविशिष्टां दिव्यां यमुनां नदीं तीर्त्वा शिव-
 जलामूर्मिमालिनीं दिव्यां गङ्गानदीं पुनर्ददृशुः । विशेषणान्युभ-
 यान्वयीनि ॥ २१ ॥

रा० टी०-तमिति । सहवान्धवः शत्रुघ्नसहितः ससै-
 निकः सेनासहितो भरतः रम्यजलसंपूर्णां तां गङ्गां संतीर्य
 रम्यं शृङ्गवेरपुरं प्रविवेश ॥ २२ ॥

गो० टी०-भरतमनुसृत्य सेनासहयनप्रकारमाह-तत
 इति । यमुनां तीर्त्वा गच्छन्तस्ते सर्वे गङ्गां ददृशुरिति
 संबन्धः ॥ २१-२४ ॥

२३] ति० टी०-शृङ्गवेरपुरादिति निर्गम्येति शेषः ॥ २३ ॥

रा० टी०-शृङ्गेति । शृङ्गवेरपुरात् आगत्य अयोध्यां
 भूयः संददर्श । पित्रादिवर्जितामयोध्यां दृष्ट्वा तु दुःखसंतप्तो
 भरतः सारथिमब्रवीत् । सार्थश्लोक एकान्वयी ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०-विध्वस्ता विध्वस्तशोभा, निराकारा
 निरलंकारा ॥ २४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आ-
 दिकाव्येऽयोध्याकाण्डे त्रयोदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-सारथे इति । हे सारथे !
 विध्वस्ता तिरोहितशोभा अत एव निराकारा निर्गतः आकारः
 शुभाकारो यस्याः सा निरानन्दा आनन्दरहिता दीना क्षीणा-
 त्वेन प्रतीयमाना प्रतिहतस्वना निवृत्तशब्दा अयोध्या न प्रका-
 शते इति पश्य । अर्धद्वयमेकान्वयि ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामयणशिरोमणाव-
 योध्याकाण्डे त्रयोदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

१ महात्मानमिति गो. पाठः । २ शृङ्गवेरिति गो. पाठः । ३ भूयस्त्वयोध्यामिति गो. पाठः । ४ च तत इति गो. पाठः । ५ साऽयोध्येति
 गो. पाठः । ६ स्वरेति गो. पाठः ।

चतुर्दशाधिकशततमः सर्गः ।

बहुनिदर्शनैरयोध्यायाः कान्तिराहित्यं वास्मीकिर्वर्णयति । प्रविष्टो भरतः सुमन्त्रं प्रत्ययोध्यायाः हतकान्तित्वं वर्णयन्नेव दुःखित-
मनाः पितुर्वेदम प्रविवेश ।

स्निग्धगम्भीरघोषेण स्यन्दनेनोपयान्प्रभुः । अयोध्यां भरतः क्षिप्रं प्रविवेश महायशाः ॥ १ ॥
विडालोलूकचरितामालीननरवारणाम् । तिमिराभ्याहतां कालीमप्रकाशां निशामिव ॥ २ ॥
राहुशत्रोः प्रियां पत्नीं श्रिया प्रज्वलितप्रभाम् । ग्रहेणोभ्युदितेनैकां रोहिणीमिव पीडिताम् ॥ ३ ॥
अल्पोष्णक्षुब्धसलिलां धर्मतप्तविहंगमाम् । लीनमीनझषणां कृशां गिरिनीमिव ॥ ४ ॥
विधूमामिव हेमाभां शिखामग्रेः समुत्थिताम् । हविरभ्युक्षितां पश्चाच्छिखां विप्रलयं गताम् ॥ ५ ॥
विध्वस्तकवचां रुग्णगजवाजिरथध्वजाम् । हतप्रवीरामापन्नां चमूमिव महाहवे ॥ ६ ॥
सफेनां सस्वनां भूत्वा सागरस्य समुत्थिताम् । प्रशान्तमारुतोद्धूतां जलोर्मिमिव निःस्वनाम् ॥ ७ ॥

गो० टी०-सारथ इति । निराकारा निर्गतशोभना-
कारा ॥ २५ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-
ज्योत्स्नाकाण्डव्याख्याने त्रयोदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११३ ॥

१] ति० टी०-उपयाद्युपगच्छन् ॥ १ ॥

रा० टी०-भरतकर्तृकनगरप्रवेशं वर्णयन्नाह-स्निग्धेति ।
स्निग्धः स्नेहोत्पादकः गम्भीरो घोषो यस्य तेन स्यन्दनेन रथेन
प्रभुमहायशाः भरतः अयोध्यामुपयान् उपगच्छन् सन् क्षिप्रं
प्रविवेश ॥ १ ॥

गो० टी०-पूर्वसर्गान्तिमश्लोकोक्तं विस्तरेण दर्शयति
चतुर्दशोत्तरशततमे-स्निग्धगम्भीरघोषेणेत्यादि । उपयान्
समीपमागच्छन् ॥ १ ॥

२] ति० टी०-विडालादिभिश्चरितां तत्संचारवतीम् ।
आ समन्ताद्दीनानि श्लिष्टानि लग्नानि नराणां वारणानि क-
वादानि यस्याम्, तिमिरेणालक्ष्यतां प्राप्ताम् अत एव कालीं तत
एवाप्रकाशां निशामिव स्थितामयोध्यां प्रविवेशेत्यन्वयः ॥ २ ॥

रा० टी०-अयोध्यामेव विशिनष्टि-विडालेत्यादिभिः ।
विडालश्च उलूकाश्च तैश्चरिताम्, आलीनानि पिडितानि नर-
चारणानि नराणां चारणानि मुखानि यस्यां तां, किंच आली-
नानि निवृत्तानि नराणां प्रतीहाराणां चारणानि निवारणानि
यस्यां सा तामप्रकाशां चन्द्रादिप्रकाशरहितां निशामिव
तिमिराभ्याहतामन्धकारव्याप्तामत एव कालीं कालवर्णात्वेन
प्रतीताम् ॥ २ ॥

गो० टी०-विडालेति । कालीं कृष्णपक्षसंबन्धिनीम् ॥ २ ॥

३] ति० टी०-राहुशत्रोश्चन्द्रस्य श्रिया दिव्यैर्भूषेण यु-
क्तामत एव प्रज्वलितप्रभाम् अभ्युदितेन ग्रहेण राहुणा पीडि-
तमर्तुकामत एवैकामसहायां रोहिणीमिव स्थिताम् ॥ ३ ॥

४] ति० टी०-आतपवशादल्पोष्णं क्षुब्धं कलुषं च स-
लिलं यस्यास्ताम् । झपो मत्स्यविशेषः, क्षुब्धेत्यार्षम् ॥ ४ ॥

रा० टी०-राह्विति । अभ्युदितेन अभ्युदयकालं प्राप्तेन
ग्रहेण राहुणा पीडितां निपीडितपतिकामत एव एकां सहाय-
रहितामत एव श्रिया अनेकविधसंपत्त्या अप्रज्वलिता प्रभा
दीप्तिर्यस्यास्तां राहुशत्रोः चन्द्रमसः प्रियां पत्नीं रोहिणीमिव
अल्पोष्णक्षुब्धसलिलामल्पमल्पत्वविशिष्टमत एव उष्णं धर्मेण
तप्तमत एव क्षुब्धं प्राप्तक्षोभं सलिलं जलं यस्यास्तामत एव
धर्मेण तप्ता विहङ्गमाः पक्षिणो यस्यास्तामत एव लीनाः कर्द-
मादौ निगृह्याः मीना झपा ग्राह्याः यस्यास्ताम्, झपो मीनजाति-
विशेष इति न पौनरुक्त्यमत एव कृशां कृशत्वविशिष्टां
गिरिनीमिव ॥ ३ ॥ ४ ॥

गो० टी०-राहुशत्रोरिति । राहुशत्रोश्चन्द्रस्य ॥ ३ ॥ ४ ॥

५-६] ति० टी०-विधूमामत एव हेमाभामग्रेः समुत्थि-
तां शिखामिव पूर्वं रामस्थितिसमये जाज्वल्यमानरूपतया
स्थितां पश्चाद्रामविवासनकाले हविरभ्युक्षितां पयोदोमीयपयः-
सिक्तामत एव विप्रलयं गतां शिखामिव स्थिताम् । 'अध्व-
राग्रेः समुत्थिताम्' इति पाठो बहुसंमतस्तत्राप्यर्थः प्राग्गदेव,
शिखामित्यस्य चाट्टिति ॥ ५ ॥ ६ ॥

रा० टी०-विधूमामिति । पूर्वं विधूमां धूमरहितामत
एव हेमाभां स्वर्णसदृशीमग्रेः समुत्थितां शिखां शिखासदृशी-
मपि पश्चात् हविरभ्युक्षितां देवतोद्देश्यकपयसा सिक्तामत एव
विप्रलयं गतां शिखां ज्वालामिव ॥ ५ ॥

रा० टी०-महाहवे महासंग्रामे विध्वस्तकवचां विध्वस्ताः
कवचा योधानां वर्माणि यस्यां, रुग्णाः भग्नाः गजवाजिरथध्व-
जाः यस्यामत एव हतप्रवीरामत एव आपन्नामापदं प्राप्तां
चमूमिव ॥ ६ ॥

गो० टी०-विधूमामिति । हविरभ्युक्षितां दध्यादिहविषा
अभ्युक्षितां शिखां प्रवर्ग्योत्थितज्वालाम् ॥ ५-७ ॥

७] ति० टी०-समुत्थितां प्रबलमारुतेन समुत्थिताम्,

१ चारणामिति रा. पाठः । २ अभ्युत्थितेति गो. पाठः । ३ धर्मोत्तमिति गो. पाठः । ४ अध्वराग्रेरिति गो. पाठः । ५ सफेनां सस्वनेति
गो. पाठः । ६ उद्धातामिति गो. पाठः ।

त्यक्तां यज्ञायुधैः सर्वैराभिरूपैश्च याजकैः । सुत्याकाले सुनिर्वृत्ते वेदिं गतरवामिव ॥ ८ ॥
 गोष्ठमध्ये स्थितामार्तामचरन्तीं नवं तृणम् । गोष्ठेण परित्यक्तां गवां पत्नीमिवोत्सुकाम् ॥ ९ ॥
 प्रभाकरायैः सुस्निग्धैः प्रज्वलद्भिरिवोत्तमैः । विपुक्तां माणिभिर्जात्यैर्नवां मुक्तावलीमिव ॥ १० ॥
 सहसाचरितां स्थानान्महीं पुण्यक्षयोद्गताम् । संहतद्युतिविस्तारां तारामिव दिवश्च्युताम् ॥ ११ ॥
 पुष्पनद्धां वसन्तान्ते मत्तभ्रमरशालिनीम् । द्रुतदावाग्निविप्लुष्टां क्लान्तां वनलतामिव ॥ १२ ॥
 समूढनिगमां सर्वाम् संक्षिप्तविपणापणाम् । प्रच्छन्नशशिनक्षत्रां ग्रामिवाम्बुधरैर्युताम् ॥ १३ ॥
 क्षीणपानोत्तमैर्भग्नैः शरावैरभिसंवृताम् । हतशौण्डामिव ध्वस्तां पानभूमिमसंस्कृताम् ॥ १४ ॥

अत एव सफेनां सस्वनाभूमिमिव भूत्वा तत्सदृशं रूपं प्राप्य पश्चात्प्रशान्तमारुतेनोदत्तं धूतां कम्पितामत एव निस्वनां सागरस्य जलोर्मिमिव स्थिताम् ॥ ७ ॥

रा० टी०—सद्युत्थितां प्रबलवायुना सद्युद्गतां सफेनां फेन-सहितात्वं स्वस्वनां स्वनसहितात्वं च भूत्वा प्राप्य पश्चात्प्रशान्तेन मारुतेन वायुना उद्धृतामल्पं चलितामत एव निस्वनां स्वनरहितां सागरस्य सद्युद्रस्य जलोर्मिमिव ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—यज्ञायुधैः स्फ्यादिभिः । अभिरूपैः प्रशस्तैः । सुत्याकाले यागकाले । निर्वृत्ते समाप्ते सति ॥ ८ ॥

रा० टी०—सुत्याकाले सुनिर्वृत्ते समाप्ते सतीत्यर्थः, याजकैः अभिरूपैः रमणीयैः सर्वैः यज्ञायुधैः सुवादिभिरस्यक्तामपवर्जितां गतरवां निवृत्तशब्दां वेदिमिव ॥ ८ ॥

गो० टी०—त्यक्तामिति । यज्ञायुधैः स्फ्यादिभिः सुत्याकाले सुत्यादिवसे ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—गोष्ठे ब्रजं तत्र स्थिताम् । गोष्ठेण श्रेष्ठगवां वृषभेण, यद्वा गवां ग्रियेण वृषेण त्यक्तामत एवार्तां तत्रोत्सुकां नवं तृणमचरन्तीमभक्षयन्तीं गवां तरुणवृषाणां पत्नीमिव स्थिताम् । 'गवां पङ्क्तिमिव' इति पाठान्तरम् । पत्नीमित्यस्य पङ्क्तिमित्यर्थं तीर्थ आह, तच्चिन्त्यम् ॥ ९ ॥

रा० टी०—गोष्ठेण श्रेष्ठवृषभेण परित्यक्तामाभीरादिभिः पृथक्कृतामत एव आर्तामत एव तृणमचरन्तीं गोष्ठे स्थितां निरुद्धाद्युत्सुकां गवां पत्नीमिव ॥ ९ ॥

गो० टी०—गोष्ठमध्ये इति । अचरन्तीमभक्षयन्तीम् ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—प्रभाकरायैः पद्मरागायैः । स्फटिका-यैरिति कतकोकं तु न युक्तम् ॥ १० ॥

रा० टी०—अभिजालैः उत्तमजातिभिः सुस्निग्धैः अति-कोहोत्पादकैः प्रज्वलद्भिरेव उत्तमैः प्रभाकरायैः पद्मरागादिभि-र्मणिभिर्विशुक्तां नवां मुक्तावलीमिव ॥ १० ॥

गो० टी०—प्रभाकरायैरिति । प्रभाकरायैः पद्मरागायैः ॥ १० ॥ ११ ॥

११] ति० टी०—स्थानात्सहसा चरितां चलिताम् । पुण्य-

क्षयेति छससप्तम्यन्तम्, पुण्यक्षये सति महीं प्राप्ताम्, संहतो द्युतिविस्तारो यस्यास्ताम् ॥ ११ ॥

रा० टी०—चरितां भुक्तभोगाम् पुण्यक्षये स्थानात् दिवः च्युतामत एव महीसुद्गतां प्राप्तामत एव संहतद्युतिविस्तारां तारामिव ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—द्रुतदावाग्निविप्लुष्टां वेगवहावाग्निना व्याप्ताम् ॥ १२ ॥

रा० टी०—पुष्पनद्धाम् पुष्पैर्घृथितामत एव मत्तभ्रमरशालिनीं पश्चात् द्रुतदावाग्निना विप्लुष्टामत एव क्लान्तां नष्टहर्षां लतामिव ॥ १२ ॥

गो० टी०—पुष्पनद्धामिति । वसन्तान्ते ग्रीष्मे द्रुतदावाग्निविप्लुष्टां वेगवहावाग्निना ईषद्ग्रामम् ॥ १२ ॥

१३] ति० टी०—समूढाः शोकाकुलचित्ता निगमा वणिजो यस्याम्, यद्वा समूढो जनसंचाररहितो निगमः पन्था यस्याम्, 'निगमो निश्चये वेदे पुरे पथि वणिक्पथे' । संक्षिप्ता विपणापणाः पण्यवीथयोऽस्याम् ॥ १३ ॥

रा० टी०—समूढाः निगमा वणिजो यस्यामत एव संक्षिप्ताः अल्पाः विपणापणाः यस्यामत एव अम्बुधरैर्मघैर्युताः मत एव प्रच्छन्नशशिनक्षत्रां ग्रामिव ॥ १३ ॥

गो० टी०—समूढनिगमामिति । समूढनिगमां जनसंचाररहितमार्गाम् । 'निगमो निश्चये वेदे पुरे पथि वणिक्पथे' इति वैजयन्ती । संक्षिप्तविपणापणां संकुचितविक्रयां संकुचितनिपण्यां च ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—क्षीणपानोत्तमैः क्षीणमयैः । भग्नैः शरावैः संवृताम् । हतशौण्डां हतमयपाम् ॥ १४ ॥

रा० टी०—क्षीणेति । क्षीणानि पानोत्तमानि येषां तैः भग्नैः शरावैः अभिसंवृतां हताः शौण्डाः पानकर्तारो यस्यामत एव ध्वस्तामसंस्कृतां पानभूमिमिव ॥ १४ ॥

गो० टी०—क्षीणपानोत्तमैरिति । क्षीणपानोत्तमैः क्षीणमधूतमैः शरावैः चपकाकारैः हतशौण्डां हतमत्तजनम् आकाशेऽनाहतप्रदेशे ॥ १४ ॥

१ वेति गो. पाठः । २ पत्तिमिति गो. पाठः । ३ विमुक्तामिति रा. पाठः । ४ क्षयाद्गतमिति गो. पाठः । ५ नादितमिति गो. पाठः । ६ स्तब्धमिति गो. पाठः । ७ भिन्नैरिति गो. पाठः । ८ आकाशे इति गो. पाठः ।

वृक्कणभूमितलां निम्नां वृक्कणपात्रैः समावृताम् । उपयुक्तोदकां भग्नां प्रपां निपतितामिव ॥ १५ ॥
विपुलां विततां चैव युक्तपाशां तरस्विनाम् । भूमौ बाणैर्वि निष्कृतां पतितां ज्यामिवायुधात् ॥ १६ ॥
सहसा युद्धशौण्डेन हयारोहेण वाहिताम् ।

[^१ निक्षिप्तभाण्डामुत्सृष्टां किशोरीमिव दुर्वलाम् । शुष्कतोयां महामत्स्यैः क्रूरैश्च बहुभ्रितताम् ॥
प्रभिन्नतटविस्तीर्णां वापीमिव हृतोत्पलाम् । पुरुषस्याग्रहृष्टस्य प्रतिषिद्धानुलेपनाम् ॥
संतप्तामिव शोकेन गात्रयाष्टिमभूषणाम् । प्रावृषि प्रविगाढायां प्रविष्टस्याभ्रमण्डलम् ॥
प्रच्छन्नां नीलजीमूतैर्भास्करस्य प्रभामिव ।]^२ निहतां प्रतिसैन्येन वडवामि वपातिताम् ॥ १७ ॥
भरतस्तु रथस्थः सञ्ज्रीमान्दशरथात्मजः । वाहयन्तं रथश्रेष्ठं सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८ ॥
किं नु खल्वद्य गम्भीरो मूर्च्छितो न निशाम्यते । यथापुरमयोध्यायां गीतवादित्रनिःस्वनः ॥ १९ ॥
वारुणीमदगन्धश्च माल्यगन्धश्च मूर्च्छितः । चन्दनागुरुगन्धश्च न प्रवाति समन्ततः ॥ २० ॥
यानप्रवरघोषश्च सुस्निग्धहयनिःस्वनः । प्रमत्तगजनादश्च महान्श्च रथनिस्वनः ॥ २१ ॥
नेदानीं श्रूयते पुर्यामस्यां रामे विवासिते । चन्दनागुरुगन्धाश्च महार्हाश्च वनस्रजः ॥ २२ ॥
गते रामे हि तरुणा संतप्ता नोपभुञ्जते । बहिर्यात्रां न गच्छन्ति चित्रमाल्यधरा नराः ॥ २३ ॥

१५] ति० टी०-वृक्कणभूमितलां भिन्नचत्वराम्, भिन्नपात्रै-
र्युक्ताम्, भग्नां भग्नस्तम्भाम्, उपयुक्तोदकां समावृताम् ॥ १५ ॥

रा० टी०-वृक्कणेति । वृक्कणं विदीर्णं भूमितलं यस्याः
अत एव भग्नमत एव निम्नां ध्वस्तौन्नत्यां वृक्कणपात्रैः समा-
वृतामुपयुक्तोदकां समाप्तसलिलां निपतितां पिपासया विप-
तितजनां प्रपातिव ॥ १५ ॥

गो० टी०-वृक्कणभूमितलामिति । वृक्कणभूमितलां
विदीर्णभूमितलां वृक्कणपात्रैः भिन्नपात्रैः ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०-विपुलां विशालाम्, विततां धनुष्यात्-
ताम्, युक्तपाशां धनुष्कोटयोर्ज्यावन्धनार्थपाशयुताम्, तरस्विनां
बाणैर्विनिष्कृतां छिन्नाम्, आयुधाद्वहः पतिताम् ॥ १६ ॥

रा० टी०-विपुलामिति । विपुलां विस्तीर्णां विततां
चापे संयोजितां युक्तपाशां चापकोट्योर्ज्यावन्धनप्रयोजकीभूत-
रज्जुविशिष्टां तरस्विनां बाणैर्विनिष्कृतां छिन्नामत एव आयु-
धात् धवः भूमौ पतितां ज्यामिव ॥ १६ ॥

गो० टी०-विपुलामिति । वितताम् अटनीद्वयव्याप्ताम्
आरोपितामिति यावत्, युक्तपाशां युक्तरज्जुं तरस्विनां वीराणां
बाणैः विनिष्कृतां छिन्नामिति यावत्, आयुधाद्वहः ॥ १६ ॥

१७-१८] ति० टी०-सहसा बलात्कारेण वाहितां प्रधावि-
ताम्, प्रतिसैन्येन निहतामत एव पातिताम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

रा० टी०-सहसेति । युद्धशौण्डेन युद्धकुशलेन हयारो-
हेण वाहितां हुतं चालितां प्रतिसैन्येन शत्रुसेनया निहतामत
एव पतितां वडवामिव अयोध्यां प्रविवेशेति पूर्वोक्तान्वयः ॥ १७ ॥

रा० टी०-भरत इति । रथस्थो भरतस्तु रथश्रेष्ठं वाह-
यन्तं सारथिमब्रवीत् ॥ १८ ॥

गो० टी०-सहसेति । युद्धशौण्डेन आहवसमर्थेन निक्षि-
प्तभाण्डाम् अवरोपिताम्भूपाम् उत्सृष्टाम् वाहनानर्हां किशोरीं
बालवडवाम् ॥ १७-१९ ॥

गो० टी०-प्रावृषीति । प्रविगाढायां प्रवृद्धायां भास्क-
रस्य प्रभामिव स्थिताम् उक्तविशेषणविशिष्टामयोध्यां प्रविवे-
शेति पूर्वोक्तान्वयः ॥ २० ॥ २१ ॥

१९] ति० टी०-यथापुरं यथापूर्वं न निशाम्यते खलु
अत्र किं कुर्म इति योजना ॥ १९ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-किमिति । गम्भीरः निविडः
मूर्च्छितः प्रवृद्धो गीतवादित्रनिःस्वनः यथापुरं पूर्ववत् अयोध्याय
न निशाम्यते किं कुतिसितमेतत् उ नैत्यर्थः ॥ १९ ॥

गो० टी०-किं न्विति । किं उ खलु अहो कष्टं जात-
मित्यर्थः ॥ २२ ॥

२०-२३] ति० टी०-मदकरो गन्धो मदगन्धः मूर्च्छितो
व्याप्तः ॥ २०-२३ ॥

रा० टी०-वारुणीति । समन्ततो मूर्च्छितः सर्वत्र व्याप्तः
वारुणी वरुणप्रेषिता औषधिविशेषः तस्या मदगन्धः मादकः सु-
गन्धः माल्यगन्धः पुष्पसुगन्धश्च चन्दनादिगन्धश्च न प्रवाति ॥ २० ॥

रा० टी०-यानेति । यानप्रवरघोषः यानप्रवरस्य उत्तम-
रथदिघोषः सुस्निग्धः सुखोत्पादक एव हयस्वनः प्रमत्तगजानां
महान्नादश्च रथानां रथिनां स्वनश्च अस्यां पुर्यामिदानीं न श्रूयते ।
सारथ्यलोक एकान्वयी ॥ २१ ॥

रा० टी०-चन्दनेति । चन्दनादिगन्धान् महार्हाः न-
वस्रजो नवीनमालाश्च संतप्ताः धर्मादिजनिततापविशिष्टास्त-
रुणाः युवानो जनाः नोपभुञ्जते न सेवन्ते, चित्रमाल्यधरा
नरा अपि बहिर्यात्रां न गच्छन्ति ॥ २२ ॥ २३ ॥

१ निष्कृतमिति गो. पाठः । २ श्लोकत्रयं सार्धमेतदधिकं गो. पाठे । ३ अर्धमेतत् गो. नास्ति । ४ निशाम्यते इति गो. पाठः । ५ धूपिता-
गर्विति गो. अगर्विति रा. पाठः । ६ क्षिग्धश्चेति गो. पाठः । ७ अगर्विति गो. रा. पाठः । ८ नवेति गो. पाठः ।

नोत्सवाः संपवर्तन्ते रामशोकादिते पुरे । सा हि नूनं मम भ्रात्रा पुरस्यास्य द्युतिर्गता ॥ २४ ॥
 नहि राजत्ययोध्येयं सासारेवार्जुनी क्षपा । कदा नु खलु मे भ्राता महोत्सव इवागतः ॥ २५ ॥
 जनयिष्यत्ययोध्यायां हर्षं ग्रीष्म इवाम्बुदः । तरुणैश्चारुवेषैश्च नरैरुन्नतगामिभिः ॥ २६ ॥
 संपतद्भिरयोध्यायां नाभिभान्ति महापथाः । ईति ब्रुवन्सारथिना दुःखितो भरतस्तदा ॥ २७ ॥
 अयोध्यां संप्रविश्यैव विवेश वसतिं पितुः । तेन हीनां नरेन्द्रेण सिंहहीनां गुहामिव ॥ २८ ॥

तदा तदन्तःपुरमुज्झितप्रभं सुरैरिवोत्कृष्टमभास्करं दिनम् ।

निरीक्ष्य सर्वत्र विभक्तमात्मवान्मुमोच वाष्पं भरतः सुदुःखितः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे चतुर्दशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

गो० टी०—चारुणीमदगन्ध इति । चारुणीमदगन्धः
 वारुण्याः मदोत्पादको गन्ध इत्यर्थः ॥ २३-२६ ॥

२४] ति० टी०—मम भ्रात्रा सहेति शेषः ॥ २४ ॥

रा० टी०—नेति । रामशोकादिते रामशोकपीडिते पुरे
 उत्सवाः न प्रवर्तन्ते । तत्र हेतुः—अस्य पुरस्य सा पौर्वकालिकी
 द्युतिः मम भ्रात्रा रामेण सह गता ॥ २४ ॥

गो० टी०—सहेति । सासारा वेगवदृष्टिसहिता 'आ-
 सारः स्यात्प्रसरणे वेगवृष्टौ सृहद्वले' इति वैजयन्ती ।
 अर्जुनी शृङ्गपक्षसंबन्धिनी ॥ २७ ॥

२५] ति० टी०—अर्जुनी शारदी शृङ्गपक्षसंबन्धिनी वा, सा-
 सारा वेगवदृष्टिधारासहिता, महोत्सव इव ग्रीष्मेऽम्बुद इव च २५

रा० टी०—नहीति । सासारा वेगवदृष्टिविशिष्टा अर्जुनी
 शृङ्गपक्षसंबन्धिनी क्षपां रात्रिरिव इयमयोध्या नैव राजति
 'आसारः स्यात्प्रसरणे वेगवृष्टौ सृहद्वले' इति वैजयन्ती ।
 अर्थं पृथक्—कदेति । अयोध्यामेवागतो मे भ्राता रामः ग्रीष्मे
 महोत्सवः अत्युत्सवहेतुः अम्बुदो मेघ इव हर्षं कदा जनयि-
 ष्यत्येव । इव एवार्थे अर्थद्वयमेकान्वयि ॥ २५ ॥

गो० टी०—कदा न्विति । महोत्सवः ग्रीष्मे अम्बुद इव
 च अयोध्यायां कदा मे भ्राता हर्षं जनयिष्यतीति संबन्धः ॥ २८ ॥

२६-२८] ति० टी०—उन्नतगामिभिः संतोषादुन्नतगा-
 मिभिः ॥ २६-२८ ॥

रा० टी०—तरुणैरिति । उन्नतगामिभिर्गर्वसूचकगमन-
 कर्तृभिरित्यर्थः, चारुवेषैस्तारुणैः अयोध्यायां संपतद्भिः आग-
 च्छद्भिर्नरैः महापथाः राजमार्गाः नाभिभान्ति ॥ २६ ॥

गो० टी०—तरुणैरिति । उन्नतगामिभिः सगर्वगमनैरि-
 त्यर्थः, महापथाः राजमार्गाः ॥ २९ ॥

रा० टी०—इतीति । इति अनेन प्रकारेण ब्रुवन् सार-
 थिना सह दुःखितो भरतः अयोध्यां संप्रविश्य सिंहहीनां
 गुहामिव नरेन्द्रेण हीनां पितुः वसतिं गृहं विवेश ॥ २७ ॥ २८ ॥

गो० टी०—एवमिति । 'एवं बहुविधं जल्पन्' इति पाठः ॥ ३० ॥

२९] ति० टी०—सुरैरुत्कृष्टं कृतशोकमभास्करं दिनमिव ।
 एवं हि श्रूयते—पुरा देवासुरे युद्धेऽसुरैर्देवाः पराजिताः राहुणा
 च भाटः पातितः तदा दिवारात्रिविभागरहिते काले स्वस्वलो-
 काद्ब्रह्मलोकं गतैर्देवैः प्रार्थितस्य ब्रह्मणो नियोगादत्रिः सप्तरात्रं
 सूर्याधिपत्यं चकारेति तीर्थः । देवैरुत्कृष्टं भास्करहीनं दिनं
 कविकल्पितमत्रोपमानमिति कतकः । विभक्तं विगतसंस्कारम् ।
 भक्तं सेवितं संस्कृतं तद्विभक्तिमिति यावत् ॥ २९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

रा० टी०—तदेति । उज्झितप्रभं त्यक्तशोभमत एव सुरै-
 रुत्कृष्टं शोककर्माभूतमभास्करं भास्कररहितं दिनमिव विभक्तं
 मार्जनादिसेवारहितं तत् अन्तःपुरं सर्वत्र निरीक्ष्य सुदुःखितः
 आत्मवान् अतिधैर्यविशिष्टो भरतः वाष्पमश्रु मुमोच । अत्रेयं
 पुराणप्रसिद्धिः—पुरा देवासुरसङ्ग्रामे असुरैः देवाः पराजिताः
 भाटश्च राहुणा पातितस्तदा दिवारात्रिविभागाभावात् स्वलो-
 काद्ब्रह्मलोकं गतैर्देवैः प्रार्थितस्य ब्रह्मणो नियोगात् सप्त-
 रात्रं सूर्यकार्यमत्रिंशद्वारेति तेनाभास्करदिनस्य नाप्रसिद्धिः ।
 अभास्करमित्यस्य अकालकथनायाच्छिन्नत्वेन भास्करदर्शन-
 रहितमित्यर्थे तु न शङ्कान्तरे ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
 वयोध्याकाण्डे चतुर्दशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

गो० टी०—तदेति । सुरैरुत्कृष्टमभास्करं दिनमिव उज्झि-
 तप्रभम् अन्तःपुरं निरीक्ष्येति संबन्धः । विविक्तं विजनम्
 'विविक्तौ पूतविजनौ' इत्यमरः । पुरा किल देवासुरयुद्धे असुरै-
 र्देवाः पराजिताः स्वर्भाटुना च भाटः पातितस्तदानीं कियान्
 कालो दिवारात्रिविभागरहितोऽभूत् । ततः परं ब्रह्मनियोगादत्रिः
 स्वतेजसा सप्तरात्रं सूर्याधिपत्यं चकारेति पौराणिकी कथा ।
 'अग्निः स्वतेजसा' इति पाठान्तरम् ॥ ३१ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-
 ऽयोध्याकाण्डव्याख्याने चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११४ ॥

१ सहेति गो. पाठः । २ एवं बहुविधं जल्पन् इति पादत्रयस्थाने गो. पाठः । ३ उत्सृष्टमिति गो. पाठः । ४ सर्वं तु विविक्तमिति गो. पाठः

पञ्चदशाधिकशततमः सर्गः।

भरतः स्वमातुरयोध्यां प्रवेक्ष्य वसिष्ठानुमतः शत्रुघ्नादिभिः सह नन्दिग्रामं प्राप्तः पादुकायुगलं राज्येऽभिषिच्य स्वयं मुनिवेषधारी तदुपरि छत्रं विभ्राणो राष्ट्रं प्रशशास ।

ततो निक्षिप्य मातृस्तां अयोध्यायां दृढव्रतः । भरतः शोकसंतप्तो गुरूनिदमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
नन्दिग्रामं गमिष्यामि सर्वानामन्त्रयेऽत्रै वः । तत्र दुःखमिदं सर्वं सहिष्ये राघवं विना ॥ २ ॥
गतश्चाहो दिवं राजा वनस्थः सै गुरुर्मम । रामं प्रतीक्षे राज्याय स हि राजा महायशाः ॥ ३ ॥
एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरतस्य महात्मनः । अतुवन्मन्त्रिणः सर्वे वसिष्ठश्च पुरोहितः ॥ ४ ॥
सुभृशं श्लाघनीयं च यदुक्तं भरत त्वया । वचनं भ्रातृवात्सल्यादनुरूपं तवैव तत् ॥ ५ ॥
नित्यं ते बन्धुलुब्धस्य तिष्ठतो भ्रातृसौहृदे । मार्गमार्थं प्रपन्नस्य नानुमन्येत कः पुमान् ॥ ६ ॥
मन्त्रिणां वचनं श्रुत्वा यथाभिलषितं प्रियम् । अब्रवीत्सारथिं वाक्यं रथो मे युज्यतामिति ॥ ७ ॥
प्रहृष्टवदनः सर्वा मातुः समभिभाष्य च । आरुरोह रथं श्रीमाञ्शत्रुघ्नेन समन्वितः ॥ ८ ॥
आरुह्य तु रथं क्षिप्रं शत्रुघ्नभरतानुभौ । ययतुः परमप्रीतौ वृतौ मन्त्रिपुरोहितैः ॥ ९ ॥
अग्रतो गुरवः सर्वे वसिष्ठप्रमुखा द्विजाः । प्रययुः प्राङ्मुखाः सर्वे नन्दिग्रामो यतो भवेत् ॥ १० ॥

१] ति० टी०-तत इति ॥ १ ॥

रा० टी०-भरतकतृकगृहप्रवेशानन्तरकालिकं वृत्तान्त-
माह-तत इत्यादिभिः । ततः गृहप्रवेशानन्तरं ताः सहगताः
मातुः अयोध्यायां निक्षिप्य संस्थाप्य दृढव्रतः अनिवार्यसंक-
ल्पः शोकसंतप्तो भरतः गुरून् वसिष्ठप्रभृतीन् अथाब्रवीत् सम-
ङ्गलमुच्चारयामास ॥ १ ॥

गो० टी०-अथ भरतस्य नन्दिग्रामे स्थित्वा राज्यपरिपा-
लनं पञ्चदशोत्तरशततमे-तत इत्यादिना ॥ १ ॥

२] ति० टी०-अत्रायोध्यायाम् । तेन सहागमनकारितं
राघवं विना दुःखं पितृभ्रातृवियोगजं दुःखमिति यावत् ॥ २ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-नन्दिग्राममिति । अहं न-
न्दिग्रामं गमिष्यामि अत्र अस्मिन् विषये वो युष्मान् आम-
न्त्रये प्रार्थयामि, तद्वचनाय भवदाशां वाञ्छामीत्यर्थः । गमने
प्रयोजनमाह-तत्र नन्दिग्रामे राघवं रामं विना गतोऽहमिदमनुभू-
यमानं सर्वं दुःखं सहिष्ये ॥ २ ॥

गो० टी०-नन्दिग्राममिति । राघवं विना दुःखं राघवं
विना प्राप्तं दुःखम् ॥ २-४ ॥

३-५] ति० टी०-तदेवाह-गतश्चेति ॥ ३-५ ॥

रा० टी०-दुःखहेतुं वदन्नाह-गत इति । राजा दिवं
ब्रह्मादिस्तुतं साकेतं गतः, गुरुः ममातीव पूज्यः स रामः वन-
स्थाऽस्तीति शेषः, अतः राज्याय राज्यं प्राप्तुं रामं प्रतीक्षे
यतः महायशाः स राम एव राजा ॥ ३ ॥

रा० टी०-एतदिति । महात्मनो भरतस्य एतच्छुभं
वाक्यं श्रुत्वा सर्वे मन्त्रिणः पुरोहितो वसिष्ठश्च अनुवन् ॥ ४ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-सुभृशमिति । हे भरत !

भ्रातृवात्सल्यात् यत् त्वयोक्तं तत् इदं तवैव अतुरूपमतः सुभृ-
शमत्यन्तं श्लाघनीयम् । एतेनेदं गमनमस्माकमनुमतमिति सू-
चितम् ॥ ५ ॥

गो० टी०-सुभृशमिति । 'सुभृशं श्लाघनीयं च' इति पाठः
'सदृशम्' इति पाठे कुलस्य सदृशमित्यर्थः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०-बन्धुलुब्धस्य बन्धुजनपरिपालनेऽधिकसृष्ट-
हावतः । आर्यं श्रेष्ठम् नाहमन्येत त्वद्वचनमिति शेषः ॥ ६ ॥

रा० टी०-सर्वावमतौ हेतुं वदन्नाह-नित्यमिति । बन्धु-
लुब्धस्य बन्धुप्राप्तिविषयकातीच्छावतः अत एव भ्रातृसौहृदे
भ्रातृसौहार्दसंपादने तिष्ठतः अत एव आर्यमत्युत्तमं मार्गं प-
न्थानं प्रपन्नस्य प्राप्तस्य ते तव आर्यं मार्गं कः पुमान् नाहम-
न्येत सर्वोऽपि अहमन्येतेत्यर्थः, मार्गमित्युभयां वयि ॥ ६ ॥

गो० टी०-नित्यमिति । नाहमन्येत वचनमिति शेषः ॥ ७ ॥

७-९] ति० टी०-यथाभिलषितं स्वाभिलषितमनतिक्र-
म्य प्रवृत्तम् ॥ ७-९ ॥

रा० टी०-मन्त्रिणामिति । यथाभिलषितमभिलषि-
तमनतिक्रम्य प्रियं मन्त्रिणां वचनं श्रुत्वा मे रथो युज्यतामिति
वाक्यं सारथिमब्रवीत् ॥ ७ ॥

रा० टी०-प्रहृष्टेति । प्रहृष्टवदो भरतः मातुः समभि-
भाष्य समभिभाषणपूर्वकाशां गृहीत्वा रथमारुरोह ॥ ८ ॥

रा० टी०-आरुह्येति । क्षिप्रं शीघ्रं रथमारुह्य मन्त्रिपुरो-
हितैर्वृतौ उभौ शत्रुघ्नभरतौ ययतुः ॥ ९ ॥

गो० टी०-प्रहृष्टवदन इति सम्यक् ॥ ८ ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-नन्दिग्रामो यतो भवेयेन मार्गेण स
प्राप्तो भवेत्तेन ययुः ॥ १० ॥

१ स इति गो. पाठः । २ उच्येति गो. पाठः । ३ हीति गो. पाठः । ४ चेति गो. पाठः । ५ वाच स इति गो. पाठः । ६ चेति गो. पाठः ।
७ शीघ्रमिति गो. पाठः । ८ तत्रेति गो. पाठः । ९ उच्येति गो. पाठः ।

दलं च तदनाहृतं गजाश्वरथसंकुलम् । प्रययौ भरते याते सर्वे च पुरवासिनः ॥ ११ ॥
 रथस्थः स तु धर्मात्मा भरतो भ्रातृवत्सलः । नन्दिग्रामं ययौ तूर्णं सिरस्यादाय पादुके ॥ १२ ॥
 भरतस्तु ततः क्षिप्रं गन्दिग्रामं प्रविश्य सः । अवतीर्य रथात्तूर्णं गुरुनिदमभाषत ॥ १३ ॥
 एतद्राज्यं मम भ्रात्रा दत्तं संन्यासमुत्तमम् । योगक्षेमवहे चेमे पादुके हेमभूषिते ॥ १४ ॥
 भरतः शिरसा कृत्वा संन्यासं पादुके ततः । अब्रवीदुःखसंतप्तः सर्वं प्रकृतिमण्डलम् ॥ १५ ॥
 छत्रं धारयत क्षिप्रमार्यपादाविमौ मतौ । आभ्यां राज्ये स्थितो धर्मः पादुकाभ्यां गुरोर्ममा ॥ १६ ॥
 भ्रात्रा तु मयि संन्यासो निक्षिप्तः सौहृदादयम् । तमिमं पालयिष्यामि राघवागमनं प्रति ॥ १७ ॥
 क्षिप्रं संयोजयित्वा तु राघवस्य पुनः स्वयम् । चरणौ तौ तु रामस्य द्रक्ष्यामि सहपादुकौ ॥ १८ ॥

रा० टी०—गमनप्रकारमाह—अग्रत इति । वसिष्ठप्रभुखा
 गुरवः सर्वे द्विजाश्च प्राङ्मुखः सन्तः यतः येन मार्गेण सर्वे
 नन्दिग्रामः सर्वेषां कामानाम् प्राप्तिर्यस्मात् स एव नन्दिग्रामः
 भवेत् प्राण्डयादित्यर्थः, तेन प्रययुः ॥ १० ॥

गो० टी०—अग्रतो गुरवस्तत्र नन्दिग्रामो यतोऽभवत् इति
 पाठः ॥ १०—१२ ॥

११—१३] ति० टी०—तदनाहृतं भरतेनाकृताह्वानमपि ११—१३
 रा० टी०—बलमिति । अनाहृतमपि गजादिसंकुलं बलं
 सैन्यं प्रययौ पुरवासिनश्च प्रययुः ॥ ११ ॥

रा० टी०—रथस्थ इति । शिरसि पादुके आदाय रथ-
 स्थो भरतस्तूर्णं ययौ ॥ १२ ॥

रा० टी०—भरत इति । स भरतः क्षिप्रं नन्दिग्रामं प्रवि-
 श्य रथादवतीर्य गुरुनिदमभाषत ॥ १३ ॥

गो० टी०—नन्दिग्रामं ययौ तूर्णं शिरस्याधाय पादुके
 इत्यतः परं 'ततस्तु भरतः क्षिप्रं नन्दिग्रामं प्रविश्य सः । अव-
 तीर्य रथात्तूर्णं गुरुनिदमुवाच ह' इति श्लोकः ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०—एतदयोध्याराज्यं मम भ्रात्रा सं-
 न्यासवत्सर्माधीनवस्तुनिक्षेपवन्मयि दत्तं स्थापितम् । काला-
 न्तरे ग्रहणाय विश्वस्तुष्टये रक्षणार्थं वस्तुस्थापनं न्यासो नि-
 क्षेप इति च । न्यासस्यापि राज्यस्य रक्षणं भगवत्पादुकाधी-
 नमेव न मदधीनमित्याह—योगेत्यादि । इत्युवाचेति पूर्वे-
 णान्वयः ॥ १४ ॥

रा० टी०—तद्भाषणप्रकारमाह—एतदिति । यत् एतत्
 उत्तमं राज्यं संन्यासं यथा स्यात्तथा भ्रात्रा दत्तं तस्य राज्यस्य
 योगक्षेमवहे हेमभूषिते इमे पादुके एव ॥ १४ ॥

गो० टी०—मातृवरव्याजेन पित्रा दत्तं राज्यं भरतः करो-
 तीति जनवादे मा भूदिति धिया वदति—एतदित्यादिना ।
 संन्यासवत् सत्यं निक्षिप्तद्रव्यमिव अनेनान्यूनतया प्रत्यर्प-
 णीयत्वं ध्वन्यते । निक्षेपवदस्य राज्यस्य रक्षणादिस्वात-
 न्यमपि स्वस्य नास्तीति दर्शयति—योगक्षेमवहे चेति ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०—पादुके संन्यासं पादुकात्मकं सद्रस्तु-

न्यासम्, 'वेदाः प्रमाणम्' इति वत्साधु । शिरसा कृत्वा
 प्रणम्येति यावत् ॥ १५ ॥

रा० टी०—भरत इति । पादुके उद्दिश्य संन्यासं राज्य-
 समर्पणं शिरसा प्रणतमूर्ध्नोपलक्षितो भरतः कृत्वा सर्वं प्रकृ-
 तिमण्डलं प्रजासमूहमब्रवीत् ॥ १५ ॥

गो० टी०—भरत इति । संन्यासं पादुके स्वप्रतिनिधि-
 त्वेन न्यस्ते पादुके ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—इमौ पादुकारूपावार्यपादाविति । पाद-
 शब्दः पूजावाची । विधेयाभिप्रायेण चेमाविति पुल्लिङ्गनिर्देशः ।
 'शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य' इति तत्परमपूज्यरामभाव-
 नाविषये इमे पादुके इत्यर्थः । राज्येऽपेक्षितो मम गुरोर्धर्म-
 व्यवहारोऽनयोरेव स्थितः, अत आभ्यां पादुकाभ्यां छत्रं धार-
 यत । एतत्सन्निधानादेव तत्तद्व्यवहारे धर्मव्यवहारांशज्ञानं
 ममेति भावः ॥ १६ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—छत्रमिति । यतः इमौ
 पादुकारूपपदार्थौ आर्यपादावभिमतौ रामपादत्वेन स्वीकृतौ
 अतः छत्रं तदुपलक्षितचामरादि च धारयत पादुकायोरुपरीति
 शेषः, तत्र हेतुः आभ्यां मम गुरोः रामस्य पादुकाभ्यामेव
 राज्ये धर्मः स्थितः स्थापितः अन्तर्भावितगिजर्थः ॥ १६ ॥

गो० टी०—छत्रमिति । छत्रमित्येतच्चामरादीनामुपलक्षणम्
 अत एव धारयतेति बहुवचनम् । आर्यपादाभेदभावनया पादुका-
 योरिमाविति पुल्लिङ्गनिर्देशः । पादुकाभ्यामिति हेतौ तृतीया ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—अयं राज्यरूपः संन्यासो निक्षेपो
 निक्षिप्तः राघवागमनं प्रति तावत्पर्यन्तम् ॥ १७ ॥

रा० टी०—भ्रात्रेति । सौहृदादेतोः भ्रात्रा मयि निक्षिप्तः
 संस्थापितः अयं पादुकारूपपदार्थः संन्यासः भ्रातृप्रतिनिधि-
 भूत इत्यर्थः, अतः तमिमं पादुकारूपपदार्थं राघवागमनं
 प्रति रामागमननिमित्तं पालयिष्यामि सेविष्ये ॥ १७ ॥

गो० टी०—भ्रात्रेति । अयं संन्यासः पादुकारूपप्रति-
 निधिः । पालयिष्यामि रक्षिष्यामि ॥ १७ ॥ १८ ॥

१८] ति० टी०—संयोजयित्वा चरणयोः पादुके ॥ १८ ॥

१ हीति गो. पाठः । २ आधयेति गो. पाठः । ३ उवाच इति गो. पाठः । ४ कस्वयमिति गो. पाठः ।

ततो निक्षिप्तभारोऽहं राघवेण समागतः । निवेद्य गुरवे राज्यं भजिष्ये गुरुवर्तिताम् ॥ १९ ॥
 राघवाय च संन्यासं दत्त्वेमे वरपादुके । राज्यं चेदमयोध्यां च धूतपापो भवान्यहम् ॥ २० ॥
 [अभिषिक्ते तु काकुत्स्थे प्रहृष्टमुदिते जने । प्रीतिर्मम यशश्चैव भवेद्राज्याच्चतुर्गुणम् ॥
 एवं तु विलपन्दीनो भरतः स महायशः । नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं दुःखितो मन्त्रिभिः सह ॥]
 स वल्कलजटाधारी मुनिवेषधरः प्रभुः । नन्दिग्रामेऽवसद्वीरः ससैन्यो भरतस्तदा ॥ २१ ॥
 [रामागमनमाकाङ्क्षन्भरतो भ्रातृवत्सलः । भ्रातृवचनकारी च प्रतिज्ञापारगस्तथा ॥
 पादुके त्वभिषिच्याथ नन्दिग्रामेऽवसत्तदा ।]
 सैवालव्यजनं छत्रं धारयामास स स्वयम् । भरतः शासनं सर्वं पादुकाभ्यां निवेदयन् ॥ २२ ॥
 ततस्तु भरतः श्रीमानभिषिच्यार्यपादुके । तदधीनस्तदा राज्यं कारयामास सर्वदा ॥ २३ ॥
 तदा हि यत्कार्यमुपैति किञ्चिदुपायनं चोपहृतं महाहम् ।
 स पादुकाभ्यां प्रथमं निवेद्य चकार पश्चाद्भरतो यथावत् ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे पञ्चदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

रा० टी०—क्षिप्रमिति । राघवस्य चरणयोः पादुके इति शेषः 'संयोजयित्वा संयोज्य सहपादुको मत्संयोजितपादुकासहितौ तौ रामस्य चरणौ पुनर्द्रक्ष्यामि ॥ १८ ॥

१९-२०] ति० टी०—समागतो मिलितः । निवेद्य प्रत्यर्थम् । गुरुवर्तितां गुरुचित्तश्रुताम् ॥ १९ ॥ २० ॥

रा० टी०—तत इति । राघवेण समागतोऽहं गुरवे रामाय राज्यं निवेद्य समर्थं ततः समर्पणात् निक्षिप्तभारः सन् गुरुवर्तितां गुरुसेवां भजिष्ये करिष्यामि ॥ १९ ॥

गो० टी०—तत इति । राघवेण समागतः संगतः गुरवे राज्यं निवेद्य रामाय राज्यं प्रत्यर्थं ततः गुरुवर्तितां भजिष्ये पितरीव श्रुत्वां करिष्यामीत्यर्थः ॥ १९ ॥

रा० टी०—राघवायेति । संन्यासं न्यासत्वेन मयि संस्थापितं राज्यमयोध्यां च पादुके च राघवाय दत्त्वा धूतपापः निवृत्तवियोगजनितदुःखोऽहं भवामि भवितास्मि ॥ २० ॥

गो० टी०—राघवायेति । धूतपाप इत्यत्र पापशब्देन कैकेयीनिमित्तमयश उच्यते ॥ २० ॥

गो० टी०—अभिषिक्त इति । प्रहृष्टमुदिते प्रहृष्टः पुलकितगात्रः मुदितः संजातमानसहर्षः ॥ २१-२३ ॥

२१] ति० टी०—अवसद्वीरो धीमान् ॥ २१ ॥

रा० टी०—स इति । वल्कलजटाधारी मुनिवेषधरः स भरतः नन्दिग्रामेऽवसत् ॥ २१ ॥

गो० टी०—रामागमनमाकाङ्क्षन्भरतो । पादुकाभ्यां न्यवेदयत् विज्ञापयामास ॥ २४ ॥ २५ ॥

२२] ति० टी०—वालव्यजनेन सहितं छत्रम् । स भरतः सर्वं शासनं ताभ्यां निवेदयन्नुक्तविशेषणं छत्रं स्वयमेव धारयामास ॥ २२ ॥

रा० टी०—सेति । सर्वं शासनं पादुकाभ्यां निवेदयन् तद्वत्सारेण कुर्वन्सन्नित्यर्थः 'भरतः सैवालव्यजनं वालव्यजनसहितं छत्रं स्वयं धारयामास पादुकयोरुपरीति शेषः 'न्यवेदयत्' इति भूषणपाठः ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—आर्यपादुके अभिषिच्य तयो राज्याभिषेकं कृत्वा तदधीनः पादुकाधीनः ॥ २३ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः नन्दिग्रामस्थितिकालादनन्तरम् आर्यपादुके अभिषिच्य आर्यपादुकयोः राज्याभिषेकं कृत्वेत्यर्थः, सर्वदा तदधीनः पादुकायतो भरतः राज्यं कारयामास ॥ २३ ॥

गो० टी०—ततस्त्विति । आर्यपादुके अभिषिच्य राज्याभिषेकमार्यपादुकयोः कृत्वेत्यर्थः, तदधीनः पादुकापरतन्त्रः ॥ २६ ॥

२४] ति० टी०—यत्कार्यं राज्यविषयम् । पश्चाद्यथावत्कोशागारस्थसुपायनं चकार, प्रजान्यायकार्यं च, यथावच्छास्त्रानतिक्रमेण चकार ॥ २४ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे पञ्चदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

रा० टी०—तदेति । तदा पादुकायत्तपालनसमये यत्किञ्चित्कार्यमुपैति तदुपहृतं केनचित्प्रापितसुपायनं च प्रथमं पादुकाभ्यां निवेद्य पश्चात् यथावत् यथायोग्यं भरतश्चकार विनियोजयामासेत्यर्थः ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्रामायणे श्रीरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-वयोध्याकाण्डे पञ्चदशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

गो० टी०—तदेति । तदा पादुके पुरस्कृत्य राज्यपालनसमये उपायनम् उपहारः 'उपायनसुपहारसुपहारः' इत्यमरः ॥ २७ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-ऽयोध्याकाण्डव्याख्याने पञ्चदशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११५ ॥

१ वृत्तिमिति गो. पाठः । २ चेति गो. पाठः । ३ एतदादि श्लोकद्वयमधिकं गो. पाठे । ४ वरि इति गो. रा. पाठः । ५ सार्धश्लोकोऽयमधिको गो. पाठे । ६ अर्थमेतत् गो. नास्ति ।

षोडशाधिकशततमः सर्गः ।

इङ्गितज्ञेन रामेण सहचरसुनिकुलमाश्रमान्तरजिगमिषु विलोक्य जिगमिषाकारणं प्रति पृष्ठो कुलपतिः खरादिराक्षसेभ्यः
संप्राप्तं दुःसहोपद्रवं तत्कारणत्वेन उपन्यस्य सगणोऽन्यत्र गमनेऽन्यनुज्ञामयाचत कृतावुशश्च रामः सवहुमानं तान्विसृज्य स्वाश्रमं प्रविवेश ।

प्रतिधाते तु भरते वसन् रामस्तदा वने । लक्षयामास सोद्वेगमथौत्सुक्यं तपस्विनाम् ॥ १ ॥
ये तत्र चित्रकूटस्य पुरस्तात्तापसाश्रमे । राममाश्रित्य निरतास्तानलक्षयदुत्सुकान् ॥ २ ॥
नयनैर्भ्रुकुटीभिश्च रामं निर्दिश्य शङ्किताः । अन्योन्यमुपजल्पन्तः शनैश्चक्रुर्मिथः कथाः ॥ ३ ॥
तेषामौत्सुक्यमालक्ष्य रामस्त्वात्मनि शङ्कत । कृताञ्जलिस्वाचेदमृषिं कुलपतिं ततः ॥ ४ ॥

१] ति० टी०—सोद्वेगं सभयम् । औत्सुक्यमाश्रमान्तर-
गमनौत्सुक्यम् ॥ १ ॥

रा० टी०—भरतवृत्तान्तमुक्त्वा चित्रकूटस्थरामवृत्तान्तं
वर्णयन्नाह—प्रतीति । भरते प्रतिधाते सति तपोवने वसन्
रामः सोद्वेगं भयसहितं तपस्विनामौत्सुक्यं किञ्चिद्वक्तव्यवि-
षयकोत्सुकतां लक्षयामास ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ रामस्य चित्रकूटान्निर्गमनं षोडशोत्तर-
शततमे—प्रतिप्रयात इत्यादि । सोद्वेगं सभयम् औत्स-
क्यम् आश्रमान्तरगमनाभिलाषं लक्षयामास इङ्गिताकारा-
दिभिरिति शेषः ॥ १ ॥

२] ति० टी०—पुरस्तात्पूर्वं ये तापसाः । चित्रकूट-
स्याश्रमे । संधिरार्षः । राममाश्रित्य निरतां नितरां रताः
सानन्दास्तावत्सुकानलक्षयत् । अत्रेदं बोध्यम्—चैत्रशुक्लदश-
म्यां पुष्ये रामवनप्रस्थानम्, ततः पूर्णिमायामर्धरात्रे दशरथ-
मरणम्, ततः पक्षेण भरतागमनमयोध्यायाम्, तत और्ध्व-
देहिकेन पद्मो गतः । एवं वैशाखे गते ज्येष्ठे भरतस्य चित्र-
कूटं प्रति प्रस्थानम्, अग्रे वर्षाकाले संनिहिते सति कार्ति-
क्यन्तं चित्रकूटे वासो रामस्य, तदनन्तरं तापसौत्सुक्यल-
क्षणम् न तु भरतनिवृत्त्यनन्तरमेवैतदिति । अत एव पाद्ये
भरतस्यायोध्यां प्रतिनिवृत्त्यनन्तरमुक्तम्—‘राघवश्चित्रकू-
टादौ सावुजोऽरमत खिया । कदाचिदङ्गे वैदेह्या निद्राणे रघु-
नन्दने ॥ ऐन्द्रः काकः समागम्य जानकीं वीक्ष्य कासुकः ।
विदहार नखैस्तीक्ष्णैः पीनोन्नतपयोधरम् ॥ तद्दृष्ट्वा राघवः कुदः
कुशं जग्राह पाणिना । ब्राह्मेणाद्येण संयोज्य चिक्षेप ध्वाङ्क-
मारेण ॥ तं दृष्ट्वा घोरसंकाशं ज्वलत्कालानलोपमम् । दृष्ट्वा
काकः प्रदुद्राव निनदन्दारुणस्वनम् ॥ वायसञ्छिपु लोकेषु
वश्राम भयपीडितः । यत्र यत्र ययौ काकः शरणार्थी च वायसः ॥
तत्र तत्र तदञ्जं तु प्रविवेश भयवहम् । ब्रह्माणमिन्द्रं रुद्रं मां
शरणार्थी जगाम सः ॥ तं दृष्ट्वा वायसं भीतं देवता न ररक्षिम ।
न शकाः स्म वयं त्रातुं राघवाब्जाङ्गयंकरात् ॥ इत्यब्रूम महादेवा
अन्यथाहं दहेष नः । पुनश्चागाद्विभिं काको दयया विधिराह
तम् ॥ भो भो बलिभुजां श्रेष्ठ तमेव शरणं ब्रज । स एव

रक्षकः श्रीशः शरणागतवत्सलः ॥ इत्युक्तः सोऽथ बलिभुग्-
ह्वाणा रघुनन्दनम् । उपेत्य सहसा भूमौ निपपात भयातुरः ॥
प्राणसंशयमापन्नं दृष्ट्वा सीता तु वायसम् । ब्राहि ब्राहीति
भर्तारखवाच दयिता विभुम् ॥ तच्छिरः पादयोस्तस्य युयुजे
चाथ जानकी । तस्युत्थाप्य करेणाथ कृपापीयूषसागरः ॥
ररक्षासौ निजालाय तदेकाक्षि ददौ तदा । वायसोऽपि सुहु-
र्नत्वा सीतायै राघवाय च ॥ स्वर्लोकं प्रययौ हृष्टो राघवेणाभि-
पालितः । ततो रामो महातेजा वैदेह्या लक्ष्मणेन च ॥ उवाच
चित्रकूटादौ स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ इति ॥ २ ॥

रा० टी०—तदेव भङ्गयन्तरेणाह—य इति । पुरस्तात् पूर्वं
तत्र तस्मिन् चित्रकूटस्य तापसाश्रमे राममाश्रित्य ये निरताः
नितरां प्रीतिं प्राप्तास्तान् उत्सुकान् किञ्चिद्वक्तव्यविषयकौत्स-
क्यविशिष्टान् अलक्षयत् अबुध्यत ॥ २ ॥

गो० टी०—य इति । पुरस्तात् पूर्वं चित्रकूटस्य तापसा-
श्रमे राममाश्रित्य ये निरतास्तावत्सुकान् गमनौत्सुकान् अल-
क्षयत् राम इत्युपपन्नः ॥ २ ॥

३] ति० टी०—कथमलक्षयत्तत्राह—नयनैरित्यादि ।
निर्दिश्य प्रदर्श्य शङ्किता रामः किं मंस्यत इति भीताः नय-
नादिभिः प्रदर्श्यान्त्योन्यमुपजल्पन्त आह्वयन्तः शनैरुपांशु कथा-
श्रुः । अयं राम इह सखीक आस्ते, राक्षसाश्चैतद्वेपथेह स-
चरन्तोऽस्मान्वाधन्ते, अतोऽन्यत्र गन्तव्यमित्येवंरूपाः कथा-
श्रुः ॥ ३ ॥

रा० टी०—बोधनहेतुं दर्शयन्नाह—नयनैरिति । शङ्किताः
किञ्चिदेतुकशङ्कां प्राप्ताः सुनयः नयनादिभिः रामं निर्दिश्य
शनैः अन्योन्यं जल्पन्तः मिथः परस्परं कथाः चक्रुः ॥ ३ ॥

गो० टी०—नयनैरिति । रामं निर्दिश्य प्रदर्श्य मिथः रह-
स्ये । ‘मियोऽन्योन्यरहस्ययोः’ इति वैजयन्ती ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—शङ्कत अशङ्कतेत्यर्थः । प्रतदाश्रमत्याग-
कारणमात्मनिष्ठं दोषमशङ्कतेत्यर्थः अत एव कृताञ्जलिः सन्कु-
लपतिमृषिसंघस्वामिनमाश्रममस्वामिनं वा । ‘कुलमन्वयसं-
घातगृहोत्पत्त्याश्रमेषु च’ ॥ ४ ॥

रा० टी०—तेषामिति । तेषामौत्सुक्यं किञ्चिद्वक्तव्य-

न कच्चिद्भगवन्किञ्चित्पूर्ववृत्तमिदं मयि । दृश्यते विकृतं येन विक्रियन्ते तपस्विनः ॥ ५ ॥
 प्रमादाच्चरितं किञ्चित्कच्चिन्नावरजस्य मे । लक्ष्मणस्यर्षिभिर्दृष्टं नानुरूपं महात्मनः ॥ ६ ॥
 कच्चिच्छुश्रूषमाणा वः शुश्रूषणपरा मयि । प्रेमदाभ्युचितां वृत्तिं सीता युक्तां न वर्तते ॥ ७ ॥
 अथर्षिर्जरया वृद्धस्तपसा च जरां गतः । वेपमान इवोवाच रामं भूतदयापरम् ॥ ८ ॥
 कुतः कल्याणसत्त्वायाः कल्याणाभिरतेः सदा । चलनं तात वैदेह्यास्तपस्विषु विशेषतः ॥ ९ ॥
 त्वन्निमित्तमिदं तावत्तापसान्प्रति वर्तते । रक्षोभ्यस्तेन संविग्राः कथयन्ति मिथः कथाः ॥ १० ॥
 रावणावरजः कश्चित्खरो नामेह राक्षसः । उत्पाट्य तापसान्सर्वाञ्जनस्थाननिवासिनः ॥ ११ ॥
 धृष्टश्च जितकाशी च नृशंसः पुरुषादकः । अवलिप्तश्च पापश्च त्वां च तात न मृष्यते ॥ १२ ॥

विषयकौत्सकतामालक्ष्य ज्ञात्वा आत्मनि शङ्कितः आत्मोद्देश्य-
 कनिदर्शनेन प्राप्तस्वात्मविषयकशङ्कः रामः कृताञ्जलिः सन्
 कुलपतिं संघार्थीशम् ऋषिं वाल्मीकिमुवाच । 'शङ्कते' इति
 भट्टपाठः अशङ्कतेति तद्व्याख्या ॥ ४ ॥

गो० टी०-तेषामिति । आत्मनि शङ्कितः स्वस्मिन्
 संजातशङ्कः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-मयि पूर्ववृत्तं पूर्वराजवृत्तं न दृश्यते क-
 चित् विकृतं वा दृश्यते कच्चिद् येन तपस्विविक्रियारूपं
 किञ्चित्कारणकं भवति तन्निवेदयतु भवानिति शेषः ॥ ५ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-नेति । हे भगवन् ! येन
 कारणेन तपस्विनो विक्रियन्ते विकारं लभन्ते तदिदं विकृतं
 विकारकारणं किञ्चित्पूर्ववृत्तं मयि न दृश्यते कच्चिद् ॥ ५ ॥

गो० टी०-न कच्चिदिति । हे भगवन् ! मयि पूर्ववृत्तं विकृतं
 न दृश्यते कच्चिद् येन तपस्विनो विक्रियन्ते इदं किञ्चित् किमिद-
 मित्यर्थः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०-अवरजस्य लक्ष्मणस्य नानुरूपं चरितम-
 युक्ताचरणं प्रमादाज्जातं किञ्चिदृषिभिर्न दृष्टं कच्चिद् ॥ ६ ॥

रा० टी०-प्रमादादिति । मे अवरजस्य कनिष्ठस्य लक्ष्म-
 णस्य प्रमादादनवधानतः महात्मनो नानुरूपमनुरूपं किञ्चि-
 रितं कृतम् । ऋषिभिर्न दृष्टं कच्चिद् ॥ ६ ॥

गो० टी०-प्रमादादिति । प्रमादात् अनवधानात् मे
 अवरजस्य लक्ष्मणस्य आत्मनो नानुरूपमिव किञ्चिच्चरितम्
 ऋषिभिर्दृष्टं न कच्चिदित्यन्वयः ॥ ६ ॥ ७ ॥

७] ति० टी०-वः शुश्रूषमाणा अर्घ्यपाद्यादिना युष्मा-
 न्सेवमाना अधुना मच्छुश्रूषाढरोघात्प्रमदोचितां युष्मासु युक्तां
 वृत्तिं शुश्रूषाविषयां सीता न वर्तते कच्चिद् ॥ ७ ॥

रा० टी०-कच्चिदिति । मयि शुश्रूषणपरा सीता वो
 युष्मान् शुश्रूषमाणा सती प्रमदाभ्युचितां बीजनविहितां युक्तां
 भवत्सु योग्यां वृत्तिं वर्तते प्रवर्तयति न कच्चिद् ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-तपसा च वृद्ध इत्यनुकर्षः । वेपमान

इव कथं वा रामो मंस्यत इति कम्पः जरया वा कम्पः । इव
 एवार्थः ॥ ८ ॥

रा० टी०-अथेति । अथ रामवचनश्रवणानन्तरं जरया
 अवस्थाविशेषेण अट्टहोऽऽपि तपसा जरां गत इव वेपमानः
 ऋषिः भूतदयापरं राममुवाच ॥ ८ ॥

गो० टी०-अथेति । तापसा च जरां गतः सुदीर्घतपः
 इत्यर्थः ॥ ८ ॥

९] ति० टी०-सत्त्वं स्वभावः ॥ ९ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-कुत इति । कल्याणस-
 त्त्वायाः कल्याणस्वभावायाः अत एव सदा नित्यं कल्याणा-
 भिरतेः कल्याणमनस्कायाः वैदेह्याः विशेषतः तत्त्वतः तपस्विषु
 चलनं प्रकृतित्यागः कुतः किन्निमित्तकः ॥ ९ ॥

गो० टी०-कुत इति । कल्याणसत्त्वायाः कल्याणस्वभा-
 वायाः 'सत्त्वोऽस्त्री जन्तुषु क्लीबोऽध्यवसाये पराक्रमे । आत्म-
 भावे पिशाचादौ द्रव्ये सत्तास्वभावयोः' इति वैजयन्ती ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-त्वन्निमित्तं त्वत्तो हेतोः । इदं भयं रक्षो-
 भ्यः समागतमिति भावः ॥ १० ॥

रा० टी०-ननु किमर्थंशुपीणां मदुद्देश्यकप्रदर्शनमित्यत
 आह-त्वदिति । त्वमेव निमित्तं कारणं यस्मिन् तत् रक्षोभ्यः
 सङ्घपस्थितमिदं भयं तापसान् प्रति वर्तते तेन संविग्रा ऋषयः
 मिथः परस्परं कथाः कथयन्ति ॥ १० ॥

गो० टी०-त्वन्निमित्तमिति । त्वन्निमित्तं त्वत्तो हेतोः
 रक्षोभ्यः समागतम् इदं वक्ष्यमाणसङ्घप्रव्रजार्तं तापसान् प्रति
 वर्तते तेन रक्षःसंजातोपद्रवेण संविग्राः तापसाः मिथः रहसि
 कथाः रक्षोविषयिणीः तदुपद्रवविषयिणीश्च कथयन्ति ॥ १० ॥

११] ति० टी०-कथं तत्राह-रावणेति । उत्पाप्य
 संपीड्य ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०-जितकाशी जिताहवो जितभयो वा
 त्वां च न मृष्यते पीडयितुमिच्छति ॥ १२ ॥

रा० टी०-भयहेतुं वर्णयन्नाह-रावणेत्यादिभिः । राव-
 णावरजः खरो नाम राक्षसः धृष्टादिश्च त्वां न मृष्यते त्व-

खरस्त्वय्यपि चायुक्तं पुरा राम प्रवर्तते । सहास्माभिरितो गच्छ यदि बुद्धिः प्रवर्तते ॥ २१ ॥
 सकलत्रस्य संदेहो नित्यं युक्तस्य राघव । समर्थस्यापि संहितो वासो दुःखमिहाद्य ते ॥ २२ ॥
 इत्युक्तवन्तं रामस्तं राजपुत्रस्तपस्विनम् । न शशाकोत्तरैर्वाक्यैरवरोद्धुं समुत्सुकम् ॥ २३ ॥
 अभिनन्द्य समापृच्छ्य समाधाय च राघवम् । स जगामाश्रमं त्यक्त्वा कुलैः कुलपतिः सह ॥ २४ ॥

रामः संसाध्य ऋषिगणमनुगमनाद्देशात्तस्मात्कुलपतिमभिवाद्य ऋषिम् ।

सम्यक्प्रीतैस्तरुनुमत उपदिष्टार्थः पुण्यं वासाय स्वनिलयमुपसंपेदे ॥ २५ ॥

आश्रममृषिविरहितं प्रभुः क्षणमपि न जहौ स राघवः ।

राघवं हि सततमनुगतास्तापसाश्चार्षिचरिते धृतगुणाः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे षोडशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

तस्य महर्षेः पृषोदरादित्वात्साधु । एतेन रक्षोभयनिवारण-
 क्षमत्वं तस्य दर्शितम् ॥ २० ॥

रा० टी०—बद्धिति । बहुमूलफलमितोऽविद्रान्निकटे अ-
 भस्य ऋषेः आश्रमं सगणोऽहं श्रयिष्ये एतेनाश्रमऋषेः रक्षण-
 सामर्थ्यं ध्वनितम् ॥ २० ॥

२१-२२] ति० टी०—पुरा प्रवर्तते प्रवर्तयिष्यति । अ-
 तस्त्व नित्ययुक्तस्यापि सदा सावधानस्यापि रक्षोनिग्रहे सम-
 र्थस्यापि सकलत्रस्यापि हेतुगर्भमेतत् इहाश्रमे संदेहवानेव
 वासः अर्शआद्यच्च । दुःखो दुःखजनकः अतस्तवाप्यत्राव-
 स्थानमनुचितमिति व्यङ्ग्यम्, अतस्त्वमपि सहास्माभिरितो
 गच्छेत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥

रा० टी०—खर इति । हे राम ! खरो राक्षसः त्वय्यपि
 अयुक्तमयोग्यं कर्म पुरा त्वत्सन्निधौ राक्षसपूर्त्या प्रवर्तते प्रव-
 र्तयिष्यति अतः अस्माभिः सह इतो गच्छ यदि बुद्धिर्गमननि-
 श्रयः प्रवर्तते ॥ २१ ॥

गो० टी०—खर इति । अयुक्तमिति क्रियाविशेषणं पुरा
 प्रवर्तते प्रवर्तयिष्यते ॥ २१ ॥

रा० टी०—सेति । नित्यं युक्तस्य समर्थस्यापि सतस्त्व
 अयं इह वासः संदेहः संदेहास्पदीभूतः अत एव दुःखं
 दुःखप्रदः ॥ २२ ॥

गो० टी०—सकलत्रस्येति । संदेहः संदेहजनकः यत्तस्य
 संनदस्य दुःखं दुःखहेतुः ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—अवबद्धम् । अहं रक्षांसि निवारयि-
 ष्यामि, मा भैष्ट, इत्यादिवचनैर्निवारयितुं न शशाक । तत्र
 हेतुः—समुत्सुकमिति । कार्यशेषस्य स्वीयान्यदेशगमनसा-
 ध्यत्वाच्च ॥ २३ ॥

रा० टी०—इतीति । इत्युक्तवन्तं समुत्सुकं तपस्विनमव-
 बद्धं निरोद्धुं न शशाक ॥ २३ ॥

गो० टी०—इतीति । उत्तरैर्वाक्यैरवरोद्धुं न शशाक मयि

वर्तमाने युष्माकं का भीतिः अहमेव परितो रक्षामीत्युत्तर-
 वाक्यैर्निरोद्धुं न शशाक ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—अभिनन्द्य स्तुत्वा, समाधाय स्ववियोग-
 खिन्नं समाश्रास्य । कुलैर्ऋषिसंघैः ॥ २४ ॥

रा० टी०—अभीति । राघवमभिनन्द्य प्रशस्य समाश्रास्य
 समाश्रासनं कृत्वा समाधाय चित्ते निधाय आश्रमं त्यक्त्वा
 कुलैः ऋषिसमूहैः सह स कुलपतिः जगाम ॥ २४ ॥

गो० टी०—अभिनन्द्येति । कुलैः ऋषिसंघातैः 'कुलं
 संघातवंशयोः' इति वैजयन्ती ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—रामस्तस्माद्देशादपयान्तमृषिगणमनुग-
 मनादनुव्रजनेन संसाध्य प्रस्थाप्य कुलपतिमृषिमभिवाद्य सम्य-
 क्प्रीतैस्तरुनुमतः कृतानुमतिक उपदिष्टार्थो रक्षःसंदेहादत्राव-
 स्थानमनुचितमिति कृतोपदेशः पुण्यं स्वनिकर्यं स्ववासायो-
 पसंपेदे ॥ २५ ॥

रा० टी०—राम इति । अत्रगमनात् अत्रव्रजनात् ऋषि-
 गणं कुलपतिं च संसाध्य प्रसाद्य अभिवाद्य च तैः प्रीतैः
 अत्रमतः आश्रमः उपदिष्टार्थः ज्ञाततत्त्वो रामः पुण्यं स्वनिकर्यं
 वासाय उपसंपेदे जगाम ॥ २५ ॥

गो० टी०—राम इति । रामः ऋषिगणं तस्माद्देशात् आ-
 श्रमप्रदेशात् अत्रगमनात् संसाध्य प्रस्थाप्य कुलपतिमभिवाद्य
 तैरुपदिष्टार्थः उपदिष्टप्रयोजनः सन् वासाय पुण्यं स्वनिकर्यम्
 उपसंपेदे इति संबन्धः ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—क्षणमपि न जहौ सीतारक्षणार्थमिति
 भावः । आर्षमृषिसंबन्धि चरितं कृतं यस्य तादृशे राघवे धृत-
 गुणा निश्चितनिजरक्षासामर्थ्यगुणाः केचित्तापसाः सततं
 निरन्तरं राघवमनुगता हि अनुगता एव नाश्रमान्तरं
 जग्मुः ॥ २६ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आ-
 दिकाव्येऽयोध्याकाण्डे षोडशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

१ तातेति गो. पाठः । २ यत्तस्येति गो. पाठः । ३ वसत इति गो. हि सत इति रा. पाठः । ४ रोद्धुं समुत्सुक इति गो. पाठः । ५ त्वयीति
 गो. पाठः । ६ विजहाविति गो. पाठः । ७ चर्षीति रा. पाठः । ८ चरितधृतगुणा इति गो. पाठः ।

सप्तदशाधिकशततमः सर्गः ।

दोषबाहुल्याच्चित्रकूटवासादुद्विग्नो रामस्ततः प्रस्थायाञ्चाश्रमं प्राप्तस्तमभ्यवादयताथान्निरनसूयातपःप्रभावं प्रस्तुत्य तस्याः सकाशे सीतां प्रेषयितुं प्राचोदयत्तथा रामेणाज्ञप्तां प्राप्यामिवादयमानां सीतां सत्कृत्यान्सूया पातिव्रत्यधर्ममुपादिदेश ।

राघवस्त्वपयातेषु सर्वेष्वनुविचिन्तयन् । न तत्रारोचयद्वासं कारणैर्बहुभिस्तदा ॥ १ ॥
इह मे भरतो दृष्टो मातरश्च सनागराः । सा च मे स्मृतिरन्वेति तान्नित्यमनुशोचतः ॥ २ ॥
स्कन्धावारनिवेशेन तेन तस्य महात्मनः । ह्यहस्तिकरीषैश्च उपमर्दः कृतो भृशम् ॥ ३ ॥
तस्मादन्यत्र गच्छाम इति संचिन्त्य राघवः । प्रातिष्ठत स वैदेह्या लक्ष्मणेन च संगतः ॥ ४ ॥
सोऽत्रैराश्रममासाद्य तं ववन्दे महायशाः । तं चापि भगवानन्निः पुत्रवत्प्रत्यपद्यत ॥ ५ ॥
स्वयमातिथ्यमादिश्य सर्वमस्य सुसत्कृतम् । सौमित्रिं च महाभागं सीतां च समसान्त्वयत् ॥ ६ ॥

रा० टी०—आश्रममिति । ऋषिविरहितमाश्रमं राघवः क्षणमपि न जहौ । ऋषिचरिते रामे धृतगुणाः समर्पितमनस-
स्तापसाः राघवं सततमद्वगताः मनसा प्राप्ताः ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
व्योच्याकाण्डे षोडशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

गो० टी०—आश्रममिति । राघवः ऋषिविरहितमप्या-
श्रमं क्षणं न विजहौ मुनिश्चिन्तयता तदैव त्याज्यमप्याश्रमं मु-
निविषयप्रेम्णा क्षणं न त्यक्तवानित्यर्थः । आर्षचरितधृतगुणाः
रामस्यार्षचरित्रेण संचितगुणाः हि यस्मात्कारणात्तापसाः राम-
मद्वगतास्तस्मात् तत्प्रेम्णा क्षणं न जहाविति । दृष्टं तु श्लोक-
द्वयस्यापि चिन्त्यम् ॥ २६ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-
व्योच्याकाण्डव्याख्याने षोडशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११६ ॥

१] ति० टी०—अनुविचिन्तयन्वक्ष्यमाणलक्षणमुपाधिम् ॥ १ ॥

रा० टी०—ऋषिगमनानन्तरकालिकं रामवृत्तान्तमाह-
राघव इत्यादिभिः । सर्वेषु ऋषिषु अपयातेषु सत्सु चिन्त-
यन् राघवः बहुभिः कारणैः तत्र वासं न अरोचयत् ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ रामस्याश्रमाश्रमप्रवेशः सप्तदशोत्तरशत-
तमे—राघव इत्यादिना ॥ १ ॥

२] ति० टी०—तमेवाह—इहेति । मे मया संबन्धसा-
मान्ये पृष्टी । सा मे स्मृतिर्मां नित्यमद्वगोचतस्तानन्वेति वि-
षयीकरोति, एवं च तादृशतस्मरणेन ममापि शोको वर्धत
इति भावः ॥ २ ॥

रा० टी०—कारणान्येवाह—इहेति । इह अस्मिन् स्थाने
मे ये भरतादयो दृष्टाः तान् नित्यमद्वगोचतो मे सा तद्विषया
स्मृतिः अन्वेति निरन्तरं प्राप्नोति ॥ २ ॥

गो० टी०—बहुकारणान्येवाह—इह म इत्यादिना ॥ २ ॥

३-४] ति० टी०—राजधानीतो निर्गतायाः सेनाया नि-

वासस्थानं स्कन्धावारः । तस्य भरतस्य तेन पुरतो दृश्यमा-
नेन, अनेन स्मृत्युद्बोधकमुक्तम् । उपमर्दो भूमेरुचिता ॥ ३-४ ॥

रा० टी०—स्कन्धेति । महात्मनस्तस्य भरतस्य स्कन्धा-
वारनिवेशेन स्कन्धावारः सेनासमूहस्तस्य निवेशेन निवासेन
हेतुना ह्यहस्तिकरीषैः भृशमत्यन्तम् उपमर्दः भूमेरुचिदिति-
त्यर्थः कृतः ॥ ३ ॥

गो० टी०—स्कन्धावारनिवेशेनेति । स्कन्धावारनिवे-
शेन सेनानिवेशेन करीषैश्च उपमर्द इत्यत्र वाक्यसंहिताया
अनित्यत्वान्न संधिकार्यम् । 'पदेषु संहिता नित्या नित्या धातुप-
सर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते' इति-
वचनात् ॥ ३ ॥

रा० टी०—तस्मादिति । तस्मादेतोः अन्यत्र गच्छामि
इति संचिन्त्य वैदेह्या लक्ष्मणेन च संगतः स रामः प्रातिष्ठत
प्रस्थानमकरोत् ॥ ४ ॥

गो० टी०—तस्मादिति । प्रातिष्ठत प्रस्थितः ॥ ४ ॥ ५ ॥

५] ति० टी०—स रामः तमत्रिं तमपि जगत्कारणं
मपि रामं लोकव्यवहारादुत्तरणेन पुत्रवदङ्गीचकारालिङ्गनमूर्धा-
घ्राणादिभिः ॥ ५ ॥

रा० टी०—स इति । स कृतप्रस्थानो रामः अत्रेः आश्र-
ममासाद्य तमत्रिं ववन्दे, भगवान् अत्रिरपि तं रामं पुत्रवत्
पुत्रमिव प्रत्यपद्यत प्राप्नोत् ॥ ५ ॥

६] ति० टी०—स्वयमादिश्य विज्ञाप्यास्य सर्वमातिथ्यं
सुसत्कृतं कृत्वा समसान्त्वयत्प्रीतिशुक्लेन चक्षुषाऽपश्यत् ॥ ६ ॥

रा० टी०—स्वयमिति । अस्य रामस्य आतिथ्यं सुस-
त्कृतं यथा स्यात्तथा आदिश्य संपाद्य सौमित्रिं सीतां च सम-
सान्त्वयत् वचनैरतोषयत् ॥ ६ ॥

गो० टी०—स्वयमिति । आतिथ्यमादिश्य आतिथ्यं
कृत्वा ॥ ६ ॥

पत्नीं च तैमनुप्राप्तां वृद्धामामन्य सत्कृताम् । सान्त्वयामास धर्मज्ञः सर्वभूतहिते रतः ॥ ७ ॥
 अनसूयां महाभागां तापसीं धर्मचारिणीम् । प्रतिगृह्णीष्व वैदेहीमब्रवीदपि सत्तमः ॥ ८ ॥
 रामाय चाचक्षे तां तापसीं धर्मचारिणीम् । दश वर्षाण्यनावृष्ट्या दग्धे लोके निरन्तरम् ॥ ९ ॥
 यया मूलफले सृष्टे जाह्नवी च प्रवर्तिता । उग्रेण तपसा युक्ता नियमैश्चाप्यलंकृता ॥ १० ॥
 दश वर्षसहस्राणि यया तप्तं महत्तपः । अनसूयाव्रतैस्तौत प्रत्यूहाश्च निर्वर्हिताः ॥ ११ ॥
 देवकार्यनिमित्तं च यया संत्वरमाणया । दशरात्रं कृता रात्रिः सेयं मातेव तेऽनघ ॥ १२ ॥
 तामिमां सर्वभूतानां नमस्कार्या तपस्विनीम् । अभिगच्छतु वैदेही वृद्धामक्रोधनां सदा ॥ १३ ॥
 एवं ब्रुवाणं तमृषिं तथेत्युक्त्वा स राघवः । सीतामालोक्य धर्मज्ञामिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥

७-८] ति० टी०-तं देशमनुप्राप्तां वृद्धां पत्नीमनसूया-
 नात्रीं तापसीत्वादियुगयुक्तां वाचा सत्कृतां सर्वैः सत्कृतां
 वामन्य संबोध्य सान्त्वयामास प्रीत्या सीतां दर्शयामास
 अनन्तरं वैदेहीं प्रतिगृह्णीष्वेत्यब्रवीदित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

रा० टी०-पत्नीमिति । तमत्रिसमीपमनुप्राप्तामत एव
 आमन्य संबोध्य सत्कृतामत्रिणा प्राप्तसत्कारां महाभागामि-
 ति शयभाग्यवतीं तापसीं परमात्मविचारनिरतामत एव धर्म-
 चारिणीं विहितकर्माचरणशीलां वृद्धामनसूयां पत्नीं सर्वभूत-
 हिते रतः धर्मज्ञः अत्रिः सान्त्वयामास सान्त्वनवचनैः संतो-
 पयामासेत्यर्थः, वैदेहीं प्रतिगृह्णीष्व आलिङ्गनं कुरु इत्यब्र-
 वीच । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ७ ॥ ८ ॥

गो० टी०-पत्नीमिति । सत्कृतां सर्वैः सत्कृताम् ॥ ७ ॥

गो० टी०-अनसूयामिति । प्रतिगृह्णीष्वेत्यत्र इतिकरणं
 द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

९] ति० टी०-तामाचक्षे तद्वैभवं कथितवान् । तदेव
 दर्शयति-दशेत्यादि ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-मूलफले ऋषीणां जीवनायेति शेषः ।
 जाह्नवी गङ्गा च प्रवर्तिता दशवर्षमनावृष्ट्या भूमेर्निजलत्वात्ते-
 पां ज्ञानार्थं मन्त्रसिद्धिवैभवेनावहिता स्वाश्रमे इति
 शेषः ॥ १० ॥

११] ति० टी०-अनसूयाव्रतैस्तत्कृतैर्व्रतैः । प्रत्यूहा ऋ-
 षीणां तपोविघ्नाः ॥ ११ ॥

रा० टी०-रामायेति । अथ तापसीं धर्मचारिणीं
 तामनसूयां रामाय आचक्षे तत्प्रभावं कथयामासेत्यर्थः ।
 कथनप्रकारमाह-निरन्तरं दशवर्षाणि अनावृष्ट्या वृष्ट्यभावेन
 लोके दग्धे सति यया मूलफले सृष्टे मुनिकर्तृकभोजनार्थं स्वत-
 पोबलेन उत्पादयामास, जाह्नवी जङ्घुप्रादुर्भूता गङ्गा प्रवर्तिता
 सुनीनां स्नानपानार्थं स्वसमीपं प्रापिता, यया च दशवर्षसहस्राणि
 महत्तपस्तप्तमत एव अनसूयाव्रतैः प्रत्यूहाः ऋषीणां तपोविघ्नाः
 निर्वर्हिताः दूरीकृताः, यया च देवकार्यनिमित्तं देवकार्यार्थं दशरात्रं
 रात्रिः एकनिशा कृता, सा उग्रेण तपसा युक्ता नियमैश्चालंकृता

इयं तव माता इव पूजनीयेति शेषः । तथा च पौराणिकी
 गाथा-काचित् ऋषिपत्नी अनसूयासखी दशाहाभ्यन्तरे प्रात-
 र्विधवा भवेति माण्डव्यऋषिणा शप्ता ततः प्रातरेव मा भू-
 दिति तत्सख्या प्रतिशापे उक्ते प्रातःकालमनुपलभ्य व्याकुलैः
 देवैः प्रार्थितयाऽनसूया दशरात्रावधिकालमेकरात्रित्वेन प्रकल्प्य
 स्वसख्या वैधव्यं परिहृत्य देवकार्यं चकारेति । श्लोकचतुष्टय-
 मेकान्वयि ॥ ९-१२ ॥

गो० टी०-दशवर्षाणीत्यारभ्य सेयं मातेव तेनऽप्येत्यन्त-
 मेकं वाक्यम् । दशवर्षाण्यनावृष्ट्या लोके दग्धे सति यया स्वत-
 पोमहिना निरन्तरं मूलफले सृष्टे जाह्नवी च प्रवर्तिता, यया
 दशवर्षसहस्राणि महत्तपस्तप्तं कृतं, यया व्रतैः कृच्छ्रचान्द्रायणा-
 दिभिः प्रत्यूहास्तपोविघ्नाश्च निर्वर्हिताः निरस्ताः, देवकार्यनिमित्तं
 संत्वरमाणया यया दशरात्रमेका रात्रिश्च कृता दशरात्रावधिकः
 कालः एकरात्रत्वेन कृत इत्यर्थः । इयं कथा पुराणेषु द्रष्टव्या ।
 उग्रेण तपसा युक्ता नियमैश्चाप्यलंकृता सेयमनसूया ते मातेव
 मातृवत्पूजनीयेत्यर्थः ॥ ९-११ ॥

१२] ति० टी०-देवकार्यनिमित्तमिति । माण्डव्यऋषिणा
 'प्रातर्विधवा भव' इति कस्यांचिदृषिपत्यामनसूयासख्यां शप्तायां
 'प्रातरेव मा भू' इति तया प्रतिशापे दग्धे तत्प्रतिशापेन
 व्याकुलैर्देवैः प्रार्थितानसूया दशरात्रावधिकालमेकरात्रित्वेन कृत्वा
 देवकार्यं कृतवती, सख्या वैधव्यं च परिहृतवतीति गाथेति
 कतकः । सेयं मातेव ते पूजयेति शेषः ॥ १२ ॥

१३-१४] ति० टी०-अभिगच्छतु दर्शनार्थमिति शेषः ।
 ननु वैदेह्या अल्पवयस्त्वेन व्यवहारानभिज्ञत्वात्कच्चिद्वयवहारे
 स्वलंनजन्यः स्यादत आह-अक्रोधनां सदेति ॥ १३ ॥ १४ ॥

रा० टी०-तामिति । तां वर्णितप्रभावामत एव सर्वभू-
 तानां नमस्कार्या वृद्धां सदा नित्यमक्रोधनां तपस्विनीमिमाम-
 नसूयां वैदेही अभिगच्छतु पादवन्दनार्थं प्राप्नोतु ॥ १३ ॥

रा० टी०-एवमिति । एवं ब्रुवाणम् ऋषिं तथेत्युक्त्वा
 राघवः सीतामालोक्य इदमब्रवीत् ॥ १४ ॥

गो० टी०-तामित्यादि । या कर्मभिरनन्यशक्यैः परा-

१ समन्विति गो. पाठः । २ स्नातेति गो. पाठः । ३ निर्वर्हिता इति गो. पाठः । ४ यशस्विनीमिति गो. पाठः । ५ उवाचेति गो. पाठः ।
 ६ उत्तममिति गो. पाठः ।

राजपुत्रि श्रुतं त्वेतन्मुनेरस्य समीरितम् । श्रेयोर्थभात्मनः शीघ्रमभिगच्छ तपस्विनीम् ॥ १५ ॥
 अनसूयेति या लोके कर्मभिः ख्यातिमागता । तां शीघ्रमभिगच्छ त्वमभिगम्यां तपस्विनीम् ॥ १६ ॥
 सीता त्वेतद्वचः श्रुत्वा राघवस्य यैशस्विनी । तामत्रिपत्नीं धर्मज्ञामभिचक्राम मैथिली ॥ १७ ॥
 शिथिलां वलितां वृद्धां जरापाण्डुरमूर्धजाम् । सततं वेपमानाङ्गीं प्रवाते कंदलीमिव ॥ १८ ॥
 तां तु सीता महाभागामनसूयां पतिव्रताम् । अभ्यवादयदव्यग्रा स्वं नाम समुदाहरत् ॥ १९ ॥
 अभिवाद्य च वैदेही तापसीं तां दैमान्विताम् । वद्धाञ्जलिपुटा हृष्टा पर्यपृच्छदनामयम् ॥ २० ॥
 ततः सीतां महाभागां वृष्ट्वा तां धर्मचारिणीम् । सान्त्वयन्त्यब्रवीद्वृद्धा दिष्ट्या धर्ममवेक्षसे ॥ २१ ॥
 त्यक्त्वा ज्ञातिजनं सीते मानवृद्धिं च मूर्तिनि । अवरुद्धं वने रामं दिष्ट्या त्वमनुगच्छसि ॥ २२ ॥
 नगरस्थो वनस्थो वा शुभो वा यदि वाशुभः । यासां स्त्रीणां प्रियो भर्ता तासां लोका महोदयाः ॥ २३ ॥
 दुःशीलः कामवृत्तो वा धनैर्वा परिवर्जितः । स्त्रीणामार्यस्वभावानां परमं दैवतं पतिः ॥ २४ ॥

वृषप्रार्थतपोविशेषैः अनसूया अस्यारहितेति लोके ख्याति-
 मागता, यद्वा कर्मभिः पातिव्रत्यवर्षकैः अन्याभिः कर्तुमशक्यैः
 पतिरक्षणादिकर्मभिः अनसूया अस्पर्धनीयमाहात्म्यश्रुत्वा दस-
 वितुमशक्या इति लोके ख्यातिमागता तामिमां वैदेही अनुग-
 च्छत्विति संबन्धः ॥ १२-१५ ॥

१५] ति० टी०-अस्य मुनेः समीरितं वचनं यतः श्रुतम्
 अत आत्मनः श्रेयोर्थमित्यादि ॥ १५ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-राजेति । हे राजपुत्रि !
 यतः अस्य मुनेरतं समीरितमस्माभिः श्रुतमतः आत्मनः श्रे-
 योर्थं तपस्विनीं शीघ्रमभिगच्छ ॥ १५ ॥

१६-१७] ति० टी०-तामनसूयेत्यन्वर्थनान्नीम्, अभि-
 गम्याम् अक्रोधनत्वात् ॥ १६ ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०-शिथिलां श्लथसंधिबन्धाम्, वलितां
 संजातवलिम्, वृद्धामिति सर्वोपपादकं विशेषणम् । प्रवाते
 कदलीमिव वेपमानाङ्गीं स्थिताम् ॥ १८ ॥

रा० टी०-तदेव भङ्गयन्तरेणाह-अनसूयेति । कर्मभिः
 अन्याशक्यक्रियाभिः अनसूयेति या लोके ख्यातिमागता ताम-
 भिगम्यामभिगन्तुं शोण्यां शीघ्रमभिगच्छ ॥ १६ ॥

रा० टी०-सीतेति । राघवस्य तद्वचः सीता श्रुत्वा
 शिथिलां शिथिलशरीरां वलितां वलीभूतचर्मविशिष्टां प्रवाते
 अतिवाते कदलीमिव वेपमानाङ्गीमत्रिपत्नीमनसूयामभिचक्राम ।
 श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १७ ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०-समुदाहरत् अभिवादानाङ्गत्वेनेति शेषः १९
 रा० टी०-तामिति । तामनसूयामव्यग्रा सीता अभ्यवा-
 दयत्स्वं नाम च समुदाहरत् प्रणामविधित्वेनोच्चारयामास ॥ १९ ॥

गो० टी०-शिथिलामित्यादि । श्लोकद्वयमेकान्वयम् ।
 शिथिलां श्लथसंधिबन्धावयवसंनिवेशां, वलितां संजातवलिकाम्
 ॥ १६ ॥ १७ ॥

२०] ति० टी०-अनामयमिति तपस्विनां स्वायत्त-
 कुशलतयाऽऽरोग्यप्रभ एवोचित इति भावः ॥ २० ॥

रा० टी०-अभिवाद्येति । तापसीं तामनसूयामभिवाद्य
 प्रणम्य वद्धाञ्जलिपुटा वैदेही अनामयं कुशलं पर्यपृच्छत् ॥ २० ॥

गो० टी०-अभिवाद्येति । अनामयम् आरोग्यम् 'अ-
 नामयं स्यादारोग्यम्' इत्यमरः ॥ १८ ॥

२१] ति० टी०-धर्मचारिणीं भर्तृसमानधर्मचारिणीम् ।
 दिष्ट्या दैवयोगेन ॥ २१ ॥

रा० टी०-तत इति । धर्मचारिणीं महाभागां सीतां
 वृष्ट्वा त्वं धर्ममवेक्षसे विचारयसि दिष्ट्या भाग्यमेतत् इति सा-
 न्त्वयन्ती अनसूया अब्रवीत् ॥ २१ ॥

गो० टी०-तत इति । दिष्ट्या भाग्येन धर्ममवेक्षसे पाति-
 व्रत्यधर्ममवधानेन समीक्षसे ज्ञातिजनं वन्धुजनं मानमहंकारं
 वने अवरुद्धं चतुर्दश वर्षाणि वने वस्तव्यमिति पित्रा नियुक्तं
 सर्वत्रयोग्यं सर्वोपस्थाद्य रक्षणसमर्थं कामवक्तव्यद्वयाः काम-
 विषयवक्तव्यद्वयाः कामरूपाभांभिलाषिण्य इति यावत्, यद्वा
 मदनविषयद्वयाः भर्तृनाथाः भर्तृणां नाथभूताः भर्तृनियामिका
 इत्यर्थः, यद्वा भर्तारं नाथन्ते याचन्त इति तथा परंपुरुषका-
 ङ्क्षिण्य इत्यर्थः ॥ १९-२६ ॥

२२] ति० टी०-मानं राजसुताहं कथं वनं गच्छेयमित्ये-
 वरूपम् । वनेऽवरुद्धं वनवासे पित्रा नियुक्तम् ॥ २२ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-त्यक्त्वेति । हे सीते ! ज्ञाति-
 जनं मानवृद्धिं च त्यक्त्वा वने अवरुद्धं नियुक्तं रामं यत् त्वम-
 नुगच्छसि दिष्ट्या भाग्यमेतत् ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०-शुभोऽनुकूलः, अशुभः प्रतिकूलः,
 प्रियो लौकिकालौकिकनिमित्ततोऽप्रियत्वानास्पदम् ॥ २३ ॥

रा० टी०-तत्र हेतुमाह-नगरस्थ इति । यासां स्त्रीणां
 भर्ता प्रियः तासामेव महोदयाः महान् उदयो येषां ते लोकाः
 भवन्तीति शेषः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०-आर्यस्वभावः पूज्यस्वभावः ॥ २४ ॥

१ अर्धमेतच्चतुर्दशश्लोकापूर्वं गो. पाठे । २ अर्धमेतत् गो. नास्ति । ३ द्वितीयेति गो. पाठः । ४ कदली यथेति गो. पाठः । ५ स्वनामेति
 गो. पाठः । ६ आनिन्दितामिति गो. दयान्वितामिति रा. पाठः । ७ धृष्टेति गो. पाठः । ८ भामिनीति गो. पाठः । ९ पापो वा यदि वा शुभ इति गो. पाठः ।

नैतदाश्चर्यमार्यायां यन्मां त्वमनुभाषसे ! विदितं तु ममाप्येतद्यथा नार्याः पतिर्गुरुः ॥ २ ॥
यद्यप्येष भवेद्भर्ता अनार्यो वृत्तिवर्जितः । अद्वैधमैत्र वर्तव्यं तथाप्येष मया भवेत् ॥ ३ ॥
किं पुनर्यो गुणश्लाघ्यः सानुक्रोशो जितेन्द्रियः । स्थिरानुरागो धर्मात्मा मातृवत्पितृवत्प्रियः ॥ ४ ॥
यां वृत्तिं वर्तते रामः कौसल्यायां महाबलः । तामेव नृपनारीणामन्यासामपि वर्तते ॥ ५ ॥
सकृदृष्टास्वपि स्त्रीषु नृपेण नृपवत्सलः । मातृवद्भर्तते वीरो मानमुत्सृज्य धर्मवित् ॥ ६ ॥
आगच्छन्त्याश्च विजनं वनमेवं भयावहम् । समाहितं हि मे श्वश्वा हृदये यस्त्विथरं मम ॥ ७ ॥
पाणिप्रदानकाले च यत्पुरा त्वग्निसंनिधौ । अनुशिष्टं जनन्या मे वाक्यं तदपि मे धृतम् ॥ ८ ॥

रा० टी०—अनसूयावचनश्रवणानन्तरकालिकं सीताह-
तान्तं वर्णयन्नाह—सेति । अनसूयाया अत्रिपत्न्या एवमुक्त्वा
अनसूया नित्यमसूयारहिता वैदेही सा सीता वचः अनसूयाव-
चनं प्रतिपूज्य मन्दं प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥

गो० टी०—अथ सीतानसूयासंवादोऽष्टादशोत्तरशततमे-
सेति । अनसूया असूयारहिता पातिव्रत्यधर्मोपदेशं गुणत्वेन
गृहीतवतीत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

२] ति० टी०—अनुभाषसे शिक्षयसि । नार्या गुरुः
पतिरिति यथा भवत्योपदिष्टमेतद्विदितमेतद्विषयकं ज्ञानं
ममापि ॥ २ ॥

रा० टी०—तत्प्रवचनाकारमाह—नेति । यन्मां त्वमनुभाष-
से तदेतदार्यायां सकलसद्बद्धाश्रयत्वेन श्रेष्ठयां त्वयि आश्चर्यं
न, नार्याः पतिरेव गुरुः एतन्ममापि यथावत् विदितम् ॥ २ ॥

३] ति० टी०—तदेव दर्शयति—यद्यपीति । एष भर्ता
यद्यप्यनार्यः पूज्यचरित्रहीनो वृत्तिवर्जितो जीवनरहितो दरि-
द्रश्च भवेत्, तथापि मया मद्दिषयात्र भर्तयैद्वैधं प्रकारद्वयर-
हितं यथा भवति तथा वर्तव्यं वर्तितव्यम् प्रीतिप्रकारेणैव
वर्तितव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

रा० टी०—स्वविदितमेवाह—यद्यपीति । अनार्यः गुणै-
र्हीनः अत एव वृत्तिवर्जितः यथोचितवर्तनरहितः एष भर्ता
यद्यपि भवेत् तथापि मया कल्याणशीलया ज्ञिया अत्र अस्मिन्
पत्यौ अद्वैधं सेव्यत्वविषयकद्वैधीभावराहित्यं यथा स्यात्तथा
वर्तव्यं वर्तितव्यं आगमशास्त्रस्यानित्यत्वादिविषयः एष एव
धर्मः भवेत् जीणामिति शेषः । ‘उपचर्तव्यः’ इति भूषणपाठः ॥ ३ ॥

गो० टी०—यद्यपीति । अद्वैधं द्वैधीभावराहित्यमुपचर्तव्यः
गुणवत्त्वनिर्गुणत्वभेदं विहाय सम्यगुपचरणीय इत्यर्थः, मातृ-
वत्प्रियः प्रियपरत्वात् पितृवत्प्रियः अत्यन्ताहितपरत्वेन ॥ ३ ॥ ४ ॥

४] ति० टी०—गुणश्लाघ्यत्वादिविशिष्टे सा वृत्तिरिति
किं पुनर्वक्तव्यम् । मातृवत्पितृवत्प्रियः मयीति शेषः । प्रियः
प्रीतिमान् ममेति वा शेषः, प्रीतिविषय इत्यर्थः । ‘मातृवर्ती
पितृप्रियः’ इति पाठे मातृवर्ती मातृसेवारतः पितुः प्रीतिवि-
षय इत्यर्थः इति तीर्थः ॥ ४ ॥

रा० टी०—किमिति । गुणाः श्लाघ्याः प्रशंसनीयाः यस्य
सः सानुक्रोशः दयासहितः जितेन्द्रियः नियमितोभयकरणः
स्थिरः ध्वंसाप्रतियोगी अनुरागो यस्य सः पतिः सेव्यश्चेत्
किम् ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—अन्यासामपि नृपनारीणां सुमित्रादीनां
विषयेऽपीत्यर्थः । तथान्यासामपि विषये मदतिरिक्तस्त्रीमा-
त्रविषयेऽपि तामेव वृत्तिं कुरुत इत्यर्थः । नृपनारीणामित्यनेनैव
सुमित्रादीनां लामादित्यन्ये ॥ ५ ॥

रा० टी०—रामगुणान्वर्णयन्ती आह—यामिति । महाब-
लो रामः यां वृत्तिमनुवृत्तिं प्रीतिमित्यर्थः, कौसल्यायां मुख्य-
मातरि वर्तते वर्तयति करोतीत्यर्थः, तामेव वृत्तिमन्यासाम-
पि नृपनारीणां नृपनारीषु वर्तते ॥ ५ ॥

गो० टी०—यामिति । नृपनारीणां सप्तम्यर्थे पक्षी ॥ ५ ॥ ६ ॥

६] ति० टी०—नृपेण दशरथेन मानमहं महाप्रभुरित्यभि-
मानं त्यक्त्वेत्यर्थः । अन्यमते उक्तार्थे सत्यत्वप्रत्यायनार्थैतदुक्ति-
रिति बोध्यम् ॥ ६ ॥

रा० टी०—सकृदिति । नृपेण दशरथेन सकृदपि दृष्ट-
स भोग्यात्वबुद्ध्याऽवलोकितसु स्त्रीषु नृपवत्सलो रामः मानमुत्सृ-
ज्य मातृवत् मातरीव वर्तते ॥ ६ ॥

७] ति० टी०—यन्मे श्वश्वा समाहितं त्वदुक्तार्थकमेव
वाक्यं शिक्षितम्, तन्मे हृदि स्थिरं वर्तते ॥ ७ ॥

रा० टी०—आगच्छन्त्या इति । एवं भयावहं विजनं
वनमागच्छन्त्याः मम श्वश्वा यत् पत्युत्तरणं समाहितसु-
पदिष्टं तन्मे हृदये स्थिरम्, एतेन स एव धर्मो भवत्या अप्यु-
पदिष्ट इति सूचितम् ॥ ७ ॥

गो० टी०—आगच्छन्त्या इति । श्वश्वा कौसल्याया
यत्पातिव्रत्यधर्माचरणं समाहितसुपदिष्टमित्यर्थः ॥ ७-९ ॥

८] ति० टी०—तदपि मे धृतं मात्रदुःशासनमपि मे हृद-
तमेवास्ति ॥ ८ ॥

रा० टी०—पाणीति । पाणिप्रदानकाले अग्निसंनिधौ मे
जनन्या यद्वाक्यमनुशिष्टं शिक्षितम् तदपि मे धृतं स्थिरी-
कृतम् ॥ ८ ॥

१ ममार्थे वृत्तेति गो. पाठः । २ उपचर्तव्य इति गो. पाठः । ३ मे श्वश्वा चेति गो. पाठः । ४ तदुक्तं महदिति गो. पाठः । ५ अनुशिष्टा
जनन्याऽस्मीति गो. पाठः ।

नै विस्मृतं तु मे सर्वं वाक्यैः स्वैर्धर्मचारिणि । पतिशुश्रूषणान्नार्यास्तपो नान्यद्विधीयते ॥ ९ ॥
 सावित्री पतिशुश्रूषां कृत्वा स्वर्गं महीयते । तथावृत्तिश्च याता त्वं पतिशुश्रूषया दिवम् ॥ १० ॥
 वरिष्ठा सर्वनारीणामेषा च दिवि देवता । रोहिणी न विना चन्द्रं मुहूर्तमपि दृश्यते ॥ ११ ॥
 एवंविधाश्च प्रवराः स्त्रियो भर्तृदृढव्रताः । देवल्लोके महीयन्ते पुण्येन स्वेन कर्मणा ॥ १२ ॥
 ततोऽनसूया संहृष्टा श्रुत्वोक्तं सीतया वचः । शिरस्याग्राय चोवाच मैथिलीं हर्षयन्त्युत ॥ १३ ॥
 नियमैर्विविधैराप्तं तपो हि महदस्ति मे । तत्संश्रित्य बलं सीते छन्दये त्वां शुचित्रैते ॥ १४ ॥
 उपपन्नं च युक्तं च वचनं तव मैथिलि । प्रीता चास्म्युचितां सीते करवाणि प्रियं च किम् १५ ॥
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा विस्मिता मन्दविस्मया । कृतमित्यब्रवीत्सीता तपोबलसमन्विताम् ॥ १६ ॥
 सा त्वेवमुक्ता धर्मज्ञा तया प्रीततराऽभवत् । सफलं च प्रहर्षं ते हन्त सीते करोम्यहम् ॥ १७ ॥

९] ति० टी०—यच्च स्वैरात्मीयैर्बन्धुवर्गैः पतिशुश्रूषणा-
 दिप्रकारैर्बोधितमर्थजातं तच्च मे न विस्मृतं त्वित्यर्थः ॥ ९ ॥

रा० टी०—नवीकृतमिति । हे धर्मचारिणि ! ते वाक्यैः
 तपोपदिष्टवचनैः सर्वं श्रवणायुपदिष्टं नवीकृतं नवीनतां प्रापित-
 मतः नार्याः पतिशुश्रूषणात् अन्यत् तपो न विधीयते इति मे
 निश्चयोऽस्तीति शेषः, पूर्वार्थेन 'विस्मृतं तु मे सर्वं वाक्यैः स्वैः'
 इति भट्टपाठः ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—सावित्री सत्यवतः जी । तथावृत्तिः सा-
 वित्रीसमानवृत्तिः । त्वमनसूया । यातेत्युक्तिः पातिव्रत्यमहिम्ना
 स्वर्गस्य हस्तगतत्वादिति तीर्थः । तपोर्धमिह वर्तमानापि पति-
 सेवया मूर्ख्यन्तरेण दिवं यातेत्यर्थः इति कतकः ॥ १० ॥

रा० टी०—पतिशुश्रूषायां सदाचारं प्रमाणयन्ती आह—
 सावित्रीति । सावित्री सत्यवतो भार्या पतिशुश्रूषां कृत्वा स्वर्गं
 महीयते पूज्यते तथावृत्तिः सावित्रीवृत्तिसदृशवृत्तिविशिष्टा त्वं
 पतिशुश्रूषया दिवं समस्तसिद्धिप्राप्तिजननातिप्रमोदं याता
 प्राप्ता ॥ १० ॥

गो० टी०—सावित्रीति । तथावृत्तिस्त्वं च दिवं यातेत्यु-
 क्तिः पातिव्रत्यतपोमाहात्म्येन स्वर्गस्य हस्तगतत्वात् ॥ १० ॥ ११ ॥

११] ति० टी०—रोहिणी विना चन्द्रं मुहूर्तमपि न दृश्यते
 पूर्वकृतपतिशुश्रूषावशादेवं पतिसाहित्यं प्राप्तमिति भावः ॥ ११ ॥

रा० टी०—वरिष्ठेति । सर्वनारीणां वरिष्ठा पत्युपतिशुश्रूषा-
 कर्त्रीत्वेन श्रेष्ठा एषा रोहिणी देवता चन्द्रं स्वपतिं विना मुहूर्त-
 मपि न दृश्यते ॥ ११ ॥

१२] ति० टी०—प्रवराः जियोऽरुन्धत्यादयः ॥ १२ ॥

रा० टी०—उपसंहरन्ती आह—इवमिति । एवंविधाः
 भर्तृदृढव्रता अत एव प्रवराः श्रेष्ठाः अरुन्धत्यादय इत्यर्थः,
 स्वेन स्वकीयेन पुण्येन कर्मणा पत्युवर्तनेन देवल्लोके मही-
 यन्ते पूज्यन्ते ॥ १२ ॥

गो० टी०—एवंविधा इति । भर्तृदृढव्रता अतिसंकटदशा-
 यामपि भर्तृविषयदृढव्रतशुक्ताः ॥ १२ ॥ १३ ॥

१३] ति० टी०—हर्षयन्त्युत हर्षयन्त्यपीत्यर्थः । 'उता-
 प्यर्थविकल्पयोः' ॥ १३ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः सीताकथनानन्तरं सीतयोक्तं
 वचः श्रुत्वा संहृष्टा अनसूया मैथिलीं शिरसि आग्राय हर्षयन्ती
 सती उवाच ॥ १३ ॥

१४-१५] ति० टी०—तद्वलं संश्रित्याश्रित्य छन्दये
 वरं ढणीष्वेति प्रार्थयामि ॥ १४ ॥ १५ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—नियमैरिति । विविधैः
 अनेकप्रकारैः नियमैः प्राणायामादिविधिभिः महत् बहु तपः
 तद्वलं मया प्राप्तं तन्मेऽस्ति तत् बलं संश्रित्य हे सीते !
 त्वां छन्दये वरं याचस्वेति प्रार्थये ॥ १४ ॥

रा० टी०—उपपन्नमिति । हे मैथिलि ! उपपन्नं श्रवणं
 प्राप्तं तव वचनं युक्तञ्चितमतोऽहं प्रीतास्मि अतस्तेऽहं किं
 प्रियं करवाणि तदुच्यतां याच्यतामित्यर्थः ॥ १५ ॥

गो० टी०—नियमैरिति । छन्दये वरं ढणीष्वेति प्रार्थये
 ॥ १४ ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—विस्मिता जाताश्चर्या । जहो तपसो मा-
 हात्म्यं यन्ममापि वरदाने सामर्थ्यम् । मन्दविस्मया मन्दस्मि-
 ता, कृतं भवत्या अहप्रहेणैव सर्वं मे पूर्णं न किञ्चित्कर्तव्य-
 मस्तीति भावः ॥ १६ ॥

रा० टी०—तस्या इति । तस्या अनसूयायास्तद्वचनं
 श्रुत्वा अविस्मिता तदैश्वर्यविषयकविस्मयरहिता मन्दविस्मया
 ईषदासविशिष्टा सीता तपोबलसमन्वितामनसूयां कृतं त्व-
 दहप्रहेणैव सर्वं संपादितमित्यर्थः, इत्यब्रवीत् ॥ १६ ॥

गो० टी०—तस्या इति । मन्दविस्मया मन्दस्मिते-
 त्यर्थः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—तया लोभरहितवाचा । प्रहर्षं लोभरा-
 हित्यजं स्वनिष्ठम् । ते त्वद्विषयम् ॥ १७ ॥

रा० टी०—सेति । तया सीतया एवमनेन प्रकारेण उक्तं
 सा अनसूया प्रीतितरा प्रीतिप्रापिका अभवत् । प्रीतिप्राप-

१ नवीकृतं च तदिति गो. नवीकृतं चेति रा. पाठः । २ ते इति गो. रा. पाठः । ३ रिमते इति गो. पाठः । ४ मनोऽहं चेति गो. पाठः ।
 ५ उचितं किं ते इति गो. उच्यतामिति रा. पाठः । ६ ब्रवीहि मे इति गो. पाठः । ७ प्रीतिरिति रा. पाठः ।

इदं दिव्यं वरं माल्यं वस्त्रमाभरणानि च । अङ्गरागं च वैदेहि महार्हमनुलेपनम् ॥ १८ ॥
 मया दत्तमिदं सीते तव गात्राणि शोभयेत् । अनुरूपमसंक्षिप्तं नित्यमेव भविष्यति ॥ १९ ॥
 अङ्गरागेण दिव्येन लिप्ताङ्गी जनकात्मजे । शोभयिष्यसि भर्तारं यथा श्रीर्विष्णुमव्ययम् ॥ २० ॥
 सा वस्त्रमङ्गरागं च भूषणानि स्रजस्तथा । मैथिली प्रतिजग्राह प्रीतिदानमनुत्तमम् ॥ २१ ॥
 प्रतिगृह्य च तत्सीता प्रीतिदानं यशस्विनी । श्लिष्टाञ्जलिपुटा धीरा समुपास्त तपोधनाम् ॥ २२ ॥
 तथा सीतामुपासीनामनसूया दृढव्रता । वचनं प्रष्टुमारेभे कथां कांचिदनुप्रियाम् ॥ २३ ॥
 स्वयंवरे किल प्राप्ता त्वमनेन यशस्विना । राघवेणेति मे सीते कथा श्रुतिमुपागता ॥ २४ ॥
 तां कथां श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण च मैथिलि । यथाभूतं च कात्स्न्येन तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि ॥ २५ ॥
 एवमुक्ता तु सा सीता तापसी धर्मचारिणीम् । श्रूयतामिति चोक्त्वा वै कथयामास तां कथाम् ॥ २६ ॥
 मिथिलाधिपतिर्वीरो जनको नाम धर्मवित् । क्षत्रकर्मण्यभिरतो न्यायतः शास्ति मेदिनीम् ॥ २७ ॥

णमेवाह—हे सीते ! ते प्रहर्षं लोभराहित्यसूचितस्वनिष्ठस्वतः-
 सिद्धनित्यप्रभोदं सफलं फलसहितमहं करोमि ॥ १७ ॥

गो० टी०—सेति । प्रहर्षं ते तुभ्यं सफलं करोमि करिष्या-
 मि अङ्गरागः कुङ्कुमहरिचन्दनादिः, अनुलेपनं कर्पूरागरुकस्तु-
 रीप्रभुत्वपरिमलमलितम्, अनुरूपं त्वद्गात्रादुरूपम्, असंक्षिप्तम्
 अबाधितशोभमित्यर्थः, भर्तारं शोभयिष्यसीत्यन्ते इत्यब्रवीच्चे-
 त्यध्याहारः । सा अनसूया प्रीततराऽभवत् शोभयिष्यसीत्यब्रवी-
 चेति संबन्धः ॥ १७—२२ ॥

१८] ति० टी०—अङ्गरागः उद्धर्तनेनाङ्गानि रञ्जयतीत्यङ्गरागः
 केशरचन्दनादिजः, अनुलेपनं तु 'कर्पूरागुरुकस्तूरीकुङ्कुमैर्यैश्च क-
 र्दमः' इत्युक्तप्रकारो दिव्यगन्धद्रव्यकल्क इति त्रिर्थः । कतकस्तु—
 अङ्गरागमङ्गररञ्जनकरमनुलेपनं दिव्यगन्धद्रव्यकल्कमित्यर्थ इत्या-
 ह, इदमेव युक्तम् ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—शोभयेच्छोभयिष्यति । अनुरूपं त्वदे-
 कोचितं नित्यमेवासंक्षिप्तमुपभोगेऽप्यश्रुचित्वमृदितत्वादिदोषर-
 हितं भविष्यति ॥ १९ ॥

रा० टी०—फलमेवाह—इदमिति । मया दत्तमिदं माल्यादि
 तव गात्राणि शोभयेदिदं माल्यादि अनुरूपं तवैव योग्यमत
 एव असंक्षिप्तं बाधारहितं सन्नित्यमेव भविष्यति स्थास्यति
 तत्राङ्गरागः मिश्रकेशरचन्दनादिः अनुलेपनं कर्पूरकस्तूर्यादि ।
 श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १८ ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—शोभयिष्यसीत्यनेन त्वत्पूजया भर्तुरपि
 पूजा कृतेति सूचितम् ॥ २० ॥

रा० टी०—अङ्गरागेणेति । हे जनकात्मजे । दिव्येन अङ्ग-
 रागेण लिप्ताङ्गी त्वं श्रीर्विष्णुमिव भर्तारं शोभयिष्यसि । किंच
 श्रीः लक्ष्मीः त्वमव्ययं विकारशून्यं विष्णुं स्वप्रकाशद्वारा
 सर्वत्र पूर्णं भर्तारं स्वार्तिं यथा यथावत् शोभयिष्यसि शोभां
 प्रापयिष्यसि ॥ २० ॥

२१] ति० टी०—क्षत्रियत्वात्प्रतिग्रहानधिकारेण प्रीति-
 दानमित्युक्तम् । लक्ष्म्यदेशेन ब्राह्मणादिभ्यो दत्तमक्षयं चेत्सा-
 क्षालक्ष्म्यै प्रीत्या दत्तं तथेति किं वक्तव्यमिति देव्यै तदानमन-
 सूयाया इति बोध्यम् ॥ २१ ॥

रा० टी०—सेति । सा अनसूया प्रार्थिता मैथिली अनु-
 त्तमं प्रीतिदानं वज्रादि जग्राह । प्रीतिदानमित्यनेन प्रतिप्रिद-
 प्रतिग्रहाणां क्षत्रियाणामपि ग्रहणाद्वत्त्वं सूचितम् ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०—श्लिष्टाञ्जलिपुटा रचिताञ्जलिपुटा ॥ २२ ॥

रा० टी०—प्रतीति । यशस्विनी सीता तमनसूयासमर्पितं
 प्रीतिदानं प्रतिगृह्य श्लिष्टाञ्जलिपुटा प्रणयसूचकबद्धयुगलकरा
 सती तपोधनामनसूयां समुपास्त ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०—अन्वन्तरं प्रियां कांचित्कथां श्रोतु-
 कामा वचनं प्रष्टुमारेभे ॥ २३ ॥

रा० टी०—तथेति । वचनं सीतोक्तिं श्रोतुकामेति शेषः ।
 दृढव्रता अनसूया अनुप्रियां प्रतिक्षणं प्रीतिविषयीभूतां कांचि-
 त्कथां प्रष्टुमारेभे ॥ २३ ॥

गो० टी०—तथेति । प्रियकथामनुप्रियां कथाञ्छदिश्य सीता
 प्रष्टुं वचनमारेभे वचनं वक्तुमारेभे इत्यर्थः ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—अनेन रामेण, श्रुतिं मम श्रोत्रपथम् ॥ २४ ॥

रा० टी०—प्रभाकारमाह—स्वयंवर इति । हे सीते ! अनेन
 यशस्विना राघवेण स्वयंवरे त्वं प्राप्तेति या कथा मे श्रुतिं
 श्रवणक्षुपागता प्राप्ता तां कथां विस्तरेण श्रोतुमिच्छामि, तत्
 तस्मादेतोः यथाभूतं यथाजातं कात्स्न्येन मे वक्तुमर्हसि २४ ॥ २५ ॥

गो० टी०—स्वयंवर इति । श्रुतिक्षुपागता श्रुतिपथं
 प्राप्ता ॥ २४—२७ ॥

२५—२७] ति० टी०—विस्तरेण च विस्तरेणैव ॥ २५—२७ ॥

रा० टी०—एवमिति । एवमुक्ता पृष्टा सा सीता श्रूयता-
 मित्युक्त्या तामनसूया पृष्टां कथां कथयामास ॥ २६ ॥

१०३

सदृशाच्चपकृष्टाच्च लोके कन्यापिता जनात् । प्रधर्षणमवाप्नोति शक्रेणापि समो भुवि ॥ ३५ ॥
 तां धर्षणामदूरस्थां संहृष्यात्मनि पार्थिवः । चिन्तार्णवगतः पारं नाससादाप्नुवो यथा ॥ ३६ ॥
 अयोनिजां हि मां ज्ञात्वा नाध्यगच्छत्सं चिन्तयन् । सदृशं चौभिरूपं च महीपालः पतिं मम ॥ ३७ ॥
 अस्य बुद्धिरियं जाता चिन्तयानस्य संततम् । स्वयंवरं तनूजायाः करिष्यामीति धर्मतः ॥ ३८ ॥
 सा बाहयज्ञे तदा तस्य वरुणेन महात्मना । दत्तं धनुर्वरं प्रीत्या तूणी चौक्षयसायकौ ॥ ३९ ॥
 प्रतिगृह्यासंचाल्य मनुष्यैश्च यत्नेनापि च गौरवात् । तन्न शक्ता नमयितुं स्वप्नेष्वपि नराधिपाः ॥ ४० ॥
 तथा ह्यनुः प्राप्य मे पित्रा व्याहृतं सत्यवादिना । समवाये नरेन्द्राणां पूर्वमामन्त्र्य पार्थिवान् ॥ ४१ ॥
 स्वयं इदं च धनुरुद्यम्य सज्जं यः कुरुते नरः । तस्य मे दुहिता भार्या भविष्यति न संशयः ॥ ४२ ॥
 तां तच्च दृष्ट्वा धनुःश्रेष्ठं गौरवाद्भिरिंसंनिभम् । अभिवाद्य नृपा जग्मुश्शक्तास्तस्य तोलने ॥ ४३ ॥
 एव सुदीर्घस्य तु कालस्य राघवोऽयं महाद्युतिः । विश्वामित्रेण सहितो यज्ञं द्रष्टुं समागतः ॥ ४४ ॥
 मिथिलक्ष्मणेन सह भ्रात्रा रामः सत्यपराक्रमः । विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा मम पित्रा सुपूजितः ॥ ४५ ॥

गमेवाह- ३५] ति० टी०-सदृशादपकृष्टाच्च वरवर्णजनात्कन्यायाः सिद्धनिष्ठा इन्द्रसमोऽपि भुवि स्थितो लोके प्रधर्षणमसंमानादिरूपं गो०-शमाप्नोति किञ्चताधिकादिति शेषः ॥ ३५ ॥

मि अङ्ग रा० टी०-सदृशादिति । शक्रेण समोऽपि कन्यापिता रीप्रच्छसदृशाच्च कुलादिना स्वतुल्याद्वरपित्रादेः अपकृष्टाच्च वरमातुल्यदेश्च अवाधिजनात् प्रधर्षणमनादरणमवाप्नोति ॥ ३५ ॥

त्यप्या गो० टी०-सदृशादिति । प्रधर्षणां तिरस्कियाम् ॥ ३५ ॥
 वेति ३६] ति० टी०-अदूरस्थां निकटप्राप्तां धर्षणां कन्या-

१० निमित्तातिरस्कियामात्मनि संदृश्य संभाव्य । ह्रवः पोतः ॥ ३६ ॥

रा० टी०-तामिति । अदूरस्थां निश्चितोत्तरकालभाविनीमित्यर्थः । तां वरपित्रादिकृतां धर्षणां तिरस्कृतिमात्मनि संदृश्य निश्चित्य अह्वयः ह्वयरहित इव चिन्तार्णवगतः चिन्ता-समुद्रे निमग्नः पार्थिवः पारं न आससाद प्राप ॥ ३६ ॥

गो० टी०-तामिति । अह्वयः ह्वयरहितः ॥ ३६ ॥

३७-३८] ति० टी०-सदृशं कुलविद्यादिना, अभिरूपं वयसौन्दर्यादिना, वरमिति शेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

रा० टी०-अयोनिजामिति । अयोनिजां मां ज्ञात्वा सदृशमयोनिजत्वादिना तुल्यमवरूपं प्रादुर्भूतवयसौन्दर्यादिना एव अच तुल्यं पतिं चिन्तयन् सन् स मत्पिता नाध्यगच्छत् निश्चयं तत्राङ्गं प्राप्नोत् ॥ ३७ ॥

१० लोकह रा० टी०-तस्येति । सन्ततं निरन्तरं चिन्तयानस्य तस्य मत्पितुः तनूजायाः धर्मतः स्वयंवरं करिष्यामि इति इयं बुद्धिर्निश्चयो जाता ॥ ३८ ॥

गो० टी०-अयोनिजामिति । सदृशम् अभिजनवृत्तादिना तुल्यम् अवरूपं प्रादुर्भूतयौवनाप्रतिमरूपलावण्यादिना योग्यम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

३९] ति० टी०-महायज्ञे दक्षयज्ञे । तस्य मत्पितृपूर्व-प्राप- ३९] ति० टी०-महायज्ञे दक्षयज्ञे । तदा शत्रुजयसमर्थधनुर्लाभाय तपःकरण-

काले । दक्षयज्ञे हि शिवेन पीडिता देवाः शिवं संप्रार्थ्य धनु-र्याचितवन्तः स च देवेभ्यो दक्षोक्तवान् इदं देवराताय दीयतामिति, ततो देवैर्वरुणद्वारा देवराताय दत्तम् । यद्वा नियते सर्वदेवैरिति व्युत्पत्त्या वरुणः शिव एव ॥ ३९ ॥

रा० टी०-स्वयंवरप्रकारमाह-महायज्ञ इति । तदा तस्मिन् महायज्ञे दक्षकर्तृकमहायागसमये महात्मना वरुणेन वरुणद्वारा शिवाज्ञापितदेवतैः धनुर्वरं दत्तम् । देवराजनामक-निमिज्येष्ठपुत्रायेति शेषः । अक्षयसायकौ तूणी च दत्तौ किंच वरुणेन उः शंभुश्चासौ अरुणो लोहितश्च वरुणः तेन स्वभागाकल्पनजनितकोपहेतुकारुण्यविशिष्टशिवेनेत्यर्थः । धनुर्वरं दत्तं देवैर्दापितम् ॥ ३९ ॥

गो० टी०-महायज्ञ इति । वरुणेन दत्तं वरुणेनातिसह-कारिणा दत्तम् ॥ ३९-४१ ॥

४०-४१] ति० टी०-गौरवाद्भिरवस्वात् ॥ ४० ॥ ४१ ॥

रा० टी०-असंचाल्यमिति । गौरवाच्च अतिगुरुत्वाद्धेतोः यत्नेनापि मनुष्यैः असंचाल्यं यद्वत्सद्वत्तुर्नमयितुं नराधिपाः स्वप्नेष्वपि न शक्ताः ॥ ४० ॥

रा० टी०-तदिति । तद्वत् प्राप्य पूर्वं पार्थिवान् आमन्त्र्य आमन्त्रणेन स्वस्थानं प्राप्येत्यर्थः । नरेन्द्राणां समवाये समूहे इदं धनुः उद्यम्य यो नरः सज्जं कुरुते तस्य नरस्य भार्या मम दुहिता भविष्यति इति सत्यवादिना मे पित्रा व्याहृतं कथितम् । लोकद्वयमेकान्वयि ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

४२] ति० टी०-न संशय इति पित्रा व्याहृतमिति पू-र्वेण संबन्धः ॥ ४२ ॥

गो० टी०-इदमिति । भविष्यति न संशय इत्यत्र इति-करणं द्रष्टव्यम् ॥ ४२ ॥

४३-४५] ति० टी०-तोलने चालने । अभिवाद्य नमस्कृत्य ॥ ४३-४५ ॥

प्रोवाच पितरं तत्र राघवौ रामलक्ष्मणौ । सुतौ दशरथस्येमौ धनुर्दर्शनकाङ्क्षिणौ ॥ ४६ ॥
 [धनुर्दर्शय रामाय राजपुत्राय दैविकम् ।]
 इत्युक्तस्तेन विप्रेण तद्वनुः समुपानयत् । तद्वनुर्दर्शयामास राजपुत्राय दैविकम् ॥ ४७ ॥
 निमेषान्तरमात्रेण तदानम्य महाबलः । ज्यां समारोप्य झटिति पूरयामास वीर्यवान् ॥ ४८ ॥
 तेनापूरयता वेगान्मध्ये भग्नं द्विधा धनुः । तस्य शब्दोऽभवज्जीमः पतितस्याशनेर्यथा ॥ ४९ ॥
 ततोऽहं तत्र रामाय पित्रा सत्याभिसंधिना । उद्यता दातुमुद्यम्य जलभाजनमुत्तमम् ॥ ५० ॥
 दीयमानां न तु तदा प्रतिजग्राह राघवः । अविज्ञाय पितुश्छन्दमयोध्याधिपतेः प्रभोः ॥ ५१ ॥
 ततः श्वशुरगामन्य वृद्धं दशरथं नृपम् । मम पित्रा त्वहं दत्ता रामाय विदितात्मने ॥ ५२ ॥
 मम चैवानुजा साध्वी ऊर्मिला शुभदर्शना । भार्यार्थं लक्ष्मणस्यापि दत्ता पित्रा मम स्वयम् ॥ ५३ ॥
 एवं दत्तास्मि रामाय तथा तस्मिन्स्वयंवरे । अनुरक्तास्मि धर्मेण पतिं वीर्यवतां वरम् ॥ ५४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डेऽष्टादशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥

रा० टी०-तदिति । गिरिसंनिभं तद्वनुःश्रेष्ठं वृद्धा गौ-
 र्वादेतोः तस्य तोलने इयत्ताकरणे अशक्ताः नृपा अभिवाद्य
 प्रणम्य जम्बुः ॥ ४३ ॥

रा० टी०-सुदीर्घस्येति । विश्वामित्रेण सहितः अयं
 महायुतिः राघवः सुदीर्घस्य कालस्य गते सतीति शेषः, यज्ञं
 ब्रह्म समागतः ॥ ४४ ॥

रा० टी०-लक्ष्मणेनेति । लक्ष्मणेन सह रामः मम पि-
 त्वा सुपूजित आसीदिति शेषः । धर्मात्मा सुपूजितो विश्व-
 मित्रस्तु धनुर्दर्शनकाङ्क्षिणौ दशरथस्य सुतौ रामलक्ष्मणौ इमौ
 इति हेतोः रामाय दैविकं दिव्यं धनुः दर्शय इति तत्र तस्मिन्
 समये पितरं प्रोवाच । सार्धलोकद्वयमेकान्वयि ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

गो० टी०-तदिति । तोलने चालने ॥ ४३-५० ॥

४६-४७] ति० टी०-इमौ धनुर्दर्शनकाङ्क्षिणौ । अतो
 रामाय दैविकं देवदत्तं धनुर्दर्शयेति विश्वामित्रः पितरं प्रोवाचेति
 संबन्धः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

रा० टी०-इतीति । विप्रेण तेन विश्वामित्रेण इत्युक्तः
 पिता तद्वनुः समुपानयत् प्रापयत् दर्शयामासेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

४८-४९] ति० टी०-पूरयामास सज्यं कृत्वा
 कृष्टवान् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

रा० टी०-निमेषान्तरेति । महाबलो वीर्यवान् अति-
 प्रभाववान् रामः तत् धनुर्निमेषान्तरमात्रेण आनम्य झटिति
 ज्यां धनुः समारोप्य पूरयामास आचकर्ष 'वीर्यं शृङ्गे प्रभावे
 च तेजस्सामर्थ्योरपि' इति मेदिनी ॥ ४८ ॥

रा० टी०-तेनेति । वेगात्पूरयता तेन रामेण धनुः मध्ये
 द्विधा भग्नं भङ्गितं पतितस्य धनुषः अशनेरिव भीमः शब्दो-
 ऽभवत् ॥ ४९ ॥

५०] ति० टी०-उत्तमं जलभाजनमुद्यम्य पित्राहं रामाय
 दातुमुद्यतेति संबन्धः ॥ ५० ॥

रा० टी०-तत इति । ततः धनुर्भङ्गानन्तरं सत्याभिसं-
 धिना सत्यप्रतिज्ञेन पित्रा उत्तमं जलभाजनमुद्यम्य गृहीत्वा
 रामाय दातुमहृद्यता स्वसमीपं प्रापिता ॥ ५० ॥

५१-५४] ति० टी०-छन्दमभिप्रायम् ॥ ५१-५४ ॥
 इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डेऽष्टादशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥

रा० टी०-दीयमानामिति । तदा तस्मिन् काले अयो-
 ध्याधिपतेः दशरथस्य छन्दमभिप्रायमविज्ञाय दीयमानां मां
 राघवो न प्रतिजग्राह, एतेन पितुरनुमत्यनन्तरं गृहीतास्मीति
 सूचितम् ॥ ५१ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः रामकर्तृकप्रतिग्रहाभावा-
 नन्तरं दशरथं मम श्वशुरगामन्य विदितात्मने रामाया-
 ऽहं दत्ता ॥ ५२ ॥

रा० टी०-ममेति । ममाजुजा ऊर्मिला लक्ष्मणस्य भा-
 र्यार्थं दत्ता ॥ ५३ ॥

रा० टी०-उपसंहरन्ती आह-एवमिति । एवमुक्तप्रका-
 रेण स्वयंवरे रामाय अहं दत्तास्मि अत एव वीर्यवतां प्रभाव-
 विशिष्टानां वरं श्रेष्ठं पतिमहं धर्मेण अवरक्तास्मि ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणावयो-
 ध्याकाण्डेऽष्टादशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥

गो० टी०-दीयमानामिति । छन्दमभिप्रायम् । 'वश-
 मिप्राययोच्छन्दः' इति वैजयन्ती ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-
 ऽयोध्याकाण्डव्याख्यानेऽष्टादशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११८ ॥

१ अर्थमेतदधिकं गो. रा. पाठे । २ अर्थमेतद् गो. रा. नास्ति । ३ स वीर्यवानिति गा. पाठः । ४ वीर्यवदिति गो. पाठः । ५ तेन पूरयतेति
 गो. रा. पाठः । ६ इवेति गो. पाठः । ७ निश्चितेति गो. पाठः । ८ प्रियदर्शनेति गो. पाठः । ९ तदेति गो. पाठः ।

एकोनविंशत्यधिकशततमः सर्गः ।

संप्राप्तसायंकालमुपश्लोकयन्त्यनसूया स्वदत्ताभरणैर्विभूषिताङ्गी वैदेहीं रामान्तिकं प्रैषीत् । दिव्याभरणभासुरां सीतां विलोक्य विस्मयमानं रामं सीताञ्जनसूयाद्वृतं निवेद्य तस्यास्तदुपागमं न्यवेदीत् । तापसैरर्चितो रामस्तत्र तद्रात्रिमुषित्वा प्रातः पुरोगमनाय मुनिगणं पप्रच्छ । स्वेभ्यो जातं राक्षसोपद्रवं निवेदयन्तस्ते तेषां निधनं प्रार्थयेरस्तथा मुनिदर्शितपथेन त्रयस्ते दण्डकां प्राविशन् ।

अनसूया तु धर्मज्ञा श्रुत्वा तां महतीं कथाम् । पर्वण्वजत बाहुभ्यां शिरस्याघ्राय मैथिलीम् ॥ १ ॥
व्यक्ताक्षरपदं चित्रं भाषितं मधुरं त्वया । यथा स्वयंवरं वृत्तं तत्सर्वं च श्रुतं मया ॥ २ ॥
रमेयं कथया ते तु दृढं मधुरभाषिणि । रविरस्तगतः श्रीमानुपोह्य रजनीं शुभाम् ॥ ३ ॥
दिवसं परिकीर्णानामाहारार्थं पतत्रिणाम् । संध्याकाले निलीनानां निद्रार्थं श्रूयते ध्वनिः ॥ ४ ॥
एते चाप्यभिषेकाद्रा मुनयः कलशोद्यताः । सहिता उपवर्तन्ते सलिलाद्भुतवल्कलाः ॥ ५ ॥
अग्निहोत्रे च ऋषिणा हुते च विधिपूर्वकम् । कपोताङ्गारुणो धूमो दृश्यते पवनोद्धतः ॥ ६ ॥
अल्पपर्णा हि तरवो घनीभूताः समन्ततः । विप्रकृष्टेन्द्रिये देशे न प्रकाशन्ति वै दिशः ॥ ७ ॥
रजनीचरसंस्त्वानि प्रचरन्ति समन्ततः । तपोवनमृगा ह्येते वेदितीर्थेषु शेरते ॥ ८ ॥

१] ति० टी०—अनसूयेति ॥ १ ॥

रा० टी०—सीतावचनश्रवणानन्तरकालिकमनसूयाद्वृत्तमाह—अनसूयेत्यादिभिः । धर्मज्ञा अनसूया तु तां सीताविवाहसंबन्धिनीं महतीं कथां श्रुत्वा मैथिलीं शिरसि आघ्राय बाहुभ्यां पर्यण्वजत आलिङ्गयत् आलिङ्गनपूर्वकञ्जवाचेत्यर्थः ॥ १ ॥

गो० टी०—अथाव्याश्रमे रजनीमुषित्वा प्रातर्निर्गम एकोनविंशत्युत्तरशततमे—अनसूयेत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

२] ति० टी०—स्वयंवरं वृत्तं स्वयंवरो वृत्तः अर्धर्चादिः स्वयंवरः ॥ २ ॥

रा० टी०—तद्वचनाकारमाह—व्यक्तेति । व्यक्तानि स्फुटानि अक्षराणि पदानि च यस्मिन् तच्चित्रं बहुविधव्यञ्जनाविशिष्टं मधुरं मनोहरं यथास्वयंवरं स्वयंवरमनतिक्रम्य यत् त्वया भाषितं तद्वृत्तं वृत्तान्तं सर्वं मया श्रुतम् ॥ २ ॥

३] ति० टी०—उपोह्य समीपं प्रापय्य ॥ ३ ॥

रा० टी०—रमेयेति । हे मधुरभाषिणि ! ते तव कथया दृढं यथा स्यात्तथा रमेय विहरेय श्रीमान् रविस्तु रजनीमुषोह्य समीपं प्रापय्य अस्तं गतः ॥ ३ ॥

गो० टी०—रविरित्यादि । उपोह्य समीपं प्रापय्य स्वसंचाराद्विमुक्तं प्रदेशं प्रापय्येत्यर्थः ॥ ३ ॥

४] ति० टी०—दिवसं व्याप्याहारार्थं परितः कीर्णानां संचरताम् निलीनानां निलीयमानानाम् ॥ ४ ॥

रा० टी०—दिवसमिति । दिवसं दिनं संप्राप्य आहारार्थं परिकीर्णानां चतुर्दिशु गतानां संध्याकाले प्राप्ते सति निद्रार्थं निलीनानां स्वस्वावासस्थानेषु स्थितानां पतत्रिणां पक्षिणां ध्वनिः श्रूयते ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—कलशोद्यता उद्यतकलशाः सहिताः परस्परं मिलिताः ॥ ५ ॥

रा० टी०—एते इति । कलशोद्यताः गृहीतकलशाः अभिषेकाद्राः स्नानहेतुकार्द्रत्वविशिष्टाः अत एव सलिलेन जलेन आप्णुतानि व्याप्तानि वल्कलानि येषां ते सहिताः परस्परं मिलिताः मुनयः उपवर्तन्ते समीपे दृश्यन्ते इत्यर्थः ॥ ५ ॥

गो० टी०—एत इति । कलशोद्यताः उद्यतकलशाः ॥ ४ ॥
६] ति० टी०—कपोताङ्गवत्पारावतकण्ठवदरुणो मेचकः । 'इयमे रक्तेऽरुणोऽङ्गे च' ॥ ६ ॥

रा० टी०—ऋषीणामिति । विधिपूर्वकं हुतेषु ऋषीणामग्निहोत्रेषु पवनोद्धतः वायुना समृद्धः कपोताङ्गारुणः पारावतकण्ठारुण्यसदृशारुण्यविशिष्टः धूमः दृश्यते । अरुणत्वं चाव्यक्तरागत्वम्, तथा च मेदिनी 'अरुणोऽव्यक्तरागेऽङ्गे संध्यारागेऽङ्गसारथौ' इति ॥ ६ ॥

गो० टी०—ऋषीणामिति । कपोताङ्गारुणः कपोतकन्धरावदव्यक्तरागः 'अव्यक्तरागस्त्वरुणः' इत्यमरः ॥ ५ ॥

७] ति० टी०—अल्पपर्णा अपि तरवस्तमसाव्यक्तपर्णान्तरत्वाद्घनीभूता इव । विप्रकृष्टेन्द्रिये देशे इन्द्रियविप्रकृष्टे दूरे देश इत्यर्थः, न प्रकाशन्ति न प्रकाशन्ते ॥ ७ ॥

रा० टी०—अल्पेति । विप्रकृष्टानि दूरवर्तीनि इन्द्रियाणि यस्मात्तस्मिन् देशे समन्ततो विद्यमानाः अल्पपर्णा अपि तरवः घनीभूताः तमसा प्रौढत्वं प्राप्ताः दृश्यन्ते इति शेषः, अत एव दिशो न प्रकाशन्ति प्रकाशन्ते ॥ ७ ॥

गो० टी०—अल्पपर्णा इति । विप्रकृष्टेऽपि देशे अल्पपर्णाः ये तरवस्तेऽपि समन्ततः घनीभूता हि अव्यक्तपर्णान्तरत्वात् सान्द्रीभूता इव । तत्र हेतुमाह—न प्रकाशन्ति वै दिश इति ॥ ६ ॥

८] ति० टी०—वेदितीर्थेष्वग्निहोत्रवेदिसंबन्धात्पुण्यक्षेत्ररूपाश्रमप्रदेशेषु तीर्थशब्दः पुण्यक्षेत्रवाची ॥ ८ ॥

संप्रवृत्ता निशा सीते नक्षत्रसमलंकृता । ज्योत्स्नाप्रावरणश्चन्द्रो दृश्यतेऽभ्युदितोऽम्बरे ॥ ९ ॥
 गम्यतामनुजानामि रामस्यानुचरी भव । कथयन्त्या हि मधुरं त्वयाहमपि तोषिता ॥ १० ॥
 अलंकुरु च तावत्त्वं प्रत्यक्षं मम मैथिलि । प्रीतिं जनय मे वत्से दिव्यालंकारशोभिनी ॥ ११ ॥
 सा तदा समलंकृत्य सीता सुरसुतोपमा । प्रणम्य शिरसा पादौ रामं त्वभिमुखी ययौ ॥ १२ ॥
 तथा तु भूषितां सीतां ददर्श वदतां वरः । राघवः प्रीतिदानेन तपस्विन्या जहर्ष च ॥ १३ ॥
 न्यवेदयत्ततः सर्वं सीता रामाय मैथिली । प्रीतिदानं तपस्विन्या वसनाभरणस्रजाम् ॥ १४ ॥
 प्रहृष्टस्त्वभवद्रामो लक्ष्मणश्च महारथः । मैथिल्याः सत्क्रियां दृष्ट्वा मानुषेषु सुदुर्लभाम् ॥ १५ ॥
 ततः स शर्वरीं प्रीतः पुण्यां शशिनिभाननाम् । अर्चितस्तापसैः सर्वैस्त्वास रघुनन्दनः ॥ १६ ॥
 तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामभिषिच्य हुताग्निकान् । आपृच्छेतां नरव्याघ्रौ तापसान्वनगोचरान् ॥ १७ ॥

रा० टी०—रजनीति । रजनीचरसत्त्वानि निशाचराः सम-
 न्ततः प्रचरन्ति । एते तपोवनमृगाः वेदितीर्थेषु पावनवेदिषु
 शेरते 'तीर्थमन्त्राद्युपाध्यायशास्त्रेष्वम्भसि पावने । पात्रोपधा-
 वतरणेषु' इति वैजयन्ती ॥ ८ ॥

गो० टी०—रजनीचरेति । वेदितीर्थेषु वेद्यवतरणप्र-
 देशेषु 'तीर्थं मन्त्राद्युपाध्यायशास्त्रेष्वम्भसि पावने । पात्रोप-
 धावतरणेषु' इति वैजयन्ती ॥ ७ ॥ ८ ॥

९] ति० टी०—चन्द्रो दृश्यते इत्यनेन कार्तिक्युत्तरं प्रति-
 पदि यात्रेति सूचितम् ॥ ९ ॥

रा० टी०—संप्रवृत्तेति । हे सीते! नक्षत्रसमलंकृता निशा
 संप्रवृत्ता अत एव ज्योत्स्नाप्रावरणः चन्द्रिकारूपावरणविशिष्टः
 अभ्युदितश्चन्द्रः अम्बरे आकाशे दृश्यते ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०—अनुचरी भव शुभ्रभूषणम् ॥ १० ॥

रा० टी०—गम्यतामिति । अहमनुजानामि आज्ञापयामि
 त्वया गम्यताम् । तत्प्रयोजनमाह—रामस्य अनुचरी भव हि
 यतः मधुरं कथयन्त्या त्वयाहं तोषिता ॥ १० ॥

गो० टी०—गम्यतामिति । अनुजानामि अनुमतिं करो-
 मि 'अनुचरी भव' इति पाठः ॥ ९ ॥

११-१३] ति० टी०—अलंकुरु आत्मानमिति शेषः ।
 प्रीतिं जनय अलंकृत्य दिव्यस्वस्वरूपाभावनेनेति शेषः ११-१३

रा० टी०—अलमिति । हे मैथिलि ! दिव्यालंकारशोभिनि
 हे दिव्यालंकारशोभादायिनि मम प्रत्यक्षमलंकुरु महत्त्वञ्चालं-
 कारादीनि धारयेत्यर्थः । तत्प्रयोजनमाह—प्रीतिं मे जनय अलं-
 कृतात्मदर्शनेन मत्प्रीतिस्तत्पादयेत्यर्थः ॥ ११ ॥

रा० टी०—सेति । तदा अनसूयाज्ञापनकाले सुरसुतोपमा
 सा सीता समलंकृत्य पादौ अनसूयाचरणौ शिरसा प्रणम्य
 राममभिमुखी सती ययौ ॥ १२ ॥

रा० टी०—तथेति । तपस्विन्याः प्रीतिदानेन भूषितां
 सीतां राघवो ददर्श जहर्ष च ॥ १३ ॥

गो० टी०—अलंकुर्विति । अलंकुरु आत्मानमिति
 शेषः ॥ १०-१२ ॥

१४] ति० टी०—सर्वं न्यवेदयदित्यस्यैव प्रपञ्चः—प्रीति-
 दानमित्यादि । अत्र कर्मणि ल्युट् ॥ १४ ॥

रा० टी०—न्यवेदयदिति । ततः रामदर्शनानन्तरं मैथि-
 ली सीता तपस्विन्या वसनाभरणस्रजां प्रीतिदानं सर्वं सका-
 रणं रामाय न्यवेदयत् । 'वसनाभरणस्रजम्' इति भूषणपाठः
 तत्पक्षे प्रीतिदानमित्यत्र कर्मणि ल्युट् ॥ १४ ॥

गो० टी०—न्यवेदयदिति । प्रीत्या दीयत इति प्रीतिदानं
 कर्मणि ल्युट् वसनाभरणस्रजां समाहारो वसनाभरणस्रजम्
 "द्वन्द्वाच्चुदपहान्तात्समाहारः" इति समासान्तष्टच् । 'वस-
 नाभरणस्रजाम्' इतिपाठे प्रीतिदानमिति भावे ल्युट् ॥ १३-१५ ॥

१५] ति० टी०—मातृपेषु मनुष्यलोकेषु ॥ १५ ॥

रा० टी०—प्रहृष्ट इति । मातृपेषु सुदुर्लभामलम्भां मै-
 थिल्याः सत्क्रियामनसूयाकर्तृकसत्कारं दृष्ट्वा रामो लक्ष्मणश्च
 प्रहृष्टोभवत् ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—पुण्यामनस्यया पुण्यया कृतालंकारां
 सीतां दृष्ट्वा शर्वरीखवास ॥ १६ ॥

रा० टी०—तत इति । ततः सीतासत्कृतिदर्शनानन्तरं
 तापसैः अर्चितः प्रीतः स रघुनन्दनो रामः पुण्यामनस्ययासमर्पि-
 तपुण्यालंकारादिविशिष्टां शशिनिभाननां सीतां दृष्ट्वा शर्वरीं रा-
 त्रिखवास ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—आपृच्छेताम् । वनान्तरगमनार्थमिति
 शेषः ॥ १७ ॥

रा० टी०—तस्यामिति । तस्यां वासाधिकरणीयूतायां
 रात्र्यां व्यतीतायां नरव्याघ्रौ रामलक्ष्मणौ अभिषिच्य ज्ञात्वा
 हुता अग्नौ यैस्तान् वनगोचरान् तापसान् आपृच्छेतां प्रार्थ-
 यतां वनान्तरगमनायेति शेषः ॥ १७ ॥

गो० टी०—तस्यामिति । अभिषिच्य हुताग्निकान्
 स्नात्वा कृतहोमान् ॥ १६ ॥

तावृक्षुस्ते वनचरास्तापसा धर्मचारिणः । वनस्य तस्य संचारं राक्षसैः समभिप्लुतम् ॥ १८ ॥
 रक्षांसि पुरुषादानि नानारूपाणि राघव । वसन्त्यस्मिन्महारण्ये व्यालाश्च रुधिराशनाः ॥ १९ ॥
 उच्छिष्टं वा प्रमत्तं वा तापसं ब्रह्मचारिणम् । अदन्त्यस्मिन्महारण्ये तान्निवारय राघव ॥ २० ॥
 एष पन्था महर्षीणां फलान्याहरतां वने । अनेन तु वनं दुर्गं गन्तुं राघव ते क्षमम् ॥ २१ ॥
 इतीरितः प्राञ्जलिभिस्तपस्विभिर्द्विजैः कृतस्वस्त्ययनः परंतपः ।
 वनं सभार्यः प्रविवेश राघवः सलक्ष्मणः सूर्य इवाभ्रमण्डलम् ॥ २२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोध्याकाण्डे एकोनविंशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

१८] ति० टी०-संचारं देशम् । दृढिरार्षी । समभिप्लुतं सम्यगुपद्रुतम् ॥ १८ ॥

रा० टी०-ताविति । ते रामलक्ष्मणाभ्यां पृष्टाः धर्म-
 चारिणस्तापसाः तस्य वनस्य संचारं देशं राक्षसैः समभिप्लुतं
 व्याप्तं तौ रामलक्ष्मणावृक्षुः संचारशब्दः स्वार्थानन्तः ॥ १८ ॥

गो० टी०-ताविति । वनस्य संचारं कन्दमूलफलान्या-
 हरणार्थं संचारं राक्षसैः समभिप्लुतं सम्यक् उपद्रुतमृक्षुः ॥ १७ ॥

१९] ति० टी०-व्याला हिंस्रपशवः । 'सर्पो हिंस्र-
 पशुर्व्यालः' इत्यमरः ॥ १९ ॥

रा० टी०-व्यापनप्रकारं वदन्नाह-रक्षांसीति । हे राघव !
 नानारूपाणि अनेकवेषधराणि पुरुषादानि पुरुषभक्षणशीलानि
 रक्षांसि रुधिराशनाः व्यालाः सर्पाः हिंस्रपशवश्च अस्मिन् महा-
 रण्ये वसन्ति 'सर्पो हिंस्रपशुर्व्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोः'
 इत्यमरः उभयार्थलाभस्त्वैकशेषद्वयत्वा ॥ १९ ॥

गो० टी०-रक्षांसीति । व्याला हिंस्रपशवः । 'सर्प-
 हिंस्रपशुः व्यालौ' इत्यमरः ॥ १८-२० ॥

२०] ति० टी०-उच्छिष्टमश्नुचिम् । प्रमत्तमसावधानम् ।
 तान्निवारय व्यालान् ॥ २० ॥

रा० टी०-ननु किं तद्वासेनेत्यत आह-उच्छिष्टमिति ।
 उच्छिष्टमच्छिष्टस्पर्शादिना दृढिरहितमित्यर्थः । प्रमत्तमनवधानं
 वा तापसं ब्रह्मचारिणं च अस्मिन् महारण्ये अदन्ति तान्
 निवारय तद्वाक्षसत्वं निवर्तयेत्यर्थः ॥ २० ॥

२१] ति० टी०-क्षमं युक्तम् ॥ २१ ॥

रा० टी०-एष इति । वने फलान्याहरताम् ऋषीणाम्
 एषः पन्थाः हे राघव ! अनेनैव पथा दुर्गं वनं गन्तुं ते क्षम-
 उचितम् ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०-इतीरित एवमुपदिष्टमार्गः । कृतस्वस्त्य-
 यनः कृतमङ्गलाशीर्वादः ॥ २२ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय आदि-
 काव्येऽथोध्याकाण्डे एकोनविंशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

रा० टी०-इतीति । प्राञ्जलिभिः प्रणयसूचकवदयुगुल-
 कैस्तपस्विभिर्द्विजैः इत्यनेन प्रकारेण ईरितः कथितः यात्रायै
 आज्ञापित इत्यर्थः, अत एव कृतस्वस्त्ययनः कृतं स्वस्त्ययनं
 यस्मै सः सभार्यः सलक्ष्मणः परंतपो राघवो रामः अभ्रमण्डलं
 सूर्य इव वनं प्रविवेश ॥ २२ ॥

स्वस्ति श्रीरघुनाथपादकमलद्वन्द्वप्रसादाद्गुरो-

ऽथोध्याया हि शिरोमणिः समभवत्पूर्णस्त्रिवेणीतटे ।

स्वान्तर्ध्वान्तनिवर्तनयुगमणिको रामायणस्थः सतां

वेद्यः श्रौतपथः शुभार्थनिचयः श्रीरामसंतोषकः ॥ १ ॥

नमो रामाय सीतायै लक्ष्मणाय हनूमते ।

यत्कृपालेशमात्रेण विष्णवाद्याः प्रभवन्ति हि ॥ २ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
 वयोध्याकाण्डे एकोनविंशाधिकशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

गो० टी०-इतीवेति । तैः प्राञ्जलिभिः तपस्विभिः द्विजैः
 कृतस्वस्त्ययनः कृतमङ्गलाश्विचिनः ॥ २१ ॥

इत्थं श्रीमच्छठारेश्वरपसरसिजद्वन्द्वनिर्द्वन्द्वसेवा-

निर्धूताशेषमोहो निरुपमधिपणः कौशिकानां कुण्डेन्दुः ।

गोविन्दायौ निवार्य प्रतिकथकगजस्तोमपञ्चास्यरूप-

ष्टाकां पीताम्बराख्यां व्यततत विपुलां साधु साकेतकाण्डे ॥ १ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-
 ऽथोध्याकाण्डव्याख्याने एकोनविंशोत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकिरामायणेऽथोध्याकाण्डं समाप्तम् ।

इति शिवम्

वेदां श्रेष्ठो लोकेऽतिरथसंमतः । अभियाता प्रहर्ता च सेनानयविशारदः ॥ २९ ॥
 संग्रामे क्रुद्धैरपि सुरासुरैः । अनसूयो जितक्रोधो न द्रोणो न च मत्सरी ॥ ३० ॥
 भूतानां न च कालवशानुगः । एवं श्रेष्ठैर्गुणैर्युक्तः प्रजानां पार्थिवात्मजः ॥ ३१ ॥
 लोकेषु वसुधायाः क्षमागुणैः । बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्ये चापि शचीपतेः ॥ ३२ ॥
 प्रजाकान्तैः प्रीतिसंजननैः पितुः । गुणैर्विरुच्ये रामो दीप्तः सूर्य इवांशुभिः ॥ ३३ ॥

नामभ्यानां च आरोहे आरोहणे विनये आरुह्य
 समर्थः ॥ २८ ॥

टी० टी०—अभियाता परसेनाभिमुखं याता
 सेनानयश्चक्रादिव्युद्घेन सेनान्यासस्तत्र विशा-
 २९ ॥

धनुरिति । धनुर्वेदविदां धनुर्वेदान् धनुरादि-
 ने शास्त्राणि विदन्ति तेषां मध्ये श्रेष्ठः लोके
 संमतोऽतिरथैः पूजितः अभियाता संग्रा-
 मः हर्ता रिपुसेनानिवर्तकश्च सेनानयविशारदः
 तां विशारदः निपुणः ॥ २९ ॥

रित्यध्याधिकः धनुरादिस्वरूपप्रतिपादको
 ह्वादिनुर्वेदस्य वेदत्वं तद्विदां मध्ये श्रेष्ठः
 लोके सर्वत्र अतिरथानां अप्रतिहतर-
 तैः “मतिबुद्धिः—” इत्यादिना कः “क्तेन
 धेतमासप्रतिपेयाभाव आर्षः । अभियाता
 रामहर्तुमिच्छति किंतु स्वयमेव यत्र शत्रव-
 त्तः दुर्गप्रदेशावलम्बनेन याति किंत्व-
 भेत् प्रहर्ता च अभिगम्य न यौधेयौधयति
 कृत्यत्वा प्रथमं प्रहरति सेनानयविशारदः
 वाहं छेदयति किंतु परदुरवगाहचक्रव्यूहा-
 पः रथः । अप्रधृग्यश्च प्रधर्षयितुमशक्यः
 रामे प्रणत्या तु जेतुं शक्य इत्यर्थः ।
 मृदु परस्परविरोधं विहाय मिलितैरपि
 वशैः ॥ २९ ॥

वेवाहारः परसंपदद्वेषः ॥ ३० ॥

अति । क्रुद्धैः सुरासुरैरपि संग्रामे
 मीयः अनसूयः सर्वविषयकाक्षसारहितः
 व कामशक्यः क्रः कृतिर्यस्य सः । तत्र
 नन्दजः स्वसत्ताश्रित इत्यर्थः । द्रुमः
 सक्खरोऽन्यशुभद्वेषे इत्यमरः ३० ॥
 शान्त्यपरिपूर्णत्वमुक्तम् अथ हेयप्रत्य-
 यविशान्त्यः अस्यारहितः जितक्रोधः
 रीस्वनगर्विष्ठः न च मत्सरी पर-
 रथेन शुभद्वेषे इत्यमरः न च
 नादः शानकालानुगुणसत्त्वरजस्त-
 त्तः को र्थः ॥ ३० ॥

गुणैर्गोपाति गो. पाठः ।

कामोऽ

३१] ति० टी०—भूतानां प्राणिनाम् । ‘सिद्धानाम्’
 इति पाठे सिद्धा देवभेदा इति कतककृत । कालवशः कालपा-
 रतन्त्र्यं प्राकृतवत्तदनुसारी न स्वायत्तसर्वपरिकर इति
 यावत् ॥ ३१ ॥

रा० टी०—नेति । पार्थिवात्मजो रामः क्षमागुणैर्वसुधायाः
 तुल्यः बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यः वीर्ये शचीपतेस्तुल्यः इषुवत्सविता
 गच्छतीतिवदुपमानोपमेयभावः । अत एव भूतानामवज्ञेयः
 अनादरणीयो न कालवशा अङ्गा अङ्गचरा यस्य स न कालान-
 धीनाङ्गचरवानित्यर्थः । एवमनेन प्रकारेण श्रेष्ठैः गुणैर्युक्तः अत
 एव त्रिषु ऊर्ध्वाधोमध्यवर्तिषु लोकेषु विद्यमानानां प्रजानां सं-
 मतः इष्ट आसीदिति शेषः । किंच वीर्ये समाधिकरहितपरा-
 क्रमे विद्यमानो रामः क्षमागुणैः त्रिषु लोकेषु विद्यमानायाः वसु-
 धायाः संमतः पूजितः अत एव बृहस्पतेः शचीपतेश्च बुद्ध्या
 अतुल्यः तोलयितुमशक्यः कर्मणि यत् संज्ञापूर्वकविधेर
 नित्यत्वादुणाभावः । नञर्थलाभस्तु वीर्यशब्दात्पूर्वमकारं
 छित्त्वा ॥ ३१—३२ ॥

गो० टी०—उक्तगुणोपसंहारपूर्वकं गुणान्तराण्याह—एव-
 मिति । एवमुक्तप्रकारेण पार्थिवात्मजः रामः प्रजानां मध्ये
 श्रेष्ठैर्लोकोत्तरैर्गुणैर्युक्तः त्रिषु लोकेषु संमतः पूजितः । क्षमागुणैः
 क्षमारूपगुणैः बहुवचनं प्रकारभेदाभिप्रायेण वसुधायाः भूमेस्तु-
 ल्य इति वक्ष्यमाणमनुपज्यते ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी०—एवं द्विवारं गुणश्रेष्ठ्यमुपपाद्य पुनर-
 तिदादर्थाय तदुपपादयति—संमत इत्यादि । क्षमाप्रधानैर्गुणैर्वसु-
 धायास्तुल्य इति परेणान्वयः ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०—तथेति । कान्तैरितिस्तथा पितुः प्री-
 तिसंजननैर्गुणैः करणैर्विरुच्ये इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥

रा० टी०—तथेति । सर्वप्रजाकान्तैर्निखिलप्रजावाञ्छितैः
 तथा पितुः प्रीतिसंजननैः गुणैः अंशुभिः किरणैः दीप्तः सूर्य इव
 रामो विरुच्ये । किंच गुणैरुपलक्षितो राम इव अंशुभिर्दीप्तः
 सूर्यो विरुच्ये ॥ ३३ ॥

गो० टी०—उपसंहारित—तथेति । तथा पूर्वोक्तरीत्या सर्व-
 प्रजाकान्तैः जीवाल्लभ्यवृद्धानां प्रियैः पितुः प्रीतिसंजननैः दृष्टा-
 न्तार्थमिदं पितुरिव सर्वेषां प्रियैरित्यर्थः । एवंभूतैर्गुणैः रामः
 स्वतः सुन्दरः स्वतो दीप्तः सूर्योऽंशुभिरिव विरुच्ये बभौ ॥ ३३ ॥

रामविषयक-

तत् ५ प्राप्तकालेनेति गो. पाठः ।

तमेवंतत्तसंपन्नमप्रधृष्यपराक्रमम् । लोकनाथोपमं नाथमकामयत मेदिनी ॥
 एतैस्तु बहुभिर्युक्तं गुणैरनुपमैः सुतम् । दृष्ट्वा दशरथो राजा चक्रे चिन्तां परंतपः ॥
 अथ राज्ञो बभूवैव वृद्धस्य चिरजीविनः । प्रीतिरेषा कथं रामो राजा स्यान्मयि जीवति ॥
 एषा ह्यस्य परा प्रीतिर्हृदि संपरिवर्तते । कदा नाम सुतं द्रक्ष्याम्यभिषिक्तमहं प्रियम् ॥
 वृद्धिकामो हि लोकस्य सर्वभूतानुकम्पकः । मत्तः प्रियतरो लोके पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥
 यमशक्रसमो वीर्यं बृहस्पतिसमो मतौ । महीधरसमो धृत्यां मत्तश्च गुणवत्तरः ।

३४-३५] ति० टी०-एवमभिषेकोपयोगिगुणश्रेष्ठ-
 युक्त्वा राज्ञोऽभिषेकेच्छां दर्शयति-तमेवमिति । मेदिनी
 तदेवता तद्वर्तिप्रज्ञाश्च ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

रा० टी०-तमिति । एवं वृत्तेन वृत्तान्तेन संपन्नं संयुक्तं
 लोकनाथोपमं तं रामं मेदिनी पृथिवी नाथं स्वस्वामिनमकाम-
 यत ऐच्छत् ॥ ३४ ॥

गो० टी०-एवं रामगुणान् प्रदर्श्य तत्कृतं भूम्युपलक्षितस-
 कललोकप्रावर्ण्यं दर्शयति-तमेवमिति । एवं गुणसंपन्नत्ववत्
 व्रतसंपन्नं आश्रितसंरक्षणरूपव्रतसंपन्नं अप्रधृष्यपराक्रमं अ-
 कुण्ठपराक्रमं सर्वं लोकपाला उपमा यस्य तं रामं मेदिनी नाथं
 अकामयत भूमेर्नाथत्वोचितोऽभूदित्यर्थः । अथवा एवं बालकाण्डो-
 क्तीत्या व्रतसंपन्नं रामस्तु सीतया सार्धमित्युक्तीत्या क्रीडा-
 रससंपन्नं अप्रधृष्यपराक्रमं विरोधिवर्गं निवर्त्य सात्म्यभोगप्रदं
 लोकान् पालयतीति लोकपालः समस्तोपभोगसाधनसंपन्न
 इत्यर्थः । उप समीपे मा लक्ष्मीः सीतारूपा यस्य सः उपमः
 लोकपालश्चासावुपमश्चेति समासः तं लक्ष्म्या भोगाननुभवन्तं
 रामं मेदिन्यपि नाथमकामयत स्वयंवरेण कण्ठे मालिकां
 दातुमैच्छदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

रा० टी०-एतैरिति । एतैरुक्तैः अनुपमैः उपमारहितैः
 बहुभिर्युक्तं सुतं दृष्ट्वा परंतपो दशरथो राजा चिन्तां
 चिन्तनं चक्रे ॥ ३५ ॥

गो० टी०-न केवलं लोकस्तं नाथमकामयत राजापी-
 त्याह-एतैरिति । एतैः पूर्वोक्तैः बहुभिः असंख्येयैः अनुपमैः
 लोके कुत्राप्येतादृशगुणादर्शनादसदृशैः गुणैः युक्तं सुतं दृष्ट्वा
 राजा राज्यभरणश्रान्तः परंतपः शत्रुसंहारव्यग्रः दशरथः
 चिन्तां मनोरथं चक्रे ॥ ३४ ॥

३६] ति० टी०-चिन्ताप्रकारमाह-अथेति । मयि
 जीवति रामो राजा कथं भवेत् । तादृशस्य तस्य दर्शनजा
 यैषात्पुत्कटानिर्वचनीया प्रीतिर्मे कथं स्यादिति चिन्ता बभू-
 वेत्यन्वयः ॥ ३६ ॥

रा० टी०-चिन्तास्वरूपमाह-अथेति । मयि जीवति पा-
 लयति सत्येव रामो राजा कथं स्यात् । अथ सकलमङ्गल-
 मूलभूता एषा रामराजभूतिरिव प्रीतिः मत्प्रीतिविषयीभूता
 एवं चिन्तेति शेषः । चिरजीविनः बहुकालं पालयतः वृद्धस्य
 शानवयोभ्यामधिकस्य राज्ञो दशरथस्य बभूव । किंच जीवति

सत्येव राजा स्यात् एषा राजभूतिरेव दशरथस्य
 रभिलापः कथं स्यात् पूर्यते ॥ ३६ ॥

गो० टी०-तामेव चिन्तां स्पष्टयति अथेति । अथ रामगुण-
 मवाप्नुयामित्यन्तेन-अथेति । अथ रामगुण-
 रजीविनः वृद्धस्य वयोवृद्धस्येति ज्ञानवृद्ध्या
 प्रीतिरित्युच्यते एवं एवंप्रकारेणेत्यर्थः । मयि
 कथं राजा स्यादित्येषा प्रीतिर्बभूव अत्र कथं
 वरदानकृतविघ्नशङ्काप्रतिसंधानेन ॥ ३५ ॥

३७] ति० टी०-प्रीतिरभिलाषः, अ-
 कदा नामेति । पूर्वपथे प्रीतिरानन्दः ॥

रा० टी०-एषेति । अभिषिक्तं सु-
 एषा परा प्रीतिः अत्यभिलाषः अस्य
 वर्तते ॥ ३७ ॥

गो० टी०-प्रीतिरौत्कव्यमाह-एषेति
 करणं द्रष्टव्यं द्रक्ष्यामि इत्येषा परा निर-
 दशरथस्य हृदि संपरिवर्तते सम्यक् अ-
 ३८-३९] ति० टी०-पर्जन्यो

रा० टी०-अभिषेकोपयोगिगुणा-
 भूतानुकम्पकः सर्वभूतविषयकदयावा-
 जनस्य वृद्धिकामः अत एव वृष्टिमान्
 ऽपि प्रियतरो वीर्यं यमशक्रसमः मत्त-
 क्षमायां महीधरसमः मत्तोऽपि गुण-
 त्मजमिमां महीमथितिष्ठन्तमनेन
 यथा यथावत् अवाप्नुयाम् । श्लोक

गो० टी०-अथ रामस्य रा-
 थस्य दर्शयति श्लोकत्रयेण-वृ-
 इत्यनेनापूर्वैर्भयप्रदत्वयुक्तं सर्वभू-
 कम्पनः कर्तारि ह्युद् अनेन
 इति शेषः । दाने संतापहार्ति
 पर्जन्य इवेति लोके विषये मरु-
 मान् प्रीणातीति प्रियः पचा-

गो० टी०-पूर्वं प्रियत-
 मुच्यते-यमशक्रसम इति
 त्युक्तम् ॥ ३८ ॥

मिमां
कृत्स्नामधितिष्ठन्तमात्मजम् । अनेन वयसा दृष्ट्वा यथा स्वर्गमवाप्नुयाम् ॥ ४० ॥
विविधैस्तैस्तैरन्यपार्थिवदुर्लभैः । शिष्टैरपरिमैयैश्च लोके लोकोत्तमैर्गुणैः ॥ ४१ ॥
क्षय तदा राजा युक्तं समुदितैर्गुणैः । निश्चित्य सचिवैः सार्धं यौवराज्यममन्यत ॥ ४२ ॥
तरिक्षे भूमौ च घोरमुत्पातजं भयम् । संचक्षेऽथ मेधावी शरीरे चात्मनो जराम् ॥ ४३ ॥
ननस्याथ शोकापनुदमात्मनः । लोके रामस्य बुबुधे संप्रियत्वं महात्मनः ॥ ४४ ॥
प्रजानां च श्रेयसे च प्रियेण च । प्राप्ते काले स धर्मात्मा भक्त्या त्वरितवान् नृपः ॥ ४५ ॥

टी०—अनेन वयसा वार्धकेन तथाभूतमात्मजं
यथाकालं यथायोग्यं वा स्वर्गमवाप्नुयामिति
युक्तव्येणान्वयः ॥ ४० ॥

महीमिति । यथास्वर्गं स्वसदृशं स्वसकृताडु-
। यद्वा यथास्वर्गं यथाभूतस्वर्गं यस्त्वया स-
रामसौन्दर्याडभवस्वर्गमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

टी०—तैस्तैरुक्तैः । 'तैः' इति पाठेऽप्येवमेव ।
रेच्छिन्नैर्लोके लोकोत्तमत्वेन प्रसिद्धैर्गुणैरुप-

ति । अन्यपार्थिवदुर्लभैः राजान्तरैरप्राप्यैः
लोकोत्तमैः अपरिमैयैः इत्यन्तरहितैः सख-
गैतैः शिष्टैः अवशिष्टैश्च गुणैर्युक्तं तं रामं
निश्चित्य यौवराज्यं रामयुवराजत्वमम-
वराजम्' इति भूषणपाठः श्लोकद्वयमे-

॥
श्लोकद्वयमेकान्वयम् । इति पूर्वोक्तरी-
तार्यभेदेन प्रसिद्धैः अन्यपार्थिवदुर्लभैः
उक्तव्यतिरिक्तसौशील्यादिभिः अप-
यगुणाः प्रदर्शिताः शिष्टास्त्वपरिमैया-
लोकोत्तरैर्लोके कुत्राप्येवं लोकोत्तर-
दैतैः स्वाभाविकैः शुभैः कल्याणतमैः
महाराजो दशरथः सचिवैः सार्धं
यं युवराजो भवेदिति निश्चितवा-

न
वृत्तावृत्तैः समुदितैर्गुणैर्युक्तं पुत्रं
नोत्थित्य तादृशगुणवत्त्वेन पुत्रस्य
न ॥ ४२ ॥

गता ग्रहनक्षत्रादिवैकृतम् अन्त-
पाता भूकम्पादयः तज्जं तत्स-
रीचक्ष उक्तवान् । तथा रामा-
रा जरां चावोचत् । अनेनोत्पा-
४३ ॥

यु स्वर्गं अन्तरिक्षे तदयोदेशे
रीरे आत्मनो जरां च संच-

क्षे मया दृश्यते इति कथयामास । तत्र दिव्युत्पातः नक्षत्रादि-
पातः अन्तरिक्षोत्पातो महावातादिः भूम्युत्पातो भूकम्पादिः
उत्पातप्रकरणे जरां संचक्षे इत्यनेन तदेहे जराभावः
सूचितः ॥ ४३ ॥

गो० टी०—अथ सयोरामाभिषेककर्तव्यताहेतुं स्वविप-
तिसूचकं दुर्निमित्तमात्मनो जरां चालोचितवानित्याह-
दिवीति । दिव्यन्तरिक्षे भूमौ च यान्युत्पातानि तज्जं भयमि-
त्यर्थः तानि चोक्तानि ज्योतिःशाले—'स्वर्भांडकेतुनक्षत्रग्रहता-
रार्कचन्द्रजम् । दिवि चोत्पद्यते यच्च तदिव्यमिति कीर्तितम् ।
वाय्वध्रसंध्यादिग्दाहपरिवेपतमांसि च । खपुरं चेन्द्रचापं च
तद्वियादन्तरिक्षजम् ॥ भूमावुत्पद्यते यच्च स्थावरं वायु जङ्ग-
मम् । तदैकदेशिकं भौममुत्पातं परिचक्षते' इति । भयावहानि
घोराणि दिव्यायुत्पातानीति फलितार्थः । मेधावी सूक्ष्मदर्शी
राजा संचक्षे दृष्टवान् सचिवायोक्तवानिति वा । आत्मनः
शरीरे जरां च संचक्षे ख्यान्भाव आर्पः ॥ ४२ ॥

४४] ति० टी०—अथात्मनः शोकापहृदं शोकहर्तृपूर्णचन्द्र-
खलस्य महात्मनो रामस्य संप्रियत्वं राज्याभिषेकेण सर्वा-
नन्दकरत्वं बुबुधे ज्ञातवान् ॥ ४४ ॥

रा० टी०—पूर्णेति । पूर्णचन्द्राननस्य महात्मनो रामस्य
संप्रियत्वं संप्रीतिमात्मनः स्वस्य शोकापहृदं शोकनाशकं
बुबुधे ॥ ४४ ॥

गो० टी०—एवं रामाभिषेके हेतुद्वययुक्तं सर्वलोकप्रियत्वं च
हेतुमाह—पूर्णचन्द्राननस्येति । अथ उत्पातदशनानन्तरं पू-
णचन्द्राननस्य तद्वत् सर्वसत्तापहरस्य महात्मनः महामते रा-
मस्य लोके विषये संप्रियत्वं कीदृशमात्मनः स्वस्य शोकाप-
हृदमुत्पातादिभयनिवर्तकं सम्यक् प्रियत्वं बुबुधे अहसं दधा-
वित्यर्थः ॥ ४३ ॥

४५] ति० टी०—अत आत्मनश्च श्रेयसे प्रजानां च
श्रेयसे प्रियेण च प्रजानिष्ठरामविषयप्रीतिरूपहेतुना च भक्त्या
च रामपालनेन प्रजा धन्या भवन्त्विति प्रजाविषयस्नेहेन च
स नृपो मन्त्रिणो रामाभिषेकाय त्वरितवान् ॥ ४५ ॥

रा० टी०—आत्मन इति । काले अभिषेकसमये प्राप्ते
सति भक्त्या अतिप्रीत्योपलक्षितो धर्मात्मा स दशरथः
आत्मनः प्रजानां च श्रेयसे कल्याणाय प्रियेण रामविषयक-

शुभैरिति गो. पाठः । ३ युवराजमिति गो. पाठः । ४ अर्थमिदं रा. नास्ति । ५ प्राप्तकालेनेति गो. पाठः ।

नानानगरवास्तव्यान्पृथग्जानपदानपि । समानिनाय मेदिन्यां प्रधानानृथिवीर्पतिः ॥ ४
तौन्वेष्म नानाभरणैर्यथार्हं प्रतिपूजितान् । ददर्शलंकृतो राजा प्रजापतिरिव प्रजाः ॥ ४
न तु केकयराजानं जनकं वा नराधिपः । त्वरया चानयामास पश्चात्तौ श्रोष्यतः प्रियम् ॥
अथोपविष्टे नृपतौ तस्मिन्परपुरार्दने । ततः प्रविविशुः शेषा राजानो लोकसंमताः ॥
अथ राजवितीर्णेषु विविधेष्व्वासनेषु च । राजानमेवाभिमुखा निषेदुर्नियता नृपाः ॥

स लब्धमानैर्विनयान्वितैर्नृपैः पुरालयैर्जानपदैश्च मानवैः ।

उपोपविष्टैर्नृपतिर्दृतो बभौ सहस्रचक्षुर्भगवानिनामरैः ॥

इत्याषे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

प्रजानिष्टप्रीतिहेतुना त्वरितवान् अभिषेकाय त्वरां कृत-
वान् ॥ ४६ ॥

गो० टी०—एवमनुसंधानप्रयोजनमाह—आत्मन इति । आ-
त्मनः प्रजानां च श्रेयसे हितार्थाय प्रियेण च प्रियाय च चतु-
र्थ्यर्थे तृतीया धर्मात्मा धर्मशीलः धर्मेण प्राणिसंरक्षकः नृपः
प्राप्तकालेनोपलक्षितः सन् भक्त्या प्रीत्या त्वरितवान् प्राप्त-
कालत्वं स्वस्य वृद्धत्वं रामयौवनं वसन्तकालो वा ॥ ४४ ॥

४६] ति० टी०—त्वरयित्वा च नानानगरवासिनस्तत्राधि-
कृतान्भिन्नभिन्नजनपदस्वामिन्स मन्त्रिद्वारा समानिनाय ॥ ४६ ॥

रा० टी०—नानेति । प्रधानान् नानानगरवास्तव्यान्
अनेकनगरनिवासिनः पृथग्जानपदान् भिन्नभिन्नदेशार्थीणांश्च
मेदिन्यामयोध्याभूमौ समानिनाय ॥ ४६ ॥

गो० टी०—नानेति । नानानगरेषु वसन्तीति नानानगर-
वास्तव्याः तान् “वसन्तव्यत्कर्तरेणिञ्च” इति कर्तरि तव्यत्प्र-
त्ययः पृथग्जानपदान् जनपदान्तरस्थान् मेदिन्याः श्रुतः प्रधाना-
न् केवलानवान्तरनृपतीनित्यर्थः पृथक् समानिनायेति वा ४६ ॥

गो० टी०—नेति । श्राप्यत इत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम्
अनानयने हेतुमाह—त्वरयेति । द्रवर्तित्वादिति भावः । के-
कयराजानमित्यत्र समासान्तविधेरनित्यत्वाद्भजभावः ॥ ४६ ॥

४७] ति० टी०—वेष्म नानाभरणैस्तद्धानैः प्रजापतिर्ब्रह्मा ४७

रा० टी०—तानिति । वेष्मभिर्गृह्णदैनैर्नानाभरणैश्च प्रति-
पूजितान् तान् आनीतान् प्रजापतिर्ब्रह्मा प्रजा इव अलंकृतो
राजा ददर्श ॥ ४७ ॥

गो० टी०—तान् वेष्मनानाभरणैरिति । प्रथमं वेष्मना-
भरणैः प्रतिपूज्य पश्चात्तान् ददर्शेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

४८] ति० टी०—केकयायनानयने हेतुः—त्वरया चेति ।
चस्त्वर्थे अभिषेकविषयत्वरया त्वित्यर्थः । प्रियं रामाभिषेकम्
अत्येति विचार्येति शेषः । अत्र भरतजनकयोरागमने विघ्नभिया
देवास्तथा इद्धि राज्ञे दत्तवन्त इति तात्पर्यम् ॥ ४८ ॥

रा० टी०—नेति । त्वरया अभिषेकविषयकशीघ्रतया
हेतुना तौ मिथिलक्रेकयाधिपती प्रियं प्रीत्युत्पादकाभिषेकं

पश्चात् श्रोष्यतः इति बुद्ध्या केकयराजानं ज-
यामास । समासान्तविधेरनित्यत्वाद्भजभावः ॥

४९] ति० टी०—शेषाः केकयजनकव्यति-
रा० टी०—अथेति । नृपतौ राजनि अ-

नुपवेशकर्तारि सति लोकसंमताः शेषा राजान

गो० टी०—दर्शनप्रकारमेवाह—अथेति ।

मिति शेषः । शेषाः केकयराजजनकभिन्नाः

५०] ति० टी०—राजवितीर्णेषु राज-

यतदेशाधिपत्याः, यद्वा राजशुखमात्रनिरी-

रा० टी०—अथेति । राजवितीर्णेषु

आसनेषु नियताः नियमिताः नृपाः खण-

नमभिमुखाः सन्तो निषेदुः ॥ ५० ॥

गो० टी०—अथेति । राजवितीर्णेषु

तदेशाधिपत्याः अन्तरङ्गा वा पादाप्रसा-

५१] ति० टी०—मानः सत्कारः

दायोध्यास्थितैः जानपदैः स्वस्वदेशस्थैः

समीपोपविष्टैः । सहस्रचक्षुरिन्द्रः राज-

सर्वप्रजाराजचित्तस्थज्ञानम् ॥ ५१ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रा-

आदिकाव्येऽयोध्याकाण्डे ५

रा० टी०—स इति । पुर-

कृतगृहैः उपोपविष्टैः नृपादिभि-

सहस्रचक्षुरिव बभौ ॥ ५१ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणक-

वयोध्याकाण्डे प्र-

गो० टी०—स इति । ल-

नानानगरवासिभिः उपोपविष्टैः

मन्दं समीपं प्राप्तैः नृपैः मानवै-

त्यवान् सहस्रचक्षुः इन्द्र इव

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते

ऽयोध्याकाण्डव्याख्ये

द्वितीयः सर्गः ।

गोणोऽहं भरक्षमे रामे राज्यभारं निवेद्य विश्राममाकाङ्क्षामि इति दशरथः स्वोद्देशं परिषत्स्थान् शशंस । ते तदनुमेनिरे-
राज्यजिज्ञासुर्दशरथो रामयौवराज्याङ्गीकरणकारणं पप्रच्छ तेऽप्यसंख्येयरामगुणान् संवर्ण्याङ्गीकृतं रामयौवराज्यं समर्थ-
स्तं पादने च त्वरयामासुः ।

परिषदं सर्वामामन्य वसुधाधिपः । हितमुद्धर्षणं चैवमुवाच प्रथितं वचः ॥ १ ॥
वरकल्पेन गम्भीरेणानुनादिना । स्वरेण महता राजा जीमूत इव नादयन् ॥ २ ॥
गयुक्तेन कान्तेनानुपमेन च । उवाच रसयुक्तेन स्वरेण नृपतिर्नृपान् ॥ ३ ॥
भवतामेतद्यथा मे राज्यमुत्तमम् । पूर्वकैर्मम राजेन्द्रैः सुतवत्परिपालितम् ॥ ४ ॥
कुभिः सर्वैर्नरेन्द्रैः प्रतिपालितम् । श्रेयसा योक्तुमिच्छामि सुखार्हमखिलं जगत् ॥ ५ ॥
तं पूर्वं पन्थानमनुगच्छता । प्रजा नित्यमनिद्रेण यथाशक्त्यभिरक्षिताः ॥ ६ ॥

१०-अथ राज्याभिषेकस्य सर्वप्रजार्थत्वात्तद-
जित्याह-तत इति । आमन्याभिसुखीकृत्य
अत एवोद्धर्षणमुत्कृष्टहर्षजनकम् प्रथितं
भवति तथोवाच ॥ १ ॥

तत्र राजायागमनौत्तरकालिकं वृत्तमाह-तत
आहूत राजायागमनानन्तरं परिषदं राजा-
नं सर्वोपकारकमत एव उद्धर्षणं सर्वहर्षज-
येतं सर्वश्रोतव्यं यथा स्यात्तथोवाच ॥ १ ॥
रामाभिषेकस्य सर्वसंततत्वं दर्शयति द्वि-
तः राजादिनिवेशानन्तरं परिषदं पौरजा-
भिसुखीकृत्य हितं श्रेयस्करमुद्धर्षणमु-
क्तार्थमेवं वक्ष्यमाणरीत्या ॥ १ ॥

वाह-दुन्दुभीति । अनुनादः प्रतिध्व-
पः ॥ २ ॥

राजलक्षणयुक्तत्वं क्षिप्रगम्भीरत्वा-
मृदुमधुरत्वादिना रसयुक्तेनाद्भुत-
रत्नमाह-दुन्दुभीत्यादिश्लोकद्वयेन ।

अनुनादिना प्रतिध्वनिनिष्पा-
न्मीयरज्यस्य रः समर्पणं यस्मिन्
व कान्तेन कमनीयेन अहपमेन
नन्दजनकेन स्वरेण अनुनादयन्
सर्वाङ्गरागनिष्पादको नृपति-
रान्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥

विशदयति-दुन्दुमिस्वनक-
रीस्वनसदृशेन ईषदसमाप्तौ क-
रायैव अनुनादिना दिशः प्रति-
नादयन् जीमूत इव मेघ
वरः कीदृशः राजलक्षणयुक्तेन
युक्तेन माधुर्यवता ॥ २ ॥ ३ ॥

क्रामोऽस्मीति गो. पाठः ।

४] ति० टी०-मे राज्यं मया संप्रति पाल्यमानम् मम
पूर्वैर्मन्वादिभिः पालितमिति विदितमित्यन्वयः ॥ ४ ॥

रा० टी०-तद्वचनमेवाह-विदितमित्यादिभिः । मे
एतद्राज्यं मम पूर्वकैः सुतवत् यथा यथावत्परिपालितमेतद्-
वतां विदितम् । एतदित्युभयान्वयि ॥ ४ ॥

गो० टी०-स्वकृतराज्यपरिपालनस्य पूर्वकृतपालनादवि-
शेषं सूचयन्नाह-विदितमिति । अन्ते इतिकरणं द्रष्टव्यम् उत्तमं
विपुलं मे एतद्राज्यं मम पूर्वकैः पूर्वं राजेन्द्रैः रघुप्रभृतिभिः
सुतवत्परिपालितम् अतिप्रेम्णा सुरक्षितमित्येतद्भवतां विदितम्
“कस्य च वर्तमाने” इति पक्षी भवद्विविदितमित्यर्थः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०-ततः किं तत्राह-सोऽहमिति । श्रेयसा
रामराज्याभिषेकद्वारा विशिष्टेन सुखेन यत् इक्ष्वाकुभिः प्रति-
पालितमत एव सुखार्हम् ॥ ५ ॥

रा० टी०-स इति । श्रेयसा अतिकल्याणेन योक्तुं सं-
योजयितुम् ॥ ५ ॥

गो० टी०-अस्तु ततः किमित्यत्राह-सोऽहमिति । सः
तद्वचोऽहं इक्ष्वाकुभिः इक्ष्वाकुवंश्यैः सर्वैः नरेन्द्रैः परिपालित-
मत एव सुखार्हमखिलं जगत् राज्यं श्रेयसा सुखेन अधुनापि
योक्तुं कामयत इति योक्तुकामः अस्मि ‘तुं काममनसोरपि’ इति
मकारलोपः योक्तुमिच्छामीत्यर्थः ॥ ५ ॥

६] ति० टी०-पूर्वैर्मन्वादिभिः पन्थानं प्रजापालनमार्गम्
अनिद्रेण स्वसुखनिरपेक्षेण । यथाशक्तीति विनयप्रदर्शनम् ॥ ६ ॥

रा० टी०-रामेणावश्यं प्रजाः पालनीया इत्यत्र हेतुं प्रति-
पादयन्नाह-मयेत्यादिभिः । पूर्वैः मनुप्रभृतिभिराचरितं पन्था-
नमनुगच्छता अहसरता मयापि प्रजाः नित्यं यथाशक्ति शक्ति-
मनतिक्रम्याभिरक्षिताः ॥ ६ ॥

गो० टी०-ननु भवत्कृतं पालनमेवास्माकं श्रेय इत्यत्रा-
ह-मयापीति । पूर्वैः राजभिः आचरितं क्षुण्णं पन्थानं

इदं शरीरं कृत्स्नस्य लोकस्य चरता हितम् । पाण्डुरस्यातपत्रस्यच्छायायां जरितं मया ॥
प्राप्य वर्षसहस्राणि बहून्यायुषि जीवतः । जीर्णस्यास्य शरीरस्य विश्रान्तिमभिरोचये ॥
राजप्रभावजुष्टां च दुर्वहामजितेन्द्रियैः । परिश्रान्तोऽस्मि लोकस्य गुर्वी धर्मधुरं वहन् ॥
सोऽहं विश्राममिच्छामि पुत्रं कृत्वा प्रजाहिते । संनिकृष्टानिमान्सर्वाननुमान्य द्विजर्षभान् ॥
अनुजातो हि मां सर्वैर्गुणैः श्रेष्ठो ममात्मजः । पुरंदरसमो वीर्ये रामः परपुरंजयः ॥
तं चन्द्रमिव पुण्येण युक्तं धर्मभृतां वरम् । यौवराज्ये नियोक्तास्मि प्रीतः पुरुषपुंगवम् ॥

मर्यादामनुगच्छता अनुसरता नित्यं अनिद्रेण जागरूकेण मया-
पि प्रजाः यथाशक्त्यभिरक्षिताः यथाशक्तीति विनयोक्तिः ॥ ६ ॥

७] ति० टी०-जरितं प्रापितजरं कृतम् । न कदापि
प्रजापालनविरोधेन विषयासक्तिः कृतेति भावः ॥ ७ ॥

रा० टी०-इदानीं स्वकर्तृकप्रजापालनेच्छा नास्तीत्यत्र
हेतुं वदन्नाह-इदमित्यादि-लोकचतुष्टयेन । कृत्स्नस्य लोकस्य
हितं चरता मया पाण्डुरस्य श्वेतस्य आतपत्रस्य छत्रस्य छाया-
यामिदं शरीरं जरितं प्रतीयमानजरं प्रापितम्, एतेनेदानीं रा-
ज्यश्रीभोगाकाङ्क्षा नास्तीति व्यञ्जितम् ॥ ७ ॥

गो० टी०-तर्हीदानीमपि तथैव रक्षयतामित्यन्नाह-इदमि-
ति । कृत्स्नस्य लोकस्य जनस्य हितं चरता कुर्वता मया इदं
शरीरं भवतां प्रत्यक्षं हीति भावः । पाण्डुरस्यातपत्रस्य श्वेतस्य
छत्रस्य छायायां जरितं संजातजरं कृतं जरापर्यन्तमेक-
च्छत्रतया पराक्रमनिधिभूत्वा मया नियमेन लोकहितमाचरित-
मित्यर्थः ॥ ७ ॥

८] ति० टी०-वर्षसहस्राणि पष्ठिवर्षसहस्राणि बहू-
न्यायुषि वत्सरश्चतुरूपानेकपुरुषायुषि । विश्रान्तिं प्रजाचिन्तारा-
हित्यरूपिणीम् ॥ ८ ॥

रा० टी०-तदेव भङ्गयन्तरेण बोधयन्नाह-प्राप्येति । बहू-
नि पष्ठि वर्षसहस्राणि आयुषि प्राप्य जीवतः इह लोके, वर्त-
मानस्य अत एव जीर्णस्य प्रतीयमानजीर्णताविशिष्टस्य अस्य
शरीरस्य विश्रान्तिमभिरोचये इच्छामि ॥ ८ ॥

गो० टी०-तर्हि संप्रति किं कर्तव्यमित्यन्नाह-प्राप्य चर्ष-
सहस्राणीति । बहूनि वर्षसहस्राणि पष्ठिवर्षसहस्रपरि-
मितान्यायुषि प्राप्य जीवतः क्रमेण जीर्णस्यास्य शरीरस्य
विश्रान्तिं राज्यभाराद्विरतिमभिरोचये इच्छामि एतेन ययातिव-
द्विषयचापलेन न राज्याद्विरम्यत इति दर्शितम् ॥ ८ ॥

९] ति० टी०-राजप्रभावाः शौर्यादयस्तयुक्तैर्जुष्टाम् ।
वहन्ति हेतौ शता ॥ ९ ॥

रा० टी०-राजेति । राज्ञां मनुप्रभृतीनां ये प्रभावाः
सर्वदिविजयकारकशौर्यादयस्तैर्जुष्टामत एवाजितेन्द्रियैर्दुर्वहं
लोकस्य गुर्वी धर्मधुरं धर्मपूर्वकरक्षणभारं वहन् सन् परि-
श्रान्तोऽस्मि हिहेतौ ॥ ९ ॥

गो० टी०-इतः परं राज्यवहनाशक्तौ निमित्तमाह-राजेति ।
राजप्रभावैः शौर्यादिभिः जुष्टां सेवितुमर्हाम अजितेन्द्रियैः विषय-

परैः दुर्वहं तादृशप्रभावराहितैर्वौढमशक्त्यां गुर्वी
ननिर्वाह्यं लोकस्य धर्मधुरं धर्मस्थापनरूपभारं
श्रान्तोऽस्मि ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-प्रजाहिते पुत्रं कृत्वा तं
मान्य कृताहुमतिकान्कृत्वा ॥ १० ॥

रा० टी०-स इति । सन्निकृष्टानात्महित-
गो० टी०-विवक्षितमर्थं दर्शयति-स
श्रान्तोऽहं प्रजाहिते प्रजारक्षणविषये पुत्रं कृत्वा
कृष्टान् अन्तरङ्गभूतान् इमान् सर्वान् द्विजर्ष-
अनुमान्य कृतानुमतिकान् कृत्वा मानयते
श्रान्तिनिवृत्तिमिच्छामि ॥ १० ॥

११] ति० टी०-राज्यार्हत्वं पुत्रस्य
इति । मत्संबन्धि सर्वगुणविशिष्टो जातः
ख्यानविषयेऽतः 'कर्मप्रवचनीय-' इति
स्ववृत्तिगुणाधिकगुणवत्तामप्याह-पुरंदरे

रा० टी०-रामस्य राज्ययोग्यत्वं
ति । ज्येष्ठो ममात्मजः सर्वैर्गुणैर्मानुष-
इतिकर्मप्रवचनीयत्वाद्वितीया । अत्राप्य-
वत्सवित्ता गच्छतीतिवद्बोध्यः ॥ ११ ॥

गो० टी०-कस्ते पुत्रो यौवराज्य-
ब्राह्म-अनुजात इति । वीर्ये विषये
तौल्यमेवाह-परेषां शत्रूणां पुराणि ।
ति परपुरंजयः असंज्ञायामपि जेः ।

कः मम ज्येष्ठ आत्मजः सर्वैर्गुणैः
“मनुर्लक्षणे” इत्यतः कर्मप्रवचनी-
या मनुष्यान् सर्वाननुग्राप्य जार्या

वत्तरः अपरिमेयैश्च लोके लोकैः भू-
मिदानीमनुजातो हि मां सर्वैर्गुणैः
उच्यते ‘अन्या मध्यस्थचिन्ता हारि-
न्यायेन पौरमुखेन रामस्य सत्, मत्स-
मिति ध्येयम् अत एव वक्ष्यमाण-
पुत्रस्य सन्ति ते’ इति ॥ ११ ॥ इत्यतः

१२] ति० टी०-पुण्ये इति
दक्षम् यौवराज्ये तत्पदे प्रति-

पः स वो नाथो लक्ष्मीवाँलक्ष्मणाग्रजः । त्रैलोक्यमपि नाथेन येन स्यान्नाथवत्तरम् ॥ १३ ॥
श्रेयसा सद्यः संयोक्ष्येऽहमिमां महीम् । गतक्लेशो भविष्यामि सुते तस्मिन्निवेश्य वै ॥ १४ ॥
मेऽनुरूपार्थं मया साधु सुमन्त्रितम् । भवन्तो मेऽनुमन्यन्तां कथं वा करवाण्यहम् ॥ १५ ॥

०-तमिति । पुण्येण युक्तं चन्द्रमिव पुण्यनक्षत्र-
कार्यसाधकमित्यर्थः । किंच चन्द्रमिव प्रकाश-
खिललक्षकविशिष्टं पुण्येण नक्षत्रेण यौवराज्ये नि-
ः ॥ १२ ॥

-तमिति । तं स्वगुणतुल्यगुणं धर्मभृतां या-
प्ररूपपुंगवं पुण्येण नक्षत्रेण युक्तं चन्द्रमिव
लं, यद्वा पुण्यनक्षत्रेभिषेककरणात् पुण्येण
यौवराज्ये नियोक्तास्मि, यद्वा चन्द्रमिव स्थितं
वराज्ये नियोक्तास्मीत्यर्थः ॥ १२ ॥

टी०-स वो युष्माकं राजावरूपो योग्यः ।
यमेव नाथवन्तः, अपि तु त्रैलोक्यमपि
वो राम इति भावः ॥ १३ ॥

न्विति । येन नाथेनैव त्रैलोक्यमूर्ध्वमध्या-
स्ति स एव अवरूपः नाथत्वयोग्यो रामो
पिवैशब्दवेवाथौ ॥ १३ ॥

यवचनं वाल्मीकिस्तत्त्वज्ञतया स्थापते-
मः अवरूपः अनुगुणः नाथः-लोकस्येति
हेतुर्लक्ष्मीवानिति अपरिच्छिन्नतजस्क

लक्ष्मणाग्रज इति लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धन
पत्वे हेतुर्लक्ष्मणाग्रज इति लक्ष्मण
ग्राहीत्यर्थः । अथवा अवरूप इत्यादि

विशिष्टः परिजनपर्यन्तो रामः सर्वस्य
राज्यपालनोपाधिकशेषी । वैइति
‘दासभृताः स्वतः सर्वे ह्यात्मानः

य निरुपाधिकशेषित्वे निमित्तमाह-
लोका एव त्रैलोक्यं चतुर्वर्णादि-
रामपि येन नाथेन नाथवत्तरम्

य रक्षकत्वावलोकने कियन्मात्रं
मथवा अनेन श्लोकेन रामस्य
रूपो नाथः सहजशेषी जगतः

ः अवरूपं रूपं यस्य सोऽनुरूप-
ज्ञानाननमित्यायुक्तनिरुपमसौ-
र्थः । अनुकूलं स्वरूपं यस्या-

ण निरतिशयदशाशिरस्कत-
आनन्दो ब्रह्मेति ह्युक्तम् ।
सर्वव्यापीत्यर्थः । अवरूपः

सर्वशरीरीत्यर्थः । अवरूपः
यर्चावताररूपेण नानावता-

रशालीत्यर्थः । अवरूपः ओः रुद्रस्य रूपं शरीरं तद्विलक्षण-
शरीरः । ‘वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं
वसु’ इत्यायुक्तरूपविलक्षणरूपः पुण्डरीकाक्षत्वादियुक्तः ।

उस्वरूपभिन्न इति त्रिमूर्तिसाम्यं च निरस्यते । वीनां पक्षि-
णां नाथो विनाथः हंसः तत्संबन्धी वैनाथः अप्यादिद्विद्विः ।

हंसवाहनः चतुर्मुखः तत्सहितः स वैनाथः नाभिपद्मस्थलस्थित-
चतुर्मुख इत्यर्थः । वैनाथो गरुडवाहनो वा नाथत्वे हेतुर्ल-
क्ष्मीवानिति नित्ययोगे मतुप् ‘हीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यो’

‘अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा । वेदान्तास्तत्त्व-
चिन्तां सुरभिदुरासि यत्पादचिह्नैस्तस्मिन्’ पत्नीविशिष्टत्व-
वत् परिजनविशिष्टत्वाद्वाह-लक्ष्मणाग्रज इति । लक्ष्मणशब्दः

कैङ्कर्यपरमात्रोपलक्षणार्थः अग्रज इति तन्निरूप्यत्वोक्त्या आ-
श्रितपारतन्त्र्यसुक्तम् । ननु कथमयमवरूपो नाथः ब्रह्मरुद्रादयोऽपि
हि सन्ति नाथा इत्यत्राह-त्रैलोक्यमपीति । कृतकमकृतकं

कृतकाकृतकमित्युक्तं समस्तं जगदित्यर्थः । येन नाथेन नाथ-
वदित्यनेनेन्द्रादिव्यावृत्तिः तरपा ब्रह्मरुद्रादिव्यावृत्तिः तन्ना-
थत्वस्यैतन्मूलत्वात् ‘युगकोटिसहस्राणि विष्णुमाराध्य पद्म-
भूः । पुनर्लैलोक्यपातृत्वं प्राप्तवानिति शुश्रुम ॥ महादेवः

सर्वमेधे महात्मा हुत्वात्मानं देवदेवो बभूव’ इत्यादिस्मृतय-
स्तत्र मानं त्रैलोक्यं नाथवत्तरं रक्षयापेक्षया रक्षकत्वाधिके-
त्यर्थः (?) ॥ १३ ॥

१४] ति० टी०-श्रेयसा प्रशस्ततरेण रामेण महीं सं-
योक्ष्ये, राज्याभिषेकद्वारेणेत्यर्थः । एवं सति तस्मिन्सुते त-
त्पालनभारं निवेश्य गतक्लेशो भविष्यामि ॥ १४ ॥

रा० टी०-अनेनेति । अत एव श्रेयसा सर्वमङ्गलहेतुना
अनेन रामेण इमां महीं संयोक्ष्ये ॥ १४ ॥

गो० टी०-अनेनेति । इमां मया चिरकालधृतां महीं
तस्मिन् ज्येष्ठे सुते निवेश्य महीपालनभारं निक्षिप्येत्यर्थः ।
अनेन तन्निवेशरूपेण श्रेयसा च महीमेवं सद्यः संयोज्य गत-
क्लेशः गतराज्यभरणक्लेशो भविष्यामि रामाभिषेकस्य द्वे

फले मन्वाः श्रेयो मम विश्रान्तिश्चेति भावः ॥ १४ ॥

१५] ति० टी०-म इदमभिषेकरूपं कार्यं यद्यदि मया
साधु सुमन्त्रितं भवतामवरूपार्थमवरूपप्रयोजनावहं च तदा
भवन्तो मे ममाहमन्यन्ताममममिति प्रयच्छन्तु । हर्षयुक्तत्वाद्वा-
कुरस्मच्छब्दपौनरुक्त्यमदोषाय । इतोऽतिरिक्तं वा कथं केन
प्रकारेण किं करवाणि तद्वदन्त्विति शेषः ॥ १५ ॥

रा० टी०-यदिति । मे मम अवरूपः योग्यः अथौ य-
स्मिन् तद्व इव रामाभिषेचनं यत् यदि मया साधु सुमन्त्रितं

यद्यप्येषा मम प्रीतिर्हितमन्यद्विचिन्त्यताम् । अन्या मध्यस्थचिन्ता तु विमर्दाभ्यधिकोदया ॥ १
इति ब्रुवन्तं मुदिताः प्रत्यनन्दनृपा नृपम् । दृष्टिमन्तं महामेघं नर्दन्त इव बर्हिणः ॥
स्निग्धोऽनुनादः संजज्ञे तैतो हर्षसमीरितः । जनौघोदुष्टसंनादो मेदिनीं कम्पयन्निव ॥
तस्य धर्मार्थविदुषो भावमाज्ञाय सर्वशः । ब्राह्मणा बलमुख्याश्च पौरजानपदैः सह ॥
समेत्य ते मन्त्रयितुं समतागतबुद्धयः । ऊचुश्च मनसा ज्ञात्वा वृद्धं दशरथं नृपम् ॥
अनेकवर्षसाहस्रो वृद्धस्त्वमसि पार्थिव । स रामं युवराजानमभिषिञ्चस्व पार्थिवम् ॥

तदा भवन्तः अनुमन्यन्तामनुमतिं कुर्वन्तु । कथं केन प्रकारेण
अहं करवाणीत्यपि वदन्त्विति शेषः । वाशब्द इत्यर्थः ॥ १५ ॥

गो० टी०—यदीति । इदं रामाभिषेकरूपं कार्यं मे रा-
ज्यभरणश्चान्तस्य वृद्धस्य मम यद्यनुरूपार्थमुचितप्रयोजनकं चेत्
मया वा साधु समुचितं यदि सम्यग् विचार्यारब्धं चेदित्यर्थः
तदा भवन्तः मे मह्यमनुमन्यन्तामनुमतिं कुर्वन्तु इदं मे अ-
नुकूलार्थं चेत्कथं वान्यत्करवाणि ॥ १५ ॥

१६] ति० टी०—ननु त्वदधिकः को हिताहितविचारस-
मर्थोऽत आह—यद्यपीति । एषा चिन्ता यद्यपि मम प्रीतिस्त-
द्विषया तथाप्यन्यादितं यद्यस्ति तदा विचिन्त्यताम् । यतो
मध्यस्थानां रागद्वेषहीनानां चिन्ता तु विचारस्तु तद्वतां चिन्ता-
पेक्षायान्या विलक्षणा । तदेवाह—विमर्देन पूर्वापरपक्षसंघर्षेणा-
भ्यधिकोदयाधिकार्थप्रादुर्भाववती ॥ १६ ॥

रा० टी०—यद्यपीति । यद्यपि एषा रामाभिषेकविषया
मम प्रीतिरस्ति तथापि अन्यत् अतो भिन्नं हितं चेद्वद्वि-
विचिन्त्यताम् । तत्र हेतुः मध्यस्थचिन्ता मध्यस्थानां निर्ण-
यकत्वेन स्थापितानां चिन्ता विचारः अन्या एकनिष्ठविचारतो
विलक्षणा । तत्र हेतुः विमर्देन पूर्वपक्षोत्तरपक्षाभ्यां गृहीतत्वेन
अभ्यधिकः उदयो यया सा । तुशब्द एवार्थं चेदित्यध्याहृतम् ॥ १६ ॥

गो० टी०—यत्ते प्रियं तत् क्रियतामित्यत्राह—यद्यपीति ।
एषा रामाभिषेकविषया प्रीतिर्यद्यप्यस्ति तथाप्यन्यादितमस्ति
चेचिन्त्यताम् । ननु कस्त्वत्तोऽधिकदर्शित्यत्राह—अन्येति ।
मध्यस्थानां रागद्वेषरहितानां चिन्ता विचारः अन्या अन्या-
दृशी स्वमात्रचिन्तातो विलक्षणा । तदेव वैक्षण्यमाह—वि-
मर्दाभ्यधिकोदयेति । विमर्देन पूर्वापरपक्षसंघर्षणेन हेतुना अ-
भ्यधिकोदया अधिकार्थप्रादुर्भावा हि ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—दृष्टिमन्तं महामेघं दृष्ट्वा नर्दन्तो बर्हिण
इव मुदिता नृपा नृपं प्रत्यनन्दनप्रशंसापूर्वकमङ्गीचक्रुः ॥ १७ ॥

रा० टी०—इतीति । दृष्टिमन्तं महामेघं दृष्ट्वा बर्हिणो म-
थुरा इव नर्दन्तः प्रत्यनन्दन् ॥ १७ ॥

गो० टी०—इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण ब्रुवन्तं नृपं दश-
रथं नृपाः परिपद्मता राजानः दृष्टिमन्तं वयुर्कं महामेघं नर्दन्तः
केका कुर्वन्तः बर्हिण इव मथुरा इव मुदिताः सन्तः प्रत्यनन्दन्
प्राशंसन् ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—अनुनादः सामन्तकृतह-
ध्वनिः संजज्ञे सभायासिति शेषः । जनौघाना-
सन्संभवन्नादः प्रतिध्वनिः पृथिवीं कम्पयन्निव
शेषः । 'विमानम्' इति पाठे राजस्थानमित्यर्थः

रा० टी०—तत्रत्यराजप्रमोदमुक्त्वा तत्र
यन्नाह—स्निग्ध इति । स्निग्धः जेहसूचकः अ-
निजनकः हर्षसमीरितः सकलहर्षहेतुः जनौघै-
सन्नादः शोभनशब्दः विमानमतिपूज्यसभामप-
तस्यां सभायां संजज्ञे 'मेदिनीम्' इति भट्ट

गो० टी०—स्निग्ध इति । तत्र सभाया
व्यञ्जकः अनुनादी प्रतिध्वनिकारी जनौघो-
दितः संनादः समीचीनशब्दः विमानं त-
कम्पयन्निव संजज्ञे न केवलं राजान एव स-
संतुष्टा इत्यर्थः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—भावं धर्मविषय-
तपोबलं वा चानृपाः ॥ १९ ॥

रा० टी०—तस्येति । जनमुख्याः
इति भट्टसंमतः पाठः ॥ १९ ॥

गो० टी०—तस्येत्यादि—लोकद्व-
वसिष्ठायाः जनमुख्याः राजानश्च पौ-
त्य संयुज्य मन्त्रयित्वा युक्तायुक्तं नि-
वार्द्धके युवराजस्थापनं धर्मः प्रजा-
तस्य दशरथस्य भावं वचनमूल-
देशकालेङ्गितादिभिः आश्रय अ-
साम्यं गताः बुद्धयो येषां ते तयो-
मनसा च ज्ञात्वा प्रत्येकं स्वस्वह-
माणवचनाहं दशरथमुखः ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०—समतामेत-
येषां ते मन्त्रयितुं प्रहृष्टा इति
पुनः पुनः पर्यालोचनेन निश्चितम्

रा० टी०—समेत्येति । स-
तुशब्द एवार्थं समतामेकविप-
द्वदं समुद्भूतम् । 'ते मन्त्रयि-
२१] ति० टी०—अने-

मो हि महाबाहुं रघुवीरं महाबलम् । गजेन महता यान्तं रामं छत्रावृताननम् ॥ २२ ॥
द्वचनं श्रुत्वा राजा तेषां मनःप्रियम् । अजानन्निव जिज्ञासुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥

॥ युवराजानमिति समासान्तविधेरनित्यत्वाद्वाज-
॥ -तद्वचनमेवाह-अनेकेति । हे पार्थिव ! अने-
वर्षसहस्राणि यस्य सः बहुवर्षसहस्राणि राज्यक-
सकलसंपत्तिविशिष्टस्त्वमसि स त्वं पार्थिवं
यं रामं युवराजानमभिपिञ्चस्व युवराजत्वे-
त्यर्थः । सहस्रशब्दः स्वार्थिकाण्यन्तः युव-
राजानामन्तविधेरनित्यत्वाद्वाजभावः संज्ञापूर्व-
परस्मैपदाभावः किंच स्वेति भिन्नं पदमात्मी-
यं पार्थिवश्चेति कर्मधारयो वा ॥ २१ ॥
नृपमिति कविना सूचितमर्थं दर्शयति-अ-
हं त्वं अनेकवर्षसाहस्रः सहस्राण्येव साह-
अनेकानि वर्षसाहस्राणि यस्य स तथा
हिन्ना अतिदृढोऽसीति गम्यते सः तादृश-
श्रीशासनाहं युवराजानं युवराजं समासा-
याहः सखि-” इत्यादिना टच् । अभि-
वराजो भवति तथाभिपिञ्चेत्यर्थः ॥ २१ ॥
इच्छामः कृताभिपेकं द्रष्टुमिति शेषः ॥ २२ ॥
न इति । छत्रावृताननं युवराजत्वेना-
ति शेषः ॥ २२ ॥
मयि विद्यमाने किमर्थं रामाभिपेकोऽपे-
यं रक्षणार्थं तमपेक्षामहे किंतु सौन्दर्य-
वृत्ताम इति । इच्छाम इति बहुवचनेन
कः महाबाहुमिति आयताश्च स्रष्ट-
सौन्दर्यं तत्काण्डादुपशकार्पणादिव्या-
त्यादि इच्छामः अभिपेकपट्टवन्धा-
ः इच्छामात्रमस्माकं कार्यानिर्वहणं
च्छा वर्तते श्रेयांसि बहुविघ्नानी-
कम् इच्छामः अभिपेकः सिध्यतु
छन्दरवस्तुदर्शने इच्छा प्रवर्तते
त्वाद्वाचा प्रार्थयितुमशक्ता म-
इदानीमिच्छाम इति वदामः
किंतु सर्वे इच्छामः हि सर्व-
विमानं कम्पयन्निवेति सर्व-
न्यं खलु अकामयत मेदिनी
वरं कृतवती खलु त्वयि कर-
ध्वन्यते । काष्ठीकीनां न
युसदृशमत एव दृत्वती
गन्धेनोपहतसर्वगन्धा इति
पूर्वचन्दनादिकमिव स्वशे-

पकोटौ कृतवती नाथं सौगन्ध्यासौगन्ध्ययोः स्वस्यैव शेषिणो
भोग्यतया तद्विप्रवासनानिवर्तनेन स्वशेपरक्षकं महाबाहुं बाहु-
बलस्यालक्ष्या खल्वियं शक्तैलौक्यमप्येक इति न केवलं कोस-
लराज्यं लङ्काराज्यमपि रक्षितुं शक्तिरस्ति महाबाहुं आयता-
श्चेति आजालुबाहुरिति च महापुरुषलक्षणदर्शनेन न ज्ञायते किं
विभूतिद्वयनिर्वाहकबाहुः खलु महाबाहुं बाहुच्छायामवष्टभ्येति
छायास्मद्रक्षणे न पर्याप्ता किं ररक्ष धर्मेण वलेन चैवेति धर्म-
बलमप्यस्तीत्याहुः रघुवीरं दीनान् दानेन राघव इति प्रसिद्धः
खलु आनृशंस्यं परो धर्म इति परेपामप्युपदेशपर्यन्तं खलु रक्षणं
रघुवीरं रघ्वपेक्षयास्यैव धर्मिष्ठता ज्ञायते खलु रघुं प्रति क्षुधा-
तंस्य मरणे तव पापं न भवतीत्युक्ते तूष्णीं स्थितवान् अयं तु
अप्यहं जीवितं जह्यामिति खलुक्तवान् महाबलं मनोबलयुक्तं
नहि प्रतिज्ञां संश्रुत्य न त्यजेयमेतद्भ्रतं ममेति वक्ष्यति । गजेन
महता यान्तं गजेन त्वया दत्तकिरीटपट्टवन्धादियुक्तः शत्रुंज-
येनागच्छति चेत्तदा ज्ञायते गजेन न रथादिना मत्तमातङ्गा-
मिनमिति तद्गमनोपमानगतिमता महता अत्युन्नतेन सर्वम-
किमता अयान्तं महावीथीमध्ये प्रतिग्रहाङ्गणमागतमायान्तम्
एकः स्वाहु न भुञ्जीतेति पुत्रकलत्रादिभिः सहाउभवरसमास्वा-
दयामः रामं सौन्दर्यगुणेः सकलमनोरञ्जकं छत्रावृताननं दृष्टि-
दोषपरिहारायान्तरङ्गेण छत्रेणावृतखलं दृश्यादृश्यैकदेशतया
साकल्येन सुखदर्शनाभिलाषसुत्पादयन्तं । अन्तरङ्गसहद्विर्वा-
तातपपरिम्थानताशङ्कया भूचक्रच्छत्रेणाच्छादितसुखपङ्कजं
छत्रावृताननं ‘एकच्छत्रं महीं भुङ्क्ते’ इति लक्षणशास्त्रकथितसमष्ट-
तविशालोत्तमाङ्गत्वव्यञ्जकेन निरङ्कुशप्रशासनवशीकृतनिखिल-
भूपालवलयतानिरूपकेण छत्रेण पाण्डुरेण परभागभावमापन्नेन
नितरां प्रकाशितेन्दीवरसदृशखलं विशदीकृतखलं रघुवीरमिति
गजस्कन्धावस्थानसूचितो वीर्यविशेष उच्यते महाबलं मत्तमा-
तङ्गमपि तूष्णीकृत्य गमनसमर्थं महागजेन शत्रुंजयेनायान्तं
गच्छन्तमित्युभयवसाक्षिकः सपमाविशेषः सच्यते रामं स्वसौ-
न्दर्येण गजमलङ्कुर्वाणमिव स्थितं छत्रावृताननं वदनप्रभामण्ड-
लेनैव छत्रावरणेन जनितसौन्दर्यम् एतैरभिपेकानन्तरभाविभि-
विशेषैरेभिपेकः कर्तव्य इति व्यञ्जनादप्या प्रार्थयते ॥ २२ ॥
२३] ति० टी०-अजानन्निव तदभिपेकस्य सर्वमनःप्रि-
यत्वं जानन्नप्यजानन्निव प्रजासुखात्सपष्टं जिज्ञासुः ॥ २३ ॥
रा० टी०-इतीति । मनःप्रियं स्वेप्सितं तद्वचनमेवाह-
श्रुत्वेति । हे राजानः ! मे वचनं श्रुत्वा श्रवणोत्तरं विचारम-
कृत्यैव यद्य युयं राघवं रामं पतिं राजानमिच्छथ तदिदं किं
किमर्थमयं मे संशयः अतो युयं तत्त्वतो ब्रूत हेतुं वद-
तेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥
गो० टी०-इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण तच्चनं

श्रुत्वैतद्वचनं यन्मे राघवं पतिमिच्छथ । राजानः संशयोऽयं मे तदिदं ब्रूत तत्त्वतः ॥
 कथं तु मयि धर्मेण पृथिवीमनुशासति । भवन्तो द्रष्टुमिच्छन्ति युवराजं महाबलम् ॥
 ते तमूचुर्महात्मानः पौरजानपदैः सह । बहवो नृप कल्याणगुणाः सन्ति सुतस्य ते ॥
 गुणान्गुणवतो देव देवकल्पस्य धीमतः । प्रियानानन्दनान्कृत्स्नान्प्रवक्ष्यामोऽद्य ताञ्छृणु
 दिव्यैर्गुणैः शक्रससो रामः सत्यपराक्रमः । इक्ष्वाकुभ्योऽपि सर्वेभ्यो ह्यतिरिक्तो विशांपते

तेषां पौरादीनां वचनं श्रुत्वा तद्वचनभङ्ग्यैव तेषां मनःप्रियं
 मनःसंतोषं जानन्नप्यजानन्निव जिज्ञासुः तन्मुखेनैव ज्ञातुमि-
 च्छुः इदं वक्ष्यमाणं वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥

२४] ति० टी०—हे राजानः ! मे वचनं श्रुत्वा तन्निब-
 न्धादेव केवलं रामं पतिमिच्छथ, न वस्तुत इति संशयः ॥ २४ ॥

गो० टी०—श्रुत्वेति । हे राजानः ! मे वचनं श्रुत्वैव न तु
 पूर्वापरं पर्यालोच्य राघवं रामं पतिं राजानमिच्छथेति यत्
 अयं मे संशयः संशयहेतुः विधेयापेक्षया दुर्लभता । संशयप्रकार-
 माह—किमिदमिति । इदं राघवामिपेक्षप्रार्थनं किं किंनिमित्तक-
 मिति तत्त्वतो ब्रूत अत्र निमित्तं याथातथ्येन कथयतेत्यर्थः ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—संशयबीजमाह—कथं न्विति । युवरा-
 जम् तेन युवत्वात्तत्र नानाविधाधर्माणामभिसंभव इति
 भावः ॥ २५ ॥

रा० टी०—संशयं प्रकटयन्नाह—कथमिति । महाबलं रामं
 युवराजमेव भवन्तः कथमिच्छन्ति अत्र हेतुं वदन्त्वित्यर्थः ॥ २५ ॥

गो० टी०—पुनः संशयं विशिनष्टि—कथमिति । मयि ध-
 र्मेण पृथिवीमनुशासति भवन्तः ममात्मजमतिष्ठुगंधं युव-
 राजं द्रष्टुं कथमिच्छन्ति मयि चिरं स्वसुखनिरभिलाषतया
 राज्यपरिपालनजागरूके तिष्ठति ममापत्यं पतिमभिलषथ को
 वा मेऽपराध इति भावः ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—अस्मिन्नाधर्मलेशसंभावनापीत्याशयेनो-
 त्तरयन्ति—त इति । ते नृपाः कल्याणगुणाः प्रजाकल्याणजनका
 गुणाः ॥ २६ ॥

रा० टी०—ते इति । हे नृपते ! तव पुत्रस्य बहवोऽसं-
 ख्येया कल्याणगुणाः सन्ति नृपोचिताः कल्याणगुणा
 इति वा ॥ २६ ॥

गो० टी०—न ते कश्चिदपराधः किंतु तव पुत्रस्य गुणाना-
 मपराध इत्याहुः—त इति । ते राजानः पौरजानपदैः सह पण्डित-
 पामराविशेषेण सर्वे ऐकमत्यं प्राप्येत्यर्थः । महात्मानं महा-
 बुद्धिं तं गुणग्राहिणं दशरथमुचुः हे नृपेति संबोधनेन तारतम्य-
 श्लोका ते पुत्रस्य बहवः कल्याणा गुणाः सन्ति तव तु नृपरि-
 पालनमेको गुण इति भावः । रामप्रशंसया तस्यास्य मा भूदिति
 ते पुत्रस्येत्युक्तं तदतिशयः सर्वोऽपि त्वत्संबन्धकृत इति भावः ।
 गुणा इति बहुवचनेनैव बहुत्वे सिद्धेऽपि बहव इत्युक्त्या असं-
 ख्येयगुणत्वमुक्तं पुत्रस्य गुणा इत्यनेन जन्मसिद्धत्वोक्त्या
 गुणानां स्वाभाविकत्वमुक्तं कल्याणाः अखिलेह्यप्रत्यनीकाः

आश्रयसंबन्धेन शुभीभूता वा गुणाः सत्यज्ञान
 त्वद्वततया शुभीभूतं याता इत्यभिप्रायोक्तेः अत्र
 नवधिकातिशयासंख्येयकल्याणगुणगण इति न
 नमनुसंधेयम् ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—देवकल्पस्य देवतुल्यस्य
 च्छत्राणामप्यानन्दनानिष्ठनिवारणपूर्वकेष्टप्राप-
 कान् ॥ २७ ॥

रा टी०—ननु के ते गुणा इत्यत आह—गु-
 राजन् ! गुणवतः प्राकृतविलक्षणगुणविशिष्टस्
 पलक्षितसर्वसामर्थ्यदातुः धीमतः समाधिकर
 रामस्य प्रियान् सर्वप्रीतिविपयीभूतान् आन-
 दातृन् कृत्स्नान् अस्मज्ज्ञानविपयीभूतानि
 प्रवक्ष्यामः तान् त्वं शृणु ॥ २७ ॥

गो० टी०—के ते गुणा इत्याकाङ्क्षाय
 जानीते—गुणानिति । हे देव हे राजन्
 हुगुणकस्य देवकल्पस्य देवतुल्यस्य धी-
 इष्टान् आनन्दनान् प्रीतिजनकान् तान्
 गुणान् अद्य प्राप्तकाले शृणु प्रवक्ष्यामः
 नेन गुणानामनारोपितत्वेन स्वाभाविक-
 नेन गुणानां संभावितत्वं धीमत

ज्ञानस्य प्राधान्यमुक्तं ब्राह्मणा इ-
 इत्यत्र वसिष्ठस्येव प्रियानित्यनेन वा
 निरतिशयत्वं कृत्स्नानित्यनेनासंख्ये-
 यत्पर्यन्तं किमर्थं नोक्तमित्यपेक्षाय
 केरवसर इत्येत्यनेन सूचयन्ति—
 भगवद्गुणोपदेशेऽधिकारितारतम्यं
 श्रोतव्यमित्येवेति सूचितं शृणि-
 तिशयानन्दमग्नो भविष्यसि कर्त-
 मित्युक्तम् ॥ २७ ॥

२८] ति० टी०—दिव्यैरिति
 अतिरिक्तोऽधिकः ॥ २८ ॥

रा० टी०—गुणानेवाह—दिव्या
 ऽऽप्युपमानोपमेयभावः इत्युक्तम्

गो० टी०—दिव्यैरिति
 वीर्यादिभिः शक्रसमः इन्द्रसदृ-
 इक्ष्वाकुभ्यः इक्ष्वाकुवन्त्येभ्यः

सत्पुरुषो लोके सत्यः सत्यपरायणः । साक्षाद्रामाद्विनिर्दत्तो धर्मश्चापि श्रिया सह ॥ २९ ॥
 सुखत्वे चन्द्रस्य वसुधायाः क्षमागुणैः । बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्यं साक्षाच्छचीपतेः ॥ ३० ॥
 सत्यसंधश्च शीलवाननसूयकः । शान्तः सान्त्वयिता श्लक्ष्णः कृतज्ञो विजितोन्द्रियः ३१
 स्थिरचित्तश्च सदा भव्योऽनसूयकः । प्रियवादी च भूतानां सत्यवादी च राघवः ॥ ३२ ॥
 नानां वृद्धानां ब्राह्मणानामुपासिता । तेनास्येहातुला कीर्तिर्यशस्तेजश्च वर्धते ॥ ३३ ॥

धिकः 'इत्यमरः । शौर्यादिभिरिति शेषः । राज्ञो मनः-
 पोषयन्ति विशांपत इति विशां प्राजानां पते ॥ २८ ॥

३० टी०—साक्षाद्रामाद्विनिर्दत्तः रामेणैव प्रतिष्ठा-
 श्रियार्थेन ॥ २९ ॥

राम इति । लोके अतलादिभूरादिवैकुण्ठा-
 तम एव । च शब्द एवार्थे अत एव पौरुषे
 रैनमित्यादिसङ्गच्छते ॥ २९ ॥

राम इति । लोके राम एव सत्पुरुषः रिपु-
 त्यर्थः । सत्यधर्मावैव परायणं परमा गति-
 परायणः सत्यधर्मेकनिरत इत्यर्थः । किंच
 भूतया संपदा सह रामात्साक्षादव्यवधानेन
 धियोरितरनिरपेक्षतया निर्वाहक इत्यर्थः २९

३०—सुखत्व इत्यादेस्तुल्य इत्यनेनानवयः ।
 मानत्वदर्शनेन रामनिष्ठगुणानामन्यत्रैकत्र
 ३० ॥

ते । चन्द्रस्येत्यादेस्तुल्य इत्यत्रानवयः ३० ॥

षुगुणसंख्यदायस्यैकत्रासंभवादकैकगुणयो-

रन्ति—प्रजोति । प्रजासुखत्वे प्रजानां

क्षमागुणविषये वसुधायाः भूमेः तुल्यः

वृहस्पतेस्तुल्यः वीर्यं विषये शची-

रात्र्येत्यादितुल्ययोः 'इत्यमरः ॥ ३० ॥

था प्रतिज्ञा अनसूयकोऽन्यविषयास-

खितानां दुःखशमयिता श्लक्ष्णः प्रिय-

। अनसूयकः किंचिद्विषयकासूया-

सूयकपदार्थस्तु सर्वकर्तृकत्वात्सत्वा-

एवोभयोनौ पौनरुक्त्यम् । वस्तुत-

प्रथमसर्गे व्याख्यातः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

। धर्म सामान्यविशेषरूपमशेषं

संधा प्रतिज्ञा यस्यासौ सत्यसं-

त्यमरः । शीलवान् शीलं हि

संश्लेषः तद्वान् अनसूयकः

तः बहुव्रीहौ कप् । शान्तः क्षमा-

युत्वं क्षमेरुदित्वात्पक्षे नेट्

यिता कुपितान् दुःखितान्श्च

दः 'समौ श्लक्ष्णप्रियंवदौ'

कृतखपकारं बहुतया जा-

पलरहितः ॥ ३१ ॥

३२] ति० टी० मृदुः सुकरोपासनः स्थिरचित्तत्वमतिस्-
 कटेऽप्यङ्गीकृतापरित्यागः भव्यो दृश्यः अनसूयकोऽन्यनिष्ठास-
 याया अविषयः । भूतानां प्राणिनाम् ॥ ३२ ॥

गो० टी०—मृदुरिति । मृदुत्वं समाश्रितजनविश्लेषभी-
 रुत्वं चित्तस्थैर्यं नाम अतिसंकटेऽप्यङ्गीकृतविषयपरित्यागराहि-
 त्यं सदा भव्यः कुशलः आश्रिताधीनो वा ॥ ३२ ॥

गो० टी०—प्रियवादीति । 'सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात्
 ब्रूयात्सत्यमप्रियम्' इत्युक्तरीत्या प्रियवादित्वेऽपि सत्यवादी-
 त्यर्थः । प्रियवादी च चकारोऽवधारणार्थः । प्रियवाद्येव न तु
 सत्यमप्यप्रियं वदतीत्यर्थः । 'न ब्रूयात्सत्यमप्रियम्' इति स्म-

रणात् । भूतानां भवनमात्रोपाधिकानां सर्वेषां जनानां सत्य-
 वादी सत्यं ब्रूयादिति विहितसत्यवचनः चकारेण प्रियमप्यसत्यं
 न वदतीत्यवधार्यते । यद्वा सत्यमिति परलोकहितमुच्यते

सत्येन लोकान् जयतीति प्रयोगादुत्तारात् प्रियवचनस्य निषि-
 द्धसाधारणत्वाददृष्टविरोधिप्रियं न वदतीत्यर्थः । राघवः सु-

राक्षससंवादादिषु प्रियसत्यवचनं प्रसिद्धमिति कुलागतो धर्म
 इत्यर्थः । एतादृशज्ञानवत्त्वं पुस्तकनिरिक्षणादिना पण्डितमन्य-

तया वा न भवतीत्याह—बहुश्रुतानामिति । बहुभ्य आचार्येभ्यो
 बहुभिः शास्त्रैः बहुधा बहुप्रकारेण श्रुतमेवामस्तीति तेषां वृद्धानां

शीलवयोऽवृद्धानां ब्राह्मणानामुक्तलक्षणेषु क्षत्रियेषु सत्त्वपि-
 ब्राह्मणानेव ज्ञानार्थमुपास्त इत्यर्थः । प्रियवादीत्यादि प्रियवादी

ग्रीष्मधर्मसंततस्थले प्रवर्षा बलाहक इव सुशीतलं वचनं वक्ती-
 त्यर्थः । किमीदृशवचनं दिव्यान्तःपुरस्य मातापित्रादीनां व-

सिद्धादीनां वा नेत्याह भूतानां सत्तायोगिसकलपदार्थानां च
 प्रियवादी । किं सर्वत्र प्रियमेव वदति नेत्याह सत्यवादी भूतहि-

तादृष्टार्थवचन इत्यर्थः प्रियहितवादीति भावः । किमिदं विरु-
 द्धं द्वयमघटितघटनासामर्थ्यादित्यपेक्षायानं तथा किंतु कुलप्र-

भावादित्यादि राघव इति । एवंविधगुणः किं सगर्वो वर्तते

नेत्याह बह्विति संभावितगुणैरनुत्तमः सन् पुनरप्यतिशयाय ज्ञानि-

नां प्राङ्गणं गत्वा तिष्ठतीत्यर्थः । यत्किंचिच्छ्रवणमात्रेण दुस्मानां

ज्ञानादिदृष्टवानां 'सर्वतः सारमादयात्सुष्पेभ्य इव पट्पदः'

इत्युक्तरीत्या बहुभ्यः सारग्रहणं कृतवानित्यर्थः । ब्राह्मणानां सा-

विद्या या विद्युक्त्य इत्युक्तब्रह्मविद्यानिष्ठानां न तु 'विद्यान्या शि-

ल्पनैपुणम्' इत्युक्तान्यविद्यानिष्ठानामुपासिता तद्वद्गत्वाऽनुवर्त-

यिता न तु स्वगृहे तानानीय श्रोता ॥ ३३ ॥

३३] ति० टी०—तेनोक्तगुणसमूहेन कीर्तिः शौर्यादिजा, यशो

दानादिजा प्रसिद्धिः, तेजः शौर्यम् ॥ ३३ ॥

देवासुरमनुष्याणां सर्वास्त्रेषु विशारदः । सम्यग्विद्याव्रतस्नातो यथावत्साङ्गवेदवित् ॥ ३० ॥
 गान्धर्वं च भुवि श्रेष्ठो बभूव भरताग्रजः । कल्याणाभिजनः साधुरदीनात्मा महामतिः ॥ ३१ ॥
 द्विजैरभिविनीतश्च श्रेष्ठैर्धर्मार्थनैपुणैः । यदा व्रजति संग्रामं ग्रामार्थं नगरस्य वा ॥ ३२ ॥
 गत्वा सौमित्रिसहितो नाविजित्य निवर्तते । संग्रामात्पुनरागत्य कुञ्जरेण रथेन वा ॥ ३३ ॥
 पौरान्स्वजनवन्नित्यं कुशलं परिपृच्छति । पुत्रेष्वग्निषु दारेषु प्रेष्यशिष्यगणेषु च ॥ ३४ ॥
 निखिलेनानुपूर्व्या च पिता पुत्रानिवौरसान् । शुश्रूषन्ते च वः शिष्याः कच्चिर्धर्मसु दंशिताः ॥ ३५ ॥
 इति वैः पुरुषव्याघ्रः सदा रामोऽभिभाषते । व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः ॥ ३६ ॥

रा० टी०—वद्विति । बहुश्रुतादित्रयाणां उपासिता सत्कारकारी तेन उपासनेन ॥ ३३ ॥

गो० टी०—दृढोपासनसिद्धान् गुणानाह—तेनेति । तेन समृद्धोपासनेन कीर्तिः औदार्यादिगुणनिमित्ता प्रथा यशः पराक्रमादिनिबन्धना प्रथा यद्वा कीर्तिः प्रथा यशस्तत्कारणबलादानादिकं तेजः पराभिभवनसामर्थ्यम् ॥ ३४ ॥

३४] ति० टी०—देवाद्येत्यादि निर्धारणे पृथी ॥ ३४ ॥

रा० टी०—देवेति । देवादीनां सर्वास्त्रेषु देवादिज्ञानविषयीभूतनिखिलाजोपलक्षितशस्त्राद्यादिषु विशारदो निपुणः ॥ ३४ ॥

गो० टी०—सम्यगिति । विद्याव्रतज्ञातः ' वेदमधीत्य स्नायात् ' इतिस्मृतिप्रक्रियया निखिलवेदाध्ययनव्रताचरणानन्तरभाविस्नानकर्मयुक्तः सम्यक् गुरुकुलवासायङ्गसहिततया साङ्गवेदवित् ' शिक्षा व्याकरणं छन्दो निरुक्तं ज्योतिषं तथा । कल्पश्चेति व्याहृतानि वेदाङ्गानि मनीषिभिः ' इत्युक्ताङ्गसहितवेदार्थज्ञः यथावत् यथासंप्रदायम् ॥ ३५ ॥

३५] ति० टी०—गान्धर्वं संगीतशास्त्रे कल्याणानामभिजनो वासस्थानम् । अदीनः क्षोभहेतावप्यश्रुभित आत्मा चित्तं यस्य ॥ ३५ ॥

रा० टी०—गान्धर्व इति । गान्धर्वं गानप्रकारबोधकसंगीतशास्त्रज्ञाने भुवि वैकुण्ठादिभूमिषु श्रेष्ठः कल्याणः अतिशयकल्याणविशिष्टः आभी अतिप्रकाशवान् जनः तत्सखादिर्यस्य स बभूव ॥ ३६ ॥

गो० टी०—गान्धर्वं च संगीतशास्त्रेऽपि सामगानोपयुक्तत्वादिति भावः कल्याणाभिजनः परिशुद्धोभयवंशः साधुस्वयं परिशुद्धः अदीनात्मा क्षोभहेतुष्वप्यक्षोभ्यान्तःकरणः ॥ ३६ ॥

३६-३८] ति० टी०—अभिविनीतः शिक्षितः धर्मार्थे च नैपुणं नैपुण्यं येषां तैः । ग्रामेति छत्तपथीकं पृथक्पदम् ग्रामस्य नगरस्य वा रक्षार्थं संग्रामं यदा व्रजतीत्यर्थः ॥ ३६-३८ ॥

रा० टी०—द्विजैरिति । धर्मार्थनैपुणैः श्रेष्ठैः द्विजैः ब्राह्मणैरित्यर्थः । अभिविनीतः सर्वकार्यविषयकशिक्षां प्राप्तः सौमित्रिसहितो रामः ग्रामार्थं विवादास्पदीभूतग्रामादिप्राप्त्यर्थं यदा संग्रामं व्रजति तदैव नगरस्य विवादकारणीभूतराजपुरस्य

समीपं गत्वा प्राप्य अविजित्य स्वविजयमलङ्घ्य राजपुरस्य समीपं प्राप्येत्युक्त्या विवादकारणीभूत संग्रामस्थितौ सामर्थ्याभावः सूचितः तेन रामशयः सूचितः । नैपुणशब्दः स्वार्थार्णन्तः वाशः श्लोक एकान्वयी ॥ ३६ ॥

गो० टी०—द्विजैरिति । धर्मार्थनैपुणैः कुशलैः स्वार्थे अणुप्रत्ययः श्रेष्ठैः अभिजनविद्यविनीतः सर्वतः सुशिक्षितः ॥ ३७ ॥

गो० टी०—यदेति । ग्रामार्थं इत्यत्र दंशः ग्रामस्य नगरस्य वार्थं प्रयोजने निवर्तत इत्यभिधानात् रामस्य सबाहुमवदन्यत्रापि शत्रुविषये जेतृत्वमभूदित्यवगा

रा० टी०—संग्रामादिति । स्वजनवपरिपृच्छति ॥ ३७ ॥

गो० टी०—संग्रामादिति । स्फुट

रा० टी०—पुत्रेष्विति । पुत्रादिपक्रमेण निखिलेन कात्स्न्येन औरसान् पृच्छतीत्यलङ्कृत्यते तत्र प्रेष्याः भृत्याः

गो० टी०—कुशलप्रश्नप्रकारमाह—निखिलेन कात्स्न्येन आद्यपूर्वार्थ उपज्यते ॥ ४० ॥

३९] ति० टी०—पिता औपृच्छतीत्यन्वयः । शुश्रूषन्ते च वः प्रभः । वर्मसु दंशिता अवहिता यान्प्रति प्रभः । कच्चिदिति प्रभे इति पाठः ॥ ३९ ॥

रा० टी०—प्रभान्तरमाह—श्रुताः अनवधानतारहिताः वः शिक्षयन्ते इति एवं प्रकारेण पुरुषव्याघ्राभिभाषते पृच्छतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

गो० टी०—शुश्रूषन्त इति वर्मितः सज्जो दंशितः इत्यमर

४०] ति० टी०—व्यस

येषु च सर्वेषु पितेव परितुष्यति । सत्यवादी महेष्वासो वृद्धसेवी जितेन्द्रियः ॥ ४१ ॥
 पूर्वाभिभाषी च धर्मं सर्वात्मनाश्रितः । सम्यग्योक्ता श्रेयसां च न विगृह्यकथारुचिः ॥ ४२ ॥
 उत्तरयुक्तौ च वक्ता वाचस्पतिर्यथा । सुभूरायतताम्राक्षः साक्षाद्विष्णुरिव स्वयम् ॥ ४३ ॥
 लोकाभिरामोऽयं शौर्यवीर्यपराक्रमैः । प्रजापालनसंयुक्तो न रागोपहतेन्द्रियः ॥ ४४ ॥
 लोक्यमप्येष भोक्तुं किं नु महीमिमाम् । नास्य क्रोधः प्रसादश्च निरर्थोऽस्ति कदाचन ॥ ४५ ॥
 नियमाद्ब्रह्मानैवध्येषु न कुप्यति । युनक्त्यर्थैः प्रहृष्टश्च तमसौ यत्र तुष्यति ॥ ४६ ॥

व्यसनेष्विति । मनुष्याणां भृत्यादिवर्गाणां
 पु सत्सु भृशं दुःखितो भवति सर्वेषु उत्सवेषु
 तुष्यति ॥ ४० ॥

सत्पुरुषसंभावितगुणानभिधाय रामस्य साधा-
 यसनेष्विति । मनुष्याणां दिव्यान्तःपुरस्थि-
 न भवति किंतु मनुष्याणां आढ्यदरिद्रद्विजा-
 रेण मनुष्यजात्याक्रान्तानां व्यसनेषु अल्पानल्प-
 यसनपदार्थेषु भृशं व्यसनवतो यादृशं तादृशं
 ज इव स्वमाहात्म्यानुगुणं यावत्सत्ताकं च
 तु दिनक्रमेण विस्मरति इदं दुःखं मत्परिपा-
 तात्तमिति नितरां दुःखितो भवति हीरेपा तु
 उत्सवेषु पुत्रजननादिषु सर्वेषु पुत्रीजननाथ-
 चूतकिसलयमालाबन्धनसुपधीकृत्य प्रहृष्टे-
 रादीनां पुत्राद्युत्सवेषु यः पितुः परितोषो
 पामराणामर्थलाभलौकिकसहायनिमित्तः
 वनिमित्तश्च, एवमुभयविधपरितोषो राम-
 पितामहाः 'यथेकोऽपि गयां व्रजेत्'
 सेषु कश्चित्ततिति सिद्धये । बहुजन्मस-
 प्रपद्यते' इतिप्रत्याशासंभवात् अत्र
 । अत्रापि भृशमित्यनुवर्तते ॥ ४२ ॥

यथा पुत्रसखेन पितानन्दवान्भवति
 भावः ॥ ४१ ॥

सत्यवादी सत्यमेव वदति तच्छीलः
 र्मभिभाषते तच्छीलः सर्वात्मना
 ॥ ४२ ॥

इति । अतिसंकटावस्थायामपि
 धर्मं श्रितः अतिदुर्घटदशायामपि

न विगृह्यकथारुचिर्विग्रहो दृथा-
 दिकथारुचिर्यथा प्राकृतस्तथा
 ' इतिपाठे निन्यकथारुचिर्नै-

श्रेयसां कल्याणानां सम्यग्योक्ता
 विगृह्यकथायां विरोधपूर्व-
 कौ वाचस्पतिः बृहस्पति-

रिव वक्ता 'न विगृह्यकथारुचिः' इति पाठे निन्यकथारुचि-
 नत्यर्थ इति भट्टः ॥ ४२ ॥

गो० टी०-सम्यगिति । श्रेयसां सम्यग्योक्ता संपादकः
 न विगृह्य कथारुचिः 'न विगृह्यकथां कुर्यात्' इति निषिद्धयो-
 र्जल्पवितण्डयोर्मिदृतरागः । निदृतरागत्वं किमवक्तृत्वान्नेत्याह-
 उत्तरेति ॥ ४४ ॥

रा० टी०-सुभूरिति । शोभने भुवौ यस्य सः आयत-
 ताम्राक्षः आयते विस्तृते ताम्रे अरुणे अक्षिणी यस्य सः ताम्र-
 शब्दस्य कमलपरत्वे आयतकमलपत्रसदृशनेत्रवानित्यर्थः । अयं
 लोकाभिरामो राम इव शौर्यवीर्यपराक्रमैरुपलक्षितः साक्षात्स्वयं
 विष्णुः ॥ ४३ ॥

गो० टी०-उक्तकल्याणगुणाढरूपाकारसौभाग्यमाह-सु-
 भूरिति । शरस्य भावः शौर्यं तच्च मरणनिर्भयत्वं 'शरो मर-
 णनिर्भयात्' इतिवचनात् वीर्यं स्वयमविकृतः सन् परान्
 विविधमीरयति विद्रावयतीति वीरः तस्य भावो वीर्यं दुष्प्रवे-
 शचक्रव्यूहादिविशिष्टसैन्ययुक्तान् देवाद्युराणपि येनोत्साहेनाक्रा-
 मति स पराक्रमः ॥ ४६ ॥

४४-४५] ति० टी०-शौर्यं युद्धे निर्भयप्रवेशसामर्थ्यम्
 वीर्यं स्वस्याविकार एव परस्य विकारापादनम् पराक्रमो युद्धे
 लघुसंचारः रागो विषयेच्छा ॥ ४४-४५ ॥

रा० टी०-प्रजेति । प्रजापालनसंयुक्तोऽपि रागोपहते-
 न्द्रियः रागेण अत्यहरागेण उपहतानि पराभूतानि इन्द्रियाणि
 यस्य स न अत एव एष रामः त्रैलोक्यं भोक्तुं पालयितुं
 शक्तः समर्थः इमां महीं भोक्तुं समर्थश्चेत्किञ्च वक्तव्यम् ॥ ४४ ॥

गो० टी०-प्रजेति । रामो राज्यमुपासित्वेत्युक्तरीत्या
 प्रजापालनतत्त्वज्ञः न रागोपहतेन्द्रियः इन्द्रियचापलरहित इति
 न समासः भोक्तुं पालयितुम् ॥ ४६ ॥

रा० टी०-नेति । निरर्थः निष्प्रयोजनः अस्य रामस्य
 क्रोधः प्रसादश्च कदाचन नास्ति एष रामः नियमाद्ब्रह्मान्
 हन्ति अवध्येषु अवध्येभ्यः न कुप्यति 'नावध्ये खलु' इति
 भूषणपाठः ॥ ४६ ॥

गो० टी०-नेति । नियमात् नियमेन ब्रह्मान् शास्त्रतो व-
 ध्यान् हन्येव अवध्ये शास्त्रतः अवध्ये विषये ॥ ४७ ॥

४६] ति० टी०-क्रोधप्रसादसार्थक्यमेवोपपादयति-हन्ती-
 त्यादि । यत्र यस्मिन्विषये संतोषस्तमर्थः पूरयतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

२ वध्ये न चेति गो. पाठः ।

दानैः सर्वप्रजाकान्तैः प्रीतिसंजननैर्दृणाम् । गुणैर्विरोचते रामो दीप्तः सूर्य इवांशुभिः ॥ ४१ ॥
 तमेवंगुणसंपन्नं रामं सत्यपराक्रमम् । लोकपालोपमं नाथमकामयत मेदिनी ॥ ४२ ॥
 वत्सः श्रेयासि जातस्ते दिष्ट्यासौ तव राधवः । दिष्ट्या पुत्रगुणैर्युक्तो मारीच इव कश्यपः ॥ ४३ ॥
 बलमारोग्यमायुश्च रामस्य विदितात्मनः । देवासुरमनुष्येषु सगन्धर्वोरगेषु च ॥ ४४ ॥
 आशंसते जनः सर्वो राष्ट्रे पुरवरे तथा । आभ्यन्तरश्च बाह्यश्च पौरजानपदो जनः ॥ ४५ ॥
 स्त्रियो वृद्धास्तरुण्यश्च सायं प्रातः समाहिताः । सर्वो देवान्नमस्यन्ति रामस्यार्थं मर्नस्विनः ॥ ४६ ॥
 तेषां तैद्याचितं देव त्वत्प्रसादात्समृद्धयताम् ।

रा० टी०—युनकीति । असौ रामः यत्र यस्मिन् जने तुष्यति तं जनं प्रहृष्टः सन् अयैस्तदीप्सितवस्तुभिर्गुणैः संयोजयति । अर्घं पृथक्—दानैरिति । सर्वप्रजाकान्तैः निखिलजनेच्छाविषयीभूतैः अत एव नृणां प्रीतिसंजननैः प्रीत्युत्पादकैः दान्तैः यथोचितदण्डकारणीभूतैः गुणैः अंशुभिर्दीप्तः सूर्य इव रामो विरोचते शोभते 'शान्तैः' इति पाठान्तरम् ॥ ४६ ॥

गो० टी०—युनकीति । यत्र यस्मिन् पुरुषे तुष्यति तं वृद्धोऽसौ अयैरभिलषितपदार्थैः युनक्ति योजयति ॥ ४८ ॥

४७] ति० टी०—दान्तैः स्वमनोदमनैः ॥ ४७ ॥

गो० टी०—शान्तैरिति । शान्तैः शमप्रधानैः सर्वप्रजानां कान्तैः काम्यमानैः सर्वजनभोग्यैरित्यर्थः । अत एव प्रीतिसंजननैः 'दान्तः' इति पाठे यमनियमादिरूपतपःश्लेशसहः 'तपः श्लेशसहो दान्तः' इत्यमरः । दीप्तः ग्रीष्मादिकालिकः ॥ ४९ ॥

४८] ति० टी०—मेदिनी तत्स्थो जनः ॥ ४८ ॥

रा० टी०—तमिति । एवंगुणसंपन्नं रामं मेदिनी पृथ्वी नाथं स्वपतिमकामयत ऐच्छत् ॥ ४७ ॥

गो० टी०—तमिति । मेदिनी मेदिनीस्थजनता ॥ ५० ॥

४९] ति० टी०—असौ ते वत्सो दिष्ट्यास्मद्भाग्येन श्रेयासि प्रजारक्षणरूपे समर्थो जातः । किं चासौ राधवस्तव दिष्ट्या भाग्येन मरीचिप्रजापतेः पुत्रः कश्यप इव पुत्रगुणैर्युक्तो जात इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

रा० टी०—वत्स इति । ते वत्सः श्रेयासि सर्वकल्याणार्थं तव दिष्ट्या भाग्यवशेन जातः प्रादुर्भूतः दिष्ट्या भाग्यवशेनैव असौ राधवः मारीचः मरीचिपुत्रः कश्यप इव पुत्रगुणैर्युक्तः आसीदिति शेषः ॥ ४८ ॥

गो० टी०—वत्स इति । तव दिष्ट्या भाग्येन श्रेयासि श्रेयोनिमित्तं वत्सः पुत्रो जातः पुत्रगुणैर्युक्तः पुत्रास्मो नरकात्रायत इति व्युत्पत्तिसिद्धपितृतारकगुणैर्युक्तः मारीचः मरीचः पुत्रः कश्यपः कश्यपगोत्रः ॥ ५१ ॥

५०—५१] ति० टी०—देवाद्यरादिषु राष्ट्रे पुरवरे च वर्तमानः सर्वोऽपि जनो रामस्य बलायाशंसते । आभ्यन्तरः सेवकः ॥ ५०—५१ ॥

रा० टी०—बलमिति । देवादिषु विद्यमानं विदितात्मनो रामस्य बलादि आशंसते कथया श्लोक एकान्वयी ॥ ४९ ॥

गो० टी०—बलमिति श्लोकद्वयमेकान्वयम् । वृष्येषु सर्वो जनः राष्ट्रे इतरराष्ट्रे पुरवरे इतरमानो जनः आभ्यन्तरः अन्तःपुरचारी जनः स्वपुरस्वजनपदस्थो जनश्च विदितात्मनः प्रसिद्धः बलादिकमाशंसते प्रार्थयते । मनुष्यशब्दोऽत्र पिवचनः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

रा० टी०—आभ्यन्तर इति । पौरजनपदभवश्च आभ्यन्तरः सेवकः बाह्यः तान्त्रिकश्च स्त्रियो रामस्यार्थं सर्वान् देवान् न सेवकादीनामायाचितं प्रार्थितं त्वत्प्रसादात् प्रार्थयतां संपद्यताम् अत एव हे देव हे राम बर्हणं रामं यौवराज्यस्थं पश्यामः द्रष्टा स्मः इति भविष्यति लट् तेषामित्यत्र "प्रमा" एतेन रामे सर्वेषां परमाह्वारागः सूचितः ॥ ५२] ति० टी०—रामस्यार्थं

याचितमभिप्रार्थितं रामाभिषेकरूपं सः

गो० टी०—स्त्रिय इति । स्त्रियोः दयं व्यक्तमनाविष्कुर्वत्यः वृद्धाः कर्तव्याः तथा सर्वत्रानादरं कुर्वत्यस्तरुण्यः शून्याः सायंप्रातरित्युपलक्षणं त्रिरात्रं शासनकालनियमोक्तिः । समाहितगणगृहीततया स्वारसिकप्रेमकत्वेन देवानिति प्रेमकछपिततया न्यूनानां वैदिकविभागमन्तरेण च नमस्य रामरक्षकान् मन्यन्त इति प्रेमा रामस्य बलारोग्यादिप्रयोजनसिद्धयै मिति तत्तैव प्रयोजनमुद्दिश्य य रामप्रयोजनपर्यवसितत्वात् रामपविर्हृदेवतान्तरभजनरूपम्

राममिन्दीवरज्यामं

सर्वशत्रुनिवर्हणम् । पश्यामो यौवराज्यस्थं तव राजोत्तमात्मजम् ॥ ५३ ॥
तं देवदेवोपममात्मजं ते सर्वस्य लोकस्य हिते निविष्टम् ।

हिताय नः क्षिप्रमुदारजुष्टं मुदाभिषेक्तुं वरद त्वमर्हसि

॥ ५४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथौघ्याकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ।

दशरथेन रामयौवराज्याभिषेकं प्रत्यावेदितो वसिष्ठस्तत्संभारसंपादनार्थं सुमन्त्रमादिदेश । संदिष्टसुमन्त्रेण प्राप्तितं रामं यौवराज्याभिषेकनिश्चयं निवेद्य प्राप्तकालं किंचिदुपदिदेश । रामसखाः कौसल्यां रामयौवराज्यप्राप्तिं न्यवेदयन् । पित्रोप-
र्यान्ते पितरं प्रणम्य रामः स्वावासं जगाम ।

अलिपन्नानि प्रगृहीतानि सर्वशः । प्रतिगृह्यान्नवीद्राजा तेभ्यः प्रियहितं वचः ॥ १ ॥
स्मि परमप्रीतः प्रभावश्चातुलो मम । यन्मे ज्येष्ठं प्रियं पुत्रं यौवराज्यस्थमिच्छथ ॥ २ ॥
प्रत्यर्चितान् राजा ब्राह्मणानिदमब्रवीत् । वसिष्ठं वामदेवं च तेषामेवोपशृण्वताम् ॥ ३ ॥
मानयं मासः पुण्यः पुष्पितकाननः । यौवराज्याय रामस्य सर्वमेवोपकल्पयताम् ॥ ४ ॥

तेषामिति । आयाचितं रामाभिषेकरूपाभि-
मुद्धयतां सफलं भवतु ॥ ५५ ॥

टी०-राजोत्तमेति संबोधनम् ॥ ५३ ॥

राममिति । इन्दीवरज्याममिति सखुदायशो-
र्हणमिति स्वसौन्दर्यातिशयदर्शनमग्रचित्तत्व-
वर्हणमित्यर्थः । पश्यामः द्रक्ष्यामः “ वर्तमा-
नाद्वा ” इति भविष्यदर्शने लट् ॥ ५६ ॥

टी०-देवदेवो विष्णुस्तत्सदृशमत एव सर्व-
त्रैगुण्येजुष्टं युक्तमुदारैर्महद्भिश्च परिगृही-
तः ।

श्रीरामीये रामायणतिलके वाल्मीकीय
शौघ्याकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

देवदेवोपमं देवदेवो विष्णुरुपमा उ-
क्तस्य हिते निविष्टं संस्थितमुदारजुष्टं
ति रामं नोऽस्माकं हिताय क्षिप्रमभिषेक्तुं
वेत

यणव्याख्याने रामायणशिरोमणा-
गा द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

वेति संबुद्धिः देवदेवः विष्णुः त-
वानमित्यर्थः । उदारजुष्टं औदार्य-
जुष्टं सेवितमिति वा ॥ ५७ ॥

श्रीरामायणभूषणे पीताम्बराख्याने-
ने द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

अन्यजालिरूपाणि पन्नानि ।
न गृहीतानि प्रकर्षेण शिरसि

बद्धानि प्रतिगृह्य वीक्षणवचनप्रत्यजलिभिर्न्यायोगं तासां
प्रतिग्रहः ॥ १-२ ॥

रा० टी०-तेषामिति । प्रगृहीतानि प्रकर्षेण गृहीतानि
वध्वा शिरोदेशे आनीतानीत्यर्थः । तेषां जनानामजलिपन्नानि
अजलयः पन्नानीव तानि प्रतिगृह्य ज्ञात्वा तेभ्यः प्रियहितं वचो
राजाऽब्रवीत् ॥ १ ॥

गो० टी०-एवं निश्चिताभिषेकस्य संभारसंभरणप्रवृत्ति-
स्त्वृत्तये-तेषामिति । प्रगृहीतानि प्रकर्षेण गृहीतानि शिरसि
बद्धानीत्यर्थः । अजलिरूपाणि पन्नानि अजलिपन्नानि अजलीनां
पन्नमुकुलकारत्वादत्रत्यपन्नशब्दः पन्नमुकुलपरः प्रतिगृह्य
वीक्षणवचनप्रत्यजलिभिर्न्यायोगमजलीनां प्रतिग्रहः ॥ १ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-अहो इति । यत् यस्मादेतोः
ज्येष्ठं प्रियं पुत्रं रामं यौवराज्यस्थमिच्छथ तस्मादेतोः मम
प्रभावः अतुलः अत एव अहं परमप्रीतोऽस्मि ॥ २ ॥

गो० टी०-अहो इति । अहोऽस्मीति संधिरार्थः ॥ २ ॥

३-४] ति० टी०-इति प्रत्यर्चितान् पौरजानपदान्कृत्वा
ब्राह्मणानिदमब्रवीत् । तेषां पौरादीनां शृण्वताम् पुर इत्यर्थः ।
चकारसंघाद्यमपेक्ष्य ब्राह्मणानिति बहुवचनम् ॥ ३-४ ॥

रा० टी०-इतीति । तान् पौरजानपदान् इति अनेन प्र-
कारेण प्रत्यर्च्य तेषां उपशृण्वतां सतामेव वशिष्ठं वामदेवं च-
कारेणान्यानपि ब्राह्मणानिदमब्रवीत् । ‘ प्रत्यर्चितान् ’ इति
भट्टपाठः ॥ ३ ॥

गो० टी०-इतीति । राजा दशरथ इति पूर्वोक्तरीत्या
तान् प्रार्थनापरान् ब्राह्मणान् अभ्यर्च्य मधुरवचनैः संमान्य
तेषामेवोपशृण्वतां तेषु उपशृण्वत्सु सत्स्वेव वसिष्ठं वामदेवं
चेदमब्रवीत् ॥ ३ ॥

रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-चैत्र इति । पुष्पितकाननः

राज्ञस्तूपरते वाक्ये जनघोषो महानभूत् । शनैस्तस्मिन्प्रशान्ते च जनघोषे जनाधिपः ॥ ५ ॥
 वसिष्ठं मुनिशार्दूलं राजा वचनमब्रवीत् । अभिषेकाय रामस्य यत्कर्म सपरिच्छदम् ॥ ६ ॥
 तदद्य भगवन्सर्वमाज्ञापयितुमर्हसि । तच्छ्रुत्वा भूमिपालस्य वसिष्ठो मुनिसत्तमः ॥ ७ ॥
 आदिदेशाग्रतो राज्ञः स्थितान्युक्तान्कृताञ्जलीन् । सुवर्णादीनि रत्नानि वलीन्सर्वौषधीरपि ॥ ८ ॥
 शुक्लमाल्यानि लाजांश्च पृथक्च मधुसर्पिणी । अहतानि च वासांसि रथं सर्वायुधान्यपि ॥ ९ ॥
 चतुरङ्गवलं चैव गजं च शुभलक्षणम् । चामरव्यजने चोभे ध्वजं छत्रं च पाण्डुरम् ॥ १० ॥
 शतं च शातकुम्भानां कुम्भानामग्निवर्चसाम् । हिरण्यशृङ्गमृषभं समग्रं व्याघ्रचर्म च ॥ ११ ॥

पुष्पविशिष्टकाननविशिष्टः अत एव श्रीमान् अतिशोभाविशिष्टः
 पुण्यः अयं चैत्रो मासः अस्तीति शेषः अतः रामस्य यौ-
 वराज्याय सर्वं सामग्रीजातसुपकल्प्यताम् ॥ ४ ॥

गो० टी०—अभिषेकविषयनिरतिशयादरेण तदुचितकालं
 प्रशंसति—चैत्र इति । चैत्रः यथेतरेभ्यः प्रधानभूतो रामः
 तथा मासान्तरेभ्योऽयं मासः श्रीमान् यथा सर्वसुखावहत्वा-
 द्रामः सर्वेषां राजा तथा सर्वसुखकरत्वादसौ सर्वमासानां
 राजा अयं मासः अभिषेकमनोरथसमय एव सन्निहितः अयं
 मासः अवतारहेतुरेवाभिषेकहेतुः पुण्यः रमणीयः पुण्यवर्धनो
 वा पुष्पितकाननः अस्मत्प्रयत्नालंकृतनगरवैलक्षण्येन स्वयमे-
 वालंकृतवनः, यद्वा रामस्य कनककिरीटधारणसमये स्वयं कुसुम-
 शुकुटधारी वनप्रदेशो जातः ॥ ४ ॥

५] ति० टी०—जनघोषो रामाभिषेकसंभारोपकल्पना-
 श्चाश्रवणजः ॥ ५ ॥

रा० टी०—राज्ञ इति । राज्ञः वाक्ये उपरते निष्ठते सति
 महान् जनघोषः अभूत् । अर्थं पृथक्—शनैरिति । तस्मिन्
 जनघोषे शनैः प्रशान्ते सति राजा सर्वविषयकाङ्क्षारागवान्
 जनाधिपो दशरथः ॥ ५ ॥

गो० टी०—राज्ञ इति । वसिष्ठशब्दो वामदेवस्याप्युपल-
 क्षणपरः वसिष्ठं वामदेवमिति द्वयोः प्रस्तुतत्वाद् एवं व्यादि-
 श्य विप्रौ तावित्युपरिवक्ष्यमाणत्वाच्च प्राधान्याद्वसिष्ठस्योपा-
 दानं जनघोषः चिरप्राथित्यरामाभिषेकविषयोऽस्मन्मनोरथः फ-
 लित इत्येवंरूपः ॥ ५ ॥

६-७] ति० टी०—वसिष्ठमिति वामदेशोपलक्षणम् अयं
 एवं व्यादिश्य विप्रौ त्वित्युक्तेः । परिच्छद उपकरणम् ॥ ६-७ ॥

रा० टी०—मुनिशार्दूलं मुनिश्रेष्ठं वसिष्ठमब्रवीत् । तद्वचना-
 कारमाह—अभिषेकायेतिरामस्य अभिषेकाय अभिषेकं सपरि-
 च्छदसुपकरणसहितं यत् कर्म तत्सर्वमय आज्ञापयितुमर्हसि ॥ ६ ॥

गो० टी०—अभिषेकायेति । सपरिच्छदं सोपकरणम् ॥ ६ ॥

रा० टी०—तदिति।भूमिपालस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा मुनिसत्तमो
 वसिष्ठः राज्ञः अग्रतः स्थितान् युक्तान् आज्ञापितसंपादने
 नियुक्तान्कृताञ्जलीन्मन्त्रिणः आदिदेश आज्ञापयामास ॥ ७ ॥

गो० टी०—तदिति । युक्तान् राजकार्यनिष्ठयुक्तान् क-
 दीन् अधिकारिण इति यावत् ॥ ७ ॥

८] ति० टी०—युक्तान्सावधानान् मन्त्रिण इति
 वलीन्पूजाद्रव्याणि विघ्नशमकवत्यर्थानि ॥ ८ ॥

रा० टी०—तदिति । तदाज्ञापनप्रकारमाह—सु-
 सुवर्णादिनि सुवर्णप्रभृतीनि रत्नानि वलीन्पूजनद्रव्य-
 पथीः अभिषेकोचितौषधिजातानि ॥ ८ ॥

गो० टी०—सुवर्णादीनीति । वलीन् उपहा-
 पहारयोः पुंसि बलिः । इत्यमरः । ओषधयः
 शुक्लमाल्यांश्चेति लिङ्गव्यत्यय आर्पः पृथक् पृथ-
 मधुसर्पिणी क्षौद्रघृते अहतानि ' ईषद्वौतं नवं
 धारितम् । अहतं तद्विजानीयादैव पित्र्ये च व-
 जलप्रक्षालनादिगुणयुक्तानि । चामरव्यजने
 शातकुम्भानां सौवर्णानां हिरण्यशृङ्गं हिरण्य-
 संपूर्णावयवसुपस्थापयत प्रापयत अग्न्यागा-
 गन्धपुष्पादिकमेष्टव्यंअपेक्षणीयम् ॥ ८-९ ॥

९] ति० टी०—पृथक्पृथक्पात्रगृहं
 शानि तदानीमेव तन्तुवाययन्नादुद्धृतानि

रा० टी०—शुक्लमाल्यानि श्वेतपुष्पा-
 मिश्रे मधुसर्पिणी अहतानि सदृशानि त-
 दृतानीत्यर्थः । वासांसि च रथादीनि

१०] ति० टी०—चामरव्य-
 व्यजने ॥ १० ॥

रा० टी०—चतुरङ्गवलं रथावङ्ग-
 च उभे चामरव्यजने चमरीपुच्छनिमि-
 मरं च व्यजनं च ते अत्र चामरस्य
 जात्यभिप्रायेण ॥ १० ॥

११] ति० टी०—शातकुम्भा-
 मित्यनेन सुवर्णस्यात्युत्तमत्वं ध्वजं
 हितमखण्डम् ॥ ११ ॥

रा० टी०—शतमिति । शा-
 पावकतेजस्कानां कुम्भानां घट-
 नो

प्रतिचिदेष्टव्यं तत्सर्वमुपकल्प्यताम् । उपस्थापयत प्रातरङ्गगारे महीपतेः ॥ १२ ॥
 रस्य द्वाराणि सर्वस्य नगरस्य च । चन्दनस्रग्भिरर्च्यन्तां धूपैश्च घ्राणहारिभिः ॥ १३ ॥
 द्विजमुख्यानां श्वः प्रभाते प्रदीयताम् । घृतं दधि च लाजाश्च दक्षिणाश्चापि पुष्कलाः ॥ १४ ॥
 दितमात्रे श्वो भविता स्वस्तिवाचनम् । ब्राह्मणाश्च निमन्त्र्यन्तां कल्प्यन्तामासनानि च ॥ १५ ॥
 पताकाश्च राजमार्गश्च सिच्यताम् । सर्वे च तालौपचरा गणिकाश्च स्वलंकृताः ॥ १६ ॥
 द्वितीयामासाद्य तिष्ठन्तु नृपवेश्मनः । देवायतनचैत्येषु सान्नभक्ष्याः सदक्षिणाः ॥ १७ ॥
 येनव्याः स्युर्माल्ययोग्याः पृथक्पृथक् । दीर्घासिर्वेदगोधाश्च संनद्धा मृष्टवाससः ॥ १८ ॥

ऋषभं वृषभं समग्रखण्डम् नखादिसहित-
 चर्म च 'ऋषभः स्वरभेदे स्यादष्टवर्गोपधे वृषे'
 ॥ १ ॥

टी०—अन्यदृष्टकमपि लोकप्रसिद्धं गन्धपुष्पादि-
 तं तदित्यर्थः । अङ्गगारेऽग्निहोत्रगृहे उपस्थाप-
 ॥ २ ॥
 दिति । एष्टव्यं नेयमन्यथात्किंचित्प्रसिद्धं
 उपकल्प्यतां संपाद्यताम् । तदवधि बोधय-
 आगारे प्रातः उपस्थापयत सामग्रीजात-

—अन्तःपुरं राजवेश्म घ्राणहारिभिरति-

रारिति । अन्तःपुरस्य राजगृहस्य नगरस्य
 भिः अतिस्नग्धविशिष्टैरित्यर्थः । चन्दन-
 धूपैश्च अर्च्यन्ताम् ॥ १३ ॥

रेति । अन्तःपुरस्य राजगृहस्य सर्व-
 व्राणि नगरद्वाराणीत्यर्थः । घ्राणहारि-
 कैः ॥ १३ ॥

—प्रशस्तं वृष्यं गुणवशुक्तसंस्कारं दद्या-
 दी यस्य तत् । द्विजानां शतसाहस्रं
 पर्याप्तं च भवेत्तत्संपाद्य द्विजमु-
 त्प्रदीयताम् ॥ १४—१५ ॥

ति । द्विजानां शतसाहस्रं प्रतीयते
 त्वत् तत् दधिशीरोपसेचनं दधि-
 यस्य तत् प्रशस्तं गुणवत् आ-
 गतदिवसे प्रभाते प्रातःकाले द्विज-
 कृत्य प्रदीयतां घृतादयः पुष्कला-
 । श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १४ ॥ १५ ॥

। सहस्रमेव साहस्रं शतसाहस्र-
 भी अलं पर्याप्तम् 'अलंभूषणपर्या-
 । शतसाहस्रविषये प्रकामम-
 श्लेषिष्ठं यदलं भवेत्तत्संपाद्य-

रा० टी०—सूर्ये इति । श्वः अव्यवहितागामिदिवसे सूर्ये
 अभ्युदितमात्रे सति स्वस्तिवाचनं भविता अतः ब्राह्मणाः निम-
 न्त्र्यन्ताम् आसनानि च कल्प्यन्ताम् ॥ १५ ॥

गो० टी०—सत्कृत्येति । द्विजमुख्यानां द्विजमुख्येभ्यः
 सत्कृत्य दीयतां तद्वन्मिति शेषः । पुष्कलाः संपूर्णाः ॥ १५ ॥

गो० टी०—सूर्ये इत्यादि । सूर्ये अभ्युदितमात्रे सूर्योद-
 यानन्तरमेव श्वः परेषु स्वस्तिवाचनं भविता तदर्थं ब्राह्म-
 णाश्च निमन्त्र्यन्तामाह्वयन्ताम् आसनानि तेषामिति शेषः
 आवध्यन्तां प्रतिगृहमिति शेषः ॥ १६ ॥

१७] ति० टी०—तालापचरास्तालजीविनः ॥ १७ ॥

रा० टी०—आवध्यन्तामिति । पताकाः आवध्यन्ताम् ।
 अर्थं पृथक्—सर्वे इति । सर्वे तालावचराः तालैः अवचरन्ति
 जीवन्ति तच्छीलिनः संगीतानिपुणा इत्यर्थः । स्वलंकृताः गणि-
 काश्च नृपवेश्मनः द्वितीयां कक्षामासाद्य प्राप्य तिष्ठन्तु ॥ १७ ॥

गो० टी०—सर्वे इति । तालैरवचरन्ति जीवन्तीति ता-
 लावचराः नर्तकादयः कक्ष्यां द्वितीयामिति अन्तःकक्ष्यायामभि-
 पेकप्रवृत्तेस्तत्र च ब्राह्मणैर्वस्तव्यत्वादिति भावः ॥ १७ ॥

१८] ति० टी०—कक्ष्यां द्वितीयामन्तःकक्ष्यायामभि-
 पेकस्थाने ब्राह्मणानामेव वासादिति भावः । चैत्या रथ्यादक्षाः
 अन्नमोदनं भक्ष्यं च तत्सहिताः दक्षिणा तत्सहिताः ॥ १८ ॥

रा० टी०—देवेति । देवायतनचैत्येषु देवायतनेषु देवालयेषु
 चैत्येषु चतुष्पथेषु च माल्ययोग्याः माल्योपलक्षितपूजनार्हाः
 देवताः सान्नभक्ष्याः अन्नभक्ष्यसहिताः सदक्षिणा दक्षिणास-
 हिताः कृत्वा पृथक् पृथक् उपस्थापयितव्याः स्युः । तत्रान्नमो-
 दनं भक्ष्यमपूपादि ॥ १८ ॥

गो० टी०—देवायतनचैत्येषु देवगृहेषु चतुष्पथेषु चैत्यर्थः ।
 अन्नैर्मक्ष्यैः सह वर्तन्त इति सान्नभक्ष्याः अन्नमोदकहस्ता इति
 यावत् । माल्यप्रदानयोग्याः माल्ययोग्याः मध्यमपदलोपिस-
 मासः । माल्यार्थसाधनानि पृथक्पृथगिति देवायतनचैत्ययोरिति
 शेषः । ब्राह्मणैर्देवताः पूजनीया इत्यर्थः ॥ १८ ॥

१९] ति० टी०—माल्ययोग्या मालामर्हति माल्यमर्चनं

महाराजाङ्गनं शूराः प्रविशन्तु महोदयम् । एवं व्यादिश्य विप्रौ तु क्रियास्तत्र विनिष्ठितौ ॥
चक्रतुश्चैव यच्छेषं पार्थिवाय निवेद्य च । कृतमित्येव चाब्रूतामभिगम्य जगत्पतिम् ॥
यथोक्तवचनं प्रीतौ हर्षयुक्तौ द्विजोत्तमौ । ततः सुमन्त्रं द्युतिमान् राजा वचनमब्रवीत् ॥
रामः कृतात्मा भवता शीघ्रमानीयतामिति । स तथेति प्रतिज्ञाय सुमन्त्रो राजशासनात् ॥
रामं तत्रानयांचक्रे रथेन रथिनां वरम् । अथ तत्र सहासीनास्तदा दशरथं नृपम् ॥
प्राच्योदीच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्यार्थाश्च भूमिपाः । म्लेच्छाश्चार्थाश्च ये चान्ये वनशैलान्तवासिनः
उपासांचक्रिरे सर्वे तं देवा वीर्यं यथा । तेषां मध्ये स राजर्षिर्मरुतामिव वासवः ॥

तद्योग्या गन्धपुष्पादयः । देवायतनचैत्ययोः पृथक्पृथगुपस्थाप-
यितव्याः तत्तद्देवतापूजापूर्वकं तत्र तत्र ब्राह्मणतर्पणं कार्यमिति
तात्पर्यम् दीर्घा अस्यो येषां ते बद्धगोधाचर्मणश्चेति द्वन्द्वः ।
'दीर्घासिबद्धा योधाः' इति पाठे बद्धदीर्घास्यो योधा इत्यर्थः ।
मृष्टवासस इत्युपलक्षणमलंकाराणाम् ॥ १९ ॥

रा० टी०-दीर्घेति । दीर्घासिबद्धाः दीर्घास्यो महाखड्गा-
स्तैर्बद्धाः संयुक्ताः संनद्धाः धृतकवचाः मृष्टवाससः स्वच्छवज-
युक्ताः सर्वे योधाः महोदयं महाराजाङ्गणं प्रविशन्तु ॥ १९ ॥

गो० टी०-दीर्घासिबद्धा इति । दीर्घासिबद्धाः बद्धदीर्घा-
स्यः प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति निष्ठायाः पर-
निपातः महाउदयो रामाभिषेकरूपाभ्युदयो यस्मिन् तं महो-
दयम् ॥ १९ ॥

२०] ति० टी०-महोदयं महोत्सवविशिष्टमङ्गनम् विप्रौ
वसिष्ठवामदेवौ व्यादिश्य अधिकारिण इति शेषः । तत्र
नृपवेश्मनि स्थितौ क्रियाः पुरोहितकर्तव्याश्चक्रतुरित्युत्तरे-
णान्वयः ॥ २० ॥

रा० टी०-एवमिति । तत्र राजभवने सुनिष्ठितौ विप्रौ
तौ वसिष्ठवामदेवौ एवं क्रियाः व्यादिश्य आज्ञाप्य शेषमा-
ज्ञापनादुर्वैरितं स्वकर्तव्यं यत् कर्म तत् पार्थिवाय निवेद्य
पृष्ट्वा चक्रतुः ॥ २० ॥

गो० टी०-एवमिति । विप्रौ वसिष्ठवामदेवौ क्रियाः पुरो
हितकर्तव्याः तत्र राजगृहे व्यादिश्य आज्ञाप्यान्त्यच्छेषं दासी-
परिजनायानयनं तदपि पार्थिवाय राज्ञे निवेद्य चक्रतुः ॥ २० ॥

२१-२२] ति० टी०-यच्चैव शेषं राजोक्तादन्यदवश्यकर्तव्यं
तदपि पार्थिवाय निवेद्य चक्रतुः । ततो जगत्पतिमभिगम्य
यथोक्तवचनमुक्तवचनमनतिक्रम्य सर्वं कृतं सिद्धं जातमि-
त्यब्रूताम् । प्रीतिर्मानस आनन्दः तदुन्नायको सुखविकासा-
दिर्हपः ॥ २१ ॥ २२ ॥

रा० टी०-कृतमिति । जगत्पतिं राजानमभिगम्य यथो-
क्तवचनं भवदुक्तवचनमनतिक्रम्य कृतं सर्वं निष्पादितमिति
हर्षयुक्तौ द्विजोत्तमौ अब्रूताम् । अत्र विप्राविति द्विवचननिर्दे-
शेन राजाज्ञापनसमये वामदेवोऽपि तत्र स्थित इति सूचितम्
तत्र वसिष्ठमात्राज्ञापनं तु तत्प्राधान्यव्योक्तनाय ॥ २१ ॥

गो० टी०-कृतमिति । अथ जगत्पतिं
गम्य यथोक्तवचनमुक्तवचनमनतिक्रम्य कृतमि-
त्युक्तौ प्रीतिर्मनोगतो हर्षः, मानसप्रीतिजन्यर-
विकारो हर्षः, तद्युक्तौ पूर्वश्लोके निवेद्येत्यनेन
पयनिवेदनमुक्तं, अब्रूतामिति पूर्वोक्तसकलसि-
पुनरुक्तिः ॥ २१ ॥

रा० टी०-तत इति । ततः वसिष्ठवा-
न्तरं द्युतिमान् राजा भवता कृतात्मा कृते
र्यस्य स रामः शीघ्रमानीयतामिति वचनं सु-

गो० टी०-तत इति । कृतात्मा सुशि-
महेतुरयम् 'आत्मा जीवे धृतौ बुद्धौ' इत्य-
२३] ति० टी०-कृतात्मा धर्मे कृतवर्ति-

रा० टी०-स इति । सुमन्त्रस्तथे-
शासनात् तत्र रामं रथेन आनयाञ्चक्रे अ-
२४] ति० टी०-तत्र प्रासादे
वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २४ ॥

रा० टी०-अथेति । तत्र दशर-
प्राच्यादयो भूमिपाः खण्डमण्डलेश्वराः
प्राप्त्या श्रेष्ठाः म्लेच्छाः ये वनशैलान्तवा-
नशीलाः ते च सर्वे वासवमिन्द्रं देवा
साञ्चक्रिरे सिधेविरं 'अन्तं स्वरूपे
त्रिषु' इति मेदिनी । अर्धचतुष्टयम्

गो० टी०-अथेति । अथ
प्रासादे समासीनाः सम्यगुपविष्टाः
त्यादिना यदादयः शैपिका भवार्थाः
प्रभवः अन्तश्चन्द्रः प्रदेशवाची प्रा-
इत्यन्तेन मूलभृत्यश्रेणिसहद्विष-
स्यत्वं सार्वभौमचिह्नमुक्तम् ॥ २४ ॥

२५-२६] ति० टी०-आर्य-
रा० टी०-तेषामिति । म-
वासव इन्द्र इव तेषां प्राच्यादी-
दशरथः आयान्तमात्मजं रामं

सादस्यो दशरथो ददर्शयान्तमात्मजम् । गन्धर्वराजप्रतिमं लोके विख्यातपौरुषम् ॥ २७ ॥
 धैर्यवान् महासत्त्वं मत्तमातङ्गगामिनम् । चन्द्रकान्ताननं राममतीवप्रियदर्शनम् ॥ २८ ॥
 गौदार्यगुणैः पुंसां दृष्टिचितापहारिणम् । धर्माभितप्ताः पर्जन्यं ह्लादयन्तमिव प्रजाः ॥ २९ ॥
 तर्प समायान्तं पश्यमानो नराधिपः । अवतार्य सुमन्त्रस्तु राघवं स्यन्दनोत्तमात् ॥ ३० ॥
 समीपं गच्छन्तं प्राञ्जलिः पृष्ठतोऽन्वगात् । स तं कैलासशृङ्गाभं प्रासादं रघुनन्दनः ॥ ३१ ॥
 रोह नृपं द्रष्टुं सहसा तेन राघवः । स प्राञ्जलिरभिप्रेत्य प्रणतः पितुरन्तिके ॥ ३२ ॥
 स्वं श्रावयन् रामो ववन्दे चरणौ पितुः । तं दृष्ट्वा प्रणतं पार्श्वे कृताञ्जलिपुटं नृपः ॥ ३३ ॥

ति० टी०—गन्धर्वराजप्रतिमत्वं सौन्दर्यवत्त्वेन च
 पत्वेन वीरत्वम् ॥ २७ ॥

०—राममेव विशेष्यवाह—गन्धर्वेत्यादिभिः । गन्ध-
 र्वराजः प्रतिमा सौन्दर्यादिना सदृशो यस्य
 वत्त्वेन विख्यातं पौरुषं यस्य तं दीर्घं वाह
 सत्त्वं वलं यस्य तं मत्तमातङ्गगामिनं मत्त-
 गामनशीलं चन्द्रकान्ताननं चन्द्रादप्यधिकं कान्तं
 यस्य तमत एव अतीवप्रियं दर्शनं यस्य तं
 र्याणि च ते एव गुणाः तैः क्रमेण दृष्टिचिता-
 तप्ताः प्रजाः ह्लादयन्तं पर्जन्यं सजलमेवमिव
 द्यमानः पश्यन् नराधिपो राजा न ततर्प ।
 ॥ २७—२९ ॥

धर्वराजेत्यादि । गन्धर्वराजप्रतिमं भो-
 गसौन्दर्येषु गन्धर्वराजौपम्यं न केवलं भोग-
 रसानभिज्ञत्वमित्याह—लोके विख्यातपौ-
 नवत्वमाह दीर्घबाहुमिति, न केवलं शिरी-
 णान्तःसारराहित्यमित्याह—महासत्त्वमिति ।
 ०—मत्तमातङ्गगामिनमिति, सगर्वसलील-
 विवक्षितं चन्द्रकान्ताननं चन्द्राननमित्यु-
 निरतिशयाह्लादकत्वं द्योतयितुं कान्त-
 णि विग्रहः अनेनावयवशोभावस्वच्छकं,
 शैश्वर्ययन्तं, सखदायशोभावस्वच्छमाह—
 रन्तर्दर्शनेऽपि प्रतिक्षणं नवनवीभूत-
 त्रेयहः औदार्यं अतुल्यवित्तम्योऽतुल्य-
 दा ” इति श्रुतेः गुण्यते सदातुल्यसधी-
 शब्दादिज्योतिषास्तुल्यतन्तुषु ” इति
 नं सौशील्यमुच्यते अहो महानयम-
 ॥ वर्तत इति सर्वदातुल्यसंधीयमान-
 नामपि किञ्चित् जीणामिति भावः ।
 मात्ममात्रमुच्यते ‘पुमानेको व्यव-
 णात् तेन छरनरतिर्यंगादिभेद-
 नानां सर्वेषां दृष्टिचितापहार-
 नङ्गमवस्तुमानं परिमलनमिति ।

यद्वा पुंसामपि रामं पश्यतां जीभृत्वाहममुममुभवेयमित्यभि-
 लाषो भवति यथाहुः ‘पाञ्चाल्याः पञ्चपत्रादयाः ज्ञायन्त्या
 जघनं घनम् । याः स्त्रियो दृष्टव्यस्ताः पुंभावं मनसा ययुः’
 इति । पश्यमान इति निर्निमेषदर्शनमुक्तं न ततर्पति प्रति-
 क्षणमनुभवेऽपि नवनवप्रेमास्पदतया न तस्मिन्भूदित्यर्थः २७—२९
 २८] ति० टी०—वीराद्युगुणं दीर्घबाहुत्वं महासत्त्वं महा-
 वलवत्त्वं च तदनुमापकं मत्तत्यादि तेन सगर्वसलीलगमनमु-
 क्तम् । चन्द्रकान्ताननमिति वाचकमात्रमुक्तोपमा अत एवातीव
 प्रियदर्शनं रामं जनान्प्रमयन्तम् ॥ २८ ॥

२९] ति० टी०—रूपौदार्यगुणैः कमादृष्टेचित्तहरम् ।
 धीष्मत्तप्ताः प्रजा ह्लादयन्तं पर्जन्यमिव स्थितम् ॥ २९ ॥

३०—३१] ति० टी०—पश्यमान इत्यार्षम् । न ततर्पेत्य-
 नेनातुल्यं नवनवप्रेमास्पदत्वम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

रा० टी०—अवतार्येति । सुमन्त्रस्तु स्यन्दनोत्तमादवतार्यं
 उत्तार्य पितुः समीपं गच्छन्तं रामं प्राञ्जलिः सन् पृष्ठतः अन्व-
 गात् अन्वगच्छत् ॥ ३० ॥

रा० टी०—स इति । कैलासशृङ्गाभं तं प्रासादं नरपुंगवो
 राघवः स रामः नृपं द्रष्टुं तेन सुमन्त्रेण सह आरुरोह । सहेति
 तृतीययाध्याहृतम् ॥ ३१ ॥

गो० टी०—अवतार्येति । अवतारणं हस्तप्रदानादिना ३०—३१
 ३२] ति० टी०—सहसा वेगेन तेन सुमन्त्रेण सहेति
 शेषः । सप्राञ्जलिः साञ्जलिः अभिप्रेत्य प्राप्य प्रणतः कृतसा-
 द्वाङ्गनमस्कारः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—स इति । पितुः अन्तिके समीपे अभिप्रेत्य
 प्राप्य प्राञ्जलिः प्रणतः रामः स्वं नाम श्रावयन् सन् पितु-
 श्चरणौ ववन्दे ॥ ३२ ॥

गो० टी०—स प्राञ्जलिरिति । अभिप्रेत्य प्राप्य प्रणतः
 ‘दण्डवत् प्रणमेद्गुमादुपेत्य गुरुमन्वहम्’ इत्युक्तप्रक्रियया द-
 ण्डवत् प्रणत इत्यर्थः । स्वं नाम श्रावयन् ‘शमेति ब्राह्मण-
 स्योक्तं वमंति क्षत्रियस्य च’ इतिवचनाद्रामवर्माहमस्मि भो
 इति श्रावयन्नित्यर्थः ॥ ३२ ॥

३३] ति० टी०—स्वं नाम श्रावयन् रामवर्माहमस्मीत्येवम् ।
 प्रणम्य पार्श्वेऽवस्थानं पुत्रधर्मः ॥ ३३ ॥

२ सह स्तिनेति गो. पाठः ।

गृह्णाञ्जलौ समाकृष्य सस्वजे प्रियमात्मजम् । तस्मै चाभ्युद्यतं सम्यङ्मणिकाञ्चनभूषितम् ॥ ३४ ॥
 दिदेश राजा रुचिरं रामाय परमासनम् । तैथ्यासनवरं प्राप्य व्यदीपयत् राघवः ॥ ३५ ॥
 स्वयैव प्रभया मेरुमुदये विमलो रविः । तेन विभ्राजिता तत्र सा सभापि व्यरोचत ॥ ३६ ॥
 विमलग्रहनक्षत्रा शारदी द्यौरिवेन्दुना । तं पश्यमानो नृपतिस्ततोऽपि प्रियमात्मजम् ॥ ३७ ॥
 अलंकृतमिवात्मानमादर्शतलसंस्थितम् । स तं सुस्थितमाभाष्य पुत्रं पुत्रवतां वरः ॥ ३८ ॥
 उवाचेदं वचो राजा देवेन्द्रमिव कश्यपः । ज्येष्ठायामसि मे पत्न्यां सदृश्यां सदृशः सुतः ॥ ३९ ॥
 उत्पन्नस्त्वं गुणज्येष्ठो मम रामात्मजः प्रियः । त्वया यतः प्रजाश्चेमाः स्वगुणैरनुरञ्जिताः ॥ ४० ॥

रा० टी०-तमिति । नृपो दशरथः पार्श्वे स्वसमीपे प्रियमात्मजं दृष्ट्वा समाकृष्य स्वसंमुखं प्राप्य अञ्जलौ गृह्य गृहीत्वा सस्वजे ॥ ३३ ॥

३४] ति० टी०-अञ्जलावञ्जलिप्रदेशे रामं स्वयमेव गृह्य गृहीत्वा समाकृष्य स्वसंमुखमानीय । अभ्युद्यत-क्षुपस्थापितम् ॥ ३४ ॥

रा० टी०-तस्मै इति । सम्यगभ्युद्यतं भृत्यैः प्रापितं मणिकाञ्चनभूषितं परमरुचिरं रमणीयमासनं तस्मै रामाय राजा दिदेश ददौ उपवेष्टुमाज्ञापयामासेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

गो० टी०-अञ्जलौ गृह्य अञ्जलिं प्रगृह्य सक्थिनि कर्णे वा गृहीत्वेति महाभाष्यकारवचनात् अञ्जलाविति कर्मणि सप्तमी ॥ ३३ ॥

गो० टी०-तस्मै इति । अभ्युदितक्षुपतम् ॥ ३४ ॥

३५] ति० टी०-परमुत्कृष्टं व्यदीपयताशोभयत् । अत्रासनं कर्म ॥ ३५ ॥

रा० टी०-तदिति । तत् पित्रा दत्तं वरमासनं प्राप्य स्वयैव प्रभया दीप्त्या उदये विमलो रविः मेरुमिव राघवो रामः व्यदीपयत् प्राकाशयत् ॥ ३५ ॥

गो० टी०-तदिति । आसनवरं प्राप्य तदासनं स्वयैव प्रभया व्यदीपयत् विमलो रविरुदयमेकं प्राप्येव सूर्यस्य प्रधान-मेरुप्राप्तेः साक्षादभावात् अत्र मेरुशब्देनास्ताद्रिसमीपवर्ती सावर्णिमेरुच्यते उदयश्चेत्तरवर्षस्थितसिद्धपुरवासिजनापेक्षया । इयच्छ्रद्धास्तमयव्यवस्था सूर्यसिद्धान्ते आर्यभटे च प्रसिद्धा । 'भूवृत्तपादे पूर्वस्यां यवकोटीति विश्रुता । भद्राश्वर्षे नगरी स्वर्णप्राकारतोरणा ॥ याम्यायां भारते वर्षे लङ्का तद्वन्महापुरी । पश्चिमे केतुमालाख्ये रोमकेति च कीर्तिता ॥ उदक् सिद्धपुरी-नाम कुरुवर्षे प्रतिष्ठिता । उदयो यो लङ्कायां सोऽस्तमयः सवितुरेव सिद्धपुरे । मध्याह्ने यवकोट्यां रोमकविषयेऽर्धरात्रं स्यात् । भारतादिषु वर्षेषु तद्वदेव परिभ्रमन् । मध्योदयार्धरात्रांस्तु कालान् कुर्यात्प्रदक्षिणम्' इति ॥ ३५ ॥

३६] ति० टी०-स्वयैव प्रभयेति दीपने करणम् । उदयकाले रविर्मेरुमिव सा वसिष्ठदशरथादिभ्राजिता सभापि न केवलमासनमेवेत्यर्थः । व्यरोचत विशेषेण चकाशे ॥ ३६ ॥

रा० टी०-तेनेति । तत्र तस्मिन् समये तेन रामेण विभ्रा-

जिता प्रकाशिता सा सभा विमलग्रहनक्षत्रा मल-
 दिसहिता इन्दुना विभ्राजिता शारदी शारत्कालि-
 व्यरोचत ॥ ३६ ॥

गो० टी०-तेनेति । विभ्राजिता प्रकाशिता
 लग्रहनक्षत्रेति दृष्टान्तवलेन दशरथवसिष्ठादिभि-
 त्वमवगम्यते ॥ ३६ ॥

३७] ति० टी०-ग्रहनक्षत्रादियुक्तमप्याक

रा० टी०-तमिति । आदर्शतलसंस्थितं
 विस्मृतमलंकृतमात्मानमिव तं प्रियमात्मजं
 पश्यन् नृपतिस्ततोऽपि ॥ ३७ ॥

गो० टी०-तमिति । पश्यमानः पश्यन्
 तमित्यनेन रामस्य मुखनासिकाचरणादिस-
 रूपत्वमावेदितम् ॥ ३७ ॥

३८] ति० टी०-आदर्शतलप्रतिवि-
 पश्यन्मिव तं पश्यंस्ततोऽपि तेन पितृस-
 रामस्य । आभाष्य रामेति संबोध्य ॥ ३८ ॥

रा० टी०-स इति । देवेन्द्रं कश्यपः
 स राजा सुस्थितं पुत्रं तं राममाभाष्य संबो-
 गो० टी०-स इति । तस्मिन्
 आभाष्य रामेति संबोध्य ॥ ३८ ॥

३९] ति० टी०-तदाह यदुवाच
 रा० टी०-तद्वचनाकारमाह-ज्ये-
 ज्येष्ठायां सदृश्यां पत्न्यां गुणज-

मतुल्यरूपः ममात्मजः औरस इत्यर्थः
 प्रादुर्भूतोऽसि यतश्च त्वया इमाः प्र-
 तस्मात् पुण्ययोगेन पुण्यस्य योगः
 स्मिन् काले इत्यर्थः । यौवराज्य-
 प्राप्नुहि । तृतीया त्वत्राधिकरण-
 चतुष्टयमेकान्वयि ॥ ३९ ॥ ४० ॥

गो० टी०-रामस्यैव राज्य-
 ज्येष्ठायामिति । आत्मजः सुत-
 ४०] ति० टी०-गुणैर्ज्ये-
 स्वयैत्यन्वयः ॥ ४० ॥

माचं पुण्ययोगेन यौवराज्यमवाप्नुहि । कामतस्त्वं प्रकृत्यैव निर्णीतो गुणवानिति ॥ ४१ ॥
वत्यपि तु स्नेहात्पुत्र वक्ष्यामि ते हितम् । भूयो विनयमास्थाय भव नित्यं जितेन्द्रियः ॥ ४२ ॥
क्रोधसमुत्थानि त्यजस्व व्यसनानि च । परोक्षया वर्तमानो वृत्त्या प्रत्यक्षया तथा ॥ ४३ ॥
त्यप्रभृतीः सर्वाः प्रजाश्चैवानुरञ्जय । कोष्ठागारायुधगारैः कृत्वा संनिचयान्वहून् ॥ ४४ ॥
रक्तप्रकृतिर्यः पालयति मेदिनीम् । तस्य नन्दन्ति मित्राणि लब्ध्वामृतमिवामराः ॥ ४५ ॥

टी०-यत इति । पुण्ययोगेनेति “ प्रकृत्यादिभ्य
म् ” इति वृत्तीया पुण्येण चन्द्रमसो योगः पुण्ययोगः
काल इत्यर्थः । पुण्यनक्षत्रयुक्ते दिवस इत्यर्थः ॥ ४० ॥
ते० टी०-पुण्ययोगेन चन्द्रस्य पुण्ययोगोपलक्षित-
करणस्य करणत्वविवक्षया वृत्तीया । प्रकृत्या स्व-
तः प्रकामम् अत्यर्थमिति यावत् ॥ ४१ ॥

कामत इति । प्रकृत्या स्वभावेनैव कामतः अ-
सर्वसद्गुणसंपन्नः इति हेतोः विनीतः पित्रादिपु-
त्रि । एतेन त्वं नोपदेष्टव्योऽस्मीति सूचितम् ।
ज्ञेत्यत आह-गुणवतीति । गुणवति निखि-
पे त्वयि ज्ञेहात् पित्रुचित्ताडरागादेव ते हितं
वक्ष्यामि ॥ ४१ ॥

कामत इति । कामतः प्रकामं गुणवति
पि भवान् सर्वगुणसंपन्नः तथापि पुत्रज्ञेहा-
गामीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

०-गुणवति सत्यपि । ज्ञेहात्तु ज्ञेहादेव ।
अधिकं विनयमास्थाय ॥ ४२ ॥

अनाकाङ्क्षाह-भूय इति । भूयोऽधिकं
य जितेन्द्रियो नित्यं भव अत एव का-
नानि क्षीयूतादीनि त्यजस्व । तथाहि
रूप्योपदण्डताः । अर्थसंदूषणं चेति राज्ञां

चचनान्तरमपि ‘ मृगयाश्चो दिवास्त्रापः
यत्रिकं दृष्टाव्या च कामजो दशको
न्यं साहसं द्रोह इष्यांस्यार्थदूषणम् ।
जोऽपि गणोऽष्टकः ’ इति ॥ ४२ ॥

। भूयो विनयं सातिशयविनयं
नि ‘ क्षीयूतमृगयामयवाकृपारूप्यो-
ते राज्ञां व्यसनसप्तकम् ’ इत्युक्ता-
त्रादिसंचितार्थस्य नाशनं, यद्वा
दः क्षियो मदः । तौर्यत्रिकं दृ-
गः ’ इत्येतानि कामजानि ‘ पैशुन्यं
। वाक्दण्डयोश्च पारुष्यं क्रोधजो-
षजानि च व्यसनानि ॥ ४२ ॥

नि क्षीयूतमृगयामधुसेवनादी-
दण्डत्वाथदूषणानि व्यसनानि
संचितार्थस्य नाशनम् । परो-

क्षयाचारमुखतः परोक्षादभवसिद्धया वृत्त्या स्वपरराष्ट्रतान्त-
विचारेण प्रत्यक्षया सदा सभायां स्थित्वा स्वप्रत्यक्षया वृत्त्या
प्रजान्यायादिविचारेण युक्तो भव ॥ ४३ ॥

रा० टी०-परोक्षयेति । परोक्षया चारादिद्वारा सकल-
देशतृत्तान्तविचारशीलया प्रत्यक्षया सभादौ प्रत्यक्षीभूतजनवृ-
त्तान्तविचारशीलया च वृत्त्या कोष्ठागारायुधगारैः कोष्ठायागा-
रेषु सन्निचयान् रत्नस्वर्णरजतवस्त्राभरणादीन् बहून् अधिकान्
कृत्वा अमात्यप्रभृतीः सर्वाः प्रजाः अदुरञ्जय प्रमोदय तत्र
कोष्ठागाराणि धान्यगृहाणि आयुधगाराणि शस्त्रागृहाणि ।
अर्थत्रयमेकान्वयि ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

गो० टी०-परोक्षयेति । अप्रत्यक्षया वृत्त्या तक्षप्रभृति-
कर्मान्तिकानां परोक्षो भूत्वाधिकृतमुखेन यत्कुर्याणि संविधते
सा परोक्षवृत्तिः अव्यवधानेनामात्यादीन् यथा वृत्त्यादगृह्णाति
सा प्रत्यक्षवृत्तिः ताभ्यां वर्तमानः सन् अमात्यप्रभृतीः सर्वाः
प्रकृतीश्चानुरञ्जयेति संबन्धः, यद्वा परोक्षया चारुमुखतः परो-
क्षानुभवसिद्धया वृत्त्या स्वपरराष्ट्रतान्तविचारेण सह वर्त-
मानो भव तथा प्रत्यक्षया नित्यं यथाकालमास्थानमास्थाय
स्वानुभवसिद्धयथोक्तवृत्तान्तविचारो भव अमात्यप्रभृतीः सर्वाः
प्रकृतीः अमात्यसेनानीपुररक्षिणः पौरजानपदाः सर्वप्रजा-
श्चानुरञ्जय ॥ ४३ ॥

४४] ति० टी०-तेनामात्यप्रभृतीरमात्यसेनापतिपुररा-
ष्ट्रादिकपौरजानपदसर्वप्रजा अदुरञ्जय च । अयुतनिशुता-
दिसंख्यखर्वादपरिच्छिन्नधान्यग्राहीणि कोष्ठरूपाण्यगाराणि
आयुधगाराणि शस्त्रगृहाणि तैः सह । सम्यङ्निचीयन्तेऽस्मिन्निति
संनिचया रत्नहेमाभरणरजतवस्त्रादिकोशगृहाणि बहूनि वि-
पुलानि कृत्वा संपूर्य प्रजा अदुरञ्जयेति पूर्वेणान्वयः ॥ ४४ ॥

गो० टी०-कोष्ठागारेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । कोष्ठा-
गाराणि अयुतनिशुतादिसंख्यधान्यराशिग्राहीणि कोष्ठरूपतया
निर्मितान्यगाराणि आयुधगाराणि समग्रनिजबलापेक्षिताष्टा-
दशविधायुधप्रतिष्ठागाराणि तैः सह सन्निचयान् निचीयन्ते
एविति निचयाः नवरत्नहेमरजतवस्त्राभरणादिसंपूर्णास्तत्को-
शाः तान् । तुष्टानुरक्तप्रकृतिरिति उक्तनिचयबलादिति शेषः
मित्राणि सामन्ताः आत्मानं मनः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

४५] ति० टी०-इष्टाः स्वस्यादुरक्ताः स्वस्मिन्प्रकृतयः
प्रजा यस्य तस्य मित्राण्यमृतं लब्ध्वामरा इव तं लब्ध्वा
नन्दन्ति ॥ ४५ ॥

पाठः । २ त्यजेथा इति गो. पाठः । ३ तुष्टेति गो. पाठः ।

तस्मात्पुत्र त्वमात्मानं नियम्यैवं समाचर । तच्छ्रुत्वा सुहृदस्तस्य रामस्य प्रियकारिणः ॥ ४६
 त्वरिताः शीघ्रमागत्य कौसल्यायै न्यवेदयन् । सा हिरण्यं च गाश्चैव रत्नानि विविधानि च ॥ ४७
 व्यादिदेश प्रियाख्येभ्यः कौसल्या प्रमदोत्तमा । अथाभिवाद्य राजानं रथमारुह्य राघवः ॥
 ययौ स्वं द्युतिमद्रेष्म जनौघैः प्रतिपूजितः ॥ ४८

ते चापि पौरा नृपतेर्वचस्तच्छ्रुत्वा तदा लाभमिवेष्टमाशु ।

नरेन्द्रमामन्त्र्य गृहाणि गत्वा देवान्समानर्चुरभिप्रहृष्टाः ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ।

दुःस्वप्नप्रदर्शनादभिषेकभयमाशङ्कमानो दशरथस्तदैव राममानाद्य भरतागमनात्प्रागेवाभिषेकः संपाद्य इति ।
 सममाचरितव्यां व्रतचर्यामादिदेश । दशरथाभ्यनुज्ञातो रामः कौसल्यान्तःपुरं प्रविश्य तथाशीर्भिरभिवर्धितः सन्पु-
 सीतया समं स्वावासं प्राप ।

गतेष्वथ नृपो भूयः पौरेषु सह मन्त्रिभिः । मन्त्रयित्वा ततश्चक्रे निश्चयज्ञः स निश्चयम्
 श्व एव पुष्यो भविता श्वोऽभिषेच्यस्तु मे सुतः । रामो राजीवपत्राक्षो युवराज इति प्रभुः

रा० टी०—प्रजाह्वयने प्रयोजनमाह—इष्टंति । इष्टाः स्वे-
 प्सिताः अह्वयकाः स्वविषयकानुरागयुक्ताः प्रकृतयः प्रजा यस्य
 सः यो मेदिनीं पृथ्वीं पालयति तस्य मित्राणि अमृतं लब्ध्वा
 अमराः देवा इव नन्दन्ति 'तुष्टाह्वयकाः' इति भूषणपाठः ॥ ४६ ॥

४६-४७] ति० टी०—तदभिषेकप्रयोजनं पितृपदेशम् ॥ ४६-४७ ॥

रा० टी०—तस्मादिति । तस्मादुक्तहेतोः हे पुत्र ! आत्मानं
 मनो नियम्य एवं मनुक्तं समाचर । अर्थं पृथक्—तदिति ।
 रामस्य प्रियकारिणः सुहृदः तत् राजवचनं श्रुत्वा त्वरिताः
 सन्तः आगत्य कौसल्यायै शीघ्रं न्यवेदयन् ॥ ४६ ॥

गो० टी०—तदिति । तत् रामाभिषेकप्रस्तावनम् ॥ ४६ ॥

रा० टी०—सेति । सा श्रुतारामाभिषेकवार्तां प्रमदोत्तमा
 कौसल्या प्रियाख्येभ्यः अभिषेकवार्ताकथयितृभ्यः हिरण्यादीनि
 व्यादिदेश प्रददौ ॥ ४७ ॥

गो० टी०—सेति । प्रियाख्येभ्यः प्रियं रामाभिषेकमाच-
 रत इति प्रियाख्याः "चक्षिष्ठः ख्यात्" इति ख्यान्वादेशः ॥ ४७ ॥

४८] ति० टी०—प्रियाख्येभ्यो रामाभिषेकरूपप्रि-
 यवक्तृभ्यः ॥ ४८ ॥

रा० टी०—अथेति । अथ राजोपदेशश्रवणानन्तरं राजा-
 नमभिवाद्य प्रणम्य रथमारुह्य जनौघैः जनसमूहैः प्रतिपूजितः
 राघवो रामः द्युतिमत् अतिप्रकाशयुक्तं स्वं वेषम् ययौ ॥ ४८ ॥

गो० टी०—अथेति ॥ ४८ ॥

४९] ति० टी०—इष्टं लाभमिव स्वेष्टवस्तुप्राप्तिरूपमिव
 आनन्दं रामाभिषेकनिर्विघ्नतायै ॥ ४९ ॥

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीयेरामायणतिलके वाल्मीकीय
 आदिकाव्येऽथोऽध्याकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

रा० टी०—ते इति । तदा राजोक्तिका-
 मन्ताद्भावेन लाभः रामाभिषेकप्राप्तियस्मिन्
 लपितं नृपतेः तद्वचः श्रुत्वा आशु शीघ्रं नरे-
 गृहाणि गत्वा अभिप्रहृष्टाः ते पौराः जना-
 रामाभिषेककामनया पूजयामासुः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणव्याख्याने

वयोऽध्याकाण्डे तृतीयः सर्गः ।

गो० टी०—त इति । आनन्दः रामाभिषे-

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामाय-

ख्यानेऽथोऽध्याकाण्डव्याख्याने तृतीयः

१] ति० टी०—निश्चयज्ञस्तत्त-

निश्चयं रामाभिषेककालविषयम् ॥ १

२] ति० टी०—तदाह—एवेति

निश्चयमिति पूर्वोक्तान्वयः । उभाभ्यां-

यमेवाधिकारीति सूचितम् ॥ २ ॥

रा० टी०—पौरगमनानः नन्तरका-

श्रित्यादिभिः । पौरेषु गतेषु सत्

बोधकः प्रभुः स राजा मन्त्रिभिः

मन्त्रणादेतोः श्व एव पुष्यो भवि-

सुतो रामः श्व एव युवराजोऽभिषे-

श्लोकद्वयमेकान्वयि ॥ १ ॥ २ ॥

गो० टी०—एवं पूर्वविचारि-

माभिषेकं पुनर्मन्त्रिभिः कालवि-

विशेषपद्धदिशति चतुर्थं—गत्वे-

न्वयम् । अभिषेच्य इति निश्च-

थान्तर्गृहमाविश्य राजा दशरथस्तदा । सूतमामन्त्रयामास रामं पुनरिहानय ॥ ३ ॥
 तेष्टुह्य तु तद्वाक्यं सूतः पुनरुपाययौ । रामस्य भवनं शीघ्रं राममानयितुं पुनः ॥ ४ ॥
 स्थैरावेदितं तस्य रामायागमनं पुनः । श्रुत्वैव चापि रामस्तं प्राप्तं शङ्कान्वितोऽभवत् ॥ ५ ॥
 य चैनं त्वरितो रामो वचनमब्रवीत् । यदागमनकृत्यं ते भूयस्तद्ब्रूवशेषतः ॥ ६ ॥
 ततः सूतो राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति । श्रुत्वा प्रमाणं तत्र त्वं गमनायेतराय वा ॥ ७ ॥
 सूतवचः श्रुत्वा रामोऽपि त्वरयान्वितः । प्रययौ राजभवनं पुनर्दृष्टुं नरेश्वरम् ॥ ८ ॥
 त्वा समनुप्राप्तं रामं दशरथो नृपः । प्रवेशयामास गृहं विवशुः प्रियमुत्तमम् ॥ ९ ॥
 एव च श्रीमान्राघवो भवनं पितुः । ददर्श पितरं दूरात्प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥ १० ॥
 तमुत्थाप्य संपरिष्वज्य भूमिपः । प्रदिश्य चासनं चास्मै रामं च पुनरब्रवीत् ॥ ११ ॥

टी०-आमन्त्रयामासानयेत्याज्ञापयामास ॥ ३ ॥

अथेति । अथ अभिषेककालनिश्चयानन्तरम-
 राममिह पुनरानयेति सूतमामन्त्रयामास आ-
 ३ ॥

अथेति । अन्तर्गृहमाविश्येत्यनेन मन्त्रिणामपि
 । आमन्त्रयामास नियोजयामासेत्यर्थः । आ-
 १ द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

टी०-पूर्वागमनापेक्षया पूर्वानयनापेक्षया

ति । तद्वाक्यं प्रतिगृह्य श्रुत्वा सूतो राम-
 य भवनं पुनरुपाययौ ॥ ४ ॥
 गृह्येति । आनयितुम् आनेतुमित्यर्थः

०-आवेदितं विज्ञापितम् प्राप्तं पुनराग-
 आपच्छङ्कान्वितः ॥ ५ ॥ ६ ॥

रिति । तस्य सूतस्य पुनरागमनं
 धितम् । रामस्तु तं सूतं पुनः प्राप्तं
 ६ । अपित्वर्थे एव इवार्थे ॥ ५ ॥

ति । तस्य सूतस्य पुनरागमनं
 मश्चापि प्राप्तमागतं सूतम् श्रुत्वैव
 भिषेकविघ्नः कश्चिदासीत् उतान्यः
 ॥ ५ ॥

। एनं सूतं प्रवेश्य स्वसमीपं प्रापय्य
 मनेन सन्ध्यं यत्तदशेषतो ब्रूहि
 ७ ॥

श्रुयः पुनः ते यदागमनकृत्यं त-

६ । नोकिश्रवणानन्तरम् । श्रुत्वा
 तत्र राजसन्निधौ । इतराया-
 नाणं निर्णेता ॥ ७ ॥ ८ ॥

रा० टी०-तमिति । ततो रामवचनश्रवणानन्तरं तं रामं
 सूत उवाच । तद्वचनाकारमाह-राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति श्रुत्वा
 मद्रचनमवधार्य तत्र राजसन्निधौ गमनाय इतराय इत्याय प्राप्ताय
 जनाय रो दानं तस्मै च प्रमाणं निश्चयं कुर्विति शेषः ॥ ७ ॥

गो० टी०-तमिति । सूतः श्रुत्वा रामवाक्यमिति शेषः ।
 ततः रामवाक्यश्रवणानन्तरं रामउवाच कथमिति हे राम !
 राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति अत्र दशरथसमीपे गमनाय इतराय
 आगमनाय च त्वं प्रमाणं कर्ता शीघ्रं गच्छेत्यर्थः । इतरा-
 ष्य सर्वनामकार्याभाव आर्षः ॥ ७ ॥

रा० टी०-इतीति । सूतवचः श्रुत्वा त्वरयान्वितो रामो-
 ऽपि नरेश्वरं पुनर्दृष्टुं राजभवनं प्रययौ ॥ ८ ॥

गो० टी०-इतीति ॥ ८ ॥
 ९] ति० टी०-प्रियं स्वप्रियम् ॥ ९ ॥

रा० टी०-तमिति । रामं समनुप्राप्तं श्रुत्वा उत्तमं प्रियं
 विवशुः वकुमिच्छुः नृपः गृहं प्रवेशयामास ॥ ९ ॥

गो० टी०-तमिति ॥ ९ ॥

१०] ति० टी०-दूरात्प्रणिपातः किं वदिष्यतीतिभीत्या १०

रा० टी०-प्रविशन्निति । पितुः भवनं प्रविशन्नेव दूरात्
 प्रणिपत्य नमस्कृत्य कृताञ्जलिः राघवः पितरं ददर्श ॥ १० ॥

गो० टी०-प्रविशन्निति । राघवः पितुर्भवनं प्रविशन्नेव
 दूरात्प्रणिपत्य कृताञ्जलिः सन् पितरं ददर्श दूरात्प्रणिपातो
 विनयातिशयात् ॥ १० ॥

११] ति० टी०-प्रणमन्तं समुत्थाप्य तं परिष्वज्येत्य-
 न्वयः । प्रदिश्य हस्तेन दर्शयित्वा चाद्वचसाप्युक्त्वा अस्मै
 रामाय चात्समन्त्राय रामं च रामं तु ॥ ११ ॥

रा० टी०-प्रणमन्तमिति । भूमिपो राजा प्रणमन्तं
 तं राममुत्थाप्य संपरिष्वज्य च अस्मै रामाय आसनं प्रदिश्य
 च अब्रवीत् ॥ ११ ॥

गो० टी०-प्रणमन्तमिति । समीपे पुनः प्रणमन्त-
 मित्यर्थः ॥ ११ ॥

प्रष्टव्यं च मे राम नक्षत्रं दारुणहृदयैः । आवेदयन्ति दैवज्ञाः सूर्योद्धारकराहुभिः ॥ १८ ॥
 येन च निमित्तानाणीदृशानां समुद्भवे । राजा हि मृत्युमाप्नोति घोरां चापदमृच्छति ॥ १९ ॥
 तावदेव मे चेतो न विमुह्यति राघव । तावदेवाभिषिञ्चस्व चला हि प्राणिनां मतिः ॥ २० ॥
 चन्द्रोऽभ्युपगमत्पुण्यात्पूर्वं पुनर्वसुम् । श्वः पुण्ययोगं नियतं वक्ष्यन्ते दैवचिन्तकाः ॥ २१ ॥
 पुण्येऽभिषिञ्चस्व मनस्त्वरयतीव माम् । श्वस्त्वाहमभिषेक्ष्यामि यौवराज्ये परंतप ॥ २२ ॥
 त्वयाद्यप्रभृति निशैयं नियतात्मना । सह वध्वोपवस्तव्या दर्भप्रस्तरशायिना ॥ २३ ॥

ग इत्यत आह-अपीति । अथास्मिन्काले अशु-
 क्राज्यपालनरूपशुभनिवर्तकान् स्वप्नान् पश्यामि
 तृकपालनयोग्यः कालो नास्तीति सूचितम् । ननु
 नमित्तदोषनिवारणयत्नः प्रारब्धव्य इत्यत आह-
 पातसहिताः महास्वनाः दिवा दिने उत्काः
 शेषाः पतन्ति एतेनैतन्निवारणे यज्ञो नास्तीति
 ॥ १८ ॥

अपि चेति । अशुभान् अशुभसूचकान् दारु-
 नीलवर्णलीपारिष्वङ्गादीन् उत्का निर्गतज्वाला
 निः ॥ १७ ॥

टी०-नक्षत्रं जन्मक्षम् अवष्टब्धमाक्रान्तम् १८
 चेति । हे राम ! मे नक्षत्रं मत्प्रादुर्भावं
 ारकराहुभिः अवष्टब्धं समाक्रान्तमिति
 आवेदयन्ति । च शब्द इत्यर्थः ॥ १८ ॥

प्रष्टव्यमिति । नक्षत्रं जन्मनक्षत्रमवष्ट-
 करणं द्रष्टव्यं दैवज्ञाः ज्योतिषिकाः 'सांवत्स-
 राणाकावपि' इत्यमरः । सूर्योद्धारकराहुभि-
 न्तीति संबन्धः ॥ १८ ॥

-घोरामापदमृच्छति पूर्वम् ततो मृत्युं

पनेनेत्यत आह-प्रायेणेति । ईदृशानां
 से सति प्रायेण राजा मृत्युमाप्नोति
 'घोरां च' इतिपाठे पूर्वमापदमृच्छति
 यः । प्रायेणेत्यनेन प्राकृतविलक्षणा-
 तमत एव न च कालवशादुग इत्य-
 शैत्वेऽपि पालनत्यागयोगकर्तृत्वेन
 तम् ॥ १९ ॥

चलाह-प्रायेणेति । ऋच्छति ऋ-

७ मन्त्रावमे चेतो न विमुह्यति
 श्वोऽवस्ततः पूर्वमेवाभिषिञ्चस्व कृता-
 वेतसः का महभिषेकवैमुख्य-
 ८ विदुर्दिमातृतत्पुत्रोपजापस्य संभा-
 श्व भरत इत्यादिना ॥ २० ॥

रा० टी०-तदिति । तत् अभिषेकायोज्युक्तं मे चेतो यावन्न
 विमुह्यति कस्यचिद्विरुद्धप्रार्थनया विमोहं न प्राप्नोति तावदेव
 अभिषिञ्चस्व । ननु मद्विरुद्धाः केचनापि जना न सन्तीत्यत
 आह-प्राणिनां जनानां मतिर्विश्रयः चला चञ्चला ॥ २० ॥

गो० टी०-तदिति । चेतः त्वामभिषेक्ष्यामीति बुद्धिः न
 विमुह्यति मामिति शेषः । कुतो बुद्धिविमोचनप्रसक्तिरित्यत्राह-
 चला हीति मात्रन्तरादिप्रार्थनादिभिरिति भावः ॥ २० ॥

२१] ति० टी०-पुण्ययोगं चन्द्रस्य नियतं शुद्धगणितनि-
 श्रितम् अभिषेके प्रशस्तं वा, दैवचिन्तका ज्योतिर्विदो वक्ष्य-
 न्ते वदन्तीत्यर्थे आप्तम् ॥ २१ ॥

रा० टी०-अभिषेककालं बोधयन्नाह-अद्येति । अथास्मि-
 न्काले चन्द्रः पुण्यात्पूर्वं विद्यमाने पुनर्वसु अभ्युपगमत् प्राप्नोत्
 अतः श्वोऽव्यवहितागामिदिवसे पुण्ययोगं नियतं दैवचिन्तकाः
 ज्योतिर्विदो वक्ष्यन्ते कथयन्ति लडुपात्तभविष्यत्वस्याविवक्षा
 आगमशास्त्रस्यानित्यत्वादिकिरुहः ॥ २१ ॥

गो० टी०-अद्येति । पुण्ययोगं पुण्येण चन्द्रस्य योगं नि-
 यतमभिषेकनियतं प्रशस्तमित्यर्थः । दैवचिन्तकाः ग्रहचारज्ञा
 वक्ष्यन्ते वदन्ति ॥ २१ ॥

२२] ति० टी०-अभिषिञ्चस्वाभिषिक्तो भव । मे मन-
 श्रितं मां त्वरयतीव त्वदभिषेकार्थमिति शेषः ॥ २२ ॥

रा० टी०-तत्रेति । तत्र तस्मिन्पुण्ये अभिषिञ्चस्व रा-
 मिति शेषः । इति मनो मम मानसं त्वरयति अतस्त्वां श्वो
 यौवराज्येऽभिषेक्ष्यामि ॥ २२ ॥

गो० टी०-तत इति । अभिषिञ्चस्व अभिषिक्तो भव ।
 त्वरयतीवेतिवशब्द एवकारार्थः ॥ २२ ॥

२३] ति० टी०-अद्यप्रभृति प्रदोषमारभ्य अनेनाद्विभो-
 जनरूपः प्राग्दिननियमो दर्शितः ॥ २३ ॥

रा० टी०-तस्मादिति । तस्मात् श्वोऽभिषेकस्य निश्चया-
 हेतोः अद्यप्रभृति इत आरभ्य वध्वा सह नियतात्मना दर्भ-
 प्रस्तरशायिना कुशास्तृतभूमिशयनशीलेन इयं निशा उपव-
 स्तव्या "उपान्वध्याङ्कवसः" इति कर्मणि तव्यत् ॥ २३ ॥

गो० टी०-तस्मादिति । अद्यप्रभृति एतदहरारभ्य निशा
 उपवस्तव्या "वसेरक्ष्यर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः" इति गोजननि-
 वृत्त्यर्थस्य वसेरकर्मकत्वादन सकर्मकत्वमार्प निशायाङ्कपवस्त-
 व्यमित्यर्थः । दर्भप्रस्तरो दर्भास्तरणम् ॥ २३ ॥

१ २ हीति गो. पाठः । ३ विमुह्यतीति गो. पाठः । ४ पुनर्वसु इति गो. रा. पाठः ।

सुहृदश्चाप्रमत्तास्त्वां रक्षन्त्वद्य समंततः । भवन्ति वैघ्नानि कार्याण्येवंविधानि हि ॥ २४
विप्रोषितश्च भरतो यावदेव पुरादितः । तावदेवाभिषेकस्ते प्राप्तकालो मतो मम ॥ २५
कामं खलु सतां वृत्ते भ्राता ते भरतः स्थितः । ज्येष्ठानुवर्ती धर्मात्मा सानुक्रोशो जितेन्द्रियः ॥ २६
किं नु चित्तं मनुष्याणामनित्यमिति मे मैतम् । सतां च धर्मेनित्यानां कृतशोभि च राघव ॥ २७
उक्तः सोऽभ्यनुज्ञातः श्वो भाविन्यभिषेचने । व्रजेति रामः पितरमभिभाष्याभ्ययाद्भृशम् ॥ २८

२४] ति० टी०—रक्षणे हेतुर्भवतीत्यादि । एवंविधानि शुभोदकाणि । बहुविघ्नानीति बहुव्रीहिः ॥ २४ ॥

रा० टी०—सुहृद इति । अप्रमत्ताः सुहृदः समन्ततस्त्वां रक्षन्तु हि यतः एवंविधानि अत्युत्सवप्रापकानि कार्याणि बहुविघ्नानि बहवो विघ्ना निवारका येषु तानि भवन्ति ॥ २४ ॥

गो० टी०—सुहृद इति । एवंविधानि अभिषेकादिमहाश्रेयोऽरूपाणि ॥ २४ ॥

२५] ति० टी०—इतः पुरादस्मात्पुरायावद्विप्रोषित एव तिष्ठति तावदेव विप्रोषितस्य तस्यागमनात्पूर्वमेव प्राप्तकालो योग्यः अन्यथा भरतः प्रतिवध्नीयादिति भावः ॥ २५ ॥

रा० टी०—ननु भरतागमने सति अभिषेकेण भवितव्यमित्यत आह—विप्रोषित इति । इतः अस्मात् पुरात् यावत्कालं भरतो विप्रोषितो मातुलकुले स्थितस्तावदेव ते अभिषेकः प्राप्तकालो मम मतः समंततः एतेन भरतागमने सति अभिषेको न भविष्यतीति सूचितम् तेन केकयीविवाहसमये राज्यशुल्कं केकयराजाय प्रतिश्रुतमिति वृत्तं रामाय कथयामासेति व्यक्तम् ॥ २५ ॥

गो० टी०—केकयराजाय राज्यशुल्कं दत्त्वा केकयीविवाहं कृतवान् तं वृत्तान्तं हृदि कृत्वाह—विप्रोषित इति । अयं वृत्तान्तः समोत्तरश्चतुर्थे सर्गे 'पुरा भ्रातः पिता नः स मातरं ते सखद्वहन् । मातामहे समाश्रौषीद्राज्यशुल्कमनुव्रतमम्' इति स्पष्टमभिष्यति प्राप्तकाल इत्यत्रेति करणं द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥

२६] ति० टी०—ननु भरते एषा शङ्का न युक्त्यत आह—काममिति । काममिति यशपीत्यर्थः ॥ २६ ॥

रा० टी०—ननु स्वप्रतिज्ञापूर्तीकरणाय भरत एवाह्वयाभिषिच्यतामित्यत आह—काममिति । ज्येष्ठानुवर्ती ज्येष्ठानुवर्तः नशीलः धर्मात्मा नित्यं धर्ममनस्कः सानुक्रोशः सद्यः जितेन्द्रियः वशीकृतोभयकरणः ते भ्राता भरतः सतां महात्मनां वृत्ते ज्येष्ठ एवाभिषेकव्य इत्याकारकवृत्तान्ते काममत्यन्तं खलु निश्चयेन स्थितः एतेन एतदभिप्रायेणैव भरतो मातुलकुले बहुदिनं स्थित इति सूचितं तेन मयि सत्र स्थिते वृद्धाद्राज्याभिलाषिणमिव मां मत्वा पितृप्रतिज्ञाभङ्गमिया रामो नात्मानमभिषेचयिष्यतीति भरताभिप्रायः सूचितः तेन कन्यापुत्रस्य साभिलषितत्वे एव राज्यशुल्कप्रदानप्रतिज्ञेति व्यञ्जितं तेन रामाभिषेकश्रवणमन्तरा मातुलकुलादयोध्यां नागन्तास्मीति पितृस्य प्रतिज्ञाय भरतो गत इति व्यञ्जितम् ॥ २६ ॥

गो० टी०—काममिति । वृत्ते आचारे ॥ २६ ॥

२७] ति० टी०—किं न्विति तथापीत्यर्थः । चित्तं ज्ञेयादिमदप्यनित्यं विकारनिमित्ते सति तत्त्वार्थः । यतः सतां धर्मेनित्यानामपि चित्तं तत्तत्तिरागद्वेषादिना शोभते युज्यते तथा न तु सर्वथा स किंचित्स्वभावमित्यर्थः ॥ २७ ॥

रा० टी०—ननु सर्वेषां जनाणां खण्डमण्डलत्वादाज्ञावर्तित्वात् विघ्नशङ्काया अभावेन कालं भवितेति किं द्रुतप्रवृत्त्येत्यत आह—किं न्विति चित्तमनित्यं प्रतिक्षणं परिणामि अतः किं न्विति त्वर्थः । इति मे मतं निश्चयः धर्मेनित्यानां धर्मे चित्तं तु कृतशोभि कृतेन कर्तव्यकर्मणः तच्छीलम् एतेनावश्यकमङ्गलकृत्ये विलम्बो व्यञ्जितम् ॥ २७ ॥

गो० टी०—अत्यन्तधर्मिष्ठानामपि चेत् भेदादि नान्यथा भवतीत्याह—किं न्विति । यद्यपि कामं खलु सतां वृत्त इत्याद्युक्तं शङ्कास्पदीभूतः तथापि मनुष्याणां मनुष्यत्वं चित्तमनित्यं चञ्चलमिति मे मतिः । सामान्यप्रशुक्तदोषो विशेषे न संक्रमत इत्युशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः धर्मेनित्यानां धर्मे कृतेन परस्परपकारेण शोभते ननु मे वंशोत्पन्नस्त्वं स्ववंशप्रभावं न जानी व्याचक्षते धर्मेनित्यानां धर्मेनिरतान् परकृतमित्रभेदादिना शोभितं शीलम् अपरे त्वाद्भुः सतां चित्तं कृतेन कायेणेन कृतं कार्यमनुमोदते ननु करिष्ये

२८] ति० टी०—अभिषेचने । व्रजेत्यभ्यनुज्ञात इति संबन्धः । अस्मि

रा० टी०—इतीति । शोभायकारेण उक्तः सम्यक् शिक्षितः ब्रह्म गच्छेत्यभ्यनुज्ञातः स रामः पितरमुत्तमश्रुहमयात् अगच्छत् ॥ २८ ॥

गो० टी०—इतीति । अभिषेचने व्रजेत्यनुज्ञात इति संबन्धः ॥

‘गुजराती’ मुद्रणालयस्थानि क्रय्यसंस्कृतपुस्तकानि ।

श्रीमद्भगवद्गीता

Bhagavat-Geeta with 7 commentaries

- १ प्रथमो गुच्छः—आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्य—जयतीर्थविरचितटीकासंवलितानन्दतीर्थीय (माध्व) भाष्य—रामाजभाष्य—पुरुषोत्तमजीप्रकाशितामृततरङ्गिणी—नीलकण्ठीसमेता । मञ्जुलैरायसाक्ष-रैर्मुद्रिता । पृष्ठान्यष्टशतपरिमितानि छचिकणानि । मूल्यम् रु. ... ६ - ०

श्रीमद्भगवद्गीता

Bhagavat-Geeta with 8 other commentaries

- २ द्वितीयो गुच्छः । प्रथमषट्कम्—निम्बार्कमताडयायिश्रीकेशवकाश्मीरिभट्टाचार्यपादप्रणीता—‘तत्त्वप्रका-शिका’ श्रीमधुसूदनसरस्वतीकृता—‘गूढार्थदीपिका’ श्रीशङ्करानन्दप्रणीता—‘तात्पर्यबोधिनी’ श्रीध-रस्वामिकृता—‘सुबोधिनी’ श्रीसदानन्दविरचितः—‘भावप्रकाशः’ श्रीधनपतिसूरिविरचिता—‘भाष्यो-त्कर्षदीपिका’ दैवज्ञपण्डितश्रीसूर्यविरचिता—‘परमार्थप्रपा’ पूर्णप्रज्ञमताडसारिश्रीराधवेन्द्रकृतः—‘अर्थसंग्रहः’ इत्येताभिर्व्याख्याभिः सहितायाः श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रथमादिषडध्यायात्मकं प्रथमं खण्डम् । अत्र श्लोकाः स्थूलतमाक्षरैरुदीकृताश्च स्थूलाक्षरैर्मुद्रिताः, दृढा मा क्लेशिपतेति । पत्रसंख्या सार्धपञ्चशतानि । मूल्यम् रु. ... ३ - १२ -

द्वितीयो गुच्छः । द्वितीयं षट्कम् । पञ्चादिद्वादशाध्यायान्तम् । तत्त्वप्रकाशिकाषट्टीकोपेतम् । मूल्यम् रु. २ - १२ -

Uttara-Geeta with a commentary

- ३ उत्तरगीता—गौडपादीयदीपिकाख्यव्याख्यायुता । भगवत्पादश्रीशंकराचार्याणां परमगुरुभिः श्रीशुक्राचार्याणां च शिष्यैः श्रीगौडपादाचार्यैः प्रणीतैर्य व्याख्येत्येतावत्कथनमलमस्या महिमानमवगमयितुम् । मू. रु. ... ० - ३ -

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम्

Valmiki Ramayana with 3 well-known commentaries Bal Kanda

- ४ वालकाण्डम्—सर्वतन्त्रस्वतन्त्रप्रतिभेन शब्देन्दुशेखरादिनानानिवन्धप्रणेत्रा श्रीमन्नगेशभट्टेन स्वशिष्यस्य सतो जीविकाप्रदातुः शृङ्गवेरपुराधीशस्य वीरभणैः श्रीरामराजस्य नात्ता प्रणीतया रामायणतिलकाख्यया टीकया, पण्डितश्रीवंशीधर—शिवसहायाभ्यां प्रणीतया रामायणशिरोमण्याख्यया टीकया, श्रीगोविन्दराज-प्रणीतया भूपणाख्यया टीकया च सह सुद्रयितुमारब्धमस्माभिः श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् । तच्च पङ्क्तिः खण्डैः समापयिष्यामः । तत्रेदं प्रथमं खण्डम् । मूल्यम् रु. ... ३ -

Ayodhya Kanda

अयोध्याकाण्डम् । द्वितीयखण्डम्—ऊर्ध्वनिर्दिष्टटीकात्रयोपेतम् । मूल्यम् रु. ... ९ -

Stotra-muktahar containing 256 Stotras

- ५ स्तोत्रमुक्ताहारः—अस्मिन् २५६ स्तोत्राणि संगृहीतानि । यद्यपि सन्ति भूरीणि स्तोत्रपुस्तकानि मुद्रितानि भूरिभिस्तथापि न तेष्वियतां स्तोत्ररत्नानां संग्रहः । अस्माभिः पूर्वममुद्रितानां स्तोत्राणां पुस्तकानि काव्यादिक्षेत्रेभ्यो भूयसा प्रयासेन द्रविणव्ययेन च समासाय तेभ्यश्च प्रसादगुणयुक्तानि स्तोत्राणि संकलय्य संशोध्य च तानि भाविकजनानां कृतेऽत्र समावेशितानि तदाशास्महे श्रद्धावन्तो जनाः सफल-यिष्यन्ति प्रयत्नमस्माकमस्ममिति । मूल्यम् रु. ... ० - ४ - ०

Samskar Mayukha

- ६ संस्कारमयूखः—मीमांसकनीलकण्ठभट्टसूतशंकरभट्टकृतः । अत्र संस्काराणां स्वरूपं कालः इतिकर्त-व्यता वर्णधर्मो आश्रमधर्माश्च विस्तरतो मूलवचनोपन्यासपुरःसरं निरूपिताः । मूलवचनानि चाप्रतिपत्तिवि-प्रतिपत्तिसंभावनास्थलेषु क्रमेण पर्यायशब्दप्रदर्शनेन मीमांसकाभिमतन्यायादुसरणेन च व्याख्यातानि । अन्ते कातीयसूत्रादुसारिप्रयोगाश्च दत्ताः । पूर्वं वाराणस्यादिषु मुद्रितोऽप्ययं वर्णपदवाक्यार्थविपर्यया-दिदोषप्रचुरतयाऽप्रविभक्तविषयतया च भृशं दुर्बो धो विपरीतबोधकरश्चासीत् । अस्माभिस्तु ग्रन्थकृतैव पुनः शोधितस्य वर्धितस्य चास्य ग्रन्थस्य पुस्तकमासाय विषयांश्च प्रविभज्य शोधने च महान्तमायासमा-स्थाय मुद्रितः । मू. रु. ... ० - १२ - ०

Manu Smriti

- ७ मनुस्मृतिः—कुल्लुकभट्टकृतटीकया, ग्रन्थान्तरेषु मन्वानात्रोल्लिखितैरिदानींतनमनुस्मृतिपुस्तकेष्वनुपलभ्यमानैः श्लोकैः, पद्यानां वर्णावृत्तक्रमकोशेन, विषयावृत्तक्रमेण च संहिता । सूक्ष्मेक्षिकया संशोधिता च । मू. रु. ... १ - ४ -

Vidura-Niti with a commentary

- ८ विदुरनीतिः—संस्कृतटीकोपेता नीतिशास्त्राभ्यासि विद्यार्थिनामतीवोपयोगिनी । मू. रु. ... ० - ४ -

Vedanta Rahasya

वेदान्तरहस्यम्—वेदान्तवागीशभट्टाचार्यविरचितम् । अत्राद्वैतमतसिद्धान्तो निरूपितः । उपपत्तिश्च प्रदर्शिता । भाषासितसरला प्रौढा च । मूल्यम् रु. ... ० - १ - ०

Vishishtadvaita-Mata-Vijaya-Vada

विशिष्टाद्वैतमतविजयवादः—नरहरिपण्डितकृतः । अत्र विशिष्टाद्वैतमते परेपामाश्लेषानिराकृत्य विशिष्टाद्वैत एवोपनिषदां तात्पर्यं व्यवस्थापितम् । मूल्यम् रु. ... ० - १ - ०

Kumar Sambhav with 3 known commentaries

कुमारसंभवम्—महाकाव्यम्—कविवरश्रीकालिदासविरचितमिदं सप्तमसर्गपर्यन्तं मझिनाथकृतसंजीविन्या चारित्र्यवर्धनकृतशिशुहितापिण्या च संवलितं तत आसमाप्ति सीतारामकृतसंजीविन्याऽलंकृतं सुललित-रायसाक्षरैर्छंदितमतीव दर्शनीयमस्ति । मूल्यम् रु. ... १ - ४ - ०

Raghuvamsha with a commentary by Mallinatha

२ रघुवंशमहाकाव्यम्—श्रीकालिदासकृतम् । मझिनाथकृतसंजीविन्याख्यटीकासहितम् । मू. रु. ... ० - १० - ०

कारिकावली

Karikavaivee with Siddhanta-Muktavali and other notes

सिद्धान्तशुक्तावलीसहिता—न्यायवैशेषिकदर्शनयोर्व्युत्पत्तिस्त्रां कृते प्रणीतेषु प्रकरणग्रन्थेषु सिद्धान्त-शुक्तावलीसंज्ञासिता कारिकावली मूर्ध्याभिपिकेत्यत्र न विदुषां वैमत्यं किंतु तत्र दीधितिदृढपसृतया शिवेकस्वरण्या संक्षेपतः सूक्ष्मतमानामर्थानां पञ्चपनिबद्धतया प्रायः स्त्रियन्ति नव्याश्छात्राः, इति तेषां प्रका-रायास्माभिः प्रायः सर्वेषु विषमस्यलंघ्यतित्वित्स्त्रां सरलां सुबोधां च टिप्पणीं पण्डित-जीवराजशास्त्रिभिः कारयित्वा तथा सहेयं दृढतरेषु सूचिकणेषु पुनः स्थूलक्षरैर्छंदिता । सार्धशताभ्यधिकपत्रयुतामपीमां सर्वसौलभ्याश्लेषीयसा मूल्येन वितरामः । मूल्यम् रु. ... ० - ७ - ०

Vaisheshika Darshana with several commentaries

वैशेषिकदर्शनम्—श्रीशंकरमिश्रकृत-वैशेषिकसूत्रोपस्कार-जयनारायणतर्कपञ्चाननभट्टाचार्यप्रणीत-विश्रुति-चन्द्रकान्तभट्टाचार्यप्रणीत-आध्यसहितम् । मू. रु. ... २ - ० - ०

Vadārtha Samgraha

वार्थसंग्रहः (प्रथमो भागः)—अत्र शेषकृष्णकृतं स्फोटतत्त्वनिरूपणं, श्रीकृष्णमौनिकृता स्फोटच-का, गोडबोलेकृतः प्रातिपदिकसंज्ञावादः, वाक्यवादः, हरियशोमिश्रकृता वाक्यदीपिकेति पञ्च ग्रन्थाः कलिताः । पण्डितानां प्रौढच्छात्राणां च बहुतरश्रुपकारकः । मू. रु. ... ० - ६ - ०

Maha Bhagavata

भागवतम्—देवीपुराणम् । अस्मिन् भगवत्या ब्रह्मस्वरूपिण्या महाकाल्या दाक्षायणी-गङ्गा-पार्वती-ष्णेत्यवतारचतुष्टयचरितानि, महाकाल्या मूलस्थानं च प्रधानतयोपवर्णितानि । प्रसङ्गाद्रामचरित-द्वचरितं पाण्डवचरितं गणेशोत्पत्तिर्गङ्गावतरणं भगवतीगीता ललितासहस्रनाम शिवसहस्रनामादयश्च या निरूपिताः । सार्धपञ्चसाहस्री संहितेयम् । मूल्यम् रु. ... २ - ८ - ०

Chandrakanta (Hindi)

चन्द्रकान्त (वेदान्त ज्ञानका सुखग्रन्थ) प्रथम भाग. यह वह ग्रन्थ है कि, जो नितान्त निर्भान्त पुरान्त सिद्धान्तका एकांत प्रतिपादक "चन्द्रकान्त" मणि बम्बई प्रान्तके प्रसिद्ध साम्नाहिक 'गुजराती' पत्रके मुख्य संपादक गुजराती भाषाके सुविख्यात लेखक, अनेक ग्रन्थोंके निर्माता देशभक्तपुरं, साधारणविवेकप्रवीण, वैश्यकुलभूषण श्रीमान् शेठ इच्छाराम सूर्यराम देसाईके शुद्ध हृद-दैदिप्यमान प्रबोधरत्न-भाण्डागारका चमचमाता हुआ एक अमूल्य रत्न है. किं. रु. ... ३ - ८ - ०

आरब्धसुद्रण ग्रन्थाः ।

Taittiriya-Upanishat

१७ तैत्तिरीयोपनिषत्—श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतभाष्येणानन्दगिरिकृतटीकायुतेन तैत्तिरीयविद्याप्रकाशेन च संहिता ।

Mimansa Nyaya Bindu

१८ मीमांसा न्यायविन्दुः—वैयनाथकृतः पूर्वमीमांसाग्रन्थः ।

Laghu Shabdendushekhar

शुशब्देन्दुशेखरः—परिष्कारटिप्पनीयतः ।

Prayashchittendushekhar

१९ प्रायश्चित्तेन्दुशेखरः—नागेशभट्टकृतः ।

‘गुजराती’ सुद्रणालयाधिपतिः । कोट सास्र बिन्दिग-मुंबई.

“मुजराती” प्रिन्टिंग प्रेस— म्यानि

कव्यसंस्कृतपुस्तकानि

सचृणिकं श्रीमद्भागवतम् (मधुलाक्षर)	अप्राप्यम्
श्रीमद्भगवद्गीता (एकादशटीकोपेता)	२०-००
श्रीमद्भगवद्गीता (अष्टटीकोपेता)	१५-००
श्रीमद्भगवद्गीता (अष्टटीकोपेता)	५-००
“ ” उद्योगपर्व (पञ्चटीकोपेता)	१०-००
पारमहंससूत्रम् (पञ्चसाध्योपेता)	१०-००
पञ्चीकरणम् (षष्ठीकोपेता)	१-५०
तत्त्वमीशानिपत (सटीक)	१-००
महासूत्रवृत्तिः अद्वैतमंजरीसहिता	१-००
उपदेशसाहस्री	१-५०
चम्पुभारतम्—भारतचम्पू (सटीकम्)	२-००
न्यायभाष्य(दर्शनम्) (सटीकम्)	अप्राप्यम्
न्यायविन्दुः (टिप्पणीसहिता)	२-००
मीमांसान्यायप्रकाशः—पूर्वार्धः (सटीकः)	१-००
वादार्थसंग्रहः—प्रथमो भागः	०-५०
“ —द्वितीयो ”	०-५०
“ —तृतीयो ”	०-७५
“ —चतुर्थ ”	१-००
पानं जलयोगदर्शनम् (सटीकम्)	०-५०
चंद्रालोकः (सटीकः)	१-००
दशरूपकम् (सटीकम्)	अप्राप्यम्

“मुजराती” प्रिन्टिंग प्रेस

३०८, गङ्गागेट स्टार, रीसर्व बैंक के पीछे,
एम्बेस्सी रोड, बंबई १